

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A M. TUD. AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1883.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az „Egyet. Phil. Közlöny“ dolgozótársai

1883-ban.

Ábel Jenő	Kúnos Ignác
Angyal Dávid	Latkóczy Mihály
Balogh Ármin	Malmosi Károly
Bánóczi József	G. Miháltz Ödön
Bartos Fülöp	Nagy Sándor
Beliczay Jónás	Pacher J. D.
Binder Jenő	Patrubány Lukács
Boros Gábor	Pecz Gedeon
Burány Gergely	Pecz Vilmos
Csengeri János	Pirchala Imre
Erdélyi Károly	Pozder Károly
Goldziher Ignác	Radó Antal
Grubiczy László	Reményi Ede ifj.
Gyomlay Gyula	Samu Ferencz
Háhn Adolf	Schuber Mátyás
Halász Ignác	Spitkó Lajos
Heinrich Alajos	Szász Károly
Heinrich Gusztáv	Szilasi Móricz
Himpfner Béla	Szinnyei József ifj.
Hellebrant Árpád	Thewrewk Emil
Kardos Albert	Túry József
Kassai Gusztáv	Váli Béla
Kont Ignác	Veress Ignác
Krausz Jakab	Wlislocki Henrik

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
Abel J., Corippus Joannisa	948
Angyal D., Egy újabb író Hutten Ulrikról	1046
Bánóczi J., Kisfaludy K. «Aurora»-ja	1070
Boros G., A görög elegia az alexandrin korig... .. 18,	326
Burány G., Cicero életrajza tanításához	946
Csengeri J., Párhuzamos idézetek	998
Goldziher I., A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században.....	42
Gyomlay Gy., Az attikai tisztviselők ellenőrzése.....	673, 805
Háhn Ad., Adatok Arany J. tanársága idejéből	44
— — Dugonics gyermekévei s novitiatusa.....	623
Heinrich G., A legrégebb német Tristan-eposz	83
— — A Hildebrand-dal	520
— — Tell-tanulmányok. I. A svájciak származása Svédországból...	559
— — Tell-tanulmányok. II. A dráma verse	722
— — Tell-tanulmányok. III. A dráma irodalma	1085
Kardos A., A XVI. sz. magyar lyrai költészet	1, 167, 369, 416
— — Körner Zrinyije és Szmolenszk ostroma	925
Kassai G., Variæ Quæstiones	609
Kont Ign., Az Euripidesféle Rhesusról.....	401
— — A Bramarbas az antik komédiában	1003
Krausz J., A római szinköltészet akadályai	568
Kúnos Ign., Népetymologia a tulajdonnevekben	436
Miháltz Ödön, A római nép jelleméről	1049
Nagy Sándor, Sztárai Mihály	785, 969
Patrubány L., A «Magyar» név eredete	953
Pecz Gedeon, Ruodlieb	892
Pecz Vilmos, Sallustius	198
— — Optativus obliquus	463
Pirchala I., Az alliteratio a latin költészetben.....	510, 632
Pozder K., Héro és Leandros	429
— — Arany J. «Fülemüléje» és Naçr-eddin tréfái	1078

	Lap
Bodmer J. I., Karl v. Burgund, <i>Heinrich G.</i>	271
Chatelain E., Lexique Latin-français, <i>Latkóczy M.</i>	945
†Conat A., La poésie Alexandrine	783
†Curtius E., Alterthum und Gegenwart, II.	279
Diphile, deux comédies, ed. Studemund, <i>Kont I.</i>	95
†Dräger A., Historische Syntax der lat. Sprache	280
†— — Syntax und Stil des Tacitus	784
Eillhart von Oberge ed. Fr. Lichtenstein, <i>Heinrich G.</i>	83
Engel E., Französische Literaturgeschichte	280
Eulenspiegel ed. K. Pannier, <i>Heinrich G.</i>	271
Eyssenhardt F., Hadrian und Florus, <i>Latkóczy M.</i>	470
†Feldmann I., Lateinische Syntax	784
†Forbiger-Winkler, Hellas und Rom	399
†Gardthausen V., Mastarna	951
Gleditsch H., Die Cantica bei Sophokles, <i>Pecz V.</i>	1114
†Grimm H., Fünfzehn Essays, III.	399
†Grimm W., Kleine Schriften	784
Goethe's Reineke Fuchs ed. A. Bieling, <i>Pecz G.</i>	88
Grobianus ed. Milchsak G. <i>Heinrich G.</i>	397
Guhl-Koner, Das Leben der Griechen und Römer, <i>Beliczay J.</i>	950
†Halm K., Die Reden des Justus Lipsius	951
Hartmann A., Oberammergauer Passionsspiel, <i>Schuber M.</i>	257
Jannarakis A., Deutsch-neugriechisches Wörterbuch, <i>P. Thewrewk E.</i>	1033
Koch J., Die Siebenschläferlegende, <i>Erdélyi K.</i>	1029
Lichtenstein Fr., Zur Kritik des Tristan-Romans, <i>Heinrich G.</i>	83
†Livius ed. Madwig et Ussing	399
Luther's Dichtungen ed. Goedeke, <i>Heinrich G.</i>	1107
†Mahrenholz E., Molière	400
Müller C., Die deutschen Lügendichtungen, <i>Erdélyi K.</i>	1109
†Muth R., Mittelhochdeutsche Metrik	400
Niese B., Die Entwicklung der Homer. Poesie	952
†Poetae lyrici graeci ed. Bergk	400
Ribbeck O., Alazon, <i>Kont Ign.</i>	1003
†Rzach A., Nachhomerischer Hexameter	400
Schumann K., Die Zimtländer, <i>Heinrich A.</i>	1111
Terentiana ed. E. Hulder. <i>Latkóczy M.</i>	780
Thurot Ch.-Chatelain E., Prosodée latine, <i>Latkóczy M.</i>	945
Tristrant u. Isalde ed. Fr. Pfaff, <i>Heinrich G.</i>	83
Weddigen O., Einfluss d. deutschen Literatur, <i>Erdélyi K.</i>	254
Wieland Hermannja ed. Muncker, <i>Heinrich G.</i>	125

IV. Fordítások.

Anakreon X., Eros viaszból, <i>P. Thewrewk E.</i>	997
Anthol. Pal. X, 112. u. a.	1119
Archilochos 15. sz. u. a.	1084

	VII
	Lap
Catullus XLII. Ostrom, <i>Csengeri J.</i>	567
Euemostól, 4. sz. <i>P. T. E.</i>	1130
Finn népdalok, <i>Radó A.</i>	509, 558, 622
Martialis IV, 74, <i>Reményi E.</i>	519
— V, 10, <i>u. a.</i>	535
— XI, 84, <i>u. a.</i>	672
— IX, 70, <i>u. a.</i>	770
— VI, 53 és I, 33, <i>u. a.</i>	835
— V, 29. X, 39. I, 28. XI. 64, <i>u. a.</i>	891
— VIII, 60, <i>u. a.</i>	924
— VIII, 31. IX, 46, <i>u. a.</i>	927
— VIII, 27, <i>P. Thewrewk E.</i>	1069
— VIII, 10, <i>u. a.</i>	1084
— XII, 70, <i>u. a.</i>	1077
Ovidius Her. XIII. Medea Iasonhoz, <i>Latkóczy M.</i>	1038
Palladas. Anth. Pal. XI, 54. <i>P. Th. E.</i>	1106
Petőfi S., A csárda romjai, francziául <i>Grubiczy L</i>	273
Petrarcából, Négy szonett, <i>Radó Antal</i>	17, 98, 103, 118
— — Dal, <i>Radó A.</i>	275, 368
Propertius II, 3 Cynthia dicsérete, <i>Csengeri J.</i>	393
— I, 20 Hylas. <i>u. a.</i>	803
Rufinustól. <i>P. Th. E.</i>	1119
Szómetár kérői, finnől <i>Halász Ignác</i>	1035

V. Philologiai társaság.

Ábel J., Titkári jelentés a közgyűlésen.....	113
Jegyzőkönyv a közgyűlésről.....	116
Thewrewk E., Megnyitó beszéd a közgyűlésen.....	104
Sajtóhibák ezen cikkhez.....	277
Januári ülés.....	474
Februári ülés.....	475
Márcziusi ülés.....	475
Április havi ülés.....	605
Május havi ülés.....	782
Október s november havi ülések.....	1126
Tagdíjfizetések.....	127

VI. Vegyesek.

Augustinus Moravus életéhez, <i>Ábel J.</i>	268
Balassa egy költeményének versformájáról.....	1128
Bleszkány F., De re nummaria Romanorum.....	125
Berzsenyi német tanulmányaihoz, <i>Latkóczy M.</i>	123
Bibliotheca Script. Graec. et Rom.	1045

	Lap
Bürger és Pozsony, <i>Heinrich G.</i>	124
" " " <i>Pecz Gedeon</i>	604
Cserny-Dávid, A latin nyelv tanáraihoz	277
Dugonics Tárházijához, <i>Hahn A.</i>	122
Finály H., A latin nyelv szótára	127
Goethe és Schiller egy tévedése, <i>Heinrich G.</i>	124
Guarinus Catullus-kiadása... ..	950
Hún mondához adalék, <i>Heinrich G.</i>	119
Irene történetének egy német feldolgozása, <i>Heinrich G.</i>	122, 1125
Katona József kéziratai	1122
Magyar főpapok Olaszországban	1044
Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, <i>Ábel J.</i>	121
Pecz Vilmos «Euripides tropusairól» írt bírálatához	119
Pindaros eddig fel nem használt kéziratairól... ..	120
Pór A., Enea Silvioról... ..	123
Pyrker-fordítások, <i>Himpfner Bela</i>	1123
Shakespeare görögül	1126
Szt.-István és Gizela egy ajándéka, <i>Heinrich G.</i>	119
Tacitus Annaleseinek főkodexéről, <i>Ábel J.</i>	268
<i>Könyvészet</i> , összeállítja <i>Hellebrant A.</i> ... 128, 278, 606, 783, 1048, 1132	
Philologiai programmértekezések 1882/83. Közli <i>Hellebrant A.</i> ...	1131
<i>Nyílt tér.</i> Wolf I. válasza Kanyurszky Györgynek	476
— — Pozder K. válasza Munkácsi Bernátnak	607
— — Dr. Klekner Ág. válasza Binder Jenőnek	1133
<i>Melléklet</i> : A budapesti philologiai társaság tisztviselői és tagjai 1883-ban. — A társaság új alapszabályai. — Meghívó a közgyűlésre	1137

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.¹⁾

I. A lyra általában.

A XVI. század, mint egész Európában, úgy nálunk is a reformatio százada. A vallás uralkodik e korszakon; a vallásos érzés ad szint a politikai, társadalmi és családi életnek; összeforr vele a hazaszeretet s beleolvad a férj és nő közti hitvesi érzelem. Ezért van, hogy e kor költészetében a vallásos elem oly tetemes helyet foglal; ezért, hogy lyránk legnagyobb részében vallásos, egyházi költészet, mely magába olvasztja a hazafiúi érzéseket s a mely elnyomja a világi, kiváltképen a szerelmi lant húrjait.

E század lyrája azonban nemcsak vallásos, de egyszersmind protestans. Az új evangelium új életre és csatára hívó harsonája a különben is kifáradt katolikus múzsát [hallgatásra birja. A régi legendákat kiszorítják az ó-testamentomból vett bibliai elbeszélések; a katolikus latin hymnusokat protestansok és magyarok váltják fel. Katolikus magyar költészetet ez egész században alig is találunk. Egy néhány énekeskönyv őrzi emlékeit; a gyulafehérvári Batthányi-hymnarium s két sárospataki codex. De nézetünk szerint — s ezt igyekszünk alább valószínűvé tenni — ezen egyező tartalmú énekeskönyvek nem katolikus eredetűek, hanem legnagyobb részökben a reformatio magyar költői termékeiből csak később szerkesztett gyűjtemények.

Azonban a protestansok sem vonhatták ki magokat a katolikus költészet hatása alól; a mennyit adtak a katolikusoknak kölcsön magyar műveikből, annyit vettek is előbb át a római egyház latin breviariumából. A középkori keresztény lyra mélyebb gyökeret vert már a népek szívében, a százados es ezredeves hymnusokban sokkal több költészet, az őszinte vallásosságnak nagyobb

¹⁾ A budapesti egyetem bölcsészeti karától jutalmazott pályamunka.

ereje, a magasra kifejtett egyházi zenében több szépség és mélyebb álítat rejtett, mint hogy a reformatio e költészettel és zenével csak úgy könnyedén szakíthatott volna; nem tehette azt, annál kevésbé, mivel kezdetben a régi és új vallás között a különbség távolról sem volt oly éles, mint a milyenné az később fejlődött. A két felekezetnek nemcsak alapja egy: az isteni kijelentés, de főbb dogmáik is azonosak; a mai hitelvi eltérések az időben nem voltak oly szembeszökők.

A szertartás és istentisztelet pedig a rohamos fejlődés daczára jó időn át a reformatus templomokban is majdnem a régi marad, csak *nyelve változik meg*. S ebben látjuk a magyar reformatiónak irodalomtörténeti nagy fontosságát. A mit az új vallás a latin költészetből átvesz, azt magyarrá teszi s így szülőanyjává lesz a tulajdonképeni magyar költészetnek.

Az egyházi költészet azonban, — bár katolikus eredetű — szellemében a protestantismusnak hódol, úgy hogy a lyra alapjában megváltozik. A reformator-fordítók és magyar énekszerzők mellőzik a breviariumi hymnusok közül azokat, melyek szűz Mária tiszteletére írvák; az új vallás ugyanis teljesen elveti a Mária-cultust, mely a római egyházban oly előkelő helyet foglalt el s melyből a középkori vallásos költészet legszebb gyöngyei fakadtak; szintúgy ellensége a szentek tiszteletének is.

Eltűnnek tehát a szentekhez írott költemények, el a Krisztusról, tanítványairól és a vértanúkról támadt költői mondák; sőt Krisztushoz magához sem emelkednek többé oly vallásos rajongással, szenvedélyes hódolattal telt, magasán szárnyaló énekek, mint a minők szent Bernát fenséges hymnusai. A protestans dicséretetek nem borúlnak le a boldogságos szűz előtt, nem esdenek a szentekhez, Jézushoz is ritkábban fordulnak, hanem az istent keresik föl dicsőítéssel, neki hálálnak a jótettekért, tőle várnak segedelmet az életben és üdvösséget a halál után.

A középkor mysticus világnézetében isten személye oly magas, oly megközelíthetetlen eszmény, hogy a hívő léleknek nincs bátorsága hozzá fölemelkedni; a legnagyobb önsanyargatás, a testnek teljes megtörése mellett is oly bűnösnek érzi magát, hogy attól tart, hogy a legfőbb lény szentségét egyenesen hozzá intézett imádsága megsértheti. Közvetítőre van tehát szüksége s így az üdvözítőhöz fordul, kihez, mint isten-emberhez, közelebb vél állani, ki lentjárva a földön, jobban ismeri az ember gyarlóságát,

ki hamarébb meghallja segítségkiáltását és könnyebben indul könyörületre; még nagyobb a bizodalma a boldogságos szűzhöz, isten szeplőtlen anyjához, mert ez valóságos földi lény, azon vérből és azon testből, mint ő; s mert a női, az anyai szívben végtelen szeretet és irgalom lakozik, úgy hogy a legnagyobb bűnöst is pártfogásába veszi és könyörög érte istennél.

A protestantismus nem keres pártfogót és nem fogad el közbenjárót; közvetlenül istenhez fordul. Ez a felfogás a mennyire emeli a hívő öntudatát, oly nehéz kötelességet is ró reá. Nem külsőségekben nyilvánuló tiszteletet, de erős, mély vallásosságot és bizonyos erkölcsi szigorúságot követel, mely a vallást és követőinek lelkületét komorrá teszi.

De a hymnusoknak nemcsak szelleme vesz más irányt, hanem tartalmukat is változás éri. Az epicus és dogmai elemek, melyek a régi katolikus hymnusokban is megvoltak, de a lyrában felolvadva, a magyar fordításokban hova-tovább nagyobb térre terjeszkednek, az eredeti protestans termékekben pedig majdem kizárólagos uralomra jutva, a lyrán is erőt vesznek. Az új vallás énekeiben nem találkozzunk többé a középkori kereszténység ama tiszta fohászával, mely a földi dolgokkal mit sem törődő hívő ajakáról száll istenhez; nincs meg bennök az a mély áhitat, mely minden e világit megvet s csak mennyei dolgokra tör, nincs meg a martyroknak az a vallásos rajongása, mely a földi szenvedésekért a túlvilági üdvösségben keres vigaszt; a protestans költészetet, bár mély hit és istenhez való rendíthetetlen bizodalom nyilatkozik benne, valami jőzanság jellemzi, mely sokkal inkább tanít és elmélkedik, mint hogy a rajongás útján járna vagy hogy a tiszta lyra magas szárnyalását követné.

De hogy a XVI. század egyházi énekeiben, kivált az eredetiekben, az epica, dogma, sőt még a polémia is annyira előnyomul, az nemcsak a kor mindennemű költészetének erkölcsi, tanító irányából, nemcsak a reformatus énekszerzők csekély költői tehetségéből magyarázható, hanem okát egy sajátos tüneményben is, mely az újonnan alakult vallás költészetében szokott megjelenni, kell keresnünk. A protestantismus ekkor küzd a megszületés nehézségeivel; mint új vallás új szellemet és a régítől eltérő hitelveket hirdet; ezek védelmére fegyvert ragad ellenségei ellen és az irodalomnak minden eszközével harczol egyrészt, hogy a katolikus támadást visszaverje, másrészt hogy a régi szellem és régi

hitelvek várának megvívása után a magáét a népek ezrei között megépítse. A protestans vallás ecclesia militans, nem csak a csaták, de az irodalom és költészet mezején is. Minden alakuló felekezet küzdelmeinek ez a képe: rombolja a régit, építi az újat; minden új vallásnak első költészete harcziás és tanító. A kereszténység legelső énekei, ha reánk maradnak, bizonynyal nem csekely nyomait őriznék a pogány-zsidó szellem és Krisztus tanai közti küzdelemnek, mely több századon át folyt az irodalomban és költészetben, majd ezredévig is a véres csatatereken. A reformatio terjedése idején is ezért növekszik a régi hymnusok magyar fordításában a dogmai és polemicus elem, az eredeti dicséreteknek ezért válik főczéljává a tanítás és a harc. Az egyházi költészetnek e jellemvonása ismétlődik az unitarius vallás és szombatos felekezet létrejöttékor, valamint a XVII. század nagy antireformatiójában.

A középkori hymnusok a catholicismus általános uralmának korából származván, többé nem támadnak és nem vedekeznek, a hitelvek századok folytán meggyökereztek a szívekben s nem kell azokat vallásos énekekben hirdetni; a római egyház hatalma tetőpontján áll és így ninesen veszedelmes ellensége, melynek tanai ellen a költészetben is sikra kellene szállania; őszinte kegyelet és mély áhitat nyer e hymnusokban kifejezést s valami bekés szellem leng át rajtuk; a pogánynak, zsidónak és eretneknek nem megsemmisítését, csak a világosság útjára térítését óhajtják és könyörgik az istentől.

Ellenben a XVI. század lyrájában szemben áll a protestantismus a catholicismussal; ezt hevesen megtámadja, a gúny és satyra fegyvereivel ostromolja, a maga léte jogát pedig a tudomány és vallásos meggyőződés érveivel igyekszik megbizonyítani; az őszinte kegyeletet és áhitatot felekezeti korlátoltság és egyoldalú buzgóság váltja fel; a békés szellemet polemia és gyűlölő fanatismus szorítja ki, mely nem azért esd istenhez, hogy végtelen irgalmával vallása ellenségeit is hozza az igaz útra, hanem arra kéri, hogy a vaspörölyvel törje őket össze.

A felekezeti korlátoltság és gyűlölő fanatismus főtáplálékát az ó-testamentomból nyeri, melynek hatása erősen megérzik nemcsak a lyrán, de a kor költészetének egyéb nemein is.

Istennek választott népe és népének költészete XVI. századi irodalmunk, általában a reformatio történetében nagy szerepet

játszik. A protestans vallás elvetvén a szentek, martyrok és más közbenjárók tiszteletét és a traditiók hitelét, egyedül az isteni kijelentésen alapúl s főképp az ó-szövetség az, mely a reformatorokat, bár evangéliumi tanokat hirdetnek, vonzza, magával ragadja. Ennek oka abban rejllhetik, hogy az új vallás apostolait nagyon is elragadta a hév; mentől élesebb ellentétben akarnak állani a római egyházzal és így a catholicismussal szemben, mely az *ó-törvényt* majdnem mellőzé, talán kelleténél is erősebben kiemelik a szentírásnak első részét; ennek tekintélye és tisztelete az újabb meg újabb protestans felekezeteknél csak növekszik, míg a reformáció legszelső hajtásában, a szombatosságban kizárólagos uralomra jut.

A protestans költők tárgyért és ihletért majd minden esetben az ó-testamentomhoz fordulnak, mely valóban egyes részeiben a költészet örök remekeit bírja fölmutatni, más részeiben pedig a költői feldolgozásra kiapadhatatlan forrásul szolgál. Az új szövetségben sem kevés a költői; a legendák is telvék költészettel, de ezekből nem merit a protestans énekes, mert tart tőle, hogy ilyen tárgyú műveivel feltámasztja szüz Mária és a szentek cultusát.

Ezért, hogy a bibliai epikai költészet egyedül az ó-szövetségből vesz tárgyat, míg az evangéliumnak egy részét sem dolgozza föl, Jézus élete eseményeiből, csodatételeiből egyetlen egyet sem énekel meg. Ezért van, hogy a protestans isteni tisztelet szent Dávid zsoltárait hova-tovább jobban megkedveli; a zsoltár a régi hymnussal versenyre kél s azt mind kisebb térre szorítja; szelleme uralkodóvá lesz az eredeti lyra legtöbb alkotásán. Az eredeti magyar énekekben a dogmai irány miatt kevés a költészet, az epicus és polemicus elemek elnyomják a hála és tisztelet, a könyörgés és imádás hangjait. Az erős hitű protestans mindezt a zsoltárookban találta fel és ezért eneklé oly buzgósággal és bensőséggel a biblia szent dalnokának hymnusait, melyek nemcsak igazán vallásos kebel, de nagy költői tehetség szülöttei.

A protestantismus e szerint nagyon elterjeszti a bibliát, kivált az ó-testamentomot, melyből számtalan kép és hasonlat jó át és olvad be a magyar költészetbe. Általában a XVI. század magyarja szeretett maga és a zsidó nép közt hasonlóságot keresni. Isten választott népének nevezi magát és történetét párhuzamba állítja a zsidó nemzet viszontagságos életével. A protestans költőt a zsidó nép örökös bajai, az istentől rája bocsátott csapások

emlékeztetik a maga és hazája szenvedéseire; Senacherib, Antiochus és a rómaiak zsarnoksága eszébe juttatja a törökök és németek pusztító kegyetlenségét; istennek méltó büntetését látja ebben mind a két nemzeten; intő például hozza fel kortársainak, hogy térjenek az igaz útra (t. i. az új vallásra); egyszersmind vigaszt merit a közös szenvedésből és reményt táplál a jövőre, mert azt hiszi, hogy az isten, a mint a bűnbe esett zsidókkal újra meg újra éreztette kegyelmét, úgy a magyarok elöl sem rejté el örökre irgalmas arcját.

Ugyancsak Mózes könyveiből s főleg Dávid zsoltáraiból terjed el az erős, bosszuálló isten eszméje és férközik be félelme a protestansok szívébe. Ez a felfogás és az egyedül üdvözítő hit dogmája teszi oly komorrá a vallástól magára hagyott, közbenjárót nem ismerő hívek lelkét s a protestans költészetet; e kettő fejleszté ki azt a majdnem kétségbeesésig menő töredelmet és örökké vívódó büntudatot, mely a zsoltárokból nyerte első táplálékát s mely az utolsó ítéletet hirdető nagy számú költeményeknek oly jellemző vonása. «Valóban Izráelnek bosszúló, hadakozó istene, egyrészt a nemzetet bűneiért ostorozva, másrészt a török és német ellenség ellen hatalmas karját koronkint föl-főlemelve, nagyon jól beleillett e romlott korszakba és szomorú időbe.»

E szomorú, zord században nem maradhatott néma a hazafias költészet sem. A honfiúi érzés különben is uralkodó hangulat a magyar lyrában a legrégebb emlékektől fogva napjainkig, a műköltők fenséges ódáin kezdve a nép egyszerű, de mély érzelmű daláig. A zsidó költészetből a vallási buzgóság, a troubadourok ajkáról a szerelem hangja hangzik leginkább felénk; a magyar költők a hazaszeretetet zengik legerősebben és legállandóbban. Lyránk e természete a magyarnak ezredéves történetéből egész természetesen foly. Már mint kis nemzetben, melynek a nagy világon e hazán kívül nincsen helye, erősebben kellett kifejlődnie a honszerelmének, a hazai földhöz való rendíthetetlen ragaszkodásnak; hiszen a haza földjének minden helyét egy dicső csata vagy országos csapás emléke tette kegyelet tárgyává, s minden rögét kiomlott honfivér szentelte meg. Az örökös harcz bel- és külellenség ellen, a hazának századokon át veszélyben forgó elete mely nyomokat vésett a szívekbe s erős emlékeket hagyott hátra az egész magyar s így a XVI. századi költészetben is.

Természetes, hogy a hitéletnek oly kiváló korában, mint a

XVI. század, a hazafias lyra a vallásos költészettől nem válhatik el. A hazafiság eszméje már a középkorban is a vallással járt együtt, a catholicismussal és a királyság eszméjével forrt egybe. A hit és hon szerelme a reformáció korában is összeolvad, a hazafi és vallásos érzések e század lyrájában is együttesen nyilatkoznak.

A hazafiság eszméje azonban teljesen megváltozik. A hazafi költészetet többé nem a catholicismus és királyság eszméje vezérli, hanem a protestantismus és az ó-testamentom szelleme lengi át.

A mint az ország két részre, a nemzet két pártra és felekezetre szakad, úgy megbomlik a hazafiézés előbbi egysége is. Egyenlő hévvel szeretik ugyan a hazát mind a katolikusok, mind a reformatusok; sorsát szívéen viseli úgy a török, mint a német párt; az ország romlása, a nemzet pusztulása, mint igaz magyarokat, egyenlően bántja mind a két fél híveit, de egyoldalú felekezeti felfogással mindenik párt kétségbe vonja ellenfele igaz hazafivoltát; sőt vádakát szórnak egymás fejére és az országra szállott csapásokat isten méltó büntetésének tartva, egymást okolják isten haragjának fölkeltéseért.

A katolikusok felfogása szerint a nemzet azért bűnhődik, mert elhagyta az őseitől reámaradt régi hitet; ellenben a protestansok hite szerint az isten ostora azért sújtja a magyar népet, mivel a régi tévelygésből nem tért meg a megtisztult vallás igaz útjára.

E vádaskodás, mely élénken emlékeztet bennünket ama szemrehányásokra, melyekkel Róma hanyatlása korában a régi pogányok és új keresztények illették egymást, a XVI. század költészetében kivált protestans részről foly nagy tüzzel és kitartással. Az új vallás hívei erősebb hitök- és szigorúbb erkölceiknél fogva magokat jobbaknak tartván, mentől inkább gyarapodtak számban és hatalomban, azt hiszik, hogy annál jogosabb támadásuk a régi egyház ellen. S valóban e kor lyrája csakis a protestans fölfogást tükrözi, csak a katolikus vallás ellen fölvetett vádakát hangozza vissza. A mindinkább kisebb térre szorított katolikusok némán tűrik a vádakát s költészetük a támadás ellen nem védekeznek: csak a katolikus nagy visszahatás korában, ama messzeterjedő szellemi mozgalom idején, mely honunkban majdnem vetekedik a reformációval, a Pázmányok és Zrínyiek korában gondol a katho-

likus író és költő arra, hogy e vádakát megczáfolja, sőt hogy azokat éppen a protestánsok fejére zúdítsa vissza.

A XVI. század hazafias lyrája tehát merőben protestáns s mint ilyen főképp az ó-testamentomból táplálkozik. A hazafi érzések köre nálunk felette szűk; mély fájdalom és keserű panasz: ezek töltik be állandóan. S a magyar énekes e két érzelmenek igaz hangját, őszinte kifejezését megtalálta a zsidó költészetben, melyhez ennél fogva nemcsak a vallásos tisztelet, hanem a hazafiúi érzés és a költői szépség gyönyöre is kötötte. A protestáns költő a proféták és a zsoltárok vádjait szórja ellenfelére. Mózes átkait dörögi a hitetlenek ellen és Jeremiás siralmaiban sirja el fájdalmát és önti ki keserűséggel csordultig megtelt szíve panaszát.

Az így egybeolvadt vallásos hazafiézés teszi alapját és ad szint a feddő és vitázó költeményeknek is, a XVI. század e sajátos termékeinek, melyek kivétel nélkül reformatus énekszerzők művei. Ezekben a protestantismus a tudomány, satira és gúny számtalan fegyverével ostromolja a katolikus egyházat, ostromozza a bűnököt, nyilainak özönét ontja a katolikus papságra és kivált a romlott, kegyetlen és garázda főurakra (fejedelmekre). A feddés és vitázás hangja komor és keserű; e sötét korszakban a pap-költő ajkán nem lebeg csipkedő tréfa, nem könnyed gúny, de szenvedélye és igaz meggyőződése az utolsó ítélet méltóságos hirdetésében vagy erős satirában nyilvánul.

Így terjeszti el a protestantismus a maga komorabb isteni félelmével és szigorúbb erkölcsiségével azt a ködös, borus hangulatot, mely az egyházi költészet minden nemében megjelen és a melyet az országot ért veszedelmek, a nemzetre szállott súlyos csapások folyvást táplálnak. E ridegebb isteni félelem azonban nem marad a protestáns felekezetnek egyedüli birtoka, nem a vallásos lyrának kizárólagos sajátja, hanem komorrá teszi az összes jobb hazafiak lelkét, és bánatossá a költészet minden fájának hangulatát.

A vallásos fájdalom és hazafibánat sötét korszaka természetes, hogy nem kedvez a világi lyrának. Nem hangzanak derűsebb, jókedvvel és örömmel teli dalok, nem röpkednek könnyed szerelmi költemények, *virágénekek*. Egyház és tudomány harczol ez utóbbiak ellen a puritán vallásos túlerkölcösségének és az elfogult írástudó gögös megvetésének irtó fegyvereivel. Ki lantján mégis szerelmet zeng, az magára zúditja az egyházi és tudós világ

gyűlöletét és támadását. A hosszú század folyamán nem is szólal meg a szerelmi dal másnak ajakáról, mint Dévényi Mehmednek és Balassa Bálintnak.

Amaz hitehagyott keresztény, kinek lelke nem a protestans vallás komor hangulatával, nem a hazafinak bánatos érzelmeivel van telve, de szerelem ég szívében, melynek a keleti költészet hatása alatt könnyed (és nem minden érték nélkül való) dalban ad kifejezést. Emekt, bár maga is hajlik a vallási mysticismus felé és lelkülete a lehető legsötétebb, e korban páratlan műveltsége (nem tudománya), kiváló költői tehetsége és erős szerelmi szenvedélye megmentik az általános elfogúltságtól, mely a szerelmi lyra iránt kortársain annyira erőt vesz; s bár később, a mardosó bűntudatnak egy szerencsétlen pillanatában, tűzbe is dobja virágénekeit, ezek nem enyésznek el, mert a hamvból századok multával csodás phönixként feltámadván, egy új jelessel gazdagítják a magyar lantos költők sorát.

E néhány lapon vázoltuk a XVI. század lyrájának általános s felette hézagos képét; talán sikerül a homályosabb körvonalokat, az elmosódottabb vonásokat a következő lapokon a lantos költészetnek részletes tárgyalása közben világosabban és határozottabban szembetüntetnünk.

II. Egyházi lyra. Hymnusok, ünnepi dicséretetek.

A magyar reformatiónak leghódítóbb fegyverei közé tartozott: istennek nemzeti nyelven való dicsőítése, a magyar egyházi éneklés. Az új vallás tanaival egy időben megzendülnek az isteni tiszteleteken a magyar énekek; az első reformatorok nemcsak hittérítők, de ének- és zeneszerzők is, sőt némelyiknek, mint Sztárainak, legfőbb hatása zenei képzettségében és éneklő tehetségében állott. Első szükségletöket a katolikus énekes könyvből fedezték; Székely és Kálmáncsai, Batizi és Sztárai¹⁾ a latin

¹⁾ Benczédi Székely Istvának, a ki különben a zsolnároknak is első prot. fordítója, műve: „*A keresztény ekkleziának régi Deák Hymnusainak magyarizata*ta. Krakkó, 1538.» elveszett; hasonlóképen Kálmáncsai Sánta Mártonnak „*Reggeli énekek a Psalmusokkal egyetemben*“ című munkája is csak névről ismeretes. Batizi Andrásnak és Sztárai Mihálynak hymnus- és zsolnárfordításait, valamint eredeti énekeit elszórva, a különböző protes-

breviáriumból fordítják vagy dolgozzák át a magyar himnusokat, mellőzve a szűz Mária tiszteletére vonatkozókat és kihagyva vagy módosítva mindazt, a mi hitelveikkel ellentétben állott.

A latin hymnarium jó része és éppen szebb darabjai már a XV. században magyarra fordítottak; de hogy e magyar himnuszokat a latin isteni tiszteleten énekeltek-e, arra nincs bizonyítékünk: valószínű, hogy csak házi ájtatosságra szolgáltak.

A XVI. századbeli katolikus egyházzól azt állítja Toldy¹⁾, hogy régi énekkészletével és azt tartalmazó irott könyvekkel élt. «Ismerek — úgymond — három katolikus karkönyvet, úgymint a Batthányi-félet a gyulafejevári s két mást a sárospataki könyvtárban, melyek kétségkívül ez időből valók, de szövegök részben kétségkívül nagy régiségre, tehát a megelőző időszakra (XV. század) mutat, s bajjal meghatározható, járult-e hozzá e században valami egészen új s kitől, mikor s mi, miután sem a különben is csonka codexek, sem az egyes énekek évjegyet nem viselnek. Mindazáltal a hitújítási törekvések által támasztott katolikus visszahatás nehezen hagyta revisio nélkül az átöröklött énekkészletet, mely az alap világos régisége mellett részben a csinosító s megújító kéz nyomait ismerhetőleg magán viseli.»

Fölmerül tehát a kérdés, hogy a katolikus énekkészletből mi a régi, mi az új; továbbá, hogy a reformatusok a maguk első enekeit ezen magyar katolikus hymnariumból vették-e vagy pedig az eredeti latinból fordították?

Az említett kézirati karkönyveket magunk is átvizsgálván, úgy találtuk, hogy azok tartalma, — nem tekintve csonkább vagy teljesebb voltukat, — egyező; mindenik ünnepi és köznapi himnusokat, invocatiókat, versiculusokat, antiphonákat, responsoriumokat, prózákat, lamentatiókat, passiókat és végül prózában fordított zsoltárokat foglal magában.

S jobbára ugyanez a tartalma a protestans nagy-dobszai enekeskönyvnek²⁾, valamint azon szintén protestans karkönyv

tans énekyűjtemények őrizték meg. Batizi azonban újabb kiadást is ért; a *Regi Magyar Költő Társának* második kötete (55—127 lp.) magában foglalja összes epicus és lyrai költeményeit.

¹⁾ Toldy Ferencz *A magyar költészet története*. Pest. 1854. I. kötet 197—198. lp.

²⁾ E codexet, mely a nagydobszai ref. hitközség tulajdona, részletesen ismertette Kálmán Farkas ref. lelkész a „*Protestans Egyházi és Iskolai*

első felének, melyet Bartalus István kecskeméti codexnek ¹⁾, nevez, sőt a keserői Dayka és Gelei Katona-féle Öreg Graduálnak ²⁾ is.

E korban ugyanis a két egyház istentisztelete távolról sem állott oly messze egymástól, mint napjainkban; főkülönbséget ez időben a nemzeti nyelv képezett. A protestans egyházi éneklés azonban nemcsak tömeges volt, mint ma, de divatozott a váltó és magán éneklés is; továbbá nemcsak himnuszokra, isteni dicséretekre és zsoltárookra szorítkozott, de kiterjedt a katolikus istentiszteletnek antiphonáira, responsoriumaira, passióira és más szertartásos énekeire ³⁾. Kitészik ez ama kéziratú protestans énekgyűjteményekből, ki főkép az Öreg Graduálból, melyben, bár oly nyakas kálvinista szerkesztette, mint Gelei Katona, ott foglalnak helyet az említett ritualis énekek, sőt a katolikus jellemű Canticum Zachariæ és Canticum Mariæ is.

S ha most e katolikus himnusokat, a codexek e legértékesebb darabjait vizsgáljuk, Toldy nézete mellett nem maradhatunk meg. E katolikus énekek ugyan talán egytől-egyig mind a latin breviáriumból kerültek, de sem nyelvök, sem verselésök nem azt bizonyítja, hogy az előző időszakból származó énekeszlettel van dolgunk; sőt ellenkezőleg e forlítások váltig különböznek ama himnusoktól, a melyeket a Peer-, a Döbrentey- s más codexek őrzöttek meg s melyek a Régi Magyar Költők Tára első kötetében ⁴⁾

---

lap"-nak (szerk Ballagi Mór) 1878. évi folyamában, a «Régiségek» rovatában: „A nagydobszai énekeskönyvről.“ A régibb protestáns egyházi költészet és ének-ügy ez avatott ismerője szerint a kéziratban három századot lehet megkülönböztetni, a XVI., XVII. és XVIII-ik századot. A legrégebbi évszám benne 1545. Ez énekeskönyv, mint nemében első, mindenesetre megérdemelné irodalomtörténetirőink bővebb figyelmét és tanulmányát.

¹⁾ Bartalus István: „A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI és XVII. században.“ Értekezések a magy. tud. Akadémia nyelv- s szépirodalmi osztályából. I. köt. 1867—69. A szintén érdekes codexet az Akadémia kéziratára őrzi.

²⁾ Öreg Gradual. Keserői Dajka J. és Gelei Katona István. I. Rüköczy György támogatásával megjelent legnagyobb protestáns énekgyűjtemény. Kolozsvár. 1636.

³⁾ E ritualis énekek természetéről többet Bartalus elébb idézett értekezésében.

⁴⁾ Régi M. Költők Tára. A m. tud. Akadémia megbízásából kiadja Szilády Áron. I. köt. Budapest 1877.

E kötet tartalma középkori magyar költői maradványok.

láttak napvilágot. A két század himnuszai közt oly nagy az eltérés, hogy a közösséget meg kell tagadnunk; úgy, hogy a XVI. századiakon nem annyira a csinostó vagy megújító kéz nyomai látszanak, mint inkább egy önálló fordítóé, ki ismerhette ugyan a régibb fordításokat, de azokból keveset vett át.

Hogy Toldy mennyire tévedett állításában, kitünik abból, hogy e himnuszok legtöbbször majdnem szórul-szóra megtalálható a protestans énekeskönyvekben¹⁾. A jelen század elejéig használt protestans himnusokat pedig senki sem fogja a Peer- és Czech-codexbeli első magyar énekkísérletektől származtatni vagy azok javított és nyelvilag megújított másainak tartani.

Ime a kérdés másik oldala: protestansok eszközlötték-e a XVI. századi fordítást vagy katolikusok; a protestansok tartották-e meg különszakadásuk idején a katolikusok magyar himnuszait vagy a katolikus egyház vette-e át az új vallás-nemzeti énekeit akkor, midőn a reformatió hatása alatt kénytelen volt ellenfele fegyvereihez nyúlni s híveinek kicsinyre olvadt táborát így biztosítani s majd gyarapítani.

E kérdésre határozott feleletet adni csak úgy volna lehetséges, ha a katolikus karkönyvek keletkezése idejét pontosan ismernők; így csupán föltevészel élhetünk. Toldy²⁾ 1541. év utánra teszi korukat és mi bizvást állíthatjuk, hogy a XVI. század második felénél nem régiebbek; a nagydobszai protestans énekes-

¹⁾ A már említett Székely István és Kálmáncsai Márton-féle énekgyűjteményeken kívül e kor nevezetesebb énekeskönyvei a következők: 1. Huszár Gál énekeskönyve. Valószínűleg Debreczenben nyomattatott 1564—1576 között. Egyetlen csonka példány az Akadémiában. 2. Bornemisza Péter: *Énekek három rendben* stb. Detrekő. 1582. 3. Gönczi Kovács György: *Énekes könyv*. Debreczen. 1592. Számos későbbi kiadás. 4. A bártfai énekes könyv. 1593. 5. Beyte István énekes könyve csak Szenczi Molnár emlékezéséből ismeretes. 6. Ujfalvi Imre: „*Halot temetéskorra való Énekek*.” Debreczenben. Nyomtatta Lipsiai Pál. 1602. 7. Az unitariusok számára készült Dávid Ferencz és Heltai Gáspárnak énekes könyve. «Isteni ditséretetek. Imadsagos és igazszálo Enekek.» Nyomatott Heltai Gaspar Műhelyében. Évjegy nélkül. Valószínűleg 1575. és 79 között. Ezekon kívül egy-két névtelen nyomtatott s számos kézirati gyűjtemény.

²⁾ A magyar költészet története. I. köt. 198. lp. Ujabbon az országos könyvészeti kiállítás Kalauzában Volf György több fontos okból a XVI. század végére teszi a Battyhányi-Hymnarium korát, melynél a két pataki codex sem lesz feljebb való.

könyvet semmi esetre sem előztek meg. Ha most figyelembe vesszük, hogy e kath. magyar himnuszoknak az előző századbeliekhez semmi közük, hogy a reformatio előtt magyar egyházi énekekről nincs tudomásunk: ellenben ha meggondoljuk, hogy az első reformatoroknak főgondjuk magyar egyházi énekek szerzése volt, s ha tudjuk, hogy Székely I. már 1538-ban kiadta: «A kereszteny Ekklezsiának régi deák Hymnusainak magyarázatját», azaz a magyar himnusokat s hogy a nagy-dobszai codex 1545-ben már létezett: ha mindezt tekintetbe vesszük, talán nem tetszik felette merésznek, ha minden felekezeti elfogultság nélkül azt mondjuk, hogy a XVI. századbeli magyar himnuszok szerzői protestans költők és fordítók, s hogy a katolikus énekgyűjtemények e prot. fordításokból csak akkor keletkeztek, midőn a római egyház önfentartása érdekében kénytelen volt a reformatiót e t érre követni.

De ezen szoroson irodalomtörténeti kérdés bővebb fejtegetése messze elvezetne. Annyi tény, hogy e himnuszok, akár protestans, akár katolikus fordítók által, a latin-breviariumból kerültek hozzánk, a hol majdnem mindnek megtalálhatni eredetijét. Meg kell jegyeznünk, hogy a protestansok és unitariusok a himnusokon éppen a latinból vett egyházi énekeket értették, míg ugyan olyan tartalmú, azon alkalomra írt, de újabb keltű költeményeket dicséreteknek neveztek. Azt is tudnunk kell, hogy némely latin himnusnak magyarban több fordítása vagy átdolgozása is támadt. (A «*Veni sancte spiritus*»-nak három mását énekelték az első reformatusok). Álljanak itt azok, melyek egész bizonyossággal breviariumi eredetűek: *Veni sancte spiritus, Veni redemptor gentium, A solis ortus cardine, Vexilla regis, Verbum superne prodiens, Conditor alme siderum, Corde natus ex parentis, Deus creator omnium, Christe qui lux es et dies, Audi benigne conditor, Pange lingua gloriosi, Aurora lucis, Vita sanctorum, Regina coeli lætare, Magnificat anima mea dominum, Festum nunc celebre, Jesu nostra redemptio, Te deum laudamus, Lucis creator, Gloria in excelsis deo, Hymnum dicamus domino, Patris sapientia, Jam lucis orto sidere, Natus est nobis rex gloriæ, Commendatio amoris dei erga nos, Chorus novæ Jerusal., Humiliavit me, Canticum Zachariæ, Canticum Simeonis, Cur mundus militat, Veni creator spiritus, De patre verbum, Ave maris stella, stbi.*

E himnuszok — mint már mondtuk, alkalmi énekek; adventre, karácsonyra, vízkeresztre, nagybőjtre, a nagy hétre, húsvétra,

urfelmenetele napjára, pünkösztre és szent-háromság napjára szólalnak. Külön rendet tesznek a hetedszakai közönséges hymnusok a hét minden köznapjára és vasárnapra; végül itt foglalnak helyet az úrvacsora felvételekor mondandó énekek és a «Te deum laudamus.»

A hymnusokat, mint költői műveket megítélni, a szépet, a magasztost belőlök kiemelni, túlhaladja a mi gyenge erőnket. Ez énekek a középkori kereszténység latin lyrájának legszebb termékei közé tartoznak. Szerzőik szent atyák, nagynevű püspökök, kik költői tehetséggel voltak megáldva s a kik a classicus latin és hellén irodalmat is ismerhették. Soraikban ott találjuk szent Ágostont, Athanasiust, Honorius Fortunatust és kivált Ambrosiust, kinek a legtöbbet és legszebbeket szokták tulajdonítani, bárha teljes bizonyossággal csak négy hymnus származtatható tőle.

Thletet e költők a megváltás nagy művéből vesznek. Zengik Mária szeplőtelen fogantatását, boldog születését, Herodes kegyetlenségét, a napkeleti királyok hódolatát, az üdvözítő kinszenvedését, dicső feltámadását, mennybementét és végül a szent lélek leszálltát. Az irgalmas isten magasztalása, a megváltó Krisztus dicsőítése, a vigasztaló szent-lélek dicsérete, a katolikusoknál ezen kívül hódolat a boldogságos szűznek: ezek az uralkodó hangok a hymnusokban, melyeket Bodnár Zsigmond így jellemez:¹⁾

«Igazán vallásos kebel szüleményei lévén, a legnagyobb indifferentismus korában is tiszteletre s áhitatra buzdítják az oly ember szívét, kinek szüksége van az istenre. Míg a XVI. század eredeti alkotásaiban az ellentét és polemia, a felekezeti súrlódás és korlátoltság, az egyoldalú buzgóság és gyűlölő fanatismus hangjaival találkozunk, éppen úgy mint a zsidó költészetben: a középkor szent énekei az őszinte kegyelet és áhitat termékei».

Igaz, hogy e hymnusok sem mentek némi dogmai és történeti elemtől s igaz, hogy a magyar fordítás a tiszta lyra rovására ez elemeket csak szaporítja, hogy az eredetinek magas röptét nem bírja mindig követni, mindazáltal a XVI. századbeli énekeskönyveknek legszebb darabjait teszik s velök csak a szombatos felekezet hymnusai versenyezhetnek, de ezek annál sikeresebben, mivel

¹⁾ Bodnár Zsigmond: *A XVI. század egyházi lyrája*. Abafi L. Figyelő. V. köt. 17—23 lp. 1878.

— mint később látni fogjuk — eredeti magyar termékek és nem fordítások.

Eddig a katolikus és protestans énekgyűjtemények egyeznek; a himnuszok közösek az összes felekezetekkel. A protestans költők azonban nem elégedtek meg ennyi ünnepi énekkel és az első reformatorok vetélkedve siettek újabb meg újabb alkalmi énekeket szerezni és több németet átültetni. Számos pap és tanító vett részt e munkában és számuk ¹⁾ az újabb kutatásokkal csak nőni fog. Nagyobb költői egyéniség azonban egy sem emelkedik ki közülök; nem azért, mivel «az egyenlő műveltségi fok — a mint Toldy ²⁾ véli — egyformává tette volna a költészetet», hanem mert valódi költői tehetséggel egy énekszerző sem volt megáldva s mert a protestansok nagyon hajoltak a dogma, polemia és didaxis felé, mire különben, mint ujonnan alakult felekezetnek nem csekély szükségök is volt. A dogma és történeti részek, melyek a régi himnuszokban oly harmonicusan olvadnak bele a lyrába, itt mind több tért foglalnak el, úgy hogy sok ének nem egyéb, mint a hitelveknek vagy bibliai részeknek versbefoglalása.

Az énekek külső alakját is változás éri; a rimelés tökéletesebbül; a rhytmus magyarosabbá válik, de míg a régi himnuszok jobbára rövid nyolczasokban írvák, az újabb énekek, melyeket a protestansok az előbbiektől megkülönböztetésül *dicséreteknek* neveznek, meghonosítják a hosszabb, 12, 13, 15 és még több szótagú sorokat, a mi — Toldy szerint — a német költészet hatására mutat, bár Luther, Hans Sachs és mások énekei inkább a rövid sorokat kedvelik.

A hosszú sorok négyes strophákba fogva, tág kapút nyitnak a bőbeszédűségnek, a mi a protestans predicatióknak és vallásos költeményeknek máig ismert gyengesége. A régi himnuszoknak

---

¹⁾ Egyedül a protestáns énekszerzők száma 50—60-ra rug. Közülök nevezetesebbek: Batizi András, Dévai Biró Mátyás, Huszár Gál, Szkhárosi Horvát András, Mehics Juhász Péter, Szegedi Kis István, Radvány Balázs, Szegedi Gergely, Szegedi Lőrincz, Szkaricza Máté, Sztárai Mihály, Tordai Benedek, Temesvári István (István deák), Hartványi Imre, Dávid Ferencz, Ládoni Sára stb. A német énekszerzők közül Luther, Hans Sachs, Weisz (Musculus) Mihály, protestáns költők szerepelnek a gyűjteményekben egy-két dicsérettel.

²⁾ Toldy F. *A magy. költ. története*. I. köt. 206 lp.

megebővített magyar fordításai ritkán rugnak tíz strophára, az újabb dicséretnek néha a húszat, harminczat is meghaladják. Hogy a dicséretnek ennyire megnyúlnak, ennek főoka mindenesetre a költői ízlés és műveltség hiányában, a tanító és vitázó irányban keresendő, de többször egészen külső okokra vihető vissza. A templomi éneklés a reformatusoknál megváltozván, a magán és váltó (antiphonalis) éneklés helyébe a tömeges lép; az egyházba lassan gyülekező hívek ájtatosságát csak hosszabb énekek elégitik ki. A szerző néha csak azért szaporítja a versszakokat, hogy azok fejeiben nevét vagy valamely kedvelt mondatát foglalhassa be.

A hosszadalmasság alól dicséretes kivételt tesznek az unitáriusok. Még a rövidebb hymnusokon is meglátszik egy Dávid Ferencznek ¹⁾ csiszoló keze; nemcsak a hitelveivel ellentétet mellőzi, de minden feleslegest is igyekszik elhagyni. A protestansoktól átvett hosszú dicséreteknek néha felét is elmetszi, úgy hogy V. Nagy János ²⁾ méltán dicséri az unitarius énekeskönyv szerkesztőinek, Dávid Ferencznek és Heltai Gáspárnak ízlését és választékoságát. Eredetét e nemből az unitáriusok keveset hoztak létre, inkább a zoltárfordításokban térnek el jobban a protestansoktól. Eredeti költeményeik az alkalmi énekek (dicséretnek) jelesebbjei közé tartoznak. Rövidebbek lévén, a dogma nem vesz annyira erőt az erzelmekek szabad ömlésén. Az a vasárnapi ének, ³⁾ melyet Nagy János közöl, a vallásos lyra gyöngyei közé sorozható s már külalakjával is igen közeledik a régi hymnusokhoz; ez azonban nem áll magára, hozzája hasonlót többet is említhetnénk, mert e gyűjtemény felvette mindazt, mit e kor jót termett.

Általában kicsinylőleg a protestans alkalmi énekköltészetéről sem szabad ítélnünk. A művészi alkotás kerekdedségét a legtöbb nélkülözi ugyan, a költői szép nem annyira egészben, mint egyes

¹⁾ A közhit ugyanis őt tartja az unitarius énekes könyv rendezőjének és kiadójának.

²⁾ Várfalvi Nagy János: *Az unitariusok énekes könyveiről*. Keresztény Magvető. (Szerk. Ferencz József és Kovácsi Antal) VI. köt. 93—126 lp. Kolozsvár. 1871. A szerző tüzetesen ismerteti az unitariusok összes énekes könyveit, a XVI. század közepétől a legújabb időkig; mind a nyomtatásban megjelenteket, mind a kéziratokat. Könyvszre és irodalomtörténetíróra nézve egyaránt becses közlemény.

³⁾ V. Nagy I. az említett helyen még több szép éneket és énekrészletet közöl.

részekben nyilvánul, de tagadhatatlan, hogy az érzés melege, a lyrai forma, jó magyar rhythmus nem egynek ad absolut értéket. Luther húsvéti és pünkösti dicsérete («Az istennek szent angyala» és «Jövel szent lelek úristen») s egy néhány más bátran sorakozik a régi hymnusok mellé.

»Közvetlen mély hit, — mond Toldy ¹⁾ — erős meggyőződés, bensőséges odaadás jellemzik ez egyházi költészetet, s ha a tartalom egyszerű beszédben szólalt meg, mely valamint egyfelül a mindennapitól, úgy másfelül a költői s kivált világiás ékességtől vagy epen dagálytól távol maradt: úgy rendeltetésének teljesen megfelelt. A gyenge külalak által kevesebbet szenvedett, mint oly költői divatnyelv által fogott volna, milyen a legújabb istenes énekekben a vallásosságot minden nyomon megezáfolja. S így a kor vallásos fogékonyságával találkozáván, nem tévesztette hatását, buzgóbb érzéseket gerjesztett, mint kifejezni bírt s ekkép egyszerű tenyezője lett azon lelkületnek, mely e században ismét a vallás belsősége felé fordult, értelme és kedélye minden erejével.»

KARDOS ALBERT.

PETRARCÁBÓL.

Ha addig eltart kínos életem
A bú s a gyötrő szenvedés daczára,
Míg majdan aggkorodnak végszakába'
Szemed már gyöngé lesz és fénytelen ;

Arany hajadból szín-ezüst leszen,
S majd rózsabimbót nem tűzöl ruhádra ;
Halvány lesz arcod, melynek szemsugára
Félénk panaszt kelt szívem mélyiben.

Majd akkor Ámor bátorságot ad,
S majd elbeszélem, mennyi hosszú évet
Órát és percet tölték búban érted . . .

S habár az ég ellenzi vágyamat :
Mégis — tudom — majd nemsokára leszen
Késő sohajtásidből enyhülésem !

RADÓ A.

¹⁾ *A magy. költ. története.* I. köt. 203.

A GÖRÖG ELEGIA AZ ALEXANDRIN KORIG.

I.

A hellén hőskor letűnt, a görög államok gyermekévei lejártak. A 750-ik évvel Kr. e. új öltő derült fel úgy a szellemi, mint az anyagi világban egyiránt. A nyugodt, zavartalan állapotnak vége van, új politikai élet veszi kezdetét, új intézmények állanak elő, hogy a rendet, az emberi szabadságot biztosítsák. Lábra kap a kereskedelem, s ez által tágabb látkör nyílik a szem előtt, a tevékenységre több, nagyobb tér mutatkozik. Az egyes nincs már végkép az államba olvadva; hanem szabad, egyéni akaratát igyekszik érvényesíteni, önállóan gondolkodik és tesz.

Nem lehet most is csak a múlt feledhetetlen képeinél maradni, ott a jelen, mely hatalmas kézzel tetterőre készítve, mindenkit egyformán a működés ezernyi változatai közé ragad. A küzdelmeknek egész hosszú sora támad egyszerre föl; a szomszéd államok gyakori szorongatásai, a fenyegető veszélyek felforgatják a régit, hogy a romokon új épülhessen föl. Szaporodik az ismeret, tágul a reflexió köre. A szív, a kedély, a lélek, az emberi méltóság mind hatalmasabb, érthetőbb és el nem némitható hangon követelik jogaikat. Új mozgalom kap erőre a társadalmi életben is, — a szabad gondolkodás az, mi a nép életében egészen új korszakot jelez. Míg eddigelé az egyes a szigorú erkölcsi világban, egy elzárt eszme körében látta magát, most már az élet sokoldalú elemeinek összekapcsolása folytán az ember egyedi élete gazdagságának és jogosultságának öntudatára ébredt. Nem elégedett meg avval, a mit a közszellem teremtett — lényének, az ő különváltságában is az általános képévé kelle válnia, érezte mindenik, hogy szabad tagja, mellőzhetetlen tényezője az egésznek.

Mi sem természetesebb, mint hogy az élet mindenféle ágaiban előállott ama változás a görög költészetre is lényeges befolyással volt. Az epos, mely a királyok s egyes hősök dicső tetteit zengi, nem elégíthette már ki a kedélyeket. Mikor valamely államban az egész nemzetről lehet szó csupán, mikor a regék, mondák honából vett szebbnél szebb, elragadó tetteknek kell lelkesíteniök, felmagasztalniök a szellemet, mikor a lenyűgözött szabadság még öntudatára sem ébredt annak, hogy fejét fölemelje, mikor az «én» teljességgel beléolvad, elvész a nemzet nagy testében, mikor az egyes, az őt

környező társadalmat sem, annál kevésbé veheti saját életét figyelembe: akkor születik, akkor él, akkor hat, akkor csaknem kizárólagos költészetnem az epos, melyben a költő lelkesült pillantásaival csupán a leforgott eseményeket veszi figyelembe. De mikor a kényszerítő körülmények következtében, az alapjukban átidomúlt viszonyok között, a külső harcok mellett a szívekben is harc keletkezik, mikor a nemzettest egyes tagjainak kell mozgásba jönniök, mikor az egyesnek öntudata, jólléte növekedik, mikor akarva nem akarva reflektálnia kell az egyénnek az őt körülvevő világ tüneményeire, mikor úgyszólván bizonyos meghasonlás vagy legalább is viszály szülemlik egyfelől az egyed, másfelől az állam s társadalom között és végre mikor eme viszály megszüntetése nélkülözhetetlenné, elkerülhetetlenné válik az által, hogy az egyén folyton erősebben hangoztatja önméltóságának, önbecsérzetének szavait: akkor az epos nem lehet már többé a jelen költészete, mert e költészetnemnek épen alkotó eleme, hogy ama két tényező egymással harmóniában ne legyen, akkor szükség van egy oly költészetnemre, melyben a lélek minden érzelmeit, bánatát, gyönyörét, gyűlöletét, szerelmét, örömét, keserűségét mind-mind kilehelje, — egy szóval: hogy alanyiségének adhasson kifejezést — — — s e költészetnem: a lantos költészet, melynek a görög irodalomban első alakulata volt: az *elegia*, melyen, mint közegen át a nép szükségait, érdekeit kinyilváníthatta.¹⁾ Eddigél, mint már említém, csak egy költészetnem létezett: az epos. Voltak ugyan bizonyára istenek tiszteleténél alkalmazott más nemű, valószínűleg lyrai termékek is, de ezekről nem tudunk. Milyen volt a görög költészet legkorábban, arról ma már nem beszélhetünk, mi csak azt vehetjük figyelembe, a mi az irodalmi hagyományban fenn maradt, s ott az epos az első, mely után az elegia következik.

Az elegia az a költészetnem, melyben a költőnek nem kell a festmény háttéréül szolgálnia, nem kell rejtve maradnia a múltból vett tárgyak mögött, hanem a festmény előterébe lép kívánságaival, akaratával, eszméivel, gondolataival; a külvilág hat reá s ő e hatást a saját lelkéből származott érzelmekkel egyeztetni össze. Az elegia tárgya már nem az egész államélet, nem az azt mozgató katasztrófák, hanem a közvetlen közelből, a szűkebb körű, a társadalmi és

¹⁾ I. Ulrici, Gesch. d. hellen. Lyrik cz. művének különböző helyeit.

magán életből vett viszonyok. «Az elegia» mondja Colridge, «a költészet azon alakja, mely az elmélkedő lélek természetéből folyik. Tárnya bárminő lehet, csak vonatkozásban álljon magával a költővel.» (L. Jebb-Fináczy, Görög irodalomt. 46 lap.) S a görög elegia, mint alább látni fogjuk, számos változataiban is igazat ad e tekintetben.

A görög elegia nevét s természetét is valószínűleg a kis-ázsiai Károk s Lydek hasonnevű fuvolakiséretes dalaitól vette, melyeket eme népek panaszaik, keserveik kifejezésére használtak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a görög elegia korántsem maradt a kis-ázsiai határok között, hanem kitágítva annak ugyancsak szűk korlátait, körébe vonta a kor s környezet minden árnyalatait, eredményeit.¹⁾ Hogy a görög elegia nem görög földön született, arra bizonyít az elegiának az a tulajdona is, hogy fuvola kíséret mellett adták elő ebéd vagy lakomák alkalmával s mint ilyen a barátságos együttlétnek lényeges részét tette. A fuvolát s általában a fúvó hangszereket pedig, mint az összes hagyomány bizonyítja, mind ázsiai szomszédjaiktól kölcsönözték a görögök, maguk csak a húros hangszereket találván fel.

Az elegia külalakja, versmértéke, mint más tulajdonai is — mint alább látni fogjuk — az eposéból lettek. A hatméretű vers az, mely az elegiában alkalmazást nyert olyképen, hogy az első sor mindig eme hatméretű vers volt, a második pedig az ugyanabból rövidült ötméretű. Kisfaludynk Mohácsából álljon itt például e két sor:

Hősvértől pirosult gyásztér sóhajtva köszöntlek:
Nemzeti nagylétünk gyásztemetője Mohács!

Az első sor neve hexameter, a másodiké pentameter s e kettő ily összekapcsolt alakjának neve: distikhon. Az első sorban meg van a nyugodt, méltóságos menet, melynek a második sorban megfelel, mondhatnám ellentétéül szolgál a gondolat s erzelem mozgékonyága; az elsőben emelkedik, a másodikban alászáll a gondolat. A kettő alkot aztán egy ütemes egészet, egy elegiai párverset. Az első sorban mintegy magasan felszállong a gondolat, a másodikban megpihen, mint Kazinezy mondja:

¹⁾ Az *elegeion* szó tisztán az alakra vonatkozik s a distikhont jelöli. *elegeia* = ama versmértékben írott költemény, *elegos* pedig általában = nánaszdal. L. *Caesar*: De carminis Graec. elegiaci origine et notione 19. köv.

S a mint zengve röpül (Amor nyila) az Olympusig, hexameter lesz,
S a mint zengve leszáll, óh csuda : pentameter. ¹⁾

Valamint általában a görög költészetnek, épp úgy a görög elegiának is legelső, őskori példányairól nincs tudomásunk s mint az epikus költészetben Homeros úgy jelenik meg, mint egy phainomen, melynek — legalább a fenn levő adatokat illetőleg — előzője nincs, úgy az elegia is ránk maradt legkorábbi alakjában, mint már teljesen kifejezett, megcsontosodott költemény jelenik meg.

Anynyi azonban biztos, határozott tényként állítható, hogy a görög nép *ion* törzse volt az, mely azt megteremté, az a törzs, melynek egész története a folytonos újítás, a mozgékony, változó, újító, javító, fölforgató szellemnek hű tüköre. «Valamint általában a hellének története, úgy az irodalom s művészetben mutatkozó szellemi életük is az aigei tenger keleti partján vette kezdetét, a hol Ionia fiai még történelem előtti időkben városokat, köztársaságokat alapítottak, melyek a helyzet és népfaj szerencsés körülményeinél fogva csakhamar a művelődés s gazdagság magas polczára jutottak. Miletos, Smyrna, Kolophon, a közel fekvő Khios s Samos szigetekkel, számos gyarmat a középtenger minden részén, — tanúskodnak az ionok nagy tehetségeiről s szerencsés fejlődéséről. Ők nem adtak nagy politikusoknak életet, mint a dórok, sem nagy gondolkozóknak s bölcsészeknek, mint az attikaiak, de igenis költőknek és művészeknek, kik nemcsak nemzetök más törzsei, hanem még késő évszázak számára is magas példányok gyanánt tündökölni voltak hivatva. Az ion törzs az, melynek a hellén élet s lényeg ama naiv eredetiség s mesterkéletlen tárgyilagosság kecsét köszöni, mely Homeros költeményein örök vonzalmú varázként előmlik. Emez a természet által oly dúsan megajándékozott nép ugyanazon nemes naivság bélyegét ráruházta mythosára, plastikai műalkotásaira, sőt nyelvere is, — mely emelkedett és festői hangja, szóalkotásainak gazdagsága s bő nyelvkincse által szintoly kitünő, mint a mily folyékony a nyelv szelleme által, mely a beszéd formáihoz oly kecsesen hozzá simul. ²⁾ Az ion néptörzs gyors felfogási ereje, izgékony-sága, ingerlékenysége és mély érzelmessége által minden külső

¹⁾ L. Müller-Donaldson-Récsy : A régi görög irodalom tört. I. 121—146. l. Caesar : e. m. 73. köv. l.

²⁾ L. Bernhardt, Gr. Literat. I. 109. — Weber, Die eleg. Dichter d. Hellenen 409—441. l.

hatás iránt fogékony vala s a többi hellén néptörzseket meg földjének szerencsés fekvésénél fogva is a szellemi előhaladottságban s eként a költészetben is jóval megelőzte. A költészetben megteremtette azokat a költészetfajokat, melyek épen amaz említett tulajdonoknak, szellemök ama sajátlagosságának, a külvilághoz való viszonyuknak leginkább megfelelnek, ugy mindenekelőtt az epost s azután az elegiát.

Az élet még elég ingert nyújtott, hogy az emberek szeressék. A disz, a feny, a magán élet pompája, a bor, a táncz, lakoma, szép asszony, édes semmit tevés, a kellemes életbe mélyedés s végre maguk a társadalmi viszonyok is elég bőséges anyagot szolgáltattak emez új költői műfaj megszületésére.¹⁾

A legelső görög költő, kitől elegia maradt fenn: *Kallinos*, ki Ephesosban, Kis-ázsia Lydia nevű tartományának tekintélyes városában született. Korá 750 körül Kr. e., abba az időbe esik, mikor Ardys lyd király idejében a *Kimmerek*, egy észak-európai büszke néptörzs, Kis-ázsia törtek, Sardes városát meghódították s lerombolták a szintén lyd várost Magnesiát.²⁾ Bárbar kegyetlenségüknek ezer elszomorító nyomát hagyták maguk után, útjukban pusztítva, rombolva, kímélytelenül mindent vad természetüknek megfelelőleg.

Kallinos akkor lépett fel a költészet terén, mikor látta a fenyegető ellenséget, a látnok előre érezte szülővárosának pusztulását, s lelkének egész erőteljével intézte szavait honfitársaihoz, kik elpuhultan a kényelemtől, petyhüdt izmokkal, tétlenül, összedugott kézzel nézték a közeledő ellen sorait, melyek csordaszámra lepték el a környéket. Szíve keserűséggel telik el, látva a gyáva sarjadékat, szemrehányólag és bátoritva szól, igazi hőshez illő áthatottsággal a veszely pillanatában:

Meddig heverték még ott tétlenül ?
 Ifjak ! harcra mikor lelkesültök ?
 Nem szégyenlitek a szomszédoktól,
 Hogy tompultan, vesztegelve ültök ?
 Mintha béke volna körültetek,
 Holott háború dulja földetek — — — —
 — — — — — — — — — —

¹⁾ J. Hertzberg Begriff d. a. Elegie 253. lap. — L. még: *Welcker* Rhein. Mus. IV. 3. 424. köv.

²⁾ V. ö. *Caesar* e. m. 59. köv. 1.

A hős, hogyha érzi végóráját,
 Félhalva is kidobja lándzsáját.
 Hon-, magzat-, hitvesért oly dicsteli
 Ha ellennel a férfi szembeszáll,
 Úgyis míg a Moirák éltét nyujtják,
 Úgyis csak akkor éri a halál.
 Törjön mindenki hát csak előre,
 A gerelyt magasra emelve fel,
 Legyünk elsők a csata zajában,
 S a pajzs alatt dobogjon hős kebel!
 Mert nem illő futni a haláltól
 Férfinak, isteni sarj volna bár,
 Sokszor kikerüli lándzsák élet
 S biztos lakában éri a halál.
 Ez nem kedves, nem tisztelt a népnél;
 Az bút, gyászt kelt nagy s kicsiny szívében,
 A vitézt egész haza becsüli,
 Ha meghal, áldott lesz emlékében.
 Míg él, félistenként tisztelik őt,
 Mint védfalra tekint reá a szem,
 Mert ezernek értékes művénel
 Becsesb, mit ő egyedül teszen.

És a költő szava viszhangra lel, fegyverre kél hona, ifjú, öreg egyaránt átérzi a hazafiság szenvedélyét. A költemény második része, melyben a költő, mindenkitől jól ismert, harcra gerjesztő jelene- teket fest, — hol a dicső vitézzel szembe állítja a dicstelenül elhaló gyávát, — eme második rész eléggé mutatja, hogy a bár elpuhult ionok ereiben mégis csak hős vér csörgedezett, mely ha kelleténél lassabban folyt, csak azért történt, mivel nem volt, ki mozgásba hozza, új életre keltse. S ez sikerült a költőnek. «Szállt az ének szájról szájra,» s harcba rohant apraja-nagyja. A költeménynek utolsó fele mutatja egyszersmind azt is, hogy itt ugyanazon tárgyi- lagos alappal találkozunk, mint azt a hőskölteménynél tapasztaljuk. Már az is epikus eredetre vall, hogy a mű nem szorítkozik, mint általában a később kori elegiák, valamely gondolat kifejezésénél egyetlen distikhonra, nem állapodik meg minden pentameter végén, hanem a gondolat az egyik párversből átnyúlik a másikba is. Ez az elegiában majdnem a gyarlóságnak egy neme, ámde a költő kezdeményező volt, — követőinél már mindinkább gyérül e gondo- lat-átnyújtás. Azonban már itt látszik a különbség az epos és

elegia között. A hősköltemény háborúja, mint az életnek önálló eleme jelenik meg, s nagy isteni hősök tetteinek kifejtéseül szolgál; ezzel ellentétben az elegia háborúja viszonyba van hozva az egyes személyiségével, mint egy esetleg fenyegető baj, melynek elhárítására szükség, hogy föllegyenek híva a lélek legbensőbb erői, úgymint a haza-, hitves-, gyermekek iránti szeretet, a kedv a férfias gerelyharczra, a vágy a dicsőség és tisztelet után s a félelem a gyálázattól, s épen ez az oka annak, hogy a költőnek saját egyéniségéhez kell kapcsolnia a szemlélődést a mulandóság s az emberi élet szükségképeni eltűnése felett. Míg tehát egyfelől a költői nézetnek tárgya az epikai külsőségben, tárgyilagosságban és történeti valóságban áll, addig másfelől minduntalan átragyog ezen a lyrai gondolatok, érzések s érzelmek sugara.¹⁾

Kallinos minden szava a szabadságvágyat, a törhetetlen bátorságot, s a győzelem-adta dicsőséget zengi. Kallinos bár az epikus költészet határait érintve, megteremté az elegiát, helyet biztosítva annak a költészet végtelen birodalmában, megszabva annak kül- és belalakját, s egyszersmind annak a *harcias-politikai* jelleget kölcsönözte. Mint fejlődött tovább az elegiának ez irányban mivelése, mint érte el virágzása tetőpontját a fa, melynek magvát Kallinos vetette el, látni fogjuk alább.²⁾

Kallinos nyomdokain haladt s majdnem a tökély fokáig vitte az elegiát *Arkhiokhos*. A márványáról híres kyklad szigeten Paroson született 780 körül Kr. e. — E kyklad szigeteket ionok lakták s mintegy az összetartó kapcsolatok az anyaország s a kisázsiai hellén gyarmatok között. Költőnk előkelő, nemes családból származott. Atyja Telesikles, Demeter istennő papja volt, anyja Enpio azonban, mint a költő maga is említi, rabnő volt. Nagyon természetes, hogy az ellentét, mely szülőinek rangja közt volt, meglátszott a költő működésén, az a sok bosszúság, mit ama körülmény miatt szenvedett, kedélyére az ingerlékenység s elkeseredésének azt a bélyegét nyomta, melylyel ő a világot, az életet tekinté. Meglátszott ez az ellentétek s végletek harcán, mely a költőnek egész életét átlengé.

¹⁾ L. *Ulrici*, Gr. Dichtk. II. 267.

²⁾ L. *Franke*: Callinus. Altona & Lips. 1876. — *Bach*, a Zimmermann Schulzeitung-jában II. 1829. 133. köv

Növeltetéséről, gyermekeveiről, ifju koráról mit se tudunk. Mikor megjelenik előttünk, akkor már azok közt van, kiket a nyomor, melylyel hazájukban küzdöttek, Thasos szigetére vitt, hol a sok gyarmatos gazdagságot, boldogságot, aranyhegyeket vélt találatni. Ám a remény ez egyszer ugyancsak megcsalta őket. Az aranybányák helyett míveletlen földekre találtak s elég erejük nem volt, hogy kitartással, szorgalommal, elszántsággal keressék meg az óhajtott boldogságot. Ekkor aztán egy új vágy támadt szíveikben: oda a szárazföldre menni Kis-ázsia partjaira. E partvidékek elfoglalásáért kitört a harc közöttük s a szomszédos thrákok között, s e harcban maga a költő is részt vett, ki épen férfi korában volt s a gerelyharcban úgy látszik nem maradt utolsónak. Mint a költő maga mondja egyik kis költemény-töredékében:

Gerelybe van begyúrva kenyereim,
És abba van ismari ¹⁾ borom,
Ezt úgy iszom és amazt úgy eszem,
Hogy a gerelyre támaszkodom.

A gerely hát neki mindene. De e mellett a kard-harcot is fontosnak, s a harc sikerére nézve döntőnek mondja:

Nem soká lesznek az íjak kifeszítve,
Soká a sűrű gerely se keresztveződik, — —
Ha a síkon egyszer a harc lévvel kitör:
A kard fájdalmat-hozó munkája kezdődik.
Euboiának ²⁾ hős urai a harcban,
Démonok, a vitéz lándzsahősök — — —

E költemény, mint láthatni, bevégtetlen; mint volt befejezve, azt ugyan nem tudjuk, de az egész valószínűleg dicsénekből, vagy valamely politikai-harczias elegiából maradt fenn.

Hanem a költő viláért sem csak a harcban találja örömét, sőt a művészetek, kiváltkép a költészet neki éltet-adó, fenntartó eleme:

¹⁾ *Ismari*. Ismaros, thrák város a hasonlónevű hegy közelében, erős piros boráról volt híres. Mai neve: *Ismahan*.

²⁾ *Euboiá urai* alatt az *Abantok* értendők, kik a szigetnek legközelebbi lakói voltak s az iónok oda telepedése után tovább is ott tartózkodtak. Harczi bátorságuk, különösen a közel harc tekintetében emlékezetes maradt.

Bár Enyalios istent ¹⁾
 Én mindenha kész-jó kedvvel szolgálom,
 Ámde a Muzsáknak kedves
 Ajándékiban ²⁾ is kedvem találok.

A hadélet Arkhilokhos idejében számtalan hajózással s gyakori szárazra kikötéssel volt összekapcsolva. E tény kiviláglik a költőnek következő töredékéből, melyben az ion szellem, a háború veres munkája mellett is megtartá élénk, üde, mondhatnám tán könnyelmű jellemét; még a háború öldöklései, zaja közben is élvezetre gondol:

Föl gyorsan! siess keresztül
 A gyors hajó födélzetén,
 Kifödve a korszót, ürítsd,
 Cseppet se hagyva fenekén.

Igyad a bíbor piros bort,
 Hiszen ily semmit-tevéssel
 Csak nem lehet kiállanunk
 Az őrséget egész éjjel.

A régiék költőneknek egy tettét sohase bocsáthatták meg, azt t. i. hogy pajzsát egy ízben a harczy tűzben talán menekülés közben elhullatta, elvesztette. A görög az ilyet mindig nagy gyávaságnak tekinté. A költő maga meglehetősen hidegvérűséggel, meg nem zavarható könnyelműséggel adja elő ezt az eseményt s minden harczy bátorsága mellett is nagyon érthetővé teszi, hogy inkább szerette életét, mint pajzsát.

Pajzsom', melyet nem akarva ³⁾
 Ott hagyék a sűrűségben,

¹⁾ *Enyalios*. Mellékeve Aresnek, (római Mars) a háboruk istenének. Anyjit jelent, mint: öldöklő, gyilkoló.

A költő itt azt mondja, hogy szívesen megy harczba bármikor, de azért a művészetekkel s így költészettel is örömet foglalkozik.

²⁾ A «Muzsák kedves ajándékiban» kifejezés úgy értelmezendő mint a Muzsák által képviselt művészetekben jártasság, melylyel azok ajándékozzák meg az embereket.

³⁾ *nem akarva*, mert kényszerítő körülmények miatt veszté el pajzsát, nem pedig ő maga dobta el. — Ez az eset megtörtént még egy görög költővel, *Alkaiossal*, és egy rómaival, *Horatius*-sal is.

Most tán valami saisi¹⁾
Tartja kérkedve kezében.

Hanem magam szerencsésen
Kikerültem haláloamat,
Manó vigye régi pajzsom!
Szerzek újat, ismét olyat.

Könnyelműségeért azonban keményen meglakolt. Mikor ugyanis a költő Spártába ment, gyávaságáért azonnal kiutasították a városból. S e tény bizony akárhogy magyarázzuk is, azt mutatja, hogy a költő nem volt a bátorság mintaképe.

Mint a felsorolt töredékekből látható, a költő töredékeinek egy része, mint a Kallinoséi, harczias tartalmúak voltak: kitünők e nemben, de Arkhilokhos hírnevét nem annyira ezeknek, mint inkább a csípős gúnynak, a satirikus hangnak, a lyrai költészet iamb nemének vagyis a gúnyos tartalmú költeményeknek köszönhetette, melyeknek tárgyalása nem ide tartozik.

A költő életviszonyaiból tudjuk, hogy miután elhagyta Thasos szigetét, ez időtől fogva egy pillanatnyi nyugta se volt, bolygott ide-oda, ösztönszerűleg járt szerteszét, keresve a nyugalmat, a megelégedést. Elégedetlen volt önmagával, elégedetlen a társadalommal, a világgal; ingerlékeny természete, elkeseredett lelke folyton tovább üzte, útjában száz számra teremtve ellenségeit, gyűlölőit. A költő elkeseredettsége közmondásossá vált s a rege azt beszéli, hogy egy bizonyos Lykambest, ki lányát Neobulet neki ígérte nőül, mikor az megmásította szavát, a költő öldöklő gúnyjával halálra kínozta s mindkettőt, apát és leányt a haragos iamb költészet mérgesen metsző ironiájával a kétségbeesésig, öngyilkosságig vitt. Rege ez bár, de eléggé mutatja, mint hathatott a jól alkalmazott satira az ion pezsgő életre. Lesz talán alkalmam más ízben Arkhilokhos ez irányú működéséről is szólani.

Élte végső részét, úgy látszik, ismét Parosban, szülőhelyén

---

¹⁾ saisi. A Saisiak egy néptörzs volt *Abderából*, egy thrák városból, mely a déli thrák parton, *Thasos* szigettel szemben feküdt. Megkülönböztetendők az Egyiptomban lakott hasonló néptől.

Egy oly harczról van itt szó, melyet az Abantok által segített Thasos sziget lakói a szomszéd thrák saisiakkal vívtak.

töltötte. Valószínűleg e korban írta egyik elegiáját, mely vigasztaló dal Perikleshez.¹⁾

Mindketten drága rokonokat vesztek, más polgártársaikkal együtt. A költő itt különösen sógorát siratja, ki, mint a többiek, szintén a tengerben lelte halálát. — A költemény eként van :

Akár egyes, akár egy egész polgárzat
Ha sokjajú bűjät siratja, Perikles,
Fájdalmas szívével örömrre, gyönyörre
Fényes lakomára hangolt vaj' melyik lesz ?

Ilyeket ²⁾ ragadott el a zúgó tenger
Hulláma mi tőlünk : drága kedvesinket,
A kiket gyászolunk, kikért a fájdalom
S kínzó bánat súlya nyomja szíveinket.

Hanem az istenek, óh kedves barátom,
Nyújtanak orvosszert, türelmet is adnak
A bánat terhének elhordozására,
Egyszer emennek is, másszor meg amannak.

Most épen minket ért a szerencsétlenség,
A véres, a mély seb felett mi kesergünk,
Majd mást ér a bánat, — de ne legyen soha
Gyöngye női szívünk, legyen erős lelkünk.

Im itt egy példa a modern elegia nemére, a búdalra,³⁾ melynek költői becsét főleg az ád, hogy a keserv kinyilatkoztatása, a gyász szavai elhangzanak ugyan, de aztán a költemény végén helyre van állítva a harmónia a viaskodó két elem : a gyászba borult lélek s a kérlelhetetlen sors között. A költő itt rokonszenvével igazán belé mélyed szeretett barátja fájdalmába, s ezt a saját szívében keletkezettel egybe olvasztja.

Arkhilokhos további működéséről az elegia terén nincsen tu-

¹⁾ *Perikles*. Egy barátja, tán rokona a költőnek. Össze nem zavarandó a későbbi Perikles-sel. Arról,

²⁾ *ilyeket*, azaz olyanokat, kikért gyászt kell ölteni, honfitársakat, drága rokont, kik méltók, hogy szívből megsirassuk.

³⁾ Erre nézve l. *Bach* : De lugubri Graecorum elegia cz. értekezését.

domásunk. A költő Parosba visszaterte után csakhamar egy a Naxos sziget ellen folytatott háborúban elveszté életét.

Arkhilokhost a görögök egyhangúlag Homeros mellé helyezték s e hely bizonyára a legszebb, működési sikerenek jutalmául kétségkívül a legbecesebb volt. Sajnos, hogy a fennmaradt csekély számú töredék nem tehet bizonyosságot ez egybehangzó ítéletről. A költő legfőbb érdeme volt bizonynyal a maró gúny, mely az iamb költészet tulajdona. Arkhilokhos az iamb költészettel, mint hatalmas fegyverrel megtámadott minden hézagost, hiányost, gyöngét es gonoszt az emberi élet mindenféle viszonyai között, az erzelemnek s gondolatnak oly energiájával s erejével, a külalak oly tökélyével, bevégzettségével és kellemével, hogy épen ezek által érte el hírének tetőpontját.

Nagy jelentőségű volt kiváló teremtő ereje, mely az eposban ös idők óta uralkodó nézeteket s nézleteket alapjokban lerombolva, a jelent ragadta meg, ennek s a költői alanynak jogait érvényesítve. — Írt továbbá trokhaikos méretű dalokat is, melyekben a gondolat gyors szárnyakon száll fel az emelkedettség, magasztosság fokáig; mély érzelem, szemlélődés az élet mélységes mélyéről szakítva ki, váltakoznak a hatalmas képekkel, csodálatos, szellemes nyilatkozatokkal. — Mint már érintém, e tekintetekben való méltatása Arkhilokhosnak nem tartozik e fejtegetéseim körébe, s épen azért az elegia terén szerzett érdemeiről szólok még pár rövid szót.

A költő elegiáiban az ion elettel bizonyos tekintetben úgyszólván szakítva, mérsekelt hanggal jelenik meg, szív s kedély megkövetelik jogaikat s meg is nyerik azokat, midőn a költő egyfelől a fájdalomnak s részvétnek, másfelől a vidám, mivel se törődő, élvezni vágyó és az életet lehetőleg felhasználni igyekvő szeszélyes kedélynek ad kifejezést. A csekély töredékek is teljes világításba helyezik az ion költő gondolkozásmódját, a költő egyéniségét, mely minden árnyalataiban szabadon, tartózkodás nélkül nyilvánul. A nyelv nála mesterkéletlen, egyszerű, mint a közönséges életé. Nem használ diszitó jelzőket, nem keresi a választékos kifejezéseket s e tekintetben ez is egyik újítási érdeme, hogy eltérve az epikus irány szenvedélyességétől, a mindennapi élet józan hangját ültette át a költészetbe, az irány szelleme, egyedisége, különlegessége s eredetisége által emelve fel aztán a költészetet a lapos próza fölé.

Az a sok újítás (iamb-, trokhaikos-költészet, új zenealakok,

különböző verssorok versszakokká egyesítése s ezeknek zárlattal ellátása), mit a hagyomány tőle származottnak mond, kétségtelenül elég indokul szolgálhatott arra nézve, hogy Arkhilokhos nevét az ó-kor mindenha egyiránt tisztelő kegyelettel, bámúlattal említse. Olyan ő, mint egy óriás, ki egyik lábával a szellem-szabadságnak csúcsán, másikkal a földi érzelmesség iszapjában áll. Minden során átesillámlik az ion nemzetiség kinyomata, a kor erényeivel, hibáival, mint mindezek megszemélyesítője, mint egy tökéletesen bevégzett egyedi jellem. S bár megvannak benne az ion természet árnyoldalai is: mélység-hiány a kedélyben, gyarlóság, az érzelgősségig menő vágy az élvhajhászatban, — mindezek mellett azonban a szellem gazdagsága, a gondolatok szabadsága, melyek az emberi élet szűk körén felül emelkednek, az eszmék genialis röpte, (a letipró gúny, a találó élcz, a művészi külalak) a valódi költői értéket okvetlenül biztosították számára. És hogy mindezen erények daczára is oly kevés töredék maradt fenn eme lángelmétől, annak oka leginkább abban keresendő, hogy a későbbi kor elvesztette érzéket, értelmét az ion szenvedélyesség s demokratikus szabadosság iránt, s az erkölcs-szilárd ember nem bírta többé belétalálni magát abba a körbe, melyben Arkhilokhos mozgott.

Arkhilokhos költészetének néhány vonása: a tréfa, élcz, humor, sajátosságai voltak a következő költőnek, kinek neve: *Asios*. Samos szigetén született. Kora az adatok hiánya miatt csak aként határozható meg, hogy Arkhilokhossal körülbelől egy időben élt, vagy elebb, vagy utóbb néhány tizzel. Következő töredékünk van tőle:

Sánta lábbal, bélyegezve mint egy országos csavargó,
Ránczos arcczal jött Melesnek¹⁾ nászára a vén sültnyaló,
Hívatlanul csak betoppant a nyomorult leves-sóvár,
S a teremben a sáros hős megáll és a lakzira vár.

Mint a tartalomból kiviláglik, a költő egy elődit gúnyol ki itt, a ki ama bizonyos Melesnek lakodalma ment a nélkül, hogy oda

---

¹⁾ *Meles*, a költő ismerőse, kinek nászán, úgy látszik részt vett a költő s a költeményben rajzolt nyali-falival ugyanott találkozott. Az említett Melesről semmi közelebbi tudósításunk nincs.

híva lett volna. E pár sorban ügyesen jellemzi a béna, öreg koldús forma «Schmarotzer»-t, ki neszét véve a lakzinak, nyomorú testéhez képest gyorsan oda siet, hogy részesüljön a sok jóból, — és mint a költemenyből látszik, elég korán érkezett, mert a lakomának reá nézve legfontosabb része: az eszem-iszom még nem kezdődött el. S habár e csekély töredék is bizonyosságot tesz arról, hogy a költő elegiáihoz a társadalmi életből vette tárgyát s hogy nem kevés elmeélel, találó élczezel dicsekedhetett, mindazáltal nem méltattam volna említésre e négy sort, ha nem volna fontos az elegia történetére annyiban, hogy e költészetnemnek egy új alakjával ismertette meg, a *humoros elegiával*. A két előző költő elegiáinak tartalma, mint láttuk, politikai-harczias, míg Asios a humoristikus elegiát teremtette meg. Fájdalom, e néhány soron kívül semmi tudomásunk sincs a költő elegiai működéséről, s így érdemei, vagy hibái igazában távolról sem érinthetők. A költő műveinek elveszését annyival inkább fájlnunk kell, mert ha fenn volnának, az elegiának említett irányáról némi, eshetőleg teljes fogalmunk lehetne.

Athenai kis-ázsiai gyarmataival folytonosan szakadatlan öszszeköttetésben állott s így nem csoda, hogy az ionok által elért eredmények csakhamar átszivárogtak Athenai-ba, az anyaországba. Így történt az elegiával is. Alig emelte fel szavát Arkhilochos, elhangzott az messze a görög állam minden részébe az aigei tenger körül s természetszerűleg leghamarább az ion államokba jutott el. S ama jelesek között, kik az elegia-költészetnek Attikában új pályát nyitottak s mintegy már előre jelezték azt a magaslatot, melyre az eljutandó volt, ha ott egyszer gyökeret bír verni, e jelesek közt kezdeményező és irányadó volt *Tyrtaios*, Arkhiimbrotos fia, ki az ion törzsből származott s az adatok majd athenai-inak, majd miletosinak, majd meg aphidnai-inak mondják.

Életeről egyetlen adaton kívül mit se tudunk s ez egyetlen is a mondaserűség színét hordja magán. E szerint a delphii jóda a spártaiaknak, midőn azok a messenaiak ellen harcoltak, (e háború a történelemben úgynevezett második messenai-i háború 685—668 között) azt tanácsolta, hogy az athenaiaktól kérjenek segílyt s ez esetben biztosan győzni fognak. A kérésre az athenai-iak Tyrtaiost, a sánta iskolamestert küldték oda, kinek lelkesítő dalai oly óriási hatást tettek, hogy a spartaiak győzelmesen tértek vissza a csatából. — E monda teljességgel valószínűtlen s mint Bernhardy helyesen jegyzi meg, (Gr. Lit. II. a. 431) semmisen hangzik mese-

szerűbben, mint az a jóhiszemű előadás, hogy a spártaiak az ő zárt államukba egy teljesen idegent fogadtak volna be s még hozzá ezt az ismeretlen politikai teljhatalommal egy nehéz háború vezetésével bízták volna meg. Azonban mint minden monda, úgy ez is rejt magában igazat, csak hogy az jelképesen van előadva.

Tyrtaios költeményei Spartából Athenai-ban, innen bizonytalán rövid időn egész Hellasban elterjedtek, s mint harczdalok, mint harci erényekre lelkesítők nagy tekintélyben állottak.

A régiek különben három osztályba sorozták összes műveit. Az elsőt tevék az «*Eunomia*» (törvényszerűség) cím alá sorozottak, melyek politikai tartalmúak voltak s a spartaiakat a törvények tiszteletben tartására, az állami rend iránt engedelmességre intették. E költeményeit akkor költé Tyrtaios, mikor a messenai-iak a háborúk viharai miatt földjeiket míveletlenül hagyták s a spartaiak aztán, kiknek itt birtokuk volt, kárpótlásul új földfelosztást követeltek. Emez az ő korban nagy hírnek örvendett költeményfüzér tehát a belső zavarok által gerjesztett tűz csillapítására volt szánva. Fájdalom, az egész műből alig maradt pár töredékünk s ezek épen mert hitvány romok, távolról se mutatják azt a kiváló fontosságot, becsét, melyet az ókor nekik tulajdonított.

Második osztályba tartoznak az «*Indulók*», melyeket a spartaiak akkor énekeltek, mikor csatába indultak. Ezek sokkal hevesebb természetűek voltak, mint az említettek, rohamosabbak úgy gondolat, mint érzelem tekintetében. Ezek kezességül szolgálnak arra, hogy mennyire bizalmas lábön állott a költő a népelettel, melynek épen legmélyéről ragadta ki az eszmét, hogy ismét vissza ültesse abba. Ránk következő egyetlen költemény maradt e fajból :

Föl Spartának férfiai,
Nemes atyák magzatjai!
Pajzsotokat jól tartsátok,
Bátran forgatva dárdátok,
Éltetek ne kiméljétek!
Nem szokás ez itt, de vétek.

Tyrtaiosnak először említett művéről, az «*Eunomia*»-ról, nem igen beszélhetünk, az «*Indulók*» nem tartoznak ide s ennél fogva Tyrtaios műveinek harmadik osztályára, ránk nézve rendkívül becses elegiáira térünk. Az említett két költeményfajnál szerencsésebb s

mondhatni az összes elegiai termékeket egybe véve, a legkedvezőbb helyzetben vagyunk Tyrtaios költeményeinek eme harmadik osztályával, az «*Intelmek*»-kel, melyekből három teljesen ép, egész darab jutott el hozzánk. Harczdalok ezek, melyek csüggedetlen kintartásra, hadi vitézségre intenek. Az egyik e csoportba tartozó elegia im ez:

Szép a honért küzdő férfinak halála,
 Kit ez az elsők közt harczolva talála.
 De mindenek felett fájdalmas koldulni,
 Ha ki veszte várost és kövér mezőt,
 Kicsinyekkel s öreg szülőkkel bolygani,
 S ha még ifju hitves is követi őt.
 Gyüölölik, a kikhez esedezve fordul
 Nehéz szükségében és nyomorában,
 Elrútítja nemét, szidja szép alakját,
 Szégyen és gyalázat ¹⁾ vannak nyomában.
 A ki emígy bolyong, ki se gondol azzal,
 Nem lel irgalmat, nem mély tiszteletet,
 Küzdjünk hát e honért és gyermekeinkért,
 Nem kímélve többé már az életet.
 Küzdjetek ti ifjak együtt, egymás mellett,
 Ne féljetek s rútúl meg ne fussatok,
 Sőt legyen lelketek bátor, erős, edzett,
 És az élethez ne ragaszkodjatok.
 Az aggokat pedig, kiknek nincs gyors lábok,
 — Megfutva a harczból — nehogy ott hagyjátok.
 Rút, ha ifjak előtt elesett agg fekszik,
 — Ki mindig ott küzdött az első sorba', —
 Fehér hajfürtökkel, hófehér szakállal,
 Kilehelve bátor lelkét a porba.
 Ám ifjúhoz illik minden, míg a dicső
 Ifjúság virága ékesíti őt.
 Míg él, vagy ha harczban elől küzdve hull el,
 Tisztelt a férfiak s kedves nők előtt. —

Ime találkozunk végre egy költeménnyel, mely már nem töredék, hanem teljes egész. A költemény középpontját az ifjakhoz inté-

¹⁾ *szégyen es gyalázat*. A görög törvénykezés *atimiával* (becstelenség vádjával) sújtotta azokat, kik magukat a csatában gyáván viselték. Az ilyenek polgárjogukat teljesen elvesztették.

zett ama felhívás teszi, hogy vedelmezzék hazájokat. Erre nézve aztán következő motívumokat hozza fel a költő: a hazáért meghalni szép dolog; a hontalan sorsa iszonyatos; gyalázatos, ha az ifjak megszaladnak s az öregeket ott hagyják az ellenség martalócz kezeiben; a derék vitéz vagy életben marad s magasztalva lesz, vagy dicső, hős-halállal múlik ki s emléke így is fenn marad.

A második nagy költemény következő:

Legyetek Herakles legyőzhetlen sarja,
 Zevs még jó hozzátok, föl bátran csatára,
 Meg ne rémítsen a sok ellen, a férfi
 Törjön az ellenség legelső sorára;
 Legyen a lét gyűlölt, szeretett a halál
 Fekete szelleme, mint a nap sugára.
 Könyhöző Aresnek rettentő munkáját:
 A vad harcz dühét már jól megismerétek,
 Voltatok üldözők, voltatok futók is,
 Ifjak, már mindkettőt túlságig vittétek.
 Az egyik rész bátran az első sorra ront,
 És vitézül ököl-harczra menni is mer,
 Kevesen esnek el, de népet mentenek,
 — A ki gyáván megfut az erényt nem ismer.
 Ugyan ki tudná a sok bajt felszámolni,
 A sok gyalázatot, mit szenved, ki gyáva! ?
 Borzasztó, ha hátban éri azt ki megfut,
 Az ellen fegyvere, véres harcz zajába',
 Rút a holttest, a mely ott fekszik a porban,
 Ha nyakszirten ¹⁾ éré az ellen dárdája.
 Álljon meg mindenki vasszilárd lábakkal,
 Mérgecs fogaival rágva ajakait,
 Széles pajzs öblével borítsa be mellét,
 Födje bé lábszárát, czombját és vállait.
 Jobb kézzel forgassa hatalmas lándzsáját,
 Lobogjon borzasztón a forgója fején;
 Lőtávolon belől, iszonyút mívelve,
 Tanuljon megállni mindenki a helyén.
 Menjen kardjával az ellen közelébe,
 Vagy mártsa gerelyét az ellen szívébe. — —

¹⁾ *nyakszirten*. E kifejezés szintén a gyávaságra céloz, hol t. i. az ellenség csak nyakát látja a megfutamodónak.

Forgót a forgóhoz, lábszárhoz a lábszárt,
 Lábot lábhoz téve, pajzsot pajzshoz nyomva,
 S a mellet a mellhez, küzdjön a férfival,
 Kardmarkolatot vagy hosszú gerelyt fogva.
 Ti heloták ¹⁾ pedig pajzsaitok alól
 Az ellenségre nagy köveket szórjatok,
 Sima lándzsátokat vessétek reájok
 S a panoplítákhoz ²⁾ jó közel álljatok.

Ebben a költő a vitéz küzdelemre int, elmondja: mikép kell viselnie magát a bátor harczfőnek s végül inti a nehéz és könnyű fegyverzetűeket, hogy miként harczoljanak.

Végül itt van a harmadik nagy elegia :

Meg se említeném, szóra se méltatnám
 Ki csak birkózni tud, vagy kinek gyors lába,
 Legyen bár oly erős, nagy, mint a Kyklopsok,
 Bár a thrák Boreast legyőzze futtába' ;
 Legyen bár oly gazdag, mint Kinyras³⁾ s Midas,
 Termete Tithonosénál ékeőbb,
 Lehet királyibb, mint Tantalosfi Pelops,
 S Adrastos ⁴⁾ nyelvénél szava édesebb ;
 Híre van, de nincs harczy batorsága
 — Férfi csak ezzel lesz harczban derék ember —
 Ha nem elég merész az ellenre törni,
 Ha véres halállal szembeszállni nem mer.
 Ez az erény, melynél szebb győzelmi díja
 A harczban kitünő férfunak nincsen,

¹⁾ *heloták*. Ezek hadi foglyok voltak, kiket aztán a spártai nemesség rabszolgákká téve, azokkal műveltette a földet. Háboruk alkalmával uraik fegyverhordozói voltak, majd meg parittyát, pajzsot s rövid lándzsát hordva : a *könnyű fegyverzetűek* osztályát alkották. Számuk az állam virágkorában 250 ezer körül volt. E túlságos felszaporodás miatt a nemesség az úgynevezett titkos háborukat (*krypteia*) hozta divatba, mi annyit tett, mint különösen éji orvtámadások által lehetőleg apasztani a heloták számát. A hanyatlás korában sokan nyertek személy-szabadságot.

²⁾ *panoplíták*, a teljes fegyverzetűek, kiknek fegyverhordozói voltak a heloták.

³⁾ *Kinyras*, Kyprosnak királya, kit az égietől adott vagyon, földi áldás képviselőjének tartottak.

⁴⁾ *Adrastos*, Argos királya (Peloponnesos Argolis tartományában) a thebai-i háboru kitünő hőse. Őt is, mint Nestort, vonzó megnyerő, szép beszédeért dicsőítette a monda.

Ezért úgy a népnek, mint az egész honnak
 Az a legbecesebb, a legdrágább kincse :
 Ki mindig elől küzd, futásra nem gondol,
 Kockáztatja életét, halállal szembe néz,
 Kik mellette állnak, azokat búzdítja — — —
 Csak az ilyen férfi lehet derék vitéz.
 Gyorsan megszalasztja az ellen sorait,
 S bátran feltartja a harc zúgó habjait ;
 Ha maga az első küzdők közt esik el,
 Főlemeli népét, atyját és városát,
 Átfurt pajzsa s melle, lyukgatott páncélja
 Mutatják előlről ¹⁾ véres csaták nyomát.
 Magsiratja öreg meg ifju egyaránt,
 Az egész város mély, gyászos keservre kél,
 Sirját feldiszipik, gyermekit tisztelik
 S minden sarjadékát, — neve örökre él.
 Annak dicsősége nem veszhet el soha,
 Sőt halhatatlanul él tovább sírjában,
 A kit az iszonyú Ares pusztított el
 Honért s gyermekekért vívott hős tusában.
 Ám ha kikerüli a halál szellemét
 S visszatér a harczból hírrel, győzelmesen,
 Tiszteli ifju, agg s míg Hadesbe jutna,
 Még nagyon sok napját tölti el édesen.
 Ha megöregedik, kiténtetik otthon,
 Jogában nem sértik, dicsőségébe' sem,
 Ha gyűlésbe megyen, vénebb, ifjabb, kortárs
 Mind helyet ad neki tiszteletteljesen.
 Küzdjünk az erény e legfelső fokáig
 Laukadatlan szívvel életünk fogytáig.

E költeményben tehát azt mondja a költő, hogy legyen bár valaki kitűnő birkozó és futó, ez még nem sokat ér, ha nem egyszersmind derék harcos is, csak a vitéznek lesz hírneve örök, csak ez részesül tiszteletben mindenkor.²⁾

Im ez az a három költemény, mely elég tiszta képet nyújt Tyrtaios költészetének jelleméről. Mintha csak Kallinost látnók felújulni benne, csakhogy tisztultabb, tökélyesebb alakban. Bámú-

¹⁾ *előlről*, azaz nem mint a gyáva, kit hátban ér a fegyver, hanem szembe mer szállni az ellenséggel.

²⁾ L. Buchholtz, Anthologie I. 10 köv.

latos ügyességgel tudta egyesíteni a tárgyilagost az alanyival, a külvilágot az ez által okozott benyomással s ennél fogva a lyrának szenvedélyes hangját mindig kikerülé. Kallinost látjuk feléledni benne, ugyanaz a gondolat-menet és emelkedettség, ugyanaz a lelkesültség, az érzelmeknek, eszméknek ugyanazon színezete, egyazon tartalom, sőt csaknem ugyanegy forma fordulatok a nyelvben s kifejezésben. Tyrtaiosban az ion mozgékonyaság és dór erély jól megférközött s ezáltal elegiái nyertek életerőben, frissességben. Nála minden gondolat abban öszpontosúl, hogy a hazáért meghalni szép, dicső dolog, s ezzel szemben az élet kellemei, a legbiztatóbb vérmes reménykedések, a még oly gyönyörűnek ígérkező jövő is, szóval minden egyéb figyelemre se méltó. És mintegy háttérül ijesztő alakban ott áll a szégyen, a gyalázat, mely a gyávát éri s ez azért van oda festve, hogy ugyanazon egy eszme, mely nála sokszorosán változtatva, idomítva és változatosan színezve van, annál világosabban tűnjék ki. A mi pedig Tyrtaiost Kallinostól ténylegesen megkülönbözteti, az a közvetlenség az érzelemben, a megragadólag kifejezett való, a megkapó igazság, az érzések telje, gazdagsága s a nyelv hajlékonyabb, tisztultabb alakja.

Mindhárom költeménye egy közös thema körül forog, harczyi dicsőség, bátorság mindeniknek tárgya, és mégis mind háromnak, mint láttuk, meg van egyedi becse, megkülönböztető jellege az által hogy mindenikben új meg új konkrét esettel találkozunk. Tyrtaiosnál végre a lelkesültség lángja hevesebb mint Kallinosnál, az előadás szélesebb alapokra van fektetve.

Költőnk művei már feltüntetik a haladást, mely az elegia terén észlelhető, feltüntetik abban a körülményben, hogy a költő nem elégszik meg tisztán a külvilág tárgyaival, háborúval s a külső állami-élettel, hanem a nagy lélek egész hatalmával átfonja a külvilágot, átidomítja azt saját eszméi, érzelmei, gondolatai szerint; a személyes érdek mindinkább előtérbe lép, a lyrai bensőség, az egyedi, az alanyi mind világosabbá válik, — egy szóval az elegia mindinkább tágitja korlátait. És Tyrtaios költeményei nagy befolyást gyakoroltak a spartai szokásokra, erkölcsökre egyiránt. Nagy tiszteletben részesültek s azokat, mint az ifjúság képzésének, növelésének lényeges tényezőit tekintették. Lakomák után, ha már egyszer áldoztak az isteneknek, az ő dalait szokták énekelni.

Dr. BOROS GÁBOR.

VARIÆ LECTIONES.

IX. A Rieseféle Anthologia Latina 393 számú költeménye így szól:

Almo Theon Thyrsis orti sub colle Pelori
 Semine disparili Laurente Lacone Sabino :
 Vite Sabine, Lacon sulco, sue cognite Laurens !
 Thyrsis oves, vitulos Theon egerat ; Almo capellas,
 Almo puer pubesque Theon et Thyrsis ephebus ;
 Canna Almo, Thyrsis stipula, Theon ore *melodes*.
 Nais amat Thyrsin, Glauce Almona, Nisa Theonem ;
 Nisa rosas, Glauce violas dat, liliâ Nais.

Riese ezt négy kéziratból ismeri: *VDCL*-ből. *V* = Vossian. Q. 86. sæc. IX. *D* = Bruxell. 10859. s. IX. *C* = Parisin. 8069. s. X—XI. *L* = Vossian. 135. «valde vetusta scriptura», mint Lucianus Mueller mondja, a kitől Riese e codex olvasásait kapta. Lásd Anth. fasc. II. p. LXIV. *D* Löwe, Prodr. 102. szerint «sæc. IX, ut catalogi scriptori, IX/X ut Usenero scriptus» *C*. Omont tudósítása szerint a XI. századból való. (Költeményünk «fol. 121vo col. 1 et 2.» áll. *L* a magam meggyőződése szerint X—XI. századbéli költeményünket nem «p. 127.» mint LMueller mondja, hanem fol. 65vo col. 1. találjuk. Én még egy ötödik codexnek az olvasásait is bírom t. i. *P*-ét (Parisin. 13026. s. IX. fol. 84vo col. 2.), úgy hogy ezennel teljesebb apparatusat adhatok, főleg mert *L*-et magam is egybe vettem, *C*-t pedig Omont volt szíves számomra újra collationálni, a kinek a *P*-ből való collatiót is köszönöm.

A teljesebb apparatus ez:

Inscr. om. libri. Citerii Sidonii Syracusani Scaliger. 1. Almo : Imo (*non imo*) *om. litt. initiali*, *C*. Theon : Thean (*o supra a man.* 2.) *P*. Teon *C*. theo *V*. Thyrsis : tyrsis *L*. (*h suprascr. inter t et y man.* 2.) *P*. lyrsis (*ita ut l etiam t esse possit*) *C*. orti : orci *P*. ortis *L*. ortei *V*. colle : collo *P*. monte *Scaliger*. Pelori : polori *C*. 2. Sabino : sabina *PVD*. sabine *LC*. 3. Sabine : sabinæ. *P*. sabina *VD*. sulco sue cognite : suæ *P*. cognito *P*. cognita *VC*. sue|suæ cognita *D*. sulcosaconita *L*. 4.5. *inverso ordine CLD*. 5. Theon et Thyrsis ephebus : Teon et (*non teoy. k*) Tersis (*e in y corr. man.* 2.) efebus *C*. at pro et *Scal.* ephebus *om. P*. 6. melodes :

sic C. melodus P. D (V?) melodis V? meloduf L. 7. 8. inverso ordine CLD. 7 amat: ama VPL. (amathyrsin, P. amatyrsin in amat tyrsin corr. L.). Almona: almon VLD (almonen natheon) P. Nisa: enna VP. Theonem: teones C. theon P. 8. Nisa: Nisit C. Nasa D, rosas: rodas (d in s corr man 2) C. dat: at C. olet Ha-genus (cf. Anth. Lat. fasc. II. p. LXV: Nisa rosas, Megale violas olet et thyma Suavis). Nais: Natis (vult Nais) ex Nati corr. man. 2. C.

A 6 vbeli melodes szót, mely csak a legfiatalabb codexben fordul elő, nem tartom helyesnek. Az öt codex, amint a 4. 5. és 7. 8. v. sorrendje világosan mutatja, két ágra szakad. Az egyik VP, a másik CLD. Mind a két ág melodus-t mutatja az archetypus lectiójának. Ez áll PD-ben, ez lappang az L-beli meloduf és a V-beli melodis alatt is (ha esetleg ez és nem melodus állana a codexben). us-t ligatúrával így szokás írni: *ʃ*, amit nagy könnyen if-nek lehet olvasni. Ennélfogva *melodes* helyett *melodus* irandó.¹⁾

Budapest 1882. nov. 21.

P. THEWREWK EMIL.

MAGYARBÓL ÁTVETT CZIGÁNY SZAVAKRÓL.

Az erdélyi cigányok, kikre jelen cikkemben kizárólagos tekintettel vagyok, két törzsre vagyis *rendre* oszlanak; az *elsőt* képezik a *vándor-* vagy *sátoros-czigányok*, kik magokat *Cortorár-oknak* nevezik; a *másodikat* a városokban és falvakban lakó *czigányok*, kik a *Cortorárok*tól némi kaszt-féle megvetéssel lenézetvén, *Gletecsóre-knek* azaz nyelv-csóréknak, nyelvszegényeknek hívának. S van is némi igazság a dologban, mert a városban vagy falun lakó cigány nyelve nagyban eltér a *Cortorár-étól* nem ugyan a nyelv szerkezetére, szervezetére nézve, hanem inkább a szókincsre, a szóbőségre nézve. A *Cortorár* megélhet magafajta embereivel való közlekedésben kevés — tán csak néhány százra menő — szóval, míg a *Gletecsóre* előtt, majdnem minden nap más nemzetbeli emberekkel való érintkezésénél, új-meg új fogalmak támadnak, melyek kifejezésére anyanyelvében szót nem talál. Mi

¹⁾ Baehrens is így. Kiadásáról, mely csak most correctura közben jutott kezemhez, máskor.

tevő legyen tehát? Könnyen segít a baján. Az idegen nemzet szavát, mely ép a kérdéses fogalmat kifejezi, átkölcsönzi, ellátván azt cigány raggal.

Nincs talán széles e világon egy nép sem, mely annyi idegen szavat vett volna be szókincsébe, mint ép a cigány. A mely nép közt megtelepedett, annak nyelvéből száz meg száz szavat átvett. Nem csoda tehát, ha pl. az orosz cigány nagy nehezen érti a magyar cigányt; nem is említem a spanyol cigányt, ki végkép felhagyott a cigány ragozással, s saját, eredeti cigány szavait is spanyol raggal ellátja.

Kérdés, hogy a magyarból kölcsönzött szavakat minő raggal látja el a cigány? Ezen kérdés eldöntése, bevallom, a cigány nyelvészet terén évek óta tett fáradságos tanulmányaim közt a legnehezebb és talán — a legsikertelenebb is volt *egy* irányban, mely ezzel szorosán összefügg, és melyről később akarok szólni.

A magyarból átvett *főnevek* cigányraggal való ellátására vonatkozólag következő *három* szabályt lehet felállítani:

I. az *-o*, *-ő*, *-u*, és *-i* végzetű magyar főnevek a cigányban mint *hímneműek* *-vá*, *-vos*¹⁾, mint *nőneműek* pedig *-re*, *-vis* ragot kapnak; pl. *pilángóvá* — pillangó, *rigóros* — rigó, *leregőve* — levegő, *borñuvos* — bornyu, *laibivis* — laibi.

Én részemről azt hiszem, hogy a valódi rag csakis az *-á*, *-e*, *-os*, *-is*, és hogy a *-r*- két magánhangzó összeütközésének megátlása, az euphonia végett van felvéve.

II. Az *-a*, *-e* végzetű magyar főnevek rendszeren változatlanul maradnak és mindig *nőneműek*; pl. *cése* — csésze, *párná* — párna, *bundá* — bunda; változatlanul maradnak annyiban, a mennyiben az *a* a cigányban mindenkor hosszú (*á*), tehát ez esetben is *á*-vá változik. — Néha az *-a*, *-e* raghoz még egy *-s* járul, mely esetben az *-a* is *-e*-vé változik és az *-es* végzetű szó a cigányban csakis többesben használtatik, pl. *ceresñes* — cseresznye, *pityokes* — pityoka.

III. A *mássalhangzóra* végző magyar főnevek mint *hímneműek* *-os*, mint *nőneműek* *-is* ragot nyernek a cigányban, pl. *hidos* — híd, *délos* — dél, *bogáris* — bogár. — Az *-osz*, *-esz*, *-isz*, *-ász* ragu magyar főnevek a cigányban mint hímneműek *-a*, mint nőne-

¹⁾ s = magy. sz., sh = s, c = cs, ñ = ny.

műek *-e* ragot vesznek fel, pl. *ábrosá* — abrosz, *vádásá* — vadász, *lorásá* — lovász.

Megjegyzendő még, hogy a magánhangzóval kezdő magyar főnevek a cigányban gyakran első bettükép egy *y-t* kapnak pl. *yüvege* — üveg, *yibrike* — ibrik, *yárpá* — árpa.

A mi a magyarból átvett *melléknereket* illeti, úgy ezekről következőt mondhatni:

I. Ha a magyar melléknév *magánhangzóra* végződik, úgy ezen magánhangzó a cigányban *-o* (hímnem), *-e* (nőnem) lesz, pl. *shánto* (*ráklo*) — sánta (fiú), *shánte* (*ráklyi*) — sánta (leány).

II. Ha a magyar melléknév ellenben *mássalhangzóra* végződik, úgy a cigányban ez elesik, és az őt megelőző magánhangzó *-o* (hímnem), *-e* (nőnem) lesz, pl. *hásno*, *hásne* — hasznos.

Igehatározók, kötőszók, indulatszók a cigányban változatlanul maradnak, pl. *igen*, *shohá*, *bizoñ*, *ákkor*, *még* stb.

A magyarból átvett igékre vonatkozólag lehetetlen csak megközelítőleg is szabályt mondani. Ép az igét önkényt, minden öntudatlanul működő szabály nélkül ragozzák: — mindenki kényekedve szerint a 4 igecsoport valamelyikének ragjával látja el a magyar igét.

Említettem volt, hogy talán ép idevágó kutatásaim a legsikerlenebbek közé tartoznak, — legalább eddigelé. Oka ennek a következő. A cigányban két nem létezik: him- és nőnem, a magyar a főnévre vonatkozólag nemet nem ismer.

Most már minő szabály után jár el a cigány, midőn egy a magyarból átvett szavat hímneműnek ragozza és mindig hímneműnek is mondja? Én különböző vidékeken különböző cigányoknál kísérletet tettem egyes, a magyarból átvett szavakkal, hogy valjon a mi a nemet illeti, nem jönnek-e ellentmondásba egymással: bizony nem: a mit az egyik hímneműnek mondott, a másik is úgy használta. Ily alakban, ily irányban működik talán az, a mit egy német nyelvész «Sprachseele»-nek nevezett!

Brassó, 1882. november 14.

Dr. WLISLOCKI HENRIK.

A KELETI TANULMÁNYOK TÖRTENETÉHEZ HAZÁNKBAN A XVII. SZÁZADBAN.

E folyóirat 1880-iki kötetében (113—119 ll.) «*Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliographiájához a XVIII. században*» című értekezésemben kimutattam, mennyi része volt magyar tudósoknak a semí nyelv tudomány történetében korszakot alkotó *Schultens*-féle iskola törekvéseiben és munkálkodásában. A *Schultens*-eket megelőző időket tekintve a tágasabb értelemben vett keleti nyelvtanulmányokról még nem igen lehet szólni; ezek még *teljesen* és kizárólag a theológián függtek, és leginkább csak a héberre, legfeljebb még az aramæus nyelvekre terjedtek ki. E téren pedig a XVII. század munkája a bibliai szöveg kritikájának kezdeményezése volt, mely aprólékos kérdésekből indulván ki, megvetette a *bibliai irodalomtörténet* alapját, melynek eszméjét legelőször a bölcseész *Spinoza* hangoztatta Hollandban. (1670.) Hollandnak egyáltalán nagy része volt a szövegkritikai tanulmányokban és ama tudományos harcokban, melyeket a szabadabb gondolkozásnak egyrésztől és a külső traditiók mellett kardoskodók másrésztől vívtak ama termékeny korszakban. A hollandi tudósokat ha nem is kivétel nélkül, de mégis legnagyobb részt a szabad gondolkozásnak táborában, vagy legalább is a közvetítők soraiban találjuk. *Leusden János*, a héber nyelv tanára Utrechtben (megh. 1699-ben), azok közé tartozott, kiknek nem igen volt inyére a hagyomány bilincseit lerázó kritika, mely hogy mily hatalmas volt az ő idejében, e szavaiból is kitűnik: «*Nam acria sunt Criticorum hujus ætatis ingenia et Aristarchis et Momis hoc sæculum abundat: quod unus approbat alter idem improbat et vice versa.*» Mint a nagy *Buxtorf* tanítványa, a héber szöveg integritását és a hangzó-jelek régiségét védelmezte. Egy rakás könyvet írt leginkább héber és szyr dolgokról. Leghíresebb munkái a «*Philologus Hebraeus*» és a «*Philologus Hebraeus mixtus*», melyek mindegyike több (az előbbi öt, az utóbbi négy) kiadást ért; e könyvek az akkor napirenden levő kritikai és régiségtani kérdéseket tárgyalják számos dissertációkban, melyek ugyan mai nap már csak irodalomtörténeti szempontból érdekelnek.

De hiszen itten nem is e kérdésekről akarunk szólni, hanem *Leusdent* mint számos magyar hebraista tanárát akarjuk bemu-

tatni. Az adat, melyet e részben találtam, a bevezetőleg említett czikkem kiegészítésekepen, úgy gondolom, némi érdekkal bírhat. Leusden többek között tanulónak használatára írt egy kézi könyvet e czim alatt: *Compendium biblicum* etc. E könyv 1685-ben már harmadik kiadásban jelent meg (Leidenben, Luchtmansnál). Feladata, a héber szentírás szavait magyarázni, még pedig nem szótári rendben, hanem úgy, a mint minden szó a bibliában legelőször előfordul. Úgy van beosztva, hogy — mint a szerző az előszóban megígéri — az egész bibliai nyelvyagot a tanuló 72 nap alatt könnyű szerrel elsajátíthassa. «Hoc ausim dicere; cui Compendio evolvendo antea Domini Studiosi tres quatuorve menses impendebant, illud jam facilius et commodius spatio duorum mensium evolvi poterit. Placuit igitur in gratiam DD. Studiosorum et ex petitione multorum, praccipue Dominorum Hungarorum, hanc tertiam editionem faciliorem et auctiorem in lucem emittere.» Tehát különösen a magyar diákok indították Leusdent a *Compendium* e harmadik kiadásának szerkesztésére. Hogy mily tiszteletben állottak nála magyar tanítványai, kitünik abból a körülményből is, hogy a könyv *Apafi Mihály* erdélyi fejedelemnek van dedicalva, kinek segélyezésével számos erdélyi fiu járt Utrechtre a református theologia és a bibliai nyelvek tanulmányozása végett. Az olvasó tán szívesen veszi, ha e most már nem könnyen hozzáférhető dedicióból ide iktatom azt a helyet, mely különösen tartozik tárgyunkra:

«Experti hoc sumus, Deo dante, in hac etiam nostra Academia; ad quam plurimi ex Regnis et Provinciis quantumvis remotis commeare sunt soliti: *nominatim a vestra, Celsissime Princeps, Transylvania et partibus Hungariae*; ut S. Theologiae et Philosophiae, *Linguarumque ad illum necessariorum, aliarumque pro re nata Facultatum, cognitione imbuerentur. Dum vero juxta Reverendos et Clarissimos Collegas meos, mea qualicunque opera in partibus mihi demandatis utebantur multi Vestrates, magno saepe gaudio illos audivi praedicantes Illustrissimi Celsitudinis tuae zelum et constantiam in Religione Reformata vere Christiana asserenda et defendenda (etiam dum longe alia, per novellas, mendaci fama, spargebantur ab iis, qui ista cupiebant magnopere). Inde enim factum ut ab Illustrissima Celsitudine tua et Mæcenatibus aliis huc illi Juvenes tanto numero SS. Studiosorum promovendorum ergo mitterentur provide et sustentantur*

«*magnifice*: eo per Dei Opt. Max. gratiam successo, ut valde multi «*felicium suorum in studiis profectuum convenienti testimonio «instructi, nonnulli etiam Doctorali honore et privilegiis suo merito aucti, redierint in Patriam; atque in ecclesiis Veritatem illam «sedulo suis auditoribus inculcent, vel etiam Scholis Theologiam «Orthodoxam et adminicula ejus necessaria, Philosophiam, Lin- «quamqua adeo Graecam et Hebraeam doceant strenue.»*

Igy az utrechti tanár az erdélyi fejedelemről. Úgy gondolom, e hely nem csak a nyelvtanulmány történetére nézve hazánkban, hanem a külföldi iskolázás történetére nézve is érdekes és fontos. Már most csak az a kérdés: bírunk-e nevekkal, olyanokkal, melyek a XVII. század hollandi iskolájának hatását a magyar tudományosságra ép úgy demonstrálnák, miképen a következő században a *Tsepreghi*-ek, *Huszt*-ak és *Verestói*-ak és mások munkái a *Schultens*-féle iskola hatását állítják előnkbe? Megvallom, én nem bírok e kérdésre megbízható felelettel szolgálni. Az erdélyi irodalom ismerőitől várhatjuk, hogy az irodalomtörténet ez elhanyagolt fejezetére nézve felvilágosítást nyújtsanak.

1882. november hóban.

GOLDZIKER IGNÁCZ.

ADATOK ARANY JÁNOS TANÁRSÁGA IDEJÉBŐL.

Ime, egynéhány vonás a nagy költő szellemi képéhez, élete azon szakából, midőn magyar és latin irodalom tanára volt a nagy-körösi lyceumban. E boldog korszakról anekdotikus meg általános jellemzést elég bőven kaptunk; de tanári működésére vonatkozó *positiv acta*, mely az életírónak megbecsülhetlen, eddig csak kevés jutott nyilvánosság elé. Pedig ez életnek minden szaka megérdemli, hogy az utókorra mentül hívebben és teljesebben átörökítsük, mert a nagy ember életében szintannyi a kincsérő tanulság mint műveiben. Arany nem csupán ezekben alkotta meg a szépnek új és örök-kön élő formáit: a mit átélt, az a szép élet, az is java munkái közé tartozik, az is szép alkotás, mely bizonyára fölért igen sok műremekkel. Élete java részt irodalmi élet, mely külső situációkban szegény, s nem szövődik át rajta oly események tarka fonala, minőkben az újságolvasó közönség gyönyörködik; de annál gazdagabb és jelentősebb adatokat rejt a nagy lélek mélye, s szellemének, művészi és

erkölcsi egyediségének fejlődése. Az ő életében egész más neműek az «események».

Arany, mint tudjuk, 1851-től 1860-ig tanított Nagykőrösön, s ez idő alatt nem csak az irodalom terén, de kitünő munkásságot fejtett ki az iskolában is. Sokan emlegettek, mily buzgó, mily lelkiismeretes tanár volt; de e szó semmit sem mond, mióta oly olcsón adják az efféle dicséretet. Arany, a jó tanár példaképe — ő egészen másképp bánt a dicsérettel. Ő nem adta olcsón a magáét soha; de mindenkinek része volt nagy lelke jóságában, mindenkinek útát jelölt, és mindenkit, a kiből csak a tehetség felcsillant, újabb és újabb futásra ösztönze, ha a pályán elbukott is. Mily jóságos figyelem a zsenge kísérletek iránt! mennyi gyöngédség és tapintat a megrovásban! s a dicséretben mily józan mérséklet! végre, mily luminosus egyszerűség, mily velős rövidség összes megjegyzéseiben, melyeket néhol a humor játszi fénye derít. A fiatal óriások dagályával, szóvirágaival, Jókait utánzó style coupé-jával szemben, egyszerű, erélyes, kifejező nyelvet kíván, és figyelmöket mindig kiválóan a belső formára, a jellemrajz és cselekvény kérdéseire tereli, ámbár nem hagyja szó nélkül az apróbb nyelvtani és stilistikai botlásokat, sőt a hibás orthographiát és interpunctiót sem. Minden sorában a bon sens-t szólaltatja meg, meg az ok- és észszerűség szempontjaiból tekinti a műalkotást, s mely lépten-nyomon arra a kérdésre fakad: *miért*. Ez a bon sens áthatja Aranynak egész valóját, s verseiben a fenség színére emelkedik.

A nagy költő tanári működését fényesen illusztrálják az alább közölt bíráló észrevételek, melyekben Arany egy VIII. osztálybeli növendék kísérleteit méltatja. A két bírálat közül az első egy novelláról szól, melynek Salamon magyar király a hőse, ki, a szerző felfogása szerint, Vid által öletik meg, midőn már lemondva a koronáról s a világtól elvonulva, remete-életet él. — A másik egy vígjáték bírálata, melyben a komikus situatiók két össze nem illő házaspár, — fiatal nő, öreg férj, s viszont: öreg nő, fiatal férj — szökési kísérleteiből támadnak.

Mind a kettőt hiven, az eredeti kéziratból közöljük, mely *Hoffer Endre* szegedi főreáliskolai igazgató úrnak, a nagy költő egykori tanártársának tulajdona. Az első bírálatot ugyan ő, Aranynak körösi éveit rajzolván, felolvasta azon a kegyeletes ünnepélyen, melylyel a főreáliskola november 19-én Arany emlékének áldozott.

Szeged, 1882 december 4.

HÁHN AUFOLF.

I.

Ha, mint fogalmazási gyakorlatot, veszem tekintetbe, teljesen méltánylom a kifejelett, sőt virágos (néhol nagyon is virágos) sztílt, hol többé nem az a kérdés, mint némellyeknél az osztályban, nem maradt-e el a *verbum regens*? van-e *subjectum*? stb. Ezen már túl van, ékesen is tud írni; bár, mint föllebb említém, szövirágait bővebben hinti, mint kellene; no de hiszen erőtebb évei majd megtanítják, meddig van a kellő határ. Nem mellőzhetem el még is, hogy újlag ne figyelmeztessen, hogy e *szaggatott irány*, e *style coupé* csak egy faja a prózai előadásnak, s így, ha folyvást csak ezt miveli, csupán egyoldalulag fejtette ki prózáját. Apró vétségeket itt-amott megjelöltem; két szót találtam, nem helyes értelemben használva: *otthoniasság* (a *mezőn!*) és *zamatos* füvek. *Otthoniasság* társadalmi szó, a vendég érezheti, viselheti magát társaságban *otthoniasan*: de *erdőn*, *pusztán* otthoniasságról beszélni furcsa. *Zamat* = aroma, *zamatos* = aromás; az az *illat*, mi némelly gyümölcsből vagy borból *erés* vagy *ivás* alkalmával üt meg; a *fű* zamatosságát tehát csak az mondhatná, ki *megevés* közben ollyannak találta. Ennyit, fogalmazási tekintetben.

Ha veszem, mint *novellát* (minek hibátlanságát sem éveitől sem eddigi tanulmányától egyáltalában nem követelem) irányadóul inkább, mint megrovásképen, szükségesnek látok egy pár megjegyzést. Cselekvényt, jellemet *indokolni* kell. *Vid* nincsen indokolva. Miért öli meg jóltevőjét, Salamont? Mert ő *ördög*. De a művészet az *embert* se mint *angyalt* se mint *ördögöt* nem rajzolatja. Gonosz tettét nem lehet csupán ez által indokolni. A világ költészetében legnagyobb két gonosztevő, *Jago* és III. *Richard* Shakespearénél, nem csupán azért követnek el alávaló és szörnyű vétkeket, mert bennök az ördögi természet, hanem, mert erre ingereltettek. Az első, *Othello* általi mellőztetéseért áll boszút, a másik gyűlöli az egész világot, mert az őt, *idomtalan külseje* miatt lenézi. Megvan bennök a gonosz hajlam, de tettök indokoltatik. Ez indokolás regényben, novellában szinte szükséges, mellőzhetlen. Nem elég hogy *Vid* ördög: az a kérdés, *miért ördög?* miért áll boszút? — mi *célja* vele? Kell *okának* lenni, vagy a *multban*, vagy a jövőben.

Vid feltámadása ellen nem szólok, bár Turóczy váltig mondja: «sed et ipsum (*Vid*) sepelire fecit (*Ladislaus*).» De óvatosan éljen

a feltámasztással, miután azt már az *Erbia*-féle regények is elkoptatták. Az ilyenről mondja Csokonai:

«Ötször vették egymás nyakát,
Ötször mondtak jó éjtszakát
Mindketten az életnek.»

Mi a darab oeconomiáját illeti: *sok* benne a természetföstés, mi a cselekvény folyamát lassuvá teszi, s a gyakori előfordulás miatt unalmassá is válhatik. A vihar festése tulzott, könnyebben kiteper a szél egy *lombos* tölgyet, mint egy nyilat a sebből. Pedig nem az a szép, a mi tulság.

L.

17-II 1853 A.

NB. Ha Videt, mint *valósággal örültet* akarta feltüntetni, akkor beszéde, tettei nagyon is következetesek; emlékezete nagyon is hű.

II.

Tehát vígjáték, és pedig olyan, melly helyzeteken (situatio) alapúl, egészen francia modorban. Párisból megszöknek, Lyonban kiki feltalálja, a mit — nem keresett. A situatiókat, fonák helyzeteket, minden vígjáték szokta, kisebb nagyobb mértékben, használni: de épen azért mert illy közönséges dolog, az effélében lehető legnagyobb *változatosság* kívántatik, s egy kis *valószínűség* sem árt. A mellett a *jellemfestésre* is szükség ügyelni, s *élczes* előadás nélkül a beszéd nem eleven. Jelen dolgot, mint első próbát, mindenesetre méltánylanom kell: a helyzetet meglehetősen kigondolta, a nyelv, ha nem párizsi és saloni is, de hibátlan s *itt ez a fő cél*. Hiányzik az, a mit tiszta comicumnak neveznek, de azt nem is kezdő műben kell keresnünk, hiányzik még sok egyéb: olvasás, szorgalmas tanulmányozás által mind megszerezhető.

Tegye el három évre, akkor olvassa fel újra, örömmel fogja tapasztalni, mennyit haladt e 3 év alatt a fejlődésben. Ezt többi műveire is ajánlom; mert mindnyájan olly ifjonti kísérletek, melyek *megérdemlik*, hogy később is visszaemlékezék reájok, s összehasonlítást tegyen mostani, s netalán akkori dolgozatai között.

julius 12. 1853.

HAZAI IRODALOM.

A magyarok eredete, ethnologiai tanulmány, írta *Vámbéry Ármin*. Jelszó: «*Audiatur et altera pars.*» Budapest, a magyar tudományos akadémia könyvkiadó-hivatala. (Az akadémia épületében.) 1882. 8. rét, VIII és 705 lap; ára 5 frt.

I.

E cízzel jelent meg nagynevű orientalistánk legújabb munkája. Az a munka, mely hivatva van a címében kimondott nagyfontosságú és eddig még kellően meg nem oldott ethnographiai és nyelvtudományi kérdés fejtegetésében korszakot alkotni; attól a szerzőtől, kire a politikai és tudományos irodalom terén nemcsak hazánkban, hanem az egész hozzáértő Európa előtt szerzett érdemei miatt a legnagyobb bizalommal tekinthetünk. Ily férfiú van hivatva döntő szót mondani ott, hol nyelvünknek és rokonainak viszonyáról van szó. Oly tudományos apparatus, oly részrehajlatlanság gerjeszt tiszteletet és nyeri meg az olvasó rokonszenvét, a milyen ebben a könyvben található. Vámbéry nem «mélyed a kérdésbe» a szónak ama fatalis értelmében, mely a tornába esett féreg állapotára emlékeztet; ő a legmagasabb pontot foglalja el azon a nagy területen, melyet ural-altáji philológiának neveznek, és korlátlanul uralkodik a bőséges és igen nagy részben töle magától összegyűjtött és hozzáférhetővé tett anyag felett. Nagy és bizonyára a tudományra szerfőlött gyümölcsöző vitát fog ez a könyv nemcsak minálunk, hanem a külföldön is támasztani; hanem remélem, olyan fegyverrel, a milyennel a Pesti Napló 1882. szept. 23-iki (262.) számában Munkácsi Bernát ment neki — a falnak, olyannal a tudományos világban senki sem fog e könyv ellen hadakozni. Két tárczahasábot írt tele Munkácsi valamivel, a mit ő maga a végén «tréfa beszéd»-nek nevez; és ezt jól teszi, mert bizony isten senki sem jönne rá, ha meg nem mondaná, hogy abban tréfa, elmésség akar lenni, olyan komolyan lehet végig olvasni. Az egyetlen hely, a melynek egyet mosolyoghat az ember, az «öreg Orczy» két vessora. De mihelyt komoly akar lenni Munkácsi, rögtön sikerül neki olyat mondani, hogy az ember legalább szánakozó mosolylyal tekint könyvismertetésére. Ott van például a megjegyzése, hogy Vámbéry még a perzsa eredetű *hezare* szóval is azt akarja bizonyítani, hogy a magyar nyelv török eredetű. Hol akarja Vámbéry ezt bizonyítani? Az *ezer* szóról a 357. és 408. lapon beszél, és mind a két helyen azt mondja egész világosan és a gyöngébbeknek is érthetően, hogy ez a szó a perzsából került a magyarba. Hogy van tehát, hogy Munkácsi még sem értette meg? Ha már most Munkácsi e ráfogása mellé állítjuk cikkének utolsó bekezdését, a hol azt írja, hogy, «Mi gondos tanulmányjal olvastuk át munkáját»: akkor bosszan-

kojunk is ekkora — izé — merészségen, de nevetünk is ilyen alapos felsülésen, mely Munkácsinak épen elég «ujj». Arra a csekélységre, hogy csak *hezar* van Vámbérynél írva, nem akarok tekinteni; Munkácsi bizonyosan ép oly gondos tanulmánynyal nézte át a perzsa szótárt, mint Vámbéry könyvét. Ez idáig azonban még csak hagyján; fog még Munkácsi ezentúl is ekkora bakokat lőni; de a mit Vámbéry tudományos készülségéről és lelkiismeretességéről mond, az felpezsdíti az ember véréit. Méltán felindulhat az ember, ha látja, hogy egy férfiúról, kit Európa egyik szelétől a másikig, Angliától Oroszorszáig, bámulnak, ki «gondolt merészet és nagyot és rátette életét», a tudományért, a *magyar nyelvtudományért* olyant hajtva végre, a miről Munkácsi nem is tudta, hogy olyan van; egy férfiúról, ki a török philológiának biztos alapot teremtett, mikor a csagatáj nyelvtanulmányokat írta, a Kudatku-Biliket kiadta, és a török-tatár nyelvek etymologiai szótárát összeállította, a mi mindmegannyi «monumentum ære perennius»; egy ily férfiúról mer a tudományos írásmód tisztességét nem egészen ismerő hányavetiség nagy könnyedén ítéletet, és pedig kárhoztatót, mondani, bőven használva a többes számot és így még másokat is, kik pedig tudom meg nem érdemlik, belekeverve saját alaposságának gyanújába. Ismétlem, nagy és eredményekben gazdag vitát fog ez a könyv előidézni, de abban csak a komoly és higgadt tudományos világ vehet részt; örülök, hogy Munkácsi is ez első czikke után egészen más fegyverrel támadja meg «A magyarok eredete» című czikkorozatában (Magyar Nyelvőr XI. 498. s köv. l.) e könyvet. Itt tisztelettel említhetni Hunfalvy Pál czikkét is: Anthrologia, ethnographia, tekintettel Vámbéry legújabb művére (Nemzet, 1882. évf. 59. és 61. sz.).

E közlöny t. olvasóitól bocsánatot kérek, hogy a helyett, hogy Vámbéry művét ismertetném, becsmérőjének juttatom e közlöny lapjait. Tudom, hogy fölösleges munkát végeztem; a Vámbéry tudományos működésének fontosságában kételkedőt csupán a török-tatár philologia alapvető, örökbecsű műveihez kell utasítani, ama szavakkal, melyek a londoni sz. Pál-templom művésznének, Wren Kristófnak ugyane templomban levő sírját díszítik: «Si quaeris monumentum, circumspice.» Hozzá fogok tehát és írok Vámbéry nagy művéről, nem kimerítően, csupán röviden ismertetve, hogy az olvasó, a ki nem élvezheti vagy nem taglalhatja (mert mind a kettőt lehet) e könyvet, szintén lássa, hogy milyen meggyőződést fejez ki benne a szerző. Elfogulva szólok e műhöz, mert eszembe jut a nagy római historikus szava: «Succumbam oneri neque aggrediar narrare, quæ edissertando minora vero faciam.»

A munka első része az ó-kor állítólagos törökjeiről, a *skythákról* és *sakákról* szól. E népek eredetének és egész mivoltának kutatásáért vette föl Vámbéry fejtegetéseibe, mert olyan tudósok, mint Ham-

mer, Niebuhr, Šafařík, Hansen és Neumann török-tatár népeknek állítják. Vámbéry rendre megvizsgálja azokat a bizonyítékokat, melyek a skythák török-tatár és iráni, germán vagy szláv eredete mellett szólnak és annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az Istros, Tyras, Gerhos, Hypanis, Borysthenés és a Maiótis mellett lakó és földműveléssel foglalkozó törzsek valószínűleg árja népek voltak, még kóborló törzsbeli rokonaik már valami más népséggel voltak összekeveredve és végre hogy a Hérodotos által ismert Skythiának azon részén, mely a Maiótitól éjszakkéltre a Volgáig terjed, *ural-altáji* származású népek, valószínűleg török nomádok kóboroltak. Azután a sakákról, azaz a Perziától keletre és éjszakkéltre lakó népről szól. Nevezetes, hogy a jakutok, kik régen éjszak felé szorultak és török nemzetiségüket igen tisztán megóvták, magokat *szakha*-knak nevezik. De sem ennek, sem más nyelvtüneteménynek, melyet pedig kellő etymologizálás mellett már több tudós pro és contra szüksége szerint felhasznált, nem akar Vámbéry túlságos fontosságot tulajdonítani; ő a nyelven kívül még egy hatalmas tényezőt ismer el: az illető népek külsejét, arca kifejezését, ruházatát, szóval *ethnographikus* bizonyítékot. A görög-baktriai korszakból fennmaradt érmeken a saka fejedelem arca és ruházata szakasztott olyan, mint valami mai kirgizé; tehát nem is lehetett árja, hauem török-tatár. E bizonyítékot nem szabad kicsinyelnünk, Vámbéry okoskodását gyengéllenünk; az assyr emlékek mindig határozottan mutatják a sémi typust alakjaikon; az egyiptusi kőfaragó vésője és festő ecsetje éles különbséget tett egyiptusi és zsidó ember typusa közt; a Naks-i-Rusztum nevű sziklán levő faragványok I. Sápúr (240—273 Kr. u.) arcvonásait tisztán irániaknak tüntetik fel, Valerianuséit pedig valódi rómaiaknak.

A mit azonban a skythákról és sakákról csak sejtelemszerűen, hypothesis alakjában lehet állítani, azt a *húnokról* és *avarokról* több bizonyossággal mondhatni. E népekről Vámbéry a görög íróknál található elszórt megjegyzések alapján, melyek mind olyan dolgokat, sajátságokat, szokásokat vagy szokat foglalnak magokban vagy írnak le, melyek még ma is változatlanul megvannak Közép-Ázsia török nomádjainál, azt következteti, hogy e húnok és avarok töröknyelvű és a sámán-hitet, az ázsiai puszták e sajátságos vallását követő népek voltak. Azután az avar és hún személyneveket magyarázza sorban, előre bocsátva néhány megjegyzést, mely e neveknek a görög íróknál előforduló átírásáról szól. Ezen átírásnak szertelen, szabálytalan volta nagyon megnehezíti a nevek megfejtését. Itt megtudjuk, hogy *Attila* vagy helyesebben *Etel*, a német *Etsel*, annyi mint hatalmas, nagy folyam; *Ellák* helyesen *Ilik*, *Illik*, azaz herczeg, legelső; *zágoz*; a török-tatár *komusz*, *kimisz*, az ismert, kanczatejből készült ital stb.

Majd a *bolgárokrá* tér át Vámbéry, erre a szerencsétlen népre,

melyet épen háromféleből összekevert gyülevésznek tart egy-két tudós, t. i. törökből, szlávból és finnből. Maga Vámbéry is azt tartja e népről, hogy keverék, de ily nehezen megoldható vagy talán épen megfejthetetlen kérdéssel szemben óvatosan azt a véleményét nyilváníti, hogy e nép egyik része a Kr. u. való VI. században éjszakra szorult és ott vegyülés folytán a mostani *csuvas* népet alkotta; a másik rész délen szlávok közé jutván elszlávosodott. A bolgár szó- és névjegyzékben a nép nevét is megmagyarázza; szerinte *bulgar* a török *bulgamak* ige aoristusa és a. m. zendülő, zavargó, lázadó. Ezt a nevet a nép valószínűleg akkor kapta, mikor a nagy török népesalád kötelékéből kiszakadt, és jöllehet szemrehányást foglalt magában e név, mégis magának fogadta, és ismertté tette. Ilyen észjárás képezheti még más török törzsek nevének alapját is; pl. a *kabar* név a török *kabarmak*, felkeverni, felemelkedni, igével függ össze; ebből lett a kezdő torokhang elvesztéssel, a mi a törökben gyakran előfordul, *abar* v. *avar*, az avarok neve; ilyen *kazar* és *kazak*, az előbbi a *kaz* ige tőnek aoristusa, az utóbbi ige neve, mind a kettő a. m. bolyongó, kószáló. Mind e szó eszünkbe juttatja a következő magyar alakokat: *kavar*, *kever*, *habar*; és e neveket: *Kozár*, *kozák*.

Ez után a *kazarok*-ról beszél Vámbéry. Ezeknél a görög, szláv, arab, perzsa, örmény, sőt héber történetírókra is szorul a kutató. E népnek alkotmánya és vallási tolerantiája megérdemli a figyelmet. Volt két uralkodójok, kiknek jogait már nem képes a történelem pontosan meghatározni. Előkelők, sőt talán többségök is a zsidók vallására tért. A különböző írónál előforduló *kazar* nevek magyarázása fejezi be Vámbéry könyvében az ezen érdekes népről szóló fejezetet.

A *besenyők* török eredetét már több megbízható forrás bizonyosága alapján lehet vitatni. A besenyő oly török nép, mely nyelvre nézve legközelebb állt a kúnokhoz. A besenyő szó- és névjegyzékben a többi érdekes fejtegetés közt a mondai *Thonuzoba* neve is igen találovan van megfejtve. E név a török *toñuz aba*, azaz vadkan-apa. A vadkan, mint a bátorság, rettenetesség mintaképe a keleten, de még a classicus költőknél is, nagy szerepet játszott. A Sáhnameh-ban *Guraz* vagy *Gurazeh*, a vadkan, nagy hős; zászlaján vadkan van címerül.¹⁾ Az Ilias-

¹ Lásd ezt: Firdusii liber regum qui inscribitur Schahname, ed. Vullers, I. köt. 399. l. 311. vers; 400. l. 325. v.; 423. l. 1. jegyz. 12. v.; II, 776. l. 176. v. 787. l. 344. v. 801. l. 540. v. Vámbéry, Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, 135. 200. l. Ilias 5, 782—3. 12, 146. 17, 20—22. Egyet. Phil. Közl. III, 512. l. — Rudra, a vihar szelleme, a Rigvedában vörös vadkannak van nevezve, Duncker M. Az ókor története, ford. Jónás, III, 308. V. ö. IV, 376. l.

ban Ἰδομενεὺς μὲν ἐνὶ προμάχοις, τοῦ εἰζελος ἀλλήν (4. 253.); a latinban is előkelő név a Verres. Ugyanitt ír Vámbéry a kúnokról is, méltányolva a Kuun Géza gróftól kiadott kún codexet.

Igy végig menvén a magyarokat megelőzőtt török-tatár népeken, végre a *magyarokról* beszél, elmondva és kritikailag méltatva mindazt, a mit arab és byzancezi kútfők és hazai krónikáink rólok feljegyeztek. Itt is található számtalan érdekes szófejtést; így az *Árpád* névét, mely a. m. jós, pap; *Gylas*-ét, mely a sereg összegyűjtőjét (gyűl, gyűjt) jelentette, stb. Krónikáink közül különösen a névtelen jegyzőt és Kézait méltatja kiváló figyelmére. Mindegyikben török-tatár eredetű neveket és szokat lehet találni, de finn-ugor eredetűt nem. Részletes kutatásának eredményét abba foglalja össze Vámbéry, *hogy a magyarok mai hazájokba való telepedésükkor állami, társadalmi és vallási élet dolgában túlnyomóan török nemzet szellemét áruzták el, hogy ez leginkább nyelvrokban jutott kifejezésre és hogy mindebből feltehető, hogy a nép intéző és művelő része szellemi és physikai tekintetben török származású volt.* Végre szerföltött érdekes úton magyarázza meg az olvasó szeme láttára, hogy a *magyar* név szintén török-tatár eredetű, és eredetibb alakjában *majar*, mely a török *baj, bej*, hatalmas, fejedelem, szó változata levén, nemzetünk neve a. m. *uralkodó, hatalmas.*

Ezután áttér Vámbéry könyvének második főrészére, melyben a nyelvet használja mint bizonyító eszközt. Minden előtt azt vizsgálja, hogy mennyire megbízható a nyelv mint arra szolgáló eszköz, hogy szerinte népeket rokonság viszonyába hozzunk vagy egymáshoz idegeneknek tartssunk. Hunfálvy ellenében, a ki a nyelvet legfőbb, legbiztosabb osztályozó eszköznek tekintti, Peschel és Agassiz nyilatkozatait hozza fel Vámbéry. Különösen ez utóbbi tudós okoskodása nagyon eredeti; azt tartja, hogy valamint a medvék mornogása Kamcsatkában és a Szunda-szigeteken egészen egy, és e medvék mégis más-más fajtajúak, ép úgy emberek is beszélhetnek nagy darab földön egy nyelvet és még sem kell egy fajhoz tartozniok. Rawlinson és Oppert is úgy nyilatkozik, hogy a nyelv a népek osztályozásában csak *egy* tényező. Ebből és a még következő vizsgálódásokból kiderül, hogy a magyar nyelv, mely csak kicsi részben finn-ugor jellemű, nem bizonyíthatja még eléggé a magyar nép finn-ugor eredetét. Áttérve a hangtanra kiemeli Vámbéry, hogy *a magyar hangtan a finn-ugorhoz közelebb áll, mint a török tatárhoz*; különösen a jésített hangok alig vannak meg a törökben, épen úgy a következő hangok mint szókezdők ritkák: *f, v, n, r, l*. E két utóbbi különben a magyarban is ritka szó elején. De viszont fontos hangtani tünetmények, a hangzók illeszkedése (Vocallharmonie) és két mássalhangzónak szó elején elő nem fordulása a magyart tetemesen közelebb helyezik a török nyelvekhez, mint a finn-ugor család-

hoz. Felemlíthető még a magyar és török nyelvek azon sajátága, hogy mélyhangú tőszótagoknak magashangú párjok van, pl. *csal* — *csel*, *kavar* — *kever*; ez szintén nincs a finn-ugorban ily teljességgel kifejezve. A grammatika pontjait is sorra veszi Vámbéry és igen sok nagyfontosságú tüneményt könnyű szerrel fejt meg a török-tatár nyelvek grammatikájával, holott a magyarhoz leginkább hasonlító vogulból vett megfelelő példák akárhányszor elmaradnak a magyartól. A számnév ellenben meglepően hasonló a finn-ugor számnévhez; mindamellett a *két* és *kettő* közt levő különbséget a keleti törökség teljesen kifejtette, és a hetes számrendszer a csagatájban is kimutatható. Feltünőbb a magyar és török rokonsága a névmások, birtokragok, névutók és az igeképzés több fejezetében; az ige alanyi és tárgyi ragozása ellenben alig van meg halvány körvonalokban a török nyelvek terén.

A magyar szótár bizonyító erejét vizsgálva Vámbéry bírálat alá veszi Budenz nagyérdemű munkáját, a *magyar-ugor összehasonlító szótárt*. Vámbéry a számokat beszélgeti. Budenz könyvében 996 finn-ugor-magyar szóegyeztést talál; Vámbéry ezeket *négy osztályba* sorozza: 1. vannak olyan tövek, melyek a finn-ugor és török-tatár nyelvek területén egyaránt feltalálhatók és melyek sem hangtani, sem fogalmi tekintetben egyik nyelvcsaládhoz sem állanak közelebb, mint a másikhoz. Ilyent talál Vámbéry 217-et. 2. Van olyan szó-egyeztés, mely különös finn-ugor hangtani viszony következtében kiválóan csak a finn-ugor nyelvek területén található fel; ilyent 211-et talált. 3) Olyan szóegyeztés, mely csak a magyar és török-tatár nyelvek közt állhat meg, ellenben a finn-ugor nyelvekben erőszakolt, nehézkes; ilyen akadt 210. 4. Olyan csoportok, melyeknek magyar tövéhez ugyan nem állíthatni rokon török-tatár szótövet, de melyeknek finn-ugor megfelelője teljesen elhibázott; ilyent 29-et talált Vámbéry. Tehát Budenz könyvének $\frac{2}{3}$ része megvizsgálatván az derül ki, hogy csupán a 2. osztály 211 szó-egyeztése bizonyít elmélete mellett; 239, a 3. és 4. osztály, határozottan, és az 1. osztály 217 száma legalább nagyrészt szintén ellene bizonyít. De még ha az 1. osztály pontjait teljesen semlegeseknek tekintjük is, a magyar-ugor szó-egyeztések száma és bizonyító ereje nagyban csökken.

Egy új pontban arról szól Vámbéry, hogy mily módon akarják a finn-ugor elmélet hívei a töméntelen török-tatár elemet a magyarban megmagyarázni. Itt alkalma nyílik a *csuvas* nyelvről hosszabban értekezni; több, az árja nyelvek, különösen a perzsa területén, de a magyarban is feltalálható sajátága igen nevezetes. A hosszabb okoskodás eredménye az, hogy *a magyar nyelv anyagának egy része az ugor csoport oly nyelvéhez tartozik, mely e nyelvek birodalmának legdélibb határán, még pedig a testvérnyelvek létrejötte előtt élt, de most már pontosan meg nem határozható; anyagának egy másik része pedig a keleti törökségből való, a mi*

abból látszik, hogy az illető szokat sokkal ősbibb török alakjokban mutatja, mint az újabb török nyelvek.

A mű harmadik része a művelődés mozzanatait foglalja magában. A magyar nép műveltségének, erkölcsi, vallási, társadalmi, családi és physikai életének fogalmait és ezek neveit, úgy a mint a nép Európában való első fellépése alkalmával bírta és azóta is nyelvében használja, tekinti e szakaszban a szerző. E szakaszban, mely talán a kitünően írt könyvnek legszebb, a nagy közönségre nézve mindenesetre legérdeke-
sebb része, először az *állatok* neveiről beszél a szerző. Csattanós, találó okoskodással világossá teszi, hogy mivel a magyarban a török nyelvekkel megegyezők mind azoknak az állatoknak a nevei, mely állatok a primitiv ember gazdaságához tartoznak, és mivel ez állatok mind olyanok, melyeknek geographiai elterjedtsége oly szélességi fokok közé esik, melyek közt mindig török-tatár nomádok laktak: ennél fogva a magyar is e nomádok közül szakadt ki és onnan hozta magával nyelvében e törökre emlékeztető szokat. A második pontban a *nórvénországról* ír a szerző. Ez a végtelen ázsiai pusztákon, a hol a nomád török faj minden időben bolyongott, nagyon szegény, de nehány meglepő tény mégis nyujt. A *fű* a nomád mindene, ebből él állatja; e magyar szó tövét a török *büj, püj*, nőni, tőszótagban találhatjuk meg, tehát a fű *zaz- žozžy* az, a mi nő. A *fa* meg nagyon-nagyon ritka az ázsiai pusztán, de még a mi magyarországi pusztáinkon is; nincs is a magyar-töröknek eredeti szava a fára, hanem a finn-ugor *pu* szót vette erre kölcsön. Megtudjuk még azt is e pontból, hogy a régi magyar egyáltalán nem tanulta e honban való letelepedése után szlávoktól a földművelést, hanem mint más török-tatár nép Ázsiában manap is, *felig nomád, felig földművelő* volt. Ismerte a búzát (tör. *budaj, bugdaj*), árpát (*arpa*), darát (*tari*), borsót (*burcsak*); tudott borra és serre szert tenni (*bor, sira, sera*); volt takácsa, szücsé (*tokuesi, saucesi, szeücsi*); természetett kender és értett a tilolásához (*kender, tila*). Rubáit Ázsiából hozta; oda való a ködmön, kaczagány, kőpönyeg, zubbony, dolmány, saru, csizma (*ketmen, kudsagan, kepeng, zühün, dolaman, saruk, csezme*). Ez összehasonlításokat a házi eszközök, ékszerék, fegyverek neveivel még tetemesen lehetne szaporítani; de már csak a *jóbbágy, jobbbágy* szó érdekes sorsát akarom ide iktatni. Ez tiszta török szó: *jou, jau* a. m. háború és *bag, bey, baj, bej*, mint mindenki tudja, a. m. fő, fejdelem, a magyar *fej*. *Joubaqi* tehát annyi mint a szintén ősmagyar haduagy. És mi lett idő haladtával e szóból? Akár az angol *knight* és német *Knecht* sorsát látná az ember. Másrészről ismét nagyon nevezetes, hogy a háló nevét a finn-ugor halászoktól vette a magyar (oszt. *zolip, vog. kulup*).

Az ember testének egyes részeit már inkább neveztek el a régi magyarok finn-ugor nyelvekből kölcsönzött szókkal. 32 testrész nevét

hasonlítja össze Vámbéry a rokon nyelvek megfelelő szavaival, és ebből 16 a török-tatár nyelvek felé hajol, néhány se ide se oda, és csak a kisebbség mutat a finn-ugor nyelvekkel rokonságot.

A világ és mindennapi élet tüneményeinek nevei szintén sok érdekes anyagot szolgáltatnak összehasonlításra. Már az ős magyarnak is két szava volt a *cælum* megjelölésére: *éj*, azaz világos tér, világító test (v. ö. az *éj* igét) és *menny*, a földfeletti, a túlvilág (v. ö. a jakut *mönnye*, *cælum*, *altitudo*, *supra*, és az általános török *mönny*, *meng*, örökkévalóság szót). Azért van az imádságban: «Mi atyánk, ki vagy *mennyekben*» és viszont azért mondjuk: *égi* háború. Szerfölött érdekes az is, hogy a magyar ép úgy, mint a török, szava járásában megőrizte mind e mai napig azt a nomád élet természetéből folyó tényt, hogy *a nomád az éjszakával kezdi számítani a napokat, mert a hűvös éj rá és foglalkozására nézve jobb, mint a forró nap: sőt az éj holdjával kötötte össze az esztendő számítását is.* Íme itt van a magyar *éjjel-nappal*, a török *gejde-gündüz*, az újperzsa *seb u ruz* vagy *sebanruz*, — de már a pehleviben *jóm u sap* (az első szó a napot jelentő sémi szó) — a görög *νόκτας καὶ ἡμέρας, νόκτας τε καὶ ἡμέρας* és *νοκτῆρας καὶ ἡμερας*; az hogy *ἡματα καὶ νόκτας* nagyon ritka Homérosnál (II. 23, 186. Od. 10, 142., de már máskép Od. 9, 74.). A régi zsidók szintén éjszakával kezdték a napot számítani: «És lőn este és reggel, egy nap» (1 Mose 1, 5.). A római katolikus egyház ünnepeit is egyik estétől a másikig számítja. Az arab mai nap is éjszakával számít; a régi perzsáknál és aegyptusiaknál szintén megvolt e szokás; a görög, gall és germán napnyugtától napnyugtáig számított.¹⁾ Itt egészen soron kívül, csak úgy mellesleg, mivel holdról és csillagról van szó, megjegyzem, hogy a perzsa *bánu*, hölgy, épen úgy tartozik a régi *bá* (görög *βα*) tündökölni, ragyogni tövéhez, mint a magyar *hold*, *hó*, *hugy* (csillag) és *hölgy* szó mind egy tőből hajtott. *Bánu*, az óbaktriaiban még annyit tesz, mint sugár. Mennyi gyengédség a nő megnevezésében!

A kereskedés úgy látszik a perzsa néplez vitte közelebb a régi magyarokat. Ilyen közelebbi viszonynak köszönhető több perzsa szó a magyarban; pl. *vásár* (perzsául *bázár*), *kincs*, (régiesen *kéncs*, *gencs*, «Drága gencse népünknek»; perzsául *gencs*), *száz* és *ezer* (*szal*, *hezár*). Az ősi magyar műveltség nagyobb fokára érdekes világot vet az, hogy az írást, vésést és képfestést (feliratokban, emlékeken, *kurjányokon*)

¹⁾ Lásd különösen Dr. *Goldziher* I. szellemes könyvét, *Mythology among the Hebrews*, a 61. s köv. l. Aztán a köv. műveket: Hermann, *Lehrbuch der griechischen Antiquitäten* (Heidelberg 1852.) III, 17. pont; Seiler, *Vollständiges griechisch-deutsches Wörterbuch über die Gedichte des Homeros u. der Homeriden* (Leipzig, 1872.) 284, 434. l. Plat. Tim. p. 283 F. Hesiod. Ergo 412. v. S. Paul. ad Corinth. 2, 11, 35.

ismerték; ott van *ir* és *ir* (kenőcs), *betű*, *fest*, *ró*, *szin* (törökül *jir. sür, betik, pecs, ur, szin*; a *ró* megvan a finnu-ugorban is: *ru*).

A régi magyarok vallásáról is figyelemre méltó dolgokat jegezhetni fel. A legfőbb lényt jelentő szót, *istent*, Vámbéry perzsa eredetűnek tartja; a perzsában *jezdán*, *izdán* a. m. isten. Abban azonban nem érthetek a tudós szerzővel egyet, hogy ez az újperzsa szó a többszám ragjával van ellátva. Az óbaktriai *gazata* alakot *ana* képzővel látták el és így használták az újabb perzsában. A régi *ukkon* szót, melyről Hunfalvy Pál egész értekezést írt,¹⁾ Vámbéry inkább a török *okan*, *ogán*, mindentudó, isten, szóval azonosítja, bár lehetségesnek tartja, hogy e szó a magyarba a latin *usucapionis*-ből került. A *bálcány* szó megint a perzsából származott a magyarba: *pehliván*, *pahliván*, hős, athléta, szent. Itt megint nem osztozhatom Vámbéry nézetében, hogy ez a szó a perzsában többszámú; ebből lett: *pehlev* és *bán*, a határ őre. A *b* ép úgy lett *v*-vé, mint ebben; *karván*, a karaván, mely szó ebből lett: *kar-bán* és a. m. a kereskedelem őre. Eredeti magyar szó a mythologia egy másik alakjának a neve: *bábu*. Ez a török *baba*, atya, atyácska. Abból a korból való, mikor a magyar és a török még egymástól el nem vált, az *óriás* szó. A törökben *uri-as*, *ori-acs* a. m. nagyatya.

Tökéletesen igaza van Vámbérynek, midőn azt írja, hogy a természet tüneményei, de kiválóan a fény, tűz tünetei az ősi ember lelkére roppant nagy hatással voltak; Firdüsi, mikor a világ teremtéséről szól, a következő rendet tartja meg: „Isten a semmiből teremtette a létezőt, hogy hatalma kitünjék. És tőle lett a négy elem anyaga; ezeket fáradság nélkül és nagyhamar hozta létre. Az első a tűz, a mely föl lángolt tiündökölve . . .” (Vullers I, 3. l. 37—39. v. és Mohl, Le livre des rois publié par Mme Mohl, I, 4. l.) Ez úgy látszik még a régi perzsa tűztiszteletnek egy nyoma.

De már azt nem tartom lehetségesnek, hogy a régi magyarok azt a szokást, hogy halottjaikat megégették, a párszi cultusból vették át. Mióta perzsa van, Zoroaster vagy akárki vallása, szóval Avesztá és Kelet-India árájától különvált nép és annak külön és az indiaival anynyi pontban ellenkező iráni vallása: azóta a halott elégetése a legnagyobb szentségtörésnek tartatott volna. Vendidád 1, 48. 6, 6, szerint nagy és semmi módon jóvá nem tehető bünt követ el az, a ki a hullát vízbe veti, elégeti vagy eltemeti. Minden a holtak vagy élők elégetésére vonatkozó szó a régi classicus íróknál, melyet perzsákra fognak, pl.

¹⁾ Ukkonpohár, a régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 8. köt. 6. szám. 1879.)

hogy Kyros Kroisost máglyára ítélte, nem igaz. Legfőlebb úgy lehetett a hullát a földbe ásni, ha előbb viasszal bevonták; így mondják el ugyanis régi classicus írók (Strab. XV, 3. Herod. 1, 140.) de hát «fides penes auctores.» Az igazi módja az volt, hogy a hullát kitették a szabad ég alá, a 11 láb magas kerek fallal bekerített térre, melynek neve *dakhma* volt. Firdüszínál e szó már sírbolt értelmében fordul elő, pl. Vullers I, 128. l. 1140—3. v. Mohl I, 163. l. A köznép perzsául *zindán-i bud*-nak, a szél tömlőczének is nevezi ez épületeket. Justi a Handbuch der Zendsprache című művében (a 145. lapon) nem származtatja még az óbkt. *dakhma* szót; de már egy újabb művében (Geschichte des alten Persiens, az Oncken-féle Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen cz. vállalat 1. szakaszának 4. kötetében a 88. lapon) azt írja, hogy e szó töve az óbkt. *das*, megégetni, és ebből azt következteti, hogy a régi iráni temetkezés a megégetés volt. Ezt nem tartom helyesnek; a régi perzsák ismert ellenszenvőkkel minden az indiai rokonokra emlékeztető intézmény iránt a hullaégetésre vonatkozó szót elvitték ugyan magokkal iráni hazájokba, de máskép takarítván el halottjaikat más dologra is alkalmazták e szót. A vallásba vágó szokást megváltoztatták, de az ősi szót megtartották, mint pl. ebben is: *daéra, dir*, mely ugyan az a szó, mint az indiai *déra*, de nem istent, hanem ördögöt jelentett a régi perzsáknál. Az indiai temetkezési szokást tehát megváltoztatták, de a temetés indiai nevét megtartották másra alkalmazva. Az, hogy a perzsa mai nap is *szüchteh peder* (kinek az atyját megégették) szóval fejez ki nagy szidalmat, vagy hogy Firdüszí arra, a ki 'Alí ellensége, ezt mondja: «Csak az, a kinek apja nincs, lehet ellensége és isten tűzben fogja az ilyennek testét megégetni» (Vullers I, 7. l. 120. v. Mohl I, 9. l.): ép oly kevésbé bizonyít a perzsa temetkezése mellett, mint a mily kevésbé lehetne a magyar *terengette* szóval azt bizonyítani, hogy a keresztény magyar még hisz a *tereng*-ben, az altájiak e régi pokoli szellemében. Az ilyen név, szó csak azt bizonyítja, hogy a nyelv tovább él a szokásoknál, a vallásnál, sőt akárhányszor a népuél, a mely beszélte. Hasonló tüneményt, hogy vallás változtával a régi hit szent tárgyait jelentő szó gonoszat jelentett, épen a magyarból hoz fel Vámbéry. Ott van *kontár*; tudjuk, hogy e szó ma mily kevésbé hízelgő, pedig a magyarok régi vallásában *kanta* annyit tett, mint jós, bűbajos. V. ö. ezeket: török-tatár *kam*, pap, jós, *kamta*, jósolatni, bűvös mondással gyógyíttatni. Mindent összefoglalva tehát azt lehetne mondani, hogy a magyar vagy inkább az egységes török-tatár nép a régi árájától vette a halottégetés szokását; de azt semmi esetre sem mondhatni, hogy valamely nép a perzsáktól tanulta meg holtjait elégetni.

Különben magától Vámbérytól elismert és bebizonyított tény, hogy a magyarok a perzsákkal a Szászánidák korában és az után követ-

kező időben egész vándorlásukig érintkeztek ; ezt bizonyítja mindannak a perzsa szónak az alakja, a mely a magyar nyelvbe került.

Külön fejezetet szán Vámbéry a magyarban levő *szlár*, *perzsa és finn-ugor* szónak. Ebben az egész nyelvtudományra nézve igen fontos elvet mond ki, mikor a kölcsön vett szók és idegen szók közt találó különbséget tesz. Az előbbieken ugyanis oly szókat ért, melyek a nép minden osztályába hatottak és a nemzeti szók kincsében már polgárjogot nyertek, a kölcsönrevő nyelvbe illő hangtani alakot vettek föl, pl. ablak, abrak, asztal, bajnok, beszéd stb.; idegen szónak pedig az olyanokat tartja, melyek vagy mint műkifejezések egyesek vagy az irodalmi nyelv birtokába kerültek, vagy tisztán helyi természetűek, nyelvjárásba vagy inkább tájszólásba tartoznak, és a nemzeti nyelv közös birtokának nem tekinthetők, pl. abanajcz, angor, beláka, bervény, gornyik, harák stb. Ez igaz elvet alkalmazva Miklošich könyve (Die slavischen Elemente im Magyarischen) tetemes módosulásokat szenved; Vámbéry a Miklošichtól felvett 956 csoportnak legfőlegb *egy harmadára* lehet mondani, hogy a szlávból kölcsönzött magyar. Miklošich könyvével különben most foglalkozik a Magyar Nyelvőr XI. (1882.) kötete, megkezdve a 68. lapon a munka magyar fordításának közlését és észrevételeket igérve Szarvas Gyábor tollából.

A németből kölcsönzött szók természetesen csak a magyaroknak Pannoniában való megtelepülése után kerülhettek nyelvünkbe. A perzsa szókról már előbb szoltam. Vámbéry összehasonlítja azoknak alakjával, melyek a magyarral rokon *cseremisz* nyelvbe kerültek. Ilyent Budenz Vocabularium cseremissicum-ában tizenháromat talált; de néhány elkerülte figyelmét. Így a cser. *pakesá*, kert, mely az újperzsa *bágheseh*, kertecske; továbbá *ambar*, istálló, mely az újp. *anbar*, rakódó, tárház, *hambár*, az újp. *anbusten*, *anbarden*, összehozni, felhalmozni, igéből. Az óbaktriaiban a következő elemekből áll: *ham-bar*. Ez utóbbi szóra különben alig lesz az ember figyelmes, mert Budenz arab eredetűnek tartotta és olyannak jelezte meg.

Befejező megjegyzésében a szerző Kunik, Howorth, Castrén és Sommier nézetéről beszél, kik mindnyájan török-tatár népek tartották a magyarokat. Aztán az ellenkező nézetet is taglalva azon kérdésre felel, hogy *a magyar nyelv mikor vette magába a benne levő finn-ugor elemeket. Ez azon minden okoskodáson kívül álló távoli korban történt, mikor a finn-ugor törzsnek egymástól elválva és messze elszórva élő ágai még egy testben egyesülve voltak.* Ugyanott még behatóan ír Vámbéry a húnok és magyarok rokonságáról, melyet hihetőnek tart; a magyarok vándorlásáról, számáról, Pannonia állapotáról a IX. században, és helyesen figyelmeztet bennünket arra a tüneményre, hogy *egyedül a magyar az a nép, mely mindamellett, hogy a neki alávetett népek mellett kisebbségben volt és ezen felül idegen műveltséget elfogadott, nemzeti individualitását ser-*

tetlenül fenntarthatta. Vámbéry a magyar nép képződésének két korszakát különbözteti meg; az első az volt, melyben a török-tatár eredetű magyar finn-ugor néppel érintkezett és összekeveredett; a második az, mely a IX. és XI. század közt eltelt és melyben a magyarság új honába folyton kisebb-nagyobb csapatokban beözönlő rokon török népekkel (kabar, kün, kazar, besenyő néppel) összeegyeült, egybeolvadt.

Majd a magyarok útra kelésének idejét, Pannoniában való fellépését, európai rablóhadjáratait, szenvedett vereségeit, lassú letelepülését, megkeresztelkedését kutatja Vámbéry, — mind megannyi érdekes és nevezetes történelmi tény. Végül lelkes szavakban beszél a magyarok nemzeti nemtörőjről, arról a szent erőről, mely segítette őket, hogy nemzeti individualitásukat mindig sértetlenül megtarthatták; aztán ihletett pillantást vet a jövőbe, mikor az államfönntartás nehéz feladatáról és a keleten nemzetünkre váró missióról ír. És itt érezzük, hogy a történelem lapjain másnak érthetetlen sorokat is el tudja olvasni Vámbéry; itt látjuk, hogy a szónak igazi értelmében vett politikus bánik a tollal.

Ez a mű vége; ez után következnek a mellékletek, oly apparatusal kidolgozott kis művek, melyek bátran könyv számba is megjárának. Az 1. melléklet a könyv legelejére vonatkozik és egész ethnographiai kísérlet a török-tatár népről. A törökség éjszakira és délre osztható fel. A legéjszakibb nép a jakut, azon kívül van a szibériai tatárság számtalan népe. A delieket a Páristól számított keleti hosszúság 46. foka két nagy csoportra osztja: délkeleti és délnyugati törökökre. Az előbbieik közé tartoznak a keleti turkesztániak, kirgizek, turkománok, kara-kalpakok, özbégek, kipc sakok, kuramák, szártok (iráni benszültöttekkel kevert törökök) és baskirok. A délnyugatiak pontosabban határozhatók meg, mert Oroszország, Perzsia és Törökország területén laknak. Ide valók a kazáni tatárok, kerecsenek (keresztény tatárok), mestersjükek, nogai és krini tatárok, csucasok, kumükök, a Kaukázuson túli törökök, az iráni törökök és oszmánok. Mind e népeknek és törzseknek statistikáját is összeállította Vámbéry.

A 2. melléklet talán a legérdekesebb. Julián szerzetesnek sokat taglalt, magyarázott nagymagyarországi útjáról; van ebben szó. Vámbéry magát az elbeszélést minden ízében megvizsgálja és a benne előforduló földrajzi és tárgyi visszasságokból kiindulva azt állítja, hogy a Julián utjáról szóló tudósítás koholt, magyar krónikák, továbbá Plan Carpin és Rubruquis utazók (a XIII. századból) adatai nyomán szerkesztett silány compilatio, melynek szerzője valószínűleg valamely túlsúlyosan hazafias magyar hittérítő volt.

A 3. melléklet nyelvtudománynyal foglalkozik. Ebben van Budenz könyvének jó része a már említett négy kategóriába beosztva. Ez ter-

mészetesen a legterjedelmesebb melléklet. Hosszabb pontban szól Vámbéry az *ember* szóról, melynek eredetét még egy fejtegetés sem tudta eddigelé kideríteni; meg az *isten* szóról, melynek már egész kis irodalma van, melyről azonban minden fejtegető azt tartja, hogy már helyesen megfejtette.¹⁾

A 4. mellékletben néhány észrevételt tesz Vámbéry Budenz azon bírálatára, melyet ez utóbbi Vámbérynek a Nyelvtudományi Közlemények 8. kötetében megjelent magyar-török szövegnyelvtudományaira írt. Ez a melléklet tárgyas ellenbírálatnak mintája lehet.

Az 5. mellékletben Miklošich idézett munkájáról mond Vámbéry részletes ítéletet. 54 Miklošichtól szlávnak tartott szóról kimutatja, hogy török-tatár vagy perzsa és onnan került a magyarba.

A 6. melléklet magyar, török és finn-ugor műveltségi szók összehasonlító jegyzéke. 261 magyar szót jegyez fel Vámbéry és ebből 18 van olyan, melynek csak a finn-ugor nyelvek terén van elfogadható rokona, 29 pedig olyan, melynek rokona a török-tatárban és finn-ugorban egyaránt van; természetesen az egyiket ide, a másikat oda kell sorolnunk a hangtan és szófejtés döntő szabályai szerint. Marad tehát a 261-ből 214 olyan magyar szó, mely legnagyobb részben az ősrégi műveltség világában már ismert fogalmat jelöl és mely a magyarban és török-tatárban ugyanegy tövből fakadt.

Ime ez igen rövid, épen nem tökéletes kivonat Vámbéry nagy és eredményekben gazdag munkájából. Mindamellet azt hiszem, hogy az olvasó a munkában kifejtett meggyőződésnek hű képét láthatja ismertetésében. Hiszem, hogy a munka mint emberi mű nem hiba nélkül való; egy-két olyan helyet, melyről azt gondolom, hogy a benne kifejezett nézet nem helyes. iparkodtam is megigazítani. Lehet, hogy e kísérletemben magam is tévedtem. Végül pedig mindarra, a mit e kitűnő könyvről írtam, azt mondom, a mit Bandini egykor írt: *•Atque hæc quidem brevitèr notanda visa sunt, ut si viri ceteroquin summi aliquando peccaverunt, nobis etiam, qui ab iis longe absumus, si quid in tanta rerum mole diligentiam nostram effugerit, venia concedatur. •*²⁾

Dr. POZDER KÁROLY.

¹⁾ V. ö. a következőt: Hunfalvy Pál, A kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok (Értekezések stb. 1881.) 43. l. Vámbéry, Die primitive Cultur 45. 243. l. Egyet. Philol. Közl. III, 514—5. l.

²⁾ A. M. Bandini, Catalogus codicum mancriptorum bibliothecae Mediceae Laurentianae, Florentiae 1764—93. vol. II. pag. 658.

II. ¹⁾

«Audiatur et altera pars.» Ezt a jeligét viseli homlokán az a nagy «ethnologiai tanulmány», mellyel Vámbéry Ármin hadat üzent az ugor-magyar nyelvhasznításnak. Az egész napi sajtó rendkívüli kitüntetéssel fogadta a könyvet, a min legkevésbé sem csodálkozhatunk, mert hiszen a benne tárgyalt kérdés a legnépszerűbbek egyike, s e kérdésnek a szerző igen népszerű megoldását adja. Előszavában tiltakozik ugyan az ellen, mintha a nemzeti hiúságot akarná e munkájával legyezgetni: «A tárgyalt anyag felfogásában és megítélésében — úgymond — sok elő-

¹⁾ 1. *A hangok jelölése.* A finn szavak írásában a mostan dívó finn irodalmi írásmódot tartottam meg, mely szerint *y* = *ü* s a hosszú vocalisok ket-tős betűvel iratnak (*aa, ee, ii*, stb.) az *i* végű diphthongusok meg *i*-vel (*ai, ei, oi* stb.) A többiekben: *a* = magyar *a* | *ä* = nyílt *e* | *i* = mélyhangú *i* | *o* = egyelőre meg nem határozható mélyhangú vocalis | *o* = ugyanilyen magashangú vocalis | *χ* = német *ch* | *γ* = a *χ*-nak megfelelő lágy gutturalis spirans | *ñ* = gutturalis nasalis (mint az *ng* a ném. *singen* szóban) | *ś* = magy. *s* | *ś* = m. *sz* | *ž* = *zs* | *č* = *cs* | *š* = *dzs* | *c* = *cz* | *z* = *dz* | *z* és (*z* lapp szóokban) = angol *th*-féle kemény és lágy dentalis spirans | *d'*, *t'*, *ś*, *č*, *ž*, *ń*, *ř*, *l'* = *gy*, *ty*, *szj*, *zj*, *czj*, *dzj*, *ny*, *rj*, *ly* | (-) jegy áll a ragok és képzők előtt, valamint az igetövek végén | < jegy jelenti azt, hogy a rag vagy képző vocalisában még a szótövek végvocalisa is benne foglaltatik. — 2. *Rövidítések*: *a*) *n* *y* *e* *l* *v* *e* *k* *é* *s* *d* *i* *a* *l* *e* *k* *t* *u* *s* *o* *k* *e* *l* *n* *e* *v* *e* *z* *é* *s* *e* *i*: *m.*, *magy.* = magyar | *mord.* = mordvin; *mordM.* = moksa-mordvin; *mordE.* = erza-mordvin | *cser.* = csere-misz; *cserS.* = erdei csere-misz; *cserM.* = hegyi csere-misz | *lp.* = lapp; *lpS.* = svéd-lapp; *lpF.* = finnmarki lapp; *lpE.* = Enare-lapp; *lpR.* = orosz-lapp | *oszt.* = osztják; *osztIrt.* = Irtis-melléki osztják; *osztS.* = szurguti oszt. dial.; *osztB.* = éjszaki osztják | *vog.* = vogul; *vogB.* = éjszaki vogul; *vogK.* = kondai vogul; *vogL.* = Loszva-melléki vogul; *vogP.* = Pelim-melléki vogul | *votj.* = votják | *zürj.* = zürjén; *zürjIzsm.* = izsmal zürj. dial.; *zürjP.* = permi zürjén || *tör.* = török | *csag.*, *čag.* = csagataj (keleti török) | *oszm.* = oszmanli (oszmán török) | *tat.* = tatár | *kaz.* = kazáni tatár | *ujg.* = ujjur | *kojb.-kar.* = kojjal-karagusz | *csuv.* = csuvas | *alt.* = altaji | *jak.* = jakut || *szam.* = szamojéd || *mong.* = mongol; *b*) *i* *d* *é* *z* *e* *t* *t* *m* *u* *n* *k* *á* *k*: *MÜgSz.* = Budenz: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873—1881. | *St.* = Vámbéry: Csagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867. | *KB.* = Vámbéry: Cigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Innsbruck, 1870. | *Szóegy.* = Vámbéry: Magyar és török-tatár szóegyezések. (Nyelvtudományi közlemények, VIII. köt.) | *Etym.* = Vámbéry: A török-tatár nyelvek etymologiai szótára (Nyelvtudományi Közlemények, XIII. köt.) | *Ab.* = Abuska. Csagataj-török szógyűjtemény. Pest, 1862. | *Z.* = Zenker: Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch. Leipzig, 1867. | *Bud.* = Budagov: Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. С.-Петербургъ, 1869. | *NyK.* = Nyelvtudományi Közlemények.

döntől eltérve, meglehet, hogy a tudvalevőleg sikamlós talajon gyakran hibáztam és tévedtem, de ez mindig és mindenütt azon szorosán tudományos meggyőződés volt, melyet követtem, nem pedig azon kiesinyes és gyerekes nemzeti hiúság, a mellyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték. Azt mondom: hajdan, mert ma már az utóbb említett rokonságról való nézet van elterjedve igen nagy mértékben, mert valóban különös ízlés kell ahhoz, hogy inkább szeressük a nomád és a kultúrától még távollevő török-tatárokhoz, mint a mívelt, a természettől gazdagon megadományozott és nemes finn népekhez számíttatást! — De mind hiába! Halmozza el bár Vámbéry az ugor népeket még szebb jelzőkkel, és mondja a török-tatár népeket a kultúrától még oly távollevőknek, — azért a nemzeti hiúság az utóbbiakban mégis mindig csak a nemes, harczias fajt fogja látni, az ugor népek pedig mindig oly elcsenevészett, szánandó teremtményei lesznek az istennek, a milyeneknek száz év óta képzeltük őket. A hiúságnak édes testvére a képzelődés, mely nem akar tudni a valóságról; azért a nemzeti hiúság előtt soha semmit sem fognak nyomni a latban a tudománynak hideg adatai, ha csak véletlenül össze nem esnek a képzelődés teremtette adatokkal. Vámbéry könyve sem azért tetszett a nagy közönségnek, mert tudományos alapokon tárgyalja a magyarok eredetének kérdését, hanem azért, mert e kérdésnek oly megfejtését adja, mely a nemzeti hiúságnak jól esik.

Ez egy. A másik az, hogy Vámbéry könyve oly ügyesen van írva, hogy a laikus embert tökéletesen meggyőzi. Oly szemmel láthatólag és kézzelfoghatólag van benne föltüntetve a magyar nyelvnek török volta, hogy az olvasónak szeme-szája eláll, és elméjükből megfogatkozottaknak kénytelen tartani azokat az elvakult tudósokat, kik három egész évtized óta át meg átkutatták a magyar nyelvnek minden zege-zugát, tanútlák a török nyelveket is, és az utóbbiaknak ékesen szóló tanúsága daczára is konokul ragaszkodtak abbéli nézetükhöz, hogy a mi nyelvünk nem török, hanem ugor.

Hogyan lehetséges ez? Vámbéry megmagyarázza. Az ugor nyelvészek — úgymond, — nem ismerték kellőleg a török nyelveket. Ez megmagyarázná a dolgot, csak hogy e vád nem illeti meg az ugor nyelvészeket. Csak lapozzuk végig a *Magyar Nyelvészet*-et és a *Nyelvtudományi Közlemények*-et, úgy könnyen meggyőződhetünk róla, hogy nálunk eleget foglalkoztak a török nyelvekkel, s e téren a legalaposabb dolgozatokat éppen Budenz. a par excellence ugor-nyelvész tette közzé. Az ő tekintélyét és jártasságát e téren elismerte Vámbéry is. — nem szóval ugyan, hanem tettel, midőn régebbi szóegyeztetéseihez azon részét, melyet Budenz kárhóztatott volt, az előttünk fekvő munkában részint elhagyta, részint másokkal helyettesítette. Vámbéry német munkái, a

Csagataische Sprachstudien és az *Uigurische Sprachmonumente*, melyekben a törökségnek legkevésbé ismert részeit tárta föl a nyelvész-közönség előtt, közkézen forognak; az általa idézett turkologiai munkák mind megvannak nyilvános könyvtárainkban s legnagyobb részük minden ugor-nyelvész magán-könyvtárában is. Az ugor-magyar nyelvrokonság híveinek tévedését tehát nem menthetné az, hogy a török nyelveket nem ismerték kellőleg; ha pedig ismerték, és mégis tévedtek: annál rosszabb rájuk nézve!

De hát tévedtek-e csakugyan? Éppen ezen kérdés szellőztetését tűztem ki célomúl jelen értekezésemben. Mi ugor-nyelvészek tiszteljük ugyan Vámbéryt, mint a keleti viszonyok alapos ismerőjét, de az ő puzta tekintélye még nem elégséges arra, hogy rögtön letétesse velünk a fegyvert. Lássuk először, mily argumentumokkal támogatja állításait, és azután rajtunk lesz a sor mondani: «Audiatur et altera pars!»

2.

Vámbéry a magyarok eredetének kérdését tárgyalván, két fő-tanúnak vallomásait hallgatja meg; ezek: a történelem és a nyelv. Én azomban ezúttal külön választom a nyelvet a néptől, és a munkának csak nyelvészeti részéről akarok szólni; a történelmi részhez szóljanak hozzá a historikusok.

Hogy a nyelvnek s a népnek e különválasztása jogosult, azt nem szükség bizonyítgatnom, mert most már általánosan elfogadott nézet, hogy a nyelv-azonosság nem tételezi föl okvetetlenül a faj azonosságát. «A fajok s a nyelvek osztályozásának — mondja Müller Miksa, — egymástól egészen függetlennek kellene lenni. Népfajok megváltoztathatják nyelvüket, s a történelemben több példát találunk arra, hogy egyik faj elfogadta egy másik faj nyelvét. Beszéllhet tehát egy faj különböző nyelveken, és beszéllhetnek egy nyelven különböző fajok; úgy hogy semmi esetre sem sikerülhet a fajok s a nyelvek osztályozását összhangzásba hozni.» (*M. M. felolv. a nyelvtudományról* 315. l.)

Mindazáltal a történelmi részt sem hagyhatom egészen szó nélkül, mert ebben is van egy fontos momentum, melyet a nyelvésznek figyelembe kell vennie. Vámbéry ugyanis az arab és görög, valamint a hazai történet-írók nyilatkozatain kívül, melyeket a magyarok török eredetének bizonyítására fölhoz, nagy súlyt fektet a történelmi kútforrásokban előforduló személy- és méltóságnevekre, melyek közül — úgy mond — «a legtöbbször a fölteendő eltorzulás daczára mind a török nyelvjelleg, mind pedig a szó jelentménye csalhatatlanul nyilatkozik». Az előbbi fejezetekben már fejtegette a huunn, avar, bolgár, khazar és besenyő személyneveket, melyekben szintén török alapszavakat vélt

fölismerhetni. A magyar személy- és méltóságnevek lajstroma — szerinte — «annál becsesebbnek látszik, minthogy az egyes nemzeti és személynévek kritikai nyomozása alapján ama meggyőződésre jutottunk, hogy itt az értelmezési kísérletnél a török-tatár nyelvanyag már nem mindig elegendő, mennyiben oly hangtani sajátosságokra akadunk, melyek egy a rokon ural-altaji körben képződött keverék-nyelvre engednek következtetni, oly keverék-nyelvre, melyben egyrészt a még kiválólag túlnyomó török, másrészt pedig a természetesen még igen csekély mérvben nyilvánuló idegen, hihetőleg finn-ugor jelleg, már alig vonható kétségbe».

Vámbery nagy fába vágta a fejszét. Tulajdonneveket magyarítani nagyon bajos és veszedelmes dolog, s e kísérlet már sok komoly tudóst ragadtatott a legképtelenebb és legnevetesebb állításokra; e részben elegendő a Horvát István-féle iskola híveinek név-fejtegetéseire hivatkoznom. A tulajdonnevek oly szirtek és zátonyok a nyelvkincsben, melyeket az óvatos nyelvtudós rendszeren vigyázva kerül, hogy fönn ne akadlyon, vagy hajótörést ne szenvedjen rajtuk. A tulajdonnevek elemzésénél, ha már okvetetlenül bele akarunk bocsátkozni, a lehető legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel kell eljárunk, különben a legnagyobb tévedéseknek tehetjük ki magunkat.

Az oly tulajdonnevek, melyek mint köznevek is előfordulnak a nyelvben, nem okoznak a magyarózónak semmi nehézséget; csakhogy a legtöbb tulajdonnév nem ilyen. Vannak személy- és helynevek, melyeknél bajos elhatározni, hogy eredetiek-e, vagy kölcsönzöttek. Maga a név hangzása még nem elégséges e kérdés eldöntésére, mert akárhány példa van rá, teszem azt, a mi nyelvünkben, hogy valamely idegen név oly tősgyökeres magyar alakot öltött, hogy az idegen eredetre magában a névben semmi sem mutat. De még az sem elegendő a név eredeti voltának, pl. magyarságának megállapítására, ha egy-két szótagja alakra nézve összeesik valamely magyar szó alakjával, s így némi értelemmel látszik bírni. Ez lehet esetleges találkozás, vagy nép-etymologia szüleménye is. A nép nem szíveli az idegen nevet, kivált ha oly hang-elemek vannak benne, melyeknek kiejtéséhez organuma nincs szokva. Változtat tehát rajta, s ez alkalommal legtöbbször oly alakot ad neki, melyhez valami jelentést fűzhet. Így lesz a *Lichtenstein*-ből *Lik István*, *Hofstetter*-ből *Kos Péter*, *Karpeles*-ből *Karperec*, stb. Végre a nevek legnagyobb része teljesen híjával van minden jelentésnek. Kétségtelen ugyan, hogy valamikor ezeknek is megvolt a maguk jelentése, de a nevek az idők folyamában addig-addig koptak és változtak, míg a jelentés kiveszett belőlük, helyesebben mondva: feledésbe merült, s nem maradt egyéb, mint az üres hang-alak. A név-magyarózók ez üres hang-alakba kapaszkodnak, s ha csak valamennyire hasonlít is egyik vagy másik meglevő

szóhoz, rögtön készek ennek az értelmét beleerőszakolni az illető névbe, s így teremnek a furcsábbnál-furcsább névmagyarázatok. De van-e ezekből valami haszna a tudománynak? Nincs. Ezeket a komoly tudomány szempontjából nem tekinthetjük egyebeknek, mint etymologiai játékoknak, melyek lehetnek igen szellemesek, de komolyan nem vehetők számba.

Szükségesnek láttam ezeket előre bocsátani, mielőtt Vámbéry névmagyarázatainak taglalásába bocsátkoznám. A Vámbéry-fejtegette neveknél azonban még egyre kell tekintettel lennünk, t. i. arra, hogy kik tartották fenn e régi neveket az utókor számára. E tekintetben természetesen legtöbb hitelt érdemelnek az egykorú byzanci írók, első sorban Constantinus Porphyrogenitus, kiről tudjuk, hogy személyesen érintkezett néhány magyarral, s így az ő ajkukról hallhatta a magyar neveket. Azonban előtte is, mint a többi byzanci írók előtt, e nevek idegenek voltak. Fülük nem volt hozzászokva ily barbár hangzású nevekhez; az idegen nyelvhangok kiejtése nehezükre esett, leírni pedig még kevésbé tudták híven, mert a görög nyelv nem rendelkezett az idegen hangoknak megfelelő írásjegyekkel. Az utóbbi okból kétségtelen, hogy a hazai latin krónikák is csak többé-kevésbé eltorzított alakban tartották fenn a magyar neveket.

A magyar nyelv ugyancsak gazdag nyelvhangokban, és mégis hányféleképpen ejtik és írják nálunk az idegen, pl. angol vagy orosz neveket! Arról nem is szólok, hogy az idegenek ajkán mennyire eltorzúlnak a mi neveink. Hát a régi görög írók mily torz-alakban tarthatták fenn az utókor számára a mi őseink barbár hangzású neveit! Lehet-e ezekből biztos következtetéseket vonni?

Vámbéry bizonyára mind ismerte e nehézségeket, és még sem riadt vissza az eltorzított nevek magyarázásától. Hogy törekvését mennyire koronázta siker, azt mindjárt meglátjuk. Vegyük elő most néhány névmagyarázatát.

1) Σαλμωντζής «az első ismeretes magyar vezér neve». Ebben Vámbéry a török *salmači* szót véli fölismerni, melynek jelentése: «hurokvető». || Kérdezhetnők ugyan, hogy a *salmači*-ből miért lett a görögben Σαλμωντζής (u-val), és mért nem Σαλματζής (a-val), holott a görögöknek az a hangra van jegyük. De erre, tudom, mindjárt készen áll a felelet, hogy «el van torzítva». Persze így vagyunk a szegény görög írókkal, mint a hazug emberrel, kinek igazmondását sem hiszük el; tapasztaltuk, hogy eltorzították a neveket, mert kénytelenek voltak vele, s így akkor sem hiszünk nekik, mikor talán nem is torzítottak. Ez kiváltképpen kényelmes dolog oly esetekben, mikor holmi apró-cseprő hangváltoztatásokra van szükségünk, hogy a szóra rásüthessük a török belyegget. De tegyük föl, hogy az első vezérnek neve csakugyan

salma'i azaz «hurokvető» volt. Mégis kissé különösnek tűnik föl, hogy ily névvel tisztelték meg a mi őseink fővezérüket. Hát még ha egy lépéssel tovább megyünk, és közelebbről vesszük szemügyre e nevet. A *salma'i* szó *-i* képzővel van alkotva a *salma* szóból; a *-i* képző «vmivel foglalkozó»-t jelent, a *salma* pedig annyi mint «kötél, hurok»; e szerint a *salma'i* nem csak «hurokvető», hanem általában «kötéllal foglalkozó», így pl. magyarázhatnók akár «kötélverő»-nek, akár «hóhér»-nak, mert mind a kettő kötéllel foglalkozik; ezenkívül a *salma* szó a kazáni tatárságban annyi mint: «metélt v. szaggatott tészta», s akár ebből is származtathatnók az első vezér nevét!

2) Ἀρπαδοίης = jós, pap; mert *arpajdi* = «jósolt, álmokat fejtett.» || Ezen magyarázat ellen két kifogás tehető: először, a történelemben tudtommal sehol sincs említés téve arról, hogy Árpád vezér álmokat fejtett volna; másodsor nehézséget okoz a szó alakja. Különös ugyanis a praeteritum-alak («jósolt, álmokat fejtett») névként használva. Ezenkívül az ige nem is *arpa-*, hanem *arbai-* «wahrsagen»; a čag. dialektusban van ugyan egy *arba-* ige, de ennek jelentése Vámbéry St. szerint: «mährchen erzählen», tehát nem «jósolni, álmokat fejteni». Részemről, ha az Ἀρπαδοίης nevet éppenséggel ki akarnám magyarázni a törökből, inkább az *arpa;î* szóval egyeztetném, melynek jelentése: «eine art wahrsager, die sich zu ilirer kunst der gerste bedienen». A jelentés nem igen alkalmas ugyan, de édes-testvére a Vámbéry-adta «álomjós» magyarázatnak.

3) Κορυττός-γερμαντός = tör. *kurt germeti* «a farkas nem nyomult be». || Ezt a magyarázatot, úgy látszik, Vámbéry sem tartja komolyan számba vehetőnek, mert hajlandó elfogadni Szabó Károlynak azon föltevését, hogy a fönnbbi név = *kürt-gyarmat*.

4) Λεωντής vagy = perzsa *levent* «önkénytes, harezos, kalandor», vagy = *lunt, luj*, «szörnyeteg, krokodil, vagy egy tatár-cyclus szerinti év neve.» || A *levent* szót, minthogy úgy sem török, hanem perzsa eredetű, félre hagyom. Az állítólagos *lunt* «régii törzset» legjobb igyekeztem daczára sem tudtam megtalálni semmiféle szótárban: a *luj* így van fordítva Vámbéry St.-ban: «krokodil (mongolischen ursprunges); dient zur bezeichnung eines der 12 jahre im tatarischen cyclus»; a «szörnyeteg» jelentés tehát újabb hozzátétel; Zenkernél: *lu* das krokodil; krokodiljahr, das 12-te im alt-türk. cyklus; ez a szó a St.-ben is, meg Z.-nél is mongol eredetűnek van jelezve, tehát a Λεωντής név török voltának bizonyításánál szintén nem jöhet számba; egyébiránt bajos is volna kimagyarázni, hogy a *lu* v. *luj* alakból hogy keletkezhetett a Λεωντής név.

5) Καραχας = *kharakhao* a régi törökben, most: *kharakaul* «felügyelő, őr», a *khar-* «látni, tekinteni, nézni» alapszóból. || A *khar-*

khao, *khakaul* alakot nem sikerült fölfödözni a szótárakban; az alapszó, melyből ez alakok állítólag képződtek, szintén nem *khar-*, hanem *khara-* (*kara-*), legalább ily alakban van meg Vámbéry St.-ben a «hinsehen, blicken, schauen» jelentésű ige, melyet ugyanabban a munkájában más helyütt «sehen, beaufsichtigen» szavakkal fordít. Ugyancsak a St.-ből tanuljuk, hogy a ág. nyelvben van egy *-ul*, *-aul* képző, mely «hivatalt jelez», s a fölhozott példák közt ott látható: «*karaul* wächter (von *karamak* sehen)». Ugyanez még többször is előfordul az idézett műben, és hol «wache», hol «seher, wächter»-nek van fordítva. Tehát nem lehet kétség a felől, hogy ez az a szó, melynek értelmét Vámbéry itt a *karakaul* szónak tulajdonítja. Hogy ide mi úton-módon jutott a *ka* szótag, mint egy «deus ex machina», azt most ne bolygassuk; lesz még elég alkalmunk látni, hogy Vámbéry könyve hemzseg az ily szükségben segítő «deus ex machina»-któl; konstatáljuk egyszerűen csak azt, hogy a *karakaul* fictiv alak *karaul* helyett, az utóbbi pedig nem egyeztethető a *Καρχαζ* névvel. A ág.-ban van ugyan egy ige, melyből a *karakaul* szó képezhető volna; ez *karak-* «ausrauben, plündern, beschädigen», s így a *karakaul* oly embert jelentene, kinek hivatala a rablás, fosztogatás; ily magyarázatot azonban nem szabad adnunk a *Καρχαζ*-nak, ki Constantinus Porphyrogenitus szerint bíró-féle ember volt. (Ha valakinek kedve kerekednék a rómaiak török származását vitatni, az igen jól fölhasználhatná a *karakaul* szót *Caracalla* császár nevének magyarázására.) — Megjegyzem még azt is, hogy a *kar-* ige nem is speciálisan török, mert megvan a mongolban is: *γar-*, *γara-* nézni, szemlélni.

6) *Ταρκατζο* = *tarkači* «szétszóró, szétkergető». || A ág.-ban van ugyan egy *tarka*-ige, melyet Vámbéry így értelmez: «aus einander stöbern, zerstreuen»; Zenkernél azonban ezt találtam: *targa-* sich zerstreuen, zerstreut oder in unordnung sein | *targači* schaar auswanderer, — melyek kétségessé teszik, hogy a *tarka-* ige Vámbérynél helyesen van-e transitívnek véve.

7) *ἰελεχ* = *jelek*, *jele* «a nyíl felső végén levő toll, sörény, kócsag, vagy a fejedelem fővege» || Z.-nél: *jele*, *jeli* mähne | *jelek* die federbekleidung des pfeiles. — A *jelek* szónak más jelentése is van, u. m. «ein langes unterkleid der frauen mit ärmeln»; a ág.-ban: «ein frauenrock» (St.); a kazáni tatárságban *jelek* = csontvelő.

8) *ἰουτζτζαζ* = *jutači* «a megsemmisítő», nom. agentis a *jut-* «megsemmisíteni, elrontani» igéből || A KB.-ben Vámbéry így fordítja a *jut-* igét: «ertragen, erdulden, zu sich nehmen, verzehren, verbrauchen, verstecken; jelent még «verschwenden»-t is, — de ez mind más, mint «megsemmisíteni, elrontani.»

9) *Ζαλτζαζ* = arab *sultan* «uralkodó, parancsnok». || Ez tehát nem török név.

10) Ῥεζέλεγ-re nézve megjegyzi: «E szó pontosabb magyarázásába mi sem bocsátkozhatunk, és csak föltevés-kép ajánlanók az *eszélik* vagy *eszlik* olvasásmódot, mely szó «jóillatút» és «eszest» is jelenthet» || Ez lehetséges, mert a čag.-ban van egy *es* «verstand» szó, melyből *eslik* képezhető; azomban épp ily joggal egyeztethető e név a kaz. *ezlek* «út» szóval, vagy a čag. *özlik*-vel, mely az *öz* «kern, innere substanz, mark, kraft» szóból képezhető.

11) Ταξίς = *tekis, takis* személynév || A meglehetősen alaki eltérés-nél fogva kissé merész egyeztetés.

12) Τερματίζω = *termač'i, tarmač'i* v. *tarmaš'i* «az erőlködő, a fölhevülő» || Az első (*termač'i*) a törökben szigorúan keresztülvitt hangzó-illeszkedési törvény-nél fogva lehetetlen alak; a másik kettőnek sem ez alakját, sem alapszavát nem sikerült megtalálnom; a KB.-ben van ugyan egy «sich zusammennehmen, sich anstrengen, seine kräfte vereinigen» jelentésű ige, de ez *teren*-nek hangzik, s ebből nem lehetett *termač'i, tarmač'i* v. *tarmaš'i*. Némileg közel áll a Vámbéry fölhozta *tarmaš-* igéhez a čag. *tirmaš-*, de ennek jelentése: «klettern»; a *tirmaš'i* tehát «kúszó, mászó» volna.

13) *Emesu* = tör.-tat. *emeke* nagyanya; *emeč'i (ana)* szoptató (anya); mong. *eme* asszony; magy. *emse* || A fölhozott mongol alak mutatja már, hogy e szó a török nyelveknek nem kizárólagos tulajdona; megvan az ugor nyelvekben is: finn. *emä, emisä, emikse* (nom. *emis*) | észt *emase, ematse, emis* stb.

14) *Cundu* = *kündü* tisztelt, becsült || Ez a szó sem kizárólagosan török; v. ö. mong. *γündetü* tisztelt, becsült; *γündele-* tisztelni, becsülni.

15) *Vajk* = ó-tör. *hajik* gazdag, hatalmas, dicső || A *baj* szó az egész törökség-szerte «gazdag»-ot stb. jelent ugyan, de a *hajik* egészen más. Ezt maga Vámbéry így értelmezi a KB.-ben: «nieder, gemein, nichtswürdig, eitel, vergänglich». Így csak nem hitták *Vajk*-ot!

16) *Bua* «szójárási eltérésben *buga*» = bika, szarvas || Ha egyáltalában van e szónál «szójárási eltérés», akkor mindenesetre a *bua*, és nem a *buga* a dialektikus alak (v. ö. čag. *buka, buga*, oszm. *buga*); a teljesebb és eredetibb *k-s* alak ment át a szláv nyelvekbe is: ószl. *bykъ* bolg. *bik*, szerb *bika, bik* szlov. *bika, bik*, orosz *бикъ*, rut. *bika*, horv. *bika*; és ezek útján származott el hozzánk is a *bika* szó. A *bua* alaknak tehát sehol semmi nyoma. Ily esetekben nagyon helyén volna, ha a szerző nem csak odavetve mondaná: «szójárási eltérésben», hanem pontosan meghatározná, hogy az ily ritkább alak hol fordul elő.

17) *Buena*: «helyesebben *Bucra*» = hímtve || Hogy mért helyesebb a *Bucra* alak, arról a szerző nem ad számot, s így ezt nem tekinthetjük egyébnek, mint teljesen önkényes változtatásnak. Ha az etymologizálásnál ily önkényes és indokolatlan változtatásokat

engedünk meg magunknak, akkor egész fejtegetésünk nem lesz egyéb játéknál.

18) *Chaba* = *čapak* «valaki, ki berohanást intéz, harcos»; nomen agentis a *čap-*, *čab-* (berohanni, megtámadni) törzstagból, az ó-török alaktan szerint képezve, mely különösen az ujur nyelvemlékekben található és a keleti török nyelvben *čapau*, *čapaul* alatt ismeretes. — Igy Vámbéry || A St.-ben így találjuk értelmezve a *čap-* igét: «wettrennen, überfallen, anfallen, hauen, schlagen, tödten»; ez legalább félig-meddig egyezik a fönnebb adott értelmezéssel. Másként vagyunk a *čapak* szóval; ez nem fordul elő, de képezhető, csakhogy a *-k* nem nom. agentis, hanem nom. actionis-képző, s így a szó nem «berohanó»-t, hanem «berohanás»-t jelent; v. ö. KB. 39. l.: *barik* der gang | *kelik* die ankunft | *bitik* die schrift | *bilik* die wissenschaft; hanem: *barikli* der gehende | *kelikli* der kommende, stb., s így «berohanó» v. «a ki berohanást intéz», *čapakli* volna, ez pedig aligha rövidülhetett *Csabá*-vá. A fönnebb fölhozott *čapau* (correcte: *čapao*) és *čapaul* čag. alakok jelentése Vámbéry St. szerint szintén nem nom. ag., hanem nom. actionis-féle, t. i. «der einfall, raubzug, die plünderung».

De nem folytatom tovább. T. olvasóim e néhány példából is láthatják, hogy a régi magyar neveknek a török nyelvből való kimagyarázása bizony nagy nehézséggel jár, s e kísérletnél Vámbéry is kénytelen a legtöbb esetben, nemcsak erőlködni, hanem erőszakoskodni is. Ily eljárás mellett természetesen az eredmény is nagyon kétes értékű. Vámbéry mindazáltal bebizonyítottnak tartja e nevek török voltát, és következtetést von belőlük. «Ha már most — úgymond — azon kérdést vetjük föl, hogy miben áll a fönnemlített tulajdonnevek történeti becse, s mely eredményre vezet e nyelvanyag kritikai megvilágítása, erre csak azt felelhetjük, hogy valamint a húnok, bolgárok, khazarok és besenyők nemzetiségére vonatkozó eddigi kutatásainkban a bár silány nyelvemlékek egyedüli megbízható támpontul szolgáltak, ugyanez állítható a Biborbanszületett törökjeire vonatkozólag. Bármennyit vitatkozzunk a törökök és magyarok azonosságáról, annyi minden kétségen felül áll, hogy azon személy- és méltóságnevek nomenclaturája, melyekkel Konstantin császár a *Торгози*-t, azaz a magyarokat jelöli, határozottan török jellegű, s hogy tehát e személy- és méltóságnevek hordozói csak oly nemzetiek lehettek tagjai, mely ha nem is mennyiségileg, de a mérvadó uralkodó szellemet tekintve, még amaz időben, azaz a X. században is a törökség bélyegét hordotta magán.» — Egy szóval: a magyarok törökök voltak.

Már most föltéve, de — legalább Vámbéry fejtegetései alapján — egyelőre meg nem engedve, hogy a régi magyar személynevek csakugyan török eredetűek, — lássuk, mit lehet ebből következtetni. Azt-e,

hogy a magyarok törökök voltak? — Korántsem. Ez kissé merész logikai ugrás volna. A nevek török voltából legfeljebb az következhetnék, hogy ezen nevek viselői voltak törökök; de még ez a következtetés sem szükségképpen. Ha a nyelvből nem lehet határozottan következtetni a fajra, úgy még kevésbé lehet a névről. Jól tudom, hogy erre azt az ellenvetést lehet tenni, hogy ez igenis áll egyes nevekre nézve, de nem azon esetben, mikor oly nagyszámú nevekkel van dolgunk, mint itt. Annyi bizonyos, hogy a neveknek e tekintélyes száma nyom valamit a latban; de ez nem akaszthatja meg okoskodásunkat, mint mindjárt látni fogjuk. Kik voltak ugyanis e nevek viselői? Csupa főúr és főnőltóság, tehát — hogy Vámbéry szavaival éljek, — a «nép intéző és művelő része». Ez fontos körülmény, melyet a nevekből való következtetésnél semmi szín alatt sem szabad szem elől téveszteni. A dolog természetéből folyik, hogy a népnek ez az «intéző és művelő része» volt leginkább és legközvetlenebbül kitéve az idegen kultúrhatásnak. Ez a kultúrhatás pedig csak a török népek részéről jöhetett, mert a magyar nép ősi székhelyein ezekkel állt legszorosabb és legtartósabb érintkezésben. Mi természetesebb már most, mint az, hogy e kultúrhatás kiterjedt a nevekre is, legalább a nép «intéző és művelő» részének nevéire? Ily analog kultúrhatást találhatunk máshol is; így pl., hogy messze ne menjünk, a mi éjszaki nyelvrokonainknál, a finnknél. A finnek huzamosabb ideig a svéd kultúra befolyása alatt álltak, s ezen befolyás alatt a nép «intéző és művelő része» svéd neveket vett föl, és visel legnagyobb részt ma is. Igaz, hogy itt e kultúrhatás tovább is terjedt, mert a művelt osztály a svéd nyelvet is elfogadta, de ugyanezt bátran föltételezhetjük a régi magyarok műveltebb osztályáról is, a nélkül hogy föl kellene tennünk, hogy maga a nép, tehát a nagy többség, elfogadta volna az idegen nyelvet egészében, valamint a finn «nép» sem cserélte föl nyelvét a svédvel. Egy szóval, én a régi magyarok török neveit, ha ugyan igazán azok, csak a török kultúra behatásának, azaz kölcsönvételeknek tekintem, mely behatás e tekintetben a népnek csak igen-igen csekély részére, az «intéző és művelő» elemre terjedt ki, magát a népet azonban egészében érintetlenül hagyta.

3.

Ezen kis nem-nyelvészeti kitérés után áttérek a munka azon részére, melyet tüzetesebb megbeszélés tárgyául választottam, s a melynek címe Vámbéry könyvében: «A nyelv tanúsága».

Ennek első fejezetében a szerző általánosan szól a nyelvről mint osztályozási eszközről. Idézi először Hunfalvy Pálnak egy mondását *Magyarország ethnographiájából*, mely szerint «a nyelv egyszersmind a

nemzet hovátartozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanul.» Ez ellen fölhozza Peschel azon nyilatkozatát, hogy a nyelv nem fogadható el az osztályozás eszközéül. Hivatkozik Agassizra is, azután így folytatja : «Valóban el kell ismernünk, hogy a mennyire terjed ide vonatkozó tapasztalatunk négy világrészben levő népterületeken, a meglevő példákból mindinkább meg kell győződnünk arról, hogy gyakran mily csalfa természetű és mennyire nem biztos a nyelvhasználat a népek eredetének kérdésében.» — Ebben teljesen egyetértek Vámbéryval. — «Azt hiszem, — folytatja alább, — nem nehéz meggyőződni arról, hogy sokkal nagyobb az olyan kultúr-népek száma, melyek történeti fejlődésök folyamában nyelvöket vagy egészen megváltoztatták, vagy idegen szókincscsel gazdagították, mint az olyanok száma, melyek történeti bizonyossággal kimutatható régi nemzeti nyelvök használatához hívek maradtak.» — Ezt a kérdést most nem akarom vitatni, csak azt jegyzem meg, hogy a nyelvnek teljes megváltoztatása, és a nyelvnek idegen szókincscsel való gazdagítása nagyon különböző dolgok, melyeket nem szabad így egy kalap alá fogni, mint Vámbéry teszi. Oly nyelv, mely idegen szavakat ne vett volna föl magába, azt hiszem, alig van a föld kerekéségén, míg ellenben azon népek számát, melyek nyelvüket egészen megváltoztatták, azaz mással cserélték föl, nem lehet éppen nagyra szabni. Mind ebből Vámbéry a következő eredményt vonja le : «Ha tehát . . . nem vagyunk feljogosítva valamely nép mai nyelvének tanúságából annak őskora avagy nemzeti eredetére következtetni, . . . a mai magyar nyelv csak kis részben finn-ugor jellemében nem találunk kielégítő bizonyítékot e népnek finn-ugor nemzetiségű eredetére nézve.» Azután határozottan kimondja, hogy a magyarokat eredetükre nézve nem tekinti finn-ugor népnek. «Mi — úgymond, — a mai magyar nyelvben távolról sem ismerjük el azt a szorosnak nevezett finn-ugor jellemet, melyet annak a philologusok több mint egy század óta tulajdonítanak, a mennyiben e kérdés beható vizsgálata után az e téren működött elődeink ítéletétől meglehetősen eltérő eredményhez jutottunk . . . A tudomány eddigelé a magyarok nyelvét az ural-altáji nyelvek finn-ugor, azaz éjszak-nyugoti csoportjához sorozta, ellentétéül a török-tatár, vagyis a délnyugoti csoportnak . . . Mindenek előtt azt kérdezzük, — hogy mi alapon nyugszik ez az osztályozás ? hogy e nézet valóban olyan tudományos nyilvánvalóság kifo-lyása, melyet ma már többé nem szabad volna s nem lehetne megingatni és így megdönthetetlen igazságnak kellene tartani ? Azt hisszük hogy erre határozott nemmel felelhetünk . . . »

Ime tehát ki van mondva a szó, a had-üzenet, s az ellenfél mindjárt meg is kezdi a csatározást. Lássuk már most, mennyire hordanak az ő ágyúi, és mennyi kárt tesznek a mi táborunkban.

1) Először, úgymond a szerző, — «a török-tatár és finn-ugor nyelvek organicus mivoltának egyenlőtlensége az, a mi a rendszeres összehasonlítást egy harmadik tárggyal jelentékenyen megnehezíti, sőt sok esetben kétségessé teszi.» Szerinte ugyanis, míg a török-tatár nyelvcsoporthoz egymástól legtávolabb álló tagjai is a közösségnek erősen kidomborodott vonásai által tűnnek ki, addig «a finn-ugor ágnek nyelvei távolról sincsenek határozott egység által megjelölve». A szerzőnek e nyilatkozata arról tanúskodik, hogy nem foglalkozott az ugor nyelvek összehasonlító grammatikájával, mert különben lehetetlen lett volna félreismernie a határozott egységet, mely mind az éjszaki, mind a déli ugor csoport szóképzésében és szóragozásában uralkodik. Sajnálom, hogy példákat nem hozhatok föl; de egyes példák itt nem nyomnának semmit a latban, ha pedig a szerző állításának teljes alaptalanságát be akarnám bizonyítani, kénytelen volnék ide írni az egész ugor összehasonlító alaktant; az pedig nagyon is terjedelmessé tenné dolgozatomat.

Éjszaki és déli ugor csoportról szoltam. Erről a felosztásról a szerzőnek, úgy látszik, nincsen tudomása, vagy legalább nem akarja tekintetbe venni, a mi megint csak azt bizonyítja, hogy az újabb kutatásokat, melyek e téren történtek, figyelmen kívül hagyta. Ő még a régi fölosztás alapján áll, és finneket meg ugorokat különböztet meg. Az előbbiekhöz sorolja a szuómiakat, észteket, karjalánokat (= karjalaiakat, vagy ha már idegenes alakkal akarunk élni: karélokot), vepszeket és líveket; — a vótokat kifelelte e csoportból. Ezeket szerinte nagy hangtani, grammatikai és szótári különbség választja el egymástól; a mi megint tévedés, mert ezek oly közel álló dialektusok, hogy a ki a szuómi nyelvet érti, nagyon könnyen eligazodhatik a többiekben is. Ezt — ha szabad ily argumentummal élnem, — magam is bizonyíthatom, mert Finnországban jártomban beszéltem egy észtt emberrel, ő észttül, én meg finnül, és jóformán megértettük egymást.

Az ugorokhoz Vámbéry szerint a következők tartoznak: a zürjének, votjákok, osztjákok, cseremiszek, mordvinok és vogulok. A lapp nyelvet teljesen kihagyta, pedig bármi nézetten legyen is, vagy az egyik, vagy a másik csoporthoz kellett volna sorolnia, mert ennek «finn-ugor» voltát csak nem vonhatja kétségbe.

Az ugor nyelvek ezen felosztása egészen új, és egészen eltérő az eddigiektől, t. i. Castrén, Hunfalvy és Budenz felosztásától. Azért méltán elvárhattuk volna a szerzőtől, hogy némi okát adja, de ezt elmulasztotta, vagy nem látta szükségesnek. (Itt tartom helyénvalónak megjegyezni, hogy nálunk a «finn-ugor» helyett már inkább az egyszerű «ugor» nevezet dívik, s azért ezentúl én is csak ezt fogom használni

dolgozatomban, értvén az «ugor» nyelvek alatt az összes «finn-ugor» nyelveket. Az idézetekben természetesen megtartom a «finn-ugor» elnevezést).

Vámbéry továbbá az ugor nyelveknek általa vitatott különbözőségében látja rejleni főokát annak, hogy «a magyar nyelv finn-ugor jellemének leghevesebb védelmezői még nem adhattak határozott ítéletet a magyar nyelvnek az ugor család egyes tagjaihoz való szorosabb csatlakozását illetőleg; mert míg a szókincs és alaktan egyes részei közeli rokonokú mutatkoznak a vogulhoz és osztjához, addig a benső rokonság más oldalú fokozatát a legészakabbra lakó lappok nyelvével, alig lehet tagadnunk.» — De azt sem lehet tagadnunk, hogy itt a szerző logikája kissé sántikál. Mert hiszen ha az ugor nyelvek «távolról sincsenek határozott egység által megjelölve», mint fönebb állította, akkor minden egyes nyelvnek oly speciális és praegnans jellemvonásokkal kell bírnia, melyek nemcsak hogy meg nem nehezítik, hanem ellenkezőleg éppen megkönnyítik a magyar nyelv legközelebbi rokonának kijelölését. Hiszen mindenki tudja, hogy sokkal könnyebb az osztályozás, ha az osztályozandó egyedek különbözők, mint ha nagyon hasonlók. Vegyünk egy példát. A feladat legyen: meghatározni, hogy pl. *a* nyelv a *b* és *c* nyelvek közül melyikhez áll közelebb. Ha *b* és *c* különbözők, vagy mint Vámbéry mondaná: «nincsenek határozott egység által megjelölve», akkor nem lesz nehéz a választás, hogy az *a* melyikhez áll közelebb, azaz melyiknek jellemző vonásaiból foglal magában többet; ha ellenben *b* és *c* hasonlóak azaz több közös jellemvonással bírnak, mindenesetre nehezebb lesz meghatározni, mint az előbbi esetben, hogy *a* melyikhez csatlakozik inkább. Vámbérynak ezen állítása tehát ellenmondásban áll fönebbi állításával, sőt maga-magával is.

Az is kitűnik ezen állításából, a mit már fönebb is hangoztattam, hogy az újabb munkálatok eredményeit, melyek az ugor összehasonlító nyelvészet terén fölmerültek, nem méltatta kellő figyelemre. Idézi ugyan Budenz és Donner idevágó dolgozatait az ugor nyelvek elágazásáról, de ezekből, úgy látszik, csak annyit tanult meg, hogy az elágazás, vagy más szóval a kölesönös rokonság fokozatának kérdése még nincs véglegesen eldöntve. Vámbéry, mint az idézett helyből kitűnik, a vogul-osztják nyelvet tekinti az ugorságon belül a magyar nyelv legközelebbi rokonának. Ez Hunfalvy nézete, mely lehet helyes, de mindenesetre még bizonyításra vár, mert a zürjén-votják nyelv majdnem éppoly közel, ha ugyan nem közelebb áll a magyarhoz. Azért Budenz (*Über die verzweigung der ugrischen sprachen* 38. l.) a kettő közé állította nyelvünket, mert míg e nyelvek terén tüzetesebb kutatások nem történnek, addig e kérdést nem is lehet végleg eltüntetni. Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a magyar nyelv két legközelebbi roko-

nát ismerjük ; s már ez is czáfolatául szolgálhat Vámbéry állításának, mely szerint az ugor nyelvrokonság védői «még nem adhattak határozott ítéletet a magyar nyelvnek az ugor család egyes tagjaihoz való szorosabb csatlakozását illetőleg.»

A mi Vámbérynek azon további nyilatkozatát illeti, hogy «a benső rokonság más oldalú fokozatát a legészakabbra lakó lappok nyelvével, alig lehet tagadnunk», — megvallom, hogy ez kissé homályos előttem. Megelőzőleg arról beszélt, hogy a magyar s a vogul-osztják szókincs és alaktan egyes részei közeli rokonságban állanak egymással ; ezek után mi lehet «a benső rokonságnak» az a «más oldalú fokozata» a magyar s a lapp nyelv közt ? Talán bizony valami speciális mondattani egyezés ? Nem akarom hinni, hogy a szerző ilyes valamire célzott volna, mert tudtommal a magyar és lapp mondattanban valami különös egyezéseket mindeddig nem találtak a nyelvészek, s a mondattant különben sem szokás a nyelvrokonság kritériumául tekinteni. Hajlandóbb vagyok azt hinni, hogy az a mystikus mondás prózai nyelven csak annyit tesz, hogy a magyar nemcsak a vogul-osztjakkal, hanem a lappal is közeli rokonságban áll, csakhogy — talán ezt jelenti a «más oldalú fokozat», — mégsem oly közeli rokonságban, mint az előbbivel. Ha Vámbéry megengedi, hogy így kommentáljam mondását, akkor teljesen egyetértsek vele ; de akkor aztán nem is szolgálhat argumentumúl arra, a mire ő fölhozta.

2) «Másodszor — így folytatja ellenvetéseit a szerző — a magyar nyelvnek az ugor csoportba sorozását már azért is megtámadhatónak tartjuk, mert ilyen eljárásnál a két összehasonlítandó fő csoport lényege nem volt és nem is lehetett méltatva olyan mértékben, a minőben e kérdés fontossága követelné.» Az ugor nyelveket, szerinte, már meglehetősen ismerjük, azomban a törökség terén van még néhány dialektus, melyeknek alaktana és szókincse rejtve van a tudós-világ előtt ; s míg ezek nem lesznek ismeretesek : «semmi esetre sem vagyunk följogosítva, hogy végleges ítéletet mondjunk, olyan ítéletet, a melynek csak az egész anyag áttekintésén lehet és kell alapúlnia.»

Ha a szerző csakugyan komolyan meg van róla győződve, hogy a meglevő adatok még nem elegendők arra, hogy e kérdésben akárki is végleges ítéletet mondjon, — méltán kérdezhetjük tőle : miért tartja mégis ő magát följogosítottnak az ítélet-hozatalra ? Miért nem teszi le a tollat e nyilatkozata után, s miért nem lát hozzá azon török dialektusok tanulmányozásához, melyeknek ismerete okvetetlenül szükséges a kérdés megoldásához ? Azzal, hogy ezt nem teszi, maga kényszeríti az olvasót azon föltevésre, hogy a) vagy hiányos és hibás az egész munka, minthogy a szerző számos lényeges adatot mellőzött, illetőleg nem ismert, és ugyanez oknál fogva nem lehet helyes a hiányos adatok-

ból levont vég-következtetés sem, melyet ezenkívül könnyelműnek is kell bélyegeznünk, mert a szerzőnek volt tudomása az előtte ismeretlen lényeges adatok létezéséről, és mégsem járt utánuk, hanem nélkülük mondta ki az ítéletet; — vagy b) azt kell következtetnünk, hogy a szerző amaz eddig ismeretlen adatokat maga sem tartja oly lényegeseknek, hogy figyelembe vételük nélkül ne lehetne a kérdést eldönteni. *Tertium non datur.*

Nem hiszem, hogy a szerző a két föltevés elsejét választaná, mert azzal maga mondaná ki munkájára a legszigorúbb ítéletet; ha pedig a második föltevést fogadja el, akkor elismeri azt, hogy a meglevő adatok alapján is lehet már végleges ítéletet mondani, s így egész ellenvetése elesik.

3) A szerző mentegeti magát, hogy «azon sok szirtre és gázlóra való tekintettel, melyek az ural-altáji nyelvek vizeit jellemzik — az eddigelé napfényre hozott eredményeket» nem tekinti még «sziklához hasonló megdönthetetlen principiumoknak». — Teljesen igaza van; de úgy hiszem, senki sem tekinti ezen eredményeket megdönthetetleneknek, és bizonyára legkevésbé azok, kik ez eredményeket létrehozták. Azért senki sem fogja kétségbe vonni Vámbérynak abbeli jogát, hogy az eddigi eredményeket bíráló alá vehesse, és esetleg meg is dönthesse.

4.

Ezen bevezető rész után Vámbéry az ugor-magyar-török hangtan egybevetéséhez fog.

Hogy a munka további taglalását ne kelljen minduntalan holmi apróbb tévedések és u. n. «schuitzer» ek konstatálgatásával félbeszakítanom, mindjárt előre bocsátom, hogy a szerző niucs tisztában a nyelvtudományi terminológiával. Így pl. a nyelvrokonságot számtalanszor az *analogia* szóval jelzi, melyet pedig tudvalevőleg egészen más értelemben szokás használni. A *č*, *š* és *ž* hangok szerinte *diphthongusok* (504. l., a német kiadásban 467. l.); a képzőket és ragokat *particulák*-nak nevezi (226, 235, 263, 265 stb. l.); *causativ* vagy *factitiv* ige helyett *transitiv*-ot mond (237.); s hogy e kifejezések nem tekinthetők sajtó- v. tollhibáknak, arról meggyőződhetünk Vámbéry más munkáiból is, melyekben e szavak szintén hibásan vannak használva. (V. ö. *partikeln* = képzők: *Csaj. Sprachstud.* 21. l.; *transitiv* e h. *causativ*: *Ug. Sprachmon.* 36. l.) Igaz ugyan, hogy «verba valent usu», de mégis kívánatos, hogy az egyszerű megállapított és általános használatnak örvendő műszavakat ne alkalmazzuk más fogalmak megjelölésére, mint a melyek számára le vannak foglalva, különben bábeli zavart idézünk elő a tudományban.

A hangtanra áttérve, Vámbéry elismeri, hogy «a magyar nyelv

hangjainak viszonya néhány pontban a finn-ugor nyelvekéhez közeledek, míg a török, a mi a hangtani különbséget illeti, mindkettőtől bizonyos mértékben elkülönített állást foglal el». Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy a tudományos kérdések tárgyalásánál rendszerint nem látjuk szívesen az ilyen, Vámbéry által nagyon kedvelt és fölötte gyakran alkalmazott «néhány pontban», «bizonyos mértékben»-féle kényelmes határozatlanságú kitételeket, melyek oly elasztikusak, hogy minden beléjük fér. A szerző idézett nyilatkozata után elismeri, hogy a magyar nyelvben van néhány hang, számszerint kilencz, melyek a török nyelvekben vagy egyáltalában nem fordulnak elő, vagy csak egy-két dialektusra szorítkoznak, míg ellemben az ugor nyelvekben általánosan használatosak.

Ezen fontos és tagadhatatlan tényt azomban rögtön ellensúlyozni is iparkodik egy másikkal, — «mely által — úgymond, — a mi erre (t. i. az említett speciális ugor-magyar hangsajátságra) vonatkozó fölvetélünk jelentékenyen módosul, sőt bizonyos mértékben megingatnak». Ez a «bizonyos mértékben megingató» hangsajátság az önhangzó-illeszkedés, mely «a magyar és török-tatár nyelvekben következetesen keresztül van vive, míg a finn-ugor csoport nyelveiben nem található föl ily mértékben.»

Az önhangzó-illeszkedés közös jellemző sajátsága az összes áltáji nyelveknek s így a speciális török-magyar rokonság bizonyítására nem alkalmas. Vámbéry azon állítását, hogy az ugor nyelvekben nem található föl «oly mértékben», mint a török-tatár nyelvekben, úgy kell érteni, hogy az önhangzó-illeszkedés az ugor nyelvek egy részében már elenyészett, vagy romló-félben van. Így pl. a finnben, hol különben éppoly következetességgel van megtartva, mint a magyarban, már kezd mégis itt-ott romlani, a mennyiben *e*, *i* után mélyhang is állhat a szó végén, mint: *teko*, a magashangú *teke*-tőből; és *niitty* mellett van *niittu* is. De ilyen átcapásokat a mélyhangúságba találunk dialectice a magyarban is, pl. *mihást* = mihelyest; *egyábkor* = egyébkor (Ormányság). Az észetben is kezd terjedni a mélyhang, különösen a szó végén, úgy szintén a mordvinban is. A cseremiszen és a magyarban a hangzó-illeszkedés meglehetősen jól van conserválva; az éjszaki ugor ágban azomban jobbadán elenyészett. Ennyiben tehát igaza van a szerzőnek. De hogy az utóbbi nyelvekben is megvolt az önhangzó-illeszkedés, arra határozottan lehet következtetni bizonyos consonans-sajátságokból. Így pl. ki lehet mutatni, hogy az osztják nyelvben mindazon mélyhangok, melyek a szókezdő *k*-t követik, hajdan magashangok voltak, mert a szókezdő gutturalis explosiva csak magashangú szavakban maradt meg, a mélyhangúak elején ellenben *γ*-vá fejlődött.

Vámbéry állításának élet már azon egyetlen tény is elveszi, hogy

a finnben az önhangzók illeszkedésének törvénye szakasztott olyan, mint a magyarban. A szerző azt mondja ugyan: «mi nem foghatjuk föl, hogy Donner O. hogyan állíthatja azt, hogy az önhangzó-illeszkedés a finnben, karjalaiban és a dorpáti vagy viró-észben következetesen keresztül van vive». — Sejttem, hogy ezt Vámbéry mért nem foghatja föl. Egyszerűen azért, mert nem látszik tudni, hogy az *e* (= *e'*) és *i* a finnben is úgynevezett «közös» hangok, melyek mind a magas, mind a mély hangokkal összeférnek, mint a magyar nyelvben is számtalan példa bizonyítja. A finnben is csak ezek fordulnak elő mélyhangú szavakban; más magas-hangok, mint *ä, ö, y*, sohasem. Ha a finnek *e'*-vel jelölnék a «közép *e*-t», és *i* vel a mélyhangú *i*-t, Vámbéry bizonyára nem állította volna, hogy a finnben «alig lehet észrevenni» az önhangzó-illeszkedést. De Donnernek a karjalaira és dorpáti észtre vonatkozó állítása is helyes; erre nézve hivatkozhatom Genetz-re (*Venäjän Karjalan kielestä* 166. l.) és Wiedemann-ra (*Gramm. d. esthnischen Sprache* 126. l.).

Helyre kell még igazítanom egy kis hibát, mely a Vámbéry fölhozta vogul példába csúszott be; ott ugyanis *täl'atit* áll e h.: *täl'äht*, a mely szóban tehát nincsen eltérés a hangzó-illeszkedés törvényétől. (Ugyanez a hiba megvan a német kiadásban is).

A másik jelenség, melyet Vámbéry a főnnebbi ugor-magyar hangsajátság ellensúlyozására fölhoz, az, hogy némely ugor nyelvekben két mássalhangzó is állhat a szó elején, mely jelenség a magyarban *s* a török-tatár nyelvekben «hallatlan, sőt egyáltalában lehetetlen». Fölhoz néhány példát a mordvin nyelvből. Az igaz, hogy a mordvin nyelv megtűri a szó elején a kettős, sőt hármás mássalhangzó-csopor-
tokat is, de ez *u* jelenség nem eredeti, hanem aránylag újabb korban keletkezett; oka a hangsúly, mely esetleg a második szótagra esvén, az első szótag rövid vocalisának kiszorulását idézte elő. Igazolja ezen föltevést az, hogy sok esetben megvan még a teljesebb szóalak is, és ez csak egy mássalhangzón kezdődik, pl. *kšte*- mellett *kšte*- | *sta*- mellett *susta*- stb. (V. ö. Budenz: *Mordvin nyelv*. 16. l.) Szakasztott mása van meg ezen jelenségnek a kazáni tatárok nyelvében, melyben a hangsúly mindig az utolsó szótagra esik, *s* így a nyomatéktalan kezdő szótag rövid önhangzója könnyen kiszorúlhat, pl. *pšän*: *pešän* | *bräü*: *beräü* | *knägü*: *kenägü* | *tli-*: *telü-* | *klä-*: *kelü-* | *pšäk*: *pišäk* | *šna*: *išna*. Tanús-
kodik erről Bálint Gábor, ki néhány hónapot töltött Kazán városában, a tatár nyelvet tanulva. (V. ö. *Kazáni tatár nyelvtan* 10. l.) E jelenség tehát se nem «hallatlan», se nem «lehetetlen» a török-tatár nyelvekben, mint Vámbéry hiszi.

Fölemlíti továbbá a szerző, hogy szó végén két mássalhangzót jobban megtűr ugyan a magyar, mint a török nyelv, de három vagy

négy consonans összetalálkozása (mint a vogulban vagy mordvinban), a magyar és a török nyelvben a lehetetlenségek közé tartozik. Ebben teljesen igaza van Vámbérynek, de ez a nyelvsajátság még sem szolgálhat bizonyítékául a közelebbi török-magyar nyelvrokonságnak; mert nem tanúskodik egyébről, mint pusztán csak arról, hogy a kiejtésbeli kényelemszeretet — mely minden hangváltozásnak főfactora, — nincs meg minden népnél egyenlő mértékben. S egy futólagos tekintet bármely nyelv történetére meggyőzhet mindenkit arról, hogy e kiejtésbeli kényelemszeretet igényei is csak idővel érvényesülnek és fokozódnak. Bizonyítják ezt a mi régi nyelvemlékeink, melyekből kiténik, hogy ősapáink korántsem riadtak vissza oly consonans-csoportok kiejtésétől, a melyenket a mi kényelemszerető organumunk meg nem tűr; ilyenek pl. a szó végén: *uromk, hotolm, tilurt, kezdetv, országk, jojk, forbatl* stb.; szóközépen: *helhezje, illezje, kinzotrjátul, uromkjuz, szidalmság, fejedelmkednek, titkját* stb. A Vámbéry-fölhozta mordvin és vogul consonans-torlatok csak azt bizonyítják, hogy a vogulok és mordvinok kiejtésbeli kényelemszeretete még nem emelkedett oly fokra mint a mienk vagy a törököké. Külömben ha az effélet a közelebbi nyelvrokonság elleni bizonyítéknak tekinti Vámbéry, akkor a finn és mordvin nyelv közeli rokonságát is tagadnia kell (melyet pedig eddig még senki sem vont kétségbe), mert a finn nem csak a mordvin nyelvben előforduló mássalhangzó-torlódásoktól irtózik, hanem annyira megy a kényelemszereteten, hogy dialectice pl. *kolme, selkü* helyett *kolome, selekū-t* ejt, pedig az *lm* és *lk* már csak elég könnyű ejtésű consonans-kapcsolatok!

Hivatkozik még a szerző a magyar és török hangrendszer azon sajátására, hogy «az alhangú tőszótagok hajlandók felhangúakra változni . . . s ez olyan sajáttság, mely a finn-ugor nyelvekben nincs oly teljesen kifejezve.» — Ez t. i. az u. n. «hangrendi párhuzam», melyről Lugossy József 1858-ban egy kis füzetet adott ki. Vámbéry azonban rosszul határozza meg, azt mondván, hogy «az alhangú tőszótagok hajlandók felhangúakra változni,» — mert *a* itt nem csak tőszótagok, hanem egész szavak forognak szóban; *b*) nem lehet oly általánosságban kimondani, hogy éppen a mélyhangúak hajlandók magas hangúakra változni, mert a fölhozható példák egy részében a mélyhangú, más részében a magashangú alak bizonyúl eredetinek, soknál pedig éppenséggel nem lehet eldönteni, melyik volt meg előbb. E kérdést nyelvészeink még nem tették behatóbb tanulmány tárgyává, s így ítéletet mondani még korai dolog. Vámbéry példáira vonatkozólag is van néhány szavam. Csak mellesleg említem, hogy a török *alma: elma* nem idevaló példa, lévén mind a két szó mélyhangú; de kifogás alá esik a *sarkant: serkent* is, mert *sarkant* ige nem létezik. még az akadémia nagy szótárában sincs meg; Vámbéry ezt a *sarkantju* szóból vonta el, melyet

az akad. nagyszótár szerzői hajlandók voltak a *serkentő* szó mélyhangú párjának tartani. Ez az állítólagos «hangrendi párhuzam» Lugossynál is megvan. Nyilvánvaló dolog azonban, hogy a *sarkantyú* és a *serkentő* szavaknak semmi közük sincs egymáshoz; a *sarkantyú* alapszava kétségtelenül a *sark*, mint a latin *calcar*-é a *calx*; a *serkent*- igéből pedig egy *ser-* alapszó válik ki, mely megvan a *serény* és *serül*- szavakban is; és végre megjegyzendő még az is, hogy a *serkent*- igének «excitare» jelentése, melynél fogva a *sarkantyút* vele összefüggésbe hozták, csak másodlagos, az eredetibb «*expergefacere*» (v. ö. *fölserkenni expergisci*) jelentés mellett. A szerző tehát nem egészen jól választotta példáit; de ez nem sokat változtat a dolgon, mert azért tudvalevő tény marad az, hogy nyelvünkben van u. n. «hangrendi párhuzam,» — oly sajátság, mely Vámbéry szerint az ugor nyelvekben «nincs oly teljesen kifejezve». Ez utóbbi megint azon kényelmes és elasztikus kifejezések közé tartozik, melyekről fönnebb már elmondtam véleményemet. «Nincs oly teljesen kifejezve» — legfeljebb azt jelentheti, hogy nincs rá annyi példa, mint a magyarban, vagy a törökben. De honnan tudja a szerző? Talán megolvasta, hányat tud minden egyes nyelv fölmutatni? Alig hihetene, mert akkor tudnia kellene, hogy pl. a finn nyelv magunként ugyancsak bővíben van az ilyeneknek, mint: *hapsi-: hüksi- | kahara: kähärä | kuhja: kyhjä | parsku-: pärsky- | romu: römy | sarana: säränä*, stb. Elmondhatjuk bátran, hogy e sajátság a finubben legalább is «oly teljesen van kifejezve,» mint a magyarban; s ezt már csak azért sem lehet a közelebbi török-magyar nyelvrokonság mellett tanúképpen szerepeltetni, mert közös sajátsága az összes altáji nyelveknek és úgy szólván természetes folyománya a hangzóilleszkedésnek.

Több hangtani sajátságot nem hoz föl a szerző, s a fölhozottak alapján kimondja, hogy «a hangtani viszonyra nézve a magyar nyelvet éppen oly kevéssé lehet a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvesoportba sorozni,» — «és mivel a magyar hangrendszer az ural-altáji faj két különböző csoportját képviseli, azért tartjuk mi — úgy mond — a magyar nyelvet mind a két csoporthoz tartozónak, következőleg egyes nyelvnek.»

Összegezzük már most mi is az eddig tárgyaltakat, és vegyük fontolóra, hogy helyes-e a szerző következtetése azok után, a miket ellene fölhoztam. A Vámbérynél fölemlített hangtani momentumok a következők: 1) oly hangok megvolta az ugor nyelvekben és a magyarban, melyek a török-tatárban nem használatosak; 2) az önhangzóilleszkedés; 3) két-mássallhangzós szókezet; 4) mássallhangzók torlódása a szó végén az ugor nyelvekben; 5) a «hangrendi párhuzam».

Először is az a kérdés vethető föl, hogy elégséges-e öt hangtani sajátság valamely nyelv hová-tartozásának eldöntésére. Másodszor:

oly jelentékenyek-e ezek mind, hogy ily kérdésben döntő szavazatot adhatnak? Én részemről mind a két kérdésre határozott nem-mel felelek. De úgy kell vennünk a dolgokat, a mint vannak. Vámbéry ezen öt pont alapján mondja ki az ítéletet, tehát elégedjünk meg mi is az öt szavazattal. A szavazás eredménye pedig a következő: 1) az első sajátság, vagyis oly hangok megvolta az ugor nyelvekben és a magyarban, melyek a török-tatárban nem használatosak, határozottan a magyar nyelv ugorsága mellett és töröksége ellen bizonyít; 2) az önhangzó-illeszkedés közös sajátsága az összes altáji nyelveknek, tehát e kérdésben teljesen semleges, azaz sem az ugorság, sem a törökség mellett nem bizonyíthat; 3) a két-mássalhangzós szókezdet előfordul némely ugor és némely török nyelvben, de a magyarban nem; ez tehát szintén nem bizonyíthat sem az egyik sem a másik mellett; 4) más-salhangzók torlódása a szó végén előfordul az ugor nyelvek némelyikében és a régi magyar nyelvben, — a törökben nem, tehát ez (ha egyáltalában bizonyít valamit), az ugorság mellett a törökség ellen bizonyít; 5) a «hangrendi párhuzam» megvan az egész altáji nyelv-csoportban, tehát nem bizonyít sem az ugorság, sem a törökség mellett.

Vagyis summa summarum: a Vámbéry-fölhozta öt hangtani sajátság közül kettő (1. és 4.) a magyar nyelv ugorsága mellett bizonyít, a többi három (2. 3. 5.) pedig a magyar nyelv hová-tartozásának kérdésében teljesen semlegesnek tekintendő. Tehát a vég-eredmény az, hogy a magyar nyelv állítólagos «vegyes», azaz «török-ugor» voltának bizonyítására nem maradt egy árva argumentum sem.

(Vége következik.)

DR. SZINNYEI JÓZSEF.

Szemelvények a görög lantos költészet munkáiból. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta dr. *Boros Gábor*. Az elegia-epigramma- és lantos-költészet. Budapest. Franklin-társulat. 1882. A jeles írók iskolai tárnak XIX. füzeté. 8-r. Ára 40 kr.

Tantervünk és a hozzávaló Utasítások az olyan intézetek hetedik osztálya számára, hol a görög nyelv tanítását a homerosi nyelvjárással kezdik, görög lyrikusokból való szemelvényeket is előírnak. Nem tudom, vannak-e hazánkban ilyen intézetek, és ha vannak, meghaladja-e számuk a kettőt-hármat; de nem is tartom szükségesnek, hogy utána járjak a dolognak, mely Boros ezen legújabb kiadásának megbíralására nézve úgy sem bír valami nagy jelentőséggel. Nem ugyan annyiban, hogy nem volna érdemes esetleg felemlíteni, hogy nincs iskola, melyben az Utasítások alapján készült ezen tankönyvet használni lehetne, hanem azért, mert a görög lyrikusokat nézetem szerint kivétel nélkül minden gymnasiumban kellene olvastatni, még az olyanokban is, hol nem mindjárt az első órákban Homeroszt adják a tanuló kezébe.

Legtöbb gymnasiumunkban a görög költők közül csak Homeroszt olvassák, a tragikusokat még a magyar vagy német poetikai es irodalomtörténeti tanításból tanulják némileg ismerni, a lyrai költészetről azonban alig hallanak valamit, pedig Boros helyes megjegyzése szerint «csak ez adhatja meg a tanulónak a felvilágosítást a görög nép igazi, benső életéről, érzelem-világáról, mivel ebben nyilatkozik igazán, leplezetlenül a nép gondolkozásmódja, erzülete». Ezenkívül Boros az előszóban hivatkozik még középiskoláink jelenlegi tárgybeosztására, mely szerint nálunk az ókori görög költői irodalom ismerete voltaképen két részre osztható, úgy mint az eposzéra és a drámáéra, míg a kettőt összekötő láncz, a lyrai költészet teljesen hiányzik; de már fentebb említettük, hogy vajmi kevés gymnasiumban olvassák a tragikusokat, a mint hogy az utasítások is csak azon gymnásiumoknak ajánlják, hogy olvassák — *ha lehet* — Sophokles valamely darabját, melyekben Homerossal kezdik a görög nyelv tanítását. Ennek daczára azonban, ismétlem, köszönettel tartozunk Boros úrnak, hogy tankönyv-irodalmunknak egy felette érezhető hézagát betöltötte.

A jelen első füzet az elegia- epigramm-, és iambos-költőket foglalja magában; a melikus és chorikus költőket, valamint a bukolikusokat alkalmasint egy második füzet fogja hozni. Az elsöben ott látjuk az elegikusok körül Kallinost, Archilochost, Asiost, Tyrtaiost, Mimnermost, Solont, Xenophanest, Theognist (kitől ugyancsak kár volt nem többet mint 140 sort szemelvényül felvenni), Simonidest, Iont, Kratest (p. 5—64), az iambosköltők közül Archilochost, Amorgosi Simonidest és Solont (p. 78—91); végre különböző, részben későkori szerzőktől 25 epigrammot is olvasunk (p. 66—78). Minden egyes szakaszt rövid, de csinos és hibátlan irodalomtörténeti bevezetés (az elegiáról, az epigrammról, az iambosköltészetről) előz meg s nem kevésbé elismerésre méltó, hogy az egyes költők jellemzése, valamint a költői mutatványok tárgyát és gondolatmenetét taglaló jegyzetek majdnem minden esetben kifogástalanok. Nem nyilatkozhatunk oly elismerőleg a szövegről és az egyes versekre vonatkozó kisebb jegyzeteknek egynémely pontjáról. A szöveg ellen — a számtalan sajtóhibától eltekintek — az a kifogásom, hogy meglehetősen hibás, mint az a Bergk-féle negyedik kiadással eszközölt összehasonlításból számos passusra nézve kitűnt, a jegyzetek ellen pedig az, hogy mythologiai és nyelvtani dolgokban aránytalanul sok fölöslegest tartalmaznak. A hetedik osztálybeli tanulónak felesleges elmondani, hogy ki volt Zeus, Herakles, Ares, Hermes stb. s még Cox-Komáromi mythológiájára is utalni őt; valamint fölösleges az olyan tanulónak, kiről Boros is fölteszi, hogy olvasta Homeroszt, megmondani, hogy *κοινησι* s *κακοις κοιηταις* s *κακοις* helyett, *σοφεις σοφεις* helyett áll s több efféle.

P.12 Archilochos 3-ik számú töredékének magyarozatánál jó lett volna azon lehetőségre utalni, hogy az Abantes mint a költő

pártjának szövetségesei vannak dicsőítve. Ugyanott nincs megmagyarázva a δαίμονες alak (talán = δαίμονες) és hibásan van μῶλον Ἄρης úgy magyarázva («Ares munkája»), mintha Ἄρης genetivus volna; az eredetibb ἔστειται alakot sem szabad az attikai ἔστειται-val szemben csak úgy «ion alaknak kettőzött σ-al» nevezni. — P. 13 nr. 5 «A saisiak egy néptörzs voltak Abderából. Megkülönböztetendők az Egyiptomban élt hasonnevű néptörzstől.» Helyesebben: A thrákiai Σάιοι: Abdera környékéről valók, kiket nem szabad összetéveszteni Egyiptom Sais nevű városának lakóival, a Saitai-val. — P. 16 Samosi Asios epigrammját illetőleg Welckernek és Bergknek magyarázatát, ha már el nem fogadta a szerző, legalább felemlíthette volna. — P. 17 v. 5 az α rövid voltára kellett volna figyelmeztetni δημότης-ban. — P. 19 Tyrtaios első számú töredékének némelyek által interpolációnak tekintett két utolsó sorát Boros kihagyta; aligha helyesen. U. o. nem tudom nem tollhiba lappang-e a következő furcsa jegyzetben: «α» eposi simuló szócska, magánhangzók előtt α». — P. 20 «χρῶα származik χρῶς-tól». Talán χρώς-tól? — P. 23 v. 14 «τρεισάντων» spartai kifejezés az elillanókra (τρέχω)». Buchholznál, honnan e jegyzet vétetett, nincs meg a τρέχω szó; nincs is szükség rá, mert legfeljebb arra vezetheti a tanulót, hogy τρεισάντων-t τρέχω aoristosának tartsa. — U. o. v. 20 «δοροῦς epikus alak az attikai δόρον helyett;» helyesebben δόρατος helyett. — P. 26 μάλλον ritkább s ősi alakja μάλλον-nak; μάλλον csak itt fordul elő. — U. o. v. 26 «ἀρίστημοι főnévi ervényre jutott adiectivum» helytelen magyarázat; Tyrtaios idézett helyén ἀρίστημοι-hoz εἰσὶν egészítendő ki. — P. 34 nr. 3 «ῥομην figyelemre méltó a coniunctivus rövidített ? módjelzővel.» — P. 41 v. 21 «Homer. καλῆ, ionoknál attikaiaknál? καλῆ; eleg.: καλλῆ». — P. 55 nr. 7 végéről négy sor hiányzik; u. o. nr. 8-ban a két utolsó sor nem oda való. — P. 58 a 11-ik számú költeményt közvetlenül a 2-ik számú után kellett volna tenni, melyhez nagyon hasonló tartalommal bír. — P. 62 nincs feltüntetve, hogy az 1-ső számú költemény elejéről valami hiányzik. — P. 69 nr. 7 «πῶρε, πορίζω melyik alakja?» Felelet rá: semmilyen, hanem egy πορ gyök aoristosa. — U. o. nem ártott volna idézni Hesiodosnak azon versét, melyre céloz az epigramm szerzője; nem minden tanulónak és tanárnak van Hesiodosa. — P. 70 nr. 9 «παταγῆσαν πατάσσω tól». Nem, hanem παταγῆσσω-tól. — P. 72 Homerosnak Μαιονίδης nevét nem állítólagos atyjától, Μαιών-tól, hanem hibásan a Μαιονία tartománynévtől származtatja Boros. — P. 74 nem áll, hogy χερσῆνι χερσῆνι (?) helyett δῶρ alak. — P. 83 Bergk máskepen és helyesebben rendezte el az egyes töredékeket. — P. 84 nr. 8 ki volt az a Κηρονίδης, kit a költő említ? — U. o. meg kellett volna mondani, hogy «amorgosi Simonides» Samosban született, máskülönben amorgosi születésűnek gondolhatná a tanulót. — P. 89 adiectivum indeclinabilenek mondja Boros a χωρίς szót; de hogyan egyezik ezen különben

is hibás magyarázattal Boros fordítása: «*χωρίς* = különbözökép»? Ez már adverbium, nem «*adiectivum indeclinabile*.»

Végre még csak azon kijelentéssel tartozom, hogy Boros könyvét, melyről az olvasó láthatta, hogy ugyancsak kevés hibával bír, méltán ajánlhatom tanártársaink figyelmébe.

DR. ÁBEL JENŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A legrégebb német Tristan-eposz.

Midőn néhány évvel ezelőtt¹⁾ a Tristan-monda német feldolgozásait tárgyaltam, csak igen röviden emlékezhettem meg a monda legrégebb német költői feldolgozásáról, Eilhart nagy fontosságú eposzáról, és a XV. századi roppant elterjedt Tristan-regényről, mely mondatörténeti szempontból főleg azért olyan nagy jelentőségű, mivel éppen Eilhartnak csak igen töredékesen reánk maradt művén alapszik. Nem tárgyalhattam e munkát bővebben, mert Eilhart költeménye nem volt még teljesen kiadva, a prózai regény pedig hozzáférhetetlen volt. Azóta mind a két mű a tudomány igényeinek megfelelő kiadásokban jelent meg:

Eilhart von Oberge. Herausgegeben von Franz Lichtenstein. Strassburg, 1878. CCV. és 475. l.²⁾ — és

Tristrant und Isalde. Prosaroman des fünfzehnten Jahrhunderts. Herausgegeben von Fridrich Pfaff. Tübingen, 1881. 237. lap. — Ez utóbbihoz:

Zur Kritik des Prosaromans von Tristrant und Isalde von Franz Lichtenstein. Breslau, 1877. 36. l.

E kiadások alapján lehetséges a Tristan-monda legrégebb költői és prózai német feldolgozásainak tárgyalása is.

A legrégebb német Tristan-eposz szerzője, kit Büsching és von der Hagen századunk elején még francia költőnek tartottak, saját költeményében *von Hobergin her Eilhart* néven szól önmagáról. Neve a legkülönbözőbb és legfuresább alakokban (Eilhart, Filhart, Dilhart,

¹⁾ *A Tristan-monda Nemetszágban.* Négy cikk. Budapesti Szemle 1876—1877, 24—27. sz. — V. ö. *Egyetemes Phil. Közlöny*, I, 1877, 442. l. *Legújabb Tristan-irodalom* cz. cikkemet is.

²⁾ L. erről különösen *Bartsch Károly* kitünő, de csak a kérdés szövegkritikai oldalát, ezt azonban önállóan fejtegető bírálatát a Pfeiffer-féle *Germaniában*, XXIII. köt., 1878, 345—361. l.

Seghart, Ebhart, Enthart, — von Oberge, Oberet, Obret, Oberc, Baumberg, Hobergin) fordul elő a különböző, részben igen romlott kéziratokban. A név valódi alakját ama nyolcz oklevél mutatja, melyekben a költő 1189 és 1207 közt mint Oroszlán Henrik vazallusa elfordul: *Eilhardus de Oberge*. Hogy a költő és a hatalmas szász herczeg e lovagja csakugyan egyazon egyéniség, azon a legújabb kutatások alapján nem kételkedhetni többé; Tristan-eposza nyelvének számos alnémet eleme szintén bizonyítja Eilhart szász származását; a neve elé tett *her* pedig a kor szokása szerint, a költő nemességét igazolja.

Eposza kétségtelenül a XII. század hetvenes éveiben készült, hiszen Heinrich von Veldeke, kinek munkásságát elég pontosan határozhatjuk meg, már ismerte és épen Eilhart *Tristant*-jának befolyása alatt dolgozta saját *Eneitjét*.¹⁾

E *Tristrant und Isalde* igen rongált állapotban jutott reánk. A költemény eredeti alakjából csak két XII. századi kéziratban, egy magdeburgi- és egy regensburgiban, maradtak fön összefüggéstelen töredékek, melyek felnémet nyelven vannak ugyan írva, de elég észrevehetőleg mutatják a költemény eredeti alnémet nyelvezetét. E töredékek — szám szerint kilencz — mindössze körülbelül 611 verset tartalmaznak. E kéziratokon kívül az eposz csak későbbi, modernizált kéziratokban van meg, melyek részben szintén igen töredékesek, de mégis 9524 verset tartottak fön. Ezek a heidelbergi, drezdai és berlini kéziratok, mind a három a XV. századból. Eilhart művének forrásai közé sorozandó némileg a *Tristrantról* szóló népkönyv is (l. alább), mely nem a Gottfried eposzán, hanem e XII. századi elődjének költeményén alapszik.

Hogy Eilhart e művét egy francia forrás alapján írta,²⁾ azt már

¹⁾ E véleményt már Lachmann fejtegette. Legújban Behaghel (Veldeke-kiadásában, Heilbronn, 1882.) az ellenkező viszonyt, t. i. Eilhart függését Veldekétől bizonyígtatta, de nem döntő érvekkel. L. e *Közlönyt.* VI, 466. l.

²⁾ Ő maga írott forrást említ, p. 28 (mai nyelven):

denn es ist mein Wille,
dass ich euch ohn' alle Falschheit,
hier künde die rechte Wahrheit,
wie ich das in dem Buche fand.

Forrását különben feltünő ritkán idézi, voltaképen még csak egyszer, a hol csodálkozik, hogy *Tristant* és *Isalde* erdei bolyongásuk idejében éhen nem haltak:

das hat mich Wunder gar genug, —
jedoch so saget uns das Buch
und auch die Leute für wahr.

Szintén igen feltünő, hogy forrása mellett itt az élő hagyományra is hivatkozik. Ezt különben több ízben teszi.

a német költészet középkori fejlődése alapján is fel kellene tételeznünk. Bizonyítják ezt az éposz számos francia szava és fordulata is. E francia elem később, a XII. században, nem szolgálhatna biztos bizonyítékul azon kérdés eldöntésénél, vajon francia forrásból merített-e valamely költő vagy sem? mert később a francia idegen szavak és fordulatok oly közönséges és mindennapi elemét képezték a német nyelvnek, hogy oly költők műveiben is fölleljük, kik semmi esetre sem dolgoztak francia művek alapján, kik francziául nem is tudtak. De a XII. században, midőn Eilhart írt, ez idegen elemek még nem hatalmasodtak el a nyelvben, úgy hogy a költő, kinek művében azok gyakoriak, csak francia forrásból vehette át.

Eilhart maga egy könyvre hivatkozik, melyben Tristrant történetét olvasta: azonkívül ismételve apellál olvasóira, kik a történetet ismerik. Nem valószínűtlen, hogy a Tristan-monda már Eilhart előtt is fel volt dolgozva német versekben; az pedig épen kétségtelen, hogy a monda Németországban, még pedig különböző alakban, el volt terjedve.¹⁾ A forrás, vagy források, melyeket Eilhart használt, nem maradtak reánk. Némely pontokban feltűnően hasonlít az ő elbeszélése Berox, másokban Thomas (csak csekélyebb töredékekben fönmaradt) francia Tristan-költeményeihez; egyes vonások a francia prózai elbeszélésekre vezetnek vissza. De e feldolgozások egyike sem olyan, hogy egyedül vagy egyenesen Eilhart forrását képezhette volna. E különböző költemények összehasonlítása azon következtetésre vezet, hogy vagy elveszett ama forrás, melyet a német költő használt, vagy Eilhart elég önállóan dolgozta föl többféle forrásait. Az első eset már azért sem valószínű, mert Eilhart egyes részletekben igen hasonlít Berox és Thomas francia költeményeihez, és különben sem tudunk régebbi vagy korabeli francia Tristan-eposzokról, melyek elvesztek volna. Így tehát csak az utóbbi vélemény marad hátra, melyet Eilhart művének egész jelleme, elbeszéléseinek modora és compositiója is valószínűnek tüntetnek föl, hogy t. i. forrásával vagy forrásaival szemben nem a fordítónak, hanem az átdolgozónak állását foglalta el.

Eilhart ez önállósága azonban alig terjedt ki a cselekvény *anyagára* is. Sőt valószínű, hogy e tekintetben híven követte valamely forrását, mely főleg indokolás tekintetében igen fogyatékos lehetett. Csak néhány példát idézek. Midőn Marke egy vadásztól megtudja, hogy

¹⁾ Költeménye végén Eilhart maga így nyilatkozik:
 nun sagt vielleicht ein andrer Mann,
 es sei anders hierum gekommen (másképp történt a dolog);
das haben wir alle wohl vernommen,
dass man das ungleich (sokfélelekép) saget.

Tristan és Isolde az erdőben folytatják szerelmi viszonyukat, a király megtiltja neki, hogy erről másnak is szóljon. Miért teszi ezt? «Ezen méltán csodálkozhattok» mondja a költő, «de én nem tudom okát adni» — Világos, hogy Marke parancsának oka — a király t. i. előbb személyesen akar meggyőződni a dolgról — Eilhart forrásában hiányzott. Hasonlóan a költemény végén, hol a második Isolde férje vesztét okozza, mivel Tristan szereti Marke nejét, kit magához hivat. Eilhart nem érti, hogy Tristan neje ezt honnan tudja? Ha Thomas volna a német költő forrása, nem nyilatkozhatnék ily naivul, mert a francia trouvère szerint Isolde hallgatódzik, midőn Tristan szerelmének történetét sógorának elmeséli, és így tud meg mindent s azért oly féltékeny, hogy szenvedélyének feláldozza a hőst. — A hol Eilhart Tristan ellenségeiről szól, majd ötre, majd hétre teszi azok számát, a mi szintén arra enged következtetést, hogy több forrásból merített. Midőn Tristan Irhonba megy, hogy mérges sebét a királynéval meggyógyíttassa, Eilhart szerint hárfát visz magával s költőnek adja ki magát, — de azután sem a hárfát, sem a hős költő jellegét nem aknázza ki a német szerző, ki utóbb valószínűen a monda oly alakjából merített, melyben Tristan kereskedőnek adja ki magát, kinek természetesen a hárfával semmi dolga. Ide tartozik egyes motívumok ismétlése, még pedig teljesen indokolatlan, zavaró ismétlése is, így pl. midőn Tristan Marke udvaránál előbb mint bélpoklos, aztán mint zarándok, továbbá mint vándordalnok, végre mint bolond jelenik meg stb.

Mind ezekből bátran következtethetni, hogy Eilhart nem követett pontosan vagy épen szolgálai *egy* forrást; hanem hogy a mondának legalább az indokolásban és az epizódokban egymástól eltérő több feldolgozását ismerte és használta, melyeket — æsthetikai szempontból nem a legjobb sikerrel — kiaknázott, illetőleg egy egészszé feldolgozni iparkodott. Művében a cselekvény egysége, kerekdedsége, a motiváció szilárdsága és világoassága azért igen kifogásos.

Költeményének egyes részletei, még pedig olyanok, melyek a költő tulajdonának tekintendők, kiválóan sikerültek. Így pl. a Karahes kapui előtt vívott csata, melynek leírását Eilhart művében a régibb nemzeti költészet erőteljes szelleme lengi át. Másutt is nagy kedvvel emel ki és fest harcziás jeleneteket, kölcsönzi a háború és vitézi élet köréből képeit és hasonlatait, a mint ezen vonásokat a lovagi szellem virágzása előtt létrejött más epikus művekben (pl. az Anno-, Konrad-, Sándordalban) is, melyekre a népeposz még befolyást gyakorolt, találjuk. A költő e népiesebb irányából magyarázható az is, hogy Eilhart kedveli és felveszi, vagy legalább megtartja a tárgyához szótt népmesei elemeket, melyeket a későbbi művelt lovagi költők mint túlságosan naivokat mellőztek. De azért a legrégebb német Tristan-eposz is már a

lovagi költészet terméke — hiszen francia költeményeken alapszik, melyek a lovagi szellem főforrásai; — csakhogy ez idegen szellem Eilhartnál még nem némitotta el teljesen a régi hősköltészetben gyökeröző nemzeti, népies szellemet. Eilhart műve e szempontból is nagy jelentőségű, mert egy régi és egy új költészet mesgyéjén áll; tárgyánál és forrásainál fogva a XIII. század uralkodó irányát indítja meg, a költő egyéniségénél és műveltségénél fogva pedig kapcsolatban van a XI. század nemzeti epikus költészetével.

A középkor nagy költői közé azonban nem sorolható Eilhart, ki egy oldalról mégis túlságosan függ forrásaitól, más oldalról pedig nem tudja elbeszélését sem egy mélyebb eszme keretévé tenni, sem általában tárgyát magasabb művészi szempontokból megalakítani. Reflexiókban nem szegény, csakhogy e reflexiói sohasem vonatkoznak a nagy szerelmi tragédia mélyebb erkölcsi tartalmára. Kora szempontjából azonban kimagasló alak, már csak azért is, mivel a lovagi költészetnek és lovagi szellemnek Németországba átvitele és meghonosítása első sorban az ő műve. A Tristan-monda körében pedig épen nagy jelentőségű Eilhart műve, mely a nagyon kedvelt és számos változatban igen elterjedt elbeszélésnek egyik legrégebbi alakját őrizte meg. A költő történeti nagy szerepét legjobban azonban azon roppant hatás bizonyítja, melyet művével, nyelvével és ízlésével a XII. és részben még a XIII. századnak nálánál részben hatalmasabb tehetségeire gyakorolt, ha az utókor e hatást nem vezette is ő reá vissza, hanem lehiresebb tanítványának, Heinrich von Veldekének nevéhez fűzte, ki az epikus költészetet főleg alaki szempontból hathatósan fejlesztette.

Hogy Gottfried von Strassburg, a monda legkitünőbb költői feldolgozója, Eilhart művét ismerte, az magától értetődik. Itt-ott egyes vonásokat, kifejezéseket, sőt egész rimpárokat át is vett előzőjétől, de Gottfried sohasem idézi a régiebb mestert, hanem csak polemizál ellene, a nélkül, hogy megnevezné, mert a hol Gottfried a mondának helytelen vagy hamis hagyományára czéloz és azt visszautasítja — mit világosan legalább is ötször tesz, — a megtámadott fél alatt mindig Eilhart értendő.

A mondai hagyományt, a mint azt Eilhart művében találjuk,¹⁾ nem akarom ezuttal bővebben tárgyalni, mivel ez csak az által válik érdekessé, ha Gottfried tárgyalásával összevetjük, mit legközelebb más helyen megtenni szándékozom. —

Eilhart műve igen töredékes. Szerencsére a XV. századi prózaregény — a hol és a mennyire az összehasonlítás lehetséges, — oly

¹⁾ V. ö. F. Compart, *Die Sagenüberlieferungen in den Tristanepen Eilharts von Oberge und Gottfrieds von Strassburg*. Güstrow, 1876.

pontosan írja át a régi eposzt prózába, hogy e műből nemcsak a monda tartalmát teljesen, a legkisebb részletekben is megismerjük, hanem hogy ez a XV. századi próza még az Eilhart rongált szövegének helyreállítására és javítására is igen alkalmas anyagot szolgáltat, mit főleg Bartsch Károly (idézett bírálatában) számos érdekes példával kimutat.

A Tristan-regény a XV. és még a XVI. századnak legkedveltebb és legolvasottabb művei közé tartozik. Legrégibb kiadása: Augsburg, 1484, de ez jelenleg lappang; utána: Augsburg, 1498; a legutolsó: Nürnberg, 1664. Érdekes e prózai regényt Eilhart költeményével összevetni. A regény szerzője pontosan követi az eposzt, sokszor mondatról mondatra, szóról szóra, csak a szórendet a közönségesebb beszéd gyakorlata szerint átídomítva, a számos francia szót és szólamot németekkel helyettesítve és itt-ott a XIV. és XV. század szellemi irányának megfelelő egy morális reflexiót közbe szöve. Kétséget sem szenved, hogy Eilhart rongált és ennek következtében helylyel-közzel érthetetlen szövegének javítására e próza igen felhasználható, még pedig jóval nagyobb mértékben, mint azt Lichtenstein a maga kiadásában tette.

Feltűnő, hogy a Tristan-regény kiadásai a XVII. század közepe táján megszűnnek, és hogy a regényből, illetőleg a Tristan-eposzok valamelyikéből nem lett népkönyv, azaz: a cselekvény rövidebb, csak az anyag nélkülözhetetlen elemeire szorítkozó kivonatos elbeszélés. A tárgy maga igen népszerű és ismeretes volt; számos a hősré vagy kedvesére, vagy történetök egyes epizódjára vonatkozó czélzás a XVII. és a későbbi századokban; de a monda feldolgozásai és a Tristan-művek kiadásai — ha Hans Sachsnek 1553-ban, szintén a próza-regény alapján készült Tristan-dramáját nem tekintjük — a XVII. században megszűntek és csak a múlt században indultak meg újra, de most azután meglepő gazdagsággal és sokféleséggel.

HEINRICH G.

Goethes Reineke Fuchs nach dem ersten Druck vom Jahre 1794, mit Proben der älteren Tierepen herausgegeben und erläutert von *Alexander Bieling*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1882. 226 lap.

A költészet nem éneklie meg csupán az ember tetteit és érzéseit, hanem, mint a legigazságosabb művészet, befogadta birodalmába az embernél alacsonyabb lényeket, az állatokat is. A költői termékek nem csekély és nem is legértéktelebb része ebből a forrásból, az állatok életéből, merítette tárgyát. És tagadhatatlan, hogy az emberi szellem ebben a világban, mely már évezredek előtt nyílt meg a figyelmes szem előtt, az állatoknak látszólag prózai életében is költőiséget talál. Emez alkotások szeretetreméltó frissességében, bájos naivságában az emberiség egyik leggeniálisabb szelleme, Goethe is, saját vallomása szerint,

szórakozást és üdülést talált. Azt már eleve is elgondolhatjuk, hogy ezen költői forrás eredetét nem kereshetjük a mi korunkhoz hasonló időkben, hanem hogy az akkori fakadt ki, mikor az ember még sokkal közelebb, bensőbb, mondhatjuk bizalmasabb viszonyban állott az állatvilággal. A mai kor embere teljes tudatában van annak, mily áthidalhatatlan ür választja el az állattól és a modern ízlés több gyönyört talál a növényvilág és a szerves természet képeiben, mint az állatvilág szemlélésében, — Vischer szerint azért, mert az előbbiekre belefektethet valamit a saját subjectivitásából, míg az állatokat, melyeknek már megvan a maguk határozott egyénisége, objective kell tekintenie, úgy, a hogy vannak. Egészen máskép állott a dolog az őskorban. Akkor még sokkal közvetlenebb volt az érintkezés ember és állat között; az ember naiv érdeklődéssel kísérte az állatok sürgését-forgását, megfigyelte erejük nyilvánulásait, ügyességüket és cseleiket s meglepetéssel fedezett fel bennük oly sajátságokat, melyekről eladdig azt tartotta, hogy az ő kizárólagos tulajdona. De nemcsak hogy az állatokban ily szorosabban emberi vonásokat fedezett fel; hanem magának az embernek érzelmei s indulatai is még fékezetlenebbül törtek ki; még egész őszintén nyilatkoztak oly tulajdonságai, melyeket a kultúra haladásával minél jobban belsejébe rejtteni igyekszik és melyek viszont inkább állati vonásoknak mondhatók. Ezek a közös tulajdonságok, az emberi vonások az állatban és az állati vonások az emberben aztán kiváltak és ezek lettek az úgyn. állatmonda főelemeivé, a benne elbeszélt cselekvések rugóivá. A hasonlóságok e képét az őskor emberei még teljesebbé tették, képzeletük emberi intézményeket és szokásokat vitt be az állatvilágba, sőt lakóinak még emberi nyelvet is tulajdonítottak és emberek neveit ruházták rájuk (így pl. Grimm azt tartja, hogy a Reinhart név is eredetileg személynév volt), és tudjuk, hogy az embereknek állatokká való változása az ó-kori költőknél éppen nem ritka dolog. Helyesen jegyzi meg tehát Grimm Jakab,¹⁾ hogy az állatmondában két főmomentumot kell megkülönböztetnünk, az *emberi* és az *állati* elemet, és hogy ez a két lényeges vonás különösen akkor jut érvényre, mikor a képzőművészet dolgozza fel az állatmondát, de meg kell lennie helyes egyensúlyban a költői feldolgozásban is.

Mint hogy valószínű, hogy az őskorban minden nép fiai ily közel viszonyban állottak az állatokhoz, feltehetjük, hogy minden népnél képződött állatmonda is, és hogy ez aztán, mint minden monda, szájról szájra vándorolva, a hagyomány útján tovább fejlődött. De azért nem

¹⁾ Reinhart Fuchs von Jacob Grimm. Berlin 1834. I. fej.: wesen der thierfabel.

mondhatjuk, hogy minden népnél megtaláljuk e monda irodalmi művelését is, ellenkezőleg, meglehetősen kevés az, a mit e tekintetben felemlíthetünk.

Az ó-kori népek közt a legrégebb állatmondái maradványokat az *ind* népnél találjuk. Már ezeknél akadunk az oroszlán betegségről szóló mesére, mely csaknem minden későbbi feldolgozásban előfordul.¹⁾ Az oroszlán veszélyesen megbetegedett és az állatok mindnyájan tudakozódnak hogylétéről, csak a róka hiányzik körükből. Ezt a körülményt felhasználja a farkas, hogy gyanúsítsa régi ellenségének érzületét a király előtt. A farkas beszéde közben belép a róka s azzal menti elkésését, hogy az orvosoknál járt tanácsot kérni, és ezek azt ajánlották a királynak, nyúzassa le a farkas bőrét és takarózzék be abba. A király úgy is tesz és felgyógyul. E történetet később még bővítették, okát adták a király betegségének, később okadatolták a róka elkésését stb.

Az ó-kor egyéb népeinél az állatmonda nagyon csekély helyet foglal el a költészetben; legfeljebb felemlíthetjük a *békák és egerek harcáról* szóló ismeretes görög költeményt; de minthogy költőjének főcélja az Iliász parodizálása volt, nem is támaszkodott mondai hagyományra és a leírt háborúban is az állatokat csupán csak névleg szerepelteti, különben egészen emberi küzdelem képét rajzolja.

A mi az ó-korban virágzó *állatmesét* illeti, melynek példáit már az *ind* Hitopadásában találjuk és melyet különösen Aesopus fejlesztett ki, ez lényegesen különbözik az állatmondától. Az *állatmese* az illető eseményt célzatosan beszéli el, hogy t. i. valami tanulságot vonjon le belőle, és az állatok csak mintegy a jellemrajz rövidítése céljából szerepelnek benne, mert mindegyiköknél a nép felfogásában határozott jelleme lévén, nem szükséges őket bőven jellemezni. Az *állatmonda* ellenben az állatvilágot csak magában és magáért rajzolja minden mellékező nélkül, és ha később ebbe is belevegyültek moralizáló, sőt szatirikus elemek, ezek mindig idegenszerű járulékok maradtak és a történet végére biggyesztett ezen glosszák sohasem gyakorolhattak az olvasóra kellemes költői benyomást.

Az ó-kori irodalomban tehát édes kevés az, a mit az állatmonda körébe tartozónak mondhatunk. Az állatmonda irodalmilag és költőileg tulajdonképen csak egy népnél fejlődött ki teljesebben, melynél talán a külső viszonyok is kedvezőbbek voltak erre, s mely már magában véve is több hajlandósággal és tehetséggel bír a részletekbe mélyedő szemlé-

¹⁾ Erről értekezik O. Keller, Jahrbuch für klass. Phil. 1862. Suppl Bd. IV. 309. l. — l. még Bieling kiadása 198. l. (a X. én. 265 verséhez írt jegyz.)

lődésre, a *germán* fajnál. A ránk jutott feldolgozások mind erre a germán forrásra vezetnek vissza. Német eredetét, melyet még a francia kutatók is elismernek, már a monda két fő hőségének nevei¹⁾ is bizonyítják, melyek a latin és francia átdolgozásokban is megtartják eredeti német alakjukat, sőt az egyik mint *renard* a francia nyelvből teljesen kiszorította a róka eredeti francia nevét (az ó-franciában *goupil*, *gou-pil* vagy *wolpil*). Németországban különösen a flandriai tartomány volt az, a melyben az állatmonda nevezetes fejlődésnek indult. Itt a monda számai valóságos állatépószsá szövődtek össze, melynek középpontja a róka és farkas közti ellenségeskedés. Ez éposz leginkább a középkorban virágzott.

A mondának első irodalmi feldolgozásai *papok* és *szerzetesek* tollából eredtek. Ezek már nemcsak a nép száján élő mondából merítenek, hanem felhasználják az ú. n. physiologusok elbeszéléseit is, kik természetrajzi könyveikben a legesodásabb történeteket mesélték az egyes állatokról.²⁾

Az első és legrégebb költemény, mely az állatmondából veszi tárgyát, az *Ecbasis captivi cuiusdam per tropologiam*.³⁾ A művet, mely körülbelül 940-ből való, a St. Evre-i (Toul mellett) benzés kolostor egyik tagja írta latin rímes hexameterekben. A szerző leírja a maga élete viszontagságait — meglehetősen szerény hasonlattal — egy borjú képében, mely kiszabadult az istállóból. Az elbeszélésbe bele van szőve az oroszán betegségről szóló történet, melyet fent említettünk. Ebben a költeményben az állatok királya már az oroszán, míg régebben, a mint az egész hitelesen kimutattatott, a medvét tartották a négy lábúak fejedelmének.

A XII. század első feléből való az *Isengrimus* cz. latin költemény,⁴⁾ melynek szerzője egy délflandriai pap. Ez az állatmonda két kalandját tartalmazza, az egyik az oroszán megbetegedéséről és felépüléséről, a másik Bertiliana zerge zarándoklásáról szól. A két mese az által van egymással összekapcsolva, hogy a másodikat, az oroszánt gyógyító róka beszéli el oly czélből, hogy bebizonyítsa a farkas álnokságát.

¹⁾ *Reinhart*, ragino-hart = der ratreiche; *Isegrim* vagy *Isengrim* = eisenhelm, eisenmaske.

²⁾ Egy ilyen physiologus leírását (a rókáról) közli *Bieling* kiadása 183. lapján (VII. én. 86. verséhez írt jegyz.), egy másikét (a párduczról) a 195. lapon (X. én. 66. v. jegyz.).

³⁾ Kiadták *Grimm* és *Schmeller*. Lat. Gedichte des X. u. XI. Jahrh. Göttingen 1838., és újabban *Voigt*: *Ecbasis captivi, das älteste Tierepos Strassburg 1875.*

⁴⁾ Kiadta *Grimm*, *Reinhart Fuchs*; 1—14. l.

Már sokkal több, szám szerint 12 kalandot beszél el a *Reinardus vulpes*,¹⁾ melyet a Gentből való Nisardus mester írt 1148 és 1160 között.

A mondának első német feldolgozása a *Reinhart*:²⁾ szerzője a sváb vagy elzászi származású Heinrich der Glichesære. Az eredetiből, melynek tulajdonképeni címe «Isengrines nôt» volt, csak töredékek maradtak ránk, teljesebben fentartotta egy későbbi átdolgozása,³⁾ mely körülbelül 50 évvel később készült. Heinrich francia minta után dolgozott, forrása ama számos, ugye. branche-ok, melyeket a *Roman de Renart*⁴⁾ névvel szokás összefoglalni. Ennek részei éjszaki Franciaországban keletkeztek, nagyrészt német befolyás alatt. Költőik közül csak egynek, kettőnek ismerjük a nevét. A monda ezen «ágai», melyek nem képeznek összefüggő egészet, majdnem mind a 13. században hajtottak ki.

Ugyanabban a században keletkezett az állatmondának egy igen fontos feldolgozása, mely a későbbiekre nézve alapvető volt, a *Reinaert de vos*, egy németalföldi, Willem⁵⁾ nevű költőnek műve. Lehet, hogy szerzője ugyanaz a Willelmus clericus, a kinek neve egy 1296-iki okiratban előfordúl. A munka terjedelmére és tartalmára nézve megfelel Goethe Reinekéje első hat énekének. Élénk előadásával és elmés ítéletével felülmúlja valamennyi elődét. Ez a feldolgozás nagyon elterjedt és több utánzásra is talált. Így 1270 és 1280 között lefordította latinra egy Balduin nevű szerzetes; a 14. században pedig *Reinaerts historie*⁶⁾ cím alatt egy flamand átdolgozás látott napvilágot. Ezen átdolgozás szerzőjének nevééről és életéről semmit sem tudunk. Ez a munka nem elégszik meg a Willem művében feldolgozott anyaggal, hanem tovább folytatja az elbeszélést és ezzel a mű terjedelmét megkétszerezi. A folytatás (melynek Goethe művében a VII—XII. ének felel meg) szintén francia forrás alapján készült. A kapcsolat a két rész között nagyon gyenge és ügyetlen kézre vall. Míg Willem avval végzi, hogy Braun, a medve és

¹⁾ Reinardus Vulpes, ed. et adn. ill. F. J. Mone. Stuttgart 1832.

²⁾ Grimm, Sendschreiben an K. Lachmann. Leipzig 1840.

³⁾ Grimm, Reinhart Fuchs, 25—114. l. — Egy kalocsai kézirat után először kiadták Mayláth és Köffinger Pesten 1818.

⁴⁾ Roman de Renart par Méon. 4 vol. Paris 1826. 27 branche-ot tartalmaz.

⁵⁾ Így nevezi magát mindjárt a költemény elején: «Willem die Madoc maecte», azaz Willem, a ki megírta a «Madok»-ot. Grimm és utána a német irodalomtörténetek nagy része, félreértve e sort, Willem de Matocnak nevezték a költőt.

⁶⁾ Mind a két Reinaertet kiadta Martin: Examen critique des manuscrits du roman de Renart. Bazel, 1872.

Isegrim, a farkas megnyugszanak a király ítéletében és így az állatok gyűlésének vége szakad, addig ebben az átdolgozásban meghosszabbítják a gyűlést és az állatok együtt maradnak. De az új, második részben újból gyűlésre hívják őket, a gyűlés ismét pünkösdi napjára esik és az ünnep leírása egyáltalában ugyanaz, mint az első rész kezdetén. Az egész második rész tulajdonképpen csak bágyadtabb és részben módosított ismétlése az első részben elmondottaknak. A régiebb Reinaert főbb mozzanatai mind előfordúlnak újra a folytatásban; az állatok pünkösdi gyűlése, melyről csak a róka maradt el, az állatok panaszai a róka gáztetteiről, a borz látogatása Reinekénél, az utóbbinak utazása az udvarhoz, gyónása, megjelenése az udvarnál, hazug védekezése, kincseinek leírása, melylyel elámítja a királyt és arra bírja, hogy szabadon bocsátja őt, és végre boszúja a farkason, — mindez tartalmát teszi az első résznek, meg a második résznek is.¹⁾ Lényegesebb eltérést csak az utolsó részletben, a megboszulás módjában találunk, a mennyiben a második részben a két ellenfél párbajt vív és ebben a róka legyőzi a farkast. A folytatás írója sokkal terjengősebben beszél el a dolgokat, közbeszó apróbb elbeszéléseket, főleg pedig æsopusi meséket. Tudákosan elbeszéli a Páris ítéletéről szóló mondát (Goethenél IX. 81—109), leírja a párducot (G. X. 65—78), elmondja Krompardes király lovának történetét (G. X. 124) stb.

Ámbár tehát e második rész egészen önkényesen van hozzátoldva a régi Reinaerthez és bár ez által az egész mű egysége sokat szenvedett, a későbbi feldolgozók mégis mind átvették a folytatást is. Igaz, hogy igyekeztek a kapcsolat ügyetlenségét elsímítani és egyéb hibákat is jóvá tenni, de azért az egész mű e hiányát nem felejteti el még Goethe műve sem.

A Reinaerts historie-nek 1479-ben megjelent egy prózai átírása, és 1481-ben Caxton lefordította angolra.

1486-ban egy új Reinaert jelent meg, melynek szerzője *Hendrik van Alkmaar*,²⁾ ki valószínűleg nevelője volt a lotharingiai herceg gyermekeinek. Művéből, melyet a löweni egyetem 1550-iki index librorum

¹⁾ Az első és második rész eme viszonyáról többször szól Bieling is kiadásának bevezetésében és a szöveghez írt jegyzetekben. Goethenél az említett hasonló részletek így felelnek meg egymásnak az első (I—VI. ének) és második (VII—XII. ének) részben: állatgyűlés I. és VII. ének; a borz látogatása a rókánál III. és VII. ének; Reineke utazása III. és VIII. ének; gyónása III. és VIII. ének; megjelenése az udvarnál IV. és IX. ének; védekezése, kincseinek leírása IV. és X. ének; felszabadulása V. és X. ének; boszúja VI. és XII. ének.

²⁾ L. F. Prien: Zur Vorgeschichte des Reinke Vos. Paul u. Braune, Beiträge zur Gesch. d. d. Spr. u. Litt. 1880. Bd. VIII. Heft 1.

prohibitorumában is említve találunk, csak 7 levél maradt reánk. Ez a munka szolgált alapjául egy későbbi feldolgozásnak, melynek első kiadása 1498-ban jelent meg Lübeckben *Reinke de Vos*¹⁾ címmel. Szerzőjének régebben Baumann Miklóst, vagy Barkhusen Hermant tartották; de e két nézetet megzáfolták, úgy hogy egyelőre ismeretlennek kell őt tartanunk. Bár nagyobb részét említett forrását követte, még sincs hijával az eredeti önálló vonásoknak. Az állatmondának szélesebb körökben való elterjedése nagyrészt ennek a munkának köszönhető. 1545-ben lefordították felnémre, 1567-ben latinra, 1650-ben átdolgozta a «Fruchtbringende Gesellschaft» egy tagja; 1711-ben újból kiadta Hackmann helmstedti tanár. A múlt század közepe táján (1752) prózában lefordította felnémre Gottsched, a híres lipesei professor és e fordítás felhasználásával írta meg *Goethe* az ő *Reineke Fuchs*-át, melyet ő maga «zwischen Übersetzung und Umarbeitung schwebende Behandlung»-nak nevez. A költemény hexameterekben van írva és első kiadása 1794-ben jelent meg. Szorosan ezen editio princeps után adta ki e művet legújában Bieling Sándor. Goethe műve nem talált oly kedvező fogadásra, a milyent költője várt, sőt az 1803-ban megjelent Soltau-féle fordítást sokan fölébe helyezték Goethe költeményének. A nézetek máig sem tisztultak teljesen, de azért bátran állíthatjuk, hogy Goethe műve minden tekintetben első helyet foglal el az állatmonda feldolgozásai között. Az ő átdolgozása leginkább is volt képes megkedveltetni a modern olvasóval a költészet eme gyöngyét. Természetesen nem szabad szemet hűnyünk a mű hibái előtt sem, a milyen pl. a cselekvény egységének hiánya vagy az, hogy sok helyütt félre van értve az eredeti szöveg; de ezek a hibák tulajdonképen nem is Goethe rovására esnek, minthogy az elsőt, mint említettük, a 15. századtól kezdve minden feldolgozásban találjuk és Goethe akarva, nem akarva elődeitől vette át, a másikat pedig Gottsched fordítását kell okolnunk, mely után Goethe is indult. A hol észrevette a félreértéseket, ott helyre is igazította azokat.

A mi már most az említett *Bieling-féle kiadást* illeti, ez három részre oszlik; ezek: egy igen jó és terjedelmes bevezetés, maga a költemény szövege és magyarázó jegyzetek. A *bevezetésben*, leginkább Grimm után indulva, előadja az állatmonda keletkezését és felsorolja annak feldolgozásait. Függelékül adja még az állatok elnevezésének jegyzékét is, az egyes nevek etymológiájával. A *szöveget* a Goethe-féle első kiadás után adja, nem változtatva még az eredeti helyesíráson és pontozáson sem. Nem lehet helyeselnünk, hogy e kiadással nem vetette egybe a

¹⁾ Kiadások: *Lubben*: Reinke de Vos nach der ältesten Ausgabe (a glosszával). Oldenburg 1867. és *Schröder*: Reinke de Vos. (Deutsche Dichtungen des Mittelalters II. Bd.) Leipzig 1872.

későbbi kiadásokat; e tekintetben azzal a kétes mentséggel elégíti ki az olvasót: «Dass Goethe in den späteren Ausgaben seiner Werke noch viel geändert habe, ist unwahrscheinlich;» és elegendőnek tartja még csak az 1830-iki kiadás variánsait felsorolni. A munka harmadik része mely a *magyarító jegyzeteket* tartalmazza, nagyon lelkiismeretesen van dolgozva. A jegyzetek különféle vonatkozásúak; nagy számmal vannak a tárgyi jegyzetek, melyek különösen az egyes helyek megértésére szükséges kultúrtörténeti magyarázatokat tartalmaznak; továbbá nyelvi magyarázatok, parallelák a régibb feldolgozásokból, különösen a Reinke de Vos-ból és végre megjelöli azon helyeket, melyeken eltérés van az eredetitől, a mennyiben vagy félreértés forog fen (pl. II. 67. 97. 276. 277. III. 189. 246. 247. 286. 356 stb.), vagy a költő hozzátett valamit (I. 21. 134. 135. 184. II. 29. 225 stb.), vagy javított (I. 154. III. 202 stb.), és megjegyzi a régi források azon helyeit is, melyeket Goethe elhagyott. Ezek főleg szatirikus és moralizáló tartalmúak; így pl. teljesen elhagyta a glosszát is, mely az alnémet Reinke de Vos-ban minden fejezet végéhez van csatolva.

A kiadó függelékkel a régibb feldolgozásokból (névszerint Heinrich der Glichesäre Reinhart-jából, a francia Renartból, Willem költeményéből, Balduin latin fordításából, a Reinaerts historie-ből, a Reinke de Vosból, az 1650-iki feln. fordításból és Goltshed prózai fordításából) hosszabb mutatványokat közöl, melyek mind a Goethe-féle IV. éneknek felelnek meg. Az olvasó így némileg fogalmat alkothat magának az egyes művekről, melyekből a részletek ki vannak szakítva és összehasonlítva ez utóbbiakat, képét nyeri a feldolgozások rokonságának és annak, mikép fejlődött az állatmonda évszázadok folyamán.

Bieling kiadásának főérdeme az anyag pontos összeállításában és érdekes csoportosításában áll. Új tudományos eredményeket nem hozott napfényre, de alapos készületségről tanúskodó művével igen hasznavehető kézikönyvet nyújtott, melyet olvasóinknak is figyelmükbe ajánlunk.

PETZ GEDEON.

Deux comédies parallèles de Diphile. Par G. Studemund. Gand. 1882.

Studemund ezen előadása, a melyet az idei philol. nagygyűlésen Carlsruhében tartott, először francia nyelven jelent meg, mint a Revue de l'instruction publique külön lenyomata. Célja kimutatni azt, hogy az úgynevezett új komédia korszakában, midőn százakra menő darabokat írt egy-egy szerző, bizonyára sok darab csak egynek variatiója, átdolgozása és más más viszonyokra való alkalmazása volt. Tény az, hogy e komédiák közt sok nagyon hasonlított egymáshoz, mert lehetetlen feltennünk, hogy ezer meg ezer darab, mely majdnem egy minta

szerint készült, mind külön tárgyú lett volna. Ily inventiora lehetetlen szert tenni. Plautus és Terentius utánzatai e tekintetben nem igazítanak útba, mert itt a különféle tárgy és mese csak csekély töredékét látjuk, mégis, ha mind a plautusi darab ránk maradt volna, ez átdolgozást és a motívumok ismétlését tisztán láthatnók. Egy esetre nézve Studemund ezt kimutatja, s tegyük hozzá, sikerült módon. Tudjuk, hogy gyakori az új komédiában a sok situatio, a mely egy hajótörés és kalózok általi elrablás folytán származik; a darab azután egy anagnorisis által, melyet egy gyűrű vagy más amulet (crepundia) elősegít, végződik. Plautus Rudens-e is ilyen komédia. Egy halász hálójában egy kis szekrényt fogott, amely ura leányának ékszereit tartalmazza. Ezt a leányt azonban elrabolták, eladták, de egy vihar a partra vetette őt; a rabszolga kereskedő szintén oda vetődött, a leányt erőszakkal el akarja vinni, de ekkor a kihalászott ékszer folytán felismerik, hogy kinek leánya, s a boldog apa, a ki a parton lakik, kedvesének adja nőül, a ki utána indult. A darab egyes részleteinek ismeretét feltételezve, csak annyit jegyzünk még meg, hogy Plautus a darabot Diphilus után dolgozta s hogy az eredetitől nem tért el lényeges dologban. Diphilus darabjának címét nem ismerjük. Volt Plautusnak egy más darabja is, a Vidularia, a melyből csak töredékek maradtak fenn, de melyek után a darab menetét összeállíthatjuk. Ez a darab feltűnő hasonlatosságot mutat a Rudens-sel. Már a cím is mutatja, hogy oly bonyolulatok és situatiók fordultak benne elő, mint a Rudens-ben, mert ezt is bátran elnevezhetnők Vidularianak, sőt jobban, mert a «Kötél,» melylyel Trachalion Gripust vizsztatartja, hogy el ne fusson, csak mellékes körülmény; s ebből következtethetjük, hogy Plautus a Vidularia-t és Cistellaria-t már megírta volt, midőn a Rudens-be kezdett. (L. Teuffel, Studien p. 276.) Studemund Commentatio de Vidularia Plautina (Greifswald 1870.) cz. alatt adta ki e komédia töredékeit, melyeket főleg a nevezetes Milanoi palimpsest őrzött meg számunkra. Ezeket valamint a grammatikusok néhány idézetét összevetve azt találjuk, hogy Vidularia is a tengerparton játszik, s valószínűleg szintén egy Venus templom mellett. Szintűgy megtaláljuk benne az öreg Dinius lakását a templom mellett, valamint a halászt is. Nicodemus szintén egy hajótörésből menekül meg, de elvesztette a kis szekrényt, a mely a gyűrűt tartalmazta, s amelynek ugyanoly szerep jutott, mint Palæstra crepundia-jának. A tárgy ez: Nicodemus a hajótörés után Gorgo halásznál talál szállást; minthogy nincs semmije, mint földműves bérbé áll Diniashoz, a ki atyja. Gorgon halász is egy kis ládát fog, bizonyára Nicodemusét. Cacistus szolga látva a szekrényt, melyet a halász a parton hagyott, míg tán a templomban Venusnak megköszöni a jó fogást, el akarja lopni; de a halász tetten éri. Épűgy mint a Rudens-ben Trachalion Gripust. E jelenet utolsó sorai az Ambro-

sianusban megvannak. Míg Gorgon a szekrényt biztos helyre teszi, Dinias és Nicodemus fellépnek ; Dinias egy mina ezüstöt ad Nicodemusnak, kit nagyon sajnál, hogy a legszükségesebbel elláthassa magát. A dialogus elején, mely a palimpsestben szintén bent van, Diniasnak feltűnik fiának hangja, úgy mint Rudensben Palæstra tekintete Demonesben leányának emlékét idézi fel. A szekrényt Diniashoz adják, hogy ő ítéljen, úgy mint a Rudensben. Amint felnyitják, Nicodemus gyűrűjét megtalálják, amelynek folytán az anagnorisis megtörténik.

A tárgy tehát annyira hasonló, hogy e két darabot méltán paralelnak mondhatjuk ; egymást kiegészíti annyiban, hogy az egyikben a leányt, a másikban a fiút ismerik fel. — Most következik Studemund következtetése : E két darab nagy hasonlatossága okvetlenül a mellett bizonyít, hogy Plautus azokat egy írótól vette át ; de Rudensben Diphilust nevezi a szerzőnek, tehát a másikat is Diphilus írta, aki különben sem restelte ugyanazt a tárgyat többször variálva szívre hozni. Ezt egy felfedezés feltűnő módon támogatja. Studemund az említett milánói palimpsestet, amelynek 17. fasciculusa s ebben a 244. lap itt tekintetbe jő, bővebben leírja, hogy a füzethez mellékelt lithographált lapot megérthessék. Ezt itt mellőzhetjük, mert ránk nézve csak az eredmény fontos. A lap photographiája különben Zangemeister és Wattenbach : *Exempla codicum latinorum litteris maiusculis scriptorum* (Heidelberg 1878, 6. tábla) cz. művében is megvan. E lapon 19 sor állt, a melyek közt a 2—17 tizenhat senariusban egy plautusi komédiának prologusát tartalmazta. Az első sor üres, valószínűleg piros tentával Prologus-t szándékoztak oda írni, a mint azt a többi megmaradt darab prologusánál látjuk, a hol vagy e szó áll, vagy pedig a sor üres. A 18. sorban volt annak neve, a ki a darabot kezdte, a mely a 19. sorral ugyancsak kezdődik. Nemcsak a «vos» a 13. és 17. sorban mutatja, hogy e 16 sor a prologust tartalmazta, hanem a 11. sor is, amely így hangzik : *Credo argumentum velle vos* [cogn]os[cer]e ; a 12. sor pedig, melyet Studemund így rekonstruál : *Intellegitis potius quid agant, arra mutat, hogy a prologus nem mondotta el az egész argumentumot, hanem a cselekvényre utalt. Ha a Pseudolus prologusától, melyből két sor maradt fenn, eltekintünk, akkor mind a plautusi prologus, melyeket sem egy istenség sem a darab egyik személye nem mond, három osztályra oszlanak : 1. Casina és Poenulus prologusa ; a hol az argumentumon kívül a görög eredetinek, az írónak és a latin darabnak neve megneveztetik ; 2. csak az argumentum van meg (Captivi, Menæchmi, Truculentus) ; 3. csak a név van említve a prologusban, az argumentum pedig hiányzik (Asinaria). Az a prologus tehát, a mely e lapon állt, olyan volt mint az Asinaria 15 soros prologusa. A 7. sor kezdete (SC EDI) nem mutat latin szóra, hanem mintegy önkényt a görög τῆς δῖα-ra, azaz egy kis hamarjában*

készített csónakra, ellentétben egy tökéletes hajóval.¹⁾ Ha most tekintetbe vesszük, hogy mikép idézik a prologusban a görög eredetinek nevét (Casina 30 v. Poenulus 53 v. Mercator 5 v. Miles gloriosus II. 1. a mely szín a prologus helyét pótolja és végül — habár interpolálva — Trinummus 18. v. akkor a 7. és 8. sort így rekonstruálhatjuk :

Schedia hæc vocata est a Græco comœdia.
Poeta hanc noster fecit Vidulariam.

Igaz, hogy több betűt kell hozzágondolnunk, mint a palimpsest nyújt. Elég az hozzá, hogy a görög eredetinek czíme Schedia volt; a költő neve nincs említve, de ugyanezt a Miles-nél és tán a Poenulus prologusában is találjuk. A Σχῆδιζ mint komédia czímét csakis egy költőnek tulajdonítják s ez *Diphilus*. Az Etymol. Magnum egy verset idéz is belőle. (L. Meineke : Fragm. comic. græcorum I. p. 456. IV. p. 410. V. p. 308.) Kiténik tehát ebből, hogy Diphilus úgy a Rudens, mint a Vidularia eredetijének szerzője, s hogy e két darab analysise a költő műhelyébe vezet be. Inveniója nem lehetett nagy, de bizonyára sokan az új komédia költői közt gyakorolták ezt az eljárást, s csak így magyarázható meg a roppant sok termék, melyet e korszak előhozott.

Páris.

KONT IGNÁCZ.

PETRARCÁBÓL.

II.

En láttam égi angyalt idelelni,
S bájt, melynek párja nincs e nagy világba' ...
Oly jól esik, s úgy fáj gondolni rája —
Hogy álom volt csak, mindig azt hiszem !

És láttam könnyet azon a szemem,
A melyre irigy ő, az ég királya,
S hallék sohajt, mitől a víz elállta,
S a lusta hegy megindúlt csöndesen.

Gyászos panasz-szó ajkain ha támadt,
Szerelem, ész, erény, jószág, búbánat —
Mind földöntúli lágy zenébe olvadt ;

Figyelt az ég is, és a néma légben
Soholse moczczant még egy kis levél sem —
Az ég s a szellő elbűvölve voltak.

R. A.

¹⁾ Festus, pag. 334 M.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1. Hajdu Nep. János: A magyar nyelvjárások nyelvészeti jelentősége. Keszthelyi kath. kisgymnasium értesítője. 1881—82.

Iskolai programmba értekezést írni hálátlan munka. Mert nincs, a ki elolvassa, mivelhogy az egyáltalán nem is divatos dolog. Tartalmazhat az a halva született értekezés bárminő ritka és értékes fölfedezést, szerzőjén kívül nem vesz róla senki tudomást, mert a programmok a papirkosárba vagy az iskolai könyvtárak valamelyik jól elrejtett zugába szoktak vándorolni.

No de az is igaz, hogy kevesen is vannak, a kik méltatlan bánásmódról panaszkodhatnának. Kevesen, a kik a tudomány nevében megkövetelhetnék, hogy hamarosan összehevenyészett soraikat figyelemre is méltassák. Ezt ki kell jelentenünk, azért is mert igaz, meg azért, hogy kitünjek, hogy nem csupán az olvasók indolentiájában gyökerезik a baj oka. Mert már megszoktuk, hogy silányságokat találunk fel a programmban, és így hát minek is töltenők a drága időt hiábavaló fecsérelettel. Vagy tán nincs mindegyikünknek elég baja, hogy még kedvtelésből is haragra ingereljük magunkat holmi gyöngé ferczelményeken?

Csakhogy az a nevez tes, hogy minmagunk vagyunk az olvasó meg az író közönség is. Ismerve pedig a viszonyokat, ha ránk kerül valamelyikünkre a divat kedvéért multhatatlanul szükséges program-értekezés megírásának a sora, a könnyű terhet nagy könnyelműen rázzuk le vállunkról. Már minek is veszödnénk, és kinek? A papirkosárnak? És mi a tanulság az egészből? Az, hogy az illető értekezések silánysága, meg keserves sorsuk között kölcsönös okozati összefüggés van. Az egyik nem sokat vesződik vele, mert tudja, hogy nem olvassák; a másik meg nem olvassa, mert tudja, hogy a magáé is haszontalan.

Ennek ellenében mi meg akarjuk mutatni, hogy igenis olvasuk őket. Ki akarjuk válogatni a javát, nemcsak azért, hogy kijavítsuk esetleg a hibákat, h nem hogy a mennyire tőlünk telik, figyelmet is keltsünk irántuk. Ha ez sikerülne, a jelen helyzet megjavulna, mert kiki iparkodnék, tudva, hogy munkáját elismerés, de meg gáncs is érheti.

Tehát térjünk át a czímbelei értekezésre. H. úr ki akarja tüntetni, minő jelentőségük van a nyelvjárásoknak a nyelvészetben. Legkivált a hangtani változásokat veszi tekintetbe. Felsorolja a magánhangzók különféle változatait az egyes nyelvjárásokban, beszél a mássalhangzók assimilatiója és dissimilatiójáról, a pótló nyújtásról, a metathesisről. Helyesen kiemeli, hogy a népnyelv igen gyakran régiebb alakulatot tüntet föl, mint az irodalmi, hogy ez az utóbbi megcsontosodik, míg amaz folyton változik. De mi azt hisszük, hogy az irodalmi és a népnyelv közt való különbséget

tévesen fogja föl. A 22. l. ezt mondja: «De eltér mégis a közmagyar beszéd az irodalmitól, a mennyiben nem ügjel arra, mint emez, hogy minden szó micsoda részekből van összetéve, minő szótól származik és hogyan van ragozva, pl. azt mondjuk: *üttyük*, de írjuk: *ütjük*; továbbá ha lágy hang kerül kemény elé, lágyan írjuk, ámbár keményen ejtjük; tehát azt mondjuk: *jókta*, de így írjuk: *fogta*; ha kemény hang kerül lágy elé, keményen írjuk, ámbár lágyan ejtjük: *ragd a sarogba*; írjuk: *rakd a sarokba*.» Amde nem az *írásban* van a különbség, hanem a *kiejtésben*. Már pedig téved akkor is H. úr, mikor a 28. l. azt mondja: «az irodalmi nyelv az egyes hangokat, saját eredetiségükben, mivoltukban *ejti ki*.» Az nem áll; mert akárhogy írjuk is ezt: *ütjük*, mégis csak úgy mondjuk: *üttyük*; valamint ezt: *tanítson*, így: *tanúccson*; ezt: *mowljuk*, így: *mongyuk* stb. Azt már ki lehetett volna emelnie, hogy az assimilatió sincs meg mindig oly teljesen az irodalmi nyelvben, mint a népében. Például *müvelt* magyar nyelven nem beszélünk így: *üm meverte*; *űf fölvitte* stb. Az is igaz, hogy irodalmi nyelven beszélve, iparkodunk etymologice is beszélni, csak-hogy ezt a törekvésünket a physiologiai hangtörvények nagyon szűk korlátok közé szorítják. Erőködhetik akár a legnagyobb etymologus is, mégse tudja ezt kiejteni: *vágta*, hanem így kell mondani: *vákta*, ha csak nem akarja a szót tagolva kimondani. Viszont a mennyire lehet megmaradunk — no hogy is mondjam — mi mellett. Azt akarom mondani, hogy nem mondjuk: *étörné*, *házbú* stb., de azt meg nem mondhatom, hogy az általunk használt alakok: *eltörné*, *házból* az etymológiának megfelelők, mert még csak a régibb nyelvben is így hangzottak: *elé törnéje*, *házbalól*. Aztán meg például a népies: *sokszer*, eredetibb a *sokszor*-nál. De meg azt se mondhatom, hogy az irodalmi nyelv alakjai teljesebbek, mert például: *szebbebb*, *megintelen* teljesebb, mint az irodalmi.

Nem is ily módon kell a kérdésre megfelelni. Csak ennyit lehet mondani: *Az irodalmi nyelv egy nyelvjárásnak a maitól elüti régibb állapota, a mely megesontosodott ép azért, mert irodalmilag használták*. Úgy aztán helyes az is, a mit H. úr a 23. l. mond: «A népnyelvet tehát haladás, az irodalmi nyelvet megállapodottság jellemzi határozottságánál fogva».

Joggal kérdezheti tölem valaki, hogy hát mond e még valami nevezetesen H. úr, mert ha csak ennyi a tartalma értekezésének, akkor a kitűzött kérdésre való feleletében a legeslegelejen megállapodott. Mert az igaz, hogy szólunk kell az irodalmi meg a népnyelv közt való különbségről, ha a nyelvjárások jelentőségét akarjuk fejtegetni a nyelvészetben, de az is igaz, hogy akármi bőven tesszük is ezt, mégis csak megindítottuk, de meg nem fejtettük még a kérdést. És H. úr nem is fejtette meg. Csak ennyit mond a 23. l.: «(A tájnyelvek) fő kútforrását képezik azon adatoknak, melyek a nyelvtudomány végső eszméjének megvalósulásához, az

ős nyelvalkotó szellem megértéséhez vezetnek.» Úgy hát ebben áll a tájnyelvek jelentősége, hogy utopikus eszmék megvalósítására vezessenek. Oly kérdések megfejtésére, a melyek ugyan mindig foglalkoztatják majd az emberi elmét, de soha megfejtethők nem lesznek, — mert nem lehet inductive hozzájuk fernünk. Hát akkor a physika arra való, hogy a meglevő világ keletkezését, és nem arra, hogy a meglevő világ alakulatát kutassa? És a nyelvtudománynak nem az a célja, hogy a meglevő nyelv alakulatát, történetét és törvényeit kutassa, hanem «végső eszméje az ős nyelvalkotó szellem megértése?» H. úr szavai kissé homályosak, és én tán félreértem őket, de másként nem érthetem mondását, mint hogy azt hiszi, hogy a nyelvtudomány végső célja a nyelvek keletkezését földeríteni. No ez nem az; és nem akarok rá több szót vesztegetni. Mert vagy hallgatnom kell erről a dologról, vagy ha szólok, bőven és hosszasan kellene róla szólanom. Erre most nincs időm, sem alkalmatosságom. De hogy még egyszer ismételjem, a népnyelv adatai fontosak a nyelv történetének a megértésére, és az lett volna a feladata H. úrnak, hogy kimutassa, miképpen használhatók föl ezen adatok a kitűzött cél elérésére. Ha megmutatta volna ép az ilyen népnyelvi adatok alapján, minő körforgáson mennek át a nyelvek, hogy ugyanaz agglutinálóból flexionáló, és ebből ismét agglutináló lesz, és hogy halad ezen az uton (tán) mindegyik előre a természet kényszerűségétől üzetve, — akkor jeles munkát végezett volna.

Ámde ilyen nagy munkát tőle várnunk, igazságtalanság volna, minthogy emez általános kérdésekről általában kissé zavaros fogalmak vannak. Így kezdi pl. értekezését: «. . a mint a különböző népek különböző szellemi egyediségekkel teremték, úgy nyelveknek is szükségképen különbözőnek kell lenni. A különböző gondolatok, érzelmek, eszmék, vágyak különböző nyelveket hoznak létre.» No már akkor nem volna többféle nyelv, ha ez igaz volna. Mert alapjában és lényegében az ember mindenütt ugyanaz. Ugyanazok és egyenműek a gondolatai, de legkivált az érzelmei és vágyai. Csak különféleleppen nyilatkoznak mindezek.

Ez a mondása is nagyon nagyon homályos: «Minthogy a nyelv természetes, és szükségképi kinyomata a nép szellemének, azért a népnyelv tüzetes és pontos tanulmányozása a nép szellemi életének ismertetésére vezet.»

Ez igaz is, nem is. Mert például a nyelv alaktanából senki se tanulhatja meg az illető nép «szellemi életét», a syntaxisból inkább, de különösen és kivált a jelentésstanból, — de akkor is csak gondolkozása módját, mert a szellemi életét csakis culturája foka határozhatja meg.

De hát minek is bolygatom ezt, mikor H. úrnak talán százdéka se volt ily nagy kérdésbe vágni a fejszójét. Talán már haragszik is rám, hogy oly dolgot akarok rá tukmálni, a minő neki esze

ágában se volt. Azt szívesen meghiszem magam is; de hát akkor minek adta azt a nagyhangú czímet értekezésének? Nincs-e jogunk megkövetelni, hogy a czímbeli kérdést oldja meg; vagy mi több, nem venné-e akárki is rossz néven, ha másnemű dolgot olvasnánk ki iratából, mint a mit a czíme ígér?

H. úr hasznos munkát végzett, az tagadhatatlan, és én azt igen szívesen elismerem. De van-e munkájának tudományos értéke? Ezt tagadom. Vagy tán nem is kell, hogy legyen? Igen: de hát akkor minő legyen a program-értekezés? Én a magam részéről legjobb szeretném, ha pædagogiai, nevezetesen didaktikai dolgokkal foglalkoznék, mert ennek a művelése a mi legkiváló feladatunk. De azt is szívesen megengedem, hogy más szakba vágjon, mert nekünk a tudományokat is művelnünk kell; csakhogy akkor aztán valóban becses és tudományos értékű is legyen a dolgozat. Ne üres æsthetizálás, a mire oly nagy hajlam mutatkozik, vagy gyenge compilatió, hiábavaló munka. Mikor még nálunk annyi sok érdemes munkát lehetne végezni, még a vidék hiányos segédeszközeivel is. Itt van például H. úr is. Ő valóban képzett nyelvész. Mért nem dolgoz fel inkább egy codexet nyelvi vagy helyesírási szempontból? Különösen helyesírásból, minthogy e tekintetben valóban a sötétben tapogatódzunk, akár a világtalan. Ő maga hivatkozik rá egy helyt értekezésében, hogy a régi iratokban a mai *cs*, *s*, *zs*, *sz*, *z*, *c*-nek van írva, és azt hiszi, hogy úgy is ejtettek. Lehetséges; csakhogy én neki ugyanazon a codexben (talán nem éppen a veszprémi) mutathatok akárhány szót, a mely majd *cs* (*ő*)-vel, majd meg *cz*-vel van írva. Ortographiai ingadozás-e ez, vagy mélyebb ok rejlik-e alatta: tessék megfejteni. Vagy csináljon indexet valamelyik codexhez; meg az akadémia is szívesen fogadja. Tanúlja a rokon nyelveket? Csináljon grammatikát, szótárt, és több effelét. Ezer meg ezer ilyen hasznos és valóban becses munkája akadhat, a melyhez nem kell nagy könyvtár, sem valami roppant sok segédeszköz.

Egy másik kollega meg hosszasan æsthetizál Vörösmarty: *Szép Ilonkája* fölött. Istenem, már hányszor megtették! De minden induktív alap nélkül, üres theoremák fonalán. Ha akarom vehmes, ha akarom szörös. Nekem tetszik, tehát jó; nekem nem, tehát rossz. És így tovább.

Hát ez a kérdés? Individualis kritika az æsthetika vagy az irodalomtörténet célja? Tessék inkább elővenni a *Zalán futását*, vesse össze *Homérosszal*, *Vergiliusszal*, *Tassoval* és egyéb nagy eposíróval, a kiket Vörösmarty tanulmányozott, és mutassa ki lépésről lépésre, mennyiben hatottak ezek rája, mit vett át tőlük, es a mit átvett, hogyan dolgozta föl. Akkor aztán belehatolhat a költő tanulmányaiba, rekonstruálhatja munkássága menetét, beleélheti magát gondolkodása módjába, ellenőrizheti költői teremtő erejét. Megmondhatja biztosan, mi rajta eredeti, és

mi idegen czafrang, és mondhat ítéletet is, a melyet tények támogatnak!

Hát mondjuk is meg csak, nem-e jellemző! Hányszor tárgyalták már a *Zalán futását*, és még nincs egy kiadása se, a hol a verssorok meg volnának számlálva. Nem tudjuk, hány sor mind-össze, és hány egy-egy ének magában. Önök ki fognak nevetni, hogy ily csekélységbe kapaszkodom. De hát mondják meg, hogy idézhetnek belőle, vagy hogy vethetnek össze egy helyt a másikkal, hogy utalhatnak bizonyos jellemző példára? Noha én még azt is érdemesnek tartanám megtudni, valjon van-e symmetria az egyes énekek közt, és ha nincs, lehet-e annak valami okát találni.

Félbeszakítom soraimat. Csak azt akartam kiemelni, hogy programm-értekezéseink silánysága főleg abban leledzik, hogy néhány sorban mindannyian egetverő nagy kérdéseket kívánnak megoldani. Olyanokat, a melyekhez idő, pénz és rengeteg nagy tudomány kell, vagy olyan általános dolgokat, a melyekről hosszasan el lehet ugyan beszélni, de a melyek azután inkább csak stilus-gyakorlatok.

Elégednénk meg inkább kisebb problémákkal, olyanokkal, a melyek erőnkhez mértek, és amelyeket alaposan meg is fejthetünk. Mert jól mondja Seneca «Aptari onus viribus decet, nec plus occupari, quam cui sufficere possimus»

SZILASI MÓRICZ.

PETRARCÁBÓL.

III.

Vihart feledve, téli éjjelen
Két szirt között hajóz a lenge csónak,
A melyen Ámor ül kormányozónak,
Az én kegyetlen szárnyas ellennem.

Sok tarka képzet evez énvelem,
De vész- s vihartól soha meg nem ónak!
A vágy s a sóhaj, szellős hajómnak,
Vitorla-vásznát rontják szüntelen.

A köny esője, s köde búbánatnak
Kuszált és hajh! már szakadó kötélit
Már régen széjjel is szaggatta félig . . .

Vezérlő csillagim még rejtve vannak,
A vad habok az észet is elnyelék, —
Vaj' kis hajóm a révbe ér-e még?!

R. A.

A PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE

1882. decz. 3.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Aug. 8-án mult 8 éve, hogy a budapesti philologiai társaságot megállapítottuk. Azóta tudományos viszonyaink meglehetősen változtak, sőt örömmel mondhatjuk, tetemesen javultak.

Azelőtt még csak egy két emberünk foglalkodott szakszerűleg a philológiával: a gymn. tanárok nagy többsége csak egyszerű nyelvtanításnak és fordításnak vette; a nagy közönség alig méltatta figyelemre, német szomszédaink pedig azt mondták, hogy Magyarország philologia dolgában merő sivatag. Ma azonban már meglehetősen számú munkásai vannak a hazai philológiának, már egy egész kis irodalmat bírunk felmutatni; a közönség hová-tovább több figyelemben részesít minket s a külföld is tudomást vesz rólunk: közli munkálataink eredményét, s a mi helyes bennök, mindjárt fel is használja.

Mert a hazában van a szakférfiakat egyesítő társaságunk, a Magy. Tud. Akadémiától 1000 frt támogatásra méltatott Közölnyünk, külföldön pedig oly barátokat szereztünk magunknak, a kik szükség esetében tanácsukkal is szolgálhatnak.

Ha Ritschl, századunk legnagyobb philologusa még élne, ama szavaira, melyeket 1876. jun. 24. írt levelében hozzám intézett:

Das Interesse an den Culturbestrebungen Ihres schönen Vaterlandes ist ein so allgemeines und berechtigtes, dass jeder, der in irgendwelche nähere Beziehung zu ihnen gesetzt wird, von dem Gefühl hoher Befriedigung durchdrungen sein muss, und die lebhaftesten Wünsche für den fortschreitenden geistigen Aufschwung hegen wird, — e szavaira, mondom, ma már nem csak törekvéseink bizogtatásával, hanem némi örvendetes eredménynek a felmutatásával is felelhetnénk.

De minek köszönjük ezt a sikert, melylyel nemcsak a class. philologia, hanem a modern, nevezetesen a magyar és német philologia terén is dicsekedhetünk? Semmi másnak, mint a philologiai módszereknek, melynek meghonosítására társaságunk megalakult.

Hogy mi különbség van a régi és az új iskola eljárása közt, azt már múlt évi beszédben fejtegettem. (Phil. közl. V. 800—1.) Ma a mi eljárásunkat csak igazolni akarom, és pedig azért, mert társaságunk nemcsak a szakembernek, hanem a művelt közönségnek a támogatását is óhajtja. Illő tehát hogy a művelt közönségnek tudtára adjuk, mi a mi törekvésünk, hogy ez a törekvés nemcsak jogos, hanem szükséges is.

Hála az égnek, mai nap már nem vagyunk kénytelenek a philológiát védelmünk alá fogni, százszor elmondták már, s be is bizonyították, hogy a philologia a materialismus közepett is mily fontos tudomány, a melynek elhanyagolása az emberiség szellemi életének sülyedésével járna.

A ki a philologiai tudományt nem becsüli, az számot sem tarthat arra, hogy a nemzet művelt férfiai közé sorozzuk.

Mindamellett a philológiában is találnak gáncsolni valót, még pedig nem csak a laikus, hanem a szakember is.

A laikus a gyöngé tanulóknak számára készült, Freund-féle praeparatiókat többre becsüli mint valamely classicusnak szigorú apparatus criticussal ellátott kiadását. Amazt kényelmesen megérti s minden szavát elhiszi; az tehát neki jó munka. Emezzel azt sem tudja, mit csináljon; természete tehát, hogy megmosolyogja s betűvadászatnak gúnyolja.

Szeretett tagtársunk, Greguss Ágost, kit súlyos betegsége miatt körünkben nem üdvözölhetünk, de kinek egészsége jobbra fordultát velem együtt az egész társaság a leghöbben óhajtja, a *Lakatosok* című költeményében igen elmésen ostromozza azokat, a kik

*Betűt, tagot, szót, mondást jól megrónak ;
De lelkibe nem hatnak az írónak.*

Hasonló panaszokat hallani külföldön, még pedig kitűnő szakférfiaktól.

Valamint a laikus, úgy az említett szaktudósok is a kritikára panaszkodnak.

Hadd világosítsuk fel az egyiket, hadd igazoljuk a másikat.

A laikus felvilágosítására alkalmasabb módot nem találok, mint ha Berzsenyi verseinek a kiadásait mutatom neki. Az I. és II. kiadás Helmecezytől való, se teljes, se correct, se a szerző szövegéhez mindenben elég hű nem volt. Maga Berzsenyi mondja, hogy *Bohógyi balgatagsága engem korántsem sért annyira, mint*

Helmeeczynek viszketeges dühe, mely szerint az ő neveléséges szavaival verseimet ismét bepiszkolta». A Helmeczy-féléket követte Döbren-tei két kiadása, «mely előzőinek hibái és hiányai mellett még önkénytes változtatásokkal is megszeplősítve . . . közbotrány tár-gya lett. S ezt nyomatta le, helyenként találomra visszaigazítva, s hibásan . . . mint 5. kiadást M(agyar) M(ihály) pesti könyvtáros». Toldy volt az első, a ki Berzsényi verseit hibátlanul, a szerzőhez híven adta. Íme egy szöveg története a könyvnyomtatás idejében egy felszázad leforgása alatt! Hát még az írás korszakában ezer s annál is több év leforgása alatt mennyi hiba, mennyi változtatás esett a régi classicusok szövegén! A renaissance korában rendsze-rint nagyon fiatal kéziratokból adták ki a classicusokat. A legjobb kútfőkön alapuló kiadások csak most készülnek. Ha Toldy eljárás-át helyeseljük, akkor a philologusét is helyeselni kell.

A ki a kritikai kiadásokat nem bántja, legalább egyes csekely dologba szeret belekötni. Így különösen a *Vergilius* név boszantja. Azt a tiszta lelkű költőt csak nem nevezték el *a divergendo!* *Vir-gilius*-nak hitták a virgine, virginitate. Pedig hát a legrégebb kéz-iratok, nevezetesen a Mediceus csak Vergiliusnak nevezi költőnket, a régi görögök kivétel nélkül Βεργίλιος v. Οὐβεργίλιος-nak írják. A Virgilius-féle alaknak legrégebb példája csak az V. századból való. Csak a IX. században kezdik ez utóbbit pártolni, főleg mi-után phantastikusan *virgo*-tól vagy *virga*-tól származtatták. Egé-szen divatossá a XIV. és XV. században vált; de Angelus Politia-nus már akkor bebizonyította helytelenségét. (Teuffel R. L. §. 224, 2.)

Erre azt felelik nekem, hogy hát Horatius nem valami *Vergiliust* énekelt meg, hanem *Virgiliust*. Horatius csak tudta, hogy hitták a barátját. Persze hogy tudta; de nekünk is tudnunk kell, hogy a Horatius-fele szöveget számtalanszor másolták, azért nem csoda, hogy a *Virgilius* alak legtöbb kéziratban találkozik; de hogy az archetypusban itt is *Vergilius* volt, azt a Vat. Reg. Succ. 1703. Porphyrio s egyéb indiciumokból következtethetjük. *Vergilius* egy népies kiejtésű forma s az ép úgy válhatik tulajdonnévvé, mint teszem *Virgilius*. Szakasztott ily különbség van Veresmarty és Vörösmarty közt. Senki sem merné ezt a kettőt fölcserélni. Ennél-fogva a philologus sem tesz helytelenséget, a mikor latinul írva nem *Virgilius*-nak, hanem *Vergilius*-nak nevezi Aeneis költőjét. V. ö. Heller Epil. zu Horaz. Od. I 3, 6.)

Petőfinek, Gyulai Pálnak, Pápai Páriznak s még többnek a nevét rendszerint rosszul írják. A ki a hibát helyreigazítja, azt senki sem fogja gáncsolni. Ennélfogva a philologus sem érdemli a gúnymosolyt, mikor a hamisított írásmód helyett a hiteleset követi.

Ha valaki *Epistolát* ír, s *Epistulának* czímezi, nevetésre ad okot. A nevetés helyén van, ha a levél tartalma silány; de hogy ha annyira becses, hogy külföldön is teljes elismerésben részesül, nagyon helytelen azon fennakadni, hogy az író kitünő munkájában nem a későbbi latinság orthographiáját, hanem a feliratok és régi codexek hiteles írásmódját követi. (Brambach, Hülsb. f. lat. Recht-schreibung, *epistula* alatt.)

Mikor a philol. társaságot megalapítottuk, azt tanácsolták nekünk, hagyjuk a szigorú philológiát a németeknek, elég ha mi magyarok csak fordítással foglalkodunk.

E tanácsot természetesen el nem fogadhattuk, mert nem képzelhetünk jóra való nemzetet, melynek nem volna joga mindennemű tudományhoz s nem volna szüksége a philológiára is. Fordítás még nem philologia. A class. philologia pedig nemcsak a class. ókornak örökbecsű műveivel ismertet meg minket, hanem egyenesen tőle tanuljuk meg azt a módszert, hogy kell a magunk nyelvét és irodalmát tudományos kutatás tárgyává tenni.

Ha hazánkban a philol. módszert meg nem honosítjuk, a philológiát magát sem honosítjuk meg. A mi a kritikát illeti, a nélkül el nem lehetünk. Nem értem én azt, hogy a tanár *conjecturagyártással* foglalkodjék. Ments isten! Épen ez az, a mi ellen külföldön is kikelnek; de igen is azt akarom, hogy a tanár a szigorú módszerrel készült munkák resultátumait megtudja becsülni, a mi csak úgy lehetséges, ha annak a kritikai számvetésnek az egész módját érti és maga is tudja végrehajtani.

Kritikai képzettség nélkül még hibátlan fordítást sem lehet igen nyújtani. Az alapos apparatus criticussal ellátott kiadások nemcsak annak valók, a ki szövegkritikával foglalkozik, hanem mindannak, a ki a szövegnek akármi célra hasznát akarja venni. Különösen jó, ha a fordító a variánsokat és emendatiókat ismeri. Hadd bizonyítsam ezt egy szembeszökő példával.

Aristophanes Lovagjainak 176—7. verse Arany János fordításában *eredetileg* így szólt:

*Vesd Káriara most a jobb szemed,
A másikat meg Chalkedon felé.*

A felszólított személy erre ezt kérdi :

S boldog leszek, ha a szemem kifordul ?

Mind a felszólítás, mind a kérdés semmi hatást sem tesz az olvasóra, mert nem is igen érthető.

Nem értjük, miért van a jobb és a bal szem feltünőleg külön-külön kiemelve, s miért mondja a megszólított, hogy a szeme kifordulna, ha Káriára és Chalkedonra nézne, mikor ezek nem épen olyan nagy távolságban vannak egymástól.

A fordítás nyomtatása közben a csak Palmer conjecturáján alapuló *Chalkedon* helyébe a hagyományozott *Karchedon*-t iktattuk s íme a párbeszéd Athen politikai aspirációinak rendkívül komikus ábrázolása. Athen szeretné a Közep-tengert Káriától egész Karthagóig. Ha a felszólított az egyik szemével keletre, másikával nyugatra nézne, akkor csakugyan kifordulna a szeme. Hasonló komikus felszólítás van a Madarak 179—181. versben is :

PEISTHETAIROS.

Nézz csak le.

BANKA.

Nézek.

PEISTHETAIROS.

Most nézz fölfelé.

BANKA.

Nézek.

PEISTHETAIROS.

Tekergesd a nyakad.

BANKA.

Manóba!

Mi hasznom, ha kitekerem ?

Mindebből látni való, hogy mennyit nem nyer a költemény néha csak egyetlen egy hibás szónak a helyreállításával, s milyen hasznos munkát végez az, a ki az évszázadokon keresztül hová-tovább több romlást kapott szöveget a leghitelesebb kútfők alapján helyreigazítja.

Hogy tehát a szövegkritikának rendkívül fontos szerepe van, azt úgy hiszem az elmondottak után senki sem vonhatja kétségbe.

És mindamellett még szakemberek is akadnak, a kik a kritikai irány ellen kikelnek. De mi ellen is szólnak voltaképen ezek a panaszok? Nagyot hibáznánk, ha azt felelnők rá, hogy a philologiai kritika, a philologiai módszer ellen. E nélkül tudományunk nem is volna tökéletes tudomány. Nem azt, hanem a kritikai mániát ostorozzák, azokat a szárazlelkű philologusokat, a kik a régi világ szellemi kincseit a sok betűtől meg sem látják. Ha így értjük a panaszt, akkor én is hozzá csatlakozom, sőt én még tovább megyek. Én még az *alapos* æsthetikai és szöveg-kritika ellen is tiltakozom, mihelyt az nem a maga helyén és a maga idején történik, értem azt az esetet, mikor a gymnasiumi tanár, a helyett hogy a classicus mű szépségével ismertetné meg a tanulóit, figyelmüket a műnek netaláni fogyatkozásaira fordítja: mert ez a tanítás czelját egészen tönkre teszi.

Az iskola embere soha se felejtse Winckelmannnak eme pedagógiailag fontos szavait: *Suche nicht die Mängel und Unvollkommenheiten in Werken der Kunst zu entdecken, bevor du das Schöne erkennen und finden gelernt.* (Eiselein kiad. VI. 302. l.)

Amíg tehát a tanuló Homért és Vergiliust csodálni meg nem tanulta, addig kritikáról ne is szóljunk neki.

A classicusok örök becsét pedig csak az a tanár fogja tanulóival megértetni, aki magát a remekművet kellő élvezésére képesítette. A kizárólagos kritikai irány arra nem elégséges.

De hadd szóljunk egy pár szót azokról is, akik nem mint gymnasiumi tanárok, hanem mint tudósok csak is az æsthetika terén mozognak s a philologiai kritikáról tudni sem akarnak.

Vegyük csak elő Horatiust s nézzük, mivé lettek költeményei az æsthetikai okoskodás alapján. Ahelyett hogy azok az æsthetizálók eszükbe vették volna, hogy Horatius mint egyáltalában egy költő se minden tekintetben hibátlan, mindenütt, a hol ízlésük szerint hiba volt, ott idegen toldást láttak s amit a lelkiismeretes szövegkritikus soha sem merne tenni, mert az összes classicusok közül épen Horatius szövege az, amely aránylag legmegbízhatóbb állapotban jutott az utókorra, a költemények nagy részét csonkították s össze-vissza keverték.

Æsthetikus soha sem jutott volna odáig, hogy a Homérfele kérdést úgy fölvesse, amint azt a philologia tette. Goethe maga eleinte ujjongva fogadta a Wolfffele theoriát, s Herman és Dorotheájában ily lelkes szókra fakadt:

*Megszabadulva Homér nevitől ama férfiú által,
Most már megjelenünk mink is a pálya terén.
Mert ki viaskodnek istennel s azzal az egygyel?
Ám Homeridának lenni magába' dicső.»*

később azonban ugyanaz a Goethe megint elfordult Wolfnak alkalmatlan hypothesiseitől, s jobb szerette Homért «egésznek gondolni s örvendve egésznek érzeni».

Valaki ezt ellenünk fordíthatná s még azt vethetné szemünkre, hogy hiszen a Homérféle kérdés örökké kérdés marad, és sok philologus maga is már beleunt e kérdésnek örökös tárgyalásába. Ez mind igaz; de az is elvitázhatatlan tény, hogy ezen a legszigorúbb philologiai módszeren alapuló hypothesis soha eléggé nem becsülhető hasznot hajtott. Csak azóta van fogalmunk a népeposról, csak azóta gyűjtjük az emberiségnek e megbecsülhetetlen kincseit, csak azóta látjuk, milyen különbség van a naiv és a műköltészet között, s mennyit tanulhat ez utóbbi az előbbi-től stb.

Ha az æsthetikusok ezt fontolóra veszik, készörömost fogják elismerni, hogy a philológiához mint egészhez semmi gáncs! se fér, csak is az egyoldalúság ellen lehet kifogást tenni.

De annyira ne vigyük a dolgot, hogy a tudomány nagy republicájában minden embertől mindent követeljünk. A philológiának annyi ága van, hogy egy emberélet nem is elégséges arra, hogy magunkat mindegyikében otthonossá qualifikáljuk. Azután a hajlam, a tehetség is különböző. Az egyik kitünő szöveg-kiadás nyújt, a másik e kitünő szövegnek classicus fordítását adja, a harmadik, negyedik stb. más-más módon használja föl a szövegben foglalt kincseket.

Ahhoz a mit a kritikai irányról általában mondottunk, még egy különös megjegyzést kell tennünk. Nálunk magyaroknál senkinek sincs oka a kritika ellen panaszkodni, alig vagyunk egy páran, akik ezt az irányt is követjük. Nálunk olyanféle elfajulásról, mint ezt külföldön tapasztalni, szó sincsen. Viszketeges conjiciálás nálunk ismeretlen. Ha mi a class. szövegen változtatunk, azt lelkiismeretes kézirat-tanulmányok alapján tesszük. Sőt az exclusiv kritikai működést sem vethetik szemünkre. Ha valaki végig néz mind ama philol. dolgozatok sorozatán, amelyeket a philol. társaság ülésein és Közlönyében vagy egyebütt köztetettünk, arról győződik meg, hogy az exclusivitást még a legvadabb ellenfél

sem volna képes ránk fogni. Hol van csak egy is közöttünk, aki a szövegkritika mellett vagy fordítással, vagy reálék magyarázatával, vagy történeti kutatásokkal is nem foglalkodnék!

Sőt épen azt tapasztalhatni, hogy nagyon sok fordítás készül, míg ellenben kritikai grammatikai foglalkozás, mely rendkívül nagy haszonnal jár a *magyar nyelvtudományra nézve is*, nálunk vajmi ritkaság. Látni való tehát, hogy hazánkban a philologiai kritika terjedését nem gátolni, hanem előmozdítani kell. Hivatkozhatunk oly eredményre, mely a philol. kritika meghonosítását fényesen igazolja.

Azelőtt nálunk a Corvina- és egyéb codexekkel még bálni se tudtak. Megmérték a nagyságukat, csodálták a kötésüket, fotografiztatták a czimlapjaikat s az iniálékat, s gyönyörködtek benne, ha minél régibb évszámot lehetett rájuk tukmálni. Hogy van-e a kéziratnak tudományos becse, azzal nem törődtek, de nem is volt ember, aki azt meg bírta volna ítélni.

Ma már a mi codexeink nemcsak külsőleg bibliographiailag vannak ismertetve, hanem, *ami a fő*, kritikai értékük is meghatározva.

Ha külföldi tudós valami idevágó kérdéssel hozzánk fordul, nem kell többé szégyenkeznünk, hogy magunk sem tudjuk mink van, már képesek vagyunk kellő felvilágosítással szolgálni.

Az elmondott érvek után azt hiszem, senki sem fogja többé a philologiai kritikát kicsinyelni, sőt mindegyik velem együtt azt óhajtani, hogy alapos voltában mentül inkább terjedjen.

Mielőtt beszédemet befejezném, hadd legyen szabad a philologiai társaság tagjainak különös figyelmébe ajánlani azokat az objectumokat, melyeknek tudományos feldolgozása eddigelé még meg nem történt, s egyenesen minket magyarokat illet.

A sokféle teendő közül csak ezt a párt említem.

A class. philologus ha teszem iskolai commentárt ír, mulhatatlan kötelességének tartsa, hogy az idegen nyelv és irodalmi mű fejtegetésénél a magyar nyelvre és magyar irodalomra is tekintettel legyen. A német philologus a németre, a franczia a francziára, az angol az angolra reflektál: ugyanazt kell tennünk nekünk is. Ahol grammatikai analogia van a magyarban, ott ne a német grammatikus szempontjából fejtegezzük a dolgot, hanem utaljunk a magyarra. Természetes, hogy ezt csak olyan tanár teheti, aki a magyar nyelvnek az életét is folyton szemmel

tartja. Ez pedig nagyon szükséges, s a tudományra nagyon hasznos is.

Az úgynevezett junggrammatische Schule legfogékonyabb hívői Délnémetországban és az osztrák-magyar birodalomban találatnak. *Vielleicht*, mondja Ziemer a *Junggrammatische Streifzüge* 10. lapján, *hängt dieses Talent der oest.-ung. Philologen damit zusammen, dass sie in ihrer vielsprachigen Monarchie auf das Leben der Sprache achten, ihre Bildung und ihr Wachsthum ... erfordern* stb. Tökéletesen igaz.

A magyar philologus e téren igen sokat tehet. Ha teszem a magyarral egyező görög és latin meg német elnevezésekre és kifejezésekre, az analog grammatikai tüneményekre ügyel és összegyűjti, minek nemcsak az iskolai magyarázat alkalmával nagy hasznát veszi, hanem a jelentéstan számára is becses anyagot szolgáltat.

Keresnünk kell továbbá a latin iskolának és irodalomnak a mi irodalmunkra való hatását és pedig nemcsak az újabb úgy nevezett classicus műköltészetünkre való befolyást, hanem a régi irodalmunkra valót is, ahol nem a classicus, hanem a későbbi latinság írói voltak azok, akik valamint Európaszerte, úgy nálunk is culturalis hatást gyakoroltak.

Érdeemes munka továbbá a magyarországi latinságnak tudományos feldolgozása: kiderítése annak, miben eredeti, miben közös a többi európai egyházi, hivatalos és tudományos latinsággal. Ennek az objectumnak a megvizsgálásánál ki fog derülni, hogy mennyi szó és kitétel lett popularissá nálunk, amely voltaképp nem egyéb mint a latin hivatalos vagy egyházi kifejezésnek szó szerinti fordítása. Az efféle a nyelv életének kellő megértésére nézve rendkívül fontos. Ilyenféle kutatás nemcsak a magyar nyelvészetnek, az általános nyelvtudománynak is nagy szolgálatot tesz.

Végre még egy térre akarok utalni, amelyen igen sok tenni való akad, t. i. a magyarországi latin irodalomra. A mig ez alaposan fel nincs dolgozva, országunknak, a hol a latin nyelv oly soká uralkodott, szellemi életének teljes képét soha sem vázolhatjuk. Irodalmi történetünk megalapítójának sokkal sürgetőbb és fontosabb dolga volt, hogysem ennek a munkakörnek is eleget tehetett volna. A még meg nem oldott feladat reánk és utódainkra vár.

Ezen specialis teendőink után még egy dolgot kell szóba hoznom, t. i. a népszerűsítés kérdését.

Hogy valami külföldi növény nálunk meghonosodjék, arra nem elégséges a jól elkészített talaj, hanem az is okvetetlen szükséges, hogy éghajlatunk a növény tenyészthetésére alkalmas legyen. A mely növény csak üvegházainkban élhet meg, arról soha sem mondhatjuk, hogy meghonosodott: ha van is gyümölese, az legföljebb egyes ember ínyének szolgál; de a nemzetnek soha sem fogja táplálékát képezni. Így vagyunk a tudománnyal is. A népszerűsítésnek igen fontos szerepe van. A népszerűség mintegy az a temperatura, mely a tudomány felvirágzásához megkívántatik. A tudomány csak népszerű voltánál fogva várhatja a kellő támogatást. Olyan országgyűlés, mely általértette, hogy a classicus ókor a tudományra, bölcsészetre és művészetre mily termékenyítő befolyást gyakorol, soha sem fogna arra szavazni, hogy a philologia ne képezze lelkét a gymnasiumi oktatásnak. Szükséges tehát, hogy a tudomány arról is gondoskodjék, hogy legyenek emberei, akik eredményeit a tudósok műhelyéből a művelt közönség közé is szállítsák. De a tudós maga is törekedjék úgy írni, hogy munkájának ne csak a tartalma, hanem jó érthető stílusa is vonzza az olvasót.

Az elmondottakat szíves figyelmükbe ajánlván, a budapesti philologiai társaság ez évi közgyűlését ezennel megnyitottnak nyilvánítom.

Budapesten, 1882. decz. 3.

POXORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyűlés! Alapszabályaink értelmében az első titkár a rendes közgyűlésen jelentést tesz a társaság évi működéséről. Ezen kötelességnek kívánok eleget tenni, midőn újra felidézem a tagtársak emlékezetébe társasági életünk mindazon mozzanatait, melyeknek az elmúlt év folyamában vagy maguk tanúi voltak, vagy a melyekről az Egyetemes Philologiai Közlöny útján ertesültek. Es reményem, hogy némi meglelégedéssel fogják ezen recapituláló jelentést tudomásul venni, legalább a mennyiben bizonyosságot tesz arról, hogy feladatunknak évről évre jobban megfelelünk. Mikor ezelőtt több mint nyolcz évvel hazánk legjelesebb philologusai a Budapesti Philologiai Társaságot megalapították, nem lebegett szemük előtt semmi chimærikus ábránd, de még szerény czéljokhoz sem merték reményleni, hogy aránylag rövid idő

alatt oly közel jutnak. Pedig már mikor ezelőtt két évvel társaságunkat új alapon újjá szerveztük, láttuk, hogy társaságunk eddigi célirányos működése meghozta a maga gyümölcsét, kellőleg előkészítette a talajt, hogy az eddigiéknél jobb eszközökkel fényesebb eredményt érjünk el. Célünk ugyanaz maradt. A Budapesti Philológiai Társaság most is csak érintkező központja akar lenni a magyar állam területén lakó philologusoknak (tagjainak száma 138, 27-tel több mint a múlt évben); most is csak azon van, hogy az ókori s modern nyelvek s irodalmak terén a szigorú philológiai módszert, mennyire tőle kitelik, ismertesse és terjeszse; csak az eszközök módosultak, melyekkel, hogy mennyire feleltünk meg a hozzánk kötött várakozásoknak, arról társaságunk ezidei működése tanuskodjék. Társaságunknak ugyanis több rendbeli céljainak elérésére ez idő szerint két eszköze van: havi felolvasó ülései, melyeket az elmúlt társasági évben hetet tartottunk, és két év óta külön folyóirata, az Egyetemes Philológiai Közlöny. Az előbbieken inkább arra fektettünk súlyt, hogy a mívelt nagy közönséggel a philológiát, első sorban a classica philológiát megkedveltessük, mely tekintetben annal biztosabban számíthattunk sikerre, minél inkább gyarapodott azon fiatalabb philologusaink száma, kik a régibbekkel vállvetve legfőbb igyekezetüket arra fordítják, hogy minden tudománynak nélkülözhetetlen alapját, az igazán mívelt közönségnek érdeklődését és pártfogását, a mi működésünk számára is kivívják. Még ezen felolvasó üléseinél is hathatósabb eszközre egy jeles szakfolyóiratban, az Egyetemes Philológiai Közlönyben tett szert társaságunk, egy oly eszközre, melyben a mellett, hogy a felolvasó üléseken előterjesztett inkább közérdekű értekezések is közöltetnek, úgy szakszerű értekezések, mint alapos bírálatok által a szigorú philológiai módszer ismertetésére és terjesztésére vagyunk első sorban tekintettel.

Hivatkozhatom az imént elmondottak jellemzésére következő felolvasásainkra: Fordításokat, melyekkel legközvetlenebbül lehet az idegen olvasó közönségre hatni, Anakreonból Gergely Károly, Theokritosból György Lajos, Propertiusból és Tibullusból dr. Csengeri János, az albán es új görög népköltészet köreiből dr. Erdődi Béla, az újabb olasz lyra termékeiből Radó Antal mutatott be a társaságnak. Az eddigi tudományos kutatások eredményeit szépen összefoglaló vagy legújabb irodalmi műveket terjedelmesen ismertető értekezések Boros Gábortól: «Sappho,» Fináczy Ernőtől: «Sappho és Phaon,» Krausz Jakabtól: «Euripides élete és művei,» Kont Ignácztól: «Euripides Rhesosa,» és «A Christus szenvedéseit tárgyaló görög Tragœdia,» Csengeri Jánostól: «A görög rhetorika ókori irodalma,» Somogyi Ignácztól: «Strabó élete és működése,» Wertner Mórtól: «Aesculap és utódai» és «Az ókori könyvtárakról,» Fináczy Ernőtől: «Római nőköltők» és Király Páltól: «Goethe es Diderot.» A dolog természetéből folyik, hogy tekintettel felol-

vasó üléseink céljára ezen inkább népszerűsítő felolvasásokkal szemben kisebb azon felolvasásaink száma, melyek beható önálló kutatás eredményeit nyújtják és hogy ezeknek tárgya is nem annyira a classica philologia köréből van véve, mint inkább a magyar irodalom köréből, melyről feltehető, hogy még egyes félreeső részleteivel is inkább képes a hallgatónak figyelmét lekötni.*

Ilyen értekezések Pecz Vilmostól: «Az új grammatikai irány s a psychologiai momentum a mondatban», Pozder Károlytól: «A madár árja mondákban,» Kardos Alberttól: «A XV. század magyar lyrai költészete,» Heinrich Gusztávtól: «Elfrida» és «Ráskai Vitez Franciscojához,» végre Volf Györgytől: «Hogy hit-ták az Argyrus királyfi szerzőjét.»

Az itt említett fordítások és értekezések kettő-háromnak kivételével mind megjelentek az Egyetemes Philologiai Közönyben is. Tévedne azonban, ki azt hinné, hogy általuk már ki van merítve vagy akár csak főbb vonásaiban feltüntetve e folyóiratunk tartalma. Vannak abban még felolvasó üléseinken elő nem terjesztett fordításokon kívül értekezések a gót nyelvre és irodalomra vonatkozólag Heinrich Gusztávtól, az ó-francia nyelvten köréből Székely Salamontól és Herzl Mórtól, az eszt népdalokról Versényi Györgytől; — Dugonics Tárháziját Háhn Adolf tette közzé, ugyanannak Bátori Máriájáról Heinrich Gusztáv, Simai Kristóf Igazháziáról Erdélyi Károly értekezett, — Szücs Lajos Szenczi Molnár Albert költészetét, Váli Béla Görgei Albert Argyrusát, Krajcsovics Soma középkori költőink verselését, Veress Ignác igeműszavainkat ismertette, Beliczay Jónás Pannonia epigraphikus emlékeihez szólott hozzá, Fröblich Róbert Aquincum történetére vonatkozólag közölt egy eddig figyelemre nem méltatott adatot, Bászél Aurél Platon és Aristoteles philosophiájáról, Kassai Gusztáv Tacitus philosophiájáról értekeztek, Ponor Thewrewk Emil ókori szövegek több romlott helyét javította, stb. stb. Nem lehet szándékom e helyen tagtársaink figyelmét a közlönyünkben megjelent jeles értekezések mindegyikére újból felhívni vagy azon jótékony hatást feltüntetni, melyet a Közönyben hazai és külföldi philologiai munkákról közzétett beható és alapos bírálatok philologiai irodalmunk tovább fejlesztésére kell hogy gyakoroljanak; csak azon értekezéseket említettem, melyek kiválóan alkalmasak arra, hogy Közlönyünk sokoldalúságát illusztrálják, de úgy hiszem, ezen szemelvény is elegendő azon meggyőződésem indoklására, hogy e Közöny nemcsak egyike a legterjedelmesebb hazai folyóiratoknak — 1882-iki évfolyama is az ígert 40 ív helyett 57 ívből áll — hanem egyszersmind a legjobban szerkesztett és legtartalmasabb folyóirataink közé méltán sorozható.

Sajnos, hogy társaságunknak egy másik még csak készülő félben levő publicatiójáról nem nyilatkozhatunk ily kedvezően. Érttem a philologiai Encyclopædiát, mely már hova-tova nyolcz

esztendeje, hogy foglalkoztatja társaságunk intező köreit. Korán felismerték, hogy jó volna gymnasiumi és egyetemi ifjúságunknak egy oly segédkönyvet adni kezébe, mely hivatva volna nemcsak a classikusok olvasásánál felmerülő számos nehézségek egy részét megfejteni, hanem egyáltalában az ókor vajmi ritkán kellőleg meltatott reális oldalának ismeretebe is bevezetni; egy jövővű kiadóval folytatott tárgyalások kedvező menete e terv valósítását is biztosítani látszott, s a műnek jó két harmadrésze kéziratban már elkészült volt, midőn egyszerre — méltóztatik még emlékezni — ez ügyben váratlan fordulat állott be: a mű kiadására vonatkozó tárgyalások megszakadtak. Azóta alig volt a társaságnak választmányi ülése, melyen az Encyclopædia ügye elő ne fordult volna. A mult közgyűlés is foglalkozott e kérdéssel, s az ő meghagyásából folyamodtunk a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz, méltóztatnék kiadványunkat magas szellemi és anyagi pártfogásában részesíteni; de itt is csak annyiban értünk czélt, hogy ő Nagyméltósága kiadványunk erkölcsi támogatását megígérni kegyeskedett.

Reméljük azonban, hogy bár eddigi iparkodásunk csak részben sikerült, a jövőben több szerencsénk lesz. A miniszter úr kegyes ígérete biztosít bennünket az iránt, hogy a könyv elterjedése nem fog egyedül tanulóink és tanáraink áldozatkészségétől függni, és hogy iskolai könyvtáraink és jó tanulók jutalmazására igazgatóságaink is készséggel meg fogják szerezni az olyan könyvet, mely több tekintetből hezagpótlónak ígérkezik philologiai tankönyv-irodalmunkban.

Ennek reményében vagyunk oly bátrak a mélyen tisztelt közgyűlést újból szíves elnézésre és türelemre kérni, s erősen hiszszük, hogy jövőre már az Encyclopædia ügyében is azt fogjuk jelenthetni, hogy Társaságunknak e tekintetben is sikerült célját megközelíteni, s alapos philologiai ismereteket ott terjeszteni, a hol arra legnagyobb szükség van, de a hol az legtöbb haszonnal is jár.

Dr. ÁBEL JENŐ.

III. Jegyzőkönyv a közgyűlésről.

Elnök: Dr. Pónori Thewrewk Emil.

Jegyző: Dr. Ábel Jenő.

1. A mult ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után *Elnök* melegen üdvözlí a megjelent tagokat s felolvassa «Teendőink a classica philologia terén» czimű elnöki megnyitóját.

2. Erre a társaság első titkára előterjeszti jelentését a társaság mult évi működéséről, valamint a kimutatást, melyet a választmány által a közgyűlés utólagos jóváhagyásának reményében kiküldött pénztárvizsgáló bizottság (dr. Ábel Jenő, Bermüller Ferencz es

dr. Pecz Vilmos) a társaság pénztári állásáról bemutatott. Az utóbiből kitűnik, hogy a társaság kiadásai 1882-ben 1978 frt 17 krt, bevételei 2103 frt 85 krt tesznek ki. A 125 frt 68 kr. maradék a társaságnak 1880-ik és 1881-iki deficitjének (összesen 1032 frt 50 kr.) fedezésére fog fordíttatni; az ezután még fennmaradó deficit, 906 frt 82 kr. a hátralékos tagdíjakból és a társaságnak 1883-ik évi jövedelmeiből könnyű szerrel fedezhető.

3. Ezen jelentés kapcsán a pénztárvizsgáló-bizottság a következő két indítványt tette.

a) Tekintettel arra, hogy az Egyetemes Philologiai Közlönyben megjelent dolgozatok rendszeres díjazása el nem odázható többé, tekintettel arra, hogy a társaságnak folyton növekedő jövedelme, különösen a M. T. Akadémia nagylelkű segélyezésével együtt nem csak a jelenlegi deficit fedezését, hanem a rendes költségek fedezését lehetővé teszi, de tekintettel arra is, hogy a társaság, főleg míg deficitje van, nem gondolhat arra, hogy a Közlöny dolgozó társait teljes érdemök szerint díjazhassa — határozza el a közgyűlés, hogy Közlönyünk az 1883-ik évben dolgozó társainak munkálatait ivenként tizenhat forinttal díjazza.

b) Nyilváníttassék a hivatalából lelépő pénztárnoknak, dr. Heinrich Gusztáv úrnak, önzéstelen fáradozásáért a társaság köszönete és adassék meg neki eddigi működéseért a hivatalos felmentés.

A közgyűlés mindkét indítványt egyhangulag elfogadta.

4. A napirend következő pontját a választások képezték. Az elnökön, alelnökön és választmányon kívül ez alkalommal másodtitkárt és pénztárnokot is kellett választani, minthogy a társaságnak eddigi buzgó másodtitkára dr. Keleti Vincze a beszterezebányai főgymnasiumhoz neveztetett ki rendes tanárrá, dr. Heinrich Gusztáv pedig a pénztárnoki állásról leköszönt.

A szavazatszedő bizottság tagjai Tiber Ágoston, dr. Váli Béla és Schill Salamon voltak. A választások eredménye a következő: Szavazott mindössze 18 (később 17) tag. *Elnökké* egyhangulag dr. Ponori Thewrewk Emil, *alelnökké* dr. Beöthy Zsolt, *másodtitkarrá* 17 szavazattal dr. Pecz Vilmos, pénztárnokká egyhangulag Knoll Károly választattak meg.

Fővárosi választmányi tagok lettek: dr. Bászél Aurél 17, Bermüller Ferencz 16, Heinrich Gusztáv 17, Hofer Károly 17, dr. Kassai Gusztáv 17, Király Pál 15, Köpesdi Sándor 15, Malmosi Károly 17, Maywald József 13, Pirchala Imre 17, dr. Simonyi Zsigmond 16 és dr. Torma Károly 17 szavazattal. Szavazatot kaptak még: Schill Salamon 3, Bartal Antal és dr. Bánóczy József 2, Mihály József, Riedl Frigyes és dr. Fröhlich Róbert 1-1 szavazatot.

Vidéki választmányi tagok lettek: dr. Csengeri János 17, Hehelein Károly 17, dr. Hóman Ottó 17, dr. Keleti Vincze 17, dr. Lipp Vilmos 17, Nátafalussy Kornél 17, dr. Ortway Tivadar 16,

Petrovich Ferencz 17, dr. Pozder Károly 17, dr. Ring Mihály 17, dr. Szamosi János 17 és Veres Ignác 17 szavazattal.

5. A választmány ajánlatára dr. Vámbéry Ármin a társaság tiszteletbeli tagjának egyhangulag választatik.

6. Következett az alapszabályok módosítása. A közgyűlés a kisebb, stylaris, módosítások megtételével a választmányt bizván meg, elhatározza

a) dr. Ponori Thewrewk Emil indítványára, hogy a közgyűlés határozatképességéhez a Budapesten lakó tagtársak száma egy harmadrészének megjelenése kívántatik meg.

b) Tiber Ágosti ndítványára, hogy a társaság közgyűlése a karácsonyi szünidők alatt tartassék meg, mikor a vidéki tagtársaknak s módjukban van megjelenni.

c) Malmosi Károly indítványára, hogy a társaság rendkívüli tagjai csak egyetemi hallgatók lehetnek, kik három forintot fizetnek tagdíj fejében.

Más tárgy nem lévén, elnök a közgyűlést felosztatja.

P E T R A R C Á B Ó L.

IV.

Czélként kitett a szerelem nyilaknak,
Hóként a napnak, viaszként a tűznek,
Légként a szélnek! — Százszor szólíthatlak,
S te rajtam mégse, mégse könyörűlsz meg!

A vészhozó nyilak szemedből érnek;
Hely és idő nincs, a hol nem találnak!
Nálad van — óh! csak játéknak ne véljed! —
A nap, a tűz s a lég is — mind tenálad!

Nyíl az a gondolat, mit keltsz szívemben,
Orczád a nap, tűz az a vágy, mit szítasz!
A szerelem így tör felém szünetlen:
Vakít, elolvaszt — s egyre, egyre íjaz!

És ajkadon, mely illatot lehellő,
Melytől magam meg nem lehetne védnem,
Dalodban és szavadban van a szellő —
A szellő, melytől szerte foszlik éltém!

VEGYESEK.

— Dr. Pecz Vilmosnak Euripides tropusairól szóló értekezésére vonatkozólag, tekintettel az e Közlönyben közzétett bírálatra, Dr. Ábel Jenőtet esetleg felmerülhető és tényleg fel is merült kételyek eloszlatása céljából, annak kinyilvánítására kérttünk fel, hogy ő a Pecz értekezésének második részében (p. 10—82) foglalt példagyűjteményt — a mint az a bírálatból is kivehető — nagyon hasznos munkának tartja, mely még azon esetben sem veszít értékéből, ha a belőle levont következtetések mind hibásak volnának is.

— A hún mondához nem érdektelen kis adalékot találtam a *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* (Hannover, 1882) VII. kötetében, melyben (p. 174) az Oettingen-Wallerstein herceg maihingeni könyvtárának egy XV. századi, St.-Mangból származó szironykézirátát ismerteti (Jaffé feljegyzései alapján) Wattenbach Vilmos. E kézirat függelékét egy krónika teszi, mely a világ teremtésével kezd és utóbb a császárok és pápák történetét jegyzi fel. A 19. lapon Marcianus császárnál a következő feljegyzés olvasható :

«*Marcianus. Hujus tempore Attila rex Hunorum civitatem Agripam (!) id est Coloniae et Parisios ac multas alias in Alemania destruxit. Et post in Pannonia reversus ibique temulentus de nocte suffocatus est, et per suos in scrinio argenteo et deaurato positus et dimersus. Post cujus Athile mortem in Eczelbarck fuit bellum Krimheldinum, omnium preteritorum bellorum maximum.*»

Ez a bellum Krimheldinum párja a Kézaiából (c. IV.) ismeretes *prelium Crumhelt*.

H. G.

— Sz. István és Gizela egy ajándéka. Ugyanezen folyóirat 218—224. lapjain a metzi St.-Arnulf-apátságának néhány eddig figyelembe nem vett kézirati műve van ismertetve, melyek annál fontosabbak, mert ez apátságának roppant gazdag könyvtára 1792-ben, igen csekély kivételekkel, tönkrement. Egy múlt századi kéziratból, mely azonban régi feljegyzéseken alapszik: «*Antiquitatum Arnulfinarum libri tres, opera et studio P. Petri Baillet, monachi ordinis S. Benedicti, congregationis sanctorum Vitonis et Hydulphi, 1730*» a következő feljegyzést idéz a közlő p. 220:

«*Asservatur modo in basilica Arnulfina pretiosa casula, missa quondam ad Joannem papam XIX a S. Stephano Hungarorum rege et Gisela, ejus conjugis, ex dono, ut creditur, Leonis papae IX; in pallii posteriori parte haec verba aureis litteris textili opere adscripta sunt: S. Ungrorum R.*

et Gisela, dilecta sibi conjux, mittunt haec munera domno apostolico Johanni.»

Egy másik kéziratban, mely a XVII. század második feléből való: *Histoire de l'abbaye Royale de St.-Arnould de la ville de Metz, par Dom. Pierre Descrochets* a magyar királyi pár ez ajándékaról a következőt olvashatni:

«On voyait encor dans le tresor de l'abbaye un manteau en forme de chappe, tissu de soye et sursumé de perles, que Gisela . . . avait envoyé . . . Il est gardé reverement avec le manteau precieux et imperial de Charlemagne tout chargé d' aigles . . . et avoit autrefois cette coutume de se servir de ces manteaux comme de chasubles en la grande messe les jours des festes des saints Leon et Charlemagne.»

H. G.

— **Pindaros** eddig fel nem használt kézíratairól Ábel Jenő a «Wiener Studien» legújabbán megjelent füzetében «Zur Handschriftenkunde des Pindar» czím alatt terjedelmes értekezést tett közzé (p. 224—262). A Pindar-scholionok új kiadásával levén elfoglalva külföldön tett utazásai alkalmával kiterjesztette figyelmét Pindarosnak és a scholionok valamenyi kéziratára és úgy találta, hogy az eddig legteljesebbnek ismert Pindaros-kiadásban is, a Tycho Mommsenében (1864 és 1866) számos kézirat nincsen felhasználva, daczára annak, hogy a kiadónak legfőbb iparkodása éppen az apparatus criticusnak lehetőleg teljes beszerzésére irányult. Mommsen mindössze száznégy kéziratot használt fel, tíz más kézirat létezéséről volt ugyan tudomása, de közelebről nem ismerte. Ábel először is ezen tíz kézirat közül kilenczről ad kimerítő tudósítást, azután azokat ismerteti, melyek az eddigi kiadók előtt még csak névszerint sem voltak ismeretesek, számra nézve huszonötöt, kivált olasz- és angolországi könyvtárakból. Ezen kéziratok egytől-egyig mind a byzantin grammatikusok által interpolálva vannak, s így a szöveg helyreállítására nem alkalmasok, de azért a Pindaros szövegének történetéről gyakran szerfelett becses felvilágosítást adnak: hogy csak egyet említsünk, belőlök tanuljuk ismerni a Thomas Magister recensióját a III. és IV-ik pythiai ódában és a Triclinius-féle recensiót Pyth. IV. 58-tól 296-ig.

Azután kimutatja Ábel, hogy kivált Bergknek a kéziratoknak Mommsen által eszközölt osztályozása ellen felhozott kifogásai teljesen alaptalanok, és hogy Mommsen csak annyiban tévedett, még pedig gyakran tévedett, hogy sok oly kéziratot mondott még fennlevő kéziratok másolatainak, melyek csak ugyanazon forrásból eredtek mint azok. Ennek következtében számos kézirat, melyeket Mommsen a kisebb kiadásban és Bergk a negyedik kiadásban mint egészen értéktelen «apographonokat» az apparatus criticusból kivetettek, visszajutottak az őket

megillető helyre. Végül kimutatja Ábel a legtekintélyesebb újabb Pindar-kiadókkkal szemben, hogy sem valamennyi kéziratot nem lehet a szöveg javítására felhasználni, mint azt Bergk hitte, sem nem szabad az Ambrosianus A-n és a Vaticanus B-n kívül majdnem valamennyi többi kéziratot haszontalannak nyilvánítani, mint azt M. Schmidt tette. Ezen tekintetben is Tycho Mommsen találta el az igazat, midőn azt vallotta, hogy Nem. V-től kezdve BD (a Vat. B és a Med. B), az Olympiában ABC (egy Parisi-nus) D, a Pythiában és az első négy Nemeai ódában BCD az egyedül mérvadó kéziratok; míg azon olvasásokról, melyek a többi kéziratok valamelyikében találtak, Ábel kimutatja, hogy csak a másolónak többé-kevésbé szerencsés conjecturái.

Ábelnek ezen értekezése következtében a jövő Pindaros-kiadásoknak apparatus criticusa a legfőbb tekintetekben is lényegesen kell hogy eltérjen az eddigtől.

— **A Monumenta Ecclesiae Strigoniensis** című okmánygyűjteménynek nem rég hosszú szünet után második kötete is megjelent, melyben Knauz Nándor az esztergomi érseki székre vonatkozó 927 részben kiadatlan okmányt közöl az 1273. és 1321. közti időből. Nem lehet szándékunk e helyen bár csak néhány szóval is feltüntetni, mennyit nyer hazai történetírásunk e monumentalis publicatióból; csak arra akarunk utalni, hogy hazánk művelődési történetének bűvárai is sokat tanulhatnak belőle. Igy pl. p. 71 megtudjuk, hogy a László prépost végrendeletében említett könyv, mely Fejér kiadásában eléggé mysticusan *Eremitarum*-nak van írva, nem egyéb közönséges *Breviarium*-nál. — «Egyetemeink a középkorban» című értekezésemben (p. 8) hogy kimutassam, miszerint IV. László uralkodásának későbbi éveiben kicsapongásai daczára is érdeklődött culturalis intézmények iránt, Schier (Mem. Provin. Hung. August. p. 100), Fehér (Cod. Dipl. V., III. p. 77) és Bohus nyomán (A szellemi műveltség állapota Magyarországon az Árpádok korszakában p. 12 és 18) azon körülményre hivatkoztam, hogy IV. László még 1281-ben az ágostai szerzetesek esztergomi tanodájának ajándékozta az ottani örmények telkét «ut studium theologicum ibi alatur,» mely adományt 1292-ben III. Endre megerősített. Knauz publicatiójából megtudjuk azonban, hogy IV. László csak azért adta oda a kérdéses telket «ut in ipso loco claustrum construerent et monasterium edificarent, in quo iugiter divine laudis organa decantarent,» s hogy csak III. Endre kapcsolta ezen adomány megerősítéséhez azon föltételt, «ut *Studium Theologiae et aliarum artium ibidem cum aliis ministeriis (?) Studiorum valeat, nostro mediante officio, aptissime collocari et iugiter exerceri.*»

Á. J.

— Dugonics Tárházijához. A Dugonics-féle kéziratok sűrű erdejében csak a minap akadtam egy latin vígjátékra, midőn e cikkem már kikerült volt a sajtó alól. E vígjáték *Opimius* című s lényegében megegyez *Gyönygyösivel*, az 1770-ben kelt első átdolgozással. Az *Opimius* elejére és végére iktatott jegyzésekből világos, hogy Dugonics az *Analectáiban* említett Gottsched-féle komédián, melyet váci tanítványaival 1770-ben előadatott, nem *Gyönygyösit*, a magyar vígjátékot, hanem *Opimius*t, a latint érti. Ezt bizonyítja már maga az is, hogy Dugonics, az előadásról szólván, nem teszi oda hogy *magyarra* fordította a Gottsched-féle darabot, illetve hogy *magyar* vígjáték került színre, pedig ezt följegyezni nem mulasztja el soha. Valószínű, hogy Migazzi bibornok kedvéért tartottak latin előadást, s valószínű az is, hogy eredetileg magyarul akartak játszani. A *Gyönygyösi* című átdolgozást 1770. ápril 8-án fejezte be Dugonics; a latin átdolgozás csak két héttel utóbb, ápril 24-én készült el és az ifjúsági majális alkalmával, május 28-án került előadásra, a bibornok-érsek, az összes papság és nagy számú polgár jelenlétében. Az előadás délután öt órától hétig tartott. — A személyek sora a latin vígjátékban a következő:

Opimius, senex, cuius divitias tres homines sibi expetunt.

Vigilantius, Opimii fidelis et gratus libertus.

Martius, centurio

Litteratus, academicus

Civicus, homo urbanus

Stellio, poëta, Litterati amicus.

Darus, Litterati servus.

Praecurius, Martii centurionis præcipuus servus.

Sirus, Martii centurionis non pridem conductus servus.

Thraso, parasitus, Civici amicissimus.

Caupo.

Scene fingitur Vacii.

H. A.¹⁾

— Irene történetének²⁾ legrégebb német feldolgozását a következő munkában találtam meg: *Glücks und Liebeskampf. Ganz klägliche Tragödi in fünf Liebesthoriën eingetheilt. Durch Aeschacium Maiorem. Leipzig, 1615.* E munka (melyet Gottsched a múlt században, kétségtelenül címétől félrevezettetve, színműnek tartott és a német szín-

¹⁾ Alkalmilag megemlítjük, hogy Dugonics *Tárházija*, Háhn Adolf érdekes és tanulságos értekezésével, gyönyörű kiállításban jelent meg, az Eggenberger-féle könyvkereskedésben. Ara 80 kr.

²⁾ L. Kisfaludy Károly «Irene»-jének tárgyáról cz. cikkemet a *Budapesti Szemle* 58. számában.

művek közt sorolt fel), öt novellát tartalmaz, a szerző szerint csupa «oly történeteket, melyek nem régen a saját korában megtörténtek és előbb olasz, utóbb francia nyelven feljegyeztettek, sőt részben a francia király ő felségének ajánlottak». A munka tehát francziából van fordítva, de francia forrása is egy olasz eredetinek fordítása. A második novella: *Mahomet und Hyrenea*. Már a leány nevének az alakja is bizonyítja a francia forrást.

H. G.

— Berzsényi német tanulmányaihoz. Talán nem lesz érdektelen a következő képnek föltűnő előkerültét följegyeznünk:

Berzsényi «B. Wesselényi Miklós képe»

1814. (Döbr. kiad. 44. l.)

*Mint az egekbe merült Aetnának alja virányos
S a tetején örökös tűzörvény, s aetheri fagy küzd,
Arczaidat derülő tavaszod szép hajnala festi,
Jég földi homlokodat, s láng csap ki komoly szemeidből!*

Kaspar Ziegler (Kurtz, *Gesch. der deutschen Litteratur* II. p. 289.)
következő költeménye szakasztott így:

Ein alter Greisz an eine Junge.

Ach Celia, verachte keinen Alten
Sie sind noch zu behalten
Aurora ware jung
Und liebte doch so einen alten Freier
*Ich binn dem Atna gleich
Von aussen weiss, im Herzen lauter Feuer!*

Berzsényi könyvtáráról alig van pontos és kimerítő tudomásunk, de könnyen föltehető, hogy az, a ki Matthiassont és másokat oly jól ismert, innen merithette a föntebbi szép képet.

L. M.

— Enea Silvio de' Piccolominiról, mint humanistáról, a Buda-pesti Szemle Pór Antaltól öt füzetben át terjedelmes tanulmányt közölt (nr. 67—71), melynek az Aeneas Sylvius előtti humanismust tárgyaló «bevezetése» több mint kilenczven oldalra terjedő kivonat Voigt két kötetes nagy művéből: «Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus», még pedig oly kivonat, melyben alig tíz sor a Pór sajátja; a többi szószzerinti fordítás — a forrás idézése nélkül. Több bajt okozhatott a tanulmányoknak magát Aeneas Sylviust és korát tárgyaló főrésze (43 oldal), a mennyiben Voigt idézett művében csak aránylag röviden tárgyalja Aeneast, mint a kiről «Enea Silvio de' Piccolomini» című három kötetes művében eléggé terjedelmesen értekezett. A nehéz feladat: ezen két műből az Enea Silvioról mint humanistáról szóló fejtegetéseket úgy összeilleszteni, hogy

a szóról-szóra való fordítás jellegét lehetőleg híven megőrizze, Pórnak fényesen sikerült, csak azt szerettük volna, hogy legalább a szerkesztő, ha már nem a szerző, egy rövidke jegyzetben azt is megmondotta volna, honnan van véve az érdekes tanulmány kilenczvenkilencz századrésze. A Budapesti Szemle egyik vagy másik olvasója ez esetben talán hasznosabb dologra fordította volna idejét, mint e «tanulmány» olvasására.
Taytárs.

— Goethe és Schiller egy sajtósági tévedését tárgyalja Landau Márk az *Allgemeine Zeitung*nak 1882. nov. 24-én kelt mellékletében. Midőn Schiller *Die Horen* című folyóiratát megindítá, 1794. október 28. arra kéri Goethét, hogy ígérete szerint Boccaccióból a «becsületes procurator történetét» dolgozza át. Ugyanezen történetet említi Schiller 1795. márczius 20-án kelt levelében, melyben Goethének különös érdemül tudja be, hogy az, a cselekvény befejezését illetőleg Boccacciótól eltért. Kétségtelen, hogy a két nagy költő az idézett történet alatt a Goethe-féle *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderter* című novella-gyűjtemény ötödik darabját, a lelkész elbeszélését érti. Goethe maga, 1795. márcz. 11-én kelt levelében e novellát Boccaccio elbeszélésének, saját művét pedig ez elbeszélés «átdolgozásának» mondja. Landau már most kimutatja, hogy 1-ször Boccaccionál nincs novella, mely a Goethe-féle elbeszélés alapját képezhetne volna, és 2-szor, hogy a Goethe elbeszélése Antoine de la Sale (*Cent nouvelles nouvelles*, Paris, 1486.) egy novellájának igen kitünő, de mégis nagyon hű fordítása. — Különben megjegyzem, a miről Landau úgy látszik nem tud, hogy a Goethe és De la Sale novelláinak feltünő egyezésére már Bülow Eduárd is utalt. — Érdekesek Landau további fejtegetései is, melyekben e novella főelemeit a Hét mester történetében, régi francia fabliauxban, indus, persza és török mesegyűjteményekben felmutatja. *H. G.*

— Bürger és Pozsony. Bürger Gottfried Ágostnak, a múlt századbeli jeles német költőnek, 1785-ben és 1786-ban terve vagy kilátása volt, Magyarországra jönni, és Pozsonyban tanári állást nyerhetni. Leveleiben három ízben történik említés ez ügyről. Először 1786. január 30-án kelt levelében említi, hogy jó barátjai nem tudnak megbékülni ama tervével, hogy Magyarországra akar menni. Másodszer 1786. augusztus 17-én írja, hogy itt az ideje, hogy elhatározza magát, de még mindig nem képes arra. «A 600 frtnyi fizetés nem valami nagy dolog. Igaz, hogy Pozsonyban, mint mondják, sokkal olcsóbb az élet, s azon kívül jó kilátásokkal biztatnak, hogy t. i. többre is vihetném s javíthatnék helyzetemen. De érdemes 600 frtért hazáját, barátait, rokonait, sőt még gyermekeit is elhagyni? Mert ezeket, legalább egyelőre, még sem vihetném magammal. És bizhatni-e a bizonytalan jövőben?

A mint most vagyok, anyagilag már is jobban állok. Sőt van kilátásom kellemes utazásra is, pl. Angliába stb. . . . Nővéreim kézzel-lábbal ellenzik Magyarországra való útamat. Mit tegyek? Mert most igaz, hogy 600 frtnál több jövedelemem van, de ez bizonytalan állapot, míg ama 600 firt biztos. Mit tegyek?» — Végre 1787. május 14-én kelt levele szerint, igen bánja, hogy egy évvel előbb el nem ment Magyarországra, mert Hannoverában nem fogja soha semmire vinni. Azért, írja, kérte meg «néhány külföldi barátját», hogy járjanak el az ő ügyében.

A levélből nem tűnik ki, vajjon ez utolsó megjegyzés magyarországi barátokra s így újra a pozsonyi tanszékre vonatkozik-e. Többet nem tudni ez ügyről. Ajánljuk e nem érdektelen kis momentumot egy nagy költő életéből pozsonyi barátaink figyelmébe, kik talán az evangélikus lyceumnak (mert csak erről lehet szó) kéziratárában felvilágosító adatokat és okleveleket találhatnának. H. G.

— De re nummaria Romanorum. *Ad summos in philosophia honores ab amplissimo philosophorum ordine Budapestinensi rite impetrandos scripsit Franciscus Bleszkány Budapestinensis. Budapestini, Apud Josephum Kertészium. 1882.* Ezen cím alatt a múlt hónapban, meglehetősen középkorias latinsággal írva, egy doctori dissertatio jelent meg (8. r. 66 l.), mely hét fejezetben a római pénzügy történetét adja elő a legrégibb időktől a Kr. u. negyedik századig. Eckhel, Mommsen, Graesse, Cohen, Raoul-Rochette, Hultsch és Thewrewk Emil munkái szorgalmasan fel vannak ugyan használva, de újat az értekezés nem tartalmaz. Legfőlebb azon szerencsés és practicus ötletet lehetne újnak nevezni, hogy az utolsó két lapon három táblázatban a legkülönbözőbb római pénzértékek «osztrák-magyar» értékre át vannak számítva, és hogy egy «Conspectus Chronologicus»-ban Róma pénzügyének egész története össze van foglalva harmadfél oldalon.

— Wieland Hermann-ja. Wielandnak egy eddig nyomtatásban meg nem jelent költeményét adta ki Muncker Ferencz: *Hermann von C. M. Wieland, Heilbronn. 1882.* — Wieland e négy énekes eposzát 1751. auguszt. 4. mint tübingai jogász (18 éves volt) küldte meg Bodmernek, az akkor nagy tekintélyű zürichi írónak, ki nagy tetszéssel fogadta. De a költő jól ismerte műve gyengéjét; már október 29-én írja Bodmernek, hogy az eposz cselekvénye nem kerek és hogy Hermann sokkal tragikusabb alak, semhogy epikus hősnek való volna. A mű Klopstock *Messiás*ának (1748) hatása alatt készült és nagyon elárulja e hatást, bár Wieland már ez ifjúkori, néhány hét alatt összeírt műben is nagyobb epikus tehetségnek mutatkozik, mint a nagy lyrikus Klopstock volt.

Eddig azt hitték, hogy Wieland azért írta *Hermann*ját, hogy Schönaich Ottónak, a Gottsched-féle iskola egyik főemberének 1751-ben

megjelent eposzát: *Hermann oder das befreite Deutschland* kitünőbb munkával kiszorítsa. Ma már kétségtelen, hogy Wieland éposza már Bodmer kezében volt, midőn a Schönaichnak teljesen eltévesztett, költőietlen rímelése megjelent.

Wieland Tacitust nevezi főforrásának, melyből állítólag éposza két főmotivumát (Hermann megszőkteti későbbi nejét Tuszneldát, és Varus meggyalázza Melo germán fejedelem leányát) vette. Ez tévedés. Tacitus Varus e tettéről nem tud. Ezt a római írók közül csak Florus említi, kit költőnk alig olvasott. Wieland főforrása Lohenstein roppant terjedelmes regénye: *Grossmüthiger Feldherr Arminius oder Hermann, nebst seiner durchlauchtigsten Thusnelda* (1689 és 1731), melyben Melo leánya, Walpurgis, Varus aljas szenvedélye elől a halálba menekül, mi a németeket lázadásra bírja. Wieland nemcsak a cselekvény főtenyét, hanem a motivumok nagy részét is Lohensteinből veszi, sőt a szereplők neveit is, csak a szerencsétlen leány neve Hulda. De azért Wieland nem szolgálai utánzó; nála a cselekvény egységesebb és kerekesebb, az indokok találóbbak, a színezés sötétebb és meghatóbb. Hulda Varus bujaságának áldozatává lesz, a mi helyesebb, mert sokkal nagyobbnak tünteti fel a római hadvezér bűnét.

Klopstock és Lohenstein mellett főleg Vergilius *Aeneise*, melyet gyermekkora óta bámúlt, volt nagy hatással reá.

Wieland gyorsan vetette művét a papírosra, nem csoda, hogy nem volt meglegedve vele. Folyton azon tervvel járt, hogy nagyobb eposzszá átdolgozza. Midőn 1755-ben *Ankündigung einer Dunciade für die Deutschen* című polemikus művét (Gottsched ellen) kiadta, ennek függelékében (*Der verbesserte Hermann*) szigorú bírálat alá veszi Schönaichnak hősköteményét és kifejti, hogy ő maga milyen Hermann-époszt szándékozik írni. E terv sokkal nagyobb szabású és jelesebb, mint négy év előtt elkészült *Hermannjéé*, de csak terv maradt, és *Hermann* maga soha sem jelent meg; Wieland munkái csak azon töredékeket közölhették, melyek a Schönaich ellen intézett szatírába beleszöve voltak. Első kiadása a szerzőnek eredeti kéziratából, mely Bodmer hagyatékából a zürichi városi könyvtár birtokában van, csak most lép nyilvánosságra, 130 évvel, miután Wieland azt írta! *Hermann* nem tartozik Wieland kiváló dolgozatai közé; irodalomtörténeti szempontból azonban igen érdekes mű, mely a közzétételt mindenképen megérdemelte.

Alkalmilag figyelmeztetek J. E. Riffert érdekes tanulmányára: *Die Hermannsschlacht in der deutschen Literatur*, mely a Herrig-féle *Archiv für das Studium der neueren Sprachen* 63-ik kötetében (1880) megjelent. V. ö. W. Creizenach cikkét: *Armin in Poesie und Literaturgeschichte* is a *Preussische Jahrbücher* XXXVI. kötetében. H. G.

— Egy új latin szótár első két füzete jelent meg nem rég a Franklin-társulat kiadásában: «A latin nyelv szótára a kútfőkéből, a legjobb és legújabb szótáirodalomra támaszkodva, összeállította Dr. Finály Henrik. Budapest, 1882.» Tulajdonképen második kiadása ez a Finály-Régenyi-féle ismeretes kolosvári szótárnak (1858.), mely egyike újabb szótáirodalmunk sokat használt kútfőforrásainak. De hogy nem második kiadásnak mondja a szerző, magyarázatát abban leli, hogy az 1858-iki zsebszótár terjedelmes kézi szótárrá nőtte ki magát, mely az ókori latinság egész nyelvkincsét felöleli, a mint az ókori latin irodalomban egészen a 6-ik század végeig és az eddig felfedezett és közzé tett összes feliratokban fenn van tartva. E tekintetben a szótár teljesebb akar lenni, mint akár a Klotz, akár a Georges legújabb kiadású nagy kézi szótárai, sőt túltesz a Forcellini-féle nagy szótár Schneebergi és Corradini-féle paduai kiadásain, még a de-Wit-féle kiadás egyes hézagait is pótolja. Így mondja a kiadó tájékoztatója. Minthogy a műnek még csak két füzete van előttünk, nem mondhatunk ítéletet belső értéke felett; a Georges szótárával azonban egy pár helyen összehasonlítottuk, s úgy találtuk, hogy bár több szó hiányzik benne, mely Georgesnél megvan, nagyjában mégis teljesebb és különben is latin-magyar szótáraink között kétségkívül első helyen áll.

— Tagdíjfizetések. Utolsó kimutatásunk óta a tagdíjat megfizették:

pro 1882: Lehr Albert, Budapest. — Kosztka Győző, Kassa. — Maywald József, Budapest. — Mátray Aurél, Székesfehérvár. — Paulik József, Pozsony. — Szunter Nándor, Arad. — Tiber Ágost, Budapest. — Zichy Antal, Budapest.

pro 1883: Dr. Barbarits L. R., Székesfehérvár. — Dr. Boros Gábor, Nagy-Szeben. — Janny László, Kolozsvár. — Káposztássy Jusztinián, Eger. — Madarász Gusztáv, Nagy-Kálló. — Dr. Pecz Vilmos, Budapest. — Dr. Pozder Károly, Losoncz. — Szabó István, Kazar. — Dr. Wargha Samu, Esztergom.

Az oklevél díját: Paulik József, Pozsony.

Előfizettek: Dr. Haynald Lajos, Kalocsa. — Fehértemplomi áll. főgymnasium. — Rozsnyói kath. gymnasium. — Békési reálgynasium. — Kassai kir. főreáliskola. — Zirczi apátság könyvtára. — Sárospataki ref. főiskola. — Pfeifer F. 3 példányra. — Pannonhalmi könyvtár. — Trencsényi kath. főgymnasium. — Dévai áll. főreáliskola. — Losonczy kir. főgymnasium. — Berger S. könyvtár. — Kassai kath. főgymnasium. — Egri kath. főgymnasium. — Szombathelyi kath. főgymnasium. — Soproni ev. lyceum.

K Ö N Y V É S Z E T.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

- Bartalus I.** Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. 11. sz.) Budapest, 1882. Akademia. (8. r. 61 l.) 40 kr.
- Bánóczi J.** A magyar romanticismus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. 12. sz.) Budapest, 1882. Akademia. (8. r. 20 l.) 10 kr.
- Finály H. dr.** A latin nyelv szótára, a kútfőkből a legjobb és legújabb szótáriradalomra támaszkodva összeállította. II. füzet: Archous—catena. Budapest, 1883. Franklin-Társ. (k. 4. r. 161—320 hasáb) 80 kr.
- Hoffmann M.** A német nyelvtan főbb szabályai, különös tekintettel a helyes írásra. Iskolai és magánhasználatra. Ismétlődő és segéd-könyvül. Nagy-Kanizsa, 1883. Fischel. (k. 8. r. 108 l.)
- Moller E.** Összegyűjtött tanulmányok. Sopron, 1882. Litfass Károly (8. r. 200 l.) 1 frt 20 kr.
- Népköltési gyűjtemény,** Magyar. Új folyam. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkesztik és kiadják Arany L. és Gyulai P. III. kötet. Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób székelyföldi gyűjtése. Budapest, 1882. Athenæum. (K. 8-r. XXIV, 459 l.) 3 frt.
- Névy L.** A magyar nemzeti irodalom történetének vázlata. Iskolai használatra. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, 1882. Eggenberger. (8. r.) 1 frt.
- Olcso könyvtár.** Szerk. Gyulai P. Budapest, 1882. Franklin-Társulat. (16. r.)
147. sz. Gozlán L. Három ara egy koronára. Beszély. Francziából ford. Sz. E. (59 l.) 20 kr.
148. sz. Suonio. A hold regéi. Finnból ford. Vikár B. (54 l.) 20 kr.
149. sz. Orosz beszélek. Irták Puskin S., Gogoly M., Krylov J., Dosztajevszky F. és Turgenyev. Oroszból ford. Csopely L. (447 l.) 80 kr.
150. sz. Fáy András. Érzélgés és világ folyása. Beszély levelekben. 3. kiad. (127 l.) 30 kr.
151. sz. Lever K. Viharban. Regény. Angolból ford. György A. (308 l.) 60 kr.
152. sz. Legouvé E. Beatrix vagy a színművészet istennője. Színmű, 5 felv. Ford. Feleký J. (188 l.) 40 kr.
- 153 Csiky G. Az első és a második. Elbeszélés. (156 l.) 30 kr.
- Torkos L.** Magyar nyelvtan. Középiszkolák számára. 6-ik jav. kiadás. Budapest, 1883. Aigner. (8-r. 150 l.) 90 kr.
- Trefort Á.** Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Budapest, 1882. Akademia. (8. r. XXII, 360 l.)
- Vámbery Á.** A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Budapest, 1882. Akademia. (8-r. X, 708 l.) 5 frt.

ETHNOLOGIÁNK MÓDSZEREI.

Azon problémának, mely bennünket valamennyi tudományos kutatás között legközvetlenebbül érdekel, megoldása immár előtünk van, még pedig kétféleképpen. Ismeretes, hogy a magyar nemzet eredetére vonatkozólag két theoria van felállítva; nevezzük az egyiket — a régiebbet — *ugor-magyar* (röviden a finn-ugor-magyar helyett), a másikat *török-magyar* theoriának. Ama szerint a magyar nemzet az ural-altai népfaj finn-ugor néptörzsének egyik tagja, vagyis nemzete, mely a finn-ugor népek területének déli és délkeleti csúcsán a törökök közvetlen szomszédságában lakott s az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében, a török befolyás praegnans nyomait viseli magán; — míg a másik elmélet a magyarokat a török néptörzs egyik ágának (nemzet) tartja, mely a török-tatár népelem északi és északkeleti határain, az ott lakó finn-ugor népekkel való érintkezés következtében, ezek befolyásának mélyre ható nyomait tünteti föl. — Hogyha más tudományos kérdésnek két- vagy háromféleképpen történt eldöntése iránt közönyösek lennénk is; azt hiszem, hogy eredetünk meghatározásánál a több oldalú magyarázatokkal szemben nem viselhetjük magunkat passive, hanem arra törekszünk, hogy valamelyik megoldás igazsága felől meggyőződünk. S minthogy a többféle megoldás közül csak egyik valamelyik lehet az igaz a principium exclusi tertii alapján, ennél fogva egyszersmind magától toladodik fel az a kérdés, hogy miként lehetett ilyen eltérő eredményre jutni? Azt hiszem, hogy e kérdésre csak úgy felelhetünk meg, ha az illető kutatókat az elméletük felállításának munkájában lepjük meg, ha ellessük tőlük azon eljárást, melylyel tudományos buvárlataikban haladtak, vagyis ha megvizsgáljuk *módszereiket*. A módszerben rejlik minden tudományos tétel, theoria és rendszer sine qua non-ja; ha a módszer helyes, az illető problema vagy tudományág természetének megfelelő, akkor az eredmény is helyes, a theoria, vagy a rendszer

igaz. Ellenben a helytelen módszerrel felállított theoria igazsága már előbb meghalt, mintsem született volna, a mire a tudományok fejlődésében általában a philosophia történetében számtalan példánk vannak.

A mondottak alapján tehát az ugor-magyar és török-magyar theoria módszereit akarjuk megvizsgálni és röviden előadni. Ha sikerül megismertetnünk az olvasót e két módszer mivoltával és meggyőznünk az egyiknek helyességéről, másinak helytelenségéről: akkor egészen tisztába jön azzal, hogy mit tartson a magyar nemzet eredetéről.

Előbb azonban lássuk általában a módszereket, vagyis a kutató, gondolkodó elme irányait, azon alapformulákat, a melyek szerint a megismerést végezi a szellem.

Ismeretes, hogy megkülönböztetjük egy részt az *objectiv* és *subjectiv*, másrészt a *deductiv* és *inductiv* módszereket. Amazok közül az elsőt nevezzük a *positivismus* (nem Comte rendszerét értem), emezt a *metaphysika* módszerének. Lássuk, hogy miben állanak ezek.

Az *objectiv módszer* szerinti kutatás mozzanatai (mert a positivismus az igazságot a tárgyak viszonyában keresi, fogalmait a valósággal létezők szerint képezi): 1. a megfigyelés, 2. hozzávetés (*conjectura*) és 3. igazolás. Az objectivista nyomozása tehát úgy történik, hogy a tárgyakat vagy tényeket észleli, tudalmába mintegy átveszi; a szemlélt tárgyak szerint képezi gondolatait, az észlelt tényeknek megfelelőleg alkotja fogalmait, vagyis mintegy a dolgok mozgásához, a tünemények rendjéhez alkalmazza gondolatának mozgását, képzeleteinek rendét. De nem általánosságban mozog, hanem részletezi az ismeret anyagát, az egésznek minden részletét külön megfigyeli és csak ezen alapon tesz *conjecturát* az egészre —, és más hasonló dolgokra vonatkozó igazságot illetőleg. Azonban következtetéseit pontosan igazolja, úgy, hogy újra szembe állítja a tényekkel; valamely igazság kimutatásánál a magyarázat minden egyes mozzanatát, minden külön pontját igazolja előbb s csak úgy halad tovább, ki nem hagyva egy láncszemet sem. A megismerés *formalis* elemeit megkülönbözteti *materialis* elemeitől; amazokat a *subjectumból*, emezeket az *objectumból* veszi; vagyis a dolgokat az elmétől függetlenül adottaknak tekinti; azoknak csak megismerésére, magyarázására vállalkozik; az elme és a dolgok közt nem lát oki és okozati viszonyt.

Egészen ellenkezőleg jár el a *subjectiv módszer*, mely az igazságot a képzetek viszonyában keresi, fogalmi szerint alkotja a dolgokat. A kutatási folyamat ennél is megfigyelésből indul ki s erről halad a conjecturához, következtetéshez. Csakhogy e megfigyelés *elégtelen*; helyét a *következtetés* foglalja el, úgy, hogy bizonyos részleges megfigyelésből lekövetkezteti az egészet, sőt más tényeket is. A helyett, hogy a megfigyelést egész terjedelmében folytatná, syllogismussal hypothesiseket állít fel, melyeket *nem igazol*, hanem tény számba vesz. Mivel tehát itt a megfigyelés helyét a következtetés foglalja el, az ismereti anyagot is a subjectumból veszi; a tényeket *megteremti*, a helyett, hogy csak magyarázná; az elme és a dolgok között oki és okozati viszonyt állít. Az ismeret formalis elemeit materialis elemekké változtatja; vagyis saját fogalmi szerint alkotja a tényeket, gondolatainak mozgásához alkalmazza a tünemények rendjét. E módszer azon alapra épül, hogy az ész, mely független a tapasztalattól, absolut és bizonyosságában elhatározó voltú; következtetéseit önmaga igazolja. Tehát a tapasztalatból merített ismeret semmit sem ér; a mit gondolunk, az igaz, mert az ész jót áll érte. De quis custodiet ipsos custodes? Lewes azt mondja a subjectivistáról, hogy ha ez állításának bizonyítékául azt feleli: «hogy az ész biztosítja őt, miszerint így kell lenni az eset benső kényszerűségénél fogva, ő az ész adataiból logikailag hozta le ezen következtetéseket — mi bizonyára vegy azt hinnők, hogy meg akar bennünket csalni, vagy pedig, hogy végkép megbolondult. Ezen fájdalmas benyomást nem szüntetné meg az sem, ha úgy folytatná, hogy neki soha esze ágában sem volt az olyan csalékony okokra bízni magát, minőket a megfigyelés és kísérlet adhat». ¹⁾ Ha az ész csakugyan olyan természetű, a minőnek a metaphysikus állítja, honnan van az, hogy valami dolgot Péter így, Pál amúgy és János ismét másképpen gondol? Miért nem gondol egyenlően minden ember mindent? Miért van annyi philosophiai rendszer? miért annyi tudományos vita? annyi különböző theoria?

Az *inductio* a valóságból és szemléletből indul ki; az érzelkek nyújtotta tényeken alapúl; az egyedekről az egyetemeshez emelkedik. Ennél mindig *első a tény*; az igazság érvényét az összegyűjtött adatok szerint méri és lassankint, az egyes eseteknek minél tágabb térről összehozása szerint, állapítja meg ítéleteinek által-

¹⁾ Lewes, A philosophia története, ford. Bánóczy, 59. l.

nosságát. Tehát nem egyéb, mint az általános elvnek az alkalmazás egyes eseteiből való elvonása; s mivel itt a kiinduló pont a tény s csak ezután következik az eszme és gondolat; ezért sokkal biztosabb, mint a deductio; mert a mit az esetek pontos felszámolásával megállapít, az rendíthetetlen álláspont. Ez úton jutunk a természet-törvényekhez, a történelmi s politikai vezérelvekhez, az összehasonlító nyelvészet igazságaihoz; szóval ez a módszere az összehasonlító tudományoknak.

A *deductio* ideális irányt követ. Nem a szemléletből indul ki, nem a tényeken alapúl, hanem a gondolatból, a közvetlen ismert általános igazságból, ú. n. evidens tételből, vagy principiumból vezet le valaminek igazságát. Itt tehát a gondolat, az elv az első s csak ez után következnek a tények és a valóság; amabból kiokoskodja, mintegy megteremti emezt; az egyetemesről száll le az egyedekhez. Az észlelést, megfigyelést itt a következtetés foglalja el; mintegy a subjectum által meghatározza a külvilágot. Tehát, jegyezzük meg, csak akkor helyes a deductio, ha valóban evidens tételből, principiumból indul ki; de még így is legfőlegb imponál nagyszerűsége, szellemessége által, de meggyőzni nem képes. — Az inductio természetesebb, mert mindig ismeretesről halad ismeretlenre; míg a deductionál előbb bizonyos salto mortale segítségével felugrunk a legmagasabb elvekhez, aztán innét lefelé bukducso-lunk ismeretlenről ismeretlenre, míg a végső eredményben az egyedül ismereteshez érkezünk.

Már most tehát a magyar nemzet eredetének s rokonságának kérdésénél létrejött ellenkező eredmények e két-két módszer alkalmazásán alapulnak. Értsük meg jól a tényállást. Az a kérdés, hogy a magyar nemzet — tehát mint ismereti tárgy, az elmétől függetlenül már valami valóságban létező objectum — honnét vette eredetét, mely közös néptörzsből származott s mely rokon elemekkel volt együtt legtovább? E problema megoldására az ugor-magyar theoria a *subjectiv deductiót*, a török-magyar theoria pedig az *objectiv inductiót* alkalmazta. Ismervén már e módszerek mivoltát, látjuk, hogy az ugor-magyar theoria az ész adataiból fejté meg a feladatot, gondolatból magyarázta meg a valóságot, egy tételből (mely azonban nem principium, nem közvetlen igazság) csinálta meg a tényeket. Vagyis e módszer *subjectiv*, mert: 1. az ismereti anyagot a subjectumból, az észből veszi, 2. a megfigyelés helyett következtet, 3. a hypothesiseket, tény számba vevén, nem igazolja

(mert szerinte az ész önmagát igazolja); *deductiv*, mert: 1. általános tételből (nem principium!) indul ki, az egészből származtatja le a részeket, 2. csak ezen elfogadott egész által elfoglalt téren mozog, nem terjeszkedik ki minél szélesebbre. — A török-magyar theoria ellenben a valóság adataiból, az objectumból oldja meg a kérdést; a tények magyarázata által jut gondolatokhoz; a tárgyak megismeréséből csinálja meg tételét, nem megfordítva. Egy nemzet származásáról lévén szó, a rokonoknak gyanított népek egész mivoltában nyilvánuló tények összehasonlításából, nem elvont elmélkedésből oldja meg a kérdést. Vagyis e módszer *objectiv*, mert: 1. az ismereti anyagot az észben, a subjectumon kívül találja, nem az észet magyarázza, hanem a tényeket; 2. az okoskodás helyett a megfigyelést, észlelést alkalmazza; 3. következtetéseinek minden pontját igazolja s így halad tovább; — *inductiv*, mert a minél inkább analysált s minél terjedelmesebb térről tényeket kutat, hasonlít; ezekre építi tételeit.

Általánosságban tehát az *objectiv inductio*, vagyis a török-magyar theoria tényeket vizsgál, hogy igazságot találjon; a *subjectiv deductio*, vagyis az ugor-magyar theoria már eleve bírja az igazságot (úgy hiszi) s most már tényekre szeretne bukkanni: emez a bizonyítandót már bebizonyítottak veszi, amaz a munkát az elején kezdi, emez a hátulján.

Most lássuk részletesebben e két módszert, az ugor-magyar theoriának adván az elsőseget, a régiség iránti tiszteletből.

Az ugor-magyar theoria egy elméleti általános tételen alapszik, ezen, hogy «a magyar nép: finn-ugor». T. i. egész nemzeti-ségére nézve (nyelv, ősvallás, a legtágabb értelemben vett társadalmi élet) finn-ugor, vagyis egy ugor nemzet, a finn-ugor néptörzs egyik tagja. Hogy quo jure állíthatta fel és vehette principiumnak e tételt, valóban nem találhatjuk meg realis alapját; már pedig mégis csak kellett valami okának, valami motivumnak lenni, mely által erre jogosítva érezte magát. Őszintén megvalljuk, hogy elégséges okot, beszámítható alapot nem találunk; mert hiszen ilyenek csak nem vehetjük a tulajdonképpeni motivumot, t. i. *tisztán az ész önkényét, a gondolkodásban az ú. n. subjectiv áramlat aktivitását*, mely annyi kárára volt úgy a philosophia, mint az egyes tudományok fejlődésének s melynek alapúl becsempészését már többször észrevették és kimutatták. Már pedig az ugor-magyar theoria tulajdonképpeni alapja az, a mi a metaphysikaé, hogy az

ész tudja mit csinál, helyesen tesz úgy, a hogy tesz, igazolja saját magát; ha az ész azt mondja: a magyar nép finn-ugor, akkor a magyar nép finn-ugor.

Mindenképen szeretnék valami számbavehetőbb, legalább realis alapot találni e theoriának; de az is, a mivel támogatására lennénk, éppen oly hiábavaló segédeszköz. Talán azt lehetne alapnak venni, hogy régebben csakugyan találtak bizonyos fokú megegyezést a magyar és ugor *nyelvek* közt és inductive ki is mutattak ilyen jelentékeny mennyiségű közösséget; ennél fogva ezen elégtelen inductiót általánosították, bizonyos megegyező részekből az egésznek azonosságát következtették; a mihez hozzájárult az a téves felfogás is, hogy nyelv és nemzetiség vagy inkább eredet fedezik egymást, és így: a magyar finn-ugor nemzetiségű. — Ez az alap azonban szintén olyan ingatag, tarthatatlan, mint az előbbi; mert itt is tulajdonkép ama subjectiv áramlat káros befolyása az elhatározó; azt a kis alapot, mely legalább mégis *realis*, elhagyja és néhány tényből kigondolja, megteremti a többi tényeket. Az a bizonyos fokú egyezés a magyar és ugor *nyelvek* között realis alapra támaszkodik; de annak alapja, hogy az egész magyar nyelv (az idegen elemeken kívül), sőt a magyar nép általában, finn-ugor eredetű, ennek alapja tisztán az önkény, az, hogy az illető tudósok *úgy gondolják*, mert nincs benne logikai ellenmondás. De hiszen abban sincs logikai ellenmondás, hogy a magyar nemzet zulu, és még sem hisszük el.

Egy szóval tehát van egy bizonyos alap, melyre az ugor-magyar theoria helyezkedik, vagy inkább van egy általános tétel, melyből deductio útján leszarmaztatják a theoriát. Azonban ez a tétel nem axioma, nem általános igazság, már pedig a deductio csak akkor helyes, ha ilyen principiumból indul ki. Mindamellett a finn-ugor theoria a tételét mintegy a-priori-nak veszi; de ugyan lehet-e a priori az, hogy: «a magyar nép finn-ugor»? ugyan kivel született ez az igazság? Mi azt hisszük, hogy egy olyan tétel, mely valamely nép eredetét vagy rokonságát fejezi ki, csak a-posteriori. Most azonban vonatkozunk el azon alaptétel belső értékétől s arra fordítsuk figyelmünket, hogy miként épül fel subj. és deductiv módszerrel a theoria.

Eltekintve itt a realis alapon létrehozott helyes eredménytől, az ezen kívül (még tetemesen nagyobb téren) alkalmazott módszert vegyük szemügyre.

Az ugor-magyar theoria eljárása, módszere tehát az, hogy «a magyar nép finn-ugor» alaptételből deductive megcsinálja azon tényeket, melyek a közös eredetet és rokonságot képezik. Az eljárás formulája a syllogismus, melynek főtételét ez az alaptétel képezi s a melyből tehát az következik, hogy «a magyar nyelv finn-ugor», a miből ismét az következik, hogy a magyarnak csak dialecticus eltérése van az ugor nyelvektől és így a szók, alakok bármily eltérők, a jelentések bármily elütők, a kapcsolat, a fejlődési haladás szükségképpen kimutatható. Így a nyelvre vonatkozólag a hangváltozásokat, a fogalmi fejlődést, módosulásokat e syllogismus alkalmazásával magyarázza meg.

Vizsgáljuk meg a hangváltozásra vonatkozó törvényeket.¹⁾

Mínthogy a magyar nyelv: ugor, a *bizni* pedig magyar szó, tehát a «bizni» egyszersmind ugor; vagyis *bizni* = ugor *maksi*, *maksa*, *makse* (adni, fizetni).²⁾ Az igető tulajdonkép *bi-* és *ma-*; a *biz* régebben *b_sjz*, illetőleg *b_sjzo*, a mi tökéletesen az, a mi az ugor *maksi*; mert az ug. *m* a magyarban *b*-re, a *k* pedig *j*-re, az *s* meg *z*-re változott. Hogy a *biz* csakugyan *b_sjzo* volt, a syllogismusból, illetőleg az ug. *maksi*-ből következik, tehát quod erat demonstrandum.

Erő = ug. *ńogre*, *kjüura*, *jürkeü*³⁾ (erő, erős, vastag). Ezen ugor szók úgy egyeznek egymás közt, hogy az *ń* az *ng* helyett, ez pedig a *g* helyett áll, mely *kj*-vé, majd *j*-vé gyengült s az alaptétel értelmében, a syllogismus szerint, a magyarban már el is vészett. Továbbá az ugor *o*, *üu*, *ü* lett a magyarban *e*; a *gr*, *rk* lett *r*, az *e*, *ü*, *eü* pedig *ö*; és így az *erő* a *g_sng_sr_s* — *g_sgr_s*, vagy *ń_sng_sr_s* — *ń_sngr_s* alapalakból származott. Q. e. d.

Beteg = ug. *riš* (beteg lenni), *vit* (szenvadni), *vika* (vitium physicum et morale), *viko-* (vitum sentire).⁴⁾ Az igetőhöz csak *be-* tartozik, de régebben volt még egy *j* is, tehát *b_sj*, mert az ugor *vik* tőnek meg kell felelnie, még pedig úgy, hogy az ug. *k* a *g-n* át *j*-vé

¹⁾ Bizonyos finn-ugor és török hangok jelölése így történt: *s* = magy. *sz*; *ś* = *s*, *ć* = *cs*, *ź* = *zs*, *ǰ* = *ds*, *ń* = *ny*, *χ* = *ch*, *γ* = *lágú g* (*gh*), *ń* = *ng*, *d'* = *gy*, *t'* = *ty*, *ś* = *szj*; *o* = bizonytalan alhangú vocalis; *ü* = ilyen felhangú vocalis.

²⁾ Budenz, «Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár» 457. l.

³⁾ Budenz, MUG. Ö. Sz. 796. l.

⁴⁾ U. o. 454. l.

lett a magyarban. E $b_{,j}$ töhez aztán, úgy mint az ugorban ri -hez $ś$, $śk$ frequentatív, úgy emehhez t momentan képző járult: $b_{,j}t$, melyből a j eleste után: bet s $beteg$ állott elő. Mindez következik az alaptételből, tehát q. e. d.

Id, üd, egy (ezekben: id-nap — ünnep, üdvös, egyház) = ug. *čavdes* (ganz, heil).¹⁾ A magyar szóból a *č* elesett, az *a* pedig *i, ü* lett, a *vd* = *d*, az *es* meg semmi. Tehát q. e. d.

Idő = ug. *entäp, ěndep* (öv).²⁾ Az alaptétel értelmében kell, hogy ug. *en* = magy. *i*, ug. *t, d* = magy. *d*, ug. *äp, ep* = magy. *eve*; tehát *idő* régen: *ideve*, vagy inkább *endeve*. Q. e. d. (Bizony sajátságos endeve-k jártak, mikor még így beszéltünk!)

Nyargal Molnár Albertnél *jargal* = ug. *karkaja, kurquž, kor-goš*.³⁾ Hogy ezek egyezhessenek, úgy csinálta ki az ugyar-magyar theoria, hogy az ugor alapalak *garga*, illetőleg *g,rg,* volt, mely, hogy ez említett ugor szók létrejöhessenek, *k,rg,* — *karga* lett, a magyar szó kedviért pedig *ú,rg,*; amazokhoz aztán *ž, š*, emehhez pedig *l* frequ. képző járult. Q. e. d.

Fü = ug. *pälve, päula* (hótól mentt hely, hótól szabad pázsit).⁴⁾ Ámbár ezek nem egyeznek, de nem marad egyéb hátra, mint az, hogy a magy. *fü* régen *fül*, illetőleg *füle*, vagy ha akarom *fülve* volt, ez aztán már, ha átesünk a *p-f* és *ü-ü* cserén, könnyen egyezhetik az ugor szókkal. Q. e. d.

Stb. stb. ad infinitum. Az általános tétel meg van s rendületlenül áll, mint a Sion hegye és ebből deductive le lehet származtatni az egyes nyelvbeli tényeket, a legrészletesebb hangváltozásokat. Az nem baj, ha első tekintetre nem egyeznek is a magyar és ugor szók, a tudományos ész kitalálja, hogyan kell nekik régibb alakot csinálni, mely aztán egyeztethető legyen. E theoria az észből veszi a hasonlítandó tárgyat, a minék létezését igazolni fölösleges, mert az ész önmagát igazolja. Így az általánosból lekövetkezteti a részleteket; de mi úgy vesszük észre, hogy:

Qui variare cupit rem prodigialiter unam,
Delphinum silvis adpingit et fluctibus aprum.

¹⁾ MÜg. ÖSz. 807. 1.

²⁾ U. o. 808. 1.

³⁾ U. o. 408. 1.

⁴⁾ Id. h. 545. 1.

Szintígy következteti az alaptételből a fogalmak módosulását, fejlődését a magyar és ugor nyelvek között.

A magy. *nyáj* szónak fogalmi rokonai a *hús*-t jelentő ugor *ńogo, ńgul, jaj* szavak.¹⁾ A fogalmi összeköttetést ki lehet magyarázni, mert ha nem lehetne, hogyan volna akkor a magyar: ugor nyelv s mi haszna volna különben az alaptételnek? T. i. a *hús* fogalma *testté* változott, ez pedig átment az *anyagtömeg* fogalmába, a mi aztán a *vastagság* fogalmára módosult, tovább a *teljesség sokaság*, — *nyáj* fogalom származott le. Q. e. d.

A *reg, reggel* fogalomnak megfelel az ugorban a *sötétség, köd, homály*²⁾; mert *fölvehetjük* (ha muss sein, vagy akarjuk), hogy a *reg* eleinte azt jelenté, hogy szürkület, sötétség, tehát így egyenlő az osztják *rińim* mel. Q. e. d.

Az *út* tulajdonképpeni jelentése *szél, ventus*; ³⁾ mert eleinte az *út* = Reise, Fahrt, a mely fogalom a *haladó mozgásból* lett, ez pedig az *erős haladás*, rohanás, továbbá *légáramlás* fogalmának származéka, és így változott az ugor *szél* fogalom a magy.-ban *úttá*, a mit az is bizonyít (!), hogy *fölvehetünk* egy magy. *úto-* (vehi, proficisci) ígétőt, melynek ragozása lenne: *útok, útasz, útik?* (Vagy talán nem ik-es?)

Az *iktatni* (régén: *joktatni*) fogalom a «*fluere, currere*» alapfogalom újabb módosulata.⁴⁾ Ugyanis az ezt jelentő ugor *jog* = m. *jok, joz* = folyni; ha ehhez momentán *t* járul, így is csak azt jelenti: folyni. E fogalom így változik: könnyen folyni, akadálytalanul haladni, gyorsan mozogni, azután: járni, menni, elmenni valahova, eljutni; most már a *jok-t*-hoz járul factitiv képző *t* s így *jokt-at* = pervenire facere, mittere s végre: mintegy közbeszürni, közbeszöni, beléállítani, vagyis iktatni. Mert csak ilyen okoskodás mellett lehet ug. szavakkal egyeztetni s ha tényleg nem is volt meg e fogalmi processus, az alaptételből deductive következik. Q. e. d.

A *dagadni* fogalom tulajdonképpen annyi, mint *nyomulni, benyomakodni*, vagy *bedugni*.⁵⁾ Kétségtelen, mert van az észtben

¹⁾ MÜg. ÖSz. 402. l.

²⁾ Id. h. 649. l.

³⁾ Id. h. 869. l.

⁴⁾ Id. h. 156. l.

⁵⁾ Id. h. 261. l.

egy *tungi* szó «nyomulni, benyomakodni» s a mordvinban *tongindî* «dugni» jelentéssel. Q. e. d.

Az *érett, ért* (pro, propter) névutó fogalma is az *oldal, határ, vidék* fogalomból keletkezett,¹⁾ mert vannak az ugarságban ilyen jelentésű szók s így azt kellett jelentenie: mellett, oldalánál, irányában, vidékén, úton stb., míg végre a mostani jelentéshez jutott.

A *bűn* az ug. *adni, eladni* fogalomból fejlődött.²⁾ «A magyar nyelv finn-ugor» alaptételből következik, hogy az ug. *mī, miji, myō* (adni, eladni) szóknak legyen analogonja a magyarban. De mint-hogy nincs, önként következik az észből, hogy a magyarban is van egy *mij* igető, melyhez *n* moment. képző járult s e *mij-n-ni*, vagy *müj-n-ni* azt jelenté: adni, eladni; e szóban az ug. *m* a magyarban *b*-vé lett, a *j* pedig kiesett s így lőn *bűnni* = adni, fizetni jelentéssel, mely azonban ma már nincs meg, csak causativuma *bűntetni*, vagyis: eszközölni, hogy valaki bűn-t kövessen el, azaz adjon, fizessen. Így igazítja helyre a nyelvtudomány a társadalmi és ethikai vastag tévedéseket! A törvényszéknek többé nem szabad elítélni a *bűnös*-t, mert hiszen ez nem lopott vagy gyilkolt, hanem inkább fizetett az illetőknek!

«Elég . . . a példa fáj». Így megy ad extrema.

Tudjuk, hogy a subjectiv módszer, vagyis a metaphysikus az ismereti anyagot a subjectumból veszi, a helyett, hogy a tényeket figyelné meg s ezeket a saját teremtményeit, hypothesiseit, nem igazolva, tényeknek veszi. Látjuk, hogy ugyanígy jár el az ugor-magyar theoria. A hasonlítandó szót maga csinálja, pl. az időnek *endeve* alakot ad (a mit azonban nem tapasztalat, vagy megfigyelés adott, mert ez nem tény, sohase létezett) s ezt egyezteteti *endep*-pel. A *fű*-nek megcsinálja a *fűl*, illetőleg *fűlve* alakot, de nem tudja igazolni, hogy ez tényleg így volt. Azt mondja, hogy *reg* azt jelentette sötétség, de miért nem bizonyítja be, hogy tényleg azt jelentette?

De ez még nem minden; ennek az eljárási iránynak folytatása, culminatiója is van. A következő mutatványokból még inkább kiténik, hogy nem létező szó hasonlítottat nemlétezőhöz, s tulajdonképen ezt a részt nem lehet ugor s magyar nyelvhasonlításnak nevezni, mert nem olyan szókat hasonlít, melyek a magyarban és ugorban

¹⁾ MUG. ÖSz. 794. l.

²⁾ U. o. 476. l.

meg vannak, vagy meg voltak, hanem a melyek csak ki vannak gondolva. Itt már tehát nem ugor s magy. szókkal van dolgunk. Lássunk néhány példát ezen ismeretlen nyelvekből.

A *szejme* szó (valamelyik nyelven azt jelenti splendor, splendidum) analogonjai a *töngdi* (fehér, halvány), *tügedü* (signum) *tügejü* (Spitze, Oberfläche) stb. Magyarra fordítva a *szejme* = *szin*, ugorra fordítva emezek: votj. *tödi*, finn *tähte*, osztj. *taj*, *tej* lesznek.¹⁾

A *tanga* szó a *tenge*-nek csak alhangú változata. Mindkettő (állítólag) ug. alapszó; amabból származik a magy. *tangamal*, emeből az ugor *taka*, *taga* (posticus) és magy. *teg*-(nap). Látni való, hogy az ugor-magyar théoria ismeretlenről halad ismeretlenre; a *tanga*-t egyeztetni a *tenge*-vel, midőn egyikről sem lehet tudni, hogy mi az? hogy létező-e? A mit nem ismerünk, azt nem lehet olyan valamihhez hasonlítani, a mit szintén nem ismerünk. — E theoria szerint azonban a magy. *tanga*-*ma*-*l* = távol.²⁾

Mint hogy a magy. *gyúlad*, *gyújt* és *nap* nem egyezik az ugor *tori*, *tulís*, *tója* (tavasz), *šokšo* (meleg) stb. szavakkal: ennél fogva úgy csinálja meg az ugor-magyar theoria, hogy a *nap* régebben *nob*, még előbb *dob* (*d_ob*) *t_ob* és *t_ov* volt; a *gyúl*, *gyújt* gyöke pedig *gyop*, előbb *d'or*, *dov*, *tob* és *t_ov* s természetesen az ug. szóké is *t_ov*, így már aztán egyezik mind a három.³⁾ Az elmélet szép, csak az a hibája, hogy nem igaz, hogy lehetetlen bebizonyítani.

A magy. *nagy* szónak látszólag semmi köze az ug. *mod*, *modes* (Oberer, vornehm) és *modde* (multus) szókhöz, de azonnal egyezőknek találjuk, ha a magyarnak csinálunk egy *n_ond_o* (nando?) alakot, mely már megfelelhet az ug. *m_ond_o*-nak, s melyből a *nád*, —*nad_o*, —*nad*—*nad*'—*nagy* processuson levezethető.⁴⁾

A magy. *-nak*, *-nek* genitivusi ragot úgy lehet egyeztetni a lapp *neika* (recte ad, gegen, zu), ug. *ner*, *nir* *nenü* (orr, előrész) szókkal, hogy a *nak*, *nek* régen *nürk* volt, illetőleg a *n_or_o* töből származott. — Tehát e sajtáságos subjectivismus kigondol a birtokot jelentő particulának «orr» jelentést és *noro* alakot, a mit aztán minden fennakadás nélkül lehet egyeztetni a másik csinált s szintén «orr» jelentésű *n_or_o*-vel.⁵⁾

¹⁾ MUg. ÖSz. 298. l.

²⁾ U. o. 191. l.

³⁾ U. o. 187. l.

⁴⁾ U. o. 389. l.

⁵⁾ MUg. ÖSz. 396. l.

Tehát nemcsak a költészetben, hanem a nyelvhasznításban is érvényesíthetők Vojtina szavai öccséhez:

«Te mindig olyan szót válassz, vagy csinálj,
A mit ne értsen János, vagy Mihály.
Legjobb ha tenmagad sem érted azt,
Igy legalább soha fel nem akadsz.»

Az ilyen módszerrel, mikor a kutató saját kénye-kedve szerint bánik a tárggyal; mikor tulajdonképpen azt fejtegeti, a mit maga csinál; mikor nem szabja magát meglevőkhez, realisakhoz: nincs olyan képtelenség a világon, a mit ilyen módszerrel be nem lehetne bizonyítani. Az ilyen módszerrel össze lehet hasonlítani a magyart az azték vagy eszkimo nyelvvel és lehet a magyar nemzetet Amerikából vagy Grönlandból származtatni. Ezzel bebizonyítható, hogy pl. a magyar *hajó* fogalmi s hangtani tekintetben az azték *tatlí* (atya) származéka; mert az azték *t* a magyarban *h*-vá, a másik esetben *j*-vé lett, az *l* kiesvén, a végső *i* és *ó* közt nem forog fenn nehézség. A fogalmi összekötetés pedig ilyen forma: az atya, mint a család fentartója, szokott halászni hajóval, ez volt rendes foglalkozásának eszköze, vagy inkább járműve s a reális együttlét képzettársulásra vezetett, az *atya* és *hajó* fogalom mintegy összeforrott, úgy, hogy a mi a régi aztékban *atya* volt, a magyarban ma már *hajó*. Ez a származtatás éppen úgy megállja helyét, mint pl. a *szin*, *fű*, *bűn* stb. stb. magyarázata.

Az ugor-magyar theoria alaptétele következtében tehát a magyar nyelv ugor dialectus, és mint ilyennek semmi köze egyéb nyelvhez, nincs a törökhöz sem, noha ebben — a többek közt — vannak olyan jelentékeny számú szók, melyek éppen oly közel állanak a magyarhoz, mint az illető finn-ugor szavak, úgy, hogy az egyezést mindkét részre lehet vitatni. Azonban az ilyeneket az ugor-magyar theoria non ens-nek tartja; ezeknek, ha még annyira egyezők is, semmi közük a magyarhoz, mert ha a magyar nyelv finn-ugor, akkor finn-ugor s nem más! Egy kis illustratio nem árt meg.

A magyar *akadni* analogonjai az ugor *takistu*, *tügep*, *tagarla* stb., de az képtelenség, hogy a török *takmak*, *takinmak*, *tokunmak* szavak számba jöhessenek; ezeknek nincs joguk hasonlóknak lenni. Anathema esto!

Az *arasz*-nak megfelelhet a vogul *tarqs*, de a török *karis*

nem. — Kétségtelen, hogy a *cselekedni* = ugor *hüüli*, tehát a tör. *čalkamak* hiába van a világon!

A *csukni* szónak édes testvérei az ug. *tukki*, *tupki*, hogyan lehetne hát egyezőnek találni a tör. *tukmak*, *tuktamak* szavakat?

Az alaptétel értelmében az *emni*, *emse* csak az ugor *ime*, *em*, *nimal*, *emü*, *eü* szókkal egyezhetik, de a török *emmek*, *ene*-vel nem; mert az nincs az alaptételben, hogy a magyar nyelv török volna.

Ki hinne el olyan zöldet, hogy az *erdő*-t lehetne hasonlítani a tör. *or*, *orman* szókhöz, mikor az ugor *ari*, *arat* a megfelelője?!

Az *ész* szó szintén ugor eredetünk mellett tanúskodik; mert egyezik vele az ug. *os*, *es*, *oż*; de hogy a törökben *es*, *is*, *us* van, az mit sem bizonyít.

Szintén az ugarság fele gravitál a *gyomor* szó is; mert analogonja az ug. *numir*, *úamr*, mely mellett természetesen semmi a tör. *jumru*.

A *habot* éppen ily kevéssé szabad egyeztetni a tör. *kum*, *kompai* szókkal, mert ugor eredetű, a mit bizonyítanak a *kump*, *žump* szavak.

Mindez azonban nagyon természetes az ugor-magyar theoria szempontjából; mert az a tétel, hogy a magyar nyelv: finn-ugor, a-priori bizonyos és így deductióval szükségképpen le lehetne vezetni, vagy inkább következtetni az egyes eseteket; az alaptétel pedig már magában véve kizárja azt, hogy török analogiák létezhessenek. Ennél fogva szintén semmit sem ér az, ha bizonyos török szók nagyobb és közelebbi rokonságot mutatnak, mint az ugor analogonok. A mire nézve épületes tanulást meríthetünk a következőkből.

A magy. *bog* ugor szó; testvérei *bugil*, *pung*, *puka*, *panga* stb.; bár a törökben is vannak ilyen hasonlíthatatlan szavak: *bag*, *bogun*, *bugul*, *bagla*, stb.

A *boszú*, *boszankodni*-val egyezik az ug. *puoše*, *puošak*; míg a tör. *bošuk*, *boši*, *bosanmak* nem jöhet tekintetbe.

A *dugni* ugor eredete mellett szólnak: ug. *tongi*, *tunke*; mert a tör. *tiknek*, *dikmek* csak véletlen találkozás.

Az *egész*-nek olyan analogonjai mellett, minők az ug. *šenk*, *senhl*, — lenézi az ember a tör. *egis* *ögüš* szókat.

Az *ék* világosan mutatja, hogy = ug. *jänk*, *lunk*, *liz*; téves volna tehát holmi török *ek*, *ik* szóra gondolni.

A *gyök*-nek ugor *juure*, *jekur* analogonjai mellett vétek volna a gyaur török *kök* szót egyezőbbnek tartani.

A *szép* fogalma ugor-magyar közös cultura fejleménye, mert imhol az ug. *čabbe* és *hyvä*; míg a török máshol tanult æsthetikát az ő *söb*, *süb* szavaival.

Az *ányg* (dialectice *gyánygi*) szó is mutatja, hogy a családi élet első stadiumában ugorok közt éltünk, mert e szavunkat az ugor *añe* mellől hoztuk, és így figyelmet sem érdemel a török *jengi*, *engi*.

Ahhoz pedig már vakság kell, hogy valaki a *büz* testvérének ne az ug. *mütü* szót tartsa, hanem a tör. *pis*-t.

Éppen azért egyeznek a finn-ugor szók a magyarral, mert kevésbbé egyeznek, mint a török analogiák; mert az összehasonlító nyelvészet (subjectiv módszeren alapuló) elvei szerint a hasonló szavakat nem szabad hasonlítani; hogy valami rokon legyen, arra a legfőbb kellék, hogy minél távolabb álljon. Ilyen felfogás mellett csakugyan jogosult, hogy a magy. *id*-del nem egyezhetik a tör. *id*, *it*, mert ezek (hangra s fogalomra nézve) egészen azonosok, hanem a lapp *čavdes*; ép oly kevésbé hasonlítható a *szin*-hez a teljesen megfelelő tör. *sin*, mert az ugor *töde*, *täfte* stb. eltérései mutatják éppen az azonosságot. V. ö. a *hajó* és azték *tatlí* viszonyát.

Még két jellemző sajátására mutatunk e nyelvészeti módszernek. Már tudjuk, hogy a deductioval mindent ki lehet magyarázni s hogy az alaptétel szerint a magyar nyelvet egyáltalában nem lehet a törökhöz hasonlítani; a magyar és török közt olyan viszonyt, mely származási közösségre mutatna, a-priori nem szabad megengedni; tehát e kettő között nem lehet hangtani vagy fogalmi rokonságot keresni, ez csak az ugor nyelvek privilegiuma. Pl. a magy. *hat* számnév nem egyeztethető a tör. *altí*-val, mert a magy. szóban nincs *l*, e kettő tehát nem lehet azonos. Igen, de a čuvaš *otmil*-ban (hatvan) sincs *l* s ez mégis ugyanaz, a mi a köz török *altmîš*. — A *homlok* nem lehet rokona a tör. *kamak* szónak, mert emebben nincs *l*; de a *hom(lok)* = ug. *kulm*, *zulum*-mal, pedig a *hom*-előrézben nincs *l*, vagy *lu*! — Az *orr* egyáltalában nem egyezik a tör. *borun*-nal, mert emez consonanson kezdődik és a végén *un* képző is van. Azonban megfelel az ug. *turpa*, *tírva*, *türevő*, *sírpi* szavaknak, pedig ezek is consonanson kezdődnek és képzővel végződnek! Az megengedhető, hogy a magy. szóból elesett az ugor

kezdő consonans és a képző, de az nem, hogy éppen így eleshetett a török *b* és *un* is. Óh, mennyi philosophia! — Az *ég* fogalma nem jelentheti, alapjában véve azt, hogy «világító test, világos tér» (tör. tang, tangri), hanem azt, hogy «szag, illat, pára» (ug. henke, hing stb.).¹⁾

Végül nagyon jellemzi e módszer deductiv voltát s azt az álláspontot, hogy minél szűkebb körben (finn-ugorság) igyekezik mozogni, hogy az alaptételre s deductióra a tények sokasága zavarólag ne hasson; mondjuk, nagyon jellemzi ezt amaz eljárás, melylyel helytelennek s meg nem engedhetőnek nyilvánítja még azon esetet is, ha a magyar és török között éppen az a viszony áll fenn bizonyos hangtani dologban és fogalmi rokonságban, a mi a magyar és ugor között; vagyis ha egy és ugyanazon szó a törökben van meg, az nem egyezhetik a magyarral, hanem ha az ugorban megvan, ez már tökéletesen megfelelhet. A *tegnap*-beli *teg* alapszó egyeztetését a tör. *tön. tün, düñ*-vel helytelennek tartották (talán azért, hogy a *g* nem váltakozhatik *n, ñ*-vel), de a *zürjénbe átment török tön* (mert az ide vonható ug. *taka, taga, taannoin* szavak nem egyeznek vele), mivel ugor eredetűnek tartják, megengedi a *teg*-vel való egybevetést; most már válhatik az *n g*-vé! — Szintén ez az eset fordul elő a *dij* szónál, melynek a tör. *dij, dej, (dejmek)* szavakkal egyeztetését nem fogadták el; de minthogy a mordvin *toj* szót (mely szintén törökből kölcsönzött) ugor eredetűnek veszik, ilyen alapon már azonosítják a magy. *dij*-jal!

Így az ugor-magyar theoria bizonyítja(?!), hogy a magyar nyelv (a benne levő idegen elemeken, kölcsönzött szókön kívül) ugor dialectus. Ismerjük már azt a módszert, melylyel ilyen eleve fölvetett tételeket be lehet bizonyítani, a melyhez első kellék az, hogy a valóságot, a tényeket ignoráljuk és saját képzeletünk szerint bánjunk el gondolatainkkal. Ha az ugor-magyar theoria a nyelvre vonatkozólag mellőzte az életet, a valóságot, még inkább látjuk ezt annak bizonyításában, hogy a magyar nép nem csupán nyelvére, hanem egész nemzetiségére nézve finn-ugor, vagyis, hogy finn-ugor eredetű. Lássuk, hogy honnan veszi az erre vonatkozó bizonyítékokat? Akár azon tényt, hogy a magyar nyelv bizonyos része ($\frac{1}{3}$) rokonságot mutat az ugor nyelvekkel, vitték át az egész nyelvre, sőt a nemzetiségre, származásra; akár azt a tételt állítot-

¹⁾ MUg. ÖSz. 165. 1.

ták föl eleve, hogy a «magyar nép finn-ugor»: mindkét esetben tisztán, önkényen alapszik theoriájok. Mert bizonyos fokú nyelvi rokonságból még semmi egyéb nem következik, mint bizonyos fokú nyelvi rokonság. Legyen pl. két tárgy, egyik összetett, még pedig 12—20—40 elemekből, a másik pedig egyszerű s 12 elem-ből; ha e két tárgyat összehasonlítjuk, csak azon eredményre jutunk, hogy egy részben, t. i. a 12 elemben, egyenlők; de ebből nem következik, hogy ez utóbbi amannak 72 elemével is egyenlő. De az ugor-magyar theoria ilyen matematikai pontossággal járt el a magyar nemzet eredetének meghatározásában; kimondta, hogy mivel kétszer kettő egyenlő négygyel, tehát huszonnégygyel is egyenlő!

Az eredet meghatározásában úgy bánik el az ugor-magyar theoria az illető népekkel, mintha ezek abstractumok, valami gondolatok volnának s nem valóban-létezők, bizonyos feltételekhez kötöttek s bizonyos okoknak okozatai. A helyett, hogy az illető népek életét, mivoltát megvizsgálná, tehát a megfigyelést alkalmazná és inductive összegyűjtené azon tényezőket, a mik e népeket azzá teszik, a mik: a helyett az általános tételből lekövetkezteti, hogy a magyar nép: ugor, mert az benne van a föltételben. Esze ágában sincs, — hogy ilyen csalékony bizonyítékoknak higgyen, melyek a valóságban nyilatkoznak; — hogy a történelem (historikusok, geographusok, utazók) tanúskodására és a természet törvényeire támaszkodják. Hiszen ha ezt tenné, ezzel megdöntené az alaptételt, tönkre tenné deductiója érvényességét. Tehát csupán csak arra szorítkozik, hogy kimondja a magyar nép ugor eredetét, illetőleg következteti a föltételből, vagy a subjectumból. De ha a «magyar nép finn-ugor» tételt a valóságra alkalmazzuk, ha szembe állítjuk vele az ősvallás és a legszélesebb értelemben vett társadalmi élet tényeit: akkor megszűnik érvényessége; mert hiszen az a egyszerű elmélet nem arra való, hogy a durva valóság biráskodjék érteke fölött. Ez tudományos elmélet, ezt az ész igazolja, s ha a durva valóság nem alkalmazkodik hozzá, az nem ejt rajta csorbát, a realitás van elhibázva. Hiszen mi köze a tudománynak az élethez, a valósághoz?!

Szóval, a magyar nép: finn-ugor, s ha a magyarok ősvallása, primitív életmódja, foglalkozása, harczmodora, (mert a magyar harczolni is szokott), alkotmánya, egész primitív culturája, történeti szerepe, vagyis ön érvényesíthetése a történelemben stb. nem

egyeznek a finn-ugor népekével, ám lássa! erről a theoria nem tehet. Ez megenged csodákat, áthágja a természet törvényeit, homlokegyenest ezek ellen működik. Szerinte a magyar nép éppen olyan körülmények között jött létre, ugyanolyan okok okozata, mint az ugorok; minden tulajdonságai egyenlők azokéval; egész mivoltja finn-ugor. E theoria szerint a magyar nép — mely, közben legyen mondva, a történelmi tudás óta kiválólag harcziának állittatik; mely Francia- és Spanyolországig dűlva-pusztítva egy századig rettegésben tartotta Európát; mely a keresztes hadjáratokig nem tudott lemondani féktelen nomád életéről; mely Nagy Lajos és Mátyás alatt oly óriási birodalmat alkotott; mely megvédte Európát s a keresztyénséget a törökség és iszlam uralmától; mely a vele szövetséges nemzet lételét is biztosította, akarom mondani, fentartotta stb. — mondjuk: ez a magyar ugyanaz, a mi a csendesesen halászgató s vadászgató vogul, osztják, votják, lapp stb.! ugyanazon természeti okok ugyanazon okozata, szóval egész mivoltja teljesen azonos az említett népekével. Az ugor-magyar theoria értelmében bármily nép — függetlenül az őt alakító természeti viszonyoktól s általában a népek fejlődésének föltételeitől — mindenféle módon érvényesítheti magát a történetben, társadalomban. Nagy Sándor az eszkimókkal is megalapíthatta volna óriási birodalmát s Hannibál bizonyosan meggyőzte volna Rómát, ha szamojédekből állott volna hadserege! De már ennek hallatára «Romani tollent equites peditesque cachinum».

Legvilágosabban fejezik ki az ugor-magyar theoria e pontját a következő sorok: «1864-ben a «Vogul föld és népe» cz. munkámban igyekvém a magyar nemzet külső viszonyait és történelmi fejlődését rajzolni. Alig lőn hatása . . . Hátha még azon nyelvtanulmány holmi «csiri-biri» népecskékkel foglalkozik s nem világbíró Attilával és Csengiszkánnal! Hogy ezek seregeit talán épen ama csiribiri népecskék teheték, eszébe nem jut a balvéleménynek».¹⁾

Risum teneatis! — Attila és Dsingiz seregét *népek* tették ugyan, de nem *csiribirik!* Tehát az ugor-magyar theoria hívei meg vannak győződve, hogy azon történelmi szerepnek, melyet a magyar vitt Európában, éppen úgy megfeleltek volna a jámbor életű votjákok, osztjákok vagy lappok! Mi ellenben azt hiszszük,

¹⁾ Hunfalvy P. A Kún- vagy Petrarca-Codex, 32. l.

hogy állhatott volna I. Napoleon az ugor nép élére, — rénszarvasoknál egyebet nem fogott volna.

Tehát az ugor-magyar theoria azt, hogy a magyar nép finn-ugor nemzetiségű, nem bizonyítja, talán nem is akarja, tényekkel. — Azt, hogy az ugorban is meg van az alliteratio és parallelismus a költészetben, a közös eredet bizonyítékául hozza fel; mert ezeket nem vettük sem a szlávoktól, sem a németektől (dicséretes dolog, hogy a baszkoknál, vagy zuluknál nem kutatja), tehát ugor eredetű.¹⁾ Az elmélet szépen hangzik, de a tények megczáfolják; mert mind az alliteratio, mind a parallelismus sokkal tökéletesebben megvan a törökségben, s így ennek megvonta az ugorban is, nem tanuskodhatik ugor eredetünk mellett.

Látható, hogy az ugor-magyar theoria, subjectiv és deductiv voltához híven, nem azt teszi, hogy a nép mivoltából megmagyarázná eredetét, hanem mintegy *megteremti* magát a nemzetet nyelvével, hitével s társadalmával együtt. Nem fél-e, hogy úgy lakol meg mint Sisypthus, a miért az istenség dolgába avatkozik?

A mit pedig a magyar nyelvből még ilyen módszerrel sem lehet ugor eredetűnek tartani, az idegen, kölcsönzött elem; a mi nagyon természetesen következik az alaptételből. Mivel tagadhatatlan, hogy vannak török elemek nyelvünkben, kimondja e theoria, hogy ezeket kölcsönöztük a törökségből; még pedig egyrészt a čuvašból, vagy čuvašos kabarból, másrészt a besenyő-kúnból. A čuvašból vettük azon szavakat, melyekben *r* felel meg a törökség *z* hangjának, mert ezek a čuvašban is ilyen alakúak. Ezek a következők: iker, ökör, tör, tar, borjú, térd, karó, gyűrű, ír stb. A tarló es körtve szokat a besenyőből, a többieket a kúnból vettük.²⁾ — Jegyezzük meg jól e kölcsönzési theoremat. A magyarban levő török elemeket (már t. i. a mennyit ilyenekül elismer e theoria, körülbelől 160 szó!) a čuvašból és a besenyő-kúnból vettük, így hangzik a tétel, mely azon alapszik, hogy néhány a magyarban meglevő török eredetű szó az *r* hangra nézve egyezik a čuassal s azon, hogy a besenyők és kúnok a magyarságba olvadtak; különben az alaptételből van deducálva.

¹⁾ Hunf. Magyarorsz. Ethnogr. 256. l.

²⁾ Hunf. P. A Petrarca-Cod.

Azonban — mondja az ugor-magyar theoria — sokkal nagyobb hatása volt a szláv nyelvnek a magyarra; mert lám ebből 956 szót vettünk át. Tudja, hogy e szókat nem lehet ugor eredetűnek tartani, tehát *mind* elfogadja szláv eredetűnek. De milyen alapon történik ez? Mert hallotta, hogy ezek mind szláv eredetűek, utánna mondja, hogy azok. E könnyen hívőségnek egyik, mellékesebb oka az, hogy e 956 szót Miklosich jelölte ki a szlávból kölcsönzöttékül. «Miklosich kitűnő szláv nyelvtudós, állításaiban bízni lehet. Van ugyan a felhozott 956 szláv szó között olyan is, melyet az irodalmi nyelv nem ismer, de ő mindig urát adja». ¹⁾ Elismerjük, hogy Miklosich kitűnő *szláv* nyelvtudós, de ebből helyes logikával lehetetlenség azt következtetni, hogy egyszersmind török-tatár és mongol nyelvtudós is. S éppen ezért, mert nem uraltaji nyelvtudós is egyszersmind, nem tudja, hogy mi van meg és mi nincs a törökségben vagy mongolságban; és így történt, hogy számtalan eredeti török vagy mongol szót — melynek tehát a szlávban nincs gyöke, vagy több származéka s így nem is tudta urát adni — szláv szónak bélyegzett és kölcsönöztette velünk. — De e hiszékenységeknek fő oka másban rejlik. Ha nem volna az ugor-magyar theoria szilárdságának ártalmára a nagy számú török szókinés; ha alaptétele megengedné, hogy a 160 elismert szón kívül e 956-nak is mintegy $\frac{2}{3}$ részét, sőt a valósággal török eredetű magyar szókinészt mind concedálja a magyar nyelvnek: mindjárt nem volna Miklosich olyan «kitűnő szláv nyelvtudós» s mindjárt nem lehetne állításaiban olyan nagyon bízni! De így e szláv szavak árnyékában szépen meghúzódik az ugor-magy. theoria s nem kell neki elismernie a magyarban *tényleg meglevő valamennyi török elemet*. Ezért fogadta oly készségesen a mentő eszközt, melyet Miklosich nyújtott, a ki megcsinálta azt a mulatságot magának és finnistáinknak, hogy sok szláv szót teremtett és reánk tukmálta a szláv «műveltséget» a «műveltségi szókkal», mit emezek mohón kaptak. Iliacos intra muros peccatur et extra. — Az ilyen eljárás megjárja időtöltésnek, de nem komoly, tudományos működésnek. Mert hiszen olyat csak nem lehet tudományosan vitatni, hogy pl. a bika, kender, szán, bot, csinál stb. stb. szavakért a mongol a Góbi sivatagról, vagy a kirgiz Délszibiriából, vagy a

¹⁾ Hunfalvy P. Magyarorsz. Ethnogr. 271. l. jegyzet.

keletturkesztáni a khinai Tatárországból a szlovénekhez, vagy horvátokhoz vándorolt volna! Bizony még megérjük, hogy e kölesönzési theoria valamelyik híve azt bizonyítja be derekas tanulmányban, hogy a mongol betörés motivuma semmi egyéb nem volt, mint az, hogy innét szláv szavakat vihessenek Közép- és Kelet-Ázsiába!

Főntebb azt állítottuk, hogy az ugor-magyar theoria működésének alapja az ész önkénye, a gondolkodásban a subjectiv áramlat aktivitása, vagyis a kutatók teljesen saját tetszésök, kényök-kedvök szerint bánnak el a tárggyal. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az az eljárás, hogy a mint egy újat gondol, a mint kedve változik, ismét mást állít, ismét másképpen ír, a hogy éppen a szél fúj. Így aztán nemcsak egyfélekép, hanem akárhányféleképben be tudja bizonyítani a legnagyobb képtelenséget is; valamely dolgot nemcsak egy, egészen különböző dologgal tud egyeztetni, hanem annyival, a hánynyal éppen kedve tartja; szerinte ma ezzel azonos, holnap amazzal, holnapután egy harmadikkal stb. Különben hát: *varietas delectat*. Ezért történik az, hogy a subjectiv módszer, vagy az ug.-magy. theoria elvei szerint az ember mást állítson, más nézetben legyen a könyv végén, mint az elején (MUG. ŐSz. IX. 1.); mert az érdeklődő olvasó bizony megunná, ha olyan vaskos könyvben, mint a MUG. ŐSz., mindig egy húr pengettetnék, mind végig ugyanazon nézettel találkoznék; szükséges a hangot felváltani, ugyanazon dolgot más színben tüntetni fel. Hiszen abban áll a bűvész ügyessége, hogy a mit előbb ilyennek mutatott, most meg már nem olyan; előbb még szép tündérnek láttunk egy alakot s ime a másik pillanatban már rüt szörnyeteg.

Ilyen finom változékonysággal dicsekedhetik az ugor-magyar theoria is; a mi nagyon természetes tulajdonsága, mert nem realékkal bánik, nem a földön jár, tárgyai nem a tények, világa nem a valóság. Így kitalálta a theoria, hogy a lapp *čokka* (ülni) = magy. *csökken* szóval. Igen ám, de 1867 óta (Nyelvtud. Közl. VI—VII. k.) nagyot fordult a világ 1873-ig, mert ekkora már a lapp *čokka* oda érlelődött, hogy a magy. *guggol* társává lett a MUG. ŐSz. elején, de a közepén már utol érte a gyászos degradatió és így lön ismét a csökken édes testvérévé. Kissé enyhébb sorsa volt a *haj*, *háj* szónak, mely 1867 egyenlő volt a finn *ket*e, mordv. *kel* (bőr, hég) szókkal, 1873 pedig a *sau*, *söz*, *sog* analogonokra bukkant s ezen történetével bebizonyította, hogy az ugyanazon magy. *h* előbb gutturalisból (k), későbbben már spiránsból (s), a magy. *j* előbb dentalis-

ból (t, d), újabban már gutturalisból (g, ɟ) fejlődött. — A magy. *nyáj*nak, a Nyelvtud. Közl. VI—VII. kötete korában, a lp. *nauka* (kisebb nyáj) volt congruense, mert akkor még csakugyan nyáját jelentett, de ma már, alapjában véve *hús* értelme következtében, a *íogo, íaul, jaj* szókkal szövetkezett. — Nem csak azt lehetett bebizonyítani, hogy a *nyak* = lp. *nekke, niekke* (nyak), hanem azt is, hogy a *íov, íogom* (futni, moveri) szókkal éppen úgy megegyezik. — Azt hitte volna az ember, hogy *dagad* csak a lp. *čakke, zürj. doj* (daganat) szókkal egyezik, pedig, ha akarjuk, a *tonje* és *tongíndi* éppen olyan szépen összefér vele. A könyv közepén (MUG. ŐSz.) a zürj. *vom* (száj) = m. *vég* szóval, de mire a végire érünk, akkorra már az *ajtó*-val egyezhetik! stb. stb.

De nemesak a nyelv, hanem a nemzetiség dolgában is úgy jár el az ugor-magyar theoria, a hogyan akar, a mint neki tetszik. Ha az ember úgy akarja, nem engedi meg 1866-ban, hogy a palócok elmagyarosodtak, csak 10 évvel később ad reá engedelmet; 1866. még olyan világ volt, hogy a XI. s XII. századbéli ethnographiai viszonyok is olyanok voltak, mint akkor (t. i. 1866-ban), de már 1876-ig hét századot haladott a világ (Hunf. P. A kún- v. Petr.-Cod. 32. l.). 1876. még a kozárok, besenyők: ugorok voltak, de már 1881-ben egészen eltörökösödtek,¹⁾ stb. stb.

Látva, — hogy a subjectiv módszerrel mindent mindenféleképpen lehet bebizonyítani (?!), — hogy egyik képtelenséget éppen oly jogosan támogatjuk, mint a másikat: lehet-e kívánni bárkitől is, hogy az ugor-magyar theoria állításainak hitelt adjon? Valaki meg akarja tudni pl. azt, hogy a magy. *ép* szónak mi felel meg a rokon nyelvekben. Olvassa a MUG. ŐSz. 61. l., hogy a finn *umpe*, lp. *obba* az analogonjai és megnyugszik. Ámde a 790. laphoz jutván, azt látja bizonyítgatva, hogy a finn *ilpo*, vog. *ülpi* s osztj. *el* az analogonjai. Vagy pedig a kozárok s besenyők nemzetiségéről akarván meggyőződni, olvassa a Magyarország Ethnographiájában, hogy ugorok voltak; nem sokára kezébe kerül az ugyanazon könyv tudós szerzőjének egy értekezése, melyben az azt bizonyítja, hogy a kozárok és besenyők: törökök voltak. Difficile satiram non scribere. Ki tudja azt, hogy az illető könyvek második kiadásában (az

¹⁾ Hunf. P. Magyarorsz. Ethnogr. 394. s 405. l. és Petr.-Cod. 39. s 40. lap.

isten segítse rá őket) mivel lesz egyenlő az *ép* szó és miféle nemzet lesz a kozár és besenyő? Ki biztosít arról, hogy az a tudós, a ki pl. a *köldök* és *böles* szónak ugor congruenseit a MUG. ŐSz.-ban kimutatta (!?), egy másik művében fenn fogja tartani egyrészt a *kiele*, *kül*, *kül* (Zunge, Sprache), másrészt a *mielise*, *mēlese* szókkal való egyeztetést? S általában meggyőződhetünk-e arról, hogy a most vallott bizonyos nézetet csak egy-két évig is fentartja-e e theoria; a tudni vágyó emberi szellemet örökös bizonytalanságban tartja; most ehhez tereli a szellemet mint igazsághoz, majd ismét egészen máshoz. Ez a valódi metempsychosis, nem az, a melyet a régiek hittek.

Ezzel befejtük az ugor-magyar theoria módszerének megismertetését. Míg ezen átértünk, volt elég alkalmunk pusztá okoskodással létrehozott eredmények megismerésére; jártunk szédületes magasságban, ismeretlen régiókban; körülöttünk minden olyan légies, olyan ingó volt, hogy nem érezhettük magunkat szilárd talajon; szellemi bukfenchez hánytunk. Annál jobban esik most, ha biztos alapot érezhetünk lábaink alatt, ha nem találkozunk többé természetfölötti lényekkel, hanem valóságokkal, tárgyakkal, ismerős tényekkel; hogy valamit megértsünk, nem kell csigázni eszünket, csak megfigyelni a tényeket, hogy, úgy szólván, ököl-lel is felfogjuk azt, a mit előbb a legmerészebb phantasiával alig bírtunk követni, — megérteni pedig sehogysem sikerült. Ha figyelmesen átvizsgáljuk az *objectiv inductio* eljárását, arról a *csalhatatlan igazságról fogunk meggyőződni, hogy a legszemlésebb okoskodás, a leggenialisabb magyarázat — a tényekkel szemben semmivé lesz. Az egyszerű tény a legcomplicáltabb elméletet tönkre teszi.* Be fogjuk látni, hogy az igazság úgy fogható fel, ha gondolataink mozgását a tárgyak mozgásához alkalmazzuk s nem megfordítva.

A *török-magyar theoria* — mint már említettük s nem lehet eléggé kiemelniünk — a valóságon, a tényeken épül fel, még pedig úgy, hogy minél több tényben tapasztalja ugyanazon igazságot, annál szélesebbre terjeszti ki ennek körét. Nem általánosságban beszél az egészről, hanem részekre osztja s ezeket külön megvizsgálván, így mondja ki az egészre vonatkozó itéletét. A magyar nemzet eredetét akarván megfejteni, magából a nyelv hasonlóságából nem csinál eredetbeli azonosságot, hanem számon kéri az eredeti primitív vallás, a legszélesebb értelemben vett társadalmi élet, a kezdetleges, a fejlődés stadiumában levő cultura stb. tényleges

adatait és az egykorú historikusok, geographusok és utazók tanúskodását. A török-magyar theoria szerint a nyelvbeli s eredetbeli azonosság nem congruensek; a közös nyelv csak a közös nyelvüséget mutatja, de nem a származási közösséget is; mert pl. a német nyelvet elfogadó szlávtság (Poroszországban) ezzel nem szűnt meg szláv eredetűnek lenni. E theoria azt a tudományt, mely valamely nép eredetét igyekszik megfejteni, összehasonlító tudománynak tartja s ehhez képest *objectiv inductio* a módszere. Az összehasonlítandó dolgokat *nem kitalálja* (mint az ugor-magyar theoria), hanem csak *felkutatja*, vagyis nem következteti, hanem megfigyeli; a megfigyeltekből következtet valami igazságra (nem pedig más megfigyelendőkre), de ezt mindjárt igazolja.

A török-magyar theoria kutatni akarván a magyar nép eredetét, a történelem tanúskodása által fölmentettnek érzi magát azon, csaknem lehetetlen munka alól, hogy e nemzetet sorban minden más néppel összehasonlítgasson. Az egykorú írók (arab, persa, byzanti historikusok, geographusok, utazók) a magyarokat vagy egyenesen törököknek nevezik, vagy a török népek egyik tagjának állítják s e tanúskodás nem csupán arra szolgál jogcímmül, hogy a magyar nép eredetét lehet keresni a törökök között, hanem egyszersmind török eredetünk bizonyosságának egyik momentumát képezi. Ez a tanúskodás pedig tény, a valóságnak egyik adata s ezért a török-magyar theoria elfogadja bizonyítéknak, mert nem úgy következtette, hogy lehetnének olyan könyvek, melyek ezt meg ezt állítják, hanem vannak is. Ha pedig e tanúskodás hamis volna, az nem a török-magyar theoria hibája, hanem a tudósítások rossz szándéka; a mit azonban maga az összehasonlítás tisztába hoz.

Most lássuk a török-magyar theoria bizonyításának második mozzanatát, vagyis módszerének alkalmazását a nyelvre nézve.

Legelőbb is megfigyeli a magyar és török nyelvek hangrendszerét általában, összehasonlítja e kettőt; s miután látja, — hogy mindkét nyelvben az önhangzó-illeszkedés (vocalharmonia) teljes érvényben van; — hogy szókezdőül és szóvégzőül nem szerepelhet két, vagy több consonans (mint az ugorságban, mordvinban 4—5 is); — s hogy bizonyos szók megvannak al- és fel-hangúlag mind a két nyelvben (pl. kavics — kövecs, dagad — deged, kavár — kever, omol — ömöl, karom — köröm, csúcs — csücs, óta — öte, táméntalan — töméntelen, csalfa — cselfe, továbbá: bakiji

— bekői (ör), kovannak — kevennek (dicsekedni, örülni), karamak — körmek (nézni), al — el (kéz), aš — eš (társ), ana — ene (anya) stb. stb.): e tényekből azt következteti, hogy a nyelv e részében rokonság van, mely következtetését még inkább igazolja a hangtani viszonyoknak részletes megvizsgálásával.

A hangtant vevén megfigyelés alá, a már első pillanatra rokon, vagy azonos hangzású és rokon, vagy azonos jelentésű szavakat a magyarban s törökben, szembe állítja, összehasonlítja, és ha bizonyos magy. és török hangok közt (melyek a szóban ugyanazon helyet foglalják el) sok esetben mindig ugyanazon viszonyt fedezi föl, akkor az illető hangokra nézve rokonsági, váltakozási viszonyt állít fel (hypothetice), melynek igazolásául nem elég az, hogy az illető hangviszony a magyar és török közt sok esetben megvan, hanem az is megkivántatik, hogy ugyanezen viszony magok az egyes török dialectusokban s magában a magyarban is fennálljon. Vagyis a hangtani törvények igazságát az adja meg, ha a magyar nyelv e tekintetben úgy viszonylik a törökhöz, mint a török dialectusok egymáshoz és mint a magyar önmagához. — Itt természetesen nem terjeszkedhetünk ki minden egyes hangra (mert czélunk nem a török-magyar rokonság vitatása, hanem e vitatás módszerének megismertetése), csak ezen eljárás illusztrálását, a hangtani törvények elvonásának szemléltetését adhatjuk röviden, mindig csak néhány példát említve.

A török-magyar theoria összehasonlít pl. ilyen szavakat: *beng*, *böngö*, — *meng*, *másik* — *bašak* stb. s midőn a *b* és *m* közt sokszor tapasztalja e kölcsönös megfelelést, azt a hypothesiszt állítja fel, hogy a magy. *b* kezdőhangnak a törökben megfelel *m* s megfordítva. E hypothesiszt igazolja az egyes tör. dialectusok viszonya e hangokra vonatkozólag, pl. *čag. men* — *osm. ben* (én), *čag. muz* — *osm. buz* (jég), *čag. meng* — *osm. beng* (bogyó); s igazolja maga a magyar nyelv, ilyen szavaival: *batyú* — *motyó*, *mozog* — *bozog*, *bekeg* — *mekeg* (*part* — *mart*) stb. Máskor azonban a magyar *b*-nek tör. *b* felel meg: *böles* — *biliči*, *bocsát* — *bošat* stb. — Megfigyeli tovább a *k* és *h* viszonyát; így: *hajol* — *kajil*, *hajó* — *kajik*, *hát* — *kat* stb., mely sokszor előforduló váltakozást igazolják az egyes tör. dialectusok egymás közt, pl. *köl* — *höl* (tó), *kangi* — *kangi* (mely), *kani* — *hani* (hol); magy. *kavar* — *habar* stb. — Előfordulnak a magy. és tör. között: *tüz* — *küz*, (turkmán), *töb* — *köb*, *temet* — *kömmek*; a tör. dialectusokban is: *tirmak* — *kirmak*

(törni), *kelebir* — *tolobur* (talabér).¹⁾ Mely analogiák a magyar és török *k* — *h* és *t* — *k* hangok rokonsága mellett bizonyítanak.

Lássuk még egyéb hangokra vonatkozólag is e módszer alkalmazását. *Töpöröd* — *čoporuš*, *törpe* — *čörpe* stb.; magában a törökségben is: *tükün* — *čügür* (tüske), *tük* — *čük* (fenék). *Szél* — *jel*, *jog* — *sag* (dexter); törökben: *jel* — *sil*, *salkin* (szél) stb. *Szegény* — *čikaj*, *szög* — *čügi*, *szügy* — *čöge*: törökben: *süč* — *čüč* (édes), *sökül* — *čikaj* (szegény), *söl* — *čöl* (puszta). *Csapás* — *sapiš*, *csont* — *söngék*, *sök* stb. törökben: *čapišmak* — *savašmak* (verekedni), *čajkamak* — *sajkamak* (hintálózni). — *Csillag* — *jil-lag*, mint tör. *čili* — *jilu* (meleg), *čagilan* — *jakuk* (ragyogó). — *Fürt* — *bürt*, *fülni* — *boulmak*, *fözni* — *büzmek*, *furó* — *buru*, *fújni* — *pulamak*; mint tör. *bütmek* = *fütmek* (bizni), *pul* — *ful* (pikkely); magy. *bodros* — *fodros*, *fakad* — *pukkad* stb. *Büz* — *pis*, *búb* — *püyük* stb. mint törökben: *bolmak* — *polmak* (lenni), *barmak* — *parmak* (menni); magyarban *káposzta* — *káboszta* stb. — *Van* — *bar* stb. mint tör. *bar* — *var* (van), *bermek* — *vermek* (adni); magy. *Bálint* — *Válint* stb. — *Gyékén* — *jeken*, *gyáva* — *jaba*, *gyalog* — *jajak*, *gyenge* — *jengi*; mint magában a magyarban *jere* — *gyere*, *gyünni*, *jönni* stb.

Vegyük szemügyre a török-magyar theoria módszerét a kö-zép- és véghangokra vonatkozólag is. Egyezőknek tartja az ilyeneket: *bors* — *borč*, *borsó* — *borčak*, *orsó* — *orčak*, *bölcső* — *belšik*, *bocsát* — *bošat*; mert az egyes török dialectusokban is megvan e viszony, pl. *učmak* — *ušmak* (repül), *ič* — *iš* (bel), sőt a magy. tájnyelvekben is, mint *becstelen* — *bestelen*, *talpas* — *tal-pacs* stb. *Búza* — *búdaj*, *bizni* — *püdür*; mert a törökben is: *adam* — *azam* (ember), *kazak* — *kadak* (szeg), *kazmak* — *kadmak* (ásni) és magyarban: *büz* — *büdös*, *iz* — *ides*, *édes*, *viz* — *vides* stb. *Borzú* — *bozagu*, *karó* — *kazik*, *térd* — *tez*, *gyűrű* — *jüzük*; mert törökben is: *teri* — *tez* (gyors), *körmek* — *köz* (szem), *tor* — *toz* (por). — *Tagad* — *tančmak*, *dönget* — *dögmeč*; mert magyarban is: *hajlong* — *hajlog*, *lézeng* — *lézeg*, *bolong* — *bolyog* stb. *Szemöles* — *sizilč*, mint a magyarban *bámúl* — *bámul* stb. Továbbá: *szórni* — *sourmak*, *gyúrni* — *jourmak*, *fülni* — *boulmak*, *csóka* *čauka*; mert törökben is: *souk* — *sük* (hideg), *soup* — *süp* (dugva),

¹⁾ Magy. *köpn* — *töpn*, *töpörödni* — *köpörödni* stb.

oul — *ül*, *öl* (gyermek) és a magyarban: *laó* — *ló*, *szaó* — *szó*, *juo* — *jó* stb. — Borsó — *borčak*, orsó — *orčak*, erő — *erik*, apró — *opurak*; a török *ak*, *ik* és magy. *ó*, *ö* azonosságának, illetőleg az *ag*, *av*, *au*, és *ó*. *ú* processuson át kopásának bizonyítékai a törökben: *tag* — *tū* (hegy, közbeneső *tau*), *ogul* — *ül* (*oul* gyermek), *čakirmak* — *čar*, *čau* (kiáltás), *soğuk* — *souk* — *sök* (hideg), *ulak* — *ulau* — *lau* (ló), *bošak* — *bošar* (bocsánat), *satik* — *sator* (eladás), *buzik* — *buzov* (romlás) stb.; a magyarban az imént említett *szaó* — *szó*, *laó* — *ló*, *feő* — *fő* stb. és az tény, hogy az egyes számú 3. személy birtokragjának fölvételekor az eredeti végképző első tagja helyre áll: *borsa*-ja, *orsa*-ja, *ereje*, *apraja* stb. Végül szintén igazolja maga a magyar hangtan az ilyen hasonlításokat: *iktat* — *jokta*, *irgalmaz* — *jargila*; ¹⁾ mert magyarban is: *iktat* — *joktat*, *irgalmaz* — *jorgalmaz*, *ihar* — *juhar*; mert törökben is: *ışim* — *jaşim* (villám), *irgamak* — *jarmak* (hasítani), stb.

Látjuk tehát, hogy a török-magyar theoria a nyelvbeli tényeket összehasonlítja, az így nyert hypothesiset kellőleg igazolja és így állítja fel a hangtani törvényeket a magyar és török nyelv közt. De tételeit csak azon térre terjeszti ki, a meddig inductiója terjed, a hangviszonyok egyezéséből csak a hangviszonyok egyezését ismeri fel, egyéb tényre nem következtet, hanem ezeket is külön megvizsgálja.

Így inductive összehasonlítja a magyar és török grammaticai alakokat, melyek hangtanilag és functiójukat tekintve azonosak. Látja pl. hogy a birtokot jelölő alak, vagyis a genitivus a magyarban *nak*, *nek* (ered. *nek*), a törökben *nink*, *ning* (a hangbeli egyezésre v. ö. magy. *inkább* — *ikább* stb.); — hogy az allativus a magyarban *-a*, *-e*, *-va*, *ve*, pl. *al-á*, *föl-é*, *ho-va*, *együ-vé*; a tör.-ben *a*, *e*, *ja*, *je*, *ga*, *ge*: *al-a*, *el-e* (alá, elé), *üstüne* (föle), *altıga* (alája) stb. Az inductiv összehasonlításban ilyen megegyezéseket talál az alaktanra nézve: *hátra* — tör. *katra*, *arra* — tör. *ari*, *erre* — tör. *bire* stb. *Hogyan* — *kajun*, *szépen* — tör. *söbün*, *egészen* — tör. *bütün*; továbbá *négy-en* — *tört-ün*, *het-en* — *jeti-n*, *kett-en* — *ikin*; *nyár-on* — *jaz-in*, *tél-en* — *kiş-in*, *későn* — *keçin*, *akkor-on* — *okor-un* stb. s ezekből azt következteti, hogy azon magyar forma, mely a mód, idő és számhatározást fejezi ki, ugyanaz mint a tö-

¹⁾ V. ö. még *ırha* — *jargak*, *ırni* — *jazmak* (a z-r csere föntebb).

rökben. Észleli továbbá az ilyeneket: kenyere-*t* — ötpök-*ti*, csiz-*mát* — ödük-*tü*, fejet — paš-*tü*, orosz-*t* — urus *tü*; aztán: *itt*, *ott*, *alatt*, *között*, Györött, népiesen: *ittend*, *ottand*, *amottand*, *sőt ittende*, *ottanda*; s törökben *onda* (*ott*), *üst* (*fennt*), *ast* (*alant*), *kapuda* (*kapuban*), *kökte* (*égben*), *kušta* (*madáron*); továbbá: *onnan*, *in-nen*, *hazúlnan*, *fölül-nen*, *túl-nan*, *eminnen* s törökben *an-nan* (*onnan*), *min-nan* (*innen*), *atam-nan* (*atyámtól*), *öjeñnen* (*házadtól*) stb. s e megfigyelt tényekből megalapítja az accusativus, locativus és ablativus azonosságát a magyar és török nyelvekben. A megfigyelést, a tények összegyűjtését folytatja tovább az alaktanban s a tényleg létezőknek és tényleg egyezőknél azonosságát mondja ki, nem következtet a nem levőkre. Pl. *enyim* — *menim*, *annak* . . . — *anıng* . . ., *sereg-em* — *čerig-im*, *sereg-e* — *čerig-i*, *tevéje* — *teve-si*, *tala-ta* — *talaj-ja*, *ämii-te* — *emlő-je* (v. ö. t—j vált. a törökben!). Továbbá: *jártam* — *jortu-m*, *kavartuk* — *kabartuk*, *kavart* — *kabartı*, *vélte* — *bilte*, *ás-ta* — *kas-ta*, *jár-j-ál* — *jor-g-ıl*, *csavar-j-ıl* — *čevir-g-ıl*, *tanul-j* — *tani-j*, *akar-j-uk* — *bagar-ji-ik*, *kel-j-en* — *kil-s-en*, *véssen* (*vés-j-en*) — *bis-t-in*, *vél-j-en* — *bil-tin* stb. Észleli továbbá bizonyos név- és igeképzők egyezését, mint: *kever*, *csavar*, *takar*, *csikar*, *kotor* s törökben *kob-ar*, *čevir*, *čikar*, *jap-ar* stb. *Vezet* — *bözüüt*, *békit* — *bekit* stb. *Boszan-kod*, *daganat*; tör. *kovan* (*fölemelkedni*), *görün* (*látszani*). *Hitel*, *hivatal*, *eledel*, *védelem*, *ital*, törökben: *koral* (*fegyverzet*), *kabal* (*ostrom*), *kürel* (*kör*), *tengil* (*tengely*) stb. *Tudós*, *ismerős*, *szorgalmas*, *javas*, török: *taniş*, *beleş* (*tudós*), *tiriş* (*szorgalmas*), *javas* (*félénk*) stb. *Hajol*, *nyıl*, *vénül*, *tágul* (*passivo-refl. mert causativuma nyitni, véníteni, tágítani*), törökben *açıl* (*nyíl*), *kajıl* (*hajol*), *karıl* (*vénül*) stb. *Ács*, *szücs*, *takács*, *kiváncsi*, *kapzsi*, *szatócs*, törökben: *aačci*, *seütci*, *tokuçi*, *satiçi*, *ekmekçi* (*pék*), *kapuçi* (*kapus*), *bekçi* (*őr*) stb. stb. (Lásd bővebben «A magyarok eredete» 236—239. l.).

A török-magyar theoria, mint látjuk, minden megegyezésről tapasztalás, észlelés által győződik meg; nem úgy tesz (mint az ugor-magyar theoria), hogy néhány megegyezésből következteti, kieroszakolja a többit is; az összehasonlítandó anyagot adva találja a nyelvekben, nem kiokoskodik; való dolgokat hasonlít való dolgokhoz s midőn az egyező tényeket kimutatta, kimondja a magyar és török nyelvek rokonságát, közös eredetét. Nem eleve fölvetett tételből deducálja a tényeket; nem mondja, hogy, ha a magyarban így volna s a törökben is így volna, akkor e kettő egy

volna; hanem megmutatja, hogy tényleg így van. Nem teszi föl, hogy valamely magyar szó régen ilyen vagy olyan alakú s jelentésű volt, tehát így egyezhetik valamely török szóval, hanem a mostani, vagy tényleg fönmaradt alakot és jelentést egyeztetni.

A fogalmi rokonságra vonatkozólag, e theoria olyan fogalmi fejlődést vagy módosulást enged meg a magyar és török közt, a minőt a hangtani szabályok és a nyelvalkotó szellem törvényei megengednek és ezen alapon a magyarban már eléggé nem érzett alapjelentést kideríti a török nyelvből, azonban a netalán véletlen hangtalálkozás kedviért nem bocsátkozik merész, phantasticus magyarázatba.

A *dagadni*, *daganat* fogalom alapértelmét megfejtik a következő török szavak: *dagdai* (emelkedni, duzzadni), *dogmak* (fölkelni), *togu* (napkelte), *dag* (hegy, emelkedés) stb., melyek szerint tehát a «*dagadni*» tulajdonképpen az «emelkedés, magasbodás» fogalmat fejezi ki (míg az ugor szók szerint: bedugni, benyomulni!).

Az *agg* szó (agg ember) a tör. *ag*, *ak* (fehér, ősz), *aga* (idős, tiszteletre méltó, előljáró; v. ö. *ak-sakal*) stb. szerint az «ősz, megőszült» fogalmat képviseli; míg az ugarság szerint «erős, hatalmas» az alapértelme.

Az *iktatni* (joktatni) fogalom értelmét felvilágosítja a török *jokta-*, *juktamak* (ráragadni, hozzáfűződni, melléje kerülni), *joktír-* (hozzátenni, mellé adni, odaragasztani), míg az ugor-magyar theoria szerint: küldeni, meneszteni!

Az *út* alapfogalma kiderül ilyen jelentésekből: *ötmek* (elmenni, elhaladni), *ötek* (átutazó utas), *vit* (áthatolni), *ütte* (keresztül megy), *üt* (hasadék, torkolat); melyek szerint az *út*-ban a «menés haladás,» vagyis inkább a «menő hely, melyen haladnak» fogalom rejlik és nem a «szél, légáramlat», mint az ugor-magyar theoria kieszeli.

A *köszönni* tulajdonkép azt jelenti, hogy kívánni, óhajtani, mint a tör. *köse-* (köszönni, kívánni), *kösüs* (kívánás, köszöntés) mutatja; míg az ugoroknál a «parancsolni, nyomatékosan követelni» jelenti a köszönést.

A *keresni* fogalom analogonjai a tör. *karamak* (nézni, keresni), *karašmak* (körülnéz, körültekint), *'aramak* (keresni), *kora-* (keres, néz); az alapértelem tehát: szemmel kutatni, hogy hol van; nem pedig «kérni kérdezni,» mint az ugor-magyar theoria szerint

a-priori kellene lenni. A török és magyar ember a szemével szokott valamit keresni, nem a szájával!

Az *érett, értt* névutó bizonyára azt a fogalmat jelöli, hogy valami helyett, valaminek helyében (hazáért halni meg, pénzért dolgozni, 10 forintért adta oda), tör. *jerde, jeride* (helyében).

Az *eskü* alapjelentése: ivás, t. i. vérivás, vagy áldás-, áldomás-ivás. E fogalmat a törökben összetett kifejezés képviseli, t. i. *and içkü* (magy. *eskü* fogalommal). A magyar szó tehát etymon szerint csak ezt jelenti: ivás, ital; éppen ezért az ugor-magyar theoria azt mondja, hogy ennek nincs joga ugyanazt kifejezni, a mit az *eskü*, *esküvés* alatt értünk. «A török *içmek* ige tehát magában véve csak «inni» jelent és *içki* ital, ivás. Vámbéry azonban a szók külsejébe kapaszkodván, az *içki* szót állhatatosan a magy. *esküvel* azonosítja, mintha valaha *eskü* a magyar nyelvben ivást jelentett volna.»¹⁾ Bizony azt jelentett. Tudvalevő dolog, hogy az *eskü* jelentette cselekedet, vagyis az ünnepélyes fogadalom úgy a magyaroknál, mint a törököknél a vér közös megivásában állott, a mely szertartás neve: áldás ivás and içkü, magy. *eskü*. Az *esküvés* elnevezése tehát összetett kifejezés (valaminek ivása: and içkü) melyből a magyarban a jelző már elmaradt, a jelző értelme beolvadván a jelzett név jelentésébe, a mire a magyar jelentésben számtalan példát találunk. T. i. egyik jelentéseni mozzanat az, hogy valamely dolgot faji s nemi fogalom megnevezésével jelölünk meg, aztán idő multával a fajt jelölő szó elmarad, mert jelentése a nemi fogaloméba olvadt, illetőleg a nemi fogalom fejezi ki most már a fajt. A főntebb idézett sorok értelmében az *állat, jószág, kötény* stb. szavaknak nincs joguk a mai jelentésükhöz. Mert *állat* kezdetben azt jelenté, hogy lény, létező, minden, a mi fönáll s ma mégis «animal, Thier» jelentésű. Régen a «lelkes állat» jelenté az animal fogalmát; később a jelző, vagyis a faj-fogalom elmaradt s ma már az «állat» maga jelenti azt, hogy lelkes állat. — A «barom, Vieh» fogalmat a «lábás jószág» fejezte ki s fejezi ki ma is etymologice s mégis ma a «jószág» = lábás jószág, pedig «jószág» tulajdonkép az embernek összes, általában vett java. — Épen így a *kötő, kötény* etymon szerint mindent jelent, a mit az ember magára, vagy maga körül köt és a «Schürze» fogalmát tulajdonkép az «előkötő, előkö-

¹⁾ Hunfalvy Pál «Nemzet» hirlap 1882. évf. 62. szám.

tény» fejezi ki (s csakugyan a palóczoknál: előkötő, székeleyeknél előruha, Ormánságban eróruha), de ma már a jelző, a faji fogalom elhagyása után is, maga a kötény = előkötény. — Éppen ez a jelentéstani módosulás van meg az *and iekü* és *eskü* között is; s hogy ma már nem iszurk vért az esküvésnél, az az eskü szó és fogalom belső értékének nincs kárára. Tehát mégis van joga az eskünek ivást, prægnanter áldás-ivást jelenteni, ha az ugor-magyar theoria izlésének nem tetszik is!

A török-magyar theoria eljárása tehát — objectiv és inductiv voltának megfelelőleg — abban áll, hogy a valóságból, vagyis a török és magyar nép nyelvéből tényeket állít szembe egymással s midőn így a valóság adataival bebizonyítja, hogy a magyar nyelv $\frac{2}{3}$ része azonos a törökkel, áttér azon többi tényezők megvizsgálására, melyek a nemzetet képezik.

A török-magyar theoria a magyarnak nemzetiségében nyilvánuló minden egyes mozzanatot, a közös eredetet képező minden tényezőt összehasonlít egy részt a török-tatár, más részt a finn-ugor népeknek illető tulajdonságaival. *Néppszichologiai összehasonlítást* csinál e népek között, vagyis megvizsgálja a lélek három, t. *ismerő, érző s akaró* tehetségének nyilvánulását e népekben; megfigyeli, hogy az *ismerő lélek*, vagy szellem hogyan fejezi ki magát a kül- és belvilág felfogásában, vagyis az ész járásban, gondolkozásmódban a nyelv megalkotásában; — s az *érező lélek* hogyan nyilatkozik a vallásban, erkölcsiségben, költészetben; az *akaró lélek* milyennek tűnik elő bizonyos társadalmi szokások, intézmények, álladalom, életmód, foglalkozás stb. létre hozásában s a nép micsoda önérvényesítésének szolgál motívumúl a társadalomban, a történelemben, vagyis mi módon képes alapúl, vagy okúl lenni annak, hogy az illető nép ilyen vagy olyan módon teszi önmagát az emberiség körén belül. S mindezeknek megfigyelésével, az illető nép eredetét azon néppel itéli közösnek, melylyel mindezen mozzanatokban, néppszichológiai nyilvánulatokban megegyezik.

Ilyen eljárással a török-magyar theoria tényekkel, a valóságban meglevő adatokkal bebizonyíthatván, hogy a magyar nemzet, az ősz eredeti vallás, primitiv életmód, foglalkozás, a test fenntartására s védésére szolgáló eszközök, család, harczmód, alkotmány, társadalmi intézmények, szokások, erkölcs, történelmi szerep, vagyis önérvényesítés stb. tekintetében, vagyis a lélek egész mivoltára a

török népekkel egyező, mondhatni azonos: e tényekből arra az igazságra jut, hogy tehát a magyar nép török-tatár eredetű.

Arra nézve, hogy joga van a nyelv, ősvallás, társadalmi élet azonossága alapján az eredet azonosságát hinni és tanítani: a természet és ész legfőbb törvényeire támaszkodik.

A nyelv, őshit, társadalmi élet együtt véve képezik valamely nemzet *mivoltját*. A nemzet pedig nem absolut valami, a mi semmivel a világon nem állana viszonyban; hanem igenis bizonyos *okozat*, a mely bizonyos meghatározó tényektől, létrehozó *okoktól* függ. Tehát nem absolut, hanem föltételes. A meghatározó föltételek, a létrehozó okok: a *leszármazás* és a *természet hatása*; vagyis a nemzetben, mint tartalom, az ősektől öröklött és a folyton környező természettől kapott tulajdonságok vannak. Tehát a nemzet, mint okozat, csak olyan lehet, a minőt az okok képesek létre hozni. Az *öröklékenység* törvényénél fogva az elődökben meglevő tulajdonságok átszármaznak az utódokra, még pedig — a józan ész szerint — csak olyan tulajdonságok származnak át, a mik az elődökben megvoltak, mivelhogy ex nihilo nihil fit. Másrészt megingathatlanul áll az a természeti törvény, hogy *natura sibi ipsi constans*, vagyis a természet csak a saját minőségének, lényegének megfelelő módon hathat, önmagához való hozhatlétre, önmagával öszhangzásban, egységben van, tehát működése, alakító befolyása olyan, a minő és nem olyan, a milyen nem. Tehát sem az öröklékenység, sem a természeti hatás önmagával nem jó ellenkezésbe; és így valamely nemzet, midőn fejlődik, csak oly tulajdonságokat örököl, melyek az elődökben megvoltak és olyan külső hatásokat vesz föl, melyek a természetben megvannak, nem más neműeket. Vagyis a nemzet, mint okozat, öszhangzásban áll az öröklessel és a természeti hatással, mint okokkal; a nemzet olyan mivoltú, a milyen mivoltú az öröklés és a természeti hatás; a nemzet úgy érvényesíti önmagát, a hogyan az öröklésnek és a természeti hatásnak megfelelő; mert legfőbb természeti törvény a *lex unitatis*, mely szerint; «datum est in natura harmonia absoluta;» a természet egységben van önmagával, a természetben minden az, a mi; a mit a legfőbb ész-törvény is megerősít, t. i. a principium identitatis: minden dolog az, a mi.

Ezek alapján már a magyar nemzet nem lehet finn-ugor eredetű; mert a történelmi tudás óta ismeretes mivoltját nem örökölhette azon finn-ugor népektől, melyekben ez nincs és nem is

volt meg, nem vehette olyan természeti viszonyokból, melyek között nem élt. Világosabban szólva: finn-ugor ősöktől jámbor életű, halászgató, vadászgató, mindig patriarchalis életű s a népáramlat elől felre húzódó népecskék származhatnak, de nem barom-tenyésztő, földművelő, féktelen kóbor nomád, harcziás, örökké nyugtalan, más népeket folyton zaklató, fosztogató népek. Ha finn-ugor lett volna a magyar, nem jött volna nyugotra, hatalmas elemek közé, hanem megmaradt volna finnistáinknak «Tangat» folyója mellett, vagy ha már szorították, felhúzódtott volna Novaja Zemlja vidékére és szánkázott volna rén-szarvasokkal, mint állított testvérei! Ellenben a magyar nép mivoltából kitűnik, hogy a mit örökölt, azt török ősöktől örökölte, mert azokban az megvan és megvolt, és olyan természeti hatásokat vett föl, melyek a törökség által lakott földön s éghajlat alatt nyilvánulnak. Valamint igaz az a matematikában, hogy a 10-ből el lehet venni 6-ot, mert meg van benne, de a 4-ből nem lehet, mert nincs benne: éppen oly igaz az ethnológiában, hogy a magyar nemzet örökölhette azon tulajdonságokat és fölvehette azon természeti hatásokat, melyek a török ősökben s ezek eredeti hazájában megvoltak, de nem örökölhette s nem vehette föl azon tulajdonságokat s természeti befolyást, melyek a finn-ugorokban s hazájukban nem voltak meg. Mindezt igen könnyen meg lehet érteni, csak azt az egyet nem lehet, hogy némelyek ezt nem tudják megérteni.

Az ugor-magyar theoria vádolja a magyar nemzetet, hogy tetzenek neki világhódító ősök, harcziás testvérek, míg jámbor ugor ősöket nem akar elismerni. — Nem gondolja meg e theoria, hogy mily helytelen úton jár, mily természetellenességre törekszik, míg a nép eltalálja az igazat. A nép ösztöne nagyon jól érzi a saját mivoltját s nem csoda, ha a saját valójának teljes tudatában, tiltakozik azon erőszak ellen, hogy tulajdonképpeni lényegétől megfosztva, mássá tegyék, mint a mi. Nem tudja-e ez a theoria, hogy a közmondásokban életphilosophia, sőt igen sokszor elméleti tudományos tétel van kifejezve, melyekre a nép, a saját, közvetlen s a valóságon alapuló tapasztalata által jutott. Egy ilyen magyar közmondás: faj fajra üt, mely már igen régen meglehet a magyar nép tudatában s melyet bizonyára nem Darwin theoriájából és a positiv tudományok jelen állapotából tanult meg, hanem tapasztalta, hogy a tulajdonságok átöröklődnek, hogy hasonló okok hasonló okozatokat hoznak létre és egyéb örök törvényeket, melyek úgy

a magy., mint a török nyelvben több közmondásban kifejezésre jutottak.¹⁾ Vox populi vox Dei. Az ugor-magyar theoria tehát olyan népet akar tévütra vezetni, a mely már réges-régen tudja s élénken érzi azon örök érvényű igazságokat, melyeket ő, halva született módszerével, soha sem fog megtalálni. A magyar nép sohasem fogja elhinni, hogy Árpád nem egy honalkotó, par excellence harcziás nép fejedelme volt, hanem csak egy fókahalászatra indult ember csapat vezetője!

Végre lássunk még egy esetet, melyből a török-magyar theoria objectivitása igen világosan kitűnik; mely megmutatja, hogy e theoria a tényeken alapúl, a valósághoz szabja magát; nem abstract valami, hanem az életből van véve s az életre, a történelemre alkalmazva.

Az ugor-magyar theoria a magyarban levő török elemeket kölcsönzésnek állítja, mint már említettük, a mi nagyon természetesen következik a tételből, hogy «a magyar nyelv finn-ugor.» S csakis ebből következik, mert *tényleg nem lehet bebizonyítani*. Felületesen hozzáveti argumentum-képpen, hogy néhány magyar szó (t. i. török eredetű) az *r* hangra nézve megegyezik a čuvašsal, tehát egy rész ebből való; a kúnok s besenyők beolvadtak a magyarságba, tehát a másik rész ezek nyelvéből való.

A török-magyar theoria azonban megkérdi a valóságot, nem elvontan okoskodik; megvizsgálja, hogy kölcsönözhattük-e a török nyelvkincset a čuvašból s besenyő-kúnból s egyáltalában kölcsönözhattük-e? És a valóságból kiderülnek a következő tények: 1) a z

---

¹⁾ V. ö. még a következő közmondásokat: Nem messze esik az alma fájától. Olesó húsnak hig a leve. A ki ebbel lakik, ebbé kell lennie. Gonosz fában ringatták. Bizonyos jellemű emberről mondja a nép: «apja, vagy öreg apja, vagy egész nemzetsége is ilyen volt.» Törökben: Vetetlen gabona nem terem (ex nihilo nihil). A kutya nem hagyja el kutyaságát. Ha az apa hiányzik, a fiú nem ér semmit; ha az anya hiányzik, a leány nem ér semmit. Ha valami a jó mellett van, ráragad a jó; ha valami a rossz mellett van, ráragad a rossz, stb. Ezen s több ilyen nagyon jól tudott és átérzett igazságok alapján nem hiszi a nép, hogy valami dolog az, a mi nem. A költő már a mult század végén énekelte, hogy: «Csak sast nem zenek a sasok s nem szül gyáva nyulat Nubia párducza», s az ugor-magyar theoria még ma sem tudja, vagy inkább nem akarja elhinni, mert, szerinte, ez poesis. Igen, de e poesisben több igazság van, mint az ő tudományában, a melylyel bizony nem fogja azt megegzafolni soha. Több vilárosságot!

és *r* csere nem egyetlen hangtani mozzanat a čuvaš és a többi törökség közt; 2) e hangváltakozás a čuvašban nincs keresztül vive teljesen, vagyis a török *z* igen sokszor megmaradt (így pl. tűzmekek = tűrni, tiniz = tenger); 3) e hangváltakozás nemcsak a čuvaš és a többi törökség, — hanem az egyes török dialectusok között is egészen közönséges (lásd erre vonatk. «A magyarok eredete» 260. l. s ezen kívül v. ö. hogy az altaiban a többes második személy ragjában *r* van a többi törökség *z*-je helyett: beringiz — alt. päriyär (adjakatok), bičikingiz — alt. pičiyär (leveletek) stb.); 4) sok magyar szóban *z* van ott, a hol a čuvašban *r* áll, tehát ezeket nem vehettük čuvašból; 5) mindezen és még több szavak is a mongolban is *r*-sek, nemcsak a čuvašban, pl. ükür (ökör), dürü (gyűrű), bürü biro (borjú), ikere (iker), toirk (térd), tór (tör), tarazoi (tar) šavar (sár) stb.; 6) e nyelvbéli tényeken kívül a történelem is azt bizonyítja, hogy mikor a magyarok čuvaš szokat vehettek volna fel, a čuvaš nyelv még nem is létezett; mert a magyarok már a 800-as évek elején a Dunához közel valának, a čuvaš nyelv pedig csak a IX—XIII. századokban jött létre.¹⁾ Tehát az ugor-magyar theoria módszerével azt is be lehet bizonyítani, hogy olyan nyelvből is kölcsönzött a magyar, a mely nem is létezett! Valóban derék módszer; a mit ez mível, már nem is tudomány, hanem *bűvészet*.

Más részről, maga a józan ész ellent mond annak, hogy a magyarok a nomád étellel csak Magyarországon ismerkedtek meg; hogy állattenyésztésről, növénytermelésről, az élet fenntartására és védésére szolgáló eszközökről, családi életről stb. fogalmuk sem volt 1239. esztendeig. Mert az ugor magyar theoria szerint az *ökröt*, *borjút* és saját *térdöket* csak Atelkuzuban ismerték meg a magyarok; *atyja*, *anyja*, *karja*, *szakála*, *talpa* stb. nem volt a magyarnak Ázsiában (hiszen ezek aféle luxustárgyak a primitív Keleten) s keleti Európában; mindezekhez csak a tatárjárás után jutott (a kúnok se-

¹⁾ Ez t. i. nem úgy értendő, hogy a čuvašok elődei a IX. század előtt nem tudtak beszélni; hanem úgy, hogy a mosteni čuvaš nyelv a IX. század előtt olyan tör. dialectus volt, mint a többi, csak tájnyelvi eltérései voltak a törökség zömétől s nem volt egy olyan *külön nyelv*, melylyé az ugor hangrendszer kiforgató hatása tette, a *z—r csere* — a finnisták e sine qua non-ja a magyarban levő tör. elemeinek kérdésében — nem különözte el a többi török dialectusoktól.

gélyével); a kost, kendert, almát, ünöt, sátozt, sereget, tevét, baltát, betűt, bicsakot, borsot stb. a kúnok ismertették meg vele. Míg nomád volt a magyar, nem volt *sátora*, ezt csak akkor ismerte meg, mikor már szilárd épületekben lakott; már írni tudott és feliratos pénzei voltak, de a *betűkre* a később jövő kúnok tanították meg; Ázsiában, hol a *teve* él, nem ismerte ezen állatot, csak Magyarországon ismerkedett meg vele, mikor már nem is látta; az itt lakó szlávoktól vette a gazdálkodásra való fogalmakat és tárgyakat, de az árpa, búza, bors, borsó, bor, sör, alma, körte, csónak, balta, bicsak, kazán, hám, csupor, teknő, ocsú stb. megismeréseért megvárta a kúnokat, — csak azért, hogy a későbbi finn-ugor nyelvészek majdan török kölcsönszókról is írhasanak. De a legkegyetlenebb tréfát abban követte el a magyarság, hogy a *bocsátani*, *gyümölcs* és *menny* szókat is a kúnoktól vette (1239 után), de már a Halotti Beszédben (1224 előtt) mégis használta!) Azonban ilyen tények nem ijesztik meg az ugor-magyar theoriát; az alaptétel áll és igaz, — a valóság csak kontár munka!

A józan ész és a tények tehát a török-magyar theoria részén állanak, mégpedig nemcsak e részben, hanem általában a kölcsönzésre vonatkozólag. Ha megfigyeljük, hogy mit kölcsönöz egyik nép a másiktól, meddig terjed a kölcsönzés és milyen viszonyban áll ennél fogva a két így érintkező nyelv, azt fogjuk látni, hogy a magyarban levő török nyelvkincs nem lehet kölcsönzött; mert egyik nép a másiktól kölcsönöz neveket nominativusban, vagy adverbialis alakban s igéket főalakjokban, vagyis szókat minden vonatkozás nélkül más szavakra, azaz syntactical viszonyítás nélkül. Kölcsönöz fogalmakat önmagokban véve, magokra viszonyítva, nem pedig más fogalmakkal többféle módon is viszonyban állva. Kölcsönöz nyelvi *egyedeket*, de nem *egész társaságot*, vagyis mondatokat; kölcsönöz vonatkozás nélküli neveket, igéket, de nem egész *ragozáson s hajlításon* keresztül viszonyítva. S ha kölcsönöz ilyen egyedeket, ezeket a saját nyelv szelleme syntaxisa szerint használja, képezi, viszonyítja. Ezt tanuljuk abból, ha megvizsgáljuk egyrészt a magyar nyelvben levő szláv, német, latin, román, másrészt a török elemeket. Az ugor-magyar theoria szerint 956 szláv szó van a magyarban (s az eredeti ugor elem körülbelül szintén ennyi), míg török szó csak 160; tehát tetemesen nagyobb a szláv hatás, sőt

¹⁾ V. ö. Humf. P. A kún, vagy Petrarca-Codex 40— 42. l.

talán — ilyen értelemben — még a német, vagy román is, mint sem a török hatás. Mindamellett igen furcsa eredményre jutunk.

Kölcsönöztük ugyan a szlávoktól pl. a *rabot* szót, de nem mondjuk accusativusban: *rabotu*, hanem *rabotot*, instrumentalisa nem *rabotaju*, hanem *rabotital* s egészen magyarosan (illetőleg törökösen) ragozzuk. Kölcsönöztük a *dolog* szót, de ígét mi csináltunk belőle: *dol(o)gozni* s nem mondjuk: *gyelaju*, hanem *dolgozom*, nem mondjuk: *gyelajete*, hanem: *dolgoztok*, nem: *mü gyelaji*, hanem: *dolgoztunk*, nem: *gyelajte*, hanem: *dolgozzatok!* Nem így mondjuk *stoll brata*, hanem: a barát asztala, stb. Kölcsönöztük a *lámpa* szót németből, de nem mondjuk, hogy (die) *Lampen*, hanem *lámpák*, nem: (des) *Grafen*, hanem: *grófé*; kölcsönöztük a *kosten*-ből magyarosan formált *kóstálni* ígét s mégsem mondjuk: *mit kostet*, hanem: *mit kóstál*, nem: (es) *kostete*, hanem: *kóstált*, nem *es wird kosten*, hanem: *kóstálni fog*, stb. — Kölcsönöztük a latinból a *pastor* (pásztor) szót, de a többes számát nem *pastores*-nek mondjuk, hanem *pásztorok*-nak, nem mondjuk: *pastoribus*, hanem: *pásztoroknak*; nem úgy beszél a magyar, hogy: *penna rectoris*, hanem: a rektor pennája, stb.

Azonban egészen másképpen áll a *dolog* a magyarban levő török elmekekkel. Nem csak azt mondjuk, hogy *kos* (tör. koč), hanem azt is, hogy *kosnak* (pl. háta, tör. kočning katı), *kost* (kočtı); nemcsak nominativusban mondjuk *az* (HB. oz, tör. os, oš,¹) hanem *annak* (vmije) (anıng), *azt*, *ozt* (ostı), *onnan* (onnan, annan) stb. Nemcsak *szép* (söb) van, hanem *szép-en* (söbün), nemcsak *hét*, *hetü* (jeti), hanem *heten* (jetin) is. Nemcsak *maga* (maka), hanem: *magam* (makam), *magamnak* (magamning), *magamat* (makamtı). Nemcsak *hát* van a magyarban, hanem: *háta* (katı, kat-a). Nemcsak azt mondjuk: *nyes* (ješ), hanem: *nyesem* (jesim), *nyesi* (ješe), *nyessük* (ješik), *nyestem* (ještim), *nyestük* (ještü). Nemcsak *kel* (kel), hanem *keljel* (kelgil), *keljen* (kilsen). Nem csupán *vezet* (bözü) van, hanem *vezetgél* (bözütegele), *vezetgéltem* (bözütegetim), *vezetgélvén* (bözütegeleben) stb. Tehát a török eredetű szót ragozzuk, a fogalmat vonatkoztatjuk más fogalmakra *egészen magyarosan*. Sőt több szót hozhatunk syntactikai viszonyba, több fogalmat

¹) Lásd a *kirgizek* nyelvét és a *Miražname* új kiadását (Paris) Pavet de Courteille-től.

többféleképpen vonatkoztathatunk egymásra a magyar nyelv-szellem, a magyar észjárás, a magyar szólás szerint, pl. a szép bicsaknak keresése (söb bičaknink karašiši), a kar töve (kar töbe), heten voltunk (jetin bolduk), hetvenen mentünk (jetbenin mentik), nénémet keresem (nenemti karašim). — Még tovább menve, egész mondatokat képezhetünk török eredetű magyar szavakkal magyarul. Pl. sok barmot hajtottam tarlóra (šok barumti ajtatim tarlara). Bátor seregnék értéke a hős vezérnek nagy érdeme (Batur čerikning ertüki koč vezirning naj ertemi). Köszöntém pajtásomat, ki nénémmel volt, akkor ő kérdezte: volt-e nagy örömöm a sok szép gyümölcsben, melyet a szatócs adott (Kösetim bejtašimti, kim nenemile boldi, o kor o kördüöti, boldimi naj irimim čok söb jümöšde, neni satiči adati?). Ilyen tényeket látva, szinte kétség fogja el az embert, hogy vajjon azon nyelveket tartsa-e rokonoknak, közös eredetűeknek, a melyeken beszélő egyének megérthetik egymást, vagy pedig meghajoljon a subjectív nyelvudomány ama szent és csalhatatlan dogmája előtt, hogy a mi kézzel fogható rokonságot mutat, azt nem egyeztetheti a tudomány! A mi szerény nézetünk szerint a göcseji dialectus azonos eredetű a székelylyel, mert a göcseji megérti a székely embert; de a göcseji nyelvjárás rokonságát — a kurddal, vagy lithvánnal, nem merném vitatni, pedig a göcseji nem érti meg a kurdot, vagy lithvánt.

Végül igen sok magyar szót csak a török nyelvekből lehet megfejteni. Így pl. az *-ig, dig* ragot (eredeti alakja ezekben: ed-*dig*, ad-*dig*, med-*dig*, stb.), melylyel azonos az uig. *teg, tek*, čag. *teg, tig*, osm. *degin, dejin*, melyek azon gyökből valók, a melyből a tekemek, tegizmek, dejmek (megérinteni, elérni, hozzáérni) stb. ige s így alapfogalma: a hozzáérés, megérintés, két test érintkezése (az ajtó-ig ment, eddig jutott stb.). A *-val, vel* rag eredete s alapjelentése kiderül a török *ile, bile, bilen* névutóból, mely a «kötni, egye-síteni, összehozni, társítani» jelentésű gyökből származik stb.

Mindezeket miért nem csináljuk a szláv, német, latin s román nyelvek szerint, hiszen az ezekből kölcsönzött szók — az ugor-magyar theoria szerint — tetemesen felül múlják a török kölcsön-zést? hiszen ezen árja nyelveknek a magyarra történt hatása mellett eltörpül az a — finnistáink által nagy kegyelmesen megen-gedett — (160 szóból álló) török befolyás? Miért nem declinálunk

hát németül, miért nem conjugálunk szlávul, miért nincs latin syntaxisunk? s miért nem alkotunk román mondatokat?

Tehát az a körülmény, hogy a magyar nyelvkinccset tevő túlnyomó török elemet a magyar nyelvszellem szerint használjuk, hogy a magyar névragozás, igehajlítás és syntaxis éppen az, a mi a törökben; vagyis az, hogy a magyar beszéd, a magyar észjárás, gondolkodás- és kifejezés-mód tulajdonkép az, a mi a török; ez a tény azt mutatja, hogy a törökség nem idegen elem a nyelvben, nem külső máz a magyar szellemen, hanem a nyelvben az alapot, magvat képező, a szellemben a megnyilatkozó ősz eredeti tulajdonság.

Midőn e két módszer mivoltát jól meghányva vetve lelki szemeim elé állítottam, úgy rémlett előttem, hogy olvastam egyszer a következő esetet. Két tudóst nagyon csiklándozott egy bizonyos folyam eredetének fölfedezhetése, mely folyamról azon utazók, a kik régente ennek felső folyásánál jártak, azt irták, hogy keletről ered. Az egyik tudós beült szobájába s elkezdett okoskodni: Minthogy e folyó, a mennyire ismeretes, délnek tart s minthogy egy mellékfolyó északról ömlik bele, kétségtelen, hogy maga e folyó is északról ered; mert az lehetetlen, hogy egész hosszában ne északról délfelé folylyék. Miért? Azért, mert csak; azért, mert a mennyire én ismerem, észak déli irányban folyik maga is, egy mellékfolyója is; s azért, mert én úgy gondolom, nekem olyan fogalmam van róla, hogy lehetetlenség keletről erednie. — A másik tudós nem okoskodott, hanem közvetlenül akarván meggyőződni a tényállásról, a régibb utazók útmutatása után elment a folyó eredetéig, melynek irányát csakugyan olyannak találta s rajzolta le, mely keletről folyva, egy ponton délre fordul. A másik tudós nem tudta elhinni e tényleges valóságot, mert ő *nem így gondolja ezt*. Erre amaz, a tények embere, azt mondta neki: te, hiszen a Maros is keletről ered s a Volgába északról ömlik a Káma s azért a Volga még sem a Kámával párhuzamos észak-déli irányból ered. De amaz ekkor is csak azt állította, hogy az absurdum. — Morál: a subjectivistát, a metaphysikust lehetetlenség capacitálni.

Ezzel befejeztük immár ethnológiánk módszereinek megvizsgálását, melyek értékének megítéléséhez nem szükséges valami nagyon tudományosan kiművelt elme, csak természetes józan ész; ez megmondja, hogy melyik a helyes. Mi, a philosophia és az egyes tudományok történetén okulva, azt mondjuk, hogy a deduc-

tionak helye van ott, a hol evidens tételből, vagyis közvetlen igazságból indul ki; azonban a *subjectiv módszernek* az emberi gondolkodásban nincs helye; minden egyes embert olyan eredményre vezet, a minőt az akar (mint ezt az ugor-magyar theoria a legfényesebben bebizonyította); legfőlebb időtöltésre való, nem a tudomány mivélésére; csak polemizálni lehet vele, de meggyőzni és meggyőződni nem.

S mindamellett látjuk, hogy a magyar ethnológiában két módszer: a *subjectiv deductio* és *objectiv inductio* van alkalmazva: ez a két irány áll harcban egymással, mint hajdan Carthago és Róma; amaz is, emez is győzni akar; én pedig azt képezem, hogy az öreg Cato vagyok, ki a római senatusban azzal végezem beszédemet: *Censeo Carthaginem esse delendam.*

TURY JÓZSEF.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.

III. Zsoltárok és zsoltárfordítások.

A XVI. századbéli énekszerzőknek a latin hymnarium mellett másik főforrásuk az ó-testamentom. A zsoltárokat és jeremiási lamentatiokat a katolikusok is ismerik és isteni tiszteletökön ezek régóta divatoznak. A fenmaradt katolikus karkönyvek legalább e mellett tanúskodnak; mert zsoltárokat a gyulafejérvári és sárospataki u. n. hymnariumok is foglalnak magukban. A protestansok pedig, mint a hymnus-fordítás és átdolgozás terén, itt is követték Luther példáját s az első reformatorok éppen oly buzgalommal készíték a zsoltárok paraphrasisait, mint az ünnepi dicséreteket.

Benczédi Székely István ¹⁾ magyar zsoltárai már 1548-ban jelennek meg, egyházi éneklésre szánva ugyan, de csak prózában. Benczédi az eredetit (a Vulgata szövegét) híven fordítja versről-versre; nyelve erőteljes, zengzetes és éneklésre nem alkalmatlan; valószínű, hogy az ő zsoltárait tartalmazza a nagydobszai énekeskönyv; a codex ismertetője, Kálmán Farkas, az ebben levőket

¹⁾ Benczédi Székely István: *Soltar konu Szekel Estuantul magyar nielure fordittatot.* Krakkó, 1548.

tartja a legrégebb fordításoknak. A katolikus hymnáriumbeli zsoltárok szintén prózák és különös, hogy ezek a Székely-félékkel sokkal inkább egyeznek, mint sem az egyezést csupán a közös eredetiből magyarázhatnók; nemcsak kifejezések, de néha egész versek szórul-szóra azonosak; annyi tagadhatatlan, hogy e két fordítás sokkal több lényeges jegyben találkozik, mint akár egyik, akár másik a Károli-biblia szövegével.

Ha következetesek akarunk maradni magunkhoz, itt ismét azt kell állítanunk, hogy a református zsoltárok az eredetiek. A katolikus egyház-történelemben nyomát sem találjuk a reformatio korát megelőző magyar zsoltároknak, nem is őriztek meg kodexeink egyet sem s arról az egyetlen zsoltárról, mely a Régi Magyar Költők Tárában ¹⁾ a középkori költészet maradványai közt foglal helyet, maga Szilády azt tartja, hogy a XVI. századnál korábbi időbe nem tehető; Székely pedig a latinból ültette át zsoltárait. *Valamint a hymnusok, úgy a zsoltárok is, mint magyar nyelvű egyházi énekek, protestans termékek; tehát nem a reformatusok vették át a magyar hymnusokat és zsoltárokat a katolikus egyháztól, hanem a dolog éppen ellenkezőleg történt.*

A ki következtetésünket kissé merészek tartja, vegye figyelembe, hogy a hitújítástól meglepett katolikusok kénytelenek voltak háttérbe vonulni. Legjobb erőik hagyták oda és csatlakoztak az irányhoz. A tudományosabb, miveltebb, felvilágosodottabb emberek ha nyíltan nem is tettek vallást a pápistaság, mint tévelygés, és a protestans, mint igaz hit mellett, — a mi különben sem ment oly hamar és oly könnyen, — irodalmi működésükben a reformatio szellemétől vezéreltettek; e kor férfait nem is kinyilvánított vallástételők, mint inkább irodalmi, általában szellemi munkásságuk szerint számíthatjuk egyik vagy másik felekezethez. A mely magyar író e század első felében bibliát fordít, magyar egyházi énekeket szerez, zsoltárokat dolgoz át, azt eleve is a reformatio híveihez sorozhatjuk. A katolikusok az irodalom és nemzeti nyelv fegyvereivel való harcra csak a tridentini zsinat után gondolnak. Oláh Miklós, esztergomi érsek, ekkor állítja fel az első katolikus nyomdát s hívja be a jezsuitákat.

---

¹⁾ Szilády A. *Régi M. Költők Tára* I. köt. 221. lap. Qui habitat in adjutorio. «Az ki veti segedelmét.» A XC. zsoltár fordítása.

A század végével a katolikusok oly irodalmi tevékenységet fejtenek ki, hogy a protestansokkal nemcsak megbírják a versenyt, de később le is győzik őket. S ime a katolikus irodalom fénykorában, Pázmány, Káldi és Zrínyi virágzása idején s még később szerkeztett katolikus énekeskönyvek, mint a Nárayé, Kájonié, Illyésé, a *Cantus catholici*, ¹⁾ nem átallják nagyszámu XVI. századbeli protestáns dicsérettel és zsoltárral gyarapítani tartalmukat; felveszik magokba Sztárainak legtöbb darabját, Balassának egyik legszebb istenes énekét (LI. zsoltár), sőt elég különös Luther híres költeményét is: «*Erős várunk nekünk az Isten*». Mennyivel inkább megtörténhetett mindez a XVI. században!

De a kérdést ²⁾ tovább nem vitatva, áttérhetünk a zsoltárok verses fordításaira, mint a melyek a prózaiaknál bennünket sokkal közelebb érdekelnek.

Valamint az ünnepi dicsérek nem egy ember munkája, úgy a zsoltárok átültetését is többeknek köszönhetjük. A magyar zsoltárok nem tervszerűen, nem egyöntetűen készülnek; az egyes énekszerzők néha egymásról mit sem tudva, egymástól messze föld és hosszú idő által elválasztva, szólaltatják meg nemzeti nyelvünkön a biblia dalnokát. Innen van, hogy egy zsoltárnak 45 fordítását is találjuk, míg a zsoltárok más részét, majd felét a hívek csak a később létrejött Bogáti- és kivált Szenczi Molnár-féle teljes psalteriumokból ismerhették meg.

A kornak majd minden jelesebb embere lelkesül az ókori

¹⁾ E katolikus énekes könyvek mind a XVII. század folyamán jelentek meg.

²⁾ Ezen irodalomtörténeti fontossággal bíró kérdést, több anyagot gyűjtve, valamint a kézirati és nyomtatott énekgyűjtemények bővebb tanulmányozása és szigorúbb összehasonlítása után, óhajtanók tér és alkalom adtával tüzetesebben kifejteni, annyiival inkább, mivel a XVI. és XVII. századbeli egyházi költészet eredete fölött már megindult az irodalmi harez Bogisich Mihály fővárosi kath. káplán (jelenleg plebános) és Kálmán Farkas ref. lelkész között. A vita felekezeti elfogultsággal, sőt szenvedélyességgel folyt a «Prot. Egyházi és Iskolai Lap»-ban, mi által mindkét fél több hamis állításra ragadtatta magát. Így Bogisich majd minden alap nélkül e két századnak egész egyházi költészetét — brevi manu — a protestansoktól elragadja s minden érdemet a katolikusoknak tulajdonít; sőt az előbbieket még *nem hazafissággal* is vádolja mind a költészet, mind a nemzeti zene terén. Ily szellemben írvák több akadémiai értekezése (*Magyar egyházi énekek* 1881 és *Cantionale et pass.* 1882.) és felolvasása.

költészet ez örök remekein s igyekszik ki többet, ki kevesebbet magyar nyelvre áttenni. A fordítók között buzgó reformatorok és tehetségesebb költők ismert nevei váltakoznak egész ismeretlenekével. A szatmári Batizi és a tolnai Sztárai, a tanító Szegedi és a tanítvány Szkaricza, a főúr Balassa és inasa Hartányi, két egy testvér, Dóczi Susánna és Ilona, majd Bogáti és végül Szenczi Molnár egy századon át fordítják a szent költeményeket. Műveik csodás gyorsasággal terjednek és csakhamar helyet foglalnak az összes felekezetek gyűjteményeiben, a protestansoktól átmennek az unitáriusokhoz, és a katolikusoknak éppen úgy ájtatosságul szolgálnak, mint a szombatosoknak.

De nincs mit csodálnunk, hogy e kor annyira kedvelte a zoltárokat s oly annyira magáévá tette, hogy eredeti alkotásaiban is ezek szelleme és a belőlük vett eszmék uralkodnak. Az új felekezetek önálló magyar énekeiben, egész természetszerűleg, nagyon előtérbe nyomult az epicus, a dogmai és polemiai elem, mi miatt a legerősebb vallásos érzelmek sem juthattak teljes kifejezésre. Az ünnepi dicséreték között — mint már láttuk — ritka az, melyben a hála és tisztelet, a szeretet és hódolat érzése zavartalanul, tiszta lyrai formában jelennék meg. A zoltárok ellenben őszinte szívből fakadnak és igaz vallásos érzelmeket zengenek, képes, költői, de mesterkéletlen nyelven, a dogma és epika minden zavaró hatása nélkül. A XVI. század magyarja nemcsak mint buzgó protestáns, de mint nemzete sorsát szíven viselő hazafi is énekelhette e himnusokat; bennök nemcsak a legfőbb lény tiszteletét, dicsőítését fejezhette ki, verseikben nemcsak a megalázódás, a büntudat, a legmélyebb bűnbánat hangjaira akadt, de ott találta a legkeserűbb panaszt, mi fájdalom és veszedelem sujtotta szívből csak fakadhat, ott találta a zsidóknak erős, bosszuálló istenét, a ki az utjáról letért népre csapás után csapást mér, de a ki végtelen irgalmában még sem hagyja választottait a pogányoktól megsemmisíttetni. Az előbbi érzelmek bármely időben is viszhangra találhatnak a hívők lelkében, de az utóbbiak csak a XVI. századi magyar szive hurjait hozták igazán rezgésbe.

«A soltárkönyv — ugymond Gelei Katona ¹⁾ — olyan, mint egy gazdagon minden orvosságokkal poltzonként megrakatott

---

¹⁾ Az Öreg Gradualhoz írt előszóban.

patika, úgy mint mellyben mindenféle lelki háboruk, próbák, kísértetek és casusok ellen kész orvosságok, vigasztalások, intések és tanítások jelen vannak, mellyekből mind az bódog és kedves s mind pedig az bódogtalan és kedvetlen, ellenkező állapotokban mint s hogy kellessék kinek-kinek akarmi rendbeli embernek is magát viselni, megtanulhatja. Innen adta Naziansenusimez dicséretes encomiumokat hozzája: Psalmi juventutem delectant, senectutem elevant, militum clypeus, triumphantium corona, *lugentium et tristantium consolatio.*»

S a magyar protestáns főleg ez utóbbiért fordult e korban oly odaadással szent Dávid zsoltáraihoz. A bűnbánatnak és hazafi fájdalomnak a vigaszra különöseni szüksége volt. Valóban a reformatus énekeskönyvekben foglalt körülbelöl száz zsoltár-paraphrasis közül, a melyeket a prózai és Szenci Molnár-féle zsoltároktól való megkülönböztetés okáért, mint az újabb keltü ünnepi énekeket, szintén isteni dicséreteknek neveztek, a legtöbbben ama két érzelem hangja jó fülünkbe; a Toldytól önállónak nevezett lyra képviselőinek, Palatichnak, Vajdakamarási Lőrincznek ¹⁾ és Balassa Bálintnak ajakán ugyanez érzelmek zengenek, valamint azon névtelekén is, kiknek költeményeit a Csoma-, Lugossy- és Decsi-codexek ²⁾ megőrzék.

A magyar zsoltárok nem hű másai az eredetieknek. A fordítók inkább csak kifejezést, eszmét és hangulatot vesznek át a szent költeményekből s általában oly szabadon bánnak el velök, hogy egyazon zsoltár több magyar fordítása legfőlebb hangulatban egyezik. Némelyiknek megismerésére nagyon szükséges az

---

¹⁾ Palatich György: Igen szép enek es kenierges, melliet egi iambor Uitez ember zerzett rabsagaban. Kinek nevet megtalalol az uersfeiekben 1570. Ez a különkiadásnak a címe; számos énekeskönyvben megtalálható, Palatich György uramnak esonkatoronyi éneke czímmel. Vajdakamarási Lőrincz pedig Erdély veszedelmét siratja 1592-ben.

²⁾ Mindhárom codex az Akademia kézirtattárában. Énekgyűjtemények ezek, néha igen tarka tartalommal; legnagyobb részüket azonban vallásos költemények töltik be. Jelentőségük abban áll, hogy számos ki nem adott vagy nyomtatásban elveszett költői művet őriztek meg. A Csoma-codex tartotta fenn a Szilágyi és Hajmási históriáját. Ennek és a Decsy-codex-nek, rövid ismertetését lásd Thaly Kálmán: Vitézi énekek. Pest. 1864. I. köt. Előszóban és a jegyzetekben.

a zsoltár első vagy utolsó versszakában foglalt utalás a zsoltár sorrendjére, mint:

«Szent Dávid próféta éneklő könyvének
Huszonharmad részében»¹⁾

Vagy:

«Mint írva van Soltár könyvnek tizenhatod részében». ²⁾

Gelei Katona ³⁾ is említi, hogy az ő előtte való gradualék zsoltárai, «nem *literaliter*, hanem *periphrastice*, azaz bővebben körüljáró beszéddel vannak fordítva».

Hogy mily különböző tartalmu, terjedelmű és értékű költemények származtak egyazon eredetiből, elég felhoznom a XLVI-ik zsoltárt, melyből egyrészt a «Mikor Sénakhérib a Jeruzsalem megszállotta vala» kezdetű hosszú, különöbben ki nem emelkedő dicséret készült, másrészt pedig Luther, a maga leghíresebb költeményét, a reformatus egyházi énekek egyik remekét alkotta, mely az «Erős várunk nekünk az isten» kezdetű dicséretben a magyar protestansokat is századokon át lelkesíté.

Hogy az énekszerzők nem kötötték magukat a bibliai szöveghez, eljárásukat természetesnek kell találnunk. E korban különben sem készül mai értelem szerinti fordítás; a zsoltárok pedig csak is úgy hathattak meg igazán a protestansok vallásos lelkületét s szólhattak valóban a magyarnak szívéhez, ha a fordító nem ragaszkodik mereven az eredetihez, hanem ha a kereszténység, kivált a protestantismus szellemét önti el műven, ha a csak zsidót érdeklő epicus elemeket mellözve, magyar vonatkozásokkal tölti be; ha a bűnbánat szavait nem a Dávid, de a maga nevében hangoztatja, ha a Saultól üldözött szent költőnek panaszát, keserves kifakadását kiveszi szájából és a töröktől, némettől pusztított nép ajakára adja. S e kor legtöbb énekszerzője úgy is cselekszik.

A zsoltárok számos helyét Krisztusra és a megváltás nagy

¹⁾ és ²⁾ Mindkét idézet egy XVII. századi protestans énekeskönyvből, mely 1648-ban Debreczenben Margittai Jánosnál nyomtatott. Ez énekeskönyvek különben berendezésre és a költemények számozására nézve többnyire egyeznek a XVI. századtól a múlt század végeig. Az énekeskönyv e kiadására többször fogunk hivatkozni. Az első idézet Sztárainak egy dicséretéből való (83. dicséret), a másik egy ismeretlen fordítóéból (81. dicséret.)

³⁾ Öreg Gradual. Előszó.

művére vonatkoztatják és a magyar énekekbe nem egy protestans dogmát visznek be. Már Luther sem a zsidók nevében könyörög, hanem az igaz keresztények szabadításáért esd, midőn ezt zengi:

«Oh Ur Isten! tekints hozzánk,
Magas mennyből nézz mi reánk
És könyörülj te népeden
Nyomorult keresztyéniden». (XII. zsoltár). ¹⁾

Sztárai Mihály szintén kortársaihoz szól a XV. zsoltár kezdetén;

«Sokan vagynak most olyatén emberek,
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztények,
Noha feslett és nem jámbor életek,
Sőt mindenben Krisztussal ellenkeznek. ²⁾

Általában igen sok zsoltár végződik a szent-háromsághoz intézett gloriával.

«Sok hálát adunk — ugymond Sztárai — ³⁾ mi Istenünknek,
És mi teremtőnknek, te szent fiadnak,
És vigasztaló szent lélek istennek.» —

Ugyancsak Sztárai már dogmát is hangoztat, azt a hitelvet, a mely oly komorra teszi a protestans vallást, de a mely oly jól illett e sötét, zord időbe, melynek majdnem minden költői termékéből kihangzik, t. i. hogy nem a cselekedet, de a hit üdvözít, hogy a magunk érdeme mit sem ér, mert a megváltást egyedül Krisztus vére omlása szerzé meg. Ezért halljuk Sztáraitól is, hogy:

«Sok emberek vagynak e széles világon
Kik tévelygésben vannak,
Az Uristen előtt az ő érdemekben
Igazúlni akarnak,

---

¹⁾ A XII. zsoltárnak ezen paraphrasisa ismeretlen szerzőtől ered. Hogy Luthernek német átdolgozása után indult, bizonyosággal elég lesz ennek csak két első sorát idéznem:

Ach Gott von himmel, sich darein
Und lasz dich des erbarmen.

Az énekeskönyvekben e zsoltárfordítás a 79-ik dicséret helyét foglalja el. Sztárainak pedig ugyanezen zsoltárból készült éneke (Szabadits és tarts meg, uram isten!) a 78-ik helyen áll.

²⁾ Az énekeskönyvben 80. isteni dicséret.

³⁾ A LXXIV. zsoltár átdolgozása. Énekeskönyvben 126. dicséret.

Mert az idvességről és az bódogságról
 Ingyen semmit sem tudnak,
 Evangyéliomnak azért helyt nem adnak
 Sőt ellene állanak». (XXXII zsoltár) ¹⁾

A dogma, a polemia viszketege még itt sem hagyja nyugodni a theologus költőt; az erős protestans hálaadása közben sem feledi elleneit és szent Dávid tekintélyével akarja a tévelygőket a maga vallásának egyedül igaz útjára téríteni, intvén őket:

«Tanulják meg azért Dávid Profétából
 Mint megigazuljanak» . . (Sztárai u. o.)

Érdekes, hogy Illyés István, az 1639-ik évi «Soltári Énekek» kiadója, a XVI. századbéli reformatus zsoltároknak merész plagiatora és katolikus szellemben való elferdítője, Sztárai e zsoltárának első sorait mint változtatja meg s mint veti vissza a protestansok fejére:

«Sok emberek vagynak ez árnyékvilágban,
 Kik tévelygésben vannak,
 Semmit érdeminknek Krisztus érdemiből
 Ők nem tulajdonítanak,
 Jó cselekedetből semmi igazulást
 Ismérni nem akarnak, stb.»
 «Dávid profétából bizonytságot hogy már
 Eléhozni akarnak,
 Noha semmit itten oly érdemek ellen
 Soha nem találhatnak . . . stb.»

A protestánsoknak e dogmájával nagyon egyezett számos oly zsoltár, melyekben a buzgó költő oly jellemzőn, oly erősen fejezi ki vallásos meggyőződését, hogy egyedül az ur az ő reménysége, az ő oltalma, kővéra és kőszála, bástyája és tornya. Ezért ragadta meg Luthert a XLVI. zsoltár ²⁾ és ösztönzé hatalmas éneke megírására, ezért kedvelték a magyar protestánsok is a XXXI. zsoltárt ³⁾ (Benedd biztam Uram, soha ne gyaláztassam) és a

¹⁾ Énekeskönyvben 93. ist. dicséret.

²⁾ Luther: «Ein feste Burg ist unser Gott
 ein gute wehr und waffen stb.

³⁾ Szerzője: Thordai Benedek. A versfökből «Benedictus Thordensis verti» olvasható ki. A fordítás latinból készült; mely így kezdődik: In te domine speravi, non confundar in aeternum. A régi énekeskönyvben 90.

XCI-iket ¹⁾ (Te benned biztunk eleitől fogván), ezért hangoztatja e hitet annyi énekszerző nemcsak zsoltárokban, hanem másnemű költeményekben is.

De általában, hogy az istenbe vetett bizodalom ily erősen és hatalmasan nyilatkozik, nemcsak a fentebbi dogmából, hanem a protestantismus egész szelleméből foly.

A protestans vallás megszüntette a szentek tiszteletét, a szűz Mária cultusát is elveté; magához Krisztushoz sem száll fel többé oly rajongó tisztelet, oly fenséges hódolat, mint szent Bernát hymnusaiban; a szent-lelket pedig főkép csak pünköst ünnepén hívják segítségül a hívek; de mint hajdan a zsidók, majdnem egyedül az urhoz fordulnak. Ez a mily egyszerűvé tette a vallást és a mily jótékonyan hatott az igaz benső vallásosság kifejlésére, oly komorra tette a protestansok lelkületét, tudván, hogy a boldogságos szűznek, szenteknek, martyroknak pártfogásában nincs mit bizniok, hanem csupán az ur irgalmától kell lelkök üdvösségét reményleniök.

E mely vallásosság, a hit ez erkölcsi szigora fejt meg ama *«kétségbeeséssel határos töredelmet, büntudatot»*, mely a kornak egyik legjellemzőbb vonása. E töredelmesség és büntudat a zsoltárokban éppen úgy táplálékra talált, mint az istenben való bizodalom. A protestans vallás nem fogadja el a gyónást; a papnak közbenjárását vagy bünfeloldó hatalmát még kevésbe ismeri el, mint a szentekét; így a hívőt magára hagyja akár jó, akár rossz lelkiismeretével; a hívő bűne bocsánatát csak istentől kéri és csak tőle várja. Innen, hogy a protestans költők oly annyira kedvellik Dávid azon zsoltárát, melyben a szerelmétől bűnbe csábitott király oly töredelmesen vallja meg bűnét és oly megalázódással könyörög bocsánatért. Az LI. zsoltárt öt énekesnek ajakáról halljuk.

«Végtelen irgalmú,
Oh te nagy hatalmú

Isten légy már kegyelmes — kiált fel a bűnbánó Balassa ²⁾ —

dicséret; a *Régi Magy. költők Tárában* (II. köt. 246—48 lap) is megjelent, hol Szilády hibásan mondja XXX. zsoltárnak.

¹⁾ Szenci Molnár Albert fordítása.

²⁾ *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*. A m. történelmi társulat megbízásából Szilády Áron. Budapest. 1879. A Balassa költeményeiből való idézeteinket mindig e kiadás fogja szolgáltatni. Ez 51. zsoltár a radványi

Mosd el rólam immár,
Kit lelkem alig vár
Mosd el bűnöm rutságát.»

E töredelmet hangoztatja vissza Balassának kedvelt inasa (író-deákja, titkára?), Hartányi Imre. ¹⁾

«Atya Uristen könyörülj rajtam a te nagy jó voltodért,
Sok bűneimet bocsásd meg nékem nagy irgalmasságodért . . . »
(Mert) «Rut vagyok sok bűneimmel mind e világ előtt;
De meg ennél is rútabb vagyok istenséged előtt»

S még költőiebben hangzik a büntudat e vallomása a Csoma-codexnek egy ismeretlen szerzőtől eredt költeményében, melyen nagyon látszik az LI. zsoltár ²⁾ hatása.

«Siralmas beszédem, hallgasd meg Istenem
Könyörülj én rajtam!
Sok undok bűnomet bocsásd meg énekem,
Légy kegyelmes nekem!

Ne nézd undokságom, számtalan sok bűnöm,
Kegyelmes Istenem!
De nekem kegyelem, légyen engedelem,
Légy kegyelmes nekem!

Mint Magdalénának megbocsátád bűnét,
Számtalan sok vétkét:
Ugy nekem bűnösnek bűnomet bocsásd meg,
Légy kegyelmes nekem!» stb.

De nemcsak a vallásos érzületnek nyújt táplálékot a psaltes-

---

codexben a LXXXIX. számmal van jelölve; alatta e megjegyzés: Ezt a psalmust a Beza verseiből fordította, csak halála előtt való betegségében. Sziládynál 142—145 sz.

¹⁾ Hartányi (Hartányi vagy Harsányi) Imre, egyike azon nagyszámú prot. énekszerzőknek, kiknek csak nevét ismerjük, azt is rendszerint a versfökből. Balassa végrendeletében emlékszik meg róla, midőn ezt írja: «*az zabola lovamat és az pej paripámat . . . egy ezüstös csükánynyal egyetemben, ki merő ezüst aranyozott és szablyával együtt hagyom az én inasomnak Hartányi Imrének.*» Szilády (Balassa B. költ. Bevezetés XLVIII. lp.) ugyane Hartányit tartja a radványi-codex leirójának.

²⁾ Lásd: Thaly K. *Vitézi énekek és elegyes dakok.*

rium, hanem a hazafiasnak is. E század költője, a mint sehol sem tud kivetkőzni papvoltából, a hazafit sem tagadja meg soha; a mint a dogmákat belevitte, a hová csak lehetett, úgy helyt enged a költészetben ha nem is a politikának, de a politikai közérületnek.

A magyar zsoltároknak több mint fele olyannak fordítása, melynek felibe a Károlyi-féle biblia ezt írja: «*Dávid könyörgése a megszabadításért*» vagy «*Könyörög az Isten népe a szabadításért.*» S ezekben az énekszerző gyakran elfeledi, hogy Dávid szavait fordítja, hogy tulajdonkép a zsidók panaszait zengi, hanem a maga és hazája nevében szólal meg. Hangja ilyenkor felmelegül és szívből szívbe hat a keserv, midőn panaszolja:

«Árvákul eladád népedet,
Várasrul várasra viszik őket,
Ifjakot, szüzeket, gyermekeket
Őszvekötzve hajtják el őket.

Határos szomszédink szidalmaznak,
Nevetnek, tapsolnak, csúfolnak,
Fejeket csóválják, orrolnak,
Beszidbe költünk mindazoknak.» (Batizi. XLIV zsolt.)¹⁾

S miután a költő a csapások, veszedelmek, mind megannyi megérdemlett büntetések hosszú szeret-számát elsorolta, a szabaduláson soha kétségbe nem eső hívek így kiáltnak fel véle:

«Támadj fel, Uristen, már mellettünk!
Mi nagy ügyeinkben légy velünk,
Színyedet ne rejts el előlünk,
Győzedelmet adj már minékünk

A szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahumet országából.» (Batizi u. o.)²⁾

Általában mint a lyra többi neme, a hazafias is Jeremiás siralmi mellett főkép a zsoltárokból táplálkozik, melyekből számtalan eszmét, képet, hasonlatot vesz át és ezekkel majd minden versszakot betölt.

¹⁾ és ²⁾ Batizinak ezen zsoltári éneke csak Bornemisza P. (CXVII. l.) és Gönczi György (68. l.) gyűjteményében található; újabban a *Régi Magy. Költők Tárában* látott napvilágot, II. köt. 71. lp. A régi énekes könyvek-

A magyar zsoltárok szerzői között nagy telhetséget, ki mintegy uralkodnék kora költőin, éppen úgy nem találunk, mint az ünnepi dicséreték készítői sorában, legfeljebb Sztárait és a század második feléből Balassát emelhetjük ki.

Ez utóbbi csak öt zsoltárt dolgozott át (XXVII, XLII, LI, LIV és CXLVIII számukat ¹⁾), Beza és Marot szellemében, ismerve és követve ezek fordítását. Mint más lyrai költeményeivel, úgy ezekkel is messze kimagaslik a többiek közül s vele csak Bogáti Fazakas és Szenczi Molnár mérhető össze. Zsoltárai, melyeket lyrai forma, kitünő verselés, költői képekben és bibliai kifejezésekben gazdag nyelv jellemeznek, nem kevésbé járultak hozzá, hogy istenes énekei annyi kiadást érjenek, mint egy magyar poétának műve sem. Az LI. zsoltár határozottan felülmúlja Molnárét s nagy költő legyen, ki, akár ma is, szebben lefordítja. Csak sajnálnunk lehet, hogy a protestans énekeskönyvekbe nem vétetett föl; egyedül a «*Cantus Catholici*»-ban talált helyet. A reformatus énekeskönyv legutóbbi szerkesztésénél sem méltatták figyelemre s valószínű, hogy a most folyó énekjavító munkálat közben sem veszik tekintetbe, mert korunk egyházi énekköltői nem igen fordulnak a XVI. század termekéi felé: legfeljebb Szenczi Molnárt tartják szemök előtt. A megújított nyelvvel, pompával és némi mesterkéeltséggel akarnak hatni ott, a hol a régiek egyszerű szavakkal, de mély vallásossággal, igaz érzelmekkel indíták meg a hívők szívét.

Sztáraitól azért kell különösebben megemlékeznünk, mivel a zsoltárok átültetésében a legtöbb fordítással ő vett részt, a mint az kitűnik ama 16 zsoltárból, melyeknek versefejei *Sztárai, Starinus*

---

ből bizonyára e zsoltárnak egy másik fordítása szorította ki, melynek szerzője Németi Ferencz, 1560–65-ben tokaji kapitány.

²⁾ Balassa még több zsoltárt is szándékozott átdolgozni, vagy talán át is dolgozott. Tudjuk ezt a radványi codexből, melynek leírója egy helyett (99. l.) ilyen megjegyzést tesz: «*Még vadnak ennehúny istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magatul is szerzett, ki mindenesztül is tiz; azok más könyvben vadnak. Nem is adja azokat ki meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz.*» Az itt felsorolt 5 zsoltár Szilády kiadásában a következő lapokon található meg. XXVII. zsoltár 99. lp., ez Buchananus latin fordítása után (Deus in tenebris quum mihi praeluceat) készült; a XLII. zsolt. a 131. lapon, az LI. zsolt. a 142. lapon, ezt némelyek szerint Nyéki Vörös M. fordította; az LIV. zsolt. a 122. és végül a CXLVIII. zsolt. a 123. lapon.

vagy *Michael* ¹⁾ nevet rejtenek magukban. Egyszermind őt tartjuk e téren elsőnek; az ő fordításai szolgálhattak buzdító és utánzandó példakul a kortársaknak. Eerre mutat a zsolttár-átdolgozások azon formája, melyet nála találunk először s a melyet a többi énekszerzők olyannyira követnek, hogy másnemű költeményekben is használják. Érttem itt Sztárainak azon sajátját, hogy epicusszerű elemekkel terheli a zsolttárok elejét és végét. Az első egy-két strophában ugyanis elmondja azt a körülményt, állapotot vagy alkalmat, mely a zsolttárköltőt éneklésre birta, a végső versszakban pedig többnyire a zsolttár számrendét vagy a fordítás készültének esztendejét adja tudtunkra. A compositionnak e módja uralkodóvá válik a század költészetében. A Szkhárosi Horvát-féle feddő és polemicus költemények közül többnek, még sokkal inkább a jeremiádoknak formája mind erre emlékeztet; sőt a lyraibb menetű ének, a szerelmi dal sem bir tőle szabadulni; Balassa nem egy dalát zökkeneti ki könnyed menetéből és nem egyszer zavarja meg a lyrai hangot, midőn költeménye elejébe-utójába epicus vagy leíró elemeket vegyít. De e formát legtúlságosabb kifejlődésében Bogátinak zsolttárfordításaiban találjuk.

Bogáti Fazakas Miklós a XVI. századnak egyik legszorgalmasabb irodalmi munkása és egyik legjelesebb költője, kit csupán zsolttáraiból ítélve, mindjárt Balassa után tehetünk. Leghíresebb műve psalteriuma, melyet Lugossy József ²⁾ az akadémiai Jancsó-

¹⁾ E nevek a következő zsolttár-paraphrasisok neveiből olvashatók ki: 1. X. zsolttár, régi énekeskönyvben 75. dicséret. Michael Starinus fecit. 2. XII. zsoltt. 78. dicséret. Starai Mihály. 3. XV. zsoltt. 80. dicséret. Starianusié. 4. XXIII. zsoltt. 83. dicséret. Starai Mihály. 5. XXVI. zsoltt. 85. dicséret. Michael fecit. 6. XXVIII. zsoltt. 87. dicséret. Michaelé. 7. XXIX. zsoltt. 88. dicséret. Starai Mihály. 8.) XXXII. zsoltt. 93. dicséret. Starinus dedi. 9.) XXXIV. zsoltt. 94. dicséret. Michael Starinus faciebat. 10.) XXXVI. zsoltt. 96. dicséret. Starinus faciebat. 11.) XXXVII. zsoltt. 97. dicséret. Michael Starinus contra magnum orabat. 12.) LXIV. zsoltt. 118. dicséret. Michael Starinus. 13.) LXV. zsoltt. 119. dicséret. Starinus fecit. 14. LXXIV. zsoltt. 126. dicséret. Starinus. 15. XCII. zsoltt. 135. dicséret. Michael Starinus. 16. XCIV. zsoltt. 136. dicséret. Michael Starinus contra impios.

²⁾ Lugossy József. *Egy szombatos énekeskönyvről*. Új Magyar Muzzeum. 1850—51. évf. C—CXXXVII. I. A régi magyar nyelvnek és irodalomnak kiváló ismeretén alapuló értekezés ez, mely, bár sok részben már felül van múlva, számos tévedése pedig megigazítva, ma is elolvasásra méltó.

codex ismertetésében annyi dicsérettel halmoz el s melyről Toldy¹⁾ is úgy nyilatkozik, hogy e kor költészetéhez képest érezhető emelkedést mutat «s mind melegségre s költői kifejezésre, mind az érzések nemességére, úgy a nyelv és versalak tisztaságára nézve mindent meghalad, mit egyházi (egyházi czélra készült) költészetünk azon időben előállított».

Azonban a zsoltárok és magának Bogátnak személye körül több rendbeli tévedésbe esett irodalomtörténetünk, melyeket csak a legújabb időben oszlattott el Jakab Eleknek ²⁾ egy szorgalmas kutatáson alapuló értekezése.

Lugossy ugyanis a szombatos Jancsó-codex első felének szerzőjét nem ösmeri, de mint a másik felének, úgy ennek is szerzőjéül Péchy Simont, ³⁾ e tudós erdélyi államférfiút, Báthorinak és Bethlennek híres cancellárját vallja s a remek fordítástól elragadtatva, nem győzi elléggé tömjénezni a velt szerzőt, az ujonnan fölfedezett költőt. E tévedést, melyért a csak egy forrásból meritő Lugossyt nem igen lehet megróvnunk, már 1854-ben, «Költészet történeté»-ben helyreigazította Toldy, ⁴⁾ midőn Krizának vele közlött adataiból meggyőződött, hogy a Jancsó-codex első része nem egyéb, mint a kolozsvári könyvtárakban több példányban reánk maradt Bogáti-féle psalterium, melyről a könyvészek azt vélték, hogy nyomtatásban is megjelent, holott csak kéziratokban terjedt el úgy az unitáriusok, mint a szombatosok között s legfeljebb 20 vagy 25 darab látott napvilágot az unitárius énekeskönyvnek második, a XVI. század elejéről való kiadásában.

Azonban maga Toldy ⁵⁾ is hibába esik, midőn e magyar

¹⁾ Toldy F.: *A magy. költ. története*. I. köt. 206. l.

²⁾ Jakab Elek: *Bogáti Fazakas Miklos, XVI. századi magyar theologus és költő*. Keresztény Magvető. Kolozsvár. 1881. XV. folyam. 1. l. Jakab Elek, a XVI. és XVII. századnak számos ritka, (több unicum) kéziratát átkutatva, e helytt Lugossynak és Toldynak több rendbeli tévedését mutatja ki és igazítja helyre, Bogáti Fazakasnak életét, irodalmi működését, továbbá a szombatos és unitárius egyházi költészetnek egymáshoz való viszonyát is tisztába hozza.

³⁾ E nagy tudósnak és híres államférfiúnak életéről bővebben olvashatni: *Kemény János önéletírásában*; *Kövérny Lászlótól*, Keresztény Magvető 1871. 34 l., Lugossy említett értekezésében.

⁴⁾ *A magy. költ. története*. I. köt. 203.

⁵⁾ U. o.

zsoltárok szerzőjét Bogáti Fazakas Miklóst ifjabbnak és szombatosnak mondja. Jakab Elek főképp ez utóbbi ellen érvel s valóban sikerül bebizonyítania, hogy Bogáti a zsoltárokat mint unitárius s nem mint szombatos szerezte; ellenkező esetben, hogy volna megfejtethető az, hogy az unitáriusok több költeményét rendes énekgyűjteményükbe fölvtették s hogy később is róla nagy tisztelettel, zsoltáraitól nagy dicsérettel emlékeznek. Jakab Elek értekezéséből az is kitűnik, hogy a zsoltárköltő Bogáti egy ama Bogáti Fazakas Miklóssal, ki Mátyás históriáját folytatta és befejezte, a ki «A nagy Castriot Györgynek . . . vitézi dolgainak históriáját» írta meg és számos más költői és theologiai művet szerzett. Hogy a zsoltárfordító neve elé az «ifjabbik» jelző került, az nem egyéb irodalomtörténeti mythosnál, melynek hogy mi alapja sincs, kitetszik abból, hogy a zsoltárfordítás még 1586-ban készült és nem 1604, 1605 vagy 1608-ban, a mint azt a később keletkezett különböző psalterium-másolatok hibásan mondják; egy ifjabb Bogátiról ¹⁾ egyébként mit sem tud sem az egyház-, sem az irodalomtörténet.

De ha mindezt Jakab Elek meg nem is bizonyítja, magukból a zsoltárokból nyilvánvaló, hogy azok nem szombatos ember szerzeményei; szombatos szellemet ugyanis, a mit Toldy lát bennök, egyetlen egy sorból sem olvashatnánk ki. S hogy a szombatosok mégis annyira kedvelték e zsoltárfordítást, hogy náluk jobban elterjedt, mint magánál az unitárius felekezethél, annak oka átdolgozása módjában rejlik.

Bogáti bár az alakra és kifejezésekre nézve éppen annyi szabadságot enged meg magának, mint Sztárai Mihály és a többi protestans énekszerző, ezek példájától eltérőleg nem önt

---

¹⁾ Toldy s mások tévedése Bogáti zsoltárainak egy kézirati másolatából ered, mely az unitáriusok kolozsvári collegiumának birtoka s melynek ez a czíme: *Psalterium. Magyar Soltar kit az üdeokbéli históriák ertelmezérint küleomb-küleomb magyar ekes notakra az Isten Gülekezetinek jauara Fordítot Bogati Fazakas (fia) Miklós.* E «fia» szó kis betűkkel van betoldva a Fazakas és Miklós nevek közé. Erről a többi kézirat, sem a korábbiak, sem a későbbiek mitsem tudnak. Ezt a «fia» betoldást Bogátinak latinosított neve okozhatta; ugyanis Pelidesnek nevezte magát; egyik kézirat (Erdélyi Muzeumban) szerint: *Psalterium Daudis. Authore Nicolao Peljdis Bogathio.* E patronymicus Pelidest fordíthatták Fazakas fiának, majd ifjabb Fazakasnak.

fordításába sem keresztény, sem specialis magyar szellemet; zsolttáraiban nem vitat dogmát és nem hangoztat hazafi érzelmeket. A szombatosok tehát bizvást énekelhették Bogáti Fazakas műveit, mert ezek semmi olyast, mi ó-testamentomon alapuló vallásukat botránkozthatná, magukban nem foglaltak.

Bogáti psalteriuma a zsolttárok első teljes magyar fordítása, t. i. kötött beszédben. Nem akarunk tulzásba és ismétlésekbe esni, de ki kell mondanunk újra, hogy e zsolttárfordítás a XVI. századi lyra legbecsesebb termékei közé tartozik. Tartalom és alak, de kiváltkép a dictio ereje és szépsége, a verselés magyarossága, rhytmusos volta ha nem is helyezik egy polczra, de közel emelik Balassának és Szenci Molnárnak hasonnemű műveihez.

Sokba telnék mindezt idézetekkel megbizonyítanunk, megtevé azt annak helyén Lugossy. Olvassuk el ezeket vagy tekintsünk általában akármelyik kéziratba, mely Bogáti zsolttárait megőrzé, meg fogunk győződni, hogy e fordító költői tehetség is.

Bogáti, mint már említettük, nagyban különbözik a protestans énekszerzőktől, hogy költeményeiben nem dogmatizál és nem tart erkölesi tanítást. Ez mindenesetre kiemeli kortársai közül, de ezeknek egy nagy bűnétől a bőbeszédüségétől ő sem ment; zsolttárai talán a leghosszabbak. Itt marad el igen messze Szenci Molnár Alberttől, kinél pedig gyakran jobban és magyarosabban versel. A verselésben csak Balassa Bálint mulja fölül. A hosszabb sorokat ugyan még nem szakítja rímek által rövidebbekre (bár elvéve erre is találkozik nála példa), de az erős, szabályos rhytmus által ugvis részekre válnak. A régi és a népköltészet tanúsága szerint azonban a magyar verselésben mindig többre kell becsülnünk a jó rhytmust rím nélkül, mint a csengő-pengő rímeket amannak hijával. Bogáti a hosszabb sorok közül kiváltkép kedveli a 16 és 19 szótagot; amaz «Szilágyi és Hajmási historiájá»-ból ismeretes, ez a Balassa-strophának szolgált alapjául; e sorokból rendesen három-három alkot nála egy versszakot. Használja a rövidebbeket is, mint a 12 és 10 szótagút, de főleg a tizenegyest és nyolczast.

A fordítás módjában — mondhatnók a compositióban a Sztárai híve; mindkettőnél ugyanazon epicus elemek zavarják meg a hála és tisztelet, a bűnbánat és panasz hangjait a zsolttárok elején és végén.

Bogáti Fazakas, mint jeles theologus és exegeticus pontosan és egész tudományossággal adja elő azt a körülményt, mely a

zsoltárköltőnek az éneklésre alkalmúl szolgál, mint a XXXIV. zsoltárban olvassuk:

«Jámbor vitéz Dávid Saul ellőt hog futua ¹⁾
Az zomszed kiraljhoz egikor zolgalni alla
De ott megismerek es beadak, kj uolna,
David iyettében teue magat bolondda.

Orra zaja levet zakalara boczata
Falra kap mjnt bolond kapun ajtón irkala
Ezt kiral hog' lata, el-kitaszigaltata,
Ket kiraltol ig ment, kiért Istent ig' alda . . .»

A költemény utolsó stróphája pedig:

Ezt nagy eörömeben ifju Daud enekle,
Az isten dolgarol, maga feleől beszéllé,
Jamborsagban bizni tanéta, myndent inte,
Harmincz négy rezében soltárnak jelente.»

A tudós fordító az eredeti költőket sem téveszti össze, mint Sztárai és többen; jól tudja, hogy melyik ének Dávidé, Asafé, a Khore fiaié vagy másé; az utolsó versszak rendszerint a szerző megnevezésére van szánva, mint például a XC. zsoltárban:

«Ez keőnieörgest az pusztan
Zent Moises monda,
Hol az versenjes sidokat
Az Ur sujtola,
Sok fele czapasival
Az feőldre ronta,

¹⁾ Ezen és a Bogátira vonatkozó többi idézeteinket a Jancsó-codexből vettük, melyet az Akademia kéziratára őriz s a melynek bővebb ismertetése Lugossy és Jakab Elek említett értekezéseiben megolvasható. A codex zsoltárokat, énekeket és tanvitató verseket őrzött meg. Áll összesen 161 levélből, nem egész állapotban; híja van elől is, közben is, vége pedig a legfontosabb tanoknál szakad meg. Két külön részre oszlik, melyeknek elseje 106 levelen Dávid zsoltárait tartalmazzák Bogáti fordításában. A leírást végezte *«Nagy Solymoson nyomorgó Gábor deik az ő jóakaró és bizodalmas urának Kis-Solymoson lakozandó Mütéfi Pálnak házánál»*. A második rész 55 levelen a szombatosok hymnusait s végül néhány polemicus és dogmaticus verset foglal magában. Czíme: *«Az istentől rendeltetett szent igaz innepeknek megszentelésére csináltatott énekek az igaz valláson való tudós és istenfélő férfaktól. Irattatott Kis-Solymoson 1615, elkezdvén 25-die May Váradí János által»*. E rész leírásában azonban még többen vettek részt.

Fegiverrel, tüzzel, fergekkel
Sok ezért elfogiatá.»

Gyakran a költő állapotát festi, mielőtt tulajdonképeni érzelmeit zengené, mint azt a kiválóan szép XLV. zsoltárban látjuk:

«Hevölt lelkem, zívem busult,
Jo bezédre geried, indul,
Zivemtül nyelvem mjnt uidúl,
En yró kezem nieluem után indúl.

Az zű keduet nyelvem mongja,
Nyeluem zavát kezem iria,
Kiraliom eöreömet hallia,
Ekes enekkel meniegzeőét álgyja.»

Ugyane zsoltárt így végzi:

«Lewy fíaj kantorok,
Ezt eneklek musikasok
Salamon kiralt így aldak,
Hogi aegyptusi kyrály leányát hozák.»

A versfők nem nevét, hanem szent mondatokat, a tartalomra vonatkozó jegyzéseket foglalnak magukban, a milyenek a korábbi reformatus és unitarius énekekben sem szokatlanok, később pedig a szombatos költeményekben is divatoztak. E hosszabb vagy rövidebb versfői mondatok Bogátinak héberben való jártasságára mutatnak, minthogy rendszerint e nyelvből fordítvák. Ilyenek: Boczasd buneómet Ur isten; Ereös a mi Isteneönc, no diczirieók; Esetem eoreoljk. Segeli Ur; Isten ueleonk; Idnepet zentely; Eghezseghre tert, stb.

IV. A szombatosok énekköltészete.

E kor költészetének vizsgálata közben egy kised felekezet hívja magára figyelmünket, mely Erdély bércei közt támadva, sajátos szüleménye a magyar reformationnak s melynek egyházi enekei magasztos erkölcsi elveikkel, ábrándos világnézletökkel, borongó bánatukkal, rajongó vallásos érzelmeikkel s nem csekély alaki és tartalmi szépségeikkel mintegy betetözik XVI. századbéli egyházi lyránkat.

Kik voltak e szombatosok, ¹⁾ a kik vallásos életüket, hosszas üldöztetésüket s még tovább tartó szenvedésöket oly költői énekekben örökítették meg? A Dávid Ferencz-féle Krisztus-tagadásnak következménye-e a század ez ábrándos sectája, vagy pedig az Oroszországban rég időtől fogva élt szombatosok tanai szivárogtak valamikép hazánkba: a kérdés teljesen még nincs eldöntve. Az utóbbi föltevést azonban egyetlen történeti bizonyíték sem támogatja s hozzája fordulnunk talán nincs is szükség. Részünkről szivesebben maradunk ama vélemény mellett, mely háromszázados hagyományon alapúl és a melyet a szenvedélyes Katonától a higgadt Lugossy Józsefíg annyi író elfogadott; megmaradunk annál is inkább, mivel látjuk, hogy Dávid-szellemű papok voltak a szombatosság első terjesztői s unitárius főurak első pártfogói; hívei is leginkább unitariusok közül kerültek ki és ezek között lappangottak hosszú időkig.

Azt az ellenvetést, melylyel az újabb föltevés felállítói a régi hagyományt megtámadják t. i. hogy a deismus felé törő Dávid Ferencznek elveiből nem fejlődhetett ki az orthodox zsidósághoz hajló szombatosság, nem tartjuk legyőzhetetlennek, mivel éppen ellenkezőleg, mi azt véljük, hogy Dávid Krisztus-tagadásától csak egy lépésnyire volt a judaismus. Mert ha — Dávid Ferencz szerint Krisztus nem isten, nem is isten fia, akkor tanai sem megdönthetetlenek, s bár isteni kijelentéseknek tekinthetők, felmerülhet a kérdés, nem kell-e alább állaniok a korábbi, a Mózes-féle kijelentett tanoknál? A kérdésre sokan igennel feleltek s imé létre jött a szombatosság. Az új vallásnak akadtak aztán dogmaticusai, kiknek hitelvei — szerte szórva ugyan — e költeményekben reánk is maradtak.

---

¹⁾ A szombatosok felekezetével és költészetével Lugossy Józsefen és Jakab Eleken kívül többen foglalkoztak: Geleji Katona István: *Titkok titka* Gyulaféjérvár. 1645. Előjáróbeszéd; Kőváry László: *A szombatosok Erdélyben*. Keresztény Magvető. 1867. IV. folyam. 244 lp.; Kriza János: *Egy szombatos énekeskönyv ismertetése*. Új Magy. Múzeum. 1851—2 évf. II. köt. 160 lp.; Gróf Kuun Géza: Keresztény Magvető. 1879. XIII. évf.; Löw Lipót: *A szombatos felekezet szertartáskönyvéről*. Zsidó évkönyv. (Szerk. Kiss József) 1875. 99 lp. A nem rég elhunyt Dux Adolf is élte utolsó napjaiban a szombatosok újabb énekköltészetével foglalkozott, különösen annak a héber költészethez való viszonyát igyekeztén felderíteni, de a halál bevégetlenül hagyatta vele munkáját.

E zsidózó felekezetet tehát a magyar reformatio szelleme szülte; az a szellem, mely éppen úgy megtámadta a lutheranosok stabilismusát, mint kevéssel előbb a katolikusokét; az a szellem, mely csakhamar a Calvin confessiójára pártoltatta a magyarokat, majd Socinus és Dávid Ferencz hitelveinek szerzett híveket, míg végre tulmenve a határon, végletbe, mondhatnók a fejlődés ellentétébe csapott s létre hozta a zsidózást. De a sectában oly magasztos erkölcesstan, oly tiszta világnézet, istennek oly nemes felfogása nyilvánul, hogy a calvinistáknak és unitariuosoknak nincs mért szegyenkezzenek s nincs mért a rokonságot megtagadják. De bizonyuljon bár bé, hogy a szombatos elvek nem Magyarhonban termettek, a vitás kérdés illetén eldőlte kevés befolyással lehet azon magyar énekek felfogására, jellemzésére, melyek ez üldözött felekezet leghívebb és legbecsesebb emlékeit teszik, s így bennünket közelebből nem is érdekel.

Az akadémiai Jancsó-codexben és több kolozsvári kéziratban fenmaradt szombatos egyházi költemények tulajdonkép hymnuszok, ünnepi dicséreték, ¹⁾ melyekhez egy néhány erkölcsi és dogmai tanokat tartalmazó, néha polemicus vers csatlakozik. (Hogy Bogáti Fazakas Miklósnak szintén e codexben foglalt zsoltárfordításai miért nem vonhatók ide, arról már megemlékeztünk. Bogátit tehát a szombatosokhoz nem számítva, összes vallásos énekeik nem igen rugnak többre száznál s ezek legnagyobb részét ünnepi hymnuszok teszik.)

De nem a keresztény ünnepek megszentelésére irattak e dicséreték, hanem a zsidó szent napok tiszteletére. A szombatosok

---

¹⁾ A szombatos költészet maradványait a következő kéziratok őrzik: A már többször fölhozott Jancsó-codex az akademia kéziratárában. Az unitariuosok kolozsvári collegiumának két codexe. Egyiket Kriza ismertette (Uj M. Muzeum 1851—52. II. köt. 160) s ennek czíme: *Szombatosok Énekes Könyve. Collegii Unitarii Claudiopol. Anno 1766.* Ez évben került ugyanis a kézirat az unitarius könyvtár birtokába; iratása különben a Jancsó-codexével egy időben és azonos helyen történt, a XVII. század elején a kis-solymosi Mátéfiak birtokán. A másik codexet Jakab Elek ismerteti (Ker. Magvető. 1881. XV. évf.) Ugyanaz a kézirat, mely első részében Bogátinak egész czimében bemutatott psalteriumát tartalmazza. A szombatosok újabb énekei az Akadémiának két e századból való kéziratában találhatók, melyeket a Történelmi társulat egyik 1874. évi ülésén Deák Parkas mutatott be. Lásd: Századok. 1874. Értesítő.

ugyanis teljesen vissza mentek az ó-szövetségre; azt tartják isten igaz kijelentésének; annak törvényeihez, rendeleteihez ragaszkodnak, majdnem betűhöz híven; az új-szövetségnek még nevét is kárhoztatják, mert a törvény örök és változhatatlan; isten nem alkuszik kétszer az ő népével.

A kereszténységgel csak az kapcsolja még őket össze és a zsidóktól az választja el, hogy Krisztust Messiásnak elismerik, de nem mint isten fiát, nem mint a szent-háromságnak, melyet egyáltalán tagadnak és gúnyolnak, egyik tagját, hanem mint böles tanítót, mint Mózeshez hasonló prophetát, ki csak magyarázója isten régi kötésének. Hivatása ugyan az emberi nem megváltása, örök boldogság teremtése lett volna, de ezt végbe nem vihette, mivel a zsidók, az üdvösségre kiszemelt nép, benne hinni nem akartak és így az isteni nagy kegyelmet eljátszották. Krisztus tehát bizonytalan időre mennybe ment, honnan majd az utolsó, *a nagy szombaton* ismét leszáll, hogy küldetését immár megteljesítse, hogy a szenteket és jámborokat ezer évig tartó boldogságra (chiliasmus)¹⁾ vezérelje, a hitetleneket és hozzá nem térőket pedig végtelen kínra, örök pokolra kárhoztassa; s ez időt nevezi a szombatos tulajdonképen újszövetségnek.

«Peter apostol ezt megmutatia nag' uilagosan
Zúkség egekben Christusnak lenni, mjg ideye elieó,
Hogi mindeneket eő meguiczon, heljere alasson
Akkoron birya a Daudid zekit a Jacob hazaban
Es uralkodik mjnden hiuekkel az uizeöuetsegeben
Lelekebeól állo nag' duceöoseges meniei orzagban.»

(76-ik ének).²⁾

Ellenben:

«Romlas zal akoron idegen nepekre
Kjk kegietlen zübeol teortek hyveire.» (19-ik ének.)

A szombatosok tehát az új szövetséget evangéliumnak nem tekintvén, belőle csak azt fogadják el, mi Mózes törvényeivel megegyezik s így természetes, hogy azon ünnepeket ülik meg,

¹⁾ Mind a nagy vagy végső szombat (Sabbath hagodal), mind a chiliasmus a zsidó talmudból átvett vallási fogalmak.

²⁾ Ez idézetek mind a Jancsó-codex második részéből vevék. A számok az énekek sorrendjét jelölik, minthogy a kézirat lapszámmal nincs ellátva.

melyeket az ó-testamentom a zsidóknak meghagy; az újakat ellenben, melyek a régieket vagy egészen kiszorították, vagy természetökben megváltoztatták, emberi szerzésnek, pápai találmánynak, olasz csalárdságnak tartják. Ezeket minden igazhívó vesse el és szentelje csak azokat, melyeket a most is szent nép, az istentől kiválasztott zsidó nép ünnepel.

Szombat lön tehát az ur napja és nem vasárnap; szombat tiszteletére zeng a hymnusok jó része; szombattól nyeri nevét maga a felekezet is. Hátra veti a Victor pápától szerzett húsvétot, de szenteli az urnak pesah nagy ünnepét, mert ennek *tartásából jő áldomás az urtól*; nem Krisztus feltámadásának emlékét ünnepli, hanem a zsidó nemzetnek Egyiptomból szabadultát. Nem ismer pünkösztöt, nem is hívja és várja ezen a szent-lelket, hanem a törvény kiadásáért ad hálát az «ötvenedik nap»-on a Sinai hegyen megjelent istennek.

A mint nem várja Krisztus kinszenvedéséből és feltámadásából bünei bocsánatját, úgy nincsen az üdvözítő születésének emlékére szentelt karácsonyja, sem nagy, sem kicsiny, ellenben föleleveníti a zsidók új esztendejét, és sátoros vagy «szedeó-vedeo» ünnepét.

Holdujságkor is hála száll az egek felé, de a hívők kijelentik, hogy távol a bálványimádástól, egyedül az istennek,

« . . . . . nem a holdnak ynnepelunk,
Züuel, zoual nieluünkkel cöt diczirüik. »

Csak egy ünnepnek nem találjuk nyomát, a zsidók legkomorabb, de legnagyobb ünnepének. S ez az engesztelés szent napja (hosszú nap). ¹⁾

---

¹⁾ A szombatosok ez ünnepeket mind a zsidó vallásból vették által, s ha nem is ennek minden apró szertartásával, de minden esetre annak a szellemében ünnepelték is meg. Az ünnepek magyarázatában, dogmai felfogásában és erkölcsi jelentőségében tökéletesen egyeznek a zsidókkal. Az ünnepek eredeti héber nevét vagy megtartják, vagy magyarra fordítják vagy az ünnep természetéből vett új névvel cserélik föl. Énekeik is az ünnepek szerint rendezvék. Így a Krizától bemutatott codexben, melylyel majdnem teljes azonos szerkezetű a Jancsó-codex, szombatra való ének van 36, újhold (héb. rosch khodes) napjára 4, pesahra (héberül is pesah) 11, az ötvenedik napra (schevuoth, שבועות) 7, új esztendőre (rosch haschana) 3, új sátorosára (sukoth) 5.

Mint e kor alkalmi énekeiből egyáltalán, úgy a szombatosok hymnusaiból sem hiányoznak a dogmák, a történeti és polemicus részletek, melyek itt éppen úgy megakadályozzák az énekek szabad, lyrai röptét, éppen úgy megzavarják a vallásos érzések tiszta ömlését, mint egyéb felekezetek egyházi költészetében; sőt szombatosinknál e zavaró körülményeknek még inkább előtérbe kelle nyomulniok.

Az ujonnan alakuló felekezet, mely majdnem teljesen szakít a keresztény hitelvekkel, mely annyi más vallás gunyját és gyűlöletét vonja magára, mely annyi üldözést és nyomást szenved, mivel hogy hirdetni meri, hogy egyedül ama megalázott, világgá szélesített zsidó nép szent, csak ennek törvénye igaz és üdvözítő, ez a felekezet kénytelen előbb létrejöttét igazolni, kénytelen előbb a világot léte jogosultságáról meggyőzni, kénytelen előbb tanainak helyes és igaz voltát megbizonyítani, hogy a hívekkel korábbi vallásukat, szerinte tévelygésöket megtagadtassa s a semmi világi jóval nem kecsegtető, sőt ellenkezőleg, szenvedéssel járó hitelveket elfogadtassa.

Innen a dicséreték egyforma szerkezete. Kéves kivétellel mindnek első stropháit az ünnep keletkeztének története, helyeségének igazolása, az ellen-velemények czáfolása tölti be; s az éneknek csak második, rendszeren rövidebb felében hallszik a hálaadás, a könyörgés, csak itt szólal meg az igazi költészet; míg az első rész csak tanít, okoskodik, int.

Az első részben megtudjuk, hogy az urnak igaz napja szombat és nem a *helyébe csak minap költ* vasárnap, Sylvester pápa találmánya: hogy a szombat isten kötésének záloga, a teremtés pecsété, hogy e szent nyugó napot

«Zent teörüny keonjuiben giakor helien Isten
Kivanja, paranczollia,
Hoág eő nagi dolganak emlekezetere
Eő nepe . . . . tartsa.» (2-ik ének.)

Az első strophák adják tudtokra a híveknek, hogy *minden teremttött állat* dicséri az urat, az ég, föld, csillagok, de nagyságát és dicsőségét mi sem magasztalja annyira, mint az utját örökké megtartó hold, mely

« . . . . nagi peldaya mindennek
Mert pontiat is nekj adot tiztynek
Teliesiti, tanuság embereknek.» (34-ik ének.)

Ezért «*vallj és üllj ujságot*», ¹⁾ mert

«Dicziretes az zent nap, kj uyhold innepe,
Mely hold zolgal uilagnak uilagot terieztue,
Forgasaual ualtozva, üdöt hasitia hetre
Holnapi rendekre,
Napoknak ualtozasat agia zem eleyben
Üdeökort mutat meniben.» (33-ik ének).

Ugyancsak ezen első versszakokból érti meg a jámbor szombatos gyülekezet, mért ünnepli a pesah nagy ünnepét és nem a husvétot, olaszok szerzését, miért szenteli istennek nisan hó 15—22 napjait, miért tartja a pogácsás hetet; ²⁾ mert kell, hogy

«Emlekezzunk a nagy Isten dolgarol
Aegyptombol sidoknak kihozasarol
Ez zent napon ezuda nag hatalmarol,»

kell, hogy:

«Enekelünk hozank is jo voltarol.» (43. ének.)

El is beszéli a szerző az *aeiptombeli szabadítás egész históriáját*; egyik dicséretben egyik, másikban másik részletet emelve ki inkább és értetvén meg jobban a hivekkel.

A hymnusok első fele azt is tanítja még, hogy megszentelendő az a nap, mely *sivan hó hatodik napja* és

«Zam rendi zerint evtuenedik ³⁾
Kovasztalan innep utan ualo nap.» (52-ik ének.)
«Jacob maguanak rendelt teoruinj kyadasat
Emlekezetes innepül» (49-ik ének) kell tartani, mivel

¹⁾ A zsidók ma is vallják és ülik a holdújságot (rosch khodes, hófő), az ezredévek előtti természeti vallásnak, a hold istenül imadásának ezen utolsó maradványát; minden hónapban könyörgéssel tisztelik meg az újholdat.

²⁾ Ez *pesah* ünnepe, a zsidók husvétje; pogácsás hét neve a kovasztalan kenyértől (pászka, a dunántúli népnél: laska) ered, melylyel egy egész hétig kell a zsidóknak élniök; az Egyiptomból való szabadulás öröme van szentelve.

³⁾ Az «*ötvenedik nap*» ünnepe a zsidók pünkösztje; pesah-tól ötven napra, a keresztény pünköszt tájába esik. Zsengés-ünnepnek, törvénykiadás-napjának is nevezik a szombatosok, mivel a zsidók e napon nyerték a tiz parancsolatot s mivel e napon mutatták be istennek az első áldozatot azon év termésének zsengéiből.

«Kettős ez nap innepe, mert ugi nez sengere,
Mjnt teorinykiadasnak eó emlitesere». (53 ik ének.)

E hymnusok még arra is intik a híveket, hogy őszzsel nyolcz napon át levélszin alatt lakva, nagy ünnepen adjanak hálát istennek, miért hogy

«Az zent nemzet eleyuel
Zent Ur ez nagi jot teötte,
Hogj negiuen eztendeig
Satorokban eörzeötte.» (57. ének) s hogy
«... mennyei atiank, nezeónk haznat ez eztendeöben
Jeouedelmunket attad kezunkben
Rezesse teottel zent kegielmedben.»

Ez az oka az *ur sátorosa, takarodás, összegyűjtés és szedés-vedés*, ünnepének.¹⁾

S végül okadatolják e költemények kis és nagy karácsony elhagyását, ez emberi szerzéseknak hátravetését, mert

«Uj eztendeot nagi Urnak kj zental igazan
Tisri honak²⁾ teoruin zerint tartia elseö napian
Hatra uetuen küs karacsonit, mert papa talalmanj.»
(55. ének.)

Esik pedig Tisri hó elseje az őszi éjnap-egyenlőség körül, hol előtte, hol utána; s mért hogy épen Tisri hó elseje az ünnep, annak oka,

«Ez nagi uilag teremtese mert ez ideökor leöt
Teremteotöl mjnden alat eletet akkor veött.» (56. ének.)

Nem csoda tehát, hogy midőn ennyi új ünnepet, szokást, szertartást kell meghonosítani, annyi régi hagyomány emlékét kell megszakítani, a hívőkkel annyi idegen hitelvet kell elfogadtatni, hogy ily körülmények között a költészetben csak a tiszta lyra, a vallásos

¹⁾ E négy nevezet a zsidó *sukoth*-nak (sátoros-ünnep) felel meg. Az elnevezések maguk megmagyarázzák az ünnep okát és természetét. A szedés-vedés, szedő-vedő (v. ö. szedte-vette), a szedni és venni igék összetétele, aratást, gyűjtést jelent.

²⁾ A zsidóknak kétféle évszámításuk s kettős évkezdetük van. Hitök szerint az isten a világot őszzsel teremté; ezért az esztendő kezdete Tisri hó elseje; gyakoribb azonban az a számítás, mely Nisan hóval kezd az éveket: E hóban szabadultak ugyanis meg az egyiptomi szolgaságból; az új élet tehát új esztendőnek is lön kiinduló pontjává.

érzelmekek szabad nyilatkozata szenved. A himnus-szerző a tanítás-tól alig ér rá a könyörgésre, a czáfolástól a hálaadásra. De a jámbor énekes erről sem feledkezik meg; a költemények második részében szabad folyást enged érzelmeinek. Sőt vannak költemények, bizonyára a későbbi időből, melyekben a tanító és elbeszélő elem alig szerepel, melyek a mily ritka kivételek, éppen oly becses gyöngyei nemcsak a szombatos hymnariumnak, de a kor egész költészetének. Hisszük is, hogy utóbb, ha a felekezet megszilárdulva s a fenyegető veszedelmektől menekülve, dogmai tanításra és önmagának igazolására nem kényszerül, lyrája magasb irányt vesz s a tiszta lyrai költemények rövid időn kiszorítják a dogmai tartalmuakat.

Az igazhivő szombatos tehát a himnusok másik felében hangos szóval ad hálát istennek a *vött jótételekért*, kivált azért, hogy *kimenté a tévelygés sarából* és *megettisztítá a pogányság seprejétől*; rátéríté az igaz utra és közlé vele azon javakat, melyek tulajdonkép a zsidó nép jutalmazására voltak szánva; buzgón könyörög az urnak, hogy ne nézze bűneit, rut fogyatkozásait, hanem *ípitse*, nemesbítse őt folyvást s adjon neki *elégiséget* (képesseget) a jobbulásra, hogy megérje a végső szombatot, hogy Jézus Krisztus országlását a többi szentek sorában ő is élvezhesse.

E rajongó vallásosság, ez ábrándos vágy bus hangja uralkodik az összes énekeken és teszi azokat valódi lyrai költeményekké.

Az üldözött vallásban mindig van valami részvétköltő, a vallásos rajongásban valami megható. Valóban az a nemes lemondás testi örömről, világi haszonról, az a magasztos lelki nyugalom, mely a gúnyt és üldözést zugolódás nélkül túri, az a folytonos törekvés tökéletesbülésre, az a rendíthetetlen erős hit, mely csapások, vészek közepett sem esik kétségbe, de bizik istenéhez, reményli Messiását, várja a szabadulás, az örök boldogság napját; mindez érzelmekek a mi szívünk hurjait is rezgésbe hozzák, ha a szombatos elveket nem is követjük, de sőt kárhoztatjuk.

S ez érzelmekek párosulnak a legtisztább erkölcsi elvekekkel; Lugossy szerint, a *Krisztus fenséges tanai által meghitetett zsidó erkölcsi elvekekkel*. «Istenről, tökélyeiről, munkáiról s imadásáról», ugymond Lugossy «e felekezet a legméltóbb, igazabb s tisztább fogalmakkal birt s midőn a főlény dicsőségét, fenséges voltát éneklí, midőn teremtményeinek irántai viszonyát, imádási kötelességét, ragaszkodását, fiui bizodalját festi, kifejezéseinek oly keleties

pompájában áradoz, melyhez hasonlót csak a bibliai hagiographok legszebb darabjai mutathatnak föl.»¹⁾

Valóban különös hogy bár vallásuknak alapja az ószövetség, bár annak majd minden rendelkezését megtartják, az isten felfogásában mennyire eltérnek az isten választott népétől. Istenök nem a zsidók erős, bosszuálló istene, ki az atyáknak bűneit meglátogatja a fiakban negyediziglen, hanem a kereszténység szerető, végtelen irgalmú, kegyelmezni mindig kész atyja, ki nem akarja a bűnökért az emberiség romlását, sőt ellenkezőleg mind több s több népet, így őket is, Japhetnek pogány maradékait, —³⁾ térít az igaz törvény utára, a bűnösökön nem áll rögtön bosszút, de *térő napot* enged nekik s

«Ereos kezet kariat latogatas napian
Czak avval uiselteti», (61. ének)

ki a végső időkig meg nem javult, de hitetlenül

« . . . . . kegyetlen zübeöl teort hjueire.»

S ez irgalmas istenhez csak akkor tartják magukat méltóknak, ha jámborok, szelidek, ha megtisztulnak a kevélység, a *negédség seprejétől*. A legnemesebb érzelmeket táplálják felebarátaik iránt, sőt még az oktalan állatok iránt is; hiszen a szombatot egyért azért is ünneplik, hogy legyen a barmoknak is nyugvó napjuk. Általában azt vélik, hogy ünnepet valójában csak *szegényeknek jóltartásával* ülhetnek s úgy, ha *kezüket az nap alamizsnára nyitják*, ha

« . . . . . hideg telre kelue ruhatalan rongios
Nem latatik keozottunk.» (61. ének.)

S mily nagy a különbség a protestans és a százszor több üldözést és nyomást szenvedett szombatos között. Amaz engesztelhetetlen gyűlölettel keblében, imádkozik istenéhez, hogy ellenségeit *vaspörölylyel törje össze*, rontsa szét, mint cserépedényt; addig a jámbor szombatos kínjai közepett Krisztusilag arra int:

¹⁾ Lugossy J. *Új M. Muzem* 1850—51. II. k.

²⁾ E felfogással, mely szerint a magyar nép isten előtt nem oly kedves, mint a zsidó, már egy unitárius énekben (Unitarius énekeskönyv II. kiad. 689 lp. Petki János műve) találkozunk; ez a zsidókat *isten kézzel plántált szőlőgyümölcsnek*, bennünket pedig *csak vadfa oltott ágának* mond.

«Könjeöreogiunk . . . tizta buzgo zubeöl
Azokert kjk uldeoznek.»

Magasztos hit és erkölcsi elvek, rajongó vallásosság és kivált tulvilági ábrándos vágy; ezek nyilvánulnak a szombatos himnuszokban. Nyilvánulnak páratlan melegséggel, közvetlen bensőséggel s oly külalakban, minőben e századból csak Bogáti zoltárai és Balassa dalai jelentkeznek.

E himnuszoknak van még egy jellemző vonásuk, mely szintén hozzájárul becők emeléséhez. Ez a szombatos énekek eredeti magyar volta. A többi felekezetek szorosán egyházi lyrájuk főrészt, az ünnepi dicséreteknek éppen javát idegenből fordították vagy dolgozták át; s ebben egyeznek a katolikusok a protestansokkal. Hymnariumjuk jobbára latin fordítás, zoltárai pedig héberből ültetvék át. A szombatos himnuszok magyar költők eredeti művei, kik motivumokat vettek ugyan a bibliából s más felekezetek egyházi költészetéből, sőt egy pár református és unitárius szép éneket majdnem változtatás nélkül használtak, de egészben véve önálló eszmékkel s formával lépnek föl.

S kik lehettek ez énekek szerzői? A versfők kevés felvilágosítással szolgálnak; név összesen csak 5—6 ének versfejeiben rejlik; egynéhányé szent mondatokat vagy az ének tartalmára vonatkozó jegyzést foglal magában, mint Bogátinál is láttuk, (ualj es illj ujságot; ha eottel, halali; ur satorossara ualo (t. i. ének), zombati ének, senges innepre stb.); de a legtöbbé értelmetlen.

Az előforduló nevek Péchy Simon (34. és 47. énekben) *Pankotai Tamás*, (36) *Bökényi János* (57. és 68. ének) *Alvinczi Énok* (64 ének) a Jancsó-codexben és *Thót Demeter* az unitárius collegiumnak egy, az előbbi kézirattal majdnem egyező codexében. De hogy a többi énekek közül melyiket s hányat szerzett e költők egyike vagy másika, azt a mai adatok szerint meghatározni felette bajos, talán lehetetlen dolog.

Lugossy hajlandó majd az egész codexet a Péchy rovására írni, de bizonyítékai nem elég erősek, hogy megállanák a szigorubb kritikát. A zoltárok fordításának dicsőségétől Péchy már elesett; így Lugossy leghatalmasabb bizonyító fegyverének éle is igen megtompúlt. Mert íme látjuk, hogy a zsidó nyelvben Bogáti Fazakas is csak oly jártas, mint Péchy Simon; általában e kor theologus költői nemcsak latinul tudtak, de jól értették a görög és héber nyelvet is és a bibliát rendszerint az eredeti nyelvekből fordított-

ták. Az az érv is elesik, melyet Lugossy az erdélyi cancellárnak *tudományokban s egyéb arsokban* jeles voltára alapít, mert tagadhatatlan, hogy Bogátinak sem verselése, sem dictiója nem áll alább a szombatos énekekénél. Az egyező nyelvre pedig csak úgy általánosságban hivatkozni nagyon könnyű dolog, de a közösség elfogadására meggyőző momentumokat kimutatni sok nehézséggel jár s ez, azt hiszem, Lugossynak sem sikerült volna.

De úgy vagyunk az irodalomban, mint a történelemben. A népmonda, a krónikás és a kritikára kevés súlyt fektető historicus szeret egy jelesebb történeti személyt magasra kiemelni, annak tulajdonít országok megalapítását, annak nevéhez fűz századokra szóló munka végbevételét. A római nép mondája szerint Romulus egymaga alapítá Rómát és alkotá meg államformáját; a magyar krónikások, sőt újabb történetírók is az egész magyar alkotmányt szent Istvántól származtatják, holott hosszú idő kellett annak kifejlesztésére.

Igy az irodalomtörténetben is. A homályos ókorból hány költeményt hoztak Homeros nevével kapcsolatba; a sötét középkorban hány egyházi éneket tulajdonítottak Ambrosius püspöknek! Ime nálunk is a XVI. századnak számos kisebb rangú költője közzül kiváló lyrikusnak, Balassának hírét Szilády¹⁾ ugyancsak siet egy nagyobb elbeszélő költemény szerzésével öregbíteni, midőn könnyen megtámadható okokból őt vallja *Eurialus és Lucretia szép históriája* írójának; Beöthy²⁾ és Thaly³⁾ szintén hajlandók költeményeinek számát egy-egy Balassa-szellemű verssel megsaporítani.

¹⁾ Szilády Áron Balassának általa eszközölt kiadásában már fel is veszi a költemények sorába Eurialus és Lucretia históriáját, melynek eddigelé sem Toldy, sem mások szerzőt nem tudtak találni. E szerelmi történet Aeneas Sylvius Piccolomininek (II. Pius pápának) *«De duobus amantibus»* című novellaszerű elbeszélése után készült Patakon 1577-ben; először 1592-ben jelent meg; Szabó Károly szerint egy korábbi kiadása is van, de évjegy nélkül. Szilády szerint a költemény «nyelve, valamint a versalakra vonatkoztatható körülmények Balassát vallják a pataki névtelen szerzőnek.» E nézetét hosszabb fejtegetésben igyekszik elfogadtatni, de fölhozott okai közül egy sem megegyezhetetlen; alkalom adtával szándékunk is Szilády érvelésére megtenni ellenszerevételeinket.

²⁾ Beöthy Zsolt: *A magy. nemzeti irodalom története*. II. kiadás I. kötet.

³⁾ Thaly Kálmán: *Vitézi énekek*. II. köt.

Lugossy is ez irányban ragadtatva, szórta oly hamar és oly teli marokkal a költői dicsőséget Péchy Simonnak, a szombatos énekszerzők közül egyedül ismeretes névnek, a gazdag főurnak és nagynevű államférfinak. De a hírnév koszorújának felétől már Jakab Elek megfosztá, midőn kimutató, hogy a zoltároknak nem ő, de Bogáti a fordítója; a mi pedig hymnusszerzői dicsőségét illeti, az sem terjeszthető ki mindazon énekekre, melyek nevet nem öriztek meg, mint azt Lugossy akarja tenni.

Az a két hymnus ugyanis, mely Péchynek nevét fentartá, nem nyújt elég alapot Lugossy nézetének elfogadására. Egyik, a 34-ik számú, melyet a kolozsvári unitarius collegium codexébe sajátkezűleg irott be, nem nagyon költői, mert a dogmai és tudományos elemek erőt vesznek a lyrán. Ebből azt vélhetnők, hogy a tudományos színezetű hymnusok az ő termékei; azonban Pankotaynak ugyanazon ünnepre írt költeménye dogmai és tudományos voltával Péchyénél nem áll hátrább. Második költeménye (47-ik ének) ellenben a legszebb hymnusok közé tartozik mind tartalmánál, mind alakjánál fogva, de viszont nem szerezté Bökényi két hasonló szépségű hymnust, mint Péchynek utóbb említett költeménye? Továbbá nem tiltakoznak-é Lugossy véleménye ellen a másolónak e szavai: «Az istenteol rendeltetet zent igaz innepeknek megzen- telesere csináltatot énekek az igaz ualason ualo tudos es istenfeleo *ferfiaktol*». Azután tudnunk kell, hogy a szombatos felekezet Péchy fellépte előtt jött létre s első énekeinek e korból kell származniok.

Azonban legyen bárki ez énekeskönyv szerzője, a hymnusok becsét és értékét az nem változtatja; a szombatos énekek mindaz- által e század lyrájának kiválóbb termékei; az egyházi célra szol- gáló költészet pedig bennök tetőzik.

Végül még egy vád alól kell a szombatosokat felmentenünk vagy legalább a vád súlyát csökkentenünk. Azt vélték ugyanis, hogy azon érzelemnek, mely e kor annyi költőjének szolgált ihletül, mely annyira összeforrt a vallásos lyrával, hogy annak jellemző vonásávalá lőn, t. i. a honszerelemnek tüze hymnusaikban sehol sem lobog fel.¹⁾ Lugossy maga is menteni igyekszik őket, midőn a dolognak ilyen magyarázatját adja: «Az ő szemeik inkább egy

¹⁾ Lugossy J. *Uj M. Muzeum.* 1850—51. II. köt.

képzetes haza felé, a szentek laka, Jeruzsálem felé vagynak irányozva s a Messiás utáni esengés feledteti velök a földi hazának emberien édes kötelékeit; mi is természetes kifolyása szintúgy tanaiknak, nevezetesen évezredelmi reményeiknek, mint azon szomorú nyomatásnak, melyet a türelmetlenség s üldözés lelkétől ki kellett állaniok?»

De a szombatos felekezetnek e mentetésre nincs szüksége. Mert igaz ugyan, hogy a Jancsó-codexbeli énekekben alig találunk egyebet általános czélzásoknál, mint

«..... adj békeséget
Orzagunkban egiesseget;»

hallunk ugyan bennök is segedelem kérést a pogányok e llen, de ezeken nem törököket kell értenünk, hanem a többi, szombatosságra még nem tért felekezeteket, [melyeket orthodox-zsidó felfogással pogányoknak nevez, hogy különbséget tegyen közte és Istennek választott népe között]; de tudjuk, hogy az akadémiai énekeskönyv csonka és így lehetséges, hogy belőle épen a hazafias költemények vesztek el. Föltevésünk nem alaptalan, mert íme az unitarius főiskola teljesebb kéziratában már több oly énekre akadunk, mely igaz hazafi-érzelmeket hangoztat vissza, sőt végül ott olvashatjuk — majdnem szórul-szóra — azt a hatalmas, hazafi-panaszszal tölt jeremiadot, mely «Emlékezzél, mi történék, Uram mi rajtunk» kezdettel már Hoffgréf György és Bornemissza Péter gyűjteményeiben napvilágot látott s onnan a protestansok és unitáriusok énekeskönyveibe áment.

(Vége következik.)

KARDOS ALBERT.

GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

VII. Sallustius.

Szövegkiadások. A magyarban újabb időben két kiadás létezik. Az egyik a *Hindy*-é szótárral együtt (Pest, Lampel), a másik *Bartal Antal*-tól és *Malmosi Károly*-tól való (Budapest, Eggenberger, 1880). B. és M. Catilinának és Jugurthának szövegét, egyes itt-ott előforduló eltéréseket leszámítva, Dietsch utolsó kiadása szerint adják a tartalomra nézve tájékoztató marginális jegyzetekkel és egy kilencz lapra terjedő bevezetéssel, melyben szerzők különösen Merivale munkáját (C. Sall. Crispi Cat. et Jug. for use in schools. London, 1878) használták fel. A bevezetés négy fejezetből áll, és szól Sall. életviszonyáról, jelleméről, írói működéséről és egyes műveiről tüzetesen. Azután következik a Sallustiusnál előforduló elavult szók jegyzéke. — A német kiadások közül leghasználtabbak a *Dietsch*-é (Teubner), *Jordan*-é (Weidmann), kinek 1876-ban megjelent szövegkiadása korszakot alkotó a sallustiusi irodalomban, és *Gerlach*-é (Tauchnitz, három-féle alakban). Ugyancsak *Dietsch*-tól jelent meg Teubnernél Sallustius kritikai szövegkiadása.

Magyarázatos kiadások. A régibb *Kazinczy*-féle magyarázatokon kívül jegyzetes kiadásaink vannak *Holub*-tól (Pest, Lampel), ki német források után dolgozta föl Catilinát és Jugurthát, továbbá *Jánosi Boldizsár*-tól, ki ezen év folyamában kimerítő és alapos jegyzeteket adott ki Sall. Catilinájához és Jugurthájához (Budapest, Eggenberger, 1882), melyek a Bartal-Malmosi-féle szövegkiadásnak kiegészítő részét képezik. Függelékül e jegyzetekhez Catilinának a sallustiusi szöveg alapján összeállított életrajza, és a Catilinában és Jugurthában előforduló tulajdonnevek sorozata van csatolva. — A németeknél nem találkozzunk Sallustiusnak annyi jegyzetes kiadásával mint más classicusoknál. Összes műveit (a fragmentumokkal együtt *Jakobs-Wirz* magyarázták (Weidmann). Bevezetésük szól Sall. életéről, műveiről, jelleméről, történetirői becseről és nyelvének sajtáságairól. A könyv végén kiadásuk szövege össze van hasonlítva Jordan és Dietsch szövegeivel. Ezen kívül megemlítendő még két munka: Catilinának *Dietsch* által eszközölt kitünő jegyzetes kiadása (Teubner, mely azonban jelenleg elfogyott, és *Gehlen* Jugurthája (Regensburg, Manz). *Gehlen* bevezetésében a bellum Jugurthinum irányát és szerkezetét fejtegeti bőven, mert azt hiszi, hogy Sallustiusnak tartalma mint nyelvezete teszi nehezzé; épen azért jegyzeteiben sem fordít annyi gondot nyelvi nehézségek magyarázására mint inkább a tárgyi dolgok megvilágítására. Csak tanár kezébe való *Dietsch*-nek következő, még az ötvenes években megjelent, igen bő

és jeles latin jegyzetes kiadása: C. Sall. Crispi Cat. et Jug. Aliorum suisque notis illustravit. — Vol. I. Cat. Vol. II. Jug. Lipsiæ, Teubner.

Segéd munkák.

Szótárak. A magyarban csak egy van, *Hindy*-től (lásd a szövegkiadásokról szóló részt). — A németben legjobb az *Eichert*-től való (Hannover, Hahn). Egy másik szótár a *Crusius*-é (Hannover).

Egyéb segéd munkák. A Sallustiussal foglalkodó, egyes kérdéseket vitató munkák meglehetősen számuak. Többen dolgozták fel nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból, mint azt a következő pár könyvnek jegyzékéből is láthatjuk: *Briegleb*. Dissertatio de brevitate Sallustiana. 4. Coburg. 1774.¹⁾ *Baumeister*. De græcismis scriptorum romanorum speciatim Sallusti. 4. Lips. 1741. *Mollmann*. Quatenus Sallustius se ad exemplum græcorum conformaverit. Königsberg. 28 oldal. 4. Programm. *Braun*. Die Historiographie des Sallustius im Vergleiche mit der des Thucydides. Ohrdruf. Programm. 1877. 10 lap. 4. *Briegleb*. De ingenio philosophico Sallusti historici. Coburg. 1779. *Roos*. Ueber den moralischen Charakter des Sallust. 8. Giessen, Krieger, 1790. *Szenczy Imre*. Sallustius Crispus erkölcsi tekintetben. Tudománytár, 1838. *Duebs*. De Catilinæ Sallustiani fortibus ac fide. Berne, Huber. 47 p. 8. 1873. *Nisard*. L' historien Salluste et les dernières convulsions de la république romaine. Leçon d'ouverture du cours d' éloquence latine. Décembre 1878. Instruction publique. Paris, Lahure, 39 p.

Fordítások. Régibb jobb fordítóinkon *Szent-Györgyi Gellért*-en és *Kazinczy*-n kívül még a következők magyarították Sallustiust újabb időben: *Alaghy Dezső*. C. Sallustius Crispus munkái. Budapest, 1876. *Vajdafy József*. Jugurtha 1—84 fejezet. Lampel. *Sárváry Béla*. Jugurtha 85-től végig. Catilina. Lampel.

Dr. PECZ VILMOS.

¹⁾ *Östling*, De elocutione. C. Sall. Upsula 1863. *Gust. Brünnert*. De Sallustio imitatore Catonis Sisemnae aliorumque veterum historicorum Romanorum. Jena. 1873. 49 lap. *Aug. Anschütz*. Selecta capita de syntaxi Sallustiana. Halis. 1873. 42 lap. Ezt a munkát kiegészíti a következő: *Hellwig*. Zur Syntax des Sallust. (I. rész.) Ratzeburg. Programm. 1877. 37 lap.

HAZAI IRODALOM.

A magyarok eredete, ethnologiai tanulmány, írta Vámbéry Ármin. Jelszó: «*Audiat et altera pars*». Budapest, a magyar tudományos akadémia könyvkiadó-hivatala. (Az akadémia épületében.) 1882. 8-rét, VIII és 705 lap; ára 5 frt.

5. (Vége.)

Következik a grammatikai viszony tárgyalása, melyet a szerző azon kijelentéssel kezd meg, hogy «a magyar alaktannak a finn-ugor csoport minden egyes nyelveivel való összehasonlítása itt lehetetlen, az illető szaktudósok eddig nem is kísérelték meg, következésképp tőlünk nem is várható; azért a párhuzamra vonatkozólag egyelőre leginkább a vogulhoz alkalmazkodtunk . . .»

A szerző valószínűleg nem gondolta meg, hogy e kijelentéssel már maga eleve kimondotta a rosszaló ítéletet a következő grammatikai összehasonlításokra. Ő több ízben vádolja munkájában az ugor nyelvészet művelőit egyoldalúsággal, mivel — szerinte — nem voltak tekintettel az egész törökségre, hanem csak egy részére, különösen az oszmanlira: és íme most ő maga is hasonló egyoldalúság hibájába esik. Mert nem a legnagyobb egyoldalúság és igazságtalanság-e az, hogy Vámbéry a grammatikai viszony tárgyalásánál török részről minden egyes nyelvre tekintettel van, míg ellenben ugor részről egyesegyedül a vogul nyelvre szorítkozik, még annak is csak egyik dialektusára, a kondaira, sőt ennek is csupán azon grammatikai alakjaira, melyeket Hunfalvy Pál a Popov-féle evangéliumfordításból állított össze!

A nyelvrokonság legfőbb kritériuma a grammatika, tehát éppen ezen rész tárgyalásánál a legnagyobb pontosságot és lelkiismeretességet várhatnók el a szerzőtől. De lehet-e ily eljárást pontosnak és lelkiismeretesnek nevezni? Föl lehet-e tenni ily eljárásról, hogy valóban megbízható adatokkal fog hozzájárulni az ugor-magyar-török nyelvviszony kérdésének megoldásához? Semmi esetre sem! — És mivel indokolja Vámbéry ezen eljárását? Azzal, hogy az ugor nyelvek alaktanukra nézve nem képeznek határozott egységet, s ennél fogva «a magyar alaktannak a finn-ugor csoport minden egyes nyelveivel való összehasonlítása itt lehetetlen.» Ez nem áll, valamint nem áll az sem, hogy «az illető szaktudósok eddig nem is kísérelték meg,» — mert Budenz körülbelül tíz álló esztendeje tanítja immáron az ugor nyelvek összehasonlító alaktanát a budapesti k. m. tudomány-egyetemen! De ha nem így állna is a dolog: nem kötelessége lett volna-e Vámbérynek átkutatni az összes ugor nyelvek alaktanát, és összeírni belőlük mind azt, a mi összefüggésben látszik lenni a magyar alaktannal, s csak ezen

lelkiismeretes munka bevégezte után fogni hozzá az ugor-magyar-török alaktan egybevetéséhez? Ily eljárás mellett lehetett volna remélni, hogy a kérdés tisztába hozza; az általa követett eljárás mellett azonban eleve is meg lehetünk győződve arról, hogy az eredmény nem lesz, mert nem lehet helyes,

Ezek után úgyszólván fölösleges is az alaktani rész taglalása. Nehogy azonban valaki engem is igazságtalansággal vádolhasson, mégis sorba fogom szedni Vámbéry párhuzamait.

1) Legelőször is föltűnik neki a dualis a vogul nyelvben, — «egészen eltérőleg a magyar és török nyelvektől, melyekben csak singularis és pluralis van». — Ha Vámbéry nem szorítkozik egyedül a kondai vogul dialektusra, hanem áttekinti az egész ugorságot, úgy bizonyára észreveszi, hogy a dualis nemcsak a vogulban van meg, hanem megvan ezenkívül a lapp, osztják, zürjén és mordvin nyelvben is. A finn, cseremisiz és votják nyelvben nincs nyoma. Mit következtet már most ebből a nyelvész? Azt-e, hogy ez utóbbiak, minthogy híjával vannak a dualisnak, nem tartoznak az ugor nyelvek sorába? Ezt bajos volna föltenni, mert pl. a finn igen közel áll a mordvinhoz, a votjákat meg éppen csak dialektikus különbség választja el a zürjéntől, úgy hogy ezeknek egy forrásból eredése minden kétségen fölül áll. Éppen azért sokkal észszerűbben azt lehet, sőt kell következtetni, hogy a dualis megvolt azokban a nyelvekben is, de idő folytán kiveszett. Tehát abból, hogy a magyar nyelvben nincs dualis (nem is tekintve arra, hogy némi nyomait sejtethetjük), korántsem lehet azt a következtetést vonni, hogy a magyar nyelv nem tagja az ugor nyelvszaládnak; valamint abból, hogy némely indogermán nyelvben van dualis, a németben meg nincs, nem lehet azt következtetni, hogy a német nem indogermán nyelv.

2) A többes-számnak *-t*, *-et*-vel való képzésére nézve a vogul — így vélekedik Vámbéry — «bizonyos mértékben» (!) közeledik a magyar pluralis *-k*-hoz, — «de még inkább a mongol-mandsuhoz,» mely a többes számot szintén *-t*-vel képezi. — Avagy is (ezt olvashatjuk itt a sorok közt): ha már töröknek nem bizonyíthatjuk a pluralis képzőjét, bizonyítsuk legalább mongol-mandsunak! — Mellesleg mondva: a *-t* (*-d*) pluralis-képző a vogulon kívül megvan az osztjákban, finnben, mordvinban, továbbá praedicativ igealakokon és személyragokon a cseremisizben is. Azt szintén figyelmen kívül hagyta Vámbéry, hogy néhány ugor nyelvben van *-k* pluralis-képző is, nevezetesen a lpF.-ban, személyragokon a mordvinban és (dial.) a finnben, valamint (*-γ*-vá gyengülve) az osztS.-ban; pedig ezek már nemcsak «bizonyos mértékben» közelednek a m. *-k*-hoz, hanem teljesen congruálnak vele.

3) «A magyar ragozás . . . jobban hajlik a török, mint a vogul

felé». Nevezetesen: a) «m. *-nek* = vog. *-ag* = tör. *-ning*». — Ezen egybevetés ellen először is az a kifogásom van, hogy a m. *-nek* és a vog. *-ag* csakis jelentésileg találkoznak, s úgy sem mindig. Alakilag a vog. *-ag* nem a *-nek*-vel, hanem a m. <á, <é lativ raggal tartozik egybe, mely szintén előfordul *-g*-vel megtoldva, mint pl. ezekben: *többég, kicsinyég, kicsidég, keveség; hanyotág* = «hanyatt» (Székl.: Kriza); v. ö. vogK. *lilenag* elővé | *čukanag* sóssá | *γurum γotelay* három napig, stb. — A mi a *-nek* = tör. *ning* egyezést illeti, Vámbéry nem akarja elfogadni Budenz magyarázatát a *-nek*-ről (MUGSz. 396.), és úgy látszik, nem is a lativ jelentést tartja eredetibbnek, hanem a genitívusit, azaz birtokos-jelzőt, mert a tör. *-ning*-vel együtt az ó-török *neng, nenk* «tulajdon, birtok» (KB.: «etwas, sache, ding, vermögen, hab und gut, reichthum») szóval azonosítja. De ezt nem fogadhatjuk el, mert a *-nek* és a tör. *neng* azonosítása ellen jelentésbeli és alaki nehézségek küzdenek. Bebizonyított tény ugyanis, hogy a *-nek* rag eredeti jelentése lativ (pl. neki megy mindennek); ebből fejlődött a specialis datívusi jelentés (pl. enni ad a szegénynek). Így nyilatkozik róla Imre Sándor is (NyK. II, 322.): «Ama számos esetek közül, melyekben a *-nek* rag használtatik, legszámosabb az *irány* kijelelésének esete» (= latívus) . . . «Átmenet van erről igen természetesen az *adási* jelentésmagyarázatra» (= datívus). Az utóbbiból fejlődött a harmadik, a látszólagos birtokos-jelölő (= genitívus) jelentés (pl. seregeknek ura). «Látszólagos»-nak mondtam azért, mert az ily kifejezésben az igazi birtokosjelölő a személyrag, s a *-nek* pleonasztikus, azért a legtöbb esetben el is hagyható, helyesebben: a legtöbb birtokviszony jelölésénél nem is fordul elő. Egy szóval: a *-nek* nem genitívus-rag. — A mi az alakot illeti, a *-nek* ragnak eredetibb hosszú-hangzós alakja (személyragozva: *nékem*, régente: *nékem*) kedvezni látszik azon föltevésnek, hogy a *-nek* (*-nég*) eredetibb *neng*-ből keletkezett: a nasalis kiesésével és helyébe lépett pótló hangzónyújtással. Tapasztaljuk ugyanis, hogy az ugor nyelvek *ng*-jének a magyarban *g* felel meg, s a nasalis kiesése néha a megelőző vocalis megnyúlását idézi elő. Csak az a bökkenő, hogy a török nyelvekkel szemben a magyar nem gyakorolja e hangváltoztatást, mert pl. az oszm. *tingil* (*din-gil*), csag. *töngül* szót *tengely* alakban, a *tengiz* (*teŋgiz, teŋiz, deŋiz, tiŋiz*) szót pedig *tenger* alakban, tehát az eredeti *ng* megtartásával vettük át; s ha még föl is akarnók tenni, hogy e szónál kivételesen eltűnt a nasalis, akkor sem lett volna belőle *-nek*, hanem legföllebb a *-neg* (*-nég*), ennek pedig semmi nyoma sincs, még a személyragozott alakokban sem, melyek pedig rendesen megőrizték az eredetibb és teljesebb alakot (v. ö. *-hoz* és *hozzá-m*; *-be* és *belé-m*). És éppen a személyragozott alakból tűnik ki az, hogy a *-nek* (*-nég*) is eredb. *-néké*-ből rövidült; v. ö. *nekie, nekije*, e. h. *neké-je*, éppúgy mint *fölibe, hegyibe, elibe, közibe* e. h. *fölebe,*

hegyébe, elébe, közébe. — Tehát a m. *-nek* semmiféle összeköttetésben sem áll a tör. *neng*, *-ning*-vel. — b) A m. *-vá*, *-vé* = tör. *-ga*, *-gä* (uig. *-ka*, *-kä*; kaz. *-ka*, *-kä*; *-ga*, *-gä*; *-γa*, *-γä* «-nak, -nek») és m. *-t* = tör. *-ni*, *-ni* (kaz. *-ni*, *-ne* v. *-nö*) ragok egyeztetésének lehetetlensége oly szembe-
tűnő, hogy bizonyítgatnom is fölösleges. (A m. accusativusi *-t-re* nézve v. ö. Budenz: *Ugrische Sprachstudien* II, 66.) Csak azt csodálom hogy a szerző föl nem hozta a cágataj nyelv azon sajátját, hogy benne az acc. *-ni*-je megelőző s után *-ti*-re változik, a mi, legalább lát-
szólag, víz lehetett volna az ő malmára.

4) A számnemekre nézve elismerni, hogy a «magyar nyelv tőszám-
nevei szembetűnő hasonlóságot mutatnak a voguléival, sőt majdnem azonosak, a mi mindenesetre nagyon fontos bizonyítékul szolgál a magyar nyelvnek az ugor csoport egy bizonyos töredékéhez (!) való rokonságára; noha itt a török-tatár ág némely tagjaival való érintkezést sem lehet figyelem nélkül hagynunk.» — Nevezetesen a m. *hat* szót egyezteti a tör. *alti*-vel. Ez az egyeztetés előfordul már Révainál is (*Gramm.* 268.), ki a hasonlat szembetűnőbbé tételére a török számnévnek *halti* alakot tulajdonít, mely azonban fictiv; Hunfalvy Pál szintén egyeztette a *hat*-ot az *alti*-vel (*Budapesti Szemle* XIX, 13). Azonban nem kell felednünk, hogy a m. *hat*-nak megfelelő szavak az ugor nyelvekben gutturális explosívával kezdődnek, ennek pedig a török szó elején semmi nyoma sincs, tehát nem is egyeztethető a magyarral. — Azután *hét* = tör. *jedi* Vámbéry szerint. Ez az egyeztetés szintén megvan Révainál (*Gramm.* 269.), továbbá Budenznél (*M. Nyelvészet* IV, 411.) és Hunfalvynál (*B. Szemle* XIX, 13.) Helyességéről vagy helytelenségéről még nem lehet ítéletet mondani; mert a kezdő *h*-nak a megfelelő ugor rokonságban dentalis spirans, illetőleg még eredetibb dentalis explosiva (*t*, *d*) felel meg; lehetséges ugyan, hogy a török szónak kezdő *j*-je szintén eredetibb dentalis explosívából fejlődött, de ez még nincs kimutatva. — A mi a m. *-ran*, *-ven*, vog. *-men*, *-pen* és tör. *on* (= tíz) szavaknak egyeztetését illeti, ezt szintén megtaláljuk már Révainál (*Gramm.* 272.) és Hunfalvynál (*B. Szemle* XIX, 16).

5) Sokkal feltűnőbb, Vámbéry szerint, a m. és tör. névmások egyezése. Mielőtt ezeknek taglalásába bocsátkoznám, általános tájékoztatásul ide iktatom Budenznek megjegyzését, melyet egy alkalommal (Anderson: *Studien zur vergleichung der ugro-finnischen und indogermanischen sprachen* című munkájának bírálatában: NyK. XV, 309) a névmásokra tett. Ez így hangzik: «Számba kell vennünk, hogy névmástók rendesen egytagú, egyetlenegy jellemző consonanssal való szócskák (ilyenek jelesen az ugor meg az indogermán névmástók is), s tekintve, milyen kevés a lényegesen különböző nyelvhangok száma s milyen nagy az átmenetek tapasztalható lehetősége, csakugyan

meg kell engednünk, sőt eleve is bizonyosnak tartanunk, hogy nem rokon nyelvek névmástői is csupa vakesetbeli találkozásnál fogva nyertek egyező alakot.» S ezt azután igen ékes példákkal illusztrálja. — Ha tehát ily találkozás előfordul oly nyelvek névmásainál is, melyek a legtávolabbi rokonságban sem állanak egymással, mennyivel inkább lehetséges ez oly nyelvekben, melyek egy-ugyanazon nyelvtörzshöz tartoznak, mint a magyar és török az ural-altájéhoz, s így bizonyos fokú rokonságban állanak egymással. Sőt ellenkezőleg: éppen azt kellene különösnek tartanunk, ha ily egyezést nem tudnának fölmutatni. De nemcsak speciálisan a magyar, hanem általában az ugor névmások egyeznek a török-tatár nyelvek névmásaival, sőt ha tovább megyünk, látjuk, hogy ezen egyezés kiterjed az összes ural-altáji nyelvekre, s így oly korba vihető vissza, mikor az elágazás még nem történt meg. Ha tehát azt a kérdést akarjuk eldönteni, hogy a magyar nyelv névmásai mely nyelvcsoport névmásaihoz állanak közelebb, igen tüzetes speciális kritériumokra van szükségünk. Ilyeneket azonban Vámbéry nem is keres; ő csak egyszerűen egymás mellé állítja a személyes névmásokat. Lássuk már most: csakugyan közelebb állanak-e a m. névmások a törökökhöz, mint az ugorokhoz? — a) *én*: tör. *men*. A vog. *im* látszólag jobban megfelel a m. *én*-nek, mint a tör. *men*; de ez csak esetleges találkozás, mire nézve v. ö. MUGSz. 625. A m. *én* a rokon nyelvek, s a többes számi alak (*mi*) tanúsága szerint elvesztette kezdő *m*-jét, mert hajdanában *mén*-nek kellett hangzania, s ez az alak teljesen egybeesik a tör. *men*-vel; másrészt azonban az ugor nyelvekben is vannak hasonló megfelelői, mint: cser. *meń* | zürj. *me*: acc. *menö* | osztj. *ma*: dat. *menem*; — b) *te*, *ten*: tör. *sen*. A *ten* alak, melyet a szerző csak a tör. *sen* kedvéért hozott föl, elhagyandó, mert ez csak összerántása a *tennen* alaknak, tehát nem = *te*. A török *sen*-nél közelebb állanak a m. *te*-hez az ugor nyelvekben: cser. *teń* és zürj. *te*; — c) *ő*: tör. *o*. Az *ő* névmásnak összevonatlan alakja *öve* (v. ö. *öve*, *öveje*); a régi nyelvben még gyakran *hü* (= * *hüve*) alakban fordul elő; a tör. *o*-nak meg teljesebb alakja *ol* | kaz. *ul* | csuv. *vil*, *vil*, s ez már jóval távolabb áll a m. *öve*, *hüve* alaktól, mint a Vámbérynél fölhozott *o* és *ő* egymástól. Megjegyzem még, hogy a *vil*, *vil* (*ul*, *ol*, *o*) tulajdonképpen nem is személyes, hanem mutató-névmás; — d) *mi*: tör. *miz*; közelebb áll az ugarság részéről: zürj. *mi* | votj. *mi* | lpF. *mi*; — e) *ti* (a *tin* elhagyandó ugyanazon okból, mint a *ten*): tör. *siz*; közelebb állnak: zürj. *ti* | votj. *ti* | lpF. *di*; — f) *ők*: tör. *olar*; l. *ő*; — g) *magam*: tör. *makam* (alt. *maka* «maga, egyedül»). Ez a meglehetősen tetszetős egybevetés egy kis tévedésen, bár megbocsátható tévedésen alapszik. Budagov ugyanis török-tatár-orosz szótárában így fordítja az alt. *maka* szót: *одни только (безъ примѣн другихъ предметовъ)*,

одинъ, единственный, azaz: «egyedül csak (más tárgyak hozzáadása nélkül), egyedülvaló, egyetlen»: *maka kadıttar* однѣ только женщиннй: «egyedül csak az asszonyok» (és nem, ahogy Vámbéry a 617. lapon fordítja: «magok az asszonyok».) A *maka* szónak tehát igazi jelentése: «egyedülvaló, egyetlen»; a *mag*a szóé pedig: «ipse, selbst», s a tévedés onnan eredt, hogy Vámbéry a *mag*a szónak másodlagos jelentését (pl. az effélékben: *mag*a van, *mag*ában van) vette főjelentésnek. — A vog. *amk* «magam» alakilag nem tartozik össze a *magam* szóval, mert nem egyéb, mint az 1. szem. névmás (*am*) nyomatékosító -*k*-val ellátva; a *mag*a etymonjára nézve v. ö. MUGSz. 596.; — h) *ki*: tör. *kim*, *ki*; éppoly megfelelők: lpE. *ki* | mord. *ki* | cserM. *kü* | votj. *kin*; — i) *mi*: tör. *ni*, *ne*; közelebb állnak: finn *mi* | lp. *mi* stb. (minden ugor nyelvben kezdő *m* consonanssal); — j) *ez*: tör. *iş-bu*, *bu* | az: tör. *os*, *oş-ol*, *ol*; Vámbéry megjegyzi, hogy «*oş*, *eş*, *os* = ez, önállóan csak a kirgizben fordul elő, a többi dialectusokban *bu* vagy *ol* elébe tétetik nyomatékoság kedvéért». Itt is tévedés van a dologban; éppoly tévedés, mintha azt állítanám, hogy az *emez*, *amaz* szavakban az *em* = ez, *am* = az. A török *iş-bu* és *oş-ol* éppoly alakok, mint a m. *em-ez* és *am-az*; t. i. *bu* = ez, *ol* = az, és az *iş*, *oş* nem egyéb pusztán nyomatékosító előtételnél. Azért megengedem, hogy a kirgizek önállóan is használják, de nem «még ma is» (mint Vámbéry mondja az 589. lapon), hanem «ma már,» — azaz, a kirgiz nyelvben e nyomatékosító előtétel mellől elköpött a tulajdonképpeni mutató névmás, s a nyomatékosító átvette ennek a szerepét is; ilyen szerepsere éppen nem példátlan dolog a nyelvek történetében.

6) «A birtokragok rokonsága — folytatja a szerző — praegnanter sem az egyik, sem a másik nyelvcsoporthoz nem tulajdonítható.» — De nem közelebb áll-e pl. a m. 2. szem. -*d*-jéhez a cseremiszi -*d* | mord. -*t* | lpS. -*t* | lpF. -*d* | votj. -*d* | zürj. -*d*, — mint a török -*ing*? vagy nem közelebb áll-e a tb. 1. szem. *nk*-jához a mordM. -*nk*, mint a tör. -*imiz*?

7) A névutókra lézve Vámbéry szerint a magyar közelebb áll a törökhöz, mint a vogulhoz; pl. *alá*, *alatt*: tör. *alt*: vog. *jole*. — Az *al* alapszó megvan az egész ugarságban, tehát speciálisabb török-magyar rokonság bizonyítására nem hozható föl; a mi pedig azt illeti, hogy a tör. szó alakra nézve közelebb áll a m.-hoz, mint a vogul, arra nézve megjegyzem: a) hogy az ugor nyelvek némelyike is éppoly szoros, sőt még szorosabb egyezést tüntet föl, pl. a finn *ala* | ést *ala* | mord. *ala*, *al* | mordE. *alo*; b) hogy a vog. *jole* és az ugor *al* (magy. *al*) nem azonos szó; a vog. *jol* (quod infra est, quod subest, inferius) a finn *jalka* láb | lapp. *juolke*, *juolge* láb | mord. *jalya*, *jalyo* gyalog | cser. *jol* láb tanúsága szerint eredetileg szintén «láb»-at jelentett, s ebből fejlődött (igen könnyen érthetőleg) az «al, alsó, lent való» jelentés; a vog. *jol* szó-

nak magyar megfelelőjét a *gyalog*-beli *gyal*-ban találjuk föl, nem pedig az *al*-ban || *elē, elōtt* : tör. *eli, eldi* : vog. *ele*. — Az *el* alapszó megvonta mind a török, mind az ugor nyelvekben, ősrökonságra mutat; nem speciális tör.-magy. rökonságra. De egyelőre még az ősrökonságot is csak föltételesen fogadhatjuk itt el, mert az *el* szónak *l*-es alakja az ugarságon belül csak azon nyelvekben fordul elő, melyeknek egyik jellemző sajátága a szóközépi *d*-nek *l* re változtatása. Ezek : a magyar. zürjén-votják és vogul-osztják; a többiek ellenben még az eredetibb *d*-s alakot tüntetik föl. Azért e kérdés mindaddig függőben marad, míg ki nem lesz derítve (a török nyelvek összehasonlító hangtanának megállapítása által), hogy az *el* szó *l*-je eredeti-e, vagy másból (és miből) fejlődött || *-hoz, -hez* : tör. *kaş, kat* : vog. *poʒne*. — A *-hoz* rag kétség kívül csak kopott alakja a *hosszá*-nak, mely még elő is fordul személyragozva : *hosszá-m, hozzá-d, hozzá-ja* stb. ; a régi nyelvben a *hosszá* még *hozzá*-nak hangzott, miről a nyelvemlékek tanúskodnak; ennek a *hozzá*-nak pedig ízről ízre megfelel az osztB. *ʒoza zu, an* (кѣ, ко, у, ири). A vog. *poʒne* egészen más töből való. Általában feledni látszik Vámbéry azt, hogy ily párhuzamok vonásánál nem szabad ellenbizonyítékül fölhozni oly szavakat, melyek csak jelentésileg egyeznek meg a tárgyalt szóval, de más alapszóból vannak képezve, mert ezek semmit sem nyomnak a latban. Jól tudja mindenki, hogy a nyelvnek sokszor megmagyarázhatatlan szélei vannak. Hány eset van pl. arra, hogy a nyelv kölcsönvesz egy idegen szót, holott az illető fogalom jelölésére van jó szava; s ezt elejti, vagy csak megszorított jelentésben használja, az idegen szó pedig átveszi az eredetinek előbbi szerepét. Igen prægnaus példa erre a finn *pii* szó, mely az összes rokon nyelvek tanúsága szerint eredetileg általában «dens»-t «fog»-at jelentett, mostan pedig már csak : «dens occæ, pectinis (rechen-, kammzahn, stift); — és miért? Mert a nyelvnek tetszett kölcsönvenni a *hammas* «fog» szót a litván nyelvből (hol *žambas*-nak hangzik), s ez félreszorította az eredeti *pii* szót. Már most : ha valaki a finn és magyar nyelvben előforduló eltéréseket akarná elszámolni, nem nagyot botlanék-e, ha közéjük sorozná a *fog* : *hammas* szavakat? — Másrészt még gyakoribb az a jelenség, hogy a nyelv valamely fogalom jelölésére nem abból az alapszóból képez magának szót, mellyel az összes rokon nyelvek élnek, hanem egy más alkalmas alapszót szemel ki e célra. Ilyen esettel volt fönnebb dolgunk az *al* alapszó tárgyalásánál. Az «al, alsó, lent való» stb. fogalom kifejezésére az összes ugor nyelvek az *al* alapszóval élnek; egyes-egyedül a vogul mellőzte ezt, s ugyanazon fogalmak jelölésére a *jal* «láb» szóval és származékaival él. Hogy itt elhanyagolás történt, azaz hogy a vogul nyelvben is megvult az *al* szó, de kiesett a használatból : arról tanúskodnak először az összes rokon nyelvek, — mert azt csak nem tehetjük föl, hogy egy szó,

mely megvan az egész ugarságban, éppen csak az egyetlen vogulban ne lett volna meg; és tanúskodik különösen az osztják nyelv (a vogul testvére), melyben az *l* szó még megvan *vol* alakban és «grund, fundament» jelentéssel; de már a «lentvalóság» stb. fogalmának jelölésére ez a nyelv is a «láb» szót használja. Ezért hangsúlyoztam azt, hogy ily párhuzamoknál, milyen a Vámbéryé, nem szabad pusztán a jelentés után indulni, hanem arra is kell tekinteni, hogy a párhuzamba állított egy-jelentésű szavak összefüggenek-e alakilag is, mert csak akkor kerülhet a sor annak eldöntésére, hogy a kettő közül melyik áll közelebb a harmadikhoz. — De ennyi, úgy hiszem, elég is lesz mutatványul a névutók tárgyalásából. Csak még azt akarom megjegyezni, hogy egyáltalában nem tudom fölfogni: miért nevezi Vámbéry a *-hoz*, *-vel*, *-től*, *-ig*, *-ért* ragokat, s a *far*, *tő*, *fél*, *köz* szavakat névutóknak.

8) «A magyar infinitivusi végzet *-ni* sokkal közelebb áll a török *-mak*, *-mek*, *-ma*, *-me*, mint a vogul *-chv* infinitivusi képzőhöz.» — Mi tőrés-tagadás, biz' a vog. *-yv* semmikép sem hasonlít a *-ni*-hez; de hát a csuvas *-as*, *-es* sem igen hasonlít a tör *-mak*, *-mek*-hez, pedig a csuvas és a török ugyancsak testvérnelvek! Hanem annál jobban hasonlít a m. *-ni*-hez a zürj. és votj. *-ni* «infinitivus»-képző, pl. *tödni*, *todni* = m. *tudni*.

9) «A transitív (sic!) ige a magyarban és törökben egy *t* betű (sic!) hozzáadása által képeztetik.» Correcte: «causativ ige» — «*-t* képző.» A török nyelvekben csakugyan van egy *-t* caus. ige-képző; de causativ *t*-je van kivétel nélkül valamennyi ugor nyelvnek is, a mit Vámbéry egészen elfelejtett megemlíteni. Sőt mi több, a m. *-tat* (momentan+causativ) ige-képzőnek is megtaláljuk párját az ugor nyelvekben, nevezetesen a finnben *-tatta*, s a lappban *-tatte* alakban (pl. finn *nostatta*: *nouse*-; lp. *viesotatte*: *vieso*-).

10) «A passiv-reflexív *-l*-nek, mely a finnben Budenz szerint egészen ismeretlen, a magyarban és törökben jelentékeny szerepe van.» — A példákbl tudjuk meg, hogy ez az u. n. «passiv-reflexív» (?) *-l* nem egyéb, mint az ismeretes denominatív ige-képző; hogy ez mért «passiv-reflexív», annak egyes-egyedül Vámbéry a megmondhatója, mert pl. a *szól*, *körmöl*, *karol* szavakban — ember legyen, a ki valami passivitást v. reflexivitást tud fölfödözni. A példák közé megint becsúsztott egy kis tollhiba, t. i. az, hogy Vámbéry a *tirmala*- igét a *tiri-mak* igéből képezettnek mondja, holott ez teljes lehetetlenség; bizonyára lapsus calami folytán került ide a *tirimak*, a kaz. *tirma* szó helyett, mert ennek származéka a *tirmala*- «boronálni» ige. — Az *-l* denominatív ige-képző megvan a vogulban és osztjákban is *-l* alakban; a finnben, mordvinban, cseremiszen és lappban pedig (melyek a szóközépi *d*-t nem változtatják *l*-re) *-d* alakban. — Hogy Budenz hol és mikor mondta, hogy ez a

«passiv-reflexiv» képző «a finnben egészen ismeretlen», azt nem tudom, és Vámbéry sem említi; de annyi bizonyos, hogy nagyon régen mondhatta, ha ugyan nincs tévedés a dologban, mert 1871-ben (*Denominativ igék az ugor nyelvekben*: Nyk. X, 1.) már egyeztetette a finn *-d* képzőt a m. *-l*-vel.

11) «A frequentativumot a magyar nyelv *kal — gal, kel — gel*, a keleti török pedig *gala — gele* szótaggal képezi.» — Először is megjegyzem, hogy *-kal, kel* frequ. képző nem létezik a magyarban, hanem van *-kol, -köl, -kél* és *-kál, -kél*; a *-gal, -gel* előfordul ugyan, de nagyon ritka (Simonyi Zs.: *A m. gyakorító és mozzanatos igék képzése*, NyK. XVI. 257. csak öt példát hoz föl, s azok közül is egy kétes); jobb lett volna a gyakoribb *-gál, -gél* képzőt fölhozni, hiszen ez is eléggé hasonlít a török képzőhöz. Más kérdés már most az, hogy a csag. *-gala, -kele* (St.) és a kaz. *-kala, -külü, -yala, -gülü* frequ. képzők azonosak-e a m. *-gál, -gél, -kál, -kél* képzőkkel. Tudnunk kell, hogy a kaz. *-yala, -gülü* nem külön képző, hanem csak lágyútt alakja az eredetibb *-kala, -külü*-nek; mert a tatár nyelv hangtani törvényeinél fogva *k* kezdőhangú képzők és ragok csak kemény utóhangú szóhoz járulhatnak, ellenben lágy más-salhangzón vagy önhangzón végződő szavakhoz járulván, a képző *v.* rag *k*-ja γ vagy *g*-vé lágyútt. A m. *-gál, -gél* és *-kál, -kél* két különböző képző; amannak kezdő *g*-jében a frequ. *-g* (ered. *-ng*) képzőt, az utóbbinak *k*-jában pedig a mom. *-k*-t ismerhetjük föl. Itt tehát voltaképpen csak a kaz. *-kala, -külü* s a m. *-kál, -kél* egybevetéséről lehet szó, s e czélből be kellene bizonyítani, hogy ezen m. és tör. képzőbokok azonos képzőelemekből vannak összetéve. Ezt azonban a szerző nem mutatta ki.

12) «A reciprocitást mindkét nyelvben az *š* és *z* hangok fejezik ki.» — A török nyelvekben csakugyan *-š, -iš, -eš, -oš, -öš* képzővel alakulnak a reciprocitást kifejező igék, pl. kaz. *ošra-š* találkozni: *ošra*-találni | *söj-ös*-szerelmi viszonyban lenni (t. i. egymással): *söj*-szeretni | *suγ-iš*-egymást ütni: *suk*-ütni. A m. *-z* képző ellenben soha sem fejez ki reciprocitást, noha erre mint frequ. képző alkalmas volna. A mi alakját illeti, az ugor nyelvek tanúsága szerint eredeti *-sk*-ból fejlődött.

13) «A határozott és határozatlan alak használatát az ugorban, név szerint a vogulban, következetesen kifejtve találjuk,» — «a török nyelvekben, különösen az oszmauliban csak halvány nyomait ismerhetjük föl.» Tehát a tárgyias ragozást elismeri Vámbéry olyan sajátjának, mely a magyar nyelv ugarsága mellett bizonyít a törökséggel szemben.

14) «Az igehajlításnál . . . míg a többes számú első személy ragja a vogulban *-or*-nak hangzik, a magyarban mindig, a törökben, különösen az altaiban, nagyon gyakran *k*-val képeztetik.» Ez egészen új és meglepő fölfedezés. Eddig úgy tudtuk, hogy a többes számi 1. szem.

ragja *-nk*, most azonban Vámbéry megtanított arra, hogy az voltaképpen csak *-k*: állunk, megyünk, fekszünk stb. (a szerző példái). De hát hogy magyarázza meg Vámbéry azt, hogy a plur. 1. szem. *-k*-ja megvan a második és a harmadik személyben is? És minek tartja az igető és a *-k* között levő *-n*-t? Bizonyára «kötő-mássalhangzó»-nak, ad normam: «kötő-hangzó». — De tartsa bár Vámbéry az *n*-t akárminek, annyi mégis bizonyos marad, hogy a többes-számi 1. személyt nem maga a *-k*, hanem az *-nk* jelöli, melynek teljesebb alakja a régi nyelvemlékek tanúsága szerint *-muk*, *-mük* volt (v. ö. HB. *vogymuk*, *rimádjomuk*). Az *nk*-hoz igen közel áll a mordE. *-nok*, *-nek*; a régi *-muk*, *-mük*-höz pedig a lpF. *-mek*.

15) «A magyar és török igehajlítás feltűnő egyezésének bizonyítékául kiemeljük még, hogy a praeteriumot a magyar és török nyelv *t*-vel . . . képezi:» pl. m. *vol-t-am*, *vol-t-unk*: tör. *bol-d-um*, *bol-d-uk*. — Mindenesetre nagyon szembeszökő hasonlatosság, s így nem csodálhatjuk, hogy már Révai is észrevette (*Gramm.* 676.); Hunfalvy Pál szintén említi (*Bud. Szemle* XIX, 63.) — Azonban a látszat sokszor csal. Figyelembe kell vennünk itt, a) hogy a magyar praeterium *-t* képzőjének van teljesebb *-tt* alakja is: *hallottam*, *mondottam*, *szólottam*, *fürdöttem* stb., mely eredetibbnek bizonyúl az egyszerű *-t*-nél; b) ez a teljesebb alak sohasem járúl a mássalhangzó-végű csonka tőhöz közvetlenül, hanem mindig egy zárt *o*, *ö*, *e* (de nem *a*, *e*) közvetítésével; míg ellenben a török praeterium *-t* (*d*) je mindig csak ezen alakban fordul elő, és mindig közvetlenül járúl a mássalhangzó-végű igetövekhez is. Tehát, a praeterium-alakokból elhagyván az igetövet és a személyragot, praeterium-jelölőnek marad a *m*-ban: < *otta* (< *ötte*, *ette*) és a törökben: *-ts*, *-tš* v. *-dš*, *-dš*, azaz *-t* (*d*) és egy változó vocalis; s ezek már korántsem tüntetik föl a magyar és török praeteriumképzést oly egyezőnek, mint a Vámbéry részéről igen ügyesen választott *voltam*: *boldum* példa. De még egy különbséget födözhetünk itt föl, t. i. azt, hogy c) a törökben a *t* (*d*) után mozgó v. változó (tehát nem állandó s így nem is jellemző) vocalis áll; a magyarban pedig az egyes sz. 3. szem. és a többes sz. 1. szem. kivételével *a* (ill. *á*) vagy magashangúaknál *e* (ill. *é*) áll: *mondott-a-m*, *-tt-ál*, *-tt-at-ok*, *-tt-a(na)k*; | *fürdött-e-m*, *-tt-é-l*, *-tt-e-ték*, *-tt-e(-ne)k*; míg ellenben más igeragozási alakoknál ugyanazon személyragok előtt *o*, *ö*, *e* (vagy semmi vocalis) szokott állani: *vágy-o-m*, *vágy-o-l*, *vágy-tok*, *vágy-nak* | *ész-é-m*, *ész-é-l*, *ész-ték*, *ész-nek* | *fürd-ö-m*, *fürd-ö-l*, *fürd-ö-tök*, *fürd-ök*. A praet. *-tt*-je után következő hangzóknak ezen minemiségéből, különösen a 2. szem. hosszú *á*, *é*-jéből azt kell következtetnünk, hogy ezek nem közönséges kötőhangzók, hanem jelentenek is valamit. Hogy mit jelentenek, és általában hogyan elemezhető a magyar és a török praeterium, annak kifejtése nem tar-

tozik értekezésem tárgyához ; itt csak annyit akartam kimutatni, hogy bármennyire szembeszökő legyen is a hasonlatosság a *voltam* és *boldum* alakok közt : a két nyelv praeteritumának képzésében mégis jelentékeny különbségek észlelhetők,

16) «A m. gerundium : *-ván, -vén* a csag. *-ban, -ben*-nel egyezik.» — A St.-ben ezen gerundiumot így találjuk : *barib, barub* v. *bari-ban, baruban* gehend || kaz. *torib* v. *torob* állván | *dib* mondván | *söjeb* szeretvén || oszm. *sevüp* szeretvén, miután szeretek, szeretsz, szeretui fog. Tehát a tör. «gerundium»-képző : *-b, -p, -ban, -bän.* A m. *-ban* pedig *-rán, -vén, -va, -ve* és dialectice : *-val, -vel.* Ezek tehát nem egyeztethetők.

17) A m. <ó, <ö «participium» (nom. agentis) képzőnek régibb és teljesebb alakja az ujj. *ak, -uk, -ük*-ben ismerhető fel ; így : m. *jár-ó* : ujj. *jor-ik* (járó) | m. *kel-ő* : ujj. *kel-ik.* — Csakugyan tapasztaljuk, hogy a török-magyar szavak közt vannak olyanok, melyek a tör. *-k*-s szóvég ellenében *ó, ő (ü, ű)*-t mutatnak föl, pl. *borsó* : csag. *burčak* | *ggürü* : oszm. *jüzük* | *tanú* : csag. ujj. *tanuk* stb. Tehát a fennebbi egyeztetés hangalakilag nem ütköznék nehézségbe ; de lássuk most a jelentést, s e végből üssük föl Vámbéry régibb munkáit. A KB.-ben ezeket találjuk : *barik* der gang (tehát : járás, és nem : járó) | *kelik* die ankunft (megérkezés, és nem : kelő) | *bitik* die schrift (írás) | *bilik* die wissenschaft (tudás, tudomány, és nem : tudó) || St. : *jorik* schritt, gang, lauf, richtung, beschaffenheit, lebenswandel (tehát nem : járó) || Szóegy. : *jorik* járás ; a jelen munka 528. lapján : ujj. *jorik* «menés.» — Ezekből kiviláglik, hogy a tör. *-k* nom. verb. képző jelentésére nézve nem a m. <ó, <ö-nek, hanem az <ás, <és-nek felel meg. Még ez sem volna nagy baj, mert a «nomen agentis» és a «nomen actionis v. acti» féle jelentések nem éppen incompatibilesek. De nem szabad felednünk azt, hogy a m. <ó, <ö alakilag is csak látszólagos megfelelője lehet a tör. *-k*-nak, mert az ugor nyelvek s a régi m. nyelv tanúsága szerint eredetibb alakja <ovo, <övo volt, melynek *v*-je még eredetibb *-b*-re mutat vissza. (V. ö. vog. -osztj. *-p* | finn. *-va, -vä ; -pa, -pä ; <u, <ü ; <o, <ö* | mord. *-f, -v* | lapp <o | votj. <o, stb. — és HB. *valor* = való | *járor* = járó).

18) A m. <at, <et képzőt Vámbéry a tör. <it, <öt, <ut, <üt képzővel egyezteti. pl. *járat, menet* : tör. *keřit* átmenet, *ögüt* tanács. — A külső hasonlatosság mindenesetre szembeszökő ; de a régi nyelvemlékek arról tanúskodnak, hogy a *-t* (<at, <et) nom. act. képzőnek régibb és teljesebb alakja *-tv* volt. V. ö. HB. : *kinzotvjátül, intetvinek, ildetvitül* ; továbbá máig is megvan a *hites, hitös* szó eredetibb *hitres* alakja. És valamint a *hitös* (*hütös*)-beli *ö* hang nyilván a *v* elolvadása által keletkezett : úgy ugyanezre látszik mutatni az Érdy-codexben előforduló *csodálatus, rálasztatus* (ma *-tos*) szavaknak végső szótagbéli *u*-ja. Ezen *v*-nek a török képzőben semmi nyomát sem találjuk ; pedig hogy jelentős elem,

arról rögtön meggyőződhetünk, ha a *-tv* képzőt egybevetjük más *t-n* kezdődő nom. verb. képzőkkel. Nevezetesen: *-tal, -tel*: *hiva-tal, jöve-tel* (de v. ö.: *fon-al (ál), köt-el (él)* | *-ték: ér-ték, mér-ték* (de v. ö.: *kever-ék, marad-ék*) | *-tó, -tő* (dial.): *áll-tó, ül-tő* (de v. ö.: *áll-ó, ül-ő*). — Ezekből mindenki láthatja, hogy ugyanazon képzők *-t* nélkül is képeznek nomen verbálékat, a miből azt következtethetjük, hogy bennük nem a *-t* a voltaképpeni nomen verb. képző, hanem az, a mi utána következik. Ennélfogva foltehetjük, hogy *-tr*-ben is a *-v* a nom. verb. képző. (V. ö. a finnben: *-tu, -ty* v. *-ttu, -tty*: *tehty, nähty, sanottu, annettu*, — melyekben a tulajdonképpeni nom. verb. képző az $< u, < y$.)

19) Közös török-magyar képzőnek tekinti továbbá Vámbéry az *-m* ($< am, < em$) nom. verb. képzőt; pl. *folly-am, kell-em*: tör. *tut-am* (fogás) *jar-ım* (fél), *öl-üm* (halál). Nem akarok most Vámbéry példáinak bírálataba bocsátkozni, hanem egyenesen a fődologra térek. Annyi tény, hogy a török nyelvekben van egy, a magyarnak megfelelő nom. verb. képző *-m*, de ugyanez megvan kivétel nélkül valamennyi ugor nyelvben is: finn *-ma, -mä* | mord. *-m* (*-ma, -mä*); mordÉ. *-mo, -me* | cser. *-mo, -me, -m* | zürj. *-votj. -m* ($< om, < em$) | vog. *-m* | oszt. *-m* | lapp *-m, -me*. Ez tehát csak a török-ugor, és nem a speciálisabb török-magyar rokonság mellett bizonyít.

20) Közös török-magyar képző továbbá a szerző szerint: *aš, eš*: *jár-ás. ír-ás*: tör. *jor-iš* (futás), *gel-iš* jövés. — Csakhogy a tör. képző csak *-š*, mert a megelőző rövid hangzó nem tartozik a képzőhöz; a m. képző pedig $< ás, és$, mindig hosszú *á, é*-vel, ugyanazzal, mely az $< ánk, énk$ | $< ány, ény$ | $< ály, ély$ | $< ékony, (dial. < akony) ékény$ | $< ák, ék$ képzőkben is szerepel, sőt rövidülten magában is előfordul, mint pl. ezekben: *húza-vona* (acc. *-át*) | *kősa* | *csisza-kő* | *szüle* (plur. *-ék*). — Ezekből kitetszik, hogy itt a voltaképpeni nom. verb. képző az $< á, é$, melynek megfelelőjét megtaláljuk minden ugor nyelvben; de ezt a tör. *-š*-vel semmi szín alatt sem szabad egybevetni.

21) Közös végre a *-mány, -mény, -mán, -mèn* (?) képző is, pl. *eredmény, süte-mény*: tör. *alak-man* (lovasság, rabló-csapat), *kara-man* népesedés). — Vámbéry feledni látszik, hogy a m. *-mány, -mény* nom. verbale, tehát deverbalis képző, a tör. *-man, -men* pedig denominativ (collectiv; v. ö. Vámbéry: St. «*man, men* bedeutet ... ein sammelwort» 27. l.), tehát a kettőnek semmi köze sincs egymáshoz.

Végre, hogy ne csupán gáncsokodjam, hanem egyszer már helyeslhessek is valamit, ide iktatom a szerzőnek azon szavait, melyekkel a grammatikai tárgyalást befejezi. «Teljesen meg vagyunk győződve arról, — úgymond, — hogy az összehasonlítandó nyelvek alaktanára vonatkozó e futólagos észrevételek által érvényes eredmény nem érhető el.» — Ebben tökéletes igaza van Vámbérynak.

6.

A szókincscsel foglalkozó fejezetet ezen szavakkal kezdi a szerző: «Eltérőleg a nyelvhasolóság eddig említett két tényezőjétől, a magyar nyelv szókincese annál szilárdabb támaszpontúl kínálkozik az előttünk levő ethnologiai problema megoldására, minthogy a meglevő anyag a hangtani törvények szerint könnyen két különböző részre választható, olyan részekre, melyek közül az egyik épen a teljesen kifejezett finn-ugor jelleg következtében a mondott nyelvcsoportha, a másik ellenben a török-tatár eredet félreismerhetetlen nyománál fogva csak a török-tatár nyelvekhez sorozható.» Ezen kijelentés után kikel a «finn-ugor theoria követői» ellen, kik «előítélet által vezetettek félre,» a török-tatár szókinceset nem vették kellőleg tekintetbe, s «egyáltalában megfoghatatlan makacssággal a tények teljes méltatását eddig kerülték,» és «e kérdés lényegének megítélésében hamarkodók voltak,» végre «az összehasonlító nyelvtudományt kedvencz theoriájoknak mintegy erőszakos emeltyűjévé tették.» Tehát: elvakultság, egyoldalúság, hanyagság, makacsság, jóra való restség, elhamarkodás és erőszakosság, — ezek az ugor nyelvészeknek «hét főbűnei.» A fő-főbűnös pedig mind ezekben Budenz, kinek legnagyobb bünténye a *Magyar-ugor összehasonlító szótár*, azért kizárólag ezzel foglalkozik Vámbéry a szókinceset tárgyaló fejezetben. Az ő «szerény és igénytelen véleménye szerint» Budenz szó-egyezései a következő négy kategóriára oszthatók:

1) «Olyan szóegyezések, melyek mind a finn-ugor, mind a török-tatár nyelvekben az összes ural-altáji nyelvkincsben levő közösségi szellemnél fogva helyeselhetők, vagyis olyan szavak, melyekben a hangtani vagy fogalmi tekintetben közelebbi vagy távolabbi rokonsági fok meghatározása nem könnyű dolog, de a hol mind a két rész felé hajló rokonság tényét alig lehet kétségbe vonni.»

2) «Olyan szóegyezések, melyek speciális finn-ugor hangtani viszony következtében a török nyelvekben nem találhatók, vagy — ha megvannak is a törökben — a finn-ugor rokonság erősebb és prægna-sabb jelei miatt azonnal föltűnnek.»

3) «Olyan szó-egyeztetések, melyek épen úgy a hangtani, mint a fogalmi viszony kellő méltatása mellett a finn-ugorban részint nehézkesekeknek, részint erőszakoltaknak és helyteleneknek mutatkoznak, ellenben a török-tatárban sokkal jobban kielégítik a részreghajlatlan ítélőt.»

4) «Olyan szóegyezések, melyek sem a Budenz által fölhozott finn-ugor példákban, sem a török tatár nyelvek terén analogiák által nem igazolhatók és a melyeket legtöbb esetben — a legszelidebb kifejezéssel akarunk élni — csak fölhevült etymologiai phantasia productumaiúl (sit venia verbo!) kell tekintenünk.»

Vámbéry kemény vádakkal illeti Budenzet. Elmondja, hogy «szóegyeztetéseiben nagyot és sokat hibázott;» — «az árja nyelvhasznosság szerencsétlen vezérfonalába erősen megkapaszkodva, a fogalmi és hangtani viszonyok elferdítése által néha etymologiai monstrumokat teremtett;» egyeztetéseinek egy részénél (III. kategória) «sokkal inkább egy, elhamarkodva föllállított principium iránti elfogultság, mint a meglevő tények teljes méltatására alapított erős meggyőződés működött közre;» ezek (és a IV. kateg.) «részint a legmerészebb és ingadozó hypothesisek által támogatott combinatiókon alapúlnak, részint pedig — ugyanis a mi a fogalmi rokonságot illeti — erőszakoltak és kényszerítettek;» — ismét némelyek «olyan monstrumok a nyelvhasznosság terén, melyeket csak a priori megalkotott nézet kedvéért lehetett föllállítani, és a melyek nem csupán a nyelvhasznosság törvényeinek, hanem magának a logikai gondolkodásmódnak is ellent mondanak;» — «e csalhatatlan jelei az etymologica erőszakoskodásnak az említett két szóegyeztetési kategóriában csaknem mindenütt mutatkoznak.»

Budenz eddig sem szorult, s ezentúl sem fog szorúlni védőre; helyt áll ő magáért. Azért nem is akarok reflektálni Vámbérynek főnebbi vádjai közül azokra, melyek csak vélemény-külömbéségen alapúlnak. Budenz maga is elismerte előszavában, hogy itt-ott «kőbe vágta a fejszójét,» tehát méltatlanul vádolja őt szerzőnk «philologusi önhittség»-gel, és azzal, hogy teoriáit «szikla-szilárdságúaknak hiszi.» Persze az már más kérdés, hogy annyiszor vágta e Budenz kőbe a fejszójét, mint Vámbéry állítja. — De van mégis szerzőnk vádjai közt kettő, melyeket én sem állhatok meg szó nélkül. Az egyik az, mely szerint Vámbéry «egy elhamarkodva föllállított principium iránti elfogultság»-gal vádolja Budenzet, és kétségbe vonja, hogy az illető esetekben nála «a meglevő tények teljes méltatására alapított erős meggyőződés működött közre.» Inkább e vádat lehet elhamarkodottnak mondani, mert a ki csak fölületesen ismeri is Budenz működését, nevezetesen azon dolgozatokat, melyeket fiatalabb korában a *Magyar Nyelvészet*-ben és a *Nyelvtudományi Közlemények*-ben közölt, láthatja, mily komoly és szigorú iskolán ment Budenz keresztül, tüzetesen áttanulva az áltái nyelvcsaládnak mind török, mind ugor ágát, mielőtt állítólagos «elhamarkodott principium»-át (a magyar nyelvnek ugorságára vonatkozólag) föllállította. Ezeket ismerve, fölötte sértőnek és teljesen alaptalannak kell mondanom Vámbérynek azon gyanúsító nyilatkozatát, melylyel az «erős meggyőződést» Budenznél kétségbe vonja. — De még sértőbb a másik vád, t. i. «a fogalmi és hangtani viszonyok elferdítése.» Budenz tévedhetett, a mint hogy minden ember, minden tudós számtalanszor téved: de tévedéseiben sem szabad jóhiszeműségét kétségbe vonni. Ő mindig nyílt kártyákkal játszott, és mindig urát adta a kimondott szónak, mindig meg-

nevezte a forrást, melyből merített. A ki nem hisz neki, utána nézhet. És nézzen bárki utána Budenz minden legapróbb adatának az illető forrásokban: a tények elferdítésének soha mákszemnyi nyomát sem fogja találni. Ezért tűzbe merem tenni a kezemet.

De már abba hagyom ezt a «fogadatlan prókátorkodást,» és a dologra térek.

«A magyar szókincsnek — ezt állítja Vámbéry — körülbelül kétharmada szoros összeköttetésben áll a török szókirccsel, s csak ennek segítségével lehet azt etymologice elemezni és fölvilágosítani; és e szerint félreismerhetetlenül azt bizonyítja, hogy a magyar szókincs közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókincscsel.» Ezen állítás bizonyítékául szerzőnk egy meglehetősen terjedelmes ugor-magyar-török összehasonlító szótárt csatolt munkájához (III. melléklet). Eleinte az volt a szándékom, hogy ezen szó-egyeztetéseket sorba fogom rostálni, de munka közben meggyőződtem róla, hogy ez az eljárás terjedelmesebbé tenné bírálatomat Vámbéry könyvénel. Csekélylem is az örömet ily nagy munkához, melyet bizonyára avatottabb kezek fognak végezni. De meg fölösleges is volna e dolgozatban minden egyes szó-egyeztetés aprólékos bírálata, mert én nem akarok elérni egyebet, mint azt, hogy az olvasó megismerje Vámbérynak nyelvhasonlító eljárását. Ezt pedig elérhetem néhány mutatvánnyal is, melyeket még csak válogatnom sem kell; mert az «ex ungue leonem» közmondás sehol sincs annyira helyén, mint itt: azaz Vámbérynak minden egyes szó-egyeztetése magán hordja azon jellemző tulajdonságokat, melyek az egész hasonlító szótáron keresztül vonulnak.

Lássunk már most néhányat.¹⁾

1) *ád-, ad-, od-*: čag. *ada-* adni, ajándékozni, igérni | *aday*, *adak* adomány, ajándék, rész, évszak és sziget | oszm. *öde-* fizetni || St. *adageloben*, *weißen*, *schenken*; *adak* gelübde, gabe, geschenk | Z. *adak* gelübde, versprechen. Az *ada-* igéről már Vámbéry *Szóegyezései*-nek bírálatában kimutatta Budenz, hogy igazi jelentése csak «geloben»; e mellett esetleg lehet «ajándékozni,» de nem egyenesen «adni»; hibás az *adak* szó fordítása is, mire nézve v. ö. NyK. X, 93. Látnivaló, hogy az *ad-* és *adanem* egy, mert «igérni» és «adni» egészen más.

2) *acsarog-*: kaz. *aču* harag | čag. *ačij* harag, haragudni; *ačukla-*, *ažikla-* haragudni || kaz. nem *aču*, hanem *aču* harag; nem sajtóhiba, mert megvan a német kiadásban is. | Ab. *ažij*, *ažik* keserű; fájdalom, bú, sóhaj | St. *ačik* hungrig, ausgehungert; offen; *ažik*, *ažij* sauer, bitter, schmerzhaft; aufgebracht; zorn | Etym. *ažik* savanyú, fájdal-

¹⁾ Saját észrevételeimet || jegygyel választottam el a szerző egybevételeitől; a (?) jegy azt jelenti, hogy az előtte álló alakot sehol sem találtam.

mas, haragos ; *ažik-, ažik-* fájni, sajnálni (tkp. keserűn, kellemetlennek lenni) | St. *ažikla-* schmerz empfinden, bedauern ; hanem : *ažiklan-* (és nem *-la*) zürnen, in zorn gerathen ; *ačukla-* (?) — Itt látjuk, *a*) hogy a szerző az alakok némelyikét hibásan vagy módosítva közli ; *b*) hogy a jelentéseknél is módosításokat enged meg magának ; nevezetesen egészen mellőzi az eredeti, főjelentéseket, és a másodlagos jelentéseket teszi helyükbe, sőt egészen meg is másítja a szó jelentését. Két oly hiba melylyel — fájdalom ! — még igen sokszor fogunk találkozni.

3) *akad-* : tör.-tat. *tak-* akaszt, hozzáilleszt ; *takin-* fönnakadni ; *tokun-* megtaszítani, összeütöni || oszm. *tak-* «attacher, arborer, pendre ;» a m. *akad-* tkp. «hängen bleiben, stecken bleiben,» s a «hängen» jelentés csak a causativ alakon fejlődött (NyK. X, 94) | *tokun* már csak jelentésénél fogva sem vonható ide. Azt meg igazolni kellett volna, hogy a szókezdő *t* elenyészhetik-e a török nyelvekben, úgy mint pl. az ugor-ságban.

4) *al* : l. fönnebb a névutók közt.

5) *által* : čag. *öte* óta, túl, azután ; *öt-* átmenni ; *ötrü* átaellenben, szemközt || Az *öte* a 236. lapon «túl, múlva» jelentéssel, mint a m. *óta öte* szó megfelelője szerepel, s még egy ízben lesz alkalmunk vele találkozhatni | St. *öt-* vorbei gehen, vorüber gehen, durchdringen, durchkommen, vergehen, lossagen ; *ötrü* gegen, gegenüber. — Ezen egyezést még csak látszólagosnak sem lehet mondani.

6) *anya* : tör.-tat. *ana, ene, anya* || Helyes ; de megvan az ugor-ságban is : votj. *anaj* | osztIrt. *aña, añe* | vog. *āngu* | mordE. *aña* stb. (*anya*). Egyike azon szavaknak, melyek az ugor s a török nyelvekben közösek, tehát e két nyelvcsalád ősrökonsága mellett tanúskodnak.

7) *ányy* : tör.-tat. *enge, jenge* az idősebbik fivér neje, sógornő || Sokkal közelebb áll a m. *ányy*-hoz a vog. *āne* ányy.

8) *asz-, asszú-* : tör.-tat. *issü, issik* forró, meleg ; *issüt-* melegíteni ; *issün-* megmelegedni || Az *izzó* cikkben újra találkozunk az *issü* szóval, mely azóta, úgy látszik, még «melegebb» lett, mert itt már «hő, izzó» a jelentése. Tekintetbe véve a nagy jelentésbeli különbséget, mely az *aszni* = «száradni» és az *issü* «forró, meleg» közt van, ezen egybevétést nem lehet helyeselni. — L. alább : *izzó*.

9) *atya* : tör.-tat. *ata* | alt. *ača* | koib.-kar. *ata, ada* atya || Helyes ; de megvan az ugor-ságban is : osztIrt. *at'a* vater | votj. *ataj* vater, stiefvater | észt *att'* vater | mord. *at'a* alter mann, greis ; männchen (von tieren) | cser. *ači* (*at'i, at'a*) pater ; cserM. *at'a, at'ü* pater, stb. A szóközépi consonans jésítése közelebb csatolja a m. *atya* szót az ugor szavakhoz. Külömben erre nézve is ugyanaz áll, a mit az *anya* szóról mondtam.

10) *bégy, bögy* : kirk. *bagır* has | čag. *bagır* a madár melle || A *bégy*

alakot eleinte egyszerű sajtóhibának tartottam, de' azután meggyőződtem róla, hogy a német kiadásban is *bégy* van, a mi szeget ütött a fejembe. Utána jártam, és rájöttem a nyitjára. Az egész egy kis gondatlanságból eredt lapsus calami. Budenz szótárában ugyanis *bégy* van, de az *e* fölötti pont megcsorbult, és majdnem ékezetnek látszik. Ezért írt Vámbéry *bégy*-et, noha meg vagyok róla győződve, hogy teljes világéletében *bégy*-nek ejtette és hallotta ejteni e szót. Csekélység, de jellemző. — A *bagır* szó jelentése: St. «leber» (és nem: «a madár melle») Budagovnál (kire Vámbéry hivatkozik): печень, печенка, сердце; бокъ; к и р г. также брюхо; azaz: «máj, májacska, szív; oldal;» a kirgizben «has is.» A főjelentés tehát Budagovnál is «máj.»

11) *bir*: tör.-tat. *bar*- bírni, birtokolni; *barım* birtok | kirg. *barum* marha, birtok | čag *bajrı* öreg, ősök; gazdag, birtokos || Nagyon csodálom, hogy Vámbéry ily tévedésbe eshetett. Ha szertenézünk a török nyelvek terén, mindjárt szemünkbe ötlük, hogy a *bar* szó nem az, a mi nek *ő* tartja, vagy legalább fordítja. Vegyünk csak elő néhány példát a kazáni tatárságból: *küzeñ bar-mi* van-e szemed? *anın akčasi bar'je* neki pénze volt; *nejem bar* mim van? *anın akčasi bar*, *akılı juk* neki pénze van, (de) esze nincs (szóról szóra: övé pénze van, esze nincs). Mindezekből kiviláglik, hogy a *bar* szónak jelentése: «van»; s a birtoklást ezzel úgy fejezik ki a tatárban, hogy a birtok-szó harmadik személyű birtokragot kap («pénze»), a birtokost pedig genitivusba teszik. *Anın akčasi bar* = «neki pénze van,» vagy rossz magyarsággal: «*ő* pénzt (v. pénzzel) *bir*»; ennél fogva (így okoskodhatott Vámbéry) *bar* = *bir*, annyi mint ha azt mondaná: *van* = *bir*. Pedig a St.-ben még így írta: *bar* «es ist, es gibt, es existirt!» — De még ha a *bar* annyit tenne is, mint «habere,» akkor sem volna egyeztethető a m. *bir*-szóval, melynek eredeti jelentése: «stark sein, kraft haben zu etwas, vermögen, aushalten, tragen können, bezwingen, beherrschen» — és csak ebből fejlődve: «besitzen.» (A *bir*-igének használatáról igen szépen értekezik Lehr Albert a *Toldi*-hoz írt kitűnő kommentár 162—164. lapjain.)

12) *bıj*-, *bıv*-.: čag. *buk*- elrejtőzni, lesben állni; *bučıi* a ki elbúvik, leselkedő || Ismét egy kis opportunus jelentés-módosítás; St. *buk*-auflauern, im hinterhalte stehen, still beobachten (tehát nem «elrejtőzni») | v. ö. még St. *buktu* der hinterhalt, die lauer | *buktur*- im hinterhalte aufstellen, auf die lauer stellen | *bučıi* (?), de jelentése az előbbiek szerint nem lehet: «a ki elbúvik,» hanem csak «leselkedő, lesben álló.» — Jelentés-módosítással kierőszakolt helytelen egyeztetés.

13) *bı*, *bıv*: tör.-tat. *bol* tág, bőséges, jó hosszú; *bolluk* gazdagság, bőség | čag. *baj* gazdag || Z. *bol* weit (z. b. ein kleid, faltig), breit, geräumig, reichlich, viel, im überfluss. — Jelentésre nézve még csak

össze volna egyeztethető a *bő, bőv (bőve)* szóval; de ezen egyeztetésnek útjában áll a *bol* szó alakja, különösen mélyhangúsága | *baj* sem alakilag, sem jelentésre nézve nem tartozik ide, mert ennek eredeti jelentése: «gazdag,» míg ellenben *bő, bőv*-nek alapjelentése: «amplius (tágas, terjedelmes, nagy: *bő ruha*), azaz eredetileg csak térbeli terjedelemre vonatkozott, s ebből fejlődött a «nagy mennyiségű» (pl. *bőriben* lenni vminek: etwas in fülle haben) jelentés.

14) *bűz, büdös*: ág. *pis* büdös, piszkos; *pis koku* rossz (büdös) szag || Itt tévedés van a dologban, melyet Budenz már egyszer kimutatótt (NyK. X, 115); t. i. *pis koku* = rossz szag; *pis* = «mauvais, sale,» tehát nem «büdös,» hanem «rossz, piszkos.»

15) *cselekéd*: tör.-tat. *čalka*- mozdúlni, mozogni, sietni || Z. *čalka*-rühren, schütteln, hin und her werfen (insbes. von flüssigkeiten), spülen, ausspülen | Etym. *čalka*- hintálni; alább: *čalka*-, *čalkala*- rázni, hintálni, lóbalni. Nem tudom, hol vette Vámbéry a «mozdúlni, mozogni, sietni» jelentést; — mondanom sem kell ezek után, hogy az egyeztetés nem állhat meg.

16) *csépp, csöpp*: tör.-tat. *čob, čöp* apró darabokká vagdalt vagy tördelt test | ág. *čöprek* kis darab || Bizonyára furcsának tartja mindenki ezen egyeztetést, daczára a nagy alaki hasonlóságnak. Hogy lehet a «gutta» jelentésű *csépp, csöpp* szót olyannal egybevetni, melynek értelme: «apró darabokká vagdalt vagy tördelt test,» «kis darab?» Vámbéry szerint lehet, mert «*csöpp* a magyarban — úgymond — nemcsak „gutta”, hanem „kicsiny, kevés” értelemben is használtatik. V. ö. egy *csöpp ember.*» Ez valóságos igaz; de tudnia kellett volna a szerzőnek, hogy szóegyeztetésnél a szavakat soha nem szabad átvitt értelmükben venni, hanem ellenkezőleg mindig legeredetibb értelmüket kell felkutatni. Vagy talán úgy vélekedik a szerző, hogy a *csépp* szónak eredeti jelentése «kicsiny, kevés» volt, s ebből fejlődött a «gutta» jelentés? Ezt mégsem tételezem fel róla. — Külömben a tör.-tat. *čob, čöp* szó nem is azt jelenti, a mit Vámbéry reáfogott. V. ö. Z. *čob, čöp* holz, holzstück, balken, stock, stäbchen, zauberstab, stiel oder stengel; halm; splitter, spänchen; auskehricht, unrath | kaz. *čub* szemét | St. *čob* ruthe, kleiner stock, holzstückchen, holz | *čöprek* (?) | Ékes példája annak, hogy Vámbéry kezei közt mily könnyen módosúlnak a jelentések! Ezek után természetesen szóba sem jöhet a fennebbi szavak egyeztetése.

17) *csillag, csillog*: kirg. *žilla*- ragyogni, fényleni; *žolduz* csillag; *žilli*- melegíteni; *žilit*- megmelegíteni | ujj. *julak* fáklya | ág. *žillak* fénylő | oszm. *žildirim* villám; *čil* ragyogó, fényes (*čil aké* új, azaz fényes ezüst) || Etym. kirg. *čili* meleg; *žililik* forráság; *žili*- melegíteni | KB. *julak* mager, dünn; hanem: *jola* fackel, licht, helle. (Kiírás közben bizonyára néhány sorral lejjebb csúszott a szerző újja, s így került a

«fackel» stb. jelentés elé a *julak* (mager, dünn) szó e h. *jola*) | St. *jillak* nincs | Z. *eil-* hautflecken, sommersprossen, ausschlag; 2) gesprenkelt, sommersprossig, blattennarbig, mit ausschlag behaftet, rothhaarig. blank, flunkernd (von neu geprägtem gelde). — Alakra nézve legközelebb állanak a magyarhoz a *žil, eil-félék*, de ezek váltakoznak *jil*, sőt *il-féle* alakokkal; v. ö. čag. *žili, eili, jili, ili, ilik* stb. Már most az a kérdés, melyik alak az eredeti: a *ž (č)* — *j* — vagy önhangzó-kezdetű-e? Bizonyára a *j* kezdetű, melyből a másik kettő fejlődhetett, míg viszont nem. A *j*-nek *ž, ž*-vé fejlődésére szó kezdetén elég példa van az angol, francia és olasz nyelvben; a szókezdő *j*-nek összeolvadására a következő vocalissal, a magyar nyelvben is találhatunk példákat. A mi speciálisan a török nyelveket illeti, v. ö. e hangváltozásra nézve St. 8. l. és Bálint: *Kazáni tatárság* III, 16. — A mi nyelvünk ellenben egyetlen egy esetben sem fejlesztette a szókezdő *j*-t *č, ž* v. *ž*-vé, tehát a fönnebbi török és m. szavak egybetartozása nem fogadható el.

18) *csipő*: tör.-tat. *sap* több tárgynak alsó, vastag része; így pl. a növény tőkocsánya, a fegyver fogantyúja, stb. || Z. *sab, sap* stiel, stengel, handhabe, griff (an einem werkzeuge, einer waffe, u. dgl.), die gebogene handhabe, kurbe oder kurbel (z. b. einer kaffeemühle, drehorgel u. dgl.); strohhalm | kaz. *sab* nyél, szár. — Nem tudom fölfogni, hogy ezeknek mi közük lehet a «coxa, hüfte» jelentésű *csipő* szóhoz.

19) *csomó*: tör.-tat. *čuma* dögvar, pestis | čag. *čom* egyesített, tömött, mind; *čumak* buzogány, gömb; *com-, cum-* leguggolni, fürödni || Z. *čuma* die pest (Hindoglu) | St. *čom* ein haufe; jedes compacte zeug; 2) alle, insgesamt, sämmtliche | Z. *čumak* keule von holz oder eisen, eiserner stab; grosser küchenlöffel oder schöpflöffel | *com-, cum-* (?) bizonyára sajtóhiba *čom-, čum-* helyett; az utóbbi Z.-nél «versinken, untersinken.» — Látni való, hogy Vámbérynál sok minden megfér egy kalap alatt. A «pestis» = «csomó;» bizonyára azért, mert a pestisben szenvedőnek testén csomószerű kiütések támadnak. (Önkénytelenül is eszembe jut Botkin sz.-pétervári orvos-tanár, ki néhány évvel ezelőtt Prokowjew syphilitikus «csomóival,» melyeket «pestisnek» deklarált, világhírré tett szert. Alkalmasint a török-tatár népektől tanulta az orvostudományt). A «buzogány» is = «csomó,» mert bunkós a vége; u vas-botnak nem bunkós ugyan a vége (elég hiba!), de azért mégis = «csomó;» a «főző- és merőkanál» szintén «csomó;» a leguggoló is «csomó» és végre «csomó» az is, a ki «fürdik.» Mind ezeket szerzőnk egy csomóba köti; ez azonban csak olyan gordiusi csomó, melyet egy tollvonással ketté lehet vágni, mert oldozgatására nem érdemes az időt vesztegetni.

20) *csuk*: čag. *tik-, tuk-* bedugni, bezárni; *tokta-* feltartóztatni, akadályozni; *tok* tele, jóllakott || St. *tik-* (és nem *tik-*) stopfen, zu-

stopfen; *tuk-* (?) | Etym. *tokta-* csöndre bírni, csöndesíteni, csillapítani, megállapodni (inne halten), föltartóztatni; *tok* tele, jóllakott, csöndes, nyugodt, higgadt. — A *tok* szónál valószínűleg a «gyomor-csuk» (v. ő. anatomia) lebegett Vámbéry szemei előtt; a «gyomor-csuk» természetesen «becsukja» a gyomrot, mikor az ember «tele» van, azaz «jóllakott,» azért *tok* = *csuk-*; alkalmasint idetartozik a «*csuklás*» is, mely szintén a gyomor teliségétől származik. Lám, mire nem jó a nyelvészet! — (V. ő. a *csuk-* szónak Vámbéry által is elismert ugor rokonságát.)

21) *dér, dermed-*: čag. *kirau* dér, fagy; *kír* ősz, szürke || Tehát a szókezdő *k* váltokozhatik *d*-vel is! Ez mindedig teljesen ismeretlen fonetikai jelenség volt!

22) *elő*: l. fönnebb a névutók közt.

23) *em-, emse, eme*: tör.-tat. *em-, im-* szopni; *emzik* szopó; *emčik* csecsbimbó, mell; *ene* anya || St. *emčik* helyett *emžek* | Etym. *emčik* emlő, csöcs, nők melle; *emzik* csecs bimbója. — A tör. *em-* «szopni» alapszó kétségtelenül egybetartozik a m. *em*-vel, de megvan az ugor nyelvek legtöbbszörében is. V. ő. *anya, atya*.

24) *epe*: čag. *öpke* harag, *epe* (képleges értelemben); *öt epe* || Megint átvitt értelem! — St. *öpke* lunge; zorn, grimm, muth (az eredeti jelentés csak «lunge, tüdő»). Ez esetben pláne mind a magyar, mind a török szó átvitt értelemben van véve | *öt galle* — alakilag nem egyező az *epe* szóval.

25) *év*: tör.-tat. *il, jil* év || Össze nem egyeztethető alaki eltérés.

26) *facsar-*: tör.-tat. *bas-* nyomni, melyből egy ma nem használt *basar-* causativum fogadható el || A tatárban csakugyan van egy *-tir, -ter (-dir, -der)* causativ képző, mely *č, š, t* végű tövekhez járúlva a kezdő dentalist elveszti, pl. *kíč-* átmenni: *kivč-* bocsátani | *kajt-* visszatérni: *kajtar-* visszatéríteni. — Tehát a *basar-* «nyomatni» volna, s e szerint nem egyeztethető a *facsar*-ral.

27) *fejér*: čag. *bor* fehérség, kréta || St. *bor* kreide | kaz. *ak* fehér: *ak bur* kréta. Tehát *bor* nem «fehérség;» de meg alakilag sem egyeztethető a czímbeli szavak.

28) *fej, fő*: oszm. *bej*. herceg, fejedelem, ezredes | alt. *pij* főnök | tör.-tat. *baj, bej* fej. (De ezen jelentésben csak *bej-taş* = «főtárs, társ» összetételben fordul elő. V. ő. az ezzel azonos magy. *pajtás* szót.) || A tör. *bej* szó csakugyan nagyon hasonlít a m. *fej*-hez, és már Hunfalvy is egyeztette a kettőt (M. Nyelvészet IV, 443.) A szavak jelentése is kedvez e fölvételnek, mert mind a tör., mind a m. szó használatos «főember, fejedelem» értelemben is; csak az a kérdés, hogy egyező alapjelentésből fejlődött-e mind a két szón ez az értelem. A m. *fej* szónak alapjelentése tudvalevőleg «caput»; a tör. *bej* azonban nem egyéb, mint a *baj* szóinak magashangú párja, s ez törökségszerte «gazdag» jelentésben

használatos, és ebből fejlődött az «előkelő, úr, főember, fejedelem» jelentés. Ez is igazolja fennebbi észrevételemet, hogy átvitt értelemre nem szabad szóegyeztést alapítani; mert mint itt is láttuk, teljesen egyező másod- vagy harmadrendű jelentések a legkülömbözőbb alapjelentésekből is fejlődhetnek. De van Vámbérynak még egy argumentuma a *bej*-nek «caput» jelentésére, s ez a *bej-taş* «főtárs» szó. A «főtárs» jelentés igazolására a 335. lapon fölhozza a *kafa-dar* koponya-társ, *arka-daş* hát-társ, *kojun-daş* kebeltárs, *karin-daş* has-társ (= testvér) szavakat, melyek az utolsó kivételével mind «barát»-ot jelentenek; és hozzáteszi, hogy a *bej-taş*-t a mai oszmánban «hibásan» *beğtaş*-nak ejtik. De miért volna e kijtés hibás? Én nem tartom hibásnak, hanem ellenkezőleg ebben látom a *bejtaş* szónak eredetibb alakját, mely a még eredetibb *beñtaş*-ból való. Z. *beñtaş* ähnlich, gleich (z. b. an rang); v. ö. még *beñzer* ähnlich, gleichend; *beñziş* ähnlichkeit! *beñze*- gleichen, ähnlich sein). Szerintem ez a tör. *beñtaş* (= hasonló, egyenlő, egyenlőrangú) szó tekintendő a m. *pajtás* eredetijének; a *beñtaş*-ból először *beğtaş*, azután *bejtaş* (*bajtaş*) lett, s ezt az alakot vette nyelvünk a déli szláv nyelvek közvetítésével kölcsön a törökből. E szerint tehát *bejtaş* nem «fő-társ,» és így *bej* sem «fő, fej.»

29) *feküsz-, feksz-*: alt. *pök*- lehajolni, meghajtani magát; *pükte*- meghajlítani, lefektetni || Alt. *pük*- (nem *pök*-) oroszúl: «СГИБАТЬ» azaz «krumm biegen, zusammenlegen, einlegen, biegen» | *pükte*- СВЕРНУТЬ, СЛОЖИТЬ, СОГНУТЬ = zusammenrollen, zusammenwickeln; zusammenlegen, zusammenfalten stb. — de nem «lefektetni.» — V. ö. Z. *bök*-, *bög*- krümmen, biegen, falten, flechten, drehen, knüpfen, binden | St. *böge*, *böke* bug, knitter; *bük-lüm* locke, ein gewundenes, geflochtenes zeug; *bökür* der buckel, höcker, krümmung; meerbusen; *bökür*- sich hocken, beugen | Etym. çag. *bök*-, *bük*- görbíteni, fordítani (umlegen), hajlítani, fogni, kötni (flechten) | kaz. *bök*- görbíteni, megv. összehajtani (a szélét); *bökörüj*- görbedni; *bököre*, *bökörö* görbe, horgas, púpos stb. E néhány példából is kiviláglik, hogy a tör.-tat. *bök*- (*pök*-) tkp. transitiv ige, és alapjelentése: «görbíteni, hajlítani.»

30) *férj*: oszm. *erkek* férfi, hím | tör.-tat. *er* férfi, hím || Nem tehető föl, hogy az *f* a m. szó elején csak holmi «járulékmássalhangzó» volna, azaz, hogy minden igaz ok nélkül került volna oda; tehát azt kellene (ezen egyeztetés folytán) föltennünk, hogy a török szavak vesztették el kezdő *f*-jüket. Ámde annak a törökségben semmi nyoma sincs, hogy e szavak valaha *f*- (vagy akár *p*, *b*, *v*)-vel kezdődtek volna; ennél fogva az egyeztetés hibás.

31) *forog* : tör.-tat. *bor*-, *bur*- fordítani, keringeni; kaz. *bor*- fordítani, csavarni stb. || St. *bur*- wenden, umkehren, drehen, umwenden; schrauben | kaz. *bor*- fordítani, forgatni, csavarni. | (A Vámbéry fölhozta

többi török szavakra most nem akarok reflektálni.) Nagyon valószínűnek tartható, hogy a tör. *bor-* s a m. *for-* alapszavak egyezők; igaz ugyan, hogy más alakok tanúsága szerint a tör. *bor-* egy eredetibb *b_or_or-* összevont alakjának tekintendő (v. ö. NyK. XVI, 465), de ezt, valamint a rövidült *b_or-*, *p_or-* (*b_or-*, *p_or-*) alakot megtaláljuk a legtöbb ugor nyelvben is (v. ö. MUGSz. 532. l.), a mi ismét az ugor-török ősrökonság mellett tanúskodik. (V. ö. még mong. *borū* ferde, visszás, helytelen | *borūlä-* elfordulni, ferdülni.)

32) *fő-*, *főz-*: tör.-tat. *püš-*, *piš-* főzni, sütni, főni, megérni | jak. *bus* megfőtt; *busar-* főzni | kirg. *püs-* főni, sülni, megérni || Csak látszólagoz egyezés, mert a m. szóban a *-z* képző (v. ö. *fű-*, *fül-*), míg ellenben a tör. szavak *š*, *s*-je az alapszóhoz tartozik.

33) *füst*: oszm. *pus* száraz köd, füst | alt. *iš* füst; *ista-* füstöl || Z. *pus* nebel, trübes Wetter; (in übertragener bedeutung): trüber sinn, traurigkeit; trübe, betrübt; — tehát nem egyenesen «füst», de azért egybetartozhatik a *füst* szóval. V. ö. ennek ugor rokonságát: MUGSz. 551., mely éppoly közel áll. — Az alt. alakok idetartozósága kétes.

34) *gyakor*: čag. *sokur* vak, sűrű, tömött | oszm. *sagır* süket (a szóképzés törvénye szerint hasonlólag a tömötség és bezártság motívumain alapulva) || St. *sokur* blind, einäugig, karg | Ab. *sokur* sovár, fukar, éhszemű | Z. *sagır* taub. — Mi közük van a «vak» és «süket» jelentésű szavaknak a «creber, densus, frequens» jelentésű *gyakor* szóhoz? Vámbéry szerint a török szavakban a «tömötség» és «bezártság» fogalma rejlik. Ezt legfeljebb úgy lehet értelmezni, hogy a kinek fülében a süksír «megsűrűsödött,» az nem hall, tehát «süket;» igen, de hátha a süksír a dobhártya megrepedésének következménye? Éppily joggal lehetne a *sagır* «süket» szót a m. *sok*-val egyeztetni, mert a ki «süket,» arról azt mondják, hogy «nagyot hall;» már pedig «nagy» és «sok» rokon fogalmak. — Külömben a *gyakor* szóban nem is a «tömötség» és «bezártság» fogalma rejlik, hanem eredeti jelentése «frequens,» azaz «häufig;» a «densus» jelentés ebből fejlődött (v. ö. *gyakran* és *sűrűn*). Az alapfogalom tehát, mely benne rejlik, a «sokaság.»

35) *gyomor*: tör.-tat. *jumru* kerek, kerekíteni || Z. *jumru* rund hervorstehend, abgerundet, kugelförmig, geschwollen, dick, gewölbt; wulst, geschwulst, beule, buckel, kropf | kaz. *jomor*, *jomoro* gömbölyű; *jomruk* ököl; *jomorka* tojás, here | St. *jümri* rund, kugelförmig; *jomruk* die faust, ein geschwür; *jomurka* das ei. (Kár volt Vámbérynak az idéztem kaz. és čag. alakokat föl nem hozni.) Elfogadható föltevés, hogy a «gyomor» gömbölyű alakjáról van elnevezve; a *gyomor* és *jumru* szavakat már Budenz is egyeztetette (*M. Nyelvészet* IV, 408). — V. ö. az ugor-ságbán: osztB. *úumır* rund | vogP. *úamr* ovum. (Ugor-török ősrökonság.)

36) *gyűlöl-*: čag. *jau* ellenség; *jaula-* ellenkedni | kirg. *jeü* ellenség; *jeüle-* ellenségeskedni || St. *jaŋi* feindselig, der feind, im kriegszustande; *jao* feind, feindselig (im kriege); *jauš* feindselig, zänkisch | kaz. *jau* ellenség. — Az «ellenséges» és a «gyűlölni» fogalom csak össze volna egyeztethető, de az alakok nem. A tör. *jaula-*, *jeüle-* szóban az *-l* képző, a m. szóban ellenben (v. ö. az ugor rokonságot: MUGSz. 169) az alapszóhoz tartozónak mutatkozik.

37) *háború-*: čag. *kaburti* csődülés, zaj; *kabaruk* csődülés, áradás; *kabar-* tódulni, áradni || Ennél a szónál az a kis baj esett meg Vámbéryn, hogy kétszer tárgyalta; a mi magában véve még nem volna éppen baj, ha a vele egybevetett török szavakat a 604. lapon nem interpretálta volna kissé eltérőleg, nevezetesen: *kabarti* (sic!) fölemelkedés, fölszállás, zaj, zendülés; *kabaruk* a mi fölemelkedik; *kabar-* feldagadni, fölemelkedni. Ezenkívül a *kabar-* szó még kétszer előfordul: először a 160. lapon azon értelmezéssel, hogy «oly embert jelent, a ki föllázad, pártot üt;» másodszer a *habar-* cikkben ezen értelmezéssel: «felbuzogni, felduzzadni, fölemelkedni, felzavarodni.» — Tanulság: «oportet esse memorem» — ha az ember ilyen nagy könyvet ír. Nézzünk már most körül másutt is. — St. *kabordi* auflauf, revolution, lärm; *kabur-* lärm, toben, wühlen, streiten; *kabar-* (?) | Ab. *kabar-* (?) | kaz. *kabar-* fölpuffadni, földagadni | *kabariu* kelés, daganat, pattanás | Etym. — čag. *kabar-* megvastagodni, megdagadni; *kabur-* föltúrni, fölzavarni; *kaburti* csődülés, láрма; *kaburuk* fölfuvalkodott, fölfújt | Z. *kabar* blase; rindsblase für unkundige schwimmer; wasserblase, geschwulst; *kabartma*, *kabarma* eigentl. answellung, bausch, kugelform; getriebene arbeit, relief; *kabartmali* angeschwollen, bauschig, kugelförmig; *kabarziik* geschwulst, blase, bläschen; *kabarak* geschwulst, answellung, pustel; *kabar-* schwellen, anschwellen (z. b. ein fluss, die see), dick werden, sich heben (z. b. der teig durch hefen), zu berge stehen oder sich sträuben (das haar aus furcht u. s. w.); auch bildl. gross werden, an bedeutung gewinnen, an ausdehnung zunehmen (z. b. ein aufstand, u. dgl.) — Mit tanulunk már most ezekből? Azt, hogy e meglehetősen eltérő jelentésű, de mindenesetre egybe tartozó szavakban egy közös alapfogalom rejlik, melyből különböző származékokon különböző jelentések fejlődtek. Világosan fölismerszik, hogy ez az alapfogalom a «dagađtság, duzzadtság,» melyből igen természetesen fejlődött az «auflauf» (csődület, azaz mintegy — sit venia verbo! — «nép-dagadás») jelentés, ebből meg szintén igen könnyen érthetőleg: «revolution, lärm.» Ime, mily szépen megfér ugyanazon alapszónak különböző származékain egymás mellett a «daganat, hólyag» s a «lázadás, fölkelés» jelentés! — Már most az a kérdés, hogy a m. *háború* szónak «turba, motus, bellum, tumultus» jelentése ugyanazon alapfogalomból fejlőd-

dött-e, mint a vele egyeztetett török szónak rokon jelentése. A *háború* nyilván a *hábor-* igének nomen verbale-ja, mely igének más származékai: *háborít-, háborgat-* turbare, conturbare = zavarni | *háborod-* conturbari = zavarodni; *meg-h.* = megzavarodni (v. ö. *megháborodott, elme-háborodott* = elméjében megzavarodott); s kétségkívül ide tartozik a *hóbortos* «rappelköpfig, rappelig» szó is. Ezekből az tűnik ki, hogy a *hábor-* szóban a «zavar» alapfogalma rejlik, és ebből fejlődött a *háború* szónak ismert jelentése (v. ö. még: *elme-háború* perturbatio mentis). Látjuk tehát, hogy bármennyire hasonlítanak is a Vámbéry fölhozta török szavak a m. *hábor-* (*háború-*) szóhoz (mind alakilag, mind jelentésre nézve), — ez mégis csak esetleges találkozás, mert amazoknak jelentése a «dagadt-ság, duzzadtság» fogalmából, a m. szóé pedig a «zavar» fogalmából fejlődött, ezeket az alapfogalmakat pedig semmiképp sem lehet összeegyeztetni. De még az alaki egyezés is csak látszólagos, mert a m. *háború* szónak kezdő *h-*ja a Vámbéry által is elismert ugor rokonság tanúsága szerint nem gutturalis (*k*), hanem dentalis (*s*) eredetű.

38) *had*: tör.-tat. *kat* hozzáilleszteni, sor, sorrend, egyesíteni || Z. *kat-* zufügen, einfügen, begeben, beifügen, etwas anbringen, zuschliessen (geld zu einem fond), einzahlen, einmengen, mischen, paaren; als begleitung geben, begleiten lassen; vor sich treiben, antreiben; *kat* falte, fach, lage, schicht, stockwerk, seite, theil, grad; mal, das einmalige. — Mi közük van ezeknek a «familie, geschlecht, sipp-schaft» jelentésű *had* szóhoz? Vámbéry arra hivatkozik, hogy «ha Budenz úr a zürj. *-köd* (-val, -vel) ragot itt tekintetbe vette, akkor ezeket sem szabad figyelmen kívül hagynunk.» Csakhogy Budenz nagyon szépen igazolta a *-köd* rag idesorozását (v. ö. MUGSz. 66. l.), míg ellenben Vámbéry csak minden alapot nélkülöző «vélekedésével» támogatja állítását. «Egyébiránt — mondja — úgy véljük, hogy a *had*-nak alapjelentése: «hadosztály,» illetőleg egy hadseregnek sora, rendje; innen a «család, nemzetség» gyakorlati jelentése, innen a *hadnagy* cím is = egy hadosztály ezredese, egy kerület főnöke, mint az *Akadémiai Szótár* szerzői helyesen gyanítják. A szónak ilyen fölfogása mellett kell a *had*-at a tör. *kat*-tal (sor, szakasz) egyeztetni.» (Tehát itt már «szakasz» lett belőle!) Ime egy újdonszerű módja a bizonyításnak: Vámbéry azt véli, a mit az *Akad. Szótár* szerzői gyanítanak, ennél fogva az ő «felfogása mellett» kell egyeztetni a török szót a magyarral! (Szerencse, hogy csak kell, és nem muszáj!) — Nem akarom a szerzőt más «vélekedésre» bírni, csak még azt jegyzem meg, hogy a *kat* szónak interpretálását kissé különösnek tartom. Nem azért, hogy a jelentést kissé módosítva adja, mert hiszen e szabadalommal élni szokott mindannyiszor, valahányszor szükségét látja; hanem azért, mert a *kat*, az ő értelmezése szerint valóságos hermaphrodita szónak tűnik föl előt-

tem. Ige is, névszó is. Hiszen vannak némely nyelvekben szavak, melyek mind a két szerepre alkalmasak, de azt még sem értem, hogy az a szó, mely mint nomen «sor, sorrend»-et jelent, mint ige hogyan jelentheti azt, hogy «hozáilleszteni, egyesíteni.» Együgyű vélekedésem arra megy ki, hogy a szerző itten két oly szót olvaszott egybe, melyeknek semmi egyéb közük nincsen egymáshoz, hanemha az, hogy pusztá véletlenségből mind a kettő *kat*-nak hangzik.

39) *hág* : kirk. *kang*-, *kangir*- ide s tova hágni, kóborolni || «Hágni» (steigen) és «kóborolni» nem egy; még csak «hágni» és «ide s tova hágni» (?!) sem, mely utóbbi pedig nyilván csak a magyar szó kedvéért van idetéve.

40) *hagy* : čag. *koj*- hagyni, fedve (sajtóhiba e h. fekke) hagyni | oszm. *koj*- letenni, fektetni | ujj. *kot*- fekke hagyni, elereszteni, elbocsátani || St. *koj*- lassen, liegen lassen, bleiben lassen | KB. *kot*- setzen, stellen, liegen lassen, befreien, loslassen. — Az első kérdés, mely itt fölmerül, az, hogy a tör. *koj*- és *kot*- alakok egyezők-e. Vámbéry e kérdés tárgyalását, úgy látszik, nem tartotta szükségesnek; azért elvégzem helyette én. Tapasztaljuk, hogy a keleti és az oszmán török nyelv bizonyos számú szavak közepén és végén oly *j*-t tüntet föl, mely a jakut nyelv tanúsága szerint eredeti *t*- (ill. *d*)-ből fejlődött *d'* (*gy*) közvetítése által, pl. *ajak* láb : jak. *ataχ* | *bijik* bajusz : jak. *bitik* | *kuj* kút : koj. *kutuk*, tat. *kuduk* | *kujruk* fark : jak. *kuturuk* stb. És hogy ez a *j* csakugyan eredetibb *t*-ből fejlődött, mutatja az, hogy más dialektusokban ezen *j* helyén *z*, *s*-t találunk, mely szintén csak eredetibb *t* hangból keletkezettnek tartható, pl. koj. *azak* : jak. *ataχ* | koj. *kusuruk* : jak. *kuturuk* stb. Ez kétségtelenné teszi a *t*-nek eredetibb voltát, s így nem lehet több kétségünk a felől sem, hogy a *koj*- ered. *kot*-ből fejlődött. — Véleményem szerint a m. *hagy*- szónak a tör. *kot*- (*koj*-) szóval való egyeztetése elfogadható; annál is inkább, minthogy az ugor nyelvek egyhangú tanúsága szerint a m. *hagy*- egy *k_od_o*- alap-alakból fejlődött (v. ö. MÜGSz. 67.); tehát ez a szó szintén a török-ugor ősrökség bizonyítékai közé sorozandó.

41) *háj*, *hěj* : tör.-tat. *kij* szél (margo), part | alt. *kuj* határ, part, szél || A *háj* és *hěj* tudvalevőleg egészen különböző dolgok, mire nézve elég, úgy hiszem, a disznó-*háj*-ra és a dió-*hěj*-ra hivatkoznom. Hogy kerülhetnek tehát ezek itt össze? Nagyon egyszerűen! Budenz szótárában is együtt vannak a 128. lapon; igaz ugyan, hogy ott az acc. alak nem *hájat*, hanem *hajat*, és a *haj* alak még kétszer előfordul ugyanazon cikkben. Nem kell tehát valami nagy éleselműség és beható szövegkritika ahhoz, hogy az ember a Budenznél található *háj* alakot egyszerű sajtóhibának tartsa *haj* helyett (v. ö. dió-*haj* és dió-*hěj*, de nem dió-*háj*!) Nagyon csodálom, hogy ez elkerülte Vámbéry figyelmét. De hátha nála

is csak sajtóhibából áll *háj*? Ezt annál inkább föltehetnők, mert a német kiadásban már *haj*-at találunk; csakhogy egy erős bizonyíték szól ezen föltevés ellen, t. i. e. szavak értelmezése, melyet Vámbéry így ad: «cortex, crusta, fett, schmer.» Már pedig «cortex, crusta» = *háj*; «fett, schmer» pedig = *háj*. Ez bizonyítja, hogy a szerző csakugyan *háj*-at írt és értett, mert Budenznél az idézett helyen csak «cortex, crusta» van, tehát Vámbérynak a «fett, schmer» jelentést a 70. lapról kellett vennie, a hol az igazi *háj* szó van tárgyalva. No de sebjá! Dormitat interdum Homerus. Nem is ez a legnagyobb baj, hanem az, hogy a török szavak jelentése sehogy sem fér össze a «cortex, crusta» jelentéssel, minélfogva az egybevetés nem helyeselhető.

42) *haj* (crinis): tör.-tat. *kil* haj || A m. szó kezdő *h*-ja a Vámbéry által is elismert ugor rokonság tanúbizonysága szerint dentalis eredetű (*s*), tehát az egyeztetés helytelen.

43) *hal* : tör.-tat. *öl*-meghalni || Consonans-kezdetű m. szó vocalis-kezdetű tör. szóval egybe állítva; tehát vagy azt kell föltenni, hogy a tör. szó ejtette el a kezdő consonant, vagy pedig, hogy ez minden ok nélkül járult a m. szó elé. A tör. nyelvekben semmi nyom sincs a kezdő consonans hajdani megvoltának; a m. szó *h*-ját pedig szintén nem szabad pusztá hehezetnek tekinteni, mert ez a HB. tanúsága szerint χ volt hajdanában (HB. *χoltát*), az ugor nyelvek pedig még eredetibb *k* ról tesznek tanúságot (v. ö. MÜgSz. 78). A szamojéd nyelvben szintén *k*-val kezdődik e szó: *kuja*-halni. Az egyeztetés tehát hibás.

44) *halk*; čag. *aluk* szomorú, komor || Az alakra nézve v. ö. az előbbi cikket és a dentalissal (*s, c'*) kezdődő ugor szavakat (MÜgSz. 130); a jelentés szintén eltérő.

45) *hall* : tör.-tat. *kul-ak* fül | ujjg. *kul-kak* fül, következőleg: halló || Eredetibb és teljesebb alaknak mutatkozik a *kulkak*; v. ö. csuv. *holγα*, jak. *kulgāχ*. Kérdés azonban, hogy ez csakugyan nomen verbaleja-e («halló») egy «hallani» jelentésű *kul*-igének. Ilyen igének legkisebb nyomát sem találjuk az egész törökségben, és Böhtlingk is a jakut nyelvről írt igen alapos és terjedelmes tanulmányában (*Ueber die Sprache der Jakuten* I, 236) a *kulgāχ* szót a «für mich nicht zerlegbare stämme» közt hozza föl.

46) *hely* : oszm. *il, el* hely, ország, tartomány : *Rum-ili* a görögök országa, Rumélia | kirg. *il* telep, falu || Budagovnál (kire Vámbéry hivatkozik): народъ, племя, общество людей, люди, жители, обитатели; s hozzát teszi: въ кир. каз. и ад. значить также деревня, село, ауль, azaz: «nép, néptörzs, emberek társasága, emberek, lakosok, lakók; a kirgizben, kazániban és azerbajzsaniban jelent még falut is.» — Ebből láthatjuk, hogy az *il* szó egyenesen «hely»-et egyáltalában nem jelent; hanem eredeti jelentése: «emberek társasága v. öszves-

sége» (nép, néptörzs), s innen aztán magára az «ország»-ra (vagy dial. «falu»-ra) is átvitetett (*Rum-ili* eredetileg «Rum népe,» s csak azután «Rum országa»). A m. szó jelentése: «locus; ort, platz, stelle.» — Az alakok szintén nem egyezők; v. ö. fönnebb a *hal-* cikket.

47) *hó*: tör.-tat. *kar* hó | čag. *kaj* hózivatar || A m. szónak teljesebb alakja *hava* (acc. *hava-t*), tehát itt *v* : *r* hangváltozást kellene föltételeznünk, erre pedig még eddig nem tudunk példát sem az ugor, sem a török nyelvekben. — A *kaj* nem is egyenesen «hózivatar,» hanem általában «unwetter,» s csak aztán «regen mit schnee, schneegestöber» (Z.)

48) *homlok*: kojb.-kar. *kamak* homlok | azerb. *kabak* előrészt || Hogyan került e szerint az *l* a m. szóba? Talán bizony «járulékmás-salhangzó?»

49) *hosszú, hoszjú*: tör.-tat. *uzun, usun* hosszú; *uzak, usak* messze || V. ö. a *hal-* cikket; továbbá *hosszú* régebben *hoszjú* (a tör. szavakban nincs nyoma a *j*-nek).

50) *húgy*: tör.-tat. *süd-ük, sid-ik* húgy || Nem *süd-ük, sid-ik*, hanem *sü-dük, si-dik*; a *-dük, -dik* képző, míg a m.-ban a *gy* az alapszóhoz tartozik. Ezenkívül a m. szó kezdő *h*-ja az ugor nyelvek tanúsága szerint eredetibb *k*-ból való.

51) *húny-, kum-*: čag. *kam-* bekötni, becsukni || St. *kam-* nincs; csak *kamaš* binden, verschliessen, bezaubern.

52) *húz*: čag. *oz-, uz-* hosszabbítani, nyújtani; előremenni; *uzun* hosszú || St. *oz-* anwachsen, zuvorkommen, übertreffen, einholen. Ez semminemű fogalmi rokonságban nem áll a «húzással.» Külömben az alak sem felel meg a m. szó alakjának; v. ö. a *hal-* cikket.

53) *ip*: ujg. *übej, übeke* ip | čag. *öbeke* nagyapa || *übej, übeke* (?) | čag. *öbeke* nem «ip».

54) *izzó*: čag. *is* égés; *isig* meleg | oszm. *issi* hó, izzó; *issit-* melegíteni || V. ö. vog. *is-*: *isim* heiss; *isil-* warm, heiss werden stb. Tehát ugor-török ősrökönél mellett bizonyító szavak.

55) *jár-*: ujg. *jori-* menni, járni, bolyongani; *jorik* menés | oszm. *jürü-* menni, járni. || Megvan az ugarságban is, v. ö. MUGSz. 140.; tehát közös ugor-török szó.

56) *kap-*: tör.-tat. *kap-* megfogni, rajta csípni, fogni. || Megvan az ugarságban is, v. ö. MUGSz. 4.; tehát szintén közös ugor-török szó.

57) *kell-*: čag. *-ku, -kü* particula, mellyel a «kellés, szükségesség» fejeztetik ki, de önállólag nem fordul elő || —!

58) *kéreg*: tör.-tatár *kír-ag* külső, szél || St. *kírag* grenze, rand, ufer, aussenseite; míg ellenben a m. szó jelentése: «cortex». Tehát a jelentések egészen eltérők.

59) *kő*: tör.-tat. *kaja* szikla, kő || Vámbéry megjegyzi: «A régi

magyar nyelvemlékekben a *kő* «szikla» jelentésben fordul elő.» Ugyan hol? — A *kő* szó magashangú és teljesebb alakja *kőve*, ennél fogva nem tartozhatik egybe a mélyhangú és külömben is eltérő alakú *kaja* szóval. V. ö. finn *kive* | oszTB. *kevi*: oszTIrt. *keu* | vog.² *keu* | votj. *ko* | mord. *kev*, *käv* | cser. *kü*, cserM. *kü*, *kü* stb.

60) *köröm*: tör.-tat. *türnak* köröm || A *türnak* (*türnag*) szónak van ugyan *türnak* mellékalakja is (Z.), mely már közelebb áll a m. szóhoz; de az egyeztetés csak akkor volna elfogadható, ha Vámbéry biztos példákkal tudná igazolni a szókezdő *t*: *k* hangváltoztatást, mely az ugor nyelvekben csak nagy ritkán fordul elő. Míg ez az első akadály nincsen elhárítva, addig ezen egyeztetés többi akadályairól nem szükség szólnom.

61) *lak-*: čag. *lak*, *lag* hely, lakhely; *lakla-* lakni, letelepedni | tör.-tat. *lakum* vajt út, akna || Budagovnál (kire Vámbéry hivatkozik): *lag* (лагъ) мѣсто (hely); *lagla-* (лагламакъ) занять мѣсто, помѣститься (helyet elfoglalni, helyeztetni, alkalmaztatni). Vámbéry tehát nem közölte a jelentéseket egész híven. — Hogy a *lakum* «vajt út, akna» semminemű összefüggésben nem állhat a «habitare» jelentésű m. szóval, azt nem szükséges bizonyítanom.

62) *láng*: tör.-tat. *jan-*, *jañ-* égni, fellobbanni | oszm. *janğın* tűzvész | kirg. *žangak* tüzes || Alapos bizonyítékok nélkül nem fogadható el a m. és tör. szókezdő *l*: *j* megfelelése. A m. *lány* szónak az ugrorságbán szintén *l* kezdetű szavak felelnek meg.

63) *lap*: tör.-tat. *japalak* flach (miért németül?); *japarak*, *japurak* falevél, lomb. || Z. *japalak* rund, kugelförmig. — Ha m. *lap* «fläche, platte» és tör. *japalak* «rund, kugelförmig» azonosak, akkor föl van találva — ha nem is a kör négyszögesítése, de legalább a gömb laposítása!

64) *láp*: čag. *lapa* pép; mocsár || St. *lapa brei*, schlamm. — «Schlamm» nem «mocsár», — *láp* pedig se nem «schlamm», se nem «mocsár», hanem «lache, überschwemmungsterrain».

65) *lassú*: čag. *jašun* titkos, elrejtett, lassú; *jašur-* eldugni, vmit eltitkolni || «*Titkos* és *lassú* (mondja Vámbéry) sok nyelvben azonos fogalmak». — Nevezetesen? — A jelentésre nézve v. ö. St. *jašun-* sich verbergen; *jašur-* verbergen, verhehlen, heimlich halten; *jašurun* geheim, verborgen. Az alakra nézve l. a *lány* cikket.

65) *legény*: tör.-tat. *jengi* fiatal, új; stb. || V. ö. a *lány* cikket.

66) *ló*: kirg. *lau*, *lav* váltott lovak, elfogat; *lauži* előlovás, csatlós || «A *ló* jelentése (mondja szerzőnk) itt tágabb értelemben veendő, valamint a kezdő vocalissal ellátott *ulav*, *ulak* = lovagló állat, ló is.» A 287. lapon pedig: «*ulau*, miből a kirgiz *lau* származott, szó szerint járómű, vivő eszköz, locomobil (v. ö. *ula-* kocsit hajtani, nyargalni;

alakman lovasság), egyúttal teherhordó állat is és következésképp nemcsak szorosán véve a lovat jelenti, hanem más teherhordó és megülhető állatot is, tudniillik a szamarat, melyre Közép-Ázsiában ezt a nevet mint megtisztelő czímet adják, az azerbajdiban pedig egyenesen e néven hívják». — Z. *ulak* «eilbote, eilschiff, courierschiff; alább: «eilbote, pferd, schiffchen, postschiffchen». Ebből eléggé kitűnik (a mit különben Vámbéry sem tagad), hogy az *ulau* (*ulak*) szó nem jelent egyenesen «lova», hanem általában valami «vehiculum»-ot; e szerint tehát a m. *ló* szóval csak akkor volna jelentésileg egyeztethető, ha erre is rá lehetne bizonyítani, hogy eredetileg általában csak «járóművet» jelentett, s ebből fejlődött később a szorosított «equus» jelentés. Már pedig ennek semmi nyomára sem akadunk, ha véges-végig olvassuk is az összes magyar nyelvemlékeket, mert a *ló* bizony mindig csak «ló» volt, a miről különben az ugor nyelvek is tanúskodnak; v. ö. vog. *lu* pferd | osztB. *lori* pferd stb. — A mi az alakot illeti, az szintén nem egyező. Tudjuk ugyanis, hogy a török nyelvek szó elején csak kivételesen és csak egyes dialektusokban tűrik az *l* hangot, úgyannyira, hogy ha *l* kezdetű idegen szót vesznek kölcsön, vocalist tesznek elébe; azon török szavakról pedig, melyek most *l*-vel kezdődnek, majdnem kivétel nélkül be lehet bizonyítani, hogy az *l* csak a hangsúlytalan kezdő-vocalis elenyészése által került a szó elejére. Ugyanez áll a *lau* szóra nézve is, melynél tehát az *ulau* alakot eredetibbnek kell tartani. Vámbéry is elismeri ezt, mondván: «*ulau*, miből a kirgiz *lau* származott», de az idecsatolt jegyzetben rögtön ellenmond magának, hivatkozván arra, hogy az «*l*-n, és *r*-n kezdődő török szók elejére hangzó járúl,» és utal a 228. (corr. 225.) lapra, elfeledvén, hogy ott ezt csak az idegenből kölcsönvett szavakra mondta. De bármiképp vélekedjék is Vámbéry, az a fönnebb mondottak után kétségtelen tény marad, hogy a *lau* alak eredetibb *ulau*-ból való, és nem megfordítva; ellenben a *ló* szóra még Vámbéry sem meri ráfogni, hogy valamikor *uló*-nak hangzott volna, s így az egyeztetés alak szempontról is elhibázott.

67) *makacs*: kirg. *muk* fősvény, kíváncsi | alt. *mukan* a ki búslakodik || Össze nem egyeztethető jelentések.

68) *mar-*: alt. *mura-* fogyni, gyöngülni || Teljesen eltérő jelentések.

69) *márt-*: čag. *mal-* mártani, bemeríteni | kaz. *man-* mártani || Az alakok nem egyeztetetők.

70) *más*: tör.-tat. *baška*, *paska* más, idegen | ujb. *bas* más; *basaki* idegen, másképp | kirg. *baska* különböző || Az ugor nyelvekben a *más* szónak egytől-egyig *m* kezdetű szavak felelnek meg; ezenkívül ezeknek tanúsága szerint a *más*-ban levő *s* képző, míg a tör.-ben az alapszóhoz tartozik.

71) *menül-, menyül-*: tör.-tat. *mög-, möng-* meghajtani, hajlítani ; *mögrü* meghajlított, görbe || Össze nem egyeztethető alakok.

72) *menny*: ujj. *möng*, *meng* örökkévalóság, a földfeletti; és valóságos értelemben: ég, innét: *mengki ata* mennyei atya, isten | jak. *mängge* halhatatlan, örök; *mängge tanara* égi isten, megkülönböztetésül a földalatti istentől || Vámbéry maga alatt vágja a fát, maga mondván ki, hogy a fölhozta Zavak csak átvitt értelemben jelentenek «eget». Hiszen ilyen alapon azt is állíthatná valaki, hogy a *mind* (hajdan *mend*) szó azonos a *menny* szóval, mert «a mindenható» = isten, azaz «mennyei atya.» — V. ö. még a török szavak jelentésére nézve: mong. *mönjü* «örök».

73) *néz-*: mong. *nidon* szem; *nidü-* nézni, szemlélni || Saul az apostolok között! — Íme megint egy új vívmánya a török-magyar nyelvhasznításnak! Tehát már nemcsak a magyar, hanem a mongol nyelv is török?

74) *nő, né*: tör.-tat. *nene* anya | alt. *naj, nai* társ; *najilaž-* társulni | koib.-kar. *naid'e* barát || «Nő» és «társ, barát»! Mert hát tudvalevő dolog, hogy a törökök nemes felfogása a két nem közti viszonyról mindenha oda nyilatkozott, hogy a *nő* világerő sem rabszolgája, hanem «társra, barátja» a férfinak. Innen van a soknejűség is, mert hiszen ki *né* iparkodnék mentül több «társra, barátira» szert tenni? (V. ö. a *nő*, *né* megfelelőit az ugor nyelvekben: MUGSz. 401; és a szamojédban: jur. *né, nie* | tavgi *né* | jeniszei *né*).

75) *nő-*: čag. *ön-*, *ön-* nőni; *öngen* magas, felnőtt; *en* szélesség, vastagság || A m. szó teljesebb alakja *növö-*; s ha még föl akarjuk is tenni, hogy ez egy még eredetibb **enövö-* v. *önövö-* alakból keletkezett a kezdő vocalis elkopásával (mint Budenz is fölteszi MUGSz. 783. néhány példa alapján, v. ö. *napa*: finn *anoppi*; *vándék*: *ivándék, ajándék*; *jedni*: *ijedni*): még akkor is kétes marad a tör. *ön-* s a föltételezett* *önövö-* egybetartozása.

76) *nyal-*: tör.-tat. *jala-* nyalni || Z. *jala-* lecken. — V. ö. az ugorországban *n, n-*en kezdődő alakokat: MUGSz. 407. l.

77) *nyárs*: tör.-tat. *jara-* megsebesíteni; *jari'zi* megsebesítő || Z. *jara* wunde; *jarala-* verwunden; *jar-* spalten, zerspalten, zerstückten, zerschneiden, zersägen, zerreißen (z. b. ein kleid), u. s. w.; furchen, durchbrechen, durchbohren (z. b. vom vogel der das ei aufpickt, damit das junge heraus kann), zum durchbruch kommen (von den zähnen); hervorbrechen, hervorkommen, zum vorschein kommen, aufblühen, ausschlagen (von blumen, blättern); verwunden, beissen, stechen (von insekten, u. s. w.); ellenben *jara-* egészen más: «tüchtig, tauglich, zu-träglich sein, taugen; genügen; *jari'zi* csak egy *jari-* igének lehet szár-mazéka, ez pedig Z.-nél (hivatkozással éppen Vámbéryra): radiren,

auskratzen. — Vámbéry, úgy látszik, úgy fogja föl a *nyárs*-ot, mint fegyvert, azért veti össze «megsebesíteni» jelentésű szavakkal. Nincs tagadás benne, hogy a *nyárs* szükség esetén igen alkalmas fegyverül szolgálhat, melylyel hatalmas sebet lehet ütni, valamint a találékony magyar baka viszont akárhányszor kinevezi nyársnak a maga bayonet-tjét, szalonnát piritván rajta. Mindazáltal azt gyanítom, hogy a *nyárs* eredetileg csak békés culinarius czélokra használt hegyes végű fa-ág volt, s innen van neve is. V. ö. a «spiess, bratspiess» jelentésre nézve gör. δόρυ «speer, spiess», tulajdonképpen csak «fa» (= δένρον szláv *drevo*); — azért a *nyárs*-nak «megsebesítő»-féle etymonját nem tartom elfogadhatónak, már csak azért sem, mert a Vámbéry-fölhozta török szavaknak e jelentése nem bizonyult hitelesnek.

78) *nyer*-: čag. *jeng*- legyőzni || Tehát a tör. *ny*-nek a magyarban *r* is felelhet meg!

79) *nyers*: tör.-tat. *jar* meztelen, szegény; *jarli* szegény, nyomorúlt | oszm. *jarasa* denevér || A *nyers* szó jelentése tudvalévőleg «crudus, roh». A következtetést a t. olvasóra bízom.

80) *nyugod*-: kaz. *joko* alvás; *jokla*- aludni; *joklat*- elaltatni || «Annak daczára — mondja Vámbéry, — hogy a szemre nézve tetszetős rokonság van a tör.-tat. *jok*-, *juk*- és a magy. *nyug*- között, én az egész párhuzamot hibásnak tartom, mivel a *nyug*-ban a «letevés, sülyedés» alapfogalmát, a tör.-tat. *jik*- gyököt látom.» — Ha a szerző maga is hibásnak tartja a fönnebbi egyeztetést, ego non contradico. (V. ö. az *n* *ü*-en kezdődő megfelelő ugor szavakat: MUGSz. 422.)

81) *nyúz*-: tör.-tat. *jüz*- nyúzni, a felső takarót lehúzni || Az ugor-ságban megfelelő *ü*-es alakok (v. ö. MUGSz. 427).

82) *nyű*-, *nyű*- conterere, abwetzen, abtragen (nem «sich abwetzen», mint Vámbéry hibásan írja): tör.-tat. *jol*, *jul* gyalúlni, simítani || Sem alak, sem jelentés szempontjából nem helyeselhető egyeztetés.

83) *ó*, *avül*-: tör.-tat. *oval*- széttörni | kirg. *ovak* széttörött | čag. *obra* összedőlni, leomlani, elromlani || «Mint hogy a magy. *ó* csak tárgyak régiségére, nem pedig személyekére vonatkozik, azért azt hiszem, hogy ennek alapjelentésében az «elhasználni, megromlani, elveszni» fogalmat lehet fölfedezni.» (Vámbéry.) — Még mindig a fölfedezések korát éljük! Eddig abban a téves hitben leledzettünk, hogy az *ó* = «vetus, priscus»; s úgy látszik, a régiek is e balvéleményt táplálták, az *új* ellentétének tekintvén az *ó*-t, mint pl. Zvonarics: «mind *avat* s mind *újat* tud előhozni», vagy Pesti Gábor: «*ujakat* és *avakat*». Most már tudjuk, hogy az *ó*-ban az «elhasználni, megromlani, elveszni» alapfogalom rejlik. Azért mondjuk pl. *ó*-bor, értvén alatta tudvalevőleg «megromlott» bort.

84) *odu*: alt. *odu* szoba, lakás, fészker; *odula*- szállást találni | ujg.

otu- kivájni; *otuk* lyuk | *čag. uj-, oj-* kivájni, ásni; *ojuk* lyuk; *uja* fészek | oszm. *oda* szoba || KB. *otu-* v. *otl-* schlafen, schlummern; *otuk* bitte, gesuch; 2) wachsam, wach, schlaflos | *Ētym.*: alt. *odu* istálló, szállás; *čag. oj-* ásni, kiásni, vésni, mélyíteni; *ojuk* lyuk, gödör, mélyedés; *jak. uja* fészek; oszm. *oda* szoba | *Z. oda* zimmer; *oj-* schnitzeln, stechen, aushauen, ausmeiseln (in holz, stein, u. s. w.); ausschneiden (z. b. eine wunde); auszacken (stoffe, stickereien u. s. w.); ausgraben, aushöhlen, ausstechen (z. b. die augen). — A *j*-vel való alakok nem jöhetnek itt tekintetbe, mert ezeknek *j*-jéről nem lehet föltételezni, hogy eredetibb *d*-ből fejlődött (v. ö. *čag. uja*: a jakutban is *uja*; *oj-*: *jak. oju* vésés, díszítés), s így nem is tartozhatnak egybe a fölhozott *d*-s alakokkal (v. ö. a *d, t: j* változásra nézve a *hagy-* cikket), ha még a jelentések össze volnának is egyeztethetők. Az *ujg. otu-, otuk*, mint láttuk, hitelesség dolgában nem állanak fölül minden kétségen, s így csak az alt. *odu* és oszm. *oda* szó volna a m. szóval egyeztetendő, de ezeknek meg «szoba, istálló» jelentése nem igen fér meg az *odu* «caverna; höhlung, loch» jelentésével. — Külömben a tör. *oda* szó mégis megvan nyelvünkben *hodály* v. *hodáj* alakban; *hodály* «hely a hol a juhok tanyázni szoktak, kül. juh-akol»; *hodáj* «alsó épület, kül. gazdasági v. cselédház». Ez a törökből a déli szláv nyelvek közvetítése útján jutott a rumunyba, s onnan hozzánk. (V. ö. rum. *odaje*, vulg. *hodaje* zimmer, stube, kammer; — NyK. XII, 101.)

85) *okád-*: *čag. ok* dobás, lövés; *okla-* dobni | kaz. *okšl-* okádni, köpni || St. *ok* a fönnebbi jelentéssel nincs; csak *okla-* werfen, schleudern | kaz. *okša-* (nem *okšl-*) okádni (v. ö. finn *oksenta-*, stb. *oks-* alapszóra mutató alakokat, MUGSz. 834.) | Csodálom, hogy Vámbéry a *čag. ból* nem inkább az *oka-* «übelkeit haben, sich erbrechen» (St.) szót hozta föl. (L. a megfelelő ugor rokonságot, MUGSz. 834.)

86) *oldal*: tör.-tat. *jandak, jandaj* (oldalához) mellé álló || *Z. jon, jön* seite, seitenansicht. — Vámbéry, csak azért, hogy a *jan* (*jon, jön*) szóval egyeztethesse, képzővel alakult szónak tartja az *oldal*-t, melynek alapszava *ol*. De miféle képző lehet ez a *-dal*? Talán bizony az ismeretes *-dal, -del* frequentatív-k épző, melyről mind e mai napig azt tudtuk, hogy csak igéhez járúl, s most íme kisül, hogy névszó-tőhöz is csatlakozhatik? (V. ö. *var-dal, szab-dal*, és — *ol-dal*!) — Kár volt e szót az első kategóriába sorozni, s így ugor rokonságát is elismerni, mert ez Vámbéry ellen bizonyít, arról tanúskodván, hogy az *oldal* (legalább egyelőre) nem tekinthető képzővel alakult szónak. (V. ö. a megfelelő vog. és oszt. szavakat: MUGSz. 837.)

87) *orr*: tör.-tat. *burun orr*; hegyfok | *čag. burut* orrmány; *ba-jusz* || St. *burut* csak «schnurbart» és nem «orrmány.» — A *burun* szerint azt kellene föltételeznünk, hogy az *orr* hajdanában *borr*-nak hang-

zott, az *rr* pedig *r_n* v. *rn*-ből assimilálódott. Csakhogy arra nincs eddig egyetlenegy biztos példánk, hogy a m. nyelv szókezdő *b*-t elejtett volna; s ha még föl akarnók is tételezni, hogy ez a *b* először *v*-vé vált, s csak úgy tűnt el, még akkor is útjában áll ez egyeztetésnek az *rn*, mely sohasem hasonul nyelvünkben *rr*-vé.

88) *öcs*: *öcag. ačī, ečī* idősebb fivér || Vagyis: *öcs* = bátya.

89) *rak-*: oszm. *barak-* hagyni, elereszteni; *brakintī* vmi félretett, ott hagyott || A m. *rak-* annyi mint «ponere, struere.» Az ugarságban *r* kezdetű szavak felelnek meg neki, még pedig a finnben *rakenta-*, azaz *rake-nda-*, mely *-nd* képzős frequentativum, s így ízről-ízre megegyez a m. *rakod-* (*rakodo-*) szóval (finn *nd* mindig = m. *-d*).

90) *renyhe*: kirk. *iren-* rest, lomha lenni; *irenž* lomha || Az *iren-* beli *i*-t Vámbéry «segítő kezdőhangnak» tekinti, természetesen csak az egyeztetés kedvéért, De miért tekintsük annak, mikor az ugarságban tiszta *r* kezdetű szavak állanak a m. szóval szemben, tehát semmi sem mutat arra, hogy valaha vocalissal kezdődött volna. (V. ö. MUGSz. 655.)

91) *ró* (*rogo-*): tör.-tat. *or-*, *ur-* szúrni, vágni, metszeni; *oram*, *uram* uteza | kirk. *or*, *ur* árok, csatorna || Nyilvánvaló dolog, hogy a m. ige a tör. *or-*, *ur-* ből a «segítő kezdőhangnak» elkopása által keletkezett, s így hajdanában bizonyára *r*-nak hangzott, míg hozzá nem csatolták az *-ovo* képzőt (?). Ugyan hogy ejthették ki őseink ezt az *r*-igét? — V. ö. a *ró*- (*rovo-*) igének szintén *r*-en kezdődő másait az ugor nyelvekben: cser. *ru*-, *ro*- stb. (MUGSz. 664.)

92) *sejt-*: oszm. *sez-* sejteni, megérezni, sejdíteni || Tehát az oszm. *z*-nek megfeleltet a m.-ban *j* is. Ezzel is többet tudunk.

93) *szurok*: kirk. *surik* czinóber || Mert tudnivaló dolog, hogy a kirkizeknél a czinóber fekete. (V. ö. Vámbéry *Kirgiz ásványtan*-ában a «czinóber» czikket.)

94) *talp*: *öcag. jalp-ak* lapos; *taban* talp, alsórész || Vagyis a szókezdő *j*-nek a m.-ban *t* is feleltet meg; továbbá szóközépi *b*-nek *lp*! — És merje még mondani valaki, hogy nincs új a nap alatt!

95) *tapogat-*: *öcag. tap-* találni, elérni, megnyerni || Ab *tap-* találni | St. *tap-* finden, auffinden, treffen. — Budenz a m. *tapogat-* ige alapszavát egyebek közt a finn *tapaa-* alapszavával veti egybe; ennek az ige nek főjelentése: «nach etwas fassen, packen», mely nagyon közel áll a *tapogat-* «palpare, attrectare, contactare» jelentéséhez; de van a f. *tapaa*-nak még másodlagos «finden, treffen» jelentése is, és ez csábította Vámbéryt arra, hogy a hasonló jelentésű tör. *tap-* igét itt fölhozza, nem vévén figyelembe, hogy a *tapogat-* alapszavának értelme nem lehet «finden, auffinden, treffen.» Így tehát ez az egyezés csak esetleges alakhi találkozáson alapúl.

96) *tart-*: *öcag. tart-* tartani, megtartani; (másodlagos jelentésé-

ben): húzni, vonni, vezetni, kalauzolni, kéznél fogni | kaz. *tartum* hajlam, vonzalom || St. *tart*- ziehen; ein geschenk machen (von seite eines niedern an seinen vorgesetzten); dauern, wahren. — Vámbéry a «dauern, wahren» jelentést *tartja* eredetibbnek, s a «ziehen»-t másodlagosnak. A logika és a tapasztalás azt mondja, hogy a konkrét jelentés mindig az első, s ebből fejlődik az absztrakt; azért ha logice és elfogulatlanul gondolkozunk, lehetetlen a «dauern, wahren» absztrakt jelentést eredetibbnek tartanunk a konkrét «ziehen» jelentésnél. Ezt igazolják a következők is: St. *tartış*- zerren, umherziehen, hin- und herreißen; *tartın*- sich zurückziehen, sich enthalten | Ab. *tartar* húz, von, pl. kardot, íjat húzni, meghúzni; meginni (azaz mintegy kihúzni, egészen kiinni); *tartangız* húzzatok; *tartardın* húzástól, húzás miatt; *tartıyan* húzó; (az ő) húzta valami; *tartımadı* nem húzáték, azaz: azon időig nem mene (nem tarta addig); *tartıma* ne húzz; *tarttı* húza; egy ideig tarta; *tartıgan* húzni, azaz: egyenlíteni (Budenz helyreig.: húzó v. a ki húzott) | kaz. *tart*- húzni, vonni; elbírnı; nyomni: *tartış* általános göres; *tartış*- huzalkodni, vitatkozni, perelni; *tartıl*- húzódni, vonódni; *tartıma* fiók, schublade (mondhatni inkább: «ziehlade»). — Ezek napnál világosabban mutatják, hogy a tör.-tat. *tart*- szónak alapjelentése: «húzni, ziehen,» s csak ebből fejlődött a «valameddig tartani (dauern, wahren)» jelentés. Ellenben a m. *tart*- alapjelentése: «halten, tenere, sustinere, servare», pl. kezében tartani, magasra tartani, visszatartani stb.; — minthogy pedig «ziehen» és «halten» nagyon is különböző dolgok, a m. és tör. *tart*- igéket az alaki egyezés daczára sem tekinthetjük azonosoknak. Vámbéryt a teljes alaki egyenlőség, és az vezette tévútra, hogy mind a két ige jelent átvitt értelemben «dauern, wahren»-t is, és ő ezen — teljesen különböző alapjelentésekből fejlődött — másodlagos jelentéseket tekintette eredetieknek. — V. ö. a megfelelő ugor rokonságot: MUGSz. 184., melyből az is kitűnik, hogy a *tart*- egy *tar- alapigéből -t képzővel alakult, míg ellenben a tör. *tart*- végső *t*-je az alapszóhoz tartozik.

97) *ün*-, *undok*. *undor*: čag. *undor* undok, undorító || St. nem *undor*, hanem *ondur* frevelhaft, hässlich. — Az *undok* és *undorod* nyilván az *ün*- alapszóból képződtek, míg a čag. *ondur* képzett volna nincs kimutatva.

98) *utó*: čag. *öte* túl, óta, elmúlt, mögött | kirg. *ötej* után, elmúlt, óta || Az *öte* szóval most már harmadszor van szerencsénk e munkában találkozhatni; egyeztetve volt az *óta*, *által* szavakkal, s most az *utó*-val van szembeállítva. Érdekesnek tartom összeállítani, hogy Vámbéry különféle műveiben (és az előttem fekvőnek különböző helyein) hányféleképpen értelmezte az *öte* szót. Nevezetesen: St. (1867) «*vergangen, unlängst, nach, seit*» | Szóegy. (1870) «*múlva, óta*»; továbbá: «*túlso,*

szemközt levő» | Etým. (1877) «óta, elmúlt»; továbbá: «szemközt, átellenben, túl, múlt, elmúlt» | a jelen munka 236. lapján: «túl, múlva» | 507. l.: «óta, túl, azután» | 553. l.: «túl, óta, elmúlt, mögött.» — Nem valóságos Proteus-e ez a szó? És ha fölütjük az illető helyeket, mindjárt megtudjuk ezen értelemmódosulásoknak egyszerű okát. A török szavak t. i. oly udvariasak, hogy nem ragaszkodnak konokul ahhoz a jelentéshez, melyet a nyelv zsarnoksága rájuk erőszakolt, hanem mindig azon czélt tartják szemük előtt, melyet a szerző el akar velük érni, és mindig oly jelentéssel lépnek föl, a milyenre az illető esetben szüksége van neki; sőt, ismervén bizonyára a «kleider machen leute» közmondást, sokszor az alkalomhoz szabják külső mezüket is.

99) *ük*: *čag. eke-če* idősebb nővér; *eke* idősebb fivér || Mellesleg megjegyezve, hogy az «idősebb nővért» magyarul «néne»-nek, az «idősebb fivért» pedig «bátyá»-nak hívjuk, — továbbá, hogy a «néne» a St. és Ab.-ban *ekeži* (nem *ekeče*) alakban fordul elő, azon való csodálkozásomnak akarok kifejezést adni, hogy ezeket a szavakat hogyan lehetett egymással egybevetni. Az *ük* a. m. «avia (öreg-asszony v. öreg-anya, mütterchen)», s azt még csak érteném, hogy ezzel azonos a *čag. «néne»*- jelentésű szó; de azt már véges elmém sehogysem képes fel-fogni, hogy az *ük* és a «bátya» minő fogalmi rokonságban állhatnak egymással!

100) Végre álljon itt még néhány összeböngészett kalász. *Bagoly* = *baglya*. «A m. *bagoly* szó nem annyira magára a madárra, mint inkább ennek kerek alakjára vonatkozik» 562. l.) | A *hold* szóban az *l* hang-toldás, mert az eredetibb alak: *hód* (641.) | *Böjt* kölcsönvétel a németből: *beth*, ill. *beth-tag* (641.) | *bűn* = latin *poena* (642.) | *Büszke* a *biz-* és *hetyke* a *hit* szónak származéka (642.) | *Fal* = ném. *wall* (643.) | *Ház* a legrégibb nyelvemlékekben *hoz*-nak hangzik (644.) — (A Halotti Beszéd-ben, melyet eddig legrégibb nyelvemlékünknek tartottunk, ezeket olvassuk: «es odutta vola neki paradisumut *hozód*.» Vámbéry tehát a «legrégibb nyelvemlékek»-en bizonyára olyanokat ért, melyek a HB. előtt keltek, s melyekről csakis néki van tudomása. Kérve kérjük a tudós szerzőt, hogy ezeket mentül előbb tegye közzé a *Nyelvemléktár*-ban.) | *Lomb* = ném. *laub* (644.) | «Én az *ér* (ader) fogalma alatt nem annyira gyökérfele hosszúkás testet szeretnék érteni, mint Budenz föl-veszi, hanem *hosszában futó térbeliséget, ürt*» (599.) | *Lapp ruorde* = ném. *wald* (648.) — (Persze a szegény lappok sohasem láttak erdőt, helyesebben: oly gyenge elméleti tehetséggel voltak meg-áldva [v. megverve] a természettől, hogy «nem látták a fától az erdőt», míg a németek meg nem mutatták nekik. Mert hát az tudvalévő his-tóriai tény, hogy a lappok és a németek hajdanában [anno dazumal] közvetlen érintkezésben voltak egymással, és hogy a lappok is hatottak

a németekre, azt bizonyítja több szó a német nyelvben, mint: *lapp* [lankadt], *lappalie*, *lappen* [czafat, czondra, rongy stb., mert a lappokat megszokták «rongy embereknek» nevezni], *läpperei*, *läppern*, *läppisch*, *läppicht*, *läppig* stb.)

De már elég! olvasóim türelme már fogytán lehet, azért nem is folytatom tovább. A fölhozott száz példából elég világosan kitűnik, hogy Vámbéry szövegyszerű eljárásának két sarkalatos hibája van, úgymint: a módszertelenség és a megbízhatatlanság. Kemény vádak, jól tudom; de nem könnyelműen, hanem nyomós bizonyítékok alapján és komoly megfontolás után mondom ki ezeket.

1) A m ó d s z e r t e l e n s é g. — Mielőtt valaki szövegyszerűtetésekre fog, okvetlenül tisztában kell lennie az egyeztetendő nyelvek hangtani törvényeivel, különösen azzal, hogy az egyik nyelv hangjainak a másikban milyenek felelnek meg. Ezt, legalább nagyjában tudnia kell, mert a hangok kölcsönös megfelelése az egyedüli vezérfonal, melynek segítségével a hasonlító nyelvész biztosan haladhat. Ez az ábécéje, az egyszeregyje az összehasonlító nyelvtudományak, s e nélkül a hasonlítás nem egyéb sötétben tapogatódzásnál. Így tapogatództak nyelvészeink a legújabb korig; találtak ugyan hébe-korba valami jót is, mert hiszen «vak tyúk is talál szemet», de ez csak pusztán esetlegesség volt. És így van Vámbéry is. Ő sem a török, sem az ugor nyelvek hangtanát nem ismeri kellőleg, és sejtelve sincs arról, hogy mely hangmegfelelések lehetségesek, melyek lehetetlenek. Nála a tör. *b*-nek megfelelő a magyarban: *ml* (*kabak*: *homlok*); *mb* (*tob*: *domb*); *ld* (*göbek*: *köldök*) és *k*: (*siba*: *sik*) | *g*-nek *n*, *ny* (*mög*: *menül*, *menyül*); *ll* (*tiug*: *toll*) | *j*-nek *ll* (*tuj*: *toll*) | *k*-nak *ny* (*bok*: *bonyolod-*) | *l*-nek *t* (*tal*: *tát*) | *m*-nek *ml* (*kamak*: *homlok*) | *n*-nek *v* (*jönü*: *jöv*-); *r* (*man*: *márt*) | *ny*-nek *r* (*jeng*: *nyer*-) | *r*-nek *v* (*kar*: *hav*) | *š*-nek *gy* (*üş*: *ügy*) | *t*-nek *lt* (*öte*: *által*); *v* (*jut*: *nyuvad*) | *v*-nek *mb* (*davul*: *domb*); *r* (*sev*: *szeret*-) | *z*-nek *j* (*sez*: *sejt*-) | *ž*-nek *d* (*üžür*: *üdö*) — és így tovább in infinitum. A vocalisokról nem is szólok. — Ismeretes Voltaire-nak az a mondása, hogy a nyelvészet oly tudomány, melyben a consonansok nagyon keveset, a vocalisok meg éppen semmit sem nyomnak a latban. Ha Voltaire most föltámadna, mennyire megörülne Vámbéry munkájának!

2) A m e g b í z h a t l a n s á g. — Vámbéry ugyanis, mint láttuk, a) a szavak hangalakján gyakran holmi apró változtatásokat enged meg magának; b) a szavak jelentéseivel meg éppen könnyen bánik, mert sokszor esetleges mellékjelentésüket fő-azaz eredeti jelentés gyanánt állítja oda, sőt attól sem riad vissza, hogy teljesen hamis, meg nem levő jelentést tulajdonít nekik. Ezen csűrös csavarás határozottan elítélendő, mert ellenkezik a tudomány moráljával. A tudósnak jogában áll a szónak ismeretes jelentése alapján azon véleményét nyilvánítani,

hogy ezen jelentés talán ebből vagy amabból az eredeti alapjelentésből fejlődött; de elhallgatni az igazi jelentést, és egyszerűen helyettesíteni a véleménye vagy tetszése szerint föltételezendővel: oly eljárás, melyet közönségesen igen kemény szóval szokás megnevezni. Én nem akarom e kemény szót kimondani, mert hajlandó vagyok azt hinni, hogy Vámbéry nem tudta, mit cselekszik, midőn így járt el, és nem tudta, hogy így eljárnia komoly tudósnak nem szabad.

Ez az eljárás mindenesetre igen kényelmes, mert ha az összehasonlító nyelvész szükség esetén módosítja a szavak alakját, és elsősorcsavarja jelentésüket, s ezenkívül még a hangváltozások törvényeit is teljesen figyelmen kívül hagyja: akkor nincs a világnak az a két nyelve, melyeknek rokonságát ki ne tudná mutatni.

7.

Végre elérkeztünk az utolsó fejezethez, mely «a magyar-török nyelvviszonyról általában» szól.

«Ezek után, — úgymond a szerző, — nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy a finn-ugor theoria követői a török-tatár elem létét a magyar nyelvben egyáltalában nem vonják kétségbe. Azt is megengedik, hogy a török nyelv a magyarra jelentékeny befolyást gyakorolt; — csak hogy először: ők e befolyást a magyar alakokban nem akarják elismerni; másodsor: a magyarban létező török szókinceset részint csak olyan kölcsönszókül tekintik, melyek a hosszabb együttelés és ilyen esetekben elmaradhatatlan művelődési hatás következtében a törökből a magyarba átvétettek, részint pedig ősrökönnek, vagyis olyan nyelvnyagnak tartják, mely még azon időből ered, melyben az emberi nem ural-altáji faja még együtt élt, s melyben — a ma ismert fő-családok — a mongol-mandsu, török-tatár és finn-ugor népek még nem voltak elkülönítve.»

Jól mondja Vámbéry, hogy az ugor-nyelvészek a török-tatár elem megvoltát a magyar nyelvben nem tagadják. Nem is tagadták soha. Ebben tehát egy véleményen van a két párt; csak a provenientia kérdésében térünk el tőle nagyon. Mi t. i. kétféle török szavakat különböztetünk meg a magyar nyelvben: 1) olyanokat, melyek megvannak mind az öt altáji nyelvcsoporthoz: az ugor, szamojéd, török, mongol és tunguz-mandzsuban; ezek tehát az altáji nyelvek közös szókinceséhez tartoznak, és a grammatikai közösségekkel egyetemben arra mutatnak, hogy ez az öt főcsoport egy közös alapnyelvből ágazott el. Ebből megint az következik, hogy e szavak a közös alapnyelvből kerültek az ugor alapnyelvbe, s ebből az egyes ugor nyelvekbe, köztük a magyarba; másrészt meg elszármaztak az ősaltaji nyelvből a török

alapnyelvbe, s ebből megint a mostan élő egyes török nyelvekbe. Természetes, hogy ezek a szavak azon kérdés tárgyalásánál, hogy a magyar nyelv az ugor vagy a török nyelvekhez áll-e közelebb, nem jöhetnek számba, mert ezek mint az összes altaji nyelvek tulajdonai, csak a «proximum genus», de nem az «ultima differentia» jelölésére szolgálhatnak; 2) olyanokat, melyek későbbben kerültek hozzánk, t. i. akkor, mikor az elágazás már nemcsak az altaji, hanem a török és ugor nyelvcsoporthoz belül is megtörtént, s így a magyar nyelv már mint kész, külön nyelv állt a szintén önálló török nyelvekkel szemben. Azon szavak, melyek az elágazás utáni időben jutottak nyelvünkbe, természetesen csak kölcsönvételek lehetnek. Hogy mely szavakat kell az ősrökség csoportjába soroznunk, és melyeket kölcsönvételeknek tekintenünk, arra vannak biztos kritériumaink. Annyi szintén bizonyos, hogy az utóbbiak nem egyszerre, nem egy és ugyanazon török nyelvből kerültek hozzánk, hanem hogy nyelvünk különböző török nyelvek behatásának volt kitéve, kivált a legrégebb korban. Ebben a korban azonban csak egy nyelvre tudunk határozottan rámutatni, mely szavakat adott nekünk kölcsön, s ez a csuvas, vagy mondhatjuk: ó-csuvas. Később a hazánkban megtelepedett kún és bessenyő népektől is vettünk kölcsön szavakat; és végre legujabban az oszmauliból, legiukább a déli szláv nyelvek közvetítése útján.

Vámbéry egészen másképp igyekszik megmagyarázni a magyar nyelvben található török szavak ideszármazását. Ő, mint tudjuk, vegyülék-nyelvnek tekinti a magyart. Hivatkozik fönnébbi hang- és alakotani fejtegetéseire, melyeket nagy szerényen (és helyesen) «fölületes és nem eléggé szakértő fejtegetéseknek» nevez. Ezekre már megtettem észrevételeimet, azért tovább mehetek. Következik egy vád, mely — bocsánat ezen illeténségemért! — mosolyt csal ajkaimra. Szórol szóra ideírom, nehogy önkéntelenül is hozzátegyek, vagy elvegyek belőle valamit. «... A mennyiben a finn-ugor nyelvtudósok, a finn-ugor nyelvek egységes voltának abszolút hiánya miatt, a bizonyító anyagot az említett nyelvterület széltejében-hosszában gyűjtötték össze, vagyis: egyik formához az osztjákoknál, voguloknál és mordvinoknál, — másikkhoz a finneknél és zürjéneknél, — harmadikkhoz ismét a lappoknál találtak analógiákat: ennyiben, alapjában véve, azon föltevésnek adtak helyet, hogy a magyar nyelv azon ősi időből ered, melyben a finnek elválása az ugoroktól, sőt az egyes nyelvdialektusokra oszlása még nem történt meg. Ilyen módon tehát a magyar nyelvet, úgyszólván, az egész finn-ugor csoport törzs- és anyanyelvének kellene tartanunk...» stb. — Valóban: difficile est satiram non scribere! Soha egyetlen ugor nyelvésznek sem jutott eszébe a magyar nyelvet tartani az összes ugor nyelvek közös forrásának, s Vámbéry agyában is csak

azért szülemlett meg e gondolat, mert a nyelvhasonlítás elveivel és lényegével nincsen tisztában. Ha a magyar nyelvet vizsgáljuk, igaz, találunk benne alakokat, melyeknek megmagyarázása céljából hol az egyik, hol a másik ugor nyelvhez kell fordulnunk. De miért? Egyszerűen csak azért, mert a rokon nyelvek különválásának és külön fejlődésének legtermészetesebb következménye az, hogy egyes alakok az egyikben vagy a másikban kivesznek, és újak fejlődnek helyettük. Azért van az, hogy a magyar nyelvnek nem minden alakját találjuk meg minden rokon nyelvben, hanem néha éppen csak egyetlen egyben, sőt néha egyben sem. Ez a legtermészetesebb dolog a világon, s ezért még nem kell a magyar nyelvet az ugor nyelvek ős-anyjának tartanunk.

A mi a török kölcsönszavakat illeti, Vámbéry nem tartja elegendőknek azon bizonyítékokat, melyeknek alapján Budenz egy részükről kimondta, hogy az ó-csuvas nyelvből kerültek hozzánk. Két fontos hangtani momentum vezette Budenzet e föltevésre, t. i. 1) a csuvas nyelvnek az a sajátága, hogy a köztörök *z* ellenében *r*-t tüntet föl. A magyar nyelvben magában nincs *z* : *r* hangváltozás, tehát bizonyosra foghatjuk, hogy azon török szavak, melyek a köz-törökségben *z*-vel, nálunk pedig *r*-vel vannak, már ezen *r*-es alakjukban kerültek hozzánk, még pedig azon török nyelvből, mely ezen *z* : *r* változást legnagyobb terjedelemben hajtotta végre, t. i. a csuvasból; 2) a másik hangtani kritérium az, hogy a csuvas a köz-török szóvégi gutturalist (*k*) sok esetben elejtette, s így a szó vocalis-végűvé lett. A magyar nyelvben semmi nyomát sem találjuk ily gutturalis-eltüntető hajlammak, és mégis úgy tapasztaljuk, hogy a török kölcsönszók egy része a köz-török *k*-s szóvég ellenében *ó ő (ü ű)*-t mutat föl. a miből megint a fönnebbi következtetést lehet vonni. (V. ö. NyK. X, 132.)

Vámbéry szerint e kritériumok nem állják ki a tűzpróbát. Először, mert «a hangtani különbség a csuvas és török közt nem csak az *r* és *z* hangoknál, hanem sok más esetben is előfordul.» Budenzet a saját fegyvereivel akarja megverni, azért azon értekezéséből meríti adatait, melyet Budenz *Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban* cím alatt a NyK. III. kötetében (234. l.) tett közzé. Kissé furcsának találom, hogy Vámbéry, a turkolog, ki annyiszor vádolta az ugor nyelvészeket azzal, hogy nem ismerik eléggé a török nyelveket, — most éppen Budenztól, a $\alpha\alpha'$ $\xi\xi\sigma\gamma\gamma\gamma$ ugornyelvéstől tanulja a csuvas hangtant! Még pedig a következőket tanulja az említett dolgozatból: 1) hogy a török kezdő *j*-nek a csuvasban *s* felel meg. || Ez helyes; v. ö. NyK. III. 244; — 2) a kezdő *k*-nak csuv. *j* felel meg. || Ez általánosságban nem áll, mert v. ö. pl. *köküs* : csuv. *kukkur* | *köprü* : csuv. *küber* | *kül* : csuv. *kül* | *kert* : *hard* - stb.; l. alább az 5. pontot; —

3) a török *a* gyakran *o*, *u*-vá lesz a csuvasban || Igaz, de azért abból, hogy vmely *a*-val való tör.-magyar kölcsönszó a csuvasban *o*, *u*-val, a köz-törökben meg *a*-val van, még nem következik, hogy nem a csuvasból vettük kölcsön; mert a hangemelkedés törvényénél fogva az *o*, *u*-val való csuvas alak ma már *a*-val lehet nyelvünkben; v. ö. HB. *çomur*, ma: *hamu*; *napun*, ma: *napon* stb. — 4) a török *g* a csuvasban mindig *r*-re változik || Nem áll; a szókezdő *g*-nek a csuvasban nem *r*, hanem mint a jakutban, legtöbbször *k* felel meg, pl. *göz*: csuv. *kos* | *göl*: csuv. *kül* | *gömüş*: csuv. *kümül* | *gör*: csuv. *kor* | *gel*: csuv. *kil* | *gir*: csuv. *kir* stb.; — hanem igenis, a köz-török szóközépi és szóvégi *γ*-nek megfelel a csuvasban *v*, pl. *oγul*: csuv. *urel* | tat. *taγ*: csuv. *tuv* | *aγır*: csuv. *juver*, stb.; — 5) a török *k* mindig *h-r*a változik. || — Ez a szabály mindenképpen hibás; mert a szóközépi és szóvégi *k* nem, csak a szókezdő *k* gyöngül *h*-vá sok esetben, de az sem «mindig»; hiszen Vámbéry fönebb (2. pont) maga is mondta, hogy *j* felel meg neki; mélyhangú szavakban a csuvas a kezdő *k*-t *γ*-vá szokta gyengíteni, ellenben a magashangúakét meghagyja *k*-nak, mint fönebb is láttuk; — 6) a szóvégi *j*-nek mindig *t* felel meg a csuvasban. || Budenznél: «Az oszmanli és keleti töröknek van egy bizonyos számú szóban, szó közepén és végén, olyan *j*-je, mely, még a te-tvér jakut nyelv tanúsága szerint, eredeti *t* hangból keletkezett;» — 7) vocali-sal kezdődő sok török szó elébe csuvasban *v* járul. || Igaz, hogy a csuvas sok vocalis-kezdet ellenében *r*-s szókezdetet tüntet föl, de ez megint nem bizonyít a csuvasból történt kölcsönzés ellen, mert a magyarban meg vannak rá biztos példák, hogy a szókezdő *v* elesett; v. ö. HB. *vimagguc*, *vize*, ma: *imájuk*, *ize*; mordv. *retü*: m. öt stb.

Ezen hangváltozási (v. hangmegfelelési) szabályokat Vámbéry a Budenz cikkében egymással szembe állított köz-török és csuvas szavakból vonta el, még pedig, mint láttuk, nagyjából hibásan.

«Ha tehát — így folytatja, — a hangváltozás ezen és sok egyéb szabálya a csuvas dialektust elkülöníti a többi török-tatár nyelvjárástól: lehet-e az *r* és *z* közötti viszonyt egyetlen csuvas hangsajátságul tekinteni és szabad-e a magyarban levő török szókincsnek — ez egyetlen hasonló jelenség alapján, hogy a magyar nyelv is a nála nem idegen finn-ugor hangrendszerrel fogva éppen ilyen előszeretettel *r*-rel cseréli föl a *z*-t — szabad-e csuvas eredetet tulajdonítani?» Felelet: 1) a *z*: *r* változást soha senki sem tekintette «egyetlen csuvas hangsajátságnak»; 2) ezen egyetlen hangtani momentum is elégséges arra, mint fönebb kifejtettem, hogy a magyar nyelvben található törökség egy részét csuvas eredetűnek bizonyítsa, mert: 3) teljesen légből kapott Vámbéry-nak azon állítása, hogy a magyar nyelv «előszeretettel *r*-rel cseréli föl a *z*-t,» még pedig «a nála nem idegen finn-ugor hangrendszerrel

fogva» ! Hiszen sem a magyarban, sem egyetlen ugor nyelvben nyoma sincs a *z : r* hangcserének, s bizonyára nagy zavarba jönne Vámbéry is, ha példákat követelnénk tőle. Ennél fogva hiába küzd azon theoria ellen, hogy ezen *r*-es török szavakat készen kaptuk a csuvasból.

Többi argumentumai sem erősebbek ennél. Mert, hogy a *j* kezdetű török szavak a magyarban nem *s* előhanggal vannak, mint a csuvasban, az nem bizonyít a csuvas kölcsönzés ellen, hanem csak arra mutat, hogy a kölcsönzés korában a szókezdő *j*-nek *s*-re változása a csuvasban még nem kezdődött meg, vagy nem volt általános. Az szintén nem bizonyít semmit, hogy a *z : r* változás a csuvasban nincs egész szigorúan keresztül vive, mert egyes kivételek nem dönthetik meg a szabályt. Vámbéry itt egyebek közt a m. *tenger* szóra hivatkozik, melynek török alakjai: oszm. *deñiz*, csag. *teñgiz*, *teñiz*, *tiäiz*, és a csuvasban: *tiniš* (tehát nem *r*-es alak.) Ha Vámbéry ki tudná mutatni, hogy a *teñgiz* szónak valamelyik török nyelvben előfordúl *r*-es alakja, akkor elhihetnők, hogy nem a csuvasból, hanem abból a másik török nyelvből kaptuk; így azonban a *tenger* a mai csuvas *tiniš* alakkal szemben csak azt bizonyítja, hogy az ó-csuvasban ezen szónak okvetetlenül *r*-es alakban kellett meglennie, mert máskülömben a magyarban sem volna *r*-es alakja. A csuv. *tiniš* véleményen szerint dialektikus alaknak tekintendő, mely idő folytán kiszorította a rendes hangváltozással alakult *dengir* (*tengir*) v. *dinğir* (*tingir*) szót (mert ilyen ó-csuvas alakot tételez föl a m. *tenger*; v. ö. m. *tengely*: oszm. *dinğil*). Végre az, hogy a *z : r* változás más török nyelvekben sem «egészen idegen», szintén nem bizonyít semmit a csuvasból való kölcsönzés ellen, mert oly nagy terjedelemben egy török nyelv sem hajtotta végre e hangváltozást, mint a csuvas; már pedig a valószínűség a mellett szól, hogy ezen *r*-es szavakat onnan vettük, a hol tömegesen vannak meg, nem pedig oly nyelvekből (talán az egyiket innen, a másikat onnan), melyekben erre a hangváltozásra csak egyes szórványos példák vannak.

Már most lássuk az ősrökönységet. Az erről alkotott nézetet Vámbéry «szelid kifejezéssel» «a legmerészebb phantasia szüleményének» mondja. «Ha mi az ősrökönység fölvételét — úgymond — egyes gyökökre vagy gyökszókra kiterjesztjük, az nagyon természetes eljárás, mert az ural-altáji nyelvek egységes jelleménél fogva a gyökök s néha a tőszótagok közössége is önként érthető. De ha a rökönység fogalmát képzők alapján létrejött szavakra, tehát olyan beszédrészekre terjesztjük ki, melyek csak speciális alaktan törvényei szerint állottak elő: ez esetben egészen másképp alakul a rökönységi viszony, mert ezzel már túlléptünk azon időponton, melyben a mai ural-altáji faj főbb népei még egy testet képezve, egy közös nyelvet beszéltek.» — Ebben tökéletes igaza van Vámbérynak; de most jön a bökkenő. «Ha Budenznek a

Magyar-török szögyezéseimről írt jelentésében ősrokonok gyanánt felhozott példákat közelebbről megvizsgáljuk: ki fog tűnni, hogy azok már a törökségnek szemmel látható és félreismerhetetlen bélyegét viselik magokon és így a nyelvek elkülönülése utáni időből erednek, következőleg az «ősrokon» jelzöt nem igen érdemlik meg.» — Vagyis: hiába hivatkoznak az ugor nyelvészek arra, hogy a m. nyelvben levő török szavak egy része csak az ugor-török ősrökonságban leli magyarázatát, mert e magyar és török szavaknak nemcsak alapszavai azonosak, hanem képzett alakjaik is, s a mi fő: ez utóbbiak a speciális török szóképzés szabályai szerint alakultak. Fönnebb láttuk már, hogy a szóképzés-tan egyike Vámbéry Achilles-sarkainak, azért itt sem várhatunk tőle alapos fejtegetéseket. A Budenznél (NyK. X, 67.) ősrökönnek elismert 122 szó közül csak tizenegyet vesz tárgyalás alá; íme néhány példa: 1) «*ártani*: uig. *arta-*. ősrokon csak az *ár* tőszótag lehet (a mely mellék-alakja a primitív *kár*-nak); de az *arta-* szó már török képzés, ennél fogva ez alakban már nem mondhatjuk ősrökönnek». || Először: mi bizonyítja azt, hogy az *arta-* képzővel alakult szó? Másodsor: hogy lehet az *ár-* ige mellék-alakja a *kár* névszónak? Míg e két kérdésemre kielégítő feleletet nem kapok, addig nem tartom szükségesnek a fönnebb mondottak zárfolatába bocsátkozni. (V. ö. MÜgSz. 754. és Miklosich: *Die slav. Elem. im Magy.* 406. sz.) — 2) «*agg* (greis): abstract fogalma a concrét török *ak* (fehér, ősz) szónak, melynek régibb alakjai, t. i. *aj* (világos, tiszta), *ač*, *aj* (nyitni) stb., e tőszótagnak ősrökön alakját csak sejteni, de meghatározni nem engedik.» || Hol van itt «a törökségnek szemmel látható és félreismerhetetlen bélyege»? Én nemcsak szemmel, hanem pápaszemmel sem látom. — 3) «*ázni* (nass werden) mellék-alakja az eredeti tör. *jas*, *jas* (nedves) szónak és ősrökön gyanánt csak a tör. *iz*, *is* (nedves), magy. *víz*, vog. *vit* (víz), *vitin* (vizes) tekinthető.» || Itt sem vagyok képes fölföldözni azt a bizonyos «félreismerhetetlen bélyegét». — 4) «*bosszi* (groll), *bosszankodni* (sich ärgern). A *bosz*, tör. *boš*, *bos* tőszótagnak eredeti és concrét jelentése: főzni, forni, buzogni, melyből az abstract: haragudni, bosszankodni stb. származott; minél(fogva?) ez szintén speciális török, nem pedig ural-altáji.» || Kénytelen vagyok a «repetitio» figuráját használni, és újra kérdezni: hol van itt az a szemmel látható török bélyeg? — 5) «*emő* (säugend) a török *emük* (szopó, *em* = szopni tőből) szóval azonos az *ük* particula végző gutturalisának szabályos elhagyása után; tehát ez is határozottan török, és nem ural-altáji.» || Fönnebb (V, 17.) már kimutattam, hogy a tör. *-ük* nem azonos a m. *ó*, *ő*-vel, tehát *emő* sem lehet = *emük*. (V. ö. VI, 23.) — 6) «*gyerek* (kind), tör. *jauruk* = a madarak, vagy az emberek kicsinyje, fia. E török szó eredeti jelentése: közelálló, rokon (ebből, hogy *jakuk*, *javuk*, *jauk*, illetőleg: *javur*, *jaur* = közeledni), tehát fogalmilag éppen úgy, mint hangtanilag

speciális török képződés, nem annyira ural-altáji eredetű.» || Hát a «gyermek» alak?

De ne tovább! Ilyen bizonyítékokkal nem lehet meglevő elméleteket megdönteni, sem újakat alapítani.

Mindazáltal Vámbéry bátran halad tovább a maga útján a «kitűzött» czél felé. Csak még egy rövid állomást tart. «Azt hisszük, — úgymond, — hogy . . . a magyar nyelv kettős vagy vegyüléki jellemet annyiban kétségtelenné tettük, hogy e kérdés fő-lényege fölött nem lehet polemizálni.» Még csak az a kérdés merülhet föl, hogy «általában a nyelvtörténetben fordul-e elő és hol, analog eset a kettős-nyelvűségre? s továbbá: hogyan viszonylik e jelenség az összehasonlító nyelvtudományban «uralkodó principiumokul» ismert teoriákhoz». Jól tudja, hogy az eddigi teoriák szerint: «ha a szókincs még annyira vegyült is, de az alaktannak mindig határozott egységes nyelvjellem bélyegét kell viselnie,» de ha már egyszer kitűzte a forradalom zászlaját, és sok egyéb «uralkodó principiumok» ellen győzedelmesen (?) harczott, mért hagyná megdöntetlenül ezt az egyet? Nem is hagyja. Hajlandó föltenni, «hogy a mostan magyarnak ismert nyelv-conglomerat keletkezésével olyan kivétel állt elő, mely a sok tekintetben megbízhatatlan nyelvbüvárlat theóriáiba nem könnyen illeszkedik.» Közbevetőleg legyen mondva: a bizonyítási eljárásnál a «kivételeket» nem jó szemmel szoktuk nézni, mert azok rendesen ultimum refugiumai a sarokba szorított bizonyítónak vagy czáfolónak. Vámbéry is érzi, hogy nagyon merész dolgot állítana, ha elfogadva a vegyüléknyelvek lehetetlenségére vonatkozó állítást, egyetlen kivétellel tüntetné föl a magyar nyelvet: azért tagadja az egész theória helyességét, és több példára is hivatkozik. Fölhossa először a máltai nyelvet, «melyre sémi eredete daczára a görög és olasz annyira hatott, hogy grammatikáját sem őrizhette meg épen, s a szókincs is könnyen érthető módon, a legbámulatosabb vegyületet képviseli». Másodszer a Koli és Palas kerületekben található dardui nyelvet, «mely részint az afgán és török, részint pedig a tibeti és burmai nyelveknek vegyüléke,» — «szóval egy körülmény, melyet sok más nyelvnel is (?) észlelhetünk». Sajnálom, hogy e két nyelvet nem ismerem; Vámbéry sem tartotta szükségesnek állítását legalább néhány példával illusztrálni, ennélfogva, úgy hiszem, eddigi tapasztalataim után megengedhető azon föltevés, hogy a szerző e nyelvek vegyülék jellemére nézve talán tévedett; ha meggyőz az ellenkezőről, kész vagyok szavaimat visszavonni, de így e két bizonyítékot nem tartom elfogadhatónak. Szerencsére fölhoz még egy «vegyülék-nyelvet», melyet már nem környez oly mystikus homály, mint az előbbi kettőt; ez a cseremisiz, — «mely alaktannak és szókincsének vegyüléki jellemére nézve a magyarhoz föltünően hasonló, s ezért különösen megérdemli figyelmünket». Tekintsünk már most

mi is körül egy kicsit a cseremiszből, és lássuk: miben áll «vegyülék-jelleme», mely annyira zavarba hozta állítólag a nyelvtudósokat, hogy nem tudták: az ugor, vagy a török-tatár nyelvek közé sorolják-e.

Annyi áll, hogy a cseremiszből van jó csomó arab, perzsa, tatár és csuvas eredetű kölcsönszó; de a kölcsönszavak, mint tudjuk, még nem teszik a nyelvet «vegyüléknyelv»-vé oly értelemben, mint Vámbéry használja e kifejezést. Ez ismeretes dolog, tehát nem szükséges bizonyítgatnom. De Vámbéry szerint a cseremiszből nyelv alaktana is vegyült. Ez annyiban áll, hogy a cseremiszből van kilencz idegen szóképző, melyeket az olvasó felsorolva talál a NyK. III, 421—425. lapjain. Hogyan kerültek ezek a cseremiszből nyelvbe? Egyszerűen úgy, hogy a cseremiszből kölcsönvettek egy csomó szót, melyek e képzőkkel vannak alkotva, és kölcsönvévén ezen képzett szavak alapszavait is, kiérették e képzők értékét, s alkalmazni kezdték eredeti cseremiszből szavakon is; éppen úgy, mint mi is kölcsön vettünk *-nok, -nök, -ár, -ér* képzős szavakat, s aztán magyar szavakhoz is ragasztottuk ezen idegen képzőket. Valamint a magyart nem teszik ezek vegyüléknyelvvé, úgy a cseremiszből sem szabad annak tartanunk, annál is kevésbbé, mert e néhány kölcsönvett képzőt kivéve, alaktanában semmi nyoma sincs idegen elemek belevegyülésének. A cseremiszből név- és igeragozás tisztán ugor; nem is lehet más, — mert szavakat és velük együtt szóképzőket lehet ugyan kölcsön venni, de arra nincs eset, hogy valamely nyelv casus- vagy személyragot vett volna kölcsön. Míg Vámbéry erre nem tud példákat felmutatni, addig a vegyüléknyelveket továbbra is a lehetetlenségek közé fogjuk sorozni.

Tehát a magyar sem lehet vegyüléknyelv. Ezzel be is fejezhetném dolgozatomat, de ha már eddig eljutottam, nem akarom mellőzni a még hátralevő részt sem. Úgyis csak a végkövetkeztetés van hátra.

«A magyar nyelvből — mondja a szerző, — egy, valamint qualitativ, éppen úgy quantitativ tekintetben, csak nehezen meghatározható rész tartozik ... az ugor csoportba, még pedig e csoport olyan részéhez, mely az ugor nyelvterület legdélibb határán, még pedig a testvérnyelvek létrejövetele előtt élt.» — «A magyarban levő török elemek inkább a keleti török felé hajlanak és ennek segélyével sokkal könnyebben megmagyarázhatók és analizálhatók, mint a nyugoti törökkel, a melynek befolyása aránylag újabbnak nevezhető s a melyet minden valószínűség szerint a nyugatra vonúlt magyaroknak a hozzájuk csatlakozott khazarok, kabarok, besenyők és kúnokkal való összevegyülésének lehet tulajdonítani.» — «A magyar nyelvben levő török elem ... részint már nagyon régen elmúlt őskorból ered, vagyis őstulajdonnak tekintendő, részint pedig a történelmi érintkezés későbbi korából maradt fenn.» — Tehát: a magyar nyelv «vegyüléki jelleme miatt éppen úgy sorozható a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoporthoz.»

Őszintén megvallom, én e nyilatkozatokat nem értem teljesen. De ha nem csalódom, a szerző körülbelül ezt akarja mondani: a magyar nyelv török-ugor nyelvkeverék, melynek alapját («őstulajdon») a török képezi. E nyelvkeverék úgy jött létre, hogy a keleti törökség (mert a nyugotinak «befolyása aránylag újabbnak nevezhető»), összeelegyedett az ugor (értsd: speciális ugor, nem pedig «finn-ugor») alapnyelvvel (mert csak ezt érthetjük azon nyelv alatt, mely «a testvéryelvek létrejövetele előtt élt»). Vagyis a magyar nyelv akkor keletkezett, mikor a «finn ugor» csoport már elvált finnre és ugorra, a török pedig keletire és nyugotira. Az ilyenformán előállt magyar nyelv «a történelmi érintkezés későbbi korában» a nyugoti törökségből is vett föl (= kölcsönzött) török elemeket.

Az eddigiek után tudjuk, hogy ez a végkövetkeztetés nem lehet helyes, mert az előzmények sem voltak helyesek. De ezen helytelen előzményeken kívül még három tény küzd a Vámbéry-féle vegyülék-theoria ellen, nevezetesen:

1) az u. n. «finn-ugor» nyelveknek «finn» és «ugor» csoportra osztása már túlhaladott álláspont, mert az újabb kutatások kiderítették, hogy a «finn-ugor» alapnyelv elágazása másképpen történt. Az újabb kutatások az u. n. «ugor» csoportból kiszakították a mordvin és csere-misz nyelvet, és a másik csoportból helyükbe tették a lappot. Tehát azon «ugor» csoport, melynek alap-nyelve Vámbéry szerint a törökkel vegyült volna, soha sem létezett mint egységes egész, ennél fogva nem is vegyülhetett mint ilyen a törökkel;

2) nemcsak az u. n. «ugor» csoport, hanem az u. n. «finn» csoport nyelveiben is (melyek Vámbéry theóriája szerint nem vegyültek a törökkel), vagyis az egész «finn-ugorságban» találunk a törökséggel közös elemeket, tehát ezeknek meg kellett lenniük a «finn-ugor» (szerintünk egyszerűen: ugor) alapnyelvben is. Minthogy pedig ezek oly természetűek, hogy kölcsönvételeknek nem tekinthetők, annál fogva nem magyarázhatók meg másként, mint azzal, hogy az ugor és a török alapnyelv ősrokonok voltak, azaz egy közös alapnyelvből ágaztak el; — mivel pedig

3) nemcsak az ugor és török csoportban, hanem a többi altáji nyelvcsoportokban is találunk ily közös jellemvonásokat, melyeneket így együtt más nyelvek nem mutatnak föl: annál fogva okvetetlenül föl kell tennünk, hogy az altáji nyelvek mind egy közös alapnyelvből ágaztak el, s ez az ősz-altáji nyelv.

Vámbéry a török-magyar ősrakonság fölvetését «a legmerészebb phantasia szüleményének» mondja (262. l.), s az ural-altáji ősnelv fölveteléről úgy nyilatkozik, hogy ezt «még nagyon koránvalónak s még sokáig a legmerészebb hypothesisnek kell tartanunk» (264). Mindazáltal elisméri «az összes ural altáji nyelvkincsben levő közösségi szellem»-et (243), beszél a «rokon ural-altáji kör»-ről (151), sőt egy «közös ural-

altáji gyök»-öt is említ (601). Szóval: *tényleg elismeri az ural-altáji nyelvek rokonságát*. Minthogy pedig a nyelvtudomány mai állása szerint «rokonság csak oly nyelvek viszonyát jelöli, melyek mint osztatlan egészek egy közös és azonos alapnyelvből kiindulva, szakadatlan nyelvtörténeti fejlődés által bizonyos fokú önálló megkülömböztetett jellemet öltöttek, vagyis jobban mondva, olyan nyelvek, melyekké csak egy közös osztatlan alapnyelv fejlődhetett, maga-maganak csak többszörös változatait hagyván hátra» (Budenz: Nyk. X, 68): ennélfogva Vámbéry *egyszersmind elismeri fönnebb idézett nyilatkozataiban az ural-altáji alapnyelv fölrételének jogosultságát is*. Ezzel pedig egyszersmind kimondja azt is, hogy az ő *theóriája teljesen fölösleges és szükségtelen*, mert az ural-altáji alapnyelvből, illetőleg ennek elágazásából sokkal egyszerűbben és természetesebben lehet megfejtetni a törökkel közös elemek megvoltát a magyar nyelvben.

Száz szónak is egy a vége: *Vámbéry meg sem tudta inyatni azt a szilárd alapokra rakott épületet, melyet meg akart dönteni.*

Dr. SZINYEI JÓZSEF.

Az ókori község. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről. Irta *Fustel de Coulanges*, az Institut tagja, az Ecole norm. sup. igazgatója. Fordította *Bartal Antal*. Budapest, a m. tud. akadémia könyvkiadó hivatala. 1883. 8-r. XXII. és 609 lap.

Fustel de Coulangesnak a francia akadémiaától koszoruzott műve *La Cité antique* már régen magára vonta Bartal A. figyelmét és a *Philologiai Közlöny* régi folyamaiban (1871—72.) közölt volt már belőle mutatványokat; azóta a mű már 9-ik francia kiadást ért lényeges átdolgozással és bővítésekkel és méltó feltűnést keltett úgy a francziáknál mint a németeknél is. Nem «Régiségtan» ez, hanem francia szellemességgel és eleganciával, német alapos-sággal, antik méltósággal könnyed elbeszélés alakjában írt tanulmány az államok és szellemek fejlődéséről, a vallásról s vele szoros összefüggésben az emberek gondolkodásmódjának, intézményeiknek, állami magán jogaiknak átalakulásáról. Első kiadásában a szerző csak gyéren hivatkozik forrásokra, azonban az utolsókban minél több tekintélyes bizonyítékot idéz jegyzet alakjában és így műve valóságos forrástanulmányvá is lett. Különbön nem a bizonyítások győznek meg bennünket és annál kevésbbé szerez meglepetéseket a szerző elmékedése eredményeivel, hanem az elbeszélés szoros összefüggése, az okok és okozatok teljes felsorolása, a tényekből önként folyó következtetések visznek magukkal bennünket és nem is engednek időt a kételkedésre.

A mű öt könyvre van felosztva, melyek — úgy mondhatnók — az eszmék fejlődésének egy-egy korszakát tárgyalják és közben az egyes fejezetek is az előzmények rövid recapitulatójájá-

val teljes kis egésznek adnak úgy azonban, hogy egymásból folynak, egymáson alapulnak.

Róma és Görögország legrégebb patriarchalis állapota, főképen vallása, az alap, melyre a két nép uralmának fejlődését alapítja; — a kereszténység az utolsó isteni eszme, mely az ókort zárja, miután az embereket teljesen egyenlőkké és igazán szabadokká tette. A két népet mindenütt együtt tárgyalja az író; kimutatja, hogy ősi vallásuk (és a hinduké is) egyenlő, tehát a belőle folyó politika szelleme is csak egy lehet, és az ember szellemi fejlődésének alapján egy eredményre juthatnak. A görög és római természet kétségtelen különbözősége egészen mellékes marad, csak abban mutatkozik mégis, hogy egy-egy változás korábban vagy későbben, más események útján, másnemű küzdelmek által, más módon áll be.

A *Bevetésben* a szerző kitüzi a kérdéseket, melyekkel foglalkoznia kell és az irányt, melyet követni akar. Mindenek előtt figyelmeztet, hogy az ókori népek intézményeit tévesen fogjuk fel, ha mai fogalmaink, életünk és a mai történet alapján akarjuk megítélni. Ezzel a szerző teljesen objektív és elszigetelt álláspontra helyezkedik. Idegeneknek tekinti az ókori népeket, hogy elfogulatlanul ítélhessen fölöttük. Lehetetlenségnek tünteti fel azt a laikus felfogást, hogy az ókori intézmények a modern népeknél folytatódhatnak vagy megújulnak, mert az értelmiség változtával az intézményeknek is változniok kellett, sőt bizonyos forradalmak következtében teljesen átalakultak, úgy mint a társadalmak is egészen új alakot öltöttek. De éppen ez okból még a régi népek intézményei sem érthetők meg a történeti, mint ő mondja, a virágzás-korszakabeli állapotokból, ha nem vesszük figyelembe, hogy addiglan hogyan jutottak; azért mindenek előtt az őskor eszmevilágából, a népek keletkezésének állapotaiból kell a vizsgálódásban kiindulni és erre nézve a class. népeket illetőleg a történeti korban már részben érthetetlen legendákat, a nyelv régi gyökereinek jelentését, a későbbi hitnek már meg nem felelő, de egy régi kor emlékeiként fenmaradt szertartásokat kell figyelembe venni.

Általában véve a *vallást* tekinti a szerző *minden* emberi intézmény forrásának és szabályának. A vallásból vezeti le az emberek első társadalmi alakulását, a családot, és vele minden magánjogot, ép úgy mint a kormányzás elveit és a nyilvános törvényeket is. Azért az I-könyvben az ős vallást tárgyalja, a mely t. i. a halottak és a tűzhely cultusa volt. A halál titka keltette fel a túlvilág és az istenség fogalmát. Kezdetben a halált csak az élet átváltozásának és a földben az emberek közt való folytatásának tekintették. De éppen ez kötelességet rótt az élőkre, hogy a halottat eltemessék és pedig a szent szertartások mellett és azután is folyton táplálják. Eleinte tehát a halál utáni büntetésre vagy jutalomra nem gondoltak; a Tartarus és Elysium későbbi fogal-

mak. De ha a halott nem rézesült tiszteletben, ő lett az élők zaklatójává, míg tisztelve örökös szellemmé, istenné lett. A halott ős isten, temploma a sír, emléke pedig a házi tűzhelyhez volt csatolva, a mely körül a meghalt előd élt volt s a melyet az utódnak elhagynia nem volt szabad. (Manes, Penates, Lar.) A tűzhely oltár volt, melyen a ház istensége a tűz alakjában folyton jelen van, azért semmi tisztátlanságnak nem szabad körülötte sem lenni, sem történni; lángjainál imádkoztak, neki áldoztak, mert «örökkévaló, örök szép, gazdag, táplál» és «védelmez». A tűz kialvása azt jelenti, hogy az isten megszűnt lenni. Az első törvény tehát a tisztaság, erkölcsösség, az első kötelesség a halotti szertartások végzése es a tűzhely tűzének táplálása. Ez a házi vallás rendelete. E körül szervezkedik a családi élet, mert a halottak cultusát csak a legközelebbi rokon, az első szülött fiu végezheti; a halottak cultusánál és a tűzhely körül csak családtag lehet jelen, az idegent a tűzhely körül vont kerítés is távol tartja. Két család közt semmi vallási közösség nincs, minden családnak külön papja a *pater*, és ő a kormányzó is. Mind e jog és hatalom fiuról-fiura szállt; születésével nyeri a jogot, hogy elődjei cultusát végezze, áldozzon, abban a biztos tudatban, hogy halála után ő is hasonló tiszteletben részesül.

A II. könyvben már a szerző következtetéseket von le a későbbi korra is az ősi vallásból. A családról szól, melynek kizárólagos tulajdona a saját tűzhelye és őseinek sírja. Kimutatja, hogy nem a nemzés, sem a szeretet nem alapelve a *családnak*, hanem a vallás közössége. Annál kevésbé lehet az atya hatalma, az erő, a jog forrása. A *pater* azért feje a családnak, mert ő lett a cultus örököse; a többi tagot a cultus közössége köti hozzá. A nő, mikor házasságra lép, elhagyja saját ősei cultusát, férje vallásába véteik fel; azért kell őt szent szertartásokkal beavatni s azért lesz az elválás majdnem lehetetlenné. Az élet egyik fő feladata: a családnak és így a cultusnak férfi ágon való folytatása, és azért a nőtlenség istentelenség. De csak fiu tarthatja fenn a család és a vallás folytonosságát; fiu gyermek nélkül a házasság úgy szólván ervénytelen, mert nem tesz eleget a házi cultusnak; azért csak a fiut avatják fel szertartásokkal és ha nem születik adoptálni kell. Az adoptált csak az új családnak tartozik, két családnak, két valláshoz senkisé nem tartozhatik; a családból való kilépés (*emancipatio*) a vallás elhagyása, és vele az örökösödési jog is megszűnik.

Ezek szerint a rokonság is a vallás közössége és pedig csakis a fi-ágon való rokonság (*agnatio*) érvényes.

A vallás adja a családnak a jogokat is; belőle ered a birtokjog, mert az elmozdíthatatlan tűzhely és sír örökké a család tulajdonává és eloszthatatlanná teszi azt a darab földet, a melyen állnak, és sérthetlenné, szentté teszi annak határait. Nem a munka, hanem a vallás adja a birtokot nem egyeseknek, hanem az egész csa-

ládnak, a melynek feje, főpapja és törvényhozója a *pater*, kire örökösödési jogon szállt át a cultus és a földbirtok is. Végrendelet erre szükségtelen, a fiu *heres ipso iure, necessarius*. Ez adja meg a *pater* hatalmát neje és az egész család felett. A «*pater*» szó nem is a nemzöt, *genitor*, jelenti, hanem a cultusban és birtokban való hatalmat, tekintélyt. Neki teljes hatalma van; de nem önkényes, mert a vallás korlátozza, a mely erkölcsösséget, castitást, egymás iránt való tiszteletet követel és ragaszkodást a tűzhelyhez, mely a családnak első *házája*.

Ezután a *gens* tervezetére tér át a szerző; kimutatja, hogy a *gens* a közös származás és közös vallás szerint való testület (*gens, γένος, genus, gignere* v. ö. ὄρωγάληκτες; ellenben familia = οἶκος = birtok: mező, ház, pénz, rabszolga). A *gens* az egész nagy család, esetleg több ággal, mely egy ős tiszteletét folytatja és megtartja a családi szervezetet, mert saját cultusa, közös sírja, saját főnöke van; idegent ez sem fogadhat magába; a cseléd azonban hozzátartozik, mert beavatják a cultusba és épen ezáltal köttetik a családhoz és vesztí el szabadságát még az esetre is, ha felszabadúl (*cliens*).

A III. könyv a községi állam megalakulásáról szól. Egy-egy hatalmasabbnak látszó istenség imadására több család egyesül és megalakul a *phratría, curia*, több *curia* egyesülése a *tribus*; az egyes családok megtartják cultusokat, de egy közös cultus körül is csoportosulnak. E nagyobb társadalomban, mely csak a vallási fogalmak növekedésével létesülhetett, szintén a család szervezetét, a családból nagyobb körre átvitt jogokat és kötelezéseket tartják meg. E cultusok mellett egy külön vallás fejlődött a természet jelenségeinek hatása alatt, és épen e hatás különfelesége szerint ugyanazt a jelenséget más-más szempontból tekintve másként is nevezték (Heraklés, Phoibos, Apollo, Hyperion stb), így ezek az istenségek is kezdetben a házi istenségek jellegével bírtak, csak egyes kis csoportok istenségei voltak. Innen eredtek a helyi cultusok. Azonban e cultusok alkalmasabbak voltak az emberi egyesülés fejlesztésére, mert az emberek végre is belátták, hogy a különböző név egy istenséget jelöl; erkölcsstanuk is általánosabb, mert pl. Jupiter az idegen tiszteletét, a vendégszeretetet parancsolja, azért mellettük a házi istenségek tisztelete gyengülni kezd. A tribusok is egyesülnek egy cultusban és megalakul az a municipalis állam, melynek megvan a közös tűzhelye, a családi, gensbeli stb. tűzhely mellett és a családok főnökei fölött kimagaslik egy közös kormány. Így egyesültek pl. Attika népei Athené tiszteletére.

Ily nagyobb társadalmak közös tűzhelye a városban van, melyet ép oly szent határ vesz körül, mint a család tűzhelyét, a házat vagy földbirtokot, és a melyhez épúgy ragaszkodnak az egyesek mint a családhoz. A várost szent szertartással alapítják, az alapító pap és fejedelem is, mint a családban a *pater*, mert ő telepíti oda az isteneket, ő a cultus feje, közös atya s holtá után közös

ős. (A honalapítás az Aeneis tárgya; Aeneas nem hős, hanem pap, ki nem vitézséggel akar hont alapítani, hanem az istenek útmutatása szerint.) — A község istenei a legfőbb hatalom, mert ők őrzik a várost és csak saját városukat. Eléjük sem járulhat idegen, mert annak más istensége van, még ha ugyanoly névvel tisztelik is. (Más volt pl. Sparta Athenéje mint Athenæé.) Ha a várost ostromolják, mindenek előtt az isteneket kell védeni és az ellenség azokat iparkodik megnyerni vagy meghódítani. Természetes, hogy csak a családok fejei tagjai az államnak; ők vesznek részt a közös étkezésben és az igazgatásban, de felettük áll a közös vallás és annak papjai.

Az államvallás főpapja a király; és e papi jellege miatt avatják fel a királyt vallási szertartásokkal. A vallás adja meg neki politikai tekintélyét, mert ő az istenek és emberek közvetítője. Az első király és főpap az alapító; azután pedig mindkét méltóság örökösödés útján száll át utódjára. (A választás már későbbi fogalmak eredménye.) A király név maga is szent, és a köztársaság idejében is az marad; a későbbi uralkodókat, kiknek csak politikai méltóságuk volt, nem merik királyoknak nevezni, csak tyrannusnak.

A királyság megszűntével a tisztviselő is pap és politikai hatalom együtt, mert minden tisztviselő végez szertartást is (*οἱ ἐν τέλει*). Az istenek akarata jeleli ki őket méltóságukra a sorsolásban. A választást is mindig auspicium előzi meg és a gyűlés csak azokra szavazhat, kiknek az auspiciumok kedvezők voltak. — A törvény a vallás része; azért mikor már leírták, a szertartás-könyvekbe foglalták be, és nem ismerheti a törvényt, ki a vallásban nem járta. Solon, Lykurgos rendezhették e törvényt, de nem ők csinálták, a vallás rendelte, az istenek adták. A mint a vallás csak egy civitas, úgy a törvény és jog is csak *civile*, csak a polgárnak szól; polgár pedig az, ki részes az állam cultusában, más mindenki *idegen*. A vétkest megfosztják polgári minőségétől, kizárják a vallásból, nincs hazája, mert a haza az ősök földje, melyet a vallás szentté tett, melynek középpontja a prytaneum. A száműzött hazájával együtt *mindentől* meg volt fosztva, ki volt átkozva, elvették tőle tűzhelye *tüzét* és a tisztító áldozat *vizét*, megszűnt atya lenni, nem volt többé férj sem. (Regulus!)

Két várost a vallás különbözősége választott el egymástól s így természetesen törvényeik is különbözők voltak. Innen van és nem a föld természeti viszonyaitól a görög városok elszigeteltsége. A hódításnak nem az a célja, hogy egy népet alkosson, hanem hogy földjeiket elfoglalja, őket kiirtsa. Kormányt nem is adhatott nekik, hisz a vallással ellenkezik, hogy idegen vallásu ember kormányozzon. Csak a hitbeli meggyőződések változtával lehetett nagy államot alakítani. Gyarmatot is csak azok alapíthatnak, kik anyavárosuktól vallást, isteneket, szent tüzet kapnak. A vallás mindenben! Isten mindenütt és pedig könnyen haragra gerjedő

isten! Az ember *minden* tettét a vallás szabályozza; alája volt rendelkezve az embernek nem csak lelke, hanem teste is; személyes szabadság lehetetlen, legfőlebb abban, hogy részt vesz az állam ügyében, a mi föltétlen kötelessége is volt.

A IV. könyv az átalakulásokról, a forradalmakról szól, melyeket az emberi szellem fejlődésével a hit változása idézett elő; de előidézte a rangkülönbség is, mely már a család szervezetében megvolt, azáltal t. i., hogy a paternek legfőbb hatalmat adott hozzátartozói fölött. Az elsőszülöttnek kiváltsága alárendeltté tette az ifjabbakat és azok családait, és még ezeknél is alárendelttebbek voltak a szolgák. Ez osztálykülönbség az államban is megmaradt. A senatus tagjai a gensnek fejei; a pater a közvetítő mindenütt, a többiek csak hozzá, sőt alája tartoznak, csak általa tagjai a társadalomnak.

Voltak azonban a társadalmon egészen kívül álló elemek is, kiknek t. i. családi vallásuk nem volt. Így a plebs nem tartozik a populushoz, mert nincsenek őseik, nincs családi tűzhelyük, nincs közös vallásuk; azért nincs szent házasságuk, birtokjoguk sem; nem lehettek sem tisztviselők, sem katonák. De az első változást nem ezek idézik elő, hanem a szent családok, az arisztokratia, a kiknek fejei fölött a király uralkodott. A királyok iparkodnak az arisztokratia ellenőrzésétől menekülni s e czélból sokszor a plebshez csatlakoztak az arisztokratia ellenében (Servius); a plebsset emelni, a genseket gyengíteni akarják. A patresek nem engedték, hogy a király hatalma nagy legyen; tisztelték mint a cultus fejét, de érezték, hogy ők maguk saját gensükben erősebbek mint a király; azért csakis a politikai hatalomtól fosztják meg mindenütt, a vallási királyt meghagyják. Így kerekedett felül az arisztokratia Spartában, Athenában és Rómában is; mindenütt egy arisztokratikus gyülekezet (senatus) volt a király mellett, és az fosztja meg a királyt hatalmától.

Azonban a királyság bukása a társadalom szervezetét nem változtatta meg, hanem az arisztokratia uralma hordta magában a az igazi változás csiráit. Mikor a gens kormányformája egyesült az állammal, két ellentétes elem egyesült, egyiknek el kellett nyomnia a másikat; csak elszigeteltségében állhatott fenn a családfő tekintélye; az államban velük szemben az alsóbb osztály nagy népességénél fogva is nyom valamit és azok mellett a családfők is versenyeznek a népszerűségért. Ily körülmények közt a régi családi szervezetnek és vele együtt némely jognak (az oszthatatlanságnak, elsőszülöttség kiváltságának, örökösödési jognak) gyengülnie kellett vagy elhanyagolták; az ifjabb ágak különválnak, külön tűzhelyt alapítva, függetlenekké lesznek; a gens elveszti egységét.

De még türethetlenebb a cliensek állapota, kik mindinkább terhesebbnek érzik a patronustól való teljes függésüket és elváhatatlanságukat. A hit látókörének nagyobbodásával uruk hatalma

jogtalarnak kezd látszani s maga az úr is kételkedni kezd, enged. Lassankint a házon kívül külön földdarabokat jelölnek ki a cliensek számára, hogy látszólag szabadon műveljék; de még uruknak dolgoztak; később csak haszonbért fizettek, tulajdonjoguk nincs még. Athenæben Solon elégíti ki némileg őket az adósság eltörlésere vonatkozó intézkedéseivel; ez az adósság nem lehet más, mint a szolga földhaszonbére. Sőt Solon többet tett: megadta nekik a földbirtokjogot, elvette a földet a vallástól és a munkának adta oda. Rómában a rabszolgából szabados lesz. Jogainak változása úgy halad mint Attikában, csakhogy lassabban. Igen fontos volt Servius Tull. intézkedése, mely szerint a cliens többé nem a patronus csapatjához tartozott, hanem vagyona szerint nyer helyet a felosztásban, a hadseregben és a szavazásnál. De most már a cliens egészen független akart lenni, elvált a genstől és a plebs szel egyesült.

Így csak két hatalmas testület: a patriciusok és a plebs állott szemben, nyílt harcztot viva a vallásban és politikai jogokban való közösségért. Amott a vallás varázssereje, itt a nagy szám! és emez győz, a monarchiához folyamodva az aristokratia ellenébe: akár a még uralkodó királyokat támogatja, akár új alakban csak politikai hatalommal iparkodik azt visszaállítani (tyrannis) — nem hajlamból, hanem csak mint a boszú eszközt. De más körülmények is emelik a plebset. A VI. században megindul az ipar és kereskedés; forgalomba jő a pénz, mely nincs alávetve a vallásszabta birtokjognak; megszerezheti a plebs is munkájával. Pénzaristokratia fejlődik a plebs közt és a tömeg szívesen csatlakozik saját osztálybelijéhez. Így a pénz lesz az államszervezkedés egyik elve. — Másrészt a hadviselés változtával a gyalogság is fontossá lesz a nemes lovaság mellett; a plebs erőt érez magában, önérzete követeli, hogy vallást is szerezzen: templomokat emel magának (Varro L. L. 6, 13. Dion. 4, 5.) és kivívja azt is, hogy az államb. felvegyék; összevegyülnek a nemesekkel: a plebs a helyzet ura.

Így festi Fustel e változások történetét Athenæben is, hol Solon adta meg a plebsnek az első politikai jogokat; Peisistratos a demokratikus tyrannis typusa; Klistenes 10 tribusába fölvette az egész népet egyenlően, nem eupatrida os, hanem eponymos héros cultusával. — Ugyanily változások voltak Rómában is, a hol a plebsre és idegenekre a háborúkban nagy szükség lévén, korán igen nagy fontosságot nyertek. Servius Tullius fölveszi őket a nép közé és a hadseregbe, jogokat és vallást ad nekik, a tribus vallását. Igaz, hogy a nemesség megboszulta magát vallási meggyőződésből és pillanatra visszaállította lényegükben a régi állapotokat. Azonban a plebset mégis rendezett társasággá kellett tenni; azért adósság által mint nexusokat akarták a genszekhez csatolni. De a plebs nem akart cliensi köteleket. Kivonul R-ból, hisz idegen várost hágy el; azonban a R. jövő nagyságára gondoló belátóbb patriciusok

nemi áldozatok árán is visszahívják. A plebs még nem gondol egyenlőségre; külön törvényt kíván; csak később kívánja, hogy a patr. államba vegyék föl. A néptribunusságot állítják fel. A tribunus hatalmát nem a vallás adta; nem is végez ő szertartásokat; azért legalább személyét tették szentté és többi közt kimondták, hogy «senkinek sem szabad a tribunus ellen tenni». E hatalom által szerezték meg a tribunusok maguknak és a plebsnek politikai jogokat, úgy, hogy azután valóban két nép állott egymással szemben. De egyesítette őket a háború s ott érintkezve különösen a plebeius gazdagok érvényt szereztek eszméiknek és első együttes politikai szereplések az volt, mikor a hadsereget megszavaztatták. A decemvirek törvényeit már a plebs elé is terjesztik, az új decemvirek közt már 3 plebeius törvényhozó is van; lassanként nagy küzdelemmel eljutnak a consulságra is, sőt főpapságra is, és így teljesen egyenlő jogúak lettek.

Így változván a társadalmi forma, meg kellett változnia a jognak is, mely amavval járt. Most már nem az istenek szólnak a törvényben, hanem a populus intézkedik; már most a kormányzás elvéve az egész állam érdeke (*res publica*) lett és ez az emberek és korszakok szerint változhatott. A közös érdekről a szavazás adott számot, tehát a szavazás lett az intézmények forrása. A kormány első feladata nem a vallás, hanem az igazgatás.

Azonban a demokratia még nem jutott uralomra, még csak a gazdagság bizonyos foka adott jogot és hatalmat; a gazdagság aristokrátiája volt az uralkodó; de ez az irány érdemet szerzett abban, hogy a munkásságnak tiszteletet adott; másrészt meg fölkelte a még egészen alant álló proletarius önértékét és vágyát, hogy polgárrá lehessen. Ez a kormányforma, a szavazás, a népgyűlés mind lassanként fölemelte a proletáriust is a nép közé. Itt kezdődik az igazi demokratia, mely mindenkit egyenlővé tett a jogban, de egyenlő kötelességeket is szabott. Főkövetelménye a törvény tisztelete és az álláméletben való részvétel: az emberek önmagukat kormányozták.

Azonban épen ez a jogegyenlőség érezhetőbbé tette a gazdag és a szegény közt való különbséget és demoralizálta az alsóbb osztályokat; megingatta a demokrátiát. Polgári jogaikkal akartak pénzt szerezni az emberek: eladták szavazatukat; minden közköltiséget a gazdagokra róttak; gyakoriakká tették a vagyon-elkobzást stb. Nincs többé demokratikus kormány, hanem csak hatalomra törő pártok; a rend felbomlott: a gazdag aristokratia a szabadságért harczolt, ellenben a demokrátiának nevezett szegények látva ismételt vereségüket, a tyrannisért küzdöttek; a küzdelemben majd a gazdagok kerekednek felül és a demokratia kegyetlen oligarchiává fajul, majd a szegények és akkor zsarnoksággá lesz.

Végre az V. könyv a municipalis kormányforma eltűnésének okait sorolja elő. Két okra viszi az író vissza, t. i. a hitbeli meggyö-

zödések átalakulására és a római hódításra; ez képezi a Kr. e. öt század történetét. A vallási nézetek változását legjobban kifejezik a költők új hymnusai az ég és föld nagy isteneiről és a nagy szent-helyek (Delphoi, Delos), melyek magukhoz vonzva a népeket, elfelejtették a helyi cultusokat. A változásokra nagy befolyással volt a philosophia, mert érintve a meggyőződéseket, megingatta a kormányzás alapját is. Új, széles körű jogokat hirdetett, vallás helyett lelkiismeretre, szokás helyett okoskodásra és igazságra hivatkozott; azután új állameszméket, új elveket teremtett. Zeno már minden embert polgártársnak tekint, tehát túllépi a társadalom szűk határait. A polgári erény fölé emelkedik az *emberi*; az emberek nagyobb eszmék, nagyobb társadalmak s az egység után törekednek. — Ugyanily irányban haladnak az események is, mint legjobban mutatja a római hódítás, melylyel a többi községi államok fölé emelkedik. Segítette Romát az, hogy népe vegyes faj: albai, trójai, pallantiumi, görög, sabinus, etruscus stb. és így vallási összeköttetésben volt minden néppel; és államvallásában is összevegyültek a különféle cultusok. Róma politikájának egyik eszköze, hogy a népeket azzal kapcsolja magához, hogy elfogadja istenségüket és a maga elnöksége alatt rendez ünnepeket; a másik a sok gyarmatosítás. A gyarmatok is összeköttetésben maradtak anyavárosukkal. De az emberek már nem a vallást, hanem az intézményeket tisztelték és a hol azokat meggyőződésüknek megfelelőbb alakban találták, oda vonzódtak. Róma mindig az aristokratiat támogatta és intézményei is arra vallottak, még a demokratia győzelmekor is; azért sokan csatlakoztak hozzá és a aristokratia nyitja meg Romának az utat Görögországban is csupa pártérdekből a demokratia ellen.

A hódításokkal nem a *civitas r.* növekedett, hanem csak az *imperium r.*; a legyőzöttek nem egyesülnek R-val, hanem meghódnak (*dediticii*) vagy szövetségesekké lesznek (*socii*). De a meghódoltak lemondanak vallásukról, kormányukról, mindenükről. A socii is elismerik a *maiestatem populi r.* és ez által függő viszonyba jutnak; utasításait R-től kapják stb. Róma idegeneknek hagyta őket, nem adja át saját intézményeit és így hatalma korlátlan maradt; az imperiummal elküldött kormányzó korlátlan úr és törvényhozó (*edictum*); ellene csak valamely patronus által kérhettek igazságot; földjük nem az övék, csak *pro suo*. Tehát teljesen R-től fügtek; bár még nem voltak «római polgárok». Ez volt most a népek vágyainak netovábbja és Róma elég ügyesen csak lassankint adja meg a polgárjogot; nem a hódítás folytán, hanem az eszmék átalakulása után.

Már a Kr. e. 5. század óta a vallás nem volt oly szűkkeblű, hogy egy család vagy városra szorítkozott volna; a jog és politika sem volt már oly szoros összeköttetésben a vallással, sőt kezdtek a vallást egészen elhanyagolni. A *kereszténység* öntött újra a keb-

lekbe hitet és pedig egészen új hitet és eszméket. A ker. isten az emberi természet és világ fölött áll, egyedüli és mindenkié, mindennek fölött uralkodó; előtte nincs többé idegen, kit gyűlölni kellene. A vallást a kormánytól különválasztotta. «Add meg a császárnak a mi a császáré és a mi az istené az istennek.» A politika ez által sokkal szabadabb lett, az egyeseknek pedig csak a kereszténység adta meg a személyes szabadságot.

Ime megkísérlettem vázlatban ismertetni Fustel gondolatmenetét. Természetesen csak a főbb pontokra szorítkozhattam; terjedelmes indokolásáról az állapotok illusztrálásáról nem adhattam képet, sem pedig mesteri jellemzéseiről. Csak azt bátorodom még megjegyezni, hogy itt-ott hirtelen viszi át az olvasót a változások sorrendjén a nélkül, hogy állítása teljes világot nyerne. Így pl. némi hézag érezhető, mikor a családi vallás mellett a természet vallásának feltűnéséről szól és még inkább, hogy az uralkodóvá lesz; nem elég világos a végrendelkezési jog fejlődése; és úgy érezzük mintha a római hódításnak a többi részszel való összevetése némi önkényt mutatna. De mindamelllett rendkívül szép, érdekes és tanulságos műnek kell mondanunk, melynek fénypontja, véleményem szerint, a forradalmakról szóló könyv. Bartal is mindent elkövetett, hogy fordítását a magyar olvasó igazán élvezhesse. Az illusztrációul felhozott példákat a magyar történelemből vette, az idézeteknél pedig a legjobb magyar fordításokra hivatkozik.

MALMOSI KÁROLY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Geschichte der Einwirkungen der deutschen Litteratur auf die Litteraturen der übrigen europäischen Kulturvölker der Neuzeit. Von Dr. F. H. Otto Weddigen. — Leipzig, Otto Wigand, 1882.

Szép tárgy, mely kellően feldolgozva, érdekes észleletekenyújthat a jelen század irodalmi áramlatairól. Csakhogy a németek között jelenleg domináló nemzeti hangulatot tekintve, elgondolható, mily könnyen válhatik belőle egy minden hiányt és árnyoldalt kifeledő panegyricum. Jelen mű *jórészt* szenved e hiányban. Nemzeti óhajok és sóhajok vannak benne kifejezve, melyek bármely fűzfapoétának is diszére válnának. Németország missiója, minden nemzetnek a műveltségben példányképpül szolgálni: örökös refrainje. E mellett a szerző, mint szerző is felette önérzetes. Meg van győződve arról, hogy műve szilárd és biztos alapon nyugszik, úgy hogy egy újabb kiadásnál csak itt-ott lesz szükség javító kézre; s azon felül, övé a kezdeményezés dicsősége. A tudós doctornak e meggyőződése azonban távol lesz minden

gondolkodó s csak kevéssé is tájékozott olvasótól. Csak a kisebb szláv és a magyar irodalomról szóló fejezeteket kell elolvasni. Általában, a szerző mintha attól felt volna, hogy valaki megfosztja a kezdeményezés dicsőségétől, hamarosan összeszedett sok könyvészeti adatot, azokat péle-mele összeállította, és — ki van mutatva a német irodalom világraszóló hatása. A valódi hatásról, úgylátszik, nincsen tiszta fogalma; angolra pl. nagyon sok német mű van lefordítva, s mégis, a németek nem egyszer vallották meg magok, hogy a német műveknek Angolországban kevés a kelandóságok.

Bajos e művet ismertetni, kúszáltsága miatt. Könyvekre oszlik, s minden könyv egy-egy fajról szól. Még Bulgáriának is jut egy fejezet, német fejedelme révén. — Csak egyes megjegyzésekre szorítkozom.

Az első fejezet az angol irodalomról szól, s türhető. Csak-hogy sajtáságos ellenkép hozzá az «Atlantic Montic» egy czikke, melynek írója a német irodalomnak az angolra való hatását illetőleg csak azt constatálhatja, hogy Walter Scott s néhány kortársa némely művékhöz német forrásokból vették a tárgyat. Weddigen természetesen túlbecsüli a hatást, de könyvének e részéből mindenesetre kiténik, hogy *egy* nagy angolok hódoltak a német szellemnek. E fejezet is kúszált. Még ilyen is találtak benne: Amerikában a német nyelv a műveltek nyelve s a német elemnek Amerikában a lehető legjelentékenyebb jövője van. Hiszik — a legvérmesebb németek.

A németalföldi irodalomnál Joost van den Vondel német eredetét constatálva, kimondja, hogy a német szellem volt hatással e nagy íróra, de hogy viszont ez mennyire hatott a német Gryphiusra (Greif), arról egy szót sem szól. A Vleeschouwer Faust-fordítását kétszer is említi. A dán irodalomnál többi között kifeleli Bording-ot, ki Opitz iskolája után képezte magát. Mindezekkel nagyon kurtán bánik, pedig Brandes nyomán meglehetősen írhatott volna különösen a dán irodalomról. Még kurtábban bánik a norvég és svéd irodalommal; az általánosan tudvalevő dolgokat fölereszti frázisokkal, de hogy pl. Columbus és Lasse Johanson német minták után és németül is írtak Krisztina alatt, arról szót sem 'ejt.

A francia irodalom ismét bővebben van tárgyalva. Említette volna buzgalmában Montesquieu-t is, «qui a en d'admirables instincts sur la barbarie germanique». Gessnerrel kurtán végez, s kifelejtí Floriant, ki azt írta a német írónak: «csodálatom az ön művei iránt birt arra, hogy én is szerkeszsek egy pásztori költeményt». Kár volt előhozakodnia azzal, hogy Schiller, Wieland és Klopstock francia polgár címet nyertek a francia köztársaságtól, mert ezt isten- és nemzettagadó német illuminatusok eszközölték ki. Napoleon a Goethe Wertherét hétszer olvasta; sat. — A helyett pedig, hogy vérmes reményeket köt a jövő francia-német

jobb viszony iránt, jobban teszi vala, ha bevallja, hogy a francziák között még manap is uralkodnak legnagyobbbrészt azok a régi «előítéletek», melyek sokszor nagyon alaposak: «pas d'argent, pas d'Allemand», a miből kiindulva III. Napoleon tudvalevőleg jó hasznukat vette a német professoroknak; a németek gondolkodása lassú és homályos; erkölcsi és vallási tanítmányainkban a németek vagy szárazok vagy mystikusok; szellemök speculativ és azért theoriáik a gyakorlati életre nem alkalmazhatók sat. Magáról a német irodalomról is igen sok, épen nem elismerő nézet van elterjedve.

Az olasz irodalomnál természetesen bőven tárgyalja a Manzoni viszonyát Goethéhez. Bertola apátról, Gessner lelkes barátjáról, mit sem tud stb. Aztán következik egy csomó könyvészeti adat, s végre kimondja a szerző, hogy Olaszország csak a német barátság révén lehet nagygyá.

Még sokkal hiányosabbak adatai a spanyol irodalomról; csak az utóbbi évekről vannak meglehetősen adatai. De van aztán ilyen is: «Krause philosophiája a spanyol nyelvet két szóval gazdagítja: *crausista* és *crausismo*.» Természetesen Spanyolországot is csak a német szellem ragadhatja ki azon bilincsekből, melyeket a francia szellem vetett rá. — Arról például, hogy 1841-ben Madridban egy társulat keletkezett, mely feladatává tette, a német nyelvet és irodalmat Spanyolországban terjeszteni és ez által az alá süllyedt tudományokat fölségíteni, s hogy maga a kormány jelelt ki e társulat számára helyiséget — mitsem tud. — Még hiányosabbak adatai a portugall és brazil, aztán a román és rhät irodalomról is.

Kurtán végez Csehországgal is, melyre az utóbbi kihágások miatt nagyon mérges. Következik Bulgária, melytől sokat remél, aztán Szerbia, aztán a szlovén irodalom, melyekről úgy látszik, csak sejtelmek vannak, de azért német hatásról beszél. Lengyelországról ismét bővebben tárgyal, de sok hiánynyal. Goethe Miczkiewicznek azon tollat adta, melylyel a Faust második részét írta. Dziady helyett Dzcady-t ír, s kétszer említi, mert valószínűleg nem tudja, hogy a «Totenfeier» a Dziadynak német fordítása. Hogy Jan Kaminski Schillerféle drámákat fordított, Dyonizy pedig Schiller és Goethe-féléket; hogy Goluchovszky Schelling tanítványa és németül is írt; hogy Mecherzynsky megírta «a német nyelv történetét Lengyelországban» (Krakó, 1844), sat., ezekről mit sem tud. — Oroszországról is néha furesán beszél. Így pl. mindjárt az elején azt írja, hogy a délországi irodalom észrevehető nyomait tünteti elé a német hatásnak, aztán az «észrevehető» szót a törlendők közé sorozza; ő mégis észre akarta venni a hatást. — Turgenjev német ideák által befolyásoltatott; de feledi megjegyezni, hogy ennek az írónak mennyi nevetséges alakja német. Vége egy nagyképmű citatum a panslavismusról.

Következik a magyar irodalom. Itt már aztán csakugyan eszébe jut az embernek, a mit *Leopardi* mondott:

«Pur manifesto si conosce in tutto,
Che di seme tedesco il mondo è frutto.»

Kevés jó adat van e könyvben, mely két levélre terjed, és ez jó részben Scherrnek egyetemes irodalomtörténetéből van kiirva, a ferdeségek még jobban elferdítve. Vannak olyan adatai, melyekről nem tudhatni, honnan vette; pl. hogy Petőfi Schillerféle költeményeket fordított, hogy van egy Kazinczky és egy von Kazinczky (mindkettő Franz) nevű írónk és egy Szásy nevű műfordítónk, sat. — Fogalma sincs arról, mint hatott a német irodalom a magyarrá.

Az újjörög irodalom is felette hiányosan van tárgyalva. Így pl. nem tudja, hogy Kalinurgos 1842 a Lessing Náthánját «A böles zsidó» cím alatt lefordította új-görögre, hogy aztán a színmű Konstantinápolyban török-görög közönség előtt nagy tetszéssel adatott; aztán egy citatumból azt olvassa ki, hogy «a német nép minden más nép előtt van erőben és bölcseségben,» mi esze ágában sem volt annak a jó görögnek, a kiből vette az idézetet.

A szerző tehát nagyon csalódott, midőn meglepődéssel tette le a tollat s azt hitte, hogy csak itt-ott lesz szükséges művében a javító kéz. Gyökeres rendezés, a Németországból kiindult irodalmi áramlatok előtüntetése, az izetlen nemzetiségkedések elhagyása után lehet csak élvezetes és jó mű belőle. Hozzá több súlyt kell fektetnie az *eszmék* hatására és nem megoldottnak tekinteni feladatát, ha egy csomó fordítást felsorolt.

Tata.

ERDÉLYI KÁROLY.

Das Oberammergauer Passionsspiel in seiner ältesten Gestalt zum ersten male herausgegeben von *August Hartmann*. Leipzig. 1880.

E könyv figyelemre méltó adalék a dráma történetéhez, szűkebb értelemben a német egyházi és népies dráma történetéhez; azután első-rangu munka abban a nem kis irodalomban, mely az utolsó évtizedekben a híres oberammergauer passziójátéokra vonatkozólag keletkezett. Így kettős érdeke van és érdemes vele megismerkednünk.

Sokan és különböző álláspontokon vették szemügyre az oberammergauer passziójátékot; megvizsgálták erkölcsi, mivelődéstörténeti jelentőségét, szövegét és színpadját jelen alakjában és korszakonkénti átalakulásaiban. Csak Devrient, L. Clarus, A. Holland, Lampert és Dubbers műveire utalok. De a legfontosabb kérdések egyikét csak a jelen munka fejt meg; ez t. i. kideríti a legrégebb oberammergauer passziószöveg forrásait és igazi mivoltát. A bevezetésben megemlíti a szerző, hogy ama község 1634-ben az akkor dühöngő dögvész alkalmával fogadást tett, hogy azontúl minden tizedik évben elő fogja adni a

passziót; így adja ezt a helybeli hagyomány és egy későbbi krónika. E fogadást ritka kivétellel meg is tartották e mai napig. De azóta nagyon megváltozott a dráma szövege, színpadja és előadása módja.

A legrégebb szöveg 1662-ből való, t. i. akkor irták, de maga kétség kívül régebb; ezt előbb is gyanították már, de csak munkánk szerzője vezeti vissza XVI. és XV. századbeli forrásaihoz. Elben van érdeme. — A könyv négy részre oszlik. Az első közli a *szt.-ulrichi passziójátékot* egész terjedelmében, azután jegyzetek következnek, melyek szerint ez a fontos egyházi dráma eddig teljesen ismeretlen volt; csak egy pár helyen volt említve a kézirat címe, különben az irodalomtörténetek nem tudtak létezéséről; szövegéből egy sor sem látott napvilágot. A kézirat a játék előadásának helyéről és idejéről nem ad felvilágosítást; az első levél hiányzik, talán ez tartalmazta az ide vágó adatokat. Kétségkívül a XV. századból való; megvan a müncheni kir. udvari és állami könyvtárban; a táblán Szt. Ulrich és Afra könyvtári jegye van, ott volt letéve a kolostor bezűntetése előtt, innen a neve. Igen valószínű, hogy Ágostában előadták. A nyelv ágostai-sváb jelleget mutat.

A második rész közli *Wild Sebestyén* passziójátékát, szintén teljesen. Legrégebb egy 1566. évi nyomtatványa, Ágostából; ez gyűjtemény, melyben a passzió kívül Wildnek egyéb drámái és históriái is megvannak; azután van még egy müncheni meg egy cellei kiadás. A szerző pontosan adja a kiadások leírását, címlapjait, lelhelyét, idejét; szól Wild személyéről, bebizonyítja Gottsched és Tittmann gyanítását: hogy az ágostai mesterdalmnok-iskolához tartozott, e czélból idézve egy kor és költőtársának dalát. Egy egész sereg adatot állít össze Wildre vonatkozóan, melyeknek eredménye: hogy Wild ágostai mesterdalmnok volt, költő, még pedig «Cron» (t. i. egy «ton»-ját megkoszorúzták), szabó, majd iskolamester a XVI. század közepén; irt drámákat, mesterdalokat, históriákat, krónikát; tekintélyes állást foglalt el társai közt, passziójának nyomait feltalálni messze földön Tirolban és majdnem Berlinig, még pedig sok idő múlva is.

A harmadik rész tárgyalja az 1662. évből való oberammergaui passziószöveget. — Ennél régebb nem maradt ránk, kiadva eddig nem volt, létezéséről és sajátágairól is keveset tudtak még oly időben is, mikor az e passziójátékról szóló munkák már nagyon fölszaporodtak. Erre nézve sok tévedés, sok alaptalan gyanítás volt eddig; munkánk szerzője kiemeli ezeket. Az oberammergauiak féltik játékkönyveiket (Spielbücher), nem igen adják idegenek kezébe, de Hartmannak mégis sikerült megkapni tüzetes tanulmányozásra a legrégebb ott levő 1662. évi szöveget, azonkívül hozzáfért még valamennyi magán- és közbirtokban levő kéziratához. Ezek alapján azon eredményre jutott, hogy maga a szöveg — nyelve, stílusa és tartalma szerint régebb, mint az

1662-ben kelt kézirat, sőt mint a községnek 1634-ben tett fogadása. Összehasonlításból kiderül az az eddigelé ismeretlen tény, hogy az 1662. évi oberammergaui passziószövegnek majdnem fele Wildnek a XVI. századból való passziójátékán alapul, másik fele pedig még régibb költeményen, mely már egy XV. századbeli kéziratban van meg: a szt.-ulrichi és afrai játékon. — A szerző nem közli az egész 1662-iki szöveget, hanem csak mutatványt ad, melyet elégségesnek tart eme viszony feltüntetésére. És csakugyan meggyőződünk ebből is, hogy contaminációval van dolgunk; majd ebből, majd abból van véve egy-egy jelenet, sokszor szóról-szóra, másszor lényegtelen bővítésekkel és megszorításokkal; azonkívül csak kevés járult hozzá más honnan. — Hogy a minden valószínűséggel Ágostában honos szt.-ulrichi játék Oberammergauban is helyet talált, nem nehéz megmagyarázni. Ágosta volt és most is annak a püspökségnek középpontja, melyben Oberammergau fekszik; továbbá Ágostának legfontosabb kereskedelmi útja Olaszország felé, a «Rottstrasse», e helységen vezet keresztül. — De kétséges, vajjon közvetlenül történt-e a darab átvitele vagy kerülő úton. Azt sem tudjuk, vajjon a Wild-féle passzió beillesztése már előbb vagy csak Oberammergauban történt-e; csak az bizonyos, hogy 1662-ben már végre volt hajtva.

Már régebben megjegyezték, hogy többnemű változások daczára az 1730. évi szövegben az 1662. évi még mindig feltűnően áttetszik. Könyvünkben erre is vannak példák.

Rosner Ferdinánd, Ettal kolostori szerzetes, 1740—1750-ben passziót írt; ez voltaképen csak átdolgozása az 1662. évi Oberammergaui passziónak; a lényegben megegyezik vele; ez is elkerült Oberammergauba és befolyt a régi szöveg átalakulására.

Láttuk, hogy a Szt.-Ulrich- és Afra- meg a Wild-féle passzió még sokáig tovább éltek az oberammergauban, de másokban is; kérdés mennyiben alapulnak ezek régibb német színműveken? — Nagyjában tekintve, mindakettőt önálló költeménynek lehet mondanunk; de nem hiányzanak egyes helyek, melyek régebbi hagyományokkal összefüggést mutatnak. Különösen a Mária-jelenetekben (szt.-ulrichi játéknál) a régi «Marienklagen» tűnnek fel, de a lyrai forma helyébe a drámai lépett és haladó cselekvény. — Annak fejtegetésébe, hogy mily viszonyban áll a szt.-ulrichi játék a régi latin passzió és feltámadási drámákhoz és ismét ezek az ő alapjukhoz (szt. írási helyek, egyházi ágendák, himnuszok, apokryph evangéliumok) — nem bocsátkozik a szerző, de rántal még G. Milchsack kiadására: «Charsamstags- u. Oster-Rituale der Augsburger Diöcese.»

A könyv IV. része Aelbl János passziójával foglalkozik; ezt rendszeren weilheimi passziójátéknak hívják. — 1660, illetőleg 1615-ből

való. — Sokan ezt tartották a legrégebb oberammergaui passzió-szöveg alapjának; de Prechtl kimutatta e tévedést, mely abból eredt, hogy a weilheimi passzióból 14 levelet beleragasztottak az oberammergauiba; azon kívül apró kölcsönvételeket tettek belőle, de későbbben. — A szerző tovább még tüzetesen foglalkozik e passzióval, csak saját érdekességénél fogva, és összehasonlítja négy régebbi passzióval. — Ennyi a könyv tartalma. Nem rendszeres, szépen kikerekített munka, hanem többféle szöveg közlése, jegyzetekkel és sok adattal kísérve, és ezekből vont következtetések. De a jegyzetek nagy részben érdekesek, az adatok többnyire újak és megbízhatók, a következtetés meggyőző; az egészek eredménye figyelemre méltó irodalomtörténeti felfedezés.

Az 1662. évi passzió-szöveg legalább szellemi alapjában még a jelen időben is érvényben van az erősen viruló oberammergaui játékban. Két körülménynél fogva állhatta ki a századoknak annyi viharát. Egyik a község tartós kegyelete, melylyel az elődök hagyományához ragaszkodott; másik, hogy magában a helységben és a közel Ettalban mindig akadt egy-egy tehetséges ember, ki az örökölt alapon tovább építve, a játéknak változott igényeknek is megfelelő alakot teremtett. De meg a község is szüntelen azon volt, hogy előadásait tőle kitelhető módon tökéletesítse és hogy egy falu szerény eszközeivel a magasztos tárgyat méltóan állítsa mindinkább szaporodó néző közönsége elé. Az a szöveg, melyet az utolsó évtizedekben előadtak, 1811-ből való, Weiss Othmar, odaváló lelkész készítette; ez egészen átdolgozta az akkori szöveget, mely nagyon el volt romolva, telestele volt allegóriákkal és egyéb tekintetekben sem felelt meg a népszínmű követelményeinek: de Weiss átdolgozásában a népiesnek utolsó elemei is eltűntek, egészen modern drámát akart csinálni. Már maga a szándék helytelen, nem is sikerült kivitele sem. — Érdekes volna az összes oberammergaui passzió-szövegeket időrendben egymás mellé állítani; az összehasonlításból azután látnók, mint fejlődött az ízlés, miként változott a felfogás és a cél, miként alakult át a nyelv, mikép és honnan járultak hozzá új elemek, minő tényezők szerepelnek egyazon tárgy tetemes módosulásában. Hogy az oberammergaui passziójáték kezdetében és alapjában népszínmű, azon Hartmann munkája után nem lehet többé kételkednünk. — A Wild-féle és szt. ulrichi passziók népies drámák; a nyelvezet és szerkezet egyszerűsége, a naiv felfogás és az a körülmény, hogy kizárólag és szerte szélylyel a nép adta elő, világosan mutatják. Különösen a szt.-ulrichi passzió azon népmisteriumok közé tartozik, melyek a XIV. és XV. században egész mívelt földrészünkön annyira virultak. Már akkor külön voltak válva az egyháztól, hol előbb az isteni tisztületnek kiegészítő részét tették. Egyik részük sok komikus és világi elem felvételével egészen új irányba indult és gyakran

tápláló anyja, az egyház és papság ellen, fordította vastag humorát; másik részük megtartotta eredeti komoly vallásos jellegét, de tetemesen bővült; ezek tovább is a papság vezetése vagy legalább pártfogása alatt állottak, de polgárok, tanulók adták elő, nagy ünnepek alkalmával, szabad ég alatt, rögtönzött színpadon vagy középületekben, néha még a templomba is visszaengedték. Tárgyuk rendszeren Krisztus kinszenvedése és feltámadása volt; de később nem elégedtek meg ennyivel; tárgyalták Krisztus egész életét és igen sok jelenetet szőttek bele az ótestamentomból. — Így valóságos szörnyeteg-passziók létesültek; különösen az angol színészek, kik akkor tájban leghíresebbek voltak e nemből, szerettek ilyeneket előadni; egy ilyen passzió előadása napokat és több száz személyt vett igénybe. Nem drámai cselekvény volt itt a főcél, hanem az epikus bibliai történetek szemléltetése; a vallási képzeteket akarták megvilágítani és megerősíteni. Hogy a nép szerette és az oberammergaui játékban most is szereti, azon nem csodálkozhatunk; belső szükségletét elégíti ki vele. — Mert az oberammergaui passziójáték, ez az egyetlen jeles utódja amaz akkor oly virágzó passzióknak, megtartotta eredeti jellegének leglényegesebb vonásait. Tárgya ennek is Krisztus kinszenvedése és feltámadása; ebbe is bele vannak szöve, bár mérsékeltlen, egyes jelenetek az ótestamentomból, de mégis némi különbséggel; míg ugyanis a régi passzióknál ezek valóságos drámai epizódok, magukban befejezett egészek voltak és a drámai cselekvény menetét sokszor megszakították, addig itt csak symbolikus előjáró képekkel van dolgunk, melyek valami belső vonatkozásban állanak a tulajdonképeni passzió illető mozzanataival; néma jelenetek ezek, melyeken a nézőnek a fenséges tragoedia egyes jelenetei által mélyen megindított lelke időről-időre szívesen megpihen. Passziójátékunk abban is megegyezik őseivel, hogy minden a színpadon történik, semmisen mögötte. — Maga a színház és a színpad is érdekes; szabad ég alatt van, nagy deszkabódéhoz hasonlít. — Egy tudós azt jegyezte meg, hogy az oberammergaui színház megismerése után sokkal tisztábban tudta magának a görög színházat képzelni. Közvetlenül a nézők előtt van a zenekar helye; azután következik egy 80 láb széles és 20 láb mély előszínpad, melyen a kar foglal helyet, és melyen a sok személyű jelenetek is játszának; leghátul van a tulajdonképeni színpad. Itt megtaláljuk a régi német színpad sajátos hármas felosztását, azzal a különbséggel, hogy, míg előbb a három osztály: pokol, föld és menyország emeletekben egymás fölé volt rakva, melyek közt hátul alkalmazott lajtorják eszközölték a közlekedést, addig most az osztályok egymás mellé vannak elhelyezve.

A színészek egyszerű falusi emberek. Azt mondják, hogy valóságos színművészek tanítják és gyakorolják be őket, mire Bartsch azt

jegyzí meg, hogy, ha úgy van, akkor a tanítványok messze túlhaladják mestereiket, mert nem tudna színpadot, melyen ilyenmő előadást hasonló tökélyvel lehetne keresztülvinni. Mindenesetre nagy része van a feltűnő sikerben annak a meleg érdeklődésnek, melyet e község lakói kora gyermekségüktől fogva a passzió (mint ők mondják «der Passion») iránt táplálnak, és annak a kegyeletes szeretetnek, melyvel tárgyukat felkarolják. Főleg azokban az említett néma jelenetekben meglepő a plasztikai alakítás művészi tökélye. E jelenség megmagyarázására nem alaptalanul hangsúlyozzák, hogy az oberammergauiak híres faképfaragók s így különösen kifejlődhetett bennük a plasztikai érzék; azután ők évek alatt annyira beleélik magukat szerepükbe, hogy szinte második természetükké válik, hogy még a mindennapi életben is meg lehet különböztetni a Krisztust, Pilátust, sat. — Állandó típusuk van minden egyes szerepre. Alakításaiknál leginkább Dürer festményei szolgálnak mintáknak. A beszédben egyszerűek és természetesek, nem erőlködnek többlet adni mint a mennyi természetükből kitelik; belsejük egy részét adják színi előadásukban, és ennyiben ez a passziójáték népszínmű és népi előadás a legszebb értelemben; a nép szelleméből és tehetségéből nőtte ki magát, bár a jelen szöveg épen nem népies és még hozzá gyarló is. Könnyen elgondolható, hogy ez a sajátosságos jelenség az illető népre csak jótékony hatást tehet, úgy vallásosság és erkölcsösség, mint értelmi művelődés tekintetében.

Visszatekintve a felsorolt adatokra, tényekre, nem csodálkozhatunk többlet azon a roppant érdeklődésen, melyet az oberammergaui passziójáték iránt Németországban, de ennek határain túl is találunk. A hosszú és gondos készülődések befejeztével mindenünnen összetódul a néző közönség; tömegesen eljön a bajor és tiroli földművelő nép, zarándokolásnak veszi a hosszú útát; merev áhitatossággal hallgatja végig a megrázó drámát, nem egyszer zokogásba tör ki egyik-másik buzgó vallású és érzékeny kedélyű nő; nagy számmal vannak ott tudósok és műkedvelők, tanúlságot és gyönyörködést keresve egy régen elmúlt korszak sajátosságos maradványában és egy régi előadás jelességében; végre megjelennek kíváncsi utazók, hogy végig nézve e híres jelenséget, azon boldogító tudattal távozhassanak, — hogy ők ezt is látták!

SCHUBER MÁTYÁS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

2. Dr. Georg Keintzel, *Der Heliand im Verhältniss zu seinen Quellen* (Ev. alreälgymnasium, Szász-Régen).

Igen derék, sok tekintetben mintaszerű értekezés. *Windisch E.* (Der Heliand und seine Quellen, Leipzig 1868), *Grein K. V. M.* (Die Quellen des Heliand, Kassel 1869) és *Sievers Ed.* (Zeitschrift für deutsches Alterthum, XIX, 1875) kutatásai és tanulmányai óta a híres IX. századi ószász eposz forrásait ismerjük. A *Heliand* költője felhasználta az úgynevezett Pseudo-Tatianust,¹⁾ Hrabanus Máté-kommentárját, Beda Márk- és Lukács-kommentárjait és Alcuin kommentárját János evangéliomához. E forrásokat már most Keintzel pontosan, mondatról mondatra és versről versre veti egybe a költeménnyel magával, hogy mindenütt a költő viszonyát forrásához, illetőleg a költőnek kisebb-nagyobb önállóságát kimutassa. Ezt teljes pontossággal és helyes módszerrel teszi, úgy hogy dolgozata tudományos értékűnek tekintendő. Kár, hogy dolgozata végén az egyes, elszórt megjegyzéseket és tapasztalatokat kerek jellemzéssé nem foglalta össze.

Alkalmilag megemlítem, hogy a *Heliand* épen most új kiadásban jelent meg *Behaghel Ottotól* (Halle 1882, ára 2 mk. 40), csinos kiállításban, jó bevezetéssel és szótárral. Egyszersmind röviden összefoglalom a *Heliand* ismertetésére szolgáló adatokat.

A *Heliand* három kéziratban maradt reánk: 1. *C*, Codex Cottonianus, a British Muzeumban Londonban; a legteljesebb kézirat; — 2. *M*, Cod. Monacensis, Münchenben, előbb Bambergben, töredékes (a költeménynek vagy egy hatodrésze hiányzik belőle); — 3. *P*, egy prágai töredék, mely vagy ötven versre terjed. — E kéziratok közül *M* a legjobb, nyelve is a legtisztább (ó-alnémet vagy ószász), míg *C* nyelve az alnémet és frank dialectusok határára áll. *C* és *M* különben egy közös forrásból származnak.

A költeményt eddigelé kiadták: *Schmeller András* (München 1830), a kitől az eposz címe (*Heliand*, felnémet *Heiland*, Megváltó) is származik, mert a kéziratokban nincs a költeménynek címe, csak az egyik codexben van e felirat: *Incipit quatuor evangelium*; továbbá: *Köne J. R.* (Münster 1855); *Heyne Moricz* (Pa-

¹⁾ Ezen u. n. Tatianus latin eredetije Fuldbában van, kiadta *E. Ranke*, Codex Fuldensis, Marburg, 1868 és *Sievers E.*, Tatian lateinisch und deutsch, Paderborn, 1872. — E kéziratot Viktor, Capua püspöke, fedezte fel a VI. században s ő tulajdonította Tatianusnak. Újabbak (Schmeller s Wackernagel) Ammonius művének tekintik. Valószínűen sem Tatianusnak, sem Ammoniusnak, kiknek görög eredeti műveik elvesztek, nincsen köztük e latin Codexhez.

derborn 1866 és 1873); *Rückert Henrik* (Lipsee 1876), kezdőknek szánt magyarázatokkal; *Sievers Ede* (Halle 1878) a teljes tudományos apparatussal, és *Behaghel Otto* (Halle 1882). — Németre fordították: *Köne J. R.* (kiadásában), *Kannegiesser C. L.* (Berlin 1847), *Grein K. V. M.* (2. kiad. Cassel 1869), *Rapp Gy.* (Stuttgart 1856) és *Simrock K.* (3. kiad. Berlin 1882).

A *Heliand* költője a prózai *Praefatio in librum antiquum lingua Saxonica conscriptum* és a verses *Versus de poeta et interprete huius codicis* szerint, melyeket Flacius Mátyás (+ 1575) a XVI. század közepén (1562) közöl, — egészen tudatlan paraszt volt, kinek a Megváltó személyesen meghagyta, hogy e művet kidolgozza, — de a költő ez eposzát egyszersmind, ugyanazon *praefatio* szerint, Jámbor Lajos király (+ 840) kívánságára írta. Az előszó első állítása természetesen csak monda, még pedig ugyanaz a monda, melyet a hagyomány Caedmon angolszász költőről mesél.¹⁾ A *Heliand* költője ellenkezően tanult pap volt, ki korának egyházi irodalmát jól ismerte és az evangéliomokat a hozzájuk tartozó legkiválóbb kommentárokkal ügyesen felhasználta. A költemény semmi esetre nem keletkezett 820 és 821 előtt, mert Hrabanus Maurus ezen évben írta Máté-kommentárját, melyet a költő ismert, — de nem is sokkal későbbben, minden esetre még a IX. század első felében.

Az említett praefatiókat *Schulte J. V.* (Über Ursprung und Alter des Heliand, Glogau 1873) Flacius Mátyás koholmányainak tartja. E nézet azonban alig alapos. A praefatiók alkalmasint a X—XI. századból valók, de különböző és ellentetes darabokból eszközlött tákolmányok, melyek egyáltalában nem érdemelnek hitelt. Így pl. egy helyütt azt mondja a prózai előszó Lajos királyról: *praecipit cuidam viro de gente Saxonum, qui apud suos non ignobilis vates habebatur, ut vetus (!) ac novum Testamentum in germanicam linguam poetice transferre studeret, quatenus non solum literatis, verum etiam illiteratis sacra divi novum praecceptorum lectio panderetur . . . Igitur a mundi creatione initium capiens . . . ad finem totius veteris ac novi Testamenti . . . perduxit.* E szerint tehát a szerző jeles költő volt, ki nemcsak az új, hanem az ó-testamentomot is feldolgozta ószász költeménnyé. De alább ugyanaz az előszó: *ferunt eundem vatem dum adhuc artis huius (poeseos) penitus esset ignarus, in somnis esse admonitum* stb. És ez utóbbi elbeszélést a *Versus de poeta* még jobban kiczifrázza és hexameterbe szedi. Valószínű, hogy a verses előszó egyáltalában nem vonatkozik a *Heliandra*, a prózai *praefatioba* pedig, mely talán eredeti részleteket tartalmaz, utólag egészen idegen adatok csúsztattak be. Mai alakjukban egyiknek sincs értéke.

¹⁾ I. *Baedae Historia Ecclesiastica gentis anglorum ed. Alfr. Holder* Freiburg, 1882, lib. IV. cap. 24 (208. l.)

A költeményt régebben kétségtelenül túlbecsülték, mert rendszerint csak az Otfried-féle *Kristtel* hasonlították össze, melynél csakugyan mindenképen jelesebb. De tagadhatatlan, hogy a költőben kevés az eredetiség és nem nagy az epikus ereje. Persze a tárgy maga sem igen szerencsés, a költő azért nem is valódi eposzszá, hanem inkább epikus tankölteménynyé dolgozta azt fel. A *Heliand* azonban minden esetre a középkor legértékesebb emlékei közé tartozik, s igen érdekes még azon szempontból is, hogy a költő folyton ingadozik germán-pogány és keresztény felfogás és világnézet, képek és fogalmak közt, és hogy tárgyát feltűnően, néha igen szerencsésen localizálja. Krisztus nála germán fejedelem, tanítványai vazallusai, a zsidó ország és nép egészen a szász tartomány és nép képeiben tűnik fel stb.¹⁾

Végül még megemlítem, hogy a *Heliand* költőjének legújában még egy másik munkát is tulajdonítottak. Az angolszász *Genesis*ben van ugyanis egy epizód (235—851. v.), mely a gonosz angyalok bukását tárgyalja és semmi esetre nem származhatik az egész mű szerzőjétől. Ez epizódról vitatja *Sievers Ede* (*Der Heliand und die angelsächsische Genesis*, Halle 1875), hogy az az ószászból volna átírva és ószász eredetijében a *Heliand* költőjének műve. E feltevés, ha alaposnak bizonyúlna, helyesnek tüntetné fel a *praefatio* fent érintett azon állítását, hogy a szerző az ó- és az újtestamentomot költői alakban feldolgozta.

HEINRICH G.

3. Lessing és Laokoon-ja. Írta *Szabó Nándor*. (Székelyudvarhelyi főgymnasium.)

Lessing *Laokoon-ja* az igazán bölseleti eszmekifejtésnek s előadásnak még eddig el nem ért mintaképe s az újabb szépészetnek forrása. Hosszu idők multak el azóta, hogy megjelent; nagy harcokat vívtak miatta s azok a szépészeti alaptörvények, melyeket fölállított, a harcából nagy részt épségben s győzedelmesen kerültek elő s csak néhányra csonkult meg. Igaznak kell elismerünk Herder mondását, hogy e művön három műzsa, a bölselet, költészet s szépművészet műzsája dolgozgatott, s épen azért méltán megérdemli e munka és szerzője, hogy módjával már a középiskolai ifjuság érettebb részét megismertessük. Ezt vallja czéljának az előttem fekvő értekezés, melynek ismertetésében mindig azt tartom szem előtt, hogy «gymnasiumi magyarázat»-nak van szánva.

Az értekezés négy részre oszlik.

Az első rész magában foglalja Lessing életének s munkássá-

¹⁾ A költemény e jellemző oldalát főleg *Vilmar* tárgyalta igen jelesen: *Deutsche Alterthümer im Heliand*, Marburg, 1845, 2. kiad. 1862.

gának rajzát. Ezen utóbbi elég hűségesen tünteti elénk az angol polgári drámának a német színpadra átültetőjét, az «első» német nemzeti vígjátéknak s szomorújátéknak íróját s az újabb drámai külalak szerzőjét. Lessing egy jellemvonását azonban érintetlenül hagyja a szerző s azt tartom, ez a jellemvonás lényeges költői munkássága megítélésénél. Lessingben a hidegen számító értelem uralkodik; költői munkái is jobbára ennek és nem a teremtő képzeletnek szülöttei; azért nagy ritkán akadunk bennök hibára, de nagy ritkán is akadunk arra a szellemre, mely az igazi költészetre minden szaván elömlik, arra a csodálatos s alig kifejezhető színezetre, mely igazán költői érzületből fakadt művön elárad, arra az elragadó hévre, melylyel még kisebb költőknél is találkozunk. Azért szerzőnek azon nézetét, hogy Lessing őszinte vallomása, melylyel a költői czímet magától megtagadta, csupa szerénység, nem egészen pontos vizsgálaton alapuló nézetnek kell tartanom; még különösebbnek tetszik azon állítás, hogy «nehéz eldönteni, ha valljon mint költő, avagy mint műtész és æsthetikus-e nagyobb». A prózai munkákról szóló részben helyesen itéli meg mint meseíró, epigrammairót, kritikust s æsthetikust. E rész végén jellemzi még nyelvezetét is Vilmar szavaival, melyeknek fordítása azonban nem mondható mintaszerűnek.

A második rész a görög szobrászot történetét mondja el.

A harmadik a Lessing előtti kornak a művészetek, különösen a költészet s festészet viszonyára vonatkozó nézeteit ismerteti. E rész különben majdnem szóról-szóra való ismétlése annak, mit Blünner «Laokoon»-ja második kiadásának bevezetésében mond e tárgyról.

A negyedik rész elmondja a Laokoon tartalmát fejezetenkint; azután józan mérseklettel szemeli ki a tanítványok fölfogó erejéhez mérten a Laokoon lényegét s nagyjában ragaszkodva Lessing gondolat-menetéhez, meghatározza a művészetek első s egyetlen czélját, megállapítja a képzőművészetek s a költészet határait s hosszadalmasabban időz a költői leírásnál s az erre vonatkozó szabályokat néhány példával is megvilágosítja. Végül összefoglalja a Laokoon tartalmát két pontba.

Az értekezés irálya egyszerű, itt-ott tán túlságosan egyszerű, pl. Lessing az első, ki kizárólag pennája után élt.

Újat nem találunk ezen munkában; a mit mond, a tárgy megértetésére alkalmas s a kitűzött czélnek megfelelő, azért a középiskolai ifjuságnak érettebb része haszonnal olvashatja.

Még egy megjegyzést. A szerző azon nézeten van, hogy azon miniszteri rendelet, mely az iskolai értesítvényhez tudományos értekezést követel, a vidéki tanárságtól lehetetlen s kárba vesztett munkát kíván. Lehetetlent, mert a vidéki tanárságnak nincs módjában tudományos értekezést írni, hiszen nincsen vidéki városokban az ily munkához okvetetlenül szükséges irodalmi apparatus.

S ha ennek daczára mégis találkozunk az értesítvényekben értekezésekkel, melyeket erőnek erejével tudományosoknak keresztelnek el, azoknak nem látja hasznát sem tudomány, sem szülő, sem tanár, sem tanítvány. A tudomány nem, mert az ilyen értekezés nem igaz lélekkel szolgál neki, nem olyan munkának gyümölcse, mely a tudomány igaz szeretetéből ered; a szülő nem, mert az, ha egyáltalán olvas, könnyebben emészthetőt keres, s talál; a tanár nem, mert azt, mit az értekezés ad, rendesen jobb s helyesebb alakban megtalálja más helyt; a tanuló nem, mert a legegyszerűbb tudományos értekezés is fölülmulja a tanulók értelmi fejlettségét. Szerző tehát azt tartaná helyes eljárásnak, ha a vidéki tanár tudományos értekezés írása helyett tárgyának egyik-másik részét tanítványainak fölfogásához mérve bővebben kidolgozná; ennek legalább hasznát vehetné a növendék.

A fölhozott okok között a legnyomósabb bizonyára az első, a könyvtárra, az irodalmi apparatusra vonatkozó. Ezen pedig jó részben segíthet részint a tanárság, részint a könyvtár állományának gyarapítására befolyó tényezők buzgósága; a tanárság buzgósága emelheti az értekezések becsét is. S mivel az iskolai értesítvény értekezésének ideálja a tudományos dolgozat, mert ez felel meg legjobban az újabb tanárképzés természetének, mert ez nyilvános bizonyítéka a tanárság tudományos értékének, tudományos haladásának, azért az ajánlott gyökeres változtatást nem tartanám elfogadhatónak ¹⁾

Győr.

PACHER J. D.

---

¹⁾ Szabó N. tanár úr gondolata épen nem rossz, de t. dolgozótársunknak igaza van, ha nem pártolja e felfogás kizárólagosságát. A vidéki tanár is írhat tudományos értékű, jeles dolgozatot, csekély tudományos készlettel, — csak jól válogassa meg tárgyát. De tanáraink épen ezen tekintetben sokszor igen szerencsétlenek. Alkalmilag bővebben tárgyaljuk e kérdést és szolgálunk pozitív tanácsal is.

Szerk.

VEGYESEK.

— Tacitus Annalesének Mediceus primus néven ismert főcodexét f. é. június havában a florenczi Laurentianában tüzetesen átnéztem, hogy az Annales czímkérdésében némi pótlékkal járúlbasak a Petrovich úr és köztem váltott vitáiratokhoz. Emlékeztem ugyanis arra, hogy Petrovich «Tacitus legnagyobb művének czíme»-féle értekezésében (p. 8) többek közt azt mondja, hogy «egy másik levélben megírtam Anziani úrnak [a Laurenziana főkönyvtárnokának], . . . azt szeretném tudni, hogy a margótól mennyire esnek e szavak [Ab excessu divi Aug. az első könyv élén] s igaz-e, hogy kelletténél nagyobb az üres tér e szavak fölött, a mi arra mutat, hogy a tulajdonképeni czím hiányzik? E második levelemre Anziani úr nem válaszolt.» Most már én felelhetek Anziani helyett. A szöveg első sora, mely a czímet is tartalmazza (Ab excessu divi aug. urbem Romam a principio re) és a margó közt nem kelletténél nagyobb az üres tér, hanem csak annyi, mint a mennyi minden más oldalon az első sor és a margó közt szokott lenni, mindazonáltal e szabad tér elég nagy volt arra, hogy a másoló a szokottnál nagyobb és díszesebb betűkkel oda írja a czímnek még hiányzó szavait *P. Corneli* (a *Taciti* szó a codex inscriptióiban és subscriptióiban mindenütt hiányzik). Hogy pedig a másoló az «Ab excessu divi Augusti» szavakat tényleg a czímhez tartozóknak nézte, annak bizonyítására ismét csak azon körülményre hivatkozhatom, hogy (mivel most személyesen meggyőződtem) a negyedik könyv élén az Ab excessu divi Augusti szavak nem későbbi kéztől, nem is fekete tintával és ugyanoly betűkkel mint a szöveg, hanem az első kéztől vörös tintával unciális betűkkel, tehát úgy vannak írva, mint a hogy codexünk másolója a czímetet szokta írni.

Dr. ÁBEL JENŐ.

— Augustinus Moravus humanistának, kinek életrajzát «Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság» című értekezésemben megírtam (p. 21—32), egy eddig a bibliographiában ismeretlen művét fedeztem fel a mult nyáron a bolognai egyetem könyvtárában. Hat levélből álló astrologiai értekezés, melynek czíme: «Augustinus Moravus Olomucensis Reverendissimo Domino Domino Bohuslav de Hassenstein Designato Episcopo Olomucensi S. D. D. Judicium anno Domino 1494.» Az ajánló-levél így szól;

«Miraberis, scio, Reverendissime præsul, quod quum mulla unquam, quod sciam, consuetudo inter nos intercesserit (mégis neki ajánlja a könyvet) . . . Et ego s. sacratissimo nuper Canonicorum tuorum Collegio ascriptus, præsulem hunc meum absque piaculo quodam

preteream. Et qui Reverendissimum Johannem Vratistaensem Antistitem Dialogo quodam nostro donarim. Te qui pari litterarum splendore corusca laborem meorem communione exortem faciam.» A mű végén következő levél olvasható: «Augustinus Moravus Olomucensis Antonio Lauro Patavo Juris consulto ac Imperiali comiti Palatino Dignissimo, Celestisque Sophye Cultori Sublimi S. P. D. Constitueram equidem, Anthoni Laure, posteaquam, sicuti in proverbio est, satis a me philosophatum sit, Astrologicis omissis mansuetioribus me Musis restituere idque oneris quod aliquamdiu perpessus sum in Nicolaum Basileum Tergestinum iuvenem nos morum solum probitate conspicuum verum syderalis huius scientie apprime etiam eruditum reicere, ut qui preceptionibus nostris enutritus esset, ingenii sui periculum munere istoc publico efficeret. Verum proximis diebus Venetiis quum essem pro communi utilitate tantum mecum egisti Prognosticum meum ut ederem, ut tibi quem Genitoris loco habeo, difficile fuerit reluctari. Id igitur, quoniam ita colebas, qualecumque est accipe, atque pro ea qua es eruditione ab imperitorum etiam morsibus tuere. Vale. Ex Gymnasio Patavino. Calendis Januariis 1494.»

E «felfedezés» tehát eléggé érdekes. Megismerkedünk általa Augustinus Olomucensisnek egy eddig ismeretlen astrologiai munkájával, egy paduai barátjával és növendékével, megtudjuk, hogy az 1493-ik év vége felé Velenczében is járt, és, a mi a földolog, hogy már 1493-ban lett olmüci kanonokká, a minek következtében szétoszlik azon kételyek egy része, melyeket az Augustinus életrajzához csatolt tizedik jegyzetemben érintettem. Ugyanott a 6-ik jegyzetben valószínűvé tettem, hogy Augustinus 1493-ban vagy 1494-ben lett doctorrá; most látjuk, hogy az 1494-ik év első napján még nem írja magát doctornak, bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy csak az 1494-ik év folyamában nyerte el a doctori czímet.

Végül felemlítem még, hogy az Antonius Laurushoz intézett levelet a nyomtatványban egy «ad populum tetrasticon» felírási tetrastichon, kétségtől Augustinus műve, előzi meg, mi által egygyel szaporodik Augustinus reánk maradt költeményeinek szerfelett kis száma (l. említett értekezésemet p. 30., 31.).

DR. ÁBEL JENŐ.

— Magyarország régi vízrajzáról a magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága egy 63 ívre terjedő két kötetű művet adott ki *Ortrey Tivadartól*. Az összegyűjtött és feldolgozott anyag a XIII. század végeig vagyis az Árpád-korszak befejeztéig terjed. Ez anyag a régi görög és latin történelmi és földrajzi íróból és hazai diplomatarainkból van merítve. A mű célja: constatálható régi vizeinket feltüntetni s

azokat mai topographiánk szerint meghatározni, avagy azóta történt eltünésüket jelezni. E mű első sorban topographiai, melynek legközelebbi czélja az elkészítendő hazai történeti Atlasz anyagát előkészíteni. Adja az egyes folyó- és állóvizek történetét, tisztazza az azok körül irodalmunkban támadt anachronismusokat s végül az anyag összességéből általános következtetéseket von le. Eltekintve e mű régészeti és történeti tartalmától, számos oly vizsgálatot is tartalmaz, mely a *philologiát legközelebről érinti*. Ilyen az etymologia és a nomenclatura. Tudvalevő, hogy *Hunfalvy Pál* nem rég e közlöny hasábjain a régi folyónevekről egy igen tartalmas jeles értekezést bocsátott közre. Már *Ethnographiájában* is kiváló súlyt fektetett e tárgyra. *Ortvy* műve *Hunfalvy* adatait jelentékeny mérvben kiegészíti s mondhatni ki is méríti gazdag diplomatariumunkat. Etymológiája azon határokon belül mozog, melyeket a józan kritika kijelöl. *Hunfalvy* iskolájához tartozik s óva tartózkodott a szófejtésnek ama modorától, melylyel *Horvát István*, később *Jerney János* s legutóbb *Fogarassy János* sok tekintetben az ügynök többet ártottak, semmint használtak. Egyik-másik tekintetben azonban *Hunfalvy Páltól* is eltér ítéletében. Az etymologia szempontjából tehát ajánljuk e művet philologusaink figyelmébe, még inkább azonban a nomenclatura szempontjából. Újabb időkben *Hunfalvyn* kívül főleg *Pesty Frigyes* és *Majláth Béla* irányozták akadémiai értekezéseikkel a tudományos közfigyelmet a régi nomenclatura nagy jelentőségére. Ez az anyag, amennyiben hydrographiai individualitásokra vonatkozik, *Ortvy* művében teljesen össze van gyűjtve. Itt a legeredetibb magyar elnevezésekkel találkozunk a XI—XIII. századokból, melyekkel kétségkívül számolniok kell mind azoknak, kik *nyelvünknek a szláv nyelvhez való viszonyát* kutatják. Érdekesekek és tanulságosak e nevek merően ethnographiai szempontból is, mert világos útmutatásul szolgálnak a régi néprajzi elemek földirati kiterjeszkedése kérdésében. Az tagadhatatlan tény, hogy a continuitás épen folyóvizeinknél a legfelölőbb, a kelta neveket megtarták a rómaiak, a népvándorlási rajok s nagy részben maguk a magyarok is. Ez az oka azon sajátzerű jelenségnek, hogy a manapság tisztán magyar nemzetiségi elem által occupált területen is számos szlávhangzású víznévvel találkozunk, de a melyből nem azt kell következtetni, hogy a magyar nyelv ily helyen tért vesztett egy nagyobb olvasztó erővel bíró idegen népfajjal szemben. E neveket a honfoglaló ősök a terület régibb birtokosaitól örökölték s nem változtatták meg mindig a nemzeti idiom elnevezéseivel. Erdélyre nézve igaz nem igen sok víznek okiratos nyomát találta szerzünk, de a mit a hajdankorból talált, kétségtelenné teszi, hogy már e *víznevek nomenclaturája alapján sem gondolhatni itt autochthon oláhságra*. A nevek

itt is inkább szlávhangzásúak s azon thrák-geta népcsalád öröksége, mely Erdély bérczei közt a római invázió előtt képviselve volt.

Csak néhány pontját emeltük ki a nagy szorgalommal és szakértelemmel irt fontos munkának, mely nemcsak a történetírónak és geographusnak, hanem a philologusok és nyelvészek figyelmére is kiválóan érdemes. S.

— **Karl von Burgund**, az öreg Bodmernek egy címéről is alig ismeretes szomorújátéka, megjelent új kiadásban (Heilbronn 1883, *Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. Jahrhunderts, IX.*). A darab, mely 1771-ben jelent meg egy svájci folyóiratban s eddig a legnagyobb ritkaságok közé tartozott, sem irodalomtörténeti sem æsthetikai értékkel nem bír. Bodmernek elég helyes nézetei voltak ugyan a drámáról — némely megjegyzése csak Lessing által nyert érvényt —, de alkotó erő tekintetében egészen tehetetlen volt, s úgy e darabja sem érdemelne figyelmet, *ha nem követné Bodmer e művében egészen azt az eljárást, melyet Dugonicsunk követett saját drámai munkáiban.* A mint ugyanis kimutattam, hogy Dugonics *Kún Lászlója* és *Bátori Mária*ja majdnem szóról szóra pontos és csak a hely és kor színét módosító fordításai a Bertuch *Elfridejének* is Soden *Ines de Castrojának*, úgy a Bodmer *Karl von Burgundja* majdnem szó szerint való fordítása az Aeschylus *Perzsáinak*, csakhogy a görög-perzsa háború helyébe a svájci-burgund háború lépett. Bodmernél *Xerxesből* Burgundi Károly, — *Darius* szelleméből Jóságos Fülöp szelleme, — *Atossából*, Xerxes nejből, Mária, Károly leánya lett, — a *perzsa követ* Bodmernél Chaligni, Károly herceg egy vezére, — a *kar* szavait felosztva találjuk Imbercut, Hugonet és Ravestein burgundi aggastyánok közt. A színhely: egy terem a hercegi palotában Brüsselen. — A fordítás prózai és természetesen csak igen kis részben az eredetinek méltó mása. A szerző e darabjával hazaszeregetre akarta lelkesíteni az olvasót — Bodmer maga sem várta, hogy színművét valaha előadják, a mi nem is történt soha — és politikai eszméket kívánt terjeszteni. Célja tehát hasonló a Dugonicséhoz, eljárása pedig ugyanaz. H. G.

— **A népkönyv Eulenspiegelről** népszerű új kiadásban jelent meg, mint a lipcsei *Universal-Bibliothek* 1687. és 1688. füzete: *Das Volksbuch von Till Eulenspiegel. Nach der ältesten Ausgabe von 1519 erneuert von Karl Pannier.* Leipzig (1883). — A népszerű népkönyv első ismeretes kiadása 1519-ben jelent meg Strassburgban. E kiadásból, melynek egyetlen fennmaradt példánya a gothai hercegi könyvtár birtokában van, adta ki tudományos készlettel népkönyvünket Lappenberg 1854-ben, ki e munkát, egy korabeli bizonytalan adatra támaszkodva, Mur-

ner Tamásnak, a híres reformatio-ellenes szatirikusnak (szül. 1475. Strassburgban) tulajdonította. Lappenberg e véleményét a tudomány nem tette magáévá, annál kevésbé, mert kétséget sem szenved, hogy a népkönyvnek egy kiadása már a XV. században jelent meg (valószínűleg 1483-ban). — Pannier az 1519-iki kiadást modernizált nyelven, de különben elég híven adta ki; csak két fejezetet mellőzött, melyeket nagyon is piszkosoknak tartott. A népkönyv 1520 és 1532 közt bővített kiadásban jelent meg; Pannier e kiadásokból kilencz kalandot, melyek az első kiadásban hiányzanak, függelékképpen csatolt kiadásához.

Eulenspiegel valószínűen történeti egyéniség; a hagyomány szerint 1350-ben halt meg Möllnben, Braunschweig közelében, hol sírkövét még ma is mutatják. Bolyongó bohóc volt, ki tréfáiból megélt. Idővel mindenféle bohós tréfát kapcsoltak nevéhez, mint ez, a megfelelő körben, Fausttal, Münchhausennel, Don Juannal stb. is történt. Eredetieknek tekintendők az Eulenspiegel életére, nevelésére, aggkorára és halálára vonatkozó elbeszélések és mind azon történetek, melyekben a hős a különböző kézműveseket kitréfálja és bolondokká teszi, tehát az 1—10, 18—21, 39—62, 74, 90—96. számúak. E kalandok összesége képezi az eredeti Eulenspiegelt, ki tehát kóbor kézművesnek tűnik fel. A többi történetek idegen (és kimutatható) forrásokból származnak. Jellemző, hogy a szerelem nem játszik szerepet ezen népkönyvben. A hős valóságos világtypus lett, akár Faust vagy Don Juan. Még a francziának is van egy közhasználatú szava, mely ő reá vezet vissza: *espieglerie*.

A népkönyv roppant elterjedéséről nyerhetünk fogalmat, ha meggondoljuk, hogy csak a XVI. századból 17 felnémet, egy verses német, egy alsó-rajnai szójárásban írott, négy holland, hét franczia, három latin s egy-egy angol, dán és lengyel feldolgozása ismeretes. A következő századokban sem vesztett sokat népszerűségéből, bár később élceit és tréfáit túlságosan piszkosoknak tartották.

LES RUINES DE LA TAVERNE DE BRUYERE.

(Petőfi S., A csárda romjai.)

Toi plaine infinie de la belle basse Hongrie,
 Tu es de mon ame le séjour favori.
 Ce Nord courbé avec ses montagnes et vallées
 C'est un vaste livre, qu'on doit feuilleter,
 Mais toi mon Sud avec tes plaines découvertes,
 Tu es une lettre déplié, une lettre ouverte,
 Que d'un coup d'oeil je puis parcourir ;
 Et ces sont des idées sublimes, que j'y peux lire.
 Que je le regrette, qu'il ne m'est permis guère,
 De passer toute ma vie dans ces bruyères !
 C'est là, que je voudrais vivre au milieu de la plaine,
 Comme vit dans l'Arabie le lit-re Bedouin.
 Plaine chérie, tu es l'image de la liberté,
 Liberté, tu es de mon ame la divinité !
 Liberté, ma déesse, je ne tiens à la vie,
 Que pour qu'un jour je te la sacrifie,
 Et à ma tombe, si je puis mourir pour toi,
 Je bennirai ma vie, maudite autrefois.
 Mais quoi ? . . . tombe . . . mort . . . ou donc me suis j'égaré !
 C'est parceque devant moi une ruine apparait.
 Pas les ruines d'un chateau, mais celles d'une taverne.
 Mais est ce que le temps implacable discerne
 Tel et tel bâtiment ? qu'il trouve dans son cours,
 Il marche dessus sans pitié et sans recours.
 Et ou le temps met son pied, s'éroule sous ses pas
 Ce qui est de pierre ou de fer, ce qui est haut, ce qui est bas.
 Comment cette taverne fut elle bâtie de pierre ?
 Puisque tout à l'entour pas de trace d'une carrière.
 Là existait jadis une ville ou un village,
 Avant que notre pays gémit sous le turc esclavage.
 (Pauvre Hongrie, ma pauvre patrie bien aimé
 Que de différents fers t'ont déjà enchainé !)
 Par l'Ottoman fut détruite la ville soumise,
 Pas une pierre ne restait à sa place hors l'église.
 L'église seule resta debout, — quoique aussi blessé —
 Pour qu'il y aie, qui déplore le ravage passé.
 Et en deuil vit des maintes siècles cette héroïne,
 Jusqu' à ce que de chagrin elle tomba en ruine.

Et pour profiter de ses débris pierreux,
 On en bâtit une taverne en ce lieu.
 D'un temple de Dieu une taverne? et qu'est ce que cela fait?
 Y fut l'ame et ici fut le corps soulagé.
 Et est ce que tout deux ne font pas égale partie de notre être
 L'ame et le corps, ils sont également nos maîtres.
 D'un temple de Dieu une taverne? et qu'est ce que cela fait?
 Cà et là peut être la vertu préservé;
 Et j'ai vu aux tavernes des coeurs plus pures et plus doux,
 Que ceux, que l'autel voit se mettre à genoux.
 Hélas taverne en ruines, jadis tu voyais
 Des passants dans tes murs, en repos s'égayer!
 Sois donc resuscité par ma fantaisie,
 Que je vois un à un tes hôtes réunis:
 Ici un ouvrier avec son noueux baton,
 Là dans leurs fourrures graisseuses quelques pauvres garçons¹⁾
 Ici un juif à longue barbe en vitrier voyageur,
 Là un colporteur slave et d'autres pareils buveurs.
 Et que fait la belle tavernière en ce moment?
 Elle s'embrasse avec un jovial étudiant,
 A qui le vin a troublé un peu la tête gaie,
 Mais plus encore son coeur la belle jeune marié.
 Et ou est le vieux mari pour souffrir cette chose?
 En dormant au pied de la meule, il se repose.
 Alors au pied de la meule, maintenant dans la tombe,
 Et la belle jeune marié git aussi profonde,
 Et le jovial étudiant, et tous ceux qu'y buvèrent,
 Il y a déjà longtemps, qu'ils tombaient en poussière.
 La taverne vieillie s'approche aussi au trépas,
 Le vent lui abattit le chapeau, le toit . . .

---

¹⁾ C'est une spécialité des bruyères hongroises. On appelle «pauvres garçons» ces paysans vagabonds sans abri, qui profitant de la grande étendue des plaines, ou ils peuvent se retirer et se cacher, et ou il est difficile à les rattraper, — vivent de ce que le moment leur offre. Pour la plupart ils mendient humblement, et se contentent d'un petit pourboire; mais le vol de bétail est leur métier ordinaire et ils possèdent toutes les qualités des brigands. Quand on les demande: Qui êtes vous? — faute d'un métier honnête ils aiment à répondre: «un pauvre garçon». Ainsi eux même sont les auteurs de cette denomination. Heureusement dans nos jours cette race est devenue assez rare.

Ainsi se tienne-t-elle nu-tête maintenant,
 Comme si elle parlait à son maitre le temps,
 Et le priaît humblement d'un peu la ménager;
 Mais toutes cettès prières suppliantes restent sans effet.
 Elle chancele, c'est à peine, qu'on peut reconnaître,
 Quelle était la porte, et quelle était la fenètre,
 La cheminée debout et vers le ciel s'élevant
 Est comme le dernier espoir d'un mourant.
 Sa cave s'éroula, de même le puits à coté,
 D'ou la bascule à tirer l'eau, fut enlevé.
 Seulement le pilier et l'héron¹⁾ sont conservés,
 Un aigle morne est assis au sommet du dernier.
 La plus haute place dans la plaine c'est le bout du héron,
 C'est pour cela que l'aigle en prit possession.
 Assis en haut, ses yeux hagards fixés dans le vide,
 C'est peut-être sur la vanité du monde qu'il médite.
 Sur lui brule le soleil, du ciel l'adolescent,
 Il brule, parceque l'amour enflamme tous ses sens ;
 Son amante, qui langoureusement le contemple dans l'air,
 C'est la belle Fée Morgana, la fille des bruyères.²⁾

Ford. dr. GRUBICZ LÁSZLÓ.

PETRARCÁBÓL.

Se harcra kelni nem tudok
 Se békét nem találok ;
 Remélek, félek, jég vagyok,
 S emésztenek a lángok ;
 Túlrepülök a kék egen
 S a sárba visszaszállok —
 Nincs semmim, s általölelem
 A kerek nagyvilágot.

A börtön zára nem nyilik,
 Pedig becsukva sincsen !
 Nem mond övének — ah pedig
 Nem tépi szét bilincsem !
 Nem öl meg Ámor s meg se ment ;
 Hogy éljek, nem akarja —

S nyíllát, a mely szívembe ment
 Nem húzza már ki karja !

Látok, pedig már vak vagyok !
 Elnémulék s kiáltok !
 Elveszni, halni akarok,
 S mégis segélyt kívánok !
 Táplál a bú, a fájdalom,
 És könnyezek nevetve,
 Magamat s éitem' átkozom,
 S halál se kell helyette —

S hogy ekkora a bánatom,
 Mind Laura, Laura tette !

RADÓ A.

¹⁾ Balancier d'un puits à bras.

²⁾ Vagy: Sur lui brule le soleil, le fils du céleste éther,
 Il brule, parceque l'amour enflamme tout son être ;
 Son amante, qui langoureusement le contemple dans l'air,
 C'est la belle Fée Morgana, la fille des bruyères.

A latin nyelvet kezelő tanár uraknak szíves tudomásul.

Mult évi május havában következő czimű iskolai könyv jelent meg: *Latin Stílusgyakorlatok* a gymnasiumok középosztályai, különösen az V-ik osztály számára, szerkesztették *Cserny Károly és Dávid István* pozsonyi főgymn. tanárok, Pozsony 1882, kiadja Stampfel Károly. Ára füzve 1 frt 15 kr.

Alulírottak e művükhöz szándékosan nem irtak előszót, mivel azt az ilyenmű könyvekben fölöslegesnek tartják. Miután azonban a munkát szakférfiak az Egyetemes Philologiai Közlöny 1882. 7. és a M. Tanügy 1883. 1. és 2. füzetében kedvező módon megbírálták és iskolai használatra ajánlották, czélszerűnek látjuk t. tanártársaikat közelebbi tájékoztatás végett s tekintettel az idézett bírálatokban tett némely megjegyzésre, a következőkre figyelmeztetni.

A szerzőket a fordításra szánt és megfelelő gyakorlókönyveknek elvitázhatatlan haszna, azoknak könnyen fölfogható okokból időnként szükségesnek mutatkozó változtatása és sokoldalú kívánságok indították a mű megírására. E mellett szem előtt tartották a gymnasium közép, a IV. és V., de különösen az utóbbi osztály tanulóinak ismeretkörét, kiket a legjobb német kuttforrások s leginkább maguk a latin auctorok nyomán a föladatok helyes latin fordítására s a nyelvtani szabályok kellő begyakorlására kívántak vezetni. — A kisebb-nagyobb, könnyebb-nehezebb és több évre elegendő számú gyakorlatok összefüggők s nagyrészt a rendes olvasmányhoz vannak alkalmazva; azonkívül kellő helyen állanak az illető írók, t. i. Phædrus, Nepos, Cæsar, Ovidius és Livius életrajzai. — A könyv, melyben egyes nyelvtani §§-ok idézve nincsenek, bármely latin nyelvtan mellett használható; az utbaigazító jegyzetekben, melyek a tanulók gondosabb előkészülése érdekében a mű végén foglalnak helyet, megvannak a szükséges rövid nyelvtani megjegyzések is; bővebb grammatikai magyarázat czélszerűtlennek látszott. Az olvasmányal kapcsolatban lévő föladatoknál a tanuló pontosan idézve találja azon helyeket, a melyekhez a fordításnál alkalmazkodnia kell, a többi, különösen a szintén kívánatos vegyes gyakorlatok nagy részére nézve itt közöljük a tanár urak számára a latin, sok helyütt szabadabban fölhasznált, kuttforrásokat:

35. Justin. 44, 4, 14. 36. részben Liv. 2, 33, 35, 39, 40. 38. Eutrop. 3, 8 és 9. 39. Liv. 24, 10. 40. Cic. Tusc. 5, 32. 41. Liv. 9, 3; Aur. Vict. de vir. illustr. 30. 43. Plin. H. N. 36, 16. 44. Liv. 23, 11—13. 45. Justin. 15, 4, 12. 46. Quint. 2, 16. 48. Cic. de off. 3, 11, 49. 49. Aur. Vict. de vir. illustr. 35; Val. Max. 6, 4, 4. 50. Justin. 44, 2. 61. Cic. Div. 1, 27, 57. 66—67. Nep. Milt 4. 5. és

Justin. 2, 9. 78. Cic. Tusc. 1, 47. 90. Justin. 2, 6, 16. 91. Justin. 2, 7. 92—93 részben Justin. 2, 10 és 11. részben Nep. Them. 3, 4. 94. Aur. Vict. de vir. illustr. 7, 9; Liv. 1, 45. 95. Sall. Cat. 9. 6. 7. 96. Cic. Epist. ad Fam. 14, 8. 97. Aur. Vict. de vir illustr. 75. 98. Cic. N. d. 2, 2 és 5, 6. 99. Just. 6, 8. 100. Eutrop. 2, 11—13. 101. Flor. prosem. 102. Muret. Epist. 1, 64. 103. Plin. H. N. 35, 10, 65. 104. Ovid. Metam. 6, 5. 105. Muret. Epist. 1, 62. 180. Cic. de off. 1, 25. 181. Quint. 10, 1, 19; Senec. Ep. 45. 183. Vell. 2, 42. 184. Muret. Epist. 1, 63. 185. Eutrop. 7, 19. 187. Muret. Epist. 1, 60. 188. részben Senec. de mor. 189. Aur. Vict. de vir. illustr. 57.; Gell. 4, 18. 190. Muret. Epist. 1, 59. 191. Cic. Ep. ad Fam. 14, 5. 194. Aur. Vict. de vir. illustr. 67. 196. Curt. 7. (5.), 4, 32—40. 197. részben Cic. Divin. 1, 49. 198. Curt. 10. (8.), 14—18.

A szerzőket azon eljárásra, hogy az új és, mint remélik, szintén csak ideiglenes tantervben a magánolvasmányra ajánlott s így egészen ki nem zárt Corn. Nepos és Cæsar műveihez is alkalmaztak gyakorlatokat, saját meggyőződésükön kívül azon tény is indította, hogy Nepost és Cæsart a holmi összetakolt, izetlen, és részben latintalan olvasókönyvek helyett a gymnasiumi évi értesítők tanúsága szerint sok intézetben olvassák és bizonyára ezentúl is olvasni fogják.

A készülöben lévő s még a folyó iskolai évben megjelenő, különösen a VI. osztálynak szánt kötetben csekélyebb számú vegyes gyakorlatok mellett kiváló gond lesz fordítva olyan fölada-
tokra, melyek a rendes olvasmányra, tehát Sallustius műveire, Cicero néhány beszédjére és részben Vergiliusra vonatkoznak.

Pozsony, 1883. január havában.

Cserny Károly és Dávid István,
pozsonyi főgymn. tanárok.

— Sajtóhibák az I. füzetben:

- A 38. lap 18. sor alul századbeli költeményünket helyett olvasd századbeli.
Költeményünket
A 105. lap 19. sor alul természete helyett *természetes*
A 106. " 8. " " Succ. " *Succ.*
A 109. " 18. " " remekművet " *remekművek*
A 110. " 1. " " legvadabb " *legvakabb*
A 113. " 14. " felül bölcsészetre " *költészetre.*

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

HAZAI IRODALOM.

- Classicusok (latin és görög) fordítása és magyarázata. Pozsony, Stampfel, 1882 (16. r.). Egy füzet ára 30 kr.
7. füz. Cicero Catilina ellen tartott vádbeszédei. Ford. és magy. Dávid J. II. füz.
8. füz. Személyenyek Herodotos műveiből. Dávid J.-nak kiadása szerint. II. füz.
9. füz. Livius XXI. Ford. és magy. Dávid J.
10. füz. Cicero A. Licinius Archias mellett tartott védő beszéde. Ford. és magy. Dávid J.
11. füz. Sallustius Jugurtha. Ford. és magy. Krajnyák. II. füz.
- Dugonics András. Tárházi. Vig szabású játék öt szakaszban. Az eredeti kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Háhn A. Budapest, 1882. Eggenberger. (N. Sr. 71 l.) 80 kr.
- Ferenczy Z. Észrevételek a magyar irodalomról. Kolozsvár, 1882. Demjén. (Sr. 80 l.) 50 kr.
- Gyulai Pál. Katona József és Bánk bánja. Budapest, 1883. Franklin t. (K. Sr. VII, 309 l. és 1 arckép) 2 frt.
- Kisfaludy Társaság évlapjai. Új folyam. XVII. köt. 1881—82. Budapest, 1883. Franklin t. (N. Sr. IV, 447 l.) 3 frt.
- Magyar könyvészet. 1881. Jegyzéke az 1881. évben megjelent új, vagy ujjalag kiadott magyar könyveknek és térképeknek, az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval. — Összeállította Makáry Gerő. VI-ik évfolyam. Függelékül: a magyar hírlapok és folyóiratok 1882-ben. Budapest, 1882. (Sr. XXI, 100 l.) 1 frt.
- Névy L. A magyar nemzeti irodalom történetének vázlata. Iskolai használatra. 3-ik átdolgozott kiadás. Budapest, 1882. (N. Sr. III, 124. l. és 1 melléklet.) 1 frt. 20 kr.
- Olcso könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Budapest 1883. Franklin társ. (16r.) 154. sz. Malot H., Pompon. Regény. Francziából fordította Sz. E. (444 l.) 80 kr. 155. — Berczik Á. Az igmándi kispap. Népszínmű 3 felv. (160. l.) 30 kr.
- Schenkl görög elemi olvasókönyve Curtius nyelvtanához, a 10-dik eredeti kiadás nyomán átvizsgált 7. javított kiadás. Budapest, 1883. Kilián. (8. r. 231 l.)
- Schultz Ferdinand kisebb latin nyelvtana. Ford. Kiss L. 8. jav. kiad. Budapest, 1883. Kilián. (8. r. 286 l.)
- Schultz F. Gyakorló könyv kisebb latin nyelvtanához. Ford. Kiss L. 8. jav. kiad. Budapest, 1883. Kilián. (8. r. 239 l.)
- Szamosi J. Görög nyelvtan gymnasiumok számára. II. rész. Mondattan. Budapest, 1883. Zilahy. (8. r. XI, 151 l.) 1 frt.
- Szénágy S. latin olvasókönyve. A gym. I. és II. oszt. számára. 5-ik jav. kiadás. Átdolg. Elischer József. Budapest, 1883. Lampel R. (N. Sr. VIII, 186 l.) 90 kr.
- Szinnyei J. Dr. A magyar nyelv rokonai. A nagy közönség számára. Budapest, 1883. Franklin t. (Sr. 48 l.) 30 kr.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bahder, Karl von, *Die deutsche Philologie im Grundriss*. Paderborn, 1883, XVI. és 456 lap. Ára 6 mk.

Hoffmann von Fallersleben adott ki 1836-ban ily című jeles könyvet. De akkor a német philologia csak kezdő szak volt; ma óriási terjedelmű virágzó tudomány. Bahder könyve igen használható, alapos bibliographia, mely a folyóiratokban s lapokban megjelent cikkekre is kiterjed, *de a középkori írók kiadásait s a reájok vonatkozó irodalmat mellözi*. Főbb fejezetei: *Begriff und Geschichte der deutschen Philologie*. *Hilfsmittel* (kéziratok, könyvészet, források). *Sprache* (ez a legterjedelmesebb és legjobban kidolgozott rész). *Literaturgeschichte* (a metrikával együtt). *Volkskunde*. (Hit és szokás. Mondák s regék. Népdalok. Közmondások.) *Alterthümer* (Mívelődéstörténet. Művészet. Jog és alkotmány).

A hiányzó részt (az írókat, kiadásokat, s a mindkettőre vonatkozó irodalmat illetőleg) jól pótolhatja: *Bibliotheca Germanica ed. C. H. Hermann*. (Halle, 1878, 341 lap), mely az 1830 és 1875 közt megjelent műveket elég teljesen felsorolja s jól csoportosítja.

Bartsch Karl, *Gesammelte Vorträge und Aufsätze*. Freiburg, 1883, 404 l. Ára 8 mk.

Tartalom: Aus der Kinderzeit (Ifjúkori emlékek. Bartsch 1832-ben született, Sprottauban, Sziléziában). Die dichterische Gestaltung der Nibelungensage. Wolframs von Eschenbach Parzival. Tristan und Isolde. Die Treue in deutscher Sage und Poesie. Das Fürstenideal des deutschen Mittelalters im Spiegel deutscher Dichtung. Die Formen des geselligen Lebens im Mittelalter. Die romanischen und deutschen Tanzlieder. Guillem von Berguedan. Das altfranzösische Volkslied im 12. und 13. Jahrhundert. Italienisches Frauenleben im Zeitalter Dantes.

Bartsch a német romanisták és germanisták egyik legkitünőbbike; roppant sokoldalú, bámulatos szorgalmú, a középkori irodalom minden korát és ágát alapos kutatásaival felvilágosító író. Ez teszi kisebb dolgozatait tudományos értékűekké; szép és kellemes előadásánál fogva a laikus is élvezettel olvashatja azokat.

Curtius Ernst, *Alterthum und Gegenwart*. *Gesammelte Reden und Vorträge*. 2. Bd. Berlin, 1882. Hertz. (VII. 347 l. N. 8-r.) Ára 4 mk.

Huszonegy jelesebbnél jelesebb, szellemes közlemény, többnyire a berlini egyetem és akadémia ünnepélyein tartott beszédek, melyek benső értékre nézve talán még fölötte állanak azon értekezéseknek, melyek az *Alterthum und Gegenwart* első kötetében vannak összegyűjtve és melyeket annak idején ismertettünk is. A gyűjtemény tartalma: K. A. Müller, Chr. M. Brandes, Boeckh, Joh. Brandes, Leake Schottmüller jellemzése, értekezések Olympiáról, a modern nemzetek versenygéséről az ókor földjének újra fölfedezésében, a Hellenek és Israel népe, Athen égaljáról és talajjáról, A kereszténységről a görögöknél, A görögök

theogoniájáról történeti szempontból, Ephesosról, A porosz állam fejlődése az ókori történet analogiája szerint stb.

Draeger A., Historische Syntax der lateinischen Sprache. II. Bd. 2. Aufl. Leipzig, 1881.

Az egyetlen munka, mely a latin nyelv történeti mondattanát adja, s mint ilyen nélkülözhetetlen, daczára annak, hogy még a második kiadása is (az első 1874—76-ban jelent meg) épen nem mondható hibátlannak, minek oka persze nagyrészt abban rejlik, hogy a szerző nem fért hozzá azon számos idevágó újabb monographiához, melyek aligha jelenhettek volna meg, ha Draeger műve nem adta volna meg az alapot, melyen tovább lehetett és kellett építeni.

Engel Ed., Geschichte der französischen Literatur von ihren Anfängen bis auf die neueste Zeit. Leipzig, Friedrich, 1882. 544 l.

A nagy közönségnek szánt, csak az irodalom kiválóbb alakjait behatóbban tárgyaló, igen friss stílusban írt, merész ítéletekben gazdag, de mindamellett elolvasásra méltó könyv. A szerző jól ismeri az irodalmat, rokonszépvez a francia nemzettel, nagyon elismeri íróinak fényes jelességeit. Inkább az előadás hibája, hogy a könyv a felületesség hatását teszi. Szerző nagyon szeret ítélni és ítéletei sokszor roppant alanyiak. Leggyengébb a középkori irodalom tárgyalása; látszik, hogy a szerző itt csak kis részben a forrásokból merít. De a kiválóbb monographiákat ügyesen felhasználta. Annál csodálatosabb, hogy Chretien de Troyest, a legnagyobb trouvért, ki a német irodalomra oly roppant befolyást gyakorolt, teljesen kifelejtette! Jó a XVII. századot tárgyaló fejezet, bár Boileaut túlzó szigorral sújtja. Legjobban van a XVIII. század tárgyalva. Legkevésbé sikerült a jelen századdal foglalkozó rész, melyben a szerző nem tudta a roppant anyagot sem kellőleg csoportosítani, sem helyesen jellemezni. — Az egész munka főhibája, hogy a szerző az anyag megválogatásában igen önkényesen jár el; hallgatással mellézi írókat, kik bővebb tárgyalást igényelnek, s bőven szól másokról, kiket egy pár szóval elintézhettek volna. Egy helyütt idézi a legjobb kiadásokat, életrajzokat stb., másutt, hol sokkal inkább keresné az ember az ily tájékoztató megjegyzéseket, egy szót sem szól. Látszik, hogy a munka nagyon gyorsan készült; ez a sietség a stíluson is tapasztalható, mely mégis túlságosan «fess». — A könyv azonban mind eme hiány mellett érdekes és tanulságos áttekintése a francia irodalomnak.

SOPHOKLES ÉLETE.

Mig az epikus költő a rajta kívül és távol eső dolgokat nyugodt szemlélettel alakítja egészszé; mig a lyrikus saját lelkének érzélemlilágát és a természet szépségeit törekszik úgy előállítani, hogy bennünk is hasonló érzelmeket keltsen: addig a drámaköltő a művészet fenséges hatalmával belenyúl az emberi akarat és szabad cselekedetek mélyébe és azt szemünk előtt viszi czélja felé, a melyet vagy elér, vagy pedig beleütközik az örök szükségesség korlátaiba és vagy engedni lesz kénytelen nyomasztó kényszerének, vagy pedig a fellázított természet összezuzza az ellene szegülni merészkedőt. De midőn ezt teszi a dráma, nem nélkülözheti a másik két elemet; a honnan magyarázhatjuk azt is, hogy az epikus és lyrai költészet már magas fejlettségi fokon volt, midőn még a dráma csak kezdetének korszakát élte. Hogy a dráma, a melynek — mint ilyenek — nyomait az ókor egyéb népeinél hiába keresnénk, egyedül a görögöknél s itt is csak Athenben jutott érettségre, annak okát a dráma jelzett mivoltában találjuk; ugyanis e műfaj csak is a görög nép vallási szertartásaiból és ünnepeiből volt fejleszthető, mert ezek már magukban igen sok drámai elemet tartalmaztak. A görögöknek nem tetszett az helytelen merészségnek, hogy isteneiket, a kik közöttük jártak, templomaikban székeltek, ünnepeikben részt vettek, cselekvényeikben emberi személyek által ábrázolták.¹⁾ Így személyesítették Apollót a sárkányharczban, Zeus és Here nászát a Samos szigeten; az eleusisi mysteriumok sem voltak egyebek, mint hogy a papok és papnők Demeter és Persephone történetét nézőjáték gyanánt előadták. De különösen Dionysos tiszteleténél fordulnak elé ilyen

¹⁾ E tekintetben némiképp megegyeznek velök a középkori moralitások és mysteriumok is.

előadások: az anthesteriakon a második archon neje rejtvényes szertartások közt jegyeztetett el Dionysos mátkájául, s ezen ünnepélyes meneten magát az istent egy kiválasztott szép férfiú helyettesíté. ¹⁾ Hasonlókép jelképes cselekményekben ábrázolták az edonok királyának, a bösz Lykurgosnak, szomorú kimenetelű sorsát is; ez ellene szegül a Dionysos-cultus behozatalának és korbácscsal (βουπλιγγι) kergeti el az istent és kísérőit (ἐνθεσούς γυναικας) ²⁾.

És csakugyan a dráma első csiráit a Dionysos tiszteletére rendezett ünnepekben és jelmezes menetekben találjuk; ugyanis ezeken az öt környező satyrok képében a kar az ő szenvedéseit és örömeit éneklé meg. Hogy ezen énekek tragœdiának (τραγῶς-ᾠδή) nevezettek, az vagy abból magyarázható, hogy a magát Dionysos kíséretének tekintő kar a satyrok szerepére jutott, a melyeknek alakjuk némileg hasonlított a kecskéhez; vagy pedig — és ez valóbb-szinű — mivel ilyen alkalmakkor Dionysosnak a szőlőt pusztító kecskebakot szoktak áldozni. ³⁾ Az így előadott lyrai-epikus dalok a dithyrambos ⁴⁾ egyik fajtát képezték s bennök különösen az emberi kedélyhangulat szélsőségei, a kitörő öröm és mély fájdalom, nyertek kifejezést. Azért kétféle dithyrambost különböztethetünk meg: az egyik víg, a másik komoly tartalmú volt; azt a tavasz kezdetén, ezt pedig a közelítő tél idején énekeltek, midőn t. i. a természet jelenségei azt mutatják vala nekik, hogy az isten meg-öletett, vagy legalább halálához közel van.

Ez utóbbiból fejlődött lassankint a tragœdia; azonban a

¹⁾ V. ö. Müller-Donaldson: A régi gör. irod. története. Ford. Récsi Emil. I. k. Pest, 1861. 329. s köv. lap.

²⁾ Sophokles Antigone 955. s köv. Kissé más alakban adja elő Homeros Ilias VI. 130—140; a Lykurgost ért büntetésre vonatkozólag l. Hyginus Fab. 132 és 242.

³⁾ Ugyanis Dionysos a többi között a bor és szőlőművelés istene is volt; innen εὐτάραλος, vagy mint Aelianosnál (V. H. 3, 41.) σταφυλίτης; neve is előfordul. Mivel ezen isten ily szoros viszonyban volt a dráma eredetével, a drámái költöket és művészeket különösen Διονύσου τεχνίται-nak neveztek. V. ö. L. Preller Griech. Mythologie. Berl. 1860. I. k. 554. s köv. l.

⁴⁾ Ezeknek állítólag Arion (620 körül Kr. e.) adott először művészi alakot s darabjait karok által adatta elő; azért mondja Herodotos I. 23.: καὶ διούραμβον πρῶτον ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν ποιήσαντά τε καὶ διδάξαντά ἐν Κορίνθῳ. Suidas pedig így szól róla: λέγεται καὶ τραγικοῦ τρόμου εὐρέτης γένεσθαι.

fejlődés phasisaira részletesen kiterjeszkedni jelen tanulmány feladatának határain kívül esvén, csak azon költőket fogjuk chronologiai sorrendben felemlíteni, a kiknek nevéhez fűződik a tragœdiának ugy belső, mint külső története Sophoklesig.¹⁾

A tragœdia első mivelője — a kit e névvel jogosan illethetünk — Thespis volt; nála már nemcsak kar, hanem egy színész (ὄπιχορῆτης) is szerepel, azért őt tartják a «színészet ősapjá»-nak; Kr. e. 536 táján lépett először föl Athenben. Utána rövid időközökben így következnek a drámairók: Choerilos, 524-ben, Phrynichos, 512-ben, Pratinas, 500-ik év táján, ez utolsó honosította meg a satyrdramát az atheni színpadon.

Mindezek fölött azonban messze kimagaslik a tragœdia «első nagymesterének», Aeschylosnak, óriási alakja; élt 525—456-ig²⁾. Habár első versenye alkalmával, midőn a 25 éves ifju Pratinasszal állt szemben, a győzelmet kivívnia nem sikerült, mindazáltal határozottan ő birta az elsőséget Sophokles első felléptéig. Ettől kezdve pedig mintegy 13 évig a két nagy tragikus minden irigykedéstől ment barátságos egyetértésben osztotta meg egymással a dicsőséget; míg nem Aeschylos halála után Sophokles majdnem teljesen egyedül állott senkitől meg nem közelítve a tragikai művészet legmagasabb fokán. Végre ezen 14 évig tartó periodus után a nála ifjabb, de szintén fényes tehetségű Euripidesnek is helyet engedett eddig korlátlanul élvezett drámái egyeduralmában.

Ezen előzmények után áttekinthetünk tulajdonképeni feladatunk, Sophokles életének, tárgyalására, mindenekelőtt azonban érintenünk kell az eredeti forrásokat, a melyekből azt merithetjük. Sophoklesnek két életrajza maradt ránk a régi korból: az egyik Suidas Lexikonában, a másikat pedig egy névtelen scholiasta írta bevezetésképp Sophokles tragœdiáihoz; ebben ő idézi Aristoxenos, Heraclides, Istros és Satyros akkor még hihetőleg meglévő ide vágó munkáit. Mellesleg említést tesznek Sophoklesről a következő régi írók: Aristophanes és scholiastája, Plato, Aristoteles, Diodoros, Pausanias, Athenæos, Eusebios, Diogenes Laertius, Philostratos,

¹⁾ V. ö. Welcker Nachtrag zu der Schrift über die Aesch. Trilogie. 1826. 227. s. köv. 1.

²⁾ Életét és műveit l. dr. Tély Iván Aeschylos czimű munkájában; megj. Budapest, 1876. Az akademia kiadványa.

Stobæos, Plutarchos, Pollux, Strabo, Aristides, Cicero, Valerius Maximus, idősebb Plinius. Sok becses adalék lehetett a chiosi Jon irataiban, minthogy ő Sophokles kortársa és barátja volt; azonban az ő feljegyzései az Athenæosnál fentartott néhány adoma kivételével elvesztek. Ide számíthatjuk még a párosi márványkrónikát, vagy máskép Arundell-márványokat; e görög feliratok valamint egyéb híres férfiak, ugy költőnk életére vonatkozólag is hiteles chronologiai adatokat tartalmaznak.

Sophokles az általánosan elfogadott nézet szerint a 71-ik Olympias 2-ik évében vagyis Kr. e. 495-ben született; Kolisch ez ellenében magából a Βίος Σοφοκλέους-ból, honnan ez adatot merítették, bebizonyítani igyekszik, hogy születési éve 2 évvel előbbre, tehát a 70. Ol. 4-ik évére, teendő.¹⁾ A névtelen életíró még a következőt is állítja: ἦν δ' Αἰσχύλων μὲν νεώτερος ἔτη δεκάεπτα, Εὐριπίδου δὲ παλαιότερος εἰκοσιτέσσαρα; azonban ezt semmiféle hiteles adattal össze nem lehet egyeztetni, még akkor sem, ha — mint Lessing teszi, a számokat megfordítjuk. Legfellegb ez esetben az, hogy Euripides 17 évvel volt fiatalabb, némileg alapulhat a hagyományos mondán, mely a salamisi ütközet napján oly érdekesen hozza össze a három nagy tragikust.

Szülőföldje, forrásaink általános megegyezése szerint, Κολωνός Ἰππιος, Athen egyik községe volt.²⁾ Költő még alig dicsőítette meg szebben a földet, melyen először látta meg a napvilágot: egyik legszebb tragœdiájának (Oedipus Kolonosban) színhelyéül

¹⁾ Alexander Kolisch. De Sophoclis anno natali et fatali. Inaug. Diss. v. Halle. 1878.; ő a Βίος ezen adatát: πρὸ τῶν Πελοποννησιακῶν ἔτεσιν ζ' így változtatja meg: πρ. τῶν Πελ. ἔτει ζ'. V. ö. C. Bursian Jahresbericht. Berlin, 1880. 13. Band. 23. s. köv. l.

²⁾ Suidas: Σοφοκλῆς, Σοφῶλον, Κολωνῆσεν Ἀθηναῖος. A névtelen életíró: Ἐγένετο οὖν Σοφοκλῆς τὸ γένος Ἀθηναῖος, δήμου Κολωνῆσεν. Aristid. schol. p. 485: Σοφοκλῆς ἐκ Κολωνοῦ, ὁ ποιητής. Cicero de fin. V. 1, 3.: convertebat ad sese Colonus, ille locus, cuius incola Sophocles. Egyedül Istros van más véleményen, szerinte Sophokles phliusi volt; azonban róla már az őt idéző életíró így szól: Ἀπιστέον δὲ καὶ τῶ Ἰστρω φάσκοντι αὐτὸν οὐκ Ἀθηναῖον, ἀλλὰ Φιλιάσιον εἶναι, πλὴν γὰρ Ἰστρου παρ' οὐδένι ἐστιν εὐρεῖν. Lessing, Leben des Sophokles (Sämmtl. Werke. Wien, 1802. 20. k.) 25-ik lapon ide vonatkozólag így szól: «Strabo azt mondja, a régi Phlius a Koelossa-hegy mellett volt. E körülmény azt a gondolatot kelti bennem, nem mondott-e Istros Κολωνῆσεν helyett Κολοσσῆσεν-t?»

ezt tette, és ott alkalma nyilik aztán, hogy a hely szépségeit ama híres kardalban oly remekül megénekelje. Ugyanott azt is megmagyarázza, miért nevezték szülőföldjét Ἰππιος-nak; Poseidon és Athene egy alkalommal versenyezvén egymással, melyik tudja nagyobb jótéteményben részesíteni az emberiséget; ez az Akropolisson tisztelt sz. olajfával, az pedig a lóval ajándékozta meg Athen, különösen pedig e Kolonos lakóseit¹⁾.

Atyja, Sophillos,²⁾ Aristoxenos szerint τέκτων ἢ γαλακός — ács, vagy kovács, — Istros szerint pedig μαχαιροποιός τῆν ἐργασίαν — fegyvergyártó volt; azonban ezeket már a biographus megeczáfolja és egy középútat mond, mely szerint az úgy mint Isokrates és Demosthenes atyja rabszolgákat tartott a fegyvergyártásra. Plinius azt mondja róla³⁾ princepe loco genitus, Lessing ebből kiindulva azt állítja, hogy nem foglalkozhatott semmiféle üzlettel; mert Plutarchos Isokrates életiratában annak atyját τῶν μετρίων πολιτῶν közül valónak mondja, pedig ez fegyvergyáros volt. Szerinte tehát Sophillos a város azon előkelő nemesei közé tartozott, a kik saját vagyonuk jövedelméből éltek, vagy az ötszázmérősök (πεντακοσιομέδμοι), vagy legalább a lovagok közé. Istros és Aristoxenos állítása és általában Sophillos kézműves voltának eredete valószínűleg abból magyarázandó ki, hogy a Κολωνός Ἰππιος-on kívül volt még bent a városban is egy Κολωνός, a mely ἀγοραῖος-nak neveztetett, a hol azok, a kik bérért szoktak dolgozni (οἱ μισθωτοί) rendszeren összegyűltek; innen a kézműveseket általában Κολωνίται-nak nevezték, Sophillos pedig szintén Κολωνίτης volt⁴⁾.

Bárminő volt azonban atyjának polgári állása, az bizonyos, hogy jómódú és tehetős ember volt, a ki fiának gondos nevelést adhatott. Ezen korban az athéniek nevelése még megtartotta régi szigorúságát; minden polgárnak, a ki a művelt névre igényt akart

¹⁾ Azért mondja Sophokles:

Ἰππιῶσιν τὸν ἀλεστέρα γαλιῶν

Ἡρώται: τῆσδε κίττας ἀγοαῖς. Oedipus Kolonosban. 714—715.

²⁾ Nem pedig Sophilos; mert azt egy részről az analogia (Μέγυλλος, Κύραλλος stb.) másrészről bizonyítékok támogatják: v. ö. Lobeck Pathol. prol. p. 118, Marm, Parium Corp. Inscr. II. 297. 1.

³⁾ Historia Nat. 37. 11. 1.

⁴⁾ V. ö. G. E. Lessing id. m. 27. s. köv. lapj.

tartani, a nevelés hármias folyamán át kelle mennie, ez pedig a γραμματική, μουσική és γυμναστική volt.

Mindezekben az ifju Sophokles szép előhaladást tett, a mint azt határozottan állíthatjuk bizonyítékaink alapján. Hogy a grammatikában mely alatt a régiek nem csupán a nyelvtant, hanem a költészetet, szónoklatot, történelmet, bölceletet, szóval valamennyi akkori tudományt értettek, — mily eredménnyel tanúlt, bizonyítja Cicero is, a ki őt «doctissimum hominem» nevezi.¹⁾ Istros pedig a Βίος idézetében így szól: Διεπονήθη ἐν παισί καὶ περὶ παλαιστραν καὶ μουσικῆν, ἐξ ὧν ἀμφοτέρων ἐστραφένωθη, a mi vagy az iskolai gyermekversenyeken, vagy pedig a Panathenæákon történelhetett. A zenei művészetben Athen ezen korbéli legünnepeltebb mestere, Lampros, volt oktatója²⁾, a ki nemcsak nagy zeneművész és a görög zenének tudományos rendszerbe állítója volt, hanem még a költészetben is oly hirre emelkedett, hogy Plutarchos egyik zenei értekezésében darabjait Pindaroséi mellé helyezi. Ez vezette bele Sophoklest a régi komoly zenébe, a melyhez később is hű maradt és a mely darabjainak lyrai részében oly fenségesen visszautkröződik mindenütt.

Életének ezen szakáról csak igen hézagos tudósításaink vannak, a mi annál föltünőbb, minthogy úgy a hagyomány, mint ennek nyomán életírói későbbi korának egyes mozzanatait oly csodás mondákkal ékesítették föl.

Ifjúságának egyik fénypontját képezte a 75. Ol. 1-ső éve (480. Kr. e.), a mely hazájára is oly dicsőséget hozott. A salamisi híres tengeri ütközetben, mivel még nem érte el a katonáskodás idejét, nem vett részt, hanem a nők, gyermekek és öregek közt valószínűleg Troezen városában tartózkodott a harc lefolyása alatt. Midőn aztán Themistokles ügyes csele következtében a görög hadsereg fényes diadalt aratott, az ennek örömére rendezett trophæumon a győzelmi pæant éneklő gyermekek karának vezetőjévé (ἐξάρχων) a szép testalkatu ifju Sophoklest választották ki, és ő ez alkalommal csinos tánczával s ügyes czithera-játékával bájolta el a nézőket.³⁾

¹⁾ De divin. 1, 25, 54.

²⁾ Athenaeos Lib. I. p. 20. E.: Σοφοκλῆς πρὸς τῷ καλῶς γεγενῆσθαι τὴν ὄραν ἤν καὶ ὀρχηστικῆν δεδιδαγμένος καὶ μουσικῆν ἐπιπαισ ὧν παρὰ Λάμπρω. V. ὁ. Athen. L. II. p. 44., hol Lampros személyiségét írja le.

³⁾ A névtelen életíró: Μετὰ τὴν ἐν Σαλαμίῳ ναυμαχίῳ Ἀθηναίων περὶ

A kor, mely Sophokles tehetségeit megérlelé, oly idő volt, a minő csak ritkán és rövid időre szokott föltünni az emberiség történetében. A régi darabosságot az új finomság és magasabb szellemi élvezetek váltották fel; a harcias erények a társadalmi erényekkel a legszebb harmóniában egyesülve a tudományoknak és művészeteknek oly lendületet adtak, minőt hasztalan keresnénk másutt. A nép annak tudatában, hogy ő mint Görögország első nemzete, egyszersmind a földnek legkitünőbb népe is, ámbár törvényei eddig sem valának tulszigoruak, még is levetett magaról több oly bilincset, melyek az államhatalom részéről, a nélkül hogy belőle valami különös haszna lett volna, a polgárookra sulyosodtak.¹⁾

Athen most a dicsőség legmagasabb fokán, egész Göröghon élén áll, ő lett az ἔρειασμα Ἑλλάδος. Eleven szabadság, erkölcsi és műveltségi egyenlőség uralkodik a gyorsan emelkedő allamban, de a melyben az egyediség a legszabadabban érvényesülhet; a tudás és akarat, az alaki és anyagi műveltség tökéletes egysége ékesíti plasztikus alakját, mely örökre világító tornya marad a késő idők szellemének. A művészet és tudomány sehol sem szövődött még annyira az élet minden körülményeibe a nyilvános helyektől kezdve egész a családi szentélyig — mint Athenben, a fény ezen városában, a görög élet eme mintaképében és középpontjában. A művészetben megjelenített istenségek az ifjúságot tiszteletre, jó és nagy elhatározásokra buzdíták, s így a művészet a hazai vallás és erény lángját folyton élesztgeté. A szerénység, szemérem és erkölcsöség példáit nem táblákra, hanem az élet példái által az ifjúság szívébe vették.

Ilyen korban tölté Sophokles ifjúságát; a nagyok dicsőségét és jeles tetteit szemlélve hasonlókra buzdult ő is fel és nagy szorgalommal képezte magát jövő életpályájára.

A névtelen életíró szerint a tragödiában Aeschylus volt tanítója: παρ' Αἰσχύλῳ δὲ τὴν τραγωδίαν ἔμαθε καὶ πολλὰ ἐκαινούργησεν ἐν τοῖς ἀγῶσι. Lessing²⁾ azonban ezt lehetetlennek tartja, hogy azon

τραπαιον ὄντων μετὰ λύρας γυμνός; (azaz könnyű chi'onban) ἀτλιμμένος τοῖς παιανίζουσι τοῖν ἑπιτιμῶν ἐξήρχεν. V. ö. Paus. I. 36.; Plutarch. Arist. 19.; Athen. I. p. 20.

¹⁾ V. ö. Westermann Pauly Real-Encycl. VI. 1. 1303. l.

²⁾ Lessing id. műve 51. s. köv. l. Dr. Otto Ribbeck Sophokles und seine Tragödien. 1873. Berlin, p. 4. Schneidewin-Nauck Sophokles. Berlin,

időben, midőn még oly kevés jó darab volt és a művészet szabályai nem voltak megállapítva, Sophoklest taníthatta volna Aeschylus, a kinek művészeti tehetsége nem volt egyéb, mint Bakhosnak természet fölötti ajándéka, a mint azt Aeschylus maga beszéli el Pausaniasnál: Ἐφη δ' Ἀισχύλος μεираκιον ὄν καθεύδεται ἐν ἄγρῳ φυλάττων σταφυλᾶς, καὶ οἱ Διόνυσον ἐπίσταντα κελεῖσθαι τραγωδίαν ποιεῖν ὡς δ' ἦν ἡμέρα, πείθεσθαι γὰρ ἐθελεῖν, ῥᾶστα ἤδη πειρώμενος ποιεῖν. (L. I. 21. 2.). Habár nem szabad szóról-szóra érteni az itt elmondott csodás esetet, annyi még is bizonyos belőle, hogy ő nem tanulta a művészetet, hanem merész szelleme a benne rejlő isteni ihletes szárnyain emelkedett a magaslatra, melyen előtte még nem járt senki. Azért mondotta neki Sophokles: εἰ καὶ τὰ θεῶντα ποιεῖς, ἀλλ' οὐκ εἰδώς γες,¹⁾ a mely szavak azonban nem azt jelentik, mintha Aeschylus részegen írta volna darabjait, hanem, hogy ő a művészet szabályai szerint költött ugyan, de azokat nem ismerte.²⁾

Részünkről az egész dolgot, valamint a névtelen életirónak idézett szavait úgy fogjuk fel, hogy Sophokles azon utra lépett, a melyet a nagy Aeschylusnak ragyogó phantasiája és nagyszerű alkotásai jelöltek ki számára; azokon tanulmányozta ő a drámai művészetnek ugy belső tökélyeit, mint a külsőre, a kar berendezésére s általán az előadásra vonatkozó kellékeket. «Nem csekély szerencse volt rá nézve, mondja Bernhardt³⁾, hogy Aeschylusban oly előde volt, akinek lángesze az ő utait is egyengeté és tökéletes technikája részére a leghathatósabb eszközöket nyújtotta; a ki ily kitűnő nyomokba léphetett, annak nem kellett annyira feltalálónak lennie, mint inkább a szigorú és szerves rendszerhez kellett alkalmazkodnia.»

Sophokles 28 éves korában lépett először föl nyilvános ver-

1865. Allgemeine Einleitung p. 4. azt állítják, hogy «ép úgy mint Pindaros, a ki az öregebb Simonides tanítványa volt, Lasos, Apollodoros és Agathokles iskolájában tanult, Sophokles is a tragoedia nehéz művészetének elsajátítására a nagy mester, Aeschylus iskolájába járt».

¹⁾ Athen. X. 33. 428; v. ö. Stobaeos Florileg XVIII. 33. Brunoy Théâtre des Grecs T. I. p. 175.

²⁾ V. ö. Dr. Télfy id. m. 8. és köv. 1. Solger: Uebersetz. Berl. 1808. Vorrede p. XIV.

³⁾ Grundriss der griechisch. Literatur II. 290. l. V. ö. F. G. Welcker Die Aeschylische Trilogie. Darmstadt, 1824. 156. l. Adolf Schöll Sophokles, sein Leben und Wirken. Frankf. 1842. 27. és köv. l.

senyen a 77-ik olympias 4-ik évében, vagyis 469-ben Kr. e. Apsephion archon eponymos idejében; ellenfele Aeschylus volt. A költök elkészített darabjaikkal a három erre rendelt ünnepen (nagy és kis Dionysziák és a Lenæa) egymással versenyre keltek a győzelemért. Most a nagy Dionysia-ünnepen, miután már két nap elmúlt különféle tragœdiák előadásában, a harmadik nap reggelén a más városokból is összegyülekezett közönséget Aeschylusnak pompás és fönséges darabjai gyönyörködtették; ezt még eddig nem ismert költőnek, Sophoklesnek, első kísérlete követte. És ez utóbbi oly tetszést idézett elő, hogy a győzelmekhez szokott Aeschylus diadala nagyon is kétségessé vált; a közönség kiváló érdeklődéssel várta a pályabírák ítéletét; ez azonban most egészen rendkívüli módon történt. Plutarchos Kimon eletrajzában így beszéli el az esetet: *Πρώτην διδασκαλίαν τοῦ Σοφοκλέους ἔτι νέου καθέντος Ἀψερίων ὁ ἄρχων φιλονεικίας οὔσης καὶ παρατάξεως τῶν θεατῶν κριτὰς μὲν οὐκ ἐκλήρωσε τοῦ ἀγῶνος ὡς δὲ Κίμων μετὰ τῶν συστρατῆρων παρελθὼν εἰς θέατρον ἐποίησατο τῷ θεῷ τὰς νενομισμένας σπονδὰς, οὐκ ἀφῆκεν αὐτοῦς ἐπελθεῖν, ἀλλ' ὁρκώσας ἠνάγκασε καθίσαι καὶ κρῖναι δέκα ὄντας, ἀπὸ φυλῆς μιᾶς ἕκαστον.* (8. fejj.)

A szenvedélyek és a pártoskodás a legnagyobb mérvet öltöttek; Sophokles törzsrokonai, az ægeusi phylebeliek, természetesen a legközelebről valának érdekelve, mert nemcsak a költőre, hanem az egész törzsre is nagy dicsőség hármlik, ha az ifju lesz a győztes; de másrésről Aeschylusnak is voltak hatalmas pártolói. A dolgok ilyenén állása mellett az archon nem mert az ítélethozatal közönséges módjához fordulni és habozik, mi tevő legyen. — Egy véletlen körülmény azonban segítségére jön; Kimon, a nagy hírű vezér, éppen ekkor tért vissza egy szerencsés hadi vállalatból s a színházban a szokásos hálaáldozatot mutatta be az isteneknek vezértársaival együtt. Ennek végeztével el akartak távozni, azonban az archon őket kérte fel pályabírákúl, mivel hogy ők távol lévén egyik félnek sem voltak előleges pártfogói. Letették az esküt és a győzelmet Sophoklesnek ítélték oda; a nép pedig, a mely a lovagias Kimont szerette, megnyugodott az ítéletben és lelkesedéssel koszoruzta meg az ifju költőt; és a győzelem emlékére a réz tripusba ezt vésték: «Az ægeusi phyle győzött a tragœdia-versenyen, a kolonosi Sophokles volt a darab szerzője, Apsephion pedig archon.»¹⁾

¹⁾ V. ö. Dr. O. Ribbeck i. m. 5. l.

Mint hogy a pályabírók (αριτζί) száma itt tíz volt, ezután ezen szám lett törvényessé¹⁾; míg az előtt rendszeren csak ötöt szoktak kisorsolni a nagy tanácsban titkos szavazás útján megválasztottak közül. — Plutarchos idézett elbeezélése ellen azon nehézséget teszik, hogy az ezen évbéli archon neve nem Apsephion — vagy más olvasat szerint — Aphepsion, — hanem Phædon volt; ez utóbbi Diodorosnál és halikarnassi Dénesnél fordul elő, míg Diogenes Laërt. művében (II. 5. 23.) és az Arundell-márványokon az Aphepsion név szerepel. Ezen eltéréseket Palmerius a következő módon egyezteteti össze: «Én hajlandó vagyok azon véleményre, hogy mindkettő igaz és hogy ugyanazon évben volt Aphepsion is Phædon is archon eponymos, úgy t. i. hogy az egyik időközben elhalván, a másik helyettesíté őt hivatalában.»²⁾ E coniecturát valószínűvé teszi az is, hogy maga Plutarchos is fölseréli a nevet; így Theseus életrajzában Phædonnak nevezi az ezen évbéli archont.

Azonban határozottan téves Plutarchosnak azon állítása, hogy Kimon ekkor Theseus csontjaival tért vissza a Skyros elleni háborúból; ugyanis ekkor még folytatni kellett a háborút és csak megerősítés szerzése végett hajózott Kimon a Piræusba, de a városba nem ment be, legalább úgy nem, mint Plut. mondja, valamennyi vezérével s egész ünnepélyességgel. Az újabb kutatások nyomán bizonyos, hogy az Eurymedon partjainál vívott (77. ol. 3-ik évében) kettős győzelem volt az, a mely után Kimon a diadalnak megünneplése végett Athénbe visszatért.³⁾

A darab, melylyel Sophokles ezen első pályakoszorút elnyerte, elveszett; azonban most Lessing idevágó vizsgálódásai után tudjuk,

---

¹⁾ Solger Vorrede p. XCVII.; Sauppe: Ueber die Wahl der Richter in den musisch. Wettkämpfen an den Dionysien (Berichte über die Verhandl. d. k. sächs. Gesellschaft der Wissensch. zu Leipzig vom 17. Febr. 1855.)

²⁾ Exercitationes pag. 482. V. ö. Lessing id. m. 67. és köv. l. Egészen különös Petit Samu megjegyzése. Miscellaneorum lib. III. c. 18.; szerinte az archon neve Demotion és az Aphepsion nevet csak valamely későbbi másoló vitte bele Plutarchos szövegébe, a hol eredetileg ἀπέσιος volt; azért választotta tehát az archon eponymos az itéletozatalnak e rendkívüli módját, hogy mint Sophokles rokona ne látszassék valamit annak érdekében tenni.

³⁾ Krüger Hist.-philol. Forschungen 1. 40. és 49. s köv. l.

hogy az a Triptolemos nevű tragœdia volt.¹⁾ Ebben Sophokles az áldást és civilisatiót dicsóíti, a mely közvetve Athén által származott az egész földre. Tárnya a következő volt: Demeter az ifju Triptolemost megtanítja a földművelésre és szárnyas kigyóktól vont kocsiján elküldi a föld minden népéhez, hogy az attikai műveltséget, a gabona termelésének módját és a szelidebb erkölcsöket terjeszsze a messze lakó barbárok közt; az elmegy, bejárja Kisázsziát, Itáliát s sok más országot, mindenütt ünnepeket alapít az istennő tiszteletére. Végre győzelmesen visszatér Attikába; Kepheus meg akarja őt gyilkolni, azonban Demeter közbejöttével neki engedi át az uralmat, ő pedig atyja, Eleusinos, nevére Eleusist alapítja.²⁾ Sophokles részére tehát egyrésről a hazafiúi büszkeség nyomhatta le a győzelem mérlegét; az athéniak már ekkor számtalan vidékeken megfordultak hadjárataikban, talán épen azon helyekre emlékezteté e darab a pályabirákül felkért hadvezéreket, melyeken ők dicsőségesen táborozának.

Nem tudni határozottan, de valószínű, hogy valamint Aeschylus, úgy Sophokles is az eleusisi mysteriumok beavatottjai közé tartozott; mert nemcsak ezen, hanem egyéb tragœdiájának több helyén lelkesülten éneklí meg e mysteriumokat s ünnepeit.³⁾

Aeschylus az őt ért vereség miatti haragjában, így beszéli el Plutarchos, (Kimon élete 8. feje.) elhagyta hazáját és Siciliába vándorolt ki; ez azonban már azért sem hihető, minthogy a következő évben hozta színpadra Oedipodia című trilogiáját, a melylyel győzött is.⁴⁾ Theophrastos szerint pedig azt mondotta Aeschylus ekkor, hogy ő darabját az időnek áldozza.

¹⁾ Id. m. 97. s köv. l. Ő Plinius ezen szavaiból indul ki: «Ezek voltak a vélemények N. Sándor uralkodása alatt, midőn Görögország leghíresebb és az egész földön leghatalmasabb volt, annyira, hogy halála előtt körülbelül 145 esztendővel a költő Sophokles Triptolemos tragœdiájában az itáliai gabonát mindenek felett dicsérte.» Hist. Nat. XVIII. 7, 12. Nagy Sándor a 114 Olympiasban, vagyis 323-ban halt meg.

²⁾ Tartalmát előadja: Georg Thudichum. Sophokles; übersetzt. Darmstadt, 1855.

³⁾ P. o. Oedipus Kolonosban 681, s köv. v., 1048. s köv. v., Antigone 1119. s köv. v.

⁴⁾ Egyébíránt helyesen jegyzi meg Welcker, Die Aeschylische Trilogie 518. l.: «Egy atheni polgárnak, marathoni győztesnek öreg napjaibau

Sophokles most már szerzett tekintélyével fölléphetett az új irányban, a melyet az Aeschylus által megteremtett alaphól kiindulva, úgy a belső szerkezetben, mint a külső alakban és előadásban érvényre juttatni törekedett.

Suidasnál egy névtelen grammatikus ezt mondja Sophoklesről: Ἦρξες τοῦ δράμα πρὸς δράμα ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ μὴ τετραλογίαν.¹⁾ E szavak értelmét igen különbözően fogták fel. Lessing és Hermann szerint²⁾ Sophokles egy drámát állított egy ellenében; ha ez igaz volna, így czáfolja őket Welcker, akkor Aeschylusnak is egy drámát kellett volna Sophokles ellenében állítani, de ez esetben mikép mondhatta a grammatikus, hogy e szokást Sophokles kezdte? Welcker³⁾ a maga nézetét következőkép fejt ki. A tetralogia elnevezés alatt oly három tragœdiát és az ezekhez utójáték gyanánt csatolt egy satyrdramát kell értenünk, a melyeknek egy és ugyanazon mythosra vonatkozó tárgyuk volt: Sophokles azonban a trilogiai kapcsolatot feloldotta, vagy legalább annyira meglazította, hogy mindegyik tragœdia külön is befejezett egésznek képez. Ő is három drámával — illetőleg 4-gyel — lépett fel, csak hogy ezek nem nevezhetők trilogiának, legalább azon értelemben nem, a mint itt a grammatikus a τετραλογία szót használja. Azonban Aeschylus az ő szokását ezután sem adta föl, nála még később is egybefüggő egésznek képez a trilogia, mint azt úgy az ő, mint fia és unokája darabjaiból láthatjuk; ezért a versenyen, a melynek lefolyását imént rajzoltuk, nemcsak két mű, hanem kétféle műfaj állott szemben egymással, — és a győzelem az ifjú költő által képviselt új irányé lőn.

Némelyek szerint ezen újításai közt kiváló helyet foglal el a

bizonyára több okra lett volna szüksége arra, hogy hazáját elhagyja, mint az, hogy egy Dionysos ünnepe nem koszorúzták meg.» Azonkívül dr. Télfy id. m. 17. lapján határozottan kimutatja, hogy Plutarch állítása téves, különösen chronologiai okból.

³⁾ Dindorf Comm. de vita Siphoclis p. XXXV. a grammatikus szavait Thespisre vagy Choerilosra vonatkoztatja és így egészíti ki: πρὸς Θεσπιν καὶ Χοίριλον ἀγωνιζόμενος καὶ πρῶτος ἤρξες κτλ.; vagy pedig egy régibb más tragikusra, ezeknek kortársára. V. ö. Schneidewin Allgem. Einl. 23. l.

¹⁾ Az első id. m. 122. l.; ez pedig De tetralogia p. 3. V. ö. Witzschel Pauly Pical-Encycl. 6. köt. 2. 1732. l.

²⁾ Aeschylische Triologie 509. s. köv. l. V. ö. Nachtrag etc. művének 16. és köv. lapjait, a hol nézetét Hermann recensiója ellen ismét más szempontokból világitja meg.

harmadik színész — *τριταγωνιστής* — fölléptetése; ugyanis Aristoteles¹⁾ így szól: *Τὸ τῶν ὑποκριτῶν πλῆθος ἐξ ἐνός εἰς δύο πρῶτος Αἰσχύλος ἤγαγε, καὶ τὰ τοῦ χοροῦ ἡλάττωσε, καὶ τὸν λόγον πρωταγωνιστῆν παρασκεύασεν τρεῖς δὲ καὶ σκηνογραφίαν Σοφοκλῆς.* Azonban a Vita Aeschyli azt állítja, hogy már, Aeschylos háromra szaporította a színészek számát; hasonlóképen nyilatkozik Themistios is²⁾: *Θέτιος δὲ πρόλογον τὸ καὶ ῥήσιν ἔξουθεν· Αἰσχύλος δὲ τρίτον ὑποκριτῆν καὶ ἀκριβαντας.* Lessing³⁾ azt hiszi, hogy azért tartották Sophoklest a *τριταγωνιστής* feltalálójának, mivel ő mindegyik darabjában három színészt alkalmazott, míg Aeschylos ezt csak ritkán tette. Schöll szerint pedig Aeschylosnak csak azon darabjaiban szerepel a harmadik színész, a melyek Sophokles fellépése után kerültek színre⁴⁾. Welcker állítása szerint pedig már előbb is alkalmazta azt Aeschylos, csak hogy néma szerepekben.⁵⁾ Mi azonban e vitás kérdésben veterán hazai tudósunk, Dr. Télyfy Ivánnak, nézetét fogadjuk el, a ki ugyanis Aeschylos tragœdiáinak tárgyalásában nyomról nyomra bebizonyítja, hogy azokban szükségkép kelle szerepelni a a harmadik színésznek, sőt ha a karvezető különálló szerepét tekintjük, még a negyedik szereplő személy szükségét sem tagadhatjuk.⁶⁾

Hasonló nézeteltérések uralkodnak arra nézve is, vajjon mennyiben helyes a névtelen scholiasta azon állítása, hogy a karvezetőzet számát Sophokles emelte tizenkettőről tizenötre⁷⁾ O. Müller szerint ugyan az Eumenidákban csak tizenkét személy képezi a kart, valamint egyéb drámáiban is; ⁸⁾ azonban való-

¹⁾ Költészett. IV. 17. V. ö. Diogenes Laert. III. 56. *Τον δὲ τρίτον Σοφοκλῆς, καὶ συνεπλήρωσε τὴν τραγωδίαν.*

²⁾ Egyik beszédjében: *ὅπερ τοῦ λέγειν, ἢ πῶς τῷ φιλοσόφωλεκτόν;* Ed. Harduin. p. 316.

³⁾ Id. m. 121. és köv. l. V. ö. Daciernek Aristoteles Költészettana IV. fejezetéhez írt jegyzetét.

⁴⁾ Id. m. 57. l.

⁵⁾ Aeschylische Trilog. 514. és köv. l.

⁶⁾ Id. művének 12, 29, 43—45, 57—58, 63—64, 72—73, 79—80, 83-ik lapjain.

⁷⁾ V. ö. Dr. O. Ribbeck id. m. 11. és köv. l.

⁸⁾ Eumenidákhoz írt magyarázatok 76-ik lapján így szól: «Gerade die Stelle, die für fünfzehn Choreuten beweisen soll, liefert einen unumstösslichen Beweis für die Zwölfzahl».

színü, hogy Aeschylos e tekintetben is megelőzte Sophokles újításait.¹⁾

Mint hogy a görögöknél az előadás a darab lényeges kellékéhez tartozott; azért a költőknek jártásoknak kelle lenniök a szinpad berendezésében és leleményeseknek a szinpadi diszletek alkalmazásában. Már Aeschylos sokat tett e tekintetben, az ő fellengző képzelete kifogyhatatlan volt a szinpadi látványosságok létre hozásában: szárnyas griffek, repülő alakok, megjelenő szellemek, dörögés és villámlás, pompás királyi diadalmenetek gyönyörködtették a nézőknek szemeit és értelmét egyaránt. Azonban Jon²⁾ Aeschylosnak a *σκηνοποιία* ban kifejtett művészetét *πικρότης*-nak mondja: valóban elképzelhető, mily borzasztó hatást idézhetett elő, midőn az Eumenidák (v. is *Ἑρμούσης*) eleven kígyó-hajjal jelennek meg a szinpadon. E vad nagyszerűséget Sophokles egész jelleme- és műveinek megfelelőleg szelídítette; ugyanis az ő drámáiban a személyek inkább husból és vérből való alakok; nála a «vérboszúló Furiák» «ökörszarvú Jó» és a «vad Cassandra» nem töltik el rémképekkel a nézőket.

Különösen a szinpad hátulsó- és oldalrészeinek diszitése volt az ő számára fentartva: gyönyörű vidékek, elragadó tájak, büszke királyi paloták és művészi festmények ékesíték a szinpadot; és erre Sophokles kora két legkitünőbb festőjének — Polygnotos-s Agatarchosnak — esetét vette igénybe.³⁾

Satyros szerint ő alkalmazta először a görbe botot (*καμπύλη βρακτηρία*); Istros azonkívül azt is állítja a névtelen életiró idézetében, hogy a színészek által viselt fehér kothornos is Sophokles találmánya.⁴⁾

A drámairók rendszeren maguk is felléptek darabjaiknak — legalább első — előadásán; e szokást azonban ő gyenge hangja miatt nem követhette: *καταλύσας τήν ὑπόκρισιν τοῦ ποιητοῦ διὰ τήν ἰδίαν ἰσχυροφωνίαν παλαιὴ γὰρ καὶ ὁ ποιητῆς ὑπεκρίνετο* — mondja a

¹⁾ V. ö. Dr. Télyf I. id. m. 99. és köv. lapjait, és az ott idézett eredeti forrásokat.

²⁾ Plutarchosnál Mor. pag. 79. B.

³⁾ V. ö. Dr. Otto Ribbeck i. m. 11. s köv. l. — Euripides azonban már nem törődött sokat a szinpad diszitményeivel, és személyei is «rongy-
mezben jelennek meg ott».

⁴⁾ E kérdésre vonatkozólag v. ö. dr. Télyf Iv. id. m. 12. lap.

névtelen életíró. Még is két ízben fellépett: Θάμυρις czimű darabjában az általa oly ügyesen kezelt czitherán játszott nagy tetszéssel a hasonló nevű — Thamyris — dalnok szerepében, a ki a muzsákat vakmerően versenyre hívja fel, de legyőzetvén, büntetésül szeme világát elveszti.¹⁾ A Ἰλδντριαί (vagy Νηρικία) czimű satyrjátékban pedig a «fehérkaru és sugártermetű» Nausikaának szerepét adta s a mosás bevégzése után vigan mulatozó leányok közt ez alkalommal mint ügyes labdajátékos tűnt ki.²⁾

Épen ezen őt a fellépésben gátló körülmény miatt volt különösen neki szüksége jeles színészekre,³⁾ akikre mindenkor számíthatott darabjai előadásánál; s ezért állítólag egy színésztársaságot is alapított.⁴⁾ Mert habár a színészek nagyobb részt államfizetést huztak, még is voltak némelyek, a kik különösen egy költő körül csoportosultak és csak annak darabjaiban léptek fel, mint Kleandros és Mynniskos Aeschylóséiben. Sophoklesnek is volt néhány különösen kedvelt színésze: Klidemides, a kiről Kallistratos azt mondja, hogy valóságos fia volt Sophoklesnek⁵⁾; Tlepolemos⁶⁾ és Kallippides; végre Polos, erről Gelliusnál⁷⁾ a következőket olvasuk: «Is Polus unice amatum filium morte amisit. Eum luctum cum satis visus est eluxisse, rediit ad quæstum artis. In eo tempore Athenis Electram Sophoclis acturus gestare urnam quasi cum Orestis ossibus debebat. Ita compositum fabulae argumentum est,

¹⁾ A névtelen életíró így szól: Φασι δ' ὅτι καὶ κισάρην ἀναλαβὼν ἐν μόνῳ τῷ Θαμύριδι ποτε ἐκισάρισεν, ὅθεν καὶ ἐν τῇ ποιικίῃ στοῦξ (Polygnotos festő által) μετὰ κισάρης γεγράφθαι. V. ö. Athen. I. 20. Pausanias X. 30.; Plinius Hist. Nat. VII. 57. Az idézett szavakból egyébiránt az tűnik ki, hogy nem játszotta végig Thamyris egész szerepét, hanem csak czitherázott, a mi a darabban többször fordult elő. V. ö. Lessing id. m. 102. l.

²⁾ Athen id. h. ἄκρω δὲ ἐσφαίρισεν, ὅτε τὴν Ναυσικίαν καθήκεν.

³⁾ Ilyen pedig nem sok volt, mert a színészeknek a drámai művészetben való jártasságon kívül még rendkívüli természeti tehetséggel kellett birniok; hogy a szenvedélyek hullámlásukat kifejezhessék, erős és ügyes test, valamint kellemesen csengő hang kívántatott.

⁴⁾ Dr. O. Ribbeck id. m. 5. l.; Schöll id. m. 86. l.; Schulz De vita Soph. 115. l.

⁵⁾ V. ö. Aristoph. Békák 791. v. és Apolloniusnak a Békák 803-hoz írt scholionját.

⁶⁾ Aristoph. Felhők 1269-ik vershez a scholiasta: ἄλλοι δὲ τραγικὸν ὑποκριτὴν εἶναι τὸν Τληπόλεμον συνέχως ὑποκρινόμενον Σοφοκλεῖ.

⁷⁾ Noct. Attic. L. VII. 3.; V. ö. Gyrald. Dial. VI. p. m. 692.

ut veluti fratris reliquias ferens Electra compleret, commisereaturque interitum eius, qui per vim extinctus existimatur. Igitur Polus lugubri habitu Electræ indutus ossa atque urnam a sepulcro tulit filii et quasi Oresti amplexus opplevit omnia non simulacris neque imitamentis, sed luctu atque lamentis veris et spirantibus. Itaque cum agi fabula videretur, dolor actus est.» S így elképzelhető, hogy az érzelmek mily megrendítő közvetlenségével mondhatta ő a szívrázó panaszt, mely Dr. Telfy fordításában így hangzik:

«Oh a legkedvesebb halandó fönmaradt
Emléke! Vérem hamva! Mily reménytelen
Fogadlak; máskép mint midőn elküldtelek!
Most semmi vagy, s ezt tartom a kezemben én! »¹⁾

Ezen körben élt és munkálkodott Sophokles a költészet terén, a melynek majdnem egész idejét szentelte és művei oly nagy dicsőséget szereztek neki, hogy rövid idő mulva nemcsak Göröghonban, hanem a külföldön is ismeretessé lőn. A minek következtében több uralkodó — névszerint Archelaos makedoniai király és a sicíliai tyrannosok vetélkedve törekedtek a legfényesebb ajánlatokkal őt is, mint nagy hírű kortársait — Aeschylot és Euripidest — udvarukba csábítani; azonban Sophokles mindenkor visszautasítá azokat, híven kimondott elvéhez:

Ὅστις γὰρ ὡς τύραννον ἐμπορεύεται
Κεῖνον ἐστὶ δούλος, καὶ ἐλεύθερος μὴ ὄλη.²⁾

Hazájához oly rendületlenül ragaszkodott, hogy azt soha máskép, mint annak szolgálatában el nem hagyta és egész költői tevékenysége hazája nagyságának és dicsőségének emelésére irányult. És ezt becsülték is benne honfitársai, mert senki sem élvezte dicsőségét oly háborítlanul, és senki sem nyert annyi pályadíjt, mint ő; koszoruinak száma Suidas szerint 24, Diodoros szerint pedig 18 vala, a névtelen életíró pedig így szól róla: Huszszor nyerte el az első díjat, igen gyakran a másodikat (δευτερεῖα), a harmadikat (τριτα) soha; — mert a mely darab már harmadiknak volt ítélve, azt elbukottnak tekintették.

Sőt az athéniek annyira tisztelték benne a nagy költőt, hogy

¹⁾ Electra 1126—1130. v.

²⁾ Nauck. Sophoclis incertarum fabularum fragmenta p. 253. n. 788.

midőn az első jutalommal megkoszoruzott Antigone című tragœdiáját előadatta, őt hadvezérnek — στρατηγός — választották a samosi hadjáratban, a melyet a névtelen életíró Anæa elleni háborúnak nevez (ἐν τῷ πρῶτῳ Ἀναίαν πολέμῳ). Ez elnevezés onnan származhatik, hogy a samosi aristokraták az athéniektől elűzve, Anæából perzsa segítséggel tértek vissza¹⁾, és Melissos, a samosiak vezére, meg is verte ekkor az athéniak seregét, a melynek fővezére, Perikles, ez idő alatt Athénben volt. Azonban alig tért vissza Perikles az ujonnan választott strategosokkal, a samosiak fölött határozott győzelmet aratott s magát Samost is 9 hónapig megszállva tartá. Ebben a második samosi háboruban vezérekedett Sophokles Perikles oldalán; a háboru pedig a 85-ik Olympias 1-ső évére esik, a midőn Morychides²⁾ volt az archon; s a mint Seidler³⁾ állítja, az Antigonet is ugyanazon évben adták elő. Seidler Boeckh és Musgravius ellenében így okoskodik: «Immo magis consentaneum est Sophoclem, quum recenti adhuc floreret laude, isto honore ornatum esse, quam anno post, quum, ut fit, populi studium deferbuisset.» Így tehát nem is azért választották meg hadvezérnek, mintha az Antigonében kifejezett némely eszmékből következtetve, tán nagy vezéri tehetséget sejtettek volna benne, hanem az elismerésnek ezen adójával akarták a kedvelt költőt megtisztelni; mi részben azt is szem előtt kell tartani, hogy a strategosok nemcsak a hadi, hanem egyéb közigazgatási ügyekre és más államokkal való tárgyalásokra is felhasználtattak. Sophokles inkább mint ügyes, finom diplomata tett szolgálatokat e háboruban hazájának, különösen pedig a szövetséges chiosiak- s lemnosiakkal folytatott legjobb eredményü alkudozásokat.

Midőn ily czélból Chiosban tartózkodék, megismerkedett szellemes ifju barátjával, Ionnal, a ki költőnk szeretetre méltó nyájasságát és vidám humorát érdekes anekdotákban ecsetelte. Így az Athenæosnál⁴⁾ található közlemény igen szépen tünteti fel, mily

¹⁾ Scholiasta Aristi. l. p. 225. C. v. ö. Müller-Donaldson Görög irod. tört. I. k. 390. l.

²⁾ Aristophanes scholiastája a Darázsok 283-ik sorához csatolt jegyzetében valószínűleg íráshibából Δορυχίδης-t mond.

³⁾ Dissertat. A Seidler de tempore, quo acta est haec fab. p. XXIII. Erfurdt kiad. I. k.

⁴⁾ XIII. pag. 603 E—604 D. v. ö. Plutarchos Perikl. életr. 8.; Cic. De off. I. 40. Val. Max. 4, 3 ext. 1.

kedves volt Sophokles a mulatságban és jóbaráti körben. Midőn egy alkalommal lakománál ültek, egy csinos fiu borral telt serleggel kinálá őt s a bor felszínén uszó kis forgácsot nem tudta hamar eltávolítani, így szólt hozzá: fujj rá erősebben; és a fiu közelebb hozá fejét a serleghez, mire a költő hirtelen átkarolván őt, megcsókolta. A jelenlevők mosolyogtak az ügyesen kivitt cselen, ő pedig így szólt: a hadászatban gyakorlom magamat, mert hát Perikles azt mondja rólam, hogy értek ugyan a költészethez, de a hadvezérkedéshez nem. Ion kedélyes elbeszélését így fejezi be: *τοιαῦτα πολλὰ δεξιῶς ἔλεγε τε καὶ ἔπρησσε, ὅτε πίνοι ἢ παίζοι. τὰ μέντοι πολιτικά οὔτε σοφὸς οὔτε βρακύροιος ἦν, ἀλλ' ὡς ἂν τις εἶς τῶν γρηγορῶν Ἀθηναίων.*

Plutarchos idézett helyén pedig azt mondja neki Perikles: *ὁ μόνον τὰς χεῖρας, ὃ Σοφοκλεις, δεῖ καθαράς ἔχειν τὸν στρατηγὸν, ἀλλὰ καὶ τὰς ὄψεις.* Habár ezen és hasonló mondásokkal mintegy megpirította őt Perikles, köztük baráti jó viszony volt mindvégig, és Sophokles még öreg napjaiban is kedélyesen mesélget fiainak, miként hallgatta az «olymposi Perikles» dörgését. Barátságukat épen nem zavarták politikai nézeteltérések; mert Sophoklestől ilyen tendenciák távol állanak; ő tisztán a költészetnek él s ha művészetébe belevegyül is egy-két ártatlan szó, a melyek kora viszonyainak bélyegét hordják magukon, ő e tekintetben is lényegesen különbözik Aeschylostól és Euripidestől, a kik tragédiáikban sokszor politikai czelokért küzdöttek. Méltán mondja tehát dr. Tély: «Politikai nézeteiben valódi költőhöz méltólag egy párthoz sem szegődött, hanem az uralkodó pártokon kívül, vagy fölül állt. Ő nem alacsonyítja le a költészetet a politika szolgálójául s még kevésbbé az uralkodó hatalom hízelgőjéül. Sőt nem rettegett korának zabolátlan demokratiáját a törvény iránti engedelmességre inteni.»¹⁾

Ugyanezen hadjárat alkalmával ismerkedett meg a történelem atyjával, Herodotos-szal, a ki ez időtájban Samosban tartózkodék és közöttük szoros barátság szövődött.²⁾ Sophokles barátjá-

¹⁾ Családi Lapok 1856. I. félév 558-ik lap. V. ö. Schöll Adolf id. m. 97. és köv. lapj., a hol megzáfolja azon nézetet, mintha e szavak: *πὸλις γὰρ οὐκ ἦτις ἀνδρός ἐστ' ἐνός.* (Antig. 737.) Periklesre vonatkoznának.

²⁾ Mások szerint azonban nem itt, hanem már előbb Herodotosnak Athenban való tartózkodása alatt kötöttek barátságot, mielőtt a görögök

nak, tiszteletére egy ódát is írt, mint azt a Plutarchosnál¹⁾ található töredék mutatja:

᾽Οιδίην Ἴηροδότῳ τειξεν Σοφοκράτης ἐπέων ὦν
πέντε' ἐπὶ πετήχοντα.

A köztük levő barátságos viszonyt mutatják ama vonatkozások is, a melyek költőnk tragœdiáiban a történetíró műveire előfordúlnak. Így midőn költőnk az Oed. Kol. 337—341. sorokban így szól:

«Oh mily hiven követi e testvéri pár
Egyptom népe jellemét s szokásait.
A rokka mellett ülnek ott a férfiak
Ki nem mozdulva házukból, míg nejeik
Kinn járnak és az élet gondját viselik.»

Ezen ismeretét alig meríthette máshonnan, mint barátja művéből, a hol a II. k. 35-ik fejezetben a nevezett népről ezeket olvassuk: A nők forognak a nyilvános téreken, vesznek és eladnak, a férfiak pedig otthon ülnek és szőnek. Hasonló módon utal Herodotosra (I. 32.) a Trach. nők elején és az Oedip. kir. 1528—1530. sorában kifejezett λόγος ἀρχαῖος; vagy Klytæmnestra álma (Electra 417-ik s.) Herodotosnál I. 108; ilyen még Oenom. fragm. 429. Herod. 4; 64. stb.²⁾ Mindazáltal ezek még nem jogosíthatnak föl ama föltevésre, hogy a költő utánozta volna a történetírót.

Költőnkkel még egyszer találkozunk mint hadvezérrel; Plutarchos³⁾ írja, hogy egy hadi tanácskozásban Nikias Sophoklest, mint a strategosok legidősbjét, szólítja föl először véleményadásra; de ez Nikias kitűnő hadi tudományára és okos belátására czélozva,

---

Thurium gyarmatosítását megkezdték; mert oda tudvalevőleg Herodotos is elköltözött. V. ö. Grundriss der Griech. Litter. Bernhardy³ 2. II. 315. l. Müller-Donaldson Gör. irod. tört. I. 390. l. Schöll. Philol. X. 25. s. köv. l.

¹⁾ Mor. pag. 785. B.

²⁾ Valószínűleg ezen többszörös megegyezés bátoríthatta föl valamegyik interpolatort, hogy a Herodotosnál (III. 119.) elbeszélt esetet belevigye az Antigone tragœdiába (905—912. s.); — némelyek szerint e betoldás Jophon nevű fiától származik, a ki atyja halála után e darabot némi változtatással újra előadatta. V. ö. Aristoteles Rhet. III. 16. p. 1417. a 32. Schneidewin Ant. erklárt 115. l. Schönborn Progr. Bresl. 1827.

³⁾ Nikias életében 15-ik fej.

szerényen így válaszol: «*Ἐγώ* vagyok ugyan a legrégebbről (*παλαιότατος*), de te vagy a legöregebb (*πρεσβύτατος*)». Aristoteles¹⁾ még egy helyet említ, a hol Sophokles vezérkedett volna; azonban kétséges, hogy ott csakugyan költőnkéről van-e szó. Hasonlóképp tévedésen alapszik Justinus tudósítása, a ki így szól: «*igitur Athenienses adversus tantam tempestatem belli duos duces deligunt, Periclem, spectatam virtutis virum, et Sophoclem, scriptorem tragœdiarum, qui divisio exercitu et Spartanorum agros vastarunt et multas Achaiae civitates Atheniensium imperio adiecerunt*». ²⁾ Az epitomator Justinus itt nagyon összetéveszti az időt, mert Perikles hadjárata a spártaiak ellen jóval előbb történt, mint a samosi; ez esetben pedig fönnebb idézett forrásainknak kellett volna valamit említeni arról, hogy Sophokles már előbb is volt hadvezér. ³⁾

Néhány évvel később Sophokles a *Ἐλληνοταμίης*⁴⁾ tisztét viselte, vagyis egyike vala a szövetségi kincstár kezelőinek. Úgy látszik, ezen állásával van összefüggésben azon elbeszélés, melyet a *Βίος* annak bizonyítására közöl, hogy a jámbor Sophokles *θεοφιλὴς ὡς οὐκ ἄλλος* volt. Ugyanis egykor Herakles szentelyéből egy koszorút elloptak (Cicero szerint: *pateram auream*); Herakles álmában megjelent a költőnek és megmutatta neki a helyet, hol az el vala rejtve, erre Sophokles följelentette a dolgot az areopagosnál, s elrendeltetvén a vizsgálat, a mondott helyen csakugyan meg is találták az elorzott tárgyat; Sophokles a jutalmúl nyert talentumon egy templomot építtetett, a mely ez esetről *Ἡρακλῆος Μηνοῦργῆος* (*Hercules Index*) nevet nyert. ⁵⁾

Hogy költőnk az isteneknek különös kegyében állott, kitűnik Apolloniusnak Domitianus császárhoz intézett védő beszédéből, hol a többi közt ezeket mondja: «*Ἐννόγητας δὲ Σοφοκλέα τὸν Ἀθηναῖον, ὅς λέγεται καὶ ἀνέμους θελέειν: τῆς ὄρας ὑπερπνεύσαντας*». ⁶⁾ Azonban a keresztény író itt korántsem tulajdonít csodákat a

¹⁾ Arist. Rhet. III. 18. p. 1419. a 26.

²⁾ III. 6, 12, 13. V. ö. Strabo XIV. p. 446. Aristophanes scholiastája a Béke 696-ik sorához.

³⁾ Lessing id. m. 136. l. V. ö. Schneidewin Allgem. Einl. 10. s. köv. l.

⁴⁾ Boeckh Staatsch. 2, 456. 462. 581. Az idevonatkozó feliratokat közli Telfy Corpus Juris Attici 270—273. számok alatt; v. ö. 1293. sz. valamin u. mű Comment. pag. 458—459.

⁵⁾ Lásd még Cicero 1, 25, 54.

⁶⁾ Philostratos de vita Apollonii VIII. p. 158. 27.

pogány költőnek; hanem valószínűleg ama pæanokra utal, a melyeket Sophokles vészes ragály, vagy inség és háború idején Apollóhoz intézett. Ugyanis Eustathios ¹⁾ szerint: «'Εστὶ δὲ Παιῶν ὕμνος τις εἰς Ἀπόλλωνα, οὗ μόνον ἐπὶ παύσει λοιμοῦ, ὡς ἄρτι ἠδόμενος, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ παύσει πολέμου — — πολλὰκις δὲ καὶ προσδοκωμένον τινὸς θεινοῦ ἠδόμενος».

Ily pæandalt írt ő Asklepios tiszteletére is, a melyet a nép még a késő utókorban is énekelt nyomasztó körülményei között ²⁾; s hihetőleg erre vonatkozik azon kép is, a melyet ifjabb Philostratos leír; azon t. i. Sophokles és Asklepios alakja látható, velök szemben áll Melpomene, kezében méhkast tartva, a melyből méhek röpülnek elő és Sophoklesnek szájára mézet hordanak; ez azonban szemeit szerényen lesüti: «'Ασκληπιὸς δὲ, ὄναι, οὗτος ἐγγὺς παῖσιν αὐτῶν παρεγγύων φράσειν καὶ κλυτόμητις οὐκ ἀπαξίων παρὰ τοῦ ἀκούσαι, βλῆμμα τε αὐτοῦ πρὸς σὲ φαιδρότητι μεμιγμένον τὰς παρὰ μικρὸν ὕστερον ἐπιξενώσεις ἀνίττεται». ³⁾ Innen az általánosan elterjedt hagyomány szerint Asklepiosnak kegyeltje volt, s az őt többször meg is látogatta ⁴⁾, egészséggel és hosszú élettel ajándékozta meg; a mit egészen természetesnek találunk, ha meggondoljuk, hogy késő öregségeig is folytonosan örvendhetett szellemi és testi ereje épségének. ⁵⁾

Sőt a névtelen életíró szerint Asklepios és Alkon papja is volt: ἔσχε δὲ καὶ τὴν τοῦ Ἄλκωνος ἱερωσύνην, ὅς ἦρωσ ἦν μετὰ Ἀσκληπιοῦ παρὰ Χείρωνι τραφεῖς; ⁶⁾ a mi nem épen valószínűtlen állítás, minthogy drámáinak több helye a papi dolgok alapos ismerőjére vall.

¹⁾ In L. I. Iliadis v. 473.

²⁾ Philostr. de vita Apoll. III. p. 50. 27. Lessing id. m. 144—146. és 150. l.

³⁾ Philost. imag. 13, V. ö. Schneidewin Allgem. Einleitung 10—11. l.

⁴⁾ Plutarchos Num. 4: Συφοκλεῖ καὶ ζῶντι τὸν Ἀσκληπιὸν ἐπιξενώθηνα λόγος ἐστὶ πολλὰ μέχρι δεῦρο διασφζών τεκμήρια.

⁵⁾ Ad summam senectutem tragoediae fecit — mondja Cicero de senect. 7, 22.

⁶⁾ Alkon, vagy mint Meineke írja, Alon, mint híres nyillövő volt ismeretes, de egyuttal azon herosok közé tartozott, a kiket ἀλεξίκακοι név alatt tiszteltek és különösen járványos, ragályos betegségek idején fordultak hozzá segítségért. V. ö. Meineke Comm. II. pag. 683.; C. Paucker De Sophocle medici herois sacerdote Dorpat 1850.

Sophokles egész életében igen jellemes és kedélyes férfiúnak mutatta magát, a mi nem kevésbé, mint költői hírneve, polgártársai becsülését és szeretetét szerezte meg neki. Habár megtörtént az is, hogy az ellenséges indulatú archon eponymos megtagadta tőle a kart, minek következtében nem vihette darabját a versenyre; máskor pedig olyan által győzetett meg, a ki csak igen másodrangú költő volt. Így tudjuk, hogy Oedip. kir. című kitünő tragœdiája nem nyert jutalmat, hanem Philokles, Aeschylus egyik unokája, koszorúztatott meg azon verseny alkalmával; a mi fölött való bosszankodásukat alig tudják elfojtani azon régi írók, a kik erről tudósítanak bennünket s Philoklesre azt fogták rá, hogy nagybátyjától fönmaradt tragœdiával versenyzett. Egyéb ellenfelei a drámai küzdelmekben ezek voltak: Bion és Euphorion — Aeschylus fiai —, Aristeas — Pratinas fia —, Morsinos, Melanthios és Xenokles. ¹⁾

A tragœdiai triumviratus másik két tagja iránt Sophokles a következő magatartást tanúsította. Aeschylus-szal való viszonya mindvégig barátságos volt; ő nagy elődje iránt mindig tisztelettel adózott, az pedig elismerte az ifjú költő kiváló tehetségeit, és a Sophokles által úgy a tragœdia szerkezetében, mint a külső előadásban tett tökéletesítéseket és újításokat készségesen elfogadta és darabjaiban alkalmazta is. ²⁾ Egymás iránt való barátságos érzületüket igen szépen jellemzi Aristophanes a Bekák-ban; míg Aeschylus és Euripides egymásnak gyöngéit kíméletlen szemrehányással illetik, addig Sophokles-szel szemben a legnagyobb előzenységet tanúsítja Aeschylus, trónusát át akarja neki engedni, a mit azonban az nem fogad el.

«. . . . . Ἐκνεσε μὲν Αἰσχύλον
Ὅτε δὲ καθ' ἑλθε κἀνέβαλε τὴν δεξιάν
Κακείνος ὑπεχώρησεν ἀπὸ τοῦ θρόνου».

Arany fordításában e hely így hangzik:

«. . . . . midőn lejött
Megsókolá s ölelte Aeschylust
És ez fölállott a székről neki». (746—748.)

¹⁾ V. ö. Westermann Pauli Real-Encycl. VÍ. 1. 1298. l. Aristophanes Thesmophoriar. 147—160. v., a hol Xenoklest és Philoklest nem igen szép világitásban tünteti fel különösen jellemüket illetőleg.

²⁾ V. ö. Schöll A. id. m. 56. s. köv. l.

Ugyancsak ezen vígjáték vet némi világot azon viszonyra, a mely Sophokles és Euripides között létezett: ebből látjuk, hogy vele már nem állott oly jó lábon; Aeschylosnak készségesen átengedi az elsőséget, de Euripidesnek nem; ugyanis azt mondja róla Aeakos Xanthias azon kérdésére, hogy hát Sophokles nem vesz részt a Dionysos által rendezendő alvilági tragœdia-versenyen?

Másod-vívó lesz : és ha Aeschylos győz,
Vesztég marad ; ha nem, megküzd, igéri,
Euripidessel a művészetért». (750—752.)

Már irányuk sem egyezhetett; az inkább eszményies Sophokles természetszerűleg idegenkedett az anyagias fölfogású Euripidestől. A köztük levő különbséget legtalálóbban fejezi ki maga Sophokles: «*Ἔν ὕψι ἀλλίτῳ ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιπέσει*»; Euripides pedig olyanoknak rajzolja őket, a minők (*οἷοι εἶσιν*). Darabjaikban néha egymást kölcsönösen vagdadják; mindegyik ad a kar szájába a másik ellen irányuló gáncsot, ¹⁾ a mit Sophoklesnél ugyan — tekintve békés természetét — lehet csodálni, de Euripidesnél nem igen, mert Aristophanes szerint az ő nyelvétől őrizkedni kellett. ²⁾ Többször küzdöttek egymással tragœdiáikkal; egy eset ismeretes, a midőn mindkettőjüket egy harmadik, Euphorion győzte le a 87-ik ol. 1-ső évében.

Clemens Alexandrinus ³⁾ bebizonyítani igyekezvén, hogy a nevezetesebb görög írók egymástól is mennyit plagiáltak, fölhozza Sophoklest s Euripidest is, és róluk is azt állítja, hogy egyik a másiknak gondolatait fölhasználta. Már maga a vád is igen szelíd alakban van előadva; azonban teljesen elenyészik az, ha a bizonyítékokat tekintjük, a melyekkel Clemens Alex. állításait támogatja. Ő például a következőket idézi: «Euripides Orestesében így szól:

Ὁ φίλον ὕπνου θελήγητρον, ἐπίκουρος νόστου.

Sophokles pedig az Eriphyleben :

Ἄπελθ' ἐκεῖνης ὕπνου ἡτηρὸν νόστου.

¹⁾ Miként ezt a komikusok parabasisaiban látjuk. Így Polluxnál (L. IV. C. 26.) a következőket olvassuk: Καὶ Σοφοκλῆς δὲ αὐτῷ ἐκτῆς πρὸς ἐκείνον (Εὐριπίδην) ἀμίλλης ποιῆσαι σπανία τις, ὥσπερ ἐν Ἰππονομίῳ.

²⁾ V. ö. Aristophanes *Εἰρήνη* v. 145—147.

³⁾ *Stromata* L. VI. Hasonlóképp ír egy bizonyos alexandriai Philostratos *περὶ τοῦ Σοφοκλέους κλοπῆς*.

Mindkettőben az a gondolat van, hogy az álom jótékony orvos a legtöbb bajban: oly általános igazságok tehát, a melyekre mindegyik magától is könnyen rájöhetett. ¹⁾

Mindazáltal Euripides irányában is szép tanújelét adta Sophokles nemesen érző lelkületének; mert midőn az meghalt, és halálának híre épen a színi játékok idején érkezett Athenbe, ő maga gyászruhában jelent meg és a színészek fejéről levette a koszorút, a melylyel egyébkor ékesítve valának. ²⁾ Ámbár ezt Fritzsche ³⁾ chronologiai nehézség miatt tagadja és azt állítja, hogy Aeschylus halálának hírére tette azt Sophokles, ugyanis akkor az egész atheni nép gyászba öltözködött. ⁴⁾

Költőnkről Aristophanes a Békák 82-ik sorában így szól:

Εὐκόλος μὲν ἐνθάδ', εὐκόλος δ' ἔκει.

Meltán csodálkozhatunk tehát a rajzon, melylyel ő a Békében ismét előnkbe állítja Sophoklest: elnevezi γέρων καὶ ταπρόσ-
nak, φιλοκερδῆς-nek, a ki κέρδους ἕκατι κἄν ἐπὶ ῥίπῃς πλέσσι.

Aranynál:

«Sophoklesből Simonides leve.

— — — — Bár vén és rohadt;

Egy szál gazon tengerre szállna pénzért». (665—667.)

Oka talán az volt, hogy költőnk öregségében a színészek iránt nem volt valami bőkezű, vagy mint a scholiasta megjegyzi, ő is, miként a «gabnakufár»-nak csúfolt Simonides, tragœdiáit pénzért írta: ὅτι ἐπὶ μισθῷ ἔγραψε τὰ μέλη. Egyébíránt ilyesmifélé-
ről vádolták némelyek őt már hadvezérségi idejéről, hogy pénz
zsarolt volna, a miért Xenophanes zsugorinak is nevezi.

Azonban Florens Christianus a Béké-hez írt jegyzeteiben így
védelmezi Sophoklest: «De Sophoclis avaritia non adeo res certa,
cum postulatus olim a suis fuerit male administratæ rei famili-
aris. Tamen ferunt ex prætura, quam cum imperio in Samo ges-
sit, grandem eum pecuniam conflasse. Unde Xenophanes vocavit
eum κίμβικα. Est autem κίμβιξ ὁ λίαν μικρολόγος περὶ τὰ χρήματα ....
Miror autem Aristophanis inconstantiam, qui maximum et pru-

¹⁾ V. ö. Lessing id. m. 156. l.

²⁾ Plut. Pomp. 78. V. ö. Vita Euripidis.

³⁾ Hermann Opuscula V. p. 203.

⁴⁾ V. ö. Dr. Télyf Iván Aeschylus 18. l.

dentissimum poetam et theatri scenici principem ita perstringat at vellicet, quem opere maximo laudavit in Nebulis. Sane temperare sibi debuit ab hac scabie, praesertim cum tantus olim fuerit ei honos habitus vel ab hostibus, ut cum bello Siculo multi captivi essent Athenienses, plerisque tamen parsum fuerit propter communicatas ipsis Sophocleas fabulas. Sed prisca comœdia Satyra fuit tota; et, quod diximus antea, κακῶς λέγειν Ἀττικόν ἐστὶ μελί. Nec amicis quidem percebant comici.»

A lelkesült védelmet egészen aláírjuk; mert meg vagyunk győződve, hogy ilyen dolgok Sophokles becsületes jelleméhez nem férhettek; azonban Florens Chr. idézett szavait minden megjegyzés nélkül nem hagyhatjuk. Először nem áll az, hogy Aristophanes a Felhők-ben valami rendkívüli módon dicsérte volna költőnket: ugyanis abban tudvalevőleg Sokratest gúnyolja Aristophanes; Sophoklesre legföllebb a 258-ik s. vonatkozhatik, a hol az Oed. Kol.-ból idéz. Másodszor pedig nem Sophokles, hanem Euripides művei voltak azok, a melyek hazájoknak és az elfogott athénieknek ily kitünő szolgálatokat tettek Sziciliában.

Sophoklesnek családi viszonyairól kevés bizonyosat tudunk; neje az athéni származású Nikostrate volt, a kivel négy gyermeket nemzett: Iophon, Leosthenest, Stephanost, és Meneklidest. Ezek közül Iophon mint tragikus költő atyja nyomdokait követte és szép hírnevet is szerzett magának e téren; azonban azzal gyanúsították őt, hogy atyja tragédiáit sajátjai gyanánt adta ki, azért mondatja a vele ellenséges lábón álló Aristophanes a Békák-ban Dionysos-szal:

Ὁῦ, πρὶν, γ' ἂν ἰσχυῶντ', ἀπολαβῶν αὐτὸν μόνον,
Ἄνευ Σοφοκλέους ὅτι ποιεῖ κωδωνίτην

melyet Arany János így fordít:

Nem, míg Iophon, — hogy mit csinál magára,
Sophokles nélkül — meg nem kongatom. (78—79.)

Suidas a következő drámákat tulajdonítja Iophonnak: Ἀχιλλεύς, Τήλεφος, Ἀκταίων, Δίων Πέρσις, Δεξιόμηνος, Βάκχαι, Πενθεύς. Clemens Alex. ¹⁾ még említi egy Ἀβλώδοι című satyrdrámáját is; azonkívül Suidas ezen szavaiból: καὶ ἄλλα τινα τοῦ πατρὸς Σοφοκλέους azt

¹⁾ L. I. p. 205. edit. Dan. Heinsii L. B. 1616.

következtethetjük, hogy atyja halála után annak több drámáját ő vitte színre.

Törvényes neje'n kívül a sikyoni Theorisszal is voltak szerelmi kalandjai, attól egy Ariston nevű fia származott, a kinek fia ifjabb Sophokles ¹⁾ szintén írt tragædiákat és állítólag nagyatyja halála után az Oed. Kolonosban címűt nem sokára előadatta; ezen körülmény mutatja, hogy nincs igaza Athenæosnak, midőn azt állítja, hogy Soplokles öreg korában (γέρον ὄν) szerette meg Theorist.²⁾ A komikusok és utánuk némely ilyesmiken kapó írók aztán Athenæos állításából kiindulva ráfogták Sophoklesre, mintha tragædiáiban kedvését Theorist istennő gyanánt dicsőítené. Athenæos beszéli, hogy ἐπὶ δυσμαίῃ τοῦ βίου ismét egy Archippe nevű hetæra iránt gyult szerelemre és vagyonát erre akarta hagyni. Azonban habár ifjúságában mint költő ő is talán kissé érzékeny volt a szépség iránt, öreg korában ilyenekkel nem tette magát nevetségessé; mint az kitünik azon nyilatkozatából, a melyet először Platon és utána több író közöl.³⁾ Ugyanis kérdeztetvén valakitől, mikép érzi magát szerelem dolgában, élvezi-e még annak gyönyöreit, így válaszolt: oly örömet váltam meg tőle, mintha örült és vad gazdától szabadultam volna meg.⁴⁾ Az említett pletykákat megczáfolja költőnknek élete, a mely tiszta és ment volt az aljasság minden szenyjétől; csak egy tekintetet kell vetnünk tragædiáira és azonnal meggyőződünk, hogy oly magasztos gondolatokat, oly nemes életelveket csak az hirdethet másoknak, a ki az erény és becsületesség ösvényéről soha egy hajszálnyira sem tért el.⁵⁾

Sophokles végső éveit egy reá nézve igen kellemetlen eset szomorította meg. Ki ne ismerné a Cicero által oly naiv kellemmel előadott elbeszélést, mely szerint az agg költőt saját fiai bevádol-

¹⁾ Clem. Alex. Λογ. Προτροπῆ. p. m. 14. említi Σοφοκλῆς νεώτερος-t.

²⁾ Athenæos XIII. p. 592. A.

³⁾ Platon Rep. I. p. 329. B. Pseudo-Aeschynes Epist. 5. Theon Rhet. 1. p. 158. f. Plut. Mor. p. 1094. E. Clemens Alex. Paed. II. p. 227. Stobæos Flor. 6. 1. Cicero Cato maior 14, 17. Valerius Max. 4, 3 ext. 2. Ammianus Marc. 25. 4, 2.

⁴⁾ V. ö. Dr. Télyf Iván Csal. Lapok. 1856. I. 558. l.

⁵⁾ V. ö. Schöll A. id. m. 367. s köv. l. Bernhardy Grundriss der Griech. Liter.⁸ 2. II. 313. s köv. l. Collins V. Sophokles. Ford. Kont I. Olesó könyvt. 126. sz. 11. l.

ták, hogy öregsége és az ezzel összekapcsolt elme gyöngesége miatt rosszul kezeli vagyonát; azonban a bírák fölmentő ítélete fényes elégtételt szerzett a *παρανοίας δίκη* elé hurczolt Sophoklesnek.

Ezen csinos anekdotára vonatkozólag egész irodalmat találunk a régibb és újabb kritikuskoknál; az egyik mellette, a másik ellene hordja fel érveit. Schneidewin az egész dolgott elveti és apodictice kimondja, hogy ámbár ide vonatkozólag «viel unnütze Untersuchungen»-t hoztak létre, az anekdota egyedül a komikusok által költött tréfás elmésségek közé tartozik. ¹⁾

Ugy hiszszük azonban, hogy míg egy részről a költő életének teljes képéhez szükséges részlet az, másrészt az annyi különféle kritikai vizsgálódáson átszűrt érdekes eset tárgyalása e helyen még is számíthat némi jogosultságra. Annyival is inkább, minthogy az ezen kérdésben conservatív irányt követők között nem egy philologiai tekintély nevével találkozunk; például csak néhányat említünk; Boeckh,²⁾ Bergk, ez utóbbi így nyilatkozik: «Sane ex biographi narratione conicias comicum aliquem poetam hoc Sophoclis iudicium in scena spectandum exhibuisse: *rerum talia non solent comici poetae fingere* (quod esset inficetum parumque urbanum), sed ea, quæ acciderunt aliquando, exornant lepide et exaggerant: itaque si hæc res comœdiæ argumentum præbuit, id ipsum indicio est, *tale quid revera accidisse.*» ³⁾ Elismeri, habár nem minden föntartás nélkül, a történelmi alapot Bernhardy is, a ki így szól: «..... így tehát még is megmarad az esemény historiai magva, melyet nyomós ok nélkül föladni nem szabad».⁴⁾

Nézzük tehát az ide vonatkozó forrásokat; s itt első helyen a *Βίος Σοφοκλέους*-t kell említenünk, a mely így adja elő: «Φέρεται δὲ καὶ παρὰ πολλοῖς ἢ πρὸς τὸν υἱὸν Ἰοφῶντα γενομένη αὐτῷ δίκη ποτέ. ἔχων γὰρ ἐκ μὲν Νικοστράτης Ἰοφῶντα, ἐκ δὲ Θεωρίδος Σικωνίας Ἀριστωνά, τὸν ἐκ τούτου γενομένον παῖδα Σοφοκλέα τοῦνομα πλέον ἔστειργεν. καὶ ποτε ἐν δράματι εἰσήγαγε τὸν Ἰοφῶντα αὐτῷ ψιθονῦντα καὶ πρὸς τοὺς

¹⁾ Schneidewin. V. Aufl. 1865. Allg. Einleitung 13. l.

²⁾ Rhein. Mus. Erste Jahrgang 1827. 50. l.

³⁾ Comm. de vita Sophoclis p. XVII.

⁴⁾ Bernh. Grundriss d. Griech. Literatur.³ 2. II. 317. l. V. ö. Welcker Griechische Tragöd. 263. s köv. lapj. és Kleine Schrift. I. 105. s köv. l.

φράτορας ἐγκαλοῦντα τῷ πατρὶ ὡς ὑπὸ γήρωσ παραφρονῶντι· οἱ δὲ τῷ Ἰοφῶντι ἐπετίμησαν. Σάτυρος δὲ φησιν αὐτὸν εἰπεῖν· εἰ μὲν εἰμι Σοφοκλῆς, οὐ παραφρονῶ, εἰ δὲ παραφρονῶ, οὐκ εἰμι Σοφοκλῆς, καὶ τότε τὸν Οἰδίποδα παραναρῶναι». Cicerónál pedig így találjuk Dé senect. 7, 22: Sophocles ad summam senectutem tragædas fecit: quod propter studium cum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent undices: tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quæsisseque, num illud carmen desipientis videretur, quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Plutarchos Mor. p. 785. A: «Σοποκλῆς λέγεται μὲν ὑπὸ τῶν υἱῶν παρανοίας δίκην φεύγων ἀναρῶναι τὴν ἐν Οἰδίποδι τῷ ἐπὶ Κολωνοῦ πάροδον, ἣ ἔσπν ἀρχὴ ἐδῖπου ξένε', θανάμαστος δὲ τοῦ μέλους φανέντος ὡσπερ ἐκ θεάτρον τοῦ δικαστηρίου προπεμφθῆναι μετὰ κρότου καὶ βροχῆ τῶν παρόντων». Apuleius apol. 37.: «Sophocles poeta, Euripidiæ mulus et superstes (vixit enim ad extremam senectam), cum igitur accusaretur a filio suomet dementiæ, quasi iam per ætatem desiperet, protulisse dicitur Coloneum suam, peregregiam tragædiarum, quam forte tum in eo tempore conscribebat, eam iudicibus legisse nec quicquam amplius pro defensione sua addidisse nisi ut audacter dementiæ condemnarent, si carmina sonis displicerent. ibi ego comperior omnis iudices tanto poetæ adsurrexisse, miris laudibus eum tulisse ob argumenti sollertiam et cothurnum facundiæ, nec ita multum abfuisse, quin accusatorem potius dementiæ condemnarent.» Pseudo-Lukianos Macrob. 24.: «Σοφοκλῆς ὁ τραγωδοποιὸς — ὑπὸ Ἰοφῶντος τοῦ υἱοῦ ἐπὶ τέλει τοῦ βίου παρανοίας κρινόμενος ἀνέγνω τοῖς δικασταῖς Οἰδίπου τὸν ἐπὶ Κολωνοῦ, ἐπιδεικνύμενος διὰ τοῦ δράματος ὅπως τὸν νοῦν ὑγιαίνει, ὡς τοὺς δικαστὰς τὸν μὲν ὑπερ θανάμασαι καταψηφίσασθαι δὲ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ μανίαν.»

Az elöttünk álló forrásanyagból, melyet egész terjedelmében az áttekinthetős végett közöltünk, kitűnik, hogy lényeges eltérés az egyes írók közt alig észlelhető, mindegyik mutatja, hogy a közös forrástól egyikök sem független. Iophont, mint vádlót, határozottan csak Bios és Ps.-Lukianos említi, míg a többiek általában fiait; hogy az egész úgy a phratorok előtt folyt le, azt csak a Bios maga mondja, a többiek már egész törvénykezési eljárásról szól-

nak; Cicero: «in iudicium vocatus est»; Phut.: «παρνοίας δίκη»; Apul.: «accusaretur» és «iudicibus»; Ps.-Lukian, «ἀνέγνω τοῖς δικασταῖς». Érdekes továbbá a paraphrasis, melylyel Apuleius a felolvasás eredményét kiczifrázza. Azonban ezen eltéréseket igen könnyen megmagyarázhatjuk azon körülményből, melyet a Bios is említ: φέρετα: δὲ καὶ παρὰ πολλοῖς: ezek talán mások elbeszélése után hallomásból közölték és jegyezték föl az esetet és bizony az utolsó részletekig nem igen vizsgálgatták kritikus módra azt. Mert habár Jakob ¹⁾ őket, mint «non contemnendæ auctoritatis scriptores» ajánlja, és Hermann ²⁾ is azt mondja róluk: «auctores locupletissimi»: még is e tekintetben legalább Schöll A.³⁾ következő véleményét kell rájuk alkalmaznunk: «Arról ismertesek e szerzők, hogy elbeszéléseikben, a melyeket rendesen élénken színeznak ki és tulajdonképen csak az olvasók mulattatására hoznak föl, a kritikai pontosságra nem igen törekedtek».

De különben is a Bios esik legközelebb korra nézve mind az elbeszélte esethez, mind pedig a komikusokhoz, a kiktől azt merítette. Schneidewin szerint a «Gewährsmann des Witzwortes» nem más mint Istros, minthogy a Bios az ő csattanós szavaival fejezi be elbeszélését; már pedig «a peripatetikus Satyros irodalomtörténeti és életrajzi irataiban mindenünnen összeszedte az anekdotákat a nélkül azonban, hogy a szigorú történeti hűségre figyelt volna».⁴⁾ Ezt is megengedjük; azonban mi nem állapodhatunk meg Istrosnál; mert — a mint a Bios szavaiból kitűnik — mindkettejük előtt még más források is voltak.

Sokáig vita tárgyát képezte, hogy a Biosnak ezen a hagyományozott szövegben kétségtelenül hézagosszavai: καὶ ποτε ἐν δράματι εἰσήγαγε τὸν Ἰσφῶντα ἀπὸ φθονοῦντα καὶ πρὸς τοὺς φράτορας ἐγκαλοῦντα τῷ πατρὶ ὡς ὑπὸ γήρωσ παραφρονοῦντι, miképen igazítandók ki. Némelyek itt a mondat alanyául Σοφοκλῆς-t akarták tenni; a mi által némileg igazolva lett volna az is, hogy az Oedip. Kol. 1192-ik sorában a költő saját gyermekeire, nevezetesen pedig Iophonra tesz vonatkozást.⁵⁾ Mások azonban, különösen Näge

¹⁾ Sophocles Questiones p. 349.

²⁾ Ind. Lect. hib. Marb. 1836. p. VI.

³⁾ Soph. Leben u. Wirken. 345. A. 145.

⁴⁾ Schneidewin Allgem. Einl. 14. l.

⁵⁾ V. ö. Welcker, i, m. 264. l. Bernhardy, i. m. 317. l. Schöll i. m.

begyőző argumentumaira támaszkodva, azt állították, hogy itt világosan egy komikusról van szó, a ki az atya és fiu közti viszálykodást egyik komœdiájában a színpadra vitte. Bake egész általánosságban csak ezt mondja: «... maiori autem iure, suspicari possumus totam illam (sc. actionem) e fabula scenica ortam esse.» ¹⁾ Näke, valamint tőle függetlenül Schöll ²⁾ *Λεόλων*-nal egészítették ki; míg Meier ³⁾ *Πλάτων* komikust vitte bele a szövegbe. Azonban legtöbb helyesléssel találkozott Hermann, a ki így igazította ki a szöveget: «Scilicet Vitæ locus non integer est: qui est ita scribendus: καὶ ποτε . . . ἐν Δράμασι: εἰσέγαγε τὸν Ἰοφῶντα, et reliqua. Aristophanes hoc fecerat in fabula, cui nomen erat *Δράματα*, in qua phratorum partes fuisse ex scholiasta ad Ran. 810. constat». ⁴⁾ Minthogy pedig Aristophanes két olyan című vigjátékot írt, a melyben a *Δράματα* előfordúl, t. i. *Δράματα ἢ Κένταυρος* és *Δράματα ἢ Νίβος*, a kettő közül valamelyikben van szó a kérdéses esetről.

Bármelyik volt is azonban a három nevezett közül, az bizonyos, hogy egyik komikus és pedig a legnagyobb valószínűséggel Aristophanes ez esetet a színpadon valósággal előadatta. E nézetet a legtöbbben elfogadták ugyan, de tovább nem kutatva egyszerűen a komœdiában előforduló élczek közé sorozták az egész Iophon-processust, a mint közönségesen nevezni szokták.

Itt azonban egy fontos kérdésre kell megfelelnünk; t. i. mily fokban tekinthetjük a komœdiát történelmi forrásnak? — Ha többet nem, de annyit bizonyosan állíthatunk, hogy legalább is egy pár történelmi vonás mindig van a komikusok által említett tényekben is. Az ugyanis megtörténhetik, hogy — a mint Bergk idézett szavai mondják — «ea, quæ acciderunt aliquando, exornant lepide et exaggerant,» de hogy az egész dolgot a levegőből kapják, azt még sem tarthatjuk lehetségesnek. Ha szabad magunkat képletesen kifejezni, azt mondhatjuk, hogy a komikus kezei közt a tény valóságosága a falba vert szeg, a melyre az ő saját alanyiségének színezetével fölkesített képet fölakasztja; ha nincs

¹⁾ *Bibl. crit. nov.* a. 1825. I. 9.

²⁾ *Id. m.* 381. v. ö. Bernhardy i. h.

³⁾ *Allg. Liter. Zeit.* 1826. Nr. 23.

⁴⁾ *Oed. Col.*² *præf.* XI.; v. ö. *Leutsch Philologus.* XXXV. p. 254.

a szeg a falban, a képet sem akaszthatja föl. Már most ha ezeket a mi esetünkre alkalmazzuk, be fogjuk látni, hogy Sophoklesnek Iophon által történt vádoltatása, felmentetése egy komikusnak, különösen egy Aristophanesnek kezein átmenve sok humorisztikus és a hallgatóság tetszésére számító elemet vehetett ugyan fel; mindazáltal nem lehet az teljesen költői agy-szülemény, a melynek egyáltalán semmi valósággal megtörtént eset sem szolgált volna alapul.

Igaz ugyan, hogy a komœdiában nem minden élcznek van meg a komoly része, a realis alapja; de nem szabad felednünk, hogy itt nem egyetlen tréfás ötlettről, vagy szójátékról, hanem egy a színpadon valósággal előadott komikus situatioról, a mely huzamos ideig a közönség figyelmét lebilincselte, van szó. Vegyük még hozzá azt is, hogy Aristophanes kortársa volt Iophonnak, sőt némikép Sophoklesnek is, s így az athéniek előtt önmagát tette volna nevetségessé, ha olyan költött dolgot tüntet fel valónak, a melyet a még élő s szóban forgó személy könnyen megczáfoltott. «A régi komikusok pedig, mondja Welcker ¹⁾, lehetek talán rágalmazók, torzsalkodók, de együgyűek bizonyára nem voltak. Hol maradt tehát az ok, melynek alapján Sophoklest, a kinek nemes alakját csak ritkán merik érinteni a komikusok, ily ellenmondásokkal telt helyzetben hozzák a színpadra?»

Kellett bizonyára egy concret esetnek lennie, a melyre a komikus — föltevésünk szerint Aristophanes — az ő előadását alapíthatta. Aristophanes ellenséges viszonyban volt Iophonnal, azért ennek boszantására és nevetségessé tételére ezen esetet használta föl, a melyről tudomása lehetett neki, minthogy vígjátékaiból következtetve Sophokles családi viszonyaival ismerős volt. És ezt annál inkább megtette, mivel az atyára nézve, a kit tisztelt, dicsőség, a fiura pedig bizonyos foku megszégyenülés származott abból.

Hogy azonban tulajdonképen miben állott a dolog, arra, mint láttuk, idézett forrásaink fölvilágosítást nem adnak: Lessing az általunk is említett Athenæos-féle pletykákra gondol — azonban alaptalanul; Hense Ottó ²⁾, a ki legujabban foglalkozott e kérdés

¹⁾ Klein. Schrift. I. 108.

²⁾ Ily című művében: Studien zu Sophokles. Leipzig, 1880. a biographiai rész 289—310. lapig terjed e címmel: Der Process des Iophon.

történelmi alapjának kutatásával, egészen önállólag a homályba burkolt esetet földeríteni magának a Biosnak szavai nyomán. ¹⁾

Ő kiindulási pontját a 297-ik lapon így jelzi: «In dem Erwähnen der Phratoren . . . treten die Wurzeln zu Tage, mit welchen der wuchernde Trieb der komischen Erfindung noch in dem Boden der Wirklichkeit haftet». Ugyanis a *δικη παρανομίας* nem tartozott a phratorok elé, hanem az archon ítélszékéhez; de minthogy itt valósággal phratorok szerepelnek, azt kell föltennünk, hogy a Bios ezen szava *ἐγκαλοῦντα* nem bevádolást jelent itt, hanem csak annyit, hogy a legközelebbi rokonok gyülekezetében Iophon bizonyos köztük fenforgó egyenetlenség miatt atyjának szemrehányást tett. Mert azon alaposan lehet kételkedni, hogy a különben oly derék jellemű Iophon atya ellen a nyilvános törvényszék előtt emelt volna vádat, ezt még akkor is alig lehetne fölteni, ha a mint Weleker mondja: «a leggyalázatosabb szenvedély tüzelte volna is őt». Minthogy azonban egyetlen fenmaradt forrásunk sem származik azon időből, a midőn az eset történt, könnyen megeshetett, hogy a komédiában előforduló phratorcollegium helyébe bírókat (*δικασταί* és *iudices*) csuszattak és a pusztán családi tanács kebelében történt szemrehányás már *δικη παρανομίας* lett; s így adták a többiek is azt tovább csekély változtatással.

Az atya és fiu közt fenforgó egyenetlenségre pedig fináncziális körülmények szolgáltatnak okot. Sophokles t. i. az életének vége felé készített Oedipus Kolonosban című drámáját színpadra akarta vinni; ez azonban sajtóságos szerkezeténél fogva nagy költségekkel járó változtatást igényelt az előadásban ²⁾; a költsé-

¹⁾ V. ö. Meier. Allg. Litt.-Zeit. 1826. Nr. 23. 199. l. de gentilitate Attica.

²⁾ Eme változtatások közül különösen kettő érdemel figyelmet: először e darab, minthogy benne egyszerre négy beszélő személy szerepel, okvetetlenül szükségessé tév a negyedik színész felléptetését, a melyet alig lehet az ugynevezett *παρασκήμιον* igénybe vételével pótolni, mint azt W. Teuffel teszi Rhein. Mus. N. F. IX. 137. V. ö. F. Ascherson Philol. XII. 750. Schneidewin Enil. zu Oedip. auf. Kol. 30. l. Másrésről pedig a kar nehéz szerepét kell e darabban tekintetbe vennünk, különösen pedig 117—235 terjedő soros (*κομματικός*) parodosnak szövevényes beosztása képezett itt eddig elő nem forduló nehézséget, úgy hogy a kart egészen új szerepre kellett betanítani, s ez alatt természetesen magának Sophoklesnek kellett tartani és díjazni azt. V. ö. Schneid. id. h. 10. l.

gek fedezését pedig Sophokles a sicíliai vereségek után beállott mostoha körülmények miatt sem az államtól, sem pedig egyes choregosoktól nem várhatta; s így saját vagyonára lett utalva, azt kelle e darab előadására fordítani; ebben pedig fia Iophon veszélyeztetve látta nemcsak atyai, hanem anyai vagyonát is. Azért atyját a család kebeléből választott bírók — a phratorok elé — állítja s ott felelősségre vonja vagyonának könnyelmű eltékozlása miatt, vagyis inkább a darabnak illetén — neki esztelennek látszó berendezéséért.

És az atya mivel igazolja magát? Talán pompás védőbeszédet mond, nagy hangon kezdi magasztalni a költészet hatalmát, vagy az ő hazafias törekvéseit? Nem, ő semmi ilyes «humbogot» nem tesz; hanem egyszerűen föltárja előttük a dolog valódi tényállását: fölolvassa előttük a darabot, hogy ők maguk lássák és ítéljék meg; méltó-e az a rá fordítandó költségekre? Minthogy pedig minden műveltebb athéni polgár a szindarab dramaturgiai lényegével, különösen pedig a kar és a színészek szerepkörével nagyon is ismerős volt, bizonyára elégséges lehetett annak egyszerű felolvasása, hogy az egész mű benső szerkezetébe beható pillantást vethessenek s azt teljesen felfogják. Ha már most tekintetbe vesszük azt is, hogy az egész *φυλί*-nek dicsőségére vált az, ha valaki kebeléből lett győztes a drámai versenyen, megmagyarázhatjuk azt a kitörő lelkesedést, a melyről forrásaink szólnak.

Ily formán igyekszik Hense a dolgot a maga realis alapjára visszavezetni, s nem tagadható, hogy érvelése, melylyel a korviszonyokat és a dráma szerkezete által igényelt külső és belső változtatásokat fejtegeti, alapos: mindazáltal befejezésül ő is a szives olvasó ítéletére bizza a dolog eldöntését. «Möge inzwischen wenigstens in dem sogenannten Prozesse des Iophon das letzte Wort gesprochen werden, wir wagen kaum zu hoffen — gesprochen sein. Grammatici certant et adhuc — sub iudice lis est.»

Ha nem is osztozunk azon lesújtó ítéletben, a melyet Wecklein ¹⁾ Hense fölött mondott; de többre nem érezhetjük magunkat feljogosítva, mint a mit Sedlmayer a «Studien zu Sophokles»-t ismertetvén, a mű ezen részére vonatkozólag állít. «Mi sem látha-

¹ Philologischer Anzeiger VIII, 292. 1.

tunk abban egyebet hypothesisnél, a mely azonban valószínűség nélkül épen nem szűkölködik». ¹⁾

A különféle mondákban, a melyek mind a három tragikus halálát igen csodás színben adják elő, Sophokles életének végéről is igen különböző tudósításokat találunk. A Bios azt mondja Istros és kysikosí Neanthes után, hogy a Choa ünnep alkalmával Kallippides nevű kedvelt színésze jött hozzá és egy szőlőfürtöt hozott neki, a melynek evése közben egy éretlen szőlőszem (ῥάξ ἐτι: ἄμφοκιζουσα) a már igen öreg Sophoklest megfojtotta. Azonban ennek alapját már Lessing ifjabb Simonidesnek ezen epigrammájában keresi: ²⁾

Ἐσβέσθης, γήραιε Σοφοκλέεες, ἄνθος ἀσιδῶν
Οἰνωπῶν Βάκχου βότρων ἐρεπτόμενος.

Simonides arra czéloz valószínűleg e szavaival, hogy Sophokles az Oedipus Kol. dolgozása közben halt el; mivel pedig a πολωνομος Dionyos — mint már említettük — a szőlő istene is volt, ő az istennek szentelt művet értette «Bakchos szőlőfürtje» alatt; az említett későbbi írók pedig az ő rejtvényes szavait sajátképeni értelemben vették. Satyros ³⁾ szerint pedig az Antigone fölolvása közben érte őt a halál. A harmadik monda ⁴⁾ pedig úgy adja elő, hogy egyik darabjának a drámai versenyen nyert győzelme fölött való öröm okozta volna halálát. Mindezek azonban épen annyi hitelt érdemlő legendák csak, mint az, hogy Aeschylos fejére a légben repülő sas teknősbékát ejtett, s hogy Euripidest a makedoni ebek szakgatták szét.

Annai bizonyos, hogy nem valamely erőszakos halállal mult ki, mint azt a komikus költő Phrynichos Μοῦσα: ezimű darabjából következtethetjük, minthogy ez csak néhány hónappal később került színre költőnk halála után; abban pedig ezt olvassuk:

Καλῶς δ' ἐτελευτήης' οὐδὲν ὑπομείνας κακόν.

¹⁾ Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1881. X. H. 747. l.

²⁾ Anth. Pal. 7, 20.; v. ö. Lessing Zerstr. Anmerk. üb. d. Epigr. 67. l.

³⁾ Τῆν Ἀντιγόνην ἀναγιγνώσκοντα καὶ ἐμπεσόντα περὶ τὰ τέλη νοήματι μακροῦ ἄγαν ἀποτεινάντα τὴν φωνὴν σὺν τῇ φωνῇ καὶ τὴν ψυχὴν ἀφείναι.

⁴⁾ Diod. Sic. XIII. 103.: Ὅτι μετὰ τὴν τοῦ δράματος ἀνάγνωσιν, ὅτε νικῶν ἐκτιρώσθη, γαρὰ νικηθεὶς ἐξέλιπεν. Valerius Max. IX. 12. ext. 5.: Ancipiti sententiarum eventu diu sollicitus, aliquando tamen una sententia victor causam mortis gaudium habuit.

Tehát a hosszú, 90 éves koráig tartó életben eltöltött becsületes és eredményben dus tevékenységét az εὐθανασία áldása tetézte.

Halálának évét közönségesen a 93. olymp. 2-ik évére teszik ¹⁾ azon okból, mert már a következő év januarius havában azaz a Lenæa-ünnepen adták elő Aristophanesnek Békák című vígjátékát, a melyben már Sophoklesről, mint a Hades lakójáról tétetik említés.

Költőnk sírjához is ily ékesen szőtt monda fűződik. A Bios szerint Dekeleia felől, a merre Kolonos és a költő családi sírboltja feküdt, a spartaiak ostromolták a várost akkor, midőn Sophokles meghalt; Dionysos a sereg vezérének álmában megjelenik és fölszólítja őt, hogy engedje meg kedveltjének ünnepies eltemetetését; s midőn az nem hajt a kérésre semmit, ismételten megjelenik az isten. Eközben a menekülőktől értesülvén a városban történekről, most már hajlandó lesz a parancs teljesítésére, és követet küld Athenbe ily izenettel: «Mivel tudja, hogy nekik egy igen kedves emberük halt meg, a kit az istenek kiválóképen kegyeltek, azért fegyverszünetet ad, hogy azt ünnepiesen eltemethessék». ²⁾ A mire egyébiránt más ok is ösztönözhetette a vezért; ugyanis a spártaiak az Arginon foknál szenvedett vereség után hajlandók voltak a Kleophon által megzavart békealkudozás fonalát ismét fölvenni s azt véglegesen is megkötni; s erre most jó alkalom kínálkozott.

Igy aztán eltemették őt a lovas Kolonosban levő családi sírboltba, mely mintegy 11 stadiumnyira volt Athéntől a Dekeleia felé vivő uton. Sírja fölött némelyek szerint egy Σειρήν, mások szerint pedig egy Κηληιδῶν χαλκή állott e fölirással — a mely állítólag Iophontól származik:

Κρόπτω τῶδε τὰφῳ Σοφοκλέῃ προτεῖα λαβόντα
 Τῆ ἑραρικῆ τέχνη, στήμα τὸ σεμνότετον.

¹⁾ Így határozzák meg halálának idejét: Müller (Irod. tört. I. 404. l. jegyz.) Schöll. Schneidewin (Allg. Einl. 18. l.); Ritschl Opusc. philol. I pag. 427. Kolisch azonban idézett művében «a régi hiteles kutfők» állítását fogadja el, mely szerint Soph. a 93. ol. 3-ik évében halt meg.

²⁾ Evvel egészen megegyezőleg adja elő a dolgot Plinius Hist. Nat. 7. 30.; csakhogy mindketten a vezért hibásan Lysandernek nevezik, pedig az ezen időben nem itt vezérkedett, hanem a peloponnésosi hajóhad élén állt. Pausanias is elmondja az esetet, I. 21, 1., de a vezért nem nevezi meg.

Dioskoridesnek egyik, dialogus módra szerkeztett, epigrammájából következtetve, Sophokles sírján Dionysos szobra állt kezében női maszkot tartva; ugyanis az epigrammában a vándor azt kérdezi Dionysostól, hogy a költő melyik darabjára vonatkozik azon álarcz; az pedig így felel: ha úgy akarod Antigonera, vagy ha jobban tetszik, Elektrára, mert mindkettő a legmagasztosabb művészeti termék. ¹⁾

Iophon azonkívül a síremlékre véseté atyjának Oedipus Kolon. című tragœdiáját; Valerius Maximus (8, 7 ext. 12.) ezeket írja: «Sophocles sub ipsum transitum ad mortem Oedipum Coloneum scripsit, qua sola fabula omnium eiusdem studii poetarum præripere gloriam potuit; idque ignotum esse posteris filius Iophon noluit sepulcro patris, quæ retulli, insculpendo». Schneidewin ²⁾ e szavakra támaszkodva, veti el az egész Iophon-processust; azt mondja ugyanis, hogy Iophon bizonyára óvakodott volna atyja mesterműveül épen ezen tragœdiát, a mely neki a phratorok részéről oly szégyenítő megfeddést okozott, az emlékköbe vésetni. Ezen okoskodásra mi dr. Télyf következő szavaival felelünk: «Hát a bűnbánatot egészen kifeledjük az emberi szívből? Nem bánhatta-e meg Iophon atyja elleni vádját?» ³⁾ Sőt épen azért, mivel ezen darab okozta a köztük fenforgott egyenetlenséget, mintegy annak jóvátételére és atyja szellemének megengesztelésére, evvel akarta emléket megdicsőíteni.

Sophoklesnek emlékét honfitársai évenkénti áldozattal ünnepelték meg, mint Istros a névtelen életirő idézetében mondja: 'Αθηναίους διὰ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν καὶ ψήφισμα πεποιημένα: κατ' ἔτος αὐτῷ θύειν. És mivel életében oly szoros összeköttetésben volt Asklepios-szal, Dexion (Δεξιῶς ἀπὸ τῆς τοῦ Ἀσκληπιῶθ' δεξιῶσεως) nevet nyert a félistenek között, a kiknek sorába őt is fölvették, miként Archilochost, Aeschylost és egyéb jeles férfiakat. ⁴⁾ Mint-

¹⁾ V. ö. Solger Vorrede p. CXI. E. v. Leutsch Philologus I. 128. s köv. I. Schneid. Allg. Einl. 19. 1.

²⁾ Allg. Einleit. 19. 1.

³⁾ Családi Lapok. 1857. I. félev 48. 1.

⁴⁾ V. ö. Cic. Nat. Deor. 2, 24. Nitzsch. De apotheosis apud Graecos vulgatae caussis Egyetemi értesítő. Kiel, 1840. 10. és köv. 1. Feldbausch: Ueber die Vergötterung der Menschen bei den Griechen und Römern bis auf die Zeit des Augustus. 224. 1. (Harmadik függelék Horatius leveleihez.)

egy negyven évvel halála után a nemes államférfiú Lykurgos, a ki a méltóságos és komoly muzsának nagy kedvelője volt és szónoklatát gyakran a tragikusokból vett idézetekkel szokta ékesíteni, a következő indítványt tette: *χαλκᾶς εἰκόνας ἀναθεῖναι τῶν ποιητῶν, Αἰσχύλου Σοφοκλέους, Ευριπίδου, καὶ τὰς τραγῳδίας αὐτῶν ἐν κοινῷ γραφασμένους φυλάττειν καὶ τὸν τῆς πόλεως γραμματεῖα παρατηγνῶσκειν τοῖς ὑποκρινομένοις.* 1)

Az indítvány el is fogadtatott, és Sophokles szobra a színházban állíttatott föl)²⁾; e szobor — vagy a mint Welcker hiszi, ennek másolata csak néhány évtized előtt került elő a terracinai ásatások alkalmával, és XVI. Gergely pápa azt a laterani museumban helyezte el, és jelenleg is ott van. Welcker *Alte Denkmäler* ³⁾ című munkájában ennek nyomán szépen rajzolja költőnk arc-kifejezését.

Sophokles emlékét már a régibb költők számtalan dicsőítő epigrammákban tartották fönn; ilyenek voltak: az ifjabb Simonides, a ki Dionysos-szal mondatja el a költő magasztalását a kérdező utasnak, Statyllius Flaccus, kysikosi Krykios; a thebai Simmiastól kettőt találunk följegyezve, melyek közül az egyik így hangzik:

«Kuszszál föl halkan Sophokles hantjára borostyán
S zöldellő lombod' szórjad a sirja fölé.
Rózsabokor nyiljék koszoru módjára körötte,
Dús szőlőhajtás hintse be nedvvel a sirt.
Ékes, böles szavakat mondott ő mézes ajakkal
A Chariszok s Muzsák ihlete támogató».

De sem e dicséretetek, sem pedig a szobrok, a melyeket neki állítottak, hanem művei voltak a valódi «monumentum ære perennius»; mert azok előtt az idő romboló vasfoga valósággal meghát-rálni kényszerült; ma is két évezred után is még mindig gyönyörrel és magasztos lelki élvezettel olvassuk azokat.

Sophokles részt vett ugyan — mint láttuk — a nyilvános élet mozgalmában, de azokban ő nem találta föl életének föladatát; a nyilvános élet őt, mint minden tüzes és enthusiasta szellemet,

¹⁾ Plutarch X. Lykurgos, p. 841. F. V. ö. Meier de vita Lyeurgi p. XXXVI.

²⁾ V. ö. Pausanias I, 21, 1. Athenaeos I, p. 19. E.

³⁾ I. pag. 479. V. ö. Griechische Tragödien 1055. s. köv. 1.

elbágyasztotta; s akkor szellemi felüdülést Kolonos csendes és kedves ligeteinek árnyában keresett, ott aztán kényére követhette geniusának szabad röptét és áldozhatott a muzsák szentelt oltárán.

Azért nem is csodálhatjuk nagy költői termékenységét; ugyanis a névtelen életíró Aristophanes után 130-ra teszi darabjainak számát,¹⁾ Suidas pedig 123-ra; ezek közül azonban csak hét maradt fenn teljesen, ezek ily időrendben következnek egymás után: Antigone (Ἀντιγόνη), Elektra (Ἑλέκτρα), Trachisi nők (Τραχινίαι), Oedipus király (Οἰδίπους τοραννος), Aias (Αἴας), Philoktetes (Φιλοκτήτης), Oedipus Kolonosban (Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ). Már Welcker²⁾ 86 elveszett tragœdiának és 18 satyrdrámáának czímét sorolja föl. Nauck³⁾ pedig 108 drámáját említi költőnknek s ezekből 658 fragmentumot közöl; a 659—1009. azon töredékeket számlálja, el, a melyekről meg nem állapítható melyik tragœdiából valók, csakhogy szófűzés, stylus mind határozottan Sophoklesre vallanak, azonkívül ugyanezt bizonyítják a külső argumentumok, azaz egyes írók és a scholiasták bizonyosságai is; végre az 1010—1022. számok alatt a «fragmenta dubia et spuria» vannak megemlítve, mert amint Collins mondja: «Az alexandriai korban különösen a zsidó bölcészek sok falsifikatumot toldottak a töredékek közé, különösen olyanokat, melyek az egvistenség- és a tulvilági életre vonatkoznak, hogy így a zsidó vallás tekintélyét e nagy génusok mondásaival emeljék». ⁴⁾

E nagy számú fragmentumok közt vannak azonban olyanok is, a melyek csak néhány, vagy egyetlen szót tartalmaznak; ⁵⁾ de a melyek részint Sophokles nyelvi sajátosságának megismerésére becses anyagot szolgáltatnak a nyelvbuvárnak, részint pedig a költő sokoldalúságát és a nagy terjedelmű mondakört mutatják,

¹⁾ Ἐχει δὲ δράματα, ὡς εἰσὶν Ἀριστοφάνη, πλ' αὐτῶν δὲ νεώτερα: ἴ. Ugy ezt, mint Suidas számait Bergk és Boeckh különfélekép variálták.

²⁾ Griechische Trag. 90. s. köv. l.

³⁾ Tragicorum Graecorum fragmenta. Lipsiae, 1856.

⁴⁾ Collins V. Sophokles. Ford. Kout Ig. Bpest. Olcsó Könyvt. 126. sz. 19-ik l.

⁵⁾ P. o. az Ixinból csúpán ez egy szó: οἰδῖον maradt fenn egy scholiasta idézetében Ap. Rhet. 4, 14.; vagy a Siyphos-ból egyedül Hesybiosnál találjuk e két szót: Ἀρίππων τριζύγων; Priamos-ból pedig Pollux és Arist. scholiastája a Darázsok 289. sorához 4 szótöredéket mentettek meg számunkra.

melyet darabjaiban feldolgozott. Ha az ismeretes nevű drámákat a mythosi anyag szerint osztályozzuk, a trójai mondakörre s annak kiágazásaira 40 darab esik, a thebaira 6, míg a Trach. nők cz. az *Ὀϊζυλλίας ἄλωσις* eposra vihető vissza. Az eposi cycluson kívül eső mondakörök közül kiváló előszeretettel foglalkozott az attikaival, ide tartoznák: Tereus, Prokris, Kreusa, Aegeus, Phædra v. Theseus; azonkívül az ős-mythosból Attikára ennek még Oreithya és Triptolemos, valamint a salamisi herosok: Aias, Teukros és Eurysakes.

Azonban mivé válnak e mondák Sophokles kezei közt! Bármily csodálatosak és természet fölöttiek legyenek azok eredeti alakjukban, oly természetes és egyszerű lefolyást ad ő azoknak, hogy csak hinnünk és vele együtt éreznünk lehet. Ő leszállította a tragœdia muzsáját arról az emberi képzeletet is úgy szólván felülhaladó magaslatról — a melyen Aeschylus tragœdiái állanak — a tiszta emberi cselekvés körébe; ő nála a mythos nem egyedül erkölcsi és vallási ideák megtestesítésére szolgál, hanem a cselekvő személyeknek következetesen kifejtett lélektani motiválása a fõszempont, mely drámáinak szerkezetében mindenütt elõtérbe lép: és ehhez képest alakítja most már a meglevő mondát is, a minek következtében az ismeretes eseménynek szemlélése mindig új és új gyönyörrel tölti el a néző és hallgató közönséget.

Aristoteles azt mondja, hogy egy ioniai költő (valószínűleg Ion) így nyilatkozik Sophoklesről: *μόνον Σοφοκλέα τραγῆσαι* ('Ομηρον μὲν τραγικόν, mások tragikus Homerosnak, vagy 'Ομηρικώτατος'-nak mondják őt.¹⁾ Miben hasonlított tehát annyira Homeroshoz?

Az epos és a dráma sok közös tulajdonsággal bírtak, a mire nagy befolyással lehetett a hármas egység szigorú követelménye; mert e miatt sokat csak elbeszélni lehetett a színpadon — s így az eposi elemnek később is jelentékeny szerepe lett a tragœdiában; ezért tárgyalja majdnem egészen párhuzamban az epos és dráma szabályait Aristoteles is. Tévednének azonban, ha azt hinnék, hogy csupán csak az a körülmény indította őket az említett elne-

¹⁾ Suidas s. v. Πολέμων: ἔλεγεν οὖν Ὁμηρον μὲν Σοφοκλέα ἐπικόν. Σοφοκλέα δὲ Ὁμηρον τραγικόν. A Bios pedig: τὸ πᾶν μὲν οὖν Ὁμηρικῶς ὠνόμαζε, τὸς τε γὰρ μύθους φέρει κατ' ἔχλους τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν Ὀδύσσειαν δ' ἐν πολλοῖς δράμασιν ἀπογράφεται. V. ö. Athenaeos VIII. p. 277. E. Max Lechner De Sophocle poeta Ὁμηρικώτατος. Erlangen, 1859.

vezésekre, mivel Sophokles azt a magaslatot érte el a tragœdiában, a melyet Homeros az eposban; volt valami, a miben valóság-gal tanítványa s pedig leghívebb tanítványa volt Sophokles Homerosnak, a miben csakugyan κατ' ἔχρος τοῦ ποιητοῦ (sc. Ὀμήρου) járt. A homerosi ἐνἀργεια, mely szerint a személyek jellemzése nem hosszadalmas leírások, hanem maguknak a személyeknek cselekvése által történik mintegy észrevétlenül rövid, finom, de világos és érthető vonásokban: ez ékesíti Sophokles jellemeit. «Személyei oly tökéletes képrajzok — mondja dr. Tély Iván —, hogy minden vonásukból kiviláglik az őket éltető szellem, és Sophokles kezében a tragikai költészet az emberi lélek ösztönei, szenvedései, törekvései és tusáinak valóságos tükre.»¹⁾ Nem az euripidesi sophistika az, melylyel Sophokles jellemei oly ékesen szólók és meggyőzők minden kevés beszédűségük mellett is, hogy önkénytelenül annak részére állunk, a ki legutoljára szólott; hanem Homeros hősalakjait szemléljük bennök, a kik mindent belső meggyőződésük és az isteni törvények szerint cselekesznek. E hősök jelleme szilárd és hajthatatlan, semmi szenvedés, semmi veszély, vagy akadály el nem tántoríthatja őket egy hajszálnyira sem kitűzött céljuktól; hanem saját erejük tudatában ellenállhatatlanul törnek a felé; habár a küzdelemben előre láthatólag elbuknak is.

Sophokles jellemalkotásában oly mozzanatra találunk, a melyet sem Aeschylosnál, sem pedig Euripidesnél fel nem lelhetünk; ő ugyanis mély emberismerettel és finom költői tapintattal több drámájának főhőseül nőket választott, és pedig szerencsésen. Mert az erkölcsi és érzelmi világhoz a nők sokkal közelebb állanak, mint a férfiak; a belső harcok, az indulatok és szenvedélyek, melyek a felhevült állapotban rendesen a tettek irányzói, bennök sokkal inkább alakot öltenek; s azért drámai jellemek alkotására a nő igen alkalmas. Aeschylos a nőket csak figyelmére is alig méltatta; Euripides drámáiban ugyan nagyobb tért engedett nekik, de inkább csak rut oldalukról mutatta be őket: Sophokles Antigoneja, vagy Elektrája pedig e nem tiszteletére késztet bennünket. A hatalmas érzet, mely Elektra egész valóját eltölti, az atya iránti tisztelet és gyermeki kegyelet, a melyet a halott iránt is hiven megőriz, a gyenge nőt a legmagasabb szenvedélyig fokozott hajt-

¹⁾ Csal. Lapok. I. félv., 558. l.

hataltan jellemmé teszi. Mily főséges Antigone önfeláldozása testvééréért, a kinek meggyaláztatását elviselni nem bírja, hanem inkább maga is a biztos halálba rohan. Valóban a Sophokles-i tragœdiák tökéletessége: a helyes szerkezetet, a jellemek, szorgalom és gondos simítás eredményei.

Sophokles az élet ideáljának megvalósítását tűzte ki drámáinak feladatául; hősei míg egyrészt oly sajátos egyedi vonásokkal bírnak, a melyek csak is bepnök találhatók, más részről pedig az emberiség általános eseményének képviselői.¹⁾

Sophokles a tragikai cselekvényt művészi kézzel készíti elő különféle peripetiák és az eseményből előre érezhető következmények által. Ha a derült időben hirtelen czikázó villám és eget rázkodtató robajjal lecsapó dörgés kedélyünket jobban megrendíti is, azonban a lassankint képződő óriási felhőtömegek rémes alakjai, a minden oldalról sötétülő látóhatár, a megsűrösödött tikkasztó lég, melyek a közelgő vihar előjelei, a lélekbe mélyebben benyomulnak és maradandóbb hatást keltenek. És ezen utóbbi hű képe Sophokles drámai alkotásainak; a jellemeket, körülményeket, cselekményeket oly művészi csomóba bonyolítja — mi közben a fenséges és megragadó jelenetek egész során át vezeti a szemlélőt — hogy a katasztrófa kikerülhetlenné válik s épen ez által nagyszerűvé. Nézzük p. o. az Oedipus királyban mint működnek össze Oedipus gögje, a melytől elvakítva már legközelebbi rokona s az agg jós részéről is trónja elleni áskálódást lát, a szerföltötti vágy hogy a születése titkát fedő homályos fátyolt föllebbenthesse, a pásztor kicsikart vallomása, a korinthusi hírnök leleplezése a nagy katasztrófa előidézésére, mely a hatalmas királyt porrá zuzza és a szerencsétlenség legmélyebb örvényébe taszítja.

Továbbá mily nagyon felkelti csodálásunkat Sophokles a situatiók mesteri rendezésében, a mi által a cselekmény kifejtését eszközli, a hatalmas ellentétek ügyes csoportosításában, a melyek a cselekvény hatását erősítik, — oly körülmények összehozásában, a melyek a végkifejtés iránt a nézők figyelmét folytonosan feszült és nem lankadó érdekltségben tartják. És a hatás fokozására nem ritkán a személyeknek eredeti természetével s körül-

¹⁾ V. ö. Schöll. id. m. 74. s köv. 1. Westermann Pauly Real-Encyclopaedia. VI. 1. 1305. és köv. 1. Schneidewin Allg. Einl. 26. s köv. 1.

ményeivel ellenkező helyzetet alkot, a melyből származik aztán a küzdelem.

Igy az agg és gyöngé Oedipus szemeitől megfosztottan, nyomasztó szükségben bolyong, hű leányától vezetve, hogy valahol pihenést és nyugalmat nyerjen. Elektrának együtt kell élnie atyja nyomorult gyilkosaival, a kiket ő a legmélyebben gyűlöl, ki van téve a gunynak és nélkülözésnek, és a szenvedélyek óriási harcát vivja keblében, midőn érezni kénytelen tehetetlen gyengeségét azok ellenében, a kiknek kezében van a hatalom még ő fölötté is. A megragadó ellentétek hathatós példáját látjuk Philoktetesben: az erős hős elhagyva mindenkitől a puszta szigeten testi fájdalmainak súlya alatt meggörnyed és jajgat, mint a gyermek; mily iszonyú érzelmek dulhatnak Philoktetes kebelében, midőn csak nyöszörögve vonszolhatja testét és sebének bűze még a véletlenül a lakatlan szigetre tévedteket is elriasztja tőle! Itt különösen «a testi szenvedések, melyeket Sophokles oly híven ecsetel, épen a nagyszerű ellentét által hatnak reánk; mert az ember panaszkodik csak e tragœdiában, de a hős cselekszik». ²⁾

Miként a cselekvés a valódi élet magasztos képét állítja elének Sophokles drámaiban; úgy a nyelvezet is a kifejezések élethű igazságával e követelménynek a legszebben megfelel. A tragœdia nyelvezete mindenestre az élet nyelvezete, a mennyiben t. i. maga a tragœdia is az életnek képe: a mily viszonyban áll tehát a művészi igazság a tapasztalati igazsághoz, oly viszonyban kell állani a tragœdiai élet nyelvének a köznapi élet nyelvéhez; abból kell kiindulnia, de nem szabad abba belevesznie. S így van ez Sophoklesnél: az ő kifejezése mindig életerős, belső méltósággal teljes, mérsékelt és magasztosan egyszerű. Aeschylus nemcsak dialogusaiban a phantasia legmerészebb képeit használja és hasonlataiba olvasztja azokat bele; hanem a közönséges beszédbe és egyszerű leírásba is ily képeket vegyit, úgy hogy óriási nagyszerűségét követni alig bírjuk. ¹⁾ Euripidesnek nyelvezete pedig

¹⁾ V. ö. Lessing Laokoon v. a festész és költész határaitól. Ford. Braun Zs. Budapest, 1877. 68—78. l., valamint Trach. nők. 1088—1089. s.

²⁾ Ide vonatkozik Plutarchosnak (Mor. p. 79. B.) ezen jegyzete; *ὁ Σοφοκλῆς; ἔλαβε, τὸν Αἰσχύλον διαπεπαιγῶς ὄγκον, εἶτα τὸ πικρὸν καὶ κατὰτεχνον τῆς αὐτοῦ κατασκευῆς, τρίτον ἤδη τὸ τῆς λέξεως μεταβάλλειν εἶδος, ὅπερ ἡθικωτάτον καὶ βέλτιστον.* Az itt említett gúnyolást valószínűleg csak Ion tulajdonítja So-

egészen a közönséges élet szavakban dús és terjengős beszéde; a költői kifejezések virágait érezhetőleg csak is külső diszűl használja. E kettő között szerencsés középutat tart Sophokles. Az ő nyelvezete mindig választékos, rövid és gyakran épen egyszerűsége által fönséges; képei mindig a tiszta valóságból kölcsönöztek, kellő mértéket tart azokban, csak ott halmozódnak össze, hol a szenvedélyek lángolnak föl: az ő tökélye nem egyes kimagasló szépségek elragadó hatásában nyilatkozik, hanem a színekben gazdag különféleségek művészi összhangjában, a mely az ő nyelvezetét, úgy mint egész költészetét a legnagyobb mértékben átlengi. Sophokles kiválóan képviseli a görög nyelvnek amaz egyedül sajátos zengzetességét, a mely Horatiust e szavakra fakasztá: *Grais dedit ore rotundo Musa loqui.*¹⁾ Nem volt költő az ó-korban, a ki oly műgonddal, oly művészi öntudattal használta volna fel a görög nyelv dús kincstárát, mint ő, s mindent a maga helyén alkalmazva és a helyes mértéket megtartva, úgy hogy az *εὐκλαρία* — melylyel a Bios őt jellemzi — a legnemesebb értelemben illeti meg Sophoklest.

Kiváló figyelmet érdemelnek párbeszédei, a szenvedélyek és indulatok — a tragédiának emez alapelemei — különösen itt tűnnek fel a maguk valóságában; a természetesség a legszebben egyesül a művészi alkotással. Szép példa erre Aiasban a szenvedélyes Teukros és Menelaos hosszú perlekedése (1046—1162); ezek valódi görög éles elműséggel mintegy szóharcot vívnak egymással. Mily óvatossággal szólítja meg atyját, Kreont, a jegyesét megmenteni akaró Hæmon, hogy jobb gondolatokra bírja őt: eleinte a legnagyobb tisztelettel és higgadtan szól, de később mindig hevesebb és hevesebb lesz a szóvita, az ezelőtt oly szelid ifju ingerülten gunyolja atyját; és végre a midőn az érzelmek

---

phoklesnek; mert ennek szelid és kellemes bája ellentétben áll Aeschylus «grandiloquentia»-jával. V. ö. Lessing id. m. 34. s köv. I. Welcker Aesch. Trilog. 525. I. Schultz De vita Sophoclis p. 136. Bernhardy azonban azt hiszi, hogy itt Sophoklest Euripides-szel cserélte föl Plutarchos s így az egészet Aristoph. Békák 1010—1011-ik verseire kell visszavezetni. Grundr. d. Griech. Literat.³ II. 2. 425. I.

¹⁾ De arte poetica v. 323—324. V. ö. Solger Vorrede p. XXXV. ss. T. W. Schmidt De ubertate orationis Sophocleae. Pars I. II. Magdeburg, 1855. Neu-Strelitz, 1862.

a legmagasabb fokra esigáztattak, haraggal és boszúérzettel válnak szét (Antig. 630—765).

Valamint az egész drámai cselekvés, ugy különösen e párbeszédék uj élénkséget nyernek a harmadik színész közbelépése által: a különféle hatások közül, a melyeket épen ő idéz elő, csak néhányat akarunk említeni. A tritagonista a két egymás ellen küzdő szereplő közé lép és fokozza a helyzet érdekességét (Elektr. 673—803); közvetíti a cselekményt, midőn a rokon érzelmű szerepbe biztatólag hat (El. 1326—1384); vagy egyenesen elhátározásra bírja a feleket (Philokt. 573—627); békitőleg lép közbe (Oedip. kir. 637), vagy ellentőrekvésével az egyetértést megzavarja. (Philokt. 974—1290).¹⁾ A komikusok Μέλιτα-nak nevezik költőiket²⁾ Suidas szerint: διὰ τὸ ἴδιον, a Bios azonban más okot említ «mivel, ugymond, a méh módjára a szépségeket mindenünnen igen jól tudta összehordani és a körülményekhez képest alakjainak, általán költészetének kiszínezésére fölhasználni. Dio Chrys³⁾, a ki Sophoklesnek ἴδοντῶν θαυμαστὴν καὶ μεγαλοπρέπειαν tulajdonit, egyik utánczójáról a következő verset közli:

Ὅ δ' αὖ Σοφοκλέους τὸ μέλιτι κερχισμένον
Ὡσπερ καθίσκου περιέλειγχε τὸ στόμα.

Általában Sophokles költészetének alapjellege a kellem és kedvesség; épen azért Phrynichos Arab.⁴⁾ igen helyesen ily nevekkel különbözteti meg a három nagy tragikust egymástól: Αἰσχύλος ὁ μεγαλοφωνότατος, Σοφοκλῆς ὁ γλύκως, Εὐριπίδης ὁ πανσόφος. A γλυκύτης, melyet benne a régiek annyira magasztaltak, leginkább a kardalokban s néha az ἀπὸ σκηνῆς-féle énekekben szemlélhető. Aristophanes⁵⁾ a béke áldásai közé sorozza, hogy már szabadon élvezheti a békés foglalkozásaihoz ujra visszatérő nép Σοφοκλέους μέλιτ.

¹⁾ Schöll id. m. 65. l. Westermann Pauly Real-Enc. VI. 1. 1307. l. Schlegel Ueber d. dram. Dialog. Kritisch. Schr. I. 12. Götthe Gespräche mit Eckermann 3. 128. és 130,

²⁾ Schol. Oed. Col. 17.: Ὡστε μέλισσαν αὐτὸν ἐκάλεσαν οἱ κομικοί. V. ö. Schol. Aius 1109. Schol. Aristoph. Vesp. 462. Hermesianax Athenaeosnál XIII. p. 589. C.

³⁾ 52, 17.

⁴⁾ Σοφοστία Παρρασκευῆ. I. VI. p. 324,

⁵⁾ L. Béke 531. v.

Egyik scholiasta ¹⁾ ezt mondja: *Σοφοκλέους ἴδιον καὶ χαρακτηριστικὸν τὸ γλαφυρὸν καὶ μελωδικόν*. A lyrai részletekben nemcsak a természet bájait éneкли meg oly lágyan csengő hangokon; hanem a karnak az események és a cselekvés fölé emelkedő reflexiói valóságos bölcselmi ódákká lesznek. ²⁾

Meg kell még e helyen említenünk költőnknek az egykoru drámaírók — különösen Choerilos — ellen intézett *Περὶ χοροῦ* című drámaturgiai értekezését, ³⁾ a melyben azt, amit gyakorlatilag a kar és lyrai elem helyes alkalmazására nézve követett, elméletileg is kifejtette.

Sophoklest a régiek egyhangú ítélete a tragikus művészet fejedelmévé tette; Homerost *ὁ ποιητής*, Pindarost *ὁ λυρικός*, Aristophanest *ὁ κωμικός* és Sophoklest *κατ' ἐξοχήν α ὁ τραγικός* névvel illetik. Cicero, a ki a görög irodalmat alaposan ismerte, Sophoklest mesternek mondja a maga nemében ⁴⁾; Ovidius ⁵⁾, Vergilius ⁶⁾ és mások a legszebb dicséretekkel halmozzák el. ⁷⁾ Drámáinak fejtegetésével és méltatásával már az ókorban sokat foglalkoztak; ugy az élet különféle viszonyaira alkalmazható jeles mondataiból, mint költői szépségeiből egész anthológiát lehetne összeállítani.

Lessing említi a számos közmondásokat, a melyekre Sophokles művei szolgáltattak okot; ⁸⁾ ilyen' az «Equus Sophocleus» is, a melyet Philostratos és Cælius Rhodoginus különböző módon magyaráznak, legvalóbbszínű azonban, hogy e szép hasonlatban, a melyet Orestes a hü pædagogos-ról mond, birja alapját:

¹⁾ Az Oedip. Kol, az említett *εὐπίπος ζῆνε* kezdetű parodoshoz írt scholionban.

²⁾ V. ö. E. Müller über die Sophokleische Naturanschauung. Liegnitz. 1842.

³⁾ Suidas s. v. *Σοφοκλῆς*.

⁴⁾ Orat. 1. 4. v. ö. De div. 1, 24, 54.

⁵⁾ Amor. 1. 15, 15.: *Nulla Sophocleo veniet iactura cothurno.*

⁶⁾ *En erit, ut liceat totum mihi ferre per orbem
Sola Sophocle tua carmina digna cothurno.* (Eclog. VIII. 9—10. v.)

⁷⁾ Épen azért igen elszigetelten áll néhány kritikus állítása, a kik *ἀνομαλίαν* vetnek költőnk szemére. V. ö. Longinus De subl. 33, Dionysios Vet. scriptor. censura 2, 11: *ὁ μὲν (Σοφοκλῆς) ποιητικός ἐστὶν ἐν ταῖς ὀνομασίαι καὶ πολλάκις ἐκ πολλοῦ τοῦ μεγέθους εἰς διάκρονον κόμπον ἐκπίπτων αἶον εἰς ἰδιωτικὴν καὶ καντάπασι: ταπεινότητι κατέρχεται.*

⁸⁾ Leben des Sophokles 160. s köv, 1.

Mint a nemes mén, bárha agg kor nyomja is
 Nem veszti bátorságát a veszély között,
 Hanem fülét hegyezve vár rá, ugy te is. (El. 25—27.)

Ily hasonlatokban, képekben, a nemzeti játékoknak gazsatos rajzaiban, Sophokles művei gazdagok; ezek összbenyomása alatt mondhatta dr. Télyf költőnket oly szépen jellemző szavait: «Darabjai olvasásánál ugy érezzük magunkat, mintha Attikának tiszta legében lehellnénk s felhőtlen ege alatt járdalnánk. Alakjaiból édes zene látszik ömledezni s a lélek gyönyörködik bennök mint a belvederei Apollo szemléletében». ¹⁾

Pannonhalma.

SAMU FERENCZ.

A GÖRÖG ELEGIA AZ ALEXANDRIN KORIG.

II.

Az elegiák Kr. e. körülbelől 650-ig általában harcziás színezetűek voltak, ez a szellem lengte át valamennyit. — Ez idő után azonban az ionok, miután a lydek járma alatt görnyedve, azoktól a legfelsőbb fokú élvágyat elsajátították, ekkor, mondom, a szívek nem lelkesültek nagyszerű tettekért, a hanem szűkebb élet körében kerestek s találtak szórakozást, örömeket. Természetesen az elegiának, mely a jelen költészeté, alkalmazkodnia kellett a kor szelleméhez, minélfogva el kellett dobnia a fegyvert, hogy a vidámság, a kedvteli élet kifejezőjévé váljék. Ez iránynak volt képviselője *Mimnermos*. Hogy hol született *Mimnermos*, azt ma már nem lehet biztosan meghatározni. Az adatok majd Kolophont,²⁾ majd Smyrnat,³⁾ majd meg mást említnek szülővárosaként. Minden bizonynyal ion eredetű volt, s költői pályafutása a hét böles ideje körül, tehát Kr. e. 625 körül esik és így Solonnak, az

¹⁾ Családi Lapok 1856, I. 558. l.

²⁾ Tengeri hatalomról és lovasságról híres város. Kis-Ázsiában, Samos szigetétől északra.

³⁾ *Smyrna*, egyike a leghíresebb, legvirágzóbb városoknak Kis-Ázsiában Lydia nevű tartomány nyugati részén a tenger mellett. A görögök egyik törzse, az aiolok alapították. Mai neve: *Ismir*.

ismert államférfinak, idősebb kortársa volt. Életkörülményeiről igen igen keveset tudunk.¹⁾

Valószínűleg előkelő családból származott s szülői a gyermek neveltetésére mindent elkövettek, úgy hogy már ifju korában, mint képzett, mívelt férfiú jelenik meg. Mívelt lelke, emelkedett szelleme által magához tudta édesgetni magát a nagy államférfiút, Solont is, ki utazása közben ismerkedett meg vele. Ez ismeretség csakhamar a legőszintébb, legbizalmasabb barátsággá vált. Miként élt a költő, arról ugyan semmi bizonyosságunk nincsen, de körülbelől hozzá vethetünk a dologhoz, ha figyelembe vesszük, hogy mindazok, kik az ó-korban róla említést tesznek, őt mint a szerelem, a vidám társadalmi élet részesét festik. Sokat forgott a társadalmi körökben s finom műveltsége és a köznapin felül emelkedő szelleme által bizonyára lelkes irányadója volt a körnek, melyben megjelent.

Ifju kora épen abba az időbe esik, mikor hazája Halyattes lyd király által elveszté függetlenségét, el szabadságát, és politikai önállóságát. Enynyi veszteségért hol lehetett volna kárpótlást, némi vigaszt találni egy különben alapjában élvvagyó népnek, mint a fényben, a pompában, az örömök, — gyönyörökben, vigaságban, élvezetekben. A közszellemnek magával kellett ragadnia a költőt is s ő az élet édessé tevésére anynyival hajlandóbb, készebb lehetett, mert arranézve még ifju kora is erős rugóként működött.

Mikor már túl volt férfi kora delén s mintegy háta mögött látta az ifju kort, melyett úgy szeretett, melyet úgy felhasznált, megdöbbenéssel gondolt arra, hogy a szép napoknak vége, a kifogyhatatlan multságoknak hosszu évadja lejárt, az örömeiket, miket az ifju kor nyújtott többé visszahozni, megújítani lehetetlen. Egész lelkében megrendült e gondolatra s inkább óhajtott meghalni, semmint egy gyötrelmes, hosszú öregséget kelljen átélnie, ezért mondja:

Bár betegség nélkül, gyötrő gondoktól menten,
Érne el a halál hatvanadik évemben.

Erre Solon, a komoly, tetterős férfiú azt felelte :

¹⁾ L. *Schoenemann* : De vita et carm. Mimmerni értekezését s még részletesebben : *Marx* : Comment. de Mimm. poeta elegiaco.

Jól teszed, ha követöm vagy s kitörlöd mit mondál,
 Hogy szebbet jobbat mondok én ne neheztelj értte,
 Változz meg te édes szavú s énekelj eképen :
 Bár a halál nyolczvanadik esztendőmben érne.

E pár sor némi világot vet a két költő közt fennálló barátságára, de egyszersmind egymástól elütő természetökre is. Solon az élet változatos eseményeiben egy az igazságos istenek által létesített rendet lát, s épen ezért az istenek hatalmában teljes megnyugvásért kedélye sokkal derültebb, életnézetei már alapjukban sokkal vidámabbak, mint Mimnermoséi; bátran szembe megy az öregséggel, mitől Mimnermos rettegve fél.

A tárgy, melyet Mimnermos, úgy látszik, legtöbb elegiájában felhasználott, épen az ifjuság egyik legfőbb gyönyöre: a szerelem. S ez természetes is. A szerelmi költészetnek soha kedvezőbb talaja nincsen, bensőbbé, igazibbá sohase fejlődhetik, mint épen a politikai csendélet alatt. Szinte örvendenünk lehet és kell is ama körülménynek, hogy Mimnermos épen abban a korban élt s nagyra-törő szellemét nem foglalta el más egyéb, mint a magánéletre oly szükséges s ennek közép és tetőpontját tevő eszményi érzelem: a szerelem. Ezt vitte ő be költeményeibe, ekint az elegiát egy új vonással gazdagítván, annak új látkört kölcsönözve, midőn megteremtette, ha szabad úgy mondanunk: a *társadalmi elegiát* s e faj legkitünőbb képviselője lett. Hogy milyen volt ő e tekintetben, arra nézve alig kell egyébre gondolnunk, mint arra, hogy az ifjui ingerlékenysége, az élvezetek egész hoszszu sorában letelt élete az érzelmeknek valóságos lángtengerévé vált.

Utóbb aztán, mikor már test és lélek elveszték rugékonyságukat, természetszerűleg borult el kedélye az emberi élet rövidsége, az ifjuság mulékonysága felett. S e kedély-átalakuláshoz járult még egy másik körülmény is. Egész lelkével szerelmes volt egy Nanno nevű fuvolásnőbe, de mert már túl volt az üde fiatalságon, mert a hölgynek ifju lelkében nem érinthette úgy az érzelem húrjait, hogy azok viszhangot adjanak az ő érzelmeire, szerelme viszonzatlan maradt. Szerencsétlen szerelmének egész kétségbeesésével jajdul föl s ad kifejezést szomorúságának, bánatának és mind-ezekért az öregséget okolja:

Ha az arany Kypris ¹⁾ tőlünk már messze van,
Mit is ér az élet, mi örömünk lehet?
Óh haljak meg inkább azon pillanatban,
A hogy szívemben ő nem kelt már érdeket!

Ha titkos szerelem édes, szelid élve,
Ölelés, bűvös csók boldogságot nem ad, — — —
— Ifjuság virága gyorsan elröpülsz te,
S nélküled a kebel kopár pusztá marad.

Mert majd elközeleg a komor öregség,
Rúttá, nyomorulttá tesz, ha szép s jó valál,
Lelked gyötri folyton a gond s keserűség,
Unott lesz az élet, óhajtott a halál.

A gyermekek előtt gyűlölt leszesz akkor,
Mevet a nő s reád nézni alig átall,
Kerül, ki szeretett addig — — — lám ama kor
Ily nyomasztóvá lett egy istenség által.

Röviden szólva hát Mimnermos itt azt mondja, hogy a szerelem és pedig látnivaló, a viszonzott szerelem nélkül örömtelen az élet s mert az öreg korban erről szó sem lehet, azért ez egy nyomasztó, nagy teher.

Tovább menőleg így énekel:

Mint a fán a levél, melyet a napsugár
Által a viruló kikelet fakaszt,
Úgy éltünk virága percz után oda már,
Arasznyi ideig élvezzük csak azt.

Egy isten se tanít meg jóra se rosra, ²⁾ — —
A Kérek ³⁾ közelgnek rémes-komorán,

¹⁾ *arany Kypris*. — Kypris, a szerelem, a szellem, szépség istennőjének, Aphroditének mellékeve, melyet *Kypros* szigetétől kapott, hol a habból született istennő először szállott ki szárazra. «*Arany*» mellékeve kinézésére vonatkozik, s e mellékevet a költők használták mindarra, a mi felülmúlhatatlan tökélyes és értékes volt; így mondták pl. arany kedves, arany mell, arany száj, a. szem stb.

²⁾ Azaz az ifjuság él egyik napról a másikra, öntudatlanul átéli a jót úgy mint a roszzat, — mély hatással egyik sines reá, s ez szerencséje az ifjuságnak, ebben rejlik boldogsága.

³⁾ *Kérek*, a különböző iszonyt gerjesztő halálnemek személyesítői, ellenében *Thanatos*-sal, azaz a csendes kimulással.

Egyik a nyomasztó öregséget hozza,
Másik' kezében az élet vége van.

A mily gyorsan a nap szétszórja sugárit,
Az ifjuság ép oly gyorsan tova száll, —
S ha már nem szedheted életed virágít,
Az életnél, akkor, beceseb a halál.

Mert ezer baj ér : a nyomor sujtja ezt itt,
Másnak gyermeke nincs, ki véde marad,
Azt betegség gyötri, ez családját veszti, —
Nincs ember, kit Zeus meg nem látogat.

Fájdalmas panaszaiiban kifogyhatatlan, hiszen ha látjuk, hogy azt a legdrágább kincsünket ragadja el a végzet, melyhez félő odaadással ragaszkodtunk minden pillanatban, vissza tudjuk-e fojtani gyarló emberi szívünknek fölhangzó keserveit?! Mimmermos minden gondolata ama középpont: az ifjuság, illetve szerelem körül csoportosult, nem csoda, hogy annak multán az élvágýión az öregségtől megretten. Ez az az állaudó thema, mely Mimmermos szívét egészen betölti, s mely azt a gyötrő keserűség, a kínzó bánat epesztő fájdalmával nyomja. Ezért mondja tovább :

Hogyha látom az életnek viruló szép korát,
Verejték tör ki testemen és remegés fut át.

Tovább kellene hogy tartson éltünkben e szakasz,
Ámde mint tünékeny álom, csak oly rövidke az ;

S annak multán azonnal ott függ már fejed felett,
Az öregség, az idétlen, a gyűlölt, megvetett ;

A férfi rűt lesz általa, hogy fel sem ismered,
Szemed világát veszti el és meggyöngűl eszed.

Vagy egy másik költeményében :

Hogyha nagyon szép is volt valaki egykor,
Ám ha az ifjuság egyszer tova száll,
A barát nem kedves a barátja előtt,
Az atyát gyermeke se tiszteli már.

Imhol egy a keserű bánat végtelen oceánjába merűlt szív kinos jajgatásai. Szerelme pokoli szenvedély, a végetlen szerelem gyilkos lázában mint vulkán tör ki a szilajságig hévvel dobogó

szív vészbarangjainak rettentő zúgása. A rajongó vágy minden pillanatban felüti fejét s érzelgős vágyakozásában a költő egy tova-tűnt rövid de szép álom: az ifjuság után eped. Mélység, igazság, valódiság lengi át szerelmét; neki nem elég, nem is élvezet, ha csókolhatja kedvesének ajakait, de úgy hogyha őt magát nem bírja maga iránt szenvedélyig ragadni. Ifjusága oda, — még az a vígasztalása se lehet meg, hogy az imádott szívét meghódíthatja s így az ifjuság elvesztéseért némi kárpótlást szerezhet. Ott áll előtte a komor valóság, az eszményi világgal tökéletesen ellenkező világ, egy kétségbeejtő, sivár látvány, egy rémalak, mely körül nem bír egyebet észrevenni, mint bajt, nyomort, szenvedést, ott áll előtte a megtestesült öregség. Megborzad e kísértettől s e borzadály nem pillanatnyi, hanem áthatja egész lelkét, szabadulni attól talán még álmában se tud, annak lidércnyomása alatt sajog szíve, egész valója. Ettől menekülni nem bír, egyedül szívével legalább bizonyosan nem. Eszét hívja hát segélyül, hogy uralkodjék a tehetetlenné vált szíven, a harc k itör a szív és ész között s ez utóbbinak sikerül legalább rövidke időre diadalra jutni. Költőnk az erkölcsi világ felé fordul tekintetével, ennek fénylő régióiban keres, ha találna egy üdítő oázst s az ész mutat is ilyet. Ha már az élet oly anynyira tele van ezernyi aggálylyal, gonddal, búval, — ha az ember legszebb, szerinte egyedül szép kora oly futékony, olyan tűnékeny; úgy nem lehet más feladatunk — fűzhetne tovább gondolatait a költő, — mint lehető leginkább arra igyekezni, hogy életünk minden percét, a míg s a mennyire csak lehet, felhasználjuk, értékesítsük, vegyük ki részünket az élvezetekből, a gyönyörökből. E gondolkozásnak eredményeként álljon itt e töredék:

Rosz tettel ne sérts idegent, ne sértsd tiédet,
De méltányosság hassa át mindenha tettidet,
Gyönyörködtesd tenszivedet, — gonosz lelkű akad,
Ki jót mond felőled, kevés, több a ki rosszsakat. —

Körülbelől anynyit fejez itt ki a költő, hogy az ember törekedjék az életet minél kellemesebben tölteni el, mikép jut azonban e kellemekhez, azt ne igen fontolgassa s ne adjon arra, hogy a közvélemény mit beszél. Ez az a megállapodási pont, melynek árnya alatt a költő nyugalmat, üdülést keres. A bánatos kebel önmagához szól leginkább, midőn a keserv elfeledésére s az örö-

mök élvezésére serkent. Mintha csak az ujkori elegia hangjait hallanók, melyben a bánat-sújtott lélek nem a környezetből, hanem saját magából igyekszik vígaszt meríteni.

Ezen kívül Mimnermosnak néhány elegiájában találunk epikus vonásokat is, a menyinyiben az epos körébe tartozó tárgyakat, mythikus és heroikus mondákat, majd meg történelmi eseményt is dolgoz fel. Íme pár töredék:

Heliosnak ¹⁾ nagy munkáját
Minden nap meg kell tennie,
Nem lehet se lovainak
Se néki szünete'nie,
Nyugalma nincs, hogyha egyszer
Az Okeanosból kikel
A korai rózsaujjú
Eos, ²⁾ és száll az égre fel.
Szárnyas öblös járműve van,
Melylyel a habon átevez,
A Hephaistos kezeinek
Értékes aranyműve ez.
A Hesperidák kertjéből
Ez viszi a víz tetején
Az alvót, míg meg nem áll az
Aithiopoknak mezején; ³⁾
Ott pihen a fogat, míg a
Regg-szülte Eos megjelen;
Ekkor Hyperion fia
Más szekeren ⁴⁾ tovább megyen.

E költeményben a költő gyengéd lelke sajnálatot fejez ki a felett, hogy Heliosnak menyinyi fáradságot kell kiállania azért,

---

¹⁾ Helios a személyesített nap, a napisten. Hyperion és Theia fia, ki keleten az Okeanos világfolyamból kikel s áthaladva az égen két- vagy négylovú fogatával, este nyugaton ismét az Okeanosba merül alá. — Utóbb hozzá tévék, hogy alámerülte után felszálltáig, szóval az éj alatt egy Hephaistos által készített csónakban, — költőnk szerint aranyágyban pihen.

²⁾ A hajnal rózsaujjú istennője, ki rendszerint a nap kocsija előtt jár.

³⁾ Az Aithiopok (sötét színű emberek) Homeros szerint (Od. 1, 23 k.) két részre vannak oszolva, egyik keleten a másik nyugaton lakik, de mindkettő a földnek épen legszélén, — amazok afrikaiak, ezek meg ázsiaiak. — Az istenek nagyon szerettek náluk mulatni.

⁴⁾ Az az a ren les nappali kocsin.

hogy a földet bevilágítsa. — Megjegyzem itt, hogy Homeros még nem ismeri a Mimnermos által kezelt mythosnak azt a részét, hogy a nap isten minden nap nyugatról keletre is megyen.

Ide tartozik még következő töredék is:

Jason ¹⁾ az aranygyapjat
 Sohse hozta el Aiaból, ²⁾
 Viszsa se tért soha többé
 Gyötrelmes, kínos útjából;
 Kevély Pelias munkáját
 Soha el nem végezhetette,
 Okeanos ³⁾ szép folyamát
 Ő soha el nem érhetette.

— — — — —
 Aietesnek városába
 A hol a gyors Heliosnak
 — A nap istennek sugári
 Arany ágyban lenyugosznak,
 — Hova az isteni hős indula,
 A partján Okeanosnak — — —

Sajnos, hogy e néhány sorból nem lehet kiokosodni a tekintetben, hogy mily módon használta fel a költő a mythost s mikép idomította azt önálló felfogással saját céljaihoz. E részben épúgy nem mondhatunk határozott véleményt, mint a következő történelmi tárgyú elegiai töredékről:

---

¹⁾ Jason, Aieson király fia, a még kiskoru gyermek helyett bátyja, Pelias uralkodott. Mikor a gyermek fölserdült, visszakérte az uralmat, de az ármányos bátya csak úgy volt hajlandó erre, ha az ifju elhozza Kolkhisből az aranygyapjut. Jason el is indult 50 kitünő hőssel az *Argo* által készített hajón (innen az Argonauták = *Argo* hajósai név) s számos küzdelem után el is hozta azt Aietes király leányával *Medeüival* együtt.

Azonban Mimnermos e regének más változatát követte, miről azonban a töredék teljességgel föl nem világosít.

²⁾ Tartomány a Középtenger mellett, közönségesen Kolkhisnak egy része.

³⁾ E név említése némi világot vet a Mimnermos által feldolgozott mondára, a mennyiben e szerint Aietes király az ismert fölnek épen legszélén lakott Kolkhis tartomáynak Aia városában, — hova azonban Jason el sem juthatott, nemhogy visszahozhatta volna a sárkányőrizte kincset. — Így idomítják a költők saját céljaikra a regéket.

Elhagyva Nelus városát¹⁾ a nagyot,
 Vonzó Ázsiánál ért hajónk szárazot,
 Merész ellenségként tovább menve, nyomba
 Kevélykedve értünk kedves Kolophonba,
 Bevettük — elhagyva a folyót: a Halest —²⁾
 Az aiol Smyrnát is, — isten akará ezt.

Mimnermosnak végre még egy érdeméről kell említést tennem, hogy t. i. kitünő fuvolás volt, fútta «a fügefafa nótáját» vagyis egy sajátos ión dallamot, melyet akkor énekeltek, mikor a városból, szokás szerint, kikergették az elátkozottakat, hogy ekép a város megszabaduljon minden bajtól, rosztól.

Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy Mimnermos az elegia költészetben valóságos korszakot alkotó jelenség, mert azt egy nagy lépéssel vitte előbbre.

A külvilág jelenségeit figyelemmel kíséri, ezek hatnak reá, de mert azokat saját énjének tulajdonaivá teszi, mintegy magába olvasztja, ezáltal minden egyedisége daczára is költészete általános érvényű tárgyilagosságot nyert. Ő volt azonban az első, ki az általánosnak igáját bizonyos tekintetben lerázva magáról, az egyén individualis jogosultságát érezve, az elegiát az egyediség határai közé ékelte, mindazáltal megtartva még a régi panaszos, kesergő hangot. — Költeményeiben a nyelv mindenütt tiszta, kellemes, kifejezéseiben gyöngéd s az alakot kitünő ügyességgel kezdi.

Mimnermos az elégiaköltészetnek új pályát nyitott, közelebb víve azt rendeltetéséhez. Maguk a tárgyak, melyeket feldolgoz, magától a tartalom megnyerőségétől és az előadás fényétől, zománczától úgyszólván búbájos színezetet nyernek. Hogy dalai mindannyian homlokukon hordják ama bizonyos bánatos kedély kifejezését, annak oka nem csupán ama körülményben rejlik, hogy hazája idegen járom alatt nyögött, mi ugyan az ión gyöngéd lélekre kétségkívül kellemetlenül hatott, hanem saját életének viszontagságaiban, növeltetésében művészi kiképeztetésében is. De végre is, bármint van a dolog, tény, hogy Mimnermos elegiáinak úgy alakját mint tartalmát teljes és tökéletes bevégzettségben hagyta utódaira. Utána már az elegia-költők mindinkább eltértek az

¹⁾ E város a *Poseidon* tengeristen fia által alapított Pylos, délnyugatra Messenaitól épen a tengerparton.

²⁾ Egy kicsinyke, jéghideg folyócska Kolophon közelében.

epikus színezettől, a tárgy náluk szintén mindinkább távozott a hősköltészetétől; a költők mindinkább egyedi, személyes viszonyokhoz fordultak, ezáltal az elegiáknak kiváló élenkséget, mozgékonyt kölcsonözve.

Sajnálatos, hogy Mimnermostól oly kevés töredékünk van, minélfogva csupán általánosságban ítélnünk róla, pedig az elegia már általa oly fokig jutott, melyen alig különbözik a modern elegiától, a menyinyiben mindkettőnek egy célja van; mindkettőnek közös jellemvonása az, hogy a költő fájdalmanak ad kifejezést, ámde a bánattól levert szív mégis tud találni egy révpartot, hova elmenekülhet a meglevő vagy csak bekövetkező csapás elől. Az újkori elegiának az az általános vonása mi a múlandóság felett töprenkedő lélek érzelmes merengésében áll, e jellemvonás, mondom, megvan már Mimnermos költeményeiben. Ő az elegiának valódi, megillető helyet biztosított a lyrai költemények óriási birodalmában.

És most ismét meg kell vállnunk Iónia legétől, át kell mennünk az anyaországba, Hellasba, hogy megismerkedjünk Mimnermos nagy kortársával, az ő barátjával az ő merő ellentétével: *Solonnal*. A bajok, melyekben Athenai Mimnermos korában szenvedett, könnyen felismerhetők, de nehezen voltak orvosolhatók. Az összes jogokat, a fennálló hatalmi viszonyokat kellett tekintetbe venni annak, ki az állam megbomlott épületét ha nem is teljesen, legalább valamenynyire ki akarta javítgatni. És akadt egy férfi, ki vállalkozott az ember feletti munkára. E férfi Solon volt. Célja elérésére nem gondolhatott valamely eszményi, viszonytalan becsü közigazgatásra, — az említett körülményekből folyólag neki olyat kellett teremtenie, a mi a viszonyokhoz képest lehetséges vala és a melynek tökéletesedhetése a jövőben ne legyen kizárva. A hatalmat nem vehette el a nemesektől, de a polgároknak is kellett abból bizonyos részt adni vagy legalább is reményt nyújtani, hogy joguk legyen abból később részesedni. S ezt elérte a nagy államférfi azáltal, hogy a jogokat és kötelességeket a jövedelemhez és pedig a biztos, ingatlan vagyonhoz viszonyította, ezekre alapította. Éles látásával gondoskodott arról, hogy legyenek választottak, kik a bekövetkezendő czélszerű és szükséges újításokat végre is hajtsák. — Az államéletben tett eme reform nyilván magával vonta a társadalmi s magánéleti viszonyok átalakulását.

Solon miután új törvényeket adott, tíz évre eltávozott Athenai-ból, hogy az alatt a törvények keresztül menjenek a nehéz tűzpróbán. Mikor azonban visszatért, minden megváltozott volt; törvényei nem sokáig maradtak életben, a hatalmas családok, a vagyonosabbak az egyeduralomra törekedtek s azt el is érték.¹⁾

A történelem feladata már az események részletezése, s azok felett hozott ítéletek kimondása; a mit röviden érintünk, csak a kor ismeréseért tettük s hogy annál jobban megérthessük Solon költészetének mivoltát, mely államférfiui működésével össze volt forrva.

Solon királyi családból származott s élete a 7-ik évszáz eleje és a 6-ik évszáz középső fele közé esik, tehát 630—559 Kr. e. Valószínűleg már ifju korában foglalkozott költéssel s Homeros és Hesiodos, a két legősibb eposköltő, kedvenc olvasmányai voltak. E kori költői működéséről nincs semminemű fogantúnyunk, ha csak nem vesszük ide oly költeményeit, melyekben szerelem, öröm, bor stb. vannak érintve, pl:

Kypria sarjának és Dionysosnak
És a Musáknak szép művei engemet
Most fogva tartanak, — ama művek, melyek
Vídámmá, kedvessé teszik az életet.

Költőileg s politikailag egyiránt jelentős szerepet Solon csak a *salamisi ügyben* kezdett játszani. Salamis sziget felett hosszszas ideig viszongásban állottak egymással Athenai és Megara városok. Már több kísérlet hiábavalónak bizonyult arra nézve, hogy az athenai-iak a szigetet visszafoglalják a megaraiaktól s a miatt az elkeseredés oly fokra hágott, hogy az athenai-iak halálbüntetés terhe alatt megtiltották, mikép valaki háborut merészellen éleszteni. Solonban felébredt a tett-vágy, érezte, hogy ő van hivatva a dolgok élére állani s a mi felette különös egy jelenség, első fellépésével egy törvényt játszott ki, azt a törvényt, melyet épen az imént említünk. — Örültnek tétetve magát, hirnöknek öltözve megjelent a piac téren s elszavalta ott ama 100 versből álló nagyszerű elegiát, mely a szigetről «*Salamis*» nevet kapott. Fájdalom e nagy költeményből csupán pár sorunk van. Íme:

---

¹⁾ L. Falke, Hellas u. Rom. 20. köv. 1.

Salamisból ide¹⁾ mint követ jövék,
Beszéd helyett ékes költeményt hozék.

E pár sorból látjuk, hogy Solon e költeményben úgy szerepelt, mint a kit Athenaiból Salamisba küldöttek s onnan aztán mint hirnök jött vissza, minél fogva az előadás sokkal szabadabb lehetett, annak színezete sokkal elevenebb, megnyerőbb lön.

E költeményből maradt fenn még e pár részlet is :

Hont cserélve inkább phlegandrosi²⁾ lennék,
Avagy sikinosi³⁾ athenai-i helyett,
Mert könnyen mondhatnák majdan az emberek :
Attikaiból im salamishagyó lett.

S mikor a költeményt valószínűleg következő két sorban végezte:

Menjünk Salamisba s hajókra sietve,
Küzdjünk, a nagy szégyent végre megszüntetve, —

akkor a növekvő lelkesedés tetőpontra jutott s ellenállhatatlanul hadjáratra indította a népet.

Solon e nagy költeményében, mint az említett pár sorból következtethetni, két ellentétes érzelmnek küzdelme volt kifejezve. Egyfelől a dicső múltra való visszaemlékezés, mely a lelket föl-emeli, — másfelől a szerencsétlen jelen szégyene, gyalázata, mely a lélekre csak leverő hatással lehetett. E két szemben álló érzelem küzd egymással, egyszer egyik, másszor másik kerekedik felül, míg nem végre is kiegyenlítését a kettőnek, kielégítését a léleknek, a Skylla és Kharybdis közül való szabadulást, csak a férfiúi akarat, erős elhatározás adhat s mint az utolsó sorokból gondolható, adott is.

Bár ama csekélyke részletek távolról sem adnak felvilágo-

¹⁾ t. i. Athenaiba.

²⁾ Phlegandros vagy Pholegandros egy csekély, említésre alig méltó sziget az aigei tengeren Krétától északra.

³⁾ Jelentéktelen szigetcské az aigei tengeren Krétához közel.

Az egész költemény értelme ez : ha egy athenai e szigetek valamelyikére menne, legott gunyolnák, hogy im ez ember az attikai népből való, Salamist elhagyta ; ha velem történnék, bizony inkább szeretném ha nem athenai hanem phlegandrosi vagy sikinosi lennék, egy szóval akármelyik kis szigetről való, — így szívesebben eltűrhetném a gúnyt, a megvetést.

sítást arról a kiváló költői erőről, mely Solon e művét áthatotta, de maga a hatás — a történelemből ismert tény — elég kezeség arra nézve. A hatás valósággal nagy vala; Solon vezetése alatt egy új hadmenetet indítottak a sziget meghódítására, mi be is következett, — ennélfogva mint *Hertzberg* mondja: «ward der jubelnde Beifall der Bürger und die Eroberung der Insel der wahre Schluss der Elegie Salamis».

Ez eseményben le volt téve Solon eléhaladásának, folytonos emelkedésének, alapköve. Eszélyességét, ha még nem is bölcseségét, el kellett ismernie minden józanúl gondolkozónak; éles esze s költői lelkülete tagadhatatlanul egyszerre fölragyogott, magáéhoz hódítá a népet. Ez mutatta meg az ösvényt, melyen utóbb őt a törvényadó nagyfontosságú szerepére méltatták.

Hihetőleg e korban írta következő elegiáját:

A mi városunk nem veszhet el sohasem,
 A boldog istenek s Zevs ezt így végezzék,
 A hatalmas atya nagylelkű gyermeke:
 Pallas tartja rajta mindig védő kezét.
 Bár a kincsre vágyó esztelen nemesek
 Örvénybe szeretnék vinni városokat,
 S álnok vezetői a népnek hasonlólag,
 Kikre az önhitteg hoz bajt, nyomort sokat.
 Vidám lakomákat csendben ünnepelni,
 Nem értenek ők, sem határt vetni vágnak,
 Nem tisztelik, mi szent, nem mi közös vagyon,
 Jogtalanul szerzett gazdagságra vágnak.
 Rabol ez itt, az ott, semmit se kímélnek,
 Szent alapjait se félik már Dikének;¹⁾
 Ő hallgat, bár ismert előtte múlt, jelen,
 S boszúért a kellő időben megjelen.
 Az ily városoknak veszte múlthatatlan.
 Ki nem kerülük a nehéz szolgaságot,
 S ez szűnyadó tüzet és beharczot ébreszt,
 S elragadja soktól a szép ifjuságot.
 És forrón szeretett városunk majd gyorsan
 Gonosz cselszövények örvényébe rohan.

---

¹⁾ A jog, igazság, törvények védistennője; szigorú, kérlelhetetlen büntetője, megtorlója minden jogtalanságnak.

Míg a népet ily sok baj kínozza, addig
 Sok szegény idegen hon földére kerül,
 Méltatlan lánczokra verve és eladva
 A szolgaság jármát hordozni kényszerül.
 Mindenki házába így eljut a közbaj,
 Ajtó, kapu nem gát a nyomor utában,
 A legmagasb falon áttör, áthat mindent,
 Rejtőzzék valaki bár lakja zugában.
 Lelkem készít engem, hogy megtanítsam Áthént:
 Miként legtöbb közbajt gonosz önkény szerez,
 Ám a törvényesség rendet és közjót szül,
 S bilincset épen a jogtalanokra tesz.
 Kisimit durvát, óv túlságtól, dolyföt tör,
 Elöli csirában a romlás rügyeit,
 Helyrehoz elcsavart jogot, gőgöt aláz,
 És megszünteti a vizsálynak magvait, —
 Haragos czivódást elfojt s mi rossz vala,
 Az mind jó, szép, igaz s nemes lesz általa.

Ebben az elegiában a néppárt túlbizakodottsága s a köznép nyomora felett panaszol s inti az athenaiakat, hogy államukat ne döntsék a végromlás veszélyébe.

Különben az egész költemény három részre osztható. Az első részben a nemesek bírvágya s ezzel együtt a népvézérek káros működése van tárgyaltva, kik maguknak is romlást hozandanak. A második rész a két párt magatartásából származó rossz következményeket sorolja fel, — míg a végső rész a törvényesség, jogosság, méltányosság jó következményeit, szép eredményeit említi meg.¹⁾

Mint már említők, Solon új törvényeket adott. E törvényadásban az volt feladata, hogy a hallatlan nyomást, melyet a gazdagok a nép tömegére gyakoroltak, czélszerű, egyik pártfelet se sértő, sőt mindkettőt kielégítő módon szüntesse meg vagy legalább szelidítse, a mennyire lehet. A feladat nehéz volt. Egy felkorbácsolt tengert kellett lecsillapítani; nem plátói államot kellett alkotnia, nem lehetett a képzelem segélyére támaszkodni, hanem alkalmazkodnia kellett a jelen viszonyaihoz, s ezekből kellett elvonni a helyest, a jogost, a szükségest. S Solon feladatát

¹⁾ L. Stoll. Anthologie I., — mely műve legyen itt még az utalás a később mondandókra nézve is.

mégis megoldotta. A mi egész törvényadásának általános, közös jellemvonása, az abban áll, hogy kiválóan a nép érdekeit vette figyelembe, tekintetét különösen ez osztály növelésére, művészi kiképeztetésére fordítá: az egyesnek jogot igyekezett biztosítani. Ő maga mondja egyik töredékében, hogy utoljára maga a nép is belé szokott ama régi állapotba, «nem találhatni a világon, a nap alatt oly népet, mely ennyire belészeretett volna a szolgaságba». Ezt a szomorú állapotot szüntette meg ő, midőn új életet öntött a népbe :

Mert a népnek adtam akkora hatalmat,
A minő méltányos, menynyi néki elég,
Jogaiban én őt meg nem csonkitottam
S a régihez újat én nem mellékelék.
Vigyáztam, hogy a ki hatalmas, vagyonos,
Régi jogaiban azt is meg ne sértsem,
— — Védő pajzsza álltam én, hogy egymás felett
Előnyöket nyerni egyik se kísérsen.

Solon, miután törvényeket adott, — mint már érintém, útazni ment Egyiptomba, Lydiába s ezeken kívül meglátogatott néhány szigetet. Ez időre esik Mimnermossal való ismeretsége, melyről föllebb szólottam. A mondottakhoz itt még hozzá teszem, hogy ugyancsak Mimnermoshoz intézvék e szavak is :

Mindig többet többet tanulva öregszem.

Solonban megvolt az önbecsérzetnek őt megillető, méltányos foka, ezért mondhatta szintén Mimnermoshoz: «halálom ne legyen könnytelen, bár ez által barátimnak fájdalmat, keservet okoznék». Míg Mimnermos, a kéjelemhez szokott ión irtózik csak a gondolattól is, hogy valaha öreg legyen, addig Solon azt óhajtja, hogy tisztes öregségben, mikor az erényt sokáig gyakorolta már lelkiismeretesen, ekkor érje a halál; midőn egy tettekben gazdag múlt után nyugodtan, önvád nélkül, elégedetten tekinthet vissza az eredményekre, melyeket elért.

Solon tíz évig volt távol hazájától. Mikor visszatért, Peisistratos állott a hatalom élén. Solon e férfi bírvágyát, hirszomját, nagyravágyó törekvéseit veszélyeseknek találván az államra: nyíltan föllépett ellene s intette, figyelmeztette a népet a hazug politikára. De hasztalan munka volt. Peisistratos kényúr lőn, a teljes hatalom kezébe jutott. És csudálatos! Solon mégse veszé

el minden reményét, még mindig lehetők tartja a változást, csak nem szünt meg inteni a népet:

Ha nyomort szenvedtek önhibátok miatt,
Ezért isteninket ne hibáztassátok,
A rút szolgaságot magatok szerzétek,
Az eszközt kezükbe ¹⁾ épen ti adtátok.
Egyenként, mint rókák, ravaszúl működtek,
Ám öszszesen mindent bárgyú észszel teszték, ²⁾
A hizelgő férfi szavát nézitek csak,
Ámde tetteire sohse figyelmezték. —

Egy államférfiúnak működése azonban a világtörténelemnek tán épen korszakalkotó eseménye lehet, mindazáltal hiányzik róla az a varázs, mely a költészetnek, a költőinek nélkülözhetetlen föltétele. Solonnak említett művei is lehetnek nevezetesek s bizonynyal azok is voltak az államéletre nézve; előnkbe állíthatják a honáért, a hon érdekeiért mindenha lelkesedő honpolgárt, ki azokért, ha kell, akár életét is áldozni kész, de semmi szín alatt se nagyon fontosak a költészetre nézve. Túlzás nélkül mondhatni ki, hogy Solonnak imént érintett költeményei, melyek az ő államférfiúi tevékenységéhez a legszorosabban fűződnek, említésre méltók ugyan a végre, hogy Solont mint államférfit ítéljük meg, de az elegia-költészet haladására befolyással nem voltak s érdeme e részben csak anynyi, hogy az elegia pályáján megmaradt s nem engedte visszaesni azt.

Másképp van a dolog azon költeményeivel, melyeket Athe-naiba viszszatérte után jóval irt. Ezek már költőiek, ezek méltán igényt tarthatnak a költészet elnevezésre.

Útazása közben szerzett soknemű ismerete, az emberek tanulmányozása, a nagy mennyiségű tapasztalat s a tiszta önismeret, a különben is gondolkozni szerető főnek új, kifogyhatatlan tápot nyújtottak a költészet tekintetében. E részben Solon a bölcsészeti szemlélődésnek gyakorlati alkalmazását tűzte ki czélül. Előtte most

¹⁾ T. i. a kényuraknak a ti esztelenségtek adta kezökbe az eszközt, hogy titeket szolgaságra vessenek.

²⁾ Érdekes lesz az összehasonlítás kedvéért ide igtatnom *Schiller* következő párversét:

Jeder, nimmt man ihn einzeln für sich, scheint klug und vernünftig,
Nimmt man in corpore sie, gleich wird ein Dummkopf daraus.

minden létező, minden anyag élőnek tünt fel, előtte a tárgyak, a fogalmak, mint pl. a hit, a vallás, a művészet, a tudomány, mindannyian mint érző, gondolkozó, cselekvő lények jelentek meg. A külvilág s a saját bennső életének mozzanatai felett hozott ítélet lánczolatossá szőszefüggésbe hozta azokat s költőivé tette azáltal, hogy nemcsak mint a rideg értelem művei, hanem mint a szívhez szóló képzelem által beragyogott elemek hatottak. A költői gondolatok mintegy érzékelhetőkké válnak, a hideg ész eszméi jótékony melegtől áthatva, besugározva állanak elő. Solonnak eme költeményei nem vonatkoznak már közvetlenül az államra, hanem az önállóan gondolkodó ember öntudatát, az egyedi szellem emancipációjának egy nemét mutatják.

E költemények sorozatába jő mindenek előtt a Muzsákhoz intézett szép ima, a töröl metszett hellén emberi boldogságtan, egy kiszakított lap az erkölcsstan könyvéből, egy jól felhasznált emberöltő alatt szerzett tapasztalatok, talpra esett életnézetek gyűjteménye. — Íme a költemény:

Olympi Zevs s Mnemosyne ¹⁾ dicső gyermekei :
 Muzsák, hallgassátok meg könyörgésemet !
 Óh adjatok áldást nekem a halhatlanoktól,
 S emberek részéről mindig jó hírnevet ;
 Kedves legyek a barátoknak, az elleneknek gyűlölts,
 Azok szeressenek, ezek meg féljenek,
 Legyen vagyonom, de csupán joggal szerezzem azt
 — — A boszú napjai majd eljövendenek.
 A gazdagság, vagyon, miket az istenek adnak
 Az embernek mind állandó kincsei maradnak,
 De mit nagyravágyás szerez, nem válik diszére,
 Roszra viszi s önkénytelen árnyat von lelkére.
 Az ily gazdagság bárkire vészt hoz nagyon hamar,
 Kezdeté a bajnak, gonoszságnak csekély,
 De, mint szikra, gyorsan élél és végre iszonyú,
 Sokáig fenn nem áll semmi, hogyna kevés.
 Zevs mindent célhoz vezet : mint a tavaszi szél
 Elüzi hirtelen a felhőt az égről,
 A zord tenger hullámait háborgásba hozza,
 S elsöpri az áldást a munkás földéről, —
 Feljut az istenek magas lakáig az égbe,
 S az ég kék derüje föltetszik im legott,

¹⁾ *Mnemosyne*, Zeus neje, az emlékezet istennője, Róm. *Moneta*.

A napnak tüze fölragyog a kövér mezőken,
 Hol a pusztulásnak nyoma se maradtott :
 Ilyen Zevs boszúja is, nem mint az emberé,
 Mely gyorsan mindenre egyiránt nehezül, —
 Soká nem maradhat rejtve az istentelenség,
 Bizony elébb utóbb a rossz csak kiderül.
 Az egyik korábban lakol, más később, — némelyek
 Bárha a büntetést sohase szenvedék,
 Ez nem marad el, az atyák bűnéért meglakol,
 Az ártatlan gyermek, a jövő nemzedék.
 Mi halandók ápoljuk a jót úgy mint a rosszat,
 Mindennek legbecsesb a dicsőség fénye,
 Hogyha szerencsétlenség ér, akkor jajveszéklünk,
 Addig uralg rajtunk éltünk vak reménye.
 Kit a nehéz szenvedések fájdalmi kínoznak,
 Annak fővágya, hogy legyen egészséges,
 A ki gyáva, az szeretne vitéznek látszani,
 Ki rút, azt hiszi, hogy alakja szép, ékes.
 A ki vagyontalan, kit a szegénység nyom,
 Arra tör, hogy legyen övé minden vagyon.
 Mindenki küzd. Tengerre száll ez itt, és hajóján
 Kincsét haza vinni vágyik epekedve,
 Vad szélvészrek viharában elszántan evezget,
 Még drága életét is koczkára vetve.
 Ez sokfajú földjét szeli, szántva évről évre,
 Nem törődik, csupán a görbe ekével,
 Más Athene vagy Hephaistos művészetéhez ért,¹⁾
 S mire szüksége van, megszerzi kezével.
 Amaz a Muzsáknak művészetit tudja,
 S nyitva áll előtte a bölcsesség útja.
 Azt jóssá tevő Apollon,²⁾ a meszszelövő úr,
 S ez előre tudja ha vész fenyegeti,

¹⁾ Athene és Hephaistos a kézművek istenségei, a kézműves tőlük kapja arravalóságát, ügyességét, gyakoroltságát, épen mint a hogy a költő a Muzsáktól a lelkesültséget, a szép gondolatokat, a mély érzelmeket, a föllengző eszméket. Hasonlókép az orvos Paiontól, a jószok meg Apollontól kapják rátermettségüket, tudományukat.

²⁾ Phoibos Apollon a napisten, a zene és költészet, a jövendölés és a tudományos gyógyászat istene. Ő egyszersmind a romlást hozó isten, ki boszulni és büntetni tud, betegséget küld s rögtön halált hozhat. Oly hatalmas, hogy maguk az olymposi istenek megreszketnek, ha felhúzott íjával közöttük megjelen.

Mert megáldák az istenek ; — de a kiszabott bajt
 Madár ¹⁾ vagy áldozat el még sem üzheti.
 Némelyek Paion ²⁾ művéhez tudnak : jó orvosok,
 Ámde biztos célhoz ezek se vezetnek,
 Halk jajokból nagy fájdalmak sokszor állnak elő,
 Hol már nincs hatásuk szelid gyógyszereknek,
 Sokszor meg nehéz betegek felgyógyulására
 Érintésük elég az orvos kezeknek.
 A sorstól jó a rossz, a jó, s el nem kerülheted
 Az eredményt, mely az égiektől jött le,
 Ki se tudja műve végét, melynek kezdetén van,
 Minden dolog bajjal vagyon öszszekötve.
 Néha az, a ki igyekszik jót s jól tenni mindig,
 Előre nem látott nagy veszélybe rohan,
 Másnak — ki egész életében tán csak rosszat teve,
 Művén az égiek ezer áldása van.
 A gazdagság bármekkora, sohasem elég nagy ;
 Kinek mi közülünk a legtöbb van ebből,
 Az még többre vágyik s vágya kielégíthetlen,
 Hasznunk bizony mástól nincs, csak istenektől,
 A gazdagság vést hoz reánk, Zevs meglakoltat,
 S a pénz elvándorol amahhoz emettől.

Ennek az egész nagy költeménynek tartalma az, hogy a jogtalanság sohase szül jót. S ennek az általános tartalomnak részleteiként vannak felhozva: hogy az igazságos úton szerzett vagyon áldást hoz szerzőjére; a jogtalanul szerzett birtok ellenben csak bajt, nyomorúságot. Az emberek Átéval, a vétkek megboszulójával nem gondolva, ki pedig a csak távol jövőben létező, ártatlan nemzedéken is felveszi büntetését, — a halandók kergetik a szerencsét mit sem érő reménykedéseik között. Az embernek nincs más vagyona, mint az erény, az istenek áldásának kérése s az a tudat, hogy Zeus az igazságosnak boldogságot, a gonosznak ellenben romlást okoz.

Ez időtájt írhatta következő töredékeit is, melyekben a barátság, szerelem, gazdagság, élet stb. vannak érintve. Pl. :

¹⁾ T. i. az, ki a madarak ilyen-olyan röptéből jósol.

²⁾ Az istenek orvosa, kit később Apollonnal azonosítottak.

Ki se lehet boldog itt az ég alatt ;
Mind szenvednek, kikre süt a tiszta nap.

Tehát nincsen a világon igazán boldog ember, még a földi értelemben vett boldogság se zavartalan, mert a külső körülmények felett uralkodni nem mindig áll az ember hatalmában.

Egy másik töredékében így szól :

Bizony vagyonosnak, gazdagnak mondjuk azt,
Kinek ezüsből és aranyból van bőven,
Lovai is vannak, öszvérei szintén,
És gyönyörködhetik áldásos mezőben ;
S az is az, kinek csak a szükséges van meg,
Ezzel megelégszik, több nem is kellene,
Van neje s gyermeke (ha ezt is eléré)
S ehez járúl még az ifjuság kelleme.
— — Ilyen a földi kincs ! Mert senki magával
Kincsét a Hadesbe bizony nem viheti,
Magát a haláltól, nehéz betegségtől,
Sem az öregségtől meg sohse mentheti.

E költemény frappánsan tünteti fel azt az általános görög felfogást, hogy a dolgokat úgy kell venni, a mint vannak, belé kell nyugodni a kérlelhetetlen sors végzésébe ; a boldogság pedig nem a vagyontól van feltételezve, ellenkezőleg vagyonos igazán csak az, a ki ki tudja elégíteni szükségeit, mert igényei nincsenek magasra csigázva, kinek egyszerű, családi köre megadja a földön elérhető legfőbb boldogságot.

A közölt mutatványok alapján, úgy vélem, világos, hogy a mily nemes, emberies szellem hatotta át a törvényadót, ugyanaz tükröződik vissza költeményein is. Valódi athenai-i ő, magas műveltséggel, tisztult érzelmekkel, melyek a haza boldogságát czélozzák.

A mint láttuk, az ión elegia fejlődésével előbb Hellas politikai s szellemi fejlődését vonta maga után, körébe, aztán a lyrai elemek fokozatosan nagyobb mérvű felölelése által elfordult a háborukban, harcokban nyilvánuló külső tevékenységtől s a bennső államéletben kereste és kapta meg tárgyát. Solon által az életbölcseleti tanok hirdetése, az életre szükséges intelmek, tanítmányok, a nemesítő, javító útbaigazítások, vezérelvek következtében az elegia az *oktató* színezetet vette föl. Nagy veszte-

ség, hogy épen e fajta műveiből olyan kevés példányunk maradt fenn.

Solon költészete minden ízében a véleményezés álláspontján áll, tanít, oktat minden sorában s ama melegség és üdeség által, mely, önszívéből fakadva, költeményeit, mint derűs napfény lengi át, a valódi költői értékre e tekintetben méltán igényt tarthat. Nála az elegia tárgya a történelmi jelen. Költőileg pedig az oktató elegia azáltal lett jogosult, hogy nem leledzett száraz elvontságok hínárjában, hanem mert az abban foglalt oktatói elem egy hosszú, küzdésteli élet eredménye.

Most végül hadd vessünk egy futó pillantást a különbségre, melyben Tyrtaios és Solon elegiai állanak. Tyrtaios dalaiban, a katonának született spártai, mint egy katekhismosban mindazokat a tanításokat és rendeleteket összefoglalja, melyek a férfit derék polgárrá, kivált derék harczossá tehetik. Mert ha a kívülről jövő ellenség ellen biztosítva van a város, akkor annak belsejében is kevésbé állhat elő baj. — Az athenai-iaknál megfordítva volt a dolog. Kívülről nem fenyegetett ellenség, de benn forrongás dühöngött, tehát a belső államéletet kellett átalakítani. Mig hát Tyrtaios nem ismer magasabb erényt, mint a vitézséget, addig Solon nem talál fontosabbat, mint festeni a nyervágy szomorú következményeit, inteni az önkénytől, óvni az elnyomatástól.¹⁾ — Ez röviden a különbség a két költő között s e különbséget a néptörzs, a kor, a különböző viszonyok, állapotok létesítették, melyeknél fogva különböző helyeken, különböző feladatok, más és más intézkedések, törvények álltak elő a fejlődés mindennemű ágazataiban.

Most egy bölcsészről kell szólnunk, ki csekély számú elegiai töredékei daczára is megérdemli, hogy legalább pár rövid sorban mint költővel foglalkozzunk vele. Ez *Xenophanes*, ki 615-ben született Kolophonban, s így virágkora 580—540 közé esik. Szülővárosából azonban, tán a szabad szellem által felidézett ellenszenv miatt, csakhamar távozni kényszerült. Átment elébb Görögthonba, sokat bolyongott szerteszét s miután Alsó Italiában Elaia városban bölcsészeti iskolát alapított s ott számos hallgatója volt, nagyon öreg korában, a hagyomány szerint 92-dik évében halt meg.

¹⁾ I. *Hartung*: Die griech. Eleg. I. 7. köv.

Bölcsészeti érdemeinek méltatása nem tartozván ide, csupán annyit említek meg, hogy ő s iskolája a világot nem mint valamely folytonos változásban levő anyagot tekintették, hanem mint egységet, mint egy oly lényt, mely örök változhatatlan, s melyet csak elménkkel foghatunk fel. A görög néplít s a sok-istenhivés ellen küzdött. Ő volt az első, ki azt tanította, hogy: «csak egy isten van, kit a halandókhöz sem alakra se gondolatra nézve hasonlítani nem lehet, csupa fül, csupa szem, csupa ész, gondolkodó, uralkodó mindek felett, legfőbb, ki mindig ugyanegy állapotban marad, sohase változik, se kezdete se vége nincs». Xenophanes tehát az istenség eszméjét az egység és örökkévalóság méltó jelzőivel ruházta föl. S e gondolkozásmód kifolyása az a tanítmány is, hogy egyedül az intelligencia realis birtok. — Különösen Homeros és Hesiodos ellen kelt ki, kiket, miután ők az isteneket emberi alakkal, természettel, tulajdonokkal ruházták fel, erkölcsrontóknak tartott. Nem lehetetlen, hogy e tanok hirdetése volt oka hazájából elűzetésének. Xenophanes oly bölcselő, ki erkölcsstanát a gyakorlatból vett tapasztalatok nyomán építi fel. Xenophanes be tudott pillantani az isteni dolgok természetébe, ez pedig csak nagy, mély szívű ember tulajdona.

Bölcsészeti rendszerét a «*Természetről*» című eposban írta le s e művén kívül gúnydalokat, paródiákat is írt. Minket most elegiái érdekelnek, melyekben mindenütt észrevehető bizonyos bölcsészeti színezet. Ámbár erkölcsi tanítmányokat fon be a költői lepelbe, azért vele született ion természetét nem tagadhatta meg. Az élvezetvágy meg volt benne is épp úgy, mint honfitársai-ban, de aztán megvan benne a mérséklet is, melylyel a kicsapó tüzet féken bírja tartani.

Egyik művében előttünk áll egy lakoma leírása, a mint ő azt szereti s rendezni óhajtja:

Tiszta már a padló, tiszta a kéz s pohár,
Koszorú díszeleg mindenkinek fején,
Illatos kenőcs van töltve a csészébe,
Vidámsággal teli a vegyítő-edény¹⁾

¹⁾ A bort a görögök ős idők óta hideg vagy langyos vízzel vegyítve itták; bárbár dolognak tarták a bort tisztán inni. A vegyítés a kétfülű, nagy, hasas vegyítő edényben történt s az arány, — melylyel a két folyadékot

Aztán más bor is van, az íze mézédés,
 Zamatja kitünő, ittassá nem téssen,
 Középen a tömény szent illatot bocsát,
 Hideg, tiszta, édes víz is van ott készen.
 Ott a barnás kenyér; a megrakott asztal
 Majd hogy le nem roskad a méz-, sajt terhétől,
 Középen az oltár koszorúkkal rakva,
 Fölhangzik a lak a kedvnek örömétől.
 Legelébb istent kell dicsőíteni dalban
 — Erkölcsös embernek — és jámbor beszédben,
 Áldozva és szívből fogadalmat téve,
 Hogy mindig csak jogost teszen életében.
 Innod anynyit szabad, hogy vezető nélkül
 Haza mehess, ha csak nem vagy felette vén, —
 Dicsérd a férfit, ki ivás közben nemes,
 Beszéde tárgya a szép múlt és az erény; —
 De nem a Gigasok' s Titanoknak harcza,
 Sem a Kentavroké, vagy más hős küzdelem,
 Ősregék ezek mind, mikben mi nemes sincs,
 — — Ámde mindig jó s szép az istenfélelem.¹⁾

---

vegyíték — Hesiodos szerint (Op. 594) ez: $\frac{3}{4}$ víz, $\frac{1}{4}$ bor, mi azonban csak az erős borokra állott; — rendes vegyítési arány ellenben ez: 2 : 5 vagy 2 : 3 —

¹⁾ Xenophanes emez egész költeményének jobb megértésére nézve álljon itt egy rövid megjegyzés a görög *symposionról*. — Mikor már az evésnek vége volt, következett a tulajdonképpeni ivás, a *symposion*, mit jobb magyar szó hiányában *duskanak* nevezhetnénk. A *symposion* czélja nem csupán a bor élvezete volt, hanem — legalább a műveltebbek körében — szellemi multság is, melyet a bor mellett folytatott vidám beszélgetés s a laúd mellett énekelt bordalokkal (skolion) élénkítettek. Maga az ének lényeges szerepet játszott s az illető dalokat vagy egész karok adták elő, melyet a vendégek alkottak össze, vagy mint kördalt egyesek rendre egymás után. A duska kezdetén a vendégek koszorúkkal ékesítették magukat; áldozattal, imával, vallásos énekkel nyitották meg azt. Azután kezdődött a voltaképi ivás. Körbe járt a pohár balról jobbra s minden egy italt előzött meg vagy követett. Nem ritkán abban lelték a dicsőséget, hogy ki tud nagyobb s több poharat üríteni ki, józannak maradva.

Természetes, hogy e szabályszerű ivások a kedélyek fölélnkülése folytán lassanként renden kívüliek lettek s ivott kiki tetszés szerint. Multságul szolgáltak különböző társas játékok; talányok megfejtése, szójátékok, a tréfa ezer meg ezer neme s. — Az egész lakomának vezetése egy választás vagy sorshúzás által kijelölt elnökre volt bízva, a ki gondoskodott a borok kellő arányú vegyítéséről, a multságokról s a vendégek

E költeményből világos az erkölcsi irányzat, mely oda igyekszik hatni, azt ajánlja, hogy a lakomán ne a Gigasok s Titanok harcza, tehát ne a durva, szellemtelen küzdés legyen a beszéd tárgya, hanem az erkölcsre hatékony tettek, az erény. A lakoma zaja, vidámsága közben aztán tartsa meg az ember a tisztesség korlátait beszédben és tettekben egyiránt.

Egy másik költeményében mintha csak Solont hallanók. Ekép szól:

Nyerjen bár valaki sebes futásban győzelmet,
 Avagy ötös viadalban Zeus szent berkében,
 Olympiában Pisánál, ¹⁾ — avagy ökölharczban,
 Vagy tudjon megállni helyén a birok hevében,
 Vagy az ököl-birok harciban, — a mint azt nevezik,
 S bámulják bár a polgárok dicső, szép hírnevét,
 Legyen a megtisztelő hely övé a versenyben,
 S kapja bár a népnek közös kincséből kenyerét, —
 Az állam ez ajándokát, ²⁾ mely becses emléke,
 S nyerje bár lovak által el mind e dicsőséget:

illendő ellátásáról. De mindez elővigyázat daczára sem lehetett a felhevült kedélyeket mindig féken tartani, s költőnk elegiájában az illem korlátairól igyekszik gondoskodni. Az egyszerű, komoly férfiúhoz illő, de azért kedélyes lakomának adja rajzát, mintegy óhajátását fejezve ki, hogy ekép tartásák a duskát.

¹⁾ Pisa Peloponnesos egyik tartományának Pisatisnak tán főhelye. Közéleben van Olympia tartománya. Itt tartották a Zeusnak szentelt olympiai játékokat; itt volt az ugyancsak neki szentelt berek, Altis, Alpeios folyam, Zeus nagy oltára s Görögthon legelső szobrása *Pheidias* által készített arany, elefántesont szobra. Volt itt sok templom, kápolna, oltár s istenek szobrai. E sok épületnek s térnek, nem pedig valamely városnak volt neve: Olympia.

E helyütt tartották az olympiai versenyeket. A verseny kétféle volt: 1. *gyalog* és 2. *szekér* verseny. Az első következőkből állott: *futás*, *ugrás*, *ökölharcz*, *diskos* (kerekek érczlap) *dobás*, *birkozás*. Későbbi korban a versenyeknek még egy iszonyatos neme járult a fölebbiekhez, az úgynevezett: *ököl-birok harc*, melyben tehát a fölebbi kettő volt egyesítve. Még később a *kettős futás* is az említettekhez járult, melyben t. i. valamely kijelölt czélig s onnan vissza kellett futni. A másik verseny-nem a szekérral való, mely abból állott, hogy itt 1, 2, 3, 6, lovas szekérral felállított oszlopok ügyes kikerülése mellett kellett elsiklani a kitűzött czélig.

²⁾ Nagy dicsőség volt, ha valaki egyes győzelmet nyert is, ha ki 2—3-ban is diadalmas volt, emberre nézve legnagyobb szerencsének tar-

Nem érdemesebb, mint én, mert férfi — s lóerőnél,
 Jobbnek és dicsőbbnek tartom én a bölcsességet.
 Bizony nagyon helytelen és oktalan ítélet :
 Előbb tenni bölcsességnél minden testi erőt,
 Tünjék ki bár a férfiu birok- s ököl-harczban,
 Avagy ötös versenyekben az egész nép előtt, —
 Vagy futásban, bár ezt — mivel a verseny mutatja,
 Ki a férfi? — az erőnél becsüld mindig előbb ;
 Mindezzel nem lesz nagyobb az állam boldogsága,
 A városnak is mindez csak kis örömet szerez,
 Ha ki Pisa partjainál győz is a versenyben,
 Azért az állam kincstárát nem gazdagítja ez. —

A költő e művében óv a testi erőnek túlbecsülésétől, megrója azt a régi öszszgörög felfogást, mely szerint valamely erő-versenyben győzöt többre becsülnék a bölcsesség és eszélyesség minden derék harczosánál, mint a hogy ma nap mondanók: a szellem az, a mi megelevenít, ennek művei állandó, igazi becsüek, ezek méltók a magasztalásra.

Egy harmadik költeményében a kolophoniak dözsoló életét támadja meg: «Ők a lydektől eltanulták a haszontalan, féktelen erkölcsöket, mikor még kényúri járom nyomása alól szabadon, menten éltek valódi bársony köpenyekben mentek a piaczra, számuk mind együtt ezernél nem volt kevesebb, pompás hajókkal kevélykedve, szobrokhoz hasonlóan, művészi olajtól csepegtek.»¹⁾

Xenophanes felhozott pár műve mutatja, hogy ő nem született költő, a költészet és pedig a költői forma nála csak eszköz, hogy abban elburkoljon életigazságokat, intelmeket, tanítmányokat. Sem a verselés, sem a költői dikció, sem maga az egész mű színezete nem emelkedik ugyan a kitünőségnek kevesek által elérhető fokáig; de miután költészetének fő jellemvonása épen abban áll, hogy a közönségesen dívó költészet mindennapisága ellen kel ki, tehát *újítani* akar, s e harcokban néha valódi érzelem —

---

tották s a ki minden versenyben győztes maradt, azt emberen felüli, isteni lénynek tekintették. Sőt nemcsak az illető győző maga, hanem családja, szülői, rokonai, városa, szülőhelye mind kiváló tiszteletben részesültek. A győztes maga nagy pénzjutalmat is kapott s az államnak abban a kegyében részesült, hogy az államférfiak közös étkezőhelyén, a *prytaneionban* étkezett.

¹⁾ L. Osann, Beiträge z. gr. u. r. Literaturg. I.

melegség és mindig szellemi felvilágosultság mutatkozik: ennél fogva Xenophanes, egy bölcselkedő költő, ki épen a bölcsészet segélyével igyekszik javítani, elég érdekes egy alak; nem elvesztegetett idő az, mit a vele foglalkozásra fordítunk.

Érdeme a független, önálló gondolkodás, mely őt korának közönséges életnézeti fölé emelte. Az igazságot kereste mindenha s a komoly buzgalom által elért bölcsészeti eredményeket megértetni mindenkivel, kicsitől nagyig, szembeszállni évszázás eszmékkel, véleményekkel, — mindez oly feladat, mely méltó arra, hogy az utókor legalább egy pillanatra ne feledje el Xenophanest.

Kr. e. 600 körül Megaraban [a korinthosi Isthmos és Attika közt fekvő városban] Theogenes tartotta kezében a fő hatalmat. Theogenes a népbarát álarca alatt a dór nemesség ellen foglalt állást. Hanem ez uralma nem sokáig tartott. A nemesség mégis csak hatalomra vergődött s Megara ez időtől kezdve a folytonos küzdelmek, szenvedélyes pártharcok színterévé lőn. — A nemességet elűzte a nép s aztán ennek uralma vette kezdetét. A nép a gazdagok vagyonát kiosztotta a tömeg között s oly hatalomra tett szert, hogy a nemességnek minden törekvése daczára is csak később sikerült némi jogegyenlőséget hozni létre.

E politikai viharokba, körülbelől 540—500 Kr. e. esik élete egy elegia-költőnek, kinek neve: *Theognis*. Törzsökös nemes családból származott s a polgárháboruk zavara miatt ő is egyike volt azoknak a politikai menekülteknek, kik kényszerültek elhagyni hazájukat. — Elveszté vagyonát, földönfutóvá lett. Szívesen eltúrte volna még tán e csapást is, csak ne lettek volna a kormány élén a «parasztok». Igen, a földművelők kezében volt a hatalom pálczája, midőn a költő egyik barátjához, Kyrnoshoz, ekép szól: «a város még mindig a város, de a nép egészen más; azok, kik előbb nem is tudtak törvényről, jogról; kik vállalkat kecskék kopott bőrével takarák s mint az erdők félenk szarvasai távol maradtak a kapuktól, — — most ők az előkelők; míg ellenben a kik előbb nemesek voltak, azokat most közönségeseknek hívják. A jobbak csalják egymást, a csaló undorral röhög, nemcsak nemes, sőt közönséges értelmük sincsen. Mondd: ugyan ki tudja elviselni ezt?» — E néhány sor teljes magyarázatot ad Theognis állapotáról, kézzel foghatóvá teszi az ő kényszerhelyzetét, mely hazája elhagyására ösztönözte.

Hona szerencsétlen körülményei miatt feljajdul a költő jobb érzete, erőteljes hanggal kiált föl, keserű szemrehányással, — említett barátjához intézve szavait :

Csak remény, a nemes van még az emberek között,
A többi isten Olympra mind vissza költözött;
E földön *Hűséget* s *Feszélyt*, *Szemérmert* se látom,
A *Kharisokat* ¹⁾ se, mind-mind el tűntek, barátom!
Az eskü nem szent, nem igaz, elveszté hitelét,
Nem féli az ember többé hallhatlan istenét.
Kihalt, — hire hamva sincsen itt jámbor embernek,
Törvényest, méltányost, jogost itt már nem ismernek.

És végül odateszi a jó akaró figyelmeztetést :

Ám a mig élsz, mig láthatod a ragyogó napfényt,
Imádd az isteneket és tiszteld mindig *Erényt*.
Fohászokdj hozzájuk s égess jó kövér csontokat, ²⁾
Reménynek hozz elébb s utóbb is áldozatokat.
Vigyázz a gonoszokra, kik hamis szót emelnek,
S az örök istenek közül egyet se tisztelnek;
Mindég idegen birtokra, a máséra vágynak :
A gonosz tett követője szégyenteli vágynak.

A költő önmagához is szól e végsorokban, megtört lelkének csupán egyetlen vigasza maradt, a remény, egy jobb jövő reménye, mit nemes lemondással, önmegadással vár.

Addig pedig, míg e szebb s jobb kor bekövetkezhetik, hadd legyen legalább távol a viszályok, küzdelmek, a nyomor színhelyeitől. Sokat, sokat bujdosott, bejárta Euboiát, Spartát, mígnem a sicíliai Megarában új hazát talált s polgárjogot is nyert. A művelt lelkű férfit kétségtelenül mindenütt szívest-örömet fogadták, tanulhatott, okulhatott mindenki tőle s a kik nem gondolkoztak ilyen komolyan, legalább is élvezhették társaságát. — De a hon-

¹⁾ A Kharisok (rómaiaknál *Gratiak*), névszerint *Euphrosyne*, a háládatosság jelképe, *Aglaiá*, a részvét, szívesség, előzékenysége; *Thalia* az elfogulatlanság, szendesség, szerénység és nyájasságé. Mindhárman a szerelem istennőjének Aphroditének szolgálnak s a társadalmi élet vídammá, kedvessé tételére rendelvek.

²⁾ Azaz a levágott állatnak legjobb, legkövérebb részeit kell megáldozni.

vágy elnémíthatatlan érzelme felébredt lelkében, hazáját, mely anynyi nyomoruság, nélkülözés kútfeje volt, mégis csak forrón szerette, nem csak boldogságot, de még megelégedést se lelhetett sehol. Ő maga mondja :

Ámde nem éreztem magamat boldognak egészen :
Nem pótolta nekem semmi a drága hazát.

Utóbb, nem tudni mikor, ismét visszatért hazájába, talán mert a honvágy gyötrelmeit nem bírta tovább kiállani, talán mert szebb, jobb állapotot remélt találni. Hanem szíve csak fájdalommal tölt el. Vagyona elkobozva ; hajléka nem volt, hol anynyi fáradalom után megpihenjen, a békéről még álmodni is merészség lett volna, a lázadás újult erővel tört ki, mit ő a költők által sokszor használt viharok s szélvésznek eresztett hajó képében következőleg ír le egyik barátjához Simonideshez (kiről alább szólandunk) intézett elegiájában :

Volnának csak kincseim, Simonides, mint rég,
A nemesek körében anynyit nem szenvednék.
Reám nézve sok minden érdektelenné lett,
A nyomor a pénz iránt érzéketlenné tett.
Jól tudom, miért jutánk — bevonva vitorlát —
A nyílt, nagy tengerre ki, a sötét éjen át.
Szivatytyuzni nem tudnak, az ár mindkét szélen
Betör, sohase leszünk túl e nagy veszélyen !
A kormányost a rúdtól a nép már letette,
Ki hajónkat biztosan és bölcsen vezette.
Oda van a fegyelem, rabolnak, koboznak,
Ám a prédáu jogosan csak nem osztakoznak ;
Most a jó nemeseket a rozsok vezetik,
— Bizony félek, hajónkat a habok elnyelik —
Talányszerűn jóslom én ezt a nemeseknek,
Miből, ha okosak, a rozsok is érthetnek.

E költeményt hát Theognis épen a forrongó lázadás közepette írta, mikor Megara városa oly örvény szélén állott, melyről a költő megjósolhatta a város bukását. És valóban a kereskedelmileg oly virágzó, számos gyarmatot alapító, gazdag város utóbb anynyira lehanyaglott, hogy egész Görögország előtt gúny s megvetés tárgya lett.

Theognis állása, mint pártembernek, kitünik minden sza-

vából; szenvedélyességében anynyira engedte ragadtatni magát, hogy nála az érzelmileg nemes elválaszthatatlan a születésileg nemestől, ez utóbbi amannak nélkülözhetetlen, kizárólagos feltétele. Nála a jó és *rosz* körülbelől anynyit tesz, mint *nemes* és *közember*. — — Menynyire haladt korunk e tekintetben?!

Theognis költeményeiben mindenütt az aristokrata nyilatkozik teljes erejében; a neve alatt fenn maradt gyűjtemény az aristokrata nevelés kézi könyvét teszi; mint *Bernhardy* mondja (Gr. Literat. II. a. 460), a gyűjtemény «als ein politisches Lehrbuch des jüngerem Adelgeschlechts betrachtet werden können». Theognis számtalan helyen valóságos gyűlölettel szól az új uralkodó elemről. Igazi aristokrata, úgy hogy a személyes erény, a derékség előtte csak az illető állásnak körében létezik. Innen amaz elnevezések: *jó* és *rosz*, melyeknek erkölcsi értelmük Theognisnál, valahányszor pártokról beszél, mindig tekinteten kívül áll. A nép emelkedése felháborítja lelkét: «taposs láboddal a semmirevaló népre s szurd hegyes tövissel, a sulyos jármot tedd erősen nyaka köré!» — mondja elkapattan.

Épen emez említett tulajdonából folyik, hogy költeményeit a nemességhez intézi, melynek egyik képviselője *Kyynos*, Polypais fia, egy nemes ifju, a költőnek egyik fiatal barátja, kit Theognis jó polgárnak óhajtott képezni vagy legalább is el akarta hinteni benne azokat a magvakat, melyek később a jók, t. i. a nemesek erényeinek terebélyes fájává nőjenek.

E körülmény kitűnik abból a költeményéből, mely valószínűleg versgyűjteményének végén állott ¹⁾ s mely következő:

Szárnyat adtam neked, melylyel átröpülhetsz
 Szárazon s tükörén a nagy tengereknek,
 Ott leszesz mindig a vidám lakomákon,
 Ott lebegsz ajakin minden embereknek.
 Fuvolák hanginál kedves ifjak majdan
 Téged énekelnek édes bájos dalban; —
 S ha egykor Hadesnek sok-könyjű lakába,
 Föld sötét ölébe kell jutni te néked:
 Neved azért fenn áll a halál után is.
 E földön örökké élni fog emléked.

¹⁾ L. Munk, Gesch. d. gr. Literat. I. 69.

Úgy e költemény mint sok más Theognis művei között, kivált az *erkölcsi tanítmányokat* tartalmazók nagy részben Kyrnoshoz intézvék. E tárgytól minduntalan visszatér ahhoz, mely őt keserűséggel tölti. Sehogyse tud megbarátkozni azzal az eszmével, hogy ő nemes létére elveszté mindenét; szerepléstől, befolyástól el van zárva a gonoszok által. Kimondhatatlan fájdalmat okoz neki az, hogy a nemes születésűt vagyis derék embert most nem becsülik többre, mint a gazdagságot; mindenki csak a gazdagságról álmodozik, mindenki csak arra tör, mert ez most a legszentebb cél, a legfőbb erény.

Elkeseredésének ekép ad kifejezést:

A nagy tömeg szerint egy erény van csupán :
 A gazdagság, — egyéb haszonra nem segít ; —
 Legyen rhadamanthi igazság szívedben,
 Vagy múld felül bár a Sisyphos műveit;

— — — — —
 Bárha, mikor hazudsz, oly meggyőzőn tennéd,
 Mintha valóságot, nem költeményt szólnál,
 Vagy ha ajakidnak édes beszédében
 Isteni Nestorhoz tán hasonló volnál ;
 Légy bár sebesebb, mint a fürgé Harpyák, ¹⁾
 S Boreas sarjánál gyorsabb repülésben, —
 Mégis mindenütt csak ez egy hangot hallod :
 A földi hatalmat pénz tartja kezében. —

«Theognis morálja tulajdonkép az eszközt adja meg: mikép lehet az emberekkel jó egyetértésben élni, lehetőleg megmenteni az állást s idő múltán minél jobbat kapni.» A pénzvágy ellen kikel, de a pénzszerzést illő határok között ő maga is oly szükségletnek tartja, mely nélkül még a nemes ember se bír tenni, haladni, emelkedni; ezért inti Kyrnost: «Keresd a szárazon, a tenger végetlen határin egyiránt, óh Kyrnos, hogy mikép szabadulthatsz meg a szegénységtől.» Mert «jobb a nyomorgó embernek meghalni, mintsem élni a nyomasztó szegénységtől kizoztatva». — Theognis gyűlöli a szegénységet, mint valami nagy terhet s ezért fordul merész kérdéssel magához Zeushoz, s a többi istenekhez, kik a jogost és jogtalanat, a nemest és közembert egyiránt megáldják boldogsággal, kik büntetlenül hagyják a gonoszt:

¹⁾ Az irtóztató rútság eszményképei, az alvilág lakói.

Bámullak Zevs, ki uralkodsz egész világ felett,
 Tiéd a legfőbb hatalom s legmélyebb tisztelet, —
 Te ismered a szíveket, olvassz a homlokon,
 Király vagy te s trónod felül áll minden trónokon.
 Mint türi szíved mégis el, hogy gonosz emberek,
 A jókkal és igazakkal egy sorban legyenek ?
 Vagy nincsen-e szövétnekünk, egy isten adta jel
 Mely útunkat megmutatja, — a hol haladni kell ?
 Lám egyformán megáldottak és boldogok leszünk,
 Akár jogost és igazat, akár rosszat teszünk ;
 S maradjon bár távol a szív minden gonosszástól,
 Néha mégis lenyomva lesz baj — s nyomorúságtól ;
 Hogyha a derék férfi küzd nyomorral : képtelen
 Kikerülni a bűnököt, ott áll segélytelen. —

Theognis elegiái legnagyobb részének tárgya az emberi élet szemlélődése, abban a jó s rossz oldalak kiemelése, feltüntetése. Költeményei erkölcsösségre, humánus gondolkozásmódra, nemes érzületre tanítanak, tehát oly erényeket hirdetnek, melyek ma nap, keresztényi előhaladottságunkban is ép oly szükségesegek, nélkülözhetetlenek, ha valaki meg akar felelni emberi hivatásának. — Ámde kötelességünk megemlíteni, hogy Theognisnál tökéletes jellemzilárdságról nehezen beszélhetünk. Hogy ez állítás nem légből kapott, arra nézve szolgálok egy pár példával. Egy helyen következőleg inti Kyrnost: «Kyrnos, barátod előtt mutasd magad sokféle változott alakban és a hogy mindenki érez, ahhoz alkalmazd tenkedélyed is; mutasd magad a sokat nyelt polyphoz hasonlóknak, mely a sziklához kapaszkodva jelenik meg, — — — aztán változtasd meg gyorsan a színt, mert a szilárdságnál az okos változékonyság bizonyára jobb»; — vagy mint egy másik helyen mondja: «Igaz barátságot soha semmiféle körülmények között ne köss senkivel itt a város népei között. Ajakiddal jelenj úgy meg mindenki előtt, mint szíves barát, de komolyan, híven, becsülettel ne kösd magad senkihez — — —», — röviden szólva tehát Theognis azt ajánlja: külsőleg legyünk nyitlak, őszinték, de ne szívben, lélekben is. Igaz ugyan, hogy Theognist aristokrata dühe s korlátolt rövid látása sokszor képtelenségekre ragadja, de félreismerhetetlen az a gondolkozásmód, az az eljárás, melyet jó magyarsággal színesedésnek, köpenyforgatásnak nevezünk. — Ez az igazság, ezt elhallgatnom irodalomtörténelmi véték lett

volna, mert az ítéletnek e téren se szabad elvakítatni engedni magát, még ha bámulja is azt, a miről szól. Csodálnunk kell Theognis aranymondásait, de elfogulatlanul kell csodálnunk.

Theognis eddig említett elegiái körülbelől ugyanazt a jelleget viselik magukon, mint a Solonéi s a miben elődjét felül múlja, az a gondolatok gazdagsága s a még inkább kirívó tanítói, oktatói színezet. S költészetének épen ez az oktatói erős oldala tette műveit oly használatosakká, hogy az iskolákban elegiáinak s epigrammjainak gyűjteményét mint kézi könyvet használták.

Theognis költészetének azonban egy másik ágával is meg kell ismerkednünk, mely ión könnyelmű vagy legalább is könnyed természetéből magyarázható. Ime egy példa :

Ha bort iszom, elfelejtem
 Lélekölő szegénységem,
 Ivás közben ez a gonosz
 Ellenség rám mi bút se hoz.
 Csak egy van, mi bút hoz nékem,
 Hogy az ifjuság tünékeny,
 S ennek múltán nagy hirtelen
 A vénség mellettünk terem.

A költő, ki az életet magasabb szempontból is tudta tekinteni, a vidám, derült, kedélyes élettől se volt idegen s miután kincseit elvesztette, annál inkább vissza kívánta azt. Az élet úgyis ügygyel-bajjal tele, hogy az embernek szinte kötelessége az élvezetekből is leszakítani minden órának virágát; le, különösen addig, míg az ifjuság szép kora tart. Ennek mulékonysága költőnkre is rossz hatással van s ez az egyetlen, mi a vagyon-vesztett költőnek legalább emlékekben némi gyönyört nyújt. De bánatot okoz az a tudat, hogy az ifjuság hirtelen eltűnik s aztán bekövetkezik az öregség, a kódös, borongós napok. Mindazáltal, ha Theognist Mimnermossal összehasonlítjuk, tagadhatatlan az a különbség, hogy míg Mimnermos félve retteg az öregségtől, addig Theognis, bár némi fájdalmas emlékekkel, de mégis nyugodt elszántsággal néz annak elébe, neki megvannak céljai öregségében is, meg akarja valósítani azokat a tapasztalatokat, melyeket addig gyűjtött, érvényesíteni akarja a jót, mit elméletben megtanult, használni, tenni kíván. Ezért mondja :

Kypros lánya enyhítsd búmat,
 Üzd el tőlem a gondokat,
 Mik felemésztik szívemet,
 Add vissza örömeimet.
 Epesztő bánat ne érjen,
 Szívemben vidámság éljen,
S ha eltűnt már ifju korom
Tegyek komolyan akkoron.

Költőnk szerelem dolgában se maradt hátra, hiszen a politikai viszályok, a nyomor, gazdagság között is megmarad az emberi érző szív, mely megköveteli jogait. Közös emberi természet ez s a szerelem istennője szolgálja által gondoskodik, hogy senki se maradjon ki a listából, mint költőnk dalolja :

Ifjan, szépen száll fel Eros,
 Ha a kikelet fölvirúl,
 S ezer virág mosolyg felénk
 Mezőkről s a fák ágirúl.

Majd elhagyja a szép Kypros-
 Sziget gyönyörű partjait,
 S az emberek közé jöve,
 Egyiránt hinti magjait.

Az említett körülményre mutat még következő töredéke is, melyben egy vetélytársról szól, ki azonban meszsze mögötte marad, meszsze különösen abban a tekintetben, hogy bár a lány szülői e vetélytárs pártján vannak, ámde a lány a költőért eped; eleinte ugyan roszul esik, hogy valaki más udvarol kedvesének, de mikor meggyőződik a leány igazi vonzalmáról, akkor a pillanatra fölzavart szív megnyugvást talál :

Nem iszom több bort, mert a lány mellett egy ifju van,
 Egy más, a ki roszebb, mint én, gyávább, mint jó magam, —

Jeges vízzel köszöntenek fel szülői engem,
 A szép leány rám néz — — — merit és sóhaj melletttem,

Aztán csókok közt átfonom karommal derekán,
 Ő csak hallgat és egy sóhaj lebben elajakán. —

Theognis szereti a vidámságot, a jó kedélyt, szívesen vesz részt a lakomán s bizony teljességgel nincs ínye ellen a bor-szür-

csölgetés; szereti a dalt, a zenét, mik oly jótékonyan hatnak a kebelre:

Hevesebben dobog szívem, ha a fölhangzó fuvola
Vágyat ébresztő dallama édesen fülembe hat,
Örömet iszom s dalolok, fuvolák zenéje mellett,
Örömet tartom kezemben olvadékony lantomat. —

És most még egyszer visszatekintve a mondottakra, ismételtethetjük, hogy Theognis bár az elegiát egyetlen lépéssel se vitte előbbre, ám tőle a hanyatlás is nagyon meszsze van. Minden bizonynyal megvan az az érdeme, hogy az elődei által vert úton ügyesen meg tudott állani. Anynyi kétségtelen igazság, hogy felhasználta az eszközöket, melyeket az addigi elegia-költészet teremtett; értékesítette a tapasztalokat, melyeket küzdelmes élete adott. Úgy áll ő előttünk, mint minden szépnek lelkes barátja s lehetőleg művelője.

A politika egyfelől, az erkölcsan másfelől az a két végpont, melyeknek horizonja között mozog s ha még e kettőhez veszszük a kor s egyedi életből vett tárgyakat, körülbelől összefoglaltuk Theognis költészetének fő jellemvonásait. Költeménye nagy részét bizonyos bánatos kedélyállapot lengi át, mit épen életének viszonytárgyaiból érthetni meg, sőt azt vélem, tisztelettel kell meghajlanunk az erős akarat, eszélyesség előtt, mely Theognisnál azt eszközölte, hogy minden vesztesége daczára is elég bölcsességgel birt felülemelkedni a köznapi kétségbeesés fölébe, eléggé megedzé lelkét, hogy még a szerencsétlenség közepette is mulatni vágyott, szeretett. S még egyszer útalva Theognisnak említett pár ferde gondolkozásmódjára, hadd menjünk tovább ¹⁾).

Ugyancsak Theognis korában élt még két nevezetesebb költő: *Phokylides* és *Euenos*; de ezek nem mutatnak anynyi önállóságot, hogy megérdemeljék a velök való foglalkozást. Tartalom úgy mint kifejezés tekintetében egyiránt Theognishoz csatlakoznak, az elegia haladására pedig semmi befolyással se voltak. Épen azért mellőzzük őket; megismerkedünk egy nagy lantos költővel, ki az elegiában is mester volt. E férfiú *Simonides*. A myrtói tengeren levő szigetek egyikének *Keos*nak Julis nevű városában született 559 körül Kr. e. Születésileg ión volt. Kora a

¹⁾ Theognisról részletesen *Hartung*, Die gr. Elegiker I. 12—27. l.

hellén történelem legfontosabb szakába esik. Hazáját korán elhagyva vándor életet élt, hol egyik hol másik kényúr udvarában töltve napjait. — Harmincz éves korában az athéni kényúr Hipparkhos udvarában tartózkodott, ki, minthogy a művészeteknek s különösen a költészetnek lelkes Mæcenasza volt, számos jótéteménnyel, kegygyel halmozta el a kitünő költőt. E kényúr megöletése (514) után sok ideig bolyongott szerteszét Göröghon különböző helyein. A mindenkitől jól ismert, nevezetes marathoni csata (490 Kr. e.) győzelmet hozott költőnknek is. E csata után u. i. néhány évvel később az athenai-iak a dicső hősök neveit meg akarták örökíteni. A Marathon mezején elesettekre elegiát kellett írni. A szomorújátékíró Aiskhylos és Simonides versenyre keltek egymással. Az elsőnek túlkomoly és méltóságteli költészete nem volt eléggé alkalmas, nem volt eléggé hatásos. Simonidesnek magasztos irálya, gyöngéd és okvetetlenül rokonszenvet keltő költészete, az utánozhatatlan báj elragadta a nagy tragikus elől a pálmát. S ezzel meg volt alapítva Simonides hírneve. Ez időtől fogva ez új napfényből akart részesülni mindenki. Keresték barátságát, bámulták költészetét s ha gyászdalra kellett írni különböző alkalmakra, Simonidest keresték föl, a ki aztán megfelelt a várakozásnak mindig s munkáiért szép tiszteletdíjakat kapott.

Simonides a persa háborúk korában érte el hírének tetőpontját (500—461 Kr. e.). — Életének utolsó részét Siciliában töltötte Hieron syrakusai-i kényúr udvarában, hol kora legkitünőbb költői mint Pindaros, Aiskhylos, Bakkhylides, Epikharmos, Xenophanes stb. mind szíves fogadtatásra találtak. Költőnk itt is megkülönböztetett tiszteletben részesült, nagy tekintély volt az udvari körökben; maga a kényúr vele a legszorosabb, legőszintébb, barátságos viszonyban állott. 90 éves korában halt meg ugyanott Kr. e. 469-dik évben.

Simonides egyike volt Göröghon legkitünőbb lantos költőinek. Az a sokoldalúság és ügyesség, melyekkel a legkülönbözőbb személységekkel banni tudott, melyekkel azokat mindig meg tudta nyerni, az a könnyűség és feltaláló erő, melyekkel ő a legváltozatosabb viszonyokhoz (kényuralom, népuralom, nemesek uralma) alkalmazkodni tudott, s a mint ezeket saját hasznára tudta fordítani, — mondom ugyanezzel a sokoldalúsággal és ügyességgel átbarangolta a hellén lyra sokszerű ágait s a régiek tanúsága sze-

rint mindenikben egyiránt mester volt¹⁾. A mi minket közelebről érdekel, elegiáiban általában a megragadó közvetlenséget, természetességet, a hangulat gyöngédségét s kiválóan azt a jellemvonást magasztalták benne, hogy igazán a szívhez tudott szólani. — Ő volt megteremtője az elegia egyik műfajának: a *gyászdalszerű elegiának*. A hagyomány Simonidest nemcsak e költészetnem feltalálójának, hanem legkitünőbb képviselőjének is tartotta. Fájdalom, e nemű költeményei ma már csak töredékek, melyek nem kelthetnek kellő, megillető méltánylatot a költő iránt. Van azonban egy nagyobbacska elegia, melynek főtárgya a mulandóság; e felett kesereg, e miatt panaszol s méltó, hogy a magyar közönség legalább gyöngé fordításban megismerje, vagy ha már ismeri, emlékezetében felújítsa. Eme mimnermosi fájdalmas hanggal írott költemény a következő:

Semmi vagyon itt e földön örökre fenn nem áll,

Nincs igazabb a khiosi férfi²⁾ szavainál:

«*A mily gyorsan elhervadnak virágok s levelek,*

Oly kevés ideig élnek a gyarló emberek.»

Sokan hallották, de kevés vette ezt lelkébe,

A remény csak mégis megvan vén s ifju szívébe'.

Az ifju lélek, míg ragyog üde szépségében,

Sok haszontalanra gondol könnyelműségében;

Nem eszmél az öregségre, nem a halálra sem,

Betegség nem aggasztja, míg él egészségesen; —

Ifju, gyermeteg kedélyek meg sem emlékeznek:

Mily rövid tartama van az ifjuság- s életnek.

Vésd szívedbe hát a szókat és okulj ezekből,

S a míg élsz, vedd ki részed a nemes örömekből!

Lám itt ismét a modern elegia hangjával találkozunk, mely a búa merült szívnek, a költemény utolsó felében, végsoraiban kielégítést, megnyugvást nyújt.

Simonidesnek különben sokszoros érdemeiről beszélni, arról,

¹⁾ L. Ulrici e. m. 512. lap.

²⁾ T. i. Homeros, az utólérhetlen eposköltő, kinek születése felett 7 város vetélkedett, mindenik magának vitatva a dicsőséget, mint a párvers mondja:

Hét város vitatá, hogy övé bölcsője Homérnak:

Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Khios, Argos, Athenai.

hogy pl. milyen volt az epigrammában vagy a dics-énekekben, milyen a himnuszokban, dithyrambokban, — mindez nagyon messzre esik feladatunk keretétől. Sajnálatos, hogy éppen elegiáiról mondhatunk legkevesebbet. Mindazáltal a legáltalánosabb vonásokkal Simonides elegiai működésére nézve tisztában volnánk. Az ő korában, midőn a lantos költészet már kiváló lendületnek örvendett mindenféle irányban: az államélet maga is oly sokoldalúvá vált, hogy az elegia nem bírta átkarolni azt, nem tudott a felett teljhatalmúlag uralkodni. Éppen ezért úgyszólván visszavonult s most már kizárólag a magán élet, a vidám társaság korlátai közé szorult. Az elegiának csupán egyetlen ágát türte még meg a nyilvános élet, az úgynevezett *gyász-elegiát*.

A legkitünőbb költők foglalkoznak most is elegiák írásával, ámde e költőknek, hogy úgy mondjam, nem volt fő feladatuk, nem volt tulajdonképi szakmájuk az elegiaköltészet.

Igy volt a dolog Simonidesünkkel is. Ő a költészet más fajaiban működött valódi odaadással, az elegia írást csak mellékesnek tekintvén, más lantos költészeti ágakban képezte magát.

Mindazáltal, mint már említők, mester volt a gyász-elegiában is; mester volt kiválókép abban, hogy a lélek legmélyéről támadó fájdalmat, keserűséget a kedves halott felett oly természetes hűséggel, oly bensőséggel tudta kifejezni, hogy még a legidegenebb, legközönyösebb szív is átérezte a fájdalmat, bánatot.

Elégedjünk most meg Simonidesre nézve, egy nemzetnek évszázadokon uralkodott, általános, öszszhangzó itéletével, mely őt a görög lyrikusok legkitünőbbje, Pindaros mellé sorozta és a gyász-elegia legelső korifeusaként tisztelte.

A nagy fontosságú persa háborúk (500—461 Kr. e.) végüket érték. A hatalom és döntő határozat a teljes jogú polgárok kezébe ment át. Minden erő, minden tehetség szabad fejlődésnek indult, a közművelődés bámulatos gyorsasággal haladt előre.

Athenai a műveltség Mekkája lett. Államférfiak és hadvezérek, költők és tudósok, szobrászok és festők, építészek, bölcsészek s történetírók egyformán oda zarándokoltak. A persa háborúk égő zsarátnokai közül egy csodás város keletkezik; egymás után születlenek azok a műemlékek s műremekek, melyek mindenhá, örök időkre utánezandó példányokul szolgálhatnak ¹⁾.

¹⁾ L. Falke e. m. 28 l.

A népuralom lerombolta a politikai határköveket, igénybe vett minden erőt, pályát nyitott minden tehetségnek, — a haladás minden irányban óriási léptekkel ment előre. A népuralom zászlójára tüzte az «*excelsior*» jelszót, — áthatott mindent, — a szellem szabadon lélekzett föl, a lélek egy érintésre megelevenült. Felderült Athenai fénykora, az a kor (Kr. e. 461—431), melyre büszkén tekintett a görög mindenha, s melyet legfőbb tényezőjéről *Perikles korának* nevezett a hálás nemzedék.

E dicső korban virágzott *Ion*, Orthomenes fia, 452—449 között. — Kis-Ázsia nyugati partjaitól nem messze fekvő szigetről, Khiosból származott s fiatalon került Athenaiba. Kora legkitünőbb személyeivel, egy Aiskhylossal, egy Sophoklessel állott barátságos lábon.

Mint ión születésű, rendkívül mozgékony lélekkel megáldva, a kor törekvéseiben lényeges részt vett. Csaknem egyetemes műveltséggel dicsekedhetett s a mi első e nemben egész Hellasban: prózaíró és költő volt egy személyben. Írt történelmi művet, népszerű bölcseszetet, — ezeken kívül elegia-, dráma-, epigramma- stb. költő volt és mindenikben jeles. De a mily gyors volt fejlődése, oly rövid volt élete, — talán a szakadatlan, a kitartó munka felemészték erejét, gyöngé testalkata nem bírta ki a szellem rugékonyságát, — 423-ban már letűnt az élet színpadáról, — csak emlékét hagyva fenn egy mindig ifju, mindig tevékeny léleknek, — mint Aristophanes, a vígjátékíró mondja:

Ion, Khiosból, a ki írta nem rég
Itt lenn a «Hajnalcsillagot»; miért is
A mint fölért, hajnalcsillag leve.

[Arany. Arist. fordítása. Béke 777 köv.]

Más nemű művei nem tartozván ide, csupán elegiáiról mondunk el annyit, hogy azokban a társaság, szerelem, a bor, a vidám kedv örömeit enekli meg. A két nagyobb töredék, mely fenn van, következő, — egyik:

Borivóknak nagy barátja, Dionysos király!
Ki mindig vidámság s öröm eszközlője valál!
Fejedelmi lakomákon, hellén gyűléseken,
Mióta szőlőfürtöt ad a föld a hegyeken;
Egy csoport víg gyermek termett elő s pajzánkodik,
S riadó zaj közt egyikken a másik átbukik, —

A mint egyszer a lármának vége s már csend leve,
 Fölbugyog a nektár, a föld e menyinyei leve.
 Vidám, jó kedvet varázsol a bor az isteni,
 S a jóllét boldog érzetét fel bírja költeni ;
 Ő szülője az örömnök, a táncz- s vidámságnak.
 — Mind e jókat ő, a király, adta a világnak,
 Azért légy üdvöz általam Dionysos atyám,
 Ki szereted a koszorút, örülsz a lakomán !
 Add te kellem kedvelője, hogy mindig jót tegyek
 Öröm s pajzánság közt élve, mindig vidám legyek.

E költemény eléggé bizonyítja, hogy valódi született költővel van dolgunk. — Ion e művében a bor istenének Dionysosnak áldásait festi. Dionysos által lett a vidámság az emberi társadalom közkincsévé, ő szelidítette meg a durva szokásokat, erkölcsöket, ő hozta össze az embereket társaságba, öszszejövelekre, övé az érdem egy része a költészet, a művészet alapkövének letevésében. — Nagyszerű e költeményben a lelkesültség vidám, elragadó lengülete. A költemény dithyrambikus ujjongása folyton emelkedőben van, meglepőleg emelkedik a szeszélyes hang s a költemény végén tetőpontra ér, de úgy, hogy az olvasó teljes kielégítést talál a végben.

Hasonló szellem, a bor és szerelemtől ittasult kedély világa árad el a második költeményen :

Légy üdvöz dicső királyunk, megmentőnk és atyánk !
 Korsóinkba ím szolgálaink legott bort töltsenek,
 Ezüstös kancsóinkba is vegyítsenek abból,
 Khrysos, ¹⁾ kezeid legelőbb a földre öntsenek.
 Legelőbb Zevsnek áldozzunk. Heraklesnek aztán,
 Majd Perseus sarjainak, Prokles-²⁾ s Alkmenének,³⁾
 Igyunk, tréfáljunk, tánczramind a kinek kedve van,
 Mulatozzunk, — egész éjjel hangozzék az ének.

Mintha csak Anakreon valamelyik bordanót hallanók. «Igyunk, mulassunk» ez a költemény alaphangja. Ion a *symptotikai*, a lakomák élénkítésére szolgáló elegia mestere volt. Érdemei

¹⁾ Egy szolga neve, ki a lakománál a bort tölti.

²⁾ *Prokles*, Heraklesnek ivadéka.

³⁾ *Alkmené*, Herakles anyja.

daczára aligha nem hibaként róhatjuk fel a különben genialis költőnek, hogy az elegia határait úgyszólván eltörölte, az ő elegiája már-már a dithyramb-költészetbe csapott át.

Az anyagválasztásban s feldolgozásban Ionnal körülbelöl egy körben mozgott *Dionysios* 400 körül Kr. e. — «Ércz» melléknevet az érczpénznek Athenaiba vitele következtében kapta. Gyengébb költő volt, mint a milyen államférfi. Költészetében a politika háttérbe szorúl s ép úgy mint Ionnak, bor, szerelem, dal, vidámság az ő állandó tárgyai. A mit megróttak benne, az a merész hasonlat, a keresettség a képekben, metaphorákban. Ilyenek, hogy pl. asztaltársait Dionysos evezőlegényeinek, Dionysost magát a poharak evezőjének stb. mondja. Képzelve túlcsapongó, mintegy hajhászsa az új meg új hasonlatokat, képeket, nála már a költészet nem teremtve, hanem csinálva van.

Költeményei különben úgy látszik egy Theodoros nevű barátjához intézvek, ki maga is foglalkozott költészetel, —

Theodoros, fogadd ím ez éneket,
Melyet kóstolóúl nyujtok én neked ; —
Bár lenne számodra abban élvezet,
Kit szint' a Kharisok hatalma vezet,
Foglald költeménybe majd feleleted,
Igy a lakomának díszét emeled.

Meg kell jegyeznünk, hogy e költészeti irány igen fontos reánk nézve, mert abban leljük fel az elegiának későbbi, a szó teljes értelmében : *készítés-módját*, azt a műgondot, mely a költészetnek jó formán csak külalakjával foglalkozott¹⁾. Ez az irány azonban míg egy részt haladás, más részt, a mi a költészet tulajdonképi feladatát illeti, óriási visszaesést, hanyatlást mutat.

Még csupán egyetlen költővel van dolgunk s ez: *Krates*, a különöz, ki Kr. e. 350. vagy 330 körül élt; vele is csak azért, mert az ő költészete az elegiának egy új irányával, mondhatnám, elkoresocsult alakjával ismertet meg.

Az, a ki minden szellemi s testi fényüzést megvetett, ki előtt a szükséges is fényüzési czikk, míg a nélkülözhetetlen az igazán szükséges, — az, a ki ilyen az életben, nem lehet más költészetében sem. Ugyanaz a különöz modor rí ki költészetéből is. Ő már így énekel :

¹⁾ I. Osann e. művet, hol D. legterjedelmesebben van tárgyalva.

Olympi Zevs s Mnemosyne dicső gyermekei :
 Muzsák, hallgassátok meg könyörgésemet !
 Adjatok csak láplálékot a gyomornak bőven,
 Hogy szolgaság nélkül töltssem az életet.

Ime a parodikus hang, mely legfőbbnek állítja a gyomor kielégítését, de a nagyhangú pathos kitünteti a valóság nevetséges voltát s épen ez által lesz parodiává. — De a hellén szellem nem tűr elnyomatást, megboszulja magát. A költő maga belátja, hogy a lélek kielégítése, az : ő neki is szüksége, belátja, hogy a méltányos eljárás, a jogosság az emberek iránt s a saját magunk cselekedeteinkben is az, a mi igazi birtok, a mi erény ; épen azért még ugyanazon költeményében így szól :

Nem vágyódom óriási mérvű kincshalomra,
 Nem vágyom hangyaként gyűjtött szerzeményre,
 Ám jogosság iránt legyen mindenha érzékem,
 Ez vezet birtokra s értékes erényre :
 Nem hiu fény — de erénnyel áldozok Hermesnek,
 S a Muzsáknak, ha majd *azok*, az enyimek lesznek.

S ezzel bevégeztük ismertetésünket. Igyekeztünk kimutatni az elegia fokozatos fejlődését, azokat a phasisokat, melyeket az érzelem tág körében érintett.

Látnivaló, hogy az elegiának különböző fajait osztályokba sorozni teljesen fölösleges, sőt bizonyos tekintetben képtelenség is, mert a különböző fajok néha itt, néha ott, de sokszor átcsapnak egymás körébe. Az irányokat azonban, melyeket követett, szemmel tartani szükséges, mert eként az egész tárgy fölött könnyebb áttekintetet nyerünk ¹⁾.

Az elegiának irodalmilag legelső alakja : a *harczias-politikai*, melyben a költő harcra serkent, illetőleg az állam különböző körülményeivel ismertet meg férfias, erőteljes hangon. Második a *társadalmi*, mely, mint neve mutatja, a társadalmi viszonyok körében mozog és pedig e czím alatt annak épen vidám oldalát karolta fel kedélyes hangon. Azután az *oktató*, mely az életre szükséges alapelveket, a boldogulásnak tényezőit tárgyalja komoly, meggyőző hangon. — Majd meg a *gyászszzerű* ; mely a fájdalomnak, keservnek volt kifejezője, néha gyászos, néha panaszos hangon. Végre

¹⁾ L. Weber Die eleg. Dichter d. Hell. 409—441 lapokon.

volt még egy faj, egy korcsalak: a *humoros-parodikus*, melynek tárgya az életnek komikus oldala, a komolynak nevetségessé tétele.

Mindezen változataiban feladatához mindig hű maradt, «mindig a fölindult — veszedelem vagy öröm — szerelem vagy gyász által illetett s a nagy tenger háborgó hullámaiként legellenkezőbb érzelmek által hányt-vetett kedély az, mely élményeit a distikhonba, ezen, a hullámozó lelki állapotnak oly szépen megfelelő művészi formába öntötte»¹⁾. Természetes aztán, hogy e mellett a kor általános irányzatai megfelelőleg idomították az elegiát, de más felől az az eles ellentét, mely a fennebb említettekől kitünik, valósággal sohasem létezett, a különböző fajok átjátszanak egymásba s dönthetetlen határvonalat vonni közöttük lehetetlen.

Az elegiát, mint említve is volt, rendszerint lakomáknál, de ezen kívül a polgároknak nagyobb összsejöveteleinél is adták elő és pedig oly élénk szavalással, mit mi ma napság színpadias deklamáczióknak nevezhetnénk, — majd zenekíséret nélkül, majd meg fuvolakísérettel kapcsolva össze. Az előadást azonban nem úgy kell képzelnünk, mint akár csak a mai melodramáknál szokás, hanem csak úgy, hogy a zene a szavalatot megelőzte s ha hosszabb volt az előadandó költemény, annak egyes szüneteit is zenekísérettel töltötték ki s eshetőleg a mű végén ismét zenét alkalmaztak befejezésül.

Az elegiát letárgyaltuk az alexandrinusok koráig. — A görög szabadság letűntével elveszett a talaj, melyen anynyi szép, nemes és nagyszerű szülemlett. Eltűnt a szellemnek teremtő ereje, el az eredetiség. Tagadhatatlanul e korban is írtak és pedig felette sokat írtak, de bár ne írtak volna olyan sokat!

Más volt a művészi élet, más az irodalmi tevékenység e korban, mindaddig, míg Görögthon felett a szabadság zászlója lenggett. Az irodalom, különböző ágaiban, nem a néphez, nem az egész nemzethez szólott, hanem a kiválasztott, tudományos közönséghez.

A költészet a népelettől elszakadva a tudósok szobáiba került, mert e művek nem előadásra vannak már szánva, hanem csupán olvasásra; látszik rajtuk a nagy szorgalmú, kitartó tanulmány s épen e tulajdonoknál fogva sohse lehettek közkinccsésé.

¹⁾ L. Aigner: Az elegiáról 26. köv. I.

Az elegia mindinkább kezdé elveszteni egyedi jellemét s a hanyatlást már az utoljára említett pár költőnél észleltük, érintettük. Az elegia valódi kora a persa háborúkkal lejárt, a mi azután következett, az csak gyöngé másolat, gyarló utánzás teremtő erő, izlés és igazi tartalmasság nélkül. E korban az elegia nem lelkesültségből, nem a való életből merítette életszövedékeit; az alak tisztasága és csínja, szóval a külsőség az, mi, csaknem minden egyebet kirekesztőleg, figyelemben részesült. Tudósok, nem költők írnak most elegiát, költött mindenki, lett legyen bárminő állású, tudós vagy művész, ifju vagy családapa, képzett vagy műveletlen, költött mindenki kötelességszerűleg. S minden művön, mely e korból való, meglátszik a tudományosság, már akár valódi akár ál is az, ezt szintén lehelték a költeményekre. Akárminő tárgyra rányomták ezt a tudomány-fitogtató bélyeget. — Mindent összevéve: az elegia ez időben az álvirágzás korát élte.

Dr. BOROS GÁBOR.

PETRARCÁBÓL.

Hogy irigyellek, kapzsi föld, ma téged,
 Mely öleled, kit látnom nem szabad már!
 Melynél a harc közét békét lelt a lélek,
 A szende képet ott fogod magadnál!

Hogy irigyellek, Ég, mely befogadtad,
 S lelkét mohóan tenszivedre zárod!
 Mig édes tagjai itt lenn maradtak,
 Az ritka szívnek tárt honodba szállott!

Hogy irigyellek, szellemek az égben,
 Kik ott lehettek mostan is a' mellett,
 A kit keresve annyi vágytul égtem!
 Halál, halál! téged is irigyellek!

Mikor te gyöngé életét kioltád,
 Ki lett az oltva itt is, enszívemben,
 Gyönyörrel nézed azt a bűvös orcát,
 S hogy nézzem én is, nem szólítasz engem!

RADÓ A.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.

V. A hazafi lyra. Jeremiádok.

Említettük, hogy a vallásos énekek dallamaiba a hazafi-érzelmekek hangja is belevegyül, hogy még szent Dávid cytheráján is meg-megrezdül a hazafiság húrja.

A hazafiság egyik legjellemzőbb vonása a magyar lyrának. Népköltési gyűjteményeink arról tanúskodnak, hogy a magyar népre a nevezetesebb politikai események mindig élénken hatottak; a nép nem alkotott ugyan hőskölteményt vagy más epikai művet történeteiből, de dallal kísért ezredéves itt-létének fontosabb korszakait; s egy ilyen rövid dal gyakran többet fejez ki hosszúra nyúló elbeszéléseknél, belőle a kor közérzületét jobban megértjük, mint kötetnyi krónikákból. Népköltészetünk — fájdalom — a politikai események ilyen hatását nem őrizte meg korábról a XVII. század utójánál, a kurucz háborúk idejénél. Ettől fogva azonban Magyarország története le van rakva népdalainkban; a Thököly-Rákóczy forradalomtól a legújabb szabadságharczig alig van kor, alig van fontosabb háború, melynek a népköltészetben emléke ne maradt volna. Századok története, régi idők lelke tükröződik vissza azokban a dalokban, melyek a «Ne higyj magyar a németnek» kurucznotától a «Rég veri már a magyart a teremtő»-ig szakadatlan sort képeznek. ¹⁾ De tudjuk, hogy a magyar nóta már 300 év óta szomorú s így a XVII. századot megelőző időkben is hű kísérője kellett, hogy legyen a nemzeti életnek. A hazafiság érzelmeinek e korban még erősebben kelle hangozniok s hogy e hangokat a népköltészet máig nem őrzé meg, okát nagyon hamar beláthatjuk. Nemzetünk azóta annyiszor forgott veszélyben, annyi-szor vitt élethalál-harczot, hogy az újabb érzelmek hatása alatt a hazafiság régi hangjai elnémultak.

De a mi nem maradt meg népünkben, azt fentarták a XVI. század nyomtatott és írott művei. Számtalan költőben buzog a honszerelem, számtalan költeményben hangzanak a hazafi-érzelmekek. Ez érzelmek a magyar lyrában nem különös tünemény. A százados csapások, bel- és küllháborúk, annyi válság, annyi

¹⁾ A magyar lyra hazafias jelleméről lásd bővebben Arany Lászlónál: *A magyar politikai költészetéről*. Budapesti Szemle. IV. köt. 88. l. 1874.

enyészettel fenyegető veszedelem a magyarban kiválóan kifejleszték a hazafiúi érzelmeket; mélyebb honszerelemre és rendíthetetlen ragaszkodásra taníták a magyart s így természetes, hogy költészete is ez uralkodó érzések hangjait fejezi ki. S volt-e század, mely válságosabb lett volna reánk, mint a XVI-ik, volt-e idő, mely több hazafiságot követelt volna a magyartól, mint a mohácsi vészre következő korszak?

A nagy csapás után két részre szakad az ország, előbb politikailag, majd vallásilag is; két táborba gyűlnek a magyarok, a törökbe és a németbe; itt a katolikusok jutnak túlsúlyra, ott a protestánsok. De párt és felekezet senkiben sem öli meg a hazafit; a katolikusok és Ferdinánd hívei csak úgy vallják magukat magyaroknak és nemzeti pártnak, mint a reformatusok és János király emberei. Szívök mélyén egyformán gyűlölik akár a törököt, akár a németet s a hazafi csak úgy szeretne szabadulni az egyiktől, mint a másiktól. Egyeseket ugyan önző érdekek is vezetnek tetteikben — válságos időben mindig több a romlott ember, — de a legnagyobb részt vallási és hazafiúi érdekek gyűjtik a két tábor valamelyikébe. Nagy elkeseredéssel folyik a küzdelem. A régi és új vallás harcol egymással; nemzeti és idegen király ontják a magyar vért a korona birtokáért; azon kívül Magyarország, mint a kereszténység bástyája, birkózik a hatalma tetőpontján álló ozmán birodalommal, a keresztény vallás és nyugati civilizatio halálos ellenével. Fegyver csördül mindenfelől és fegyver-okozta pusztulást, romlást lát a szem, merre csak szétekint.

Ha más időnek nem, ugye kornak kelle lángoló honszeretetre gyujtania a jobb magyarokat; ha más időben nem, ugye században kelle a költészetnek hazafi-érzelmekkel eltelnie. S valóban a kor egész lyráján átvonul a hazafiság hangja. De mint a középkor, a reformatió első századában is a költészet minden neme a vallásnak hódol; család, társadalom és baza a magyar költészet ez előkorában összeolvad a vallással.

A középkor lyrájában a hazafiság eszméje egybe van forrva a catholicismussal és a királysággal. A boldogságos szűzet a magyar nemesak mint isten anyját imádja, hanem hazája patronáját is tiszteli benne. «Képe leng a magyar zászlókon — ugymond Gyulai — ¹⁾ s a hazafi, mint a Peer-codex egyik költeménye bizo-

¹⁾ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. Második kiadás. 249. l.

nyítja, úgy sóhajt föl hozzá, mint a ki a halottak föltámasztója, az ellenség megnyomorítója, a királyok jó tanácsadója, magyarok megoltalmazója. Szent István és László nemzeti védszentek, a keresztény és nemzeti dicsőség hősei. Szent István jobb keze, mely a kereszténységet és a monarchiát megalapítá hazánkban, vallásos és nemzeti ereklje, melyet szent ének magasztal. Szent Lászlót a Peer-codex éneke, mint szentet és hőst dicsóiti, a szent-háromság szolgáját, szűz Mária választott vitézét, mint deli termetű és oroslánszívű lovagot, kegyes királyt, ki két országban tündöklük, Magyar- és mennyországban. E két országért lelkesül a magyar hazafi, isten választott népének hiszi nemzetét s a magyar korona, mint az isteni pártfogás, királyi jog és nemzeti szabadság jelképe, földi és mennyei hazájának összekötő kapcsa.»

A XVI. század vallásújítása szakadást idéz elő mind a hit, mind a hazafiság egységében. A hazafiság együtt jelentkezik ugyan a vallásos érzésekkel, de a politikai és társadalmi viszonyok változával, az új vallással a hazafiság eszméje is egészen másképp nyilatkozik. A protestantismus inkább az ótestamentomhoz fordulván, azt rövid időn igen elterjeszti; ennek szelleme és költészete uralkodik az új vallás szellemén és költészetén, mely istenéről is a zsidók erős, bosszuálló istenét választja. Az általános pusztulás és romlás önkénytelenül is megférközteti e felfogást a szivekben. E hit azonban túlcsap a reformatio hívein és meghódítja a katolikusok lelkét is. Mindenik felekezet «siratja az ország romlását — mondja Gyulai, ezt isten büntetésének tartja, de a főbűn értelmezésében lényegesen különböznek egymástól. A katolikus szerint a régi hittől elszakadás vonta magára isten haragját, a protestans szerint a régi tévelygés uralma. Csak a hitbeli és erkölcsi javulás adhatja vissza a magyar földi hatalmát és mennyei boldogságát. A XVI. századbeli katolikus és protestans énekekben ez eszméket találjuk.»

De itt egy kis tévedést kell helyreigazítanunk, a mibe Gyulai is beleesett. A hazafiság ezen eszméje tisztán protestans eredetű és a mint láttuk a magyar reformatio szelleméből önkényt foly; nem is nyilvánul e században másutt, mint a megújított vallás énekeiben. Később a katolikusok is meghódoltak ez eszmének; a reformatio elterjedte után az ő szivökben is élt az istennek ilyenmű felfogása, de érzelmeiket a XVI. században még nem fejezik ki.

Hiába keressük a katolikus énekeskönyvekben, a Batthyány-

codexben és sárospataki hymnáriumokban a hazafiság érzéseit, s keresse bárki, nyomukra nem fog találni. Gyulai maga sem hivatkozik XVI. századbéli költeményre, hanem a XVII. századi Zrínyit, mint a katolikus felfogás legkiválóbb és legpregnansabb képviselőjét hozza fel bizonyosságul. Mi azt hisszük, hogy a katolikus felfogás csak az antireformatio nagy embereinek, egy Forgáchnak, egy Pázmánynak agyában ért meg és vált tiszta eszmévé; hogy határozottan csak ezek hirdették először szónoklataikban, hogy ezek használták először fegyverül a nagy katolikus mozgalomban, a mint tették azt a reformatorok hitelveik terjesztésére az előző században. A katolikus reactió férfiai kicsavarták a fegyvert a protestansok kezéből s míg az előbbi korszakban némán hallgatták a rájuk omló vádakat, a XVII. században szellemileg s majd számmal is felülkerekedve, szint' oly erővel és súlylyal vetik vissza a vádakat a protestansokra, kik e korban elébb az irodalom s később a politika terén mind több s több veszteséget szenvednek; s a mint a reformatio vihara a katolikus muzsát hallgatásra birta, úgy némul el az antireformatio szélvészében a protestans muzsa s legfőljebb régiebb termékeit újítja föl.

Hogy a katolikusoknál a hazafiság eszméje valóban így fejlődött, bizonyosságomul szolgál egy XVII. századbéli katolikus vallásos mű ¹⁾ előszava, a mely híven megismerteti a katolikusok akkori felfogását, sőt a korábbi idők jellemzéséhez is nem egy éles vonást szolgáltat.

«A mi magyar nemzetünknek — ugymond a névtelen szerző — igaz keresztény hitnek világosságára való megtérése után, isten anyjához, boldogságos szűz Máriához oly nagy tisztelet gyökerezett szívekben, hogy minden áldásokat, külső hadakozásokat, országnak csendességét, földnek bőségét ezen hatalmas királyné kegyelmességének tulajdonítottak és valamint a közönséges anyaszentegyház egész világon a tévelygéseknek és eretnokségeknek kiirtásában a dicsőséges triumphust egyedül a szent szűznek engedé, úgy méltán Magyarország neki hálálja, hogy oly boldog és üdvösséges változással scythiai pogányságnak kegyetlenségéből kiöltözvén, kereszténységnek szelidségében öltözött stb. A külső és belső isteni tiszteletnek

---

¹⁾ *Regulái avagy Rendtartási a Nagy-Szombath városában lévő Nagy-Boldogasszony Congregatiójának stb.* Nagy-Szombatban. Anno MDCCLXXIV.

tündöklő fényeskedésével azt nyerte országunk, hogy apostoli első királytól, szent Istvántul. . . szüz Máriának gondviselésére bízott és testamentom szerént hagyattatott, honnand *Regnum Marianum*, azaz örökös szüz Mária országának neveztetett.

Azonban időnek folytában, midőn sok különféle vétkeknek, kiváltképen becsúszott eretnységnek gonoszsága által őstől maradt ájtatosságnak buzgósága, . . . Nagyasszonyunk tisztelete következőknek szivekben meghült és (oh könyhullatásra méltó dolog!) teljesen elalott volna, oly nagy és keserves nyomoruságokra akada, (t. i. Magyarország) ugymint ellenségnek rablásra, jószágok pusztítására, városok és faluk tűz által való megemésztésére, hogy ezekről könyhullatások nélkül emlékezetet sem tehetünk. *Oly nagy gonoszság volt isten anyját elhagyni.* Ezt Forgách Ferencz esztergomi cardinal sokszor prédikálotta és hirdette, országunk romlásának és pusztulásának török-tatár által, nem más oka, hanem hogy őstől maradt régi boldogságos szűznek tiszteletitül elhajlottak.»

S a tévelygők bűnei miatt — folytatja az előszó — a pogányoktól bizonynyal megsemissítettünk volna, «ha az isten anyjának tisztességéért reánk nem fordítja irgalmas szemeit és segítő kezeit.»

Ime így nyilvánul a katolikus felfogás a XVII. században; ezt hirdetik Forgách és Pázmány prédikációikban és vitairataikban, ezt hangoztatja nagy eposában Zrinyi; ezt zengi a lyra a katolikus ének-gyűjteményekben. A XVI. század költészetében ellenben a protestans hazafiság eszméi uralkodnak. Farkas András, Szkhárosi Horvát András, a számos jeremiad szerzői mind a megújított vallás hívei, kik énekeikben a mily protestansok, épen oly hazafiak.

E költők a magyar népet isten választott népének hiszik, melyet az isten *Szittiából* úgy vezetett Magyarhonba, mint a hogy a zsidókat Egyiptomból kiszabadítá és adá nekik az ígért földét.

«Istennek hatalma

— mondja a Csoma-codex egy névtelenje —¹⁾

Magyarország, hogy esék mi kezünkben,

Pogányok valánk az régi üdőben

De az isten hozá ily szererencsére.» (t. i. a kereszténységre)

«Magyar nemzet!

¹⁾ Thaly Kálmán: *Vitzi Énekek es elegyes dalok.* I. köt.

— szól korához Szkhárosi Horvát ¹⁾

nagy sok jót tón teveled az isten,
 El-kihoza Szittiából az jó kevér földre. —
 Pogányságból az keresztény hitre». —
 «Igen megharagvék, erőssen őket veri,
 Pogány királyokkal, idegen népekkel
 Országokat dulatá, raboltatá,
 Ellenek támasztá nagy hatalmassággal
 Babyioniából Nabuchodonozor királyt.» ²⁾).

Farkas, Szkhárosi és többen folytatják az összehasonlítást a két választott nép közt. A kegyelmes isten nemcsak a pogányságból menti ki mind a kettőt, de további útjokban is folyvást pártúl fogja őket; igaz bírakkal, istenfélő prophetákkal látja meg a zsidókat, hősokeket és bölcs királyokat küld a magyarok közibe. «De nem lőnek az istenhez engedelmisségben,» Isten azért megharagudott a bálványimádó zsidókra, hogy parancsolatját hátraveték.

De az istennek haragja reánk is fölgerjede,

«Mert elfeledkezénk ő nagy jóvoltáról,
 Kegyelmisségéről, sok jótéteményiről . .
 Haragra indítók hitetlenségönkkel
 Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal . . . .
 Paráznaságokkal, rettenetes bűnökvel.» ³⁾

Ezért

«Bosszúálló ostora rejánk szálla
 Köztünk meghasonlánk, irigység, gyűlölség
 Miköztünk támada . . . .
 Végezetre osztán mirejánk kihozá
 Basáival az hitetlen török császárt.
 Minket meg is vere és mi országokat
 Mind elégetteté, dulatá, raboltatá.» ⁴⁾.

De az isten a zsidónépnek még megkegyelmeze, megmenté a babyloniai fogságból, visszavivé őket szent földjükre. Sőt annyira terjedt igralma, hogy

«Mikoron az idő immár betölt vala, ⁵⁾
 Atyaisten elbocsátá szent fiát . . . .

¹⁾ Szkhárosi Horvát András: *Az átokról* (De maledictionibus.) Lásd Hofgref és Bornemisza gyűjteményében; újabban Toldynál: *A magy. költ. kézikönyve*. I. köt. 49. l.; *Régi Magy. költők Tára* II. köt. 207. l.

²⁾ ³⁾ ⁴⁾ ⁵⁾ Farkas András: *Az zsidó és magyar nemzetről*. Hofgref és

De a zsidó papok jobb része nem vövé,
 Sem ah papok sem ah szerzetes zsidók.
 Uronkat megölék és ő tanétványit
 Kergetnie kezdik, határokból kiűzék».
 Ezért «Nagy haragját az uristen rajtok megjelenté,
 Városokat megtöreté és semmié tevé,
 Nagy szükségben gyermekeket megélteté,
 Ő magokat búdosóban mindörökké ejté». ¹⁾

A költő ekkor a magyar néphez fordul s óva inti, okúljon a zsidók példáján. Nagy bűneinkért az isten nagy csapásokat mért reánk, de még nem veszünk el, csak térjünk hozzája. Sok rendbéli prédikátort küldött ezért közinkbe, kövessük őket, hagyjuk a régi tévelygést, gyűlölséget, irigységet, fösvényiséget és a nagy pártoskodást; s ne bizzunk senki másban, mint Krisztus érdemében.

Ezek a XVI. századbéli magyar hazafiság dogmái; Farkas András és Szkhárosi Horvát a dogmaticusok, de eszméiket átveszi a század majd minden énekese, érzelmeik visszahangzanak a legtöbb költeményben, kivált a jeremiadokban.

A jeremiadok újabb keltű elnevezés Jeremias prophetáról; a régiek lamentatióknak, siralmaknak nevezték; nem a XVI. század és nem a protestantismus szülöttei. A lamentatiók a római egyháznak is fontos szertartásos énekeit kepezték már régebb időtől fogva; megtalálhatók a mi katolikus karkönyveinkben is. De a ritualis lamentatiók és a XVI. századi protestans siralmak között nagy az eltérés. Az előbbieket a bibliai szövegnek hű másai, prózában fordítva, eredeti zsidó-jellegök megtartva; a bennök levő eseményeket az egyház a hazai viszonyokhoz nem alkalmazza, a bennök nyilatkozó érzelmeiket csupán vallási buzgóságból éneklis nem egyszersmind a hazafiságtól indítatva. A protestans költőt a vallásosság mellett főképp hazafi-érzések ösztönzik Jeremias siralmi átköltésében; nem is ragaszkodik annyira az eredetihez; inkább csak eszméket, képeket, hasonlatokat vesz át belőle, de ilyeneket kölcsönöz a zsoltárokból is; a siralmakat nem is egészen, hanem csak részben, az 5-ik fejezetet dolgozza át. Ez a néhány versszak — igaz — a biblia legszebb helyei közé tartozik, s a töröktől-

---

Bornemisza énekgyűjteményében; újabban Toldy: *A magy. költ. kézikönyve*. I-ső kiad. I. köt., *Régi Magy. Költők tára*. II. köt. 13. l.

¹⁾ Szkhárosi Horvát: *Az átokról*.

némettől sujtott, bűnbánó magyarnak ajakára mi sem illett inkább, mint a propheta keservének, panaszának majdnem a kétségbeesésig fokozódott hangja, párosulva az istenbe vetett rendíthetetlen hittel és bizalommal.

Panasz és fájdalom a magyar hazafias lyra állandó hangjai; a magyar még a mult dicsőségén sem lelkesülhet zavartalanul; az öröm poharába belévegyül a bánat öröme. Vörösmarty, midőn a honfoglalás dicső tényére emlékszik, akkor sem tudja elnyomni a méla bút; hőskölteményét nem az örvendő lelkesedés, hanem az elegikus bánat hangjaival kezdi.

Mennyivel inkább elfogta a bánat a XVI. századbéli költő szívét, midőn fájdalommal látja nemzete viszálykodását, hazája romlását. A közpusztuláson nem segíthet ugyan, de a végenyészet gondolatával nem bír megbarátkozni. Azt véli, hogy az isten a mint bűnei miatt sujtja a nemzetet, úgy az erkölcs javultával le is veheti róla ostorát. Oly erős hitű kor fia teljesen soha sem esik kétségbe, hazája végromlásában soha sem nyugoszik meg. Kölcey stoicus lemondásának, megdőbbentő resignatiójának hangja idegen e században. A hívő lélek a sír széléről is ezt kiáltja: «*Recordare, domine quid acciderit nobis!*» A nagy propheta siralmában ott találjuk a keserv mellett a reményt, a bűnhődés mellett az isteni irgalmat; imé az ok, miért a protestans költők oly annyira kedvelték a jeremiadokat, miért hogy a zsidó költő minden érzelme, minden gondolata s majd minden szebb kifejezése átment vérökbe.

A jeremiádok szerzőit jobbára nem ismerjük; pedig e költemények száma nem csekély. Maga a protestans énekeskönyv majd 20 ilyen foglalt magában, a Csoma-codex több hasonló tartalmú éneket őrzött meg; az unitáriusok egyházi lyrája is nem egy széppel dicsekedhetik; sőt még a szombatos költemények között is ott találjuk a kor egyik legkedveltebb jeremiádját: «Emlékezzél, mi történék, Uram, mi rajtunk».

A siralmas énekek igen szűk körben mozognak; csak a fájdalom, panasz és végül a reménység szólal meg bennök.

A csapások alatt meggörnyedt nemzet, a küzdelemhen és szenvedésben kifáradt ország elkeseredve fordul istenéhez:

«Emlékezzél, mi történék, Uram, mi rajtunk!»).

Tekints reánk immár, nagy uristen, a mennyégből! . .

¹⁾ Az itt idézett sorok több, legnagyobb részt ismeretlen szerző

Hallgasd meg mostan mi könyörgésünket» . . .
 és «Vedd el rólunk haragodat
 És a te kemény ostorodat.»

S ekkor a csordultig telt szívből kicsap a panasz, a kifakadás árja. A költő a büntetések hosszú sorát alig győzi elszámolni. Jeremiás és Dávid szavaival siratja a hazát.

«Örökségünk, édes hazánk másra fordula,
 Mi házuunk és jószágunk idegenre szálla . . .
 Árvaságra nagy inségre miként maradánk,
 Mert nincs nekünk földön hazánk, sem pedig atyánk,
 Igyfogyott özvegységre marada anyánk».

A nyomoruság minden neme elárasztta bennünket.

«Arra jutánk, hogy még vizet is pénzen vészünk,
 És mi erdők fájában nagy áron vészünk.
 Mind betöltötted a mi fejünkön esküvésidet,
 Nagy átkaidat s ellenünk való sok fenyegetésidet».

Valóban ama borzasztó átkok, melyeket Mózes népe fejére jósol s a melyeket Szkhárosi Horvát oly erőteljes nyelven s még borzalmasabb részletezéssel ad elő, mind reá szállottak a magyar nemzetre. A jámbor énekszerző nem megszokásból, hanem igaz érzésből ismétlé ezeket, mert ine

«Messze földről az uristen hoza reánk népet. ¹⁾
 Kinek nyelvét meg nem értők, nagy kegyetlen népet»,

Szegedi Kis István ²⁾ pedig történeti tényeket beszél, midőn az idegen népről írja:

«Jámbor vén népeket ők tisztelni nem tudják,
 Az csecsemőket is egy szálnyira sem szánják . . . .
 Az gyermekszülőkön semmit nem könyörülnek,
 Sok gyermekágybeli asszonyi állatot
 Az lóhátra felvonnak.

énekeiből vannak kiszemelve. Az énekek bármely régibb protestans és unitarius gyűjteményben megtalálhatók.

¹⁾ Szkhárosi Horvát: *Az átokról*.

²⁾ Szegedi Kis István: *Az magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról*. Bornemisza P. gyűjteményében; ujabban Toldynál: *A magy. költ. kézikönyve*. I. kiad. I. köt.

Gyenge szép szűzeket rontanak és vesztenek,
 Nagy sok ezer szűzet ők megszeplősítenek,
 Ki miatt szegények nagy szégyenletekben
 Nagy hirtelen meghalnak.

Ruhájokat róluk éktelenül levonják,
 Az szegény rabokat mezítelenül hagyják
 Mint egy sereg csordát az tatár ostorral
 Előttök hajdogálják.

Nagy sirván anyjoknak az gyermekek kiálnak
 «Adnál vizet innom, édes anyám» azt mondják,
 O édes anyjoknak csak nem hasad szívek
 Hogy csak azt sem adhatják».

Bibliai képek és kifejezések, de egyszersmind való események, melyeknél az énekes szemtanú volt, többeket pedig maga is végig szenvedett. A biblia szavaival csak azért él, mert hazafisága egybeforrad a vallással s mert gyenge ereje önkénytelen hódol az ótestamentomi propheták fenséges költészetének. De azért igazán szívből fakadnak e panaszok :

«Elvéd mi tőlünk országunkat, királyunkat¹⁾
 Földhöz veréd a mi koronánkat.»

S a vér csakugyan arczába szökött a magyarnak, midőn Petki Jánossal²⁾ éneklé :

«Példák vagyunk, csak szidalmak
 Már sok nemzetek közt
 Földhöz veréd mi zászlónkat
 Az ellenség előtt . . .
 Így vedd el bátorságunk
 Fényes fegyver között.»

A szegény pirja lepi el a hős Balassa arczát, midőn elkeseredéssel hangoztatja :

¹⁾ A protestáns énekeskönyvből.

²⁾ Petki Jánosnak, egy különben ismeretlen énekszerzőnek, költői szépségekben gazdag siralalmából Dávid F. és Heltai Gáspár unitárius énekeskönyve. II. kiad. 699. l. (1610?). A költemény a Bástia korából való; újabban közlé V. Nagy János: Az unitariusok énekeskönyveiről Ker Magvető 1871. VI. évf. 93. l.

«Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép! ¹⁾
 Kedves böcsült véred lett csufoltságossá,
 Szablyádnak bő zsoldja nagy olcsóságossá,
 Megcsorbult nemzeted változott korszossá,
 Neved ékessége nagy utálatossá.»

Igaz fájdalom és méltó bosszú érzete fogta el az erdélyi hazafi szívét, ha a Báthory Zsigmond és a Básta korára gondolt.

«Erős harczon levágtál
 Sok vitézt közülünk;
 Fegyver közül kit elhozál
 Válogatva bennünk,
 A döghalál nagy hirtelen
 Elvévé közülünk.
Tetteses főszemélyeket
Urakat vevél el,
Városunknak szép piacját
(öntözéd vérökkel ²⁾).

A költő végre belefárad a panaszba, a siralomba; nem nézheti, hogy hazája vesztén vész; mint a költemény elején, ismét istenhez fordul és kérdi:

«Mire uram! mindörökké, hogy elhagysz minket!» ³⁾

Vétkeztünk ugyan ellened, megérdemeltük a te ostorodat, de ne büntess érdemünk szerint,

«Mert ha mindent érdeme szerént büntetsz,
 Ki hol maradhat meg, ha bűnéért fizetsz.» ⁴⁾

Hivatkozik aztán a kétségbeesni nem akaró hívő mindre, a mivel csak istent megengesztelheti. Nem a bosszúálló istenhez, de a végtelen kegyelmű atyához esd.

«Hol tetszik meg irgalmad kérdi — ha vesztünkre sietsz, ⁵⁾.
 Mellyet ezer igit is kiterjeszthetsz?»

¹⁾ Balassa Bálint. *A magyar nemzetnek romlott állapotjáról*. Szilády kiadásában LXXVI. ének. 130. l.

²⁾ Petki Jánosnak említett siralmas énekéből.

³⁾ Egy protestans jeremiából. Lásd a régi énekeskönyveket.

⁴⁾ Egy unitarius énekéből. Dávid F. és Heltai G. gyűjteményében.

⁵⁾ Egy protestans jeremiából. Ez eszmével Balassánál is gyakran a találkoznak. V. ö. Sziládynál LXXXVII. ének, 135 l.

Megemlékszik istennek esküvéséről, Izraelnek tett erős fogadásáról, hogy el nem veszi; s bár a magyar nemzet csak «*vadfának oltott ága*» s nem «*isteni kéztől plántált szőlő,*» mint Ábrahám magva, de azért a megszabadítás napját hazájára is reményli a költő. Hivatkozik a zsidó nép egész történetére. Az isten a maga választottait, ha bűnbe estek, megostorozta, csapással meglátogatta, de végül ismét magához téríté és fogadá. Hivatkozik a költő arra, hogy ő, ha meg is tántorodott isten útján, mégis csak keresztény; a pogányok pedig, kik nemzetét pusztítják, hitsorsosait legyilkolják,

«Csak hallania is nevedet nem akarják,¹⁾
Te szent halálotat nevetik és káromolják.»

Hivatkozik arra, hogy az isten mindazokat, kik hiveit valaha csak üldözték, Hollophernest, Nabugodonozort, Antiochust, Heródest, kegyetlenségükért iszonyúan lakoltatta.

S midőn mind erre hivatkozott, megszilárdul benne a szabadság hazafi reménye, meggyökerezik szívében az isten segítségéhez való vallásos bizalom. Erős hittel néz a jövőbe, mert onnan csak élet int feléje; a végenyészetre még a legkomorabb lelkű énekes sem gondol, nem veti föl azt a másik lehetőséget, melyre az újkor nagy vatese szerint el kell készülnünk, midőn

« . . . jőni fog, ha jőni kell
A nagyszerű halál.»

A XVI. század protestans költője ellenben a remény és bizalom erős hangoztatásával végzi énekét. Az ur megalégli a haragot, leveszi rólunk sujtoló kezét, ráfordítja ostorát a pogányokra, hogy

«Ne mondhassák, nekünk nincs istenünk, sem hitünk,
Ne mondják szemünkben : nem segít meg istenünk».

Isten irgalmából, régi tetteiből vigaszt kell merítnünk s reményt vennünk a jövőre.

« . . Keresztények ! ne essünk most kétségbe,²⁾
Erős bizodalunk legyen az egy istenbe,
Bizony majd meglátjuk szabadulásunkat
Még ez földön éltünkben.

¹⁾ Szegedi Kis István : *Az magyaroknak siralm. éneke.*

²⁾ Szegedi Kis István : *Az magyaroknak siralm. éneke stb.*

Kegyelmes az isten, nem ver örökké minket
 Egy szempillantásig hagyott most csak el minket,
 De örökké való irgalmasságából
 Ismét felemel minket.»

Imé így nyilatkozik a hazafiság a XVI. század költészetében.

VI. Tanító és feddő költészet.

A XVI. század költészetének vallási jelleméből önként következik a tanító irány. Az újkor költői még a renaissance után sem bírnak szabadulni a középkor százados hagyományától; az irodalom művelői, kik, mint a középkorban, a reformatio első századában is jobbra egyházi férfiakból telnek ki, a költészet főcélját még folyvást erkölcsinek vélik.

A XVI. század magyar reformatorainak, jámbor lelkészeinek és tanítóinak munkáiból mindig kiérzik, hogy szerzőjük egyházi személy. Papok maradnak e szerzők a költészet minden nemében; dramában úgy, mint epicában, de főkép a lyrában.

E kor színművei az új vallás mellett kardoskodó vita- és gunyiratok; az elbeszélő költemények jó része csak a tanulság kedvéért iratik. A protestans költő a bibliából veszi elbeszélése tárgyát, hogy a dogmai fejtegetés némileg igazolva legyen s hogy az erkölcsi tanításra bő alkalmat vehessen magának. Batizi András csak azért foglalja versekbe Gedeon hosszú históriáját,¹⁾ hogy példával bizonyítsa: «nem érdemünkben, de isten irgalmában kell bízunk». Ugyancsak Batizi azért írja meg Izsák patriarcha házasságát, Székely Balázs pedig a szent Tóbiás életét,²⁾ hogy e két történetből kitűnjék, mikép a házasság isten szerzése. De nemcsak a bibliai epicába vegyül bele a dogma és tanítás, állandó kísérője a legvilágibb tárgyú elbeszéléseknek; ott találjuk a drávai névtelen

¹⁾ Batizi András: *Az drága és istenfelő vitéz Gedeonról szép historia, és Izsák patriarchának szent házasságáról való szép historia.* Lásd Hofgrefnél és Bornemisznánál; ujabban Régi M. Költők Tára II. kötetében 74. és 113. l.

²⁾ Székely Balázs: *Az szent Tóbiásnak egész históriája az szent bibliából ennekbe szerzetett.* Lásd Hofgrefnél; ujabban Régi M. Költők Tára II. köt. 325. l.

Rustán császárjában,¹⁾ de nem nélkülözi Giscardus és Gismunda szerelmi históriája²⁾ sem. Mint a hazafiság érzése az egész költszeten előmlik, a didaxis is behatol — néha ugyan erőszakosan — a kor minden költői termékebe.

A tanító költészet fellép önállóan is, mint az aesopusi mesékben, de általában közte és a költészet többi faja közt éles határt vonnunk nem lehet. A bibliai elbeszélések vallásos tanulsága összefoly a Toldytól³⁾ erkölcsi beszélyeknek nevezett költemények általános tanításaival; az ünnepi és kivált *catechismusból*⁴⁾ való dicséretetek csak egy lépésnyire vannak Batizi, Dobai András, Melius Péter tisztán dogmai fejtegetéseitől vagy vallási vitáitól.

E helyütt azonban a tanító költészetnek csak azon darabjaival foglalkodunk, melyekben a tanítás és erkölcsi intés egybeforr a vallás és hazafiság eszméivel, sőt egyenesen ezekből táplálkozik.

A protestans szerzők legkedveltebb tárgya az utolsó ítélet s erről való elmélkedésökbe szövük bele a hitelveket és a hitérzelmeket. Mi is illenek e szomorú kor theologus-költőinek ajakára inkább, mint az utolsó ítélet hirdetése? A politikai és vallási küzdelmek közepett, a romlottság és erkölcstelenség e századában a hazafi-költő, a vallásáért buzgó protestans énekes mivel vélt kortásaira inkább hatni, mint ama borzalmas napnak föltüntetésével, a mely «eljö nagy haraggal». A költő elégedetlen mindazzal, a mit maga körül lát; bánítja, hogy a reformatió, melyért ő vallási és hazafi okokból lelkesül, nem hódít akadálytalanul; szive vérzik, hogy hazája darabokra tépve, a feloszláshoz közelg; elkeseredik, hogy a szegény népet, melyhez rendszerint maga is hozzátartozik, garázda főurak kényökre fosztják, pusztítják; elkomorítja annak tudata, hogy e bajokon nem segíthet, mert a csapások «háború-tengere» istennek méltó büntetése. Mindez érzelmek kifakadásra jutnak ama művekben, melyeneket Szkhárosi Horvát szerzett

¹⁾ A drávai névtelen *Rusztán császárja*, egy a Romai Gestakból vett elbeszélés, melyet a Csoma-codex őrzött meg. Lásd Toldy: A magy. költészet története I. köt. 129. l.

²⁾ Enyedi György, unitarius superintendens: *Igen szép história az Tancredus király leányáról, Gismundáról és az királynak titkos tanácsáról*. Debreczen. 1577.

³⁾ Toldy: *A magy. költ. története*. I. köt. 188.

⁴⁾ A régibb protestans énekeskönyvek az eredeti dicséreteteknek egy fajtát jelölték e névvel.

legtöbb sikerrel, de minőket előtte is, utána is nagy számmal találunk.

Batizi András az első, ki a mély fájdalom és keserűség e hangjainak kifejezést ad «Meglött és megleendő dolgokról»¹⁾ című hosszú tanító költeményében. A prophetákra és szent atyákra támaszkodva, bizonyítja, hogy a világ rövid időn elenyészik.

«Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyon,
Akképen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy itélet napja immár elközelget.»

Inti tehát kortársait, hogy ne kövessék a «Krisztus tempomában czeremoniákval regnáló pápát,» minden bűn és veszedelem kutfejét, hanem

« . . . minden ember lelkéhez tekéntsén,
És az ő bűnétől minden megrettenjen,
Isteni félelembe ő magát foglalja,
És várja nagy vigan az ur Jézus Krisztust.»

Hasonló intéssel végzi Dobai András is szépen verselt és felekezeti kifakadásoktól ment költeményét, «Az utolsó ítéletről.»²⁾

Egy unitárius ének³⁾ (Az utolsó napról való elmélkedés) a hitetlennek Nabugodonozort és Senacheribot hozza fel büntől elrettentő példakul és az örök ítéletre emlékeztetve, inti őt, hogy

«Gondolkodjál a te bűneidről,
Isten ellen való fertelmességedről,
Tudod, hogy valaha számot adsz azokról.»

De legkiválóbb e nemben Szkhárosi Horvát «Átka», mely nem az utolsó ítéletet tárgyazza ugyan, de hasonló eszméktől és érzelmeiktől van eltelve. Költeményet nemcsak erőteljes nyelve, folyékony előadása teszi becsessé, hanem főkép ama vallásos-hazafi felfogás, mely szerint az isten bűneért látogatja meg a nemzetet nagy haragjával. E felfogás a többi költőknek is sajátja; költe-

¹⁾ Batizi András: *Meglött és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az itéletig való história.* Lásl Hofgrefnél és Bornemisznál; Régi M. Költők Tára II. köt. 95. l.

²⁾ Dobai András: *Az utolsó ítéletről.* Lásd Lugossy- és Csomacodex; Régi M. Költők Tára II. köt. 143. l.

³⁾ Dávid F. és Heltai G.-féle unitárius énekeskönyv. II. kiadás. «Gondolkodgyal ember a te bűneidreol» kezdetű költemény.

ménye eszméivel és érzelmeivel másnál is találkozunk; de senki a vallásos meggyőződésnek oly hevével és a dictió oly erejével azokat kifejezni nem bírja, mint éppen Szkhárosi.

Egy unitárius énekes csak szelid fájdalommal panaszolja, hogy

«Csak egy nekünk akár verjen minket az uristen, ¹⁾
Akár adjon itt ez földön sok jót kegyelmesen.»

Szkhárosi ellenben hatalmas hangon dörgi a fülekbe, hogy

«Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csodálatos nagy vaksága és hatalmassága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.»

Ez ódai hangot majd mindenütt magtartja, költeménye így a fenségesig emelkedik. «A Deuteronomium átkát, mely alapját képezi a középkorban borzalmas művészettel kifejtett részletező átkozódásnak, erőteljes átköltésben» ismétli és azt hazai viszonyainkra alkalmazza. Művének jó részében Farkas András (A zsidó és magyar nemzetről) hatása alatt áll, de nem követi oly mereven az utóbbinak a két nép közt párhuzamot vonó rendszerét; alap- eszmében egyezik vele, de politikai nézete eltérő. Mig Farkas feltétlen híve a nemzeti királynak, *kinek még a törökkel kötött szövetségét is bölcs cselekedetnek* mondja, addig Szkhárosi pártra való tekintet nélkül ostorozza a fejedelmeket, kiken mind a királyokat, mind a főurakat érti.

«De jaj nekünk, hogy közöttünk nincs fejedelemség, ²⁾
Miként vala Ninivében jó királi felség . .

Romlásinknak egyik oka fejedelmek vattok,
Nagy ohajtván mind ez ország panaszol reátok,
Kéméletlen az föld népén csak hatalmaskodtok,
Az istennek tisztességét nem oltalmaztátok,
Az istennek hiv szolgáit hamisnak mondjátok.»

S aztán méltó haragjában így fenyegeti őket:

«Azt tudjátok, hogy az isten megvakult már, nem lát, ³⁾
De nem alszik, rejánk pislog, noha sok bosszút lát,

¹⁾ Dávid F. és Heltai unit. énekeskönyv. «*Magunk megismeretéről*» czimű énekből, mely sokban emlékeztet Szkhárosinak feлдő versezeteire.

²⁾ és ³⁾ Szkhárosi Horvát András: *Az fejedelemségről*. Lásd Bornemisznánál és Régi M. Költők Tára II. köt. 168 l.

Idgyól látja ez világnak minden álnakságát,
Majd levágja az fejszével az gonosz termő fát.»

Szkhárosinak tulajdonképeni ereje nem is a tudákos tanításban vagy a szelid hangu erkölcsi oktatásban áll, hanem a feddő és vitázó költészetben. Mint a komoly satira és erős polemia kiváló bajnokát jellemzi Szilády Áron is, mely jellemzés egyszersmind a kor egész ilyenmű költészetének adja sikerült képét.

«A mi egyenes logikája éles fegyverének gyéjét kikerülné, — ugymond Szilády — azt a dialectika szigonyával metszi, vágja, hasogatja. Gunyba mártott nyilainak sűrűségével árasztja el «a vakság, szemetlenség és tudatlanság» ostrom alá fogott területét s célba vett tárgyait a megjelölt pontokon találja. Egy-egy tárgyat, mint például a fősvénységet, kegyetlenséget, gyűlölséget különválaszt, ráolvassa az ellene szóló törvényt, parancsolatot; megbüntetett példákban mutatja fel az ijesztő képet; erős, de hű vonással rajzolja a korabeli megfelelő állapotot, melyet azután vagy meg személyesít vagy főfő szereplőiben támad meg.»

Nemcsak a vitatkozó vallásos költészet művelője, de egyszersmind a Farkas Andrástól kezdett vagyis inkább a reformatió bevételeivel kezdődött politizáló költői iránynak is követője. Politikai párthoz nem tartozik. «Különbség nélkül zugolódik és kél ki fejedelmek és urak ellen; a törököt pedig isten átkának tekinti az istentől elhajlott s kegyetlenkedő urak alatt nyomorgó nemzetet. Kiméletlenül ront neki a szegény nép munkájából lépesedő nagyságos és kegyelmes uraknak; kárhóztatja a törvényhozást, megbélyegzi a «sok hamis törvint, harminczadot, vámot, ravást, dészmát, borfoglalást, borváltságot,» stb. mi mind csak telhetetlen fősvénység találománya. Így fedd és dorgál a XVI. századi vallásos népbarát, ki mindenkiben a szegény földmivelő ellenségét látja, s egy új Dózsa György mellett hihetően vállalkozott volna Lőrincz szerepére.» ¹⁾

Valóban Szkhárosi kora polemicus és feddő költészetének legkiválóbb képviselője; elődeit felülmúlja s követői nem mérkőzhetnek véle.

A polemicus költemények a reformatió szülöttei. Mindjárt az

¹⁾ Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára* II. köt. Jegyzetek 449—450. l.

első reformatorok hatalmasan reátámadnak a katolikus vallásra, különösen annak sebezhető oldalait ostromolván nagy tüzzel. A mint tudományos művekben folyt a vita s kölesönös vádaskodás, a mint nyilvános helyen is szóütközetre kelt a két felekezet s ez ütközeteket drámai dialogusokba foglalta, úgy foly a harc a költészet terén is. Már az ünnepi és a szent Dávid zsoltáraiból való dicséreték hálaadásába vagy panaszába belevegyül több kevesebb polemia.

Dévai Biró Mátyás¹⁾ magunk érdemének üdvözítő volta ellen polemizál; Batizi²⁾ hevesen megtámadja az Antikrisztus-pápát, a ki magát földi istennek nevezi, hamis embereket pénzért üdvözít, isten tiszteletét elváltoztatja, a szent-lélek istent aranyon eladja, misemondással kereskedik, Krisztusnak szent vérével és testével kufárkodik.

Valkai³⁾ a Dévai thémáját fejtegeti, egy névtelennek *feddő és serkentő* éneke ugyanezzel foglalkozik. Mindenik költemény, kivált az utóbbi keményen kifakad az érdemében s szertartásokban bizó katolikus ellen.

«De nem használ miseszolgáltatásunk,
Olvasásunk, processió-járásunk,

Utálatos sok zsolozsmatartásunk,
Egyházbeli sok szóval kiáltásunk.
Nem ekképen kell istent engesztelni,
Hittel szokott ő megengeszteltetni.»⁴⁾

A protestans költők mind e támadását, vádját, érvét megtaláljuk Szkhárosinál, ki a gunynak, satirának és az erőteljes nyelvnek fegyvereivel teszi azokat hathatósakká. Ügyesebben vitáz s támadó polemiájában, mely párhuzamosságával Farkas Andrásra, epicus elemeivel Sztáraitra emlékeztet, rendszer tűnik elő. E rendszert

¹⁾ Dévai Biró. M.: *Az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról* A régi protestans énekes könyvekben 270. számú (catechismusból való) dicséret. Lásd Régi M. Költők Tára II. köt. 127. l.

²⁾ Batizi A.: *Meglett és megleenő dolgokról*. Lásd fentebb.

³⁾ Valkai Kelemen: *Az Isten előtt való igazulásról* Megvan Bornemisznánál és a nagy-dobszai codexben; ujabban Régi M. Költők Tára II. köt. 271. lap.

⁴⁾ Thaly Kálmán: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*. I. k.

öntudatosan követi, mert mind a hat polemicus költeményéből szemünkbe tűnik. Elmondja előbb, hogy miről akar szólni s e szavaiból már álláspontja is világossá lesz előttünk. Alaptételének helyessége mellett a biblia minden részéből bőven hord össze bizonyítékokat, s miután véleménye szerint olvasóit eléggé meggyőzte, ellenfelei ellen fordul a haragnak és gunynak minden erejével.

Szint' ugy felülmúlja énekestársait a feddő költészetben is. Legmagasbra az «Átokról» cziműben emelkedik, de ereje a «Fejedelemségről» és «Fösvénységről» ¹⁾ irottakban sem igen csökken.

A feddő költészet már az előző században is virágozhatott. Jeles maradványa Apáti Ferencz feddő éneke. De a két kor e nemű költeményei között nagy a különbség. Apáti ²⁾ könnyed tréfával évődik a deákok fodor hajával, a táncz közben elhullatott pártákkal, a szemérem-kapáló csepkékkel, a lányok közt vigadó papokkal s apát urakkal, kiknek

«Igen kevés hajok, szántalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgáljok, fekete kápájok.»

A XVI. század protestans költőinél eltűnik a tréfaszó, a víg hang komolylyá válik: «a nagy hit méltóságossá, a gonosz idők komorrá teszik ajkukat.» ³⁾

E gonosz időkben a fejedelemség és fösvénység az, mit a költők leginkább ostromolnak; s méltán. A gonosz idők leggonoszabbjai a fejedelmek (t. i. a főurak); az aljasság és romlottság példaképei. S e főuraknak mindenesetre legnagyobb bűnök a fösvénység, min nem annyira fukarságot, mint kapzsiságot, telhetetlen pénz- és birtokvágyat kell értenünk.

Sokat szenvedett miattok az ország, kivált az alnép; nem csoda, ha az alnépből került papok és költők predicatióikban és költeményeikben annyi panaszra fakadnak szenvedésök okozói

¹⁾ Mindhárom költemény Régi Magy. Költők Tára II. köt.

²⁾ Apáti Ferencz feddő-éneket a Peer-codex őrzé meg. Megjelent Toldynak több kézi könyvében; azon kívül Nyelvemléktár II. köt. 102. l. és Régi Magy. Költők Tára I. köt. 200. l.)

³⁾ Beöthy Zsolt.: *A legelső politikai szimű és kora.* Századok. 1876.

ellen. Elismerik ugyan, mint egy szelidebb hangú unitárius költeményben olvassuk, hogy

«Az isten az, ki választ mind királyt, mint császárt, ¹⁾
Fejedelmet és mellesleg bölcse tanács urakat . . .
(Sok jó napot hogyha kívánsz, tiszteld meg azokat.)»

Szkhárosi szerint is

«Isten szerzése az fejedelemség,
Fejedelmet illet azért minden hívség.»

De ez nem gátolja, hogy az istene- s hitehagyott, zsaroló és fosztogató főurakat a legsújtóbban ne ostorozza.

A fősvénység is nagy átokkép nehezedett e kor népére. Ezért, hogy alig akad költő, ki a telhetetlen pénz- és birtokvágy ellen ki ne keljen. Ezernyi és ezernyi a baj, melyet az uraknak e legfőbb bűne okoz; innen, hogy annyi énekszerző támadja meg e bűnből leledzőket, nemcsak vallási szempontból, hanem a nép iránti részvétől is vezéreltetve.

A protestans költő a fősvénységet a lélek megromtójának, az üdvözülés legnagyobb akadályának tartja. Ez alapeszme jelenik meg ama szépen gondolt költeményben ²⁾ (Ének a gazdagról), melyben a telhetetlen, vagyonában bizakodó gazdag este még vigan mulat, de éjjel meghal. A lélek odahagyja a holtat, reátapos és megpöki a testet, miért hogy ennek bűnös volta miatt örök kárhozatra kell jutnia.

Szkhárosi is tehát a romlott osztályok közül a legromlottabbat, a fejedelemséget, a bűnök közzül a legelterjedtebbet, a fősvénységet szemeli ki gunyjának és satirájának tárgyául és erről szóló két feddő költeménye a legjobbak közé tartozik, mit csak e nemből a század termett.

A tanító költemények még egy más kérdést is gyakran tárgyalnak, melyet szintén a protestantizmus hozott felszínre; ez a házasság kérdése. A reformátusok erősen bizonyítják, hogy a házasság isten szerzése. Ennek megbizonyítása kétszeresen érdekli őket; egyrészt menség papjaiknak házasságára, másrészt eles fegy-

¹⁾ Dávid F. és Heltai unitar. énekeskönyv. II. kiad. «*Magunk megismeretiről*» szövegéből.

²⁾ Toldy F.: *A magy. költészet kézikönyve*. I. kiad. I. köt.

ver a katolikus papság nötlensége ellen. Fel is használják a fegyvert mindkét irányban; epikai művekben, drámában többször vallják, hogy «isten szerzé a szent házasságot»; ugyanazokban s kivált a polemicus költeményekben nem egy kemény csapást mérnek ellenfelelőkre a coelibatus miatt.

Számos házassági ének maradt reánk, mely csak e tétel hirdetésére iratott; Batizi Izsák patriarcha historiáját csak e végből szerzi, azonkívül egy önálló «Házasságrul való éneken» is fejtegeti a kérdést; hasonló költeményt ismerünk Tar Benedektől ¹⁾ és több névtelentől a Csoma-codexben.

A házasság e protestans felfogásából magyarázható meg, hogy az énekeskönyvek szerkesztői, kik nevétől is borzadtak a *virágénekek*, mért vesznek fel a vallásos lyrába oly költeményeket, melyek a férj és nő közti viszonyt, a hitvesi szeretetet tárgyazzák. A házasság szentségét akarák ezzel is föltüntetni. Nem is foglalnak az ilyen művek hő szerelmet magokban, hanem a mint Nyilas István és Zsámboky Anna éneke ²⁾ mutatja — sokkal inkább vallásos érzelmeket és a házasság életre vonatkozó erkölcsi intelmeket.

Ez intések a guny kíséretében is megjelennek az «Adhortatio mulierum» ³⁾ című költeményben, melyben egy ifjú férj félig évdőve, félig komolyan fiatal nejeinek tanácsokat osztogat. A tréfás tárgyalásnál fogva kiválik ez ének az egyházi költészetből és átmenetet képez a világi lyrához, melyre ezennel rá is térünk.

(Vége következik.)

KARDOS ALBERT.

¹⁾ Tar Benedek: *Házasságrul való dicséret*. Megvan a Bártfai énekes könyvben (1593. év); Régi Magy. Költők Tára II. köt. 153. Batizinak «*A házasságrul való éneke*» is itt látott ujabban napvilágot a 120. lapon.

²⁾ Lásd «*Házások éneke*» czim alatt Bornemisznánál; ujabban Toldy s mások irodalomtörténeti olvasókönyvében.

³⁾ A Lugossy-codexben maradt reánk. Az olvasókönyvekben szintén többször megjelent.

HAZAI IRODALOM.

T. M. Plauti Captivi. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta Gerevics Gusztáv. Budapest, 1882, Lampel R.

Tanulóknak szánt magyarázatos olvasmány-kiadásnál a kritikának két dologra kell ügyelnie:

1. arra, hogy alkalmas-e az olvasmánynak választott mű iskolai használatra?

2. arra, hogy megfelel-e a commentár az iskolai célznak?

A mi az elsőt illeti, csak örvendenünk lehet Gerevics választásának. A Captivi ellen még a legszigorúbb pædagogus sem tehet kifogást.

Iskolai commentárnál sem a tervezetben, sem a kidolgozásban eredetiséget nem kívánunk, de igen is azt, hogy a szerző a maga tárgyára vonatkozó irodalmat ismerje, hogy a maga apparátusát kritikailag megválogassa s a legjobb példák szerint feldolgozza, hogy jegyzeteit czélszerűen, jó magyarsággal s a mit minden alkalommal, de eddig kevés sikerrel hangoztatok, a magyar nyelv és irodalom analog tünevényeire való tekintettel szerkeszsze. Ezt a követelést oly fontosnak tartom, hogy előbb-utóbb *conditio sine qua non*-ná kell tennünk.

Gerevics kitűnő apparatust használt s ebben áll commentárjának érdeme s hasznavehetősége. Részleteiben ugyan sok a hiba, de azok nagyobbrészt nem olyanok, hogy azért a munka céljának meg nem felelhetne.

A magyar nyelv és stílus elleni vétségeket, a felületes *contaminatio*-okozta következtelenségeket, a félreértés és fölöségbeli hibákat, melyeket már mások is megróttak, itt csak egyszerűen constatálom. Csak arról akarok tüzetesen szólni, a mi nemcsak Gerevics commentárjának, hanem majdnem kivétel nélkül minden commentárnak a hibája, hogy sem a magyar nyelvre, sem a magyar irodalomra semmi tekintettel nincsen.

Innét van péld. az a visszásság, hogy a Capt. 157—160. vben előforduló Pistorenses, Panicei, Placentini, Turdetani, Ficedulenses nevek megértésére Gerevics Brix nyomán német szójátékokat idéz: „Die von Bäckersdorf stb.„, a mivel a magyar fordítást épenséggel nem segíti elő. Jó lett volna itt magyar helynevek közt keresgélni, ahol teszem: Kenyeri, Kalácsa, Rigómező, Pecsényéd, Sonkád stb. hasonló szójátékokra ajánlkoznak.

A 119. vbeli szójátékot szintén csak német szójátékkal illusztrálja (Fersengeld és Lösegeld geben). De az a kérdés, hogy fordítsuk azt magyarul? Még a tanár is zavarba jön, mert a német példa nem segít a nehézségen. Én körülbelöl így tenném a szójáték fordítását lehetővé:

«Ha nincs mit adnom, hátat adjak, megszökjem? Ha hátat adsz, majd adok én neked a hátadra,» — hátat adni: megfutamodni (a magyarba rég bevett latinismus: *terga dare*.)

A 134. (Gerevicsnél 135) vhez való jegyzetben Brix a memoriter memínisse-féle figura etymologicáról azt mondja: «welche Plautus so sehr liebt, und zwar diejenige, welche *uns* nicht nur aus ästhetischen Gründen, wie die übrigen, sondern auch aus logischen widerstrebt.»

Gerevics ugyanazt magyarul így: «Akkor előáll a Plautus által annyira kedvelt etymologiai alakoknak (helyesen: alakzatoknak) egy faja, még pedig az, mely ellen kifogást emelhetni nem csak æsthetikai, hanem logikai okok alapján is.»

Ez csak német embernek az ítélete, azért is mondja Brix, hogy *uns*. Magyar ember máskép nézi a dolgot. A mi nyelvünkben az e fajta figura etymologica (kérve kér, nőttön nő, folyvást fogy, mentést megy stb.) nagyon közönséges és jellemző, sőt a kozmopolitikus kifejezőmóddal szemben szépségnek mondható. Lásd a Figura etymologica-ról szóló értekezésemet a Nyelvőr III. 385—389 lapjain.

A prolog 1. vhez való jegyzet így szól; «Hos—ez a görög attractio-nak igen gyakori és ismert alakja, melyre vonatkozólag senkinek sem lehet kétsége, a ki a görög mondattant csak felületesen ismeri is.»

Ez a görögre ilyen alakban való hivatkozás elmaradhatott volna. Az olvasó könnyen azt hihetné, hogy az az attractio graecismus, holott attractio-féle minden nyelvben található. A Captiviben még a 107. v. a Trinumusban 137. és 985. v. A magyar nyelvbeli hasonló tüneményeket eddigelé még senki sem figyelte meg, azért figyelmeztetőül hadd álljon itt egy pár példa:

«*A kit megtépett menyecskét, annak a kárját tartozunk megtéríteni.*» Írja egy falusi gazdaember dühös kutyáról szóló levelében.

Különösen tanuságos ez efféle példa: *mindeneket* tudja, miképen hogy kell lenni. Mhölgy. lev. 257. Itt az attractio megtörtént, a nélkül hogy az ige tárgyas ragozását bántotta volna.

Szakasztott ilyen szerkezetű a következő példa is: «mert *a kit elloptak kénceket*, mind hejre-igazodik még többekkel.» Gyergyó-Szent-Miklós. Nyelvőr VIII. 230—1.

Egyéb attractiók példák:

«Vadás uram *levelét* senkisem tudja honnan jött.» Magy. hölgyek lev. 276 lap. «Látom *életemet*, nem igen gyönyörű.» Vadr. 148. «Látom a *czipődet* harmatos már.» Erdélyi Népdalok I. 17.

«Lássuk azt a sirást, miféle» Nyelvőr VIII. 229. V. ö. még Magy. hölgyek lev. 138., 169., 202., 237., 253., 257., 270. Bécsi cod. 12, 21. Pesti Gábor mes. 196. Kat. próz. leg. 247 lap. «Nem tudja életben van e vitéz *urát.*» Zrinyi (Abafi kiad. 194 lap.)

Végre idevaló még ez a kifejezésmód is: «Mit akarsz, hogy tegyek.» (Mit akarsz, mit tegyek.) Sohasem «hogy tegyem.» A 68—9. vhez való jegyzetben 12 sornyi angol idézet van, mely nemcsak számos tanuló, hanem számos tanár előtt is érthetetlen. Az effélet magyarra lehetett volna fordítani. Ugyanez áll a 334., 359., 596. stbhez iktatott idegen nyelvű idézetekről. (A legutóbbi nem «Marg.» hanem «Marq.» az az Marquardt-ból való.) A 68—9. vhez való jegyzetben ez is áll: «non invitatus (an — un — gerufen) hivatlan.» A zárjeles német fordítás érthetetlen és nincs is a kellő helyen. *Invocatus* kettős értelmű szójátékot képez; *angerufen* és *ungerufen*.

89. v. *vel*-hez való lett volna az a figyelmeztetés, hogy a magyar szakasztott így mondja: *akár* (v. *akar*.) *velle*: *vel* = *akarni*: *akár*.

195—6. v. jegyz. Chiasmusra magyar példa: kard veri a combját, vállát veri mente. Arany Toldi sz. III. 30. stb.

464. v. jegyz. Az oxymoronra Gerevics latin példák után német példákat idéz, a helyett, hogy magyart keresett és idézett volna. Lásd Nyelvőr VII. 196. ügyes, ügyetlenség. Arany Buda halálában: szerencsétlen szerencsés. Vadr. 417 stb.

Egyéb megjegyezni valóm közül hadd említsem még fel:

136. v. j. «ne fle-ben hiatus van.» Ne fle *után* t. i. Ne fle Egone. A Bevezetés IX. lapjára kellett volna utalni. 107. v. feyházór nem találó. Inkább porkoláb.

131. v. jegyz. végén «miser monosyllabum.» Megfejtethetetlen. miser az illető vben iambust képez.

949. v. A jegyzet első felében verbera azon anyag, melyből a szobor készült, a másokban a mire érdemes. *Contaminatio*. Az *eus* képzőjű melléknevek valami anyagból valóságot jelentenek. Magyarul a statua verbera: ütleg-szobor 528. v. Thornton megjegyzésére semmi szükség, sőt azt sem tudni, mire való. 627 v. jegyz. *obstetrix*. Plautus szövegében *obstitrix* áll. Itt mindenesetre a legtöbb olvasó azt fogja hinni, hogy *obstitrix* sajtóhiba, pedig nem az. Egyébiránt az egész jegyzet elhagyandó s csak annyi teendő helyébe *obstitrix* = *obstetrix*.

A Bevezetés XXXVI. l. szerint az *argumenta* az Antoninusok korszakába tartozók. V. ö. a *Trinum.* arg. 1. vhez való *contaminált* jegyz.

U. o. «Minden *acrostichon* . . . annyi versből állhat (olv. áll), a hány szóból áll a darabnak a czíme.» Nem szóból, hanem *betűből!*

U. o. L. lap. A palimpsestus «az első és legjobb kézirat Freund szerint, Trienn. philol. I. pag. 152.» Freund azt csak Ritschlék után mondja: maga nem is lett volna képes ama kézirat értékét meghatározni.

Végre még a következő toll- és sajtóhibákra akarok figyelmeztetni:

46—50. Félkörű zárjelek közé teszi Gerevics, holott ez nem közvetlenül mondott rész, hanem gyanus, toldásféle, a miért a kritika a többi szövegből kirekeszti, mit kampós zárjelekkel szokás jelölni. Lásd még Egy. Phil. Közl. VI. 691—694. Tanáregyes. közl. XV. 615. l.

73. v. jegyz.	diabolust	helyett olv.	Diabolust.
89. „ „	illicet	„ „	ilicet.
115. „ szövé.	quidem	„ „	quidem.
129. „ jegyz.	carnificinam	„ „	carnificinam
134. „ „	lætum	„ „	lætum
136. „ szövé.	defleam,	„ „	defleam
206. „ „	deceat.	„ „	deceat
465. „ „	ngc	„ „	nec
654. „ jegyz.	officiis	„ „	officiis.

Több szó egybe van nyomtatva péld. 251. v. j. putema (putem a) stb. ellenkezőleg falsi locum, falsilocum helyett 262 j. stb.

Mindezekre a többé-kevésbé fontos dolgokra a commentátor-nak egy újabb kiadásnál okvetlenül ügyelnie kell.

Hogy Gerevics Captivi-kiadását jelen mivoltában is approbatióra érdemes műnek vallom, azt a kritikám elején elmondottak után főlegesen ismételnem.

Budapesten, 1882. aug. 14.

P. THEWREWK EMIL.

CYNTHIA DICSÉRETE.

(Propert. II, 3.)

«Kérkedél, többé lány nem tesz kárt tebenned,

S ím' horgon akadtál, gógöd lelohadt...

Egy havig is nehéz, szegény te, pihenned,

S már új könyv hirdeti gyalázatodat?»

Azt akarám, hogy hal porondon éljjen

És dühödő vadkan zordon tengeren...

Komoly tanulmány közt akkor telik éjem:

Csak halad, s nem marad el a szerelem.

És a mi elbűvölt, nem ragyogó arca,

— Nincs a lilium bár oly tiszta fehér;

Észak hava kél rajt' a bilorral harcra,

Tiszta tejben úszik a rózsalevél. —

Nem a hatyu nyakra lehullámzó fürtök,

Gyújtó szeme párja, fényes csillagom,

S nem arab selyme az, a miért hevülök,
 Ilyen semmiségért szívem nem adom.
 Deli tánca bájol, ha pezsdül a serleg,
 S ő egy Ariadne, bacchans táncz-vezér ;
 Mikor aeol hárfán ujjai dalt vernek,
 A múzsák lantjával játéka felér.
 És midőn versenyez Corinna hérével,
 Kortársinál többre becsülve magát . . .
 Ugy-e én kedvesem, a hajnalló léttel
 Üdvöt arany Ámor tüsszente reád ?
 Istentül eredhet ily égi ajándék,
 Ne hidd, hogy az édes anyádtól nyeréd.
 A földből ilyen kincs ki hogyan is válnék ?
 Ily gyümölcsre tíz hó hogy volna elég ?
 Róma leányainak magad válsz diszére,
 Te léssz köztük első Zeus oldalán.
 Nem is dőlsz örökké földi ágy ölére,
 Helenának mássa szállt benned alá.
 Csoda-é, ha lángol az ifjúság érte ?
 Dicsőbb lett vón' veszned Trója, e miatt!
 S mégis a nagy harczot eszem föl nem érte,
 Egy lányért a melyre két világ riadt.
 Bölcs most Menelaos, a mért visszakérte,
 Bölcsnek vallom Párist, hogy megtagadá.
 Achilles, Priamos méltán veszhet érte,
 Szívem e harcz okát már helybe' hagyá.
 Az ő s kor művészin kik győzni óhajtnak,
 Fessék le remekben ez isteni lányt,
 Mutassák keletnek, mutassák nyugatnak,
 Kelet, nyugat érte lángol egyaránt!

Dr. CSENGERI JÁNOS.

PETŐFI «CSÁRDA ROMJAI» FRANCZIA FORDÍTÁSÁRÓL.

(Az Egyet. Phil. Közlöny szerkesztőjéhez.)

Nagyon megörültem, mikor egyik tekintélyes napi lapunkban azt olvastam, hogy Petőfi fenczimzett költeményét a Phil. Közlöny legújabb száma francia fordításban közli és pedig oly kitűnő fordításban, hogy csak ohajtanunk kell, vajha költői irodalmunk többi remekeit is ily hivatott műfordítók mutatnák be a francia közönségnek.

Fájdalom, a fordítást — ez előleges magasztalás után — kezemhez kapva, csak kis részben találtam a dicséretet s az ahhoz kötött ohajtást igazolva; és az ügy érdekében valónak tartom e részben nézeteimet elmondani.

A fordítónak a nyelvet, a *melyből* fordít, tökéletesen értenie, a nyelvet, a *melyre* fordít, tökéletesen birnia, és ha verset, versben fordít, értenie kell a fordítási nyelv verstanát s verselési szabályait.

Az első követelményt, a magyar nyelv tökéletes értését, természetesen eszem ágában sincs Grubiczy úrtól (a Csárda romjai fordítójától) megtagadni. Sőt a másodikat sem vonom kétségbe; Gr. úr, úgy látszik jól tud, s ha nem is épen ékesen, elég jól ír francziául, t. i. prózában. De kétségbe kell vonnom, hogy értené a franczia verstant s még csak fogalma is volna a franczia vers szabályairól, a mint azok már Malesherbes óta nemcsak megállapítva, de oly határozottan és szigorúan is vannak fixirozva, hogy azoktól a *legkisebb eltérés sem engedhető meg*.

Mi magyarok eltűrjük a rossz verselést is. Nemcsak gyöngé, de elismert jó költőink is vannak, a kik rosszul verselnek. De a franczia nem tűri el. Hogy jó költőnek tartson valakit, a ki a verselés szabályai ellen vét, arról szó sem lehet; de gyöngé, vagy középszerű költő sem verselhet rosszul; talán a szedő-gyerek sem szedné ki, a korrektor pedig bizonyosan eldobná; szerkesztő nem akadna, a ki föl vegye. A franczia általában a styl tekintetében nagyon kényes. Az elegancia ugyan ott sem adatik mindenkinek; de rosszul írt francia könyvet épen oly kevésé lehet találni — mint, a példabeszéd szerint, döglött szamarat.

Isten mentsen azért, hogy a franczia irodalom a Petőfi «Csárda romjai»-ról Grubiczy úr fordításában vegyen tudomást, mivel az minden sorában vét a franczia verstan legelemibb szabályai ellen. Nem is vers, hanem rímes (a hol rímes!) próza, à la — Haviti.

Nem czélom itt a franczia verstant rekapitulálni, csak főbb tételeit kell emlékezetbe hoznom.

Nem tudom: hol kezdjem.

Talán nem csalódom, hogy Grubiczy úr az eredeti versmértékében, alexandrinekben (hatosokban) akart fordítani. Versei azonban nem hatosok, hanem néhol 10, máshol 14 szótagúak. A franczia általában nem ismeri a szabálytalan méretű verset, vannak ugyan különböző hosszúságú sorai, egy költeményben is (elég a számtalan példa közül csak a Lafontaine meséire hivatkoznom), de azok nem szabálytalan, szeszély vagy kényszerűség szerint változó sorok, hanem hármasok, négyesek, ötösök, hatosok, bizonyos törvény vagy szabály szerint vegyítve. Nem így Grubiczy urnál. Ő hatosokban akar írni, de nem ismeri sem a hatosok szabályait, sem általában a szótag számlálás törvényeit.

Első törvény : a sor két egyenlő részre oszlik, három-három lábbal (hat-hat szótaggal.)

Második törvény : minden két pár-sor közül, felváltva, *egyik* néma e-vel (mely a 13-ik szótag elhaló visszhangja) végződik, a másik a nélkül.

Harmadik törvény : sorközben a néma e, a szó végén, szótagnak számít, ha utána mássalhangzó következik, nem számít, ha magánhangzón kezdődő szó jő utána.

Negyedik törvény : a diphtongusok (oi, ie, stb.) *egy* szótagnak számítanak.

Grubiczy úr e törvényeket nem csak nem respektálja, de úgy látzik nem is ismeri, sejtelve sincs rólok. Neki mindjárt az első szó, melylyel kezdi: *Toi*, úgy látszik két szótag; s az első sorban a *belle* egy szótag, holott mássalhangzón kezdődő szó (*basse*) következik utána. A negyedik sorban *doit* ismét két szótag neki. Sorai, mint már említém, majd nem ütik meg a tizenkét szótagot, pl.

Que pour qu'un jour je te la sacrifie (10)
Je benirai ma vie, maudite autrefois (11)

majd (még sokkal gyakrabban) túl mennek azon pl.

Avant que notre pays gemit sous le turc esclavage (14)
D'un temple de Dieu une taverne? et qu'est que cela fait? (15)
Et est ce que tout deux ne font pas égale partie de notre être (17 vagy 18)

s isten tudja még hányszor. Nem akarom kiírni az egész verset, de mondhatom, hogy a sorok *több mind két harmadában* a szótag-számlálás helytelen.

A második törvényt annyira nem tartja meg a fordító, hogy néma e-vel végződő s a nélküli szokat egymásra rimeltet (hallatlan a franciában!) pl. Hongrie — favori, valles, — feuilleter, parcourir — lire, plaine, — Bédouin, fantaisies — renuis, gaie — marié, buvérent poussière, l'air — bruyères: nála rimek gyanánt szerepelnek.

Sőt rimek gyanánt még az ilyenek is: fait — soulagé; fait — préservé, trépas — toit (borzasztó!), menáger — effet, couservés — dernier; nem is említve a szintén rossz, bár nem épen oly botrányos rimeket, minők: égaré — apparait, baton — garçons, héron — postesion stb. stb; mert jó rim, *igazi* rim, alig van nyolcz vagy tíz az egész költeményben. Pl. egyebet nem említve többest eggyessel rimelni, nem lehet, mint pl. decouvertes — ouverte, pierreux — lieu, voyageeur — buveurs; ide tartoznak az s végű többesek, nem s végű (bár nem egyesbeli név-) szókkal, mint pl. être — maitres, maintenant — temps, stb.

Mind ez oly hiba, nem: oly vétség a szabatos francia verselés ellen, hogy kívánnunk kell, vajha francia embernek szemé elé ne kerül-

jön e fordítás, mert (legalább is) barbárnak nevezi nemzetünket, mely előtt ilyen francziasággal fel lehet lépni.

Nem ereszkedem ki a fordítás értelmi hibáira, bár volna néhány (nem sok) észrevételem e részben is; de azok másodrendűek a verselés bűneihez képest. S céloom nem is a fordítás anyagi bírálata, csak a dicső franczia nyelv, styl és ízlés elleni vétségek irányában való tiltakozás, hogy ha e fordítás francia kézbe kerül, emelkedjék legalább egy szerény szó, mely az illetékes olvasót meggyőzze, hogy a francia verselés törvényei nálunk sem mindenki előtt ismeretlenek.

Budapest, 1883 febr. 10.

Szász Károly.

VEGYESEK.

— **Grobianus.** A XIII. század óta vannak német nyelven verses utasítások, melyek az embereket arra tanítják, hogy vendégségek alkalomával, asztal fölött miképen viseljék magukat. Az ily utasítás neve *Tischzucht*.¹⁾ Úgy látszik, nem volt nagy hatásuk, mert még a XVI. és XVII. században is átdolgozzák és megújítják ezeket a régi verseléseket, hiszen pl. az egy Hans Sachs maga hármat írt és Brant Sebestyén híres *Narrenschiff*-jában (1494) külön renddé foglalja össze a neveletlen és durva lakomázókat, kiknek védszentül Szt. Grobianust rendeli. Ezóta Grobianus és a grobiánusok kedvencz tárgyai a szatirának, melynek első ide tartozó (prózában írt) terméke 1538-ban e címmel jelent meg: *Grobianus' Tischzucht bin ich genannt, Den Brüdern im Säuer-Orden wohl bekannt*, szerzője W. S. (Wilhelm Salzmann?), mely még a XVII. és XVIII. században is ismeretes volt és új kiadásokban megjelent. E munkácskán alapszik a XVI. század egyik leghíresebb könyve, Dedekind Frigyes latin *Grobianus*-költeménye, 1549.²⁾ Dedekind Frigyes, egy neustadti (Hannoverában) mészáros fia, ki 1598-ban mint superintendens Lüneburgban meghalt, kitünő humorral dolgozta fel tárgyát. Gúny és nevetség tárgyává teszi Szt. Grobianus piszkos és durva híveit, kiket Brant és társainak komoly ostromozása nem igen bántott. Dedekind megfordítja a dolgot: a legvastagabb durvaságra, a legotrombább viseletre tanítja a grobiánusokat, de oly igaz humorral és maró szatirával, hogy művének hatása el nem maradhatott. Mun-

¹⁾ Moritz Geyer, *Altdutsche Tischzuchten, Altenburg, 1882*. Kitünő dolgozat, mely a teljes anyagot fölkarolja és közli.

²⁾ *Grobianus, De morum simplicitate libri duo, Francof. apud Chr. Egen [1549]*.

kája e tekintetben némileg a XVI. század legnagyobbszerű szatirájára, az *Epistolae obscurorum virorum* halhatatlan gyűjteményére (1515) emlékeztet. Dedekind *Grobianusa* roppant tetszést aratott. Még megjelenése évében három helyen is után nyomták s a kiadások tömegesen érték egymást. Nem sokára megjelent német átdolgozása is, melyet Scheidt Gáspár wormszi tanító, ki 1565-ben a pestis áldozata lett, eszközölt.³⁾ Hogy az eredeti munka s annak különböző fordításai hány átdolgozó kezén mentek keresztül, azt Milchsack pontosan kimutatja. Én csak a főbb adatok felemlítésére szoritkozom: *Dedekind* eredeti munkájának első alakja 1549-től 1624-ig tiz kiadásban jelent meg, ugyanannak második átdolgozásából, melyben Dedekind már Scheidt toldalékait is felhasználta, 1552-től 1704-ig 16 kiadás ismeretes. *Scheidt* fordítása 1551-től 1657-ig tizenöt kiadásban jelent meg, utána *Hellbach Vendelin* fordításában 1567—1704 öt kiadásban, *Kienheckel Péter* fordításában 1607-ben és *Scherffer Wenzel* fordításában 1640-től 1708-ig három kiadásban. Említik még *Werner György* német fordítását, melyből azonban egyetlen példány sem maradt fenn. Ismeretes még két angol (1605 és 1739) és egy magyar fordítás, *Csáktornyai Mátyás* műve, Kolozsvár é. n. (XVI. sz.).

A *Grobianus* a XVI. század durva műveletlenségének ijesztő tükrökre. A mit a kor jobbjai aljast, neveletlent, póriast tapasztaltak kortársaiknál, azt e könyv mind gazdag humorral nagyszerű virtusnak, utánzásra méltó erénynek tünteti fel és tanítja. Mulattató és művelődéstörténeti szempontból érdekes könyv, melyet a modern olvasó is élvezettel fog olvasni, bár, tagadhatatlan, hogy rajzai néha felkeverik gyöngédebb gyomrunkat.

Még egy szót a magyar átdolgozásról, mely két példányban maradt reánk; az egyik csonka példány, a Nemzeti Múzeum birtokában van, 15 levél, A—D₃. Pontos címét adja Szabó Károly *R.M.K.* 340. sz. Eötvös Lajos írt róla, *Budapesti Közlöny* 1870, 48. sz. — A második példány teljes, 18 levél, A—E₂, az esztergomi érseki egyházmegye könyvtárában. *L. Magy. Könyvszemle*, 1881, 117. l. Az első levél második lapján egy latin vers akrostichonja őrzi a fordító nevét: *Matthias vertit Tsiachthornaers*. Ugyane fordítótól 1592-ből és 1599-ből még két munkát ismerünk (*RMK.* 257. és 311. sz.); a *Grobianus* utolsó versei alapján valószínű, hogy ez is 1592-ben jelent meg.

H. G.

³⁾ *Grobianus, Von groben Sitten und unhöflichen Gebärden [Gedruckt zu Worms durch Georg Hoffman]*. 1551. — Ez első kiadás kitünő lenyomata fekszik előttem Milchsack Gusztávtól. Halle, 1882, mint a Braune-féle *Ncudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jhts.* 34. és 35. száma. A bevezetésben a kiadó az eredeti műnek és összes átdolgozásainak kimerítő bibliográfiáját adja.

K Ö N Y V É S Z E T .

Összeállítja Hellebrant Árpád.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Forbiger Alb. und Winkler Ad., *Hellas und Rom, Populäre Darstellung des öffentlichen und häuslichen Lebens der Griechen und Römer. 2. Abth.: Griechenland im Zeitalter des Perikles. 3. Bd. (des ganzen Werkes 6. und letzter Band, von Ad. Winkler).* Leipzig, 1882. Fues'. (VI. 691 l. N. 8-r.). Ára 11 mk.

Forbigernek *Hellas und Rom* című jeles munkájából Forbiger halálakor az első rész: *Rom im Zeitalter der Antonine*, egészen (1871—1874. 3 kötet), a második részből *Griechenland im Zeitalter des Perikles* pedig két kötet állott készen; a még hiányzó harmadik kötetet Winkler írta meg egészen a sajátjából, népszerű és alapos előadásban. Minthogy az első két kötetben Athen irodalma és művészete Perikles korában alig volt érintve, az Athén topographiájára vonatkozó munkálatok nem voltak kellőleg felhasználva, Athen állami berendezésének ismertetése pedig csak a perzsa háborúk idejére szorítkozott, a szerző e hiányt kipótolta és hat fejezetben Perikles tevékenységét a bel- és külügyekben, továbbá Athént az Akropolissal és a Kerameikossal, az Agorával s egyéb jelentékeny helyiségeivel oly ügyesen és alaposan tárgyalja, hogy az olvasó a Perikles korabeli Athénnek csakugyan tökéletes plastikus képét nyeri.

Grimm Hermann, *Fünfzehn Essays. Dritte Folge.* Berlin, 1882. 463 l. Ára 8 mk.

Tartalom: Ralph Waldo Emerson. — Fiorenza. — Raphaels Schule von Athen. — Michelangelos Sarkophage in der Sacristei von San Lorenzo. — Raphaels Madonna von Terranuova. — Zwei Stiche von Friedrich Weber (1. Tizians Irdische und himmlische Liebe. 2. Holbeins Porträt des Erasmus von Rotterdam). — Die Entstehung des Volksbuches von Dr. Faust. — Ralph W. Emerson über Goethe und Shakespeare. Uebersetzt ans dem englischen. — Bettina von Arnim. — Die Brüder Grimm (1. Wilhelm. 2. Jakob. 3. Ludwig Emil). — Rauchs hundertjähriger Geburtstag. — Anselm Feuerbach. — Zwei Dürer'sche Kupferstiche. — Raphaels Galatea in der Farnesina zu Rom. — Raphaels erste Zeiten. — A kötet végén tárgymutató.

A legjelebb német essayista e dolgozatai, mint az előbbi két kötet darabjai is, alapos ismeretek, szellemes felfogás és szép előadás által kitűnők.

Kolmatschewsky L., *Az állatéposz a nyugaton és a szlávoknál.* Kazan, 1882, VIII. és 316 lap.

Oroszul van írva, pedig tárgyánál fogva mások is szívesen olvasnák. Ismertetését nagy köszönettel vennék.

T. Livii *Historiarum Romanorum libri qui supersunt. Ex recensione Jo. Nic. Madvigii. Iterum ediderunt Jo. Nic. Madvigius et Jo. L. Ussingius. Vol. II. pars II. libros a vicesimo secto ad tricesimum continens. Hauniae, 1882. Ára 3.50 mk.*

Livius hatodik decasának első fele tizenkilencz évvel ezelőtt jelent meg Madvig kiadásában először, még pedig egyes-egyedül a híres Codex Puteanus szövegére alapítva. Azóta Hertz, Heerwagen, Mommsen és Studemund nyomán Luchs (1879-ben) kimutatta, hogy Livius 26., 27., 28., 29., 30-ik könyve szövegének megállapításánál a Puteanuson kívül egy elveszett codex spirensist is tekintetbe kell venni. Madvig

ezen újabb kiadásban elismerte Luchs állításainak helyes voltát, de azért szövege sok tekintetben mégis különbözik a Luchsétól, a mennyiben, mint az ilyen eclecticus eljárásnál előre látható, Madvig gyakran megmaradt a Puteanus olvasása mellett, hol Luchs a Spirensis olvasását követte. Liviusnak legjobb szöveg-kiadása jelenleg mindenesetre a Madvig-Ussingé.

Mahrenholtz E., Molière. Einführung in das Leben und die Werke des Dichters. Heilbronn 1882. 266 l. Ara 4 mk.

A nagy közönség számára ügyesen készített, igen ajánlható kivonatot szerzőnek kitünő nagy munkájából: *Molière's Leben und Werke.*

Muth, Richard v., Mittelhochdeutsche Metrik. Leitfaden zur Einführung in die Lektüre der Classiker. Wien, 1882. 130 l.

A középfelnémet verstanak első rendszeres és teljes tárgyalása. Nagyrészt Lachmann kutatásain és nézetein alapszik, de minden kérdésben teljességre törekszik. Nyolcz fejezetre oszlik: 1. Hangsúly és hangmennyiség. 2. Verselés és rhythmus. 3. Hangsúlyozott és hangsúlytalan szótagok. 4. A vers egyes helyei. 5. A rím. 6. A sornetszet. 7. A versszak. 8. A leich. — Egyik főjellegése a gazdag tartalmu könyvnek a példák nagy száma, melyek többnyire történeti sorrendben vannak közölve, úgy hogy az egyes verstani jelenségek történeti fejlődését is feltüntetik. A szerző nem akar újat adni, hanem csak a tudománynak eddig elért, de roppantul elszórt eredményeit összefoglalni. Ez utóbbi feladatát kitünően teljesíti, de ad egyszersmind sok újat is, mert rendszerességénél fogva sok jelenséget tárgyal, melyeket eddig alig méltattak figyelemre. Mindenképen örvendetes munka, melyet senki sem fog nélkülözhetni, ki a középkori német költészettel foglalkozni kíván.

Poetae Lyrici Graeci. Recensuit Theodorus Bergk. Editionis Quartaе Vol. III. Poetas Melicos Continens. Lipsiae. Teubner. 1882. 747 lap. Ara 13.60 mk.

A görög lyrai költők Bergk-féle gyűjteményének ezen utolsó kötetét is Schaefer Arnold és Hiller Ede rendezték sajtó alá; Bergk maga még 1881-ben meghalt és már csak a Pindaros műveit tartalmazó első kötet negyedik kiadásának megjelenését élte meg. Kéziratban azonban a másik két kötet is át volt javítva, és minthogy a kiadók kiváló gondot fordítottak arra, «ut haec editio ita prodiret quemadmodum Bergkianus eam adornatum voluit», e harmadik kötetet sem nélkülözheti a szakember. A kiadás majdnem minden oldala arról tanuskodik, hogy Bergk szorgalmasan és fényes eredménnyel dolgozta át művét. Alcmanak, Sapphonak, Stesichorosnak, Anacreonnak, Simoni lesnek, Baccylidesnek és sok más kisebb lyrai költőnek ez a legjobb, ez az egyedüli hasznavehető kiadása.

Rzach Alois, Neue Beiträge zur Technik des Nachhomerischen Hexameters. Wien, 1882. Gerold. 128 l.

Folytatása a szerzőnek 1880-ban megjelent művének: «*Studien zur Technik des nachhomerischen heroischen Verses*», melyben a rövid szótagoknak liquidák előtt előforduló megnyújtását figyelte meg a szerző az egész Homeros után való eposi költészetben végig. A jelen munkában a szerző a többi megnyújtásokkal foglalkozik két fejezetben: az első (p. 40—42) azon eseteket tárgyalja, mikor a szó végén álló rövid magánhangzó egyszerű mássalhangzó előtt hosszúnak van véve, a második pedig (p. 42—126) azon eseteket, mikor a szónek egy mássalhangzóra végződő rövid végszótagja magánhangzóval kezdődő szó előtt nyúlik meg. Mindkét esetre nézve a legtöbb epikus költő bizonyos szabályokat állított föl magának, melyeknek felderítése Rzachnak nem ritkán a szöveg corrupteláinak felismerésére és helyreállítására ad alkalmat.

AZ EURIPIDESNEK TULAJDONÍTOTT RHESUS- TRAGÉDIA.

A görög tragédia termékei közt *Rhesus* az egyedüli darab, a melynek szerzőjét nem ismerjük biztosan. A darab az euripidesi tragédiák közt foglal helyet, és soká nem vették észre, hogy mily érdekes kérdések fűződnek ahhoz. Scaliger támasztott először kételeyeket annak eredetisége ellen, Hardion pedig egy bő analýsben a darabban előforduló sajátságokat és a többi euripidesi darabtól eltérő különlegességeket tüntette fel, de határozottan csak Valckenær *Diatrise in Euripidis perditorum dramatum reliquias* cz. művében (IX. és X. fejj.) jelentette ki, hogy a darab nem származhatik Euripidestől. Valckenær után a tudósok véleményei megoszoltak. Ő maga Euripides unokatestvérének, mások Euripides fiának tulajdonították; némelyek elismerték eredetiségét, többen az alexandrin korba tették; voltak olyanok is, a kik néhány sophoklesi fordulat miatt az *Antigone* költőjének darabjai közé sorolták, sőt voltak, a kik a darabot még Aeschylus kora elé is helyezték. De ezen általános vélemények a tragédia nyelvezetének és metrikájának alapos tanulmányozása után sokban módosultak.

Nézzük a darab tartalmát. A tragédia tárgya az Ilias X. énekéből van véve. Dolon kalandja, a ki farkasbőrbe öltözve, átmegy a görög táborba, de Odysseus és Diomedes kezébe kerül és megmondja nekik a tábori jelszót is; Rhesus megérkezése és megöletése: ez képezi a tragédia keretét. A darab a trójai táborban, Hektor sátra mellett játszik. Ide sietnek a trójai hadsereg örei, ide az okos Aeneas; itt keresik fel Odysseus és Diomedes Hektort, hogy megöljék; ide jön Paris, hogy testvérét a görög kémek jelenlétére figyelmeztesse; ide jön a meggyilkolt Rhesus kocsisa is.

A cselekvényt, úgy mint a darab most előttünk fekszik, a kar nyitja meg. Trójai katonákból áll, a kiket a negyedik őrzártnál állítottak fel az alvó hadsereg védelmére. Gyorsan felkeltik

Hektort s kéri, hogy ragadja meg a fegyvert, hívassa össze az egész sereget, mert a görögök hajóhadát szokatlan tűz világítja meg s az egész görög sereg Agamemnon sátra körül csoportosult. Valószínű, hogy éjjeli támadást fognak intézni. Hektor azt mondja, hogy nem támadásra, hanem menekülésre készülnek. Ő nem akarta megszüntetni a harczot, hanem csak a jóskok közbeszólására felhagyott az üldözéssel; most azonban mennél vérengzőbbé kell tenni visszavonulásukat. Erre megjelen Aeneas, a ki ép úgy mint a kar, rosszalja Hektor szándékát, hogy most éjjel akarja megtámadni a görögöket. Azt tanácsolja, hogy a fáradt trójaiakat hagyja tovább aludni, hanem küldjön egy kémet a görög táborba, s ha majd ez visszajövet hírül hozza, hogy a görögök menekülni vagy pedig támadást akarnak intézni, akkor elég ideje lesz a sereget felköltetni. Hektor enged s egyet a karból felkér, hogy vállalkozzék a kémlelésre. Dolon azonnal jelentkezik, de mindjárt a díjért is alkudozik. Hektor sokat ígér neki, de ő Achilles halhatatlan lovait kéri díjul, a mit Hektor, ámbár maga szerette volna azokat, meg is ígér neki. Dolon tehát kijelenti, hogy előbb bemegy a városba s ott egészen farkasbörbe fog öltözködni, s így négykézláb a görög táborba megy. Bizonyítékul Diomedes vagy Odysseus fejét fogja visszahozni. Ime a tragikus ironia! A kar a csel istenének, Hermesnek, ótalmába ajánlja. Ez a darab első része.

A költő tehát a két had állapotát megváltoztatta. Homerosnál abban az éjben, a melyben Rhesust meggyilkolják, csak a trójaiak szövetségesei alusznak a táborban, míg a trójaiak maguk ébren vannak. A megfélemlített görögök viszont mély álomba szenderültek. Csak két fiatal hős száz-száz fegyvertárssal maradt ébren a fal és az árok között. Nem fürkesszük az okot, hogy miért tette ezt a költő, de annyi tény hogy ezen megfordítás által több hibába esett. Hogy adhatta Hektor szájába e szavakat: A görögök el akarnak menekülni a hajókon, úgy hogy én észre ne vegyem? Ez különös; hisz ő maga mondja, hogy az őrjárat, a mely e hírt hozza, oly erős, hogy a görög tábor minden mozdulatát szemmel kísérheti. Hisz e szerint Dolon, a ki megígéri, hogy a fényesen kivilágított görög táborba akar menni s egy hősnek a fejét levágni, pedig mindnyájan ébren vannak, nagyszájú henczegőnek bizonyul, s a kar óhaja, hogy bárcsak Dolon Agamemnont szúrná le, inkább a háborúban járatlan leányokhoz, mint katonákhoz illik. Aeneas megjelenése is indokolatlan; csak azért jön, hogy Hektort a meg-

gondolatlan cselekvéstől visszatartsa s egy jó tanácsot adjon neki, azután pedig az egész darabban nem lép többé fel. Maga Hektor nyers, merész, henczegő katona. Bramarbasnak nevezi őt Valckenær, Dolon- és Rhesussal együtt. Homerosnál hadi szerencséje legmagasabb fokán is híven teljesíti az óvatos, körültekintő hadvezér kötelességét. A tragédia szerzője azonban készakarva rajzolta így jellemét és Aeneas tanácsa a képet még hathatósabbá akarta tenni. — Dolon Homerosnál rút, gyáva katona, a kinek csak gyors lábai vannak, a mi őt a kémlelődésre nagyon alkalmassá teszi. A mi költőnk hőst alkotott belőle. Ezt mutatja Dolon alkudozása Hektorral a díjért és még inkább a kardal (224—51 v.), mely csakis őt dicséri. S mégis elárúlja urát!

A tragédia második része a tulajdonképi magvat tartalmazza: Rhesus megjövetelét és halálát. A cselekvény menete a következő: Egy pásztor jön Ida hegyéről, ki a thrák király hadát látta és az előörsöktől meghallotta, hogy segílyt hoznak a trójaiaknak. E nézete szerint örvendetes hírt gyorsan meghozza Hektornak. De ez elég furcsán azt hiszi, hogy a pásztor tán csak az őrizetére bízott csordáról hoz valami jó hírt. Kemény szavakkal a táborból Priamus palotájába utasítja, a hova ily hírek valók. A szegény pásztor alig juthat szóhoz; végre kijelentheti, hogy mit látott és hallott, s minden jót remélt e hatalmas szövetséges segílyétől. A kar is ezen a véleményen van. Hektor azonban megveti a thrák király segílyét, mert akkor, midőn Trója veszélyben forgott, nem jött el; most mintegy zsákmányosztásra ide sietett. Alig sikerül a karnak őt arra bírni, hogy Rhesust táborába fogadja. Erre föllép a thráciai hős. Hódolatteljesen közeledik Hektorhoz és jövetelét indokolja. Hektor keményen fogadja. Szemére veti, hogy daczára gyakori segílykérésének, akkor midőn a legnagyobb szükség volt, nem érkezett meg, pedig csak ő neki köszönheti nagy birodalmát Thráziában. Rhesus mentegeti magát. Ő is gondolt Trója sorsára, azonban egy szomszéd szittyá törzs, a mely országába csapott, őt terveiben akadályozta. Csak miután ezeket legyőzte, vezette haldéktalanul csapatát a Pontuson keresztül és jutott Trójába. Nem töltötte ő idejét lakomák között, hanem Thrácia zord szeleiben éjjel-nappal harczolt. Daczára annak hogy későn jő, mégsem jön hiába; Hektor tíz év alatt nem verhetette vissza a görögöket, ő egy nap alatt akarja ezt megtenni. Ime a harmadik bramarbas! A trójaiak segílye nélkül, egyedül saját seregével akarja a görögöket

megsemmisíteni. A kar örvendve ez ígéreteken, egy rövid dalban újra dicséri a thrák királyt. — Rhesusra e kardal különös benyomást tesz.

Előbbi határozatát, mely szerint Trója megmentése után hazájába vissza akar térni, most elfelejti, hanem hogy a görögökön teljes boszút állhasson, saját országukban akarja őket felkeresni és azt elpusztítani. Hektor azonban inti, hogy ez nem megy oly könnyen, s mintegy megváltoztatva természetét ő most Rhesusnak, mint előbb Aeneas neki, bölcs tanácsokat ad. Hektor és Rhesus távoznak, de előbb megmondja neki a jelszót — Phœbus —, azután meghagyja a karnak, hogy Dolon visszajövetelére várjon. De a kar nem tartja meg a parancsolatot; még rövid ideig a színpadon marad és a közelgő hajnalt megéneкли. Erre eltávozik, hogy a lycizaiakat hívja, a kiken az őrtállás ideje van.

Most a darab katastrophájánál vagyunk, a melynek compositiójára költőnk egész művészetét fordította. Odysseus és Diomedes a tábor azon részén jönnek be, a hol nem állt őrség. Dolon megmondotta nekik a jelszót s azt is, hogy hol fekszik Hektor. Ezt akarják tehát először megölni. Fölötte boszankodnak, midőn látják, hogy a trójai hős nem fekszik ott, a hol Dolon mondta. Diomedes azonnal máshová akar menni, hogy egy más áldozatot keressen a trójai hercegek között, de Odysseus a visszavonulásra serkenti. Midőn már távozni akarnak, egy isteni hangot hallanak. Pallas Athene, Odysseus hű őrzője és tanácsadója, tudokra adja, hogy Rhesus megérkezett, s hogy mily nagy veszély fenyegeti a görög tábor, ha a thrák király ezt az éjjel átéli. Odysseus azonnal megismeri a kedves hangot. Majdnem ugyanazon szavakkal, mint Sophokles Ajaxában, szól az istennőhöz. Megkérdi, hogy hol alszik Rhesus; Athene megmutatja s egyszersmind meghagyja nekik, hogy lovait minden áron kerítsék hatalmukba. Míg ők tanácskoznak, addig Paris közeledik, a ki az öröktől hallotta, hogy görög kémek jöttek a táborba. A mint Diomedes ezt Athenétől hallja, azonnal kérdi tőle, hogy ne ölje-e meg előbb ezt a gonoszt? Athene figyelmezteti, hogy a sors végzése ellen nem szabad működni s ösztönzi, hogy csak Rhesust gyilkolja meg. Míg a két görög hős útnak indul, Athene Parist tévútra vezeti. Mint Aphrodite jelen meg neki s megnyugtatja, hogy minden rendjén van. Paris ismét eltávozik. Alig ment el, midőn Athene látja, hogy az örök gyorsan sietnek Hektor sátra felé, hogy a kémeket megfogják.

Inti tehát védenceit, hogy gyorsan meneküljenek el Rhesus lovai-
val. Erre eltűnik. Diomedes és Odysseus gyorsan hátrálnak, de a
mint Hektor sátra előtt eljönnek, az örök útjokat állják. A
nagyobb számú ellenségen keresztül nem törhetnek, Odysseus
tehát cselhez folyamodik. A lovak birtokában levén, Rhesusnak
adja ki magát, s minthogy a jelszót tudja, az örök szabadon
bocsátják. A mint a két görög megmenekült, a kar mégis átlátja,
hogy biz egyikök sem lehetett Rhesus. Utánuk akarnak rohanni
vagy a tábort fölkelteni, de egyikét sem teszik, hanem egy kardal-
ban találgtják, hogy ugyan kik lehettek a merész rablók? Míg ők
tanakodnak, már is borzasztó jajgatást hallanak. Rhesus kocsisától
ered ez, a kit Diomedes szintén megsebesített. Csak nehezen
vonszolhatja magát egész Hektor sátraig, a hol jajgatását folytatja,
míg végre Rhesus meggyilkoltatását panaszolja el. Ez a jelentés
valamint a pásztor hiradása az egész darab legsikerültebb részletei.
Ő ugyan nem tudja, hogy ki követte el a gaz tettet, de minthogy a
thrákok a trójaiak háta mögött táboroznak, úgy ezeket teszi érte
felelőssé.

E közben megjelen Hektor, a ki már mindenről értesült.
Szörnyen boszankodik az örök lustaságán és a legnagyobb bünte-
tésekkel fenyegeti őket. A kar kérésekkel és mentegetésekkel
akarja őt kibékíteni. A kocsis egyenesen Hektort mondja Rhesus
gyilkosának, hogy gyönyörű lovait megszerezhesse. Hiába mond-
ják neki, hogy ezt ellenségek tették; mikép is jöhettek volna ezek
ép arra a helyre, a hol Rhesus fekszik, miért kimélték meg a
phrygiaiakat? Mily csoda folytán találták meg a setétben Rhesus
fekvő helyét, a kinek megjövételéről nem is tudhattak semmit?
Hektor visszautasítja a vádat, de a kocsis elég merészen nem
tágit, míg Hektor azt parancsolja, hogy vigyék az ő házába és
ápolják. Úgyszintén felkereti Priamust és Trója véneit, hogy
a meggyilkolt király illő eltemetéséről gondoskodjanak.

Az epilógusban megjelen Rhesus anyja, Calliope múzsa,
fiának holt testét a levegőben tartva, hogy Thráciába vigye, a hol
majd félisten lesz. Felfedezi az egész titkot, Hektort a vádtól
tisztázza, és panaszodik Athenére, a ki daczára annak, hogy ő
nyolcz nővérével együtt az ő városában ütötte föl székhelyét, fiát
mégis a két görög hős által megölette. Hektor erre újra ösztönzi
seregét a diadalra, és evvel a tragédia véget ér.

Tekintetbe veendő, hogy az egész darab éjjel játszik. Patin

azt a kérdést veti fel, hogy mikép volt lehetséges a görög színpadon, a hol nappal, fedetlen épületben játszottak, az éjet előállítani? Többen azért azt állították, hogy a darab bizonyára csak felolvasásra volt szánva és nem került soha színre; a mi azt bizonyítaná, hogy a nagy tragikusok utáni korba, legvalószínűbben az alexandrin korszakba esik, midőn az ily drámákat felolvasásra irtak. Azonban abból a körülményből, hogy a darab éjjel játszik, még nem következtethetjük ezt. Lehetséges ugyanis, hogy úgy képzeltek, mint ha a hold fényesen világítana, ami mellett egy Rhesus tragédiának elveszett prologusának első sora (ὄν εὐσελήγον φέγγος ἢ διφρήλατος) bizonyít, a mely arra mutat, hogy Selenéről volt szó, a ki ép akkor a fénylő holdat az ætheren keresztül vezeti.

Nézzük most, hogy mennyiben tért el a költő a tragédia ezen részében Homerustól. Az Iliasban a thrák hadsereg vezérével már megjelent a trójaiaknál és az út fáradoalmaitól ellankadva, mélyen elalszik, mielőtt Hektor Dolont kémkedésre kiküldi. Az epikus ez által Dolon árulását és Rhesus megöletését szoros viszonyba hozta. Tragédiánkban azonban Rhesus jóval később jön a táborba, mikor Dolon már útnak indult, úgy hogy ő nem tudhatja Rhesus fekvő helyét. Ezen változás által költőnk a természeti kapcsolatot, melyet Homerusnál találunk, szét tépte. Nem maradt más hátra, mint a deus ex machina. Odysseus és Diomedes ugyanis Dolontól csak Hektor fekvő helyét tudják meg. A mint oda érkeztek és Hektort nem találják, Athene jelenik meg és megmondja nekik, hogy hol fekszik Rhesus. Egy deus ex machina kapcsolja össze tehát a két cselekvényt s ugyancsak a katasztrófát is előidézi. Az istenség behozatala az emberi cselekvények folyamába, mely ily mértékben egyetlen antik tragikusnál sem fordul elő — mert Euripides deus ex machina-i csak a darab végén lépnek föl és oldják meg a bonyolult csomót — méltán rosszalást keltett. Szintűgy ama jelenet Athene és Paris között, a mely némileg visszataszítólag hat. Csak az tűnik ki, hogy a költő nagyon is finoman akarta szőni a cselekvényt, de ez által a finom háló szálaiba belekeveredett. — A darab utolsó részét, a melyben Calliope múzsa megjelen, Hardion óta csak Hektor kedvéért költöttnek tekintették. Az által, hogy a múzsa felfedezi a titkot, Hektor mintegy tisztázva lesz a vádtól. De ha csak ez lett volna a költőnek célja, akkor azt az embert, a ki előtt leginkább volt ilyes-

mire szüksége, t. i. Rhesus kocsisát, még a színpadon hagyta volna, de ekkor már Trója felé viszik, hogy gyógyítsák, s így ez egész utolsó rész a cselekvénytől mintegy különválva csak a nézők könyörületének indítására czéloz. Hogy hatást tett-e a levegőben függő múzsa, aki fiának véres tetemét tartja, azt nem tudhatjuk, de annyit látunk, hogy költőnknek a valódi könyörület ébresztése nem sikerült s egy látványosság által akarta pótolni azt, amit a természet tőle megtagadott. Ezt a darabnak vége is igazolja. Tizennégy sorban felhívja Hektor harczosait, hogy készüljenek a csatára, mert még az nap — közben már reggel lett — meg akarja menteni Tróját. Ugyanaz a Hektor áll előttünk, mint az, aki Rhesust nem akarta fogadni. Ez által Rhesus teljesen elveszíti hős szerepét, ami már abból is kitűnik, hogy az egész darabban alig szól valamit. Akármit mondjanak ez utolsó 14 sorról, hogy átmenetet képeznek egy más tragédiára, a mely szintén egy homerusi mythust dolgozott fel, vagy hogy a darab harczias jellegét tüntetik fel, mégis be kell látnunk, hogy nem oda való. Ha a kar néhány sorban siratta volna Rhesust, akkor az egész tragédia legalább azt a benyomást tette volna, hogy Rhesus meggyilkoltatása után Priamus házának egyik utolsó oszlopa is porba dől. Ez által a darabban mégis némi összefüggés lett volna. Ennyit a tragédiáról általán.

Daczára annak, hogy Hardion, Valekenær és Beck e darab tárgyalásánál gyakran igazságtalanok voltak a költő iránt, mégis be kell vallanunk, hogy a tragédia taglalása és annak összehasonlítása más euripidesi darabokkal arra az eredményre vezet, hogy a sok hiba közt, melyet a *Rhesus* költője elkövetett, egy sem viseli azoknak a hibáknak a jellegét, melyet régi és jobb izlésű modern kritikusok a valódi euripidesi darabokon találtak, s hogy Euripides jelességeinek, melyek még rosszul sikerült tragédiáiból is ki-villannak, a *Rhesus*-ban nyomait sem látjuk. Ez már magában véve is ellene szól annak, hogy a tragédia Euripidestől való. Ha Hartung *Euripides restitutus*-ában ezt a tragédiát is kedvenc költőjének vindikálja és az euripidesi tragédiák fejtegetésénél ezt az első helyre teszi, mint a melyet a költő 18 éves korában írt volna, még pedig akkor, midőn az athéniek Thráczíában csatáztak, akkor ez Hartung néha túlzott dicséretének tudandó be, a ki a *Rhesus*-ban csak a gyenge kezdőt, de mégis Euripidest látja. Valekenær azonban a nyelvezetre is súlyt fektetett s jellemző

ebbeli mondása (Diatribé 100. l.): λέξις, vulgo inusitatae, plures in uno Rhesi dramate reperiuntur, quam in undeviginti Tragœdiis Euripidae, perditarumque reliquiis omnibus. Ezt Beck (Diatribé critica de Rheso suppositicio Euripidis) mindazon kifejezések felsorolásával igazolja, melyek *Rhesus*-ban előfordúlnak, de az egész Euripidesben nem találhatók. Körülbelül 160 szó ez, a mely Euripides 18 darabjában és a roppant sok töredékben nem fordul elő, s mindezek a vagy ezer sorból álló *Rhesus*-ban feltalálhatók. Ez már maga a mellett bizonyítana, hogy lehetetlen e tragédiát Euripidesnek tulajdonítani. Még inkább szól e mellett az, hogy e szavak legnagyobb része oly keresett és oly nehéz hangzású, hogy Euripides, ha egyáltalán használt volna ilyeneket, csak nagyon ritkán tette volna ezt, főleg finom csiszolt trimeterekben, melyeknek az az általános jellegük, hogy a köznapi finom társalgási nyelvben vannak tartva. De a stílus sem vall Euripidesre. Ő mindig a közönséges szót és az egyszerű constructiót szereti, míg *Rhesus*-ban nyilván kitűnik, hogy írója ritka szó- és mondatfűzéseket hajhász, többnyire olyanokat, melyek a közönséges szójárason kívül esnek és csakis Aeschylus magasröptű stílusához illenek. De e kifejezések többnyire csak egyes nagy költőkből vannak szedve, s főleg Homerusból, Aeschylusból és Sophoklesből kölcsönözték; Euripidest sem vetette meg, ha alkalmasat nyújtott. S mennyit vehetett elveszett tragédiákból! Egy tudós szemét sem vakította el annyira e kölcsönzött fény, mint Scaligerét, ki azt mondja: hogy e darab egy poeta grandi loquentior, egy valódi Sophokles műve. Ő tehát fenséges stílust talál benne, de ez biz nem az, hanem legfőlebb bombast, a nélkül, hogy Aeschylus szelleméből csak egy csipetnyi is volna benne. Nem volt képes az egész darabon át ugyanazt a hangot megőrizni, hanem néha fölszáll, azután ismét köznapi prózába süllyed. Ugyanazon szavak és phrasisok számtalan ismétlése, ugyanazok a tropusok, ugyanazok a versvégek: mindez a költő szegénységére mutat.

Az egyedüli adat az ókorból, a mely ránk maradt, e darab tartalomjegyzéke (hypothesis), mely a magasabb kritika ez érdekes problémájánál fölötte fontos. A darab eredetiségére nézve ezt találjuk benne: Τοῦτο τὸ δράμα ἔνιοι νόθον ὑπένοιον, Εὐριπίδου δὲ μὴ εἶναι· τὸν Σοφοκλεῖον γὰρ μᾶλλον ὑποφαίνει χαρακτῆρα. ἐν μέντοι ταῖς διδασκαλίαις ὡς γνήσιον ἀναγέγραπται. καὶ ἡ περὶ τὰ μετάρσια δὲ ἐν αὐτῇ πολυπραγμοσύνη τὸν Εὐριπίδην ὁμολογεῖ. — πρόλογοι δὲ [ἐν

αὐτῶ] διττοὶ φέρονται. ὁ γοῶν Δικαίαρχος [δικαίαν] ἐκτιθεῖς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ῥήσου γράφει κατὰ λέξιν οὕτω·

νῦν εὐσέλῃνον φέγγος ἢ θυφρήλατος

καὶ ἐν ἐνίοις δὲ τῶν ἀντιγράφων ἕτερός τις φαίνεται πρόλογος περὶ πάντων καὶ οὐ πρέπων Εὐριπίδῃ· καὶ τάχα ἂν τινες τῶν ὑποκριτῶν διεσκευασμένοι εἶεν αὐτόν. ἔχει δὲ οὕτως·

ὦ τοῦ μεγίστου Ζηνὸς ἄλκιμον τέκος,
Παλλάς, παρῶμεν· οὐκ ἐχρῶν ἡμᾶς ἔτι
μέλλειν Ἀχαιῶν ὠφελεῖν στρατεύματα.
νῦν γὰρ κακῶς πράσσουσιν ἐν μάχῃ δορὸς
λόγγῃ βιαίως Ἐκτορος στροβούμενοι.
ἐμοὶ γὰρ οὐκ ἔνεστιν ἄλγιον βάρος,
ἐξ οὗ γ' ἔκρινε Κύπριν Ἀλέξανδρος θεῶν
κάλλει· προήκειν τῆς ἐμῆς εὐμορφίας
καὶ σῆς, Ἀθήνα, φιλοτάτης ἐμοὶ θεῶν,
εἰ μὴ κατασκαφεῖσαν ὄψομα· πόλιν,
Πριάμου βίᾳ πρόρριζον ἐκτετριμμένην.

(Kirchhoff után, Philol. VII. 560).

A tartalomjegyzék tehát azt mondja, hogy a drámát néhányan nem tartják eredetinek, mert inkább a sophoklesi stílus jellegét mutatja. A didaskaliákban azonban Euripidesnek van tulajdonítva és a sok vonatkozás az égi, felsőbb dolgokra Euripidesre vall. Két prologusa van; Dikaiarchos *Rhesus* tartalomjegyzékében szószerint az egyik így kezdődik:

Seléné szép fogatja fénysúgárt hozott.

Másutt is találunk egy prologust, a mely azonban nagyon prozaius és nem vall Euripidesre. Valószínűleg egy színésztől való. Ez így hangzik:

Pallas! hatalmas Zeus erős leánya te,
Menjünk! Nem illik már, hogy késedelmezzünk
És elhagyók Achivok számos seregét.
Mi rosszul jártak ők a dárda-harczba' most,
Rettegve Hektornak hatalmas fegyverét!
Mióta Páris meghozá ítéletét,
Hogy Kypris istennő jóval felettem áll
Szép természetével és fölülmúl téged is,
Athéna, istennők közül legkedvesebb,
Nem képzelek súlyosb gyötrelmeket,

Mint hogy ha már nem látnám meg, hogy Trója dől,
És földig elpusztulva meg nem láthatom.

Többet nem hallunk a darabról s így nem tudhatjuk, hogy mikép és mikor származhatott az a téves hit, hogy *Rhesus* euripidesi tragédia s mikorra teendő a darab szerkesztési ideje. Az a néhány idézet a régibb írónál, a kik *Rhesusból* mint euripidesi darabból egyes helyeket említenek, csak azt mutatja, hogy ez a téves nézet már a Kr. u. IV. században általános volt. Valckenær kimutatta, hogy egy ily idézet sem régibb a 330. évnél. A tragédia eredetiségének védői ennél fogva nagyon is ragaszkodtak a didaskalia azon nyílt állításához, hogy *Rhesus* valóban eredeti, mert feltéve azt, hogy a didaskaliákban tárgyalt *Rhesus* ugyanaz mint a mi darabunk, úgy annak valódiságát Aristoteles, Callimachus, Eratosthenes és mások bizonyítják, a kik a didaskaliák szerkesztésében közreműködtek; mind oly nevek, kik előtt a felsőbb kritika mindenkor meghajol. Egy részről tehát a kritika minden rendelkezésre álló eszközzel bebizonyította volna, hogy *Rhesus* nem eredeti, másrészt ismét e férfiak auctoritása az eredetiség mellett szólna. Ez ellenmondás kikerülése csak két úton lehetséges, vagy azt kell felvennünk, hogy a didaskaliák írója tévedt, vagy pedig a kritika ítéletét kell elvetnünk.

De nézzük közelebbről ezt a didaskaliát. Azonnal észrevehetjük, hogy szerzője hanyag és tudatlan volt. Hanyagnak azért kell neveznünk, mert sem nem nevezte meg névleg azokat a kritikusokat, kikről azt mondja, hogy *Rhesust* nem tartják eredetinek, sem a nagyobb előtte fekvő didaskaliákból a színrehozatal idejét nem tette ki. Tudatlansága abban nyilvánul, a mit *πολοπραγμοσύνη περὶ τὰ μετάρσια*-nak nevez, s hogy ebben akarja látni a tragédia eredetiségét. Már Scaliger észrevette, hogy «égiekkel való foglalkozás», a mely ezen didaskalia szerint *Rhesus*ban van, csak az 517—20 versre (*δύσει | τημεῖα, καὶ ἐπτάποροι | Ηλειάδες αἰθέριαι, | μέσα δ' αἰετὸς οὐρανοῦ ποτᾶται*) vonatkozhatik, hogy tehát *μετάρσια* alatt az astronomia értendő. A hypothesis írója tehát így okoskodik: Euripidesnek voltak astronomiai ismeretei s ezt trágédiáiban gyakran mutatta is, úgy mint *Rhesus* ezen helyén. De feltűnő az, hogy a költő összes trágédiáiban csak egy ehhez hasonló helyet találunk: *Iphigenia Aulisban* (7. v.), s ez is Scaliger szerint, a ki az astronomiához jól értett, azt mutatja, hogy Euripides járatlan volt az ily dolgokban. Ép azért, mert a *Rhesus* költője nagy jártasságot

mutat az ily dolgokban, Scaliger azt hitte, hogy a darab nem Euripidesé, tehát ép az ellenkező conclusiót vonta, mint a scholiasta. Daczára annak, hogy Boeckh az Iphigenia prologusára nézve, a melyben az említett hely előfordul, kimutatta, hogy nem Euripidestől való, hanem hogy unokatestvére dolgozta azt át a költő hagyatékából, mégis a scholiasta ezen ítélete azt mutatja, hogy Euripidest nem ismerte, s hogy nem volt más mint egyszerű leíró. A *πολυπραγμοσύνη περι τῶ μετάρσια* szavakkal azonban a scholiasta egészen másra czélozhatott. Ő tán hallott valamit arról, hogy Euripides, mint Anaxagoras tanítványa, darabjaiban mint bölcsész lép föl s mesterének tanait az égi dolgokról gyakran hirdeti. Ez az a mit a görögök *μεταρσιολογία*-nak neveztek; de a scholiasta a *μετάρσια* szót a földön túli dolgok helyett a csillagokra magyarázta. *Rhesus*ban azonban nem találunk semmit, a mi erre az irányra mutatna s így ép az a bizonyíték, a melylyel e tragédiát Euripidesnek akarják vindikálni, az eredetiség ellen szól.

A ki ily botlásokat tett, attól mást is várhatunk; az ily scholiasta szavaiban nem bízhatunk. Ő a kéziratokban két prologust talált; az első, a melyből sajnos csak egy sor maradt fenn, a darab meséjét adta, s a hallgatót a cselekvény menetével megismerkedtette, s ez valószínűleg egy igazi euripidesi prologus volt, de nem a mi *Rhesus*unkhoz. A másik prologusból, a melynek 11 sora maradt meg, kiismerhetjük, hogy dialogus volt Hera és Athene között, a melyben azon tanakodtak, hogy mikép segítsék a görögöket a trójaiak ellen. A megmaradt töredék Hera beszédének egy része. Az ily prologus azonban nem vall Euripidesre, hanem Sophokleséihez hasonlít. Erről a prologusról a scholiasta nagyon fitymálva ítél, s azt hiszi, hogy tán egy későbbi színész írta. De nem mind a scholiasta ítelt úgy, mint a mienk. Voltak, a kik elebben láttak s észrevették, hogy a tragédia nem lehet Euripidestől, hanem inkább Sophoklesre mutat. Ez azonban az euripidesi prologus miatt nem volt lehetséges; ők tehát a sophokleszi módon írt prologust tartották a valódinak; s valóban, ha a *Rhesus* költője írt egy prologust, akkor ilyennek kellett lennie. Azonban az is lehetséges, hogy a tragédia prologus nélkül iratott, s minthogy később az euripidesi darabok közé sorolták, az alexandriaiak irtak hozzá egyet. Az első prologus különben más okokból sem vonatkozhatott a mi tragédiánkra. A fenmaradt egy

sor arra mutat, hogy Seleneről volt szó, a ki ép abban a perczben a fénylő holdat az ætheren keresztül vezet. Itt tehát jelezve volt, hogy a cselekvény éjjel, de holdvilágnál történik. De a darabban még csak a cselekvény közepe felé jön fel a hold; ha tehát az író még oly keveset is értett az astronomiából, azt még sem tehetette, hogy a prologusban már mondja, hogy a hold süt s ismét két órával rá, hogy a hold fölkel. A második prologusban azonban a versmérték és dictio ugyanaz mint a tragédia többi részeiben, s úgy látszik, erre a prologusra is Homerus adta az impulsust. De viszont az is áll, hogy az első prologus, a mely a darab menetét adta, szintén egy Rhesus-tragédia előtt állt. Ebből kitűnik, hogy egy másik Rhesus tragédia is volt. Vagy tán az alexandriai korban irták hozzá mind a kettőt, mert a trágédiának nem volt prologusa? Ez nagyon problematikus. Az elveszett Rhesus-tragédia Euripidesé lehetett, de minthogy a prologus tán úgy volt tartva, mint Aphroditeé Hippolytusban, úgy egy más tragédiára is, a mely ugyanazt az eseményt tárgyalta, is vonatkozathatták, s innen jöhetett, hogy a valódi euripidesi prologust is ehhez a darabhoz csatolták. A mi darabunkhoz prologus nem is szükséges. Nem mondhatta volna ugyanis más mint Athene; de hisz ő maga a darabban is föllép. S mit mondott volna? A multat? arra nem volt szükség; a jövődöt pedig azért nem mondhatta, mert a 953. versnél a valódi tragédiának vége szakad, s a mi következik, nem is áll kapcsolatban a tragédia tárgyával. Ha tehát Euripides írta volna a darabot, akkor oly korban kellett volna azt költenie, midőn még prologusokat nem alkalmazott és ez egybeesnék avval az idővel, a melybe Hermann a darabot metrikai szempontból helyezi, az az Euripides húsz éves korába. Krates szerint is ekkor írta volna a költő e darabját. Ha azonban ebbe az időbe esik, akkor Menzer szerint *Rhesusban* fordulna elő legelőször e szó *πέμψν*. Nagyon kétséges, hogy a görögök e fegyvert akkor már ismerték; *Rhesusban* még sok peltastáról is van szó, pedig ismeretes dolog, hogy az athénieknél még csak Iphikrates hozta be a peltastákat. De van több olyan szó is a *Rhesusban*, a mely még csak később Thukydides, Platon és Xenophon irataiban fordul elő, sok olyan is, a melyet még csak az alexandriai korban használtak. A keresett és mesterkélt szavak és szólásmódok is azt mutatják, hogy alexandriai költővel van dolgunk. Vater, a ki az ő *Vindiciae*-jében a tragédiát minden módon Euripidesnek akarja tulajdoní-

tani, e feltűnő jelenségre nézve azt mondja: neglectum est a viris doctis in diversa materia diverso scribendi genere et aliis vocabulis utendum fuisse. Reliquas vero Euripidis fabulas si consideres, versantur illæ fere in amoris et doloris affectibus illustrandis, contra Euripidearum fabularum, quæ ita in castris et tumultibus bellicis agatur, præter Rhesum novi nullam. Épen ezen argumentum által adja az ellenfélnek a leghatalmasabb fegyvert a kezébe. Vater tételének bebizonyítására Euripides *Bacchans* nőiből szedte össze azokat a szavakat, a melyek a költő egyik darabjában sem fordulnak elő, hanem csak Aeschylusnál és Sophoklesnél találhatók és csodálatára csak *nyolcz* ilyen szóra akadt, míg *Rhesus*ban Hermann és Hagenbach számításai szerint *negyven* szó van, a mely nemcsak hogy a tragikusnál, hanem az egész görög klasszikus irodalomban nem fordul elő. Ehhez járúl, hogy Rhesus 967 illetőleg 996 sorból áll, míg a *Bacchæ* cz. darab — az utolsó sorokat kivéve, melyek nem Euripidestől valók — 1370 sorra terjed. Azonkívül Homerusból több oly szót merített, melyek az attikai költészetben megütközést keltenek. Erre nézve Vater azt mondja, hogy: In Rheso, quæ tota fluxit ex Homero, non mirum est, si quæ ex Homero remansissent etiam formæ dicendi. De ez nem okoskodás. Joggal mondhatjuk tehát Herman-nal: Multa sunt, quæ ut potuerint recordatione illorum locorum, ex quibus petita videntur, dici, tamen non aperte prodant imitatorum. Verum qui illa attentius considerat, tamen miretur necesse est, quod tam multa raro usu hic illic dispersa in hac una fabula congesta sunt... Et horum profecto tantus est numerus, ut si hic scriptor non est imitator dicendus, non videam, quem alium hoc nomine appellari conveniat. — És az a sok ferde kitétel! összetett melléknevek, melyek az értelemnek nem felelnek meg, üres epithetonok! Paley ezt angol fordításában mind híven feltűntette. Ha az ifjú Euripides ilyesmiket írt volna, lehetséges-e, hogy ez Aristophanes gúnyját kikerülte volna? Pedig sehol sem találunk nála csak egy sor idézetet is ebből a darabból. A darab rövidege is feltűnő. Töredéknek vegyük-e, vagy eredetileg is ily kicsiny volt? A nagy tragikusok legrövidebb darabjai is jóval fölülmúlják. — E darabban, a mi másutt soha sem fordul elő, a kar a darab közepén elhagyja a színt és nem lép fel többé. — Kiemelendő továbbá, hogy *Rhesus*ban *négy* színészre van szükség, a mit Euripides ifjú korában nem használtak soha, hanem igen is az

alexandriai korban. Rhesus egyik jelenetében Athene, Paris, Diomedes és Ulysses van a színpadon s mind a négyen beszélnek, tehát okvetlenül négy színészre volt szükség, kiknek szerepei tán így osztottak meg: A protagonistes adta Hektort és Parist, a deuteragonistes Aeneast, Rhesust és Odysseust, a tritagonistes Dolont, a pásztort, Diomedest és a kocsist, a negyedik pedig Minervát és a Múzsát.

A darab metrumából sokan azt következtették, hogy Euripides bizonyára ifjúkorában írta ezt a darabot. De minthogy az egész tragédia Euripides szelleméből nem mutat semmit és Hermann helyesen jegyezte meg, hogy mutat profecto aliquid ætas facitque sæpe, ut quis alius videatur vir factus, quam adolescens fuit, at non mutantur omnia, sed est etiam, quod sibi constet, maneatque eiusdem ingenii vestigia. Tehát oly időre kell gondolnunk, a melyben ezen finom metrumokat a költői érzület nélkül szigorúan megtartották és ez csakis az alexandriai korban lehetett, Sositheus és Lycophon idejében, midőn a metrikailag legkorrektebb darabokat írták, de a melyekben költői élet nem volt. Ily finom metrumot mutat Rhesus is; még Aeschylus legrégebb idejében is több tribrachyst és daktylust találunk mint ebben a darabban.

Mire mutat mindez? Csak azt láthatjuk, hogy egy alexandriai korbeli termékkel van dolgunk, s hogy mikép jött az euripidesi termékek közé, azt mint láttuk, nagyon egyszerűen magyarázhatjuk. Hogy Euripides valóban írt egy Rhesus-tragédiát azt Eustathius egyik helyéből (Iliad. K¹ p. 822) következtethetjük: A trójaiak magok viseletét Rhesus halála után korholják, mert a két görögöt nem üldözik s oly vérengző harcznál alusznak. A trójaiak azért tesznek így, mondja a magyarázó, mert tán tudják, hogy nem vihetnek ki semmit, de tán barbár jellemük miatt is, melyet Euripides is fest ott, a hol felemlíti, hogy barátaik iránt nem viseltetnek úgy mint illenék; nem rohannak a veszélybe az újonnan érkezett segítő miatt, a ki nem volt hasznukra. Azért mondja a közmondás, hogy Rhesussal a trójaiak hálája meghalt (*τοντένρηκε κατά την παρουσίαν ή ἐκ τῶν Τρώων χάρις τῷ Πήσῳ*). Beck e helyet a kar azon szavaira vonatkoztatja, a melyeket ez még Rhesus megjövele előtt mond, hogy t. i. a Priamidák hálája Rhesus számára el van veszve, az az hogy a Priamidák Rhesus késő megjöveteléért nem mondhatnak hálát. De ebben inkább

Rhesusra mintsem a trójaikra nézve rejlik feddés. Eustathius közmondásában azonban a trójaiakat vádolják hálátlansággal Rhesus meggyilkoltatása után. Eustathius vagy inkább a régi magyarázók, kikből Eustathius merített, nem vonatkozathatták ezt a helyet a mi *Rhesusunkra* s más hely sincs a darabban, a melyből ezt következtethetnők. Ép oly kevésbé illik a többi, a mit Euripidesből merítettek, a mi tragédiánkra. Itt tehát más *Rhesusról* van szó, a melyben a trójaiak ellenséges indulata a szövetségesek iránt volt feltüntetve.

Hermann a hypothesisból a mi trágédiánk keletkezési idejét is meg akarta határozni. A tartalomjegyzékben említett Dicæarchus szerinte nem volna más, mint a ki a βίος Ἑλλιάδος-t írta. E mű egyik fejezetében az irodalmi termékekről is szólt, s bizonyára Euripides eredeti Rhesusáról is tett említést, a mely Aristoteles didaskaliáiban is előfordult, s ennek prologusának első versét idézte is. Vajon a Rhesus akkor még megvolt, vagy csak ez az egy vers maradt már csak fenn, ezt ma nem dönthetjük el, de tény az, hogy nem sokára ezután elveszett. Sosithus idejében keletkezett azután a mi *Rhesusunk*, a melyet vagy írója vagy más scholiasta az eredeti darab helyébe tett. A későbbi alexandriai és pergamoni grammatikusok közt néhányan azonban átlátták, hogy ezt a *Rhesust* nem írhatta Euripides, mert oly annyira különbözik annak többi darabjaitól. Krates úgy segített magán, hogy Euripides ifjú korának tulajdonította. Nem merték a didaskaliákat megváltoztatni, s a mit az alexandriaiak meghagytak, azt a későbbi kor írói még kevésbé merték kétségbe vonni s így maradt ez Scaliger idejéig, a ki észrevételeit csak röviden tette meg, míg azután Valckenær határozott fellépése a *Diatribében* a philologusokat figyelmeztette, hogy a darabot az euripidesi tragédiák sorából ki kell törölni.

Mint curiosumot még felemlítjük Dindorf véleményét, a ki azt gondolta, hogy a *Rhesus* hibái azonnal eltűnnek s így bátran Euripidesnek tulajdoníthatnók, ha a darabot mint *satyrdrámát* tekintjük, ép úgy mint sokan az Alkestissel teszik. Rhesusban azonban még annyi vígságot és humort sem találunk mint az Alkestisben. Alkestis teljesen bevégzett cselekvényt nyújt, míg *Rhesus* vége még egy más darabra enged következtetni s így nem lehetett satyrdráma. Külömben a darab tárgya nem oly mulattató. Az Alkestis, feltéve de meg nem engedve, hogy satyrdráma volt,

legalább az ökörfaló Herakles alakja által, a ki a mélyen sújtott király házába jő és mindjárt csak a falatozásra gondol s a gyász közepett lakomát tart, válhatik satyrdramává. Admetus alakja is komikus; ő ki annyira szereti nejét, midőn meg kellene halnia, inkább engedi, hogy neje áldozza fel magát. Hisz a satyrdramát csak azért adták, hogy a hallgatók kedélyét, a mely a három tragédia által annyira meg volt hatva, némileg felvidítsák. Erre bizony rossz szolgálatot tett volna *Rhesus*.¹⁾

KONT IGNÁCZ.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.

(Vége.)

VII. Világi lyra. Balassa Bálint.

Az előző fejezetekben jobbára csak az egyházi költészetet tárgyaltuk s nem emlékeztünk meg az egyéni lyráról, mely többnyire szintén vallásos érzéseket zeng, de a melyben — Toldy szerint²⁾ «a költők nem a község érzésének igyekeztek tartalmat, irányt és kifejezést adni, hanem istenes gondolatokkal eltölt saját keblök szükségéinek eleget tenni». Ez egyéni dalok külön tárgyalását szándékosan mellőztük. Az egyházi vallásos lyrát az egyéni vallásostól elválasztani nem lehet, nem is helyes. Tartalomra és hangra mi különbség sincs a kettő között; az érzéseknek ugyanaz a forrása és ugyanaz a nyilatkozata egyikben, mint a másikban. Ama hazafi fájdalommal és vallási büntudattal vegyült borús hangulat, mely egyrészt az országos szenvedésekből, felekezeti és politikai üldözésekből, másrészt a protestantismus szelleméből fakadt, uralkodik ezen egyéni énekekben szintúgy, mint az egész vallásos költészetben. Ez önálló lyrában sem találjuk a sziv vidámabb ömlengését, könnyed erzelmekek derüebb nyilvánulását, sem azt a mély áhítatot, a földi világgal mit sem törődő vallási rajongás fenségét, mely a régi latin hymnusokban istenhez szállott; ez elegiacus költeményeket a hazafi lyra nyomasztó bújá, a

¹⁾ Felolvasták a philol. társaság 1882 márczius havi ülésén.

²⁾ Toldy: *A magy. költészet története*. I. köt. 208 lp.

jeremiadok keserű panasza emeli. Nincs tehát ok a vallásos költeszethez ilyenemű elválasztására; az a szempont, mely Toldyt az egyházi és önálló lyra megkülömböztetésében vezette, nem fontos s ma már meg sem állhat. Valamint a gyűjteményekben foglalt, egyházi célra készült énekek közül sok nem divatozott az isteni tiszteleten, úgy az önállónak nevezett lyra jó része valóban közajtatóságul szolgált, sőt az egyéni költemények szebbjei az énekes könyvekbe is belekerültek. Palatich Györgynek¹⁾ csonkatoronyi énekét ott találjuk az unitariusok énekes könyvében, hasonlóképen Balassának²⁾ is néhány legszebb istenes költeményét. Hogy Balassának protestans szellemű vallásos énekei éppen a reformatus gyűjteményekből hiányzanak, az inkább véletlenségen vagy a szerkesztőkön múlt, kik felekezeti elfogultságukban mit sem akarnak tudni egy katholizált költő műveiről.

A XVI. századi világi lyrának — néhány tréfás költemény és Dévényi Mehmed «*Magyar türki*»-je³⁾ kivételével — Balassa az egyedüli képviselője.

¹⁾ Palatich György éneke a Dávid F. és Heltai G.-féle unitarius énekeskönyvben, II. kiadás, az 598. lpon olvasható.

²⁾ Balassának Szilády kiadásában megjelent költeményei közül az unitariusok énekeskönyvében (II. kiadás 1610?) négyet találhatunk meg; u. m. «*Bocsásd meg uristen ifjuságonnak vétkét*» (Sziládynál 55. lp), *Adj már csendességet* (Sziládynál 102. lp); e kettő az unit. énekeskönyv első lapjain, *Less hozzám uristen* (Sziládynál 54. lp) unit. énekkönyv 443. lp., *Pusztában zsidókat vezérlő jó isten* (Sziládynál 118. lp.) unit. énekkönyv 559. lp. Azonban ez istenes énekek közül Balassáénak csak egyet ismerhetünk el minden kétség nélkül; t. i. az elsőt. A harmadik, melynek hogy Ládoni Sára a szerzője, Szilády maga mondja, nem is tudjuk, mi joggal kerül a Balassa költeményeinek sorába. De a másik kettőre nézve sem fogadhatjuk el a Balassa szerzőségét, noha az egyik (*Adj már csendességet*) a költő istenes énekeinek régi kiadásában első helyen áll, a másik mellett pedig (*Pusztában zsidókat vezérlő jó isten*) a régi kiadásokon kívül a radványi codex is bizonyíthat. E három utóbbi ének azonban már az unitariusok első énekeskönyvében megtalálható; ez pedig 1575—79 között jelent meg, a mely időben a 24—26 éves Balassa nem írta, de nem is írhatta e legalább is férfikorra mutató költeményeket; istenes éneket házassága előtt 1584 előtt csupán egyet (*Bocsásd meg uristen*) ismerünk tőle. E tekintetben gondosabb kritika nem ártott volna, mert a mennyire e három énekről majdnem bizonyos, hogy nem Balassától erednek, annyira kétes, hogy vajon megilleti-e őt az LI. zsoltárfordításnak és Eurialus és Lucretia históriájának szerzősége.

³⁾ Lásd Toldy F. *A magyar költészet kézikönyve*. I. kiad. I. kötet.

Balassa Bálint báró e kornak legnagyobb s valóban nagy költője; a legjelesebb magyar lyrikus irodalmunk múlt századi újjászületéseig. Fontossága nemcsak abban áll, hogy a XVI. század vallásos-hazafi költészete benne tetőzik, de örök érdeme marad a magyar műdal és a lyraibb versformák megteremtése. Köteményei korszakot alkotnak a magyar lyrában éppen úgy, mint a Zrinyias az epicában. A régibb múltból csupán Balassa és Zrinyi azok, kikhez nemcsak irodalomtörténeti, de æstheticai érdekekkel is fordulunk, kiknek művei nemcsak századuknak, de századokra is szólnak. — Ez a históriás énekek alantjáró sorából emeli ki elbeszélő költészetünket s műepost alkot, melynek számos jelességét költészetünk maig sem múlta fölül; amaz a vallás egyeduralkodó alól szabadítja fel a lantos költészetet, helyet viv ki benne a világi elemnek, kivált a szerelem eladdig számkivetett érzelmének. — Mindenik új irányt jelöl s mindketten magasabb czélt tűznek magok elé, melynek eléréseért nem csak ők, de nyomukba lépett számos utódaik is küzdenek ki több, ki kevesebb sikerrel. Zrinyi példája lelkesíti Lisztit és Gyöngyössyt, de hatása megérzik az újabb kor epicusain is; Balassa maga buzdítja Rimayt, ki mesterének valóban hív követőjéül szegődik, s költészete mind tartalmával, mind formájával uralkodóvá lesz a XVII. és XVIII. század lyrájában.

A radványi codex ¹⁾ felfedezte előtt Balassát nem egész joggal mondhattuk világi lyricusnak. Istenes énekeinek sorába beférközik ugyan két katona- és hazafi-dal, de általában költészetének jellemző vonásai azonosak a század vallásos lyrájáéval. Szerelmi dalait csak sejdítettük, de közölök egyet sem ismertünk. Fájdalommal olvastuk «Bucsú»-ja ²⁾ e szavait:

»Ti pedig szerzettem átkozott sok versek,
Búnál kik egyebet nékem nem nyertetek
Tűzben mind fejenként égjete, vesszetek . . .

¹⁾ A történelmi társulat 1874-ik évi kirándulása alkalmával Deák Farkast érte a szerencse, hogy a Radvánszky bárók radványi (Zólyom megye) levéltárában ama nagybecsű kéziratot felfedezte, mely Balassa Bálint elveszettnek hitt költeményeit, kivált *virágénekeit* foglalja magában. Lásd Thaly Kálmántól a codexnek részletes ismertetését a Századokban. 1875. évi foly. 1—33. lp.

²⁾ Gy. Balassa B. költeményei. 1879. A LXXV-ik számú ének a 119. lpon. *Valedicit patriae, amicis, iisque omnibus, quae habuit charissima.*

s már reményleni sem mertük, hogy valaha ez elégett, elveszett verseknek csak egyikében is gyönyörködhesünk, midőn költeményei — «*mint porából megéledett phoenix*» a radványi levéltár sötét koporsójából hirtelen világra törnek és a magyar Parnasuson helyet kérnek.

Balassa költői egyénisége így teljessé vált; az előbbi egyoldalú, sötét kép kiegészült, megvilágult. A fölfedezett kéziratból látjuk, hogy költészete nem csupán a XVI. század hazafi-vallásos költészete, — igaz, hogy ez fejlődésének legmagasabb fokán, — de hatalmas lépés a világi, a szerelmi lyra felé. Balassa nemcsak vallásos himnusokat, hazafi elegiákat és ódákat vagy inkább mind e hároomból alakult költeményeket zeng, mint századjának többi énekese, de megszólaltatja lantján a múdalt is.

Istenes énekeiben Balassa egészen korának gyermeke. Ha a *magyar lyra rövidben a nemzet történelme*,¹⁾ úgy Balassa vallásos lyrája a XVI. századnak hű képe; visszatükröződik benne e századnak egész költészete, a reformatió korának szellemi élete.

A mi a protestans hívőt vallásában lelkesíté, a mi a honfi magyart hazája sorsában bántá, az istenhez szóló hála és tisztelet, a büntudat és töredelem, a nemzet pusztulása miatti fájdalom: mindez érzések kifejezésre jutnak Balassa költészetében, mely kiterjed e kor lyrájának majd minden irányára. Mint az első reformatorok, ő is himnusokat zeng a szentháromságnak minden személyéhez; az atyához élete megtartásaért, Jézushoz vitézségért, a szent lélekhez boldog házasságért. Mint az első protestans énekszerzők ő is zsoltárokat dolgoz át, vallásos költeményeket ír, melyeket az énekeskönyv szerkesztői a dicséretnek sorába vesznek föl.

Istenes énekeinek alaphangulata ugyanaz a mély majdnem kétségbeeső bánat, mely az egész század költészetét jellemzi s a mely — Toldy szerint²⁾ még Balassánál is «a képes költői nyelv, tömörttség és a versek dallamos lebegése mellett is örömtelen érzést gerjeszt.» Ez a borús hangulat, az a komor, mysticus lelkület a protestantismus szelleméből, az ótestamentom sötét

1) Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*, II. kiad. 248. lp.

2) Toldy F: *A magy. költészet története*. I. köt. 212. lp.

világnézetéből, a bosszúálló isten fogalmából, (a mely sötétség s a mely bosszúálló isten oly éles ellentéte az evangelium örömhirdető hajnalpirjának és a kereszténység jóságos, szerető atyjának) és a haza nyomorú állapotából fakadt, de a költőnek hányatott ifjúságából, férfi korabeli szenvedéseiből és családi boldogtalanságából folyvást is táplálkozott.

Balassa házassága ¹⁾ első éveiben a katolikus hitre tér ugyan, de e vallás csere inkább külső kényszerűségből, mint benső meggyőződésből történt; lelkében és költészetében megmarad továbbra is protestansnak. Lyrája a leghatározottabban magán hordja az új vallás szelleme bélyegét; istenes költeményeiben azon eszmékkel és érzésekkel találkozunk, melyeket a protestans énekszerzők az egész század folyamán hangoztattak.

Az az istenbe vetett rendíthetetlen bizodalom, mely oly erősen él a reformatió híveiben és oly jellemző vonása e kor költészetének, Balassa műveiben is felette gyakran nyilatkozik. A bosszúálló isten sok csapással sújtja, nagy veszélybe ejti a költőt, mert «vétkezett, rút, fertelmes volt élete», de azért zsoltár fordításaiban és a zsoltárokhoz annyira hasonló eredeti énekeiben csak az ő irgalmához fordul.

«Isten --- ugymond . . .
Te vagy szál kópiám
Te nagy éles szablyám,
Jó lovam hamarsága,
Elmémnek vezére,
Karjaim ereje,
És szivem bátorsága.»²⁾

Életét isten kezébe adja; mint egyedüli gondviselőjéhez és vezérlőjéhez kiált fel hozzá:

---

¹⁾ Balassa Bálint 1584-ben lépett házasságra Dobó Krisztinával, az egri hős leányával, Várdai Mihály özvegyével. De a házasság érvényességét csakhamar megtagadták, minthogy nejéhez közeli rokonság, unokatevérség füzte. A fiscus főbenjáró pert indított ellene, mint vérfertőző ellen: hogy aggasztó peréből könnyebben szabaduljon, a katolikus vallásra tért át 1586-ban. Lásd mindezt, valamint Balassának egész bő életrajzát Szilády-nál Balassa költeményeihez írott kitünő bevezetésében.

²⁾ Gyarm. Balassa B. költeményei. LXXXI. ének a 126. lpon. «*Ad deum filium pro impetranda militari virtute.*»

«Kegyelmes Isten! . . . .
 Gyermekségemtül
 Fogván egyedül
 Csak tetőled vártam.
 Mint atya után
 Fiú kiáltván
 Könyörögvén jártam;
 Most is csak benned
 Remétségemet
 Helyheztettem.» ¹⁾

Különös erővel és borzalmas színekkel festi Balassa a vigaszra alig találó bűnbánást, a lelke nyugalmát megrabló bűntudatot. Ez érzéseknek a költő nem csupán vallási megszokásból, de őszinte meggyőződésből ad kifejezést. Buzgó neveltetése, bűnöktől nem ment élete bizonyára nem egyszer háborgatta különben is tépelődni szerető lelkét. Nyugtót bűneinek töredelmes megvallásában keres. A zsoltárokhoz fordul, lefordítja az LI. zsoltárt s ebben oly élénkén, oly költői nyelven adja vissza Dávid király büntudatát, melyet maga is átértett és melylyel más költeményeit is eltölti. Legszebb istenes énekei tartozik az, «kiben bűne bocsánatjáért könyörgett akkor, hogy házasodni készült» s a melyet az unitariusok énekeskönyvükbe is felvettek.

«Bocsásd meg úristen, ifjuságomnak vétkét,
 Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,
 Töröld el rutságát,
 Minden álnokságát
 Könnyebbits lelkem terhet».

«Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben
 Tétova bujdosik, mint madár a szélvészben,
 Tőled oly igen fél,
 Reád nézni sem mér,
 Akar esni kétségben.» ²⁾

¹⁾ Gy. Balassa B. költeményei. LXX. ének a 3 lapon. «Könyörög istennek, hogy bujdosásában viselje kegyelmesen gondját és terjeszse is rei újabb áldását.»

²⁾ Gy. Balassa B. költeményei. XXXIII. ének az 55. lpon. «Kiben bűne bocsánatjáért könyörgett akkor, hogy házasodni szándékozott.»

Ketségbe azonban sohasem esik. Mint a jeremiadok szerzői, Balassa is fájdalom kiöntése és panasza kifakadása után ismét *reményt vesz*,

«Zokogásokkal
Siralmas szép szókkal
Kér fejének kegyelmet.»

Hivatkozik isten végtelen irgalmára, mely nem engedi, hogy bűnén bánkodó és ördöggel tusakodó lelke elveszzen.

«Irgalmasságod is — ugymond — annál inkább megtetszik,
A mennél több vétküük tőled megengedtetik,
Mit engedhetnél meg,
Ha nem vétkeznének
Te ellened az hivek.»

Teljes bizalommal és nyugalommal mondja végül:

« . . . tudom, haragját tovább rajtam nem tartja.»

Ime Balassa istenes énekeinek és a XVI. század protestans vallásos költészetének jellemző sajátosságai mennyire egyeznek. Főforrásuk is azonos; az ó-szövetség, kivált a zsoltárok. De míg kortársai műveiben a dogmai és tanító irány előli a lyrát, Balassának a dogma csak kedélyére hat s csak költői felfogásának ad sajátos színt. A biblia eszméi, képei, hasonlatai sem maradnak meg idegenségökben, de nemzetibb és a költő egyéniségéhez illőbb alakot öltenek nála; azonkívül számos ilyent Balassa a maga teremő lelkéből is hoz világra. A mi a század többi énekeseinél csak az erős hit és hazafi fájdalom terméke, Balassánál az egyszersmind a költői kebel szülötte; addigelé a szép csak elvétve, egyes részekben nagy versszakokban nyilatkozik, Balassánál már művészi egészben, teljes költeményekben jelenik meg.

Balassa Bálintnak már istenes énekei sem közönséges helyet vivnak ki régibb költőink sorában, de a mi maig megörzé, a mi felléptét korszakalkotóvá teszi, az a világi lyrának a vallásos alól felszabadítása, és a magyar dalnak, mint műfajnak megteremtése.

Jól tudjuk, hogy a XVI. században a vallásban forrott össze minden érzés, a melyet csak természet, haza, társadalom és család az emberi szívben gerjeszthet. Vallásos költészetében Balassa

is ez iránynak, a vallás korlátlan hatalmának hódol. Azonban «Istenes énekek» czimmal közkincsé vált művei között akad már néhány költemény, mely bontakozni kezd a vallás nyügeből.

Hazafi énekeinek hangja talán meg sötétebb, még vigasztalatlانabb, mint a jeremiadoké, de a költő nem tartja Jeremias siralmait szeme előtt, nem is utánozza ezek kifejezéseit, sőt a vallásos felfogás majd teljesen eltűnik e nemű költeményeiből, s csak a mély honfi bú hangja, mely a magyar nemzet romlott állapotját siratja, hangzik felénk. Erős fájdalma ma is mélyen megindít és örök tiszteletünkre tart számot az a rajongó hazaszeretet, mely oly egyszerűen, de oly őszintén és igaz szívből nyilatkozik e bánatos sorokban:

«Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!
Kivel szerelmes mind tavaszom, telem;
Keseregj, sirj, kiálts istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, legyen e vers jelem.»¹⁾

A vallás nyomasztó hatása alól még inkább menekülnek a végek és a tavasz dícséretére írott énekei. Vidám kedvök, derűjök jól esik a sok bánat és panaszban szinte kifáradt szívnek. Költői felfogás, egyszerű, meleg érzés és könnyed lyrai forma jellemzik e katonai és természet-dalokat, melyek egyszersmind a magyar dalnak első hírnökei.

Költészetünk Balassáig sem szerelmi lyrát, sem dalt nem ismer. A szerelmi énekek nyomát messze felkísérhetjük ugyan, de a Balassát megelőző időkből mi egyéb sem maradt reánk annál a körmöczbányai töredéknél, melyet Szilády a Régi Magyar Költők Tárában²⁾ «virágének» czimmal tett közzé. Voltak pedig virág-enekeink, mert kellett lenniök, már régibb korban is; szerelmi dal mindig élt és örökké fog élni, ha másutt nem, a népben.

A XVI. század vallásos iránya és a reformatió puritán szelleme nem kedvezett ugyan a szerelmi lyrának, azért a virág-enekek még sem szűntek meg zengeni. De a nép ajakán termettek nem találtak följegyzőre, a műveltebb költők pedig, ha irtak is ilyen dalokat, röstelték kinyomatni, nem akarván az egyház.

¹⁾ Gy. Balassa B. *költeményei*. LXXVI. ének a 120. lapon. «A magyar nemzetnek romlott állapotjáról.»

²⁾ I. köt. 161. lp.

haragját magokra vonni. A század egyházi férfaiiban az első kereszténység búzgalma újjul föl a virágénekek kiirtását illetőleg. Mint a térítő papok a rajongás hevével és a gyűlölet kitartásával folytattak százados harcztot a nemzeti költészet pogány emlékei ellen, hasonló buzgóságot fejtenek e kor papjai, katolikusok és protestansok egyaránt, a szerelmi lyra ellen.

Pelbárt és Bornemissza, Pázmány és Magyari¹⁾ vallásos irataikban és predicatióikban támadnak reá a virágénekekre és ítélik szerzőiket örök kárhozatra. Így a költőkön, kik jobbára papokból kerülnek ki, általában az iskola végzett embereken, kik egyházi nevelésben részesülnek, a könnyed virágénekek iránt vallásos elfogultság uralkodik, melyhez tudákos megvetés is járul, minthogy e dalok leginkább a nép szájáról hangzanak.

Ez elfogultság és megvetés ellen támad fel Balassa virágénekeivel és vivja ki a szerelmi költészetnek a megillető helyet. Hogy buzgó neveltetése, vallási mysticismusa mellett is éppen Balassa lép föl a szerelmi lyra első apostalaként, az csak a költőnek nagy tehetsége, rendkívüli műveltsége és erős szenvedélyéből fejthető meg. Tudományban sokan fölülmulhatták, de műveltségre nézve korában alig van hozzá fogható.

Ismeri a költészet minden forrását és azokat fel is tudja használni. Múzsája a népköltészet emlőjén táplálkozik, innen a sok rokon eszme és kifejezés virágénekeiben és népdalainkban. Nemcsak a mi költészetünkből merít, de nem veti meg idegen népek dalait sem; a honunkat környező német, oláh, lengyel, olasz és török nemzetek nyelvét érti és nem egy költeménye ered ezek földéről. Sokat tanul a classikusoktól is; korán megismerkedik a renaissance irodalmával s különösen kedvelli Marullust és Ange-rianust, e kornak két latin nyelvű szerelmi lyrikusát.

De bár sok eszmét, képet és kifejezést vesz át e forrásokból, utánzóvá vagy szolgálai másolóva soha sem válik. Az idegen költők eszméi módosúlnak nála; hozzájuk ad vagy elvesz belőlük, de mindenesetre eredetiséget önt el rajtuk, kivált a sajátos külalak, a magyaros versforma az, a mi feledteti velünk a költemények nem honi eredetét.

De az átdolgozott költemények csak kisebb felét teszik sze-

¹⁾ E négy egyházi férfúnak a virágénekekre vonatkozó nyilatkozatát lásd Szilády-nál, *Régi Magy. Költők Tára* I. köt. jegyzetek, 340. lp.

relmi énekeinek, túlnyomó részökben eredetiek. Amazokban több a mesterkélt finomság, tetszetősb az eszme, ezekben több a természetesség, erősebb az érzés. Szerelmi érzelve igaz és mély s belőle hol röpke dalok, hol bánatos elegiák és fenséges odák fakadnak.

Költeményei számos ismeretes és sok ismeretlen nőhöz intézték, de a nevek legtöbbször alatt csak egy *kegyes* (kedves, ideál) rejlik, ki benne még ifjú korában szerelmet gyűjt, a mely mind nagyobb lángot vet szívében s hatalmas szenvedélylyé erősödve családi életét és férfi korát dulja föl. Szerelme boldogtalan, mert szíve választotta, az Anna, Julia, Coelia és más nevek alatt megénekelt Losonczi Anna már férjezett nő, Ungnad Kristóf felesége.¹⁾ Innen a borús hangulat, mély bánat, kitörő és majd-

¹⁾ Az a nézet, hogy az Anna, Julia és Coelia nevek alatt csak egy nőt, még pedig Losonczi Annát, Ungnad Kristófnét kell értenünk. Szilády Árontól ered. (Lásd Gy. Balassa B. költeményei. Bevezetés.) Szilády nézetét első felében a «Századok» mult évi folyamában megjelent újabb adatok után többé el nem fogadhatjuk. A másik feléhez is nagy kétség férhet, sőt ez állítás szigorúbb meghányás-vetés után tarthatatlanná válik. Balassa házassága előtt való virágénekei közül kettőt szerez Anna nevére, a XXV. és XXVII. számút (Sziládynál); ez utóbbit 1578-ban. Mindkettőből régebb viszonyra lehet következtetni. A XXV. számúban:

«Szeretője után kesereg szívébe:
Kit más szűz kezére
— Mint tudatlan ember — ok nélkül ereszte.» (45. lp.)

E sorokból nyilván való, hogy kedvesét még lánykorában ismerte és szerette; Ungnadnéról pedig ezt nem mondhatjuk. Losonczi Anna ugyanis már akkor kellett, hogy Ungnadné legyen, mikor Balassa gyenge ifju vagy kis gyermek volt. Losonczi Anna t. i. Losonczi Istvánnak, a temesvári hősnök leánya, atyja halálakor (1552) már nagyocska lehetett, Tinódy is (*Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláliról.* 1552) megemlékszik róla és testvéréről

«Ides atyjokat ök kesergik vala.»

Losonczi árvája még az 1560—70 évek között lett Ungnad nejévé, mivel 1577-ben már legalább is 12—15 éves leánygyermekéről van tudomásunk.

Ez évben ugyanis Bornemisza P. egy «*Vigasztaló könyvecskét*» ajánl Ungnad Anna Máriának, Ungnad Kristóf és Losonczi Anna leányának. Az ajánlásból kitűnik, hogy Ungnad Anna Mária kevéssel azelőtt két «leánzó öcsesét» veszíté el; innen származó bánatának enyhítésére küldi neki a vigasztaló könyvecskét. A leány irni is tud, mert Bornemisza hivatkozik egy korábbi levelére, melyben Anna Mária azon kéri, szerezne

nem kétségbeeső fájdalom szerelmi elegiáiban és odáiban, melyeknek jóltevő ellentétei az enyelgő, jókedvet lehellő *dalok*, melyek az ő lantja húrjain pendülnek meg először.

A XVI. század énekszerzői csak elegia- és odaszerű költeményeket művelnek, mint a melyek vallásos érzületöknek, mély fájdalomknak leginkább is megfelelnek. Balassa istenes énekei is e két műfaj között ingadoznak. Érdekes látni, mint bontakozik ki e kettő közül a dal s mint küzd a formával, melyben mint újszülött világ elé akar lépni; a nehézségeket gyakran leveri, de többször nem bír velök. Balassának, mint átmeneti költőnek, világi lyráján is még folyvást erősen érzik a vallásos költészet hatása; tartalomban és eszmékben inkább szabadul tőle, mint a külalak tekintetében.

Szerelmi lyrájában sok a daleszme, de nem jelen meg a dal formájában. A költő gyakran beleesik a korábbi énekszerzők hosszadalmasságába, a mi a dalnak megölő ellensége. Dalaiban az eszme szép, az érzés igaz, több stropha valóban költői, de gyakran feledí a mértéket, ismétél vagy nem tud megállani az indúlat, a hév legmagasabb fokán, honnan nincs többé emelkedés, csak süllyedés.

Számos dalában zavarólag hatnak azon epicus elemek, melyek e század lyrai termékein általánosan uralkodnak s a melyekről már Sztárainál bővebben szólottunk. Költeménye első vagy végső stropháiban elmondja az alkalmat, gyakran az évet és

---

neki egy jámbor tanítót. Szóval Losonczai István leánya azon időben, mikor Balassa egy névrokonához írja virágénekeit, már réges-régen megvált a pártától; 30 és 40 közötti asszonynak kellett lennie, ki éveken át nem képezhetette a 24—28 éves Balassának ideálját s kit a költő nem bocsáthatott másnak kezére, mikor már rég feleség és anya volt. Balassának kedveséül egy más Losonczai Annát kell keresnünk s ezt mi Losonczai Annának hasonnevű leányában véljük megtalálni; a ki ez időt a legalsó mértéknek vett 12—15 esztendőt tul is haladhatta s mint feslő rózsa igen is illhetett a daliás ifju költői álmaiba. Hogy Balassa miért nem nevezi őt Ungnadnak, mint Bornemisza, annak is megvan a maga természetes oka. Tudnunk kell, hogy Ungnad Kristófné fiusított leány volt s így dicső családi nevét, a Losonczai-nevet bizvást örökölhették gyermekei; a magyar nép körében különben most is nagyon járja a leányt nem atyja, de anyja nevérol nevezni el. (Hajdu megye). E szerint Balassának hő szive Losonczai Istvánnak nem leányáért, Annáért, de unokájáért, Ungnad Losonczai Anna Máriáért égett oly tűzzel egész életén át.

helyet, hol és mikor versét szerezte. Néha előző dolgokat ad tudtunkra vagy korábbi lelki állapotokat fest a helyett, hogy bennünket a dal rohamosságával érzelmei középebe ragadna.

De azért e költemények legtöbbször nem vonjuk meg a dal nevet, sem Balassától a magyar dal megteremtésének dicsőségét.

Balassának nem csekélyebb érdeme lyraibb versformák alkotása és meghonosítása. Költői szükség bírja őt erre és nem az eredetiség hiú keresése, mint a középkori minnesängert, ki költői nevében a legnagyobb foltnak tartja vala mástól is használt versalakban írni. Nemesak dalai, de egész lyrája erős szükségét érezték a verselés megújításának. Balassa dallamosságra törekedett, melyet a régi hosszú sorokkal, egyhangú rimekkel és untató stropha szerkezettel éppen úgy nem érhetett el, mint Szenczi Molnár Albert zoltárainak énekelhetőségét. A hosszú sorokat tehát rövidre szaggatja, úgy hogy a metszet elválasztotta részeket egymással rimeteti; az egyhangú négyes rimeket váltó, ölelkező és rácsapó rimekkel helyettesíti, a régi nehézkes versszakokból változatos és könnyen énekelhető strophákat alkot.

Ezen átalakulást saját költeményeiben is nyomról-nyomra kisérethetjük. Az a dallamos, 9 rövid sorból álló versforma, mely Balassa-stropha néven ismeretes, három 19 szótag hosszú, egyrimű sorból fejlődött; mint ilyenekkel Sztárai, Szkhárosi, Bogáti és több enekszerző vallásos műveiben elég gyakran találkozunk vele, de még maga Balassa is számos istenes és szerelmes költeményt ír e strophákban.

Christina nevére szerzett éneke¹⁾ még vontatott és nehézkes a hosszú és alig rímelő sorok miatt.

«Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal szerelmét most újítja,
Elmémben mint várban vigyázván, vérasztó herdóját ő úgy mondja,
Tüntetvén előttem szép csillagom képét, magát csak kívántatja.»

Ellenben mily röpké, hogy hajlik az énekekre a végek dicséretét zengő dal.

«Vitézek mi lehet²⁾
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor

¹⁾ Gy. Balassa B. költeményei. II. ének a 4 lapon.

²⁾ U. o. LXI. ének a 95. lapon. «In laudem confiniorum.»

A sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él.
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ád, ki kedves mindennél.*

Hasonlóan idomít át más sorokat és strophákat. A szendrei névtelenből ismert tizenhatost éppen úgy szaggatja három részre, a rímeket is úgy rakja, mint a róla nevezett versszakban; csakhogy amannak minden sora egy-egy szótaggal rövidebb s nem kilencz, de csak hat sorból alakul.

«Kegyelmes isten! ¹⁾
Kinek kezében
Életemet adtam,
Viseld gondomat
Vezérlő útamat
Mert csak rád maradtam.»

Mindezen mesterkétebb, sok gonddal és nehézséggel járó formák Balassa kezei között művészi könnyedségben és ritka dallamosságban kerültek ki. ²⁾

Ime! ilyennek tűnik fel nekünk Balassa Bálint báró képe; így áll előttünk a korábbi századok legnagyobb lyrlkusának költői egyénisége, több irányú működésével és többszörös fontosságával.

Betetőzi a XVI. század vallásos költészetét, utat nyit a világi lyrának, megteremtí a magyar műdalt és a dalhoz illő versalakokat. «Szívében szerelem és hazaszeretet, hittel egyesülve, képezi a forrást, mely kiapadhatatlan. Lelke merész röptét alapos műveltség s izlés szabályozza. Alkotó képesség, milyen ritkán terem. Korában korával élt, mint akárki más; szilajabb és féktelenebb természettel áldva-verve sok ezreknél, kiken feljülemelkedett. Századának volt gyermeke, századoknak lesz költője.» ³⁾

KARDOS ALBERT.

¹⁾ U. o. LXX. ének a 3. lapon.

²⁾ A XVI. század lyrai költészetének külalakjáról, t. i. nyelvéről és verseléséről mind Balassánál, mind az előző fejezetekben csak röviden emlékezhetünk meg; a bővebb fejtegetés nagy kitérésre kényszerített volna, ezért szándékosan mellőztük. Egybegyűjtött anyag nagy mennyiségben áll rendelkezésünkre; tér nyíltával van is szándékunkban a XVI. század verselésének történetével, a magyar irodalomtörténetnek e talán nem érdekeltelen részével, tüzetesebben foglalkozni.

³⁾ Szilády Áron a Balassa költeményeihez irt bevezetésben. L 3. lp.

HÉRÓ ÉS LEANDROS.

Musaiosról és τὰ κατ' Ἡρὸν καὶ Λεανδρὸν című költeménye egy fordításáról nemcsak a hibákat megróvó, hanem pozitív adatokban is bővelkedő bírálatot irt Fináczy Ernő (Egy. Phil. Közl. III, 373—8. l.). Ennek végében arról szól, hogy e költemény tárgya mennyi nép költészetében található fel. Megvan az újabb indiai költészetben, *hindúisztáni* vagy *hindi* nyelven is, azaz a szanszkrit azon utódján, mely arab és perzsa elemekkel bőven vegyült, az ország nagy vásárain, táborban mint mindenféle nyelvből kevert, mindenkinek érthető lingua franca használtatott, a miért *zebán-i urdú-*, a tábor vagy vásár nyelvének is nevezik. Kevert voltát fejezi ki e neve: *rekhta*, a kevert. Garcin de Tassy, ki az újabb India nyelveinek és irodalmainak kitünő ismerője volt, jól mondja, hogy a hindúisztáni a muszlim indiaiak nyelve. A Héró és Leandros történetéhez hasonlót hindúisztáni nyelven *Mír Muhammad Taqi* írta meg *Su'lah-i 'isq* (a szerelem lángja) című költeményében.

E költő a múlt század első tizedében született és igen öreg korában halt meg. Agrai előkelő család ivadéka volt; később Dehliben, majd Lakhnauban lakott. Honfitársai legszellemesebb és leggazdagabb kedélyű költőik közé számítják. Sok műve közt legnevezetesebbek *gazelei* és *mathnavi*-alakú költeményei. Ez utóbbiak közé tartozik a *Szerelem lángja* című is. *Mathnavi* a. m. a kétfelé osztott; rendszeren lyrikus vagy didaktikus tartalmú verssorok, melyek két félre oszolnak s melyekben e két fél rímelt egymással, pl. a mi költeményünk vége:

leb pah ab muhr-i chámusi behter
isz szuchen szé ferámusi behter

vagyis: az ajkon most a hallgatás és feledés pecsétje jobb, mint a beszéd. — A Szerelem lángjának mértéke a *chafif mahbîn maqûr* vagy *mahzûf*, azaz a katektikus és feloldott chafif vagy epitritus secundus egy faja, melynek mintája ez:

vagy:

— 0 4 — | 0 4 0 — | 0 0 4

0 0 4 — | 0 4 0 — | 0 0 4

vagy végre az utolsó lábon való összevonással (*maqû'*):

— 0 4 — | 0 4 0 — | — 4

Taqi összes költeményei *Kulliját-i Mir Taqi bezebân-i urdû* (M. T. összes művei urdû nyelven) czímen a College of Fort William pártfogása alatt megjelentek Calcuttaban 1811-ben. Irt perzsa művet is, melynek czíme *Nukât al-su'arâ'*, a költők szellemes mondásai, és mely hindûsztáni költők élete rajzát tartalmazza. Költeménye, melyet itt fordításban közlök, egy *Latâ'if-i hindî*, indiai elmésségek czímű könyv függelékében is megvan, melyet *Sri Lallû Dsi Lâl Kabi* guzurati brahman és híres hindûsztáni író összeállított (Calcutta 1810) és melyet Smyth Londonban 1840-ben újra kiadott. Prosában francziára fordította Garcin de Tassy *Histoire de la littérature Hindoui et Hindoustanie, seconde édition revue, corrigée et considérablement augmentée* (Paris 1870—1.) czímű műve 2. kötetében. E fordításban több az eredetiben előforduló ismétlést igen helyesen elhagyott. Versben németre fordította Dr. A. E. Wollheim *Die National-Literatur sämtlicher Völker des Orients* (Berlin 1873.) czímű műve 1. kötetében.

A költemény prózai fordítása itt következik.

A szerelem mindig új dolgot, új gondot szerez, új szokásokat terjeszt; a szív, a melybe lopózik, a bú terhe alatt görnyed és a kín a szerelmesből sóhajokat csal ki; egy helyt véres könyben ömlik ki szemén, másutt örvöngést okoz agyában. De míg emitt a bánat sír, amott a sebet nevetik, melyet a szerelmesen ejtettek; itt sóhajt a bú, ott sebesült is mosolyog; itt harmatként a szemből könnyű hull, ott hevesen dobog a szív és nem gyógyulhat többé meg — a szerelemtől sápad az arc; itt könyörög a szerelmes lelke bánatában, ott türelmetlensége megfosztja nyugalmától s álmától. *T'úr* (azaz Sinai) hegye fölött a szerelem lángként lobog, a *Biszatún*¹⁾ a pöröly alól kipattanó szikraként megvillan; majd lobogó láng tüzeiben mutatkozik, majd szörnyű gyilkolásban, csata dühében; néha a panaszos dalú madárnak (a csalogánynak)

¹⁾ *Biszatún* vagy *Biszatún* a Diod. Sic. 2, 13. előforduló *Βασιτανών* ὄρος, az újperzsa *Behisztán* népetymológiával támadt változata. A régi név a. m. istenek helye; a népies *Biszutún* a. m. az oszloptalan. E hegy Hamadán és Kermánsáh közt van Perzsiában. A régieknél előfordult még *Βασιτανά* méd város és vidéke is, *Βασιτανή γῶρα* Diod. Sic. 17, 110. V. ö. Spiegel, *Erânische Alterthumskunde* III, 813. l. Egy. Phil. Közl. IV, 677. l. E hegyet nyilván azért említi a költő, mert ott szenvedett és halt meg a szerelmes Ferhád Sirinért, a sziklába kedvese alakját vésvé. E híres szerelmesek történetét Jókai is feldolgozta *Shirin* cz. elbeszélésében.

rózsás kert volt, néha örv a gerle nyakán¹⁾; és hogyha egykor meg is találjátok, a mit kerestek, szerelmet: gyorsan tova száll — nektek megmarad az élet gyötrelme.

Élt egykor egy bájos ifju, karcsu mint a cyprusfa, arcza olyan mint a tulipán; hő keblében szerelem ébredt, szíve viaszként lágy és gyengéd vágyaktól epedt. Ama szépség bájos alakját kereste, a mely szíve békejét elrabolta. Ha hölgyet látott, bájosat, szeme előtt lebeg képe éjjel nappal; s ha sötét fürtöket lát kibontva aláomlani, szíve agya mintha halálos döfést érezne; zürzavar volt agyában, keble szerelemben és gyötrő vágyban volt elmerülve. Szóval e nemes ifjú bánatos, türelmetlen volt, mert viszonzatlan szerelemtől égett.

Egykor kuszált gondolatokba s mintegy álomba merülve egy kertben sétált; a fáradtnak ott zöld pázsit int, és illatos rózsalugasban virágos ágyon, árnyban, arczát elrejtve, mélyen felsőhajtva megpihen. De nincs szívében vigasz s nyugalom, szeméből omlik véres könyek özöne, felszökik s a kertből árnyas lugasokon át haza siet. Egyszerre, a mint az utcán megy, érzi, hogy leány szeme pihen meg rajta, mely újabb lánggal vadul égeti, a mint az erkélyről alásugárzik. Oly pillantás esett rá, mely élet boldogtalanságát okozza, pillantás, melytől az erő istenhozzádot mond; ily pillantástól elvész az ész, s jajszóval eltűnik a türelem. Az ifjú felpillant, majd lesüti szemét, mert akkora fény elvakítja; a lány pedig eltűnik, nem figyelve arra, hogy mit érez az ifjú, ki lenn a porban fetreng. Szép színe eltűnt az ifjú orczáiról s beteg szíve a fájdalom hajléka lett; szelleme tiszta forrását az örület elhomályosította, könye omlott, halvány ajka remegett. Hő vágya merő tövis volt, vágya bálványképéhez hajtotta.

Igy gondolatokba elmerülve látták ülni ismerősei és szívök megszánta gyötrelmét. De a lány rokonai gyűlöletet tápláltak iránta, ellenséges indulattal voltak hő szerelme iránt, és boszút lihegve tanakodtak, hogy hogyan kellene őt elveszteni. «Gonosz hír emleget bizonynyal előkelőnél és köznépnél, ha megtudják. Ugyan mi vétkeért ölték meg az ifjút? Ki ölte meg? Hol? Ezt

---

¹⁾ A csalogány szerelmes a rózsába és midőn egyesül vele, halálát jeli tövisi közt; a vad gerlét szerelem csalja törbe a csalogató fogolygerléhez. Különösen az előbbi fő motívum, mely a keleti szerelmi költészetben minduntalan feltalálható.

fogják kérdezni. Azért úgy tegyünk, hogy ránk ne szálljon a gyalázat; mert a vér átkot hoz fejünkre, ha ártatlanét ontjuk ki. Mondjátok, örült s akkor némelyek gúnyolják, mások talán megkövezik.» És nemsokára követik a város suhanczai, dühösen, hangos ordítással; ott követ dobálnak rá, emitt szidják; ez kardot ránt, amaz kiált: «Mit haboztok?» Egyik nyilat forgat kezében, másik dárdát, a harmadik gúnyolódik: «Hova lett most életed becsülete?» Az ifjú azonban hagyja zúgni a tomboló hullámokat és nyugodtan veti fel szemét az ég felé; csendesen ring lelke bájos álmokban, ajka s szíve egyedül a szépség dicséretét zengi. Fejét a lány kö küszöbére hajtva, könyes tekintettel így szól a hajnali szellőhöz: «Te enyhe fuvalom, siess hozzá és juttasd eszébe gyötrelmemet; mondd ezt neki: Tudd meg, hogy érted ég lelkem; oh vesd rám szemed, hogy megismerj! Minek nekem az élet nélküled? Érted lelkemet is adnám örömet! De jaj, te nevemet sem ismered; hiszen mikor közeledbe jutok, nyelvem elnémúl. Ha reménytelenül felvetem tekintetemet, csak számtalan borús napot látok. Ah, senki sem vigasztal keservemben s örömtelenül élek a magányban; csupán panasz lakik szivemben s a fájdalomnak szentelt könyű mossa arczomat.» Mikor így látták étlen, szomjan, álmatlanul, megtudták, hogy a szerelem gyöttri; arczán nem látszott kiontott vér nyoma; nem, szerelem látszik rajta, de örvöngés nem. S tekintetét követve csakhamar meg is tudták, hogy kihez vonzza vágyó szíve. Szerelméről nemsokára mindenki beszélt. Ez szörnyen bántotta a lány rokonait, s hogy házokat a szégyentől megmentsék, a rokonság ismét összegyűl tanácskozni. Messze, messze el akarják vinni a lányt, kinek arcza oly szép, hogy a hold féltékenységből előtte elrejtőzik ¹⁾; így akarják a szerelem töréből kimenteni. Éjjel száll a lány gyaloghintóba; ravasz dajkáját indítják vele útnak és a tengeren át küldik sietve, hogy minden gyanút róla elhárítsanak.

Mikor gyaloghintáját vitték, meglátta az ifjú, a ki a palota

---

¹⁾ Keleti költők a nők arczát a holdhoz hasonlítják és annál is szebbnek mondják. Ez a kép előfordul már a régi indiai költőknél is, pl. a *Csaurapanacsászikhú* 41. szakában: «Az arcz, mely a hold sugarához hasonlóan ragyog, mikor őszi napokon aranyosan csillog»; vagy e nőnév: *Szomaprabhú*, a holdként ragyogó, a *Kathiszariszagarasz cz.* mesegyűjteményben.

mellett állt. Szeme héja rángatózik, szíve dobog, szeme vérben úszik szerelmi bánatától, karját kinyújtja hölgye felé és a gyaloghintót követi. «Álmodom-e vagy ébren vagyok?» így kiáltott egyre. «Mikor szabad hön szeretett hölgyemhez közeledni? Fájdalom, úgy látszik, hogy boldogságom csak borongós képzelődés!» Majd lassankint így hallatja panaszát: «Oh kedves, ne fukarkodjál kincseiddel; nem üdülhetek fel egyetlen tekintetedtől, melyet rám vethetsz? Mit árthat az neked? És mégis folyton lefátyolozod arcodat! Teljesül-e így a szerelem műve? Mi menthet meg engem a boldogtalanságtól? Semmi más mint a halál. Te hiú, nem szeretted soha senkit, nem értél rá, mert mindig tükröd előtt állsz. Ah, míg ő hajfürtjeit befonja, az én lelkemet a nyugtalanság emészti meg. Míg őt szerető szemek nézték mindenütt, addig az én életem csupa fájdalom és rabság volt! Az ő orczáján a szépség fekete jegye¹⁾ diszlik; az én szívembe, jaj, fekete bélyeg van sütvé. Az ő rubin ajkai mosolyognak, míg az én lelkem jéggé dermed.» Mikor a dajka ezt meghallotta, a ravasz gonosz cselekedtet ki. Mintha vigasztalni akarná, az ifjúhoz fordult és így szólt: «Közel az idő, mely a szerelmeseket egyesíti, azért hát ne panaszkodjál és légy türelemmel, hogy szerelmedet gyalázat és bűn ne érje. Ha csak véletlenül találkoztatok is, most már vonzalom az, a mi a lányka szívét megindítja; jöjj hát csak gyorsan, ne késsél egy pillanatot se, mert nemsokára teljesülnek vágyaid.»

E szavakba burkolta az álnok az ellenséges indulatot, mely lelkét betöltötte. Az utazás ideje eljött. Halljátok, mi történt. Előre haladtak nyomról nyomra a víz széléig. Milyen a víz! Körül a tenger dühöngött, szilaj, hullámos, sötét és fenyegető volt. A vihar intésére tajtékszik a tenger és gyöngyözve felesap magasra. Im ott hasítja a hullámokat a csónak, mely hasonló az ég új holdjához. A lány kilép a gyaloghintóból és gyorsan beszáll a csónakba; az ifjú követi. A mint a zajgó hullámok közt vannak, a dajka úrnője czipőjét hirtelen a vízbe dobja és így szól a tajtékra mutatva, mely a hajó orrán megtörik: «Im ott van széped czipője a tenger ölében! Most mutasd meg a szerelem bátorságát! Hozd ki a czipőt, hogy gyöngye lába meztelen ne legyen és hogy por ne szennyezze be, ha a parton tovább utazunk. Ez szégyen volna! Most rózsás

¹⁾ A nők keleten fekete pontot festenek arcukra és azt valami különös szépnak tartják. Hasonló volt Európában a szépségtapasz.

talpa; helyes volna-e, ha tövis tépné? De ha drágább élted szerelmednél, hát csak élj, és szálljon rád gyalázat!» Az ifjú erre szerelmes felkiáltással a hullámok közé szökik, de a tenger bilincset ver lábára. E tiszta, fényes gyöngy leszáll a tenger fenekére, mint a szerelemért hozott áldozat a mély örvényben. A vízbe fultat felveti a tenger; a szerelem tengerébe veszett sohasem tér vissza.

Miután az ifjú így a halálnak szentelte magát, feláldozva az élet drága gyöngyös kincsét, a ravasz dajka örült, gondjától megszabadulva, és az ifjú rózsát a tulsó partra vezette.

Mikor aztán hét nap elmúlt, a lány, ki mellett a hold fénye is elhalványult, így szólt: «Ha el is tűnt az, a ki nyugalmamat elrabolta, azért mégsem tűnt el bánatom és gondom; még mindig gyászolok, éjjel-nappal, és ma-holnap tán meg is örülök. Menjünk hát vissza, haza; tán ott mosolyog szívemre a boldogság.»

A dajka így szólt: «Elaltattam a balsorsot, enyhítettem fájdalmadat; mi gátolna hát hazatértünkben? Pihenj csak, beszállva gyaloghintódba; barátjaiddal örülhetsz szerencsédnek, rokonaidal vígan mulathatsz majd, atyád keserű fájdalmát meggyógyíthatod és siethetsz édes anyád keblére.» De a szerelmeseket, kik élve sohasem találták meg egymást, gyakran a sír egyesítette.

A lány, a ragyogó nap vetélytársa, reggel szomorúan kel útra és mindig fokozódó kínok közt megint oda ér a tenger partjára. Mikor dajkájával csónakban volt, megkérdezte ezt a hullámzó ösvényen: «Hol lelte a szegény halálát? Mutasd meg hol tűnt el! Hol dőlt a hullámok karjaiba? Nem hozza vissza már a hab nekem? Hadd látom még, hogyan dagad az ár; hadd hallom, hogyan dörög és törik meg a tenger! Hol van az örvény? Talán megmenekülhetett! Hiszen hallottam már ilyen véletlenről!»

A dajka a csalásban jártas volt, de a szerelem cseleihez nem volt elég ravasz; semmit sem sejtve így felelt, mikor az örvény közepén voltak: «Itt követte el merészen!» «Hol, hol?» kiáltott a leány és mielőtt észre vették, levetette magát a sötét habokba, bátran az életet megvetve. Ah, a szerelmesnek töre a hullám, mely fekete kigyóként szorosán rá fonódik; hálója a tenger a szerelmeseknek, az örvény a hálószemeknek küszált szövvénye.

A habból felmerül a lány szép halvány arcza, mint holdfény reszket a hullámokon; ott lebeg hinnâszínű¹⁾ keze, mely olyan veres, mint a korallok ága.

A gyöngykereső bűvárok leszállnak a mélybe; rokonai is, minden erejüket megfeszítve; de bármennyire fáradnak, a tenger fenekéig lemerülve, egyik sem hozhatja fel, oh jaj, a tiszta gyöngyöt. A bájos lányka teste megmerevedve s élettelenül ott hevert a tenger fenekének sötét ölében; a földi élet rút porától mentten ott nyugodott meg teste.

A dajka jajgatva verdeste fejét, mikor otthon e szerencsétlenség hírét elmondta; a lány szülei s testvérei mind eltakarják hamúval behintett fejüket és hangosan jajgatnak; a ki csak ismerte a bájos rózsát, az nem tud megnyugodni a végzet akaratában. Így vonulnak le a tenger partjához, szívöket égetve a fájdalom tüzével. Sok ember gyűlt ott össze a parton; be-bevetettek hálókat a tengerbe, míg végre megtalálták a két halottat. Kihúzták őket s íme, egymáséra szorosán nyomva ajkokat, úgy vette őket körül a hideg hab; kezök is erősen kulcsolta át egymását. Bizony súlyos volt fájdalmok, hogy itt a földön el voltak egymástól választva, azért egyesítette most őket a tenger.

Itt az ideje, Mir, hogy költeményedet befejezd, ámbár a szerelem kísért, hogy tovább folytasd. Bármily hatalmasan hangzik is szavad, bármily gazdag s változatos is nyelved, az ajkon most a hallgatás és feledés pecsétje jobb, mint a beszéd. —

Ez az indiai Héró és Leandros története. Annyiban különbözik a görögétől, a mennyiben az indiai ember rajongó, túlzó, istenei és szerelmese előtt magát egyaránt a porig lealázó természetű különbözik a görögétől, a ki mélyen érez, szenvedélyes, istenei előtt jámbor, szerelmese iránt áldozatra kész, de mindig szabad, nemes ember marad.

Dr. POZDER KÁROLY.

---

¹⁾ A hinnâ' vagy mint közönségesen írják henna a *Lawsonia inermis* vagy *alba* nevű és a lythriákhöz tartozó növény, melynek nedvével keleten a nők kezöket és lábokat vörösre festik.

NÉPETYMOLOGIA A TULAJDONNEVEKBEN.

Mint minden szerves képződés, maga a nyelv is örökösen változik úgy hangjának anyagában mint szókincsében. A nyelvek vizsgálójának mindenha tanuságosabb feladatai közé tartozott e nyelvbéli elváltozásokat a legnagyobb figyelmében részesíteni, és ez elváltozások okának lehetőleg urát adni. Az e téren való vizsgálódások a többek közt arra az eredményre is vezettek, hogy a nyelvi átalakulások egy részénél nem elég pusztán a physiologiai magyarázat, hogy kell még egy processusnak közre működnie, mely néha a physiologiának egészen felibe is kerekedik. Így jutott be a *nép-psychologia* a nyelvtudomány birodalmába és mai napság már annyira megerősödött, hogy némely nyelvi jelenség magyarázatánál felsőbbségét határozottan el kell ismernünk a physiologia felett. A néppszichologia karján jelent meg a népetymologia is. Förstemann az 1852-dik évben megalakult Kuhn-féle Zeitschrift első közleményében még mint ösmeretlen jelenséget mutatta be a nyelvtudománynak, de már 28 évvel később büszkén hirdeti Weise,¹⁾ hogy az ujan cseperedett népetymologia minden cultur nyelvben és minden cultur népnél szivesen látott jövevény.

Népetymologiai tünemény rendszerint akkor áll be, ha a nép szelleme az előtte érthetetlen hanganyagot érthetővé igyekszik magának tenni. Érti, hogy az a szó, melyet fogalmi jelölésére használ nem pusztán élettelen hanganyag, nem is csak érthetetlen betűhalmaz, és öntudatlanul előtörő szellemi tevékenysége talál magának utat módot, hogy életet öntsön a holt anyagba. Hogy az új életre ébredt szó megfelel-e az eredetibb alak jelentésének, hogy fed-e eléggé egy másik fogalmát, avval a nép szelleme nem sokat törődik. Hisz éppen az jellemzi a népetymológiát, hogy az értelemhozó szóváltoztatást *teljesen öntudatlanul*, pusztán a nyelvérzék segítségével hajtja végre. Ilyen módon számtalanszor megtörténik hogy egy-egy meg nem értett szótestet egészen eltérő jelentésű szóval hoz összefüggésbe a népetymologia. Hogy is adhatnók más különben magyarázatát annak, hogy a német *schalkammer* miért

¹⁾ Zur Charakteristik der Volksetymologie. Von Dr. O. Weise. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 12-ter Band.

változott éppen *sarka ment-té*? Ny. III: 308,¹⁾ vagy hogy a latin *deliberatum*-ból miért akar a nép minden áron *deli barátom*-ot csinálni? Ny. IV: 426.

De nem mindig ezen az úton jár a népetymologia. Néha annak is nyomára akadunk, hogy a nép mintha gondolna a szavak egymással összefüggő értelmére, mintha keresné az eredeti és az átalakított szókat összekötő kapcsolatot. Ez esetben már nem elégszik meg bármilyen szóval, hanem olyat keres, a mely magába foglalja az igaz értelmet is. Példával jobban feltűntethetjük ez esetet. Hány meg hány idegen vagy is érthetetlen szóval kell megküzdenie a magyar bakának. Egyike a leggyakrabban előkerülő katonai műszóknak az *exercirozás*. E szó nehézkes hangtorlódása éppen nem esik a magyar ember füle ügyébe, és úgy segített rajta, hogy a nehézséget okozó hangok kiejtésével *egrecziroz-zá* könnyítette. A szegedvidéki katonának a monotonikus *r* betűk se voltak inyére és minthogy *r*: *l* hangváltozás különben is közönséges nyelvünkben, önkénytelenül a *czélozást* juttatta a baka eszébe a kezében levő puská és így termett meg az *egrecziroz* szóval egy szép népetymologia. Kálmány: Koszoruk 139. De nem mindig kedvez a véletlen a nép phantasiájának, sokszor nem kínálkozik alkalmas magyar szó, mellyel a meg nem értett kifejezést appercipiálni lehetne. Ilyenkor bármilyen szóval is beéri. Tagadhatatlan ugyan, hogy van a népetymologiai termékek közt bizonyos haladó fokozatosság, hogy sok fajta szónál inkább vagy kevésbé hajlandó a szavak összefüggő értelmére gondolni, de ez az etymologizálás inkább csak a véletlenség eredménye és nem annyira a nép szellemi állapotából, mint az egyes szócsoportok jelleméből és természetéből magyarázódik meg.

Mint minden nyelvben úgy a magyarban is vannak szavak, melyek ugyszólván tartalom nélküliek és épp ennél fogva sokkal hajlandóbbak az elferdítésre illetőleg megmagyarosításra. Ezeknek is volt ugyan valaha rendes értelmük, de idők telve elhomályosultak, kivesztek a nép tudatából. A *tulajdonnevekké* vált *közneveket* értem e szókön. Nyelvünkben igen sok ezek közt az idegen eredetű

¹⁾ Gyakrabban előforduló rövidítések: Ny.=Magyar Nyelvőr; Phil.közl.=Egyetemes Philológiai Közöny; RMK.=Régi Magyar Költők tára. Az adatok egy része Lehr A., Simonyi Zs., P. Theurewk E. és Volf Gy. tanár urak szivességéből kerültek hozzám, más része saját gyűjtésem. K. I.

és így kétszeresen kínálkoztak az elferdítésre. E tulajdonnevek értelmetlen alakjánál szabadjára van a nép phantasiája, eszejárása bocsátva, arra gondol bennük, a mi véletlenül eszébe jut, a milyen apperceptiot az idegen hangsor hallása benne felkelte. *Sancta Trinitas*-nak hittak p. régen egy helységet, és a nép mely csak annyit tudott felőle, hogy helynév, egyszerűen *Szent Rontás*-ra rontotta el. Ma már a törvény szabta *Szent Háromság* névre tanították a népet, és így a mi régebben irodalmi népetymologia volt, ma már csak vulgaris. Általában a tulajdonnevek közt sokkal több a vulgaris példa mint a közneveknél és ez könnyen meg is magyarázható. Mert míg a tulajdonneveknél tetszésében állott a népnek bármire is gondolni, addig a közneveknél már nem kalandozhat oly szabadon képzelete, nem hághatja át oly könnyen azokat a korlátokat, melyeket a különböző fogalomkörök elötte emeltek. A tulajdonnevek többnyire csak egy bizonyos helységben és itt is egy-egy néposztálynál alakultak át, míg a köznevek országszerte cserélődtek fel; az előbbiek csak is bizonyos területen divatozó, nagyobbára idegen nevek, az utóbbiak ha idegenek is, de már egészen meghonosultak.

A tulajdonnevekre vonatkozó népetymologiai adataink, különösen pedig a személynevek, nagyobbára nyelvünk újabb korából valók; a földrajzi elnevezések között azonban már sokkal többet kísérhetünk vissza nyelvünk régibb történetébe. Először a *személyi*, azután meg a *földrajzi* elnevezéseket vesszük sorba.

I.

Magyar eredetű akár kereszt akár család neveink ritkán adtak alkalmat népetymológiára; de az idegen személynevek megmagyarosítása a legbohókásabb elferdítésekre adtak és adnak mai napság is alkalmat. Hisz még szemünk előtt folyik ez a processus, magunk is akárhányszor hallhatjuk, hogy mily kegyetlenül csúri csavarja népünk azokat a szóval ki nem mondható, szájjal ki nem ejthető idegen személyneveket. Mindenek előtt hangtani nehezségekkel kell megküzdeni, és csak azután lendíthet egyet érthetetlen voltán is. Egyszer jobban sikerül e próbálkozás mint mácszor. Ha nem tudja az idegen szót egészen megfejteni, annyival is beéri, hogy magyaros hangzásúvá teszi, vagy csak az egyik részét igyekszik megmagyarázni. *Süssmann*-nak *Csüszmányra* változtatásában, avagy *Pechhacker*-nek *Pihóker*-re Ny. III: 308, *Gottesmann*-nak meg *Gócsmány* és

Gotmány-ra (Ny. III: 326) keresztelésében a nép pusztán magyaros hangzást, magyaros szövéget adott az idegen szónak, a nélkül hogy meg tudta volna a jelentését is fejteni. De már a *Neubauer*-nak *Nájpár*-ra magyarosított alakjában az utolsó szórésznek van értelme, éppen úgy a *Salpár* nak, mely *Szalbauer*-ből magyarosodott meg. Ny. X: 191. Részben van még a *Friedmann* név is értelmezve *Rigmony* alakjában, továbbá *Béházi*, melyet a nép félig tréfásan *Biazini*-ből keletkeztetett. *Totleben* tábornokot egy « régi huszárfajta » *Tótbem*-nek nevezett, a ki előtt *Bem* is ösmeretes volt Föv. Lapok 1878: 156 sz. A szegedvidékiek *Langsfelder*-t *Lanczvére*nek, *Hászlinger*-t meg *Hajzlin*-gérnek értelmeztek. Kálmány: Szeged népe II: 234.

Érdekesebbek azok a névmagyarosítások, a melyekben az idegen szók nemcsak magyaros hangzásúvá, hanem értelemmel bíró szókká is változtak. Érdekes, hogy mennyire tudja a népszellem az idegen nyelv sajátosságait a maga nyelvével egyeztetni. Ha a meg nem értett személynév nem hosszú, ha csak egy vagy két szótagu, átváltozott alakjában is ilyen formának marad meg. Ilyen módon vált a nádudvari *Baron* családnévből egy új *Bárány*-ág; a *Fischbein* névnek meg *Ispán*-ná magyarosított alakja akár családnévként is beválik Ny. V: 239. *Krautsack*-éknak se lehet okuk panaszra, hogy *Karczag*-gá magyarosította őket a nép, a *Müch*-nél is sokkal elfogadhatóbb alakja van *Miké*-nek Ny. III: 308. *Bolza* grófokat jobbágyai *Borzá*-ra magyarosították, az idegenes *Andrisek*-ből meg a magyar *Andrást* kerekítették ki. Ny. III: 308. Bogysízlón a *Bausz* családot meg *bajusz*-osították Ny. III: 48, *Bauer*-ből meg *Bajor*-t formáltak. Miért volna helyesebb *Klein* a *Kalán*-nál, vagy *Vacslav* az érthetőbb *Maszlagnál*. *Dick*-et miért ne híhatnók *Tik*-nek (Tyúk), ha *Ameisz* is eltűri, hogy *Ómász* (alma)-nak nevezgesük. Avagy a *Toperczel* név birtokosa nem örömet cserélné fel nevét egy *Perczel*ével?; *Kóhn*-nak meg, ha tán *Kan* derogálna, ott a tisztesegebb *Kónyi* Ny. III: 308. *Swendi*-t már a régi világban megsemmi-sítették. Imre: Nyelvtört. Tanulságok 61 l.

Azt ne higgyük azonban hogy népünk névmagyarosító hajlama egyszer se járna rossz uton. Ellenkezőleg, néha nagyon is elvétí a dolgot, el annyira hogy inkább gunynévnek válnék be a csinálmanya. *Proebstl* taksonyi plébános előtt is váltig szörnyűködött a templomatya hogy milyen buta ez az ide való nép. «Tisztelendőséged nevét — ugymond — nem tudja megtanulni (NB.

Paczal-nak meg *Peczér*-nek hívták), pedig mindig mondom nekik, hogy *Kapszli*.» Ny. III. 548. Kőrösön *Freiberger* is kénytelen volt eltérni hogy *Fergeteg* a rettenetes neve, *Habezeder* is elhallgatta hogy város szerte *Ábéczedé* urnak titulálják. Még különösebb az, hogy a zsidó *Botenstein*-ből erőn erővel *Protestans*-t csináltak a szatmáriak, a híres *Rothschildot* meg éppen *Lócsing*-gá változtatták Ny. VIII: 451. A nem igen díszes *Kotlik* név megszületésére *Gottlieb* adott alkalmat, *Pityer* zsidóban meg *Fischer* jutott lappangásba Ny. V: 191. Hogyha kellett *rüstöltek* is, csak *Fürst*-öt eltehessék lábalól Ny. II: 284, de még attól se riadtak vissza hogy *Spiczert* a *Peczér* tisztséggel fel ne ruhazzák. Néha kurtítani is kell egyet a szón, hogy becsületes magyar nevet csinálhassanak belőle. Ilyen formán szenvedtek rövidséget *Puzdor* és *Panger* uramék, a kiket néha napján *Armbruster* és *Ebenspanger* néven ismert a világ Ny. III: 308, *Odenwald*-ból meg *Ódalast* faragtak. Sokszor az is megtörténik hogy a magyaros elnevezések kezdetben tréfás, gunyos szándékból készültek és csak később állandósultak meg. Néha nem is lehet köztük biztos határt vonni. Debreczenben p. a forradalom idejében István nádort a *Palatinus* névről *Palacsinta Pistá*-nak gunyolták, a forradalom után valóságos nevének tartották a civisek. A *Parma* gyalogezredet is gunyból neveztek el *Barom* ezrednek Ny. VI: 413. Hasonló módon tréfálkozott Pázmány Péter, midőn írásaiban *Luthert* sok helyt *Lator* Mártonra változtatta. A *Lehel* huszárokat gunyból szintén *Lehul* huszároknak nevezték, mert ujonczok voltak és nem sokat értek. A *Beste Karaffiá*-ban meg *Caraffa* és kurafi vannak mintegy egyesítve (Jókai: A névtelen vár 447 l.), *Kohn Ármunak* pedig a kállaiak *Kanári* gúnynevet adtak. Ny. XII: 144.

Egészen másképp bánik el a nép a hosszú lére eresztett személynévvel. Egy szónak nagyon hosszallja és így család meg keresztnevet is farag az idegen családnévből. Igen érdekes és tanuságos hogy az idegen személynév megmagyarosításánál mennyire élt a nép lelkében saját nyelvének hasonló kifejezése, hogy mennyire igyekezett grammatikája jelenségeit is felhasználni. A család és keresztneveket különben is együttesen szokta a magyar ember használni és így a hosszú idegen szókat e szerint appercipálta. A véletlenség is sokszor kezere játszott e törekvésnek, úgy hogy ha *Berecz*, vagy egy másik versio szerint *Perecz Mihály* nevet hallunk, aligha hitelt adnánk *Bretzenheim* ösibb voltának.

Kos Péter szintén ilyen módon vált ki néhai *Hofstetter*-ből Ny. V: 191. Ki gondolná hogy *Dobos Gergely* bőrében tulajdonképpen *Dobbselberger* lappang, és hogy *Vászon Pál* nem más, mint a német *Weichselbaum* Phil. közl. VI: 17. A becsületes *Rák Istránt* vagy hiszik vagy se, *Reichenstein* hozta a világra, *Bruckenthal* burkából meg *Burok Antal* került elő. *Plankenstein* a magyar ember szájában *Palánk István*-ná formálódott, *Grassalkovich* hercegi neve meg egy *Garasos Kovácsá* süllyedt. *Palmerston* lordra senki se mondaná *Pál mester* alakjában hogy messze földön a hazája. Philolog. Trans. 1858: 23; de *Cavagnac* se átallotta *Kára Ignác* alakjában a magyar honpolgárságot. *Feigelstock* zsidót az egész faluban csak *Fájin Istók* néven ismerik Ny. V: 191. *Maximilián*-t meg *Maksai Mihállyá* változtatták. A *Lichtenstein* huszárokat országszerte *Lik Istrán* huszárjainak ismerik, *Karancsit* meg egy vidéken *Kan Janesi* névvel illetik Ny. V: 526. Néha az elmagyarosodott szökből még ki is érezhető a tréfa vagy guny. *Giacomuci*-t p. *Csákány Juczi*-vá változtatta a nép humora Phil. közl. VI: 17, *Garibaldi*-t meg *Gara Bandi*-nak, Debreczenben *Gané Bandi*-nak csufolják, más különben *Galabárdi* a neve. Egy régi latin könyvben *Felicianus Féleszü János*-nak van magyarázva, melyben *János*-nak épen annyi a helye, mint a nagykúnok *Kara János* vagy *Kara Jankó*-jában az idegen *Karajanos*-ból átalakítva. Elveszett Alkotmány I. ének. Baján egy *Zaleszki* nevű embert a nép rendesen *Áleszki*-nek nevez, nyilván mert a z-t az articulus az utórészének nézték. Így hagyja el különösen a gyermek nyelv a z-t a következő szökből: *ásló, acskó, ápfog, áptajás, álog, ápor*. Hasonló jelenséget mutatott ki az arab nyelvben az *al* articulusra nézve Goldziher e folyóirat 5-ik kötetének 474 lapján. A *Lafontaine* és *Bazaine* névnek meg ugy akartak magyaros szint adni hogy *Lafontai-né* és *Bazai-né*-ra változtatták, mintha *Lafontai* és *Bazai* feleségéről volna szó.

De sokszor nem is nagyon töri magát a nép még azon se, hogy az idegen névből ő is okvetetlen személynevet faragjon. Ha nem kapott hamarjában az érthetetlen szóhoz hasonló hangzású magyar tulajdonnevet, beérte bármilyen fogalomkörbeli szóval is, csak magyaros legyen. Népünk e fajtabeli megmagyarosításait már kevésbbé ajánlhatjuk az érdekelteknek. Már csak inkább a *Tizetter*-t türjük meg magunk közt, mint *Tizökört*, a hogy ő kelme akarná Ny. III: 308; bizonyára más valamire is gondolt emberünk mikor *Feldmesser*-ből minden áron *fél meszelyt* akart

volna faragni Ny. IX. 569. *Buchberger*-nél már inkább eszébe juthatott a hasonló hangzású *Bükberek* Ny. III: 308; *Ankerschmidt*-nél is magyarosabb *Akkorsincs* s *Schwarzenberg*-hez is a megszólalásig hasonlít *Sarcz ember*. A szó első részét tán meg se értette ez utóbbinál. *Weinberger*-ből is ilyen módon vált időnap előtt *vén ember*. Debreczenben egy *Hutflesz* nevű úriembert *Hoplesz* vagy *Koplesz*-nek titulálnak czivisei, *Karpelesz*éket falvak szerte *Karperecz*-nek ismerik, a báró *Seethal* családból meg *czethalat* csináltak Phil. közl. VI: 17. De mitévő is legyen szegény nyelve, ha ilyen szóval kell megbirkóznia, mint *Matlavszkovszki*. A nagyárolyi nép nem sokat teketóriázott evvel se, hanem egyszerűen *Malaczkuski*-t csinált belőle. Ny. IX: 520. A *Reuss-Köstritz* név is sok galibát okozott volna, ha *Rizskását* nem csinálnak belőle. Philolog. Trans. 1858. p. 23. Veszprémben a *nassau* herczegre látatlanul is ráfogták hogy *naszszáju* (nagy száju) herczeg. *Tikmonyt* csinált a koma *Tipman*-ból, *Bachman*-t meg *Bakmony*-nak keresztelte el Ny. VI: 239. *Lauffert* az egész falu csak *Lábféj* néven ismeri Ny. III: 308; Baján meg a *Löbl* családot *Lóbör* névvel tisztelték meg. Természetes hogy a *héber* neveket se nagyon tudják megszívni, pedig itt-ott ilyenekkel is meggyúl a bajok. *Marhabél* p. elég különös névnek, de érthetőbb mint *Mardche Beer*, ugyszintén az *Uri láb* is inkább megjárja mint *Orohléb*. Az *Eizik* név elég hüen van megőrizve az *Ázik* szóban. Más ország népe se külömb. Így p. a német katonák a Strassburg melletti *cheval blanc* nevű vendeglőt *blanke schwalbe*-ra németesítették. Walporzheim mellett *bon de gout*-nak hívnak egy sziklát, mely idő múltával *bunte kuh* névvel cserélődött fel.¹⁾ Igen elmések az angol feliratokban levő népetymológiák is. *St. Catherine's wheel*-ből p. (Sz. Katalin kereke) *Cat with a wheel* (macska a kerékkel) formálódott, és a *God en compasseth us* (Isten köztünk van)-féle házfelirat *goat and compasses*-szé (kecske és czirkalom) profánizálódott.²⁾

Joggal sorozhatnók fel az íróknál elő forduló népetymológiákat is. Izelitőül ime egy néhány. Dugonics Tárházijában *Atramentus*-t egy másik szereplő *Hátramentes* urnak szólít Phil. közl. VI: 737. Jókai «Rab Ráby»-jában *Liewenkopp* dragonyos kapitány nevéből *Lébekotty* lett; a «Bálványos Vár»-ban meg *Radamentus* a nép

¹⁾ Andresen: Über deutsche Volksetymologie.

²⁾ Müller Miksa újabb felolvasásai 569. l.

ajkán *Ragyamentés*-nek van magyarázva. Ugyancsak e regényben *Körös* apónak nevezik a székelyek *Croesus* apót. A török világ idejéből maradtak fenn a következő magyarosított török nevek: *Halom* bég, eredeti alakja *Halim* bég RMK. III: 438, *Olaj* bég törökösen *Álaj* bég III: 459, *Ferhád* meg *Perhát*-tá van átváltoztatva III: 460.

A keresztneveken ritkábban esik meg újabb keresztelés, ha csak nem olyan különös mint a nagyváradai *Karsch Lollion*-é, kit a nép leginkább csak *Liliom* néven ismer. A *Piroska* név nem a *piros* szótól hanem a latin *Priscá*-tól származott, *Estike* sem az *este* hanem *Eszter* tiszteletére nyerte magyaros nevét. Népetymológián alapul a *Keresztély* név, melynek annyi köze van a *kereszt* szóhoz, mint a *keresztény*-nek, mindkettő idegen szók megmagyarosításából keletkezett. A *Kereskény* név is hasonlóképpen a latin *Crescentius* mássa. *Frigyes* szónknak is a német *Friede* az alapja, nem pedig a *frigy*; a *Béla* gyöngy sem azonos a tulajdonnévvel, hanem a szláv *büla* = (fehér) szót értettük annak v. ö. Lisznyainál: *bila*. A *Gáspár*-t még úgy akarta a nép nyelv még érthetőbbé tenni hogy *Gáspált* csinált belőle Ny. VIII: 425; a *Luczá*-t sem értettek meg, úgy hogy *Rucza* estéjét emlegetnek sok helyt Ny. IX: 88. Ugyancsak népetymologia alkotása a *Barna* keresztnev is, mely az idegen *Barnabás*-ból rövidült el v. ö. «*Barná*-nak hínak, pedig *szöke* vagyok». Stomfay család. Idegen, de szokottabb szóval cserélte fel a debreczeni dajka a kis *Oszkár* nevét, midőn egyre csak *Osztrák* urfinak czimezgette. Nagyváradon meg egy pesztonka *Ernyő*-nek szólongatta *Ernőt*. A czeglédi cseléd is ellenséges lábon állott *Alfréd*-del, mindig *Alföldiké*-re állott szája. Ugyancsak Czegeleden történt hogy egy leányzónak sehogy se jutott eszébe az *Árpád* név, pedig meddig törte rajta a fejét, hogy *Búzá*-nak hívják-e vagy *Zab*-nak.

A meg nem honosult idegen tulajdonnevek szintén gyakran magyarosodnak meg. A szent *Ivó* napot p. az *inni* igével hozták összefüggésbe: «Feledik mint a böles, a ketes holnapot, csinálnak karácsont és szent *Ivó* napot.» Nagyid. Czig. I. ének. A Virgil Bucolicájában előforduló *Moscus* név misztériumainkban *Mocskos* néven szerepel; *vaksi Pila* meg a latin *vak Sibillá*-ból keletkezett. Ismeretes a Peleskei nótáriusbeli tréfás *Othelló*: *Óteló*, *Ótholló*-féle ferdités, az angol népetymologia ugyanezt a szót *Old fellow*-nak magyarázza (l. Palmer: *Folks-etymologie* XXIV.). A következő krónikás adomát meg Jókai beszéli «A magyar néphumorról» cz.

értekezésében : midőn Gyöngyösinek hajlott korában versei döcögössé váltak, asszonyának e tréfás szavára : « bizony kend már nem Gyöngyösi hanem Göröngyösi : » ezt felelte vissza : « de ám kegyelmed sem murányi *Vénus* már, hanem murányi *Vén hús!* »

Függelékül a személy nevek népetymológiájához még egy néhány példát akarok felemlíteni, a melyek az irodalmi nyelvben köznevek ugyan, de a nép nyelvében tulajdon, illetőleg személynevekké váltak. Legnagyobb részt idegen szókon történt ez a metamorphosis. A *Máriás* nevű kártyajátékot p. a magyar ejtés úgy tünteti fel mintha *Mária* névből keletkezett volna, pedig a francia *marriage* (házasság) szó az eredete. A német *Siemandel*-ből a magyar *Simon bíró*-t faragott, a *Gendarmerie*-t meg a köznép sok helyt *Sánta Mari* névvel illeti. Ilyen formán képzelte az egyszeri bíró is a tisztes *Corpus Juris*-t egy ledér *Korpás Julis*-nak. A *praelatus*-ból *Piatust* csináltak, a *petroleum*-ot meg *Péter*, sőt *Szent Péter* olajának magyarázták Ny. VI: 323. Gvadányi Rontó Páljában az öreg Rontó, fia keresztelesekor ekkép dicsekszik a koma előtt: « hiddje ked, mind ezek olly nagy *Ferkó* nyomok (mondani akarta, olly nagy *Phenomenok*) » XII. ének. Rab Rábyban meg azt vallja az egyik tanu hogy « se a *fizimiskája* se a teremtese (physionomia — termet) nem hasonlított a tekintetes zsvány uréhoz I: 234. A *Laczi* konyha elnevezés is nevét « közegyezés szerint » Dobzse László királytól vette, a ki nagyon elszegényedvén, ezen konyhákról hordatott enni valót inasaival Budán. A szólás valószínűleg a *lagzi* konyhából alakult. Ny. VIII: 510. Egy növénynevén a *Therezia* Málva a francia *Althée rosée*-ből torzult el Ny. VIII: 539: a *gácsmari* kendő meg a *kaschimir* megtulajdonnesítése. Az *eszterhaj* és *esztergály*-sipka szók kiejtésénél nyelvérzékünk önkénytelenül az *Eszter* szóra gondol, pedig mindkettő idegen nyelvekből került hozzánk. Az előbbi a szláv *stréha*, az utóbbi meg az *asztrachán* névből változott át, v. ö. « van egy sipkám *aztragány* » Kálmány: Szeged népe I: 13. Nádudvaron a *zászló*-t *László* néven is emlegetik; a *krinolin* egyhelyt *Karolin* nevet kapott, a *kolben* (fegyver alsó része) meg *Kóbi*-ra változott a katonai nyelvben. Ny. III: 185. *Török Bálint* almánk valószínűleg a *türkischer weinling*-ből magyarosodott meg. Lippai még *báling* almának nevezi. Pozsonyi kert III: 92. A helynevekben levő népetymológiákkal jövő alkalomkor foglalkozunk.

KÚNOS IGNÁ CZ.

ATTILA HÁROM Ó-GERMÁN EPOSBAN.

Nincs az összes világtörténelemben alak, kiről közvetlenül már halála után annyi és oly különböző hangulatú monda keletkezett volna, mint épen Attiláról. Okát ennek csak is abban a tényben kereshetni, hogy ő két korszak közt állván, az egyiket: a római- byzanz korszakot tönkre juttatta, a másikat: a népvándorlások korszakát voltaképen ő kezdi meg; az ő fellépése nem egyéb volt a többi nem-hun nemzetekre nézve, mint a lét vagy nem-lét miatt vívott harcz; és hogy végre tervei nem sikerültek és vele együtt birodalma is elpusztult, — ez tekinthető annak okául, hogy a középkorban annyi monda keringett Attiláról a legkülönbözőbb nemzeteknél, melyek majdnem mind, rövid ideig ugyan, de lesujtólag érezték hatalmát.

Egyik nemzetnél a félelem, a másiknál hőstettei csodálata idézte elé a mondákat; azért is a népmondában vagy kárhoztatják vagy bámulják, mert a nép ez irányban középútat nem ismer, hanem csak gyűlöletet, kárhoztatást és gúnyt az egyik — és bámulatot, magasztalást és elragadtatást a másik oldalon.

A mondák szerint Attila jellemét ugyan helyesen megítélni lehetetlen, de mindenesetre — mivel az akkori történetírókra is nagy befolyással voltak, — igenis fontosak, csakhogy tisztán históriai igazságot bennök kutatni nem lehet. A népköltészet mit sem törődik a históriai igazsággal és gyönyörét nem is leli abban, hogy jövő nemzedékeknek történelmi forrásul szolgáljanak egyes termékei; ő egészen subjective bánik el azon alakokkal, a melyet felkarolt.

Az Attila-mondáknál két különböző áramlatot lehet egymástól elválasztani: a *latin* és *germán* népfajok mondáit, melyek az egész középkoron át, a nélkül, hogy összevegyültek volna, az egyes népeknél szájról szájra szálltak, még pedig a mint ez magától értetődik, különböző variációkban. ¹⁾

A *latin* népfajoknál keringő mondák, melyek krónikákban fellelhetők, részint gyűlöletet, részint bámulatot halmoznak

---

¹⁾ *Thierry, König Attila und seine Zeit. Schilderungen und Sagen aus der Geschichte des V. Jahrhunderts. Deutsch von Dr. Ed. Burckhardt. Leipzig, Lorck 1855. 188 l.*

Attilára. Két Attila van az itáliai nép mondáiban: «a jó és rossz Attila.» Hasonló esetre találhatni a nagy Péterről szóló orosz mondákban, hol a mondák egy része dicsőíti, mint az orosz hatalom megalapítóját, a másik pedig gyűlölettel halmozza el, kárhóztatván őt mint a régi örökölt állapotok és szokások megbuktatóját.

A germán mondákban nem találjuk Attilát olyan alaknak feltüntetve, ki undort és gyűlöletet idézne elé, hanem ellenkezőleg, itt Attila nem «*flagellum dei*», hanem egy tökéletes germán uralkodó, ki jó sikerrel és dicsőséggel végezvén be hadjáratait és ellenségeit lesújtván, kényelemben tölti várában életét és a megnyert javak élvezésére adja magát.

Hogy a germán népfajoknál Attilát egészben véve a monda másképen tünteti fel, mint az itáliai népek mondáiban, ez abból a tényből magyarázható, hogy a germán népfajok, ámbár ők is érezték Attila mindent lesújtó hatalmát, sőt talán mondhatni még nagyobb mérvben mint más, nem-germán népek, mégis más bánásmódban részesültek mint a többiek. Hozzájárul még az is, hogy vándor- és kalandkedvöknek Attilával, mint ennek vazallusai és frigyársai tett hadjáratok táplálékot szolgáltak.

Jornandes elbeszéli, hogy mily nagy tiszteletben részesültek a germán fajok vezérei Attilánál és hogy viszonyuk a nagy hún királyhoz inkább mint barátoké semmint legyőzötteké volt. Germán népfajok segítségével akarta Attila egész Dél-Európát tönkre tenni és hatalmába keríteni; és hogy végre halála után gót népfajok birodalmat nyertek Itáliában, erre csakis Attila saját tervei figyelmezteték. Ő ezért is a monda által összeköttetésbe hozatott Theodorich és Hermanarich gót királyokkal, mely összeköttetésnél «a haládatosság a *chronológiát egészen mellőzte.*»

A germán mondaköltészet három kiváló művében jutott Attilának majdnem a legnagyobb szerep; ezek: az ó-izlandi nyelven írt *Edda-dalok*¹⁾, a középfelnémet *Nibelung-ének* és a latinul írt, de régi germán mondán alapuló *Waltharius-ének*. Ezek

¹⁾ Az Edda Atli-ja ugyanaz a történelem Attilájával már azon okból is, mivel «hazai feljegyzéseinkben a katastropha közelebb áll a mondanak skandináv, mint német alakjához». L. *Heinrich Gusztáv*, *Etselburg* és a magyar hunmonda (Budapest 1882. A Magy. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatala) 32. l. jegyz.

tartoznak főleg a jelen dolgozat körébe, melynek czélja Attilát mind a három említett mű alapján feltüntetni és ezekben való jellemét is, a mennyiben lehet, kimutatni. A számtalan többi, szintén népmondán alapuló költemények és idevágó források, mint feladatunkhoz nem tartozókat, csak mellékesen és a mennyiben hozzájuk férhettem, jöttek tekintetbe.

Szükséges, mielőtt feladatunk tárgyához fognánk, azon fontos kérdésre felelnünk, vajlon *mi úton jutott Attila a germán népmondába?*

Két úton történhetett ez, t. i. vagy *a hunok közölték a velök összeköttetésben lévő nemzetekkel, vagy ezek magok szerkesztették a mondákat és hasonló tárgyú mondákkal kombinálták.* Az utóbbi a helyes, mert ha voltak is a hunoknak saját mondáik, úgy azok bizonyára egészen máskép tüntették fel Attilát és tárgyuk sem lehetett alkalmas más mondákkal való kombinálásra. Nem kétkedhetni, hogy a húnok is birtak Attila-mondákkal, de ezek bizonyára Attilát nem úgy tárgyalták, mint a burgund birodalom elpusztítóját, minek folytán ő a vérboszu követelése szerint Gundacarius nővére által megöletik.

Ha a Nibelung-monda fejlődése menetét figyelemmel kísérjük, úgy a feleletet két fontos kérdésre nyerjük: *mily úton jutott Attila a német mondakörbe és: vajlon ezen Attila a historiai hun király-e vagy sem?*

A Nibelung-mondában megkülönböztethető két rész, mely mind az Edda-énekekben mind a Nibelung-énekekben kimutatható t. i. 1. Siegfried történelme és 2. a burgundi Nibelungok elpusztulása.

Az egész Nibelung-mondában, a mint ez reánk maradt, fejlődésére nézt három stádium különböztethető meg: I. *stádium:* Siegfried-Nibelung-monda, — II. *stádium:* Siegfried-(Nibelung-)Burgund-monda, — III. *stádium:* Siegfried-(Nibelung-)Burgund-Attila-monda.

Ha a mondát mind a három stádiumban megvizsgáljuk, következő eredményt nyerünk:

I. *stádium.* Két elem képezi az egész mondát: a *mythosi* és a *historiai* elem. Mind a két elemet egymástól szét kell tartani, és lehetetlen a mondát vagy egészen *mythosi* vagy egészen *historiai* szempontból magyarázgatni, mert ily módon előállanak azon értelmezések, melyek absurd és barokk állításokat szülnék és a priori feltételekből kiindulva, inkább akadályozzák, semmint előmoz-

ditanák az egész monda helyes felfogását (*Finn Magnusen, Trautwein, Haas* stb.).

A Nibelung-monda ezen első stádiumában történeti eseményekkel összefüggésbe nem hozható, hanem *Holtzmann*¹⁾ szerint csakis tisztán mythosi elemekre vezethető vissza, mely elemek — mint minden mythos — históriai tényeken alapúlnak ugyan, de ezek praehistoriai időkre esnek. Későbbi időben történelmi elemek hozzájárulása által ugyan modificáltathatót a Nibelung-mondának már első stádiuma is,²⁾ de mind a mellett Siegfried mint a monda «törzsgyökeres ős» alakja semmiféle históriai személyre vissza nem vezethető. A Nibelung-monda első stádiumában — csakis par excellence Nibelung-mondának tekinthető. Tartalmára nézve az első stádiumban csak is Siegfried és a Nibelungok közt való harc s a kincs átka lehetett tárgya.

II. stádium. Az V. száz. kezdetén a burgundok a Rajna mellett voltak letelepedve; 413-ban a rómaiakkal barátságos viszonyban éltek és ép ezen évben nyerték tőlük Germania primát ajándékkul;³⁾ 435-ben belzavarok következtében Gundicarius burgund király a rómaiak ellen fellázadt,⁴⁾ de Aëtüstől két ízben legyőzetvén, hatalma végkép nem töretett meg, mivel Aëtius ugyanazon időben a nyugoti gótok ellen is harcot viselt. Aëtius kényszerítve volt egy hun csapat segítségével a már ingó burgund uralmat tönkre juttatni; Gundicarius maga az ütközetben elpusztult.

Hogy Gundicarius és a burgundi birodalom elpusztulása a

¹⁾ *Holtzmann* Adolf, Untersuchungen über das Nibelungenlied. 188. lap.

²⁾ *Holtzmann* i. m. 188. l. «Allerdings aber erlitt die alte Sage Aenderungen, indem sie der bekannten Geschichte angepasst wurde».

³⁾ *Muth* R. v., Einleitung in das Nibelungenlied. Paderborn, Schöningh. 1877. 43. l.

⁴⁾ *Prosper Aquit.* ad an. 535: «Gundicarium Burgundionum regem intra Gallias habitantem Aëtius bello obrivit, pacemque supplicanti dedit: qua non diu potius est, siquidem illum Huni cum populo suo ac stirpe deleverunt». — *Idatius* ad an. 436: «Burgundiones, qui rebellaverunt, a Romanis duce Aëtio debellantur»; — ad an. 437: «Burgundionum caesa XX millia». — Valjon az említett hun csapat Attilától küldött-e vagy pedig ezek hunok voltak, kik magokra barangoltak — Attila vezérlete nélkül —, nem bizonyos. (V. ö. *Klemm*, *Waltharius* II. 108. l.)

mondának anyagot szolgáltatott és mondák keletkeztek, melyeknek tárgya ép Gundicarius tragicus esete volt, könnyen megmagyarázható! Gundicarius esete a germán fajokra igen is hatott; ő, a ki római földön alapította az első germán birodalmat és kortársai előtt mint dicső, gazdag király köztiszteletben állott, a szörnyű ellenség, a hunok által elpusztult!

Ezen történelmi tények képezték a burgund monda tartalmát, mely tartalma hasonlatossága miatt az eredeti Nibelung-mondával összeillesztetett. (Siegfried elpusztult a Niflungok elleni harcban, mely a kincs, a Niflungenhort körül forog — Gundicarius elpusztult a hunok hatalma által, kik birodalma és kincsei után vágyódnak; a Niflungok rosz, föld alatt, sötétségben lakó lények — a hunok származásáról Ammianus Marcellinus akkori időből több rendbeli nevelés, de egyszersmind érdekes mesét közöl.)

III. *stádium*. Befejezését elérte a Nibelung-monda Attila halálával. Az Attila haláláról keletkezett monda a Nibelung-mondával, úgy a mint ez II. stádiumában volt, összeillesztetett. A Burgundok bukását a monda Attilának tulajdonította, tehát kellett, — hogy az egész monda befejezve legyen — még egy személy, ki Attilán boszút áll. (*Rieger.*) Attila a monda szerint Ildiko¹⁾ által a mennyegző éjjelén megöletett; Ildiko most már mint Gundicarius nővére tüntetett fel, ki Attilán fivérét boszúlja meg; mert ennek meg kellett törtennie a vérboszú szerint.²⁾

Röviden összefoglalva a fent mondottakat, következő eredményhez juthatni:

1. *volt egy régi mythosi monda egy isteni lényről, mely dümönokat győzött le, ezeket kincsektől megfosztrán, ő maga végre ezek által elpusztult.* (Siegfried-Nibelungen-monda.)

2. *Ezen monda összeillesztetett egy burgund-frank mondával, mely Gundicarius burgund királynak a hunok által való elpusztulásáról szólt.*

¹⁾ Jornandes n. G. c. 49. — 'Ιλδικώ = Hildikó, Hildja (Hilde) deminutivuma; összetett neveknél néha csak a név második része használt, tehát Ildiko teljes neve lehetett *Kriemhilde* is, ámbár 436—37 körül Attila nem kelhetett egybe egy burgund királyleánnyal, mivel ennek ép a történelmi feljegyzések ellentmondanak.

²⁾ *Fischer Hermann*, Die Forschungen über das Nibelungenlied seit K. Lachmann. Leipzig, Vogel, 1874. 111. l.

3) *Ezen két monda összeillesztése 437 után történt, mert ezen évben tették tönkre a húnok a burgund birodalmat.*

4) *Az Attila haláláról szóló monda 453 után illesztetett össze az előbbivel.*

Ez volna röviden előadva az egész Nibelungmonda fejlődési menete, a mint a Nibelung-ének és a sokkal régibb Eddadalokban birjuk. Kiténik ebből a rövid vázlatból is, hogy nem a húnok közölték a velök összeköttetésben lévő népekkel saját mondáikat Attiláról, hanem a germán népek magok karolták fel Attilát és honosították meg mondáikban.¹⁾

Térjünk most át voltaképeni feladatunkhoz. Azt hiszem, hogy a legcélszerűbb utat választjuk feladatunk tárgyalásánál, ha bizonyos osztályozás szerint járván el, a fontosabb helyeket sorolván fel az Eddadalokból, a Nibelung-énekből és a Waltharius-énekből,²⁾ melyek Attilára vonatkoznak.

1. *Nere.* Attila az Eddában: *Atli*, a Nibelungénekekben: *Ezele* (*Ezel*), a Walthariusénekekben: *Attila*.³⁾

2. *Atyja.* Az Edda szerint *Budhli*.

samir eigi mér
vidh son Budhla (Atli)
aett at auka
ne una lifi. (Gudhrúnarquidha II. 246, b.)

hana mun *Atli*
eiga ganga

¹⁾ V. ö. *Venczel G.* A magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatása [Reguly-Album. Kiadta a Reguly-Társaság. Pest, Emich, 1850.] — *Heinrich Gusztáv* id. m. 30. s k. l.

²⁾ Idézeteimet a következő kiadásokból veszem: *Hildebrand Karl:* Die Lieder der älteren Edda (Saemundar-Edda); Paderborn, Schöningh, 1876; *Holtzmann Adolf,* Schulausgabe des Nibelungenlieds in der ältesten Gestalt. 3. Auflage. Stuttgart, Metzler 1874 és *Scheffel J. V.-Holder A.* Waltharius, lateinisches Gedicht des zehnten Jahrhunderts; Stuttgart, Metzler 1874.

³⁾ V. ö. *Kéza Simon* c. 13: Attila, qui Hungarico idiomate Ethele dictus est. — *Boguphalus* († 1253), chron. Polon. Sommersberg script. rer. Silesiae 2, 18: *rex Thila qui in scripturis Attila nominatur.* — *Etsel* = Artala a färii hőskölteményekben. (Grimm, Deutsche Heldensage 331.) — *Michael* Ritius, de rebus ungar. 1, 383: *Attila, quem Hunni gentiliter Ethele vocant;* stb. Az Eddadalokban két Atli fordul elé, de az egyik nem a historiai Attila.

of *borinn Budhla*
bróðhir min. (Sigurdharquidha in skamma 232. a.)

A Nibelungénekből *Bodelunc* Attila atyjának neve: 1275. és 1399. versszak.

A Walthariusénekből Attila atyjának neve nem fordul elő.¹⁾

3. *Fivérei*. Több fivére ismeretes. Az Edda (*Atlamá*) szerint atyja (Budhli) halálakor öt fivére volt Attilának.

Broedhr várum fimm,
er Budhla mistum,
hefir nú Hel háfa. (Atlamá 280 b. 52.)

A fivérek több ízben harczra keltek egymás ellen; viszálykodásuk okát nem tudhatni; valószínűleg örökség miatt keletkezett a testvéri harcz.

Börduzk er broedhr ungir
báruzk róg milli;
hálft gekk til heljar,
or húsi thinu,
hroldi hotvetna,
that er til hags skyldi. (Atlamá 288 b. 94.)

Tehát fele (*hálft gekk til heljar; hefir nú Hel háfa*) már meg volt halva a Gjukungokkal való harcz előtt. A két hátramaradt fivérét Attilának pedig megöli Gudhrun.

Dóttir lét Giuka
dregi tvá hníga,
bróðhur hió hon Atla,
bera varðh thann sídhan;
skapdhi hón svá skoeru,
skeldhi fót undan;
annan réðh hón höggva,
svá at sá up reisat,
í helju hón thann hafðhi;
theygi henni hendr skulfu. (Atlamá 279 a. 48.)

¹⁾ V. ö. Priscus (Niebuhr, Corpus scriptorum historiae byzantinae; Bonnae, Weber MDCCXXIX [Πρίσκου παντιου παρωζομενα] sz. Attila atyjának neve *Mundioch* volt; Jornandes sz.: *Mundzuch*; Kéza S.: *Bendeguch*; Vilkinasaga: *Osid*; Biterolf: *Botelung* (366. 1194. 1947. 6143); Heinrich von München (XIV. száz.), Rudolf's Weltchronik folytatója sz.: *Vallerades* (V. ö. Grimm V., Deutsche Heldens. 207.).

A fivérek nevei az Eddában nem említettnek fel.

A Nibelungénekekben: *Bloedelin* Etzel fivére: 1373. verssz. — Ezer vitéze van 1973. — Nuodunc nejét és birtokát akarja elnyerni: 1951. — *Dancwart*, Hagen fivére öli meg: 1979.

A Walthariusénekekben Attila fivére nem fordul elő; általában rokonai nem említettnek fel.¹⁾

4. *Nővérei.* Az Eddában *Brynhildr* és *Oddrún* Atli nővérei.

a) Flíóðh er at Heimis
fagrt alítum,
hana *Brynhildi*
bragnar nefna
dóttir Budhla,
en dýrr konungr
hardhhugdhikt man
Heimir foedhir. (Grípisspá 181. b.)

thá kváðh that *Brynhildr*,
Budhla dóttir. (Brót af Sigurdhárquidha 212. b.)

thó kváðh that *Brynhildr*,
Budhla dottir :
«velðr einn *Atli*
öllu bölvi,
of *borinn Budhla*,
bróðhir minn. (Gudhrúnarquidha I, 249. a.)

«Vilk eigi ek
medh veri ganga,
né *Brynhildar*
broðhur eiga ;
samir eigi mér
riðh son Budhla
aett at auka
né una lífi». (Gudhrúnarquidha II. 246, b.)

¹⁾ A *Vilkinasaga* szerint Attila egyetlenegy fivérének *Ortnit*-nak útengedi az örökölt országot, maga számára pedig új birodalmat hódít meg. — *Biterolf's Klage*, úgymint a Nibelungénekekben, *Blaedel*, *Bloedelin* (4938. 5391. 6343 *Biterolf*) Attila fivére, még pedig mint «*Fürst der Waláchen*» (13057) említettik. — *Dietrich's Flucht*-ban *Bloedelin* nem Attila fivére (v. ö. Grimm V. id. m. 199. l.). — *Kéza S.* szerint *Keve* és *Buda* Attila fivérei.

- b) Muntu *Oddrúnu*
 eiga vilja,
 en thik Atli mun
 eigi lata. (Sigurdharquidha in sk. 232, b.)

Gunnarr volt ennek a kedvese.

Gunnarr hafðhi bedhit *Oddrúnar, systur Atla*, ok gat eigi.
 (Dráp Níflunga, 239.)

Hón mátti eigi foedha börn, ádhr til kom *Oddrún*,
 Atla systir; hón hafðhi verit unnasta Gunnars Giúka
 sonar.¹⁾ (*Oddrúnargrátr*, 252.)

A Nibelungénekbén, ép úgy a Waltharius-énekbén, Attilának
 nincsenek nővérei.

5. *Nejei*. Az Eddadalok szerint *Gudhrún* Atli neje. *Gudhrún*,
 Giúki leánya s *Gunnarr* és *Högni* nővére, első férje *Sigúrdhr*
 (Siegfried) volt, ennek meggyilkolása után Atli-hoz megy férjhez.
 (Brot af Sigurdharquidha, 212. b.) Helreidh Brynhildar 238. b.
 13; *Gudhrúnarquidha* II. 248, b. 38; *Gudhrúnarquidha* III. 250,
 b. 2 és még számtalan más helyen mint «*Giúka dóttir*» említettetik.

Atli-hoz csak anyja kívánatára ment férjhez; eleinte mit-
 sem akart tudni e frigről.

«Vilk eigi ek
 medh veri ganga,
 né Brynhildar
 bróðhur eiga;
 samir eigi mér
 vidh son Budhla
 aett at auka
 né una lífi».

Házasságuk nem volt szerencsés, a mint a két Atli-dalból
 (Atlamál és Atlaquidha) kiténik.

A Nibelungének szerint Etzel első neje *Helche* volt, második
 pedig *Kriemhild*: 1166.

¹⁾ *Oddrún* viszonya Attilához és Gunnarrhoz alkalmilag egy külön
 értekezésem tárgya lesz, mi okból e helyen mellőzöm e viszonyra való
 bővebb kiterjedést.

Kriemhild is eleinte nem akar Etzelhez menni, de fivéreitől rábeszéltetvén (1142. 1266) azon reményben, hogy ezeken majd boszut állhat, beleegyezik a frigybe (1286).

A Walthariusénekekben *Ospirin* Attila neje.

6. *Gyermekei*. Atli-nak az Edda-énekek két fiat tulajdonítanak, *Erp* és *Eitill*-t.

«*Sonar hefir thinna*
sverdha deilir». (Atlaquidha, 267. b.)

Kallara, thú sídhan
til knia thinna,
Erp ne Eitill
ölerifa tvá. (U. o.)

Atla thóttisk thú
stridha at *Erps* mordhi
ok at *Eitils* aldragi,
that var thér enn verra. (Hamdhismal 297. b.)

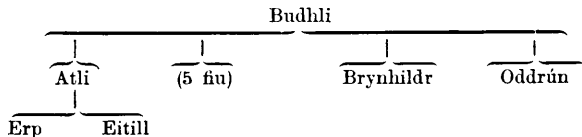
Saját anyjuk, Gudhrún által pusztúlnak el.

A Nibelungének csakis egy fiát említi fel, ez: *Ortliep*: 1965, 1416, 1415. — *Ortliepet Hagen* öli meg: 2014.

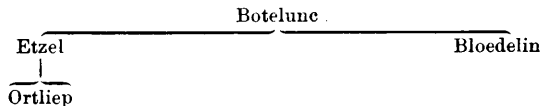
A Walthariusénekekben nem fordul elé Attila egy fia sem.¹⁾

Az eddig mondottak könnyebb áttekintése végett nem tartom fölöslegesnek Attila családfáját ezen a helyen közölni.

Attila családfája a) az Edda szerint:

b) *a Nibelung-ének szerint:*

¹⁾ Attila fiai a *Vilkinasaga* szerint: *Ortvin* és *Erp*; *Biterolf* sz. (1396): «ez giengen küniges kindelin zwei dar — Ort und Erpse — wären die»; *Rabenschlacht* sz.: *Ort* und *Scharpfe*; *Kéza* sz.: *Chaba* és *Aladarius*, az első Honoria, a második Kremheylch szülöttje.

7. Attila országa, ¹⁾ hatalma, lakása, kísérete, háztartása.Atli országa az Eddában: *Hünmörk*.

hrislisk öll *Hünmörk*
 thar er hardhmóðhgir fóru,
 vráku their vandstyggva
 völlu *algroend*. (Atlaquidha, 261. b.)

Országában fekszik *Myrkvidhr*, mely Grimm V. szerint a «fekete erdő» (Schwarzwald). *Alattvalói Húnar-oknak* ²⁾ neveztetnek.

Drukku thar dróttmegir
 — en dyljendr thögðhu —
 vín í valhöllu,
 vreiðhi sásk their *Húna*. (Atlaquidha 259, a.)

Umdu ölskálir
 Atla vínhöfgar,
 tha er í höll saman
 Húnar töldhusk. (U. o. 267, b.)

Országa délfele fekszik és emberei «délférfiak»-nak is neveztetnek.

kalladhi thá *Knefröðhr*
 kaldri röðdu,
 seggr inn *sudhroeni*. (Atlaquidha 259. a.)

sal um *sudrthjóðhum*.
 sleginn sessmeidhum. (U. o. 262. a.)

A Nibelungénekekben is «*Hunenlant*» az ő országa és ő maga «*künic von Hunenlant*»-nak neveztetik: 1191., 1854. Uralma Sváborszáig kiterjed: ³⁾ 1526. Bajorországban a Dunán túl már kezdődikj uralma: ⁴⁾ 1567.

Ő a «*gróze voget*» (1217) és a mi hatalmát illeti, ugy ez kiterjed:

vonne Roten zuo dem Rine uf bi Elbe unz an das mer,
 só ist ir deheiner alsô gewaltic niht. (1268.)

¹⁾ V. ö. *Heinrich Gusztáv* id. m.

²⁾ Ó-izlandi *hunn* = harcos.

³⁾ *Priscus* megjegyzi: οὐδενὶ γάρ τῶν πώποτε τῆς Σκυθικῆς ἢ καὶ ἑτέρας ἰρξάντων γῆς stb. [199. l. *Corpus script. hist. Byzant.* ed. Niebuhr.]

⁴⁾ *Sidonius* Apollin. (7, 319) szerint Thüringia is Attila birodalmához tartozott.

Rüedegér Kriemhild-hez szólván, így fejtegeti Attila hatalmát :

Unt ruochet ir ze minnen dën hóhen voget mín
zwelf rícher króne sult ir frouwe sín,
 dar zuo gít iu mín hërre wol *drizec* fürsten lant,
 diu hát ér betwungen mit síner ellenthaften hant. (1259.)

És Kriemhild is elfelejti bánatát, midőn látja, hogy :

(Si hete nu wol erkunnen), daz ir niemen widerstuont,
 als ez noch fürsten wíbe küniges recken tuont,
 unt daz sí alle zíte *zwelf künige* vor ir sach :
 dó gedáhtes maniger leide, der ir dá heime geschach. (1418.)

ân ander sín gesinde, *zwelf ríche künige* hér,
 unt vil dër wërden dëgene, het ér zallen zítén mér. (1860.)

Fiának *Ortlieb*-nak harmincz országot ígér adni, ha ez felnőtt: 1966.

Neve minden országban félelem tárgya.¹⁾

Ezel was vil gewaltic, man erkande in allen landen daz. (1457.)

A Walthariusének így festi hatalmát :

Inter quas gens Pannoniae residere probatur,
 Quam tamen et Hunos plerumque vocare solemus.
 Hic populus fortis virtute vigebat et armis,
 Non circumpositas solum domitans regiones,
 Litoris oceani, sed pertransiverat oras
 Foedera supplicibus donans, sternensque rebelles:
 Ultra millenos fertur dominarier annos. (4.)

Hogy mily számos hadsereggel bír Attila, azt a következő helyek mondják :

Vincentem numero stellas atque annis harenas . . . (19.)

Ibant aequati numero, sed et agmine longo,
 Quadrupedum cursu tellus concussa gemebat,
 Scutorum sonitu pavidus super intonat aether.
 Ferrea silva micat totos rutilando per aeros. (14.)

---

¹⁾ *Jornandes* : «solus in mundo regnator» (c. 34); «a királyok királya» (c. 38).

Attila lakására vonatkozólag igen érdekes adatokat tartalmaz úgy az Edda, mint a Nibelungének és Waltharius-dal.

Több helyen az Eddában Attila lakása *vár*-nak neveztetik, mely körül van véve magas falakkal. *Priscus* is említi, hogy Attila háza kerítéssel volt környezve. ¹⁾

Höll sa their Atla
ok hlidskiálfar diúpar
— Budhla greppar standa
á borg inni há —,
sal um suderthióðhum,
sleginn sessmeidhum,
bundnum røndum,
bleikum skiöldum. (Atlaquidha 262. a.)

En thar drakk Atli
vín í Valhöllu. (U. o. 15.)

Litlu ok lengra
— lok mun ek thess segja —
boe sá their standa,
er Budhli átti;
hátt hrikdhu grindr,
er Högni knidhi. (Atlamál 277. a.)

A Nibelungének szerint Attilának egy vára van a «*Treysen*» mellett, melynek neve «*Etzelen bürge*» (1406) és «*Treisenmüre*».

Bí der Treysen héte dër kunic von Hiunenlant
eine burc vil ríche, diu was wol bekannt,
geheizten Treisenmüre . . . (1359.)

Attila «*Gran*»-ban is tartózkodik. ²⁾

¹⁾ V. ö. *Tacitus*, Germ. c. 16. *suam quisque domum spatio circumdedit.*

²⁾ Midőn 1878-ban jelen értekezésemet írtam, id. hely láttára azt hittem, hogy *Gran* (Esztergom) Attila székhelye. *Heinrich Gusztáv* id. értekezése nálam kétségtelenné tette, hogy *Gran* nem Attila székhelye. Valószínű, hogy *Gran* a hún király egyik erőde volt, mint a minőt már az avarok is rendeztek be. A mit *Heinrich G.* értek. 12. l. jegyz. 2. G á h e n-re nézve tiszta subjectivitásnak tart, azt mindenki komolyabb olvasásnál saját véleményévé teszi. Már az egész helyből: G á h e n *sah* man

Gáhen mit den maeren sach man die boten dan.
Ezelen si funden in der stat ze Gran. (1530.)

Ö pompás palotát is építettett.

Ezele der ríche het an bou geleit
sinen vlíz kostenliche mit grózer arebeit:
palas unde türne, kemenáten áne zal,
in einer wíten bürge unt einen hérlichen sal;
Dén het ér heizen bouwen lanc hóch unde wít;
durch daz só vil der recken in suochte zaller zít. (1859.)

A Walthariusénekbén a város neve nincs felemlítve, csak egyszerűen «*urbs*»-nak mondatik.¹⁾

Attila Pannonias ingressus et *urbe* receptus. (96.)

(még pedig mit den maeren) stb. kitűnik, hogy sietve jártak-keltek a «spielman»-ok, hogy mentől hamarább megmondják Attilának a hírt.

¹⁾ A *Thidrekssaga* szerint *Súsa* a főváros: «En Attila konungr setr sinn stadh thar er heitir *Súsam*; sú er nú kölludh *Súsat*» c. 41. A *Thidreksságában* 32-szer részint *Súsa*, részint *Súsat* név alatt fordul elé Attila székhelye: «*Súsat* sem *höfudhstadr* (f ö v á r o s) var tha Attila konungs». *Raszmann* «*Soest*» Westphalenben fekvő várost identicusnak mondja az említett *Susat*-tal (*Susa*): «Auch das ganze skandinavische Altertum wusste es nicht anders, als dass das Hunaland der Saga in Sachsen und zwar in Westphalen lag, denn Uppruni Noregr sowie Fundinn Noregr setzen Attila's Vater Budhli nach Sachsen». — *Biterolf* sz.: «kunic von Hiunenland» és székhelye: *Etselburc* (1123. 1135. 1747. 3212. 13098). — *Repgow'sche* vagy *Sachsenchronik* (ed. Maszmann, 250. l.): «In deme selven lande (Ungarn) vant de koninc Eczelin inde sine nakomelinge lange gesamet hadden». — *Ladislaus Suntheim*, *chronik der fürsten und länder* (1500 körül íratott, kiadta Pfeiffer 1860-ban): «Etselburg, ein stat und slos, hat künig Etsel gepawt». — Keletfelé fekszik Attila birolalma a *Hildebrand-ének* szerint, mert Dietrich keletfelé menekült, t. i. Attila udvarához. — V. ö. *Scöpes vidsikh* (ed. Ettmüller 1836):

18. *Átla* völd Húnum, Eormanric Gotum
Vulfhere sóhte ic and Vyrmhære; ful oft
thär vig ne áläg,
thonne Hraeda here bæardum svöordum
ymb Vistlavudu yergan scöldan
ældne êthelstól *Átlan* lëodum.

Az *Anglo-saxon chronicle*-ben (edited by Thorpe, London 1861) a 443. évnél ezen megjegyzés található, hogy a Rómaiak: «fyrdedon vid *Átlan* Huna cyninge.» (V. ö. Grimm V. id. m. 18. l.)

Várára vonatkoznak e helyek :

Ille aliquid modicum narrans intraverat *aulam*,
Lassus enim fuerat *regisque cubile* petebat. (219.)

Et licet ignicremis vellet dare *moenia flammis* (322).

Ingrediturque *aulam* velis rex undique *septam*.

Kísérete és környezete hatalmához illő. (291.)

Az Edda és Walthariusénekből nincs szó erről, ellenben a Nibelungének számos érdekes adattal bír e tekintetben is.

Von vil maniger spräche sach man úf dën wegen
vor Etzelen ríten vil manigen küenen dëgen.
kristen unde heiden, vil manic wítu schar,
dá si ir frouwen funden, si fuoren vroelichen dar. (1365.)

Von *Riuzen* unt von *Kriechen* reit dá vil manic man;
Polänen unde *Vláchen*, dën sach man ëbene gán.
Von dëm lande úz *Kiewen* reit ouch da manic man
unt die *Peschnaere* . . . (1366.)

Hegedőseket is tartott udvaránál; nem volt Attila udvarában ünnepély, a melyen zenészek és költők ne mulattatták volna az egybegyűlt vendégeket. ¹⁾

Die Ezelen videlaere hiez man bringen sá ze hant. (1434.)

Az Edda és Walthariusénekből erről nem tétetik említés.

Háztartása a legpompásabb volt. A Walthariusénekből többek közt egy lakoma következőleg van leírva :

Ingrediturque *aulam* velis rex undique *septam*
Heros magnanimus solito quem corde salutans
Duxerat ad solium, quod compsit bissus et ostrum.
Consedit laterique duces hinc indeque binos
Assedissee iubet, reliquos locat ipse minister.
Centenos simul accubitus iniere sodales,
Diversasque dapes libans conviva resudat :
His et sublatis aliae referuntur edendae

¹⁾ *Priscus* is, ki mint görög követ hivatalos volt egy ilyen ünnepélyre, említést tesz erről.

Atque exquisitum fervebat migma per auram.
 Aurea bissino tantum stant gausape vasa,
 Et pigmentatus crateres Bacchus adornat:
 Et simul in verbo nappam dedit arte peractam,
 Ordine sculpturae referentem gesta priorum,
 Quam rex accipiens haustu vacuaverat uno,
 Confestimque iubet reliquos imitarier omnes.
 Ocuis accurrunt pincernae moxque recurrunt,
 Pocula plena dabant et inania suscipiebant,
 Hospitis ac regis certant hortantibus omnes,
 Ebrietas fervens tota dominatur in aula,
 Balbutit madido facundia fusa palato,
 Heroas validos plantis titubare videres. (291.)

Donec vi potus pressi somnoque gravati
 Passim porticibus sternuntur humotenus omnes.
 Et licet ignicremis vellet dare moenia flammis,
 Nullus, qui causam potuisset scire remansit. (320.)

Ast urbis populus somno vinoque solutus¹⁾
 Ad medium lucis siluit recubando sequentis.
 Sed postquam surgunt, ductorem quique requirunt . . . (358.)

Hasonlít ezen lakoma leírása Priscuséhoz, csakhogy itt egészen germán szokások lépnek előtérbe.

A Nibelungének is ír le egy ily lakomát: 1942, 1960.

Az Eddában a lakomára vonatkozólag alig találunk egy-nehány rövid megjegyzést.

8. Attila *jelleme*.

a) *hős*.

Attila sed celeres mox huc deflectit habenas
 Nec tardant reliqui satrapae vestigia adire. (Walth. 42.)

Ezele was so küene, er vazzete sínen schilt . . . (Nbl. 2075.)

Az Edda-énekekben Atli egy helyen sem említettik mint «*hős*»; jelleme ez irányban, mint sok másban is, egészen elüt a Nibelungének Ezelének és a Walthariusdal Attilá-étól.

¹⁾ V. ö. *Tacitus*: Somnum plerumque in diem extrahunt.

b) *bökezű.*

Úzer míner kameren só heize ich dir gēben,
daz du unt dīne geverten vroeliche müget lēben. (Nbl. 2215.)

mondja Ezel Ruedigérnek, midőn a Burgundok udvarához küldi.
Környezetét jótéteményekkel és ajándékokkal halmozza el.

her künic, nu nēmt hin widere al, daz ich von iu hán,
lant unde bürge . . . (Nbl. 2215.)

Az Eddadalokban pedig ép ellenkező az eljárása; még saját nővéreit is meg akarja fosztani az atyai örökségtől; úgy Brynhildr-t, ha t. i. bele nem egyezik azon frigybe, melyet ő kíván.

Ok mér Atli that
einni sagdhi,
at hvárki lézk
höfn um deila,
gull né iardhir,
nema ek gefask létak,
ok engi hlut
audhint fiár,
thá er mér ióðhungri
aura taldhi. (Sigurdharquidha in sk. 221. a.)

Oddrún nővérét is ravaszúl megfosztja vagyonától és midőn Gudhrúnt nőül veszi, voltaképen csak Sigurdhr kincseit akarta birtokába keríteni.

A Walthariusénekből előfordúl egynehány hely, mely Attilát némileg mint bökezű fejedelmet tünteti fel; névleg azon hely, hol Walthariusnak birtokot ígér, ha megnősül (120—140).

c) *békeszerető.*

Foedera plus cupio quam proelia mittere vulgo.
Pace quidem Huni malunt regnare, sed armis
Inviti feriant, quos cernunt esse rebelles . . . (Walth. 68.)

mondja Attila Heriricus követeknek.

d) *féltékeny.*

Jellemző Attilára nézve féltékenysége, mely egy külön Eddadal tárgya, t. i. a harmadik Gudhrún-énekből (Gudhrúnarquidha in thridhja) Atli Herkia ágyasától megtudja, hogy Gudhrún

Thiódhrekkrrel titkos viszonyba lépett; Atli kényszeríti nejét, hogy magát az istenítéletnek alávesse és az «iarknarstein»-t (szent követ) a forró vízzel telt üstből kivegye.

Az Eddaénekekben Attila egyáltalában egészen más alak mint a Nibelungénekekben vagy a Walthariusban; van közös vonás, de nem azon gyenge keresztyén az Eddában, mint a Nibelungenének és Walthariusénekben. Mindenesetre befolyással volt a Nibelungének szerzőjére a történelem is, mert historiai vonásokat legtöbbet itt találunk.

Brassó.

Dr. WLISLOCKI HENRIK.

OPTATIVUS OBLIQUUS.¹⁾

266. §. 1. A görögben a mellékmondat *függésének* jelölésére, és egyszersmind annak kifejezésére, hogy a mellékmondat *másnak* (nem a beszélőnek vagy írónak) *gondolata*, optativus áll, melyet optativus obliquus-nak neveznek. — A latinban a coniunctivus használtatik hasonló értelemben mint coni. obliquus.

267. §. 2. Az opt. obl. csak akkor *fordulhat elő* (de nem szükségképen) a mellékmondatban, ha az illető mellékmondat főmondatában *történeti idő* (l. a 69. §-t) áll, és csak az *indicativus* vagy a pusztán vagy *ἄ*-nal álló *coniunctivus* helyett (*consecutio optativi obliqui*).

Opt. obl. állhat :

az *indicativus* helyett:

a *εἴ* és *ὥς* kötőszókkal jelzett alanyi, tárgyi és értelmező mellékmondatokban, valamint az okhatározó mellékmondatokban (l. a 272., 300. és 279. §§-at);

a függő kérdésben (l. a 276. §.);

az *oratio obliqua* mondataiban (l. a 311., 312. §.);

a *puszta coniunctivus* helyett:

a függő kérdésben (l. a 276. §.);

a *czelhatározó* és *kívánó* mellékmondatokban (l. a 291. és 306. §§.);

¹⁾ Mutatvány alulirotnak nyomtatásban levő görög mondattanából.

az oratio obliqua kérdő állítási móddal bíró egyszerű — mellérendelt — és főmondataiban, valamint annak mellékmondataiban (l. a 311—312. §§.);

az *ŕv*-nal álló *coniunctivus* helyett:

a föltételes, megengedő, hasonlító, időhatározó és relativ jelző mellékmondatokban (l. a 283., 286., 288., 294. és 297. §§.);

az oratio obliqua mellékmondataiban (l. a 312. §.).

Hogy az opt. obl. csak történeti idők után állhat, annak mélyebben fekvő oka az, hogy az opt., mint a kívánság módja, távol áll a valóságtól (sokkal távolabb mint a *coniunctivus*, mely valóság felé való törekvést jelöl), tehát a multnak természetével bír, és ezen multtal való rokon természeténél fogva bizonyos *attractio* útján szokott előfordulni kapcsolatban a történeti időkkel (*psychologiai momentum*). Nem fejez ki tehát határozottan multat, hanem csak azt, hogy valami nem egészen való, csak másnak gondolata; és mivel *attractio* útján fordul elő, függést is jelöl.

Consecutio temporum, mint a latinban, nincs a görögben.

268. §. 3. Miután az opt. obl. az ind. vagy a *coni.* helyett áll, természetes, hogy *nemcsak függést* (és másnak gondolatát), *hanem egyszersmind állítási módot is kifejez*, és pedig olyat, a minőt az ind. v. *coni.*, melyet helyettesít.

Alanyi és tárgyi mellékmondatok.

271. §. 1. Az alanyi és tárgyi mondat kifejezője a *kötőszó* (l. a 96. §.), vagy a *nominativus cum infinitivo* és *accusativus cum infinitivo*-féle *constructiók* (a tagadás kifejezője *oó*, *μῆ* vagy *μη* *oó*). — A latin a *kötőszóknak*, a magyar a *nom. c. inf.*-féle *constructio* kivételével megegyezik a göröggel.

A *nom. c. inf.* és *acc. c. inf.*-féle *constructiók* a (*ὄν: ὄν*) *kötőszókkal* kifejezett «jelentő» alanyi és tárgyi mellékmondatokból keletkeztek oly módon, hogy a *kötőszó* elesése után mindkét mellékmondatnál első sorban, mint legfontosabb mondatrész, az állítmány kapott olyan alakot az *analogia* ereje folytán, milyenben az igenév által kifejezett alanyi vagy tárgyi szokott állani, t. i. *infinitivusit*; továbbá a jelentő tárgyi mellékmondatoknál, ugyan csak az *analogia* hatása folytán, az alanyi is olyan alakot vett föl, milyennel a névszó által kifejezett tárgy bír, t. i. *accusativusit*, míg a jelentő alanyi mellékmondatoknál az alany megtartotta eredeti az az *nominativusi* alakját. Így tehát a *nom. c. inf.* a «jelentő alanyi», az *acc. c. inf.* a «jelentő tárgyi» mellékmondat

kifejezőjévé lett, de egyszersmind közös jellemvonásává lett mindkettőnek a mellékmondatbeli «függés» jelölése: így történt, hogy az analogia kölcsönös hatása folytán a *nom. c. inf.* jelentő tárgyi, az *acc. c. inf.* jelentő alanyi mellékmondat kifejezésére is szolgált. Sőt, miután ily módon a *nom. c. inf.* és *acc. c. inf.* a jelentő alanyi és tárgyi mellékmondatoknál a függés jelölőivé lettek, szintén az analogia alapján egyéb és pedig nem csak jelentő állítási móddal bíró mellékmondatokban is használtattak a «függés» jelölésére (és a jelentőknél egyszersmind a «jelentő» állítási mód kifejezésére is), nevezetesen: a jelentő időhatározó mellékmondatokban (l. a 294-ik §-t), a pusztán következtető mellékmondatokban (l. a 309-ik §-t), az *oratio obliqua* jelentő, föltételező, fölkiáltó, következtető, állító és tagadó egyszerű — mellérendelt — és főmondataiban (l. a 311-ik §-t), valamint az *oratio obliqua* jelentő mellékmondataiban (l. a 312. §.) (*psychologiai momentum*). — A latinban a *nom. c. inf.* csak jelentő alanyi mellékmondatot, az *acc. c. inf.* csak jelentő tárgyi vagy alanyi mellékmondatot fejez ki.

Személytelen kifejezésektől (l. a 273-ik §-t) függő, jelentő alanyi mellékmondatot kifejező *acc. c. inf.* helyett néha véghatározót és alanyt kifejező *dativus cum infinitivo* áll, mely az *acc. c. inf.*-ből keletkezik «*attractio*» útján, oly módon, hogy a mellékmondat alanyi *accusativus*-át a főmondat *dativusi* véghatározó alakjában magához vonzza, mikor is az *infinitivushoz* tartozó névi állítmány a *dativusi* véghatározó jelzőjévé válva, annak esetét veszi föl (*psychologiai momentum*). παντὶ προσήκει ἄρχοντι φρονίμῳ εἶαι (e. h. πάντα προσήκει ἄρχοντα φρόνιμον εἶναι). ἔφαρκε αὐτοῖς καταζῆν φρονίμοις (e. h. αὐτοῖς καταζῆν φρονίμους). — A latinban is előfordul leginkább *licet* és *necesse est* személytelen kifejezéseknél a *dat. c. inf.* hasonló módon használva.

Az *activum verbum sentiendi*-től (l. a 273. §.) függő, jelentő tárgyi mellékmondatot kifejező *acc. c. inf.* helyett többször *participialis* magyarázó jelzővel ellátott, tárgyat kifejező *accusativus cum participio* szokott állani (valamint a latinban is), εἶδον αὐτοῦς παλάζοντας, vidi eos appropinquantēs, ὁρῶμεν πάντα ἀλλήσῃ ὄντα.

272. §. 2. Az alanyi és tárgyi mellékmondatok az állítás módjára nézve:

Jelentők kifejezve a ὄτι vagy ὅς kötőszókkal jelzett mondatokban az *indicativussal* vagy *optativus obliquussal* (l. a 266—267-ik §§-t) (a tagadás kifejezője ὀ), vagy pedig a *nom. c. inf.*-val vagy *acc. c. inf.*-val (a tagadás kifejezője rendszeren ὀ, néha μή vagy μή ὀ).

A jelentő alanyi és tárgyi mellékmondatokat kifejező *nom.* és *acc. c. inf.*-ban a tagadás kifejezője:

μή:

ha egy fölszólítást, parancsolást vagy kívánást jelentő verbum declarandi-tól függenek (l. a 100. §.);

μη ὀ helyett állva, ha egy tiltást, vonakodást, óvakodást, tagadást vagy akadályozást jelentő verbum voluntatis-tól függenek (l. a 103-ik §-t);

μη ὀ:

a főntebbi igéknél, különösen akkor, ha azok tagadva vagy kérdezve vannak (l. a 103. §.);

ha ilyféle tagadó kifejezésektől függenek: «nem tehetem, nem lehetséges, gyalázatos» (azaz: nem szép dolog) stb. (l. a 103. §.).

Föltételezők, a föltételezés következő fajaival:

Lehető föltételezés a jelenre nézve, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *optativus* ἄν-nal (a tagadás kifejezője ὀ);

Lehető föltételezés a multa nézve, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *praeteritum indicativi* ἄν-nal (a tagadás kifejezője ὀ).

Fölszólítók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *coniunctivus adhortativussal* (a tiltás kifejezője μη).

Parancsolók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *imperativussal* (a tiltás kifejezője μη).

Fölkiáltók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *kérdő természetű pronomen relativummal*, vagy az *állítási módot kifejező szócskával* (l. a 97. §.), vagy *pusztán a hanglegjtéssel* (a tagadás kifejezője ὀ).

Kívánók, a kívánás következő fajaival:

Egyszerű kívánság, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *optativus magában* vagy *állítási módot kifejező szócskával együtt* (l. a 97. §.), (a tagadás kifejezője μη);

Lehetetlen kívánság, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *praeteritum indicativi magában* vagy *állítási módot kifejező szócskával együtt* (l. a 97. §.), (a tagadás kifejezője μη);

Ide tartoznak a *kívánó mellékmondatok* is (l. a 303–306. §§.).

Következtetők, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *állítási módot kifejező szócskával* (l. a 97. §.), (a tagadás kifejezője ὀ).

Kérdők, l. alantabb a függő kérdést.

Állítók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *állítási módot kifejező szócskával* (l. a 97. §-t), vagy a *puszta hanglegjtéssel* (a tagadás kifejezője ὀ).

Tagadók, kifejezve részint ὀ-val, részint μη-vel, részint μη ὀ-val, mint az eddig mondottakban egyenként ki volt mutatva.

273. §. 3. a) Az alanyi mellékmondatok akkor fordulnak elő, ha a főmondat állítmánya :

Egy *személytelen kifejezés* (mint a latinban), melyenek :

δεῖ, γοή, ἀνάγκη ἐστίν,
πρέπει, προσήκει, ἔξεστιν,
καλόν ἐστιν, ἔθος ἐστίν, νόμος ἐστίν,
ώρα ἐστίν, καιρός ἐστιν,
δυνατόν ἐστιν,
διαφέρει, μέλει,
συμβαίνει, contingit, accidit,
ὀλίγου δεῖ, πολλοῦ δεῖ, τοσούτου δεῖ stb.

Plyenkor a jelentő alanyi mellékmondat acc. c. inf.-val van kifejezve (mint a latinban): *χρή τοὺς εὖ πράττοντας τῆς εἰρήνης ἐπιθυμεῖν. οὐ γὰρ νόμος αὐτοῖς δις τὸν αὐτὸν ναυαρχεῖν.*

Egy *szenvedő verbum sentiendi, declarandi vagy voluntatis* (mint a latinban): *λέγεται ὡς ὑβριστής εἰμι καὶ βίαιος. ἐβόατο ὅτι βασιλεὺς προσέρχεται.*

b) A tárgyi mellékmondatok akkor fordulnak elő, ha a főmondat állítmánya :

Egy *cselekvő verbum sentiendi, declarandi vagy voluntatis* (mint a latinban), melyenek :

ἀγνοεῖν, ἀκούειν, γιγνώσκειν, εἰδέναι, ἐννοεῖν, ἐπίστασθαι, εὐρίσκειν, μανθάνειν, ὁρᾶν, πυνθάνεσθαι, συνιέναι ;

λέγειν, εἰπεῖν, φάναι, ὑπισχνεῖσθαι, ὁμύναι, ἀπειλεῖν, οἴεσθαι, νομίζειν, ἠγγεῖσθαι, ἐλπίζειν, πιστεύειν, ἀπιστεῖν, εἰκάζειν, ὑπολαμβάνειν ;

βούλεσθαι, θέλειν, μέλλειν, ἐπιθυμεῖν, αἰρεῖσθαι, ἀξιοῦν, δικαιοῦν, κελεύειν, προειπεῖν, προκαλεῖσθαι, παραινεῖν, ἐποτρύνειν, ἐξορμᾶν, παροξύνειν, προστάσσειν, παραγγέλλειν, ἐπιστέλλειν, ἐπιτρέπειν, συγχωρεῖν, ὁμολογεῖν, ἀναγκάζειν, πείθειν, ποιεῖν stb.

ἐβόα, ὅτι βασιλεὺς προσέρχεται. λέγει, ὡς ὑβριστής εἰμι καὶ βίαιος. ἔλεγον, ὅτι Κῆρος μὲν τέθνηκεν Ἀριαῖος δὲ πεφευγὼς ἐν τῷ σταθμῷ εἴη (opt. obl.). οἱ Ἴνδοι ἔλεξαν, ὅτι πέμψαις (opt. obl.) στραῶς ὁ Ἰνδῶν βασιλεὺς. ἀπεκρίνατο Κλεάνωρ, ὅτι πρόσθεν ἂν ἀποθάνοιεν ἢ τὰ ὅπλα παραδοίησαν.

A jelentő tárgyi mellékmondat rendszeren csak akkor fejeztetik ki nom. c. inf.-val, ha a mellékmondat alanya azonos a főmondat alanyával, a mikor is aztán ezen közös alany csak egyszer mondatik vagy iratik ki: *ἔλπικε (t. i. σύ) τιμῶν τὸν θεὸν πράξειν καλῶς (t. i. σύ). Κλέων οὐκ ἔφη αὐτός, ἀλλ' ἐκεῖνον στρατηγεῖν.*

Függő kérdés.

274. §. Függő kérdés alatt általában véve kérdő *mellékmondatot* értünk, de megjegyzendő, hogy a kérdő mellékmondat rendszeren *alanyi* vagy *tárgyi* mellékmondat szokott lenni (mint a latinban és magyarban).

275. §. 1. A függő kérdés kifejezője (épen úgy mint a függetlené) a *pronomen interrogativum* (l. a 62. §.), az *állítási módot kifejező szócska* (l. a 98. §.) vagy *pusztán a hanglejtés* (mint a latinban és magyarban). A tagadás kifejezője *οὐ* és *μή*.

276. §. 2. A függő kérdés az állítás módjára nézve:

Jelentő, kifejezve az *indicativussal* vagy az *optativus obliquussal* (l. a 266—267. §§.) (a tagadás kifejezője *οὐ*). *μάθε πρῶτον αὐτῶν, τίνες εἰσίν. ἢ μήτηρ διηρώτα τὸν Κῦρον πότερον βούλοιο μένειν ἢ ἀπιέναι.*

Föltételező, a föltételezés következő fajaival:

Egyszerű föltételezés a *habozás* kifejezésére, kifejezve *coniunctivus dubitativussal* vagy *optativus obliquussal* (l. a 266—267. §§.) (a tagadás kifejezője *μή*). *οὐκ ἔχω ἔγωγε πῶς εἶπω. Κλέαρχος ἐβουλεύετο Πρῶξενον καλέσας, εἰ πέμποιέν τινας ἢ πάντες ἕοισιν ἐπὶ τὸ στρατόπεδον.*

Lehető föltételezés a jelenre nézve, kifejezve *optativussal* és *ἄν*-nal (a tagadás kifejezője *οὐ*). *ἠρώτησε τοὺς προφύλακας, ποῦ ἂν ἴδοι Πρῶξενον ἢ Κλέαρχον.*

Lehető föltételezés a multa nézve, kifejezve a *praeteritum indicativi*-vel és *ἄν*-nal (a tagadás kifejezője *οὐ*). *ἠρώτα, τίς ἂν ᾤετο.*

Lehetetlen föltételezés, kifejezője a *praeteritum indicativi* *ἄν*-nal (a tagadás kifejezője *οὐ*). *ἠδέως ἂν ὕμῶν πυθοίμην, ὧ ἄνδρες δικασταί, τίν' ἂν ποτε γνώμην περὶ ἐμοῦ εἴχετε, εἰ μὴ ἐπετριηράρχησα, ἀλλὰ πλέων φῆγμην* (hogy ha nem lettem volna a kiszabott időn túl trierarcha, hanem elhajóztam volna).

Állító, kifejezve *állítási módot kifejező szócskával* (l. a 98. §.), vagy a *puszta hanglejtéssel* (a tagadás kifejezője *οὐ*).

Tagadó, kifejezve részint *οὐ*-val, részint *μή*-vel, a mint az az eddig mondottaknál egyenként ki volt mutatva.

Dr. PRICZ VILMOS.

HAZAI IRODALOM.

A magyar nemzeti irodalomtörténet rövid ismertetése. Tanítóképző intézetek és polgári iskolák használatára összeállította Szulik József. Második bővített kiadás. Eger, 1882. Szolcsányi Gyula.

E kézikönyv szerzője alig száz lapon akarja a magyar nemzeti szellem, a magyar nemzeti irodalom fejlődését történelmi előadásban valamint szemelvények útján föltüntetni. Anyagot és feldolgozást ily csekély térre szorítani s mégis jót és becseset nyújtani, megvalljuk, nem könnyű feladat. Negyven—ötven ritka nyomású lapon, mert maga a történelmi előadás bizonytalannal nem terjed többre, irodalmunk főbb korszakait csak szembeötlőbb vonásaikban is vázolni, a magyar szellemnek csak legjelesebbjeiről is hű, igaz képet festeni, ahhoz *önálló tanulmány, jellemző erő és jó stílus* elmaradhatatlan kellékek; de a jelen mű a szerző ilyes tulajdonságai mellett éppen nem tesz bizonyosságot. Az önállóság és eredetiség koszorúját azonban a szerző nem is vitatja magának, midőn megelégszik az *«összeállító»* igen szerény címével s midőn a neki tulajdonítandó parányi érdemet is Környei, Szvórényi, Lonkay, Névy [e négy írot bizvást hallgatással mellőzhette volna] Beöthy Zsolt és kivált Toldy Ferencz fejére háritja vissza. Ne is hibáztassuk tehát a szerzőt önállósága teljes hiányáért, a jellemzés kiváló erejét se keressük benne, stílusbeli kisebb fogyatkozásait is nézzük el neki, de meg kell róvnunk az egész munka módszerét és szellemét.

A szerző ugyanis abban a jámbor hitben él, hogy a tanító-képzőknek avagy polgári iskoláknak szánt irodalomtörténet mi egyébben sem különbözik a felsőbb oktatásra irt kézikönyvtől vagy tudományos munkától, mint hogy sokkal kisebb terjedelemre szoritkozik. A ki tehát ilyes célra szolgáló tankönyvet akar írni, ne törekedjék másra, mint, hogy a szerző *magyaros* szavával éljek, *«rövidletre»*. A *rövidlet*készítésnek titka pedig miben áll, arra könnyen reájövünk akár a jelen műből, akár ama számos hasonló fajta irodalomtörténeti *vázlatból* és alapvonalból, melyek taukönyv czimén lepik el a könyvtárosok polczait és tudományos ismeret képeben férköznek be a mindenre kész ifjuság fejébe. Az irodalomtörténeti *rövidlet* tudniillik úgy jó létre, hogy a szerző nagyobb művekből kihagyja mindazt, a mi a korrajzra, az eszmék fejlődésére; az irányok és írók jellemzésére vonatkozik, tehát a lényegyet; de megtartja mindazt, a mi név és a mi évszám szóval a holt anyagot. Így válik a *rövidlet* jobbára érdektelen írói nevek és üres könyvczímek hosszú és lélek nélküli specimenzévé, a helyett hogy irodalmunk korábbi szakaszait általános, de biztos vonásokkal festett

képben tüntetné föl, a helyett hogy egy kiválóbb költő vagy jelesebb prózairó teljes megértésével igyekeznék egy egész századra vagy több évtizednyi időszakra kellő fényt vetni, a helyett hogy legnagyobb férfaink és irodalmi remekeink beható magyarázata és jellemzése által törekednék a nemzeti szellemet fejlődése legmagasabb fokán bemutatni és a magyar irodalom iránti mély érdeket az ifjú szívben örökre meggyökereztetni.

A jelen műről tehát, mint a melyben a tőlünk felállított kellékek mindegyike hiányzik, de a messze kerülendő hibák mind megtalálhatók, a melyben nincs lélek, csak betű, nem volna több szavunk, ha tendentiosus elfogultsága a kritikát nagyon is ki nem hívná.

Erős katolikus irányzatnak, részrehajló felekezeti szellemnek hódol a szerző művének majdnem minden lapján, s íme ez az a tér, hol egyedül fejt ki önállóságot Toldyval és Beóthyvel szemben. Jól tudjuk, hogy nincs író, a ki politikai elvei vagy vallási meggyőződése, szóval egyénisége teljes háttérbe szorításával tudna nagyobb szabású, kivált történelmi munkát létesíteni; a *sine ira et studio* elve legszigorúbb értelmében nem kívánható, nem is kívánatos; de az elfogultságot, a tendenciát megrovás nélkül sohasem hagyhatjuk, ha az nemcsak a méltányosságról feledkezik meg, hanem magát az igazságot is durván megsérti.

Azt hisszük, a t. olvasó-közönség sem érzékenységgel, sem tulzással bennünket vádolni nem fog, ha csak egy néhány pillantást is vet e könyv lapjaira, ha a reformációról, ezen nemzetünk egész erkölcsi és szellemi világára kiható, a magyar irodalmat újjászülő eseményről a következő jellemzést hallja: «*Az egyházküttől elszakadt papok és szerzetesek a hiútlenség egész keserűségével működtek az új tanok elterjesztésében, s mivel a megbénult kath. magyar egyház egy ideig nem fejthetett ki kellő erőt, a protestansok pedig a sajtót és iskolát egyaránt felhasználták párthi-veik sokasítására: azért a hű katolikusok jó időre nagyon háttérbe szorultak*».

Vagy mi egyéb az, mint felekezeti elfogultság, midőn a szerző első történelmi drámánkról, «Balassi Menyhárt árulatásáról» jelentősebbet nem tud mondani, mint: «Szerzője ismeretlen, de *gyűlöletes elferdítéseit tekintve vakbuzgó protestáns lehetett*»; midőn Balassa Bálintnak, a protestans hittől és szellemtől áthatott költészet legfőbb képviselőjének életéből azt a momentumot tartja említésre legméltóbbnak, hogy «*katholikussá lett, s ezen fontos tettét egy szép nyelvű hitvitázó műben igazolá, melyet Balassa lelki atyja, a jézus-társasági Dobokai Sándor fejezett be s adott ki, két év előtt pedig Ipolyi Arnold püspök talált fel*»; midőn a 17. században annyi erővel, annyi szenvedélylyel folytatott hitvitázás részesei közül csak a katolikus félen levőket

sorolja föl, mintha Pázmány, Káldi, Eszterházy, Balásfi és Sámbar-nak ellenfelök sem lett volna s csak a viszhanggal szálltak volna tudományos vitára vagy sértő veszekedésre.

Vagy a tudomány és igazságnak álláspontján áll-e a szerző akkor, midőn nevekkal ugys telezsúfolt művében még valami Völcesei Tóth Istvánt, a XVIII. századnak egy krónikás poétáját is fölemlíti, valószínűleg csak azért, mivel a feledségbe borult jámbor férfit az a szerencse érte, hogy: *«hőskölteményét (?) Pauer János székesfejérvári püspök fődözte föl»*; midőn a szerző a jelen század katolikus vallási költészetének több tért szentel, mint színműirodalmunknak; midőn hosszabban és a dicséret egész árjával szól Sujánszky Antal, Pajer Antal, Mindszenti Gedeon, Barina Vendel és Lázár Miklós *költőkről*, — Léway Józsefet, Dalmady Győzöt, Vajda Jánost, Arany Lászlót ellenben csak névről említi, midőn a szemelvényekben hely jut Répássy János-nak, de kizorúl Szász Károly, stb. stb.

De minek folytassuk; *«elég a példa»*. Végül még csak azt az egyet szeretnők tudni: a történetíróknak mi csoda faja a *«kuruc»* történetíró, mert e mű szerzője Thaly Kálmánra más jelzöt nem talált, mint: *«a kuruc Thaly Kálmán is becses műveket írt»*.

KARDOS ALBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

F. Eyssenhardt, Hadrian und Florus. (Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausg. von Rud. Virchow und Fr. von Holtzendorff) Berlin 1882. 8-r. 16 l.

Csinos kis értekezés Martianus Capella érdemes kiadójának tollából. A munkácska csoportosítja mindazt, a mit Hadriánus császár magánéletéről, de főleg Florus rhétorhoz való viszonyáról tudunk. Az adatok gyér természetéhez képest az értekezés igen szűk keretben mozgott volna, de a szerző számos kultúrtörténeti adatot fölvelt, melyek Hadrián korszakát jellemzik.

Ezen Florus rhétor afrikai születésű ember volt, kinek ama kiváló szerencse jutott, hogy az ugyancsak dilettáns költő Hadriánnal együtt utazta be a déli provinciákat, együtt voltak Sziciliában, hol Hadrián 123 Kr. u. a napot Aetna ormairól látta fölkelni, de később a császári kegy sugara eltávozott költőnktől és Domitián korában tapasztalt ifjúkori mellőztetése valószínűleg ismétlődött vagy maga Hadrián vagy pedig valamelyik utóda alatt. Ez az utóbbi adat azonban csakis kombináción alapszik, a mennyiben ugyanis Eyssenhardt Florusnak tulaj-

donítja a «pervigilium Veneris» cz. költeményt, melyet illetőleg már huzamos ideje folyik a vita a philologusok között.¹⁾ Florusról, kinek neve alatt a «pervigiliumot» is magában foglaló codexben több költemény maradt tetrameter trochaicusban írva, bizonyos csak annyi, hogy Hadrián

¹⁾ Aldus Manutius (Lilius Gyraldusnál, diss. de poet.), Erasmus (Adag. chil. I. adag. I. cent. 9) és Meursius (exercit. crit. p. 143) Cajus Valerius Catullusnak tulajdonították, mire nézve Pliniusnak egyik helye (h. n. XXVIII, 4) vezetett, valamint azon körülmény, hogy a Pithoeanus codexben e költemény közvetlenül Catullus epithalamijára következik. Salmasius (Perv. Ven. c. notis Pithoei, Lipsii, Salmasii stb. Hága 1712) és Menagius (Miscellanea, Páris 1652) egy Seneca Florus nevű költőre gondoltak, véleményöket egy a margót teleírkáló glossátor jegyzéseire alapítván. Scriverius Péter (Fabriciusnál, Bibl. Lat. IV, 1, 10. p. 267) ismét bizonyos Florusnak tulajdonítja. Sanadon (a költemény francia fordításában, Páris 1728) pedig a költemény első 22 sorát a czimnek megfelelőleg (sunt vero versus XXII) elszakítva egy Augustus-korabeli költőnek tulajdonította, a többit bizonyos a XV. században élő Camers Seneca Tamásnak, a mi azonban oly absurdum, hogy nem szorult Osannak czáfolatára (Schulzeitung 1828, II. p. 116). Később azon Florusra kezdték gondolni, kivel a fentebbi értekezés foglalkozik. Így előkezdett kül. Wernsdorf (Poetae latini minores, tom. III. p. 425—462.) ki ezen Florust eleinte Florus történetíróval azonosította, de később kételyeket érezvén, ez állítását visszavonta (P. L. M. IV, 854, VI, 26) főkép azért, mert mások is (pl. Augusti «Einige Bemerkungen über das Pervigilium veneris» Neues Magazin für Schullehrer von Ruperti und Schlichtegroll III, 1, p. 247) győzelmes okokkal léptek föl ellene. De mégis Florus nevű költő mellett állapodott meg, egyúttal pedig egy fölíráthból (Gruterus, Corp. Inscr. Nro 1114) azt következtette, hogy a költeménynek szerzője nő: *Vibia Chelidon*, Lucius Vibius Florus neje 252 körül Kr. u., miben a költeményre magára vél támaszkodhatni (quando faciam ut*) Chelidon ut tacere desinam?) Ezt *Mähly* (Philol. XXIII. p. 356—361) határozottan elveti, míg *Orelli* (Phaedrus, p. 213) először figyelemtetett arra, hogy a költemény szerzőjét a Fulgentius előtti korban kell keresnünk. (V. ö. Fulg. p. 11 és Perv. veneris: humor ille quem serenis astra rorant noctibus). Szerinte a szerző mindenesetre Fulgentius előtt élt, talán Appulejus. Ugyanígy vélekedik *Paldamus* (Diss. de Perv. Veneris. Greifswald 1830) és *Heidtmann* (u. o. p. 40. 42). *Bücheler* a szerzőt mellőzvé, a munka megíratását a II—III. századba helyezi. De a legújabb philologusok visszatértek Wernsdorf nézetéhez és egy Florus nevű rhétort tekintenek a költemény szerzőjéül. Ez egy töredékben: «Vergilius orator an poeta» (megtalálta *Oehler* egy brüsseli kéziratban, ismertette *Ritschel* Rhein. Mus. I, 1812, p. 312—314) elmondja önéletrajzában, hogy Afrikában született, még gyermekkorában *Domitján* alatt a capitolini versenyekben fölépett, de pártoskodásból megbukott, bújában utra kelt és szerte bolyongott, végül Hispániában letelepedvén, itt élt, miglen *Traján* fényes győzelmeivel egyszerre Rómában újra megjelent. *Ritschl* e két Florust hajlandó volt azonosítani, de *Baehrens* egy kis anthológiában (Unedirte lateinische Gedichte) egy *Tiberianus* nevű költővel akarta e költeményt megíratni, kitől az Anthol. Lat.-ban és másutt vannak költemények és kinek egyik műve (*Baehrens*nél III.) csakugyan mutat tartalmi és rhythmikai hasonlóságokat. Az alább következő sorokban mindkét véleményt (Eysenhardt a *Baehrens*ét egészen ignorálja) érdeméhez képest méltatni fogjuk.

*) E fölfogásnak *Schwarz* conjecturája kedvez legjobban: quando fac, sciam chelidon, *Baehrens*nél (Unedirte Lateinische Gedichte).

barátja volt *) és hogy azzal levelezésben állott, illetőleg hogy egymást kölcsönösen megörökítették költeményeikben.³⁾ Hogy Florus részt vett Hadriánnak utazásaiban, az több mint valószínű. Ennyi az értekezésnek a költőre vonatkozó része, a többi Hadrián császárnak építkezéseire és humanitárius intézkedéseire vonatkozik. Így különösen említendő egy általa valószínűleg kedves Antinousának emlékére alapított étkezési és temetkezési collégium, mely az associatióknak ókori történetéhez érdekes adalékokat szolgáltat (p. 20. 21.). Hasonlóképp terjedelmesen méltatja Hadriánnak érdemeit a latinságnak emelése és a hadseregnek emberséges pártolása körül. Minthogy mindezen adatok kizárólag inscriptionális adalékokon alapulnak, hiteles képét nyújtják úgy a kisvárosi polgári élet fejlődésének és társadalmi hullámzásainak, mint a hatalmas césár viszonyának katonáival szemben.⁴⁾

A csinos kis értekezést, mely nagy formaérzékkel van irva, megkísértjük a következőkben kiegészíteni, a mennyiben adalékokat nyújtunk arra nézve, hol ünnepeltetett amaz éjjeli ünnep, melyre a pervigilium Veneris-t irták és hogy az legnagyobb valószínűség szerint csakugyan Florus költőtől, Hadrián barátjától való.

A költeményben két hely van, a hol localis alap rejlik. Az egyik az a hol az Aetnáról, a másik a hol Hybláról van szó;⁵⁾ mindakettő egyenesen Szicziáliára utal. Tény az, hogy Szicziáliában az éjjeli ünnepek (pervigilia) régtől fogva divatoztak⁶⁾ annyira, hogy még a háborús idők és az ellenségtől való félelem sem volt képes a lakosokat attól

²⁾ Spartian Hadr. 16. Florus költeménye a Salmasianusban: 23 tetrameter trochaicus «de qualitate vitium» (Riese Anth. lat. Nr. 245—252) és 9 hexameter «De votis» (Riese Nr. 87) melyeket Eyssenhardt sikerült fordításban közöl.

³⁾ Charisius I, p. 53, 14 és 140, 6 valamint 123, 17 V. ö. Heintze «De Floro non historico sed rhetore» Weimar 1787, de kivált Teuffel³ pag. 793).

⁴⁾ Kissé fölösleges dolog a *poscinak* (salátaforma katonai étel) leírása és ennek al pján a mai *gazpachóval* való azonosítása.

⁵⁾ 49. v. «Jussit *Hyblaei* tribunal stare Diva floribus» és 41—52. vv. «*Hybla* totos funde flores, quidquid annus attulit, *Hybla* florum subde vestem quantus Aetnae campus est». Megjegyzem, hogy Riese kiadásában Ennae van, a mi ugyan szintén Szicziáliára utal, de egészen más vidékre, másrészt pedig a codexek följogosítanak azon lectióra (et nec A, *ethne B*). Hogy az Aetna mellett voltak Vénusnak szentélyei és ünnepei, az még a mostani nép elnevezéseiben is megmaradt. Tanuk erre az utazók. Jelesül *Paterno* mellett az Aetna tövében van egy erdő, mely «di *santa Venere*» melléknévvvel bir, úgyszintén Sortino mellett egy magaslat «monte di *Santa Venere*» névvel (v. ö. «Voyage pittoresque de Naples et de Sicile» a ném. kivonat VII. k. 202. lapján). Hogy az olasz nép pogány neveket ruház föl a «santa» melléknévvvel, napirenden levő dolog.

⁶⁾ Eleinte főleg a nymphák tiszteletére tartattak (Athenaeus VI, 458a). Ezen szokásra czéloz talán Vergil is (Eecl. V, 74 skk.). Hogy mily sokáig föntartották magukat, tanuja a cod. Theod. I, XVI. lex. 10. ca. 5.

visszatartani.⁷⁾ Szicília külömben is a Vénus-kultusnak hagyományos fészke, honnan az Rómába is átszármazott⁸⁾ és mint Aeneásnak anyja és védője ünnepeltetett. Hogy tehát Vénusnak éjjeli ünnepét Sziciliában tartották oly természetes valami, hogy az az ókor ismerői előtt jóformán magyarázatra sem szorúl. Van azonban egy hely a költeményben, mely nehézséget képes okozni t. i. a 47. vers,⁹⁾ mely így szól: «*Regnet in silvis Dione, tu recede Delia*», a mi nyilván Diana-kultusra mutat. De ez összefüggésben a Hybla névvel ép a nehézségek eloszlatására szolgál. Azt mutatja ugyanis, hogy ott, a hol ez éjjeli ünnep tartatott, rendesen Diana-kultus volt és csak kivételesen tartották az ünnepélyt Venusnak tiszteletére.¹⁰⁾ Ez pedig tökéletesen ráillik Hyblára¹¹⁾ (a mai Paterno) a hol állandó Diana-tisztelet volt, melyhez csak később járult a Vénus victrix (győzelmes Vénus) tisztelete.¹²⁾ Hogy azonban Hyblában csakugyan tisztelték és ünnepelték Vénust, arról mai napjainkig fönmaradt fölíratok tanuskodnak.¹³⁾

Ennyi a helyet illetőleg, mely e sorok írójának meggyőződése szerint csakis ezen Hybla lehet és nem más. Nehezebb dolog az idő meghatározása. Vénusnak tavaszi ünnepei a Floraliák voltak, a melyeken az ébredő természet ölében ünnepeltetett,¹⁴⁾ de minthogy miként már megjegyeztük, ezuttal Dianát szorította ki, oly tavaszi ünnepélyre

⁷⁾ Marcellus is ilyenkor rohanta meg Syracusae (Liv. lib. XXV.) v. ö. Plutarch. Vita Marcelli p. 308.

⁸⁾ Az eryxi Venust a rómaiak tetteleg akkor fogadták el, mikor az első pún háborúban a segestabeliekkel szövöttek. Három temploma volt Rómában.

⁹⁾ Egyszer mindenkorra megjegyzem, hogy a Riese-féle kiadás szerint idézek (Anthol. lat.).

¹⁰⁾ A Hyblában uralkodó Diana-kultus mellett tanuskodik egy Hyblában vert pénz, melyet D'Orville említ föl («*Sicilla, quibus Siciliae veteris rudera illustrantur*» Amstelod. 1764. fol. II. p. 347) a leíró szavaival élve «*insignis nummus, prima in parte Dianae caput cum api (hyblai méz!) in altera Deam ipsam stantem urceolum dextra, leva hastam ferantem blandiente ad pedes cane*». Továbbá még megfelelőleg a költemény azon helyének (v. 46) «*Nec Ceres, nec Bacchus absunt*» l. D'Orville XX. tábla Nr. 2. «*numus inscriptus ὙΒΛΑΣ-ΜΕΓΑΡΑΣ Bacchus tunica amictus et palla, capite hedera redimito . . . . stans*».

¹¹⁾ Bőséges bizonyságok találhatók erre nézve Holmnek források és előadás tekintetében egyiránt mintaszerű művében (Gesch. Siciliens im Alterthum I. p. 68). Több forrás ott van fölsorolva.

¹²⁾ A Vénus victrix Caesar óta összeforrt a Venus genetrixrel és azért mindkettő a császárok védjéül tekintetett (Prop. IV, 1, 46. Dio Cass. XLIII. 43). Legnagyobb szerepet játszott ünnepélyeiben a rózsa, ép mint a pervigilumban.

¹³⁾ V. ö. Holm (l. l.) a hol a következő fölírat találtatik: «*VENERI. VICTRICI. HYBLENSI.*» (jelenleg a Biscari-Muzeumban, l. *Sestini* «*Descrizione del museo d'antiquaria e del Gabinetto stb. del Signore Principe de Biscari*».)

¹⁴⁾ «*Festum id est ludii Florae*» (a vidéki provinciákban l. Renier n. 1875).

kell gondolnunk, mely rendes körülmények között Dianáé volt és ez nem más mint *aprilis hatodika*, melyet egész Sziciliában ünnepélyesen megtartottak.¹⁵⁾ Ez ünnepély napján tehát Diana helyett Vénust ünnepelelték, minek mindenestre különös és kivételes alkalommal kellett megtörténnie. És képzelhetünk-e annál ünnepélyesebb alkalmat, midőn a provinciákat kedvelő imperátor mint közönséges vándor lép alattvalói közzé, hogy ott kedves istennőjének ünnepét ülje? Hadriánust értjük, ki Egyiptomból visszatértében köröskörül járta az Aetnát még pedig 123. tavaszán.¹⁶⁾ Hogy ilyenkor a császár kisérőjének kötelessége volt megszólalni, az kétséget sem szenved, s így nagyon valószínű, hogy e költemény akkor készült, a *melabius befejezés kivételével*, melyet mint kegyet vesztett függeszthetett hozzá és mely a megíraskor ugyancsak nevetséges is volt volna a szövegben.¹⁷⁾ Hogy mindez ráillik a mi Florusunkra és csakis ő rája illik mindazok közül, kiket szerzőkül föltak, azt hiszem ha nem is kétségtelen, de legalább is nagyon valószínű. S így a pervigilium Veneris sokat vitatott kérdése ismét egy lépéssel közelebb haladt czéljához.¹⁸⁾

Budapest, 1882 okt. 2.

LATKÓCZY MIHÁLY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó 1883-ik évi januárius 17-én dr. Ponorí Thewrewk Emil elnökle alatt tartott *felolvasó gyűlésen* dr. Barna Ignác Horatius néhány satirájának fordítását mutatta be a társaságnak. Tetszéssel hallgatott felolvasása után dr. Krausz Jakab «A római rímköltészet és művészet akadályai»-ról értekezett. — A fölolvastó gyűlést követő *választmányi ülésnek* (elnök dr. Ponorí Thewrewk Emil; jegyző dr. Pecz Vilmos; jelen voltak: dr. Ábel Jenő, dr. Heinrich Gusztáv, dr. Kassai Gusztáv, Malmosi Károly) fő tárgya a társaság alapszabályainak megváltoztatása volt. Új tagokul felvették: Tremmer Gyula kegy. r. tanár, Léva; dr. Szinnyei József, könyvtári tiszt, N. Muzeum; Reményi Ede egyetemi hallgató, rk. tagnak.

¹⁵⁾ Aelianus lib. II. c. XXXV.

¹⁶⁾ Az 5. jegyzetben említett «Santa Venere» erdő oly közel van az Aetnához, hogy az ottani hamuból cserépedényeket készítenek. (I. az 5-dik jegyzetben idézett forrást.) Nem lehetetlen, hogy valamely kitörés pusztította el a szép táját (Aetnae campus), hol ez ünnepély folyt. — Hadrián utjával némelyek (Dolomieu) azon épületet is összefüggésbe hozzák, mely «torre del filosofo» néven ismeretes.

¹⁷⁾ Eyssenhardt (p. 8) ezt csak sajtószerveinek találja. A befejezésből sejtetheti, hogy Florus megsértette Hadrián érzékeny hiúságát (perdidit musam tacendo), a mi összeesik azon körülménnyel, hogy róla később mitsem hallunk és nyomtalanul eltűnik.

¹⁸⁾ Nem utolsó jele még annak, hogy a költemény sziciliái eredetű, a refrain, mely a sziciliái bukolikusoknál és az újabb népköltésben egyaránt gyakori.

A folyó 1883-ik évi februárius 14-én dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt tartott *felolvasó gyűlés* tárgyai voltak: Geréb József: Herodotos vallási és ethikai elvei; dr. Fináczy Ernő: Tyrtaios és Euripidesből (fordítások); Radó Antal: A francia iskola műfordítói. A fölolvassó gyűlést *választmányi ülés* követte dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt (jegyző dr. Pecz Vilmos). Jelen voltak: dr. Ábel Jenő, Bermüller Ferencz, Malmosi Károly, Pirchala Imre. Ezen ülésnek is fő tárgya a társulat alapszabályainak módosítása volt, melyeknek megtétele után Malmosi Károly egy «Társasági Ügyrend» elkészítését sürgeti, mire, miután indítványozó a választmánynak erre vonatkozó fölszólítását nem fogadja el, Ábel Jenő vállalkozik. Ugyancsak Ábel Jenő jelenti, hogy Domenico Santagota, bolognai egyetemi tanár, kivel Olaszországban való tartózkodása alkalmával ismerkedett meg, s ki «Accademia Adamo Mickiewicz» név alatt tudományos társulatot alapított, a Budapesti Phil. Társ. iránt való érdeklődése jeléül az ő társaságának eddigi kiadványait megküldte. A választmány köszönetének kifejezésével Ábel-t bízza meg.

A folyó 1883-ik évi martius 1-ikén dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt tartott *felolvasó gyűlésen* először dr. Heinrich Gusztáv értekezett a Hildebrand-dalról. Utána dr. Krausz Jakab következett «Az alexandriai korszak befolyása a római költészetre» című értekezésével. — A fölolvassó gyűlést *választmányi ülés* követte (elnök dr. Ponori Thewrewk Emil; jegyző dr. Pecz Vilmos; jelen voltak: dr. Ábel Jenő, dr. Heinrich Gusztáv, dr. Kassai Gusztáv, Malmosi Károly, Pirchala Imre), melyen először is Knoll Károly, a társulat pénztárnoka, a társulat februári pénztári és vagyoni állását mutatta ki, mely szerint a társaság vagyona takarékpénztári betétben 340 frt, készpénzben 184 frt. 47 kr., összesen 524 frt 47 kr. Továbbá jelenti, hogy dr. Horvát Cyrill egyetemi tanár 100 frtnyi alapítványát a társaság pénztárába lefizette. Dr. Heinrich G. úr a következő rendes és rendkívüli tagok belépését jelenti be: Rendes tagok: Katona Mihály, gymn. igazgató, Nagy Szalonta; Vajda Károly főgymn. tanár, Fehértemplom; dr. Császár Mihály, főgymn. igazgató, Nyitra; Samu Ferencz, tanár, Pannonhalma. Rendkívüli tagok (egyetemi hallgatók): Szkunzevicz Kornél, Káros Albert, Friml Aladár, Lähne Vilmos, Prusinszky János, Balogh Péter, Kovalik János, Laudon István, Székely István, Schuber Mátyás, Lippich Elek, Erdélyi Pál, Kovács Dénes, Grohmann Vilmos, Rác Soma. Dr. Ábel Jenő jelenti, hogy a választmány megbízása szerint Domenico Santagota tanárnak köszönő levelet írt azon érdeklődésért, melyet társaságunk iránt nyabau tanusított. Dr. Kassai Gusztáv azon kérését, hogy a budapesti kir. kath. főgymn. 1882-iki értesítőjében megjelent «Variæ quæstiones»-ei, elfogyván az illető értesítőnek számai, az Egy. Phil. Közlönyben újból közzé tétessenek, a választmány, tekintettel a dolgozat becses voltára, kivételesen teljesíti.

Dr. Ábel Jenő fölolvassa az általa szerkesztett Társasági Ügyrendet. Mivel többeknek hozzászólása után az Ügyrend egy néhány pontja megváltozott, elhatároztatik, hogy az, az illető pontok megváltoztatásával a legközelebbi ülésen ismét föl fog olvastatni, egyszersmind jegyzőkönyvi köszönetet is mond a választmány Ábelnek a gondosan szerkesztett dolgozatért.

Dr. PECZ VILMOS.

NYILT TÉR.¹⁾

Válasz Kanyurszky György úrnak.

Dr. *Kanyurszky* György úr, beható tanulmány tárgyává tette «Maszkil Schir Jedidoth» cz. költeményemet, kritikai fejtegetést irt róla, a melyben a recensio szabályait szorosan szem előtt tartva, megdicséri azt, mit dicséretre méltónak tart, ellenben gáncscsal illeti azokat, miket saját belátása s hiszeme szerint hiányosaknak tart.

Midőn én az igen tisztelt szerkesztőséget az «audiatur et altera pars» alapelve szerint jelen sorok felvételéért becses folyóiratában alázattal kérném, egyszersmind t. bíráló urat felhívom a gondolatmenet követésére, melyben én ellenbizonyítékaimat ugyanazon sorrendben hozom fel, mint a bíráló úr azokat kifogásolta.

A) Dr. Kanyurszky úr joggal jegyzi meg, hogy költeményemre a metrumot alkalmazni nem lehet, s hogy benne rhythmust hiába keresünk. Ez eredetileg nem is volt szándékom; ez csak azon ó-klassikus héber módnak utánzása, melynek legremekebb példánya a szentírás, a melyből dictionom tárgyát áhitattal és lelkesedéssel meritém. Ezen utóbbi körülmény indított engem arra is, hogy a költemény czíméhez שיר ידידות-hoz még e szót תפלה (ima) csatoltam.

B) Bíráló úr a költemény czímét nem tartja egészen helyesnek, én e czímmel azon magyarázat alapján éltem, melyet Brill Joel a zsoldárok magyarázója, az ismert értelmű «tanköltemény»-en kívül e szónak ad. Ugyanis harmadik előszavában a zsoldárokhoz (kiadás Anton Schmied, Bécs 1817) a 33-ik lapon egy passus fordul elő, melynek szószerinti magyar fordítása a következő: «Maszkil szó gyakran bármínemű kitünő költeménynek jelzője, s ez egy arám targumnak is a felfogása, mely e szót «Szicha Taba»-val fordítja (= jó költemény), tulajdonképen egy értelemmel jól kidolgozott és jól kidolgozott költemény». — Szerinte «Schur Jedidoth» (32. old.) egy szeretett barátok avagy nevezetes személyek tiszteltére, kellő időben, a költő szíve mélyéből eredő szók kifejezésére szolgál.

C) Bíráló úr, ez összetételben található I. Kir. 7. 26. csak megjegyzendő, hogy miután a héberben az első a jelzett, a második pedig a jelző szó, a fordítás nem hangozhatik «virágzó lilium», hanem csak «lilium virág», miáltal Stefánia hercegnő a költeményben a birodalom reményteljes virágához hasonlíttatik.

D) «Bithan» a commentatorok szerint kéjházat jelent, mint az egyszerű (Eszther 1, 5) kapcsolatban e szóval גִּינַת «ginath» előjő, és nem ebből van בַּיִת «bajith» képezve, mint a bíráló állítja, hanem épen fordítva בִּיתָן «bithan» van בַּיִת «bajith»-ből képezve.

E) «עֵצֵר» összetett szónak fontos jelentményét mint «trónörökös» illetőleg, szükségesnek tartom következő philologiai fejtegetésbe bocsátkozni.

a) Hogy e gyök «עֵצֵר» «uralkodni» jelentménnyel is bir, kitűnik I. Sam. 9. 17. hol יַעֲצִיר ige Saulra vonatkozik, ki királylyá volt választandó, s így értelme ik a mérvadó commentatorok is (Deutr. 32. 36.) e szót עֵצֵר és (Zsolt. 107. 39 és Isaias 53. 8) e szót מַעֲצִיר.

β) A bíráló szerint «עֵצֵר» visszataratani, fékezni, mérsékelni értelemmel bir, mely jelentményekkel a bibliában is több helyütt találkozunk, mint Gen. 16. 2—20. 18. Deutr. 11. 17. «elzárni», Birák 13. 15—16. «feltartani» I. Kir. 18. 44. II. Kir. 4. 24. «visszatartani», Hiob 2. 4—12.

¹⁾ E rovat tartalmáért nem vállalunk felelősséget.

15—29. 9. «elvonni» Num 17. 15. I. Sam. 21. 6. «feltartoztatni» jelent-
ményvel.

Miután az α) pontból kitűnik, hogy «eczer» uralkodni jelenté-
nyel is bír, tehát okvetlenül fel kell tennünk, hogy a β) pontban megjelölt
értelmek avval összeegyezőnek, még pedig úgy, hogy általuk az uralkodónak
feladata van meghatározva, mely abban áll, hogy minden jogtalanságot
és sérelmet, különösen önfejlőséget és zablátlanyságot az országból eltávo-
lítottson, hogy így a polgárok élete és vagyona biztosítható, s hogy rend és
béke honoljon az államban.

γ) Nagy figyelmet kell még fordítanunk עֶזְרָא «eczer» gyöknek egy
másik értelmére, midőn tudniillik «összegyűlni» értelemmel bír. Onkelos és
Jonathan ben Msiel a Levit. 23. 26. Num. 29. 35 és Deutr. 16. 8 helyeken
előforduló «eczer» gyököt כְּנִישֵׁן = gyülekezett szóval fordítják. A híres
Raschi is Deutr. 16. 8. כְּנִישֵׁן szóval fordítja. Szintígy kell értelmezni
Birák 13, 15—16, Isaias 1. 13, Jeremias 9. 1. helyeket. De ezen jelentmény
leghatározottabban tűnik ki Dániel 10. 8, versekből. Mert miután Daniel
עֶזְרָא «és nem maradt bennem erő» mondotta, a következő
mondat ולא עֶזְרָא «velo ocarti koach» nem értelmezhető másképp,
mint ha «carti»-t gyűjteni szóval fordítjuk, mint Raschi ugyanott meg-
jegyzi ולא עֶזְרָא e törzsből כָּנַס összegyűjteni v. i. erőm annyira elhagyott,
hogy a legnagyobb erőmegfeszitésem mellett sem szelhettem magamtól
össze. I. Chron ka 29. 14. II. Chron. 2, 5—13, 20—14, 10—20, 37 helyek
is e magyarázat szerint értelmezendők.

Ezen fejtegetés szerint tehát עֶזְרָא gyök jelentményére nézve rokon
אֶזְרָא-rel = összegyűjteni, miképen Gesenius is אֶזְרָא אֶזְרָא és עֶזְרָא gyököket
jelentményükre nézve rokontörzsűeknek veszi fel.

Ezen felfogás szerint עֶזְרָא gyök ezen jelentményben «uralkodni»
kapcsolatban az «összegyűjteni» értelmével az uralkodó feladatának inten-
sitasát foglalja magában, még pedig míg egyrészt annak szoros kötelessége
az állam összes polgárait egy jól rendezett kormány által összetartani, és
meg nem engedni, hogy azok szétszóródjanak (I. I. Kir. 22. 17. Ezechiel
34. 5. 6); addig másrészt az összes alattvalókat a polgári erény, humani-
tás, egységes összeférés és a béke fentartására kell mintegy összegyűjteni
v. i. erkölcsileg kényszeríteni.

A mi felséges királyunk és kegyelmes urunk ama nevezetes jelmon-
data: «viribus unitis» egészen megfelel egy jóakaró uralkodó szándékának;
böles és igazságos, s az állam összes polgárait egyenlő kegygyel átkaroló
uralkodása megvalósítva mutatja a próféták által képzelt legmagasabb em-
beri méltóságot עֶזְרָא szó magasztos fogalma szerint, kinek nagyreményű
עֶזְרָא a felséges Rudolf trónörökös, kikért és kiknek szerencséje és
üdvökért es fényes hatalmuk emeléseért a Mindenhatóhoz szüntelen kö-
nyörgünk.

F) A mi המורות איש jelentményét illeti, Onkelos e szót המורות
(Gen. 27, 15) הַמְּדִינָה-val fordítja. erre Raschi azon megjegyzést teszi, hogy
ezt mint הַמְּדִינָה «tisztá, hiba nélkül» kell érteni, Detmald commentár-
jában Daniel 9. 23.-hoz helyes magyarázatot ad: «Chamudoth egy nagyra-
becsült embernek v. olv tárgynak, melynek értéke olyan mint az aranyé
(Esra 8. 27) tiszteletét és nagyrabecsülését fejezi ki, és «Chamudoth» többes
számban áll, mert azt akarja kifejezni, hogy ő (Daniel) oly nagy jelessé-
gekkel bír, melyek miatt a nagyrabecsülést megérdemli.

Ezen szempontokból indultam ki, midőn ő cs. és kir. felségének
Rudolf trónörökösnek המורות איש עֶזְרָא יורש «jorasch eczer» és «isch
chamudoth» czimeket autam.

S most a Dr. Kanyurszky úr által megtámadott és kifogásolt helyek
czáfolásához fogok, hogy kimutassam, mikép a megtámadásnak alapja
nincsen.

Bíraló úr semmikép sem egyezik bele, hogy e szót נֹף «ággal»
fordítsam, s mégis a héber nyelv legnagyobb autoritásai e szót szinte az

általam adott jelentményben használják. Ez összetétel **יפה נוף**, melyet költeményemben «szép ág» értelemben használtam, zsolt. 48. 3. található Zion városra vonatkoztatva; e helyen Raschi megjegyzi: **יעיר שהיא נוף יפה**; «egy város, mely az országnak szép ága, e kifejezés képletesen van használva a faágtól».

Joel Brill is commentárjában e helyhez megjegyzi: A szó «nof», mely itt városra vonatkozik, átvitt értelemben használtatik «nof»-tól a fa ágától, mert egy kerületnek viszonya a tartományhoz olyan, mint az ág-nak viszonya a fához.

A nagy nyelvűbuvár Bensev «Oczar haschororoschim» zímű munkájában (kiadás Bécs, Franz Schmied és J. J. Busch 1839) e gyököt «nof» csaknem ugyanazon szavakkal magyarázza. E magyarázatból kiviláglik, hogy egy kerület csak azért nevezetik **נוף**-nak, mert **נוף** eredetileg «ág»-at jelent.

Az előbbieknél különös megerősítésül a héber nyelvnek két kitűnő ismerőjét idézem, az egyik Rabbi Jehuda Hanuzsi Maaszeroth traktatusban 5. sz. Misna 10. **הכל הולך אחר הנוף**; a második tizedet illetőleg, minden az ág szerint ítéitetik meg, Makoth traktatusban 2. sz. misna 7 szinte előjön az említett «habol holech achar hanof» kifejezés a menedékhelyeket illetőleg. Továbbá Makoth folio 12 pag. 1—2 és Kiduschim folio 40 pag. 2 szinte **נוף** «ág» értelemben többször fordul elő.

A második tudós, Rabbi Moses Meimonides «Jad hachasakah» czímű munkának szerzője; nevezett munkának harmadik részében «Hilchoth Maaszér schéni» 2. sz. 15. halacha és negyedik részében «hilchot rezeach» 8. sz. 11. halacha e szót **נוף** többször hozza «ág» jelentményben **אילן** fa mellett.

Továbbá «Haaruck» a szerző czímű nagy szótárban (kiad. Prága 1840) is **נוף** «nof» egyszerűen «ág»-gal van fordítva.

Tehát a dicső uralkodó ház sarjára Rudolf koronaherczegré utaló metaphora «szép ág a király kéjkertjéből» (mint különben hasonló képletes kifejezés Isaias 11. 1. és 53. 1. előfordul) jogosan van használva és a héber szövegnek helyessége, a mint hiszem, eléggé van bizonyítva.

G) Biráló úr a 7. versnél három kérdést tesz: 1. miután meg kell állapitanunk, hogy e szók **ומרפא בכנפיה** csak «schemesch»-re vonatkozik, mit jelent a «vav» **מרפא** előtt? 2. A napnak még képletesen sincsenek szárnyai. 3. Ha **שמש בכנפיה**-re vonatkozik, s ezen szó, mint azt a «ה» suffixum mutatja, nőnemű, miért áll a rája következő ige **ירח** hímnemben, s miért nem áll **תורה** nőnemben?

Mielőtt a felvetett kérdések feleletébe bocsátkoznék, meg kell jegyez-nem, hogy a bírálatban hibásan van kiejtve e szó **ומרפא** «vemparpé»-nek, mert a héber nyelv szabályai szerint a «vav» **ב"ו מ"פ** előtt «u»-nak olvasandó, s így ez esetben is «umarpé»-nak kell kiejteni.

Az első és második kérdésre vonatkozólag Malachi próféta 3. 20. vre utalok, hol e kifejezés **שמש צדקה ומרפא בכנפיה** található, a miből kitűnik először, hogy a **ו** ott is **מרפא** előtt áll, a **ו**-nak, **עם** «-val, -vel» jelentménye levén. V. ö. I, Sam. 14. 18. **עם בני ישראל = ובני ישראל**, «Israel gyermekeivel» állana; úgyszinte Exodus 1. f. 5. v. **יורם היה במצרים** fordítandó: «Józseffel, ki Egyiptomban vala»; és így itt is így kell érteni, mintha **שמש צדקה ומרפא בכנפיה** «üdvhozó szárnyaival» állana; kitűnik másodszor, hogy a próféta a napnak szárnyat tulajdonított, mely szárnyak alatt a commentatorok szerint a napnak sugarait kell érteni, melyek mint szárnyak vaunak a föld fölött kiterjesztve. A zsoltárénekes a szélnek és hajnali pírnak is képletesen szárnyakat tulajdonít, mint zsolt. 18. 11. **כנפי רוח** és zsolt. 139. 9. **כנפי שחר** «a szélnek szárnyai» és «a hajnali pírnak szárnyai».

A harmadik kérdésre **ירח** igeit illetőleg egy speciális magyarázattal szolgálhatok, a mennyiben Mecklenburg **הכתב והקבלה** «Scriptura et traditia» czímű művében (Lipsee 1839) Exodus 22. 2-höz megjegyzi: «A haj-

nalhasadásnak kezdete himneműnek vétetik, mint Genesis 19. 23. ibid. 32. 32. Koheleth 1. 5. Zsolt. 19. 6—7, míg a már feltűnt nap világosságának szétterjedése nőneműnek vétetik, mint II. Samuel 12. 11. Nachum 3. 17. (I. Raschi megjegyzését e helyhez: a lő kiterjedését jelölve) s ez okból Exodus 22. 2. **וְרָחָה** = zarchah nőnemben áll, hogy azt fejezze ki, hogy miután a nap felkelt és világossága kiterjedt, a betörőt nem szabad megölni, mert bizonyos, hogy ekkor nem jött gyilkossági szándékkal, mivel attól kell tartania, hogy őt a tettnél rajtakapják». Tehát helyesen költeményemben, hol szó van a napról, mely üdvözö szárnyalva Sulamithra feljő, **וְרָחָה** ige himnemű alakkal használva **וְרָחָה**.

Ha a szentíráson végig tekintünk, az igét oly főneveknél, melyek közös neműek, úgy látjuk használva, hogy a harmadik kérdésre a felelet magától van megadva.

1. Genesis 27. 15. **בְּנֵי הַחַמּוּדוֹת**. A többesszám **בְּנֵי** him- és nőnemű, mint Zsolt. 45. 9. **בְּנֵי**; **בְּנֵי** után, mely himnemű, mégis a melléknév **הַחַמּוּדוֹת** nőnemben van véve.

2. Gen. 28. 23. **וְהָאֵבֶן הַזֶּה יְהִי אֲבֵן** = «ébhen», «kő» az egyes számban mindig nőnemű, a többesszámban, hol **אֲבָנִים** = abhanim hangzik, him- és nőnemű, mint Levit. 14. 40—42. hol **אֲבָנִים**-ra **בָּהֵן** «bahen» **אֶתְהֵן** «ethen» és **אֶחְרוֹת** acheroth nőnemű kápzések következnek u. sz. I. Kir. 7. 9—10. **אֲבָנִים יְקִרֹת** és **גְּדוּלוֹת אֲבָנִים** következik. Megelőlt helyen tehát «vehaebhen hazotk»-ra **יְהִי** = «jijhe» következik himnemben, és nem **יְהִי** = «tijhe» a nőnemben, habár «vhaebhen» egyes számban áll.

3. Genesis 32. 9. **הַמַּחְנֶה הָאֶחָת וְהַכְהוּ**. E szó **מַחְנֶה** nőnemben van véve, mint azt a nőnemű számnév «haachath» mutatja, s mégis **וְהַכְהוּ** himnemű suffixummal áll utána és nem **וְהִיכָה** velikáhl nőnemben a «mapik ha»-xal. Sőt Gen. 32. 8. találjuk **לִישֵׁנִי מַחְנֶה** nem **לִישֵׁנִי מַחְנֶה** egészen himnemben, sem **לִישֵׁנִי מַחְנֶה** egészen nőnemben.

4. Kir. I. 19. **וְרוּחַ גְּדוּלוֹתָ וְרוּחַ מַפְרָךְ וְחִשְׁבֶּר** veruach him- és nőnemben van véve, mint azt gedolah és cházak mutatják, míg az igék ismét csak himnemben állanak.

5. Hiob 1. 19. találjuk **בָּאָה גְּדוּלָּ בָּאָה יִינַע** ruach itt nőneműnek van véve, különben **בָּאָה גְּדוּלָּ בָּאָה יִינַע**-nak kellene állni, az ige mégis himnemben áll, **וְהִנֵּנִי** himnemben és nem nőnemben **וְהִנֵּנִי**.

A szentírás idézett példáiból megczafolatlanul kitűnik, hogy az ige, melléknév, névmás és suffixum, ha az egy közös nemű főnévre vonatkozik, akkor is himnemű alakban és képzésben használható, ha a megelőző főnév nőneműleg van képezve, és megfordítva; mely körülmény a harmadik kérdésre kellő választ ad.

H) Most a 10-ik versre vonatkozó megjegyzések czáfolatához fordulok, a midón Jesais prófétára utalok, hol 28. f. 16. v. e szók **יְקִרַת פְּנֵת מוֹסַד מוֹסַד** melyeket a versben használtam, előfordúlnak, s ott a magyarázók megjegyzik, hogy a **ת** «tav» **פְּנִיַת** «pinath» **יְקִרַת** «jikirath» végén **ה** «ha» helyett áll, a mi a szentírásban másutt is előfordúl, mint Num. 21. 29. **בְּשִׁבְיַת**. Deutr. 32. 36. **אֵזֶלֶת**. Zsolt. 58. 9. **אֵשֶׁת**, Jezechiel 46. 17. **וְשִׁבְרַת**, Isaias 2121. **וְשִׁבְרַת**.

Azon kérdésre nézve, hogy miért használtam a **פְּנֵה** szót **אֲבֵן** szó hozzátétele nélkül mint «sarkkő»-t, utalok a következő helyekre: Zacharias 10. 4. **מִמֶּנּוּ פְּנֵה**, Birák 20. **פְּנֵית כִּל הָעַם**, Isaias 19. 13. **פְּנֵית שִׁבְמִיָּה**, mely helyeket Bensev, a nyelvbuvár, következő magyarázatokkal kíséri: «Képletesen és a költőknél a nép főnökei **פְּנֵית** «pinnoth»-nak neveztetnek, mert azokat mint sarkköveket kell tekintenuünk a polgárok közt, melyek az épület köveit összetartják». Továbbá: «és így az épület alapjánál a talp- és sarkkő «pinnák»-nak neveztetik». Ezen magyarázathoz Jesaias 28. 16. versét idézi, hol **יְקִרַת מוֹסַד מוֹסַד** áll, s a megelőző **אֲבֵן בּוֹחַן** «ébhen bochan»-ra vonatkozással nem lévén, a mondott értelemben veendő.

Ezen felfogásnak bizonyítására következő autorokat idézem:

Joel Brill Zsolt. 145. 12. v.-hez megjegyzi, hol e szókat בנותינו כוזבת «benothénu kazevijoth» Mendelssohn «oszlopokhoz hasonló leányok»-kal fordítja: «Zavijoth a palota végei, sarokjai, s képletesen a sarokban álló oszlopokat jelentik».

Gesenius pedig «pánah» gyöknél megjegyzi: «képletesen van mondva a nép fejedelmeiről és vezetőiről, mint a nép védőiről; hasonló kifejezéseket l. יתרו gyöknél». יתרו gyöknél pedig azon megjegyzést teszi: «princeps civitatis», a kitől az egész állam függ. Zach. 10. 4. v. ö. פנה gyököt Épen így Fürst s. r. פנה. Ezen közlött idézeteket az igen tisztelt bíráló úrnak b. figyelmébe ajánlom.

1) Végre a 11. versre vonatkozó megjegyzések czáfolatához értem, mely versnek dr. Kanyurszky úr oly értehezést ad, melyet elfogadhatónak nem vélek. נישואין «niszuin» szónak נישא igéből jelentménye «házasságkötés», mint Birák 21. 23. Esra 9. 2—12. Nehem. 13. 25. II. Krónikák 11 21. ibid. 13. 21. 24. 3. l. Bensev, Gesenius, Fürst נישא igére vonatkozólag. A misnában is Jebamoth. tract. 6-ik sz. 2. és 3. mischnah és több más helyen e szót az említett értelemben használja; úgyszinte Maimunides «Jad haclazakában II. rész 1. halachah, ugyanott 11. sz. 1. halachah és több más helyen. A héberben a házasságkötés, a házasság megalapítása fogalmának kifejezésére nincs is más szó, mint: נישואין. V. ö. e formát illetőleg גירושין, קרושין, ארושין és már a bibliai שלוחים-ot is (repudiatio).

נישואין szónak említett definitiója alapján a 11. vers fordításának így kell hangzani: «A szeretetben egyesült társak és az ország polgárai közt soha meg nem zavart szeretet koronázza a királyi fiúnak és királyi leánynak házasságkötését».

Végül kifejezést kell adnom azon érületnek, hogy különösen jól esik, hogy a mi időnkben, melyben szemitizmus és antiszemitizmus általánosan használt kifejezések lettek, ilyen ellentétek a philologiai kutatások terére még át nem csaptak, valamint hogy a szemita héber nyelvnek terén, melyen csak komoly tanulmányozások kedvelői működnek, kaján szenvedély és előítélet, a tudományra és minden műveltségre igényt tartó népek üdvére nem érvényesíti hatását. — Kalocsa, 1883. január hóban.

Wolf Jozsef, ker. Rabbi.*)

*) Ez ellenbírálatot szokás szerint közöltük a bíráló úrral, hogy megjegyzéseit hozzá csatolhassa. Dr. Kanyurszky úr azonban kijelentette, hogy bírálatait ezen ellenvetésekkel szemben is fenntartja, a végleges ítéletet pedig a szakértő olvasóra bizza. — Ezzel az ügyet részünkről elintéztünk tekintjük.

S z e r k.

A MAGYAR MŰFORDÍTÁS TÖRTÉNETE. 1772—1831.

BEVEZETÉS.

I. A műfordítás fogalma.

A műfordítás meghatározásában eltérés vehető észre úgy az egyes nemzetek, mint az egyes nemzetek irodalmának különböző korszakai között. Ez az eltérés legkivált arra vonatkozik, hogy — mivel a fordítás valamely műnek más nyelvre való áttétele — mennyiben kell a fordítónak ez áttételnél ragaszkodnia az eredetihez, vagyis mennyiben kell *hűnek* lennie?

A *hűséget* kétféle szempontból lehet megkivánni: anyagi és alaki szempontból. Anyagilag akkor *hű* a fordítás, ha az eredetinek minden egyes *eszméjét* a lehető legnagyobb pontossággal vissza adja. Természetes ennél fogva, hogy «a szigorú hűség nem abban áll, hogy a *szót* fordítsuk, hanem a *mondatot*: annak is nem külső, hanem értelembeli foglalatját». (P. Thewrewk Emil. A helyes magyarság elvei 88. l.) Az alaki hűséget viszont úgy érjük el, ha a kötetlen beszédű művet kötetlen beszédben, a verses művet pedig ugyanolyan fajú versekkel fordítjuk, mint a minőkben az eredeti van írva. Túlzásig van véve az alaki hűség ott, hol a fordító kötetlen beszédű munkának olyan *hű mását* akarja adni, hogy abban még az egyes mondatok lejtése, hosszúsága stb. is megfeleljen az eredetinek, mint ezt pld. Kazinczy Sallustius fordításában megkísérelte.

Könnyű a felelet arra a kérdésre, hogy e kétféle hűség közül melyik a fontosabb? Hiszen már a fordításnak fentebbi rövid meghatározásából kitűnik, hogy a fordító: tolmács, a ki hivatásának nem felelne meg, ha a vele közlöttekben a tolmácsolás közben bármit is elhagyna, vagy azokat kénye-kedve szerint megbövítené. Ha odairjuk a tolmácsolt író nevét valamely fordítás elé, s mást mondatunk vele, mint a mit ő csakugyan mond, hamisítást köve-

tünk el. Ez a hamisítás pedig annál vétkesebb, minél jelesebb a mű, melyen elkövetjük.

Az anyagi hűséggel szemben csak másodrendű fontosság jutott az alaknak. A fordításnak, hogy jó legyen — szól Bajza —¹⁾ mindenkor művészi kézzel kell készülnie, mi nemcsak abban áll, hogy az eredetit jól értvén, hibátlanul, világosan és szépen adjuk vissza, hanem abban leginkább, hogy úgy adjuk vissza, saját *alaki* jában és típusában, miként eredetileg írva volt. Az *alaki hűség* szükségességét Bajza előtt már Kazinczy is megkövetelte, midőn a Gessner idylljei egy 1801-diki példányának végére ezt igtatta oda: «Nem elég, hogy az originálból semmi el ne vesszen; a ki csak ennyit tud, nem sokat tud; az a mesterség, hogy *úgy*, nem hogy azt!»

Minthogy azonban ez az «*úgy*» — azaz az eredeti formához való ragaszkodás sok esetben nagyon megköti a fordító kezét: azt különösen akkor, mikor még az egyes nemzetek verselő ügyessége fejletlen volt, szerették mellőzni. E mellőzés leggyakrabban az által történt, hogy a verset egyszerűen kötetlen beszédben fordították; ezt a kétségkívül nagyon kényelmes fordítási módot a francziák példájára, a hol kiváltkép d'Alembert javallotta, igen sok helyen elfogadták. Különösen nagy szerepe jutott nálunk, a hol a bécsi testőrség által megindított irodalmi mozgalom majd minden téren a francziák nyomában akart haladni.

Hogy a kétféle, anyagi és alaki hűség követelményének mennyiben kell eleget tenni, arról sokat vitatkoztak már a magyar irodalomban is. Midőn a testőrök felléptével műfordítási irodalmunk virágzani kezdett, szóba hozták ugyan többen, hogy a fordításban «ne szegje az ember született nyelvének nyakát»: de a műfordítás elveiről, mint ilyenekről, legelőször *Bacsányi* értekezett. Munkálata 13 nyomtatott oktáv oldalra terjed, és legelőször a «Bécsi Magyar Muzeum» 1787. évfolyamában látott napvilágot; később aztán a «Kassai Magyar Muzeum» első kötetében újra is megjelent. Mint a «Bécsi Magyar Múzeum»-ban maga *Bacsányi* is kinyilatkoztatja: ő leginkább *Gatterer* német tudósnak egy a műfordításról szóló értekezésére támaszkodott; de tagadhatatlan, hogy az ebben kifejtett nézeteket nem tette szolgálai módon ma-

¹⁾ Összegyűjtött munkái. IV. kötet. 142

gáévá, hanem valamennyit a magyar nyelv és irodalom akkori állapotához alkalmazta.

Bacsányi «A fordításról» című dolgozatában a lehető legszigorubb hűség álláspontjára helyezkedik. De bár megkívánja, hogy a fordítónak «mindent lehetőleg vissza kell adnia»: mégsem mulasztja el kijelenteni, hogy az *idegenszerűséget* kerülni kell. A mi az *alaki* hűséget illeti, erre nézve azt az óhajtást fejezi ki, hogy: «ha *csak lehet*, fordítsunk ugyanazon renddel». Cikkének e részét meg is támadták. *Kreskay* Imre ugyancsak a «Kassai Magyar Múzeum» első kötetében levelet intéz a szerkesztőkhöz, melyben ezeket írja: «Jók és dicséretesek, sőt tökéletesek a fordításról közzé bocsátott reguláid. De szorosabbcskák ott, hol a versek magyarázatját illetik, minthogy a magyar verseknek az *együtt hangzásban* található örökös tulajdonságát fentartván, elég ha a fordító a szónak valóságos értelmét és indulatját, tüzét érthetőképen kifesti: annyival is inkább, ha versekből versekre tétetik a fordítás». Azt, hogy hexametert magyarra is hexameterben fordítsunk, nem helyesli; a magyar nyelv rímelő nyelv — szól — és nem tűri meg a görög mértéket. «Én nem fogom irigyleni nemzetemnek — folytatja — ha a vers-szerzésnek ezen új és más nemzetek előtt ismeretlen módjaiban tökéletességre jutand: de mindaddig ugyancsak őseim nyomdokain maradok, s *e módot mételey helyett balzsamnak* nevezem, amazt pedig úgy nézem, mintha egy szittyai lakost látnék párisi ránczokban negédeskedni.»

A milyen komolysággal támadta meg Bacsányit *Kreskay*, olyan otrombán rontott neki *Rájn*s József a «Magyar Virgilius» első részéhez csatolt «Sisakos pajzsos mentő írás»-ában. Bacsányinak ama mondatába kapaszkodik bele, hogy: minden fordításnak az eredeti hű másának kell lenni. Hogy' lehet olyat mondani — szól *Rájn*s megindító naivsággal — hogy minden fordításnak hűnek *kell* lenni! Hiszen háromféle lehet a fordítás: rabi, közfordítás és jeles fordítás! Ilyen logikával aztán meg lehet czáfolni azt is hogy az embernek becsületesnek *kell* lenni; hiszen látjuk, hogy vannak nem becsületesek is!

A *Rájn*s támadására Bacsányi a «Kassai Magyar Múzeum» első kötetének III. negyedében válaszolt. Miután pontról pontra megczáfolta *Rájn*snak részben nevetséges érveit, első tanulmányát még néhány igen figyelemre méltó észrevétellel toldja meg. Kikel az az időtájt nálunk elharapódzótt rossz fordítások ellen is, s azt

mondja: «A sok svéd grófnék, Horatiusok, Phædrák, Hyppolitusok stb. izetlen rontói már is oly károsak lettek nálunk mázolásaiikkal, hogy némelyek egyáltalában minden magyar fordítástól irtóznak.» Kikel az ellen is, hogy nem válogatják meg a fordításra szánt dolgokat. «Egyelőre — így szól — inkább a gyönyörködtetésre szánt dolgokat kellene fordítani, mint a tudományosokat, hogy a magyar nép mindenek előtt megkedvelje az olvasást.» — A jeles replika Rájnis és Baróti egy Vergilius-féle fordításának összehasonlításával fejeződik be.

Ahhoz a kérdéshez, hogy *mit* és *mint* fordítsunk, hozzászólt Kármán József is, még pedig az «Uránia» III. kötetében, «A nemzet csinosodása» című tanulmányban. Azt hibáztatja, hogy nálunk minden nevezetes, nagy és remek munkát fordítanak: olyanokat is, melyeknek gondolatköre távol van a nagy közönségtől, s melyet ez azért nem is bír élvezni. Inkább apró előkészítő munkákat kellene csinálni — szól —, melyekből a nemzet megtanulná érteni ama nagy munkákat. «Ismeretlen, járatlan világot talál az olvasó a lefordított könyvekben . . . Erőltetett minden gyümölcs, minden plánta, melyet messze világról nálunk ültetünk, és izetlen vagy szagatlan termése bünteti meg ragadozóját, ki anyai földjéből kitépve, azt idegen ég alá szorította!» A rossz fordításokról ekkép emlékezik meg: «Elmellőzöm azt, hogy hányszor sóhajtott sok szentségtörő kéz alatt némely nagy szerzőknek árnyéka, midőn azt levetkőztették tulajdon érdemeiből és rongyaikkal ruházták fel; hogy önnön saját ereje és nagy lelke az írónak elveszett gyakran, és lett belőle egy idétlen habarékja a józan okosságának és eszelőségnek. Elmellőzöm ezt; mert ha én hallgatok is, azoknak boszuért kiáltó árnyékai, vagy elesúfitott munkái elég siralmasan beszélnek!»

Mint rendkívül termékeny műfordító, sokat foglalkozott ez irodalmi ág elméletével Péczei József is; ő Bacsányival ellentétben a szabad, vagyis olyan fordítás jogosultságát vitatta, mely eredetijét rövidítheti, bővítheti, tetszés szerint módosíthatja. A Péczei követői e szabadsággal annyira visszaéltek, hogy e miatt nálunk a szoros fordítás pártja mindinkább növekedett, s többi közt ehhez csatlakozott a jeles Földi is.

Kazinczy, mint főtebbi idézetünkből kitűnik, *elvben* az alaki és anyagi hűség egyesítése mellett buzgólkodott; csakhogy gyakorlatban igen sokszor eltért ez elvétől, mint ezt, hogy mást

ne említsek, Osszián fordításából is eléggé láthatni. Kazinczy más tekintetben is hibásan fogta fel a műfordítás célját, amiről alább bővebben fogok szólni. Itt csak azt említem, hogy *Döbrentei* Gábor írt a műfordításról egy értekezést, mely a Felső-Magyarországi Minerva 1828. évfolyamában jelent meg, s melynek éle kiváltképen Kazinczy műfordítói elvei ellen irányult.

E cikkben, melynek fölírása, «Shakspere játékszíni munkáinak magyar fordításához tartozó jegyzések», kétféle fordítást különböztet meg *Döbrentei*. «Egyik része a fordítóknak — így szól — akkép teszi át az idegen író nyelvünkre, amint az maga magát kifejezte volna, ha magyarul ír; a másik félnek tetszik «a görögöt görögösen, a deákat deákosan, a németet németesen s így a többieket magyarul beszéltetni, hogy amint mondja, ráismerjenek eredeti karakterére, s a külföldi szólások módjai felvétele által nyelvünk hajlékonyabbá legyen és szabadabb festésüvé változzék.» *Döbrentei* a maga részéről kinyilatkoztatja, hogy Shakspere fordításánál mindég azt kérdezte magától: vajjon Shakspere ha magyarul írt volna, hogy mondta volna ezt vagy amazt? Szemei előtt folyton a *Chenier* szavai lebegtek: *Copier servilement des formes étrangères, c'est travestir à la fois sa propre langue et l'auteur, que l'on interprète! . . . Écrivez, comme il eût écrit dans votre langue, car ce n'est point le mot, c'est le génie, qu'il faut traduire.*

Toldy 1843-ban a Kisfaludy-társaságban szólott a műfordítás elveiről és háromféle fordítást különböztetett meg: anyaghű, alakhű és szorosot. Az anyaghű fordításnál szerinte mellőzhetni az alaki hűséget, az alakhűnél pedig az anyagit. Mind a két féle hűség szemmeltartása mellett készült fordítást *szorosnak* nevez Toldy, s erről azt mondja, hogy csak nyelvművelő és íróképző hatása van.

Ez osztályozásnak két sarkalatos hibája van. Először is Toldy által a második osztályba sorozott alakhű vagy szabad fordítás egyszerűen nonsens. Mihelyt a fordítás mellőzi az anyagi hűséget, már nem fordítás, hanem utánczás. Avagy kinek jutna eszébe fordításnak mondani pdl. báró Orczynak azt a versét, melyben Horatiust így ülteti át:

Licine, hajólat ne ereszd a mélyre,
Közel se vezessed a partnak szélére;
Ott a széltől hamar elragadtathatol,
Itt a kőszikláktól öszve-zúzathatol.

(Rectius vives, Licini, neque altum
Semper urgendo; neque, dum procellas
Cautus horrescis, nimium premendo
Littus iniquum.)

Hibázik Toldy másodszer abban is, hogy a szoros fordításnak csak nyelvművelő és íróképző hatást tulajdonít, s azért ezt kicsinyelve, inkább a szabad fordításnak ad elsőséget. Az alakhü fordítás annyival jobb a csupán anyaghünel, a mennyivel a festett arckép jobb a fényképezettnél. Amannál is ugyan olyan a test tartása, a ruha szabása, az arc alakja, mint az eredetin: de emennél vissza van adva mindennek a *színe* is. Nemcsak ezért kívánatos azonban az alaki hűség: hanem egyszersmind abból az okból is, mert elmellőzése rendesen vissza szokott hatni az anyagi hűségre. Ha az eredetinél hosszabb verssorokat választ a fordító: bőbeszédű lesz; ha rövidebbeket: homályos. Ányos pdl. sokkal jobban fordíthatta volna Ovidiusnak «Penelope Ulixi» című heroidját, ha a distichonokat nem egészen másféle szerkezetű versformával, t. i. az alexandrinnal akarta volna visszaadni:

Képzelt veszélyidtől mikor nem rettegtem?
Sőt attól is féltém, mitől nem félhettem.
Látd, melly nyughatatlan dolog a szerelem:
Nem ismer orvoslót tőle vett sérelem.
Hányszor hittem el reszkető elmémmel,
Hogy a trójaiak ütköznek férjemmel!
Ha pedig Hectornak neve züg fülemben:
Csüggednek tagjaim; változom színemben.
(Quando ego non timui graviora pericula veris?
Res est solliciti plena timoris amor.
In te fingebam violentos Troas ituros;
Nomine in Hectoreo pallida semper eram.)

Abból, hogy a Toldy korabeli verselő ügyesség mellett az alak és anyaghü fordítás nem sikerülhetett egészen jól: nem lett volna szabad azt a következtetést vonni, hogy az általában is elvetendő. Hogy az alaki hűséget a magyar nyelvben épügy párosíthatjuk az anyagival, mint akár a németben: azt egy évtizeddel Toldy említett felszólalása után, 1853-ban eléggé megmutatta Szász Károly, az újabb magyar műfordítás nagymestere, aki éppen abban az évben kezdte meg annyi dicsőséggel megfutott műfordítói pályáját Moore Tamás költeményeinek kiadásával.

Ha valakinek, öneki volt joga Toldynak a műfordításról kifejtett nézeteit megczáfolni, a mit 1859-ben tett meg, «A műfordítás elveiről» tartott akadémiai székfoglalójával. Míg ugyanis Toldy szerint a fordító eleget tett, ha az eredeti szépségeinek megértésére vezette azokat, a kik annak nyelvében járatlanok lévén, hozzájuk közvetlenül nem juthatnak; míg ő megelégedett azzal, ha a műfordító nem ráviteles, hanem általános gyönyört ébresztett olvasóiban: addig Szász Károly kimondta a törvényt, hogy a fordításnak «teljesleg ugyanazon, azaz nem kisebb és nem más gyönyörérzetet kell költenie az olvasóban, mint amit az eredeti olvasásánál érezne, ha az nemzeti nyelve volna». A költészet — szólt — nemcsak anyaga által hat, hanem épenoly mértékben formái által is. A vers által nyújtott élvezetet ismét csak vers adhatja, s a zenei műérzek, mely az emberi természet őszajátja, az értelem mellett egyenjogu elfogadója a szóló művészet tárgyai által eszközölt hatásoknak. Ezek után a műfordítás következő szabályát mondta ki: «A fordítás adja az eredetinek anyagát, eszméit egészen azon értelemben, azon rendben, ugyanannyi s ugyanoly lejtésű szótagokban, azon és annyi rimmel, a megfelelő nyelvi, nemzeti és írói sajátosságokkal s ugyanazon alaphangulattal.» Szász Károly azonban megengedi, hogy e fordítási szabály némileg tán eszményi magasságu követelésekkel van felállítva, és hogy a kivitelben lehet belőle néha egyet-mást elhagyogatni.

Még meg akarok emlékezni azokról is, a kik Toldy 1843-diki értekezésére vonatkozólag mindjárt ő utána nyilatkoztak. Hozzá szólt a dologhoz legelőször Fabriczy Sámuel, a ki mindenben egyetértett Toldyval. Gondol Dániel azt a helyes megjegyzést tette, hogy lírát csak lírai tehetséggel, epikát csak epikaival, drámát csak drámaival lehet fordítani. Ő citálta rá a fordításra a szentírásnak azt a mondását is, hogy «a betű megöl, a lélek megelevenít». Túl-ságig vitte a dolgot Henszlmann Imre, midőn azt mondta, hogy a valódi æsthetikai kritika kívánja, hogy a fordító művész is egész szabadsággal és *egyedi szelleméhez* képest munkálódjék. Hunfalvy Pál még tovább ment, egyenesen esztelenségnek mondva a szoros fordítást. («Nekünk magyaroknak tökéletes esztelenség, mit iskolázó próbálhat, de senki más.») Lugossy József mind a szoros, mind a szabad fordítást helyesnek mondta. Tetszett neki Szabó István szoros és Kiss János áradozó fordítás-módja is. «Amaz, így szólt, feszes disz-öltönyt, ez kényelmes házi zubbonyt nyujt» —

mintha bizony a tolmácsolandó poéta olyan pallium-féle jószág volna, a mely «aptum est ad omne anni tempus». Ha tetszik, csinalhatsz belőle dísz-öltönyt; ha tetszik, házi zubbonyt! Szilasy János is egyet ért Toldyval; azt hiszi, hogy a szabad fordítással elérjük majd, hogy «sok mű a magyar nyelv hajlékonysága mellett szebb formában lesz adható, mint az eredeti olasz, angol, francia, arab, persa stb. nyelveken». Szontagh Gusztáv végül arra figyelmeztette a Kisfaludy-társaságot: ne nyisson kaput a szabadságnak és vessen gátot a klasszikus írók ama modernizálásának, melylyel Pope-nél találkozunk, aki Achillest vendéghajjal, harisnyával és cipővel szerepelteti.

Mint ezekből látható, az akkori irodalmi férfiak majd kivétel nélkül Toldy pártjára állottak: a mellé a Toldy mellé, a ki később, a «Szent Hajdan Gyöngyei» fordítása ügyében folyt vitában, megezfolyta önnönmagát, midőn kinyilatkoztatta, hogy «a fordítás egyedül akkor jó, ha mind belső, mind külsőképen hű leszen». Ugyanott mondta ezt is: «Kazinczy a «Gyöngyök» fordításáért magát a tudományos tribunál előtt sohasem igazolhatja.»

Szólt még a műfordításról *Berecz Károly* is, ki 1858-ban egy «Százszorszépek» című füzetet adott ki, s e füzet bevezetésében a műfordítás hasznáról és elveiről is értekezett. Kimutatja, hogy «fejlődő irodalomban, mint a mienk, hol még a kritika útbaigazító és izlésnemesítő szavát sem hallhatni kellő kiterjedésben és hatálylyal — izlésünk nemesbülésére s általában irodalmi művelődésünkre, mi sem gyakorolhatna oly jótékony hatást, mint irodalmunknak ép e kevéssé ápolt ága». Aztán arról szól, hogy a magyar műfordítónak mennyivel nehezebb a feladata, mint a németnek. «Nekünk magyaroknak — így szól — elnzve, hogy még kifejlett nyelvünk nincs, nyelvünk sajátságai is fölötte megnehezítik valamely költői mű fordítását; vegyük pld. magát szoragozásunkat, mely a legszebb szót is alkalmatlanná teszi és nehézkessé; aztán a mellett, hogy fölötte rímsegények vagyunk: valamely eszme vagy tárgy kifejezésénél sem válogathatunk az ugyanazon értelmet kifejező szavakban . . .» E nehézségeknél fogva többet nem is igényel *Berecz* a műfordítótól, mint hogy «az eredeti szellemét és értelmét minél hívebben visszatükrözve, bírjon könnyűséggel s legyen minden tekintetben az eredetit *megközelítő*».

. Miután így végig mentem mindazokon, kik eddig irodalmunkban a műfordítás elveivel foglalkoztak, megkísérlem magam is

annak definitióját adni. Szerintem minden fordításnak, ha az akar lenni, első és elmellőzhetetlen föltétele az anyagi hűség. Jól mondta Chateaubriand: «Szükség nyomban követni az íróat nemcsak szépségeiben, hanem hiányaiban, gondtalanul és lankadtan szerkesztett részleteiben is, gondot kell fordítani száraz és unalmas helyeire, figyelmezni a stíltre, a beszéd harmoniájára, s mind arra a mi külsőképen a költőt teszi.» Meg kell óvni természetesen az alaki hűséget is, azonban csak akkor, ha ennek megóvása által nem vétünk a nyelv szelleme ellen. Olyan műformát, mely a nyelv szellemével határozottan ellenkezik, *más megfelelővel* kell a fordítónak helyettesítenie. Nem áll absolute, amit Imre Sándor mond a fordítás ez oldaláról, hogy t. i. «a fordított elméművek az idegen népek művészetét nem ismertetik, hanem félreismertetik, a műizlést nem képezik, hanem ferdítik, ha az alakot híven nem állítják elő.» Mert Homéros és Vergilius hexameterait például joggal fordíthatjuk alexandrinekkel, minthogy a magyar eposnak ez a formája és ha Homeros és Vergilius magyarok lettek volna, bizonynyal ők sem írának eposzaikat hősi hatosban. Természetes, hogy a külalak e magyarosításával közel járunk ahhoz a veszélyhez, hogy a belformát, azaz a mű szellemét is megfosztjuk idegen zamatjától. De az igazi művész érteni fog ahhoz, mint kell e veszélyt kikerülni, s fordítása azért, mert majd minden magyar élvezheti, nem lesz egyszersmind «paprikás-szalonna-ízű».

Míg tehát a fordítás bármely műnek más nyelvre való áttétele, addig a műfordítás valamely szépirodalmi műnek más nyelvre való olyan áttétele, mely anyagilag, és a mennyiben az illető nyelv természete engedi, alakilag is hű.

Természetes dolog, hogy valamely műfordítás megítélésénél nem szabad mindig csupán csak ezt a meghatározást mérve szöül vennünk, hanem figyelniünk kell ama törvényekre is, melyek a műfordításra nézve az illető korban érvényben voltak. Szemügyre kell vennünk továbbá a nyelv akkori fejlődési állapotát is, mert különben megeshetik, hogy a fordítót olyannal vádoljuk, a miért vád nem értheti. Nagyon helyesen mondja erre vonatkozólag Heinrich Gusztáv a «Bácsmegyei gyötrelmei» új kiadásához írt előszavában a következőket: «Hogy a nyelv oly fejlődési stádiumában, a milyenben akkor hazai nyelvünk volt, az ilyen fordítás, (t. i. a hű és mégis magyaros fordítás), mely minden körülmények között felette nehéz, részben legyőzhetetlen akadályokba ütközik:

azt csak azok tagadhatják, kik nem birnak annyi történeti érzékel, hogy egy régibb fejlődési korszakba visszaképzelhessék magukat . . . E nehézségeket tekintetbe kell vennünk, ha munkásságukat helyesen, méltányosan akarjuk megítélni.»

II. A műfordítás haszna.

A műfordítás az egyes nemzetek szépirodalmának közvetítője, és mindenek előtt azt czélozza, hogy elhárítsa a szépirodalom termékeinek elterjedése elé a nyelvek különbözőzése által gördített akadályokat. Nincs művelt irodalom, melyre idegen irodalmak ne hatottak volna. Ezt a hatást pedig a legtöbb esetben nem az illető külföldi termékek *eredetii*, hanem azok *fordításai* szokták létrehozni. E tekintetben különben minden egyes nemzetnél máskép alakulnak a viszonyok; a dolog jobbára attól függ, mennyire elterjedt azon a vidéken az illető idegen nyelv, továbbá hogy mekkora és mily irányu a nyelvtanulási kedv az egyes népeknél. Az angol például leginkább a francia irodalommal ismerkedik meg, mivel ez a nép lakik hozzá legközelebb; az olasz megtanul francziául és spanyolul; a francia nem igen szeret nyelvet tanulni, s legtöbbnyire épen csak azok adják ott erre rá magokat, a kik fordítani akarnak az illető nép irodalmából. A mi iróink például a német és nagyobb részét a francia irodalmat az eredetiben olvassák; de már például az olasz költőkkel, az angolokkal, a spanyolokkal, az oroszokkal csak fordítás útján ismerkednek meg. Hat tehát a műfordító legelőször az író-világra, melynek izlését gyakran más irányba tereli, de hat a nagy közönségre is, mely általa ismerkedik meg az emberi szellem olyan termékeivel, melyeket élveznie különben nem lehetett volna. A remekművek nem egyes nemzetek birtokai, hanem az egész művelt világéi; a műfordítás teszi őket az emberiség köztulajdonává. Ezért kell törekednie minden népnek, hogy a világirodalom classicusait fordításban birja, ezért alakítanak a legtöbb helyen társulatokat, melyek egyik főczéljokként a műfordítói irodalom emelését tűzik ki; ezért mondta végre Arany János is (egyik halála után közzétett levelében), hogy: «szégyen gyalázat, hogy nincs jó Faust fordításunk!» Azt hiszem, Arany e mondását szabad általánosítani is; a mint szégyen, hogy nincs jó Faust-fordításunk: szégyen az is, hogy nincs meg irodalmunkban a világ sok más szellem-óriásának munkája sem.

A műfordításnak ezek szerint legelső sorban az irodalom látja a hasznát. Másodsorban a nyelv az, melynek fejlődésére nagy befolyást gyakorol. Némely nemzetnél amarra, másnál pedig erre hat a műfordítás nagyobb mértékben. Halljuk, mit mond erre nézve Kazinczy a «Pályám Emlékezeté»-ben:

«A stilitikának különböző, sőt ellenkező nemei vannak. Minden nemnek s minden időnek más a nyelve. Az ír jól, aki úgy ír, a hogy a hely megkívánja, apte qui dicit. A sokszinűsége kell tehát törekedni, nem (amit mások óhajtanak) az egyszinűsége, s a fordítás erre a legrészencsésebb eszköz. De nem a mi nyelvünket kell idegenné tenni igyekeznünk, hanem idegent tenni mienkké.»

Amit itt Kazinczy mond, az csak az egyes író stílusának javításáról szól, melyre nézve az idegen remek fordítása egyik legcélszerűbb eszköznek van elismerve. A tolmácsolandó írónak árnyalatos kifejezésekben, és fordulatokban való gazdagsága arra ösztönzi az embert, hogy e gazdagságot, ha annak saját nyelvében híjával van, elérni iparkodják. Ekkép születnek azután az új szók, melyek lehetségessé teszik az egyes fogalmak közti szorosabb distingválást, s ezáltal emelik a nyelv szabatoságát. Ha ez új szókat a nemzet összesége is elfogadja, akkor a műfordítás haszna egyetemessé lesz.

A fordítás új szókon kívül új mondat szerkezetek és szólás-módokat is szokot meghonosítani a nyelvben. Az előbbieket mindig, az utóbbiak pedig a legtöbb esetben megfertőztetik a nyelv szűzies tisztaságát; és ebben rejlik a műfordítás ama veszélye, melyet fájdalom ritkán birnak elkerülni a fordítók. Más nyelv kaptafájára huzott szó- és mondat-alkotások, más nyelv gondolkozás módja szerint kifejezett eszmék rányomják a nyelvre az idegenszerűség bélyegét, melyet, ha már megvan, vajmi nehezen lehet kiirtani.

Ez az idegenszerűség leginkább ott keletkezik, a hol nem veszik figyelembe Horatius bölcs tanácsát:

«Nec verbo verbum curabis reddere fidus
Interpres. . . .»

Ezen elv félreismerése — szól P. Thewrewk Emil «A helyes magyarság elvei»-ben — szülte és szüli azt a tömérdék germanismust, latinismust, szóval barbarismust, mely mai irodalmi nyelvünkben nyúzsóg. E nyelvrontás rendszerint onnan ered, hogy

fordítóink beleszoknak az idegen nyelv eszjárásába, és mivel a magyar nyelv sajátos életét nem igen vizsgálták, az idegen nyelv mintájára szabják mondataikat. Ez tehát nem egyéb, mint tudatlanság s az ily fordítás a nyelvet végre kivetkőzteti eredeti sajátosságából.

A magyar irodalomban a *műfordítás* szolgált a nyelvújítás eszközeül. Kazinczy híres kilencz kötete közvetítette azt a nagy hasznot, mely a széphalmi mester munkájából nyelvünkre hármlott. De másrésről az is bizonyos, hogy ha Kazinczy a nyelvújítás munkáját inkább eredeti művekkel vihette volna végbe, nem gyártotta volna azt a sok idegenszerű szólást, melyeknek kipusztításán a nyelvtudománynak most kell még fáradoznia. De hát hol az a fény, melynek ne volna árnya? Hisz annak a haszonnak is, mely az idegen remek megismeréséből keletkezik, van káros oldala! Veszélyezteteti az irodalomnak nemzeti irányban való fejlődését s utánzókat szül, akik önállóság nélkül szükölködve, téves irányba terelik a költészetet. Csakhogy ezért senkinek sem jut majd eszébe, elítélni az idegen remekkel való foglalkozást, épügy mint nem akarhatja senkisé megkárkoztatni a műfordítást, mert nagy előnyei mellett lehetnek hátrányai is.

III. A magyar műfordítás a legrégebb időktől egész az «első virágzás» koráig.

Minél több akadály van valamely nemzeti irodalom önmagából való kifejlődésének: annál inkább rá van az szorulva a fordításokra. Nem csoda tehát, hogy a magyar irodalom termékei között a fordítások olyan nagy tért foglalnak el. A legrégebb időktől fogva a legujabbakig rengeteg száma került nálunk sajtó alá az idegen nyelvekből átültetett műveknek, úgy hogy a fordított munkák mennyiségre nézve túlhaladják az eredetieket. A magyar műfordítás története azért jókora fejezetét teszi a magyar irodalom történetének, s az a körülmény, hogy e tárgygyal kimerítőbben eddigelé úgyszólván senkisé foglalkozott, eléggé indokolhatja a jelen munkát közrebocsátását.

A műfordításnak irodalmunkban legnagyobb szerep abban a majdnem hatvan évre terjedő korszakban jutott, mely a magyar királyi bécsi testőrség felleptével vette kezdetét, s 1831-ben Kazinczy halálával ért véget. Dolgozatomban kiválóképen ezzel a korszakkal

akarak foglalkozni. Minthogy azonban a tárgy folytatólágossága nem engedi, hogy ez időszakot az azt megelőzők figyelembe vétele nélkül vázoljam: szükségesnek tartom röviden előrebocsátani a magyar műfordításnak a legrégebb időktől egészen az 1773-dik évig terjedő történetét is.

A kereszténység behozatala tette nálunk legelőször szükségessé irodalmi termékek fordítását. Azoknak az idegen papoknak, akiket szent István behozatott az országba, hogy itt terjeszszék az Üdvözítő tanait, legelső dolguk az volt, hogy lefordították «a templomban olvasatni szokott evangéliumi szakaszokat, a szerkönyvet (rituale) és némely közimát és éneket» magyar nyelvre; minthogy pedig az akkori magyar nyelvben hiányoztak mindazok a fogalmak melyeket a keresztény vallás terjesztői be akartak oltani a népbe: a fordítók egész seregét az új szóknak alkották, melyek aztán nyelvünkben lassanként meggyökereztek. Bizvást elmondhatni, hogy azok az evangéliumok és zsoltárok, azok a vallásos elmélkedések és szentbeszéddek, melyek e korban készültek, csekély kivétellel nem egyebek fordításnál. Minthogy a katolikus egyház nyelve akkor is a latin volt: kétségtelen, hogy mind ez imákat latinból fordították. A Halotti Beszédet, a Könyörgést és a Königsbergi töredéket ilyen latinból való fordításnak tarthatni.

A nemzeti irodalom második időszakából majdnem csupa fordítás maradt ránk. Ezek a fordítások egytől-egyig a vallási irodalom körébe tartoznak, a melyet az ekkor alakult szerzetek mindenképpen gazdagítani törekedtek. Hogy mint fordításoknak, mekkora a becsök, azt már megmondja Toldy is, midőn így nyilatkozik rólok: «Azon tapadó hűség, melylyel a középkor általában ragaszkodott a szentírás betűjéhez, azon hatás, melyet a deák szöveg a még fejletlen nyelven dolgozókra gyakorlott, ezt többnyire feszessé, erőltetetté, gyakran idegenszerűvé tette; s az eredetinek nem mindig biztos megértése sokszor merőben hibás helyeket csúsztatott ez időszak írásaiba.» Ez az ítélet többé-kevésbé ráillik e korszak valamennyi fordítására; csak három emelkedik ki közülök: az úgy látszik egy szerzőtől való «Mária siralma» és «Szent Bernát hymnusa», továbbá némileg a Szent Margit legendája is.

A Mátyás és a Jagellók korában készült fordításokban már sokkal kevesebb az idegenszerűség, mint a Lajos és Zsigmond korabeliekben. A fordítók iparkodtak szabadulni attól a nyügtől, melyet a túlságos hűség követelése rájuk rakott; sokkal folyéko-

nyabban, sokkal magyarosabban irtak, bár természetes, hogy olyan korban, melyben a magyar költők jókora része latin nyelven zengett, nem volt szűkiben a fordítások stilusa sem a latinosságoknak. A Báthori Lászlónak tulajdonított biblia, a Winkler-, Nádasdy-, Kazinczy stb. codexek vallásos tanításai, szerzetesi írásai, postillái: mindezek magukon hordják kisebb-nagyobb mérvben a nyelvvel való küzdés nyomait. Csak a debreceni könyvtár legendáriuma tesz kivételt, mert ennek irányában sokkal több a csin és szabatoság, mint az említettek legnagyobb részében. A mysteriumokat kell még említenünk, melyeket a papok eleinte latin, későbbben magyar nyelven játszottak el, s melyekkel azután a nép maga is szeretett elmuladni. Ezeknek a fordítása már sokkal könnyedebb, minthogy itt a darabosságokat az élő szóval való gyakori elmondás többnyire elsimította.

Irodalmunk ujkorának első időszakában, mely 1526-tól egész 1608-ig terjed, a műfordítás épügy mint a megelőző korban, jobbára vallási munkákra szorítkozott. A hitújítás által a katolikusok és reformátusok között megindított szellemi harc mindenek előtt abban nyilvánult, hogy ezek is, azok is iparkodtak a szent írást minél jobb fordításban adni a nép kezébe. Katolikus részről Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Erdősi János fejtettek ki nagyobb-mérvű munkásságot. Hármuk között, a mi a hűséget illeti, Erdősi Jánosé, a mi a magyarosságot illeti, Pesti Gáboré az elsőség.

A protestans fordítók amazoknál nagyobb súlyt fektettek a tartalmi hűségre, és mivel e mellett nyelvek is folyékonyabb, szabatosabb: fordításaiknak a katolikusokénál nagyobb becset kell tulajdonítanunk. Első helyen a Heltai Gáspár magyar bibliáját kell említenem, melyet a Károli Gáspár nagyon tökéletlen fordítása utol nem érhetett. A többi protestans fordítók közül a nevezetesebbek: Dávid Ferencz, a ki egy «Könyvecskét az igaz keresztyéni keresztségről» bocsátott közzé, Székely István, a ki a zsoltárokat fordította zsidó eredetiből, Melius Péter stb.

A világi költészet terén e korban nem igen találkozunk fordításokkal. Regeirőink használtak ugyan külföldi mondákat és novellákat, de azokat leginkább csak *átdolgozták* magyarra, úgy hogy munkáikat utánzásnak igen, de fordításnak nem lehet mondani. Istvánfi Pál «Volter és Grizeldisz»-t Petrarca után, a drávai névtelen Rusztán császáriját szent Eustach után, Balassa Bálint «Euryalus és Lucretia»-t Aeneas Sylvius után, a «Fortunatus» írója

pedig regéjét német forrás után készítette. Ezekkel ellentétben egyenesen németből való fordításnak mondja Toldy «Ponciánus históriájá»-t, továbbá «Salamon és Markalf»-ot, megjegyezve rólok, hogy *első kísérletei a magyar szépirodalmi prózának*. Ime tehát szépprózánknak, a melynek fordítással vetette meg alapját Báróczy, még legelső kísérletei is fordítások voltak.

A classica világból vett mondák, továbbá a bibliai tárgyú elbeszélések e korban nagyobbára utándolgozások voltak. A feddő költemények között is van ilyen; Toldy említi, hogy Petki János «Az Virtusnak és Voluptásnak vetekeések»-ről irt művét Silius Italicus után készítette. Ismeretes dolog továbbá, hogy legrégebb meseiróink, Pesti Gábor és Heltai Gáspár, nemcsak tárgyat kölcsönöztek máshonnan, hanem sok mesét egyenesen *fordítottak* is. Hűségre nem igen ügyelt sem az egyik, sem a másik; mindakettő prózában fordította a verset is, még pedig Pesti lehetőleg kevés szóval, ellenben Heltai áradozóan.

A lyrai költészetben nagy tért foglaltak el az egyházi énekek fordításai, melyekben a már fentebb említett Székely István és Kálmánchehy Márton tűntek ki. Itéletet fordításaikról, minthogy azok elvesztek, mondani nem lehet. Ha azonban kortársaik hasonló munkáiból következtethetni, vajmi kevés figyelemre méltó lehetett bennök. — A dráma terén is találkozunk fordításokkal. Azok a színművek, melyeket ez időszakban a tanodákban szoktak volt előadni, jobbára fordítások vagy átdolgozások voltak régi classicusokból. Mint fordításoknak, e műveknek becsök egyáltalában nincs. Ezzel ellentétben igenis érdekesek a másféle classicusokból eszközölt fordítások, melyek közül legkivált a Decsi Jánoséi említendők. Catoból, Horatiusból és Sallustiusból fordított, még pedig szépen és, a mi több, kora többi eféle termékeihez viszonyítva, egyszersmind meglehetősen hűséggel. Toldy megemlíti Laskai János Aesopusát is, melyről azonban, minthogy ő sem juthatott hozzá, itéletet nem mond.

IV. Az első virágzás és a hanyatlás kora.

A tizenhetedik században a magyar műfordítás bár számra nézve kevesebbet produkált, mint a megelőző korban, de annyiban mégis haladást mutat, a mennyiben kezdtek nemcsak a nyelv szabatoságára, hanem a nyelv csínjára is ügyelni. Ebben a tekin-

tetben különösen Szenczi Molnár Albertet illetheti méltó elismerés, mint a ki négy évet töltvén Rómában, ez idő alatt megtanulta az olasz nyelvet, s minden erejével azon volt, hogy annak fölülmulhatatlan széphangzatát, a mennyire lehet, anyanyelvében is elérje. Látta, az olasz költészet mennyire gazdag a külforma száz meg százféle változataiban, érezte, hogy milyen dallamossá teszi azt a rimek csengése, bongása és zsolttárfordításaiban bizonyosságát adta annak, hogy külalak tekintetében a magyar vers is képes sok olyanra, a mire eddig képtelennek hitték. Szenczi Molnár Albert zsolttárai a tizenhetedik századbeli protestáns irodalomnak igaz dicsőségére válnak s igaza van Toldynak, midőn azt mondja rólok, hogy «időszakot alkottak». Nem éri ugyan el a zsolttárokat, de szintén nagybecsü «Calvin Institutiói»-nak ugyancsak Szenczi Molnár Albert által eszközölt fordítása, mely alapját vetette bölcseleti és hittudományi műnyelvünknek.

A *katholikus* irodalom e korban Káldi György «Szentírás»-ával gyarapította bibliafordításaink számát. Pázmány Péter, a magyar biboros Cicero nyelvének hatása látszik meg e munkán, melyet mint műfordítást majdnem egy rangra állíthatunk Szenczi Molnár Albertéivel.

A világi költészet terén csak az egy Haller János «Hármas Istóriá»-ja érdemel e helyen említést. A mű első része (Nagy Sándornak egynehány nevezetes dolgai) Haller saját megjegyzése szerint egy Argentinában összeszedett és 1494-ben kinyomtatott krónikából van fordítva. A második részt (Jeles példabeszédek) eredetileg Oringavai Rinmann János írta, kinek könyvét 1508-ban adták ki Hágában. A harmadik részt már a czimlapon is fordításnak vallja Haller, mert azt mondja róla: A Nagy Trója Veszedelmének legigazabb Istóriája, mellyet Fogaras várában rabságában magyar nyelvre fordított. Ennek az utóbbinak az eredetijét Colonnai Guidó írta.

Haller már tudta, hogy a fordításnak a hűség a legfontosabb kelléke, és óvakodott is attól, hogy az eredetitől eltérjen. Ezt kimondja előszavában is, ahol a helynevek megváltoztatását, illetőleg modernizálását elhibázott dolognak tartja s azt mondja: «Én szánt szándékkal azt jobbitani és mostani formába hozni nem akartam, egynehány okokra nézve, mind azért, hogy a régi együgyű munkának becsületit előttem viseltem». A Hármas Istória nagy nép-szerettségét különösen annak köszönhetette, hogy folyékony, egészsé-

ges magyar nyelven van írva, jóllehet ez sem ment attól a hibától, melyben régi műfordításaink csekély kivétellel majdnem mind szenvedtek: s ez az áradozás, a túlságos bőbeszédűség hibája.

A classicaí művek fordítása terén hanyatlás állott be. Mig az előbbi korszakban keveset termeltek, de jót, most sokat fordítottak, de rosszul. Mintha csak a Lugossy József elvét vallották volna, hogy a classicusokat lehet «házi zubbonyba» is bujtatni! Hogy a legsilányabbon kezdjük, megemlítjük Dálnoki Márton Annæus Florus fordítását, melyet nem igen mult felül Kéri Sámuel «Keresztény Senecája», Forró Pál Curtiusa, Balogh György Cicerója. «Mily színben jelennek meg a classicusok, kiált fel Toldy, azon korbéli nyelvökön! Kényelmes, körülíró bőséggel adatnak a történetirók s e mellett numerus és csín nélkül; C cero azon elegantia és finomság nélkül, mely leveleit jellemzi. Érezhető sülyedés a hatvan évvel korábbi Esterházy-féle levelekhez hasonlítva!»

A classicusok fordításait nem tekintve, a műfordítás a Toldy által első virágzás korának nevezett században szintén virágzás korát élte. Szenczi Molnár Albert, Káldy György és Haller János az a triumviratus, melynek e virágzás előmozdításában legnagyobb érdeme volt. Hozzájuk képest csakugyan nagy hanyatlás mutatkozik azoknál a műfordítóknál, kik az 1711—1772-ig terjedő időszakban szerepeltek. De igaz az is, hogy ez irodalmunkra annyira meddő korszak legnagyobb dicsőségét két olyan férfiú tette, kik babérjaik egy részét a műfordítás terén aratták, t. i. Faludi Ferencz és gr. Haller László. Különösen az első volt, a ki a fordítást a nyelv szépítésére való eszköznek nézve, e fajtájú művei által «a magyar prózának széptani tekintetben *új lökést adott.*» Rá is, épügy mint Szenczi Molnár Albertre, nagy hatása volt az olasz irodalomnak, melyet Rómában való tartózkodása alatt módjában volt alaposan tanulmányozni. Joggal mondhatta azért irodalomtörténetünk atyja Kisfaludy Károly feletti emlékbeszédében, hogy lyrai költészetünk először Faludi Ferencz kezei között Rómában, s olasz befolyás mellett nyere művészi csint.

Bizvást elmondhatni, hogy Kazinczy előzője a nyelv gazdagítása terén Faludi volt. S ez nem is lehetett másként: a nyelv szegénysége rákényszerítette, hogy újítson, hogy eddig nem hallott kifejezés-módokkal éljen, sőt hogy olykor idegenszerűséggel is megfertőztesse stílusát. Be kell azonban vallanunk, hogy a mi az utóbbi vádat illeti, az nem boríthat homályt Faludi nevére; még

pedig nemcsak azért nem, mert a nyelv akkori állapota sokat kimenthet, de azért sem, mert Faludi sokkal inkább ügyelt a magyaros izre, mint a hogy ezt nagy utódja Kazinczy tette. Ha Faludi Kazinczy korában él, s *akkor* vállalkozik a nyelvbővítés nehéz munkájára, nem nyüzsgene a magyar beszéd a sok idegenszerűségtől. Faludi úgy ismerte a nép nyelvét, mint kevés előzője, s annak kinceit ki is bányászta. Ez tette stílusát olyan zamatosná, hogy a magyar nép egyre újabb meg újabb kiadásokban olvasta a «Nemes ember»-t, a «Nemes urfi»-t, «Nemes asszony»-t, az «Udvari ember»-t s egyéb műveit. Mint fordítások e művek nem tarthatnak számot nagy becsre, minthogy az anyagi hűséget Faludi nem igen vette figyelembe. Fordításainak némelyikére, például a «Bölcs és figyelmetes Udvari Ember»-re, inkább ráillik az utándolgozás név, mert ebben gyakran annyira megy szabadsága, hogy az eredetinek hat sora nála 29 sorra van kinyújtva.

Ez a szélesség hibája gróf Haller László Fénélon-fordításának is, mely a magyar népnek ebben a században époly kedves olvasmánya volt, mint a mennyire szerették Haller névrokonának Hármás Istóriáját a mult időszakban. Különösen a mondattagok arányos szerkezetére fordított nagy figyelmet a magyar Fénélon szerzője, a kinek még az az érdeme is megvan, hogy első volt, a ki a francia irodalom egy termékét megismertette népünkkel.

A hanyatlás korának harmadik nagyja, Mikes Kelemen, szintén foglalkozott műfordítással. Maga vallja, hogy «sok francia könyvet fordított magyarra»; de helyesen vélekedik Aigner, Mikes Kelemenről irt jeles monographiájában, midőn annak a nézetnek ad kifejezést, hogy a «Törökországi Levelek» írója nem annyira fordításokat, mint inkább átdolgozásokat készített. Ez átdolgozásai közül a következőket említem: «Az iffiaknak Kalauza», «Az epistoláknak és evangeliomoknak magyarázatja», «A keresztről», «Az idő jól Eltöltésének módja». Utolsónak hagytam legismeretesebb fordítását, Gomezné «Les journées amusantes»-jának átültetését, mely «Mulatságos napok» czim alatt jelent meg.

Az említetteknel sokkal csekélyebb fontosságúak e korszaknak a hittudományi irodalom körébe tartozó fordításai. Bél Mátyás a Károli bibliáját adta ki javításokkal, Bárány György és Torkos András újra lefordították a szentírást, még pedig az utóbbi az egészet, az előbbi pedig csak az ó-testamentomot. Ezeken kívül nagy számu ugynevezett buzgalmi iratot fordítottak, de sem ezek,

sem az említett biblia-fordítások nem érdemelnek nagyobb figyelmet. Ugyanezt mondhatni arról a sok fordított vallás-erköcsi szindarabról is, melyekkel ez időszakban drámai irodalmunkat gyarapították. Csak egyetlen író kell itt dicsérettel kiemelnünk, s ez Illei János ki *Boethiuson* kívül fordított *Metastasióból* is. «Titus kegyelmessége» című fordításának magyarosságát ma is méltán lehet csodálni; szinte megfeszíthetetlen, hogy olyan «zord izlésű kor»-ban, mint a minő irodalmunkban a XVIII. század közepe volt, hogy irhattak olyan szemenszedett, egészséges zamatossággal, amilyent Illeinek majd minden sorában talál az ember. Valóban csekély elismeréssel adózik Toldy Illeinek, midőn Boethius-fordítását csak «elég jónak» mondja.

ELSŐ RÉSZ.

A MŰFORDÍTÁS TÖRTÉNETE 1772—1808. A FRANCZIA ISKOLA.

V. Bessenyei és Báróczy.

Az a pangás, mely a XVIII. század közepén annyira elsekélyesítette a honi irodalmat, a bécsi magyar testőrség felléptével megszűnt. Körülbelül ötven esztendeig elhanyagolt kerthez hasonlított a magyar literatúra, melyben az elcsenevészedett fákat idegen ojtással kellett megnesemesíteni. A műfordítás volt az az eszköz, melylyel a testőrség új életet öntött irodalmunkba, a műfordítás indította meg azt a korszakot, melyet már Toldy Ferencz az «ujjászületés» korszakának nevezett el. Kétségtelen, hogy Bessenyei és köre helyes uton jártak, midőn ehhez az eszközhez folyamodtak irodalmi munkálkodásukban. A nyelv tökélyesbítésére jobb módot kivált ebben az időben nem választhattak volna. De csalódnék aki azt hinné, hogy a műfordítás főntebb elmondott előnyei birták testőreinket ez irodalmi ág túlnyomó művelésére. Nézetem szerint ennek három oka van. Az első az, hogy Bessenyei és a köréhez tartozó írók érezték, hogy nincs bennök tehetség nagyobb becsü művek alkotására. A második az, hogy ő reájok is elragadt az a majdnem gallomaniává fajult francia-imádás, mely akkor legkivált a bécsi udvarnál nagy divatban volt. A harmadik indok végül nyelvünk akkori állapota, melynél fogva nagy dolognak vették, ha az elegáns francia nyelvnek csak egy pár mondatát is át tudták ültetni a mi «paraszt» nyelvünkre. Erre nagyobb ambíciójuk volt, nagyobb dicsőséget is láttak benne, mint eredeti mű-

vek irásában. Ez indokokból könnyen megfejthető, miért szorított a francia iskola működése majdnem kizárólag fordításokra. Irtak ugyan eredeti műveket is, azaz olyanokat, melyekre nem volt ráírva, hogy «fordítások», de aligha csálódok, ha azt hiszem, hogy ez eredetieknek tartott munkák közül soknak fogják még föl-fedezni az *igazi* eredetijét. Manapság például egyszerűen irodalmi csalásnak bélyegeznék az ember Simai Kristóf eljárását, a ki meglehetősen híven lefordította Brühl «Der Bürgermeister»-ét, azt mint eredetit bocsátotta közzé. De úgy látszik, abban az időben még nem voltak annyira tisztázva az írói tulajdonjogról szóló fogalmak, hogy az ilyet plágiumnak nézték volna; mert különben nem tehetné föl az ember Bessenyei Györgyről, hogy fordított darabot eredetinek vallott volna. Már pedig az «Ágis tragédiája» melyet eddig általánosan eredeti műnek hittek, nem egyéb mint francziából való fordítás, miként ezt Jankovich Miklós bizonyítja, Szentgyörgyi Gellért Sallustius fordításához írt bevezetésében, a hol a fordított művek jegyzékében ez is fel van említve: 1772. Béts. Ágis tragédiája és Agyáris keserve, fordította Bessenyei Francia nyelvre ruházott munkából.¹⁾

Igaz, hogy Bessenyei nem igen volt hű fordító, s így meglehet, hogy talán a szigoru hűség szemmel nem tartásánál fogva érezte magát a vázoltuk eljárásra feljogosítva. Maga mondja idegen irodalmakból eszközölt fordításainak egyikére, hogy az «fordítás is, nem is». Mondja pedig azt meglehetősen önérettel «A hármas vitézek»-hez²⁾ írt előszavában:

«Ha gondolod, hogy magyarba nem lehet elég erővel, méltósággal, mélységgel írni, végy időt e kis munkának megolvasására. Ez a darab pedig fordítás is, nem is Voltaire Triumviratusából.»

Ilyen «fordítás is, nem is»-fele munkáknak nagyon bőviben volt irodalmunk a múlt század végén és a jelen század elején. Nagyon előmozdította ezek elszaporodását az a körülmény is, hogy fordítóink igen gyakran másodkézből fordítottak; így pld. a régi classikusok átültetésénél francia fordítást használtak, a mit már Jankovich is méltán megró idézett előszavában, midőn azt mondja:

¹⁾ Sallustius, ford. Szentgyörgyi Gellért, Buda 1811. I. köt. 57. lap.

²⁾ A hármas vitézek, vagy Triumviratus. Bessenyei György által. Voltér szerint. Bécs 1779.

«De a görög fordítást csak akkor állítom érdemesnek, mikor az a klasszikusoknak eredeti munkájából készítették, nem pedig ismét a deák vagy egyéb magyarázatokból anyai nyelvbe ruháztatik.»

Ilyen másodkézből való fordítás Bessenyei Lukánusa is ¹⁾. Hogy mért nem fordította Bessenyei a «Pharsaliá»-t az eredeti latinból, annak egyszerű okát adja Kazinczy a következőkben: «Lukánt kénytelen vala francziából fordítani, mert deákul csak anyyiban érte, amennyiben arra a franczia nyelv által segéltetett». ²⁾

De Bessenyei még a meglehetősen hű Marmontel-féle franczia fordítástól is nagyon eltért (ő ezt használta), s így esett meg, hogy a tömör római klasszikust sikerült teljesen ellapítania. Hogy épen-séggel nincs igaza Ballagi Aladárnak, midőn e fordítást «emelkedett stílusa s általában nyelvkezelés tekintetében Bessenyei legjelesebb művei közé» sorozza, könnyen be lehet bizonyítani néhány mutatványnyal. Ezt pld. hogy: «Cœlum Mars solus habet», így adja vissza Bessenyei:

«Mars te vagy egyedül, ki az égnek terjedett tábláját egészen foglalod.»

Vagy ime egy más mutatvány:

Unde venit Titan et nox ubi sidera condit
 Quaque dies medius flagrantibus aestuat horis
 Et qua bruma rigens ac nescia vere remitti
 Adstringit Scythico glaciale frigore pontum:
 Sub iuga iam Seres, iam barbarus isset Araxes
 Et gens, siqua iacet, nascenti conscia Nilo.

«Azon részektől fogva, hol fényes napunk hajnala után magát e világ felibe emeli, azon helyekig, hol az Éjszaka nyugszik; déli forró Egeinknél kezdve az Északi jeges Tengerekig, Scythát, Armenust s Népeket, ha vannak, kik a Nilust földünknek gyomrából származni látták, mind meghódoltathatták vala.»

Ez a dagályos szószaporítás, mely lehet minden, csak nem classicus, bizony nem érdemel akkora dicséretet, mint a mekkorát Ballagi rája halmoz. Hanem igen is a maga helyén idézhetjük itt

¹⁾ Lukanus első könyve. Pozsonyban, Landerer Mihály betűivel 1776. Bartsay Abrahámnak.

²⁾ Báróczi minden munkája VIII. kötetében. Báróczi élete. 12. lap.

Toldynak egy Bessenyeire vonatkozó nagyon is igaz mondását: «Vajha ő és társai izlést kölcsönöztek volna inkább Páris lakójától mint tárgyakat és puszta formát!» Bessenyei fordításainak hiányossága különben jórészt abban is leli okát, hogy nem értette jól azokat a nyelveket, melyekből fordított. Körülbelől rája illet, amit Lessing mond: «Unsere Uebersetzer verstehen selten die Sprache; sie wollen sie erst verstehen lernen; sie übersetzen, um sich zu üben.» (Briefe, die neueste Literatur betreffend. Reclam-féle kiadás, V. ktt. 208. 1.)

Az említetteken kívül Bessenyei még a következő munkáit vallotta fordításnak, illetőleg utándolgozásnak: A szent apostol Tamás, mint ellene állhatatlan bizonyossága a Jézus Krisztus istenségének, Pozsony 1773. Németből. A mi urunk Jézus Krisztusnak haláláról való gondolatok, francziából. Pozsony 1777. Az ember, poemában; az anglus Pópnak elméje szerint 1803. (Kézirata a Nemz. múzeumban). Negyvenkét munkája között még körülbelől 10—12 van, melyeket fordításnak, vagy inkább utándolgozásnak lehet tartani. E művek eredetiit majd az lesz hivatva kifürkészni, a ki meg fogja ajándékozni irodalmunkat egy kimerítő Bessenyei-monografiával. «A philosophus» szerzője megérdemli, hogy emléket ily módon is megörökítsük; ha műveinek becse nem is, de méltóvá teszi őt erre az a körülmény, hogy ő volt nemzeti irodalmunk ujjászületésének fáradhatatlan buzgalmú megindítója. Eredeti dolog művei között nagyon kevés van; így pld. csak copia híres «Pontyi»-ja is, mely akkora népszerűségre tett szert, mint Bessenyei egyik munkája sem. (Ezt a Pontyi alakot Goldoni «La finta ammalata» című vígjátékából vette, a melyben van egy hőbortos patikus, a ki szintén egyre a kínai meg a mongol birodalom ügyeiről beszél, még pedig ugyanolyan módon, mint «A philosophus» elhíresült «Pontyi»-ja.) De volt mégis Bessenyeinek annyi tehetsége, hogy átkölcsönzéseit élvezhető alakba tudta önteni; ez, meg azután az a körülmény, melyet már fentebb említettem, hogy t. i. az ő példájára kezdtek irogatni és olvasgatni a bécsi magyar testőrök, elég arra, hogy tiszteltté tegye nevét az utókor előtt. Nélküle talán még egy-két évtizedig tespedt volna irodalmunk tétlen henyeségben; ha ő nem indítja meg a magyar irodalom ujjászületését, nem indítja meg Báróczy sem ujjászületését a magyar nyelvnek.

Igen; Báróczit illeti a dicsőség, hogy a magyar szépprózát,

mely Pázmány óta egyre csak hanyatlott, s csupán csak Faludinal tudott megint fényre szert tenni, ugyszólván ujjá teremtette, vagy legalább az utat egyengette annak ujjá teremtéséhez.

Milyen különbség Bessenyei és Báróczi nyelve között! Ha az ember amannak Lukánusa után elolvassa ennek Kassandráját: azt hiszi, hogy e két író felléptét legalább ötven esztendő választja el egymástól. Amott határozatlanság a kifejezésekben, a grammaticai és syntacticus formákban, a helyesírásban: itt meglepő biztosság, elegancia, erő. Ott minden lépten-nyomon érzi az ember, a mit Bessenyei maga mond egyik előszavában: «Ezt a kis fordításomat *ezerszer* igazítottam már, mégis alig olvasok benne úgy 6—7 sort, hogy hibáját ne lássam.» Emitt minden folyékonyan gördül, mintha csak most írták volna, nem egy évszázaddal ezelőtt. Ott a nehézkes darabosság egyre eszébe juttatja az olvasónak, hogy fordítással van dolga: itt úgy van vele az ember, mintha csak eredetit olvasna. De nagyon igaza van Bacsányinak, mikor így dall a «Kassandra» fordítójához:

Felfedezvén nyelvünk fényes méltóságát
Te üzted el népünk korábbi vakságát,
Ki másnak koldulván rongyolott jószágát,
Nem látta hazája önnön gazdagságát!

Elveti hályogát ugyancsak végtére,
Melyet az idegen maszlag vont szemére;
Tekint íróinak immár érdemére,
Könyveket szentelvén Báróczi nevére.¹⁾

Báróczi mondhatta volna műveiről, a mivel Bessenyei hivalkodott «A hármás vitézek» főtebb czitált bevezetésében: «Ha gondolod, hogy magyarban nem lehet elég erővel, méltósággal, mélységgel írni, végy időt e kis munkának megolvasására». De ő túlzásig vitte a szerenységet; nincs jellemzőbb e két íróra nézve, mintha ide igtatjuk a Bessenyei dicsekedése mellé a Báróczi önvádaskodását, melyet művei első kiadásának bevezetésében olvashatni: «Én (e művet) fordításában megfosztottam méltóságának nagy részétől és majd minden erejét elvettem».

Hogy mások mennyivel többre becsülték működését, mint önnönmaga, bizonyítja az az ítélet is, melyet Révai mond róla a

¹⁾ Kazinczy «Bácsmegyei gyötrelmeit» Báróczi tisztelőinek ajánlta.

«Candidati erigendæ eruditæ Societatis hungaricæ» című füzetben: «Hic primum quasi facem prætulit eleganti ore illi sensui, qui præteriore hoc tempore tota fere Hungaria cœpit quam dulcissime provagari.»

Természetes, hogy hibát Báróczi nyelvében is találhatni. Különösen idegenszerűséget lel nála az ember itt-ott; teszem ilyeket: «Minekutána megolvasni méltóztattál», vagy pedig: «Tápasztalni fogod, nem annyira szükölködni e könyvet ditséret nélkül» becületet csinálni (faire honneur), tisztába hozni (ins klare bringen) stb. De ezek nála olyan ritkán fordulnak elő, hogy bizony kissé túlzott Kazinczy, midőn az «Idegenszerűségek Geniusának» Xenidionnak első ápolgatójává tette meg Báróczit.

«S a leány

Mondá: Nevem Xenidion s Etelke;

Báróczi volt ápolgatóm, az uj

Szép Attikának méhe; ő tanított

Engem szemérmes édest selypeni,

S távozni a durva nép beszéditől,

S nevetni a duva nép vad gúnyjait.»

Báróczi csakugyan újított, de újításaiban nagyon bátortalan volt, s fölötte félt attól, hogy valahol meg találja sérteni nyelvünk szellemét. Mondhatni, inkább volt újító elvben, mint gyakorlatban. De még azt a kevéske újítást is, a mit meg mert tenni, szükségesnek találta jól megindokolni: «Ha a görögök újítást nem hoztak volna be — így szól — soha annyira nem vitték volna tudományukat, s az ékesszólásban el nem hiresedtek volna. Miért ne követhetnök hát mi is nyomdokukat s ne újítanánk nyelvünkön?» Másutt meg: «A magyar nyelv szük voltával, más nyelv segedelme nélkül, közönséges beszédünket is alig tudjuk folytatni s akaratunkat egymás között magyarázni». Inkább ezekre a nyilatkozatokra, mint tényleges újításokra kell tehát vonatkoztatni Kazinczy fentebb idézett sorait.

A mellett, hogy Báróczi «könnyű, mívelt tónusa, választékos tiszta, dallamos folyásu nyelve» által előkészítette azt a nagy reformációt, melyet Kazinczy nem hajtott akkora sikerrel végre, mint a mekkorával azt Báróczi megkezdte: a «Kassandra» fordítójának azt az érdemét sem szabad elmellőzni, hogy ő nagy mértékben járult hozzá a fordítás kellékeiről való fogalmak tisztázásá-

hoz. Sokkal műveltebb és tágabb látkörű ember volt Bessenyeinél, és sohsem követte ennek másodkézből való fordítási módszerét. A mely nyelvet nem értett, abból egyszerűen nem fordított. Mindig tisztában volt az eredetivel s azért sohasem volt arra szüksége, hogy azt hamisítsa. Fordítása majd mindenütt megfelel a szigorú hűség követelményeinek, ámbár nem ragaszkodik sohasem a betűhez. Tudta, mennyire igaza van Lessingnek, a mikor a «Hamburgische Dramaturgie»-ben így szól: «Allzu pünktliche Treue macht jede Uebersetzung steif, weil unmöglich alles, was in der einen Sprache natürlich ist, es auch in der anderen sein kann».

Báróczi sokkal kevesebbet írt Bessenyeinél, mindössze körülbelül tíz kötetet. Első műve «Kassandra» volt, Calprenéde hét-kötetes regénye, mely után Marmontel-nek nyelvünkre többször is lefordított «Erkölcsei meséi» és Dusch «Erkölcsei levelei» következtek. E műveket a közönség sokkal nagyobb lelkesültséggel fogadta, mint («Pontyit» kivéve) Bessenyei összes irodalmi termékeit. S irodalom-történeteink eddig mégsem igen méltatták érdemeit annak a Báróczinak, a ki stilusával megelőzte korát. Maga Toldy, a ki pedig a dicsérő szóval nem igen szokott fukarkodni, irodalomtörténetében Bessenyeivel két oldalon át foglalkozik, míg Báróczival rövid tizenégy sorban végez. *Csak* fordító volt, azt mondja róla.

VI. Bessenyei és Báróczi iskolája.

Azok közül, a kik Bessenyei, de kivált Báróczi példáján buzdulva, műfordításokkal gyarapították irodalmunkat, első helyen olyan férfit kell említenünk, a kit eddig nálunk vajmi kevés figyelemben részesítettek. Bessenyei Györgynek az öcsse ez, Bessenyei Sándor, a ki szintén testőr volt, és későbbben, mikor megvált a testőrségtől, «cs. és kir. lovas kapitány» lett. Ennek mondja magát véleményem szerint egyetlen munkájának, Milton-fordításának ¹⁾ czimlapján. Toldy alig említi nevét, s ha jól tudom, eddigelé csak Ballagi Aladár méltatta, föntebb idézett nagybecsű művében.

¹⁾ Elveszett Paradicsom, Milton által; fordította frantziából Bessenyei Sándor, cs. és kir. lovas kapitány. Kassán, Ellinger János, cs. és kir. privil. Könyvnyomtatónál. 1796.

Csakhogy ő nagyon elveti a sulykot, midőn Bessenyei Sándor fordításáról kicsinylőleg nyilatkozva, azt költőietlennek mondja. Nem *bátyját* közelítette meg Sándor, mint Ballagi mondja, hanem igenis megközelítette Báróczit; művének majd minden lapja Báróczyi nyelvének szabatos magyarosságát juttatja eszünkbe. E magyarosság nála annyiban tisztább, amennyiben sokkal szerényebb volt, hogysém bármi újítást is megengedett volna magának. «Semmi új magyar szót nem teremtettem — mondja a bevezetésben — sem pedig a francia nyelv reguláihoz magamat nem szabtam, hanem csupán csak a magyar nyelv természetét vettem regulául; főczélom volt az, hogy meg ne fertőztessem vagy erőltessem. Érzem is magamban, hogy ezen fordításomban született nyelvemnek nyakát nem szegtem. Ugyanazért ha a szó szerint való fordítást keresed, a *franciában* a magyar Miltont meg nem találod; vagy ha megleled is, csak ott, a hol a két nyelv természete egymással nem ellenkezik.»

Mint ez idézet utolsó soraiból is látható, s mint különben a czimlapon is őszintén ki van mondva: Bessenyei nem az eredeti angolból fordította Miltont. Minthogy sehol rá nem akadhattam, melyik francia fordítást használta: a fordítás hűségéről nem mondhatok itéletet. Annyit az eredetivel való összehasonlításból megláthattam, hogy néhol a fordítás nagyon hű, másutt pedig kelleténél szabadabb, sőt van úgy is, hogy kivált a nehezebb helyeken 3—4 sor egyszerűen ki van hagyva. — Még csak arról az egyetlen újításáról akarok megemlékezni Bessenyeinknek, melyet a tulajdonnevekkel elkövetett. Nagy buzgalmában ugyanis ezeket is — lefordította. Így születtek meg azután ilyenféle nevek: Galamb Kristóf, Angyal Mihály, mely hatásági engedély nélkül eszközölt névmagyarosítást Bessenyei uram Columbus Kristóf és Michel Angelo urakon vitte véghez.

Szintén a Báróczyi befolyása alatt kezdette meg irodalmi működését báró Naláczy József, a ki a hetvenes évek elején testörködött Bécsben, később pedig Zarándvármegyének lett a főispánja. Három könyve jelent meg: Jung éjjelei,¹⁾ Eufémia²⁾ és A szeren-

¹⁾ Jung éjjelei avagy siralmi, melyet francziából fordított Báró Naláczy József, Nemes Zaránd vármegyének főispánja. Nagy-Szeben, Hochmeister 1801.

²⁾ Eufémia, vagy a vallás győzedelme. Szomorú darab D'Arn aud álta mely francziából fordított. Pozsony. 1783.

csétlen szerelmesek.¹⁾ Ezek közül kivált az első helyen említett mű érdemel figyelmet, melyet pedig Toldy nem is említ; ezt Nalácsi 1772-ben kezdte meg, de csak 1801-ben adta ki, miután ugyanannak a munkának fordítását már Péczeli közrebocsátotta. Nalácsi sem az eredetiből fordított, hanem francziából. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a francia nyelv is mennyire elnyujtva tudja csak visszaadni az angol költők erőteljes, tömör stílusát: könnyen elgondolhatni, mennyit vesztek a «Young siralmi» az által, hogy francia lébe föleresztve kerültek magyar konyhába. Ennek az elnyujtásnak ime egy példája:

Most elérkezvén útjának közepére, a magas levegő-égben ül gyászos királyi székiben az éj; mint egy méltóságát elfedezett és fényesség nélkül levő istenség kinyujtja ön-pálczáját az elaludt világra.»

(Night, sable goddess, from her ebon Throne
In rayless mayesty now stretches forth
Her leaden sceptre o'er a slumb'ring world.)

Ösi magyar kényelemmel, lomhán mozog Nalácsi beszédje: sehol se vehetni észre azt a törekvést, hogy rövidebben mondja meg azt, a mit mondani akar. Magyaros a fordítás, igaz; de hát nagyon is «házizubbonyos».

Az «Eufémia» című lapján nincs ugyan kitéve Nalácsi neve, de az «ajánlás» alá igtatott «B. N. J.» betűk, nemkülömben annak említése, hogy «minekutána Comensnek fordítását elvégeztem volna,» kétségtelenné teszik, hogy itt is Nalácsi munkájával van dolgunk. A fordító e műben ügyes verselőnek mutatja be magát; alexandrinjei mind hangzatosságra, mind magyarosságra nézve megállják helyöket.

«A szerencsétlen szerelmesek» már kevésbé jól sikerült. Maga is mondja ennek a bevezetésében: «Az egész darab mind a szorongatás, mind pedig a kihagyás miatt ékességéből és erejéből sokat elvesztett». Különben erre a fordításra is ráillik, a mit a «Young éjjelei» átültetéséről mondtunk.

A testőr-írók közt harmadik helyen sepsi-zoltáni Czirjék Mihályt említem, az «Érzékeny levelek»²⁾ «czifrabeszédű és hosz-

¹⁾ Arnaud: A szerencsétlen szerelmesek, avagy gróf Comens. Szomorú darab, Kolozsvár és Szeben. 1793.

²⁾ Érzékeny levelek, melyeket francziából magyarra fordított Cziriék Mihály, magyar nemes testőröz. Bécs, Trattner, 1775.

szubeszédü fordítóját»¹⁾. Az «Érzékeny levelek» czim alá a következők vannak foglalva: Heloisenek Abelardhoz és Abelardnak Heloisehez intézett levele, Colardeauból, Vallière herczegasszony-nak levele XIV. Lajoshoz Blin de Saintmore-ból, végre Barnavel levelei Truménhoz Dorat-ból. Czirjék sem ment attól a terjengő áradozástól, mely e kor íróit majd kivétel nélkül jellemzi; s ezért nem érthetek egyet Ballagival, aki szerint Czirjéket «magyaros szörendje, könnyen érthetősége és ritka élénksége kortársai fölé emeli.» Sőt ellenkezőleg, én azt hiszem, nagyon helyesen jellemezte őt Kazinczy, a mikor «czifrabeszédü»-nek mondta. Az a sok szatmárvidéki tájszó, melylyel fordítása meg van rakva, igaz, hogy magyaros izűvé tette az «Érzékeny levelek»-et: de veszendőbe ment majd mindenütt az a finomság, az a csin, mely az eredeti franciát jellemzi. Abelard aligha irt volna olyan paprikás szalonnaizű levelet Heloisenek, mint a minőt Czirjék ad élénk, aki úgy fordította íróit, hogy azok az új köntösben maguk is bajosan ismeretek volna elmeszüleményeikre.

A testőr-iskola többi műfordítóiban is jobbára ugyanazokat a hibákat és ugyanazon előnyöket lehet megtalálni, mint Czirjék Mihályban. Alsó-őri Farkas Antal, a ki őt esztendeig testörködött II. József uralkodása alatt, «Erkölcsei iskola»²⁾ czimmal adott ki egy história-gyűjteményt, melyet németből fordított. Abból, hogy a mű második kiadást is ért, azt lehet következtetni, hogy a folyékony előadásu historiák az akkori közönségnek kedves olvasmányai lehettek.

Kis-harsányi Harsányi Sámuel, épu gy mint az előbbi, szintén csak egy munkával szaporította fordítási irodalmunkat. D'Arnaud érzékeny szerelmes történeteiből ültetett át nyelvünkre hármat: az «Adelson és Salvini», «Lucia», és «Melani és Fanni» cziműeket.³⁾ Már Harsányinál nem sokat kell böngészgetnünk, ha idegenszerűséget akarunk találni; stilusa a sok egymásra halmozott hosszú

¹⁾ Kazinczy nevezi így az «Utazások»-ban.

²⁾ Erkölcsei iskola, azaz 24 nyújas historiák, melyek e világnak családságait . . . mutatják. Irattatott két részben, német nyelven; ez haza fiainak kedvéért fordította magyarra alsó-őri Farkas Antal, a kassai districtusnak provincialis commissarius. Kassa. 1790.

³⁾ Érzékeny mesék d'Arnaud által, fordította francziából Harsányi Sámuel, magyar nemes testörző. Sopron 1794.

szó miatt rendkívül döcögös, fordítása hűség tekintetében még a legcsekélyebb követeléseknek sem felel meg.

Harsányinál sokkal ügyesebben fordított kis-rhédei Rhédei Lajos, a ki egy Mária Teréziáért Bécsben elmondott imát¹⁾ magyarította. A kis, harmincz lapra terjedő füzethez hozzá nem juthattam, s így csak azt idézem, amit Ballagi mond róla: «Nagy gonddal, a kifejezésekre, mondat-alkotásra való nagy ügyességgel van készítve e mű s mint ilyen, grammatikátlan korban igazán ritkaságnak tekinthető».

Baranyi László «Mulatságos beszélyeit»²⁾ hagytam legutoljára. Ez a fordítás jobb ugyan Baranyi László elismert silányságu eredeti munkáinál, de azért izléstelenség tekintetében a szerző itt is kitett magáért. Baranyival zárom sorát a testőr-fordítóknak, a kik valamennyien a franciás iskola tagjai voltak. Ez iskola többi hiveiről a következőkben lesz szó.

RADÓ A.

Finn népdal.³⁾

Több könyüm van, több keservem,
Mint kavics a vízmederben,
Mint göröngy a patak mentén,
Hangafű a homokmezőn;
Tüske nincs több tíz uton sem,
Pusztá földön nincs több porszem!

Olyan ló sincs hajh! semerre —
Paraszt még föl nem nevelte,
Nincs nemesnek nagy udvarán,
Nincs a legjobb plébánián,
Nincs az egész vármegyében —
Mely elbírná szenvedésem!
Búmat messze elhordozná,
Elhordozná — meg se hozná!

R. A.

¹⁾ Mária Terézia római császárné, magyarok és csehek királynéja betegkedése alkalmatosságával a svétziai királyi követség kápolnájában szent András havának 29. napján 1870. németül elmondott beszéd és imádság, melyet kishédei Rhélei Lajos hadnagy és magyar nemes testőröz magyarra fordított. Pozsony Landerer 1781.

²⁾ Mulatságos beszélyek, melyeket németből magyarra fordított Baranyi László.

³⁾ Kanteletar, I. 53. Enemp' on minulla huolta.

AZ ALLITERATIÓ SZEREPE A LATIN KÖLTÉSZETBEN.

Nem rég e folyóiratban ¹⁾ Krajcsovics úr a középkori magyar költői maradványok verseléséről értekezvén, vizsgálat alá vette az azokban található alliterációkat is. Czikkének bevezetésében az eredményt előlegezve így szól: «Nálunk sem zárható ki végkép a feltevés, hogy a legrégebb korban, melyből emlékeink — sajnos — nincsenek, nagyobb és határozottabb szerepe lehetett a hangbeli rythmus e tényezőjének; fenmaradt költői emlékeinkben azonban már csak helylyel-közzel fordul elő mint díszítő jelenség a kiválóbb gondolatok előadásában, miáltal alkalmazásában az ornamentalis szép jellegét nyeri. Ily ékítményi jelenségül nézve az egyes eseteket, elég dús és változatos alliterációkat találunk.» Ugyanezt a gondolatot, talán egy árnyalattal még óvatosabban kifejezte már Arany János, ²⁾ de azért mégis Krajcsovics részletes kimutatása alighanem a legtöbb olvasó előtt az újság színével bírt, sőt, mint tudom, nem egy olvasóban határozott kételkedéssel találkozott.

Az eldöntetlenség majdnem ugyanazon stadiumában áll e kérdés a latin költészetre nézve, és meg-megújuló vita tárgyát képezi, vajjon a latin költők használták-e öntudatosan, és mily mértékben használták az alliterációt.

Újabb időben Plautusra nézve *Lorenz* szólt a *Miles gloriosus* kiadásának ³⁾ előszavában behatóbban az alliteráció, assonantia és rím különböző nemeinek használatáról és azt mondja, hogy e hangjátékok az egész darabon végig vonuló jelenségekként tűnnek fel. Sokkal többet állít *Klotz Richard*, ⁴⁾ ki kutatásában egyelőre a *Miles gloriosus* első felvonására szorítkozván, abban azt a törvényt akarja felfedezni, hogy *minden* vers vagy önállóan, vagy a reá következő verssel együtt alliterációt mutat. Klotznak ez állításából polemia keletkezett közte és *Lorenz* közt, ⁵⁾ mely eléggé mutatja, mily kevésbé vannak még tisztázva e kérdésben a vélemények.

¹⁾ Philol. Közl. VI. (1882), 705. sk.

²⁾ Arany, Prózai Dölg. 16. l.

³⁾ Ausgewählte Komoedien des T. M. Plautus. III. B. 61. sk.

⁴⁾ Zur Alliteration und Symmetrie bei T. M. Plautus. Zittau 1876.

⁵⁾ Philol. Anzeiger. VIII, 292. sk. és IX, 278. sk. Programm des Johanneum in Zittau. 1877.

Vergilius Aeneisét az alliterációra nézve Kvičala tette beható vizsgálat tárgyává.¹⁾ Ő a szerinte itt előforduló alliterációkat a következő kategóriák szerint rendezi: 1. Olyanok, hol a vers első és utolsó szava alliterál, pl. *Discite iustitiam moniti et non temere divos*. Ilyent az Aeneisben 376-ot talál, mi az összes versek 3·9%-át teszi. 2. Olyanok, hol egy versben két szópár alliterál, úgy hogy azok keresztbe vannak téve (*abab*), pl. *Cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis*. Ilyent 442-t, vagyis 4·5%-ot talál. 3. Olyanok, hol két alliteráló szópár egymás után következik (*aabb*), pl. *Sed si tantus amor casus cognoscere nostros*. Ilyent 425-öt, vagyis közel 4·3%-ot talál. 4. Olyanok, hol egy alliteráló szópár egy másikat közbe fog (*abba*) pl. *Miscere et tantas audetis tollere moles*. Ilyent 399-et, vagyis több mint 4%-ot talál. Továbbá összeszedi azon verseket, melyekben szintaktikailag összefüggő, vagy egymással valamely párhuzamban álló szók alliterálnak, ezek 3%-ot, amazok 3·7%-ot tesznek. Gyakoriak azon versek, melyekben a két utolsó szó alliterál; ezeket a különféle rythmus szerint ismét több alosztályba sorolván, azt találja, hogy azok az összes verseknek közel 7·5%-át teszik.

Végre valamennyi, bármily módon feltűnő alliterációt egybe állítja és azon meglepő eredményre jut, hogy az Aeneis 9896 verse közül 7178 vers, vagyis 72¹/₂% alliteráló. E számból Kvičala enged ugyan valamicskét, elismervén, hogy egyik-másik alliteráció pusztán véletlenség lehet, de fentartja, hogy az összes versek legalább 2/3 részében valóságos, szándékolt alliteráció van.

Meglepő ez az eredmény, mert majdnem megfoghatatlan, hogy egy állítólag oly sűrűen előforduló jelenség oly költeményben, mely hosszú évszázadokon át a legbehatóbb kutatások tárgya volt, oly kevés figyelemre talált. Egészen el nem került ugyan már a régi magyarázók figyelmét sem, mert Servius az Aen. III, 183. e szavaihoz *casus Cassandra canebat* megjegyzi: *Hæc compositio iam vitiosa est, quæ maioribus placuit, ut Anchisen agnovit amicum* (III, 82), *et sale saxa sonabant* (V, 866). Ebből kiviláglik, hogy Servius tudta, miszerint a régibb latinságban az alliterációt kedvelték, míg azt az ő korában kakophonianak, vagy legalább mesterkéeltségnek érezték. De mégis a régi theoretikusok oly kevés

¹⁾ Neue Beiträge zur Erklärung der Aeneis von Kvičala (Prag, 1881). 293—447. l.

fontosságot tulajdonítottak e jelenségnek, hogy még csak határozott műszavok sem volt arra. Mert a *παρήχησις, πάρισιον* és *παρονομασία* oly szóalakzatok, melyekkel alliteráció, assonantia vagy rim össze van ugyan kötve, de ezek mégis nem tisztán hangzásbeli jelenségekként jönnek tekintetbe, hanem csak a mennyiben a hasonló hangzással valami értelmi elmésség, szójáték van összekötve.

Hogy a rómaiaknak arra a hangegyezésre, melyet mi alliterációnak nevezünk, nem volt szavuk, azt talán abból lehetne kimagyarázni, hogy ők egész theoriájukat egyszerűen a görögöktől átvették, kiknél az alliteráció nem volt oly jelentős tényező,¹⁾ valamint abból, hogy a régieknél általában a művészet theoriája messze elmaradt a praxis magas fejlettségétől.

Magát az *alliteratio* szót először használta *Jovianus Pontanus*²⁾ (1481-ben megjelent *Actius* című dialogusában), ki e jelenséget Vergiliusra vonatkozólag elég bőven tárgyalta és azt így határozza meg: *Fit itaque in versu, quotiens dictiones continuatae vel binae vel ternae ab iisdem primis consonantibus, mutatis aliquando vocalibus, aut ab iisdem incipiunt syllabis aut ab iisdem primis vocalibus.* Azonban Pontanus figyelmeztetése meglehetősen feledésbe ment, míg e század első felében *Naeke* tette ismét a római költészetben, nevezetesen Plautusnál előforduló alliterációt bővebb tanulmány tárgyává.³⁾

Azonban *Naeke* ezen jeles dolgozata sem keltett valami általánosabb hatást. Találkoztak ugyan egyesek, kik nyomába léptek, pl. *Cadenbach*, *De alliteratione apud Horatium usu* (Essen, 1837), *Schlüter*, *Veterum Latinorum alliteratio cum nostratum alliteratione comparata* (Monast. 1840). De ezek az elszórt vizsgálódások nem keltettek nagyobb figyelmet, úgy hogy a latin

¹⁾ Hogy azonban a görög nyelv és a görög költészet az alliterációt mint alkalmi dísz szintén ismerte és nem épen ritkán alkalmazta, arra könnyen lehet elég példát találni. Homerosnál előforduló számos ily példára figyelmeztetett *Bekker*, *Hom. Blätter*, 195. l. Vele szemben ugyan *Lehrs* (de *Arist. stud. Hom.*) azt tartja, hogy azon véleményt, mintha ilyen összecsengéseket az ember csak észre is venne, ki kell irtani. A görög költészetben előforduló alliterációról tudtommal irtak még *Holzappel*, *Ueber den Gleichklang bei Homer*, Berlin, 1856., és *Franciscus Jacobi*, *De usu alliterationis apud Sophoclem*. Gottingae, 1872.

²⁾ L. Gerber, *Die Sprache als Kunst*, II, 163.

³⁾ Rhein. Mus. f. Phil. III. (1829), 324. sk.

költészet oly kitűnő ismerője mint Lachmann Károly, azt hirdethette, hogy az alliteratio a latin költészetben egy minimumra szorítkozik.¹⁾

Igy történt, hogy egyesek mindig újra meg újra felfedezni vélték az alliteratiót a latin költészetben, és mindig meglepett és kételkedő publikumra találtak. Így járt pl. Mähly, ki az alliteratióról szóló értekezésében²⁾ ezeket meséli: Was die neuere Grammatik — vorzugsweise der germanischen Sprachen — mit einer dem Alterthum fremden Bezeichnung Alliteration nennt, hatte schon seit längerer Zeit meine Aufmerksamkeit hingelenkt auf die beiden klassischen Sprachen; da, als ich mit wachsender Befriedigung gesammelt, mit wachsender Ueberzeugung meine Notizen und Sammlungen geordnet hatte, bekam ich zufällig Kenntniss und Einsicht von der Abhandlung Naeke's im rhein. Museum 1829. de alliteratione sermonis latini. Dass hie und da gelegentlich auch schon von dieser eigenthümlichen Erscheinung die Rede gewesen war, wusste ich wohl, aber dass sie in diesem Umfange, ex officio, auf classischem Boden behandelt, ja auch nur bemerkt worden war, war mir neu u. s. w.

Igy járt Kvičala is, ki, miután elmondta, hogyan lett figyelmessé az alliterációra és hogyan járt azután utána a latin költők-nél, így folytatja: «Hiebei muss ich nun offen von mir dasselbe bekennen, was auch Mähly gesteht. Auch ich wusste, dass die Alliteration der röm. Dichter hie und da gelegentlich erwähnt wird, ebenso glaubte ich aber aus der verhältnissmässig geringen Beachtung, welche von Seiten der Erklärer und Kritiker diesem Gegenstande zu Theil ward, schliessen zu dürfen, dass bisher niemand auf die überaus grosse Tragweite und auf den ausgedehnten Gebrauch der Alliteration in der röm. Poesie aufmerksam geworden war. Zufällig erhielt ich nach der Veröffentlichung meiner Vergilstudien (1878) Kenntniss von der interessanten und lehrreichen Abhandlung Mähly's und durch diese wieder von der inhaltreichen und beachtenswerthen Abhandlung Naeke's.»

A vizsgálódás e szörványossága folytán e kérdés, bár mindig újra felvetették, nem tárgyalatott oly kimerítően, hogy biztos, általánosan elfogadható eredményekre lehetett volna jutni, és míg

¹⁾ Ersch u. Grubers Encyclopaedie, s. v. alliteratio.

²⁾ Neues Schweiz. Muzeum, 1864. 207. sk. II.

némelyek a felfedező örömeivel és szokott sanguinismusával könnyen túlságba estek, mások mindent tagadó skepticismussal fogadták ez állítólagos felfedezéseket.

Pedig a latin költészet helyes méltatása érdekében érdemes volna e kérdéssel tisztába jönni, s így nem lesz talán fölösleges az a kísérlet, hogy e jelenséget egész terjedelmében vizsgálván, megállapítani törekedjünk azon szerepet, mely az alliterationnak a latin költészet különféle korszakaiban jutott.

A legfőbb nehézség, mely e kérdésben a megegyezésnek útját állja, az a körülmény, hogy bajos megvonni a határt egyrészt a szándékolt és érezhető, másrészt a véletlen, az ilyeneket nem épen leső fülnek fel sem ötlő alliteratio közt. Mig az egyik valamely versben a hangzók kellemes és jelentős összecsengését hallja, a másik azt állítja, hogy ő ebből nem vesz észre semmit, sőt ha észre venné, az izetlen mesterkéeltség csak rontana minden költői hatást. Hol van ilyenkor a bíró, kinek tekintélyének mindketten meghódolnának? A régi theoretikusok, mint már említettem, kevés felvilágosítást adnak e kérdésben. Minthogy pedig nem arról van szó hogy mit veszünk észre, és mit élvezünk mi, jobbára csak szemünkkel olvasó modernnek, hanem milyen dispositiója lehetett e tekintetben az antik olvasónak és hallgatónak, utána kell járnunk, vajjon nem találunk-e a latin nyelvben némi útmutatást arra nézve, hogy a latinok általában kedvelték és keresték-e a hangzók ezen összecsendülését vagy sem.

A legtöbb nyelvben találunk több-kevesebb szólamot, mely világosan azon szempontból van szerkesztve, hogy alliteratio, vagy rím, vagy assonantia által hatásban nyerjen. A magyar nyelv is meglehetősen bőségében van az ilyeneknek. Alliteráló szólamok pl. *tetőtől talpig, tenyères talpas, kénye kedve, se füle se farka, se híre se hamva, se pénz se posztó, szeme szája eláll, fünek fának elmondani, szerte széjjel, hanyatt homlok, kénytelen kelletlen, kivilágos kiriradtig, búbanat, büvösbájos, mézes mázos, szemem szedetű, fárni faragni, csürni csavarni*; vagy az ilyen szópárok: *libeg-lobog, himezni-hámozni, hébe-hóba, hercze-hurcza, dinom-dánom, girbe-görbe* vagy a figura etymologica egy nemét képező ily kifejezések: *únos-ántalan, véges-régtelen, telides-teli, folyton folyvást, réges-régen, körös-körül*, stb. Találhatók, bár úgy látszik gyérebben, rímelő szópárok is pl. *dúl fül, szánom bánom, ámul bámul, szöröstül bőröstül*, stb. Igen gazdag az ilyenekben a német nyelv, pl. *Stock und Stein, Hof und*

Haus, Feuer und Flamme, Bausch und Bogen, Gift und Galle, mit Mann und Maus, bei Nacht und Nebel, windelweich, lichterloh, stb. Ép oly gyakoriak a rimelők, pl. *Saus und Braus, Sang und Klang, Handel und Wandel, weit und breit, schlecht und recht*, stb. A román nyelvek gyérebben mutatják-e jelenséget, de gyakrabban mégis az alliterációt mint a rímet, pl. a francziában: *craindre ni dieu ni diable, ni sel ni sauce, il ne remue ni pied ni patte, bel et bon, aussitôt pris aussitôt pendu, sauver la chèvre et le chou* (azaz többnyire tisztán népies szólásmódokban); vagy rimelők: *ni feu ni lieu, n'avoir ni foi ni loi, à fur et à mesure, ni vu ni connu, écu changé écu mangé*.

A régi latin nyelv a rím iránt kevés érzékkel bírt, annál számosabbak az alliteráló szólások. *Wölfflin* e tárgyról szóló értekezéséhez több mint ezret állított össze,¹⁾ pedig ő csak egyforma beszédrészekről, tehát koordinált mondattagokból álló szó-párokat vett fel jegyzékébe, s ennél fogva nemcsak a figura etymologica alá tartozó szólásokat nem vette fel, hanem az efféleket sem mint *vagi venti, viva voce, tamquam caballus in clivo, ad restem res redit*, bár sok ilyen kifejezésben az alliteráció szándékossága nem vonható kétségbe. Fölveszi tehát csak az ilyeneket, mint pl. *maria et montes polliceri, oleum et operam perdidit, vivus et videns, longe lateque, oro et obsecro* etc.

Kérdésünkre szorosán nem tartozik, de a magyarral való összehasonlítás szempontjából nem is érdektelen *Wölfflin* ebbeli vizsgálódásainak néhány eredménye. Így kimutatja, hogy az alliteráló szó-párok összeköttetésének legrégebb módja az asyndeton volt, mint azt a magyarban mai nap is kizárólag alkalmazva látjuk (pl. *fűnek fának, szeme szája* stb.). Ilyen asyndetikus párok pl. *forte fortuna; fidi fiducia causa* (a keresztény időszámítás kezdetéről

¹⁾ Die alliterirenden Verbindungen der lat. Sprache von E. Wölfflin. Sitzungsber. d. k. bayer. Akademie der Wissenschaften, philos.-philol.-histor. Classe. 1881. Bd. II. H. 1. — Természetes, hogy egyes kifejezéseknél kételkedni lehet, vajjon azok valóban szólások értékével bírnak-e, vagy csak egészen individuális összeköttetések. Másrészt azonban W. maga sem igényel összeállításának abszolút teljességet, és valóban magam is, a nélkül, hogy épen utána jártam volna, hamarjában kijegyeztem e *Wölfflin*nél elő nem forduló alliterációkat, melyek nekem legalább szólásoknak látszanak: *facere et fungi*, Lucr. I, 443. *increpat inciletque*, Lucr. III. 961. *cum pipere et palmis*, Pers. VI, 39.

való adásvevési szerződésben, melyben a jogásznyelv megőrizte a régi formulát); *loca lautia* (az idegen követeknek államköltségen adott lakás és ellátás); *purus putus* (a Karthagóval kötött béke pontozataiban, valamint Plautus és Enniusnál); *fortis fidelis, laetus lubens; semel saepius; sex septem; vincetus verberatus* (a XII. tábla törvényében); *fusus fugatus; oro obsecro; vive vale, etc.* A klaszikus próza az ilyen szópárokat már kötőszóval kötötte össze, de a hármas csoportokban megmaradt az asyndeton, pl. *veni vidi vici; dare donare dicare; fero fame frigore; siccus sanus sobrius.*

Gyakoriatok a *neque-neque*-vel kapcsolt párok, minőket a magyarban is aránylag bőven találunk (pl. se füle se farka, se híre se hamva, se pénz se posztó).

A mi az alliteráló szók egymásutánját illeti, tekintetbe jön a végszótagok mennyisége, a tőszótagok magánhangzóinak hanglejtése, a szók aránylagos hosszúsága és azon viszony, melyben a szók fogalmilag állanak. És pedig a súlyosabb végzettel bíró szók inkább második helyen állanak, pl. *fundere et fu,āre*, úgy szintén a tőszótagban álló nyiltabb *a* inkább második helyen áll, pl. *longe lateque, ferro flammaque*, bár néha a megfordított rendet is találjuk. Ép úgy találjuk a magyarban azt a következetesen keresztül vitt törvényt, hogy a magashangú szó megelőzi a mélyhangút (fünek fának, füle farka, mézes mázos, stb.).¹⁾

Az alliteráló szólamok ezen nagy bősége, melyről Wölfflin összeállítására meggyőző minket, eléggé bizonyítja, hogy a római ember füle különös kedvét lelta a hangok ezen összecsendülésében, és hogy e szerint a nyelvben magában meg volt adva annak a lehetősége, hogy ezt az összecsendülést a kötött beszéd egyik eleméül felhasználják. Kérdés már most, vajjon a tények eléggé bizonyítják-e, hogy ezt a lehetőséget valóban fel is használták, és ha igen, mi módon használták fel.

Véleményen szerint a latin költészetben alkalmazott alliteratio helyes méltatásának némileg útját állta az a körülmény, hogy azok, a kik avval eddig behatóbban foglalkoztak, mintegy pra-occupálva voltak a germán alliteratio által és ehhez hasonló func-

¹⁾ Ezért mondja a magyar *éjjel-nappal* nem *nappal-éjjel*, és mondta volna mindig még akkor is, ha a régi magyarok nem számították volna a napot estétől estéig, mit újabban megint Vámbéry (A magy. eredete, 282. l.) a szörendből is akar következtetni.

tiót kerestek a latin költészetben is. Pedig ha az alliterációnak különféle nemzeteknél található használatát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az különféle functiókat végezhet. Felhasználható az ugyanis 1. a *rythmikus sorok összefűzésére*, 2. a *főfogalmak, s így a hangsúlyos mértékben egyszersmind az ütemek kiemelésére*, 3. a *rythmustól eltekintve pusztán a hangzatosság (euphonia) érdekében*, 4. *hangfestésre*. Lássuk sorban az alliteratio e különféle nemeit.

Ugy mint már a prózai nyelvben az említett alliteráló szópárokban a kezdő hangzók összezsengése a tagok szoros összetartozását mintegy symbolice jelöli, úgy jelölheti az alliteratio a versben az abban foglalt rythmikus soroknak szorosán egymáshoz tartozását, úgy hogy az alliterációnak hasonló feladata van, mint a modern költészetben a rímnek. Ilyen alliteratiót mutat különösen a régi germán költészet, hol az szabályszerűen van alkalmazva olyformán, hogy két-két szomszédos rythmikus sorban két vagy három szó ugyanazon mássalhangzóval kezdődik. Álljon itt például néhány sor a Hildebrandliedből:

Hadubrant gimálta | Hiltibrantes sunu
mit gérú scal man | gëba infâhan
ort widar orte | du bist dir, altër Hûn, ¹⁾
ummet spâhër ; | spenis mih
met dînem uuortun, uuili mih | dînû spërû uuërpan

Hasonlók a Pannonia megvétéléről szóló énekben a következő versek;

Kelen földén | a Dunán elkelének,
Az Cseken ők | csekének,
Az Tetemben | elfeltetének,
Érden sokat | ők értének,
Százhalomnál | megszállának. —
Feldedet attad | féjér lovan
És jivedet | aranyos féken.

Ilyforma alliteratiót véltek feltalálhatni a latin nemzeti verseselés ránk maradt gyér töredékeiben és az iguviumi táblákon szá munkra megőrzött umber imákban is. Ez utóbbiakban már *Grotefend* ¹⁾ alliteráló saturniusokat akart kimutatni, és az alliteratio valóban eléggé szembeszökő, pl. ebben az imában:

¹⁾ l. Pauly Real-Encycl. IV. 95. sk.

Serfe Martie
 Prestota Çerfia | Çerfer Martier
 Tursa Çerfia | Çerfer Martier
 totam Tarsinatem | trifom Tarsinatem
 Tuscom Naharcom | Jabuscom nome
 totar Tarsinater | trifor Tarsinater
 Tuscer Naharcer | Jabuscer nomner
 nerf çihitu | an-çihitu
 Jovie hostatu | an-hostatu.
 tursitu tremitu | sonitu savitu
 ninctu nepitu | hondu holtu
 prelohatsu | previçlatu.

*Westphal*¹⁾ a régibb latin költészetben, különösen Plautusnál észrevehető alliterációról szólván, hasonló módon nyilatkozik a latin, mint Arany a magyar költészetéről: «Man kann sich nun des Gedankens nicht entschlagen, dass in einer früheren, der plautinischen Zeit vorausgehenden Periode die Alliteration noch wirksamer in der lateinischen Poesie gewesen sein muss; sehen wir sie doch im weiteren Fortschritt der Jahrhunderte, je mehr die Form der Poesie eine völlig griechische wird, immer mehr und mehr ersterben.» És odább: «Es hält schwer, den Gedanken abzuweisen, dass die italischen Völker ursprünglich nicht bloss die Alliteration, sondern auch die Art, das sprachliche Rythmizomenon ohne Rücksicht auf die Silbenlänge und Silbenlänge nach der Norm des Wortaccentes zu verwenden, mit den alten Germanen gemeinsam hatten.»

*T'euffel*²⁾ is, a saturniust jellemezvén, így szól: «Die lockere Fügung (des Saturniers) wird gekräftigt durch das Band der Alliteration.»

De a saturniusokban található alliteráció mégis lényegesen más mint a germán alliteráció. Mindenek előtt koránt sincs minden saturniusban alliteráció, a hol pedig van, ott az nincs következetesen a két versfélre felosztva. Itt-ott találunk ugyan, különösen az irodalmi korszakból, ilyen saturniusokat is, pl.

Firum mihi Camina | insece rersutum. (Liv. Andr.)
 Fato Metelli Romai | fiunt consules,

¹⁾ Griech. Metrik. II. 36. sk.

²⁾ Röm. Lit.-Gesch. 77. l.

Postquam aves aspexit | in templo Anchisa
 Per divas edicit | prædicat castus.
 Deum regis fratrem | Neptunum regnatorem.
 Manusque susum ad cælum | sustulit suas rex.

(Nævius, B. P.)

De sokkal közönségesebb, hogy az alliteráció a saturniusnak csak egyik felére terjed. Így pl. a következő, Herculesnek szóló áldozati imában :¹⁾

Quod re sua difeident | aspere affleicta
 Parens timens heic vovit | voto hoc soluto
 Decuma facta poloucta | leibereis lubentes
 Donu danunt Hercolei | maxume mereto
 Semol te orant se voti | crebro condemnes.

Hasonlót látunk a fent idézett umber imában, valamint a Catonál (de re rust. 141.) megőrzött régi latin carmenben, hol alliteráció nélküli sorok közben, ilyen sorokat találunk :

Ut fruges frumenta | vineta virgultaque
 Grandire dueneque | evenire siris,
 Pastores pecuaque | salva servassis ;
 Duisque duonam salutem | valetudinemque etc.

Ha tehát e versekben egyáltalában az alliterációt a rythmussal összefüggésbe lehet hozni, legfőbb azt lehet mondani, hogy egy-egy rythmikus sornak ad szorosabb egységet, nem pedig hogy úgy, mint a germán allitteráció, két-két rythmikus sort összefűz.

(Vége következik.)

PIRCHALA IMRE.

Martialis IV. 74.

Nem látod, Cæsar, mi vitézül küzdenek az őzek,
 S ily félnék vadban mennyi harag lakozik ?
 Kisded homlokaikkal akarják ölni meg egymást.
 Óh könyörülj rajtok. Küld a kutyákat oda !

Ifj. REMENYI EDE.

---

¹⁾ l. Mommsen, Corp. Inscr. Lat. 1175. p. 240.

A HILDEBRANDDAL.

I.

Hallottam mesélni . . . . .
 Hogy egymást ketten küzdeni kihívták,
 Hildebrand és Hadubrand két sereg között.
 Apa is fiú is felölték fegyveröket,
 5 Harczi mezben készen kézbe vették kardjukat,
 A hősök méneken viadalra menének.
 Harcias Hildebrand, bölsebb és büszkébb
 Kettejük között, kérdeni kezdé,
 Kevés szóval tőle, kicsoda volna
 10 Nemzője a népben . . . . .
 . . . . . «vagy mely törzsből legyél.
 Nevezz nekem egyet tudom én a többit,
 Gyermek, minden népet ismerek a földön».
 Hildebrand szülöttje, Hadubrand, így szóla:
 15 •Harczosaink ilyen hirdetéek énnékem,
 Öregek és okosak, kik rég oda vannak,
 Hogy apám Hildebrand, az én nevem Hadubrand.

*

Elbujdosott keletre bős Oதாகert¹⁾ kerülve,
 Dicső Detrével és sok drága néppel,
 20 Házában hagyva elhagyatottan
 Hű feleségét, gyámoltalan gyermekét,
 Szűken szegényeket; kelet felé indúlt.
 De azóta Detre ismét elveszté
 Haláltól apámat. Kevés volt a hive,
 25 Oதாகert ő mindig gyűlölte mélyen,

¹⁾ A gót monda kerete: Dietrich elűzetése nagybátyja, Ermanrich által, menekülése Etzel hún király udvarához és visszatérése birodalmába. Ellenfele a mondában Sibich, Ermanrich bizalmas embere, ki a hatalmas királyt Dietrich ellenévé teszi. Otaker (Odoacer) csak akkor lépett a mondában Sibich helyébe, midőn a hagyomány a monda Berni Detréjét a történeti Nagy Theoderichel lehetőleg kiegyeztetni, ill. összhangzásba hozni törekedett. A *Vilkina-saga*-ban (l. alább) még Sibich szerepel, a *Chronicon Quedlinburgense* (1025 előtt) és a *Chronicon Urspergense* (1126 előtt) feljegyzéseiben már Odoacer a gót király ellenfele.

De dicső Detre legjobban szereté.
 Mindig népe élén csak küzdelmet kívánt;
 Viaskodó vitézek, jól ismerték őtet;
 Nem igen hiszem, hogy még földön élne.»

*

30 «Fenn a magasban Mindenható tudja,
 Hogy ily közel rokon vitézzel még soha
 Harczot nem harczoltál . . . . .»

*

Karjáról most kösöntyüt, aranyból készültet,
 Levett, mit adott kegyesen a király,
 35 Húnoknak ura: ¹⁾ «Im, kegyem jeléül».
 Hildebrand szülöttje, Hadubrand, így szóla:
 «Éles aczéllal kell ajándékot fogadni,
 Vassal vasra. Túlokos vagy, vén hún!
 Nagyon is csalfa! csalogatsz engem
 40 Szép szóval, de törrel szeretnél megölni.
 Megöszültél, öreg, csellel folyton csalva.
 Hajós népek mondták nekem
 A vendel taván ²⁾ túl, hogy harcz elragadta:
 Halva Hildebrand, Heribrand szülöttje.»
 45 Hildebrand szóla, Heribrand szülöttje:
 «Látom fényes fegyveredről,
 Hogy otthon vagyon jó urad tenéked,
 A ki országából ki nem üzött soha.

*

Jaj nekem, világ ura, vészes végzet áll be.
 50 Hatvan nyáron én és télen ³⁾ haladtam,
 Hogy mindig tettek nyillövő népbe,
 S egy várnál sem ért vészes halál engem:

¹⁾ A húnok királya kétségtelenül Attila, bár neve nincsen meg a szövegben. Az arany kösöntyűkhöz v. ö. a *Waltharius*ban említett *armillae pannonicae*ket, melyeket a hős Attilának kincstárából elvisz.

²⁾ A vendelő a középtenger, a mi bizonyítja, hogy dalunk korában a hagyomány már Olaszországhoz kapcsolta a Dietrich-mondát.

³⁾ Ez a hatvan nyár és tél valószínűleg a. m. harmincz esztendő. Az angolszász és a skandináv hagyomány szerint is harmincz esztendeig bolyongott Dietrich országán kívül. Ha a szöveget hatvan évre értenők, Hadubrand is aggastyán volna, Hildebrand meg éppen roppant öreg.

- S most saját magzatom rám méri kardját,
 Lesújt fegyverével vagy én leszek halála!
 55 Im könnyen teheted, ha telik az erőből,
 Hogy ily kevély férfin fegyverzetet nyerj,
 Prédához is juss, ha jogod van hozzá.
 Az legyen a leggyávább kelet¹⁾ leventéi közt,
 Ki megtagadja a harczot, melyet annyira óhajtasz,
 60 A páros viadalmat. Hadd döntse el a harcz,
 Melyikünk birja ma egyedül a prédát,
 Kié legyen kettőnk közt e két pánczél*. —
 Kezdték aztán kelevésszel a kettős viadalt,
 Hangos harczy zajjal, mig vértbe akadt a vas.
 65 Aztán össze értek, kongtak köfejszeik,
 Hatalmasan verték fehér pajzsaiikat,
 Mig hársdárdáik hitványakká nem lettek,
 Fegyveröktől felemészttve . . . . .

A Hildebranddal a német költészet legrégibb emléke: alakjánál, tárgyánál, régiségénél fogva egyaránt fontos és érdekes emléke a középkori irodalomnak, a modern népek költészetének egyik legelső maradványa, mely főleg az éposz történetének helyes megértésére is nagy jelentőséggel bír.

A költemény fönmaradt egy VIII—IX. századi hártakéziratban (*Liber sapientiae*), mely jelenleg Casselban van, de valószínűleg Fuldából származik. E kéziratnak első és utolsó lapjaira (1a és 76b) írta két különböző, de egykorú kéz a költeményt, rendetlen pontozással, a versek megjelölése nélkül, próza gyanánt. Prózának nézte is és nyomatta le első kiadója Eckhard, *Commentarii de rebus Franciae orientalis, Wirceburgi 1729*, I. 864—902: *Fragmentum fabulae romanticae, saxonica dialecto seculo VIII conscriptae, ex codice Casselano* cízzel. A verset, az alliteratio alapján, felismerték és kimutatták a Grimm testvérek: *Die beiden ältesten Gedichte in deutscher Sprache, Cassel 1812*. E kiadással kezdődik a fontos emlék tudományos tárgyalása, melynek alapját Lachmann Károly vetette meg: *Über das Hildebrandslied*, Berlin 1833 (*Kleine Schriften*, I.). Legjobb kiadása Müllenhoff és Scherer, *Denkmäler deutscher Poesie und Prosa*, 2. kiad., Berlin, 1873. cz. kitűnő gyűjteményében. Tudományos értékűek még Grein C. W. M. (Göttingen 1858), Sievers Ede (Halle 1872), Vollmer Sánd. és Hofman K. (Lipce 1850) kiadásai.

¹⁾ Kelet országa, keleti ország a. m. a frank birodalom keleti része t. i. Németország. Utóbb a. m. Németország keleti része t. i. Ausztria.

A Hildebranddalra vonatkozó teljes irodalmat felsorolja Paul Piper *Die Sprache und Literatur Deutschlands bis zum zwölften Jahrhundert*, Paderborn, 1880, I. köt., 117—120 l.

A költemény nyelve közel áll az alnémethez, de alapjában felnémet nyelv. Valószínű, hogy a dal, melynek vége hiányzik s mely közben is több helyütt hézagos, Hessenben vagy Thüringiában keletkezett, minden esetre még a VIII. század elején. Nem lehetetlen az sem, hogy a tisztán felnémet költeményt egy alnémet származású és nyelvű ember jegyezte fel és feljegyzés közben a szöveget helyenként saját kiejtése szerint módosította.

Eginhard, Nagy Károly életirója meséli, hogy a nagy frank fejedlem a nemzeti epikus költészet emlékeit, melyek a nép ajkán éltek, gyűjtette és feljegyeztette (cap. 29: *barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit memoriaeque mandavit*). E gyűjtemény, úgy látszik, már nemzetietlen érzésű fia, Jámbor Lajos alatt elveszett, kiről életirója, Theganus, azt írja: *poetica carmina gentilia, quae in iuventute didicerat, respuit nec legere nec audire nec docere voluit*. De nem lehetetlen, hogy a Hildebranddal e gyűjteménynek egyedül fennmaradt darabja, — bár általában azt hiszik és állítják, főleg támaszkodva a költemény nyelvi sajátságaira s töredékes voltára, hogy az a fuldai codexnek üresen maradt lapjaira nem más kéziratból lemásoltatott, hanem emlékezetből, még pedig nem minden tekintetben hű emlékezetből feljegyeztetett.

E véleménynyel szemben, melyet főleg Müllenhoff K. vitat, Holtzmann Adolf (Pfeiffer *Germaniája*, IX. 1864, 289. l.) kimutatni törekszik, hogy a dal a fuldai kéziratba nem emlékezetből, hanem egy másik kéziratból lemásoltatott. Fő érve, hogy a kéziratban a két hős neveiben a *brant-* és *braht-*ra végződő alakok váltakoznak (Hildebrant Hildebraht, Hadubrant Hadubraht), a mi nemcsak azt bizonyítaná, hogy a feljegyző csakugyan egy kéziratból, melyet helyenként rosszul olvasott, másolta le a költeményt, hanem azt is, hogy e másoló a mondát és annak hőseit nem ismerte, mert különben nem lehetett volna kétségben azoknak neveit illetőleg. Holtzmann u. o. kifejti, hogy az eredeti kéziratnak szövege felnémet nyelvű, míg a másoló anyanyelve az alnémet dialectus volt. Ugyanezen nézeteket vitatta Holtzmann már *Untersuchungen über das Nibelungenlied* (Stuttgart 1854, 158. l.) cz. munkájában.

A költemény verse a régi német epikus költészet szokásos alakja: az epikus hosszor (*die epische Langzeile*), mely nyolcz hangsúlyos szótagból áll és szigorú sormetszet által két egyenlő félre van osztva, úgy hogy minden versfélre négy-négy hangsúlyos szótag esik. A vers két felét az alliteratio kapcsolja össze, a rímnek a germán népeknél legrégebb alakja, a régi németeknél is a vers egyedüli kapcsoló eszköze, mely

csak akkor engedi át szerepét és körét a latin rímnek, midőn Jámbor Lajos uralkodása alatt, az egyház és az ő nyelve hatalmasabb lesz, mint a nemzeti érzés és nemzeti szellem. Az alliteratio mindig hangsúlyos szótagra esik. Egy-egy versben két, három vagy négy szótag is alliterál; helyenként elmarad az alliteratio; másutt minden versfélnek megvan a maga külön alliterációja. A rhythmus, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok viszonya, szigorú és finom törvényeken alapszik és bámulatos zengzetességet kölcsönöz e versnek, mely természetesen semmiféle más nyelven pontosan nem utánozható. Nem túlzás, ha az antik hexameter mellé állítják; épen oly méltóságos, épen oly sokféle, a tartalomhoz és hangulathoz simuló, épen olyan ment a modern versek egyformaságától és egyhangú kerepelésétől, mint az antik eposz verse. E régi germán vers abban is párja a hexameternek, hogy a strófai tagoltságot nem ismeri.

A költemény verse, rhythmusa és alliterációja — a fennmaradt szöveg töredékességénél s romlottságánál fogva — nem felel meg minden tekintetben a régi verselés szigorú követelményeinek. Innen az a sok kísérlet, melyet újabbak a szöveg és verselés javítására tettek. E téren különben sok hóbortos, tudományos értékkel nem bíró hypothesis is került napvilágra. Igy pl. Müller Vilmos (Hauptföle *Zeitschrift* III. 447—452, 1.) háromsoros, Wilbrandt Keresztély (*Hildibraht und Hadubrah*t, Rostock, 1846) ötsoros, Hermes (a berlini leányiskola értesítőjében, 1877) hatsoros versszakokat ismertek fel benne. A gazdag irodalomból különösen figyelemre méltó Rieger Miksa értekezése Pfeiffer *Germaniajában*, IX, 295—320. l., melyben a szerző helyes módszerrel és kellő tapintattal különösen a költemény versével és romlott szövegének helyreállításával foglalkozik.

Az újnemet fordítások közül említést érdemelnek a Simrock Károlyé, mely a legtöbb olvasókönyvben található. és Lachmann Károlyé, melyet először dr. Schultze adott ki a naumburgi gymnasium 1876-ik évi értesítőjében. Az előbbi nagyon szabad, az utóbbi túlságosan szó szerinti, mind a kettő igen kifogásos szövegen alapszik. A fent közlött fordítás a legjobb szöveget (a Müllenhoff-Scherer-félt) törekszik lehető hiven, de mégis az eredetinek költői jellegével is feltüntetni.

II.

A Hildebranddal a német, sőt az európai irodalmak egyik legfontosabb emléke, fontos főleg az eposz történetében. A nagy népeposzok, melyeket az ókorban a görögöknél, az újkorban a németeknél és francziáknál találunk, a nemzeti hősmonda legtekélyesebb, de nem legelső megalkotásai. Mielőtt egy nagy mondakör amaz összefoglaló alakját nyerte, melyet az *Iliás*ban, a *Nibelun-*

genliedben, a *Chanson de Roland*ban mint az epikus költészet legértékesebb gyümölcseit bámulunk, a nép ajkán élő monda már apródonként, epizódonként románcszerű dalokká alakult, melyek annál könnyebben jöhettek létre és juthattak a legnagyobb népszerűsége, mert a monda maga, egész teljességében élt a nép tudatában és emlékezetében, s így a hallgatók az egyes epikus dalban mindig egy jól ismert egésznek szép költői alakba öltöztetett részletét élvezték. E szempontból is igen érdekes a Hildebranddal. Minden bevezetés, minden bővebb magyarázat nélkül egyenesen a tárgyalandó cselekvénynek magának középpontjába helyezi a hallgatót, ki igen jól ismeri Hildebrandot és Dietrichet, a hősök sorsát és kalandjait, és így semmiféle kitérő vagy bevezető tájékozásra nem szorúl.

Alaki szempontból különösen érdekes a mi dalunk, ha a skandináv *Edda* románcaival vagy az angolszász *Beowulf*tal hasonlítjuk össze. A feldolgozásnak az elbeszélés módjában és módorában, az alakban és rhythmusban, a hangban és stilusban nemcsak hasonlósága, hanem egyenesen azonossága¹⁾ szembeötlő, oly annyira, hogy minden kételyt kizárólag állíthatjuk, hogy a Hildebranddalban az összes germán népek epikus költészetének legrégebb foka egy értékes és érdekes emlékből maradt fenn számunkra. Az eposzt mint mindenütt, úgy a germánoknál is, az epikus dal előzte meg; a nemzeti hősmonda, mint mindenütt, úgy a germánoknál is első sorban egyes önálló és csak a monda kerete által összekapcsolt s egymással összefüggő rhapsódiákban nyerte feldolgozását. Hogy ez epikus dalok milyenek voltak a görögöknél, arról nem tudunk, még hozzávetőleg sem biztosat; — a germánoknál, ezt teljes biztossággal állíthatni, olyanok voltak, mint a Hildebranddal. *Ilyen* dalokon és nem a Lachmann által kieszelt húsz nibelungversszakos dalon, alapszik a *Nibelungenlied*, mely azért nem is keletkezhetett egyszerű külsőleges és gépies *contaminatio*, hanem csak a hagyományak, bár a nemzeti epikus költészet termékein alapuló, de mégis költői önállósággal eszközölt feldolgozása útján. Hogy persze ez epikus dalok a VIII. századtól a XII. századig, midőn a Nibe-

---

¹⁾ A *Beowulfa* vonatkozólag a legnagyobb pontossággal kimutatta ezt Schulz Frigyes, *Die Sprachformen des Hildebrandliedes im Beowulf* cz. értekezésében, Königsberg 1882. (reáliskolai programmn).

lungének létrejött, főleg az új verselés és a rím befolyása alatt, mily átalakulásokon mentek keresztül, arról biztosat nem tudunk.

De a Hildebranddal még tartalmánál, azaz a feldolgozott mondai tárgynál fogva is köti le figyelmünket, annál is inkább, mert a dal maga töredék, s így a katastropha kiegészítése a különböző felfogások szerint különböző szellemben lehetséges.

A *Hildebranddal* tárgya, illetőleg tartalma igen egyszerű. Az öreg Hildebrand, Detre király fegyvernöke, urával együtt a győztes Otaker elől számkivetésbe kényszerült menni s a hún király birodalmába menekült. Harmincz év multán visszatér hazájába. A határon fiával, Hadubranddal találkozik, ki eltávozásakor csecsemő volt, de azóta derek vitézzé felnőtt. A két sereg szembe száll egymással, s úgy látszik, az ifjú Hadubrand egymásután levágja Dietrich aggmesterének vitézeit, úgy hogy végre ez maga is — mint Hagen a *Walthariusban* vagy Rüdiger és Dietrich a *Nibelungenliedben* — sikra szállni kénytelen. De mielőtt a támadás megindul, a balsejtelmektől zaklatott Hildebrand kérdi ellenfeletől, hogy kicsoda. Ez megnevezi magát, dicsőítve atyját, kit a hír csatában elesettnek mond. Hildebrand most tudja, a mit, úgy látszik, már sejtett volt, hogy ellenfele saját egyetlen fia. Nem akar harcolni, megnevezi magát, sőt ajándékokat is nyújt az ifjú levetének, hogy engedékenységre bírja. De ez holtnak tudja atyját, eselt lát az öregnek barátságos viseletében, főleg ajándékaiban, csálónak nézi és — egy elveszett versben — valószínűen gyávának nevezi. Most Hildebrand hangos jajokra fakad ugyan, hogy oly hosszú távollét után, honába visszatérve, vagy fiától elesnie vagy annak gyilkosává lennie kell; de megtámadott becsülete kezébe szorítja lándzsáját és bárdját. A párviadal roppant hévvel megindul, a lándzsák darabokra törnek, hegyeik a pajzsokban akadnak, s a viaskodók kardjukhoz fognak.

Itt megszakad a költemény. Mi lehetett a befejezése?

A monda még két feldolgozásban maradt reánk: a XIII. századi *Vilkina-sagában*, mely Skandináviában ugyan, de (saját kijelentése szerint) német dalok és mondák alapján keletkezett, és egy XV. századi német népdalban, mely bizonyítja, hogy a monda Németországban mennyire népszerű volt: túlélte az egész középkort, az udvari költészet fényes virágzását, a XII. és XIII. század idegenszerű izlését, úgy hogy az öreg Hildebrand a német nemzeti epikus költészetnek úgy szólván legelső és legutolsó hőse gyanánt

áll előttünk. Mind a két későbbi feldolgozásban ¹⁾ a befejezés kedvező, a harcz szerencsés kimenetelű. Hildebrand legyőzi fiát, de nem öli meg, hanem haza indul vele, hol az öreg hős neje felismeri férjét és Hadubrand örömmel fogadja dicső atyját. Kérdés: az eredeti mondának és a régi Hildebranddalnak is ily szerencsés befejezése volt-e?

Bátran mondhatjuk, hogy semmi esetre nem volt. Az eredeti dalban Hildebrand bizonyára megölte fiát. Ily következtetésre az egész dal jelleme és hangja, a rokon mondák, a későbbi epikusok célzásai, a hősmonda egész szelleme jogosítanak fel bennünket.

A XV. századi német népdal, mely Caspar von der Roen *Heldenbuch*-jában (1472) maradt reánk, ugyanazon alakban és szelvényben tartalmazza a mondát, mint a *Vilkina-saga*. Azért, de mert az összehasonlítás a monda régibb és újabb alakja közt különben is érdekes, álljon itt a skandináv saga elbeszélése pontos fordításban. A 375. fejezetben Dietrich és Hildebrand visszakerülnek Amelung-országba (azaz Dietrich birodalmába), hol Lajos herceget és fiát Konrádot, kik őket örömmel fogadják, találják. Ez utóbbtól megtudja Hildebrand, hogy fia, Alebrand, Bern (Verona) városának kormányzója, és oly hatalmas vitéz, hogy jó lesz, ha össze nem tűz vele; egyszersmind megmondja neki, hogy fiát mily fegyvereken ismerheti meg. Aztán folytatja a saga:

«376. fejezet. Hildebrand mester azután folytatta útját Bern városa felé: ekkor fehér ménen elébe lovagolt Alebrand, egészen úgy felfegyverkezve, a mint neki mondva volt; ölyve és kutyája vele voltak. Hildebrand látta, hogy jól tudott lovagolni, azért rögtön feléje lovagolt; Alebrand is lovagiasan tartott neki; és mindketten egymásnak pajzsait találták, úgy hogy lándzsáik ketté törték. Erre leugrottak lovaikról, kivonták kardjaikat és igen lovagiasan harcoltak, mig mind a ketten elfáradtak; ekkor leültek és pihentek. Alebrand megszólalt: «Mondd meg a nevedet, hadd tudjam, kicsoda az az öreg ember, a ki velem oly sokáig harcolt? Mondd meg hamar nevedet, mert különben foglyomnak kell lenned, még pedig azonnal ebben az órában, habár nem szívesen teszed is.» Ezzel

---

¹⁾ Hogy ezek egy forrásra, még pedig fiatal forrásra vezetnek vissza, mutatja az is, hogy Hildebrand fiának neve a *Vilkina-sagában* is meg az újkori népdalban is *Alebrand*. Egy Alebrand előfordul a *Rabenschlacht* cz. költeményben is, de ez nem az öreg Hildebrand fia.

Alebrand mind a két kezével magasra emelte kardját és levágott Hildebrandra, és ez vágott amarra, és nem kimélték egymást; addig vívtak, míg mind a ketten elfáradtak, mire ismét pihentek. Ekkor így szólt Alebrand: «Mondd meg rögtön a nevedet, vagy bizonyára meg kell halnod. Ha pedig jószántodból nem akarod megtenni, kényszerűségből kell megtenned, akár akarod, akár nem.» Erre vágta őt Alebrand, gyakran és erősen, és oly haragos lett, hogy az öreg embert agyon akarta ütni; ez azonban lovagiasan védte magát. Hildebrand most így szólt: «Ha a Wölfingek (t. i. Hildebrand) családjából vagy, mondd meg rögtön a nevedet, vagy meg kell halnod.» Alebrand így felelt: «Ha életedet meg akarod tartani, mondd meg rögtön a nevedet. Én nem tartozom a Wölfingek családjához; és valóban furcsa vagy, hogy vén korodra tőlem ilyesmit kérdezni mersz.» Erre ismét keményen vívtak egymással. Ekkor Hildebrand erős vágást mért Alebrand czombjára, úgy hogy a páncél ketté szakadt, és az ifjú oly nagy sebet kapott, hogy lába nem bírta őt többé. Ekkor így szólt Alebrand Hildebrandhoz: «A te kezében az ördög van; azért tehát átadom neked fegyvereimet; nem vagyok már elég erős, hogy veled tovább vívhassak: ime, vedd kardomat.» És midőn Hildebrand a kard után nyúlt, akkor feleje vágott a fiatal Alebrand és le akarta ütni az öreg Hildebrand kezét; Hildebrand azonban maga elé tartotta pajzsát s így szólt: «Ezen vágásra egy asszony tanított téged, nem az apád.» Aztán oly hevesen megtámadta őt Hildebrand, hogy amaz lerogyott; és az öreg Hildebrand reá vetette magát és kardjának markolatát mellére szegezte és így szólt: «Mondd meg rögtön a nevedet, mert különben életedbe kerül.» Alebrand így felelt: «Nem törődöm én már sokat az életemmel, miután egy ilyen öreg ember képes volt legyőzni.» Hildebrand így szólt: «Ha meg akarod tartani életedet, mondd nekem rögtön, vajjon fiam Alebrand vagy-e, mert én vagyok apád Hildebrand.» Erre mindketten felkeltek, átkarolták egymást és megcsókolták egymást, és nagyon örültek, és felültek lovaikra és Bern felé lovagoltak. Alebrand kérde: «Hol hagyták Berni Dietrich királyt?» Hildebrand felelt, és megmondott mindent, a mint a dolog volt.

«377. *jéjezet.* Ekkor Hildebrand felesége, Alebrand anyja, kiment elébök; és midőn fiát oly véresen látta, ekkor sirni kezdett és nagyon jajgatott és így szólt: «Kedves fiam Alebrand, mitől vagy te oly sebes? és kicsoda az a férfi, a ki téged követ?» Alebrand felelt: «Ez a seb nem szolgál szégyenemre, mert ezt apámtól, Hil-

debrand mestertől kaptam, a ki itt utánam lovagol.» Erre nagyon megörült az anya és igen jól fogadta férjét, Hildebrand mestert, és örömmel üdvözölték egymást. Hildebrand mester ekkor ott maradt náluk az éjjelen át, és felesége bekötözte fiának sebét, a mint ő azt igen jól értette.»

A német népdal¹⁾ csak abban különbözik ezen elbeszéléstől, hogy apa és fiú haza mennek, hol Hildebrand neje mint jövevényt fogadja a hőst. Hadubrand az asztalfőre ülteti a vendéget, min anyja csodálkozik, mert legyőzött hadi fogolyt nem szokás ily kitüntetésben részesíteni. Hildebrand ekkor gyűrűjét a pohárba ejti, s az öreg Ute felismeri harmincz éve nem látott férjét.

Mind a két feldolgozásban, a Vilkina-sagában és a XV. századi népdalban félreismerhetetlen humorral komikus kalanddá van átalakítva a monda. Az öreg Hildebrand ismeri fiát, próbára teszi bátorságát és arra akarja kényszeríteni, hogy mondja meg a nevét. Ez daczosan visszautasítja követelését²⁾ s így többször megindul a párviadal, mely természetesen, már az esemény e kedélyes genreszerű felfogásánál és rajzánál fogva is, kedvezően végződik. A régi dalnak felfogása és hangja egészen más; a népköltészet komoly méltóságával indul meg és folyik a párbeszéd; az apa csak a harcz

¹⁾ Ennek különböző felnémet, alnémet, németalföldi és dán feldolgozásairól L. Pfeifferféle *Germania* XIX, 1874, 315—326. l. és XXI, 1876, 51—53. l.

²⁾ Az ellenfél ily kérdését — ellenének neve és származása után — lovagi felfogás szerint *mindig vissza kellett utasítani*, nehogy a kérdező azt hihesse, hogy ellenfele az adott válasszal ki akar térni a harcz elől. Példákat e lovagi szabályra a *Biterolf*, a *Parzival*, *Erec*, *Lanzelet*, az *Otnit* s egyéb középkori költemények nagy számmal szolgáltatnak. Főleg tanulságos ez utóbbiból a következő hely:

«Nû dar, ritter edele, nû saget mir iuwarn namen,
daz ich iuch dá bi erkenne, des durft ir iuch nit schamen.»
Dô sprach Wolfdietrich: «daz waer ein zageheit,
daz ich iu von mime geslehte só schiere haete geseit,
wer min vater waere oder wannen ich si geborn.
was hint ir des ze fragen? das is mir an iu zorn.»

A régi költészet, a keresztes háborúk s a lovagiság virágzása előtt, nem ismeri e szokást. Így pl. Walthari és Beowulf, minden aggodalom nélkül felelnek a hozzájuk intézett azon kérdésre, hogy mi a nevök és honnan valók; hasonlóképen a régi Hildebranddal sem tud ama lovagi törvényről. Már ezen vonás is mutatja, hogy a Vilkina-saga és az új német népdal a mondának sokkal későbbi hagyományát tartalmazza. V. ö. W. Grimm, *die deutsche Heldensage*, Berlin, 1867. 371. l.

folyamában tudja meg, hogy vele saját édes fia áll szemben, ki őt csalónak és gyávának tartja; a párviadal rajza is olyan, hogy nem sejtet jó kimenetelt. Komoly tragikus esemény képezi a régi népdal tartalmát; a skandináv és az újabbkori német feldolgozás kezdetétől fogva tréfára veszik a dolgot. A cselekvény lefolyása ezen feldolgozásokban azért nem is lehet befolyással a régi dal katastrophájának megalapítására és megítélésére.

Érdekes a rokon mondák összehasonlítása is, mely ugyanezen eredményre vezet. A párviadal apa és fiú közt, kik nem ismerik egymást, a népköltészet kedves tárgyai közé tartozik. Megtaláljuk keleten a perzsáknál, nyugaton a keltáknál, meg a szláv népeknél is. Nem szükséges, de nem is indokolatlan, e különböző hagyományokat *egy* forrásra vezetni vissza. A tárgy maga különben oly közel fekvő, az esemény a harczias népek történetében bizonyosan oly gyakran ismétlődött, hogy idegen befolyások vagy kölcsönvételek feltevésére semmi sem kényszerít.

A rokon tárgyú mondák közt első helyen áll *Rustem és Szohrab* története, a perzsa monda, melyet Firdusi terjedelmes *Sahnameh*-jában feldolgozott. Szohrab, Rustem és Temine fia, útnak indul, hogy atyját felkeresse, kit sohasem látott, mert Rustem elhagyta nejét, mielőtt fia megszületett. Az ifjúnak kísérője tagadja, hogy Rustem az irániak táborában jelen volna; mégis, midőn Szohrab reá akad, úgy sejtí, hogy atyjával áll szemben. De a hatalmas agg hős az ifjúnak ismételt kérdésére, nem-e Rustem ő, mindig tagadólag válaszol, úgy hogy fegyverhez fognak. Három napig egymásután folytatják a párviadalt; a második napon Szohrab a győztes, de Rustem csellel rábírja az ifjút, hogy megkegyelmez neki. Tehát harmadnap is megújítják a párviadalt, és most Rustem megöli fiát.

A perzsa monda, mely apát és fiút szembe állít egymással, két pontban lényegesen különbözik a német mondától. Míg t. i. ebben a fiú a hibás, ki atyját nem akarja elismerni, hanem csalónak tartja, az iráni hagyományban az apa a bűnös, ki tagadja, hogy ő Rustem, pedig az igazság bevallásával a párviadal lehetősége is elesnék, s az agg hős nem semmisítené meg kitűnő fiát. De még lényegesebb a másik pont. A német mondában az apa tudja, hogy fiával áll szemben, a perzsa elbeszélésben megfordítva a fiú sejtí, hogy ellenfele édes atyja. Valamint a német mondában a fiúnak, úgy a perzsában az apának sejtelve sincs róla, hogy ellenfele legközelebb, legdrágább rokona. E látszólagos lényeges különbségek

daczára is mind a két hagyományban a fiú a bűnös: a Hildebranddalban, mivel makacsul ellenzi atyja elismerését és sértéseivel harcra kényszeríti ellenét; a perzsa elbeszélésben, mivel elmulasztja magát megnevezni vagy Rustemet atyjának szólítani, mit anyyival inkább kellett volna, mert a párviadal kezdetétől atyját sejtí ellenében. Mind a két hagyományban a fiú életével lakol.

Időben és térben közelebb esik a német mondához egy kelta elbeszélés, melynek hősei Conlach és Cuchullin,¹⁾ és mely nemcsak tartalmánál, hanem, hogy úgy mondjuk, hangulatánál fogva is nagyon rokon a Hildebranddallal. Conlach, Cuchullin fia, — ez a kelta monda rövid cselekvénye — Erinbe jön, Connor király udvarához. Itt oly számos hőst győz le párviadalban, hogy a király végre az ősz Cuchullinért küld, nehogy az ifjú levante összes vitézeit megölje. Az agg hős borús sejtelemmel kérí az ifjútól, mi a neve és hazája. De ez kijelenti, hogy fogadása tiltja nevét és hazáját elárulnia, «különbén (mondja) *neked* szívesen felelnék kérdésedre.» Cuchullin újra kéri és kérí, de az ifjú megtagadja a választ. A párviadal az ifjú halálával végződik, miután a győztes megtudta, hogy egyetlen fiát ölte meg. Határtalan bánat a büntetése. — E költemény még abban is igen közel áll a német mondához, hogy az ifjú számos előzetes párviadalban sok kitünő hőst legyőzött s így az atya, kedve és szívének sugallata ellenére, csak a körülmények kényszerítő súlya alatt kénytelen megvívni fiával. És itt is a fiú a bűnös, habár a kelta monda bűnét egy fogadás szentségével enyhíti.

Még érdekesebb, főleg változatainál fogva, egy orosz monda,²⁾ mely legrégibb alakjában szintén tragikus kimenetelű, de későbbi változataiban, mint a német monda is, kedvezően intézi el az apa és fiú párbaját.³⁾ Ilja, a muromi hős (azért Ilja Murometz), őrzí a határt az ellenségtől. Ekkor az ellenség táborából egy igen fiatal levante közeledik, kivel Ilja háromféle fegyverrel három párbajt vív. (V. ö. Firdusinál a három nap egymásután ismételt harczot.) Előbb az ifjú hős leverí az «ősz kozakot»⁴⁾ — ez Ilja állandó epi-

¹⁾ Pfeiffer *Germaniája*, X. 1835. p. 338.

²⁾ *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, XVIII. Jahrgang, 33. Band. Braunschweig 1863, 257—280. lap.

³⁾ Régi tragikus történeteknek ily enyhítő módosulása a mi irodalomban is található. V. ö. pl. a *Szilágyi és Hajmási* újabb változatait.

⁴⁾ *Kozak* a. m. önkénytes harczos az ország ellenségei ellen.

kus epithetonja — ; de ez felemelkedik és oly magasra dobja ellenét a levegőbe, hogy az, lezuhanva, nagy mélyedést váj a földbe. Most az öreg le akarja vágni az ifjút, de előbb nevét kérdi. Ez csak ellenszenvvel, de végre is megmondja nevét és említi ismeretlen atyját és távol lakó anyját, mire Ilja kijelenti, hogy ő az ifjú atyja. De a monda evvel még nem végződik. Az ifjú most haza siet és felvilágosítást kér anyjától származására s atyja eljárására nézve. Az anya felelete nem lehetett atyjára nézve kedvező, mert az ifjú viszsztatér és midőn atyját sátrában alva találja, nyilat röpit szívébe, mely Ilja halálát okozza, ha a nyil egy nagy érzekeresztről, melyet az agg vitéz mellén hord, vissza nem pattan. E zajra fölébred Ilja, ismét a levegőbe dobja az ifjú vitézt, aztán széjjel tépi és eldobja ketté szakadt testét.

Már említettem, hogy vannak ezen, sok dalban fönmaradt mondának különböző változatai, melyek kedvezően fejezik be Ilja és fia párbaját. Ezek természetesen csak addig tartalmazzák a monda cselekvényét, hol Ilja megtudja ifjú ellenfele nevét. De kétségtelen, hogy azon dalok tartalmazzák az eredeti hagyományt, melyek tragikus kimenetelűek, melyekben az apa megöli fiát. Csak-hogy az orosz monda e tettet indokolni akarja, indokolja pedig a fiú gyilkossági kísérletével, mely maga ismét az anya vádjában leli igazolását. Ez indokolások származhatnak későbbi időből is, a tragikus monda, melyben a fiú saját atyjának kezétől veszti életét, bizonyosan igen régi.

Nem okvetetlenül szükséges, mint már említettem, e különböző perzsa, szláv, germán és kelta mondákat *egy* forrásra vezetni vissza. De más oldalról feltűnő, hogy e mondák mind árja népeknél¹⁾ és oly árja népeknél fordulnak elő, kik, ős rokonságukat nem is tekintve, egymással már régen érintkeztek. Mégis azt hiszem, a kölcsönzés nem valószínű ; hanem, ha csakugyan *egy* forrásra akarjuk e hagyományokat visszavezetni, e forrás csak az árja népek kö-

---

¹⁾ Wlislöck H. a berlini *Magazin für die Literatur des Auslandes*-ben (1880. május 8., 19. sz.) *Eine Hildebrands-Ballade der transsylnischen Zigeuner* címmel egy cigány ballada szövegét s fordítását közli, melynek cselekvényét a német Hildebranddalával azonosnak mond. Nézetem szerint nem helyesen, mert ama cigány költemény tárgya egy közönséges rablógyilkosság, melyben egy ifju a gyilkos és egy idegen vándor — kiről utóbb kiséül, hogy atyja — az áldozat.

zős ősi monda-kincse lehet, mely természetesen még régebbi mythikus fogalmakban s elbeszélésekben gyökerezik.¹⁾

Ha ezen elbeszélések után újra kérdjük, tragikus volt-e a *Hildebranddal* katasztrófája, már a költeményünk hangjáról és stílusáról mondottak alapján is határozottan igenlőleg kell felelnünk ezen kérdésre. Csakhogy a tragikus kimenetel kettős alakban lehetséges: az apa megöli fiát, de a fiú is megölheti atyját. És csakugyan Grein²⁾ és Etmüller³⁾ ez utóbbi véleményt tartják indokoltnak. Nézetem szerint nem helyesen. Greint félrevezette a perzsa monda, melynek nem annyira kimenetelét, mint inkább igazságszolgáltatását a német mondára is kényszerítőnek veszi. Grein szerint a rokont felkereső, az ellenfélt felismerő és ennek következtében ellenszenvvel, jobb sejtelve ellenére harczoló félnek kell halállal bünhődnie. Világos, hogy e felfogás egy egészen modern eszmét visz be a régi hagyományba, hogy a tragikumnak csak egy bizonyos meghatározott nemét, melynek felvevására semmi sem keresi és találja a régi epikus költészetben.

Még modernebb Etmüller felfogása. Szerinte ugyanis a fiú a bűnös, neki kell tehát bünhődnie, még pedig nagy bűnéhez mérten nagy büntetéssel. De képzelhető-e nagyobb büntetés, mint az apagyilkosság tudata? kérdi Etmüller. E sentimentális modern észjárással szemben talán nem is kell hangsúlyoznom, hogy a nép egészséges józan felfogása szerint a legnagyobb büntetés mindig a halál, s így, a ki nagyot vétett, a nép életfilozófiája szerint mindig halállal bünhődik. De Etmüller még tovább megy. Hadubrand önmagát bünteti meg, midőn atyját megöli; de megbünteti őt a nép is, midőn azon borzasztó tettén túl soha egy szóval sem emlékszik meg többé róla. Képzelhető-e nagyobb büntetés, mint midőn a monda hőse, a népnek egyhangú véleménye alapján, örök feledésre ítéltetik? Csakhogy ezen felfogás is merően ellenkezik a nép-

¹⁾ Megjegyzem, hogy *J. G. von Hahn (Sagwissenschaftliche Studien. Jena, 1876. p. 415—418)* Hildebrandot azonosnak veszi Odysseussal s e szempontból mythikus alaknak magyarázza. Részemről azonban nem osztozhatom véleményében.

²⁾ *Das Hildebrandslied, herausgegeben von C. W. M. Grein, Göttingen 1858.*

³⁾ *Herbstabende und Winternächte, Gespräche über deutsche Dichtungen und Dichter von Ludwig Etmüller. Stuttgart, 1865. I. 49.*

költészet és népmonda természetével, mely tudvalevőleg épen a nagy bűnösökről és ezeknek sorsáról szeret énekelni és mesélni.

Felfogásom szerint kétséget sem szenved, hogy az eredeti mondában s így a mi dalunkban is Hildebrand megöli a fiát. E nézet mellett szól a monda szellemén s hangján kívül első sorban azon körülmény is, hogy *Hadubrand e párviadalon túl eltűnik a mondából*. Nem képzelhető, hogy a monda és a népköltészet elejtett volna oly hőst, ki pályáját az apagyilkosságnak nem gonosz, hanem tragikus tétével kezdte volna. De ha atyja őt megöli, természetesen be van fejezve pályája.

És ezen általános okoskodást teljesen indokolják az emlékek is. Még az északi hagyomány is tud arról, hogy Hildebrand megölte fiát. Az *Asmundar-sagaban* a haldokló Hildebrand e szavakkal végzi életét: «Fejemnél áll a darabokra tört pajzs; fel van sorolva rajta az a nyolczvan férfiú, a kiket én megöltem; *élükön saját fiam, az egyetlen örökös, a ki nekem jutott; nem akarva megfosztottam őt életétől.*» És a *Heldenbuch* függelék¹⁾ elbeszéli, hogy Hildebrand mestert Gunther király fia ölte meg Bern városának kapuja előtt, — a Vilkina-saga szerint pedig betegség öli meg az ősz bajnokot. Bár mennyire fiataloknak s azért keveset bizonyítónak tartjuk is ezen emlékek feljegyzését, azt mindenesetre, legalább negative, bizonyítják, hogy a hagyomány semmit sem tudott arról, hogy Hildebrand saját fia kezétől vesztette volna életét.

A Hildebranddal a régi német epikus költészet első virágzási korszakának egyetlen fönmaradt emléke. Már a következő században megújítja Nagy Károly a római császárságot és nyomdokaiban az Ottók fényes és nagy szellemű nemzedéke az ókor emlékeihez kapcsolja a század műveltségét. A X. század egy korai renaissance korszaka, mely román művészetben és latin költészetben nyer kifejezést. A nemzeti költészetnek a VIII. században megindult virágzása elmarad; a classikus műveltségű írók lenézik a hazai nyelvet, a buzgó keresztény papok irtóznak a nemzeti költészet pogány tárgyaitól és pogány szellemétől. A népköltészet magára van hagyatva. Fejlődésének irányáról és fokairól nem tudunk, csak annyi bizonyos, hogy a nemzet nem feledkezett meg hősmondája nagy alakjairól és hatalmas eseményeiről, és hogy a régi mythikus

¹⁾ W. Grimm, *Deutsche Heldensage*, p 292, és alább p. 102.

elemek mind szorosabban forrtak össze a nagy világtörténelmi alakokkal és eseményekkel.

E korai középkori renaissance örökre megsemmisítette a német eposz önálló nemzeti fejlődését. Mert midőn a keresztes hadjáratok korában, új világtörténelmi események hatása alatt, a német népszellem újra régi hagyományainak költői megalkotásához fog, — már a nyugatról behozott lovagi szellem, a francia izlés és a középkori romantika is befolyásolják a németek költészetét. E különböző elemek közreműködése érleli a *Nibelungenlied* hatalmas megalkotását; ezeknek hatása nem engedi, hogy e nagyszerű mű igazi, valóságos népeposz legyen. Hogy a nemzeti epika a Hildebrandtól a *Nibelungenlied*ig mily átalakulásokon ment keresztül: azt nem tudjuk. A két értékes emlék két különböző korszak fő- és csúcspontja gyanánt áll előttünk, mindegyikök egyszersmind korának képviselője és tükröje. A mi köztük fekszik, a nemzeti szellem fejlődésében idegen elemek tusája, a nemzeti költészet terén pedig hypothesis.

HEINRICH GUSZTÁV.

Martialis V, 10.

Mily különös, hogy az élőknek nem jut ki dicsőség
 És ha mit olvasnak, egykorú, nem szeretik.
 Regulus, azt hiszem, ez csak az irigység szüleménye:
 Mindig az újabbnál többre becsülni azót.
 Pompeius elavult színházát kedveli a nép,
 S véneknek Catulus temploma legremekebb.
 Cunius a divatos költő, míg élt, vala Vergil,
 S a nagy Mæonidest is kinevette kora.
 Nem nyere tapsokat a koszorús költő se Menander
 És Nasot egyedül kedvese érti vala.
 Verseim, azt mondom nektek, minek úgy törekedni;
 Nem sietek, hogyha holtom után jön a hír.

Ifj. REMÉNYI EDE.

VAS GEREKEN RADÁKOVITS JÓZSEF.

I.

Batthyány Fülöp herczeg enyingi uradalmához tartozó Fürged pusztán született 1823 april 7-én, kereszteltetett Tót-kesziben april 9-én Radankovics Radákovits Mihály és Fitos Julia fiúgyermeké (három évtized múltán Vas Gereben név alatt kedvelt író), Radakovits József. Radákovits Mihály ez időben ispán volt Fürgeden. Miután az ispán és neje élete szünetlen munkában telik le, gyermekeiket esténként vagy elvéte ebéd idején láthatták csak. A szülők elfoglaltsága folytán a gyermekek nevelése az anya által betanított néhány imára s az apától halott néhány adomára szorítkozott. Az imádságot főleg a leánygyermek tanulták meg rövidebb idő alatt, az adomák iránt pedig a kis Jóska tanusított nagy figyelmet. Iskola volt ugyan Fürgeden, de tanítás csak télen. Ispán-Jóska télen is csak úgy ment oda, ha valami fortélylyal nem sikerült megszöknie. Mezei munka idején az iskolamester a gazdaságnál volt alkalmazva; a tanítványok tehát, az év három negyede alatt, egyedül a pusztai virtusokban nevelkedtek. Nem mint az ispán fia bírta, de észszel s ügyességgel vívta ki hősünk az egy ivású nemzedék fölött gyakorolt fölényt. A szülők elfoglaltsága mellett nem csodálhatni, ha az élénk fiú csizmája mindig sáros, zsebe tömve kavicscsal; tengerihántás után szalmát gyűjt kazalba; foglalkozik, míg valami rúd vagy faág ruháját meg nem tépi. Miután a napi fáradoalmak által kimerült apa nem bünteté a posztó prédálót, az anya kénytelenítve érzi magát vállalkozni az apa szerepére s megfenyíteni viselt dolgaiért a gondatlant. A gyermeknek azonban a testi büntetésnél inkább fáj az anya könnye, ha ráhull ujdonatúj létére is feltot igénylő ruhájára tekintete. Mintha nem elég keserüséget okoznának az anyának a fiú csinyei, megszaportították azt irigyei is, kik álmoskönyvből s kártyából rég kitanulták, hogy fia azaz Ispán-Jóska gazkölyök, az is marad, s nincsen annyi imádság, mennyivel gonoszságát le lehetne imádkozni.

A szülők belátták a helyzet viszásságát, s csakhamar kiszemelték egyszegről-végről atyafi ösmeröst Veszprémben, s ennél kialakultak József számára teljes ellátást. A fiú szilajságát néhány napra lelohasztá a meglepetések sora. Minden emeletes épületben legalább is oly nagy urat vél, mint az enyingi herczeg. Miért is nem lehetne

úgy, mikor még a kofa is diákul szitkozódik s diák szóval kínálgatja áruit? Legjobban megcsodálta azonban tanítóját Tujdert, ki ötvenkét évig gyötörte három megye fiatalságát. Tujder nyegleségeit, kinzásait néhány hónap alatt megszokta az ifjú nemzedék: lelkök elfásult vagy beszennyeződött a büntetések szakadatlan folyama alatt. Ispán-Jóska szorgalmával és furfangjával ki tudta kerülni ugyan többnyire Tujder virgácsát, mégis a szünnapok elérézésekor a fürgedi földmívelők ugyan megbámulták a diák szót, mitől az Ispán-Jóska arczáról lehervadt a pirosság.

Miután a veszprémi iskolából naponként bizonyos számú tanuló köteles volt istentisztelet alatt ministrálni, a szünidők alatt a szokásnak hódolva, Ispán-Jóska hazaérkezését követő reggelen egybegyűjté a kortárs gyermekeket s misézett annyiszor azoknak, mennyiszor csak jutott egy-egy morzsa fehérkenyér az áldozáshoz. Ennek láttára anyja szívében ama vágy fogamzik meg, hogy fiát pappá nevelteti. Mégis ígérteti fiával, hogy először az ozorai istván-napi búcsún fog predikálni. Kiesordul a könnye azonvaló örömeben, miként hatja meg az ő fia által mondandó szent beszéd a fürgedi béresnéket. Mint fogják azok suttogni, hogy az «Ispán-Jóska sorsát felvitte az Isten!» szinte hallja. Mit sem törődik az anya azzal, hogy fia növekvő évei számával arányosan mindig hátrább jut az eminensek sorában, őt kielégíti teljesen az, hogy hittan és erkölcs-tanból változatlanul 1-es tanjegyet hozott fia haza.

1838. évben fejezi be Veszprémben a hatodik osztályt; már-már édesanyja reményét, vágyát teljesülni hiszi, — amidőn Br. Szepessy Ignác pécsi püspök jóakarójuk halála után a megváltoztatott szabályok szerint állítólag a hatodik osztályból senkit sem vettek föl; legalább is Radákovits Józsefet nem. Radákovitsné sehogysen tudott abba belényugodni, hogy az ő fia hiába misézett légyen 6 éven által.

Az apa a gazdasági pályát ajánlja fiának, azonban a fiú orvos szeretne lenni, de az orvosi pálya végzéséhez öt évi költség szükséges. Gyógyszerészséggel is beérné az ifju — de miből vesznek gyógytárat? Hiszen József iskoláztatása csaknem koldusbothoz szegényíté a családot! Az apa ismételve szóba hozta a gazdasági pályát, melyhez nem kell költség, s a kommenziót el nem veri a jég. Az anya azonban nem tudta oly megadással túrni az ispánsággal járó kedvetlenségeket, idősb fiából ő mást akart nevelni. A sok vendég midőn névnapkor, búcsú alkalmával kilátogat a pusztára,

orvost, mérnököt, ügyvédet akart nevelni a fiúból, papot semmiesetre sem. Az anya ezekkel szemben a papi pályát pártolja. Fia bár nem érez e pályához kedvet, nem mond ellent. Hallgatását beleegyezésnek tekintvén, az anya rábeszéli magát bármily áldozatra, csak hogy vágyát teljesülni láthassa.

A szomszédos községek lelkészei is jóakarattal pártolják az anya terveit. Radákovits Mihály kész mindent megkísérteni, hogy a költséget előteremthesse, amint látja, hogy neje ragaszkodik kedvencz tervéhez. Elhatározzák Pécsre vinni a fiút, hogy ott elvégezvén a logikát, beléphessen a papnövelő intézetbe 1839 őszén.

A fiú most már az apró diákok közül a nagyok közé kerül, kik már dohányoznak, bottal járnak, kávéházat látogatnak, s több efféle a kis diák szemében roppant fontos dolgokat művelnek, ha nem látja őket a pedellus, avagy pénzt éreznek zsebökben, az elzárási órákért járó díj kifizetéséhez. Elhiszi, hogy nem jó hazafi s nem magyar ember az, ki nem pipázik. Alig telik el néhány nap, s pár darab rézpénze árán siet bizonyítani azt, hogy ő magyar ember, s dohányozni nemcsak akar, de tud is. Jogász laktársa bevezeti az első kávéházba — s innen csak egy lépés az életismeret. Sőt lakótársa jogász létére is nyílt tereken néha együtt sétál vele, mit meg sem tudhat becsülni eléggé. Kvártélya csakhamar főhadiszállása lesz a minden csinyre kész vakmerőknek, kik közt ő bírja a vezérszerepet. Minden csinyre lakásából rontanak ki, s oda térnek vissza. Onnan oszlanak szerte — oda gyűlnek össze. Diák-kori csinyjeit ki sem jegyezte fel, mint később megjegyzé humorosan, kivéve az úristent, ki szokás szerint az ilyeneket csak holmi apró czédulára plajbásszal írja fel.

Szülei a család tagjai számának növekedése által többé nem áldozhatnak neveltetésére annyit mint eddig; többé nem részesül oly gondos ellátásban. Anyja özv. Árvaynénál fogadott számára lakást. Ez özvegynél többen bírnak lakást fiatalok — s nem egy rontá el a többbit, de az összes az összest. Az elkövetkezett szünnapokra megérkező anya kénytelen belátni, miként vágya aligha fog teljesülni. Fia, a philosophia hallgatója, kivéve a hit és erkölcostant, mindentől 2-od rendű osztályzatot kapott.

Anyja a laktársakat okolja magában, s bár nehezére esik a költség, most egy kovácsnál fogad számára külön lakást a Budai városrész egy félreeső zugában. Itt elvonja a házigazda leánya s egy barátnője a tanulástól, kikkel olvasgatni szokta az Auróra érzékeny

történeteit. Majd belopódzkodik a szerelem szívébe s álmodozik holmi érzékeny történetekről. A vad hajsza, melyet anyja eltávoztása után társai unszolásai által újra folytat, s hanyagsága több alkalommal kényszeríti a tanári testületet, hogy az élénk fiút intés és fenyték által megjavítani próbálkozzék. Nem javult meg. Elvégre a pedellus sem zárja be — előre tudván, hogy a bezáratás díját úgy sem kapja meg. Végre 1840 február 26-án a tanári testület korhelykedés, hanyagság stb. miatt kizártnak nyilvánítja. Hazament hivatalanul.

Ekképpen sokasítá meg jóbaráti bölcsessége a szülők gondját a pályaválasztás kérdésében. Vágyai utolsóját látja széttépetni a valóságos anya. Vigasztalja férje azzal, hogy megpróbálja a gazdaságnál hasznát venni. Egyelőre a hallgatag apa elérni látszott terveit. Az ifjú érezvén hibája mélységét s meghatva az anya bánatától, bár irtózik a gazdasági pályától, hallgatag eltűri midőn besorolják az uradalmi kancellária iródeákjai közé gyakornoknak. A jó vagy balsors kiützte az iskola falai közül az életbe az ifjút, tán hogy ott megtanulja becsülni az iskolát.

A gazdaságnál főnöke Farkas Imre (+ 1882) enyingi tiszttartó nem sok hasznát vette eleinte sem, utóbb pedig az irodában nem is merte alkalmazni, mivel rendeleteiből gúnyt csinált. Az öreg Radákovits azt hitte, hogy a pedans tiszttartó megtöri fia képességét, holott ellenkezőleg történt. Nemhogy kenyeret szerezni meg nem tanult fia, de ellenségévé tevén Farkast, nemsokára ez kiveszi a Radákovits-család kezéből is a kenyeret. Míg az ifjú keblében megerősödik ama hit, hogy ő nem született a gazdasági pályára, s nem való oly főnök mellé, ki gyakornokával feltrancséroztatja a pecsenyét, de nem részesíti abban, — azalatt a tiszttartó minden erejét öszpontosítja ahhoz, hogy kitúrhabssa az apát és fiút. Míg ez sikerülne, addig is szünetlen zaklatja őket. Főleg az ifjút üldözi szokatlan munka végbevitelével. A többi közt egy alkalommal sok ezer birkának fogát tapogattatja meg véle, azon tudvágyból, vajon mozog-e valamelyiké? Több napon által elhúzódott a szemle, végre egész komolysággal jelentheté az új gyakornok: nyugodtak lehetnek, egyetlenek sem mozog a foga. Hajlástól görbedező háttal írja meg felindulásában az ifjú *A tiszttartó úr lábnymoi* című humoros rajzát. A tiszttartó hátamegett vihogó gyakornokok tetszése által bátorítva, a tótkeszi öreg pap, a későbbi Matyi bácsi *Pafkingos Hintajáról* tart felolvasást. A jószágigazgató

tisztartót nem kevésbé bosszantja írődeákja kópéságainál vakmerőbb rajza. Néki az nem vigasztalás, hogy az ő «lányomai» után a tótkeszi plebános, majd *Köntös az urasági bíró, Hegyi a községi bíró* mint nevezetességek s *Cserpedli urasági bakter* mint komikus alak következnek, előőrsei Bolond Miskának, Borsszem Jankónak. Félúton nem tudott az ifjú megállni. Érezve helyzete tarthatlanságát s látva a módot, melylyel kitúrni akarják, kiadja hetenként egyszer a *Kanczellaria és Uradalom Titkait*. Ezek azonban nem lapok, de torzleírások. Folyóiratok csak annyiban, hogy időközönként jelennek meg. Mintául a Rajzolatok humoros caricaturái szolgáltak. Ezeket azonban csípősségre felülhaladta.

1842 márczius havában türelmét veszítve Farkas, egy felterjesztést küldött a bécsi uradalmi főkormányának Radákovits József gyakornok ellen, vádolva ezt az uradalmi gazdálkodás ellen idegenek előtt szó- és írásbelileg terjesztett ócsárló nyilatkozattal. Márcz. 11-én Bécsben kelt leirat által Szép György uradalmi ügyviselő és Farkas Imre tisztartó bizatik meg, vizsgálatot tartván, kimerítő értesítést küldeni. Miben állott az ifjú bűne? Felhozzák ellene, hogy Paur irnokot halállal fenyegeté, ha lovagias elégtételt nem szolgáltat néki. Paurban sejtí a tisztartó besúgóját. Emellett a tisztartó elhallgatva saját sérelmeit, fennen hangoztatja az uradalom elárult titkai fontosságát. Súlyosítja vádját az, hogy az ifjú elkeseredésében korhely élethez szokva, némely accidentia-pénzt könnyelműen elvert.

Azon ígéret folytán, hogy nem leend sem néki, sem atyjának bántódása, Farkas ösztönzésére leköszön a gyakornokságról. April 1-én ezt terjeszti fel Farkas Bécsbe levelében. Egy másik levelet gyalog szállítá el Enyingről Fürgedre Radákovits József, melyben viselt dolgai voltak leírva, nem nagy örömeire szüleinek. Utána megérkezett csakhamar az enyingi zsidók üzenete, kiknél azután az öreg Radákovits ezer váltó forintot pocseköl el uzsorakamatkép. A rossz nem jár egyedül. E csapások után, az ifjú dévajkodásai következtében csakhamar nyugalomba helyezik az öreg Radákovitsot oly csekély nyugdíjjal, mi épen szűkösen elég a családot megmenteni az éhhaláltól.

A nyugdíjazott Radákovits család általköltözködik Fürgedről Nagy-Szokolóra. Itt tengődnek a szülők — soha nem említve magába zárkózott gyermeküknek, hogy ő oka mindennek. Nem is unszolják, hogy részt vegyen a munkában. Sejthették, hogy a fiú

lelkében seb tátong — olyan, melyet maga ütött. Az atyai hajlékot elkerülve felkeresi a vidék értelmiségét, s második otthonává lesz a tótkeszi káplán cellája. A tótkeszi parochiához tartozó Nagyszokolyra viszont ellátogat gyakorta a lelkész Szegfű Mihály. E lelkész s vele Szász István helvét, Balog Imre ágost. nagyszokolyi lelkészek néha nagyon is csipős szavakkal s komoly rábeszéléssel fáradoznak azon, hogy a zsellérségben lakó s nyugdíjból tengő szülőket mentse fel a gondoktól személyét illetőleg. Hosszú küzködés után, végre elhatározássá erősödött lelke vágya. Távozásra s küzdelemre határozza el magát.

A szülők gyengédsége, melylyel megoszták véle utolsó javaikat — megnehezíti terve közlését. Bárha tervét életre valósága hű bizonyítékának látja is — mégis tétováz. Ismételve szívére toúl a kímélet, míg végre barátai ösztönzései által felbátorítva győz önmaga iránt való kötelességérzete. Nyilatkozik; szüleit meglepi elhatározása és nem akarják elbocsátni körükből. Félnék önmaguk is a vádtól, hogy az ifjú magát tekinti e sanyarúság előidézőjének. Világos lesz előttük, hogy miért kerüli őket? Miért nem oly vidám mint ennek előtte? s miért vágyakozik el körükből?

Midőn belátják a szülők, hogy a lebeszélés nem vezet célhoz, legalább addig nem akarják elbocsátni körükből, a meddig valamely kis összeget össze nem kuporgatnak. Kölcsön ki sem ad nékik, hisz Szokolyon ők csak oly jött-ment nép. Az ifjú látván azt, hogy utolsó tanulótársa is visszatért a tanodába, ő itt most visszakiváncokzik oda, hol meg nem becsülte magát: az iskolába. Minden tartóztatás, kérelem hasztalan. Ő szembeszállni óhajt előítélettel és nyomorral. Jogi pályára indul s mindenáron ügyvéd akar lenni.

Vezeklésre ítélé magát az ifjú, küzd'elemmel óhajtván kiérdemelni a boldogabb jövőt. Elismétli magányában életét, s tudatára jön annak, miként életfonala kivezet az álmok világából. E rögtöni ébredés azonban nem csüggeszti el, bár lehangolja ama tudat, midőn először látja magát mindenkitől elszakasztva önerőre bízni. Állapotával hamar tisztába jöhet: nem kíséri más mint a jelen bánata s a jövő gondja. Rokonai, ösmerősei gúnyos jóslásait csakhamar elfeledi, ábrándjai is eltűnnek hamarjában az élet rögzös útjain. Egyet nem tud csak feledni, sem kitépni szívéből: a nélkülöző család képét.

Ellenállhatlan ösztön kényszeríti kilépni a szülők köréből s

jogásznak menni Győrbe. Miként él meg ott, hogyan tartja fenn magát, mivel igazolja amaz osztályokat, melyekről nincs bizonyítványa? Azt ő nem részletezi. Jelszava: mindenáron jogászszá lenni. Nagy-Szokoly lelkészei által lelkében felismert jónak tudata, erőt ad a rossz leküzdésére.

Atyja fuvarosa beszállítja Veszprémig. Innen indul meg három huszassal gyalog Pápa felé. Városlőd domboldalán lehevervén, elgondolkozik azon: valjon miként lesz ezután? A gondviselés a feleletet a jövődre hagyta. Kétségbeeséshez vezető kétely ezerszer is bár susogja neki, hogy hagyjon fel a küzdelemmel — de nem tántoríthatja el. A lélek nem volt erőtlenebb a testnél s átélte a szenvedések tengerét. Midőn lépésről lépésre találkozik az élet kiméletlenségével, megtanúlja áldani az anya hajdani szigorát. El-elfárad, de soha el nem csügged; mivel szünetlen szeme előtt áll a bevégzetlen pálya. Puszták viharától edzett testét-lelkét megviseli az élet vihara, de megsemmisíteni képtelen. Legalólról kezdi az életet s vergődik felfelé. Az első napok ridegsége csakhamar elmúlik. Szülői sorsa által keltett bánata körükből távoztával lelohad. Háttérbe szorul a múlt, s a kétes jövő kérdése nyomul előtérbe. Pápara alig ér s im az első házban irgalmas emberekre talál, kik hajlékot s kenyeret készséggel megosztanak véle. Itt nincs nyugta. Mihelyt a szokatlan lelkiharczot, fáradalmat kipihen, megindul tovább. Erőltetett útja közben megtagadja a test a szolgálatot. S im egy pápai fuvaros sárgarépával telt szekereire ülteti s beszállítja jó szóért Győrbe. Fájdalmasan értesül itt arról, hogy hiába tette az utat, az oskolák ott néhány héttel előbb megkezdődtek, az academiára beiratkozni pedig bizonyítványa nem elégséges. Nem tud olyat előmutatni, a minő szükséges. Alkalmazást sem kap, a melynek segélyével megkezdhetné félbenhagyott tanulmányait, tehát visszatér Pápara. Enyingi illetőségű Bocsor tanárt keresi fel első sorban, kihez állítólag Köntös, enyingi bíró, mások szerint Bocsor hasonnevű rokona vagy testvérje ajánlatával állít be.

Iskolatársai emlékezései szerint Radákovits József Pápara visszatérése után csakhamar az Amade család plenipotentariusnak nevezett ügyvéde Simonfalvai József később Temesfalvay ügyvéd irodájában volt alkalmazva, mint irnok. Saját szó és írásbeli emlékezései szerint, huzamosabb ideig zsidógyermekeket ezelőtt vagy után tanít és pedig állítólag Bocsor által ajánltatva. Állítólag itt reggel nyolcz órától délig volt elfoglalva s összes jövedelme a 31 tanítvány

után 31 váltóforint volt. Elképzelhető, hogy mennyit kell nyomorogni oly kis jövedelem mellett, midőn hozzá még nem tudja a szerző takarékosan beosztani. Ő itt is csak olyan mulatni szerető, mint volt előbb s utóbb. A főiskolába csak mint benevolus auditor járt be, de nem volt beiratkozva. Tanuló társai közül a gyarlóbb lelkűek elhidegülve szakítanak véle, midőn értesülnek arról, hogy a lenézett zsidónép közé keveredett. Ő áldja végzetét, hogy ide is bejuttatá. Meghidegült társait pótolja a zsidó családok becsülése, kiket kénytelen szolgálni, mivel előbb érkezett társai elfoglalták a jobb helyeket. Neki csak az maradt, mit senki elvállalni már nem tartott érdemesnek. Ez év megtanítá szétfosló ábrándjai helyében arra, hogy a munkának ára van, így tehát nem kell félnie a jövőtől. Vigasztalódással látja, hogy a sors még nem verte egészen a földhöz. Több jeles tanulóval barátkozik, kiknek őszinte ragaszkodása elfeledteti a kenyérkeresetével járó kedvetlenségeket. Bárha sorsa azon pályára sodorta is, melyhez szükséges erő rég elemésztdött lelkéből, mégis több mint egy évig él s tartja fenn magát Pápán.

Elkövetkeztek végre a szünnapok nem nagy örömeire hősünknek. Nem kevéssé volt büszke bár önállóságára, bár kielégítte őt az egy év alatt gyűjtött életösmeret, remény, iskolai bizonyítványa nem lévén, a tanulmányai után kérdezősködőknek csak szóval referálni nem tartá elégségesnek. És mégis kénytelen volt hazaindulni. A beállott nyári hónapok alatt beszüntetve lett a tanoda, honnan jövedelme jelentékenyebb része eredt. Az irnokság csak kiegészítő toldalékot képezett, belőle még eltengődni is lehetetlen volt.

More patrio megindult gyalog, s belátogat jobbra balra az útszélén fehérlő tanyákra. Így látogat be Pápáról jövet Sárvárrott fekvő h. Estei Ferencz féle uradalomba. Itt értesül, hogy az urodalom irnokai közt van egy Radákovits Bódog nevezetű. Felkeresni ezt, összebarátkozni véle, s rokonná adoptálni első dolga. E napon nevezték ki Radákovits Bódogot a főhercegi urodalomba szép fizetéssel gyakornokká, mely öröm még inkább megnyitja szívét az élczes jövevény részére. Miután a pápai vendég elmondta, hogy miben jár, emez is elbeszéli, hogy mily öröm érte — s hogy többé nem szándékozik folytatni tanulmányait. Radákovits József agyában ennek hallatára megvillan egy gondolat, melyet siet is teljesíteni. Radákovits Bódog ugyanis bizonyítványait az urodalmi igazgatóságtól nem vette vissza, azt hívén, hogy nem leend azokra

szüksége. Bódog nevében József kikéri ez iratokat, s a Bódog név mellé Józsefet írva, iratkozik be Győrött jogásznak. A bizonyítvány birtokosa 1819-ben született ugyan, de ő oly erős természetű már ekkor, s oly kifejtett, hogy méltán lehet 3—4 évvel idősebbnek nézni. Ha azt tekintjük, hogy nemtelen czélra nem használta fel más bizonyítványát, s hogy égeté lelkét a vágy, mindenáron jogásszá lehetni s ügyvéddé képezni magát, úgy ha nem is bocsátjuk meg teljesen a fiatalos csínyt, de nem is dobunk követ arra, ki végbevitte. E csiny Radákovits Bódog tudta s beleegyezése nélkül történt. Neki is csak évek mulva jött tudomására József merész eljárása.

Egerszegen atyjánál töltött szünnapok vége közeledtével Golub (későbbi Atády) Vilmos barátjával felkerekedve, elgyalogol Pozsonyba, az országosülésen résztvevő győri püspökhöz Stankovits Jánoshoz, élmezést kérni. Megadatott nekik. Most visszatérnek Győrbe s a kegyelemebéddel kezdik általkoplalni a jogi tanfolyamot. A püspök által nyújtott kegyelem koszt nem volt valami elkényeztető — de fiatal embernek elég ahhoz, hogy éhen ne haljon. Ha oly hiányok voltak is, melyekre később *Convictusi ebédek* czime alatt emlékezik, azok bizonyára nem a püspök akaratából de a közegek visszaélése által történhettek. Számptalanok áldják maig a püspök emlékét, ki évenként 30—40 fiatal embernek lehetővé tette a kimívelődést. A convictusi szót nem szabad mai értelemben felfogni. Tulajdonképen ez csak egyszerű ebéd volt — melyet a püspöki lak egyik félreeső zugában tálaltak fel. Lakás, vacsora, s reggeliről minden egyes maga gondoskodott. A jötevő tulajdonképen csak azt akarta elérni, hogy az ifjak legszegényebb része meleg ételhez juthasson. De egyuttal kényszeríté őket a segély mellett, magukról önállóan is gondoskodni. A szerény ebédttől a szakács által megtakarított só s fűszert pótolta a jóétvágy; hiszen legtöbb a 40 közül 24 órán által csak egyszer jutott eledelhez: a püspök asztalánál. Az idegenül elszakadozottakat jóbaráttá olvasztja egy csoportba Radákovits József élce s vig kedélye.

A convictusi tagok legtöbbszörre jómódu mesterembereknél voltak szálláson. E családoknál vasárnap s ünnepeken egy-egy lúd, pulyka avagy malaczsült került az asztalra rendszerint. Radákovits József szállásadója nagyon megkedvelte adomázó «diák ifjurát,» de mivel azt hitte, hogy ezen convictusi diákurak püspökvári kosztja valami brillians, csakis ünnep és vasárnapon merte az

ifjút ebédhez vendégül meginvitálni. Ama félénk kifejezéssel marasztván: «ha meg nem bántanánk, maradna ma velünk szegényes ebédünknel». Hőszünk jót nevetett magában az ilyen megbántásra, mert míg a convictusban be kelle érnie a kiszabott adaggal: addig otthon kedvére lakomázhatott. E megbántás elbeszélése víg hatótát kelt a pályatársak közt. E megbántás ismétlésével pótolták maguk közt ily alkalomkor a megbántottat. Szünetlen sajnálkoznak távollétén, bár az ő jelenléte a leveskiosztás közben igen káros volt a körülötte seregzőkre. Szellemessége biztosítja neki azon helyet, hová a kiszolgáló rendszerint a leveses tálat letenni szokta. Sajátságos furfanggal élt azonban ő a levesmerésnél. Ugyanis a merőkanállal elkezdé a levet a tálban nagy sebességgel forgatni körben, s mikor már a lé sebes iramodásba jött: hirtelen szemközt fordítá a merő kanalat. Tette pedig ezt oly ügyességgel, hogy utánna halandó egyetlen tésztadarabot sem volt képes kihalászni. Jóízú élzeiért szívesen elnézték e műtétet azok, kiknek a sors vacsorával is kedveskedett. Ő a legszegényebb, egyszersmind legnépszerűbb jogász Győrött. Vig kedélye, pattogó élzei által vezére lett az ifjuságnak. Ő határozta meg, hogy: melyik a legszebb lány. Néhány megye zsibongó fiatalságának ő mondja ki, hogy: ki az éljen! kit kell megtisztelni éjjeli zenével. Mit ő mond, azért él-hal az academia fiatalsága.

Ez időben jelent meg Nagy Ignác «Tisztújítás» című színműve, magyar alakjai, tösmagyaros nyelve által az egész országban lelkesedéssel fogadtatva. A rákövetkező farsangon Radákovits Bódog József s Miksics Imre legalább 200 álarczos diákkal jelentezett e műből meglepetésként egy kortesmenetet. A bálterembe csutorával, cigány s dudaszóval vonultak be a fiatalok. Nem kevésbé örömmel fogadta őket a közönség akkor is, midőn a *Vaterland* nevű győri közlönnyt vették tréfa tárgyául. Radákovits s néhány szakalásbajszos jogász meghagyta egy reggel a fiatalságnak, megjelölt időben és helyen megjelenni. A kortestréfa sikerétől elmámorított fiatal nemzedéket, kötéliel sem lehetett azon este otthon tartani. A kiválasztott 50 pár diák potrohos németnek öltözve, vörös bunkós orr, s óriási pápaszemmel, méltóságos léptekkel vonult be. Minden egyes a *Vaterland*-t olvasá menetközben, német alapossággal járó lassúsággal. A zene elhallgatott, a táncz megszűnt, csend lett néhány pillanatra. A jelenlevők átéreztek a caricatúra leple alól kicsillámló szikrát. Ez ünnepélyes csendet, s meghatottságot

megettépi csakhamar a kacaj s nevetés, éljenzés reszketteti meg az épületet. A *Vaterland* szerkesztője okulhatott volna ezen. Ez időtől előfizetői száma egyre fogy. Nemsokára nagy anyagi áldozatok mellett tengődik csak a lap. Elvégre szerkesztője eladja Dr. Kovács Pálnak s a *Vaterland* szellemet és címet cserél, s a győriek általános pártfoglalása mellett lett belőle a *Haza*. Győr város magyarosodásában e caricatúrában elleplezett szemrehányás fordulópontot képez. . . . .

Daczára hogy nyelvre nézve a szomszédos nyugoti állam befolyásolja a Dunántúl városait, a fiatalság legnagyobb része ősi mód szerint dözsölés közepette únja által éveit. Mulatsága ló, bor, kártya, pipa: tevékenysége garázda verekedésekre szorított, hol mesterlegények hátán gyakorolták karjaikat a közelgő korteskedés küzdelmeihez. Az idő elröpült a nélkül, hogy a későbbi korra valamely léleknemesítő tett emlékül szolgálhatna. A szellemi tevékenység lovak s ebek családfái megőrzésén szorgoskodott. A hányatott s tapasztalt Radakovits felül emelkedve társai színvonalán, ez iránytalan tengődésnek végét akarja vágni. Enyingi próbálkozásait most szervezett társaság bírálata alá akarja bocsátani. Irodalmi társulatot szervez, melynek hivatása izmosítani s csinosítani a nyers erőt. Segédkezett nyújt ehhez Golub Vilmos. Lapot is adnak ki *Két Garasos Ujság* czime alatt. Munkatársai Radakovitsnak e lap szerkesztése és sokszorítása körül a később felsorolandó ifjak működtek. Érdekes e lap annyiban, hogy először használja Radakovits Bódog József a *Vas Gereben* nevet hasábjain. E kör munkálkodása s hatása az ifjúságra nem csekély volt, bár a kostök s ostor hősei elszigetelve magokat, lenézték a szellemi foglalkozást, s személyökben a magyar társadalom elpuhulását ócsárolják. Gunyuk azonban nem tudta a haladókat visszaolvasztani maradi soraikba. A legnemesebb szenvedély, az önművelés vágya áthatja emezeket, s napi munkáik után, éji nyugalomtól elvont órákban összeolvasnak mindenféle szépirodalmi művet.

A kortársak emlékezése szerint, Vas Gereben eleinte költeményekkel próbálkozott koszorút nyerni. Némelyek szerint később Czuczor Gergely tanár ajánlatára kezdi prózai dolgozataival a kísérletet, mi oly jól sikerült, mint Enyingen. Mellette Golub Vilmos, Karácson János, Tüllman (Fátyolfi) s Miksics Imre irodalmi dolgozatai érdemelnek figyelmet. A körnek kísértő rossz szelleme Molnár Miska ex-franciscanus jogász volt, ki iszonyú

dagályos irályú fantasztikus dolgozatait kívánta felolvasni s dicséretben részesíteni. Ez keseríté el napjaikat, mivel a bíráló nem használt irályának, a meghallgatás pedig felbátorítá még hosszabb mű készítésére.

Utolsó üléüket 1844. jun. 16-án vasárnap délután a megyeház nagy termében tartják. Szépirodalmi ünnepen számolnak be évi munkásságukról. Megjelentek a főtanoda fő és aligazgatója, a megyei alispán, megyei tisztviselők, előkelő hölgyek, világi és egyházi tekintélyek ez ünnepélyen.

Radákovits Bódog József olvasta fel először az *Életképek* s *Darázfészek* című humoros vázlatait, melyből főleg az elsőnek a diákéletből merített tárgya általános derűségeit idézett elő. A csata meg volt nyerve. Mindenki üdvözölni siet a csinos ifjút. Később Vörösmartytól *Petikét* s Petőfitől *Szeget szeggel* nagy komikai erővel általános tetszés közt szavalja. Harmadszor fellépve az emelvénnyre, elmondja a zárbeszédet.

E beszédről a *Vaterland* elragadtatással nyilatkozik s nagy államférfiúi pályát jósol az ifjúnak. Másik kütfőnk Dr. Kovács Pál levele. Kovács szigorúan hangsúlyozza Radákovits társai gyengeségét, míg Radákovitsnak szép jövőt jósol a humoristika terén. Tíz szereplő közül 8-at csak megemlít vagy elítél. Az egyetlen Karácson Jánost emeli ki szavalásáért. Főleg a nap hőseit Radákovitsot ünnepli, humora eredetisége, nemzeties jellemsajátsága s magyaros zamataért. Dr. Kovács Pál a Honderű 1844-iki 850. lapján írja le az ünnepélyt s Radákovits diadalát. Kovács e levele hősünkre nagy befolyással volt.

Érezve Kovács jóslata s ítélő szava fontosságát, személyesen siet az ifjú megköszönni az irodalmi világba való bevezetést. Alig tud örömeiben szóhoz jutni, midőn Kovács szóval elmondja néki, hogy nagy a hite ahhoz, miként belőle a nemzet legjelesebb humoristája fog fejlődni. A Honderű őt illető számát úton-útfélen mutogatja ösmerőseinek, barátainak. Ez időtől fogva rögzött meg Golub Atády Vilmosban ama hit, hogy Radákovits B. József a legnagyobb magyar író leszen nemsokára.

Az ünnepelt ifjú szüleinek dicsekedve küldi meg az első alkalmatossággal a lapot, melyben ösmertette van az ünnepély. Ő maga alig tudja bevárni az iskolai év végét. Szökni szeretne Győrből, hogy láthassa megvigasztalt apja örömét. Atyja örömmel fogadta a lapot, de nem hallgatta el azon nézetét hazaérkező fia

előtt, hogy ő is a könyvirást azon mesterségek közé sorolja, melyet ha nem is a dologkerülők, de a könnyű életet kedvelők keresnek. A két éves jogi tanfolyam végzése után hazaútazik atyjához Egerszegre, hol az a szokolyi lelkész Balog Imre ajánlata folytán ez időben kasznári tisztséget kapott. Az ügyes és csinos ifjú csakhamar számtalan befolyásos egyén barátságát nyeri meg, kiknek egyike, hogy tanulmányait folytathassa, ajánlja joggyakornoknak a hg. Eszterházi-uradalmak főügyészéhez Sopronba. Elfogadtatott. Sopronban azonban nem érzi jól magát, mivel «ott minden növény megterem, csak a hazaszeretet fája nem lel tápot». Főleg az bántja, hogy a nők nem tudnak magyarul. E magyartalanság ellen lövelt csipkedéseit a «Pesti Hírlap» s «Életképekben» megjelent soproni levelekben gyűjti egybe «Magyarbors» álnév alatt.

Döbrentei Gábor s a Kis János által alapított önképző kör néhány lelkes tagján kívül nincs más ösmerőse. Győri a társaság s tanulmányai foglalták el ideje legnagyobb részét, most apróbb rajzok írásával üzi el unalmát. Diákkori élményeiből néhány megjelent e rajzok közül az Életképek 1845. évi folyamában. Igen sikerült a *Vándorbot*, s *Gschaeft* életkép a diákeletből s a népies tárgyú *Rabváltás*. Apróbb levél számtalan jelenik meg tőle «Torma, Tüske, Soproni, s Magyarbors» név alatt Frankenburg lapjában, ki felösmervén az ifjú tehetségét, szerkesztői üzeneteiben nagyobb beszélyek írását sürgeti. Mint rendesen fiatal íróét, úgy az ő leveleit is terjengős unalmasság jellemzi. Helyes magyarság hiánya, sőt helyesírása miatt bár csaknem újra kellett lapjában írnia a szerkesztőnek, mégis szívesen fogadják sorait, a szerkesztőségben; figyelmet érdemelt ama néhány jó ötlet, mely leggyengébb műveiből sem szokott hiányzani.

Hosszas sürgetés után elvégre beküldi Sopronból az Életképeknek *Bosszú* című történeti beszélyét, melyet a szerkesztő elnézvén sokszoros gyengeségeit, jeles történeti beszélyként közöl olvasóival. E beszélyke megjelenésével a győriek előtt jól ösmert Vas Gereben névvel lép fel. Frankenburg jóakarató biztatásai daczára azonban Vas Gereben érezte műve hiányait. De fejlődésére mégis üdvös volt a *Bosszú* kudarcza, mivel műve hiányaiban felösmerte a tért, hol számára nem terem babér. Általános tetszéssel fogadták azonban tanulókorából és a népeletből merített *Nevelőintézet*, *Nevelő kerestetik*, *Szüretelünk*, *Biróválasztás*, *Kukoriczafelezés* című humoros rajzait. Ezek fogadtatása jeleli ki a

mesgyét, melynek keretén belől legszívesebben mozog s hol egyedül terem számára az elösmerés.

Kovács Pál jóslata teljesült. Az ifjúból csakugyan páratlan eredetiségű népies humorista fejlődött. Kovács példájára a honi társadalom tömkelegéből meríti tárgyát. Bámúlja Kovácsot. Legfőbb vágya azt útolérni, kinél először húzza a konvenciós cigány a sírvavigasztaló magyar népdalt, kinek műveiben először magyaros a magyar; ki rajzaiban első példát nyújt arra, hogy a magyar embert is le lehet írni olyképen, hogy az az elmét és szívet gyönyörködtethesse. Vas Gereben birt Kovács egészséges humorával — s a hazaszerte derengeni kezdő verőfény kedvezőleg hat fejlődésére.

Bevégezván a jogot, félbenszakadt a sors kísértése; az irodalmi fogadtatás, sanyarúsággal terhelt életében ez első kedvezés a sorstól, nem részegíti meg. De felösmerteti véle azt, hogy az élet küzdelmeiben útat törni nem egyedül a tanulás fog, de a sanyarú viszonyok közt is épen maradt jókedélye s élettapasztalata. 1846. évi május 7-én juratussá felesküdni Sopronból Pestre jön, s meglátogatja Frankenburg Adolfot, kinek szíves biztatásai után mindgyakrabban találkozunk nevével az Életképek hasábjain. Ez időtől Frankenburgot tekinti mintaképül, ennek «Darázsai» mintájára ír ő is *Darázsakat*, nem nagy szerencsével.

Mint felesküdt királyi jegyző Pozsonyba megy az ország nevezetességei gyűlhelyére. Kortársai által terjesztett jóhírnév előzi meg s szerez számára tisztelőket; mindenütt úgy ünneplik mint nagyreményű fiatal író. A juratus tömeg fektelenségig csapongó sorait s kedvenczhelyeit elkerüli. Sem el nem vegyül közéjük, sem vezérré lenni nem akar, bárha sok alkalom kínálkozott is erre.

Vahot Imre meghívására 1846 decemberében Pestre jön s a Pesti Divatlap című szépirodalmi közlöny belső munkatársává lett. Vahot siet lapjához leköteleni az ifjú író, szíves előzékenysége azonban alighanem ártott Vas Gereben fejlődésének. Vahot szívélyes biztatásai elszedítik egy kissé az ifjút — s beáll az elkapatás kora. A kortársak nevetik önhittségét, de ki sem akad környezetéből, ki le merné lohasztani képzelődése által teremtett köreit. Nem volt sem valódi jóbarátja, sem elkeseredett ellensége.

Ki némileg tud bánni a tollal e korban, az bizonynyal satírát ír s humoristának nevezi magát. Az úgynevezett humoristák nagy száma daczára mocsár maradt a magyar humor, olyan, melyből a fejletlen ízlésűek meríthettek csak élvet. Vas Gereben is

az áramlattal uszik. Ő is humorisál; sőt szerencsés képviselője a magyar néphumornak, bárha gyakorta magán viseli a kor izetlenségeit. Jóérzéke azonban öntudatosan lecsiszolja ez idegenszerűséget, s felszabadítja a német humor nehézkes járma alól. Humort főleg a magyar elmaradottsága ellen élezi, szegletességünk lecsiszolásán fáradozik. Néhány év multán ő maga visszaretten ez útról, látván azt, miként vásik le a magyar népről mindaz, mi az elmúlt időkhöz hasonlóvá tenné.

A Pesti Divatlap, Életképek s Jelenkor munkatársa Vas Gereben ez időben; az előbbi két lap részére beszélyeket, rajzokat, a Jelenkorba ujdonságokat ír. E mellett elkészül az ügyvédi vizsgálatra is. 1847. évi vizkeresztli törvényszak alatt «dicséretes» jelzéssel tette le az ügyvédi vizsgát. Ugyan ez év február 23-án esküdött ügyvédnek. 300 szám alatt kikapott ügyvédi oklevelében a Bódog név már nincs bejegyezve.

A felkaroltatás, népszerűség, vágyai teljesülése szertelenné fejlesztik elbizakodottságát. Fiatalos hévvel meg akarja javítani a világ menetét. Beleköt olyan uracsokba, kiket tisztességes ember már észre sem vesz, s kiknek megjavítása vagy fékezése tulajdonképen a rendőrség feladatai közé tartozik. Néhány szédelgő uracsról a Jelenkor ujdonságai közt irt lelepezése a kellemetlenségek hosszú sorát fordítja fejére. A színház előcsarnokában támadják meg először, hol a legdühösebb támadásoktól csak a rendőrség menté meg. Másnap július 15-ke körül lakásán keresik fel a botrányhajhászok; miután a megtámadókat nem tekintheti párbajképesnek, az elégtételt sürgetőt a kapitányság által távolíttatja el lakásáról. Folytonos fenyegetőzés s zaklatás közt múlik el az augusztus és szeptember hónap. Elvégre a szédelgők kikerülése s állandó tűzhely megalapítása végett Szombathelyre majd novemberben Györbe telepedik által.

Megunthatá a hányodó életet, másrészt széles ösmeretsége által a bőven jövedelmező ügyvédi pályán a jóllétet hamarabb remélheté elérni, mint a szerényen díjazott írói téren. Györött csakhamar nagyszámú per lebonyolításával bízzák meg — melyeket mint jeles jogász szerencsével vezet. E pályáról azonban elkíváncozik vissza oda, hol ugyan vagyon nem, de dicsőség terem, az írói térre. Tán melegen érző szíve is beleszólt a pályaválasztás kérdésébe? Családja multja, állapota, életküzdeldmei mind befolyással voltak a kor viszonyaival egyetemben életelvei fejlődésére. Ő a

nemesi családok népnyzúzó periratai helyett népvédő és népszabaddító beszélyeket, rajzokat, s czikkeket teszen közzé a pesti s győri lapokban.

Rendez Győrött felolvasásokat a színházban — november 17-én már, tehát közvetlen az átköltözés után. Az első beszély *Beszéljünk feltett kalappal* víg elmefuttatás; elszórt jó ötletei, metsző gúnyai s finom csipkedései a nagy számú hallgatóságot jó hangulatba hozták. Sok taps s éljenzés fogadta a felolvasást. A közönség türelmetlenül várta a második felvonás végét, hogy újra hallhassa Vas Gerebent. Második darabja már nem volt humoristikus, de szilaj nyargalózás ezerféle tárgy s eszmén keresztül. Az igazság itt darócban lépett fel, bunkóval vervén bekötött szemmel a társadalmi osztályokat s személyeket. A visszatetszés elég érthető alakban nyilatkozott: mi jó tanulság lehele arra, hogy máskor több finomsággal lépjen föl. Fiaatalos heve később is az élet hibái s ferdeségei korholása közben nem ritkán nyilatkozik ily visszatetsző módon. A collegiumi s juratus modort levetkezni teljesen, s a társasélet szűk korlátjai közé magát beélni — élele végeig nem tudta. Életküzdellei kiképezék erejét, de nem finomíták meg.

II.

A bécsi s pesti márcziusi napok hullámai élénk mozgalmat idéztek elő Győr városában is. Alig terjedt el híre a pesti mozgalmaknak, máris Vas Gereben s néhány ügyvéd népgyűlést hirdet, melynek hangulata tanuja annak, hogy az osztrák és magyar fővárosokkal közvetlen összeköttetésben álló Győr és vidéke, mennyire által van hatva a kor erjesztő eszméi által. A polgári őrsereg néhány nap alatt megalakul s begyakoroltatik. A népgyűlésekre közel s messze vidék lakosai beözönlének, sőt Radakovitsot több község meghívja népgyűlések rendezésére. Fejtegetéseinek kinyomatására kéri fel, hogy azok is okulhassanak belőle, kik a távolság miatt személyesen meghallgatni nem jöhetnek. Győrmegeye állítólag 5000 példányt rendelt meg *Öreg ABC vén emberek számára* című folyóiratából. Bay Antal megyei főbíró ezer példányt oszt ki jobbágyai s a szegényebb falusi nép közt. Márczius és aprilis hóban összesen 4 szám jelent meg. Ezekben népies nyelven bizonyítgatja a közteherviselés szükséges voltát; méltatja a nemesség áldozatkészségét. Kimutatja, hogy ha a nemzet valamely

osztálya kivonja magát a terhek alól, elleneink úgy elpusztítanak, hogy sírásó sem marad közülünk; tehát áldoznunk kell kivétel nélkül. Magyarázza az úrbérről szóló, és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok, dézma, s pénzbeli fizetések megszüntetéséről szóló törvényt. Az egyenlőségről, nemzetiségről szóló értekezései után a nemességhez fordul s részrehajlatlanul méltatja ez osztály áldozatkésztségét. Végre kérelmet intéz nemzetéhez, hogy a felszababulás emlékezetére, minden magyar ültessen kertjébe 3 gyümölcsfát. Hogy ezek árnyékában elmondhassa idővel házinépének, miképen volt 1848 előtt s miképen azután. *Királyi Tanácsadó* címmel jelent meg külön kiadásban Budán, néhány hét multával csekély változtatással az Öreg ABC.

Május 7-én, midőn Legény Katiczával, Győr legszebb leányával eljegyzési ünnepélyét tartá Vas Gereben, egy levelet kézbesítének néki, melyben a központi választmány által kiküldött bizottság egy megindítandó néplap munkatársának hívja meg. Győr lakosságától, melynek szívében gyökerezett népszerűsége, s menyasszonyától, ki szerelmét birta, elbúcsuzván, másnap megindul Pestre elfoglalni a felajánlt helyet. Nagy meglepetés várta Pesten. Arany, kinek Petőfi 1848 május 5-én keltezett levelében megajánlá a szerkesztői állomást, azt nem fogadta el, így tehát Vas Gerebent szemelik ki a néplap szerkesztőjeül. Mint szerkesztő ugyancsak azon tiszteletdíjat kapja, mit Aranynek ajánltak fel. Évenként 600 forintot, azonkívül ingyen kapja a közoktatási miniszterium segélyalapjából nyomtatott 1000 előfizetési példány előfizetési összegét, minden levonás nélkül. Ez utóbbi a legszerényebb átlag szerint 3—4000 forintot meghaladt évenként. Az ezen felül nyomtatott példányok előfizetési ára szintén a szerkesztőé, a nyomtatási költségek levonása után. A munkatársak cikkeinek díjazásához biztosított a szerkesztőnek évenként 2000 frt, azaz mintegy 40 frt ívenként.

Midőn Vas Gereben Pestre ért, már kijellettetett a nyomda s felig-meddig be volt rendezve az iroda. A többit reá bízták. Csak három feltételt szabtak eléje: legyen a lap kormánypárti, népies, s adja ki mielőbb. Programmja néhány nap multával alig küldetett szét s máris az előfizetők nagy tömege tett megrendelést az ország minden vidékéről.

Miután munkatársat drága pénzért sem tudott szerezni Vas Gereben, hozzáfogott a lapszerkesztéshez munkatársak és szak-

ösmeret nélkül. Nem lehet csodálni tehát, hogy a tapasztalatlan ifjú lapja hiányos s egyoldalú. Dolgozott ő ugyan évekkal azelőtt több pesti lapnál, anélkül azonban, hogy a szerkesztés gondjaiba beavatták volna. Egy jó tulajdona volt csak: mint kezdő író, a régi írók tanácsát nemcsak meghallgatta, hanem meg is fogadta, ha azok egyéni meggyőződésével nem ellenkeztek. Arany János, kinek számára Petőfi Sándor a szerkesztőtárs címét s a fele jövedelmet lefoglalta, jóakarató tanácsaival kereste fel leveleiben Vas Gerebent, serkentvén azt a lap hézagosságainak kiegészítésére. Aranynak köszönhetjük a néplap irányának emelkedését s tartalma változatoságát. Arany nemcsak munkáival, nemcsak jótanácsaival támogató a néplapot. Leveleivel toborzott Vas Gereben segítségére munkatársakat azok körében, kik a néplap hivatását felfogták. Vas Gereben is iparkodott barátai körében munkatársakat találni, miáltal a lap tárgyköre bővült s szaporodott az érdeklődők száma. A program egyoldalúsága kiegészítették. Irányozikk, politikai helyzet ismeretése, törvénymagyarázat, történetírás, országgyűlési szemle, földművelés, vidéki s külföldi tudósítások, mulattató s hazafias költemények, közérdekű s országos hirdetések rovataira osztatott fel a lap. Költeményeket Arany János, Bulcsú Károly, Czuczor Gergely, Gaál József, Garay János, Léway József, Petőfi István, Petőfi Sándor, Székács József s Tompa Mihály közöltek a néplapban. Prózaí részét Vas Gereben, Arany János s Golub Atády Vilmos tolla töltötte be.

A szerkesztői iroda, hol június 4-én a Népbarát első száma jelent meg, augusztusig a rostélyutezai Hrabovszky-ház földszinti helyiségeiben, auguszt. a b. Orczy-ház 2-ik emeletén rendeztetett be. A hetilap ára 7 frt 30 kr. bankóban egy évre. Legelső előfizetője a vallás- és közoktatási miniszter Eötvös József, ki 1000 példányt rendelt meg olyformán, hogy hazánk szegényebb községeinek előjáróihoz címeztesse azokat a szerkesztő. Később a honvédelmi bizottmány is több száz példányt rendel meg, s megküldeti a községi jegyzőknek, azon meghagyással, hogy azok felolvassák nyilvános tereken a népnek, nehogy a nemzet alsóbb rétegei bujtogatók által a haza állapota felől elámíttassanak. Azon reményben, hogy a magyar nép körében elért eredményhez arányosan, a nem magyar ajkú lakosok körében lappangó idegen ajkú bujtogatókat is sikerülhet leálczázni, elhatározta a néplapot b. Eötvös József, német, tót, oláh, szerb s horvát nyelven kiadatni. Csaknem egy-

idejüleg jelentek meg e lapok Vas Gereben lapjával. Szövegük tartalma, iránya s tárgya csaknem azonos. Vas Gereben lapja volt a vezérlap, a többi eredeti czikkei mellett igen gyakorta Vas Gereben lapjából közöl fordításokat s szabad átdolgozást.

A német néplap «Der Volksfreund» szerkesztője Czigler volt. Legnagyobb részben számonként árusítottatott el. Vidékre mintegy 80 példány küldetett csak. Megszűnt 1848-iki december utolsó napján. A tót «Prjatel Ludu» (Népbarátja) szerkesztője Mácsai Lukács, főmunkatársa Debreczenben Szeberényi Lajos. Sokkal elterjedtebb volt, mint a német néplap, a vidéken mintegy 534 előfizetővel bírt. 1849 júniusában szűnt meg. Vidéken 596 előfizetővel bírt az oláh «Amiculu Poporului» s a horvát «Pucki Priatelj», amaz Pap Zsigmond, emez Bujanovics Iván szerkesztésével. A szerb néplap alig tudott a vidéken 275 előfizetőt találni. (Szerkesztője neve előttem ismeretlen.) Nem eléggé sajnálható, hogy b. Eötvös József terve nem érte el feladatát. Ennek oka kis részben bizonyára a szerkesztők jóakarata nélkül, alkalmas írók s fordítók hiányában kereshető, részben abban, hogy a néplap megindítása alkalmával hazánk idegen ajkú lakosainak előljárói, lelkészei, tanítói legnagyobb részben alattomos bujtogatók által máris hazaellenes érülettel árasztattak el. Ezek eltántorulása után, csak néhány lelkész s előljáró maradt, ki meggyőzni igyekezett a népet a magyar nemzet iránt való jogaikról s kötelességeikről. Számuk elenyésző csekély volt a tömeggel szemben. Hiába küzdtek, az eltántorultak túlkibálták őket. A műveletlen nép inkább követte a romboló «parasztmessiásokat», mint azokat, kik a türelem s béke szavait hirdeték. Ha e közös organum által megértettük volna egymást, tán nem jutunk oly sok csalódáson keresztül velük közös gyászba.

A Népbarátja a kormány alapelveit tolmácsolta s egyúttal a mérsékelt érületnek kifejezője volt. Mérsékelt józansága által vált a nemzet legnagyobb osztályának közlönyévé, szemben a szélsőségig szilajkodókkal, kiknek sok közlönyje, de annál kevesebb híve volt. Szerkesztője a néphez szólt népiesen, de nem aljasult le, s nem harczolt szitkozódásokkal. Tárgyilagosan tette érthetővé a jelen küzdelmei okát, megillető komolysággal tárgyalja azon elemet, melyet a megváltozott viszonyokhoz átalidomítani kell. Józanságával szelidíté azok hevét, kik szavuk erejével is megront-hatni remélték az uralkodó elemeket. Felvilágosítja azokat, hogy csak ingerelnek, s nem ingatnak, annál kevésbbé építnek. Nem

hivatása új utakat keresni, de azt, mely jónak bizonyult, hangos szóval jelzi, melyen elérhetünk a jelentől a jövőhez. Tájékoztatja a nemzetet, reményt éleszt, s kitartásra ösztönöz. E néplap volt irányadója népünknek, midőn egyrészt a rémület retteggett, más részről a túlzás csábja vonzott.

A bujtogatók leálczázásán, nemzeti hatalmunk, jogaink s kötelezettségeink lelkiismeretes megvilágításán kívül a Népbarátja mint engesztelő a nemes és pór osztály között jelentékeny szer. p-körrel birt. A köznépbe való beolvasztás által végeltűnéssel fenyegetett nemességet kelle védelmeznie a túlzók ellenében. Beláthatlan zavarok forrása lett volna a túlzók követelése, ha az nem ellensúlyoztatik. Nem lehetetlen, hogy az új szellemmel egybeütköző hagyomány, érdek s jellem, midőn lemondása után is ócsárolják, netán megkísérli a korszellem által népszerűtlenné törpített előjogaiért a küzdelmet. Vas Gereben nevelése s életküzdeldmei által tulzó demokrata, de ez érzelmekeket eltitkoltatja véle belátása. A nép méltatlan szenvedései iránt szíve fogékonyabb mint azoké, kik a népmádás divatos tanait hirdetik, s küzdő fegyverei is nemesebbek.

Mig e küzdelmek folytak, bekövetkezett a nagy válság: a meghasonlás Béccsel. A Népbarát eddig a nemzetet uralkodójával egybefűző láncszemeket edzé, a bécsi cselszövények nyilvánossá léte után nem oszlatja többé a szenvedélyt. Felhívásában kinyilvánítja, hogy itt az idő: keljen fel vészes medréből a nemzet! Deczember 24-én jelent meg utolsó száma az első évfolyamból Pesten; mivel a magyar kormánnyal Debreczenbe menekülni kényszerül a Népbarát ez év utolsó napján, nem jelent meg a 31-ik szám. Utolsó számában hozza az első határozott izgató szót, felhíván védekezésre a nemzetet: «a császár ellen, ki a magyart igába akarja fogni».

1849-ik évi január hó első napján délután 4 órakor külön vasúti vonattal menekülnek Pestről azok, kik magukat comprometáltaknak tekintik. Az ellenség körmei közl szerencsésen kiskiklanak ugyan, de belé sodortatnak a megfagyás és éhenhalás veszélyébe. Szolnokon január 4-ig elakadnak, ott gyülemlik össze a menekülő nép. Szolnokról 4-én délután indulnak beláthatatlan hosszú kocsisorral. Valóban szomorú menetet képezett a rosszúl ruházott, dermedt vándorlók csoportja, elakadt szekereiknek kivonszolásával küzködvén egy-egy kátyunál, hogy a keskeny úton

a következő szekerek is tovább juthassanak. Január 5-én érnek Debreczenbe. Vas Gereben Schweizer bútorkereskedőnek vendégszerető családjánál bérel egy szobát lakásul s egyuttal szerkesztőségi helyiségnek.

Debreczenben aggodalmak közt telt le az 1849-ik év első hónapja, mivel rossz hírek érkeztek mindenfelől. Főleg a pesti menekültek közt vált általánossá a rémület. Ezek legnagyobb része azon hittel szállott fel a menekülőket szállító vonatra, hogy néhány nap múlva családjához visszatérhet. Egynémelyik el sem búcsúzott övéitől, csakis a kormány menekülése hírére sietett ki az állomáshoz. Azok kik néhány óranegyeddel előbb értesültek, fölöslegesnek vélték fehérművel s meleg ruhával terhesíteni a visszautazást. Kevesen sejték csak, hogy e kirándulás néhány hónapig is elhúzódhatik. Debreczen lakosainak szívessege elfelejtetni törekedett bár a száműzötteket kedvetlenítő híreket, a lakás s élelmi szerek drágasága, ruhaneműek nélkülsége, elhagyott családjaik sorsa, nyugalom hiánya s a jövő kérdése azonban megmételtyezik a menekültek reményeit.

Ezalatt a Nép Barátja Debreczen város nyomdájában állíttatott ki ugyanazon alakban mint Pesten; csak a jelige változott meg homlokzatán. A viszonyok által kényszerítettve, Vas Gereben «Ki mint vet, úgy arat» jelige helyett «árts az ellenségnek ahogy tudsz» közmondást veszi fel. Megváltozott azonban a lap iránya is. Miután Vas Gerebent a kormány több irányban használja, mig ez elfoglaltság tartott, Atády Golub Vilmos írta tele a lapot. Atády a legszomorúbb napokban, hitétől áthatva hirdeti, hogy Isten a szabadságért küzdőket elhagyni nem fogja. A kicsiny hitűek félelmét siet eloszlatni rendíthetlen hitével. E mellett izgat oly merészen, mint ki meg van győződve arról, hogy nincs ok aggodalomra.

Föl nem tudta fogni, miért látja el magát az ő mintaképe Vas Gereben oly sokféle, használható útlevéllal? miért váltja be papírpénzét veszteséggel is aranyért? miért növeszti meg szakállát? s miért forgatja oly szorgalmasan a francia nyelvtant? Miután attól lehete tartani, hogy megostromolják a szerkesztőséget, ha annak idején a lap nem jelenik meg, ezek megoldása helyett a lap megírásának szenteli idejét s teleírja lelkes buzdításokkal. A mily tántoríthatlanul remélt a jobb jövőben, épúgy szítá a boszú lángját akkor, midőn az általa megjósolt győzedelmek hire bizalmat gerjeszte a népben. Nem éri be azzal, hogy a haza örökségéből kita-

gadtassanak a méltatlan eseliszövk, de véres háborút óhajt, melynek lángjai közt «elolvaszthassák a koronát». Atády izgató szelleme utoljára azon cikkben jelenik meg, melyben az április 14-iki képviselői gyűlés határozatát ismerteti. E cikk a Nép Barátja Debreczenben megjelent utolsó számában foglaltatik.

Amint Vas Gereben Pestre követi a kormányt, a régi mederbe téríti vissza a néplap irányelveit. Miután személyesen több időt tölthet lapjánál, eltünteti a Debreczenben elhatalmasult izgatósi áramlatot lapja rovataiból. Felveszi újra a régi jeligét s a békitő szerepet. Ez azonban nem tartott sokáig. Félben szakasztá a politikai válság. Junius 30-án jelent meg a Népbarát utolsó száma, melyben a szerkesztő nem is jelzi a válság közeledtét s máris a 25-ik számot nem volt ideje kinyomatni. A catastropha váratlanul állott be. A kormány Szegedre menekült, de nem vitte magával közlőnyeit. Azokra már nem várt megoldandó feladat. Fegyvernek kellett megdönteni azt, mit a sajtó megoldani nem tudott.

A Népbarát szerkesztője elbúcsuzván nejétől s gyermekétől menekülni próbál. Sok oka volt a meneküléshez. Politikai titkos megbízatásokban többször használta fel a kormány. Lapja után pedig az egész felelősség terhe reá nehezedett, mivel az 1849-iki évfolyam 9-ik számától kezdve Arany neve nem szerepelt a laptulajdonost s szerkesztőt megnevező rovatban. Menekülését és bujdosását komájával Deák Ferenczcel, kezdi meg, kivel az általános zavarban együtt jutnak el Tolnába. Jó emberek által kalauzolva, elhagyatott földeken keresztül jutnak Felsőörsig, hol Vas Gereben egyik régi jóakarója Köves János a plébános. Vas Gereben egyedül osont be a községbe, megtudni, valjon azt, kivel utazik nem érheti e veszély. Köves János készséggel ajánlkozott ellátni s kipihentetni a menekülőket, de ajánlatát nem lehetett elfogadni. Háza nagyon is «nyilt» papi ház volt, semhogy oly férfiaknak menedékkül szolgálhatott volna. Köves János tehát gabonás zsákokkal terhelt kocsira ülteti vendégeit, s ekként szállítja által őket a Sión V.-Hidvégen keresztül Felső-Nyékre. Julius 8-án lépett be Vas Gereben Komáromy Istvánhoz, a felsőnyéki plébánoshoz. Ez meglepetve, de szívesen kérdé: «Szerkesztő uram, mi járatban van?» Vas Gereben válaszolá: «Kedves barátom, én Deák Ferenczcel jövök. Itt künn vár az udvarban.» Komáromy kisietett az udvarba s a pitvar előtt álló Deák F. így szólítá meg: «Kedves plébános úr! Hallásból tudom, hogy magyar és jó hazafi. Önhöz mint ül-

dözött menekülő jöttem el, hogy önnél biztosságban legyek.» Mig a vihar annyira mennyire lecsendesült s apái ősi fészkébe vissza nem térhetett, itt időzött Deák Ferencz.

Vas Gereben rövid ideig tartó pihenés után bujdosott tovább. Mintegy 10 hónapig lappang Dunántúl hazafias nemessége, lelkeszei s gazdatisztjei házáinál. Legtöbb időt tölt Enyingen a kortárs jobbágyok lakásában, Egerszegen apjánál, Sárvár mellett Alsó-Pátyon Nagy István (Matyi bátyám név alatt megörökített földesúr) birtokán s Deák Ferencznél Kehidán. Bujdosása közben meghatja lelkét egy egyszerű pásztorfurulya hangja, megis vigasztalja, s hálaból megtanul furulyázni. Idősebb korában² is e furulya hangjával élénkíti eszméletét.

Dr. VÁLI BÉLA.

Finn népdal.¹⁾

Mély erdőbe madár dalol,
 Dalol, dalol, lombok alól.
 Miket mondasz, szép madárka,
 Miket dallasz szép danádba?
 Hogyha dallod, eljő hozzám,
 A ki után vágyakoznám:
 Sáros földre selymet teszek,
 Mocsár fölé bársonyt veszek,
 Piros ruha piszkos földön —
 Posványt csupa posztó földjön!
 Bévezetném tág terembe,
 Melynek fala tölgyfa lenne,
 Küszöb meg a padló tölgyfa —
 Az vón' minden ajtófélfája!
 Fenn a falon szép lilium,
 Halpikkely a boltozaton;
 Arany asztal azon fölül,
 Ezüst székek köröskörül;
 Új kövekből volna kályha,
 Konyhán új kemence állna,
 Arany zablás paripája
 Lenn a hidnál várna rája —
 Míg őt magát bévezetném,
 Magam mellé leültetném,
 S óh be csüggnék ott a nyakán,
 Beh szívemhez szorítanám!

R. A.

¹⁾ Kanteletar, II. 77. Lintunen lehossa lauloi.

TELL-TANÚLMÁNYOK.¹⁾

I. A svájcziaiak származása Svédországból.

Schiller Tell-drámájának II. felvonásába (II. 414—445) beleszövi azt a mondát, mely a svájczikat Svédországból származtatja.

*So ist es wahr, wie's in den Liedern lautet,
Dass wir von fern her in das Land gewallt?*

kérdi Winkelried, és Stauffacher e szavakkal kezdi a mondának szép elbeszélését:

Hört, was die alten Hirten sich erzählen.

És valóban, a szájhagyomány és a népdal századok — tudunkkal is legalább négy század — óta tud a svájci népnek bevándorlásáról a skandináv félszigetből, melyet már Jordanis az ötödik században, mivel annyi népek bölcsője volt, *officina gentium et vagina nationum*nak nevezett el.

Történeti szempontból e mondának nincsen jelentősége, bár még ma is akadnak, kik *valamicske igazságot* vélnek benne felismerhetni. Főleg a svájci nép maga könnyen érthető és menthető makaességgel ragaszkodik hozzá és a svédek is azon vannak, hogy a hagyományt történeti alappal bírónak tüntessék fel. Annál fontosabb ez a hagyomány a Tell-monda szempontjából. Ez utóbbinak feltűnő rokonsága a skandináv Toko-mondával, melyet ma már senki sem vonhat többé kétségbe, ki tudja, talán összefüggésben áll, akár mint ok, akár mint okozat, azon másik hagyománnyal,

---

¹⁾ *Wilhelm Tell, Schauspiel von Friedrich Schiller, kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel.* Budapest, Franklin, 1883. 207 l. Ara 80. kr. (Jeles írók iskolai tára, XXI.). — Előszó 5. l.: «A Tell-mondáról és Tell-irodalomról könnyebb nagy könyvet írni, mint kis értekezést. Annyi érdekes és fejtegetni való oldala van e tárgynak, hogy csak nagy önmegtadással tudtam ama rövid szakaszokra szorítkozni, melyek e füzet bevezetését teszik. De attól tartottam, hogy a kötet túlságosan terjedelmes és ennek következtében igen drága lesz; azért csak a nélkülözhetetlen anyagot és megjegyzéseket vettem fel e kiadásba, — a szóban forgó kérdések behatóbb tárgyalását pedig azon *Tell-Tanúlmányok*ban fogom közzétenni, melyek az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1883-dik évi folyamában fognak megjelenni.»

mely a svájcezi népet magát Skandináviából származtatja.¹⁾ Főleg ezen szempontból újabban beható kutatások tárgya volt ez a monda,²⁾ és főleg a Tell-történet szempontjából akarok én is e helyen röviden foglalkozni vele.

A monda legelső, bár igen mellékes felemlítését Olafsson Eriknél (latinositva Ericus Olai, † 1486), a svédek legrégebb történetírójánál találjuk, ki a bázeli zsinat idejében (1431—1448) írta *Chronica Regni Gothorum* cz. művét, melyben, még pedig svájcezi emberek elbeszélései alapján, említi, hogy a svájceziak a svédektől vagy gótoktól származtatják magukat (*Civitas Switensium, qui se a Suecis sive Gothis descendisse fatentur*). Egyszersmind, kora szellemében, teljesen alaptalan etymológiákkal³⁾ is indokolja e nézetet, melyet a maga részéről helyesnek tart.

Lapidáris rövidséggel tartalmazza e mondát egy XV. századi reichenai papirkéziratnak ezen glossája: *Suecia, alias Helvicia, inde Helvici, id est Suetones*.

Hogy e monda a XV. század első felében Svájcban magában is nagyon el volt terjedve, bizonyítják Hemmerlin Felixnek, a heves zürichi polgárnak, 1436 és 1446 közt *De nobilitate et rusticitate* czímmel írt és 1450-ben megjelent röpirata, melyben a szerző az öskantonok lakóit azon szászoktól származtatja, kik Nagy Károly idejében az alpok hágóit őrizték,⁴⁾ — és Kiburger Eulogius († 1506) einigeni papnak (a thuni tó mellett) híres füzete, *Vom Herkommen der Schwyzer und Oberhasler*, mely a XV. század ötvenes vagy hatvanas éveiből való.⁵⁾

¹⁾ Így már Freudenberger Uriel fogta fel a két monda összefüggését *Guillaume Tell, fable danoise, 1760.* cz. híres könyvében.

²⁾ A legkitünőbbek: *E. L. Rochholz, Tell und Gessler in Sage und Geschichte*, Heilbronn, 1877, 64—82. l., és: *Ferd. Vetter, Über die Sage von der Herkunft der Schwyzer und Oberhasler aus Schweden und Friesland*, Bern, 1877. Függelékül szerző a «keleti friezek dalát» is közli (l. alább).

³⁾ Svédország neve: *Svea-rike*, szerinte a. m. *Zwé-rike*, t. i. két-ország; ezzel pedig azonos *Zürich*, szerinte eredetileg *Zu-rik*, *Zwe-rike*!

⁴⁾ Itt is az a nevetséges etymologia, hogy e határőröknek a folyton dúló harcokban nagyon kellett izzadniok, *switten* (schwitzen), s innen a nép neve: *Switzer*, *Switenses*.

⁵⁾ E munkát azelőtt tévesen Fründ János kronistának tulajdonították, ki azt 1440-ben írta volna. Feltűnő, hogy még Rochholz is e teljesen téves nézetet vallja, melyet pedig már Rilliet A. (*Les Origines de la Confédération*

Kiburger elbeszélése lett a monda igazi forrásává. Szerinte — csak a lényeges fővonásokat emelem ki — Cisbertus v. Gisbertus svéd király és Christoffel keleti friez gróf idejében a svédék és friezek közt nagy éhség támadt. A király parancsára összehívott népgyűlés azt határozta, hogy havonként (utóbb, midőn a nyomor még nagyobb lesz, hetenként) minden tizedik embernek egész házával s összes barmával ki kell vándorolnia. A kivándorlók, hatezer svéd és tizenkétszáz friez (nők és gyermekek nélkül), összegyűltek, szövetséget kötöttek, elpusztították a környéket s lefelé vonúlva («wie Plinius der Poet berichtet») a Rajnához értek, melynek partján dél felé vándoroltak. Itt Priamus és Peter de Mos, két francia herceg, útjokat állták. Ekkor a csapat három részre oszlott. Vezérek a svéd Swicerus és Remus és a friez Wadislau, ki Hasnis városából (Svéd- és Friezország határán) származott, voltak. Így megverték a négyszer erősebb francziákat. A Rajnán felfelé haladva a Brochenberg- vagy Frackmundhoz (Pilatus) értek Osterreich hercegségben. Ez a föld hasonlított hazájukhoz, azért letelepedtek, a mire a Habsburgi grófoktól, kik e tartományt birták, engedélyt nyertek. Swicerus és Remus elfoglalták a tartomány déli részét, Wadislau az északit, melyet szülővárosától Haslinak nevezett el. — A krónika második része a legkülönbözőbb korokból összehordott és összezavart történeti adatoknak oly megmagyarázhatatlan zagyvaléka, hogy kár vele foglalkozni, de nem is tartozik kérdésünkhöz. A szerzőnek e történeti mesék összefűzésénél világos czélja, hogy a svájciaknak nagy szolgálatait a római császárok harcaiban feltüntesse, a miből azután országuk kiváltságos állását a német birodalomban kimagyarázza.

A legközelebbi források az obwaldeni *Fehér könyv* (1467—1476), mely a Tell-mondának is főforrása, és *Etterlin Petermann* (a XV. század végén), ki egy általános svájci krónikára (*Gemeine Schwyzerchronik*, melynek tartalma: *die Geschichte der Ostfriesen, Swedier und andere, so mit jnen gereisset, und wie Switzer dem Lande den Namen Swiz gegeben*) hivatkozik, melyet Tschudi is említ (*Gesta Suitensium*). Mind a két forrás egyezik a fent közölt elbeszéléssel; csak a szereplők neveiben van némi eltérés. Etterlin azonkívül még meséli, hogy midőn a mai Einsiedeln vidékére

---

Suisse, Basel, 1868, p. 381) megingatott, Bächtold pedig (*Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz*, I. köt. LXXIX. 1.) teljesen megczáfolt.

értek, itt mindenütt vadon volt, sehol ház, kivéve egy kis kunyhót, melyben egy révész lakott. Innen szándékoztak másnap a tavon átmenni, hogy azután a Gotthardon át Róma felé vonuljanak. De éjjel oly iszonyú szélvész támadt, hogy nem mehetek tovább. Ekkor szemügyre vették az országot s azt találták, hogy nagyon hasonlít elhagyott svéd hazájukhoz.¹⁾ Azért elhatározták, hogy itt letelepednek, a mit, miután a birodalomtól erre engedélyt nyertek, rögtön meg is tettek.

E följegyzésekkel a monda be volt fejezve. Schiller is ily alakban szövi be drámájába. Későbbi írók ismételve említik a svájciak származását Svédországból, melyet senki komolyan nem utasított vissza, ha némelyek a hagyomány egyes adatait kétségbe is vonták. E későbbi írók²⁾ feljegyzéseiből főlemlítjük, hogy Meisterlin Zsigmond nürnbergi krónista (1488 körül) a húnoktól származtatja a svájciakat, míg Pirkheimer Wilibald (+ 1530) kételkedik a nép svéd eredetében. Magnus János, upsalai érsek, az első skandináv ember, ki *Gothorum Scenonumque Historia* (Roma 1554, németül Basel, 1567) cz. művében e hagyományt, mely szerint a svédek egy része az Alpokig vonult: *post multos et varios errores perrenerunt ad illa aspera alpium iuga, in quibus nunc eorum posteritas, Suetziorum nomen habens, perseverat*, terjedelmesen és teljes meggyőződéssel kétségtelen történeti tény gyanánt tárgyalja. Nehány évvel később, 1555-ben, I. Gusztáv (Wasa) király egy hivatalos *edictum*ban hivatkozik a századok előtt Svájcba vándorolt és még most is ott élő svédekre.

Tschudi, ki a Tell-monda fejlődésében korszakot alkot, elfogadja és közli a hagyományt, csak hogy szerinte a kivándorlás a cimberok hadjárata idejében (114. Kr. e.) történt; az uribelieket, valószínűleg czímerök miatt (bika), a tauriskusoktól származtatja. Mind a két véleménye még a jelen században is hívőkre talált, sőt a népbe is átment.³⁾

¹⁾ *Tell*, II, 431.

Da besahen sie das Land
Sich näher und gewahrten schöne Fülle
Des Holzes und entdeckten gute Brunnen
Und meinten, sich im lieben Vaterland
Zu finden.

²⁾ Teljesen felsorolja, kivonatolja és méltatja *Rochholz* id. h. 69—80. I. és *Vetter* id. h. 11—13. l.

³⁾ Főleg Zschokke Henriknek igen népszerű svájci története utján.

A legérdekesebbik a későbbi források közül *A keleti friezek dala* (*Das Ostfriesenlied der Oberhasler*), melyről Tell-kiadásomban (15—18. l.) szóltam. Régebben a XVI. század elején vagy közepe táján keletkezettnek mondták és egy (különben teljesen ismeretlen) haslibeli papnak, Ringwaldtnak, tulajdonították. Nyelve és tendenciája azonban bizonyítja, hogy a XVII-dik században keletkezett.¹⁾ Első nyomtatása 1665-ből való. A külföldön első kiadását Wirsén Axel Emil eszközölte *De Colonia Suecorum in Helvetiam deducta* (Upsala, 1828) cz. értekezésében. De már Ek Jakab, upsalai tanár, is tudott és szólt róla *De Colonia Suecorum in Helvetiam egressa* címmel 1797-ben megjelent könyvében.

A felhozott adatokból a következőket szabad következtetnünk:²⁾

1. A hagyomány főforrása Kiburgernek *Vom Herkommen der Schwyzer* cz. műve, melyen a későbbi följegyzések, közvetve vagy közvetlenül, mind alapúlnak.

2. De bizonyos, hogy a mondának már Kiburger előtt is vannak szórványos és töredékes nyomai.

3. Közvetlenül Kiburger könyvével vagy könyve után a monda némely önállóbb részletei (a vezérek eltérő nevei, a kívándorlás különböző módja, az átkelés a tón) is tűnnek fel.

E mondával szemben két kérdést kell tisztázni: Először van-e e hagyománynak általában történeti alapja? és másodsor: akár van ilyen, akár nincsen, hogyan keletkezett a monda maga?

Az első kérdésre régebben rend szerint igennel feleltek. Még Müller is, ki egy magánlevélben³⁾ egészen határozottan azt állítja, hogy «az egész svéviai és svájci nép egyáltalában nem északról vándorolt be, hanem a legrégebb idők óta itt lakott,» és hogy «a gyarmatok, melyekről a régi dalok megemlékeznek, nyelvi és népismeretben az alemannoktól semmiben sem különböznek s hogy ennek következtében anyaországuk csak a sváb tartomány,

¹⁾ Müller János, a híres svájci történetíró, még azt hitte, hogy e költemény «kétségtelenül» azon régi dalokból van fordítva, melyekről Jordanis és Paulus Diaconus említést tesznek! — Legjobb kiadását l. *Vetter* sokat idézett értekezésének függelékében.

²⁾ L. különösen *Vetter* kitünő fejtegetéseit, id. h. 15. s kk. ll.

³⁾ *Johannes von Müller's Briefe*, Schaffhausen, 1839, III, 261. l. Rochholznál is, id. h. 80. l.

legfeljebb Thüringia lehetett», — nagy történeti művében (1786) mégis hitelt tulajdonít e hagyománynak, mely a svájci népnél annyira népszerű volt, hogy Brunnenben még 1789-ben államköltéségen lefestették a svéd vezérek, a mint Schwyzbe érkeznek és itt letelepednek. Wirsén, ki szintén alaposnak tekintette a mondát, a normannoknak IX. századi történeti vándorlásaival próbálta azt kapcsolatba hozni. Ujabban pl. Rochholz gót, mások, mint Tobler-longobard és burgund származást tulajdonítanak a svájci népnek, míg a skandináv történetirők, így Geiger és Strinnholm,¹⁾ a svéd származáshoz ragaszkodnak.

Mind e teoriákkal szemben Burckhardt²⁾ bebizonyította, hogy a svájci nép, mint azt már Müller János helyesen tudta, *alemann*, azaz tisztán német származású, és ezzel kimutatta, hogy a monda minden történeti alapot nélkülöz. E véleményt még magának a mondanak keletkezése és más hasonló vagy rokon mondához való viszonya is támogatja.

Első pillanatra ugyanis felötlő, hogy a kivándorlásnak azt a módját, melyet a svájci mondában találunk, sok más germán népről is meséli a hagyomány. Így Jordanis szerint (Cap. IV.) kivándoroltak a gótok *Skandináviából, három csapatra osztva, három férfiú vezérlete alatt, túlnépesség és éhség következtében*. Hasonlót beszél Paulus Diaconus és (részben az ő nyomán) Saxo Grammaticus a longobardokról. Skandinávia, a három csapat, az éhség, a kivándorlók kisorsolása itt is található. A svábokról a XII. században ugyan ilyen hagyomány mesél, csak hogy itt az őshaza neve Suevia, az éhség pedig Isten büntetése, mivel a nép még mindig régi pogány bálványainak áldoz. Ezen hagyomány második részét, mely a sváboknak németországi harczait s későbbi hazájuk elfoglalását tartalmazza, és melybe a hagyomány *a friezeket* is belevonja, Widukind átruhazza a szászokra, Gergely toursi püspök pedig a frankokra.³⁾

¹⁾ Geiger, *Geschichte Schwedens, deutsch von Leffler*, I, 11. l. — Strinnholm, *Wikingszüge, deutsch von Frisch*, Hamburg, 1839, I, 190. l.

²⁾ *Über die erste deutsche Bevölkerung des Alpengebirgs von J. R. Burckhardt*: Archiv für schweizerische Geschichte, IV, 1846, 3—116. l.

³⁾ L. a német néptörzsök e kivándorlási mondáiról Vetter tanulmányát id. h. 17—25. l. — Müllenhoff Károly értekezését *Von der Herkunft der Schwaben*, Hauptföle Zeitschrift für deutsches Alterthum, XVII, 1874.

A svájcezi monda a főbb vonásokban azonos e különböző hagyományokkal. Kérdés, kölcsönzés-e? Valószínűen nem az, mint az előbbi mondák egyike sem tekinthető egyszerű kölcsönzésnek, mert a közös fővonások mellett igen lényeges pontokban — melyekre itt ki nem terjeszkedhetünk — térnek el egymástól. Így tehát *egy közös ősmondát* kell föltételeznünk, mely a germánoknak Skandináviából való kivándorlásáról mesélt. De azért e mondák utóbb, az irodalmi följegyzések közvetítésével, mégis befolyásolták egymást s ennek következtében nem egyforma viszonyban állnak egymáshoz. *A svájcezi mondához legközelebb áll a sváb monda, mit már a friezeknek szereplése a két hagyományban is bizonyít.* Ez annál könnyebben érthető, mert hiszen *a svájceziak és a svábok* (alemannok), mint azt már Müller János belátta, *eredetileg egy nép*, s így igen valószínű, hogy a svájcezi népnek Skandináviából történt kivándorlásáról szóló hagyománya a svájcezi-sváb, azaz az alemann néptörzs legregibb közös emlékei közé tartozik.¹⁾

Ezen mondával tehát épen úgy vagyunk, mint a Tell-mondával: közös ősbirtok mind a kettő, melyek idővel mind jobban lokalizáltattak és végre a XV. században, midőn a svájcezi önálló történetírás megindult, pontosan svájcezi viszonyokra alkalmaztattak s a történeti eseményekkel jól rosszul összekapcsoltattak, összhangzásba hozattak. Arról, mit még Rochholz különben jeles művében állít, hogy e két monda egyenesen Saxo Grammaticusból átvétetett — nem tekintve az ily közvetlen irodalmi átvételnek általános valószínűtlenségét²⁾ — ma már nem szólhatni többé.

De még egy pontról kell szólanunk, mely a svájcezi mondanak a többi rokon hagyományokkal szemben megkülönböztető főjellemvonása: *hogy a kivándorlók át nem kelhettek a vierwaldstätti tón.* Hogy ez nem történet, hanem monda, bizonyítja már az az adat

p. 57—71. — *Uhland, Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage VIII.* 1873. p. 202—249, *Wandersage.*

¹⁾ A mondában szereplő *Svedország* az eredeti, de korán érthetatlenné lett *Suevia* tudákos helyettesítése.

²⁾ Sőt ez átvételt egyenesen lehetetlennek kell mondanunk. Saxo eredeti műve 1514-ben jelent meg először nyomtatásban. Egy *alnémet* fordítása, mely alig jutott valaha Svájcba s melyet itt bizonyára nem értett volna senki, már előbb, 1480-ban jelent meg Lübeckben. A mondanak első svájcezi felemlítései pedig, mint láttuk, már a XV. század első feléből valók. A későbbi írókat természetesen befolyásolhatta és tényleg befolyásolta Saxo.

is, hogy a kivándorlók a teljesen lakatlan vadonban, hol sem ház, sem ember nem volt, révészt találtak, — mi dolga lehetett annak itten? — és hogy *egy* révész a maga kis csolnakában csak nem szállíthatott át ötezer férfit s számos nőt meg gyermeket. Különbözen is tudjuk, hogy az Alpok összes hágói közül a gotthardi a legfiatalabbik, mely legkésőbb szolgált átjáróul.

Már Uhland összehasonlította a mondának ezen részletét a nibelungoknak átkelésével a Dunán át és más hasonló elbeszélésekkel, melyekben egy elválasztó folyó s annak révésze szerepet játszanak, s melyekben az átkeltek rendszeren elpusztúlnak. E különböző hagyományokban a kutatás már régen felismerte a halál folyóját és hajóját, a révészben pedig magát a halált; — e fogalmak és képek a német mythológiában számtalanszor fordulnak elő s utóbb, az eredeti mythikus jelentés elhomályosultával, mondákká lettek. A mythosz értelme, hogy a folyón átkelők meghalnak. Ez a mythosz összekapcsolódott a svájci hagyományban a kivándorlási mondával, — természetesen eredeti mythikus jelentésének teljes feledésbe menésével. Ha már most figyelembe vesszük, hogy a német mythologia eredeti halálrévésze Odhin vagy *Wuotan*, ki egy másik mythosz szerint a hegyben alszik; hogy ennek mondai átalakítása *Wate*, hogy ennek az utóbbinak fiai *Wieland* és *Eigil*, hogy Eigilről ugyanazt meséli a hagyomány, a mit Tellről, ki szintén nem hal meg, hanem a hegyben alszik, hogy végre Eigil fia, *Ör-wandil*¹⁾ kitűnő révész, — rögtön észrevehetjük és nagy merészség nélkül következtethetjük, hogy a *svájciak kivándorlása Skandináviából, a tón való átkelésről szóló monda és Tell története ősrégi összefüggésben állnak egymással*, mely összefüggés természetesen a hagyományban korán feledésbe ment vagy elhomályosult.

A hagyomány egyes elemeinek fejlődése, módosulása, összeforrása oly időben történt, melyből forrásaink egyáltalában nincsenek s azért e kérdésekre nézve tág tere nyílik az okoskodásnak és föltevésnek. E tanulmányok céljából azonban elég lesz hangsúlyoznunk, hogy a svájciaknak Svédországból való származása

---

¹⁾ *Ör-wandil* vagy *Orendel*, angolszászúl *earendel* a. m. nyil. Simrock (*Deutsche Mythologie*, 3. kiad., Bonn, 1869. 243. l.) e névből származtatta a Tell nevet is: *Orendel*, *Erendel*, *Ern-Tell*, mely utóbbi névben az első részt czimnek (*Ehren-Tell*, ez az *Ehren* tulajdonnevek előtt régebben igen gyakori volt és *Herr*ből származik) nézték s azért idővel mellőzték volna.

egy régi ősgermán mythoszon alapszik, mely mythoszból, kapcsolatban az alemann néptörzs származási mondájával, két ágban két egymással összefüggő, de a hagyományban már korán szétvált monda fejlődött: az egyik, mely a régi származási mondát az alemann néptörzsnek egy ágára, a svájci népre, alkalmazta, — a másik, mely a Tell-mondában a svájcziai régi történetének legfontosabb eseményéhez, a hódító osztrákok ellen folytatott dicső harcokhoz, kapcsolódott. Schillert azért ezen szempontból is helyes tapintat vezérelte, midőn e két mondát, melyeknek összetartozásáról sejtelve sem lehetett, drámájában mégis, a mennyire ezt művének alakja megengedte, kapcsolatba hozta egymással.

HEINRICH GUSZTÁV.

CATULLUS. XLII.

Ostrom.¹⁾

No rigmusok, jertek, izibe' mind gyorsan
 Valamennyien vagytok a világon mostan.
 E hitvány «lányasszony» bolonddá tart szörnyen
 S vonakodik visszaadni verses könyvem'.
 Tűrítek ezt? Nem, nem! nosza üssünk rajta,
 Követeljük vissza, kapjunk vele hajba.
 Kérditek, ki légyen? Az, a ki oly csunyan
 Szedegeti lábát begyesen az utcán,
 S macska-vigyorgásra húzódik a szája;
 Vegyétek hát közre s zudúljatok rája:
 «Gyalázatos r . . . . , ide most a könyvvel!
 Ide aljas r . . . . , íziben a könyvvel!»
 Még füle dobját se moccintja reája . . .
 Oh czudar teremtés, bordélyok leánya!
 De ne gondoljátok még ezt sem elégnek,
 Ha egyéb nem használ, odáig vigyétek,
 Hogy szégyenpír üssön ki szemtelen arczán,
 S támadjatok rája nagyobb hanggal aztán:
 «Gyalázatos r . . . . , ide már a könyvvel,
 Ide aljas r . . . . , íziben a könyvvel!»
 Mit sem ér, hiába, rá sem is hederít . . .
 Okosabb szerepnek ejtsétek a szerit,
 Ha talán nyernétek szép szerivel többet:
 «*Erényes hajadon!* kérnök azt a könyvet!»

Dr. CSENGERI JÁNOS.

¹⁾ Fordításomból kihagytam. Szaklapban inkább helyén van.

A RÓMAI SZÍNKÖLTÉSZET ÉS SZÍNműVÉSZET AKADÁLYAI.

A tulajdonképi *műköltészet* a rómaiaknál ott veszi kezdetét, hol az olvasott s megkedvelt hellén költészeti remekek a nemzetnél már mintegy otthonosakká váltak. A legelső hazai kísérletek e téren a *drámai művészet*, tehát épen azon műfélék körül tűnnek föl, melyekben a hellén költészet legmagasabb ragyogását érte el; mit részint abból fejthetni meg, hogy legelső íróik vagy inkább átdolgozóik még sajátkép görögök valának; részint, hogy magoknál a görögöknél is ezen időben már majdnem egyedül a drámai költészet birt népszerűséggel. S habár ilyképen e legbevégzettebb mintákon kezdték a rómaiak drámai költészetüket művelni, nem csak a görögökéhez hasonló méltóságra nem emelheték ezt; de sőt épen e költemény nem az, mely a római nemzetnél a legkevésbé verhetett gyökeret, mely irodalmuk teréről legelőször letűnt. E jelet okát a nemzet saját jellemében, politikai és gyakorlatias irányában kell keresnünk.

Háboru, polgári munka, jog és politika, ezek voltak a római élet sarkpontjai, s így nincs mit csodálni azon, hogy a görög eszménység, a szép és magasztos iránti finom érzék, az élet zavartalan vidámsága idegenek voltak a római népszellemben. A római nem az ábránd, hanem az ész embere — ha tehát Apolló összbangzatos lantjában a görög szellem jelvényét ismertük fel, akkor a rómaiakét a kardban és mérlegben találjuk.

«A költészet tartalma,» mondja helyesen *Humboldt* Vilmos, «a többi közt azt tartja folyton az ember szeme elé, hogy a mulékony élvezetet a tartós benső elégtételnek, a földi dolgokat a végtelennek ne tegye elébe. Vallás és költészet nem csak együttesen működnek közre az ember műveltségén, hanem a vallási igazságok mind oly neműek is, hogy épen a legfensőbb költői kifejezésre képesek, és a költészet sem magas, sem mély nem lehet, ha nem megy át mindig azon vidékre, melyen a vallás is mulat.» Igen, de a rómaiaknál még a *vallás* is egészen átment a gyakorlati életbe; a földművesnek dús aratást, a pásztornak nyája szaporodását, a ház asszonyának tele éléskamrárt, a katonának győzelmet, az államnak fejlődést ígért. Minden gonosz és szenvedés, emberek és állatok betegsége, ragya és kártékony férgek, szegénység és szegyen

ellenében oltalmat nyújtott. A gonosz szellemekkel megalkudni, s a jókat megnyerni volt törekvése; és ez gondosan előírt szertartások kíséretében történt. A papok szigorúan meghatározott szabályok szerint, bizonyos korlátolt jeleknek kicsinyes és pontos megfigyeléséből egészen üzletszerűen számítják ki az istennek helyeslését vagy kárhóztatását a nélkül, hogy a cselekvésre intelmet, tanácsot vagy felvilágosítást adnának. A görög ember vallása ellenkezőleg inkább a művészet gazdag alakzatainak s az élet költői felfogásának magvait, mint sem cselekvése szabályait, inkább a kifelé törekvő harmonikus tetterőket, mint sem elveknél és szabályoknál a benső felé forduló világát tartalmazza.

Ehhez járul, hogy a rómaiak istenei nem voltak élő lények, hanem pusztán abstractiók. A görögök élénk phantasiája vallásuk minden istenségét erősebb, bölcsőbb, szebb, de mindig természetes emberré alakította. Az ő isteneik szerettek, gyűlöltek, porlekedtek, ismét kibékültek, megjelentek a halandók szemei előtt, sőt egy ideig köztük is éltek emberi alakban. Azon mesék, melyeket a görögök isteneikről beszéltek, a világ leggazdagabb és legszebb mythológiáját alkotják. A római ember szemeiben az istenek csupán titokzatos, emberi alak nélküli szellemi lények valának, emberi érzések és ösztönök, emberi erények és hibák nélkül. Innen van az, hogy a rómaiak vallásában vannak ugyan istenek, de nincs hitrege, mythologia. Mikép is regélhetett a római oly homályos és határozatlan abstractiókról, minő a «hazuról eltávozás istennője» vagy a «keresztbe szántás szelleme?» A görögök heros-cultusát a rómaiak épen nem ismerik, s hogy mily későn, s mily rosszúl van Róma alapítási mondája koholva, már Romulus királynak teljesen nem római átváltozása Quirinus istenné is bizonyítja. Numa, a római mondák legrégebb s legtiszteletre méltóbb nevének személyesítője, Rómában soha sem részesült isteni tiszteletben, mint Theseus Athénben.

Oly nép, mely csak a jogtudományának és törvényességnek élt, s melynek fő teendője volt küzdeni a jogokért; hol a patriciusok gögőjökben, a plebeiusok pedig lealáztatásukban folyvást gyakorlati eredmények után törekedtek; mely költészet helyett csak töredékeket tudott fölmutatni a XII táblás törvényekből, s e törvények renkvüllyel szigorral büntették a költői lelkesedést: ily nép nem dicsekedhetik költői bölcsővel, s nem bírt a letnek ama magasztos érzetével, melynek legdicsebb gyümölcset

a hősköltemények teszik. Nem volt Homérjük, ki az ős idők hőseinek tetteit megénekelte volna; daczára az őseikre való büszkeségnek, a családok és nemzetségek szigorú elkülönítésének, az átöröklött hagyományok és régiségek iránti tiszteletnek, soha sem bírtak tulajdonképeni hősi énekekkel, mert épen az hiányzott bennök, a mi költőben múlhatatlan, t. i. a képzelet, phantásia. Midőn elődeiket dicsérik, egyszerűen elmondják a nekik tulajdonított hős tetteket és erényeket, sőt még az istenekről sem tudnak egyebet, mint erőiknek, tulajdonságaiknak száraz sorozatát adni. «Jenem Kriegsbaurnadel,» úgy mond *Klein* a maga erőteljes nyelvén, «jenem Amalgam von Ramnes, Tities und Luceres, hatte die Natur das Organ das Poesie versagt: ein reizbar sinniges, leicht erregliches Gemüth und die blühende, gestaltenholde Phantasie.»¹⁾

A költészet, bármennyire ápolgatott is, Rómában a nép szellemével nem tudott egybe forrni, idegen, exoticus növény maradt. Azt pedig legkevésbé sem lehet mondani, hogy ott valaha ott-honossá lett, mint a görögöknél és főleg Athénben. Aeschylus, Sophokles, Euripides, Aristophanes bizton számíthattak az egész népnél érzés- és értelemre. A görög költészet Homértól kezdve a nép szellemével sarjadt: mindnyájának közbirtoka volt. *Horatius* egészen helyesen mondja:

Graius ingenium, Graius dedit ore rotundo
Musa loqui, praeter laudem nullius avaris.²⁾

Átlátták, hogy Róma a költészeti előmunkálatok teljes hiányában csupán történelmében találhat anyagot egy, sajátját képező, szellemi életnek kifejtésére. Róma állam volt, a mi Görögország nem volt, és ennek hatalmas öntudatán alapszik *Naevius* merész kísérlete, ki a történelem segítségével igyekezett a római nemzeti épost és római nemzeti színjátékot megalkotni. Azon kísérlet, így itél *Mommsen*, mely a monda isteneit és herosait Róma királyaival és consulaival akarja helyettesíteni, a gigasok vállalatához hasonlít, kik egymásra rakott hegyekkel kísértették meg ez ég ostromát; istenvilág nélkül nincs antik épos, s nincs antik dráma és a költészet nem ismer surrogátumokat.

A római emberben hiányzik főleg a szív szenvedélye, a vágy

¹⁾ Gesch. d. Dram. II. 288. lap.

²⁾ Ars poet. 323. v.

az emberinek eszményítése s az élettelennek emberítése után s ezzel a költészet művészetének legszentebb eleme.

A drámai költészet, mely inkább mint más, megkívánja a tökéletes szellemi fejlettséget, az óvatos tiszta szemléletet, bölcséleti világnézetet, a magasztos érzület és emelkedett beszéd szép összhangzatát — oly nép közé ültetve át, mely még a szabad fejlődés elemeivel foglalkodott — sem alapra, sem tartósságra szert nem is tehetett. Tárgya a görög hitregékből volt véve, melyek sötét távolból származván át, ez idegen népnél csak általános emberi érdeket kelthetett; alakzatának pedig sem tartalma és köre, sem harmoniája nem volt, hiányozván benne a lyrai elem (a görög chorus), mely a bölcselő költői lelkület, a drámai alakítás lényegének hiányát is tanúsítja.

A zene figyelemben részesült ugyan a rómaiaknál, de koránt sem oly mértékben, mint a görögöknél. A zene a görög állam- és életviszonyokkal a legbensőbbben összeolvadt; és oly fontosságot tulajdonítottak neki, hogy zenét nem szeretni, nem érteni egy vala a barbár nyerseséggel és benső rosszasággal; tudták, hogy a zene és ének föltárják a hangok, a rhythmus és dallamok világát, melyben az ember erzelme él; hogy semmi más művészet nem bír oly hatalommal az emberi kedély fölött. Mi több, a görögök úgy voltak meggyőződve, hogy a zene megváltoztával, megromoltával, megromlik az állam is. Azért szívósan ragaszkodának a régihez, és csak ha igazi tökéletesedést látának módosításában, engedték azt meg. Terpander híres zenész tamboráját, mert egygyel több húrja volt, kifüggesztették, sőt magát Terpandert pénzbírságra ítélték. Hasonlókép jártak mások is. — A zene nem csak az állam egyes polgárainak, hanem az államoknak is összetartó kapcsa, közös ügye vala. Így a dór messeneiek harminczöt fiut és egy fuvolást szoktak küldeni tanítóik vezetése alatt kiségitőül Rhegium ünnepeire. A jó zenét és szép karéneket becsület dolgának tekinték. A görögöknél a zene nem csak a hangérezék, hanem az egész szellem gymnastikájakép szerepel. Nem időtöltő játék az, hanem dallama és harmoniája által az indulatok és szenvedélyek szelídítésére s így erkölcsi képzésre czéloz, úgy hogy minden szépnek, nemesnek, magasztosnak ápolóját, minden erénynek szülőjét látták benne, úgy velekedvén, hogy a zenei műredek, mint szép léleknek szüleménye, a vele mulató lélekben is csak szépet szülhet. Így értjük azt, hogy Aristophanes a zenét tartja tulajdonképi művelt-

ségnek, míg az olvasást és az elemi ismereteket csak nyers kezdetnek mondja, és a lopást. ha oly egyén követte el, ki nem tud tamborázni, kevésbé számítja be; hogy Sokrates a philosophiát a zene koronájának, Plato pedig — hasonlóan a pythagoræusokhoz — a zenét bölcsesletnek tartja.

A rómaiak a zenét is pusztán gyakorlati hasznáért pártolták, hogy t. i. a lakomáknál s dőzsöléseknél a különben már eltompult idegeket új mozgásba hozza. S bár a zene a vallási ténykedések közé tartozott, mégis hogy mennyire maradtak távol annak eszményi fölfogásától, azt Cornelius Nepos eme szavai bizonyítják: Scimus enim musicen nostris moribus abesse a principis persona . . .¹⁾ Még Alexander Severus alatt is csak ily fogalommal bírtak róla: cantavit nobiliter, sed nunquam alio conscio, nisi pueris suis testibus.²⁾

A *tánczot* a görögök nélkülözhetetlen testképzőnek tartották és az abban kitünőkét meg is jutalmazták. Sokrates nem csak dicséri a tánczot, hanem nagy dicsőségnek tartja, hogy abban még agg korában is gyönyörét tudja lelteni. S mit találunk a rómaiaknál? Azt, hogy ők legfőlebb is mulatsági eszköznek tarták a tánczot, s az abban való tényleges részvételt a szabad egyének részéről lealjasítóknak tekinték. Ugy látszik, a rómaiak általános véleményét fejezi ki Cicero, midőn mondja: Nemo fere saltat sobrius, nisi forte insanit;³⁾ Seneca pedig így nyilatkozik: Torpent ecce ingenia desidiosa iuventutis — cantandi saltandique obscœna studia effeminatos tenent.⁴⁾

Mind ebből kiviláglik egyúttal az is, mennyire szűkölködtek a rómaiak a drámai művészet finom fölfogása nélkül és hogy dramájokban a mimetikus művészetek legkorlátoltabb közreműködésének lehetett csak helye. A görög mindenben önmagát adta elé és legnagyobb dicsőségének tartotta, hogy a nemzeti ünnepélyeken személyesen versenyezhet a legfőbb díjért; a rómaiak látványos játékaikat rabszolgák végezték, ők pedig csak kevély nézők valának. A pantomimussal a monarchia előtt nem találkozunk; a gymnastikai játékokban a rómaiak általában csak passive vettek részt, *Gibbon*

¹⁾ Epam. 1.

²⁾ Lamprid. Alex. Sev. 27.

³⁾ Pro Mur. 6, 13.

⁴⁾ Controv. I. praef. p. 49. Bur.

kifejezése szerint: *the most eminent of the Greeks were actors, the Romans were merely spectators.*¹⁾

Igaz, hogy az inkább látni és hallani, mint olvasni szerető képzetebb osztálynak, sőt magának az alnépnek is egyik főbb szellemi életkivánalmát a néző játékok tették; de nem a gyöngéd kedélyü, a nemes szenvedélyekben élvezetet találó hellének szomorú s egyéb néző játékaik voltak, melyek a belsőleg fejletlen, szívfogékonytalan római gyönyörködtethettek. A harcias versenyjátékok, diadalmenetek, s hasonló fényes látványok, a pantomimek, a gladiatorok véres játékaik, állatviadatok, zajos bohózatok stb. valának inkább, mikben e szilaj, anyagiás, gyakorlatibb nép vágyai kielégítést találtak. Innét van, hogy magok íróik is hajlandók voltak még a magasabb élvezeteknek szánt görög drámákat is szemrehatóbb, pusztá látványos darabokká, mimi bohózatokká másolni; innét, hogy a nép az *andronicusi, enniusi* stb. drámák által egy időre kiszorított *satirai bohózatokat* ismét visszakövetelte.

A római ugyanis testestül lelkestül a gyakorlat embere lévén, nem nagy súlyt fektetett a szívműveltségre és nem igen törődött az elmélettel, melyet a művészi dráma igényelt. Ő a darabok színre hozatalát inkább csak mulatságos időöltésnek tekinté; ezért a színpadon a komédia jóval felette állt a tragédiának; a nézők arca elkomorodott, ha a remélt vígjáték helyett valami szomorú játékot kezdtek adni. Ennek okát egyfelől a dolog természetében leljük fel, miszerint t. i. a vígjátéknak, mely anyagát s személyjellemeit inkább a napi élet jeleneteiből veszi föl, szükségképen főzelebb kellett simólnia a hazai viszonyokhoz és a népelethez, mint a tragédiának; míg másfelől maga a római nép hajlama is — mint ezt az archaicus korabeli népköltészetből kifejtett s oly annyira kedvelt atellánok, satirák stb. mutatják — inkább húzott a komikai, mint a komolyabb néző játékokhoz,²⁾ úgy, hogy Livius megjegyzése szerint³⁾ eredetileg is a népbohózatok adtak első ösztönt arra, hogy Livius Andronicus összefüggőbb tartalmu, görög minták után alkodott színdarabjaival föllépett.

Élvezetet nyújtott nekik Plautus darabjainak ripők légköre,

¹⁾ c. 40, 2.

²⁾ L. Hor. Sat. I, 7, 32; Cic. p. Cael. 16, 38; de or. II, 54 kk; Plaut. Aul. III, 2, 31; Quintil. Inst. Or. I, 4, 25 és VI, 3.

³⁾ Lib. VII. 2.

a lebuynak a ház elleni philisteri oppositíója, a röstelkedést nem ismerő, de csókolni való könnyelmű leányok obligát korcsmárosokkal, a kardcsörtető zsoldosok, a különös humorral rajzolt inas népség, melynek menyországa a pincze, végzete a korbács. Gyönyörködtek az elegáns grisettekben, kik kendőzötten és felékesítve, divatos hajékkal és tarka, arany hímzetű uszályos ruhában jelennek meg, sőt néha épen a színpadon végzik az öltözködést. Szívesen hallgattak találó tréfákat, grotesk ötleteket, durva, parasztos trágárságokat és egyértelmű kétértelműségeket. Kedvelt alakjuk volt a *parasitus* is, kinek, mert a gazdagok asztalánál velök együtt lakmározhatott, kötelessége a vendégeket tréfákkal és talányokkal mulattatni és alkalom adtával eltűnni, hogy az edényt a fejéhez vágják; végre az arczátlan, minden gabságot örömmel megvalló bordélytulajdonos, mely fajnak diszpeldánya Ballio a «Hazug»-ban.

Mindamellettt a vígjáték sorsa sem lett sokkal kedvezőbb Rómában, mint a szomorújátéké; minthogy e műnemre sem olyan volt e nemzet politikai égalja, hol ez virágzóbb tenyészést találhatott volna. A római népnek ugyanis a görögöktől egészen különböző államélete, különösen a nemzet rendei közt a jogegyenlőség behozatalával is fenmaradt éles különködés stb. oly állapotok valának, melyek a nézőség tetszésével összhangzóbb ó-nemű vígjátéki modort — mint *Naevius* száműzetése is mutatja — csakhamar elölték. Az új-nemű komédiára nézve pedig eleinte a római életviszonyok egyszerűsége, s azon magasabb műveltség hiánya, melynek ellenében a napi élet félszegségei föltünedeznek, s mely az ízesebb *komikai nevetséges* érezhetésére képesít, a nemzeti vígjáték-költészet megalapításához elégséges anyagot nem szolgáltatott. Ezekhez járul a *nyelv* tekintete is, mely a finom elmésségekben s czélatokban gazdag hellén darabok visszaadásában egészen hű soha sem lehetett.

Volt még Rómában mindenféle szemfényvesztő, kötél-tánczos, akrobata, hasbeszélő s más efféle; és megesett, hogy valamely szomorújáték kellő közepén a hallgatóság egy kedvelt tánczos medve vagy egy pár ököl-vívó fölléptetését követelte; megtörtént az is, hogy drámai előadások alatt a közönség egyszerre kirohant kötél-tánczosokat vagy vívókat bámulni. A római ünnepélyrendezőknek eszök ágában sem volt a közönséget a költészet hatalma által, habár csak mulólag is, a legjobbak érzéseinek magaslatára emelni, a mint ezt a görög színpad tette virágzásának korában.

Mifélek voltak Rómában a színigazgatók s a nézők, mutatja az, hogy az 587-ki triumphális játékok alkalmával a rendező az első görög fuvolásokra, miután dallamaikkal megbuktak, ráparancsolt, hogy zenélés helyett kezdjenek el egymással öklelődzni, a mire a közönség ujjongása csakugyan alig ért véget.

Cicero korában Rómában leginkább Ennius, Pacuvius és Accius szomorú- és Plautus vígjátékai adattak; és ez alkalommal Plautusnak sokat kellett a rövid és léha bohózatok által elkényeztetett közönség megapadt fogékonyságától és nyugtalan türelmetlenségétől szenvednie; annyira, hogy az igazgatók kénytelenek voltak Plautus darabjainak hosszúsága miatt mentetetődzni. Menél jobban leapadt a játékrend, annál inkább irányult úgy az igazgató és előadó személyzetnek tevékenysége, mint a közönség érdeke is a darabok színpadi kiállítására. Óriási összegeket költöttek díszletekre és jelmezekre; volt eset, midőn 600 felszerszámozott öszvér léptetett végig a színpadon; a trójai színházi sereg meg arra használtatott, hogy mustra-kirakatul szolgáljon a közönségnek a Pompeius által Ázsiában legyőzött nemzetekre nézve.

A valódi színpadi költészetet az alexandriai irodalom nem ismerte soha; csak a fattyú-dramát, mely pusztán olvasásra, nem előadásra iratott, volt képes Itáliában meghonosítani. Mifélek voltak ezen az alexandrinismus szülte drámák, körülbelül megítélhetjük abból, hogy Quintus Cicero a gall téli szállásolás unalmait enyhítendő, tizenhat nap alatt négy szomorújátékot készített.

A *Seneca*-féle tragédiák közül egy sem hozatott színpadra, sőt erre valószínűleg számítva sem volt. Alapjelleme valamennyinek: declamatori hatásra számítás és a hellén (Sophokles és Euripidestől vett) eredetiek fölé törekvés, s innét a rajtok érezhető nagy keresettség, dagály, túltömöttség, s itt-ott az ezekből szülemelő természetietlenség és homály. *Seneca*-ban több volt az ész, mint az izlés; a drámai tehetség pedig teljesen hiányzott nála, s így a tragédiát nem is képes fölfogni, mint oly egészet, melynek részei közt meg legyen a kapocs; nem képes fölmutatni változatos jellemeket, melyek a nézők tetszését megnyerjék; még csak a közönséget érdeklő helyzetek sem fejlesztetnek természetesen. Igaz ugyan, hogy tragikai színezetet tud adni az előadásnak; merész gondolatokat s szabad mondatokat tüntet föl, melyek, habár nem illenek is oda, utánzásra méltóknak találtattak egy *Corneille*, *Racine*, *Alfieri*, *Weisse* által. S talán innen meritették az ujjabb

dráma-írók ama sallangos declamatiókat, melyeknek következtében oly igen eltérnek az ő műveik a görög mintáktól s ama rövid, csípős feleleteket, melyeket azelőtt senki sem használt, utóbb pedig legfőbb szépségeknak tartattak. ¹⁾

Lange ²⁾ és *Regel* ³⁾ a római tragédia fölfogásában és értékének meghatározásában *Scaliger ars poetica*-jának és a 17. századbeli philologusok- és műbírálóknak, nevezetesen *Heinsius*, *Muretus* és *Dryden* nézeteit közelítik meg, mely utóbbiak Seneca tragédiáit a három nagy görög tragikuséival egy kategóriába sorozzák. Sőt *Regel* abbéli meggyőződésének ad kifejezést, hogy a rómaiak görög minták nélkül is eredeti és a tökéletesség magaslatán álló költészetet teremtettek. ⁴⁾ Furcsa egy argumentatio, melynek ellenkezője mellett a római költészet történetének minden egyes lapja bizonyít.

A színházban előadott szomorú- és vígjátékok soha sem emelkedtek hatásra nézve a görög színházak magaslatáig; sőt ellenkezőleg a circusokban, kivált Róma hanyatlása korában, mind vadabb élvezeteket adtak a népnek, mely hol rabszolgák véres tusáiban, hol fenevadak vérengző marczangolásában gyönyörködött. *Schlegel* (*Philosophie der Geschichte*, IX. értekezés) e pontra vonatkozólag így nyilatkozik: «Mintegy ékességeül az általános békének, melylyel Augustus a római világot megajándékozta, s a

¹⁾ *Thyestes*ben, Atreus neki gyermekeit találja föl, így szólván :

Expedi amplexus pater
Venere, natos ecquid agnoscis tuos?

Thyestes erre így felel :

Agnosco fratrem.

Az elárult *Medea* kezdetben dühöngve jő, s többi közt fölkiált :

Parta iam, parta ultio est,
Peperi.

S midőn a dajka sajnálja őt, hogy semmi sem marad fön számára, sem rokonok, sem vagyon, azt feleli :

Medea superest.

Hippolytus-ban *Theseus* kérdi *Phaedrát*, minő bünt vél kiengesztelhetőnek a halállal; s az ő felelete :

Quod vivo.

²⁾ *Vindiciae Trag. Rom. Lipsce. 1822. 4.*

³⁾ *Diversa Vir. doctor. de re trag. Rom. judicia. Gott. 1834. 4.*

⁴⁾ *Id. m. S. lap.*

szolgaság kárpótlásul az irodalomnak és a költészetnek is megvolt a maga arany-korszaka, a mennyire ez a pogány világnak hanyatlásra hajló érett korában lehetséges volt. Plautus és Terentius csupán csak a görögök utánzóinak tekinthetők; Virgilnek és Horatiusnak költői jelleme és gyönyörű irálya a világtörténelem írójának figyelmét leginkább csak a nyelv tekintetében vonják magukra, melyen irtak, s mely az egész újabb korban minden népnek közös nyelve volt, s még jelenleg is az. Mindezt azonban, még Ovidiusnak termékeny képzelő tehetségét sem véve ki, az utókor nem tekinthető egyébnek silány böngészetnél azon dús aratás után, melyet a görögöknél a művészetek és a költészet *geniusa* hozott létre. A rómaiak költészetét nem az ő költeményeikben kell keresnünk, miként a görögöknél, hanem a circus mulatságaiban találta kifejezését, melyeket az okos Augustus fentartani jónak látott; a küzdelmekben, midőn a haldokló gladiatornak kellemmel és méltósággal kellett elesnie, hogy a nép tapsait kiérdemelje; a circusban, mely oly gyakran hangzott a keresztények elleniengesztelhetetlen gyűlölet zajától s a gyilkos szavaktól: *Oroszlánoknak a keresztényeket.*»¹⁾

A nőknek az amphitheatrum iránt való szenvedélye, mondja *Juvenalis*, legnagyobb gyöngeségük volt. Semmiféle alkalomra sem piperézték föl magukat gazdagabban és gondosabban, mint ide. Öltözékeket, ékszereket, vánkosoakat, szolganőket kértek kölcsön itt való mennél fényesebb megjelenhetés végett. *Ovidius* a legalkalmasabb helynek tartja az arenát szerelmeskedések és gyöngéd kalandok szövésére. — Még a betegek is, elfeledve fájdalmaikat, csatlakoznak a vigadó lakossághoz, mely sebes áradatban ömlik a szinkör felé; — elfoglalandók, ha kell kiküzdendők a legjobb helyeket. A tolongásban rendszerint nyomtak agyon embereket; Caligula császár idejében egyszer 40 előkelő férfit és nőt nyomtak agyon ily gladiator előadáson. A vágy ezen embertelen látványok iránt évről évre növekedék, úgy hogy vért folyani és meghalni látni a

²⁾ *Lessing* (Laokoon, p. 45.): «Klopffechter im Kothurn können höchstens nur bewundert werden. Diese Benennung verdienen alle Personen der sogenannten Seneca'schen Tragoedien, und ich bin der festen Meinung, dass die gladiatorischen Spiele die vornehmste Ursache gewesen, warum die Römer in dem Tragischen noch so weit unter dem Mittelmässigen geblieben sind.» V. ö. *Stael*, de la littérature. p. 63.

legnagyobb élvezet vala. S nem csak a közönséges nép szomjazott e vérré, hanem még gondolkodó férfiak is helyeselték azt, épen úgy, mint korunk némely bölcselei a párbajt; Titus, az emberi nem gyönyörösege, száz napon át adatott véres küzdelmeket; a jó Traján 123 napig, 2000 küzdővel. S a gladiatorok nem csupán rabszolgák valának; midőn a császárok alatt az emberi méltóság összetaposztatott, Nero egy napon az amphitheatrumban 400 senator és 500 lovag által adatott küzdelmet; mi több, még császárok is, nevezetesen Commodus, és asszonyok is vettek rész a viadalban.

A circusbeli játékokért való rajongáshoz képest, a színházat soha sem kedvelték nagyon Rómában, s ha volt is némi vonzó oldala, nem épen a legnemesebb jellegű. Túlnyomó helyet foglalnak el az érzékeny kegyetlen motívumok, az anya- vagy gyermekgyilkosság az Eumenidákban, Alkmaonban, Kresphontesben, Melanippában, Medeában, a szűzek feláldozása a Polyxenában, az Erechthidákban, Andromedában, Iphigeniában. E mellett nem keresték az ügyességet és a kellemet, miként a görögök, hanem a rendkívülit, az erőszakos fölindulásokat: midőn a régi Afraniusnak «Tüvészze» előadatik, a házak valóban folygyujtatnak, s a színészeknek szabad rablás engedtetik azokban. Egy Icarus valóban leesik a légből, s egy medve azonnal hozzá futván, szétszaggatja őt. A Prometheus dráma valódi kivégeztetéssel végződik, midőn bizonyos Laureolus keresztre szegeztetvén, egy fenevad által szétépetik; egy másikban Orpheust igazi medvék szaggatják szét a baccháns nők helyett; egy valaki Herculest ábrázolva az Oeta hegyén megégettetik; egy másikat Atys példájára megcsonkítják: egy medve tépi szét Dædalust, ki szárnyakat óhajtana magának; Mucius Scævola hős tettét rabszolga utánozza, s noha semmit sem vétett, kezét meg kellett égetnie. *Martialis*¹⁾ adja elő és bámulja ezen jeleneteket, melyeknek szaporításával vásárolták meg a császárok azon nép szabadosságát, mely a szabadságot mindenütt kioltotta. Egy néptől, mely ilyenekért tud hevülni, hiába várjuk az attikai tragédia célját: a szenvedélyek aristotelesi katharsisát.

A drámai művészet e hátrányaihoz járult *színköltők*, de kivált *színészeknek* kevésre becsült helyzete. Midőn Sophokles költői lángelméje Athénben kegyelettel teljes csodálatot s hadvezéri főrangot

¹⁾ De spectac. passim; v. ö. Suet. in Ner. 11; és Tertull. Apol. c. 15.

érdemelt ki; itt az eladósodott Plautus kézi malmok hajtásával tengette életét. S hogy Terentiust a művészi érdemet méltányló Scipiók, Læliusok társalgásukkal tisztelték meg, majdnem páratlan leereszkedésnek tekinthető. «A költőmesterség», úgy mond Cato, «azelőtt nem állt tekintélyben; ha valaki vele foglalkozott, vagy vendégségek alkalmával ráadta a fejét, naplopó volt a neve». Egy színpadi költőnek bére nemcsak csekély volt, hanem azon felül még csak akkor fizettetett az ünnepélyt adó hivatalnokok által, ha a darab nem bukott meg. A színköltő nem csak a bérért dolgozóknak már magában véve is kevéssé becsült osztályához tartozott, hanem a közvéleménytől a legfeltünőbb módon lenézetett, s rendszerileg bántalmaztatott. E szűk és kínos korlátok közt a költészet elfulladt. Ugy, hogy méltó bámulatunkat érdemlik az egyes jelesek, kik lángkeblök hívását követve, e közhidegség daczára is oly nemesen áldozták oda életfáradalmukat a drámai művészet szelid műzsájának. Így történt, hogy míg az attikai színpadot Athén legnemesebb fiainak nemes versengése teremtette, addig a római, egészben véve, nem lehetett más, mint annak kontár másolata, melynél még csodálkoznunk kell azon, hogy egyes részletekben képes volt annyi bájt és humort fejteni ki.

A színköltők sorsában osztoztak a színészek is.

Sophokles (Nausicaa és Thamyris című darabjaiban), Aristophanes (a Lovagok címűben) stb. mint fő szereplők magok is föllépve a nép tiszteletét önrányukban csak magasztosíták; míg az iszonyú Nerónak legrútább vétségül az rovatott fel, hogy a színpadra föllépett. A római szigorú jellem t. i. aljasnak tartotta az oly embert, ki mesterségével nem volt képes valami szükségét kielégíteni, hanem csupán mulattatásul szolgált; és becstelennek azt, ki pénzért színlelt érzelmeket, s magát látványul és a nézők gúnyjának kitette. Ez okból a színészeket minden polgári jogtól megfosztották, a censorok kitörölhették őket a tribusokból, egy testökre nyomott bélyeg kizárta őket minden hivatalból, sőt még a legiókba sem vétettek föl; játék közben elkövetett botlásaikért pedig veréssel lettek megbüntetve. S ha egyesek emlékszoborral tiszteltettek meg, vagy — mint *Roscius* és *Aesopus* — ritka színművészi képességök tekintetéből közbecsülésben álltak is, ezek csak ritka kivételekül szolgálnak, melyek magára e művészi állásra szebb szint épen nem vethetnek.

A római színpadon, a görögtől eltérőleg, a nők is fölléphet-

tek, csak hogy illendő öltözetben; de becstelenség szennye tapadt rájuk, és a senatoroknak-megtiltatott nőül venni színésznőket, vagy a bohócok leányait és unokáit.¹⁾ Ezekből veszi magyarázatát, hogy az *atellánok* játszóit kivéve — melyekben t. i. szabad rómaiak is fölléptek — a többi színészségre rendszeren csak rabszolgák és szabadosok (libertini) adták magokat; ezekből, hogy az első *kőszínkört*, mely t. i. előbbi szokásként a játékfolyam után nem romboltatott le, csak Kr. e. 54-ben (R. é. 700) találjuk Rómában, habár a tragédiát már 185 évvel előbb hozta Livius Andronicus színpadra. S maga e színkör is, 8000 nézőt fogadó roppant nagyságából ítélve, inkább a pantomimi s egyéb látványos előadásokra volt számítva, mint a tulajdonképi drámaiakra.²⁾

E körülmények közt a nemzeti drámai művészet Rómában föl nem virulhatott; hiányozván neki a drámai irodalom fő éltető eleme is: a *szabadság*, melynek leplezetlen hirdetését a római hatalom még köztársasági alakjában sem tűrte el. Meg voltak ugyan a nemzet fényes multjának nagyszerű tárgyai, melyek a nemzeti drámákhoz gazdag anyagot szolgáltatott volna; de hogy választhatott belőlök a költő a nélkül, hogy a *patriciusok* és *plebeiusok* közt soha

---

¹⁾ Nero azonban erősen dolgozott azon, hogy a színészeket megszabadítsa a gyaláztatótól, s Gibbon följegyezte a nagy tiszteletet, melyben Nero egy *Aliturus* nevű zsidó színészt részesítettet, és megemlíti a színésznek ismételt szerencsés közbenjárását, hogy a zsidók üldöztetésén enyhítsen. Nero uralkodása alatt élt és (14 éves korában) meghalt egy kedves és tehetséges *Eucharis* nevű színésznő — ez volt az első, a ki Nero által épített görög színpadon föllépett — a ki, ugy látszik, jobban kedveltetett és nagyobb befolyást gyakorolt, mint majdnem minden más ily korban elhalt leány. Az ő szépsége az ó-korból ránk maradt sírfeliratok egyik legszebbikén van festve és az ő vonásai a haldokló művészet utolsó eszményét képezik. (*Visconti, Iconographie Ancienne, 287*).

²⁾ A császárság civilisációjá végre nagyon népszerűvé tette a színházat; de e civilisáció a legerkölcstelenebb volt e világon, és ez erkölcstelenségben nagy része volt a drámának. A szemérmetlen érzékiség oly magas fokra hággott, a minőről alig lehet fogalmunk. A nők néha egészen meztelenül léptek a színpadra. (Lásd a *Sabatier* által összegyűjtött bizonyosságokat, *Hist. de la Législation sur les Femmes Publiques*, pp. 45—47; *Magnin, Origines du Théâtre*, tom. I. pp. 284—287; és *Lebrun, Discours sur le Théâtre*, pp. 79—82. Ezen utolsó író, a mennyire csak bírja, kicsinyíteni akarja az általa elismert tényeket, hogy az egyházi atyák invectívái egészen az új színházra essenek. E tekintetben legrosszabbak voltak a *virugjütékok*.)

ki nem egyenlített feszesség s pártviszályok lángjait vagy egy, vagy más részről, ismét föl ne gyújtsa? A *respublica* korabeli némely események, melyek kiváltkép a tragédiához jelesnél-jelesebb tárgyat nyújthatának, a császárok idejében nem voltak színpadra hozhatók. Augustus császári oltalma alá fogadván a költőket, hozzá szoktatta őket, hogy ezek nem szellemi nemes foglalkozásnak, s a tiszta magasztos érzelmek szükségképeni kifejezésének, hanem kenyérkeresetnek és mesterségnek tekintették a költészetet; midőn a nyári lakok, adományok, lakomák ritkultak, a múzsák is elnémultak. Tiberiust magasztalni vagy becsmérteni egyformán veszélyes dolog volt. Caligula minden jelesebb költőt irigy szemmel nézett. Aelius Saturninus néhány meggondolatlan vers miatt a Capitoliumról letaszított; Sextus Paconianus a börtönben megfojtott; M. Scaurus halálra ítéltetett egy szomorújáték miatt, melyben Tiberius Agamemnon neve alatt vélte magát ábrázoltatni; Cremutius Cordus bevádoltatott, mivel Brutust magasztalta, s Cassiust utolsó rómainak nevezte; midőn Maternus Vespasianus alatt Catóról készített tragédiát, csakhamar módositania kellett a kifejezéseket, melyek e hatalmas úr füleiben rosszul hangzottak; Plinius oly annyira félt Nerótól, hogy nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott.¹⁾

A latin szövetségi ünnep múzsai nemzeti ünneppé válhatott volna, mint a görög Olympiák és Isthmiák. Alba bukásához egy mondakör csatlakozhatott volna, a minő Ilion elestét ölelte fel, s Latium minden községe s minden nemes nemzetsége benne feltalálhatta vagy belé olvashatta volna saját keletkezését; de sem az egyik, sem a másik nem történt, s Italia nemzeti költészet és művészet nélkül maradt.

Mind ennek következménye az volt, hogy a szorosan vett drámai művek Rómában, a mint már eredetileg a görögökből kölcsönöztettek át, úgy később s mind végig csak a görögöknek kisebb-nagyobb mértékben sikerült utánzatai maradtak. Ezek után, úgy hiszszük, igazolt Herder emez állítása: «Als eine Sklavin war die *Scenische Muse* bei den Römern eingeführt, und sie ist bei ihnen immer auch eine Sklavin geblieben».

DR. KRAUSZ JAKAB.

¹⁾ V. ö. Tac. A. IV, 31; Dio LVII, 22; Suet. Tib. 61.

HAZAI IRODALOM.

A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. Irta *Simonyi Zsigmond*. I. A mellérendelő kötőszók. Jutalmazott pályamunka. Kiadja a magy. tud. Akadémia. Budapest, 1881. XIII és 268.

Tulajdonképen már az Akadémia I. osztályában megbírált egy munka czímét idéztük, de az Előszó gyanánt közölt akadémiái «jelentés» oly általános, hogy egy részletes méltatása e korszakos munkának még mindig nem felesleges. Korszakot alkot — ezt nyugodt lélekkel mondhatjuk, — mert az Akadémia nevezett osztálya «alapvető» műnek nyilvánította s maga a szerző e munkában évek óta gyűjtött buvárlatait valódi nyelvtani vívmányokként állította egybe.

Egy ilyen munka tökéletességéről, a mely a kötőszók használatát általában akarja szabályozni, csak akkor lehet szó, ha megelőzte több magyar remekírónk nyelvezetének *különleges* tanulmányozása. Míg azok végig böngészve nincsenek, addig e téren tökéletes munkáról szó sem lehet. Az innen is onnan szedett-vedett adatokra épített szabályok ötleteknek tekinthetők, de általán kötelező erővel nem bírhatnak. Elég az, hogy ez a munka ilyen különleges tanulmányok nélkül jött létre, s ezzel egy roppant nehézséget akartunk megjelölni, a melylyel szerzőjének küzdenie kellett. Egy másik nehézséget a magyar nyelvnek *élő* volta okoz, mely alakjaiban azt megállapodásra soha sem juttatja. Hány kötőszó nem tűnt el a használatból (*magya, tat, viszonellen*), hogy úgy mondjam, kiment a divatból, hány más lett helyébe szokásos! Másképen áll a dolog az u. n. holt nyelvekkel: itt minden megállapodásra jutott, minden alak úgyszólván megjegeczesedett. Itt a szabályok egész biztonsággal állíthatók fel. Egy harmadik nehézség a tárgy *minőségében* rejlik. Egyes kötőszók elébb határozók voltak és ezen határozói természetüket némelyek ma is megőrizték (l. 90.). Határt szabni, hogy melyik szó mikor mondatkötő s mikor határozó, vajmi nehéz. Ezért szerepel a valódi kötőszó (*és, de, vagy*) mellett egy-egy igehatározó (*csak, tán, hiszen, inkább, még, soha*) s egy-egy névmás (*akárki, senki*), sőt melléknév (*mind*) is. Némely kötőszó (*jóllehet, tudniillik*) mondat-szerűségét még ismerhetően megóvta, másik (*akarom mondani, teszem azt*) még valóságos mondat.

Egy ekkora feladat megoldásánál nem csoda, ha e munkában határozatlan vagy téves állításokkal is találkozunk, egyes részeket csak kezdőleg tárgyalva s kimerítve épen nem találunk.

A czímzett munka csak a *mellérendelő* kötőszókat tartalmazza, s bár hiányzik a címlapon a számjelzés (I.), egy második része fogja az alárendelőket tárgyalni (l. Előszó).¹⁾ Nem tudom, szerencsés ötletnek

¹⁾ Ezen második kötet első fele már meg is jelent.

tenkintsem a kötőszók mellé- és alárendelő szereplését a munka élén. Annyi bizonyos, hogy megkötötte a kezét, midőn ezzel csak mondatviszonyító értelmére céloz ; s ellenkezésbe jött, midőn ezeknek szóviszonyító feladatára is kiterjeszkedett.

A 6-dik lapon a mellérendelő kötőszók *felosztása* van közölve, s itt meglehetősen zavart okoz, hogy, a kötőszókról akarván beszélni, mondatokról, s a kötőszók ötféleségéről szólva «*kapcsoló* (úgy!) mondatokról, *választó* (úgy!) mondatokról, ellentétes stb. mondatokról» szól. A mondatok csak *kapcsoltak*, *elválasztottak* lehetnek, ha csak nem akarta e kifejezéseket az *íróíz* mintájára alakítani. Ezt a csekély botlást azonban helyre hozta a szerző az 5. és 106. lapokon, a hol megint «*kapcsoló kötőszók*» és «*választó kötőszók*» állanak.

Hogy tovább szóljak magáról az említett felosztásról, szükséges volt volna nem csak a kötőszók fogalmát (1. Bevezetés 1—3) meghatározni, hanem magáról a «*kötőszó*» nevérol is koczkatatni egy-néhány szót. Tudni való, hogy «*kötőszó*» mellett «*kötszó*» mint régiebb keletű szó van elterjedve. Ha valahol, úgy itt volt volna helye e két szónak jogos vagy nem jogos voltáról szólni. Ha továbbá a fenn idézett «*kapcsoló kötőszókat*» és «*választó kötőszókat*» tekintjük közelebbiről, lehetetlen észre nem vennünk amabban a fogalmak összetorlását (*kapcsol*, *köt*), emebben ezeknek ellenmondását (*választ*, *köt*). Ezzel a bajjal szemben talán jobb volt volna a *viszonyítókat* tartani meg és *szókötekről* meg *mondatkötekről*, *szóválasztókról* meg *mondatválasztókról*, *szófejtőkről* meg *mondatfejtőkről* stb. beszélni. A kötőszók *származtatása* is talán nyújtott volna más helyesebb felosztási alapot, pl. ilyen csoportosításoknak *határozói*, *névbeli* és *igebeli* viszonyítók. A határozói viszonyítók volnának *igenlők*: igen, ám, bezzeg, persze, szintén, vajha; *ellenzők*: nem, sem, sőt, viszont, tán; *szorítók*: csak, de, ha, pedig; *kötők*: és, meg; *választó*: vagy; *következtető*: hát, tehát; és *idői*: más, még. A névbeliak volnának *főnéviek*: bátor (bár, ámbár), következtetés-képen, végre; *melléknéviek*: mind, mind az által, másként, egyébként, továbbá, inkább, különösen; *névmásiak*, és pedig: *mutatók*: azért, annakokáért, azonban, azaz (hogy), akkor, ekkor, ennélfogva, úgy, amugy, ugyan; *visszahozók*: hogy, mert, a mennyi, a mint, mivel, mikor, míg; és *igebeliek*: akárki, jóllehet, hiszen, hadd, tudniillik, teszsem azt, akarom mondani.

A pusztán észteni alapokra vetett felosztás visszás voltának tulajdonítom, hogy *mert* (257) a mellérendelő kötőszók közül ki lett hagyva, és *bár* (215—220) meg *akár* (223—232) mint túlnyomólag alárendelő ugyan oda fel lett véve. Mennyivel könnyebb lett volna a kötőszók tárgyalása, ha a «*mellé- és alárendelő*» fogalmak mellőzésével szabad volt volna az említettük felosztás alapján a *mert*, *bár* és *akár* szóknál ezek-

nek természetét és használatát kimerítőleg tárgyalni; *hanem* (159) magyarázata is sikerültebb volt volna, ha megelőzőleg a feltételes mondatokat (*ha nem*) tárgyalhatta volna.

A felosztásról mondottak után áttérek a részletekre s tüzetesen kívánok szólni *és*, *hanem* meg *csak* tárgyalásához.

Az *és*-nél nagyobb részt Halász¹⁾ értekezését találjuk lemásolva. Hogy ő a jelenkori írók közül csak Vörösmartyt s ennek is csak «Csongor és Tünde» című egyik színdarabját vette figyelembe, ez egyoldalúvá teszi ugyan értekezését, de hibául ezt felróni nem akarjuk sem Halásznak, sem másolójának. Ellenkezőleg szeretttük volna, hogy bár csak Vörösmartyhoz, de aztán az egész Vörösmartyhoz mérte volna szabályait. Mi is, midőn a következőkben bírálatot fogunk mondani az előtünk fekvő műről, becsét egy másik remekíróknak, Petőfinek a nyelvezetéhez fogjuk mérni.

A Halász-féle hosszú (7—10) idézet után Simonyi is elősorol az *és* használatából egyes eseteket, többek közt *és*-nek ellentétes és következtető természetét. Tökéletes igaza van Simonyinak, hogy az *és*-nek ép úgy mint minden más mondatkötőnek az értelme a kapcsolt mondatok egymáshoz való viszonyától függ s hogy sokszor írnak *és*-t, a hol, észtanilag követelve, egy *de*, egy *pedig*, egy *ennélfogva* stb. állana. Vajjon ez a használat a héberből származott hozzánk vagy más nyelvből, az nem igen bizonyítható be. Inkább érdekelne tudni, vajjon ez meg az a használat, ha létezik, meg van-e engedve ma is és mily terjedelemben. Az *ellentétes* használatra idézett négy példa e kérdések iránt meg nem nyugtat, a Halásznál felsorolt példák pedig majd mind Vörösmarty említett egyik színdarabjából valók. S midőn az ellentétes (= *de*) értelmű *és*-hez bővebben hozzá szólnunk, legyen szabad a Simonyi-Halász-féle példákat a Petőfiben találtakkal bővítenem; ezek a következők:²⁾ 161, 31 Más szemében ő a szálkát | Megleli, | *S* az övében a gerendát | Feledi; 493, 20 Tőled mindent követel, | *És* nem enged semmit; 653, 19 Csak tűrnek mint szükséges rosszat, | *S* nem szeretnek; 674, 13 Háromszor csapott a | Hóhár a fejéhez, | *S* László vitéz még él; 646, 20 A szomjúság bánt, s adnak víz helyett | *É*telt; 87, 32 Az égbe van szabad bejáratoz, | *S* ha uri ház előtt kopognál, | Az ajtót bezárnák előtted; | Az istennel társalkodol, | *S* ha nagy urat szólítanál meg, | Nem állna szóba véled. — Ezek mind egyike olyan, hogy bennök az *és* látran pótolható *de* viszonyítóval. Egy kissé más természetűek ezek: 441, 24 Vonna már el sorsom innen, | *És* nem szabadulhatok; 647, 18 Az égbe szállnánk, s nem repülhetünk.

¹⁾ A Nyr idézett lapjai szerint helyesebben Fischer.

²⁾ Az 1877-diki magy. kiadás szerint.

Azt mondja Simonyi (11), hogy «néha *és* helyett *még is* volna a megfelelő kötőszó». Szabatosabban így kellett volna mondania: «A következő példákban *és* mellett *elfér egy még is*». Tekintve S. példait: Szegény fejem sujtolja annyi gond, | s te mit mívelsz? égben ábrándozol (Tompá), vagy: Jól tehetne *és* nem teszen (Erd.), Petőfiből: 90, 39 Csak egy napos még s mennyit lánykodott; — mind ezekben az *és* nem a *még is* helyét foglalja el, hanem az *és* mellől a *még is* hiányát leljük, a mi Petőfiből szemelt következő példából látható: 82, 14 . . . sőt gyanítottam is, *és még is* eljöttem; 106, 2 . . . nincs ott a leány, | S az ifju *még is* néz föl, néz merőn; 381, 24 Előttem a jövő szép zöld vetése; | Az mindig messze (van), *és még sem* hagy el.

Noha tehát az ellentét a kapcsolt mondatok értelmében rejlik, gondolatban azt még is magára az *és*-re háritjuk. Simonyi is így gondolkozhatott, midőn e kötőszó mondattani szerepét tovább kutatta. Ha t. i. *és*-nek egyes árnyalatait keressük, megtaláljuk azokat a kapcsolt mondatok részeiben, kutatva, vajjon azonos vagy változó alanyuk, tárgyuk, egyenlő vagy egyenlőtlen idejük meg módjuk. *És* meglehetősen közömbös e követelésekkel szemben; mert hát mi az ő feladata, mint párhuzamosítani két szót, két gondolatot, két mondatot? S azt gondolná az ember, hogy a párhuzamosított két ige mindig egy idejű (*jő és megy, jött és ment, jőjjön és menjen*): nagyobbára, de nem mindig. Mibelyt a különbséget megengedjük, azonnal megváltozik a két kapcsolt gondolat viszonya is egymáshoz.

A *következtető és*-re felhozott példák (11) közül az elsőben (illeté ő ruhájának peremét *és* legottan megáll a ó vérenek folyása) még megengedem, hogy az *és*-sel kötött mondat a megelőzőből vont következtetés (illeté ruháját *úgy, hogy* legottan stb.); de a többiben jobb szerettük volna az *és*-t *feltételesnek* neveztetni. Kívántuk volna szoros megkülönböztetését az eseményekre vonatkozó következtetéseknek a feltételesektől. És ez utóbbiakhoz voltak volna sorolandók mind azon példák, a melyekben az *és*-t foglalós (vagy parancsoló) ige előzi meg. Ez a Simonyi-féle példa: «Ruházd magadat okosan *és* többet nyersz a becsületben» nagyon különbözik az előbb említettől. Ha az első példában helyén volt az *és* helyett egy «ennek következtében», az utóbbiban ez már nem járja. Feltételes értelme *és*-nek legjobban úgy derül ki, ha az *és*-t elejtjük, s legott megköveteli tőlünk a megelőző mondat a feltételes *ha* szót. Azt állítja Simonyi (12) a feltételes (vagy szerinte következtető) *és*-ről, hogy ez a héber szentírás szövegéből ment volna át a görög fordításba s e révén jutott volna hozzánk. Szolgálunk Simonyinak Herodotusból is ilyen példával, IV, 127 φέρεται, τούτους ἀνευρόντες συγγένειν περὶ ἄλλοις αὐτοῦ, καὶ γυνώσκει σθε τὰς, εἴτε ὕμῃν μαχησόμεθα, s még sok mással, a melyekből meggyőződhetik, hogy ez a használat, ha nem népies, a héber vagy

görög szentírásnál régibb keletű, és hogy semmi esetre sem szabad héber eredetűnek nézni.

Hogy mily közönséges az *és*-nek szóban forgó használata, bizonyítják a Petőfiben talált esetek, melyek következő felosztás szerint adhatók : 1. az *és*-t megelőző foglalós jelennel : 252, 23 Pártolj, közönség, *és* majd haladunk ; 234, 19 A kinek nincs szeretője, bort igyék, | *S* hinni fogja, hogy minden lány érte ég ; 294, 11 Nekem csak egy leány szerelmit add ; *S* érette én átengedem cserébe stb. ; 355, 23 Híj öledbe lányka, *s* lángszekérről és mennyországról lemondok én ; 453, 1 Járjatok be minden földet . . . , *S* nem akadtok . . . párijára ; — 2. megelőző foglalós félmulttal : 431, 21 Lépnél egyet előre, | Lépnék egyet hátra, | *S* benne volnánk közösen | A szép meleg nyárba ; — 3. jelentő igével is : 59, 8 . . . fölkel valaki | Zajodra, *s* akkor el nem szokhetünk ; 229, 23 Én rontok hozzád, *s* akkor jaj neked ; — 4. az *és* hiányával is találhatni ilyen mondatot Vörösmartynál (I, 14): *Jer*, visszatér a könnyű tavasz veled, | *Mosolgy*, fölélnek holt növényei ; | *Jer*, elterülnek stb.

Érdekes az e fajta *és*-ből, a mikor az *és*-t nem mondat előzi meg, hanem egy főnév, egy ragozatlan főnév. Pl. 58, 18 Egy új subintás, *és* Jób homlokát | Elborította vére ; 522, 6 Egy futó pillanat | A tóra mellettem, *s* benne kit látok meg ? | Gólya barátomat ; 710, 15 Még csak néhány percz, | *És* koczkánk eldobva léssen ; 260, 3 Idő, szárnyadnak még egy csattanása, | *S* a jelen év is sírban szendereg ; 58, 43 Egy rángás, *s* vége volt ; 513, 9 Pillanat, *s* oda benn van.

Példáját akartuk ezekben adni, hogy mennyi érdekes részleteit nem nyerhetjük az *és*-nek, csak egy értelmét (*és* = *ha*) véve. Legyen szabad *és*-nek számos viszonyításából még egy néhány ilyen részleteit ide iktatnom : 1. *és* = *ekkor*, a német *da*, a latin *cum*, a görög εἴτε καί, ἤ καί : 23, 24 Az öreg óriás ezeket mondotta | *S* János vitéznek a sípot általadta ; 38, 36 Még bé sem fejezé | Költői beszédét, | *S* ime rohant a szemérmes Erzsókhöz ; v. ö. még 353, 24 ; 492, 32 ; 572, 15 ; — 2. *és* = *azért hogy* ; 515, 22 De jön apja, a zsigori vénség, | *S* visszaszedi elpazarlott kincsét ; — *és* nélkül is = *azért hogy* : 775, 5 Ha napszámom kikapom, | Kocsmába mék, eliszom (= *és* eliszom, = *azért hogy* eligyam) ; — 3. *és* + *nem* = *a nélkül hogy* : 491, 28 Hány volt, ki más szívéből | Kiszította a vért | Saját javára, | *És nem* lett büntetése ; 618, 31 Keresett-e rokon lelket, | *S nem* talált egy jó barátot ? V. ö. még 491, 32.

A 12. lapon azt állítja Simonyi, hogy «*és aztán* helyett magyarsabb *hát aztán*». Elfogadjuk, csak szerettük volna, ha ezen állításának a gazdáját (Imre, Id. sz. 168. l.) is megemlíti vala.

Az *és* helye (13) igen röviden (12 sorban) lett letárgyalva ezzel az állítással, hogy «*és* élén áll a maga mondatának és a kapcsolt mondat között». Petőfiből csak két példát említek, melyek mindegyike más meg

más megjegyzésre adott volna alkalmat: 80, 12 Puhább fekvő helyért indult ki a dőre | *S* kapta magát, ráült egy sziklatetőre; 761, 24... a dalia | Mint virágos partu ér szelíden | Szállt meg sziklavára teremében, | Az örömkönyüt siró atyát | és ölelve szép menyasszonyát.

Egy alaphibája e különben nagy szorgalmat tanúsító munkának, hogy az egyes czikkek használatának osztályozása nem kellő, felsorolása nem átlátszó. S ez a hiba mind abban gyökerezik, hogy a felhozott esetek nem kimerítőek. Szolgáljon bizonyosságul a *hanem* (157—173) tárgyalása. Alakja és eredete után, mely majd minden kötőszónál állandó rovatot képez, következik ellenmondó (139), megkülönböztető (164), és megszorító (170) használata, melyeket befejez a *hanem*-nek váltakozása egyéb kötőszókkal (172). Legelőbb is meg kellett volna állapítani, hogy *hanem* eredetileg czáfol, az előzményt megsemmisíti vagy helyre igazítja. Ezért követel maga elejébe egy tagadást. Ez a használata *hanem*-nek az, a mely összeesik a német *sondern*-ével. A mit róla *S.* mond (159), hogy valami eltérőt (etwas abgesondertes) állít, ez *hanem*-nek, szerintem egy második fejezetbe való, azon használata, mikor megelőző tagadó nélkül áll, a mely esetben a német *aber*-éhez hasonlítható. S ezzel a különböztetéssel dönthetni a Simonyinál hosszan idézett Brassai-Thewrewk-Arany-féle értekezések értéke fölött is. Hogy aztán e kétféle használaton kívül és belül számos írói sajtászerúségek is fordulhatnak elő, az könnyen magyarázható ily gyakori kötőszónál. — Ha tehát közelebbről vizsgáljuk a Simonyinál felsorolt ellenmondó és megkülönböztető eseteket, meg a megszorítóknak egy harmadát, azt vesszük észre, hogy a 17 lap közül, melyet a *hanem*-nek szentel, 13 lapon mind oly példák sorolvák fel, melyekben a *hanem*-et tagadó előzi meg. Ezek tehát mind egy fejezet alá voltak volna felsorolhatók, és következett volna egy második fejezetben a megelőző tagadó nélkül álló *hanem*. Tisztábban fejtem meg kivánságomat, ha Petőfi nyelvezetéből megmutatom, minő felosztását találtam én a *hanem* használatának.

Legritkább e költőnél a *hanem*-nek azon esete, midőn tagadó előzi meg, pl. 342, 10... a jó házi orvos | *Nem* késett, *hanem* sietett; 308, 21 Még ekkor *sem* pihen, | *Hanem* a legfelső | Csillagzaton terem. — Azok az esetek, a melyekre, *S.* nagy számú példáiból ítélve, a latinság a magyar kötetlen beszédben legtöbbször nyomta az utánzás bélyegét, mint *nisi, nisi ut, nisi quod* (hanem hogy), *nisi forte* (hanem ha), Petőfiben nem találhatók. — Ritkán található *hanem* helyett *de*: 501, 28 Nem az fájt már, hogy nem leszek színész, | *De* hogy maradni kényszerítenek; 583, || Nem fáradunk mi jutalomreménnyel, ... | *De* önzés nélkül; 738, 4... | nem oda fön, | *De* lenn a földön van az ég; 774, 30... nem gyermek már a világ, *de* férfi. — Ennél sűrűbb a

német *aber* jelentésű, Simonyinál *megszorító* (170) értelmű *hanem*. Egyik ismertető jele, hogy a megelőző gondolat megengedettnek veendő, a melyről S. csak annyit mond, hogy «állítás után is használják megszorító jelentéssel». Pedig az a *hanem*-ünk, mely a *de* értelmével felér, bátran tekinthető annak a mondatköthetőnek, mely a megelőző mondatban egy hiányzó *ugyan*-t követel. Ilyenek Petőfiben: 291, 3 Gyors a madár, gyors a szélvész, | Gyors a villám, | *Hanem* az alföldi betyár | Még gyorsabb ám; 26, 3 Lábok alatt a föld reszketve dobogott; | *Hanem* János vitéz álmai közepett | Sem énekszóra, sem tánczra nem ébredett; v. ö. még 294, 23; 297, 15; 436, 32. Ezek a *de*- helyettes *hanem*-ről szóló példák; ennek egy módosultja 2) a *de* *aztán* helyettesítője: 273, 12 Kiáltok a sors ellen átkokat, | A mely az embernek mennyet mutat, | *Hanem* megtiltja, hogy belé ne lépjen; 23, 20 Aztán gombóczot kapsz, *hanem* összeharapd! 3) *azomban* helyett: 21, 32 Egy vágató patak folyt e határ mellett, | *Hanem* folyónak is jóformán beillett; 4) *sőt* helyett: 11, 27 Enni nem ettek mást, mint levegő-egyet; | Ez olyan sűrű volt, hogy harapni lehet; | *Hanem* még italhoz is furcsán jutottak: | Ha szomjaztak, vizet felhőből csavartak. — Említésre méltó *hanem*-nek *felbenszakító* használata, rendszeren pont (.) után, Petőfinél versszakok élén: 4, 5 *Hanem* most már elég, hallja-e kend, anyjuk! 316, 3 *Hanem* már mindezeknek vége; 692, 21 *Hanem* egyszer ilyen szókat hallott; 311, 9 *Hanem* hiszen száz szónak is egy a vége; 22, 29 No *hanem* hisz ugyan volt is mit látnia.

Hanem összetételei közül Petőfinél ezek találhatók: 1. *Hanem hát*: 2C, 8 *Hanem hát* beszéljen csak: Iluska hol van? 59. 20 *Hanem hát* kelj föl s mosd meg arcodat; 40, 10 Szép Tündérorszámban éktelen sok a kincs; | *Hanem hát* a gönczölszekerének párja nincs; 504, 19 Nem is a ló *hanem hát* a táncz számára | Verette a csengőt csizmája sarkára; — *hanem* *hoggy* (nem a latin *nisi ut* utánzata): 23, 32 Nem volt éj, nem vészett ki szeme világa, | *Hanem* *hoggy* ez volt a sötétség országa; — *hanem* *aztán*: 513, 20 Egy darabig tűrte, | *Hanem* *aztán* csak kimászott; — *hanem* *hiszen*, l. 22, 29; 311, 9.

Szól Simonyi (170) arról, hogy *hanem* csak a XVI. századbéli keletű, s hogy előtte *de* volt használatban. Érdekes volt volna kutatni, vajjon *de* csakugyan pótolta-e az akkori iratainkban s a halotti beszédben a *hanem* használatát; ha nem, mit használtak őseink a *hanem* esetében? Én hajlandó volnék azt hinni, hogy semmit; pótolta e hiányt a mondatok értelme. Tekintve a nép nyelvezetének egyszerű voltát, a magyarét úgy mint más élő népekét, a melyek irodalmaikban is nélkülözik a mondatköthetőket, szeretem hinni, hogy eredetileg a magyar is elvett a *hanem* használata nélkül s hogy ők úgy beszélhettek, mint pl. Petőfi ezekben: 101, 24 Én nem tanulok a magam javára. | Ti értetek

tanulok én ; 170, 7 Nem is mentem én a végett, | Azért mentem, mert megláttam; 756, 15 Nem válladon, szívedben | Az óriás teher ; 283, 18 Az nem az összes hangszernek zenéje, | Egy-egy húr hangja csak ; 745, 16 Szerető szívök a sírban nem pihenne, | Egy bú lenne nékik a hosszú öröklét; 1. még 461, 18 ; 470, 16 ; 673, 15, 730, 16 ; 737, 28. Nehány ilyen példát S. is idéz (159).

(Vége következik.)

VÉRÉSS I.

Lenau Miklós élete és művei. Irta dr. *Sonnenfeld Zsigmond*. Budapest, 1882. Franklin-társulat.

Illő, hogy a «Philologiai Közlöny» is, habár későn, megemlékezzék oly műről, mely egy magyar származású német költő életét és műveit tárgyalja. Lehet, hogy patriotismusunk eleinte haragvólag tekint azon nemes költőre, ki honunk emelőjén növekedve, idegen nyelven énekelt meg szenvedéseit. Azonban Lenaut nevelése, műveltsége tették német költővé. S bizonyára elég, igazolására meggondolnunk azt, hogy valódi költő csak anyanyelvén viheti sokra, s hogy Lenau a magyar nemzettől soha sem tagadta meg rokonszenvét, hanem a hol lehetett, előszeretettel foglalkozott hazánkkal úgy, mint népével.

Sonnenfeld műve, az első, mely hazánk nyelvén a bennünket érdeklő költővel foglalkozik. Érdeme azonban nem nagy. Egy pár magyarországi új adaton kívül újat nem nyújt. Minden egyéb tekintetben pedig hiányos és elhamarkodott munka.

«Ha valaki elég jelentékeny arra, hogy élettörténetét az emberiség emlékezetére megírjuk, e tárgy felől mindig a véleménynyel voltunk, hogy akkor az olvasót e valaki jellemének minden benső ösztönével és vonásaival megismertessük. Hogy fogta fel a világot és emberi életet, a maga szempontjából? Mint hatottak rá a körülmények és hogy hatott ő azokra vissza? Milyenek törekvései — és minő sikerrel uralkodott azok fölött; mekkora ellentállást fejtett ki és micsoda erkölcsi szenvedések közt hajlott meg? Egy szóval: mi úton-módon szülemlett a társadalom befolyása ő rá, és az ő befolyása a társadalomra?» Ezeket mondja *Carlyle* Burnsról szólóban; s szavai szabadosan kijelölik az életrajz feladatát.

Sonnenfeld e kellékek közül a legtöbbet mellőzi. Inkább adatokat gyűjt és rendez, semhogy azokat feldolgozná. Mi nekünk különösen feltűnt: Lenaut mintegy kiszakítja korából. Mert a kor uralkodó szellemi áramlataira nincs tekintettel; a német irodalmi viszonyokat, melyek közt Lenau föllépett és munkálkodott, nem érinti; más korabeli vagy előbbi költővel való rokonságát nem tárgyalja; Höltyvel összehasonlíthatónak nem véli; a világfájdalmas költők közé nem akarja sorolni. Sőt a világfájdalmat, tekintet nélkül a költőkre, egyáltalán divatnak, affectatióknak

tartja. Ezen ítélet kétségen kívül igen meggondolatlan; mert ha csak *Puskint* tekintjük is, tehát oly költőt, kire a par excellence világfájdalmas Byron nagy hatással volt: nála is kénytelenek leszünk elismerni, hogy fájdalma nagyrészt hazája vigasztalan állapotából magyarázható. — Azután Lenaunak úgy otthon mint a külföldön volt bizonyos hatása. Az elsőt inkább csak jelezte, míg a másodiknál két-három fordítást említ Sonnenfeld. Azt hiszszük, hatása is volt Lenaunak külföldön némely írók fejlődésére, például Olaszországban.

Lenau tehát, mint *a kor embere*, nincs feltüntetve. De Sonnenfeld Lenaut magában véve — az embert és költőt, mi nála egy — sem jellemzi kellően. Az elbeszél életadatokból vonhat az olvasó maga magának, ha tud, fogalmat Lenau szellemi fejlődéséről. De különösnek fogja találni, hogy a költő művei sehol sincsenek kellően életéből és fejlődéséből magyarázva, hanem futólag, általános phrasisokkal surran át Sonnenfeld azokon. Pedig az illetén magyarázat nagyon szükséges volt volna, s Lenau szellemi fluctuatióit kitünően tükrözik úgy lyrai, mint nagyobb szabású elbeszélő költeményei.

Ezen két nagy hiányhoz járul egy nem kevésbé nagy: szintelen, magyartalan, sokszor értelmetlen stílus. Lehet hogy tévedünk, de nekünk úgy tetszett sokszor, mintha Sonnenfeld németül gondolkodnék s gondolatait nagy erőlködve átfordítaná magyarra.

Tekintsük azonban a részleteket. — Mi az életrajzi részeket illeti, azok elég érdekesen vannak elbeszélve, de — ismételjük — nincsenek kellően feldolgozva. Új adatokra is akadunk. Fel kell itt említenünk, hogy midőn Sonnenfeld Lenaunak *«Nach Süden»* című költeményét Csatádra vonatkoztatja, azt nézetünk szerint helytelenül teszi. Azonfölül, hogy Lenau kiseded korában került el Csatádról, e helységnél erdő a legöregebb emberek tanúsága szerint nem volt. Lenau leánykát is említ költeményében, melyet mi fictionának tartunk. — Sonnenfeld életrajza a Grün Anasztázéval sokszor nagyon egyezik, különösen ha az új magyarországi adatokat és Lenau betegségének részletesebb elbeszélését kiveszszük.

Sonnenfeld Lenau műveit általában feltünően kurtán és sokszor hibásan tárgyalja. *A lyrai költeményeket* például három főcsoportra osztja, tárgyak szerint: az egyéni érzésvilág, a természet, végre az emberi lét főkérdéseiről szólókra. Ezen felosztást ugyan igen bajos keresztül vinni; azonban elégedjünk meg vele, s lássuk, hogyan fejteti Sonnenfeld az ezen rovatok alá tartozó költeményeket.

Az első csoport motivumai: lemondás, kétségbeesés, barátság és szerelem. Szó sincs róla, hogy a szerző a két elsőt, mint legfőbbet, tárgyalná: egy-két magyarázó szó mellékelésével *regisztrálja*. Egyedül Lenau szerelméről igyekszik némi világos képet nyújtani. De ennek

Lenau hitével való viszonyát nem említi (pl. a *«Frage nicht»* című költeményben); míg másrészt a költő bizalmas és odaadó baráti viszonyait nem látja szükségesnek indokolni azzal, hogy Lenau e tekintetben legnagyobbbrzt ment maradt keserű csalódásoktól.

Lenau természet-költészete a költő fejlődésmenetére igen fontos. Sonnenfeld e fejlődést nem tünteti fel, s azon állítását, hogy Lenauhoz a természetköltészetben nincs fogható a német költők között, egyáltalán nem indokolja. Erre bizony hasonlítás volt volna szükséges, mitől Sonnenfeld irtózik. Részünkről magasztaló ítéletét aláírjuk, s engedje meg a szerző, hogy ezt indokoljuk.

Bayard Taylor megjegyzi, hogy a modern költészet egyik kiválóan jellemző vonása az, hogy hangulatokat és érzéseket átvisz a természetre, mely többé nem élettelen lakóhelye különböző isteneknek, hanem maga is él és lehel. Különböző költők különbözőképen eleveníték meg a természetet, de ezek közül minden esetre egyike a legnagyobbaknak Lenau. Ő érti a természet csodás, rejtélyes nyelvét. Míg megvolt hite, örömet és imát sugallhatott neki az egész természet; de midőn sötét vendége, a kétely, lőn ura, a természet arca megváltozott előtte.

Lenaunak alig van költeménye, melyben természeti kép vagy festés ne található. Ezek benső állapotának megfelelőek, abból folynak, oda vezetnek vissza; ritkábban viszont a természet képe gerjeszt benne hangulatot. Ha visszaszáll lelkébe a régi hit egy késő sugara: akkor a természet alakjai mintegy ájtatos község lesznek előtte: a pacsirta, mely dalán kúszik fel a légbe; a tavasz, mely rózsákat gyujtott; a madarak ujjongó csoportja: mind áldozó, melyek a mindenséggel együtt áldoznak. Ilyenkor aztán a költő sebhedt szívét benső öröm hatja át, mely az ujjongásig fokozódik; eljő a tavasz vidám ifjú alakjában, megmeg bosszantja a komor tél apót, megtöri a csermely bilincseit, mely aztán fürgén illan tova, a zsarnok szétfoszlott hálója felett gúnyolódva; a föld a tavaszt, mint fiát, örömmel öleli magához, ki hamisan anyja keblébe nyúl, s rózsákat és violákat szór ki onnan; aztán szétküldi szellőit, hűséges cselédjeit, s pacsirtáit a légbe röpfíti, dalröppentyűk gyanánt. A természet annyi varázst gondol ki, melyek láttára a költő szinte gyermekded örömmel telik el. (Még későbbben is visszatér ez öröme és hite, midőn már kétségbeesett a felett, hogy ideáljait nem lelheti.) Nemsokára azonban a ligetben titkos bú fogja el, könyvei megerednek, s nem tudja, miért? Szinte csodálkozva kérdi magától: Talán a természet nagy és örök fájdalmat hordoz, melyet anyai áldás gyanánt titkon szívembe önt. De érzi, hogy a könyvek könnyitenek bánatán; érzi, hogy míg könyvei vannak, Isten szép világaért dobog szíve; s azért kedvesek előtte. Azonban majd a tavasz látása is bűba meríti; retteg felelni kedvese kérdésére, mennyire szereti, mert fél, hogy Isten szá-

mára nem marad egy hely sem tiszta szívében. Megérzi ugyan, hogy szeretet és Isten nélkül oly borzalmas az élet, de kedvesebb már előtte a tél, mert jobban illik szíve gyászához. S utoljára kétségbeesetten ki-mondja, hogy a természet sötét tanácsában az emberi szívnek nincs szava.

Ilyen lehetett a költő fejlődésmenete. De ennek egyik processusa sem kizárólagos, hanem visszaeséseket is tüntet fel; mindegyik mutatja azonban, hogy a költő szívélete mennyire összeforrott a természettel. Lenau kiválóan elegikus. Különbözik azonban más német elegikus költőktől. Jelesen *Höltytől*, kit optimismusa választ el leginkább Lenautól, különbözik *Matthisson* és *Salistól*, kiknek szomorúsága eltűnt gyermekség, vagy a magány és sír utáni vágyból ered; kik jó részt sentimentalisak, mitől Lenau ment. Különbözik a *sváb költőktől*, kik szinte gyermekded szívvel szeretik a természetet, de nem oly mélyek, mint Lenau, annak felfogásában. Lenaunak *bizalmasa* a természet, kinek mindent elmond, mert részvétet vél találni nála, vagy mert az kétségbeesést sugall, mint önnön szíve; *könyv*, mely ön lelkét fejt meg, sőt mindent mi létezik; *szerelmese*, mert nincs oly gondolat és oly érzemény, melyet föl ne lelne a természetben, mert még kétségbeesésében is visszatér hozzá; *hazája*, mert mindent elveszített, hite nincs, hazáját nem leli, ideáljait hiába keresi, csak a természetben időzhetik otthontalan lelke.

Józanúl nem vonhatni kétségbe, hogy Lenau keserve igaz, öröme sem tettetett. Költeményeinek alapja tehát való érzemény, mely a természet szemléletével gyakran a legszebben egyesül. Ámde a kétely disharmonia önmagában véve is, melynek széthangzásait csak az önuralom, a még valamiben megnyugodni tudó lélek mérsékelheti vagy szüntetheti meg. De ha uralkodik lelkünkön, ha mindenre kiterjeszti polypkarjait, ha az ingerültségig, sőt a kétségbeesésig fokozódik: akkor a disharmonia kiáltóvá lesz, s az érzelmek úgy, mint a képek, melyekhez azokat fűzzük, vagy melyekbe öltöztetjük, eltorzulnak. Lenau rajzai és képei kitűnően genialisak; de nem ritkán erőltettek és torzak, mert lelkének tükre elhomályosult. Sőt *Carrière*-nek is igazat kell adnunk, ki Lenaut valahol Aesthetikájában genialiskodásért megrója.

Ezek, nézetünk szerint, ama pontok, melyeknek vezérelveinkül kell szolgálniok, midőn Lenau természetköltészetét meg akarjuk ítélni. Példák felsorolásába — tér kimélése végett — nem bocsátkozunk. — Sonnenfeldnél nem akadunk analog eljárásra. Árnoldalt — úgy látszik — Lenau kisebb költeményeiben nem ismer, pedig van az is elég. A külalakot plane mintaszerűnek tartja. Nem vette észre Lenau verselési nehézségeit, sokszor helytelen kifejezéseit; sőt még grammatikai botlások is fordulnak elé Lenaunál.

De még az emberi lét kérdéseit tárgyazó költeményekről kell

megemlékeznünk. Sonnenfeld itt is úgy jár el, oly fölületesen mint eddig; pedig maga is ezeket tartja legfontosabbaknak Lenau költészetében.

Megemlítve még azt, hogy Sonnenfeld Lenaunak sok fontos költeményéről szót sem ejt; a nagyobb költeményekről adott tárgyalásait veszszük még röviden szemügyre. E nagy költeményekkel szemben mintha tehetetlen volna Sonnenfeld. Sehol sincs kidomborítva az alapeszme, a compositio. Savonarolánál az a fureszaság található, hogy *Opitz* Tódor véleményét idézi e költeményről, aztán utána veti: «így szól a kissé homályos magyarázat.» Mégis czítálta. Itt sem talál kifogást a külalak ellen, s nem veszi észre, mily visszás öltözet a rövid lyrai stropháé Savonarola és Mariano beszédei számára. Mind a három nagy költemény ferdén és fölületesen van tárgyalva, sőt egyéb botlásoktól sem ment itt Sonnenfeld. A történelmet szorosán tárgyalása köré vonni, szintén nem ártott volna.

Végeznünk kell azonban, hogy túlságos hosszúra ne nyúljon bírálatunk. Sonnenfeld művének olvasása arról győzött meg bennünket, hogy új adatain kívül a szerző alig érdemel köszönetet, oly fölületesen és elhamarkodva, van írva műve. Kiveszszük még azt, hogy nálunk ő keltett először nagyobb figyelmet a szerencsétlen költő iránt, kihez nekünk is van egy kis jogunk.

ERDÉLYI KÁROLY.

Magyar Helikon. Jeles magyar írók, tudósok, művészek, államférfiak életrajzai. Öt füzet: Toldy Ferencz, írta Zólyomi Lajos. Vörösmarty Mihály, írta Zólyomi Lajos. Dugonics András, írta Endrődi Sándor. Kőlcsey Ferencz, írta Endrődi Sándor. Petőfi Sándor, írta Vutkovich Sándor. Pozsony, 1883. Stampfel K.

A Magyar Helikon a régibb magyar írók, költők, államférfiak és művészek röviden írt életét akarja az ifjúságnak és művelt közönségnek nyújtani. Ily vállalat megindítása valóban szerencsés gondolat. Sok jeles költőről és íróról eddig csak irodalomtörténeti kézikönyveink szóltak, az újabb időben megjelent monographiák pedig terjedelmöknél fogva nem képezhetik az ifjúság és nagy közönség olvasmányát. Államférfiakról és művészekről általában keveset írtak. Hasonló vállalat eddig nem is indulhatott meg. Nem egy nagy írónknak nevezetesebb művei is csak a közelmúltban lettek összegyűjtve, míg az életrajzi adatok hiányosak voltak még olyan íróról is, kiknek munkáit a közönség már régóta olvashatja. Nagy akadályul szolgált az is, hogy a kritika a művek belbecse iránt is igen eltérő, majdnem ellenmondó eredményekre jutott. A múlt század közepe óta több irodalmi iskola váltotta fel egymást, ezek közt a határvonalt megjelölni különben is nehéz, de különösen bajos volt nálunk, mert ugyanegy időben több iránynak is tehetséges

művelői voltak. Ma már e tekintetben is tisztultak az eszmék és némi-
leg megállapodás történt. De nagyobb nemzetek irodalmaiban is csak
későn jutottak ily vállalatokig, mert a tárgyi nehézségeken kívül, nagy
óvatosságra int a közönség természete, melynek irunk. Csak fejlett iro-
dalmakban található el a hang és alak, tapintat és ízlés, melyet az ifjú-
ságnak szánt művek igényelnek; még érzékenyebb igényei vannak az
úgynevezett «művelt» közönségnek. Ez a legkülönbözőbb elemekből
alakulva igen különböző ismeretekkel fog az olvasáshoz. Élvezni és ta-
nulni akar s nekünk érdekünkben van, hogy élvezete nemes s a mit
tanul igaz legyen.

Az életrajzirónak, a nélkül hogy az oktatás hangjába essék, nem
ritkán valamely műfaj elméletét, keletkezését, fejlődését is le kell írni;
a nélkül hogy főtárgyától eltérjen, esztetikai és lélektani fogalmakról kell
fölvilágosítást nyújtani, majd valamely kor főbb történeti eseményeit
művébe vonni.

Az előttünk fekvő öt életrajz különböző becsű, de a legjobb sem
elégít ki, a gyöngébbek pedig épen nem sikerültek. Mikor Zólyomi úr,
kinek tollából ered a két első füzet, Toldy és Vörösmarty élete, a válla-
latot megindította, nem volt még tisztában céljával. Kelleténél többet
bizott a külsőségek hatásában, s jó eszméje és akarata díjában a gondos
munka alól fölmentette magát. Valóban a fáradhatatlan Toldy, a «vi-
dám ifjú-öreg» több fáradságot érdemelt volna élete írójától. S ha már
oly különös szeretettel emlékezik meg azokról, kik Toldyról versben
vagy beszédben megemlékeztek, csodáljuk, hogy nem idézte Aranynak
Toldyról zengett remek sorait.

A második füzet szintén gyors munkára vall, s ha szükségtelen
Vörösmartyról ujat mondani, nem szabad a régít ily alaktalanul és za-
vartan ismételnünk. Ugy hisszük, hogy a vállalat szerkesztője idővel be
fogja látni, hogy Toldy és Vörösmarty életrajza csak újabb s bővebb
feldolgozásban fog illeni vállalatába.

A 3. és 4. füzet Dugonics és Kölcsey életét és műveik jellemzését
nyújtja. Endrődi jó példák után indul, művei önálló egésznet képeznek,
anyagát kellően beosztja; nem terheli túl könyvecskéjét jelentéktelen
életrajzi adatokkal s általában jellemzésre törekszik. Dugonicsról irván
nem felejt el az egykorú történet főbb mozzanatait megemlíteni; a
kissé hangzatos «centralisatio» című fejezetben irodalmunk és szel-
lemi életünk állapotát röviden jellemzi. A fősúlyt természetesen Dugo-
gics műveire helyezi, a nevezetesebbek tartalmát elbeszéli és elemezi a
mennyire az életrajz kerete megengedi.

Kölcsey élete is önálló egésznet képez s az író és költő sok oldalú
munkásságáról elég pontos és világos képet nyerünk, bár «Kölcsey ál-
modozó és borongó természete, a lágy szív és erős lélek e különös ve-

gyülete», mint Gyulai mondja, finomabb elemezést igényel, hogy költészetét és egyéb műveit megérthessük.

Kifogásunk van azonban Endrődi stíje ellen. Dagályos, s általában sokkal szónokiasabb, semhogy ilynemű művekre alkalmas volna. Nem akkor jellemezünk helyzetet, lelki állapotot, ha több rokonértelmű jelzőt fel tudunk sorolni; elég egy is, de ez megfeleljen. Van-e fogalmunk Kölcsey egyéniségéről, ha ezt olvassuk: «jellemének egyaránt szeretetre és tiszteletre ragadó, ritka sajátságai közt azonban legkitűnőbb ama szűzies szelidségű, gyöngédségű, ártatlan gyermekded kedély.» De Kölcsey költészetét sem jellemzi a következő mondat: «Kölcsey a saját geniusza által elébe szabott önálló úton halad s összhangosabb mint mestere Kazinczy, változatosabb mint Csokonai, magasabban járó mint Berzsenyi, érzelemdúsabb mint Kisfaludy Sándor, eszmegazdagabb mint Károly.» Legkevesébbé illik ily irányú művekbe az olyan nyelv, a minővel Endrődi Dugonics működését foglalja össze; ez ugyanis «buzdulást» szült, «mely termő és teremtő anyagokat hullámoztat árjain: a mi salakos, a mi kezdetleges, majd kipusztul belőle. Csokonai lángelméje már kiemeli, fenragyogtatja a népies nyelv gyöngyeit s ezekkel felszállnak a mélyből a tisztultabb alakok is. És utána új küzdelmek, az eszmék és gondolatok mint messzebb-messzebb gyűrűző háborgásai után megjön a színpompás, dús, teljes virágzás kora.» Azt is szeretnők különösen ily könyvekben, ha a műszavakat helyesen és következetesen használnák. «Lyrika» «fő-théma» oly elnevezések, melyek nélkül ma már ellehetünk. Az ilyen kifejezéseket pedig, mint «ledorongolni» vagy «eláztatni» már a hirlapok is mellőzhetnék.

A füzetek utolsó négy számában Vutkovich a Petőfi életére vonatkozó adatokat gyűjtötte össze. Feldolgozásról itt szó sem lehet s a szerző maga «töredékeknek» nevezi az összehordott anyagot, melyet csak azért bocsát közzé, hogy a Petőfi-kultuszt ápolja és a költő életrajza megírását siettesse. Ez okok időszerűtlenek és csaknem nevetségesek. Mindnyájan tudjuk, hogy az Akadémia kiadásában Petőfi élete nem sokára meg fog jelenni. Ez életrajz tehát már meg is van írva. A mi pedig a kultuszt illeti, úgy hisszük a költő műveinek jellemzése, sajátságos egyéniségének hű rajza, a kultuszt sokkal jobban elősegítheti, mint az ilyen adathalmaz.

Kétségtelenül nagy érdekléssel kísérvük a nagy költők élete apróbb mozzanatait is, főleg a lyrai költőt, ki igen gyakran a pillanat hatása alatt, vagy valamely sajátságos hangulat érzelmei közt írja műveit.

Ismerve a költő élete körülményeit, műveit új fényben látjuk, s némely művek teljes élvezetére vagy nem ritkán megértésére is, csaknem szükséges az alkalmat ismernünk, mely ösztönül szolgált. Ne felejtjük azonban, hogy a költő is ember, közgyarlóságoktól nem ment,

hogy élete nem csak válságos pillanatokból áll, de ezeknél sokkal nagyobb számban lényegtelen mozzanatokot foglal magában, melyek alig vagy épen nem jellemzik az embert és költőt. Az ilyeneket kiemelni, leírásukban aggályos aprólékosságot kifejtteni valóban tulhajtott kegyelet.

A füzetek külső kiállítása dicséretes gonddal történt, az illető írók és költők arcképei díszítik a címlapot, de a szövegbe is számos kép van nyomva. Ott látjuk a nagy férfiú születése házát vagy az iskolát, melyben tanult; a középületet, melyben működött vagy a lakást, melyben elhunyt; ezeken kívül számos emlékjelet, szobrot, sirkövet s ezek feliratát. Valóban elhunyt nagyjaink iránt, főleg ha életükben — a mi nem ritka — a nemzet nem méltányolhatta őket eléggé, az utókor a tisztelet és kegyelet érzése kifejezésében sohasem eshetik túlzásba. A nagyok emlékének adózva jelenünket tiszteljük meg s jövőnket biztosítjuk. Mikor az életrajzíró, mert bizonyos tekintetben a nagy férfiú életéhez tartozik, az utókor hálájáról, e hála alakjáról megemlékezik, azonkívül hogy történeti hűségnek tesz eleget, az emberiség egyik legszentebb kötelességérzetét tartja éberségben s fejleszti finomabbá. De az utókor hálájánál mindig lényegesebb az az emlék, melyet a nagy férfiú saját műveiben emelt magának, s ha lapokat áldozunk ez emlékünnepek leírására, nem kellene-e kötetekben műveikkel foglalkoznunk?

BALOGH A.

Régi magyar költők tára. Kiadja a M. T. Akadémia IV. kötet: *XVI. századbeli magyar költők művei, szerkeszti Szilády Áron*. III. kötet, 1540—1575. Budapest 1883, 398 lap. Ára 2 frt.

E kitünő gyűjteményből megjelent ime a negyedik kötet, mely méltó folytatása a nagy vállalat előbbi, jeles szakismerettel szerkesztett köteteinek. E kötet kilencz költő műveit foglalja magában; legvonzóbb köztök Ilosvai Péter, ki a Toldi-mondát megmentette a nemzet számára és lehetővé tette Arany János legszebb művét. Szilády Áronnak sokoldalú tudománnyal és bámulatos szorgalommal végzett művével szemben csak az ismertető szerepére vállalkozhatom, kinek főtörekvése, oda hatni, hogy a tudomány vívmányai mielőbb, főleg az iskola útján, a nemzet közbirtokává váljanak, hogy a tanintézetekben még mindig nagyban dívó irodalomtörténeti mythologia helyét mielőbb az irodalomtörténet tudománya foglalja el.

Referáló tisztünkhöz képest sorra vesszük a közölt és tárgyalt költőket.

1. *Nagy Bánkai Mátvás*. Négy művét bírjuk: A nyomoruságokban való vigasztalásról, 1540. — Historia az Jákob patriárkha fiáról Józsefről, 1556. — História az vitéz Hunyadi János vajdáról 1560. — Könyörgés, 1575.

Nevét Bácsai-, Bányai- s Banczaira ferdítették el; a versfők bi-

zonyítják, hogy az Bancai, az az Bánkai (valószínűleg a nyitramegyei Bánka falu után) volt. A költő protestans ember, még pedig pap vagy iskolamester volt és sokat szenvedett, valószínűen hitéért. Nevével énekeink kívül, sehol sem találkozunk s emlékezetét homály födi. Irói működése 35 évet foglal magában, 1540—1575. Nem valószínű, hogy ez idő alatt a neve alatt fennmaradt négy költeménynél többet ne írt volna. Kifejlett nyelve s ügyes verselése is erre a feltevésre készlet. Meglehet, hogy több műve elveszett vagy az ismeretlen szerzőjü darabok közt lap-pang. «Nagy Bánkainak kemény próbákon edződött erős hite s nemzetének nem régen avult dicsőségén lelkesülő hazafisága, egyiránt a törhetetlen reménység hangját hallatja, jól alkotott, könnyen folyó, természetesen nyelven szerzett strófaiban.»

2. *Siklősi Mihály*, az első reformátorok egyike, kinek működése valószínűen 1530—1544 közé tehető. Egyetlen műve az LIII. Psalmus. Életéről bizonyosat nem tudunk. Szilády valószínűvé teszi, hogy a baranyai Siklősi Sátoralja-Ujhely reformátora, talán Perényi Péter udvari papja is volt. Költeménye az 53. zsoltár paraphrázisa, erős vallásos és nemzeti érzülettel.

3. *Végkecskeméti Mihály*, Kecskemét szülötte, kinek csak LV. Psalmusát bírjuk (1535-ből?). Életéről semmit sem tudunk. De valószínű, hogy azonos azon Michael de Kecteményvel, kit 1521-ben a krakkai magyar tanulók névsorában találunk, és talán azon Végh Mihályval is, ki 1564-ben mint kecskeméti főbíró szerepel. Költeményében híven ragaszkodik a zsoltár szövegéhez, csakhogy a Dávid városa elleni kifakadásokat saját szülővárosára látszik érteni.

4. *Battyáni Orbán*, Benedek budai várnagynak és Istvánffi Katalinnak fia, ki nagybátyjával, Istvánffi Pállal a paduai egyetemet látogatta, jelen volt a pozsonyi országgyűlésen, mely 1526 deczemb. 16. Ferdinándot királylává választotta, 1531-ben részt vett rokonával Battyáni Ferencz bánnal a bélavári tanácskozmányban, 1534-ben Konstantinápolyba kísérte Grittit, a megyesi vár elfoglalásakor (Majlát Istv. által) fogságba esett, de szabadon bocsátatott, utóbb Moré László fogságába került, de innen is kiszabadult, helyette öcsese Battyáni Farkas kezesül maradván. Csak 1541-ben tűnik fel újra Izabella királynő udvarában; tagja volt ama küldöttségnek, mely a kis János Zsigmondot a török táborba kísérte, és szeptember 5-én a királyné s kis fia kíséretében Erdélybe indult. A következő évben Ferdinándhoz pártolt, de csakhamar visszatért Izabellához. Nagy ellensége volt Fráter Györgynek; azért sokan azt állították, hogy a barát őt megmérgezte, 1547-ben. Változatos életű, eszes, bátor lelkü s heves természetü ember volt. Két énekét bírjuk: Az háboruságnak szenvedéséről valói ének 1547, és XXXII. Psalmus. Alapos műveltségü férfiú volt, de darabos

nyelve s kifogásos verselése is mutatják, hogy nem toll-, hanem kard-forgatásban töltötte életét.

5. *Tolnai György*, kitől «Az szent Jóbról» bírunk egy éneket. Szilády valószínűvé teszi, hogy a költő azonos ama Georgius de Tholnával, kit 1525-ben a bécsi tanulók közt találunk s hogy költeményét 1540—1550 közt írta. Szilády méltán mondja feltűnőnek, hogy Jóbnak csak egy magyar énekes akadt, holott más bibliai tárgyat két három énekszerző is foglalt versbe és — tehetjük hozzá — pl. a németeknél éppen Jób története igen népszerű volt. A bibliai epikának korabeli magyar művelői közt különben Tolnai ezen egy énekével is méltó helyet foglal el.

6. *Három névtelen*: CIII. Psalmus, 1548. — Házások éneki, 1548. — Adhortatio mulierum.?

Az első költeménynek semmi helyi vonatkozása. Az evangyeliomi hit ama kihívó bátorsága, mely ez ének szellemét teszi («Tömlőcz és fegyver minket el nem ronthat»), jellemzi az egész kort s hazánk bármely pontján juthatott kifejezésre. — A második darab Nyilas Istvánnak és Zsámboki Annának 1548-ban történt egybekelésére készített nászdal (epithalamium), melynek mintájára írta legujabban (ezüst menyegzője alkalmából) Szász Károly *Házások éneke* cz. szép költeményét.¹⁾ — A harmadik egy gúnyolódva tanító alkalmi ének, nyelvénél, tartalmánál s hangjánál fogva a XVI. század egyik legérdekesebb emléke.

7. *Ilosvai Selymes Péter*, a kötet legérdekesebb és legfontosabb alakja, kinél egy kissé tovább időzhetünk.

Szilády mindenekelőtt kimutatja, hogy Ilosvai Péter és Idari Péter, kinek eddigelé a Nagy Sándorról írt költeményt (1548) tulajdonították, *egy* személy. E meggyőződésre én is régen rájöttem. Az Idari név származott a költemény végső strófáinak kezdő betűiből: *cecinit Petrus in Idar*. Nem vették figyelembe, hogy Idar helység nincs hazánkban, míg Ida van több is és ezek közül az abaujmegyei Nagy-Ida az, melyre Ilosvainál több okunk van gondolni, mert e hely a XVI. században Perényi birtoka volt, kinek a költő még élete végén Toldiját ajánlotta. Még az is figyelemre méltó és Szilády kiemelhetné volna, hogy amaz utolsó versszak, mely az *Idar* szóhoz az *r* betűt szolgáltatja, nem a költemény *hatodik* részének, hanem az *egész*, hat részre osztott munkának befejezése, s így már ezen szempontból sem járulhat a hatodik rész versfejeihez.

A költő neve a versfők szerint: *Sericeus Petrus Ilosvanus*, mit Ilosvai Selymes Péterrel szokás fordítani. Így legalább össze nem téveszthető a költő azon Ilosvai Péterrel, ki csengei tanító volt s 1562-ben

¹⁾ *Fővárosi Lapok* 1883. márczius 29. — *Vasárnapi Újság* 1883. április 1.

felakasztotta magát. Hogy a költő ez utóbbival nem azonos, már az is bizonyítja, hogy művei nagy részét később, 1562 után, írta.

Életéről alig tudunk mást, mint a mit fennmaradt őt művéből kiolvashatunk. Valószínű, hogy 1548-ban nagy-ideai iskolamester volt. E feltevés mellett szől műveiből kitetsző tanultsága és a klasszikai s keresztény latin irodalom szerzett jártassága. Tőle magától tudjuk, hogy már 1548 előtt is írt egy művet Nagy Sándorról, de ez elveszett; hasonlóképen elvesztek a hatvanas években Cyrus és Nebukadnezárról szerzett énekei. Fenn maradt öt munkája: *Historia Alexandri Magni*, 1548. — *Az Nagy Szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép historia a szent írásból* 1564. — *Sokféle neveknek magyarázata*, 1568. — *Ptolomeus királynak históriája*, Kusalkőben Szilágyországban, 1570. — *Az hires Tholdi Miklósnak jeles cselekedetéről*, 1574. Ez tehát Ilosvai utolsó műve. — Lássuk e műveket egyenként.

a) *Sándor-éneke*, száraz historias ének, melybe Curtiusból és ennek hiányzó könyveit kiegészítve Justinusból csak a (felfogása szerint) igaz történeti adatokat vette fel. Talán nem is ismerte a Sándor-mondát, mely a középkornak egyik legkedveltebb, legregényesebb költői tárgya volt. Szilády strófáról strófára állítja az ének mellé a források megfelelő helyeit, a mi a XVI-ik századi magyar költők eljárására igen tanulságos világot vet.

b) *Szent Pál históriáját*, mint maga mondja, a szentírásból szerzte. Az utolsó ének versfejeiben kétségtelenül sajtóhibából áll a 320. lapon: *hactenusam*, e helyett: *hactenus undosam*.

c) *Sokféle neveknek magyarázata*, a versfejekben Thúry Pálnak van ajánlva, Katalin leánya keresztelője alkalmából. E *clarissimus vir* Thúry Farkas Pál volt, ki 1555-ben a wittenbergi egyetemen járt, s utóbb sájtó-szent-péteri, majd bihari, végre szántói protestans pap volt s mint ilyen 1574-ben halt meg. Ilosvai tehát e költeményét nem 1578-ban (mint a munka egyetlen kiadásában olvassuk), hanem 1568-ban (mely évszám a Lugossy-codex szövegében olvasható) írta. — «Ez az első részében dogmatizáló, másodikban polemizáló, harmadikban etymologizáló alkalmi verszet, nemcsak a szerző életét és körülményeit érintő vonatkozásainál fogva érdekelhet bennünket, hanem azért is, mivel a korabeli szokások, hiedelmek s babonás felfogások hosszú sorát tárja föl előttünk», mondja Szilády igen helyesen. E költeményre még alkalmilag vizsztatérek.

d) *Ptolomeus király históriáját* megtalálta Ilosvai «Aristeas könyvében,» azaz Aristeas levelében Philokrateshez, mely eredetileg görögül íratott, de először latin fordításban jelent meg Rómában 1471-ben; a görög szöveget csak 1561-ben adta ki Schard Simon Baselben, Garbitius Mátyás latin fordításával együtt. A levél természetesen nem

Aristeas műve, hanem a Ptolomeusok későbbi idejéből való. Szerzője valószínűleg nem görög, hanem zsidó volt, ki hitelt érdemlő történeti kútfőből merített, miért is előadásának fővonásai megfelelnek a valóságnak. Ilosvai az 1561-ben megjelent Garbitius-féle fordítást használta (melyből Szilády szakaszonként a megfelelő részeket közli), de itt már sokkal nagyobb önállósággal s gyakorlottsággal jár el, mint Nagy Sándor historiájában Curtiussal szemben.

e) *Toldi Miklós*, Ilosvainak utolsó s legfontosabb műve, melynek kiadását és magyarozatát Szilády kiváló szorgalmától s éles szellemétől a legnagyobb érdekléssel vártuk. Nem is csalatkoztunk várakozásunkban, ha sok marad is még a megfejtenő.

A Toldi-mondával főleg négy irodalomtörténészünk foglalkozott: Toldy Ferencz, ki a mondában mythoszt látott; Kemény Zsigmond, ki e nézetet megeczáfolyva, történeti alaknak vette Toldit; Greguss Ágost, ki az egész elbeszélést a Gamelyn-mondára vezette vissza, és e sorok írója, ki történeti alaknak tekintette Toldi Miklóst és azon véleményt fejtegette, hogy reá idegen hagyományok (főleg a német Kurzbold-monda) vonásai ráruháztattak. Szilády maga megjegyzi (342. l.), hogy «a monda magyar nemzeti eredetősége iránt táplált kételyt nem ok nélkül erősítette a hősnek, nemzeti hőseinktől egyben másban elütő alakja, szokatlan, nem hőshöz illő, nevetséges helyzetekben kimélet nélkül való feltüntetése, mint pl. az oroszlanra ugrató épen nem magyaros izü tréfa. Az összehalmozott, de egymással össze alig függő események is, szagatottságuknál fogva sokkal több oldalról hagyják magókat összehasonlítani, mint az egymásból folyó, egymást előidéző, s magyarozó cselekmények; úgy, hogy a nemzeti szinezetet fentartó s ős magyar mythologiai felfogás mellett is jogosult részleges kölcsönvételi elmélet, keresgélés utján könnyen talál a monda bezárt lakatjába illeszthető, akár több rendbeli kulcsot, melyek fordítva fordúlnak is, csak hogy mindannyiszor reteszt vétenek s a várva-várt csattanó felnyílás helyett, újra meg újra a visszacsapódó zár nesztét hallatják.» Ez igen szépen van mondva, és sok benne az igaz; a baj csak az, hogy a tudomány eszközeiért nem a kutató a felelős. A monda rejtvényei folyton új meg új megoldásra csábítanak, s ha e megoldások egyike sem találó is, a kutatás munkásságát mégis ébrentartják és folytatják. Vagy jobb volna a felderítés lehetőségéről lemondani — kísérlet nélkül? A külföld a kutatás minden terén tovább vitte mint mi és tovább viszi naponta; de nem is oly ideges és türelmetlen, mint a mi közönségünk, melyre fecsegő dilettansoknak van legnagyobb befolyásuk és mely rendszeren egy «bizonyos» eredményt vár a kutatástól, melyet ez természetesen nem megrendelésre, tetszés szerint produkálhat.

Szilády két oldalról járul a monda felderítéséhez. Először nép-

meséink és mondáink azon jellemző vonásaira reflektál, melyek az összehasonlításra már külső oknál fogva is kínálkoznak. Ilyen már maga a Miklós név, mely Toldy szerint csak későbbi keresztyén járulék az ősmagyar Toldi-névhez. Tudjuk, hogy Toldynak e pontban nem volt igaza, mert Toldi Miklós történeti alak és e családban épen a Miklós név igen gyakori; de azért nem lehetetlen, hogy némely Miklós-mesék, a mint még ma is élnek a nép emlékében, hozzátapadtak a történeti mondához vagy ennek felvilágosítására szolgálhatnak. E szempontból érdekes anyagot állít össze Szilády (344—347. l.), mely ugyan a hagyomány felderítését nem segíti elő, de magában tanulságos népmesei adalék.

Másodszor a történeti alak nyomait keresi, még pedig a legkitűnőbb sikerrel. Szilády dolgozatának ez a része a legfontosabb kutatások egyike. Eddig is ismertük a biharmegyei Toldi-családot, melynek a XVI. században egy időben három tagja is viseli a Miklós nevet. Szilády helyesen megjegyzi (348. l.), hogy a családok rendesen azon nevekhez szoktak annyira ragaszkodni, melyeket alapítóik, vagy később kitűnt tagjai tettek nevezetessé s így ő már e nyomon, Ilosvai előadását követve, a biharmegyei hagyományt s Lajos korát tartja valószínűnek. Hogy Miklósnak országszerte élő híre neve a nógrádi nép mondái közt is meggyökerezett, arra bőven elég volt az ugyanazon nevű család létezésén kívül, az ugyanazon megyében máig fennálló Told és Nagyfalú helységek neve. Részemről nem is kételkedem abban, hogy e nógrádi monda csak Ilosvai éneke nyomán keletkezett, bár bizonyosra vehető, hogy a monda már Ilosvai előtt is nagyon ismeretes volt, sőt hogy oly hagyománya is elterjedt, mely Toldit Mátyás korába helyezte. Megtaláljuk ennek nyomát magának Ilosvainak énekében is, ki a Lajos korát tartja helyesnek, de felveszi a német-ujhelyi újudvart, mely pedig csak Mátyás korába illik. Kétségtelen, hogy Ilosvai nem változtatott önkényesen e mondán. «Szent és megmásíthatatlan volt előtte az (mondja Szilády, 350. l.), a mit jó hiszemmel történeti valóságnak tartott.» Csak-hogy e felfogásnak, melyet teljesen helyesnek tartok, csak úgy van értelme, ha feltesszük, hogy Ilosvai írott krónikából (melyre hivatkozik is) dolgozott; e feltevés mellett azonban bajos aztán azt állítani, hogy gondolkodásmódjának és izlésének «épen a monda legérdekesebb számai és részletei estek áldozatul» (361. l.), mert nem tudhatjuk, hogy a forrásul szolgált krónikának mi volt a tartalma.

Ilosvai Toldi születését 1620-ra teszi s Szilády ragaszkodik ez év-számhoz. Nézetem szerint annyiban helyesen, amennyiben Ilosvai ezt alig gígdolta, hanem forrásából vette. Más kérdés az, hogy e forrás mennyit ért. Halálát Ilosvai Nagy Lajos király idejébe teszi, úgy, hogy Toldi legfeljebb 62—63 éves lett. De a költő úgy szól róla, mint egészen

megvénült emberről, a mi 62 éves emberre ma sem illik, még kevésbé a XVI. században. Érdekes azt a kínlódást látni, melylyel Szilády a 351. lapon e 62 évet és Toldi törődöttségét összeegyeztetni törekszik. (A 366. lapon már 66-dik évébe teszi halálát.) Az ember önkénytelenül azt kérdezi: cui bono? A költőnek teljesen vén emberre volt szüksége az utolsó elbeszéléshez; mért vetette volna fel azt a kérdést, hogy a hősnak évei megengedik-e ezt a kortól való törődöttségét? Az epikus hagyomány tudvalevőleg mindenütt és mindig igen szabadon bánik el az évekkal és az évszámokkal, és ha Ilosvaiiban feltesszük is azt a lelkiismeretességet, mely forrásától semmiben (?) el nem tér, hol kapunk garantiát magának e forrásnak hitelességéről, midőn abban még oly fontos történeti esemény, mint N. Lajos és IV. Károly viszályának momentumai is össze vannak zavarva, sőt a német-ujhelyi ujudvar is a XIV. századba átvive?

Ilosvai azt is mondja, hogy a király egyszer megharagudott Toldira — mikor és miért? erről nem szól, valószínűleg forrása sem tudta. Ebbe Szilády is belenyugszik, de szerinte «némi világot vet e pontra a nógrádi Toldi-mondának épen most közzétett egyik részlete», s most idézi a *Pesti Hirtalpnak* egy 1882 októb. 18. megjelent elbeszélését. Nem akartam hinni a szememnek, midőn ezt olvastam. Nem tekintve azt, hogy itt egy közönséges, egész Európában ismeretes mesemotivum van egészen önkényesen Toldi Miklóstra ruházva, kinek se feleségéről se fiáról nem tud sem történet sem monda, — már az eljárás maga is nagy mértékben módszer-ellenes. Három század óta olvassa a magyar nép Ilosvai énekét, több évtized óta Arany eposzát, — és *ma* beszélhessünk a régi Toldi-mondának a nép emlékezetében élő valamely hagyományáról? Hová jutunk evvel? Hiszen épen úgy találhatunk «népi hagyományokat» az ókor vagy középkor bármely alakjáról, melyek az irodalom és az iskola útján a nép előtt ismertekké lettek. A külföldön már régóta erős ellenáramlat van a *mai* mondai s mesei anyagnak ily felhasználása ellen, melyet Grimm Jakab megalapított, de mely őt, főleg Mythologiájában, igen sok alaptalan s tarthatatlan következtetésre ragadta is.

Igen fontosak azon oklevelek, melyeket Szilády vas szorgalma felkutatott s melyekből a monda hősének néhány lényeges biographiai adata kimutatható. Már régebben ismeretes volt egy 1354-iki oklevél, mely szerint Toldi Miklós pozsonyi alispán és várnagy volt, bár Nagy Iván ezen Toldi Miklósnak és a monda hősének azonosságát nem tartotta vitathatónak. Ma, hála Szilády Áronnak, nem kételkedhetünk többé ez azonosságban, sőt ennél jóval többet is tudunk. Tudjuk, hogy Toldi 1359-ben királyának egy levelével Flórenczben járt, hogy a köztársaságtól két oroszlán kölyket átvegyen; hogy 1365-ben a fehér csapat tagja, hogy 1383-ban szabolicsmegeyi főispán volt. Utolszor 1385-ben fordul elő.

Miklós bátyja, György, szintén oklevelekből mutatható ki: 1376-ban, 1378-ban és 1382-ben mint Biharmegye főispánja szerepel.

Toldi Miklósról tehát nem lehet ma már *feltételezni*, hogy Lajos korában élt, mint azt eddig Kemény Zs. és e sorok írója tették; ma már bizonyos, kétségbevonhatatlan *teny*, hogy Károly és Lajos alatt élt, még pedig mint az ország egyik magas állású, tekintélyes férfia. Történeti alakja és pályája olyan, hogy az énekbeli hős életének második felével összeegyeztethető. A hős gyermek és ifju korát ellenben nagy mértékben átalakította a monda. A történeti *Magister Nicolaus de Thold* fényes pályájának kezdetén sem lehetett olyan bumfordi ficzkó, amilyennek Ilosvai a rakodó szénaszekér tetejéu feltünteti. «Feltehetjük, mondja Szilády a 361. lapon, hogy az a család, mely egyik fiát udvari emberré képezte, másik fiát sem hagyta épen annyira nevelés nélkül, hogy egyebet sem tudott volna, mint látni minden dologhoz az béres szolgálkkal.»

Eddig Szilády nagybecsü és fontos kutatásai. Ha ezeknek objektív megfontolása után kérdezzük, hogy a Toldi-monda kérdése hogyan áll *ma*: csak azt felelhetjük, épen úgy, mint évek előtt, mint eddigelé. Van egy — most már kétségbe vonhatatlan — történeti alakunk, az ország kiváló tisztviselője, királyának bizalmas embere, korának egyik jelessége, — és ez alakról oly mondánk, mely csak az utolsó rész általános vonásaiban egyeztethető a történeti alakkal. Hogyan keletkezett ez a monda? egészen szervesen, nemzeti alapon fejlődött az? vagy kapcsolattak a népszerű nemzeti alakhoz idegen mondai elemek is? E kérdésekre biztos feleletet nem adhatunk, épen azért világos, hogy a különböző feltevések, melyek a monda keletkezését magyarázni törekszenek, ma sem alaptalanok és nem is tartom kívánatosnak, ámbár nálunk megesik az ilyen, hogy Szilády Áron fontos tanulmányaival a kérdést megoldottnak tekintsük. Ezt, ha jól ismerjük, Szilády maga legkevésbé sem óhajtja, mint a 381. lapon fejtegetéseit e szavakkal végzi is: «Toldi alakját a történetbúvárok s mondagyűjtők figyelmébe egyenlően ajánljuk».

Szilády a költemény egyes részeihez is igen figyelemre méltó megjegyzéseket fűz. Így nagyon valószínű a 113. sorhoz írt jegyzete, hogy Toldi Györgyné, nem a hős anyja, iparkodik titkon jóvá tenni férjének, öcsésével éreztetett méltatlan bánásmódját, hasonlókép a 293—300. versekhez, hogy azok Ilosvai későbbi toldásai.

A 327. sorhoz megjegyzi, hogy *kápa*, ha köntösfélét jelent, alig viheto vissza a latin *cappara*. Megjegyzem, hogy a régi németben *die Kappe*, mely kétségtelenül azonos a latin *cappaval*, szintén köntöst, köpenyszerü ruhát pl. a barátok ruháját is jelenti.

Ismertető soraink legkevésbé sem merítik ki, még nem is sejtetik azt a gazdag kincset, melyet Szilády e kötetben is összehordott.

Nemcsak történeti s irodalomtörténeti, hanem nyelvi, művelődéstörténeti és népismereti szempontból is oly megbecsülhetetlen bányája ez a gyűjtemény, melynek irodalmunkban nincsen párja. Csak holt anyag ne maradjon! Csak menne át, minél előbb, a nemzetbe, főleg a legtermészetesebb és leghivatottabb csatorna, az iskola útján! Nem figyelmeztethetjük eléggé középiskolai tanárainkat, hogy e kitűnő munkát áttanulmányozni, magukévá tenni, kiaknázni és értékes eredményeit az új nemzedékkel közleni ne késsenek! A derék kiadónak pedig igaz hála-
lánk jeléül jobbat nem kívánhatunk, mint hogy e nagy művét nemzetének örömeire és saját nevének dicsőségére szerencsésen befejezhesse.

HEINRICH GUSZTÁV.

Bürger és Pozsony.

A Phil. Közlöny jelen évfolyamának 124. lapján ily czím alatt H. G. Bürger Gottfried Ágost leveleinek több passzusára figyelmeztetett, melyekből kitűnik, hogy a híres költőnek 1785-ben és 1786-ban terve vagy kilátása volt Pozsonyban tanári állást nyerhetni. A cikk írója végül azon véleményt fejezi ki, hogy a pozsonyi evang. lyceum kézirattárában erre nézve talán több felvilágosító adatot lehetne találni. Nem rég Pozsonyban megfordulva, alkalmam volt az ottani evang. egyház levéltárában ezen érdekes irodalomtörténeti kérdésnek utána járni, de sajnos. nagyon kevés eredménnyel. Az egyházi gyűlések jegyzőkönyveiből azt tudjuk meg, hogy az 1785-ik év végén a lyceumon új tanári állást rendszeresítettek. Ez állás betöltése több gyűlésen volt tanácskozási tárgya, míg végre 1786. január havában Fábry István modori lelkész választották meg arra. Bizonyosnak mondhatjuk, hogy Bürger levelezésének idézett helyei ezen állásra vonatkoznak. Az ő neve azonban nem fordul elő sem az új tanszék felállítására vonatkozó előzetes tárgyalások jegyzőkönyveiben, sem az arra kandidáltak névsorában, sem a levéltár valamely más iratában. Azt kell tehát feltennünk, hogy Bürger nem is lépett hivatalos érintkezésbe a pozsonyi intéző körökkel, hanem hogy csak magán úton nyerte értesítéseit és magánlevelezésben fejezte ki az állás elnyerésére vonatkozó aspiratióit is. Hogy Pozsonyból kapott értesítései csak magántudósítások, még pedig meglehetősen pontatlan és tájékozatlan tudósítások voltak, az kitetszik egyrészt abból, hogy Bürger csak 600 frtnyi fizetésről tud (s ez összeget egy helyütt kevesli is), pedig a szóban forgó állás évi 750 frttal volt dotálva, másrészt abból, hogy még 1786. aug. havában azt írja, hogy itt az ideje elhatározni magát, de még mindig nem képes rá, holott az ügy már azon év január havában egészen el volt intézve. Ennyit nyújtanak a hivatalos okiratok a kérdés tisztázására.

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— Budapesti Philologiai társaság. *Felolvasó ülés* f. é. Aprilis 4-ikén. Elnök: dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: dr. Ábel Jenő. Jelen voltak: dr. Heinrich Gusztáv, dr. Krausz Jakab, dr. Pecz Vilmos, Pirchala Imre. *Gyomlai Gyula* fölolvassa *Miháltz Ödön*-nek «A római nép jelleme» című dolgozatát, melyben a szerző az általánosan ismert jellemvonások kiemelése mellett a római népet, mint az «anyagi» nagyság képviselőjét összehasonlítja a göröggel, mint a «szellemi» nagyság képviselőjével. Ezután *Pirchala Imre* olvassa föl «Az alliterációnak szerepe a latin költészetben» című értekezését. Rövid tartalma ez: Kvičala volt az első, ki az alliteratio nagy fontosságát Vergiliusnál fölismerte, míg a római grammatikusok nem fektettek arra nagy súlyt, mit a terminus technicus hiánya is bizonyít. Az «alliteráció» elnevezést először Jovianus Pontanus használta 1481-ben megjelent «Actius» című dialogusában; ugyan ő Vergilius alliterációit is behatóbban tárgyalja. Később mindinkább fölismerték az alliteratio fontosságát a latinban, a nélkül azonban, hogy azt kimerítően tárgyalták volna. A rómaiaknál nincs rím, de annál gyakoribb az alliteráció, mely általában véve vagy 1) a verssorok összetartozását jelöli (mint a németben), vagy 2) a főfogalmak és ütemek kiemelésére szolgál, vagy 3) a hangzatosság (euphonia) kedvéért áll, vagy 4) hangfestésre szolgál. Az alliteratio 1-ső faja előfordul a latinban is, de nem oly rendszeresen, mint a németben; 2-ik faja megvan a magyarban, de hiányzik a latinban; 3-ik faját igen szerették a latinok (később enyészni kezd ugyan, de az ezüst korban utánozták mint archaismust); 4-ik faja szokásban volt úgy a rómaiaknál mint más népeknél. Tehát az alliteratio a latinban, daczára gyakori használatának, nem képezte a verselés technikájának alapját, hanem csak a zenei csengés játéka volt. A helyesséssel fogadott fölolvast dr. Csengeri János «Párhuzamos idézetek» című dolgozata követte, melyet dr. Ábel Jenő olvasott föl. Egynéhány egymásnak megfelelő görög (latin) és magyar retorikai figurát sorol föl, föl szólítja másokat is hasonló retorikai figurák közlésére, és abbéli óhaját fejezve ki, hogy ilyenek közlése az Egyet. Phil. Közlöny állandó rovatává legyen.

Végül elnök jelenti, hogy *Szász Károly* miniszteri tanácsos a társaság rendes tagjai közé lépett. P.

— Vergilius Aeneisének Márki-féle fordítása, mint örömmel jelenthetjük, elkészült. Czime: *Éneisz. Hősköltemény 12 énekben, írta Virgil. Latinból fordította, jegyzetek s magyarázatokkal ellátta Márki József udr. Budapest 1882. Kókai Lajos. Két kötet. Ára 2 frt.* Első füzeté épen

tíz évvel ezelőtt jelent meg, második füzeté 1880-ban; azóta gyorsabban haladt a nyomtatás s most már az egész fordítás felett mondhatunk ítéletet. Minthogy Márki fordítása nagyjában már 1865 óta készen van és a fordító azóta nem változtatta meg fordítási elveit, természetes, hogy az e Közlöny 1881-iki folyamában (p. 738) közzétett véleményünk sem változott. Már akkor kiemeltük, hogy Márki Eneiszében nemcsak hogy a tartalom hűségét majdnem mindig megtaláljuk, hanem azonkívül még az alak hűségét is oly mértékben, hogy a hexameter kezelésében ó-classikai iskolánknak minden, még túlzott követelményének is megfelel. Más részről azonban utaltunk arra is, hogy kár volt Márki úrnak a költői nyelv haladását és fejlődését ignorálni és nyelvezet tekintetében is régi classikus fordítóinkat híven követni. Olvasó közönségünk mai nap már mégis csak inkább élvezi a szép nyelvezetet, mint a kifogástalan versmértéket. Azért azonban bátran ajánlhatjuk Márki fordítását nemcsak a classikus ókor azon régi jó barátainak, kik Vergiliust még a classikus iskola fordítóinak interpretációjában olvasták, hanem a modern olvasóközönségnek is; mert a Márki fordításánál jobb Vergilius-fordításunk jelenleg nincsen.

K Ö N Y V É S Z E T .

Összeállítja Hellebrant Árpád.

- M. Tullii Ciceronis orationes Philippicae. Magyarázta Szabó Szilveszter. Győr. Hennieke, 1883. (Sr. 135 l.)
- Dengi J. A kesergő szerelem. Temesvár, 1883. (Sr. 59 l.)
- Ferenczy József, Garay János életrajza, 40 arany jutalmat nyert pályamű. Budapest, 1883. Franklin t. (Sr. 237.)
- Finály H. Der altrömische Kalender. Eine Studie. (Aus der «Ungarischen Revue.») Budapest, Kilian, 1882. (N, Sr, 48 l.) 75 kr.
- Harrach J. Német olvasókönyv középiskolai használatra. Szerkesztette —. Budapest, Franklin t. 1883. I. köt. (Sr. 160 l.) 80 kr. II. köt. (Sr. 199 l.) 1 frt.
- Hunfalvy Pál. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XI. köt. 1. sz.) Budapest, Akademia 1883. (Sr. 39 l.) 20 kr.
- Lehr A. és Riedl Fr. Magyar olvasókönyv. Szerkesztették —. Első kötet, a középiskolák első osztálya számára. Térképekkel és hiteles illusztrációkkal. Budapest, Franklin t. 1883. (Sr. XII, 147 l.) 80 kr.
- Szinnyei J. dr. A magyar nyelv eredete. Észrevételek Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» czimű művének nyelvészeti részére. Különnyomat az «Egyetemes Philologiai Közlönyből.» Budapest, Knoll, 1883, (Sr. 67 l.) 40 kr.
-

NYILT TÉR.¹⁾

Felelet Munkácsi Bernátnak.

A «Magyar Nyelvőr» című élelzap XII. kötetének 109. lapján oly dolgokat ír rólam Munkácsi Bernát, a melyeket szó nélkül meg nem állhatok:

Az Egy. Phil. Közl. VII. 48. s köv. lapjain megjelent czikkem *könyvismertetés* és nem *könyvbírálat*, tehát visszautasítom M. ama vádját, hogy a magyar nyelvtudományról szóló művet bírálom, holott ahhoz nem értek. Nem bírálom Vámbéry művét, hanem a benne kifejezett nézetekben, a mennyiben azok a magyar és török nemzet és nyelv rokonságára vonatkoznak, teljesen osztozom. Különben meg kell jegyeznem, hogy M.-nak nagyon gyenge logikájára mutat az az okoskodása, hogy a magyar nyelvészethez nem értek, mert még egyetlen sort sem írtam a magyar nyelvészetről. Tehát csak ahhoz érthet az ember, a miről írt. Én eddig azt gondoltam, hogy fordítva van: csak arról ír az ember, a mihez ért. E szerint nem engedi meg nekem M., hogy a perzsa nyelven kívül valamihez értek, mert egyébről még nem írtam. Tehát sem a latin, sem a görög, vagy angol, német, francia nyelvhez és rokonsági viszonyaihoz nem értek, mert mind e nyelvekről még nem írtam semmit. Még kiszül, hogy csak perzsául tudok, magyarul nem.

Munkácsi perfid eljárást követ, mikor azt erőszakolja ki ismertetésem egy megesonkított mondatából, hogy én magam bevallom azt, hogy elfogulva szólok Vámbéry művéhez. Az én mondatomban ott van, hogy *miért* érzem magam elfogultnak: «mert eszembe jut a nagy római historikus szava: Nem bírok ekkora munkával és bele sem foghatok jóformán, hogy elmondjam azt, a mit fejtegetésem csak kelleténél kisebb fog tenni.» Vámbéry művének jelentősége és az a tudat, hogy pár lapon ismertetnem kell gazdag tartalmát, tesz elfogulttá. Úgy látszik, hogy legalább Munkácsi csakugyan subjectiv módszerrel dolgozik «a magyar összehasonlító nyelvészet» ama bizonyos «régi, ismert tekintélyei» közül, mert azt magyarázza ki másnak szavaiból, a mi neki tetszik.

Ez után megint csak logikai baklövést kell constatálnom Munkácsi czikkében. Így ír: «Bizonyítja ez állításunkat (t. i. azt, hogy én Vámbéry iránt, mint mesterem iránt, elfogult vagyok) az is, hogy azon a téren, hol Pozdernek valóban lehet tudományos meggyőződése, vagyis a perzsa nyelvészkedés terén, maga is kimutat több hibát Vámbéry művében, úgy hogy valóban csodálkoznunk kell, hogy miként bízhatott meg annyira *ezek után* Vámbéry *altáji* összehasonlító nyelvtudományában.» Tehát: ha Vámbéry néha téved, mikor perzsa nyelvtudományi

¹⁾ E rovat tartalmáért nem vállalunk felelősséget.

dologról ír, ne higyjünk neki akkor se, mikor török-tatár philológiára tanít? Tehát a ki rossz chirurgus, nem lehet jó belgyógyász? És talán viszont minden jó borbély egyszersem jó belgyógyász is? Vagy pedig mivel Szarvas Gábornak a viccei nem sülnék el, nem tud okos cikkeket sem írni? Vagy pedig mivel Munkácsi Bernát nem tudja a latin orthographiát (*Chartaginem*, *Chartago*), azért a görögöt sem ismeri? Ez utóbbit ugyan fölötte valószínűnek tartom, de azért okoskodásnak még sem volna helyes mondatom.

Végre úgy látszik, hogy Munkácsi nem tudja, mit cselekszik. Azt mondja, hogy Túry József cikkét és az enyémet nem fogja ő, «a tudomány», czáfolgatni, mert kellő tájékozottság nélkül mertünk Vámbéry könyvéhez szólni. Arról nem akarok szólni, hogy Munkácsi mennyire van feljogosítva arra, hogy a mi tudásunkról ítéletet mondjon; csak annyit jegyzek meg, hogy a logika törvényei szerint való gondolkodást mindenesetre tanulhatna Túry cikkéből, mely szerzőjének jól iskolázott, erős logikus elméjére vall; magamat illetőleg meg azt mondom, hogy engem nem is kell czáfolnia, mert én semmi újat nem mondtam, csak ismertettem Vámbéry művét. Azt pedig folyton vívja Munkácsi, tehát azt czáfolgatja, a mit én is igaznak tartok.

Ezen kívül nincs és nem is lesz több mondani valóm Munkácsinak. Csak még egy szóról kell számot adnom. E feleletem elején a Magyar Nyelvört éleclapnak neveztem. Teljes tisztelettel viseltetem ama lap komoly munkatársai iránt, de lehetetlennek tartom, hogy az a léha mókázás, mely akárhányszor minden legcsekélyebb elmésség nélkül van, komoly olvasónak tessenék. Azok a «csigabigák» rendszeren olyanok a tudományos irodalomban, mint egy-egy frivol regény a szépirodalomban: a tudomány, az irodalom megszenségtelenítői. És úgy látszik e rovat vezetője maga a szerkesztő, Szarvas Gábor. Legalább az a mindent nevetségessé tevő, eltorzító hang élénken emlékeztet azon a tudományra nézve teljesen haszontalan, minden kegyeletet, melylyel elhunyt és élő jeleseinknek tartozunk, sértő, folyton elmésségekben vajudó és mégis édes kevés igazi humort termő felolvasásokra, melyeket Szarvas Gábor az akadémiában a nagy szótárról tartott. Csudálom, hogy Szarvas Gábor nem átalja az akadémia megbízásából és segítségével kiadott lapjában még a megtámadott írók nevét is kifigurázni (*Casivorus*, Gyúri György). Nem fél, hogy a saját lapjában — mert más csak nem adna ilyen dolognak teret — a saját nevét találja valaki így felcsúfítani? Nagyon alkalmas egy név az ilyesre; próbálja csak meg Szarvas Gábor. Ezért éleclap a Nyelvör minden füzete a vége felé, még pedig nem is elmés.

Dr. POZDER KÁROLY.

VARIAE QUAESTIONES.¹⁾

I. Refutatur A. Schœllii de Sophoclea tragœdiarum componendarum ratione sententia.²⁾

Ex quo tempore Græcorum tragœdia a primis rudimentis ad artis rationem vocata est et civitas ipsa fabulas edendas suscepit, moris erat apud Græcos, ut Dionysiis magnis a singulis poetis tres tragœdiæ, quibus drama satyricum subiunctum esset, docerentur. Quin Sophocles quoque, ut ei qui ætate antecesserat, Aeschylus, tetralogias composuerit earumque certamen tentaverit, dubitari non potest; nam etiam multo post tempus illud, in quod ætas eius incidit, hunc morem a poetis servatum esse videmus.³⁾ Neque vero facile cuiusquam mens aut cogitatio capere queat, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere, qui fieri potuerit, ut Sophocles singularem tragœdiam contra tres in certamen committeret, præsertim cum reputamus, neque singularem eius tragœdiam Aeschyleæ tetralogiæ, ambitum æquasse et, in quo cardo rei vertitur, maximam illorum sollemnium partem fabulis agendis destinam fuisse.

---

¹⁾ Quum casu quodam evenisset, ut programmatum, quibus hæc dissertatio continebatur, pro numero legentium pauciora exemplaria typis exseriberentur, delecti societatis philologorum, nobis rogantibus, cum exceptione concesserunt, ut hæc nostra dissertatio, impensis societatis philologorum formulis typographicis repetita, in has ephemerides reciperetur. Quibus viris, quod plurimum benignitatis in nos contulerunt, hoc loco maximas gratias agendas esse censemus.

²⁾ Gründlicher Unterricht über die Tetralogie des attischen Theaters und die Kompositionsweise des Sophokles zur Widerlegung eines hartnäckigen Vorurtheils aus den Quellen entwickelt von Adolf Schöll. Leipzig. 1859.

³⁾ Vid. Welcker Aeschyl. Trilog. p. 508—528. Hermann, de comp. Tetral. in Opusc. II. p. 308. Droysen, Kieler Studien, p. 54.

Iam anno 468. Sophocles primum cum Aeschylo in certamen descendit. Quod certamen cum institueretur, Aeschylus tetralogiam in scenam produxit, quod idem Sophocles fecisse putandus est. Quo ex certamine Sophocles victor discessit. Præterea etiam cum Euripide eum de principatu contendisse victoriamque de eo reportasse ex argumento Alcestidis Euripideæ satis superque apparet (Ol. LXXXV. 2.): *πρῶτος ἦν Σοφοκλῆς, δεύτερος Εὐριπίδης Κρήσσαις Ἀλκμαίῳνι τῷ διὰ Ψωφίδος, Τηλέφῳ, Ἀλκωντίδι*¹⁾. Sed etiam post mortem Euripidis Euripides minor fabulas natu maioris, quæ eadem tetralogias effecerant, in lucem aspectumque protulit easque in scenam commisit, id quod scholia in Aristophanis Ran. v. 67. luculenter ostendunt.²⁾ Huc accedit, quod inter Sophoclis tragœdias complures fabulæ satyricæ reperiuntur, quæ cum non seorsim, sed una cum tragœdiis doctæ essent, apparet etiam Sophoclem omnino trilogiarum formam retinuisse. Ex quo intelligitur, per totum tempus, quo Sophocles in fabularum scriptione versaretur et etiam multo post tetralogiarum certamen usitatum fuisse.

At reperiuntur apud Suidam³⁾ verba quædam adnotata, quæ viri docti alii aliter sunt interpretati.⁴⁾ Hæc verba sunt: *Καὶ αὐτὸς ἦρξε τοῦ δράμα πρὸς δράμα ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ μὴ τετραλογίαν*.⁵⁾ Quibus ex verbis luce clarius apparet, inter Aeschyli et Sophoclis tragœdias aliquid discriminis esse. Et hercle reperitur tale discrimen in superstitionibus Sophoclis tragœdiis. Nam cum Aeschylus tribus demum tragœdiis argumentum ad exitum perduxerit, Sophoclis unaquæque tragœdia adeo absoluta est et in omni genere perfecta, ut totum quiddam efficiat, in quo tamquam in pulchro aliquo et sano corpore neque redundet quidquam neque desit. Si Aeschyli Orestiam (complectitur enim Agamemnonem, Chæphoros, Eumenides tragœdias), quam unam trilogiam superstitem habemus, consideramus, inueniemus, fabulas singulatim spectatas non cohærere omnibus

¹⁾ Cf. Hartung Euripides restitutus I. p. 169. Simon Karsten, de Tetralogia tragica et didascalìa Sophoclea, Amstelodami, 1846. p. 10.

²⁾ Schol. in Aristoph. Ran. v. 67: *αἱ διδασκαλίαι φέρουσι, τελευτήσαντος Εὐριπίδου τὸν υἱὸν αὐτοῦ δεδιδαχέναι ὁμώνυμον ἐν ἄσπει Ἰφριγένειαν τὴν ἐν Αὐλίδι, Ἀλκμαίῳνα, Βαχχάς. conf. Simon Karsten libr. cit. p. 18.*

³⁾ Cf. Suidas, s. v. Σοφοκλῆς.

⁴⁾ Cf. Simon Karsten libr. cit. p. 7.

⁵⁾ Pro αὐτὸς legendum esse censet Bergk. cf. Theodorus Bergk., commentatio de Sophoclis poetæ tragici arte, Friburgi, 1857. p. 10.

partibus inter se congruentibus, ita ut, cum videre non possis, quo modo unumquidque actum sit, quæ prima, quæ media, quæ extrema sint, illud pro certissimo affirmes, singulas tragœdis pro singulis totius actionis partibus, quas actus dicimus, habendas esse. Sic Chœphorum exitus eximie ostendit, fabulæ nodum nondum esse solutum. Similiterque huius fabulæ expositio aliquid antegressum esse indicat.

Longe aliter autem se habet res apud Sophoclem. Namque unaquæque eius tragœdia opus est in suo genere expletum singularique opera et artificio perfectum. Ajax fabula tantum, quæ in antiquissimum tempus incidit, iustam adfert dubitandi rationem. In altera enim parte Teucer et Menelaus ita inducuntur, ut facile suspicari liceat, Sophoclem trilogiæ fundamentum iecisse.¹⁾ Ceteræ omnes tragœdiæ absolutæ perfectæque sunt. Ipsis tribus illis tragœdiis, quæ ad Oedipodiam pertinent, quamvis argumento inter se nexis, nihil deest ad perfectionem absolutionemque neque potuerunt efficere tetralogiam. Quibus explicatis ad rationemque revocatis res gravissima transacta est, quam veram esse Sophoclis, quas in manibus habemus, tragœdiæ testantur.

Sed fortasse Electra tragœdia cum aliis Sophoclis tragœdiis argumento coniuncta trilogiam effecisse putanda est? Quod ut ad liquidum perducatur, necesse esse videtur prologi argumentum enarrare, quo facto, Electram integram fabulam esse neque potuisse cum aliis argumento cohærere, apparebit. Cuius rei demonstrandæ initium si forte paulo altius petivisse videbor, ipsa res et ratio, opinor, habebit aliquid excusationis. Summa igitur fabulæ vertitur in ulciscenda cæde Agamemnonis a Clytæmnestra et Aegistho patrata. Electra enim, Agamemnone interfecto, Orestem, adhuc parvum, quem e manibus percussorum dolo eripuerat, pædagogo custodiendum tradidit, timens, ne filio iniquissima sors patris obtingeret. Is, cum puerulo Argolide relicta, in Phocidem ad Strophium, Pyladis, Orestis amici patrem confugit ibique viginti annos egit, donec Orestes adolevisset. Spatio autem viginti annorum circumacto cum Oreste adolescente domum rediit, ut, restituta filio bonorum patris possessione, auctores cædis dignam suo scelere pœnam susciperent. Hinc fabula ipsa initium capit.

---

¹⁾ C. Theodorus Bergk. libr. cit. p. 25. Aliter sentit Welckerus, *Tragœd.* III. 1546. sqq., Nitzsch. *Sagenpoesie* p. 478. sqq.

Ac primum quidem pædagogus, qui Oreste et Pylade comitibus in scenam procedit, in describendo locorum situ versatur, quorum videndorum Agamemnonis filius magno semper tenebatur desiderio. Imprimisque ostendit Oresti Mycænas, ditissimam urbem et exitialem illam Pelopidarum domum, unde eum a germana sorore sibi traditum abstulerat, ut olim patri mortis ultor exsisteret. Tum adhortatur Orestem et Pyladem, ut, quid agendum sit, considerent; nam eo rem deductam esse, ut summa agendi celeritas adhibenda sit. Iam vero Orestes lætus benigna pædagogi erga se voluntate, postquam enarravit, Apollinem Pythicum sibi de ultione ob interfectum patrem petenda consulenti præcepisse, ut in cæde patris vindicanda arte et dolo uteretur (*δολοισι κλέψαι γερὸς ἐνδίκουσι τφφάξ*), consilio, quod ceperat, exposito, edocet pædagogum, quid ab eo fieri velit: primum ingrediatur domum et omnia, quæcunque intus fiant, exploret, ut certum nuntium sibi adferre possit; nam nullo pacto fieri posse, ut in eum, senem capillis canis, qui iam a tam longo tempore abfuerit, ulla cadat suspicio. Deinde simulet se esse hospitem Phocensem, a Phanoteo missum, nuntietque iure iurando interposito, Orestem repentina morte obiisse, ludis Pythiis rapido bigarum curru excussum.

Interea velle se (Orestem) Apollinis iussu una cum Pylade in sepulcro patris libare et urnam in virgultis occultatam, qua ossa Orestis contineantur, adferre. Dum hæc et talia inter se colloquuntur et ad suum quisque munus explendum discedere parant, auditi sunt ex interiore ædium parte gemitus Electræ, afflictam suam fortunam deplorantis. Qua voce audita, Orestes, Electram hanc esse ratus, remanere eiusque querelis interesse vult, sed a pædagogo admonitus, ne cunctaretur iussa dei efficere patrique mortuo libamenta dare in tumultu, diutius commorandi consilium abiecit. Itaque cum omnes se recepissent, Electra in scenam prodiit. Hic prologus ad finem adducitur.

Iam prologum si attentò animo perlegeris, facile intelliges, a quibus primordiis argumentum tragicum profectum sit, simulque tibi hoc vere persuadebis, spectatores ex ipso prologo non solum, quo in loco constituta sit scena rerum, quæ aguntur, cognoscere, verum etiam de explicando argumenti exitu certam coniecturam facere posse, ita ut, quorsum potissimum tendat fabula, statim ab initio cognitum perspectumque habeant. Huc accedit, quod si et originem et progressionem fabulæ persequimur, apparebit, argu-

mentum pedetentim procedere et postremo ad certum exitum venire, ita ut nodus fabulae facillime expediatur. Verum hoc tamquam per occasionem; redimus ad propositum.

Sophocles igitur primo tempore, quo se ad studium scribendi contulerat, tetralogias composuisse censendus est, quae partim argumento, partim consilio inter se coniunctae erant, cui rei maximo documento est, cum ingens numerus fabularum (113), tum maxime, quod in una ex superstitibus tragœdiis, quae antiquissimi est temporis, tetralogiae expressa adparent vestigia. Aliquo autem tempore post tragicæ artis mutatio in eo exstitit. Sed hac, quam tractaveramus ratione, obscuris Suidæ verbis nondum satis lucis allatum est. Nam si Sophoclem singularem fabulam contra singularem, non tetralogiam, ut Suidæ verba indicant, in certamen commisisse statuimus, repugnamus consuetudini receptæ, qua unusquisque trium illorum, qui certamen inierant poetarum, tres tragœdias et drama satyricum in scenam producere debebat. Hoc igitur modo Suidæ verba explicari non possunt. Experiendum atque tentandum nobis est novam lucem iis accendere. Cuius rei facultatem ut consequamur, Aristotelis sententiarum facienda est mentio, cuius auctoritas in hoc ipso genere mirum quantum valet. Etenim in Aristotelis Arte Poetica, capite illo, quo de tragœdia agitur, vocabula trilogiae et tetralogiae ne commemorantur quidem.¹⁾ Hinc perspicuum fit, Aristotelem tragœdiam totum quiddam, quod numeris suis absolutum esset, accepisse et hoc præceptum constituisse, ut uniuscuiusque tragœdiæ compositio tota esset apta ex sese. In quo quidem tenendum est, morem illum, quo tres tragœdia et drama satyricum in scenam darentur, semper obtinuisse, sed non iam ita, ut tragœdiæ in una argumenti perpetuitate versarentur, id quod Aeschylō usu venit. Si igitur tenemus, Aristotelem hanc legem statuuisse, ut uniuscuiusque tragœdiæ compositio tota esset apta ex sese, facili coniectura perspicitur, hunc morem a Sophocle esse inductum. Initio Aeschylum imitandum sibi sumpsit, mox Aeschylō relicto illud effecit, ut tragœdiæ, sublato omni coniunctionis nodo, aliæ in alio argumento versarentur.

Hæc igitur novavit Sophocles et ista satis, ut videtur, explorata ratione ad id, quod volumus, confirmandum, obscuris Suidæ

---

¹⁾ Cf. Simon Karsten libr. cit. p. 15.

verbis aliquid luminis adfertur. Non iam committebantur dehinc in certamen tragœdiæ perpetui argumenti, sed singulares fabulæ contra singulares diversi argumenti. Ab illo autem instituto, quo tres tragœdiæ et drama satyricum Dionysiis magnis edebantur, poetæ tragici numquam deflectebant. Itaque et ex Sophoclis tragœdiis et ex Aristotelis Arte Poetica intelligi potest, Sophoclem, si non omnes, at certe plurimas fabulas absolvisse. Quæ ad nos pervenerunt, excepta Aiace fabula, hoc testantur. Quæ cum ita sint, illud pro certo dicere posse mihi videor, A. Schoëllii rationem oppugnandam esse, qui Suidæ testimonium *ἄποτροχέδιασμα* esse arbitratur et inter omnes Sophoclis tragœdias interioram quandam intercedere coniunctionem statuit.¹⁾ Immo vero Suidas locupletem auctorem secutus esse censendus est.

Quod igitur fundamentum huius quæstionis est, id præclare iactum videtur. Cum enim non instituto aliquo aut more, sed solidis quibusdam rebus et expressis atque iis quidem ex tragœdiis ipsis repetitis, opinio nostra sit constituta maneatque Aristotelis et Suidæ firma consensio, intelligi necesse est, tragœdiis Sophocleis nihil admodum deesse videri ad perfectionis laudem neque potuisse argumento inter se connexas et aptas esse. De quo autem tot tantaque consentiunt, id verum esse necesse est. Esse igitur suis numeris expletas superstites Sophoclis tragœdias præter Aiace omnes, confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes, fateamur constare illud etiam, A. Schoëllium, multa alia peccantem, in sententia de Sophoclea tragœdiarum componendarum ratione exposita, errore manifesto lapsum esse. Habebat enim informatam animo tetralogiæ speciem quandam, quam non solum animo cernebat, verum etiam re ipsa videre cupiebat. Sed elatus studio vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque præclaram inchoatam relinquere. Illud profecto necesse erat ostendere, cum consequens aliquod falsum esset, illud, cuius id consequens

¹⁾ Cf. A. Schoëllius libr. cit. p. 30: «Findet sich hiervon keine Nachricht mehr in den durch Zeitraub und Schulbeschränkung verkürzten handschriftlichen Noten zu dem geringsten Ueberrest seiner Werke, so berechtigt dies nicht im geringsten zum Zweifel an der Thatsache, wohl aber dazu, eine aus diesem Nachrichtenmangel begriffliche falsche Vorstellung, die sich zuerst bei einem Lexikographen des eilften Jahrhunderts n. Chr. findet, für eine Kombination aus Wissen und Nichtwissen, für das Autoschediasma eines beschränkten Grammatikers zu erklären».

esset, verum esse non posse. Nunc, quoniam iam satis multa verba mihi fecisse videor, quare A. Schœllii sententia omni ex parte improbanda esset: restat, ut ad alteram quæstionem, quæ in re syntactica versabitur, explicandam accedam.

II. De figuræ etymologicæ usu Sophocleo.

Figuræ etymologicæ apud Sophoclem usus tam varius tamque multiplex est, ut in rem fore credamus, varia ac diversa huius figuræ genera, quæ per Sophoclis tragœdias dispersa reperiuntur, ratione et distributione sub uno aspectu ponere et, quid in ea adhibenda Sophoclis proprium ac peculiare sit, cum explanatius tum etiam uberius definire, præsertim cum eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, tanta virorum doctorum de ea re dissensione addubitare cogi haud ignoremus. Quamquam igitur sat multa sat vario modo hac de re iam scripta sunt, tamen tot et corrigendi et supplendi ansæ mihi remanserunt, ut eam retractare indeque disputationis componendæ materiam repetere non dubitaverim.

Ac primum quidem principalis obiecti interni forma, qua substantivum eiusdem originis, qua est verbum ipsum, huic adiungitur casu accusandi, figura etymologica vel Græcorum vocabulo *συγγρα ἐτυμολογικόν* dicitur. Hoc loquendi genus veteres interpretes alii aliis vocabulis nuncuparunt, qua de re vide La-Roche «Der Akkusativ im Homer» p. 26 et imprimis Lobeckium Paralipom. Gramm. Græc. p. 501. sqq. Præterea conferas velim etiam Schœmannum, qui de obiecto interno egit ad Isæi orat. p. 389. et in libro, qui inscribitur «Die Lehre von den Redetheilen» p. 147. et 178. Deinde consulas eos viros doctos, quos nominat Herm. Mueller «De generibus verbi» Gryph. 1864. p. 30. Cuius figuræ in usu apud Atticos — nam longe aliter se habet res apud Homerum, de quo vide La-Roche l. l. — hæc certa lex esse videtur, ut obiecto, quod ipso verbo continetur, tautologiæ quam dicunt vitandæ causa, aliquid addatur, quo accuratius definiatur. Hæc accuratior definitio per articulum, pronomen, adiectivum et alicuius nominis genitivum fieri solet, velut Thuc. 8, 58 τὸν πόλεμον πολεμῆν, Plat. Apol. 21. Χαίρων ἐνέφυγε τὴν φυγὴν ταύτην, Plat. Phileb. ἤδομαι τὰς μερίττας ἡδονάς. Cui legi cave credas adversari locos, quales leguntur apud Xenophontem An. II, 6, 10. φυλακὰς φυλάττειν, *excubias agere*, quo loco vocabulum *φυλακὰς* iam ipsum per se sat accurate est defini-

tum, si quidem singularem quandam et propriam induit significacionem (stationes militum), ita ut adtributum substantivo addi non opus sit, et apud Platonem Symp. 183. Α ἀρχάς ἀρχεῖν, ubi hæc locutio significat *honoribus uti* (méltóságos hivatalokat viselni), ita ut, cum obiectum ἀρχάς arctioribus finibus verbi notionem comprehendat, nullum hoc loco requiratur adtributum, cf. Krüg. Gr. Gr. I. 56. 5. adnot. 1. Itaque in his exemplis omnibus iam in ipso obiecto inest definitio summæ notionis, quæ verbo subiecta est, quo ipso fit, ut non sit necesse adtributum accedere ad obiectum.

At vero quamquam sunt apud Sophoclem loci, qui huic legi repugnare videantur, tamen probaturum me esse spero, omnes illos locos aut aliam requirere explicationem aut certe eiusmodi esse, ut nihil valeant ad hanc legem infirmandam. Neque vero legem hanc, de qua agitur, irritam facient loci, quos Kruegerus Gr. Gr. I. 56. 5. adnot. 2 attulit: Aristoph. Thesm. 880. λήρον ληρεῖς, Thesm. 793. μανίαν μανίεσθε. Quos locos si consideraveris, facile intelliges, obiectum verbo eiusdem stirpis adiunctum, verbi notioni indendæ inservire, æque ac si dicitur ponderis causa φροντῆ φρόγειν, ut festinandi notio maiore vi efferatur, cf. Lobeck. Paralipom. Gramm. Græc. p. 503. Sed non solum apud Græcos usurpatur sæpenumero figura etymologica sine ullo adtributo ad verbi vim augendam atque amplificandam, verum etiam apud scriptores Latinos et eos quidem probatissimos. Etenim apud Ciceronem (Top. 6. 29.) hæc leguntur: *Zeno præcipit, solos sapientes esse, si servitatem serviant, reges.* Servitatem sc. infimam. Hoc quoque loco inservit obiectum notioni, quæ in verbo est, graviore numero efferendæ, ita ut quasi adverbii locum obtinere videatur. cf. Ramsh. Gr. Lat. §. 132. VII. 1. a. p. 161. Qua ex comparatione magis rem, de qua quæritur, quam ipsam per se cognosci atque intelligi posse puto.

Præterea huc referri potest — unde vel leviter aspicientibus illud apparet, quam usitata sit tragicis similium eiusdem stirpis formarum coniunctio — Sophoclis illa loquendi consuetudo, qua verbo substantivum eiusdem fere originis vel cognatæ significacionis dativo casu adnectitur, ut verbi vis augeatur et amplificetur, velut O. R. 65. δπνω εἴδεν, O. C. 445. λευσεθῆναι πέτροις, Phil. 79. φύσει πεφωκέναι, cf. Schmidt, de ubertate orat. Soph. II. p. 8. et Schneidewinus ad Soph. O. R. 65. Simile quid reperitur etiam apud Latinos, velut Verg. Aen. VII. 638. voce vocantem Murranum, IV. 681. patriosque vocavi voce deos, VI. 247. voce vocantem Hecaten

et, quod ad amussim respondet Sophocleo O. R. 65. ὕπνῳ εὐδεν· Aen. 1. 680: Hunc ego sopitum somno recondam, cf. Ladewig et Wagnerus ad Verg. Aen. IV. 680. Et imprimis Plauti comœdiæ frequentia talium verborum copulationum, quæ eadem sunt stirpe, insignes sunt, velut Capt. 393. facile memoria memini, Rud. 178. hoc ornato ornatam, Most. 1158. tali ludo ludere, Pœn. 505. istoc gradu grassari.

Hoc quasi aditu nobis patefacto, iam transgrediamur ad Sophoclea exempla percensenda; ab iis vero initium capiamus exemplis, in quibus substantivum verbo adnectitur per adiectivum vel pronomen. Ex locis ita comparatis huc pertinent hi: El. 210. ποίνιμα πάθεα παθεῖν, Ant. 427. ἀράς κακὰς ἤρᾳτο, ibid. 1045. πίπτους δ' πτώματ' αἰσχροτά, O. T. 526. ὁ μάντις τοὺς λόγους ψευδεῖς λέγει, ibid. 1046. ὅταν λόγους αἰσχροὺς καλῶς λέγωσι, Trach. μάθησιν οὐ καλὴν ἐκμανθάνεις, Trach. 745. ἄζηλον οὕτως ἔργον εἰργάσθαι με φής, ibid. 706. ὀρώ μ' ἔργον δεινὸν ἐξεργασμένην, Phil. 59. ἔχθρος ἐχθήρας μέγα, Phil. 173. νοσεῖ νόσον ἀργίαν, Phil. 297. ἔτην' ἄφρατον φῶς, Phil. 1249. τὴν ἀμαρτίαν αἰσχροὺς ἀμαρτῶν, Phil. 1380. ὦ δεινὸν αἶνον αἰνέσας, O. C. 753. ἄρ' ἄθλιον τοῦνειδος ὠνείδισ' εἰς σέ, ibid. 951. εἰ μὴ μοι πικρὰς ἀδῶ τ' ἀράς ἤρᾳτο καὶ τῶμῳ γένει, Soph. Teucr. fr. 508. Dind. Κενὴν ἐτεροπόμην σοῦ τέρψιν, Ai. 959. γελᾷ πολὺν γέλωτα, cf. Cic. Fam. VII. 2, 25. rideamus γέλωτα σαροδάνιον, Ai. 317. ἐξώμωξεν οἰμωγὰς λυγροὺς, Ant. 1228. οἶον ἔργον εἰργασαί, Phil. 1419. ὅσους πονήσας πόνους, Phil. 276. ποῖαν μ' ἀνάστασιν δοκεῖς ἐξ ὕπνου τῆναι, Phil. 918. ποῖον μάθημα μαθήσομαι, O. C. 361. ἐγὼ τὰ μὲν παθήμαθ' ἀπαθον, ibid. 1196. πατρῶα καὶ μητρῶα πῆμαθ' ἀπαθεσ-. Duo tantum exstant loci apud Sophoclem, quibus substantivum per articulum verbo adiungitur: Ant. 385. τοῦργον ἢ ἔξεργασμένη, ibid. 427. τοῖσιν τοῦργον ἐξεργασμένοις. Unus denique locus legitur apud Sophoclem, quo substantivum per genitivum, adiectivi locum obtinentem, accuratius explicatur atque definitur: Trach. 79. τελευτήν τοῦ βίου τελεῖν i. e. βιωτικὴν τελευτήν τελεῖν, ut illo proverbio, quod Schol. Eur. Or. v. 6. affert: Ταντάλου φόβον φοβοῦμαι, i. e. Ταντάλειον φόβον φοβοῦμαι, cf. Lobeck. Paralipom. Gramm. Græc. p. 513. sqq.

Iam porro videamus ea exempla, in quibus substantivum verbo adiunctum non desiderat adtributum ad accuratiorem definitionem significandam. Ex quo genere est locus Ant. 551. εἰ γέλωτ' ἐν σοὶ γελῶ, quem locum Schneidewinus, G. Wolfius et Wunderus

perperam explicuerunt. Mea quidem sententia obiectum internum hoc loco usurpatur ad notionem verbi gravius efferendam, similiter ac si dicitur pro casu accusativo dandi casu O. C. 1625. φόβῳ δέισαντας, Phil. 225. μή μ' ἕκων δέισαντες, ut verbi notio intendatur. Quare Hungarice recte dixeris «kaczagásra fakadni.» Adde etiam, quod locutio γέλωτα γέλῶν ἔν τινι eodem modo construitur, quo simplex verbum γέλῶν, velut Aesch. Cho. 222. ἐν κακοῖσι τοῖς ἑμοῖς γέλῶν θέλεις, qua constructione in Græco sermone nihil est tritius. Atque eodem plane modo explicanda esse censeo etiam hæc exempla: Ant. 577. μή τριβᾶς ἔτι, Ant. 1247. εἰς πόλιν γόους ὄνκ ἀξιῶσαι, quorum ad prius τριβετε, ad alterum γοῶσαι: facili negotio cogitatione suppleri potest. Longe autem diversa est ratio loci illius O. C. 477. γοῶς γέσθαι πάντα πρὸς πρότερον ἔω, ad quem expedendum magni momenti videntur esse ea, quæ supra disputavimus. Nam cum obiectum γοῶς iam ipsum per se satis accurate explicetur, quandoquidem certam suisque regionibus ac terminis circumscriptam habet significationem, omni potest carere adtributo. Itaque vertendum est *debita libamenta solvere*. Longe aliam horum locorum explicandorum viam ingressus est Kolsterus (Sophocleische Studien p. 283.), cuius sententia cum paucis verbis repeti non possit, lectores monitos volo, ut ipsum librum adeant.

Iam quidquid dixi, ad unam summam referri volo: figuram etymologicam a Sophocle ita adhiberi demonstravimus, ut ad obiectum semper accederet accuratior definitio; quæ ubi omittitur, id certis probabilibusque causis fieri solere ostendimus; eorum porro, quæ antea de figuræ etymologicæ naturæ usuque in universum disputavimus, exemplis Sophocleis afferendis, aciem non modo non infregi vel hebetavi, sed etiam acui et corroboravi.

III. Quæritur, utrum Spengelius de tempore Phædri Platonici recte iudicaverit, necne? ¹⁾

Certe nemini dubium est, quin Platonis philosophia plurimum valeat non solum in historia litterarum Græcarum, verum etiam in ea, quæ ad cultum humanum civilemque spectat historia. Vehementer autem pertinere ad Platonis philosophiam penitus

¹⁾ Leonh. Spengel «Isokrates und Platon». Abhandlungen der philosoph.-philologischen Classe der Königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. VII. B. München. 1855.

intelligendam percipiendamque, quo tempore libri eius compositi sint, quis ignorat, cum sciamus, viros doctos, quominus Platonis gradus et quasi processus philosophandi diligenter cognoscant, nulla alia re, nisi tempore singulorum librorum nondum satis accurate definito, impediri. Quare non inutilem laborem me suscepturum esse arbitror, si de temporibus librorum Platoniorum quærere instituam. Quod qui hoc tempore suscipit, habet sane qui antecesserunt maxime insignes et qui, quæcunque aggressi sint, ea ita absolvere soleant, ut nihil sit, quod addas, vel si quid relictum sit, id diiudicare vires scribentis superet. Quam ob rem, ut aliquam partem laboris mihi minuerem, argumentum hoc multiplex ita mihi coercendum esse constitui, ut hoc libello non nisi de Phædro agerem et, quantum Spengelii iudicio, de Phædri tempore natali facto, tribuendum esset, paucis exponerem.

Ac primum quidem Platonis Phædrus in eo numero dialogorum est habendus, quorum personæ et quæ harum personarum alioquin commemorantur conditiones, ipso argumento philosophico non spectato, indicia quædam suppeditant, unde de tempore coniecturam facere licet. Etenim in Phædro hæc duo sunt consideranda. Primum in priore dialogi parte Phædrus, qui modo e Lysiæ ludo oratorio venerat ibique ex eius oratione plane singularem voluptatem perceperat, Socrate audiente, Lysiæ orationem amatoriam recitat. Hæc oratio Socratem impulit, ut duabus responderet orationibus. In quo certum exploratumque est, hanc orationem amatoriam non esse a Platone excogitatum, sed re vera Lysiæ tribuendam.¹⁾ Quam orationem si Lysiæ esse statuimus, illud considerandum est, Lysiam primo tempore, quo animum ad scribendum appulisset, eiusmodi amatorias declamationes composuisse, postea vero forensibus causis scribendis inclaruisse et summa in agendo diligentia hominum animos et studia in se convertisse et cognitu dignum evasisse. Itaque quamquam non est consentaneum, Platonem Lysiæ orationis peculiari opera censuram peragere tum, cum ille iam pridem destiterit ab eiusmodi declamationibus componendis, nihilo minus tamen ex hac censura de

---

¹⁾ Cf. Leopold Schmidt, Verhandlungen der Philologen-Versammlung zu Wien 1858. p. 73—100. Ueberweg, Echtheit d. plat. Schr. p. 362. F. Egger, observations sur l'Eroticos insérées sous le nom de Lysias, Paris 1871. 24. Aliter autem sentit Hermann, Gesch. u. Syst. p. 675.

Phædri tempore definiendo coniecturam facere liceret, nisi esset tam tenuis tamque manca apud veteres de Lysiæ vita memoria, ita ut in hoc genere nihil certi statui possit.

De Isocrate autem multo firmiore fundamento nitimur. In extrema enim Phædri parte mentio fit Isocratis, aliis dicendi magistris oppositi. Nam cum ceteri non nisi ad elocutionem et orationis formam animum advertant, de sententiis, quibus oratio continetur, nulla cura adhibita: Isocrates aliquando ceteros et philosophia et dicendi artificio superaturus esse dicitur. Isocrates igitur aliis dicendi magistris opponitur, cum Socrates ab eo philosophiam coli et in ea pariter ac in arte oratoria ab eo iam aliquid proferri posse dicat, id quod artem oratoriam et philosophiam in unam disciplinam coalescere luculenter ostendit. Hæc est Socratis senis de Isocrate adolescente sententia. Iam si Isocratis scripta inter se contuleris, videbis, eum de philosophia satis multa dicere eamque contra sophistas maximis laudibus efferre; sed sensum mentemque Isocratis magis intransibus elucebit, Isocratem philosophiam nihil aliud nisi dicendi studium intelligere et σοφιστῶν nomine Platonem et Socratem complecti, qui eodem, quo sophistæ (velut Euthydemus et Dionysodorus, duo illi celebratissimi sophistæ) loco constitui, universe de iis rebus quærun, de quibus nihil sciri potest.

Ex quo intelligere licet, hoc loco maxime contrariam sententiam esse pronuntiatam, quandoquidem et de omni litterarum studio contemtim iudicari et uni orationis formæ summum honorem tribui videmus. Quæ omnia si respiciuntur, illud profecto nemo non fateatur necesse est, tantam laudem, quantam Phædrus dialogus contineret, non potuisse Platonem Isocrati tribuere tum, cum ille eiusmodi sententias, philosophiæ parum honorificas, exprompsisset; nullo enim pacto fieri potest, ut ex ipsa philosophia laudis præmia petat is, qui, ceteris magistris dicendi oppositus, de philosophia contemtim loquatur. Hanc animi sui sententiam Isocrates ea oratione, quæ «κατὰ τῶν σοφιστῶν» inscribitur, perscripserat. Cuius orationis initium tantum ad nos pervenit, quod attentissimis animis eos potissimum perlegere, qui Platonis lectione delectentur, non alienum putaverim. Versatur autem hæc oratio, quam Isocrates auctore Spengelio circiter anno 396. composuisse fertur, non in sophistis, quos Plato ita vocat, sed in philosophis (κατὰ τῶν φιλοσόφων), quos Isocrates arti oratoriæ maxime contrarios ponit.

Qua oratione Isocrates iuvenes admonet, ut sibi a philosophis caveant et, spreto philosophorum præceptis, plurimum operæ, studii, diligentia, laboris unice ad artem oratoriam colendam conferant. Quidquid ibi dicit Isocrates, id omne maximam partem ad Socratem ipsum vel ad Platonem referri potest, vel ad aliquam cum Platone propinquitatem coniunctam sectam, Megaricorum dico. Quæ ibi de scientia conditionibus quibusdam astricta, quæ de virtute, quæ doceri potest, referuntur, ea omnia ad Platonem vel ad Megaricos pertinere, quivis vere affirmabit, qui in libris Platonis probe versatus est. Quod alterum Spengelius ad veri similitudinem adducere et ex eo probabiliter conficere studet, Phædri confectionem in prima tempora, quibus Plato in scribendo versabatur, incidere, etiam si ante annum 496. collocanda sit.

At vero quominus Phædrum tam mature compositum esse statuamus, impedimento est partim ipsius Phædri argumentum, quandoquidem altera Socratis oratio in doctrina idearum versatur, partim ea ratio, quæ inter Phædrum et Gorgiam intercedit, partim denique quod, pro totius dialogi consilio, aptius tempus, ad quod Phædri confectio referatur, vix ullum aliud cogitari potest, quam cum iam Plato præcipuam operam in vivæ vocis institutione posuerit; nam is tantum, qui vivæ vocis institutione magna se effecturum esse sperat, potest præter munus suum pro ludo habere operam scribendi (*παράλλήλων πειρῶν*), et hæc tam apta tamque explicata provincia philosophandi non potest referri ad juvenilem Platonis ætatem, non ad Socratis ætatem, non denique ad tempus illud, cum Plato Athenis non fuerit. Quæ cum ita sint, luce clarius apparet, Spengelii coniectura nihil profici ad tantas difficultates removendas. Ei enim non contigit, ut ostenderet, quid illud esset, ad quod Isocratis oratio pertineret, atque id quidem hac de causa: *oratio, quæ inscribitur κατὰ τῶν σοφιστῶν, etiam ad alium Socraticæ sectæ philosophum, ad Antisthenem referri potest, quem Plato ipse irrisu insectatur et suam contra eum rationem tuetur.* Sic appellat eum in Euthydemo *ὀψιμαθῆς*, cf. etiam Soph. 251, B., Theæt. 155. E.

Itaque verisimile est, iudicium illud parum honorificum, quod in oratione Isocratis deprehendimus, ad Antisthenem, illum cynicæ sectæ auctorem, spectare, quem Plato cavillatur quemque ipse Isocrates cum Platone familiaritate et genere ipso sentiendi dicendique coniunctum esse arbitrabatur. Isocratis igitur oratio non obstat, quominus Phædri confectionem ad posteriorem Platonis

ætatem revocandam esse dicamus, si quidem iudicium illud parum honorificum, quod Isocratis oratione continetur, non ad Platonem neque ad Megaricos, sed ad Antisthenem referri statuimus. Quæ si ita sunt, illud nobis vere persuademus, indicii historicis, quæ in hoc dialogo insunt, nihil effici posse, utpote ambiguis et incertis.

Atque huic quidem rei tractandæ solito plus temporis tribuimus, ut tam certam coniecturam, qualem Spengelius, vir in quavis artis philologicæ disciplina laudatissimus, fecerat, vehementissime oppugnaremus et Phædri Platonici temporis definitionem non modo certa computatione, sed ne probabili quidem coniectura fieri posse ostenderemus.

Dr. GUSTAVUS KASSAL.

Finn népdal.

Kedvesem ha közelegne,
 Én édesem hogyha jönne :
 Megismerném menéséről,
 Még én minden lépéséről,
 Még ha egész mérföldnyire
 Vagy kettőre vón' is ide !
 Köd módjára könnyen járnék,
 Füstfellegként felé szállnék,
 Kis szikraként kipattannék,
 Lángként gyorsan elrohannék !
 Oda lépnék oldalához,
 Száját szorítanám számhoz,
 Kezét tenném kis kezembe,
 Bárha rajta kígyó lenne !
 Méreg vón' bár szája szélén,
 Mégis csókkal köszönteném én !
 Csúf halál ha csüggne mellén,
 Mégis mégis megölelném !
 Véges-végig vér ha volna,
 Mégis zárnám két karomba !

Ah de arczán kedvesemnek
 Nincsen ott vér egyetlen csepp !
 Kígyóval sincs telve karja,
 Csúf halál se csügg ám rajta,
 Ajka, arcza, mint a rózsza,
 Méznél édesebb a csókja —
 Jaj de jó vón', kéz a kézbe,
 Hajtni fejem kebelére !

R. A.

DUGONICS GYERMEKÉVEI S NOVITIATUSA.

I.

A megifjúlt Szegeden egy tér meg egy utcza viseli a város kiváló szülöttének nevét. A téren *Etelka* írójának szobra emelkedik, s az utczában emléktábla jelöli a házat, hol Dugonics született, hol gyermekéveit tölté s hol öreg korában megvonult és örök álomra hűnyta szemeit. E ház, mely azóta csak külső alakjában változott, a múlt század közepe tájt Dugonics Andrásnak, hősünk apjának tulajdona, ki több mint három évtizedig ereje javát a város közügyeinek szentelé, s kitörülhetlen betűkkel írta nevét Szeged évkönyveibe. A jómódú és tekintélyes polgár, most a belső, majd a külső tanács tagja, népszószóló, adószedő, árvák gondviselője, tanácsnok és kapitány, utolsó lehelletéig híven és önzetlenül szolgálta a közügyet, úgy hogy halálakor fia Ádám méltán írhatta bátyjának, hogy «városunknak tizenkét oszlopjai közül egyik érdemese dőlt ki az ő véletlen halálával.¹⁾» Lelkiismeretes és erélyes ember volt, munkaszerető és intelligens hivatalnok, kinek szava sokat nyomott a tanácsban s ki évek során oly maradandó művekhez tudta fűzni nevét, minők a Tisza romboló árja ellen készült hatalmas töltések, a kegyesrendiek palánki meg felsővárosi díszes háza és kivált a Szegedhez tartozó Kis-Telek falú, mely az ő gondos felügyelete alatt 1775-ben épült. A classikus műveltségű férjében élt a «non omnis moriar» főlemelő tudata, és gyermekei előtt, séta közben, nem egyszer rámutatott azon művekre, melyek nevét fenn fogják tartani. Mily buzdítólag hathatott ez a serdülő Dugonicsra! mily buzdítólag öcscsére! ki csakugyan apjának nyomaiba lép s majdnem fél századig visel városi hivatalokat, szintoly értelemmel és buzgósággal mint a tisztelt és bámult apa, kinek ő munkáját folytatni vállalkozott.²⁾

A terhes hivatal daczára sem hanyagolja el családjá ügyeit, s két fia nevelésére különös gondot fordít. Őszinteségre és vallásssosságra szoktatja őket, szemmel tartja előmenetelőket, s azon iparkodik, hogy a büntetés ne csak megtorolja, hanem meg is javítsa bennök a hibát. Szintoly erélyes ember családjában mint

¹⁾ *Ulisszesnek csudálatos történetei* (Pest, 1780). Előbeszéd.

²⁾ *Dugonics-Album* (Szeged, 1876), p. 4.

hivatalában, s úgy látszik az ő akarata itt mindig az uralkodó. Neje, Imre Katalin, egy jómódú felsővárosi polgár leánya, azon áldott lelkű nők közé tartozott, kiknek a családi tűzhely egész világuk s kik minden léptüket a család boldogításának szentelik. Kedves és okos asszony, ki szereti a jó társaságot, nyájas mindenki iránt, vidám kedélyű, s gyermekeivel szemben elnézőbb mint férje, a komoly és szigorú senator. Boldog házasságuk első gyümölcse a mi Andrásunk, ki 1740 október 18-án született. Anyjának képmása és kedvence volt; anyai örökség állán a két kis gödröcske, melyekről később egyszerre fölismeri fiát a pillanatig habozó édes anya, midőn az, hosszú távollét után, barát-csuhában, néhány szerzetbeli társával, a szülei házba betoppán.¹⁾ Míg az apja iránti szeretetbe a tisztelet és csodálat hidegebb érzése vegyül: anyjához Dugonics oly rajongó s valóságos bálványozó szeretettel ragaszkodik, mely ritkítja párját s minden érző szívben mély megindulást kelt. Már huszonhárom éves ifjú és nyitrai theologus, midőn anyját elveszti, s minő vehementiával hat rá mégis a fájdalom! mily túláradó nyelven emlékezik «szentséges» anyjáról! s mily forrón ahítja bírni az imádott főt vagy csak egy kis csontot is a testből, a melyben fogantatott. Azt hiszi, anyja megjelenhetik előtte, válaszolhat kérésére, vagy jelt adhat neki akarata felől. Látni, szemlélni, tapintani óhajtja, vele együtt szeretne lenni testileg is, s midőn ő róla ír, nem tud elválni tőle egyhamar. «Nem tudom, — úgymond, — mi édes gyönyört érzek az írásban, midőn te rólad emlékezem; a befejezést nem találom meg oly könnyen, mint a mily könnyű hozzá fognom».²⁾

A gyermek Dugonicsban a férfiú jelleme szunnyadoz. A históriák iránt már gyermekkorában élénken érdeklődik; figyelemmel hallgatja és olvassa a szentek életét s a vértanúk szenvedéseit, és Szent Simon a stilita oly erősen meghatja phantasiáját, hogy élete részleteit gondosan följegyzí, és nyitrai theologus korában, megírja életrajzát is. Az úgynevezett trivialis iskolákat elein nem nagy kedvvel látogatja, hol egy, hol más ürügy alatt el-elmarad az iskolából, s a leczkék idejét barangolással, játékkal tölti. Apja,

¹⁾ *Analecta Andreae Dugonics.* (Nemz. Múz. ki. Fol. Lat. 81.)

²⁾ «Nescio enim quam dulcedinem in scribendo sentio, dum tui meminí; finem non tam facile invenio quam principium». *Operum Miscelaneorum* tom. I. (Nemz. Múz. ki. Fol. Lat. 84.)

a ludimagister útján, csakhamar értesül mulasztásairól, s az esz-köz, a melyhez folyamodik, hogy fiát kötelességéhez visszatérítse, eszünkbe idézi a vaskezű kapitány érdemeit, ki a várost a rablók-és tolvajoktól megtisztította, s a javithatlanokat, minden habozás nélkül, «a szellőre kötteté.» Nehéz lánczczal megkötözteti a hat éves gyermeket a ludimagister által, s midőn a fiú a szörnyű ijedtség hatása alatt magába száll és megfogadja, hogy ezután sohasem mulaszt iskolát: apja és egy kegyesrendi barát belépnek és könyörögve kéri a ludimagistert, bocsássa meg ez egyszer a fiúnak a hibát, ezután jobb és szorgalmasabb lesz, ők kezességet vállalnak érte. A ludimagister sokáig kéreti magát, de végre is enged, és feloldozza Andrásunkat lánczaiból. Ezóta szorgalmasan eljár a leczkékre, és 1749-ben, miután az elemi iskola tanfolyamát jó sikerrel végezte, a belvárosi német iskolát látogatja.¹⁾

Német iskolás korában a kis Dugonics először hagyja oda a szülei házat s a belvárosba költözik, — talán valamely rokon vagy ismerős családhoz, — hogy az iskolát közelebb érje. De a következő évben, midőn a kegyesrendiek gymnasiumába lép, már visszatér szülei szárnya alá, és napjában négyszer megteszi a majdnem félórai utat, apja felsővárosi házától a gymnasiumig és viszont. E hosszú útra élénken emlékezik férfi korában is. Az út fáradalmát az erős testalkatú gyermek alig érzi, a mozgás jótékonyan hat szervezetére, úgy hogy a szünnapokon már nem is vágyik a szabadba, hogy kénye szerint tombolhasson. Míg a többi tanuló-nak ilyenkor mozgásra van szüksége, a kis Dugonics épen a nyugalomnak érezte híját, és szünnapjait otthon, olvasással tölté. Az osztályok során gyorsan és dicséretes eredménnyel haladt; 1755-ben már poéta, 1756-ban rhetor, — s az idétt a retorika volt a legfelső osztály a gymnasiumban. Apja e közben folyton ösztönözte, hogy életpályát válaszson. A fiú sokáig érlelte az elhatározást, s szüleit csupán akkor tudósítá, midőn meg is valósult már a szándék, mely hajlamából s meggyőződéséből fakadt. Csakugyan, a komolyság s a köznapin túlelmelkedő erköcsi felfogás már ekkor megkülönbözteté társaitól, s a tanításra való hajlandósága korán nyilatkozott. Üres óráiban vastag ecsettel képeket mázol, és jutalmul szétosztogatja gyermektársai közt, kiket, — maga is gyermek, — a hittanító példájára katechizál. De nemcsak

¹⁾ *Analecta*, Fol. Lat. 81.

tanít és serkent: érzékeny szívét meghatja az úcczák nyomora s a földönfutók szennye és elhagyottsága. Fésüli és tisztogatja a koldust, kivel senki se törődik, s szülei tudtán kívül, ágyába fogad egy zarándokot, ki az emberi test parasitáinak egész legióját hagyja ott emlékül. A felebaráti szeretet s a keresztyéni alázatosság erényét nem csupán betéve tudta a katekizmusból, hanem gyakorolta is az életben s közvetlen környezetében. Már gyöngékorán érzi hivatását: tanítani a tanulatlant és segíteni az ügyefogyottat. Szellemileg már felavatkozott a Kegyes Rend tagjaúl, s az értelmi és erkölcsi fensőbbiség, mely ifjúi lényéből kisugárzik némi tisztelettel tölti el iránta kortársait, kiket, — egész kis Kalazánti, — maga köré gyűjt. Még nem nyilatkozik szülei előtt, de lelkében már kész az elhatározás, hogy ama tanító szerzetbe lép, melyhez kora ifjúsága óta szinte családi kötelék fűzte, s melyhez igazi hajlamból s a meggyőződés erejével és hevével ragaszkodott. Azt hitte, hogy «tudós és becsületes ember nem lehet, ha pap nem lesz»,¹⁾ s atyja kijelentett óhaja is megegyezett szándokával. Hiába hulltak az anya könnyei, ki szerette volna, ha fia világi pályára lép s ki nem szakad a család és társadalom kebeléből, — hiába volt az édes marasztalás: Dugonics határozata meg nem ingott. 1756 szeptember végén oda hagyta szülővárosát s a szegedi kegyesrendi ház főnökével Nyitrára utazott. Innen novitiatusra a szomszéd privigyei házba küldték, hol épen születése napján, október 18-án beköltözött.²⁾

II.

Privigye a Kegyes Rend első telepe magyar földön. A privigyei házat gróf Pálffy Pál nádor özvegye alapítá 1666-ban, s az akkor még lengyel hatóságot uralt szepesi Podolinból jöttek be hazánkba az első piaristák. A Rend eredetileg a szegény néposztály elemi oktatását tűzte ki feladatúl, s noha a latin nyelv tanítása már az elemi iskolában helyet foglal, a főczél mégis a nép nyelvén terjeszteni a legszükségesebb ismereteket. A kegyesrendiek iskolája igazán *nemzeti* iskola volt eleintén, s midőn a keleti provinciákban a gymnasiumot is lassankint ható körükbe vonják, és sajátképi hivatásukon túl a felsőbb oktatásra is jogot nyernek: a taní-

¹⁾ *Magyar Példabeszédek és Jeles mondások* (Szeged, 1820). p. V.

²⁾ *Analecta*, Fol. Lat. 81.

tást mindig az elemi tanfolyammal kezdik s erre mindig nagy gondot fordítanak. A Rend fő érdeme a teljesebb elemi iskola megalkotása; működése az első hatalmas lépés a mi korunk nagy eszménye, az általános, ingyenes népoktatás felé. Áthatni a legalsó réteget is az ige élető melegével, hogy magasabbra, tisztább régiókba törjön, és gyarapodjék anyagilag mint erkölcsileg: ez volt a kegyes atyák célja, — valóságos társadalmi reform, a legáldásosabb, a legbékésebb úton: a népiskola által.¹⁾

Az ellentét a két tanító szerzet, jezsuiták és piaristák közt, szembetűnő; de súrlódásuk koránsem elvi ellentétből fakadt. A jezsuiták általán nem törődtek az elemi oktatással, s a két rend jól összefért volna, ha a piaristák, részint helyi okokból, részint a rendbeli novitiusok képzése végett, lassan-lassan a középiskolára is ki nem terjesztik működésüket. Innen a hagyományos villongás közöttük s a jezsuiták közt; innen a lappangó gyűlölet, mely elvéve nyíltan kitör, s mely nem alszik el a Jézus-Rend eltörlése után is jó ideig. A két rend meghasonlását, lényegileg, a hatalmi kérdés idézte fel, s csak fokozta e meghasonlást az ellentét, mely a tanügyi álláspontban nyilatkozik. A piaristák, a Jézus-Rend szigorúan központosító szervezetével és merev conservatiójával szemben, némileg szabadabb elvű iránynak képviselői, kik a tudományban a tiszta forrásokat nyomozzák, lehetőkép alkalmazkodnak a változott idők culturalis szükségéhez, s a pædagogia újabb eredményeit és a philosophia újabb irányait, — bár nagy óvatossággal, — elfogadják.²⁾

A Kegyes Rend észrevehetőbb emelkedése hazánkban és Ausztriában a XVIII. század első felére esik, midőn III. Károly pártfogása alá veszi a Rendet, mely a nemzeti nyelv ápolására is némi figyelmet fordít. A király halálakor, 1740-ben, a piaristák már tizennyolcz házzal bírtak az országban, és gymnasiumot is több helyen nyitottak. Elein a privigyei ház szolgált a novitiatius befogadására, és Dugonics idejében a ház rectora s egyszersmind «magister novitiorum» Prileszky Mihály, később Szélesy Ráfael volt.³⁾

¹⁾ Molnár Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században* (Buda-Pest, 1881). I. köt., 532. és köv. ll.

²⁾ *Idem*, p. 538—539.

³⁾ *Idem*, p. 540. — *Analecta*, Fol. Lat. 81.

A gyermek-ifjú szívét a rövid nyitrai tartózkodás alatt már meglepi az a kínos érzés, mely szívébe lopózik mindenkinek, ki először szakad el hosszabb időre szülőföldjétől s kedveseitől. Addig csak állta valahogy, míg Tapolcsányi, a szegedi házfőnök, Nyitrán időzött; legalább volt közelében valaki szülővárosából, s volt vigasztalója, midőn a honvágy szorongatá. De midőn az is, az utolsó ismerős alak, eltávozik, akkor igazán érezni kezdi, milyen árva ő most, s mily idegen reá nézt minden a mi környezi: tájék és emberek. Könnyei árja megindul, kebléből kínos sóhajlás szakadoz, és keserűn bánja immár, hogy az otthont, az ő szerelmes otthonát, elcserélte a sivár idegennel. Fölhág a Mária-hegyre, s könnyező szeme a távolba merül, hátha szülővárosa még egyszer feltünnék, forrón áhítva, — mint Odysseus, — csak füstjét is látni a kedves szülőföldnek:

ἴεμενος καὶ καρπὸν ἀποθρόσκοντι νοῆσαι
 ᾗς γαίης . . .

De csakhamar megtalálja a vigaszt a vallásban, fiatal pályatársai körében, s főleg a munkában.¹⁾

A kegyesrendi novitius a két próbaév alatt kiválóan szerzetbeli hivatására készítetik elő, inkább gyakorlati útmutatások mint rendszeres elmélet alapján, s a próbaidő végén elválnak, vajon alkalmas-e a tanításra. Az első évben a növendék, azon kívül hogy a kolostori fegyelemhez hozzá kell törődnie, alaposan tanulja az elemi iskola tanmódszerét, továbbá a szép- és helyesírást, úgy szintén az arithmetikát, melynek tanítására a Rend összes intézeteiben fő gondot fordítanak. A második évben, avatott vezetés alatt, az összes humanistikus osztályokat ismételi, s egyszersmind tájékozást szerez a kútfők körül, hogy a valódi és ékes latinságban, a philológiában, földrajz-, történet-, költészet- és szónoklatban előre haladhasson.²⁾

Dugonics korában a gymnasiumi tanfolyam egyik felét szinte kizárólag a nyelvtani, másik felét a formalis rhetorikai képzés foglalja el. Ez a Sturm-féle rendszer elfajulása, mely legnagyobb félszeggel a Ratio Studiorumban érvényesül s a mely többé-

¹⁾ *Analecta*, Fol. Lat. 81.

²⁾ *Jaroslau Schaller, Gedanken über die Ordensverfassung der Piaristen und ihre Lehrart*, Prag, 1805.

kevésbé átszarmazik a piarista intézetekre is. Igen, olvasták, fejtegették a latin classikusokat, de megértetni a római nép eszmévilágát, feltámasztani a művekből s a művek körül az éltető milieut, az embert, hitével, érzéseivel, szenvedélyei- s balítéleteivel, behatolni az író lelkebe, felidézni az ő szellemi képét, s mintegy újra alkotni a művet, a mely egész sor tényező eleven összehatásából eredt: az ily tárgyalás akkor az iskolában egész idegen volt. Hisz nem az ember, nem a gondolat, nem a sorokban lüktető élet a mire figyelmök irányul, hanem a holt szavak, a phrasis, a körmondat szép aránya és hangzatossága, tropusok és figurák, sententiák és hasonlatok. A stil külső, technikai oldala, az «ars», minden; a tartalom, a «res», jóformán semmi. A tanítás inkább a memoriához fordul, csöppet se az érzelem- és képzelethez. Neki egy cicerói beszéd nem több mint merőben külső procedék foglalata, egy stilstikai és retorikai példatár, a melyet sajátúl fogadni, fölhasználni, kizsákmányolni kell. A gyermeket, — mondja Rousseau, — arra tanítják, hogy prózában cicerói phrasisokat, versben pedig vergiliusi centókat tálaljon együvé,¹⁾ s «imitare Ciceronem»: ez a legfőbb utasítás, ez a korlátlan uralkodó szabály.²⁾ Ime a mélységes décadence kora, midőn a «ratio imitandi» a legfőbb az egyetlen tudomány, midőn a tekintély uralkodik a szabad gondolkodás, — a szó, a phrasis — a tartalom, a gondolat felett. Ime egy sajátos bálványozó cultus, melynek frivolsága eszünkbe idézi a modern világfít, ki a templomba csupán zenét hallgatni s ünnepi fényt és női arcokat bámulni jár.

Hát Dugonics ép ilyen áhitattal járta a classicismus szentélyeit. Azt meg kell vallani, igazán szorgalmas tanuló volt, s példatárát mentül gazdagabbá és változatossá tenni iparkodott. Fennmaradt naplóiban szemelvényeket találunk Nepos életrajzaiból, továbbá hasonlatokat Vergiliusból, válogatott kifejezéseket és sententiákat Cicero leveleiből, s egy bucolicont vergiliusi modorban és reminiscenciákkal. Kísérletei közt van még egy névnapi vers leoninusokban, aztán egy körmönfont verses játék, születésnap

¹⁾ «On leur apprend . . . à coudre en prose des phrases de Cicéron, et en vers des centons de Virgile». *Émile*, éd. Didot (Paris, 1864). p. 103.

²⁾ *Molnár* id. m., 180. s köv. ll. — *Schaller* id. m. 31—32. ll. — *Dr. Csász Imre, A Kegyes-Tanító-Rendiek Nyitran* (Nyitra 1879). p. 390—391.

alkalomra, melyben egy-egy distichonnak mindenik szava azon betűvel kezdődik, s a kezdő betűk alphabetikus sorban változnak:

Gratatur Gabriel, gavisus gaudia gestit,
Gemmatus genius gaudia grata gerit.¹⁾

E hiu, értelmetlen szó-habaráék nyilván mutatja, hogy a száraz formalismus mily szellemet ébreszt a mindenre fogékony növendékben. A tartalom szinte közönyössé válik: a formát, az előre adott, a fixirozott classikus formát kell érvényre juttatni minden áron, s bele tukmálni a tartalmat erőszakkal. Nincs bár egyetlen gondolatod sem, idegeid eltompultak, phantasiád kiémedt, szóval, elmédre a butaság ónsúlya nehezül: azért koránse csüggedj; a fő, hogy a forma meglegyen, s előtted a phrasisok gyűjteménye, melyet kizsákmányolni szabad, sőt, — némi ügyességgel, — érdem. S a forma — az úton-útfelen kínálkozik. Olvasd Sallustium: Massinissa, halálos ágyán, beszédet tart fiaihoz. Mily pompás schema egy feladat számára: «tanár beszéde a tanulókhöz, a studiumok vége felé.» Adherbal a római néphez fordul oltalomért. Újabb schema: «szegény tanuló a patronus urak pártfogását kéri.» A sallustiusi beszéd után jöhet curtiusi elbeszélés, például, «ostroma egy költött városnak;» jöhet továbbá ecloga Vergilius modorában, horatiusi óda, melyhez Cicero szolgáltat alapeszmét, s végül plautusi comœdia, mely iskolai színpadon előadható.²⁾ S ezzel talán ki van merítve a «ratio imitandi» bölcsesége. A mi kívül esik az utánzat körén, azt az iskola nem fogadja be, sőt az eredetiség határozott, éles körvonalait, a közvetlenség üdítő lehat, a tehetség felcsillanó szikráit s a génie kicsapkodó lángját elleneséges szemmel kíséri, perhorrescálja.

Egy pillanatra állapodjunk meg itt és vessünk számot az adatokkal. — Mi hát az eredmény? Csekély, rendkívül csekély, s a szerény középértéket is aligha megüti. Szerettük volna szemmel kíséreni, hogyan serdül ifjúvá a gyermek, s hogyan készül az ember, az író, a tanár és mindenek fölött a rajongó hazafi, ebben az ősrégi tót városban, mely láthatta egykor falai közt Árpádot s a honfoglaló magyarokat. Szerettünk volna tanúi lenni a saját-

¹⁾ *Andreae Dugonics Analecta.* (Nemz. Múz. ki. Quart. Lat. 35.)

²⁾ *Andreae Dugonics Opera Scholastica sive Exercitationes ad dicendi artem pertinentes.* (Nemz. Múz. ki. Fol. Lat. 85.) — *Csösz id. m., p. 391.*

ságos vegyi folyamatnak: micsoda új elemek sorát viszi hősünk lelkébe a szerzet, az iskola, aztán a kis város, a tájék, az egész környezet; hogyan főnek és forrnak a rokon és ellenséges parányok az ifjú lélekben, micsoda új vegyület támad, és mi a csapadék, a mely fenékre száll. De mindezt, fájdalom! csak elgondolni, csak képzelni lehet; demonstrálni — ebben ma nincs mód, nincs lehetőség,

Egy kérdésre talán sikerült kielégítő választ adnunk az eddigiek folyamán: arra, hogy mit tanult Dugonics az iskolában. Tanulta, — mint láttuk, — hogyan kell utánozni a classikusokat; tanult írni és beszélni ékes latinsággal, tanult ezen kívül aritmetikát, s egy kissé a görög nyelvvel is foglalkozott. Valószínű, hogy a magyar történet tanulmányába szintén beavatta Prileszky, a novitiusok buzgó magistere, kinek egyik fő gondja volt, hogy a tantárgyak sorában a hazai történelem méltó helyet foglaljon.¹⁾ Magától érthető, olvasott is, aztán, — a mi egész életén át dicséretes szokása, — jegyzett sokat. Elomha iskolai fatrasban ugyan mi egyáltalán nem vagyunk hajlandók úgynevezett «mélyebb vonatkozásokra» hajsztát indítani: mégis legyen szabad azt vélnünk, hogy nincs épen életrajzi érdek és jelentőség híján, hogy a későbbi regényíró följegyezi e cicerói sententiát: «Semmi sem alkalmasabb gyönyörködtetni az olvasót, mint az idők különfélesége s a szerencse változásai. Tapasztalnunk ugyan nem kívánatos őket, olvasnunk azonban mégis kellemes».²⁾

HÁHN ADOLF.

---

¹⁾ *Csász* id. m., p. 854.

²⁾ «Nihil est aptius ad delectationem lectoris quam temporum varietas fortunaeque vicissitudines, quae etsi nobis optabiles in experiendo non sunt, in legendo tamen iucundae». *Analecta*, Quart. Lat. 35.

AZ ALLITERATÍÓ SZEREPE A LATIN KÖLTÉSZETBEN.

(Vége.)

Az alliterációnak egy másik célja az lehet, hogy a versnek hangsúlyozandó szótagjait kiemelje. A hangsúlyos versmértékben ezek lévén az emelkedések, ez az alliteratio a rythmussal kapcsolatban van és azt hangzatosabbá teszi. Különösen alkalmas erre a magyar nyelv, minthogy ez mindig a szó első szótagját hangsúlyozza. Szép példát mutat erre ez az ismeretes vers :

Szegény ember szándékát boldog isten bírja.

A magyar műköltészet is szépen felhasználhatja ezt az alliteratiót, mint Arany mondja: «Ott, hol a rythmusba hangzóbb élénkséget, mozgékonytságot akarunk hozni, ma is sikerrel használható, a minthogy az újabb költészetből is lehetne ideillő helyeket szemelni ki, pl. Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára (Kölcsy).» Legszebb példáit ez álliterációnak azonban Arany maga adta. Álljon itt az özönével kínálkozó példa közül csak néhány :

Tüske, tövis tépi, vad venyige vérzi,
Ág akadoz arczán, bojtorján beléköt.

(Az utolsó lopás)

Merre meddig mentek ? Harczra ? háborúba ?

Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba ? (Toldi, I.)

Toldi tűr azonban, bárha nem békével. Toldi, III)

Kébelén kenyere, hátán volt a háza. (Toldi, VII)

Örömmel a máglyát a gyula meggújtá,

Láng lobogó nyelvét nagy egekre nyugtá. (Buda h. I)

Melyet maga intéz jeladó jobbával. (Buda h. IV)

Vagy assonantiával párosuló alliteratio :

Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda. (Buda h. VIII)

Hogy pedig az ezeknél gyengébb alliteratiók sem pusztá véletlen művei, hanem öntudatosan, habár nem mesterkéltén vannak alkalmazva, legjobban mutatják az ilyen példák mint :

Ére ugyan verte a gyula edényét . . .

Száz kürt riogástól a levegő lázad . . . (Buda h.)

melyekben a szokatlan kifejezésmód választását épen az alliteratio indokolja.

Volt-e a latin költészetben ily feladata az alliterációnak? A saturnius valószínűleg hangsúlyos mérték volt, de oly kezdetleges természetű, hogy vajmi nehéz, a fenmaradt nem nagy számú versből kielégítő szabályt levonni. De bármiként fogjuk fel a saturniust, csak keveset fogunk találni, melyben az alliteratio olynemű hatását éreznők, mint a fentidézett magyar példákban. Az időmértékes versmértékben az alliterációnak rythmikus értéke a dolog természeténél fogva csökken, bár itt is képzelhető, hogy nem ugyan az egyes ütemek, de az egy versbe foglalt rythmikus sorok alliterációja a rythmust hangzatosabbá teszi. Én legalább ezt érzem pl. Plautus következő nyolczas trochæusi versében:

*Fácile ut vincam, fácile ut spoliám meos perduellis
meis dolis. (Pseud. 582)*

Sőt némely versmértékben még az ütemek alliterációja is lehetséges, pl. Plautus e versében:

*Quanta pernis pestis veniet, quanta labe l'arido,
Quanta sumini absumedo, quanta callo calamitas,
Quanta laniis lassitudo, quanta porcinaris (Plaut. Capt. 901. sk.)*

De az ilyen versek vajmi ritkák, úgy hogy a rythmikus értékű alliteratio a latin költészetben még mint alkalmi dísz sem jöhet tekintetbe.

Szolgálat továbbá az alliteratio a rythmustól egészen eltekintve pusztán a szavak tetszetősebb csengésének, miben az izlés időnként változhatik. Hogy mily naív kedvtelésök volt a régi latinoknak a szavak eme csengésében, azt mutatják pl. Ennius ilyen versei:

*O Tite tute Tati tibi tanta tiranne tulisti.
Quae cava corpore caeruleo cortina receptat.
Nec cum capta capi nec cum combusta cremari.*

Vagy Plautus versei:

*Réperi, comminiscere, cedo cálidum consiliúm cito (Mil. gl. 225)
Íta mali mæroris montem máximum ad portúm modo (Most. 352)
Ut hoc utimúr maxumé more móro moléstoque múltum (Men. 571)
Quasi quóm caletur cócleæ in occultó latent (Capt. 79)
Éx malis múltis malum quod mínimumst, id minumést malum.
(Stich. 120)*

És ilyen, ha nem is egész versre terjedő, de azért mégis elég erősen csengő alliterációval a régibb latin költészetben lépten-nyomon találkozunk. *Livius Andronicus* Odyssiájának megmaradt töredékeiben a verseknek körülbelül fele mutat, ha nem is épen különösen feltűnő alliteratiót. Drámáinak töredékeiben a 32 teljes vers közül 17 alliteráló, pl.

Accensa et præda per participes æquiter.

Conflugæ cubi conventu campum totum inumigant.

Nævius Bellum-Punicum-ának 48 teljes verse közül 31 mutat némi alliteratiót; a drámai töredékek 53 teljes verse közül pedig 33, köztük néhány eléggé felötlőt, pl.

Quin ut quisque est meritus præsens pretium pro factis ferat

Végre sírírata is hatásos alliteratiókat mutat:

Mortales immortales flere si foret fas

Flerent Divæ Camenæ Nævium poetam

Itaque postquam est Orei traditus thesauro

Obliti sunt Romæ loquier lingua latina.

Plautus népszerű mûzsája a legbõvebben alkalmazta az alliteratio csengését, mely az ő furfangos rabszolgáinak és élczeskedő éhenkórászainak pergő nyelvére kiválóan ráillik, és még erősen a hangsúly hatása alatt álló metrumaiban annál hatásosab. Hogy mily bő mértékben alkalmazta Plautus az alliteratiót, azt különösen gondosabban kidolgozott darabjainak bármelyikébe vetett egy futó pillantás is eléggé mutatja. Lorenz a *Miles gloriosus*-ból közel 300 feltűnőbb alliteratiót emel ki egy még bővebb gyűjteményből, és Klotz Richard, mint már említettem, ugyancsak a *Miles gloriosus* első felvonására ki akarja mutatni, hogy az alliteratio abban törvényként szerepel. Bevezető soraiban Klotz ezeket mondja: «Ob nun hierin gerade der Miles einen besonderen Vorzug vor andern Stücken habe, soll hier nicht näher untersucht werden.» És csakugyan Klotz módszerével az alliteratiót akár az egész *Pseudolus*-on végig versről versre ki lehetne mutatni, de más darabokban sem maradna valami nagyon sok kivétel. Klotz t. i. kétféle törvényt állít fel: 1. egy versben két, három vagy több szó kezdődik egyenlő hangzóval, vagy 2. két-két egymás után következő versben háromszor vagy többször ismétlődik ugyanaz a kezdőhangzó. A mellett feltételezi, hogy a latinban, úgy mint a

németben, különböző magánhangzók is alliterálnak, pl. *uno ictu occideras*. És még így is a szóban levő 78 vers közül 7 e kettős törvény alá sem hozható, hanem ezek közül kettőt a szöveg romlottságával igazol, a többiben pedig mindegyikre külön-külön valami surrogatumot talál, úgy hogy pl. e két versben :

Quoius tu legiones difflavisti spiritu
Quasi ventus folia aut paniculum tectorium

difflavisti és *folia*-ban talál nem éppen sikerült alliteratiót. De hogy az ilyenektől el is tekintve, mennyire szabad itt törvényről szólni, azt alább összefüggésben fogjuk vizsgálni.

Hogy Ennius minden hellenizáló iránya mellett mily mértékben kedvelte az alliteratio csengését, arról néhány feltűnő példát már idéztem. Kiválcála az *Annales* 611 fenmarad verse közül 358-ban, tehát 58·4⁰/₀-ban talál, szerinte kétségtelen, alliteratiót, míg 122 vers (19·6⁰/₀) nélkülözi azt, 131 vers (22⁰/₀) pedig csak csonkán maradt reánk, s azért nem számítható egyszerűen a nemalliterálókhoz. Drámai töredékeinek 448 verse közül 296-ban (66⁰/₀) talál kétségtelen alliteratiót. Hasonló viszonyokat mutatnak Pacuvius és Accius töredékei. Kiválcála statisztikai adatai ugyan kétes értékek, de az ilyen, éppen nem ritka versek mint :

Qui viget, rescatur armis ut percipiat præmium.
Flucti flacciscunt, silesunt venti, mollitur mare. (Pacuvius)
Maior mihi moles maius miscendumst malum.
Pro se quisque cum corona clarum conestat caput.
Nec furno faxo fruges frendas torridas (Accius).

mégis kétségtelenné teszik, hogy itt nem pusztá véletlen forog fenn, hanem hogy az alliteratio e költőknél nagy előszeretettel alkalmazott dísz.

Terentius síma és választékos nyelvezete Plautushoz képest nagy mérséklettel használja az alliteratiót; az olyan erős csengések, milyeneknek néhány példáját Plautusból idéztem, *Terentius*-nál nem található; azok a finomabb izlésnek nem tetszettek többé. De azért mérsékelt alliteratio nála is elég bőven található. Az ilyen versektől mint :

Ubi rem rescivi, coepi non humanitus
Neque ut animum decuit aegrotum adolescentuli
Tractare, sed vi et via pervolgata patrum
Cotidie accusabam . . .

milyeneket akárhányat lehet idézni, alig lehet elvitatni a szándékos és hatásos alliteratiót. Úgy szintén *Lucilius*-nál, ki általában az előadás ilyenemű külső díszeit megvetette, ¹⁾ az alliteratio nem feltűnő ugyan, de itt-ott előfordul. ²⁾

Ellenben *L. Pomponius* és *Novius*, kik az atellánát az irodalomba bevezették, a népies nyelvvel a sűrű alliteratiót is elfogadták ismét, mint az a gyér töredékekből is eléggé kiviláglik. ³⁾ Úgy szintén ezen kor többi költői, még azon néhány versben is, mely reánk maradt, az alliteratio elég feltűnő példáit mutatják. Így pl. *Laevius* Erotopægnion-ából Gellius idézi a következő verseket: ⁴⁾

Lex Licinia introducitur
Lux liquida haedo redditur.

Lucretius komoly művében legkevésbé keresnők az alliteratio csengését, és mégis elég bőven találjuk azt nála, sőt úgy hiszem, ez nem csekély mértékben hozzájárul ahhoz, hogy nyelvének az idegenszerű tartalom daczára oly római zamata van. Az ilyen versek pl.

Denique cur homines tantos natura parare
Non potuit pedibus qui pontum per vada possent
Transire et magnos manibus divellere montes
Multaque vivendo vitalia vincere saecla,
Si non materies quia rebus reddita certast
Gignundis, e qua constat quid possit oriri (I. 199—204)

úgy hangzanak, mint reminiscenciák valamely régi latin költőből. Különösen gyakran találjuk *Lucretius*-nál a hexameter két utolsó szavának alliteratióját, mely a versnek hangzatos befejezést ad, és mely általában a latin költőknél igen sűrűen fordul elő. Meg nem állhattam, hogy magam is e pontra nézve egy kis statisztikai kimutatást ne csináljak, és azt találtam, hogy *Lucretius* 7393 verse közül 679 azaz több mint 9% mutatja ezt az alliteratiót, holott *Kvíčala* az *Aeneis*-ben csak közel 7%-ot, *Ennius*-nál pedig közel 7%-ot talált.

Az alexandriai költészetet utánzó tudós költők, bár náluk a

¹⁾ I. Gell. Noct. Att. 18, 8.

²⁾ L. Mähly, i. h. 234.

³⁾ Erre már Teuffel figyelmeztetett. Röm. Lit. 170. l.

⁴⁾ Gell. Noct. Att. II, 24. V. ö. Weichert, Poet. Lat. 47.

nemzeti irány egészen háttérbe szorul, mégsem ejtették el a római fülnek még mindig kedves alliterációt, hanem azt finomult izlésükkel az euphonia eszközéül gyakran igen szerencsésen alkalmazták. Legalább Catullus nyelve hangzatosságának egyik lényeges elemét az alliterációban bírja. Így pl. Thetis lakodalmáról szóló kis eposztát így kezdi:

Peliaco quondam prognatæ vertice pinus.

Hasonlók a 241—2. versek:

*At pater, ut summa prospectum ex arce petebat
Anxia in adsiduos absumens lumina fletus.*

Vagy mily hangzatosságot nyernek az alliteratio által Ariadne panaszos szavai (132—35):

*Sicine me patriis avectam, perfide, ab oris
Perfide, deserto liquisti in litore, Theseu?
Sicine discedens neglecto numine divum
Immemor ah devota domum periuria portas?*

Szép alliterációkat mutatnak az Attis című költemény galliambusai is, pl.

*Agedum, inquit, age ferox i, face ut hunc furor agitet
Face uti furoris ictu reditum in nemora ferat*

Vagy

Dea, magna dea, Cybebe, dea, domina Dindymi.

Az ilyen példák, melyek Catullusnál bőven találhatók, azt mutatják, hogy az alliterációt finomabb, nem oly feltolakodó érzélatosságú díszül is tudták alkalmazni. Hogy pedig az alliterációt a Catullus köréhez tartozó költők is még általánosan kedvelték, arra példa lehet Helvius Cinna Zmyrnájának e fenmaradt verse is: ¹⁾

At scelus incesto Cinyræ crecebat in alvo.

Mutatják az alliterációt az ezen korból fenmaradt feliratok is, pl. a következő, egy római sirkövön talált fölirat: ²⁾

*Haec, quæ me faato præcessit, corpore casto
Coniuxs, una meo prædita amans animo*

¹⁾ Weichert, Poet. Lat. 187. l.

²⁾ Mommsen, Corp. Inscr. Lat. 1011. p. 221.

*Fido fida viro reixsit studio parili, quin
Nulla in avarities cessit ab officio.*

Eljutottunk a latin költészet aranykorához és a hősi hexameter utolérhetetlen mesteréhez, Vergiliushoz. Ő, ki oly szorgalmasan tanulmányozta nem csak a görög, de a régibb latin irodalmat is, és ki Saint-Beuve szerint az ókori irodalom minden virágából összegyűjtötte a mézet; a kinél Ennius, Lucretius, Catullus hatása lépten-nyomon mutatkozik: ő az alliteratiót sem vetette meg zengzetes nyelvének díszítésére. De valamint a költői nyelv többi elemét, melyet előzőitől átvett, finom izléssel meg-nemesítette és tökéletesbítette, úgy az alliterációban is került minden szertelenséget, minden feltolakodó czélzatosságot, mely túlságos csengésével csak rontaná a nemes arányt. E tekintetben Kvičala statisztikai számai, véleményem szerint, helytelen fogalmat adnak a Vergiliustól alkalmazott alliteratio arányairól. Ha Kvičala pl. ebben a versben is

Arma virumque cano, Troiæ qui primus ab oris

alliteratiót hall, akkor az alliteratio fogalmát oly messzire terjeszti ki, hogy úgyszólván bajos lesz, hosszabb verssort alliteratio nélkül találni. Ha a fogalmat, a mint kell, megszorítjuk, azt fogjuk találni, hogy Vergilius az alliteratiót sokkal nagyobb mérséklettel használja, mint előzői, de hogy az a maga helyén, mint alkalmi dísz annál szebben emeli a vers zengzetességét. Sőt az eclogákban, melyekben, ha Verg. némi realistikus színt akart volna adni nyelvezetének, az erős alliteratio jól illett volna a pásztorok nyelvére, ilyet hiába keresünk. Mert a VIII. ecloga refrainjében előforduló alliteratio

Incipe Mænalios mecum, mea tibia, versus

és

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim

a maga lágyságával keveset hasonlít amaz erélyes nemzeti alliterációhoz, melyet a saturniusokban, vagy Plautusnál és Enniusnál találunk. Jellemző az is, hogy pl. ugyanabban az eclogában a vers két utolsó szavának, külömben oly gyakran előforduló alliteratiója 109 vers közül, az említett refraintól eltekintve, csak ötben fordul elő. Ez a körülmény azt mutatja, hogy Verg. akkor mikor eclogáit írta, még nem állt érezhetőleg a régibb latin költészet hatása

alatt. Az Aeneisben e tekintetben is meglátszik Ennius és Lucretius hatása, s az alliteratio feltünőbb, mint akár az eclogákban, akár a Georgicában. Különösen szereti azt sűrűbben alkalmazni a festői leírásokban s általában az emelkedettebb hangulatú helyeken, pl. I, 51—61 (Aeolus házának leírása), 158—169 (a kikötő leírása), II, 199. sk. (Laokoon), 486. sk. (csatajelenet), III. 410. sk. (Scylla és Charybdis), 622. sk. (Polyphemus), IV. 173. (Fama), stb.

Hogy miként hatott e tekintetben Ennius Vergiliusra, arra tanulságos a következő, Kvicalától is idézett összeállítás, mely azonban azt is mutatja, hogy miként mérsékelte Vergilius Ennius erős alliteratióit.

Ennius, Ann. 193. sk.

*Incedunt arbusta per alta, securibus caedunt,
Percellunt magnas quercus, exciditur ilex
Fraxinus fraugitur atque abies consternitur alta,
Finus proceras pervortunt, omne sonabat
Arbustum fremitu silvai frondosai.*

Verg. Aen. VI, 179. sk.

*Itur in antiquam silvam stabula alta ferarum
Procumbunt piceae, sonat icta securibus ilex,
Fraxineaeque trabes cuneis et fissile robur
Scinditur.*

Horatiusról, ki öntudatosan ellentétbe tette magát a régibb latin költőkkel, már eleve is feltehetjük, hogy alig kereshette valami nagyon az alliteratiót. A lyrai mértékek változatos dallamossága mellett meglehetősen felesleges disz lett volna a hangzók összecsengése, a *sermones* elegans, a gondolatokat pointírozó nyelvet pedig az csak nehézkesebbé tette volna. Nem juthattam hozzá Cadenbach értekezéséhez, melyben a Horatiusnál előforduló alliteratio tárgyalva van, de én legalább nem találtam e költőnél sok verset, melyben az elfogulatlan olvasó szándékolt alliteratiót vehetne észre.

Ellenben az elegikusok, bár rájuk a nemzeti hagyomány épen nem hatott már, és csak a görög minták voltak vezéreik, mégis szeretik símán gördülő distichonaikat az alliteratióval és rímmel diszíteni. Alliteratio és rím egyesülésének feltünő példáját találtam Ovidius Naptárában (II, 533—552):

Est honor et tumulis, animas placare paternas
 Parvaque in extractas munera ferre pyras.
 Parva petunt manes. Pietas pro divite grata est
 Munere. Non avidos Styx habet ima deos.
 Tegula porrectis satis est velata coronis
 Et sparsas fruges parcaque mica salis
 Inque mero mollita Ceres violæque solutæ :
 Haec habeat media testa relicta via.
 Nec maiora veto. Sed et his placabilis umbra est
 Adde preces positis et sua verba focis.
 Hunc morem Aeneas, pietatis idoneus auctor,
 Attulit in terras, iuste Latine, tuas.
 Ille patris genio sollemnia dona ferebat :
 Hinc populi ritus edidicere pios.
 At quondam, dum longa gerunt pugnacibus armis
 Bella, parentales deseruere dies.
 Non impune fuit. Nam dicitur omine ab isto
 Roma suburbanis incaluisse rogis.
 . Vix equidem credo, bustis exisse feruntur
 Et tacitæ quæsti tempore noctis avi.

Látható, hogy e darabban valamennyi pentameternek két fele tisztán rímel; csak kettőben látszik gyengébbnek a rím, de az akkori kiejtés szerint talán ezek is hibátlan rímek voltak. Alig fegja ezt valaki pusztá véletlennek tulajdonítani; de ép oly kevésé tulajdonítható a véletlennek a rím mellett elég sűrűen feltűnő alliteratio. És ily példát, ha nem is oly terjedelemben, lehet mind a három elegikusnál eleget találni. Álljon itt még ugyancsak a Naptárból (IV, 407):

Pace Ceres læta est. Et vos orate coloni
 Perpetuam pacem pacificumque ducem.

A későbbi költők, kik a nyelvezetet illetőleg jobbára már csak utánzásból éltek, kérdésünk taglalásában nem jönnek tekintetbe. Általában azt lehet mondani, hogy a szándékos alliteratio mind gyéreb lesz, és mindinkább csak a classicus mintákból vett reminiscentiákra szorítkozik, míg egy későbbi korban egy időre divattá válik az archaicus költészet utánzása, és e modoros költészetben az alliteratio is megint divatba jön.

Mielőtt ez adatokból az eredményt levonnók, szóljunk teljesség kedvéért röviden még az alliteratio negyedik lehető hatásáról, a hangfestésről. Minden nyelvben találjuk azt a jelenséget, hogy

bizonyos hangsoportok úgy vannak választva, hogy kiejtésök a hallgató külső érzékére oly benyomást tegyen, mely megfelel azon benyomásnak, melyet a gondolat a lélekre gyakorol. Így lehet első sorban a szók csengésével valóságosan utánózni oly jelenségeket, melyek a hallás körébe esnek. De a különböző érzékek benyomásai közt meglevő analogia folytán más érzékek alá eső jelenségeket, sőt lelki állapotokat és érzelmeket is lehet hangfestéssel érzékeltetni. A hangfestés ez utóbbi nemének taglalása ugyan elég kényes dolog; világos azonban a tulajdonképeni hangutánzás, és abban az alliteratiónak nagy szerepe van. Erős hangutánzó alliteratíót mutatnak pl. Lucretius e versei (IV, 543—4):

Cum tuba depresso graviter sub *murmure* *magit*
Et reboat *raucum regio cita barbara bombum.*

Vagy Ennius e verse:

At tuba *terribili sonitu taratantara dixit,*

melynek naiv hangutánzását Verg. szükségesnek tartotta mérsékelni, mondván (XI. 503):

At tuba *terribilem sonitum procul ære canoro.*

E versre még Ovidius is emlékeztet (Met. XV, 784):

Terribilisque tubas auditaque cornua cælo.

Nem ritka Vergiliusnál sem a hangutánzó alliteratio, pl.

Sæpe levi somnum suadebit inire susurro. (Ecl. I, 55)

Illi indignantes magno cum murmure montis

Circum claustra fremunt. (Aen. I, 55)

Az ilyen alliteratio célja minden egyes helyen világos, és az nem is tartozik tulajdonképen tanulmányunk körébe.

Miután az alliteratio használatát végig kísértük az archaicus és aranykorszak költőinél, és azt többé-kevésbé mindegyiknél találtuk, meg kell már állapítanunk annak jelentőségét.

Láttuk, hogy a saturniusokban, különösen a vallásos tartalmúakban, az alliteratio hatásos és gyakori, a nélkül mégis hogy állíthatnók, hogy ezen versnek törvényszerű és szükséges elemét képezné. Találunk elég saturniust minden alliteratio nélkül; így pl. a Scipiók sírverseiben az csak gyéren mutatkozik. Az alliteráló saturniusok közt pedig csak elvétve találunk olyanokat, melyek akár

a germán alliterációhoz volnának hasonlíthatók, mely a rythmikus sorokat szorosabban egybefűzi, akár a magyar költészetben gyakran előforduló alliterációhoz, mely az ütemeket kiemeli és ez által Arany szerint hangzóbb élénkséget, mozgékonytságot hoz a rythmusba. Ha tehát Kvičala ezt állítja: «Die ursprüngliche Bestimmung der Alliteration ist wol nicht so sehr in der Förderung der Euphonie zu suchen, als vielmehr hauptsächlich in dem Streben, die Zusammengehörigkeit der durch die Alliteration ausgezeichneten Wörter durch ein sinnliches Mittel darzustellen,» — és Klotz Plautusra nézve hasonlóképen nyilatkozik: «Unser Dichter wollte auf diese Weise eine festere Verbindung der einzelnen Vertheile erreichen,» — ezen állításra a latin költészetben nem találunk tényleges alapot.

Véleményem szerint ama kezdetleges nemzeti költészetben, melyből oly gyér töredékek maradtak mireánk, az alliteratio a kifejezésnek nagyobb ünnepélyességet, hatásosságot, sőt talán a babonás hit szerint bizonyos mystikus erőt akart adni: rythmikus hatást abban nem kerestek.

Tehát csak azt lehet mondani, hogy a régi latin költészetben megvolt a lehetőség és meg is volt csírája annak, hogy törvény szerint alliteráló költészetté váljék, de a fejlődés ezen fokát soha el nem érte, mert azt a csakhamar kizárolagos uralomra jutott görög időmértékes versmérték megakasztotta. Mindazonáltal az alliteratióban való kedvtelés a rómaiaknál oly nagy volt, hogy azt a görög versmértékekben is bőven alkalmazták, *de csakis az euphonia kedvéért, a nélkül, hogy az bármiképen a rythmus elemét képezte volna.* Hogy mily korlátok közt mozdítja elő az alliteratio az euphoniát, az a változó izlés dolga. Az archaicus korszak költői, kiknél a nemzeti elem befolyását még egészen el nem fojtotta a görög befolyás, és kiknek iambusi és trochæusi mértékeiben még a hangsúly is erősen érvényesül, továbbá a későbbi kor azon költői, kik az általuk művelt műfajnál fogva inkább állottak népies befolyás alatt, mint pl. az atellanák és mimusok költői, szeretik az erősen csengő, sok szóra, sőt nem ritkán a vers minden szavára terjedő alliteratiót. Azon költők, kik a görög mintákat már nem csak külsőleg utánozták, hanem ellesték a görög művészet titkát, a nemes egyszerűséget és arányosságot, azok kerülik ama tolakodó alliteratiót, de mérsékelvén a túlságos csengést elég bőven és sikerülten alkalmazzák azt a hangzatosság előmozdítására. Azaz

lassankint azon álláspontra jutnak a latin költők az alliterációt illetőleg, melyen modern æsthetikusaink állanak. Így mondja Arany főntebb idézett szavai után; «csakhogy a túlzást, mesterkéeltséget, itt is, mint bárhol, kerülni kell;» és Gerber «Die Sprache als Kunst» című jeles művében az alliterációról és különösen Jordannak az alliteratio felelevenítésére czélzó kísérleteiről szólván, így szól¹⁾: Wenn wirklich der Sinn der bedeutenden Worte durch Wiederholung ihrer Anfangsbuchstaben so scharf uns aufgedrängt würde, so gemahnte es uns wol, als begleitete ein Naturmensch seine Kraftworte mit Schlägen auf den Tisch; und auch wenn des Gesetz für Anwendung der Alliteration freier gefasst würde, hätten wir es entweder mit aufdringlicher Rhetorik zu thun, oder mit musikalischen Klangspielen, oder endlich mit einer Toumalerei, die zwar einzelne Momente des Sinnes zu kleinen Kunstwerken der Onomatopœie gestalten kann, doch aber nicht Grundlage werden für eine Technik des Versbaues.»

A latinoknál sohasem képezte az alliteratio a verselés technikájának alapját, hanem mindig csak a zenei csengés játéka volt. *Ennélfogva itt nem is lehet szó törvényről, hanem csak többé-kevésbé sűrűen, többé-kevésbé feltűnően, de mindig szabadon használt alkalmi díszről, melynek egyedüli vezére a tapintat és az euphonia iránti helyes érzék.* Ha pl. Plautus Miles gloriosusának első felvonásában, vagy akár egy egész cōmœdián végig kevesebb erőltetéssel is, mint az Klotznak sikerült, ki lehetne mutatni, hogy minden versben találkozik két vagy több szó, mely ugyanazon hangzóval kezdődik, avval csak azt bizonyítottuk volna, hogy Plautus rendkívüli mértékben kedveli a hangzók összecsengését, de æsthetikailag fontos törvényt abban nem találtunk volna, mert mindazonáltal nem sikerülne kimutatni, hogy az alliteratio Plautus versének valami lényeges elemét képezi.

Egyáltalában a statisztikai számadatok és százalékszámítások e kérdésben csak nagyon viszonylagos értékkel bírnak, és legfeljebb arról nyújtanak némi tájékozást, hogy melyik költő kedvelte többé, melyik kevésbé az alliterációt. De még ebben is könnyen tévútra vezethetnek minket, mert végre is ebben inkább az intensitas, mint az extensitas dönt és azt bajosan lehet számokkal kifejezni. Minden

¹⁾ I. h. II, 175. 1.

esetre azonban az alliteratio fogalmát szűkebbre kell fogni, mint azt a Jovianus Pontanus fentközölt hiányos definitióját is még kitégítő alliteratio-vadászok tették. Ha mindent alliteratióknak nevezünk, mikor egy versben bármily súlytalan két szó ugyanazon hangzón kezdődik, akkor megfosztjuk e műszót minden jelentőségétől. Hogy alliteratióról szólhassunk, okvetetlenül hozzá kell járulni valamely körülménynek, mely az összecsengésnek hatását biztosítja. Biztosíthatja pedig e hatást az összecsengés erősvolta, az által hogy több mint két, még pedig hangsúlyos szó ugyanazon hangzón kezdődik, vagy pedig hogy az alliteratio nem szorítkozik egy hangzóra, hanem a kezdő szótagra terjed; biztosíthatja továbbá a hatást azon körülmény, hogy az értelem szerint legfontosabb szavak alliterálnak; leginkább biztosítja végre a hatást, ha az alliteratio a szavak szokatlanabb összeállítása által jön létre, úgy hogy a szándékosság szembetűnő.

Részletesebben szólva tehát *két*, egyenlő hangzóval kezdődő szó, véleményem szerint, csak akkor képez alliteratiót, ha *mindkét szó fogalomszó* (tehát nem *præpositio*, *coniunctio*), és *ugyanazon rythmikus sorban áll*. Két szomszédos rythmikus sorban álló fogalomszó csak akkor képez alliteratiót, ha *mindkettő* erősen hangsúlyozva van, és az összecsengés feltűnő. Ennélfogva nem találok alliteratiót az ilyen versekben (milyenek a Kvičala által kiszámított százalékok egy jó részét képezik):

Inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto.
 Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
 Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.
 A tergo et longo per vallis pascitur agmen.

Ellenben elismerek, habár gyengébb alliteratiót az ilyenekben :

Qua data porta, ruunt et terras turbine perfiant. (Aen. I, 83)
 Ne volueri ritu flammaram mœnia mundi. (Lucr. I, 1094)
 Dividit et dictis mœrentia pectora mulcet. (Aen. I, 197)
 Arbustum fremitu silvai frondosai. (Enn. Ann. 197).

Három, ugyanazon hangzóval kezdődő, de két rythmikus sorra feloszló szó csak akkor képez alliteratiót, ha az egyik rythmikus sorban álló két szó a fentebbi feltételek szerint valóságos alliteratiót képez és a másik rythmikus sorban álló harmadik szó ezzel összecseng. Ennélfogva nem látok alliteratiót az ilyen versekben :

*Nympharum domus. Hic fessas non vincula navis.
Arvaque, Troianoque a sanguine clarus Aecestes.*

Ellenben érezhető alliteratio van az ilyen versekben :

*Peliaco quondam prognatæ vertice pinus. (Cat. 64, 1)
Tu cave nostra tuo contemnas carmina fastu. (Prop. I, 7, 25)*

Ha egy versben több mint három szónak kezdőhangzója összecseng, az minden esetre oly feltűnő, hogy azt föltétlenül alliteratióknak nevezhetjük.

A mi azt a kérdést illeti, vajjon a latinban két egymás után következő vers is alliterálhat-e, az oly értelemben, mint azt Klotz, a germán alliteratio természetéből kiindulva állítja, semmi esetre el nem fogadható, ha a latin alliteratióknak csak euphonikus hatást tulajdonítunk. Tehát nem csak a fentebb idézett példában (*diff'lavisti — folia*), melyet Klotz kevésbé sikerült alliteratióknak mond, nem láthatok semmiféle alliteratiót sem, hanem ezekben a mintákul idézetekben sem :

*Set quid ego misera video procul in litore ?
Meum herum lenonem Síciliensemque hospitem,
Quos périisse ambo misere censebam in mari.
Jam plus mali illut nóbis vivit quam ratae.
Set quid ego cesso fugere in fanum ac dicere hæc
Palaestræ, in aram uti confugiamús prius
Quam scélus huc leno véniat nosque hic opprimat ?
Confugiam hinc : res ita súppetit subitó mihi.*

(Plaut. Rud. 450—57)

Ez felületesen tekintve hasonlít ugyan a germán alliteratióhoz (a mellék- és főböttel), de lényegében nincs ahhoz semmi köze és pusztá véletlenségnek bizonyul.

Lehetséges azonban természetesen, hogy egyik versben levő alliteratio a következőben még tovább cseng, a mi ismét pusztán csak zenei hangjáték. Erre való példákat már az eddig közölt alliteráló versekben is lehet találni, pl. az Ovidius Naptárából közölt részlet első verseiben. Ilyenek még pl.

Num Sigæis occumbere campis

*Num capti potuere capi ? num incensa cremari ? (Verg. Aen. VII, 294)
Quibus vitæ estis, quibus deliciæ, sávia, mammillaé mellitæ ?
Manipulatim munerigeruli facite ante ædis iam mi hic adsint.*

(Plaut. Pseud. 180)

Jam mihi persolvat pœnas, pulvisque decorem
 Detrahet et ventis horrida facta coma. (Tib. I, 9, 13)

Az utolsó példában *decorem* és *detrahet* elég erős alliterációt képeznek, bár két versben állanak, mivel a megelőző erős alliteratio a hatást már előkészíti, és a szók választása a szándékosságot eléggé elárulja.

A mi végre Klotz azon feltevését illeti, hogy a latinban épügy, mint a régi germán költészetben, valamennyi magánhangzó egymással alliterál, annak épenséggel semmi alapja sincs. A germán költészetben, a mennyire belátásom terjed, ez szabadság, mely a törvény nyügén könnyíteni akar, de a hol, mint a latinban, nincs szabály, ott természetesen kivételnek sincs helye.

Hátra van még, hogy néhány szóval jelezzem azon hatást, melyet az alliteratio megfigyelése újabb időben a szövegkritikában, sőt az exegesisben kezd gyakorolni. Így pl. Mähly Ennius sírirtának ezen versében :

Nemo me lacrumis decoret, nec funera fletu

az alliteratio kedvéért *lacrumis* helyett *dacrumis*-t akar írni. Klotz-nak a Miles gloriosus-ra vonatkozó kísérleteit már említettem. Kvičala 223 példán mutatja, miként járulhat hozzá az alliteratio megfigyelése a szöveg helyes megállapításához és erre nézve így nyilatkozik: «Es ergibt sich zur Genüge, dass das Alliterationsprincip als ein furchtbares und beachtenswerthes Hilfsmittel der Vergil-kritik betrachtet werden darf. In exegetischer Hinsicht aber kann der Vergilerklärer in vielen Fällen, wo die vom Dichter gebrauchte Ausdrucksweise ungewöhnlich, gesucht und gekünstelt ist und mitunter hart an die Gränze der Möglichkeit streift, darauf hinweisen, dass der Grund davon in dem Streben des Dichters, die Alliteration durchzuführen, zu suchen ist.»

Így pl. e gyanusított verset (I. 426) :

Jura magistratusque legunt sanctumque senatum

Kvičala védi, mert abban alliteratio fordul elő. E versekben (VII, 429) :

Quare age et armari pubem portisque moveri
 Lætus in arma iube, et Phrygios qui flumine pulchro

iube helyett a több kéziratban található *para*-t veszi fel, ámbár így szokatlan szerkezetet nyerünk. E verset (VII, 515) :

Contremuit nemus et silvæ insonuere profundæ
így akarja olvastatni:

Intremuit nemus et silvæ intonuere profundæ.

Mit lehet az exegesis számára az alliteratio megfigyeléséből nyerni, arra példa lehet e vers (III, 599):

Per sidera testor

Per superos atque hoc cæli spirabile lumen.

Sok bajt okoz a magyarázóknak e kifejezés *spirabile lumen*. Kiválsa az Ovidius-féle *lumen vitale*-vel azonosítja (éltető világosság) és a szokatlan kifejezés választását avval indokolja, hogy Verg. alliterációt (*superos — spirabile*) akart elérni.

S e példa követőkre talált. Így pl. Hauler Edmund egy bécsi dissertációjában ¹⁾ Terentius Phormiojának 863. versében a hagyományos *apprehendit* ellenében a codex Bemb.-ban található *reprehendit*-et tartja helyesnek a versben mutatkozó alliteráció kedvéért. El lehetünk készülve rá, hogy egy ideig az alliterációnak mindenféle coniecturák támogatásában nevezetes szerepe fog jutni, és már azért is érdemes, hogy annak lényegével lehetőleg tisztába jöjjünk.

PIRCHALA IMRE.

II. Szerelmi dal.

— *Ibykus*, Bergk. p. 396. —

Újra reám néz a szerelem szépen,
Csábja mosolyg rám fekete szemében ;
S tele bűvös szerrel, tele vonzó bájjal,
Körülkerít engem Venus hálójával.
Ime jön is immár : féli őt a lelkem,
Mint paripa, mely bár egykor babértelten,
Most a késő vénség küszöbére lépve
Sinyli a nagy versenyt futó szekerébe'.

L. M.

¹⁾ E. Hauler, Terentiana. Quaestiones cum specimine lexicæ. Vindob. 1882.

A MAGYAR MÜFORDÍTÁS TÖRTÉNETE. 1772—1831.

VII. A francziás iskola többi tagjai.

Természetes, hogy az az irány, melyben Bessenyei és Báróczy megkezdték a magyar nyelv és irodalom felvirágoztatásának nagy munkáját, a testőrök körén kívül is talált buzgó követőkre. Ezek között mind munkálkodása jelességét, mind pedig termékenységét tekintve Péczeli Józsefet illeti a legelső hely. Ő tekinthető Bessenyei letűnte után a francziás iskola főnökének.

A francia nyelvben való rendkívüli jártasságánál fogva, mely még arra is képesítette, hogy francia *verseket* írjon, bele tudott hatolni eredetijének minden legcsekélyebb árnyalatába, fel tudta fogni annak nemcsak szavait, hanem szellemét is. S ezt a *szellemet* tudta ő mindig a legnagyobb hűséggel visszatükröztetni, míg az egyes mondatok fordításában gyakran távozott többé-kevésbé az eredeti szövegtől. Nem tartotta lelkiismeretbe vágó dolognak, itt-ott néhány sort elhagyogatni, amott egy-egy gondolatot hozzá toldani. Ez állítást könnyen igazolhatjuk bármelyik műfordításából vett mutatványnyal, pl. ezzel :

A vitéz Herkulest hajdan mire vetted !
 Az Omfál kedvéért guzsalyra ültetted !
*Amaz erős Sámsonat könnyen kézbe adtad,
 Déléla ölében mihelyt elaltattad ;*
 Nem jut-é eszedbe Antonius dolga,
 Ki föld ura lévén lett érted rabszolga,
 Mihelyt megkóstolta csókjaid hatalmát,
 Menten elfelejté Róma birodalmát.
 A szép Kleopatrát repülve kísérte,
 S egy napon országát elvesztette érte.
 Ily sok hérók után hát csak Burbon lészen,
 Ki engem megtapod s téged csúffá téssen ?

Voltaire «Henriás»-a, IX. ének.

(C'est toi, tu t'en souviens, toi dont la main fatale
 Fit tomber sans effort Hercule aux pieds d'Omfale !
 Ne vit on pas Antoine amolli dans les fers
 Abandonnant pour toi les soins de l'univers,
 Fuyant devant Auguste, et te suivant sur l'onde,
 Préférer Cléopâtre à l'empire du monde ?
 Henri te reste à vaincre, après tant de guerriers !)

Míg az idézett helyen két sorral (a Sámsonról szólókkal) *megtoldotta* az eredetit, addig pl. a következőkben elhagyta annak egyik-másik gondolatát:

Nem messze Párishoz, egy kies mezőben,
Melyben a Sequana fut egész erőben,
A hol ma Apollo s Minerva lakozik,
Maga a természet vígan mulatozik,
Itt melynek zöld füve öltözött biborban,
A nyomorult Valér szállott ott táborban.

(Du côté du couchant, près de ces bords fleuris,
Où la Seine serpente en fuyant de Paris,
Lieux aujourd' hui charmans, retraite aimable et pure
Où triomphent les arts, où se plait la nature,
Théâtre alors sanglant, des plus mortels combats
Le malheureux Valois rassembloit ses soldats.)

Eléggé bizonyítja ez a két mutatvány, hogy hűség dolgában Péczeli sem igen multa felül a testőr iskolának csak az imént tárgyalt tagjait. De igenis fölülmulta mindnyájokat, a mi illeti nyelve költőiességét, alexandrinei dallamosságát, s végre gördülékeny magyarosságát. Ezeket a tulajdonságokat pedig annál inkább kell esodálnunk, mert tudjuk, hogy Péczeli valóban képzelhetetlen gyorsasággal dolgozott. Nincs igaza Kazinczynak, midőn azt mondja Péczeliről, hogy «csak a munkát hozta által, de nem annak nyelvi szépségeit is». Én inkább megfordítva mondanám: a munkát teljesen nem hozta át, de annak nyelvi szépségeit igenis a legtöbb esetben vissza tudta adni.

Péczelitől a következő műfordítások láttak napvilágot: 1. Zayre, Voltairétól; 2. ugyanannak Henriása; 3. Young éjszakái és egyéb munkái; 4. «Haszonnal mulattató mesék, melyeket rész szerint Aesopusból vett, rész szerint maga csinált»; 5. A hazaszeretetéről s a jó hazafiak kötelességeikről folytatott levelezés Philopatrus és Commodus között; 6. Szomorujátékok, melyek francziából fordítottak (Voltaire Mérope-ja és Tancredi-je); 7. Voltaire «Alzir»-ja; 8. Hervey Sirmalmi és Elmékedései. Ezenkívül fordított még Péczeli theologiai munkákat is, továbbá különböző fordított cikkek gyarapította «Mindenes Gyűjtemény»-ét.

Az a szabadság, melylyel Péczeli Voltaire «Henriás»-ának lefordítása alkalmával élt, sok helyütt kéltett nemtetszést. Csak-

hamar újra megpróbálkoztak e remekműnek nyelvünkre való átültetésével; ez újabb fordítások közül a Szilágyi Sámuel¹⁾ érdemel legnagyobb elismerést. Sőt ez bizonyos tekintetben felül is mulja a Péczeli fordítását: felül mulja annyiban, amennyiben ennél sokkal hívebb s ezért sok helyen erőteljesebb is. A ki ugyanazt mondja, a mit Voltaire mond, mindenesetre jobb dolgot fog mondani Péczeli Józsefnél. Én azért, bár ismétlem a Péczeli nyelvről föntebb mondott dicséretet, mégis a Szilágyi Sámuel fordításának adok előnyt, mert ebből legalább hű képét nyerjük az eredetinek. Ha arról van szó, hogy egy Voltairt fordítsunk, nem szabad nekimmennie egy Péczeli Józsefnek, hogy kénye-kedve szerint toldjon foldjon a műben. A ki kezébe veszi a «Henriás» fordítását, nem arra kíváncsi, mit mond Péczeli, hanem arra, mit mond Voltaire!

A francziás iskola kiválóbb műfordító tagjai közé sorozzuk báró Orczy Lőrinczet is. Bár kevés olyan verse van, mely elé oda tette annak a szerzőnek a nevét is, a kiből fordította: de, hogy költeményei közt igen sok a fordítás, maga is bevallja a «Költeményes holmi egy nagyságos elmétől» előszavában: «Egyébiránt megvallom herczegségednek, hogy én is leginkább csak fordító vagyok.» Nem féltette műveit a maga kora bölceitől, hanem annál inkább Cicero, Seneca, Vergilius, Ovidius, Horatius, Pope, Boileau, Voltairétől.

«Ha ezeknek jutok valaha horgára — —
Megtépnek, akadván, kiki a tollára.»

Kéri is a közönséget, hogy lopásait ne vegyék szigoruan mert «a lopó czélja szent volt: idegen termékeket ültetni át a hazai literatúra sivár földjébe».

Hogy mekkora szabadsággal fordított Orczy is, kitűnik abból a kis Horatius-féle mutatóványból is, melyet e munka első cikkében adtam. Boetius verseinek fordításáról ő maga is ezt jegyzi meg: »Nem dicsekedem, hogy fordításom szóról-szóra egyez, sőt akarva a fabulás históriákhoz tartozó hasonlatosságokat kihagytam.« Apróbb költeményeken kívül fordította Orczy Wieland «Agathon»-ját is 1778, melynek utolsó könyvéből a «Magyar Múzeum» ugyanazon évi kötete hozott mutatóványt.

¹⁾ Voltér urnak Henriása, magyar versekben franczia nyelvből fordítottat a Tiszán túl lévő reformatusok districtusának néhai nagyérdemű superintendense idősb Szilágyi Sámuel úr által. Pozsony, 1789.

Szorgalmas műfordító volt Ányos Pál is, csakhogy fordításai fájdalom nagyobb részét még maig is lappanganak, talán a nagy esztergári családi levéltárban. Ányos munkáinak Aigner-féle kiadásába csak egy Ovidius-féle heroid-fordítás van fölvéve. Az 1798-iki első kiadásban Bacsányi e darab mellé következő jegyzetet igtatta: Fordította-e Ányos Ovidiusnak más eféle leveleit, nem-e: nem tudom bizonyosan. Én ennél az egynél többet nem láttam. Egy érdemes barátja azt írja, hogy Ányos *nyolczat* fordított, de melyeket ő sem látott.» Endrődi is megjegyzi Ányos életrajzában, hogy Ányos írói pályája kezdetén Barcsaynak fordításokat küldött Nagyszombatra. Csakugyan nem is lehetne elgondolni, hogy ő, a ki annyira szerette Bessenyeit és Báróczyt, és akkor a szorgalommal foglalkozott a régi classicusokkal, különösen Vergilius, Horatius és Lucanussal: ne fordított volna többet, mint egyetlen Ovidius-féle heroidet. Ez az egy fordítás csak annyiban mondható sikerültnek, a mennyiben az eredetinek jól el van találva a hangulata. Hogy máskülönben nem érdemel nagy dicséretet, láttatja az a pár sornyi mutatóvány is, melyet Ányos Ovidius-fordításából «A műfordítás fogalmáról» szóló fejezetbe szöttem bele.

De hát az a szabadság, melylyel a francziás iskola eddig emlitettük tagjai éltek, valóságos rabszolgai hűségnek tűnhetik föl, összehasonlítva e kornak némely más, még pedig igen népszerű írójával. Ilyen népszerű író volt kivált «Vitéz Kónyi János, Magyar Hazának hadi szolgája», a ki a műfordítás terén bár számra nézve igen, de minőségre nézve épen nem bámulatra méltó tevékenységet fejtett ki. Maga is elmondja különben a «Díszes erkölcsökre tanító beszédek»¹⁾ előszavában, hogy «ámbátor az eredeti írástól helylyel-közzel majd a verseknek, majd pedig a leveleknek többítésekkel dolgozván, (sic!) elkanyarodtam is: de mindazonáltal a dolgoknak értelmét lehetőképen rakonczázván, megtartottam.»

Ezt a kacskaringós stílust, melyben e néhány sor is írva van, Kónyi «csiklandós ujdoni magyarság»-nak mondta. Ez a «csiklandós ujdon magyarság» aztán ilyen fordításokra vezetett:

«Le caractére de Mézence, roi de Tyrenne, est assez connu.»
Metszensznek, a Tirrhénium beli királynak, az ő magaviseletivel

¹⁾ Díszes erkölcsökre tanító beszédek, melyeket nagyobb részét Mar-montel írásból összedegettetvén, magyarra fordított Kónyi János, Magyar Hazának hadi szolgája. Pest, Vaigand, 1775.

lett híre s neve elegendőképen tudva vagyon az olvasást kedvelőknél. — Dans l'âge, où étoit Mézence, la jalousie suit de près l'amour. Az akkorbéli esztendőt, mely Métszensz idejével jára, közönségesképen a szerelemfeltés követi nyomban.»

Kónyi már nem elégszik meg egyes mondatok kihagyásával és beletoldásával: ő ezt egész levelekkel viszi véghez. Így pl. beletoldott egy helyen valami hosszú verselményt, melyről az eredetiben csak említés van téve, csupán abbólaz okból, hogy applikálhassa olvasóinak a «hadi Múzsza» efféle termékeit:

Szerelmed szikrái nagy tüzet szereztek,
A mely éjjel-nappal lobban, dobban, jobban
Mint az Etna lángal, gyul, ful, dul ujjobban.
Igazán mágneskő a te tekinteted, —
Csókra termett képed, ép minden termeted,
Melyért sok láb fárad, árad, várad, nyárad,
De akkor lesz kárad, ha szépséged szárad.»

Kónyi lefordította Demokritost, Gessnert s még egy esomó más író, a mely fordításokban különösen azt akarta demonstrálni, hogy idegen szók használata nélkül is lehet magyarul írni. Kazinczy is gúnyolódva emlékezik meg a becsületes igyekvő hadfi e buzgó szándékáról Báróczy életrajzában.¹⁾

A francziás iskola műfordítóihoz sorolom még e hármat: gróf Teleki Ádám, dobokai főispánt és II. József császár alatti királyi komiszáriust, a ki 1773-ban lefordította Corneille Cid-jét alexandrinusokban; Kovács Ferenczet, a ki Boileau «Pulpitus-át» ültette át és végre egy «Névtelen»t, a ki Voltaireből fordítgatott.

¹⁾ Kónyi összes műfordításai a már említett Marmontel-féle meséken kívül a következők: 1. Flórentz és Lion vitézeknek története. Nagyvárad. 1810. 2. Első hajós (Gessner). Budán (?). 3. Unalmas időkre szabható mulató óra. 4. Orfeus és Euridice. Pest, 1774. 5. Gróf Waltson vagy a szubordinátió, szomorújáték. Pest, 1782. 6. Várta-mulatság avagy Sármánt és Florentina történetei. Pozsony (1774, 1831, 1859, 1860). 7. Ábel Kain által lett halála (Gessner). 1775. 8. Erkölcös mesék és előbeszélések (Gellert). Pécs, 1776. 9. A mindenkor nevető Demokritos folytatása, avagy okos leleményű furcsa történetek. Buda, 1785. 10. A paraszt ember Magyarországon micsoda és mi lehetne? (Teschedik Sámuel), Bécs, 1785. 11. Ganganellinek vagy XIV. Kelemen pápának levelei. Buda, 1783. 12. A mindenkor nevető Demokritos. Buda, 1784. 13. Elmefuttatások, avagy Bellebellének és Karpellónak tündéres története. Buda, 1792.

Teleki Ádám nyelve hasonlít Teleki Józseféhez, azzal a különbséggel, hogy nincs annyira eltarkítva ujításokkal, mint emezé; Kovács Ferencz «szeszélylyel» fordít, de kényelmes áradozással; végül a Névtelennek különösen «Kandid»-fordítása folyékony, jó magyarossággal van írva, nem tévesztve szem elől a hűség követelményét sem.

A francia iskola műfordítói, mint az eddigiekből látható, általában nem igen voltak *hű* fordítók. Az egy Báróczy magaslik ki közülök, mint a ki a magyar széppróza nemesítése körül halhatatlan érdemeket szerzett. Követői nagyon kevés kivétellel bő áradozásban engedték veszendőbe menni nyelvünk ritka erejét és műfordításaikkal csak azt érték el, hogy közvetítették a francia és részben az angol irodalommal való megismerkedést, és ez által befolyást gyakoroltak költészetünk eredeti termelésére is.

VIII. A klasszikai iskola műfordítói.

Míg Bécsben a testőrök a műfordításnak egész új irányt adtak, amennyiben kivált az addig nálunk nem igen ismert francia és angol irodalomra fektettek súlyt, addig idehaza buzgóan folytatták a classica irodalom remekeinek a hanyatlás korszakában majdnem teljesen félbe szakadt átültetgetését. Csakhogy míg a testőrök koráig a római és görög poétákat jobbára magyar alexandrinekben adták vissza, addig most oda irányult fordítóink törekvése, hogy az anyagi hűség mellett el ne hanyagolják az alakít sem. A régi remekírók formáihoz való alkalmazkodásnak aztán meg volt az a jó követkevése, hogy műfordítóink nyelve a francia iskola áradozásával szemben mind tömöttebbé lett, és hogy így végre létesülhetett a magyar *költői* dictió is, melyet a Bessenyei követőinél hiába keresünk. Ezek csak a magyar *szépprózát* segítettek talpra; a magyar *verselési* nyelv megalkotásának dicsősége a classica iskolát illeti.

Első, a ki irodalmunkban klasszikai versek alak- és anyaghű fordításával lépett a nyilvánosság elé, Baróti Szabó Dávid volt.¹⁾ Tekintve, hogy neki a forma még az eredeti verseknél is nagy nehezségére volt, nem lehet azon csodálkozni, hogy a fordításokban

¹⁾ Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei. Kassa, Landerer, 1777.

is csak ügygyel-bajjal tudott vele megbirkózni. Az «Elegyes Versek»-ben néhány horatiusi ódát találunk, melyek azonban amellett, hogy darabosan, nehézkesen vannak fordítva, *hűség* tekintetében is sok kívánni valót hagynak hátra.

A «Paraszi majorság»¹⁾ fordítása azonban, mely két évvel az «Elegyes Versek» után látott legelőször napvilágot, már *hűség* tekintetében is meglehetősen kielégíti az olvasót, bár Szabó is megenged magának némi aprólékos változtatást az eredetin. Megpróbálkozott Miltonnal is, kinek «Elveszett Paradicsom»-ából Bacsányi «Magyar Múzeum»-ában közölt mutatványokat. Nagyon rossz gondolat volt Szabótól e fordítás alapjául nem az eredetit, hanem egy az eredetiből Neumann által rövidített latin kidolgozást venni; természetes, hogy ilyen körülmények közt a Szabó «Elveszett Paradicsom»-a csak halvány visszképe lehetett a fenséges eredetinek; a formát illetőleg is nem ezt, hanem Neumann hexameteres munkáját követi.

Legjelentékenyebb fordítása az «Aeneis»,²⁾ melynek átültetését rövid három év alatt fejezte be; ezzel a művével Baróti Szabó Dávid nemcsak a maga addigi fordításait multa felül, hanem felülmulta vele, Révait kivéve, valamennyi vetélytársát is. Nem túlzott dicséretet mond Toldy, midőn akkép nyilatkozik Szabó Dávid Aeneiséről, hogy sok ideig ez volt egyetlen éldelhető Vergilius-fordításunk.

De persze ebben a fordításban is megvannak azok a hibák, melyek Szabót általában jellemzik. Sűrűen akadnak benne ilyenféle széthányások:

«A várost isten győzhette, nem emberi kéz meg».

. . . «Sem jární síralmas

Verssel más nevíben kedvem nem tartja keresztül».

A szórend e latinosságán kívül találni Barótinál tömérdek egyéb idegenszerűséget is, bár másrészt be kell vallani, hogy a nép nyelvét is kítűnően ismerte és, ott a hol, alkalmazta is. Ezért már

¹⁾ Paraszi Majorság, fordította Vanierből Baróti Szabó Dávid. Kassa, 1779.

²⁾ «Virgilius Énéisse». Az I. köt. (I—V. ének) Bécsben Doll Antal költségén jelent meg 1810, a második kötet pedig Pesten, Trattner költségén 1813.

Arany János is megdicséri «Prózaí dolgozatai»-ban; de ugyan-csak ő rója meg azért, hogy «idegen nyelvsajátság szolgálai másola-tára veti fejt».

A classicai iskola műfordítói sorában Révai Miklós nevét is kell említenünk. «A történeti nyelvészet atyja» — a hogy Toldy nevezi — írói pályáját műfordítással kezdte meg. Első irodalmi kísérletei Tibullus, Propertius és Catullus-féle versek fordításai, illetőleg átdolgozásai voltak. 1787-ben megjelent «Elegyes Versei» közt találjuk Bion halottas énekét és Sonnenfels egy pásztori játékát. Cicero művét, a «Scipio álmá»-t, is átültette, de ezt tőle Miller Ferdinánd Jakab, a nemzeti muzeum egykori igazgatója, vá-radi tanár korában ellopta, hogy aztán a saját nevével, mint a maga művét bocsássa közzé.¹⁾ Anakreon és Sappho-fordításai mel-lett különösen Homerje érdemel nagy figyelmet. Révai az Ilias fordí-tásából, fájdalom csak az első éneket adta ki az «Erdélyi Muzeum»-ban, de ez az egy ének is elég volt arra, hogy túlszárnyalja kortársai-nak vergiliusi dolgozatait. Mind nyelv, mind pedig verselő ügyesség tekintetében határozottan maga mögött hagyta Baróti Szabó «Aeneis»-ét, mely pedig egyike volt ez időszak jobb fordításainak. Méltán lehet fájlalnunk, hogy Révai nem folytatta a megkezdett munkát, s nem ajándékozta meg nemzetét az egész Iliással.

A klasszikairány kezdeményezőisorában foglal helyet Rájniss József is, a ki az antik mértékű verselés terén legelőször egy olasz-ból hexameterekben fordított Sannazaro-féle epigrammal lépett fel. Nagyobb művei: a «Magyar Virgilius»,²⁾ melyben az Aeneis költőjének eklogáit nyújtotta, azután pedig a «Georgikák», melyet azonban csak halála után adott ki egyik legjobb barátja, Kondé.³⁾ Hozzá fogott az Aeneis fordításához is, de már ezt nem fejezhette be. Apróbb műfordításai a «Magyar Parnasszus» című munkában jelentek meg; ezek többnyire görög és latin lyrikusok átülteté-

¹⁾ Miller 1780-ban adta ki e fordítást Nagyváradon. Révai a tolvaj-lásért úgy boszulta meg magát, hogy 1780-ban ő is kiadta a «Scipio álmá»-t, még pedig Millernek dedikálva. «Ugy megszeretted egyszer — i:y szólt az ajánlásban — Scipionak tőlem fordított Álmát, hogy azt szinte sajátoddá akartad tenni.»

²⁾ Magyar Virgilius, első darab. Máró Virgilius Publiusnak Eklogái. Pozsony, 1789.

³⁾ A magyar Virgilius második darabja. Máró Virgilius Publiusnak Bukolikái. Pest, 1814.

sei, megtoldva a csak kéziratban levő második kiadásban egy ilyen című művel: «Az Ikerek, köztettetmény szabadon Plautus után.» Már szó volt róla, hogy Rájnis a műfordítás elméletéről is írt; egy a «Magyar Virgilius»-hoz csatolt «Toldalék»-ban kikel Bacsányinak «a fordítás mesterségének reguláiról» mondott ítélete ellen, megczáfolni iparkodván annak szoros hűséget követelő elveit. E válaszra Bacsányi a «Magyar Muzeum» III. füzetében írt replikát, melyre aztán Rájnis az «Apulejus tüköre»¹⁾ című satirikus értekezéssel felelt. Ebben a vitatkozásban Rájnis durva szenvedélyességgel bántalmazta ellenfelét, a ki annak tudatában, hogy részén az igazság, komoly higgadtsággal czáfolta meg az ellene felhozott s nem ritkán személyeskedő érveket. Ezekben a vitairatokban kifejtett elveihez képest nem is tartotta ő nagyon szem előtt az anyagi hűség követelményét, ámbár meg kell vallani, hogy sokkal inkább ragaszkodott eredetijéhez, mint a mennyire ő azt szükségesnek mondta. Rájnis sokkal könnyebben bánik a klasszikus formával, mint Baróti Szabó, s ezért verselése folyékonyabb is, magyarosabb is. Latinismus csak elvétve akad benne, sőt ezt annyira kerüli, hogy inkább lesz parasztos, mint idegenszerű. Az elegáns latin költő finomságait többnyire elejteni kénytelen, rovására a hűségnek, de előnyére a magyarosságnak.

Baróti, Révai és Rájnis alapvetői voltak a klasszikai iskolának, melyhez aztán irodalmunknak igen sok jelese csatlakozott. Híve lett az iskolának működése első időszakában Kazinczy is, a kinek idevágó munkásságáról azonban utóbb lesz szó. Itt mindennek előtt még Verseghynek, annak idejében olyan nagy zajt csapott felléptéről kell megemlékeznünk.

Ismeretes dolog, hogy Verseghy a magyar nyelvészet ügyének mennyire ártott az által a makacs empirismus által, melyet grammatikáiban követett; az «általános szokás» volt neki mérvadó mindenben, «habár ellenkezzék is az analogiával, etymológiával, és eufoniával». Ezzel az általa annyiszor a mennyiszor hangoztatott, alapjában jogosult, de túlzásában téves tannal szemben érdekesnek tűnhetik fel, hogy Verseghy a műfordító miképen czáfolta meg Verseghyt, a nyelvészt. «Maradványai»-nak bevezetésében

¹⁾ Apulejus tüköre, melyben a kassai Proteusnak képét és annak sokféle tünését láthatni. Huszonöt jelenésben. Nyomatásban csak két jelenés látott belőle napvilágot; a többi a Toldy-féle kéziratok közt van meg.

ugyanis ezt a pár sort találtam: «Ámde azt viszontag merészlem ígérni, hogy abban az analogiának, etymológiának és euphoniának regulái szerint rendbeszedett és így törvényesen cultivált magyar nyelv nélkül szükölködni nem fog.»

És csakugyan Versegghy be is váltotta ezt az ígérését. Fordításai azért mégis csekély becsűek, azok: először is, mert nagyon is emlékeztetnek a francziás iskola terjengős szélességére, másodszor pedig, mert a latin költő ki van bennök vetköztetve eredeti jelleméből. Versegghy azt hitte, hogy tán költőiesebbé teszi fordításait, ha egy-egy név elé odarak négy-öt jelzöt; pedig csak azt érte el vele, hogy dagálya sok helyen élvezhetetlenné teszi azokat. Ime egy-két példája izetlenkedésének:

(Quæ Pater, ut summa vidit Saturnius arce,
Ingemuit.)

Atyja világunknak s fejedelme az isteni nemnek,
Jupiter ennyi gonoszt látván a mennyei várból
Pözsgeni a földön, érzékeny szíve megindult.

(Nunc mihi, qua totum Nereus circumsonat orbem,
Perdendum est mortale genus.)
Most valamerre öreg Nereus környékezi zúgó
Habjaival partos kerekét a földi tekének:
Mind egyszerre le kell színéről ráznom az embert.

Versegghytől a következő műfordítások láttak napvilágot: 1. Eduárd Skóczyában, avvagy egy szökevénynek az éjszakája, valóságos történetből csinált nézőjáték, három felvonásban, melyet francia nyelven írt Düvál . . németre szabadon fordított Kotzebue. Pest, 1805. 2. Publius Ovidius Naso Formaváltozásai magyar hexametrumokban. (A főntebb idézett «Maradványok»-ban.) 3. A lebilincselte Prometheus, Aeschylustól, egy régi görög dramatikus poétából, mythologiabéli jegyzésekkel. Buda 1792. 4. Kotzebue, A szerelem gyermeke, egy nézőjáték öt felvonásban. Buda, 1792. 4. A formenterai remete, egy néző-, s egyszersmind énekes játék. (Endrődy «Magyar Játékszin»-ében jelent meg.) 6. Horatius Piosokhoz írt levele. (A «Mi is a poezis» című könyvben.) Buda 1795. — Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Versegghy fordította le legelőször magyarra a «Marseillaise»-t.

A klasszikus iskola legkitünőbb, és általában egész irodal-

munk egyik legjobb műfordítója Virág Benedek volt. A mi Báróczy volt prózánkra, Virág ugyanaz volt verselésünkre nézve: előkészítője annak a nagy átalakulásnak, melyet Kazinczy teremtett a magyar irodalomban. Kötött alakú művet alak- és anyaghíven nálunk Virág Benedek fordított legelőször. Csodálatra méltó erővel tudta hozzá szabni még akkor részben fejletlen nyelvünket a római klasszikusokéhoz, és abban a szűk mederben, melybe az eredeti bele kényszeríti, olyan biztonsággal mozgott, mint előtte senki, s utána is nagyon kevesen.

Küzdenie kellett formával és nyelvvel, s hogy e küzdelemben nem maradhatott *mindig* győztes, azon senki sem fog csodálkozhatni. Találni biz ő nála is egyes szokatlan szó- és mondatfűzéseket, melyeket a metrum parancsoló ereje tukmált a versre; de hát az ilyen hibák nála aránylag csak ritkán esnek meg. A feltünőbbek közül idejegyzek egyet:

Hogy vasát kapván, köszörülte Róma,
Melylyel a perzsák feje hullna méltán,
Csak kevés ifjú, az atyák bűnéért
Hallani fogja.

(Audiet cives acuisse ferrum,
Quo graves Persæ melius perirent,
Audiet pugnas, vitio parentum
Rara iuventus.)

Ismétlem, hogy az efélék Virágnál csak hébe-korba fordulnak elő, s azért igaz mértékkel mér neki Toldy, midőn ekkép dicsérei: «E munka (Horatius-fordítás) által Virág homályt vont minden elődeire. . . s bár a sebesen haladó idők e fordítást sok részben elavították, szerencsés utódját mind e napig várjuk.»¹⁾

Virágnak a klasszikus irodalomból eszközölt műfordításai közül legnevezetesebb Horatius ódáinak átültetése,²⁾ mely abban a korban igazán csodálatot érdemelt. Ehhez legközelebb az ő Cicero-fordításai állanak,³⁾ melyekben a latin szónok klasszicitását majd-

¹⁾ Ma már ez a «szerencsés utód» megvan: Barna Ignác személyében.

²⁾ Quintus Horatius Flaccus ódái. Buda, 1824. Új kiadás, Pest, 1862. Epodusok Horáczból. Buda, 1817. — Poémák. Buda, 1811. (Eredetiek és Horatius-félék.)

³⁾ Laelius vagy Cicero beszélgetése a barátságról. Pest, 1802. Az idősb Cato vagy Marcus T. Cicero beszélgetése a barátságról. Pest, 1813.

nem sikerült teljesen elérnie. Virág fellépte nem jelez ugyan korszakot prózánk történetében, mint pl. Pázmáné vagy Báróczié, de az tagadhatlan, hogy az 1772-től Kazinczy haláláig lefolyt időnek Báróczy és Kazinczy után ő volt legjelesebb prosaicus. Horatius ódáin kívül lefordította még Virág annak «Poetica»-ját is,¹⁾ mely azonban kezei között nagyon ellapult s a benne felhalmozott sok idegen, főleg deák szó miatt nem igen élvezhető. Jobbak ennél azok a satirák és epistolák²⁾, melyeket a római lyricusból nyelvünkre átültetett, de ezek sem érik el az ódák, hangzatosságban, egyszerűségben és lehetőleg szigorú hűségben nyilatkozó tökélyét.

Dayka Gábort sem hagyhatjuk e helyen említetlenül; bár nem sok fordítása maradt fenn, de nagyon előmozdította a műfordítás ügyét azáltal, hogy a pesti növendék-papságot ő buzdította idegen munkák átültetésére; a fordított munkákat átnézte s azok rendszeren az ő javításaival kerültek sajtó alá. Ovidius heroidjeiből szeretett leginkább fordítani, s e nembeli munkái közül egy-néhány belekerült verseinek Kazinczy által eszközölt kiadásába is. Folyékonyan és hangzatosan ültette át kedvencz költőjét, bár kelleténél nagyobb szabadsággal.

IX. A klasszikai iskola jelentéktelenebb műfordítói.

Baróti, Rájnisi és Révai nyomába hosszú sora lépett az utánzóknak, akik a régi klasszikai irodalmak remekeit nagy ügybuzgalommal ültették át nyelvünkre. Ma már az irodalom-történet alig említi nevöket, s csak egy-kettőnek emlékezete van megmentve a feledéstől. E speciális tanulmányban azonban helyén valónak látszhatik, sorba venni a dii minorum, sőt a dii minorum gentium-okat is; az ő szereplésük is hozzájárulhat irodalomtörténetünk e korszakának minél alaposabb megismeréséhez.

A klasszikai iskola jelentéktelenebb műfordítóinak sorát Fábchich Józseffel kezdjük meg. a kinek hanyag és izléstelen verselését Kazinczy is gúnyolta már a «Tövisek és Virágok»-ban, ahol e szókat adja ajkaira:

¹⁾ Horác «Poetiká»-ja. Pest, 1801.

²⁾ Satirák Horatiustól. Buda, 1820. — Eurydice. Pest, 1814. Epistolák: eredetiek és Horatius-félék.)

«Az kilencz szűzek zordon
 Cziterát adának énnekem. Ijedéssel fut
 Zöngésök elől az, a kire nem hunyorgattak,
 De nem fut a kit felavatának és érti
 Hogy nincs tulajdon köcsök hiján.»

Nagy volt Fábchichban az igyekezet, de kevés a nyelvi és poétai érzék. Görög lyrikusokból fordított egy kötetre valót, s azt Győrött, a hol Benedek-rendü tanár volt, ki is adta.¹⁾ Görög tragikusok átültetésével is foglalkozott, nevezetesen lefordította Aeschylus, Sophocles és Euripides tíz tragédiáját; de ezek sajtó alá nem kerültek. Toldy említi, hogy kéziratban látta őket Ivanics pesti antiquariusnál.

Kovácsnai Sándor Plautus és Terentius egy-egy vígjátékát,²⁾ továbbá Cicero néhány művét³⁾ fordította le, még pedig nagyon középszerűen. «De hát így kell-e fordítani Cicerót?!» kiáltott fel a Kovácsnai-féle fordítás átolvasása után Kazinczy.

Hoblich Márton, a magyar tudós akadémiának levelező tagja, szintén Ciceróból fordíttatott; nagyon jól bírta a classica nyelveket és a magyart is, de azért még sem tudott írójával boldogulni; teljesen ellapítá Cicerót. Lefordította Hoblich Gøthe «Götz v. Berlichingen»-jét is, de e fordítás — épugy mint sok eredeti színműve — csak kéziratban maradt fenn.

Féjér Antal Barclajus János új latin költő «Argennis» című eposát⁴⁾ ültette át irodalmunkba, melyet K. Boér Sándor⁵⁾ is lefordított. Mind a két fordítás egyaránt gyarló. Hogy fogalmat nyújtsak arról a rettentő darabosságról, melylyel az e korbéli fordítók egyrésze megkinozta olvasóit, íme egy mutatvány Féjér «Argennis»-éből: «Szelet képző sietségéhez képest nem nyargalhatott

¹⁾ Magyarra fordított Alcaeus, Sappho, Stesichoros, Ibycus, Anakreon Bacchilides, Simonides, Alkman, Archilochus. Győr, 1804.

²⁾ Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból vétetett. («Mostellaria» és «Andria».) Kolozsvár. 1782.

³⁾ Cato, Laelius, Paradoxiumok és Scipio álma. Kolozsvár, 1782. — Cicero, az embernek tisztéről és kötelességeiről írt három könyv. Pozsony, 1795.

⁴⁾ Barclajus János Argennise, melyet néhai Tekintetes Nemes Féjér Antal deák nyelvből magyarra fordított. Eger, 1792.

⁵⁾ Bárkláj Argennise, Deákból szabad fordítás K. Boér Sándor által. Kolozsvárott és Szeben, 1792.

alatta levő vezérekkel ösztönzött paripája, ábrázolván kiáltása Bakhus tisztelőinek Frigylia tartományában vagy Fébe városában tartott ünnepeknek történetével dühösködő ordítását.» S e stilust azal igazolták vagy jobban: mentették, hogy «nem kívánják az olvasókat csigázott szókkal és erőltetett magyarsággal terhelni.» Az «erőltetett magyarság»-gal persze Báróczi czeloztak!

A Péczeli fordító-iskolájához sorolom T. Visky Pál gyalai prédikátort, a ki «Magyar Ovid»-ot¹⁾ bocsátott közzé. Abból a naiv szempontból indult ki, hogy neki az eredetit még szépítenie kell: «a holott az eredeti nyelv némi kellemetes eleven materiáról csak keveset szól, olyan helyen a magyarban csak egy kis poetai czicze-futások, bővebbeske leírások, kiereszkedések tapasztaltassanak». Még azt az izetlenséget is elkövette, hogy minden metamorphosis végére — «tanuság»-ot függesztett. Hogy mivé lett a Péczeli mértékletesen élvezett szabadsága tanítványai kezében: hadd láttassa ez a néhány sor:

Nem feküdt énnékem nagyobb gond fejemen,
Nem esett nagyobb gond atyai szivemen,
Dicsőségem tüze jobban nem lobogott,
Nyughatatlanabbúl szivem nem dobogott,
Mikor célba vettek ama gyilkos hadak,
Amaz óriási dühös fenevadak,
Mikor ki-ki száz-száz karral dolgozának
Hogy egestől együtt engem elfognának.
(Non ego pro mundi regno magis anxius illa
Tempestate fui, qua centum quisque parabat
Iniicere anguipedum captivo brachia coeli)

Rádai Gedeon, a róla elnevezett metrumos-rímes formának meghonosítója a magyar irodalomban, az Aeneis fordításába kapott bele, még pedig négyesekben. Ez érdekes fordításnak egy töredéke a Magyar Muzsa 1788-diki évfolyamában, továbbá az Orpheus II. kötetében jelent meg. Ugyancsak e folyóiratokban láttak napvilágot apróbb fordításai is, melyeknek nagyobb része azonban elveszett.

Fekete János tábornok, a ki Voltaire személyes barátságá-

---

¹⁾ Magyar Ovid. Az Átváltoztatásokról. Viski T. Pál gyalai prédikátor által. Kolozsvár, 1802.

val dicsekedett és maga is adott ki egy francia verskötetet «Mes Rhapsodies» czimmal, Ovidiusból fordítgatott. Fordításának kéziratát a nemzeti muzeum könyvtárában őrzik.

Forrai András «Justinusnak Trogus Pompeius XLIV. könyveiből kiválogatott rövid ékes historijá»-t adta ki Egerben 1781-ben.

Hatvani Pál Plutarchusnak a gyermekek neveléséről írott könyvét, Aesopus meséit és egy «Klementina vagy a testamentom» című német vígjátékot adott ki síma fordításban.

Hegyi József Ciceróból¹⁾ és Pliniusból fordítgatott, id. Kovács József a «Magyar Aeneis»-ek számát gyarapította és emellett lefordította Racine-nek «A Vallás» című művét. (Megjelent Komáromban, 1798.) Lethenyei Plutarchos «Ékes mondásait»²⁾ ültette át nyelvünkre, Mándi Sámuel római mesékben tett próbát. Miháltz István Vanier Jakab «Paraszi Majorság»-át, melyet már Baróti lefordított, újra kiadta, s ezen kívül lefordította Tertullióknak a régiségekről írt könyvét. Molnár Ferencz «Magyar Catot» bocsátott közzé, Molnár János szepesi kanonok az Iliassal foglalkozott s ennek általa eszközölt átültetéséből a «Magyar Muzeum»-ban mutatványt is közölt. Fordította ezenkívül Hesiodost («Magyar könyvestár» 1783.), Herodotot («Régi jeles képek» című művében), Euripidest, Aratóst és Athenaiost. Nagy János, győrmegyei szolgabíró az Aeneist³⁾ fordította, de csak töredékenként. Német Antal «Ezop élete és fabulái» továbbá «Trója királynéi» című munkáival lépett a fordítók sorába. Gyerkenyi Pyber Benedek «Seneca válogatott levelei»-vel birkózott meg, Sághy Károly Sokrates «Mainomenos»-ét és Diogenes beszélgetéseit fordította. Sándor István, a «Könyvesház» érdemes kiadója, az «Orras Ovidnak deákából fordított változásait» bocsátotta közzé Győrött 1792-ben. Simonyi Pál fehérvári kanonok «Eschines, Socrates tanítványának beszélgetései» című munkájával lépett a nyilvánosság elé. Szilágyi Márton Xenophon «Ciropæ diá»-ját és Haller «A szent írásbeli igazságokról írott levelei»-t ültette át nyelvünkre, Buczy Emil Plátóból fordított: a «Politika X könyvét, Eutyphrot, Critont, Phædont, és Theagest

¹⁾ Cicero kiválogatott levelei. Szeged, 1804. Újra 1816-ban, megbővítvé Pliniusból vett válogatott levelekkel.

²⁾ Apophtegmatá, azaz ékes és rövid mondások. Pécs.

³⁾ Magyar Virgilius, azaz Virgil Aeneisének némely darabjai. Győr, 1806.

készítette el, de mindezek csak manuscriptumban maradtak. Édes Gergely, a kinek műfordítói munkássága inkább az 1818—1832-ig terjedő korszakra esik, ez időben 1805-ben «A téjusi Anakreon» verseit adta ki. Aranka György végül, az erdélyi irodalmi mozgalmak e kiemelkedő alakja, Catullusból fordított, magyaros mértékben. Ezenkívül tőle vannak még a következő fordítások is: «A budai basa», francziából. (Bécs, 1791); Julia levelei Ovidiushoz, németből (Kassa 1790), Kazinczy költségén; Ujmódi gonosztevő vagyis a fiui szeretetnek jeles példája, (Bécs, 1790); «Az igazgatás formáiról», írta francziául Fridrich porosz király (Bécs, 1791); végül: «A keresztény léleknek halálfélelmei ellen való orvosságai», francziából, (Pozsony) 1775.

Egyike volt ez időszak legszorgalmasabb fordítóinak Zechenter Antal is, a ki német eredetű létére mégis meglehetősen ügyességgel ültetett át egy csomó klasszikus és modern író nyelvünkre. Bár mindent költőiség nélkül, lapos prózában fordított, mindazonáltal sokat olvasták munkáit, melyeket ezennel felsorolok: «A hihető Mahomet, avagy a fanatismus», szomorujáték; Goklen Adelaide szomorujáték, mind a kettő Voltairetól. Az utóbbi Bécsben jelent meg 1772-ben, az előbbit magam nem láttam, csak a Sándor István Könyvesháza említi. 1776-ban Euripides «Fédra és Hippolitus»-át adta ki, 1777-ben a «Horatiusok és Curatiusok» és a «Mitridates» című szomorujátékot, melyeket 1785-ben a Prágában megjelent «Magyar Anacreon» követett.

Még megemlíthjük Györfi Jánost, a ki «Klimius Miklósnak föld alatt való útját» fordította magyarosan és elég híven; Német Pált, a ki «Ezopus életét és fabuláit» adta ki, Méhes Istvánt, a ki Corn. Nepos «Geographiai kulcsát» és Nagy Lajost, a ki Cató verseit bocsátotta közzé.

X. A népies iskola műfordítói.

Míthogy az az irány, melyet irodalmunkban Dugonics András kezdett legelőször művelni, leginkább arra czélzott, hogy a költészet mind tartalomban, mind formában magyar legyen: természetes, hogy ez irány emberei sokkal kevésbé foglalkoztak idegen remekekkel, mint a francziás és a klasszikai iskola megindítói. De azért itt is találkozunk szorgalmas műfordítókkal, s épen a debreczeni kör egyik jelese, Földi János volt, a ki — mint már említet-

tük — szigoruan megkövetelte a fordításnál az anyagi és amennyire lehet az alaki hűséget is. De valamint ő sem, úgy a népies iskola többi tagja sem iparkodott megfelelni e szabálynak, s ezt az ő szempontjukból kiindulva — helyesen is tették. Mindenre magyar köntöst szerettek volna aggathni s azért inkább csak utánzatokkal léptek a közönség elé, mint tulajdonképeni fordításokkal. Példát ez utánzatokra Dugonics adott, a ki Heliodorus «Aethiopikája» után írta meg «A szerecsenek» című művét, «A gyapjas vitézek»-ben pedig Valerius Probus Argonauticonját követte. A «Nevezetes hadi vezérek» (Pest 1817) Nepos és Plutarchos-féle életrajzokat tartalmaznak, szintén meglehetősen szabad átdolgozásban. Dugonics lefordította Sallustius «Catilina»-ját, Plantus «Menechmus»-át és Miles «Gloriosus»-át is; az utóbbi két darabot el is játszották a szegedi gymnasium iskolai szinpadán, de amennyire én tudom, a három fordítás közül egyik sem látott napvilágot. Mint Heinrich Gusztáv kimutatta, Dugonicsnak «Kun László» és «Bátori Mária» című drámái is nem egyebek szabad fordításnál.

A népies iskola fordításai közül kétségkívül legelterjedtebb volt a Szalkai «Átöltöztetett Aeneise»¹⁾; Blumauer e híres travestatióját közönségünk annyira megkedvelte, hogy még kéziratban is sok példánya forgott közkezen. Szalkai fordításának csakugyan nagyok az előnyei; már az sem kis dolog, hogy meg birta tartani azt a nehéz strófaszervezetet, melyben a Blumaner stanzái vannak írva, de ennél még nagyobb érdeme, hogy zamatos magyarsággal tudta visszaadni ennek elméskedéseit. Igaz, hogy ott, ahol a német költő *finom* gunynyal él, az a fordításban többnyire elveszik és nyerseséggel van pótolva de általában nagyon jól eltalálta az eredeti hangját. Szalkaitól van még a következő fordított opera-libretto is: Pikhó herczeg és Jutka Perzsi. Pest, 1794.

Harmadik nevezetesebb fordítója ez iskolának Simai Kristóf, a vigjátékiró; hogy hány vigjátéka eredeti és hány fordított, bajos megmondani, minthogy e tekintetben nem volt scrupulosus, s nem tartotta szükségesnek odailleszteni az ő neve mellé az illető mű

---

¹⁾ Virgilius Énéássza, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Szalkay Antal ur átöltöztetett. Bécs, 1792. — Újra: Blumauer átöltöztetett Aeneise; fordította s Virgil utolsó három könyvének átöltöztetésével megtoldta W. X. Y. Z. Páris 1833. Aillaudnál.

szerzőjének nevét is. Pedig fordításaiban meglehetősen híven ragaszkodott eredetijéhez, miként ezt Erdélyi Károly ki is mutatta a «Philologiai Közlöny» 1881. évi VII. füzetében, a német szöveggel párhuzamosan közölve Simai «Igazházi»-jének¹⁾ egy-két jelenetét. Valamint ebben, úgy Molière «Fősvény»-ének fordításában²⁾ is megmagyarosította a neveket. Harpagont Zsugorinak, Anselmet Némedy Istvánnak nevezi, Simon mester pedig Kötmög zsbivásáros lett nála. A darab «állapot»-ját úgy mondja el, mintha az Magyarországon esett volna meg; egy kis történetkét beszél el, s a végén hozzá teszi: «Ennyi a hagyomány, a többi költött dolog. A játék helyezettik Révkomáromban».³⁾ Az említettekén kívül még két szindarabját sorolom itt fel, még pedig olyanokat, melyeket maga is fordításoknak vall; az egyik Plautus «Váratlan vendége», a másik Weisse «Házi orvosság» című vigjátéka, mely utóbbi szintén Endrődy Magyar Játékszínében látott napvilágot. Simai valamennyi munkáját, s így fordításait is, tősgyökeres magyarsággal írta meg; nyelve — mint Szász Károly is megjegyzi — folyékony, csak hogy nem erőteljes.

E helyen akarok szólani Csokonai Mihály műfordításairól is, a ki bár szorosán véve nem tartozik a népies iskolához, de mégis ehhez állott legközelebb. Debreczen nagy fia már irodalmi pályájának legelején sűrűen fordítgatott klasszikus és modern irodalmakból, különösen pedig Metastasióból. A dallamos nyelvű olasz poéta nagyban hozzájárult Csokonaink verselő technikájának fejlesztéséhez, s azt hiszem, kivált e fordításoknak köszönhetjük, hogy a műforma egyik legügyesebb mestere lett belőle. Már 1793 táján, mikor a Békaegér-harcot írta, átültetgetett egyetmást nyelvünkre, de e fordításai nagyjából csak kéziratban forogtak a debreczeniek között. Csurgón lakta idejében készültek el «Vergilius Georgikái». Csokonai maga említi, hogy e fordítást teljesen befejezte, sőt hogy a második könyvet meg is küldte gróf Festetics Györgynek, de fájdalom, az egész nyom nélkül elveszett. Meglehet, hogy a keszthelyi könyvtár valamelyik zugában lappang.

Csokonai legkitünőbb műfordítása, mely egyuttal egész for-

¹⁾ Igazházi, egy kegyes jó atya, mulatságos játék 5 felv. Kassa, 1790.

²⁾ Zsugori, telhetetlen fősvény ember, vigjáték 5 felv. (Megj. Endrődi Magyar Játékszínében. I. köt.)

³⁾ L. Szász Károly: «Molière-fordításaink»-ról.

dított irodalmunknak egyik díszét teszi, Kleist Ewald «Tavaszi»-a. Az eredetit Kazinczy Ferencz küldötte meg neki, miként azt meg is jegyzi egyik Kis Jánoshoz írt levelében: «Ennek (Csokonainak) minden munkáimon kívül egy Kleistot és Bürgert küldöttem, s akartam, hogy ezeknek példájok szerint ne névnapi köszöntőket, ne török marsokat írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit.» A «Dorottya» költője méltónak is mutatta magát e figyelemre. Kleist-fordítása nemcsak ama meglepő tapintat által tűnik ki, melylyel az eredetinek hexameterait 8 és 7 szótagu kereszt-rímes sorokkal helyettesíté, hanem egyszersmind ama hűség által is, melylyel a német szöveg minden árnyalatát iparkodott megóvni. «A fordításban — így szól a bevezetésben — leginkább az a cél állott előttem, hogy ennek e gyönyörű poétának egy szavát, vagy annyival inkább egy képecskáját el ne hagyjam vagy gyarlóvá ne tegyem, vagy meg ne homályosítsam, mi miatt sokszor inkább tettem hozzá s a verset pótoltam, mintsem hogy a rövidítés és szorítás miatt valamely szép szavát vagy gondolatát elmellőzzem vagy meggyomrozzam.»

Kleist mellett legszívesebben foglalkozott Mária Terézia udvari poétájának, a már fentebb említett Metastasióinak énekes játékaival, melyekből, nézetem szerint többet fordított annál a kettőnél, melyek nyomtatásban megjelentek. Czímeik: «A pásztorkirály, érdekes pásztorjáték három felvonásban, szerzette Metastasio Péter. Nagyvárad, 1806.» «Galatea, énekes játék, szerzette Metastasio Péter, császári poeta. Várad, 1806.» Már ezek sokkal kevésbé sikerültek a «Tavaszi»-nál, a mi természetesnek fog feltűnni, ha meggondoljuk, hogy Metastasióinak majdnem egyetlen bája: az ő zengzetes verselése, melyet magyarban bizony nehéz elérni. Kitűnően fordított Csokonai Anakreon-féle dalokat is. Már Gyulai Pál említette egyetemi előadásában, hogy senki sincs Berzsenyin kívül az egész magyar irodalomban, ki a klasszikai szellemet oly kitűnően tudta volna átültetni nyelvünkre, mint Csokonai, aki Anakreon-fordításával felülmulta valamennyi elődjét. Lefordította Csokonai Torquato Tasso «Amintas»-át is, ezzel a második magyar Tasso-fordítást bocsátva közzé. (Az első: Tanárky «Meggzabadított Jeruzsálem»-e volt, melyről később.) A prózában fordított költemény szintén Váradon jelent meg, ugyancsak 1806-ban. Amennyire lehetett, Csokonai visszaadta benne Tasso enyelgő hangját, s csak azt kell sajnálnunk, hogy ezt nem inkább kötött alakban

tette, holott ő ebben nagyobb művész volt, mint a kötetlenben. Végül hadd említsem, hogy átdolgozta magyarra a «Batrachomyomachiát» is, amely mű azonban inkább megye eredeti, mint fordítás számba. — Csokonai a «Magyar Hirmondó» 1794. évf. 643. lapján egy jelentést bocsátott közzé munkáiról; ezek között található a következő — részben elkallódott — műfordításai cízeit is: Patravszki, vígjáték Terentius után; Cyrus és Lysimachus, két szomorujáték Rue Károly francia poéta után; Az Elhagyatott Didó, énekes játék Metastasio után; A Pásztorsíp, Sikanéder és Mozart után; Metastasio 17 cantateje és canzonettája; *Az Elragadtatott Veder*, comica epeopeia Tassoni után.

Sárvári Pál «Csokonai életének töredék-vonalai»-ban¹⁾ említi, hogy fordított a költő Ovidiusból és Anacreonból is, s hogy továbbá átültette Metastasio «Szabadulás» című művecskéjét is. Fordította Pope egy idilljét is, csak hogy már ezt nem az eredetiből, hanem francia prózai fordításból, még pedig rendkívül híven. A «Diétai Muzsá»-ban is számos olaszból fordított dolog akad, többek között Metastasio «Angelica»-ja; van aztán ott sok apróbb dalocska is, melyeket nagyobbbrészt Eschenburg «Beispielsammlung»-jából fordított Csokonai. Megemlítjük még, hogy Kölcey azt is felrója neki, hogy «eredeti» dalai között sok van olyan, melyek tulajdonképen nem is eredetiek: «Különös, így szól, hogy épen az, ki leginkább prédikálta literatúránkban az originalitást, legtöbb darabokat idegenek után készített, s nem több szabadsággal, mint Versegi a maga dalait, melyeknek orgináljait Ramler gyűjteményéből maga kimutatgatta, valamint azokat is, melyeket az «Aglájá»-ban ki nem mutogatott.» Azt hisszük, Kölcey e részben nem ítelt egészen elfogulatlanul, épúgy, mint nem akkor, mikor Csokonai Tasso és Metastasio fordításait «nagyon középszerűeknek» mondta. Végül csak azt, hogy Csokonai Molièreből is fordított: még pedig «A képzelt beteg» híres harmadik intermédejét.

A debreczeni körnek már két ízben említett jelese, dr. Földi János szintén sok fordítással gyarapította irodalmunkat, melyek leginkább az akkori folyóiratokban elszórva láttak napvilágot. A «Heliconi Virágok»-ban is található néhány horatiusi és catullusi verset az ő «igaz, idegennel nem egyveleges magyarságában».

¹⁾ Kisfaludy-társaság évlapjai. 1846.

Tőle van még: Reland Adorján «Galatea»-ja, 13 elégiában; Erkölcsi Könyvecske, írta Campe (Komárom 1789) s végül «Lucinda, énekes játék Gellert után», mely, mint Toldy megjegyzi, az első jó énekes szöveg nyelvünkben. Magam róla ítéletet nem mondhatok, minthogy e mű csak kéziratban maradt fenn s hozzá nem juthattam.

Megjegyzem még, hogy a «Hunniás» éneklője, Pálóczi Horváth Ádám szintén fordítgatott, még pedig leginkább Vergiliusból. Aeneiséből az 1787-diki «Magyar Muzsa» közölt mutatványt. Ebben jelent meg egy értekezése «a fordításokról» is, melyben kivált Bacsfányi később említendő átültetéseiről szólott. Mint kéziratban levő versgyűjteményének már címe is mutatja («Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmanya, ki másé»), ebben is sok apróbb fordítása van összegyűjtve.

A «Peleskei nótárius» megörökítője, Gvadányi is adott ki egy fordított munkát, melynek címe: «XII. Károly, Svéczia királyának élete.» Pozsonyban jelent meg, 1792-ben.

XI. E korszak többi műfordítói.

Természetes, hogy az eddig megemlítettekkel korántsem merítettük ki az 1772—1808-ig tartó időszak műfordítói irodalmát. Hogy ennek teljes képét adhassuk, szükséges azt lehetőleg egész terjedelmében ismernünk. Ezt az által véltem eszközölhetőnek, hogy jelen dolgozatomban minden e korszakban megjelent szép-irodalmi fordított munkát felsorolok. A jelentéktelenebbeket, melyeket az eddigi fejezetekben föl nem sorolhattam, itt állítom azért össze, még pedig könnyebb áttekinthetés végett betürendben. Nem mondom, hogy e jegyzék teljes, de azt igenis mondhatom, hogy a budapesti nyilvános könyvtárakban alig lesz található ide vágó munka, mely figyelmemet elkerülte volna.

Alaxai József: Pásztori oktatás. Írta francziául Montazet. 1790.

Aszalay János, Kazinczy tanfelügyelői segéde: Lessing meséi. 1793. (E fordítást Kazinczy átnézte és kijavította.)

Balla Imre: Tréfás elméjü bölc Diogenes Philosophusnak históriája. Kolozsvártt, 1782.

Bálintitt báró: Kódrus, szomorújáték, írta Cronegk. Vác, 1784.

Bartzei Klára: Jó illatu füst, azaz Könyörgések, melyeket németből fordított. Kassa, 1782.

Bárcsai László: A Tolvajok, egy szomorújáték öt felvonásban, szerzette Fridrik Schiller («Borzasztó rossz fordítás», mondja róla Vö-

rösmarty színi bírálatában. Össz. M. X. k. 444. l.) Az óra járásához alkalmaztatott ember, avvagy a rendtartó házi gazda. Vigj. 2 felv. Hippelből.

Benyák Bernát: Okos elmének mulatozása. Irta francziául Brueys apátur.

Berzeviczy Pál: Alcides a válaszuton, irta Metastasio Péter. Pest, 1793.

Bethlen Imre gróf: A posta-tzúg, vigj. Ayrenhoftól. Maros-Vásárhely, 1793.

Bornemisza János báró: Estvéli időtöltés. Kolozsvár, 1777. — Igaz hitet megvető szabados léleknek élete, szomorujáték. Ugyanott.

Bölonyi: Mária vagy a nemes gondolkodásu parasztleány, egy igen szomorú történet. 1794.

Csépán István: Zrinyi Miklós, avvagy Szigetvárának veszedelme, vitézi szomorujáték, irta németül Werther Kelemen. Komárom, 1790.

Czinke Ferenc: Hegyfalvi történetbéli szálának magyarázatja vitézi versekben. Veszprém, 1794.

Legifj. Dániel István báró: Marmontel Belizárja. Kolozsvár, 1776.

Dezsőfy József gróf. Fordítások Xenophonból és a görög anthológiából. (A Felsőmagyarországi Minervában.)

Erdődy Lajos: Átok, melyet a francziáknak német versekben énekel Hasehka Lőrincz Leopold ur, magyar versekbe foglalt Diószegi. — Buda, 1793.

Fellegváry Ágoston: Herceg Piripionak tündér története. Pest, 1805. (Wieland «Don Silvio de Rosalva»-ja II. részének 6. könyve: Die Geschichte des Prinzen Biribinker.)

Fodor Pál: Bibliabéli Históriák, irta Hübner. Pozsony, 1772.

Fülep Gábor: Uzong, napkeleti történet, készítette Haller Albert. Pozsony 1752. — Kegyesség segítő keresztény erkölcsi elmélkedések. Pozsony 1795.

Gellei József: Ifjabbik Robinson, irta Campe. 1787. Hallónak boldog estvéje. Pozsony, 1788.

Gindel József: Telemek és Kalypso, vagyis futással győzöttetik meg a szerelem. Vác, 1795. — A nemes hazugság, egy érzékeny játék, irta Kotzebue. Pest, 1793.

Gorové László: Jetzid és Hába. Buda, 1806.

Göböl Gáspár: Az első embernek elesése, irta Durand, fordította versekben—. 1789.

Gyarmati Sámuel: Ifjabbik Robinson, irta Campe. Kolozsvár, 1793. — Amerikának föltalálásáról, irta Campe. Kolozsvár, 1793.

Hajjas István: A szűz Mária védelme, irta Hannenberg. Veszprém, 1791.

Horváth József: Emberi okosság.

Hunyadi Ferencz: József eladattatása. Milton után. 1794.

Igaz Simon: Okosdi Sebestyén, a köznép számára írott könyv, Salzman után. 1797.

Institoris Mihály: A mi urunk Jézus Krisztus kinszenvedésének és halálának históriája. Pozsony, 1773.

Jakab András: Vasárnapi szent igék, írta Tschupick. 1790.

Jenei Márton: A keresztnek közönséges utja, írta Haeftems Benedek. Pest, 1772.

Jósintzi Sándor: A — — — — — nak főhadvezérnek halálos ágyában gyermekéhez tett utolsó tanítása. Kolozsvár, 1881.

Karádi János: A szép Uránia Amerikában, ford. olaszból. Pest 1796.

Kármán József: Istennel való társalkodás, írta Sturm és Tiede. Pozsony 1784.

Katona József: Fialat korában több színművet fordított, melyek azonban jobbjára csak kéziratban maradtak. Ilyenek: Szmolenszk ostroma, Aubigné Clementia, Montbelli grófok, Üstökös csillag, Medve Albert.

Kelemen László: Csapi Péter, vagy a kincskeresők, vigj. Pest, 1792. — A gazdasszony, vigj. Pest, 1792.

Kép G. L.: A szerelem példája, azaz szerencsés florencziai, vagyis della Valle olasz grófnőnek magától egybeszedett történetei, ford. németből. — 1787.

Kibedi Sámuel: Scapin csalárdsága, írta Molière. Kolozsvár, 1793.

Kisfaludy Sándor: Rinaldo és Armida (részlet Tasso «Megszabadított Jeruzsálem»-ének XIV. XV. és XVI. énekéből). Megj. hátrahagyott munkái II. kötetében. A fordítás körülbelül 1793-ban készülhetett.

Kresznerics: Julianus Caesarjai. Győr, 1805.

Kún Szabó Sándor: Romeo és Julia, polgári szomorújáték, öt felvonásokban, mely *németből* magyarra fordítottatott. Pozsony 1786.

Kóré Zsigmond: Az embergyűlölés és megbánás, írta Kotzebue. Bécs, 1790.

Kozma Gergely: Szerecsen rabok, írta Kotzebue. Pozsony és Pest, 1802.

Latzkovics János: A macedoniai vitéz, írta b. Fridrik Trenk. Kolozsvár, 1790.

M. J. (B.) Gróf Pontisz, avvagy a tulajdon fia által megöletett atyának szomorú története. Pozsony, 1788.

Nádaskai András: Fridrik Eliziumban. Pozsony, 1788.

Nádudvari Elek : Fogadástételnek jó illatu áldozatja. Kolozsvár, 1772.

Nagy István : Keresztény Elmélkedések, írta Rambach János. 1790.
Nagy Lajos : Eger, 1772.

Német Pál : Ezopus élete és fabulái. Pest.

Németi Sámuel : Három prédikációk, írta Dodridge Fülöp. — Az Úr asztalának méltó vendége. Pest. 1782.

Osváld Zsigmond : Panaszkodó feleség (Erasmus beszélgetéséből). 1787. — Gróf Essex, szomorújáték. 1785.

Ozoly Flóra : A halandó testben szenvedő halhatatlan istennek históriája, írta Stamburstius. Eger, 1776.

Pajor Gáspár : Fédon, írta Mendelssohn. Pest, 1793.

Pápai István : Az emberről való levelek (Pope). Szeben, 1797.

Pasquál József : A szegénység a kevélység társaságában, vagyis don Ranudo de Kolibrados, vigj. 5 felvonásban. 1806, Nagyvárad.

De la Plume : A veres barátnak egy elpusztult templom mellett való szomoru képzelődései, melyeket Fridrik verskölteményeiből magyarra fordított. — A nagyszívüségéről, 1790.

Pozsonyi Papság : A tisztségre vágyódók, vigj. Pozsony, 1790.

Sándorfi : A megszabadító, éneki szerzemény, Rautenstranchtól.

Sebestyén L. : A tündérsíp, egy daltjáték. Vác, 1804.

Sebők József : A bölcs Salamonnak utolsó szavai, írta Jablonski. — Huszonegy erkölcsi prédikáció.

Seelman Károly : A minister, egy érzékenyjáték. Kolozsvár. — Aurelius, vagy a nagylelkűségnek néma tusakodása. Kolozsvár, 1794. — A tettetett beteg kisasszony, vigj., németül írta Landes. — A gyermek barátja, írta Weisse. — Fanni és Maudeville, nézőjáték. — A magamátkájáért ártatlanul halált szenvedett gróf Essex, szomorújáték. — Vailer és Aloysia, szomorújáték. — A hasszai hadi tiszt Amerikában. Fejérvár, 1794.

Sipos Márton : Az igaz utnak megválasztása, írta Gotti cardinalis. Eger, 1775.

Slav S. J. : G. nevezetű svéd grófnének élete, írta Gellert. Pozsony, 1778.

Sófalvi József : A természet szépségéről való beszélgetések. (Sultzer). Kolozsvár, 1777. — Erkölcsi elmélkedések (Sultzer). Kolozsvár, 1776.

Szaller György : Az isten a tiszta szerelem (írta Ekkartshausen). Pozsony, 1796.

Szerelemhegyi András : A magokkal elhitett filozofusok, egy vigénekes játék. Pest, 1795.

Szüts István : Erkölcsi és elegyes versek, németből. Pozsony, 1791.

Takáts Ádám: Kegyes Elmélkedések. 1797.

Tordai Sámuel: A svétziai grófnének élete, írta Gellert. Kolozsvár, 1772.

Vályi K. András: Keresztény érzékenységek, írta Wieland. 1789. A Norma és a Levéliró.

Vesselényi Mária b.: A szüntelen való örvendezésnek mestersége.

Vesselényi Zsuzsánna b.: Gályarab, írta francziául Fenouillet Falbaire.

Veres M.: Elisa, vagy: Milyenek kell lenni az asszonynak? Pozsony, 1803.

Vitéz Imre: A tiszta és nemes szeretet ereje (írta Dusch). Kassa, 1789.

Zalányi Péter: Belisarius, írta Marmontel. 1772, Kolozsvár.

Zimmermann János: Uzong, napkeleti történet, írta Haller. 1792

Zoltán József: Telemák bujdosása, írta Fenelon 1782.

(Vége következik).

RADÓ A.

Martialis XI, 84.

Styx komor árnyaihoz még hogyha leszállni nem óhajtsz

Antiochus borbélyt óvatosan kikerüld.

Nem vagdalja olyan fájdalmasan össze a karját

Phrygia vad népe, hogyha rajongva dühöng.

Alcon is szelidebb metszést tesz bélszakadásnál,

És a midőn eltört csontokat összekötöz.

Nyírja meg ő egy rút Cynicus s egy Stoicus állát,

S a porlepte sörényt pályafutó lovakon.

Scythia bércze alatt leberetválhatja Prometheust,

Hogy mellét csupaszon marja ki a keselyű.

Anyjához menekül Pentheus, megölőihez Orpheus,

Antiochus barbár késeit észrevevén.

Mert valahány behegedt sebhelyt látsz arczomon, a mely

Mint egy ökölharczos homloka, úgy tele van ;

Nem karmolta belém ezeket haragos feleségem,

Mindezek Antiochus durvakezű nyomai.

Senki se bölcsőbb már e világon a kecskebakoknál,

Mert hordják a szakált, s nem türik Antiochust.

Ifj. REMÉNYI EDE.

AZ ATTIKAI KÖZTISZTVISELŐK ELLENŐRZÉSÉRŐL.

Bevezetés és előszó.

Midőn jelen értekezésünk megírásához jó idővel ezelőtt hozzáfogtunk, már akkor teljes tudatában voltunk azon nehézségeknek, a melyekkel munkánk folyamában részint kibékülnünk, részint megküzdenuünk kellett; s nevezetesen mennél tovább haladtunk a reá vonatkozó anyag összekeresésében, annál inkább meggyőződünk affelől, hogy tárgyunknak az attikai intézmények korszakokénti fejlődésén alapuló történeti előadása teljes lehetetlenség. Attika történelmének azon régebb korszakaiból, a melyeknek alaposabb ismerete ilyen előadáshoz nélkülözhetetlen lenne, olyan kevés, s annyira töredékes tudósítások jutottak csak hozzánk, a melyek még az általánosságban szóló modern író munkálkodását is csak böngészésnek tüntetik fel e téren. A mi tárgyunk természetesen épen olyan részletességet kíván meg, mint a milyen fontossága van az attikai államrendszer teljes ismeretére nézve. Már pedig szükségtelen talán említenünk, hogy az attikai államrégiségekről még általában is csak Pericles korától kezdve vannak biztosabb, alaposabb ismereteink; nekünk is meg kellett tehát elégednünk azzal, hogy e fejlődés menetének rendszeres előadását egészen mellőzve csupán a Pericles korától a chæroneai csatáig terjedő időszakra vonatkozólag kísértünk meg tárgyunkról szólni, csak néha-néha, a hol forrásaink erre képessé tettek, jegyezvén egy-egy intézkedésről meg, hogy már régebb korszakból veszi eredetét.

Mint Attika államrégiségeire általában, a mi főforrásainkúl is a tíz szónok és a szótárírók szolgáltak. Amazok közül a legtöbb es legbecesebb adatokat természetesen Demosthenesnek, utána pedig rang szerinti sorban Aeschinesnek, Dinarchusnak, Lysiasnak, Hyperidesnek, Antiphonnak, Andocidesnek, Isocratesnek és végre Lycurgusnak köszönhetjük. Isaëus szónok tárgyunkra vonatkozólag majdnem teljesen hasznavehetetlen volt; valamint az említett többi kilencz szónok, de különösen Demosthenes némely beszédei sem nyújtottak egy tárgyra nézve sem szóra méltó felvilágosítást. A szótárírók közül tárgyunk szempontjából az első helyet Julius Pollux érdemli meg, és pedig csaknem kizárólag művének nyolczadik könyvéért; de nélkülözhetetlenek voltak ezenkívül különösen Suidas, Harpocratio, Photius és Hesychius is. Egyéb régi írók közül bizonyos

elővigyázattal Plato munkáiból (különösen a *Πολιτεία*- és a *Νόμοι*-ból) voltak egyes helyek felhasználhatók. Aristotelesnek inkább az államrégiségek általános tárgyalásakor lehet hasznát venni; általunk felhasznált csekélyszámú helyei alig érdemelnek említést. A történetírók közül Xenophon olvasása közben s ezenkívül Plutarchusban akadunk néhány felhasználható értesítésre; ezeket dolgozatunk érdekében értékesíteni nem mulasztottuk el. Egyéb ókori írók munkáiban tárgyunkra vonatkozó specialis kutatásokat nem tettünk, s a belőlük netán előforduló idézeteket a véletlenen kívül, a melynek ilyen hosszabb időt kívánó dolgozat készítése közben tagadhatatlanul nagy szerepe van, a modern írók utasításainak köszönhetjük.¹⁾

Azon segéd munkák jegyzéke, a melyeket értekezésünkben felhasználtunk, lenn következik. Eredeti munkát e helyen csak egyet nevezhetünk meg, *Dr. Télfy Corpus Juris Attici* (*Συναγωγή τῶν Ἀττικῶν νόμων*) című művét; ennek első részéből, az attikai törvények gyűjteményéből sok értekezésünkre vonatkozó adatot vettünk át, a gyűjteményt kísérő becses commentariusok pedig az anyag rendszerezése után véleményünkben nem egyszer erősítettek meg. A külföldiek közül tárgyunk szempontjából minden tekintetben *Platner* munkája érdemelt legtöbb figyelmet, a melynek előnyét a *Meier* és *Schoemann*-féle munka felett (Boeckh ítélete daczára, *Encycl. u. Methodol. der philolog. Wissenschaften* 361. l.) más tekintetben is abban találtuk, hogy nem két különböző fel-

¹⁾ A tíz szónokból való helyek az egyes beszédek paragraphusai szerint vannak idézve, ezek, a történetírók és Plutarchus a legujabb (1871—1882) Teubner-féle szövegkiadások szerint. Csak Demosthenest idéztük paginák szerint, mert nagyobb terjedelmű lévén, az utánanézését meg kívántuk ezzel könnyíteni. Pollux betürend nélkül írt munkája csak az 1706-ik amsterdami Hemsterhuis-féle 2 nagy folio kötetes kiadásban állt rendelkezésünkre, s azért az idézetek is ebből valók. Hogy különben e görög tárgyú magyar munkában az idézetek czimeit latinul közöltük, ez az általános szokással, a helykiméléssel, a szabatossággal, a nyomdai nehézségekkel, s végre avval indokolható, hogy anyaggyűjteményünk ekkép levén eredettől fogva összeállítva, nem tartottuk e csekély hiányosságot az ájtjavítás fáradságára érdemesnek, annyival kevésbbé, mert olvasóink előtt ez épen oly kevésbé fog nehézséget képezni, mint azon másik körülmény, hogy némely terminus technicusokat jobbnak láttunk a szövegbe is görögül venni fel, mint a szokás által nem szentesített fordításukkal értelmi zavarokra adni alkalmat.

fogású, hanem egy, öntudatosan dolgozó és rendkívül szellemes tudóstól ered; míg *Heffter* munkáját, ha a fennebb említettel nem állja is ki a versenyt, azon körülmény tette mellőzhetetlenné, hogy szerzője nemcsak a görög ókor alapos ismerője, hanem kitünő jogtudós is volt.

A mi már most az anyag kezelésében való eljárásunkat illeti, ebben a legnagyobb tárgyilagosságra törekedtünk, s megbízható adat nélkül egy állítást sem akartunk kockáztatni; ezért több tárgyban helyesebbnek gondoltuk teljes tudatlanságunkat bevallani, mint fölöle indokolatlan hozzászólásokba bocsátkozni.

Szükségessé tette ezen eljárást azon körülmény is, hogy forrásaink között a főhelyet a tíz szónok tendentiosus beszédei foglalták el. Tudvalevőleg csak igen kevés ügyet illetőleg vagyunk olyan szerencsés helyzetben, hogy fölötte két szónok fenmaradt ellenbeszédeiből ítélhetnénk; a túlnyomó számukat csak egy-két szónok támadó- vagy védbeszédeiből, tehát egyoldalúlag ismerjük. Már pedig ha valahol, úgy leginkább a mi tárgyunkra nézve veszedelmes a görög szónokoknak azon ismeretes tulajdonsága, hogy a (rossz értelemben vett) «τὸν ἤττω λόγον κρείττω ποιεῖν»-féle *sophisticus* elv alkalmazásához különösen ügyvédi szereplésekkor rendkívül értenek. Épen mint a két oldalról ismeretes ügyekből (pl. Demosthenes megkoszorúzásának, vagy a hirhedt követségnek ügyéből) tanuljuk, nem ritkaság, hogy egyik szónok a másikkal szemben más, állítólagosan érvényben volt, vagy érvényben levő törvényre hivatkozik, vagy, ha ezt nem teheti, ugyanazon törvénynek egészen más magyarázatot ad. Ez az egyik körülmény, a melyet a modern írónak szem elől téveszteni nem szabad. Van azonban a görög szónokoknak egy másik, ezen elsővel némileg ellenkező tulajdonságuk is, hogy ugyanis a szónoklattan egyik szabályát mértéken túl alkalmazva tekintet nélkül ellenfelek politikai és egyéb érdemeire minden eszközt megragadnak arra, hogy amaszt az illető forum előtt annak rendje szerint lepiszkolhassák. E szokásuk pedig minket az előbbivel egyaránt érdekel; mert hiszen a tisztviselők különös bűneseteire vonatkozó adatainkat, a melyek részben az eljárás elvonására szolgáltak, más források hiányában a szónokok beszédeinek ép azon részeiből kellett merítenünk, a hol ellenfeleiknek előéletök szennyfoltjait szemökre vetik. A mi a szótárirókat illeti, ezekkel szemben sem vagyunk sokkal fényesebb helyzetben; nagy részöknek fontossága ma már csak abban rejlik,

hogy munkálkodásuk idejében még számos olyan forrás állott rendelkezésükre, a melyek korunkig részben vagy egészen az enyészett martalékaivá lettek; különben forrásaikkal szemben a miénkhez hasonló állást foglaltak saját korukban el, azon különbséggel, hogy modern írónak aligha néznénk el olyan felületességet, s olyan goromba hibákat, mint a milyenekkel náluk elég gyakran találkozunk. Van ezenkívül még egy körülmény, a melylyel a hasonló tárgyú dolgozatokra vonatkozó anyag rendszerezésénél ki kell békülnünk; s ez az, hogy sem a szónokok nem éltek és írtak mind ugyanazon időben, sem a szótárírók, sem többi forrásaink. De vegyük tekintetbe azt is, hogy ezen időkülönbség éppen főforrásainknál, a szónokoknál legcsekélyebb (Antiphontól Dinarchusig számítva nem egészen egy század) és hogy a tíz szónok szereplése olyan korszakba esik, a melyben az attikai államrendszer az Euclides nevéhez kötött reactio után erőszakos változásokat nem szenvedett.

Az említett többi nehézségek sem annyira jelentékenyek, hogy egy a miénkhez hasonló tárgyú dolgozat anyagának rendszerezését egyáltalában lehetetlenné tennék. Értesítéseink általában véve oly roppant számúak és annyifélék, hogy e rendszerezésnek legalább megkísértését okvetetlenül indokolják. Hogy azonban ezen rendszerezés örökké csak többé-kevésbé kísérletszerű marad, az a mondottak után természetes. Éppen ezen körülménynek világos tudata, a melynek következtében az utánunk létrejövő kísérletek létjogát is szíves örömmel ismerjük el, indított bennünket is annak reményére, hogy — habár az általunk is rendszerezett anyag egy részét már több külföldi előzőnk dolgozta fel, — fáradságunk talán még sem lesz egészen felesleges, és pedig még ott sem, a hol elődeinkével nemcsak anyagunk, hanem szempontunk is megegyezik, mint például az előleges vizsgálat és a felelősségrevonás örökös kérdéseinél. Minden új, többé-kevésbé szellemes kísérlet létjogának főfeltételül tartjuk azonban, hogy lehetőleg egyéni legyen; s részünkről azért is feljogosítottaknak hisszük magunkat a fennebb említett reményre, mert előzőinknek még ott sem jártunk nyomában, a hol azt tehetjük volna, hanem csak útunk céljánál, — az anyag teljes rendszerezése után, — kérdeztük meg őket utazásuk közben tett tapasztalataik felől. Ily módon vált csak lehetségessé, hogy azon vidékről, a melyen átutaztunk, eredeti, idegen elemektől nem befolyásolt képekre tehesünk szert, és hogy útunknak végén

tapasztalatainkat csaknem épen oly mértékben használhassuk fel az ő előadásuk ellenőrzésére és kiegészítésére, mint a mennyit a mi előadásunk érdekében nekik köszönhetünk.

Különben ez ideig tudtunkkal a külföldön sem jelent meg olyan munka, a mely megvizsgálásukon és számadásukon kívül az attikai tisztviselők ellenőrzéséről és büntényeik megtorlásáról különösen értekeznek; úgy, hogy értekezésünk, a mi a dolog lényegét illeti, mégis csak úttörőnek tekinthető. Épen azért, ha olyan tudósok, mint Meier és Schoemann (előszavuk elején) avagy Boeckh Ágost (Die Staatshaushaltung der Athener cz. munkája 2. kiad. előszavának végén) elég szerények voltak Homerus e szavait: «ἡμεῖς δὲ κλέος οἷον ἀκούομεν, οὐδέ τι ἴδμεν» (II. II. 486.) állítani munkájuk élére, legyen szabad nekünk a legbölcsebb görög szavait ismételnünk, a ki Plato Phædojában így szól: «ἀλλὰ μὴν κἀγὼ ἐξ ἀκοῆς περὶ αὐτῶν λέγω· ἃ μὲν οὖν τυγχάνω ἀκηκοώς, φθόνος οὐδεὶς λέγειν». (Phaed. 61. D.)

A felhasznált segéd munkák jegyzéke.¹⁾

Dr. Karl Friedrich *Hermann*, Lehrbuch der griechischen Staatsalterthümer aus dem Standpunkte der Geschichte entworfen. Vierte Aufl. Heidelberg, 1855. 8-r.

Georg Friedrich *Schoemann*, Griechische Alterthümer, Greifswald, II. Bde. I. Bd. Staatsalterthümer, 3. Aufl. 1871. 8-r.

Ugyanaz, de comitiis Atheniensium libri tres, Gryphiswaldiae, 1819. 8-r.

August *Boeckh*, Die Staatshaushaltung der Athener, Berlin, 1851. 2. Ausg. III Bde. 8-r.

J. B. *Télyf*, Corpus Juris Attici (Συναγωγή τῶν Ἀττικῶν νόμων), Græce et Latine, Pestini et Lipsiae, 1868. Nagy 8-r.

Ugyanaz, Opuscula Graeca (Συγγραμμᾶτα Ἑλληνικά), Budapestini, 1880. Nagy 8-r.

Dr. *Télyf* Iván görög államrégiségi előadásai a budapesti kir. tud. egyetemen az 1879/80. tanév II. felében.

August Wilhelm *Heffter*, Die Athenäische Gerichtsverfassung. Ein Beytrag zur Geschichte des Rechts, insbesondere zur Entwicklung der Idee der Geschwornengerichte in alter Zeit. Cöln, 1822. 8-r.

¹⁾ Az értekezés eredetileg az Egyetemes Philologiai Közlöny számára lévén írva, ezen segéd munkák közül a legnevezetesebbeknek czimeit magában a dolgozatban is kénytelenek voltunk közölni.

Eduard *Platner*, *Der Process und die Klagen bei den Attikern*. Erster Theil: Process. Zweiter Theil: Klagen. — Darmstadt 1824. 8-r.

Moritz Hermann Eduard *Meier* und Georg Friedrich *Schoemann*, *Der Attische Process*, vier Bücher, eine von der Königlich Preussischen Academie der Wissenschaften in Berlin gekrönte Preisschrift. Halle, 1824. 8-r.

ELSŐ SZAKASZ.

Az ellenőrzésről a hivatal elvállalásakor.

Minden attikai köztisztviselő, akár sors útján, akár kézföl-emeléssel, vagy másképen választatott meg (κληρωτοί, χειροστονητοί, αίρετοι) valamely nyilvános jellegű hivatalos teendő elvégzésére, köteles volt mindjárt hivatalba lépésekor igazolni, hogy előéletében nincsen olyan szenny, a mi őt a közbizalomra méltatlanná tehetné, és talán meg is esküdni arra, hogy hivataloskodásának ideje alatt is a törvényekhez fog alkalmazkodni. Azon korban tehát, a melyben az attikai államrégiségekről már pontosabb tudomást vehetünk, két intézkedés szolgált Attikában már eleve biztositékül arra, hogy a köztisztviselők a törvényeknek megfelelőleg hivataloskodjanak; először az általános érvényű előleges vizsgálattal járó megerősítés (δοκιμασία) és másodsor bizonyos tisztviselőknél kétségtelenül, a többieknél pedig valószínűleg a hivatalos eskü is.

ELSŐ FEJEZET.

A vizgálatról a hivatalban való megerősítés alkalmával.

(Δοκιμασία).

I. §. Ezen vizgálat szükségességéről.

Lycurgus szónok, mint Harpocratiótól és Suidastól¹⁾ tudjuk, háromféle nemét különböztette meg ezen előleges vizgálatnak; először azt, a melylyel a kilencz archon, másodsor, a melylyel a nyilvános szónokok, s harmadsor, a melylyel a hadvezérek szoktak megvizsgáltatni. Lycurgus e felosztása hiányos lévén, betüszterinti értelemben nem volna elfogadható. Azért már Platner azon ma-

¹⁾ Harpocr. és Suid. s. v. δοκιμασία.

gyarázata felé látszik a két szótáríró helyeinek hajlani,¹⁾ a mely szabatosabban előadva a Meier Schoemann-féle munkában található.²⁾ E szerzők szerint Lycurgus az archonokkal a sors útján, a hadvezérekkel pedig a kézfelemeléssel választott tisztviselőket akarta általában megjelölni, a mennyiben a nevezett tisztviselők a kétféle nem legkiválóbb képviselői voltak.³⁾

Mert, hogy a dokimasia a tíz szónok korában általános érvényben volt, az kétségtelen. Pollux világosan mondja,⁴⁾ hogy a dokimasia a tisztviselők ellen jelentetett be (ἐπιγγεῖλετο), még pedig a sors útján (κληρωτοί), és más módon választottak (αἵρετοί) ellen egyaránt, ha vajjon alkalmasak-e a hivataloskodásra, vagy nem. E hely tehát elég határozott volna, ha a sokkal korábbi, tehát e szempontból hitelesebb Aeschines szónoknál a hivatalnokoknak egy más felosztását nem olvasnók,⁵⁾ a melyben a hivatalnokok egy harmadik neme (χειροτονητοί) is szerepel. Igaz, hogy épen ezen hely, mint a Demosthenes felügyelői állásának hivatalos jellege felől való vita egyik sarkpontja, különösen nagyon egyéni okoskodáson alapulhat, de még sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Aeschines a κληρωτοί és χειροτονητοί hivatalnokokat az általa felállított osztályok (εἴδη) elsejében sorozván, megvizs-

¹⁾ Eduard Platner (der Process und die Klagen bei den Attikern, dargestellt von, — Erster Theil, Process. Zweiter Theil, Klagen. Darmstadt, 1824). P. ugyanis úgy vélekedik (I. 322), hogy Lycurgus csak a vizsgálat különböző nemeiről akart szólni, a nélkül, hogy ezeket csakis az általa említett hivatalokra szorította volna. Alkalmilag mindjárt eleinte megjegyezzük, hogy e segéd munkákat csak a forrásokból gyűjtött anyag rendszerezése után használtuk fel. Ez okból gyakran megesik, hogy — ha járt úton haladtunk — okoskodásunk és annak eredménye elődeinkével megegyezik. De más részről csak így vált lehetségessé, hogy olyan esetekben, a hol véleményünkkel egyedül állunk, idegen feldolgozások a mi előadásunkat ne befolyásolhassák.

²⁾ Moritz Hermann Eduard Meier und Georg Friedrich Schoemann (der attische Process, vier Bücher, eine von der Königlich-Preussischen Academie der Wissenschaften in Berlin gekrönte Preisschrift. Halle, 1824). L. 201. l. 72. jegyzet.

³⁾ Hogy az archonok és hadvezérek néha a két osztály képviselői, erről l. még Lex. Rhet. 268, 28.

⁴⁾ Pollux VIII. 44. 45.

⁵⁾ Aesch. in Ctes. 29. v. ö. 14, 15.

vizsgálódóknak tartja másod sorban azokat is, a kik harmincz napon túl szerepeltek valami nyilvános ügy elintézésében (ὅσοι τι διαχειρίζουσι τῶν τῆς πόλεως ὑπὲρ τριάκοντα ἡμέρας), vagy a kik nyilvános munkára ügyelnek fel (οἱ τῶν δημοσίων ἔργων ἐπιστάται); az általa alkotott hivatalnemek harmadik osztályába pedig azokat sorozza, a kik választás utján a törvényszéknél való elnöklésre jogot nyertek, s ezekre is kiterjeszti a dokimasia szükségét. A kérdés lényegében inkább a hivatalnemek meghatározóját, mint minket illet,¹⁾ de annyiban ide is tartozik, hogy Aeschines az általa felállított második és harmadik osztály hivatalnokait egy névvel αἵρετοῖ-nak nevezi,²⁾ úgy hogy — nem lévén különös okunk Aeschines beosztását hamisnak tartani — abban kell megállapodnunk, miszerint Pollux fennebbi helyén a αἵρετοῖ megnevezés alatt a χειροτονητοῖ és ezen tulajdonképeni αἵρετοῖ hivatalnokokat egyaránt értette. Aeschines ugyanott a αἵρετοῖ megnevezés alatt azon hivatalnokokat foglalja össze, a kiket phylek, trittyák és demosok választottak meg, hogy nyilvános és közpénzeket kezeljenek, vagy azzal valami ügyet végeztessenek (τοὺς αἵρετοὺς ἄρχοντας . . . οὗς αἱ φυλαὶ καὶ αἱ τριττοὺς καὶ οἱ δήμοι ἐξ ἑαυτῶν αἵροῦνται τὰ δημοσία χρέηματα διαχειρίζειν) s következőleg mindezek számára szükségesnek mondja a dokimasiát. De Meier és Schoemann (202, 72. jegyz.) és ugy látszik Platner is (I. 399.) azt hiszik, hogy ez azon hivatalnokokra nem érthető, kik, mint a phylek felügyelői (ἐπιμεληταὶ) és a községi főnökök (δήμαρχοι) csakis az illető község ügyeinek elintézésére voltak illetékesek, s a kiknek állása az egész népet érdeklő illetékességű nem volt.³⁾

Hogy Lycurgus szónok elül említett felosztása betűszerinti

¹⁾ Meier és Schoemann csakugyan (Aesch. nyomán) κληρωτοὶ, χειροτονητοῖ és αἵρετοῖ-ra osztja fel a tisztviselőket. Az Aeschines féle utolsó osztályról (ὅσοι ἡγεμονίας δικαστηρίων λαμβάνουσι) ismét igen sok vita folyt. V. ö. Platner, I. 314; August Wilhelm Heffter (die athenäische Gerichtsverfassung, ein Beytrag zur Geschichte des Rechts, insbesondere zur Entwicklung der Idee der Geschworenengerichte in alter Zeit, Cöln, 1822) I. 366. kk. I.

²⁾ Aesch. in Ctes. 30.

³⁾ Valószínű, hogy ezen tisztviselők számadásuk (εὐθυνα) analogiája szerint saját törzsüktől vettek vizsgálat alá; hogy számadással tartoztak, I. Argum. ad Demosth. in Theocrin. 1321. és magát a beszédet (Kül. 1326.)

értelemben nem vehető, az már azon specialis helyek felemlítéséből is kiderül, a melyek a dokimasia szükségét *egy* hivatalnokokra nézve igazolják. A következő sorokban ugyanis az archonok és hadvezérek vizsgálata mellett azon többi hivatalnokokéit is fel fogjuk említeni, a melyeknek a forrásokban nyomára jönnünk sikerült.¹⁾ Így, hogy az areopagitákra nézve kötelező volt a dokimasia, azt mindazon helyekből következtetjük, ahol csak szó van arról, hogy ki vétethetett fel az athenaiek e legfönségesebb bírói testületébe;²⁾ annyival inkább csodálkozunk, hogy Schoemann³⁾ épen a legbizonytalanabb, e tekintetben kétértelmű, kissé különben is naiv, s hozzá még kétséges hitelességű helyet választotta ki e következtetés végrehajtására, t. i. az Athenaeustól (XIII. p. 566. F.) fenntartott Hyperides-féle helyet:⁴⁾ «Γπ. δ' ἐν τῷ κατὰ Πατροκλέους, εἰ γνήσιος ὁ λόγος, τοὺς Ἀρεοπαγίτας φησὶν ἀριστήσαντά τινα ἐν κατήλειψι κωλύσαι ἀνεῖναι εἰς Ἄρειον πάγον.» — a melyből azután úgy magyarázza meg az areopagiták megvizsgálását, hogy azt maguk a testület tagjai eszközölték. A kilencz archon vizsgálatáról, a melyet Lycurgus is említ, egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy ha a thesmothetákról lesz később szó, e név gyakran mind a a kilencz archont jelenti;⁵⁾ megvizsgálásuk módjáról, valamint a tanácsnokokéről is, kiknek dokimasiáját számtalan hely igazolja, a következő cikkben szólnunk. A három első archon ülnökei az archonokkal együtt vizsgáltattak meg.⁶⁾ A hadvezérek dokimasiá-

¹⁾ Majdnem állítani mernők, hogy azon tisztviselők dokimasiái, a kik a forrásban említve vannak, mind tudomásunkra jöttek. Részünkről, mint a kik a tárggyal specialisan foglalkozunk, ha igazat kell is Heffternek (367. l.) adnunk abban, hogy e kimutatás csak töredékes lehet, mégis kötelességünknek tartjuk legalább azon hivatalnokokat felsorolni, a kiknek vizsgálatáról forrásaink tudósítanak.

²⁾ Pollux VIII. 118. Lex Sol. ap. Plutarch. in vita Solonis c. 19, különösen Demosth. in Timocrat. 707; v. ö. még in Aristogit. 802.

³⁾ Georg Friedrich Schoemann (Griechische Alterthümer, Greifswald, II. Bde. I. Bd. Staatsalterthümer, 3. Aufl. 1871.) I. 525. l. 1. jegyz.

⁴⁾ Hyperides, ed. 2. Blass. 141. töredék in Patrocl. (εἰ γνήσιος).

⁵⁾ Ez kiderül pl. Pollux VIII. 86. és Plato Phaedrus, 225. D. összevetéséből, a mi a χρυσός; ἀνδρῶν-t illeti, a miről különben még később lesz szó. V. ö. Telfy, Corpus Juris Attici (Pestini et Lipsiae MDCCCLXVIII) comm. ad. 212.

⁶⁾ Hogy minden archonnak volt-e segédje, e felől vitázni nem a mi feladatunk. Mi, hogy úgy mondjuk, készen vesszük át a hivatalnokokat s más

járól szintén van máshol is említés, nevezetesen Lysiasnál is;¹⁾ a szónokokéről sem tesz egyedül Lycurgus említést;²⁾ nem említi azonban azt, hogy a vizsgálat a papokra,³⁾ a csapatfőnökökre (ταξιάρχος)⁴⁾ s a kikötő felügyelőire (ἐμποροῖον ἐπιμελητής)⁵⁾ is kiterjedt. Hogy az athlotheticus megvizsgáltattak volna (Pollux VIII. 93.), ez ellen Platner, s hogy a kikiáltó (κῆρυξ) (Dem. de falsa leg. 349.), ez ellen Platner (I. 324) és Meier és Schoemann (201. l. 71. jegyzet) tiltakoznak. Hogy ezeknek vizsgálata bajosan történt a törvényszék előtt, erre nézve velök egyetértünk.

2. §. Az eljárásról a tisztviselők előleges vizsgálatánál.

A «δοκιμασία» megnevezés tehát a tisztviselőknek a hivatalba lépéskor való megvizsgálását jelentette, hogy vajjon alkalmasak-e vezérszerepet vinni az államban?⁶⁾ Ezen intézkedés alkotója, úgy látszik, maga Solon volt, de teljes bizonyossággal ez csak a kilencz archon és a nyilvános szónokok megvizsgálásáról állítható.⁷⁾ A tisztviselők korában a thesmotheticus kötelessége volt minden hivatalnokjelöltet mindjárt a választás (ἀρχαιρεσία) után, az év utolsó napjain a törvényszék elé állítani, hogy ott megvizsgáltassék.⁸⁾ A

---

szempontból értekezünk rólok. Részünkről Pollux tudósítását (VIII. 92) fogadtuk el; erről v. ö. még Dem. in Neaer. 1369, 1373, mely helyekkel szemben állanak Harpocratio s. v. πάρεδρος és Hesychius s. v. εἰσὶναι. A Pollux (VIII. 100)-féle ellentétes helyről l. egyelőre M. és Sch. 58. l. 82. jegyz.

¹⁾ Lysias in Alcib. II. 6.

²⁾ Bekker, Anecd. Graeca p. 310.

³⁾ Etymol. Magnum.

⁴⁾ Demosth. in Boeotum 1018.

⁵⁾ Demosth. in Aristogit. 790. Dinarch. in Aristogit. 10.

⁶⁾ Bekker, Anecd. Graec. I. p. 235.

⁷⁾ Dem. in Leptin. 484.

⁸⁾ Az előleges vizsgálatnál szokásos eljárásról meglehetősen fogyatékos ismereteink vannak. Épen azért nem mulaszthatjuk el, hogy Meier és Schoemann idevonatkozó helyeit ne ismertessük, közbeszöve azon kételeyeinket, a melyek bennünket Heffterrel (367. kk.) és Platnerrel (I. 322. kk.) arra birtak, hogy a fenn közlött hagyománynak (Pollux VIII. 88. οἱ θεσμοθέται . . . εἰσάγουσι . . . καὶ δοκιμασίαν ταῖς ἀρχαῖς, v. ö. Aesch. in Ctes. 15.) inkább higyjünk, mint a M. és Sch. indokolatlanul kibővített előadásának. M. és Sch. a 202. és kk. lapokon így szól: «Azt hiszszük, jogosultak vagyunk annak felvételére, hogy a hivatalnokok megvizsgálását a tanács kezdeményezte». És a 74. jegyzetben: «azaz a folyó év tanácsa vizsgálta mindig

vizsgálat neve, tekintettel tárgyaira, a melyekről külön cikkben lesz szó, ἀνάγκησιν volt.*) Bárki felléphetett vádlóul, és mint ilyen nemcsak azon minősítés hiányáról szólhatott, a melyre a vizsgálat alapítva volt, hanem mindenről, a miből a jelölt képtelensége az

meg a következő év hivatalnokait». A 204. lapon a dokimasiánál szokásos kérdések előadása után így szól: «Ezen kérdéseket a tanács, és pedig különösen valószínűleg a prytanok intézték a jelölthöz. Ha úgy látszott, hogy a jelölt annak rendje szerint megfelelt a kérdésekre, akkor a tanács mindjárt megerősítette, . . . (δοκιμάζειν); ellenkező esetben, vagy ha vádló lépett fel a jelölt ellen, a törvényszékhez utasította az ügyet, hová a thesmotheták vezették be». Kérdés már most, mit művel M. és Sch. a thesmotheták dokimasiájával, a melyet Demosthenes, mint rendkívülit, különösen látszik felemlíteni (Dem. in Leptin. 484. l. a szövegben fenn). Hogy ez M. és Sch.-nak fel nem tűnt, az részben onnan magyarázható, hogy az általuk ismert szöveg (τοὺς θεσμοθέτας . . . κληρουμένους καὶ δοκιμασθέντας ἄρχειν etc. M. és Sch. 206. l. 87. jegyz.) nem egyezik meg az általunk használt Dindorf-féle 3. kiadás szövegével (κληρουμένους δὲ δοκιμασθέντας ἄρχειν etc.), a melyet azonban a kiadó adnotationes criticae-iben nem indokol. (Platner I. 321. és Télyf C. J. A. 213. sz. a. az utóbbi szöveget közli.) Meier és Schoemann előadásának, mint egész munkájának is főbaja az, hogy állításait nem igen indokolja. Az egész kérdés pedig hálátlan azért, mert nincsenek ránk hagyományozva a dolog határozott eldöntésére speciális esetek. — De kísérjük tovább a M. és Sch.-féle előadást, a mely egyszerre csak (206. kk.) egészen váratlanul, és sokkal bizonytalanabb hangon ezt mondja: «A hagyományokban való hiány lehetetlenné teszi a következő kérdésekre a biztos feleletet, hogy vajjon minden magistratus megvizsgálása a tanács és a törvényszék előtt történt-e, vagy ez eset csak néhány magistratusra nézve állott fenn, míg mások részint a tanácsban, részint a törvényszék előtt voltak a dokimasiára kötelezve». A 87. jegyzetben összeállítja az idevonatkozó helyeket. De hiszen az akadályt szerinte csak két hely, a thesmotheták (Dem. in Lept. 484.) és a parelrusok (Pollux VIII. 92.) kétszeres dokimasiájáról szóló képezi. E két helyet tehát, mint a mely kivételes eseteket említ, arra nézve, hogy az összes tisztviselők mind a tanács, mind a törvényszék előtt megvizsgáltattak volna, nem tarthatjuk irányadónak. De talán sikerült M. és Sch.-nak bebizonyítani azt, hogy csak a tanács előtt is történhetett a megvizsgálás? Ezen egy kérdés még hátra van. Lássuk! A 207. lapon így szól M. és Sch.: «Lysias beszédei közül három a tisztviselők megvizsgálását illető beszédünk van, melyek mind a tanácsban tartattak, mint az ὁ ἀνδρῶν βουλευτῶν, ὁ βουλευτῶν-féle megszólítások mutatják; t. i. két vádbeszéd az egyik Evander dokimasiájáról, a másik Philo ellen, s egy védbeszéd Mantitheusért». Eddig úgy látszik, mintha igaza volna M. és Sch.-nak; de a következő sorokban ők maguk teszik tönkre az építményt:

*) Pollux VIII. 85; v. ö. Heffter, 367.

illető hivatalra kiderülhetett.¹⁾ A bírák, mint rendesen, szavazás útján döntöttek az ügyben. Ha vádló nem lépett föl, hihetőleg a thesmotheták intézték a kérdéseket a jelölthöz, s ennek válasza felett döntött azután a törvényszék, hogy vajjon hiteleseknek látszanak-e? (v. ö. Demosthenes Eubulides elleni beszédét.) Ha szavazás útján megerősítettett (δοκιμάζειν) a jelölt, rögtön ellátták tiszttségének jelvényeivel, és elkezdhette tényleges működését. Kedvezőtlen ítélet esetére (ἀποδοκιμάζειν) más büntetés nem érte a jelöltet, mint e kárhozható ítélet természetes következménye, az ἀτιμία egy bizonyos neme, s úgy látszik ezen ítélet nem is esik olyan tekintet alá, mint a bűnügyi eljárásoknál.²⁾ A visszautasított jelölt helyébe más jelölt lépett, ki amannak visszautasítása vagy halála esetére már előre választatott meg³⁾ (ἐπιλαγχάνειν). Ezen körülmény egyzersmind kétségtelenül bizonyítja, hogy a dokimasia a hivatal elvállalásakor történt. Hogy vajjon a vádló azon esetre, ha fellé-

---

«az első beszéd archon eponymusnak (Heffter 100 szt. βασιλεύς-nak, a mely állítása úgy látszik a beszéd 8. és 12. pontjának rút félreértéséből ered), a másik kettő tanácsnoknak dokimasiájára vonatkozik». Mert e példák szerintünk épen csak a thesmotheták (a 9. archon, l. fenn) és a tanácsnokok dokimasiájának kivételességét igazolják, a mennyiben amazok a tanács és a törvényszék, emezek pedig csak a tanács előtt vizsgáltattak meg a fenn közölt és közlendő helyek szerint is. [Van ugyan az Evander elleni beszédben egy hely, a melyet tudtunkkal sem M. és Sch., sem mások nem említnek ugyan, de a mely ezen félreértésre alkalmat adhatna: ez így szól: «ταύτην . . . τὴν ἀρχὴν ἀξιοῦ μόνος αὐτοῦ καὶ αὐτὸν ἀρχεῖν, καὶ μετὰ τῆς ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλῆς τὸν ἅπαντα χρόνον τῶν μεγίστων κύριος γενέσθαι» ὥστε ὁ μὲν καὶ ὁ ἄλλος περὶ ταύτης τῆς ἀρχῆς ἀκριβεστέραν τὴν δοκιμασίαν ἢ περὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν ποιέσθαι». De a «ὁ μὲν καὶ ὁ ἄλλος» szavak elhelyezése következtében e hely minden valószínűség szerint így fordítandó: «. . . úgy hogy (épen) titeket illet, hogy az előleges vizsgálatot ezen hivatalt illetőleg szigorúbbá tegyétek, mint az más hivataloknál szokásos», a mennyiben az archonokat ti is meg szoktátok vizsgálni, a többi tisztviselők vizsgálatát pedig csakis a Heliaeae intézi el.] M. és Schoemann feltevését tehát ez alapon, — ha más bizonyítékokkal nem rendelkezik, — nem tarthatjuk eléggé indokoltnak, s épen azért Pollux tudósításával kezdtük az eljárás ismertetését.

¹⁾ V. ö. Bekker, Anecd. Graec. I. 235, Pollux VIII. 44. Platner I. 326, 329.

²⁾ A következményeket illetőleg a sok hely közöl v. ö. Demosth. in Aristog. 779. Hogy a dokimasia ἄγων ἀτιμίας, erről M. és Sch. 189. lap.

³⁾ Harpocratio s. v. ἐπιλαχών. Hogy ez is visszautasítható volt, ezt mutatja Lysias Evander elleni beszéde.

pett, s a szavazatok egy ötödrészét sem kapta meg, elmarasztaltatt-e ezuttal is a szokásos ezer drachma pénzbírságban, erről nincsenek bizonyítékaink.¹⁾

Kérdés támad most az íránt, hát a thesmotheták dokimasiájánál milyen volt az eljárás, ha a többi tisztviselők dokimasiájánál való elnökléssel ők voltak megbízva? Erről felvilágosít Demosthenes,²⁾ midőn így szól: «Σόλων . . . προσέταξε . . . τοὺς θεσμοθέτας τοὺς ἐπὶ τοὺς νόμους κληρουμένους διὰ δοκιμασθέντας ἄρχεῖν, ἔν τε τῇ βουλῇ καὶ παρ' ἑμὶν ἐν τῷ δικαστηρίῳ» azaz: Solon elrendelte, hogy a thesmotheták . . . kétszer vizsgáltassanak meg, a tanács és a törvényszék előtt. Platner azt hiszi,³⁾ hogy a kilencz archon vizsgálása azért követeltetett meg a tanács előtt is, mert ezeknek itt és a népgyűléseken bizonyos ügyekben előadói szerepök volt, s mert hatáskörük a közigazgatás rendkívül különböző ágaira terjedt ki. Hogy ülnökeik (πάρεδροι) velők együtt vizsgáltattak meg,⁴⁾ erről és magukról az ülnökökről már fentebb szoltunk.

Kivételes volt még a tanács tagjainak dokimasiája. Ezt a tanács saját kebelében intézte el, oly módon, hogy a lelépő tanács vizsgálta meg az új tanács most kisorsolt tagjait.⁵⁾ Vádlóul — úgy látszik — bárki felléphetett, maguk az egyes tanácstagok pedig a tanácsházba⁶⁾ való beléptökkor esküvel kötelezték magukat arra, hogy felfedezik a tanács előtt, ha tudnak valakit a kisorsoltak közül, a ki nem alkalmas a tanácsnokoskodásra. Hogy az eljárásnak még az itt is szokásos⁷⁾ ἀποδοκιμασία mellett sem lehetett bűnügyi természete, az kétségtelen.⁸⁾ A visszautasított tanácsnok-

¹⁾ V. ö. M. és Sch. 207. l.

²⁾ Dem. in Lept. l. f. (484.) A Dindorf-féle szöveg szerint, melyet Télfy is elfogad. (C. J. A. comm. ad 213.) V. ö. Lysiasnak a tanács előtt tartott Evander elleni beszédéből a 6. pontot.

³⁾ Platner I. 321.

⁴⁾ Pollux VIII. 92.

⁵⁾ Lys. de Evandri prob. 10.

⁶⁾ Δικαστήριον helyett βουλευτήριον Bekker conjecturája (v. ö. Lysias, edit. Scheibe, Teubner,² praefat. LXV. Hermann, Gr. Staatsalterth. 180 §. 2.) Lys. in Philon. 2-höz. A δικαστήριον szó azelőtt sok nehézségre adott okot. Meier és Schoemann (250. l.) úgy magyarázták a δικαστήριον szót, hogy ezen alkalommal a tanács így nevezetett, a mennyiben mint törvényszék járt el.

⁷⁾ Lys. de Evandr. prob. 6, 15. in Philon. 3, 13, 31.

⁸⁾ L. Lys. in Phil. 26.: «καίτοι δικαίως γ' ἔν, ὅστις φανερώς ὡσπερ οὗτος προὔδωκε τὴν ἔλευθερίαν, οὐ περὶ τοῦ βουλεῦσθαι, ἀλλὰ περὶ τοῦ δουλεύειν καὶ τῆς

jelölt helyére a pótlására vele egyidejűleg kisorsolt második jelölt lépett.¹⁾

3. §. A vizsgálatról, különös tekintettel tárgyaira

(ἀνάκρισις).

A törvény rendelete szerint, mint Lysias bizonyítja, szükséges volt, hogy a jelölt a törvényszék előtt egész élete folyásáról számot adjon.²⁾ Kezdetben még az is vizsgálat tárgya volt, vajjon születése és vagyoni állapota szerint jogosult-e a jelölt a hivataloskodásra; Solon törvényhozása szerint ugyanis az utolsó osztály polgárainak (Θήτες) nem volt szabad hivatalnokoskodniok, s ezek polgári joga csak a népgyűlési vitákban és Heliæában való részvételre szorítkozott.³⁾ A fennebbi Lysias-féle hely részletezése a Mantitheusért való beszéden kívül is több helyen található. Így kutatás tárgyává tették, vajjon nem tett-e a jelölt kijelölése előtt életében valami törvényellenest? Vajjon magánélete milyen? Tisztelet-e szüleit, vagy ha már meghaltak, gondot visel-e sírjaikra?⁴⁾ Vajjon katonai kötelezettségének eleget tett-e, s vajjon van-e hazai szokás szerint berendezett sírhelye?⁵⁾ Fizeti-e rendesen adóját?⁶⁾ Szóval a vizsgálat a jelölt nyilvános és magánéletének minden mozzanatára kiterjedt.

A heliasták esküjében⁷⁾ még más szempontokat is találunk az előleges vizsgálat tárgyait illetőleg. Így, ha valaki más hivatalt már viselt, de hivataloskodásáról még számot nem adott, azaz, ha más hivatalért még felelős (ὀπεύθυνος) volt, továbbá, ha a közpénz-

μεγίστης τιμωρίας ἐκκλησιαζοίτε» ; és még inkább in Phil. 29 : ... τοῦτον ... μὴ κολάσετε, εἰ μὴ γε ἄλλω τινὶ μείζονι, τῆ γε παρούσῃ ἀτιμίᾳ ; a mennyiben, mint fentebb említettük, az ἀποδοκιμασία-val az ἀτιμία egy bizonyos neme volt összekötve.

¹⁾ Harpocrat. s. v. ἐπιλαχών.

²⁾ Lysias pro Mantith. 9. Az egész beszéd általában igen fontos e tárgyban.

³⁾ Plutarch in Sol. c. 18. Aristot. Polit. II. 9. 4. a rendszabály megszüntéről Plutarch in Aristid. c. 1. és kk.

⁴⁾ Xenophon, Memorab. Socr. II. 2, 13, v. ö. Lys. in Phil. 20—24.

⁵⁾ ἡρία ἱερὰ helyett Valesius és Meier olvasásmódja ; Blass nem fogadja el Dinarchus Teubner-féle kiadásában.

⁶⁾ Dinarch. in Aristogit. 17. Pollux VIII. 85. v. ö. Hefftert 23, 24. lapon, ki az εἰ τὰ τέλη τελεῖ-féle kitévelt másképp érti.

⁷⁾ Demosth. in Timocrat. 746 kk.

tárnak tartozott (ὄψεσθαι τῷ δημοσίῳ),¹⁾ nem lehetett államhivatalnok. Hogy mi büntetés érte, ha ezt mégis megkísérlette volna, ezt azon cikkben adjuk elő, a melyben a hivatalbalépéskor esedékes büntényekről lesz szó. Egy és ugyanazon ember egyszerre két hivatalt, vagy ugyanegy hivatalt két, vagy több ízben nem viselhetett.²⁾ Kivételt — úgy látszik — csak a tanácsnokok képeztek, a kik attikai felfogás szerint szintén az államhivatalnokokhoz számítottak ugyan (τούτων μία ἦν τῶν κληρωτῶν [ἀρχῶν] ἢ βουλευτῶν πεντακοσίων, arg. ad Demosth. in Androt. 588. v. ö. Plato, Apol. 32, B: ἐγὼ γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ἄλλῃ γινώσκω μὴ ἐν ἀρχῇ ἢ ἐν οὐδεμίαν πρόποσι ἤρξα ἐν τῇ πόλει, ἐβούλευσα δέ), de kétszer is hivataloskodhattak.³⁾ Azon büntények nagy seregéből, a melyek a jelölt magánéletére hozhattak szegényt, kettőt találunk még különösen felemlítve, mint olyanokat, a melyek minden hivataloskodásból kizárták az illető egyént: azon büntényeket általában, a melyekkel az ἀτιμία büntetés bizonyos nemei jártak karöltve,⁴⁾ s különösen a prostitutio vétjét (ἐταιρία), a mely már Solon törvénye szerint⁵⁾ kizárta a bűnös polgárt minden Attika határain belüli és kívüli hivatalból, még a hírnökösködésből is.

Vannak ezen általánosabb jellegű elveken kívül olyan értesüléseink is, a melyek egyes hivatalnokokra, vagy hivatalos testületekre vonatkoznak.⁶⁾ Így, hogy a legfönségesebb testülettől indul-

¹⁾ V. ö. még Anonym. arg. ad Demosth. in Androt. 591; V. ö. Aug. Boeckh, (die Staatshaushaltung der Athener, Berlin, 1851, 2. Ausg. III. Bde.) I, 506—516.

²⁾ V. ö. még Lysias in Nicomach. 29, a honnan kiderül, hogy e törvény áthágása büntényt képezett ugyan, de nem lehetett épen ritka eset.

³⁾ Így pl. Demosthenes is kétszer volt tanácsnok, a 107. Olympias 4. (Demosth. in Mid. 552.) és a következő Olymp. 2. évében (Aesch. de falsa leg. 17). Úgy látszik tehát, hogy Hermann (Karl Friedr., Lehrbuch der griech. Staatsalterthümer aus dem Standpunkte der Geschichte entworfen. 4. Aufl. Heidelberg, 1855) 125. §. 1. alaposan hibáztatja Boeckhet (Staatsh. II. 763), a ki a dolgot kétségbe vonta. Hyperid. pro Lycophr. 14 (Blass) szerint Lycophron azt mondja magáról: «ὅμοις . . . με . . . ψύλαρχον ἐχειροτονήσατε, ἔπειτα εἰς Ἀθῆνας ἵππαρχον, καὶ ἤρξα αὐτόθι ἐν τῶν πρόποσι ἵππαρχῶτων μόνος», stb. Plesmi csak Attikán kívül történhetett.

⁴⁾ Erről l. Andocid. de myst. 73. és kk.

⁵⁾ Aesch. in Timarch. 21. v. ö. Dem. in Androt. 591. Télyf C. J. A. comm. ad 178.

⁶⁾ Ezek felsorolását ugyanavval indokoljuk, mint fennebb a dokimasia szükségességének specialis eseteiét.

junk ki, különösen a közvetlenül Solon utáni időkben nem minden polgár léphetett be az Areopagus tanácsába, hanem azok, a kik a mellett, hogy születés és vagyon tekintetében az első helyet foglalták el, minden tekintetben mocsoktalanul éltek.¹⁾ De az egyéni derékség még nem volt az egyedüli kiváncsalom; az Areopagus tanácsába ugyanis csak az évenként hivataláról leköszönő kilencz archon léphetett (*πρροσετίθεντο*),²⁾ de ezek is csak akkor, ha hivataloskodásukról a törvénynek megfelelőleg számot adtak, tehát felelősek nem maradtak (*ἀνοπεύθουος*). Mindez, a mint fennebb említettük, arra utal, hogy az előleges vizsgálat alól az Areopagus tagjai sem voltak kivéve.

Az archonokról azt kell megjegyeznünk, hogy az athenaei nép által ujonan választott polgárok nem lehettek még a tíz szónok korában sem archonokká, hanem csak azoknak fiai, de csakis akkor, — ezt teszi még hozzá a törvény, — ha polgárnőtől és törvényszerű eljegyzés (*ἐγγύησις*) által megelőzött házasságból származtak.³⁾ Testileg tehetetlen, nyomorék (*ἀδύνατος*) ember nem sorsoltathatott az archonok közé; ⁴⁾ a második archon választása-

¹⁾ Philochori fragm. 58. Télyf, C. J. A. 61. szám a. V. ö. Isocrates, Areopag. 37. Az Areopagus tekintélyének hanyatlásáról általános a panasz a tíz szónoknál; különben lesz még bővebben róla szó.

²⁾ Igy Plutarch. in Solon. c. 19, az elején, v. ö. Pericl. c. 9. Azon kétséget, hogy csak a hat thesmotheta léphetett volna be a tanácsba (l. arg. ad Dem. in Androt. 588.9.) valószínűleg azon már említett körülmény okozta, hogy a «thesmotheták»-féle megnevezés mind a kilencz archonra alkalmaztatott. — Solon, mint Plutarch idézett helyeinek elsejéből kiderül, archon eponymus létére is belépett a tanácsba.

³⁾ Demosth. in Neaer. 1376. Demosth. e helye ellenében Hermann, ugyancsak Demosth. egy más helyével (in Eubul. 1319, 1320) bizonyítva, azt állítja, hogy a kilencz archonnak és a papoknak legalább harmadizú (*ἐκ τριγονίας*) polgároknak kellett lenniök (Hermann Gr. Staatsalt. 149. §. 6.); míg ellenben Schoemann (Gr. Alt. I. 429.) Demosthenes általunk is felhasznált helyéhez ragaszkodik. Említettük már, mennyire bajos a többé-kevésbé egyoldalú és nagyon subjectiv jellegű görög szónokokkal argumentálni: részünkről tehát nem kifogásolnók az általunk használt helyet, a melyben törvényt idéz a szónok, azzal, a melyből a törvényt magunknak kell előbb, talán hibásan, megalkotnunk. Igy történt, hogy Pollux (VIII. 85) értesítésére, «ἐκαστέρωθεν ἐκ τριγονίας» sem reflectáltunk, melyet Heffter (23. l.) el-
tozadott.

⁴⁾ Lysias pro inval. 13.

kor pedig az egyéni derékség és erkölcsösség különösen tekintetbe vétetett.¹⁾

Dinarchus szónok szerint annak, a ki mint hadvezér, vagy mint nyilvános szónok meg akarta a nép bizalmát nyerni, törvényes gyermekekkel és Attika határán belül fekvő földbirtokkal kellett birnia, hogy képes legyen azon törvényszabta kezesség letételére, a melyet fontos szerepe igényelt.²⁾ Harczban járatlan, vagy elintézetlen pörbe keveredett egyén nem lehetett hadvezér.³⁾ A papok megvizsgálásáról⁴⁾ már fennebb tettünk említést; ez egyike volt a legszigorúbbaknak. Mindenekelőtt születése esett a jelöltnek vizsgálat alá, mert nem mindenki lehetett pap, a ki akart, hanem csak azok, a kik bizonyos papi nemzetségekből származtak.⁵⁾ Annál kevésbbé volt zsellér (μέτοικος) vagy idegen (έξνος) pappá választható.⁶⁾ De még a mondottak közül is csak a törvényes fiú juthatott papi állásra, míg a fattyú a papságból ki volt zárva.⁷⁾ A paptól és papnőtől⁸⁾ egyaránt szüzesség és jó erkölcs követeltetett, s a prostitutio (έτραπέζα) mint gátló akadály a papi hivatalokat illetőleg is ki van emelve Aeschines fennebb említett helyén. Végül fel kell még említenünk, hogy a tanácsnokoknak, a népgyűlés és a Heliæa tagjainak⁹⁾ bizonyosan, s talán a tulajdonképeni tisztviselőknél is bizonyos kort kellett betölteniök, ámbár Hermann (Gr. Staatsalt. I. 149 §. 8.) e tekintetben eltér a tudósok nagyobb részének (Meier és Schoem. 204. l. Schoem. Gr. Alt. I. 430. Heffter 23. stb.) véleményétől, a kik a tanácsnokoknál és bíráknál szükséges

¹⁾ Demosth. in Neaer. 1370. Hogy az *ἀνδραγαθία* szó nem a származásra értendő, erről v. ö. Heffter 21. kk.; különben e szokásról mint a «régi jó idők»-éről emlékszik meg Demosthenes.

²⁾ D. in Demosth. 71. Ugyanott látható, hogy a törvény kijátszása sem volt ritkaság.

³⁾ Syrian. in Hermogen. stat. 319. Télfy, C. J. A. 330, 331. sz. a.

⁴⁾ A nem philologus olvasót figyelmeztetjük, hogy az attikai papoknak hivatalos jellegük volt.

⁵⁾ Schol. in Aesch. in Timarch. 19.

⁶⁾ Demosth. in Eubul. 1314.

⁷⁾ Ross. Inscript. graec. III. p. 52.

⁸⁾ Etym. Magn., Hesychius.

⁹⁾ Pollux azt mondja (VIII. 122), hogy a Heliæa tagja csak tisztességes (έπίτιμος) és a közpénztárnak nem adós polgár lehet. Hogy a Heliæa tagjai formászerű előleges vizsgálatnak lettek volna alávetve, mint pl. a tanács tagjai, ennek nyoma nem található.

harmincz éves kort¹⁾ a többi hivatalnokokra nézve is kötelezőnek hiszik.

Ezek azon hagyományok, a melyeket az egyes tisztviselők előleges vizsgálatának tárgyaira vonatkozólag közölhattunk; azon tisztviselőkről, a kiket a források nem említnek fel különösen, feltehető, hogy dokimasiájoknál azon rendszabályok voltak érvényben, a melyek a vizsgálatról általában vannak reánk hagyományozva.

S most egy talán feltűnő jelenséget kell észrevennünk. Hiában tanulmányozzuk végig a forrásokat, sehol sem akadunk oly követelményre az attikai köztisztviselők e megvizsgálását illetőleg, a mely egy modern qualificationalis törvény fogalmához legkevésbé is hasonlítana. A modern törvényhozás mindazt, a mi egy attikai tisztviselő-jelölttől követeltetett, úgyszólván csak hallgatólag feltételezi, vagy a büntetlen előélet, s kiállt büntetés követelményében foglalja össze; a tisztviselők magánéletéről pedig épen alig tesz említést. A modern qualificationalis törvény követelményei, hogy úgy mondjuk, ott kezdődnek, a hol az attikai törvények követelményei végződtek. Az attikai törvényhozás említést sem tesz szellemi-, annál kevésbé szakműveltségről, a mely a mi törvényhozásunk (ha nem is a magyar közmondás) szerint az állami hivatalra való qualificatio csaknem egyedül hangsúlyozott követelményét képezi; úgy, hogy korunk és az ó-kor közt e tekintetben párhuzamot vonni közös alap hiányában majdnem lehetetlen. Azért azt hiszszük, leghelyesebben járunk el, ha e jelenség okát magokban a régi attikai állami és társadalmi viszonyokban keressük, s így főkép azon két tényezőben leljük azt fel, melyeknek egyikét Attika polgárainak rendkívül democraticus irányú és élénk politikai érzéke, a másikat pedig a szellemi műveltségnek aránylag kevés individuum által való képviselése képezi; amaz képességet adott az állampolgárnak az akkori hivatalos teendők becsületes ellátására, emez lehetetlenné tette olynemű igények kifejlődését a szakműveltség tekintetében, mint a milyenek a sophisták megjele-

---

¹⁾ L. Xenophon, Memorab. Socr. I, 2, 35. A következő törvényről: «μήτε ἀρχεῖν τὸν σφόδρα νέον, εἰ καὶ ἀριστα δοκοίη γυνώμενος εἶναι», Stobaeus serm. 106. azt hiszi Hermann, hogy hamar elévült. Plato azonban (Leges, 785 B.) azt gyaníttatja velünk, hogy korában a harmincz éves kor a többi hivatalnokokra is kötelező volt. Suid. s. v. ἐφέτα: szerint epheta csak ötven éven felüli egyén lehetett.

nése után a szakművelődésre vezető eszközök terjedésével részben létre is jöttek, idő folytával pedig megerősödhetnek volna, ha viszont épen e korszak egyszersmind Athenæ politikai nagyságában fordulópontot nem képezett volna.

4. §. A hivatal elvállalásakor esedékes büntényekről.

A ránk hagyományozott példákbló való elvonás utján három neme határozható meg a hivatal elvállalásakor esedékes büntényeknek, a melyek nagyobb részét a dokimasia szabályainak áthágásából, vagy kijátszásából keletkeztek, s ennél fogva túlnyomó számban negativ jellegűek. Először, ha valaki az előadott qualificatio hiányában kísérlette meg hivatalba jutni; másodsor, ha valaki hivatalos teendő ellátására önként jelentkezett volt, de midőn a sors őt választotta, nem fogadta el az illető hivatalt; s harmadsor, — ez volt természetesen a legkritkább eset, — ha valaki sem a dokimasia szabályaival, sem a törvényekkel nem törődve erőszakkal, csalás, vagy megvesztegetés utján foglalt el valamely hivatalt.

Hogy az első kategoriába tartozó büntények mily természetűek lehettek, ez, mint fennebb említettük, az előleges vizsgálat tárgyainak előadásából kiderül, s ezért e tárgyról hosszasabban szólanunk felesleges. Hogy törvényekben ily esetek meggátlására nem volt hiány, az természetes. Elég tájékozást ad ide vonatkozólag magában a következő Suidasból és Demosthenesből egybekapcsolt törvény, a mely szerint, ha valami becstelenségben elmarasztalt (ἄτιμος) vagy a közpénztárnak adós egyén valamely hivatalos teendő ellátására jelentkezett, ez ellen akármelyik polgár ἐνδειξίς-sel élhetett a thesmothesákhoz; ¹⁾ a thesmothesák pedig a heliasták törvényszéke elé vezették az így feljelentetteket (εἰσαγγεῖν), ²⁾ a hol az illetékes birói osztály (δικαστήριον) büntetésöket megállapította, a mely többnyire, a közpénztárnak adósokkal szemben pedig mindig a halál volt. ³⁾

¹⁾ Suid. s. v. ἐνδειξίς.

²⁾ Dem. in Timocrat. 707. Az ἐνδειξίς-nek azon esetről a tényleg hivataloskodó prytanok és proedrusok ellen, a melyről Demosth. e helyén szó van, később a maga helyén teszünk említést.

³⁾ Dem. adv. Lept. 504. A ἐπαίγια-ra: Aesch. in Tim. 21, Solon törvénye, a mely szerint a magát prostituáló ember eo ipso ἄτιμος (becstelen) lévén, ily esetekben halállal lakolt.

A második csoportbeli bűntényekre például a sors által választott nyilvános bírák (*δικαιτητα δημόσια*) szolgálnak. Ezekről Pollux azt mondja, hogy a becstelenség (*ἀτιμία*) büntetése volt kiszabva azon bíró számára, a ki nem fogadta el a számára kisorsolt ügyet.¹⁾ Volt különben annak egy törvényszerű módja is, hogy valaki megszabaduljon egy ráruházott hivataltól, ha ugyanis betegséget vagy tehetetlenséget hozva fel indokailul esküt tett arra, hogy a hivatal teendőit ellátni nem képes. Ezen eskü neve *ἐξωμοσις* volt. Hogy azonban e szabadsággal szélteben visszaélés ne történjék, mindenki fel volt jogosítva az *ἐξωμοσις*-t tevőknek ellenmondani, azaz esküjüket ellenesküvel (*ἀπωμοσις*) kétségbevonni, a mi két fél között természetesen pörre vezetett.²⁾

Hogy a hivatal elvállalásánál a harmadik kategoriába sorozott bűntényekre igen kevés példánk maradt, az természetesnek látszik olyan államszerkezet, s a politikai féltékenység olyatén kifejettsége mellett, mint a milyennel az attikai demokratiában ismerkedünk meg. Magában Athenae városában ilyen bűntényt majdnem lehetetlen elképzelni, ha t. i. nem volt egyszersmind a kormányforma változásával, vagy olyan, nagyobb jelentőségű és erőszakosabb mozgalmakkal összekötve, a melyekről szólni már

---

¹⁾ Pollux VIII. 126. E rendelkezés első tekintetre képtelennek, vagy túlszigorúnak látszik; ezt állítja Meier M. E. is «Die Privatschiedsrichter und die öff. Diäteten Athens». Halle, 1846, 4. cz. művének 15. lapján, és azért Pollux szövegéhez emendatiót javasol. A szótáríró e helyéről Meier emendatiójával szemben nálunk dr. Télyf szól (C. J. A. comm. ad 569, és Σ ο γ γ ρ. Έλλ. 51. és kk. l.) s kimutatta, hogy Pollux tudósítása érthetővé válik, ha meggonjoljuk, miszerint a diaetetákát senki sem kényszerítette arra, hogy megválasztásuk végett jelentkezzenek. Önkéntes jelentkezések által tehát kötelezték magukat arra is, hogy minden nekik kisorsolt ügyben bírászkodni fognak. Vétségök így világossá válik, és mint negatív jellegű, szintén a kötelességmulasztások rovatába esik. De azt is kimutatja T., hogy ezen intézkedés szükséges is volt a diaeteta rendszer mellett. A diaeteták ugyanis a heliasták törvényszékével szemben azért képeztek sok ügyben első fórumot, hogy amazok ne legyenek kénytelenek folytonosan együtt ülni, s hogy a polgárok hivatásuktól vagy teendőiktől igen gyakran el ne vonassanak (Schol. ad Demosth. in Androt. 593, 24). Ekkora jelentőségük mellett képzelhető, mekkora zavarokra adott volna okot, s mennyire kárára vált volna ez a pörlekedő feleknek, ha a törvény el nem tiltotta volna a diaetetáknak az ügyek közötti válogatást.

²⁾ Pollux VIII, 55—56; v. ö. Dem. de fals. leg. 380.

nem a mi feladatunk többé, hanem a történetbuváré. Pedig hogy mégis előfordult, ha módjáról számot nem adhatunk is, azt el kell hinnünk, mert Aeschines és Demosthenes a szöszékről nyilvánosan lobbantották ellenfeleik szemére.¹⁾ Hogy fogalmat adjunk arról, mit értünk az ilyenü bűntény alatt, erre nézve talán elég lesz a következő specialis eset megemlítése, a mely különben valóban ezen rovat alá tartozik, ha a heliasták törvényszékét, mint a mely az állam ügyeire nagy befolyással bírt, attikai felfogás szerint²⁾ tisztviselői karnak tekintjük. Ha ugyanis a heliasták törvényszéke összehivatott, valamennyi bíró (*δικαστής*) a piacra ment, s ott sorsot húztak, hogy az abc 10 első betűjével jelölt tíz szakasz közül ki melyikben ítéljen. A sorsot vető bárczát azután az illető szakasz kikiáltója a bírói hatalom jelvényeivel, az illető betűvel ellátott táblácskával és bottal cserélte fel. Ha már most valamely bíró a nélkül, hogy a sors épen az illető dicasteriumba juttatta volna, tényleg részt vett annak ülésein, oly bűntényt követett el, a mely ezen harmadik kategoriába tartozó bűntényekre nagyon emlékeztet. Ezen eset képezhetne hihetőleg egyik legszelidebb nemét is e bűntényeknek, miért is a büntetés csak a bűnös vagyónát érte. De más tekintet alá jönnek az Attika határán kívül levő hivataloknál történt e nemü visszaélések, a melyek könnyebben voltak kivihetők, de az államra nagyobb veszedelemmel jártak, s nagyobb büntetéssel is sújtattak. Talán felesleges emlitenünk, hogy főkép az ál-követeket értjük, kik megbízás nélkül magánérből visszaélhettek azon körülménnyel, hogy Attikán kívül bajosabb volt az ellenőrzés. Hogy ez nem lehetett épen ritkaság, igazolják ezt Aeschines és Demosthenes ismeretes beszédei, a melyek közül az utóbbi a következő törvényt is tartalmazza: «ha

¹⁾ Aesch. in Timarch. 106. οὗτος γὰρ ταύτην τὴν ἡλικίαν ἔχων, ἣν ὁμοίως ἔραϊτε, οὐκ ἔστιν ἦντινα πάποσ' οὐκ ἤρξεν ἀρχὴν, οὐδεμίαν λαγῶν οὐδὲ χειροτονηθεὶς, ἀλλὰ πάσας παρὰ τοὺς νόμους πριάμενος. Az ezután felhozott két példából azonban a dolog lényegére nézve semmi új értesítést nem találunk, a mint ezt a nagy szavakat kedvelő Aeschinesnél már megszoktuk. Az első példa csak ennyit mond: «λογιστὴς γενόμενος»; a másik példában említett hivatal pedig Attikán kívül volt. Ἐπ' oly kevéssé részletezi Demosth. (in Theocrin. 1331) azon állítását, hogy . . . καὶ τὴν ἀρχὴν, ἣν ἐκαίνοσ ἀρχῶν ἐτελεύτησεν, ἱεροποιὸς ᾤν, παρὰ τοὺς νόμους ἤρξεν οὗτος, οὔτε λαγῶν, οὔτ' ἐπιλαγῶν . . .

²⁾ Aristoteles a törvényszékekben vagy a népgyűlésen való részvétet ἀρχὴ ἀόριστος-nak nevezi. L. Platner, I. 316.

valaki ámbár sem a tanács, sem a nép meg nem választotta, köve-
tül megy valahová, halál legyen a büntetése». ¹⁾

MASODIK FEJEZET.

A tisztviselők esküjéről.

A hivatalos kötelességekre vonatkozó eskü bizonyos tekin-
tetben a *δοκιμασία* kiegészítéseül tűnhetik fel; mert ha a vizsgálat
bizonyos jelölteknel bármi okból elvesztette volna jelentőségét, az
ilyen eskü lehetett hivatva biztosítékot nyújtani arról, hogy a
jelölt fel nem fedezett eddigi hibáitól hivataloskodása idején őriz-
kedni fog, s hogy eljárását általában a törvényekhez fogja alkal-
mazni.

Hogy már most vajjon minden tisztviselő-jelölt köteles volt-e
ünnepélyes, és a hivatalos teendőkre vonatkozó esküt tenni, erről
hallgatnak a források. Annyi bizonyos, hogy az előleges vizsgálat
alkalmával a jelöltnak be kellett a hivatalra való érdemességét és
képességét bizonyítania, s ez szerintünk legtöbb kérdésre vonatko-
zólag csak eskü útján volt lehetséges. Ezt igazolja a két fenma-
radt esküminta is, a melyek tárgyát nemcsak a jövőendő hivatalos
kötelességek, hanem a jelöltek előéletére vonatkozó adatok is ké-
pezik. ²⁾ Hogy tehát az *ἀνάκρισις* alkalmával minden tisztviselő tett
hivatalos esküt, ezen nem kételkedünk; csak az a kérdés, vajjon
ezen eskü egyszersmind a hivatalos kötelességekre is vonatko-
zott-e, s ünnepélyesen történt-e? Mert ellenkező esetben nem
mint óvóintézkedés, hanem úgyszólván mint az előleges vizsgálat-
nak *πίστις*-e volna számbaveendő. S bár e kérdést tudósítások hiá-
nyában függőben hagyjuk, részünkről addig is, míg egy nálunknál
hivatottabb tisztába nem hozzá, ³⁾ azon véleményben vagyunk,

¹⁾ Dem. de falsa leg. 380.

²⁾ L. a heliasták esküjében (Demosth. in Timocrat. 747) . . . καὶ γέγονα
οὐκ ἔλαττον ἢ τριάκοντι' ἔτη. Dionysos papudóiében (Demosth. in Neær. 1371)
Ἄριστεῦσα καὶ εἰμὶ καθαρά καὶ ἀγνή ἀπὸ τῶν ἄλλων τῶν οὐ καθαρευόντων, καὶ ἀπ'
ἀνδρὸς συνοουσίας . . . stb. Alkalmilag felemlítjük, hogy Schoemann a heliasták
esküjét, a mint az Demosthenes szövegében hagyományozva van, hamisít-
ottnak tartja (Alt. I. 347. 3. jegyz.). Platner meg (I. 81) azt hiszi, hogy a
heliasták esküje nem birói, hanem általános polgári eskü volt, a melyben
az egyén az állam iránt való kötelességei hű teljesítését fogadta.

³⁾ Eddig tudunkkal csak Schoemann (Alt. I. 434.) van a mi véleményün-

hogy, ha a források ilyen esküről minden tisztviselőt illetőleg nem emlékeznek is meg, lehetetlenné sem teszik hallgatásukkal annak létét.¹⁾

kön. Általában e tárgygyal igen röviden végeznek a jelenkori írók. S ez helyes. Önálló értekezés talán csak nálunk jelent meg e tárgyról (Pintér Ede «Az attikai eskü kapcsolatban a democratia főbb intézményeivel», a lugosi főgymn. 1880/1. évi értesítőjében), de bírálatának elolvasása után (Egyet. Philol. Közlöny VI. évf. I. füzet, 85. lap) megvalljuk, nem iparkodtunk vele megismerkedni, habár a bírálatot is fogyatékosnak és nem sok szakismerettel irotttnak tartjuk. Nem is azért viseltetünk az értekezés iránt előítélettel, mert, mint a bíráló megrovólag szól, csak tizenegy lapra terjed; hanem a többi közt épen azért vonjuk alaposságát látatlanban is kétségbe, mert e tárgyról, a hol a források tökéletesen cserben hagynak, ama tizenegy lapnak csak felén is tudott a szerző «értekezni». Egyszóval: nem tartjuk a tárgyat olyannak, a mely önálló feldolgozást megérdemelne.

¹⁾ Ezen véleményünkre azon ellenvetést lehetne tenni, hogy az általunk ismert eskük közül egyetlen egy sem tétetett le az ἀνάκρισις alkalmával a Heliaeae előtt. [A heliasták esküjéről Pollux VIII. 122: ὤμνουν δὲ ἐν Ἁρδητῶν δικαστηρίῳ Ἀπόλλω πατρῶν καὶ Διὶ βασιλείᾳ. ὁ δὲ Ἁρδητῶς etc. V. ö. Harpoer. s. v. Ἁρδητῶς (Télffy, C. J. A. 561. Ἁρδητῶς) Suidas, Hesychius, Etymol. Magn. s. v. Ἁρδητῶς. Aesch. in Ctes. 6; Andocid. in Alcib. 3, 9; Andocid. de myst. 91; Plato, Apol. Socr. 35. C. stb. A thesmotheták esküjéről: Pollux VIII. 86: ὤμνουν δὲ οὗτοι πρὸς τῆς βασιλείῳ στοῦ, ἢ ἐπὶ τοῦ λίσου . . . εἶτα ἐντεῦθεν εἰς ἀκρόπολιν ἀνελαθόντες ὤμνουν ταῦτα. (helyesebben ταῦτά.) A hadvezérekről Dinarch. in Phil. 2: . . . ἐπιωρηκῶς δὲ ὤμωσεν ὕρρον μετὰ τῶν τοῦ ἔδου καὶ τῆς τραπέζης . . . A tanácsnokok esküjéről Lysias adv. Philon. 1: ἐγὼ δὲ ὁμόσας εἰσῆλθον εἰς τὸ βουλευτήριον stb. v. ö. Xenoph. Memorab. I, 1, 18; Dem. in Mid. 551; in Neaer. 1346.) Dionysos papnői esküjéről: Demosth. in Neaer. 1371: . . . ζταν ἔξορκῶ τὰς γεραρὰς ἐν κανοῖς πρὸς τῶ βωμῶ, πρὶν ἄπτεσθαι τῶν ἱερῶν. Kivéve tehát a diaeteták eskütételének helyét (Demosth. in Callipp. 1244) valamennyi értesítésben meg van az eskütétel helye nevezve.] Részünkről épen azt találják feltűnőnek, hogy nemcsak a szótárírók, hanem a szónokok is az eskütétel helyére az említett tisztviselőknél, a heliastáknál és a tanácsnokoknál bizonyos súlyt látszanak fektetni, s hogy továbbá az eskütétel említett helyei mind különbözők. Úgy hogy könnyen azt hihetné valaki, hogy ezen körülmények épen csak ezen tisztviselők ésküinek felemlítésében, különösen a mi a szótárírókat illeti, bizonyos szerepet játszottak.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az ellenőrzésről a hivatal viselése közben, különös tekintettel a bűntények megtorlására.

Első rész. Az ellenőrzésről.

A főelv a tisztviselőkkel szemben való büntető eljárásra Demosthenesnél¹⁾ található. E szerint illő ugyan, hogy minden törvényellenesen cselekvő megfelelő büntetéssel sujtassék; de kiváltképpen a tisztviselők ellen legyen az eljárás szigorú. Ezért alkotta már Solon, úgymond a szónok, magánemberekkel szemben lassúbb menetűnek a büntető eljárást, míg a tisztviselők megbüntetésére gyors, rendkívüli eljárásokat rendelt; mert belátta, hogy emezek törvényellenes tettei jobban veszélyeztetik az állam egységét, a melynek felforgatása után már késő volna a büntetésről gondoskodni.

ELSŐ FEJEZET.

Az ellenőrzésről, tekintettel az összes hivatalnokokra.

I. §. A törvényőrök (νομοφύλακες) és az Areopagus által való ellenőrzésről.

A tisztviselők hivataloskodására egy ideig külön hivatalnokok is ügyeltek, az u. n. νομοφύλακες²⁾ (törvényőrök), a kik törvénytelenység esetére büntetőleg (ζημιούντες) is fölléphetek.³⁾ Ezen

¹⁾ Demosth. in Aristogit. II. 801: . . . δεῖ . . . ὑμᾶς ἅπαντας μὲν ἀπειργεῖν καὶ κωλύειν τοὺς παρανομοῦντας, πολὺ δὲ μάλιστα τοὺς ἐν ταῖς ἀρχαῖς ὄντας . . . διό καὶ τὰς τιμωρίας ὁ Σόλων τοῖς μὲν ἰδιώταις ἐποίησε βραδείας, ταῖς δ' ἀρχαῖς . . . ταχείας, ὑπολαμβάνων τοῖς μὲν ἐνδὲχέσθαι καὶ παρὰ τὸν γρόνον τὸ δίκαιον λαβεῖν, τοῖς δ' οὐκ ἐνεῖναι περιμῆναι. τὸ γὰρ τιμωροσόμενον οὐχ ὑπέσται τῆς πολιτείας καταλυθείσης. V. ö. Sallustius meglepően hasonló gondolatmenetével (Catil. 52): «Nam cetera tum persequere, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustra judicium implores. capta urbe nihil fit reliqui victis».

²⁾ Suidas, s. v. νομοφύλακες, s hozzáteszi, hogy nem szabad őket a thesmothetákkal összezavarni. Pollux VIII. 94. nem emlékszik meg efféle szerepökről.

³⁾ Stobaeus serm. 42. Télyf, C. J. A. 217. sz. a.; hogy mi módon, nem tudjuk.

hét személyből álló hivatalnok-testület Pericles korában jött létre, midőn Ephialtes az Areopagus tanácsától az állami ügyek feletti főfelügyelés jogát elvévén, azt reájuk ruházta. Működésöknek azonban egyáltalában semmi nyoma sem vehető észre;¹⁾ s úgy látszik, hogy midőn az Areopagusnak régi hatalma részben ismét visszaadatott, a törvényörök testülete elvesztette hatáskörét.

Csak keveset tudunk az Areopagus említett főfelügyeleti jogáról is,²⁾ de különösen azon eszközökről, a melyek e jogának gyakorlásában rendelkezésére állottak. Az Areopagus Athenæ történelmének azon korában állott hatalmának tetőpontján, a melyből igen kevés, és tökéletlen értesítés jutott el hozzánk; s egyáltalában nincs határozott tudomásunk azon mód felől, a melylyel a Solontól a tíz szónokig terjedő korban a hivatalnokokra felügyelt, azokat felelősségre vonta, valamint bírói illetékességének határa felől sincs e korból pontos ismeretünk a heliasták törvényszékével szemben.³⁾ A mi keveset az Areopagusról mondani lehet, az csakis az Euclides utáni időre esik, a midőn az Ephialtes által elvett⁴⁾ főfelügyeleti jog neki részben ismét visszaadatott,⁵⁾ már a mennyire ez a korlátlan demokratiához szokott nép egészen megváltozott gondolkodásmódja mellett lehetségessé vált. Ezen általános főfelügyeleti jogához képest az Areopagus a tíz szónok korában állandó bizottságot képezett különösen a nyilvános jellegű bűntények felfedezésére, a tényálladék felkutatására, és legfellebb még a bűnösség felett való véleményadásra, még pedig oly módon, hogy

¹⁾ V. ö. Schoemann, Alt. I. 361. A tíz szónok tudtunkkal meg sem emlékezik róluk.

²⁾ Plutarch Solon. c. 19: τὴν . . . βουλήν ἐπίσκοπον πάντων, καὶ φύλακν τῶν νόμων ἐκείσιν.

³⁾ V. ö. Schoemann, Alt. I. 523. Csakhogy ő túlságosan kevésre becsüli értesüléseinket; mert a 10 szónok korában a Harpalus-féle ügyre vonatkozó beszédek mégis adnak némi tájékozást az Areopagus e korban viselt szerepéről. Ugyanezen helyen Schoemann kétségtelennek mondja, hogy az Areopagus a tisztviselők előleges vizsgálatánál, és felelősségre vonásánál is befolyással birt, habár nem ő intézte is azt, hanem csak arra volt hivatva, hogy az illető tisztviselőket méltatlanoknak, vagy büntetésre méltóknak jelentse ki.

⁴⁾ Argum. ad. Isocrat. Areopagit. Plutarch. Pericl. c. 7, 9.

⁵⁾ Andocid, de myst. 84, Tisamenus psephismájából. Boeckh, C. Inscr. I. p. 144. A bizonyítékok közlése nélkül l. Schoem. Alt. I. 526 kk.

a népgyülésnek és a Heliaea törvényszékének *alárendelt* szerepet játszott, a mennyiben míg az ő eljárása többnyire a nép megbízásán alapult, s inkább ellenőrző jellegű volt, addig a bűnösség kérdése felett való döntés, és a büntetés kimondása legtöbb esetben a Heliaea illetékessége alá tartozott.

Nem szenved különben kétséget, hogy fő-felügyelő jogának megfelelőleg, bármennyire megcsorbult is idő folytán e jog, megbízás nélkül is indíthatott az Areopagus vizsgálatot,¹⁾ bár ismereteink épen a felől legfogytékosabbak, mely esetekben és mi módon folyt be az Areopagus a népgyülés megbízása nélkül, sőt talán a Heliaeatól is függetlenül a tisztviselők ellenőrzésére és megbüntetésére. Azon eset, a melyet Schoemann (Alt. I. 526, kk.) a tisztviselőknek az Areopagus által való ellenőrzésére²⁾ egyetlennek mond, a következő: Bizonyos Theogenes nevű második archonnak (ἄ. βασιλεύς) Stephanus egy hetærától — Neærától — származott lányt jegyzett el, mintha tisztességes házasságból származott volna. Phanonak (ez volt a leány neve) mint a második archon feleségének kötelességévé vált már most bizonyos szertartásokon részt venni, s a többi közt Dionysos γεραραί (v. γέραρα) nevű papnőit is megesketni. Mindezt meg is tette Phano. A hivatalos év végével értesülvén az Areopagus tanácsa az ügyről, vizsgálatot indított Theogenes neje ellen, s miután törvénytelen származása rábizonyult, Theogenest pénzbírságban marasztalta el; de e bírság csak akkora lehetett, a mennyinek kivetésére az Areopagus jogosult volt, és nem nyilvánosan kihirdetett ítélet útján, mert nem állott jogában úgy büntetni, a hogy neki tetszett.³⁾ Hogy az Areopagus ezuttal maga vetette ki a pénzbüntetést (ἐπιβολή, a mire különben minden valóságos attikai tisztviselő fel volt jogosítva), ennek okául Platner (I. 33.

¹⁾ Dinarch. in Dem. 50: 'Ανάγκη τὴν βουλήν . . . τὴν ἐξ Ἄ. π. κατὰ δύο τρόπους ποιῆσαι τὰς ἀποφάσεις πάσας. τίνας τούτους; ἤτοι αὐτὴν προελομένην, ἢ ζητήσαντες τοῦ δήμου προστάξαντος αὐτῆ. χωρὶς τούτων οὐκ ἔστιν ὅτινα τρόπον ποιῶσαι' ἄν.

²⁾ Helyesebben: megbüntetésére. Mert az Areopagus ellenőrző joga kül. Dinarch. (in Dem. 50.) már említett tudósítása mellett kétségbevonhatatlan.

³⁾ Dem. in Neær. 1372: . . . ἐξήτει τὴν γυναῖκα ταύτην ἥτις ἦν, καὶ ἐξήλεγε . . . καὶ ἐζημίου τὸν Θεογένην ὅσα κυρία ἔστιν, ἐν ἀποβόρῃ τῷ δὲ καὶ διὰ κοσμιότητος; οὐ γὰρ αὐτοκράτορές εἰσιν, ὥς ἂν βούλωνται, Ἀθηναίων τινὰ κολάσαι. A büntetésről még később lesz szó.

34.) azt tartja, hogy ezen ügyben perlekedő felek hiányában törvénykezési eljárás létre nem jöhetett. Az esetet e szerint rendkívülinek kell felfogni.¹⁾ Dinarchus szónok ugyan azt mondja, hogy az Areopagus jogosult a törvény ellenére cselekvőket száműzni, vagy halállal büntetni;²⁾ de az előtt, a ki e helyet a többi idevonatkozó helyekkel összehasonlítva átolvassa, felesleges említenünk, hogy a szónok ezen állítását betűszerinti értelemben venni nem szabad.³⁾ Részünkről majdnem bizonyosnak tartjuk tehát, hogy rendes körülmények között az Areopagus szerepe még akkor is a néphez vagy talán a Heliáához is intézett jelentésen (ἀπόφασις) végződött, ha a vizsgálatot megbízás nélkül indította meg.⁴⁾

Kétségen kívül kötelezve volt az Areopág ilyen jelentéstételre azon túlnyomóan számosabb esetekben, ha a vizsgálat megindításával a népgyűlés részéről bízott meg.⁵⁾ Mint említettük, ezen jelentések nem birtak az elintéztett bűnügy jellegével, hanem a nép a jelentés vétele után⁶⁾ a Heliáára bízta⁷⁾ a bűnösség kérdése felett való végleges döntést és a büntetés kimondását.⁸⁾ A

¹⁾ Platner ugyanitt említi, hogy Demosthenes is ἐπιβολῆ-vel büntetett az Areopagus által, mert egy pört περὶ τραύματος nem folytatott.

²⁾ Dinarch. in Dem. 6: ... τοὺς ... παράνομον τι τῶν ἐν τῇ πόλει δικαπεπραγμένους ἐκβαλεῖν ἢ θανάτῳ ζημιώσαι (ἔστι κυρία).

³⁾ Ellensúlyozására elég a később említendő Hyperides-féle hely (in Demosth. 5. (8) 17.) magában is.

⁴⁾ V. ö. Dinarch. in Dem. 50.

⁵⁾ V. ö. Dinarch. in Dem. 53 s kk. 55: ἡ βουλή... ζητεῖ τὰ προσταγθέντα ὑφ' ὑμῶν. 3: ζητεῖν προσετάξατε τῇ ἐξ 'Α. π. βουλῆ... ἵνα ἀποφηνάντων τούτων ὑμεῖς τιμωρήσασθε τῶν ἀδικημάτων ἄξιως. V. ö. 7.

⁶⁾ Dinarch. in Dem. 105: παρειλήφατε παρὰ τοῦ δήμου τὸ πρῶγμα τὸ γενημένον εἰδότες, τιμωρίας δ' ἕνεκα τῆς κατὰ τῶν ἐνόχων ὄντων ταῖς ἀποφάσεις.

⁷⁾ E megbízás néphatározat, ψήφισμα útján történt, a melyben a büntetésről is volt szó: Dinarch. in Dem. 5: περὶ... τῆς τιμωρίας ὑμᾶς δεῖν τῆς ἐν τῷ ψήφισματι γεγραμμένης δικάσαι νῦν.

⁸⁾ Hyperid. in Dem. 5. (8.) 17... τοὺς μὲν γὰρ ἀδικούντας ἀπέφηναν, καὶ ταῦτ' οὐχ ἑκόντες, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ δήμου πολλὰκις ἀναγκασζόμενοι· τὸ δὲ κολάσαι τοὺς ἀδικούντας οὐκ ἐφ' αὐτοῖς ἐποίησαν, ἀλλ' ὑμῖν ἀπέδοσαν τοῖς κυρίοις. Idem ibid. 37 (31.) Sauppe magyarázata szerint (recensio or. c. Dem. Philologus. 1848. p. 610; Orat. Att. II. p. 347.), melyet Blass is elfogad: καὶ τὸ μὲν κατηγορεῖν ἐν τῷ δικαστηρίῳ καὶ ἐξελέγγειν τοὺς εἰληφότας τὰ χρήματα καὶ δεδιωροδοκηχότας κατὰ τῆς πατρίδος ἡμῖν προσέταξε τοῖς ἡρημένοις κατηγοροῖς· τὸ δ' ἀποφῆναι τοὺς εἰληφότας ἀπέδωκεν (ὁ δήμος) τῇ βουλῆ τῇ ἐξ 'Α. π. ἢ τούτους εἰς τὸν δῆμον ἀπέδειξεν. τὸ δὲ κολάσαι.

Heliæa ily alkalommal az εἰσαγγελία-nál szokásos számmal (1500) ítelt, és eljárásának alapjául az Areopagus jelentése szolgált, a mely — úgy látszik — ajánlattal volt összekötve a büntetés felől, úgy hogy az Areopagus a heliasták törvényszéke előtt mint valóságos vádló szerepelt.¹⁾ Lehetséges, hogy az Areopagus jelentését a Heliæához is intézhette; de valószínű, hogy gyakoribb esetekben a néphez adta be. S ez esetben kétségtelen, hogy a nép a törvényszék előtti tárgyalásra vádlókat választott, még pedig rendszeren tizet,²⁾ de csak a jelentés vétele után, mert az Areopagus részéről való felmentés esetén az ügy letárgyaltnak tekintetett. A törvényszék azonban az Areopagus jelentése ellenére is felmenthette a vádlottat,³⁾ a mi az Areopagus tekintélyének emelésére épen nem szolgálhatott.⁴⁾

A mondottak illustratiójául közöljük a hirhedt Harpalus-féle megvesztegetési ügyből Philocles és Demosthenes eseteit.⁵⁾

A 324. év végén vagy a 323. év elején Kr. e. Philocles Munychia parancsnokává választatott,⁶⁾ és avval bízott meg, hogy Harpalust ne engedje behajózni a kikötőbe; ő azonban Harpalust, a ki egy háromevezőssel érkezett oda, mégis beengedé. E miatt

τοῖς δικασταῖς ὑμῖν . . . . (lacuna). Ilyen tudósítások után meglepetéssel olvassuk Schoemannál (Alt. I. 523.) a következő sorokat: «Wir unterstützen zwar die folgende Vermuthung nicht durch ausdrückliche Angaben und bestimmte Zeugnisse, dass nämlich vor den Heliastischen Gerichten nur der Anklageprocess stattgefunden, das Verfahren des Areopag aber ein inquisitorisches gewesen sei, wir glauben indessen, dass sie darum nicht weniger wahrscheinlich sei». Uti figura docet.

¹⁾ Dinarch. in Dem. 54: . . . . πολλοὺς ἢ βουλή ἀποπέφυγκεν ἀδικεῖν τὸν δῆμον, οἱ ἀποπεφυγασιν εἰσελθόντες εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ ἡ βουλή ἐπ' ἐνίων τὸ πέμπτον μέρος οὐ μετέλιψε τῶν ψήφων.

²⁾ V. ö. a 30. l. 8. jegyzetében levő Hyperides f. helyek másodikával Dinarch. in Aristog. 6, in Dem. 51, 58, 114. Épen ezen rendszabálynak köszönhetjük a fennmaradt Dinarchus és Hyperides-féle beszédeket.

³⁾ V. ö. Dinarch. in Aristog. 2.

⁴⁾ V. ö. az 1. sz. jegyzetet. Dinarchus (in Dem. az 55. s kk. pontokban) meg is magyarázza, hogyan történhettek meg ilyen visszásoknak látszó esetek. V. ö. még Dinarch. in Philocl. 5, s kül. in Dem. 87.

⁵⁾ Tulajdonképen csak Philocles esete tartoznék értekezésünk keretébe, mert Demosthenes ekkor nem viselt szorosabb értelemben vett közhivatalt. De azt hiszszük, nem szorúl indokolásra, miért szoltunk Demosthenes ügyéről is.

⁶⁾ Dinarch. in Philocl. 1.

arról gyanúsították, hogy Harpalus pénzzel vesztegette őt meg. Demosthenes ellen szintén hasonló gyanú következtében $\mu\acute{\eta}\nu\sigma\iota\varsigma$ -t adtak be a népgyűlésen. Ily körülmények között a gyanúsítottak indítványára külön egy-egy néphatározat ($\psi\eta\phi\tau\iota\sigma\mu\alpha$)¹⁾ útján, a melyben mindketten halált kértek fejökre a megvesztegetés bebizonyulása esetére, az Areopagus tanácsa bizott meg a vizsgálat vezetésével és a tényálladék felderítésével. A tanács sokáig habozott, és hat hónapig szerkesztgette jelentéseit,²⁾ végre azonban a vádlottakat, s köztük Philoclest és Demosthenest is, bűnösöknek jelentette ki. Demosthenes ügyét egy népgyűlési határozat útján³⁾ először⁴⁾ tárgyalták a törvényszék előtt; húsz talentumról szólt a vád⁵⁾ ezer ötszáz bíró előtt⁶⁾ és a nép tíz vádlót rendelt a tárgyalásra. Philocles hivatalnok lévén, előbb néphatározat útján vád alá helyeztetett és letétetett,⁷⁾ azután pedig szintén a törvényszék elé állíttatott. Hiában kísértették meg mindakettlen a védelmet, hiában hivatkoztak érdemeikre; Demosthenes ötven talentum birságban marasztaltatott el, annak hozzátételével, hogy, ha rögtön ki nem fizetné büntetését, vettessék börtönbe. Ez meg is történt, de Demosthenes néhány nap mulva megszökött és száműzetésbe ment. Philoclest a bírák száműzésre ítélték.⁸⁾

A ki ezen két ránk hagyományozott különös esetet, és azt, a mit az Areopagus tanácsáról azonkívül mondtunk, fontolóra veszi, azt hisszük, nem kételkedik abban, hogy az Areopagus az Euclides utáni időkben a népgyűléssel és a Heliaával szemben igen alárendelt szerepet játszott. Még azon különösen felemlített esetek is, a melyekben felvigyázó és ellenőrző jogával teljhatalmúlag élhetett

1) L. Demosthenesét Dinarch. in Dem. 61. Philoclesét csaknem ugyanazon szavakkal Dinarch. in Phil. 2.

2) Dinarch. in Dem. 45. Hyperid. in Demosth. 30. (25) 10.

3) Dinarch. in Dem. 51.

4) Dinarch. in Dem. 105.

5) Dinarch. in Dem. 6. Hyperid. in Demosth. 2. (28) 15.

6) Dinarch. in Dem. 107.

7) V. ö. Dinarch in Philocl. 14, Meier magyarázatával (Allgem. Literaturztg. 1843, 465 és kk.); a $\psi\eta\phi\tau\iota\sigma\mu\alpha$ -ról Dinarch. in Philocl. 5; az $\acute{\alpha}\pi\omicron\chi\epsilon\iota\sigma\tau\omicron\nu\acute{\alpha}$ -ról in Phil. 15.

8) Demosth. Epist. III. 32. . . . τούς δ' ὕμεις προῆσθε, . . . ὅσπερ. . . . Φιλοκλέα, καὶ ἐμέ.

(βουλή ἀποκράτωρ), a nép határozatától lévén függök,¹⁾ csak azt bizonyítják, hogy rendes körülmények között hatalma nem terjedt ennyire a tíz szónok korában.

2. §. *A tisztviselőknek magánosok által való ellenőrzéséről, azaz a népgyűlés, az ötszázak tanácsa, és a Heliaeae büntető eljárásáról.*²⁾

Ha magános ember attikai tisztviselőt bármi okból még a hivataloskodás ideje alatt be akart vádolni, nem fordulhatott vádjával egyenesen a Heliaeae törvényszékéhez, hanem vádját először vagy a népgyűlés előtt kellett bejelentenie s jóváhagyatnia, vagy a tanácshoz kellett fordulnia. Utóbbi eset tudunkkal különben csak is az εἰσαγγελία egyik neménél állott be. Akár a népgyűléshez, akár a tanácshoz fordult már most vádjával, mindkét esetben megtörténhetett, hogy vagy a nép, vagy a tanács, — előbbi tulnyomóan szá-

¹⁾ Dinarch. in Dem. 9. . . ὃ συνεδρίῳ τῆν πολιτείαν καὶ δημοκρατίαν πολλὰς ἐγκειρίκειν ὁ δῆμος; v. ö. Demosthenes psephismáját ugyanott 62. Ilyen teljhatalmat különben a nép rendkívüli körülmények közt minden magasabb hivatalnoktestületnek adhatott; így pl. a tanácsnak, a hadvezéreknak, követeknek, stb. L. Platner I. 32.

²⁾ Még mielőtt részletes tárgyalásunkból kiderülne, miért voltunk kénytelenek e fejezet élére címül a fentebbi szavakat állítani, már eleve megemlítjük, hogy ennek oka az, miszerint a népgyűlés, az ötszázak tanácsa, és a Heliaeae szerepe a tisztviselőkkel szemben nem annyira ellenőrző, mint inkább büntető jellegű; az ellenőrzés szerepét inkább azon magánosoknak kell tulajdonítani, kik a büntető eljárásokat e három forum előtt megindítják. E megindításban nyilvános jelleg csak annyiban van, a mennyiben a panaszok alább tárgyalandó nemei a népgyűlés előtt a thesmotheták felszólítására nyújtattak be, míg ellenben a tanácsot és a Heliaeát illetőleg semmi olyan általános intézkedésről sem vagyunk értesülve, a mely eljárásuknak a tisztviselőket ellenőrző jelleget adott volna. Külön-külön sem szólhattunk a népgyűlés, a tanács és a Heliaeae büntető szerepéről. A tanács büntető eljárását tisztviselők ellen ugyanis csak egy esetben, az εἰσαγγελία élére terjesztett esetében ismerjük; az εἰσαγγελία egy másik módja pedig a vádnak a népgyűlés elé való terjesztésében állott. Már hogy mennyire egy tekintet és egy fejezet alá kell esnie e két különböző forum előtt megindított eljárásnak, arra közös nevékön kívül egyéb bizonyítékokat is fogunk felhozni. A mi a Heliaeae szerepét illeti, ez épen elválaszthatatlan volt a népgyűlés, illetőleg a tanács büntető eljárásától, mert annak folytatását képezi, a mennyiben nyilvános tisztviselő ellen magánosok részéről a Heliaeae elé vád csak a tanácson, és a népgyűlésen át juthatott.

mosabb esetben, — önmaga szabta ki a büntetést is, és az ügy nem is került a heliasták törvényszéke elé.

Ez a népgyűlésre vonatkozólag két esetben állhatott be. Először, ha az arra hivatott népgyűlésen kifogásolta a panaszos a hivatalnok képességét vagy eljárását, a nélkül, hogy a tényálladékok büntetésre méltónak tüntette volna fel; ez esetben mint formaszzerű vádló nem szerepelt, hanem az illető tisztviselő hivatalképessége vagy képtelensége felett való döntést a népgyűlésre bízta. Másodszor a formaszzerű (tehát írásbeli) vád azon esetében, ha a nép az *εισαγγελία* felett való döntést magának tartotta fenn.

A tanács elé tisztviselőket illető vád csak egyetlen egyféle terjesztetett, így tehát csak egy eset lehetett arra nézve is, hogy a tanács a büntető eljárást magának tartotta fenn; s ez a tanács előtt benyújtott *εισαγγελία* azon neme, a melyben a tanács a tisztviselő bűntényét elég csekély jelentőségűnek tartotta arra, hogy csak azon *επιβολή* jellegű pénzbüntetéssel sujtsa, a melyre törvény értelmében ő maga jogosítva volt.

Úgy látszik azonban, mégis gyakoribb volt azon eset, hogy mind a népgyűléstől, mind a tanácstól (a népen át) a Heliæa elé került az ügy, miután a vád a két forum közül valamelyik előtt beadatott, s a később előadandó módon végig tárgyalatott. Ilyen volt az eljárás a néphez beadott *εισαγγελία*-k nagyobb részénél, az ugyanott beadott *προβολή*-nél, és a tanács elé terjesztett *εισαγγελία*-k azon eseteiben, a midőn a vádlott nagyobb büntetésre látsozott méltónak, mint a mekkorának kivetésére a tanács rendes körülmények közt jogosítva volt. A következő sorokban feladatunk lesz mindezen eljárási módokról részletesen szólni, a mennyiben ugyanis a vád illető formái a tisztviselőkre vonatkoznak. Először a nép letevő-jogát (*ἀποχειροτονία*) fogjuk tárgyalni, azután pedig az *εισαγγελία* két neméről, — a tanács és a népgyűlés elé terjesztett *εισαγγελία*-ról — és a *προβολή*-ről fogunk szólni, még pedig különös tekintettel mindezen eljárási módok egymástól való különbségeire.

A) A népgyűlés előtti panaszokról. (A népgyűlés által való letételről, *ἀποχειροτονία*.)

Minden prytania első rendes népgyűlésén, a mely *χωρία* nevet viselt,¹⁾ kötelessége volt a thesmothetáknak kérdést intézni a nép-

¹⁾ Pollux VIII. 95: τῶν δ' ἑκκλησιῶν ἡ μὲν χωρία, ἐν ἧ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονοῦσιν, εἴτερ καλῶς ἄρχουσιν, ἢ ἀποχειροτονοῦσιν ἐν ἧ καὶ τὰς εἰσαγγελίας ὁ βου-

hez, vajjon meg vannak-e elégedve tisztviselőik hivataloskodásával. E kérdésre véleményünk szerint nemcsak formasierű váddal (εἰσαγγελία, προβολή) válaszolhattak a jelenlevők,¹⁾ hanem szóbelileg is előadhatták kifogásaikat a hivataloskodónak akár képessége, akár eljárása ellen; míg ellenben a formasierű vádak főcriteriumát éppen azon körülmény képezte, hogy a vád megindítója az eljárás-

---

λόμενος εἰσαγγελλεῖ, és VIII. 87: . . . καὶ καθ' ἑκάστην πρυτανεῖαν ἐπερωτῶν, εἰ δοκεῖ καλῶς ἀρχειν ἕκαστος τὸν δ' ἀποχειροτονηθέντα κρίνουςι. A κρίνουςι-féle kitételről később lesz szó. A κυρία elnevezés mind a négy rendes népgyűlésre csak a rendkívüliekkel (σύγκλητοι) ellentétben fogadható el, s csak későbbi korban vált szokásossá. A jobb szótárírók a fennebbi értelmet adják e szónak. V. ö. Schoemann, Alt. I. 403.

¹⁾ Schoemann állította már «de comitiis Atheniensium» cz. művében, hogy a tisztviselők ellen szóló προβολή csakis a κυρία-n volt beadható. A Meier és Schoemann-féle munka 273. lapján idevonatkozólag olvasható: «Wenn . . . Schoemann annimmt, dass die Probolen gegen Magistrate mit den ἐπιχειροτονιαῖς, die über alle Magistrate in der ersten regelmässigen Volksversammlung jeder Prytanie vorgenommen wurden, in Verbindung gestanden habe, so dass die Probolai gegen Magistrate nur in den Epicheirotoniais vorgebracht werden konnten, und dass die hier vorgebrachten Beschwerden über Magistrate Probolai genannt wurden, so scheint dies eine durch nichts unterstützte Vermuthung zu sein». (A kik e körülményt nem ismernék, azokkal tudatjuk, hogy e munka a berlini porosz királyi tudományos akadémia által hirtetett pályázatra készült; innen magyarázandó ezen idézet hangja.) Továbbá a 276. lapon: «die Verbindung der Probolen mit den Epicheirotoniais ist noch durch nichts erwiesen»; v. ö. Platner, I. 385: «Die Anstellung der Probolen gegen Magistratspersonen, nach der Annahme Schoemanns, auf eine bestimmte Volksversammlung zu beschränken, dazu finden sich keine hinreichenden Gründe». E kérdés minket érdekel legjobban. Már hogy az εἰσαγγελία ezen κυρία népgyűlésen adatott be, azt Pollux (VIII. 95. l. f.) világosan kimondja; hogy az εἰσαγγελία milyen nemét értsük ez alatt, erről, és a vele látszólag ellentétes hely (VIII. 87) megfejtéséről később lesz még szó. Hátra volna még a προβολή kérdése. Nem tudjuk, Schoemann csak gyanítás útján jött-e említett véleményére, a melyet részünkről nem alaptalannak, de túlzottnak tartunk, vagy ugyanazon helyek birták őt rá, a melyeket mi is felhasználunk. (Ezek a következők: Pollux VIII. 87, 95. Harpocrat s. v. καταχειροτονία, διαχειροτονία, különösen: Harp. és Suidas: κυρία ἕκκλ.). Részünkről azt hisszük, nem minden ok nélkül értünk Schoemannal egyet, de csak bizonyos pontig. Mi is hisszük ugyanis, hogy nemcsak az εἰσαγγελία, hanem a προβολή is a κυρία-n volt benyújtható a thesmotheták felszólítása után, s e véleményünkre Schoemanntól egészen függetlenül jutottunk: de először állításunkat e vádformáknak kizárólagosan csak a tisztviselők ellen intézett eseteire szorítjuk (ezt az

ban egészen annak befejezéseig szerepet viselt.¹⁾ Nyilvánvaló, hogy a népgyűlés összességének szerepe inkább büntető, megtorló volt mindkét esetben, mert a kezdeményezés, a miben az ellenőrzés fősajátsága fekszik, tulajdonképen a magános panaszosok kötele-sége volt, — ha attól a formaságtól eltekintünk, hogy panaszait a thesmotheták hivatalos felszólítására adták elő.²⁾

A legközelebb eső kérdés tehát kétségtelenül az, hogy mi lehetett ezen szóbeli panaszok tárgya a népgyűlésen. Azt hisszük,

εἰσαγγελία-ra vonatkozólag Schoemann nem említi) s másodsor semmi esetre nem fogadjuk el, hogy *minden* a thesmotheták kérdésére beadott panasz *προβολή* névet viselt. Hogy mit tartunk e két vád criteriumául, az, különö-sen az εἰσαγγελία-t illetőleg, a hol véleményünkkel egyedül állunk, később fog kiderülni; de az bizonyos, hogy olyan criteriumok léteznek külön-külön mindkettőre vonatkozólag, a melyek az egyszerű szóbeli panaszokat, a mi-lyenekkel a népgyűlés által való egyszerű letételnek járnia kellett, e forma-szerű vádaktól nagyon különböző színben tüntetik fel. Megemlítjük még, hogy Heffter (232. l.) e tárgyban nem mondja ki határozottan a vélemé-nyét; de annyi bizonyos, hogy a Schoemann és a mi véleményünk sze-rinti magyarázat felé hajlik. Az általa idézett helyek majdnem megegyeznek a mieinkkel; de ő meg a *προβολή* egy nevezetes criteriumával nem volt tisztában, mert valószínűnek tartja, hogy a nép a törvényszék elé a *προ-βολή*-féle eljárásnál is vádlókat választott meg, a mi az εἰσαγγελία sajátságos eljárásának egyedüli tulajdona volt. Ha a fennebb közlött érvek nem lát-szanának is elegendőknek, már az maga elég bizonyítékot képez, hogy hárman egymástól teljesen függetlenül ugyanegy véleményre jöttünk e tárgy-ban: mig Platner Schoemann állításának helyességét már mint ismeretesét tagadja, de meg sem kísérti, hogy megczáfolja.

¹⁾ E felfogáshoz általában véve épen Platner előadása a leghasonlóbb I. 370.

²⁾ Van különben tudunkkal összesen két olyan helyünk, a melyek nyomán a népgyűlésnek ellenőrző szerepet lehetne tulajdonítani; de részünk-ről ezt nem mernők határozottan állítani. Lysias in Nicomach. 5: . . . οἱ μὲν ἄλλοι τῆς αὐτῶν ἀρχῆς κατὰ πρυτανείαν λόγον ἀναφέρουσι . . . és Pollux már idézett szavai (VIII. 95.) . . . τῶν ἐκκλησιῶν ἡ μὲν κυρία, ἐν ᾗ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονοῦσιν, εἰπερ καλῶς ἄρχουσι, ἢ ἀποχειροτονοῦσιν stb. Ha e két helyet betűszerinti értelmökben elfogadjuk, úgy fel kell tennünk, hogy minden prytania alatt a fennebbi népgyűlésen *valamennyi* tisztviselő köteles volt hivatalkodása felől jelentést tenni. A Lysias-féle helyről szól-ván (I. 330.) Platner nem egészen határozottan ugyan, de mégis betűsze-rinti értelemben magyarázza. De a részletek ismeretlenek, és nagyon sok körülmény tiltakozik e két hely illetén magyarázata ellen; részünkről valószínűnek tartjuk, hogy az ἐπιχειροτομία eljárása csak negatív volt, a mennyiben azokat erősítették meg, a kik ellen a *κυρία*-n panasz nem merült

sikerülni fog ennek nyomára jönnünk, habár határozott értesüléseink e tárgyban nincsenek. Talán a tisztviselők igazságtalan eljárása egyes magánosokkal szemben? Kétségtelenül nem; mert ezen esetben a megsértett magánember nemcsak a tisztviselő letételét, hanem ezenkívül megbüntetését is kieszközölhette a *προβολή* benyújtása által. Vagy talán a tisztviselők olyatén törvényellenes tettei, a melyek nem magánosok, hanem az állam érdekeire voltak veszélyesek, s a melyeket az illető tisztviselő megfontolással, szándékosan követett el? Nem, — mert a törvény és szokás epen ez esetben parancsolta meg az *εἰσαγγελία* benyújtását, már azután akár magának tartotta fenn a nép a megtorlást, akár a Heliaéra bízta azt. Nyilvánvaló hát, hogy a tisztviselők képessége vagy képzelensége, vagy az eljárásban elkövetett, de mindenesetre szándékoság nélkül elkövetett hibái lehettek e panaszok tárgyai, úgy hogy az ellenőrzés e módja a dokimasia hiányait lehetett hivatva pótolni.¹⁾

fel. A Lysias-féle hely e szerint csak a kifogásolt tisztviselőkre vonatkoznak, a mit nem volna épen lehetetlen elképzelni. V. ö. M. és Sch. 217. l. — Heffter (375. l. 20. jegyz.) észrevette, hogy e hely a havonkénti számadást nem jelentheti; ő tehát a hivatal letételekor *harmincz nap* alatt szokásos számadásra magyarázza, mert «Eine Prytaneia war bekanntlich ein Zeitraum, der mit der Dauer eines Monats ziemlich übereinfiel». E magyarázatot méltónak tartjuk Heffter rendkívüli szellemességéhez, de szükségtelen talán mondanunk, hogy nyelvi és tárgyi nehézségek következtében nem fogadhatjuk el, annyival kevésbbé, mert Pollux helyére ő sem reflectál.

Megjegyezzük még, hogy a népgyűlés és a tanács ellenörködésére nézve, a mennyiben *egy*s hivatalnokokat illetőleg ilyféle szerepokről tudomásunk van, fogunk még példával találkozni.

¹⁾ Felfogásunk e tárgyban Heffteréhez (372. lap) hasonlít leginkább: «Hieraus lässt sich schliessen, dass die Amtsentsetzung nur eine administrative Maassregel war, womit die Gerichtshöfe weiter nichts zu thun hatten, und dass, um einen Beamten wegen Dienstvergehungen vor Gericht während seiner Amtsführung zu stellen, dazu immer die vorherige Suspension durch ein Entsetzungsdekret des Staatsrathes (hibás; ez csak az *εκφυλλοφορία* esetében történhetett) oder nach Unterschied der Fälle der Nationalversammlung, erforderlich war». Platner (I. 330) így szól: «Hatten sie zugleich eigentliche Verbrechen begangen, so pflegte das Volk die Untersuchung hierüber dem Gerichtshof zu überlassen». Ez igaz, csakhogy véleményünk szerint már nem a szóbeli panaszok rovatába tartozik; mert olyan bűntények, a melyek felett a döntést a nép a Heliaéra bízta (v. ö. Aristophan. Vesp. 590, 591: «ἡ βουλή γὰρ δῆμος ἕταν κρῖναι μὲν γὰρ πρῶτον ἀπορίστη ἐψηφίσται τοὺς ἀδικούντας τοῖσι δικασταῖς παραδοῦναι») *εἰσαγγελία*-val, nem egyszerű

A felett, vajjon a panasz alapos-e, mint az eljárás neve (*ἀποχειροτονία*) is mutatja, a jelenvoltak kézfelemelés útján szavaztak, épen úgy, mint az *εἰσαγγελία* és *προβολή* ügyében. Ha az ítélet elmarasztaló volt, az illető tisztviselő rögtön letette hivatalát, s tisztségének jelvényét, a koszorút is elvesztette.¹⁾ S ezzel véleményünk szerint az eljárás be is volt fejezve;²⁾ még csak azt jegyezzük meg, hogy a souverain attikai nép kétségen kívül jogosult volt a letett tisztviselőket állásukba ismét visszahelyezni.³⁾

Az Areopagus és a tanács kivételes eljárásáról saját tagjaival szemben máshol lesz szó.

kifogásoló jellegű panaszszal szoktak bevádoltatni. Különbözik ezen egész eljárás összetévesztése rendkívül könnyen megeshet, különösen azon váddal, a mely lényegileg ugyanegy az *εἰσαγγελία*-val s ettől csakis a később előadandó criteriumok másodikában különbözik, ezalatt a beadás formáját értve, a mennyiben megeshet az *εἰσαγγελία*-nál, hogy a feljelentő a vádlói szerepre, tekintve hogy e vád eo ipso többnyire hatalmas emberek ellen volt irányozva, nem vállalkozott, vagy, mint idegen, zsellér, rabszolga (*Andocid. de myst. 12. Lysias περὶ τοῦ σιχοῦ 16.*) vagy büntetés (Lysias in *Andoc. 43.*) arra nem vállalkozhatott (V. ö. Schoem. *Alt. I. 419.*). A nép részéről ez esetben az eljárás ugyanaz maradt, mint az *εἰσαγγελία* más nemeinél, de az ilyenmő vád tulajdonképeni neve már mégsem *εἰσαγγελία*, hanem *μῆνσις* volt. A mi a *προβολή*-t illeti, annak, mint látni fogjuk, épen az volt a fő-criteriuma, hogy a törvényszék ítéletét a népgyűlés ítélete előzte meg. Platner Pollux-szal érvel (*VIII. 87.*): τὸν δ' ἀποχειροτονήσεντα κρίνουσιν. Résztünkrol ellenkezőleg e szavakat bizonyítékul használjuk arra, hogy a formaszerű vádak, a melyek következtében a letételén kívül még büntetés is érte a vádlottat, szintén a thesmotheták felszólítására terjesztettek elő a tisztviselő ellen. Mert abban nem kételkedünk, hogy a nem igen szabatos Pollux és kitétele az említett *μῆνσις* vagy a *προβολή*, de leginkább az *εἰσαγγελία* (v. ö. Poll. 95.) következtében letett tisztviselőkre vonatkozik. Platner feltevése, hogy az igaztalanul letett tisztviselőtől kért törvényszéki felülvizsgálatra vonatkozhatnék, képtelenség.

¹⁾ Demosth. in *Aristogit. II. 802.*

²⁾ Platner (*I. 331.*) még arról is szól, okvetlen szükséges volt-e az *ἀποχειροτονία* a törvényszéki vizsgálat előtt. Minthogy szerintünk a *κρια*-i panaszok után törvényszéki vizsgálatról szó nem lehet, e kérdés eldöntése sem ide tartozik, a mennyiben itt büntetésről tényálladék hiányában szó nem lehet. A maga helyén említést fogunk e kérdéstről tenni.

³⁾ Dem. in *Theocrin. 1330*: . . . δεομένων αὐτῶν . . . πάλιν ἀπέδοτε τοὺς στεφάνους αὐτοῖς. (Thesmotheták letételéről van szó.)

B) **A tisztviselők elleni formaszerű vádokról.**

Hogy a tisztviselők ellen beadható formaszerű vádak az εἰσαγγελία és a προβολή voltak, már említettük. Már hogy általában, tehát minden eset tekintetbevételével milyen eljárás volt szokásos e vádak elintézésekor, erről szólni nem feladatunk. De még különösen a tisztviselőket illető nemeiknél sem tartottuk ezuttal mindenütt szükségesnek az eljárás részleteiről szólni, nevezetesen pedig ott, ahol az eljárás az εἰσαγγελία és προβολή nem tisztviselők ellen benyújtott nemeinél szokásos eljárással megegyezik, s olvasóinkról fel kell tételeznünk ezen vádformáknak az eddigi kutatásokon alapuló általános ismeretét.¹⁾

Legyen szabad tehát ezuttal csak a tisztviselőkre vonatkozó kutatásainknak eredményéről számot adnunk, s e mellett a fősúlyt a két eljárás közti különbségre fektetnünk.

A tisztviselők ellen szokásos εἰσαγγελία és προβολή között a főkülönbséget a következő három pontban állapítjuk meg:

1. A két eljárásra különböző jellegű büntények adtak okot. Nevezetesen míg az εἰσαγγελία-t olyan nyilvános jellegű büntények provocálták, a melyek az államszerkezet biztonságát közvetlenül fenyegették,²⁾ s így közvetlenül nem érdekelt egyén által is be volt nyújtható, addig a προβολή inkább a tisztviselő bűnös eljárása következtében megkárosult magános ember vádjának tűnik fel, bár azon körülmény, hogy állami közeg ellen volt intézve, természetesen e vádnak is túlnyomóan nyilvános jellegét adott.

2. Kétségkívül mindakettő formaszerű vád volt, de okvetetlenül különbséget kell keresnünk azon *módban*, a melylyel a magánvádló mindkét esetben a néphez folyamodott. Mert nyilvánvaló, hogy a vádnak elnevezése tulajdonképen első sorban ezen módtól függött.

a) A mi először is a tisztviselők elleni εἰσαγγελία-nak a *népgyűlésen* való benyújtási módját illeti, erre vonatkozó véleményünket már eddig is említettük. Azt hisszük ugyanis, hogy az εἰσαγγελία ilyen neme csakis minden prytania első (αρχία) népgyűlésén volt beadható, és pedig a thesmothetáknak a tisztviselők hivatalos-

¹⁾ Az εἰσαγγελία-ról általában I. M. és Sch. 260—271, Platner I. 365—379, Heffter, 213—229. I. A προβολή-ről: M. és Sch.: 271—277. Platner I. 379—386. Heffter 229—234.

²⁾ V. ö. Harpocratios és a szótárírókat, s. v. εἰσαγγελία.

kodására vonatkozó kérdése után.¹⁾ Ezen esetben tehát a tanács hozzájárulása (az u. n. *προβούλευμα*, v. *πρόγραμμα* által) nem volt

¹⁾ Pollux VIII. 95. τῶν δ' ἐκκλησιῶν ἡ μὲν κυρία, ἐν ἧι τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονοῦσιν εἴπερ καλῶς ἄρχουσιν, ἡ ἀποχειροτονοῦσιν· ἐν ἧι καὶ τὰς εἰσαγγελίας ὁ βουλόμενος εἰσαγγέλλει. . . V. ö. Pollux VIII. 87.: καὶ καθ' ἑκάστην πρωταγεῖαν ἐπερωτᾶν, εἰ δοκεῖ καλῶς ἄρχειν ἕκαστος· τὸν δ' ἀποχειροτονεῖντα κρίνουσι. Fennebbi állításunk e két helyen alapszik. E véleményünk útján azt hiszszük, kiegészíthetjük egymással Pollux sokat vitatott két helyét is; ezek közül az egyik a fenebb közölt VIII. 95, a mely szerint *mindenki* bejelentheti a *κυρία*-n az *εἰσαγγελία*-t, a ki akarja, a másik pedig VIII. 87: . . . καὶ τὰς εἰσαγγελίας εἰσαγγέλλουσιν εἰς τὸν δῆμον, a *thesmotheták* kötelességeinek elsorolásakor. Az eddigi magyarázatok a következők: Schoemann, *de comit. Ath.* p. 205. (Télfy, C. J. A. comm. ad 808.) «Pollucis posterior locus cum priore pugnare videtur; nam, quod antea τὸν βουλόμενον fecisse dixerat, id nunc thesmothesis tribuit. Conciliari tamen haec facile possunt, si statuas, adeundos primum a delatore fuisse thesmothesis, interrogandosque, utrum ad se, aut ad aliquem e collegis nomen deferri, an εἰσαγγελίαν institui oportere existimarent. Si εἰσαγγέλιαν institui aut posse, aut debere respondissent, tunc *aut ipsos rem ad populum tulisse, aut delatorem*; quamquam potuit is quoque εἰσαγγέλλειν dici, qui εἰσαγγέλιαν suo nomine deferendam curarit». Schoemann tehát hitte, hogy a thesmothesisnek az *εἰσαγγελία* népgyűlésen beadott *minden esetben* szerepük volt. Jegyezzük ezt meg magunknak a mi véleményünk megítélésére. A Meier és Schoemann f. munka (267. l. 45. jegyz.) más, és pedig könnyű módon dönti el a kérdést, a mennyiben Boeckhet követi (Boeckh. V. d. Zeitverhältnissen d. demosth. Rede g. Mid. 10. l.) s nem fogadja el a VIII. 87. helyet. Schoemann munkája, és a Meier és Schoem.-féle pályairat megjelenése közt 5 év telt el; vagy azt kell hinnünk tehát, hogy meglátászik a könyvön (a szerzők vallomása szerint: is, lásd az előszót V.), miszerint két különböző szerzőtől ered, vagy, hogy Schoemann 1819-től 1824-ig megváltoztatta véleményét e tárgyban. Platner (I. 371.) háromféle módot is ajánl az ellenmondás megszüntetésére, a melyek közül az első a következő: «Um beides mit einander zu vereinigen, muss man wohl . . . annehmen, dass jene Bestimmung über die Thesmotheten nur von gewissen Arten oder Fällen der Eisangelie zu verstehen sei». A mi véleményünk Platneréhoz egyrészt hasonló, másrészt vele ellenkező. Vajjon nem lehetne-e ugyanis az ellenmondást ilyformán megszüntetni: a rendes ít épen a thesmothesishez való bejelentés volt (mint fenn Schoemann s Pollux is VIII. 87 mondja) az *εἰσαγγελία* minden más neménél *kivéve azt, a mely a tisztviselők ellen volt irányozva*; mert itt a thesmothesis kérdés az előleges bejelentést ugyancsak náluk feleslegessé tette. Pollux (VIII. 95.) ellenmondó helye az *εἰσαγγελία*-t *ρῆτὸν ἀποχειροτονία* után *emliti*; úgy, hogy nemcsak lehetséges, hanem valószínű, hogy Pollux szövegét az «εἰσαγγελίας» szó után «κατὰ τῶν ἀρχόντων» szavakkal kell commentálni.

szükséges, mert ezt a thesmotheták törvényszerű felszólítása feleslegessé tette.

Az εἰσαγγελία beadásának a tanács elé valószínűleg az volt az oka, hogy vagy a tanács támogatását is meg kívánta a vádló szerezni, vagy más körülmények, nevezetesen pedig időviszonyok miatt vált a κωρία-n való bejelentés lehetetlenné. Ismeretes, hogy a tanács az εἰσαγγελία más nemei felett, ha a bűntény kevésbé súlyos volt, és a büntetés jogkörét¹⁾ túl nem lépte, maga is ítélt, vagy, ha a bűntényt súlyosabbnak tartotta, átadhatta az ügyet a Heliæának, hová azt a thesmotheták vezették be.²⁾ De másképp is járhatott el; nevezetesen előterjesztést (προβούλευμα) tehetett arról a népnek,³⁾ a mely azután, ha a vádat elfogadta (e felett szavazással döntött), a további eljárást kezébe vette. Az a kérdés már most, vajjon különösen a tisztviselőket illető εἰσαγγελία-k fölött, ha a tanácshoz adattak be, a tanács maga döntött-e, vagy a Heliæához utasította-e, vagy a népnek tett-e felőlök előterjesztést? E kérdésre bajos felelni; a mi véleményünk az, hogy legalább is a túlnyomó számú esetekben a nép elé terjesztett akkor is az εἰσαγγελία ügye, ha a tanács előtt adatott is be. Így történt az eljárás az arginusæi hadvezérek ügyében is.⁴⁾ Nevezetes bizonyítékul szolgálhatna e tekintetben, ha valamint az bizonyos, hogy azon esetre, ha a nép maga a büntetést ki nem mondotta, hanem az ügyet a Heliæához utasította, előbb letette a tisztviselőt hivataláról, úgy az is kétségtelen volna, hogy a Heliæa előtt egyáltalában nem lehetett tisztviselőt vádolni a nélkül, hogy előbb őt a nép hivatalától megnevesztette volna (ἀποχειροτονία). Mert ez esetben bizonyossá válnék az, hogy a tanács csak akkor ítélt a tisztviselők elleni εἰσαγγελία felett, ha a büntetés saját jogkörét túl nem haladta, a Heliæához ellenben nem utasíthatta az ügyet, hanem súlyosabb jellegű bűntény esetére az εἰσαγγελία-t a néphez kellett áttennie, hogy, — ha a nép elfogadta a panaszt, — vagy maga intézkedjék

¹⁾ Ötszáz drachma, αἰ πεντακόσια, l. küll. Demosth. in Euerg. et Mnesib. 1152; Poll. VIII. 51, 52.

²⁾ Heftler 228. Poll. VIII. 83. εἰσάγουσι . . . τὰς ἐκ τῆς βουλῆς καταγνώσεαι, v. ö. Demosth. in Timocrat. 720, 721; Platner I, 50; M. és Sch. 41.

³⁾ Platner, I. 369, M. és Sch. 266. Az arginusæi hadvezérek pöre is ilyen volt. Erről l. később.

⁴⁾ V. ö. Isokrat. περὶ ζεύγ. 348. a. (6—7.)

a büntetés felől, a mire souverain jellegénél fogva korlátlan joga volt, vagy kézfelemelés útján tegye le a hivatalnokot, s azután a nyilvános vádlók megválasztásával utasítsa a vádlót a tulajdonképeni bűnügyi tárgyalás végbemenetele, és a büntetés kimondása végett a Heliaéhoz. A mit azonban e tekintetben mondhatunk, az csak specialis esetekből való generalisatio. Schœmann (de comit. Ath. 229.) azt hiszi, hogy a tisztviselők bevádolhatására a nép engedélye volt szükséges, hogy ezen engedély különösen az εἰσαγγελία alkalmával már ennek elfogadása által adatott meg, s végre különösen: hogy ezen már az εἰσαγγελία elfogadása által megadott engedélylyel egyszersmind a tisztviselőnek hivataláról való letetele is össze volt kötve. Mi vele egy véleményen vagyunk, csak hogy azt hiszszük, hogy a letétel (ἀποχειροτονία) nem az εἰσαγγελία elfogadásának, hanem a tisztviselő vád alá helyezésének, elmarasztalásának (καταχειροτονία)¹⁾ következménye volt, még pedig csak akkor, ha a nép bizta a Heliaéra a végleges döntést. Mert valóságos tisztviselő letételére csak a népnek volt joga. És pedig nemcsak azért, mert a καταχειροτονία-val eo ipso gyanusnak jelezte az illető tisztviselőt, de azért is, mert okunk van hinni, hogy azon néphatározatban (ψήφισμα), mely a döntést a Heliaának átadta, s a megválasztott vádlók neveit tartalmazhatta, a tisztviselőt a maga részéről határozottan bűnösnek jelentette ki, s következőleg vele mint olyannal bánt el. Midőn Platnernek, — ki úgy látszik Schœmannékkal és velünk ellenkezőleg vélekedett — ezen «vizsgálat előtt való» letétel igazságtalannak és indokolatlannak látszik, kettőről feledkezik meg. Először, hogy a nép ἀποχειροτονία-ja is vizsgálaton alapult, s másodsor, hogy azon számtalan formának, a melyek az εἰσαγγελία-kat a nép részéről a Heliaéra bizzák, nem az a vége: vizsgálja meg a Heliaa, bűnös-e a vádlott, vagy nem, hanem az, hogy: «τιμᾶτω ἡ Ἡλιαία, τί γρηῖ ἀδὸν παθεῖν, ἢ ἀποτίσαι» (vagy τ. ἡ Ἡ. περὶ αὐτοῦ, ὃ τι ἂν δοκῆ ἄξιός εἶναι παθ. ἢ ἀποτ.), — a mi nagy különbség.

E kérdés megbeszélése után tárgyunkra visszatérve, a mi véleményünk, a mi a tisztviselőket illeti, az, hogy εἰσαγγελία ellenük a tanácsnál, vagy minden prytania első, κωρία nevű népgyűlésén

¹⁾ Ezt tartjuk a lényeges különbségnek az ἀποχειροτονία és a καταχειροτονία közt. Azért nem tudjuk, Harpocratatio s. v. διαχειροτονία nem tévedett-e? M. és Sch. az ő megkülönböztetésének a προβολή tárgyalásakor helyet adtak. (275. l.)

történhetett. Ha a tanácsnál történt, nem zárjuk ki egészen azt az esetet sem, hogy a tanács szabhatott ki ötszáz drachmaig terjedhető pénzbírságot, de azt hisszük, hogy ennél nagyobb büntetést érdemlő bűntények felől a tanács *προβούλευμα*-ja után a néphez tett jelentést,¹⁾ s a nép azután, ha a vádat elfogadta, vagy magának tarthatta fenn a végleges döntést, vagy nyilvános vádlók választásával (*προβάλλεσθαι κατηγορον*) a Helixára bízhatta azt. Ha a nép elé terjesztetett a tisztviselők elleni *εισαγγελία*, azt hisszük, hogy közvetlenül adatott be, mert a thesmotheták kérdése azon utat, a

¹⁾ Pollux tudósítását (VIII. 51.) tehát úgy magyarázzuk, hogy a tanács által a törvényszékhöz való utasítás nem közvetlenül, hanem a népgyűlésen át történt a tisztviselők elleni *εισαγγελία* eseteiben. Állításaink megerősítésére álljon itt a görög eredetiben az arginusaei hadvezérekről szóló példa, a felesleges részek kihagyásával, Xenoph. Historia graeca I, 7, 1—34. . . . Μετά δὲ ταῦτα ἐν τῇ βουλῇ διηγοῦντο οἱ στρατηγοὶ περὶ . . . τῆς ναυμαχίας. Τιμοκράτους δ' εἰπόντος ὅτι καὶ τοὺς ἄλλους γρηΐ δεσέμεν εἰς τὸν δῆμον παραδοῦσθαι, ἡ βουλή εἶδεν. μετὰ δὲ ταῦτα ἐκκλησίᾳ ἐγένετο, . . . εἶδον δὲ . . . τὴν . . . βουλήν προβουλεύσασαν εἰσενεγκεῖν ὅτι τῶν οἱ ἄνδρες κρίνονται . . . οἱ οὖν περὶ τὸν Θεραμένην . . . Καλλιξένον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν . . . Ἐνταῦθεν ἐκκλησίαν ἐποίησαν, εἰς ἣν ἡ βουλή εἰσήνεγκε τὴν ἑαυτῆς γνώμην Καλλιξένου εἰπόντος τήνδε: . . . «διαψηφίσασθαι Ἀθηναίους ἅπαντας κατὰ φυλάς, . . . ἂν δὲ δόξωσιν ἀδικεῖν, θανάτῳ ζημιούσθαι, καὶ τὰ χρέματα δημοσιεῦσαι, τὸ δ' ἐπιδέκατον τῆς θεοῦ εἶναι». . . . Μετὰ δὲ ταῦτα ἀναβὰς Εὐρωπτόλεμος ἔλεξεν ὑπὲρ τῶν στρατηγῶν τάδε: (hogy t. i. az eljárás kétféle lehet, mert) 1. «τὸ Καννονοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἔάν τις τὸν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δῆμῳ, καὶ ἔάν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάρασθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρέματα αὐτοῦ δημευσθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι. . . . 2. τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδούταις, ἔάν τις ἢ τὴν πόλιν προδοῖ ἢ τὰ ἱερά κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρέματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι. (§. 23.) τοῦτων ὑποτέρῳ βούλεσθε . . . τῷ νόμῳ κρινέσθων οἱ ἄνδρες κατὰ ἕνα ἕκαστον διηρημένων τῆς ἡμέρας τριῶν μερῶν, ἑνὸς μὲν ἐν ᾧ συλλέγεσθαι ὅμας δεῖ καὶ διαψηφίσασθαι, ἔάν τε ἀδικεῖν δοκῶσιν ἔάν τε μὴ (Platner I. 374: ob der Angeschuldigte in den Anklagestand zu versetzen sei, oder nicht. M. és Sch., 267: das heisst: ob die Eisang. anzunehmen sei, oder nicht.) ἑτέρον δ' ἐν ᾧ κατηγορησῆσαι, ἑτέρον δ' ἐν ᾧ ἀπολογίσασθαι» . . . (34. §.) Ταῦτ' εἰπόν Εὐρωπ. ἔγραψε γνώμην κατὰ τὸ Καννονοῦ ψήφισμα κρίνεσθαι τοὺς ἄνδρας δῖα ἕκαστον ἢ δὲ τῆς βουλῆς ἢ μὴ ψήφῳ ἅπαντας κρίνειν. (V. ö. Plato, Apolog. Socr. 32. B: . . . ἐβούλευσα . . . ὅτε . . . τοὺς δέκα στρατηγούς . . . ἐβούλεσθε ἀρθροῦς κρίνειν, παρανόμως. Τότ' ἐγὼ μόνος τῶν πρυτάνεων ἠναντιώσθην ὑμῖν . . . καὶ ταῦτα μὲν ἦν ἔτι δημοκρατισμοῦ ἐν τῆς πόλεως.) Fennebbi soraink szerint magyarázandó az Antiphonnál levő (π. γορευτ. 49) poristák, poleták, praktorok és ezek irnokai ellen intézett *εισαγγελία* (v. ö. 35.) esete is.

melyet részünkről a rendesnek hiszünk, (Poll. VIII. 87.) ez esetben mellőzhetővé tette.¹⁾

b) A mi a tisztviselők elleni *προβολή*-t illeti, erről is említettük, hogy véleményünk szerint szintén a *κωρία* népgyűlésen, a thesmotheták kérdése után volt előterjeszhető. Azon kérdésnél már most, hogy a beadás formája miben különbözhetett az *εισαγγελία* azon nemeétől, a mely vele egy alkalommal jelentetett be, Meier és Schœmann (727. l.) zavarba jönnek, s azt állítják, hogy «még gyanításnak sincs erre nézve helye». Pedig a tisztviselőket illetőleg a dolognak igen egyszerű nyitja van, ha már tudósítások hiányában a gyanítgatás terére lépünk. Nagyon természetesnek tartjuk ugyanis, hogy vádjában maga a vádló jelezhetette azt, *εισαγγελία*-val vagy *προβολή*-val kíván-e a tisztviselő ellen föllépni; a kettő közt való választásra pedig azon különbség lehetett irányadó, a mely a Meier és Schœmann-féle munkában ugyan nem található, de a melyet mi az *εισαγγελία* és a *προβολή* benyújtása okairól fenn említettünk. Hogy az ötszázak tanácsának a *προβολή* megindításához az *εισαγγελία* éhoz hasonlóan valami köze lett volna, erről nincs tudomásunk. Ha tudatták is a prythanok a tanácssal az ügyet, valóságos *προβούλευμα*-t a tisztviselőket illető *προβολή*-nál szerintünk épen úgy kizárt a thesmotheták felszólítása, mint az *εισαγγελία*-nál; csakhogy a *προβολή*-nál a tanács előterjesztése anynyiban még feleslegesebbnek látszik, mert itt a nép, mint legközelebb látni fogjuk, sohasem döntött a büntetés felett véglegesen, mint azt az *εισαγγελία*-nál tehetette.

3. A harmadik különbséget, mint talán részben már az eddig mondottakból is kiderült, a két vádforma különböző *czéljában* találjuk, vagy más szóval azon eljárásban, a mely a bejelentés után mind a kettőnek sajátja volt. E két különböző czél a két eljárásnak általunk levont különböző okaival szoros összefüggésben áll. Az *εισαγγελία*-t bárki megindíthatja, mert a közvetlenül megsértett állami rendet minden polgár jogosult megvédeni: a bűntény közérdekű, s a nép a bejelentés után az ügyet egészen a kezébe veszi.

¹⁾ Azon feltűnő körülmény, hogy a tanács *προβούλευμα*-ja a népnél beadott *εισαγγελία*-knál s általában a vádak rendkívüli formáinál mellőzhető volt, szintén onnan ered, mert az ügy és eljárás rendje fölöslegessé tette azt. Platner I. 370. Nevezetesen a tisztviselők elleni eljárásoknál a thesmotheták felszólítása lehetett a mellőzés oka.

Vagy maga vezeti és fejezi be a tárgyalást, a büntetést is kiszabja, s így mint boszuló szerepel, bizonyítva evvel, hogy azon bünténynek, a mely az *εἰσαγγελία* benyújtására szolgált indokúl, a köz ellen intézettek kellett lennie, vagy a Helia-ára bizza a végleges döntést: de ez esetben saját kebeléből nyilvános szónokokúl szeplőtelen jellemű férfiakat választ, hogy őt, a megsértett nép összességét az ugyanazon nép feddhetetlen polgáraiból alakult törvényszék előtt a vádló oldala mellett képviseljék. Nem kevésbé igazolja a *προβολή* célja, és a beadása után szokásos eljárás azon állításunkat, a melyet ezen vádforma okairól adtunk elő. A *προβολή*-nál a törvény előszabja, hogy a végleges elintezésnek a törvényszék előtt kell történnie;¹⁾ hogy a nép az ügghöz hozzájárúl (*εἰνεῖσθαι*), az különösen a tisztviselők ellen intézett *προβολή*-nál természetes, mert a tisztviselő által magánemberen elkövetett igazságtalanság is az államrendbe ütközik; csak hogy nem közvetlenül, hanem közvetve. Épen ezért a nép nem is veszi kezébe az ügyet; véleményt mond arról, határoz is felette, de határozata mindig csak a törvényszékét megelőző;²⁾ a további tárgyalásra nem foly be, vádlókat saját kebeléből nem választ; nagyobb tekintélyt ad a magános ember vádjának saját jóváhagyásával,³⁾ mert erre nemcsak az ügy

¹⁾ Harpocr. s. v. *καταχειροτονία*: κατὰ τῶν ἀρχόντων . . . προβολὰς ἐν τῷ δήμῳ τίθεσθαι· εἰ δέ τις καταχειροτονηθεῖ, οὗτος εἰσάγεται εἰς τὸ δικαστήριον. Ugyanígy Lex Seguer. 268. *καταχειροτονία*: τὸ τὸν δῆμον ἐπὶνεῖσθαι. *προβολή* γὰρ ἐν τῷ δήμῳ ἐγίνετο κατὰ τῶν ἀρχόντων καὶ στρατηγῶν . . . ἀδικούντων. καὶ εἰ μὲν καταχειροτονηθεῖ τις ὁ δῆμος, οὗτος εἰσάγεται εἰς τὸ δικαστήριον. V. ö. Isoer. de permutat. 314.

²⁾ Dem. in Mid. 586 . . . καὶ προκατέγνωκεν ὁ δῆμος τοῦτου.

³⁾ Egészen egyéni vélemény tárgya, vajjon elmarasztaló határozat (*καταχειροτονία*) esetére a tisztviselők *ἀποχειροτονία*-ja a *προβολή*-nál is bekövetkezett-e? Kétségesse teszi ezt az, hogy a mint Demosthenes Midias ell. beszédéből kiderül, a *προβολή* alkalmával a törvényszék nem volt a nép előzö-ítéletéhez kötve. De viszont e beszéd a *προβολή* más nemét tárgyalja, s azt sem tartjuk épen lehetetlennek, hogy az ugyanazon polgárokból álló törvényszék felmentő ítéletével a népgyűlés *ἀποχειροτονία*-ja közvetlenül vagy közvetve megsemmisülhetett. A törvényszéki (*δικανικὸν*) beszédekben számtalanszor találunk az ὁ ἄνδρες δικαστὰι mellett ὁ ἄνδρες Ἀθηναῖοι megszólítást is, és az is bizonyos, hogy a nép a letett hivatalnokokat számos esetben visszahelyezte hivatalukba (*ἀποδοῦναι τοὺς στεφάνους, παλιναίρετοι*). V. ö. Demosth. in Theocrin. 1330. Azonkívül a nép meg is vitatta az ügyet (Demosth. in Mid. 586 a vádlotról szólva: *ἐξελεγκταί: ἐν τῷ δήμῳ*) és a bűnös-

közérdeke készíteti, hanem az igazság is, a segélyadás kötelességének érzete a gyengébb vádló számára bűnös közege ellenében, a ki felperesénél már hivatalos minőségénél fogva hatalmasabb; hogy azonban ezen ítéletét, e jóváhagyását a törvényszék előtt is érvényre emelje, s hogy ilyen módon a végleges elítélést és a büntetés felett való döntést kieszközölje, ezt a vádló ékesszólására bizza.¹⁾

seget határozottan kimondta, habár nem ő helyezte is vád alá a tisztviselőt, mint az εἰσαγγελία-nál. A szótárírók viszont nem említik az ἀποχειροτονία-t a προβολή-nál. Schoemann, de comit. p. 229, M. és Sch. 574. l. és Heffter 372. l. némi felfogás-különbséget leszámítva, a miről fennebb említést tettünk, a mi véleményünkön vannak. Részünkről hiszszük, hogy a καταχειροτονία-nak a προβολή-nál is ἀποχειροτονία volt a következménye, ha a törvényszék felmentő ítélete által a tisztviselő közvetlenül, vagy a nép új ψήφισμα-ja útján ismét vissza volt is helyezhető hivatalába.

¹⁾ Pollux (VIII. 87) helye: καὶ τὰς προβολὰς εἰσαγοῦσι (οἱ δεσμοφῆται) ismét csak a προβολή nyilvános jellege mellett bizonyít; a nép ítélete után ugyanis a vádlónak először is a thesmothetákhoz kellett fordulnia. E hely gyanúsítása tehát alaptalan.

Ha az Attikában szokásos nyilvános vádak (γραφαί) sorát átkutatjuk, öt olyan vádra bukkanunk, a melyeknek tartalma föltételezi azt, hogy nagyobbreszt nyilvános tisztviselők ellen kellett intézve lenniök. Ezek az ú. n. δωροδοκία v. δώρων γραφή, a κλοπή δημοσίων καὶ ἱερῶν χρημάτων, a ψευδεγγραφή, a βουλευσεως γραφή és a γραφή παραπρεσβείας. Kérdés merülhet fel már most az iránt, hogyan egyeztethető az össze, a mit e vádaknak benyújtásáról és elintézéséről tudunk, azon ettől egészen különböző előadással, a melyet a tisztviselők ellen a hivataloskodás ideje alatt való eljárásokról fenn közöltünk. Más szóval: kivételesnek kell-e az ezen öt vádban dívott eljárást tartanunk, vagy talán abban kell megállapodnunk, hogy ezen öt vád még sem tisztviselők, hanem általában attikai polgárok ellen volt intézhető?

Előadjuk a következő sorokban e tárgyról való nézetünket, a melynek eddig csak csirái rejtekeztek a Meier és Schoemann-féle munka 339. (a 10—14. sorban felülről, de csak a ψευδεγγ. és βουλ. γραφή-ről) és 222. lapján.

Részünkről ugyanis minden esetre az utóbbit tartjuk a valóznak az említett két lehetőség közül; de ebbeli állításunkat szükségesnek látjuk a következőképen megmagyarázni.

I. Tényleg hivataloskodó tisztviselő ellen is fel lehetett ugyan lépni mind az öt vád indokául szolgáló bűntények miatt, de csakis a már előadott vádformákkal és csakis az előadott módon, úgy, hogy ez esetben a megtorlandó bűntény ugyanaz maradt ugyan, de az eljárások formája egészen megváltozott, s nem is a polgárok ellenében szokásos δώρων γραφή, ψευδεγγραφή stb., hanem megvesztegetésről, hibás feljegyzésről stb. szóló panasz, εἰσαγγελία, μήνσις vagy προβολή nevet viselt. Így Phi-

MÁSODIK FEJEZET.

Az ellenőrzésről egyes tisztviselőket illetőleg.

I. §. Az Areopagus és a tanács eljárásáról saját tagjaival szemben.

Említettük, hogy milyen képesítés kívántatott meg az Areopagus tanácsába való belépésre; az egyszer belépett tagok élethossz- szíglan a tanács tagjai maradtak, ha semmi olyasmit nem tettek azután sem, a mi őket e tisztességre méltatlanokká tehetne volna.¹⁾

lokles és Demosthenes a Harpalus-féle ügyben μήνυσις következtében vonattak felelősségre, ámbár megvesztegetésről volt szó. Általában a δῶρων γραφή hasonló esetekben a προδοσία-val való rokonsága miatt εισαγγελία προδοσίας-nak is nevezetett (Demosth. π. παραπρ. 427.). A κλοπή δημοσίων χρημάτων annyira nyilvános jellegű bűntény, hogy kételkednünk sem lehet azon, miszerint a hivatal viselése közben csak az előadott vádformákkal volt megtorolható. Εισαγγελία-t κλοπή δημοσίων χρημάτων felől I. Antiph. π. τ. χορ. 35, 49. V. ö. még Aesch. in Timarch. 110. Maga a γραφή más példákban a tisztviselő számadásánál szerepel (L. Aesch. in Ctes. 10., Demosth. in Theocrit. 1321, 1326, Plutarch. in Aristid. c. 4, Cimon, c. 6.). A ψευδεγγραφή-t illetőleg az előadott vádformákhoz a sértett fél természetesen csak azon esetben fordulhatott, ha egészen ok nélkül jutott az adósok névjegyzékébe; míg azon esetben, ha csak nagyobb összeggel szerepelt a lajstromban annál, a mivel valóban tartozott, vagy teljes jogú polgárra kellett bíznia a κυρία-n való jelentéstételt, vagy az előadandó második módhoz kellett nyulnia. A βουλευσιως γραφή-t a tisztviselő hivataloskodása alatt a sértett fél maga semmi esetre sem indíthatta meg, mert a közpénztárnak adós létére nem lehetett joga a tisztviselő ellen saját neve alatt a tanácsban vagy a népgyűlésen jelentést tenni, εισαγγελία-t vagy προβολή-t indítani. De mi sem állott útjában annak, hogy ezt más által tésesse meg; mert mindezen bűntényeknél, habár másodsorban, maga az állam is érdekelve volt. Igazolja ezt azon felirat, a melyet Boeckh «Staatshaush. der Athener» cz. munkájában (III. köt. 536—540) közöl, s mely elrendeli, hogy, ha a νεωρίων αρχοντες βουλευσιως γραφή-*ra* adnak hivataloskodásuk alatt okot, történéjk «εισαγγελία αὐτῶν εἰς τὴν βουλὴν, καθάπερ εἰν τῆς ἀδικίᾳ περὶ τὰ ἐν τοῖς νεωρίοις.»

II. Valamint a γραφή παραπροσβείας természetesen csak a hivatalról lelépett (követségéből visszatért) követ ellen volt benyújtható, úgy kétségtelennek tartjuk azt is, hogy a többi négy γραφή is alkalmazható volt a hivatalos bűntények megtorlására is, de csak akkor, ha a hivatalnok állásáról már lelépett, ha tisztviselői jellegét az αποχειροτονία nélkül is elvesztette, egyszóval: *hivatalról való számadásakor*. Azért a mennyiben tárgyunk megkívánja, ott fogunk e vádakról még említést tenni, a hol a lelépett tisztviselő számadásáról leszen szó.

¹⁾ Anonym. arg. in Demosth. c. Andr. 589.

Kétségtelen, hogy ellenkező esetben a kizárást az Areopagiták saját kebelükben intézték el, és pedig valószínűleg szavazás útján, noha eljárásuk módjáról egyáltalában semmi értesülésünk sincs. Vannak, a kik azt hiszik, hogy a heliasták törvényszékének felmentő ítélete esetére, — már azután akár a kitaszított Areopagita fordult a törvényszékhez, akár maga a tanács tette át oda az ügyet, — ismét visszaléphetett a kitaszított a tanácsba. Részünkről ezen állítást nem találjuk eléggé indokoltnak.¹⁾

¹⁾ Schoemann (Alterth. I. 529) és Platner (I, 36—37) hiszik, hogy az Areopagusba való visszalépés a Heliaeae ítélete alapján lehetséges volt. Erre nézve két bizonyítékot hoznak fel. Az egyik Dinarchus szónok következő helye: (Din. in Demosth. 56 és kk.) .. (ἡ βουλή) «τὸν τὴν μερίδα τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου τολμήσαντα ἀποδόσαι παρὰ τὰ νόμιμα . . . ζῆμιώσασα ἐξέβαλε. τούτους ὑμεῖς κρίναντες ἀφῆκατε, οὐ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς καταγινώσκοντες ψεύδουσαι, ἀλλὰ τῆ συγγνώμῃ μᾶλλον ἢ τῷ δικαίῳ προσθέμενοι, καὶ τὴν τιμωρίαν μείζωνομίζοντες εἶναι τῆς ὑπὸ τῶν κρινόμενων γεγενημένης αἰτίας . . . . τούτους μέντοι καὶ τοιοῦτους ἐτέρους ἀδικεῖν παρ' ἐκαστοῖς ἀποφηνάσης τῆς βουλῆς ὑμεῖς ἀφῆκατε.» Mint látjuk, a tudósításban pénzbírságról (ζήμια) is van szó, úgy hogy nem következik, miszerint a *pénzbírság* alól való felmentéssel a tanácsba való visszahelyezés is karöltve járt volna, annál kevésbbé, mert — legalább velünk — az «ἀφῆκατε», «μείζωνομίζοντες» szavak is az ellenkezőt gyaníttatják, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a visszalépés határozottan egy szóval sincs említve. Másik érvül analogia gyanánt azt hozzák fel, hogy az ötszázak tanácsába is visszaléphetett a Heliaeae felmentő ítélete esetére a kitaszított tanácsnok. Ha Platnerrel (I. 37. l.) és a Corpus Juris Attici szerzőjével (comm. ad 825) együtt kárhozzatjuk is az Etymologicum Magnum következő szavainak «εἰσεῖναι: ἐν τῷ δικαστηρίῳ καταδέχουσαι τοὺς ἐκφυλοφορηθέντας» (l. s. v. ἐκφυλ.) olyatén fordítását, hogy a kitaszított tanácstagnak a Heliaeába való fölvehetését jelentenék (Petitus, Leges Atticae Lib. IV, tit. I. §. 2; vele szemben v. ö. Aesch. in Timarch. 112: ἡ βουλή . . . ἐκφυλοφορησε μὲν αὐτόν, ἐν δὲ τῇ ψήφῳ κατεδέξατο) s ha megbizunk is az Etym. Magn. említett helyében, kérjük, mit bizonyít ez az Areopagus tanácsára nézve?

Alkalmilag megemlítjük, milyen hibák is lehettek azok, a melyeket a Demosthenes Androtion elleni beszédéhez való argumentum egyszerűen «εἰ μή . . . τις ἤμαρτε μεγάλως» szavakkal jelez. Hyperid. fragm. 141. c. Patroclum (εἰ γνήσιος) «τοὺς Ἀρεοπαγίτας . . . ἀριστησαντά τινα ἐν καπηλείῳ κολῦσαι: ἀνιέναι εἰς Ἀρειον πάγον». és Plutarch, de gloria Ath. 5: «Μηδὲνα ποιεῖν κομωδίας Ἀρεοπαγίτην». «Et comment des hommes si graves dans leur maintien, si sévères dans leurs moeurs pourraient-ils s'occuper des ridicules de la société?» kérdi e helyhez Barthélemy abbé. (Voyage du jeune Anacharsis . . . stb. Paris, Belin 1813, II. 341.)

Az Areopagus ezen eljárásához sok tekintetben hasonló az ötszázak tanácsáé saját tagjaival szemben.

Ha valamelyik tanácsnok azon gyanúba jött, hogy bűntényt követett el,¹⁾ az ötszázak tanácsa szavazással döntött a felett, vajjon megmaradhat-e az illető tisztviselő azutánra is állásában, vagy nem? Szavazó bárczák gyanánt ilyenkor olajfa-leveleket használtak; innen az eljárás neve: *ἐκφυλλοφορία*, kilevelezés.²⁾ Mint Aeschines Timarchus elleni beszédéből kitünik,³⁾ megtörtént az az eset is, hogy a tanács újabb szavazás útján visszafogadta a kitzasztott tanácsnokot. A tanács törvényszék elé is állíthatta a kitzasztottat; s másrésről valószínű az is, hogy maga a kitzasztott tanács-tag felebbezhetett a törvényszékhez.⁴⁾ Hihető, hogy a törvényszék felmerülő ítélete útján mindkét esetben lehetséges volt a tanácsba való visszatérés.⁵⁾

2. §. Különös eljárások egyes tisztviselőkkel szemben.

Már eleve megjegyezzük, hogy nincs szándékunkban e cím alatt bizonyos kategóriákat felállítani, és egyáltalában nem állítjuk, hogy efféle különös eljárások csakis azon tisztviselők ellenőrzését és megbüntetését illetőleg lehettek szokásban, a kikről a következő sorokban említést teszünk; de kétségtelen az is, hogy mennél inkább haladunk a részletek felé, annál inkább cserben hagynak bennünket a források, úgy, hogy ha valahol, e pontban kell megelégednünk azon morzsalékokkal, a melyeket ezen különös eljárásokról a források velünk tudatni jónak látnak.

Igy Demothenes Midias elleni beszédéből annyi bizonyosan kiderül, hogy a Pandia-kat követő napon a prytanoktól összehívott népgyűlésen a proëdrusok bizonyos, az első archon intézkedéseit

¹⁾ A tanácsnokok esküjében levő rendszabályon kívül (Lys. in Philon. 1—2) Demosthenes π. παρατρ. 400 értesít arról, hogy: «πάντες οἱ πρυτάνεις, . . . ἐὰν ἀδικοῦντα λάβωσι τινα αὐτῶν, τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ δλοῦσιν».

²⁾ Harpocratio s. v. ἐκφυλλοφορία.

³⁾ Aesch. in Tim. 111—112. Ezen hely azt is megmutatja, hogy e kizáráshoz a népnek és a Heliaeanak semmi köze sem volt; mert «ὅτι δ' οὐ παρέδωκε (ἡ βουλή αὐτὸν) δικαστηρίου οὐδ' ἐξήλασεν ἐκ τοῦ βουλευτηρίου . . . τῆς δουρεῆς ἀπετύγχανε».

⁴⁾ M. és Sch. 208. Platner I. 61.

⁵⁾ Etym. Magn. s. v. ἐκφυλλοφορία. Schoem. Alt. I. 396, 529. De comit. Ath. p. 230. M. és Sch. 208. Platner I. 61. Télyf C. I. A. §25. sz. és com.

ellenőrző tárgyalást indítottak meg.¹⁾ Hogy mi lehetett ezen ellenőrzés tárgya, vajjon az első archon mindennemű hivatalos intézkedései-e, vagy épen csak a Dionysos-féle ünnepeket illetők, ezt annyival bajosabb eldönteni, mert a szövegben idézett törvény az egész ellenőrzési actusról tulajdonképen említést sem tesz, hanem csak a szónoknak a törvény idézése után következő magyarázatában van erről szó; más tudósításokra pedig nem támaszkodhatunk. Részünkről az utóbbi lehetőséget valószínűbbnek tartjuk.

Hogy az archonok ülnökei, vagy segédei (πάρεδροι) a valóságos hivatalnokokhoz számíttattak, ezt előleges megvizsgálásuk (l. f.) és számadási kötelezettségek (l. l.) igazolja. Annnyival meglepőbb, hogy, — mint Demosthenes Neæra elleni beszédéből kitünik,²⁾ maga az archon, mint hivatalbeli főnöke, rövid úton elcsaphatta őt a hivatalából.

Lysiasnak Alcibiades elleni második beszéde szerint³⁾ a hadvezéreknek hasonlóképen joguk volt a phylarchokat, s bizonyosan a többi altiszteket is kötelességmulasztás esetére megbírságotni, sőt ki is töröltetni a nehéz fegyveresek névjegyzékéből.

A diæteták (nyilvánosan választott bírák) elleni eljárásról e helyen csak azért teszünk említést, hogy valamennyi eddigi véleménynyel szemben azon nézetünknek adjunk kifejezést, miszerint a velök szemben divatozott eljárás nem különbözött azon már előadott eljárástól, a mely egyéb tisztviselők ellen volt szokásban.⁴⁾

¹⁾ Demosth. in Mid. 517. . . χρηματίσωσιν οἱ πρόεδροι περὶ ὧν διόκηκεν ὁ ἄρχων. A Pandia-król, Photius és Suidas: Πά ν δ ἰ α' ἑορτῆ μετὰ τὰ Διονύσια ἀγομένῃ, ἄγεται δὲ τῷ Δῆ. Pollux I, 37; VI, 163. Tehát Elaphebolion havában.

²⁾ Dem. in Neær. 1373; második archonról és ülnökéről van szó; előbbi ezt «ἐξαπατήσαντα αὐτὸν . . . εὐδὺς . . . ἀπελαύνει ἀπὸ τοῦ συνεδρίου.» Heffter (27. l.) e hely alapján azt következteti, hogy a πάρεδρος-ok nem lehettek valóságos hivatalnokok. Meier és Schoemann (59. l.) elfogadja a Demosthenes-féle helyet, és pedig a nélkül, hogy Heffter kétségei felé hajolni látszanék.

³⁾ Lys. in Alc. II. 5. «. . . ἐχρῆν . . . αὐτοὺς . . . ἐπιβάλλειν . . . τῷ φυλάργῳ . . . . κελεύειν δὲ τὸν ταξίαρχον ἐξαλείφειν αὐτὸν ἐκ τοῦ τῶν ὀπλιτῶν καταλόγου.»

⁴⁾ E nézetünk ellen legelőször Harpocratio szól (s. v. εἰσαγγελία): «ἄλλη δὲ εἰσαγγελία (az általa felsoroltak között a harmadik) ἐστὶ κατὰ τῶν διαιτητῶν. εἰ γάρ τις ὑπὸ τοῦ διαιτητοῦ ἀδικῆσῆ ἔσσει τοῦτον εἰσαγγέλλειν π ρ ὁ ς τ ο ὕ ς θ ι κ α σ τ ἄ ς.» Hiszszük azonban, hogy e hely, mint az εἰσαγγελία egész természetével ellenkező az első pillanatra önmagát czáfolja meg (v. ö. Schoem. Alt. I. 501.). De nem is ezen hely okozta a bajt, hanem az, hogy azon zavart, amelyet Demo-

Az elmarasztalt bírónak többnyire becstelenség volt a büntetése.¹⁾

Második rész. A tisztviselők büntényeinek megtorlásáról.

Miután értesültünk arról, milyen volt Attikában a büntető eljárás a köztisztviselők ellen, nem lesz még érdektelen ilyen eljárás

sthenes scholiastája a Midias-féle beszéd egy helyéhez (542) irt jegyzetével a hivataloskodó diaeteták elleni εἰσαγγελία, és ugyanazon tisztviselők számadásának összetévesztése által létrehozott, az e tárgyról szóló modern írók egytől-egyig még tetézték avval, hogy mind az értelméből kiforgatott Demosthenes-féle szöveget, mind a zavaros scholiont a diaeteták elleni εἰσαγγελία-ra vonatkoztatták, vagy — ha ezt, mint Meier és Schoemann, vagy Heffter határozottan nem tették is —, a diaeteták elleni εἰσαγγελία kérdését annak befolyása alatt hibásan fejtették meg. A mi meggyőződésünk az, hogy a Demosth. in Mid. 542 hely, és a hozzá való scholionok a diaeteták számadására vonatkoznak, s következőleg az egész helyet elkülönítendőknek tartjuk a tényleg hivataloskodó diaeteták elleni εἰσαγγελία kérdésétől. E szerint e helyről s különösen a hibás scholionról a hivatalról való számadás kérdésénél fogunk szólni, most pedig sorba veszszük az e tárgyról eddig szóló nevezetesebb írókat. Hudtwalker M. H. («Über die öff. u. Privatschiedsrichter, Diäteten, in Athen», Jen. 1812. a 19 és kk. l.) szerint a diaeteták ellen εἰσαγγελία csakis a számadáskor volt indítható, és viszont azon vádak, amelyek számadásuk alkalmával ellenök intézettek, mindig εἰσαγγελία-k voltak. Ezen tökéletesen alaptalan, s a mellett helytelen nézetet már M. és Sch. (221. l. 27., jegyz. és 270. lap.) is ilyennek tartotta. Ezzel szemben Meier és Schoemann (270. l.) azt gyanítja ugyan, hogy az εἰσαγγελία a diaeteták ellen nem a hivatalos év végén, de azon belül indítatott meg a diaeteták nagyobb kötelességmulasztásai ellen: de azt állítja, hogy ezen εἰσαγγελία nem a tanáshoz, hanem a *logistikához adatott be*. Ezen állítását (szokás szerint) nem indokolja, de gyanítjuk, hogy a Midias féle helylyel való helytelen összevetés eredménye. Platner (I. 64, 65.) egészen a mi véleményünkön volna, ha Harpocratio fenn közölt helyében meg nem biznék, a mennyiben felismerte, hogy a Demosthenes-féle hely a diaeteták számadására, nem az ellenök intézhető εἰσαγγελία-ra vonatkozik. Végre Heffter (222. l.) — a Harpocr. féle hely idézése nélkül, — azt hiszi, hogy a hivataloskodás közben kizárólag a tanács elé adatott be a diaeteták ellen az εἰσαγγελία, s e tekintetben az első, aki a mi véleményünkhöz közeledik, de Hudtwalkert követve a Demosthenes-féle scholion állítását mégis összezavarja az εἰσαγγελία-val, a mennyiben hiszi, hogy a diaeteták számadásakor voltak az εἰσαγγελία-k különösen beadhatók; hogy azonban Hudtwalker befolyása alól némileg mégis emancipálta magát, az kitünik abból, hogy, mint említettük, szerinte az εἰσαγγελία-k a hivataloskodási idő alatt is be voltak a diaeteták ellen adhatók.

¹⁾ Bekker, Anecd. Graec. I. p. 235.

rások egyes eseteit a büntetések szempontjából is csoportosítanunk, mert ilyen módon nemcsak a bűntények megtorlásánál szokásos eljárásról, hanem magáról a megtorlásról is világosabb képet nyerhetünk.

Mindazon eljárások, a melyekről szó volt, a büntetések szempontjából két nagy osztályra oszthatók. Már eddigi tárgyalásunkban is találkoztunk olyan bűntényekkel, a melyekre a törvény már eleve bizonyos meghatározott büntetést szabott, úgy, hogy a büntető eljárás célja nem is a büntetés kiszabása, hanem a bűnös vagy nem bűnös kérdése felett (εἰ δοκεῖ ἀδικεῖν εἴ τε μή) való döntés volt; nemkülönben számos olyan esetről is van tudomásunk, a hol ilyen törvényszerű intézkedés nem léteben a bűnösség kimondása után az illető forum azt is meghatározta, hogy milyen büntetés alá essék az elmarasztalt (τί χρῆ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτίσαι.). Ezen különbség már a régi attikai jogban is megfelelő elnevezésekkel szerepelt, a mennyiben az eljárás előbb említett neve ἄγων ἀτίμητος, utóbb említett neve pedig ἄγων τιμητός névvel volt megjelölve.¹⁾

Feladatunkká tesszük tehát következő sorainkban a tisztviselők egyes bűntényeinek olyatén megtorlásáról szólni, a mely a törvény szerint már előre meg volt határozva. Természetes, hogy a mi az összes tisztviselők bűntényeit illeti, ezen összeállításunk csak töredékes lehet, még azon esetben is, ha azon bűntények közül, a melyeket összes forrásaink idevonatkozólag tartalmaznak, egyetlen egy sem került volna ki figyelmünket.²⁾ Épen azért nem is törekedtünk összeállításunkba nagyobb rendszerességet önteni, mint a milyen a büntetések szempontjából lehetséges volt, és az egyes bűneseteket megfelelő büntetéseikkel együtt inkább a bűn-

¹⁾ Igy Harpocratio, (ἀτίμητος ἄγων καὶ τιμητός· ὁ μὲν τιμητός ἐφ' ᾧ τίμημα ὀρισμένον ἐκ τῶν νόμων οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τοὺς δικαστὰς εἶδει τιμᾶσαι· ὁ τι χρῆ παθεῖν ἢ ἀποτίσαι. ὁ δὲ ἀτίμητος τούναντιον, ᾧ πρόσεστιν ἐκ τῶν νόμων ὀρισμένον τίμημα, ὡς μηδὲν δεῖν τοὺς δικαστὰς διατιμῆσαι) és Pollux VIII. 63. Mások Suidas magyarázatát fogadják el, a ki a két megnevezést fordítva használja. A német írók mind Harpocratio mellett vannak, s az ἀτίμητος-t unschätzbarer Rechtshandel-nek, a τιμητός-t pedig schätzbarer-nek fordítják. Legkimerítőbben értekezik e két megnevezésről Heffter (117. l. 7. jegyz.). Különben a megnevezés kérdése csak másodsorban fontos.

²⁾ A legtöbb anyagot idevonatkozólag a szónokok adják, és pedig beszédek azon részeiben, a hol ellenfeleik előéletével foglalkoznak. Épen ezért ezen anyag felhasználásában tanácsos bizonyos kritikával eljárni.

tetés-kategoriák megvilágítására szánt példák gyanánt fogjuk megemlíteni.

Másodsorban pedig arról fogunk szólni, hogy azon számosság esetében, ha a tisztviselők bizonyos büntényeire a törvények határozott büntetést nem szabtak, miféle büntetésnek között választhatott az illető bíróság, s illustratio kedvéért alkalmilag itt is beleszójjuk tárgyalásunkba egyes tisztviselők büntényeinek ránk hagyományozott megkorlárait.

(Vége következik.)

GYOMLAY GYULA.

TELL-TANÚLMÁNYOK.

II. A dráma verse.

Schiller *Tellje* ötlábú jambusban van írva, mely vers a jelen század elején már a komoly dráma uralkodó verse volt Németországban. E versnek érdekes és tanulságos története van, melyből a következőkben néhány fő pontot kiemelek.¹⁾

Az ötlábú (tíz és tizenegy szótagú) jambusi verset az ókor nem ismerte. Görög kardalokban elvétve előfordul ugyan, de önálló szerepe sem a helléneknek sem a rómaiaknak nincsen. E vers modern származású és hazája Franciaország (és a Provence), hol már a X. század első felében ismeretes.²⁾ Eredetileg mindig tíz szótagú volt, azaz: hangsúlyos szótagra végződött. A sormetszet a második arsis (a negyedik szótag) után esett és két egyenlőtlen félre osztotta a verset.³⁾ Minden vers lehetőleg önálló

¹⁾ Kitünő tanulmányok e versnek főleg németországi történetéről: *Friedr. Zarncke*, Über den fünffüssigen Jambus, mit besonderer Rücksicht auf seine Behandlung durch Lessing, Schiller und Goethe. Leipzig, 1865. — *Gust. Dannehl*, Geschichte des reimlosen fünffüssigen jambischen Verses. Rudolstadt, 1870. — *Aug. Sauer*, Über den fünffüssigen Jambus vor Lessings Nathan. Wien, Akademie, 1878. — Lessing ötlábú verseiről: *Lessings Nathan der Weise, erliutert von Dr. Eduard Niemeyer*, Leipzig, 1855.

²⁾ *Friedr. Diez*, Altromanische Sprachdenkmale, Bonn, 1846, 75. skk. ll.

³⁾ Egészen így használja e verset Goethe *Als ich in Saarbrücken war* cz. költeményében (1771. június 25):

Wo bist du itzt, | mein unvergesslich Mädchen?
 Wo singst du itzt? |
 Wo lacht die Flur? | Wo triumphiert das Städtchen,
 Das dich besitzt? |

egész volt; az ú. n. *enjambement*, azaz a mondat átvitele a következő versbe, kivételes tünemény. Több ily versből, melyeket az asszonáncz egymáshoz fűzött, alakult a *vers* vagy *tirade monorime*. Ezen régi francia versnek legfeltűnőbb sajátága, hogy a sormetszet kéttagú lehetett és hogy a metszetre következő thesis elmaradhatott. Így tehát négyféle vers alakulhatott: 1. $\text{---} \text{---} \text{---} | \text{---} \text{---} \text{---}$; 2. $\text{---} \text{---} | \text{---} \text{---} \text{---}$; 3. $\text{---} \text{---} \text{---} | \text{---} \text{---} \text{---}$; 4. $\text{---} \text{---} \text{---} | \text{---} \text{---}$. Korán, már a *Chanson de Roland*-ban (XI. század), találjuk a vers kéttagú befejezését (nőrím). Minthogy a régi tíz szótagú vers sajátágai ezen tizenegy szótaguban is érvényben maradtak, ez a vers is négyféle, a mennyiben a fenti formulák mindegyikéhez még egy hangsúlytalan szótag hozzájárult. Idővel a sormetszet a hatodik szótag után is vált szokásossá, de a vers változatossága ezen alakjában is megmaradt.

A XII. század közepe óta az alexandrinus, a tizenkét szótagú jambus, kiszorítja versünket az eposból, de a lyrában még mindig nagy szerepet játszik, sőt a XV. század óta, főleg Marot föllépésével, oly elterjedtséget nyert,¹⁾ hogy *vers commun*-nek nevezik. De ez újabb korában nem oly változatos többé, mint a középkorban: a sormetszet mindig a második arsis után esik, tehát kéttagú sormetszet nem lehetséges többé. Természetesen csak rímmel használták.

Míg e vers Franciaországban folyton tért veszített, Olaszországban mind nagyobb szerepet kezdett játszani. Ez az olasz *Endecasillabo* három pontban különbözik a francia ötlábú jambustól: 1. mindig, mint a neve mutatja, tizenegy szótagu, azaz hangsúlytalan szótagra végződő; 2. a sormetszet nincsen egy bizonyos helyhez kötve, de rendszeren hangsúlyos szótag után esik; 3. ha a sormetszet hangsúlytalan szótag után esik, majd mindig a harmadik lábat vágja ketté, tehát $\text{---} \text{---} \text{---} | \text{---} \text{---} \text{---}$. Az *enjambement* igen szokásos. E vers Olaszországban főleg mint a *canzona*, *sonett*, *stanza* stb. verse lett nagy jelentőségűvé, különösen a lyrában. Az olasz ötlábú jambus kiválóan lyrikus jellegű vers.

¹⁾ Hiszen Ronsard 1572-ben még *La Franciade* cz. eposzát és Jodelle, a francia dráma megalapítója, *Kleopatra*-jának 2., 3. és 5. felvonását is ezen versben, nem alexandrinusokban írták. De már *Dido*-ját egészen alexandrinusokban írta Jodelle. Az újabbkori francia irodalomban csak ritkán szerepel az ötlábú jambus a drámában; az utolsó kiválóbb művek ezen alakban Voltairenek *La prude* és *Nanine* cz. vígjátékai.

Még nagyobb szerepe jutott e versnek Angolországban, ¹⁾ hol az már Chaucer (+ 1400) költeményeiben, valószínűen francia és olasz minták után, az uralkodó. A XV. és XVI. század óta az epos és dráma verse; az alexandrinus nem tud mellette tért foglalni. Az angol ötlábú jambus még szabadabban bánik el a sormetszettel, mint az olasz endecasillabo. Fő sajátága azonban, hogy csak versszakokban jár rimmel; strophákra nem tagolva, tehát az eposban és a drámában, rím nélkül szerepel. Így találjuk már a legrégebb angol drámában (*Gorboduc* vagy *Ferrex and Porrex*, színre került 1562). A XVII. század óta e vers az angolok nemzeti verse, melyet legkiválóbb költők, Shakespeare és Milton, Young és Thomson stb., a költészet minden fájában alkalmaztak. A kontinensen azért «angol vers»-nek is nevezték.

A francia ötlábú jambus feszes és egyhangú, az olasz zengzetes és változatos, az angol annyira szabad, hogy megközelíti a prózát.

Németországba már a középkori lyrába jutott e vers, még pedig a Provenceből, ²⁾ de nem fordul sokszor elő; még leggyakrabban a XII. században. A sormetszetet a középkori német lyrikusok igen szabadon alkalmazzák. Másodszor a XVI. században kerül a francia «vers commun» a német költészetbe, még pedig rendes (a negyedik szótag után eső) sormetszetével. Így tanítja és alkalmazza Opitz Márton és az ő iskolája, mely kivételesen még a hatodik szótag után engedi meg a sormetszetet. ³⁾ De most sem tud népszerűvé lenni; a XVII. század uralkodó verse az alexandrinus.

Annál nagyobb jelentőségre jut a német ötlábú jambus a XVIII. században, midőn angol mintára s elsöben angol művek fordításában alkalmazzák. Korszakalkotó e téren Bodmer, ⁴⁾ Gott-

¹⁾ L. A. Schröer, Über die Anfänge des Blankverses in England. *Anglia*, IV, 1881, 1—72 l.

²⁾ Jellemző is, hogy főleg azon lyrikusoknál foglal el nagy tért, kik legfeltünöbben állnak a délfrancia költészet befolyása alatt. Ezek Friedrich von Hausen (+1190) és Fenis Rudolf gróf (+1196 előtt).

³⁾ De Milton *Elveszett Paradicsomának* 1682-ben megjelent német fordítása egészen az angolok módjára, azaz szabad sormetszettel használja a verset. V. ö. a következő jegyzetet.

⁴⁾ Bodmernek *Marc-Anton* cz. drámája is ötlábú jambusban volt írva, de elveszett. V. ö. Könignek egy levelét Bodmerhez, 1725. ápril 30-káról,

schednek svájcei ellenfele, ki Thomson néhány elbeszélésének fordításában az angol verset tudatosan alkalmazza a németben (1745). Még nagyobb népszerűsége jutott e vers Wieland elbeszéléseivel (1752) és Kleist Ewald költeményeivel (1757—58).¹⁾ Ezóta ez az «angol» vagy «brit» vagy «miltoni» vers, a mint Herderrel nevezni szokták, a németek egyik legkedvesebb, legtöbbször alkalmazott verse. Hiszen 1771-ben Bürger még az Iliást is ötlábú jambusokba kezdi fordítani. Klopstock fellépésével (1748) e vers tért veszt az eposzban, helyébe a hexameter lép; de most uralkodó lesz és marad a mai napig a drámában,²⁾ melynek verse a XVI. századig a nyolcz szótagú, párosan rímelő jambus, a XVII. században az alexandrinus volt. Az ötlábú verset főleg Schlegel János Henrik tette ismertté, ki 1758 óta hat angol szomorújátékot (Thomsontól s Youngtól) az eredetiek versmértékében ültetett át; a német dráma uralkodó versévé³⁾ azonban Lessing tette *Bölcs Náthán*-jával, melyet 1778-ban írt és 1779-ben kiadott.

Az ötlábú jambusra főleg két sajátsága jellemző: a rhythmikus periodus és a sormetszet. A francia vers communben minden egyes vers egy rhythmikus egész: a gondolat végződik a verssel; az olasz endecasillabo jóval szabadabb; de csak az angol vers alkalmazza az enjambement-t minden korlát nélkül és terjeszti ki a periodust több, néha igen sok versre. Ezt az angol modort alkal-

---

melyben neki Milton 1682-iki fordítását küldi, «damit Sie sehen können, wie der Übersetzer nicht nur ohne Reime, sondern sogar schon in fünffüssigen Versen und auch ohne regulären Abschnitt, überdies mit Herüberwerfung des Verstands aus einem Verse in den andern geschrieben, eben wie Sie mir eine Probe in ihrem Drama: *Marc-Anton* gegeben».

¹⁾ E téren az ötlábú jambus legelkesőbb védője a XVIII. században Herder volt, *Fragmente zur deutschen Literatur*, a második kiadásban 1768.

²⁾ Sauer id. h. egy függelékben pontos chronológiáját adja a német ötlábú jambusnak Bodmer fellépésétől Lessing *Nathan*-jáig, azaz 1725-től 1778-ig.

³⁾ Tehát nem ő alkalmazta először a drámában, mint a legtöbb irodalomtörténetben olvasható. Nem tekintve a fordításokat és töredékeket, Lessing *Nathan*-ja előtt a következő német drámákban találjuk az ötlábú jambust: Wieland *Johanna Gray* 1757, Brawe *Brutus* 1758, Klopstock *Salomo* 1764, Weisse, *Die Befreiung von Theben* 1764, Weisse, *Atréus und Thyest* 1766, Bodmer, *Atréus und Thyest* 1768, Klopstock, *David* 1772, Eschenburg, *Die Wahl des Hercules* 1773, Bertuch, *Die Wahl des Hercules*, 1773, Eschenburg, *Scipio* 1776, Goué, *Batilde* 1778.

mazza Lessing is, még pedig tudatos, szándékos merészséggel. Nála a több verseken áthuzódó periodusok nemcsak igen hosszúak, de ő lehetőleg kerüli is, hogy még a periodus kisebb tagjai valahogy össze ne essenek a verssel. Lessing darabokra töri az ötlábú jambust. Ime egy példa:

Das muss

Entscheiden! Denn die falschen Ringe werden
Doch das nicht können! — Macht, sagt an! Ihr schweigt?
Die Ringe wirken nur zurück? und nicht
Nach aussen? Jeder liebt sich selber nur
Am meisten? — O so seid ihr alle drei
Betrogene Betrüger! Eure Ringe
Sind alle drei nicht echt. Der echte Ring
Vermutlich ging verloren. Den Verlust
Zu bergen, zu ersetzen, liess der Vater
Die drei für einen machen.

Lessingnél mondat és vers valóságos harcot vívnek egymással: a mondat beletör a következő vers elejébe, a rhythmus a vers végére siet, de innen a mondat ismét a következő versbe tör, mely maga ismét rhythmikus befejezést követel és így tovább, míg a periodus vagy tartalmilag összetartozó részlet befejezését nyeri.¹⁾ Innen Lessing azon sajtásága, hogy nála a szereplők rendszeren a vers közepén kezdik és végzik beszédjüket, és hogy egy-egy vers két vagy három szereplőre esik széjjel.²⁾

A mi a vers másik főjellemezőjét, a sormetszetet, illeti, világos, hogy ilyenről Lessingnél nem szólhatni, mert hiszen sor-

¹⁾ Hogy az ifjú nemzedék mily szolgálailag, de egyszersmind milyen ügyetlenül, kellő belátás nélkül próbálta már Lessing előtt az «angol» jambust utánozni, mutatják pl. Goethének következő versei 1765-ből:

Doch schnell entsteht ein Wind,
Der hebt den Staub in Wirbeln auf. Den Wurm
Erhebt er in den Wirbeln auch. Der glaubt
Sich gross, dem Adler gleich, und jauchzet schon
Im Taumel. Doch auf einmal zieht der Wind
Den Odem ein. Es sinkt der Staub hinab,
Mit ihm der Wurm. Jetzt kriecht er wie zuvor.

Mily különbség ezen verses dadogás és Lessing hatalmas dramatikusa rhythmusa közt!

²⁾ A drámának 3849 verséből 780 van ilyen, több személyre felosztott, még pedig 677 két, 97 három és 6 négy személyre.

metszet csak ott lehetséges, hol a vers önmagában befejezett egészet alkot, míg Lessing főtörekvése oda van irányozva, hogy a verset teljesen megfossa önállóságától. Lessingnél az ötlábú jambus egészen új jelleget nyer, oly annyira, hogy a francia, olasz és angol válfaj mellett a Lessing versét negyedik önálló, sajátos speciesnek kell tekintenünk. De e vers, mint az első pillanatra is észlelhető, kiválóan, sőt mondhatni kizárólag drámai vers; az ötlábú jambusnak ily alkalmazása sem a lyrában sem az eposban nem képzelhető.¹⁾

Lessing *Náthánjában* találunk az ötlábú (tíz- és tizenegy szótagú) versek mellett négy- és hatlábúakat (nyolcz és tizenkét szótagúakat) is. Kezdetben még nagyobb számmal voltak az ilyenek, de a költő utóbb alaki szempontból is javitgatta művét és eltávolította a négy- és hatlábú versek egy részét.²⁾ Hiatus is található a *Nathanban*, de soha a hiatus legkifogásosabb neme: szóvégi *e* kezdő hangzó előtt.

Szükséges volt, Lessing verséről egy kissé bővebben szólnom, mert Lessing evvel is igen nagy befolyással volt korára és a következő nemzedékre, első sorban Schillerre, ki első drámáit (*Rüuber, Fiesko, Cabale und Liebe*) prozában írta, de azután, *Don Carlos* óta, mindig a verses alakot, még pedig csekély kivételeket nem tekintve,³⁾ az ötlábú jambust alkalmazta. Már *Don Carlosban* is egészen azon sajátosságokkal találjuk az ötlábú jambust, melyekkel Lessing e verset felruházta, és Schiller később is folyton híve maradt a vers ezen válfajának: minden korlátozás nélkül alkalmazza az enjambement-t, nem törődik semmit a sormetszettel⁴⁾

¹⁾ Lessing nagy gondot fordított arra, hogy ötlábú jambusai épen azt a jelleget nyerjék, melyet feltüntettünk. «*Meine Prosa, írja 1778-ban, hat mir von jeher mehr Zeit gekostet als Verse. Ja, wirst du sagen, als solche Verse! — Mit Erlaubniss; ich dünkte, sie wären viel schlechter, wenn sie viel besser wären.*» A *viel besser* alatt a közönséges felfogás szerinti rendes befejezett ötlábú jambust érti.

²⁾ Most van a 3849 vers közt 15 hatlábú és 13 négylábú.

³⁾ Ezek: *Wallenstein táborá* négylábú rimes verspárokban (Knittelverse), az *Orleansi szüzben* Montgomery jelenetei trimeterben, és a *Messzianai hölgyben* Don Cesar egy jelenete trimeterben és a kardalok rimes versszakokban.

⁴⁾ Sőt Schillernek egy 1801-ben kelt levele, melyben az *Orleansi szüz* trimeterjeiről szól, bizonyítja, hogy a nagy költő nem is tudta, hogy az ötlábú jambusban még csak szóba is kerülhet a sormetszet.

és lehetőleg széjjeltöri a mondattal a verset. Hosszabb és rövidebb verseket is alkalmaz, a versen belül pedig nem ritka az anapæstikus, sőt a trochaikus rhythmus.

És most vizsgáljuk közelebbről a *Tell* versét.

Tell művészi szempontból Schillernek egyik legtökéletesebb alkotása. E magas művészi tökélynek megfelel a verselés is, mely korrektebb, hangzatosabb, drámaibb, egyszersmind egyes jellemzetes vonásokban gazdagabb, mint némely előző darabjában. Általában közelebb áll a *Wallenstein* verséhez, mint a *Wallenstein* és *Tell* közt keletkezett, lyrikusabb jellegű drámák (*Stuart Mária*, *Orleansi Szüz*, *Messinai Hölgy*) verséhez.

A *Tell* versének ¹⁾ eltérő vagy jellemző vonásai a következők:

1. *Hatlábú vers* — legtöbb a második felvonás elején található — van huszonnyolc. Ezek:

- I, 177 Verwünscht! Er ist entwischt! Ihr habt ihm fortgeholfen
 297 Weckst du mir in der stillen Brust! Mein Innerstes
 386 O Gott! Seht diese Flanken, diese Strebepfeiler
 396 Dem Hut soll gleiche Ehre wie ihm selbst geschehn
 446 Was gibt's? Der Schieferdecker ist vom Dach gestürzt
 639 Erwarten, bis das Äusserste — Welches Äusserstes?
- II, 37 Ist kummervoll ob der tyrannischen Gewalt
 130 Sich schützen gegen Östreichs wachsende Gewalt
 141 Heisst Saaten in die Zukunft streun. Bist du so weise?
 156 Die Freiheit als die Knechtschaft ein. Was können wir
 188 Mit deinem Abfall von dem Land. Betrüg dich nicht
 207 Wohl dem, der mit der neuen nicht mehr braucht zu leben
 215 Still, horch! Das Mettenglöcklein in der Waldkapelle
- III, 20 Gerüstet sein. Ach, es wird keiner seine Ruh
 268 Heranbegeben und dem Hut sein' Reverenz
 375 Nein, das ist schreiende Gewalt. Ertragen wir's

¹⁾ A *Tell*-dráma verseinek összege: 750+713+632+741+452=3288. Összehasonlításúl: Böles Náthár 3849. — Don Carlos 5471. (*Wallenstein* tábora 1105). Piccolomini 2669. *Wallenstein* halála 3865. *Stuart Mária* 3927. *Orleansi szüz* 3394. *Messzinai hölgy* 2845. — Torquato Tasso 3453. *Iphigenie* 2174. — *Hamlet* 3715. III. Rikárd 3603. *Lear király* 3255. *Othello* 3133. *Coriolan* 3124. *Romeo és Julia* 2979. *Julius Caesar* 2590. — *Bánk bán*, az *Előversengés* (75 vers) nélkül 2575. A számok annyiban nem egészen pontosak, hogy *Shakespeare* darabjainál a számos prózai részletek csak hozzávetőleg vannak beleszámítva. V. ö. *G. Freytag*, *Die Technik des Dramas*, Leipzig, 1881. 4. kiadás, 306. l.

- 481 Nur dieses Grässliche erlasset einem Vater
 IV, 229 Und lebt' ich achtzig Jahr, ich seh' den Knaben ewig
 442 Ihr sahet zu, ihr liesst das Grässliche geschehn
 385 Verdient Vertraun. Ihr habt den Landmann nichts geachtet
 390 Ein Manneswort. Was ist der Ritter ohne uns
 482 Beschützen, Landvogt. Da, als ich den Bogenstrang
 535 Auch jetzt, euch zu verteidgen, eure holde Unschuld
 V, 3 Die Feinde sind verjagt, die Burgen sind erobert
 152 Ein ungeheurer Schrecken ist im Land umher
 336 Auch ihr nahmt Rach' an eurem Feind. Unglücklicher
 340 Des Herdes Heiligtum beschützt? Das Schrecklichste
 426 So zieht dein Enkel ein auf deines Reiches Boden.

2. *Négylábú vers* mindössze csak a következő hat van :

- II, 182 Du bist's, doch nicht durch Wort und Schwur
 III, 17 Ach wollte Gott, sie lernten's nie
 IV, 83 Greif nicht dem Richter in den Arm
 103 Und scheint wie ausser sich zu sein
 267 Um seinen Kerker aufzutun
 362 Um mein geändert Herz zu sehn.

3. *Háromlábú vers* kettő van :

- III, 515 Öffnet die Gasse, Platz!
 IV, 354 Seid einig, einig, einig!

4. *Kétlábú vers* három, mind az ötödik felvonásban :

- V, 202 Still, lasset hören!
 212 Der Lieb und Gunst!
 382 Steht auf, steht auf!¹⁾

5. Az *anapaestikus rhythmus* igen gyakori, főleg a vers elején. A német rhythmus szellemében a vers az első arsissal kezdődik; a mi az első hangsúlyos szótagot megelőzi: ütemelőző, *Auftakt*. Ez anapaestikusan induló versek tehát jambusok kéttagú *Auftakt*-tal. Innen magyarázandó az is, hogy az *Auftakt*-ban nehéz szótagok és szók is állhatnak.²⁾ Ezek a következők :

¹⁾ Némely kiadások szerint I, 445 *Was gibst's? Der Schieferdecker ist vom Dach gestürzt* két versnek van szedve. Akkor I 446 *Was gibst's* a darabnak egyetlen egylábú verse volna. Én fent a hatlábúak közé soroztam be.

²⁾ V. ö. Heinrich, *Deutsche Verslehre*, 2. kiad. Budapest, 1878, 19. és 35. l.

- I, 143 *Mit Begierde* Gras und Wächter scharrt die Erde
 185 *Haltet fest* am Reich und wacker, wie bisher
 391 *In des Káisers Namen!* Höret! Still doch, höret!
 476 *In die Séele* schnitt mir's, als der Bub' die Ochsen
 554 *Euer Éidam* hat ihn übern See geflüchtet
- II, 255 *In den éinsamen Sennhütten* kehrt' ich ein
 273 *Von den Wänden* langten sie die rostgen Schwerter
 422 *Mit dem Schwért* sich schlagend durch das deutsche Land
 518 *Unser* ist durch tausendjährigen Besitz
 665 *Bin ich* dróben erst, zieh' ich die Freunde nach
 671 *Aufgebóten* schnell im Hauptort jedes Landes
- III, 352 *In des Káisers Namen!* Haltet an und steht
 362 *Ein Verráiter* ich? Du irrst dich, Freund, das ist
 365 *Ins Gefángniss* fort! Ich leiste Bürgschaft, haltet!
 396 *Diesen Mánn* ergriff ich über frischer Tat
 421 *Einen Ápfel* von des Knaben Kopf zu schiessen
- IV, 50 *Wenn die Bérge* brechen, wenn die alten Klüfte
 80 *Diese Wéllen* geben nicht auf seine Stimme
 81 *Diese Félsen* bücken ihre Háupter nicht
 85 *Für den Téll*, der auf dem Schiff sich mit befindet.
 305 *Euer Stáub* wird ruhn in einem freien Lande
 668 *Lass es* über mich dahin gehn. Da, hier lieg' ich
- V, 271 *Ich erwárt* ihn eben, doch was ist euch, Mann

Ritkább az anapæstikus rhythmus a vers közepén. Ez a német vers szellemében kétfagú thesisnek tekintendő, melyet a modern verselés mindig megenged. Az anapæstikus rhythmus mind a két esetben a hevesebb, indulatosabb hangulat kifejezésére szolgál. Ilyenek:

- II, 257 Zu Wohnungen gesellig *lebender* Ménschen
 II, 321 Ich bin der *Méier von Sárnen*, dies hier ist
 420 Und zogen aus wehklagend, *Männer und Wéiber*
- IV, 142 Nicht wohl *berichtet*. Nun áber ist der Tell
 249 Beklagt' er *dich*; *in den Náchén* sprang er, Weib
 340 Der *Könige sich* an ihren ewgen Wällen¹⁾
 617 Soll Herr sein in dem Lande *óder der Káiser*
- V, 19 Ist's nicht genug an diesen *flámmenden* Bóten
 21 Kommt alle, kommt, legt Hand an, *Männer und Wéiber*
 195 Die *Königin Élsbet* Gnad' und alles Gutes¹⁾
 281 Von meinen *Kíndern*, *ihr séid* kein Mönch, *ihr seid*

¹⁾ Az *ig*-gel képzett mellék- és főnevek közül csak ezt a két példát

6. Nagy a *trochæusok* száma, főleg a vers elején, a mi a német jambikus rhythmusban igen gyakori. A *Tellre* nézve a versnek e sajáttsága igen jellemző; Schiller még csak a *Messzinai Hölgyben* használja a trochæusi rhythmust megközelítő szabad-sággal. A következő verseknek csak futólagos áttekintése is bizonyítja, hogy a költő szándékosan, hogy a trochaikus rhythmusu szót nagyobb nyomatékkal kiemelje, helyezi e trochæusokat a verskezdő jambusok helyébe. Itt is az összes eseteket sorolom fel:

- I, 383 Ünter den Türmen, ja wer die bewohnt
 394 Mitten in Áltorf, an dem höchsten Ort
 409 Über dem Trón, wo man die Lehen gibt
 425 Éilends dem Háfen und der mächtige¹⁾ Geist
 499 Wérde mit mír, was will, ich muss hinüber
 596 Stérben ist nichts, doch leben und nicht sehen
 608 Álles geráubt und auch das Licht der Sonne
 693 Wären wir dóch allein im Land, ich meine
 700 Wäre ein Óbmann zwischen uns und Östreich
- II, 60 Wélche Persón ist's, Oheim, die ihr selbst
 111 Éndet mit mír, da hängen Helm und Schild
 185 Bérta von Brúneck, die zur Herrenburg²⁾
 206 Ünter der Érde schon liegt meine Zeit
 303 Grósses habt ihr in kurzer Frist geleistet
 449 Finden die Schwyzer Männer sich heraus
 535 Gégen Gewalt, wir stehn für unser Land
 573 Wíder der Vögte harten Druck zu klagen
 699 Éher den Tód, als in der Knechtschaft leben
- III, 53 Gégen die Vögte, auf dem Rütli ward
 59 Über den Sée geschafft. Ein Wunder war's
 73 Váter, wo géhst du hin? Nach Áltorf, Knabe³⁾
 118 Mütter, ich bléibe bei dir. Ja, du bist
 287 Höre, Geséll, es fängt mir an zu dáuchten
 456 Háltet an éuch, ich fleh' euch drum, bleibt ruhig

hozta fel, mert több mint valószínű, hogy a költő mind ezen szóknál synkopét tételezett fel, ha az *ig* szótagot ki is irta, tehát: *Köng-e-t Kön-gin-t* olvasott.

¹⁾ L. az előző jegyzetet.

²⁾ *Bérta* még kétszer a vers elején: III, 172 *Bérta, ihr hásst* és III, 196 *Bérta, welch éinen*.

³⁾ *Váter* még ötször a vers elején: III, 306 *Váter, ist's wáhr*, III, 346 *Váter, es wírd*, III, 526 *Váter, schiess zu*, III, 570 *Váter, hier ist* és IV, 65 *Váter, ein Schiff*.

- 465 Öffnet die Gásse ! Frisch, was zauderst du
 515 Öffnet die Gásse, Platz !
- IV, 32 Ráset, ihr Wínde, flammt herab, ihr Blitze
 43 Sólches ward káinem Vater noch geboten
 56 Wéhe dem Fáhrzeug, das, jetzt unterwegs
 418 Wártet ihr áb, ich handle. Was, ihr wolltet
 430 Sólcher Gewálttat hätte der Tyrann
 431 Wíder die fréie Edle sich verwogen
 436 Wélcher Gewalt sie frevelnd sich erkühnen
 446 Únter den Trümmern der Tyrannenmacht
 473 Méine Gedánken waren rein von Mord
 648 Stráfe genúg ist sein entsetzlich Handwerk
 664 Rólle die Áugen, wie du willst, wir sind
 667 Óder mein Róss geht über dich hinweg
 682 Gégen dies Vólk, die Zungen sind noch frei
 723 Kéine Gewalt mehr. Wir sind freie Menschen
 725 Éndet die Fúrchť so schnell und der Gehorsam
- V, 45 Rásend erhób sich Rudenz, denn wir hörten
 53 Éhrte das Vólk. So setzten wir getrost
 174 Ráche trágt kéine Frucht, sich selbst ist sie
 287 Mútter, der Váter ! O, mein Gott, der Vater
 415 Séndet der Bérĝ nicht seine Windeswehen
 440 Éile, sie náhn. Wer ist es ? Forŝche nicht.

E versek könnyen meggyózhetnek arról, hogy Schiller mindig szándékosan, hogy egy mondatot vagy gondolatot vagy szót különösebben kiemeljen, használta a vers trochaikus bekezdését.

Ritkább és feltünőbb, de még hatásosabb a trochæus a vers közepén, itt is mindig nyomatékosság kedvéért :

- I, 392 Ihr sehet diesen Hut, *Männer* von Úri
 452 Und Jammer habt gebrácht *über* die Wélt
- II, 235 Wer ist da ? Gebt das Wórt ! *Freunde* des Landes
 386 Schwyz soll im Rát, *Úri* im Félde führen
 388 Die meisten Jahre záhlt *Úlrich* der Schmiéd
 415 Es war ein grosses Vólk, *hinten* im Lánde
 516 Den harten Fels gespréngt, *über* den Abgrund
- IV, 204 Zeig ihm den Wég, *Jémi*. Gott stéh' ihm béi
- V, 64 Wo ist der Landenbérĝ ? *über* den Brünig.

7. A német nyelv egyik főtörvénye, hogy összetett szókban az első szón fekszik a hangsúly. E törvény ellen a költők igen

sokszor vétenek,¹⁾ Schiller is, a *Tell*ben is. Csak néhány példát hozok fel :

- I, 369 *Frohnvógt*, wie wird die Feste denn sich nennen
 II, 121 *Fräulein*, jetzt endlich darf ich mich erklären
 313 *Urtéilt*, ob ich mein Herz bezwingen kann
 III, 447 Sind sie *Kurzwéils* gewohnt aus eurem Munde
 512 Gewaffnet sei *niemánd*, als wer gebietet
 606 An dem sich Gottes Hand *sichtbár* verkündigt
 IV, 62 *Handlós* und schroff ansteigend starren sie
 122 *Wehrlós*, ein aufgegebenner Mann. Nicht hofft ich
 656 Gerechtigkeit, *Landvógt*, du bist der Richter
 632 *Glorrhéich* begonnen, will der Sohn vollenden stb.

E versekben még lehetséges volna trochaikus rhythmust fel-tételezni. De már lehetetlen ez a három szótagú összetett szókbán, melyeknek első szava hangsúlyos szó, második szava pedig az első szótagon viseli a hangsúlyt, mint pl. *árm-selig*. Az ily szók a német versben alig használhatók, mert ellenkeznek minden rhythmussal. Mégis oly nagy számmal vannak meg a nyelvben, hogy a költők nem mellőzhetik teljesen, hanem alkalmazzák, de gyakran a német rhythmus alaptörvénye ellenére amphibrachysnak (∪ - ∪), holott, az első szótag lévén a főhangsúlyos, csak daktylusoknak (- ∪ ∪), persze nem épen szép hangzásuaknak, volnának használhatók. Schiller *Tell*jében is nagy a példák száma, csak néhányat sorolok fel :

- I, 358 Wie die *Tagdiébe* ihre Pflicht bestehen
 615 *Feighérzge* Vorsicht, fahre hin ! Auf unser
 625 *Ohnmüchtgen* Zorns in seiner sichern Feste
 II, 461 *Freiwillig* wählten wir den Schutz der Kaiser
 495 *Einsiedeln* uns die Alp in Anspruch nahm
 608 Ihr fahret fórt, *Östréich* die Pflicht zu leisten
 637 In den *Waldstätten* findt sich kein Verráther
 III, 35 *Rückspringend* mit sich in den Abgrund reisst
 122 *Abgründe* schliessen rings umher uns ein
 461 Er hätte jétzt *zehnfáchen* Tod empfunden
 IV, 544 Um ein *armselig* Grattier zu erjagen
 630 *Weitschichtge* Dinge sind im Werk und Werden
 665 So grenzenlos *unglücklich*, dass wir nichts

¹⁾ Leginkább az ókori daktylikus versekben (a distichonban). L. erről bővebben verstanomat, 133. l.

- V, 11 Dass es *weitschmättern* in die Berge schalle.
 13 *Aufwäckend* schnell die Männer des Gebirgs
 72 *Urféhd*e schwur er, nie zurück zu kehren. Stb.

8. Egy jellemző gyengéje a Schiller rhythmusának,¹⁾ hogy hangsúlytalan szótagot is az arsisba helyez. Ez rendszeren háromtagú szóokban történik, melyekben a hangsúly az első szótagon fekszik. Itt is csak néhány példát idézek :

- I, 286 Drum tät es gut, dass euer *étliché*
 401 Dem *Königé*, wer das Gebot verachtet
 463 Was hab' ich denn so *strüflichés* getan
 II, 255 In den *einsamén* Sennhütten kéhrt' ich éin²⁾
 547 Wir Östreich *hüldigén* nach solcher Schmach
 549 Was wir der Güte *wéigertén* ! Dann wären
 674 Und gern ergreifen *friédlichés* Geleit
 703 Zu seiner Freundschaft und *Genóssamé*
 III, 100 Da *jämmerté* mich sein, ich trat zu ihm
 IV, 513 Dem *Wänderér* zur kurzen Ruh bereitet
 575 Von *Hörnüssén*, die fallen auf sein Ross
 675 Ich wüsste wohl was *bésserés* als hier
 6-8 *Verkündigén*, ich will — Gott sei mir gnädig
 V, 42 Und ruft, dass die *Brunéckerin* verbrenne. Stb.

9. Többször *ellentét van a mondat (értelem) és a vers hangsúlya* közt. Kétséget sem szenved, hogy Schiller ezt a rhythmusbontó eljárást szándékosan követte, hogy a vers tartalma annál nagyobb nyomatékkal hasson. Egy néhány példa (a dőlt szón a mondat hangsúlya fekszik):

- I, 113 's ist ein *Hausväter* und hat Wéib und Kínder
 179 Die Hütte réisset éin *brennt* únd *schlagt* néder
 312 Ihr séid *auch* Männer, wisset éure Áxt
 IV, 649 Euch sóll *Recht* wérden, drinnen auf der Burg
 583 Ja, wóhl *dem*, dér sein Féld bestellt in Ruh. Stb.

10. Érdekes *a vers vége*, hol Schiller a tizenegytagú versben az utolsó hangsúlyos szótag után ritkán használ önálló szót, —

¹⁾ Bővebben tárgyaltam ezt már verstanomban, 19. l.

²⁾ Ez feltűnően rossz vers, melynek rhythmusa alig fölismerhető; hibái: 1. a kéttagú auktakt kétes arsis előtt; 2. *einsamén* szóban a hangsúlytalan rag hangsúlyozása, holott az előző szótagon, hosszúságánál fogva, igen erős mellékhangsúly van; 3. *Sénnhütten* helytelen hangsúlyozása.

legfeljebb és legtöbbször névmást, melyen mondathangsúly nem fekszik; pl.

- I, 532 Mich drücken schwere Sorgen. Drangsal háb' *ich*
 II, 28 Ich kenne dich nicht mehr. In Seide prángst *du*
 74 Den Bauernadel schelten. Nicht etrág *ich's*
 IV, 111 Wo ist der Landvogt? Auf den Wellen tréibt *er*
 274 Er regt sich, still! Wo ist er? Wer? Er féhlt *mir*
 V, 307 Wer ist der Bruder hier? Ach, ich vergáss *ihn*. Stb.

Eltérő gyakorlatot a darab három jelenetében találunk: az I. felvonás 1. jelenetében, a III. felvonás 1. jelenetében és a IV. felvonás utolsó jelenetében, — mind a háromban a nép szerepel, ill. népies rajzot ad a költő; — e jelenetekben Schiller a tizenegytagú vers végére nagyobb súlyú, sőt fontos jelentőségű szokat is állít, melyek a vers rhythmusát észrevehetően, de bizonyára szándékosan s így hatással megzavarják; pl.

- I, 144 Versuch es Fährmann, rett ihn, rett ihn, rétt *ihn!*
 109 Der Föhn ist los, ihr seht wie hoch der Sée *geht*
 III, 51 Sinnst du auch nichts gefährliches? Gestéh' *mir's*
 57 Sie werden dich hinstellen, wo Gefahr *ist*
 62 Dass ihr entkommen. Dachtest du denn gár *nicht*
 76 Ehr geht noch heute. Drum lass ihn erst fórt *sein*
 77 Gemahn' ihn nicht an uns. Du weisst, er gróllt *uns*
 91 Er ganz allein mit mir, der auch alléin *war*
 IV, 668 Lass es über mich dahingehn. Da, hier liég' *ich*
 684 Doch es soll anders werden, ich gelóbb *es*
 689 Herr Landvogt, Gott, was war das? woher kám *das*. Stb.

E gyakorlat a *Wallenstein* drámai menetű és hangú nyelvére és verselésére emlékeztet, míg a sokkal lyrikusabb jellegű *Orleansi Szüzben* s *Messzinai Hölgyben* az utolsó arsisra következő szótag többnyire valóban egészen hangsúlytalan.

11. Az *enjambement* gyakori és nagy szabadsággal van alkalmazva, bár némely jelenetben, pl. a Stauffacher és Gertrud párbeszédében (I. felv. 2. jel.), feltűnően ritka.

Egy jelenetből (fellépésből) a másikba csak egyszer vezet a vers, az V. felvonásban:

- V, 14 Zusammenrufe. — *Walter Fürst* (kommt): Haltet, Freunde, haltet!

Összetett szó is csak egyszer esik *enjambement* alá t. i. első

szava az előző versnek végére, második szava a következő vers elejére:

I, 284 Der nicht ein neues Unheil und *Gewalt-*
Beginnen von den Vögten uns verkündet

De a versnek azon Lessingféle szaggatottsága, mely a mondatnak és a versnek össze nem vágásából, sőt azoknak ellentétjéből származik, ritka és csak a dialogus igen eleven momentumai-ban található, pl. Tell monológjában, Tell és Parricida jelenetében, Gessler halála előtt; pl.

I, 161 Ihr seid ein Meister Steuermann. *Was sich*
Der Tell getraut, das konntet ihr nicht wagen?

389 Was will die Trommel? Gebet acht? *Was für*
Ein Fastnachtsaufzug? und was soll der Hut?

397 Man soll ihn mit gebognem Knie *und mit*
Entblösstem Haupt verehren. Daran will —

580 Der Sohn ist's? Allgerechter Gott! *Und ich*
Muss ferne sein! In seine beiden Augen?

635 Dort unterm freien Himmeldache, *wo*
Der Sinn noch frisch ist und das Herz gesund,

II, 274 Und aus den Augen blitzte *freudiges*
Gefühl des Muts, als ich die Namen nannte,

IV, 640 Wer seid ihr? Wer ist euer Mann? *Ein armer*
Wildheuer, guter Herr, vom Rigiberge,

V, 390 Lasst meine Hand los! Ihr müsst fort! *Hier könnt*
Ihr unentdeckt nicht bleiben, könnt entdeckt —

12. A *hiatus* igen ritka, mit valószínűen a nyelv azon népies sajátosságának kell tulajdonítani, hogy nagy előszeretettel van az összevont, kurtított alakok iránt; — a *hiatus* legcsúnyább neme — zár-e kezdő e előtt — egyszer sem fordul elő; pl.

II, 218 Gehn Einigé und zünden Reisholz an

372 Man pflanze auf die Schwerter der Gewalt

820 Wer konnte Euch nicht, Herr, in den drei Landen?

A vers vége és a következő vers kezdete közti hiatusra, mely pedig a drámai nyelv s vers természeténél fogva szintén figyelmet érdemel, Schiller alig volt tekintettel, de azért ritka ez is; pl.

II, 264 — du kämpfst für deine Liebe.

Es ist ein Feind —

III, 296 — dienstfertger Schurke

Und brächtest wackre Leute —

IV, 372 — aller Pflichten Bande
Und keines Mannes Treue —

13. A *rím* ritka; körülbelül ugyanazon szerepet játszsza, mint a *Wallenstein*ban és jóval ritkább, mint az *Orleansi Szüz*-ben és a *Messzinai Hölgy*ben. Mindössze a következő helyeken fordul elő :

Az első felvonás végén, I, 747—750.

Közmondás, II, 354—355.

Eskü, II, 396—397.

A második felvonás végén, II, 710—714.

Berta és Rudenz lyrikus jelenetében, III, 121—124, 176—177, 199—207, 219—224, 230—234, 238—250.

A harmadik felvonás végén (Tell elfogatása) nincsen rím, a mi, a jelenet megrázó komolyságát tekintve, igen helyes.

A negyedik felvonásban elszórva : IV, 202—205, 263—265, 327—330, 448—449, 457—462, 714—716, 734—735.

Tell monologjában, IV, 491—492, 498—499, 510—511, 523—524, 536—537.

Az ötödik felvonásban : V, 150—151, 228—229, 237—238, 242—243, 247—248, 449—452.

14. *Idegen alakok* nem fordulnak elő a darabban, csak néhány dal van közbeszöve, még pedig :

Az első felvonásban : a halász, a pásztor és a vadász dalai, I, 1—36.

A harmadik felvonásban : Tell Walter dala, III, 1—12.

A negyedik felvonásban : az irgalmas barátok dala, IV, 736—741.

A *Tell* verselésre nézve is Schiller legváltozatosabb, leg-hangzatosabb darabja. Még feltűnőbb a verselés művészi volta, ha a vers viszonyát a *nyelvezethez* figyelembe vesszük, mely utóbbi a népies kifejezésnek köznapiságától, a dialectushoz közel álló kényelmességétől a drámai pathosz legmagasabb, legmegragadóbb stílusáig emelkedik. De erről egy külön cikkben szölok.

HEINRICH GUSZTÁV.

VAS GEREKEN RADÁKOVITS JÓZSEF.

III.

A köznép ragaszkodása nemzeti nyelvéhez, bizalmat kelt Vas Gereben lelkében. Életösmerete megjósolja, hogy a boszúállás vérszomja nem sokáig fog dűlni a védetlen nemzeten. Bujdosó társai közt szerte terjeszti e reményt. Furulyája művészi játékaival s kifogyhatlan jókedvével oszlatja a bánatot s kétségbeesést. Tréfálkozva fenyegetőzik azzal, hogy nem sokáig kárhoztatja pihe-nesre erejét, de mihamarabb megindítja a Nép Barát új folyamát. Közvetlen a vihar tombolása alatt enyhítgeti barátaival közös fájdalmát vidámságával. Jóslata azonban nem teljesült be egészen. Az ádáz düh egyesek ellen garázdálkodni megszűnt ugyan, de a haza fölött csak egyre csoportosultak a felhők. Ezek láttára ugyan nem szűnik meg vigasztalni, lelkesíteni társait, környezetéből azonban csak kevesen sejtették, hogy a lelkesítő bizalma a jövő iránt, mindinkább ernyed. Vidámsága lassanként elsorvad, élezeiből kifogy, hallgatag leszen. Testi baj említgetésével rejtegeti lelke kételyeit. Untalan változtatja menedékhelyét. Csak néhány jó barát sejté, hogy önlelkét nem tudja megnyugtatni. Vigasztalásra szorúl az, ki az elnyomatás első hónapjaiban vigaszt hirdetett. Egyik végtelből a másikba hullott. Életúntság jelenségei tűnnek fel tet-tein, szaván. Mig azelőtt élezeivel a bujdosóknak kétségbeesését oszlatá, most azok kénytelenek őt vigasztalni. A jövő bizonytalan-sága elemészti életkedvet. Megtörve a bujdosás izgalma, a rejtőz-ködés nyomora türesével, elhatározza magát valamelyik hatóság-nál följelenteni. E szándékáról neje lebeszéli — kit fölkeresett egy éjjel elbúcsuzás végett. Többé azonban nem rejtőzik el oly gondosan, mint eddig. Nem is maradt titok ezentúl tartózkodási helye. Erről értesül a hatóság is nemsokára, épen midőn né-hány napig Deák Ferencznél Kehidán tartózkodott. A szomszédos község katonai főnöke bizatott meg elfogatása végrehajtásával. E megbízott azonban az elfogatási parancs kézbesítése után Vas Gerebenhez, egy parasztembert küldött azon tudósítással, misze-rint rejtekhelye fel van fedezve, s a parancs kiadatott elfogatásá-hoz. Kérte a tisztt, meneküljön azonnal Kehidáról, nehogy meg-győződése ellenére, s tisztí kardja elaljasításával a vett parancsot foganatosítani kényszerüljön. Deák birtokán rejtezködő néhány

bujdosó mihamar szétrebbent a szélrózsa minden irányában, ez üzenet tudomásul vétele után, csak Vas Gereben, épen kinek az üzenet szólt, nem akart kimozdulni helyéből. Vegre nehogy nejétől s kis gyermekétől elszakíttassék búcsúvetlenül, de másrészt hogy házigazdáját is felmentse a motozók zaklatásaitól, megindult kora hajnalban, a tudósítás vétele után következő reggel. Alig ért Deák Ferencz birtokának határán túl, már is találkozott három fegyveres katonával, kik őt vidéki kisbirtokosnak vélvén, tőle Deák szállása után tudakozódtak. Rövid szóváltás után megbizonyosult, hogy őt keresik e fegyveresek. Családja viszontlátásának vágya erőt kölcsönzött a közönyösség szinleléséhez, s a távolból megmutatván a házat, szinlelt lassúsággal menekült tovább. Özvegy atyját keresi most fel, ki nemcsak nejét, de gyermekét is gyászolta mind- eddig. Néhány nap alatt kipiheni a megerőltetett bujdosás fáradalmait. Elbúcsuzik apjától, nejétől, gyermekétől azon hittel, hogy sohsem látják viszont egymást.

Néhány nap múltával jelentkezett Pesten a hatóságnál, s ott azonnal elfogták. A Nép Barát szerkesztőjének elfogatási híre néhány óranegyed alatt városszerte elterjedt az érdeklődők körében. Barátai gyengéden értesítik nejét. A szerető hitves, ki könnyeivel nem tudta ismételve lebeszélni az önfeljelentéstől, önmagát kezdé hervasztani. Férje elfogatása életére végzetes csapás volt. Férje váratlan kiszabadulása nem tudta behégeszteni lelke ama sebé, melyet elfogatásának híre ejtett. Rövid év múltán a hervadozó híres szépség, második figyermekének eltet adva, elhunyt.

Vas Gereben kiszabadulásáról többféle mendemonda keringett. Ő maga is a szerfelett kíváncsiak érdeklődése kielégítésére több okot gyártott s bocsátott világgá. Legtöbbnek azt mondá: hogy biráinak szigorát megenyhíté a vizsgálati iratok közé sorozott ifjúkori rajzok s beszélyek humora. Némelyek az aristokratia valamely befolyásos tagjának tulajdoníták kiszabadulását. Ezek közbenjárása nem valószínű. Befolyásuk csekély volt; Vas Gereben különben is köreikben nem ösmerték, közönyös állásukban az író sorsa nem érdekelte őket. Inkább felhozható a börtönök túltömöttsége, s a vád alapját képező Nép Barát mérsékelt szelleme, mint olyan, mi elősegíté kiszabadulását. E kettővel egyetemben az, hogy a hatóság az írókkal csak igen keveset törődött. Több gondot fordítottak a kényuralom közegei az írók megnyerése, anyagi javak által való elszédítésére, mintsem büntetésökre.

Vas Gerebent a Nép Barát hasábjairól ítelve elég mérsékelt szelleműnek ösmerték, s családját a nyomor örvényénél állani tudták, tehát reményt tápláltak, hogy őt megnyerik a kormány hivatalos lapja számára. Mindenképen megközelíteni próbálkoztak, de bár a nyomor napjai beköszöntének, tollát nem adta bérbe. Sőt közvetlen kiszabadulása után beállott azok sorába, kik tollukkal tiltakozni mernek az elrendelt hallgatás ellen. Jól megválaszták fegyvereiket. Míg élzeik s humoruk leple alá rejtezett értelem megtépdése a komor felhőket, általános felvidámulást is ébresztett. A cenzorok rendszerint hiába keresték az élcz fulánkjait, bár mindig szűrt az, nem tudták föllelni. Az élcz nemcsak a felhőket tépé meg, többet tett később, felvidítván a kedélyt, megtermékenyíté a reményt, s nevetségessé tette a félelmet. A hatóság közegeitől ki sem félt többé, de kaczagott rajtuk az egész társadalom. Vas Gereben ugyan rövid alkalmatlanság után kiszabadult a börtönből, de szünetlen rendőri felügyelet alatt hagyatott. Szénatéri lakásába ugyan nem merte elvezetni menekülő avagy bujdosó barátait, de egyik másik ösmerősénél mindig tudott számukra biztos helyet kieszközölni. Nappal többnyire le volt foglalva ideje a kenyérkeresésnek, estéit legtöbbször a gr. Károlyi-család levéltárnokánál, Valther Gézőnél tölté. Itt gyűlt egybe Valther László, Valther Imre, Vas Gereben, Bártfay József, Heilinger József, Mórócz István, búsulni a haza sorsán, s megoldvasni külföldön tengődő barátaik terveit, reményeit. Nem jelentéktelen tevékenységet fejtett ki e kis baráti kör, a mennyiben több üldözött honvéd talált általok a menekülésre módot néhány év multán.

Vas Gereben fellépése a szépirodalmi téren nagyon köznapias kezdet. Lassan emelkedik csak azon színvonalig, hogy említésre érdemessé válik. Bár kedvezett néki a társadalmi, irodalmi, s politikai állapot, fejlődése mégis oly sokáig tart, hogy némelyek kétkedni kezdenek tehetségében. A forradalom alatt megösmerte nevét a nemzet, s előlegezett néki népszerűséget, képességét azonban nem a forradalom heve, de az elnyomatás fagya fejleszté ki. Szorgalom és gondosság nem jelentkezik nála a bujdosás után sem, de némi tollgyakorlás után levetkezi a kezdő író modorosságát, s régi írásmódjával ellentétben, épen eredeti egyszerűségével varázsolja el olvasói képzelmét. A mesgye, honnan meséihez alkatrészeket válogat, szűknek mondható, de épen abban nyilvánul tehetsége, hogy e kis világból is milyen változatos és mégis termé-

szetes színeket tud feltüntetni. A népies iránt való előszeretet a bujdosást előzőleg írt műveiben is nyilatkozik, valódi szépségében azonban csak a bujdosás után tűnik fel ez. Munkáiban a magyar nép lelkiéletének buvárlója igen becses anyagot fog találni.

Midőn megszabadult az üldöztetés kellemetlenségeitől, ily nem remélt rövid idő alatt, első gondja családját Pestre költöztetni. A széna-téren lévő Novák házban bérelt ki egy kicsiny lakást — s itt szaporítja meg a kenyérkeresés gondjait szerető hitvese betegeskedése. Bár a hú nő betegeskedése elkedvetleníti a munkától, kénytelen kenyérkereset okából írni. Rövid idő alatt a Pesti Röpívek, Hölgyfutár, Remény, Losonczy Phönix, s Romemlékben közlött elbeszélései, rajzai s humoros leveleivel érdemi ki a figyelmet s érdeklődést. Beszélyt általában keveset írt, annál több rajzot. Érezte, hogy e műfaj inkább megtűri az életfestés egyhangú menetet, mint az elbeszélés, melyben a leíró képesség még nem kielégítő. Megtanulta ezt az Életképek 1846-iki évfolyamában Bosszú című beszélye fogadtatásából. E beszély tárgya s a szereplők nevei a történetből vannak kölcsönözve jobbára, mindkettő helyett azonban a kezdő író a! elénk, ki nemcsak a múltat nem tudja előtűkröztetni, de elárulja, hogy a kép rajzolása idejében, a múltat önmaga sem ösmeri. Némely történelmi vonás betarkázza ugyan az anyagot, de nem fődözi el a 40-es években íróknál divatos rablóbeszélyekre való emlékezést. Az elbeszélés módja nem tudta a fogadtatás kudarczát szelidíteni.

Miután érezte azt Vas Gereben, hogy türelme csak igen ritkán tart egy-egy beszély kidolgozásáig, elbeszélés helyett inkább műveli az életfestő rajzot, népies életképeket. Főleg ezekben tűnik fel megfigyelő erejének változatossága. Egyik sem szükölködik valamely egyedi szépség nélkül s mégis általában egy törül metszeteknek tünnek fel. Mindegyikben inkább az író érvényesül mintsem a tárgy. Mindegyikben gyöngyképen illetve ragyog egy-egy eszme, jó ötlet, de az egész úntató. Mintha csak az író az egészet egy vagy két jóötlet keretüül teremtené: ötlete megörökítése elfoglalja összes figyelmét, kerete rendszertelen faragvány marad. Rajzai csekély kivétellel vádolják írójukat azzal, hogy megvonta kidolgozás közben a nélkülözhetlen mágondot alkotásaitól. Gyakorta került a nyomdász asztalára az ötlet, felvillanása s papírra vetése után következő perczben. Prematur in annum elvét kiküszö-

bölte az élet gondja szótárából. Nem ritkán a nyomda asztalán írta rajzait, életképeit, versenyezve a szedő gyorsaságával.

Tős magyaros nyelvezete üdesége, népies alakjai eredetisége, nagy olvasó közönséget hódít népeletből merített elbeszéléseinek. Ki nem ösmerte azon időben a *Koczagyerek*, *Isten keze*, *Két szomszéd*, *Javasszony*, *Egy falat kenyér*, avagy az *Éjjeli vendég*, című elbeszélést? Országos hírű volt, az *Egy falu két bakter*, mely a Losonczy Phönixben jelent meg. E beszélyben igéző szépséggel írja meg egy pórlegény szerelmének történetét. Nem tekintve tudakos bevezetését, mely nincs szoros összefüggésben az elbeszéléssel, nem követhetek el igazságtalanságot, ha e művet Vas Gereben összes munkái közül legkiválóbbnak itélem, s az e nembeli irodalmi remekek közé sorolom. Szépirodalmunk e nemben kevés hasonlót tud felmutatni.

Míg a negyvenes években a népfelszabadítás vágya képezi az irodalomban az uralkodó eszmét s bírja a népszerűség helyét, az ötvenes években már a viszonyok fejlődésével egyetemben, elért ez irányeszme a népnevelés óhajának általánosodásáig. Politikai s irodalmi vezérférfaink megdőbbenve kénytelenek a forradalom lezajlása után bevallani önmaguknak, hogy a nép legnagyobb része csak termőföldnek tekinti ez országot, s a haza szó szent értelmét az sem nem érzi, sem nem érti, hogy a nép csak bírvágyat érez szülőföldje iránt, a honszeretet érzéséig fölemelkedni képtelen. Kénytelenek elősmerni azt, hogy a nép a nemzeti ügy iránt nem mutatott annyi érdekeltséget, mennyire szüksége volt a hazának, válságos viszonyai között. Mennyire lehet szüksége a hazának fiai érdeklődésére, azt ki sem jósolhatá meg, habár nem halt ki vezérférfaink kebléből a remény! Mintegy eltitkolt jelszó terjed el zajtalanul a haza minden zugába azon szükség érzete, hogy a népet fel kell ébresztteni százados érdektelenségéből, szívébe munkakedvet kell ültetni, meggyökereztetni a honszeretet eszméjét. A volt jobbágy és volt földesúr közt létrehozott egyetértés által kivánták a nemzetet előkészíteni az esetleg bekövetkező új mérkőzéshez. Minél több felhő sötétíté el a nemzet egét, annál lázasabb hévvel fáradoztak a lelkesek az egyetértés s nemzeti közérzelmek edzésén. Legjelesebb íróink népies folyóiratot, népkönyvtárt, népies füzeteket, népies kalendariumokat szerkeztének, avagy ezek számára népies beszélyeket, verseket, hasznos ösmereket írnak. Az ügyvédi pályáról letiltott Vas Gereben, hogy vala-

mely vállalathoz szükséges tőkét előteremthessen, kiadta *Parlagi képek* czíme alatt, népeletből merített elbeszéléseit. A jövedelmező kiadásból anyagi viszonyai rendezése után is maradt annyi, hogy megindíthatá a *Falukönyvre* (1851) című népies folyóiratot. E folyóirat czéljául kedvenc eszméjét tűzé ki, és pedig: kiirtani a nép szívéből a jogtalan bírvágyat s helyébe munkakedvet, hasznos ösmereteket s honszeretetet ültetni. Daczára, hogy e vállalat dúsan jövedelmezett, mégsem állott fenn sokáig. Valószínű, hogy Vas Gereben felüleletes szerkesztési modora idegeníté el e folyóirattól a közönség érdeklődését. Befolyással volt azonban, barátai emlékezése szerint, e lap beszüntetésénél Vas Gereben nevének halála is. Ezt igazolni látszik az, hogy 1852. évben alig néhány apróbb dolgozata jelent csak meg. Szélsőségekben hanykódó lelkének bánatát megoszlatja egy nemzeti ünnepély, a szabadkai színház megnyitása. Nevezetesebb színművészeink s íróink között Vas Gereben is hivatalos volt ezen ünnepélyre. A rendezők nemzeti ünnepélyképen nyitották meg a vidéken a nemzeti nyelv s művészet a pesti nemzeti színház mintájára épített templomát. Szavaltak hazafias költeményt, énekelték a szózatot, nemcsak a színházban, de a nyilvános tereken is. Minden nevezetesebb család lakomát rendezett a vendégek tiszteletére. A hazaszeretet kitoréseit s az elnyomatás ellen kitört tiltakozásokat csak azok nem hallották, egyedül azok nem értették meg, kiknek hivatalos kötelességük lett volna azt kiszimatolni. Megszerették Vas Gerebent a szabadkaiak úgy, hogy a díszpolgárrá választás is szóba jött, s meg is tisztelik ezzel, ha ugyan tudott volna bort inni. E bornemisszaság volt oka annak, hogy nem érte e megtiszteltetés. A jó szabadkai nép áldozatkészsége, melylyel új reményt gyujtott a haza oltárán, megéleszté Vas Gerebenben a lelkesülést. Újra visszatér életkedve, levetkezi a csüggedést s munkához fog. Nem nagy térre terjedő, de annál több tanyán pihentető körutazást tesz az alföldön, miközben a szentháromság titkaképen elrejtezett népszellemet tanulmányozza.

Belefáradván ez utazásba, visszatér Pestre. Itt néhány lelkes főúr pártfogását kinyervén, újra egy folyóiratot indít meg *Falusi Esték* czíme alatt (1853.) E vállalata, bár mintegy 4000 előfizetével bírt közvetlen megindulása után, kiállítás a legszerényebb igényeket sem elégítheté ki. Megfokozta a pártfogók elégtelenségét az, hogy rosszul volt írva és szerkesztve. Daczára a pártfogók sürgeté-

sének kiállítása olyan maradt, a szerkesztési felületességekről nem tudták az időszaki iratok megrovásai leszoktatni Vas Gerebent. A boszantó komázási modorban, melylyel polgári körből származó olvasóihoz beszélt, épen valami eredetiséget vélt rejteni. Kit az affektált népiesség el nem riasztott a per «kend» szólított olvasók közül, azt elriasztá a szájbarágó körülményesség. Untalan tudatlan csöcseléknek tekinté olvasóit Vas Gereben, kiknek nagyon is meg kell magyarázni a szót, ha meg akarjuk beszédünket értetni. A második előfizetési negyed alkalmával tetemesen csökkent az előfizetők száma, miáltal a pártfogókra súlyosodott teljesen a kiadási költség. E főurak azonban látván, hogy sem a lap technikai, sem szellemi részét illetőleg javításra nem bírják rábeszélni a szerkesztőt, megvonták kegydíjukat a folyóirattól. Vas Gereben elkedvetlenedve ezáltal, még kevesebb időt s fáradságot fordított a szerkesztésre, minek természetes következménye lett az érdeklődő közönség elhidegülése s a lap beszűntetése.

Anyagi viszonyai ziláltsága lázas munkásságra kényszeríti. Nem utazgat országszerte tanyáról tanyára, plébániáról plébániára, de négy-öt lap számára irogat rajzokat, életképeket, hogy családja ne legyen nélkülözésnek kitéve. Miután azonban az ily apróságok csak igen csekély díjazásban részesülnek, három-négy vállalatot tervez. Eget-földet ígér bár, a kiadók nem akarnak véle alkura lépni a Falukönyve s Falusi Esték kudarcza után. Ily körülmények közt mint mentőeszközt szívesen fogadja el Szilágyi Virgil ajánlatát, melyben ez a Budapesti Viszhang című szépirodalmi s politikai lapjához munkatársnak hívja meg. E lapnál mint főmunkatárs, azaz mindenesképen két és félevet (1853—56) tölt. Harmadik évben ő és Vahot Imre vette által Szilágyitól a szerkesztést és tulajdonjogot. Vahot Imre és Vas Gereben két különböző jellem volt az összeférhetlenségig. Rövid idő multán az élelmes Vahot kitérta a szerkesztőségből Vas Gerebent.

Ezen szerkesztőséggel elfoglalt idő alatt jelent meg a Budapesti Viszhang s más időszaki iratokból egybegyűjtve *Darázsfészek* (1855) s *Tormagyökerek* (1855) gyűjteménye. Azon időben e művei, ép úgy mint adomával s humoros elmefuttatással telt naptárai szerfölött kedveltek voltak. Mai nap e «humoros elmefuttatások s torzrajzok» a megváltozott idők folyamában értelmetlenek. Eltűnt a korról azon gyarlóság, melyet leleplezett, vagy jóízű 'réfával

esipdesett. Miután nem szenvedünk a megtréfált izletlenségekben, nem is tudunk mulattatót találni ez élczekben.

E változást tapasztalható az író köztetszessel fogadott *Régi Képek* (1856) folytatásaképen néhány év múltán kiadott *Multak Emlékei* (1859) fogadtatásában. Ez utóbbi is nagy terjedelemben ösmeretes volt, de a Regi Képek népszerűségében éppen nem osztozott. E két utóbbi műben néhány sorban vagy néhány lapon van egy-egy kiváló férfiú jellemezve, kiválogatva a történelmi avagy társadalmi életből. Ha ösmerjük a nehézséget, melylyel jellemvonás avagy adoma találó elmondása jár, csak akkor tudjuk ez életképek jellem- és adomagyűjteményeiben a gyűjtő képességeit méltatni, melylyel élénk tükrözteti egy-egy találó vonással nevezetességeit. Az idő megkisebbíté értékét ez életképeknek. Ma már egy férfiúról, kit mint történelmi avagy társadalmi nevezetességet akarunk feltüntetni, három-négy adoma vagy néhány sornyi életrajz-töredékkel nem tanácsos előlépni. Azon kor nemzedéke azonban többet olvasott ki a sorok közül, mint mi tudunk, három évtized multával. Azon kor olvasóközönsége nemcsak elnéző volt a töredékesség iránt, de ez emelte érdeklődését. Nem ritkán szándékosan a közönség képzelő erejére bízta az író a hézagok kitöltését, és pedig nemcsak oly helyeken, hol gondolatát írásban elmondani a korviszonyok folytán nem volt lehetséges. Ma e hézagosság boszantó. Ez életképeknek nemcsak olvasóközönsége, de hatása is nagy volt.

Ugyanis az elnyomatás éveiben fölemelő volt az ősi nagyság vázlatos rajza is. Vas Gereben előadási ügyességén kívül fokozta az érdeklődést az, hogy azok, kikről emlékezéseit írta, a közelmultban éltek, és mégis a bemutatott életadatok újak, a jellemtörténetké a nemzet nagy része előtt ösmeretlenek voltak. Midőn a történelmet s nemzeti nagyságunkat megillető komolysággal előadni lehetetlen volt, jó szolgálatot tett Vas Gereben árny- és fényképeivel, midőn a magyar typosok emlékezetre méltó alakjaiban s tetteiben azt feltünteté. Ki alakjainak nemességét látta, nem kételkedhetett nemzetünk életrealitáságában.

Adomagyűjteményei oly kedveltek voltak, hogy közvetlen megjelenésük után új kiadást kellett azokból rendezni sajtó alá. Bennök van megörökítve a magyar néphumor. Ez nem egyedül gyűjtemény értékével bir, mivel benne gyűjte egybe saját rögtönzött adomái közül is néhány százat. A közönség érdeklődése újabb kiadásaival csak növekedett.

Mint egy kisebb lap munkatársa s más hiányában színi bírálója, gyakorta látta Szigligetinek népszínműveivel elért diadalát, s magában érezvén a népies elem iránt való előszeretetet és képességet, barátai unszolására több népszínmű tervezetét készíté el, azonban türelme épen nem tartott odáig, hogy e tervezeteknek kidolgozásához fogjon. Csak jószándék maradt nála az, hogy nagyobb jelentőségű dolgozattal lépjen fel, s érvényesítse tehetségét, míg egy véletlenül kiejtett ígérete nem kötelezé egyik tervezete kidolgozásához. 1851-ben egy írók s művészek által látogatott mulatóhelyen Vas Gerebennél szokásos nagy hanggal bírálgatta egy baráti társaságban Egressi Béni: Két Sobri című népszínművét. E darab épen nem érdemelte meg a határozott elítélést, miután tűrhető sikerrel adatott elő, s az ahhoz írt zenei rész pedig nagy becsesel birt, mi biztosítá a kedvező fogadtatást egyrészt, másrészt feledteté a színmű gyengeségeit. Pákh beleúna Vas Gereben hetyke ítéletébe, odaszólt néki, hogy «Valószínűleg Gereben, te olyat sem tudnál írni». Vas Gereben fogadást tett, hogy ő két hét alatt ír jobbat. Azt nem tarták fenn kortársai, hogy csakugyan két hét alatt írta-e meg *Két végrendelet* czime alatt a drámabíró bizottmány elé terjesztett s elfogadott művét. Valószínű, hogy nem írta meg két hét alatt, valószínű abból, hogy csak 1853-ban fogadta el előadásra a választmány Vas Gereben első színművét, melytől szerzője oly sokat remélt. Általában e mű sem nem jobb, de nem is rosszabb Egressi Béni népszínművénel. Olyan mindkettő, mintha szerzőjük csak fogadásból, s két hét lefolyása alatt írta volna meg.

A drámabíró választmány által előadásra ajánlott *Két végrendeletet*, *Egy alföldi csárdás* czime alatt 1854 február 4-kén nyújtja be Komlósy Ferencz könyvtáros a császári királyi rendőri vizsgálatra. A rendőri vizsgálat egy évnél tovább tartott. Két sort törölt ki csak a rendőri igazgató, mi igazolja azt, hogy nem rendőri okok, de egyedül csak boszantás miatt tartották ott oly sokáig a kéziratot. 1855 február 22-ről keltezett engedély alapján kiosztott a szereplőknek s ugyanezen évben még elő is adatott. E kísérletének határozott bukás lön sorsa. Mi abban némi becsesel bír, az élénken emlékeztetett Szigligeti kedveltebb műveire, mi eredeti e műben, az határozottan rossz és elvetni való. Alapeszméje szegény voltát legjobban kimutatja tárgya. (A nemzeti színház kéziratárában őrzött eredetiből.) Vitai gazdag földesúr, néhai bátyja vagyonának tútora, két unokaöccsesel bír, kiknek egyike Erdősi Lajos köny-

nyelmű pazarló, de jószívű, másika Vitai Endre ravasz, dolyfős fondorkodó. Felhevülve Lajos könnyelmű pazarlásán, Vitai földesúr elárulja boszankodása közben, hogy nagybátyjuk a két unokatestvér egyikét kitagadta. Endre megdöbben e titoknak hallomására, és sejtven azt, miként néhai nagybátyja több végrendeletet írt, különböző időben, szeszélye szerint különböző egyéneket nevezven ki általános örökösül, minden módon arra iparkodik, hogy megsemmisítse a legutolsó keletű végrendeletet, melyben sejtelve szerint Lajos neveztetik örökösül. Szitja Vitai haragját Lajos ellen, de egyuttal fondorkodó hizelgéseivel oly írásbeli ígéretnek kiállítására bírja Lajost, melynek értelmében az átengedné az örökség felét Endrének, ha netán a végrendelet szerint kitagadtnék. Lajos szerelmes levén kis hugába, Vitay Hermina leányába, csak hogy megszabaduljon bátyja Endre hizelgéseitől s háborítlanul élvezhesse Hermina viszontlátása örömeit — átengedni kész a félvagyon, s eltűri atyja zsémbeléseit. Vitay nővére, Berkiné képviseli a védszellemet a szerelmesek körül, jóakaró figyelmeztetései daczára is azonban Lajos egyre ingerli pénzkérései által, bárha Vitay nővére figyelmezteti, hogy nem tanácsos ingerelni a földesurat, annál inkább, mivel körülötte oly ember forog, ki épen nem óhajtja Lajosnak javát. Fél Berkiné, hogy Endre Lajosnak vesztére tör. Ezeket a gyanúsításokat a szerelem által elvakított Lajos képzelt rémnek nézi. Endre ilyképen biztosítván magának az örökség felét, kísérletet tesz a másik fél megszerzéséhez. Belátván tán azt, hogy irott végrendelet megváltoztatásához nincs joga a túornak, nem fondorkodik többé Vitaynál Lajos ellen, de e helyett egészen véletlenül Sobri csodakulcsához jut, elég ügyetlen módon. Ezen kulcsnak az a jó tulajdonsága, hogy minden (?) zárat felnyit. A csodakulcs feltalálása megmenti azon fáradságtól s költségtől, hogy viaszlenyomat után, néhány krajczáért, kulcsot készíttessen magának a vasszekrény felnyitásához, melyben a kérdéses végrendeletek őriztetnek. Nem is jut eszébe előbb megsemmisíteni a végrendeletet, mint a végrendelkező halálának évforduló napján, midőn nagy-zámu vendég s ezek cselédsége tömegesen érkezik a különben néptelen kastélyba. Alig néhány óranegyeddél előbb intéz merényletet egy év lefolyása után, a szekrény ellen, midőn a családtagok már egybesereglettek meghallgatni a végrendeletet. A csodakulccsal felnyitja a zárt, de az untalan fel s alá szaladgáló cselédség léptei által megzavartatva. annyi ideje marad csak, hogy

a szekrénybe zárt két végrendelet közül a szeptember 1-én kelt végrendeletet, melyben Lajos neveztetik általános örökösül, megnezegeti, s meglátja a július 1-én kelt őt kinevező végrendeletet. Nincs ideje bezárni a szekrényt s eltávolítani a kulcsot, mivel egy szabó, ki az urasági huszár számára készítendő ruhához jött mértéket szerezni, nagy kedvet érez, az úr távollétében, épen a báró földesúr szobájába tolakodni mértékvétel végett. Ha a cselédszobában, avagy tornáczon vinné végbe ezt, fájdalom, akkor nem volna módja az írónak folytatni színművét. Ugyanis az író mindenáron meg akarta menteni Endre kezéből azon iratot, melyben igéri átengedni a vagyon felét s melyre a darab más irányba tereléséhez nélkülözhetlen szükségét érez. Környezete által igen sokszor emlegetett óvatosságának meghazudtolásaképen az átengedő iratot dobja oda a szabónak, hogy ez mértéknek darabolja fel. Mint kinek többé nincsen arra gondja, valjon a kulcs nem lesz-e árulója, avagy a szabó nem nézegeti-e meg a hivatalos alakban kiállított iratot, eltávozik a szobából. Miután a szabó liberiaához készül mértéket venni, a fraktól irtózó huszár megszökik a szabó kezei közül, a kinek tehát semmi oka feldarabolni az Endrétől kapott iratot. «Emlékezet okáért elteszi a szabó mértékéhez szolgáló iratot» s eltávozik Pista huszár a kastélyból.

A szabó és huszár távozása után újra belép Endre, s kilopva a szekrényből a Lajost kinevező végrendeletet, s ismét oly otromba óvatosság nélkül, ugyanis nem gyüri zsebre, de az asztalra dobja Vitay s a gyászoló család közeledő léptei zaja által háborgatva, az asztalra dobott iratok helyett egy árendás csárdás bérszerződését dobja a kandallóba, hol tűz ég, daczára annak, hogy nyári időt élünk. A végrendeletet megnézetlenül a csárdás viszi el magával.

Az egybesereglett család és népség nagy bámulatára, midőn Vitay előadja a szekrény kulcsát a végrendeletet hivatalosan kihirdetni meghívott községi jegyzőnek, általános csodálkozásra az Endre által a szekrényben feledett kulcsot megtalálják a zárban. Ki sem gyanakodik a szobában egyedül talált Endrére, még Berkyné sem, ki azelőtt ugy nyilatkozott, hogy «alattomos ember Endre, olyan, ki mindig titkot fürkészt, s ok nélkül zaklat szóért, melyet annak idején hasznára fordíthat.» Endre, hogy magáról elháríthassa a gyanút, éktelen lármát csap. Elkezd jajveszékelní s elhiteti, miként a szekrényt más nem lophatá meg, mint a frakk elől a kastélyból eltávozó huszár, Lajos legénye. Ezzel a rövidlátó

gyanusítással megássa saját vermét. Feltalálja ugyanis Vitay a kibonyolítás szálát. Endre ösztönzésére elkezdik az eltávozott huszárt üldözni. Endre jól felfogott érdeke bizonyára ügyes szerzőnél elősegítené a huszár távozását, míg itt ellenben Endre, nehogy valamely bonyodalom jöhessen létre, az összes szolgálakat üldözni küldi a szökevény után, a helyett hogy saját érdekében a netán mások által tervezendő üldözést fölöslegesnek tüntetné fel, hiszen ehhez elég módja lehetne, miután Vitay szavaiból mindannyian tudják, hogy ott pénz nem létezett. Hogy valjon iratcsomó elveszett-e vagy nem, azt ki sem tudhatja. Más hiányában felolvastatik a hátrahagyott végrendelet, melyben Vitay öröme a végrendelező azon óhaját is kifejté, hogy Vitay Hermina legyen neje az általános örökösül kinevezett Endrének. Endre örömét nem rontja meg az irat alján levő következő jegyzet: «Ezen végrendeletemet szept. 1-én megváltoztattam». Azon hitben, hogy elégette a szeptember elsején kelt végrendeletet, Endre a lopás elkövetőjére vezető kulcsot magához vevő Vitayval kocsira ül Pista huszár nyomozására.

A felolvasott végrendeletet Berkyné toldja meg ezen szavival: Ha Hermina részt akar birni a vagyonból, úgy szerelme ellenére is férjhez kell mennie Endréhez. Furcsaságképen a szomszédos község csendlegénye Vitay földesurat saját csárdájában lekötözteti, miután nála látja azon kulcsot, melyet ő Endrének adott, mint Sobri ismertető jelét. E kulcs vezeti nyomra Vitayt. Kisül Endre turpissága. Az elfogott Pistával megkerül «az emlékezet okáért» általa féltve őrizett lemondási levele Lajosnak. Megkerül egyuttal a csárdás által elvitt szeptember elsején kelt végrendelet is. Endre tehát Lajos lemondási levele által a Lajos ígérete által biztosított résztől is megfosztatik méltó büntetéseképen gaztettének. Az új végrendelet foganatosítása által Lajos leszen általános örökös s Hermina férje. Endre osztályrésze általános megvetés.

Akár a darab meséjét, cselekvényét, szerkezetét s jellemrajzát, akár csak a helyzet s társalgási komikum szempontjából tekintsük is a darabot, abban minden íz, úgy mint az egész arra vall, hogy a szerzőnek semmi tehetsége sincsen a drámaíráshoz. Nagyon csekély előnyt képez csak egy-két életkép a magyar népeletről, néhány magyaros pusztai élez s magyaros nyelv. Kevés ez nemcsak ellensúlyozni, sőt mentegezni is a sokszoros hiányokat. Az események sorozata, nem az egybetorlódott személyek jelleméből s ezek körülményeiből származik le tárgyilagos következetes-

séggel, de a cselekvény ötletes elhatározások, indokolatlan, oly esetleges mint valószínűtlen tettek ügyetlen bonyodalma. Az egész mű egy oly író mesterségesen összeállított torzalkotása, ki sem nem tanulmányozta a műfajt, melylyel próbálkozott, sem meg nem mérlegelte a torzalkotás becsét, akár tudatlanság, akár elbizakodottságból. Elég legyen néhány furcsaságot kivonatolni. El nem hallgatható az, hogy a földesurat, a bárót, saját csárdájában kötözteti meg, a szomszéd község pandurkáplárja, ki mint a csárdásleány kérője untalan a csárdásnál megfordul, közel a kastélyhoz. Ép ilyen eset az, hogy Endrét a csárdás maga és a pandurkáplár, de a vidékbeli nép sem ösmeri, holott Vitay kastélyában lakik, s népkínzásairól híres. Érdekes a néhai hagyományozó is. Ez a helyett, hogy eltépné a megváltoztatott végrendeletet, midőn másikat irt, könnyebbnek találja ráírni, hogy megváltoztatás folytán érvénytelen. Azelőtt irt végrendeleteinek tömegével miért nem bánt ily kiméletesen. Azokról nem lévén szó, kétségkívül megsemmisíthető. A darabban általában nincsen egyetlen alak, ki önmagához következőes lenne, s mint jellem figyelmet érdemelne.

Az Alföldi Csárdásnál sokkal silányabb a *Kvartélyos Huszár*, melyet 1855 elején, három szakaszba osztott népszínmű czime alatt nyújtott be a nemzeti színház drámabíráló választmányához. Néhány hét alatt elfogadtatott előadásra s átadatott a rendőrigazgatóságnak felülvizsgálat végett. Előadást nem ért, nem tudható, valjon a drámabírálóknak a szerző iránti jóakaratum, vagy a szerző megváltozott ítélete folytán történt ez. Annyi bizonyos, hogy az előadás elmaradása szerzőnek előnyére szolgált. Tárgya a következő: Kényes Márton és Szekeres András földmivelő két szomszéd, gyermekeiket akarják összeházásítani. Kényes Márton Imre nevű fiának tudta nélkül, de nevében, szintűgy a fősvény Szekeres leánya nevében ötszáz forint bánatpénzt ígér, a községi jegyző mint hites személy előtt, azon esetre, ha ígérését meg nem tartaná. Alig hangzik el a szerződés, máris kijelenti Kényes Imre, hogy ő legjobb pajtása, Hatos Gyurinak szeretőjét semmi szín alatt nőül nem veszi. Nem akarja sem a leányt, sem barátját, sem magát boldogtalanná tenni. Néhány óranegyed után katonákat szállásolnak el a faluban, s a harcosok kapitánya szigorú parancsban elrendeli azok elfogatását, kik éjjel lövöldözni mernek. Minthogy pedig a beszállásolás tél idején történik, a falusi népség, házaiban kuczorogván, nem hallja meg e rendeletet. S miután a nép a kapitány aka-

ratáról mit sem tud, nem csodálhatni azt, hogy egynémely paraszt, és pedig mint első megnevezendő a fukar Szekeres, elcseni a hozzá beszállásolt katonának karabinját, hogy azzal megszerezhesse a vármege által tél idején a jobbágyakra kivetni szokott 100 varjufejét. Nehogy a 100 varjufejért kivetni szokott ötven forintnyi bírságot megfizetni kénytelen legyen, az elcsent karabinnal kioson saját háza végébe varjút lesni. Lelő egyetlenegyét. De alig ocsudik magához a karabin durranása által okozott ijedtségéből, máris a helyőrséget képező néhány huszár elfogja a kapitány parancsolata szerint s fogságba helyezi a csendháborítót. A foglyot a kisbíró, azaz Hatos Gyuri édes apja kamrájában helyezik el a foglárok, elhelyezés közben pedig ráijesztenek a huszárok, hogy készüljön másnap reggelig el a halálra. A halál emlegetésére magába térő fukart azonban kimentí leányának kedvese, Gyuri, s elősegíti a képzelt halálbüntetéstől való menekülést. E mentés veszélyeztető fáradsalmi jutalmául, a fukar odaigéri a házából kitiltott Gyurinak leánya kezét. Meg is tartá szavát, s a szerető pár egyesül. A bánatpénz nem okoz gondot, miután Kényesnek fia beállott huszárnak. (Kivonata a nemzeti színház kéziratárában őrzött eredeti szöveg után készült.)

De hát miért kvártélyos huszár a mű címe? Avagy hol maradt az? Kérdezi valaki. Megfordul az is egyszer-kétszer a színpadon, ő beszél rá Kényes fiát belépni a huszárezredbe; no meg az ő karabinján fordul meg az egész darab. Azzal, kit a szerző, mint a mű főtényezőjét nevezett meg, csaknem úgy vagyunk, miként a közönség volt Munkácsy: Tündér Ilonájával. Ez ország-szerte nevezetes hölgyről írt és elnevezett egy tüneményes színművet Munkácsy, de kidolgozás közben elfeledett a cím hőséneki szerepet osztani, s hogy mégis az általa kedvelt cím megmaradjon, az utolsó jelenet utolsó szavát elmondani a függöny legördülése közben előlépteti Tündér Ilonát.

Tárgyát egy Katonaregula című beszélye képezé, melynek ügyes és élénk párbeszédeit változatlanul írta át színművebe. Más jót avagy kielégítőt nem lehet találni e műben. A történet oly töredékesen van egyberakva, hogy nem minden fáradság nélküli foglalkozás annak összekötözhető szálait csoportosítani. Jellemről, avagy jellemzésről szó sem lehet. Az alakok oly köznapiak, oly közönségesek, mintha egyáltalán érezni s gondolkozni nem tudnának. Sokkal alacsonyabb műveltségi színvonaluk a szereplőknek, hogysen belehetne őket bocsátni a dráma templomába. A szerző

minden tette lépten-nyomon tájékozatlanságot árul el. Sőt mintha saját képessége iránt érzett elfogultság fokozná a színmű gyengeségét, nem is dolgozta ki azt kellően. Képessége hiányai által előidézett hibák s hézagokat megsokasítá az, hogy nincs türelme. Műve harmadik szakasza, melyben tulajdonképen a cselekvény a fejlődés kezdetének jeleit mutatja, épen el van hamarkodva. Ott a lélekváltozás nemhogy nincsen indokolva, igazolva, de egyszerűen kieroszakoltnak mondható.

Leghuzamosabb ideig Kovács Pál szépirodalmi műveinek hatása tűnik fel irány, tárgy és irányra nézve Vas Gereben művein. Eleinte egyszerűen utánozza Kovácsot, sőt később is némi önállóságra vergődve már, mindig előszeretettel meríti azon társadalmi osztályból alakjait s jellemeit, melyekből a bemutatás érdeme Kovácsot illeti. Sőt a Kovács által nyitott kincses bányát nagy szerencsével aknázá fel. A jó táblabírák, alispánok, kortesek nemesi szögletességeivel azok jó tulajdonait is megörökíti. A forradalom harcát egy évtizeddel megelőző Kovács nem megörökíteni, de népszerűtlenné tenni akarja kortársai csiszolatlanságát. Némi elleplezett gúnyt nem tud az író elnyomni — észrevétlenül. Itél Kovács a kortárs kiméletlenségével. Véle szemben Vas Gereben a mult embereit kiakarja ragadni a feledés homályából. S két nagy szerencsével végbevitt újítással szaporítá meg szereplőit. Kovács Pál férfias modorú női helyében meghonosítá a női eszmények változatos másait, s a sallangos, hetykélkedő nemes mellé betoborzá az elnyomott, egyszerű jobbágyot. Tagadhatlan, hogy ez elnyomott néposztály képviselve volt Vas Gereben előtt is, de ezek szereplése, nem annyira az írók jóakarata, mint inkább ösmeret-hiánya miatt gyarló, s nem ritkán még a valóval ellentétes. Vas Gereben örökíté meg e félreösmert avagy nem ösmert néposztály kiváló jellemvonásait s népszerűsíté a művelt közönség körében, azok egyszerű, de magasztos erényeit.

Míg Vas Gereben ifjúi képzelme nem elég gazdag, egy-egy jelenetet hódít el s olvaszt be művébe, mesterétől, Kovács Páltól. A sok közül elég egyre utalnom, a nemesek hadnagya ama jelene-tére, melyben Csillári Antal hívei sejtven szavazás közben kisebbségöket, azt hozzák ajánlatba, hogy jó lenne az adózó, azaz nem nemes népből annyit behajtatni a nem adózók közé, mennyivel le lehet szavazni a szabadelvű pártot. Ez indítványt Csillári veszélyesnek véli, s annál inkább elejteti, mivel igen sok ellenpárti

nemestől tagadtatott meg előzőleg jogtalanul a szavazási jog. E jelenetet átvette Vas Gereben, s jó szerencsével folytatta is. Nála az ajánlatot, bár szintoly veszélyes következményeket vonszol maga után, nem ejtik el. Ellenkezőleg szavazni hurczolják a börtönök hőseit, nemest és parasztot egyaránt a Régi Jó Időkben.

A nép nyelv jellemzetességével együtt eltanulta Vas Gereben Kovácsnak azon tulajdonait is, melyek nem szolgálnak előnyére. Elég leszen a kellemetlen szokássá izmosult hiányok közül egyetlen megemlítni, mely Vas Gerebennél elváltoztathatlanul természetté vált. Ép úgy, mint Kovácsnál, Vas Gereben alakjai bár különféle társadalomból vannak összeválogatva, mégis egyformán gondolkoznak, mozognak s beszélnek. Mindkettőjüknél valamely gróf nem használja inkább a választékos beszédmodort, mint huszárja. Nőalakjai szintén mintaképei lehettek Vas Gereben előtt, a hol művelt nőt kell rajzolni. Parasztnőt általan igen szépen tud előtüntetni Vas Gereben, művelt osztálybeli nőalakjai jellemzésétől többnyire kitér, avagy eszünkbe juttatja azok látása, Kovács alispánja leányát a művelt Liviát, ki parasztosabb a nemesek hadnagya Klára nevű leányánál.

Kováccsal egyenlően befolyásolja ifjúkori küzdelmei színhelye, a Dunántúl néhány kellemes vidéke, gyermek- és ifjúkori életének környezete. Atyja, anyja, testvérei, néhány rokon, néhány jóbaráti indulattal viseltető ösmerős, egyik másik lelkész képezi emlékeinek kedves üdülő előterét. Hátterét a képnek szintén saját életéből teremti meg képzelete. Ott van az ispán és családjának létküzdelme, a jószágkormányzó elviselhetlen dölyfe, kérielhetlen boszúvágya stb. Magános óráiban, ha elfeledkezett a jelenről, megélnékült a mult. A lezajlott ifjúi évek csak nélkülözést s lelki-próbáltatást termettek bár számára, mégis előszeretettel nem előre szeret nézni, hanem hátra. Tán oly mélyen írta be lelkébe a könnyörületlen sors keze ifjúkora napjait, hogy idősebb korában is azokkal foglalkozik legtöbb kedvvel. Tán hogy e visszaemlékezésekre fordított ideje ne vesszen hiába, mint jó gazda a dús aratás után, összegyűjti azt is mit véletlenül elfeledett. És e gyűjtelék ép oly kedves előtte, mint a kévékbe vert. Úgy tekinti, mint talált kincset. Majd rendezni kezdi, később megkisérti értékesíteni. A kedvező fogadtatás s a fáradozás hasznossága új keresésre ösztönzi. Mint a méhe gazdagon megrakodva tér messzeföldről vissza övéihez, meghozza azt, mit a multból gyűjte. Sokszor s igen huzamos

ideig tartózkodik Pesten való megtelepülése után a dunántúli megyék plebánosainál s főpapjainál. Ezeket öt-hat új adomával élenkitett adomái kifogyhatlan tömegével elmulattatva, megfigyeli a szóbeszédben egybetorlóldó népkifejezést, népjellemvonást s népies szokásokat. E lelkészek közvetlen érintkeztek a neppel, mely egyedül irányukban közlékeny; kihez fordulhatott, a népszellem forrását keresni indult mint jobb forráshoz? Azok ajkáról azonban nemcsak a népiest leste el, de a nemzeti hagyományokat is elsajátítá. Amalhoz jóérzéke utalta, s ott megtalálta az eszközt, mivel olvasói szívét elbűvölheti. Nemzeti hagyományainkat hogy el nem szabad feledni, arra a kor inti. Midőn a jelenről beszélni tiltva van, a jövő pedig kétes, legjobb a multról beszélni. Abból kifejtetheti miként búsulni, kétségbeesni ráérünk időmultán is, de az önismeret tovább nem nélkülözhető. Ez önismeretben remélte a nemzet vigaszát. Nem tévedett. A mely fának oly ép törzsöke, mint a magyar nemzetnek, annak ágai hogy nem lehetnek korhadtak, az az egész nemzet hitévé vált. E hit kifejlődésében nagy része van Vas Gereben műveinek. Ezekben ő két czélra fáradozott. Patriarchalis életünk körében akarta feltüntetni a nemzet különböző társadalmi osztályait, s a nemzeti fejlődést rajzolni. És ezt valóban a tárgyhoz méltó ecsettel sikerült neki megörökíteni regénysorozatában.

IV.

A regénysorozat első részét képezte az író terve szerint *A Régi Jó Idők* című korrajza (1855.). Nem képezi azonban e regény szerves összefüggésben levő ciclusnak első tagját. A regénysorozat, mint később időrendben megállapíták, Vas Gereben következő regényeiből áll: «Régi Jó Idők», «Nagy Idők, Nagy Emberek», «Nemzet Napszámosai», «Egy Alispán», «Tekintetes Úrak», «Juratus Élet». Azon szempontból azonban, hogy Vas Gereben itt fel nem sorolt műveiben is hasonlóképen képviselve találunk történeti vagy korrajzi elemet, e sorozatot meg lehet szaporítani. A Régi Jó Időkhöz csatolt előszóban melleleg említett terv szerint 1809-től 1849-ig terjedő kort hat regényes korrajzban szándékozott feldolgozni. Belefáradt alighanem e tervbe. Ezt sejteti az, hogy már a sorozat első tagját képező kötetben átfut a megjelölt időn, s az eredeti tervet elejtván, más-más szereplők ténykedései-

ben mutatja be képeit. Míg az úgynevezett ciclus tagjai értékéből mit sem von le az, hogy nem képezik összefüggő láncolat tagját, azalatt tetemesen kisebbiti értéküket az, hogy az író kezdő szorgalma, s kitartásával épen nem dicsekedhetnek ez utóbbiak. A Régi Jó Időket kísérleti műnek tekinthetjük, mely a szerzőnek mintegy önfelfogása áttekintéseül szolgált. Számptalan alább részletezendő hiányai mellett is méltán legkedveltebb Vas Gereben nagyobb művei közül. Mint regény épen alkotására nézve a leggyengébb, az összes közül, miután e mű bírálata után Vas Gereben az elméleti szabályok szerint iparkodik műveit megépíteni. De mint olvasmány a legbecsesebb, mivel a rosszul kivitt műszabályok merevsége, többi műveinek értékét mig megkisebbitik, azalatt itt a keresetlen természetesség mintegy elfelejteti a szerkezet hiányait.

Fáradságos és hálátlan munka Vas Gereben műveinek tárgyát körvonalozni, egy fejezet szűk keretébe foglalni oly sokféle munkásságnak tartalmában a szertebolyongó gyökereket is olyan módon metélni fel, hogy szerves egésznek tűnhessen fel, s tetszetős is legyen az író kedveltető elbeszélése nélkül is. Lehetetlen eléggé óvakodni a terjedelmességtől, ha a cselekvényt jól-rosszul összefűző fonalakat felakarjuk tüntetni. Ha nem kellene attól tartani, hogy olvasóim legnagyobb része még el nem feledte Vas Gereben mai nap már alig hozzáférhető műveinek tartalmát, úgy szívesen mellőzném az újabban általánosan szokásos, de fölösleges közlését a tartalom kivonatának. Tájékoztatásul azonban megjegyzem, hogy rövidség okáért az alább következő sorokban csak a főcselekvény van körvonalozva, a regény tulajdonképeni tartalma nélkül. Ez okból fejlődő két következményre kell még felhívnom olvasóim figyelmét. A kivonat ily neme előnnyel és hátránnyal jár azon íróra nézve, kinek műveit tárgyaljuk. Előnyére szolgál a kivonat annyiban, hogy a szertebolyongó, buján bokrosodó episodoktól megmetélve előadott főcselekvény sokkal egységesebbnek tűnik fel, mint az a műben található. Ellensúlyozza ez előnyt az, hogy a lemetélt episodok, melyek épen semmiképen avagy csak erőszakoltan hozhatók összefüggésbe a főcselekvénnyel, elhagyatván, a főcselekvény saját érdekeltési magva sok erőt vesz a mellőzött episodokat nélkülözvén. Azon esetben, ha e mű az eredeti terv szerint «*Korszakok*» címmel jelent volna meg, nem volna jogosult e részletek elhagyása, de mint korrajz regénnyel szemben teljes szabad-

sággal ruháztatunk fel, elhagyni mind azt, mi nem fakad a főcselekvényből. Lássuk tartalmát.

A tihanyi révéstanyán kezdődik egy művészileg sikerült jelenettel történetünk 1809-ben. Főszemélyeit az öreg révész, szép leánya s egy deli somogyi csikós képezi. Az öreg érezvén, hogy félig a sírban már a lába, leányát nőül adja a csikósnak. E megelégtült emberek boldogságával megható csoportozatot képez köröttük a zsellércsoport, kiket a katonafogdozó pandurok elől az öreg révész hozott által a somogyi partról. Szerencsével ecsetelt képben tükröződik a nép világnézlete: mely nem tekinti szülőföldjét hazának, csakis termő országnak. A végzet azonban nem akarja a romlásnak induló magyar nemzet bukását s állít néhány felvilágosult férfiút, kiknek hazafibánatából sarjadozni kezd egy új életmozgalom. Hódító eszköze az elkeserült nép visszahódításánál, a nép körében féltékenyen megőrzött nemzeti nyelv. A hazafibánat legkitünőbb képviselője Szántay Zsigmond, N. gróf balatonmelléki jószágainak kormányzója. Ő és kortársai a hazafibánatot képviselik. Gyermekük van hivatva a jövőben eltüntetni a felösmert rossz eredő okait; mintegy örökségképen marad reájuk e hivatás-szerű kötelesség. Főképen Szántay Zsigmond Sándor nevű fia van kiszemelve e szerepre, kit igen kellemes, de nem valami elhatározott jellemképen tüntet fel regényünk, atyja házasságának ötvenedik évfordulóját ünneplő patriarchalis csoportozatban. Itt érzük meg a második lakodalmat. Sándor megnősül, s elveszi szíve választottját. Az író nem titkolja el, hogy e két fiatal pár által felnevelt gyermekek fognak részt venni a mozgalom küzdelmeiben, s ők fogják megérni a nép eszemenete, érzülete megváltozását.

A két osztály mellett feltűnik a harmadik is, mint tényező: a főnemesi osztály. Mint külön egyed tünt fel érzéketlensége által a nép, mely életerős oszlopa lehetne a hazának, ha embernek tekintenék, mint külön egyed tűnik fel a polgári középosztály, melynek köréből az uralomra emelkedő új eszmék sarjadoznak fel, úgy önálló egyedet képvisel a főnemesi osztály is. Jellemét úgy mint a másik kettő jellemző tulajdonságait, a nevelés adja meg. Szántay Zsigmond grófjának két fia van. Egyiket elvált neje neveli Franciaországban, ez a majoresco, ki magát anyja, a született francia herczegnő nemzete után, az apai vér megtagadásával francziának nevezi. A másik fiú, kit az öreg gróf nevelt, érzésében, gondolkodásában magyar. Amaz Franciaországból, emez a fran-

ziaik ellen vívott Aspern melletti csatából jön apját meglátogatni. Az Aspern mellett vívott ütközetről való megemlékezés módot nyújt a majorescónak a magyar nyelv s nemzeti erényeinkről való gúnyolódás közben újra francziának nevezni magát; mi nemcsak elidegeníti kebléről öcsését, de megöli apját. Hogy a tulajdonképeni tárgyhoz hozzáférhessünk ezek előterjesztése után, rövid szóval igtassuk be a majorescot az ősi birtokba. A majoresco, hogy birtokai jövedelme növeltessék, egy Klein nevű külföldi szédelgőt fogad fel, s birtokaira teljhatalmú helyettesül nevezi ki.

E dölyfös idegennek legelső tettében, egy Jakab nevű pálnikás zsidónak az uradalomban pálnikamérés állítására adott engedélyében, elültetetik a közel messze vidék romlásának magva. A pálnikaiváshoz hozzászokik lassankint a vidékbeli férfi s asszony-nép. Adósa lesz a zsidónak a környék, s az emberirtó ital mételetől csak a csikós és neje, s egy szegény cigány Tanti marad menten. Pista csikósnak ezalatt két gyermeke születik, kinek keresztapjául ki sem vállalkozik a faluból. Elvégre Tanti, ki hálát érez a révészleány néhai atyja iránt, zálogba teszi hegedűjét, s a zálogösszege akarja megkereszteltetni a két kis pogányt. A cigány nemeslelkűségének véletlen tanúi Szántay Sándor és nej, elkéri gyámságba az egyik fiút.

1816-ba lépünk által, hogy folytathassuk az elbeszélést. Legelőször Jakab zsidóval találkozunk, kit már nem tegez a paraszt, de úrnak szólít, mint e czimezésből is sejthető, annyira hámozta az átugrott néhány év alatt a falu népét, hogy alig marad rovásán rovatlan hely. Szövetségese Klein a plenipotentiárius, ki körül föl-magzott az idegen ajkú nép s a rossz gazdálkodás. Szántay Sándor magába fojtott elkeseredéssel szemléli a pusztító gazdálkodási rendszert, de nem avatkozik az ügyekbe. Kivéve a hivatalos ügyeket, mint a majoratus ügyvezetője, s a hadseregben elfoglalt ifjabb grófra maradt szerzeménybeli vagyonnak kezelőjeként érintkezik Kleinnel. Klein is lehetőleg elkerüli, s kiméletesen bánik vele, mint olyan egyetlennel a jószágon, kitől fél. Annál rosszabb a dolga és sorsa a gazdatiszteknek és jobbágyoknak, kikkel úgy érintkezik Klein, miként méltán tart attól, hogy nagyszámú haragosa közül valaki felbőszülve boszantásai által, letalálja ütni. Rémületesen értesül arról, hogy az, ki életétől megfosztja, csak negyven forint vérdíjját tartozik fizetni. E tudat növeli félelmét s mindenáron nemesi diplomát óhajt szerezni. Reménye szerint ha köztudo-

mású leszen, miként ő nemes ember, ki sem merészel rajta boszút állni, félvén a szokásos fej- és jószágvesztéstől. Megbizza a pálinkás zsidót egy ilyen nemesi levél szerzésével. Kapóra jön ehhez a falu kanászának felesége az iszákos Sára, s köténye alá rejtegetett nemesi levelét, férje, nemes Kiss András büszkeségét néhány korty pálinkáért elzálogosítja. A vidéki községből érkező pandurokban jó eszközt talál a zsidó a falu kanásza elfogatásához, s az elzálogosított nemesi levél végleges megszerzéséhez. A falu kanászatát megbizza a zsidó egy általa bérelt csárda istállójából hazahajtani egy üszöt. Miután a zsidó sürgetésére még azon éjnek évadán megy ki a kanász, s kulcs hiányában betörni kénytelen az ajtót, a csárdában levő pandurok tolvajnak tekintvén őt, elfogják s kihallgatás nélkül elviszik a megye börtönébe. A pandurok, kik előző este elejtett nyilatkozatuk szerint mindenáron rabot akarnak fogni, elérvén e szándékukat, tovább állnak. A zsidó most már tovább szövi terveit. Hite szerint a falu kanászatát kihallgatás s elítélés nélkül fogják bebörtönözni, s halálanapjáig ott tartani. Avagy ha évtizedek multán haza is kerül, addig reméli, hogy emberirtó itala elpusztítja az elők sorából a kanász elfogatása után még inkább iszákos Sára asszonyt, a nemesi levél elzálogosításának egyetlen tanúját.

A zsidó azonban nem elégszik meg egy áldozattal, nagyon erőltetett okból még Tantit s komáját a csikóst is elukarja fogatni a pandurkáplár által, ki attól fél, hogy utóbb majd a viczispán konyhájára nem kerül pecsenyeforgató rab. Elfogatja s megkötözteti a pandurkáplár Pistát és Tantit, szerencsésjőkre azonban a tisztartóház közelében megüresedett jobbágytelket megajánlani jött ki Szántai és neje a csikós-családhoz. Ajánlják a megürült jobbágytelket avégből, hogy a csikós-család örökbefogadott fia közelebb legyen szüleikhez. Szántay Sándor a részeg megyepandur bilincseiből azon okkal, hogy ezek jobbágyai — kiszabadítja a csikóst és Tantit. Ez önkénykedés rábirja a csikós-családot a jobbágytelek elfogadására, bárha félnek a plenipotentiarus kegyetlen híretől. Nehezökre esik s fájó szívvel válnak meg a pusztától, hol még a szél is szabadabban fúj mint a falu utczáin. Ezen idő után, néhány nap multával a pálinkás zsidó felkeresi Klein urat s neki ajándékozza, azon feltét alatt, a nemesi oklevelet, ha ez egy titkos szerződésben aláírja, hogy csak neki árusíthatja el az uradalom termé-

keit. Nem marad hátra más, mint kidoboltatni a nemesi oklevelet s folytatni a pusztító gazdasági rendszert.

Ezalatt a két ifjú gróf találkozik egy grófi háznál Bécsben. A véletlen úgy hozza magával, hogy mindketten beleszeretnek egyazon leányba. Jó magyar szive a leánynak irtózik a párisit majmoló majorescótól s egy félreértés folytán, a leány anyja elle-nére is, nem a majoresco, de a fiatal gróf kapja meg a leányt. E kudarcz hírére a majoresco kocsiba veti magát ezen szókkal: «Családunk szaporodik: gondom lesz rá, hogy szerzeményemből sokat ne örököljetek.» Elutazik.

Néhány évet ismét kihagyván nézzünk be a csikóshoz. Neje van egyedül otthon. Váratlan szülési fájdalom ágybafekteté, midőn Klein két hajduja 25 robotnapért járó váltságért jön. A menyecske nem tudván hevenyében a kért 12 frt 50 kr váltságot előteremteni, kéri a hajdukat, kegyelmezzenek estig, míg férje haza jön. A hajduk azonban ezt nem merik tenni, tudván azt, hogy a teljhatalmú kormányzó ingerkedő fiának Pista gyermeke által történt orrbe-ütése miatt boszús a csikósokra. Épen a szülés fájdalmai közt vajudó nő alól kivonszolják utolsó vagyonát: ágyneműjét. Szántay Sándor és a fiatal grófra elhatározó indok volt ezen eset. Megindít-nak egy mozgalmat, melynek célja változtatni a jobbágyok sorsán. A nemesebb gondolkozásuk köröttük csoportosulnak. Az ifjú gróf kezdi meg a gyűlést. . . . «Miután minden falat kenyérenél eszembe jut a véres verejték, melylyel jobbágyom kitérta a földből, meg-vallom, kevés gusztusom van hozzá, hogy jóízűen egyem. Termé-sének tizedét elvitte a pap, kilenczedik részét az uraságnak adja, nem tudom, hogy a nyolczadrész elég lesz-e azért, mit nála a katona megeszik; pedig az ajtó előtt áll a jegyző, tanító, kántor, kanász, pásztor, csósz és a porciós-könyv. Hát ezekre hányadrész elég? És ha már a megszedett fának gyümölcse elfogyott, katoná-nak fogják a paraszt egyetlen fiát, hogy strázsálhassa az urat, hogy fáradságának gyümölcsét amaz békén elkölthesse.» Megszü-lemlik a jobbágy felszabadítás és szabad költözés eszméje, kiáll a két honfű a kicsinyhitűek részvetlensége, a hatalmasok haragja, az érdekek szűkmarkúsága ellen a küzdterre. *

A haladók pártjával szembetereli egy ügyes kez a haszon-talanul pazarló majorescót, kinek fővágya, minél inkább elkeserítni esztelen pazarlásával öccsét. Ügyesen felhasználtatik arra, hogy a haladók vezéréképen szereplő öccse ellenében ő foglalja el a ma-

radópárt vezérségét. Apostolnak nevezi magát a tízezer jobbágy felszabadítása ellenében, mit nem talál szükségesnek, abban remél életet találni, hogy boszanthatja öcscsét. Őmaga nem érez erőt a szónoki küzdelemhez, de felbiztatják, hogy nem azzal, de szakácsa művészetével nagyobb hatást érhet el. Kilátásba helyezik a főispáni kinevezést, és megindulásra készülleteket is tesz: «malmot hajtani» az iránytalanul elfecsérelt patak. A legelső hír mit meghall birtokairól, az, hogy a rossz gazdálkodási rendszernek 40,000 nemesített juh esett áldozatul. Meglepi egy pillanatra a roppant anyagi kár; de szinte jól esett lelkének tudni azt, hogy e csapás mélyebben érinté öcscsét mint őt.

Ezalatt egy-egy töredékben bemutatattik az alkotmányos életnek fejledezése. Az eszméknek utat tör az ifjabb gróf és Szántay Sándor. Az eszme terjed. Soknak fejét belukasztják az adózunk és «nem adózunk» zászlója alatt, tiszta meggyőződésből. De e kis esetepaté sem be nem szennyezi, de nem is akadályozza az idő kerekét. Mindkét fél azt hitte, hogy részén van az igazság. Egyik a megérdemelt nemes tettek árát akarta, míg a másik azt gondolá, legyünk nemesebbek és ne kérjünk árt; ne fizessen a jobbágy más nemességeért. Hatalmas párttusák keletkeznek, melyeknél főleg a számítás ügyessége képez súlyt a mértékben.

Emlékezzünk meg Jakab zsidóról, ki nem volt kielégítve azért, hogy Klein 38 ezer birkabőrét átengedte ingyen, de ravasz alkuval leköti az uradalom összes termékeit. Klein kormányzó ugyanis a veszprémi október 1-i piaci ár szerint tartozott átadni az uradalom összes termékeit. Jakab azonban ravasz csellel él. Az október 1-i vásárra Veszprémbe csődíti összes adósait, összes gabonájával s fele áron vásárolja össze a megye eladósodott földbirtokosai természetményét. Klein most e modern Shylok kezéből ki akar menekülni ez azonban görcsösen kapaszkodik jogaiba. Mit sem fél több Kleintől — sőt a világ szemében növelni szeretné hatalmát, hogy ezáltal több zsilipet nyithasson magának a gazdagság forrásából. Egyetlen, kitől fél: Tanti a cigány, ki véletlenül kihallgatta a kanász haldokló feleségétől Jakabra szórt átkot: s azon titkot kipréselé a zsidótól, hogy az a kanász nemesi levelét elárúsítá Klein úrnak.

(Vége következik.)

Dr. VÁLI BÉLA.

AZ «ÚJ GRAMMATIKUSOK» S ALAPELVEIK.

Humboldt Vilmos szerint a nyelv nem valami kész befejezett mű, hanem szüntelen munkálkodás, «energeia». De ha a nyelv nem egyéb mint az ember lelkéből fakadó élő beszéd, akkor csak a lelki tényezők gondos megfigyelése és elemzése által vagyis a tapasztalati lélektan segítségével lehet azt igaz valójában megismerni és fejlődését helyesen megérteni. E természetes következtetést azonban még maga Humboldt sem vonta meg szigorúan. Nyelvbölcseleti fejtegetéseiben ugyanis a nyelvtant főleg a logikával és metaphysikával akarván közvetíteni, úgy hogy a nyelv végső kérdéseinél ez utóbbiak döntsenek, többnyire ontologikus kategóriák szerint jár el és a metaphysika kódében tévelyeg.

Annál kevésbé lehet várni, hogy a Bopp által megalapított indogermán összehasonlító nyelvészet mindjárt első éveiben Humboldt egyes találó gondolatait tovább fűzve, a nyelv életéről minden tekintetben helyes nézeteket teremtett és követett volna. Mert Humboldt hatalmas egyéniségevel érdeklődést és bámulatot keltett ugyan a nyelv iránt, de meglehetősen rendszertelen tanaival semmi észrevehető befolyást nem gyakorolt az összehasonlító nyelvészet menetére. Bopp pedig, ki követőire nézve egyedül volt irányadó, mint tiszta empirikus Humboldtnak éppen ellentéte volt. Csekély hajlammal viseltetvén a bölcseletkedés iránt, a nyelv életéről behatóbban nem igen gondolkozott. Általános elméleteit, melyek őt kutatásaiban vezérelték, lényegileg a régibb úgynevezett anatómiai, továbbá az akkor virágzott bölcseleti, a logikai és grammatikai kategóriákat azonosító és a pszichológiai felfogással merő ellentétben álló nyelvtanból merítette. Ilyen az agglutinatio elmélete, melylyel a flexiót vagyis a gyökerek belső szerves változását hangsúlyozó Schlegel Frigyes ellen síkra szállott; ilyen továbbá a személyragok névmástörzsekből való keletkezésének elmélete is. Ezt Delbrück «Einleitung in das Sprachstudium» (1880) című művében alaposan bebizonyította. Bopp ujitása és főérdeme tudvalevőleg leginkább abban áll, hogy az összes indogermán nyelvtörzsek rokonságát széles alapon kimutatta és hogy genetikus feladatot tűzött ki magának, vagyis az indogermán nyelvvalakok eredetét kifejteni iparkodott. Ő volt az első, ki a nyelvet a természeti testek analogiája szerint kezdte vizsgálni és tárgyalni. Mily távol állott a nyelv pszichológiai felfo-

gásától, műszavai is bizonyítják, melyeket előszeretettel a természet-tudománytól vett át. Nem egyszer a nyelvről mint oly organismusról emlékezik meg, mely határozott törvények szerint képződik, fejlődik és enyészetnek indul. Nevezetesen az indogermán nyelvek már a hanyatlás, kopás és elmállás útján vannak. A mi azonban Boppnál, ki alapjában a régi philologust soha sem tudja megtagadni, úgy látszik inkább csak hasonlat volt, egyedül annyit akarván vele mondani, hogy a nyelvben bizonyos rendszer van, azt azután Schleicher szélsőségig vitte. Így Schleicher a nyelv pszichológiai felfogásától még jobban eltávozott. Ő ugyanis a materialistikus természettudomány befolyása alatt a nyelvet az embertől egészen függetlenül élő természeti organismusnak tüntette fel, melynek az ész és gondolat vele született functiója; a nyelvtudomány szerinte tehát természettudomány. De hogy Bopp-ra visszatérjünk, a nyelv mechanikai és physikai törvényeiről is beszél ő. Csakhogy itt ismét a régibb nyelvtan módjára, mely a nyelv physiológiai vagy hangtani oldalát legkevésbé tudta méltányolni, könnyű lélekkel mindenféle kivételt enged meg. Szerinte pl. óind *crāvájati* = lat. *clamat*, óind *bhāvájati* = *facit*, óind *plāvájati* = *plorat*, tehát régibb *r* ugyanegy nyelven belül majd *m*-mé, majd *c*-vé, majd *k*-vá lett.

Különösen az utóbbi tér volt az, hol Bopp közvetlen követői mesterök álláspontján nem maradhattak. Érezték, hogy ha a régibb etymologia álomhüvelyezéseibe nem akarnak visszaesni, valami biztos vezérfonalra szükségök van. E vezérfonalat, a régibb nyelvtannal ellentétben inkább a nyelv külső testét szemügyre vevő törekvésöknek megfelelőleg a hangokban találták meg. Így a Grimm által a germán nyelvek hangtörténetében felfedezett szabályosságon okulva, később azután különösen Brücke hangphysiológiai elveire támaszkodva már a 40-es, de még inkább az 50-es évek óta a hangok világában szigorúbb rendet iparkodtak kimutatni és a hangtörvények segítségével az etymológiát biztosabb alapra állítani. A nyelv physiológiai oldalának e kiváló méltatása fő jellemző vonása az indogermán összehasonlító nyelvezet e második stádiumának. A főérdem itt Pott-ot illeti, az indogermán hangtan és etymologia e tulajdonképeni megteremtőjét, kinek munkáiban elvétve a legmodernebb hangtani elméletek nyomait is már fellelhetni. Nem kisebb érdemeket szereztek maguknak Raumer, Schleicher, Curtius; ez utolsó kivált azon fontos tétel hangsúlyozása által, hogy minden nyelv külön individualitás, melynek hangvál-

tozásait nem szabad más nyelvek hangváltozásainak szempontjából megítélni, mint azt még Bopp is tette.

Máskülönben Bopp közvetlen követői a Bopp által kijelölt uton haladtak. Ők is első feladatuknak azt tartották, hogy a nyelvtani alakokat genetikusan megfejtsék és lehetőleg a szóképző elemek fogalmi értékét is meghatározzák. Csakhogy e nembeli kutatásaik mind mélyebbre és mélyebbre hatoltak, mentől gazdagabb adatokat hordtak össze az egyes nyelvek köréből. Boppnál még az egyes alakok elemzése az egyes nyelvek keretén belül maradt. De tanítványai nagyobb apparatussal ellátva egy lépéssel tovább mentek és azon korba iparkodtak benyomulni, melyben a megfejtendő nyelvtani alakok keletkeztek. E kor szerintők az indogermán őskor. Az egyes nyelvek hangtörvényeit mint biztos kalauzt szem előtt tartva minden egyes nyelvben az egyes alakokat fokról fokra addig követték vissza felé, a meddig lehetett. Ezen helyreállított «alapformákat» azután gondosan egybevetették és a majd itt majd ott megőrzött ősi vonásokat összegezték. Ily összeadó módszer útján törekedtek főleg Schleicher és Curtius az indogermán ősalakokat helyreállítani, azután pedig széttagolás által azokat elemekre felbontani. Sőt Curtius «Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung» című nagyobb értekezésében arra is vállalkozott, hogy az ősnelv fejlődési korszakait közelebről megvilágítsa. Az indogermán alapnyelv szempontjából iparkodtak azután az egyes nyelvek fejlődéséről tiszta áttekinthető képet nyújtani és e nyelvek külön történetét egyes stádiumaiban követni. Evvel összefüggésben állott a nyelvek rokonsági viszonyainak megállapítása vagyis azon érdekes kérdés, hogyan kell az egyes nyelveket nyelvtörténetileg és ethnographiailag csoportosítani.

Természetes, hogy az említett eljárás mellett a legfőbb szerepet az indogermán alapnyelvhez közelebb álló régi, főleg a szanskrit, görög, latin nyelvek játszották. Ezeknek majdnem minden alakját az alapnyelvből származó szerves fejleménynek tekintették. Az újabb nyelvek állítólag «hamis» analógiai képződéseit, mint a nyelv elkorcsosodásának szüleményeit a nyelvi tények megítélésénél lehetőleg figyelmen kívül hagyták. Mert azt tartották, hogy a nyelv életének alapfeltételei amaz ősi időben lényegileg eltérők voltak. Főtámaszuk mindig a hangtan volt, melyre nézve vezérelvül azt állították fel, hogy a hangok főleg kényelem szülte okokból folyton

kopnak vagyis teljőkből és az articulatio erejéből veszítenek. A teljesebb, erősebb hang feltétlenül a régibb is.

A hangtörvényekhez kivált a Schleicher-Curtius-féle iskola meglehetősen szigorral ragaszkodott, ellentétben Benfey iskolájával, mely e tekintetben túlendékes volt. Nem egyszer azonban még a szigorúbb iskola sem volt eléggé következetes, főleg ott, hol valamely alaknak az indogermán alapformából való szerves eredetét nem akarta feláldozni. Például szolgálhatnak a *πολιτων*-féle genitívusok, melyeknél Curtius, csakhogy az *'Αρσιδω* (= *'Αρσιδα-ςιο*)-féle genitívusoktól el ne szakíttassanak, az attikai hangtörvények ellenére *ω*-ból való összevonást engedett meg. A rendes hangtörvénytől eltérő «sporadikus» hangváltozások jó sűrűen szerepeltek. Így pl. a görögben eredeti *j* két magánhangzó közt elvész, tehát régibb *πειραιω* *πειρω*-vá lett. De hogy *πειραζω* alakot is *πειραιω*-ból lehessen származtatni, azt tanítja Curtius, hogy eredeti *j* két magánhangzó közt sporadikusan *ζ*-vá is válhat. Egyáltalán ugyanegy eredeti alaknak ugyanegy nyelvben több ágra szakadása és több irányban való fejlődése az akkori módszernek egyik kedvenc-tétele volt. Az indogermán alapformák széttagolásánál és az egyes elemek fogalmi értékének meghatározásánál nem egyszer, lehet mondani, felfüggesztették a hangtörvények uralmát, mint azt a személyragok eredetének tárgyalása Schleichernél vagy Curtiusnál legjobban mutatja.

Ha már most az indogermán összehasonlító nyelvészet e második stádiumának összes eredményeit vizsgáljuk, akkor több egyszerre és mindenkorra érvényes igazság mellett igen sok olyast is találunk, a mivel nem lehetünk megelégedve. Az indogermán alapnyelv Schleicher Compendiumának vázlatában hangszegénységével, esetlen alakjaival s ijesztő symmetriájával ugyancsak kevés bizalmat kelt. Azután az egyes tények magyarázásában is a tudósok közt feltűnő sok volt az eltérés és különvélemény. Nem egy kérdésnél azt lehet rólok mondani: a hány fej, annyi vélemény. A bajnak oka mindenesetre a hibás módszerben rejlett, mely inkább csak ösztönszerű volt mint a nyelv életéről és ennek általános feltételeiről való világos és helyes reflexiónak eredménye, minél fogva a subjectiv felfogásnak tág tér nyílt. Igaz, hogy a nyelv hangtani vagy physiologiai oldalát nagy mérvben érvényre juttatták, bár itt is, mint láttuk, sok tekintetben téves utakon jártak. De nagy egyoldalúságra mutat, hogy a nyelvnek majdnem kizárólag alaki

részét vették figyelembe. A nyelvvel csak mint elvont objectummal bánván mintegy csak holt testen tették meg kísérleteiket. De a nyelv első sorban, mint feljebb megjegyeztük, «energeia». Nem az embertől külön választott életet él, hanem egészen a beszélő emberhez van kötve. Ha tehát még a legegyszerűbb és legelemibb nyelvi tünetényeket is helyesen meg akarjuk itélni, mindenekelőtt azon összes lelki tényezőket kell szemügyre vennünk, melyek az élő beszédnél közreműködnek és melyektől az összes változások és átalakulások első sorban függnek. Élő nyelvekből tehát, kivált olyanokból, melyeknek gazdagon kifejlett szójárásaik vannak és melyeknek fejlődését lehetőleg szakadatlan hagyomány alapján több századdal vissza felé kísérhetjük, a helyes módszer megállapításánál több tanúságot lehet meríteni, mint a régi kihalt irodalmi nyelvekből. Sőt csakis ily uton nyert alapelvek mellett lehet tulajdonképen a messzebb eső korszakokat valóban megérteni és kellő világításba helyezni; mert alapos okunk van feltenni, hogy a nyelv élete minden időben egy és ugyanazon alapfeltételekhez volt kötve.

Az első, ki a nyelvben nyilatkozó lelki tényezőket beható figyelemre méltatta, Steinthal volt. Majdnem mindenik iratában oda törekszik, hogy a nyelvtudományt a lélektannal szorosabb összeköttetésbe hozza. A psychologia mint a szellemi életnek alapul szolgáló mechanismusról szóló tan szerinte valamint a philológiának (történetnek) úgy a nyelvtudománynak is azon törvényeket és racionális elemeket szolgáltatja, melyek szerint a nyelvi tünetények okszerű összefüggésökben felismerhetők. Buzgón czáfolgatta a régibb logikai nyelvten eljárását ép úgy mint Schleichernek már fentebb érintett physikai nézeteit, és Whitney mellett főleg neki köszönhető, hogy Schleicher Müller Miksán kívül jelentékeny követőre nem igen talált. Épen úgy Humboldt speculativ-metaphysikai okoskodásai ellenében a nyelvnek mechaniko-psychologikus uton való magyarázatát kísérlette meg. A psychológiában Herbart befolyása alatt áll. Különösen a képzetek apperceptionális hatalmának fejtegetése, továbbá azon fontos szerep kimutatása által, melyet az öntudatlan a nyelv életében játszik, végre a képzet csoportok associáció útján való keletkezésének megvilágítása által sikerült neki a nyelvtudomány részére biztos lélektani alapot teremteni. (V. ó. Abriss der Sprachwissenschaft I. 1871 és 1881; Ursprung der Sprache. 3 kiad. 1877.)

Itt Whitneyről is illik megemlékezni, kinek szintén része van

abban, hogy az indogermán nyelvtudományban egy új irány utat tört magának. Ugyanis a nyelvről irt általános műveiben minduntalan előtérbe helyezi az újabb nyelvek tanulmányának fontosságát és az analogiának kiváló szerepét. «A nyelvben minden analogia szerint történik» mondja egy helyen. Csakhogy az analogia mélyebb alapját a nyelvről táplált nagyon mechanikus, minden psychológiát elutasító nézeteinek megfelelőleg — szerinte ugyanis a nyelv conventionális és történeti jegyek összege, «emberi intézmény», — nem keresi úgy mint kell psychologiai viszonyokban. Egyedül praktikus indokokra (kényelem, gondatlanság stb.) vezet vissza és sokszor úgy beszél az analogikus képződésekről mint sajnálni való botlásokról (regrettable blunders, vulgarities), melyek többnyire a nyelv világosságának rovására követtetnek el.

Az empirikus nyelvtudomány terén nevezetesen Scherer Vilmos volt az, ki «Zur Geschichte der deutschen Sprache» (1868 és 1878) című szellemes művében a régi iskolával szemben sok tekintetben a merész újítás terére lépett. Fejtegetéseiben azon helyes elv vezérelte, hogy a nyelvi átalakulások és újabb szóalkotások megítélésénél a nyelvek újabb periodusaiban tapasztaltak irányadók legyenek a legrégibb időkre nézve is. A flexio, azt mondá, már az indogermán alapnyelvben régen be volt fejezve; tehát az egyes nyelvekben található újabb szóalkotások nem szerves uton jöhettek létre, hanem részint már az alapnyelvbe visszanyúló dialektusi változatok maradványai, részint az illető nyelvben analogia útján támadt alakok. De az analogia mélyebb psychologiai okát ő sem vette figyelembe. Egyszersmind az újabb hangphysiologia vívmányait elődeinél nagyobb mérvben és szigorúbban érvényesítette.

Ily előzmények után körülbelül tiz évvel azelőtt valóságos forrongás támadt az indogermán összehasonlító nyelvészetben, mely ekképen fejlődésének harmadik stádiumába lépett. A fiatalabb kutatók egész sora a régibb tanok nagy részét vagy egészen megdöntötte vagy legalább is megingatta. E fiatalabb nemzedék többnyire az újabb nyelvek tanulmányozásánál nyert tapasztalataiból indult ki. Az újabb nyelveknek pl. gazdagon kifejlett hangrendszerök van, melynek egyes fősajátságai bámulatos szívósságot tanúsítanak. Azt is vették észre, a mire különben már Ascoli figyelmessé lett, hogy igen sokszor a physiologiailag gyengébb hang az erősebbe megy át. Miért ne lehetne az ősidőkre nézve is hasonlóképen a dolog? És csakugyan több jeles tudósnak ez irány-

ban tett alapos kutatásai kétségtelenné tették, hogy nem mint eddig gondolták, az egyszerűségben rejlik az indogermán alapnyelv jellemző vonása, hanem ellenkezőleg a legnagyobb változatosságban. Az *e* és *o* hangzókat, melyeket addig a teljesebb és tisztább *a* kedvéért az indogermán alapnyelvtől megtagadtak, és melyeket csak az európai nyelvek egyik megkülömböztető sajátágának tekintettek, Brugman, Fick, Collitz, Saussure, Schmidt kutatásai ama régi kornak ismét visszaadták. Osthoff indogermán *r* sonans-t, Brugman pedig *n* sonans-t mutatott ki. E két indogermán hang annak felismerésével együtt, hogy az indogermán nyelvben az accentus tisztán mechanikus indokokból, mindig funkciói tendentia nélkül határozó befolyással volt a gyökér és tő hangzójának alakulására, ledöntötte a Schleicher-Curtius-féle szerves hangváltozás vagy hangfokozás elméletét. Helyébe az erős és gyenge formatió elve lépett. Ascoli és Fick továbbá az indogermán időre nézve a torokhangok két sorát bizonyították be. Ezek közül az egyiket az iny segítségével ejtették, a másikat pedig inkább elül a szájüregben. Mindkét sornak nyoma még ott van az egyes nyelvekben. Még két-féle indogermán *j*, félhangzó és spiráns, továbbá indogermán *l* is (Heymann 1873) nagyon valószínű. Mindezekkel összefüggésben az indogermán nyelvek családfája is, melynek felállítására annyi gondot fordítottak, különösen Schmidt ellenvetései után hasznavehetetlenné vált.

Továbbá szintén az újabb nyelvek, de kivált a germán és román nyelvek dialektusainak nyomozása azon tanúságot is szolgáltatotta, hogy a hangtani változások egy és ugyanazon nyelvjáráson belül egyenlő physiologiai viszonyok mellett a legnagyobb következetességgel és egyformasággal vitetnek keresztül. A román nyelvekben pl. minden latin *k* és *g e* és *i* előtt sziszegővé lett. A hol a rendes hangtörvények alól kivétel történik, ott az csak látszólagos, és physiologiai okokban, pl. a hangsúlyviszonyokban, szomszédhangok befolyásában, a szótagok helyzetében stb. találja reális magyarázatát. Tehát tulajdonképen új hangtörvénnyel van dolgunk. Így a Verner-féle törvény értelmében (v. ö. Kuhn's Zeitsch. 23, 97 l.) az ős germánban *h*, *th*, *f*, *s* kemény fricatívák eredetileg hangsúlyos szótag után fentartották magukat, eredetileg hangsúlytalan szótag után pedig a megfelelő lágy *g*, *d*, *b*, *z* hangokká lettek. Tehát pl. a Vater és Mutter (= óind pitár, matár) felnémet szókban a *t*, melyet azelőtt a Grimm-féle törvény alól való kivétel-

nek gondoltak, mert *d-t* várunk ott mint a Bruder (= bhráter) szóban, külön hangtörvény kifolyása.

Legtöbbnyire azonban az ily látszólagos kivételek nem is hangfejlődés útján támadtak, hanem az associatio lelki processusa, azaz meglevő alaksoportokhoz öntudatlan módon való alkalmazkodás és hasonlóság vagyis analogia által. És ez analogia lelki tényezője, mint az újabb nyelvek mutatják, a nyelv életében rendkívül fontos szerepet visz. Nevezetesen az új szóalkotások ez uton jönnek rendesen létre. Minthogy pedig a régi kor embere öntudatlan működéseiben és testi s lelki alaperőit illetőleg nem igen különbözött a mai embertől, egyes fiatalabb tudósok az érintett elveket az indogermán nyelvek régiebb és legrégiebb korszakaira is kezdték alkalmazni. Így természetesen számos oly alak, melyet azelőtt az alapnyelvből eredő szerves fejlődésnek iparkodtak feltüntetni, az illető nyelvek specialis termékeinek bizonyultak. A *πολίτου*-féle genitivusokban pl. nem látnak többé mást mint az *o*-tövek genitivusa szerinti való analogiát. S a régi nyelvek új szóalkotásait is pl. a görög szenvedő aoristust az analogia szempontjából kezdik fejtegetni és magyarázni. S ki tudja, hány alak jött már az indogermán őskorban hasonló módon létre. Mindenesetre a hangtani elméletek gyökeres változása és az analogia hatalmának kellő méltatása következtében az indogermán alapnyelvre vonatkozó nézetek egészen más alakot öltöttek. Indogermán alapformák elhamarkodott felállításától, mely ellen már Pott nem egyszer kelt ki, most lehetőleg óvakodnak. A szóképző elemek fogalmi értékének meghatározásával egyelőre meg épen felhagytak, mert, a mihez hozzá férhetünk, az csak az indogermán népek különválását közvetlenül megelőző indogermán alapnyelv, mely bizonyára az ősidők óta már igen számos és jelentékeny változásokon ment keresztül.

Azon tudósok, kik az említettek közül a legélesebb consequentiákat vonták, rendesen «új grammatikusok»-nak neveztetnek. De inkább a pszichológiai iskola nevét lehetne nekik adni, mert egyik fővezérelvök a nyelvi tünemények pszichológiai szempontokból való megítélése és az analogiának a nyelv minden periodusára mentől teljesebb mérvben való alkalmazása. Sporadikus hangváltozást nem hajlandók elismerni, hanem szigorúan ragaszkodnak azon másik fővezérelvökhöz, hogy a hangtörvények kivételt nem tűrnek. Ez új irány főképviselei Leskien, Braune, Brugman, Osthoff, Paul, Sievers, Ziemer, a régiebb tudósok közül Delbrück és Meyer

Gusztáv. Sok tekintetben egy állásponton vannak velök Misteli, Wegener, Wölflin és a nem németek közül Ascoli, Bréal, Hattala, Jagić, Miklosich és mások.

Az új grammatikusoknak azonban, daczára annak, hogy mint a fentebbiekből kitünik, csak régibb törekvések következetes továbbfejlődését képviselik, sok ellenfelök is van. A vita gyakran igen hevesen folyik és személyeskedéssé is fajúl. Minthogy az ismert hangtörvények alól nem egy kivétel van, melyet az új grammatikusok sem voltak még képesek eltávolítani, ellenfeleik «a hangtörvények csalthatalanságának balga divatját» szeretik emlegetni és «chablonszerű munkáról» beszélnek. Erősen kikelnek «a biztos alapot nélkülöző pszichologiai momentum» ellen is, mely «csak az önkénynek és rendszertelenségnek tág kaput nyit». És csakugyan nem lehet tagadni, hogy e szemrehányásoknak volt eddig némi jogosultságuk. Mert az új grammatikusok jó ideig inkább a detailkérdések új szempontokból való átkutatásában lelven örömeiket, a követendő elvek iránt közelebről és tüzetesebben nem jöttek tisztába, és különösen az analogia alkalmazásában némi túlzásba estek. Az ellenök emelt vádakkal szemben az új grammatikusok mindjobban érezték, hogy egy szilárdabb alapokon nyugvó, kimerítő methodológiát okvetetlenül meg kell teremteni. Az első figyelemre méltó kísérleteket Osthoff és Brugman tettek az általok közösen kiadott «Morphologische Untersuchungen» I. kötetének bevezetésében, továbbá Osthoff «Das physiologische und psychologische Moment in der sprachl. Formenbildung» (1879) című munkálatában (L. Philolog. Közl. 1881, 418 l.). Mistelinek a «Zeitschrift für Völkerpsychol. u. Sprachwiss.» 11 és 12 kötetében megjelent hosszabb tanulmányában is sok helyes és figyelemre méltó megjegyzést lehet olvasni. A tárgyhoz Delbrück is hozzá szolt már említett művének 6-ik fejezetében.

De a nehéz feladatot tulajdonképen csak Paul Hermann oldotta meg, a kitünő freiburgi tanár és kiváló germanista, ki a germán nyelvek terén már nem egy korszakot alkotó felfedezést tett. Könyve, mely igazi remekmű, e czímet viseli: *Principien der Sprachgeschichte* (1880). Mivel — mondja Paul — sok nyelvtudós még mindig nincsen tisztában tudománya alapelemei iránt, szándékom oda hatni, hogy a nézetek tisztuljanak és legalább azok juszanak egyetértésre, kik az igazság iránt fogékony érzékkel birnak. És meg kell vallani, hogy a mire vállalkozott, azt fényesen végre

is hajtotta. Nagy előnyére voltak philosopháló hajlama és a Herbart és Steinthal által reformált empirikus psychologia alapos ismerete. Főleg az utóbbinak kutatásaira támaszkodik Paul. Bizonyítékait pedig leginkább az újabb nyelvekből, első sorban a methodikus alapelvek elvonására oly annyira alkalmas germán nyelvekből szedi. Így a nyelv általános életfeltételeinek, a természeti és nézete szerint még fontosabb lelki tényezők együttműködésének beható megvilágítása által a nyelvtudomány czéljairól, a nyelvi átalakulások lényegéről és a kutatásnak mindezekből folyó módszeréről világos tiszta képet nyújt. Sőt a legnehezebb s eddig igen hiányosan megfejtett problémák, ugymint a szók jelentésének fejlődése, a szóképzés és ragozás keletkezése, igen meglepő, eredeti módon találják megoldásukat.

A Paul által kifejtett alapelvek az új grammatikusok részéről eddig csak helyeslésben részesültek, minélfogva azokat bátran az új grammatikusok alapelveinek is lehet nevezni. Minthogy Paul műve oly rendkívüli jelenség és annyi új s eredeti, de a mellett helyes és a nyelvtudományra nézve fontos eszmét tartalmaz, azt hisszük, csak szolgálatot teszünk e «Közlöny» olvasóinak, ha a következőkben bőven is bemutatjuk.

(Vége köv.)

SPITKÓ LAJOS.

Martialis IX, 70.

«Óh az idők! Óh az erkölcsök!» Szólt Tallius egykor,
 Nyiltan feltárván a catilinaí bünt.
 A mikoron vő és ipa közt ádáz tusa folyt le;
 S polgártársaktól folyt patakokban a vér.
 «Óh az idők! Óh az erkölcsök!» Mért mondogatod most?
 Nem tetszik, teneked, Cæcilian, a korod?
 Nincs pártdúlongás, nincs órült harczy szibaj most,
 Biztos békében s boldogan élni lehet.
 Nem mi vagyunk okozói, hogy a korodat megutáltad;
 A magad erkölce, Cæcilian, az oka.

Ifj. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. Irta *Simonyi Zsigmond*. I. A mellérendelő kötőszók. Jutalmazott pályamunka. Kiadja a magy. tud. Akadémia. Budapest, 1881. XIII és 268.

(Vége.)

A munka utolsó harmadában tárgyalt kötőszókon némi sietségnek látszik a nyoma. Hiányát leltük ezeknek: *majd, beh, nem, mint*, melyek közül *nem* és *mint* csak mellékesen más kötőszók alatt tárgyalvák. Meglátszik a sietség *csak*-nak szűk térre szorításán; pedig e kötőszó érdemelt volna a munkában annyi tért mint *és, de, hanem* és *pedig*. Megemlítve *csak* sajátágaiból három lapon (192—194) egyebet sem találunk mint feltételes, korlátoló, folytató és ellenmondó értelmét s az összetételek közül csak ezeket: *de csak, még is csak, csak hogy*. Az ide igtatott példák mennyisége pedig szabályok alkotására épen nem elegendő. Nevezetesen hiányzik *csak* eredete és helye, óhajtó, parancsoló, fokozó és engedő értelme meg számos összetétele. Hogy e hiányokat némileg pótoljuk és hogy Petőfinék is a nyelvezetét e szó használatában feltűntessük, ide iktatjuk *csak*-nak részletesebb tárgyalását.

Valamint más kötőszók úgy *csak* sem tagadja meg határozói voltát, kivált ha szó- s nem mondatkötőnek tekintjük. Mint szókötő a mondatban bizonyos helyhez van kötve: *csak a nyomós szó előtt* áll. 587, 4 Hisz a föld az emberek hazája, | Embereknek *csak a föld* való; 604, 19 Oh *csak egy reményt* adj; *csak egy fény* ragyogjon | Honja éjén; 604, 13 *Csak az árulónak* van becse, *csak annak*, | A ki szegyenlője ősei nevének; 627, 16 . . . máskor *csak a légybe* | Röpül tán, most beszéll a szív közepébe; 64, 31 Magadat *csak ezután* becsüld meg; 356, 12 *csak akkor* | Vegyem észre, ha mellettem ül; 570, 25 nem szabad már *csak egyet* szeretnöm. — Ettől eltérő *csak*-nak a nyomós szó *után* tétele, és pedig 1. *közvetlenül*: 615, 3 . . . tőrdőfés az, a mi | kis *redő csak* homlokod fölött; 771, 4 Nézz reám szép szemeiddel | *Egy perczig csak*; 753, 10 Hő szivem *tied csak*; 577, 24 . . . a tövis *csiklandja* | *Csak* fejemet s nem karczolja fel; 649, 6 *Alszik-e csak* a vitézség benned, | Vagy apáink halálával elhalt? — 2. *egy* szó által elválasztva, egy szónak véve a jelzős névszót is; 620, 27 *A madár* röpült *csak* eddig, | Most az ember is röpül; 549, 22 Gazdájok *lelke* kicsiny *csak*; 552, 25 Nem bosszantom a hátát nyereggel, | Egy kis *csótár* van *csak* rá terítve; 629, 4 Járó kelő ember nem is igen akad, | Egyegy *látogató* megy *csak* haza felé; 699, 11 S ha ébredsz is, *annyi idő* lesz *csak*, | Míg nevedet sirkövedre vésed; 703, 30 De a *magyar* hazát védi *csak* hadunk; 604, 7 És ajkán, a mely most *vágyakat* lehel *csak*; 643, 16 *Egyszer* ember *csak* a magyar; 618, 14 *Néha* száll *csak* árboczomra | Egyegy síró vészmadár; 755, 27 Más dolga nincs

neki | *Asztalneműjét* rendez *csak*; 787, 24 *Messziről* nézz *csak* rá; — 3. a nyomós szótól *kettő* választja: 584, 27 Előttém állt a legdicsebb vidék, *Mind* őt a *festők* és a *költők* | Művészi mámorukban | Teremteni *csak* képek; 759, 3 *Egy* köt engem *csak*; 530, 30 Az árva ifjut elhagyák | Baráti, ismerősei; *Te* nem tudád *csak* őt felejtani; — 4. nyomós szótól *három* választja: 12, 25 *Kukoricza Jancsi* tán egyedül volt *csak* | Meg nem hallója az elmondott dolognak; 60, 4 *Szilaj Pista* maga nem alszik *csak*.

Csak-nak alapjelentése *korlátoló*, a mit S. is legelől (192) említ; s ez található 1. *általános* kifejezések után, mint *minden*: 580, 22 . . . *mindent* eltemet | *Boldogságomnak* tenger-özöne, | *Csak* szent oltárodát nem önti le; 728, 8 *Mindenkinek* barátság, kegyelem, *Csak* a királyoknak nem, soha sem; 776, 30 Vajjon hová teszem e pénzt? *Mindenh'á, csak* ládámba nem; 13, 36 Vedd el *mindenemet, csak* hagyd meg életem! 659, 6 *Mind* elhagyott, | *Csak* másod magammal vagyok; 782, 2 *Minden* komor, *minden* sötét, | *Csak* két dolog, a mi kis csillámot vét; — és *akárki* után: 532, 9 *Akárkit* gondoltál, tudom, *csak* nem engem; 369, 13 *Arcza* pirul. Harag ez vagy szégyen? O *akármi, csak* harag ne légyen! 502, 16 Kérj *akárhol, csak* ne tőlem; — 2. *tagadó* után: 438, 23 *Nem* kérem már szerelmedet, | *Csak* azt a kis vigasztalást; 594, 12 . . . *nem* a szíve *csak* a füle mozog; 630, 18 *Nem* volt körül semmi, semmi fény, | *Csak* egy fagyott nagy harmat reszketett | . . . levelén; 706, 14 *Összeesküdtek* | *Nem* a haza ellen, *csak* a király ellen; 724, 22 . . . *Őszszel* a föld | *Csak* elalszik, *nem* hal meg; 116, 9 *Nem* érzett, *csak* gondolkodék; 64, 13 Pihent ám, de *nem* pihent, *csak* teste; 100, 37 . . . *nem* érezé azt, | *Csak* a mások baját; 257, 5 *És nem* nézhetek vidámon | *Végig* elhagyott hazámon, | *Csak* mikor részeg vagyok; 19, 24 *Nem* gondolt vele, hogy kincsét elvesztette, | *Csak* hogy elnem veszett a kincsesel élete; 324, 11 De az *nem* tartozik ide, | *Csak* hogy szép lyánka volt; 355, 15 *Nem* reszket, *csak* . . . egy esetben; 390, 8 Száraz derekad | Majd senki meg *nem* öleli, | *Csak* a koporsónak deszkája; 194, 27 *Meg sem* állok *csak* a kancsó | Fenekén; 539, 30 Látok mindent, mi soha *sem* a szemnek, | *Csak* a sejtésnek látható az éjben; 593, 28 Föl *sem* ébredsz már talán, | *Csak* a más világon; 744, 6 *Annak sem* látszott ki *csak* az egyik széle; 171, 1 *Ma sem* volt *csak* egy forintom; 64, 10 *Meg sem* állt *csak* a Bakony közepén: 529, 4 . . . de biz én be *se* néztem, | *Csak* akkor, hogy már meglettem; 574, 19 *Semmi sem* jut el hozzánk zajából, | *Csak* az a halk tengerféle morgás; 686, 17 *Nincs* itt urasága *csak* az egy magyarnak; 688, 8 Az a hon többé *nincs* meg, *csak* neve | Bolyong közöttünk; 705, 7 *Nincsen* szóm elbeszélni | Nagy hősiségedet, | *Csak* néma áhitattal | Szemlélek tégedet; 114, 7 *Nekem nincs* senkim a kerek világon | *Csak* nőm és gyermekem; 335, 4 . . . semmi fény *nincs* | *Csak* mécsvilágom; 900, 6 *Nincs* pihenése | A megeredt árnak, *nincsen csak* a tenger ölében.

Mindezekben a *csak* a kivételt tünteti ki, mely az általános tagadás után egyedül érvényes. Azt lehetne kérdeni, hogy *csak* mit helyezhet kivételbe, ha megelőzőleg minden el van tagadva. A kivételnek csakugyan nem volna helye, ha a tagadást általánosnak vennők; a tagadó mellé mindannyiszor oda kell gondolnunk egy *más*-t, egy *egyeb*-et és hasonlót, a mi a kivételező *csak* jogosultságát igazolja, a mint ezt a következő példák meg is teszik: 709, 6 *Nem* hoztam föl magammal *mást* | *Csak* a mi boldogságot ad; 743, 7 . . . beléje *más* nem lát | *Csak* mesziről fehér fejével a | Hegyek nagyapja, a vén Retyezát; 9, 1 *Nem* kelt föl titeket sem *más* | Majd *csak* az itéletnapitrombitálás; 15, 31 . . . *nem* is kívánok *mást* | *Csak* hogy e várban egy szobát rendelj nékem; 390, 11 *Más* *nem* csókolja *csak* a sír férgei; 404, 18 Ott *ugy sem* okoz *mást* *csak* gyötrelmeket; 670, 22 . . . *nem* gondolna | *Mással* *csak* mi velünk; 707, 22 *Mást* *nem* tehetek, *csak* sirathatom; 755, 27 *Más* dolga *nincs* neki, Asztalneműjét rendezi *csak*; 786, 11 . . . e fényes név | Hazánk egén *csak* rövid létü | Futó csillag volt, *nem* *egyéb*: 15, 5 *Nem* látott *egyebet* *csak* a véres halált; 336, 18 Most már teljességgel *nincsen* *egyéb* hátra | *Csak* hogy Fegyveres ur álljon ki a gátra; 137, 21 *Nem* felelt *egyebet* erre Dezső *csak* azt, | Hogy satb.; 664, 12 *Nem* mondalak én *egyéb*nek, | *Csak* az isten remekének; 702, 24 *Nem* akar az országgyűlés *egyebet*, | *Csak* az egyet, hogy katonák legyetek; 248, 14 *Nem* tesz föl a lány magában *egyebet*, | *Csak* hogy téged, csalfa legény, elfeled; 746, 15 *Nem* jöttök *egyéb*ért, | *Csak* hogy elvegyétek, a mit érdemeltek; 136, 25 *Ne* is menjünk tovább *csak* a kert aljáig.

Egy második hasonlóan számos csoportja *csak* értelmének az *el-lentétes* *csak*: 526, 20 Már, mondok, *csak* megtekintem; 565, 22 Hanem azért *csak* megférünk | Valahogy; 565, 29 Azért mi *csak* élélünk maj' | Valahogy; Este majd *csak* kibékülünk | Valahogy; 286, 21 . . . bort is küldtek, | Be savanyu! De *csak* kiüritem; 11, 5 A kedvéért, pajtás, hát *csak* már megteszem; 229, 15 Az igaz, most jobb az állapotom, | Bár a legjobbnak ezt sem mondhatom; | Hanem *ugy* *csak* állok, hogy satb. 529, 31 Nyiss ajtót! Számomra *csak* kinyithatod; 648, 3 Lám, *csak* jó az isten, jót ad; 692, 2 A mi sok, az *csak* sok; 699, 11 Annyi időd lesz *csak*, | Míg nevedet sirkővedre vésed; 27, 28 Védelmezték azok csunyául magokat, | De *csak* mind a három élete megmaradt; 303, 5 Meleg tanynát a pásztor *csak* talál, | Vár ott reá kulacs, bor, tele tál; 513, 20 Hanem aztán *csak* kimászott; 111, 5 Lassan, lassan, de *csak* lefolytak; 202, 13 *Csak* denique mi közöttünk | Sine fine folyt a per; 551, 23 Másik felével a harcztot *csak* | Könnyebben végig küzdenéd; 138, 5 Végre, a mint illet, *csak* erőt vett magán; — tagadólag *csak* *nem*: 109, 2 Aztán el-tépte, belátván, hogy a | Kerékvágásba *csak* *nem* jön bele; 255, 8 Hm bizony *csak* sok *nem* *ugy* halad, | A mint kéne; 200, 13 Én részemről

csak el *nem* feledem, | Legyen bár Matuzsálem-életem ; 67, 2 Ily bolond *csak nem* leszek ; 136, 12 Meg is reggelizett, két font hust bevága ; Éh gyomorral *csak nem* kaphat ily munkába ; 217, 10 Gaz szolgáló! *csak nem* nyugszik nyelve ; 239, 22 Zeget-zugot kikutat érte, | De *csak nem* jön rá, hogy hol áll. — Ellentétes értelmének nyomatékosítására járulnak *csak-hoz a) is* : 177, 20 A színész előbb utóbb *is* | *Csak* megszökni kénytelen ; 75, 14 Végre *is csak* el kell mondanom ; 294, 2 Időnként valamicske | Ezeknek *is csak* kell ; — b) *még* : 228, 1 *Még* ugy *csak* megjárja ; — c) *még is* : 729, 13 De *csak még is* leoldozták ; 128, 18 Mert az ember *még is csak* sajnálta ; 90, 7 De már ez *még is csak* czudarság ; — tagadólag a) *sem* : 245, 2 *Csak* káplár *sem* voltam, mindig közkatona ; 740, 2 . . . volt sok sírás rívás ; | Héj hanem ugy *csak* korán *se* rítt más ; Mint satb. ; 245, 6 Nem volt reám mérve *csak* egy büntetés *sem* : 591, 15 E szellemnek arczain | *Csak* egy vonást *sem* fejte meg ; — b) *sincs* : Tündérorszámban *csak* híre *sincs* a télnek ; 491, 7 *Csak* egy kis hamvadó sugár *sincs* ; — c) *nem még* : 741, 21 *Csak nem* fajult el *még* a székely vér | — d) *még sem* : 438, 10 Hát a boldogságról nekem | *Még csak* álmodni *sem* szabad ? 25, 24 *Még csak* a varju *sem* károgott utána ; 28, 2 . . . *még csak* meg *sem* pihen ; 49, 26 *Még csak* nyomukra *sem* akadhaték ; 134, 16 S ezt tőlök *még csak* rossz néven *sem* veheted ; 213, 11 *Még csak* hírét *sem* | Hallhatók egymásnak ; 528, 10 . . . anyámhoz *még csak* hírem *sem* jött ; — e) *még nem is* : 17, 28 János ennyi kincset *még csak nem is* látott : 230, 15 De *még csak nem is* keresett ; 778, 4 Az ember *még csak nem is* alhatik. — Ehhez legközelebb áll 3. a fokozó értelmű *csak*, = *még*, a német *noch*, a középfoknál : 266, 4 *csak* nagyobb kínom lett ; 646, 22 szomjuságom *csak* jobban éget. — *Még* emlékeztet erre a használatra 4. a ritkán előforduló *engedő* *csak*, = *ugyan* ; 547, 5 Eddigi szeszélyedet *csak* | Megbocsátom *még*, | Más ennyit *sem* türne ; 690, 1 Közönséges napokban *csak* megáll | Más is helyén, | De majd ha satb.

Egy sajtáságos *csak*-ot szolgáltat 5. az *üdöi*, = a német *erst* : 219, 19 . . . ott várt *csak* | Az üdvök üdve ránk ; 239, 17 *Csak* késő este érkezett meg ; 417, 21 Most kezdem én *csak* még ismerni | Az én szívemet ; 694, 1 Ez ám *csak* a század, | Ezek a legények ; 717, 3 *Még csak* alig hogy üdvözöltelek. — Közel áll ehhez 6. az *elbeszélő* : 7, 5 Jancsi *csak* ballagott sötét árnyékával ; 61, 21 A kis lány a hálót *csak* kötötte ; 194, 21 Eh de én itt egyre másra | Mint malom | *Csak* darálok, *csak* darálok ; 272, 13 *Csak* hull, *csak* hull könny és csillag ; 430, 20 Fülemile *csak* dalogtat ; 581, 21 *Csak* ment, *csak* ment ; 617, 17 Én eveztem, *csak* eveztem ; 623, 1 *Csak* jön, *csak* jön, halk lépést tart ; 651, 27 . . . az országgyűlés ott fenn | *Csak* beszélt nagy sikeretlen.

Már az utóbbi esetekben láthattuk, hogy *csak* sorakozik a mondat állítmányához. *Még* szorosabb e csatlakozás a következőkben, midőn

igéje *foglalós*. Legelől említeni való I. a *parancsoló csak*, a foglaló jelen egyes 2. személyével: 304, 5 *csak* add; 724, 14 *csak* aludjál; 490, 16 *csak* dalolj; 652, 22 *csak* emeld; 232, 21 és 571, 11 *csak* eredj; 55, 42 *csak* meg ne halj; 729, 8 *csak* kíméld meg; 652, 22 *csak* mozdítsd meg; 115, 29 *csak* mutasd; 705, 26 *csak* sohajts; 353, 13 *csak* szeress; 705, 26 *csak* szolgálj; 27, 15 *csak* vigy el; 772, 26 *csak* viríts; 9, 19 *csak* viseld; — az egyes 3. személyével: 418, 13 *csak* hadd fődözzön; 219, 17 *csak* hozza; 342, 7 *csak* siessen; 210, 6 *csak* hadd zugjon; — a többes 2. személyével: 241, 18 *csak* öljetek meg; 113, 30 *csak* várjatok; — a többes 3. személyével: 294, 6 *csak* élőködjenek; — az ige *mögött* az egyes 2. személyével: 464, 1 fitogtasd *csak*; 135, 31 gondold meg *csak*; 780, 22 gondolkozzál *csak*; 578, 3 maradj *csak*; 183, 6 nézd meg *csak*; 46, 43 ragyogj *csak*; 562, 13 várj *csak*; — az egyes 3. személyével: 20, 80 beszéljen *csak*; 21, 21 bizza *csak* rám; 91, 15 emelje *csak* föl; 778, 8 kapaszkodjék *csak* föl; 342, 2 látogassa meg *csak*; 21, 13 mondja meg *csak*; — a többes 1. személyével: 44 30 jerünk *csak*; 89, 35 nézzük *csak*; 22, 16 várjunk *csak*; — a többes 2. személyével: 319, 19 eredjetelek *csak*; 74, 26 hagyjátok *csak*; 420, 4 kérdezzétek meg *csak*; 307, 9 mardossatok *csak*; 17, 20 várjatok *csak*; 17, 17 várakozzatok *csak*; — az ige elhalgatásával: 598, 1 *csak* előre; 43, 29 *csak* talpra. Nem egészen ide való az egyes első személyével e két eset: 262, 9 Azt mondja, hogy *csak* várjak kicsit; 125, 1 De hol is kezdem *csak*, hogy megérthessük egymást? — Simonyi is említi a *parancsoló csak*-ot, csakhogy egy kalap alatt a fennemlített elbeszélővel. — Legközelebb áll ehhez II. az *óhajtó csak*, = *vajha*: 446, 23 *Csak* szólna már, *csak* szólna már; | A csatajelt, a csatajelt | Zajongó lelkem alig várja; 449, 7 *Csak* azt tudhatnám hogy stb.; — a foglaló jelenével is: 680, 14 Hol vagytok ti régi játszó társak? Közületek *csak* egyet is lássak! — Rokon értelmű a *parancsoló csak*-kal III. a *feltételes csak*, = a latin *dum modo*, mely amattól annyiban különbözik, hogy a *feltételes csak* maga mellé egy második mondatot követel, a mely a feltétel utórészét képviseli. A *feltételt rejtő csak*-os mondat igéje 1. foglaló jelen, utórész pedig a) jelentő jövő: 56, 36 Szeretni foglak, szolgálód leszek, | *Csak* ments meg engem férjem gyilkosától, | *Csak* e sátán ellen légy paizsom; 23, 10 *Csak* ne bánts minket is, jobbágyaid leszünk; — b) jelentő jelen és *majd*: 22, 16 Majd meghalljuk azt is, várjunk *csak* kicsinyiség; 247, 24 Igy élünk majd boldogan | A multságoknak, | Igy bíz', édes szüléim, | Gazdagodjam meg *csak*; — c) pusztá.jelentő jelen: 229, 19 Jöjjünk *csak* mi össze, fenn az égben | Örömkönnyeket sír Csokonai; 342, 17 De legyünk *csak* egy kis türelemmel, | még talán, talán segíthetek; 355, 4 Nem bánom, ha senkinek sem tetszik, | *Csak* neked tessék; 247, 2 gazdagodjam meg *csak*, | Akkor tudom, Istenem, | Nem panaszkodnak; — d) foglaló jelen: 550, 14 . . . a bozót hadd tépje sövényét, | *Csak* szaba-

don járjon, csak kergethesse tüzeben | A sivatag viharát; 221, 27 Sétára hát, *csak* el ne csípjén | Valamelyik hitelezőm, — *csak* helyett *csakhogy*: 304, 19 S nem bánom, a sors bármit ad, | Legyen örök éj létem, *csakhogy* | Örökké lássam holdamat; 352, 8 Harmat leszek, ha te napugár vagy, | *Csakhogy* lényeink egyesüljenek; 501, 19 Színészek jöttek, selhatározám, | Közéjük állni és elmenni velők, | *Csakhogy* szabad, hogy független legyek. Ez utóbbi mondatban az igenév (*állni elmenni*) rejti a jövő értelmű jelentő jelent. — A *csak*-os mondat igéje 2. foglalo félmult, utóréseze pedig a) jelentő jelen és *majd*: 675, 15 *Csak* volna harez, *csak* öntenék már | Vérünket, bár *csak* öntenék, | *Majd* meglátjátok, holt részeg lesz stb.; b) foglalo félmult: 192, 16 Mit bännám én, | *Csak* belém szeretne; 240, 4 Volnék bár sivatag, bus szigete | A tenger közepének, | *Csak* tégedet ne ismernének; 90, 6 Tudnám *csak*, vissza is vinném; 198, 1 Elvennélek én, *csak* adnának; 721, 5 *Csak* már ne volna ily borus, | Ilyen sötét felhős az ég, | Hajolva ablakom fölé | Talán egy kissé elmerengnek; 99, 6 S tudnám *csak* mind azt, a mit érzek, | Ugy, a mint érzem, kimondani, | Föllázadnának milliók velem. — Csekély változással lehet a *csak*-os mondat igéje foglalo régmult s utóréseze foglalo félmult: 117, 9 Békén túrném ez óriási terhet, | *Csak* elbucsuztam volna tőle, *csak* | Egy szót mondhattam volna még neki.

Csak összetételei három nagy csoportra oszlanak, és itt megint fontos szerepet játszik *csak* helye. Egyebet jelent *csak* ugyan és egyebet ugyan *csak*, hasonlóan különbözők *nem* *csak* és *csak* *nem*, *csak* a ki és a ki *csak*, *csak* a hogy és a *csak* *csak*. A *ha* *csak*-féléket a feltételes mondatokhoz utasítva e csoportokon kívül hagyjuk; hasonlóan lenne *bár* *csak* a maga helyén (*bár* alatt) felemlítve. Az összetétel egyik részéről elnevezve *csak* I. határozós, mint *csak* hamar: 705, 14 . . . a vendégből *csak* hamar gazda lett; 706, 4 *Csak* hamar kihítták a börtönből őket; — *egyszer* *csak*: 187, 3 *Egyszer* *csak* azt hallja, hogy satb.; — *egyszer* nélkül is: 347, 15 S míg egymást martuk szennyes konczokért, | Azt vettük észre *csak*, hogy satb.; — *egyedül* *csak*: 724, 24 Nem engem illet az, | *Egyedül* *csak* téged; — *csupán* *csak*: 133, 15 . . . keresztülfürkésztém | *Csupán* *csak* e miatt; 552, 8 Hová *csupán* *csak* fénymázás cipőkben | Lehet bejárni; 585, 32 *Csupán* *csak* a táj és az ég mosolygott: v. ö. 60, 4 Szilaj Pista maga nem alszik *csak*; 12, 25 . . . tán *egy* maga volt *csak* | Meg nem hallója az elmondott dolognak; — *csak* *nem*, = *majd* *nem*, a német *beinahe*: 25, 9 Már *csak* *nem* egészen nap volt a vidéken; 353, 11 Néha még is *csak* *nem* azt óhajtom; — II. a mutató *csak*, ilyenek: *csak* *ugy*, = a német *nur so*: 24, 2 János vitéz *csak* *ugy* tapogatta vállát; 229, 4 Nem, én *csak* *ugy* csendesen vigadok; 569, 26 Vagy már *nem* is látom őket, | *Csak* *ugy* képzelem talán; 687, 16 . . . *nem* lehetett | Tudni, *csak* *ugy* rémlett;

708, 3 Ott a város *csak úgy* rémlik, | Mint a mult; 740, 17 A mit szólott, azt *csak úgy* magában | Mormogta el; — *csak úgy*, = *amúgy*, a német *förmlich*: 25, 5 A sok vén szipirtyó ben *csak úgy* hemzsegett; 132, 23 A melyből minden rosz *csak úgy* dúl szertesztét; 133, 24 . . . *csak úgy* recseg a zöld asztal; 134, 8 . . . a dereka is *csak úgy* ropog bele; 215, 18 *Csak úgy* hízik tőlök a képzelet; 430, 19 Záporesó *csak úgy* szakad; 490, 18 Fehér keble *csak úgy* dagad; 514, 9 *Csak úgy* lóg-lóg derekán ruhája; v. ö. még 293, 10; 566, 1; 595, 4; 726, 12; 782, 10; *úgy* nélkül is: 517, 6 A szabadság zászlaja volt a szent jel, | *Csak* játszott a viaskodó szelekkel; — *csak ugyan*, = *valóban*, a német *fürwahr*: 18, 26 *Csak ugyan* szél támadt, még pedig nem gyöngé; 210, 15 *Csak ugyan* megakarsz ölni hát? 703, 18 De már abból *csak ugyan* nem lesz semmi; v. ö. még 16, 9; 228, 10; 257, 7; 523, 5; 532, 4; — *ugyan csak*, = *nagyon is*, a német *tüchtig, stark*: 13, 31 A rendbe szedett nép *ugyan csak* megállott; 16, 24 *Ugyan csak* járták a káromlások; 125, 5 Héj pedig *ugyan csak* járta az ütközet; 637, 13 De még a csárdák is *ugyan csak* hallgatnak; v. ö. még 504, 9. — Meglehetősz számos. III. a visszahozós *csak* csoportja Petőfynél; ilyenek: *a hogy csak*, *a hová csak*, *a mint csak*, *a mennyi csak*, *a merre csak*, *míg csak*, *mikor csak*, *mintha csak*; továbbá *a ki csak*, *a mi csak*. Részletezését mindezeknek S. alkalmasint a II. rész számára szánta; csupán *csak hogy*-nak jutott a szerencse az első részben érintetnie, csak hogy mily felületesen! Egyedül *csak hogy* oly jelentékeny, hogy *csak* -tól külöszakítását érdemelte volna. Míg *csak* hol szökőtőnek, hol mondatkötőnek mutatkozott, *csak hogy* csak mondatot vezet be. Már láttuk példáját *csak hogy*-nak a feltételes *csak* rovata alatt. Legelterjedtebb a magyar *de* vagy a német *aber* jelentésű, *megszorító csakhogy*, mind jelentős móddal: 594, 23 . . . dala hallatára | Keblemet megtölti a gyönyörnek árja, | *Csak hogy, csak hogy* a mig jön egy ilyen dalnok, | Addig hány keserves nyávgóást nem hallok; 615, 11 Jót kívánok én is néked, | Ez természetes dolog, | *Csak hogy* a jó annyiféle, | Hogy alig választathatok; 126, 7 . . . nyomot hagyának | Magok után hosszan, | *Csak hogy* nem fehér volt e nyom mint az égi, | De sötétpiros; 25, 10 De ki tudná sorra mind előszámolni? *Csak hogy* János mindjárt át kezdette látni satb.; v. ö. még 19, 35; 67, 32; 89, 3; 134, 1; 230, 5; 231, 21; 256, 10; 319, 16; 336, 5; 349, 15; 436, 19; 497, 12; 597, 13. — A korlátoló *csak*-ra emlékeztet: 5, 13 *Akárhová* lett az, *csak hogy* már oda van; 770, 26 Tettetés-e vagy belösztön, | Vagy *akárm* más, *Csak hogy* a halottra könnyet | Ejteni szokás. — Az említett *majd nem* értelmű egyszerű *csak nem* helyett: 19, 25 A pitvarajtónál be reszketett keze, | S mellében *csak hogy* el *nem* állt lélekzete; 49, 22 Jó, hogy meg nem látták nagy meglepetését, | Mely miatt a lóról *csak hogy* le *nem* bukott; 744, 22 . . . szegény szívem *csak hogy nem* reped meg; 747, 21

Rongyos vagyok mint az ágrul szakadt, *csak hogy* | Mezitláb *nem* járok. — Sajátságosak még ezek : 73, 13 *Csak hogy* itt vagyok végtére ; 597, 13 *Csak hogy* elhalt.

Csak-nak ikertestvére *csupán*, ritkább a *csak*-nál, pl. korlátolólág : 19, 26 *Nem* látott mást, *csupán* egy griffmadárfészket ; 536, 5 *Mert* *nem* maradt több, | *Csupán* hét árva gyermeke ; 771, 25 *Nem* zengem én a bort, *csupán* | Torkomba öntöm ezután ; — utántételben is : 316, 10 De ez nagyon régen halt már meg, | Az újabb kornak nemzedéke | Ismerte ezt *csupán* híreből. — Rendes használatban a tetézett értelem kikerülése végett az egyik ikertestvér száműzve van ; azonban együtt is találtuk az említett példákban : 133, 15 ; 552, 8 ; 585, 32.

Bírálatom elején csak e három kötőszó megbeszélését ígertem. De nem tehetem, hogy végül az ugyis rövidre (257—259) szabott *magyarázó* kötőszók tárgyalásáról néhány szót ne koczkiáltassak.

A magyarázó kötőszók közt hogy hiányát leljük *mert*-nek, már elmondottuk. — Magyarázatunkat mi csak ezekkel jelöljük: *mert*, *tudniillik*, *ugyan is* (de nem *ugy is*) és *azaz*. Azt vártuk volna, hogy e kötőszók használatáról lesz a szó. A helyett elbeszéli S. és kellesténél több példákban fejtegeti, hogy magyarázat és indokolás más kötőszókkal bevezetett mondatokban is lapganghat. Ilyen mondat-szerkezetben mint (258) : «siess, *máskép* elkéssel,» tekinthető «*máskép* elkéssel» a megelőző felszólítás okának, csak hogy nincs magyarázó kötővel kapcsolva az előbbihez. A magyar így is mondhatta volna : «siess, *mert* *máskép* elkéssel.» A beszélő mintegy követeli tőlünk, hogy a *mert* tel bevezetett mondatot a *sietés* magyarázatának tekintsük. Ebben a mondatban (u. ott) is : «elvittük a tánczba, *hadd* legyen öröme» a *hadd*-al bevezetett célzattól ugyan kiolvasható a tánczbavitel oka is, de a foglalós mondat mindig csak célzatos mondat lesz. Ugy a hogy S. bánik el e fejezetben a magyarázó mondatokkal, minden mondat és minden kötőszó magyarázóvá lesz. Pl. e mondatokba : 1. *ha* eső esik, sáros lesz, 2. eső esik *és* sáros lesz, 3. azért esik, *hogy* sáros legyen, 4. addig esik, *a míg* sáros lesz, az «eső esik» magyarázatát rejti a «sáros lesz» gondolatának. Ezek után bátran mondhatná Simonyi, hogy a feltételes (*ha*), kapcsolt (*és*), célzatos (*hogy*) és határvető (*a míg*) mondatok és kötőszók mind magyarázók. Ilyen eljárás felforgatással fenyegeti a szokásos nyelv- és észtani fogalmakat.

Irálya többnyire világos, némelykor a szabatoság kárára bőséges. *Magyartalanságoknak* a következőket tekintjük : 122 az ellenmondás *kötőszava*, e helyett : *kötőszója* vagy csak *kötője* ; 14 szokatlan e két képzés is : *kötőszósan* és *kötőszótlan*, e helyett : *kötőszóval* és *kötőszó nélkül*, vagy *kötve* és *kötetlen* ; 5 *elrövidül* helyett szokottabb *megrövidül* vagy csak *rövidül* ; 211 «A megengedést sokféleképen kifejezhetjük» csak így jó : «sok-

féleképen fejezhetjük ki»: 166 «ezek bizonyítják, mennyire *egy kötőszóvá forrott* már *össze* régibb nyelvünkben ez» magyar érzékem szerint így irtam volna: mennyire forrott ez (*össze* nélkül) már régibb nyelvünkben egy szóvá (nem *kötőszóvá*). *Sajtóhibákkal* csak ezeket találtuk: 119, 35 jslöli; 160, 23 táégy; 164, 1 gondolav; 226, 32 Tanuimány.

VERESS I.

Új magyartalanságok betűrendben. Egyszersmind helyes magyarságra vezérlő nyelvkalauz. Irta *Füredi* (Führer) *Ignác*. Budapest, 1882.

A régi magyartalanságokról írt bírálatunkban¹⁾ megmondottuk, hogy a nyelvőrzés nem Führernek való munka. Igyekeztünk akkor bizonyítani, hogy se készütsége, se kellő ügyessége nincs hozzá. Megbecsülve a jó célért való buzgólkodást komolyan, s úgy hisszük elég nyugodtan meg elfogulatlanul figyelmeztettük füzetének hibáira és fogyatkozásaira. Az Új Magyartalanságok szerzőjével, tartunk tőle, nem tehetjük majd így. A ki ilyesmit képes kinyomatni, az már nem is komolyan számba vehető író; a ki minden lapon ellent mond magának, a ki maga él olyan szókkal meg kifejezésekkel, melyeket csak az imént rótt meg, a ki majd hivatkozik tekintélyekre meg classicus írókra, majd megtámadja őket, a ki a nyelvigazítás révén világnak bocsátja dühét a Függetlenség, Istóczy meg az antiszemiták ellen, világnak bocsátja minden sületlen ötletét, a ki a helyes magyarsággal, melyre másokat vezérelni akar, maga sincs tisztában, az talán nem érdemi meg a bíráló gáncsot sem. Vagy komolyan szóba álljunk az olyan orthologussal, a ki hirdeti, hogy *lövölde, irány, feszerő, méltány* stb. *helyesek*, hogy *kezelése* valaminek, *nélkülözni* valamit, a *«ha-ügy»* féle mondat szerkezetek, az *«azon-ezen»* mint mutató névmás (nem csupán ugyanaz, -ez értelmében) stb. *magyarosak*, de megtámad olyanokat, mint *szózat*, *megbűnhődte*, *fehér* («jobb fejér»), *sebesült* (mert annyit jelenthet, mint sebesedik, gyorsul), *elvesztette* fivérét (még ma is úgy értjük: *megölte?*) stb. vagy az olyan nyelvészszel, a ki szerint «*vény* ép úgy jelenthet vénséget (v. ö. *tény* sic!) mint receptet», a ki nem meri eldönteni, hogy *tételezi föl* hibás-e e h. *föltételezi* (másutt *«feltételezve megbotránkoztató hiba»*), de biztosan állítja, hogy a *lövöldét* helyesen képezték a *lövöldöz* igéből (de már a *csapdát*, ebben «*egércsapda*» helytelenül a *csapdos-ból*), a ki «szükséges és nem hibás» új szóknak mondja a *fivér-t* meg *nővér-t* (mintha nem volna elég bátya, öcse, néne, fitestvér, húga, nőtestvér, és nem hamis az analógia a *testvér-re*); az olyan nyelvigazítóval, a ki maga sem tud magyarul, és előszavában így ír: mielőtt e könyvecskémet ván-

¹⁾ L. Phil. Közl. 1881. 304. l.

dor-útjára bocsátom, szükségesnek vélem, *azt* pár sornyi útlevéllal *ellátni* (a 6. lapon pedig megtámadja az «ellát» szót), vagy «most ellenben zárjel közt tettem ki a nevét», «a magyarságot illetőleg bizvást állíthatni, hogy az valamennyi lapunkban egyformán németes», és «majdnem minden lapnak egy-két társ munkása a legzamatosabb magyarsággal *irnak*».

De restelljük a példák szaporítását. Az egész füzetben végig boszszant e tudatlanság. Nem hisszük, hogy józan ember, a ki csak valamit ért a dologhoz, undor nélkül olvashatná; nem is említve a gyerekes élceléseket, melyek e tudatlanságot tarkítják (déliabos nyelvészek, dib-dáb igék, labancz magyarság, csehül van, auch e schöne Gegend, gyász magyarkák stb.); az írói viszketeteg rémes példája ez, melyben elmondva minden, a mit szerzője csak tud, és sok egyéb, a mit nem tud; elmondva ízlés, ildomosság nélkül. Voltaképen csak ijesztő példának említhető e helyen, hol derekas férfi-munkáról szokott a szó folyni. Igazi bírálatot nem lehet, nem is érdemes róla írni.

BARTOS F.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Terentiana. Quaestiones cum specimine lexicæ. Scripsit doctor *Edmundus Hulder*. Bécs 1882, 8-r. 47 oldal.

A Terentius-féle kiadásokban mutatkozó ismételt ingadozások (különösen orthographia dolgában) arra indították e kis munka szerzőjét, hogy az összes lectiók alapján álló szótárt készítsen. E kéziratban lévő szótárból közül a munka egy mutatványt (*A — Acuo*), azonkívül pedig több kisebb tanulmányt is összefoglal, melyek a Terentiussal való foglalkozás gyümölcsei. Ide számítandó több conjectura, az *es*-sel végződő görög szavak vocativusának megbeszélése, a Terentiusnál előforduló görög szók teljes lajstroma és végül a terentiusi homoeoteletuták jegyzéke. Ez alább részletesebben megbeszélendő tanulmányok megválasztásából kitünik, hogy azok átlag szövegkritika céljából készültek.

A conjecturák sorát az Eunuchus 267 v.-nek emendatiója nyitja meg. Hauler ezt a verset következőleg írja: «sed parmenonem ante ostium *huius stare tristem video*» (vulg. ante ostium Thædis). Második conjecturája a Phormio 863-ik sorában van, melynek szövege a vulgátában következőleg hangzik: *Pone adprehendis pallio*, a mit H. *repre(he)ndis*-re változtat, a mi valószínűnek is látszik, ha eszünkbe vesszük, hogy a Bembinusban is az első kéz ezt a lectiót támogatja,

azonkívül pedig számos plautusi hely tanuskodik e kifejezésnek a komikusok phraseológiájában való használatossága mellett (Trin. 624, Mil. Gl. 60, Epid. I, 1, 1, Pseud. 249).

Azután a Hecyr. 363. versének egyik lectióját védi, melyet Wagner vett át a Bembinusból (Syrus est prehendendus, Calliop. ad-prehendendus). Az utolsó hely a Phormiónak 82 verse, melyben *ardere*-t ir *amare* helyett, hivatkozva a komikusoknál dívó phraseológiára.

Az *es*-szel végződő görög szók vocativusát illetőleg az eredményt a paradigmaúl felvett szónál (Chremes) az, hogy a vers végén az *es* és az egyszerű *s* alak egyformán fordul elő, de a versen belül és különösen *e* és *i* hangok előtt csakis az *egy es* forma van megengedve.

Igen érdekesek a Terentiusnál előforduló idegen szók, melyek több kategóriába soroztatnak, jelesül olyanokba, melyek már a latin népnelvben is megvoltak, továbbá olyanok, melyek a görögből eszközölt fordítás által keletkeztek, olyanok, miket Næviusból vett át, továbbá melyek Plautussal közösek és melyek Terentiusnál legegység kerülnek elő. Ez utóbbiaknak csekély száma (10: astu, asymbolus, citharistria, colax, ephesus, eunuchus, psaltria, pytisso, riscus, satrapa) legjobban bizonyítja, hogy Terentius nem sok szót vett át a maga jóvoltából. Külömben ezen összeállítás a szakember előtt azért is érdekes, mert mutatja, hogy lassankint szüksége merül fel *egy oly latin történeti szótárnak, melyben legalább a neveknek és igéknek először való előfordulása és irodalmi viszontagságai föl lennének jegyezve*. Terentiust illetőleg e lajstrom becses előmunkálat.

Áttérek most magára a szótárra, illetőleg annak mutatványára. A főelv, melyet annak készítője szem előtt tartott, a teljesség nemcsak a szókincs, hanem a formák dolgában is. Ő ugyanis eltérve az eddigi szótárkiadóktól, kik *emendált* szövegeket dolgoztak föl, az *emendálatlant* veszi alapúl az összes codexekkel, az összes kiadásokkal, sőt a kiadásokból kimaradt, de másutt javaslatba hozott conjecturákkal együtt. Ennek haszna első sorban a teljesség. A kinek ilyen szótára van, az dolgozhatik Terentiusról bármi munkát úgy mintha az összes Terentius-irodalomnak birtokában lenne. Mert bármily kiadást használ is, csak az egyes szavakat kell kikeresnie, s a teljes apparatust maga előtt találja. Magától érthető, hogy reáliákról vagy azoknak magyarázatáról szó sem lehet. Eljárásáról eléggé terjedelmes és világos előljáró beszédben ad számot a szerző, s ennek néhány pontját idejegyezzük, mert meggyőződésünk, hogy ily lexikonok készítése nagyon hálás föladat volna fiatalabb philologusaink részéről, a kik nagy részt a kellő otiummal rendelkező tanárok. Hauler először is classificálta a codexeket és Umpfenbach példájától eltérve, ki a Calliopiuss-féle codexeket számon

kivül hagyta, ugyancsak számba vette ezeket is, még pedig annál is inkább, mert — szerinte — a Bembinussal egy és ugyanazon forrásból származtak. A kritikai apparatusba fölvette a didaskaliákat is, valamint Sulpicius Apollinaris periochiáit, még pedig azért, mert ezek a terentiusi nyelvjárás szellemében, annak behatása alatt készültek. Így tehát ha valaki Vergil-lexikont készítene, hasonlókép föl kellene vennie a Cataleptákat, mert ezek Vergil gondos utánzása által tűnnek ki.

A codexek osztályozását követte, midőn már a collatiókon túl volt, az összes helyek rendezése, melyek közül csakis a főnevek és igékről van minden hely versszáma följegyezve, a partikulákról általános szabály van és a kivételek az illető hely megnevezésével. Hasonló az eljárás a kiadások lectiójával és a conjecturákkal szemben.

Őszintén kívánjuk, hogy a Terentius-lexikon mielőbb napvilágot lásson, mert a szakirodalmat egy hézagpótló művel gazdagítandja.

Budapest, 1883 április havában.

LATKÓCZY MIHÁLY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. május hó 2-án tartotta *fölolvasó gyűlését*. Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Dr. Ábel Jenő. Jelen voltak Dr. Fröhlich Róbert, Király Pál, Malmosi Károly, Pirchala Imre, Dr. Riedl Frigyes, Szász Károly ministeri tanácsos. A mult gyűlés jegyzőkönyvének hitelesítése után elnök jelenti, hogy Pécsi István Pindarus olympiai ódáinak és a görög anthologia számos költeményének rimes versekben való fordítását a társaságnak beküldte. Ezután Négyessy N. «Mi tehát a magyar vers?» című terjedelmes értekezését olvassa fel. Rövid bevezetés után részletesen foglalkodik Aranynek e kérdést tárgyaló munkájával, felsorolja az Arany munkájának megjelenése után a magyar vers természetére nézve fölmerült sokféle nézeteket, és bővebben szól ezután Torkos, Gyulai, de különösen Thewrewk munkájáról, kinek alapelveit elfogadva, részletesen fejtegeti a magyar vers természetét. A fölolvasás végeztével Szász Károly részletesen és élesen bírálja fölolvasónak egyes állításait. Tagadja, hogy az egyenlőtlen szótagszámú ütéseknel a kevesebb számú szótagok hanghosszabbulás következtében épen olyan hosszúsággal bírnak, mint a nagyobb számú szótagok, mert a kevesebb számúak után mindig szünet (pausa) következik, a nélkül, hogy azon szótagok meghosszabbulnának; tiltakozik értekezőnek azon állítása ellen, miutna Arany e kérdésben csak műkedvelőnek volna tekinthető. Utána Thewrewk szólalt fel, elfogadva előtte szólónak állításait és a maga részéről

is egy néhány kifogást tevén fölolvadó állításaira. Második értekező Dr. Wislocki Henrik volt, kinek «A cigány népdalokról» című érdekes munkáját Geréb József olvasta fel.

P.

K Ö N Y V É S Z E T.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

- Endrödi S. Dugonics András életrajza. (Magyar Helikon. 3. füzet.) Pozsony, 1883. Stampfel. (Sr. IV, 24. l.) 20 kr.
- Kölcsy Ferencz életrajza. (Magyar Helikon. 4. füzet.) Pozsony, 1883. Stampfel. (Sr. IV, 24. l.) 20 kr.
- Finály H. A latin nyelv szótára. A kútfökből a legjobb és legújabb szótár-irodalomra támaszkodva. 3. füz. Catenarius—contestate. Budapest, 1883. Franklin-Társulat. (N. Sr. 321—480 hasáb.) 80 kr.
- Hoffmann M. Német tan- és olvasókönyv. III. kötet. A középtanodák V. és VI. osztályai számára. A legújabb tanítás-terv utasításai nyomán szerkesztette s nyelvi, tárgyi és irodalomtörténeti jegyzetekkel ellátta. Budapest, 1883. Franklin-Társulat. (N. Sr. VIII, 272 l.) 1 frt 20 kr.
- Költök tára, Régi magyar. IV. köt. (Nagybányai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György, három névtelen, Ilosvai Selymes Péter. 1540—1575.) Budapest, 1883. Akademia. (N. Sr. VIII, 460 l.) 2 frt.
- Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a m. t. Akademia nyelvtudományi bizottsága. Szerkeszti Budenz J. XVII. köt. 2. füz. Budapest, 1882. Akademia.
- Tartalom:* Budenz J. Osztják mondatok, Vologodzski orosz-osztják szótárából. — Zoltvány L. J. A Nádor-codex nyelvi sajátosságairól. — Munkácsi B. Votják nyelvmutatványok. — Kisebb közlések: Kúnos J. Fordított népetymológiák. — Balassa J. Mássalhangzó-csoportok egyszerűsítése. — Budenz J. csag. baru «bör»?
- Simonyi Zs. A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete. II. kötet. Az alárendelő kötőszók első fele. Budapest, 1883. Akademia. (N. Sr. 192 l.) 1 frt 20 kr.
- So hokles. Antigone. Fordította s magyarázta Csiky Gergely. (Jeles írók iskolai tára. XX.) Budapest, 1883. Franklin-társulat. (Sr. 95 l.) 50 kr.
- Vutkovich S. Töredékek Petőfi Sándor életéből. (Magyar Helikon. 5—8. füzet.) Pozsony, 1883. Stampfel. (Sr. VII, 96 l.) 80 kr.

Conat Aug., La poésie Alexandrine sous les trois premiers Ptolomées (324—222 a. J.-C.) par A. C., doyen de la faculté de lettres de Bordeaux, Paris Hachette. XIV és 525 l. 7 fr. 50 c.

Összefoglalása és kiegészítése azon tanulmányoknak, melyeket Conat eddig az alexandrin költészetéről közzé tett. Lycophron Alexandraját,

Euphoriönt, kiről már Meineke igen alaposan értekezett, az alexandrinusok drámai költészetét Conat nem tárgyalja, de annál kimerítőbben szól a többi alexandrinus költők életéről és műveiről, Philetasról, Kallimachosról, Aratosról, Apollonius Rhodiusról, a didacticus költőkről, az alexandriai könyvtár őreiről stb. Úgy a tudós mint a laikus, nagy haszonnal és élvezettel fogja olvasni ezen alapos és szellemes könyvet.

Dräger A. Ueber Syntax und Stil des Tacitus. 3. verb. Aufl. Leipzig, Teubner, 1882. XIV, 130. l. 80 Pf.

A munka két főrésze oszlik, 1—89. l.-on a syntaxist, 90—130 l. Tacitusnak stilusát tárgyalja. Az első főrész 5 fejezetben szól a beszéd-részekről, az egyszerű mondatról, a coordinatio-, alárendelt mondat és a rövidített mellékmondatról. A II. rész 11 fejezetből áll és tárgyalja a szóhelyezést, mondathelyezést, körmondatszövést, a kifejezés rövidés tömörségét, figurákat, metaphorákat, stilistikai hibákat, a szóközi és költői szinezetet, más írók utánzását és a szerző subjectivitását. — Ámbár a munkában sok a pótolni és javítani való, de azért az, ki Tacitussal bővebben akar foglalkozni, nem nélkülözheti.

Feldmann Jos., Lateinische Syntax. In den Hauptregeln mit Rücksicht auf die Ergebnisse der vergleichenden Sprachwissenschaft übersichtlich zusammengestellt. Hannover. 1882. X és 69 l. 1 márká 20.

Többet ígér mint a mennyit megtart. A közönséges mondatanoktól, melyek nem akarják az összehasonlító nyelvtan eredményeit felhasználni, csak egy pár pontban különbözik; így pl. az ablativusnak három részre való osztásában (honnan? locativus, instrumentalis). Külömben a negyedik és ötödik osztály tanulóinak van szánva; példáit nagyobb részt Cornelius Neposból és Caesarból veszi.

Grimm W. Kleinere Schriften. Herausg. v. G. Hinrichs. III. Bd. Berliu, Dümmler 1883. (8r. V, 588 l.) 12 Mk.

Tartalma: Die altnord. Litteratur in der gegenwärtigen Periode (1820). — Zur Litteratur der Runen, mit Nachtrag v. Jacob Grimm. — Bericht über eine Inschrift auf einem in der Walachei ausgegrabenen goldenen Ring. — Witege mit dem slangen. — Die Sage vom Ursprung der Christusbilder. — Der Epilog zum Rolandsliede. — Zu Walther von der Vogelweide. — Athis u. Prophlias. — Athis u. Prophlias. Weitere Bruchstücke. — Die Sage von Athis u. Prophlias. — Exhortatio ad plebem christianam. — Glossae Cassellanae. — Über die Bedeutung der deutschen Fingernamen. — Nachtrag zu den Casseler Glossen. — Altdeutsche Gespräche. — Altdeutsche Gespräche. Nachtrag. — Deutsche Wörter für Krieg. — Wiesbader Glossen.

SZTÁRAI MIHÁLY ÉLETE ÉS MŰVEI.

XVI. századbeli összes irodalmunkat — tudvalevőleg — erős protestans szín jellemzi. A hitújítás eszméje, mely ujjaszülte az egész szellemi világot, valamint a külföldön, ugy nálunk is hatalmába kerítette s épen egyik leghatalmasabb eszközévé tette az irodalmat is. A hitújítás bajnokai, kik fáradhatatlanok voltak az új tanok terjesztésében, nem érték be azoknak pusztá élőszóbeli hirdetésével, — hatni kívántak szelesebb körben s későbbi századokban is; s e célra a könyvnyomatás feltalálása óta az irodalom kínálkozott legalkalmasabb eszköznek. Irogattak tehát csaknem mindnyájan. Mindenki, a ki némi erőt, hajlamot avagy csak lelkesedést érzett magában, kötelességének ismerte ez uton is előmozdítani a hitújítás ügyét. Egyik szent énekeket, Istent dicsérő hymnusokat irt, másik a hit alapjául szolgáló bibliát fordította le; ez prédikációkat, kegyes elmélkedéseket készített, amaz a megtisztított vallás elveit fejtegette; — s vitáztak, támadó és védő polemiákat folytattak többé-kevésbé mindnyájan.

Ilyen módon a vallásos buzgalom forrásából csakhamar igen élénk s igen gazdag irodalom keletkezett, mely — ha bizonyos tekintetben egyoldalú volt is, — egyenesen a kor szelleméből fakadt, a kor uralkodó eszméit és vágyait hirdette s a szellemek legfőbb szükségait kielégítette; állami és társadalmi viszonyaink fejlődésére hatalmasan befolyt és — a mi irodalomtörténeti szempontból a legfőbb, — alapjául szolgált a tulajdonképeni könyvirodalomnak.

E protestans szellemű irodalomnak egyik buzgó uttörő munkása volt az a férfiú is, kinek feledésbe borult emlékét ez alkalommal föl akarom eleveníteni.

I.

Sztárai Mihály életét és működését koránt sem ismerjük olyan részletesen, a mennyire XVI. századbéli irodalmunk e kiváló alakja valóban megérdemelné. A reformator és a költő alakja aránylag még eléggé kidomborodik, de a magán ember csaknem egészen homályba vész; inkább csak munkásságának nyomai maradtak fenn s gyér adataink alapján csak annyit tudunk róla, a mennyi irodalmunk s a magyar prot. egyház történetébe szorosan belevág.

Igy mindjárt származásáról sem szerezhetünk biztos és kimerítő tudósítást. Az bizonyosnak látszik, hogy — miként kortársai közül oly sokan, — vezetéknevét szülővárosától vette. Oly divat volt ez nálunk ama korban, mint külföldön a nevek lefordítása latin vagy görög nyelvre; s költőnk követte a divatot. A Sztárai név e szerint biztos utmutatással szolgál költőnk szülőhelyének kutatásában.

Sztára nevű helység kettő létezett s létezik mainap is hazánkban: egyik Somogy megyében, Szigetvártól nem messze, — a másik pedig, mely a gróf Sztáray család ősi fészke, Zemplén megye nagy-mihályi járásában esik. Költőnk tehát minden valószínűség szerint ezek valamelyikében jött világra.¹⁾ A kettő közt választani nem nehéz, bár iróink e részben eddigelé nem tudtak megegyezni. Szirmay Antal költőnk ifjúkori tartózkodását és sárospataki működését tekintve, őt minden habozás nélkül zemplén megyei eredetűnek, sőt egyenesen a később grófi rangra emelkedett Sztárai család tagjának vallja²⁾; míg ellenben Gyöngyössi Bénéjámint és Toldy, ki

¹⁾ Tudtommal Sinay Miklós, debreczeni tanár volt az első, a ki Sztárai szülőhelyéül a biharmegyei Esztár falut gyanította, mire e két névnek (*Esztár—Starinus*) rokon hangzásán kívül egyáltalában semmi más oka nem volt. (*Sinay, Nic.: Praelectiones Publicae in Historiam Ecclesiasticam Saec. XVI. Kézirat a M. Nemz. Muzeum könyvtárában.* — Az ő pusztá gyanítását *Budai Ézsaiás (Magyarország Historiája.* 3-ik kiadás. Pest, 1833. II. k. 101. l.) és *Tóth Ferencz (A magyar- és erdélyországi prot. Ekkleziák historijája.* I (egyetlen) darab. Komárom, 1808. 31 l.) minden habozás nélkül tény gyanánt fogadják el. — Első, ki Sztáran (Somogy megyében) kereste költőnk bölcsőjét, Gyöngyössi Bénéjámint volt. (*Sztárai Mihály baranyai reformator Apologiája. Tud. Gyűjt.* 1830. évf. V. köt. 55. l.)

²⁾ *Notitia Hist. Cottus Zempleniensis.* Budae. 1804. pag. 59.

a források hiányos ismerete miatt költőnk sárospataki működését kétségbe vonja, a somogyi Sztárán keresi bölcsőjét.

A zempléni Sztárayak családfája, amint azt eddigi adataink alapján össze lehet állítani, csakugyan igazat ad Toldynak; mert bár a Mihály név a családban e korban is többszörösen előfordul, mégis meg kell vallanunk, hogy ezek közül egyik sem jelölheti költőnket.

Ezen egyetlen negatív bizonyítékon kívül azonban semmit sem hozhatunk fel Toldy állítása mellett; mert az okok, melyeket ő említ, épen olyan súlylyal bizonyítanak Szirmay mellett is, a ki egyébiránt nem maga találta ki Sztárai zempléni származását, hanem Csécsi Miklós, volt sárospataki tanárnak egyik kézirati munkájából vette.¹⁾ — Költőnk ifjúkori nevelkedése s pályájának első évei pedig kétségtelenné teszik zempléni születését. Mert megengedve, hogy a somogyi Sztárán született, hol keressük az utat, mely őt innen még talán gyermekéveiben, az ország másik szélére, a ferenczrendiek sárospataki klastromába vezette?

Költőnk zempléni származásában tehát csakugyan igaza van Szirmaynak. De vajon nem állít-e kelleténél is többet, midőn őt a ma is élő hasonnevű grófi család tagjának vallja, — megállapítani nem lehet. Sem irott bizonyíték, sem más adat nem szól e rokonság mellett. A családfa néma tagadása ellene bizonyít ugyan, de korántsem elengedő arra, hogy ennek alapján e kérdést eldönthetnők. Én részemről nem tartom lehetetlennek a rokonságot s a családfa ellenmondására nagyon könnyen talállok magyarázatot.

Költőnk bizonyára kora ifjúságában, talán még gyermekéveiben kilépett a családi körből. Egyházi pályára szánta magát s a ferenczrendiek sárospataki klastromába lépett, mi által aztán megszűnt számottevő tagja lenni a családnak. Ha már az egyházi pálya is ennyire elválasztotta a családi körtől, — prot. hitre térése meg egyenesen kizárta belőle örökre. Vérszerinti rokonai, kik hivek maradtak az ősi hithez, kétségkívül lelki fölbáborodással vehették tudomásul s soha meg nem bocsáthatták neki e lépést, mely felfogásuk szerint kárhozatos hitehagyás, Istentől bűnös elszakadás volt, kivált épen papi személy részéről. Ez adhatná magyarázatát annak, miért nem tud költőnk a Sztárayak családfája semmit.

¹⁾ E kézirat Zemplénmegye levéltárában őriztetik. Hivatkozik reá Szombathi János is: *Historiae scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis. (Magy. prot. Egyháztörténelmi Emlékek.)* Sárospatak. 1860. pag. 11.

Születése idejét megállapítani még nehezebb. Adataink ez iránt épen semmi felvilágosítást sem nyújtanak. Gyöngyössi Benjámin számítása 1496-ra üt,¹⁾ Toldy pedig általánosságban a XVI. század elejére teszi. Költőnk életének későbbi mozzanataiból következőtve, minden valószínűség szerint szintén a XVI. század első éveire jutunk; s részletesebb adatok hiányában, be kell érünk ez általános meghatározással.

Gyermekkoráról, neveltetéséről s tanulói pályája kezdetéről semmit sem szólhatunk: forrásaink e tárgyat egészen mellőzik. Valószínű, hogy gyermekéveiben bekerült a ferenczrendiek sárospataki iskolájába s itt végezte tanulmányait. Minő lehetett a képzés, melyet e helyen nyert, csak gyanítani lehet; bizonyára sem jobb, sem rosszabb nem, mint a minőt hazánk többi ilyenmű tanintézetei nyújthattak. Egyébiránt úgy látszik, hogy Sztárai szellemi fejlődésére a hazai iskolázásnál jelentékenyebb befolyást gyakorolt a külföldi.

Skaricza Máté, szintén prot. prédikátor s XVI. századbeli író, az egyetlen tanu, a ki költőnkéről följegyezte, hogy *Paduában* tanult.²⁾

A paduai egyetem anyakönyve — legalább tudtommal — ez ideig kiadva nem lévén, Skaricza ezen adatának hitelességéről közvetlenül meg nem győződhetünk; de mégis megbizhatunk benne, mert föltehető, hogy Skaricza, ki akkor tájban tanult Tolnán, mikor Sztárai ott mint prédikátor működött, azonfelül szintén megfordult a páduai egyetemen is, költőnk élete folyását — legalább fő mozzanataiban — igen jól ismerte. Ez okból valóban sajnálnunk kell, hogy csupán egy pár adatot jegyzett fel róla mellékesen.³⁾

¹⁾ I. h. 76. l. E számítás kissé erőltetett. Gyöngyössi csak hogy kimentse költőnket az unitarismus vádjából, melylyel Jankowich illette *(A magy. unit. egyházról. Tud. Gyűjt. 1829. évf. VI. köt. 42. l.)* születését s ifjúkori tanulmányait minél korábbi évekre, az unitarismus keletkezését jóval megelőzőt korszakba iparkodik visszatolni. E törekvéséből származnak többi téves állításai is.

²⁾ *Skaricza Máté: Vita Stephani Szegedini.* Lásd ennek: «*Theologiae sinceræ loci communes*» (Basileæ. 1585.) című munkája előtt.

³⁾ *Florimond de Remond* állítását, mely szerint Sztárai Melanchthonnak volt tanítványa és hazatérte után a Kárpátok tövében telepedett le, hová Wittenbergből vagy Nürnbergből német prot. papokat hívott be, (*Historia der Ketzerien.* Grosz-Glogau, 1676. 546 S.) egészen mellőzhet-

A paduai egyetem a XV. század folyamán olasz földön első rangu tanintézet volt s hírnévben mindjárt a bolognai után következett. Tanszékein a kor leghíresebb tudósai fordultak meg, kik az akkori szokás szerint ez intézetben sem maradtak ugyan hosszabb ideig, de a városi tanácsnak s a püspöknek volt rá gondja, hogy ismét valamely nagyhirű tudós foglalja el a megürült tanszéket. Minthogy pedig a tudomány-szomjazó ifjuság mindig a leghíresebb tudósok előadásait kereste föl, a páduai egyetem általában véve igen népes volt: a művelt Európának majdnem minden nemzetéből voltak látogatói; — nem hiányoztak a magyarok, csehek, lengyelek sem.

A tanítás itt is olyan volt, minő a középkori egyetemeken általában. Nem tudományt, hanem csak könyveket tanítottak, melyeket örök érvényű kanonokul tekintettek; s ki ezeket betanulta, közfelfogás szerint eleget tanult, borostyánkoszorút és doctori czimet nyert. ¹⁾

Minő tanulmányokkal foglalkozott itt a mi Sztáraink, — csak sejteni lehet. A theologiai collegiumnak lévén tagja, a szentatyák iratai, a metaphysica és moralis philosophia voltak tanulmányainak főtárgyai. Nincs ugyan rá adatunk, de komoly törekvéseit s alapos tudományos készülségét ismerve föltehetjük, hogy megszerezte a szokásos iskolai czimeket is.

Egyetemi tanulmányainak, vagy helyesebben olaszországi tartózkodásának hatását inkább csak költői munkássága tünteti fel. Kétségtelen ugyanis, hogy finom hallérzéke, melynek nyilvánulásaival énekeinek minden sorában találkozunk, az olasz zene és költészet hatása alatt fejlődött; s a zenében való jártassága, mely őt képessé tette eredeti énekdallamok szerzésére, s az a szép éneklés, melylyel — mint látni fogjuk, — messze földről magához csalogatta a népet, egyenesen olaszországi tartózkodásának gyümölcse, az olasz zene és olasz dalok tanulmányozásának eredménye.

Egyetemen töltött éveinek számát szintén nem tudjuk. A tanulmányozás külföldről jövő ifjak számára, kik, mint napjainkban is szokás, a hazai tanfolyam befejezése után mentek külföldi

---

jük, mert nemcsak semmi bizonyítékát nem találjuk, hanem minden jel ellene szól.

¹⁾ *Facciolati, Jac. De gymn. Patavino Syntagmata XII, Patavii, 1752. p. 52. 100 etc.*

egyetemekre, — teljességgel nem lévén szabályozva, ifjaink saját tetszésök szerint szabták meg egyetemi tanulmányaik időtartamát, úgy, hogy némelyek csupán egy, mások ellenben 3—4, sőt 5 évet fordítottak e célra.

Sztárainól Páduából hazatérte után is csak töredékes adatok szólnak; az időköz, mely tanulmányai bevégzése s nyilvános reformátori fellépése közt esik, nagyon kétes világításban látjuk.

Forrásaink egybevágó adatai alapján annyit tény gyanánt fogadhatunk el, hogy visszatért szülőföldére s a mohácsi vész ideje táján Palóczy Antalnak, Sárospatak urának udvari papja volt. E minőségben el is kísérte urát a tolnai táborba; így tehát részt vett a mohácsi csatában is s bizonyára nemcsak buzgó imáival, hanem személyes vitézkedésével is lelkesítette társait, mint oly sokan az egyházi rendből. A végzetes csata ő reá kettős gyászt hozott: ura, az agg Palóczy Antal is a csatatéren maradt. ¹⁾

A nagy nemzeti catastropha után ismét visszatért költőnk Sárospatakra, mely most részint némi homályos jocezímen, részint az erőhatalom jogánál fogva az ifjú Perényi Péternek, néhai Perényi Imre nádor fiának kezére szállott. Költőnk az új birtokos mellett is megtartotta előbbi tisztét; itt élt még sok-sok éven át s itt találta a reformatio áramlata is, mi egyszerre más fordulatot adott pályájának.

Érdekes volna tudni, micsoda véletlen szellőske volt az, mely a gerjedező láng egy kis szikráját elröpíté a hatalmas Perényi Péter udvaráig. Skaricza, ki Sztárainak Perényihez való viszonyát nem említi, csak annyit tud e tárgyban, hogy költőnk Luther irataiból s mások buzgólkodása folytán ismerkedett meg a reformatio tanaival. — Valószínűleg a felvidéki német kereskedők által jutott Luther műveihez s talán a Perényi udvarában megforduló idegenek nyújtottak új meg új tápot fogékony lelkének.

Bármint legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy míg hazánk többi reformatorai alig egy-két kivétellel mindnyájan külföldi egyetemeken, az elsők épen Luther és Melanchthon előszóbeli előadásából szívják magokba az új eszméket, addig Sztárai itthon, pataki magányában gyulad lángra a reformatio szikrájától s magára hagyva, csupán lelke ösztönét követve készül a reformátori pályára.

¹⁾ Szombathi : i. m. 16. l.

S épen ez az, a mi az ő érdemeit fokozza. Ha a derek Devai Biró Mátyást buzgalmaért kortársai «*magyar Luther*» névvel tüntették ki, mit az utókor ítélete egyhangulag jóvá hagyott, — a mi Sztáraink, kinél nagyobb buzgalmat nem fejtett ki s nagyobb eredményeket nem mutat fel reformatoraink közül senki, bizonyára szintén megérdemli, hogy neve a jobbak között említették.

Az időpontot, melyre Sztárainak az új hittel való megismerkedése esik, bajos volna pontosan meghatározni. Forrásaink kivétel nélkül a legelső reformátorok közt említik. Szirmay Antal a Patakon elő hagyomány alapján elég körülményesen elmondja Sztárai áttérését és házasságát s idezi a szinte közmondásossá vált szavakat, melyekkel társát, Kopácsi Istvánt is az áttérésre ösztökélte;¹⁾ — de évszámot ő sem tud. Egyébiránt e tényt nem is lehet pontosan évhez kötni, mert nem pillanat műve, hanem lassu átalakulás eredménye. Gondolhatjuk, hogy ha minden forrás keze ügyében esett is, áttérése nem volt elhamarkodott. Későbbi pályája folyamán oly szilárdságot, oly rendkívüli buzgalmat tanusít a hitben, a minő csak mélyreható tanulmányozás s ezen alapuló rendithetlen meggyőződés gyümölcse lehet.

Bizonyára nem rohant vakon, elkábulva az új eszmék varázsától, hanem fontolgatva, a régi és új egyház tanait összehasonlítva, bírálgatva, minden kis érvet latra vetve haladt az új tanok elsajátításában. Nem kevés idő kellett arra, míg lelkében a régi és új elvek harcza lefolyt, míg az ő hit romjain fölépült az új s míg a homályos sejtelem teljes bizonyossággá, az első benyomás szilárd meggyőződéssé, elő hitté s az öntudatlan ösztön egész életén át lelkének egyedüli mozgató erejévé nőtte ki magát.

E nagy forradalom, mely költőnk lelki világában kitört, ugy látszik, már 1530-ban egyelőre lecsillapult. Ez időpontra teszik forrásaink Perényi Péter áttérését, a mi — legalább részben — költőnk érdeme.²⁾ A hatalmas és gazdag Perényi Péter áttérítése méltó kezdet Sztárai reformátori pályájához; s a sárospataki iskola és templom felállítása, mire szintén Sztárai és Kopácsi ösztönözte a bőkezű patronust, méltó folytatása e kezdetnek. Valószínű, hogy költőnk nem csupán erkölcsi támogatásban részesítette az új iskolát,

¹⁾ «*Sequere Kopácsi.*» I. h.

²⁾ *Szombathi*: i. m. 13. l.

hanem Kopácsival megosztva a tanítást, kezdetben működött is benne; ¹⁾ de ez csak mellékes foglalkozás volt, tulajdonképeni tiszte ezután is az udvari papság maradt.

Ilyen pártfogó mellett, kinek környezete biztonságát, gazdagsága jólétet s nem közönséges műveltsége szellemi élvezetet nyújtott, bizonyára boldog napokat élt költőnk. Még ekkor nem fejt ki nagyobb mervü munkásságot, csak Perényinek él s talán tanulmányainak, melyekben még aligha ért véget. Talán ez is egyik oka annak, hogy nyilvánosan még nem lép föl.

Meddig maradt Perényi udvarában, forrásaink nem említik. Bevárta-é, míg ura végkép megbukott s fogságba került, melyből csak a halál szabadította ki? — avagy már 1539-ben, midőn Dévai a pataki udvarba került, megvált-é tőle? — egyáltalában nem tudjuk. Sem távozásának, sem ott létének nincs jele. Hajlandó vagyok mégis azt hiinni, hogy megmaradt uránál ennek elfogatásáig; s ez esetben találkoznia kellett Patakon Dévaival, ki már ekkor Calvin tanait vallotta; s talán épen tőle tanulta meg ezeket költőnk is, mert annyi világos, hogy 1543-ban, mikor nyilvánosan kezd reformálni Baranyában, már egészen Calvin híve volt s zsoldárai, melyek ez időben készültek, szintén ennek szellemében irattak.²⁾

Pártfogója gyászos bukását bizonyára mélyen fájlalta költőnk; nagy csapás ez rá nézve is; s nem szíve háláján mult, hogy műveiben nem állított neki emléket. — De kérdés, vajon ha e catastropha be nem következik, nem áll-é be köztük is szakadás az eltérő vallásos nézetek miatt, mint ez Dévaival történt? Így Sztárai őszinte fájdalommal s mély hálával hagyta oda Patakot, új otthont, új működési tért keresendő.

Első pillanatra meglepő, hogy épen az ország másik sarkán, Baranya alsó szélén, Laskó nevü faluban találkozunk ismét vele: de az utat, melyen idejött, nem nehéz kinyomozni. Valpó, Siklósvár és környéke a mohácsi vész óta Perényi Péter birtokában volt, kiről többek közt azt is emliti Sinay, hogy egyik birtokáról a másikra utazgatott, magával hordván családját s udvari papját is, kinek

¹⁾ U. a. 21. l.

²⁾ A lutheranus Bauhofer őt lutheranusnak tartja, épen olyan tévesen, mint Jankowich és Várfalvi Nagy János unitariusnak. E téves nézet azonban czáfolatot sem kíván. (Lásd Bauhofer alább idézendő művét.)

ilyen módon alkalma nyílt a reformatio tanait ut közben mindenütt hirdetni. ¹⁾

Ezt tudva, nagyon természetes, hogy költönk Baranyát választotta, hol a viszonyokkal már meglehetősen ismerős lehetett s hol a reformatio még csak alig volt ismeretes; de a talaj kellőleg készen állott az új magvak befogadására s csak férfi kellett, ki valódi hivatással, törhetlen buzgalommal fogjon a nagy munkához. Sztárai vállalkozott a nehéz feladatra.

Ő ekkor — a mennyire gyanítani lehet, — már ötven év körül lehetett; de még férfiúi ereje teljében tűnik fel. Ekkor éri el a legmagasabb fokot munkásságának mindkét iránya. Calvin tanai már egészen megszilárdultak lelkében; az általa reformált egyházakat ezek értelmében szervezte s maga is hű maradt e hithez véglehetőleg. Azt az utolsó lépést, mely a calvinismusból a szentháromság megtagadása által az unitarismusra vezetett, ő nem tette meg csak gondolatban sem. Egész élete s hátrahagyott művei világosan mutatják ezt s Jankowich csak e csalhatatlan bizonyítékok ismerése nélkül tarthatta őt a magyar unitarismus egyik uttörő bajnokának. ²⁾

Mély hittel s férfias lelke teljes hevével fogott a nagy munkához, melyet aztán lankadatlan kitartással folytatott mindhaláláig. Reformatori munkásságára vonatkozó gyér adatainkat a legközelebbi forrásból, magának Sztárainak 1551 jun. 10-én kelt s Tuknai Miklós ³⁾ nevű barátjához Bécsbe küldött leveléből merítjük,

¹⁾ *Sinay*: i. m.

²⁾ I. h. Állítását Várfalvi Nagy János is elfogadja; de bevallja, hogy Sztárai később Calvin tanához átlhajlott. (*Az unitariások énekes könyveiről. Keresztény Magvető* VI. köt. 106. l.).

³⁾ E férfiú kilétét kinyomoznom nem sikerült, mert ilyen név irodalmunk évkönyveiben nem fordul elő, *Horvát István* nagybecsű «*Eruditorium Lexicon*»-a sem tud róla semmit. (M. Nemz. Muzemum könyvtárában. Kézirat.) — A bécsi egyetem anyakönyvében az 1549. év alatt van beírva egy *Nicolaus Tholnensis*, de a következő években már nem találkozunk nevével. (*Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században* Budapest, 1873. 234 l.). Mindamellett is én Tolnai Miklóst egy és ugyanazon személynek vélem azzal, a kihez Sztárai egyetlen ránk maradt levelét intézte s azt hiszem, hogy Bullinger leveleinek kiadója rejtotta el a Tolnai nevet, mint elrontotta a Fejértói Jánosét is (szerinte Reyert hoy). (*Miscellanea Tigurina*. II. Theil. II. Ausgabe. Zürich, 1723. 200—201 l.) — Ugyanezen *Tolnai Miklós Lampe* (helyesebben *Ember Pál*) szerint 1588-ban

mely mint költőnknek egyetlen ránk maradt levele s mint eletrajzi adalék, egyaránt elég fontos arra, hogy belőle az ide vágó részeket fordításban közöljem.

«Kedves Miklós, megkaptam leveledet, a melyben kérsz, hogy Isten igéjének gyarapodása és gyümölcsözése felől tudósítással szolgálnék nemcsak neked, hanem Bécsben és Bécsen tul élő testvéreinknek is s részeltetnék benneteket is a közös örömben. Bizony nem férne levélbe, ha részletekbe akarnék bocsátkozni; azért csak a legfőbb pontokat fogom érinteni. Het éve mult már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó Baranyában — mint első és egyedüli — Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszékttől, az Ur igéjét hirdetni kezdtem és már innen és tul a Dunán és Dráván, a többi testvérekkel — — — s a szentlélek segélyével 120 egyházat építettem, a melyek közül mindenikben egy értelem szerint hirdettetik és vétetik az Ur igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, a kiknél az Ur igéje ide s tova 30 év óta hirdettetik. Semmi dicsőséget nem kívánunk magunknak e részben, hanem az egészet Isten hatalmának tulajdonítjuk. — — — Hosszu lenne elbeszélni kedves Miklós, micsoda összeütközéseink voltak e hét év alatt az Ur igéjének hirdetésében a pápa embereivel. Elég legyen csak annyit írni, hogy mindenütt legyőztük s mint farkasokat a Krisztus aklától messze elfűztük őket: némelyeket a Tisza, másokat pedig a Száva folyón túl menni kényszerítettünk, t. i. tul a sarmatákon és tul a Jeges Kaukázuson, — a mint a költő mondja. Ez évben pünköst napján a Valpó és Vulkovár környékén tartott zsinat alkalmával két ütközetben legyőztük őket és közülök némelyek a felelem miatt kénytelenek voltak a teknő alá bujni, a melyen három asszony ült, innen ered a szlávok eme közmondása: Popge pod Coritom, pod Troyam senom. Isten veled!»

Kár, hogy ez érdekes level nem bocsátkozik részletekbe, csak legfőbb vonásaiban ismerteti irójának reformatori munkásságát. De ránk nezve így is nagyon becses, mert rajta kívül nincs semmi, a mi Sztárai magán jellemére, egyéniségére vetne világot. Hogy

buzgó, vallásos kedély s hívő lelek volt, reformátori s írói működése egyaránt fényesen bizonyítja, de magán jelleméről csak ez egyetlen levele alapján alkothatunk némi képzetet. Egyenes, nemes lélek, komoly kedély, férfias jellem, melyben annyi az önérzet, mint az igazi szerénység, — ezen tulajdonságok alkotják költőnk egyéniségét, a mint az egyetlen levelében nyilatkozik. Ilyennek mutatja egész élete pályája is.

Az általánosságokhoz, melyek e levelben foglaltatnak, igen érdekes adalékokkal járul Pathai Sámuel, tolnai prédikátornak 1647. sept. 10-en kelt s Szilágyi Bénéjám sárospataki tanárhoz intézett levele, mely szintén megérdemli, hogy idézzem belőle a Sztáraitra vonatkozó sorokat.

«A megváltás 1617. évében két álló esztendeig tanítói tisztet viseltem a laskói iskolában. Még az időben éltek a régi öregek közül, kik szemtanui, voltak a reformatio kezdetének, melyet Alsó-Baranyában és a Dráva folyó két partján, az innenső és tulsó részeken, ugy a magyarok, mint a szlávok közt Sztárai Mihály indított meg. Ő alig ismert határt az egyházak reformálásában (legalább ezek ugy mondták). Mikor hirdetni kezdte az evangéliumot a nyilvános gyülekezeteknek, előbb Dávid zsoltárait, melyek közül a kiválóbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át, a melyeket mainap is használunk az egyházakban, — nagy áhitattal és különös kellemmel énekelte a nép előtt. Énekeivel annyira felbuzdította a népet (mert azelőtt ilyesmit soha sem hallottak), hogy a nagy sokaság a közel eső helyekből mindenfelől hozzátódult s oly nagy számban, hogy alig lehetett hozzáférni. Minthogy pedig magas és egyszersmind csengő hanggal volt megáldva, mint zene-értő, oly szépen és oly kellemesen énekelt, hogy gyönyörű énekeitől egészen meg voltak igézve az emberek. Igy az egész hegyaljai vidéken gyorsan elterjedt a hir, hogy új vallás keletkezett, melyet még az öregek sem hallottak soha; ezért seregestül tódult a nép a közel fekvő összes városokból és falukból Laskóra, mint valamely híres vásárra. Látván azért a derék hírnök, Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom elérkezett, hogy az igaz vallást és az evangéliomi igazság fényét nekik megmutassa, ugy alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg s a misének, bünbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát annyira bebizonyította, hogy csakhamar a r. cath.

frátereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak és az egyházat Sztárainak adták át.»¹⁾

E két levél adataihoz csak egy pár megjegyzést akarok csatolni.

A terület, melyre Sztárai reformatori működése kiterjedt, 1543 óta török hódoltság volt ugyan, de ez oldalról a reformáció terjedése legkisebb akadályba sem ütközött: a török nem avatkozott a vallás dolgaiba; előtte cath. és prot. egyaránt hitetlen gyaur s adófizető rabszolga volt.

De — mint leveléből olvassuk, — annál több baja volt Sztárainak a cath. egyház papjaival, a *tar papok*-kal, kiket műveiben is oly gyakran emleget. A németországi divat, a cath. és prot. hittudósok nyilvános vitatkozása ekkor tájban kezdett nálunk lábra kapni s úgy látszik, Sztárai is ezeket érti a «*conflictus*»-ok alatt, melyek azonban igen sok esetben nemcsak szóviták voltak, hanem a kedélyek tulságos izgatottsága, a hívő lélek türelmetlensége s mindenek felett a közmondásos «*furor theologorum*» forrongása miatt valóságos fegyveres csetepatékká lettek.

A győzelmeket azonban, melyekkel az ilyen párbajok Sztáaira nézve végződtek, nem róvhatjuk csupán az ő rovására. Az eszmék győzelme volt az minden egyes esetben; s a helyzet, a kor szelleme, a laicus közönség kedvező hangulata s titkos rokonszenve is nagyban elősegítette annyira, hogy minden ilyen mérkőzésnek szükségkép az új egyház diadalával kellett végződnie.

Az egyházak, melyeket megtérített, nagyrésztben ugyanazok lehetnek, a melyeket Lampe²⁾ s utána Bod Péter³⁾ felsorol, a ki még a XVIII. században is 120-ra teszi a baranyai kálvinista egyházak számát.

Sztárai baranyai püspökségét adatokkal kimutatni — legalább

¹⁾ *Lampe*: i. m. p. 661 et seqq. Érdekes még a következő részlet is. Az ó-egyház hívei leselkedni kezdtek költöünk után, hogy elveszejtsék; mit ő megsejtvén, hogy ellenségeit megtérítse, egy ízben nyers tököt szúrt karóra kapuja mellé a kerítésen belül. Az ólalkodók ezt Sztárai kopasz fejének véltve, szörnyű dühvel leverték, s csak ekkor vették észre felsülé-öket.

²⁾ I. m. 676 et seqq.

³⁾ *Historia Eccl. Reform.* Kézirat a M. Nemz. Muzéum könyvtárában.

eddigelé — nem lehet; de nagyon természetes, hogy az általa reformált és szervezett egyházakban némi felsőbbséget gyakorolt. Sem Fejertói¹⁾, sem maga Sztárai nem említi ugyan a «Senior» czímet, de ez legfőlebb csak annyit bizonyít, hogy ezt még akkor nem méltóságnak, hanem tisztnek, hivatalnak tekintették. Meglehet, hogy Sztárainál a szokásos cím hiányzott csupán, de a hatalom bizonyára megvolt s ha nem is választáson, de személyes érdemeiken alapult.

Sztárai tevékenységének kettős iránya szoros kapcsolatban van egymással. Térítői munkásságával egyszerre indul meg s vele lépést tart írói munkássága is.

Kétségtelen, hogy az általa szerzett szoltárok reformátori munkássága első éveiben készültek s térítési munkájában hatalmas fegyverül szolgáltak. Ezekkel s egyházi tanításaival az egész isteni tiszteletet magyar nyelvűvé tette; s fentebb olvastuk, mily nagy varázst gyakorolt ez a népre. Egyházi beszédei nem maradtak reánk s nem is tudunk rólok semmit. Ugy látszik, ő maga sem tartott sokat rólok, mert bizonyára nem irodalom számára, nem cicerói műgonddal s finom izléssel készült szónoki remek, hanem a célhoz, a hallgatóság szája ízéhez s a körülményekhez alkalmazott oktató, fejtegető és buzdító beszédek voltak, melyek hihetőleg kellő mértékben megfeleltek a célnak, melyet költőnk velök elérni törekedett, de tisztán művészeti szempontból aligha helyezhetők egy sorba akár énekei, akár többi költeményeivel.

Azon kérdés kutatása: vajjon kiterjesztette-e költőnk az énekszerzést a szláv nyelvekre is? — nem tartozik a magyar irodalomtörténet feladatai közé. Lehetetlenség nincs a dologban, mert hogy a szláv nyelveket alaposan ismerte, mind felvidéki származása, mind a szlávok közt kifejtett térítői munkássága kétségtelenne teszi.

Az énekköltészettől az epikai s innen csakhamar drámai műnemre tért át, követve a fejlődés természetes menetét. Így írta 1546-ban *Eleázár historiájá-t* 1549-ben *Acháb király-t*, 1550-ben pedig drámairodalmunk legrégebbi emlékét, *A papok házassága* című drámáját.

Az időtartamot, meddig Baranyában működött, könnyű szer-

¹⁾ *Misc. Tigur.* pag. 198.

rel meghatározhatjuk. Tuknai, helyesebben Tolnai Miklóshoz intézett levele 1551 jun. 10-én Laskón kelt; ekkor tehát még itt tartózkodott. Két év múlva pedig Tolnán találkozunk vele ¹⁾, hova részben korábbi ismeretsége, részben talán egyik társának Eszéki (Zigerius) Imrének ajánlása alapján hívták meg.

Toldy a közbeeső két évre teszi Sztárai tanári működést a gyulai iskolában²⁾: ellenben Haan Lajos — nem tudom mi alapon — 1554-et említi.³⁾ Minthogy Haan Sztárainak ifjúkori tanulmányait illetőleg is tévedésben van s emez állítását sem támogatja semmivel, inkább csatlakozom Toldy véleményéhez, mint a mely Skaricza Máténak teljeseen hitelt érdemlő adatain alapszik.⁴⁾

A tanári pályán, mint tudjuk nem először működik ez alkalommal; de valószínű, hogy nem kizárólag ezzel, hanem egyuttal papi teendőkkel is foglalkozott.

Ez uton könnyen érthetjük azt is, mint került Szegedi Kis István, a ki ez időben szintén tanár volt a gyulai iskolában, Sztárai mellé Tolnára mintegy segédül s mint nyerte el 1554-ben a laskói prédikátorságot s vele együtt a baranyai superintendensi tisztelet.⁵⁾

De püspöki tisztelet viselt ugyanekkor maga Sztárai is, a tolnai kerületben. Ugy látszik, itt szintén huzamosb ideig tartózkodott, mert *Athanasius*-a (1557.) utolsó versszakában, sőt 1559-ben kiadott drámája címében is Tolnát (Altinium) mondja tartózkodása helyéül; s egyáltalában semmi jel nincs rá, hogy innen idő közben elköltözött volna. Már itt nem oly szembeszökő tevékenységet fejt ki, nagy eredményeket nem mutat fel; de azért gondolhatjuk, hogy a ki Baranyában oly rendkívüli buzgalmat tanusított, tétlen itt sem maradt. A reformatio még Tolna városában sem vergődött teljes diadalra; Skaricza és Pathai Sámuel⁶⁾ bizonyossága szerint a harc az ó és új egyház hívei közt még mindig folyt, s Sztárainak itt is sok és heves vitája volt a *tar papok*-kal,

¹⁾ *Skaricza*: i. h.

²⁾ I. h. 46 l.

³⁾ *Békésmegye hajdana*. Pest. 1870. 67. és 74. ll.

⁴⁾ *Gyöngyössi B.* vélekedése, mely szerint itt nem a békésmegyei, hanem a Baranyában fekvő Gyulát kell érteni, — egyenesen azon törekvésből származik, hogy költőnkéről az unitarismus gyanújának árnyékét is elhárítsa. I. h. 88. l.

⁵⁾ *Skaricza*: i. h.

⁶⁾ I. h.

különösen pedig József baráttal; míg végre, hihetőleg még Sztárai prédikátorsága alatt, a catholicusok teljesen kiszorultak a városból s a szép nagy templom a reformatusok kizárólagos birtokába ment át.

Ha azonban itt kifejtett munkássága még sem ért el oly magas fokot, minőnek baranyai működése alatt tanui voltunk, annak egyik oka lehetett betegeskedése is, a melyről ekkor készült *Athanasius*-ában emlékezik.

«Ezer ötszáz ötven és hét esztendőben,
Ez ének két részét a Duna mentében,
Egy nyomorult ember rendelé versekben,
Isten adja neki legyen egészségben,
Hogy munkálkodhassék a harmadik részében».

A harmadik részt még ez év folyamán megírja s ki is adja ugyan, de még folyvást betegeskedik s még mindig *nyomorult ember*nek vallja magát. Úgy látszik, nem valami válságos bajban, hanem lassú, hosszantartó nyavalyában sinlődik, mely bár gátolja munkálkodásában, egészen tehetetlenné még sem teszi.

Lassankint kiépül s írói tevékenysége is megmarad az előbbi színvonalon. Mindjárt *Athanasius* után új tárgyakat is ragad meg. Egy új drámán dolgozik, mely a *Papok házasságá*-nak pendantja leendő s alig végzi ezt be, *Crammerus Thamás Érseknek históriáját* kezdi versekbe foglalni.

De ez időponton túl ismét homályba kezd veszni pályája. Még csak egy-egy pillanatra tűnik fel s egyszerre elvész szemeink elől minden nyom nélkül.

Ugy látszik, Tolnát 1559 végén odahagyta s Debreczenbe költözött. Debreczeni prédikátorsága emlékét — az év meghatározása nélkül — Ember Pál tartotta fenn¹⁾ s állítása ellen eddigelé nem is támadt kétség. Szinte jól esik tudnunk, hogy a magyar reformatio e buzgó harciosa elvégre oly nagy kitüntetésben részesül, hogy meghívást nyer a fényes es gazdag debreczeni ref. egyház szószékére, hol Huszár Gál és Szegedi György voltak elődei s a nagy Méliusz volt előbb tisztvársa, nemsokára pedig közvetlen utóda. Az érdem jutalma, a reformatori buzgalom megkoszorúzása volt e kitüntetés; kétségkívül annak tekintette az egész magyar

¹⁾ I. m. pag. 627 & 628.

ref. egyház is. A buzgó terítő, ki oly híven küzdött a hitujítás ügye mellett mind az életben, mind az irodalomban, kétségkívül nagy hírnek s tekintélynek örvendett hitsorsosai között. Ennélfogva föltehető, hogy a debreczeni prédikátorsággal együtt a superintendensi tisztelet is viselte, bár Ember Pál hallgat róla.

Debreczenben kifejtett működéséről nincsenek adataink, de hogy munkás szelleme — legalább az irodalom terén — most sem szűnt meg munkálkodni, bizonyítja az, hogy Cranmer Tamásról irt epikai művét, — a mint erről szóló egyetlen adatunk mondja, — 1560-ban fejezte be.¹⁾ Eddigi adataink szerint ez költőnknek utolsó munkája s irodalmunkban eddigelé merőben ismeretlen. Annál örvedetesebb tehát, hogy kitünő tudósunk, Szilády Áron — a mint magától értesültem — a British Museum egyetlen példányáról pontosan lemásoltatta s a «Régi magyar költők tára»-nak következő kötetében közre is fogja bocsátani.

Nincs kielégítő adatunk Sztárai debreczeni prédikátorságának tartamára sem; csupán annyit tudunk bizonyosan, hogy 1561 decz. 13-án egy Debreczenben kelt okmányt Meliusz Péter ir alá mint debreczeni püspök.²⁾

Mínthogy ez okmány hitelességéhez a gyanunak még csak árnyéka sem férhet, el kell hinnünk, hogy költőnk már ekkor nem volt debreczeni prédikátor és püspök. Fölmerül tehát a kérdés: vajjon meghalt-e e rövid időközben vagy csak más egyházba költözött át? Az előbbi föltevést költőnk gyanítható öregkora tolnai betegeskedése s nyomtalan eltünése nagyon megerősíti: Skaricza Máté tanuságtétele pedig, ki Szegedi életrajzában, melyet 1568-ban irt, költőnket *piae memoriae* jelzővel említi, — minden kétségen felülálló tény gyanánt tünteti fel. Természetes tehát, hogy íróinknál e föltevés közhitté vált s mélyen meggyökerezett egész irodalmunkban. De mélyebben ereszkedve forrásaink vizsgálatába, találunk egy pár mellőzött adatot is, melyek e közhitet egyenesen megtámadni látszanak.

A Nemz. Múzeum könyvtárában Tóth Ferencz, jelen század beli prot. egyháztörténelmi író kéziratái közt egy *Michael Starinus* aláírással ellátott levélre akadtam, mely Páparól 1570. febr. 7-én

¹⁾ *List d Franke: Catalogue.* Nro 61. Leipzig, 1870. 92 l.

²⁾ E szavakkal: *Somogyi Péter pap, püspök.* Lásd: *Révész Imre: Meliusz Péter emlékezete.* Debreczen, 1873. 10. l.

Sopron város tanácsához intéztetett. A levél írója — pápai prédikátor — köszönetét küldi a soproniaknak azért, hogy őt hívták meg prédikátorul; s igéri, hogy bár az utak rossz volta miatt tüstént nem indulhat, rövid időn meglátogatja hű magyarjait s vagy maga fog köztök maradni vagy — beleegyezésökkel — más alkalmas egyént fog közējök rendelni. ¹⁾

A kézirat egyszerü hitelesítetlen másolat s nincs rajta megnevezve a forrás sem, melyből vétetett. Ezért nem is merésztem hitelt adni neki s figyelmen kívül akartam hagyni, annyival is inkább, mert maga e kéziratok gyűjtője is teljesen mellőzi; a *Pápai ref. szent Ekkklézsia historiája*-ban ²⁾ sem meri említeni. De

¹⁾ *Toth Ferencz: Egyházi Tár.* IV. Darab. A levél merőben ismeretlen lévén, nem tartom feleslegesnek egész terjedelmében közölni.

Gratiam et Pacem a Domino Patre per Filium ejus unigenitum, coaeternum atque con substantialem, verum Deum atque hominem, Dominum nostrum Jesum Christum, mediatorem nostrum unicum.

Magnum Divini Amoris testimonium, ejusque vim atque efficaciam in vestris Pectoribus residere, Domini et Patres Honorandi, Fratres in Christo Charissimi, ex vestris facile cognovi litteris, qui primam atque praecipuam muneris vestri curam intelligentes, fraternaue charitate ardentest, populum Christianum vobis subjectum verbo Dei pascere, eidemque Sacramenta a Deo instituta per *veros Praedicatores* pure administrare curatis: atque in hoc ipso non solum inclytæ nationis vestrae Germanicae, sed etiam dispersæ nostræ *Nationis Hungaricae* curam habentes, ad illorum institutionem me indignum Domini nostri Jesu Christi servulum ex istis Confinibus Miserrimi Regnis nostri evocatis. Ego vero pro vestro erga Deum fratresque vestros amorem (*sic!*), etiam *in absentia Principis* nostri atque invitit omnibus hic me detinere volentibus, paratus essem statim vobis obtemperare et ad vos ascendere, vosque videre, nisi me itineris difficultas propter equos meos satis macilentos domi detineret.

Conabor tamen, quam primum fieri poterit, vestris-votis satis facere, et vos atque Hungaros meos videre, quibus (si Deo visum fuerit) in annunciendo Dei verbo vel ego inserviam, vel alium aliquem idoneum cum voluntate vestra loco mei illis substituum.

Christus Dominus vos cum vestra republica atque omnibus Christianis per totum Orbem dispersis in hoc Novo anno quam felicissime conservet. — Datum Papae, 7 Februarii Anno Domini 1570. Michael Starinus, Pastor et Concionator ibidem.

Ab extus: Amplissimo Senatui, Magistro Civium, Judici atque Juratis Civibus Civitatis Soproniensis, Dominis Patribus et Fratribus in Christo honorandis et Clarissimis.

²⁾ Komárom, 1808.

Bauhofernek névtelenül megjelent egyháztörténelme¹⁾ ebbeli kétségemet végkép eloszlatta. Ő soproni származású levén, felhasználta e művéhez szülővárosa levéltárának adatait is s itt egyebek közt eme levél eredeti példányát is megtalálta s reá művében hivatkozik is.²⁾ Ő e szerint saját szemével látta s bizonyára kellő szakismerettel megvizsgálta ez okmányt; — adata tehát teljes hitelt érdemel. De ugyanő még egy lépéssel tovább is vezet bennünket.

Tudja nevezetesen azt is, hogy a levél írója e meghívást — nem tudni mi okból — nem fogadta el, tehát megmaradt a pápai egyház szolgálatában továbbra is. Azonban már 1574 elején, mikor a soproni parochia ismét megüresedett, mintha megbánta volna ez elhatározását, maga folyamodott e hivatalért, de — a mint a városi számadások egyik tétele mutatja, — talán mert az első meghívást nem fogadta el, a soproniak nem őt, hanem Beythe Istvánt, a későbbi superintendenst hívták meg. — Itt aztán megszakad minden nyom.

E hiteles adatok alapján még 14 évet kellene költönk földi pályafutásához toldanunk, ha ugyan e pápai prédikátort a mi költönkkel egy és ugyanazon személynék nyilatkoztatnók. De épen e kérdés az, melyre igennel válaszolni nem merek, mert nem hihetem, hogy az a Sztárai Mihály, ki a gyászos emlékü mohácsi csatában mint már iskolákat végzett s körülbelől 30 éves férfi vett részt, oly viszontagságos mult után is 1574-ben még folyton folyvást fáradhatatlan tevékenységben éljen; nem hihetem, hogy egy 80 év körül levő aggastyán, kinek vállaira csak magas életkora is ónsúlylyal nehezedik, aggkorát s ezzel járó gyöngeségeit feledve, kész legyen nyugalmas otthonából kimozdulva, idegen körbe, újonnan alakult egyházba s előbbi hivatalánál alacsonyabb tisztségre lépni át csak azért, hogy hú magyarjait az Ur igaz tudományával táplálja, holott épen ezt miveli Pápán is. — És a mi szintén sokat nyom, Skaricza idézett állítása e föltevésnek világosan ellentmond.

Ám higye Bauhofer, hogy a soproni levéltárban őrzött levél írója csakugyan a mi Sztáraink s ennek alapján hadd sorozza őt a a lutheranus egyház tagjai közé, — az elfogulatlan vizsgáló azon hitre fog térni, hogy ama levél írója nem maga a mi költönk, hanem másik Sztárai Mihály, valószínűleg az ő fia.

¹⁾ *Geschichte der evang. Kirche in Ungarn*. Berlin, 1854.

²⁾ U. a. 119 l.

Szirmay Antal előadásából tudjuk, hogy költőnk kilépve a szerzetesi rendből, Luther példájára szintén megnősült, nőül vevén Bánóczy Istvánnak csinos külsejű özvegyét.¹⁾ E házasságnak gyümölcse lehetett az a Sztárai Mihály, kit hitbuzgó atyja szintén papi pályára nevelt s kit aztán — bizonyára részben atyja érdemei után, talán Huszár Gál ajánlására, — a pápai egyház hívott meg prédikátorául; s ennek kezétől származhatott a kérdéses levél.

Maga az idősb Sztárai már debreczeni prédikátorsága idejében elvénuült, elerőtlenedett. De a hitújítás harcza még nem ért véget. Az újabb generatio, mely már egészen az újkor szülötte volt, örököseül vette át e harcot az apáktól s folytatta fokozott erővel, szívós kitartással. Csuda-é tehát, ha e forrongásban az egyes elvész? Mihelyt kidől a küzdők sorából, elenyészik minden nyoma; a fegyvereket, melyek lehanyatló kezéből kihullottak, más friss erejű karok ragadják fel s a hézagot, melyet kidőlte okoz, már a következő pillanatban befolyja az emberáradat. Az egyén elvész, csak tetteinek emléke marad fenn.

Ez volt sorsa Sztárainak is. Míg munkál, küzd és diadalmaszkodik, teljes világításban látjuk nemes alakját; mihelyt visszavonul, leszorul a cselekvés teréről, lassankint feledésbe merül, élő halottá válik, mintegy bizonyosságul annak, hogy csak addig élünk, a meddig munkálkodni meg nem szününk.

(Vége következik.)

NAGY SÁNDOR.

Hylas.

(Propert. I, 20.)

Baráti tanácsom vedd Gallusom észbe
S őrizd meg örökké a szívedbe vésve:
«Oktalan szerelmes sorsát maga rontja,»
Az Argóhajósok esete is mondja.
Tégedet is lángra egy Hylas gyulasztott,
A régi Hylasnak szép mássa, szakasztott.
Sajkád' ha röpíti umber folyam árja,
Testedet Anio hulláma ha járja;

---

¹⁾ I. m. Pag. 59. V. ö. *Szombathi*: i. m. pag. 12.

Bár merre kelsz szélén a gigászi partnak,
 Kies kanyargási akárhova csálnak :
 Órizd kapzsi sellők rabló seregétül,
 — Itália sincsen ily szeretők nélkül, —
 Nehogy mássz zord szirtet s jégfedte hegyormot,
 Uttalan partokon ne kelljen bolyongnod,
 Mint idegen parton Herkulesnek kellett
 Búját panaszolni szilaj habok mellett.
 Mondják, hogy az Argó, révébül kiszállva
 Indúlt a Phasishez, nagy-messzi utára.
 Túlhaladva immár tengerén Hellének,
 Sziklás Mysiában kikötőt lelének.
 Békés földre lépve a hősök csoportja,
 Pihenőnek össze puha lombot horda.
 De messzire bolygott a Herkules társa,
 Hogy akadjon vízre, enyhítő forrásra.
 Boreas két fia de nyomba' követte,
 Kalais meg Zetes, szárnyalva felette.
 Csók-rablani rája lebegve lecsaptak,
 Fordúlva, kerülve hó csókokat adtak.
 Ő bújta verdeső szárnyaikat küzdve,
 A légi rablókat egy gallyal elűzte.
 Boreas két fia végre meghátrála
 És ment Hylas, ment hajh! a sellők javára.
 A szikla-csúcs alól egy forrás ott fakadt,
 És sellők tanyáztak vígan a víz alatt.
 Senkitől nem ápolt gyümölcstermő fáknak
 Megrakott ágai föléje hajlának.
 Körötte a rétet csermelye öntözte,
 Fehér liliom rajt', piros pipacs közte.
 Rózsás gyermekújjal ő ezeket tépte,
 Hisz' nem komoly dolog, virág járt eszébe'.
 Egyszer oda hajlott a kedves hab felé,
 A hízegő képet tünődve nézdelé ;
 Végre vizet merni korsót ereszte le,
 S vállal neki dőlve már húzná fölfele,
 De báján felgyúltak a vízi leányok,
 Bámúlva szakíták félbe szokott tánczok'.
 Leránták magukhoz a könnyű habokba ;
 Hylasnak végszava társát kiáltotta.
 Herkules messziről ad rá ezer választ :
 Csak a parti szellő visszhangozza már azt.
 Intelek hát Gallus, jól őrizd szerelmed,
 Gyönyörű Hylasod' nymphákhoz ne engedd.

DR. CSENGERI JÁNOS.

AZ ATTIKAI KÖZTISZTVISELŐK ELLENŐRZÉSÉRŐL.

(Vége.)

ELSŐ FEJEZET.

Az u. n. ἀτίμητος ἄγιον.

Ha az attikai törvénykezés történetét, a mennyire ezt a ránk maradt tudósítások megengedik, áttekintjük, lehetetlen legegyszerűbben észre nem vennünk, hogy a törvénykezési eljárások fejlődésével a megtorlás módja is változik, s hogy különösen mennél tovább haladunk a megfigyelésben, a pénzbüntetés a halálbüntetéssel szemben annál nagyobb tért foglal el. Draco törvényhozásától tehát, bár ez részleteiben előttünk ismeretlen, a tíz szónok koráig olyan változáson megy át az attikai büntető törvény, a melyet történeti útjának minden phasisában végigkísérnünk lehetetlen ugyan, de a melyet lényegileg mégis felfoghatunk és ha nem történelmileg, legalább pszichologiailag okadatolhatunk. A praktikus attikai nép azon korban, a melyről mi szólhatunk, belátta már, hogy a Plato-féle szép elvvel szemben a pénzbüntetés az államnak több anyagi hasznot hajt, mint moralist a halálbüntetésnek a régi törvényeknek megfelelő gyakoribb alkalmazása,¹⁾ s éppen azért olyan esetekben, a hol higgadságát a büntető eljárás folyamán megtartotta, a hol megfontolással ítelt, ritkán szólott ítélete halálbüntetésre; sőt, ha egyes esetekben engedett is némely izgató beszédek hatásának,

¹⁾ E praktikus észjárás illusztrálására közöljük Demosthenes következő idevonatkozó helyét, a melyből a fölolv: «a cél szentesíti az eszközöket», tisztán kivehető. Persze ethikai szempontból sok kifogás férne ez okoskodáshoz. (adv. Leptin. 504.): «ἔστι γὰρ . . . πάντας μὲν τοὺς νόμους ἡμῖν . . . σπουδαστέον ὡς κάλλιστ' ἔχειν, μάλιστα δὲ τούτους, δι' ὧν ἢ μικρὰν ἢ μεγάλην ἔστ' εἶναι τὴν πόλιν. εἰπὶ δ' οὗτοι τίνες; οἱ τε τοῖς ἀγαθόν τι ποιοῦσι τὰς τιμὰς διδόντες καὶ οἱ τοῖς τάναντία πράττουσι τὰς τιμωρίας. εἰ γὰρ ἅπαντες, ὡς ἀληθῶς τὰς ἐν τοῖς νόμοις ζημίαις φοβούμενοι τοῦ κακόν τι ποιεῖν ἀποσταῖεν, καὶ πάντες τὰς ἐπὶ ταῖς εὐεργεσίαις δωρεὰς ζηλώσαντες ἂν γρηὶ πράττειν προέλοιπον, τί κολλῶσι μεγίστην εἶναι τὴν πόλιν, καὶ πάντας χρηστοὺς καὶ μηδέν' εἶναι πονηρόν.» V. ö. csaknem ugyanazon szavait Lyeurgusnak, in Leocrat. 10.

idővel megbánta ítéletét, s nem ritkaság, hogy azokat vonta felelősségre, a kik a halálbüntetés alkalmazására rábírták.¹⁾ Ilyen körülmények között nem csodálható, ha a tíz szónok korában a törvényszék nem igen alkalmazta már magát a régebbi törvényekhez, s ha a görög szónokok nem győzik a bíróság előtt tartott beszédekben a régi jó időket, midőn a gonosztévők még szigorúbb büntetésekkel sújtattak, eleget emlegetni, s az emlékezetből elmosódott szigorú törvényeket az enyhe újabb keletűekkel szembeállítani.²⁾

* * *

A mi már most a pénzbüntetést illeti, önként előáll itt azon kérdés, hogyan történhetett a törvények által előre megszabott pénzbüntetés behajtása tisztviselőkkel szemben.

Eddigi tárgyalásunkból is kiderül, hogy azon esetre, ha a bűntény nem volt annyira nyilvánvaló, hogy a tisztviselő ipso jure elmarasztaltatható volna a törvényszabta pénzbüntetésben, de közérdekű volt, a fennebb előadott eljárásokhoz kellett akár az államnak, akár magánosoknak fordulnia, vagy, hogy ha a bűntény inkább magánjellegű volt, a magánvádat a számadás alkalmával lehetett a megkárosított magánembernek benyújtania. Az előbbi eljárások folyamán a bűnösség bebizonyulása esetére a tisztviselő letétetett, és a törvényszabta pénzbírságban marasztaltatott el;³⁾ a

¹⁾ V. ö. Xenoph. I. 7. 34.; az arginusaei hadvezérek elítéltetése után «οὐ πολλῶ χρόνῳ ὕστερον μετέμελε τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἐψηφίσαντο, οὔτινες τὸν δῆμον ἐξηπάτησαν, προβολὰς αὐτῶν εἶναι, καὶ ἐγγυητὰς καταστῆσαι, ἕως ἂν κριθῶσιν. . .»

²⁾ Hogy ily szigorú törvények még positiv vétségekről is gondoskodtak, erre vonatkozó példáiul l. Diogen. Laert. I, 57. (ed. Kraus. Lips., 1759.) «τῷ . . . ἀργοντι, ἂν μεθύων λαφῶν, θάνατον εἶναι τῶν ζημίαν. (Solon.) Α γυμνασιάρχης-okra vonatkozólag Aesch. in Tim. 12.

³⁾ Itt nem érthetünk Platnerrel (II, 116) egyet, a ki e kérdést futólag érinti; megengedjük, hogy a büntetés a bűnösség kimondása után a köteleltségmulasztás vagy a bűntény napjától számított (v. ö. Demosth. in Theocr. 1337 . . . τὸν νόμον, ὃς ὀφείλειν κελεῖται ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας, ἀπ' ἧς ἂν ὄφλη ἢ παρὰ τῆ τὸν νόμον ἢ τὸ ψήφισμα stb.), de azt már nem (115. l.), hogy a bizonyító eljárásra szoruló, de törvényszabta büntetés alá eső bűntény «ein besonderes Straferkenntnis erfordert».

hivatalról való számadáskor pedig mint közönséges polgár ellen volt ellene bármely törvényszabta büntetést indítványozó γραφή beadható. Hihető, hogy ha birságát nyomban kifizette, politikai jogait csorbitatlanul tartotta meg, míg ellenkező esetben a közpénztárnak adósok névjegyzékébe iratott.¹⁾

Kérdés azonban, miképen történt a pénzbüntetés behajtása és a tisztviselőnek a hivatalból való letétele azon esetben, ha bűnténye annyira nyilvánvaló jellegű volt, hogy a bizonyítási eljárásra nem is szorult. S ezen kérdésnél valóban zavarba jönnénk, ha a prytanok es proëdrusok egy bűnesete más értesüléseinkkel összehasonlítva felvilágosításul nem szolgálna.²⁾ Ezen bűnesetből részint közvetlenül, részint következtetés útján megtanuljuk, először, hogy a törvényszabta birság mindjárt a nyilvánvaló kötelességmulasztás vagy bűntény megtörténtekor esedékessé vált, s a bűnösök az illető összeg erejéig rögtön felirattak az államnak adósok névjegyzékére; másodsor, hogy rögtöni lefizetés esetére a tisztviselők minden valószínűség szerint tovább hivataloskodhattak; s harmadszor, a mi a legfontosabb, hogy azok ellen, a kik büntetésöket nyomban le nem fizették, de hivatalukról még sem mondtak önként le, ἔνδεξις-szel lehetett élni, mint olyanok ellen, a kik a közpénztárnak adós létökre hivataloskodtak.³⁾

¹⁾ A tisztviselőknek a közpénztárnak adósok névjegyzékét illető bűntényei ψευδεγγραφή, βουλεσις, ἀγραφία) azon büntetéssel jártak, hogy maga a hibás tisztviselő iratott fel a megkárosított magánember helyett az adósok névjegyzékére. Lex. Seguer. p. 317. Az eljárás ezért ugyanaz maradhatott.

²⁾ Platner (II 115) nem reflektál arra, hogy a büntetést a törvény határozta meg, s ezért itt és I. +33. lapon azon kérdést veti föl, vajjon miféle magistratusnak lehetett joga felírni és behajtani a pénzbirságot azon esetre, ha ez egy másik tisztviselőt ért? A kérdést neki nem is sikerült megfejteni. Véleményünk szerint a tisztviselőkkel szemben sem volt szükség kivételes eljárásra; mert a bűntény megtörténte után vagy megfizette a tisztviselő a törvényszabta pénzbirságot, s ekkor nem volt szükséges a feljegyzés és behajtás, vagy nem fizette meg és lelépett hivataláról, s ez esetben mint egyszerű polgárral lehetett vele elbánni, vagy sem meg nem fizette a birságot, sem le nem lépett s ekkor ἔνδεξις útján ítéltetett el még a birságon felül is büntetésre, még pedig, ha a Demosth. (in Lept. 504) által említett törvény újabb keletű, halálbüntetésre. Negyedik eset nem képzelhető; különben v. ö. még Demosth. in Theocr. 1337—1338.

³⁾ Ez az ἔνδεξις-nek a tisztviselők ellen használható egyedüli esete, a mely az ἔνδεξις; sajtárságos természetének teljesen meg is felel. A pryta-

Hogy milyen határok között mozgott ezen törvényszabta birság, erről a következő ránk hagyományozott törvényekből értesülhetünk, a melyek a büntetést képező pénzüsszeget határozottan megjelölik.

Az első archonnak kötelessége volt szükség esetén kényszeríteni az örökös leánynak (ἡ ἐπίκληρος) legközelebbi férfi-rokonát, hogy vagy házasítsa ki a leányt, vagy maga vegye el. Ha ebbeli kötelességét elmulasztotta, ezer drachmát volt köteles fizetni Hera istennő pénztárába,¹⁾ a mi évi jövedelme minimumának kétszeresével ért föl,²⁾ még akkor is, ha az első vagyon-osztályba tartozott.

Attikából nem volt semmi más termény kivitele megengedve, csak az olajé, és pedig, kivéve a panathenæi győzteseket, ez is csak bizonyos kiviteli adó lefizetése után;³⁾ a csempészeket nyilvános átok alá kellett az első archonnak vonnia. Ha pedig ezt elmulasztotta volna, Solon törvénye értelmében száz drachmát kellett fizetnie a közpénztárba.⁴⁾

Tudomásunk van egy későbbi néphatározatból arról is, hogy ha egyike azon hivatalnokoknak, kik a súlyokra és mértékekre ügyeltek fel, kötelessége ellen vétett, ezer drachmát kellett Demeter és Persephone számára fizetnie.⁵⁾

nek és proë lrusok esete, a mely nélkül ezen eljárás ismeretére nem jöhettünk volna, a következő: (Dem. in Timocrat. 706. 7): «ἐὼν οἱ πρυτάνεις; μὴ ποιῶσι κατὰ τὰ γεγραμμένα τὴν ἐκκλησίαν, ἢ οἱ προέδροι μὴ χρηματίζωσι κατὰ τὰ γεγραμμένα, ὀφείδων τῶν μὲν πρυτάνεων ἑκαστον χιλίας δραχμὰς ἱεράς ἢ Ἀθηναίων τῶν δὲ προέδρων ἑκαστος ὀφείλετω τετταράκοντα δραχμὰς ἱεράς ἢ Ἀθηναίων καὶ ἔνδοξαι; αὐτῶν ἔστω πρὸς τοὺς δεσμοδέτας, καθάπερ εἴαν τις ἄρχη ὀφείλων τῷ δημοσίῳ οἱ δὲ δεσμοδέται τοὺς ἐνδείχθέντας εἰσπρόχοντων εἰς τὸ δικαστήριον κατὰ τὸν νόμον». (μυρία; δραχμὰς τετταράκοντα helyett Westermann conjecturája. Dindorf nem fogadja el. Télfy, C. J. A. comm. ad 148. igen, 1045. sz. a. nem. L. Boeckh, Staatshaush. I. 494/5. Tizezer drachma csakugyan túlságosan soknak látszik, s a Solon-féle első osztály évi jövedelme minimumának húszszorosa volna; ha tehát az illető vagyona 5°.-nál többet jövedelmezett, több mint egész vagyona; a mi örökös atimiát jelentene).

Hogy az ἔνδοξαι; csak a nem fizetés esetére történhetett, erről *M. és Sch.* 243. *Platn.* I. 274. *kk. Heft.* 202. velünk megegyeznek.

¹⁾ Demosth. adv. Macartat, 1068.

²⁾ Mert egy medimnus olaj vagy gabona ára egy drachma volt, Plut. Sol. c. 23. Télfy, Συγγρ. Ἑλλ. 41. l.

³⁾ Schol. in Pindar. Nem. X, 64, Télfy, C. J. A., comm. ad 1546.

⁴⁾ Plutarch, Sol. c. 24

⁵⁾ Boeckh, Staatsb. I. 495; Beilage IX. §. 2.

Demosthenes Macartatus elleni beszédéből értesülünk egy kötelességmulasztás megtorlásáról, a mely a községi főnököket (*δημαρχοί*) terhelte. Ha ugyanis a megölt vagy hirtelen halállal kimult ember testét rokonai, a kiket a község főnöke erre felszólítani köteles volt, nem vitették el a községből, akkor egyelőre a rokonoknak adott kölcsönképen a község főnökének kellett gondoskodni arról, hogy a holttestet elvigyék, eltemessék, s hogy a község a szennytől megtisztíttassék, mindezt a mint lehetett, oly kevés költséggel; de ha ezt elmulasztotta, ezer drachmát kellett fizetnie a közpénztárba. A mit pedig elköltött, annak kétszeresét volt köteles behajtani az illető rokonoktól; s ha ezt elmulasztotta, magának kellett ezt is lefizetnie.¹⁾

Voltak az ilyen határozottan szóló törvényeken kívül olyanok is Attikában, a melyek a pénzbírságot az egyes esetekre való vonatkozással szabták meg.

Igy például ha a pénzbírságban elmarasztalt olajfa-kiásónak bírságát a törvényszék illető elnökei²⁾ (*ἑγγυμένων*) nem tudatták a praktorokkal és Athene sáfárjaival,³⁾ úgy, hogy az elmarasztalt egyén nem került bele az államnak adósok jegyzékébe, ezen esetben ők maguk voltak kötelesek a magas pénzbírságot, minden olajfa után száz drachmát megfizetni.⁴⁾

Ugyanilyen tekintet alá esik a törvény azon rendelete, a mely szerint a praktoroknak és sáfároknak új adósok névjegyzékébe való beiktatás alkalmával elkövetett csalásai úgy voltak megbüntetendők, hogy a megkárosított polgár helyett maga az illető tisztviselő tartozott a bejegyzett összeget megfizetni.⁵⁾

Ezen rovat alá tartozik továbbá a pénzbüntetésnek tényező által való meghatározása, oly módon, mint a hogy például különösen a *δωροδοξία*,⁶⁾ de a *κλοπή, δειμοσίων ἡ ἐσβῶν χρημάτων* büntényére

¹⁾ Demosth. adv. Macartat. 1069.

²⁾ Ha a feljelentés az olajfát kiásó ellen *ῥάσι*; alakjában történt, akkor az első archon vitte az ügyet a törvényszék elé (Pollux VIII. 47); ha *ῥασι ἀπεβείσις* alakjában (mert az olajfa Athene istennőnek volt szentelve), akkor a második archon. (Pollux VIII, 90. Demosth. in Androt. 601.)

³⁾ Mert a bírság egy tized része Athene pénztárát illette, nemcsak ezen, hanem sok más esetben is.

⁴⁾ Demosth. adv. Macartat. 1074 5.

⁵⁾ Lexic. Seguer. p. 317.

⁶⁾ Dinarch. in Demosth. 60, in Aristogit 16, 17.

is¹⁾ az elfogadott, illetőleg elsikkasztott összeg tízszeres megtérítését rendelé büntetésül a törvény. Különben ilyféle büntetéssel már eddig is találkoztunk.

A kilencz archon²⁾ megvesztegetésének esetére külön intézkedés is volt. Ezeknek ugyanis eskütétel alkalmával meg kellett ígérniök, hogy ez esetben saját testükkel egyenlő súlyú arany szobrot fognak a delphii Apolló tiszteletére felállítani. Már hogy ezt betűszerinti értelemben venni képtelenség, az első tekintetre bizonyos. Épen azért, több-kevesebb szerencsével számosan törekedtek ezen intézkedést megmagyarázni. Némelyek szerint csak aranyozott szoborra kell gondolni; de még ennél is keresettebb magyarázatát adta a dolognak Bergk Tódor.³⁾ Legjobb lesz Schœmann véleményéhez csatlakozni,⁴⁾ a ki szerint «*χρυσῶν ἀνδριάντα ἀπειρῶσι*»-féle kitétel nem más, mint régies kifejezés egy kifizethetetlen pénzbírság jelezésére, a melynek le nem tétele szükségképen örökös becstelenséget vont maga után. Tapasztalni fogjuk, hogy e magyarázat avval, a mit az ἀπιεία-ról mondani fogunk, különben is igen jól kiegészíthető.

* * *

Csak igen kevés olyan vétségről vagyunk értesülve, a melyre a törvény egyedül a becstelenség büntetését szabta volna ki, sőt a tulajdonképeni tisztviselőket illetőleg egy ilyen esetről sincs tudomásunk, ha Platnerrel és másokkal⁵⁾ a nyilvános kikiáltót nem számítjuk a tisztviselők közé. Az eset különben a következő. A

¹⁾ Demosth. in Timocrat. 738.

²⁾ Pollux VIII. 86. csak a thesmothetákról említi ezt; de hogy itt e megnevezés alatt mind a kilencz archon értendő, ez kitünik Pollux ezen helyének és Plutarechnak (Sol. c. 25) Platoval (Phaedr. 225, D.) való összehasonlításából: «*καὶ σοὶ ἐγὼ, ὡσπερ οἱ ἐν νείᾳ ἄρχοντες, ὑπισχυοῦμαι χρυσῶν εἰκόνα ἰσομέτρον εἰς Δελφοῦς ἀναθήσειν*». Télyf, C. J. A. comm. ad 212.

³⁾ N. Rh. Mus. XIII, 448; Philologus XII, 3, 569. lap. Ő avval hozza összeköttetésbe, hogy az ajándékot elfogadók tízszeres bírságban marasztaltattak el; mert az arany értéke úgy áll az ezüstéhez, mint tíz az egyhez. I. Télyf, C. J. A. comm. ad. 212.

⁴⁾ Schoem. Alt. I. 439.

⁵⁾ Platner (I, 324) és M. és Sch. (201. l. 71. jegyz.) mint említettük, tagadják, hogy a kikiáltó (κέρως) előlegesen megvizsgáltatott volna, bár Aesch. in Ctes. 21. az ellenkezőt gyaníttatja. I. Heffter, 32. l.

kikiáltónak — ha Aeschinesnek hihetünk, — a tíz szónok korában már ném volt szabad sem az egész nép, sem az egyes községek részéről való megkoszorúzást a Dionysos-féle játékokon a színházban kihirdetni, hanem a kihirdetésnek előbbi esetben a Pnyxben, utóbbiban pedig az egyes községekben kellett megtörténnie.¹⁾ Ha tehát a kihirdetés mégis a színházban történt volna, becstelenséget szabott a törvény a kikiáltókra.

Egy másik ilyen eset a prytanokra és proödrusokra vonatkozik. A supplicatióról (ἰσαγγελία) szóló törvény értelmében ugyanis, ha valamely az államnak adós vagy becstelen ember kérelmére a prytanok és proödrusok szavazásra hívták volna fel a népet e kérelem felett, becstelenséggel sujtattak.²⁾

Hogy a becstelenség büntetése is hivatalvesztéssel volt összekötve, az természetes. Azon esetre, ha az illető tisztviselő jószántából le nem mondott volna hivataláról, az ἐνδοξία kétségkívül épen úgy volt alkalmazható ellene, mint azt a pénzbírságról szóló sorainkban előadtuk.

* * *

A halálbüntetésen, a pénzbírságon és a becstelenségen kívül voltak még másnemű büntetések is a törvény részéről előre kiszabva, a melyek bizonyos különös jutalmaknak a hibásokkal szemben való megvonásából állottak. Említettük, hogy a kilencz archon a hivataloskodásról szóló számadás benyújtása után az Areopagus tanácsába lépett. Az ἐπιτροπότης τῶν νόμων felől rendelkező törvény értelmében azonban ha a thesmotheták az előttük ἐνδοξία útján feljelentett prytanokat és proödrusokat nem állították a törvényszék elé, elvesztették jogukat a tanácsba való belépésre.³⁾ Hasonló törvény értelmében a tíz szónok korában azon tanács, a mely hivatalos éve alatt a kellő számú három sor evezős hajók építéséről nem gondoskodott, elvesztette jogát a jutalomra, a melyet különben a néptől a hivatalos év végén kérni szokott.⁴⁾

* * *

¹⁾ Az igazságnak nyomára jönnünk e tekintetben igen bajos. Különb v. ö. Demosth. de cor. 267 és kk. Aesch. in Ctesiph. 32—48.

²⁾ Demosth. in Timocrat. 716.

³⁾ L. Demosth. többször idézett helyét in Timocrat. 707.

⁴⁾ Demosth. in Androt. 595. és kk. Ugyanott az eljárásról is értesülhetni.

A többi büntetésnek közül még csak a pellengért (στῆλη)¹⁾ kell fölemlitenünk, a melyet egy régi törvény az ajándékot elfogadók csúffá tételére a pénzbüntetésen kívül rendelt. A tíz szónok korában azonban e büntetésnem hasonló esetekben már nem volt szokásos.¹⁾

MÁSODIK FEJEZET.

Az u. n. τιμῆτος ἄγων.

Tekintetbe véve, hogy a jelenkor legelőbbrehaladott államainak büntető törvénykönyvei is mennyire állanak még a tökéletességtől, első pillanatra belátható, hogy, bármennyire gondoskodtak legyen is az attikai törvényhozók már előre a megtörténhető büntények megtorlásáról, azon büntényeknek, a melyekre nem volt büntetés kiszabva, mégis csak tulnyomó számban kellett lenniök. Ilyen büntények esetén nemcsak a bűnös vagy nem bűnös kérdése felett döntött a nép, vagy a törvényszék, hanem a vizsgálati eljárás befejezése után kötelessége volt a büntetést is megállapítani (τί γρῆ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτίσαι). Nyilvánvaló azonban, hogy idő folytán az attikai törvénykezésben is megkevesbült ezen esetek száma: és pedig nemcsak a tágabb értelemben vett usus következtében, hanem mert afféle büntényekről való határozatait, a melyekről a törvények nem emlékeztek meg, szokása volt a törvényszeknek írásban hátrahagyni az utódok számára. Ezen intézkedésnek görög szónokok által nagyban kizsákmányolt második jó oldala abban állott, hogy a törvényszéket ilyen esetekben elővigyázatosabbá tevé.²⁾

¹⁾ A megvesztegetés bünténye tisztviselőt, vagy szónokot tételez föl; küll. I. Demosth. in Phil. III. 122. «λογίζεσθε . . . καὶ θεωρεῖτε παρ' ὑμῖν αὐτοῖς τις ἦν παρ' ἡ δεινότητα τῶν τότε Ἀθηναίων» (a zeliiai Arthmius esetéről van szó) . . . ἐκόλαζον . . . οὕτω καὶ ἐπιμοροῦντο οὗς αἰσθάνοντο (δοῦροδοκοῦντας) ὥστε καὶ στηλίτας ποιεῖν». A στῆλη-ről, Comm. ad Greg. Nazianz. λόγους στηλιτευτικούς: ezeknek elnevezése, úgymond, «ἀπὸ μεταφορᾶς τῆς στῆλης» ered, — «στῆλη δὲ ἐστὶ λιθὸς ἢ χαλκὸς ἐν ἐπιμήκει τετραγώνῳ σχήματι, ἐν ᾧ ἐγγέγραπται ἡ τοῦ στηλιτευομένου ὕβρις». L. Hemsterhuis, Pollux kiadásában (Amsterdam 1706) II. köt. 899. l. 5. jegyz. Pollux VIII, 73. helyéhez.

²⁾ Lycurg. in Leocrat. 8—9. Küll. 9.: «δεῖ ὑμᾶς γενέσθαι μὴ μόνον τοῦ νόου ἀδικήματος δικαστῆς, ἀλλὰ καὶ νομοθέτας. ὅσα μὲν γὰρ τῶν ἀδικημάτων νόμος τις διαώρισε, ῥᾶδιον τοῦτο κανόνι χρηομένου κολάζειν τοὺς παρανομοῦντας; ὅσα δὲ μὴ σφόδρα περιεβλήσεν ἐπὶ ὄνόματι προσπαχεύεται, μείζον δὲ τούτων τις ἠδίκηκεν, ἅπασι δὲ

A kérdés tehát az, hogy azon esetre, ha a törvény nem határozta meg a tisztviselők bizonyos bünténye esetére a büntetést, milyen büntetésnek között választhatott a bíróság. Pollux a következő büntetésnek mondja általában szokásosoknak: a pénzbüntetést, a számüzést, a becstelenséget, a halált, a börtönt, a megbélyegzést, és végre a pellengért.¹⁾ Mindezen büntetésnek, a mennyiben általában a gonosztevőkre vonatkoznak, olvasóink előtt ismereteseknek kell föltételeznünk, és mi közülök csak azokról fogunk szólhatni, a melyek forrásaink tudósításai szerint a tisztviselők büntényeinek megtorlására valóban szokásosak valának. Ezek pedig a Pollux-féle sor megtartásával: a pénzbüntetés elsőrendben, és mellette a számüzés, tulnyomólag másodrendben; a halálbüntetés elsőrendben; végre a becstelenség, és a bebörtönzés, mindakettő másodrendben.²⁾

1. §. A pénzbüntetésekről és a számüzésről.

A pénzbüntetésnek kétféle nemét kell megkülönböztetnünk, a melyek egymástól a kivető hatóságra való tekintettel qualitative, az elmarasztalt tisztviselőre nézve pedig quantitative különböztek. Pénzbüntetés (ζημία) kivetésére ugyanis nemcsak a népgyűlés vagy a törvényszék (ζημία κατ' ἐξουσίην), hanem valamennyi attikai tisztviselő jogosult volt. Ez utóbbi pénzbüntetés az előbbi forumokétól quantitative annyiban különbözött, hogy amazokénál sokkal kisebb volt, s bizonyos határokat nem volt szabad túllépnie. Mind a két különbség következtében már az attikai törvényhozásban külön névvel (ἐπιβολή) volt az ilyen kisebb, egyes tisztviselők, vagy tisztviselői testületek által bizonyos határig kivihető³⁾ pénzbírság megjelölve.

ὁμοίως ἔνοχός ἐστιν, ἀναγκαῖον τὴν ὑμετέραν κρίσιν καταλείπεσθαι παράδοισμα τοῖς ἐπιγυρομένοις».

¹⁾ Pollux VIII. 69. τὰ δὲ τιμώματα ζημία, φυγή, ἀτιμία, θάνατος, δεσμός, στίγματα, στίλι.

²⁾ Hogy a pellengér (στίλι) mily esetben használtatható (régibb időkben) a tisztviselők büntényeinek megtorlására, erről fenebb szólottunk. Ezúttal l. különösen inkább a 121. p. végét. (Dem. in Philipp. III.) Ugyanazon hely bizonyítja azt is, hogy a tiz szónok korában már sem az ἀτιμία-τος ἄγων-okban (mert elévült), sem a τιμῶς-okban nem szerepelt.

³⁾ A kivetésre ἐπιβάλλειν ἐπιβολήν, sőt ἐπιβάλλειν ζημίας ἐπιβολήν, vagy πεισῶσαι ζημίας ἐπιβολήν kifejezések voltak használatban; úgy hogy a kétféle

Hogy először is ezen ἐπιβολή a tisztviselőkkel szemben is használatban volt, ezt Suidas határozottan kimondja; ¹⁾ de természetes, hogy valóságos tisztviselőt egy másik tisztviselő ilyen ἐπιβολή-val sujtani nem lehetett feljogosítva; ²⁾ úgy, hogy Suidas ezen helyének magyarázatakor szerintünk, a mi a szoros értelemben vett tisztviselőket illeti, ³⁾ az Areopagusnak és az ötszázak tanácsának illetén jogára kell gondolni.

Hogy az Areopagus és a tanács által kivethető pénzbüntetés mint valóságos ἐπιβολή veendő számba, ezt már azon tény is kétségtelenül bizonyítja, hogy mindkét testület ebbeli joga bizonyos határok közé volt szorítva. Azon esetről, a melyben az Areopagus által kivethető ἐπιβολή szerepel, a maga helyén már tettünk említést. ⁴⁾ Ezuttal csak azon szavakra akarjuk olvasóinkat figyelmeztetni, a melyekkel a szónok az eset elbeszélését kíséri: «ὁ γὰρ ἀποκρατορὲς εἶσιν, ὡς ἂν βούλωνται Ἀθηναίων τινὰ κολάζαι». Hogy mennyi lehetett azon pénzbírságnak maximuma, a melynek kivételére az Areopagus jogosítva volt, erről csak gyanítgatásnak van helye; ⁵⁾ annyi azonban bizonyos, hogy igen magasra nem terjeszkedhetett.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk már, a mi az ötszázak

bírság megkülönböztetésében tanácsos elővigyázattal eljárni. Lysias pro milite beszédében felváltva ζῆμια és ἐπιβολή a hadvezérektől kivetett bírság neve.

¹⁾ Suidas, Ἐπιβολή ἐστὶν ἡ ὁρμίζουσα ζῆμια (e szó itt tág értelmében büntetést, τιμωρίαν, jelent) . . . τὰς τῶν τὰ δημόσια μὴ καλῶς διοικούντων.

²⁾ A phylarchoknak a hadvezér által fennebb említett megbírságolása mint Attika határain kívüli és a hadi törvények tekintete alá való eset itt nem vehető számba.

³⁾ Mert Suidas ugyanott az ἐπιβολή másféle tárgyáról is tesz említést.

⁴⁾ Demosthenes ama helyén (in Neaer. 1372) egy második archon megbírságolásáról van szó, . . . ἡ βουλή ἡ ἐν Ἀ. π. . . . ἐξήμιον τὸν Θεογένην. Az «ἐξήμιον» szóból nem szabad azt következtetni, hogy a megbírságolás neve ζῆμια volt! V. ö. 61 l. 3. jegyz. Különb. ezen esetben sem hajtatható be a pénzbírság, mert (id. ibid. 1373.): ἐκώσωντο οἱ Ἀρεοπαγῖται κρινόντες τὸν Θ., καὶ ὀργιζόμενοι αὐτῷ, καὶ συγγνώμην εἶχον ἑξαπατηθέντι»

⁵⁾ Dinarchus (in Dem. 56.) arról szólván, hogy az Areopagus saját tagjait bírságolta meg, szintén elhallgatja az összeget. Nagyon csekély semmi esetre sem lehetett, mint ezt (57) a «τὴν τιμωρίαν μείζω νομίζοντες εἶνα: τῆς . . . ἀμαρτίας» szavak mutatják.

tanácsa által kivethető ἐπιβολή-t¹⁾ illeti. Ennek maximuma ugyanis 500 drachma volt; ez a szónokok és szótárírók alapján egvaránt bizonyos.²⁾ Hogy milyen körülmények között alkalmazhatta a tanács ezen bírságot a tisztviselők ellenében is, erre nézve elég lesz talán az olvasót a már előadottakra utalnunk.

Ezen bírság azonban, a melynek kivetésére e két forum jogosítva volt, elenyésző csekélység azon roppant pénzbüntetésekhöz, a melyekre a nép szokta a népgyűlésen vagy törvényszéki végzés útján épen különösen államférfiain, vagy hadvezéreit politikai jellegű büntényeikért elítélni. Cephisodotus hadvezért kedvezőtlen békeföltételei miatt öt talentum bírságban marasztalta el a nép,³⁾ tehát hatvanszor akkora pénzbüntetésben, mint a mekkorának kivetésére a tanács jogosult volt. De ez még mindig csekélység. A Harpalus-féle ügyben Demosthenes a Heliæa által ötven talentum bírságra ítéltetett. Ugyanekkora összeg miatt halt meg Miltiades a börtönben;⁴⁾ s mint az efféle büntetések maximumát,⁵⁾ azt említjük még fel, a melylyel Timotheus, a kitünő hadvezér, Conon fia, Aristophon vádjára sujtatott; ez száz talentumból állott.⁶⁾

Mielőtt a többi büntetésnemekre áttérnénk, még egy kérdésben kell állást foglalnunk, a mely két szempontból is értekezésünk tárgyára vonatkozik; egyrészt, mert tisztviselők vétségét feltételezi, másrészt, mert az ἐπιβολή kivetésének kérdésével szoros kapcsolatban áll.

Pollux szótáríró ugyanis azt állítja, hogy Athene istennő kin-

¹⁾ Hogy a neve ἐπιβολή, ezt l. Polluxnál VIII, 51—52, az εἰσαγγελία előadásában: «... καὶ μὲν μέτρια ἀδικεῖν δοκῆ, ἢ βουλή ποιεῖται ζημίαις ἐπιβολῆν . . . » stb.

²⁾ L. kül. Demosth. in Everg. et Mnesib, 1152, a mely általában a főhely, a tanács elé terjesztett εἰσαγγελία-t illetőleg: «πότερα δικαστηρίῳ παραδοίῃ ἢ ζημιώσεται ταῖς πεντακοσίαις, ὅσου ἦν κυρία κατὰ τὸν τόμον. . . » stb.

³⁾ Demosth. in Aristocrat. 676: «ἀπεχειροτονήσατε μὲν τὸν στρατηγὸν, πέντε ταλάντοις δ' ἐζημιώσατε, τρεῖς δὲ μόναι ψῆφοι διήνεγκαν τὸ μὴ θανάτου τιμῆσαι».

⁴⁾ Herodot. VI. 136.

⁵⁾ Isocrat. de permutat. 129.: «... Τιμώθεον δὲ τοσοῦτοις ἐζημίωσε χρημασιν (ἢ πόλις), ὅσοις οὐδένα πώποτε τῶν προγεγενημένων». A dolog 354-ben Kr. e. történt.

⁶⁾ Dinarch. in Dem. 14.: «καὶ Τιμωσέω . . . ἑκατὸν ταλάντων ἐτιμῆσατε, ὅτι χρηματ' ἀπὸ τὸν Ἀριστοφῶν ἔφη παρὰ Χίων εἰληφέναι καὶ Ῥοδίων . . . » V. ö. Demosth. adv. Timoth. 1187 és kk.

csének pénztárnokai (οἱ τῆς θησοῦ ταμίαι, vagy ταμίαι τῶν ἱερῶν γροῦ-
μμάτων τῆς Ἀθηναίων) jogosultak voltak az ἐπιβολή-t megsemmisíteni,
ha a tisztviselők igazságtalanul vetették volna ki valakire.¹⁾

Már hogy ezen állítás, mint Böeckh teszi, betűszerinti érte-
lemben nem vehető, az bizonyos. Részünkről Heffter szavait (419.
l. 14. jegyz.) figyelembe véve, — a ki Lysias idevonatkozó helyéről
(pro milite 7.) azt állítja, hogy valószínűleg ennek félreértéséből
jutott Pollux az említett véleményhez, — azt hisszük: hogy min-
denek előtt Pollux ezen helyét a törvényszéki vagy éppen népgyü-
lési végzésekből eredő pénzbüntetésekre érteni nem szabad; hogy
továbbá a tamiasok, és ha ezek, úgy valószínűleg a praktorok is a
megkárosított magánember panaszára egyes tisztviselők ἐπιβολή-it
illetőleg a kivető tisztviselővel²⁾ tárgyalásba bocsátkozhattak;
de harmadszor, hogy azon esetre, ha az ἐπιβολή-t kivető tisztviselő
annak feljegyzéséhez tovább is ragaszkodott, az ügy törvényszék
elé került.³⁾ Egyszóval: a tamiasoknak, és talán a praktoroknak
ilyféleképen korlátolt jogát Platnerrel (II. 112 és kk.) nagyon ért-
hetőnek és czélszerűnek tartjuk a tisztviselők birságoló hatalmá-
ból eredő tulságok és kihágások ellenőrzésére, de más részről azt
hiszük, hogy a tisztviselők ἐπιβολή-ját csak legalább is a meg-
szégyenülés kockáztatása mellett kifogásolhatták.⁴⁾

*

¹⁾ Pollux, VIII. 97. Ταμίαι τῆς θησοῦ: ... εἶχον ... ἐξουσίαν καὶ ζημίαν
ἀφ' ἐλατῶν, εἰ ἀδικίως ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐπιβλήσειη.

²⁾ Lys. pro mil. 7. pontjában τὴν γραφὴν helyett Westermannal τὴν
ἐγγραφὴν-t olvasunk.

³⁾ V. ö. Meier és Schoem. 32. l. 10. jegyz.; 36. l. és 27. jegyz.

Meglepetéssel olvastuk már nézetünk tisztázása után Pollux Hem-
sterhuis-féle kiadásának VIII. 97 helyéhez Kühn következő szavait, a
melyek értelmében a kérdés már a múlt század elején ügyesebben volt
megfejtve, mint a négy modern író munkáiban: «Quaestoribus mulctam
tabulae inscriptam tradebant Archontes (helyesebben: magistratus); illi
iterum examinabant, quo iure irrogata esset; et sententia Archontum (ma-
gistratum) approbata, reus mulctae referebatur in aerariorum numerum: si
minus placeret mulctae impositio, agebant ante cum Archontibus (magi-
stratibus), ut mulctam delerent, quod si abnuerent, ad iudices itum est,
ut controversia finiretur ipsorum sententiis. Mulctae vero ab ipsis statim
iudicibus profectae a quaestoribus sine ulteriori examine admittebantur».

⁴⁾ V. ö. Scheibe, Lysias orat.² praef. LXXXI: «qui (praefecti aerarii)
causa cognita poenam suo periculo remittunt»; és magát Lysias, pro
mil. 7: «οἱ δὲ ταμίαι οὐδὲν ὄμισον τοῖσδε (τοῖς στρατηγούσι) διανοιθέντες, ἀνακαλε-

A számüzésről legelőször is azt kell megemlítenünk, hogy ámbár önálló büntetéskepen, saját neve alatt is szerepelt, a pénz-bírságtól még e ritka esetben is elválaszthatatlan volt, a mennyiben vele mindig együtt járt a bűnösök vagyonának elkobzása is: Ha az alkalmazás különböző okait mellőzzük, éppen ebben rejlik a főkülönbség, a mely miatt az úgy nevezett *δστρακισμός*-szal össze-zavarni nem szabad.¹⁾ Emez politikai intézkedés volt, a melynek rendkívül elterjedt használata nemcsak büntető jelleget nem adott, hanem a megtiszteltetés egy nemét kellett bizonyos szempontból arra nézve képeznie, a kit ért. A számüzés, mint büntetés, abban is különbözött az *δστρακισμός*-tól, hogy örök időkre szólt, és bizonyos tartózkodási helyet nem jelölt ki az elmarasztalt számára. Ilyen büntetés érte Philocles parancsnokot a Harpalus-féle ügy miatt.²⁾

Látjuk tehát, hogy mint önálló büntetés is együtt járt a pénz-bírsággal; de valószínűleg még sokkal gyakrabban lehetett emennek következménye. S innen magyarázhatók meg azon roppant pénz-büntetések, a melyekkel a különben vagyontalan tisztviselőket sújtották, a mennyiben ezeknek értelme vagy örökös bectelenségben,³⁾ vagy örökös számkivetésben állott. Timotheusra nézve, ki olyan vagyoni állapotok között élt, hogy aránylag csekély kölcsönök fejében egész vagyona el volt zálogosítva,⁴⁾ mi egyéb jelentőséggel birhatott az említett száz talentumos bírság, mint hogy a fizetés elől számüzetésbe meneküljön. Demosthenes, mint említettük,

---

τάμνοι τοὺς παραδόντας τὴν ἐγγραφήν (Westerm. γραφήν: Scheibe) ἐσκοποῦντο τῆς αἰτίας τὴν πρόφασιν. ἀκούσαντες δὲ τὸ γαγενημένον, ἐνοοῦντες οἷα πεπονθῶς ἦν, τὸ μὲν πρῶτον ἐπειθὺν αὐτοὺς ἀρεῖναι, διδάσκοντες ὡς οὐκ ἐπιεικὲς εἶη τῶν πολιτῶν τινὰς δι' ἰδίαις ἐγχεῖρας ἀναγράφεσθαι, ἀποροῦντες δὲ μεταπέσαι αὐτοὺς, τὸν παρ' ὁμοῦν κίνδυνον ὑποστάντες ἄκυρον τὴν ζήμιαν ἔκριναν». A valószínűleg megromlott 11. és 12. pont is megmagyarázható, bár igen zavarosnak látszik. Ebben, ha a törvénytörési végzésből eredő pénzbírságot sem irták volna fel a sáfárok, úgy látszik, csak feltételesen van állítva, hogy ezt büntetés és felelősség nélkül lehették volna.

¹⁾ Suid. s. v. *δστρακισμός* és Schol. in Aristoph. Vesp. 947.

²⁾ Demosth. epist. III. 32; v. ö. Blass, Dinarchi orat., praef. XX.

³⁾ Mint említeni fogjuk, a nép különös ingerültsége esetén ezen bectelenséghez még börtön is járulhatott.

⁴⁾ I. különösen Demosth. in Timoth. 1187: «ἡ μὲν γὰρ οὐσίη ὑπόχρεωσις ἦν ἅπασα, καὶ ὅροι αὐτῆς ἔστασαν, καὶ ἄλλοι ἐκράτουσιν . . . » stb.

szintén a száműzetést választotta, habár a reá rótt ötven talentum bírságot valószínűleg ki tudta volna fizetni.¹⁾

2. §. A bectelenségről és a börtönről.

E büntetésnemekről különös tekintettel a tisztviselők büntényeinek megtorlására csak igen keveset mondhatunk. A bectelenség mint a törvény által előre kiszabott büntetés még érthető, de arra egyetlen egy esetünk sincs, hogy népgyűlési vagy törvényszéki végzés útján elsőrendű büntetés gyanánt alkalmaztatott volna. Ezért és egész természetéből folyólag kétségtelen, hogy csak másodrangú szerepet viselt, a mennyiben inkább más büntetésnek következménye volt. Nevezetesen tudjuk, hogy az említett forumok részéről pénzbírságra vagy ἐπιβολή-ra ítelt egyén, ha azt nyomban le nem fizette, mint az államnak adósa valószínűleg egyszerű nyilvános kihirdetés útján (ἀνακηρύξει),²⁾ sőt talán a nélkül is, bectelenné vált,³⁾ s ez az oka, hogy miért választotta a fizetékép-

¹⁾ A φυγή ilyen felfogásának helyességére bizonyítékot képez Hyperid. in Demosth. 23. (21.) 28. és kk. (Blass.): «... τῶν... ἰδιωτῶν ἐάν τις ἀρχὴν τινα ἀρχῶν δι' ἄγνοιαν ἢ δι' ἀπειρίαν ἀμάρτη τι, οὗτος ὑπὸ τούτων καταρρητορευθεὶς ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἢ ἀποθανεῖται ἢ ἐκ τῆς πατριδος ἐκπεσεῖται...» a mi annyit jelent: «vagy halálra ítéletek, vagy akkora pénzbírságban marasztaljátok el, hogy kifizetni nem tudja, s száműzetésbe megy.» Mert lehetetlen, hogy Hyperides a pénzbírságról máskülönben meg ne emlékezett volna.

²⁾ V. ö. Platner, I, 433.

³⁾ Hogy ez a τιμητὸς ἄγων-oknál is így volt, erre nézve v. ö. Demosthen. in Neaer. 1347... πεντεκαίδεκα ταλάντων ἐτιμᾶτο, ἵνα ἀτιμώσῃεν αὐτὸν καὶ παῖδας τοὺς ἐκείνου καὶ τὴν ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν... ἢ μὲν γὰρ οὐσίαι οὐδὲ τριῶν ταλάντων πᾶνυ τι ἦν, ὥστε θυνησῆναι ἐκτίσαι τοσοῦτον ὄφλημα, stb. Demosth. in Leptin. 504. helye ezen felfogással ellentétben látszik állani; e hely így szól: «... τῶν τὰ δεινῶσ' ἡμᾶς ἀδικούντων ἐν ἐκάστῳ τιμητῷ ὑπάρχει διὰ τὸν νόμον, ὃς διαβροχὴν λέγει «μηδὲ τιμημα ὑπάρχειν ἐπὶ κρίσει πλέον, ἢ ἐν, ὁπότερον ἂν τὸ δικαστήριον τιμῆσῃ, παθεῖν ἢ ἀποτίσαι, ἀμφοτέρα δὲ μὴ ἐξέστω». ἀλλ' οὐδ' οὗτος ἐγρήσατο τούτῳ τῷ μέτρῳ ἀλλ'... «ἄτιμος ἔστω» φησι «καὶ ἡ οὐσία δημόσια ἔστω» δύο τιμηματὰ ταῦτα» stb. Csakhogy egyrészt nem is állítjuk, hogy a törvényszék mondta volna ki a bectelenség büntetését, hanem ezt a pénzbírság természetes következményének tartjuk, másrészt meg nem szabad elfelednünk, hogy nem történetirókkal, hanem szónokokkal, ügyvédekkel van dolgunk. Pilyéleképen magyarázandók még különben ugyancsak Demosthenes szavai a prytanok és proëdrusok ἔνδειξις útján való feljelentésében. I. fellebb. (Dem. in Timocrat. 706—707.)

telen megbírságotl egyén inkább a száműzetést az Attikában való életnél.¹⁾

*

A börtön sem számítható az elsőrendű büntetések közé, a mennyiben a börtön ilyféle alkalmazásának (δεσμ. ἐπὶ κρίσειν) egyáltalában semmi nyoma nincs a tisztviselőkkel szemben; úgy látzik, csak azon esetre volt használatban, ha a pénzbírságra ítélt, de azt le nem fizető tisztviselőt fizetésre akarták kényszeríteni, különösen ha a nép gyanakodott az elmarasztaltra, hogy igazságtalan úton szerzett vagyonából még a sokszor roppant nagyságú bírságot is képes kifizetni (δεσμ. ἐπὶ γράμμασι). Erre Miltiades és Demosthenes és mások esetei szolgálhatnak például (l. lenn). Ezen kívül, mint többi közt az arginusæi hadvezérek esete bizonyítja, a börtön vizsgálati fogságul is használtatott.²⁾

¹⁾ Kérdés tárgya lehet még, hogy meddig tarthatott ezen bectelenség? Általában addig, míg azon ok, mely azt maga után vonta, létezni meg nem szűnt (v. ö. pl. Demosth. adv. Macartat 1069. a végén). Azért irtuk, hogy a kifizethetetlen bírságra ítéltknél örökre, hacsak a nép a supplicatoról szóló törvény értelmében több mint 6000 attikai polgár szavazata útján szőnyegre nem hozta a megkegyelmezés ügyét. (Demosth. in Timocrat 714—715). Ellenkező esetben a bectelenség még az örökösökre is kiterjedt. L. kül. Demosth. in Androt. 603—604: «κληρονόμον γάρ σε κατίστην ὁ νόμος τῆς ἀτιμίας τῆς τοῦ πατρὸς» stb. V. ö. 66. l. 3. jegyz. és még: Dem. in Timocrat. 762. a végén; in Theocrin. 1322, 1326; adv. Macartat. 1069. a végén.

²⁾ A főhely a börtönbüntetésre Demosth. in Timocrat. 741. és kk.: «καίτοι καὶ ἐπὶ γράμμασιν ἤδη τινὲς ἐδέεθσαν, καὶ ἐπὶ κρίσειν, ἀλλ' ὅμως ὑπέμενον . . . τοὺς μὲν οὖν πρὸ Εὐκλείδου ἀρχοντος εἶασιν καὶ τοὺς σφόδρα παλαιούς . . . ἀλλὰ μετ' Εὐκλείδην ἀρχοντα, ὃ ἄνδρες δικασταὶ, πρῶτον μὲν Θρασύβουλον τὸν Κολλυτέα πάντες μὲνησθε δις δεσέοντα ἀμποτέρας τὰς κρίσεις ἐν τῇ δήμῳ . . . ἔπειτα Φιλέψιον τὸν Λαμπρέα. ἔπειτα Ἀγύρριον τὸν Κολλυτέα, ἄνδρα γρηστον καὶ δημοτικόν . . . καὶ ἐγένετο ἐν τῷ οἰκῆματι τούτῳ πολλὰ ἔτη, ἕως τὰ γράμματα ἀπέτισεν ἂ ἔδοξε τῆς πύλειος ὄντα ἔχειν. καὶ ἐπ' ἐκείνῳ καλλίστρατος stb. . . . καὶ Μυρονίδης ὁ Ἀργίνου υἱός . . . stb. καὶ οἱ ταμίαι ἐπ' ὧν ὁ Ὀπισθόδομος ἐνεπρήσθη, καὶ οἱ τῶν τῆς σεοῦ καὶ οἱ τῶν ἄλλων σεῶν, ἐν τῷ οἰκῆματι τούτῳ ἦσαν, ἕως ἧ κρίσις αὐτοῦ ἐγένετο. καὶ οἱ περὶ τὸν σίτον ἀδικεῖν ὀβρίζαντες, καὶ ἄλλοι πολλοὶ . . .» stb. Itt van példa az általunk előbb említett nemre is (v. ö. még id. ibid. 721, 733, in Mid. 529. Plato, Apolog. Soer. 37. B. C.) az utóbbira is. (Az arginusæi hadvezéreket illetőleg l. Xenoph. Hist. graec. I, 7, 20. «δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῇ δήμῳ». Plato említett helyéből (v. ö. még Dinarch. in Aristog.

3. §. *A halálbüntetésről.*

Említettük, hogy a Draco és Solon-féle törvényhozástól a tizszónok koráig a halálbüntetés alkalmazása tekintetében nagy változás állott be. A practicus görög bíró belátta azt, hogy sokkal több anyagi haszna van az államkincstárnak a pénzbüntetésből, mint a mennyi morális haszon a bűnösöknek halálbüntetés által való elrettentéséből ered. Plato törvényei szerint halálbüntetéssel azok sújtandók, a kikről azt hiszi a törvényhozó, hogy egészen javíthatatlanok, hogy maguknak sincs már hasznukra, ha tovább élnek, s másoknak is kétszeres hasznot hajtanak azon esetre, ha meghalnak; mert egyrészt elrettentő példáulú szolgáltnak, másrészt gonosz embertől szabadítják meg az államot. Csak ilyenek ellenében kell, úgymond, a halálbüntetéshez fordulni; másokkal szemben pedig semmi esetre.¹⁾ Plato e szavaiban már észrevehető az átmenet Demosthenes nézetére, ki különösen két helyen szól elvileg a halálbüntetésről; de ő már mindakét helyen úgy nyilatkozik, hogy a halálbüntetés csak rabszolgának való; a szabad embert épen az különbözteti meg a rabszolgától, hogy míg ennek testével kell lakolnia büntényeért, addig amazt pénzbüntetéssel illő és szokásos sújtani; velők szemben a halálbüntetéshez csak a legutolsó esetben kell fordulni.²⁾

S valóban, úgy találjuk, hogy Demosthenes korában a pénzbüntetés a tisztviselők büntényeinek megtorlásában is egészen háttérbe szorította már a halálbüntetést; ha akadunk is szórványosan példáira, jobbára nem a törvényszék mondja ki az ítéletet,³⁾ hanem már a felingerült nép határozza el a népgyűlésen, míg más büntetésnemeknél, de különösen a pénzbírságnál inkább a törvényszékre szokta bízni a büntetés kimondását. Az arginusæi hadvezérek esete, Ergoclesnek, Thrasybulus tisztársának,⁴⁾ Antimachusnak,

9. és kk.) kétségtelen az is, hogy magánemberek ellen a börtön (mely Dinarchus említett helye szerint közös volt) büntetésül is használtatott.

¹⁾ Plato, *Leges*, p. 862.

²⁾ Demosth. in *Androt.* 610; in *Timocrat.* 752, majdnem ugyanazon szavakkal.

³⁾ V. ö. még *Dinarch.* in *Dem.* 55. és kk.; és *Aeschin.* in *Ctes.* 10.

⁴⁾ *Lysias* in *Philocrat.* 2.

Timotheus sáfárjának¹⁾ és Timagorasnak²⁾ példái csak megerősíthetnek bennünket ebbeli véleményünkben.

A halálra ítélték vagyona Cannonus psephismája szerint elkoboztatott.³⁾

HARMADIK SZAKASZ.

Az ellenőrzésről a hivatal letételekor.

1. §. A hivatalról való számadás szükségességéről.

Alig volt intézkedés Attikában, a melynek általános érvényességére annyi nyomatékot helyeznének a források, mint épen a hivatalról való számadására;⁴⁾ de hogy ezen érvényesség határaitól épúgy, mint a számadásról általában biztosabb értesüléseink vannak, ezt még is csak Aeschines szónoknak köszönhetjük. Midőn ugyanis Ctesiphon Demosthenes megkoszorúzását hozta volt javaslatba, Aeschines támadásának egyik sarkpontját tudvalevőleg azon törvénybe helyezte, a mely szerint a hivataláról még felelős tisztviselő nem volt megkoszorúzható;⁵⁾ úgy, hogy Ctesiphon elleni beszédének idevonatkozó részében ezentúl csak annak bebizonyítása volt a célja, hogy Demosthenes Ctesiphon indítványakor még nem adott számot hivataláról, pedig az építkezési felügyelőség a felelősségnek alávetett hivatalok (ἀρχαί) közé számítandó.⁶⁾ Hogy

¹⁾ Dem. in Timoth. 1187: «ὄσω . . . διέθεσαν ὑμᾶς κατηγοροῦντες, . . . ὡστ' Ἀντιμαχῶν . . . ἐν τῷ δήμῳ ἀπεκτείνετε, καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἐδημῶσατε . . . stb.

²⁾ Xenoph. Hist. graec. I. 7, 20: v. ö. 1. jegyzet.

³⁾ Dem. de fals. leg. 350.

⁴⁾ Andocid. in Alcibiad. 30. (a végén) és Schol. in Aristoph Equit. 822.

⁵⁾ Aesch. in Ctes. 11.

⁶⁾ E megkoszorúzás ügyében azon ritka szerencés helyzetben vagyunk, hogy nemcsak egyoldalúlag ismerjük. a mennyiben tudvalevőleg Demosthenes replikája is fennmaradt a híres περὶ τοῦ στεφανῶος című beszédben. Ha ezen beszéd idevonatkozó részét (263—267) Aeschines beszédével összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy Demosthenes Aeschinesnek azon állítását, a melyre a vita alapítva van, hogy t. i. a hivataláról még felelős nem koszorúzható meg, ellenmonló példák említésével tagadja. De ez reánk nézve ezúttal mellékes; a fődolg, hogy ugyanis mint építkezési felügyelő számadásra kötelezve volt, nemcsak elismeri, hanem azt állítja, hogy a számadást annak rendje szerint be is adta. L. kül. Dem. de cor. 266 Τοῦτων ἕκαστος, Αἰσχίνῃ, τῆς μὲν ἀρχῆς ἧς ἤρχεν ὑπεύθυνος ἦν, ἐφ' οἷς δ' ἐστεφανῶτο, οὐχ ὑπεύθυνος. οὐκοῦν οὐδ' ἐγὼ ταυτὰ γὰρ ὀικαίά ἐστι μοι περὶ τῶν αὐτῶν τοῖς

milyen úton halad a szónok, míg végre az összes hivataloknak értekezésünk elején említett hármás felosztásához érkezik, a melyet törvényben gyökerezőnek mond, erre nézve magára a beszédre utaljuk olvasóinkat.¹⁾ E felosztás szerint, mint már említettük, három nemét különbözteti meg a tisztviselőknek; az első osztályba sorozza a sors útján és kézfölemeléssel választottakat; a másodikba azokat, a kik harmincz napon túl szerepelnek valamely nyilvános ügyben, (ilyenek a közmunkák felügyelői is); a harmadikba pedig mindazokat, a kik választás útján a törvényszékeknél való elnökösködére jogot nyertek. A két utóbbi osztály hivatalnokait azonban nem az egész nép, hanem az egyes phylek és demosok választották;²⁾ ezeket a szónok, mint említettük, *ἀίρετοι* név alatt foglalja össze, és a számadásra ép úgy kötelezetteknek tartja őket, mint az előleges vizsgálat kiállítására.³⁾

Egyáltalában senki sem mentes tehát a felelősségtől, úgymond e szónok is, ha valamely közérdekű ügyben szerepet viselt. S e tétele bebizonyítására ő maga is felemlit néhány tisztviselőt, a kiknek felelősségre vonása, mint mondja, legfeltünőbbnek látszik.⁴⁾ Nemcsak a papokat, papnóket és a trierarchusokat, hanem még az Areopagust⁵⁾ és az ötszázak tanácsát⁶⁾ is felelőssé tette, úgymond, hivataloskodásáról a törvényhozó. Részünkről hozzáteszszük még, hogy más források megemlékeznek a kilencz archon⁷⁾ és ülnökeik,⁸⁾

ἄλλοις δήπου. ἐπέδωκα ἐπινοῦμαι διὰ ταῦτα, οὐκ ὄν ὢν ἐπέδωκα ὑπεύθυνος. ἤρχονται καὶ θεῶν καὶ γὰρ εὐθύνας ἐκείνων, οὐχ' ὢν ἐπέδωκα. νῆ Δί', ἀλλ' ἀδίκως ἤρχα; εἴτα παρὼν, ὅτε με εἰσῆγον οἱ λογισταί, οὐ κατηγόρεις;

¹⁾ Aesch. in Ctes. 9—29.

²⁾ Demosthenest a Pandionis phyle. Aesch. in Ctes. 31.

³⁾ Aesch. in Ctes. 29, 30.

⁴⁾ Aesch. in Ctes. 17—20; küll. 17: διὸ ἀξίω δ' ὅμας πρῶτον ἐπὶ τῶν παραδόξων . . stb.

⁵⁾ Platner (I. 37.) Aeschines ezen helyéhez némi kétséget fűz, a mennyiben azt hiszi, hogy a számadás az Areopagus bírói működésére nem vonatkozhatott. Heffter (41, kk.) szintén csak a tanács közigazgatási teendőire érti, s Petitussal szemben egyenesen tagadja, hogy évenként számadással tartozott volna. Részünkről jobbnak látjuk Meier és Schoemannel (216. l. 11. jegy.) e tárgyban teljes tudatlanságunkat bevallani.

⁶⁾ Egyes tanácsnok felelősségre vonásáról l. Demosth. in Androt. 605. Az egészről legjobban Platner szól (I, 343, kk.)

⁷⁾ Pollux VIII. 118, Οἱ δὲ ἐννεα ἄρχοντες, οἱ καὶ ἕκαστον ἐνιαυτὸν μετὰ τὸ δοῦναι: τὰς εὐθύνας καὶ τοῖς Ἀρεοπαγίταις προσετίθεντο, és más már említett helyek

⁸⁾ Harpocr. s. v. ἀρεδῶρες.

a piaczi és városi felügyelők,¹⁾ a diæteták,²⁾ a követek,³⁾ a hadvezérek⁴⁾ s végre a tizenegyek⁵⁾ felelősségrevonásáról is.

2. §. *A felelősségrevonásnál szokásos eljárásról.*

Még mielőtt az idevonatkozó csekély számú adatok rendszerezését részünkről is megkísérlenők, már eleve meg kell említenünk abbéli véleményünket, hogy ezen adatok akár az eljárást intéző tisztviselőket, akár ezeknek illetőségét, akár magát az eljárást tekintve annyira fogyatékosak, s e mellett egymásnak nagyrészt annyira ellenmondók, hogy a rendelkezésünkre álló források mellett kielégítő módon aligha lesznek valaha összefoglalhatók.

A mi a vizsgálatot intéző tisztviselők kérdését illeti, ha Harpocratio és Photius tudósítását elfogadjuk, a következő tisztviselők szerepeltek a felelősségrevonás alkalmával: a törzsenként sors által választott tíz logista (λογισταί)⁶⁾ és hasonló számú⁷⁾ ügyészek (συνήγοροι);⁸⁾ továbbá a szintén sors által választott tíz euthyn (εὐθύνοι)⁹⁾ és ezek ülnökei (πάρεδροι), Photius szerint kettenként egy-egy euthyn mellé kisorsolva.¹⁰⁾

¹⁾ Dem. in Timocrat. 735 . . . . εἰ μὲν τις ἀγορανόμος ἢ ἀστυνόμος ἢ δικαστής κατὰ δήμους (községi bírő) γενόμενος κλοπῆς ἐν ταῖς εὐθύναις ἤλωκεν . . . Mint csekély fontosságú tisztviselők a követekkel vannak szembeállítva.

²⁾ Schol. ad Dem. in Mid. 542, 15; οἱ διαίτηται ἐν τῷ Σχιροφοριῶν τὰς εὐθύνας διδῶσι . . . ἔδει . . . τοὺς τὰ κοινὰ διοικούντας εὐθύνας διδόναι τῶν πεπραγμένων. ἔξιόντος δὲ τοῦ ἐνιαυτοῦ πρῶτον ἀπὸ τῶν διαίτητῶν ἔρχοντο μικρότερα γὰρ ἦν τὰ ὑπ' αὐτῶν διοικούμενα. Aristoph. Vesp. 587. verse talán a heliastákra értendő. Különben I. Télfy, C. J. A. comm. ad 579. Heffter (41. l.) az Aristophanes-féle sort az Areopagusra érti.

³⁾ Anonym. arg. in Demosth. de falsa leg. 338: Ἰστέον . . . ὅτι μετὰ τὴν πρεσβείαν ἕκαστος τῶν πρεσβέων εὐθύνας ἐδίδου. V. ö. a beszédben 406, és Suidas s. v. εὐθύνη.

⁴⁾ Lysias in Alcib. 38. Demosth. adv. Timoth. 1191.

⁵⁾ Lysias in Theomnest. 16. . . . εἰ . . . ὁ θεσθεὶς εἰσελθὼν ἐν ταῖς εὐθύναις τῶν ἑνδεκα κατηγοροίη . . . stb.

⁶⁾ Harpocr. s. v. λογισταί.

⁷⁾ Photius, Lex. Rhet. p. 672, 20. Meier conjecturájával. I. Télfy C. J. A. comm. ad 281. Bekker Anecd. graec. I. p. 301.

⁸⁾ Harpocr. s. v. εὐθύνοι.

⁹⁾ Az εὐθύνοι és πάρεδροι hivatalnokokat illetőleg tudósításainkban olyan ellenmondások vannak, a melyeket hallgatással mellőznünk lehetetlen. A zavarnak különösen két indoka van, amelyek a logistákra és euthynokra közvetlenül, az ülnökökre pedig közvetve vonatkoznak.

De már azon további kérdésre, hogy miben különbözött a logisták illetékessége és működési köre az euthynoketól vagy ezek

Először, igen feltűnő azon körülmény, hogy későbbi szónokok (Demosth. de cor. 268; π. παραπρ. 406; Aesch. in Tim. 107; in Ctes. 15) csak a logistákról, a korábbiak pedig (Andocides, Lysias) csak az euthynokról tesznek említést; úgy, hogy könnyen azon gondolatra lehetne jönni, miszerint a logisták és az euthynok egymás mellett sobasim léteztek, hanem vagy hogy a logisták később az euthynok helyére léptek, (Meier és Schoem. 101.) vagy hogy a «λογισται» és «εὔθυνοι» féle megnevezés ugyanazon tisztviselőkre felváltva használtott. Ennek azonban határozottan ellenmond Harpocratio azon helye, amelyen a mi felsorolásunk alapult, (s. v. λογισται): «διειλεγκται περὶ τούτων Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ ἔνθα δεῖκνυται, ὅτι διαφέρει τῶν εὔθυων.» Az említett nehézség magyarázatául azon felfogást ajánljuk, a mely szerint pl. Andocides következő helyén (de myst. 78): «ἔσων εὔθυνοι τινὲς εἰσι καταγενοσμενοι ἐν ταῖς λογιστηρίαις ὅπου τῶν εὔθυων ἢ τῶν παραδροῶν» az «εὔθυων» szó alatt a logisták és euthynok összefoglalva, a «παραδροῶν» szó alatt pedig a tulajdonképeni euthynok ülnökei értendők. Valószínűvé lesz ezen magyarázat akkor, ha a két féle tisztviselőik megnevezésével a λόγος καὶ εὔθυνοι διδόναι: féle kifejezésnek használatát összehasonlítjuk. Hogy a λογισται: és λόγος: közt egyrészt, az εὔθυνοι: és εὔθυνη: vagy εὔθυνοι: közt másrésztől összefüggésnek kellett lennie, az bizonyos; de hogy ezen összefüggés nagyon szembetűnő nem lehetett, azt kétségtelenné teszik az on helyek, amelyekben, ámbár csakis a logistákról tesznek említést, mégis csupán az εὔθυνοι: διδόναι: féle kifejezés szerepel. (l. pl. Demosth. π. παραπρ. 406, Harpocr. s. v. λογισται: stb.) Hihető tehát, hogy valaminek az εὔθυνοι: szó, mint általánosabb jelentésmagyú (belőle képző lött ἐπεῦθενος: szó is, nem a λόγος: féle megnevezésből) a hivatalról való számadást egész terjedelmében is tényleg jelenthette, úgy az εὔθυνοι: megnevezés is általában a felelősségre vonást intéző mind a két féle főtisztviselőik megjelölésére használtott. S ezzel az említett körülményből származó nehézség valamiképen meg volna szüntetve.

A második nehézségre Pollux egy helye a l okot. Ha azonban ezen különben fölöttébb gyanús helyet Hemsterhuis eredeti szövege szerint fogadjuk el, (VIII. 100) «... ὁ δὲ εὔθυνοι, ὁσπερ οἱ πάροδροι, τῶς ἐννεα ἄρχουσι: προσαιροῦνται. Ὅστις δ' εἰσπράττει καὶ τῶς ἔχρονται,» akkor e Polluxtól említett euthynok egészen más tisztviselőknék tűnnek fel, mint a hivatalnokok felelősségre vonásánál szereplő euthynok. Ezen magyarázatunkat sok körülmény indokolja. Nevezetesen: hogy ezen tisztviselőket a Pollux codexek külön cím nélkül, nyomban a poleták után, tehát nyilvánvalólag nem azon a helyen említik meg, ahol az ember a számadást intéző euthynok megemlítését várna; hogy Pollux ezen utóbbi euthynokról a maga helyén (VIII. 45.) már előbb említést tett; továbbá, hogy arról, miszerint az általa itt (VIII. 100) említett εὔθυνοι: nevű tisztviselőknék a hivatalnokok felelősségre vonásánál szerepök lett volna, Pollux egyetlen egy szóval sem emlékszik meg; s végre, hogy arról, miszerint a felelősségre-vonásnál szereplő euthynok akármiféle pénznek behajtására jogosítva lettek volna, semmi más forrásból tudomásunk nincsen. Hogy kétféle tiszt-

ülnökeiétől,*) a forrásokból merített érvekkel támogatott választ adni teljes lehetetlenség; épen azért e tekintetben az eddigi hozzá-

viselők ugyanegy névvel jelöltettek meg, az sem volna épen hallatlan dolog, mert hiszen Pollux két olyan logistáról is szól (VIII. 99.) akik a mi logistáinktól kétségtelenül különböztek. Pollux e helye tehát nem érdemelné meg, hogy nagy fontosságot tulajdonítsunk neki (úgyis esonka) ha t. i. az általunk közölt magyarázat elfogadható volna; de nem mellőzhetjük felemlíteni, hogy eddig (talán dr. Télyf kivételével) minden e tárgyról szóló író azonosította ezen euthynokat a tisztviselők felelősségre vonásánál szereplő euthynokkal, s a helyett, hogy Pollux szövegét más hivatalnokokra vonatkoztatta, vagy romlottnak tekintette volna, inkább saját czéljához képest változtatta meg. *Petitus*, comm. in Leg. Att. l. III. tit. II. p. 308: «Λογιστᾶ: sunt κληρωτοί: εὐθύνοι: autem προς αἰροῦνται. Logistae sunt tamquam novem archontes; Euthyni sunt tamquam Paredri Novem Archontum, et assilient Logistis; itaque ubi indicatum est Magistratus potestate decedentes aliquid publica debere, id ab illis exigunt: εἰσπράττουσι: δὲ τοὺς ἔχοντας, id est τοὺς ὀφειλοντας τῆ πόλει. Quare mirum non est, si utrisque εὐθύνας adseribunt.» *Petitus* tehát Pollux szövegét más interpunctióval olvassa: «οἱ δὲ εὐθύνοι, ὡσπερ οἱ πάρεδροι τοῖς ἐννέα ἄρχουσι, προσαιροῦνται. (Ὅσοι δ' εἰσπρ. καὶ τοὺς ἐχ.) (= ὀφειλοντας τῆ πόλει.)» — és a «προσαιροῦνται» szó után önkényesen λογιστᾶς-t ért, holott e betoldás Pollux szövegébe véleményünk szerint egyáltalán nem indokolható. *Heffter* (374. l.) plane így szól: «Innen (den Logisten) waren die Euthynen in gleicher Zahl beigestellt, durch freye Wahl der Logisten, wie es scheint,» és szintén Pollux ily módon kiegészített helyére hivatkozik, míg azt, hogy egyenlő számban voltak a logistákkal (10) Harpocratióból kellett vennie, a nélkül, hogy a tizes számnak az attikai törzsek számával való megegyezését feltünőnek találta volna. *Platner* (I. 339) meg épen kiindulópontúl használja tárgyalásában Pollux ezen helyét, és úgy olvassa, mint *Petitus*; sőt ehely kedvéért *Photius*nak az euthynok számára és választására vonatkozó értesítését is kifogásolja, Harpocratio tudósítását pedig, úgy látszik, tudomásul sem veszi. Megjegyezzük e helyen, hogy dr. *Télyf* (C. J. A. 384. sz. a.) az euthynokat a sors által választott hivatalnokok közt sorolja föl, s Harpocratio általunk is felhasznált helyére hivatkozik. Ez így szól: «εὐθύνοι: δέκα τὸν ἀριθμὸν εἰσιν ἄνδρες, παρ' οἷς διδόναι οἱ πρεσβεύσαντες τῆ ἄρχαντες ἢ διοικῆσαντές τι τῶν δημοσίων τὰς εὐθύνας. (Még határozottabban *Photius*: εὐθύνοι: ἀρχῆ ἢ τινος, ἐξ ἐκάστης φυλῆς; δὲ ἕνα κληροῦσιν). Valószínű tehát ebből, hogy Télyf Pollux ama helyét nem fogadja el, az pedig bizonyos, hogy Heffterrel és Platnerrel az euthynok választását illetőleg nincs egy véleményen. *Meier és Schoemann* (100. l. 95., jegyz.) nem hiszik, hogy Polluxnál más euthynokról volna szó, de a helyet, úgy, ahogy hagyományozva van, szintén nem fogadják el, hanem Pollux szövegét így változtatják meg: «οἱ δὲ εὐθύνοι, οἷς, ὡσπερ τοῖς ἐννέα ἄρχουσι, πάρεδροι προσαιροῦνται.» Végre, hogy *Boeckh*, kinek kutatásai e téren alapvetők voltak, szintén a szóban levő euthy-

*) Az u. n. συνήγορος-ok szerepe *Boeckh* kutatásai óta elég világos. V. ö. fennebb közölt helyeket a később említendőekkel.

vetésekhez kell utasítanunk az olvasót.¹⁾ Ha nem tulajdonítunk is Pollux egy helyének (VIII. 100) fontosságot, mint azt különösen Platner tette, a ki tárgyalásának kiinduló pontjául választotta, annyit számos egyéb töredékes tudósítások nyomán is el kell

nokra vonatkoztatja Pollux szavait, az onnan tűnik ki, mert e helyre támaszkodva lehetségesnek mondja (Staatsh. I. 268. l.) hogy az euthynok kötelessége volt a hiányzó pénz behajtása.

Ami különösen az ülnökök (πάρεδροι) létkérdését illeti, említettük, hogy Platner (I. 340.) Photius azon helyét, amelyen a mi előadásunk főképen alapült, kifogásolja, s többi közt a πάρεδρος-okat az euthynokkal, mint a logisták ülnökeivel azonosítva nem tartja külön tisztviselőknek. Erre két érve van. Először Pollux vitás helye, amelyből, mint említettük, egész tárgyalása kiindul; másodsor azon körülmény, hogy Photius, úgymond, az euthynokat is sors által választottaknak mondja, pedig ez csak a logistákról áll. Hogy mind a két érve meglönthető, az már az pedig mondottakból is kiderül; az első érv annyival inkább, mert Photius helye (ἐξουσιοῦ ἀρχῆς ἣν τις, ἐξ ἐκείτης δὲ φαίνεται ἕνα κληρονομήν, τούτου δὲ ὁ ὅς οὐ παρεδρου;) összesen húsz ülnökről szól, míg az euthynok nemcsak Photius, hanem Harpocratio szerint is csak tizen voltak.

¹⁾ Legtöbb figyelmet e téren Boeckh kutatásai érdemelnek. Meier és Schoemann, mint mondják, szintén Boeckh nézetét tartják legvalószínűbbnek; minthogy azonban ezen általuk is közölt nézet nem egészen egyezik meg a Boeckh-féle munka (Staatshaushaltung der Athener) általunk használt második kiadásában levő előadással, ebből az következtethető, hogy maga Boeckh is megváltoztatta nézetét e tárgyban az 1817-től 1851-ig terjedő hosszú idő alatt. Meier és Schoem. 101. l.: « . . . so . . . bleibt uns nichts übrig, als zu behauern, dass Harpocratio nicht auch das aufgenommen hat, *worin* der Unterschied bestanden habe; von allem was die Neueren (Petitus, III. 2, 6; Schneider in den Nachtr. z. Aristotel. Th. II. S. 503. ff.) darüber vermuthet haben, scheint uns noch die Böckh'sche Ansicht die wahrscheinlichste zu sein, dass die Logisten die Oberbehörde gewesen seien, bei der jede Rechnung (λογισμός und λόγος) über verwaltete Gelder abgelegt wurde, dass aber, wo die materielle Richtigkeit der einzelnen Posten geprüft werden sollte, ferner zur Beurtheilung der Amtsführung überhaupt, in wie weit diese nichts mit dem Rechnungswesen zu thun hatte, welches alles mit dem Worte ἐξουσια oder ἐξουσία bezeichnet wird, die ἐξουσιοι den Logisten zur Seite gegangen seien; die Euthynen wurden wieder von den Beisitzern unterstützt, indem jedem Euthynen zwei Beisitzer zugewählt wurden. . . . » Hogy az euthynok a hivatalos pénzeket behajthatták, ezt himniök kell, mert (100. l. 95., jegyz.) Pollux VII. 100. helyét a szóban levő euthynokra vonatkoztatják. Hasonlóképen szól Télfy is, (C. J. A. comm. ad. 277): « Logistae . . . non sunt confundendi cum euthynis. Apud logistas ab omnibus magistratibus rationes reddebantur acceptae et expensae pecuniae; euthyni autem in reliquis muneris publici partes inquisiverunt. » Evvel szemben Boeckh fennebb említett műve második kiadásában (I. 265.) a logisták és euthynok közötti

fogadnunk,¹⁾ hogy a vizsgálatban, különösen a mi annak jogi és törvényszéki részét illeti, a logisták vitték a főszerepet.

A mi már most magát a felelősségrevonásnál szokásos eljárást illeti, azon kevés és szétszórt adatokat, a melyek reá nem annyira a vizsgálatot intéző tisztviselők, mint a felelősségre vonandók szempontjából némi világosságot vetnek, a következőképen kíséreltük meg összeállítani.

Minden tisztviselő, mihelyt hivataloskodásának ideje letelt, vagy azon feladat, a melylyel meg volt bízva, általa teljesített,²⁾

különbséget úgy állapítja meg, hogy a logisták voltak a főszemélyiségek, s az euthynok csak a sokszor (például az ötszázak tanácsának számadásakor, Platner, I. 343. kk.) igen bonyolult, és tetemes időt kívánó vizsgálat megkönnyítésére voltak hivatva: utóbbiak kötelessége lett volna a tényálladékok részleteiben kikutatni, annak, hogy pénz hiányzik, vagy hogy megvesztegetés történt, nyomára jönni, sőt talán a hiányzó pénzt be is hajtani (erről l. f.) azon esetre, ha büntény nem követtetett el. Platner, ha hibás kiinduló pontjából eltekintünk, igen tetszetősen és Boeckh utóbb közölt nézetéhez hasonlóan szól a különbségről. Szerinte (I. 339.) «Aus der angeführten Zusammenstellung des Pollux (VIII. 100.) ergibt sich, dass die Euthynen in einem untergeordneten Verhältnisse zu den Logisten standen, und nur die Beistände und Gehülfen derselben waren. Ihr Wirkungskreis kann sich demnach nur auf Geschäfte von geringerer Bedeutung erstreckt haben, indem sie vielleicht die Rechnungen, so wie die Quittungen und Belege untersuchten, auf deren Beibringung und Vervollständigung drangen, und überhaupt das Verfahren vorbereiteten. Auch handelten sie wohl als Bevollmächtigte und Stellvertreter der Logisten, wenn diese aus irgend einem Grunde in ihrer Amtsverwaltung gehindert waren. (Ezen állítás eredete hihetőleg Andocid. de myst. 78. általunk másképp magyarázott helyében rejlik.) Ausserdem bezog sich die Geschäftsthätigkeit der Euthynen bloss auf das Factische, nicht auf das Rechtliche, welches vor die Logisten gehörte. Denn diese erkannten darüber, ob vorwaltende Verdachtsgründe und Anzeigen von Bestechlichkeit, Veruntreuung und überhaupt mehr oder weniger offenbare Nachlässigkeiten, Ungebühnisse und Missbräuche von Seiten des Beamten einen fiscalischen Prozess nöthig machten, oder nicht. Sie setzten zu dem Behufe das Gericht nieder, und führten die Sache bei diesem ein.»

¹⁾ L. kül. Bekker, Anecd. Graec. I. p. 210. Suid. s. v. εἰσῶνη.

²⁾ A sors által választott rendes tisztviselőknél tudvalevőleg egy év volt a hivataloskodási idő, a tíz szónok korában egyik Ἐκκτωμῆραιὸν hótól a másikig számítva. De a nép az összes athenaeiek közül gyakran választott (χειροτονητοί, αἵρετοί) olyan tisztviselőket, a kik ennél hosszabb, vagy rövidebb ideig hivataloskodtak. Ilyenek pl. a pénzügyi intéző (ὁ ἐπι τῆς δημοκλήσεως v. ἐπιμελητῆς τῶν κοινῶν προσόδων) s minden felügyelői jellegű kézföl-emeléssel választott tisztviselő, továbbá a követek stb. A hadvezérekről később leszen még szó.

köteles volt harmincz napi határidőn belül¹⁾ a logisták hivatalos helyiségében²⁾ megjelenni, és előttök egész hivataloskodásáról írásban³⁾ részletesen⁴⁾ számadni. E számadás két részből állott, a kezelt hivatalos pénzek, és a hivataloskodás más ágai felől való jelentésből.⁵⁾ Ha valamely tisztviselő nem kezelt volna hivatalos pénzeket, ezt írásbeli jelentésében igazolnia kellett.⁶⁾ Már eddig is gyakran említettük, hogy a tisztviselők ellen nyilvános rendes vádak (γραφαι) magánemberek részéről csak a felelősségrevonásnál voltak intézhetők; a logisták kikiáltója (κήρυξις) nyilvánosan felszólított erre minden athenæi polgárt, s vádlóul bárki felléphetett.⁷⁾

Az eljárás tehát, a szerint, lépett-e föl vádló, vagy nem, kétfele lehetett;⁸⁾ azon esetre pedig, ha vádló nem lépett föl, a logisták elfogadhatták a benyújtott számadást, vagy kifogásolhatták azt.

Ha a hivataloskodás felől való jelentést rendben találták a logisták, akkor, úgy látszik, minden további eljárás nélkül felment-

¹⁾ Harpocr. s. v. λογισταί. (λογισταί εἰσιν τὸν ἀριθμὸν δέκα, οἱ τὰς εὐθυνας τῶν διοικημένων ἐκλογίζονται ἐν ἡμέραις τριάκοντα, ὅταν τὰς ἀρχὰς ἀποθῶνται οἱ ἄρχοντες.)

²⁾ Ennek a neve: λογιστήριον. Andocid. de myst. 78, és utána Harpocratio: λογ. δ' ἔστι τὰ τῶν λογιστῶν ἀρχεῖα, ὡς Δείναρχος . . . καὶ Ἄνδ. ἐν τῷ π. τ. μυστ. ἀγλοῦσιν.

³⁾ Aesch. in Ctes. 15. . . κελεύει (ὁ νόμος) λόγον καὶ εὐθυνας ἐγγράφειν πρὸς τὸν γραμματεῖα καὶ τοὺς λογιστάς

⁴⁾ Hogy e számadás részletes volt, ez nemcsak Aesch. in Ctes. 22. helyéből, hanem pl. Lysias pro milite 11. helyéből is következik.

⁵⁾ λόγον διδόναι, vagy ἀποφέρειν egyrésztől, εὐθυνας διδόναι vagy ὑποσχεῖν másrésztől. Említettük, hogy e két kifejezés egymást, de különösen utóbbi az előbbit gyakran helyettesíti, a mennyiben az εὐθυνα: szó tágabb értelemben használtatott, mint ezt a számadás mindkét ágát összefoglaló «ὑπεϋθυον εἶναι» kifejezés is mutatja. Épen ezért nem is mertük e körülményt a logisták és euthynok működési köre közötti különbség egyedüli criteriumál elfogadni.

⁶⁾ Aesch. in Ctes. 22: καὶ, ἀλλ' ἔστι τις ἀνθρωπος, ὃς οὐτ' εἰληφεν οὐδὲ τῶν δημοσίων, οὐτ' ἀνήλωκε, προσῆλθε δὲ πρὸς τὴν κοινῶν. καὶ τοῦτον ἀποφέρειν κελεύει λόγον πρὸς τοὺς λογιστάς . . . . . καὶ . . . αὐτὸ τοῦτο ἐγγράφειν, ὅτι «οὐτ' ἔλαβον οὐδὲν τῶν τῆς πόλεως οὐτ' ἀνήλωσα».

⁷⁾ Aesch. in Ctes. 23. («πάτριον καὶ ἔνομον κήρυγμα τοῦτο»).

⁸⁾ Andocid. de myst. 78: . . ὅσων εὐθυναί τινεῖς εἰσι κατεγνωσμένα ἐν τοῖς λογιστηρίοις ὑπὸ τῶν εὐθύνων ἢ τῶν παρέδρων, ἢ μήπω εἰσηγμένα: εἰς τὸ δικαστήριον γοαφαίτινές: εἰσι πρὸς τῶν εὐθύνων.

hették a tisztviselőt hivatalától, s ez esetben az illető lelépett tisztviselő megkoszorúztatható, ¹⁾ a nélkül, hogy ügye a törvényszék elé terjesztetett volna. Ha ellenben a logisták és a többi tisztviselők nem találták rendben a számadást, akkor nem állt jogukban a büntetés felett határozni, hanem a logisták ²⁾ a törvényszék összehívásával ez elé terjesztették a kifogásolt tisztviselő (εὐθύνόμενος) ügyét. ³⁾ Vádlókul ilyen alkalommal a logisták ügyészei (συνήγοροι) szerepeltek, a kik a vádat a logisták kifogásai alapján emelték; a többire nézve az eljárás nem különbözött a többi nyilvános rendes vádaknál (γραφῆ) szokásos eljárásoktól.

Törvényszék elé terjesztetett az ügy azon esetben is, ha a kikiáltó felhívására vádló jelentkezett ⁴⁾ a logisták előtt; az eljárás módja az előbb említettétől csak annyiban különbözött, ⁵⁾ hogy ilyenkor vádló gyanánt maga az illető magánember szerepelt, a mennyiben az ilyen vád mint formaszzerű γραφή vétetett számba. ⁶⁾

¹⁾ Arg. in Demosth. de cor. 223. A mi az ugyanazon beszédben levő látszólag ellenmondó helyet (266) illeti, erre nézve Platner magyarázatával (I. 345. k.) tökéletesen egyetértünk. (V. ö. Meier és Schoem. 220. 25. jegyz. és Suid. s. v. εὐθύνη.)

²⁾ Bekker, Anecd. gr. I. p. 210: οἱ λογισταὶ τὰς εὐθύνας ἀπάτας εἰσάγουσι.

³⁾ Lex Rhet. p. 67^a, 20. οἱ τὰς εὐθύνων διδόντες παρὰ τοῦτοις ἀνακρίνονται πρῶτον, εἶτα ἐφίενται εἰς τὸ δικαστήριον εἰς ἓνα καὶ φ'. V. ö. 77. l. 8. jegyz.

⁴⁾ Ennek a neve: εὐθύνειν (Pollux VIII. 30.) Suidas s. v. εὐθύνη· κυρίως ἦν εἰσάγουσιν οἱ Λογισταὶ πρὸς τοὺς δόξαντας μὴ ὁρθῶς ἄρξαι τῆς πόλεως, ἢ πρεσβεῦσαι· καὶ κῶ· καὶ τὰ δικαστήρια μὲν οἱ Λογισταὶ κλήρουσι, κατηγοροῦσι δὲ ὁ βουλευόμενος· καὶ τοῖς δικασταῖς ἐφέεται τιμᾶσθαι τοῖς ἀλοῦσιν.

⁵⁾ Arról, hogy πρόκλησις szükséges volt-e itt, és Dem. in Mid. 542. helyének magyarázatáról l. Meier és Schoem. 221. k.

⁶⁾ Említettük fennebb, hogy az összes válformák közül különösen őt érdelem e szempontból figyelmet, a mennyiben tisztviselők büntényeit feltételezik. Ezek főleg a γραφή παραπρεσβείας, a mennyiben a követek büntényei természetesen csakis a számadáskor voltak megtorolhatók, azután a δώρων γραφή (gr. προδοσίας) a γραφή κλοπῆς δημοσίων καὶ ἱερῶν χρημάτων, a γραφή ψευδεγγραφῆς és végre a γραφή βουλεύσεως. Ezen vádak közül kettőtől, a γραφή ψευδεγγραφῆς-ről és a gr. βουλεύσεως-ről már Meier és Schoemann is gyanították, (339 lap) hogy, ha tisztviselők ellen voltak intézve, csakis a számadás alkalmával voltak beadhatók, [Pollux VIII. 88, és Harpocratio s. v. παράστασις helyei nem vonatkozhatnak a tisztviselők elleni eljárásokra, s éppen azért a κλοπή δημοσίων καὶ ἱερῶν χρημάτων (a κλοπή szó alatt sikkasztást, nem tolvajlást értve) a mit csakis tisztviselők követhettek el, nincs is náluk fölemlítve.] Hogy a gr. δώρων és (különösen) a gr. κλοπῆς

A mi ezenkívül a felelősségrevonást illetőleg különös megjegyezni valónk van, az a következő.

A hadvezérek felelősségrevonása nem a logisták, hanem a thesmotheták elé tartozott, s ezek vitték a hibás hadvezér ügyét a törvényszék elé.¹⁾ Azon időre nézve, a mikor felelősségre vonattak, tudjuk, hogy ez számukra gyakran különös néphatározat (ψήφισμα) útján tüzetett ki.²⁾

Schoemann³⁾ továbbá azt hiszi, hogy az egyes törzsek részéről választott hivatalnokok csak a maguk törzsei előtt voltak kötelesek

δημ. χρημάτων is csak a számadáskor volt mint rendes nyilvános vád benyújtható, ezt a többi közt Aeschines következő helye kétségtelenül bizonyítja (Aeschl. in Ctes. 9—10): ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις ἀρχοντές τινες τὰς μεγίστας ἀρχάς καὶ τὰς προσδόους δικαιοῦντες καὶ δωροδοκοῦντες περὶ ἕκαστα τούτων, προσλαμβάνοντες τοὺς τε ἐκ τοῦ βουλευτηρίου βήτορας καὶ τοὺς ἐκ τοῦ δήμου πόρωσθεν προκατελάμβανον τὰς εὐθύνας ἀπάσας ἐπαίνοισι καὶ κηρύγμασιν, ὥστ' ἐν ταῖς εὐθύναις τῶν ἀρχόντων εἰς τὴν μεγίστην μὲν ἀπορίαν ἀφικνεῖσθαι τοὺς κατηγοροῦς, πολὺ δὲ ἔτι μᾶλλον τοὺς δικαστάς. πολλοὶ γὰρ πάνυ τῶν ὑπευθύνων ἐπ' αὐτοφώρῳ κλέπεται τῶν δημοσίων χρημάτων ὄντες ἐξελεγχόμενοι· διεφύγγανον ἐκ τῶν δικαστηρίων, εἰκότως ἠσχύοντο γὰρ . . . οἱ δικασταί, εἰ φανήσεται ὁ αὐτὸς ἀνὴρ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, τυγλὸν δὲ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἐνικυτῷ, πρῶτον μὲν ποτε ἀναγορευόμενος ἐν τοῖς ἀγῶσιν ὅτι στεφανοῦται ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης ὑπὸ τοῦ δήμου γρυσθῆ στεφάνῳ, ὁ δὲ αὐτὸς ἀνὴρ μικρὸν ἐπισχῶν ἔξεισιν ἐκ τοῦ δικαστηρίου κλοπῆς ἕνεκα τὰς εὐθύνας ὀφληκῶς· ὥστε ἠναγκάζοντο τὴν ψῆφον φέρειν οἱ δικασταί οὐ περὶ τοῦ παρόντος ἀδικήματος, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς αἰσχύνης τοῦ δήμου. Ha tehát e vádak a kikialtó felhívására a logisták előtt jelentettek be, épen úgy a logisták ἡγεμονία-ja alá estek, mint a tisztviselők hivataloskodása elleni egyebé kifogások, a melyek egy bizonyos névvel, mint önálló γραφή-k meg nem jelölhetők, s hol a γραφή paranóμων, hol a γραφή ἀδικίας, hol más γραφή-k rovatába látszanak tartozni. (V. ö. Dem. de cor. 266. a hol τειροποιός, — Lys. in Theomnest. 16, a hol ἕνδεκα nevű tisztvi-elők, — Dem. in Aristogit. I. 781, a hol követ, — Antiph. π. χορευτ. 41 és kk., a hol második archon ellen a számadás alkalmával beadott ilyen vádakról van szó.) A törvényszéki eljárás módján különben azon körülmény, ha ezen γραφή-k a számadás alkalmával nyújtattak be, nem változtatott. A büntetés meghatározása, mint Suidas (s. v. εὐθύνη, l. 78. l. 4. jegyz.) mondja, valamennyinél a bírakra volt bízva, de természetesen bizonyos vádaknál azon megszorításokkal, a melyeket a büntetésnek tárgyalásakor megemlítettünk.

¹⁾ Pollux VIII. 88, a thesmotheták kötelességeinek előszámlálásakor: . . . εἰσάγουσι: . . . καὶ στρατηγούς εὐθύναις.

²⁾ Lysias in Ergoel. 5 . . . ἐπειδὴ . . . ἐψηφίσασθε . . . τοὺς ἀρχοντας τοὺς μετ' ἐκείνου καταπλεῖν εὐθύναις δωσόντας.

³⁾ Schoemann, de comit. Ath. 372.

hivataloskodásukról számot adni. Részünkről Theoclines esetének¹⁾ tekintetbevételével ezen véleményt elfogadjuk, de azon megjegyzéssel, a mit a dokimasia tárgyalásánál is említettünk, hogy ugyanis ezt csakis azon egyes törzsek által választott hivatalnokokra értjük, kiknek állása e mellett az egész népet érdeklő illetőségű nem volt.²⁾

Hogy a hivatalról való számadás a népgyűlés vagy a tanács előtt ment volna végbe, mint ezt Pseudo-Plutarchus a haldokló Lycurgusról mondja, ez csak a kivételes esetek közé tartozhatott, a melyekre rendkívüli körülmények adhattak okot. Azt azonban Meier és Schoemann (223. l. és 37. jegyz.) is valószínűnek tartják, hogy az ötszázak tanácsának valami befolyása lehetett a tisztviselők felelősségrevonásánál. Részünkről ezt csak azon hivatalnokokat illetőleg hiszszük, a kiknek illetékessége a tanácséval megegyezett; s azért leginkább a pénzügyi tisztviselőkre szeretnők kiterjeszteni azt, a mi a követekről kétségtelen, hogy t. i. tulajdonképeni számadásuk előtt,³⁾ (a melyet a logisták intéztek, Suidas, s. v. εὐθύνη) a tanácsnak is jelentéstétellel tartoztak.⁴⁾

¹⁾ Demosth. in Theoclin. 1326 . . . ἐνδειξίης . . . ποιῆσθαι . . . ἐάν τις ὀφείλη τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τῶν ἄλλων θεῶν, ἢ τῶν ἐπινομύμων τῶν. ὃ φανήσεται οὕτως ὀφείλων καὶ οὐκ ἐκτετικῶς ἐπιτακσίας ὀραχμᾶς, ἅς ὄφλεν ἐν ταῖς εὐθύναις τῆ ἐπινομίῃ τῆς αὐτοῦ φυλῆς . . . λέγει δὲ τὴν τῶν φυλῆτων μαρτυρίαν. És odább : . . . τὸ ὅς φυλῆτας παρόντας οὐτ' ἔδεισεν οὐτ' ἠσχύνθη . . . οὕτως αὐτῶν τὰ κινὰ κωκίησας, ὥστ' ἐκείνουσ κλοπὴν αὐτοῦ καταγνῶναι . . . stb.

²⁾ Míg ellenben pl. Demosthenes, a kit pelig τειχοποιός-szá a Pandionis phyle választott, (Aesch. in Ctes. 31.) fontos ügyekben szerepelvén, a logisták és a törvénytörő előtt vonatott felelősségre. (Dem. de cor. 266.)

³⁾ A követek számadásáról a fennebbi helyekkel v. ö. Dem. de falsa leg. 367: τοῦτο γὰρ εἰσι προσεικίαις εὔθουαι, τί πέπρακται; τί ἀπέγγειλαι; εἰ μὲν ἀληθεῖς, σώζου, εἰ δὲ ψευθεῖς, δίκην δός.

⁴⁾ Aristodemus e szabály áthágása miatt büntetés alá esett, Aesch. de fals. leg. 16.

Demosth. in Mid. 512, már említett helyéből az volna következtetendő, hogy a diaeteták a tanács előtt vonattak felelősségre; . . . πείσας τὸν πρωτανεύοντα δοῦναι τὴν ψῆφον . . . stb., és még inkább a hozzávaló scholionból: (Ὁ δὲ πρῶτανεὺς ψῆφον δίδωσι τοῖς βουλευταῖς, λέγων «ὃ δεῖνα τῶν διαιτητῶν οὐκ ἀπὴνχησε, καίτοι κατήγορον ἔχων» τί οὖν ἡμῖν δοκεῖ περὶ αὐτοῦ.» Kéi οὕτως οἱ βουλευτὰὶ καταψηφίζονται. De ez nyilvánvalólag hibás, és a zavar a diaeteták elleni εἰσαγγελία-nak azon vádakkal való összezavarásából ered, a melyeket a számadás alkalmával volt szokás beadni. E szerint Demosthenes szövegében a «πρωτανεύοντα» szó nem tanácsbeli prytant jelent. (V. ö. Platner I, 64, Meier és Schoem. 270, Télfy, C. J. A. comm. ad 579.) A

Maguk a felelősségrevonás intézésével megbízott tisztviselők állásuk nagy fontosságával és hatalmával kétféleképpen élhettek vissza: ha megvesztegetni engedték magukat bűnös hivatalnokoktól, vagy ha szándékosan, igazságtalanul jártak el ártatlanokkal szemben. Hogy ezt meg is tették, arról Aeschines tanúskodik.¹⁾ Önként előáll ebből azon kérdés, vajjon miféle ellenőrzés alatt állottak maguk ezen tisztviselők? Hogy valamely forum előtt felelősséggel tartoztak volna, annak semmi nyoma sincs a forrásokban; de egyrészt maga a törvényszék volt természetes ellenőrük a visszaélések azon eseteiben, ha színe elé ártatlant állítottak volna, másrészt pedig kétségkívül bárki is váddal léphetett föl ellenük a népgyűlés vagy a tanács előtt, bár éppen Aeschines említett helye, ha ugyan valódi, és nem költött büntényekről szól,²⁾ azt bizonyítja, hogy Timarchus állítólagos visszaélései legalább is a beszéd megtartásáig büntetlenül maradtak.³⁾

3. §. *A számadáskor való elmarasztalásnak és a számadás elmulasztásának következményei. Az ἀλοσίῳ γραφή.*

Említettük már, hogy azon megszorításokkal, a melyekről a büntetésnek tárgyalásakor szólottunk, a bírák kötelessége volt a hibás tisztviselő büntetését a számadás alkalmával megállapítani. Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a büntetésnek csaknem mindig pénzbírságból kellett állania,⁴⁾ s a többire nézve a már

«ἀληθῆρα οὐδ' ὄντινον ἐπιγραφόμενος» kitételre jobb megfelejtés hiányában l. Meier és Schoem. 221. és k. lapját.

¹⁾ Már említett helyén, Aesch. in Tim. 107: λογιστῆς γὰρ γενόμενος πλεῖστα μὲν τὴν πόλιν ἔβλαψε δῶρα λαμβάνων παρὰ τῶν οὐ δικαίως ἀρξάντων, μάστιγα δ' ἐσυναφάντισε τῶν ὑπευθύνων τοὺς μηδὲν ἠδικηκότας.

²⁾ V. ö. Arg. a l Aesch. in Tim. (az elején): Τιμαρχος, . . . διάστημα τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ δημογραφῶν, καὶ πλέον ἢ ἑκατὸν ψήφισματα γεγραφώς.

³⁾ Plat. törvényei (1946, D—E) intézkednek ilyen esetekről is: e szerint az igazságtalanul kifogásolt tisztviselő magukat a felelősségrevonást intéző tisztviselőket idézheti az e célra kisorsolt bíróság elé (εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς δικαστάς), s ha ott ártatlannak bizonyul, váddal léphet fel ellenök, míg ellenkező esetben kétszeresen köteles a rárótt bírságot kifizetni. L. Télyf, C. J. A. comm. ad 1052.

⁴⁾ Plato fennebbi helyén a halálbüntetést is említi ilyen esetekben. Aesch. in Timarch. 113) így szól: οἱ . . . νόμοι: κελύουσι τῶν κλεπτῶν τοὺς ὀμολογούντας θανάτῳ ζημιούσασιν, τοὺς δ' ἀνομομένους κρίνεισασιν. De ugyanonnan kiderül,

mondottakra utalhatjuk olvasóinkat.¹⁾ Hogy a törzsek által választott tisztviselőket illetőleg az elmarasztalás ugyanazon következményekkel járt, mint a többi tisztviselőknél, ez Demosthenes Theocrines elleni beszédének már említett helyéből²⁾ nyilvánvaló.

Azon tisztviselőnek, a ki a számadással egészen adós maradt, (ὀπεύθωνον εἶναι τῆ πόλει) nem volt szabad Attikából eltávoznia, hanem ott kellett életét örököseivel együtt becstelenségben³⁾ eltöltenie; azonkívül nem volt szabad a többi közt vagyonaát felajánlania, sem áldozati ajándékokat adnia, sem magát fiúsíttatnia, sem végrendelkeznie, s egy szóval vagyona zár alá vétetett⁴⁾ mindaddig, míg hivataláról a törvény értelmében számot nem adott. Ekkor meg is koszorúztathatott, mint a többi lelépett tisztviselők.⁵⁾ Csak hogy ez nem lehetett reá nézve nagy vigasztalás; mert, ha hivataláról idő folytán számot tudott volna adni, mi gátolta abban, hogy azt annak idején ne tegye?

Az ilyen tisztviselő ellen a szótárírók szerint külön váddal (ἀλογίω) is fel lehetett lépni,⁶⁾ és pedig mint Meier és Schœmann

hogy Timarchus, ámbár a sikkasztást áliítólag bevallotta, csak harmincz mina pénzbírságra ítéltetett.

¹⁾ Ha e bírságot nem fizette ki az illető tisztviselő, épen úgy az adósok jegyzékébe került, mint a hivataloskodás közben történt eseteknél (ὀφείλειν τῷ δημοσίῳ, ὀφλεῖν, εὐθύνας ὑποσχεῖν, sőt tágabb értelemben ὀπεύθωνον εἶναι is), s következőleg örököseivel együtt becstelenné vált mindaddig, míg adósságát ki nem fizette, vagy míg azt a supplicatióról szóló törvény értelmében a nép el nem engedte. Mind erről fenn bővebben szólottunk.

²⁾ Dem. in Theocr. 1326: . . . ὀφλῶν καὶ τοὺς νόμους ἀκριβῶς εἰδῶς ὅτι κολύουσιν αὐτὸν γράφεσθαι γραφὰς ἕως ἂν ἐκτίγῃ, καὶ νομίζων δεῖν τοὺς μὲν ἄλλους τοὺς ὀφειλοντας μηδένος μετέγειν τῶν κοινῶν, αὐτὸν δὲ κρείττω τῶν νόμων εἶναι.

³⁾ V. ö. még Andoc. de myst. 73. Még a nagyapáról (πάππος) is átszarmaztatott az adósság az unokára, v. ö. Demosth. in Theocr. 1327: εἰ γὰρ ὀφειλοντος αὐτῷ τοῦ πάππου πάλαι, καὶ τοῦ νόμου κελεύοντος κληρονομεῖν τοῦτον τῶν ἐκείνου, προσήκον αὐτῷ μηδὲ πάλαι γράφεσθαι γράφεται, καὶ διὰ τοῦτ' οὐχίεται: δεῖν ἀποφεύγειν ὅτι πονηρὸς ἐκ τριγονίας ἐστίν, οὐ δίκαια ἐρεῖ.

⁴⁾ Aesch. in Ctes. 21.

⁵⁾ Aesch. in Ctes. 11: προσεγγράφουσί (τινες) . . . πρὸς τὰ ψήφισματα, στεφανοῦν τὸν ὀπεύθωνον, ἐπειδὴν λόγον καὶ εὐθύνας τῆς ἀρχῆς ὄψ. V. ö. arg. in Dem. de cor. 223.

⁶⁾ E tudósítások annyira rövidek és egyformák, mintha ugyanegy forrásból kerültek volna. Pollux VIII. 44: ἀλογίω δὲ δίκη ἦν κατὰ τῶν οὐκ ἀποδιδόντων λογισμοὺς, ὧν ἂν διαχειρίζωσιν. Hesychius: ἀλογίω δίκη, ἣν φεύγουσιν οἱ ἄρχοντες λόγον οὐ δόντες τῶν τῆς ἀρχῆς δικαιοκμάτων. Suidas és az Etymol.

(362. l.) hiszik, a logisták előtt. E vádról különben nincsenek közelebbi értesüléseink, s ezért róla bővebben szólni czéltalannak tartanók. Platner (I, 348) azt hiszi, hogy a bűnös hivatalnokot ez alkalommal nemcsak hivataloskodása felől vonták felelősségre, hanem a számadás elhalasztása miatt is.

Ha a számadás egyszer végbement, másodszor senki sem volt arra kényszeríthető.¹⁾

Összefoglalás.

Hátra van még, hogy áttekintsük értekezésünk eredményeit.

Minden attikai tisztviselő mindjárt hivataloskodása kezdetekor köteles volt biztosítékot nyújtani a felől, hogy előlete szerint hivatalára méltó (*δοκιμασία*) és némely tisztviselő kétségtelenül, a többi valószínűleg megfogadni azt is, hogy hivataloskodása ideje alatt is méltó akar arra maradni (eskü). S ha ily módon hivatalában megerősítettett, bizonyos korban külön erre hivatott tisztviselők (*νομοφύλακας*) is őrködtek felette; az Areopagus tanácsa pedig a tíz szónok korában is jogosult volt ellene megbizatus nélkül is vizsgálatot indítani. Másrésztől összes polgártársai éber szemekkel kísérték őt, s közülök bárki is félelmes vádakkal (*εἰσαγγελία, προβολή*) léphetett föl ellene a tanács, de különösen a népgyűlés előtt, a mely utóbbi forum maga is határozhatott a büntetés felől, vagy pedig az Areopagus tanácsára, s ezen át, vagy e nélkül is a heliasták törvényszékére bízhatta az eljárás befejezését, s a büntetés kiszabását. A hibás tisztviselőre elmarasztaltatása esetén aránylag súlyos, részint törvényszabta (*ἀτίμητος ἄγων*) részint az egyes esetek szerint kiszabott (*τιμητὸς ἄγων*) büntetés várt, s ha benne meg nem nyugodott, mint közönséges gonosztevőkkel szemben, sommás eljárás (*ἐνδειξις*) volt ellene alkalmazható. Midőn pedig hivatalától, ha ezer Scylla Charybdis között odáig vinnie sikerült, megvált volna, hivatalos úton (*λόγος, εὐθυνα*) és magán

---

Magnum hasonlóképen (s. v. *ἀλογίου*). Elnevezéseül *γραφῆ* helyesebbnek látszik, mert tartalma nyilvános vádat tételez föl. (Igy Meier és Schoem. is.)

¹⁾ Demosth. in Timocr. 717. *Νόμος ὁ Ὅσιον δίκη πρότερον ἐγένετο ἢ εὐθυνα . . . ἐν δικαστηρίῳ, ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ, . . . μὴ εἰσάγειν περὶ τούτων εἰς τὸ δικαστήριον μὴδ' ἐπιψηφίζεῖν τῶν ἀργόντων μηδένα, μηδὲ κατηγορεῖν ἐόντων ἂ οὐκ εὐθυνα οἱ νόμοι.*

vádlók felléptetésével (γρᾶραι) egyaránt ismét felelőssé (ὀπεθυνοσ) tevő őt hivataloskodásának minden mozzanata felől a törvény, s elmarasztaltatása vagy a számadás elmulasztása (γρ. ἀλογίον) esetén nemcsak saját magára, hanem örökösire is elvben túlszigorú, s talán némileg csak a gyakorlatban szelidített büntetést mért.

Mindezt megfontolva be kell vallanunk, hogy az attikai törvényhozás a köztisztviselők ellenőrzéséről, és büntényeik megtorlásáról nemcsak gondoskodott, hanem hogy e gondoskodását oly részletességgel és — hogy úgy mondjuk — kicsinyes következetességgel fejlesztette ki, a mire csak némileg is megfelelő példát legszabadelvébb modern köztársaságainkban is hiába keresnénk; s e mellett fel kell ismernünk, hogy Athenæ rendkívül democraticus jellegének megfelelőleg a tisztviselők ellenőrzésében csaknem kizárólag külön minden egyes attikai polgár, büntényeik megtorlásában pedig ugyancsak e polgárok összességéből alakult két nagy testület, a népgyűlés és a heliasták törvényszéke vitte a főszerepet.

GYOMLAY GYULA.

Martialis VI, 53.

Andragoras mi velünk fürdött s még vigan ebédelt,
 S im másnap reggel halva lelék a szerényt,
 Kérdezed annak okát ily rögtön mért hala ő meg.
 Hermocrates orvost látta meg álmaiban.
 Téli honukba midőn ősszel törekedtek a fecskék,
 Egyik fészkében visszamaradt egyedül.
 Ámde tavasszal fölfedezé haza térve a többi,
 S tüstént széttépé a szökevény madarat.
 Későn bűnhöde ő. Meg kellett volna lakolni
 Anyjának, mikoron szétdarabolta Ityzt.

Martialis I, 33.

Gellia még egyedül nem sírt soha atyja halálán,
 És csak mások előtt törnek a könyei ki.
 Nem gyászol, ki siralmával tetszelgeni óhajt.
 Szíve kinek búeul, nem keres az tanúkat.

Ifj. REMÉNYI EDE.

A MAGYAR MŰFORDÍTÁS TÖRTÉNETE. 1772—1831.

(Vége.)

MÁSODIK RÉSZ.

A MAGYAR MŰFORDÍTÁS 1808—1831.

XI. Kazinczy Ferencz.

A magyar műfordítás, ha más miatt nem, de már csak amaz egy dolog miatt is méltó az irodalomtörténész figyelmére, mert ez szolgált a nyelvújítási harc eszközeül. Kazinczy lángelméje fölismerete, hogy reformátori munkájában leginkább akkor ér célzt, ha külföldi irodalmak remekeinek átültetése közben gyarapítja nyelvünket új szókkal és új szólásokkal. Minthogy Kazinczy fordításainak idegenszerűsége az ő nyelvújítási elveiből folyik, helyénvalónak látom itt, ez utóbbiakról is szólni.

Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaiban ¹⁾ többek között így nyilatkozik a nyelv megváltoztatására irányuló törekvésekről: «As man is the lord of nature only if he knows his laws and submits his lo them, the poet and the philosopher become the lord of language only if they know its laws and *obey* them.» (Valamint az ember csak akkor ura a természetnek, ha ismeri törvényeit és magát azoknak aláveti: úgy a költő és a bölcsész is csak akkor lesz a nyelv urává, ha ismeri törvényeit és engedelmessékedik nekik.)

Ha ezt a komoly tudomány által felállított s kétségbe vonhatatlan igazságú elvet összevetjük a Kazinczy idevágó nyilatkozataival: mindjárt megláthatjuk, mért és miben hibázott. Kazinczy azt hitte, hogy lábbal tapodhatni a nyelv geniusát, csak az Aesthesis mosolyogjon kegyesen az emberre; hitte, hogy

«A genie pártázott fővel jó s sanctionálja,

A mit az iskola tilt, a mit az æsthis hágy» ;

hitte, hogy a nyelvben a törvény, az *usus*: semmi, mert a lángész leronthatja mindkettőnek érvényességét. Pedig valamint Zsigmond császár nem tehette generis femininivé a «schismát»: úgy semmiféle

¹⁾ Lectures on the Science of Language. I. 37. lap.

más tudós sem változtathatja meg azokat a még eddig teljesen ki nem fürkészett törvényeket, melyek szerint a nyelv nő. Kazinczy változtatni akart rajtuk; toldogatott, foldogatott kiindulva sok olyan elvből, melyeket a tudomány részben már az ő korában is hamisaknak nyilvánított, de melyeknek tarthatatlan voltát csak az újabbkori nyelvészet állapította meg dönthetetlen érvekkel. *Ma* aligha kívánná Kazinczy elérni, hogy azt a sok xenologismust melyet alkotott, mi «a magyar arczon addig nézzük, míg végre megmegszokjuk»; nem gondolna bizonynyal arra sem, hogy «a szókat új syntaxis szerint szőjje mondatba». Csak a nyelvtudomány nagymérvű fejletlensége korában lehetett arra gondolni, hogy a magyar nyelvet a némettel kelljen leginkább összehasonlítani, mint azt Kazinczy ki is mondta a «Tudom. Gyűjtemény»-ben; csak e fejletlenség korában lehetett felállítani olyan elveket, a minők im ezek:

«A szépiró az idegen szólással nemcsak szorultságból él, hanem mivel magát még az ujság kecske által is megkedveltetheti.» (Tud. Gyűjt. 1819. XI. 22.) «A neologismus gyökökkel inkább él, mint származottakkal, az özveforasztottakat particulájoktól megszabadítja, *szavait új syntaxissal . . . szövi.*» «A mi íróink tudva s akarva távoznak el a szokás törvényeitől. A szépiró nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen ügyeketet segíheti, az neki minden szabad, akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem. Soha még hamisabb tanítás adva nem volt, mint az, hogy usus dominatur in lingvis; sőt az író parancsolja, hogy úgy legyen és úgy lesz!» (Tud. Gyűjt. 1817. XII. 89. 1.)

«Ne kérdd, törvényt egyez-e, nem-e ?

Egyez, ha szép, mert törvényt ez teszen.»

(Kazinczynak Berzsényihez irt ódája.)

E hamis elvekből folytak mindazok a vétkek, melyeket Kazinczy a nyelv geniusa ellen elkövetett, s melyek túlzottnak tüntetik föl Toldy dicséretét, a ki azt mondja, hogy a magyar próza Kazinczytól nyerte «*a gáncstalan szépség tökélyét*». Kazinczynak annyi és oly nagy érdemei vannak, hogy nem vethet homályt dicső emlékére az, hogy egyben-másban hibázott is. Ember volt.

Még érthetőbbé válik Kazinczy idegenszerűsködése, ha megfontoljuk, mi volt a cél, melyet maga elé tűzött. Nyelvet akart alkotni:

«Nyelvet, hogy újjá szülessék a szó,

S bár megavult, ifjuljon, a mi jó.

Nyelvet, mely kelet népeé legyen,
 E nemzeté, mely házias, csatás ;
 Oly édeset, minő a szerelem,
 Erőset, mint a harczy riadás,
 Nyelvet, melyen mindennek van neve,
 Mely árnyal és fest, mint tündérzene,
 Mely dörgve lejtzen, mint a völgyi ér,
 Lángban pezseljen, mint az ifjú vér.

(Szász Károly Kazinczy-ódájából.)

Hogy ily feladattal szemben néhol megbotlott, ki fogná csodálni? «Nagy tévedései és túlságai — szól Gyulai Pál Kazinczy idegenszerűségére vonatkozólag — ugyanazok, melyek minden nagyobb mozgalommal együtt járnak, s melyeket épen úgy ki lehet magyarázni, mint menteni. De kimagyarázni és menteni valamit nem annyi, mint használni és követni. Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereink árnyoldatait is bálványoznunk kell, s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajjon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakul egész az elhírhedt szócsintanig, s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez? És mért nem merjük kimondani, hogy egy bizonyos pontig irodalmunk folyvást Kazinczy befolyása alatt fog állani, de egy és más, mi az ő idejében szükségesség volt, most már nem az, s egyedül azon az uton, melyen ő járt, a magyar próza teljes szépségében ki nem fejthető.» ¹⁾

Kazinczy idegenszerűségei fölött különben palczát tört már maga Arany János is, a ki «Prózai dolgozatai» 361. lapján ezeket mondja Kazinczy nyelvújításáról: «Hiába való volt minden esetre alsóbb fokú nyereségért, minő a nyelv rövidsége, csinja, hangzatossága, magasabb foku sajátságot: a szókötést, a nyelv életműszerét támadni meg; annyival inkább, mert meg sem vala kísértve, ha vajjon rövidség, csin, hangzatosság nem épen úgy eszközölhető-e magának a nyelvnek határai közt?»

A mi már most K. műfordítói elveit illeti, tudvalevő dolog, hogy az ő legfőbb törekvése oda irányult, hogy az író *szellemét* is beleöntse átültetéseibe. Ő a magyar költői stílust *sokszinűvé* akarta tenni, azaz azt akarta elérni, hogy a költészet minden egyes fájának meg legyen a maga irálya. Ő ennyiben felfogta a műfor-

¹⁾ Budapesti Szemle. 1860. évf. 1. füzet. Emlékbeszéd Kazinczyról.

dítás valódi hivatását; átlátta, hogy a nagy hűség keresése mellett vigyáznia kell az írónak, hogy feszessé ne váljon, de hangoztatta azt is, hogy az idegen mű szépségeit ne engedjük veszendőbe menni. Tudta, hogy a nyelv gazdagításának legjobb eszköze a különböző fajú munkák fordítgatása; átertetette, hogy ezzel követésre méltó példát adhatni a költői teremtésben épúgy, mint a stílusban; meg volt végül arról is győződve, hogy ha valami, úgy az idegen remek alkalmasak az izlés fejlesztésére. És működése által mind a hármat elérte: gazdagította a nyelvet, példát adott teremtésben és szólásban, és művelte a közílést. Csakhogy gazdagította igen gyakran erőltetett latinismus- és germanismusokkal, adott igenis a szólásban példát, csakhogy nagyon sok esetben követésre éppen nem méltót; művelte is az izlést, csakhogy ez az iparkodás oly nagy mérvben volt meg benne, hogy a finomságot nem ritkán össze- tévesztette a mesterkéeltséggel. «Kazinczy elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól — szól Gyulai Vörösmarty Életrajzában — de nem egy tekintetben a művészt is a magyarostól.» Ő nem abban kereste az író szellemét, a miben keresni kell: hanem legtöbbször a *szóban*, megfelelkezve a sabinumi költő bölcs intéséről: nec verbo verbum. Gyakran szinte a betűhöz ragaszkodott, annyira hű akart lenni, és mindamelllett még sem volt hű. Mert Kazinczy csak ott fordított a szó szoros értelmében anyagilag híven, a hol valami új szólásformával vagy szokatlan mondással akarta gyarapítani a nyelvkincset. Egyébkint többre becsülte az alaki hűséget az anyaginál. Csakhogy nála az alaki hűségen is mást kell érteni: többet és kevesebbet, mint a mennyit közönségesen érteni szoktak. Kevesebbet annyiban, a mennyiben nem tartotta szükségesnek a kötött formát kötöttel visszaadni; többet azért, mert ő még az eredeti szók és mondatok *lejtését* is vissza akarta tükröztetni fordításaiban. Az alaki hűség követelményének e ferde felfogásából kifolyólag, s mert Kazinczy, mint föntebb érintettük, az *anyagi* hűségre sem fektetett különös súlyt: fordításai általában nem dicsekedhetnek a hűség előnyével. Nála minden annak a nagy czélnak volt alárendelve, mely őt működésében lelkesítette: a nyelvújítás czéljának; ő nem a magyar *műfordítás* mesterének akart tekintetni, hanem a nyelvújításénak. Első sorban csak azért fordított, hogy annál több nyelvi szokatlanságot legyen módjában megalkotni, nem pedig azért, hogy az illető szépirodalmi művekkel mint ilyenekkel gyarapítsa irodalmunkat. Ha eredetit ír vala, bizonyára

nem jut eszébe annyi solocismus, mint a mennyit fordítás közben megteremtett; s csakugyan: Kazinczy eredeti munkáiban alig találni ötödrészt annak a sok xenologismusnak, mely a «kilencz kötetet» élékteleníti. Igaz ugyan, hogy Kazinczy az egyes *írók* szellemét is át akarta hozni fordításába. De ez nem sikerült neki. Csak annyit érhetett el, hogy megalkotta az egyes irodalmi műfajok nyelvét, a mi magában véve is óriási eredmény. S ezért Kazinczy nagy ugyan mint nyelvújító, nagy mint stilista is: de sokal kisebb mint műfordító.

Kazinczy műfordítói pályáját igen korán — már 16 éves korában — kezdte meg. A goettingai almanachnak egyik véletlenül kezébe került kötetéből fordított egy német epigrammot, s ugyan-csak ebben az almanachban találkozott legelőször Gessner nevével, a kinek idylljeit már 1775-ben annyira megszerette, hogy kettőt menten lefordított belőlök. Félig-meddig fordítás az a kis geografia¹⁾ is, melyet az említett esztendőben írt, vagy a mint maga mondja: «összeszedegedett néhány fő geografusok munkájából.» A következő esztendőben Bessenyei György németül megjelent «Die Amerikaner» című tanbeszélyének fordításával lépett a nyilvánosság elé, de valamint ez, úgy az előbb említett munka sem mondható egyébnek kezdetleges kísérletnél. Hogy életét a műfordításra fogja szentelni, azt Kazinczy már tizennyolcz éves korában elhatározta: ekkor olvasta t. i. Báróczy Marmontel-fordítását, mely annyira hatott rá, hogy lelkesülten kiáltott fel: «Az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, a mi lesz.» 1779-ben kezdett fordítani Wieland «Diogenes»-éből, s ugyanakkor ültette át legelőször Gessner «Első hajós»-át és néhány idylljét. Már e fordításain nagyon meglátszik az a törekvés, hogy eredetijét, a mennyire lehet, utólérje; csakhogy még ekkor nem iparkodott arra, a mit később élete céljául tűzött ki: újítani minden áron, mindenféle módon és bármi eszközzel.

Ez időtől fogva körülbelül nyolcz esztendeig csak keveset foglalkozott Kazinczy irodalmi munkákkal. A nyilvános pálya, a melyre lépett, elvonta kedvencz íróitól, s csak 1788-ban lépett újra a közönség elé önálló művel. Gessner idylljeit adta ki, még pedig minden tekintetben nagyon sikerült fordításban. Az a gördü-

¹⁾ Magyarország geografia, azaz földi állapotjának lerajzolása. Kassa, 1775.

lékeny, síma, hangzatos nyelv, melyben «Ábel halála» van megírva, csupán csak a Báróczy stílusához fogható; s ha Kazinczy nem is vallotta volna magát büszkén Báróczy tanítványának: ez idyllekből bárki is láthatná, hogy a «Marmontel-meséi»-nek írásmódja lebegett Kazinczy előtt mintaképen. Van itt is újítás, csak hogy kevés olyan, mely a nyelv szellemét sértené; Kazinczy Gessnerjében csak annyira volt újító, a mennyire Báróczy volt «Marmontel»-jében: sohasem túlozva, sohasem hágva át azokat a szent és érinthetetlen korlátokat, melyeket nyelvünk geniusa annak fejlődése elé szabott.

Gessnert «Bácsmegyei Összeszedett Leveli» követték: az az érzelgős német regény, mely a mikor «Adolf's Briefe» czímmel egy obscurus német író kiadta, szinte eltűnt a német Werther-majmolások tömkelegében, s a mely nálunk akkora hatást keltett, hogy szinte felvillanyozta a magyar közönséget. Alig volt ház, a melynek kisasszonykái keserű könyvet ne hullattak volna Bácsmegyei irtóztató szenvedésein, s ne emlegették volna elkeseredéssel a hűtelen «Nincki»t, a ki oly égbekiáltó módon árulta el a «legszeretőbb kebelt».

Sokat irtak már arról a nagy hatásról, melyet a magyar Werther kelett mindenféle, merre «éző szív» dobog e hazában: e hatás okai közül én csak a nyelveket akarom itt érinteni. S így legelőször azt kell hangsúlyoznom, hogy Kazinczy határozottabban ebben a művében kezdte el a nyelvújítás munkáját; s mivel még ekkor nagyon távol volt azoktól a túlzásoktól, melyekkel például Egmont-fordításában olyan sűrűn találkozunk: a közönség örömmel tapsolt új szólásainak, látva, hogy a «paraszt» magyar nyelven is csak úgy ki lehet mondani akármit, mint a Goetheén vagy a Marmontel-én. Maga Kazinczy is említi ezt a «Pályám emlékezetében.»¹⁾ «Továbbá az (hozható Bácsmegyei szerencséjét), hogy némi kedves és érzékeny s poetai képű szólásokat hoztam be a nyelvbe, melylyel előttem senki nem éle még nálunk.» Tetszett a közönségnek az is, hogy K. nem iparkodott megrontani az olvasó élvezetét azzal, hogy mindenféle sületlen új szóval helyettesítette volna az akkor a műveltebb körökben annyira elharapódzott idegen szót. Csakhogy Kazinczy e tekintetben már túl ment a határon; nem elégedett meg azzal, hogy idegen szót használt ott, ahol arra

¹⁾ 157. l. Aigner-féle kiadás.

mulhatatlan szükség vala, hanem élt vele olyankor is, a mikor volt keze ügyében az illető fogalom kifejezésére alkalmas magyar szó is. Ugy akart írni, mint akkor előbbkelő köreinkben *beszéltek*; törvényesíteni akarta azt a zagyvalékos, latin, francia és német szókkal tarkított nyelvet, melyben szerettek tetszelegni az akkori high life ama tagjai, kik nem átalították, magyar szót venni ajkaikra. Ezeknek a színház nem volt «multság» — (fidonc! hiszen a béreseik vasárnapi csárdásozása is csak az!), hanem «amusement»; a «fájn» világ «galant» tagjai nem bokkrétával, hanem «bukéttal» kedveskedtek imádottaiknak; a «noblesz» ifjai dehogy neveztek volna a nagybátyjukat máskép, mint «onkel»-nek, a nagynénjüket meg máskép, mint «tánt»-nak. A dolog annyira ment, hogy ez a habarékos beszédmód lassankint az elegantiához tartozott; az uraktól átszármazott a polgári osztályra, s a huszas évek házmesster-kisasszonya épúgy «számította honneur»-jének, ha valamelyik uri dandy megdicsérte «schlank figur»-jét és «herczig frizür»-jét, mint a hogy most iparkodnak megtanulni a zongorázás nemes művészetét. Kazinczy, a ki egyébkint, kivált későbbben, egyre azt hirdette, hogy a publicum, az usus előtte súlylyal nem birnak, ebben a részben hizelegni szeretett olvasóinak, s egy romlott izlés szolgájává alacsonyította le magát. Maga is belátta később, hogy ez hiba volt: mondja is a «Pályám emlékezeté»-ben. «A szép társaságokban ismert idegen szókat nem ügyekeztem magyar névvel jegyezni meg, a mit mások és többére igen szerencsétlenül cselekedtek. Hogy az utolsót tettem s szép társaságoknak adott munkában tettem, igen jól tettem; de oly helyeken is tettem, hol elmaradhatának vala, s azt *nem jól tettem.*» (157. l.)

«Bácsmegyei Levelei»-t Kazinczy kétféle fordításban adta ki: egyszer 1789-ben, másodszor 1814-ben. A két fordítás között lényeges különbségek vannak. Az első hívebb a másodiknál, a mi a mese menetét, a második hívebb az elsőnél, a mi az egyes helyek fordítását illeti. Mindazonáltal én az 1789-ben megjelentet becsülöm többre, minthogy ebben sokkal kevesebb az idegenszerűség, mint az 1814-ki fordításban. Az elsőt Heinrich Gusztáv is nagyon dicséri «Bácsmegyei Levelei» legujabb kiadása elé irt előszavában, ahol azt mondja róla: «A német eredetit fölülmulja, stílusban és hangulatban; emez biztosabb, plasticusabb, kevésbé elmosódó: ez nem oly szétmálló, nem oly túlzottan érzélgős, mint a németben. . . Ki a német regényt és a magyar fordítást egymásután olvassa, oly

külömbőséget fog tapasztalni, daczára a fordítás hűségének, mint a ki nyomott, bűzös levegővel telt szobából az utcára lép, vagy a ki egy és ugyanazon dolgot, például emberi arcot előbb két szemüvegen keresztül, és azután józan, ép két szemével nézi.»

Azok a törekvések, melyek a múlt század nyolczvanas éveinek vége felé megindultak, s a magyar színészet ügyének fölvirágoztatását vették tervbe, Kazinczyt arra bírták, hogy drámai termékek fordítására adja magát. Így jelent meg 1790-ben, mint a Külföldi Játékszin első kötetének első darabja: «Hamlet, szomorú-játék hat felvonásban, ugy amint az a mi játszószíneinkre léphet.» Fájdalom azonban, Kazinczy Shaksperet nem az eredeti angolból, hanem valamelyik kontár német átdolgozásból fordította, melyben a leghatásosabb jelenetek egyszerűen el vannak hagyva. Mind ez, mind pedig az a körülmény, hogy Kazinczy különben is hanyagúl bánt a nagy tragédia-író eszméivel, nagyon alászállítják e fordítás becsét. Három évvel a «Hamlet» megjelenté után újra szomorú-játékkal lépett a nyilvánosság elé; Lemierre négyfelvonásos «Lanassa»-ját adta ki, de ezt sem fordította az eredeti francziából, hanem németből. Míg ez a műve az előbbivel körülbelül egy színvonalon áll, addig Herder «Paramythion»-jai, melyek szintén 1793-ban jelentek meg, a stilus folyékonyágát és szépségét tekintve elérik a Gessner-fordítást.

Merészebben lépett föl Kazinczy a Goethe «Sztellá»-jában, melynek fordítása alhalmával letelebb is azt akarta elérni, hogy a dráma műzsája magyarúl is más nyelven szólaljon meg, mint az elbeszélő műfajoké. Míg e törekvését siker koronázta, addig az a sok xenologismus, mely a «Sztellá»-ban már sűrűen üti fel fejét, sokféle visszatetszést keltett. A «Sztella» fordítása fejezi be Kazinczy működésének első korszakát, melyet a «mérsékelt újítás» korszakának lehetne nevezni. A második korszak, mely akkor kezdődik, a mikor Kazinczy kiszabadult szomorú fogságából, a «merész újítás» korszaka volt. Ebben jelent meg a híres kilencz kötet, melyek a magyar nyelv reformációjának voltak eszközei. A mit főntebb Kazinczy műfordítói munkásságáról elmondtunk, nagyobbára úgyis a kilencz kötetre vonatkozik, s azért itt csak a fordítás hűségét akarom még néhány szóval érinteni. Vegyük például a kilencz kötet majdnem legkiválóbb darabját, Osszián énekeit, s hasonlítsuk össze egyik passzusát az eredetivel, illetőleg a Macpherson-féle fordítással.

A tale of the times of old. Why thou wanderer unseen! Thou bendle of the thistle of Lora; why thou breeze of the valley, hast thou left mine ear? I hear no distant roar of streams, no sound of the harp, from the rook! Come thou huntress of Lutha, Malvina, call back his soul to the bard. I look forwards to Lochlin of lakes, to the dark billowy bay of Uthorno, where Finghal descends from the roar of winds.

«Regéje a hajdan időnek! Mért hagyád el ily hirtelen füleimet, soha nem látott bujdosó, te ki Lorának barátait (?) ingatod. Nem hallom én távol folyamoknak harsogását, nem a lant zengzetét a *bokros ravatalokról*. Malvina, jer, bárdod kiáltoz; hozd vissza neki lelkét, hozd vissza te hókéz. Kinézek a habbal gazdag Lochlin felé, az uthornói szirtes rév felé. Ott kel partra az én bajnokom az enyészet habjain.»

E rövid mutatóványból is kitetszhetik, hogy Kazinczy épen nem volt nagyon lelkiismeretes fordító; ez a néhány sor is igazolhatja azt a véleményt, melyet róla mint fordítóról, föntebb elmondottunk.

Imre Sándor¹⁾ nagyon magasztalja Kazinczy Sallustius fordítását, de szerintem a nagy mester a klasszikusok fordításában nem áll olyan fokon, mint a francia prózairókéban, a mi különben természetesnek is látszik, ha megfontoljuk, mekkora stíbeli különbség van Marmontel és Sallustius között. Még a Szent Hajdan Gyöngyeinek fordítását említem meg külön, mint a mely annak idejében a leghevesb vitákra adott alkalmat. Nemcsak a fordítás tárgya miatt támadták meg Kazinczyt, hanem azért is, mert prózában fordította Pyrker hexameteireit. Ez a támadás, mely különösen Toldytól, Kazinczy egyik legnagyobb bámulójától indult ki, annál csodálatosabb, mert ugyanaz a Toldy egyetlen szóval sem rosszalotta, hogy Kazinczy a nagy északi költőt, Ossziánt is prózában fordította.

Az említettekén kívül Kazinczytól még a következő fordítások jelentek meg: Herczeg Rochefoucauld Maximái és morális reflexiói három nyelven, németre fordította Schulz, magyarra Kazinczy F. Bécs és Trieszt, 1810. — Yorick levelei Elizához és viszont; Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban (Sterne után), Goethe «Római Carneval»-ja, «Clavigo»-ja és ugyancsak

¹⁾ Kazinczy Nyelvújítása. Arany Figyelője. 1862.

Goethétől «A testvérek». Wielandból: A Szalamandrin és a Képzobor, Herderből, «A repülő Szekér», Webertől: «A vak Lantos» és végre «Az Etna», Brydon után. Az utóbbiak mind a kilenez kötetben jelentek meg; önállóan Sa'lustiusa látott napvilágot (a tud. akadémia által kiadott Római Classicusok első köteteképen), továbbá: «Lessing Játékszíni Mesterművei: Emilia Galotti, Barnhelmi Minna, és Miss Sara Sampson»; «Sokrates Mainomenos, azaz a sinopei Diogenes dialogusai»; Mailáth: «Magyar Regék, Mondák és Népmesék, Pest, 1864»; Molière: «A botcsinálta doctor, Buda, 1834», és «A kénytelen házasság, Buda, 1839».

Ezeken kívül maradtak fenn Kazinczytól kéziratban is műfordítások, többek között Metastasióból is. A «Themistocles» egészen elkészült, az «Ariadne libera»-ból pedig csak töredékeket leltek az elhunyt költő hagyatékában. Fordított Kazinczy a «Titus kegyelmessége» című melodrámból is, melyet már régebben Illel ültetett át nyelvünkre. De valamint a «Themistocles» és az «Ariadne libera», úgy e töredék fordítása sem nagyon sikerült. Pedig sokat bajlódott az olasz udvari poéta csengő-bongó rimeivel s «Pályá»-jában fel is kiáltott: «Mit nem törtem magamat, hogy Metastasiónak egy-két darabját, azokat a rövidebbeket áthozzam!»

Az olasz költészettel, úgy látszik, nagyon szeretett Kazinczy foglalkozni, mert Metastasion kívül Tassoból is fordíttatott. Kézirati művei között, melyek a magyar tudós akadémia könyvtárába kerültek, találhatók «Próza-i töredékek» is «Goffredo vagy a Megszabadított Jeruzsálemből.» Ugyancsak kéziratban maradt fenn Hamlet második és Macbeth első fordítása. Remélhető, hogy az akadémia nem fog soká késni, Kazinczy még eddig kiadatlan műveinek közzéboicsátásával, s akkor aztán az irodalombuvár teljes áttekintést fog nyerhetni a széphalmi remete korszakalkató munkásságáról.

XII. Kazinczy iskolája.

Azok közül, a kik Kazinczy mellé állottak a nyelvújítás bajnokaiként, sokan választották azt az eszközt, melylyel nagy czélja elérésére mesterök élt. A Kazinczy iskolájához tartozó műfordítók sorát tán legalkalmasabban Szemere Pállal kezdhetjük, a ki a nyelvújítás diadalát egyéb eszközökkel is nagy mérvben elősegí-

tette. Leghíresebb fordítása Körner «Zrínyije», mely 1826-ban jelent meg az «Élet és Literatura» első kötetében. Nemcsak abból a szempontból méltó e munka nagy figyelemre, mert azoknál a személyiségeknél fogva, melyek első előadatása alkalmával közreműködtek,¹⁾ nagyon fokozta a magyar színészet iránti érdekeltséget: hanem fontos különösen azért is, mert ez a mi első jambusos tragédiánk, sőt — hogy Toldy szavait idézzem — ez az első dráma magyar nyelven, mely versezett formában gáncstalan. Mondhatni, Szemere Zrínyije alkotta meg a magyar tragédiai dikkéziót, mert csak az ő példája nyomán merete a két Kisfaludy a jambust alkalmazni tragédiáiban. De mennyivel fölötte állt a Szemere verselése még a Kisfaludy Károlynak is! A «Zrínyi» jambusai után valóságos kín végigdöcözgni a «Stibor vajda» nehézkes, darabos verssorain, melyek, ha az elejüket kis kezdő betűvel írná az ember, beválnának prózának is.

Különben Szemerét nemcsak a magyar tragédiai dikkézió megalkotásának dicsősége illeti, hanem ő volt egyszersmind a legelső, aki nyelvünkön ottava rimákat irt. Csakhogy az e versnemben irt monológot (a «Zrínyi» V. felvonásában) csak 1826-ban készítette el Szemere, míg a darab többi része már az 1818-ik év őszén egészen megvolt. Ez ottava rimáknak is az ad fő becsét, ami közös jellemvonása Szemere minden verses művének: a rendkívül dallamos, folyékony, költői nyelv, mely a «Zrínyi» fordítóját a legelső rangú magyar verselők sorába emeli. Nála igazán föllelhető az, mit Toldy «a nyelv grammatikai, rethorikai és æsthetikai klasszicitásának» mond.

Kazinczynak egyik leglelkesebb híve Helmecezy Mihály volt, «a nyelvújítás legrettenthetlenebb bajnoka.» Igaz ugyan, hogy ama fordításaiiban, melyekben az új szók és mondások kovácsolását a túlzásig vitte, ez a «rettenthetlenség» nem igen vált előnyére, s hogy azért nem is lehet alaptalanoknak mondani az ellene olyan sok felől intézett támadásokat: de azt mindenkinek, a ki munkásságát ismeri, be kell vallania, hogy Helmecezy nagyot lendített a magyar műfordítás ügyén, s hogy a nyelv erejét és csinját illetőleg kortársai tanulhattak tőle. Tanultak is; mert Kisfaludy Károly nem által-

¹⁾ A szerepek így voltak kiosztva: Szulejmán: gf. Teleki József, Zrínyi: Dallos kapitány, Juranics: gf. Teleki Ferencz, Zrínyiné: gf. Teleki Johanna stb.

lotta bevallani, hogy Helmecezy verselő ügyessége nagy hatással volt a saját technikájának fejlődésére, és tény, hogy gróf Széchenyi István is sokat köszönhetett a Helmecezyvel való sűrű társalkodásnak.

Bár Helmecezy műfordításai közül csak kevés jelent meg nyomtatásban (legnagyobb részök most is Toldy hátrahagyott iratai közt várja a sajtót), de abból a néhányból is, a mely nyilvánosság elé került, megláthatni, hogy ő sokkal nagyobb gondot fordított az alaki és anyagi hűségre mesterénél. Sokat fordított Schillerből, s e nembéli fordításai közül többet fel lehet találni Soproni Fidler Ferencz összeplagizált «Schiller Fridrik versei» című gyűjteményében. Ezenkívül megpróbálkozott Tassóval is, lefordítván a «Megszabadított Jeruzsálem» második énekéből azt a részletet, melyben Olinth és Sofronia története van elbeszélve. Egyik legsikerültebb fordítása a «Dies Irae» című zsoltáré, mely 1828-ban jelent meg az «Aurora»-ban. Ebben is játszi könnyűséggel győzte le az alak nehézségeit; majdnem szószerinti hűséggel fordított s a mellett mellett meg tudta óvni a költemény ódonszerű színezetét is.

Nincs igazuk azoknak, a kik Helmecezyről, «a ki a szókat el-metszi», csak a gúny hangján szoktak beszélni; túlzott ő is, épúgy mint Kazinczy, de azért érdemei is voltak, még pedig elég nagyok. S ha talán emlékbeszédszerű nagyítással is él Toldy, midőn azt mondja, hogy «ami Kazinczy a szépirodalomban volt a szép nyelv tekintetében, az volt Helmecezy az irodalom és élet nyelvének tisztítására nézve»: de azért kétségbe vonni nem lehet, hogy Helmecezy csakugyan hozzájárult műfordításai által ahhoz, hogy szabatosabban és grammaticice is hibátlanabban szóljanak írónk.

Bár nem oly híven, mint Helmecezy, de sokkal költőibb nyelven fordított *Szenvey* József, a ki leginkább az Aurora számára ültetett át Schiller-féle költeményeket. Ő is mint Szemere Pál, nagyban hozzájárult a magyar verselés külformáinak nemesítéséhez. Kár, hogy legtöbb Schiller-fordításának kiadatlanak kellett maradnia, mert különben nagy lett volna hatása a magyar színműirodalomra is. Összesen hét Schiller-féle tragédiát fordított: «A haramiák», «Fiesco», «Ármány és szerelem», «Don Carlos», «Stuart Mária», «Az orleansi szűz» s «A messzinai hölgy». Ezek legnagyobb részéből csak mutatványok jelentek meg ama kor folyóirataiban; teljesen csak két darab látott napvilágot: «A messzinai hölgy»

(az akadémia külföldi játékszinében) és az «Ármány és szerelem» (Nagy Ignác szinműtárának II. kötetében). Apróbb költeményt mintegy 60-at fordított Schillerből, köztük a híres «Lied von der Glocke»-t, mely először az Aurórában jelent meg. Utóbb kiadta Soproni Fidler Ferencz már fentebb említett gyűjteményében, mely ezenkívül még körülbelöl tizenkét Szenvei-féle fordítást tartalmaz. Valamennyi között főképp az «Ének a haragról» érdemel, korához képest majdnem csodálatra méltó technikájánál fogva, elismerést. A teljes alaki hűség mellett a tartalmi hűségnek is oly fokát találjuk benne, mely még napjainkban is becsületére válnék bármely fordítónak.

Fábián József is egyike Kazinczy kiválóbb tanítványainak. Különösen Cicero- és Columella-átültetésének köszönhetette, hogy a magyar tudós akadémia is felvette tagjai sorába. Fábián fordításai mindenek előtt abban tűnnek ki, hogy meglátszik rajtuk, mekkora tanulmánynyal, milyen alapos, mély képzettséggel fogott ő munkájába. Nemcsak műfordító volt, hanem jeles classicus philologus is, a ki fel bírta fogni és szerencsésen vissza is tudta adni azt a sajátos szellemet, mely Cicero remekein előmlik. Találón jellemezte Toldy, mikor azt mondta róla, hogy «magyarban is rómaiul szól». E kiváló és ritka tulajdonság mellett szívesen elnézi az ember, hogy a metrika tekintetében sokféle licentiát engedett magának; az ilyenek: «megjöni», «istentöli» sűrűen előfordulnak hexameteireiben.

Kazinczy neveltjenek mondható *Döbrentei* Gábor is, a ki egyike volt termékenyebb műfordítóinknak, s ama kevés írónk közé tartozik, a kik igazi lelkesültséggel foglalkoztak Dante hazájának irodalmával. Első volt, a ki nálunk a *Divina Commediát* fordítani próbálta; e kísérlete azonban meg nem jelent, s csak Toldy mond róla hírt. Nagy érdemet szerzett Döbrentei ama vállalat által, melyet *Külföldi Színjátékok* cím alatt indított meg, de a melyből, fájdalom, csak két füzet látott napvilágot. Az egyik egy Müller-féle német szomorujátékot («Vétek sulya»), a másik pedig Molière «Fösvenyét» tartalmazta, mindakettőt szabatos, csakhogy néhol nagyon régieskedő fordításban. «Yorick és Eliza Levelei»-nek Kazinczy fordítása után már teljesen felesleges kiadását Shakspere «Macbeth»-je követte, mely első kötete volt egy »Shakspere Remekei» című vállalatnak. De ez is a Külföldi Játékszin sorsára jutott. E fordítások mindegyikének megvan az a hibája, hogy rendki-

vül dagályosak s e miatt gyakran érthetetlenek is. — Döbrentei a műfordítás elveiről is értekezett egy «Shakspere játékszíni munkáinak magyar fordításához tartozó jegyzések» című dolgozatban, melyet a Minerva 1828-ik évfolyamában adott ki. Leginkább Kazinczy műfordítói elvei ellen kél ki e munkában, mely sok alapos igazságot mond el, s kivált a fordítói hűség fontosságát nagy nyomatékkal hangsúlyozza.

Itt kell megemlékeznünk Kis Jánosról is, a ki termékenységen fölülmulta magát Kazinczyt is. Műfordításai nem egyenlő becsűek; legjobban a level- és az értekező stílust tudta eltalálni, míg a drámai nyelvvel nem birkózott meg sikeresen. De drámai fordításaiban is megtalálhatni azt az előnyét, mely egyéb munkáit is kitünteti: szabatos, világos, egyszerű nyelvet, mely mindig hozzá símul az eredeti értelméhez. Csak *erőt* nem tudott stílusába önteni, s azért «Iphigenia»-fordítása egyike leggyöngébb munkáinak. Maga is érezte Kis e fogyatkozását, s ennek tulajdonítható, hogy többnyire a didacticus művek átültetésére vállalkozott. Ilyenek: Delille tankölteménye «A falusi életről», Wieland «Musa-rion»-a, Longinus könyve «A fenségesről», Pythagoras «Aranymondatai», Anaximenes és Aristoteles Rhetorikája, Cramer tankölteménye: «A papi hivatal méltóságáról», De Theis «Római levelei», Svetonius életrajzai, Cato verspárjai stb. Legsikerültebb fordítása kétségkívül: «Horatius levelei», melyhez Kazinczy fordította le Wieland magyarázó jegyzeteit. Ez után Persius és Juvenalis satirái következnek, melyeknek hangját Kiss remekül el tudta találni. Ellenben P. Terentius Afer prózában fordított «Androszi lánya», továbbá Goethe főntebb említett «Iphigeniája» nagyon messze elmaradnak eredetiük mögött.

A «Kazinczy-triász» tagja, Vitkovics Mihály, leginkább azzal szerzett a műfordítás terén érdemeket, hogy a szerb népköltészet egyes gyöngyeit átültetgette magyarra; ezzel azt eszközölte, hogy már most a magyar népdalt is nagyobb figyelemben kezdték részesíteni, mint egész addig. Népdal-fordításai általában sikerülteknek mondhatók, a mi annyival érdekesebb, mert Vitkovics eredeti népdalaiban soha sem tudta eltalálni az igazán *népies* hangot. Míg ezekben gyakran erőltetetten, mesterkéltén szól, addig fordításai természetes egyszerűség által tűnnek ki, s aránylag csak ritkán zökkennek ki a népies beszédmód kerekvágásából.

Vitkovics különben fiatal korában a latin és görög klassziku-

sokkal is foglalkozott; Horatius, Seneca, Lucretius és Theokritos voltak kedvencz költői s ezek mindegyikéből fordítgatott is. E fordításai azonban többnyire kéziratban maradtak, s csak újabban láttak napvilágot az Aigner-féle Vitkovics-kiadásban. Hasonlókép kéziratban maradt két nagyobb terjedelmű szinműfordítása is; az egyik egy Kotzebue-féle öt felvonásos szomorú színjáték («A kereszties vitézek»), melyben azonban a személyek nevei meg vannak magyarosítva; a második egy Jünger-féle német vígjáték («A pozsonyi kabát»), mely ugyanabban a sorsban részesült. Egy harmadik szinmű-fordítása («A megengesztelés»), nemkülömben Schiller értekezése «A játékszinről» már életében megjelentek: amaz önállóan, ez Kulcsár Magyar Theátrum-Almanachjában.

Mint műfordító, e korszakba tartozik még *Bacsányi* János is, a kit már föntebb említettünk, mint olyat, a ki a magyar műfordítás elméletét fejtegette. Itt Osszián-fordításáról kell szólnunk, melyből 1816-ban közölt mutatványt az Erdélyi Múzeum V. füzeté. Ő volt az első, a ki Ossziánt a magyar publikummal megismertette. Eleinte prózában fordította ugyan, de később belátván, hogy a gaél dalmok műveit is ellapítja a kötetlen nyelv, alakhíven kezdte átültetgetni; ez annál könnyebben esett neki, mert technika tekintetében egyike legügyesebb fordítóinknak, a ki megérdemlette Kazinczy dicséretét: «Én azt tartom, hogy Osszián jobb kézbe nem akadhatott volna.» Az ő fordítása egyengette útját annak a művészi Osszián-fordításnak, melyet a szintén Kazinczy híveihez tartozó Fábíán Gábor adott ki 1833-ban. Erről azonban, minthogy munkásságának súlypontja a Kazinczy utáni korszakba esik, e helyen nem szólhatunk.

Igen jó véleményben volt Kazinczy *Nagy* Sámuel, debreczeni könyvtár-tiszt műfordítói képességéről is, a melynek három terméke látott csak napvilágot. Az egyiknek czíme: «Az isten jósága és bölcsesége a természetben»; ezt Kazinczynak dedikálva adta ki 1798-ban. «Maga ez a cselekedet, már olyan — írja e dologról a széphalmi mester egyik Kiss Jánoshoz írt levelében, — hogy én ezt az embert szeretném, ha mást tisztelt is volna meg dedikációjával.» A másik két műve Nagy Sámuelnek: *Campe* Psychológiája, továbbá *Gessner* *Daphnisa* és *Első hajósa*. Mind a három munka nagyon közepszerű.

Már ezeknél sokkal nagyobb figyelmet érdemel *Tanárky*

János Tasso-fordítása.¹⁾ Meglepő anyagi hűsége azt mutatja, hogy nem másodkézből való átültetés; bár nem költői, de folyékony, s néhol emelkedett prózában van írva, s annak idejében kedvelt olvasmány volt. Vörösmartyról említi Gyulai, hogy fiatal korában nagyon szerette forgatni. Tanárky különben még egy érdemes munkával gyarapította műfordítói irodalmunkat: a magyar Plutarchossal, melyet «Némely görög és római nagy emberek élete» czímmel három kötetben 1807—9-ig adott ki Pesten.

Szintén az olasz irodalomból eszközölt fordításokat Döme Károly (gyakran használt írói nevén Mede Pál). Csakhogy ő írója kiválogatásában nem volt olyan szerencsés, mint Tanárky. Míg ez az olasz klasszikai költészet egyik igazi nagyját ismertette meg a magyar közönséggel, Döme a vizenyős Metastasio unalmas melodramáival vesződött. S mindamellett, hogy mint egyéb, nevezetesen Horatius és Ovidius-fordításai mutatják, nem volt oka visszariadni a technikai nehézségektől: mégis prózában fordította Metastasiót. Dömére nagyon ráillik, a mit Lessing mond a «Briefe» valamelyik kritikájában egy német Pope-fordításról. «Und in Prosa hat er ihn übersetzt! Einen Dichter, dessen... Verdienst in dem war, was wir das Technische in der Poesie nennen... dem der Reim keine Kleinigkeit war! Einen solchen Dichter in Prosa zu übersetzen, heisst ihn ärger entstellen, als man den Euclides entstellen würde, wenn man ihn in Verse übersetzte!» Mennyire kell fájdalnunk, hogy Döme tehetségeit egy Metastasióra fecsérelte: legjobban láthatni a fönt említett Horatius és Ovidius-fordításokból, továbbá egy töredékből, melyet Klopstock Messiásából ültetett át. Metastasióból két kötetnyi színművet fordított Döme; az egyik «Metastasiónak egynéhány darabjai», a másik «Még egynéhány darab Metastasiótól» czímmel jelent meg. Ezenkívül lefordította még Döme Bossuetnek egy vitázó munkáját is.

Guzmics Izidoról sem szabad itt megfeledkeznünk, bár legnevezetesebb fordításai (Zsoltárok, Jób, Prédikátor, Sophocles «Oedipus»-a, Euripides «Iphigeniája») a következő korszakba esnek. De ez időszakban adta ki «Theocritos maradványait», melyek 1824-ben jelentek meg Győrött. Említem végül Schedel Ferenczet (Toldyt) is, a ki Schiller Haramiáit adta ki magyarul

¹⁾ Torquato Tasso «Megszabadított Jeruzsálem»-e. Fordította olasz nyelvből Tanárki János. Pest, Landerer, 1805.

1823-ban, az ezt megelőző évben pedig Isokrates «Erkölcsei Inté-seit» becsátotta közzé. Mindkét mű gyakorlatlan kezdőre vall s nagyobb figyelemre nem méltó.

XIII. A klasszikus iskola folytatói.

Az 1808—32-ig terjedő korszak ama műfordítóit foglalom e cím alá, a kik bár elvben Kazinczy hívei, de a halbatatlan érdemű Virágtól nyerve akár közvetlen, akár közvetett impulsust, latin és görög remekírók fordításaival szerepelnek irodalmunk történetében. S ezek között első helyen Vályi-Nagy Ferenczet, a derék Homer-fordítót kell megneveznem, a kinek magyar Iliasza ¹⁾ 1821-ben a Marczibányi-intézet 400 váltó forintos díját nyerte el. Ezen a munkán látszik meg legelőször az a jótékony hatás, melyet Virág fordításai által kifejtett. Vályi-Nagy mindenben nem érte ugyan el mesteret, de ami az anyagi hűséget illeti, annak határozottan fölötte is áll. Kazinczy így dicséri: «nem oly jól (fordította Homért), mint óhajtánunk illet, de jobban, mint várhatánk.» Még inkább magasztalta Kazinczy abban a sok port fölvert vitában mely ama kérdés körül támadt: vajjon Vályi-Nagy csakugyan plagizálta-e fordításának első énekét, mint ezt Kölcsey állította, vagy sem? Ma már tisztában lehetünk e vád jogosultsága felől. Vályi-Nagy csakugyan használta Kölcsey Homer-fordítását, melyet neki maga Kazinczy adott át. A széphalmi mester maga írja ezt az Erdélyi Levelekben, a hol ez ügyről ekkép nyilatkozik: «Elmondám, hogy az Iliásznak egy más fordítása is készül, és hogy annak első énekét Vályi-Nagygyal csakugyan én közöltem, és hogy a szeretetre méltó ember annak *minden szerencsésebb helyeit átvette* s óhajtja, hogy Kölcsey az övét megelőzze.» A mint tehát az utóbbi mondatból kitetszik, Vályi-Nagy teljesen jóhiszeműleg járt el, midőn fordítása némely kevésbé sikerült helyeit Kölcseyből kijavította. De minthogy erre őt leginkább Kazinczy ösztönözte, sőt maga Kazinczy is szaporította a javításokat: ennek, mint a Magyar Iliász kiadójának lett volna tiszte, a dolgot a mű elé irt előszavában megemlíteni. Az ő hibája folytán keletkezett hát a híres

¹⁾ Homér Iliásza, ford. Vályi Nagy Ferencz, Sáros-Patakon Exegetica Theológiát, Egyházi történeteket, Görög Literaturát tanító Professor. Sáros-patak, 1821. Kazinczy előszavával.

«iliászi per», mely egy időre annyira megzavarta a Kazinczy-tábor békéjét. Vályi-Nagy, e pör közvetlen előidézője, az Iliászon kívül lefordította még Homer «Batrachomyomachia»-ját is, mely 1809-ben jelent meg Sáros-Patakon. Még ebben a nyelvvel nem bánik olyan ügyesen, mint második művében, s azért nem nagyon túlzott Kölcsey, mikor azt mondta neki e fordításról: «Tisztelendő ur! ez jól francziául van fordítva.» (Kölcsey Összegyűjtött Munkái III. 167.)

Mert már föntebb megemlítettük, ejtsünk itt még egynéhány szót Kölcsey Iliász-fordításáról, mely először a Felső-Magyarországi Minerva 1826. évfolyamának szeptemberi füzetében jelent meg. (Összegyűjtött munkáiban az I. k. 189—226. lapjait foglalja el.) Csak az első két éneket fordította le Kölcsey teljesen, a harmadikból már csak töredékeket adott. S ezt nem eléggé fájlahatja a magyar irodalom, mert ha Kölcsey befejezi munkáját: ez lett volna nemcsak legjobb Homér-fordításunk, hanem egyáltalában műfordításaink egyik legbecsesbike. Kölcsey Homér-fordításának becsét Bajza is elismerte: «Kölcsey tán az egyetlenegy közöttünk — így szól a fordításról írott cikkében¹⁾ — ki az Iliász elkezdett fordításával reményekre ébreszte, hogy, ha tehetségek szorgalommal és munka türedelemmel párosulnak, s a nyelv kincsei nem hagyatnak sok figyelem és használat nélkül: a harmadik (t. i. a teljesen identicus fordítás) időszakába eljutás, habár nem oly szerencsével is mint a németeknél, legalább egészen lehetetlen nem lesz.»

Virág Benedek iskolájába tartozik a már föntebb (az első időszakban) említett Édes Gergely is, a ki Horatius lefordításával részben megelőzte mesterét.¹⁾ Természetes, hogy mikor aztán Virág 1824-ben kiadta Horatius fordításának utolsó részét is, az Ódákat: feledésbe merült Édes Gergelynek különben tömör, rythmicus fordítása.

A nyelv folyékonyágát és természetes báját tekintve fölülmulta Édest Ovidius egyik kiválóbb fordítója: Egyed Antal,²⁾ a ki a verselés könnyedségét illetőleg maga mögött hagyta Virág Benedeket is.³⁾ Nála nem fordulnak elő olyan nyakatekert hexa-

¹⁾ Összegyűjtött munkái. IV. köt. 151. lap.

²⁾ Horác munkái, magyarázta Édes Gergely, 2 köt. 1819.

³⁾ Publius Ovidius Naso Búsverseinek Negyedik Könyve. Pest, 1823. P. Ovidius keservei. Öt könyv. Sz.-Fejérvár 1826. — Pontusi Elegiái. Pest, 1839.

meterek, melyek csak a metrum kedvéért illetéknépen szegik meg a magyar szórend legfontosabb törvényeit:

Készítsétek ugy ám de jutalmamat, itt ne hogy én csak
Volnék Argok közt a jutalmatlan!

De már Homonnay Imrénél, egy másik Ovidius-fordítónknál, nem ritkaság az ilyen sem. Fordításaiban ¹⁾ minden lépten-nyomon küzdés vehető észre a nyelvvel, a külalakkal; döcögős hexameterek, felforgatott szórendek munkáit majd élvezhetetlenné teszik.

A klasszikus iskola folytatói közé tartozik Baricz György «császári királyi ingénieur-kapitány» is, a ki Tacitus lefordítására vállalkozott. Munkájának azonban csak első kötete jelenhetett meg (Bécsben 1823-ban), minthogy a művelt közönség nem találta pártolásra méltónak a — mondjuk ki mindjárt — nagyon, de nagyon gyarló átültetést. Az említett egy kötet Agricola életét, a Germaniát s a Szónokokról szóló beszélgetést tartalmazza. Kéziratban maradtak Baricztól: Tacitus Annalesei, Historiája, valamint az ifjabbik Plinius levelei is.

Ennél jobb fordító volt Szentgyörgyi Gellért, bár magyarság tekintetében ez sem állja meg a sarat. Sallustiust és Cornelius Nepost fordította le; amaz 1811-ben jelent meg és különösen becses ama hosszú tanulványnál fogva, melyet előszóképen irt bele Jankovich Miklós, s a mely sok értékes adatot tartalmaz a klasszikus szerzők magyar fordításairól.

Ungvárnémeti Tóth László, irodalmunk per excellence klasszikus költője, Tirtæusból és Hippocratesből, Henczfalvi Szász József Anakreonból, Szabó Elek Minucius Felixből, a «Mondolat»-áról elhíresült Somogyi Gedeon Petroniusból fordított. Grosser János kiadta Cicero válogatott leveleit (Szeged 1816), Márton István Phædrust, Mokri Benjamin pedig Epiktetosnak kézi könyvecskéjét bocsátotta közzé. Nagy Ferencz Homér Béka-egér-harczát, továbbá Flavius Josephus «Pártos Jeruzsálem»-ét ültette át, Bion és Moschus énekeit pedig kéziratban hagyta hátra. Nagy László Tibullust, Bodon Ábrahám «Vergilius költeményét a gazdaságról», Bodon József pedig Lucius Annæus Seneca néhány iratát fordította le. Sepsizalányi Szabó Elektől új magyar Fédrus jelent meg (Kolozs-

¹⁾ P. Ovidius Naso Pontusi levelei, Ibise, Diófa keserve és ortza orvos-sága. Buda, 1827. — Ovid verseinek öt könyve.

várt, 1824), Rác Istvántól pedig «Tacitus könyve Németországról» (Pest, 1826).

XIV. Ez időszak többi műfordítói.

Dolgozatom bibliographiai teljessége szempontjából adom a következőkben mindama műfordítók betürendes névjegyzékét, a kik az 1808—1832-ig terjedő időszakban működtek ugyan, de a műfordítás történelmében szerepet nem igen játszottak. A rendelkezésemre állott források elégtelensége mentse itt is a netán előforduló hézagokat.

Balajthy : Chrysanth és Dária, vagy a megrettenthetetlen keresztény, szomorújáték németből. Sárospatak 1816.

Balog Sámuel : Az ezüst lakodalom, néző játék öt felvonásban, írta Kotzebue. 1831.

Bolyai Farkas : Pope próbatétele az emberről. Anglusból fordítva. Más poetákból való toldalékkal. (Név nélkül) M.-Vásárhelyt 1819.

Cserey Farkas : A fekete ember, egy tréfa. Kolozsvár 1800.

Cseri Pál : Albano Zindi, vagy egy cigány herczegnek története. Buda 1821. — Verner vagy a tengeri hajós csöndes kunyhója. Pest 1819. — Auguszt és Károly, vagy a titkos házasságnak szerencsétlen gyermekei. Pest 1818. — Engelhard Márton, vagy egy ifjúnak tengeri utazása. Kolozsvár 1826.

Csery Péter : Katinka vagy a marienburgi szép leány. Pest 1824.

Csontos István : Smid Kristóf ifjúságot érdeklő irományai. Kassa 1829. Hat kötet.

Czövek : A gályás rabszolga. Pest 1818.

Domahidy Menyhárt : Vakon töltve, vigj. egy felvonásban, írta Kotzebue. Pozsony 1813.

Dudok Pál : A bosszuló lelkiismeret, szomorújáték 4 felvonásban, írta Kotzebue. Kolozsvár 1831.

Fazekas Sámuel : Galatea, a Flórián úr első könyvéből 1825.

Fekete István : Lelki vigasztaló órák, írta Müller.

Horvát Endre : Theodul estvéi, németből. Buda 1819.

Kassay Sámuel : Fegyveres bajtársak, vagy az esküvés ereje, írta Stein Bernát. Miskolcz 1825.

Kossovich Károly : Ortisz Jakab utolsó levelei, olaszból. — Rousseau «Contrat Social»-ja.

Kosztá J. : Az ifjú Werther gyötrelmei levelekben. Esztergom 1827.

Kovacsóczy : Varázsrózsa, Schulze után ; Kassa 1828.

Kovács Antal (felfalusi): Római Északák, írta olaszul gróf Verri Sándor. Kolozsvár 1823.

Láng Ádám János: A kísértő hegyi lélek, vagy a három kívánságok. Németből. Kassa 1825. — Genovéva, hajdankori szép és érzékeny történet: Kassa 1824. — A tündér lant, vígj. Kassa 1824.

Lőtsei Sámuel: Arthello, vagyis az udvari bolond, vígj. 3 szakaszokban, írta Eckartshausen. Kolozsvár 1817. — A jegyző könyv, írta Kotzebue. Pest 1823.

Nagy-Rác György: A nagy Kanut, 3 ktt. Pest 1815.

Pály Elek: A tolvaj szarka (írta Guiglielmi). Kassa 1828. — Don Juan vagy a kőbálvány-vendég, írta da Ponte. Kassa 1829.

Puky: Külföldi játékszín. Pest 1827. 2 ktt.

Szabó Elek: Fedrusnak, Augustus szabadosának, æsopusi beszédekről írt V könyve. Kolozsvár 1824.

Szathmáry-Király József: Erdővári Klára vagy a szerelem áldozata, írta Nikolai. Kassa 1825.

Szeder Fábián: Azaél halála, avagy Dina elragadtatása, Dugat D. P. után. Pest 1826.

Székely Sándor (aranyos-rákosi): A Luziádából fordított egyes töredékeket. (Megjelentek a Hébében és az Aglájában.)

Varga Elek: Heródes és Marianna. Pest 1821.

Toldalék.

Az 1772—1831-ig folyóiratokban megjelent műfordítások bibliográfiája.

Fájdalom, e czímsorozatot sem mondhatom egészen teljesnek. Csak ama folyóiratokat vehettem figyelembe, melyeket a budapesti nyilvános könyvtárakban megkaphattam; már pedig tudvalévő, hogy azok kivált e részben még hiányosak. Mindazonáltal azt hiszem, hogy a jelentékenyebb dolgok közül nagyon kevés került el figyelmemet. Az elmaradtakat tán sikerül majd pótlanom «A magyar műfordítás története a legrégebb időktől napjainkig» czimű munkámban, melynek megírását egyik főfeladatombul tűztem ki. — Az e jegyzék készítésénél felhasznált folyóiratokat betűrendben sorolom elő; a fordítások olyan rendben vannak megemlítve, a milyenben ott előfordúlnak.

1. Aspasia.

Szatmári: Töredék lord Byron egyik elbeszélő költeményéből.

Fenyéri Gyula: Tasso «Aminta»-jából.

Virág Benedek: Barine (Horác ut.)
 Szerényi: Schiller-féle epigrammák.
 Fábián: Két dal Hafizból.

2. Aurora.

Helmecey Mihály: Tasso «Szofrónia és Olind», keresztthadi rege.
 (A «Gerusalemme Liberata» I. én. 81—90. és a II. én. 1—53. strófája.)

Helmecey Mihály: A patak melletti ifjú (Schiller).

„ „ Dal a távolból (Matthison).

„ „ Dies Irae.

Szentilonai: Amália.

Makáry György: Dies Irae.

Verseghy: A világ korai (Ovidius).

Szenvey József: A világ korai. Görögország istenei. A buvár.

Schiller az ő barátihoz. Az élet vezérei. Asszonyok érdeme. (Valamennyi Schillerből.)

Vitkovics György: Szerb népdalok.

Kazinczy: Sulpicia Cerinthushoz (Tibullus).

Sz. J.: A szakári lányka. Szerbus népdalok. (Szerbből.)

Báró Wesselényi Miklós: A barátságáról (Segur.)

3. Élet és Literatura.

Szemere: Körner «Zrinyi»-je.

Rájnis: Orfeusz és Euridice. (Vergilius Georgic.)

Kazinczy: Orfeusz és Euridice. (Vergilius Georgic.)

Szemere, Helmecey: Ifjú a pataknál (Schiller).

Kazinczy: Szent Hajdan Gyöngyei. (Pyrker.) Mutatvány.

4. Erdélyi Múzeum.

Gróf Dessewffy József: A gondatlan ivó. (Anacreon.)

Révai: Az «Iliász» első éneke.

B. Nalácz István: Szafó éneke.

Abrudbányai Szabó Sámuel: Az ember és fejedelem kötelességei.
 (Vernet.)

Batsányi: Az inisthónai háború (Osszián). Az eredeti versmértékben.

A. R.: Marc Aurel elmélkedéseinek kivonata.

Szentkúti Sándor: Hamlet monológjának parodiája, Jago után.

Döbrentei: Boileau «Poetiká»-ja.

Fordításokról szóló «Tudósítások»: Gróf Haller Gábor lefordította Montesquieu «Esprit des Lois»-ját; Szép, jászberényi tanár az egész Juliusz Cæsart.

5. Felső-Magyarországi Minerva.

- Névtelen : Plato «Kriton»-ja.
 Gr. D. J. : Az erő ereje. (Lessing.)
 U. a. (Dessewffy József) : Alpín. (Sulze «Die bezauberte Rose»-jének egy részlete.)
 U. a. : Epikürosz három gnómája.
 U. a. : Érosz. (Schiller ut.)
 U. a. : Gróf Buffon gondolatai a stylusról. (Részlet.)
 K. L. : Némi elmésen gunyoló jegyzetek Lichtenbergből.
 K. S. : Wieland előbeszéde Cicero leveleinek német fordításához.
 Fábrián Gábor : Keleti literatúra : Arab példabeszédek és szentenciák, elégiák stb.
 E. I. P. : (Edvi Illés Pál) : Lucretia, vagy a nemes római dáma (Livius.)
 Gr. D. J. : Theodota, Kszenofonból.
 Döbrentei Gábor : Példák Shakspere színjátékai fordításából. (Macbeth, I. felv.)
 K. J. : Eszes mondások. (Graciano Boldizsár.)
 S. K. J. : Persius III. és V. satirája.
 Balogh Pál : Montesquieu egy perzsa levele Párisból Smyrnába.
 Homonnay Imre : Próbátétel Ovidius munkáinak magyar fordításából. (Pontusi levelek.)
 S. K. J. : Poliklétus utazása. (Báró de Theis.) Részlet.
 Árvay Gergely : Charon. (Lucian szerént.)
 Gr. D. J. : Az életposta stációi. (Lange.)
 E. I. P. : A szépség ereje. (A Koránból.)
 E. I. P. : Luther leveleiből.
 Kölcsey : Homér «Iliász»-a I. éneke.
 Guzmics : Kaligénia. (Herder.)
 S. K. J. : Verulami Baco gondolatjai.
 Edvi Illés Pál : Az elsikkasztott gyűrű. (Lessing Nathanjából.)
 Édes Albert : A mezei élet. (Claudianus.)
 S. K. J. : Próbák Xenophon Sokratesről írt munkájából.
 Bay György : A halász. — Édes gondok. (Mindkettő Goetheből.)
 Terhes Sámuel : Flórián meséiből.
 Guzmics : Nemezis a hellen költőknél és a képművészeknél. (Herder.)
 S. K. J. : Próbák Sokrates nevezetességeiből.
 S. K. J. : Horatius levele a Pisokhoz.
 Árvai Gergely : Galatea. (Mme Genlis.)
 Szenvey : A messzinai hölgy. (Schiller szomorújátékának első felvonásából két jelenet. Toldy bevezetésével.)

- Kiss Károly : Washington írásai közül némi darabok.
 S. K. J. : Horatius Epistoláiból II. könyv 2. levél.
 Kiss János : Persius első satirája.
 Szenvey : Stuart Mária. (Schiller szomorújátéka III. felvonásából.)
 S. K. J. : Az androszi leány. (Terentius vígjátéka.)
 S. K. J. : Florushoz. (Horatius.)
 S. K. J. : Pope többféle jeles gondolatai.
 Szalay László : Torquato Tasso (Egy jelenet Göthe színdarabjából.)
 Petz Lipót : Ion. (Plato.)
 Staut József : A természet rajzolatja. (Buffon.)
 E. I. P. : Hálaadó hymnus. (Addison.)
 B. *** A játszó gyermek. (Schiller.)
 E. I. P. : Hymnus a feltámadásról. (Klopstock.)
 S. K. J. : A herélt. (Terentius.)
 Horváth János : Részlet Ossziánból.

6. Hasznos multságok.

- Schittensam József : Ifju a pataknál. (Schiller.)
 Tóth László : Nemorin éneke. (Florian.)
 Tóth László : Sappho éneke Küprishez.
 Töltényi : Ballada. (Mallet.)
 Töltényi : Néhány darab Lord Byron Childe Haroldjából.

7. Hébe.

- Kazinczy : Horác Meczénhez. Epistola I. 7.
 Gr. Dessewffy J. : A mulandóságról. (Tasso.)
 Kazinczy : Pindaros VI. olympiai éneke.
 Bodola Károly : Szabadság. (Blumauer ut.)
 Gr. Dessewffy J. : Két epigramma. (Az egyik Platóból, a másik Meleagerből.)
 Kazinczy : Epigramma. (Simonides.)
 Szentmiklós : A virágok. (Schiller.)

8. Kedveskedő.

- Névtelen : Az uri imádság. (Witschel.)
 « Sterne «Tristram Shandy»-jából.
 « Levelek Popeból.
 « Mutatvány Gibbonból.
 « Elegiák. (Propertius és Tibullus.)
 « Inkle és Yariko. (Steele.)
 Benedek Áron : Epigrammák franziából. (Bret, Baratin, Daceilly, Imbert, Pannard stb.)

Kis János : Elegia. (Tibullus.)

Pap István : Az özönviz. (Ovidius.)

9. Koszorú (Szépliter. Ajándék.)

Kölcsey : Művészi vetélkedés Gessner fordítójával.

Szentmiklósy : A májusi északa. (Hölyt.)

„ Az este. (Schiller.)

Döbrentei Gábor : Hamlet monologja. (Shakspeare.)

Schedel Ferencz : A napi szépségek. (Lübeck.)

Balogh Pál : Egy falusi temetőkertben írt elégia. (Gray.)

Szentmiklósy : Bajvívás Amorraal. (Anacreon.)

Névtelen : Juvenalis satiráiból.

Győry Sándor : Dávid siralma Saul és Jonathan felett. (Szentírás.)

D. Cs. J. : Dal a magánosságról. (Pope.)

Garzó Mihály : Mutatvány Ovidius Átváltozásáiból.

Kiss : Dionyz, Pythias és Damon. (Fenelon.)

Vásárhelyi János : Három dal Anakreonból.

B. : Töredék Byron «Kain»-jából.

Szerényi : Mignon dala. (Göthe.)

H. B. : Az anya álma. (Allan Cunningham.)

Ertzly János : Az éneklés és hangjáték feltalálása. (Gessner.)

Tar Mihály : Resignatio. (Schiller.)

Horkovits Józs. : Resignatio. (Schiller.)

S. : Óda. (Horatius.)

B. J. : Proserpina elragadtatása. (Claudianus.)

Szeder Fábián : Szent-Gothárd utja. (Devonshire hercegnő.)

Matskási Ferencz : Theokritos két idyllje. Moschus keserve Bion halálára.

Matskási Ferencz : Solon imádsága a múzsákhoz.

E. I. P. : Az énekes publikán. (Pfeffel.)

Szenvei : A havasi vadász. (Schiller.)

Fábián Gábor : Próbafordítás a Frithiof-mondából. (Tegnér.)

Kis János : Három Herder-féle költemény.

Szerényi : Három epigramma Goetheből.

Szenvey : Egy moralistához. (Schiller.) Minnához. (Schiller.)

Jeszény Osznald : Hero és Leander. (Schiller.)

Szenvey : A remény. Játzó gyermek. Schiller.)

Fábián : Firdusi és Balkhi persa költőkből. Fáredh arabus költőből.

Szentmiklósy : A vásár. (Schiller.)

Hetényi : Emmához. (Boileau.)

Szentmiklósy : Epigrammák. (Goethe.)

M. J. A kikelethez. (Körner.)

- Szerényi: A vétkek és a büntetés. (Lichtwer.) Epigramm (Goethe.)
 Holéczy: A Kóránból.
 Szentsimoni: Daliczák. (Francziából szabadon fordítva.)
 Kecskeméti Dániel: Egy csecsemőre. (Heinsius.)
 S. S.: Ravaszdi Róka. (Részlet Goethe «Reinecke Fuchs»-ából.)
 L—cs Móríc: A görög anthológiából.
 S. I.: A mosdó leányka. (Szerbből.)
 Högyesi István: A leány panasza. (Schiller.)
 • Holéczy: Mózes. (Az ótestamentom II. könyvéből.)
 Szabó István: A görög anthológiából.
 Névtelen: Emmához. (Schiller.)
 Somogyi Gedeon: Kolnadona. (Osszian. Hexameterben.)
 Sztrokay Antal: Lucanus Pharsaliájából.
 Névtelen: Briseis Achillhez. (Ovidius.)
 Z.: Apró dalok Matthissonból. Epigramm Schillerből.
 Sz. J.: Lelt Simon. (Költői elbeszélés szerbből.)
 « Szerb népdalok.

10. Magyar Múzeum. (Kassai.)

- Virág Benedek: Egy hajóhoz. (Horatius.)
 Kreskay Imre: Scipio álma. (Metastasio színműve.)
 Ráday Gedeon id.: Mezei dal. (Jacobi.)
 Virág: Jeremiás keserveiből.
 Batsányi: Kárthon. (Osszián.)
 « Wieland «Neue Göttergespräche»-jéből.
 Kazinczy: Az isten szemlélése. (Klopstock.)
 « Az Éjszaka. (Gessner.)
 Batsányi: Osszián utolsó éneke. — Oszkár halála. (Osszián.)
 Szabó Dávid: Milton «Elveszett Paradicsom»-ából.
 Batsányi: Klóris. (Jacobi.)
 Dr. Földi J.: Juliska. (Catullus.)
 Kazinczy: Dal Anacreonból. (Ἦν ἔνι μελαίνῃσι πίονεσι.)
 Id. Ráday Gedeon: Két ének Gellertből.
 Kazinczy: Young Első Éjszakájának kezdete.
 « Példák Klopstock Messiásából.
 Simay: Plautus «Váratlan vendég»-e.
 Kazinczy: Egy hajóra. (Horatius.)
 Szabó László: A rózsához. (Overbeck.)
 B. O. L.: (Báró Orczy): Wieland Agathonjából.
 N. J.: Óda. (Horatius.) — Anacreonból.
 Aranka György: Lesbiához. Gondolatocska. Thyrsis Mykonhosz.
 (Catullus.)

- Kazinczy : Anacreon XXXIII. dala.
 Dayka : Penelope Ulisszeshez. (Ovidius.)
 M. J. : Homerus «Ilias»-a I. énekéből.
 Döme Károly : Ovidius Keservei első könyvéből.
 Versegi : Engel I. «Philosoph für die Welt»-jéből.

11. Magyar Múzsza.

Debreczeni poeseos professor: Mutatvány Vergiliusból párrímű sorokban.

- A. S. : Phædrusból az «Előljáró beszéd» és az első mese.
 Névtelen : Pyramus és Thisbe. (Ovidius.)
 Szathmáry Mihály : Horatius első satirájából.
 A. Y. : Mapes Gvalter koresmadala.
 Látzai József : Gellert meséiből.
 Névtelen : Kleist egy dala.
 F. J. (Földi.) : Reland Adorján «Galatea»-jából 9 alagya.
 Névtelen : Horatiusból, Anacreonból, az Aeneisből és Ovidius.
 Penelope Ulisses»-hez című heroidje.

12. Orpheus.

- Dr. Földi : Licinushoz (Horatius.)
 Vitéz Imre : Töredékek a Wieland «Diogenes»-éből.
 Szabó László : Glycerion. (Wieland «Diogenes»-éből.)
 Kazinczy : Sóhajtás. (Metastasio.)
 Kazinczy : A törvényszabásról. (Rousseau.)
 Id. Ráday Gedeon : Eviralla. (Osszián.)
 A. J. : Anacreonból.
 Kazinczy : Két epigramm. (Kaestner. Lessing.)
 Szabó László : Panasz. (Ovidius «Tristium».)
 Id. Ráday Gedeon : Dienes. (Vergilius I. eclogája magyarosítva.)
 Kazinczy : A habok. (Carlo Maggi sonettje prózában.)
 " A gyermek poeták. (Götz.)
 " Három dal Anacreonból.
 " Semira és Semin. (Gessner.)
 Aszalay : Mesék Lessingből.
 Kazinczy : A rózsa és a hyacinth. (Francesco de Lemene.)
 Kazinczy Miklós : Vallás-türödelem. (Saadi perzsa regéje.)
 Földi : Neobule. (Horatius.)
 Kazinczy : Lilla. (Olaszból.)
 A. J. : A vén ember. (Gellert.)
 Dayka : A szép szemek. (Olaszból.)

- Sáray Sámuel: Szerencse-kívánás a magyarokhoz. (Németből.)
 Csépany István: Egy gögös leánykához. (Blumauer.)
 Darvai János: Moor Károly. (Mutatvány Schiller «Räuber»-jéből.)
 Földi: Lesbiához. (Catullus.)
 Csépany István: Abelard utolsó szavai Heloizhez, és Heloiz utolsó szavai Abelardhoz. (Németből.)
 Dayka: Phyllis Demophoonhez. (Ovidius.)
 Kazinczy: Az elkésődött leány. (Stolberg.)
 Csépany: Álom. (Uz.)
 Aranka: Virgil «Aeneis»-ének eleje. (Haska.)
 N. Y: Vergilius «Aeneis» ének eleje.
 Kazinczy: Egy hajóra. Horatius.)
 Virág: Egy hajóra. (Horatius.)
 Horváth Ádám: A Prometheus tüze. (Bürger.)
 Mede Pál: Tibullus első alagyája.
 Ivánkay Vitéz: Simon Rau' szicíliai poeta írásaiból.
 Id. Ráday Gedeon: A violácska és a rózsa. (Rudolphi.)
 N. Y.: Mapes Gvalter kocsmadala.
 Id. Ráday Gedeon: Fenelon «Telemaque»-jából.
 Látzai József: A tánczos medve. (Gellert.)
 Rájniz: Vergilius «Aeneis»-éből.
 « Voltaire «Henriade»-éből.
 A. J.: Dieneshez. (Martialis.)
 Kazinczy: Klopstock két ódája.
 Id. Ráday Gedeon: La Fontaineből.
 « Szép Rózsi. (Vergilius «Alexis»-ének magyarosítása.
 Ivánkay Vitéz: Phyllis. Amor és Vénusz. (Franc. de Lemene.)
 Földi: Dalok Anacreonból.

*

A «literatúrai tudósítások»-ban következő művek vannak, mint készülő félben levők vagy már készek megemlítve:

Fehér György, pozsonyi növendékpap: Tasso «Megszabadított Jeruzsálem»-e.

Horváth András, Bódva helység jegyzője elkészült Ovidius «Metamorphoses»-einek négy sorú kadenciás verseiben való fordításával.

Ivánkay Vitéz: Goethe «Clavigo»-ja. (Kazinczy igéri az általa kiadandó «Játékszín»-be.)

Darvas: elkészült Schiller «Tolvajai»-val.

Fehér : fordítja Racine minden darabjait.

Ivánkay Vitéz : Johanna Gray, szomorújáték Wielandtól.

Kovács Ferencz : A Fiesco zendülése. (Schiller.)

Bárány János : Don Carlos. (Schiller.)

Koré Zsigmond : Strelitz műveit fordítja.

Hogy vajjon az itt felsorolt munkák meg is jelentek-e, arról biztos tudomást nem szerezhettem.

Érdekesnek tartom még ideiglatni a következő «literatúrai tudósítás»-t : «Két ízben tudósítják már a hazát, hogy Tassonak «Megszabadított Jeruzsálem»-ét valaki Kassán fordítja. Ez nincsen úgy ; Ivánkay Vitéz ur, a Dusch «Orestes»-ének fordítója nem engedett az ösztönzésnek, mert olaszul nem tud, s látta hogy fordítása, ha a németet venné például, nagyon hibás leend. Azt továbbá is Fehér György urtól várja a haza, úgy mint a ki Tassot olaszból is fordíthatja.»

13. Sokféle.

A VI. évfolyamban Sándor Istvántól vannak költemények, melyekre azt jegyzi meg, hogy «rész szerint francziából fordította, rész szerint maga szerzette őket». Melyek a fordítások és melyek az eredetiek, nincs megjegyezve.

14. Uránia.

Kármán : Petrarca két canzoneje. (Prózában.)

I . . . i : Lalage. (Kleist.)

Névtelen : A háborús zivatar. (Metastasio.)

« A windsori erdő. (Pope.)

15. Zsebkönyv.

Dr. Foldi : Kis gazdagság, nagy boldogság. (Horatius.)

Kazinczy : A csillagokhoz. (Goethe.)

Márton József : Szerelmes vetélkedés. (Horatius.)

Sz. P. J. : Imád-ág a hadban. (Körner.)

« A csókra vágyó. (Körner.)

« A szerelem boszúlása. (Németből.)

Márton József : Lelliushoz. (Horatius.)

VAS GEREBEN RADÁKOVITS JÓZSEF.

(Vége.)

Szántay Sándor kinyomozván a Jakab és Klein által titkolt szerződést, s azon körülményt, hogy Jakab kényekedve szerint lenyomhatja a piaczi árt, elhatározzák valamely úton-módon a piaczi árt a kitűzött határidőn méltányos fokon tartani.

Midőn az első piaczi ár folytán a majoresco bankáránál teendő törlesztést Klein nem tudja lefizetni, érezni kezdi Klein, hogy nemsokára kihull kezéből a hatalom. Ő azonban sokkal inkább hozzászokott, mintsem hogy azt nélkülözni tudná. Reméli, kegyence által mentő eszközhöz eljuthatni. Nem óhajtja többé valamikép Jakabot rábírní a szerződés megsemmisítésére, de önmaga is siet rongálni az adósság által megterhelt vagyont — hogy azután a *birói zár* alá jutott vagyonnak ő lehessen *gondnoka*. Efelől a remény magja hamar kicsirázott s megnövelkedett lelkében. Kezd vágyat érezni az alkotmányos életben való szerepléshez, hogy felsőbb helyen őt olyannak ösmerjék, ki a megyében érdemekkel bír. Azon hitben, hogy a zsidó árendással közös titoknak ki sem részese, s így hatalma teljes virágában van, tekintélye árnyékában sok csúszó-mászó üdül, s kegyét lesi a megye, megnyugodva reméli, hogy néhány év multával ellenében eltörpül minden, tán még a majorescónak, épen hivatalában is utóda lehet?

A kimerült gazdaságból nem lévén jövedelme a majorescónak, kénytelen százezer forintot felvenni saját árendás zsidóitól a korteskedés küzdelmeihez. A hatszázalék kamaton kívül, ráadás-képen kötelezi magát ezért a közvetítő kormányzó 6000 jobbágy napszamos átengedésére. A ravasz zsidó épen a vetés, kapálás s aratás idején követeli napszámok megadását, — mit a gazdaság egy évi terméke koczkaztatása nélkül nem teljesíthet Klein kormányzó. Kénytelen beleegyezni a zsidó feltételébe s megadni a 6000 napszám váltságaképen 12,000 forintot. E botrány megtoldva a birkapusztulás és a veszprémi vásár hírével, eljut messze vidékre s mindenütt a majorescóról beszélnek. Azon tudat, hogy nem ő, de ügyetlen helyettese tette tönkre, a pénzhiányban már leledző majorescót megtéríti, annál inkább siet vagyona romjait tisztázni,

miután tudomására jut, hogy sem fivére, sem bankára, kiket kormányzóhelyettese miatt oly sértően mellőzött, nem részese a közelben fenyegető sequestrumnak. Szántayt, mint kiben fölismeri a jellem mintaképét, megbizva pénzügyi zavarai tisztázásával. Ez összeköttetésbe lépett a majoresco bankárral, ki nemcsak kockáztatott millióit reméli visszanyerni, de egyuttal a meghonosításhoz érdemet akar szerezni, megajánlja a Szántay által tervezett jobbágyváltásához szükséges összeget. Három hónap alatt létrejött az első szabadváltás, minek számtalan bámulója lön, csak két ember volt, kit a guta megütni készült, s ezek közül egyik Klein, a másik Jakab volt.

A gróf elszakadván a maradipárttól s beléolvadván a haladók soraiba, amott a vezérszerepre Klein próbálkozik. Kudarcot vall pártja csakhamar vezére miatt, ugyanis a kiszabadult Kiss András kanász megemlegeti a plenipotentiarius ősi nevét: Kleint, midőn a maradipárt szellemében izgatva, a magyar alkotmány érdekében ősei által hullatott vért emlegeti fel. E személyes név kudarcza annyira befoly a rendek határozatára, hogy a főispán kimondatá a többséget, — s nemsokára az egész országban meg lön adva a nem nemeseknek a hivatalképesség. Mint későn termő fa, nyolczszázados meddőség után, kihajtának az ázsiai faj ágai, fiatal sudarai erőteljesen fejlődének, megtermének egy új nemzedéket: az új Magyarországot. (Megyegyűlésen országos ügről határoznak?)

Klein látván a gróf közeledését öcsese és Szántay Sándorhoz, s érezven a bizalmatlanság növekvését, egyedül ahhoz központosítá minden erejét, hogy valami módon kibillentse a jószágból s ezzel együtt a főispánságból a grófot. Elősegíti e törekvésében a szabadelvűekhez való csatlakozást kedvetlenül tekintő kormány. Hol kérelme nélkül a grófot felmentik saját hivatalától. Helyébe adminisztrátornak Kleint nevezik ki. Ez csakhamar fényes installációt rendez, s az adminisztrátori tisztség felvétele előtt lemond a teljhatalmu kormányzóságról. Az adminisztrátori állást azonban nem foglalhatja el, mivel Kiss András nemeslevelével történt visszaélés elárulásával kezd fenyegetőzni a cigány, ha Klein elfoglalni merné a majoresco helyét. Eszeveszetten siet kijelenteni Klein, miként az új hivatalról ünnepélyesen lemond. Ezáltal nemcsak Klein semmisítették meg, megfélemlik a hetvenkedő Jakab is, a mennyiben jó ideig beérte a majoresco egybevásárlott kötvényei kamataival. Nem mer sequestrumot kérni.

Sokan azt kérdezik olvasóim közül, hogy nem jutottam-e a mű végére. Igenis, nem is. Amennyiben hátra van még harmincz oldal «töredékkép».

Klein letűnt a cselekvény színpadáról. Jakab elzüllik a tanyáról nagy iratesomóval s végzete a csatatérre sodorja, hol leüti Klein kémszerepet viselő fiával együtt egy golyó. A csikós fiai emelkednek fel. Egyik nevezetes író lett, s Szántaynak leányát kapja nőül, a másik, kit apja csikósnak nevelt, 12-edmagával hazaszökik Olaszországból, s elhull a szabadságharcban. A jobbágyoknak megadatik a teljes polgárjog, s a liberalis mint a pecosovics egybeolvad: s lett együtt a hatalmas *magyar* nemzet.

Általában igen szép s azon korban felette hálás volt a történeti tárgy feldolgozása. De akkor is, ugy mint most, rendkívüli képességet igényelt, a történeti tárgynak a cselekvényben való ügyes csoportosítása. Vas Gerebennek nem volt tehetsége valamely történelmi-politikai eszme fejlődését rajzolni. Idealisálni azt, tán nem hiányzott tehetsége, de azt magasztosságában feltűntetni képtelen volt. Megörökíteni nem volt képes az eszmefejlődést, de néhány hangulatteljes képben sikerült az utódokkal is megértetni az eszme-ébrény megalakulását, az általa megfutott korszak uralkodó eszméi folyamatát, terjedését. S kevesebb költőiséggel mint ezeket feltűntetést, megérteti velünk a kellemes episodképek szépségeiért gyakorta elfeledett eszme diadalát. Képzelete szabad szárnyú sas, mely felkeresi ugyan a legszebb vidéket, de tagadhatlanul keveset tartózkodik a főeszme fészkenél. Az olvasóközönséget megvesztegeti ez episodképek bája, de a műértő okvetlen boszankodik az úntalan közbetolakodó mellékeselekvényen, mely elhódítja a főcselekvénytől a tért. Mindezek láttára azon meggyőződésre jutunk, miként az író nemcsak nem törekedett a műelmélet szabályait megvalósítani, de azokat épenséggel nem is ösmerte. Voltaképen neki nem volt más célja, mint néhány sikerült rajzát, 1809-től 1849-ig terjedő korszakból meritett emlékezések összegyűjtött töredéke gyanánt egy nagyobb munkában értékesíteni. Mint szerzője a bevégzett műnek, érezte a cselekvény szerkezetének hiányosságát. Ennek beösmérése a Regi Jó Időkből idézett néhány sora, melylyel mentegeti magát, az első kötet végén, s igéri sok minden közt, a sok tétova bolyongás után a regény fonalának kikeresését. Azonban halljuk a mentegetőzést. «Egy korszakon estünk át, mely *históriai keverék* levén, egyébire alig használhatám, minthogy kiszedjem belőle az

alakokat, melyek egy tulajdonképeni egészhez szükségesek. Gondom leszen reá, hogy *fonalat vegyek föl*, mely a következőn egészen következetesen húzódjék végig. Közbefonván lehetőleg azt is, mi felösmerteti velünk, hogy a képnek alakjai egyedül és kizárólag magyarországiak, és nem volna olyan szépen vagy keményen összeillesztett keret, melybe ezen képeket *máshová szorongatni lehetne*». Ily kiméretlen, de alapos váddal, leghevesebb bírálója sem támadta meg Vas Gerebent. És ez védelem, illetőleg mentség akart lenni. Az író által ígért fonál feltűnik ugyan helyenként, de az többnyire láthatlan marad előttünk, daczára az ígéretnek s rovására a mű becsének. És mégis Vas Gereben e műve a maga nemében valódi remekmű. Íróink közül igen sokan tudtak a multból kitépott cselekvényt szilárdabban tömöríteni, de a mult életmozgalmait s főleg azon kort, melyre élénken emlékezünk, kinek sem sikerült Vas Gerebennél érdekesebben s minden vonásaiban a valóhoz oly hű rajzban megörökíteni.

A Nagy Idők Nagy Emberek (1857) tárgyát a Vas Gereben által oly sokféle találékonysággal feldolgozott vagyonper képezi. A Sión túl fekvő idősb Baltay-család képviselője az ifjabb Baltay ág ellen sok évtizeden által elkéserséggel folytatott pert azáltal akarja ketté vágni, hogy öcscse által elvételni szándékozik az ifjabb ág egyetlen leánysarját. Az öcscse azonban tudja azt, miként a leány nem őt, de a regényíró által jó hazafinak nevezett gr. Dunayt szereti. Miután ezt értésére adja az ifjabb Baltay bátyjának, amaz még inkább ellenséges indulatot érez gr. Dunay iránt, ki szerinte nem jó magyar, mivel nem dobányzik s nem iszik bort. Egy vadászat alkalmával ifjabb Baltayt lelövi egy paraszt, mit idősb Baltay gr. Dunay kezének tulajdonit. Szeszélyes okokból Dunaytól elidegenült idősb Baltay meg akarja indítani újra a pert, s hosszas keresgélés után ráakad az öcscse által a körmendi leveltárba letéteményezett periratokra, melyekkel Dunaytól az ifjabb Baltay lány sarjossal kapott birtokot elperelhetni reméli. E per megindításáról lebeszéli gr. Fesztetics György birtokos halálos ágyán írt levele, mely új irányba löki a cselekvényt, a mennyiben ajánlja az öreg Baltaynak, hogy beküljön meg Dunayval, ki eközben tisztáztatik a gyilkosság vádja alól egy halottnak velt egyén vallo-mása által. Az öreg Baltay gr. Fesztetics levele szerint, megbékül a Dunay családdal, sőt fogadott fia számára, Baltay Imrének, megkéri Dunaytól Jolán nevű leányát. Egyesség történik prókátor

nélkül. Váratlan dolgokban gazdag korrajznak tárgya, mint látjuk elég szegény. Az írónak azonban főcélja volt, e szeszélyesen épített cselekvény körében néhány nagy embert, mint gr. Fesztetics Györgyöt, a keszthelyi heliconi ünnepély rendezőjét, s a gazdasági tanoda megalkotóját, hg. Batthyányi Lajost, mint jobbágyai szigorú, de édes atyját, s Kisfaludi Sándort mint a nemzet költőjét, magát a népet bemutatni. Őseinknek képcsarnoka inkább műve, mintsem regény. Irányeszméje valósítása végett a nemzeti önszeretetet nem ritkán elragadja, s korrajzoló helyett önműve rovására költővé teszi.

Harmadik művének *A Nemzet Napszámosságainak* (1858) népszerűséget s kedvező fogadtatást biztosított a Régi Jó Idők s Nagy Idők Nagy Emberek keresettsége. A mű azonban magában is bir annyi érdekes alakot fő és bűjún sarjadozó mellékeselekvényeiben, hogy ennélkül is nagy elterjedtségnek lett volna részese. A főcselekvény magaslatát Keszi Balázs nagyváradi földbirtokos, annak hagyatéka és végrendelete bírja. Ez nevelteté fel Keszi Benedeket, s miután szolgabíróvá választatta a megyénél, hogy teljesen emberré tegye, jószágai gazdag kormányzójának leányát adja hozzá nőül. Hálátlan unokaöccse azonban ipjával a jószágkormányzóval együtt fűvja a követ s leveleikben úntalan felújított tárgyat képez, valjon mikor hunyja be az öreg Keszi Balázs szemeit örökre. Egy elcsapott íródeák boszújából eljut egy ily tárgyú levelök Keszi Balázs kezébe. E levél által felbőszült nagybácsi egy szegény ispánt, távoli rokonát nevezi ki általános örökösül, Benzedének pedig megküldi a végzetes levél másolatát hitelesítve. Végrendeletét a vácsi káptalannál teteményezi le, annélkül, hogy erről valakit környezetéből értesítne. De értesíti az ispánt, hogy ezentúl rokoni szeretetben részesíti, küld annak ezer forintot, hogy hagyja el szolgálatát s menjen Kállóba lakni, míg a szentmihályiaktól haszonbérrelt jószágát fél év multáig vissza nem kapja, melyet neki akar átengedni. Ezután alig ér Nagyváradra, meghűti magát s meghal. Utána marad Benedek érdeke, a vagyon kérdése, s az ispán sorsa! És mindezek megoldásához csak egyetlen nevet hagyott hátra. Ugyanis végső perczeiben egy Nagy Pista nevű nagyváradi színésznek, — kit Keszi Balázs orvosa Sándorffi más bátor ember hiányában betegápoláshoz kért fel, — a haldokló az előtte levő könyv soraiból «Pusztay Péter» nevet mutogatja ki roskatag újjaival. Az öreg Keszi azon megokolatlan szeszélyét, miként nem

hagy nyomot a letétbe helyezett végrendeletéről, a jelleme ellenére ez egyetlen esetben kíváncsivá lett Nagy Pista van hivatta jövő tenni. Megfogadja, hogy addig nem nyugszik, míg az előtte ösmeretlen Pusztai Péter nevű embert fel nem találja, hogy megkérdezhesse attól, mi köze volt Keszi Bálinthoz.

Azt híven, hogy a levél az ispán Pusztay Péter által jutott közös rokonuk Keszi Balázs kezébe, ennek halála után az ispánt rögtön elküldi a jószágkormányzó. Veje pedig siet Váradra lóhalálának árán, általvenni a bíróság által összeirt ingó s ingatlan vagyonát az elhunytnak. Épen az örökség átvételével foglalkozik, midőn előlép a királyi fiskus s mindent lefoglal. Köztudomás szerint ugyanis nem létezett örökségi végrendelet, a vagyon nem ösöktől öröklött, de szerzemény, tehát a fiskust illeti. Keszi Benedek protestatióját jegyzőkönyvbe foglalták ugyan, de annak semmi eredménye, mivel ipája dolyfe a causerum directorával Némethel tűz egybe, s ennek ellenvéleménye elapasztja minden reményüket.

Az alap nélkül gyanúsított ispán neje ösztönzésére nem vállal többé ispánságot, hanem Nagy-Kállóban vendéglőt nyit jó szerencsével. Imre fia, egy életrevaló fiú ezalatt kitanulta Váczott a gymnasiumot s néhai Keszi Balázs barátja, s végrendelete öre Balog kanonok ajánlata és saját ügyessége folytán Németh a causerum directorának irodájába jut s megnyeri annak rokonszenvét. Oly szép jövőt biztosít magának néhány év alatt, hogy mint keresett ügyvédnek, épen nincs oka néhai Keszi Balázs végrendeletét kutatni. De a véletlen reá vezeti. Nagy Pista kóborlásai közben Keszi Balázs halála után 12 évre Nagy-Kállóba teved, s eljut Pusztay Péter vendéglőjébe. Ócska kabátjának egy felreese zugában találnak pályatársai egy iratot, melylyel Pusztay Péternek örömet szereznek. Ez irat néhai Keszi Balázs kezéből való, s kijelentetik benne, miként általános örököse Pusztay Péter s hogy végrendelete a vácsi káptalanban keresendő. Nagy Pista e kabátot ez időközben elhunyt dr. Sándorffitól, Keszi Balázs orvosától kapta, ki amaz iratot szórakozottságból benne feledte. Pusztay Péter felkeresi a káptalant, s a «csomó megoldott» című fejezet tartalmát mindenki elképzelteti.

Az, ki Vas Gerebennek *A Pörös atyafiak* (1860) című regényét olvassa közvetlen a Nemzet Napszámósa után, nemcsak az alapeszme, de a végrendelet ügye, úgy a cselekvők jellemében is,

felösmerheti Vas Gereben ama gyengeségét, melynél fogva önmaga plagiatorává leszen öntudatlanúl. Ép mivel ez könnyen felösmerhető, e kivonatban nem keresem, sőt fel sem vehetem a hasonlítható szalakat s csakis a cselekvény főfolyamára terjeszkedem ki. Kardos István ügyvéd szeretetlen rokonaitól elzúllve guzdagon, de elhagyatva hal el pesti házában. Maga után hagy azonban egy végrendeletet, melyben míg egy részről büntetni remélli kapzsi s fennhéjjázó rokonait, meg akarja jutalmazni azt, kit becül s szeret, egy mérnök rokonát, de a kit megkinálni ez örökséggel épen nem merészel, ösmervén önzetlen jellemét. Végrendeletet ír tehát, melyben egyrészről meg akarja büntetni kapzsi rokonait másrészről, úgy intézni ügyet, hogy hosszú czivakodás után az 5 örökös csoport kénytelen legyen a mérnöknek juttatni a hagyatékot. Az öreg urat nemsokára a sirba követi rokona Kardos mérnök is, kinek igényeinek örökösévé tehát leánya lett. Az ügyvéd halála után megkezdődik a hajsza. A különcz ügyvéd azt nevezi általános örökösül, kiről legalább is kettő az örökösök közül hites helyen kijelenti, hogy köztük legtöbb esze van. Miután a kiegyezkedés terve dugába dőlt, megkezdődik a koncz feletti dulakodás.

A végrendelet tartalma köztudomásra jutván, Kardos Pál az egyik örökös, a hagyaték negyedrésztét odaigéri két testvér örökösnek. Ezeket ez alkura Kardos Pál neje beszélte reá. A határozott napon megszavazza a két alkura lépett, méltóságos rokonuknak a «legtöbb észt.» De a mérnök leánya nevében Sipos, néhai Kardos ügyvéd irodájának örököse fölebbez. Mely fölebbezés abban áll, hogy esztendő multán, ugyanazon napon, ugyanazon bíróság előtt kell szavazniok, szavazatuk megerősítése végett. Időközben azonban e két alkuvó testvér kevesleni kezdi a szavazatukért jutó részt. Azt híven, hogy többet is kizsarolhatnak, a méltóságos rokont újabb tanácskozáásra hívják meg. Fondorkodó nejétől, időközben egy fogalmazvány jutott Sipos kezébe, melyben nemcsak a méltóságos asszony által elkövetett fondorlatok vannak leírva, de ez igen durván nyilatkozik egyuttal azon rokonokról, kiknek szavazata által birni remélli az örökséget. Sipos ez irattal bevágja a méltóságos asszony útját. Sipos az irat előmutatásával rábirja a méltóságost arra, miként ne fogadja el a kialakodott szavazatokat, hanem maga is a mérnök leányának adja szavazatát. Véle szavaz egy lenézett rokon, az ötödik örökös s így az örökség a kiteréseken igen eszesnek ecsetelt Jolánnak ítéltetik. Sipos tehát jól szá-

mitott, midőn sejté, hogy egy év alatt megszakad a czivódó rokokok közt az egyetértés. Mint Jolán teljhatalmasa elfogadja a szavazatokat, s összekél a leánynyal s boldogul élnek.

Életunt Ember (1862.) című regényben egy rokonszenves alakkal találkozunk, Vámosy Lászlóval, ki eltávozik a szülői házból, mivel szülői hajlamai ellenére őt pappá akarják nevelni, hogy vagyont szerezhessen gróf fiúkkal nevelt fivére számára. Sikerült képbén van feltüntetve a szülői házból eltávozó ifjú eszmemenete, elhatározása, előítéletekkel való harcza. Ez elhagyott ember sok jó tulajdonnal megáldva megkezdí az életküzdelmet, s általa az életnek s boldogságnak (Vas Gereben kedvenc eszméje szerint) megment avagy megtérít sok olyant, ki méltó arra, s általa elbukik a megtérítésre érdemtelen. Az életkedvvel megáldott ifjú mint egy főrangú család nevelője első sorban az életunt embert gr. Erdeyt téríti meg, a közügy, gyermekei és nejeinek. Meggyőzi arról miként rögeszméje ellenére is érdemes arra ő, hogy szeressék, s a szeretet érzelmét ő sem tudta teljesen kitépni lelkéből. E feladat érdemes bizonyára a kidolgozásra, a gyógymód azonban, melyet a szerző választott, a mily gyakorta előfordul Vas Gerebennél, oly elfogadhatlan egyuttal. A gróf fogadásképen megfigyel három embert a nép köréből, azon osztályból, melyből nem hiheti, hogy becsülésre érdemes ember akadhat; belátván azok megbecsülésre való méltó voltát, az általa megvetett emberiség iránt keltezett rokonszeny megtépi életúntságát s megtér. A főcselekvény címére jogosult elbeszéltek mellett, egy második regény is foly le egyidejűleg. Az elmellőzött ifjú szülei elkényeztetett idős b fiuk által végnyomorba süllyesztetnek, melyből a kiüldözött ifjú menti meg őket. A vértagadó szülők méltó, de mesterkéltlen előidézett bűnhődése az, hogy elmellőzött fiuk által jutnak dédelgett fiuk által elpazarolt vagyonukhoz. E részek azonban, melyekben az apa, anya nagyravágvása megtörík, s épen az elmellőzött fiú által emelkednek fel — igen hatásos lehetne, ha ugyan nem volna oly vázlatos. Ugyancsak a fiatal, mindenható Vámosy menti meg gr. Erdey leányát szerfölött kalandos úton gr. Óváry elaljasult fiától, kinek a leányt, beleegyezése nélkül gr. Erdey mint apa, eligerte nőül. Ugyane réven gr. Óváry aljas szenvedélyétől megment egy csárdás leányt is az ifjú — s leleplezi Óváry gróf aljasságát. Vas Gereben a mindenható ifjút, ki a bonyodalmat

széttépi, mondjuk egyszer mindenkorra, szerencsés és boldog házassággal jutalmazza regényeiben.

A Tekintetes Urak (1864) című regényében Vas Gereben által kedvelt elemek, hiú apa, kevély nő, pazarló fiú, s egy minden sebre irt találó ügyvéd fiatal ember, beállítva Vas Gereben sokszor ismétlődő eszmekörébe, képezi a cselekvény tárgyát. E szereplők után mindenki sejtheti, hogy a *javítás* leszen a szerző célja. A szélselyes felületességgel rajzolt cselekvényben több megjavított mellett kimagaslik Hegyfalussi Aladár, kit apja kamarássá akar kineveztetni, s ki elvégre mint egy bérlő veje, igen szorgalmas gazdává változik, léha mulatozásait megúnva. Ugyancsak a kevély alispánné, a regény másik megjavítottja, szintén lemond nagyzási hóbortjairól, s megelégszik azzal a körrel, melynek czime: tekintetes. A megjavítást a leleményes Egerszegi ügyvéd hajtja végre, kit a szerző azzal jutalmaz, hogy a nagyzási ábrándokból kijózanított alispánné leányát adja nőül hozzá. Átala jutnak néhányan oda, hogy a becsvágy, ész és szorgalom által oly hatalmat bír az ember, mely nemesen jutalmaz. Ki ez átalakítást végezi, alantas származása daczára is megérdemli, hogy a nemesek maguktól nyujtsák a baráti jobbot.

Dixi (1864) ugyancsak azon évben jelent még meg. Szerző helyes felfogása szerint képgyűjtemény. Elbeszélési anyag a multból, gondatlan kézzel egybekötözve, úgy hogy a kötőfonál a tárgy természetes üdeségét lehervasztá. Az író t csak az összeillesztő érdeme illeti, a különböző vidékről beküldött adomaanyagot elég mostohán törte a rosszul választott cím alá. Műve első részében Felsőbüki Nagy Pál, Balog Pál, Novák J. apát s Király kanonokról veljük, hogy hősei lesznek e műnek, egy Katona Mihály nevű gymnasista diákkal egyetemben, kit Király neveltet s pártfogol. Miután azonban ezeket többféle helyzetben bemutatta a szerző, elfeledi őket. S elvezet minket Föder juhtenyésztő berló Sörös Mihály személyéhez, ki Budán az okból látogatja meg a hadipénztárt, hogy az 1809. évben jószágán sok ezer juhot felemesztő tábor vezérő tábornokától kapott nyugtáját kifizettesse. A nyugtatvány aláírását azonban a hadparancsnokságnál nem ösmerik. Miután elolvasni nem tudják a vezérő tábornok írását, de meg sem tudja mondani a hadparancsnokság, hogy a nyugta keltezése napján ki vonult el azon vidéken egy egész táborral; elutasittatik Sörös Mihály kérelmével, addig míg az aláírást eszközlő tábornoknak

nevét el nem tudja olvasni. Főbenjáró kérdés lesz Sörösre nézve, ki az aláíró, él-e még, hol van, s szavahihető ember-e a hadparancsnokság előtt? A hadparancsnok e kérdéseire Sörös nem tud válaszolni, de hazamegy, s elkeserülten azzal vigasztalja magát, hogy ezentúl nem hívják bérlőnek. Miután vagyona veszendőben van, a bérletet nem meri megújítani. Hosszan, de nem unalmasan van leírva az emberi társadalom természete, melynél fogva elkerüli a szegény állapotra jutott szerencsétleneket. Továbbá sikerülten van rajzolva a bérlő érzékenysége s fájdalma a mellőztetés s lenézés miatt, melyet kell elszenvednie azoktól, kik azelőtt asztalánál hizelkedtek néki. A véletlen, melyre bizta, hogy netán «eltévedt vagyonának igazi nyomába vezet», csakugyan segít rajta. Véletlenül azon vidékre kerül Katona Mihály kit Sörös Mihály ügybajos szomszédja garabonciás diáknak néz. Ez felösmervén G. tábornok aláírását, megnevezi az aláírót s tartózkodási helyét. Sörös hozzájut vagyonához. A regény azonban nincsen befejezve azzal, hogy e zaklatott ember hibáján kívül veszendőbe ment vagyonához jut. Sörös most a garabonciás diákot kezdi hajhászni, hogy meghálálhassa ügyessége által szerzett jótéteményt. Fizetni akar háladatos-ságból, de hitelezője a garabonciás eltűnik vagy megszökik halája elől. Midőn nem sikerül megjutalmaznia az ifjút, s mégis jutalmazni akar mindenáron valakit, egy véletlen által jutalmát épen az ifjú édes anyja élvezi. Évek multával az ifjú ügyvédde kepezi magát saját erejéből, s találkozza a bérlővel, az hogy hálátlannak ne látszassék, az ügyes ifjúnak odaadja leánya kezét. Ezek után valaki kérdezheti, miért Dixi a cím. Egy utóbeszédet helyettesítő szakaszban elmondja az író az 1825-iki országgyűlésnek ama mozgalmas pillanatát, midőn Széchenyi István feleleste a nemzetet. Király halalos ágyánál beszélük ezt el, kinek ezáltal igazoltatik a nemzet jövőjében való hite, s a hirhozónak ráfeleli kedvencz szavát a Dixit. «S harmadnapra kialszik a láng, mely nemesen érzett.»

Garasos Aristokracia (1865) cz. művében írónk ama nem szerencsés, de divatos önelbeszélgető modort használja, mely a külföld által nálunk meghonosult. Cselekvénye magvát a három diplomás ember élettörténete kepezi, mely körül buján sarjadosz fel, kisebb nagyobb magasságra egy-egy epizód, mi háttérbe szorítja a hőst s főcselekvényt. Neve a hősnek Vidor István, olyan milyen Vas Gereben lehetett. Ha ugyan nem önmagát rajzolta le, bizony-

nyal ifjúkori emlékezései befolyásával alakítottatott ez alak. Vidor életvidám, jó kedélyű, adomázni szerető, mindenkilhez simulni tudó egyén, kit mindenki szeret, s kinek senki sem ellensége. Rá minden hat. Túlságos érzékenysége egyedüli s szegényes oka annak, hogy az ügyvédi vizsga letétele után, a mérnöki tanfolyamot, majd az orvosit is végzi. Adomaszerű okai vannak e fáradságoknak, melyek ugyan előtérbe vannak tolva, de az elhatározásra sem nem elégségesek, sem ki nem elégítők.

Ő beszéli el a Garasos Aristokracia nem érdektelen, de kicsinyes versenyét; melynek tanulságos befejezését egy kereskedő család tönkrementése képezi. A női nagyravágyás áldozatai az első kötet befejeztével letűnnek a cselekvény szinpadáról. Hogy azonban még se kizárólag új alakok ne birják el a tért, néhány ösmert alak új regénye kezdődik.

Miután a Feketekutyá család elbukásával a versengés fonala megszakadt, a csak megingatott Faddi család fiában nevelt veszedelmet lépteti elő a regényíró. Tönkreteteti, illetőleg elszegényíti a családot, halálos beteggé öregíti a családapát, bűnhődtetni az anyát. Míg a család ártatlan sülyed a nyomorba, azalatt az anyát alig kísérti néhány perczig ama gyótró tudat, miként ő oka e sok bajnak.

A kettős családi katastropha után egy nagy meglepetés vár reánk: «egy végrendelet,» melynek értelme szerint tekintélyes összeg örököse az, a ki a fűszeres, Faddi és Balog közül legtovább él. E végrendelet által jutunk azon fonalra, melyet a cselekvényben nélkülözvén — eltevedtünk. Csak Balog uzsorás tudott e végrendeletéről. S ez siet a feketekutyás fűszerest felhasználva annak neje fényüzései által előidézett számadási hibákat, tökefelmondás által sirba betegíteni. Ravasz terveivel előkészíti s már-már megéri Faddi halálát is — kit saját fia által akar küldeni sirba. Elvégre azonban Balog unokaöcscse Vidor, a nevezett három örökösjelölt egyikének rokona, másiknak gyermekével lép házasságra s ekként a végrendelet egy zárpontja értelmében, egyetlen örökössé lesz. E házasság által fejtetik meg a rejtély, miért kívánja a rég feledett fűszeres leányát Vidorra tukmálni — hiszen ez egybekeléstől remélheti az uzsorás kezéből való szabadulást. Az uzsorás egy elájulással bűnhődik; Faddiné kigyógyul nagyravágyó álmaiból.

A Garasos Aristokracia legérdekesebb részleteit a juratus-élet emlékeiből meritett s előszeretettel rajzolt jelenetek képezik. Ezek

azonban a mennyire érdekesek, ép annyira túlbőségükkel a regény főcselekvénye rovására történnek. E műben sem találunk tervszerű építést; kalandozik, csapong az író ide-oda, hogy az olvasó méltán hiheti, miként akkor midőn munkához fogott az író, aligha volt megállapított tervrajza. Sőt tán alig rendelkezett több anyaggal — a képzeletében szunnyadozóknak elbizakodván — mennyi néhány adoma keretében elfér.

Kidolgozása pongyola, a simítás hiányzik, sőt némely elütő rész nincs is beillesztve az egészbe. Nagy értékű köveket használ fel az építésnél, de nincs terve, s ideje sincs a kiszegellő részeket az egészszel összhangzatba faragni.

Egy Alispán (1865) szerkezetre nézve Vas Gereben művei közt a leggyöngébb. A csekély bonyolító erő, mi más művekben előtűnik, itt teljesen hiányzik. Összefüggéstelen képeket találunk csak felhalmozva, melyek annyiban vannak viszonyban egymással, hogy elfödik s elfeledtetik az előző fejezeteket. E képek nemcsak tökéletlenek s elhamarkodottak, de hamisak is. A korrajz széles határok közt tévedező czíme alatt szabálytalanul terjeng ide s tova a szegényes mese. Földvály Gábor, Fáy András, gróf Keglevich Miklóst vette fel a cselekvény színpadára az író. Nemzeti hősöknek tünteti fel ezeket az író, országos nevezetességül, megfeledkezvén arról, hogy nála mily szegényes czélért, még szegényebb indokokból, s az író által teljesen elsilányított módon vergődnek el céljukhoz: a pestmegyei színház, vakok intézete felállítása, s a paksi dunai kiöntés kiszárításához. Földvály lelke a cselekvénynek, és mégis oly fölületesen van rajzolja, hogy mint őt, úgy csak eszközeit hanyagolja el az író. Mintha Vas Gereben érezné e felsorolt néhány tény kisszerűségét, a három csendes ember mellett sok izetlenül tréfálgató korhelyt terített meg Földvály által. E korhelyekben az elmúlt évtizedek sírgödreből idézi fel a kicsinyes tespedés fiait. A Földvályak iránt erzett hálatartozás rábirta az író ez elzüllött korhelyek megtérítésére. Megtagadják a korhelyek régi isteneiket, de az olvasó aligha hiszi el azt, hogy Földvály annyi szellemi nagysággal bírna, hogy ennyire meghathassa környezetét. Elvégre Vas Gereben maga tépi le hőse fejéről a koszorút. Elmondja, hogy a színház felépült ugyan, de sokkal csekélyebb az épület a közönség által tervezettnél, melynek létesítésén a regénytárgy befejezése évében Széchenyi fáradozott. E néhány ócsárló szó által letörpül Földvály összes fáradozása. Pedig egyedül Földvály érdeme megörökítése végett iratott

a korrajz. Vas Gereben a kegyeletes érzést s tiszteletet, melyet Földváry iránt érzett, akarta lefesteni. E czélja valósítása közben megfeledkezve a korlátról, elfoglalva levén, a tartalomba való minden a Földváryak körében hallott reminiscencia beillesztésével, adott túlzott képet s rossz regényt.

Jurátus Élet (1866) czimű művében két szomszédot mutat be. Faragó Péter alispánt és Csillag Pál főjegyzőt. Amaz komolyságáról ösmeretes, emez kora daczára kedélyére nézve örök fiatal-ságnak örvend. Az ellentétet tovább is folytatva látjuk, hogy Faragó a multban élt, a maradipárt hive, a latin nyelv mellett küzd, s mint alispán a törvény rideg szavai alkalmazója, Csillag mint főjegyző a jövőt kutatja, azon tűnődik: mi lenne jobb törvény a jövőben, a magyar nyelvet terjeszti, a megyegyületeken a nemzeti kiváltságok ellen küzd. Mig az alispán s párthivei azt vélik, hogy a kiváltságok befolyása egyuttal az alkotmány létét is veszélyezteti, azalatt a főjegyző nemzeti nyelven hirdeti, hogy Magyarországból csak úgy lesz valami, ha újra teremjük. E két ellentét közt remélhető a küzdelem. Az író a reformeszmékhez való meghódítását a maradipárt vezérenek, tűzte ki regénye alapeszméjeül. Megtéríti ugyan hosszú három kötetten által a reformeszméknek Faragót, de ez nem Csillag érdeme. Az országos haladás látása kényszeríti rendszeres medrébe az elmaradottakat, így a többi között Faragót is. Megfeledkezve e két ellentet közt vivandó harc fonalaról, Vas Gereben egy kerülő utat tesz, miközben élete legboldogabb, de egyúttal legsomorúbb korából egy-egy élénk csoportozatot mutat be. Bár e kitéréseket Faragó fia és Csillag leendő veje, mint két juratus által összeköttetésbe hozza a két főszemélylyel, mindamelltt a juratusélet érdekes episodjai nem képesek pótolni a két öreg elejtett küzdelmét. De a bemutatott élet, egyetemben a hosszadalmas kitérések, elmélkedések s leírásokkal, sem képes átmeneti láncszemet képviselni az öreg Faragó világnézete megváltoztatásában. Az alakok, bárha egy körből vannak kitépve, oly idegenszerűek, miként alig férnek meg egy kép keretében. Vázlatos voltuk által inkább álarcznak nézi az olvasó őket, mintsem élő alaknak. Tetteik oly mesterkélték, a be- és kibonyolítás oly erőltetett, hogy az olvasónak öröme szolgál a hosszúra nyújtott mese végződése. Utolsó korrajza *II. József kora Magyarországbán* (1867) tárgyául szolgáló cselekvény oly szegényes, hogy nem érdemes elmondani. A cselekvényt inkább elbeszéli, mintsem végbeviteti az.

író. Az elbeszélést gyakorta szakítja meg holmi idézet egyik-másik történeti kézikönyvből. Míg a többi művekben az adomás fordulat több-kevesebb szerencsével el van rejtve, ez tisztán túlzása az adomaregénynek. A közönség alig méltatá figyelmére.

V.

Vas Gereben méltánylásához saját szempont kívántatik. Nem fődöz fel új eszméket, nem képez új irányt, de a mindennapi népelet kitünően rajzolt képeiben eredeti erőt mutat be. Érdeme abban határozódik, hogy a népeletet úgy tudja szemünk elé varázsolni, miként abban a művelt ember is szokatlan elvet talál. Tárgyát olyképen, hogy azon nem változtat semmit, nem torzít, nem szépít, de feltűnteti azt valóságában. Megtartja a nép nyelvét, melynél magyarosabban senki sem írt. Midőn valamely tárgy avagy eszmény meghatja, irányja erőteljes s bujaságig gazdag népies zamattal. Midőn enyeleg, irányja sziporkázó. Utánozhatlanul tud dévajkodni s ilyenkor az érzés könyűi gördülnek le múzsája arcán. Művei legszebb részét azon lapok foglalják el, hol egyszerűen a szív érzelmei ömlenek. Mint a nép, úgy a lélek is rajzaiban magasztos nyugodtságában tűnik fel legszebben. Kevésbé szerencsés a szenvedélyek kifejezésében. Bizonyára érezte gyengeségét e téren, a szenvedély rajza elől rendszerint kitér, avagy furfangos fogással, azt csak eredményében tünteti fel. A szenvedély viharát rajzolni ha megkísérli is, legtöbbször sikertelenül fárad.

A bevezetés műveiben szertelen terjedelmes; rendszerint bő leírás közben mutatja be alakjait. Hasonlít ahhoz, ki kártyázni tanít valakit, mivégből sorba rakja le kártyáit, s elmondván ezekről egyenként értéküket, kever s kezd játszani. Anélkül, hogy tudná, melyik alakkal fogja a játékot befejezni, kezdi meg a játékot.

Tárgyának lebonyolításában sokszoros szakadozottság ötlük szemünkbe. Átmenete hiányos, több helyütt a lélektani vonások rajzában. És e hiány az író lelki tulajdonainak róható fel. Midőn ihletet érez, habár idegen helyen is, leül és ír egy-két óráig. Esetleg néhány hét előtt megkezdett munkát folytat. El sem olvassa ilyenkor mit írt az előző részben. Legfőlebb utólag összeboronálja a mesgyeket. Általán az összekötő szálak egybesodrásával nem törődik. Inkább új ötleteket raggat egymáshoz, mintsem a cselekvényt folytatja. Két-három nagyobb művön is dolgozik egyszerre, s csak barátai unszolására szelidítgeti néha a hézagokat.

A helyett hogy a cselekvények központjába lépne, bemutatja hét megye apraját-nagyját; miután érzi, hogy ereje e kiterésekben van, untalan új ingoványokat képez az elbeszélés főfolyama. Bőséges leírásokkal küzködik elvégre s így legnagyobb nehézségét képezi valamely mű befejezése. Elbeszélése elágazó szálai nemhogy nem mennek keresztül egymásután, de fáradságos munka azt egybevezérelni. Mintha csak az élet útai nem vezetnének egymáson keresztül, úgy döcög nehézkesen előre személyei tömege. Rendszerint egyet-egyét tol előre s visszatérve egy másik elfeledett alakhoz azt vonszolja által a multból a jelenbe. Míg egyet általvonszol az előtérbe, a többit ismét elnyeli a feledés. Egyik kártya elfedi a másikat nála, ha szabad folytatni előbbi hasonlatomat.

Sem a tárgy megalkotása, sem kiképzésére nem fordít elég gondot. Szerkezete általában mesterkelt, s az elhanyagolt jellemzés helyett váratlan fordulatok, ötletek által akar hatni. A chronikyszerű fény épen nincs előnyére. Mesterkelt fenyű sugarai alatt a vázlatos jellemvonások álarcznak tüntetik fel a társadalmi osztályok képviselőit.

Mint a kivonatolt művek tárgyaiból kétségbehozhatlanul ki-tünik, Vas Gereben a feledésbe merülő idő, szokások, erkölcsök s emlékek megörökítőjének tekinté tollát. Érezte tán, hogy a nép érzését, örömét, bűját kortársai közől oly hüen tolmácsolni mint ő, senki nem képes. Születése helyén a patriarchalis életet élte, érezte a nép lealjasítását, a közigazságnak egyéni érdekek szolgálataba való sülyesztését. Midőn a nyugoteurópai társadalmak mintájára alakult főváros falai közé sodorja az élet vihara, önkénytelen összehasonlítás által érez ösztönt megörökíteni a feledésbe merülő ősiség jellemző vonásait. Irodalmunk minden korában Gvadányiig feltalálható e törekvés. Gvadányinak sarkasmusa azonban míg nem tud megbékélni az új világrenddel, csak gúnyolódik rajta, azalatt Vas Gereben életszükségletnek tekintí az átalakulást. Sok változásnál előcsillan ugyan sajnálkozása, ha fejlődő társadalmi életünk valamely idege a jót mellözve, ferdén növekszik; avagy kiküszöböl-tetni látja az ősit, oknélkül megtelepített idegen új «módi» helyén.

Regényei a nemzet politikai s társadalmi életére jelentékeny befolyást gyakoroltak. Műveiben nem egyedül a régi társadalmi élet rajzát adta, egyuttal reformok mellett küzdött. Az előjogokat eltörölte a törvény, az előítéleteket elavulttá tette a korszellem ugyan, de még nem halt ki azon nemzedék, melynek nem csekély

százaléka fájlalta a lemondást. És e küzdése nem volt erőszakos. Művei nagy hatására befolyással lehetett az is, hogy ő a nemzeti élet felvirágzását, a nemzet ébredését, politikai, közigazdászati s társadalmi megújulása hajnalát festé az elnyomatás éjjelén. Minden egyes sora gyógyító ír volt a nemzet sajtó sebében.

A Dunántúl képezi terét legtöbbször regényeinek, s e mellett a népelet hű feltüntetése főbb törekvése. E kettőben foglaltatik önmaga emlékeivel egyetemben. Gyermekkorában s fiatal éveiben átélt viszontagságok adják meg művei alapszínét, melyet megaranyoz költészete, úgy hogy csak néha csillan elő emlékében rejtező sebe. Ifjúkori emlékeiből szövi tárgyát legtöbb művében. Szemelyei közé legelőször is önmagát rajzolja elmaradhatatlan előszeretettel, mint oly fajú embert, ki kettőt ér. Diák vagy juratus avagy fiatal ügyvéd alakjában jelenik meg műveiben, mindenütt künkötést old meg, miután minden körülmények közt fel tudja magát találni, s minden hálóból ki tudja magát vágni furfangjával. Apjával, mint becsületes, komor, de tiszteletreméltó s igaz ok nélkül a jószágkormányzó által üldözött férfival, s a házi ügyek vezetésében hangadó nejével, az író szigorú édes anyjával is gyakorta találkozunk. Elmaradhatlan a pedans tisztartó, s a kapzsi jószágigazgató, kik Vas Gerebennek életében annyira emlékeztetnek. Tujder nyegleségeivel érdemle meg a megörökítést. Életkörnyezetéből többeket is találunk. Ezek közül az öreg Schnellerné szeretetre méltó alakja szintén az életből van másolva. Eredetijét a mai nemzedék közül is sokan látták a házasulandó ifjuság körében a házasság szent igáját terjeszteni. Oly kitünő másolat, hogy szinte eredetinek nézhető. Számptalan alakot nevezhetnék meg a dunántúli adatközlők szivessége folytán, de nevek említésétől egyrészt visszatart a névkimelet, másrészt az, hogy e nagyobb részben már elhunyt szereplők ösmérei is, azaz azok, kiket a megnevezés érdekelhetne, szintén az elők sorából már eltűntek.

Vas Gereben négy megye összesarkalló pontján született, tehát már gyermekkorában nagy megfigyelő tehetsége által ösmerte Dunántúl minden vidéke jellemvonásait. Későbbi életküzdelméi, majd országszerte kedvelt látogatásai által népösmerete annyira gazdagult, hogy műveiben a népelet gazdag kincses bányáját birtuk. A nép köréből választott alakjai szintén élő személyek voltak. Részben kortársai, részben mint Köntös a paraszt patriarcha, a néphagyomány által megőrzött tekintély hírében állott Vas Gere-

ben gyermekkorában. Egyesek rajzában mutatkozik e körből legnagyobbak Vas Gereben. E genreben főleg mint esendéletfestőnél nyilatkozik megfigyelő tehetsége által rajzának szingazdagsága. De nemcsak egyeseket tud művészileg bemutatni, megtaláljuk az egyeseket csoportosítva is. Nagy érdekű a népszellem átalakulásának rajza, melyet a művelt világ el nem szigetelhető áramlata hoz létre. E kettős világ egymásrahatása képezi rajzai második jellemző oldalát. Egy részről a mezei emberek találekonyosságát, egészséges életnézleteit, küzdelmeit a művelt világ blasirtsága s kimértségével. Parasztos makacssággal ellenszegülését a művelt világ tagjai elfogultságával szemben. Elvégre a két ellentétes elem kiegyenlítő-dése harmonikus rajzát. A Régi Jó Idők valódi mikrokosmos, melyben a magyar nemzet átalakulásának sikerült képét feltalálhatjuk. A szunnyadás, ébredés, erőfelösmerés, küzdelem, átalakulás festésében valódi mesternek mutatkozik. Minden mozzanatnál birja az oda illő hangot és hangulatot. Élvezettel járjuk meg az utat, mely elvezet a szunnyadástól a nemzeti élet eleteréig. Nem mondhatni sok jót történelmi alakjairól. Ezeknek feltüntetéséhez sosem szán elég fáradságot. A nép e nagy törpék mellett eltörpül, de otrombának is tűnik fel. És a nagyok még sem látszanak valódi nagyságoknak. A történelmi tárgygyal is olyképen van. Az általa felölelt történet cselekvénymagvával csekély, keretnek a bujaszepségű népeletképekhez szegényes.

A Régi Jó Időknek dicséretre méltó tulajdona, hogy többnyire oly élénk a cselekvényét kísérő párbeszéd, mintha élőszóval előadott drámából lenne kitépve. Többi műveiben a párbeszéd már nem ennyire élénk, mindenütt inkább megtermett mint kecses, világosabb mintsem finom, inkább értelmes, mint szellemtől szikrázó. Nem emelkedik magasba a földről tekintete, de nem is botlik csak ritkán. A fordítások által becsempészett idegenszerű kifejezések ellensúlyozására törekszik. E magyaros előadás emeli tárgya hatását. Áradozó ugyan, sőt néha túlterjengő, de könnyen ömledő irányával megbékít az ötletek gazdag sora. Ily zabolátlan képzelme is, mely ha valamely ötletre bukkan, kész azért hosszú fejezeteket beskatulyázni a főcselekvénybe. Nem egyszer keletkezik néha ilyképen a főcselekvény mellett egy házasság, egy szerelem, egy családi per, egy ember elettörténetének hosszadalmas leírása. Nem ritkán megfelelően olvasóiról oly eszmekörbe téved, mely nincsen művével szerves összefüggésben. Leveleken által elmélkedik

arról, mi személyét érdekli, s miről azt hiszi, hogy a közönség is érdeklél viseltetik az iránt. Ritkán jut a dolgok mélyére, de gyakorta terjengőssé leszen. Tagadhatlan, hogy e kitérések tartalma érdekes, sőt vonzó annyira, hogy ezek is hosszú időre tetszést biztosítani a műnek képesek, de az alig vonzó cselekvényt lassú menetében teljesen feltartóztatják.

Vas Gereben művei alapeszméit tekintve egy tömörített sorozatot képeznek. Nem a hely, idő és cselekvény, de a cél egysége által. Az avatatlan szem is könnyen felismerheti Vas Gereben cselekvényében a vezérfonalat. Gyakorlott szem pedig el nem tévesztheti, hisz az író a tanulságot rendszerint oly boszantó nyíltsággal tolja előtérbe. Célja volt feltüntetni, mi volt a magyar, mi most néhány lelkes férfiú által s mivé lehet, ha észszerűen haladunk. Iránya nemes volt. Több erővel e szempontok kiaknázásához ki sem birt. Neki magyaros véralkata, érzülete, jelleme, nemzetének ösmerete képezte erejét. Azon idők viszonyaiban, melyekben műveit írta, leljük annak megfejtését, miért örökíté meg csak a nemzeti jellemvonások közül a nemesebbeket. Mentségére mondható, hogy nem hizelgésből tette. Hatalmas eszköze, nemes volt célja melyet korrajzai által elérni akart, de letiporta önmaga a rét virágait, miután szünetlen azon tarlón tipeg, hol első virágait szedte. A Régi Jó Időkben az újság ingerével hatott a feldolgozás, főleg pedig a képzelet által alkotott elemnek a közel multból kiszakított elemekkel való szerencsés egybeolvasztása. Az átmenet a multból a jelenbe bárha vázlatosan, mégis magasztos vonásokkal volt feltüntetve a Régi Jó Időkben. Ezt követő műveiben a történeti elem megszakadozott. Nagy történeti személyek, kicsinyes események háttéréül állíttatnak fel, a távlat kisebbitése nélkül. Nem rostálja meg adatait, nemcsak túlbőség, de a történelmi szempontból sem. Csak azt sem keresi mi igaz s mi a ferdített vagy költött. E kettő közt sem von határt. Az adomát történetnek veszi, s a történetet eladomázza. S mintha összes költői erét kimeritné a Régi Jó Idők megírása, többi korrajzaiban a nemzet multját, társadalmát, szokásait, éltető szellemét, küzdő eszméit nem tudja oly impozansnak feltüntetni. Innen magyarázható az, hogy míg a Régi Jó Idők alakjai olvasás után egész nagyságukban megmaradnak emlékezetünkben, azalatt a többi művek átolvasása után azoknak csak néhány ötlete, adomaszerű tette marad az emlékezetben. E tény valódi mértéke költői értéküknek.

Jellemeivel is ilyképen vagyunk. Míg első műveiben egy-egy kitünően rajzolt genreképből a szereplők egyik-másikát egyéni jellemvonásokkal is birni látjuk a jól megfigyelt társadalmi osztályok határozott jellege mellett.

Többi műveiben az irányeszme annyira uralkodik, hogy ennek feltüntetése levén a főcél, szereplőit nem többé mint egyéneket, de csak mint valamely társadalmi osztály tipikus képviselőit tünteti fel. És mégis az alapgondolat nem az alárendelt esemény és jellem rendszeres összefüggésében, de elvont elmelkedésekben döcög elő. Jellemeit mind cselekvényét is az író szeszélye lökdösi előre. Motivuma az író ötlete. Mint az epizódok elfoglalják a főcselekvénytől az élet szinpadát, úgy az epizódok kicsinyes ötlethősei a szegényesen rajzolt főalaktól, elhódítják az érdeklődő figyelmet. Kerülő uton éri el az író célját, hogy mulattat. A mulatás által megvesztegetett képzelet még nem is veszi észre az epizódok csillogása közben az e főcselekvénytől való messze tévelygést. Míg a tárgy érdekes, a jellemek csak vázolva vannak. Összeütközése a mesterkéltlen egybekapcsolt érdekeknek nincs kimerítve. Megoldása a csomónak, tulajdonképen az egyik fél érdekeinek széttépése. Még rosszabb eset az, hogy elcsépeelt módon házasság által egyesíti az ellenséges érdekeket. Nincs ereje általában az adomázás határán túlemelni a cselekvényt. Műve elején mindig nagy horderejű tények kibimbózását hirdeti s csalódásunkkal törpül el a cselekvény.

A 60-as évek első felében határozottan hanyatlik. Családi, anyagi s szerkesztői gondok apasztják el költői erét. Évei számával fejlődik műveinek gyengesége. Nem változnak azok, de erősbülnek. Írói sajátosságában tekintvén népszerűsége forrását, azt kiapadhatlannak véli. Balul magyarázá művei hizelgő keresletét. Nem vette észre, hogy a népiesség hajhászása szennybe téveszthet. A szerkezet elhanyagolását ő természetes keresetlenségnek itéli s alkot műgond nélkül, szeszélye szerint. Elhamarkodottsága pedig a megmaradt természetes szépségeket hervasztja el. Valódi meghatottság részvete s rokonszenv a pathos tengerében alig-alig merül föl. Időn és téren kész átgázolni, csak hogy egy megható jelenetet előállíthasson. Midőn levetkőzi a kezdő tartózkodó félelmét, munkái kereslete kezdi ösztönözni, egyedül a hatás izgatja. Lázasan dolgozik sokat, nem előnyére saját hirnevének. Feltűnése idejében általában a népies-nemzeti próza megteremtőjének hitték, ő azonban az előlegezett tetszés által elragadtatva iránytalanul tévelyeg; míg

a kritika szét nem oszlatja ábrándképeit. A bírálók ítélete pedig nem képes letéríteni a tévedés útjáról. Javítás helyett elkeseríti a bírálat. Továbbra is a tömeg izlésének s tetszésének hajhászata képezi főczélját. A multhoz csak azért fordul, hogy emlékezéseit értékesíthesse, melyeket legtöbbsnyire a szerkezet rovására csoportosít vég nélkül. Történelmi ciclust képező regénysorozatának utolsó időből származott alakjainak néhány adomaszerű vonáson kívül, mitsem bírnak magukon. Mint emberek oly hiányosan vannak rajzolva, hogy alig ébred fel érdeklődésünk irántuk néhány pillanatra. Ezek mellé illesztett népeletképei természetes szépségei bámulatra ragadnak. Mintha csak mesteri remek művekből lennének kivágva.

Évről évre jobban kiképződik benne a históriai képek, alakok s események megörökítése vágya. Kora viszonyai is elősegíték ezt, nemcsak egyéni hajlamai. Elmondja regényben azt, mit komoly történelmi munkában azon időben elmondani nem volt lehetséges. Elvégre annyira beleszokik e könnyű nemébe az írásnak, hogy oly sokat töm történelmi elemet regényébe, mennyit az el nem bír mint regény. A regény elveszté alapszínét, s történetnek nem volt elég komoly. Az olvasóközönség érezteté is véle gyengeségeit, a 60-as években nem fogadja oly kedvezéssel regényeit, mint az előző évtizedben. Utolsó munkáiban a történelmi tárgyat nem is dolgozza fel; nem olvasztja egybe a képzeletében alkotott mesével, de mindkettőt mintegy darabokban lökdösi elénk. Keresi az alkalmat ahihoz, hogy a múltból bírt jellemző adomákat értékesíthesse. Alakjai eltörpültek. Néhány történelmi adomán kívül mit sem bírnak. Ez pedig gyenge érdeklődésünket ébren tartani. Mint emberek oly felületesen vannak rajzolva, hogy csak a történelmi név kedvéért tudjuk átlapozni. A lényegtelenly olyképen részletezi, mint a lényegest, miáltal a kép részletei elvesztik a fontosság arányát. Egy vonalon ugyanazon színekkel festi a fölöslegest, mellékest s alárendeltet a főalakokkal. Szerkeszteni épenséggel nem tud. Az alapot rendszerint oly terjedelmesen részletezi, oly nagyra építi, hogy a rajta alkotott mű kicsinysége által elvesz. Az expositio művének többi részei rovására túlterjed. Érdekemelkedése oly lanyha, oly nehézkes, hogy a magaslat, melyhez elér, épen nem magas. Fordulata adomaszerű; a kifejlés pedig kevés kivétellel, úgy tűnik fel mint egy utóbeszéd. Ki nem veszi számba Vas Gereben műveinek szerkezeti hiányait, az érdekesnek s mulattatótnak fogja találni mindazok tartalmát és előadását. A műbíró szemét

azonban nem vesztegetheti meg az izgatóan kellemes színvegyület, melyhez ha hozzászokik a szem, élénken bokrosodnak elő a hiányok.

A népies irány felkarolása a közönség által, végeredményében nem volt üdvös irodalmunkra, főleg Vas Gereben munkásságára. A népiesség zászlója alatt az izléstelenség hódítani kezdett. Tartalommal az írók mitsem törődnek, czéljuk minél több népies kifejezést felhasználni. Népünket jellemző eszmék s vonások által élvezett népszerűségét Vas Gerebennel egyetemben sok más író népies szólamok hajlászásásával pazarolta el. Keresetlen egyszerűsegeért szerették soraikat, később merev keresettségek miatt hanyagolta el műveiket a közönség. Vas Gereben jó ízlése megmenté ugyan attól, hogy folytonosan ne tévelyegjen izléstelen túlzásokban, de nem ritkán tévedt oda. Mindenáron jellemezni akart minden sorával, hogy ezt elérhesse, nem riadt vissza az alszerű, pórias használatától. Nemzeti nyelvünk kincseit nem emelé fel magához, de az irodalmat súlyesíti a népieshez. Ime egy példa: «Látod az az egyik liszt porhanyósabb, mert az a lusta pára állt mellette, az az Ágnes, hanem *ördög sem lesz belőle*, ha valami *bolond* beleakad valaha, mert *piros a pofája*, aztán a falattal *nem marad adós a bélének.*»

Mint látható ezekből nemcsak lekivánczik a néphez, de neha már a sárba is beletéved. Csakhogy minél szembetűnőbb legyen a népiesség, nem riad vissza a népies durvaságban keresni a jellemzőt. Az előszeretet az általa művelt genre iránt annyira elfogultá tette, hogy az övéhez nem hasonlót sem szépnek, sem jogosultnak nem tartá. Élete utolsó éveiben Eötvös regényeit kísérte főleg figyelemmel, s ennek befolyása látható is. Sajátságos ellentétet képeznek művei Eötvös Falujegyzője népies alakjaival. Ott a parasztok szájáról válogatott finomsággal pereg le egy-egy művelt ember ajkára illő kifejezés, Vas Gerebennél ellenkezőleg történik. Ugyanis a finomultabb izlésű egyének beszédmódja, soha nem a szólók társadalmi állása s műveltségének megfelelő, de mindig az író tolul előtérbe. Ily helyeken látszik ki, hogy b. Eötvös nem ösmerte népünket, Vas Gerebenről pedig, hogy kizárólag férfiak társaságában élte le napjait. A férfitársaság gondolkozás-módját s társalgását találjuk helytelenül alkalmazva nők körében is. Botlását azonban inkább lehet mentegetni, mint Eötvös tévedését, ctt, hol ez utóbbi parasztjai az urak nyelvén beszélnek. Vas

Gerebennél a nép megmaradt népnek, s ha magasabb társadalmi állású egyént is a pórnép hangján hallunk beszélni, úgy e magasabb állású egyén e tulajdonságát többnyire igazolja az író azáltal, hogy huzamosabban tartóztatván személyét a nép körében, eleve módot nyújtott annak a népies nyelv elsajátítására. A bölcselkedésben is utánozta Eötvöst, bárha érezhette ehhez szükséges tehetség hiányát. Bölcselkedése azonban nem emelkedik mintaképe magaslatáig, de alant szárnyal. Legtöbbnyire oly alant, hogy maradt az parasztfilozofia.

Vas Gereben kettős életet élt. Otthon, családi körében zárkózott, komor. Szereti nejét Szabó Eleonorát ép úgy, mint első nejét, de véle boldog életet nem élt. Első nejétől született két fia naponként megzavarta a házi bekét. Az apa hiába igyekezett fiaiban a mostoha anya iránt rokonszenvet ébreszteni, s a tartozó tiszteletet fenntartani, daczára, hogy neje ezt teljes mértékben kiérdemelte, mégis hasztalanul fáradott. Házibekéjét barátai társasága által kísérli kipótolni. Az «Arany ökörben», «Kis Pipában», «Beleznaiában» gyűltekek össze az 50—60-as években a tehetségesebb írók s országos nevezetességű férfiak, kik körében felvidámult. Élénk s kellemes társalgása által ezek körében általánosan nélkülözhetlenné vált. Rendkívüli élvezettel tudta elmesélni diákkori elményeit; majd adomaversenyt rendezett Feleki és Szerdahelyivel, mely alkalommal többnyire ő maradt a győztes. Élénk képzelmével minden tárgyról tudott találni összekötő fonalat társaságban, minden viszonyra találó megjegyzést. Hőst szeretett játszani, habár nem lehetett nagy erkölcsi bátorsága. Tele szájjal beszélt hallgatóihoz s észrevétlenül uralkodott környezetén. Nála két érzelem volt csak. Vagy lelkesedett, vagy közönyös volt minden iránt. Azokkal szemben, kiket szeret, túlságos odaadó, mint egyenes jellem, tettetni nem tudván, kiméletlen azok iránt, kik az ő tetszését nem bírják. Azok minden pillantása sértő reá nézve, mit megtorolni siet egy-egy adoma fulánkjával. Általában ösmerték e jellemvonását, túlságos érzékenységét nem veszik figyelembe.

Általán a szépművészetek iránt fogékony. Nemzetisége, hazája s anyanyelvének szépségein kívül huzamosabban lelkesíteni mi sem képes. Időszaki közlönyeiben nem egy új eszmét vet fel, de törekvése ezek iránt való érdeklődés felkeltésében idő előtt megernyed. Ő veté fel többféle társaság, népkönyvtár eszméjét, tanulók tápintetet stb., más létesített vagy létesítendő közhasznú intézmény

alapterveit, de ezek kivételére nincs ideje, sem kitartása hívek szerzéséhez. Mint őt magát szünetlen útazásai közben sosem tudta senki hol tartozkodik s milyen viszonyok közt, akként marad rejtély ő legjobb barátai előtt is lelkileg. Egy két szerencsétlen vállalata eloszlatja a családja által élvezett jóllétet. S nem csak a jóllét esett ezek áldozatául. De életviszonyai kúszaltsága örvényt képez, mely elnyeli neve jóhíret. Az étellel való küzködése elvonja az írói pályáról, s az aránylag jobban jövedelmező ügyvédi, majd ügynöki megbízások teljesítésére kényszeríti. Szünetlen pénzzavarai kölcsönzésre utalják, miáltal barátainak s ösmerőseinek vált elviselhetlenül terhére. Rendetlen életet él. Néha hetekig vándorol plebániáról plebániára az ország valamely zugában, majd hozzáfog a munkához s nem ösmer határt. Lázás tevékenységre kényszeríti egyéni sajátsága s családja nélkülözésének látása; e lázas munkásság következménye a krónikaszerűség s szakgatottság. Mint ember könnyelmű: a könnyelműek minden árny- és fényoldalaival. Hirtelen haragú, de jószívű; mások bánata iránt résztvevő. A mily rögtönösen torlódott meg lelke bánata, oly hamar szokott az szétfoszlani is. Becsvágya soha sincs, hiúsága mellett sem. Érzé ő tehetsége teremtő ereje színvonalát; de ösmerte azon tulajdonát is, hogy nincs elég ereje és türelme. Öntudatosan használta művészileg az önlelkéből meritett népies elemet műveiben, de nem előnyére saját műveinek a műszabályokat nem jól alkalmazta ő. Nem él a tudomány és művészet amaz eszközeivel, melyek nélkülözhetlenek középszerűségek alkotásánál is. Kéziratait szívesen olvassa fel barátainak. Hosszú keskeny hasábokra ír rendszeren, hogy magát előre tájékozhasssa, mennyit kap érte kiadójától. Költséges háztartása, s szerencsétlen vállalkozásai oly pénzügyi műveletekben melyekhez nem értett, s melyeknél véle szemben szakértő, de nem becületes társak állottak, felemésztkik nagy jövedelmét. Művei kiadásáért versenyeznek a kiadók, s mégis minduntalan jó barátai segélyére szorul. E tekintetben megtetsült dilemma volt Vas Gereben, tőle megmenekülni segélyadás nélkül lehetetlen volt. Végre mint utolsó mentőeszközhöz fordult a hírlapszerkesztéshez, a *Peleskei Nótárius* című népkönyvtára (1857) kedvezőtlenül fogadott vállalata megszüntetése után, s megindítá a *Két Garasos Ujságot* (1858), majd nemsokára a *Képes Ujságot* (1859). Mindkét lapja igen jól jövedelmezett. Tartalmát többnyire maga Vas Gereben írta. Csak néhány fiatal író kísérle-

teit találhatjuk lapja hasábjain, kiket szerkesztői üzeneteiben szünetlen arra ösztönöz, hogy tárgyaikat a magyar népeletből merítsék. A «Képes Ujság» tartalma változatos és érdekes; megfelelő a legkényesebb irodalmi igényeknek. Képeit a külföldön tartózkodó magyar népelet festőitől szerzé a szerkesztő, ezáltal remellvén, hogy lassankint elhódítja a külföld hasonló termékei magyar közönségét az idegentől.

E két vállalatot azonban, mely független állást biztosíthatott volna dús jövedelmével, elbanyagolja, majd elejti politikai szereplésvégya miatt, mi nem csak nem derít fenyt nevére, de elhalványítja népszerűségét. Pálfi s más néhány kormánypárti vezérférfit rábeszélésére, megindítja barátai ellenzése daczára a *Nép Barátot* (1861—1867). Elhitették véle, hogy nélkülözhetlen leszen lapja, mivel hatni kell a népre, midőn hajnalodni kezd fölötte, nehogy tizenegy évi nyomor után a szabadosság által a várva várt szabadság helyett az önkény igája súlyosuljon nyakára. E környezete által meggyőződésévé érlelődik lelkében ama nézet, hogy a multak feledése által jöhet csak létre a kibekülés a nemzet és fejedelme közt. A viszonyok kényszere alatt, e hitével, kiküszöbölé a számadásból ama rovatokat, melyek nem sarkalatosak s mégis feltartóztatják a számadás menetét. Lapja oly elveket terjeszt, minők nem népszerűek az ország egyik részében sem. Kivánta, hogy beküljünk meg a fejedelem s a Lajtán túl lakó népekkel. Míg ő azon párton foglalt állást, melyik a multakra fátyolt kivánt vetni, a többség véle szemben mohón keresgélé a mult hibáit. Kivergődve részben az elnyomatás zordsága alól, divatossá lett a zaklatások lerovásaképen ellenzékieskedni. A nemzet egvedül saját érdekeit kivánta irányadóul érvényesíteni, s elítélé azokat, kik az oszbirodalom jólléte szempontjából szűkebb korlátok között is készek voltak kibékülni. Az elnyomatás terhetől megszabadult közvélemény az egyéni nézetek szentségét sem kimélé, jogtalanul s helytelenül, de egyuttal kimélet nélkül vádaskodott. Hogy e vádak mennyire alaptalanok, megmutatá egy évtized, melynek multával a vádaskodók sem tudtak más alapot találni a kibéküléshez, mint a feledést.

A «Nép Barát» politikai kérdések helyett inkább társadalmiak megoldásával foglalkozott. Főleg Vas Gereben kedvencz tárgyát, az úrbéri ügyek tisztázását, mely kérdés a nép jóllétével függ össze, fejtegeté előszeretettel hasábjain. Vas Gereben simulé-

konyságával ki tudta kerülni mind a nemzet, mind az uralkodó érdekeinek tárgyalását, ezt rossz néven vették az ellenzék soraiban. Több főúr érdemtelen dicsőítése, kik iránt a tömjénező talán igen. de kikkel szemben a nemzet nem volt hálára kötelezve, szintén többeket elidegenített személyes barátai sorából. Határozottan feltámadt a vád ellene, midőn időszaki irataiban, s elbeszélő műveiben olyanokra vesztegeté a tömjént, kik megfélemlítkezve honuk s nemzetük iránt való kötelezettségeikről, a császári udvarban avagy jószágaikon lebzseltek. Vas Gereben fájdalmas érzettel látta személye iránt e kiirthatlan vádat megfészkesülni. Azon hittelt eltelve, hogy az idő a mérsékeltek tetteit fogja helyeselni, a közvélemény kedvezőtlen fordulatanak hatását lelki életére, eltitkolja. Meggyőződése szerint joggal ki sem nevezheté őt nem jó honfinak, azért mivel nem lep fel elleneinkkel szemben az indulat szavával, holott büntetlenül tehetné. Gyanusítják, mert fátyolt vet a multra, holott a közelmult felnyitott emléke jó szer a gyűlölet fokozásához. Megrongált anyagi viszonyai az úrbéri ügyek rendezésével bajlódó főúri osztály körébe kényszerítik képességei értékesítésére. Ott mint az úrbéri ügyek rendezésében szakértőt s jó mulattatót szívesen fogadják. Ezek körében szívja magába azon eszméket, melyeket közzétéve időszaki irataiban, kevés jóbarát jóakarató figyelmzettése mellett, a túlzók által elhintve meggyülemlett felette a rágalmak özöne. Pedig politikával nem is igen foglalkozott, mivel nem volt érzéke a politikai élet iránt. Politikai elvei sem voltak kifejlődve, s mint dilettans a politikát lenézte. Ellenfelei a politikai dilettanst, egybetéveszték a tehetséges elbeszélés-íróval. Ez időtől személyétől elidegenültek kortársai, írói érdemeit agyonhallgatják vetélytársai, mint politikust a túlzók megvetik. Vas Gerebennel szemben ez utóbbi szigor nem jogosult. Ő minden erkölcsi s anyagi kényszer nélkül lépett ki a fennálló kormány védelmére. Az itéletterjesztő túlzók elfogultságának mi alapja sem volt. Vas Gereben időszaki irataiban egyetlen sort sem találunk olyat, melyet ma a legjobb hazafiak bármelyike is magáénak vallani restellene. Igen, Vas Gereben is egyike azon áldozata ama kor szélsőségének, mely a vádnak nem alaposságát, de mélységét kereste. A jelen számára van fenntartva számtalan honfit tisztázni a kortársak ily gyanusításai alól. A vádaskodók mentségére legyen mondva, nem aljas okból, de hazájuk iránt érzett szeretet végtelenségében feled-

keztek meg azok, a kortársak iránt köteles bizalomról, ha a haza ügyéről volt a szó.

E «Nép Barát» az 1848/9-ik évi Nép Barát népszerűségével épen nem bírt. Nem is azért szerkesztette a csekély jövedelem daczára is Vas Gereben, mintha nagy reményeket fűzne a lapjai által elérhető befolyáshoz, de mivel anyagi viszonyai által rá volt utalva. A kénytelenségből vezetett lap rovatait a politika mellőzésével, megtölté úrbéri ügyek fejtegetésével. Innen gyűjti egybe, az úrbéri ügyek megoldásával megbizottak által jeles szakmunkának véleményezett *Községi Tanácsadót* (1864).

Politikai hirlapjának előfizetői csökkenése elkedvetleníti e vállalatától, s Dobsával egyetemben Komócsyt kérte fel egy élczlap megindítására. Komócsy sejtven, hogy az új élczlap aligha versenyezhet a «Bolond Miska» népszerűségével, s csak hosszú rábeszélés után foglalta el a szerkesztői állást. A lapszerkesztésnél több fáradságot igényelt a béke fenntartása Vas Gereben és Dobsa közt. Dobsa piperkőcz, túlfinom, s szabadelvű volt, Vas Gereben nem tudta szóftlanul eltűrni munkatársa affectált saloniasságát, emellett a lapban ultramontán áramlatot akart képviselni, mit Dobsa nem tartott időszerűnek. Élczlapjuk a «Bakter» (1866) a harmadik szám megjelenése után megszűnt. Ugyanis Komócsy a munkatársak szélsőségeit nem győzte sokáig kiegyeztetni s kilépése után a fékezőt elvesztett két ellentét, benne egyuttal az összekötő kapcsot is veszíté. 1866 végén, miután a «Népbarát» kiadási költségeit nem fődözheté az előfizetési pénz, félbenszakítá a hirlapfolyamot. Egyidejűleg azonban rábirta Komócsyt a «Hirmondó» politikai hetilap megindítására, melynél ő a főmunkatárs szerepét foglalta el. E lap érdekében ment fel Bécsbe, hogy egyidejűleg a bécsi lapokkal, közölje a magyar delegatió tanácskozásait saját lapjával. Erőltetett munka által előidézett kimerültség s vérmessége következtében 1867 január 26-án szívgöröcsök lepték meg, s mielőtt az általa használt szert elkészíttethette volna, az udvari gyógytárban eszméletlenül rogyott a földre s néhány pillanat multával kilehelte lelkét.

A bécsi Concordia című írói egylet adoptált tagját méltó pompával temetteté el a währingi temetőben. Utolsó sorai a «Hirmondó»-ban halálhírével együtt jelentek meg, tiszta tükre politikai eszméinek. Inti nemzetét, hogy feledje a haragot, összetartva lehetünk csak erősek. Boldogulni csak úgy fogunk, ha nem szíjtjuk magunk ellen az örökös tartományokat.

Alig adták által a földnek s máris teljesen a földé lett. Gondozatlan sírja elsüppedése előtt kifakult emlékezetünkből érdeme. Nagyságát letörpíteni ki sem próbálkozott, de minthogy nem tömörül kövé a közöny, sírhalmával együtt eltűnt az emlékeztető jel. Csak néhány jó barát őrzi emlékét, tétovázván kilépni a közönyös új nemzedék elé. Régi sebek megújításától fél egyik, más okot sejtet más, midőn a multba visszapillantani vonakodik. Kevesen rendezik csak szívesen emlékeiket, hogy visszavarázsolhassák a mult halványuló képét. Még kevesebb tud elfogulatlanul bánni holtat megítélő szavával. Ki sem merész közülök szóba hozni azt, hogy hazahozassék ama magyar író porladozó teteme, kinél magyarosabb, nyelvre s érzületre, alig élt!

Dr. VÁLI BÉLA.

Martialis V, 29.

Hogyha nekem nyúlat küldsz, Gellia, mondani szoktad :
 «Egy hétig szép lesz, a ki bel öle eszik»
 Csillagom, ez ha igaz s nem akarsz gúnyt úzni belőlem,
 Úgy nem evél temagad még soha nyúlpecsenyét.

Martialis X, 39.

Brutus consul alatt volt, esküdözöl, születésed,
 Lesbia. Ámde hazudsz, Numa király lehetett.
 Ezt se hiszem mert századaid mást mondanak erről.
 Nemde Prometheus gyúrt téged agyagban előbb ?

Martialis I, 28.

Úgy mondják, hogy a tegnapi bor még érzik Acerrán.
 Rágalom ez, hiszen ő reggelig inni szokott.

Martialis XI, 64.

Nem tudom azt, Faustus, mit firkálsz annyi leánynak.
 Azt tudom, egy lány sincs, a ki felelne neked.

Ifj. REMÉNYI EDE.

R U O D L I E B.

A középkornak is van renaissancea. Alig hogy sikerült a fiatal német nemzetnek a római birodalmat megdöntenie s egy új állami, társadalmi és vallási életnek alapját megvetnie, már is áhítattal és bámulattal fordul vissza a letűnt ókorhoz és újra fel akarja éleszteni azt a világot, melynek csak az imént örökre véget vetett. E renaissance megteremtője Nagy Károly, a római császárság megújítója. A mint a hatalmas imperator országát római mintára szervezi és élete delén elmerül a latin nyelv és irodalom tanulmányozásába, épúgy a német nemzet művelődése is a latin kultúra nyomán indul meg és a zsenge irodalom római példákat utánoz. Fénypontját éri e renaissance a szász uralkodóház korában, midőn az Ottók összeköttetésbe lépnek Olaszországgal és a byzancezi udvarral s minden téren meghonosítják az antik szellemet. A művészet terén a középkori renaissance a késő-római és byzancezi stilusban épült dómokban és palotákban, a tudomány terén a klasszikai tanulmányok felvirágzásában, az irodalom mezében latin nyelvű költészetben és prózairásban nyer kifejezést. Németország írói akkor teszik meg először azt a végzetes lépést, melyet később oly gyakran ismételtek, hogy nem merítenek a nemzeti élet forrásából, hanem idegen irodalomhoz fordulnak, külföldi mintákat utánoznak.

A keresztény egyház papjai és szerzetesei voltak föterjesztői ama mozgalomnak, mely az antik szellemet s főleg a klasszikus irodalmat igyekezett meghonosítani a német nemzet körében. De míg Franciaország költői a népköltészetből merítettek ihletet, a népmondából vettek tárgyakat és szárnyra bocsátották örök szépségű chansonjaikat, ugyanakkor Németországban parlagon hevert a nagyszabású hősmonda, az írók elfordultak saját népüktől és élvezhetetlen latin versek írására pazarolták idejüket és tehetségöket. A klasszikai irodalom emez «újjászületés»-eben valóban kevés volt a köszönet. Vajjon hányan ismerik ma Walafridus Strabo, Eckehard, Otloh, Froumund, reichenau Hermann, Amarcus és e renaissance-korszak többi latin poétáinak csak neveit is? És a mellett, hogy az egyoldalú és költőietlen utánzásnak úgy sem volt maradandó bece, káros befolyással volt a nemzeti irodalomra is, elvonta tőle a legjobb erőket, a nemzeti költészetet háttérbe szori-

totta és fejlődésében gátolta. A halottaiból feltámasztott klasszikus szellem fagyos lehelletével elfonnyasztotta a nemzeti költészet kelő virágait, a melyeknek üde szépségét csak későbbi hajtásaik tüntetik fel. A német hősmonda nagyszerű tárgyait legfeljebb iskolai dolgozatokra tartották érdemeseknek ¹⁾ és elhagyták kallódni a német költészet ősmaradványait.

A XI. században a klasszikus befolyás mellett új elemek tünedeznek fel és csakhamar át meg áthatják a német életet, társadalmat és műveltséget: a *lovagi szellem* első nyomai. E lovagi elemek ugyan szintén külföldről, Franciaországból hatoltak be Németországba, de tulajdonképen német eredetűek lévén, ²⁾ teljesen megfeleltek a német nemzeti szellemnek, úgy hogy ez idővel egészen magába olvasztotta őket. A lovagi áramlat csak a keresztes háborúkban fejlődik ki tökéletesen, s azért sokan csak e hadjáratok következményének tartották, de félreismerhetetlen kifejezést nyer már a XI. század elején. Korán jut érvényre az irodalomban is és az első költői mű, a melyben e francia lovagi szellem a klasszikus és a nemzeti szellemmel egyesülve jelen meg, a *Ruodlieb* című XI. századbeli költői elbeszélés.

A megváltozott társadalmi és irodalmi viszonyok határozottan rányomták bélyegöket a Ruodliebre is. A klasszikus elemek háttérbe szorúlnak és helyöket modern vonások foglalják el. A Ruodliebben a tárgy, a leirt viszonyok, a világnézet és felfogás nem idegenek többé, latin már csak a nyelv és verselés. De még e közös sajátságban is különbözik elődeitől és kortársaitól. Míg a X. és XI. század költői szemmel láthatólag utánozzák a régi írókat, főleg Vergiliust, addig a Ruodlieb szerzője nemesak hogy nem

¹⁾ Ily egyszerű iskolai stílyakorlat a «*Waltharius manu fortis*» cz. X. századbeli latin költemény is, mely a hún monda egy epizódját tárgyalja. L. Grimm: Lat. Gedichte des X. u. XI. Jarh. 57. l.

²⁾ A lovagi intézmény csirái már a német nép őskorában lelhetők fel. Tacitus (Germ. 13.) említést tesz a germánok egy szokásáról, mely egészen megfelel a középkori lovaggá avatás szertartásának, a *swertleite*-nek, és ugyane művéből (Germ. 8.) tudjuk meg, hogy a régi germánok a nőt époly tiszteletben tartották és valami magasabb lénynek tekintették, mint a lovagias középkor. A lovagiság legrégebb formája a hűbéri intézményben, a hűbérúr és vazallusa közti viszonyban rejtett, a melyet a németektől vettek át a normannok, ezektől a francziák és Franciaországból fejlettebb alakban ismét visszakerült Németországba.

iparkodik klasszikus latinsággal írni, hanem még a latin grammatika szabályait és a latin verselés törvényeit sem követi szigorúan. A Ruodlieb legjellemzőbb vonása azonban az, hogy a lovagi szellem, bár még fejletlenül, de lépten-nyomon nyilatkozik benne és épen e szellemtől való áthatottsága különbözteti meg a középkori renaissance egyéb költői termékeitől. Míg a Walthariusban még a monda zord egyszerűsége nyer kifejezést, addig a Ruodlieb már a finomult társadalmi életet rajzolja, és hőstettek s csaták leírása helyett lovagi kalandokat mesél el. E tulajdonságánál fogva Scherer joggal nevezte el költeményt *a világirodalom legelső lovagregényének.*¹⁾

A Ruodliebbel eddigelé aránylag még nagyon keveset foglalkoztak. A német irodalomtörténeti kézikönyvek legtöbbször csak melleleg említi és egy-két sorban végez vele, nagyobb tanulmányokat pedig épen nem bírnak róla. E mellőzés főoka, latin nyelvének kívül, valószínűleg az, hogy a költemény csak töredékekben maradt reánk²⁾ s ezek nagy részét az első, Schmeller-féle kiadás már magában foglalta ugyan, de együttesen, teljes számmal eddig még nem voltak kiadva. A töredékek közt levő hézagok még hozzávetőleg sem voltak kitöltve, philologiai feldolgozásukról pedig szó sem volt. E hiányokon csak legújabbán segített Seiler Frigyes kiadása,³⁾ mely teljes tudományos apparatussal készült. Ezen kiadás alapján ismertetjük a következőkben az érdekes költeményt, mely ép oly joggal követelhet magának helyet a német irodalomtörténetben, mint a Waltharius, vagy az Ecbasis captivi vagy a gandersheimi apáca drámái.

Tegernseei kéziratok fatábláira ragasztva fedezte fel a Ruodlieb töredékeinek egy részét Docen, a müncheni könyvtár őre a jelen század elején. Utóda Schmeller András kutatásai folytán még több ily pergamentlevél került elő, úgy, hogy e lapok száma ösz-

¹⁾ W. Scherer : Geschichte der Deutschen Literatur, Berlin, 1880. 68. l.

²⁾ Grimm Jakob is azt mondja (Latein. Gedichte X. l.), hogy ha e költeménynek nem maradtak volna ránc csak töredékei; hanem teljes szövege, akkor nagyobb feltűnést okozna, mint a középkori latin költészet bármely más terméke.

³⁾ Ruodlieb, der älteste Roman des Mittelalters, nebst Epigrammen mit Einleitung, Anmerkungen und Glossar herausgegeben von Friedrich Seiler. Halle a. S. 1882.

szesen 34-et tett. Schmeller e müncheni kézirat (*M*) alapján adta ki költeményünket *Ruodlieb* cím alatt 1838-ban.¹⁾ Két évvel később báró Moll dachau-i könyvtárában egy más kézirat borítékáról sikerült leválasztani egy kettős lapot, mely szintén a Ruodlieb müncheni kéziratához tartozónak bizonyult. A müncheni kézirat az írás bizonyossága szerint a XI. század elején készült. Későbbi keletű, nevezetesen a XI. század végéről való az a kézirat, melyet 1830-ban Stülz Jodok fedezett fel a sz. flóriáni káptalan levéltárában. E kézirat (*F*) csak két levélből áll és a müncheni kézirat egy részének másolata.

Már Schmeller ismerte fel, hogy a müncheni töredékek, melyek a költemény szövegének túlnyomó részét tartalmazzák, a *költő saját kezeirását* tüntetik fel. E nézet helyességét a kézirat egyéb sajátságain kívül főleg az is bizonyítja, hogy nem találunk a töredékekben oly íráshibákat, melyek egy meg nem értett minta hamis olvasásán alapúlnak, és hogy a számos javítás mind ugyanattól a kéztől ered, mely magát a szöveget írta. Ebből a Ruodlieb kiadását illetőleg az a fontos elv következik, hogy minden betűre nézve a kéziratához kell ragaszkodni és hogy semmiféle conjecturának helye nincsen. Szabadabb, de subjectivebb is lehet az eljárás a szöveg reconstitúciójában, a töredékek rendezésében. Minthogy erre nézve a kéziratnak semmi külső sajátsága útba nem igazít, a reconstitúciónak tisztán csak a tartalom összefüggőseget kell tekintenie, azaz a töredékeket oly rendbe kell szedni, hogy a cselekvény menete minél egyszerűbb, minél természetesebb legyen. Ez elvet Schmeller szerencsésen alkalmazta majdnem az összes töredékekre, s ezért az új Seiler-féle kiadásnak is nagyobbbrészt el kellett fogadnia az ő reconstitúcióját. A Schmellerétől eltérő rendezést a töredékeknek csak egy csoportja követeli, az a mely a 25—30. lapokat foglalja magában és Schmellenél *G*-vel van jelölve. Seiler meggyőzően mutatja ki (16. l.), hogy a 25-ik és az ezzel összefüggő 30. lap már nem tartoznak a *G*-csoportba, hanem hogy ezek a 29. lap után következnek és egy külön csoportot alkotnak. E lapok sorrendje tehát Seiler szerint a következő lenne :

$$G \left\{ \begin{array}{l} 26 : 29 \\ 27 : 28 \end{array} \right. \quad H \left\{ \begin{array}{l} 25 : 30 \end{array} \right.$$

¹⁾ Lateinische Gedichte des X. u. XI. Jarh. Herausgegeben v. Jac. Grimm und Andr. Schmeller. Göttingen 1838. 127—240. lap.

Seiler ezen elrendezését nem helyeselhetjük teljesen, egy lépéssel még tovább kell mennünk. A 25. lap meglehetősen megrongált szövege egy elmélkedést foglal magában, mely azt fejtegeti, hogy az ifjúság múltával hanyatlak az erő és eltűnik a szépség is, és ez elmélkedés világosan Ruodlieb anyjának szájába van adva (XIV, 65: tunc coepit mater Rotlieb minitare frequenter). A 30. lapon Ruodlieb barátjának egy fiatal leánnyal való esküvője van leírva, melynek előkészületeit a költő a 28. és 29. lapon írta le. A 31. lapon (*J*-csoport) ismét Ruodlieb anyja szól, panaszkodik, hogy már vénül és gyengül s arra inti fiát, hogy nősüljön meg mielőbb. Seiler szerint tehát az öregségről való elmélkedés (25. lap) a menyegzői előkészületek és a menyegző közé lett volna szúrva, a mi egészen értelmetlen és indokolatlan volna. Ehhez járul egy másik nehézség. Ruodlieb anyja nincs említve sem a 28. sem a 29. sem a 30. lapon, hogy lehet tehát az ő elmélkedése az ezek közé eső 25. lapon? Seiler e nehézséget azon magyarázattal véli elháríthatni, hogy a készülétek megtétele után az egész násznép elmegy Ruodlieb anyjának házába és ott ülik meg a lakodalmat. Csakhogy ez erőszakos magyarázatot nem támogatja a költemény egyetlen sora sem s egészen motiválatlan is volna. hogy miután a menyasszony házában tették meg az előkészületeket, egészen idegen házban menjen végbe az esküvő. Mind ebből kitűnik, hogy Seiler reconstitúciója tarthatatlan. Nézetem szerint sokkal összefüggőbb lesz a cselekvény eme része, ha a szóban levő 25—30 lapokat következőleg rendezzük el. A *H*-csoport első lapjának ne vegyük a 25. lapot, hanem a 30-ikat, úgy hogy ez következik a 29-ikre, vagyis a lakodalmi készüléteket közvetlenül követi a menyegző. A 30. lapra következik azután a 25-ik, melyen a költő új eseményt beszél el. E 25. lapon olvassuk Ruodlieb anyjának fejtegetéseit a vénség hatásairól s erre következik a 31. lap, a melyen az előbbi fejtegetések kapcsán azt tanácsolja fiának, hogy nősüljön meg. Az *J*-csoport lapjai megmaradnak az eddigi sorrendben. A *G*, *H* és *J*-csoportok reconstitúciójának tehát a következő schema szerint kell történnie:

$$G \left\{ \begin{array}{l} 26 : 29 \\ 27 : 28 \end{array} \right. \quad H \left\{ \begin{array}{l} 30 : 25 \\ 32 : 33 \end{array} \right. \quad J \left\{ \begin{array}{l} 31 : 34 \\ 32 : 33 \end{array} \right.$$

Azt tételezzük fel tehát, hogy a *H*-csoport kettős lapját Schmeller (vagy még Docen) tévesen hajtotta össze a boritékról való leválasztás után, azaz hogy eredetileg nem a 25. lapra követ-

kezett a 30-ik, hanem megfordítva, a 30-ikra a 25-ik. (A lapok számozása Schmellertől ered.)¹⁾

A Ruodlieb szövegének ily töredékes volta következtében, az irodalomtörténet nem méltathatja e költeményt teljes értéke szerint, de még ily hézagos alakjában is megérdemli, hogy tartalmi és alaki oldalát szemügyre véve behatóbban foglalkozzunk vele.

A költemény hőse, Ruodlieb, nemes családból származó lovag, a ki több úr szolgálatában áll és hiven teljesíti vazallusi kötelességeit. Urai azonban csak szép szóval hálálják meg hűségét, «semper promittunt promissaque dissimulabant»; azért elhagyja őket és apródjától kísérve, útnak indul jobb hazát keresni.

A szomszéd birodalom fővárosába jut, megismerkedik a király vadászával, a kinek ajánlására az uralkodó hősünket is szolgálattába fogadja. A király csakhamar megkedveli s miután egy szomszéd fejedelem ellen viselt háboruját szerencsésen befejezte, Ruodlieb bízva meg a békealkudozással. Ez sikerrel jár el küldetésében és előkészíti a fejedelmek találkozását, mely a határfolyónál nagy pompával végbe megy. A fővárosba visszatérve, Ruodlieb levelet talál előbbi uraitól és anyjától. Urai felszólítják, hogy jöjjön vissza hazájába és ígérlik, hogy lerójják minden iránta való kötelezettségüket; édesanyja pedig elhagyatottságáról panaszkodik és sürgeti fia visszatérését. Ruodlieb erre felkészül s elbúcsúzik a királytól, a ki azt kérdi tőle, pénzt vagy bölcseséget kíván-e szol-

¹⁾ E sorok már meg voltak írva, mikor mélyen tisztelt tanárom, Dr. Heinrich Gusztáv figyelmeztetett, hogy a berlini «Zeitschrift für deutsches Altertum u. deutsche Literatur» Anzeigerje egyik utolsó füzetében (1883. IX. 70. l.) Laistner L. közöl a Ruodlieb Seiler-féle kiadásáról bírálatot s ebben a szöveg reconstructiójára nézve ő is azon eredményre jut, a melyet én fönt valószínűvé iparkodtam tenni. A Ruodlieb szövegéről szólva, a nevezett müncheni tudós ezt mondja: «Aller wahrscheinlichkeit nach ist die jetzige zählung der blätter falsch; das geht aus dem inhalt von blatt 25 hervor, wir sehen die mutter in eifrigem zureden begriffen, wobei durchschimmert, dass das, worauf sie zielt, noch in der blüte des lebens unternommen werden müsse. fragment XVI. aber (azaz a 31. lap) zeigt ganz die nämliche situation, die mutter stellt dem sohne vor, er müsse heirathen. es ist kaum anders denkbar, als dass wir hier lediglich die fortsetzung jenes gesprächs haben, folglich ist unser bl. 25 das letzte der lage II und demgemäss bl. 30. das erste.» (77—78. l.) E hypothesisit különben már Seiler pendítette meg (16. l.), csakhogy nem fejtette ki teljesen és nem alkalmazta a szövegre.

gálatai jutalmául. Ruodlieb az utóbbit választja. A király tehát két kenyeret ad neki azon utasítással, hogy azokat csak hazaérkezése után szegje meg, és a következő tizenkét tanácsot adja neki útravalóul: 1. Vereshajú emberrel ne barátkozzál. 2. Ne térj le az útról, ha sáros is, mert ha átlovagolsz a vetésen, károdra lesz. 3. Ne térj be sehová, a hol a gazda vén s az asszony fiatal, hanem oda, a hol a férj fiatal s a felesége öreg. 4. Vemhes kanczával ne boronáltass. 5. Barátaidat ne látogasd meg felette gyakran. 6. Cseleddel ne légy túlságos jó viszonyban, mert elbizakodik és nyakadra nő. 7. Csak anyád tanácsa szerint házasodjál meg. A feleségeddel bánj jól, de maradj ura, és ne mondd el neki titkaidat. 8. Fékezd meg haragodat és halaszd el a boszúállást másnapra. 9. Uraddal soha ne vitatkozzál. Ha valamit kölesön kér tőled, add neki azt oda egészen, mert úgy sem adja többé vissza jószágodat és akkor még köszönetet sem kapsz érte. 10. Ha templom mellett haladsz el, ajánld magad a szentek oltalmába, ha pedig harangoznak vagy énekelnek benne, akkor siess te is oda imára. 11. Ha valaki Krisztus nevében felszólít, hogy ne bőjtölj, akkor fogadj neki szót. 12. Ha földed van az út mentén, ne vonj árkot körüle, hogy távol tartsad tőle az embereket. — Ruodlieb köszönetet mond a királynak e tanácsokért s útnak indul haza felé.

Nem sokára találkozik egy vereshajúval és a király első tanácsa ellenére ismeretséget köt vele, de azt rögtön meg is bánja, mert társa mindjárt útjuk elején megcsalja. A második tanácsot Ruodlieb követi, de a veres elhagyja az utat, átlovagol a vetésen, miért a parasztok elverik. Faluba érve, Ruodlieb eszében tartja a harmadik tanácsot, egy fiatal ember házába száll, társa azonban egy öregnél tér be, a kinek ifjú neje van. Éjjel a vereshajú az asszony segítségével meggyilkolja az öregot, de a gaztett már másnap kitudódik s a bírák a bűnöst halálra ítélik. Ruodlieb folytatja útját és végre szerencsésen haza ér. Nagy örömmel fogadják és az öröm még fokozódik, mikor a királytól kapott két kenyeret megszege és szinarannyal találja megtöltve. A költő most egy kedves epizódot beszél el (melyről fentebb már megemlékeztünk), Ruodlieb barátjának és egy ifjú leánynak boldog szerelmét és egybekelését.

Ruodlieb anyja érzi, hogy az évek súlya mindinkább nehezedik vállaira, azért arra kéri fiát, hogy keressen magának feleséget. Ruodlieb hajlik anyja szavára és rokonai nélkül ajánlanak neki egy

ismerős leányt. De miután megtudja, hogy ennek már mással volt szerelmi viszonya, nőül sem kéri. — Ruodlieb anyja ezalatt sok jót tesz özvegyekkel és árvákkal s e jótékonyságának jutalmát veszi: megálmodja fia fényes és boldog jövőjét. Ez álom, úgylátszik, nem sokára valósul. Ruodlieb legyőz egy törpét, a ki életéért és szabadságáért esedezik és váltságul megígéri, hogy hősünknek segítségére lesz Immunch és Hartunch királyok legyőzésében és a királykisasszonynak, Heriburnak nőül nyeresében . . . Itt megszakad a költemény.

Ha az anyagot tekintjük, melyből a költő a *Ruodlieb* most vázolt cselekvényét megalakította, világosan megkülömböztethetünk abban novellai, történeti és mondai elemeket. Ezek közül legjelentékenyebb helyet foglalnak el az elsők, a *novellai vonások*. Már az idegen országba vándorló legény, a kit ott a szerencse elhalmoz javaival, elbeszélésekben és mesékben gyakran előforduló alak. De egészen novellai természetű a tizenkét tanács, ezek igazságának kipróbálása és kalandokkal való illusztrálása. E tanácsok közül egyesek (az 5., 6. és 9-dik) általános didaktikai természetűek, mások (a 4. és 12-ik) minden ethikai alap híjával csak gazdasági előnyökre vonatkoznak; úgy hogy szoros értelemben vett novellai tanács csak hét marad (az 1., 2., 3., 7., 8., 10. és 11-dik). E tanácsok legtöbbjét megtaláljuk más elbeszélésekben is, még pedig rendszerint hárm-at-hárm-at egy csoportban. E hárm-as csoportokban egy tanácsnak mindig a főszerep jut, ez teszi az elbeszélésnek mintegy pointejét.

Az *első csoport* főelve a 7. tanács: Feleségedre ne bízd titkodat, mert visszaél bizalmaddal. E tanácscsal sok elbeszélésben¹⁾ találkozunk, melyekben az a közös, hogy egy ember felesége előtt elárúlja valami büntettét, a nő tovább adja a titkot, a dolog kiszül s a férj bűnhődik. Feldolgozásai közül legismeretesebb egy újabb elbeszélés, Chamissonak «Die Sonne bringt es an den Tag» czimű költeménye. E csoport főelvével e két melléktanácsot szokták összefűzni: Ha utazást teszel, kelj jókor útra, és: Ne kelj át esőtől dagadt patakon.

¹⁾ E feldolgozások nagy részét összeállították Mussafia (Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe d. Wiener Akad. LXIV. 612.) és Köhler (Göttinger gel. Anz. 1871. 124. l.) — A magyar közmondás is azt tartja: Részegre, asszonyra, gyermekre titkot ne bízz.

A második csoport pointeje a 10. tanács: Ne lovagolj el közömbösen az isten háza mellett. Evvel rendszeren össze van kapcsolva az 1. tanács: Vereshajú emberrel ne barátkozzál.¹⁾ A hozzájuk tartozó elbeszélés fővonásaiban azonos Schillernek «Der Gang nach dem Eisenhammer» cz. költeménye tárgyával. E csoport két tanácsa és mesejük valószínűleg keleti eredetű. A keleti mesében természetesen még nincsen szó templomról és miséről s így hiányzik belőle az ethikai alap, mert az ifjút, a kit ura álnok szándékkal a kemenczéhez küld, ott csak a véletlen menti meg.

A három csoport közül legfontosabb az utolsó, melynek pointeje a 8. tanács: Fékezd meg haragodat és halaszd el a boszúállást, a melylyel össze van kapcsolva a második: Ne térj le a járt útról²⁾ és a harmadik: Ne szállj oda, hol a házigazda vén s a felesége fiatal. E hármass csoport feldolgozásait megtaláljuk majdnem az összes európai népek meseirodalmában. Seiler (12. l.) főleg Köhler R. kutatásai alapján görög, latin, francia, olasz, spanyol, provençal, angol és ír elbeszéléseket sorol fel, melyek mind e csoportot tárgyalják. Valószínű, hogy ez a csoport és a hozzátartozó elbeszélés is keleti eredetű. Keretje rendszeren az, hogy a mese hőse elhagyja hazáját és idegen földre megy szerencsét próbálni. Szolgálatiért azután pénzbeli fizetés helyett három tanácsot és két kenyeret kap. Útjában a tanács helyessége bebizonyul és haza érve a kenyérben pénzt talál.

Szembetűnő, hogy a Ruodlieb cselekvényének magva majdnem teljesen megfelel az utolsó helyen említett mesének. A költő ezen mindenek előtt annyiban változtatott, hogy három tanács helyett négyszer annyival látja el hőst és hogy meg legyen az egész tuztat, contaminálta mind a három csoportot, sőt még oly tanácsokat is vett fel (4. és 12.), melyek alig lehetnek alkalmasak epikus feldolgozásra. A költő továbbá nem mondja el a tanácsokat oly rendben és összefüggésben, mint a hogy azt a három csoport meséiben találjuk; így pl. az első tanácsot, mely eredetileg a 10-dikkel volt összekötve, a másodikhoz és harmadikhoz kapcsolja. A Ruodlieb végre abban is különbözik az eredeti elbeszéléstől, hogy hőse még nőtlen és ezért a cselekvény nem érhet véget

¹⁾ Magyar közmondás: Veres kutya, veres ló, veres ember egy se jó.

²⁾ Magyar közmondás: Járt utat a járatlanért el ne hagyj.

hazatérésevel, hanem még elő van adva Ruodlieb házasságának története.

E tanácsok vizsgálatából azt az irodalomtörténetileg fontos eredményt vonhatjuk le, hogy a 11. században külföldi, részben keleti elbeszélések már ismertek és kedveltek voltak Németországban s ezeket bőven felhasználta a Ruodlieb költője is.

Giesebrecht¹⁾ volt az első, a ki arra utalt, hogy a Ruodlieb-ben ki lehet mutatni *történeti elemeket* is, a mennyiben a királyok találkozása, mely a költemény V. részében van leírva, minden részletével II. Henrik császárnak Róbert francia királylyal 1023-ban történt találkozására emlékeztet, sőt az említett történetíró a Ruodlieb előadását amaz események egyenes reproductiójának nevezi. Az egyezés csakugyan meglepő. Mind a történeti uralkodók, mind az elbeszélés királyai országaik határfolyamánál találkoznak, mindegyikök fényes és tekintélyes kísérettel. A fejedelmek misét hallgatnak, azután együtt reggeliznek, ajándékokat ajánlanak fel egymásnak, de ezeket mindketten udvariasan visszautasítják és csak a püspökök s apátok részesülnek gazdag adományokban. Mind ezt beszélik a történeti források és elbeszéli a Ruodlieb költője is, úgy hogy ez egyezés nem alapúlhat pusztá véletlenségen, hanem csak tudatos utánzáson. A költő alkalmasint nem irott források alapján, hanem csak hallomás után alkotta meg költeménye ez epizódját. Történeti források említik, hogy e találkozás számos nézőt csalt a Maas folyam partjaira és hogy emléke még sokáig élt a népben; nem feltűnő azért, hogy hire behatolt a tegernseei kolostor csendjébe is és hogy költőnk megörökítette e nevezetes eseményt.

Legcsekélyebb tér jutott költeményünkben azon elemnek, mely legértékesebb volna a kutatóra nézve, a *mondai elemnek*. A költő képzelete csak a mű végén száll fel a monda birodalmába, de talán érezve ereje elégtelenségét, csakhamar otthagyja a ködös régiókat. Két mondai színezetű momentummal találkozunk a költeményben, az egyik Ruodlieb anyjának álma, a másik a hős kalandja a törpékkel. A mint a Nibelungének Kriemhildje előre megálmodja Siegfried gyászos jövőjét, úgy Ruodlieb anyja is álmában látja meg fia jövődő dicsőségét és boldogságát. Látja, a mint

¹⁾ Geschichte der deutschen Kaiserzeit, II. köt. 602. l.

Ruodliebet megrohanja két vadkan egy egész disznósordával, de fia agyonveri az állatokat mind. Azután egy hársfa ágai közt látja pihenni, körülötte állnak harcra készen emberei. Oda száll egy fehér galamb, koronát tesz Ruodlieb fejére és csókot hint arczára (XVII. 85—114). Még inkább mondai természetű Ruodlieb győzelme a törpén, a mi által anyja álma teljesül s előtte megnyílik a boldogság kapuja (XVIII. 1—32.). Schmeller¹⁾ és Grimm Vilmos²⁾ ez epizód alapján összefüggésbe akarták hozni a Ruodliebet a német hősmonda két feldolgozásával, az Eckenlieddel és a Wilkinaságával. Az *Eckenlied* 82. strófájában Ecke elbeszéli Detrének az Eckesachs nevű híres kard történetét s elmondja, hogy egy vad törpe ellopta azt első birtokásától s később Ruodlieb király kezébe jutott:

«Daz swert daz was vil lange verholn
iedoch sô wart es sit verstoln
von einem argen diebe.
der kam geslichen in den berc
reht alsam eine wilde getwere.
dem küenege Ruotliebe
dem wart ez sit ze handen brâht :
der kunde ez wol behalten». . stb.

A német forrásokon alapuló *Wilkinasaga* (keletk. 1250 körül) pedig, ugyancsak a kard történetét beszélve el, azt mondja, hogy maga a tolvaj Alfrikr törpe adta azt oda Ruodliebnek, illetőleg Rozeleifnek.

Az idézett helyek tehát épen csak annyiban egyeznek költeményünk szóban forgó epizódjával, hogy emlitenek egy Ruodliebet, a kinek törpével van baja. Az bizonyos, hogy a Ruodlieb költője élő mondából vette át cselekvénye ama részletét, de hogy ez az átvétel miképen történt és hogy költeményünk hőse egy-e az Eckenlied és Wilkinasaga Ruodliebjevel, arról az adatok ily sovány-sága mellett biztos ítéletet nem lehet mondanunk. Az ily csekély hasonlóságra nem szabad és nem is érdemes hypothesiseket alapítani, a mint azt Scherer tette.³⁾ Ő t. i. a Ruodlieb e mondai színe-

¹⁾ *Lat. Gedichte des X. u. XI. Jarh.* 220. 221. l.

²⁾ *W. Grimm: Die deutsche Heldensage.* 59. l.

³⁾ *Geschichte der Deutschen Litteratur* 1880. 72. l.

zetű részletét a költő eredeti invencziójának tarja s azt hiszi, hogy költeményünkkel később német vándorénekesek (Spielleute) ismerkedtek meg s ezek innen vették át Ruodlieb alakját a maguk dalaikba. Scherer e feltevésének ellentmond már az is, hogy a Ruodlieb valószínűleg sohasem volt befejezett költemény és ily töredékesen alig jutott mások tudomására; másodsor pedig nem is felelt volna meg az akkori ízlés követelményeinek, mert tárgyát nem merítette a középkori költészet képzeletvilágából, hanem a reális életet rajzolta és már e sajátságánál fogva sem tarthatott arra számot, hogy szélesebb körökre hasson. Ha pedig a közönség és a dalnokok valami úton-módon mégis megismerkedtek volna vele és érdemesnek találták volna bővítésre és kifejtésre, akkor ennek bizonyosan több nyomára akadnánk a középkori költészetben, vagy akár az Eckenliedben is.

A költő a különböző eredetű és természetű elemeket ügyesen szőtte egymásba és érdekesen csoportosította az egész anyagot. Költeményén meglátszik, hogy *compositióra* törekszik. A tizenkét tanács előrebocsátásával az elbeszélendő eseményeknek mintegy programját adja s ezzel felkelti érdeklődésünket, kíváncsiakká tesz a kalandokra, melyekkel e tanok igazságát be fogja bizonyítani. Az kétségtelen, hogy a költőnek terve volt, e tanácsok mindegyikét megfelelő eseménnyel illusztrálni, mert különben mi lett volna célja felsorolásukkal? Kevésbé bizonyos, hogy a hiányzó kalandok leírásai elvesztek-e a kéziratból vagy hogy talán egyáltalában nem is voltak megírva. Az első feltevés nem valószínű, mert a kihullott lapok nehezen tartalmaztak annyi kalandot, a mennyi az illető tanácsok illusztrálására szükséges. Azt kell tehát feltennünk, hogy a költő munka közben jutott tudatára annak, mily nehézségeket kell leküzdenie, ha tervét következetesen keresztül akarja vinni s azért inkább félbehagyta megkezdett költeményét, befejezett mű helyett csak nagyszabású epikai kísérletet hagyva az utókorra.

A *jellemek rajza* nem sikerült a költőnek egyenlő mértékben. Az alakok egy része csak általános típusok képmásai. Így maga a hős a jeles lovag, a jámbor keresztény és jó fiú mintaképe, Ruodlieb anyja a derék asszony, a gondos, szerető anya típusa, a király a derék fejedelem ideálja. A jellemek másik részénél a költő már sokkal inkább individualisál. Kitűnően van jellemezve Ruodlieb vereshajú utitársa, aki valósággal farkas és róka egy személyben.

Szemetelenségét, kéjvágyát, furfangosságát és képmutatását a költő meglepő ügyességgel és élénkséggel rajzolja. Szintoly plasztikusan áll előttünk a vén zsupori paraszt, a durva szenvedélyes paraszt-asszony és a kaczer leány képe is. De legjobban sikerült a költőnek a fiatal menyasszony jellemrajza. Naiv, élénk, egy kissé durczás leány ez, a ki minden hímezés-hámozás nélkül sorolja fel vőlegénye vétkeit és leplezetlenül mondja jövődöbeli ura szemébe az igazat. Ez utóbbi jellemek festői rajza, a találó vonások plasztikus képpé való egybeillesztése ékesen tanúskodik a költő beható emberismeretéről, éles megfigyelő tehetségéről és alakító erejéről.

Mesterileg jellemzi és rajzolja nemcsak személyeit, hanem *korát* is. A nyilvános és magán élet eleven képekben tárul fel az olvasó előtt. A költő híven és szemléletesen rajzolja az udvart, a vadászatot, a halászatot, a lovagi életet; részt veszünk fejedelmek találkozásában, törvénylátásban, menyegzőben, társasjátékokban, zenében és tánczban. A költő leírásai nemcsak az olvasónak nyujtanak élvezetes korrajzot, hanem becses adatokat szolgáltatnak a tudománynak is. Már Grimm Jakab figyelmeztetett arra, hogy a Ruodlieb a XI. század művelődéstörténetére nézve valóságos kincses bányát rejt magában, de ezt még csak legujabban aknázták ki Seiler kutatásai.¹⁾

A költő *leírásai* épen nem állanak csak a detailszerű vonások száraz és költőietlen felsorolásában, hanem egészen megfelelnek a modern æsthetika követelményeinek. Tárgyait nem rajzolja mint készeket, hanem mint készülöket. A mint Homeros Achilles fegyverzetét fegyverkezésével írja le, ép úgy a német szerzetes is hőse ruházatát öltözködésével rajzolja (XIII. 113—132.), pedig itt utánzásról szó sem lehet. Szintoly szemléletesen írja le a vadászatot, az étkezést, a fürdőt stb.

Előadása ékesítésére költőnk nem el terjedelmes példázatokkal, mint a Vergilius nyomán haladó elődei, hanem a német népeposz modorában oda vetett festői hasonlatokkal és élénkítő jelzőkkel világítja meg tárgyát. Előadásában époly találóan jellemzi a szépet, mint a rútat. Az ifjú leány szépségét a felkelő hold tiszta

---

¹⁾ I. Seiler: Der culturhistorische Gehalt des Ruodlieb. Programm des königl. Progymnasiums zu Frarbach 1881. és Ruodlieb-kiadásának 81. l

fényéhez hasonlítja (quæ dum procedit ceu lucida luna reluxit XIII. 55. femina quæ lunæ par est in flore iuventæ XIV. 3.),¹⁾ szemét a galamb szeméhez (columbini oculi XIV. 6.), arczát a rózsához (buccas rosa ceu rutilantes VIII. 83.), mozgását, taglejtését a fecske repüléséhez (hæc ut hirundo se girat. IX. 51.). A rút vén asszonyt ellenben majomhoz hasonlítja (par vetulæ simiæ XIV. 4.), sovány nyakát a tollatlan szarkáéhoz (collum deplumata quasi picæ XIV. 15.), szája olyan mint a nyitott barlang (stat patulum vel antrum XV. 14.) és úgy szórja a csacska szót, mint a záptojás a lisztport (plenum ceu pollinis ovum XIV. 12.)

A költemény *nyelve* a media latinitasé, azon időből való, midőn a latin nyelv már hanyatlásának, korcsosulásának korát élte. E latinság különösen a nemzeti nyelvek befolyása alatt állott. A Ruodlieb is azon kívül, hogy a grammatikai és syntactikai alakokban tetemesen eltér a klasszikus latinságtól, főleg sűrű germanismusai által válik érdekessé, melyek világosan mutatják, hogy szerzője vagy németül gondolkodott vagy német eredeti alapján dolgozott. A latin kifejezések leple alatt gyakran német szólásmódok rejlenek,¹⁾ sőt a költő német mintára még új szó összetételt is alkot (lorifrangere) és maga is szükségesnek látta merész alkotását eredetijének (ófn. zugilprechôn) hozzáírásával megmagyarázni. Szókincsét is számos német szóval bőviti és eredetüket legfeljebb végzetük latinositásával iparkodik eltakarni. Ily német eredetű kölcsönszók: *fodrum* (Futter), *mordrita* (Mörder), *faida* (Fehde), *crisus* (Greis), *marhmanni* (lovagok, ófn. marah ló, manna ember), *vverra* (háború, ófn. werra) s a halakat német neveikkel jelöli (*charpho*, *lahs naso*, *vvalra* stb.) Csinosan vannak alkalmazva a német szók eme szerelmi üzenetben :

¹⁾ E szép hasonlattal, mint Dr. Pozder Károly, «Héro és Leandros» cz. értekezésében (Egy. phil. közl. VII. 432.) említi, keleti költők is szoktak élni. Előfordúl a Nibelungénekekben is (ed. Bartsch 283. str.): *Sam der lichte mine vor den sternem stât, des sein so lüterliche ab den wolken gât, dem stuont sie (Kriemhilt) nu geliche.*

²⁾ Ily germanismusok: *ad honorem* (kfn. nách éren); *post mensam* (nach tische); *ovare alicuius rei* (sich vröuwen eines dinges), *sua res stat* (sin dinc stât); *consilium transgredi* (gebot übergân); *ieiunia frangere* (die vaste brechen); *sine grato* (sunder dane); *grates habe* (habe dane) stb.

... dic illi nunc de me corde fideli
 Tantundem *liebes*, veniat quantummodo *loubes*
 Et voluerum *veunna* quot sint, tot dic sibi *minna*,
 Graminis et florum quantum sit, dic et honorum*.

(XVII. 11—14.)

Mig a *Waltharius manu fortis* még tiszta, rímetlen hexamerekben van írva, addig a Ruodliebhen, mint az imént idézett példából is látható, már a versus leoninus-t találjuk. A mint a latin költészet Németországban meghonosodott, nemsokára feltűnik a rímes hexamter használata és a XI. században már egészen kötelező divattá válik, a mint ezt a szerzetes költők egyike, Otloh említi:

«... interdum subiungo consona verba
 (Quae nunc multorum nimius desiderat usus).¹⁾

Ez új divatnak hódolni, nem ritkán nehezőkre esett az akkori költőknek. IV. Ekehard panaszkodik, hogy szavai «tam presso tramite stricta» és versei sántikálnak «propter consonantiam duplarum plerumque syllabarum». ²⁾

Mint a középkori latin költeményekben általában, úgy a Ruodliebhen is a rím majdnem kivétel nélkül a *penthemimeresre* és az *utolsó szótagra* esik (3 : 6), csak ritkán rímel a *trithemimeres* és a *hepthemimeres* az *utolsó szótaggal* (2 : 4 : 6). A rím rendszeren *egytagú*, de előfordúlnak *két-* sőt *háromszótagú* rímek is (*loricatus*: *tunicatus*). Költeményünk rímei tisztaság szempontjából gyakran esnek kifogás alá. Néha nem tiszták magánhangzójukra nézve (*suspirans*: *flens*; *irascaris*: *rogiteris*), máskor a mássalhangzók nem felelnek meg egymásnak pontosan (*equum*: *requirunt*; *rescisset*: *fuisses*; *vidi*: *reniti*). Azonban megjegyzendő, hogy e mássalhangzók, ha nem is azonosok, de legalább rokonok és a költő kerüli az egészen különböző mássalhangzójú asszonánczot, s ebben lényegesen eltér a régibb német rímeléstől, mely Otrifdtól kezdve egész a XII. századig az ilyen asszonánczokat is szívesen túrta. Előfordúlnak *azonos rímek* is, midőn a szó vagy szótag önmagával rímel (*verum*:

¹⁾ *Otloh*: Liber metricus de doctrina spirituali (Pez: Thesaurus anecd. noviss. III. 2. 431).

²⁾ I *Dümmler* értekezését a sz. galleni IV. Ekehardról (†1060 körül), Zeitschr. f. d. Altertum. XIV. k.

verum; pariter: libenter). A tulajdonképeni rímsszókkal néha a vers egyéb részei is rímelnek, úgy hogy a rím négyszeres sőt ötszörös is lehet (pl. *Castris ingressis pueris et equis stabulatis* I. 125.). Találunk belső rímet is (Atque leopardi gemini binique leones V. 83.) Gyakran a rím nem marad egy verssoron belül, hanem két vagy több egymásra következő vers is rímesen cseng össze. E combinatio, melyet a középkorban *versus c. udati*-nak neveztek, már átmenet a modern verseléshez. Pl.:

Loricis galeis ducibus scutis retalatis
Munerat atque tubis auro prae post decoratis
Praesidibus pulchris madris crisisve poletris
Militibus summis seu pelliciisve chrusennis.

(V. 138—142.)

A *prosodia* szabályait a költő minél kényelmesebbekké igyekszik tenni. A szótagok quantitását gyakran nagyon kevés számba veszi, a mérték kedvéért hosszúknak használ rövid szótagokat (āqua, matēr, egō, nisī) s viszont hosszúakat rövideknek (mātre, iūnior, marinā abl., dētur stb.). Az elisiót, egy-két hely kivételével, tudatosan és következetesen kerüli. A Ruodliebben először érvényesül a *caesura meghosszabbító hatása*. A rím ugyanis lassanként arra szoktatta a költöket, hogy a vers közepe ne csak hangzásban, hanem mértékben is egyezzen a végével, azaz a vers rövid szótaggal végződhetvén, e szabadságot átvitték a sor közepére is és közvetlenül a caesura előtt rövid szótagot használtak, melyet csak a caesurában levő pausa tehet hosszúvá²⁾ (pl. Non ut nix alba, tamen ut translucida gemma I. 31. Quem rogat indigena quis et unde sit, ire velit quo? I. 77.). Ezen sajátság főbefolyással volt arra, hogy a vers lassanként felbomlott két félre és a hosszorból két rövid vers lett.

Miután az eddigiekben a Ruodliebet tartalmi és alaki tekintetben jellemeztük, emlékezzünk még meg költőjéről és vessünk egy pillantást keletkezésére is.

A költemény kéziratának minőségéből és sajátságaiból következtetve majdnem bizonyosnak lehet mondani, hogy a *tegernseei* kolostor falai közt készült a XI. század első felében. Ez időtájból tudomásunk van az ottani szerzetesrend egy költőtajáról, *Frou-*

¹⁾ Grimm: Lat. Gedichte XX. — Seiler: Ruodlieb 155. l.

mundról, a kitől prózai iratain kívül egy kis költeményfüzér is maradt reánk. Schmeller már most arra a gondolatra jutott, hogy Froumundnak tulajdonítsa a *Ruodlieb*et is¹⁾ és nézete a német irodalomtörténetben csaknem mint megállapított tény foglalt helyet. Schmeller bizonyítása azonban nagyon gyenge lábon áll, a mennyiben meglehetősen subjectiv okok és csak egy-két esetleges közös vonás alapján itéli oda költeményünket Froumundnak s nem is tartja érdemesnek behatóbban vizsgálni és összehasonlítani a *Ruodlieb*et és Froumund költeményeit stílus, nyelv és verselés szempontjából. Ily kevésbé alapos és módszertelen eljárás mellett döntő bizonyításról szó sem lehet. A pontos egybevetés munkáját csak legújabban végezte Seiler (160—171. l.) és kutatásai alapján arra az eredményre jutott, hogy *a Ruodlieb nem Froumund műve*. A két költő nyelvkezelésében vannak ugyan egyező vonások, de ezekből legfeljebb azt lehet következtetni, hogy a mint Froumund és a *Ruodlieb* költője ugyanazon szerzet tagjai, úgy ugyanazon költői iskola tanítványai is voltak. De az egyezéseknél sokkal jelentősebbek az eltérések és ezek egyenesen lehetetlenné teszik, hogy az összehasonlított költemények ugyanazon költő művei legyenek. A *Ruodlieb* grammatikai, lexicalis és prosodiai tekintetben lényegesen eltér Froumund költeményeitől, még pedig oly irányban, hogy minden tekintetben a továbbfejlődés nyomai látszanak meg rajta. A nyelvhasználatban még sokkal inkább elter a klasszikus latinságtól, mint elődei és nagyobb befolyást enged a nemzeti nyelvnek; verselés dolgában pedig a klasszikus mértékek romlását, a vers felbomlását és a rím kiterjedtebb használatát tünteti fel. E továbbfejlődés oly jelentékeny, hogy a *Ruodlieb* keletkezési idejét bátran tehetjük egy emberöltővel Froumund virágzása után. Froumund működésének java része a XI. század elejére esik, ennél fogva *a Ruodlieb 1030 körül készülhetett*, annál inkább, mert a költeményben, mint említettük, már fel van dolgozva II. Henrik császár és Róbert francia király 1023-ban végbe ment találkozása.

Válasz nélkül kell tehát hagynunk azon kérdést, ki volt ez érdekes mű költője, és az irodalomtörténet talán soha nem is fog

¹⁾ Lat. Ged. des X. u. XI. Jahrh. 225. l. — Úgy látszik Schmeller maga sem volt egészen meggyőződve véleménye helyességéről, mert a 239. lapon a költeményt már nem tulajdonítja oly határozottan Froumundnak, azt mondva róla, hogy „Jugendarbeit Froumunds oder eines Zeitgenossen”.

rá feleletet adhatni. De bárki is volt az, a ki a kolostor magányában e költői alkotást létrehozta, azt el kell ismernünk, hogy nem volt köznapi tehetség, hogy alkotó erő és költői izlés tekintetében messze túlhaladta kortársait. És a mint a költő felülmúlja társait, úgy a mű is kimagaslik a korabeli költészetből és, első kiadója szavaival élve,¹⁾ invencziója gazdagságával, az események művészi kapcsolatával s igazán költői, helyenként megható előadásával azt bizonyítja, hogy már az ezredik év táján is tudták nemcsak azt, hogy mi épületes, hanem azt is, mi szép és mi élvezetes.

PETZ GEDRON.

AZ «ÚJ GRAMMATIKUSOK» S ALAPELVEIK.

II. (Vége.)

A nyelv az emberi cultura egyik ága és mint ilyen a történeti kutatás tárgya. A nyelvtudomány tehát a kulturai vagy történelmi tudományok közé tartozik. Bármely történelmi tudománynak azonban, ha több akar lenni mint a mi eddig rendesen volt, t. i. látszólag véletlen adatoknak pusztá összefüzése, a természettudomány történeti ágainak módjára mindenekelőtt azon általános s örökké változatlan életfeltételek iránt kell tisztába jönni, melyek szerint tárgya tovább fejlődik. Más szóval ki kell fejtenie tárgyának alapelemeit és módszerének ezekből folyó alapelveit. Igaz, hogy így sokkal nehezebb feladatot kénytelen megoldani mint a természettudomány; mert ott, a hol a történet kutat, egy és ugyanazon célra nemcsak physikai, hanem még sokkal inkább pszichológiai és folytatólag sociológiai tényezők is működnek közre. Aránylag legbiztosabban azonban a cultura összes ágai közt a nyelv fejlődésének alapfeltételei ismerhetők fel. A nyelvnél ugyanis nem a képzetek tartalma anyagilag véve hanem csak azon viszonyok jövőn tekintetbe, melyekbe ama tartalom bizonyos meghatározott hangcsoportokhoz lép, a nyelvtörténetnek csak két, általános törvényeket kutató tudomány (Gesetzwissenschaft) szolgáltatja alapelveit: a pszichologia és részben a physiologia, olyanformán mint pl. a

¹⁾ Lat. Gedichte des X. u. XI. Jahrh. 239. l.

geologia a maga elveit a physikából és chemiából meríti. A nyelv képződményei e szerint aránylag sokkal könnyebben és egyszerűbben feloldhatók, mint a cultura más ágainak alkotásai. Ez annyival inkább áll, minthogy minden nyelvi alkotás, ha az irodalmi nyelvtől eltekintünk, öntudatlan módon és tervszerű kiszámítás nélkül jön létre és tulajdonképen mindig csak egyes egyén műve, a nélkül mégis, hogy az individualismus valami nagyon érvényesülhetne.

Ha már most a nyelvi képződményeket helyesen meg akarjuk érteni, korántsem elegendő azokat mint élettelen, fejlődési folyamatokon kívül álló abstractiókat összehasonlítás végett egyszerűen egymás mellé állítani, mint azt a leíró nyelvtan módjára eddig az összehasonlító nyelvtudomány is tette. Mert így a valódi okozati összefüggés, mely csak reális tények nem pedig abstractiók közt létezik, rejtve maradt, és könnyen azon hamis feltevésre jöhetnénk, mintha az egyik abstractió közvetlenül a másikból eredhetne vagy eredt volna. Ellenkezőleg a nyelvi alkotásokat igaz valójukban csak akkor ismerhetjük meg, ha azoknak alakulási és fejlődési módját és az e mellett működő erőket közelebről vizsgáljuk. Sőt a nyelvtudomány eszményi feladata az volna, hogy a nyelvi tevékenység összes mozzanatait, még a legkisebbeket is, az összes individuumokon kölcsönös egymásrahatásukban megismerje. E feladat megoldását azonban természetes okoknál fogva még csak távolról sem közelítheti meg. Mindazonáltal e fejlődési processusról legalább általános képet alkotni a nyelvtörténet elmulaszthatatlan kötelessége.

A nyelv életében legfőbb szerepet a legkülömbözőbb, lelki associatio által létrejött képzetcsoportok játszanak. Ezek létrehozásánál a lélek részint reproductiv részint productiv tevékenységet fejt ki, mely kétféle tevékenység a legtöbb esetben szorosan összefügg. Reproductiv módon akkor tevékeny a lélek, ha hangokat hall, e hangokat hangképsorokká, még pedig vagy szókká vagy szócsoportokká asszociálja és mindezekhez képzeteket fűz. Ily egyszerű perceptió által azonban közvetlenül mindig csak a konkrét vonatkozás fűződik a hangképsorokhoz, pl. ha e hangsorhoz: *asztal* csak egy konkrét asztal képzetét kötjük. Most azonban a lélek productiv tevékenysége kezdődik. E hangképletet: *asztal* más tárgyakra is halljuk alkalmaztatni. Tartalmuk részleges azonoságánál fogva a különféle szemléletekből elvont képzetek attrahálják egymást és keletkezik az *asztal* általános fogalma. E szerint tehát

már egy szónak egyszerű jelentése lelki attractio útján támadt csoportosítás eredménye. Hasonló módon azonban, az eszmetársulás törvényei szerint a beszélő által percipiált összes nyelvtani alakok is csoportokba sorakoznak. Így, természetesen öntudatlan módon, egy és ugyanazon névszó különféle esetei, ugyanegy igének idei, személyei stb. társulás folytán csoportokba állanak; továbbá az összes főnevek, mellénevek, igék stb. mint olyanok; az összes egyenlő funkciót végző szavak, pl. az összes többes számok, összes genitivusok, nominativusok stb. stb. Ekképen a leggazdagabb és legbonyolultabb csoportok keletkeznek, a melyek a lélek öntudatlan homályában lappanganak ugyan, de kedvező feltételek közt hathatókká lesznek és új combinatiók létrejöttét elősegítik. A tartalom részleges azonossága szükséges előfeltétele a képzetek minden attractiójának. De valjon egy képzet valamely csoporthoz hozzá kapcsolódik-e, az első sorban attól függ, mennyire feléleszthető az illető csoport. Jól összetartott és a rokonalakok nagy mennyiségét magában foglaló csoportok előnyben vannak, miből következik, hogy az úgynevezett rendes és rendhagyó alakok közti különbség a nyelvben nem kis jelentőséggel bír. Oly alakok, melyeknek valamely csoport egyáltalán nem vagy csak kis mértékben szolgál támaszul, igen könnyen és hamar nagyobb rokon csoportoknak áldozataivá lesznek. (Analogia.) Pl. az indogermánban általában s így a németben is szabály az, hogy egy igétől függő két tárgy közül az egyik accusativusban, a másik dativusban áll. E nagyobb, erősebb csoporthoz alkalmazkodik már most lassankint sorban ama kevés eset, hol eredetileg kettős accusativus van helyén. Míg elébb azt mondták: *«ich verhehle dich die Sache,»* most már csak *«ich verhehle dir die Sache»* a helyes.

Ezen lelki organismusok, jóllehet minden egyesnek lelkében külön-külön képződnek s így tulajdonképen egészen subjectiv természetűek, egy néptörzs keretén belül ugyanegy időben mégsem mutatnak valami nagy eltérést, lényegileg egyforma lévén az egyesek lelki szervezete. De azért nem állandók, hanem részint egyes elemeik gyengülése avagy megerősödése, részint új elemek hozzájárulása folytán szüntelenül változnak és az előbbi nyelvszokáson túlmennek. E lelki organismusok és nem a külső szó a nyelv fejlődésében az igazi reális tényezők. A nyelvi képződmények tulajdonképen e lelki organismusokban élnek, velök együtt változnak és fejlődnek, és a nyelvtörténet feladatát csak annyiban old-

hatja meg igazán, a mennyiben ezen organismusok fejlődési történetévé átalakul. Maga a szó mint physiologiko-akustikus test csak ez organismusok egymásra hatását közvetíti és mint olyan nem fejlődik.

A nyelvi átalakulásoknál, melyek az előadottak szerint a lelki organismusok változásával egészen összeesnek, positiv és negativ processukat kell megkülönböztetni. A positiv processusok közé számitandó a meglevő birtoknak átalakítása hangváltozás és jelentés-változás vagyis jelentésbeli elkülönítés által. Az ezen változások folytán felbomlott csoportokat a lélek asszociáló tevékenységével vagyis analogia által iparkodik ismét rendbe hozni. Szintén positiv processus az eredeti szóteremtés (Urschöpfung). Negativ folyamatok a tudatunkban levőnek lassankinti felejtése vagyis egy képzet más képzettömegek által való megakasztása, továbbá az elébb tudottnak nem tudása.

Ezek lényegileg azon általános vezéreszmék, melyeket Paul fejtegetéseiben követ. Minden esetre feltűnő, hogy Paul másféle nyelvtudományt mint genitikus nyelvtörténetet nem ismer el. Szerinte a nyelvtudomány csak akkor jár el helyesen, ha az élettelen nyelvi abstractiókat fejlődési mozzanataikra visszavezetni iparkodik. S mily uton-módon lehet azt legjobban elérni, azt kimutatni épen főcélja. E törekvése azon jelenséggel, hogy egy idő óta a nyelvtudósok az egyes nyelvek alapos philologikus kutatását hangsúlyozzák és a történeti nyelvtant előtérbe helyezik, nagyon is összeillik. És ez helyesen van így, sőt a nyelvtudomány fejlődésének logikája ezt egyenesen megköveteli. A meddig az egyes indogermán nyelvek rokonsági összefüggését nagyjából kellett kimutatni, baj lett volna egy-egy nyelv philologikus kutatására szorítkozni. Hiszen ismert dolog, hogy Bopp sem volt épenséggel minutiosus tudós. A nyelvtudomány újabb törekvései azonban szükségessé teszik minden egyes nyelvet saját körében gyökeresen tanulmányozni és fejlődésének különböző stádiumait lépésről lépésre követni. Paul alapelvei e tekintetben kiválóan üdvös hatással lesznek.

Megjegyzendő továbbá, hogy Paul Herbart és Steinthal szellemében a psychológiát mathematico-formális értelemben veszi, mint lelki statikát és mechanikát, mely a képzeteknek egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Nézete szerint továbbá, minthogy minden lelki folyamat az egyes lélekben megy végbe és csak az egyes lélek

bir concret lettel, nem pedig az egészen elvont néplélek, egyedül az individualis vagy általános psychologia szolgáltatója valamint minden történelmi tudománynak úgy a nyelvtörténetnek is az alapelveket. Azelőtt Steintalnak is az volt a nézete, (I. Einleitung i. d. Sp.), hogy a nyelv általában véve az általános psychológiának problemája, de az egyes nyelveket már akkor is a néppsychologia tárgyává tette. Most azonban (Ursprung d. m. Sp. 305³) a nyelvet általában véve is mint minden concret szellemi alkotást a néppsychológiába utalja. Paul ezt nem fogadja el. Szerinte a néppsychologia már maga is történelmi tudomány, melynek az általános psychologia épen úgy szolgáltatója a principiumokat mint a nyelvtörténetnek. Azt hiszem, Paulnak e nézete s általán fentebbi fejtegetései túlságosan formálisak. Különben további előadására nincsenek is lényeges befolyással.

Nézzük már most, miképen lehet a felállított egyes processusokat közelebről megvilágítani és első sorban az új grammatikai irány két főelvét mélyebben indokolni.

Az első főtényező a nyelv átalakulásában, a hangváltozás következő módon megy végbe. A gyermek hangképleteket hall és újból és újból kísérleteket tesz, hogy beszédszerveinek izmait a hangoknak megfelelőleg mozgásba hozza. Minden ilyen mozgás azonban a beszélő lelkében bizonyos érzetet hagy vissza, az úgynevezett mozgási érzetet. Midőn végre sok kísérlet után a hangképleteknek megfelelő izommozgásokat már helyesen és biztosan meg tudja találni, akkor a hangképlet és a neki megfelelő mozgási érzet egymással erősen asszociálva vannak és ezentúl egészen öntudatlan módon és biztosan működnek. Mondom öntudatlan módon, mert sem a mozgási érzet tartalmáról vagyis a hangokról és hangképletekről, még kevésbbé pedig a mozgási érzetről vagy a beszédszervek mozgásairól van a beszélőnek csak némi tudata is. A beszédszervi izmok mozgásaiban azonban végtelen kis ingadozások elkerülhetetlenek, minélfogva a mozgási érzet lassan-lassan módosul. És bizonyos kényelmi szempontok, melyeket nem lehet minden nyelvre nézve általános érvényű szabályok alá fogni, mint-hogy sokféle, az egyes nyelvekben más-más alakot öltő tényezővel, úgy mint a hangsúlyozási és hangmennyiségi viszonyokkal, a hangrendszer harmoniájával, a beszédszervek nyugvó helyzetének minőségével összefüggésben vannak, tehát bizonyos kényelmi

szempontok ama végtelenül finom módosulásokat többnyire egy irányba terelik. E kényelmi szempontokat, jóllehet nagyrészt lelki tényezőktől függenek, közelebbről megvilágítani a hangphysiologia dolga, mert még a lelki feltételektől függő tényezőknek is a hangtani viszonyokra való hatása csak physiologiai lehet. Az így egy irányba terelt mozgási érzettel együtt észrevétlenül és öntudatlanul a hang is átmódosul. Igaz, hogy e módosulásokat, kivált ha az ezekre való hajlam még csak egyesekben nyilatkozik, a másoktól hallott hangképletek erősen ellensúlyozzák. Gyorsabban e változás csak akkor fog lefolyni, ha az egy bizonyos körnek összes tagjaira nézve az egyenlő hangsúly, hangmennyiség stb. befolyása alatt kényelmesebbnek bizonyul. Gyakran azonban e közös hajlamot tisztán ily okokra nem lehet visszavezetni. Osthoff tehát, mint azt már a Bopp előtti időben tették, a hasonló klimatikus és culturális viszonyokra gondol, melyek befolyása alatt az egy tájszólást beszélők beszédszervei állítólag egyformán változnak. (L. Das phys. u. psych. Moment in d. sprachl. Formbildung 19.) De már Whitney ötödik felolvasásában elítéli e nézetet és Paul is visszautasítja, mert erre nézve még semmi positiv adatunk nem lévén minden ide vágó állítást könnyen ad absurdum lehet vinni. Mindenesetre azonban a mindnyájunkkal közös utánzó ösztönnek és a conventió kényszerítő hatalmának e tekintetben nagy szerepe van. Bármiképen álljon a dolog, annyi tény, hogy a hangváltozás első sorban a mozgási érzet változásával szorosán összefügg. Mint-hogy pedig a mozgási érzet nem minden egyes szóra nézve külön képződik, hanem bármely szónak egyenlő elemeire nézve ugyanegy időben egy és ugyanaz, a hangtörvények kivételt nem ismerhetnek. Természetes, hogy itt a «törvény» szó nem az általános törvényeket kutató tudományok, pl. a physika értelmében veendő. (V. ö. Tobler, Ueber die Anwendung des Begriffes von Gesetzen auf die Sprache, Vierteljahrssch. f. w. Philosophie III. 32. kk. és Delbrück, Einleitung, 128.) Hangtörvény alatt csak annyit kell érteni, hogy egy szójáráson belül egy és ugyanazon időben minden, egyenlő hangtani feltételek alatt álló eset egyforma elbánás alá esik. Magától értetődik, hogy a hangtani átmenetek nem mindig újból és újból történnek, az egyszer létrejött *ἀνορθότατος* alak pl. a görögök által később ép oly mechanikusan ismételtetett mint *ἀνότατος*.

Az a kérdés, miképen hat a hangváltozás a beszélő lelke

előtt öntudatlanul lebegő csoportokra? A hatás nem épen kedvező. Mert azáltal, hogy a hangok különböző physiologiai viszonyok miatt nem mindenütt egyformán változnak, czél nélkül való külömbiségek jönnek létre és a csoportoknak könnyű módon való összekapcsolódása gátoltatik. Így vagyunk pl. a latinban a *ti* képzővel *hostis*, *messis*, *pars* stb. szókban. A régibb egységesebb *hosti-s*, *mes-ti-s* (= *mettis*), *par-ti-s* mellett a képző szerinti csoportosulás könnyebben történt. Érdekes jelenség e tekintetben azon zavar, melyet az indogermán alapnyelvben a tisztán hangsúlyozási viszonyok folytán létrejött hangzó-elváltozás (Vocalabstufung) a csoportokban előidézett. S az egyes indogermán nyelveknek hosszú századokon át egyik főtörekvésük volt, sőt egyesekben pl. a németben e törekvés még ma is él, hogy az analogia segítségével e bajon segítsenek. Nem egyszer hangváltozás folytán a világosság rovására olyasmi kerül össze, a mi eredetileg egymáshoz nem tartozott, így pl. a németben *Acht* (= ófn. *ah̄ta*) szorgalom, *Acht* (= ófn. *ah̄ta*) számüzés, *acht* (= ófn. *ah̄to*) nyolcz. Végre megesik, hogy egy végben találkozó hangváltozások következtében előbb tisztán különválasztott csoportok is összeesnek, így a francia és angolban a főnév esetei, az ige személyei stb. A hangváltozás tehát első sorban zavarólag és bontólag hat a csoportokra.

De nem különben mint a hangváltozás vagy hangtani elkülönítés, sőt egészen párhuzamosan hat a csoportokra a nyelvi átalakulás másik főtényezője, az értelmi elkülönítés (Isolierung) vagy jelentés-változás. Helyesebben a fogalom bővítéséről és megszorításáról kellene szólni. Mert valamely szó új jelentést csak úgy vehet fel, ha ezen új jelentése eleinte szorosan a régihez fűződik, vagyis a régi jelentés bővítése útján. Később lassankint az új jelentés a réginek kötelékeiből kibontakozhatik és az etymologikus összefüggés egészen feledésbe mehet, a mely megszorítás anyagi elkülönítésnek is nevezhető. Így pl. a német «*gediegen*», jóllehet eredetileg «*gedeihen*» igéhez való melleknévi igenév, mégis ma már az igétől elszabadult s mint különálló melleknév foglal a beszélő lelkében helyet. Ugyanez áll a ragokra, képzőkre és syntaktikus összeköttetésekre nézve is, hol szintén az eredeti functió bővítése és azután megszorítása által a régi összefüggés gyakran megszakittatik. Ez az alaki és syntaktikus elkülönítés. Azon benső kapocs pl., melyben a különböző használatu genitivusok, úgymint poss., part., időhatározó, helyhatározó gen., mel-

léknevektől, igéktől, előszócskáktól függő genitivusok a németben vannak, már csak alapos történeti kutatás által deríthető fel. Az ily módon elkülönített alakok az alaktan és mondattan élő rendszerének kötelekéből egészen kiválnak és mintegy megdermedve elvesztik csoportalkotó képességeket. Hogy pl. az időképző *s* a németben, teszzen fel „Abends“ szóban, vagy az *s rechts* és *links* helyhatározókban a genitivusi *s*-szel azonos vagy egyáltalán rag volna, azt a német már nem érzi ki. Sőt gyakran ily alaki elkülönítés folytán még a szó anyagi vagy etymologikus összefüggése is elhomályosul. A «rechts» hallatára ki gondolna a még a «Recht» főnévre, a «tudniillik» kiejtésénél pedig a két benn rejlő igére? Van úgy, hogy a jelentésbeli elkülönítés, épen úgy mint azt hangváltozásnál láttuk, eredetileg egymástól jó távol álló különböző szókat és alakokat közel hoz egymáshoz. Ide tartoznak pl. az azonos és rokonértelmű szók (pl. Acker-Feld); vagy azon tünemény, hogy az indogermán nyelvekben a különböző esetek, idők, módok jelentéseket illetőleg annyiszor egymásba átjátszanak, a mi bizonyára csak hosszú fejlődés eredménye lehet.

A jelentés-változás tehát, de még inkább a hangváltozás, a csoportokra bontólag hatnak és az alaktan rendszerének symmetriáját megzavarják. Ez beteges állapot, és ha e nyelv, mint már eddig is láttuk és később még inkább látni fogjuk, hasznára fordítja is, ez állapot ellenhatás nélkül végre mégis tökéletes felbomlásra vezetne. E visszás állapoton a nyelv segíteni törekszik. Mentől nagyobb mérvben történik a rendbontás, annál hevesebben reagál a lélek asszociáló tevékenysége által, annál erélyesebben szervezkednek újra a csoportok az analogia segítségével, úgy hogy kisebb csoportok vagy csoportokon kívül eső alakok nagyobb csoportokba beillesztetnek. Paul szerint, kinek felosztását Osthoff is átvette, a kiegyenlődés vagy anyagi vagy alaki. Anyagi, ha ugyanazon gyökből vagy többől képezett, de hangtanilag különvált alakok közt megy végbe. (L. Philol. Közl. 1881, 421, hol számos példa található.) Így még a középfelnémetben gyakran az erős ige a múlt idő egyes számában más «Ablaut»-ot szenvedett mint többes számában, pl. ich starb, wir sturben; ma már a «starb» tő anyagi analogia folytán a többes számba is átment. Oly alakok, melyek több hangtvörvény behatása alatt hasonlóktól némileg meg vannak különböztetve (differenziert), kiegyenlődésre kevésbé alkalmasak. Ich lebe, du lebst er lebt, német alakokban a 2 és 3 szem. eredeti

rövid e-je mennyiségre nézve kiegyenlődött az egyes szem. $\bar{e}$ -jével, de «ich nēhme, du nīmmst, er nīmmt» és hasonló alakokban az $\bar{i}$ elütő minőségénél fogva megmaradt. Továbbá a fentebb említett elkülönítés minden neme is megnehezíti a reakciót. Pl. sehe, sieht (= ered. sicht) alakokban a *ch* a *h*-nak helyet engedett, de megmaradt a «sehen»-től jobban elkülönített «Gesicht» szóban. Ritkábban használt szók rendszerint előbb lesznek az analogia áldozataivá, gyakran használtak később vagy éppen nem. Még azon körülmény is, hogy valamely eredetileg funkciói tendentia nélkül keletkezett hangtani változás véletlenül funkciói tisztet is kezd viselni, csak hátráltatja a kiegyenlődést. A görögben pl. a hangzóknak a praesens és perfectumban való váltakozása, mely az indogermán időből származott át, határozottan hanyatlásnak indult, mint $\pi\lambda\acute{\epsilon}\chi\omega$ $\pi\acute{\epsilon}\pi\lambda\epsilon\chi\alpha$ (o helyett) és hasonlók bizonyítják. A germánban azonban, hol a reduplicatio elestével összefüggésben, az eredetileg mechanikus hangtani különbség dynamikussá lett, fenntartotta magát.

Alaknak akkor neveztetik a kiegyenlődés, ha különböző gyökökből vagy tövekből keletkezett megfelelő képződések közt történik. Ide tartozik a számos metaplasmus és heteroklita. Így a németben sok eredetileg erős ige a gyengék analogiájára gyenge lett, pl. bellte, glimnte, mahlte, backte az elavult boll, glomm, muhl, buk helyett. (Több példa Philolog. Közl. 1881, 422.) Az alaki kiegyenlődés ép úgy mint az anyagi gyakran czéltalan hangtani különbségek ellen reagál, és mindaz, mit az anyagi kiegyenlődésről mondtunk, részben az alakira nézve is bír érvénynyel. De nem szükséges, hogy ama különbségek, melyeket az alaki kiegyenlődés eltávolítani iparkodik, régibb egyformaságra legyenek visszavezethetők vagy hogy hangtani úton keletkeztek legyen. Többnyire részben való egységes alakképzésből indul ki és oda törekszik, hogy a részleges egység helyett teljes egységet teremtsen. Így történt, hogy a latinban az *i*- és mássalhangzós tövek néhány esetben, nevezetesen a nominativusban és accusativusban egybeestek. Alaki kiegyenlődés útján azután az *i*- és mássalhangzós ragozás azonos lett. — Némelykor a kiegyenlődés lehet alaki és anyagi egyszerre. (L. Philol. Közl. 1881. 424.)

A nyelv tehát szüntelenül azon van, hogy a felesleges szabálytalanságokat eltávolítsa. E czélját azonban soha sem éri el teljesen, már azon számos akadály miatt, melyek közül néhányat

említettünk. És addig, míg a kiegyenlődés teljes lehetne, a soha sem pihenő hangtani elváltozások már új különbségeket hoztak létre. Minden nyelvben vannak tehát minden időben fölös számmal oly alakok, melyek nagyobb csoportokba nincsenek beosztva. Rendesen valamely azelőtt virágzott és csoportalkotó erővel bírt kategóriának elkülönített maradványai és mint ilyenek a nyelvtörténetre nézve rendkívül fontosak és tanulságosak.

Van még egy sajátos neme az analogiáknak, melyről azt lehet mondani, hogy a mintául szolgáló képzés félreértéséből ered. Ily analogiák, melyeket a rendes, szabályos analogiákkal szemben «hamis analogiáknak» is lehet nevezni, a nyelv történetében szintén felette fontos szerepet játszanak. Pl. -ig képzővel a németben eredetileg csak főnevekből lehet melléneveket képezni, így streit-ig, gläub-ig. Minthogy azonban nem egy közülök úgy veszi ki magát, mintha igéből volna képezve, a nyelv csakugyan igékből is képez ily melléneveket pl. rühr-ig.

Az eddigiekből látjuk, mily érdekes és tanulságos módon iparkodik Paul az új grammatikusok két főtételét, t. i. a hangtörvények kivétel nélkül való érvényét és az analogia hatalmát indokolni. De a nyelv úgynevezett physiologiai momentumát illetőleg nem egyezik meg mindenben Osthoffal és Brugmannal. Elve az, hogy minden hangváltozás nem csak physiologiai, hanem egyszersmind lelki processus, a mire különben már Steinthal, Tobler is figyelmeztettek. Ezzel kapcsolatban Wegener a «Zeitschrift für Gymnasialwesen» 1882-ki évfolyamában (305. és k. l.) kimutatja, hogy a hangváltozás még sokkal nagyobb mérvben áll lelki befolyások alatt, mint Paul hiszi. A physiologia szerinte a beszédszervi izmok mozgásában csakis a tisztán physikai folyamatokat képes kikutatni, de ezen mozgások értékesítését a nyelvben lelki feltételek szabályozzák. Egyszersmind a lelki anticipatióból származó hangtörvények (pl. a progressiv assimilatio) kivétel nélkül való érvényét csak a következő megszorítással engedi meg: egy és ugyanazon nemzedéknél egyenlő physiologiai és psychologiai feltételek alatt, különben a hangváltozás e nemzedéknél még sporadikus maradt; későbbi nemzedékeknél, melyekre a sporadikus hangváltozás folytán átalakult alakok a régiekkel együtt átszállottak, a sporadikus hangváltozás általánosítottatik az eszmetársulás törvényei szerint. A nyelvtudomány kötelessége tehát valamely hangtörvény felállítását megelőzőleg azon okokat kideríteni, melyek a hangváltozást

előidézték. Ha ez nem sikerül, ekkor a hangtörvényből vont következtetések nem biztosak. (313. l.)

Az analogiákról szólva Paul az általa fejtegetett egyes példákban rendszerint nem tartja elégnek az illető analogiák mintaszavaira utalni, hanem egyszersmind azon külső és belső indokokat is törekszik kimutatni, melyek az analogikus képződéseket épen az illető irányba terelték. Igaz, hogy lehetetlen a nyelvésznek ezt mindenütt megtenni, mert különben, mint Paul jól mondja, mindentudónak kellene lennie De Misteli (Zeitschrift f. Völkerpsych. 1882. 400) szintén helyesen jegyzi meg, hogy a külső és belső indokok kimutatását mint principiumot mégis okvetetlenül fel kellene állítani, különösen messzeterjedő alakokra nézve; mert csak így lehet az analogia szerinti magyarázásnak gyakran mértéken túl csapongó hajlamát a kellő korlátok közé szorítani.

Az analogikus mondattani alakokra nézve Paulnál nem találunk útmutatást; pedig anyagi és alaki kiegyenlődéssel a mondattani alakok tárgyalásánál be nem érjük. E hiányon Ziemer ügyekezett segíteni «Junggrammatische Streifzüge im Gebiete der Syntax (1882)» című művében és Ziemer művéből kiindulva Pecz Vilmos (L. Philolog. Közöny 1882, 634.)

De nem kevésbé érdekes annak kimutatása, mikép sikerül a nyelvnek épen azt, a mi reá nézve első sorban bajnak jelentkezik, a legbámulatosabb módon értékesíteni. Különösen az értelmi elkülönítés (Isolierung), melyről már szó volt, a nyelvre nézve igazi áldásnak mutatkozik. Főleg az ő segítségével lehet, ha fejlődés-történeti módszert követünk, melynek becse itt kiválóan szembe tűnik, a nyelvtudomány legbonyolultabb és eddig legkevésbé értett problémáira: a szójelentés fejlődésére, a szóösszetételre és a szóképzés és flexio ebből való keletkezésére világot deríteni. Paul kimutatja, hogy a képző- és ragalkotás nem lehet csak egy bizonyos történetelőtti időnek műve, hanem az, a meddig a nyelv él, folyton ismétlődő processus. A történetelőtti korban keletkezett képzőket és ragokat szintén csak azon mérték szerint kell megítélni, melyet a történeti tapasztalásból nyerünk.

Lássuk először, hogyan értékesíti a nyelv az azonos értelmű szók, alakok és szerkezetek mindig meglevő nagy bőségét.

Ezen bőség részint analogikus képződésekből, melyek mellett a régibb alakok rendszerint jó ideig szintén fenntartják magukat, továbbá egyes szók jelentésének convergáló irányban való

fejlődéséből és találkozásából (Acker-Feld), végre más nyelvekből átvett kifejezésekből eredhet. Ily fényűzést csak az irodalmi és költői nyelv enged meg magának, miért is ama bőséget czéljaira lehetőleg kiaknázza. De hogy a népnyelvben is ily páros alakok hosszú századokon át egymás mellett megmaradnának, minden nyelvtörténeti tapasztalattal ellenkezik; pedig az indogermán alapformák helyreállításánál gyakran ezen helytelen föltevésből indultak ki. A közönséges beszéd ily bőségtől, mely az emlékező tehetséget feleslegesen terheli, menekülni igyekszik, részint az által, hogy a mi felesleges, azt lassankint feledésbe engedi menni, részint pozitív úton a fogalmi megkülömböztetés vagy megosztás által (Bedeutungsdifferenzierung). Számos példát nyújtanak erre a román és germán nyelvek. Knabe és Knappe még a középfelnémetben tetszés szerint felcserélhetők a fiú, apród, bányász fogalmak kifejezésére. Ma az már nem lehetséges. A magyarra nézve Simonyi gyűjtött ily szópárokat (L. Philol. Közl. 1881, 220.) A *rész* és *rés* szók eredetileg egészen azonosak, de most egészen külön jelentésük van. Nagy szerepe van a megkülömböztetésnek az alaktan terén. Van, hogy két-három alak viszi ugyanezt a functiót és ezeket csak később osztják meg. *Jelenet* és *jelenés* még egyet jelentenek, de az *írás* és *irat* már meg vannak különböztetve. Sőt egész grammatikai kategóriák is támadhatnak ilyen módon. Az imperfectumi és aoristusi alakok közt az indogermán alapnyelvben még nem igen volt oly jelentésbeli különbség mint pl. a görögben. Mert az indogermánban e kettős alakok úgy látszik egyetlen egy paradigmából támadtak az által, hogy a paradigmának egyes alakjaiban a váltakozó hangsúly mechanikus befolyása alatt támadt eltérés a kétfele irányban kiegyenlődött. Az imperfectumi és aoristusi functiót az eredetileg egy jelentésű kettős alakok csak később megkülömböztetés útján kapták. A jelentésbeli megkülömböztetés azonban mindig akaratlanul történik és egészen hamis nézet, ha a legtöbb nyelvész, így Curtius is, a hangtani és alaktani szétágazásnál a jelentésbeli megkülömböztetést czél gyanánt emlegetik. Már Geiger (Ursprung d. Spr. 89.) elítéli e nézetet s így Paul is. A nyelvnek nincsenek czéljai. Czélról csak annyiban lehet szó a nyelvben, mint Darwin szerint a zoológiában. A véletlenül keletkezett alakulatok kisebb vagy nagyobb czélszerűsége van döntő hatással azok fennmaradására vagy elpusztulására. A dolog úgy történik, hogy ott, hol több egyenértékű kifejezés áll rendelkezésre,

melyek mindegyikéhez több jelentés fűződik, véletlenül ezen kifejezést előbb és többször ebben az értelemben, amazt meg előbb és többször amaz értelemben halljak. Ekképen a pusztá véletlenből származó fogalmi megkülönböztetés állandósíthatja magát.

De az értelmi elkülönítést is, melyet eddig jóformán csak mint a rend és szabályosság egyik ellenségét mutattunk be, positiv módon értékesíti a nyelv. Sőt az elkülönítés positiv értékesítése a nyelv történetében egyik legfőbb momentum; mert tulajdonképen csak ez úton képes a nyelv kezdetleges állapotából kiemelkedni.

Mindenekelőtt az elkülönítés a szójelentés fejlődésére van igen kedvező hatással. Segítségével ugyanis a nyelvnek eredeti, szűk körre szorított s érzéki tartalma elvontabb lesz az által, hogy a leszármaztatott jelentések az eredetiektől egészen külön válnak és teljes önállóságra jutnak, míg az eredetiek mellettök gyakran veszendőbe mennek. Így a nyelv a szellemi és anyagi kultura minden vívmányaihoz és igényeihez kellően alkalmazkodni képes.

A speciális szóosztályok közül elkülönítés útján különösen a tulajdonnevek erednek, úgy hogy a későbbi nemzedék előtt eredeti általános jelentésök feledésbe megy; továbbá a számnevek, melyeknek némelyikére nézve a konkrét fogalomból (pl. kéz, ember stb.) való eredete Pott által tisztán ki van mutatva. Épen úgy a névmások (pl. on = homo, man = Mann), igehatározók, előszócskák, kötőszók másképen nem igen keletkezettek mint elkülönítés folytán névszóból és névszótövekből. Az újabb eredetűekre nézve tisztán áll a dolog, pl. *kraft*, *während*, *versus*, *scilicet*, *tudniillik*, *jóllehet* stb. Az ősbib réteg, igaz, homályos és bajos ily szókat mint = *ἰσῆς*, *εἰς*, *ἐπὶ* esetrag nélkül való megmerevedett névszótöveknek elgondolni. De Paul-nak következtetése még sem oly helytelen mint Tobler véli. (Zeitschrift f. germ. u. roman. Philologie 1882. 4. sz.). Mert a mi a nyelvek újabb korszakára nézve helyes és igaz, a régire nézve is az lesz.

Ép oly fontos az elkülönítés a szóösszetételre nézve is. Összetett szók a történetileg belátható időben rendszerint eredetileg önálló elemeknek különféle syntaktikus összefűzéséből erednek, (pl. *printemps*, *arc-en-ciel*, *Taugenichts*, *nyakravaló*). Keletkezésök oka nem physiologiai, nem lévén az a döntő, hogy netalán a kifejtésben szorosabban egymáshoz simuljanak vagy egy hangsúly alá eszenek, hanem psychologiai, vagyis az összetételnek mint olyannak elkülönítése egyes alkatrészeivel szemben. Több eset

lehetséges. Van úgy, hogy az egész oly fejlődésen megy keresztül, melyen az egyes részek önállóan használva nem mennek keresztül. E fejlődés azután vagy hangtani lehet (pl. Jungfer = junc frouwe), vagy jelentésbeli (aide-de-camp, középkor.) Vagy az egyes alkotó részek mennek oly fejlődésen keresztül, melyet az egész nem ismer (pl. Hahnenfuss, hol az összetétel a régibb genitivus alakját megtartotta, míg «Hahn» szónak különálló genitivusa más lett. Vagy az összetétel egyes részei csakis az összetételben maradnak meg, míg önálló létüket elvesztik (pl. *Bräutigam*, ófn. *gumo* = ember).

Alaki és syntaktikus elszigetelés útján keletkeztek az indogermán névszóösszetételek is, minők *ῥοδοδκκτωλος* stb. Még pedig ezek a legkezdetlegesebb syntaktikus szókötéseknek maradványai és prototypjeik a *n*-vragozás keletkezését megelőző időből valók. Természetes, ha ilyféle névszó-összetételek a történeti időben keletkeztek, akkor már csakis analogia útján jöhettek létre.

Általában véve valamely compositum csak addig szolgálhat mintául további analogiákra, míg összetett voltát ki lehet érezni. Ha ez egyszer megszűnt, akkor az összetett szó vagy csak egyszerűnek vétetik (pl. *surgere*), vagy előraggal, illetőleg utóraggal ellátottnak tekintetik. Ily módon keletkeztek az összetett szók egyes alkotó részeiből a szóképző elemek az által, hogy az összetett szó illető alkotó része és a neki megfelelő egyszerű szó közt minden összeköttetés megszakadt. A német *-lich* (= *likis* alak), *-bar* (= kfn. *hoere* vivő, hozó), a magyar *kép*, *kor* azt eléggé bizonyítják. Hasonló módon keletkeztek a ragok is (*j'aimerai* = *amare habeo*).

A flexió történetében tehát nem szabad, mint eddig tették, két korszakot megkülönböztetni, az alkotás és hanyatlás korszakát. Az alkotás csak hanyatlás által történik, és a mit rendesen hanyatlásnak neveznek, csak az előbbi processus tovább folytatása.

Hátra van még, hogy a nyelv életében az utolsó positiv tényezőt, a nyelvi ősteremtést, az eredeti szóteremtést (Urschöpfung) is röviden bemutassuk. Az a kérdés mindenekelőtt, vajon a nyelv anyaga bármely időben eredeti szóteremtés útján gyarapodhatik-e? Közönségesen a nyelv fejlődésében két korszakot vesznek fel. Az egyik állítólag csak gyököket teremtett, a másik csak arra képes, hogy a talált nyelvyagot sokfelekép átalakítsa. Ez nem helyes. Az eredeti szóteremtésre való tehetség az élő népnyelvben folyton megvan. Csakhogy későbbi időszakokban kevésbé veszik igénybe, mert nem érzik többé valódi szükségét. Újabb ere-

detű nyelvanyag, melyet régibb szókinszre nem lehet semmiképen visszavezetni, főleg a zörgést és mozgást jelentő kifejezések körében található, mely azonban mindig az alakok meglévő rendszerébe illeszkedik be, pl. a németben *bump-ern*, *grack-eln*, *knatsch-en*. E szerint csak részben, még pedig szóanyagukra nézve eredeti alkotások, részben pedig vagyis alakilag analógiák. Egészen eredeti szóteremtés útján sok interjectió jön létre, pl. a németben *klaps*, *plumps*, *klitsch-klatsch*. Ily fiatal nyelvanyagban többnyire onomatopöetikus szokat találunk, melyek az érzékek hirtelen felgerjesztése ellen való reakcióból eredtek. Hasonló reflexmozgásra az első, számra nézve mindenesetre csekély nyelvhangokat is kell visszavezetni, (— Steinthal előbbi hasonló pézetét megváltoztatta l. Ursprung d. Sp. 310 —) a nélkül azonban hogy eredetileg mindjárt a gondolatközlés szándéka lett volna hozzájuk kötve. Csakhogy míg ezek igazi értelemben nyelvvé lettek, jó sok idő múlt el. A legkülönbébb és legéktelenebb articulatiókon kellett bizonyára keresztülesniök, míg a hangképletekhez a jelentés szorosán hozzá fűződött és a szükséges mozgási érzetek támadtak. Egyszersmind az első ilyenmű szóalkotások nyelvtani és logikai kategoriákat még nem ismertek, mert nem tárgyaknak, tulajdonságoknak, cselekvéseknek feleltek meg, hanem együttes szemléleteknek. Most analogia útján képezünk mondatokat ránk átszármazott mondatok mintájára. De a legrégebb mondatok csak szemléleteknek copulativ módon való egymás mellé állításából keletkezhetnek. (V. ö. Steinthal; Einleit. 534. és 35. §.)

Tehát teremtés útján csak nyelvanyag, de semmi nyelvtani kategoria nem jöhet létre. Egyedül ezen primitív mondatszerkezeten belül fejlődnek azután később lassankint a logikai különbségek, csak ott válnak külön az egyes szóosztályok és beszédrészek, úgy hogy a logikai megkülönböztetéssel a hangtani eszközök fentebb előadott létrehozása együtt jár, még pedig a különbségek megérzékítése céljából. Így pl. az indogermánban eredetileg egészen egyformán használható szók úgy szakadtak külön, hogy egyik részek főleg dolgok, a másik főleg tulajdonságok megjelölésére szolgáltak. (Főnév és melléknév.) Végre a nem változása és a fokoztatás lehetősége által a melléknév alakilag is külön vált a főnévtől. Hasonlóképen a főnév és ige közti különbséget eredetileg csak a mondatban való helyzetök eredményezte, míg végre a hozzájárult alaki megkülönböztetés a functió tetszés szerint való

változását lehetetlenné tette. Igaz, hogy az egyes beszédrészek közt nem lehet éles határvonalat húzni, az egyiknek a másik körébe való átcsapása minduntalan tapasztalható és különösen e tér volt az, hol erőltetett logikai magyarázatokkal a legnagyobb ellenmondásokba keveredtek. Itt csak fejlődés-történeti úton lehet boldogulni és Paul a beszédrészek a mondatban való funkciójának történeti vizsgálása által az egyes beszédrészek közt való átmeneteket rendkívül szellemes és tanulságos módon fejtegeti és a legegyszerűbb és legtermészetesebb módon teszi érthetővé. Sorban előveszi a főnevet és melléknevet, a főnevet és igét, a participiumokat, infinitivusokat, határozókat, præpositiókat, kötőszókat. Egyúttal a legérdekesebb mondattani fejtegetésekbe bocsátkozik.

A mit még a nyelvjárásokról, a nyelvről és írásról, végre a köznyelvről mond, sok tekintetben ismert dolog, jóllehet itt is nem egy eredeti és szerencsés ötletre akadunk. Paul művének egyik főérdeme, hogy a természettudomány terén oly nagy eredményeket kivívott fejlődéstörténeti módszert a nyelvre is alkalmazza. Paul nézetei különben nemcsak a nyelvtudóst, hanem a pædagogust is érdekelhetik. Mert jól jegyzi meg Wegener (Zeitsch. f. d. Gymn. w. 1882, 313.), hogy a nyelv tanulásánál véghezmenő lelki processus helyes megértése az egyedüli helyes alap a nyelv tanítási módjára nézve is.

Még egy megjegyzés. Érdekes és tanulságos volna, ha arra hivatott nyelvészeink a magyar nyelvet Paul alapelveinek szempontjából fejtegetnék. Azt hiszem a magyar nyelv története és szójárásai e célra már meglehetősen át van kutatva. Így Paul alapelveit más nyelvtörzs körében tett tapasztalatokkal ki lehetne egészíteni, illetőleg talán helyre is igazítani. Paul maga is nagyon kíváncsnak tartja ezt.

SPITKÓ LAJOS.

Martialis VIII, 60.

A palatini Coloss csúcsát is könnyen eléred,
Csak másfél lábbal, Claudia, légy róvidebb.

KÖRNER «ZRÍNYIJE» ÉS «SZMOLENSZK OSTROMA».

Körner Tivadar «Zrínyije» a maga korában fényes sikert aratott a bécsi és egyáltalán a német színpadon, sőt Szemere Pál jeles fordításában kedveltté és Kölcsey Ferencz híres recenziója által ismertté lón a magyar közönség előtt is. — E színmű a század elején, a napoleoni háborúk borzalmai közepett, a német lovag és hősi dráma virágzása idején keletkezett. A benne nyilatkozó tulságos hősiesség az ifjú költőnek beteges harczy vágyából, mohó lelkesedéséből ered; az önfeláldozó hazaszeretet pedig mindenestre német honfiainak akart például szolgálni a francziák ellen való élet-halálharczban; de bizonyynyal sokat örökölt Körner «Zrínyije» a kor drámáinak dagályos heroismusából és a drámai hősök mártiromságából, melyet a trón és haza iránti hűség és szeretetből akarnak kiállani, vagy ha a sors úgy hozza magával, ki is állanak.

Egy ilyen egykorú színműből Szmolenszk ostromából,¹⁾ sok vonás származhatott át Körner szigeti ostromába. Weissenthurm Franul Johannának, cs. kir. udvari színésznőnek és kedvelt drámairónak e darabja épen Körner «Zrínyije» előtt és idejében hódította meg a német és bécsi közönséget, sőt Katona József fordításában diadallal járta meg a pesti és más magyar játékszínt. Körner ifjú képzeletét bizonyára erősen megragadta az első felvonásbeli drámai helyzet; innen van, hogy e színmű eleje oly csattanósan egyezik a «Zrínyi» több jelenetével, nemcsak a hasonló körülményekben, de a főbb szereplőkben és kivált a várparancsnok és leánya jellemében.

Egy hű vezér, kit ellenei halálba vagy hűtlenségbe akarnak sodorni, egy szerető apa áll előttünk, ki leánya életét csak harczy becsületének árán, vagy alattvalói kötelességének megszegésével tarthatja meg.

Első Katalin orosz czárnó idejében egy ál Elek roppant számú dúló haddal vívja Szmolenszk csekély őrségét. A várkapitány Swätoslaw, épen mint királyához Zrínyi, rendíthetetlen a czárnéhoz való hűségében. Kívülről, valamint Zrínyi, úgy ő is hiába vár segítséget, mivel a pétervári udvarnál irigyei vesztére törnek s ezt úgy vélik elérhetőnek, ha Katalinnal gúnyosan megtagadtatják tőle a kért segítséget, hogy így hűtlenségre, a fellázadt Elekhez való pártolásra kényszerítsék.

¹⁾ Die Bestürmung von Smolensk. Ein romantisches Schauspiel in vier Aufzügen. Schauspiele von Johanna Franul v. Weissenthurm, gebornen Grünberg, kaiserl. königl. Hofschauspielinn. Wien, 1810. Sechster Band.

Zrínyinek nincs, mit mástól reményljen; de azért nem áll alkuba a törökkel; Szmolenszk vezére sem tántorúl le az igaz ösvényről; tudni sem akar megadásról, hanem Zrínyi módjára hősi halálra készül. Mint Szokoli Mehmet, Szolimán követül megjelen Szigetben, úgy Szmolenszk várába is feljő Järoslawits, a vezér régi jó barátja, most az ál Elek küldöttje. De a mint Zrínyi visszautasítja a följánlott horvát-szlavon királyságot és a megadás annyi más fényes jutalmát, s nem borzad a török fenyegetéseitől, épen úgy Swätoslaw sem akarja meghallgatni Eleknek (kinek csaló voltáról nincs kétsége, mivel az igazi czárfi karjaiban lehelte ki lelkét) csábító ajánlatait és nyugodt elszánt-sággal néz a bizton bekövetkező halálnak elébe.

A várparancsnoknak leánya is van, Fedrowna, és nem állítok merészet, ha Körner tragédiájában Zrínyi nejét és leányát, Évát és Helenát, Weissenthurm ez alakja szülötteinek mondom.

Fedrowna nem akar méltatlan lenni atyjára; többre nézi ennek jó hírét nevét, mint a saját életét, és szintén készen várja a halált.

Atyja iránti ragaszkodása odáig megy, hogy idejekorán menekülni sem kíván a várból, hanem atyjával együtt akar szemébe nézni a végzetnek, s ha ez szüléjére halált mér, az éles tőr az ő szívét is átjárja. Ime e leányban Körner Évája, ki a vészbe rohanó Zrínyi mellől nem akar távozni, ime Körner Helenája, ki kedvese gyilkától óhajtja és nyeri a halált. E két nőnek Körner tragédiájába való fölvételét annál inkább vihetjük vissza Fedrownára, mivel a történeti források Zrínyinek nejéről és leányáról nem emlékeznek. és az ostromban vesztökről mit sem tudnak.

Szmolenszk ostromának későbbi folyása és kivált befejezése merőben eltér a «Zrínyi» tartalmától; nincs is mért a kettőt tovább egybevetnünk, csak még a két dráma egy jelenetének föltünő hasonlóságát nem mellőzhetem hallgatással.

Tudjuk, hogy a szultán nagyvezére békealkura Szigetbe jó és midőn ott Zrínyi hűségén és elszántságán minden terve megtörik, az őrségbe veti reményét, hogy azt talán könnyebben eltántoríthatja. A hős ekkor maga elé hivatja hadnagyit és vitézit, sőt nejét és leányát is, hadd lássa Szolimán követe, hogy katonái és háznépe épen oly rendíthetlenségben a királyhoz való hűségben, mint a mily elszántak a bizonyos halálra. A harmadik felvonás ez utolsó jelenetében aligha nincs része Szmolenszk ostroma első felvonásának, a hol a követ Järoslawits barátjának, a várkapitánynak állhatatosságáról leánya, Fedrowna gyöngeségére és katonái gyávaságára fellebbez. De csalódása nem kisebb, mint Szokoli Mehmeté, midőn Fedrowna, kinek az ál Elek kezét és trónját igéri, büszkén utasítja el az ajánlatot és lelkesedve gondol halálára (mely ha mástól nem, saját kezétől fog reá jönni); s mily csodálat fogja

el, midőn a vár őrségének egyetlen tagja sem óhajtja vezérét odahagyni, annál kevésbbé az ellenfél táborához pártolni.

Katonának, elveszett művei között az irodalomtörténelem egy «Szmolenszk ostroma» címűt is felsorol. Balogh István, Katonának kortársa után Toldy is említi, hogy a «Bánk-bán» szerzője e darabban egy öreg kozák szerepét sikerrel játszotta. Ez adat kétségtelenné teszi, hogy Katonának ez eddigelé ismeretlen drámája Weissenthurm Franul Janka most bemutatott művének fordítása vagy legjobb esetben átdolgozása. Szmolenszk ostromában ugyanis több kozák szerepel, s ezek egyikét személyesíté Katona a szinpadon.

E sorok írása közben esik értésünkre, hogy ugyancsak ez írózó Szigetvár ostromából is színművet alkotott «Zrínyi Miklós» címmel. E darab összehasonlítása a Körnerével, bizonyára még több érdekléssel járna, de eddigi kutatásunk e drámát kezünkhöz még nem juttatta. Ha rövid időn megkapjuk, nem feledkezünk meg róla, mivel úgyis szándékunk Zrínyi Miklós esetének különböző magyar és német földolgozásaival bővebben foglalkozni.

KARDOS ALBERT.

Martialis VIII, 31.

Minden jót elmondsz te magadról, Dento. Az imént
 Nőszülvén már kérsz gyermek-előjogokat.
 Ámde a sok folyamodvánnyal zaklatni urunkat
 Szűnj meg s Romából végre hazádba eredj.
 Hosszú időre magára hagyott nődnél, haza térve,
 Míg hármát kívánsz, négy gyereket ne találj.

Martialis IX, 46.

Gellius építget folyvást. Majd végzi a pitvart,
 Majd vesz az ajtóknak kulcsot, avagy lakatot.
 Most itt, majd meg amottan az ablakokat kijavítja,
 S épületén örökös tennivalója akad.
 Hogyha barátja pedig pénzt kölcsön kérni merészel,
 «Építék» szóval főzi le Gellius őt.

Ifj. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

A könyvnyomdászat vázlata. Irta *Aigner Karoly*. I. rész. Budapest, Wilkens és Waidl könyvnyomdája, 1883.

Ily című könyv (k. 8-r., XV+91) hagyta el a napokban a sajtót. Az Előszóban, mely 1883 május havában kelt, a szerző hivatkozik arra, hogy Ballagi Aladárnak érdekesen írt műve azon hiányban szenved, hogy a nyomdászat úttörőit, korszakalkotóit sorolja fel csupán, és feladatuknál tűzi ki magának a «nyomdászok lehetőleg teljes jegyzékét összeállítani, s a mennyire lehetséges volt azok működési idejét meghatározni». Azonkívül iparkodott a magyarországi könyvnyomtatás történetére vonatkozó értekezéseket és kisebb-nagyobb közleményeket jegyzékbe szedni (p. V—X). Felosztására nézve ezen első rész a nyomdászat története Magyarországon annak behozatalától a 18-ik század végéig; a második rész fogja a 19. századot tárgyalni.

Ennyit általános tájékozásul. A részletek bírálatába e folyóiratban nem bocsátkozhatunk, csak egy pár példát akarunk felhozni annak bebizonyítására, hogy Aigner mily felületesen dolgozott s hogy mily óvatosan kell használni munkáját.

Az első 16 lapon a nyomdászatnak történetét adja külföldön, elég zavart előadásban. Így pl. p. 10 mondja, hogy a XVI. század beálltával Franciaországban a nyomdászat gyorsan elterjedt. Nevezetes nyomdászok voltak Badius, Morel, Stephanus, Wechel és Didot, a miből az olvasó ugyan nem sejtethi, hogy évtizedek, sőt századok esnek az itt egymás mellé állított nyomdászok működési ideje közé. P. 2 Alexander de Villa Deit «Gallus Sándor»-nak, p. 9 Koburger Antalt «Koburger Antoni»-nak, Joannes de Spira-t, Speyeri Jánost «Speyer János»-nak nevezi. Vagy mily érdekes és mily nagy kritikára vall a következő passzus (p. 2. 3): «Ezen nagyszerű találmány felfedezőinek nevei, kiknek érdeaineiket három század óta folyton kisebbiteni akarják, a fentemlitett hárman [Cennini Bernardo, Valbecke Lajos, Briton János] kívül a következők: Panfilo, Gensfleisch, Coster, Gutenberg, Fust, Schöffler, Han Ulrich, Jenson, Mentelin, Pannartz, Regiomontanus, Gresmund, Pfister, Bämmler, Zainer és Sweynheim». Ebből tehát egyebektől eltekintve az is kitűnik, hogy Gensfleisch alias Gutenberg János, kinek életét Aigner nem épen alaposnak mondható előadásban ismerteti, két egészen külön személy volt. — Áttérve a hazai nyomdászat történetére, valóban bámulatra méltó Aigner tájékozatlansága. Szerinte (p. 16. 17. 19) Hess András a Chronicon Budense-t 1472-ben fejezte be (1473 helyett), nem tudjuk «hogy Hess mely könyveket nyomtatta vagy hogy egyáltalán nyomtatott e még

valamit». Egészen új, hogy «1484-ben alapította Kirchemi Feger Tibold nyomdáját Budán. Feger műhelye 10 évig működött s 1494-ben, hihetőleg Feger halálával a nyomda megszűnt»; két oldallal odább pedig a XVI. század *második* felébe helyezi úgy Kirchemi Feger Tiboldot mint a mohácsi vész előtti többi könyvárusunkat, kik közül csak a következőket ismeri: Rüm György, Pæp János, Kaym Orbán, Heckel István, Schaller Jakab, Milcher Mátyás és Muer György. A többi részletekre nézve legyen elég megjegyezni, hogy Aigner Szabó Károlynak a könyvkiállítási Kalauzban közzétett dolgozatát nem ismerte, minek következtében művének 1711-ig terjedő része csak úgy hemzseg a hibáktól. Reméljük, hogy Aigner művének második részének kidolgozására több gondot fog fordítani; az első rész azon adatai, melyeket hamarában ellenőrizhettünk oly hibásak, hogy méltán bizalmatlanokká tettek bennünket a többi adatok hitelessége iránt. Á. J.

Magyar stilsztika és gyakorló könyv. A legújabb tanterv és utasítás szerint a gymnasium IV. osztálya számára írta *Dengi János*. Budapest, 1883. Eggenberger.

E könyv világos, jó magyarsággal van írva, és a mint a czimből is megtudjuk a «Tanítás terve» s a hozzá adott «utasítások» szerint készült. — Az utasítások azt követelik, hogy a IV. osztálybeli stilsztikai tanítást össze kell kapcsolni az olvasmányokkal, tehát az olvasmányok adataiból, a melyeket a IV. osztályban fejtegetnek, magyaráznak, kell, hogy a *stilbeli kellékek ismertetése induljon*. E kissé homályos utasítás azt akarja értetni, hogy az olvasmányokon kell, mind az értelemre ható (egyszerű, közönséges), mind az érzelemre ható (szép, felsőbb) stílus kellékeit felmutatni s azután szabályokba foglalni. — Ez igen helyes utasítás; de való értelme nem az, hogy tehát a IV. gymnasiumi osztálynak külön olvasó s külön stilsztikai könyve legyen, hanem, hogy olyan olvasó könyv kell, mely azon tekintetből készült, hogy a stilsztikai tanításnak megfelelő alkalmas darabokat magában foglalja. Itt támadhatna ugyan paedagogiai kérdés, vajjon lehet-e már a gymnasium IV. osztályában az egész stilsztikát tanítani, vagy helyes-e a stilsztikai tant is felszabdalni, hogy több osztálynak jusson belőle? Azonban melőzvéen ezt a kérdést, mert most a tanterv és az utasítások döntenek, ismétlem, az utasítások helyesen követelik, hogy a IV. osztályban fejtegetett olvasmányokon kell a stilsztika kellékeit kimutatni, minélfogva a szabályokba foglalt stilsztikai kellékek az olvasó könyvnek szükséges collaraniumát tegyék.

Ámde van-e olyan olvasókönyv, mely a stilsztikai tanítás czéljából készült a gymnasium IV. osztálya számára? Én ilyet nem ismerek s Dr. Dengi János sem imer, különben azt vette volna elő, s anuak co-

rollariumául készítette és foglalta volna össze a stilsztika szabályait. Nem ismervén pedig olyan olvasó könyvet a «Simonyi Zsigmond Magyar Nyelvtana mondattani alapon; a középiskolák I. és II. osztálya számára» lebeg vala szeme előtt. — A helyes methodussal is helytelenül lehet élni: Simonyi nevezett könyvéről nem mondhatom, hogy helyesen él a helyes methodussal. A mit S. Zs. könyve az első 13 lapon elmond, annak olvastatását is el kellene tiltani a gymnasium első osztályában, mert ez grammaticájának legvégire való; ez itt csak mellékesen legyen mondva.

Dr. Dengi János «úgy vélt hasznos szolgálatot tenni a tanügynek s kartársainak, ha egy oly stilsztikát kísért megírni, mely míg előadása módjában az eddigieknél egyszerűbb, szorosan az utasítások által kijelölt úton halad. — Módszeres stilsztikát írt; semmiféle szabályt nem mond addig, míg ennek értelme s mibenléte a tanuló előtt megvilágítva nincs» (IV). Minthogy szorosan követi az utasítások által kijelölt utat, tehát igazán az *olvasmány összefüggő előadásán* kellene a stilsztika csinnyát-binyát éreztetni, kitaláltatni a tanítvánnyal; tehát mindannyiszor olvasmányi darabokat kellene előrebocsátani. Ámde Simonyi Zs. grammaticáját tartván szeme előtt, ennek útmutatását követi. — Simonyi ugyanis *mondattani alapon akarván előadni* a nyelvtant, nem csinos, tetszős történetkét vagy mesét közöl, melyet a 10 éves fiú örömmel olvasna s azon örömmel is keresné föl a grammatikai jelenségeket, hanem ilyen száraz, pusztá mondatokkal kezdi meg tanítását: «Volt egyszer egy vitéz király. — Tó partján egy kunyhó állott. Szegény halász lakott benne. Kelj föl édes anyánk! Jaj nekem fáj ez az asszony.» A ki nem tudja, mennyire nagy nyüig a fiú emlékezetére, de kivált értelmére az egyes mondatok, melyek közt nincs kapocs, melyek nem tesznek egy egész mesét vagy történetet, az nem pædagogus; a ki pedig az első leckében 10 éves fiú elébe ilyen mondatot: *jaj, nekem fáj ez az asszony*, ír, az nemcsak nem pædagogus, hanem még erkölcsileg is igen szegény egy ember. Meg kell mondani, hogy S. Zs. a könyve IV. kiadásában kihagyta azt. Dengi is csak *egy mondatokat ad* elő (szándékosan). De mindjárt itt mondom, hogy sehol egész könyvében nem találok olyan mondatot vagy vers foszlányt, melyet a pædagogia kárhözthatatna. — Az én véleményem az, hogy a stilust általában s annak fajait különösen nem egyes mondatokon tanulhatni, hanem egész darabokon. — A szerző «a stilus változását» akarván mintegy éreztetni, azt így teszi: «Ha a mókust írjuk le, elmondjuk mind azt a tulajdonságát, melyek a többi állatoktól megkülönböztetik; ekkor megismertettük a mókust. . . . A tárgyat azonban más szándékkal lehet leírni. — Ha a mókust mint kedves, vidám állatot írjuk le, elmondjuk annak bohóságait, melyeke életcében tapasztaltunk, élénkségét és csintalanságát, mely lényegében

nyilatkozik ; szóval mind azokat a tulajdonságait, melyek az olvasó előtt kedvessé tehetik.» Az első leírás *egyszerű*, a másik leírás szép stílus lesz. S így folytatja a szerző: «A stiliztika csakis azokra a szabályokra szorítkozik, melyek útmutatást adnak az írónak, hogyan lehet egyszerűen s hogyan szépen írni ; tehát megismertet az egyszerű és szép stílus szabályaival.» Lehetetlen, hogy mind a tanító — a ki ezen könyv szerint akarja tanítani a stílus szabályait —, mind a tanítvány — a ki ezen könyvből tanulja a stílus szabályait — ne óhajtsák, bár Dengi úr megmutatta volna a mókusnak, mind egyszerű, mind szép stílussal való leírását, mert a látható, olvasható példa jobban tanítana, mint akár mily hosszú beszéd.

A könyvnek tartalma ez :

I. Egyszerű stílus ; értelemre ható kifejezési mód. Ennek két tulajdonsága van : Érthetőség és Jóhangzás.

Az Érthetőségre tartozik 1. nyelvbéli helyesség, 2. tiszta magyarság, 3. a szók helyes választása, 4. szabatoság (præcisio), 5. világosság. A mi az 1-sőt, a nyelvbéli helyességet illeti, jó volna azt a synonymák, hasonértelmű szók némi teljesebb lajstromával, p. o. *vágni, szelni, metszeni ; hid felett, hid alatt, hidon felül, hidon alul ; királylyá teszük, királynak teszük*, stb. stb-félék különböző jelentéseinek kiténtetésével felvilágosítani, a mi igazán a IV. osztálybéli tanítványoknak való, s a stílus tanításánál legalkalmasabb tárgy is.

A *tiszta magyarság* rettenetes nehéz kérdés. Ha én az idők használására figyelmeztetem az írókat, hogy *tuda* nem egy a *tudott* alakkal, hogy *tuda* imperfectumi értelemmel véve germanismus : az Universitas philologusai szintűgy mint a gymnasiumok doctorai fellázadnak : miért ? Mert se a magyar kofa, se a magyar kocsis, se a magyar paraszt — a városi ember úgy sem tud magyarul — nem ösmerik azt a különbséget, sőt általában nem is ösmerik a *tuda* alakot (de Erdélyben ismerik még) : ámde összevissza kevervén a *tuda* és *tudott* alakokat — mit a közönséges beszéd sohasem teszen — azt hiszik, hogy tiszta magyarsággal irnak. — A német szókat, általában az idegeneket, mint *forspont, fesch*, miket Dengi felhoz, könnyű mellőzni és mellőztetni, illet is : *kérni hagyja magát* könnyű a *kéreti magát*-tal javítani : nehezebb már ez : «Nem áll hatalmában magát megbosszulni.» Ez németes kifejezés, úgy mond Dengi, magyarosan így hangzik : «Nem áll hatalmában, hogy magát megbosszulja.» De vajjon magyaros-e az : *nem áll hatalmában ?* nem magyarosabb-e : *nincs módja*, hogy stb. vagy egyszerűen : *Nem bosszulhatja meg magát ?* Ahhoz a németes mondathoz egy hosszacska elmélkedést csatol a szerző, melynek veleje azt akarja velünk értetni, hogy a német kifejezés rövidebb, a magyar hosszabb, kényelmesebb. *A gondolatok összeszorítása ellenkezik a magyar szellemmel.* Az idegen (né-

met, latin) nyelvek eredeti sajátsága a *rövidség, tömörség*: a mienké a *fejsztelenség, könnyűség, kényelmesség*. — Erre csak azt mondhatni: Ki, mikor, hogy p. o. ezt: *mejlásd, megverlek*, a mivel a magyar anyák integetik fiaikat, nem tudom, melyik idegen nyelv fejezhetné ki rövidebben, tömörebben. Azért tankönyvekbe nem valók az ilyen sokat markoló, semmit fogó bölcselkedések.

Szokás az úgynevezett *külszenvedő* igét *nem magyaros* igének, *nem magyaros* alaknak tartani: mintha idegen nyelvnek a hatása képes volna más nyelvben *igealakot* teremteni!!

Általában pedig, mikor germanismusokról beszélünk, nem szabad fordításokon, hanem eredeti darabokon kell azokat felmutatni és megbélyegezni. Ki is akarna német közmondásokat magyarul fejezni ki szó szerint? mert a szerző ilyenekkel is példázgat.

Az érthetőségen kívül kellemességre is kell törekednünk, melyet a *jó hangzás* szül. Ezt egyes szókon és mondatokon mutatja fel szerző, de nem mindig alkalmas példák. Az *egyhangúság*, mely bizony a jóhangzásnak ellensége, a magyar nyelv természetével jár, mert azt a vocalisok illeszkedése okozza. Ember, embernek, emberek, embereknek stb. nagyon egyhangú szók, de a bajról annál kevésbé teltetni, hogy az irodalmi nyelv az *ő-s* kiejtések kiküszöbölte. A két szók utó- és elővocalisa p. o. *sárga alma* nem kellemetlen találkozás a magyarban, mert az *alma* elővocalisára hangsúly esik; de *sarg' alma* sérténé a hallást. Viszontag a *gazdasszony*, de a *gazduram* is jól hangzik. — Szerző ilyen példát is hoz fel: *nyers verspárt gyártott*. Bizony ez rosszúl hangzik: de nem is találta meg egy írónál sem. — *Ha el kel, jó lesz: majd azt mond csak*. Ezek a mondatok is nehézkesek, úgy mond a szerző. Én nem tudom, miért volna az első mondat nehézkes; azért-e, mert egytagu szókból áll? A második mondatot magyar ember se nem ejti, se nem írja, tehát semmire semmit sem bizonyít.

A mondatok jó hangzását bizonyára a helyes szórend is mutatja. De erre nem jó költőkből vett példákat hozni fel. A mi könyvünk leginkább ilyen példákkal illusztrál; ezt nem helyeslem. A könyv azt a feladatot tűzi maga előtt: a IV. gymnasiumi osztálybeli tanítványt egyszerű, értelmes azután szép stílusra szoktatni (ez pedig próza-stílus); mert a verstant kizárja, más, következő évre halasztja.

A *szép stílusnak* tulajdonai: az *Élénkség* és a *Szemlelhetőség*. Az Élénkséget a *szó- és gondolat-alakzatok* (figuræ verborum, figuræ sententiarum) adják meg. A szerző ezeket nagyon helyesen tárgyalja, de nomenclaturája olyan bő, a millyen a régi görög írók commentatoraié. A sok görög terminus technicus (zeugma, proto—meso—hypo—zeugma, diplosis, anaphora, epiphora, epizeuxis stb. stb.) nem a gymn. IV. osz-

tályának való; nem szabad ezt az osztályt ilyenekkel már előre elretenteni a görög tanulástól.

A stílus Szemléltetését így határozza meg az író: «A gondolatokat kétféleképen lehet szemléltetővé tenni, vagy úgy, hogy a gondolatot magát a rá vonatkozó kifejezésekkel teszszük világossá, mint a festő alakjait az alkalmasabb színekkel, — s ez eljárást *festésnek* nevezzük. Vagy pedig, hogy a gondolat helyett egy másikat mondunk, mely azt szemünk elé állítja, mint a kép az eredeti alakot; ezek a *képes kifejezések* (tropusok).» — Egy gondolat helyett nem tehetünk ugyan más gondolatot, hanem a gondolatnak *egyik kifejezése* helyett tehetünk *egy másik kifejezést*. — Szerző általában a latin *sententia*-t gondolatnak is nevezi, s vét a logika ellen: de nem okoz vele nagy bajt. Egyébiránt a példák, a melyekkel a festést világosítja, miud jók; hogy költeményekből veszi azokat, csak természetes, mert a költői előadás leginkább avval, mit a szerző festésnek nevez, különbözik a prózától. De a tropusoknak a prózában van több alkalmuk szerepelni; szerző elég bőven tárgyalja a *metonymiát* (névcsere), *metaphorát* (hasonlatot), meg az abból kinövő *allegoriát*.

Legvégén az 50. §-ban a *próza* és *vers* különbségét érinti röviden. Ismétli, hogy a próza lehet *egyszerű*, milyen szokott lenni a *levelek*, *polgári* és *peres ügyiratok*, *ismeretterjesztő cikkek*, *tankönyvek* stb. prózája.

Lehet szép próza, milyen a *regények*, *elbeszélések*, *beszélyek* (novella), *rajzok*, *emlékbeszéd*, *szónoklatok* stb. prózája.

A költészetnek lényege és tulajdonsága, hogy *gyönyörködtessen*, úgymond. A zsoltórok, Pyndarus ódái, a görög tragédiák chorusai, egy keresztyén egyházi éneknek czélja mégis más, mint csupán gyönyörködtetés.

Nem mondhatom, hogy Dengi könyve néhol néhol a logika (philosophia), æsthetika, az irodalmi történetek ellen nem vétene: más felől azt kell mondanom, hogy *nem rossz*, sőt nem egy tekintetben is *jó könyvet* írt. De már arra nézve, hogy *iskolai könyvnek* ajánljam-e, bizony nem merek bátran véleményezni. Ha ezen 85 lapból álló könyv azon olvasó darabokat is magában foglalná, a melyekben mind azt a stílusbeli tanítást, melyet Dengi közöl, gyakorolni lehetne, azt javasolnám, hogy privilegiumot eszközöljünk neki a gymnasium IV. osztálya számára. De ha megnézem azon olvasó könyveket, a melyek kezében voltak, s a melyek egy egész kötet olvasmányt adnak a IV. osztálynak, s ha ezt a jó «olvasó» könyvet (mert ilyennek tartom), a melyről ezólok, mellé teszem, azt kérдем: el bírja-e az illető tanár az ezen osztálynak szánt olvasmányok csak felét is a «magyar stilisztika és gyakorlókönyv» egészével olvastatni a kitett órák folytában.

A Lugosi főgymnasium tanártestülete ajánlja a könyvet, mert

hosszas tapasztalat után mondhatja, hogy a Bodnár Zs. irálytana és olvasókönyve, a Laky D. irálytana s a Névy L. stilisztikája a stilisztikai tanulmányok sikeres előadására *nem eléggé* alkalmasak.» De a tanártesület nem teszi magának azt a kérdést, a melyet én tettem, s a melyre ő felelhetne, holott én nem felelhetek reá. Egyik gymnasialis bajunk, és talán legfőbb bajunk, az, hogy a tanítványok kezébe egy rakás könyvet tolnak, a melyeknek csak kicsi részben, gyakran épenséggel nem vehetik hasznukat. Ez a könyvek megvetésére veszi a tanítványokat, s nem nevelheti bennük a könyvekben foglalt tudománynak szeretét vagy épen tiszteletét.

Minthogy azonban Dengi János magyar Stilisztikai és Gyakorló könyve általában hasznavehető dolgozat, és remélhető, hogy a hozzá ígért olvasókönyvvel még hasznavehetőbb lesz, engedélyezése ellen nem tehető alapos kifogás.

Budapest, 1883. apr. 20-án.¹⁾

1. Gramatica româna in scólele elementare. Partea I. Anul al 3-lea si al 4-lea de scolar.
2. Gramatica româna, Curs practic pentru invetatorii si invetatorele stb.

Magyarúl ezt teszik e czimek :

1. *Rumun gram. elemi iskolák számára.* I. Rész az iskola 3-ik és 4-ik osztályának ; 2. *Rumun gr. stb. gyakorlati cursus tanítók és iskolák számára,* (— kiegészítem fordításban a czímet —) a kik és a melyek a 3-ik és 4-ik osztálybeli tanítványokat tanítják, valamint a præparandiák nevédekének számára is. Irta Mandreanu Vasil, Lugoson, 1882. Az I. 45 krajczár ; a II. 1 frt 20 kr.

Az I. Gramatica tartalma ez :

Substantivum és articulus, öt olvasmányyal, Pronomen 2, Adjectivum 5, Numeralia 1, Verbum 5, Præpositiók 1, Adverbium 1, Coniunctio 3, Interjectio 2 olvasmányyal.

Az írónak eljárását két olvasó darabbal mutatom meg. Az 1. darab «cânele lacom» azaz, a torkos (kapzsi) kutya ; az az ismeretes mese a kutyáról, a mely egy darab húst a szájában tartva keresztül fut a hidon, s a vízben a maga husának visszatükrözését látván, ez után kap s elveszti a való húst. Ez olvasmány után következik 1. annak előadása. mi úton jut az elme a külső dolgok ismeretére ? Látás, hallás stb. után. Van tehát *öt kapuja a léleknek*, melyeken által belénk jutnak a dolgok ismeretei ; azokat érzékeknek nevezzük (5 portile sufletului ; 5 simturi.)

Examinare p. o. mi vesz minket körül a világon ? mi által ismerjük meg ? stb.

¹⁾ Az Országos Közoktatási Tanács egyik bírálata.

2. *Élő lény és dolog* micsodák? mi által különböznek?

Examinare p. o. van-e különbség a világon lévők között?

3. Substantivum. Az embereknek és a családoknak külön-külön neveik vannak; de a dolgoknak is vannak neveik stb. Ezeket a neveket substantivumoknak nevezzük.

Gyakorlatok: mondjatok neveket az iskolában, hon a házban, a konyhában stb. levő dolgokról; mondjátok meg a test részeinek neveit stb. stb.

Examinare . . .

4. Articulae. az *ul* v. *l*. v. *u* v. *a*; van articulussal és articulustalan substantivum.

Gyakorlat, az olvasott darabból.

Feladat: Következő szók; *casa*, *masa*, *parete* stb. stb. fejeztesse nek ki az articulussal.

A 10. darab «*Copilul neascultator*»-a szófogadatlan fiú. Kornél eleven, de szófogadatlan fiú. Egyszer reggel hazulról elmegy a fiú; az atya inti, ne menj ma a jégre, mert már gyenge stb. A fiú nem hallgat az intésre, a jégre megy, az leszakad alatta s Kornél belémerül a vízbe. Hiába szalad oda az atya, a víz elragadja a fiút stb. Képzeljétek a szülék fájdalmát stb. Ha a szülék valamitől eltiltanak bennetek, fogadjátok szavokat, mert íme a szófogadatlanság következése.

Ez után jó:

1. Az adjectivumok articulussal való használata;

2. az adjectivumok ragozása: mint:

N. nefericitul domn, — meg:

N. domnul nefericit

N. nefericita dómna stb.

N. dómna nefericita stb.

Gyakorlás. Examinare. Feladat.

A következő olvasó darabokon, melyek a verbum fejtegetése után következnek, a mondatok mivoltát, különbségét stb. mutatja meg az író.

Vége a 48. §-ban tárgyalja röviden a «*Silabe. Litere. Alfabetul.*»

Examinare. Gyakorlat; a 49. §-ban a hangok elváltozásait (schimbarea sunefelor). *Examinare.*

Az 50. §-ban ott van: mi a gramatika? *Examinare. Generale.*

Én ennél ügyesebben irt, a gyermekek felfogásához jobban alkalmazható s helyesebben válogatott olvasó darabokkal ellátott elemi nyelvtant nem ismerék. Én tehát ajánlva ajánlhatom ezt a *Gramatica romanat.*

A II. Gramatica, mint a czimben ki van mondva, a tanítóknak, præparandiáknak szól. Az író a X—XIII. lapokon a leczkék tervét

mutatja fel, a heti órák számával és a tanítandó tárgyak megnevezésével mind a 3-ik mind a 4-ik osztály számára.

A könyvben magában ugyan azon olvasó darabok következnek egymásután s az író legnagyobb világossággal adja elő, mikép forgolódik a tanító az előtte levő tantárgyak fejtegetésében. Minden darabka vagy szakasz után ott van: *Recapitulatiune, Examinare, Deprinderi*-gyakorlatok, mások és bővebbek, mint az I. Gramaticában. Ezen kalaúzzal szinte lehetetlen nem jól tanítani az előttiünk fekvő grammatika szerint.

Véleményemet ismételvén s erre a részre is alkalmazván, ajánlom a nevezett két tankönyvet.

Budapest, 1883. apr. 10-én.¹⁾

Katona József és Bánkbánja, írta *Gyulai Pál*. Budapest, 1883. Franklin-társulat. 309 l. Ára 2 frt. (A Kisfaludy-Társaság k adása.)

Nem követem el azt az ízléstelenséget, hogy erről a gyönyörű könyvről hosszú dicsériádát írjak. Nem szorúl az dicséretre. Alapos kutatásnak s tanulmánynak érdekes eredményeit találjuk itt oly ízléssel és tapintattal feldolgozva, hogy e művet az irodalomtörténeti monographia legjobb mintái mellé állíthatjuk. A következő megjegyzések azért sem dicséret, sem kritika nem akarnak lenni. Nagy figyelemmel s ritka élvezettel olvastam e könyvet, mely már 1861-iki alakjában is legkedvesebb olvasmányaim egyike volt, s olvasás közben itt-ott kis jegyzeteket irtam a szélére, melyeket a következőkben összefoglalni s indokolni szándékozom.

A könyvben *három* részt lehet megkülönböztetni: a *biographiait*, mely Katona életével s emberi jellemével foglalkozik, az *irodalomtörténetit*, mely a Bánk-tragédia tárgyát magát s behatóan a korabeli színház s dráma állapotát tárgyalja, és az *aesthetikait*, mely «Bánkbán» elemzését adja.

A biographiai részt főleg a tárgyalás megnyerő s lebilincselő hangulata teszi oly élvezetessé. Ritkán olvashatni ily egységes hangú életrajzot, mely magában is önálló értékű dolgozat. Némelyek talán túlságosnak fogják találni a szerző elegikus felfogását, de mindenki kénytelen lesz elismerni, hogy az nem külső máz, hanem magából a tárgy természetéből folyik. Részemről csak egy pontban nem csatlakozhatom egészen Gyulai nézetéhez: a költőnek szüleihez való viszonyát értem. Nem mintha ezen viszony nemességét és gyöngédségét legkevesébbé is kétségbe vonnám; de merészeknek tartom a szerzőnek e viszonyra alapított következtetéseit. Gyulai ugyanis (45. l.) úgy tünteti fel Katonának elpártolását a színésztől és irodalomtól, mintha ezt kizárólag

¹⁾ Az Országos Közoktatási Tanács egyik bírálata.

szülei iránti kegyeletből tette volna. Ez talán mégis túlzó felfogás. A színészet és irodalom akkori állapota hazánkban csak a nagyon könnyelmű vagy nagyon erélyes embereket bírta meghódítani; Katona sem az egyik, sem a másik nem volt. Erélytelen, gyenge, ingadozó, félénk ember volt, és — azt hiszem — talán beteg is. Ő visszariadt a bizonytalan állástól, az elégtelen jövedelemtől, a biztos nyomortól, melylyel műkedvelő színészkedése idejében elég alkalma volt megismerkednie. A küzdelem nem volt az ő hivatása; jól mondja Gyulai (156. l.): «kevés volt benne a támadó erő és semmi abból a szilaj elszántságból, mely óhajtani szokta az akadályokat, hogy győzedelmeskedjék rajtok»; tépelődő szelleme, problematikus jelleme, elegikus hangulata eleve is alkalmatlanná tették őt oly életpályára, milyen akkor a magyar színész és író pályája volt. Hogy ily természetű ember gyermeki kötelességeit is egy kissé sentimentálisan fogta föl, az elég valószínű, de én nem erre fektetném a főszűlyt. Nem gyávaság vagy korlátoltság, a mik ellen Gyulai őt védi, volt az ő fiúi kegyelete, bizonyára nem; csak beteges egyéniségének egy jellemző symptomája, melyet sem dicsérni, sem korholni nincs sem okunk, sem jogunk.

A biographiai adatok közül nehányat legujabban¹⁾ helyreigazítottak. Igy a költő családja nem a Nyírségből származott, hanem tősgyökeres kecskeméti faj volt; nem is volt nemes, hanem, mint Toldy előtt mondták, közsorsú, mit már abból is láthatni, hogy a költő ősei mind az adózók névsorában foglalnak helyet; végre a költő nagyatyját nem Tamásnak, hanem, mint a költőt magát és ennek atyját, Józsefnek hitták. Mind lényegtelen adatok, melyeket azonban helyre kell igazítani.

Az irodalomtörténeti rész a fővárosi magyar színészet történetét 1790-től 1815-ig tárgyalja, épen olyan alaposan mint érdekesen. Katonáról ez időre vonatkozólag csak annyi volt megállapítható, hogy 1810. és 1815. közt többé kevésbé szoros viszonyban élt a színészekkel, mint műkedvelő színész és drámairó, kirándult velök vidékre is, sőt négy hónapig mint rendező is működött köztük; átélte tehát az első pesti magyar színészet minden viszontagságát egész addig, míg az újra vándorútra kelt. Ez időben szerzett tapasztalatai nem igen csábíthatták a komoly és tépelődő ifjút ezen pályára; 1816-ban letette az ügyvédi vizsgálatot s végkép búcsút vett a színpadtól.

E részbe tartozik a harmadik fejezet is, melyben Gyulai Katona ifjúkori drámáit fejtegeti. Meggyőződésem szerint Katona mind ezen darabokban német drámákat dolgozott át, több kevesebb önállósággal. Ezt, nézetem szerint, Katona maga is beismeri, midőn *Bánkbánt* első művének nevezi, — kétségtelenül első önálló, eredeti művét érti alatta.

¹⁾ *Budapesti Hírlap és Fővárosi Lapok* 1883. április 15.

A korabeli kifejezésekre: «eredeti», «irta» vagy «készítette», mint a tapasztalás mutatja, nem fektethetni nagy súlyt. Úgy látszik, csak ott jelölték meg az idegen alapon készült drámát fordításnak, hol nem sokat vagy éppen semmit sem változtattak rajta, vagy a hol az a nagyobb közönség előtt (nyomatatásból vagy a német színpadról) ismeretes volt. Gyulai nem kereste az eredetieket, magam sem tudtam még azokat sem megkapni, melyeknek czimeit felkutatnom sikerült. Talán nem is érdemes, nagyon utána járni a dolognak, mert a mit a korabeli német lovag- s rémdrámákról általában tudunk, teljesen elegendő arra, hogy Katona e műveiről, még ha mind eredetiek volnának is, helyes ítélet mondhassunk. Ő maga nem sokra becsülte gyakorlati színészkedésének e mellékes gyümölcseit, melyeket ki nem nyomatott, melyeket utóbb, *Bánkán*-ja előtt, egyenesen megtagadott.

Hogy e felfogásom, mely Gyulaiétól lényegesen eltér, helyes, egyelőre csak egy példával bizonyíthatom, de ez a példa nagyon érdekes. Katona negyedik drámája: *Istrán, a magyarok első királya. Eredeti vitézi nézőjáték négy fölvonásban, a magyar nemzeti játékszínre szabadon készítettett Katona József által Pesten, 1813. júliusban*. Gyulainak is feltűnt (66. l.), hogy Katona e munkát «szabadon készítettnek» mondja. «Ez átdolgozást is jelenthet, de jelentheti valamely történeti rajz földolgozását is», jegyzi meg Gyulai, ki az utóbbit látszik hinni, talán mivel Katona «eredeti»-nek czimezi művét. Pedig e dráma a következő német mű átdolgozása: *Stephan der Erste König der Hungarn. Ein Schauspiel in sechs Aufzügen von Xavier Girzick, Mitglied der hochbräglich-Unwerth'schen deutschen Operngesellschaft in Ofen und Pest, Pest, bei Johann Michael Landerer, Eillen von Füsikut, 1792, 184 lap.* Ajánlás: *Der edlen Nation der Hungarn in Unterthänigkeit gewidmet von ihren (!) Verehrer dem Verfasser.*¹⁾

Katona a darab teljes cselekvényét átvette e műből, de tetemesen rövidítette, sok epizódot elhagyott s jobban összevonta az eseményeket. Színi szempontból a magyar átdolgozás sokkal jobb, mint a német eredeti, mely inkább dialogizált lovagregény, mint igazi dráma. De feltűnő, hogy Katona, ki a darab szerkezetével ily szabadon bánt el, a dialogusban nagyrészt hiven ragaszkodik az eredetihez, úgy hogy még drámájának az oly helyei is fordítások, melyek magyarosabb szerkezetüknel fogva eredetieknek tetszenek. A magyar s a német dráma jelei a fővonásokban következőleg felelnek meg egymásnak:

¹⁾ Új kiadása 1803-ban jelent meg. Ugyanazon szerzőtől (ki, úgy látszik, 1811-ig működött a pesti német színháznál): *Achilles und Polyxena, Eine Tragödie in 5 Aufzügen, in elegischer Versart.* Pesth, 1808. Trattner, 233 l.

<i>Katona :</i>	<i>Girzick :</i>
I. felvonás 1—2. jelenet	I. felvonás 1—4. jelenet
» 3. »	III. » 1. »
» 4. »	III. » 2—3. »
» 5. »	II. » 2. »
» 6—8. »	II. » 3—7. »
II. » 1—2. »	IV. » 1—2. »
» 3—6. »	III. » 8—10. »
III. » 1—5. »	IV. » 3—7. »
» 6—8. »	V. » 2—4. »
IV. » 1—2. »	V. » 4—5. »
» 3—5. »	VI. » 1—2. »

Már e jelenetek áttekintéséből is világos, hogy Katona mily gyökeresen bontotta fel az eredeti darab szerkezetét és, mint említettem, kétséget sem szenved, hogy a magyar darab egyszerűbb és színszerűbb a németnél. Csak az utolsó jelenet, melyben Asztrik a koronával fellép, a német darabban csattanósabb. De magával a szöveggel szemben Katona, a törléseket nem tekintve, kevés önállóságot mutat. Ezt bizonyítja minden jelenet. Csak egy-két mutatvány :

Katona. I, 3.

Girzick. III, 1.

Kupa. Már tovább nem vára-
kodom, hercegné! Igen vagy
nem?

Adelhaid. De ily hirtelen ?

Kupa. Igen vagy nem ?

Adelh. De ily hirtelen !

Kupa. Ily egyenes szívüleg, akarád
mondani ? Úgy-e az nem tetszik
neked ?

Adelh. Vezér !

Kupa. Vagy talán hizelkedő sza-
vakkal hódoljak asszonyi büsz-
keségednek ?

Adelh. Vezér, micsoda beszéd ez ?

Kupa. Vagy talán szégyen azt mon-
dani : Kupa vezér az én férjem ?

Adelh. De miért ösztöngöl en-
gem ily hirtelen elhatározásra,
a mely —

Adelh. Ihr bestürmt mich zu sehr,
Fürst! Wie kann ich mich so
hastig entschliessen ?

Kupa. Ein schneller und fester Ent-
schluss war mir von jeher eigen,
und ich sehe nicht ab, warum
ihr so zaudert; oder missfällt
euch mein Antrag ?

Adelh. Nein doch.

Kupa. Oder ist euch meine gerade
Offenherzigkeit zuwider ?

Adelh. Im geringsten nicht.

Kupa. Oder soll ich mit schmei-
chelnden Worten eurer weibli-
chen Sprödigkeit huldigen ?

Adelh. Welche Reden, Fürst ?

Kupa. Oder setzt weibliche Sprö-
digkeit eure Ehrbarkeit in so
enge Schranken, dass ihr noch
nicht frei sagen könnt: Fürst
Kupa werde mein Gemahl ?

Adelh. Aber warum dringt ihr eben
in so schneller Zeit auf eine Ver-
bindung, die —

Kupa. A mely sem az én, sem talán a haza boldogságát elég idején meg nem határozhatja!

Adelh. A haza boldogságát? Hát nem virágnak az a Géza fiában?

Kupa. Adná az ég, hogy a jégeső össze ne rontaná.

Adelh. Hogyan, vezér?

Kupa. Gézának özvegye még ma hitvesemnek vallja magát és akkor — akkor még felkerülhet — még ma határozd meg magadat, herczegné!

Adelh. Igen nyughatatlanítás engemet —

Kupa. Azt szeretem. O Adelheid, mit vétett a te nagyságod, hogy az többé a fejedelmi széket nem díszítheti? és egy idegen képecske tündöklök a te méltóságoddal? — Kár! kár!

Ad. Kupa, te megfoghatatlan vagy; fejtsd meg magadat.

Kupa. Die mein Glück und vielleicht auch das Glück des Landes nicht schnell genug machen kann?

Adelh. Das Glück des Landes? blüht nicht des Landes Glück in Geisa's Sohn?

Kupa. Ja, gebe der Himmel, dass es kein Sturm verweht!

Adelh. Wie? Fürst?

Kupa. Geisa's Witwe erkläre sich noch heute als meine Gemahlin, und dann — kann es heiter werden, — erklärt euch noch heute, Herzogin!

Adelh. Ihr macht mich verlegen, in so wenigen Stunden! . . .

Kupa. O Adelheid, was verschuldete eure Erhabenheit, dass ihr den Fürstenthron nicht mehr zieren dürft, und ein fremdes Bildehen mit eurer Hoheit prangt? — Schade! Schade!

Adelh. Ihr wollt mich prüfen Kupa! . . .

Katona. III, 5.

Istrán (fedezetlen fővel letérdel, mint szintén a többiek is). Jól vagyon! — Mindenható! hallgasd meg könyörgésemet és pompás esküvésemet! Ha te öröktől való engemet méltónak tartottál arra, hogy a szent igazságnak fáklyájával egy vastag sötétségbe sülyedett népnek előtte menjek, úgy ne engedd aztat a pokol gőzétől, mely világosságodat meghomályosítani akarja, nevednek gyaláztatására elaludni; hallgasd meg forró könyörgésemet és szaporítsd szolgáidnak erejüket és állhatatosságokat, hogy ellenségeik győzedelmeskedve és csúfoson ellened felemelkedni ne merészelnének. Akkor az én kezeim az ajtatosságnak épületeit szaporítják a te dicsőségedre, melyben gyermekeid benső háládatossággal hangoztassák trónusod eleibe köszöneteket. A szákmányoknak tized része legyen szent oltá-

Görzick. IV, 8.

Stephan (kniek mit entblöstem Haupte. Alle knien). Wohlan! Höchster, höre mein Gebet und meine feierlichen Gelübde! Wenn du mich würdigtest, o Gütigster, mit dem Lichte deiner heiligen Wahrheit einem in dicker Finsterniss gesunkenen Volke vorzugehen, so lass es nicht durch einen Dampf der Hölle, der deine Strahlen unnebeln will, zur Lästerung deines Namens auslöschen; erhöre mein inbrünstiges Flehen und mehre die Standhaftigkeit und Kräfte deiner Diener, dass deine Feinde nicht siegen und hohnbrüstend es wagen, sich gegen deine Macht aufzubauen. Dann baue meine Hand dir Hallen der Andacht, wo deine Kinder in seliger Inbrunst Dank und Lob zu deinem Throne empor tönen lassen sollen. Der zehnte Theil der Beute sei zum Behuf deines heili-

raidnak feláldozva, és a győzedelem zászlói szent háznak falaira csatoltassanak, annak bizonyására, hogy az istenteleneknek hatalmokat tekinteted összerontja. Végtére, oh uram! kezeidbe ajánlom az enyimeket, szabadítsd és oltalmazd őket; tartsd meg hitvesemet, kitől véletlenül el kellett válnom, és ne engedj azokat elveszni, kik a te szent utadon vándorolnak! Álld meg hivedet, álld meg az én magyaramat!

Vencelin. Amen!

István (felugrik). Utánam, barátim! Az Isten legyen velünk!

Mind. Isten legyen velünk!

gen Altars gewidmet, und die Siegestrophäen sollen an die heiligen Wände deines Hauses befestigt werden, zum Zeichen, dass die Macht derer, die deiner Herrlichkeit spotten, vor deinem Blick zertrümmern muss. Endlich, o Herr, empfehle ich meine Angehörigen in deine Hand, rette und schütze sie! erhalte, o Mächtiger, meine Gattin, und lass die nicht zu Grunde gehen, die deine Wege wandeln, segne deine Gerechten zur Ehre und Ruhm deines Namens, der in alle Ewigkeit gebenedeit werde! Amen! (steht auf).

Alle. Amen!

Stephan. Nun rüstet euch, Freunde! Gott mit uns!

Alle. Gott mit uns!

De nem szaporítom a mutatóvonalakat. Katona rendszerint híven adja vissza az eredetit, de rövidebb, elevenebb, drámaibb dialogusra s hatásosabb cselekvényre törekszik. Az ő darabja alig több, mint az eredetinek jó egyharmada.

Ilyennek képzelem Katona összes ifjúkori drámáinak viszonyát német eredetiekhez. Valószínű, hogy itt-ott még önállóbb az idegen művel szemben, mint *István király*-ban. Igy pl. azt hiszem, hogy Lucza székében a népjelenetek nagyobbbrészt az ő eredeti toldaléka. Másutt talán igazi fordító. Ezt természetesen a priori nem lehet eldönteni, — az eredetiek pedig nehezen felkutathatók s még nehezebben kaphatók. Részemről csak annyiban tulajdonítok a kérdésnek jelentőséget, a mennyiben Katona fejlődése ezen munkáktól, ha eredeti művei volnának, a *Bánkbán*-ig oly óriási ugrást mutatna, melyet sem lélektani sem irodalomtörténeti szempontból sem megérteni sem kimagyarázni nem lehet. De ha azok az ifjúkori dolgozatok a színpad számára, talán gyorsan, a mindennapi szükség kielégítésére készített fordítások vagy átdolgozások, természetesen semmi csodálatos a dologban.

E fejezetben még egy-két apróságot akarok helyreigazítani, ill. kiegészíteni. Az 50. lapon említett *Ústökös csillag*, melyet Katona lefordított (elveszett), Ifflandnak *Der Komet* cz. egy felvonásos bohózata (1799). — Ugyanott *Szmolenszk ostroma* (elveszett) Weissenthurn aszszonynak egy időben igen híres drámája *Die Bestürmung von Smolensk*, melyről Kardos Albert fent kimutatja, hogy Körner *Zrinyi*-jére is nagy hatással volt. — Az 51. lapon a *Comoedia ex tempore* cz. vigjátékot Kotzebue- vagy Henslernek tulajdonítja Gyulai, pedig Jünger darabja *Die*

Komödie aus dem Stegreif (Poisson francia eredetije után). — Az 53. lapon talán sajtóhibából említi Gyulai Kotzebuenak *Hussziták Naumburgban* cz. művét mint *kis drámát*, — mert ez öt felvonásos, jambusokban irt színmű s így, bár æsthetikai értéke igen csekély, «kis drámának» nem nevezhető.

A IV. fejezet a Bánkban történetét, e mondával vegyes történeti eseményt, is tárgyalja s méltán nem a legkedvezőbb színben tünteti fel történetírásunkat, mely multunk ez érdekes esetét eddig igen gyarlón s módszeres kritika nélkül tárgyalta. «Vajon legújabb történetíróink fognak-e némi fényt vetni e homályra?» kérdi Gyulai a 127. lapon. Úgy látszik, ezen kérdésre felel *Pauler Gyula* egy kis értekezésben,¹⁾ melynek eredményeit olvasóink számára a következőkben foglalom össze:

Gertrud királyné megölése politikai, forradalmi tett volt, a nemzet elégtelenségének II. Endre király kormányzásával legmerészebb nyilvánulása. Gertrud a merániai hercegnek, Bertholdnak, ki a bajor diesseni vagy aodichni grófok családjából származott, volt leánya. Testvérnénje Ágnes, Fülöp-Ágost francia királyhoz ment férjhez. Fitéstvérei közül *Ottó*, ki Katonánál szerepel, Burgundiában terjeszkedett s *aliq volt valaha hugának udvaránál*. Másik két testvére, Henrik isztriai őrgróf és Eckbert bambergi püspök már megfordultak hazánkban mint menekülők, midőn 1208-ban Hohenstaufi Fülöp király meggyilkoltatván, ők is a gyilkosság gyanújába keveredtek és elítéltettek — *mint utóbb kitünt, ártatlanul*. Állandóan s hosszabb időre egy negyedik testvére telepedett meg Magyarországon, Berthold bambergi nagyprépost, kit Endre király, bár alig 25 éves és az egyháziakban tudatlan volt, a kalocsai érseki székre erőszakolt, utóbb vajdává, bánná, bácsi s bodrogi főispánná tett. Mindebben kétségkívül Gertrud keze dolgozott, kinek egyik legfőbb jellemvonása családja iránt való rendkívüli ragaszkodása volt. Hogy ez előszeretete kiterjedt ama jövevényekre is, kik testvéreivel Magyarországra jöttek, ez volt főoka amaz általános elégedetlenségnek, melynek főele a királyné ellen, mint az idegenek dédelgetésének főoka ellen fordult. Összeesküvés képződött tehát ellene és a németek ellen, melyben János esztergomi érseken kívül az országnak a király után első világi embere, Bánk, 1211 óta nádorispán, is részes vagy legalább tudós volt. *Bánk nejeről mit sem tudunk*. Bánk Melindája emlékeztet a történelmi Totára, ki arragoniai Simonnak s Bertrammak testvére és Benedek vajdának s báznak neje volt. Ez a Benedek, ki 1209-ig szerepel, szintén magára vonta a király haragját s hűtlenségbe esett, *de egészen különböző személy volt Bánk hántól*. Nevük sem azonos. Bánk családi viszonyairól még annyit tudunk, hogy veje Simon volt, ki leginkább Nógrádban birt.

¹⁾ *Nemzet*, 1883. április 29. és május 1.

Ezen Simon testvére Mihály 1211—1212-ben (Berthold érsek után) bán volt a Dráván túl. *De e Simon és Mihály nem azonosak Katonának Simon és Mihály bánjaival*, kik a költő szerint spanyol menekültek, a történelem szerint pedig Arragoniai Simon menekültek fiai, kik mintegy hatvan évvel Gertrud meggyilkoltatása után éltek.

Az összeesküvés, melyben Simon részes volt, 1213. őszén tört ki, midőn II. Endre az ország keleti részében járt. A királyné mellett Berthold érsek és mint vendég Leopold ausztriai herceg (Endre unokatestvére, mint II. Géza király leányának fia) voltak. A nevezett évi szeptember 28-án nem orozva, hanem nyílt támadással rohanták meg és gyilkolták le a királynét, ki ekkor 30 éves lehetett, valószínűen vadászaton, a vértesi hegyekben, közel a pilisi cistercita kolostorhoz, melyben el is temették. *Péter, nem bán, hanem valószínűen csanádi ispán, mérte a halálos csapást Gertrudra, mire az erre támadt ütközetben elesett.* Berthold s Lipót herceg elmenekültek. Endre Leleszen vette a megrendítő esemény hírért, mely őt eleinte egészen leverte. Ekkor vette Myska ispán (nem Solom, Myska fia, mint a tragédiában) a kiskorú Belát nevelés végett magához. Endre később sem tett semmit a gyilkosok megbüntetésére. Bánk ugyan megszűnt nádor lenni, de Berthold is elveszté az erdélyi vajdaságot, a bács-bodrogi ispáni tisztet s egy időre utazni ment, de nem sokára visszajött s még négy évig megmaradt kalocsai érseknek, míg 1218-ban aquilėjai patriarkha lett. Minden a régiben maradt, csak a királyi cancellária használta fel a katasztrophát arra, hogy, midőn a királyi pecsétet elvesztette, ráfogja, hogy az a királyné megöletésekor veszett el, — pedig van egy oklevél, mely még a régi, elveszettnek mondott pecsét alatt egy évvel Gertrud halála után kelt.

Bánkról most három évig nem hallunk, de már 1216-ban a király őt lú jobbágyának nevezi. Ugyanebben az évben már drávántúli bán. A király 1217-ben a szentföldre indult, de Bánk nélkül, ki alkalmasint azokhoz az urakhoz tartozott, kikre Endre az ország kormányát, János érsek vezetése alatt, bizta. A király távolléte alatt anarchikussá vált az ország állapota s talán az az oka, hogy Endre Bánkot megfosztotta a báni méltóságtól. De azért tekintélye és súlya nem csökkent: *1221-ben az ország bírója* s mint ilyen aláírta azt az oklevelet, melyben Endre a papság szabadalmait megerősítette. Megérte-e az arany bullát 1222-ben, nem tudni, mert 1221 óta neve nem fordul többé elő. Valószínűen 1222-ben halt meg.

Még halála után sem vádolták Bánkot hűtlenséggel, Gertrud halála miatt. Simonnak, vejének, sem történt semmi baja, sőt 1228-ban szörényi bánnak találjuk. De ebben az évben Gertrud fiai, Béla és Kálmán, kik jobban szívökre vették anyjuk halálát, mint Endre, sürgetik a gyilkosok megbüntetését: elkobozzák Simon, Péter s Bánk birtokait, de

Simon személyének nem lett baja. Béla utóbb mint király Simon birtokainak egy részét visszaadta fiának Jánosnak. *De sem az egykorú, sem a közeli forrásokban nem találunk semmit, a mi a később felmerült vádat Berthold buja szerelméről vagy a királyné kerítő szerepéről csak távolról is igazolná.* Így Albericus, trois-fontainei barát, ki IV. Béla alatt irt s többször (igen jó forrásokból) foglalkozik hazánk eseményeivel, nem tud még semmit Bánk nevének meggyalázásáról.

A vád legrégibb nyomát egy ausztriai verses krónikában, mely 1268 után iratott, találjuk. Ezt ismétli egy másik bécsi forrás, a XIII. század végén, s aztán átmege az, természetesen fokozva s kiszínezve, a XIV. s XV. század kompilációiba. Kézai nem szól az eseményről, nem is említi Gertrud halálát. A bécsi Képes Krónika, mely 1358-ban iratott, igen késő korra vall; azt írja, hogy Bánk maga volt a gyilkos, hogy egész Magyarország visszhangzott a sirástól Gertrud halála miatt (!) és hogy iszonyú vérengzés történt Bánk minden nemzetségében. Látszik, hogy itt a Gertrud katasztróphája Zách történetének színeivel van kiczifrázva. E forrásból merítették Thuróczy, Bonfini és a későbbiek, kik közt akadt olyan is, ki Gertrudból szentet csinál, kinek hullájával csodák történnek.

Tehát nem igaz, mit krónikáink Gertrud bűnrészségéről s Bánk bosszujának okáról mesélnek. «Épenséggel nincs bebizonyítva», végi Pauler Gy. érdekes tanulmányát, «sőt még csak nem is valószínű, hogy Gertrud királyné Bánk nádor nejét valamely testvérének kezére játszotta; minden kétségen kívül pedig bizonyos az, hogy nem Bánk ölte meg, hanem Péter, és halálát nem követte az a véres bosszú, mely Zách Felicziánnak merényletét követte».

Bő kivonatban közöltem e kutatás megnyerő eredményeit, mert evvel is túlesünk egy mythoszon, melyet eddig minden lelkiismereti furdalás nélkül hirdettünk. A magyar történet s irodalomtörténet tanárai ezentúl a fentebbi adatokat és következtetéseket nem ignorálhatják többé, — bár egyéni meggyőződésünk képen meg kell jegyeznünk, hogy a kérdést nem tekinthetjük végleg eldöntöttnek. Főleg fontos volna alaposan megvizsgálni, hogy korabeli vagy régi források nem nyújtanak-e még felvilágosító anyagot, hogy az 1221-iki királyi oklevél nem hamis-e s vajon a források valóban sohasem tévesztik-e össze Benedek és Bánk bánokat.

De térjünk vissza Gyulai Pál szép könyvéhez.

A munka harmadik része a tragédia *aesthetikai* fejtegetését tartalmazza, mely már a dolgozat 1861-iki alakjában annak leggyönyörűbb része volt. Most is élvezettel s tanulsággal olvastuk, de nem nyomhatjuk el azon meggyőződésünket, hogy Gyulai tetemesen emelte volna könyve tudományos értékét, ha e fejezetet jobban átdolgozza. Főleg két

szempontból szorult volna erre: Gyulainak 1861-ben főleg *védenie* kellett a jeles tragédiát sok alaptalan vagy félreértésből eredt kifogás és vád ellen. Innen e fejezeteknek nagyrészt polemikus természete. Ma a tragédia nem szorúl többé védelemre, a régi vádak feledésbe mentek, az újabbak, melyeket Gyulai ignorál, egészen más irányuak. Ez az egyik, a mi elmaradhatott volna; a másik, a mit nem tudunk helyeselni, Arany János fejtegetésének teljes mellőzése. Arany egészen függetlenül, egy időben Gyulaival, írta Bánkban-tanulmányait, és írta azokat oly mélyreható æsthetikai megfigyeléssel, hogy e töredékes értekezése legkitünőbb prózai dolgozatainak egyike. Az ő eltérő véleménye sokkal inkább megérdemelte volna a behatóbb tárgyalást, mint az ötvenes évek kritikájának kapkodó s felületes ötletei.

De nem kételkedünk abban, hogy Gyulai e szép könyve nem sokára új kiadásban fog megjelenni, midőn aztán talán kedve s ideje lesz, művének ezen részét is oly behatóan átdolgoznia, mint azt a munka előbbi fejezeteivel tette. Addig is reményeljük, hogy főleg középiskolai tanáraink alaposan fogják áttanulmányozni e könyvet, mely æsthetikai és irodalomtörténeti szempontból épen oly értékes, mint stilus és előadás tekintetében mintaszerű.

HEINRICH GUSZTÁV.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

«Prosodée latine suivie d'un appendice sur la prosodée grecque par Charles Thurot et Emile Chatelain» (Paris, Hachette, 1882.) 16-rét. Ara 25 cent. = 50 kr.

∴

«Lexique latin-français, a l'usage des candidats au baccalauréat et des lettrés par Emile Chatelain» (Paris, Hachette 1882, 16-rét 841 lap.) 5 frank az ára = 2 firt o. é.

A jó könyveknek, különösen a tankönyveknek internationalis értéke és jelentősége abban rejlik, hogy jó mintául szolgáljanak külföldön. Mint ilyen mintaszerű könyveket ajánlhatjuk a két fent említett munkát, különösen pedig a szótárt.

Mindkét műnek szerzője *Chatelain Emil*, a római «École française» volt tanára és jelenleg a párisi felsőbb közéletanoda (École pratique des Hautes Etudes) tanára, ki az első művet *Thurot*-nak az Institut tagjának munkája alapján dolgozta ki és világosan érthető előadás mellett lehető rövidsége törekedett. Csak e két tulajdonságnak egyesítése mellett képzelhető, hogy képes volt 140 oldalra rászorítani az egész latin prozodiát és a görögnek főbb vonásait. Maga a könyv három fő részre oszlik: a hangzók tanára, a mássallhangzók tanára a latinra, és a görög prozodiára. Az egyes pontokban a szabályok rövidke és határozot-

tak, a kivételek külön pontozatokat képeznek; azonkívül becsesek a csil-
lag alatt odaigatott jegyzetek, melyek az egyes költőknél fölmerülő elté-
résekre vonatkoznak.

A szótárról mint olyanról első sorban a rendkívül bő nyelvkincset
kell fényes tulajdonságul feljegyeznünk, mely valóban ritka. E két
könyv magában foglalja az összes klasszikus szókat, az archaismusokat
és (miben páratlan) a neologismusokat vagyis az úgynevezett vulgáris
latinságot is. A szótár berendezésénél bárkire nézve is felötlő lehet, hogy
a phraseologia teljesen ki van küszöbölve és így maga a szótár csak
emlékeztet, de nem oktat, utba igazít, de nem tanít. E berendezés a
francia közoktatásügyi miniszterium 1880. június 19-ki rendeletére
vezetendő vissza, mely szeriut a (tanárjelöltek részére megengedhető)
szótárnak «nem feladata a grammatikai tudatlanságot palástolni, hanem
csak emlékeztető esetleg elfeledett szavakat illetőleg.» Saját viszonyainkra
alkalmazva szükségét látjuk egy hasonló szótárnak, mely a
tanárjelöltek zárthelyi dolgozatainál fontos szolgálatokat végezhetne, a
nélkül hogy a szakismeretek hiányát takargatni segítené. A vulgáris
latinság azonkívül még egy új táborot hódít meg szótárának, melyben
ama disciplinák jelöltjei tanyáznak, kik többé-kevésbbé szintén rászorul-
nak az ilyen szótárra; péld. a diplomatikával, történelemmel, régészet-
tel stb. foglalkozók. Ha még hozzávesszük az igazán rendkívüli olcsó-
ságot, szerencsét kívánunk a francia tanárjelölteknek, hogy a kormány
ily tankönyvet adott a kezükbe.

Budapest, 1883. május 2.

LATKÓCZY MIHÁLY.

VEGYESEK.

Észrevétel Cicero életrajza tanításához.

A budapesti philologiai társaság érdemdús elnökének a múlt év
decz. 3-án tartott megnyitó beszédében a többi közt ezen érdekes
passus vonta magára figyelmemet: «mikor a gymnasiumi tanár, a
helyett hogy a classicus mű szépségével ismertetné meg tanulóit, figyel-
müket a műnek netaláni fogyatkozásaira fordítja, — a tanítás célját
egészen tönkre teszi.»

Ez juttatja eszembe, hogy nem kevésbbé útját vágja a tanítás
sikerének az is, ki egyik-másik író jellemének érdemeihez képest
elenyésző hiányait oly erős vonásokkal rajzolja a tanulók előtt, hogy
azok az író nemes mivoltát az árnyéktól fel nem ismerik. Ennek termé-
szetes következménye azután, hogy az eléjük tartott torzképpel nem
rokonszenveznek, műveit már eleve idegenkedéssel fogadják, sőt úgy

szólva csak kénytelenségből veszik kezükbe, a magán olvasást és a legtanulságosabb helyek önkényes betanulását másra bízzák.

Ezen hibát legkönnyebben Cicero ellen követheti el a mindent összeolvasó kezdő tanár, a mikor nem a tanítás célját, hanem saját udományos énjének kidomborítását tartja szem előtt. Összehordja e végből tanítványai előtt mindazt, mit erre vonatkozólag az újabb irodalomban olvasott, lehozza a tudósok magas sphaerájából Drumann és Mommsen kicsinylő hyperkritikáját, sőt nagyobb igazság kedvéért Cicero epistoláiból maga is hoz elő néhány helyet, melyek magukban véve tudományos értékűek és érdekűek lehetnek, de iskolai szempontból határozottan káros hatásuak. Ismétlem káros hatásuak, mikor a vizsgálódás eredményül azt süti ki, hogy azon nagy férfiú, ki a római irodalom aranykorszakának legkimagaslóbb alakja, kiuek örökbecsű művei minden művelt nép irodalmára hathatós befolyást gyakoroltak, az gyenge, állhatatlan, hiú (hangsúlyozva!), nagyravágyó stb. volt.

Ily eljárás annál könnyebben aláássa a remekíró személyét és műveit megillető tiszteletet, minél kevésbé képesek a tanulók az említett kutatások tudományos értékét méltatni. Az ily előkészítésből Minerva fiatal papjelöltjei nem tanulnak egyebet mint azt, hogy a tudósság álköntösébe burkolódzva a régít és tiszteletreméltót könnyelmű kézzel lerántásák.

Lehetne-e mást várni ily előkészület után a tanulóktól, mikor Cicerónál a haza, szülők, barátok, öregek iránt tartozó tisztelet és szeretetről, a kötelesség lelkiismeretes teljesítéséről, állhatatosság és önzetlenségről olvasnak, mint azt, hogy az olvasottakat idegenkedő gyanakodással fogadják, mert azt gondolják, hogy akkor is önérdek vagy tettetés szól belőle, mivel a hallott életrajzi adatok szerint állhatatlan, hiú és nagyravágyó volt. Nem fogják-e azt gondolni, hogy a Catilina féle összeesküvést csak Cicero fújta fel oly nagyra, hogy így a haza megmentése körül állítólagos érdemet tulajdonítson magának?

Arra kell tehát törekednünk, hogy Cicero és a tanulók közötti helyes viszonyt felismerjük és a nagy szónokat ne egy oldalról mutassuk be, hanem életviszonyait általában, mint magán embert, polgárt, államférfiút, szónokot, bölcsészt és tudóst, családja és barátai körében, ellenségeivel szemben *saját művei alapján úgy állítsuk a tanulók elé*, hogy a Musák kedvetlen fiait Cicerónak megnyerjük, hogy így classicitása szentélyének előcsarnokához bizonyos tisztelettel járuljanak és itt keltelessék fel bennök azon vágy, hogy magába a szentélybe is bejuttan törekedjenek. Azért ne feledjük a tudós Varrónak ezen szavait: «qua maior pars vitæ atque ingenii stetit, ea iudicandum de homine est.»

BURÁNY GERGELY.

Corippus Joannisáról a «Rheinisches Museum» legújabb füzetében (p. 315, 316) egy rövid közlemény jelent meg Loewe Gusztávtól, melyben figyelmeztet arra, hogy Corippus VI. századbeli költő Johannes című eposának, mely eddig egyedül a milánói Codex Trivultianusból volt ismeretes, napfényre került ama Codex Corvinianusa, melyet a XVI. század elején Cuspinianus látott Budán. «Zum Vorschein gekommen ist er durch die Rührigkeit der Ungarn, die es als nationale Ehrensache betrachten, die in alle Welt verstreuten Ueberbleibsel der berühmten Bibliothek aufzuspüren. Johann Csontosí gibt in der Ungarischen Bücherschau (VI. p. 137. ff., mir nur aus dem Referate in der Philologischen Wochenschrift vom 24 Februar 1883. p. 212. ff. bekannt) ein bibliographisches Verzeichniss lateinischer Codices Corviniani, in welchem als Nr. 77 und in der Privatbibliothek der Marchesa Trotti in Mailand befindlich aufgeführt wird: ‚Flavii Cresconii Corippi Johannis Libri Septem‘. Da die einzig bisher bekannte Hs. durch Blätterausfall und andere Schäden gelitten hat, dürfte sich von dem neuen Codex, wenn er nicht etwa aus dem Trivultianus abgeschrieben ist, eine beträchtliche Förderung des Textes erwarten lassen. Ob diese Erwartung zutrifft, darüber hoffe ich binnen Kurzem genauere Nachricht geben zu können.»

Csak sajnálnunk lehet, hogy Loewe nem szerzett magának tudomást Csontosí ide vágó közleményének szövegéről, mielőtt e sensationális hírrrel a tudós világot meglepte. Megtudta volna, hogy az egész dolog tévedésen, még pedig Csontosí tévedésén alapul és hogy az a Corippus-codex, mely állítólag Trotti őrgrófnő könyvtárában őrzetik, azonos a Codex Trivultianussal, mely Corippus legújabb kiadójának, Partschnak, tanúsága szerint (1879) még most is Trivulzio őrgróf könyvtárában találatik. A dolog így történt. Budik «Entstehung und Verfall der berühmten, von König Mathias Corvinus gestifteten Bibliothek zu Ofen» című értekezésében (Jahrb. d. Litt. 1839. Bd. 88. Anzeigeblatt. p. 52) volt tudtommal az első, ki a Cuspinianus látta Corippusról azt írta, hogy: «Tiefes Dunkel deckt die Geschichte dieses Codex; es ist nicht unwahrscheinlich, dass er sich gegenwärtig in dem Museum des Markgrafen Joh. Jakob Trivulzio befindet.» Pedig már a Johannes első kiadója, Mazzuchelli megmondta 1820-ban a Codex Trivulzianus-ról, hogy »ad Budensem bibliothecam numquam spectavit Codex quo utor in edendo Corippi poemate. Constat enim vel ex collatione versuum quos publici iuris fecerat Cuspinianus ex ms. a se Budæ perspecto, non eundem plane fuisse ac nostrum . . . quin immo ille Codex octo continebat libros et noster plus quam septem numquam enumeravit.» Ugyanaz a Mazzuchelli említi, hogy a Trivulzio-féle könyvtárban három Corvincodex van; kettőt, Porphyrio s Acron Horatius-commentárjait és egy

miscellancedexet leirt Fraknói (Könyv-Szemle 1879. p. 126—128), a harmadik, melynek czímét Csonthosi «Latin Corvin-Codexek bibliographiai jegyzékében» (Könyv-Szemle 1881. p. 166) igen hiányosan és hibásan adja : «Joannis Damasceni Sententiæ, item Anselmi archiepiscopi Cantuariensis monologion, eiusdem prologion, cur deus homo de processione S. Spiritus, de fermentato et azimo, de voluntate triplici vel de similitudinibus, de conceptu virginis, de sacramentis ecclesiæ». Ugyancsak nem egészen helyesen mondja e codexről Csonthosi, hogy «kiállításáról és kötéséről nincsenek adataink. A külf. irodalomból csak a czímét tudjuk ekkorig.» Mert kétségtelenül nagyobb részben ezen codexről is áll, a mit Mazzuchelli a Trivulzio-könyvtár mind a három Corvin-codexéről mond : «tres codices . . insignes, si membranas scripturam et ornatus præcipue spectes, qui depicta ostendunt stemmata regni Hungariæ et prædicti eius regis Matthiæ, nec non huius emblemata varia, sunt iidem prægrandi forma et cooperti corio purpureo, in quo visuntur adhuc impressa huiusmodi quoque insignia præter varia aurea ornamenta omnes Latini et sæculo 15 descripti». De térjünk vissza a Corippus-codexre! Fraknói, ki 1878-ban vizsgálta a Milánóban őrzött Corvin-codexeket, egy szóval sem tesz róla említést. Mazzuchellivel szemben csak azt állítja, hogy a Trivulzio-könyvtár egykor összesen négy Corvin-codexet birt; de e század elején kettő végrendeleti hagyomány gyanánt Belgiojoso herczegnőre szállott és jelenleg leányának Trotti őgrófnének birtokában vannak. Óhajtottam ezen codexeket is megszemlélni, mivel azonban a főrangú tulajdonosnő távol volt Milánótól, egy jövő alkalomra kellett halasztanom. Ugyanezen okból Csonthosi sem juthatott a Trotti-könyvtárba; s így nem egyéb szerencsétlen combinatióval, hogy Csonthosi a Trotti-könyvtár ama másik Corvin codexére, melyet csak Fraknóinak kétes hitelességű tudósításából ismerünk, ráfogja, hogy az Cresconius Johannisének codex Trivultianusa, és hogy külső kiállításáról csak azt tudjuk, hogy Mátyás király czímerével van díszítve. Pedig mi sem biztosabb annál, hogy Corippus Johannisének ezen mindeddig egyedüli kézírata nincs Mátyás czímerével díszítve! Csonthosi jegyzékéből tehát egy számot törölni kell.

Végül legyen még szabad a Corvina bibliographiájának kitünő művelőjéhez, Csonthosihoz két szerény kérdést intézni : A Laurentiának egyik Macrobius-codexét egy XVI-ik századbeli feljegyzés és «az eredeti corvin-féle kötés alapján, melyet a XVII. században a mostanival cseréltek fel», vindikálja a Corvinának. Minthogy ama feljegyzés nem bír bizonyító erővel, érdekes és fontos volna megtudni, honnan ismeri Csonthosi e codexnek a XVII-ik században eldobott eredeti kötését? Másodsor, melyek azok az egykorú történeti adatok, melyek

arról tanuskodnak, hogy az Escorialnak híres Codex aureusa a Corvianából került Spanyolországba?

Dr. ÁBEL JENŐ.

— A Guarinus-féle Catullus-kiadásról Ábel Jenő a Zeitschrift für österreichische Gymnasien ez idei harmadik füzetében egy rövid cikket közölt («Die Catullus Recension des Guarinus» p. 161—166), melyben Voigt György ellen kimutatja, hogy az Apponyi-féle Janus Pannonius-codexben reánk maradt felírás nélküli levél (1456 ból), melyben a levél írója azt mondja, hogy «Catullum ubi meliorem fecero ad proprios lares remeare compellam», alkalmasint nem az idősebb Guarinustól, hanem annak fiától Baptista Guarinustól való. Evvel «az egyedüli biztos és positiv adat», melyet Voigt az idősebb Guarinus Catullus kiadásának létezése mellett fel tudott hozni elesett, minek következtében ismét Schwabe Lajosnak, Catullus érdemes kiadójának, érvelését kell helyesnek tartanunk, mely szerint Catullusnak «Guarinus-féle kiadása» az ifjabb Baptista Guarinus műve. Az időt azonban, melyben Baptista Catullus javításával foglalkozott, most már pontosabban határozhatjuk meg mint Schwabe, ki azt állította, hogy «Baptistam intra annos fere 1450 ad 1470 Catulli librum a se emendatum edidisse»; az Apponyi-féle codexben reánk maradt levélből ugyanis kiténik, hogy Baptista Guarinus Catullustanulmányai az 1456-ik évbe teendők. Végre felemlítjük, hogy Ábel ezen értekezésének egyik jegyzetében újra lenyomatta Baptista Guarinusnak Közlönyünkben először kiadott (IV. p. 632—635) ama levelét, mely oly érdekes részleteket tartalmaz az idősebb Guarinus Veronensis temetéséről.

K Ö N Y V É S Z E T.

Osszeállítja Hellebrant Árpád.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Guhl, Ernst und Koner W., Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt, Berlin, 1882. Ötödik kiadás. 843 lap.

Régészeti irodalmunk hézagossá vált a következtében az ó-korra vonatkozó ismereteinknek a kor igényeinek csak némileg is megfelelő színvonalra való emelése végett, a külföldi, a miénknél aránytalanul gazdagabb irodalomra vagyunk utalva. A klasszikus írók és magyarázóik olvasása többé nem elég, hanem ki kell terjesztenünk figyelmünket arra is, a mit a letűnt kor embereinek ipara és művészete megteremtett, s a mi kisebb-nagyobb mértékben ellentállva az idő romboló hatásának, kedvező véletlen által részünkre megmentetett. Az ily emlékeket ismertető művek közelebb visznek a valóhoz, néha magát a valót tárhatják eléink, s ebben rejlik becsük.

A görögök és rómaiak társadalmi életét, a mennyiben az ipar és művészettel állott kapcsolatban, tehát némi egyoldalúsággal, tárgyalja a fennebb említett mű, melynek első része a görögökkel, másodikika a rómaiakkal foglalkozik. E két főrészt mindegyike ismét két alrészre osztják, melynek elseje az ember külső környezetét, mindenféle építkezést, mint lakást, templomot, várost, falvakat, stb., utóbbija pedig magát az embert, különböző életviszonyainak megfelelően (mint gyermeket, ifjút, férfit, nőt, békében, háborúban, öltözetben, fürdőben, ünnepeket, játékokat vagy munka közben, stb.) ismerteti.

Különös gonddal és, a mi bizonyára nagy érdem hasonló műnél, érthető nyelven, mely a művelt laikusnak semmi fejtörést nem okoz, van kidolgozva az építészet fejlődéséről szóló elsőnek nevezhető rész, a hol az olvasó műemlékekről vett példákon a három fő-oszloprendszer (a dór, ión és korinthusi) egymásutánjával minden nehézség nélkül ismerkedhetik meg. Jól van szerkesztve, de kevésbé megnyerő a római építészetéről szóló rész, a mely, mint a görög, hasonlóképen megmaradt emlékek (templomok, ívek, színházak, lakházak, csarnokok stb.) tiszta rajzaival világosítottik meg. Hogy szerzők az olympiai, pergamoni, pompejii stb. ásatások legújabbán összeállított eredményeit műveikben iparkodtak felhasználni, annak az, ki e sokszor igen drága részletes munkákhoz mindenkor hozzá nem férhet, csak örvendhet. Nevezetesebb építkezéseknél, mint pl. az olympiai Zeus-templomnál az alaprajz, átmetszet s összkép a mértékek kitételével egymást követi, hivatkozással mindenütt és mindenkor a forrásul használt művekre. Ugynevezett helyreállítási kísérletek csak gyéren említettek, a mi a műnek előnyére válik. A fegyverzet, öltözet, szobrokról, házi edényekről s egyéb jelenetek nagyobbára edényfestményekről s domborművekről vett rajzokkal magyarázhatnak. De szerzők figyelme kiterjedt a rakművekre, falfestészetre s érmekre is s művek általában oly gazdag tárházát képezi 568 tiszta és világos ábrájával (melyekből tán felénél több építkezésekre vonatkozik) a régi műemlékek összeállításának, hogy azt bátran lehet a klasszikus kor archaeológiájával foglalkozónak ajánlani. B. J.

Halm K. Ueber die Echtheit der Justus Lipsius zugeschriebenen Reden. Eine literarhistorische Untersuchung. München, 1882. 8-r. 37 l.

Halmnak utolsó műve, melyben kimutatja, hogy a «Justi Lipsii orationes VIII Jenae potissimum habitae, e tenebris erutae», (1607) cz. gyűjteményben foglalt negyedik beszéd, az Oratio de Concordia, mely 1573 július 28-án tartatott Jenában, csakugyan Lipsius műve, melyet Lipsius csak azért tagadott meg később, mert a protestantismus érdekei vannak benne védeve.

Mastarna oder Servius Tullius mit einer Einleitung über die Ausdehnung des Etruskerreiches von V. Gardthausen. Mit einer Tafel. Leipzig 1882. 48 lap.

Gardthausen ki akarja mutatni, hogy az Etruskok régi időkben, a Kr. előtti VII. században a Brenner Pass-tól egészen a Vesuviusig birták Itáliát, azután a Tarquiniusok dynastiájával foglalkozik behatóbban, kik-

nek családi sirboltját tudvalevőleg egy Tarquinius család sirboltjában Caere-ben vélték felismerni a tudósok. Claudius császárnak a lyoni bronzábrában ránk maradt beszélédnek azon passusát, hogy az etrusk hagyomány szerint Tullius tulajdonképen Mastarnának hívták és hogy Caelius Vibenna fegyvertársa volt, össze akarja egyeztetni egy Vulciban kiásott régi képpel, melyben többek közt Mestrina feloldja Caile Vipina kötelékeit. Ezen kép segítségével a Tarquiniusok dynastiájának történetét következőképen reconstruálja Gardthausen: Mastarna-Servius természetes atyjától Tarquinius Priscustól a Mons Caeliuson egy megerősített tábornokot kapott lakhelyül, a honnan Caelius Vibenna katonáira támaszkodva a trón betöltésénél ő is hangoztathatta szavát. A jogos trónkövetelőt, féltestvérét Gnaeus Tarquiniust megölte, s maga lépett a trónra, melyen a suffrage universel által erősítette meg magát. Később, nem lévén gyermeke, legitim unokaöccsét Tarquinius Superbust vejevé fogadta, hogy ily módon a család két ágának fusióját létesítse, de nem ért célzt; Tarquinius Superbus bosszút állott atyja meggyilkoltatásáért és megölte Serviust. Tarquinius Superbus véres tette, melyet a római traditio nem magyaráz meg eléggé, ez által némileg indokoltnak látszik.

Ezen theoriáját Gardthausen elég ügyesen támogatja ugyan, mindazonáltal a critica minden oldalról kimutatta állításainak tarthatatlanságát; pusztá helynevekből és fali festményekből nem lehet történetet összeállítani.

Niese Bened., *Die Entwicklung der Homerischen Poesie*. Berlin, 1882. 7 márka.

Ezen érdekes műnek főczélja, kimutatni, hogy a Homerosi költemények a műköltészetnek, nem pedig a népköltészetnek termékei. Az, a ki az Iliast költötte, teremtette egyszersmind a trójai mond kört is, melynek eredeti részét az Ilias első éneke, *O* vége, *II* eleje, és a későbbi énekeknek a XXII-ikig egyes részei képezték. A többi későbbi toldalék, mely mind az Ilias azon alakjához volt illesztve, mely épen az illető korban közkézen forgott. Az Odysseának mostani alakja is telve van hozzátalásokkal. Eredetileg a hajótörést szenvedett Odysseusnak a Phaiákoknál való megérkezésével kezdődött és Odysseus és Penelope *ἀναγνώρισις*-ével végződött; a bosszúállás nem volt előadva. A cycikus költemények keletkezésének idejében azonban mindkét költemény már nagyjában oly alakkal birt, mint a hogy most ismerjük, ezt Niese is vallja, és úgy látszik csak ez fog Niese combinációiból később is helyesnek elismertetni.

Volkslieder, schweizerische, mit Einleitung und Anmerkungen. Herausgegeben von Ludw. Tobler. Frauenfeld, 1882. 234 l.

Kitünő alapvető munka, mely a fontos történeti népdalokat is magában foglalja és jelesen magyarázza.

Welti H., *Geschichte des Sonettes in der deutschen Dichtung*. I. rész. München, 1882. 28 l. Tudori értekezés.

Az eddig megjelent első rész a sonett történetét Opitzig tárgyalja.

A «MAGYAR» NÉV EREDETE.

Nem rég jelent meg Vámbéry tanárnak «*A magyarok eredete*» cz. munkája, mely a napisajtóban és a nagy közönségnél egyaránt e minket kiválóan érintő kérdéshez méltó érdeklődést keltett. Időszerűnek tartom most, midőn Vámbéry úr említett munkájában a magyar *nép* eredetével együtt a «*magyar*» név jelentésének kérdését is felvetette, e tárgygyal bővebben foglalkozni, s az eddig erre vonatkozólag felállított véleményeket, a mennyiben rólok tudomásom van, közelebről vizsgálni.

Tulajdonnevek megfejtése, milyen a «*magyar*» is, általában véve sokkal nehezebb, mint a nyelv szókincsének egyéb részei, a mennyiben a tulajdonnevek fogalmi köre sokkal szűkebb terjedelmű, s ha vannak esetek, hol az értelem első tekintetre világos a rokon nyelvek szókincsének felhasználása mellett, milyen, hogy egy példát említsek, a «*deutsch*» elnevezés, melyet a gót *Þiuda* «*volk*», plur. «*heiden*», továbbá szintén gót *Þiudisko* «*heidnisch*» azonnal megmagyaráz: legnagyobb részben az értelem nem ilyen könnyű szerrel hozható ki, s e tekintetben is elégnék tartom csupán egy példára, a «*german*» szóra hivatkozni, melyet az indogerman tudósok igen különbözőleg elemeztek. Kétségtelen azomban, hogy a tulajdonnevek magyarázata is, mint a melyek eredetileg szintén értelmes szók voltak s értelmök csak idővel homályosodott el, nem zárható ki a nyelv kutatás köréből, s így helyén valónak találok, hogy a «*magyar*» név megfejtésével is, különösen nálunk többen foglalkoztak. Ha a «*magyar*» kérdés e történetét vizsgáljuk, a fokozott érdeklődés mellett, mely a különböző időkben feléje irányult, szintén megtaláljuk a nehézséget, mely a komoly számba veendő magyarázóknak is elébe gördült.

E magyarázatok nem egyenlő értékűek, a mit természetesnek fogunk találni, ha meggondoljuk, mely nagy változásokon ment át

a magyar nyelvtudomány a múlt század végétől egész a jelenkorig.

Beregszászi Pál «*Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit der morgenländischen*» (Leipzig, 1796) című munkája elején (3. l.) tárgyalja. Értelmezése szerint a szó vagy «mogol»-ra vezetendő vissza, vagy az arab «*modsir, mohadsir*», *emigrirter, ausgewanderter*-hez van köze. Kiemeli még e mellett azt is (4. l.) «*dass madsara oder madsarai im Persischen : fata, quidquid homini contingit, fortuna quaevis* bezeichne.» Különösnek találjuk első tekintetre is azt, hogy Beregszászi több lehetőséget is felállít a nélkül, hogy kiemelné, melyiket találja legalább jobbnak. Érdekes az is, hogy Beregszászit a történelmi felfogás befolyásolja, midőn a «*magyar*» nevet a «*mongol*»-lal magyarázni akarja, sőt egyéb körülményeket is, minő a magyarok kivándorlása, láthatólag figyelembe vesz; a történelmi felfogás különben a később tárgyalandó magyarázók legtöbbszörénél is szerepel, sőt egyedüli kiinduló alap. Fölösleges még azt is megemlíteni, hogy *Beregszászi* helytelen úton jár, midőn a «*magyar*» szót arabból és perzsából, tehát olyan nyelvekből akarja megfejteni, melyekhez a magyar nyelvnek semmi köze nincsen, de ugyanezt teszi *Beregszászi* könyvében más szavakkal is, s e tekintetben még jóval később tisztultak a nézetek.

Horráth István, kinek rendszere «*mindent a magyarból fejteni meg*» okvetlen maga után vonja, hogy nála a képzeletnek jusson a főszerep, «*Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégebb történeteiből*» (Pest, 1825) című munkájában, hol a magyarokat a philisteusok, chananeusok s számtalan más néppel összeköttetésbe hozza, illetőleg bennök magyarokra ismer, magának a «*magyar*» szónak is «*mageresztő, magvető*» (*semen producens, agricola, georgius*) értelmet tulajdonít.

Kiss Bálint szentesi reform. predikátor, esperest és táblabíró «*Magyar Régiségek*» (Pesten 1839) cz. műve 4. lapján «*A nemzeti Magyar névről*» ír. Érdekesnek tartjuk egyes részeit arra, hogy szószerént idézzük, különösen azon helyet, hol az addig felállított véleményeket ismerteti és bírálja, annyival inkább, mert itten több új véleménynek jövünk nyomára, melynek egyébként utánna járni és azokat felfedezni nem kis nehézséggel járna. «Különböző értelemmel vagynak erről hazai írónk. Némelyek ugyanis így gondolkoznak: mivel ezen szónak értelme a mostani magyar beszédben

fel nem találtatik; tehát ezt valami más idegen nyelvből kölcsönözték régi eleink, vagy t. i. a zsidó nyelvből, mineműek ezek: *Magar*, mely *levetett-et*, *letaszított-at* jelent, — *Mazar*, mely azt teszi *törvényes ágyból származott gyermek*; *Magúr*, melynek értelme ez: *bujdosó*, idegen földön lakó; vagy az arab *Machar* szóból, mely *jobb részt választó-t* jelent, s egyez a görög *Makarios*-sal, mely annyit tesz, mint: *jó állapotban levő, boldog* ¹⁾. — Egy költött név alatt nemzetünket kisebbiteni törekedő földink pedig ilyen czim alatt kiadott munkácskájában «*Sollen wir Magyaren werden?*» a 31-ik lapon azt állítja, hogy nemzetünk nevét a szlávoktól kölcsönözte, kiknél *Magora* hegyes tartományt jelent. De hogy a *Magyar* a maga nemzeti nevét idegen szóból kölcsönözte volna, az ő nemzeti előállása, s virágzó állapotra lett jutása után sok századok mulva, még pedig akkor is olyanból, mely néki semmi becsületére nem szolgál, ki hihetné azt?» Tovább pedig így folytatja: «Nemzetünk történeteinek legrégebb esmeretes írója *Anonymus, Belae Regis notarius* Cap. 1. azt írja, hogy: «Scythiának legelső királya volt *Magog*, a Jafet fia és ez a nemzetség *Magog* királyról hivatott *Mogereknek*», de hogy ez az állítás hihető legyen, elsöben azt kellene megmutatni, hogy a *Magyarok* a tulajdonképeni *Scythia* nemzetből valók voltak és velök egy nyelven beszéltek, annakutánna, hogy az ő első királyuk *Magog* volt, s ha ettől kölcsönözték nevöket, miért nevezték magokat *Mogereknek*, miért nem inkább *Magogáknak*, mint Josephus után nevezi öket Horvát Ádám a *Magyarjában*. — Szinte ilyen alapon épült pesti profess. *Keresztúri József*-nek is a *magyar* név eredetéről való vélekedése, a ki «*de Hungarorum originibus*» írt dissertatiója 18-ik lapján azt mondja: hogy kölcsönözték ezt *Moagertől* ²⁾ az uturguriak fejedelmétől I-ső Justinianus császár idejében és így a Krisztus után 525. esztendő tájban, de ezen állítás is hitelességét elveszti annak megmondolása által, hogy minek előtte született *Moager* és uralkodott volna Justinianus császár, már sok századokkal elébb esmeretes volt a *Mad'jar* név. Nem is tehetni fel ezen maga felöl sokat

¹⁾ Horváth István erre vonatkozólag jegyezte meg a «*Rajzolatok*»-ban, hogy «a görög szabadságszereteténel fogva a *boldogot Makarnak* mondotta» (17. l.).

²⁾ A *Muager* nevet Vámbéry is említi *Theophanes* után (A magyarok eredete 199. l.) s a *Magyar* névhez sorozza.

tartó nemzetről, hogy magát egy idegen fejedelemtől, bárha az uralkodója lett légyen is, nevezte volna». A 7. §-ban pedig így ír: «Látván és el nem fogadván ezeket hazánk egyik jeles tudósa *Horvát István*, a Széchényi országos könyvtár mostani gondviselője, a *Magyarok* eredetéről munkásan összeszedett Rajzolatja 49. lapján azt írja, hogy a *Magyar* név, magyar eredetű szó, s annyit tesz, mint *mageresztő, semen producens, agricola*, helyesebbnek is tartja és ezen név értelmének kitalálására alkalmasabbnak a palóczos *Magyer* nevet¹⁾ a *Magyar*-nál is; az *Aroter, Georgus, Gepida, Argivus, Agrianus, Campestris, Campanus* neveket a *Magyar* névvel egy értelműeknek állítja²⁾. Igaz is, hogy a *Magyarok* eleitől fogva földmivelő, baromtartó, mezei emberek voltak (!)

nevezhettek őket a görögök *Aroter* és *Georgus*-oknak, a latinok *Agrianus*-oknak, *Campestris*-eknek, de hogy azért minden így nevezett nemzetek Magyarok lettek volna, vagy hogy a *Magyar* név értelme mind ezekkel egyezne, azt elfogadni nehéz; mert így azt is lehetne állítani, hogy minden földmivelő vagy föld terméseiből élő népek *Magyarok* voltak. Abban is igaza van hazánk nevezett tudósának, hogy ezen törzsszó *mag* meg van a magyar nyelvben . . . Feltalálhatnak az *ar, er, or* törzsszók is . . . De ha ezen két törzssók magyar szót teszszük nemzetünk eredeti neve alapjává, sok olyan kérdések tétethetnek előnkbe, melyekre meghatározott feleletet nem mondhatunk. Ilyek nevezetesen az itt következők: Vajjon a *mag* néven nemzetet kell-e érteni, vagy gabonamagot, vagy pedig prof. *Kerekes Ferencz* szerint magast, vagy magánost. Vajjon mért nevezték magokat a mi nemzetünkbeliek *mag*-nak. Továbbá kérdésbe lehetne azt tenni, hogy régi eleink mikor és miért ragasztották a *mag* név mellé az *ar* szótagot.» A mint látható, *Kiss*, bár maga is nem helyes szempontokból indul ki, a mit korához mérve tőle várni sem lehet, de egy pár találó ellenvetést mégis tesz, a mit, mindig a korabeli viszonyokat tartva szem előtt, méltányolni lehet. De lássuk most, miként vélekedik maga. A mint mondja: «historiát nem ilyen sok kifogásokat szenvedő vélekedéseken, hanem hiteles írók nyomós előadásain és az ezekből folyó józan okoskodásokon s természeti következtetéseken kell alapítani s építeni», a mi elvnek igen szép, de magyarázatában

¹⁾ Horváth erről a *Rajzolatok* 46-ik lapján emlékezik.

²⁾ ib. 7. l.

épen Kiss is vét ellene. Történetírókra hivatkozik, melyekből megtudja, hogy a médusok *Madaj*-tól származtak, más részt, hogy a médusokat régen általában *Ar*-oknak nevezték, s azután így szól: «Már ha Médiának két régi nevét, mely is ez: *Madaj* és *Ar* összeszszük és a középső *a* betűt alig hallható schevává változtatjuk, a napkeleti nyelvek szokása szerént: éppen a mi nemzeti nevünk lesz belőle, mely is ez *Madjar* = *Magyar*» (10. l.). Kiss ennek alapján ír a régi *Madaj-ar* vagy *Magyar* nyelvről (13—72. l.), a régi *Madjarok* öltözeteiről és ezeknek neveiről s formáiról (102—120. l.) stb., azomban méltán tarthatjuk a két elnevezés összetételét erőszakosnak, s kérdehetjük, miért nem fordul elő sehol a két elnevezés kapcsolatban első sorban a medoknál is.

Fejér György hasonlóképen egész könyvet írt a magyarok eredetéről (*Aborigines et Incunabula Magyarorum ac gentium Cognatarum populi Pontici, Pontus*. Disquisivit *Georgius Fejér*, Bibliothecarius Regius. Budae 1840). Az előbbi vélemények közül, melyek a *Magyar* szó viszonyára vonatkoznak, említi Rubequiusét «Tatari se Mongoles et Mogoeres appellari volunt» (24. l.), — *Prayét*, ki *Dequignes* után a *Magyar* nevet a chinai *chi-ong-nu*, *hun*-nal hozza kapcsolatba, (28. l.) természetesen a hunt a magyarral egynek vevén, továbbá *Horváth Istrán* és *Kiss Bálint* magyarázatait is, az utóbbira megjegyzevén «laborem, inauspicate, agressus viribus suis superiorem. Ast Medos primitius Arios dictos fuisse, non *Madaj-ar* seu *Magyar* testis est Herodotus» (29. l.). Véleménye szerént: «. . . *Macrones, Macrisas, Machellonas intelligendos esse Magores, Magyaros, aborigines nostros*» (*Macrones-Magyar* 88. l.). Láthatólag *Fejért* azon csekély és esetleges hasonlatosság vezette félre, a mi a két szó között fenn áll; állítása szerént ezt még igazolnák a nyelv, szokások stb. közös volta.

Hunfalvy Pál régebben az akadémia egyik ülésén tartott a «magyar» szó jelentéséről felolvasást, mely a «*Magyar Nyelvészet*»-ben («*Mit jelent a magyar szó?*» I. k. 44. l.) jelent meg. *Abulgazi* egy helyéből indul ki, melyben az *tiz vagy kilencz ujur törzs-ről* tesz említést. Az «*ujgur*» szót *Abulgazival* egyetértően «*összeragadó, szövetséges*»-nek magyarázza (ugyanigy *Vámbéry* is legújabbán munkája 198. lapján) azon alapon, hogy *uj-* a törökben *ragad-* jelentésű. *Abulgazi* erre vonatkozó példái: *sut ujudi a tej megaludt, imanga ujudum ragaszkodtam az imámhoz*, mellé *Hunfalvy* hozzácsatolja még, mint idetartozót a török *jogurt aludt tej* szót is, mely-

ből a *jog* = *uj*-gyököt azonosnak állítja a nyelvtörténetbeli *moger* *mog*-jával, s mind e kitételeket azután *ujgur*, *jogur*, *moger* egyaránt nomen agentis török *ir*, *ur*, képzésűeknek gondolja. Érdekes a befejezés, melyet épen azért közlünk. Miután még több hasonló, jelesen török népnév megfejtésével próbálkozik meg, így végzi: «De elég annak megsejtetésére, hogy mit leszünk képesek megmagyarázni az összehasonlító nyelvtudomány segítségével. Addig is, míg én és mindnyájan erősebbek leszünk abban, ne feledjük, hogy a «magyar» talán *szöretségest* jelent.» Hunfalvy e nézete ellen első sorban az a kifogás emelhető, hogy a szó elején levő *m* hang a török *j* hanggal nem állítható egybe, de többi közt a szónak *moger* alakja, melyet Hunfalvy felvesz, *e*-jénél fogva is nem kevésbé bizonyít ellene.

A *Czuczor* és *Fogarasi* által szerkesztett «*Magyar nyelv szótára*» *Beregszászi* és *Horváth* említett szófejtésein kívül még *Neumann Károly* magyarázatát is említi, mely szerint a *magyar* a. m. *baskir*, *baskar*, mely *Fischernek* is nézete (*Hunfalvy: A vogul föld és nép* 11. l.), míg *Strahlenberg* *Abulgazival* tart, a mennyiben «*Abulgazi ujurjait* a hunokkal és magyarokkal egyezteteti» (*Vog. f.* és n. 6. l.). A Nagy-Szótár csak mellékesen jegyzi meg *Neumann* magyarázatának kapcsán, hogy «még közelebbi hangrokonságot találunk a *bochar* szóban», a mi épen úgy, mint a *baskir* hangtaniilag a szóközépi *sk*, részint *ch* miatt sem egyeztethető, — de tényleg mégis *Horváth* *István* «*mageresztő, magvető*» értelmezéséből indul ki, melyhez mindjárt hozzát teszi, hogy ez «a szóelemzéssel ugyan nem ellenkezik, de *mager* más értelmet is elfoglal.» Ez az értelem, melyet a «*magerő, mageresztő*»höz fűz «*fajeresztő, t. i. nép, mely mindegy magvát képezi több más, belőle származott népeknek, milyenek a kúnok, palóczok stb., kik raj gyanánt keltek ki a törzsnépből.*» De e mellett a régies «*mag-eri*» a Nagy-Szótár értelmezése szerint egyúttal *maqférfiak* (*Keruvolk*), minthogy szerinte az *eri* egyszersmind a. m. a magyar *here*, mely *Sándor István*ként a himgolyón kívül a himállatot is jelenté, s e «*here*» megint egy a *férj* szóval, azaz *eri, erő, here, férj «rokonok*», melyeket ezenkívül latin *vir*, török *er* és más különböző nyelvbéli hasonló értelmű szókkal egybevet. Egy alábbi pontban (79. l.) *Neumann Károly* «*Die Völker des südlichen Russlands*» című művére hivatkozva, ki azt mondja, hogy «a megere népcsoport vagy már további időtől fogva a legkitünőbb, vagy későbbben a fejedelmi, csa-

lád nemzetsége lett, s azért az öszves népség *magyar* nevet von fel», — e helyből kiindulva a «*Kernvolk*» értelmezést megerősítve látja, sőt a név ilyen magyarázatából a *magyar nép* jellemvonásait is kimagyarazza. A Nagy-Szótár eszerént Horvátthal egy nyomon halad, etymologicus eljárása annyiban rokon ezével, hogy mindkettő egyként phantasticus, csakhogy lényegesen különbözik tőle, a mennyiben a Nagy-Szótár magyarázatának a magyar nyelv körén belül való szócsoportosítás az alapja, míg az ily úton nyert csoportot távolabbi körben mindennemű nyelvnek látszólag vagy csak némileg hasonló szavaival köti egybe. Helyesen jár el azonban, midőn a régibb *moger*, *mogeri*, *mager*, *mageri* alakokat figyelembe veszi, valamint az ellen sem lehet kifogást tenni, hogy a *magyer* (Katalin legenda) vagy *magyeri* hanghasonúlással lett *magyar* vagy *magyari*; ellenben a *moger*-t *g*-sen olvassa (*genge*, *gyenge*), s nem veszi itten számba a régi nyelvemlékek helyesírását.

Hunfálvy «*A vogul föld és nép* című munkájában (346 l. Ak. Évk. XII. 1864) a *magyar* szó eredetére vonatkozólag új véleményt állított fel, melyet «*Magyarország ethnographiá*»jában is (403. l.) fentart. «Az egyszer», mondja, «az *ujgur* szóval igyekezém megfejteni: de miután világosan látjuk, hogy a magyar nyelv nem a török nyelvcsoporthoz, hanem az ugorhoz tartozik, a népnevet sem lehet a török nyelvű népek neveivel megmagyarázni». Így itten már a vogul *mu*, *mo*, *má*, *mä* (finn *maa*) föld és a vogul *kär kim*, *ember* (kicsinyítő képzővel *kärku*, *kärkve* és *käremkve* = *gyerek* és *gyermek*) összetételéből alakult *mo-kär*, *ma-kär* (*mo-ger*, *ma-ger*) «föld ember»-t lát benne. És folytatja: «Igy hijják magokat a finn és ugor nyelvű népek mai napig; az eszt nem is tudja más nevét, csak ezt; *maa mies* = a föld embere; a vogul *ma* így nevezi magát: *ma-kum*, vagy *ma-gum*, vagy *mam-kum* = föld embere. Valamint most is a vogul az *Elmkales*-on¹⁾ a mythologicus embert, a *magum*-on pedig a mai embert érti: úgy lehetett a magyaroknál is, hogy az *ember* a mythologicus embert, a *mä-ger*, *ma-ger*, *mo-ger* pedig a történeti, a földet bíró embert jelentette.» Hunfálvy e nézete ellen is, mely már nyelvészeti rendszeres bizonyításon alapszik, lehet felhozni egyet-mást, mi azt kétségesse teszi. Már *Edels-*

¹⁾ *Elmkales*, másként *elemyoles* = levegő-halandó, levegőbeli ember.

pacher Antal «*Dentek és Magyarok. Magyar östörténelmi vázlat.*» (Budapest 1878) című kis füzetkéjében úgy nyilatkozik róla, hogy a *ma* föld «külömben találna, ha egyébként is be volna bizonyítva, hogy ezen alak a magyar nyelvben hajdan csakugyan megvolt», s a *ger*-re vonatkozólag constatalja, hogy a *kür* Budenz szerint nem felel meg a magyar *gyerek* és *gyermek* szóknak (a mennyiben Budenz a *gyermek* szót a vogul *háurem Kind* s ehhez járult diminutív *k* képzővel magyarázza), s eszerént (9. l.) «látni való; hogy Hunfalvy fejtegetése sem állja ki a tűzpróbát, a mint ennek már *Europaeus* (Nyelvt. Közl. 207. s k. l.) az ismert finn ethnolog is kifejezést adott.» — Budenz magyar-ugor összehasonlító szótárában említést tesz ugyan Hunfalvy magyarázatáról (az «*ember*» czikk alatt 782. l.), de a szóhasonlítások közé egyáltalában nem veszi fel. Vámbéry «*A magyarok eredeté*»-ben, hol a *magyar* név jelentésének kérdését is felveti (199. l.), mint a melynek «*származása és jelentése első rendű érdeklél bér*», Hunfalvy magyarázatát is helytelennek nyilvánítja, mint minden oly etymologiai combinatiót, mely a *mager*, *moger* *g*-s olvasásán alapszik. — Mindenesetre tekintetbe veendő, hogy a régibb codexek a *gy*-t külön nem írták, mert nem volt rá a latin írásban megfelelő jegy, s épen ezért egyszerűen *g*-vel jelölték: ez kitetszik világos példákból, melyek ma is *gy*-vel fordulnak elő úgy mint a *magyar* szó is, Vámbéry pl. felhozza Jerney után a *nag* = *nagy*, *garmat* = *gyarmat* szót. E szerént a *gy*-s olvasás rectificálva van, s ha *g*-vel vesszünk fel a szót, ki kell mutatnunk, hogy ez *gy*-be átmehetett. Lehetne még mellette bizonyítékokat felhozni, mert csakugyan ez épen *e* előtt elő szokott fordulni pl. *gyenge* mellett van *genye*, s a latin *Egidius* a magyarban *Egyed*, de az a nehézség, hogy akkor meg a *kür* szóval nem hozható együvé, mert az csak a loszvai vogulban magashangú, ellenben a kondaiban *zar*, éjszaki osztjában *zar*, *zor* (és nem *kar*, a mi eredeti *kür*-re mutatna), pedig a második szótag magashangja régibb codexekben következetesen többször fordul elő. A jelentés is tulajdonképen «*mas, masculinus*», s fel nem tehető, hogy a régi magyar nép csak himneműtekből állott. Végre «*a föld embere*» elnevezés is az ugor népeknél nagyon sporadicus, csak az *esztre* szorítható úgyszólván, mert a vogulban csak másodrendű név a *ma-kum*, a rendes pedig *mansi*. Meg az *ember* sem *elm-kür* (vogul *elm* = finn *ilma* levegő) v. ö. erre nézve Budenz szótárában az *ember* czikket (781. l.), s így Hunfalvy mythologicus vonatkoztatása

is magától elesik. Elég ellenmondás arra, hogy *Hunfalvy* magyarázatát mi se fogadjuk el, bár *Edelspacher* ellenvetése, hogy a *ma* föld a magyarban ki nem mutatható, még elegendő akadályt nem képezne, mert a *ma* szónak ugorság szerte való előfordulása okvetlenül maga után vonja, hogy a szó bizonynyal a magyar nyelvben is egy időben megvolt.

Meg kell emlékeznünk itt *Lukácsi Kristóf* «*A Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*» című munkájáról, melyet már az ötvenes évek elején megírt, de csak 1870-ben jelent meg Kolozsvártt. *Lukácsi* csak a régibb véleményeket említi *Horváth Istvánét*, *Fejérét*, *Dequignesét*, *Kiss Bálintét*. Ezekre vonatkozólag mondja (II. k. 205 l.): «Különböző népneveket fogtak fel, melyek a *Magyar* névszóhoz hang és jelentésre némileg hasonlítottak, vagy a melyekben, néha erőltetett elemzés és magyarázat szerint ily nemű hasonlatosságot véltek létezni. Ezen eljárásnak több példáit találjuk *Horváth István* értekezésében» stb. Valamivel alább pedig: «Másképp nevezi magát maga nyelvén *ma* is a Magyar, s másképp nevezetik a szomszéd népektől, így volt ez kétség kívül Ázsiában is. Már ki mondja meg nekünk, miképp nevezte magát a *Magyar* Ázsiában maga nyelvén, ha nem ha a *Magyar* maga, vagy a Magyarral Ázsiában egykor együtt lakott, s vele különféle viszonyban állott szomszéd népek». *Lukácsi* művében csak ezen utóbbira terjesztette ki figyelmét, minthogy olyan időket tett tanulmánya tárgyává, mikor a *Magyar* név még egyáltalában sehol, az örmény íróknál sem fordul elő, melyek kútfői után *Lukácsi* művét írta, — leszámítva azonban azt, hogy a nyelvészeti rész elavúlt, s hogy *Lukácsi* a húnok és a magyarok között különbséget nem tesz, azon anyag, mely e műben összehordva van, *ma* is használható.

Hátra van még a legutolsó és legújabb vélemény: a *Vámbéry* tanár szöfejtése, melyet «*A magyarok eredete*», című munkájában bocsátott közre. Érdemes orientalistánk a *magyar* szót törökből magyarázza, mely tulajdonnévnek, saját szavai szerint, «*török nyelvi jelleme kétségbe nem vonható és mi csak szóbeli jelentését hypothesis alakjában adjuk* (206. l.)». *Vámbéry Anonymus* *mogor*, s a későbbi krónikások *mogor* szavát *magyar* helyett állónak veszi, s e tekintetben kivált az arab és általában keleti íróknál kivétel nélkül *madsar* alakját méltatja figyelmére, mint a melyek a magyar krónikáknál régibb kort tüntetnek fel. Azomban, úgy hiszszük, csak a *gy* megerősítésére szolgálnak, a mennyiben a megfelelő mássalhang-

zót *ds*-sen őriztek meg, míg a krónikák a *gy*-t is *g* jeggyel irták, — de a magánhangzókra vonatkozólag a magyar kútfők tanúságát mégis csak nyomósabbnak kell tekintenünk, illetőleg mindenáron számolnunk kell a *moger*, *mager* *e* hangjával, mely hogy nem sajtóhiba, többszörös és különböző helyen való előfordúlta mutatja. Már pedig e körülmény egymagában véve is minden olyan magyarázatnak, mely a szót nem összetétel útján keletkezettnek magyarázza, ellene mond, mert csak összetétel útján magyarázható a szóban a *hangzóilleszkedés* hiánya. *Vámbéry*, miután *Klaproth* nézetét, hogy *madsar* ó-tatár nyelven a. m. *köböl* való, azon okból, minthogy a szó ily jelentéssel egy ural-altaji nyelvben sem fordul elő, elveti, — s *Klaproth* azon megjegyzését illetőleg is, hogy *madsar* egyes tatár szójárásban *nagy négykerekű kocsit* jelent, azon ellenvetést teszi, hogy ez a jelentés csak újabb keltű s valószínűleg a tatár hódítás eredménye, a mennyiben a tatárok Magyarországon e kocsikkal megismerkedtek, s azokat az ország nevérol nevezték el (204. l.): a *magyar* szót a maga részéről a nyelv legrégebbi korszakában *majar* alakúnak veszi fel. Az ennek igazolásául felhozott példákat azomban: magyar *gyűrű* = török *jüzük*, magyar *gyúr* = török *jour*, magyar *gyűlés* = török *jiüliš*, — török *jol* = kirgiz, nogaji tatár *žol* (azaz: *dsol*), *jir-žir* (hely), *jig-žig* (sir), úgy a magyar nyelven belül a *jó*—*gyógy*, *gyón*—*javon*, *jön* s népies *gyón*-t már csak azért sem találjuk bizonyító erejűeknek, minthogy mind e példák csak a szókezdetre vonatkoznak, a mi nem mindig érvényes a szóközépen is. Van ugyan épen a törökségben szóközépi *j* is, melylyel szemben *ds*, *č* áll, de az ilyen *j* eredetibb *t*-re vezethető vissza pl. csagataj *ači*, *adsi* = *öregebb fitestvér*, *bátya* eredetre nézve egy csagataj *ajik*, oszmanli *aji medve* szóval, melynek azomban már az ujugurban *ata* = *atya*, *atik* = *medve* áll ellenébe (*Vámbéry*: A török-tatár nyelvek etymologiai szótára 26. cikk) stb., de *Vámbéry* tanár magyarázatából a *majar*-ban levő *j*-nek, nem *t*-s, hanem *g*-s eredetibb alakja következik. Ugyanis *Vámbéry* úr a *szóar* végében ugyancsak a török *ar*-t látja (úgy mint az *avar*, *bolgar*, *khazar*, *kabar*-ban is), mely a törökben a jelentő mód jelen idejének egyes számú 3-ik személye s egyszersmind melléknévi és főnévi képző gyanánt szerepel (*jazar* az író, *gelir* a jövő), s a hátra levő *maj*-ban tőalakot gyanít, «mely egy ismeretes hangváltozás folytán *baj*-nak a mellékalakja, mely annyit jelent, mint *magas*, *hatalmas*, *jönséges*, *gazdag*,» s így végzi: «az említett tulajdonnév,

melylyel, ha feltevésünk helyesnek bizonyúl, a török (tkp. *kazáni tatár*) *bajar fejedelem, hatalmas* azonos¹⁾ tehát így volna fordítandó: *uralkodó, hatalmas.*» De a szóban levő *baj-*, mint *Vámbéry Et.* szót. 204. cikkéből kitetszik, előzőbb *bag* (ujgur *bajat* isten, csagataj *bagat, bijat gazdag, magát jól bíró*), a mi phonetici alapon egy *bat* gyökérrel össze sem állítható, úgy hogy már e miatt is a két szó egybetartozását el kell ejteni.

Ez a *magyar* kérdés története Beregszászától és Horváth Istvántól kezdve *Vámbéryig*. Láthatólag a szót egészen más alapon kell megfejteni, mely mellett legalább az emezeknél fenforgó nehézségek kiküszöbölhetők legyenek. Ezen alap pedig nem lehet más, mint minden mellétekintet nélkül a szó legrégibb nyelvtörténeti alakját keresni, s az így nyert alakból hangtani úton az eredetit rekonstruálni a magyar nyelv rokonsága segítségével, mely eljárás egyedül vezethet helyes eredményre.

A *magyar* szó a latin okiratokban *Jerney «Magyar Nyelvkincsek»* szerint (88. l.): *Dentumoger* Bknj 4. 3. Turoczi 1, 1; *Moger, Mager* 1214; *Magor, Mogor* 1254; *Magar* 1300; *mogoriek* (Pozsonyi krónika) alakokkal fordul elő. — A Gyöngyösi codexben: *magary wraknak tyztul mynd eloztad* 242. l. 9. s. | *otalmazoya magar nepeknek* 243. l. 7. s. || Szt. Domonkos codexben: *magerorzagban* 157. l. 4. s. | *magyer orzagban* 193. l. 2. s. alul || *Érdy* codexben: *az magary wrakat* 240. l. 1. s. | *be magyarorzagba* ib. 28. s. | *az magary wraknak* 89. l. 20. s. | *Magary Andre kyralnak Leanya* 476. l. 1. s, de: *Nemeth Chazaar* 90. l. 35. s. | *az lengyel kyralnak kówetyt* 242. l. 1. s. alul, 243. l. 1. s. fent és nem: *nemethy chazaar, vagy lengyely kyral* || *Margitlegendában: magery kyralnak leyanyanak gyeneresege esete* 9. l. 25. s., de: *az cheh kyralnak* 12. l. 19. s. | *chek kyral* 11. l. 28. s. stb. | — *kevldet volna nagy tyztes kevuetevket magery kyralhoz* 11. l. 29. s. | *magery kyralnak leyanya* 11. l. 18. s. | *mageroknak elsev kyralya* 16. l. 21. s. | *mager orzagnak* 16. l. 31. s. | *magyer orzagnak* 28. l. 16. s. | *az priorissa magery bela kyralnak* 32. l. 33. s. | *magyar orzagban* 43. l. 32. s. | *magyarorzagbely vrak* 61. l. 16. s. stb.

A mint a felhozott példák bizonyítják, az okiratok és régi

¹⁾ Az itt említett szó egyébként a *kazáni tatárban* orosz kölcsönszó; oroszban *bajar bojarin ur* (orosz *bolje mehr, bolsij gross*), és szláv nyelvekből átment a rumunba is, hol *bojar nemes ember-t* jelent.

codexek: *moger*, *mager*, *máger*, *mogori*, *magor*, *magar*, *mogor*, *magyer*, *magyary* és *magyar* alakokat tüntetnek fel, s hogy *magyer*-t, *mogyer*-t kell eredetibbnek tekinteni *mager*, *moger* helyett, azt már a fentebbiekben bizonyítottuk. De a *magery* (azaz: *magyeri*), *magyary* sem *i* képzővel levő nomen possessivum (ős: *ösi*, ház: *házi*), mert más népneveknél hasonló kapcsolatban egy esetben sem található, a mint az előbbi példák némelyike igazolja is. A *Pozsonyi krónika magyar* szava nem kevésbé bizonyít e mellett, hol e hely fordul elő: «*Qui quidem septem ob offensam hujusmodi mogoriek sunt vocati.*» (*Toldy: Chronicon Hungarorum Posoniense* Buda, 1852. 24. l. Lib. II, Cap. I. §, 12). *Toldy* ugyan azt jegyzi meg rá: «*Erronee, haud dubie pro mogorcak, id est magyarkák, seu parvi, viles, hungari*», de nincs ok, miért az eredeti írásmódot megváltoztatni kellene, mert épen a magashangú szóvég mutatja, hogy itt tulajdonképen *mogyeriek* alakból történt a kiindulás, s ez mond ellene annak is, hogy az *i*-t, mely különben a *c*-hez a code-xek írás módja szerint nagyon közel áll, ezzel felcseréljük annyival inkább, mert a szó ilyen alakban is par excellence gúnyos értelmű lehet. Ennél fogva ez esetben is bátran az eredeti írásmód mellett maradva, *mogeri*-t, vagy helyesebben *mogyeri* (*magyeri*)-t láthatunk, mely a szónak egyúttal legteljesebb nyelvtörténeti alakja.

A *magyar* szónak még eredetibb alakját kell ezek után a nyelvtörténeti úton nyert eredmény felhasználásával, a hasonlító hangtan segítségével helyre állítanunk. Tudvalevőleg a *gy* csak magyar fejlődés, s ennél fogva a magyar szóközépi *gy*-nek helyébe a szóközépen ennek megfelelő ugor hangalak illesztendő. Azonban magyar szóközépi *gy*-nek az ugor nyelvekben többféle hang is felel meg; a magyar szóközépi *gy* 1) = ugor *d*: *ügy*, *ügye, wasser = ugor *v;d*:¹⁾ MUSz. 590 | *fagy*- *fagyó- = ugor *p;d*:²⁾ || 2) = ugor *g*: *legy-int legy*- alapszava = ugor *l;q*: MUSz. 691 és 707 — azon megszorítással, hogy az utánna következő hangzónak magas hangúnak kell lennie. *Budenz* ugyan a *gyógyúl*, *gyógyít* *gyógy*- alapszavát a *jog*, *jóg* változatának veszi, s a szóközépi *gy*-re vonatkozólag *guyorod*: *gugorod*-, *eqyenes*: *igenes* példákat hozza fel (MUSz.

1) *o* határozatlan színezetű magashangot.

2) *z* ugyanilyen mélyhangot jelöl.

147. l.): de minthogy az *egyenes*, mint később *Budenz* is felveszi, ugor *lg-s* alaknak felel meg: lapp *jalg* planus, æquus — ugor *j_slg_s* MUSz. 770. l., tehát más categoriába tartozik, — a *gugorod* pedig, melyhez a *gugg-* hocken ige is tartozik, finn *kykky-* guggni, észt *kükk* hockende stellung (lapp *ökökte-* leülni nem ide tartozik) MUSz. 63. szóknak felel meg, melyek e szerént magashangúak, sőt a magyar *gugg-*, finn *kykky* szavak e szók kettős szóközépi consonansai alapján, egyéb hasonló esetek számba vételével jórészt *ng-s* eredetibb alaphangnak felelnek meg; a *gyógy-* igét is nem egyszerűen *jog-*ból valónak vesszük, hanem *j_sm_sg_s*, *j_smg_s*-t tekintjük eredetibb alakjának, melyből szintén nehézség nélkül magyarázható, annyival inkább, mert, a mint kitünik, egy példa sincsen, hol világosan kimutatható, hogy egyszerű *g-*ből rákövetkező mélyhang mellett a magyarban *gy* fejlődött volna a szóközépen. — Rendesen azomban a magyar *gy* az ugor alakban nem egyszerűen *d-*nek, talán itt is csak magashangú szókban, mert a **jagyo-*, *hagyo-* stb. ige-töveknél a *gy* előállítását rákövetkező consonanticus képzőelem bátran okozhatta, sem magashangú szavakban előforduló *g-*nek felel meg, hanem, mint az *egyenes*, *gyógy* és *gugyorod*-nál is felvettük, még egy előző alapnyelvbeli consonans is lappang benne. Eszerént magyar szóközépi *gy* 3) = ugor *d* és megelőző consonans, jelesen *n*, *g*: *nagy* = ugor *m_snd_s* | *egygy* (*egy*) = ugor *ɛgd_s*¹⁾ || 4) = ugor *g* és megelőző consonans, jelesen *n*, *m*, *l*: *begy* = ugor *b_sng_s* | **gyógy-* = ugor *j_sm_sg_s*, *j_smg_s* | *jegy* = ugor *j_slg_s* || — Egyes esetekben az után, mint a magyar szóközépi *gy* megfelelője, e *g-*nek és *d-*nek elváltozott alakja lép fel, s így 5) = ugor *j* és előző consonans, jelesen *l*: *kigyó* = finn *kaljame* | *négy* = ugor *n_slj_s* (finn: *neljä*) || 6) = ugor *ž* (akár *š*, *č*, *s* is) és megelőző consonans, jelesen *n*: *agyar* = vogul *anžer* agyar MUSz. 720 l. | *húgy* (**húgya*) = vogul *kuš* (*kuš*).

Az itt tárgyalt hangtani viszony alkalmazásával, az előbb nyelvtörténeti úton kifejtett *mogyeri* alak értelméhez csakugyan eljuthatunk, ha a hangzó illeszkedés hiánya miatt már előre is összetételnek vett szót *mogy* + *eri* részekre osztjuk. Vizsgáljuk mindenek előtt az utolsó részt. Ezen összetétel második részében ugyanis a kondai vogul *ari* viel, éjszaki vogul *äri* überflüssig; irtisi osztják *ar* viel, éjszaki osztják *ār* viel, reichlich, *ārat* anzahl, menge

¹⁾ ε ugyanaz, mi a szóközépen ž.

(*mur ārat* volksmenge) szót látjuk, melyben a magas hangú szóalak az eredetibb (= ugor $\varepsilon r_{\bar{z}}$), a mint a magyar *erdő* is mutatja, mely *Budenz* szerint ugyancsak ide tartozik, s *ere-* igetöből frequentatív *d*-vel van továbbképezve (MUSz. 793.) Ez *eri* ($\varepsilon r_{\bar{z}}$) e szerint, mint az *ārat* megerősíti, *menge* értelmű, s mint ilyen, népelnevezésre alkalmas. *Strahlenberg* tudósítása szerint: «a *Viatka fejedelemségben lakó votjátok ari . . . névvel nevezik magokat*» (Vogul föld és nép 4. l.), *Klaprothn*ál is előfordul az *ar*, mint a *votjákok* neve (ib. 72. l.), a miből látható, hogy ugyanezen szó (*ari* = $\varepsilon r_{\bar{z}}$) egymagában is tényleg egy ugor nép neve gyanánt szerepel, melynek nyelve a magyaréhoz igen közel áll, *Budenz* osztályozása szerint¹⁾ épen úgy, mint a magyar nyelv, az éjszaki ugor nyelvághoz tartozik, s azon belül is a magyar nyelvvel együtt egy még szorosabb csoportot alkot.

Mi most a hátralevő **mogy*? Helyes értelmet nyerünk egyaránt, ha a *gy* helyébe a fentebb ismertetett hangtörvény 3-ik és 6-ik esetében előforduló *nd*, vagy *nš* hangokat tesszük, minnek végre hajtásával *mond* (**m_znd_z*), vagy *monš* alakokat nyerünk. Melyik lehet azomban még közelebről e két alak közül az, mely a *magyar* szó alapjául szolgálhatott? A **m_znd_z*-val (*votják*: *mod* herr, oberer, *modes* vornehm, — lapp *modde* multus, plures MUSz. 389) ugyan *nagy sokaság*, *grosse* menge értelem jönne ki, de épen a *nagy* szó, mely a **m_znd_z*-nak magyar megfelelője, gyaníttatja, hogy azon esetben, ha ez volna a szónak egyik része, jogosabban *n*-es szólkezdetet várhatnánk. Ezen kívül, mint negatív bizonyíték szól ellene a másik alak, mely maga is népnév és pedig épen a voguloknak, kik Hunfalvy s a finn-ugor nyelvészek szerint legközelebbi nyelvrokonaink, fajneve: *manši*, *mansi*, *manči* (Vogul föld és nép 76), a mennyiben a *monš* közvetlenül e szóra útál bennünket. Ez utóbbi szónak a *magyar* szóval levő egybetartozását a következőkben több oldalról is fogjuk igazolni. Mindenek előtt megjegyezzük, hogy ez irányban már maga *Reguly* is gondolt a *magyar* név megfejtésére, 1841-ben a magyar Akademiához intézett levelében írja: «*minthogy a vogul magát mansi-nak nevezi: talán így a magyar név eredetére is juthatunk.*» (Vogul föld és nép 47. és 257. l.)

De hogyan van az, lehetséges-e hogy két külön nemzetnek egy eredetre vissza menő elnevezése legyen? Hasonló példák,

¹⁾ «Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen» Göttingen.

hogy közös név alatt két rokonnép összefoglalva értetik, épen a magyar nyelv szorosabb rokonsági körén belül kinálkoznak. Klaproth szerint: «*a vogulok magokat és az osztjákat mánszi, vagy mansikum (Hunfalvynál: mansikum, mansikum) 75. l.)... névvel illetik*» (Vogul föld és nép 17. l.); Ahlquist is tanúskodik róla, hogy: «*a berezovi kerületben mind a vogult, mind az osztjákat osztják-nak nevezik*» (Vogul föld és nép 71. l.).

Már Hunfalvy is (Vogul föld és nép 346. l.), mint fentebb említettük, az ugor nyelvű népek észjárását is figyelembe veendőnek tartja a magyar név megfejtésénél: azomban ezen észjárás, jelesen a magyarhoz legközelebb álló ugor nyelvű népeké, egész következetesen és kizárólag az általunk felállított magyarázat helyessége mellett szól. Maga a mansi, mansi, manči név, Hunfalvy magyarázata szerint (Vogul föld és nép 76. l.), a Man folyótól származik, milyen kettő van a vogul földön: az Olisman-ja (az orosz Ilics) és a Tajtman-ja. E folyónevekben a ja = viz vogul nyelven, s több más folyó névben is előfordul: Aun-ja, Luops-ja, Mansi-hum-ja (oroszul Pocsere), Motju-ja; vannak ilyenek a zürjén földön is: Un-ja, Pecser-ja (innen az orosz Pecsora), melyekre nézve megjegyezhetjük, hogy a zürjénben a viz nem ja, hanem va; továbbá az osztják földön: Sin-ja stb. (Vogul föld és nép 74. l.); — a vogulban az említettekén kívül még: Suker-ja, Saku-ja, Taps-ja stb. (Vogul föld és nép 75. l.). De folyónevekről nevezik magukat: az osztják = as-jah, a votják neve: ud-murt, a zürjéné; komi mort, komi jas és komi vojtir, továbbá a zürjének magukat és a votjákat ug-murt-nak is nevezik: ezen elnevezésekben pedig az As (= Ob), Ud (= Vot, Vjat-ka), Komi (= Káma), Ug (= Jug) folyónevek, a jah (Vog. föld és n. 8. l.) osztjákül = nép, murt votjákül, mort zürjénül = ember, jas, vagy jöz zürjénül = nép, s a vojtir ugyanazt jelenti (Vogul föld és n. 72., 73. s követk. lapok). — Hunfalvy a mansi stb. si, ši ői-jének jelentését is nyomozza (76. l.), s ez alkalommal a vogul mondában előforduló uro-si, uro-ői szót (ur = erdő) erdei népnek fordítja, melynek nem egészen pontos volta kitetszik mindjárt az utánna tett textusból: puning šempe uro-si (vagy: uro ői) ükit nējtes = a szörös szemű erdei öreg látszék meg» (oroszul lešak = erdei öreggel van az uro-ői fordítva V. f. és n. 217. l. X.). Ilyen szó még, melyben a ői előfordul: ut ői (ujt = viz), melyet Hunfalvy is a felhozott példában: «kēr majlpe sāt ut-ői» így fordít: «vas mellü hét vízi ember» (v. ö. ib. 155. l. 7. sor és 138.

lap 8. és 9. sor). Ennél fogva a *mansi*, *manči* nem «annyi mint a *Man embere, népe*», hanem csak egyszerűen = *Man ember* és a benne rejlő *či* megfelel érték szerént az *as-jah*, *ud-murt*, *komi mort*, *komi jas*, *komi vojtır*, *ug murt* népnevek *jah*, *murt*, *mort*, *jas*, *vojtır* szavainak.

Igazolnunk kell most, miért járult a *magyar* szóban a *manši*-hoz még az *eri* = *menge* szó, mikor az magában véve is megadja a kellő értelmet, minél fogva az *eri* szónak egészen fölös szerepe jut. Megmagyarázható pedig ez, mint csaknem minden *tautologicus* kifejezés, milyenek pedig bármely nyelvben önálló szóknál úgy, mint képzésekben igen nagy számmal fordulnak elő, az egyik ugyanazt jelentő szó elhomályosodásából, minél fogva annak ismételt kifejezése szükségessé válik, s ha mai napság még azonfelül külön szóban is kifejezzük azt, a mi már tulajdonképen a *magyar* szó végső részében ki van fejezve, ez onnan van, mert ma már teljességgel nem tudunk számot adni róla, értelme már kiveszett egészen tudatunkból. Az értelem elhomályosodását előmozdithatta eképen mind két esetben az, hogy 1) a *ši*, mely a vogulban is már csak a mondai nyelvben kevés példában fordul elő, mint külön álló szó a magyar nyelvből is kiveszett, a mi maga után vonta azt, hogy külön értelme is megszűnt; ugyanez történt később 2) az *eri* szóval is, mely ilyen alakban és kapcsolatban egyébként megszűnt szerepelni, és végre az említett körülmények maguk után vonták a szó *teljes összeolvadását*, melynek összetett voltára még a nyelvtörténeti korba eső *mogyeri* alak emlékeztetett, míg végre az assimiláció hatása alatt ma már csak kizárólag *magyar* hallható. Körülbelül ugyanilyenforma történt a voguloknál is azon különbséggel, hogy ott megvan és rendes használatú a *mansi*, mellette ott van azomban, mint állandóan használt népnév (lásd fentebb és Vogul föld és nép 17. és 75. l.) *manskum*, *mansikum*, *mansikum*; de számba veendő itten épen az, mi a *magyar* szóban az *eri*-re vonatkozólag nem áll, hogy a vogulban a *kum* külön is megmaradt = *ember* (tehát ugyanazt jelenti, mint a mi *ši*-nek eredeti jelentése). Egyes nyomok arra nézve, hogy a *kum* a *mansikum*-ban is szorosabb viszonyba lépett a *mansi*-val: a Pocsereni vogul neve *Mansihum-ja* (Vogul föld és nép 74. lap és fentebb) = *Mansihum* viz, hol a *hum* = *kum*, mely *h* mélyhangú szókban *k*-ből szokott fejlődni, az úgynevezett gutturalis *h*, mint pl. hág kondai vogul *zang*, szóban is, melynek még a vogulban *kang* alak is felel meg, — és más-

részt *Klaproth* szerint a vogulok a törököket általában csak *nyürma kum*-nak, a szamojedeket *jorgan* mellett *jorran-kum*-nak is nevezik (Vogul föld és nép 17. l.).

Végső eredmény gyanánt kimondhatjuk, hogy a *magyar* szó hihetőleg *manši* + *eri* összevonásából jött létre, s e szerint jelentése sem más, mint: *Mansi*, *Man melléki nép*.

Budapest, 1882. okt. 16-án.

PATRUBÁNY LUKÁCS.

SZTÁRAI MIHÁLY ÉLETE ÉS MŰVEI.

II.

(Vége.)

Sztárainak mint egész élete, úgy írói pályája is elválhatatlanul össze van forrva a magyar reformatió történetével. Mint író, mint költőt ugyanazon eszmék lelkesítették, melyeknek a szószéken is buzgó hirdetője s mindhalálig fáradhatatlan harczoza volt; írói munkássága nem egyéb, mint a reformatió elveinek terjesztése az irodalomban s az irodalom által; és a hatás, melyet a közönségre gyakorolt, más tényezőkkel egyesülve, a kezdődő magyar nemzeti irodalom fejlesztését és a protestantismus megszilárdítását eredményezte.

Igen nagy azoknak száma, kik nálunk e korban vele egy irányban működtek. Mindnyájan a hitújítás bajnokai s az irodalom, melyet teremtetek, egyenesen a reformatió szülötte. Írói szellemök nagyrészt a vallásos buzgalomból táplálkozván, minden alkotásukon protestans szín tündököl. minden sorukból a protestantismus szelleme tör ki. Még ha akarják vala is, semmi módon sem tudják megakadályozni, hogy vallásos érzelmeik, hit- és erkölcstani nézeteik be ne szívárognak műveikbe. De nem is volt szándékuk ezt megakadályozni, mert hiszen ők mint írók is a hitújítás szolgálatában állottak s írói munkásságuk csak egyik eszköze volt az új vallásos eszmék terjesztésének. S erről nem feledkeztek meg soha; bármely műnemben vagy fajban dolgoztak is, kettős céljokat, a tisztán művészetit és főleg a vallási, mondhatnók reformatori célzt szem elől nem tévesztették soha.

E vallásos irány adja magyarázatát annak, miért foglal nálók a vallásos, dogmaticus elem oly nagy tért s miért van az, hogy saját hit- és erkölcstani elveiket, sőt felekezeti vitáikat is bevitték

a költészetbe, annyira, hogy egyik-másik «költői» munkájuk nem egyéb, mint valamely száraz vallásos igazságnak, dogmának még szárazabb fejtegetése.

De munkásságukat kevésre becsülni még sem szabad: irodalmunk és költészetünk egyaránt sokat köszön nekik minden fogvatkozásaik mellett is. Már maga fáradhatatlan munkásságuk, önzetlen lelkesedésök is kiváló tiszteletet érdemel; s még nagyobb elismerés illeti őket tisztán irodalomtörténeti szempontból. Hogy irodalmunk a barátok szűk czellájából kilépett, az étellel szoros kapcsolatba jött s előhírnöke és terjesztője lett az új eszméknek, melyek más irányt adtak az emberiség történelmének; hogy keletkezett irodalom, mely a szellemi világ örök törvényei szerint ellenkezést, küzdést s ez által életet, haladást szült, — mindezt nagyrészt az egyszerű prot. papok és iskolamesterek eszközölték s ezen érdemek bőven elegendő arra, hogy alkotásaikat több figyelemre méltassuk, mint a mennyit tisztán művészeti szempontból érdemelnének.

E költők sorában Sztárait nemcsak idő, de érdem szerint is az első helyek egyike illeti meg. Nem lehet ugyan mondani, hogy messze kimagaslik társai közül, mert költői tehetségben alig haladja meg a középszerűeket s magasabban járó gondolatokat, mély érzelmeket vagy a közönségestől elütő felfogást sem találunk nála; de érdeme az, hogy az első úttörők közt volt, példájával nagy mértékben hatott társaira, s buzgalomban, tevékenységben felülmulta mindnyájukat. Azon vonások, melyek XVI. századbeli énekköltészetünket jellemzik, nagyrészt Sztáraitra vihetők vissza; kik reformator-társai közül szintén működtek az énekköltészet terén, igen sokban az ő nyomdokain indultak el. Vannak a későbbiek közt, kik őt egyben-másban túlhaladták; de viszont Sztárai énekeiben is van valami, a miben nem versenyezhet vele egyik társa sem: s ez a dallamosság. De páratlanul áll költőnk sokoldalúság tekintetében is: az egész századon keresztül ő az egyetlen, ki a költészetnek mindhárom nemében munkálkodott s az ének- és drámaköltészet terén épen a legelső volt.

Vizsgáljuk munkásságát költészeti nemek szerint.

Adatainkból, melyek reformatori fellépéséről szólanak, világosan látjuk, hogy legelső költői kísérletei a lyrai költészet körébe esnek: legelsőben vallásos énekek szerzésével s Szent Dávid zsoltárainak átdolgozásával próbálkozott meg; azután tert át az elbeszélő és drámai költészetre.

A XVI. század vallásos lyrája kizárólag prot. kezekben volt. Az új egyháznak, mihelyt megalakult, énekekre levén szüksége, buzgó reformatoraink igyekeztek e hiányt pótolni. Így indult meg az énekköltés, mely egy századon keresztül foglalkoztatá a kiválóbb szellemeket s a társadalom minden osztályában, sőt a nőnemben is talált művelőkre, jeléül annak, hogy az énekszerzők mélyen érzett hiányt iparkodtak pótolni. Természetes, hogy nem mindnyájan egyugyanazon forrásból merítettek. Egyik a régi latin himnuszokat fordította le, alkalmazva természetesen az új hit elveihez; másik Luther énekeit ültette át; ez eredeti kísérletekkel lépett föl, amaz Szent Dávid zsoltáraihoz készített paraphrasisokat. De bármelyik forrásból merítettek is, az idegen tartalmat annyira áthasónították, hogy énekeik — mint egyazon iskola termékei — azonos jellemvonásokat tüntetnek fel.

Mindnyájoknál uralkodó az a kissé árnyalt szín, az a komoly, majdnem komor hang, mely természetesen foly dogmáikból s mely mellett a kedély néha hidegen marad. Mindnyájan az ó-szövetség költőjét, Szent Dávidot igyekeznek utánozni, kinek fölfogása és hangulata sok tekintetben megegyezett az övékkel s kinek zsoltáraiban nemcsak a vallásos érzelem, hanem a hazafias keserv is megtalálta a maga hangját.

Mint középkori himnuszainkban, úgy prot. énekszerzőinknél is a vallásos érzés honfíúi fájdalommal összeolvadva jelen meg; s néha meg-megcsendül énekeikben Jeremiás keserve is. Nemcsak a hitetlenséget, a régi rosszban való megrögzöttséget, hanem egyszersmind a nemzet sülyedését, az ország feldarabolását is siratják s ezt amazzal kapcsolatba hozzák. A törököket Isten ostorának s a sok súlyos csapást a hitetlenség, az igaz hittől való vonakodás büntetésének tartják s esdve, kérve, sőt Mózes átkával fenyegetve igyekeznek a nemzetet a vallásos és politikai egység útjára téríteni.

Ez XVI. századbéli lyránk hangja egészben véve. Szigorú felekezeti szellem nyilatkozik benne; de őszinte hazafias érzés s mély vallásos hit párosul vele.

E lyrának egyik legkiválóbb képviselője épen a mi Sztáraink. Énekei prot. lyránk legelső termékei közé tartoznak s oly kedveltségben részesültek, hogy másfél századon keresztül folytonos használatban voltak, Szenczi Molnár Albert zsoltárai mellett is. Számuk — tudtommal — 21-re rúg; egytől-egyig közönséges templomi

használatra rendelt énekek; legnagyobb részt Szent Dávid zsolttárainak paraphrasisai.¹⁾

Sztárai énekeiben a vallásos elem a túlnyomó. Isten dicsőítése, iránta való mély hála s irgalmában való végtelen bizalom, — ezek azon húrok, melyeken költőnk játszik. Hazafias fájdalma az énekekben csupán egyszer tör ki:

Hatalmaddal tarts meg minket, Úr Isten,
Órizz meg e kegyetlen nemzet ellen;
Hogy örökké kik lészünk igaz hitben,
Megmaradjunk a te isméretedben.

A hitetlen és kegyetlen pogányok
Mi környülünk járnak, mint oroszánok,

¹⁾ Ezen énekek a jelen század elejéig (1806.) folytonosan közhasználatban levén, bármely ref. énekgyűjteményben megtalálhatók. Én *Bornemisza Peter* énekes könyvét (Detrekő vára. 1582.), *Gönczy György* zsolttárait (Várad 1654.) és az 1675-ki *Lőcsei* gyűjteményt használtam, figyelembe véve Bod Péter [Magyar Athénás. (Szeben). 1766. 283. l.] és Ember Pál [i. m. p. 736—744.] ide vonatkozó adatait is. — Ezek alapján közlöm Sztárai énekeinek jegyzékét.

Eredetiek:

1. Adventi ének. («*Mi atyánk atya Isten*») Gönczy é. k. 154. l.
2. Karácsoni. («*Minden embereknek mi örömet mondunk.*») Lőcsei é. k. 79. l.
3. Karácsoni. («*Semmiből teremté az Ur Isten az embert.*») Lőcsei é. k. 206 l. Teljesebben az akadémiái könyvtár egyik kéziratban levő énekes gyűjteményében 347 l.
4. A poenitentiáról és hitről. («*Mennyi sokat szól az Isten embernek.*») Bornemisza é. k. 45 lev.
5. Hálaadó. («*Hálaadásunkban rólad emlékezünk, kegyelmes Istenünk.*») U. o. 60. l.

Zsolttárok:

1. «*Megnyomorodván ellenségítől sz. Dávid prophéta.*» X. zsolt.
2. «*Szabadíts meg és tarts meg Uram Isten.*» XII. zsolt.
3. «*Sokan vagynak most olyatén emberek.*» XV. zsolt.
4. «*Szent Dávid Prophéta eneklő könyvének huszonharmad részében.*» XXIII. zsolt.
5. «*Mikor Dávid vala keserűségben.*» XXVI. zs.
6. «*Mostan hozzáid felkiáltok, felséges Ur Isten.*» XXVIII. zs.
7. «*Szent Dávid Prophéta az Istennek nagy hatalmát látván.*» XXIX. zs.
8. «*Sok emberek vagynak e széles világon.*» XXXII. zs.
9. «*Mindenkoron áldom az én Uramat.*» XXXIV. zs.
10. «*Sok nyilván való bizonyosságokkal.*» XXXVI. zs.
11. «*Megnyomorult szegény keresztjén ember.*» XXXVII. zs.
12. «*Meghallgassad az én imádságomat.*» LXIV. zs.
13. «*Sok jótéteményén nagyon csudálkozván.*» LXV. zs.
14. «*Sok inségünkben hozzáid kiáltunk, felséges Ur Isten.*» LXXIV. zs.
15. «*Mely igen jó az Ur Istent dicsérni.*» XCII. zs.
16. «*Mikor Szent Dávid kegyetleneknek gonoszágát látá.*» XCIV. zs.

Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek a hitetlen pogányok. (XII. zsolt.)

Egyéb esetekben ha szól is saját kora viszonyairól, legfőlebb a hitetlenségért rója meg kortársait; pl. a XV. zsoltár elején:

Sokan vagynak most olyatén emberek,
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének,
Noha feslett és nem jámbor életek;
Sőt mindenben Krisztussal ellenkeznek.

vagy a XXXII.-ben:

Sok emberek vagynak e széles világon, kik tévelygésben vagynak,
Az Ur Isten előtt az ő érdemökben igazulni akarnak:
Mert az idvességről és a boldogságról lám ők semmit nem tudnak,
Evangyliomnak azért helyt nem adnak, sőt ellene állanak.

Ezek egyszersmind aránylag a legpolemikusabb helyek összes énekeiben. Úgy látszik, költőnk magasabb szempontból fogta fel énekszerzői feladatát, mintsem a polemizáló színvonalra le akart volna szállani. Megmarad bizonyos emelkedett, méltóságos hangulatban; a felekezeti szenvedély egy perczre sem ragadja el. Vallásos türelmetlenségnek nyoma sincs énekeiben. De annál gyakrabban közbeszövi felekezete dogmáit, a nélkül azonban, hogy ezek egészen elnyomnák a lyrai elemet.

Énekeinek túlnyomó része — mint említém — Szent Dávid zsoltárai után készült s csupán öt eredeti van köztök. Ezen eredeti darabok nem nagy költői tehetségre vallanak ugyan; de néha elég szépen, elég bensőséggel fejezik ki a szív áradazó érzelmeit s jól eltalálják az őszinte vallásos hit és bizalom hangját. Ilyen mindenekelőtt *Adventi éneke*; ¹⁾ egyszerű, könnyed menetű rövid kis ének, mely bár nem emelkedik ódai magaslatra, bizonyos kellem nem vitatható el tőle. Gondolatai egyszerűek, világosak, belső formája bevégzett egésznet mutat; nyelve folyékony s versalakja épen hozzáillő: rövid, erős rhythmusú sorok, melyek igen élénkítik a gondolatok menetét s hangulatot tudnak kelteni.

Forma tekintetében nem, — de tartalomra közel áll ehhez *hálaadó éneke*, ²⁾ mely ép gondolatai, tiszta lyrai formája s nemes

¹⁾ *Gönczi György* zsoltára. N. Várad. 1654. 154 l.

²⁾ *Bornemisza*. 60. l.

egyszerűsége által tűnik ki. Kevésbé sikerült a *poenitentiáról és hitről* írt éneke, mely sem tartalom, sem alak tekintetében nem versenyezhet az előbbiekkal. Versformája jól van ugyan választva, de rhythmusa többhelyt megromlik; tartalma sem költői, inkább csak versekben szedett vallásos elmélkedés. Még kevesebb jót találunk *vizkeres:ti énekében*.

A zsoltárok átdolgozásában költőnk általában több szerencsével járt el. Zsoltárai (számszerint 16) a mint egyiknél-másiknál a föléje írt latin kezdősor is mutatja, latin átdolgozás után készültek. Zsoltárai első versszakában — néha a második, sőt harmadikban is — futólagosan vázolni igyekeznek az ó-szövetségi költő lelki állapotát, hangulatát, melyből az illető zsoltár fakadt; végül, az utolsó versszakban pedig a zsoltár sorszámát mondja meg. Ez tisztán az ő találmánya, az ő manière-je; de csakhamar általános divattá lett nemcsak énekszerzőinknél, hanem — némi módosítással — epicusainknál is.

E szokást Sztárai — egy kivétellel — épen oly pontosan megtartja, mint azt, hogy a versejekbe nevét befoglalja, a mi azonban nem az ő találmánya, mert szokásban volt már előbb is.

Az átdolgozásban nagy szabadságot vesz magának. Mint összes zsoltárszerzőink, úgy ő sem ragaszkodik a latin szöveg betüihez; nem fordít, hanem paraphrasisokat készít. Nem tartalmat, hanem csupán eszmét, hangulatot merít az előtte levő szövegből; az érzelemhez, az eszméhez a ruhát, a szót saját szívéből veszi. Zsoltáraiban nem az ó-szövetség dalnoka, nem a zsidók koronás költője szól hozzánk, hanem a keresztyén hit egyik szolgálója, a prot. vallás egyik bajnoka s a megalázott Magyarország egyik gyermeke. S épen ezért szavait annál inkább megértették, vallásos felhevüléseit s hazafiúi keservét annál mélyebben átértették nemcsak kortársai, hanem a következő nemzedékek is.

Az eredeti szöveg ilymévű átöltöztetése, a zsidó zsoltárok átültetése a keresztyén világba szembeszökő anachronismusokat idézett elő. Néhol a zsidó vonatkozású helyeket a Krisztusra s a keresztyénségre vonatkoztatja; pl.

Az ő szent Fiában szomorú lelkemet csak egyedül biztatja,
Méltatlanságomban az ő szent Fiáért irgalmasságát nyújtja.

XXIII. zsolt.

másszor a szent háromság magasztalásával végzi énekét; pl.

Légyen örök hála az atyának és az ő Fiának,
 És a vigasztaló és tápláló Szent Lélek Istennek
 Ki tartalmazója táplálója a keresztyéneknek.

XXIX. zsoldt.

S általában anachronismus maga a felfogás, a szellem, mely határozottan Calvin tanaira vihető vissza. A kezdő és végső sorokban pedig — miként Révész megjegyzi ¹⁾ — néha valótlan dolgot állít, Sz. Dávidnak tulajdonítván olyan énekeket, melyeket ő teljességgel nem irhatott. De megrovás ezért nem illetheti költönket. A kor összetévesztése s a történeti igazság mellőzése nem rontja meg az illúsiót, sőt növeli ez énekek hatását; s különben is az ő korában ki gondolt volna e tekintetben anachronismusra?

Zsoldtárai közt legsikerültebb a XXIII., mely érdem szerint mindjárt *adventi éneke* után következik. Az Isten iránti feltétlen bizalmat igen szép bibliai képekben s őszinte hangon fejezi ki. Ez ének egyszersmind érdekes illusztrációja annak, mily szabadon járt el költőnk a zsoldtárok átdolgozásában. A XXIII. zsoldtár Sz. Dávid szövege szerint csak hat versszakból áll; Szenczi Molnár Albert átdolgozásában még rövidebb; ellenben Sztárai tetemesen kibővít s hosszúra nyújtja. Új eszméket, új fordulatokat nem találunk ugyan nála sem; de az érzelmeket részletesen rajzolja s hálája nyilatkozataiban áradozóvá lesz; úgyhogy az eredeti szöveg csak magva az ő átdolgozásának. Általában ő is szereti hosszúra nyújtani énekeit. Az a pongyola hosszadalmasság, mely e korbéli énekszerzőinknek közös hibája s mely elhamarkodott munkájoknak természetes következménye, hibája Sztárainak is.

Meglepően tanuskodik erről a XXIII. zsoldtár is. A XXVIII-ik e tekintetben nem eshetik kifogás alá s egészben véve szintén sikerültnek mondható. Alantabb áll ennél a XXXIV-ik: kifejezései nagyon színtelenek, gondolatai száraz prédikációba illők s pongyolán, közönséges beszélgető modorban vannak előadva és — a mi legfőbb hibája — ez is kelleténél sokkal hosszabb. E lomha terjengés legnagyobb fokát éri el a XXXVII. zsoldtárban, mely 32 versszakon keresztül variálja ez alapeszmét:

A gonoszok Istentől megrontatnak,
 Az igazak pediglen megtartatnak.

¹⁾ *A magyarországi ref. egyház közönséges énekes könyvéről.* Debrecen, 1866. 20 1

Merő ellentéte ennek a LXXIV. zsoltár, melyben költőnk lehető velős rövidségre, eszméi tömörítésére törekszik, a mi szépen sikerül is. E zsoltár Sztárai énekszerzői methodusának másik jellemző vonásait tünteti fel: azt a merészséget, melyet az eredeti szöveg mellőzésében tanusít. Csupán az alaphangot, a hangulatot veszi át; a gondolatokat és érzelmeket egészen saját belvilágából meríti.

Többi zsoltárai a legutolsó vonásig hasonlítanak a felsoroltakhoz s közülök a rövidebbek általában sikerültebbek, a mennyiben több műgond, némi művészi törekvés a tiszta lyrai forma felé — észlelhető bennök.

Áttérve énekeinek — eredeti és átdolgozott darabjainak — formájára, be kell vallanunk, hogy a forma rendesen jobb a tartalomnál, úgy hogy szerzeményei e tekintetben a kor legkitünőbb termékei. Nagy változatosságot valamint hangban, úgy formákban sem találunk nála, de minden során avatott kéz nyomait látjuk. A 21 ének összesen csak hat külön schemát tüntet fel, melyek egytől-egyig tiszta magyar ütemekből állanak. Van köztük egy pár mainap már szokatlan, de a XVI. és XVII. században nagyon kedvelt alak is; pl. a 12 és 7 szótagú sorok összetétele, melyből később — széttaglalás útján — az úgynevezett *Balassa-féle strópha* alakult. Pl.

Hogy el ne | yesszenek || sőt veled | legyenek || mind örökké |
megtartod. XXXIII. zsolt.

E magyaros alakot költészetünkben legelőször Sztárainál találjuk; s talán épen ezért tartotta ezt a derék Toldy olasz eredetűnek,¹⁾ holott a mint Arany *A magyar nemzeti versidomról* írt tanulmányában kimutatta, tisztán magyar ütemekből áll.²⁾ Valószínűleg divatozott hajdan a nép ajkán is, s Sztárai, kinek finom hallása, kiművelt zenei izlése volt, innen vihette be az irodalomba. — De a középírmek, melyek e hosszú sorokba elevenséget öntenek, nála csak kivételesen fordulnak elő.

Ilyen elavult alak még a 16 szótagú sor, a mely azonban korántsem oly rhythmusos. Pl.

Istenem | Uram || miért én | tőlem || ily nagy távol | állasz.
X. zsolt.

¹⁾ *Magyar költészet története*. II. köt. 101—104. l.

²⁾ *Prózai dolgozatai*. Budapest. 1879. 34. l.

Ez alakot költőnk aránylag sokszor alkalmazza, de általában nem nagy szerencsével. Ennél gyakrabban csak a három tagba oszló tizenegyes sort használja, a mely — úgy látszik — kedvencz schemája volt. Ezen alak költészetünkben a legszokottabbak közé tartozik, költőinknél s a nép ajkán minden lépten-nyomon találkozunk vele; erős rhythmusánál fogva kiválóan alkalmas a lélek szárnyaló gondolatainak, a szív emelkedett érzelmeinek kifejezésére. Sztárainak ritka finom érzéke levén a népies rhythmus iránt, megkedvelte s szép sikerrel alkalmazta e népies alakot, kiváló gondot fordítván arra, hogy a cæsurákat, melyek e sornak lényegét teszik, mindenütt pontosan megtartsa. — Másik ilyen erős rhythmusos sor nála a 7 szótagú, melyet szintén szerencsésen alkalmaz egyszer.

Bármelyik alakot használja is, mindeniken művészi kéz nyomait látjuk; finom zenei hallásról, erős rhytyhmus-érzékről s ritka műgondról tanuskodik úgyszólván minden sora. Ebben Sztárai oly kitünő, hogy társai közül senki sem éri utól; a kor másik ügyes verselője, Szkhárosi Horváth András megközelíti ugyan, de a műgond, a dallamosságra való tudatos törekvés nála sem nyilatkozik ily erősen. Míg a többi költők, még a jó Tinódit sem véve ki, számalják a szótagokat, addig Sztárai zeneileg mérlegeli s finom érzékkel illeszti egymás mellé a hosszú és rövid, hangsúlyos és súlytalan szótagokat; sőt — a mit a többiek nem mernek, — nem riad vissza a szórend megbontásától, az inversióktól sem, ha azok árán a sor tiszta rhythmusát megmentheti. A zenében szerzett jártassága s az olasz dalokon kiművelt finom hallóérzéke vezette költőnket ez irányban, hogy költészetünk emelkedése korában képviselője legyen azon törekvésnek, mely a következő század folyamán Gyöngyösinél oly kitünő sikerrel érvényesült. Így fogva fel a dolgot, azt hiszem, itt s ennyiben hatott költészetünkre az olasz költészet legelőször.

Az énekek nyelvi sajátságairól költőnk elbeszélő műveinek tárgyalása után fogok szólni, a melyekre most már áttérhetünk.

A XVI. század elején epikai költészetünk mezején is pezsgő élet, nagymérvű munkásság kezdődött, de az eddigittől kissé eltérő irányban. Szűz Mária és a szentek cultusát a reformatio megszüntetvén, a középkori legendák helyét is másnemű epikai tárgyak foglalják el. — A kik továbbra is megmaradtak a vallásos tárgyak mellett, az új hit alapjául szolgáló bibliából, és pedig annak ó-szó-

vetségi részéből merítik elbeszéléseik anyagát. De sokkal nagyobb azok száma, kik szakítva a vallásos dolgokkal, tisztán világi tárgyakat választanak. E főirányból sok mellékirány válik ki: némelyek a való történelem, mások a ködös mondák alakjait támasztják fel; s e körön belül ismét különböző csoportokat vehetünk észre.

A bibliai epika művelői kizárólag prot. férfiak, majdnem mindnyájan papok és iskolamesterek, kik a reformatio tanait mulattató olvasmányokban is buzgólkodtak terjeszteni. S mint-hogy a reformatio az isteni kijelentést állította a hagyomány helyére, — figyelmök az ó-szövetség felé fordult, a melyhez annál inkább kezdtek visszatérni, minél radicalisabbá vált a reformatio iránya. Az ó-szövetség valóban gazdag forrása a költői feldolgozásra alkalmas tárgyoknak s az újabbkor költői számtalanszor merítették belőle. Másfelől tény az is, hogy a már kész tárgyak, általánosan ismeretes mesék földolgozása mindig hálásabb föladat, mint merőben újaké. S mégis a mi bibliai epikánk, bár művelői tekintélyes számmal voltak, egyetlen igazán sikerült művet sem tudott termelni.

E jelenség oka magokban a költőkben rejlik: hiányzott ben-nök a tehetség. «Mit szóljak — sohajt fel Arany — a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak epikai talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költő szólamihiánya idézi elő feljaj-dulásomat. — — — A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt».¹⁾ Valóban az alakító erőnek az egész korszak költőinél alig látjuk valami csekély nyomát; e korbéli elbeszélő költeményeink nem egyebek, mint pusztá tények egymásra hányt halmaza, szerves összefüggés, belső kapcsolat nélkül; s csak idegen nyelvekből átültetett elbeszéléseinkben maradt meg az eredeti alakításnak némi romja. Egységről, művészi alakításról, bevégzett kerek meséről e korban szólni sem lehet. — E fogyatkozás összes epikai irodalmunkon megérezett csaknem napjainkig: a XVII. és XVIII. század epikusai — az egy Zrínyi kivételével — mind ugyan e betegségben sínlének.

Ez XVI. századbeli epikánknak legfőbb jellemvonása. A má-sik, mely már csak bibliai elbeszéléseinkben észlelhető, a vallásos célzat. Az a reformatori cél, melylyel a lyrában már találko-

¹⁾ «*Narr eposzunk.*» I. m. 65.

tunk, érvényre jutott elbeszélő költészetünkben is. Költőink epikai műveikkel is gyakorlati célra törekedtek, ugyanarra, melyet ünnepi prédikációkkal vagy kegyes elmélkedésekkel is iparkodtak elérni. Iránydarabokat írtak, a miért magában véve soha sem szabad hibáztatni a költőt, ha a gyakorlati cél a művészivel egybeolvastani képes. Ehhez természetesen művészi tapintat szükséges; epikusainkban pedig ez is hiányzott. A gyakorlati irány nálok erőt vett a művészin; s a vallási cél volt az irányadó szempont úgy a tárgy megválasztásában, mint a kidolgozásban. Nem kerek mesét, nem lélektanilag érdekes cselekvényt, nem költői tárgyakat kerestek; hanem olyan helyzeteket, melyek erkölcsi oktatásokra, kegyes elmélkedésekre vagy épen polemikus kitérésekre tág tért engedtek. E törekvés sok esetben oly erősen nyilatkozik nálok, hogy a művészi cél egészen elvész s a jól-rosszúl elbeszélte esemény csak arra valónak látszik, hogy a költőnek alkalma legyen száraz józan oktatásai vagy szenvedélyes kifakadásai elmondására s hogy a mű végén levonhassa a tanulságot, mely sok esetben alig található föl a megénekelte mesében. Hogy saját vallomásuk dogmáit — s mint-hogy a prot. felekezetek politikai dolgokban is, legalább nagyjából, külön pártot alkottak, — saját politikai elveiket is minden léptenyomon közbeszövik, — gyakorlati irányukat ismerve, nagyon természetesnek fogjuk találni. — «Facies non omnibus una, nec diversa tamen». Ugyanazon felfogás, ugyanazon modor észlelhető mindnyájoknál, csupán a technikai ügyesség alsóbb vagy kevéssel magasabb foka idéz elő némi csekély különbséget köztök. Kiválóbbak e téren: *Batizi András, Istvánfi Pál és Kákonyi Péter*.

Sztárai nem tartozik a jobb elbeszélők sorába s működése ez irányban korántsem oly fontos, mint az énekköltés terén. A vallásos tendentia nála is elnyomja a költészetet s mindjárt a tárgy megválasztásánál téves irányba vezet.

Énekgyűjteményeinkben két bibliai tárgyú elbeszélés maradt ránk az ő neve alatt. Az egyik: *Acháb király históriája*, melyet — a mint utolsó sorai mondják, — 1549-ben, tehát még laskói prédikátorsága idejében készítette. A címet, melylyel e mű legelőször¹⁾ megjelent, bár nem maga Sztárai formulázta, igen jellemzőnek tartom: *Szent Illyésnek és Achab Királynak idejében lett dolgokról, Mellyek a mostani időkbeli dolgokhoz igen hasonlatosok*. Már csak

¹⁾ Bornemisza P: é. k. 302—309. lev.

ebből is sejthetjük, hogy egységes történetet, egészszé kikerekedő mesét nem várhatunk; csak egymásután következett események fognak előadatni, szoros belső kapcsolat nélkül; míg másfelől világosan látjuk azt a szempontot is, melyből költőnk kiindult s magyarázatát kapjuk annak, hogy az elbeszélés bevégeztével hosszadalmas fejtegetésekbe bocsátkozik a keresztyénség — és saját kora viszonyai felől.

S valóban a mű teljesen megfelel címének. Hiányzik belőle az egység; — s ez egyik legnagyobb hibája. Költőnk azon nyersen adja a tárgyat, a mint azt a bibliában¹⁾ találta, csupán egyes részeit vonta össze. Az apróbb történeteket, melyek Illyés próféta életének kiválóbb mozzanatait alkotják, nem kapcsolja egybe, sőt nem is csoportosítja, csupán egymás mellé állítja s krónikás modorban adja elő. Szerkesztésről, művészi alakításról természetesen szó sem lehet.

A milyen a mű tartalma, olyan kidolgozása is. Száraz józan felfogás, hétköznapi szellem s theologizáló tudakosság nyilatkozik benne. A költő nem tudja vagy talán nem akarja tárgyát igazán költői színvonalra emelni s hanyag gondatlansága azt sejteti, mintha nem is tartotta volna érdemesnek nagyobb figyelemre; mintha csupán a hosszas tanulság kedvéért írta volna, mely azonban semmi kapcsolatban sincs az elbeszélte eseményekkel. Mégcsak külalakja, verselése sem vall Sztáraitra. Az a műgond, az a művészi törekvés a dallamosság felé, mely énekeiben oly meglepő szerencsével érvényesül, *Achab király históriájából* merőben hiányzik. Nemcsak rhythmustalan, hanem kellelénél rövidebb vagy hosszabb sorokkal is gyakran találkozunk s néha még a rímek is elmaradnak.

Mindent összevetve, költőnk összes művei közt ezt kell a leggyengébbnek tartanunk s mégis — szinte megfoghatatlan — a maga korában igen kedvelt olvasmány volt, mert Bornemisza Péter énekes könyvén kívül még három kiadást ért.²⁾

E népszerűség szinte megfejthetetlen előttem s alig tudnám igazi okát adni. Talán a szigorú prot. felfogás, talán a politikai tendentia tetszett oly nagyon; talán Achab király vagy Illyés próféta rajzában, talán a műhöz csatolt tanulságban volt valami rej-

¹⁾ Királyok könyve. I. 17. s köv. rész.

²⁾ Debreczen. 1574. — U. o. év nélkül (XVI. század) és u. o. 1619.

tett, félig eltakart czélzás, mely ama korban nagy hatást gyakorolhatott, de ránk nézve érthetetlenül elvész. Az irodalom történetében számtalanszor akadunk ilyen megfejthetetlen tüneményre. Az a közönség, melynek a költő e művet írta, észrevette, kiérezte, a mi benne rá nézve kedves, tetszetős volt; mi pedig csak tapogatózunk s találgatjuk a homályba burkolt czélzásokat.

Másik e nemű, de már valamivel sikerültebb munkája Sztárainak: *Az Holofernes és Judith asszony Históriaja*, mely az előbbinél valamivel rövidebb s 1552-ben, valószínűleg Gyulán készült.¹⁾ Meséje a bibliából eléggé ismeretes. Nabugodonozor, a nagy babiloni hódító, roppant seregét Zsidóország ellen indítja Holofernes vezérlete alatt, ki egyebek közt Bethulia városát is ostromzár alá veti; de Judith asszony csellel hozzáférközvéen az ellenség vezéréhez, őt ágyában meggyilkolja s ilyen módon a veszedelmet hazájáról elfordítja.

E tárgy kiválasztása már szerencsésnek mondható. Egységes, kerek cselekvény s költői feldolgozásra kiválóan alkalmas. Judith asszony hősies alakja, kit a hazaszeretet és vallásos buzgalom egész a rajongásig ragad s nemének gyöngeségéből egészen kivetkeztet, a nélkül, hogy erkölcsi szörnyeteggé válnék, költői szempontból kiválóan érdekes alak.

Nem csuda tehát, ha e század nagyhírű lantosa, a jó Tinódi is, a ki különben inkább kedvelte az egykorú eseményeket, érdemesnek találta Judith asszony históriáját a földolgozásra. Ebben ő mintegy 12 évvel megelőzte Sztárait, de minthogy «Cronica»-ja, melynek második könyvében Judith asszony históriájának első és egyetlen kiadása is foglaltatik, csak 1554-ben jött ki nyomtatásban, Sztárainak tudomása sem lehetett felőle; s így nem is vehetett át belőle semmit. Épen ezért nem lesz érdektelen XVI. századbeli költészetünk e két kiváló alakját ebben összemérni.

Tinódi széles alapra fekteti elbeszélését; kezdetben kissé bőbeszédű, ellenben a többi részeket összevonja. Sztárai arányosabban osztja be tárgyát, az előadásban józan mérsékletet tanusít

¹⁾ *Bornemisza*: i. m. 307—313. lev. Toldy és Mátray ez éneket *Tarjai Mihálynak* tulajdonítják. (*A magyar költészet tört. Pest. 1867. 166 l. Mátray: Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest. 1859. 32—33. l.*) — Bornemisznánál az utolsó versszakban Sztárai neve világosan ki van mondva.

s expositiója egészben véve jobb. Több művészetet tanusít a lélek-állapotok rajzában is. Tinódi csak felületesen vázolja a működő szenvedélyeket; Sztárai részletes művészi rajzot igyekszik nyújtani. Természetes, hogy hű és következetes lélektani rajzot nála sem találunk; de mentségére szolgálhat az, hogy a közönség nem is ezt kereste e nemű olvasmányáiban.

Egyes jelenetek, pl. Judith megjelenése Holofernes előtt s a tábori lakoma rajza szintén élénkebbek Sztárainál: ő igyekszik eleven, szemléleti képet nyújtani, míg Tinódi csak elsorolja röviden az eseményeket. Sztárai rajzolni törekszik, Tinódi csak elbeszél. — Hasonlóképen sikerültebb Sztárai műve külalak és verselés tekintetében is. Tinódi gyarló verselését menthetjük némileg azzal, hogy Judith asszony históriája legelső költői kísérlete volt; de másfelől nem tagadhatjuk, hogy a derék lantos a nyelvnek és verselésnek nagy mestere soha nem vala.

Énekes gyűjteményeinkben csupán e két elbeszélés olvasható Sztárai Mihály nevével az utolsó versszakban s irodalomtörténet-szeink nem is tulajdonítottak neki több bibliai elbeszélést. De legújabban — mellékesen — fölvetett a kérdés: vajjon nem kell-e költőnk bibliai elbeszéléseinek számát még egygyel szaporítani s ez irányú munkásságát még előbbi évektől számítanunk? Szilády Áron többek közt egy XVI. századbeli elbeszélést közölve, melynek szerzőjéről sem a versfejekből, sem énekes gyűjteményeinkből nem nyerünk tudósítást, — ezeket mondja: «Versfejei a szerzőre nézve semmi felvilágosítást sem adnak s így legfeljebb a találgatás értékevel birna hozzávetésünk, ha a nyelvből és verselésből indulva ki, valamelyik ismert énekszerzőnek akarnók tulajdonítani. Mindemellett is meg kell jegyezni, hogy *Sztárai Mihály, kiről tudjuk, hogy zeneszerző is volt, 1552-ben erre a dallamra írta Judith és Holofernesét s nem lehetetlen, hogy itt ő rejtezik a névtelenség alatt.*¹⁾

A mű czíme: *Az Istenfélő Eleázár papról és az Kegyetlen Antiochus királyról való história.* Tárnya a Machabeusokról elnevezett apocryphus iratból van véve s Eleázár próféta állhatatosságát s Antiochus királynak rajta és fiai, a Machabeusokon elkövetett kegyetlenkedéseit adja elő bibliai epikusaink modorában.

Az ok, mely Szilády Áront az említett sejtelemlre indította,

¹⁾ *Régi magyar költők tára. II. kötet: XVI. századbeli magyar költők művei.* Budapest. 1880. 477 l.

valóban nem csekély nyomatékkal bir. Ezen versalakot Sztárai csak egymaga használta s hogy *Judith asszony históriája* csakugyan *Eleázár* nótájára készült és énekeltetett, Bornemisza énekes könyvének jegyzése¹⁾ s dallamuk közös volta bizonyítja.²⁾ E bizonyág — kivált oly költőnél, ki maga szerzette énekeihez a dallamokat, bőven elegendő arra, hogy vizsgálódásainkat ez irányban folytassuk.

De az eredmény első pillanatra nagyon kétesnek mutatkozik. Az összehasonlítást akár más egykorú költőnek, akár magának Sztárainak többi e nemű műveivel — nagyon megnehezíti az a meglepő hasonlóság, mely bibliai epikánk összes termékein azonnal szembetűnik. Egyik elbeszélés oly aprólékosan hasonlít a másikhoz, a typicus vonások, melyek epikánk emez irányát jellemzik, az egyes elbeszéléseken oly élesen kitűnnek, hogy mellettök az írói egyediség különben is halvány jegyei majdnem egészen elvesznek. Pusztán csak a nyelv és verselés alapján pedig bajosan hozhatunk ítéletet, legfőlebb — mint Szilády is mondja — csak hozzávetésekről lehet szó.

De mégis találhatunk egy pár pontot, a melyekre véleményem szerint elég biztosan építhetünk. Egyik a feldolgozás módjában, a másik a mű nyelvében rejlik.

Eleázár históriája-nak nemcsak versformája és dallama emlékeztet *Judith asszony*-ra, hanem előadási módja, nevezetesen bekezdése is. Igaz, hogy e korbeli elbeszélő költeményeink kezdő és végső sorai többé-kevésbé mindnyájan hasonlítanak egymáshoz, a mennyiben ugyanazon gondolatot fejezik ki más-más szavakban, közhelyek, a melyeket a szokás lassanként hagyományossokká tett, minő pl. az eposznál a segélyhívás.

De a mit e két históriás éneknél látunk, jóval több puszta hasonlatnál. A kezdő sorok egybevetése azonnal meggyőz bennünket erről. *Judith asszony* éneke így indul :

«Régi nagy időben vala az Syriában
Egy hatalmas király oly nagy kazdagság(á)ban,
Ki mind ez világot hódoltatja vala
Nagy hatalmasságában.

Nabuchodonozor neve vala királynak . . . . .

¹⁾ 370. l.

²⁾ *Mátray* : i. m. 32. és 50. l.

Eleázár históriája pedig így kezdődik :

« Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben
Egy hatalmas király ó nagy kevélységében,
Hogy ki az zsidókat mind öleti vala
Ó nagy kevélységében.

Az királynak neve az Antiochus király . . . »

A hasonlóság oly közeli, hogy egyik szerkezet a másik utánzatának látszik. A szók alkalmazása, a gondolatok egymásutánja s a mondatok egyforma alkotása — akár szándékos, akár önkénytelen, — félreismerhetetlenül egy ugyanazon szerzőre vall. Vessük össze *Eleázár* és *Judith asszony* énekét bibliai epikánk bármely termékével, ily meglepő egyezésre nem találunk sehol.

A nyelvben, miként említém, szintén alig lehet számbavehető bizonyítékokat találni, de azt hiszem, egyetlenegyre mégis akadunk; s ez nem más, mint az inverziók alkalmazása. E vonás oly élesen jellemzi Sztárai költői nyelvét, hogy társai közül nem nehéz felismerni. Olyan inverziókat, olyan kissé felforgatott szerkezetű de mégsem ferde mondatokat, minők *Eleázár históriájában* vannak, egyedül csak Sztárai műveiben találunk. Elég legyen csak egyet, nem a legsikerültebbet, de mindenesetre a legjellemzőbbet idéznem :

« Mert ha ti énnekem szómat nem fogadjátok,
Az én Istenemet és ha ti nem valljátok . . . »

E két bizonyítékot én e kérdésben döntő erejűnek tekintem s ezeknél fogva *Eleázár históriáját* minden habozás nélkül Sztárai művének tartom. Épen ezért szükség is röviden ismertetnem.

A mű — bár *Achab királynál* is előbb (1546-ban) készült s költőnknek első kísérlete az epikai költészet terén — jóval sikerültebb nála. Tárgyában nincs ugyan semmi költői, de a hitbéli állhatatosságnak ritka szép példáját nyújtja s ez bibliai epicusaink és olvasóik szemében többet ért minden költőiségnél. Cselekvénye igen egyszerű s gyors lefolyású, minden fordulat nélkül. Csak egy kiemelendő pont van benne s költőnk is erre fektetett legnagyobb súlyt. A pogány Antiochus és a túlbuzgó Eleázár párbeszédét értem, mely aránylag nagy helyet foglal el.

Költőnk bizonyára e mozzanatot tartotta legfontosabbnak a mesében s valószínűleg csak ez elragadó helyzet kedvéért válasz-

totta e tárgyat. Ezzel akart hatni olvasói vallásos érzületére. A hitetlen király és az igazhitű Eleázár hitvitája elragadta őt magát is, s a zsidó martyr helyzetébe álmódva önmagát, szabad folyást enged ömlengő érzelmeinek. Eleázár nevében ő maga szól oly mély hittel s oly elszántsággal, a minőt olvasóiban kívánt ébreszteni.

E kis aránytalanságot leszámítva, az előadás elég jó, vannak itt-ott élénkebb részletei is, különösen kiemelendő e tekintetben Eleázár beszéde.

Nem igen esik kifogás alá verselés tekintetében sem. Tizenhárom szótagú sorai nem elég hangzatosak ugyan, de az alexandrin s a végső rövid (7 szótagos) sor igen élénkíti, nyomatékosítja az előadást s néhol úgy tetszik, mintha a népköltészet hangjai csendülnének meg benne.

E szerint tehát költőnk bibliai tárgyú elbeszéléseinek számát háromra kell emelnünk — s kérdés: vajjon nem számíthatunk-e hozzájuk még negyediket is. «*Acháb király historiájá*»-ban Eliseus prófeta föllépéséről szólván költőnk, elbeszélését e szavakkal végzi

Mit az után mivel, másszor meghalljátok,
De mostan ezeknek értelmét halljátok.

Költőnknek tehát — legalább e műve megírásakor — szándéka volt Eliseus tetteit is megénekelni külön költeményben. Komoly elhatározás, vagy csak muló ötlet nyilatkozata-e fentebbi két sora? elkészült-e az ígért ének? — kérdések, melyekre feleletet nem kapunk. Ugy látszik, csak jámbor szándék volt, de nem nyert valósulást soha, legalább ilyen tárgyú bibliai elbeszélésnek nyoma sincs irodalmunkban.

De ez csak egyik iránya költőnk epikai munkásságának; felsorolt művein kívül még két elbeszélő költeménye maradt ránk, melyek más-más körbe tartoznak. Az egyik, mely nemcsak az ő művei, hanem e korbeli elbeszélő irodalmunk összes termékei közül első tekintetre kiválik s tárgyánál fogva mindnyájától elüt, tolnai papsága idejében, 1557-ben készült s még ugyanazon évben következő latin czimmel jelent meg: *Historia de Vita Beati Athanasii Alexandriae Episcopi fidelissimi*.

A «*nagy*» Athanasiusnak, a római egyház szentjének, «az orthodoxia atyjá»-nak viszontagságos élettörténete nem látszik alkalmas tárgynak oly író számára, kinek egész élete s egész írói munkássága a prot.-mus szolgálatára van szentelve. De Sztárai e

tárgyban is talált valamit, a mi az ő szempontjából méltó volt a megéneklésre s a mi prot. szint ad a mesének.

Az a fontos dogma, Krisztus istenségének dogmája, mely mellett Athanasius egész életében szívós kitartással küzdött, benfoglaltatik a prot. felekezetek tanai közt is s ennyiben Athanasius előttök is bir némi tekintélyvel. De Sztárai nem erre fekteti a fősúlyt. Ő Athanasiusban nem a IV. századbéli ker. egyház nagy theologusát, hanem az igaz hit elszánt bajnokát, a vallásos meggyőződés rendíthetetlen hívét igyekszik rajzolni, — tehát ugyanazon alakot, melynek az ó-szövetségi Illyés próféta és Eleázár is képmásai.

E szempontból tekintve, a választás szerencsésnek mondható. Athanasius — és Sztárai kora közt — bár a kettőt századok választják el egymástól, — könnyű megtalálni a hasonlóságot; sőt találunk hasonló vonásokat maga a költő alakja és hőse között is. Athanasius rendíthetetlen hite s szívós ragaszkodása épen úgy megvan költőnkben is; s bár ő nem volt kiteve oly sok zaklatásnak a hitért, — szintén szenvedett, türt eleget s bizonyára kész lett volna még nagyobb szenvedésekre is.

Úgy látszik, e kettős ok, mondhatnók: a vallási és személyi, irányozta költőnk figyelmét e tárgyra; mert hogy a saját és Athanasius sorsa közti hasonlóságot észrevette, a versfejekbe foglalt szavakból látjuk: *«suam interim fortunam (si licet parva componere magnis) eandem esse ostendit.»*

Ketségtelen tehát, hogy az egyes alakok és jelenetek rajzába a való életből vett vonások is vegyültek. Athanasius jellemének rajzában gyakran gondolt önmagára, míg az ellenpárt rajzával saját ellenfeleit, a sokat emlegetett *«tar papok»*-at állítja pellengerre. De beérte ezen általános célzással: sem önmagára, sem kora viszonyaira nem tesz kitéréseket.

A tárgy feldolgozása nem oly sikerült, mint kiválasztása. Alakításra, vagy legalább az események csoportosítására még csak kísérletet sem tesz: elbeszéli Athanasius életét olyan chronista modorban, a mint azt a *Vitae Sanctorum*-ban olvasta. Nem valamely bonyodalmas cselekvényt nyújt, mely az emberi jellemeket érdekes mozzanatokban mutatná be s valamely nagy erkölcsi eszme vagy valamely örök igazság fényes diadalával nyerne megoldást. Athanasiusnak nem ellenségein nyert győzelmével, hanem boldog kimulásával végződik az elbeszélés. Verseibe foglalt

életrajz, néhány közbeszótt jelenettel, melyek azonban nem elég élénkek arra, hogy a száraz chronista-előadás unalmasságáért kárpótlást nyújthatnának, — s néhány dogmaticus elmélkedő kitéréssel, melyekben költőnk a helyzetből kifolyólag Isten irgalmára, végetlen jóságára figyelmezteti olvasóit.

Tárgyát három részre osztja s mindenik részt az ismert hagyományos phrasisokkal kezdi és végzi. Az első rész kezdete épen oly élénken emlékeztet *Achab király-ra*, mint *Judith asszony-é Eliseusra*. Az a terjedelmes erkölcsi tanítás, mely az elbeszélte eseményből levonható tanulságot szokta magában foglalni, természetesen itt sem hiányzik. Elvégezvén az elbeszélést, nagy lelki megnyugvással éneklí a költő, hogy Isten

« . . . gondját viselé az ő szolgájának,
 hogy az hatalmasok neki ne árthassanak.»

Sőt, hogy még jobban meggyőzze olvasóit, fölemlíti Mózes, Illyés profétát és — Luther Mártont is. Az isteni gondviselésnek e nagyszerű példái lelkesedésre ragadják költőnket; s éneke végén szabad ömlést engedve saját vallásos érzelmeinek, egy emelkedett hangú, de kissé hosszadalmas és dogmaticus foházzsal fejezi be *Athanasius históriájá-t*.

Negyedik s időszerint utolsó művével Sztárai azon aránylag csekély számú epicusainkhoz csatlakozik, kik történeti és pedig egykorú külföldi tárgyakat szedtek versekbe. Művének címe: *Historia Cranmerus Tamás Érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról*.

Költőnk e műve csak egy kiadást ért (Debreczen. 1582) s ennek is csak egyetlen példánya maradt fenn a sokat emlegetett Nagy István-féle könyvtárban, melylyel külföldre, a lipcsei *List és Franke* czég birtokába, innen pedig a *British Museum*ba került. Létezéséről Toldy és Szabó Károly is csak a nevezett czég catalogusából¹⁾ szereztek tudomást; de czimén s iratása éven kívül egyebet ma sem tudunk róla. Szilády Áron — a mint magától értesültem — kevéssel ezelőtt Londonban hű másolatot készítettett róla s a «Régi Magyar költők tárának következő (V-ik) kötetében Sztárai egyéb munkáival ezt is közzé fogja tenni. Ma azonban még csupán a tárgyról lehet egyet-mást elmondanom.

¹⁾ *Catalogue*. Nro. 61. 1870. 92.

Cranmer Tamás histórtája tárgyban különbözik ugyan költőnk többi elbeszéléseitől, de alapeszmében egészen megegyezik velök. Mint *Acháb király*, *Eleázár* és *Szent Athanasius* históriája, úgy a nagy angol reformátoré is a hitbéli állhatatosság újabb példáját állítja előnkbe. Benne tehát ugyanazon felfogás, ugyanazon eszmék és érzelmek foglaltatnak, a melyekkel az említett három műben találkoztunk.

Érdekes lenne kinyomozni az utat és módot, melyen költőnk e tárggyal megismerkedett. A nagy angol reformátor, ki hazája egyházát Calvin szellemében kezdé szervezni, a continensen lévő calvinista felekezetek előtt bizonyára igen rokonszenves alak volt. Egyfelől ez, másfelől pedig az az erkölcsi solidaritás, melyben a prot. felekezetek tagjai — bárhol éltek is — egymással állottak s melynél fogva az őket érdeklő fontosabb mozgalmak hullámszáma elhatott az egymástól távol élő népekhez is, — elég magyarázatául szolgálhat annak, hogy költőnk nem csak tudomást szerez a Gray Johanna kormánya alatt beállott erőszakos reakción, hanem négy évvel az esemény után meg is éneklé nagy reformátor társa bukását.

Ha szabad előre ítéletet mondanom, én költőnk e művét is épen oly eredetinek, önállónak vélem, minő többi elbeszélő költeménye. A németeknél az angol egyház történetét versekbe foglalta ugyan egy névtelen költő; de ennek művét a mi Sztáraink már csak azért sem használhatta, mert ez is az övével egy időben, 1560-ban jelent meg; különben is a német szerző igen röviden, 50 sorban mondja el az eseményeket és Cranmerről csak mellékesen szól¹⁾ Azt a föltevést pedig, hogy Sztárai francia vagy épen angol históriás eneket dolgozhatott át, még ha találunk is valamelyik irodalomban ilyen művet, — legalább is valószínűtlennek kell tartanunk. Sztárai ismerhette s valószínűleg ismerte is a német nyelvet, de a többi nyugateurópai nyelveket bizonyára nem.

Ha költőnk ez utolsó munkája közzé lesz téve, érdekes összehasonlítást lehet vele tenni, megállapíthatjuk: mily színvonalon állott verselői ügyessége? s észlelhető-e benne fejlődés avagy hanyatlás? Azt hiszem azonban, hogy új vonásokat aligha találunk

¹⁾ *Weller: Annalen der poet. National-Literatur der Deutschen im XVI. u. XVII. Jhdt.* Freiburg. 1862. I. Bd. S. 62.

benne. Költőnk írói jelleme már *Judith asszony históriájá*-ban teljesen kifejlődve áll előttünk, ezentúl ha változott is valamennyire, lényegében ugyanaz maradt.

Ezzel kimerítettük Sztárai verses műveinek sorát. Láttuk, hogy a lyrával kezdte költői munkásságát s e nemben oly műveket alkotott, melyek őt kora legjobb énekesei sorába helyezik s fejtett ki oly munkásságot, minőre Szenczi Molnár Albertig egyik társa sem mutat példát. Hatása e téren a legnagyobb. Énekei másfél századon keresztül folytonos használatban voltak, sőt közülök három átment az unitáriusok énekeskönyvébe is ¹⁾. Énekszerzőink többé-kevésbé követői, tanítványai nemcsak egyes szólamokban, hanem előadásban, modorban is az ő nyomdokain járnak. Maga a következő század nagy énekese, Szenczi Molnár Albert is sok jót talált zsoltáraiban s nem egy szép jelzöt vagy találó kifejezést vett át tőle.

Épen ilyen tevékeny, de kevésbé szerencsés az elbeszélő költészet terén. Az alakító erő hiánya nála is sajnosan érezhető; csak egymásra halmozza a puszta tényeket, melyeknek laza tömegéből legfőlebb egyes sikerültebb helyek válnak ki. Alapeszméje majdnem mindnek ugyanaz s a kidolgozás csak egyes helyzetek rajzában mondható jónak. — De ama korban e fogyatkozások mellett is kedvelték elbeszéléseit, legalább *Acháb király* három kiadása ezt bizonyítja; s nem lehetetlen, hogy *Cranmer Tamás* 1582-ki kiadását is egy másik előzte meg.

Nyelv tekintetében e korbeli költőink közt valódi mesterekre nem találunk s műveikből úgy a nyelv történetének kutatója, mint a stilista csak keveset tanulhat.

Sztárai — mint tudjuk — zemplénmegyei származású volt, s az országnak különböző s egymástól távoleső részeiben forgott; de nyelvén és irányán sem szülőföldre, sem valamely más vidék hatása nem érezhető; talán épen mert oly különböző helyeken megfordult s munkássága irányánál fogva a néppel mindenütt közvetlenül érintkezett, nyelve nem egy valamely tájszólást tükröz vissza, hanem inkább közeledik azon egységes irodalmi nyelvhez, mely épen ekkor kezdett fejlődni. Elbeszélő műveiben akad egy-egy tájszó is, különösen *Sz. Athanasius históriájá*-ban, de ez csak

¹⁾ Hálaadó éneke s XV. és XXIII. zsoltárja. Lásd: Várfalvi Nagy János idézett értekezését. 106 l.

kivételes. Tiszta magyaros, népies nyelven ír. Néha archaismusokkal él, régi szókat, ódon szerkezetű mondatokat használ; de rendszeren kara nyelvén, s a nép hangján szól, melynek énekeit s többi műveit írta. Társaival valamint sok egyébben, úgy hangban, nyelvben is nagyrészt megegyezik; azon sajátosságos vonások, melyek prot. egyházi irodalmunkat csaknem a legújabb időkig jellemzik s melyek annak tiszteletre méltó ódon szint kölcsönöztek, jobbára az ő irányán is észlelhetők.

Hang- és alaktani fejtegetésekbe már csak azért sem bocsátkozhatom, mert költőnk műveinek kiadásait e tekintetben nem tartom elég pontosoknak. Különben is új sajátosságokat aligha találánk nyelvében. Általában költőnk verses műveiben a nyelvbűvár nem sok érdekest talál; de a stilista s a költő sok jót tanulhat tőle.

Különösen figyelmet érdemelnek e szempontból inversiói, melyek költői nyelvének legkitünőbb tulajdonságát képezik s költőnk finom zenei hallását és tiszta nyelvérzékét egyaránt bizonyítják. E tekintetben Sztárai hasonlíthatatlanul felülmúlja minden kortársát. Kiváló érdeme az, hogy ebbeli törekvése mesterkedéssé soha nem válik, inversiói alkalmazásában ritka tapintattal s bölcs mérséklettel jár el; erőltetett, nyakatekert mondatokat s az értelmetlenségig feldult szórendet soha nem találunk nála.

Álljon itt néhány példa ennek igazolására :

«Istenem Uram, *miért* én tőlem ily nagy távol állasz . . . (X. zs.)

Idvezítő, szabadító *mert* vagyok . . . (XII. zs.)

Jó életben *a ki* magát foglalja . . . (XV. zs.)

Testi és lelki *mi* életünknek tőled függ ereje . . . (XXXIV. zs.)

Sokkal inkább *azért* ők gonoszkoznak . . . (LXIV. zs.)

Antiokhus király *mikor* ülne székiben . . . (Eleázár h.)

Távol *hogy* meglátá, ottan megszólítá . . . (Acháb kir. h.)

Mindent *hogy* megbüntess, téged erre bocsátott. . . (Judith. a. h.)

. . . juta *elindulásán* kapujára városnak . . . (U. o.)

Az ő társaságát *ha* hátra nem hagyod . . . (Athanasius.)

Mennyit nappal ásnak, éjjel fel nő az árok . . . (U. o.)

Ilyen példákat nagy számmal találunk különösen zsoltáiraiban, melyek általában több műgondról tanúskodnak, de vannak elbeszélő költeményeiben is. Nem csuda tehát, ha e rendkívül nagy számban néhány kifogásolható is találkozik. Ilyenek :

«Semmi bünt ő hozzá *de* nem adhatának . . . (Athanas.)

«Jó napokat földön látni kívánnál,

Mennysországban *és* lakozni akarnál . . . (XXXIV. zs.)

«Az is álmétkodván ottan *homlok esék* . . . (Judith a. h.)

vagy más változatban: *homlok leborúlva*.

Ezeket helyeselni semmi esetre sem lehet, de menteni igen; különben is csak ritkán fordulnak elő.

Ezen apróbb hibákat leszámítva, Sztárai inverziói mind igen sikerültek, mai költőink is tanulhatnak tőle e részben.

Hátra van még költőnk munkásságának harmadik irányáról, drámaírói működéséről szólni. Irodalomtörténeti szempontból ezt kell legérdekesebbnek tartanunk, mert drámairodalmunk legelső nyomait itt találjuk fel s Sztáraiban drámaíróink ős atyját látjuk.

Két drámája maradt reánk, a melyek azonban inkább csak külformájokért nevezhetők drámáknak. Toldy Ferencz, míg csak töredékben ismerte az egyiket, teljességgel nem gondolt drámára, hanem dialogizált satyrának állította¹⁾. Drámai elem alig is található bennök. Általában műelvek szerint meghatározni őket nagyon bajos. Leginkább sorozhatók a tanodai drámák sorába, bár ezektől is lényegesen különböznek. Első tekintetre szembe tűnik, hogy nem tanodák, nem zsenge korú tanuló ifjak, hanem érett komoly gondolkozású, fontolgtatva ítélő hallgatóság számára készültek. Nem lelünk bennök semmit, a mi az ifjúság fogékony kedélyére, élénk képzeletére czélozna; száraz hitvitákat tartalmaznak, melyekben ok ellen ok, bizonyíték ellen bizonyíték van felhalmozva, de nincs semmi, a mi megindítana. A költő nem a szívre, hanem az értelemre kíván hatni s nem megindítani, hanem felvilágosítani, meggyőzni törekszik; — szóval ugyanazon reformatori czélra tör, melyet lyrai s epikai műveiben szem előtt tart. Saját hitfelekezete tanait iparkodik terjeszteni s megszilárdítani drámái által is s hitvallásának helyesebb, tisztább voltát bizonyítja. És ezt nem valamely érdekes mesében akarja kimutatni, hanem tárgyilagos okokkal, theologiai bizonyítékokkal; cselekvényt nem alkot, hanem hitvitát tart személyei közt, olyan szellemben, a mint ő maga is gyakran vitázott a «tar papokkal».

De lássuk magokat a drámákat.

Létezésökről nem régóta bír tudomással irodalmunk. Az

¹⁾ *A magyar költészet története*. Pest. 1867. 175 l.

egyiknek töredéke megvolt ugyan Toldy gyűjteményében; de — mint említém — ő is félreismerte. A másik csak másfél évtizeddel ezelőtt került elő gr. Apponyi Antal gazdag könyvtárából s Toldy 1868-ban mutatta be a m. tud. akademia egyik ülésén, kimerítő ismertetés kíséretében, mely — egyben-másban kiigazítva, — fölöslegessé teszi e drámák részletes fejtegetését ¹⁾.

Az egyik közvetlenül *Akháb király históriája* után, 1550-ben készült s czíme ez lehet: *A papok házasságáról*; a másik csak kilencz évvel később, 1559-ben: *Comoedia Lepidissima de sacerdotio. Az igaz papság tüköre* ¹⁾ kettős címmel látott napvilágot. Amaz csonka, ez teljes példányban maradt fenn. — Szólok először az utóbbiról.

Az igaz papság tüköre mint valamely modern tragœdia, öt *actus*-ból áll, melyek azonban jelenetekre osztva nincsenek. A megszemélyesített Prologus föllépése nyitja meg, előadván röviden a mű czélját s előre felhíván rá a közönség figyelmét. Rövid monológja komoly, értekező hangon indul s tudományos könyveink előszóira emlékeztet; de befejezésében van valami, a mi a nép köréből, karácsoni mysteriumaink tréfás előadásából merítettnek látszik.

A darab meséje nagyon csekély s kevés szóba összefoglalható. Antal és Borbás bíró — ez protestáns, amaz katolikus — vitatkoznak egymással a papság hivatásáról s vitájokba bele vonják kath. részről Bereczk papot és Lukács fratert, továbbá a vicariust, sőt magát a pápát is, kikkel Tamás, kálvinista pap száll szembe; s a darab a protestantismus teljes győzelmével s Antal bíró áttérésével végződik.

A mű iránya és czélja e rövid vázlatból is kiténik. Forrása ennek is a reformatori buzgalom, mely felekezete hitelveinek minden szabadon uton-módon érvényt iparkodott szerezni.

Antal bíró a régi tanok híve, de nem csökönös; bír némi fogékonysággal az új eszmék iránt, csak hogy a régi hittel egyszerűre szakítani nincs elég lelki ereje; haboz, ingadozik, új meg új kétségei támadnak; szeretne hinni az új tanokban, de nem mer mindaddig, míg az alapot, melyen előbbi hite épült, megingatva s a tekintélyeket, melyekben bízott, egytől-egyig lealázva nem látja.

¹⁾ *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (Értekezések a nyelv- és széptud. oszt. köréből. I. köt. 9. sz.) Pest. 1871. 1—121 l.*

Régi bálványainak megsemmisülte azonban nem idéz elő nála nagy rázkódást, áttérése nem jár nagy válsággal, mert meglehetősen elő volt készítve.

Sztárai a Prologusban igen jól jellemzi őt. « Némelyek kedig vadnak, — úgymond — kiknek valamenyire kellyemetes az igazság, de még is benne vagyon azért az vakság és tudatlanság és innen következik aztán, hogy nem igaznak tetszik önekiek az igaz papság, az pilisetlen es olajatlan papság, mintha a pilistől olajtól és lóköromre nyírt hajtúl volna az igaz papság. Eféle tudatlan emberek közül való az Antal bíró.»

Merő ellentéte neki Borbás. Minden ízében protestans, még pedig kemény kálvinista, szilárd vallásos meggyőződéssel, rendíthetetlen hittel s paphoz illő alapos theologiai készültséggel.

Mindkét alak üres abstractio, merő typos, minden legcsekélyebb egyéni vonás nélkül. Antalban az akkori nagy tömeg, a laicus közönség van megtestesítve; míg Borbás alakjában a kálvinista hívők typosát látjuk. A többi személyek szintén csak nevek, üres képek hús és vér nélkül.

Külső cselekvényről, mint láttuk, alig lehet szó. A mi csekély mozgalmasság van a darabban, az személyeinek lelki világában foly le. Antal bíró megszabadul gyötrő aggodalmaitól s kételyei helyébe új, szilárd hit lép; az ő egyház védői már a döntő csata előtt elcsüggednek s végre is teljesen leveretnek, míg Tamás pap fényes győzelmet arat.

Költőnknek, mint a darab czíme is mondja, czélja volt az igazi papnak képét mutatni be; s ezt kétféle módon teszi: theoreticus meghatározások, hit- és erkölestani fejtegetések — másfelől pedig élő példánykép bemutatása által. Drámája első felvonásában Borbás és Antal bíró közt hosszú theologiai vitát insceniroz, melyben amaz alaposan körülírja az igazi pap hivatását; az utolsó felvonásban pedig az amott rajzolt kép eleven megtestesülése gyanánt Tamás papot lépteti fel, ki prot. hittérítőinknek szintén tipicus alakja ugyan, de mint ilyen, valóban sikerült.

Toldy igen helyesen véli, hogy e mű életképi vonásokat tüntet fel s talán épen költőnk valamelyik hitvitájának, a «tar papok»-kal történt «conflictus»-ának költői feldolgozása. Lehet némi hasonlóság a költő egyénisége és Tamás pap jelleme közt is. De mégsem merném állítani, hogy költőnk e főalakjában önmagát rajzolta volna; mert én valamint a dráma többi személyeinek, úgy

Tamás papnak rajzában is egyetlen egy egyéni vonást sem lelek. Bármely kálvinista prédikátor áll is Tamás pap helyén, hasonló érvekkel, hasonló szellemben fog vitázni. De ha elfogadjuk is Toldy föltevését, következik-e ebből az, hogy mindaz, a mi a darabban Tamás papról mondva van, egyszersmind költőnkéről is mondható lenne? Lehet-e ez alapon állítani, hogy költőnk Erdélyben szenteltetett fel, — holott ennek semmi nyoma?

Hasonlóképen semmi nyomát nem találjuk annak sem, hogy költőnk 1550 és 1559 közt még több drámát is irt volna. Az *igaz papság tükörében* csak egyetlen drámájáról szól s ezt mai nap is ismerjük. Életrajzában láttuk, hogy ez időközben is zaklatott életet élt, ide-oda vándorolt s annyira el volt foglalva egyházi és írói teendőkkkel, hogy aligha maradt ideje akár csak egy dráma megírására is. Különben is második drámája az elsőhöz képest — a mennyire ennek töredékéből ítélni lehet — nagy haladást épen nem tüntet fel.

Költőnk legelső drámai kísérletét — bár egyetlen csonka példánya azelőtt is ismeretes volt, — csak az *Igaz papság Tüköre* helyezte tiszta világításba. Három levélből álló töredékét Toldy előbb dialogizált szatyrának vélte s névtelen szerzőnek tulajdonította; csak amannak áttanulmányozása világosította fel a felől, hogy az ennek pendantja s következőleg ez is Sztárai Mihály műve. E föltevést a hang, szellem és modor meglepő azonossága teljesen kétségtelenné teszi. Ugyanazon személyek, kik amott az igaz papság hivatásán vitatkoztak, itt ugyanazon modorban a papok házasságának kérdését tárgyalják; s a mennyire a meglevő részletekből hozzávethetünk, a szerkezet is tökéletesen ugyanaz. Tamás pap győzedelmével, Antal bíró megnyugvásával s az ellenfelek megtérésével végződik e darab is. Végén egy gyermek mond rövid epilogust, mely röviden összegezvén az elmondottakat, ima-szerű finaléval zárja be a művet.

A személyek és eszmék azonossága magában is elegendő bizonyíték a két darab közt lévő szoros kapcsolatra; de találunk ilyeneket magában a szöveg-töredékben is; s ezeket Toldy elég gondosan felsorolja.

Művészi alakításról, drámai szerkezetről természetesen szó sem lehet. A kidolgozás mindkettőben általában dicséretes. Nyelve népies, velős és mindenek fölött magyaros, néhol példabeszédek, közmondások, másutt töről metszett népies szólásmódok és hason-

latok élénkitik. Néha a tréfa durvább alakban jelentkezik ugyan, de ezt a kor nyersebb erkölce, fejletlen ízlése, a vallásos buzgalom s a kölcsönös ingerültség eléggé menti.

Nagyon mellékesnek tartom azon kérdést: vajon előadták-e e darabokat? Adataink nem szólnak róla, épen ezért határozott feleletet adni nem lehet. Talán csak nyomtatásban forgott kézben, a minthogy valóban nem is készült színpad számára. Nem lehetetlen azonban, hogy évtizedekkel később, midőn a Németországból átültetett tanodai dráma nálunk is virágozni kezdett, valamelyik ref. tanintézetben sort kerítettek Sztárai drámáira is s a tanuló ifjúság és szűkebb körű hallgatóság mulattatására előadták ezeket is; de nagyon kedvelt darabok nem lehettek, mert különben aligha merültek volna ennyire feledésbe.

A költő mellett nem szabad felednünk Sztáraiban a hazafit sem. A vallási tendentia mellett, mely műveiben mindenenek uralodik, politikai gondolkozása csak alig tud nyilatkozni. — A kor szak, melyben költőnk férfikori pályája lefolyt, a nemzeti meghasonlás zavaros kora volt. A hazafiúi közvélemény meghasonlott önmagával, az ország két darabra, a nemzet két ellenséges pártra szakadt s mindenik párt bizalmatlansággal nézett az ellentáborra. Mindketten a haza javát akarták, csakhogy más-más úton-módon. De megingott a bizalom s tenyészett a gyanú nemcsak a két ellentábor közt, hanem külön-külön mindenik párt kebelében is; saját tagjaik, sőt vezéreik tetteit is gyanakvó szemekkel nézték a pártok. A német párt vajmi kevés jót várt a gyenge Ferdinándtól s csak szükségből, ugyszólván *faute de mieux* ragaszkodott hozzá; míg a gyermek János Zsigmond hívei félték a hatalmas pártfogótól s gyűlölték a ravasz barátot, Martinuzzit. Mindkét pártnak csak két rossz közt lehetett választani; — vajon ki lehetett volna biztos választása helyessége felől?

Sztárai húzamosb ideig a Perényi Péter udvarában tartózkodván, bizonyára figyelemmel kísérte a politikai élet minden jelentékenyebb mozzanatát s tisztában lehetett úgy a helyzettel, mint saját magával is; — de mi politikai meggyőződéséről semmi bizonyost nem tudunk. Valószínű azonban, hogy inkább hajlott a nemzeti párt felé s jelszava az önálló nemzeti kormány volt.

E föltevésnek az *Acháb király* végső stróphái egészen megfelelőnek.

Sok Achab királyok mostan támadtanak,
kik az Isten ellen igyen viaskodnak,
hamis tar papokban a kik bizakodnak,
nagy sok bálványokat velek imádtatnak.

Egyik Achab király a Bécsben lakozik.
ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
hitetlenségében úgy Salamonkodik,
nyilván meglátjátok, végre megveretik.

De nem merném állítani, hogy szenvedélyes pártember volt; mert a nyomban erre következő strópha is megezáfolja e föltevést; sőt természetesen találom, hogy mint buzgó protestáns, gyűlöli a gyermek király gyámját csupán vallási okból is.

Másik Achab király barátból lett király,
ki soha nem tanult, de ő most prédikál,
ő jobb keze felől nyilván az ördög áll,
kivel egyetemben pokolra alászáll.

Itt azonban ismét a vallási sérelmek terére csap át, bizonyoságául annak, hogy nála a kezdet és vég mindig a vallás volt. Benne a vallásos buzgalom uralkodott a hazafias érzésen s ez csak annyiban nyilatkozik műveiben, a mennyiben a vallás és politika, az egyház és állam kapcsolatban van egymással. Politikai szenvedély nem hevíti, nem csatlakozik szorosán a két küzdő párt egyikéhez sem, hanem egyedül egyháza, vallása érdekeit hordva szíven, vár a jövőtől, bár türelme, mint idézett sorai bizonyítják, el-elhagyja egy pillanatra s vallásos buzgalma néha ingerült kifakadásokra ragadja.

Mint láttuk az elmondottakból, költőnk egészen a reformáció szülötte nemcsak az egyházban, hanem az irodalomban is, s épen ezért saját kora eszméinek, vágyainak szószólója, kifejezője volt; előre is gondolhatjuk tehát, hogy működése — legalább a maga korában — hatás nélkül nem maradt. Valóban ő hatékony, mivelő szellem volt, hatott olvasó közönségére s hatott költőtársaira egyaránt. A mi jó tulajdonságokat műveiben találunk, azok lassankint köztulajdonná váltak, költő-társai útján idők folytán beleolvadtak nyelvünkbe és irodalmunkba s így a szellemi fejlődés tényezőivé lettek. Ha Gyöngyösi nyelvének remek fordulatait, kellemes báját s dallamosságát élvezzük, nem szabad felednünk Sztárait sem;

nem szabad felednünk, hogy az a virág, mely Gyöngyösinél elbájol, első csiráját Sztárai költészetében bírta. Az a tudatos művészi törekvés, az a finom rhythmusérzék, mely az ő műveiben oly szépen kezd nyilatkozni, első szárnypróbálgatása azon virtuositásnak, mely a jó öreg Gyöngyösi varázsának egyik fő tényezője volt.

A nagy közönséget, a mai finom ízlés emberét nem merném Sztárai olvasására buzdítani; de a szakembernek, ki nyelvünk fejlődésének történetébe, szellemének tanulmányozásába akar elmélyedni, — és még inkább az egyházi énekköltőnek, ki néhány őszinte vallásos hangot, néhány szívhez szóló kifejezést akar ellesni, — a legmelegebben ajánlhatom.

NAGY SÁNDOR.

ANAKREONI DALOK.

10. Eros viaszból.

Erost viaszbul öntve
 Kinálgatá egy ifju.
 Én véle szóba állok
 És kérdezem : ,hogY adnád
 Te nékem ezt a bábót ?'
 Azt mondja dóri nyelven :
 «A mennyiért kívánod.
 De hallod-é, hogy engem
 Ne tarts viasz-müvesnek.
 Csak élni nem tudok már
 A bolygató Erossal».
 ,Enyém a szép lakótárs!
 Egy drachmaért veszem meg.
 No most gyulaszsz föl engem,
 Eros! Ha nem, bedoblak
 A tűzbe és te olvadsz'.

P. T. E.

PARHUZAMOS IDÉZETEK.

P. Thewrewk Emil a phil. társaság közgyűlésén, 1882. decz. 3-ikán mondott elnöki megnyitó beszédjében a többek közt ezt jegyezte meg: «A class. philologus ha teszem iskolai commentárt ír, múlthatatlan kötelességének tartsa, hogy az idegen nyelv és irodalmi mű fejtegetésénél a magyar nyelvre és magyar irodalomra is tekintettel legyen.» — És P. Thewrewk E. ezt nem csak *mondja*, hanem magyarázatos iskolai kiadásaiban meg is tette, a jó példát már rég megadta. Sajnos, hogy kevesen követik benne. Iskolai klasszikus-kiadásaink — tisztelet a kivételeknek — nem sok ügyet vetnek az ily összehasonlításokra. Néhol megvan a törekvés, de nem elég hozzá a tanulmány. Pedig ez «nagyon szükséges, s a tudományra nagyon hasznos is.»

Igaz, hogy e téren még mindig kezdő-munkálatokra van szükségünk. A philologiai közlönyben már többször volt egy-egy klasszikus írónak mondása modern, magyar íróéval egybevetve. Szeretném, ha ez gyakrabban történnék, s ha a fentebbi cím (Párhuzamos idézetek) állandó rovatává válhatnék közlönyünknek. Ezt akarom tehát megkezdeni s kérem mindazokat, kik az ily összehasonlítások fontosságát átlátják: gyarapítsák, folytassák e rovatot. Tanításunk ügyének nagyot használunk vele, mert akár szántszándékos utánzás eredményei írónknak e parallel helyei, akár csak esetlegességek, egyaránt a tanuló világosabb felfogását eszközlik ¹⁾.

Homéroszal kezdjük.

Hom. II. I, 47. ὁ δ' ἔτε νόξ τὴ ἑοικώς.

Arany Toldi I, 14 (vers-szak). Mint a barna *éjfé*l, szeme pillantása.
Némileg: Arany Bud. hal. IX. Megszállamegettök, mint *fekete felhő*.

Hom. II. VI, 11. τὸν δὲ σκότος ἔσσε κάλυψεν.

Arany Toldi III, 8. Két szemét halálos hályog eltakarta.

Hom. Od. VI, 300. ῥῆτα δ' ἀργύρωτ' ἐστὶ (δῶματα Ἀλκινόω).

Arany T. XI, 7. *Messze kiösmerszett* a többtől, bátor
Egymást érte ottan a sok úri sátor.

¹⁾ I. «Berssenyi és Horatius» című tanulmányomat a Középiszkolai Szemlében.

Hom. Il. I, 469. ἀτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδητύος εἴξ' ἔρον ἔντο.

Arany: Furkó Tamás. Ottan, mihelyt evésben, ivásban jóllakott.

Hom. Od. III, 493. αἰδοῦσις ἐρὶ δούπου («harsány csarnok»).

Petőfi: Falu végén. De a kocsmá bezzeg hangos.

Gyulai—Arany L. Népkölt. I, 334. Mit ér a hat ökör

Hangos istállóban?

Hom. Il. VI, 429. Ἐκτορ, ἀτὰρ σὺ μοὶ ἐστὶ πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ

ἦ δὲ κασίγνητος, σὺ δέ μοι θαλερὸς παρακοίτης.

Petőfi: Szeretlek kedvesem. Egy személyben minden

De mindened vagyok

. . . . .

Férjed, fiad, atyád

Szeretőd, testvéred stb.

V. ö. még Prop. I, 11, 23 Tu mihi sola domus, tu, Cynthia, sola
parentes.

Hom. Od. XVII, 347. αἰδῶς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένω ἀνδρὶ παρῆναι.

Közmondás: Szemérmes koldúsnak üres a tarisznója.

Hom. Il. VI, 492. πόλεμος δ' ἄνδρεσσι μελήσει.

Némileg: Arany (Oh ne nézz rám.) Férfié az élet gondja.

Hom. Od. I, 58. ἴμενος καὶ καπνὸν ἀποθρόσκοντα νοῆσαι

ἦς γαίης θανέειν ἱμείρεται.

Kriza Vadr. 64. 1. Hazám, hazám, édös hazám

Bárcsak határod láthatnám!

Látom füstyt, de csak elig

Hogy az égen lengedőzik.

Hom. Il. I, 4. κούρος δὲ ἐλώρια τεῦχε κύνεσσιν

οἰωνοαὶ τε πᾶσι —

Arany B. h. III. Ronda repesőknek utálatos étkül.

Hom. Il. VI, 484. θαρρῶν γελᾶσασα

Arany B. h. IX. Az asszony sírta örömkönnnyét.

Hom. II. VI, 476. Ζεῦ ἄλλοι τε θεοί, δότε δὴ καὶ τόνδε γενέσθαι
παῖδ' ἐμόν, ὡς καὶ ἐγὼ περ, ἀριπρεπέα Τρώεσσιν

καὶ ποτὲ τις εἴποι, πατρός γ' ὕδα πολλὸν ἀμείνων

Arany B. h. V. Nőj nagyot — elkezdé — húnok nagy királya :
És — mint fiatal lomb fedí törzsökét el :
Híred az enyémet árnyazza sötéttel !

Hom. (gyakran). ἔπος τ' ἔφατ'

Arany B. h. IX. Szóval neki monda.

Sophokles Aias 519. ἐν σοὶ πᾶσ' ἔγωγε σφίζομαι.

Csokonai. Te benned élek.

Soph. Phil. 847. ὕπνος ἄυπνος. (Oxymoron.)

Vörösmarty (Kis gyermek. hal.) Aludni fogsz s nem lesznek álmaid.

Horatius Od. III, 1, 40. Post equitem sedet atra Cura.

Arany T. IV, 2. — Nyakán űlt a búja

Oldalát kikezdte annak sarkantyúja.

Tyrtaios. Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐπὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧ πατρίδι μαρνάμενον.

Hor. Od. III, 2, 13. Dulce et decorum est pro patria mori.

Arany. Toldi estéje II, 13. De dicsó az ember hazájáért halva.

Arany. Keveháza 28. Szép a halál a harczmezón

Valaki ott meghal dicsón.

Petőfi. Péter bátya. Szép halál a szabadságért halni.

Hor. Ep. I, 14, 8 ... istuc mens animusque

Fert et amat spatiis obstantia rumpere claustra.

Arany (Egressy Gábornak) : Nosza rontsd szét lelkem az irigy
mértőfödek

Kényszerű korlátit !

Hor. Ep. II, 3, 412. Qui studet optatam cursu contingere metam
 Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit
 Abstinuit Venere et vino.

Arany Elv. alk. II. . . . ki a pályán czélt akar érni
 Túr sokat és munkál, izzad, hol fázik az ifju,
 Őja magát bortól, szerelemtől.

Hor. Od. I, 23, 5. Nam seu mobilibus veris inhorruit
 Adventus foliis, seu virides rubum
 Dimovere lacertæ
 Et corde et genibus tremit.

Petőfi. A táblabíró. Mért rejtezik így el a világtól mindig
 S riad föl ha szellők a lugast legyintik.

Hor. Sat. II, 2, 92 . . . . Hos utinam inter
 Heroas natum tellus me prima tulisset!

Petőfi. Mért nem születtem ezer év előtt,
 Mikor születtek Árpád daliái?!

Hor. Ep. I, 11, 27. Cœlum, non animum mutant, qui trans mare
 Tompa. Szívet cseréljen az, a ki hazát cserél. [currunt.

Hor. Od. II, 10, 10. . . . celsæ graviore casu
 Decidunt turres.

Tompa. Legnagyobb a földingás alatt
 A legmagasb orom rendülete.

Hor. Ep. I, 14, 13. animus, qui se non effugit umquam.
 (V. ö. Hor. Od. II, 16, 19. patriæ quis exsul
 Se quoque fugit?)

Arany. Bol. Ist. I, 33. Önnön lelkemtől futottam.

Hor. Od. II, 6, 13. Ille terrarum mihi præter omnes
 Angulus ridet.

Kazinczy (Széphalom). E világ minden zugolyái közt, oh
 Széphalom, nékem te nevensz leginkább.

Kallinos. Μέγρις τῆς καταξείσεα;
 Petőfi. Meddig alszol még, hazám ?

Propertius II, 3, 12. Utque rosæ puro lacte natant folia.
 Petőfi. Tündér arczod tejben úszó rózsája.
 (Anakreonál is megvan).

Prop. I, 12, 20. Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit.
 Tóth K. Első dalom is a tied volt,
 Az utolsó is tied legyen !

Tacitus Germ. 22. aperit . . . secreta pectoris.
 Arany. T. IV, 13. Hogy' kinyílt a szíve !

Tac. Hist. I, 12, 8. fessa iam ætate.
 Vörösmarty (Utóh. Cserh.). Megfáradt ember hánvára nehezkedik
 a domb ?

Vergilius. Aen. II, 89 . . . et nos aliquid nomenque decusque
 Gessimus.
 Arany. Mur. ostr. II. S a fényes dicsőség, mely vezérét fedte
 Egy vagy két sugárát ő rá is vetette.

Verg. Aen. II, 626. Ac veluti summis antiquam in montibus ornum
 Cum ferro ancisam crebisque bipennibus instant
 Eruere agricolæ certatim . . . [mástul.
 Arany Nagyid. czig. IV. Mint midőn az erdőn, nem messzi egy-
 Két iszonyú tölgy reng a fejszecsapástul . . .

Catullus XLVIII, 6. Nostræ seges osculationis
 Arany T. VI, 10. Csókvetést ne híntsen.

Ennyit egyelőre figyelemgerjesztésül marginalis jegyzeteimből.

Dr. CSENGERI JÁNOS.

A BRAMARBAS AZ ANTIK KOMÉDIÁBAN.

Aristoteles a közép és új komédia által alkotott jellemeket három osztályra osztotta, u. m.: tréfáló, gúnyoló és szédelő jellemekre. Minden egyes irányra több példát hozhatunk fel, de minthogy a komédia ezen későbbi virágzásából görög darab nem maradt ránk, úgy vagy a római utánzatokhoz, vagy a theophrastusi harmincz jellemrajzhoz, melyek tudvalevőleg mind a komédiából vannak merítve, kell fordulnunk. De nemcsak ezekben, hanem azoknál az írónál is, a kik a mindennapi élet tüneményeit és jellemeit néha-néha érintik, találunk felvilágosítást a komédia alakjaira nézve. Hálás feladat e jellemeket keletkezésökben és további kiképzésökben kutatni és az őket megjelölő kifejezések történetét megvilágítani, mert ez által az ó-kori ethologia vázlatát kiegészíthetjük, és az új-komédiát, mely csak töredékekben van előttünk, mélyebben megismerhetjük.

Ribbeck vállalkozott arra a feladatra, hogy a csonka theophrastusi jellemrajzok fonalán e típusokat történetileg megvilágítsa. Mint azelőtt az εἴρων-nal megkísérlette (Rhein. Mus. 1876. 381. l.), úgy most egy külön kötetben annak ellentétét, az ἀλαζών-t fejtegeti, s ehhez a plautusi Miles gloriosus fordítását is csatolja¹⁾. E mű fonalán vázoljuk a bramarbas jellemét az antik irodalomban.

Mint sok görög kifejezést, mely a jellemfogyatkozásra vonatkozik, úgy ἀλαζών-t is eredetileg jó értelemben vették. A szó etymológiája kétes ugyan, de Pollux (I. 195.) a szót a ló dicsérendő jelzői közt említi, a mi a «délczeg»-nek felel meg. E tulajdonság túlzása és ferde, hivatlan alkalmazása folytán vált a fogalom gáncesszóvá. Mindenekelőtt jellemző a fej büszke tartása; így használják a kifejezést az üres, magasan álló kalászokra is. A páva e fogalommal majdnem egyértelművé lett, azért mondja a becsületes Dikæopolis Aristophanesnél: Utálok én már minden követet, pávát és nyegleséget. A dandy-ket nevezték legelőször gúnyos értelemben ἀλαζών-nak, így Aristophanes (Ach. 605.) Theodorost, Diomeia demosból Διομεταλαζώνης-nak nevezi. E mellett azonban állatokról is mondták. — A szó legrégebb definitiója az emberi jellemre való vonatkozással Xenophonnál fordul elő (Kyrop. II. 2. 12.), a hol Kyros egy haragvó taxiarchos ellenében, a ki a víg czimborákat, kik a többieknek mulattató tábori historiákat mesélnek, alazonoknak nevezi, ezeket védi és az ἀλαζών fogalmát csak azokra alkalmazza, a kik gazdagabbaknak és bátrabbaknak mondják magokat,

¹⁾ Alazon. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Kenntniss der griechisch-römischen Komödie, von Otto Ribbeck, Leipzig, Teubner, 1882.

mint valóban vannak és oly dolgokat ígérnek véghez vinni, mely erejüket felülmulja, s ezt haszonleső czélből teszik. Ép így ítél Xenophon Kyrop. I. 6. 22. és a Memorabiliákban I. 7. az ἄλαζονεία-ról. Platon az alazon-t egyszerűen az igazságszeretőnek állítja ellenébe, tehát egy a hazuggal; Aristoteles azonban szűkebb határokat szab. Szerinte a helyes középutról, az igazságról két módon lehet eltérni. Vagy nagyítanak s ez az ἄλαζονεία, vagy kisebbítenek s ez az εἴρωνεία. Az ἄλαζών úgy mint az εἴρων hazudik; amaz az által, hogy olyasmit tulajdonít magának, a minék birtokában nincs, ez pedig az által, hogy tagadja azt, a mije van. Az indok szerint azonban háromféle ἄλαζόν-t különböztet meg; az egyiknek semmi határozott célja nincs; ezek inkább hiúk — μάταιοι — mint rosszak. Ide tartoznak azok is, a kik mindig csak önmagukról szeretnek beszélni (περιεπαυολογία). A másik dicsőség és tisztelet után sóvárog; de a legaljasabb a harmadik, a ki szemfényvesztése által pénzt vagy más nyereményt keres.

A szó használatát, ép úgy mint az εἴρων-ét a peloponnesusi háború és az ó-attikai komédia virágzása előtt nem találjuk; ekkor is csak a nép nyelvén fordul elő. A tragédia, bár mennyiszert lett légyen alkalma e fogalomról beszélni és attól óva inteni, gazdag synonymikus szókincsébe nem vette fel e szót. Talán Kratinos volt az első, a ki alkalmazta. Aristophanesnél már teljes értelmében fordul elő s gúnyos kitétele annak, a ki fellépése és magaviselete által annak látszatát akarja feltüntetni, amije nincs. De e jellem annyira fejlődött s oly sok variációban fordult elő, hogy Aristoteles a komédiáról irt theoriájában mint a komikus személyek három főtypusainak egyikét állította fel az εἴρων és a βωμολόχος mellett:

Az élet egyik pályáján sem hiányzott a talaj az alazonnak, de némely foglalkozás bizonyos előjoggal van felruházva ezen jellem megtestesülésére. Aristoteles az alazon-okhoz először a rhetorokat és demagogusokat sorolja, hogy ha a diplomatia mestereinek tartják magokat, anélkül hogy valamint tudnának. Ezekről mondja Dikæopolis: Tudom a köznép szokását, hogy kap rajta, örvend, ha nyegle férfi városát, magát dicséri egyre, joggal-jogtalan, (nem sejtve, hogy bőrére alksuzik). Kleont a lovagok mint valódi ἄλαζόν-t jellemzik, mert oly sokat ígér Demosnak s mint annak jótevője akar szerepelni. — A demagogusokhoz csatlakoznak a diplomaták, a divat-rhetorok s mindazok, a kik a hiúság, a phantasia kódébe burkolódnak, a divatnak bolondjai, dithyrambikusok, próféták, orvosok, mindenféle tudós. Mindezeket a Felhők költője alazon-oknak nevezi, s mint hogy a közember felfogása szerint dialektika és sophistika új és veszedelmes mesterségek, úgy a bölcsészeket, szóval a tudomány embereit is, ἄλαζονεία-ról vádolják. Kratinostól fogva sophisták és bölcsészek a komédiának, mint alazon-ok bõ

anyagot nyújtottak; a sarútlan philosophusok, egyik kezökben bottal, a másikkban könyvvel mint *πρωγαλαζόνες*, míg a platonikusok és peripatetikusok büszke fellépések miatt, mint alazonok. A költők is, a kik oly dolgokról irnak, a mikről nem tudnak semmit, a szegény és éhes dithyrambus- és hymnus- költők, kiknek typusa a rongyos poeta a Madarakban (904 s. köv.), szintén alazon-ok. Ide tartoznak a próféták (*μάντις*, *χρησμολόγοι*) és kuruzslók, a kik ellen Euripides és Aristophanes oly gyakran kikelnek. A közép és új komédia még jobban fejlesztette ezt a jellemet s a római költők az Augur és Aruspex szerepében honosították meg szinpadjukon. Jelképök a kakas (*μῆδος*) profetikus kukorikolásával, büszke fejtartásával és lépteivel. A kuruzslókhöz csatlakoznak az orvosok; eljárásukról Asklepios templomában Aristophanes Plutosában emlékszik meg. A sok *ἰατρός* cz. komédia, valamint *Ἀσκληπιός* és *Μητρογύργης*; szintén az orvosokra vonatkozik. Menekratesről Athenæus (VII. 289.) azt mondja, hogy Zeusnak czimezteti magát, mert csak ő adja az embereknek az életet; a betegek, a kiket az epilepsiától megszabadított, mindig kíséretében voltak; az egyik mint Herakles, a másik mint Hermes, a harmadik mint Apollo és a negyedik mint Asklepios szerepelt. Evvel az isteni chorussal járt biborruhában, arany koszorúval fején, jogarral kezében. Philippos, macedoni királyhoz intézett levelét így kezdte: Menekrates Zeus Philippost üdvözli (*χαίρειν*), a mire a király nagyon helyesen azt felelte: Philippos Menekratesnek jó egészséget kíván (*ὕγιαίνειν*). Szellemi rokonságban áll evvel az orvos Plautus Menæchmi cz. darabjában. Ettől a molière-i Médecin malgré lui jellemig csak egy lépés.

Az orvosokat a szakácsokkal hasonlították össze, ezek pedig tiszteletnek tartották mellettök helyet foglalni. A komédiában még nagyobb szerepök van, mint amazoknak. Maison, a szakács, már a megarai komédiában állandó alak volt. De finomul kidolgozva még csak Athénben találjuk. Hogy mily jövő várakozik reá, azt Aristophanes már előre sejtette, mert Kleon utódját ép ebből a kategoriából választja, úgy hogy a demagogusok alazon-ját az *ἀλαζονεία* nagy mestere, a hurkás, győzi le. *Ἀλαζονικὸν δ' ἔστι πᾶν τὸ πῶν μαγεύων φύλον* mondja Athenæus, a kinek műve kiapadhatlan forrás e typus jellemzésére. A szakács jól tudja, hogy az eledel készítéséhez nem elégséges az egyszerű főzés; van szakácsiskola, rendszer és történet. Azt állítja, hogy a szakácsmesterség a vad embereket civilizálta, mert eleintén nyersen felfalták egymást, később egy állatot megsütöttek, s észrevették, hogy ez jobban ízlik. A hét böles nem volt más, mint derék szakács, kiknek mindegyike más ételt talált fel. De a tudomány e téren is haladt; nem főznek most már erős fűszeres ételeket, mint Kronos idejében; az ioniai Sophon óta az olaj jött divatba. Sikon nagy iskolát alapított; itt előadták a csilla-

gászatot, hogy a csillagok állásából, mely minden eledelnek ízét adja, a kellő időt megfigyelhessék; építészetet és mértant, hogy a konyhát és a kéményt építhessék, gyógyászatot a kellő mértékletesség megtartására, Epikur és Demokritos tanait az összhangról, hogy ellenkezőket ne keverjenek össze; festészetet a tálak kiékesítésére, de még a hadászatot is, hogy a különféle eledeleket illő sorrendben feltálalják. Éjjel mestereik műveit tanulmányozzák, nappal pedig a tűzhelynél ülnek s segédeknek úgy parancsolnak, mint a hadvezér a csatában. Mindig homéri kifejezéseket használnak, így *μέρορες*-t személyek, *δαίτυμον* vendég, *μῆλα* juhok, *ὄλιγγα* só helyett; a szikrák nálok «Hephaistos kutyái»; oly annyira, hogy a házi gazdának egy szótárt kell segítségül vennie, hogy megérthesse őket. Végtelen konyhaszabályokat recitálnak el, s a sok beszéd és dicsekvés főtulajdonságai a derék szakácsnak, ép úgy, mint a hadvezérnek. Ezekhez hasonlítják magokat leginkább; ellenségeik a vendégek, a kik már jó idővel az ebéd előtt a lakomára készülnek, s jaj a szakácsnak, ha valamit találnak, a mi nincs inyökre. Ő azonban, mint valódi bölcs, minden vendég számára megtalálja az ízletes és alkalmas ételt. A szerelmes párnak csak kis halakat ad, mert nem éhezik annyira, gondolataik ugyanis máshol járnak; a philosophusoknak nagy darabokat talál, mert ezek legtöbbet esznek; az öregek mustárt és csipős ételeket kapnak, melyek a nyelvet csiklandozzák. Ha az emberek temetésről jönnek, ő csak a fazékról a földöt veszi le, s azonnal mosolyognak. Csak azt nem szereti, ha a házi úr, a ki fogadta — csakis fogadott szakácsok voltak — mindent, a mit átad neki, megszámlál, mert akkor még többet dug zsebre. Ha valaki egy szakácsot megbánt, az nemsokára lakol érte, mert művészete kedves az istenek előtt. De a szakácsok a család titkait is hamar megtudják, és minden pletykát nagyobbítanak: ha valami rosszat hallanak, egész eposokat csinálnak belőle, de ha valami jó történik, akkor némák, mint az areopagiták. — Dicsőségek elmúlt, amint állandóan mint szolgák egy urhoz szegődtek, de ez még csak a Menandros utáni komédiában fordul elő. — A római szinpadon e jellem nem játszik oly nagy szerepet; mindig csak episodikusán lép fel, mert a római szakács mindig rabszolga volt s ez által a büszke jellem is megszűnt. Állásának egyedüli méltó képviselője a szakács a Pseudolusban, a hol (III. 2.) az imént felsorolt jellemvonások némelyikére akadunk. Terentius e jellemet sohasem léptette fel, s a római komédia többi töredékei közt is csak kétszer találjuk a szakács említését.

Maison-nak nevezték a komédiában a hajós legény állandó jellemét is. Ez, ha a messze utazásról hazatér, elég hazugságot mesél; mily magas személyekkel találkozott s mily előkelő módon bántak vele.

Minthogy azon a győztes hadvezér dicsősége mindezeknél fény-

sebb, azért a sokféle *ἀλαζονεία* a katona dicsekvésében éri el tetőpontját. A görögnek a legrégebb időktől fogva volt alkalmja a szájhős természetét fejlődésében tanulmányozni s már a legrégebb naiv költők a nagy testi erő mellett önkényt a szellem egy bizonyos deficitjét tételezték fel. Gondoljunk csak Aresre Homerusnál úgy az Iliasban, midőn megsebesül, valamint az Odysseában, midőn házasságtörésen érik. Mennyit szenved Lamachos az Acharnaeiekben, mert a háborút annyira szereti! Mint hozzák összezúzott testtel a szinpadra, a hol jajgatásainak parodiáját Dikæopolistól kell hallania! Magokat az isteneket sem kimélte a komédia e tekintetben; akár Peisthetæros nyilatkozatait a Madarakban, akár Dionysos gyáva magaviseletét a Békákban nézzük. Az aristophanesi alakok közt az athéni Falstaff, Kleonymos és a hermokopidák perének inquisitora, Pisandros, a ki ellen Platon a komikus egy egész darabot irt, tartoznak ide. Nagyban fejlesztette e katonai alazonokat a zsoldos szolgálat idegen országokban, a mely a tizezer hősies visszavonulása óta mindinkább terjedt. Mennél ingóbb talajon álltak az ilyen condottierek, annál büszkébben kellett fellépniök, hogy fentarthassák magokat. Nikostratos, az argosiai hadvezére, Herakles módjára oroszlán bőrrel és buzogánynyal indult a csatába; Adaios, makedoni Philippos alvezére, győzelmeit fenhéjazó bulletin-ekben adta ki, a miért is Philippos kakasának nevezték s ezen név alatt léptették fel a szinpadon. Különösen a henczegő makedon bramarbasokkal találkozunk gyakran a töredékekben, de ez csak addig tart, míg Görögország szabad. Menynyire növelte Nagy Sándor diadalmenete minden egyes tisztnek, sőt közembernek önérzetét, arról a komédián kívül az egykoru források tesznek említést. Hisz mindaz a mit láttak és tapasztaltak, az ismert határokon túl ment: a roppant nagy utok, a sok ismeretlen tartomány és nép, a mesés kelet minden csodája, a nagy vérengzések az ismeretes csatákban, a roppant gépek a városok ostromlására, a győzelmi orgiák és a sok préda, melyben minden katona részesült, mindez elég tárgy volt az ismét hazatérő katonának. Nem vitt-e véghez Nagy Sándor Achilleshez méltó tetteket, nem gondolhatták-e, hogy a homéri csatározások koraismét beállt? Nem hasonlították-e Nagy Sándor menetét Dionysoséhoz? Ehhez járult a hizelgő retorika, és a phantastikus lelemény, a mely e tettek leírásánál nem ismert határt. Egy sereg sophista és tányérnyaló veszi körül Nagy Sándor és embereinek asztalát és pénztárát. A legmerészebb hyperbola köznapi phrasissá lesz. Miután Nagy Sándort Ammon-Zeus fiának ismerték el s isteni fenségének kultusza az udvari ceremóniákhoz tartozott, hadvezérei is isten fiainak tekintették magokat. E szédelgés a Demetriusra, Poseidon és Aphrodite fiára irt athéni hymnusban tetőpontját érte el. A keleti nőknél nem kevésbé voltak szerencsések a nyugat harcziái, mint később odahaza akarták lenni.

Az új-komédia és még néhány levél Alkiphrontól, valamint Lukianos egyes darabjai, melyek azonban a komédiából merítvék, mutatják, hogy mily szemmel nézte az ironikus athéni e martialis katonákat, a kik makedoniai, syriai, rhodusi vagy cyprusi zsoldban álltak s Görögország egyes városaiban ütötték fel táborukat. Aristophanes ideje a demagogusban és sophistában, Antiphanes- és Alexisé a szakácsban, Menanderé pedig a hetvenkedő katonában látta az ἀλαζονεία legtokéletesebb típusát. Bibor chlamysban vagy páncélban, fején sisakkal, melyen nagy kócsag van, oldalán fényes pajzs és kard, így lép fel a színre. Álarcza és neve már eléggé jellemzik. Thrason, Thrasonides, Thrasyleon, Bias, Polemon, Stratophanes, Cleomachus, Antamoenides, Haire-siteiches, Pyrgopolinices vagy rómaiásan Polymachæroplagides, Patruus, Multiplagonides, Therapontigonus, Platagidorus s még oly hosszúk is, hogy a viasztábla négy lapjára sem férnek (Curculio 410) ezek czímei. Szavai és mozdulatai után ítélve, valódi oroszlán; bombastikus kifejezésekben írja le győzelmeit s mutogatja sebeit. Haragjában dörmög, de nagy testében nyulszív rejlik. A veszélyben megfutamodik, a sértéseket nem veszi fel, gorombaságok megijesztik, pénzzel megelégszik. Nagy hajfürteivel Adonisnak tartja magát s szépsége ép oly ellenállhatatlan, mint karja, Eros mezején ép annyiszor győzött, mint Marsén, de valóban a legrútább megaláztatást tűri. Ostobasága és jóhiszeműsége oly nagy mint hetvenkedése, s azért mindig megcsalják. — A kevés töredék nyomán nem ismerhetjük e jellem minden válfaját és a sok helyzetet, melybe juthatott. Menander különös előszeretettel hozta a színpadra, s bizonyára finomabban jellemezte, mint római utánczói. Mint egy tragikus heros parodiája lépett fel Thrasonides Μεσομένης cz. darabjában, a melyből Lukian a XIII. hetæra-dialogust merítette. A hetvenkedés számos példáját több plautusi darab mutatja: Antamoenides a Pœnulus-ban és Curculio a hasoneczímű darabban a netovábbját érik el. — A milyen az úr, olyan a szolga. A szolga (cacula), a ki Pseudulus-ban mint Polymachæroplagides fellép, ép úgy szól és gondolkodik mint ura. Csak Stratophanes Truculentus-ban képez kivételt, mert itt az apai büszkeség az, a mely a kedélyes katona szívét eltölti. Jelleme mégis kitünik a szakácscsal való szóharczában, a mely gyenge utóhangja a Kleon és Agorakritos közti versenynek.

A féltékeny katonát Menander Ηερικετρομένης cz. darabja mutatta. Haragjában kedvesének hajfürteit vágja le és megvesszőzi. De nem-sokára megbánja tettét. Mint Ajas az általa lekaszabolt nyáj közt, úgy fetreng Polemon a földön s jajgat a hajfürtek miatt. — Finomabban és több valószínűséggel mint Plautusnál találjuk e jellemet Terentius Eunuchusában. Menander Κολάζ-a szolgált itt mintaképül s ép ezért e szerep legjobban mutatja a Menander jellemzését. Harezi tetteiről ke-

veset szól, de annál többet kellemeiről, attikai eleganciájáról és élceiről. Mindig királyoknál hivatalos, kik csakis vele ebédelnek; a nők rajongnak érte, de ha szükséges szolgálni is tud nekik, hisz Herkules is Omphalenél ezt tette.

Más fajtából való az ἀλαζών Theophrastusnál. Ez nem is volt katona s mégis dicsekszik a hadjáratokkal, melyekben Nagy Sándor alatt részt vett, a sok kincsesel, a melyet szerzett; Antipatros már többször meghívta, de ő jobbnak találta otthon maradni.

A gazdagsággal való dicsekvés majdnem mindig a miles gloriosus jellemzéséhez tartozik; ehhez járul némi bőkezűség, az egyedüli szép vonás, a mely néha-néha jellemzi. Theophrastus jelleme inkább πωγλαζών, koldus henczegő, s ennek neve és fogalma is már az ó-komédiában található. Theogenes, Aeschines és Proxenides a Madarakban az ἀλαζών-ν épült felhőkakukvárnak henczegő szegényei, kik az ó-komédiában gyakran felléptek. De az új-komédia és a mindennapi élet szolgáltatta Theophrastusnak az ἀλαζών típusát, a mint nála találjuk. Leírása sokkal ismertebb, hogy sem itt egyes jellemvonásait fel kellene sorolnunk.

A görög és római rhetoriskolákban szorgalmasan üzték az erkölc- és jellemfestés művészetét (χαρακτηρισμός, descriptio, notatio); egy ilyen példát találunk a Rhetorikában, mely Herenniusnak van ajánlva (IV. 50.), s mely oly mintaszerűen mutatja be a gazdagságot színlelő ἀλαζών-t, hogy méltó ideiktatni. «Nézzétek csak, ó bírák, azt az embert, a ki dicsőségnak tartja gazdagnak tekintetni, mily arcczal néz reánk. Mintha csak mondaná, adnék valamit, ha nem voluátok oly tolaakodók. Baljára támasztja állát, s azt hiszi, hogy gyűrűjének szépsége s az arany fénye által mindenki szemét megvakíthatja. Egyetlen szolgáját — én ismerem, ti alig — majd ezen, majd azon a néven hívja. Hej, Sannio, úgymond, jer csak, hogy ezek a barbárok (Syrus, Phryx stb.) ne csináljanak kárt. A ki nem ismeri, azt hiszi, ha ezt hallja, hogy a sok között csak egyet választ ki. Fülébe sugja, hogy vagy odahaza az asztalt terítse, vagy nagybátyjától a mórt kölcsönözze ki, hogy a fürdőbe jőjjön, vagy hogy a lovat állítsák ajtaja elé vagy más valamit készítsenek el, hogy vele henczeghessen. Azután hangosan kiáltja, hogy mindnyájan hallhassák: Vigyázz, hogy jól számítsanak¹⁾, ha lehet az éj beállta előtt. A szolga, a ki ura jellemét már jól ismeri, azt feleli: akkor többet kell küldened, ha azt akarod, hogy ma végezzünk vele. No jó, hát vidd magaddal még Libanust és Sasiat. Erre esetleg ide-

¹⁾ Rendesen servi-t egészítenek ki «ut diligenter numerentur» után, de ez nem helyes; inkább pénzre vagy más árukra kell gondolnunk. A henczegő szándékosan hallgatja el az alanyt.

genek lépnek hozzá, a kik őt, mikor utazott, fényesen fogadták. Ez nagy zavarba hozza emberünket, de ő hű marad elveihez. Jó, hogy jöttök, úgymond; de még jobb lett volna, ha mindjárt nálam szálltak volna le. Ezt úgyis tettük volna, felelnek amazok, ha lakásodat tudtuk volna. «Hisz ezt könnyen megkérdezhetitek volna; csak jöjjetek hát.» Követik; utközben folytonosan hetvenkedik. Azt kérdi, hogy áll a termés; villái légték, azért nem mehet falura s újra építeni sem mer még; «ámbár Tusculanumomon mégis megtettem a bolondot, hogy a régi alapokon újra építke.» E beszéd közt egy házba jó, a hol az nap egy társas összejövetelnek kell lennie. Mint hogy a háziurat ismeri, vendégeivel belép. Itt lakom, úgymond. Mustrálja az ezüstöt s megnézi a terítéket. Erre belép egy szolgál s megsugja neki, hogy ura mindjárt jönni fog; nem akarna-e távozni. Úgy, felel, menjünk uraim; bátyám Falernumától jön, szeretnék eléje menni; jöjjetek csak a tizedik órában (az evés ideje) ide. Az idegenek távoznak. Lélekszakadva fut házába, amazok a tizedik órában eljönnek. Keresik, de ekkor megtudják, hogy kié tulajdonképp a ház; kinevetik őket s fogadójukba visszatérnek. Másnap ismét látják; elmondják neki mi történt; panaszkodnak. Ő azt feleli, hogy a tájék hasonlósága tévutra vezette őket s az utcát eltévesztették; daczára annak, hogy rosszul érezte magát, egész késő éjfélig várt rájuk. Azalatt szolgájának Sannionak meghagyta, hogy mindenféle butort, terítéket és szolgát kölcsönözzön ki. Az ügyes szolgál mindezt pontosan teljesítette, az úr a vendégeket házába vezeti. A főépületet, úgymond, egyik barátjának kölcsönözte a nászünnepélyre. Egyszerre a szolgál azt jelenti, hogy az ezüstöt visszakerik, mert a ki kölcsönözte már retteg érte. A pokolba, úgymond, az épületet kölcsönöztem neki, szolgálmat is átengedtem, most még az ezüstöt is akarja? No nem bánom, daczára annak, hogy vendégeim vannak; jó lesz a samosi (cserép) edény is.»

Szerelmesek gyakran fitogtatják kedvesök előtt nagy gazdagságukat, ha nincs is semmijök. Rosszul járnak, ha a nő azután szavuknál fogja, mert egyhamar nem tudják, honnan szerezzék elő azt, a mit ígértek.

A görögöknél tehát sohasem hiányoztak az ἀλαζονεία számos példányai, de különösen az aetoliaiakról mondták, hogy ez már velök született jellemvonásuk. Pythagoras iskolája Nagy-Görögország lakóit is az ἀλαζονεία hírébe hozta, mert szerinte tudatlanok és külső fényre és pompára sokat tartanak. A rómaiaknál Præneste lakóit mondták hetvenkedőknek (Plaut. Bacch. 24. Prænestinum opinor esse: ita erat gloriosus). A rhodusiak nagy bizalma hadihajóikban e közmondásban nyert kifejezést: ἡμεῖς δέκα Ἰσθμοῖσι, δέκα νῆες, a melyet henczegőkre alkalmaztak. De az ἀλαζονεία tulajdonképi typusa minden görögnél a perzsa,

egyáltalán a keleti volt. Barbar fényűzésök és buta gógjúk, a mely Xerxesnél már tragikus hybrisbe csapott át, gyakran fordult elő a görög komédiában, mint az *ἀλαζονεία* jellemvonásai. A pun kereskedő e tekintetben rokonuk.

Ez Ribbeck könyvének gondolatmenete és főbb eredménye. A másik két fejezettel, a mely az *ἀλαζών* szó synonymikájával és a plautusi Miles-sel foglalkozik, rövidebben bánhatunk. Az *ἀλαζών* kifejezés synonymái, melyek részint az állatvilágból, részint az egyes testmozdulatok elnevezéséből vannak merítve, nincsenek teljesen összegyűjtve. Ezt a szerző más alkalomra halasztja. Csak a legtöbb kifejezés, melyek magyarázatát Eusthatios, Hesychius, Photius, az Etymologicum Magnum s több scholiasta nyújtja, vannak összegyűjtve.

«A plautusi Miles gloriosus» minthogy bevezetésül szolgál a munkához csatolt sikerült német fordításhoz, a mely a szerző kiadása alapján (T. Macci Plauti Miles gloriosus, emendabat adnotabat O. Ribbeck, Teubner 1881.) készült, elhagyva a szövegből mind azt, a mit ő nem tart Plautustól valónak. Minthogy nálunk Csiky szintén lefordította a darabot s a nemzeti színházban adták is — mily sikerrel, nem tudom — azért néhány megjegyzés nem lesz felesleges. — A görög eredetinek szerzőjét nem ismerjük. Seleucus király említése (V. 75.), a ki 306. K. e. vette fel a királyi czímet és a kit 281-ben meggyilkoltak, az új komédia fénykorára útal, midőn Menander, Diphilus és Philemon működtek. Menandertől azonban nem való a plautusi darab eredetije, mert a különböző darabokat, melyekben a görög művész e jellemet előállította, annyiszor említik s oly határozottan jellemzik, hogy ily példányról, mint a ránk maradt, nem feledkezhetek volna meg. Kóλαξ-ban ugyan színrehozott egy katonát tányérnyalójával együtt, de ép erről következtethetjük a terentiusi prologusból az Eunuchushoz (30. v.), hogy Nævius hasonczímű darabjában s tán Plautus is egy elveszett darabban, felhasználta, de ép a Miles-ben nem. De nagyon is lehetséges, hogy vagy a görög költő vagy Plautus maga egyet-mást kölcsönzött a menanderi alakoktól. — Minthogy Plautus nemcsak a Truculentusban, a melyet agg korában irt, hanem már az Epidicusban is, a melyet a Bacchides előtt irt, a katonai henezegést csak röviden érintette, mert valószínűleg már nagyon kopott téma volt, úgy feltehető, hogy a Miles korábbi évekbe esik. A vonatkozás Næviusra (210. s köv.) arra enged következtetni, hogy a darabot több évvel a költő végleges száműzetése (204. K. e.) előtt írta, tehát színpadi működésének második tizedében.

Mindazokat a vonásokat, melyeket az *ἀλαζών* jellemzésénél kiemeltünk, a plautusi Miles-ben feltűnő vonásokban találjuk. Oly karrikatura, a mely a valószínűség határain gyakran merészen túlcsap s nem is tehetjük fel, hogy a görög eredeti ennyire ment volna. Az állító-

lagos tiszt, a ki Seleucus király számára katonákat zsoldba fogad, mindjárt az első jelenetben nagy plasticitással előtérbe lép; a parasisus oldala mellett mint dicsőségének visszhangja és hirnöke ezt még jobban feltünteti. De e rövid bevezetés csak előjáték. Úgy mint a Mostellariában és Cistellariában önálló felvonást képez, de az expositio eltérőleg majdnem mind a többi darabtól, még csak erre következik egy prologus alakjában. Csak a Cistellariában találunk még ilyesmit, de ott egy istenség, Auxilium, mondja el a prologust, ámbár már az előtte való jelenetekben a szükségest megtudtuk. A prologusban említett ülőhelyek (82. v.), melyek 146. előtt nem léteztek, a prologus egy részének későbbi voltára mutatnak. A csacskaság, a hosszú s még sem kimerítő tudósítás, az ízetlen élczek, melyek nem méltók a plautusi muzsához, szintén egy ifjabb íróra vallanak abból az időből, mikor a fabula palliata már elhervadt s új darabok hiányában a régiekhez nyultak, melyeket alkalmoszerűleg megtoldottak vagy megnyestek, hogy újaknak lássanak. Prologusunk szerzője nem nevezi meg sem a latin, sem a görög költőt; a hosszú expositio egy nehéz felfogású publikumot tételez fel s mégis csak a cselekvény egy részére, a mely a második felvonással véget ér, szorítkozik. A cselekvő személyek neveit nem tudjuk meg. Minthogy az, a ki a prologust elmondja, egyszersmind főinrigans, a ki azonnal szövi a cselekvény fonalát, úgy feltehető, hogy Plautus is Palæstrionak ilyforma szerepet juttatott. A 145—153 v. semmiesetre sem való Plautustól, mert a későbbi jelenetekkel oly naiv ellentétet képez, hogy Plaulusról ilyesmi nem tétélezhető fel. A következő öt jelenet (2—6) a prologus végén mondottakat igazolja s egy önmagában kerek egészet képez, a mely a cselekvény további menetére semmi befolyással nincs. A kettős szerep és a helyváltozás motívumát minden combinationban sok ügyességgel és jókedvvel viszi keresztül a költő. Egy bizonyos parallelismus a compositionban ezt világossá teszi. A rhythmusok változása a cselekvény menetét és a hangulatot híven visszatükrözik. Az öreg lármázó trochæusi septenárai nyitják meg a cantica-t s ebben a metrumban folytatódik ez és a következő jelenet. De a mint a női elem előtérbe lép, jambikus septenarokat hallunk, míg Sceledrus, bámulva a leány merészségén, azonnal trochæusokba csap át, a melyek a jelenet végeig tartanak. Jambikus septenarok még kétszer fordulnak elő a darabban; a harmadik felvonás harmadik jelenetében, s a legszebb részben (IV. 5.), a hol a nők a Milet a hálóba csalják.

Ha e felvonás compositionja és keresztülvitele a görög mintakép rovására esik is, úgy még sem hiányoznak önálló fordulatok és hozzátételek. Eltekintve a római felfogástól és szokásoktól, a római hadügyből kölcsönzött metaphoráktól, a scelus és Sceledrus gyakori szójátéka, a koczka-törvényre való utalás, az elzárt Næviusra való szives meg-

emlékezés, a fatalismus, melylyel Sceledrus őseire visszatekint és a jövőbe néz, Plautustól valók. — A Miles roppant butasága, gőgje, kénvágya és az a körülmény, hogy még csak rövid ideig volt Ephesusban, menti ki, hogy oly könnyen megy a lépre, s hogy az agglegény házi viszonyairól, a ki szomszédja, nem tud semmit. Lehetetlen volna ez, ha a 246 v.-ből a Miles és az öreg közti személyes viszonyra következtetnék.

Az egész második felvonás a darab főcselekvényében, mely a következő három felvonásban foly le, csak egy episod, mert Pleusicles czélja, midőn Ephesusba jött s a Miles mellett lakást fogadott, csak kedvesének megszabadítása volt. E terv kivitelére czéloznak a titkos összejövetelek, melyeknél Palæstrio elnököl; ő mondja meg a teendőket, intéz mindent és végez. Az egész terv nem áll egyszerre tisztán szemei előtt; ép a lassu fejlődésben gyönyörködhetik a néző s ebben mutatkozik a művész ügyessége. Lépésről lépésre építi fel a működési tervet, még pedig mindig improvisált cselekvénnyel, úgy hogy a búcsújelenetben (IV. 7.) kötél-tánczosok merészségével játszanak áldozatuk ostobaságával; legtovább úzi ezt Palæstrio, míg a járatlan Pleusicles egy pillanatra mindent elrontani látszik, de Palæstrio lélekjelenléte segít. E művészi kivitel mellett azonban feltűnő a tapintatlanság, a melylyel az egész gépezet a színpadra tereltetik. A harmadik felvonás elején a tanácskozás Palæstrio, Pleusicles és Periplecomenus közt egy kissé untat, mert nem vezet célhoz; hisz Palæstrio egy egész új tervet ajánl. Vontató a sok ismétlés is, a mi átdolgozásra mutat. Egy plautusi darabban sem kell annyi személy az intriga keresztülvitelére, mint itt. Egy ily hatosfogatonak vezetése a költőnek és a nézőknek valami új volt. A cselekvény menetét leginkább az öregnek hosszú fejtegetései (III. 1.) szakítják félbe; e színt a római költő maga tágitotta ki annyira, a mit a satirikus oldalgóság az apuliai és aminulai parasztoakra, a római Matronaliak és a quinquatrusi Minerva-ünnep említése bizonyít. Különösen alkalmas volt e színt az interpolatiokra s a 639—70. vers, a mely a kéziratokban egymás után következik, azt mutatja, hogy itt különböző redactiok maradványaival van dolgunk. Pleusicles jellemzése is szenved e hosszú praelectio folytán. Fellépése butának és gyermekesnek mondható, csak később jó elemébe, s ha egy ideig gondolkodik is azon, hogy átöltözése és csele méltó-e hozzá, úgy mégis egész merészséggel játszsza végig szerepét.

Episodikus és shakespeare-i intermezzokra emlékeztet Palæstrio és Lurcio víg csevegése. Czélja, hogy Periplecomenus időt nyerjen a két nő betanítására. Finom lélektani vonás az is, hogy Sceledrus, a ki a fenyegető zivatar előtt menekül, nem talál alkalmasabb helyet, mint a pinczét s jobb vigasztalót, mint a bort. Az ellenmondás első elhatározása közt, hogy távozni akar (581. v.) s a között, hogy a pinczét vá-

lasztotta, nem okoz nehézséget, mert ezáltal a kellemest a biztossal fűzi egybe; hogy nem ment előbb a házba, azt az öreg megjegyzése bizonyítja (592. v.); Sceledrus tehát nem mondhatta az 582—84. verset; az utolsó vers egy pedans olvasótól eredhet, a ki így az ellentétet ki akarta egyenlíteni.

A darab cselekvénye tehát három felvonásban, melyekhez egy-egy jelenet, mint elő- és utójáték fűződik, foly le; ott a hetvenkedő egész fényében, itt legmélyebb megaláztatásában. A második felvonás élénk cselekvénye után a harmadik a főcselekvény előkészítésére van szánva, a mely a negyedikben formyszerű végét éri. Ez négy részre oszlik. Az elsőben (IV. 1. és 2. jel.) Palæstrio és Milphidippa a szerelmi ajánlatot hozzák; a másodikban (3. és 4. jel.) a további cselekvény előkészítése Philocomasiummal; a harmadikban (5. jel.) a döntő összejövetel Acroteleutiummal, a negyedikben (6—8. jel.) búcsú és katasztropha. Némi tragikus ironiára emlékeztet, midőn látjuk, hogy a hetvenkedő egy boldog élet küszöbén látja magát s vakon vesztének rohan.

Mint hogy tehát a cselekvény nem egységes, azért nagyon valószínű, hogy a darabban több eredetinek részei egy egészszé forrtak össze. Ezt feltűnő módon igazolja az, hogy az első motívum egy önálló novellának tárgyát képezi az «Ezer és egy éj» historiáiban. Ennek címe: «A mészáros, neje és a katona története», vagy «A cserzővarga és nejének története.» A rászedett és törbe ejtett itt a férj, míg a katona végre a nő birtokába jut. Mindkét versióban meg van a titkos útjázat, a hasonló testvér, a rászedettnek ide-oda küldetése, míg végre önmagát sem ismeri fel és még a leitatás is. Ez összhangzásra először figyelmeztetett Rohde a görög novellaköltészetéről és annak kapcsolatairól a kelettel tartott előadásában (a 30. philol. nagygyűlés emlékiratai 1876.) és ugyanakkor Bacher a Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft 30. kötetében (1876). De hogyan juthatott az attikai komédiatárgy a keletre? Rohde egy régibb görög novellának felhasználásából magyarázza ki. Nagy Sándor hadjárata óta bizonyára sok görög novella szivárgott át a keletre. De nem is kell ily messze mennünk. Ismeretes dolog, hogy Nagy Sándor idejében a «dionysusi művészek» egész Indiáig jutottak el. E színészek voltak a görög dráma terjesztői akkor, midőn a productio az anyaországban lassankint megszűnt. Nagy Sándor táborát is követte egy ilyen társaság, a mely mint hogy nem merte a katona-táborban a Miles jellemét színrehozni, a szerepet másra ruházta, a mint azt a keleti novellában látjuk. Ez előadások révén juthatott egy későbbi novellagyűjtő tudomására. Bacher nézete, hogy komédiánk tárgya a nagy indiai mondakörből származik, nem fogadható el.

HAZAI IRODALOM.

Adalék a lélek életrendjéhez. Irta B. Feuchtersleben Ernő. Németből fordította Dr. Klekner Alajos. Budapest, 1882.

Gyulai «Olcso könyvtárában» jelent meg e fordítás, abban a jeles vállalatban, melynek a bel- és külföldi irodalom több mint más félszáz remek, vagy legalább egy és más tekintetben érdekes termékét köszöni már is a magyar olvasó közönségnek az a része, mely a pénzt is nagyon meg szokta *olvasni*, mielőtt egy könyvre kiadná. Magyarán kimondom: a többség. — Milyen szolgálatot tesz Gyulai e vállalattal a közművelődésnek, fölösleges volna itt fejtegetnem. Vessünk egy tekintetet e kis füzetek lajstromára s meg kell vallanunk, hogy ebben a keretben szerencsésebb választással bajosan lehetne összeállítani ennyiféle érdeklődést kielégítő olvasmányanyagot, mely a magasabb színvonalon megmaradás és a népszerűség egymásnak ellenmondani látszó föltételeit ily tapintattal egyesítené magában.

Talál itt magának valót, ki a hazai irodalom legújabb termékei iránt érdeklődik ép úgy, mint a vidéki irodalom-tanár, kinek nincs alkalmja régibb irodalmunk termékeit könyvtárakban fölkeresni; megtalálja szükségletét, ki a nálunk kevésbé elterjedt idegen nyelvek megtanulására időt s fáradságot nem vehet magának, de az illető irodalmak egy-egy jelesebb termékét jó fordításban a műkedvelő hálás köszönetével fogadja, — s végre gondoskodva van azokról is, kik a német írók alkotásait nem képesek eredetiben élvezni, vagy különböző okoknál fogva legalább is örömezték olvasásuk a magyar fordítást eredetijénél.

Feuchtersleben czimbéli művének felvétele a sorozatba újabb igazolása az «Olcso könyvtár» iránya felől táplált jó véleményünknek. — A magyar nem kedvelője az elvont bölcselkedésnek, a nemzeti jellemnek egyik legtipikusabb kifejezője, Petőfi, szerint legbölcsőbb, ki soha sem bölcselkedik, s ez a könnyedén odavetettnek látszó paradox hű kifejezője a magyar ember gondolkodása módjának. Náluk bajosan lehetne az olcso könyvek közönségének Kantot adni olvasmányúl, mint teszi a hasonló irányú német «Universal-Bibliothek», s Gyulai ezt nagyon helyesen vette számításba, midőn a bölcsélet köréből ép olyan műveket vett fel vállalatába, melyekben a gondolatot nem rejti el laikus szemek elől a czéhbéli kifejezések «kód előtttem, kód utánnamja». Eddig — szorosán véve — három ily mű van a sorozatban: Lessing Laokoonja, Taine egyik alapvető műve: Az eszmény a művészetben, s Feuchtersleben kérdéses műve. Ha már most nézzük, vajon e művek átültetésének «miként»-je megfelel-e a célnak, mely végett átfordítottak nyelv-

vünkre, hogy t. i. a bölcselemi tárgyakról való gondolkodásra a nagyobb közönségnél is kedvet ébreszszenek, ítéletünk ez irányban nem lehet oly föltétlenül kedvező, mint volt az anyag megválasztására nézve. Laokoon fordítása elég lelkiismeretes munka, de annál megrovandóbb a könnyelműség, melylyel a másik két mű fordítója végezte feladatát. A Taine-féle fordítást annak idejében épen e folyóirat méltatta érdeme szerint; idézzük ítélőszéke elé a másik vádlottat is s kezdjük meg a tárgyalást, kezünkben a «corpus delicti»-vel, az «Olcso könyvtár» 145. számával.

Üssük fel IV. fejezetét. Nem mintha a fordítás jellemző hibái ép itt torlódnának össze legbosszantóbb módon s e körülményt kritikai hevem javára ki akarnám zsákmányolni, épen nem. Hanem türelmem e fejezetig vitte s csak ide érve szállott meg az emberbaráti gondolat, hogy azok számára, kik netalán valaha kísértetbe jönnének, hogy e könyvet elolvassák, egy kis kóstolót állítsak össze a zamatosából. Lássunk tehát hozzá.

Mindjárt a fejezet elején, a 63. lapon: «akarási erő», magyarul: akarat ereje. U. o. «Ez az erő, . . . melynek képzeletet és észet még csak mozgásba hoznia kell. . . .» Ez a német eredetiben így van: «Diese Kraft, . . . welche Phantasie und Verstand erst in Bewegung setzt. . . .» (d. i. die Kraft zu Wollen.) Igaz, hogy ezt hasonló szabatos rövidséggel visszaadni nem lehet, de így tönkre tenni! S oly nehéz lett volna körülírással — a mely néha elkerülhetetlen — kifejezni igazi értelmét? Teszem ilyenformán: «Ez az erő, . . . melytől indítva mozdul még csak a képzelet s az ész. . . .» Ugyane mondatban alább: «. . . ez az, melyre az erkölcsanítónak . . . hatni törekednie szükséges.» Ezt a tizenhárom próbás germanismust már nem is javítom — sérténem vele az olvasót; csak annyit, hogy társainak száma a könyvben légió. Menjünk tovább egy mondattal: «Itt van Stahlnek mintegy megdicsőült lelke, mennyiben amaz erő, melyről ez a mély gondolkodó oly sok csodát hirdet, míg az csak az ösztön éjjelére burkolva van, — mint akarat lép az öntudat napvilágára.» «Itt van Stahlnek mintegy megdicsőült lelke. . . .» Ki ne gondolna itt hamarjában hazajáró lélekre? Aztán «verklärt» sem mindig «megdicsőült», mint fordítónk, ki másutt is ezzel adja vissza (97. l.), hinni látszik. «Mennyiben amaz erő. . . .» Vonatkozó névmások előtt fordítónk igen szereti mellőzni a névelőt s rendszeren ott, hol elhagyása által a stil döcögővé válik; — «míg az csak az ösztön éjjelére burkolva van. . . .» szinte röstelli az ember, hogy egy bölcseleti munka fordításának bírálatánál kell a mondattan legelemibb szabályaival foglalkoznia. Mikor is szűnik meg már időszerűvé lenni a figyelmeztetés, hogy kiemelt mondatrész és az állítvány közé más mondatagnak furakodni nem szabad? Az egész mondat helyesen így hangzanék: «Itt van a Stahl lelke, mintegy átszellemülve, amennyiben az az erő, melyről a

mély gondolkodó annyi esodát hirdet, még mialatt az ösztön éjjelére van burkolva, — mint akarat lép az öntudat verőfényére.»

Ugyane lapon : «Ha ilyen írt kedélyökben készíteni *hozzáértőleg tudnának* — készíteni *akarni tanulnának!*» «Hozzáértőleg tudnának . . .» «*verständlich.*» Ez még csak megjárja, bár furcsa, de hiszik e olvasóim hogy az «*akarni tanulnának*» eredetiben «*lernen wollten*»? Mert én alig hittem volna, ha szemeim meg nem győznek róla. Ott áll szórúl szóra, félreérthetetlenül s belőle, mint Heine mondaná, csak a fordítói belátás hiányának fölöslege csinálhatta azt, a mivé K. úr nyomoritotta.

Egy lapról hát leszüreteltünk volna ; ha folytatni akarjuk, nem kell messze mennünk, csak egyet fordítsunk. Hisz alig van lap a könyvben, hol ne akadna megróni való.

64. l. «. . . hol a képzeleterőt és ész a *legújabb* művelés örvendeztet meg . . .» Sajtóhiba az a legújabb? Mert azoktól is hemzseg a könyv ; csak ez idézetet megelőző sorban is «ismertetésére» áll «ismétlésére» helyett ; — de abban az esetben, ha itt «legüdébbet» akart a fordító mondani, nem illeli-e meg a szolgál fordítás vádja? Micsoda igaz magyar fordítaná az «üppig» szót «Culturral» kapcsolatban «üdére»? Ha ilyen esetben nem mer valaki rokonértelmű szót használni, legjobb mondjon egyszer s mindenkorra ellen a fordítói dicsőség csábjának, — e téren nem terem számára babér. Az idézett mondat helyesen így van : «midőn a képzeleterő és ész a legélénkebb művelésnek örvend.»

Pár sorral alább : «Az ész, melyet bizonyos, előbbi indokok határozásra birtak, a következők által más határozatra indítatik . . .» Itt az eredetiben határozásról szó sincs, («Der Verstand, von den ersten Gründen bestimmt, wird durch die folgenden vielleicht umgestimmt») ; hisz az ész épen az akarral tétetik ellentétes párhuzamba, funkcióikat hát élesen el kell választani egymástól. Mily egyszerű lett volna e mondatot ilyenformán fordítani : «Az észben, mely az első okoknak enged, a következők fordíthatnak egyet . . .»

Még ez oldalon : Hogy ez akaratot a *helyes felé* fordítsuk. Sült germanismus ebből : «Diese Kraft dem Rechten zuzuwenden . . .»

65. l. «Kötélékek ezek, melyeket — — (a mondat végén :) mentegjük»:

Alább : «Határozatlanság a lélek boldogtalan *küzdeme*, mely nagyon is könnyen — bénulással végződik». Lehet, bár nem valószínű, hogy K. úr kiadásában sajtóhibából «*Kampf*» áll a meghúzott szó helyén, de hát az ilyen munka fordításánál csak érdemes volna egy újabb kiadásba is bele-bele nézni, akkor aztán a «*Krampf*»-ot nem fordítaná az ember «küzdelemnek».

66. l. «A határozatlanságnak egyik *csak* nagyon is gyakori indoka . . .» A «*csak*» germanismus.

U. o. «Ha csakugyan késő van...» Folyó cselekvés 3-ik személyben segédige a melléknévi állítmány mellett!

67. l. «saját javam kedveért» e helyett: «a magam jóvoltáért».

U. o. «a választást kirekesztem» németben: «das Wählen abkürze». Tehát helyesen: «megkurtítom».

U. o. «*társadalmisági kötelezettség*». Kérem így van betűről betűre: társadalmisági kötelezettség. Az élvezetért, melyet fordító úr e maga nemében páratlan alkotása nekem szerzett, lehetetlen, hogy e helyen nyilvános köszönetet ne mondjak. «Társadalmisági!» Szinte látom már, hogy e nagy példa követésre csábító ereje hogy hozza napvilágra az «irodalmisági, jóvádelmiségi, lakodalmisági» fajta gyöngyszemeket a nyelv géniusának kimondhatatlan örömére.

68. l. «schrieb ein tiefer Kenner» Magyarban természetesen: «irta bizonyos mély ismerő».

Két sorral alább: «Ily megelőző vagy valóban gyógyító kezelés alapszik a törvényen: hogy...» Szórend! Szórend! Helyesen:» Ily elhárító vagy valóban gyógyító kezelés azon törvényen alapszik, hogy...»

Alább: «De a meghatározott irányban való odafordulás...»
(«aber ein Hinwenden nach einer bestimmten Richtung...»)

69. l. «Lavater erkölcsi *hítségoklatot tartott*...» Az eredetiben: «Lavater hat eine sittliche *Predigt geschrieben*». Látni való, hogy K. úr nyelvtisztító buzgalmát, melytől egy hajszálnyira nem tágit soha, ez egyszer megint helyén kívül alkalmazta. «Sittliche *Predigt*» egyszerűen «erkölcsi predikáció» s ha emellett marad a fordító, nem kényszerül két sorral alább olyan furcsaságot írni, hogy — «*orrosi hítségoklat*» = «*ärztliche Predigt*». De úgy jár, ki a helyett, hogy a nyelv szellemébe behatolni igyekeznek s azt törekednek idegen behatástól megóni — a paszomántot félti. Ki ne olvasná aztán egy nemével a csöndes kárörömnél, mikor az e fajta munkákban a reflexiót «eszméletnek» 72. l., a fiziologiát «egészségtannak» u. o., a stoicismust «önuralmi bölcsészettnek» hívják?

Azzal a szándékkal fogtam e fejezet bonczolásához, hogy végig megyek rajta, részletesen beszámolva hibáiról; de látom, hogy erőmet meghaladó munkára vállalkoztam, aztán «a társadalmisági kötelezettség» helyes értelmezése olvasóimmal szemben szintén nem engedi, hogy mindenre kiterjeszkedjem. — Álljon tehát itt még pár fogás a javából; — véleménykeltésre K. úr munkája felől, úgy hiszem, untig elég lesz, amit nyújtok.

69. l. «a *kegyes* reggeli órákat» — «die holden Morgenstunden».

70. l. «volnánk gyermekségünk óta szokásában annak» — «wären wir von Kindheit an gewohnt».

71. l. «mint valamely rosszul hangolt szerv jegyadományát» = «als Mitgift eines verstimmten Organismus.»

72. l. «a szerencsés pillanat újra egyesítése iránti törekvés» = «streben nach Wiedererringung des glücklichen Momentes.» Édes testvére a «Krampf = küzdelemnek.»

U. o. «melyet senki sem ismer» = «die fast kein Mensch kennt.»

73. l. «Saját testén heves csúzórohamot győzött le és magára nézve ezt mintegy lábai elé vetette bizonyítás útján.» Érti ezt ember fia? Az eredetiben így hangzik: «an seinem eigenen Körper einen heftigen Gichtanfall überwältigte, und sich diesen gleichsam an die Füße herabdemonstrirte.» Persze, ha K. úr meg nem ijed a «demonstrálni» igétől, egész szépen, s ami fő, más halandók számára is érthetően fordíthatta volna mondatát ilyenformán: «saját testén heves csúzórohamot győzött le és azt mintegy ledemonstrálta lábairól».

De hagyjuk abba. Olvasóim úgy hiszem meggyőződhetnek az eddigiekből, hogy K. úr abbeli törekvése, «mikép a szerző valódi gondolatát értelmesen s könnyen fölfoghatólag» fejezze ki (előszó), távolról sem érte el célját s azoknak, «kik dolgozatát olvasás végett kezökbe veendik, korán sem fog annyi örömet, élvezetes percet és tanulságot szerezni», mint a fordító hinni szeretné. Ellenkezőleg a lépten-nyomon előforduló félreértések, kifejezései nehézsége, germanismusai stb. élvezet s tanulság helyett tisztán bosszúságot szereznek néki, mi tudvalevőleg egyik leghatalmasabb ellensége «a lélek életrendjének».

Hiába, a fordítás mesterségéhez nem elég, hogy valakinek az eredeti «le nem irható gyönyörrel bájolja el egész valóját», ehhez jókora adag nyelvérzék, logika és óvatosság legalább is oly mértékben szükséges, mint a jóakarát. Fordítónknál pedig egyik is másik is meglehetősen gyöngye lábán áll. Szóval bármily sokat ígérő is a könyv jellegje: «Omnes sitientes venite ad aquas», ajánlatos nem hallgatni rá. K. úr pocsolyává zavarta Feuchtersleben kristálytisztá forrásvizét.

Sajnálatos, hogy Gyulai ily alakban fölvette e művet az «Olcsó könyvtárba».

Zsomboly.

BINDER JENŐ.

Kisdud szótár. A nyelvünkben lábra kapott magyartalanságoknak és egyéb hibás kifejezéseknek betűrendes jegyzéke. (A Nyelvészeti Galanteriák II-ik kiadása). Irta Dr. Vutkovich Sándor. Pozsony 1882.

Sok tanulságos dolog van e füzetben, melyet mindenkinek ajánlhatunk, a ki nem nyelvész létére is ismerni akarja a magyaros beszéd körül forgó vitás kérdéseket és talán restelli az utánjárást a sok régiebb és újabb folyóiratban, könyvben meg értekezésben. Vutkovich elég ügyesen és többnyire értelmesen is igazít útba a magyar nyelv sok veszőfél-

ben levő sajátsága és lábra kapott ferdesége iránt; sorba veszi a rossz képzéseket meg összetételeket, irtó háborút indít a korcszülött műszavak és elharapódzott germanismuskok ellen. Teljességet e dolgokban alig kívánhatni még, de talán rendszerességet meg tapintatos megválasztást többet, mint a mennyit e Kisded Szótár mutat. A szerzője, úgy tetszik, nem gondolta meg, hogy a cím változtatása az új kiadásban kötelességet ró reá, mely túlterjed az anyag bővítésén. Sok olyan, a mi a Nyelvészeti Galanteriákban helyén lehetett, a Szótárban furcsának látszik. Ilyenek p. a neológia történetét illető adomácskák meg versikék, vagy a Helmecei-Bartzafalvi-féle szörnyszók (lovonez, összlángész, gyengéncz, feunszókelem stb.), melyek ellen küzdeni legföljebb Don Quichoteriának járja meg. Az orthologus hévnek, mely ezekben ma veszélyt lát, tudjuk be azt is, hogy Vutkovich megtámadja p. a *mértföldet* (mi baj volna e népetymológikus írásban? Tudtunkkal egy német orthologus se ütközött még a Sündfluthon e. h. Sinfluth), a *szabadjont* (e funktióváltozás, melyet analógiából is magyarázhatni, talán még sem merőben természet ellenes fejlődés), a *vergődik* használatát e kifejezésben «nagy hírre vergődik» (csak nem ítélnék élő szót örök maradiságra, mikor a jelentés bővülésére, átvitelére meg átváltozására annyi a példa) stb. Ez orthologus hév jó, ha résen áll és szigorúan végzi kötelességét; de könnyen útjába is állhat a nyelv folytonos fejlődésének, melyet a múltban oly világosan észlelünk, de a jelenben, úgy látszik, oly nehezen tűrünk. Az a finom érzék a nyelv élete jelenségei iránt, mely e túlságtól megment, vajmi ritka tulajdon és nem mernők eldönteni, a Kisded Szótár szerzőjének jutott-e belőle elég; azért szeretnők, ha a dícséretes objektivitás, melyet füzeté némely helyén tanusít, egyformán terjedne végig az egészen.

Egy másik kifogásunk a Szótár használhatóságát éri. Vutkovich nyilván valóan kézi könyvnek szánta, melyhez tanácsért fordulunk, valahányszor rászorulunk. De akkor nem egyszer cserben hágy, mert hamarjában nem tudjuk, hol keressük a szükséges, szót vagy szabályt. Hogy p. «május ötödikén» a helyes és nem «ötödik májusban» az megvan a füzetben, de az «első» czímszónál; vagy hogy «kedden délután» mondandó és nem «kedd délután» a «hétfő» alatt stb. Az összetett főnevek személyragozásáról csak a «névnapja» szóval találunk valamit. Ezen csak oly módon segíthetni, hogy egyrészt minden általánosabb szabályt grammatikai kategóriák szerint rendezünk (mint p. Simonyi az Antibarbarusban tette), másrészt jó indexet csatolunk a munka végére. Ez utóbbit még szükségesebbnek hisszük, mely különben nem hogy megnehezítené a szerző munkáját, de még meg is könnyíti. Az ige- és névelővel való hibás összetételek, az egyes idegen szabású vagy tiltott képzők stb. egy pontba foglalhatók, melyben azután lehető számos

példa is van és ezekre az index mindig utalna. Alig hiszszük, hogy a Szótár olvasói közt volna olyan, a ki nem venné szívesen valamely szó megrovása mellett mindjárt a nyelvtani szabályt, okadatolás meg útmutatás gyanánt, és ezért sajnáljuk, hogy Vutkovich az ilyeneket kelletténél gyérebbe adja.

De e pár megjegyzésünket inkább egy harmadik kiadás reményében tettük, mintsem e másodiknak elítélése végett. Magyarosodásunk érdekében minél nagyobb elterjedését kívánánk, mert senki se fogja okulás nélkül forgatni e Kisded Szótárt.

BARTOS F.

Görög mondattan. A gymnasiumok felső osztályai számára írta *dr. Pecz Vilmos*, gymn. tanár. Budapest, 1883. Eggenberger. Ára 80 kr.

Hogy a mondattant mondattani alapon kell tanítani, olyan elv, melyet mind a tudomány, mind a pädagogia szempontjából ma már nagyon sokan helyesnek ismernek el. A legtermészetesebb levén egyszerűs mind a legjogosultabb is, s így nem csoda, ha ez új felfogás napról-napra mindinkább utat tör magának. Tudvalevőleg most már három ily alapon készült mondattan áll rendelkezésünkre, Simonyi magyar, Bartal-Malmosi latin s Pecznek nem rég megjelent görög mondattana.

Ha e három könyvet összehasonlításunk tárgyává tesszük, meglepéssel azt vesszük észre, hogy Simonyi és Bartal-Malmosi mind az anyag beosztásában, mind a terminológiában csaknem tökéletesen megegyeznek. Kisebb eltérések észlelhetők ugyan nálók is, nevezetesen a határozókról és a mellékmondatokról szóló tanban. És már e különbség is, ha nem is mélyreható, a tanításnál némileg zavarólag hat, a tanuló kénytelen lévén, a mit az egyik órában megtanult, a másikban módosítani. A magyar órában pl. a határozók négy főosztályával ismerkedett meg, míg Bartal-Malmosi könyvében a határozók három főcsoportjával találkozik, s az egyes határozók más sorrendben követik egymást, mint Simonyinál. A magyar nyelv tanárától pl. azt hallotta, hogy a különbözést jelentő igékhez -tól -től raggal képezett eredethatározó csatlakozik, míg a latin mondattan a megfelelő latin ablativust az igazi helyhatározók közé sorozza.

Nagyobb bajt okozhat azonban majd a Pecz-féle görög mondattan. Ez sok tekintetben annyira elüt két előzőjétől, hogy szerzője jónak látta egy 11 lapra terjedő bevezetésben mindenekelőtt azon alapot tárgyalni, melyen a görög mondattant feldolgozta; sőt könyve előszavában eljárásáról részletesebb számadást is ígér. A tanuló tehát, ki e mondattant használni fogja, bolygassa fel újra ismeretkörét, még pedig ez egyszer gyökeres módon. Hosszabb és behatóbb előtanulmány

és gyakorlás nélkül azon módot, melyen Pecz a mondatot tárgyalja, egyáltalán meg sem fogja érteni. Simonyi és Bartal-Malmosi könyvei pl. hozzá szoktatták, hogy az idők és módok fejtegetését az egyszerű mondat állítmányánál keresse; Pecznél csak a jelentés- és használatban találhat erre nézve felvilágosítást, a módok használatára nézve pedig még különösen a mondattan ama fejezetében, melynek czíme: «Az állítás módja szempontjából jellemzetes mondatok», s mely egészen új szempontból kiindulva, e tekintetben a fő- és mellékmondattal egy füst alatt iparkodik elbánni. Simonyi és Bartal-Malmosi nyomán a tanuló helyhatározó, eredethatározó, állapotthatározó, végthatározó mellékmondatokat is különböztet meg, míg Pecznél azt olvassa, hogy ilyféle mellékmondatok nem csak a görögben nem, de más nyelvben sem léteznek. A feltételes és megengedő mellékmondatok Simonyinál az állapotthatározó, Pecznél a módthatározó mondatok alfajait képezik. A mellérendelt mondatok Simonyi-Bartal-Malmosi szerint lehetnek kapcsolatok, szétválasztók, ellentétesek, magyarázók, következtetők, Pecz szerint kapcsolatlanok, kapcsolatosak, elválasztottak, ellentétesek, megengedők, következtetők, magyarázatosak. Bartal-Malmosi után a tanuló az acc. c. inf. és nom. c. inf.-t mondatrészeknek tekinti, attributum prædicativumot vagy meghatározó jelzöt ismer, hová a «*video te scribentem*»-féle szólásokban a participiumot is számítja. Pecz szerint az acc. c. inf. és nom. c. inf.-t tárgyi vagy alanyi mellékmondatoknak kell tartania, hol az accusativus az alany esete. A meghatározó jelzöt ezentúl magyarázó jelzőnek, attributum interpretativumnak fogja nevezni, a «*video te scribentem*»-féle szólásokat pedig accus. cum participio-nak. Az *emere, vendere, dūmus* stb. mellett álló abl. pretii, az ablativus *frui* mellett B. M. szerint módthatározók, Pecz szerint a megfelelő görög genitivussal együtt eredethatározók. A genitivus *plenus, memor, peritus* stb. mellett B. M. szerint főnévi jelző, Pecz szerint eredethatározó. Az abl. sociativust B. M. az igazi állapotthatározók közé számítja, Pecz a megfelelő görög dativussal együtt a módthatározók közé. S így az ellentétes dolgok hosszú sorát lehetne összeállítani. Látszik, hogy a kiadói értesítés, mely szerint Pecz mondattana szerkezetében teljesen megfelel a Bartal-Malmosi-féle kisebb és nagyobb mondattanoknak, nem épen jogosult.

Megengedve már most, hogy Pecz felfogása és eljárása sok tekintetben elsőséget érdemel a Simonyié és Bartal-Malmosié fölött, mégis ki kell jelentenem, hogy egymástól annyira elütő mondattanok, minő egyrésről a Simonyié és Bartal-Malmosié, másrésről a Peczé, az iskolában egymás mellett alig férhetnek meg. Pædagogiai hiba volna azt kívánni a tanulótól, hogy a mit a latin órában helyesnek talált, a görögben helytelennek ismerje el és megfordítva. És épen egy görög

mondattannak, melyet az idő rövidsége miatt rendszeresen nem lehet átvenni, lehetőleg még a legkisebb részletekben is a latin mondatannal meg kell egyeznie. Itt nem marad egyéb hátra, mint hogy vagy Simonyi-Bartal-Malmosi közeledjenek Pecz felé, vagy Pecz ő hozzájuk. Legcélszerűbb volna, ha a három szerző mindegyike könyvét közös és újból revideált alapra fektetné, a célszerűt egymástól elszakítva. Mert tagadhatatlan, hogy mind Simonyi és Bartal-Malmosi, mind Pecz könyve számos jelességgel ékeskedik. Simonyi, de különösen Bartal-Malmosi úgy intézik a dolgot, hogy a tanuláshoz egy-máshoz tartozó lehetőleg együtt is legyen. Pecz ellenben itt-ott feledni látszik, hogy a tudomány merev elve a pædagogia és didaktika előtt nem mindig állja meg helyét. Jelszava úgy látszik: rendszeresség minden áron, és ezen elvet nem egyszer túlhajtva, nem retten vissza attól, hogy a tudósnek tekintetet nem ismerő szigorával a tanuláshoz egymáshoz tartozót feldarabolja és az egyes részeket oda helyezze, hová ugyan a tudományos rendszer, de nem a helyes iskolai methodus kívánja. Pecz művét használva, az ember a sok «lásd»-tól valóban idegessé lehet. Így pl. ott, hol az állítás módjára nézve következtető mondatokról van szó, ezek olvashatók: «A következtető mellékmondatok kifejezője az igeidő (l. a 74. §-t), a kötőszó (l. a 96. §-t) és az állítási módot kifejező szócska (l. a 97. §-t). A 74-ik §-ban a futurum indicativum-t találjuk említve, a 96-ban ὡςτε, ὡς, a 97-ben ὡςτε, ὡς, οὕτως szócskákat. Ezért ugyan kár volt az olvasót fárasztani; hiszen e néhány szót szerző mindjárt a §-ba is felvehette volna. S így megy a dolog lapról lapra.

Mi következik az elmondottakból? Mindenesetre, hogy a syntaxisnak mondattani alapon való tárgyalási módja még nem áll elég szilárd alapon, és hogy több megállapodásra van itt szükség. Ezt csak úgy érhetjük el, ha pædagogiai folyóiratainkban egyről-másról methodikus discussiókat folytatnánk, a mi, sajnos, eddig nem történt, így pl. a mondattani anyag legcélszerűbb beosztásáról vagy arról, micsoda kategóriákba lehetne egynémely vitás dolgot (különösen a határozóknál) legcélszerűbben elhelyezni. Csak egyet akarok röviden említeni. Mindenki, a ki a syntaxis mondattani alapon tanította, igazat fog adni abban, hogy a határozók tana az eddigi tárgyalási módnak Achilles-sarka. Lényegileg egymáshoz tartozó és egy és ugyanazon alapelv szerint képezett részek egymástól elszakítatnak, és nehezen nyerhetni áttekintést akár az egyes esetek főbb jelentéséről és alkalmazásáról, akár a præpositiók használatáról. De ha arra határozónok el magunkat, hogy a határozókat másodfokú rokonságuk szempontjából a honnan? hol? és hová? csoport szerint tárgyaljuk, akkor azt hiszem a bajon segítve lesz. E szerint tehát egy görög mondattanban körülbelül ezek

állnának: «A honnan? csoporthoz tartoznak a helyhatározók a honnan? kérdésre, az eredethatározók, az okhatározók, végre az időhatározók mióta? kérdésre stb. . . E csoportbeli határozók kifejezője a határozó, a genitivus és a præpositió genitivussal. Hely- és eredethatározót fejez ki a genitivus: 1) az elválasztást és eltávolítást jelentő igéknél stb. . . Eredet- és okhatározót fejez ki a genitivus: 1. a kárhozzátást és vádlást jelentő igéknél stb. . . Tisztán eredethatározót fejez ki a genitivus 1) stb. . . ; tisztán okhatározót fejez ki a genitivus 1. stb. Időhatározót mióta? kérdésre a genitivus nem fejez ki. — A honnan? csoportbeli határozók képzésére szolgáló præpositiók közül képez 1. *ez* helyhatározót pl., eredethatározót pl., okhatározót pl., időhatározót pl. stb. stb.»

Nézzük már most, hogy Pecz újításai közül mit tartunk észszerűnek. A mondatoknak az állítási mód szempontjából való fejtegetése nagyon figyelemre méltó. Csakhogy a 11 (kérdő), 12 (állító) és 13 (tagadó) kategoriát vagyis a *b*) csoportot törülni szeretném. Mert míg a többi kategoriák már az igemód, illetőleg igeidő által (præteritum ind. és futur. indic. által, melyek e szerint mégis mintegy a modus szerepével birnak; Pecz Gerth, Koppin és Wilhelmi elméletét követve, a præteritum ind.-ra nézve elejtette a «modus irrealis» szokásos elnevezést) jellemeztetnek, a fent említett hárommal nem úgy áll a dolog. Körülbelül ilyenformán lehetne: «A mondat az állítás módjára nézve lehet: 1. jelentő (értesítő vagy kérdő alakban); 2. feltételező (ért. v. kérdő alakban) stb. . . . Az állítási módot kifejező szócskákat kár volt a jelentés- és használatban rendszeresen összeállítani, a minnek ott senki hasznát nem veszi. Jobb lett volna mindegyiket a maga helyén az egyes kategoriáknál beosztani. Ez sok keresgéléstől megkímélte volna az olvasót. Az «állítás módja szempontjából jellemzetes mondatok» című fejezetben továbbá az apró betűs megjegyzések nem nyujtanak kellő általános áttekintést a mellékmondatok állítási módja felett. A mellékmondatokat talán jobb volna e szempontból valahogy külön tárgyalni, úgy csoportosítva az anyagot, hogy a tanuló mindjárt ott a módoknak a mellékmondatban való használatáról kellő áttekintést és biztos tájékozást nyerjen. Így azután a mellékmondatnak a viszony szempontjából való tárgyalása alkalmával a sok ismétlés feleslegessé válnék. A mellérendelt mondatoknál a kapcsolatlanság, azt hiszem, nem képezhet külön kategoriát, mert ennél, mint az elnevezés mutatja, a külső a kiindulási pont, a többi hatnál a gondolati összefüggés. A mellérendelő kötőszókat itt kellett volna tárgyalni, valamint az alárendelő kötőszókat (melyeknek magyar jelentése nincs kitéve) a viszony szempontjából jellemzetes mondatok egyes paragraphusainál.

Teljesen osztozom Pecz azon nézetében, mely szerint legcélszerű

szerűbb az acc. c. inf. és nom. c. inf.-t a tárgyi és alanyi mellékmondatokhoz vonni. Azon kívül, a mit Pecz a «Magyar Tanügy»-ben (1878, 370) és a Phil. Közlönyben (1882, 639) erre nézve felhozott, figyelmet érdemel, hogy a különösen a latinban sokszor egymásra halmozott acc. c. infinitivok így könnyebben és czélszerűbben megmagyarázhatók. Továbbá a görögben az infinitivushoz a feltételező állítási módot kifejező ἄν szócska ép úgy járulhat, mint a mondat állítmányához, pl. κῆρος εἰ ἐβίωσεν, ἄριστος ἂν δοκεῖ ἀρχῶν γενέσθαι (Igaz, hogy a participiumhoz is).

A «subjectum, objectum, attributum interpretativum» új elnevezéseket a régibb «subjectum, objectum, attributum prædicativum» helyett Pecz a pszichologiai momentum alapján indokolja ugyan; mégis az ezekből háromlól praktikus haszon oly csekély, hogy nincs kellő okunk a régibb elnevezésektől eltérni. Sőt a régibb elnevezés annyiban nagyobb gyakorlati haszonnal jár, a mennyiben mintegy arra utal, hogy az illető subjectumot, objectumot és attributumot rendszerint határozóval kell fordítani. A terminológiában conservativnek kell lenni. Azért a «genitivus ellipticus» és «acc. c. participio» új elnevezéseket sem helyeseljük. Ellenben nagyon találók a «határozói jelző» (pl. ἡ ἄνω πύλις) és «præpositionalis adverbium» (ἄνω, δεξιῶν stb.) új terminusok. Felette dicséretes, hogy Pecz körülbelül 30 esetben egyes mondattani jelenségek alaposabb megértésére a pszichologiai momentumot alkalmazza, mely a modern nyelvtudomány szerint a nyelv életében oly kiváló fontossággal bír. El nem hallgathatom, hogy főleg a jelentéstanban, de másutt is (pl. a határozói jelzőnél) Pecz Paul Hermann «Principien der Sprachgeschichte» czimű művének, különösen ennek 11. fejezetének nem egy találó megjegyzését értékesíthette volna.

Ezen általános észrevételek után Pecz művének egyes főrészeit akarom sorban röviden jelezni és az egyes részekhez megjegyzéseimet fűzni.

A bevezetés után, hol, mint már mondtam, a mondatrészeket és a mondatok fajait meghatározza, következik a jelentés- és használatlan (12—38), melyben a görög beszédrészek jelentését és mondattani szerepét tárgyalja. E szakasz egyes fejezeteit szerző úr nézetem szerint kelleténél rövidebbre fogta. Így egyebek közt az egyes alaktani kategoriák, az esetek, módok, de főleg az infinitivus és participium syntaktikus használatát terjedelmesebben és áttekinthetőbb módon kellett volna összeállítania, mindenütt rá utalva a mondatban illető paragraphusaira. Én részemről a jelentés- és használatlant nem tartom pusztán «a régi módszernek adott concessiónak», «egy kis ócska syntaxisnak», mint Pecz azt nevezi (M. Tanügy 1878, 369). Ócska lehet, de nagyon hasznos, sőt szükséges, a meddig alaktanaink a jelentés- és használatlanról jóformán mitsem tudnak. A tanulónak pl. a következő

példát kellene fordítani: Οἱ Ἀθηναῖοι μετεμέλοντο, ὅτι μετὰ τὰ ἐν Πύλῳ, καλῶς παρασχόν, οὐ ζυνέβησαν. E szó: παρασχόν nehézséget okoz neki; hogy véghatározó, azt a tanuló esetleg nem tudja. Tehát a participiumhoz fog fordulni, hol azután könyvünk cserben hagyja. Azt hiszem, a gyors eligazodás lehetősége főoka annak, hogy a külföldi tanférfiak a mondatban régóta divó tárgyalási módjához oly szívósan ragaszkodnak. S nekünk sem szabad ez előnyön könnyedén túladni. «De hiszen jó tárgymutató ugyanazt a szolgálatot teheti», mondhatná valaki. Megengedem, hogy a jó tárgymutató jó és szükséges dolog, de egy systematikus, jól kidolgozott jelentés- és használattan még jobb és szükségesebb. Azután pedig részletesebb tárgymutatót szerző nem csatolt könyvéhez, a mi különben elég nagy liha.

A jelentés- és használattanban azonkívül még a következőnek érezzük hiányát. A 40. §-nál nincsen szó a nominativusról mint a vocativus értelmezőjéről. E §-ban az esetek alapjelentésére is kellett volna reflectálni, továbbá arra, miképen történt, hogy pl. a genitivus a régi ablativust, a dativus a régi sociativust (instrumentalist) és locativust helyettesíti. A görög esetek annyira különböző használata logikai és didaktikai okoknál fogva természetszerű magyarázatot igényel. — Az individualizáló névelőnél (43. §.) nincsen megemlítve, hogy igen gyakran a pronomen possessivumot helyettesíti. Magyar tanulóra nézve e megjegyzés nem fölösleges, mert a magyar nyelv tudvalevőleg a birtokos személyragok iránt nagy előszeretettel viseltetik. — A melléknévnél (47. §.) hiányzik a közép és felső fok különös használata, pl. a kettős comparativus használata két tulajdonság összehasonlításánál stb. — Az 57. §. nézetem szerint ἐμυτοῦ stb. és οἷ . . . használatát az attikai prózában nem tanítja eléggé praecis módon. Nem értesülünk arról, hogy ἐμυτοῦ, σεμυτοῦ stb. alakok ugyanazon mondat accusativusára és dativusára is vonatkozhatnak, pl. Οἱ φύλακες ἤγαγον τὸν ἄνδρα πρὸς τοὺς ἐμυτοῦ οἰκέτας. Továbbá nem helyes οὐ és εἶ alakokat, mint pronomen reflexivum indirectumot οἷ dativussal egy sorba helyezni, mert οἷ és εἶ az attikai prózában alig fordulnak elő. Végre tisztán kellene megértetni, hogy οἷ helyett is mint pronomen reflexivum indirectum többnyire ἐμυτοῦ áll. — Az 58. §-ban μοῦ-t és nem ἐμοῦ-t kellene ἐμῶ; helyettesítője gyanánt említeni, mert ily értelemben az egyes és kettős számban az enklitikus alakok használatosak. — Az igenemeknél az activum egészen mellőztetik, még az activum causativum sincs megemlítve, valamint a mediumnál sem a medium causativum. — A tempusról szóló fejezet (68—74. §.) a szigorú rendszeresség bélyegét viseli ugyan magán, de methodikus tekintetben nézetem szerint egyáltalán nem sikerült. E szerfelett rideg, példákkal nem illusztrált (a mi pedig itt öreg liha), és inkább rég ismert dolgoknak mintegy resuméját adó mondatokat végig

olvasni valóban próbára teszi az ember türelmét. Mennyivel megnyerőbb és áttekinthetőbb Curtius, Koch vagy Hintner előadása. E mellett a tempusról szóló tan sok tekintetben hézagos. Igaz ugyan, hogy a praesens historicum a magyarban is előfordul; mégis a görögben való különösen gyakori használata folytán legalább említeni kellett volna. Az imperfectum az által, hogy a multban tartós cselekvést és a multban való törekvést fejez ki, még semmiképen nincsen kellően jellemezve (V. ö. Kühner, Ausführ. Gramm. II. 123 és k. l.). Az aoristus gnomikus meghatározása, hogy t. i. «a multban ismétlődő cselekvést fejez ki», nem találó. A befejezett, tartós és beálló cselekvést jobb lett volna Bartal-Malmosi-val együtt a cselekvés állapotának nevezni, mert a tanulók a cselekvés módját az állítás módjával minduntalan összezavarják. Μελλω-t következő inf. praes. (aor.) vagy fut-val a futurum periphrasticum értelmében szintén meg kellett volna említeni. — A 75. §-ban ki kellett volna tenni, hogy a part. praes. a tartós mellékcselekvésnek a főcselekvéssel való egyidejűségét fejezi ki. — A 78. §-ban a -τος; végű igemelléknevek használata hibásan tárgyaltatik, a mennyiben nincsen megjegyezve, hogy az át nem ható igéknél csak a személytelen szerkezet lehetséges, és a tanuló a személyes szerkezetre felhozott két hibás példából [ὁ πόλεμος ἀπίτεος ἐστίν. τὰ πράγματα ἡμῖν βοήθητα εἰσίν. (sic!)] könnyen azt következtetheti, hogy a személyes szerkezet mindenütt meg van engedve.

Következik a mondatban vázlata (38—111. l.), melynek keretén belül szerző, mint állítja, az anyag lehetőleg teljes felkarolására törekedett. Első része a mondatrészekkel foglalkozik, második része a mondatokkal, még pedig először az állítás módja szempontjából jellemzetes mondatokkal, másodsor az egymáshoz való viszonyuk szempontjából jellemzetes mondatokkal, harmadszor az oratio obliquával. E szakaszban is több oly dolog hiányzik, melyet még a mondatban vázlata is okvetlenül fel kellett volna venni. Itt-ott téves állítás is csúszott be.

A 106. §. a) bekezdéséhez hozzá kellett volna tenni, hogy kettős számú alany után az állítmány többes számban is állhat. A b) bekezdés pedig nem találó, mikor azt mondja: «Ha az állítmány főnév, akkor megegyezik az alannyal számban és esetben, és ha substantivum mobile, akkor nemben is.» Mert a főnévi állítmány, melynek csak egy alapformája van, esetben egyezik az alannyal, ha pedig substantivum mobile, akkor nemben és számban is. — Hogy miért hiányzanak a 109. §-ban a kettős nominativusnál γίνεσθαι, εἶναι, φαίνεσθαι stb., nem tudom. Ezenkívül e §-ba fordítási hiba is csúszott be a következő példában: Κύριος ἐπὶ τῶν Περσῶν βασιλεὺς ἐλάτο, hol a mediumi aoristus hibásan szenvedő értelemben használtatik. — Miképen fejezi ki a görög az

úgynevezett általános alanyt, arról sem az alanyról szóló fejezetben, sem másutt nem kapunk felvilágosítást. — A 133. §-ban azon præpositiók között, melyekkel összetéve az ige helyhatározó dativust vonz ὑπό hiányzik. (Pl. νεώς τῷ ὄρει ὑπόκειται). Az ἐν præpositiónál meg kellett volna említeni, hogy a helyezést jelentő igéknél nem ritkán ἐν használta-tik εἰς helyett (V. ö. a latint.). — A 140, 173, 186, 191, 198. §-ok sze-rint a latinban az infinitivus épen úgy lehet eredethatározó, véghatá-rozó, okhatározó, módhatározó és célhatározó mint a görögben; ezt egy kis megszorítással kellett volna említeni. — Hogy δεύτερος, ὑστερος, διπλάσιος, πολλαπλάσιος, véghatározó genitivuson kívül még véghatározó dativussal is állhatnak, mint a 161 és 182. §-ok állítják, hamis. — A dativus sociativus-nál a melléknevek közül hiányzanak ἴσος, παραπλήσιος; stb. és a különösen megjegyezni való ὁ αὐτός. Oly görög szólásmódokról, mint pl. ὁμοίαν σοι (= καὶ σὺ) τὴν γνώμην ἔχω. τέταρτος ναὺς ἔλαβον αὐτοῖς ἀνδράσιν (= a legénységgel együtt); πολλοῖς στρατιώταις ἦλαθ (= sok harczos-sal) a dativus sociativusnál nem olvasunk felvilágosító szót. — A 221. §. annyiban hiányos, a mennyiben εἶδει stb. nem csak azt jelenti «kellett volna» hanem azt is «kellene». Jó lett volna továbbá itt a τέον végű igemellékneveket ἦν-nel megemlíteni ezen értelemben: «kellett volna» vagy «kellene». — A 279. §. után utalni kellett volna a διά-val össze-kötött főnévileg használt infinitivusra. — A participialis szerkezetre több helyütt rá kellett volna mutatni, nevezetesen a feltételes, meg-en-gedő, célzatos és időhatározó mellékmondatoknál. — A 291. §-hoz második megjegyzésnek ezt ajánlanám: «A kivánó főmondat optativusa után a célzatos mellékmondatban optativus áll, hol különben a con-junctivus volna helyén, pl. εἶθε ἤχοις ἵνα γνοίης (psychologiai momentum).» — A 294. §-ban az acc. c. inf. és nom. c. inf.-val összekötött πρὶν-hez mint tagadó szót μή-t kell említeni.

A függelék (111—114. l.) a beszédrészek, mondatrészek és mon-datok sorrendjét tárgyalja.

Pecz művének egyik főhiánya, hogy igen sok szabályt kellő példákkal nem világosít meg. Mondhatom, hogy oly mondattan, mely a példákkal annyira fukarkodott volna, még nem volt kezemben. Különben szerző művével nagy érdemre tett szert, mivel ő az első, ki a görög mondattant új formába öntötte. Ez érdemből művének egyes hiányai keveset vagy mit sem vonnak le. Szigorú, bár kissé túl-hajtott rendszeressége, éles logikája elismerésre s tiszteletre késztet-nek. Az iskolában azonban Pecz műve nézetem szerint csak akkor számíthat majd nagyobb sikerre, ha ugyanazon felfogásból kiinduló s hasonló szerkezetű magyar mondattanunk is lesz, mely már az alsó osztályokban kellően megveti az alapot.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Siebenschläferlegende, ihr Ursprung und ihre Verbreitung. Eine mythologisch-literaturgeschichtliche Studie von John Koch. — Leipzig, Carl Reissner, 1883.

A hosszú álom sok mondának a tárgya. *A sardiniai kilencz alvóról* maga Aristoteles emlékezik meg physikájában (*φυσική ἀκρόασις*), midőn mondja, hogy gondolkodó tevékenységünk nyugvása közben észrevétlenül múlik el felettünk az idő, mint azok felett, kik Sardosban a hérószoknál alusznak; ha ezek majd fölébrednek, a jelen idő a régen elmúlttal egynek fog előttök tetszeni. Általánosan ismert monda az *Epimenides*ről szóló. *Endymion*, Selene kedveltje, szakadatlan szender állapotába helyezettetett Zeus által. *Barbarossa Frigyes* a Kyffhäuserben alszik, míg el nem érkezik ideje. Ekkor majd kijő titkos lakából, nagy esatát vív, s paizsát száraz ágra akasztja, mely nyomban kizöldül. A brittek eltűnt *Artus* királyukat várják, ki Feliciával, a Sibylla leányával, s Junó isten-asszonynyal egy hegyben időz. A tótok *Szvatoplukot*, a szerbek *Krajelvi Markót* várják, hogy nemzetöket újból hatalmassá és híressé tegye. — S így majd minden népnél található számos, hosszú álomról szóló monda.

Természetes, hogy manap az évekig tartó álom physikai lehetetlenségnek tartatik. Manap magukat a mondákat is visszavezetjük első csiráikra, hogy lássuk, mily eszméknek, mily vallási fogalmaknak köszönik lételőket. A mondáknak illetén elemzése által kitéűnt, hogy azoknak legnagyobb része vallási felfogásokra vezethető vissza. Így a hosszú álmot tárgyazó mondák is; s ha vannak is ezek között másneműek, az ilyenek csak másodrendűek, vagyis ezeket a vallásiak mintájára alkotta a nép képzelme.

Azon időben, midőn még tisztán természeti istenségeket imádtak az emberek, azt képzeltek, hogy a nap vagy világosság istene télen legyőzetik vagy megöletik, de a közelgő tavasszal ismét új életre ébred; mint a phoeniciai *Melkart*, az éjszaki *Baldur*. Később, midőn az isteneket personificálták, azoknak álmát már bizonyos helyekhez kötötték; s még később kiváló hősöket hoztak viszonyba az istenekkel, és ezeknek tetteit sokszor azokra ruházták át. Így lőn *Melkartból Herakles*, *Baldurból Siegfried*. De az elesett hősöket, a trónjoktól megfosztott isteneket nem képzeltek oly lényeknek, kik a feloszlásnak alá vannak vetve, hanem hegyekbe vagy távol szigetekre helyezték, hol álomszerű életet élnek. Midőn végre a naiv hit korszaka eltűnt, a hősökből és istenekből szellemek lettek, kik kincseket őriznek és szabadulásokat várják. — Egyébként pedig, az istenek mint örökké valók előtt ezer év anyyi, mint

egy nap. S a föld fiának is, midőn istenekkel vagy szellemekkel érintkezik, észrevétlen gyorsasággal tűnik el az idő.

Ezen alapon magyarázhatók a hosszú álomról szóló mondák. Tartalmokat a nép képzelme által kiszínezett történeti tény szolgáltatja, mely egy, esetleg több helyhez is köttetik. Az *ephesusi hét alvó legendája* szintén történelmi tényből és régi pogány vallási felfogások és szertartásokból keletkezett.

A legendát Koch következőleg beszéli el. Decius császár egykor nagy haraggal jött Ephesusba, s kegyetlenül kezdte üldözni a keresztényeket. Mindazok, kik a bálványoknak áldozni nem akartak, börtönbe vettek, kínoztattak, halálra ítéltettek; s a titkos keresztények feladásában vetélkedtek a pogányok és a zsidók. Ezen utóbbiak közé tartozott *hét nemes ifjú: Achillides, Diomedes, Eugenius, Stephanus, Probatius, Sabatius és Cyriacus*. Mindannyian a császár szolgálatában állottak, s annak kedvelt emberei lévén, ez gondolkodási időt adott nekik a visszatérésre; mire más városokba vette útját. Az ifjak hivek akarván maradni a keresztény hithez, elhatározták, hogy Anchilus hegyének barlangjába rejtőznek. Decius visszatérvén s meghallván, hogy az ifjak mily megátalkodottak és hová rejtőztek, a barlang bejáratát befalaztatta. A fal kövei közé azonban *Theodorus* és *Rufinus* szintén császári szolgák és titkos keresztények, ólomtáblákat tettek, melyekre a befalazott ifjak története volt vésvé.

Decius elhalt, és sok-sok idő múlva a császári trónra *Arcadius*nak fia, *Theodosius* lépett. Uralkodásának 38-dik esztendejében tévtanítók támadtak, kik a halottak feltámadását tagadták; s maga a császár is megzavarodott hitében. Isten azonban meg akarván őt erősíteni hitében, ama hegy tulajdonosának azt a szándékot sugalmazta, hogy oda istállót építsen. Az odaparancsolt szolgák csakugyan elháríták a barlang bejáratától a köveket. Ekkor felébredt a hét ifjú, kik félelmökben és bánkódásukban elszenderedtek volt; s éhesek lévén, *Diomedes* társokat élelemszerzés végett a városba küldék. Ez el is indult. De mennyire ámúlt a sokféle változáson. Ephesusnak minden kapuján a kereszt diszelgett, mely, mint hívé, tegnap még a legnagyobb titkolózás tárgya volt; s a város utczáin az emberek hangosan emlegeték Jézus nevét. Végre bement egy sütlőhöz és kenyeret kért, melyért régi pénzét adta. A sütlő azt gondolva a régi pénzről, hogy vevője kincset talált, azt a város helytartója elé harczolta. Itt végre nagy-nehezen kiderült a csodálatos összefüggés, s a város püspöke a helytartóval és a város népével együtt a barlanghoz sietett. A püspök kétkedő császársját is tudósítá, ki szintén a helyszínén termett, s a szentekkel beszélvén, hitében megerősödött. A hét ifjú ezután meghalt, s *Theodosius* templomot építtetett a barlanghoz, sírjok mellé.

Ez, lehető rövidséggel, az ephesusi hét alvónak legendája, mely rendkívül el van terjedve, s úgy a mohammedánok között, mint a nyugati népek majd minden nyelvén feldolgozóra talált.

Koch figyelmét a legenda minden részére kiterjesztvén, az egészet élesemléjűen a következő módon eredezteti.

Az ephesusi mondát a hét alvóról csakis vallási szokásokból lehet lezármasztatni. A mai napig mutogatnak a régi Ephesusnál egy hegyet, melynek barlangja van, mely a hét alvó barlangjának neveztetik. A hegy barlangjával együtt — mint Koch valószínűvé teszi — a nagy természetistennőnek vala szentelve; lehetett azonban Demeternek vagy Persephonénak is. Mind a három istenasszonyoknak, Rhea Kybelének, Demeternek és Persephonénak alárendeltjeiül a *korybantok* szerepelnek, kik a *kabirokkal* gyakran összezavartatnak. Az említett istennők általában együtt tiszteltettek alárendeltjeikkel, különösen barlangokban.

A phœniciai kabirok száma *hét*, s valószínű, hogy Ephesusban ugyanannyi számították. E hét kabirhoz közönségesen még Esmunt kapcsolták, ki nem más, mint *Aesculapius*. És ezen isten templomai-
ban szoktak rendszeren történni az úgynevezett *incubatiók*, vagyis a számos szertartás által előkészített betegek alvása, mely alatt hangok vagy álmok útján a gyógyulás módjáról értesültek. Az ephesusi barlangról azonfölül még azon hit volt elterjedve, hogy abban a jósló és gyógyító *dæmonok* laknak, kiknél a halandók hosszú almot alusznak.

Vegyük már most mindezen adatokhoz azon históriai tényt, hogy az üldözés idején csakugyan menekültek keresztyének a barlangba és ott be is falaztattak: s készen áll előttünk az ephesusi hét alvónak mondája. — Nem lesz nehéz, az ezen combinatio ellen fölmerülhető nehézségeket megczáfolni, s positivebb érvekkel is támogatni azt.

Első ellenérv lehetne az ephesusi alvók hetes száma, míg a kabirok, Esmun-Aesculapius hozzászámításával, nyolczan valának. Koch kimutatja, hogy az ephesusi alvók száma eredetileg szintén nyolcz volt, mi azért cseréltetett föl a héttel, mivel ez a keresztyéneknél szent számnak tekinteték. Egyébiránt valamint a kabirok száma ingadozó, épúgy az ephesusi alvók is néha 3-an, néha 5-en, néha 7-en és 8-an említetnek. Másik ellenérv lehetne, hogy a kabirok nem gondoltattak alvóknak; mire a felelet, hogy nem is azoktól, hanem a barlangban képzelt *dæmonoktól* ment át a hiedelem a martyrokra.

E mellett aztán positiv érvek is vannak, melyek Koch combinatiójának helyességét bizonyítják. Ilyen a mohammedán versiókban, sőt néhány keresztyénben is előforduló *kutya*, mely a menekülők kísérője volt volna. Már most a görögöknél az eb Aesculapiussal és a kabirokkal kapcsolatban vala. Midőn Aesculapius mint gyermek kitétetett, egy kutytól őrizteték, és Epidaurusban ily eb vala az ő szobra mellett

ábrázolva. Másrészről a samothrakéi kabirok barlangjában ebáldozatok mutattattak be. A Keleten és a Földközi tenger mellett fekvő tartományokban olyankor lőnek ily áldozatok bemutatva, midőn az eb csillagzata, a Sirius feljött, mi *julius végén* történt; és ezen alkalommal az ebek kíznás közben ölettek meg. Ámde ezen időre utal a hét alvónak a róm. egyh. által rendelt napja, júl. 27., melytől a görög egyházé, aug. 4, nincs épen messze. — A kutyák kíznása a mondában az által nyer kifejezést, hogy a menekülők kővel megsebesítik az őket követő ebet.

A legenda tudvalevőleg arról is értesít, hogy a kövek közé, melyek a barlangot elzárák, ólomtáblák helyeztetek, melyekre az alvók története fel volt jegyezve. Ez azonnal azon táblácskákra emlékeztet, melyek Aesculapius szentélyeiben letétettek, s melyekre a betegek felgyógyulásának története jegyeztetik.

Végre a hét alvó, mint hét ifjú, vagy hét nemes és szép gyermek van feltűntetve. A nemességet Koch a kabirok isteni eredetének, a gyermekséget pedig azok pygmæus-alakjuk variációjának tartja.

Még két körülményre kell figyelmünket fordítanunk; és pedig az alvás korára és tartalmára, és a fölébredés okára.

Minthogy Decius alatt (249—51) volt az üldözés, s a tudósabb krónikások szerint körülbelől 200 évig kellett tartani az álomnak. s végre a fölébredés egy Theodosius alatt történt: ezen uralkodó nem lehetett más, mint II. Theodosius (408—450). Ezen fejedelem uralkodásának 38. évében történt a csoda, tehát az álom nem tartott egészen 200 esztendőig. Azonban a népszerű szám: 372 év. Ezen számot vonjuk le 408+38-ból, marad 74, miből semmit sem tudunk meg. De Theodosius uralkodását 402-től is számíthatjuk, midőn atyja őt Augustussá tette. Ilyformán 402+38—372=68; mi *Nero halálának éve*. Koch nézete szerint itt kell keresni a népi felfogás ragaszkodását az álom 372 évi tartamához. Nero keresztényüldözése mély nyomokat hagyott a nép emlékezetében, s ez félt, hogy mint Antichristus ismét el fog jönni, s akként a világ közeli elpusztulásának hírnöke lenni.

Theodosiusnak kételkedése a halottak feltámadása iránt említettik a csoda felidéző okául. Koch későbbi toldásnak mondja e körülményt; ámbár egyes tévtanok el voltak terjedve e tárgyról. A fölébredés hiedelmére egyszerűen a martyrok tetemeinek feltalálása adhatott okot.

Ime, ezek azok, miket Koch eléggé terjedelmes művéből ki akar emelni. Vajjon létezik-e hazánk nyelvén a hét alvó legendájának egy feldolgozása, nem tudom. A legenda mindenesetre nagyon költői, úgy, hogy egy *Gibbon* előtt sem látszott érdektelennek, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* című nagyhirű művében a legenda e tulajdonságát kiemelni. Ő különben némileg allegoriát lát a legendában. Szerinte az van benne kifejezve, hogy az ember ifjúból észrevétle-

nül lesz aggastyánná, a nélkül, hogy az emberi dolgok lassú, de folytonos változásira ügyelne.

Koch combinatiói mindenesetre igen tanulságosak, s a lelkiismeretes és alapos kutatás barátja gyönyörrel és haszonnal fogja olvasni művét.

Tata, augusztus.

ERDÉLYI KÁROLY.

Deutsch-Neugriechisches Handwörterbuch. Unter besonderer Berücksichtigung der neugriechischen Volkssprache, bearbeitet von *Dr. Antonios Jannarakis*. Hannover, Hahn 1883. 8-rét, 86¹/₄ iv két részben. Ára 8 márka.

Szerző, ki Kréta szigetén Chania városában él, s ki 1876-ban (Leipzig, Brockhaus) *Kreta's Volkslieder* című gyűjteményét közölte, több éve azon fáradozik, hogy az újjörög nyelv és irodalom iránt érdeklődőknek oly műveket adjon kezükbe, melyeknek segedelmével az újjörög nyelvet tökéletesen megtanulhatják. 1877-ben bocsátotta közre a hannoveri Hahn-féle könyvkiadónál Neugriechische Grammatik nebst Lehrbuch der neugriechischen Volkssprache und einem methodischen Wörteranhang (nagy 8-rétben, 4 márka) című nyelvtanát, ez évben jelent meg a fönt idézett német-újjörög szótára, s a mint előszava IV. lapján olvassuk, most újjörög-német szótáron dolgozik, melyről azt mondja, hogy tizezernél több új szót fog tartalmazni, mint a mennyit bármelyik szótár eddig fölmutathatott.

A mi eljárását illeti, ő azon van, hogy az újjörög nyelv fejlődésének mostani álláspontját a praktikus használatra feltüntesse. Ő tehát az elavult és használatlan vagy önkényesen csinált szokat és kitételeket vagy csak keveset vagy épen nem veszi figyelembe. Elvitázhatatlan érdeme, hogy a szókincsbe nem csak az irodalmi szokat vette föl, hanem a népnyelvbelleket is figyelemre méltatta. Igaz ugyan, hogy így sok nem-görög és sok vulgaris kitétel került a szótárba; de ezt csak helyeselni lehet. A praxis embere szívesen veszi, ha nemcsak a classicus phrasisokkal ismertetik meg, hanem azzal is, a mi a mindennapi élet ajkán forog: a nyelvbuvár pedig, a ki a nyelvnek nem annyira mester-séges mint inkább természetes fejlődését akarja megismerni, épen a népnyelvbeli szókincset fogja különös érdeklődéssel fogadni. A szerző igen helyesen cselekedett, midőn a műszót, ἕρος τεχνικός-t, a közönséges kitétel, κοινόν καὶ ἀδοκιμῶν-t, a vulgarist, δειμῶδες ἢ χυδαῖον-t, sőt még azt is, a mi legalább Kréta szigetén használatos, különös jelekkel egymástól megkülönbözteti.

Nincs szándékunkban az előttünk levő szótárt tüzetesen megbirálni: csak figyelmeztetni akarjuk olvasóinkat reá, mint olyan műre, mely az újjörög nyelvvel foglalkodónak minden esetre nagy szolgálatot

tesz. Végig nézvéen rajta, az derül ki, hogy szerzője nagy szorgalommal és helyes módon járt el. Még a legjobb szótárban is mindig akad helyreigazítani vagy pótolni való. Magától értetődik, hogy az Jannarakiséra nézve is áll, a mi azonban a róla mondott itéletünkön épenséggel semmit sem változtat. Hadd közöljünk itt egy pár szót, mely a közéletben, nevezetesen a kereskedőknél járatos; de a szótárban nem találhatik:

Abladung: ἡ ἀποφόρτισις, ἡ ἐκφόρτωσις. — ἀποφόρτωσις-nak és σπαταρίασμα-nak is mondják, valamint ἀποφορτίζω helyett azt is, hogy σπαταρώ, a mi elgörögösödött olasz szó.

Abrechnung: ἡ ἐκκαθάρισις λογαριασμοῦ, ἡ ἰσολόγησις. — Így is: ἐκκαθάρισις, λογαριασμοῦ nélkül.

Allmählig alatt az adv. csak így van fordítva: κατὰ μικρόν, βραχυρόν. De így is mondják: ὀλίγον κατ' ὀλίγον, sőt így is: σιγά σιγά.

Aufgabsrecepisse: ἡ φορταπόδειξις. Nincs a szótárban.

Befund nincs a szótárban. A görög kereskedő valami árúnak a súlybeli Befund-ját ἀπόδοσις-szal fejezi ki.

Beigeschlossen (csak Beischliessen alatt fordul elő): ἐγκλειστος. — Így is: ἐσωκλειστος.

Bericht: ἡ ἔκθεσις, ἡ δόγησις, ἡ ματυρία. — Mondják ἡ εἶθσις és ἡ ἀναφορά-nak is.

Besserung: ἡ βελτίωσις, ἡ διόρθωσις. A kereskedő az ár, a pénzviszony javulását καλλιτέρευσις-szal fejezi ki.

Bianco, Blankett, Bianco-Credit nincs a szótárban. Ezt az utóbbit ἀνοικτὴ πίστωσις-szal találtam kifejezve.

Börsenschlüsse: τὰ συμβολαῖα. Nincs a szótárban.

Debit-Credit: ἡ πιστογρέωσις. Nincs a szótárban.

Einladung: πρόσκλησις. — Az Ausladung ellenkezőjét jelentő Einladung nincs említve.

Enorm nincs a szótárban. V. ö. *Exorbitant* és *Übermässig*. Megjegyzem, hogy ὑπέροχος-t a tetemes árról, költségről is mondják.

Fläche: τὸ ἐπίπεδον, köznépiesen (Kréta szigetén): ἡ σιάδα. A görög kereskedő a gabona-árú felületét, színét φάτζα-nak mondja. Oláh szó, arcot jelent. V. ö. olasz faccia. διὰ φάτζα a gabona-árú maszkirozása végett, hogy teszem az árú szép külsőt musasson.

Gewicht: τὸ βάρος. De így is: τὸ ζύγιον.

Gruppe (francz. groupe): τὸ γρηματοδέμα.

Hausse és *Baisse* nincs a szótárban. Amazt ὕψωσις-nak találtam kifejezve.

Mais: ὁ ἀραβόσιτος, ἡ ζέα, köznépiesen: τὸ ξενικόσταρον, τὸ καλαμπόκι. Ezt az utóbbit így is találtam: καλαμβόκι.

Nieder: γλαμάλος, γλαμηλός, ταπεινός, εὐτελής. Tapasztalásom szerint így is: γλαμηλός metathesissel. A nieder = gering-et παρακκτικός-nak is mondják.

Obligo: ἡ ὑπογρέωσις. Nincs a szótárban. V. ö. Obligation.

Reuter, Reutern: nincs a szótárban. Az igét így találtam kifejezve: ροσκαρίζω, a mi voltakép = szítálok.

Scheffel szóhoz megjegyzem, hogy a gabonamérő faedényt az oláh-országi görög gabonakereskedők βάρτζα-nak mondják.

Schiffahrt alatt nincs meg: ἡ ποταμοπλοία (Flusschiffahrt alatt megvan).

Schleppschiff: τὸ βυμουλκὸν πλοῖον. — Így is τὸ σλέπιον, a német után.

Spreu: τὰ ἀχυράκια, τὰ κάρφη, ὁ φορυτός, τὰ σπύραλα. — Így is: πλιάβα (szláv szó: pléva. Az oláhban plévu-nak, a magyarban pelyvának és polyvának hangzik).

Umiadung: ἡ μεταφόρτωσις. Nincs a szótárban.

Vergesslichkeit: ἡ ἐπιλησμοσύνη, ἡ ἐπιλησμονή, ἡ ἐπιλήσμη. Hiányzik itt τὸ λᾶθος.

Wartegeld: τὸ στάλλιον. Nincs a szótárban.

Budapesten, 1883. máj. 15.

PONORI THEWREWK EMIL.

SZÓMETAR KÉROI.

Volt hajdan egy szép hajadon,
Tehenet ment terelgetni,
Terelgette tócsa felé,
A tócsában kacsát talált,
Partján ruczát riasztott föl.

Haza hozta a ruczáját,
Hizlalgatta kis kacsáját,
Készen volt a kacsá fészke,
Arany tojást tojott bele.

Kotlik rajta, költögeti,
Hát csak lány lesz a tojásból.
Mi legyen a leány neve, —
Szorszatár-e, Szómetár-e?

A Szorszatár név az nem szép,
A Szómetár név csak az szép.¹⁾

Kis időbe került csupán,
Öt hó mult csak, hat hó mult csak.

S lett belőle szép leányka,
Lett belőle jó leányka,
Hírét hallá három legény
Kilenczcel fölérő kérő:
Egyik a Hold, másik a Nap,
Harmadik az Éjszakcsillag.

Először a Hold jött hozzá,
Csörgő aranyt csörögetve,
Csörgő üstöt csönögetve:
«Légy az enyém, szép leányka,
Jój el hozzám a hazámba,
Arany színű szobácskámba,
Ezüst köves kamarámba!»

Nem akart a néember menni,
Fejét rázva felelt a lány:
«Nem merek én Holdhoz menni,
Különös a Holdnak képe,
Változó a viselete:

¹⁾ Szorszatar annyi mint kacsá leánya vagy kaesatündér. Szuometar (Szómetar) = Finnország leánya v. tündére.

Majd véznára válik arca,
Majd szélesre széled képe ;
Éjjel szalad szegény feje,
Nappal nyugszik nyoszolyáján,
Nem jöhet a jámbor haza.»

Hisz oly jámbor, jó a csillag,
Mindig olyan szép szobája,
Olyan vidám a világa,
Ott ragyog a gönczöl hátán,
Ott csillog a medve vállán.»

Másod nap a Nap jött hozzá,
Csörgő aranyt csörögetve,
Csöngő üstöt csönögetve :
«Légy az enyém, szép leányka,
Jőj el hozzám a hazámba,
Arany színű szobácskámba,
Ezüst köves kamarámba !»

Csillag csikáját kifogták,
A jászolhoz jártatták,
Szénát, szalmát szórtak elé,
Kosár zabbal kínálgatták ;
A csillagot bevezették,
Asztalfőre leültették ;
Körbe járt a sörös kancsó,
Megsörrent a mézes csöbör :
«Egyél, igyál, édes Csillag !»

Nem akart a néember menni,
Fejét rázva felelt a lány :
«Nem merek én Naphoz menni,
Roszszal tele természetem,
Nyáron nyomaszt melegséggel,
Télen dermeszt dérrel, fagygyal,
Szénagyűjtés szép szakában
El nem álló esőt ereszt,
Zabérésnek évszakában
Szárazsággal szomorít.»

«Nem ehetem, nem ihatom,
Mig a rózsám nem láthatom ;
Hol van az én kedves kincsem,
Hol az én szép Szómetárom ?»

Jött a szelid Éjszakacsillag
Csörgő aranyt nem csörögetve,
Csöngő üstöt nem csönögetve :
«Légy az enyém, szép leányka,
Jőj el hozzám a hazámba,
Arany színű szobácskámba,
Ezüst köves kamarámba !»

Szómetár a szépséges szűz
Maga szolt ki a szobából :
«Választottom, vőlegényem,
Galambocskám, kedves kérőm,
Várj még csak egy kis vártatig
Arra, kinek apja nincsen,
Arra, kinek anyja nincsen ;
Nem az édes anyám öltöz,
Nem a saját szülém segít,
Idegenek segítenek,
Idegen nők öltöztetnek,
S oly hideg a más munkája,
Örömtelen öltözése.»

És felelt a néember neki :
«Csillaghoz én mért ne mennék,

Finnből, az eredeti versmértékben.

E mythikus költemény a finnben csak töredékesen maradt fenn. Teljesebb alakban az észti népnek hőskölteményében, a «Kalevi Poeg»-ban találjuk meg, melynek egyik szép epizódját képezi. E szerint Läänában (a németek Wieknek hívják e helységet) élt egy özvegy-asszony. Egyszer vasárnap az úton egy csirkét, egy fajdtojást és egy

esókafiat talált. Mind a hármat hazavitte és a csirkét a tojásra ültette, hogy kiköltse. A csirke napról-napra nőtt és midőn a negyedik hónapban megint benézett a baromfi istállóba, azt látta, hogy a csirkéből is, a fajtojásból is egy-egy gyönyörű leány lett, a csókafiából pedig egy szolgálatra teremtett szegény árvaleány. Szalmét (így hívták a csirkéből lett leányt) csakhamar egész sereg kérő ostromolta, többi közt a nap, a hold és az éjszakesillag legidősebb fia. A napot és a holdat az ést monda majdnem ugyanazon szavakkal utasíttatja vissza mint a mi költeményünk. Mikor a csillag jön, nem láthatja mindjárt Szalmét, csak a hangját hallja, a mint szobájából kiszól, hogy vezessék be a csillagot a szobába, etessék, itassék, mert ez lesz a férje. De a csillag nem akart enni, haragosan dobbantott a földre, hogy addig nem eszik, nem lesz jó kedve, míg Szalmét nem látja. Szalme hallja kívánságát és kiszól hozzá, hogy ha időt hagyott neki, hogy megnőjön, szép legyen, hagyjon neki arra is időt, hogy fölöltözzék és magát csinosítsa. Végre hosszas várás után behozták neki a menyasszonyt és nagy pompával megülték a lakodalmat. — Másodszer is eljött a hold, eljött a nap, hogy most Lindát, a fajtojásból lett leányt kérjék meg, de ismét kosarat kaptak. Kikosarazta Linda még a hullámok királyát, a szelet, a Kungla király fiát is, kik szintén a kezét kérték meg. Végre az óriás Kalev jött. A lakodalmi vendégek magokban morogtak, midőn kívánságát hallották, a wieki özvegy se szívesen látta a kérőt, Linda azonban másként érzett, őt választotta ki férjének. Asztalhoz ültették Kalevet, kínálták, hogy egyék, igyék, de ő se akart addig evésről, ivásról hallani, míg Lindát meg nem látja a lakodalmások körében. Neki is azt feleli Linda, a mit Szalme felelt az éjszakesillag fiának: ha már eddig várt, várjon addig is, míg fölöltözik. Végre megjelent a vendégek előtt, de nem ismert rá még maga nevelő anyja sem, olyan szép lett. Csodálkozva kérdi:

«Ki ez? a nap? Ki ez? a hold?

Vagy az éjszakesillag lánya?»

Nagy pompával ülték meg aztán Kalev és Linda lakodalmát is.

HALÁSZ IGNÁCZ.

MEDEA JÁSONHOZ.

— *Ovidius* XIII. heroidja. —

Rabod lett egykor Kolchis büszke lánya
 Mikor segédül hívtad mesterségemet
 Oh bár szabott vón' a sors háromsága ¹⁾
 Fejemre más vagy semmi végzetet!
 5 Bátran meghaltam volna akkor még én
 Hisz büntetés attól fogva a lét!
 A péli fa ²⁾ mért járt hazám vidékén?
 S aranygyapjú mért is keresteték?
 Mért láttuk Kolchisban mi meg az Argót?
 10 S görög mért itta a Phasis vizét? ³⁾
 Miért kápráztam szőke fürteidtől
 Hazug szavadnak óh miért hívék?
 Ha nem teszem, hiába jön hajótok
 Először vakmerő hajósival
 15 És Aeson hálátlan fiát a szörnyű
 Bikák vesztik el, úgy hogy kihal!
 Vetette volna vesztét önmagának
 Vetett vón' mag helyett sok daliát ⁴⁾
 A hány mag, annyi ellensége támadt
 20 Megölve a szántóvetőt magát,
 Oh mennyi bűn lehetne veszve véled
 És mennyi kín került vón' engem el.
 Bár kéj a bűnöst sujni vádjaimmal
 E kéjt megérdemelte e kebel,
 25 Midőn az új hajón ⁵⁾ Kolchisba jöttél,
 Hazámban lelt a végzet tégedet,
 Medea volt az ott, mi új arád itt, ⁶⁾
 És gazdagabb apósod nem lehet,
 Ezt csak Ephyre országa uralja, ⁷⁾
 30 De azt uralja egy egész világ

¹⁾ *A sors Háromsága* : a Párkák.

²⁾ *A péli fa* : az Argo, mely Pélion hegyén nőtt fasudarakból készült.

³⁾ *Phasis vizét* : Phasis folyóvíz Kolchis földjén.

⁴⁾ *Sok daliát* : sárkányfogakat kelle Jásonnak elvetni (l. alább) s ezekből fegyveres férfiak keltek ki. Jáson sisakját veté közéjük s egymásra üté.

⁵⁾ *Új hajó* : az Argo, mert azt Kolchisban még nem látták.

⁶⁾ *Új arád* : Creusa, Kreon leánya, kiért Jáson Medeat elhagyta.

⁷⁾ *Ephyre* : régi neve Korinthusnak, a hol Kreon uralkodott.

A hótakart Skytháknak havas alja,
 S mit balfelül a Pontusz habja lát,
 Vendégül vett Aëtes titeket meg
 Bársony párnán pihen meg testetek,
 35 Csak akkor tudtam, hogy ki vagy valóban,
 Midőn szívem már érted reszketett,
 Megláttalak s lobbót vetett a szívem,
 Mint istenek oltárin fáklya ég,
 Nem csak magad, a végzet is feléd vont,
 40 Szememre bűbajt hozott a tiéd.
 Te láttad hűtlen, hiszen a szerelmet,
 Melyik igaz szerelmes rejtheti ?
 A szenvedély erői útát lelnek,
 És lángja bátran pályát tör neki.

*

45 S megmondva lőn a föltétel tenéked :
 «Bikákat fogni az ekébe bé,
 Melyeknek lehe tüzes lángként éget,
 S mik nem tűrtek igát eddigelé.
 Ércz volt patájuk, ércz szügyük a lángtól,
 50 Szörnyű hevében kormot is fogott,
 S alig, hogy őket megtöréd, a rögbe
 Rémes magot kell hintened legott,
 Termésül harezos férfiak növendnek,
 S a termés támad a szántóra majd,
 55 S utólszor még az őrt is meg kell csalnod
 Kire az éj álmat még sohse hajt.»
 Így szólt Aëtes. Lakomádnak vége,
 Biborpárnákról fölkel mindenik,
 Mi messze volt Kreusa kincse akkor,
 60 S nem láttad még Kreonnak kincseit.
 Te búsan mégy, könnyes szemmel kísérek,
 Istenhozzádot súgnak ajkaim,
 Aztán kesergőn borulék az ágyra
 És sirtam mintha veszne valakim.
 65 Elöttem állt a harez a vad bikákkal,
 Elöttem állt a rettentő vetés,
 Az örök-éber sárkány veszedelme¹⁾
 A melynek bájad ím kitéteték.

¹⁾ A sárkány veszedelme : az aranygyapjút örökéber sárkány őrzé.

Szerelmem küzdött már a félelemmel,
 70 Növelte ezt az örült szerelem
 És húgom ¹⁾ kért könyörgve esdekelve
 «Óh mentsd meg őket» kérte szüntelen,
 S én megtevém. Emlékszel a ligetre,
 Hol tölgy s fenyű némán ölelkezék.
 75 Alig hatol a napnak fénye ebbe,
 Ha rámosolyg kegyével a nagy ég.
 Régente ott Diánatemplom állott,
 Barbár-kezek-emelte szobra is,
 Talán nevét most már el sem találod ;
 80 Ott mondta nékem ajkad, a hamis :
 «Kezedbe van az én sorsom letéve,
 Tetőled jut majd élet vagy halál,
 Ha kéj neked, ám sujts Jáson szívére
 De nemesebb ha áldásom talál.
 85 Könyörgöm, óh szív, mindazon csapásra,
 Melyet fejemre sujthat haragod,
 A mindent látó nap nevére kérlek,
 Kimélj meg, s kárát látni nem fogod !
 Ments meg magadnak, s ha csekélynek nézel,
 90 Gondold, hogy így szánták az istenek,
 Tanúim ők, hogy meg nem osztom mással
 A nyoszolyát, hanem csakis veled.
 Tanúim Júno, a násznak pártfogója,
 S az istennő, kinek itt szobra áll,
 95 Kivánom a hűség fejében ójja,
 A mint a bűnnek átka eltalál !
 Igaz-e, hogy a lány szívét kicsaltad
 S kéz-kézbe megtörtént a frigykötés,
 Még könny is volt, megcsalni ez segített,
 100 A hol a kérelem, s intés kevés.
 S im : sértetlen fogod be a bikákat
 A kőkemény ugar fölszántva rég,
 Vetés helyett sárkányfog mén beléje
 Pajzsos daljáknak látni már fejét.
 105 Sápadtan ültem, bár ügyembe bízva,
 Midőn a fegyveres nép ott kijött,
 De ó csoda : a földszülötte dalják
 Csatára keltek ott egymás között !

¹⁾ Medea nővérét Chalicopénak hívták. ő ismertette meg legelőbb Jásont Medeával.

- Ám mégsem alszik az az örök-éber ¹⁾
 110 Hogy túrja, söpri már a föld színét,
 Hogyan zörög ezerszer pikkelyével
 S mellét a földnek hogy dülleszti még.
 Hol volt akkor vajon királyi mátkád,
 S a kincsek is, mikért feláldozol,
 115 És hűtlenséged néma szentanája,
 Korinthus öble hol volt, mondsza hol ?
 Én, kit csak most, hogy alkalmatlan lettem,
 Oly könnyedén barbárnak nevezel,
 A lángszemű sárkányt tenérdekedben
 120 Bűvös dalokkal én altattam el.
 Elárulám érted szülőházamat,
 Apámat és a ki körülte van,
 Elhagytam mind örvöngő szenvedélyben,
 S vagyok jutalmul árva, hontalan.
 125 Erényem rablónak lón áldozatja,
 Kiért elhagytam testvért és hazát,
 De kis öcsémet ²⁾ azt, hiába, sorsát
 Leírni jobбом szót még nem talált.
 Pedig megtettem azt, a mit leírni
 130 Most már szóval kiejtني sem merek,
 S nem féltem. — Fél is a szerelmes asszony —
 Hogy elnyelnek a zajgó tengerek,
 Van is isten, hiszen ha volna, régen,
 Lakoltunk volna szörnyű bűn miatt
 135 Lakoltál volna síma szép szavaddal,
 S én sínyleném botor bizalmamat,
 Törtek vón' össze a kék Symplegádok
 Együtt porladnánk csontjaink talán,
 Vagy bárha Skylla áldozatja lennénk —
 140 Ó győz csak ily rossz férfiak szaván —
 Bár süllyesztette volna el hajónkat,
 Temettek volna el a vad habok!
 De nem, te győztesen kerülsz honodba
 S a várt aranygyapjút is elhozod.
 145 Említsem-é, a Peliás leányit ?
 Kik apjuk' szeretetből megölék

¹⁾ A sárkány.

²⁾ Medea öcsését, Absyrtost magával vitte és midőn az üldöző Aetes már-már elérte az Argót, darabokra szabdalva vetette oda apjának, s ezzel föltartóztatta.

Ha más gáncsol, neked dicsérni illék,
 Hogy érted én mindenre kész valék.
 Te képes voltál ajkadon kiejtni
 150 — Óh nem találok erre már szavat —
 Képes valál hideg szóval kiejtni
 «Most hagyjad el actoni házamat.»
 Kerültem házad, bár kísért szerelmem
 S két gyermekem, szerelmed záloga,
 155 Egyszerre a nász-dalt zenegni hallám,
 S a fáklyafény szemembe villoga.
 Mikor a násznak hangja messze szállott,
 Akár halálnak is mondhattad azt,
 Nem hittem, nem hihettem ennyi vétket,
 160 De sejtlemem mégis majd megfagyaszt.
 Jön víg sereg, Hymen dalát dalolják,
 Minél közelb, annál borzalmasabb,
 Szolgáim sírtak, könnyeket takartak,
 Kiméletesbek voltak, mint magad.
 165 Szerettem volna én is elfeledni,
 De szívem búsult, mintegy sejtve azt,
 Ám gyermekünk mutatta hűtlenséged, —
 Oly látvány, a mely szíveket fakaszt,
 Fiam kinéz és odasúgja nékem :
 170 «Anyám, anyám, távozzál innen el !
 Szép nászt vezet, nászt ül apánk Iáson
 A gyepelőket arannyal fogja fel !»
 Mellem verém, hogy majd szívem szakadt meg,
 Arczomba mélyen véstem körmemet,
 175 Szerettem vón' berontni a tömegbe
 S fürtöd közt a füzért ragadni meg.
 Alig bírám megállni, hogy ne mondjam,
 «Enyém ő, nektek birni nem szabad !»
 Óh ősz atyám, hogy mer vagy most boszúlva
 180 Öcsém neked is jut még áldozat !
 Kiért hazát, szülét, mindent od'adtam.
 Szerette férjem íme eltaszít ;
 Ki mindenem volt, kitagad magából,
 S a mindenből alig hagy valamit.
 185 Megfékeztem sárkányt, dühös bikákat,
 Egy férfiún nem győzhetek csupán ;
 Tüzes zsarátnokot szóval elolték,
 És lángomat le már nem bírhatám.

Elhagy a bűvszer, a javas ítélet,
 190 Ráolvasás és a legjobb füvek;
 Nincs nappalom, s ébren talál az éjjel,
 S ez álmatlan gyász mind a te müved!
 Álomba ringatám a szörnyü sárkányt
 Enszívemet el nem altathatom,
 195 Ágyas ölelgeti a drága testet:
 Hiába volt minden áldozatom.
 Ő élvezi, a mért én bűnbe estem,
 S talán mikor gyönyör kerülgeti,
 Gúnyal idézi bájam elvirultát
 200 S titkon gonosz tréfát susog neki,
 És ő nevet tréfád konok rovásán.
 Csak rajta, rajta, hadd nevesetek!
 Majd sirtok még s nálamnál melegebben
 Játszik az ádáz láng majd veletek!
 205 Mert míg van tűz, van kard és ádáz méreg,
 Büntetlenül nem bántják Medeát;
 De hogyha tán meglágyít még a kérés,
 Hallj oly szót, mint azt még nem hallhatád!
 Kérlek, miként engem nem egyszer kértél,
 210 S eléd borúlok, mint gyakorta már,
 Ne nézz engem, tekints e kisdedekre,
 Kiket a mostoha szeszélye vár.
 Oly hasonlók hozzád, hogy rájuk nézve
 Legott forró könnyekre lágyulok,
 215 Kérlek a drága, a verőfényes napra:
 Tekintsd e két szerelmi zálogot!
 Add szívedet, melyért oly sokat adtam,
 Tartsd meg szavad, mit adtál egykoron,
 Nem kérek én emberfölötti tettet,
 220 És a türelmet békén hordozom.
 Téged kívánlak, hűn ígéretedhez,
 S ha nászajándokom megkérdezed:
 Megadtam azt, midőn kieszközöltem,
 Hogy az Argó épen megérkezett,
 225 Magadnak is téged és szerencséd
 Tekinthesem gazdad ajándokul;
 Mi ehhez képest Sisyphus aranyja?
 Esmélj s vakult elméd talán okúl!
 Hogy élsz, hogy van hatalmas úr-apósod,
 230 Hogy hitvesül most szép lány jut neked,

Hálátlan! azt te mind az elhagyottnak
 Azt mind csakis nekem köszönheted.
 De majd! . . . Minek beszéljem el boszúmat?
 Majd szörnyüt gondol még ki a harag.
 235 Boszúm kiköltöm, bár megbánom is tán,
 Mint bánom hogy szóval tartottalak.
 Feleljen érte majd az ádáz isten,
 Ki eremben hevíti véretem,
 De rettentő készül bennem reátok,
 És szörnyü az, mit lelkem rejteget.

Budapest. 1883 augusztus 21.

Ford. LATKÓCZY MIHÁLY.

VEGYESEK.

— Magyar főpapok Olaszországban. Ezen cím alatt a »Nemzet« f. é. április 28-iki számában *Vaisz Ignác*-tól, ki Masolino olasz festő műveinek ismertetése által vonta magára újabb időben a műtörténeteszek figyelmét, egy tárczaczikket olvastunk, mely röviden ismerteti Vitéz Jánosnak, Janus Pannoniusnak és Polycarpus Györgynek olasz humanistákhoz való viszonyát — Vespasiano Bisticci és Alfréd Reumont nyomán. Hazai szakembereink kutatásait Vaisz teljesen ignoralja, úgy látszik nincs is tudomása arról, hogy Vitéz Jánosról Fraknoi, Janus Pannoniusról, Galeotto Marzióról s Polycarpus Györgyről Ábel is közölt egyet mást. Érdekes azonban Vaisz cikkében a következő műtörténelmi megjegyzés: Cesingét és barátját Marzio da Nami-t 1458-ban Mantegna, a paduai iskola főmestere Paduában lefestette. Már Vasari is tesz erről említést, de elferdített nevekkal és tényekkel. Maga Cesinge dicsőíti egyik költeményében Mantegna művét. Épen akkor dolgozott Paduában Donatello is a nagyhirű szobrász és nagyon valószínűnek tartom, hogy akkor készítette Cesinge Donatello által Vitéz János érsek azon kis gyönyörű mellszobrát, melyet a nemzeti muzeumban láthatunk. Jelenleg a régiségár 9-ik termében, 15-ik szekrényszám. Azelőtt a kis szobor Nyitrán volt és szent Donat-nak tartották, a művész (Donatello) bevéselt kezdőbetűi miatt származott téves felfogás folytán. A munka egészen Donatello kezére mutat és valószínűleg arczkép után készült.

— «Bibliotheca Scriptorum Græcorum et Romanorum edita curantibus Joanne Kvičala et Carolo Schenkl» czim alatt görög és latin classikusoknak új gyűjteménye jelenik meg *Tempsky* kiadásában Prágában (Lipcsében Freitagnál, Budapesten Lampelnél). A gyűjtemény, mely iskolai használatra is van szánva s arra kiválóan alkalmas, a tudomány követeléseinek megfelelő kitűnő szöveg által, melyhez a latin nyelven írt kritikai előszó tartalmaz megjegyzéseket, szép kiállítása, a szemet nem rontó nyomása és nagy olcsósága által tűnik ki. Eddig a következő szerzők jelentek meg: *Sophocles Antigone*-ja (XI+41 és index metrorum), *Aiax*-a XVIII+44 és ind. metr.) és *Oedipus Rex*-je (XIV+47 és ind. metr.) Schubert Frigyes prágai tanár kiadásában (füzetenkint 24 kr.); *Caesar de Bello Gallico* czimű műve Prammer Ignác bécsi tanár kiadásában (p. I—XX kritikai előszó, p. XXI—XXVIII a tartalom rövid foglalata, p. XXIX—XXX chronologiai tábla, 164 oldal szöveg, a régi Gallia térképével; ára 65 kr.); *Livius XXVI—XXX-ik könyve* Zingerle Antal innsbrucki tanár kiadásában (XIV+233, ára 75 kr.); *P. Ovidi Nasonis Carmina Selecta* (a methamorphosisokból és az elegiákból) Sedlmayer Henrik István bécsi tanár kiadásában (I—X kritikai előszó, p. XI—XV De P. Ovidi Nasonis Vita et Scriptis; 139 l.; ára 48 kr.); *Q. Horati Flacci Carmina* Petschenig Mihály gráci tanár kiadásában (p. I—VIII kritikai előszó, p. IX—XVI metra iambica et melica, p. XVII—XIX Tabula chronologica Horatiana; p. 1—218 a szöveg; ára 75 kr.). Az eddig megjelent füzetekből is látszik, hogy a gyűjtemény kiadói csak az osztrák-magyar monarchia tanintézetein keresik a tudósokat, kikre az egyes auctorok kiadását bizzák. Még inkább kitűnik az, ha végig nézzük a még készülő félben levő kiadások lajstromát. Aristophanest ki fogja adni Holzinger, Demosthenest Schenkl Henrik, az Odysseát Scheindler, az Iliást Rzach, Platót Král, Thukydidest Cwiklinski, Cæsart de Bello Civili Prammer, Cicero beszédeit Goldbacher, Cornelius Nepost Koziol, Sallustius Scheindler, Tacitust Müller J., Tibullust Zingerle, Vergilius Aeneisét Kvičala, Bucolicáit és Georgicáit Glaser stb. stb. Megjegyezzük végre, hogy vallás- és közoktatásügyi miniszteriumunk a Petschenig Horatius-kiadását iskolai használatra ajánlotta, mi a gyűjteménynek azon füzetain, melyeknek czimlapján a Lampel czég nevét olvassuk a Tempsky és Freitagé helyett (Budapest. Sumptus fecit R. Lampel (F. Wodianer). MDCCCLXXXIII) a következő alakban nyert kifejezést: «Editio ab Alto Regio Hungarico Ministerio Publicæ Eruditionis commenda.»

— Egy újabb író Hutten Ulrikról. Janssen János ily című munkája: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters* szokatlan feltűnést keltett Németországban. Az idén nyolczadik kiadásban jelent meg a három kötetre terjedő munka, a róla megjelent bírálatok pedig a szerző válaszaival együtt egy kis irodalmat tesznek ki már. E kiváló érdeklődésnek legfőbb oka az, hogy Janssen katolikus, ki épen nem titkolja érzéseit és könyvének tárgya ép a reformatio kora. Természetes, hogy felfogása élénk mozgalmat keltett a protestáns Németországban, annál is inkább, mivel Janssen tudományos készültsége azoknak is imponált, kiknek érzéseit sértették eszméi. Nem volna itt helyén szólni a munka történettudományi értékéről vagy irányáról, de a reformatio zászlóvivői a német irodalomtörténetben is kiváló helyet foglalván el, e folyóirat olvasóit is érdekelhetik a tudós szerző támadásai Luther és a humanisták ellen. Kivált Hutten Ulrik ellen épéskedik Janssen, és ha vádjai igazak, félre kellene dobnunk Strauss jeles életrajzát, mely leghőbb rokonszenvünkre méltónak tünteti föl a lovagot. A kissé hetyke, de nemes, lelkesült, szenvedélyes és szerencsétlen Huttent Janssen egy örökké zavarokat hajhászó, elvtelen kalandornak festi, kinek semmi sem szent, csupán a saját haszna. Érveinek jellemzésére elég lesz bonczolnunk két súlyos vádját, melyeket azért emelünk ki a többiek közül, mivel leginkább ezek vannak úgy indokolva, hogy az olvasót könnyen zavarba ejthetik.

Hogy mily elvtelen és képmutató volt Hutten — így érvel Janssen — abból is világos, hogy 1517-ben a mainzi érsektől követséget vállalt I. Ferencz francia királyhoz, hogy megállapítsa ezzel azon alkupontokat, melyeknek erejénél fogva kötelezné magát az érsek, hogy Ferenczet a császári trónra segíti Miksa császár halála után. És ily követségre vállalkozott ugyanaz a Hutten, ki 1518-ban azt írta, hogy nem német, hogy felségáruló, hogy gyalázatos az, ki idegen fejedelmet akar ültetni a császári trónra. Jellemző — így végzi Janssen — hogy Hutten panegyricusa, Strauss, e követséget ugyan fölemlíti, de céljáról nem szól bővebben. Valóban nem szól, mivel csak annyit mondhat el, mint a mennyit tud és nem gondolhatta, hogy e követség komoly vádakra adhat alkalmat. Nem gondolhatta, hisz az 1517-iki küldetést az 1518-iki nyilatkozattól oly év választja el, melynek eseményeit Janssen csak mellékesen említi s nem a kellő összefüggésben. 1517-ben ugyanis nem idegen és német származású, hanem két teljesen idegen eredetű császárjelölt forgott szóban. Akkortájt Miksa császár VIII. Henrik angol király jelöltségét pártolta, a császár ellenségei pedig Ferenczhez hajoltak, csupán 1518 elején gondolt Miksa unokájának, a későbbi V. Károlynak jelöltségére. Károly mellett szólalt föl Hutten 1518-ban de 1517-ben nem volt módjában vele szemben állást foglalni. Azután figyelembe kell

vennünk, hogy bár Hutten nemzeti érzése erősebb volt, mint a legtöbb kortársaé, korán sem volt oly természetű, minőnek azt a modern eszmekörben elfogúlt olvasó képzelhetné. Mai napság bajosan képzelhető egy német, ki az uralkodó dynastia trónörököse ellenében egy nem német fejedelem jelöltségét pártolná, míg a Hutten korában ily jelöltség igen megszokott eszme volt és ha nemzetiségi szempontokat hozott fel valaki ellene, ritkán volt őszinte, hanem leplezni vagy szépíteni kívánta saját politikai aspiratióit néha öntudatlanul is. Elismerjük, hogy Huttent a nemzeti érzés is ösztönözte Károly pártolására, de ez érzés nem volt oly kizárólagos vagy csak túlnyomó erejű, mint azt a Janssen által idézett azon nyilatkozatból lehetne sejteni, mely Huttennek a német fejedelmekhez intézett leveléből van kiszakítva. Természetes, hogy ezek előtt nem tárta ki reményeit, nem mondotta ki, hogy Károlytól Róma befolyásának megtörését és a neki, mint lovagnak, oly gyűlöletes fejedelmi hatalom gyengítését remélte. Hutten nem volt fontolgtató államférfi, benyomásai és szenvedélyei kormányozták; mivel szíve vonzódott a Habsburgok sarjadékához, azért várta attól reményei teljesítését. Ily alárendelt befolyása volt a mai értelemben vett nemzeti érzésnek Hutten politikájára, ez tehát nem tartóztathatta 1517-ben a követség elvállalásától, mert ha fölteszszük is, hogy ekkor már ismerte Károly jelöltségét, azt kell hinnünk, hogy még habozott, vajon kitől várhatni többet? Különbén aligha tulajdonított nagy fontosságot küldetésének, melynek természetét nem is ismerjük pontosan, és elvállalta, mivel szolgálatában állott a mainzi érseknek, kit tisztelt és szeretett, kitől a humanismus támogatását remélte. Szóval, Janssen ez esetben az elfogúlt történetírók szokásos eszközeivel élt: könnyelműen bánt a chronológiával és mai érzések nyelvén szólt régi viszonyokról.

E követség korában még nem sokat törődött Hutten az egyházi reformmal. De már 1521-ben a wormszi országgyűlés alatt Luther eszméiért izgatott, sőt szeretett volna érdekében fegyverhez nyúlni. Azonban barátja és vezére, Sickingen, nem vélte tanácsosnak a fegyveres actiót, az tehát el is maradt. Janssen igen egyszerű okát adja a szándék változásának: Huttent — úgy mond — a császár egy ügynöke négyszáz aranyforinttal megvesztegette. Állítása igazolása végett Maurenbrecherre hivatkozik, egy ultramontán történetíróra, ki *Studien und Skizzen zur Geschichte der Reformationszeit, Leipzig 1874* című könyvében valóban említi a megvesztegetést. Pedig az teljesen valótlan. Hutten valóban kapott 400 aranyforintot Károly császártól, kit bizonyára az a szándék vezetett, hogy Huttent eltántorítsa a fegyveres actiótól, de vajon Hutten sejthette-e szándékát? Nem 1521 elején kapta e a pénzt, mikor még Luther nem érkezett meg a wormszi országgyűlésre? És nem színlte-e akkor a császár engedékenységet Luther eszméi iránt? Színlte,

mint Ranke kiemeli, oly czélból, hogy a pápát elvonhassa Ferencz király szövetségétől. Hutten tehát, midőn a pénzt elfogadta, azon hiszemben volt, hogy Károly pártolni fogja Luthert, vagy legalább föl nem lép ellene. Ezt Janssen és Maurenbrecher nem említik, sőt azt is elhallgatják, hogy Hutten nemsokára visszaadta Károlynak a pénzt. Vajon mikor adta vissza? Egy forrás szerint május 22-én, vagyis mikor már teljesen világos volt előtte, hogy Károly nyílt ellensége Luthernek. Strauss ugyan minden alapos ok nélkül korainak tartja e dátumot, de ha fölteszszük is, hogy a folyvást nyomorgó Hutten egy ideig habozott visszaadni a pénzt, az nem igen gyengíti ama tettének dicsőségét, hogy mégis visszaadta, mit Janssen sok mindennel együtt bölcsen elhallgatott. Így vádaskodik Janssen nem csupán Hutten ellen. Azt akarja bizonyítani, hogy a reformatió fölösleges volt, hogy nem javította, hanem rontotta a közállapotok fejlődését Németországban. Nem csoda, hogy minden lépten-nyomon másítani kénytelen a történelmi igazságot.

ANGYAL DÁVID.

K Ö N Y V É S Z E T .

- Andrássy J. Kazinczy Ferencz. (Magyar Helikon, 11. sz.) Pozsony. Stampfel, 1883. 24 l. 20 kr.
- Bászel A. Az ókori classikusok tanulmánya mint általános műveltségünk egyik főeszköze. Budapest, 1883. Kókai. 8-r. VI. 155 l. 1 frt 20 kr.
- Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum. Edita curantibus Ioanne Kvicala et Carolo Schenkl. Budapestini, 1883. Lampl. R. (8-r.)
- Tartalma: Qu. Horatii Fl. carmina. Scholarum in usum edidit M. Petschenig. (XIX, 218 l.) 84 kr. — P. Ovidi N. carmina selecta. Scholarum in usum evid. H. St. Sedlmayer. (XVIII, 139. l.) 54 kr. — Sophoclis Antigone. Scholarum in usum edidit Fr. Schubert. (XII, 48 l.) 18 kr.
- M. T. Ciceronis de imperio Gnaei Pompei oratio ad Quirites (pro lege Manilia), magyarázta Dr. Kont J. Budapest, 1883. (8-r. 63 l.) 50 kr.
- Czakó Zsigmond összes művei. Sajtó alá rendezte és életrajzzal bevezette Ferenczy József; I. kötet. Budapest, Aigner, é. n. (1883.)
- Ercsey S. Arany János életéből. Gyulai Pál előszavával és Arany János hatvan levelével. Budapest, 1883. Ráth. (8-r. VII, 211 l.) 2 frt.
- Ferenczy J. Dr., Garay János. (Magyar Helikon. 12.sz.) Pozsony. Stampfel, 1883. (8-r. 28 l.) 20 kr.
- Finály H. Az ókori súlyokról és mértékekről. Kiadja a m. t. akadémia II. osztálya. Budapest 1883. Akadémia (N. 8-r. 164 l.) 1 frt.
- Finály H. A latin nyelv szótára. IV. füz. Contestatio-dolatilis. Budapest. Franklin-t. 1883. (8-r. 481—640) 80 kr.
- Kardos S. A XVI. század magyar lyrai költészete. Budapest. Révai, 1883. (81 l.) 80 kr.

A RÓMAI NÉP JELLEMÉRŐL.

A népek őstörténelmét, valamint az államok keletkezésének kezdetét, melyet legtöbbször sűrű homály borít, tanulmányozásunk körébe vonni felette érdekes. Az inger, melyet ezek soha eléggé meg nem fejthető jellegüknél fogva reánk gyakorolnak, hasonló ahoz, a melyet a lélekbűvár tapasztal akkor, midőn a lelki jelenségeket teszi vizsgálódása tárgyává, igen jól tudja, hogy minden akarata mellett sem mehet vissza azoknak kútforrásához. Mindamellet egész örömmel tanulmányozzuk úgy az őstörténelmi kérdéseket, mint pedig a lélek működésében tagadhatatlanul tapasztalható tüneteket, mivel mindkettő már csak alig megfejthető voltánál fogva is bizonyos érdeket ébreszt bennünk.

Vannak kérdések, melyeknek megfejtésénél nem akadhatunk fön annyira, mivel sokkal inkább felismerhetők általunk, hogy sem mélyebb gondolkodásra volna szükségünk, míg ellenben mások egészen elvontak levén, kiesnek látkörünkből, s ugyancsak elmélnedünk kell fölöttük, ha legalább is megközelítő jóságú eredményre akarunk jutni s az olvasóban bizonyos érdeket kelteni föl. Természetes, hogy ilyes gondolataink tárgyias színezetüket elvesztve, határozottan az alanyiség jellegét öltik magukra. És ez nagyon természetes, mivel mi sem érthetőbb, mint elvont dolgok fejtegetésénél egészen elvont, — azaz önmagunkból kifejtendő gondolatokra vagyunk utalva, melyeknek aztán természetszerűen az alanyiség mezében kell megjelenniök.

Határozottan az ilyen feladatok közé számítható az is, melyet ez úttal lehető röviden ugyan, de mindamellet elég kimerítően fejtegetni akarunk, előre is megjegyezvén, hogy dolgozatunk netaláni hiányai nem akaratunk gyöngeségéből, hanem erőnk hiányából származtathatók. Érezzük és tudjuk ugyanis e feladat nehezségét, s tudjuk, hogy az említett feladat megkísérlendő fejte-

getésével oly térre léptünk, oly virányos mező tárul fel előttünk, melyen felette hosszasan bolyonghatunk és időzhetünk ugyan a nélkül, hogy annak minden egyes részét alaposan megismerhetjük, behatóan kikutathattuk volna. De ez nagyon természetes: annak minden egyes része oly érdekes, vonzó és tanulságos, hogy figyelmünk akaratlanul is bizonyos pontra irányítva néha nagyobb lépést teszünk, mintsem kellett volna s így egyes dolgok vizsgálódásunk körén kívül maradhatnak.

A római nép jelleméről akarunk írni, — egy oly nép jelleméről tehát, mely egy ideig az egész ismert világ felett páratlan erélylyel uralkodott, — fönmaradt szellemi kincseivel pedig most is irányadólag befoly az európai nemzetek összes műveltségére, mely nagy volt, midőn alkotott, hatalmas kitartó, midőn rombolt, de csak azért, hogy a helyett dicső dolgokat teremtsen s mely — el kell ismernünk — mindaddig hatalmas tényező leend, míg a jó, szép és igaz páratlan eszméje bennünk élni fog.

Egyes ember jellemének pontos felismerése és leírása is felette sok, néha leküzdhetetlen nehézségekkel jár, mivel többször épen a legfontosabb mozzanat megfigyelése merőben lehetetlenné válik az őszinteség azon hiánya által, melyet naponként szomorúan tapasztalhatunk. Nem juthatunk ugyanis talán sohasem őszinte érzelmek birtokába, már pedig a színlelt érzelmek, érzések megfigyelése az egyén jellemének megítélésénél csakis tévútra vezethet bennünket s így jellemzésünk megbízhatósága egészen elenyészik.

Ha tehát bajos, sőt sokszor csaknem lehetetlen egyes emberek jelleméről híven nyilatkoznunk, mennyivel nehezebb feladat, midőn ezen tisztet egész népre nézve akarjuk magunkra vállalni, — illetve tüztük ki magunk elé célul s épen egy oly népre nézve, mely a legvegyesebb elemekből állva elő, a jellemnek legváltozatosabb alakjait egyesíté magában. Maga azon föntség, mely az egykor hatalmas római népet környezé, maga azon páratlan méltóság, melyet világoralmi hivatásának tudatában e nép magában érezett; a férfias erély, melyet magasztos tetteinek végrehajtásában történelmének minden egyes mozzanatában e nép tanúsított s azon czélszerűség, melyet minden intézkedésében lehetetlen föl nem találunk: mind oly jelenségek, melyeknek egyesített tanulmányozása nélkül feladatunkat még csak közepes jósággal sem oldhatnók meg.

Tekintsünk körül, tájékozandók magunkat azon téren, melyre lépni szándékozunk. Keressük fel az irányelveket, melyek világító pontok gyanánt vezéreljenek el bennünket szerény tanulmányunk egybe állításánál.

A történelmileg jelentékeny népek a vizsgálat bizonyos szempontjából valóban úgy tekinthetők, mint egyének, kikben — mint naponként tapasztalhatjuk, — a jellemnek most ezen, majd azon oldala fejlődik ki szembetűnőbben s kiknek észjárásuk, gondolkodásmódjuk bizonyos szint ölt magára, minélfogva félreismerhetlenül az illető egyéneinek nyilváníthatók. Így a népeknél is. Egyik népben egy, a másikban más tulajdonság nyer kifejezést. Néha e tulajdonságok merőben ellentétesek, s nagy fokú engedékenységre van szükség, hogy egyik nép a másik népnél észlelt tulajdont magaévá tegye. Megtörténik ugyan, hogy egyik nép mintegy megfélemedezve önmagáról, észrevétlenül szomszédjának szokásai, erkölsei szerint él, ámbár csak a legkritkább esetben fordulhat elő, mivel minden népre kitörülhetlenül rá van ütve az évszázadokon át ápolt nemzetiség bélyege.

Azonban a római nép jelleméről irván, lehetetlen elmellőznünk azon összehasonlítást, mely a görög és római nép között önkénytelenül is előáll s melyet igen czélszerűen megtehetünk szerény munkánk csekély becsének fokozása végett. Sajátságos játéka a sorsnak, hogy e két népet külön-külön oly tulajdonokkal áldotta meg, melyek multhatlanul szükségesek voltak arra, hogy a római nép az anyagi, a görög pedig a szellemi nagyság magaslatára emelkedjék. E tekintetben vizsgálat alá vehetők ugyan az egész görög népet, de jellemzésünk akkor sem leend hiányos, ha az athénébelieket figyeljük meg. Az athénébeliek természeti ösztöne, kikben a hellenség legtisztábban és letökéletesebben lép elénk, egészen a szabadságra van irányozva; kezdetben ugyan ők is, mint kelet egyéb népei, bizonyos természetes állapot korlátai által voltak ugyan egyesítve, de ezeket egymásután levetik és a persák fölötti csodálatos győzelmük folytán az egyszer kivívott szabadságot fentartják, miáltal, mint Herodot V, 78. mondja, a szabadság nálunk becses és igen jelentékeny dologgá azaz *Χρημα σπουδαϊον*-ná lőn; minthogy míg tyrannok uralma alatt állottak, akarva, nem akarva, egy úrnak dolgoztak, de a mint szabadokká lettek, kedvvel és kitarással csupán magukért működtek. A szabadság ezen hatása nemcsak külsőleg, hanem sokkal inkább

belsőleg nyilvánul. Nincs nép, határozottan állíthatja az ember, melynél a szabadság melegítő és üdítő napja alatt minden természetes erő és szellemi képesség oly teljesen és oly gazdagon fejlődött volna ki, mint az athénébelieknél, a mely főleg abban mutatkozik, hogy művészetben és irodalomban, szóval a szabad szellemi fejlődés ápolásában Athéné oly nagy eredményt mutatott fel és minden időkre útát tört s nem kevésbé abban, hogy náluk a vallás is oly sajátzerű, egészen nemzeti jelleget öltött és oly jelentékeny, az egész népeletet átható befolyást nyert. A görögöknél a szellemi képzettség alapja abban rejlik, hogy ők országuk nem épen kedvező fekvésénél s természeti tulajdonainál fogva határozottan arra voltak utalva, hogy azt minden módon termékenyen és áldásossá tegyék. A görögöket tehát már maga a természet mostohasága a szellem minden oldalú ápolására kényszerítette, különben nem is érték volna el azon szellemi nagyságot, melyet igazán megbámulhatunk ránk maradt irodalmi műveikben.

A római történet sajátzerűsége abban áll, hogy benne az eddig fejtegetett eredményeket egyesítve találjuk ugyan, de szorosan az államhoz kötöten, mivel itt az állam oly hatalmas, hogy az egyéniség benne teljesen megsemmisül oly mértékben, mint ezt különben sehol sem találjuk. Ha e tekintetben a görögöket nézzük, úgy találjuk, hogy náluk pedig teljesen ki van fejlődve az egyéni szabadság. Nagy különbség a rómaiaknál a kelet népeivel ellentétben, hogy itt az államnak föltétlen, mindenütt a legszigorúbb pontossággal véghezvitt követelményei legalább a leglényegesebb részekben a nép szabad elhatározásán alapszanak, a mely nemcsak a háború és béke feletti döntést, hanem a törvényei szentesítését s a hivatalnokok megerősítését is magának tartotta fön.

Valóban nem mélyedhetünk el csodálkozás nélkül azon kép szemléletében, melyet a római állam virágzása idejében s fejlődésének tetőpontján, a pun háború korában nyujt nekünk: felsőségek és a tanács, magától a néptől ezen magaslatra emelve, a legföltélenebb tekintélynek és a legáltalánosabb tiszteletnek örvendettek, szabadon rendelkezve az állam erői felett. A nép minden pillanatban kész volt felsőségeinek fölhívására otthonát elhagyni, életét a hazáért föláldozni, mint a gyűlésekben részt venni, főleg midőn meg volt arról győződve, hogy az állam legfontosabb érdekei vannak kockára téve. Tudjuk, hogy minden szabad római

köteles volt 16—46-ik évig a rendes hadseregben és 46—60-ig a tartalékban szolgálni. Ezen hosszas katonáskodás mind a mellett annyira kedvelt dolog volt, hogy mindenki a legnagyobb készséggel aláveté magát. Az æquok, volskok, hernicek s más ilyes népekkel folytatott kicsiny háborúk legrégibb korában ezen teher még fellette könnyű volt, minthogy ezen háborúk nyáron át néhány hét alatt befejeztettek s ennél fogva a harczos csak rövid ideig volt távol otthonától. Fokozódott azonban ezen teher a későbbi időben, midőn a háborúk távol eső helyeken, pl. Hispánia, Afrika, Görögország s Ázsiában folytak és a csapatok nem ritkán több évekig is együtt voltak, midőn a harczoló családtyának folytonosan gondoskodnia kellett családjáról is, mivel a zsold, melyhez kedvező körülmények között a zsákmánynak csekély része járult, csekély volt, sietett tehát, a mily gyorsan csak tehetette, vissza, többnyire csekély örökségének munkálásához, midőn aztán ugyan serényen kellett dolgoznia, hogy a távolléte alatt eléggé nem kezelt birtokának jövedelméből fedezhesse a felgyült adósságot. Nehéz volt tehát a hadviselés, összekötve ezernyi akadálylyal, de azért egész büszkeséggel említé föl a római, ha egy csatában részt vehetett s így hazája javára közreműködött.

A rómaiaknak mint különös jellemvonását és mint valami különösen dícséretre méltó tulajdont szokták fölhozni, hogy ők mindent, melytől az emberi érzelem függ: életet, vagyont, egyéni hajlamokat és érzelmeket a legnagyobb előzékenységgel az államnak áldozatul hoznak és csupán azért élnek és annak érdekeit mindenütt szem előtt tartják. Ez mindenesetre valami nagyszerű és csodálkozásra méltó. Épen ennek kellett tehát szükségképen azon nem mindig eléggé figyelembe vett következménnyel birnia, hogy az ember, úgy a saját érdekeit, mint a másokéit figyelmen kívül hagyta, ha egyúttal az állam érdekeiről volt szó.

A római nép jelleme, az általa igénybe vett gravitás kizárólag a politikai élet által volt meghatározva. Róma tisztelte az államot, mint eszményképét és legmagasabb czélját; az államtól vevé az egyed kötelmeinek és hajlamainak mértékét; a politikából, mint az egésznek középpontjából, indúlt ki a kör, melyben az erőknek törvényesen fejlődniök kellett. A köztársaság legboldogabb kora sem ismer semmi más érdeket, mint a mely nem a közös jóra irányul. Róma öröklétének gondolata és a haza állottak minden foglalkozásaiknak és óhajtásaiknak elén. Nyilvános, házi,

irodalmi, egy szóval minden különösebb tevékenységükbe egyetlen elvet ültettek át: minden tettet és gondolatot hasonló kinyomatba egyesíteni, az egyéneket szorosan összekapcsolni egy hatalmas politikai géniushoz való feltétlen bizalom és odaadás által, melynek a többi népek természetsszerűleg engedelmessé váltak tartoztak. Ebben megegyeznek magánosak a hivatalnokok fényes csapatával, hogy a polgár élete a nyilvánosságtól és az államférfitől lényeges különbség által nincs elválasztva; a szintén nemzeti hitet követik az erőteljes jellemeik, nemcsak a nemes fajokban, hanem a nép tömegének közepette is s így mindenütt nagyfokú erkölcsi teljességre találunk. Innen származik minden rangú államférfiúnak tekintélye és méltósága, kik különben is kitűnnek erélyes akarat, gyakorlati éles belátás és polgári erények által. A nagyszerű bajvívó helyek, a forum és a curia a világot uraló nép tetterejének szabad mozgást engedtek és az államférfiúi képzettség megszerzésére jótékony eszközöknek bizonyultak be. Azonban politikai nevelésöknek legszebb gyümölcse a történelmi emlékezet bámulatos elevensége, mely minden ponton kitűnik s most világosan, majd egész hatálylyal szól a kedélyekhez, sőt élénkségét és hatályosságát még a császárság legkésőbbi éveiben is föntartja. Aztán e történelmi érzék nemcsak a római társadalmat és annak tagjait, hanem az irodalmat s főleg ennek két fajtát: a jogtudományt és szónoklatot, melyek ezen nemzetet a legélénkebben jellemzik, bizonyos olynemű jellemmel töltötte el, melyből politikai tevékenységének nagyszerűsége önként következett. Itt tehát minden tevékenységet politikai érdek kisért, a gyakorlati életre való, mintegy örökölt tulajdonság szabályozott, melynek ebből kifolyólag nemzeti jelleget kellett magára öltenie. Másképen van e tekintetben a dolog a görög népnél: ha az államban a polgári körök szerves központját látta is és azt összes erőinek kifejtésével dicsőíteni igyekezett, mindamellett az egyéneknek politikai tevékenységük mellett a szabadságnak és önelhatározásnak teljes mértéke fön volt hagyva, hogy a szellemi és érzéki világ hatásait vidám kedélylyel figyelhesse meg és biztos érzékkel valósítsa meg eszményei számára. Az állami életben tehát a görögöknek korlátlan tér maradt, melyen az irodalom és művészetben való sokoldalú tevékenység bizony fejlődhetett a nélkül, hogy magát idegen nézpontoknak vesse alá. Így pl. a költészet és szobrászat legkitűnőbb termékei is a közösség színében tűntek föl és ahhoz tértek vissza,

mivel annak gyökereiből eredtek mindig növekvő erővel és az általános jólét felvirágoztatására szolgáltak. A görögök ezen egyéni szabadsága és sokoldalúságával ellentétben, mely kizárólag az eszmények és tökély felé fordult, a rómaiak szellemi tehetsége egyoldalú volt, és inkább gyakorlati föladatok körül mozgott. Ennélfogva Róma az állami befolyások súlya alatt az irodalmi szakok kevés számát művelé nemzeti talajon, a szobrászat termékeit pedig, mint nem épen szükséges dolgot, visszaveté, tudva és érezve, hogy inkább a gyakorlati térre és a hazafiúi érzés fejlesztésére van hivatva. Ennélfogva hosszas ideig szűkebb körbe vonult vissza, sőt kész volt a kellemes élvezetekről is lemondani, csak-hogy hön ápolt eszményképének: a haza méltósága emelésének élhessen. Azonban államférfiai hivatásuk pontos betöltésén felül kétségtelenül hamar tudatára ébredtek annak, hogy a görögöknél észlelt tulajdonokat, nemes szokásokat át kellene ültetni a haza földébe, mivel csakis azoknak ápolása, fejlesztése mellett érhetik el azon nemzeti nagyságot, melyre a római nép egész zöme egész kitartással törekedett.

De a rómaiak érzéke nem volt pusztán gyakorlati politikai értelmében véve, hanem erkölcsi is. Az ókornak egy állama sem vette fel oly teljesen magába a szoros értelemben vett erkölcsiség eszméjét és ennek leghatározottabb kifejezőjét: a rend elvét, mint a római, annyira, hogy intézményei ép úgy lelkesítve voltak attól, mint egyedek, mit legvilágosabb bizonyít Cicero de Republica I. 4: «*Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta expectaret a nobis, — sed ut plurimas et maximas nostri animi, ingenii, consilii partis ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur; tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.*» Vagy még világosabban kifejezi magát, midőn I. 20. így szól: «*Quid esse igitur censes discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum quod postulas? eas artis, qui efficiant ut usui civitatis simus? id enim esse præclarissimum sapientiæ munus maximumque virtutis vel documentum, vel officium puto.*»

Az elzárkózott polgári élet természetéből jött létre az annyira kedvelt társaság eszméje, melyből senki sem vonta ki magát, s mely már korán egységre és egyszerűségre tett szert. A társas élet ugyanis talán sehol sem vert oly erős gyökeret, mint Rómában, melynek üdvös következményei természetszerűleg mind amaz

ügyben nyilvánultak, melyeknek kivitele a szoros egyetértésen alapszik, mire a rómaiaknál oly szép példákat találhatunk.

A társaság eszméje korlátozta nemcsak az alanyi irányokat és vonzalmakat, hanem a hivatali és testületi állásokban is éles tagoltságot teremtett; szoros következetességhez, sőt a belső erők elvont fölfogására vezetett, mely körülmények a társadalmat és a családi élet jelenségeit áthatották.

Nézzük legalább főbb vonásokban, hogy a rómaiak a vallás dolgában milyen álláspontot foglaltak el. A rómaiak a vallást, tekintet nélkül a személyiségre és lelkiismeretre, a politikai egyetemességbe olvasztották be és úgy fogták föl, mint istencultust, náluk a vallás a világi rendszer egy részét jelenti, vagy pusztán egy politikai tényezőkön nyugvó szabályos eljárást, mely bizonyítja, hogy isteni és emberi dolgokban a rómaiak mily fontosnak tartották a politikai cultus minden oldalú művelését. Azonban a római istenek a római, mint egyáltalán az itáliai előtt nem annyira a vallásos szemlélődés és művészies kezelés, mint inkább a politikai cultus tárgyai voltak. Ezen törzsek kiválóan gyakorlati érzéke és hajlama itt is érvényesül. Megteremtette ugyan az élénk képzelet az isteneket, de képöknél nem marad pusztán a szabad szemléletben, hogy lényöket, alakjukat, életök és körülményeiket kirajzolja, hanem a mint e tekintetben minden intézkedés okos számítással meghatározott czélokra vonatkozik, úgy a gondolat túlnyomólag és csaknem kizárólag az istenek megalakításánál is ezen irányt követi. Az ősrómai vallás egy mythológiát sem teremtett, olyat, mely a görögökéhez bármi tekintetben hasonlítható volna, épen azért sokkal szabadabb is marad az istenekről szóló, de hozzájuk épen nem méltó elbeszélésektől, melyek amabban egész az utálatig előfordulnak. A római cultus évszázadokon át ment volt ama képektől, de a mellett komoly, tiszta és felemelő, amaz érzékileg izgató elemek nélkül, melyeket más természet-vallásokban föltalálhatunk; de épen azért ezen vallás nem is volt képes egy oly művészeti érzék kifejlődésére, mint ez a helleneknél élénken mutatkozik, ösztönt adni, hogy minden emberi eszményt az istenekben megtestesítsen és bennök elevenen színre hozzon. A római vallás alaphangulata az ismertetlen hatalmaktól való azon tartózkodás, melyre legközelebről a «religio» szó is utal; a megköttöttség azon érzete, mely a természet fölötti befolyások hívésétől, melyeknek az ember szüntelenül ki van téve, — csodálatos hatá-

sok gondolatától, melyek minden lehető dolgok és ügyekben amazokhoz fűződnek, elválaszthatatlan. Azon érzetből tehát, hogy az isteneket, mint erkölcsi hatalmakat fogják föl, származik az erkölcsösség ama tisztelete, a jogtalanság megvetése, szóval a szigorú lelkiismeretesség, mely az állam boldogabb korszakában úgy lép elő, mint a római ember jellemének alapvonása; de innen származik egyúttal a lelki rabság, az előkor és hagyomány tulságos tisztelete, melyeket fenti tulajdonokkal, mint azok árnyoldalát, egyesítve találunk.

Más oldalról a természetfölötti, nem eléggé világos és szilárd törvények, hanem az érthetetlen és titokteljes módon ható isteni szellemeket is alakított a római képzelődés, melyre nagy következetességgel a természet minden jelenségeit, az emberi élet minden eseményeit visszavezetni törekszik. Innen a római vallás bizonyos titokteljes jellemet öltött fel, melyben az istenek iránti felénkség érzete is föltalálható, mely néhol egész az irtózásig fokozódik. Az ember folytonosan láthatatlan lényektől körülvéve találja magát, melyektől függ minden tekintetben s melyekkel minden lépten érintkezésbe jó; kicsi, mint nagy dolog kivételénél szüksége van azok segítségére; kénytelen minden tetténél pontosan megfigyelni, hogy őket meg ne sértse, és így a vallási szertartás pontatlan teljesítése által azok kiengesztelhetlen haragját vonja magára. Azonban mégis találunk a vallás dolgában észellenest, mivel általan nem azt veszik tekintetbe, mint minden vallásban, hogy az istenek tiszteelője élvezze azok áldását, azok megvetője pedig féljen büntetésüktől; hanem a vallásos cselekvény végrehajtása s néhány vallásos szónak kiejtésétől is jótékony vagy káros hatásokat várnak, melyek azonban azoknak képzelt jelentésén, nem pedig ezen tettek természetén alapulnak. Ezért a hatás, melyet egy tárgy vagy esemény a képzeletre gyakorolt, annak reális hatásával cseréltetik föl, azaz reális összeköttetésbe hozatik azzal.

Ily módon támadt a római vallásban, mint minden más régi vallásban, mindennemű előítélet szertartások és esküformák százféle gyakorlata, továbbá a szokásokban nyilvánuló ama sokoldalú tévhit, melyek csaknem gyerekeseknek látszanak. A babona is végtelen nagygyá lön, mivel, míg egyfelől a rómaiaknak vallásuknál fogva meg volt ugyan szent komolyságuk, addig másfelől még nem tanulták meg, hogy a valódi isteni tiszteletet az ember

belsejébe helyezték és a külső cselekedet vallásos becsét csupán annak a kedélyre és akaratra való hatásában keressék.

Ámbár kegyes, igazi ihlettől eltelt férfiak számosan vannak, főleg a köztársaság korábbi éveiben; de ezen férfiak lépésről lépésre követik elődeik vallási szokásait s a világért sem akarnak meghódolni a kor által megkövetelhető újításoknak. Azonban a második pun háború vége előtt nincs már többé nyoma sem annak, hogy egyesek foglalkoznának vallási kérdésekkel s fejtegetnék annak az emberi életre és kedélyre ható tulajdonait; általában vallásosság tekintetében hanyatlás észlelhető, melyet különben tagadhatlanul Rómának szerfölött gyors meggazdagodása idézett elő az erkölcsök megromlásával egyetemben.

Jellemzésünk bővítéséül s mintegy kiegészítéséül hadd mondjuk el még a következőket is.

Erkölcseiket jellemzi minden érzéki mythosznak és theogoniának fölkarolása is, melynél fogva a míg a hellenek plastikailag fölfogott istenvilága emberi módon lép elő: addig a római istenek elkülönítve állanak egymás mellett, nem társaságban mint a görögökéi, elvontan és költői dísz nélkül, mint a melyek az annyira ápolt politikai intencióknak s egyúttal Róma reális törekvéseinek leghatározottabb kifejezői. Ámbár ezen különös felfogásra a rómaiaknak kevésbé phantastikus kedélye is befolyt, de talán még inkább a mythoszképzésben tevékeny képzelet hiánya, melyet az egészen ideális görögöknél az érzékiség legmagasabb fokáig fejlesztve méltán megbámulhatunk. A rómaiak történelmüket a vallás által szentesítették, a világi életet istentiszteleti szokásokkal hozták összeköttetésbe s általán véve a vallás náluk politikai intencióknak háttére volt.

Különös, de tényképen kimondható, hogy a görögökre vonatkozó hagyományok iránti tiszteletnél fogva róluk mindig úgy nyilatkozunk s úgy tüntetjük fel őket, mint a kik az emberi élet minden terén a legtökélyesebbet, a legbefejezettebbet létesítették: továbbá ha párhuzamot vonunk köztük és a rómaiak között, az összehasonlítás mindig a görögök előnyére üt ki. Erről igen jellemzően nyilatkozik Sallustius de conj. Cat. VIII., midőn így szól: «Sed profecto fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas ex lubricine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satis amplæ magnificæque fuere, verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia

provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optimus quisque facere, quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.» Érdekes eme nyilatkozata is, de conj. Cat. VI. 5.: »Igitur talibus viris (Romanis) non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia docuerat. Sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat . . . . .» Szintén ide vonatkozólag így szól Demosthenes 22. 76: «Πρὸς μὲν γρημάτων κτήσιν οὐδεπώποτε ὁ δῆμος ἐσπούδασε, πρὸς δὲ δόξης ὡς οὐδὲ πρὸς ἐν τῶν ἄλλων. τεκμήριον δὲ γρημάτα μὲν γὰρ πλεῖστα τῶν Ἑλλήνων ποτὲ σχῶν ἄπανθ' ὑπὲρ φιλοτιμίας ἀνίλωσεν, εἰσφέρων δ' ἐκ τῶν ἰδίων οὐδένα πώποτε κίνδυνον ὑπὲρ δόξης ἐξέστη».

Van egy tér, a melynek megtekintése a leghívebben föltárja azon gyakorlati érzéket, melyet a rómaiak minden tettüknél tanúsítottak s mely tekintetben példányaivá lőnek az utókor e nemű törekvéseinek s ez a jogtudomány, melyről igen szellemes megjegyzéseket találhatunk Ihering «Geist des römischen Rechts» című munkája 4-ik kiad. első oldalán, midőn így szól: «Dreimal hat Rom der Welt Gesetze diktirt, drei Mal die Völker zur Einheit verbunden, das erste Mal, als das römische Volk noch in der Fülle seiner Kraft stand, zur Einheit des Staats, das zweite Mal, nachdem dasselbe bereits untergegangen, zur Einheit der Kirche, das dritte Mal in Folge der Rezeption der römischen Rechts im Mittelalter zur Einheit des Rechts; das erste Mal mit äusserem Zwange durch die Macht der Waffen, die beiden andern Male durch die Macht des Geistes. Die welthistorische Bedeutung und Mission Roms in Ein Wort zusammengefasst, ist die Ueberwindung des Nationalitätsprinzips durch den Gedanken der Universalität. Schwer haben die Völker geseufzt unter dem Druck der äussern und der geistigen Bande, mit denen Rom sie umstrickt hielt, schwere Kämpfe hat es gekostet, bis es ihnen gelang, das Joch abzuschütteln.»

Ámbár a jogtudomány elemeit tagadhatlanúl a görögök intézkedéseiben föllelhetjük, a mennyiben — mint tudjuk — a törvények megalkotásával megbízott férfiak elsőbbben is a görögöknél

érvényben lévő törvényeket, szabályokat tették tanulmányozásuk tárgyává; de az ezekből elvont elveket annyira nemzeti alapon fejlesztették tovább, hogy az általuk megtett intézkedések teljesen levetkőzve az idegenszerűség jellegét, tökéletesen nemzetiékké lettek. E tekintetben legfontosabb szerep azon férfiaknak jutott, kik az úgynevezett «leges duodecim tabularum» alkotásával bizattak meg, a mennyiben ezen nyugszik az összes római jogtudomány. E törvények, akár beltartalmukat, akár beosztásukat tekintve, fellette egyszerűek, de épen ezen egyszerűségüknél fogva szolgáltak alapúl arra, hogy belőlük a legrészletesebb s minden esetre kiható törvények keletkezzenek. E téren tehát már a köztársaság korában maradandó becsű alkotásokat találunk, de ezeknek száma sokszorosan nőtt a császárság korában tett szabályrendeletek és törvények kibocsátása által. E törvények mindenikén félreismerhetlenül feltalálható ama politikai tapintat, mely e népnek mondhatni kizárólagos tulajdona s mely annyi bajok és belzavarok közepette Rómában a legnemesebb jellemeket hozta létre.

A törvények alkotása körül tanúsított tapintatos eljárásnak tulajdonítható eredetileg Róma világhuralmi állásának megszerzése, a mennyiben az általa meghódított népekkel oly tapintatosan bánt el, hogy azok észrevétlenül az összbirodalom keblébe mentek át s miért? azért, mivel meghódíttatásukat nem követte az idegen szokásoknak és törvényeknek azonnal való meghonosítása, hanem mindezek lassankint s mondhatni észrevétlenül csempészettek be az idegen talajra.

Ehez járul az is, hogy a rómaiaknál a legrégebb időtől le egészen a legujabb időig azon alattvalók is, kiknek a szabadság elvétele után csaknem szolgai sors jutott osztályrészül, szövetségeseeknek (socii) neveztek s így a hosszas, elkeseredett harcok az itál népekkel, melyek azoknak teljes meghódítását idézték elő, a római népet illetőleg foedus æquum-mal végződtek. E tekintetben csak a római nép barátságos érzületére kell utalnunk, melynek védve alatt külhoni királyok és fejedelmekre a legszolgaiabb függés szokott alkalmaztatni s ehez képest bízták magukat a római nép védelmére, vagy mint a római írók magukat kifejezik: 'Se in fidem Romanorum' vagy 'fidei populi Romani permittere', mely alatt a római mi egyebet sem értett, mint hogy az illető a római nép rendeletének feltétlenül alávesse magát.

A rómaiak jellemének ezen irányánál és természeténél fogva

épen nem csodálkozhatunk a felett, ha náluk bizonyos önértetes túlsúly, saját nemzetök és nagy férfiaknak szerfeletti dicsőítése, sőt az öndícséretre is túlságos hajlam fejlődött ki. Egyes emberek jellemének vizsgálásánál is megjegyzendő, hogy épen azon tulajdonok, melyeknek kivitele bizonyos mértékben önfeláldozással jár s a melyeknek tulajdonképen csakis a kötelesség teljesítéseért tesznek eleget, főleg önbecsüknek élénk érzetét ébresztik bennök, melyet aztán jól is esik nekik, a hol lehetséges, föltüntetni. Az önértet ezen túlságos fokozása kétségtelenül megbocsátható egy oly népnek, mely kizárólag az állam politikai célzatainak élt; mi valóban úgy is volt a római embernél, kiről elmondhatjuk, hogy mindent, melyben egy nép örömét és élvezetét keresni szokta, u. m. művészetet és költészetet, életet és vagyont föláldozott az állam nagyságáért, s minden oldalú szellemi képzettségét is arra való tekintettel szerezte meg. Egyébiránt tény, hogy ezen feltűnő önbecsérzet és öndícséretre való hajlam a rómaiaknál kétségtelenül megvolt, mint ezt egész történelmük és irodalmuk is igen világosan bizonyítja, semhogy különösebb bizonyítékokra volna szükségünk.

E sajátságok egészen természetes, öntudatlan módon fejlődtek, s így jellemüknek korántsem ártottak, sőt egészen szilárd alapon fejlesztették azt tovább, minthogy leginkább ezen tulajdonok voltak azok, melyek a római népnek a viláгурalom eléréséhez az ösztönt és képességet szolgáltatták. A pún háborúk sikeres bevégezése után a római nép egyre gazdagodott. A gazdagodás képesekké tette őket a kivánt élvezetek megszerzésére, vágyaiknak kielégítésére s így történt, hogy a keletkező általános elfajzás hatásán folytán a régi tisztelet és egyszerűség mindinkább eltűnt a római nép köréből, s hogy a csel és képmutatás a nyilvános ügyek vezetésénél mindinkább irányadókká lettek; hogy mindig kevésbé irtóztak az uralomvágy kielégítésére célzó, aljas eszközöktől s hogy fejedelmek és népeknek, kiket megrontani akartak, szándékosan hazug ígéretekkel tettek, hogy így őket felbízattva, annál könnyebben hatalmukba keríthessék. Livius erre vonatkozólag így szól LXII. 30: «In liberis gentibus populisque plebs ubique omnis ferme, ut solet, deterioris sententiæ erat ad regem Macedonasque inclinata: principum diversa cerneris studia.» Tették pedig ezt azért, hogy maguk mellé szolgálatkész királyokat nyerjenek meg s őket figye-

lemmel kísérve, gyengítsék és elnyomják s ha nekik úgy tetszett, háborúra ingereljék, de akkor is saját érdekükben.

Tacitus a rómaiak ezen mesterfogását igen jól ismerte és látta s arról így nyilatkozik (Agr. 14): «*Vetere ac jam pridem recepta populi Romani consuetudine, ut haberet instrumenta servitutis et reges.*» Épen oly jól ismerték, hogy kell mindent, mit az ember tett, a legrosszabbat és legkegyetlenebbet is, a nagylelkűség és szelidség fénylő szövetébe öltöztetni; ámbár az ellenkezőt is igen jól tudták.

A történet egy példát hagyott fen számunkra, melyben ezen új irány, ámbár még küzdelemben a régivel, de már döntőleg s egész hatalommal kerül felszínre. Ugyanis, midőn 171-ben K. e. azon kor férfainak egyik legtekintélyesebbike — Quintus Marcius Philippus — mint követ, szintén ezen ravasz és csalárd politikát űzte bámulatos következetességgel, mivel míg egyfelől Perseus királyt színlelt békeígéretekkel ámította, addig másfelől e tekintetben tanúsított tapintatos eljárásával, illetve okosságával a tanácsban nyilvánosan kérkedett, de nem a várt eredménnyel, mivel voltak még néhányan hazafiasan érző és gondolkozó egyének (veteres et antiqui moris memores), kik ezt helyeselték, mindamellett a kor ferde irányzatainak hódoló többség az az által elnyerni vélt előnyt a legmelegebben fogadta. Ennek jellemzésére idézzük Livius (LXII. LXXVII.) ezen nyilatkozatát: «*Marcius et Atilius Romam cum venissent, legationem in Capitolio ita renuntiarunt, ut nulla re magis gloriarentur, quam decepta per indutias et spem pacis rege. — Veteres et antiqui moris memores negabant se in ea legatione Romanas agnoscere artes: non per insidias et nocturna proelia, nec simulatam fugam improvisosque ad incautum hostem reditus, nec ut astu magis quam vera virtute gloriarentur, bella maiores gessisse. Hæc seniores, quibus nova ea minus placebat sapientia. Vicit tamen ea pars senatus, cui potior utilis quam honesti cura erat, ut comprobaretur prior legatio Marcii et eodem rursus in Græciam cum quinqueremibus remitteretur iubereturque cetera, uti e re publica maxime visum esset, agere.*» Ezen iránynak követése ellen fölemelték ugyan egyesek tiltakozásukat, de mindannyiszor eredménytelenül: hiában, leküzdhetlen volt az, mivel a kor megromlott levegőjében találta föl tápanyagát.

Ezen politikai ravaszság, melynek ügyes alkalmazása mellett szolgásgót és mindennemű nyomort hoztak a külföldi feje-

delmek fejére, az erkölcsi romlottság mellett egyúttal nagy fokú kegyetlenséget is rejt magában, azonban csak bizonyos tekintetben új irány, melyet a rómaiaknak különben is természetökben fekvő kegyetlenségre való átöröklött hajlam hozott létre az idők folyamában a rendkívül kedvező körülményeknél fogva. De e mellett a vérontás és szívtelen eljárások alakjában fellépő irtózatosság sem tűnik el egészen, csakhogy számítás és bizonyos elővigyázat színében szokott fellépni, a nélkül, hogy az által irtózatossága és utálatos voltából valamit vesztené.

A rómaiaknál a nyilvános köröket, valamint a családi életet is a czélszerűségnek és tapintatos eljárásnak ugyanazon szelleme lengte át. A családi élet jelentékeny volta nem csupán bensőleg mutatkozik, minthogy annak egyes tagjai nemcsak a politikai és szellemi kötelekek, hanem a „nomina gentilicia” által is összefüggöttek, melyeket a görögöknél hiában keresnénk; de külsőleg is feltűnt az atriumban, hol a férfi alattvalóit fogadá, parancsait osztogató és tanácsot adott, a házi nő pedig munkáit teljesíté, míg az ősök dicső tetteire emlékeztető családi képeknek közvetlen szemlélete megjelenítette a család ősi büszkeségét és dicsőségét. A családban az erkölcsi érzületre való hajlam a fiúgyermek nevelésével kezdődött, ki az anya keblén nőtt ugyan fel, de ifjává serdülvén, atyja vezette őt be a politikai ismeretek elemeibe és az államférfiak társaságába. Az erkölcsös érzületet a gazdálkodási érzék és a városi és vidéki intézkedésekkel való beható foglalkozás is folytonosan táplálta, melyekből megtanulta az ifjú, hogy az izzadsággal megszerzett csekély vagyont rendben kell tartani, sőt — ha lehetséges — napról napra növelni annak jövedelmét. A rendőri intézkedések czélszerűsége és pontosságáról Cicero Tusc. prr. így szól: «Nam mores et instituta vitæ resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius.» A nyilvános és házi gyakorlatnak közös eleme tehát az ernyedetlen foglalkozás volt, hogy azonban ennek minden tekintetben pontosan megfeleljenek, az időnek, tekintettel a jelenre és jövőre, pontosan föl kellett használtatnia; tényleg tehát egész készséggel az államnak teljesítendő föladatok és a család szerény igényeinek betöltése között osztatott az meg. Az ókornak egy népe sem fősvénykedett annyira az idővel az eszközök olyan bősége mellett, mint a rómaiak, ugyanis az államférfiúi foglalkozástól fönmaradt órákat (otium) szigorú lelkiismeretességgel a családi élet körében fölmerült teendők

elintézésére használták föl, annyira, hogy nem ismerünk népet, mely az időben való takarékosodás folytán még a nemes művészetek ártatlan szemléletében található gyönyört is oly szigorú következetességgel meg tudta volna magától tagadni. E tekintetben másképen áll a dolog az athénebelieknél, kik a politikai ügyekben való tevékeny részvételük mellett mindig elég okot találtak arra, hogy maguknak új erőt gyűjtsenek s így minden szellemi művészetet teljes odaadással gyakoroljanak.

Innen a római élet mindenütt egyszerű, önmagának tetszelgő szervezetet mutat; középpontja az állam és a politikai eszmekörök voltak; felosztása a közös erkölcsi öntudatban feküdt. Ebből támadtak az annyira jelentékeny hagyományok, a népnek érzületében gyökeredző, természetes illem alapjai, minden polgárra nézve a feladatok és jogoknak, köteleességek és kiváltságoknak szorosan meghatározott sora, melyek mind az elődeik iránti határtalan tisztelettől voltak eltelve. Beláthatjuk tehát, hogy ezen elvek és nézetek hasonlósága folytán minden római polgárnak ugyanazon típust kellett magára vennie; a különféleség ennélfogva a tömegben nagyon csekély, de annál nagyobb a hasonlóság. A többség ugyanis úgy tűnik fel, mint egy családnak tagjai, kiket közös érzület hat át, kiknek keblében rokon szív dobog.

Egy annyira fejlett, szilárd erkölcsösségen nyugvó társulat magasztosságától bizonyos egy-oldalúságok nem voltak elválaszthatók. Elsőben is feltűnő az erkölcsi túlságos szigor, pedig ők mondták: *summum jus summa injuria est*. Ennek hatalma áthatja a római nép egész történetét, irodalmának pedig nagyobb részén vörös fonalként húzódik végig. Ez volt a rómaiak erkölcsi érzületének leghívebb kifejezése, mely már magában véve is egy nagyszerű tény, mivel Róma, miután az erkölcsi érzület fejlesztése által társítva azt a politikai bölcs belátással, a viláгурalmat elnyerte, azal kölesönzött nemzeti irodalmának, mint halhatatlan gondolkodói örökbecsű gyűjteményének ragyogó fényt, de hallgatagúl ahhoz fűződött azon feltétel, hogy minden, a mi az érzelmek körén kívül fekszik s így az érzékre hatást nem gyakorol, kizáratott, azaz nem vétetett figyelembe. Politikai jártasságuk és fölényüknek teljes tudatában a rómaiak minden művészet és tudományyal szemben közönyösek voltak, a melyek nem a gyakorlati élet számára voltak rendelve s ha volt is némi érzékük a művészet iránt, azt korántsem üzték tiszta szellemi vonzalomból, mint a görögök,

hogy abból maguk számára bizonyos szellemi tápot merítsenek. Innen eredett az egész darabosságig fejlődő ellentét az elmélet és gyakorlat, a gondolat és cselekvés között, mely a görögöknek egy törzsénél sem található fel, kik az elmélet és gyakorlat közötti látzólagos ellentétet a legsikerültebben ki tudták egyenlíteni. A mi Rómában a politikai és az azzal egyesített hadi jelesség mellett érvényes volt s bárkinek is bizonyos tekintélyt szerezhetett, az gyakorlati, vagy jobban mondva önálló nemzeti jelleget hordott magán; a szónak elő kellett mozdítani a jelent s egyúttal a nemzet dicsőségét megörökíteni; de mi ezen mértéket tudományban és szemléletben, képzőművészet és nemes készségben felülmúlta, a becs és jellem nélküli, komoly férfiúhoz nem illő foglalkozások közé szokták számítani, melyeket a becsmérő előítélet legörömesőbb a görögöknek engedett át.

A rómaiak tehát minél nagyobb gondot fordítottak a czél-szerűsége s így a gyakorlatiségre, annál idegenebb lón reájok nézve a szellemi munka valódi megbecsülése, melyet az embernek önmagáért kellett művelnie, a nélkül, hogy valami jelentékeny anyagi haszonra számíthatna. Ebből tűnik ki, miért szorítózott irodalmuk a szakok és nemek oly csekély számára, miért vonta továbbá e néhány szaknak művelését is, oly szorosra, annyira, hogy például a dráma, az alanyi költészet csaknem minden fajtát műveletlenül hagyá és a műveltekből is nagy részben ki volt zárva mindaz, mely az eszményiség és önszemlélődés jellemét hordta magán. Még zavaróbban és erőszakosabban egyesült az eszmekör ezen kicsinylésével a most elsőbben feltűnt meghasonlás az alak és tartalom között, mely aztán a modern világ irodalmában is föltalálható. A köztársaság írói anyagi érdekekkel annyira el voltak telve s attól mintegy lelkesítve, hogy a szív érzelmvilágát figyelmen kívül hagyva, inkább csengő kifejezésekre törekedtek, keveset adva a stilus szépségére fordítandó fáradalmakra és a tartalom és alak között mulhatatlanul megkívántató kellemes összhangra, pedig ők mondák: „forma dat esse rei”. Hosszas ideig nem volt érzékük az alaki teljesség iránt, a művészet követelményeivel szemben való szemérem ismeretlen volt előttük és, minthogy sem az irányfajokat szorosan meg nem határozták, sem a kritikát nem gyakorolták, nem volt szükségük az irodalom terén kitűnt jelesekre, hírneves elődökre való visszatekintésre. Az irodalomban fölmutatott eljárásuk tehát egyáltalán alanyi maradt, annyira,

hogy ugyanazon tér művelői a legnagyobb eltérést mutatták, mindenikre reája nyomván saját alanyiségüknek bélyegét. Minthogy azonban Rómában az ókor iránti tisztelet soha sem aludt ki, e körülmény dolgozataiknak bizonyos egészséges színezetet kölcsönzött, annyira, hogy a görög alapon fejleni kezdő irodalom későbbi termékei alig alig mutatnak némi rokonságot az alapul fölvetett dolgozatokkal, sőt teljesen eredetieknek tekinthetők. Daczára a gondolat és előadásban való ezen egyoldalúságnak a római ízlés még is bizonyos bensőbb összefüggésre való hajlamot tüntet föl, melynek középpontja a politikai irányzatok egyesítésében található föl.

A polgári rend és fegyelem korlátlan hatalma az egyénnek bizonyos erkölcsi határozottságot s öntudatot kölcsönzött és az ebből keletkező polgári önérzet az arisztokrat szellem uralma folytán lett teljessé, mely a kiváltságolt családokat, az előkelő nemesiség legtöbbszörét éles körvonalakban tünteti föl. A régi Rómában a műveltség és az irodalom ilyen alapvonásoknak megfelelő volt, melynél fogva az irodalmi termékeket most a „rusticitas”, majd az „urbanitas” igen jellemző kifejezéseivel illették s íróiknak egyéniségétől, kik között első rangú államférfiak is voltak, volt feltételezve az alak és tartalom, melynek egyeztetésében az alanyiség mindig igen fontos szerepet játszott az ízlés és az erkölcsi meggyőződés kifejezésére. A görögök, kik előtt a természetes élet közmegebecsülés tárgya volt, a realizmus és idealismus bámulatatos egyeztetése által tűnnek ki, kiknél nincs előkelő vagy feltűnni vágyó egyén a nélkül, hogy minden tettét, minden gondolatát ne ezen utóbbi elvek egyesítésében keresné.

Rómában az irodalmi működés kezdete óta minden szellemi erő összefolyt egész a császárság harmadik évszázadáig, midőn Rómának hatalmi fölényével együtt az erkölcsi és irodalmi egységnek minden köteléke föloldódott ugyan, mindamelllett az eddig egy egészet képező állam szétdaraboltatása mellett is még sok ideig megtartotta Róma az elsőséget úgy az erkölcsi világban, mint az irodalmi működés terén. Tudjuk ugyanis, hogy Róma, mint a politikai vezérelveknak góczpontja, az erkölcsök tisztaságának idejében, sőt a megmérhetlen erkölcsi súlyedés időszakában is, bizonyos tekintetben megtartotta a rendszeresség és erkölcsi tisztaság, nemes eszméit Itália és a tartományokból minden haladó szellemet magához vonzván, illetve magában egyesíteni törekedvén s a fiatalabb nemzedéknek szellemi és erkölcsi befolyása élnékíthette

és hatályosan fokozta a nemzeti egységbe vetett erős bizalmat, minthogy a középpontnak üde virágzást és új erőket nyújtott, a nélkül, hogy Róma — mint az összbirodalom igen tekintélyes fővárosa — bárminő tekintetben is átengedte volna az elsőséget ifjabb versenytársainak. Ha különban a nagyvárosi egyetemes befolyás a vidéken működő irodalmi férfiak működésén tagadhatlanul félreismerhetlen, úgy az ezen körülményben rejlő veszély illetve állapot Rómában oly magas fokra emelkedett, hogy minden téren egész nagyságában észlelhető, azért képez a három nemzedék, melynek tanulmányaiból a népies irodalom keletkezett, u. m. a patriciusi és plebejusi s az ezek közepett állást foglaló harmadik, a municipiumoknak és az Itáliába beözönlött idegeneknek világa, egy az idők folyamában kiegészített és fokról fokra tökéletesbült egyletet, melynek látköre a világváros hatalmas tényezői által emelkedett és fejlődött oly nagygyá.

Egy további fontos körülmény a rómaiaknak eklektikus, encyclopædicus tudáshoz hajló érzékük. Az ókornak egy népe sem tudta megfelelő praktikus érzékkel az idegen elemet magába fölvenni és úgy politikai czélzatokban, mint vallásban és hadi dolgokban annyira nemzeti czéljaikhoz alkalmazni, mint a rómaiak, mely természetből öröklött tulajdonságukat a görög írók közül is többen elismerik. Így pl. Athen. VI. p. 273 E. «ὄπερ ἐν τοῖς πάλαι χρόνοις ἐποίουν οἱ Ῥωμαῖοι διαφωλάττοντες γὰρ ἄμα καὶ τὰ πάτρια μετήγον παρὰ τῶν χειρωθέντων εἴ τι λείψανον καλῆς ἀσκήσεως εὐρισκόν, τὰ ἄχρηστα ἐκείνοις ἐῶντες, ὅπως μὴδ' εἰς ἀνάγκητιν ὦν ἀπέβαλον ἐλθεῖν ποτε θυνήθωσι». Polybius pedig VI. 25. s köv. így szól: «Α συνιδόντες ἐμυμήσαντο ταχέως. ἀγαθοὶ γὰρ εἰ καὶ τινες ἕτεροι μεταλαβεῖν ἔθθη καὶ ζηλώσαι: τὸ βέλτερον καὶ Ῥωμαῖοι».

Hasonló tapintattal tudták, mihelyest hatalmuk és alkotmányuk megerősödött, a hozzájuk átültetett s rájuk nézve is élvezhetővé tett görög irodalmat nagyobb részletekben magukra nézve értékessé tenni. Talán még ez időben nem volt fogalmuk a bennök rejlő s később oly magasra fokozódott szellemi erőről és tényleg inkább a tartalom mélységétől voltak meghatva, mivel a jó hangzatra és a rythmicai ütemekben lappangó művészet kellő átérthetésére nem volt eléggé elkészítve a talaj; de mégis elég korán fölismerték gazdag és később oly művészies szint öltött irodalmuk tartalmi és alaki páratlan becsét. Abban lelték föl a gondolatkinccset és az irály módszereit, abból tanúlták meg, mint hathatni

figyelmezőleg a kortársakra, mint lehet a jelent tartalmas emlékiratokban megörökíteni, a multa való emlékezést az utókorra hagyni s egyúttal a már elért eredmény becsét kellően méltányolni, melynél fogva a régi és újkor hatalma a szakadatlan hagyomány mentében öröklődött át. A dicsvágyó államférfiú előtt említett szellemi eszközök kívánatosak voltak, minthogy azokból gyakorlati tevékenysége minden fokához nélkülözhetlen eszközt nyert: azok biztosították személyes befolyását, a méltó szellemi vagy physikai dolgokkal való megfeszített foglalkozás után felüdítették nyugalmi idejét, s a leggazdagabb életbölcsest szereztek meg számára és utoljára pályafutásának végén tisztességes helyet biztosítottak számára, hogy saját tetteinek és szavainak maradandó emléket szerezzen.

Azonban a népnek is tetszettek a magas művészetek, melyek fényes történelmének nagy épületét összefüggőleg elébe állították, politikájának és előkorának dicsőségét válogatott színekkel megvilágosították; a nép továbbá a drámai művészettel is megbarátkozott, mely nemcsak a nemzeti érzelmet fejezte ki világosan, hanem a mindennapi ember sajátos erkölcsét is oly élénken meg elevenítette, sőt a hellenesült világból való kétértelmű képekből gazdag anyagot nyújtott. Az idegen irodalom tehát gyakorlati sajjá kezdett átváltozni, és több néptörzsnek szellemi terméke, mely eddig is sokoldalú képzettség kifejezése volt és magasabb eszményi gondolatokat zárt magába, új érdekeknek is hozzáférhető lett. A beszéd-fajok mérsékelt, gyakorlatilag jogosult kiválogatásával a római irodalom ezen értelemben futotta meg pályáját, mely később egyre bővült és szélesbedett. Kezdetben csekély körre volt ugyan szorítva, pedig a meglehetősen fokú szellemi képzettség nagyobb irodalmi tér művelésére is elég alkalmas lehetett, ennek oka azonban kétségtelenül a kezdet nehézségeiben keresendő. Valamint ezen nemzet az emberi képzettség s a művészet különféle fajait kiválóan praktikus érzéke miatt soha sem tudta a görögök módja szerint művészi egészszé fejleszteni: épen úgy irodalma is bizonyos tekintetben egyoldalú maradt mindaddig, míg a római élet megszilárdulására s mintegy megcsontosodása után mind e mai napig utól nem érhetett szellemi magaslatra emelkedett.

Az irodalom kezdettől fogva szivesen szolgált alanyi czélok-
nak, az előkelő egyének büszke önérzetének, vagy követte azon

irányt, melyet a társadalmi élet szabott elé; független volt az egyéni választástól, izlés és szeszélytől.

Mindezen fejtegetésekből kitűnik a római irodalomnak úgy bece, mint terjedelme, a különféle beszéd-fajok fejlődési iránya és czélzatai. Az irodalom a görög irodalmi termékek tapintatos átültetése után lassanként fejlődött ugyan, de teljesen levetkőzve az idegenszerűséget, önálló nemzeti irányt vett föl.

* * *

Szerény értekezésem csekély terjedelmű keretében igyekeztem lehető rövidséggel, de egész tárgyilagosan fejtegetni azon elveket, megjelölni azon nézpontokat, melyek a római irodalom reánk maradt nagybecsű termékeiből kivehetők. Róma fennállásának ideje alatt — mint tudjuk — háromféle kormányformán ment át, u. m. királysági, köztársasági és császári. Ezek közül az első a benne csoportosuló elemek sokféleségénél fogva korántsem volt alkalmas arra, hogy bárminő téren maradandó alkotásokat hozhasson létre; utóbbi a császárok önkénye s mindent magukhoz ragadni törekvő igyekezete folytán szintén nem volt alkalmas nagyszerű jellemek, magasztos elvek kifejlődésére, hiszen ezen kor az, melyben a hízélgési vágy oly nagy fokú volt, melyben mindenki szakadatlan figyelemmel kísérte az önkényileg uralkodó császár szeszélyeit és levetkőzve egyéniségének természetes tulajdonait tömjénezni igyekezett annak; míg a középső — a köztársasági — kormányforma termette azon mindig bámult és bámulandó jellemeket, melyek, — illetve kik csakis oly korszakban jöhetnek létre, mint ez, melyben a hazaszeretet olthatatlanul lángolt a honfiak keblében párosultan erélylyel és lankadatlan szorgalommal azon magasztos cél tudatában, — illetve előérzetében, hogy a római birodalomnak nagygyá és hatalmassá kell lennie.

G. MIHÁLTZ ÖDÖN.

Martialis VIII. 27.

A ki ajándékot hoz néked, gazdag öregnek,
Érted-e, hogy mit mond? «Halj meg» aszondja neked.

P. T. E.

2. v. azaz: örökségre áhít.

KISFALUDY K. AURORÁJA.¹⁾

I.

A kitől az első indítást vette, ahhoz fordult háladatos lelke szerénységében Kisfaludy először — Kulcsárhoz. Vele s a nála gyülekezni szokott írói társasággal beszéli meg először Almanachja tervét. Célja megvalósítására ugyanis pénzre és az írók szövetkezésére van szükség. Hogy anyagi támogatásuk nem lesz elegendő, sem szellemi közreműködésük megfelelő, azt csak később fogja tapasztalni.

A társaság helyesli Kisfaludy indítványát s fölbuzdulása hevében annyi ígéretet tesz, hogy a siker bizonyosnak tetszik. «Nem fogjuk a költséget kimélni, jelenti erre 1820 februárban Kisfaludy Gaalnak, hogy külsőleg is bármely német Almanach mellett megállhasson; a nádor-főherczegnek akarjuk ajánlani.»

És hogy vállalatának a legnépszerűbb magyar költő támogatását biztosítsa, elmegy Sümegre bátyja látogatására. Kisfaludy Sándor helyesli öcsse tervét, átadja neki egyik költői elbeszélését s azonfölül megírja a Marczibányi-intézet igazgatóságának, hogy a 400 váltó forintot, melylyel ez csak az imént kitüntette, «egy munkában lévő, hasznot mulatsággal összefoglaló zsebkönyvnek első kiadására, s utóbb más műveknek közre bocsáttatására ajánlom».

A költőnek igaza van; a zsebkönyv valóban «munkában» volt. Gaal közvetítésével már áprilisben alkudozik a leendő szerkesztő egy bécsi metszővel; a következő hónapban a bécsi *Conversationsblatt* jelenti, hogy az első kötet 1821-re meg fog jelenni; juniushban már azt írhatja Kisfaludy Gaalnak, hogy sok anyagot küldöttek be almanachja számára; ismét később közbenjárásra kéri föl barátját néhány bécsi művésznél; s végül értesíti, hogy rendkívül el van vele foglalva és sohasem vállalkozott volna e munkára, ha minden oldalról nem unszolják.

Közben elhatározták, hogy a nőknek szánt zsebkönyvet helyesebb lesz a «császárnénak» ajánlani. A magyar írói körökben úgy

---

¹⁾ Szerzőnek *Kisfaludy Károly és munkái* című művének sajtó alatt levő második kötetéből.

is azt terjesztették felöle, hogy az irodalomnak pártfogója: Grillparzert ő mentette meg a dikaszterium nyügétől, Körnert is ő ápolta volna. Azután midőn Erdélyben járt, azt találta egy németül nem értő nőnek mondani: Idegen nyelvet tanulni nem kötelesség, a hazai nyelvet nem tudni szégyen. S a mi a földolog: az ajánlás elfogadásától erkölcsi hatást vártak ide haza.

Kulcsár válllata magára e fontos ügy elintézését. Görög Demeter befolyásos udvari tanácsoshoz s a bécsi magyar irodalmi ügyek lelkes pártfogójához fordult, s ez csakugyan kieszközölte, hogy a felséges asszony hajlandó az ajánlást elfogadni, ha a zsebkönyv a censurát kiállja.

Az esztendő végéig Kisfaludy az első kötetet nagyjában már megszerkeszté ugyan, de a következő évről mindazáltal elkésett.

A késedelem oka a pénz hiánya volt. A lomha teljesedés egy év alatt sem birta elérni a gyors ígéretet. De a buzgó Kulcsár és Horvát nem hagyták a dolgot annyiban: egy alapítási tervet dolgoztak ki, s ezzel a következő év elején az ügy végre dülőre vitetett.

1821-ben Budapest legelső kiadója, Trattner, nagy számmal hívott meg írókat s más előkelő férfiakat farsangi vacsorára. Az Almanachról folyt hosszú tanácskozást Horvát István szakítá félbe: «Pézt kell mindennek előtt. Ezt tegyük össze s félig készen legyen az Almanach.» Erre hosszú csend állt be, melyet Forgó szakított meg, Pestmegye orvosa és Kisfaludy jó barátja, s így szólt: «Horvát bátyámnak igaza vagy. Nekünk mindennek előtt pézt kell s azután tanács. Én tehát itt ime által adok az Almanachra 150 forintot.» Feleletül Horvát is nyomban leolvasott 150 frtot. Többen is adtak s meghatározatott, hogy a nemes czél-eszközlés végett ki-ki adakozásra iparkodjék birni barátait és ismerőseit. Egy pár hónap múlva szembetünőképen nevedekett az almanach péntára. Trattnernél fizettek 1775 forintot; Kisfaludy Károlynál adakoztak 725 forintot — természetesen váltóban. Trattner azonfölül megígérte, hogy a fizetéssel a példányok eladásáig várni fog; Kulcsár meg élő szóval arra kötelezte magát, a mit mindenkor híven teljesített is, hogy akármiben s akármikor ha kívántatik, az almanach fundusának lézagait örömet fogja a magából visszatérítés fejében pótolni.

Az adakozók közt vannak írók, birtokosok, orvosok, szolgabírók, hivatalnokok és egy geometer — új magyar nyelven: mér-

nök. Kisfaludy Károly ivén két nő is aláírt 50—50 forintot. Az összes offertum tett 2580 forintot, de csak 3490-et fizettek be — mai mérték szerint tehát kerékszám 996 forintot.

Ily módon jött létre és ennyi alappal indult meg azon vállalat, melyhez fogható sem fontosságra, sem hatásra irodalmunkban még nem volt — sem addig, sem azóta.

Az adakozók Horvát indítványára egy akarattal Kisfaludy Károlyt bízták meg az almanach szerkesztésével esztendei 700 — mai pénz szerint 280 — forint «jutalom fejében már csak azért is, mivel őt szépművészi tehetségein kívül is egy felől szeretve szeretjük, más felől pedig nem épen kedvező helyeztetésén édes örömet ez által is könnyebbíteni akartunk».

Most már a munka gyorsabban ment. Februárban Kisfaludy felküldi Bécsbe a kész kötetet cenzurára és július 15-én leérkezik a szerkesztőhöz a fegfelsőbb kézirat, mely szerint a felséges asszony a zsebkönyv ajánlását csakugyan elfogadja. «Czíme *Aurora* lesz, írja ekkor Kisfaludy Gaalnak és négy nap múlva sajtó alá kerül.»

S ugyancsak július 20-án írja Kisfaludy zsebkönyve hirdetését, melylyel a közönség elé lép.

«Nemzeti nyelvünk előmenetelei — így szól — I. Ferencz királyunk uralkodása által oly szembetűnők, hogy néhány évek alatt a Hazai Literatura századot haladni látszatik. A Tudomány pártfogása Nagyjainkat, az olvasás szeretete Nemeseinket a munkásság gyakorlása Iróinkat egészen elfoglalta s a Magyar Kultura *Arany-kora* hatalmas lépésekkel felénk közelít.

«Ily fényes helyzetben a nemzeti csinosodás minden ágaira illik figyelmeznünk; hézagos és pulya tekintetek megalacsonyítanak a nemzeti méltóságot.

«Ennek megfontolása okozta, hogy néhány íróink egy Hazai Almanach kiadására AURORA név alatt 1822-ikre magokat eltökelették s engemet a hazafiúi törekedés szerkesztésével megtiszteltek. Mélyen ihlette szívemet e nem érdemlett bizalom s új lángot gyújtott keblemben, hogy minden tehetségeimet a Haza szolgálatjára szenteljem.

«Auróra főképen a magyar szép Nemnek nyújtatik ajándékul, hogy legyen, a mivel e szívek bálványi nemzeti érzéseiket táplálhassák. Nagy és fontos a szép Nem rendeltetése, mely első tenyésztője minden Nagynak, minden hazafiúi érzés nemes indulatának.

«E hazai Almanach tárgyai mind eredeti magyar elmeszülemények. Ugyanazok rész szerint a képek is, a metszést még most a külföldön kellett készíttetni. Ha miben legbugzóbb szándékaink mellett egészen a főtökéletességhez el nem juthatnánk, abban mi engedelmet nyerhetünk, kik inkább vágytunk a mint lehetett kezdeni: mint a csinosodás ily fontos eszközéről a hazában egészen elfeledkezni. — Kisfaludi Kisfaludy Károly.»

Most megindul a korrektura fárasztó és lélekölő munkája, majd elkezdődik a boszankodás és izgalom a késve készülő rajzok és metszetek miatt — csak a ki már valamely kész munkájának készültét átélte, képzelheti Kisfaludy emésztő nyugtalanságát a lassu processus alatt s kitörő örömét, midőn a kész kötet kezében volt. Az arany metszésű, préselt papiros kötésű s tokba foglalt 16-odrént kötetnek címlapján ez állott: *Aurora. Hazai Almanach. Kiadá Kisfaludy Károly 1822. Pesten. Trattner János Tamásnál.*

És azonnal tollat fog és 1821 november 22-én a következő ujjongó sorokat írja Gaal barátjának: Kedves barátom — de ne fordítsuk; vesztenének közvetlenségökből. Ime ezt írja: «Theurer Freund! Endlich ist mein Almanach — dem Himmel seys getrommelt — erschienen!!!»

II.

Midőn Kisfaludy 1820-ban az Aurora első kötetét már javában szerkeszti, megtudja, hogy Bécsben is készül egy almanach. A vállalkozó Igaz Sámuel, a bécsi Magyar Kurir segédszerkesztője volt. Mint Kazinczynak írja, már 1819-ben akart egy zsebkönyvet kiadni, de e szándékát letétette vele azon környülállás, hogy Kisfaludy Sándor a regéiért nyert jutalmat ugyanezen célra ajánlódkozta. «Azonban a múlt héten — 1820, október eleje — hiteles kútfőből esett értesemre a Pestieknek képtelen késedelmezések, melynél fogva még talán két esztendő múlva készülhetnek el Almanakjokkal.» S hozzá fog azonnal a munkához, mely *Zsebkönyv* czímen 1821 április végén meg is jelent.

Kisfaludy nem Aurorája sikerét féltette, hanem attól tartott, hogy a budapesti és bécsi versenynek a nemzeti ügy fogná kárát vallani. «Sajnálom, írja Kazinczynak, hogy Igazzal ezen tárgyban megütköztem, mert nyilván látom, hogy egyikünknek vesztetni kell — ismered hazánkat: két zsebkönyvre nem nőtt fel. Ha ő engem tudósított volna, másképp léphetne fel ezen intézet, és e kettőt egy-

beolvasztva tökéletesebb munkát nyújthattunk volna hazánkknak.» És megpróbálja, nem lehetne-e az ügyet utólag is elintézni? «Kisfaludy Károly úr — írja Igaz — a múlt ős elején azt adatá tudtomra, hogy társaságomban kívánná ezentúl folytatni a zsebkönyveket vagy Almanakokat. Válaszom Perpeliczay által az vala: óhajtanám mindkettőnek folytathatását, de kevés hozzá a reményem s így kész vagyok ajánlásának elfogadására.»

Látni való, nem érintkeztek közvetlenül, s így egyik sem tudta pontosan, mint képzei magának a másik az «összeolvasztást». Azután mire Kisfaludy az Igaz helybenhagyó szándékáról értesült, Aurorája megjelenő félben volt, s minthogy már is sajnosan tapasztalá a függő szerkesztés félszégességét, természetes, hogy még kevesebb kedve lehetett a szerkesztést a távol Bécs által is nehezítettetni. Az összeolvasztás hazafias szándékú, de impraktus terv volt s Kisfaludy belátta, hogy nem vetélkedésből, hanem épen az ügy érdekében kell azt elejtenie. «Én soha nem akartam, írja később Kazinczynak, Igazzal vetélkedni, sem ügyeketét gátolni. Három évek előtt nem is sejtván, hogy Zsebkönyve készül; már szedegettem az Aurora számára, ennél fogva senki nem vádolhat, hogy fényvágó vagy nyereség szomja birt ezen gondolatra — nyilván kezdettem és nyilván fogom vinni, míg környülállásaim engedik.»

Ezek a «környülállások» pedig az Aurora egész idején át nem ugyan megakasztó, de mégis eléggé fontos szerepet vittek. Kisfaludy Sándor az ő 400 váltó forintját csak egyetlen esztendőre engedte át, azután nyomban vissza kérte — nem mintha azt hitte volna, hogy az Aurora főállhat most már az ő pénze nélkül is; sőt épen. Hanem mert nem tetszett neki, hogy öcsese oly nagy szerepet kezd vinni s a befolyás és hírnév egy új és állandó eszközére szert tenni. «Sándor rossz néven veszi, tudatja Toldy tájékoztatásúl Kazinczyval, mikor az ember Károlyról mint íróról szól — neki ez fáj. — Ez *sub rosa*.» Az Aurorának is csak a legelső kötetbe küldött műveiből jócskán; akkor még nem tudta, mivé fog az fejlődni. De minél határozottabb alakot ölt a vállalat és szerkesztője, annál inkább visszavonult. A második kötetben már csak három, a harmadikban csak két közleménye van — azután nem küld többé semmit. De neheztelt korára is. A dráma terére lépésével kezd hanyatlani költői ereje és költői hírneve. S minél inkább lódtott az öcsese által megkezdett irány, annál jobban fogyott az ő

népszerűsége s végre kora, Toldy szép fordulata szerint, «nagysága árnyékától nem látta többé nagyságát». Ő pedig nem tudta ezt elviselni. És nem volt meg benne a Vörösmarty nagy lelkének irigytelensége sem, mely pártfogólag megnyitotta a dicsőség útját versenytársa előtt, ki neki csak a Múzsában volt testvére. Kisfaludy Sándor még tulajdon öcsésével sem akart osztozkodni és magára hagyta Aurorájával.

De visszavette 100 váltó forintját Trattner is, a gazdag kiadó. Ő üzletember volt, kereskedő volt. Kiadta Zerffi és Habermann urak *Vaterländisches Almanach für Ungarn*-ját, mert hasznot remélt. Ily remény fejében segítette az Aurorát is — de minthogy neki a bizomány nem hajtott eleget, minek támogatná? «Ő arat egyedül, panaszolja Kisfaludy Gaalnak, a hol mi vetünk s hasznot híz mindenből, a mi nekünk gondot és fáradságot okoz.»

Így történt, írja Horvát István, hogy «mindjárt az első év végén önkény és saját haszon keresés fejtegette ki magát».

A különböző jellemű «saját haszon keresést» immár ismerjük. Mi volt az önkény?

Az első kötet szerkesztésében Kisfaludynak nem volt szabad keze. A derék alapítók elhatározták ugyan, hogy munkáikért semmi jutalmat nem kívánnak, de kötelezték magokat a munkára, valamint arra is, hogy ösmerőseiket fáradozásra serkenteni fogják.

És épen e legjobb indulatú buzgóságban rejlett a legnagyobb baj. Az agg és fiatal öreg urak, miután valamit megírtak, joggal elvárták — különben is «fundatorok» levén — hogy dolgozatuk benn legyen az Aurorában. Az öreg Schedius például írt egy cikket «A szépség tudományáról», mely az ember születésén kezd és Schilleren végzi; különben nincs benne se szépség se tudomány; egy kicsit döcögős, egy kicsit homályos — szóval a szép Nem, «e szívek bálványi,» mint az udvarias Kisfaludy mondja, aligha olvashatta végig a cikket egy pár elszánt ásitás nélkül. No igaz, az egész nem több hét lapnál. De írt aztán még Fáy András egy pár mesét prózában és prózaiakat; aztán Szemere egy pár mesterkél, hideg szonettet és egy tartalmatlan novellát; Thaisz András és Dessewffy gróf is adtak pár verset — mindez egyenként nem volt sok, de összevéve a kötetnek egy negyedét tévé. S még nem is említők Horvátot és Kulcsárt! Persze, ezek is írtak. Amaz «Árpád Pannonia hegyén» című prózai darabot, melyről nem tudni, történet-e vagy regény? Csak az bizonyos, hogy huszonegy

lapnyi terjedelmű. Kulcsár pedig különösen kitett magáért; ódat írt, igenis, valóságos ódat, a milyent a tudósok alkeusinak nevezgetnek. Ő írta az Aurora első kötetének első lapjára az első verset, az Ajánlást, melyet így végez be:

Felség ki érzed emberiség javát,
 'S áldással örvendsz tölneni Nemzetünk',
 Ör-Istenünként kis mivünkre
 Hintsd kegyesen *Karolina!* fényed!

Nem mondjuk, hogy mindez nem érdekes, hogy nem volt érdemes kiadni; épen nem. Csak az volt a baj, hogy mindezt ki kellett adni. Ily módon a szerkesztés előbb-utóbb nem lesz egyéb összerakásnál; hol marad a szellem, az irány? Azután a munkatársakról is az alapítók gondoskodtak. Dessewffyt, Teleki Ferenczet aligha Kisfaludy kérte föl dolgozó társnak; Guzmicsról tudjuk, hogy Kulcsár kérte, írna valamit az Aurorába. Ezek az urak azt hitték, hogy minden tudós ember tud írni s minden a mi meg van írva, közölhető. Kisfaludynak azonban egészen más fogalma volt a szerkesztésről. Hozzájárul az is, hogy a címletapon álló «kiadá Kisfaludy Károly» is majdnem szószerint igaz: a kiadás tényleges költségeiben neki nagyobb része volt mint bárkinek — és mégis az intézésbe majdnem kevesebb beleszólása, mint a többinek.

1822-ik évi április 15-én ezért új egységet köt Kisfaludy a fundatorokkal: átvesz tőlük 2000 váltó forintot, ennek fejében köteles az Aurorát esztendőnként szépen kiállítva, legalább hat réztáblával kiadni s a tőkepénzen kívül minden egyéb költséget magára vállalni; magának a tőkepénznek megtérítésére pedig köteles az új Aurora legelső pénzeiből annyi bekötött exemplárt átadni, a mennyiből az egész somma kikerül; kötelezi magát azonfölül a magyar literaturára állítandó fundus gyarapítására minden évben a nyereségből 1000 forintot Kulcsárnál készpénzben letenni. Viszont a szerkesztésbe senkinek beleszólása nincs, hacsak ő maga valakinek barátságos tanácsával élnie szükségesnek nem tartaná.

Kisfaludy jól tudja, mily sulyos terhet vállalt ezzel magára. «Így kell magunknak áldozni, panaszolja Kazinczynak, midőn elfajult gazdagjaink szunyadnak.» De megteszi, csakhogy független szerkesztő lehessen.

Es minél tovább szerkeszti almanachját, annál inkább megszereti, végre lénye egy részének tekinti — s mint ekkor magát, úgy teszi függetlenné két évvel később Auroráját.

1824 elején magához váltja az alapítóktól végkép. Obligációt ad magáról, melynek erejénél fogva 3000 forintot váltó czédula fizetésére kötelezi magát, 1825—27-ig évi ezer forintos részletekben, ha pedig ezt nem tehetné, «ezen adósságlevelem nagyobb securitás végett ősi jószágaimra intabuláltathatik.»

Így lett Aurorája az övé.

BÁNÓCZI JÓZSEF.

Martial XII. 70.

Míg kaszalábu inas hordott törülőket Apernek,
 S félszemü agg dada ült köntöse öre gyanánt,
 Míg köldöksérves kenegette piczinyke olajjal,
 Kérlelhetlen ítelt ő a borissza fölött.
 «Mely lovag a fürdőben iszik, zúzd össze kupáját,
 S öntsd ki falerni borát!» ! ezt kiabálja vala.
 Hogy vén bátyjától háromszázezret öröklött,
 Józanul a fürdőt ő sose hagyja oda.
 Mit nem tesz remekelt serleg s öt szép haju apród!
 A míg szűkiben élt, nem vala szomjas Aper.

2. v. t. i. mikor fürdőtt, hogy el ne lopják.

6. v. A falerni bor termett Campaniában, a Massicus, a mai Monte Masso alján. Az ókornak egyik leghűresebb bora.

7. v. t. i. háromszázezer sestertiust, azaz 32628 uj forintot ezüst pénzben. Lásd P. Thewrewk E. Római és görög pénzsámítás 6. lap.

9. v. remekelt serleg. Martialis «diatreta»-t mond. Efféle ivóedény metszett üveg vagy drága kőből készült, s köröskörül úgy volt dolgozva, hogy a rajta levő rajzok nemcsak kimagasodtak, hanem áttörve s a csészétől elállva átlátszó ékítményt, mintegy hálót képeztek. Szegszárdon is találtak ilyet s az most muzeumunk egyik legbecsesebb tárgya. V. ö. Rich, Illustriertes Wörterbuch der römischen Alterthümer 223. l. Kubinyi Ágoston, Szegszárdi régiségek Pesten 1857. Képes kalauz a magyar nemzeti muzeum érem- és régiségtárában. Pest. 1870. 46. lap. II. kiad. 27. lap. Desjardins-Rómer. A magyar nemz. muzeum római feliratos emlékei Budapest, 1873. 165. lap.

P. T. E.

ARANY JÁNOS «FÜLEMILÉ»-JE

ÉS NAÇR-EDDIN TRÉFÁI.

Van a törököknek igen kedvelt népkönyvük, mely a ponyva útján a lehető legszélesebb körökben el van terjedve és számos kiadást ért. A könyv kisebb-nagyobb adomákat, tréfás mondásokat, hóbortos történeteket foglal magában, melyekben a másokat megtréfáló, felcsufító, de viszont akárhányszor maga is másoktól rászédett, nevetségessé váló személy rendszeren bizonyos *Kodsa Naçr-eddin*. Ez a *kodsa*, *kocsa* szó az ő czíme, és mind a csagatáj-törökben, mind az oszmanliban azt jelenti, hogy nagy, öreg, úr, férj; czímül rendszeren olyan embernek adják, a ki kisebb helységekben a tanító hivatalát meg az előimádkozó és egyházi szónok tisztét együttesen viseli. Különbén a családapát vagy a mesterembert is szokták vele megtisztelni; hasonlóan használják tehát mint a németek a Meister czímet. A szó származását Vámbérynek «A török-tatár nyelvek etymologiai szótára» című művében a 88. és 98. lapon lehet látni. Naçr-eddin tehát ilyen hármassal hivatalt viselt és a mellett bolond volt a szó igazi értelmében, azaz a végtelen együgyűségnek és ostobaságnak, meg a furfangnak, sőt szellemességnek megmagyarázhatatlan vegyülete. Reinhold Köhler ¹⁾ a német irodalom *Claus Narr* nevű alakjával hasonlítja össze.

Hogy mikor és hol született Naçr-eddin, azt biztosan tudni nem lehet; csupán annyit következtethetni magokból tréfáiból, adomáiból, hogy Kis-Ázsiában Alâ-eddin szultán és Timurleng ideje tájában élt (az előbbi meghalt 1307-ben, az utóbbi 1404-ben Kr. u.). Flögel, *Geschichte der Hofnarren* 176. s köv. l. említi a jenisehri Nasurreddin Chodscha-t, mint I. Bâjezid császár udvari bolondját. Flögel *De la Croix* oszmán történelméből merített, mely német fordításban Frankfurtban 1769-ben jelent meg; *De la Croix*

¹⁾ E dolgozatban forrásaim a következők: *Nouveau journal asiatique*, tome 13. (1834.) 488—492. l., melyen a következő cikk van: *Contes turcs extraits de Nazéretin Khodjah*, et traduits par Julien Dumoret; *Orient und Occident*, herausgegeben von Theodor Benfey, 1. Band (Göttingen, 1862.) 431—448. l., melyen ez értekezés van: *Nasr-eddin's Schwänke von Reinhold Köhler*; ugyanott a 764—5. lapon pótlék *Zu Nasreddin's Schwänken*, ugyanama szerzőtől; Dr. A. E. Wollheim, *Die National-Literatur sämtlicher Völker des Orients* (Berlin 1873.) II, 575—8. l.

viszont részben Kantemir Demeter herceg oszmán történelmét használta fel, melyet a szerző latin kéziratából angolra N. Tindal 1734-ben fordított és mely németül Hamburgban 1745-ben jelent meg. Kantemir után ír Naçr-eddinről Hammer is, *Geschichte des osmanischen Reiches* I, 186, 629, V, 236. l., megemlítve, hogy Aksehrben ma is mutogatják sírját. Ott volt tanító és hitszónok. Mások egész alaptalanul azt állítják, hogy a mult században élt.

Azok a tréfák, adomák nem mind Naçr-eddintől származnak, melyek a mostani kiadásokban neki tulajdonítanak; van, a mely régibb korból való és már régibb könyvekben megvan; van, a mely mintegy az ő kedvéért át van idomítva és aztán úgy ráruházva; továbbá igen valószínű, hogy az újabb kiadásokba más és más, újabb eredetű adomákat vettek fel. Hogy a gyűjtemény mégis csak 125—130 darabból áll mai nap is, az onnan lehet, hogy az újonnan felvett darabokért más régebbieket elhagytak. E kihagyások alkalmával azonban épen nem az illem vezette a kiadókat, de még az adomák elmés vagy sületlen voltára sem voltak tekintettel, mert a könyvben most is van akárhány trivialitás és ostobaság. Szóval a ponyvairodalom kritikátlan, elhanyagolt termékével van dolgunk.

Kiadások igen gyakoriak, mint már említettem; címök rendszeren *Latá' if* azaz tréfák. Ilyen jelent meg Konstantinápolyban 1812-ben, 1849-ben, mely utóbbi után készült a következő német fordítás: *Meister Nasr-eddin's Schwänke und Räuber und Richter, aus dem türkischen Urtext wortgetreu übersetzt von Wilhelm von Camerloher, und resp. Dr. W. Prelog (Triest 1857.)*. Angol sor közt levő fordítással van néhány darab a következő műben közölve: *W. B. Backer, Reading-book of the Turkish language, with grammar and vocabulary (1854.)* Wollheim 13 darabot közöl német fordításban; Dumoret 3-at francziául.

Legelső sorban érdekel bennünket a Dumorettől közölt adomák elseje, *melynek tárgya ugyanaz, mint Arany Jánosnak «A fülemile» című költeményéé*, csupán a szándékban, ezéban, melyet belőle kiolvashatni, különbözik emettől és a feldolgozás ügyességében — a szépségről nem is akarok szólni — marad el messze Aranyétól. Dumoret jól jegyzi meg, hogy a Naçr-eddin adomája a keleti igazságszolgáltatás legszellemesebb bírálata, satirája, már akár öntudatosan mondta ki ezt a bírálatot Naçr-eddin, akár nem; Arany János költeményében ellenben a bíró nem akar igazságtalan

lenni, de a furcsa és jelentéktelen per gordiusi csomóját kénytelen erőszakosan kettévágni. Arany költeménye, mint tudjuk, más szándékú: maró gúnnyal ostorozza azt a viszketeget, melylyel a magyar ember a pert keresve keresi.

Naçr-eddin adomája itt következik. Egykor két török együtt utazott, és elfáradva, fa tövében leült, hogy megpihenjen. Valamely ágon ülő madár észrevette őket és elkezdett dalolni. Az egyik utas azonnal felkiáltott: «Nekem énekelt!» «Bizony, nem tenéked!» felelé társa és ezen aztán annyira összevesztek, hogy a törvényszék elé mentek ügyöket vitatni. Beléptek a kihallgatás termébe, és az első szót emelvén és megmagyarázván a dolgot, így szólt a bíróhoz: «Mondd, hogy nekem dalolt», és hogy a bírót magának megnyerje, adott neki húsz piaszttert. Aztán a másik oda járulván, így szólt: «Uram, kérlek, hadd daloljon nekem», és azzal negyven piaszttert adott a bírónak. Aztán mind a kettő visszavonult és nagyon nyugtalanzkodott, hogy mi lesz perük vége. A bíró látva, hogy kimennek, utánuk küldi egyik szolgáját és visszahivatja őket. A szolgálja visszahívja őket és a bíró színe elé vezeti. «Lássuk peretek tárgyát,» kérdé ez az elsőtől. Ez az igazhívő így felelt: «Uram, együtt utaztunk; fán ülő madár észrevevén bennünket, elkezdett dalolni, és most nem tudjuk, hogy kettőnk közül melyiknek dalolt.» Miután így beszélt, nagy tisztelettel meghajtotta magát. A bíró erre felvetette fejét és nagy hangon a következő szavakat mondta: «Urak, sem neked nem dalolt, sem annak, hanem nekem dalolt.» Miután ezt az ítéletet kimondotta, elbocsátotta őket.

Érdekes még ez adomán kívül sok más is, melyet már Köhler német és egyéb adomákkal összehasonlított. Igen sokat lehet találni, mely magyar adomáink közt is feltalálható. Ilyen nevezetes a 49. számú Naçr-eddinnél, a mely így szól: Egykor a kodsza fára mászott és azt az ágat, melyen ült, vágta. Arra megy valaki és felkiált: «Hej, te ember, mit csinálsz? Mindjárt leesel, a mint az ág keresztül lesz vágva.» A kodsza rá sem hederített, tovább vágta az ágat és nemsokára leesett. Azonnal felugrott, amaz ember után szaladt és így szólt hozzá: «Hej, te ember, te tudad, hogy le fogok esni, te bizonyosan azt is tudod, hogy mikor halok meg,» és megragadta az embert. Az nem szabadulhatott, míg végre így szólt: «Rakd meg jól szamaradat és hajtsd dombnak; a hol először — sóhajt, ott lelked fele elszáll, a hol másodszer, ott végkép elrepül lelked és semmi sem marad meg benned.» A kodsza úgy tett és

azon a helyen, a hol az a dolog másodszer megtörtént, lefeküdt és így szólt: «Ime, most meghaltam!» és nem mozdult. Nemsokára emberek gyűltek össze körülötte, gyaloghintót hoztak, belé tették a kodsát és így szóltak: «Vigyük haza.» Mikor útközben sáros helyhez értek, így szóltak: «Hogyan megyünk ezen át?» és egymással tanakodtak. A kodsza azonnal kinyújtotta fejét a gyaloghintón és így szólt: «Mikor még éltem, mindig ezen az úton mentem erre át.» Ez az adoma megvan az *indiaiban* is; a *Bharatakdvātrinçikā* (a koldusbarátok harminczketteje, t. i. története) egy meseje is így szól, némi eltéréssel. Az elákapurui ostoba barát, Dandaka, ugyanis azonnal ott marad, a hogy az ággal leesik, és azt hiszi, hogy meghalt, mert megjövendölték azon menők, hogy le fog esni és meghalni. A többi barát felveszi és keresztútnál nem tud merre menni. A megholt megmondja, hogy ő életében mindig balra tartott. Már el akarják égetni, mikor más emberek végre nagy nehezen felvilágosítják őket, hogy az nem halt meg, habár erősítgeti is és habár nem is szokott hazudni. A barátokat kinevetik, az a vége. Hasonlóan kezdődik, de egész máskép végződik a következő *tamul* mese. A Paramasta egy tanítványa jár úgy, mint Dandaka és aztán megkérdezi azt a brahmant, a ki figyelmeztette, hogy mikor hal meg tanítója. A brahman azt mondja, a mi épen eszébe jut: «Ha az embernek az a része, melyen ülni szokott, hideg, az a halál jele.» Erre az adoma egész másképen folyik tovább, mint az előbbiek. Hasonló mese van a *lütánban*, a melyben a seprőkötő a kereskedő intése után leesik a fáról, bár nem azt az ágat vágta, a melyen ült. Köhler ebben egész helyesen két különböző mese contaminációjának nyomát látja; a seprőkötőt ugyanis később ravasz ficzkónak tünteti fel az adoma, a ki miután a kereskedő tréfás jóslata szerint, mely megint a lován fordul meg, megholtnak képzei magát és más azon menő gazdag kereskedőktől kocsijokra téteti magát, egy korcsmában többfelekép rászedi e kereskedőket. A mese tehát nem tüntethette fel már eleinte ostobának a ravasz legényt. *Az erdélyi szászoknál* is beszélnek hasonló adomát. Egy fiatal ember, kinek neje, ipa és napa nagyon ostoba, elmegy világgá, megtudni, van-e még ostobább is mint azok. Talál is többet, a többi közt embert, a ki azt az ágat fűrészei, a melyen ül. Az adoma aztán úgy megy tovább, mint az előbbi; szerepel benne ló, a hármas szám, a képzelt halál; végre megkéri a megholt fiatal emberünket, hogy mondja meg otthon feleségének, hogy

hozzon neki eledelt, mert nagyon éhes, pedig mint halott csak nem mehet haza. Erre a fiatal ember megvigasztalódva megy tovább, hogy íme ez is sokkal ostobább, mint az ő rokonsága. Ez adomában már szinte erkölcsi tanulság is van, hogy nem kell az embernek sorsa ellen zugolódnia, még ha az is a nyomora, hogy ostobák veszik körül. Végre szinte felesleges megjegyezmem, hogy *magyar* adoma is van ilyen. Emlékszem, hogy gyerekkoromban hallottam ilyet, a melyben azonban nem volt határozottan megmondva, hogy hitták a hőst, hol történt a dolog; csak úgy általánosságban, mint a szász és litván adomában. Pædagogiai tekintet miatt a ló hármat *botlott*. Azt hiszem, mások is hallották, legalább olyanok, a kik túl a Dunán nevelkedtek.

Czigányadománkkal egyenlő az 5. számú: Egykor éjjel úgy tetszett álmában a kodsának, hogy valaki kilencz akcsát ad neki. «Istenem!» így kiáltott fel, «add, hogy tíz legyen belőle!» Aztán megint: «Add, hogy tizenkilencz legyen!» Erre felébredt, és mikor látta, hogy semmi sincs a kezében, hamar behúnyta szemét és kinyújtva kezét, így szólt: «No hát uram isten, nem bánom, legyen csak kilencz akcsa!»

A sok érdekes összehasonlítást, melyet Köhler cikkében találhatni, mind nagyon érdemes volna itt közölni és a megfelelő magyar vagy cigány adomákkal megtoldani; azonban terem nem enged. Csupán mint *antisemitát* akarom a kodsát még bemutatni, aztán néhány, nézetem szerint, *tősgyökeres török* adomával végzem soraimat.

Az 54. (56.) adoma így szól: Midőn Naçr-eddin efendi egykor Aksehrben sétálni ment, így kiáltott fel: «Istenem, bárcsak ezer aranyat adnál; de ha csak egy hija volna is, nem fogadnám el.» A kodsza szomszédja zsidó volt. Mikor ez a zsidó ezt hallotta, próbára akarta a kodsát tenni, kilenczszáz kilenczven kilencz aranyat tett zacskóba és a kodsza kéményén át bedobta. Mikor ez a zacskót meg a pénzt észrevette, így szólt: «Az isten meghallgatta imádságomat!» Azzal kibontotta a zacskót és megolvasta az aranyokat. Mikor észrevette, hogy egy a hija, így szólt: «A ki ezeket adta, még azt az egyet is meg fogja adni.» Azzal eltette a pénzt. A zsidó azalatt nyugtalanzkodni kezdett, oda megy, kopogtat a kodsza ajtaján és így szól: «Jó reggelt, kodsza efendi; add vissza aranyaimat». A kodsza felel: «Megbolondultál, kereskedő? Én az úristentől kértem aranyat, az adott: hogy dobhattad volna te a pénzt ide?»

A zsidó így szólt: «Lelkem, kodsza, én dobtam, hogy tréfáljak veled; azt mondtad, ha csak egy hiányzik is, nem fogadod el; hadd lám, mondám magamban, elfogadja-e. Ezt a tréfát csináltam.» A kodsza felelt: «Nem értek semmi tréfát, és elfogadtam az aranyokat.» Miután így beszélt, azt mondta a zsidó, hogy: «Gyerünk a törvényszék elé!» A kodsza felelt: «Nem akarok gyalog a törvényszék elé menni.» Erre a zsidó hozott a kodsának öszvért. A kodsza folytatá: «De meg az is kell, hogy prémes bekecs legyen a vállamon.» A zsidó hoz neki bekecsset is. Erre mind a ketten felkerekednek és a törvényszék épületében a bíró úr elé lépnek. A zsidó a bíró kérdésére így szólt: «Ez az ember annyi aranyat vett el tőlem és most tagadja.» A bíró úr a kodsára tekint és az így szól: «Oh uram, mindig azon kértem istent, hogy ezer aranyat adjon, és íme adott, azonban egygyel kevesebbet; mindamellett azt mondtam, hogy a ki annyi aranyat adott, még azt az egyet is meg fogja adni és azzal elfogadtam a pénzt. De ez a zsidó, oh uram, még utoljára testemről ezt a bekecsset és azt az öszvért, melyen jöttem, szintén magának fogja követelni.» A mint így beszélt, a zsidó felkiáltott: «Uram, persze, hogy ez is mind az enyém!» «Micsoda zsidó fogások ezek!» kiáltott a bíró és miután ezt fejbe verette és a törvényszék épületéből kidobatta, a kodsza bekeccsel és az öszvérral haza tért. A keleti igazságszolgáltatást is épen úgy világítja meg ez az adoma, mint a madárfüttyről szóló. Köhler ez adoma végével a Grimm-féle «Der gute Handel» című mese végét, továbbá a Sabadino delli Arienti 20. és a Timoneda 18. novelláját hasonlítja össze.

Mokány Berczi stílusában vannak a következők. Egykor a kodsza fekete ruhában járt. Mikor az emberek látták, kérdezték: «Kinek halála miatt öltöztél fekete ruhába?» A kodsza így felelt: «Fiam apja halt meg, azért gyászolok.» Históriai adoma a következő. Mikor a kodsát legelőször vezették Timur, a világhódító, elé, és az megkérdezte, hogy kicsoda, a kodsza bolondos önteltséggel azt felelte, hogy földi isten. Erre Timur rátekinthet ott álló mongol háremhölgyeire és azt mondja a kodsának, hogy hát ha isten, tágítsa ki hölgyeinek nagyon is keskeny, ferde szemeit. Erre a kodsza azt mondta, hogy mint a föld istenének csak a fölött van hatalma, a mi az övön alúl van.

Egykor a szöszekre lépett a kodsza, hogy szentbeszédet tartson, és így szólt: «Oh híveim, tudjátok-e, mit fogok nektek mon-

dani?» A gyülekezet így felelt: «Nem, uram, nem tudjuk». «Oh, ha nem tudjátok,» folytató a kodsza, «hát mit mondjak?» Azzal ott hagyta a szószéket. Máskor megint így szólt a szószékről: «Ti igazhívők, tudjátok, mit akarok nektek mondani?» Erre azt mondták, hogy: «Tudjuk». A kodsza pedig így szólt: «No, ha tudjátok, hát minek mondjam meg?» és azzal megint ott hagyta őket. A gyülekezet elbámult, de aztán elhatározta, hogy ha megint így tesz a kodsza, néhányan azt mondják, hogy: tudjuk, mások meg azt, hogy: nem tudjuk. Nemsokára megint csak ezt kérdezte a kodsza a szószékről: «Testvéreim, tudjátok-e, mit fogok nektek mondani?» Erre az összebeszélés szerint némelyek azt mondták: «Tudjuk», mások meg azt, hogy: «Nem tudjuk». A kodsza pedig felelé: «No, jó; hát azok, a kik tudják, mondják meg azoknak, a kik nem tudják».

Egykor a kodsza efendi, isten legyen neki irgalmas, Konijaba (a régi Iconium) ment és ott csemegeárus boltjába lépett. E szóval «isten nevében» (a. m. nálunk: jó étvágyat kívánok) neki állt a sok édességet felfalni. A csemegeárus felkiáltott: «Ember, mit csinálsz?» és elkezdte ütni. A kodsza pedig így szólt: «Hej, be szép város ez a Konija, hol az embert verik és a mellett csemegevel etetik!»

Dr. POZDER KÁROLY.

Martial. VIII. 10.

Bassus tízezerért vásárolt tyrusi kelmét.

Ebben a vásárban jó nyeresége vala.

«Hát olyan olcsóan vásárolt?» kérdezesz engem.

Nem, de az árát ő meg nem adandja soha.

P. T. E.

1. v. 10000 t. i. sestertius, a mi pénzünk szerint 1087'6 forint, tyrusi azaz: bíbor.

Archilochos 15. sz.

Munka szerez mindent s a gyakorlat térszen okossá.

P. T. E.

TELL-TANÚLMÁNYOK.

III. A dráma irodalma.

Csak a Schiller Tell-drámájának irodalmát szándékozom itt — ezt is csak a figyelemre méltóbb dolgozatokra szorítkozva¹⁾ — összeállítani, tehát mindazon munkák is értekezések mellőzésével, melyek a *Tell-mondára* és a svájci őskantonok *történeti szabadságharczára* vonatkoznak.²⁾

A drámának teljes magyarázatai a következők:

Schiller's Wilhelm Tell. Mit einer geschichtlichen Einleitung und erklärenden Anmerkungen, herausgegeben von Ch. H. Hugendubel. Berlin, 1836. Nem tudtam megszerezni, de bizonyára elavult.

Klassische Dichtungen der Deutschen, erläutert von Wilh. Ernst Weber. I. kötet: *Goethe's Iphigenie und Schiller's Tell.* Bremen, 1839. A *Tell* magyarázata p. 239—478. (Ennek 2. kiadása 1878.) Alapvető, értékes munka, mely mindenütt Schiller forrásaira megy vissza és gazdag történeti s ethnographiai anyagot hord össze. Főtévedése, mely sokszor egészen helytelen következtetésekre vezet, hogy Schiller főforrását Müller János svájci történetében találja. Ma elavult. Értékes magyarázatai átmentek a későbbi kiadásokba, főleg a Düntzerébe.

Schiller's Wilhelm Tell, auf seine Quellen zurückgeführt und sachlich und sprachlich erläutert von Joachim Meyer. Nürnberg, 1840. (2. kiad. 1876). Egyidejűleg Weber könyvével, önálló fontos dolgozat, mely Schiller művét első sorban a költő forrásaiból, főleg Tschudiból, iparkodik megmagyarázni. Még ma is figyelemre méltó.

Goethe's Faust und Schiller's Wilhelm Tell, nach ihrer weltgeschichtlichen Bedeutung und wechselseitigen Ergänzung von J. G. Rönnefahrt. Leipzig, 1855. Ma már teljesen mellőzhető.

Schiller's Wilhelm Tell. Erläutert von Heinrich Düntzer. (Erläuterungen zu den deutschen Klassikern, 53—54. Bändchen.) Leipzig, 1872., 2. kiad. 1878., 3. kiad. 1882. A dráma legteljesebb és általában legértékesebb magyarázata, mely csak az által válik itt-ott nevettségessé, hogy Schillert javítja s tanácsokat ad neki. Különben, mint Düntzer minden magyarázata, roppant bőbeszédű, kicsinyes és minden magasabb fel fogásban szükölködő. *Gazdag anyagánál s számos helyes megjegyzésénél fogva mégis nélkülözhetetlen segédkönyv.*

¹⁾ És teljesen mellőzve az irodalomtörténetek és Schiller-biographiák azon fejezeteit, melyek a *Tell*-drámát tárgyalják.

²⁾ A legfontosabbakat, illetőleg a ma is tudományos értékűeket, *Tell*-kiadásom *Bevezetésében*, főleg a 9., 13. és 19. lapokon, mind felsoroltam.

Wilhelm Tell, Schauspiel von Friedrich Schiller. Mit Einleitung, dem alten Volksschauspiel von Uri und Erläuterungen, herausgegeben von Moriz Carrière. Leipzig, 1871. (A darab szövegével.) Igen értékes bevezetés, mely a mondat, a mythoszt s a darabot magát tárgyalja. A jegyzetek jók, de távol sem elégségesek, még a német olvasó számára sem.

Die deutschen Klassiker, erläutert von Eduard Kuenen. I. Bändchen: Schiller's Wilhelm Tell. Cöln, 1876. 2. kiad. 1881. Semmi önállóság, az előbbi munkákból nagyrészt szóról szóra kirva; de elég ügyes; csak a szövegnek magyarázata sem nem elég terjedelmes, sem nem igazán beható.

Schulausgaben deutscher Klassiker mit Anmerkungen, Stuttgart, Cotta: Schiller's Wilhelm Tell, Schulausgabe mit Anmerkungen von Prof. Denzel in Stuttgart. Stuttgart, 1881. Jó, mint e gyűjtemény többi kötetei, de kevés magyarázatot nyújt.

German Classics edited with english notes by C. A. Buchheim. Volume II. Wilhelm Tell, a Drama by Schiller, Oxford, Clarendon Press, 1876. Minden tekintetben igen jó kiadás (teljes szöveggel), nagyon sok jegyzettel (p. 187—273.), melyek természetesen első sorban az angol olvasót tartják szem előtt.

Schiller's Wilhelm Tell, mit vollständigem Commentar für den Schulgebrauch und das Privatstudium von Jul. Naumann. Leipzig (1882). Keveset hoz és keveset ér. Rossz térképpel.

Schiller Tell Vilmosa. Középszkolai s magánhasználatra magyarázta Vida Aladár, Eperjes, 1882. A magyarázatok, melyek lehető rövidsége törekszenek és általában helyesek, de csekély számúak, az Universal-Bibliothek szövegéhez vannak fűzve. Iszonyú kiállítás.

Wilh. Tell, Schauspiel von Fr. Schiller. Kiadta s magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. Budapest, 1883.

Legyen szabad, e kiadásomról néhány megjegyzést tennem, tekintettel azon jeles szakismeretről s helyes paedagógiai felfogásról tanuszkodó bírálatra, melyet Bauer S. a *Tanáregyleti Közöny* októberi füzetében közzé tett. Sem a magam védelme, sem bírálóm czáfolata nem czélja e soroknak, hanem csak néhány megjegyzés közlése, melyek részben elvi kérdésekre vonatkoznak s azért általánosb érdekűek.

Bauer igen elismerőleg szól kiadásomról, mégis vannak nagy kifogásai. Mindenek előtt szükségtelennek tartja a térképet, »mely bizonyosan, ha nem is nagyon, de valamivel megdrágította» a könyvet. Erre nézve teljesen megnyugtathatom t. barátomat: a térképet én magam, a saját költségemen csináltattam, úgy hogy az a könyv árára semmi befolyást nem gyakorolhatott. De t. bírálóm nemcsak ezen okból ellenzi a térképet; ellenzi ő a névmutatót is, melyben a helynevek meg vannak magyarázva. Szerinte mind a kettő szükségtelen. Ezen nézetében én

semmiképen sem osztozhatom. Magam is, még mint gymnasiumi tanár, többször olvastam a *Tellt* tanítványaimmal, s azon meggyőződésre jutottam, hogy ha van színmű, ha van egyáltalában költői alkotás, melynek igazi és teljes megértését a *színhely* pontos és világos ismerete nagy mértékben elősegíti, sőt egyenesen feltételezi, hát bizonyosan a Schiller *Tellje* az. Szerző helyesen mondja, hogy az egyedüli cél (e darab iskolai tárgyalásánál) «Schiller drámájának fejtegetése és megértése», de, azt hiszem, egy kissé szűken fogja fel e cél körét, ha a színhely ismertetését kizárja belőle. A tanuló e nélkül sem a cselekvény menetét, sem a szereplők fellépését s egymáshoz való viszonyát nem értheti meg. Épen mert a színhely annyi apró helységet, tavat, folyót stb. foglal magában, nagyon kívánatos a térkép és a helynevek magyarázata. Én a *Tell* magyarázatánál mindig a fiúkkal rajzoltattam a térképet (mert nem volt a szöveg mellett) s azt tapasztaltam, hogy csak ezen rajz *után* tájékozódtak kellően a dráma cselekvényében is.¹⁾

Túlzottnak tartom Bauer azon megjegyzését is, hogy kár volt a Schiller előtti *Tell*-művekről megemlékezni. Az egész cikk, melyben ezt tettem, két lap, — csakugyan nem érdemelne ez a tárgy még ennyi tért sem? Igaz, hogy nem tartozik szorosan a Schiller drámájának fejtegetéséhez; de nem kívánatos e, hogy tanítványaink szemkörét mindenképen tágítsuk?

A szómutató elleni kifogása nagyon helyes. Ez csakugyan egészen következtelen, a mennyiben oly szók vannak *itt* magyarázva, melyeket a szöveg alatt is megmagyarázhattam volna. Ez t. i. onnan van, mert ezeket a szókat csak a szedés alatt tettem ide. Azt láttam ugyanis, hogy némely lapon nagyon sok a jegyzet, több mint a szöveg. Ezt csúnyának tartom s azért a magyarázatok egy részét a szómutatóba helyeztem. Innen az eljárás következtelensége. De ez végre is nem lényeges dolog; lényeges csak az, hogy a nehézségek meg legyenek magyarázva, a szöveg alatt-e vagy a szómutatóban, az nem változtat a dolgon.

Végre a magyarázatokat magukat annyiban nem találja elégségeseknek, a mennyiben több helyet nem magyaráztam, melyek szerinte ily magyarázatot igényelnek. Ily általánosságban e kifogás bizonyosan indokolt — a bíráló individualis szempontjából, és nem is jelent meg eddig *a világon* bármely író magyarázatos kiadása, hogy e vádat ne emelték volna ellene. Hol van e téren általános mérték, mely biztosan eligazítson? ... Csakhogy Bauer fel is sorolja a magyarázandó helyeket s ezért őszinte köszönettel tartozom neki. Megvallom, nem tartom e

¹⁾ Szedés közben veszem a *Tell* legújabb kiadását Pözl I. bécsi tanártól (Wien, 1883, Hölder), melyben alig van harmincz sornyi jegyzet, de a szöveg végére oda van csatolva a térkép!

helyeket most sem olyanoknak, melyek okvetetlenül magyarázatot igényelnének; ha ilyeneknek tekintettem volna, bizonyára megmagyaráztam volna, mert, ismétlem, hogy *«tudatosan nem mellőztem egyetlen helyet sem, melyben nehézséget véltem felismerhetni»*. A Bauer által felhozott helyek a következők:

I, 258. *Sag' es, wenn ich lüge*, a mi szerinte nem a. m. *«ha hazudom»*. Csakugyan nem annyi, mert hazudni a. m. tudatosan nem igazat állítani. Getrud pedig épen az igazat akarja megmondani. Tehát: *«ha tévedek»*.

I, 291. *Hast du in Uri keinen Gastfreund? A Gastfreund* csakugyan nem egyszerű *«vendég»*, hanem vendégbarát: családok, melyek az apák ideje óta benső, félig rokon viszonyban álltak egymással. Ily vendégbaráti viszony főleg a régiebb időben (pl. az ókorban is) volt nagy fontosságú, midőn az állam nem gondoskodott még kellően az idegenek védelméről.

I, 395. *Will' und Meinung*, az első a cselekvényre, az utóbbi a nézetre megy: ez a meggyőződése és ezt érvényre is akarja juttatni: ez az akaratja és jótetszése. V. ö. Arany, *Toldi Szerelme*, I, 33:

Mert ezt így helyesnek, jónak így találja
Lajos, Magyarország mostani királya.

I, 449. *Alles ist euch feil um Geld*: nektek minden eladó (kelendő), mint sokszor Aranynál.

I, 529. *Ihr nennt's mit Namen*, való nevén nevezed.

I, 535. *Und dieses Dranges ist kein Ziel zu sehn*, és e nyomornak nincs határa, vége. V. ö. Stuart Máriában: *Der Tyrannei, der Härte wird kein Ziel*.

I, 548. *Der haushält zu Alzellen*: ki — lakik, kinek — otthonja van.

I, 645. *Jedem ward ein Notgewehr, t. i. zu teil*, a mi az ilyen szövegekben kiegészítendő: mindenkinek jutott, adatott védelmi eszköz.

I, 681. *Ihr seid in gleicher Mitschuld und Verdammniss* meg van magyarázva. *In gleicher Verdammniss sein*, ugyanazon büntetést érdemelni.

II, 60. *Welche Person ist's, die ihr spielt*. Person a. m. szerep; ez a szónak egyik legrégebbi értelme.

II, 101. *Die Welt, sie fordert andre Tugenden*. Bauer azt hiszi, hogy *andere Tugenden* alatt Attinghausen itt keserű gúnynyal tulajdonképen azt érti: *Untugenden = etwas anderes als Tugenden*. Ez a felfogás nem helytelen; de sokkal egyszerűbb a magyarázat, ha a *Tugend* szót igazi értelmében vesszük: jelesség; tehát: másokban kell annak jeleskednie, a ki stb.

II, 176. *Du hast uns lang nicht mehr gesehn t. i. unserem täglichen Treiben, wie wir leben*.

II, 294. *Erwartet' ich und fand bewohnte Hütten.* Melchthal feltette (*erwartete*), hogy a svájci felkeresi a legtávolabb, legveszedelmesebb vidékeket is, ha azok barmai számára bármily silány eledelt nyújtanak (v. ö. IV, 641. *Wildheuer*), — és nem csatlakozott e feltevésében.

II, 332. *Es preise sich t. i. glücklich,* de ezen kiegészítés nélkül is használatos.

II, 374. *Und seine Waibel stehen* (conj.), álljanak, foglaljanak állást.

II, 427. *Nicht Menschenspuren waren zu sehen.* Emberek jártak erre, mert különben minek a révész? de állandó emberi lakoknak nyomai nem voltak láthatók.

II, 538—543. Bauer téved Rösselmann felfogásában. A pap csakugyan Ausztriához szított s azért kétszínű politikával próbálja honfitársait az osztrák főúrságnak megnyerni. Csak mikor látja, hogy ezen felfogásával egyedül áll, fogja határozottan népe pártját. E felfogásom helyességét bizonyítja (a történeti tények mellett) különösen azon sértő bánásmód, melyben Rösselmann ez alkalommal részesítik, midőn alig akarnak szóba állni vele (főleg 562, midőn Jost von Weiler szavába vág: *Zur Tagesordnung, weiter!*). Későbbi viselete azután kifogástalan.

III, 131. *Wer bin ich, dass ich den kühnen Wunsch erhebe?* Bauer szerint kiegészítendő: *so scheinen eure Blicke* (v. 130) *zu fragen.* Nem épen helytelen, csakhogy akkor úgy hangzanék e mondat: *Wer bist du* stb. A mondat nem szorúl sem magyarázatra, sem kiegészítésre; Rudenz kezdettől fogva nem meri Bertha kezét kérni, mert attól tart, hogy a nemes lovagkisasszony lenézi a svájci parasztot.

III, 184. *Alles lässt mich eure Liebe sein und werden.* — *Alles a. m. das Höchste.* Szerelmedtől függ, hogy most és jövőre a legnagyobb igényeknek megfeleljenek.

III, 223. *Und dies verschlossene selbe Tal allein (möge) zum Himmel offen und gelichtet sein.* És ez a boldog völgyzugoly egyedül az ég derűjének, fényének legyen tárva.

III, 237. *Wo die alte Treue heimisch wohnt,* Tomor: Hol még a régi hűség otthonos.

IV, 562. *Nehmt mit, was kommt.* — *Mitnehmen,* egykedvűen fogadni, a legjobb oldaláról venni a dolgot.

IV, 572. *Da sprach ich einen, der von Baden kam,* kiegészítendő: *der erzählte mir folgendes.*

Ezek azok a helyek, melyeknél Bauer magyarázatot vagy fordítást kívánt. Nagy köszönettel tartozom neki figyelmeztetéseért s igen ohajtanám, ha bírálata minél több követőre találna. Csak ily vállvetett munkásság alapján várhatni, hogy iskolakönyveink a tudomány és az oktatás igényeinek gyaraut megfeleljenek.

A dráma¹⁾ egyes momentumait tárgyalják a következő dolgozatok:

L. Börne, Ueber den Charakter des Wilhelm Tell in Schiller's Drama, 1830. Megtámadja Tell jellemét, mert alattomos gyilkos nem lehet drámai hős; de elismeri egyszersmind, hogy a költőnek nem szabad a mondán változtatnia. Doctrinair okoskodás. A dráma egy helyét nagyon félreérti: IV, 150 *und fuhr redlich hin*, a *redlich* szót, mai értelmében «becsületesen»-re magyarázva, pedig az Tschudiból származó svájci kifejezés, a. m. a dologhoz értve, ügyesen.

F. Kürnberger, Die politischen Parteien in «Wilhelm Tell». «Europa», 1853, Nro 35. Nem ismerem. Az *Europa* régibb évfolyamai sehol sem kaphatók.

K. Lucae, Ueber Schiller's W. Tell, Ein Vortrag. Halle, 1865. Szép népszerű előadás, mely a mondára, mythoszra s magára a drámára kiterjed, de inkább csak érinti, mint igazán tárgyalja a felvetett kérdéseket. Bevezetés a színműbe, de nem a színmű magyarázata.

J. Becker, Schiller's Tell. Versuch einer methodischen Erklärung dieses Dramas in der Secunda des Gymnasiums. A züllichani paedagogium program-értekezése, mely a Langbeinféle «Pädagogisches Archiv»-ban (X. 1868, p. 641—677) is megjelent. Sok helyes megjegyzés, főleg a dráma szerkezetéről. Tanároknak, kik a *Tell*t az iskolában olvastatják s magyarázzák, nagyon ajánlható.

Rud. Peppmüller, Zu den Quellen des Schiller'schen Tell. Archiv für Literaturgeschichte, I, 1870. p. 461—485. Igen jó. Főleg Schiller két forrását tárgyalja: Scheuchzer művét: *Naturhistorie des Schweizerlandes* 1716—18; 2. kiad. 1752, és Tschudi krónikáját. Eredményei teljesen, még pedig a szerző érdemeinek elismerése nélkül, átmentek Düntzer Tell-magyarázatába, a miért Gosche R., az *Archiv* szerkesztője, megtámadta Düntzert. Ez védekezik a következő cikkben:

Zu Schillers Tell. Ein Wort in eigener Sache, von Heinrich Düntzer. Archiv für Literaturgeschichte, III, 1873, 148—151. l.

G. Meyer von Knonau, Der Hiatus zwischen der Sage vom Geheimbund und der Sage vom Tell im Schiller'schen W. Tell. Archiv f. Literaturgesch., II. 1872. p. 539—543. Jeles dolgozat. L. kiadásom bevezetését, p. 30.

Rud. Peppmüller, Homerisches in Schiller's W. Tell. U. o. p. 544—546. A szerző első értekezésének (l. fent) kiegészítése. Tartalma: néhány fordulatnak és szólamnak, főleg a Stauffacher és Gertrud jelenetében

¹⁾ A dráma teljes magyarázatát adják még:

Lüben und Nacke. Einführung in die deutsche Literatur, II. köt. Elöttem a 4. kiadás (Leipzig, 1869), p. 694—742. Nagyrészt Düntzerből.

C. Gude, Erläuterungen deutscher Dichtungen, Bd. I. Elöttem a 3. kiadás (Leipzig, 1869), p. 289—327. Phrázisokból álló, részben émielygős fecsegés.

(I. felv. 2. jel.), összehasonlítása megfelelő, illetőleg hasonló homéroszi fordulatokkal.

Hier. Schneeberger, Antike Charakterbilder in Schiller's Tell. Münsterstadt, 1875, programmértekezés. Erőszakos összehasonlítások. Szerző szerint Gertrud és Hedwig Porcia és Andromache mintájára vannak alkotva, a mi Schneeberger felfogása értelmében semmi esetre sem állítható.

Th. Gawenda, Die Idee des Schiller'schen Drama's W. Tell (A drohobyczi lengyel gymnasium értesítőjében), 1880. A dolgozat veleje: «Tell stellt die Bedeutung des Einzelnen für das Allgemeine dar. Es wird hier zur Anschauung gebracht, wie ein Volk und dessen Repraesentanten durch harte Schicksalschläge allmählig aus dem unbewussten Zustande ihrer Freiheit und ihres gegenseitigen Verhältnisses zum vollen Bewusstsein und zur vollen Würdigung derselben gebracht werden. Es wird hier ein Naturmensch und ein Naturvolk zum geselligen und politischen Menschen und Volke herangezogen» (p. 9.).

Hier. Schneeberger, Die Wechselbeziehung zwischen Schiller's Tell und Shakespeare's Julius Cäsar. Münsterstadt, 1882, programmértekezés. Nem kevésbé erőszakos, mint szerzőnek első programmértekezése (I. fent). Shakespeare befolyásának tulajdonít oly vonásokat is, melyek a tárgyból, ill. Schiller főforrásából, Tschudiból, származnak. Hogy *Julius Cäsar* a *Tellre* befolyással volt, azt Schiller maga is állítja és kiadásom bevezetésében, 30. l., én is hangsúlyoztam.

Végül összeállítom a *Tell* fordítóit, a mennyire tudomást szerezhettem rólok:

1. *Franziára*: I. H. Merle d'Aubigny, 1818. (prózában). — Ed. Dürre, 1834. — Eug. Tavre, 1848. — Franç. Sabatier-Ungher, 1859 (az eredetinek versmértékében). — Gull. Barante, 1821. — Theod. Braun. — Névtelen, a német szöveggel, Drezda, 1871.

2. *Angolra*: C. des Voeux, 1827. — Talbot, 1829. — C. T. Banfield, 1831. — S. Robinson, 1834. — Artur C. White and L. Braunfels, a német szöveg szó szerinti angol fordítással s jegyzetekkel, 1841. 2. kiad. 1859. — W. Peter, 1845. — H. Thompson, 1845. — Miss Molini, 1846. — C. T. Brooks, 1847. — Theod. Martin, 1848. — C. Cartwright, 1869.

3. *Olaszra*: Andrea Maffei, 1844.

4. *Szlovénre*: France Cegnar. Klagenfurt, 1862.

5. *Rhütorománra*: I. A. Bühler, Chur. 1865.

6. *Ógörögre*: Gedichte von Ernest Ortlepp, Leipzig, 1831, a függelékben van néhány darab a *Tell*ből ógörögre fordítva.

7. *Magyarra*: Gondol Dániel, kéziratban maradt; megvan-e? — Tomor Ferencz, 1869. — Az első felvonás dalait lefordította Szász Károly, Kisebb műfordítások, III.

HEINRICH GUSZTÁV.

HAZAI IRODALOM.

Petite Histoire de la Littérature Française, depuis son origine jusqu'à nos jours, rédigé, d'après les ouvrages de Demogeot, Géroze, Sainte-Beuve, etc., par Jules Theisz. Deuxième édition. Lécse, I. Th. Reiss, 1883. Leipzig, Sigismund Volkening, — Sr. 72. l.

E füzet, mint a címlap elárulja, német földön is forgalomba kel, a mi reánk nézve — valóban, nem tudjuk — vigasztaló-e vagy szomorító. Talán Lécse és Lipcse megosztottnak rajta, — s ez esetben békével tűrjük a bajnak — ámbár nagyobbik — felét; csak ez utóbbi helyt föl ne támadna nyomban a káröröm érzete, a franczia nyelv- és irodalomnak, de legkivált a magyar tudománynak ime legujabb megcsúfoltatásán. Alig négy íven, keresztül vágatni oly roppant mezőn, érintve több mint száz írot, Bertrand de Borntól Sainte-Beuveig, a XII. századtól egész a legkisebb jelenig: megvalljuk, nem közönséges vakmerőség egy kezdőtől, ki csak most próbálgatja erejét s ki a nyelvvel is még folytonos küzdelemben, hadi lábön áll. E vad hajszában hányszor el nem fogy a lélekzete! hányszor nem kapadoz a megváltó phrasis után! s hogyan töri magát, lihegve, fuldokolva, a cél felé! Im', az idősb Dumas három sorban víja a halhatatlanságot, szintígy Musset Alfréd, Millevoye, Laboulaye meg Sue Jenő. Jules Verne dicsőségét alig két sor adja át az utóvilágnak, Jules Janint meg épen csak fél sor örökíti. Ducisnek jut tíz sor, Descartesnak kevesebb; Picard hat sort foglal el, többet mint Mme de Sévigné, többet La Bruyère, La Rochefoucauld vagy Saint-Simon, ugyanannyit mint a retzi bíboros, s csak egygyel kevesebbet mint Malherbe vagy Bossuet. S vajon mi az? a mi e sorokban foglaltatik. Csupa foszlány, ismeretlen meg nagyon ismert tankönyvekből, az iskola semmit-mondó, hamis phraseológiája, színök-hagyott, üres formulák, s tetejében egy csomó könyvczím és — tout le reste. De mi az *embert*, az *írot* keressük: egy szabatos jellemrajzot, egy arczképet, mely lú a megszólalásig, a szívek és elmék titokzatos világát, könyet és sóhajt, eszméket, érzéseket, indulatokat. Mert az irodalom — mint Erdélyi mondja — olvasható lelki világ, s története lelki tudomány, — gyakorlati psychologia. Ilyet, csak ilyet kérünk, semmi egyebet; írot akarunk látni, nem másolót, — könyvet, nem protokollumot; akarunk olyas valamit, a mihez a szerzőnek *önön magát* kell adnia: tehát rajzot, a melynek vonalain elméje, szeme és keze végig futott, nem clichét, a mely egész idegen tőle, egészen külsőleges.

Hozzá tehetnök, — ha magától nem értené már mindenki, — *hazuy*. Nem a reflexio, nem az érzés lelki munkája ez, hanem merő gépi eljárás, lelketlen procedé, mely nem igazi, őszinte ítéletet producál, ha-

nem léha phrasisokat és centókat reproducál. Bertrand de Born? az a *Középkor Tyrtaios*; Commines? a *Középkor Tacitusa*; Mirabeau? a *francia Demosthenes*; s Millevoye? a *legkiválóbb elegiakus Franciaországban*. Item: Régnier a satírának, Janin a tárczának, Verne a tudományos regénynek, Villemain a modern kritikának — *teremtője*. És így tovább. Phrasisek mindig és mindenütt; sehol egy őszinte szó, egy átértzett ige: minden csupa fagy, csupa hazugság. Az olvasó bizonynyal nem kívánja s nem is várja, hogy az ítéletnek *ezzel* a fajával egyenként számot vessünk. Hisz alig kell mondani, hogy Tacitus — az Tacitus, semmi más; hogy Commines — az mindig csak Commines, s hogy a «vrai feuilleton» — az nem Janinnal indul meg, hanem Geoffroyval, ki brumaire 18-ika után a *Débat*shoz szegődve, a szerény rovatot egyszerre hatalommá emeli, mely mindent sphaerájába von, szóvá tesz és vitat, s oly féktelen szabadsággal, minő akkoriban csak *földszint*, — a hirlap *emeletjén* nem létezett.

Egy példát, mégis, legyen szabad itt bemutatni, hogy illusztrálja egyszersmind némely ítélet genesisét. — Az első császárság lyrikusai közt, — mondja a szerző, — *Lebrun* az egyetlen, a ki *fő-fő becsülést* érdemel; de mindjárt hozzá teszi: «*son style est travaillé avec un soin déplorable*». Íme, az egész *Lebrun*: egy jottával se több. Vajon kicsoda ismer rá ebből? s vajon kicsoda fejt meg? hogy kerül össze, *egy* lélekzet alatt, a «*haute estime*» meg a «*soin déplorable*», a «*fő-fő becsülés*» meg a «szánni való» kicsinyes gondosság. Az ellentét fölötte éles: van-e közvetlen mód? Forduljunk *Demogéothoz*: ott megtalálni szintazon két phrasist, — megtalálni szintazon szavakkal, — csakhogy nem közvetlenül egymás nyomán, és nem izolálva, nem egyes-egyedül. Motiválva van — ámbár nem eléggé — a *haute estime*, s jut a stílról szóló ítéletnek is megfelelő relief: szakadatlan erőlködés valami rendkívüli szint adni a kifejezésnek, bizarr szókapcsolatok, bizonyos abstractio a gondolatban, a közvetlenség és természetesség hiánya, stb. Írjuk ezt mind a *haute estime* rovására, és a *haute estime* meglehetősen vékony sorra jut. A mint hogy *Lebrun* ódáinak csakugyan lemúlt, különösen mióta vannak oly kiváló ódaköltők, mint *Lamartine* és *Victor Hugo*. De hogy is férhetne *becsülés* e bérencz poéta nevéhez? ki a servilismus fertőiben töltötte java életét, görnyedve és bókolvá egymás után XVI-ik Lajos, a jakobinusok és *Napoleon* előtt.

Úgy látszik egy-egy írói munkásság mivoltáról ép oly kevéssé tud ítélni a szerző mint kiválogatni az író életéből néhány, valóban jelentős mozzanatot s oda vetni, legfőbb vonalaiban, egy egész életpályát. Minek fölszedni a biographia morzsáit, hulladékait, ily vékony füzetbe, honnan kiszorúl annyi fontosabb thema is, a mely discussiót kíván. Mi szükség ide igtatni *Racine* halála napját? a mely — közbevetőleg mondva —

nem april 12-ike, hanem 21-ike. Mi szükség itt plutarchosi anekdoták- és legendákra? melyek, érezve semmiségöket, szégyenkezve állnak a józan ész ítélőszéke előtt, s csak egy életrajz-tákoló servum pecus az, mely őket mélységes tiszteletben részesíti és átszállítja nemzedékről nemzedékre. S csak *egy* ember akadjon, a ki valamely badarságot világgá röpít: bizonyára lesz második ember, a ki elliszi, és harmadik, tizedik, huszadik, — egy egész tömeg, — a mely e hitet vakon elfogadja. Ismétlődik számtalan jelenésben és változatban a Kaczor király meséje, kinek hatalmától minden állat megszeppen, ámbátor soha híret sem hallotta.

Mert, valóban, hinni sokkal kényelmesebb mint ítélni, — rabszolgának lenni sokkal kényelmesebb, mint szabad embernek. A hit — az eljön hozzánk; ítélet s meggyőződésnek utána kell járni, lesni, keresni kell őket, nem egyszer fáradságos útakon. A hit — az passiv állapot, a meggyőződés igazi actio. S hány ember akad, a ki önszántából efféle actióhoz lát? mikor olyan édes a nyugalom! A mit másfél száz éve Racine Lajos költött, az a legenda, atyjának haláláról, még tartja magát erősen maig. A nagy költő, e szerint, Maintenonné ösztönzésére, a királyhoz emlékiratot készít a köznyomor ügyében, e miatt az uralkodó elégtelenségét magára vonja, és bűjában meghal. «Racinet a királynak egy pillantása ölte meg»: ez kétségkívül igen szépen s költőileg hangzik, sokkal szebben, mint a száraz, prózai jelentés: «Racine májdaganatban halt el». Úgy látszik mintha ez utóbbi nem is illenék a sujethez! Egy szatócs — az meghalhat májdaganatban; de egy Racine — annak halála nem lehet ily köznap.

Mégis, ez utóbbi a *tény*, amaz csak *mesé*. Racine állandóan sohasem veszté el a király kegyét, s élvezte utolsó pillanatig. A köznyomorról ugyan sohasem törődött valami nagyon, s a mi a feliratot illeti, abban nem írt egy betűt se a népért, hanem igenis a királyi titkárok érdekében, tehát úgy szólván *pro domo*. Egyébiránt mi koránse akarjuk elvitatni a nagy költő rendkívüli érzékenységét, de annyit ismerjen el mindenki, hogy a hol van egy igen reális baj, nagyfokú májdaganat, a melyből kigyógyulni már nincs remény, — ott egyéb bajt keresni a halál okául, — s keresni a képzelet országában, — legalább is fölösleges.

Racine után a Port-Royal másik illustris növendéke: Pascal. Róla nénijétől, Périerné asszonytól, maradt reánk egy anekdotikus vonások gyűjteménye, a melyben sok őszinteség mellett, feltűnően nyilvánulnak a testvéri szeretet túlzásai. Pascal e szerint tizenkét éves korán könyvek és tanítók nélkül, csupán reflexio segítségével, *föltalálja* a geometria egy részét, a mi az ókor philosophjainak századokon át annyi fejtörésbe és fáradságba került. Sajátságos, hogy ez úgy vélt «föltalálás» munkája szigorún sorban Euklid nyomán halad, s ha formulázni akarók Pascal válaszát, a mint apja meglepi őt munkája közben és valla-

tóra fogja, e válasz ilyenforma lehet: «Készülök föltalálni Euklid harminczkettedik tételét». Igen valószínű, hogy a genialis gyermek foglalkozott egyes mértani problémákkal, s talán megtudta mutatni vagy — mondjuk — föltalálni azt a közönséges igazságot, hogy a háromszög szögleteinek értéke egyenlő két derékszöggel. De tudnia kellett-e azért a megelőző igazságok *egész* láncolatát? s hogy rávezesse, nem elég volt-e csak egy általános szabály, melyet apja körében hallhatott, hol a kornak leghíresebb tudósai megfordultak. Mai napság, mikor a természeti és lelki élet összes jelenségeit *törvényekből* igyekszünk kifejtetni, ma nem vagyunk hajlandók hinni a csodákban, — legkevésbé akkor, midőn a természetes megoldás magától kinálkozik. A génieben ép oly kevés a természetfölötti, mint a külvilág akármely jelenségében. Vannak magasabb és vannak alsóbb rendű jelenségek, de nincs egyetlen egy, a mely kívül vagy felül állna a természet, vagy a lelki élet törvényein. A légkört megrázkódtató villamscsapás ép úgy természeti jelenség, ép oly természetes, mint az alig perczenő villanyszikra.

Kérdezhetnők még, vajon bír-e jelentőséggel s csakugyan méltó-e csodálatra: föltalálni egy közönséges igazságot, a mely két ezer év óta ismeretes; de már is — attól félünk — egészen elvesztettük szemünk elől a tárgyat, a mi voltaképen *Petite Histoire*, s azt hiszszük, elég is volt. Ámbár mi nem sajnálunk időt és fáradságot, a mely egy rossz könyv bírálatába telik, tudva, hogy semmi sincs, a mi annyira szakasztott mássa a jó könyvnek mint a rossz, s intellectualis téren a látszólag csekély rossz, ha semmibe veszszük, könnyen oly gyászos romlást okozhat, mint akár a legnagyobb.

Minimum malum fit contemnendo maximum.

HÁHN ADOLF.

Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba. Irta *Bartal Antal*. Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. Budapest 1884.¹⁾

Az összehasonlító árja nyelvtudomány terén édes-kevés magyar munkát mutathatunk fel. De a bennünket legközelebből érdeklő ugor nyelvészetnek sem régen vannak munkásai s maig sincsenek sokan. Azonban nem elég csak az ugor nyelvészettel foglalkoznunk; műveltségünk története határozottan az árja nyelvészetre utal bennünket. Mert nyelvünk az ugor nyelvcsalád tagja ugyan, de irodalmunk árja nyelveken irt irodalmakból nyerte táplálékát. Az inkább formalis, ez inkább essentialis dolog. A világért sem kicsinylem az ugor nyelvészet feladatát és eredményeit, sőt szívesen elismerem, hogy nálunk az e fajta nyelvészet-

¹⁾ Felolvasta a phil. társaságban az ismertető.

nek kell a fő szerepet játszani; de egyúttal múlhatatlanul ki kell emel-
nem, hogy műveltségünk története mennyire kívánatosá teszi az árja
nyelvtudomány el-nem-hanyagolását.

A mi e téren eddig történt, azt a keveset összefoglalja és kellőkép
méltatja Bartal Antal az «Árja nyelvudomány művelése hazánkban»
cízmű akadémiai székfoglalójában. Ugyan ott élte föladatául említi az e
téren való működést. Az összehasonlító nyelvészet vívmányait értékesítő
iskolai grammatikáin kívül azóta jelent meg Görög-latin hangtana, mely-
hez most igen méltókép és helyesen csatlakozik fent nevezett ide vágó
legújabb munkája, melylyel a nyelvészet embereinek igen-igen hasznos
szolgálatot tett. A ki tudja, mily rengeteg terjedelmű már az ide vágó
angol vagy német irodalom, az nem fogja kicsinyelni azt a törekvést,
mely a külföldi művek önálló reprodukálásával rövid nyolcz íven alapos
bevezetést nyújt az összehasonlító nyelvészetnek még fiatal, de már is
teljes erőre kapott tudományába.

A szerző Egger nyomán dolgozva ki munkáját, a latin, görög és a
francia nyelvet vette fel tárgyalása alapjául. De a szellemes francziának
művét teljesebbé tette ránk nézve a magyar nyelvi tünemények szem-
mel tartása által. Nem ártott volna, ha az indogermán nyelvészet al-
phája: a szanszkrit, nem maradt volna ki az összehasonlítás állandó
keretéből. Úgy látom azonban, hogy a szerző is, az átdolgozó is szánt-
szándékkal hagyta el a szanszkritot. T. i. inkább ismeretes dolgokból
akarták magyarázni a grammatikai fogalmakat; ezeken akarták meg-
mutatni a grammatikai eljárást, kimutatni az elveket, melyeknek alkal-
mazása általános minden nyelvben. Nem akartak a grammatikai tudomá-
ny fárasztó kutatásaiba bonyolódni, csak a népek történetére és
irodalmuk földéritesére való becsét és hasznát akarták megismertetni.
Egyébiránt Bartal Görög-latin hangtanában bőven fordulnak elő a
szanszkrit nyelvre való hivatkozások.

E Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba — minden ízében szel-
lemes, talpra esett, új szempontú munka, úgy hogy átdolgozása valóság-
gos nyereség. Az összehasonlító nyelvészet alapfogalmaira, eljárására
nézve igen helyes tájékoztató úgy a grammatikai fogalmak, elvek tisz-
tázására, önálló felfogása, mint a jegyzetekben kimerítően csoportosí-
tott bibliographia által. Kicsiben általános nyelvtant ad a kezünkbe,
mely eredetiségénél, éles megfigyelésénél fogva igen alkalmas arra, hogy
sok tekintetben helyesebb nyelvtudományi felfogást terjesszen. Ezért
már a gymnasium felső két osztályában is igen hasznavehető segéd-
könyv, érdekes fűszerezője a különben sokszor száraz grammatikai
tárgyalásnak.

Az anyag a rövid tárgyalás daczára oly nagy és sokféle, hogy
vázlatos reprodukálásáról is le kell mondanunk. E rövid ismertetés ke-

retében legfelebb egy pár érdekesebb dologra hívhatjuk fel a figyelmet. Így pl. érdekes felfogásról tanúskodik a mondatnak grammatikai szempontú elemzése; a beszéd és mondatrészekről szóló magyarázat. Sokszor a teljesen ismeretes dolgokat is az ujság mezébe tudja öltöztetni. A névmás fejtegetése igen elmés. Az ige tárgyalása is figyelemre méltó. A fokozás adatai is érdekesen vannak csoportosítva. Itt jegyzetben megemlíti, hogy a magyarban is fokozzuk néha a főnevet, de elvont nevet nem. Erre — úgymond az átdolgozó — csak egy példát ismer a magyarban, Vörösmarty köv. mondatát: «rózsább a rózsánál, *gyönyörűbb* a gyönyörnél». Én ezt a sort így tudom: «Rózsánál rózsább, *gyönyörűbb* valami gyönyörnél». Elvont szó tehát itt sincs fokozva. De van Madách e kifejezésben: «Annál *szégyenebb*». —

Még érdekesebbek a syntaxisra, logikai rendre s a legterjedelmesebben tárgyalt etymológiára tett észrevételek. Másrészt a *brevis esse laboro*-nak tulajdonítható, hogy a szótani dolgokat tárgyaló fejezetek itt-ott némi hiányosságot mutatnak a könyv címének szempontjából. Egyéb kifogást nem is tehetek s rövid ismertetésemet azzal végzem, hogy e könyv méltóan nyitja meg a Philologiai Társaság kiadványainak sorát. Quod bonum, faustum, felixque sit!

Dr. CSENGERI JÁNOS.

Görög nyelvkönyv. A gymnasium V. osztálya számára írta *Polgár György*. Budapest, 1883. Eggenberger. Ara 1 frt 20 kr.

Ki a német paedagogiai folyóiratokat lapozgatni szokta, ismeri azon élénk sürgést-forgást, mely jelenleg Németországban a görög elemi oktatás methodikájának terén uralkodik. A vita tárgyát főkép a görög olvasókönyv kérdése képezi. Mindinkább hangsúlyozzák Németországban is, hogy a görög olvasókönyv (valamint a latin is) már a tanítás legalsó fokán összefüggő olvasmányt nyújtson s így mentől elébb és mentől alaposabban a classicusok olvasására előkészítsen. S ily értelemben szerkesztett olvasókönyvek egymásután hagyják el a sajtót. Ott van pl. a Teubner kiadásában megjelent Meurer-féle és Vollbrecht-féle olvasókönyv, továbbá a Gothában Perthesnél megjelent Bachof-féle (1883), mely utóbbi különös dicséretet érdemel. Hogy a görög olvasókönyv kérdése nálunk, hol a görög oktatásra sokkal kevesebb idő áll rendelkezésre, még nagyobb fontosságú, kétséget sem szenved. Sőt mondhatni, oly könyvet, mely e nehéz feladatot minden tekintetben megoldaná, a szó szoros értelmében magasztalni kellene. Eddig két, összefüggő olvasmányt nyújtó olvasókönyvünk van. Az egyik a múlt évben megjelent Szamosi-féle, melyet a kritika hasznavehetőnek ítélte. A másik Polgár Györgynek csak az imént megjelent Görög Nyelvkönyve. Azt hiszem, a tárgy fontossága igazolja, ha ez utóbbi könyvet kissé bővebb megbesz-

lés tárgyává teszem. Megjegyzéseimet két főrészeire fogom osztani. Először könyvünk tartalmát akarom röviden jelezni és egyes részeit tudományos szempontból megbírálni, azután pedig methodikai és didaktikai szempontból fogom az egészét vizsgálatom tárgyává tenni.

I. Polgár Nyelvkönyve 9 szakaszból áll. E részek ily sorrendben következnek egymás után: Bevezetés, Olvasókönyv, Magyarázatok, Gyakorlókönyv, Szócsoportok, Szótár az olvasmányokhoz, Szótár a görög gyakorlatokhoz, Szótár a magyar gyakorlatokhoz, Átnézet az alaktannak az olvasmány és görög gyakorlatok alapján tanítandó részei felett.

A Bevezetéssel (1—23) szerző eleget akar tenni az Utasítások azon kívánalmának, hogy a grammatikailag már érettebb tanuló, mielőtt az összefüggő olvasmányhoz hozzá fogna, elébb elvont rendszeres tárgyalás alapján sajátítsa el a legszükségesebb alaktani előismereteket. Mindenekelőtt a görög olvasást és írást és a hangok felosztását tanítja, továbbá a különböző hangsúlyjeleket említi. De mindjárt itt kénytelen vagyok helyreigazító megjegyzést tenni. A 4. §. szerint «az egyszerű magánhangzók természetöknél fogva rövidek (ε, ο), hosszúk (η, ω), kétesek (α, ι, υ).» Ez nem praecis beszéd és a «kétes» kifejezés a latinra nézve egészen mást jelentvén (pl. p̄trem) itt csak zavarra adhat okot. A mi csak az írásjegyre nézve igaz, azt szerző, bár akaratlanul, a hangzóról mint olyanról állítja. A mássalhangzókat a 6. §-ban pillanatnyiakra (explosivae) és huzamosakra (continuae) osztja fel, a pillanatnyiakat tisztákra és hehezetesekre, a tisztákat nem zengőkre (α, τ, π) és zengőkre (γ, δ, β). De a «zengő» kifejezés nézetem szerint helyesen csak a német Sonorlaut szónak felel meg, s ily értelemben zengők a görögben egyedül l, r, m, n. (V.ö. Sievers, Phonetik 41. l.) Ha pedig szerző a német tonlos és tönend kifejezéseket akarta fordítani, akkor a hehezeteseket is nem zengőknek kellett volna elneveznie és e felosztást a huzamos mássalhangzókra is kiterjesztenie. Ott is vannak zengők (n, m, r, l, v) és nem zengők (s, h, f). Jobb lesz tehát már praktikus szempontból az eddig megszokott módon a k, t, p-t ezentúl is tenuisnak, a g, d, b-t mediának nevezni el.

A Bevezetés hátralevő része a casus-alakítás és személyragozás különböző módjait ismerteti. A főnévnel paradigmákat nyújt az α (η), ο és a többi magán- és mássalhangzós tövekre (ἄλς, ῥήτωρ, πῖτος, νέκτωρ), összevetni iparkodván a görög és latin casusragozást és ennek fejlődését. Tanítja továbbá a hangsúlyjelek elhelyezését, a névelőt, az (α és ο tövű) melléknéveket és egyes névmásokat. Az igenél a főidők személyragjait τρέπω, εἰμί, δείκνυμι, τρέπομαι, δείκνυμαι praes. imperf. indicativusán, a történeti idők személyragjait pedig ἔτρεπον, ἦν, ἔδεικνυον, ἔτραπον, ἔτρεψα, ἔτρεπόμην, ἔδεικνύμην, ἔτραπόμην, ἔτρεψάμην praet. imperfectumok és aoristusok indicativusa alapján iparkodik genetikusan fejtegetni. A Bevezetés

ezen részéhez a nyelvtudomány szempontjából sok megjegyzés fér. Hogy miért van pl. πολιτης-nél πολιτα α-val tőül adva, nem tudom. Ha netalán a vocativusa miatt, akkor az nyelvtörténetileg semmivel sincs indokolva. S minthogy a vocativus nincs is felvéve az esetek közé, ezen rövid α egyáltalán érthetetlen marad. — A 19. §. g) alatt azt tanítja, hogy a mássalhangzós és lágy hangzós «egytagú tövek minden egy szótagú alakjaiban vagy a természetnél vagy a helyzetnél fogva hosszú magánhangzónak kell lenni; azért ha ez nem volna meg, a szótag pótló nyújtást kap, pl. σῆς, σῶς. Ehhez még a következő megjegyzés van adva: «Pótló nyújtást a magánhangzók a mássalhangzók kilökésekor azok pótlása miatt kapnak.» Hogy σῆς; és hasonló szóknál nem pótló nyújtással és általában nem valamely mássalhangzó eleste által okozott nyújtással van dolgunk, felesleges bizonyítgatnom. Bajos továbbá iskolai könyvben állítani, hogy a görög igemódok megegyeznek a latin igemódokkal (§ 24). Okvetetlenül az optativust mint a görög nyelv sajátos módját kell feltüntetni.

Legtöbb kifogás alá esnek a személyragok s főképp a casus-végződések alakulására vonatkozó genetikus fejtegetések, melyekre szerző az előszóban különösen felhívja az olvasó figyelmét. Ezek nagyrészt egyszerűen hasznavehetetlenek. Hasznavehetetlenek, mert szerző nem lévén tisztában a nyelvhasznítás és nyelvtörténet módszere és eredményei iránt, többnyire helytelen állításokat kockáztat. E kissé kemény ítéletemet, azt hiszem, bővebben is tartozom igazolni. Ha állításaimat tudós tekintélyekkel nem támogatom, akkor ez csak a hely szűke miatt történik.

A 15. §-ban ezeket olvassuk: «Az α tők nominativusának eredeti ragja ε volt. Ez a hímneműeknél meg is maradt, de a nőneműeknél elveszett». Nem helyes; a nőneműek semmiféle rokon nyelvben nem mutatnak fel s-t, melyet tehát az indogermán időre nézve sem szabad felteenni. (A latin materies-nek és hasonlóknak es végzete egészen más eredetű.) A hímneműek s-ragja sem eredeti, mint a rokon nyelvekből kitűnik, hanem valószínűleg az o-tövek analogikus hatása folytán került oda. A fentebbi sorokat pedig így folytatni: «minek következtében a tő α-ja hangzók után és ρ után hosszú, más mássalhangzók után röviddé lett», egyszerűen érthetetlen. — Az egyes sz. genitivusban az α-tőví hímneműeknél az eredeti rag nem αjo, αjo, mert hiszen az α a tőhöz s nem a raghoz tartozik. Azután az αo nem vonatott össze a szabály ellenére az o-tövek genitivusának analogiájára, hanem a már kész ω lépett alakátvitel folytán αo illetőleg εω helyébe. Mennyiben lehetne latin familiai-t πολιταιο- vagy πολιτωο-val összevetni, nem értem. Talán csak nem gondolja szerző, hogy arch. familiai familiajo-ból lett. — Az egyes sz. dativusra nézve helytelen állítani, hogy bizonyos esetekben az össze-

vonás ($\alpha + \alpha$ -ból) γ helyett η -ra történik. Hiszen az η a már *összevont* γ helyébe lépett. — Az α -tövek több. nom. pl. $\alpha\lambda\iota\alpha\iota$ soha sem volt $\alpha\lambda\iota\alpha$ -j-es, hanem itt egy aránylag későn keletkezett, csakis a görög és latin nyelvben található alakkal van dolgunk. Valószínűleg az α -tövek több. nominativusának mintájára lett úgy, miért is az α : a hangsúlyozásra nézve rövid ($\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha\iota$). Ezt megelőzőleg a több. nominativusnak $\alpha\lambda\iota\alpha\gamma$ -nak kellett lenni, 'v. ö. szkr. *açvās*, oszk *asās* (arae). Miért lett volna *dīōs* eredetileg = *dies-es*, a mit szerző egészen alaptalanul $\alpha\lambda\iota\alpha\iota$ -val összevetni kér, ismét rejtély előttem. — Indokolatlan állítás továbbá, hogy a kettős sz. genitivusának és dativusának ragja az α , σ és mássalhangzós töveknél $\varphi\upsilon$ lett volna, melyből a φ kilöketett. A kettős szám kérdéses esetét még egyáltalán nem sikerült megmagyarázni. — Az α -tövek genitivusánál $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omega\upsilon$ és $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omega$ -nak semmi köze latin *arī*-hoz; ép oly kevés közük van *dīei*-hez, mely sohasem volt *dīesīs*, valamint *senatu-os*-hoz sincs közük. E sorrend pedig: *avoīs*, *avoi*, *avei*, *arī* nem bir nyelvtörténeti alappal. — Az α -tövek dativusát helytelen így írni: $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omega\iota$, mert akkor azt kellene hinni, hogy $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omega$ a tő és *i* a rag. Itt a rag (*ei*) és tő már a görög előtti időben vonatott össze. — Az α -tövek több. nominativusa a névmásragozás ($\tau\omega\iota$ = szk. *tā*) analogiájára kapta az *i*-t. Ily nominativusok a latin, szláv, litván és kelta nyelvekben találhatóak. A latinból *pīlumnoe*, *poploe* (= *pīlumnoi*, *poploi*) ősrégi alakokat kellett volna összehasonlítani az egészen légből kapott *avoīs* *avoēs* helyett. — A több. accusativusban a parallellának nem szabad *avons* (*avums*)-nak lenni, mert *avums* valószínű non-sens, hanem *aroms* (*arons*) *arōs*-nak. — Az α -tövek több. genitivusában soha sem volt *s*. A tő α -ja *om*-raggal már az indogermán időben *ōm*-má vonatott össze, tehát $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omega\upsilon$ = *avūm*, régiebb *avōm*. A latin *rum* nagyon késői termék, melyet még az umber és oszk nyelvek sem ismernek. Az α -tövek genitivusából származik. — A vocativusban az α töveknél nem az eredeti *ā* *ra* gyengült ε -ná. — Az ige egy. első személyére nézve több mint valószínű, hogy már az indogermán őskorban a tematikus igék csak $\bar{o}$ -ra végződtek. De ha már tanítjuk is, hogy *mi* elkopott, még sem szabad oly monstrosus alakokat mint *trep-mi* és *vert-mi* alkotni. Ezekben a tematikus hangzó már indogermán eredetű. Stb.

Látni való, hogy legjobb lesz a Polgár-féle nyelvtörténeti fejtegetéseket, melyek ily alakban a tanulót csak megzavarni és tévútra vezetni alkalmasak, a tanításnál egyszerűen mellőzni. A tanár, ha e kezdő grammatizálást a fejlődési momentumok belevonása által érdekesebbé és tanulságosabbá akarja tenni, kénytelen lesz, a mi szükséges, saját maga kidolgozni. A ki pedig e téren nem eléggé tájékozott, érje be avval, a mit Hintner az δ jeles nyelvtnába jónak látott felvenni.

Egyuttal constatálnom kell szerzőnek egyes helyeken nem épen mintaszerű előadását is. A 18. §-ban pl. olvassuk: «Az éles hangsúlyjel

állhat... 2) az utolsó előtti szótag felett, de ha ezen szótag magánhangzója természetlől hosszú, akkor az utolsó szótag magánhangzójának is természetlől hosszúnak kell lenni, mert ha ez rövid, akkor az utolsó előtti szótagon csak hajtott hangsúlyjel állhat.» Ez ugyan nem az igazi tankönyv-stilus. A 14. § hoz való jegyzet így szól: «Az *x* ragozásnál a *tő* megegyez a nőnemű nevek egy. nominativusával, de eltér a hímneműekétől, melyeknek *tője* *ä*, ha a nom. τῆς végzetű, más esetekben pedig τ.» Hát így *vezvixis*, *tő vezvix* s hasonlóak hol maradnak?

Könyvünk második szakaszát az Olvasókönyv (24—42) teszi. Olvasmányul szolgál a Kyropaediából az I. könyvnek 2., 3. és 4. (1—26) fejezete vagyis Kyros ifjúkori élete. Szerző az eredeti szöveget egész teljességében vette át és változtatást csak annyiban tett, a mennyiben azt a tartalom szerint 4 főrésze és 22 fejezetre osztotta. Hogy összefüggő történeti olvasmánynak elsőséget adott mesék, anekdoták, elmés mondások, tréfás párbeszédek és hasonló apróságok felett, csak helyeselni lehet. Ez utóbbiak rendesen különféle írókból merítettvén, először stílus dolgában a kellő egységet nélkülözik; azután tárgyuk is igen hamar változván majdnem úgy, mint egyes össze nem függő mondatok a rendszertelen gondolkodást és szórakozottságot segítik elő. Ellenben a Xenophonból vett összefüggő olvasmány megismertetvén ezen író constructióival s kifejezőmódjával mintegy előkészítő iskola a következő osztály olvasmányához, a Memorabiliákhoz. Más kérdés, hogy nem lett-e volna célszerű a Kyropaediának itt-ott eléggé szövevényes mondat szerkezetét egyszerűsíteni. De erről később. Itt még csak azt jegyzem meg, hogy nem ártott volna Xenophon életéről és a Kyropaediáról néhány bevezető szót előrebocsátani.

Következnek a Magyarázatok (43—100), melyek az olvasmány minden egyes fejezetéhez először néhány sajátos kifejezést állítanak össze és egyes a fordításra vonatkozó megjegyzéseket és tárgyi magyarázatokat adnak, másodsor az olvasmány illető része alapján tanítandó alakítani és csekély mérvben mondattani részleteket csoportosítják. Az alakítani részhez némi helyreigazító megjegyzéseim vannak. A hosszú hangzót az *nt* (és *n*) tövek *s* nélküli nominativusában, pl. *ἄρχων* szóban a nyelvtudomány mai álláspontján nem szabad többé úgy magyarázni, hogy «az *s* rag előtt elcsik a *t* s azért a *tő* hangzója pótló nyujtás folytán *o*-ból *ω*-vá lesz» (14. §.). Itt a hosszú hangzó már európai sőt indogermán eredetű, s már amaz ősi időben sincs nyoma az *s*-nek (L. Meyer G. Griech. Gramm. 268. jegyz.). Pótló nyujtás folytán az ion attikai dialektusban *o*-ból csak *ω* keletkezhetett volna, a mint azt pl. *ἄρχωνος* több. dativusban meg is találjuk. S Polgár önmagával is ellenmondásban van, mert könyve 14 lapján azt tanította, hogy *o*-ból pótló nyujtás folytán *ω* lesz, míg itt egyszerre *o*-ból *ω* lesz. Hintner már helyesen tanítja,

hogy ἄρχων = ἄρχον(τ) és Vertretungsdehnungról beszél szemben az Ersatzdehnunggal. Ugyanez áll az ρ tövek s nélküli nominativusára nézve is. Helytelen továbbá az 51. §. azon állítása, hogy pl. γάρην acc.-ban az ν rag előtt τ esett volna ki. Νάρην, ἔρην stb. egyszerűen analogiák az i-tövek acc. szerint. — A 162. §. azt mondja: «ἐδίδουν, ἐδίδους, ἐδίδου s így tovább összevontan διδῶ tőtől az ου végű igék praet. imperf. szerint». E szerint tehát így kellene hibásan folytatni: ἐδίδουμεν stb. S azután hogy lehet még az egyes számban is a kötőhangzó nélküli ragozásnál az összevonást csak emlegetni is? — A futurum Atticumot (195. §.) helytelen úgy magyarázni, mintha ott «az s-nek kieste után ε betoldatnék». Itt jó lett volna Hintnert követni, ki κομι(δ-σ)ε-ω alakkal a dolgot helyesen magyarázza.

A Gyakorlókönyv (101—118) az olvasmány tárgyával kapcsolatos mondatokat ad az Olvasókönyv 22 fejezetének megfelelő csoportokban. A görög mondatokat nyomban az Olvasókönyv megfelelő fejezetei után kell fordítani, mert arra számítvák, hogy az olvasmányban gyéren előforduló és tárgyalásra váró nyelvtani adatokat kiegészítsék. A magyar-görög mondatok a már tárgyalt nyelvtani rész begyakorlására szolgálnak. A görög és magyar mondatokat kevés kivétellel szerző úr maga szerkesztette, még pedig ügyes módon. Nyelvi szempontból alig lehet kifogást tenni. Csak a következőt nem helyeslem. Az 1. gyakorlatban ὁ βασιλεῦ νομεῦ τοῦ λεῶ helyett a görög nyelvszokásnak megfelelőbb: ὁ βασιλεῦ, ὁ νομεύς, valamint a 8—9. gyakorlatban e helyett: «μὴ θανάτου ἐκκρίθητι», μὴ θανάτου ἐκκρίθης. Ilyesmi mint: οἵτινες τῶν παιδῶν . . . ἐπαίδευσαν, οὕτοι ἂν νεανίσκοι ἔσωσαν τὰ (10. gy.) — ἡ κῦρου εὐκλεία καὶ οὗ ἡ τιμή — οἱ στρατιῶται δεικνύτωσαν τὴν σετεράν ἀρετὴν, καὶ κῦρος τὴν ἦν — (12. gy.) az attikai prózában nem igen fordul elő.

A könyv utolsó részét képezik az olvasmány egyes fejezeteivel összefüggő tárgyi, etymologikus és synonymák szerinti Szócsoportok (119—149), az olvasmányokhoz való Szótár betűrendben (150—169), Szótár a görög gyakorlatokhoz (170—173), hol a gyakorlatok azon szavai, melyek az alphabetikus szótárban fel nem találhatók, beszédrészek és tövek szerint csoportokba vannak szedve, Szótár a magyar gyakorlatokhoz (174—180), hol a szók azon sorrendben jönnek egymás után mint a megfelelő mondatokban. Mindezek igen szorgalmasan vannak dolgozva. Csak a 137 lapon áll hibásan «κοιμάω fekszem alszom» lefektetni, elalattatni helyett.

Vége mint már mondtam egy függelék (181—187) átnézetet nyújt az alaktannak az egyes olvasmányok és görög gyakorlatok alapján tanítandó részei felett.

II. Vizsgáljuk már most Polgár Nyelvkönyvét methodikai és didaktikai szempontból.

Mindenekelőtt azt hiszem, hogy igen bajos lesz a Bevezetésben nyújtott nyelvtani előismeretek alapján a Kyropædia eléggé szövevényes mondatait a kezdő tanulóval kellően megértetni. A tanuló, ki a Bevezetés elsajátítása után is az igetanból alapjában nem igen tud többet mint a személyragozás különféle módját, és a ki addig még a legkisebb mondatot sem fordította, most egyszerre az ismeretlen alakok egész halmozásával, terjedelmes összetett mondatokkal és egymásra torlódó syntaktikus sajátságokkal áll szemközt. Lehetetlen tehát, hogy még a legügyesebb fejtegetés mellett is kedve ne lankadjon, és bizonyos nyomott kedélyhangulat erőt ne vegyen rajta. Sőt nem egy önkénytelenül sohajt majd fel mint a tanuló Goethe Faustjában: «Mir wird von alle dem so dumm, als ging' mir ein Mühlrad im Kopf herum». És ezen nem igen fognak segíteni sem a fordításra vonatkozó megjegyzések, melyeket a Magyarázatok adnak, sem azon körülmény, hogy a tanár sokat csak egyszerűen lefordít és különben hallgatással mellőz. Azonkívül ily szövevényes mondatok magyarázásánál a legnagyobb vigyázat mellett is meg fog esni, hogy a tanár oly terminusokat használ, melyeknek értelme a tanuló előtt nem egészen világos, és melyeket a dolog természeténél fogva egyelőre nem is lehet világosabbá tenni. Így a tanuló könnyen bizonyos fölületességhez szokhatnak hozzá. Nagyon helyén lett volna tehát az olvasmányok első felében Xenophon stilusát egyszerűsíteni és a tanuló igényeihez mértén átalakítani. Legtöbbszöri helyesen alkalmazott kihagyásokkal lehetett volna ezt elérni. Így mindjárt az első olvasmányban, ha ὅτι-től fogva végig az összefüggésre nézve ügyesen egészen közömbös sorokat elhagyjuk, sok nehézség egy csapásra elesik.

De ha már szerző Xenophon szövegének rövidítésétől és megnyirbálásától visszariadt, akkor okvetetlenül a nyelvtani bevezetést, értem különösen ennek az ígére vonatkozó részét, szélesebb alapra kellett volna fektetnie. Az Utasításokkal ez által nem jött volna összeütközésbe. Mert az Utasítások a nyelvtani bevezetésre két hónapot, esetleg az egész első évharmadot szánják mondván, hogy «szükséges lesz a görög ige alakjainak egész rendszerét áttekintve előadni, hogy az állítás és cselekvés minő módjait, az idők minő neveit képes a görög nyelv egyszerű igealakokkal kifejezni». Ezenyi okulást pedig a Polgárféle Bevezetésből semmiképen sem lehet meríteni. Nézetem szerint czélszerű volna, mielőtt valamely görög író változatlan szövegének olvasásához hozzá fognánk, az Utasítások által ajánlott grammatikai előkészítő cursusban egy teljes verbumot, még pedig egy verbum purumot (összeköttetésben az egytövű nem tiszta igékkel) a tanulóval betanultatni, körülbelül azon sorrendben, melyet Vollbrecht «Die Einübung des griech. Verbuns in der Schule» (Fleckeisen's Jahrbücher 1878, II, 569 l.) czímű becses értekezésében ajánl. A tanuló ekkép egy kis rendszeres egész birtokába

jutna, és ezen systematikus kereten belül igen czélszerűen és feltűnő nehézség nélkül lehetne azután az összefüggő olvasmány alapján az igéről szóló tant kiegészíteni. Azt is szükségesnek tartom, hogy ily grammatikai előkészítő cursusban a megtanult nyelvtani alakok apró mondatokon begyakoroltassanak, miáltal egyúttal ez alakok syntaktikus használata is szemlélhetővé tétetnék. Az egyszerű grammatizálás az alakoknak a mondatban való praktikus alkalmazása nélkül, mint azt az Utasítások megengedik és Polgár Bevezetésében keresztül is viszi, végre mégis csak unalmassá válik és esetleg a tanítás sikerét is veszélyeztetheti. Az ily mondatokat a leendő összefüggő olvasmány tárgy- és eszme-köréből kellene meríteni. Így elérnők, hogy a tanuló némi fordítási ügyesség és oly nyelvkincs birtokába jutna, melyet az összefüggő olvasmánynál azonnal értékesíthet. Ez azután emelné a tanuló önbizalmát és az összefüggő olvasmány fordításában a gyorsabb tempót lehetségessé tenné. Malmosi Károly, a mint látom, még az ily grammatikai előcursusban is perhorrescálja az apró mondatok fordítását. (L. Magyar Tanügy, 1883, 77 l.). Ennyire részemről nem mehetek. A meddig a nyelvtanba való bevezetés tart, addig apró mondatokat fordítani a tanuló értelmi tehetségére nézve annyival kevésbé járhat veszéllyel, mivel tudvalevőleg a tanuló, ki egy idegen nyelvvvel először áll szemközt, eleinte a szokatlan alakok benyomása alatt úgy sem jut hozzá, hogy az olvasottak tartalmára sokat ügyeljen.

Egy olvasókönyvben továbbá nagyon fontos momentum a szótanulás. E tekintetben is nem egy dolgot másképp kívánnék. Így azt hiszem, hogy szükséges lett volna az egyes darabokhoz kidolgozott tárgyi s etymologikus szócsoportok előtt mindenen felett csakis az illető olvasmányban előforduló szókat a tanuló részére áttekinthető módon csoportosítani. A tanulóknak a tanár vezetése mellett eszközölt fordítás és elemzés után első sorban e szókat kell alaposan elsajátítani, s ezek azt hiszem az olvasmány tartalma által támogatva legjobban is fognak emlékezetébe vésődni. Csakis e tökéletesen elsajátított alaptörzs egyes alkalmas részeihez szabad azután a tárgyi stb. szócsoportoknak fűződniök, még pedig korántsem oly nagy terjedelmet öltve, mint Polgár könyvében látjuk. Mert féltök, hogy a Polgár szócsoportjaiban található rengeteg szóhalmazt még a legjobb tanulók sem fogják győzni. De ha már szerző jónak látta a szócsoportokat oly gazdagon kiállítani, akkor mindenesetre oda is kellett volna törekednie, hogy e szók legnagyobb részt a gyakorlatok görög és magyar mondataiban csakhamar értékesíttessenek. E helyett mit veszünk észre? Az első, 9 sornyi olvasmányhoz csatlakozó szócsoport körülbelül 96 szót foglal magába. Ezek között van 80 új, mert csak vagy 16 fordul elő magában az olvasmányban. (12 az olvasmányban található a szócsoportban nincs meg.) A 80 új szóból az első

olvasmányhoz tartozó görög-magyar gyakorlat csak 6-ot használ fel, míg ismét 37 ujat hoz. Az eredmény tehát a következő. A tanulónak az első olvasmány és gyakorlat kapcsán körülbelül 200 szót kell megtanulnia, melyek közül 67 egyáltalán nem értékesíttetik. Ez természet ellenes állapot s ily roppant szótömeeggel a tanuló nem fog megbirkózhatni, ha csak nem akarjuk, hogy az olvasmányban a nyelvtani tárgyalás által beálló szünet kelleténél hosszabb legyen. Ama 77 szó közül, mely a második, 11 sornyi olvasmányhoz csatlakozó szócsoporthoz van, magában az olvasmányban 10 fordul elő. A 67 új szóból a 2-ik görög-magyar gyakorlat csak 2-t használ fel, holott 10 ujat hoz, a 2-ik magyar-görög gyakorlat 3-t vesz fel és 21 ujat hoz. Összevéve így áll a dolog. A tanuló a 2-ik olvasmány és gyakorlat kapcsán körülbelül 117 új szót tanul meg. Ebből 54 mindjárt gyakorlatilag nem használtatik fel. Ily statisztikai összeállításokat az első 6 olvasmány- és gyakorlathoz készítettem és sehol kedvezőbb viszonyokra nem akadtam. Ennélfogva bizvást mondhatom, hogy szerző e tekintetben a régi $\mu\tau\delta\epsilon\nu \ \acute{\alpha}\gamma\alpha\nu$ -t nem vette zsinór-mértékül. Itt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a tanárnak szabadságában áll a szócsoporthoz a szükséghez képest rövidíteni. Ebből azonban más baj keletkezhetnék. Ugyanis a magyar görög gyakorlatokhoz nincsen magyar-görög szótár betürendben. S minthogy e gyakorlatok a szócsoporthoz majd az egyik majd a másik szót felhasználják, a tanuló a készülésnél esetleg megakadhatna és zavarba jöhetne.

A görög gyakorlatokhoz való külön szótár egészen elmaradhatott volna, és az itt előforduló új szokat jobb lett volna a nagyobb alfabetaikus görög-magyar szótárba felvenni. Mert e gyakorlatok könnyű mondatai legalkalmasabbak arra, hogy a tanuló ott a szók önálló felkeresésében s így a szótár használatában gyakorolja magát.

A magyar-görög gyakorlatokhoz oly szótár helyett, hol nagyrészt csak az előbbieken elő nem fordult kifejezések adatnak azon sorrendben, melyben a megfelelő mondatokban egymás után következnek, inkább alfabetaikus magyar-görög szótárt kívánnék. A tanuló az elébb tanultakból lassankint mégis csak felejt egyet-mást; s ha így egy szót elfelejtett, áldozzon azután mindjárt perczeket, míg a különféle Szócsoporthoz és Szótárak valamely zugában nagy nehezen rá talál. Ilyesmire a tanulónak manap ugyancsak kevés ideje marad. Azt is hiszem, hogy a magyarból fordítandó gyakorlatokba új szokat nagyobb számmal egyáltalán nem volna szabad felvenni, mert különben valóságos szótanulási hajsza keletkezik.

Polgár könyvének Előszavában azon véleményben van, hogy legczélszerűbb volna az Olvasókönyv 22 fejezetéből az 5-ik osztályban 20-at elvégezni. De azt sem tartja bajnak, ha valaki csak 16-ot fejez be és a többi a 6 osztályra hagyja. Én tanulóink munkaképességét tekintetbe

véve az anyagot felosztani iparkodtam és azon eredményre jutottam, hogy a rendelkezésünkre álló körülbelül 140 órában (a többi a Bevezetésre kell) több mint 12 olvasmány és gyakorlat bajosan lesz befejezhető, feltéve t. i. hogy a szócsoportokat teljesen és a 12 olvasmányhoz fűződő összes grammatikai dolgokat is alaposan át akarjuk venni. S ha e számításom helyes, akkor az olvasmányok és gyakorlatok csaknem fele a 6-ik osztályra maradna, a mi a Memorabiliák olvasását jóformán illusoriussá tenné. A ki tehát Polgár könyvét használni fogja, helyesen cselekszik majd, ha mindjárt kezdettől fogva, a hol csak lehet, rövidítéseket tesz és a grammatikai tárgyalásra kitűzött anyagból is minden lehetőt mellőz.

Még csak azt akarom említeni, hogy kívánatos lett volna az úgynevezett rendhagyó igealakokat a görög-magyar Szótárba külön felvenni, mint Szamosi tette. Továbbá nem ártott volna gyorsabb tájékozás végett a fordítandó szövegben megjelölni azon szókat, melyekhez a Magyarázatok megjegyzéseket adnak. S ha még hozzá teszem, hogy célszerű lett volna a végén a mondattani megjegyzéseket kis rendszerességgel összefoglalni és könnyebb kezelés céljából a könyvet két füzetre osztani, mely füzetek egyike a Bevezetést, Olvasókönyvet, Gyakorlókönyvet, másika a Szócsoportokat, Szótárakat és az alaktannak tárgyalandó részei feletti átnézetet magába foglalta volna, akkor azt hiszem Polgár művének jellemzésére minden szükségeset elmondtam.

Polgár Nyelvkönyve fentebb kimutatott egyes tévedései és hiányai daczára is egészben véve derék munka, melyről senki sem fogja állíthatni, hogy *ἀνευ ἰδιοῦτος* volna szerkesztve. A rendelkezésre álló görög olvasókönyvek közt határozottan első helyen áll, miért is tanártársaim figyelmébe ajánlom.

SPITKÓ LAJOS.

Palladas. Anth. Pal. XI. 54.

Vén vagyok, azt mondják a leányok. Fogjam a tükröt
 S nézzem benne, hová tünt el az ifju korom.
 Mit bánom, ha fehér, ha sötétszinü még a halánték,
 A mikor éltemnek vége közelgve közelg.
 Illatozó kenetek- s koszorúkkal s Bacchus-itallal
 Űzöm az agg kornak terhes ezernyi baját.

P. T. E.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Dichtungen von Dr. Martin Luther, herausgegeben von Karl Goedeke.
Mit einem Lebensbilde Luthers von *Jul. Wagenmann*. Leipzig, 1883,
244. l. (Deutsche Dichter des XVI. Jahrhunderts. XVIII.)

Luther költői műveinek legjobb kiadása, mely a számos régebbi kiadást mind nélkülözhetővé teszi, — igen jó bevezetéssel, az eredeti kiadások pontos lajstromával és kellően tájékoztató jegyzetekkel, melyekben a kiadó az egyes költemények forrásait is felemlíti, sőt sokszor teljes szövegben közli.

Luther nem sok költeményt írt és későn fogott a versíráshoz, pedig Thüningiából származott, a népdal virágzó honából, s maga is nagyon szerette a költészetet. Magdeburgban s Eisenachban mint tanuló énekkel kereste kenyerét; Erfurtban mint egyetemi hallgató latin költőkkel foglalkozott sokat, különösen Vergilius, Horatius és Ovidius voltak kedves olvasmányai. De később maga sokszor sajnálta, hogy fiatal éveiben nem olvasott több költeményt és szépirodalmi munkát. A humanisták latin verseit is olvastatta, bár e férfiak iránt, kik vallási kérdésekben nagyrészt egészen közönyösek, sőt a keresztyén vallás irányában néha ellenséges indulattal voltak, nem érzett igazi rokonszenvet, maga is csak néhány latin verset írt. Végre ismeretes, hogy Luther — ötven évvel Shakespeare előtt — a színházat is pártfogása alá vette és hogy a zenének lelkes barátja volt.

Mégis csak 1523-ban, tehát negyven éves korában, kezdett költeményeket írni, akkor is reformatori műve szolgálatában, egyházi dalokat. Főleg 1523 óta sokat foglalkozik az isteni tisztelet rendezésével. «Szeretném, írja (*Die Form der Messe*, 1523), ha sok német énekünk volna, melyeket a nép a misénél énekelhetne. De nincsenek német költőink és zenészeink, kik oly keresztyén és egyházi dalokat készíteni tudnának, melyek megérdemelnék, hogy a hívők Isten templomában naponta használják.» És ugyanakkor felszólítja és buzdítja tehetséges barátjait, hogy ily dalokat készítsenek, «mert bennem», írja Spalatinnak, «nincsen meg az a tehetség, hogy úgy tudjak ily dalokat írni, a mint szeretném». Szép és mégis népszerű költeményeket kíván. «Szeretném, ha azok az új udvari szók elmaradnának, hogy a szöveg teljesen a nép fel fogása szerint, egészen egyszerű és mindennapos legyen, de mégis tisztán és szépen hangozzék.» De sokoldalú buzdítása nem volt eredményes; így tehát maga fogott hozzá a munkához s így lett az 1523—24-iki év a német evangélikus egyházi dalnak szülő éve.

Első költeménye egy valóságos történeti népdal: *Neu Lied von zwei Märtyrern Christi, zu Brüssel von den Sophisten zu Löwen verbrannt*

1524, melyben Voes Henrik és Esch János vértanú halálát (1523 július 1.) megéneklí; első egyházi dala e szavakkal kezdődik: *Nu freut euch lieben Christen-Gmein* 1524. Ugyanakkor hozzáfog egyes zsoldárok költői feldolgozásához, úgy hogy ezen 1523—24-iki évben 25 egyházi dala készült, melyekhez Luther életének még hátralevő 22 évében mindössze még csak 16 költemény járult. Leghűresebb egyházi dalát (*Ein feste Burg ist unser Gott*), melyhez mindjárt Luther halála után mindenféle mese és monda fűződött, valószínűen 1529-ben, a speieri birodalmi gyűlés idejében írta, midőn az evangélikus rendek a többség határozata ellen protestáltak és kijelentették, hogy Isten szava mellett megmaradnak. Utolsó egyházi dalai 1543-ból valók.

A cél, mely Luthert egyházi dalainak megírásánál vezette, az isteni tisztelet rendezése volt. Innen van, hogy dalait nagyrészt azon forrásokból merítette, melyek addig is az isteni tiszteletnél szerepeltek: a bibliából, különösen a zsoldárokból, a kátéból, latin egyházi hymnusokból s régibb német vallásos dalokból. Luther 41 egyházi dalából csak kilencz teljesen eredeti, 10 alapszik a biblián, 7 a kátén, 9 latin dalok fordításai, 6 régi német énekek átdolgozásai; de ez idegen forrásokon alapuló dalok is teljesen magukon viselik Luther egyéniségének s meggyőződésének bélyegét. A dalok utolsó kiadása, melyet még Luther maga eszközölt, 1545-ben jelent meg Lipszében Babst Bálintnál. Ez egyszersmind Luther egyházi dalainak legjobb kiadása, melyet azért Goedeke az előttünk fekvő kiadásnál alapúl vett.

Egyházi dalokon kívül írt Luther még néhány mesét, melyeket ő maga aesopusi meséknek nevez. De e mesék nem alapúlnak a görög ú. n. aesopusi meséken, hanem azon (eredetiben s mindenféle fordításokban nagyon elterjedt) középkori latin gyűjteményen, melyet ritkán Aesopusnak, rendszeren Romulusnak tulajdonított a kor (legutolszor s legjobban kiadta H. Oesterley, Berlin, 1870). E mesékhez járulnak némely verses mondásai, parabolái s tréfái, melyeket e kötetben mind összegyűjtve találunk.

Függelékül közli Goedeke még Muler Henrik és Keiser Leonhard vértanú történetét, a mint Luther azt 1525 és 1528-ban megírta, továbbá Luthernek a zene szépségéről és értékéről írt megjegyzéseit, végre Justus Jonas jelentését Luther haláláról, mely Wittenbergben, 1546-ban megjelent s egyszerű, keresetlen előadásával még ma is megható olvasmány — nem protestansok számára is.

Wagenmann bevezetése Luther életének egyszerű s rövid, de igen áttekintő s a lényeges momentumokat helyesen kiemelő elbeszélését és műveinek csoportosító felsorolását tartalmazza.

Die deutschen Lügendichtungen bis auf Münchhausen. Dargestellt von Carl Müller-Fraureuth. — Halle, Max Niemeyer, 1881.

A leplezetlen hazugságnak azon irodalmi termékeiről értekezik szerzőnk, melyeket a német szellem a Münchhausenről nevezett hazugságyűjteményig produkált vagy idegen nemzetektől átvett. Műve a legminutiosusabb gonddal készült, épen azért pedáns és kevésbé élvezhető. Egyébiránt is, nem érdekelhet bennünket minden egyes hazugság, melyet Müller-Fraureuth gondosan elemez és első forrására igyekszik visszavezetni. Minthogy azonban a hazugság költészete minden népnél megvan, néhány vonással adjuk ennek általános jellemzését.

A *zsoltáros* minden embert hazugnak mondott. És *Lucianus* ezen tagadhatatlanul igaz észrevételt teszi: μάλα πολλοί εἰπιν οἱ τοιοῦτοι οἷς ἔμψυτος ἔρωσ ἐστὶ πρὸς τὸ ψεῦδος. *Platon* meg épen minden költőt, mint hazugot távol akar tudni ideális államától; s nem is tagadható, hogy, ha nem fektetjük a fősúlyt az erkölcsi szempontra, a költészetben sok túlzást, a való fölé emelést, tehát alapjában hazugságot fogunk felfedezni. Azonban illusiók nélkül az emberek nem szeretnek lenni; a költészet pedig nyújt ilyeneket, s valótlanságai sokszor a legnagyobb gyönyört okozzák nekünk. Nem is nevezzük tehát a valódi költészetet hazugságnak; de annak nevezzük a képzelem azon könnyed termékeit, melyek a valósággal oly könnyelműen bánnak, hogy egyszerre bárki által hazugságokul ismerhetők fel. E hazugságok a tréfás adomákkal és mesékkel együtt képezik a nép szellemi táplálását és mulató eszközét; mert a felsőbb poesis ájtatos élvezése csak keveseknek adatott.

Ismeretes, hogy némely népmesében magas pályadíj tűzetik ki a hazugoknak; pl. sokszor épen királyleány. Müller-Fraureuth ezt úgy magyarázza, hogy ily magas pályadíj kitűzése által a nép ki akarta fejezni naiv szeretetét a költészet alakításai iránt, s hogy egy jó «költeményért» (hazugságért) egy királyleányt sem tart túlzó árnak. Az ily pályázó hazugoknak egyik felöltő törekvésök, hogy sértés által kiejtésék a végzetes szót: «hazudsz». Például egy norvég mesében a kérő azt mondja a királyleánynak: atyádat anyám kaptafára ütötte; mire az utóbbi sértődve kimondja a döntő szót. Nevezetes vonás az ilyen versenyhazudásnál az is, hogy a hazudozó, ha nem győz is, nem büntetik. — Egyébiránt a nép meséiben gyakran nem oly naiv, a milyennek látszik. Példa rá, hogy a magyar mesélő a felöltőbb valótlanságoknál azt szokta mondani: «úgy láttam, mint most», «olyan igaz, mint hogy most ott vagyok» stb. Azért talán az a magyarázat volna helyesebb Müller-Fraureuthénak helyébe, hogy a nép egyszerűen mulattatni akarja magát s azonfölül arra utalni, hogy a hazug gyakran mily nagy czélt képes elérni.

A megnevetetés, a mulatás tehát főcélja az ily hazudó költeményeknek. Tárgyaik szerint különbözőeket különböztethetünk meg. Így vannak, a melyek régi mythosokra vezetnek vissza; mások a gúny és szatira gyümölcsei; végre vannak olyanok, melyek pusztán nevetetés céljából irattak.

Régi mondára vezet vissza egy sváb hazug azon állítása, hogy egy általa lőtt nyúl füléből száz akó méz folyt ki; és pedig az «Eldoradó» «Schlaraffenland» mondájára. Indogermán eredetűnek látszik a hazug azon bizonyítgatása, hogy egy éjjel fölment egy tölgyön a mennybe, mely fa egy éjen át az égig nőtt. Ilyszerű hazugságok különben nagyon el vannak terjedve. Példa rá Münchhausennek szeckskából font kötele, melyen a holdba megy; s erre utalnak ily szólasmódok: ἔξ ἄμμου ργοινίου πλέκειν, ex arena funem nectere, Dicks hatband made of sand, Seide aus Haferstroh spinnen.

Satirikus eredetre sok hazug költemény vezethető vissza. Így például a «Doctor Eisenbart» című hazugság-sorozat az orvosok és kuruzslók tudákos ügyetlenségeit gúnyolja. A «Finkenritter» című pedig a teljesen elfajult lovagiság éretlenségeit satirizálja nagy részben. A leghírvesebb ilyenmű mű tudvalevőleg a Lukianos Igaz történetei.

Volt kor, a melyben a hazug mesék és adomák a legnagyobb kedveltségnek voltak a tárgyai, s a mely épen azért roppant sokat is produkált. E kor a középkor vége és az újnak eleje. Egyébiránt is a középkor embereire nézve csak csekély mértékben léteztek phantastikusságok. Képzelmők tárgyról-tárgyra szökken, s a legellentétesebbeket egyesíti, a kimagyarázhatatlant megmagyarázza, s azt tartja nevelésnek, mit mi manap együgyűségnek vagy izetlenségnek nézünk. Így keletkeztek a «felfordúlt világról» szóló dalok és más eszelős költemények. Az ily művekben mindenféle eszköz és szerszám emberi tetteket végez; épen így az állatok is, kik azonfölül sajátóságokat cserélnek; maguk az emberek pedig a legfurcsább és legészellenesebb dolgokat művelik. Gyakran találkozunk az ily művekben az ellentétes jelzők halmozásával: nagy, vastag, karcsú, kis tölgyfa; a mondatrészek fölcserélésével: az utas az útát vállára vette és fegyverét lábai alá; az alanynak a tárgygyal való fölcserélésével: a nyulak megfognak a kutyákat. — És az ily dolgok valamikor nagyon el voltak terjedve; manap csak szórványosan élnek még népdalokban és gyermekmesékben, valamint népmesékben is.

Mai ízlésünkkel legjobban összeegyeztethetők az adomaformájú hazugságok, melyeket a német «Lügenschwänke»-nek nevez. Ilyenek társaságban, eszem-izsom alkalmával manap is járnak. Manap is azt tartják sokan, valamint régenten: bolond ember, a ki asztal fölött okosat beszél. Az a német kifejezés «aufschneiden» egyenesen asztali föllentéseknek köszöni lételet. Ilyen hazudozásokra különösen a πολύτροποι, a

messze földön jártak hajlandók; vagy a kik szeretik a tapasztaltságot és bátorságot fitogtatni. Minők a katonák, diákok, vadászok, utazók, kiknek legtöbbször el lehetett mondani: ἀρχηγός και διδάσκαλος τῆς τοιαύτης βωμολοχίας. A vadászok különösen rossz hírben állanak, mit a német «Waidspruch» a hazugsággal való egyértelműsége s a francia közmondás mutat: «mentir comme un chasseur». — Az ily tréfás hazudozások azután egyéb adomákkal le is irattak, és nehányat meg lehet találni pl. Pauli-nak Schimpf und Ernst-jében, Kirchlhof-nak Wendumut-jában, stb.

Ezek azok, miket a hazugság költészetéről általában megjegyezhetünk. Ki netán irodalmunkban ily irányú vizsgálódásokat akar tenni, az nehézkessége mellett is jó hasznát fogja venni Müller-Fraureuth könyvének, valamint Ellisen Münchhausenjének.

Tata.

ERDÉLYI KAROLY.

Kritische Untersuchungen über die Zimtländer von Carl Schumann.
Gotha, 1883. Justus Perthes. (Ergänzungsheft Nro 73 zu Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt.)

Áfrika és Ázsia között egy keskeny tengerág terül el, mely alakja, természeti tüneményei és környékének felette érdekes természeti viszonyai miatt már korán vonta magára a tudósok figyelmét. Különösen a mostani század elejétől kezdve geographusok és természettudósok nagy számban kutatták a vidéket és a tengert, és mióta Ehrenberg ottani tanulmányaival egy új tudományt, a legparányibb szerves lényekről szóló tudományt alapította, a tenger és környéke folytonos kutatások tárgyává lettek. A vidék azonban nem csak mint természeti tárgy, hanem egyszersmind — és részben még nagyobb mértékben — mint népek lakhelye vonzza a kutatók érdekeltségét. A tenger ugyanis alakja és csekély szélessége miatt inkább folyó völgyéhez hasonló, és az ottani népek történetében csakugyan nem mint elválasztó tenger, hanem mindig mint öszekötő folyó szerepelt. Ennek tulajdonítandó, hogy ott a legrégebb idők óta a partmelléki népek között a legélénkebb közlekedés folyt, hogy a népek a tengernek majd egyik, majd másik partjára vándoroltak, úgy hogy a legbonyolódottabb ethnographiai viszonyok támadtak, melyek még feltűnőbbek lesznek, ha említjük, hogy nem messze a tenger déli részétől, közel Afrika partjához, Dioscorides szigete fekszik, melynek sanscrit neve határozottan tanúságot tesz arról, hogy azon valamikor indusok laktak. Így tehát ezen tenger körül Sem, Chám és Jáphet utódai találkoznak, mi az ott felmerülő kérdések megoldását felette megnehezíti. Történészek és nyelvészek ennek daczára vagy épen ezért újabban és újabban térnek vissza ezen vidékre, azon helyes meggyőződésből indulva ki, hogy az Arabs tenger környéke ma-

gába rejti a feleleteket az emberiség őstörténelmének legérdekesebb kérdéseire.

Az előttünk fekvő értekezés ezen kérdések egyikét meg akarja fejteni.

Szükségesnek tartottam ezeket előrebocsátani azon nehézségek feltüntetésére, melyek a lelkiismeretes kutatót itt lépten nyomon kétes dolgok végleges eldöntésében vagy csak kielégítő megoldásában folyton megakadályozzák. Schumann teljesen ismeri és méltatja kitűzött feladatának nehézségeit és azon czélből, hogy az olvasó bizalmat helyezzen a szerzőbe, megismerteti őt azon tanulmányokkal, melyeket tett. Schumann ugyanis ezeket mondja: «A kérdés sokoldalúsága egyszersmind valószínűvé teszi a megoldás hiányosságát. Az egyes tudományágak mai terjedelménél fogva nem lehet senki azok mindegyikében teljesen otthonos. Az ókori philológiában, mely pedig e téren oly fontos anyagot szolgáltat, nem vagyok szakember. Az arabs forrásokat az eredeti szövegekben, részben kézirati emlékekben tanulmányoztam; az egyiptomi okleveleket összehasonlítottam az eredetiekkel. A növénytani és földrajzi tanulmányok szűkebb, sok évi szaktudományom körébe esnek.» Ezen szavakból tehát megtudjuk, hogy a szerző tulajdonképeni szakmája a természetrajz és a földrajz, hogy az arabs nyelvet teljesen bírja, hogy az egyiptomi nyelvben oly jártas, hogy képes az eredeti okmányokat összehasonlítani a fordításokkal és ez utóbbiakat megbírálni; hogy pedig a classica philológiában nem olyan járatlan, mint velünk el akarja hitetni, mutathatja a classica írók pontos és lelkiismeretes használata, bizonyíthatja a kitűzött feladat sikeres megoldása. Hogy szerzőnk minden tekintetben tájékozottan lépett a tanulmányok ezen terére, bizonyíthatja még azon körülmény is, hogy az ókor híres és kapós terményei közül ép azt választotta kutatásának különös tárgyává, mely előfordulása, elterjedése és eredete tekintetében mai napig vita tárgya maradt. A fahéj ugyanis határozottan azon fűszer, melynek megszerzésére az első hajózási vállalatok törekedtek, sőt a fahéj talán az első fűszer, mely a tengeren túlról Egyiptomba jutott.

A fahéj, melyet Herodotos tökéletesen ismer és melyet a jeles történetíró és geographus behatóan le is ír, már a XI. egyiptomi dynastia alatt készült emlékeken fordul elő azon becses anyagok közt, melyek Punt-ból hozattak; az egyiptusoknak ezen országgal üzött kereskedésök felette élénk volt, — ezt bizonyítja a számos arra vonatkozó felirat — és tartott egészen a XXI. dynastiáig, a mikor ezen közlekedés egy időre teljesen megszűnt. Szerzőnk ezért Masperoval a phönikusokat okozza, kik jelentékeny kereskedelmi ügyességekkel talán monopoliumot szereztek az ottani kereskedelemre. Ezen feltevés nézetünk szerint nem helyes, még pedig két okból nem az: először is a phönikusok a Veres

tenger vizein akkor már nem játszottak nagyobb szerepet, másodsor a XXI. és XXII. dynastia alatt uralkodó belviszályok elegendő okot szolgáltatnak a Punt-tal üzött kereskedelem hirtelen félbeszakításának magyarázatára. De hol van Punt? Brugsch szerint Punt a régiektől Trogo-dytice nevezett partvidék legdélibb részét foglalja magában; Mariette-Bey a fogalmat még szűkebbre veszi, mivel Punt országát a Somál-parton keresi. Hogyan jött a két kitünő tudós ezen eredményhez, azt itt a hely szűke miatt nem kutathatjuk; csak azt akarjuk kiemelni, hogy szerzőnk más úton haladva, ugyanazon eredményhez jutott. Schumann ugyanis egy felíratot talált, mely XI. Ptolemaeos I. Sándorról szól, s mely következőkép hangzik: «Ő Punt országába menekült, idősebb testvére átvette Egyiptomot. Ő másodsor lépett fel mint király.» Ezen esemény 89-ben történt Kr. e. Josephus szerint ezen Ptolemaeos, anyja megöletése után, a nép dühe elől menekülván, Kos szigetére futott, a hová anyja már előbb a törvényes király előtt kincseit megmentette volt. Schumann helyesen mondja, hogy Josephus itt tévedett, mert Kos szigete nem tartozott soha az egyiptusi birodalomhoz; szerinte Josephus Kos szigetet Kus-sal (Kusch) tévesztette össze, mi annál lehetségesebb, mivel Kusch középhangzóját az egyiptusi nyelvben ki nem írják, a görög nyelvben pedig az éles sch-hangzó hiányzik, egészen eltekintve attól, hogy a görög ember előtt Kos sokkal ismeretesebb volt, mint Kusch. Ha ez igaz (a mi természetes), akkor Punt Kus-ban keresendő. Kus alatt pedig az egyiptusok mindig Afrika dél-keleti partját értették.

Schumann ezen eredménnyel természetesen nem elégedett meg és kutatott oly hely után, mely bizonyossá teheti vélekedését. Szerzőnk ilyen helyet talált is: Oponé városát. «A szavak magja — mondja Schumann — mássalhangzói összetételében tökéletesen egyenlő. Az eltérések oly jelentéktelenek, hogy nem vehetők tekintetbe, kivált mivel könnyen magyarázhatók meg. A szó elejéhez csatolt alif a sémi nyelvekben oly gyakori, hogy nem lephet meg; az pedig tény, hogy ezen vidék ős idők óta a szemközt lakó arabs törzsek befolyása alatt állott. Az egyiptomi szó végén levő *t* nőnemű utórag, mely a sémi nyelvekben országnevekre általános és az észak-afrikai törzsek nyelveiben szintén előfordul.» Mind ezért határozottan hiszi, hogy Punt és a görög Oponé egy és ugyanazon szó. Az által pedig, hogy az utóbbit az arabs irodalomban Karfűni és Hafűni alakokban találjuk, képesek vagyunk, még a jelen Gerdafűn = (Guardafin) és a Rás Hafűn-ban is az egyiptomi Puntnak csak modern változásait constatalni. Schumann ezen fejtegetése tökéletesen helyes, mert nem ritkán történt, hogy egész országokat vagy csak egyes pontok vagy egyes provinciák nevéül neveztek el. Így például Portugal lett portus-Cale-ből (ma Oporto), Byzancz, Marokko, Tripolis, Tunis stb. (provincziákra nézve v. ö. Britannia, Graecia, Italia, Media, Persis, stb.).

Ugyanazt a tüneményt találhatjuk a népek elnevezésénél, például: német, sváb, frank, allemande, muszka stb.

Az értekezés második pontja foglalkozik az ókor talán legérdekebb terményével. Ezen termény az egyiptomi Khisit, melyet rendszeren Casia-val vagy fahéj-jal azonosítanak. Schumann szintén helyesnek tartja ezen identificációt, csak hogy ő a név eredetét nem az egyiptomi nyelvben keresi, hanem egészen máshol. Az egyiptomi nyelv szótáraiban mutatkozó bizonytalanságok ugyanis őt arra a gondolatra hozták, hogy a Khisit név nem is egyiptomi származású, hanem hogy az a Nilus vidékén szintúgy mint Görögországban csak idegen szó. Kutatásai egy japáni barátja támogatása folytán eredményhez is vezettek. Schumann már tudta, hogy a fahéj chinai neve «kuei». A termény japáni elnevezésére nézve pedig barátja ezeket írta neki: «A fahéj általános neve a japán nyelvben ni-kei. Megkülönböztetnek 1. kii-schin (szóról szóra a fahéj szíve), mely öregebb törzshéjből állítatik elő az által, hogy a külső para- és a belső hámrétegek gondosan eltávolíttatnak; 2. kei-schi (fahéj ága) a Németországban használt fajta, mely fiatalabb hajtások héjából állítatik elő, ott Japánban kevesebb értékűnek tartják.» Schumann a japán (illetőleg chinai) és az egyiptomi név között oly egyezést talál, hogy e név eredete bizonyosnak mondható; a kei hang végén levő *i* ugyanis alig hallatszik és csak az *e* meglágyulására szolgál, mint például az orosz *jod a, u, e* után. A második szótagban lévő *sch* pedig a német éles sziszegő hangtól teljesen különbözik, mert csak mint hehezett, selypezett *s* ejtetik ki, úgy hogy a kettős szó majdnem kisi (kizi) hangzik). Schumannt kutatásában még megerősítette Gabelentz hírneves nyelvész, ki a fahéj nevére vonatkozólag ezeket írta neki: «Kuei, jap. kei = laurus cassia, cinnamomum aromaticum; — kuéi-çi, kei-si Wells-Williams chinai szótárában cassia-kéreg, Hepburus japán szótárában pedig cinamomum, cassia». A cassia szó tehát chinai eredetű; az ellen csak annak lesznek kételyei, ki az egyiptusok (illetőleg phönikusok) kereskedelmi összeköttetéseinek körét a korlátolt classica méretekkel méri.

Schumann derék értekezésére itt leginkább azért kívántam figyelmetteni, mivel az nemcsak a történésznek, hanem a philologusnak is sok és érdekes anyagot nyújt.

DR. HEINRICH ALAJOS.

Die Cantica der sophokleischen Tragoedien. Nach ihrem rythmischen Bau besprochen von Hugo Gleditsch. Zweite durch den Abdruck des Textes vermehrte Bearbeitung der «Sophokleischen Strophen» desselben Verfassers. Wien, 1883. Carl Konegen. XV. és 276. l. 3 frt 60 kr.

Mióta a hetvenes években *Rosbach* és *Westphal* (különösen ez utóbbi System der antiken Rhythmik [Breslau. Leuckart. 1865.] című

munkájában, és mindketten öt kötetes munkájukban, melynek második Westphal által eszközölt kiadása két kötetben *Metrik der Griechen und Römer im Vereine mit den übrigen musischen Künsten* [Teubner. 1867—1868.] czímmel jelent meg) a görög *rhythmika* tudományát Aristoxenus alapján megteremtették, és őket működésükben *Brambach* (*Rhythmische und metrische Untersuchungen*. Teubner. 1871.) *Christ* (*Metrik der Griechen und Römer*. Teubner. 1874.) és különösen *J. H. H. Schmidt* pauza-theoriájával. (*Die Kunstformen der griechischen Poesie und ihre Bedeutung* [Leipzig, Vogel. 1868—1872.] czímű négy kötetes munkájában, és ennek Leitfaden in der Rhythmik und Metrik der classischen Sprachen für Schulen [Leipzig, Vogel. 1869.] czímű kivonatában) követték: egész sorát látjuk a kitünő tudósoknak hasonló kérdésekkel foglalkodni. De a midőn ezek az egyes görög költőket teszik kutatásaik tárgyává, nem elégednek meg a költemények rhythmikai magyarázatával, hanem különösen azt a kérdést törekszenek megfejteni, miként adták elő a görög dráma kardalait, minő szerepe volt előadás közben az egész karnak és egyes tagjainak, szóval, alapját vetik a görög kardal *technikája* ismeretének. *M. Schmidt* (*Die sophokleischen Chorgesänge rhythmirt*. Jena, Mauke. 1870. *Sophokles Antigone nebst den Scholien des Laurentianus*. Jena, Fischer. 1880.) és *Brambach* (*Metrische Studien zu Sophokles*. Teubner. 1869. *Die sophokleischen Gesänge für den Schulgebrauch metrisch erklärt*. Teubner. 1870; második változatlan kiadása 1883-ban jelent meg) ugyan csak a rhythmusra vannak tekintettel, de már *Arnoldt* (*Die Chorpartien bei Aristophanes scenisch erläutert*. Teubner. 1873. *Die corische Technik des Euripides*. Halle, Mühlmann, 1878. *Der Chor im Agamemnon des Aeschylus scenisch erläutert*. Halle, Mühlmann. 1881.), *Hense* (*Der Chor des Sophocles*. Berlin, Weidmann. 1877. *Über die Vortragsweise sophocleischer Stasima*. Rhein. Mus. XXXII. 489—515. ll.), *Muff* (*Über den Vortrag der chorischen Partien bei Aristophanes*, Halle, Mühlmann, 1872. *Die chorische Technik des Sophokles*. Halle, Mühlmann, 1877. *Der Chor in den Sieben des Aischylos*, Halle, Mühlmann. 1882.) és *Wecklein* (*Über die Technik und den Vortrag der Chorgesänge des Aeschylus*. Teubner. 1882.) a kardal technikáját teszik kutatásaik főtárgyává.

Mivel nem szándékunk ezuttal az előbb említett írók műveit (ám-bár hogy a főbbeket, melyek t. i. a kar technikájának kérdésében külön irányokat képviselnek, szeretnők) ismertetni, áttérünk ezen tájékoztató szavak után Gleditsch könyvének megbeszélésére, összehasonlítva azt *M. Schmidt* és *Brambach* imént említett munkáival, a mennyiben Gleditsch is, mint a két utóbbi író, csak a rhythmussal foglalkodik, szigoruan tartózkodva minden kar-technikai kérdés megvitatásától.

Gleditsch munkáját két régebben megjelent programm-értekezése

(De Metra des Sophokles. Progr. des Königl. Wilh.-Gymn. zu Berlin 1867. és 1868.) átdolgozásának nevezi ugyan, de mivel ő abban nemcsak az azóta megjelent szakmunkáknak hanem saját folyton ezen irányban eszközölt kutatásainak eredményeit is értékesítette, könyvét bátran új munkának tekinthetjük. Számot adván röviden az előszóban könyvének kidolgozásáról, áttér Sophocles lyrai részeinek (canticáinak) tárgyalásra. Minden egyes kardal elé tartalmára vonatkozó rövid tájékoztató bevezetést csatol, azután adja a szöveget (előbbi két program-értekezésében hiányoztak a bevezető szavak, sőt magát a tárgyalása alapjául fölvetett szöveget sem adta, csak annak a Laurentianus A.-tól eltérő helyeit), melyben a recitálás könnyebbsége kedvéért a thesissel (ezen elnevezést a görög rhythmikusok és nem a római metrikusok értelmében használja) kezdődő sorokat kikezdi, az anakrusissal kezdődőket bekezdi; a $\tau\omega\upsilon$ -t (syllaba longa longior-t) valamint a verssor beljében előforduló pausát egy rövid vastag vonással jelöli, azon szótag után állítva azt, mely a $\tau\omega\upsilon$ -t képezi, vagy melynél a pausa fordul elő; az egyes periodusokat nyomtatásbeli közökkel szemlélteti. A szöveg alatt áll a Laurentianus sorbeosztása és a szövegre vonatkozó kritikai jegyzetek, melyekben a kettős pont előtt a szövegbe fölvetett lectio áll a forrás megnevezésével, a kettős pont után az ugyanazon helyre vonatkozó leghitelesebb kézirati adat. Ezeket követi a metrumok rhythmikai magyarázata schemák kíséretében, melyekben minden dipodia első thesisére ictus-jelt tesz és az egyes kolonokat egymástól tactus-vonással elválasztja, (de az egyes tactusokat nem különbözteti meg, és az iambusokban meg anapaestusokban nem vágja el J. H. H. Schmidt módjára az arsis-t a thesisből). A hét tragœdia után egy pár Tereus fragmentumot tárgyal. Befejezi a munkát egy kritikai függelék, melyben az egyes szövegváltoztatásokat röviden megokolja.

Az utolsó évtizedben Gleditsch mellett különösen Brambach és M. Schmidt foglalkodtak Sophocles kardalainak magyarázatával (l. fentebb említett műveiket); de míg Brambach ezen évben megjelent könyvének második kiadása változatlan lenyomata az elsőnek (M. Schmidt Die sophokleischen Chorgesänge rhythmirt című munkájára, a meny nyiben ott a rhythmus tisztán zenészeti szempontból tárgyalatik [magyarázatul csak kóta-jeleket használ, és pl. a dochmiusokat Mendelssohn szerint taglalja] nem leszünk tekintettel), addig Gleditsch a mások és saját eredményeit értékesítve, olyan munkát ad, mely írójának finom rhythmikai érzésénél és nagy kritikai telhetségénél fogva a maga nemében határozottan a legkitünőbb. Tartózkodva J. H. H. Schmidt mesterként periodus-theóriájától és pausa-tanától Roszbach-Westphal elveiből indul ki, szerintök különböztetvén meg a strophák fajait. Kimutatja a periodusok és strophák szerkezetének rendszerességét, de óvakodik

annak magyarázatától, hogy mit fejeznek ki az egyes rhythmikai alakok, mennyire felelnek meg azok a tartalomnak, szóval, kerüli a rhythmus æsthetikáját, jól ismervén annak ingadozó talaját. Nem tagadható azonban, hogy ha nem is magyarázható meg minden rhythmusi alak æsthetikailag, itt ott mégis jogosult, a hol t. i. az alak a tartalmat nyilván visszatükrözi. Ha tehát nem is helyes az æsthetikai magyarázat következetes használata, jogosult lehet az bizonyos szembeötölő helyeknél, mint a hogy azt Brambach sikerrel alkalmazza. Hasonlóképen tartózkodik a kar technikájának magyarázatától és ezen kérdést illetőleg inkább Arnoldt (munkáit l. fentebb) felé hajolva (ki a sophoclesi stasi-monnak félkarok vagy ennél is kisebb karrészek által való előadását nagyon valószínűtlennek tartja) nem helyesli Muffnak (műveit l. fentebb) karmegosztási teoriáját, de nem is czáfolja. Annyi bizonyos, hogy Muff teoriáját (l. Die chorische Technik des Sophokles című művét, különösen annak általános részét), ha épenséggel nem mondható is, hogy minden állítása bizonyos, igen éles ésszel alkalmazza Sophocles kardalaira.¹⁾ A szövegre nézve is nagy különbség van Gleditsch és Brambach között. Brambach igen conservativ elvből indul ki; Gleditsch nagyon kevésre becsüli a hagyományt: igen sok helyt nagy kritikai tehetséggel és a legnagyobb merészséggel változtat nemcsak egyes szavakon, de a versek sorrendjén is; a karok sorainak beosztására nézve is saját belátása szerint jár el; Brambach nagy súlyt fektetvén a hagyományra (l. Metrische Studien zu Sophocles című munkájának 48—56, és Rhythmische und metrische Untersuchungen című kövényének különösen 58—68., 111—124. és 129—134. lapjait) ahoz ragaszkodik. Mi teljesen igazat adunk Brambachnak, midőn ő Rhythm. u. metr. Unters. című munkájában oda nyilatkozik, hogy, miután az alexandriai kéziratok *periodusokon* (és *pericope*-ken) alapuló colometriáját nem ismerjük (mert azt azon följegyzésekből, melyek az alexandriai colometriára nézve a késő római korból származó Laurentianus A-ban előfordulnak, meg nem állapíthatjuk), a Laurentianus A-ban

¹⁾ Arnold és Muff eleinte együtt akarták megírni a görög dráma karának technikáját, és már hirdetve is volt a szaklapokban, hogy készülöben van egy ezen kérdésre vonatkozó nagy munkájuk (következő címmel: Richard Arnold und Christian Muff: Die chorische Technik im griechischen Drama. Halle, Mühlmann. — Vom Auftreten des Chors und der scenischen Darstellung seiner Lieder. Einleitung und zwei Theile. Einl.: Überlieferungen des Alterthums, die Leistungen der Neueren. Erster Theil: Geschichte der dramatischen Chöre, Halbchöre u. s. w. Zweiter Theil: Chor bei Aeschylus, Sophocles, Euripides, Aristophanes), de vélemény különbség támadván közöttük, a munka, úgy látszik, abban maradt.

előtérbe lépő *colonokon* alapuló colometriát tartja egyedül helyesnek (kivéve azon stereotyp versfajokat, minő a hexameter, tetrameter és az asynartetok ismeretesebb nemei, melyeknél két colonnak egy sorba való írása egészen biztos), nem csak azért, mert ezen újabbkori *colonokon* alapuló colometria nagyrészt helyes képét adja az eredeti versbeosztásnak, hanem már csak azért is, mert az alexandriainál sokkal áttekinthetőbb (l. a fentebb említett munka 68., 130. és 134. lapjait). Külömben hogy az eredeti versbeosztás *colonokon* alapul, azt véleményünk szerint az is bizonyítja, hogy a kardalok sorainak számozása (minek stereotyp volta nyilván a legrégebb tradícióban gyökeredzik) a colonok számításán alapul (l. erre nézve még M. Schmidt cikkünk elején idézett «Antigone»-jének XXXIII-ik lapját). A mit Brambach a kardalok versbeosztására nézve egyedül helyesnek tart, azt M. Schmidt «Antigone»-jében alkalmazva látjuk, hol (nem tudjuk, vajjon Brambach után indulva-e vagy tőle függetlenül, könyvében legalább nem említi Brambach nevét) a kardalok sorai következetesen colonok szerint vannak beosztva.¹⁾ Ugyan csak M. Schmidt a colonokat és periodusokat függőleges vonásokkal, a pericope-ket diagrammokkal szemlélteti, és így

¹⁾ Szabadjon annak illusztrálására, hogy milyen a zürzavar e tekintetben, példaképen (hogy egy esettel az egész tényállást jellemezzük) Antigone parodosának első sorát bemutatni, mely a kezeink közt levő szöveg- és jegyzetes kiadásokban a következő alakokban fordul elő: A Laurentianus A. szerint (ἄκτις ἀελίου τὸ κάλλ-) adja e sort *Benloew-Béllaquet* (Sophocle Antigone. Paris, Hachette. 1881), *Brambach* (Met. Stud. zu Soph., Die sophokl. Ges. für den Schulgebr. metr. erkl.), *M. Schmidt* (Die sophokl. Chorges. rhythmirt, Soph. Antig.), *Schneidewin-Nauck* (Sophokles. Viertes Bändch.: Antigone. Berlin, Weidmann. 1880), *Wecklein* (Ausgew. Trag. des Soph. Erstes Bändch.: Antigone. München, Lindauer. 1874), *Linwood* (The Theban Trilogy of Sophocles. London; Longmans, Green. 1878; ἀελίου τὸ helyett ἀελίου); ἄκτις ἀελίου, τὸ κάλλιστον ἐπιταπύλω alakban *Schubert* (Sophocles Antigone scholarum in usum edidit —. Praga sumpt. fecit Tempsky. Lipsiae sumpt. fecit Freytag. 1883); ἄκτις ἀελίου, τὸ κάλλιστον ἐπιταπύλω φανέν alakban *Campbell-Abboth* (Sophocles in single plays for the use of schools. Oxford, Clarendon Press, 1880), *Campbell* (Sophocles edited with english notes and introductions by —. Oxford, Clarendon Press. 1879), *Dindorf* (Sophocles Antigone in usum scholarum edidit —. Lipsiae, in aed. Teubneri. 1881), *Tournier* (Les tragédies de Sophocle. Paris, Hachette. 1877), *Wolff-Bellermann* (Sophocles, Dritter Theil: Antigone. Teubner. 1878), *Wunderus-Wecklein* (Sophocles tragoediae. Vol. I. Sect. IV. Continens Antigonam. Teubner. 1878), *Gleditsch* (Die Cant. der sophokl. Trag.; ἀελίου τὸ helyett ἀελίου); ἄκτις ἀελίου, τὸ κάλλιστον ἐπιταπύλω φανέν Ἡΐβα τῶν alakban *J. H. H. Schmidt* (Leitf. in der Rhyth. u. Metr. der class. Spr. für Schulen).

az illető versszak eurhythmiáját is visszatükrözteti, mert véleménye szerint ez utóbbi nem a szomszédos colonoknak hanem a pericopéknek egyenlő nagyságában áll (l. «Autigone»-jének XXXIV-ik lapját).

Végül csak ismételni akarjuk abbeli ítéletünket, hogy Gleditsch könyve első helyen áll a maga nemében, hogy azzal szemben Brambach munkája csak a verssoroknak colonok szerint való beosztása tekintetében bír előnnyel.

Dr. PE CZ VILMOS.

VARIAE LECTIONES.

LXI. Brinkmann, Die Metaphern I. Band. Die Thierbilder der Sprache Bonn. 1878. 189. lapján azt mondja, «die metaphorische Bedeutung aber die *ἄροσ* bei den Tragikern hat, z. B. bei Sophokles, Oed. Tyr. 1497: Τὴν τεκοῦσαν ἄροσεν, ὅθεν περ αὐτὸς ἐσπάρη. Antig. 569: Ἄλλὰ κτενεῖς νομφεῖα τοῦ παυτοῦ τεκοῦσ: Ἀρώσιμοι γὰρ εἰσι γῆτέρων γῆαι [v. ö. Pez Vilmos Aesch. és Sophocl. tropusai 60. lap] möchte sich sonst in keiner Sprache finden, vereinzelt jedoch bei Shakespeare, Pericles IV, 6: An if she were a thornier piece of ground than she is, she shall be ploughed».

Brinkmann megfeledezett arról, hogy a latinban is találni idevágó példákat. Íme: arare pueros Plaut. Truc. I. 2, 48. fundum alienum arat Asin. V. 2, 24. ut muli-bria conserat arva Lucr. IV, 1107. genitali arvo Verg. Georg. III. 136. v. ö. ἄροσρα. Ugyanezen metaphorán alapszik, amit Jókainál, Adomák 267. lap. olvasunk: Paraszt ember dolga a földét magának száutani.

Budapest, 1882. sept. 3.

PONORI THEWREWK EMIL.

Rufinostól. Anth. Pal. V, 93.

Jól van Eros ellen vértézve személyem a harcra :

Meg nem győz, ha reám, egyre, csak egymaga jön.

Emberül isten előtt helyt állok : csak ne segítse

Bacchus ; mert kettő ellen elégtelen egy.

P. T. E.

Anth. Pal. X. 112.

Bor, fürdő, s Kypris dolgában a szertelen élet

Gyorsabb útat nyit néked a Hades alá.

P. T. E.

VEGYESEK.

— Párhuzamos idézetek. (Lásd az első gyűjteményt fent a 998—1002. lapon.)

Non ego, si medius Polluce et Castore ponar

In cæli sine te parte fuisse velim. (Ovid. Am. II, 16, 13.)

Jobb itt lenn csak álmodnom, hogy bírlak,

Mint a mennyben lennem nélkülöd! (Petőfi: Álmaimban . . .)

Nem jó csillag lett volna én belőlem,

Tudja isten, nem maradnék az égen,

Nem kellene én nekem a mennyország,

Lejárnék én

Minden estén,

Kedves rózsám, te hozzád. (Petőfi: Boldog éjjel . . .)

V. ö. még a Vadrózsák 167. és 185. ll.

Quid non sentit amor? (Ov. Met. IV, 67.)

Oh, a vak szerelem mindenenek átlát. (Arany Toldi szer. II, 33.)

V. ö. még: Quis fallere possit amantem? (Verg. Aen. IV, 296.)

Quemque ego cum rebus, quas totus possidet orbis

(Ov. Met. VII, 59.)

Aesonidem mutasse velim.

De ha téged birhatnálak

A viláért nem adnálak. (Petőfi.)

Τὸ γὰρ ἐσλεύσσειν οἰκεία πάντα,

μηδενὸς ἄλλου παραπράξαντος

μεγάλαις ὁδύνας ὑποτείνει. (Soph. Aias 260).

Μάλιστα λυποῦσ' εἰ φανῶσ' ἀλλοτρίοι. (Soph. Oed. Tyr. 1230).

Ea molestissime ferre homines debent, quæ ipsorum culpa contracta sunt. (Cic. Ep. I, 18, 2.)

Az a seb heged be legtovább,

Mit enmagunk ejténk. (Shakspeare: Troil. és Kress.)

Ἐπεὶ τίς ὄδε

τέκνοισι Ζῆν' ἄβουλον εἶδεν; (Soph. Trach. 139.)

Gyermekeit el nem hagyja,

Ki mindnyájunk édes atyja. (Arany.)

Ὡς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι,
ζῶειν ἀγνοούμενοι. (Hom. Il. XXIV, 525.)

Vivere est militare (Seneca.)

Küzdés az élet. (Kölcsy.)

. . . quæ natura negabat

Visibus humanis, oculis ea pectoris hausit. (Ov. Met. XV, 63.)

Hamlet: Mintha látnám atyámat.

Horatio: Hol, uram?

Hamlet: *Lelkem szemében.* (Shakspeare: Hamlet.)

Κατὰ ἀτριβεῖς ὁδοῦς ἐπορεύοντο. (Xen. Anab. IV, 2, 8.)

Invia lustra. (Verg. Aen. IV, 151).

Járatlan útakon ki jársz . . . (Vörösmarty.)

Ἄοικον εἰς οἴκησιν. (Soph. Phil. 534.)

S nem lelé honját a hazában. (Kölcsy: Hymnus.)

Ἄνα φέρει δ' ἐν λόγῳ. (Soph. El. 1087.)

Una mercede duas res adsequi velle (Cic. pro Rosc. 29.)

Két legyet ütni egy csapással.

Egy rókaról két bőrt nyúzni.

Ὁδὸν πῶ κακὸν γ' ἀπώλετο. (Soph. Phil. 446.)

Rossz pénz nem vész el.

Nodum in scirpo quaeris. (Ter. And. 941.)

A kákán is csomót keres.

Μητρὸς, ἧ μ' ἐγένεατο. (Soph. El. 261.)

A pleonasmusra nézve v. ö. Szülő anyám.

Πότνια μήτηρ (Hom.)

Az állandó jelzőre nézve: Édes anyám.

Δόσις ἄλιγγι τε, ψιλῆι τε. (Hom.)
Édes-kevés.

Læta aliqua *viderant*. (Tac. Ann. XIV, 63.)
Hidd meg, hogy bút *látsz*. (Népk.)

Nunc autem vix est in *sentina* locus (Cic. Ep. III, 10, 3.)
Tüskebokor legyen az én lakásom. (Arany L. Gyulai Népk. II, 70.)

Auribus teneo lupum. (Ter. Phor. 506.)
Kertem alatt jár a farkas.
V. ö. lupus in fabula.

Cum tacent, clamant. (Cic. in Cat. I, 8.)
A paradoxonra nézve: Rút, ha szép is, az ily szöméj. (Vadr. 40.)

Μερίτος γλυκίων ξέεν αὐδῆ. (Hom. Il. I, 248.)
Mézszel folyó szókkal szívem hibát talál't (Vadr. 20. 1.)
Mézszel folyó ajakára. (Erd. Népk. I.)

Πρὸς γὰρ τὸ τελευταῖον ἔχθραν ἕκαστον τῶν πρὶν ὑπαρξάντων κρίεται.
(Dem. Ol. A. 11.)

Lementével dícsérd a napot.

Dr. CSENGERI JÁNOS.

— Katona József kéziratai. Miletz János úr, budai főreáliskolai tanár, egy pár becses irodalmi ereklyének van birtokában, melyeknek létezéséről eddig nagyon kevesen tudtak. Ez ereklyék részben Katona Józsefre, *Bánk bán* költőjére vonatkozó, részben Katona Józseftől magától származó kéziratok, köztük néhány kiadatlan is. A legfontosabb reánk nézve az elveszettnek hitt *Rózsa vagy Az ártatlan légy a pókok közt* című satirikus darabnak töredéke, melyet Gyulai Pál fölemlít, s mely Déryné ellen volt intézve. Rendkívül érdekes még Kisfaludy Károly *Ilkájának* bíráló elemzése (fájdalom szintén töredék), melyről Gyulainak nincs tudomása; továbbá egy *Naplókönyv*, a mely Katona ügyvédi dolgairól ad hosszú lajstromot, de a melyben, többek közt, föl van jegyezve a nap, midőn nemes Kecskemét városa a költőt *Bánk bánért* száz forinttal jutalmazta. Van ezen kívül néhány levél Katona apjától, vannak kivonatok történelmi művekből, a költő tanulmányait feltüntető könyv-lajstrom, s egy pár ifjúkori darabjának első dolgozása. Együtt, kétség kívül, igen becses anyag, melynek mi előbbi közzétételét s feldolgozását az irodalom érdekében igen kívánatosnak tartjuk.

— Pyrker-fordítások. Pyrker László érsek eposzi művei a mint annak idején nagyobb hatást keltettek, úgy a szerző előkelő állása, összeköttetései és társadalmi nyájassága folytán számos fordítóra is találtak. Festők felkarolták a Rudolfiász jeleneteit (Dannhauser és Petter, l. Horm. Arch. 1826. 94. sz.) és még egy magyar tudósban is felébredt a versenykedv német epopea megírására. A Felsőmagyarországi Minerva 1835. évfolyamában (154—157. l.) szól a német költészetről Magyarországon, Lenau és Pyrker műveinek nagy sikeréről és azután így folytatja: Most egy magyar tudós — U. — szándékozik két német epopeát közrebocsátani, mind a kettő már kész. Az egyik három részből álland: *Wladislaw I., Ladislaus der Nachgeborne, Kaiser Friedrich III.* A másik eposz czíme: *Die Kreuzesbrüder des hl. Johann von Jerusalem, sechs Gesänge.* — Úgy látszik, hogy e két eposz közrebocsátása jámbor szándék maradt.

Hogy Pyrker eposzai az olasz irodalomba oly hamar behatoltak, annak oka abban van, hogy Pyrker mint szepesi püspök 1820-ban velencei patriarchává kineveztetett és ezen állásában 1827-ig megmaradt, mely évben egri érsek lett. Kinevezését a Tudományos Gyűjtemény 1820. évfolyama (123. l.) a tudománybéli jelentések rovata alatt ezen szavakkal kíséri: Ezen előlépést valamint örömmel, úgy azon bizodalommal is jelentjük, hogy a tiszt. és tudós hazánkfia a külföldön is pártfogója leszen nemzeti literaturánknak.

Nézzük most a fordításokat.

Az 1819-ben megjelent *Tunisiast* magyarra fordította Udvardy János, Budán 1839-ben, olasz nyelvre pedig Troilo Malipiero, Velenceze, 1827. A *Tunisiast* két első énekét olasz nyelvre fordította Nic. Tommaso, Milano 1826 és 1827. és ide sorolandó még Monti és Maffei fordítása versi scioltiban: *Matilde e Toledo. Episodio tratto dal poema eroico: La Tunisiade.* Milano, 1826.

Az 1821-ben Budán megjelent *Szt. hajdan gyöngyeit* (Perlen der heiligen Vorzeit), mely művét a szerző Brunswik-Majtényi grófnő kérelmére jótékony czélra adományozta, egyidejűleg fordították Kazinczy (prozában) és Nagy, Budán, 1830. Kazinczy először csak a *Samuel* fordítását beküldötte Pyrkernek, melyet az nagy elismeréssel fogadott (l. Muzarion, III. k. 1829). Kazinczy említ még egy készülő félben levő angol fordítást. (A *Szt. hajdan gyöngyeinek* fordítása folytán Kazinczy-nak polemiája volt Bajzával, a Kritikai Lapok szerkesztőjével, l. Krit. L. I. 13—24. ll. és Bajza, Össz. Munk. V. 121 sk. ll.) Olasz nyelvre fordították ezen művet Conte Gambara, *Perle dell' Antico Testamento*, Brescia, 1824. és Decastro 1842-ben. Külön a *Heliast* latinra fordította Soletti Péter: *Eliadis libri III.* Treviso, 1834-ben, az egész művet pedig cseh nyelvre Vidnaricky K.: *Perly posvatné*, Prága, 1840.

Az 1824-ben megjelent *Rudolf von Habsburg* című hőskölteményt olasz nyelvben megismertette Mocenigo: *Sposizione del poema eroico Rudolfo di Habsburg, letta all' Accademia di Padova dal Conte Pietro Mocenigo, con alcuni saggi di traduzione latina e italiana dell' Abate Giamb. Svegliato*, Padova 1827. Ide sorolandó P. Aless. Paravia a Hedwig-epizód fordításával (Padua, 1828.), valamint Ricci Rudolfias-fordítása ottava rime-ben és ugyanezen mű örmény fordítása a velencei P. L. Alis-hantól.

Mocenigo a fentemlített *Sposizione*-ben felajánló levél után (III—VI. l.) adja az eposz tartalmát (1—31. l.), azután következnek annotazioni és fordítási próbák, az olasz szöveg mellé tett eredeti szöveggel. Az olasz fordításokhoz csatlakoznak Giamb. Svegliato latin fordításai: 1. *Hedvigis episodium*. (II. é.) 2. *Hartmannus Calvi montem petit, matri aegrotanti valetudinem precibus impetraturus*. (VI. é.) 3. *Poeta Hornek pium Rodulphi facinus cantu prosequitur*. (X. é.) Közlöm ez utóbbi epizódot, melynek tárgya Schiller *Der Graf von Habsburg* cz. balladája által közismeretessé lett és az 1811-ben elhalt Collin H. (Stl. W. IV. 241.) 12 énekre tervezett Rudolfiasában is előfordúl.

Poeta Hornek pium Rodulphi facinus cantu prosequitur.¹⁾

Ecce autem querulo tinnitus missus ab aere
 Auditor longe nemorisque e parte reposta
 Aureo honore stolae et niveo spectandus amictu
 Obvius aedituo adproperat praeunte sacerdos,
 Dia ferens misero moribundæ pabula vitæ.
 Atque hinc si qua sibi aut hinc detur semita quaerit,
 Vestigatque oculis late: vis nuper aquarum
 Surpuerat parvum furibundo gurgite pontem.
 At moesta adverso interea stat littore, et orat
 Uxor opem: media coniux heu! morte tenetur,
 Aeternaque sibi ferri solamina poscit
 Auxiliumque viæ. Tenero iamque actus amore
 Sollicita sibi crura manu nudabat, et alti
 Tentare audebat fluvii vada caeca minister;
 Quum factum procul advertens celer obstitit heros,
 Et flexis sanctum genibus ter numen adorans,
 Servitio facilem tanto pellaque decorum
 Tradit equum, atque suos animo gliscente revisit.

¹⁾ Pyrker L. J., *Rudolf von Habsburg*, X. 333—364. — Collin H., *Sämmtliche Werke*, IV. 241: *Der Sänger*. — Schiller, *Der Graf von Habsburg*.

Vesper erat, lateque suo fulgore micabat ;
 En procul adveniens apparet pastor, agitque
 Pone ferum per lora tenens campoque patenti
 Constituit medium et memores testatur amores.
 Protinus ast heros olli «precor, optime, clamat,
 His super obsistas : reddi nunquam ipse profanis
 Usibus hunc patiar, terræ cælique potentem
 Qui valuit gessisse Deum. Quæ digna tulisse
 Olli ego iam possim, cujus quoque munere vivo ?
 Sit quodcunque tamen templi sacer usibus esto,
 Planitiesque simul campi, quæ proxima stagno est,
 Aetherium posthac ne quis sub funeris horam
 Auxilium votis nil proficientibus oret.»
 Obstupuit pastor generoso in pectore talem
 Admirans animam, «Deus et, Deus illicet ipse
 Munere pro tanto, exclamat, tibi præmia reddat
 Debita : sis longum felix, quæque inde futura
 Pando arcana tibi, tacita tu mente recondas.
 Adveniet, mihi crede, dies, namque haud ego fallor,
 Romulei decus imperii tibi nobile quando
 Fulgeat impositum capiti diadema verendo.
 Hinc tua progenies solio sublimis ab alto
 Jura dabit populis seros dominata per annos,
 Vestraque iam cunctas implebit gloria terras.»
 Hæc fantem stupuere omnes, frontemque loquentis-
 Intuiti, sensere viri quid gesserat heros,
 Quantum et celarat generosa modestia factum.

HIMPNER BÉLA.

— Kisfaludy K. Irenejének tárgya, melynek eredetéről s különböző feldolgozásairól a *Budapesti Szemle* 58. számában terjedelmesebb czikket irtam, vagy talán e tárgynak valamely feldolgozása a XVII. században népszerűbb lehetett, mint eddig hittem. Ezt bizonyítja egy bécsi népdráma (ú. n. Haupt- und Staatsaktion): *Die Glorreiche Marter Joannes von Nepomuk unter Wenzeslav dem faulen König der Böhmen*,¹ melynek egyetlen fennmaradt kézírata valószínűen 1714-ben íratott, míg a darab maga kétségtelenül még a XVII. századból való. E drámában, az első felvonás második jelenetében, Oslav, a vad király bizalmas embere, ily

¹) Kiadva ezen, még ma is érdekes könyvben: *Die Wiener Haupt- und Staatsaktionen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Theaters, von Karl Weiss Wien, 1854.* — A fent közlött hely e munka 152. l. olvasható.

szavakkal üdvözli Venczelt, ki jámbor feleségének mellözésével, a szép, de feslett Ahalibamát teszi nejevé :

Euer Majestat sind ein glückseliger Mahomet in den Armen dieser vergötterten Irenen, —

mire Ahalibama így válaszol :

Der Himmel lasse mich nicht mit dieser unglückseligen Schönen gleiches Schicksal erleben, da sie von dem heissgeliebten Kayser im Angesicht des ganzen ottomanischen Kriegsheeres ein Versöhnopfer der streitbegierigen Janitscharen geschlachtet wurde.

E czéltás mehet a novellára vagy annak valamely drámai feldolgozására. Ha Ayser drámájára lehetne következtetnünk, ez bizonyítaná, a mi eddig teljesen eldöntetlen kérdés, hogy a nürnbergi író színművei, első sorban Irene-drámája, csakugyan színre kerültek. H. G.

— Shakespeare görögül. Már régebben jelentek meg Shakespeare egyes színművei új görög fordításban, de prózában és különben is csekélyebb értékű átültetésekben. Most egy nagyobb szabású, jeles vállalat van folyamatban : Demetrius Bikélas 1876-ban indította meg Shakespeare összes drámáinak fordítását az eredetinek versmértékében (Στατισμοί Τραγωδίας). Eddig e fordításból, melyet igen dicsérnek, öt füzet jelent meg egy-egy drámával : 1876-ban *Romeo és Julia*, *Othello*, *Lear király*, 1882-ben *Macbeth* és *Hamlet* (Ἀμπίλιος, mint Bikélas írja, mert μ nem állhat közvetlenül λ előtt). A legközelebbi füzet tartalma *A velenzei kalmár* lesz.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi október 10-én dr. Ponori Thewrewk Emil elnöke alatt *felolvasó gyűlést* tartott, melynek első tárgyát elnöknek *Az udvariasság nyelve* című felolvasása¹⁾ képezte. Ismerteti Ihering Rudolf tanár *Der Zweck im Recht* című megjelenőfélben levő munkájának az udvariasság nyelvéről szóló fejezetét, melynek correcturáját a szerző beküldte átújtás végett a fölolvasonak, miután már azelőtt fölkerlte volt a magyar nyelvre vonatkozó adatok közlésére. Ihering szerint eredetileg minden nép csak egyféle nyelvet bírt, később azonban a népek legnagyobb részénél a közönséges nyelv mellett kifejlődött az udvariasság nyelve is, melynek kétféle alakja van : vagy symbolikus vagy nyelvi. A symbolikus részint testi (pl. a meghajlás), részint idői vagy térbeli (pl. a magasabb rang) ; a nyelvi részint phraseologiai részint syntaktikai. Az utóbbi kettőre több példát hoz föl, melyek közül a syntaktikaiak, a mennyiben kivételességükkel majdnem monstrosusan sértik meg a nyelv szabályait, különösen érdekesek. — A második felolvasó Dr. Krausz Jakab *Aristotelesről és Platoról* érteke-

¹⁾ Megjelent a *Nemzetnek* október 12. és 13. kelt számaiban.

zett *nyelvészeti szempont*-ból. A két bölcseész rövid jellemzése után, szól az ókori népek nyelvészetéről, analysálja a különböző görög bölcseészeti iskoláknak a nyelvről való nézeteit, illusztrálja Aristoteles és Plato hibás etymologizálását, előadja a két bölcseésznek a hangok természetéről, az accentusról, prozodiáról, töröl és mondatrészekről való nézeteit, és végül arra az eredményre jut, hogy már e két bölcseésznel megtaláljuk az alexandriai és pergamusi grammatizálás alapját. — A harmadik felolvasó Dr. Csengeri János Bartal Antalnak *Bevezetés a Nyelvtudományba* című művét ismerteti, melyet a népszerű tudományos irányú művek egyik legvonzóbbjának és legalaposabbjának mond.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte (elnök Dr. Ponori Thewrewk Emil; jegyző Dr. Pecz Vilmos; jelen voltak Dr. Ábel Jenő, Bartal Antal, Dr. Csengeri János, Dr. Heinrich Gusztáv, Dr. Kassai Gusztáv, Köpöcsy Sándor, Pirchala Imre). Ábel Jenő Németh Dezső premontrai tanárnak a társaságba való belépését és Gyulay Rudolf, Licsy Lajos és Dr. Szombathy Ignác tagoknak a társaságból való kilépését jelenti be.

Elnök jelenti, hogy azon meggyőződésében, hogy a Budapesti Phil. Társaság bizonyára részt akar venni a Miklosich Ferencz hírneves nyelvész tiszteletére rendezett ünnepélyben, ezt a rendező bizottságnak bejelentette, valamint az ezen alkalomból készítendő adresee és érem megszerzésére szükséges öt forintot is beküldte. Helyeslőleg tudomásul vétetik.

Ezután következett az ülés főtárgya, a *Classica Philologia Realis Encyclopaediájának* ügye. Ábel Jenő jelenti, hogy a kitűzött határidőig (1883 július 1-ig) nála és Bartal Antalnál csak 90 előfizető jelentkezett; ez okból azt ajánlja, hogy az előfizetési határidő hosszabbtassék meg, illetőleg új előfizetési határidő tűzessék ki. Heinrich Gusztáv azt javasolja, hogy szállíttassék föl Knoll Károly academiái könyvtárus a kiadás költségeinek részletes kimutatására; bizassék meg Ábel Jenő a meglevő kézirati anyag áttekintésével, és adjon ennek mennyiségéről és minőségéről véleményt a legközelebbi választmányi ülésen; vállalja magára a társaság a munka subventionálását, így azután remélhető, hogy nemcsak az Academia, de talán a kormány is fogja anyagilag támogatni a vállalatot. Elnök azt hiszi, hogy ha a mű mint egész meg nem jelenhetnék, az egyes disciplinák szerint több könyvben volna kiadható. Ugyanezen nézetben van Heinrich Gusztáv is, ki ezzel «A philologiai társaság kiadványai»-nak sorozatát véli tovább vihetni, melyet Bartal Antal «Bevezetés a Nyelvtudományba» című művével kezdett meg.

Heinrich Gusztáv jelenti, hogy ő és Thewrewk Emil mint az Egyet. Phil. Közlöny szerkesztői Stoczek József tanárvizsgáló bizottsági elnök felszólítására az új tanárvizsgálati szabályzatot a Közlöny

költségén kiszedették. De mivel az említett szabályzat ugyanezen idő alatt az illetékes körök használatára másutt is sajtó alá került, azt ajánlja, hogy miután a kormány példányai szélesebb körökben úgy sem igen kaphatók, az említett szabály épen ezen szélesebb körök kedvéért a Nagymélt. m. kir. vallás és közokt. ministerium engedelmével mint a társaság kiadványa (mi a czímlapon is ki volna teendő) könyváruosi úton eladassék. Heinrich G. indítványa egyhangúlag elfogadtatik.

P. V.

— Balassa egy költeményének versformájáról. Balassa versei közt a formát illetőleg érdekes a X. sz. (a történelmi társulat által kiadott gyűjteményben): *Kiben az szeretője háladatlansága és keminsége felől panaszkodik.* — «Egy siciliana nótára.» — Hogy itt nem a Siciliából származó s Rückert által tudvalevőleg a német irodalomban meghonosított «siciliánával» van dolgunk, mely az ottava rimához legközelebb áll, s melynek sorai keresztmekkel négyszer váltakoznak, arról meggyőzhet egy tekintet, melyet Balassa költeményének négy soros strópháira vetünk. Ezeknek 15—16 szótagú sorai *egy* rímben végződnek; de ami legfeltűnőbb, s amit Szilády Áron nem említ e költeményhez írt jegyzetében, a három első sor középrímekkel van ellátva, sajtószerű elhelyezéssel, mint:

Nem használ | *minékünk* | *szerelmünk* | nálok, sem | könyörgés
vagy

Szeretnem | *penig azt* | *ki fáraszt* | sok búval | mi hasznom.

Ily hármas ütemű sorokat befejez a strópha negyedik sora, mely középrím nélkül négyes ütemekből áll, mint:

Jó kedvvel tür, | *szenved*, enged | csak juthatna | jó kedvibe.

Hogy a strópha ez összetételét s a középrímeket nem lehet véletlennek tulajdonítanunk, vegyük a 6. 7. 8. tehát egymás után következő versszakokat:

Mint párducz prédának kinomnak kegyetlen örvendez,
Háladatlanképen bűnemben gonoszúl fizet s bút szerez:
Mosolog kinomon, mint nagy jön, hogy lelkem epedez
Szerelmiben mint szélvészben, látván, hogy szintén úgy evez.

Megyek? már nem tudom, ha látom, hogy én el nem hagyhatom
Noha kínját vallom, de válnom tüle nem kívánkozhatom
Szeretnem *penig azt*, *ki fáraszt*, sok búval — mi hasznom?
Hát megyek? ellene vétsek(-é)? — Oh *azt* sem lehet, mert szánom.

Íljen inkább *íljen* vig legyen, valamit mivel vélem,
 Hogy lelkem érte jár, lássa már legyen kegyelmes nékem;
 (És) esmérje valaha, hogy soha egyebet szerelmem
 Nálánál kívül itten él, nem követhet, mert ő lelkem.

A középrímek Balassánál nem ritkák. Tudjuk, hogy a kilenczsoros Balassa-vers a «Lucretia-nóta» középrímeiből fejlődött. Ilyféle szerkezetet mutatnak a canzonék is, melyeket Balassa általa ismert olasz dalokból átvett. A «siciliana» a felhozott költemény címében valószínűleg azt jelenti, hogy valamely sicíliai dal mintájára van alkalmazva, mint az V. sz. «az gianeta padouana nótájára».

GEIRINGER LAJOS.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. November hó 14-ikén *felolvasó gyűlést* tartott. Elnök: Dr. Pónori Thewrewk Emil. Jegyző: Ábel Jenő. A mult gyűlés jegyzőkönyvének hitelesítése után Dr. Heinrich Gusztáv mint első felolvasó a «Faust és Cyprianus» mondákról értekezik. Felolvasásának tartalma röviden ez: Ezelőtt k. b. háromszáz évvel jelent meg egy igénytelen kis könyv Faustról, silány alakban, de az irodalomra nézve igen nagy fontosságú tartalommal. E könyv tartalmát két dolog jellemzi: Faust reális alakja és a tizenhatodik század szelleme. A monda hősről egykorú írók nyilatkozataiból valóságként az világlik ki, hogy Faust György (vagy János) egy földművelőnek előre törő de felületes képzettségű és kalandos természetű fia, ki természetellenes halállal (talán physikai experimentumai közt) mult ki. Ez az a reális alak, melyre a monda, a kor szellemét tükröztetvén vissza, mindenféle kalandos dolgot ráruház. Az a kérdés, voltak-e már azelőtt olyan mondai alakok, melyek a Faust-mondát létrejöttében elősegítették. A tudósok különösen három mondának tulajdonítanak ilyen befolyást, melyek közül felolvasó ez uttal a Kr. utáni negyedik századból való Cyprianus-ról szóló görög mondával foglalkodik, és kimutatja, hogy az a Faust-mondára semmi befolyással se volt, mert tartalma (ismerteti azt) egészen más: a kereszténység dicsőítése. Calderon, a híres spanyol költő, másod kézből ezt a mondát dolgozza föl «A csodatevő magus» című drámájában, mely a catholicismusnak a sátán fölött való diadalmát dicsőíti. Ez a költemény se volt befolyással Goethe Faust-jára, mert Goethe csak akkor ismerte meg azt, a midőn Faust-jának első része már meg volt írva; különben is a két műnek tartalma és irányzata egymástól egészen elütő. A gyűlés második tárgya volt Dr. Pozder Károlynak «Adalék a Tell-mondához» című értekezése (felolvassa Dr. Heinrich Gusztáv). Kiindulva Heinrich-nak Tell-tanulmányaiból, két perzsa mondát ismertet, melyek szerinte a Tell-mondával közös ere-

dettel bírnak. A jelen voltak közül többen (különösen Heinrich Gusztáv) kiemelték a tárgy érdekességét, de egyszersmind a hypothesis csekély valószínűségét is. (E cikket jövő füzetünkben közöljük.)

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte. Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Dr. Pecz Vilmos. Jelen voltak: Dr. Ábel Jenő, Bermüller Ferencz, Dr. Heinrich Gusztáv, Malmosi Károly, Pirchala Imre választmányi tagok. A mult ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után Heinrich Gusztáv Erdélyi Károly ajánlatával Holczinger Imre tatai kegyes rendi tanárnak a társaságba rendes tag gyanánt való belépését, Ábel Jenő Vizoly Zachariásnak a társaságból való kilépését jelenti be.

Elnök jelenti, hogy a társaság módosított alapszabályai a nagymélt. m. k. belügyministerium által helybenhagyatva leérkeztek.

Heinrich Gusztáv jelenti, hogy a tanárvizsgálati szabályzat, mint a társaság kiadványa, a doctoratusi szabályzattal együtt fog megjelenni.

Elnök indítványozza, hogy a társaság Bartal Antalnak, a m. k. gyakorló iskola igazgatójának meleg köszönetét fejezze ki azon önzetlen készségeért, melynél fogva ő «Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba különös tekintettel a classicus nyelvekre» című munkáját azon kikötéssel, hogy annak jövedelme a társaságé legyen, esetleges deficitjét meg ő viselje, a társaságnak ajándékozva, egyszersmind kiadványainak sorozatát is megújította. Elnök indítványa egyhangulag elfogadtatik.

Következett az 1883/1884-iki közgyűlés előkészítése. A közgyűlés ideje 1883 évi Deczember 30-ika, kezdete fél 10-kor (megelőzi azt 9 órakor választmányi ülés). Candidáló bizottság: Heinrich Gusztáv (mint elnök), Pirchala Imre és Malmosi Károly; pénztárvizsgáló bizottság: Ábel Jenő (mint elnök), Bermüller Ferencz és Pecz Vilmos. A közgyűlés tárgyai: 1) elnöki megnyitó (a classicusok magyarra való fordításáról), 2) az első titkár jelentése, 3) a pénztárvizsgáló bizottság jelentése, 4) a jövő évi költségvetés megállapítása, 5) indítványok megvitatása, 6) választások.

Az ülés utolsó tárgya a *Társasági Ügyrend* volt, mely beható vita után befejeztetett.

P. V.

Euemostól. 4. sz.

Hogyha okossággal jár, mennyire jó a merészség.

Hogyha magában jár, károkat átkot okoz.

P. T. E.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. 1882 83.

- Barbarics L. R. A «debreczeni grammatika» (1795.) ismertetése és bírálata. (Székes-Fehérvári főgymn.) 36 l.
- Boromisza M. A budapesti nemzeti muzeum könyvtárában levő Livius-féle kézirat — II. pún háború — ismertetése. (Jászberényi kath. főgymn.) 22 l.
- Bournáz E. Herodotus földrajza. (Brassai kath. főgymn.) 29 l.
- Burián J. Görögös alakok és mondatszerkezetek Vergiliusnál főtekintettel az Aeneisre. (Losonczi főgymn.) 24 l.
- Cserny E. De M. Tulli Ciceronis oratione pro Murena habita. (Pozsonyi kath. főgymn.) 24 l.
- Csertő A. A görög jog és törvénykezés fejlődése, különös tekintettel az attikaiaknak a főbenjáró bűnöknél alkalmazott perrendtartására. (Nagy-Károlyi kath. gym.) 24 l.
- Dalmartello A. — La vita di Demade, Oratore Ateniese, ed il frammento dell' orazione $\Sigma\pi\epsilon\rho\ \tau\eta\varsigma\ \delta\omega\delta\epsilon\kappa\alpha\epsilon\tau\iota\alpha\varsigma$. (Fiumei állami gym.) 38 l.
- Ebenspanger J. A magyar nyelv névszavainak viszonyítása. (Felső-lövői ág. tanintéz.) 12 l.
- Farkas J. Quintilianus pályaválasztása. — Paedagogiai életkép. — (Kolozsvári kath. gym.) 90 l.
- Ferenczy A. Arany János élete. (Zentai városi gym.) 25 l.
- Fröhlich R. Nagy Sándor dunai hadjárata. (Budapesti ág. hitv. főgymnas.) 38 l.
- Füredi J. Cicero szónoki pályája. (S.-a.-újhelyi kegy.-r. gym.) 18 l.
- Geréb J. Részletek a Herodotoshoz való praeparatiokból. (Budapesti tanárképző intézet gyakorló főgymn.) 14 l.
- Hám J. Temetési szertartások a rómaiaknál. (Nagy-kanizsai kath. főgymn.) 31 l.
- Herrmann A. Lessing «Nathan»-ja Magyarországon (Adatgyűjtés). (Fehértemplomi állami főgymn.) 21 l.
- Horváth G. A pontifexek testülete. (Szombathelyi főgymn.) 65 l.
- Kemény J. A latin nyelv hatása a magyar nyelvre. (Nagybecskerekai főgymn.) 41 l.
- Kondor J. Bolyai Farkas «Pausanias»-a és Katona József «Bánk-bán»-ja. (Töredék Bolyai színműveiről írott tanulmányból.) (Curgói ev. gym.) 11 l.
- Kottasch L. R. A rómaiak házi életéről, különös tekintettel a nőkre. (Nagyváradai főgymn.)
- Maywald J. Pindaros győzelmi dalairól. (Budapesti kegy.-r. főgym.) 48 l.
- Németh D. Az augurok. (Keszthelyi kath. főgymn.) 21 l.

- Nyáry J. A nyelv eredetéről. (Tatai algymn.) 41 l.
- Olejovics J. A római triumphusról. (Temesvári kath. főgymn.) 38 l.
- Proháska O. Arany János emlékezete. (Soproni leányiskola.) 10 l.
- Radics Gy. Hunyadi János Kačić András könyvében. (Zombori főgymn.) 14 l.
- A *rómaiak* családi és állami élete. (Kézdi-Vásárhely Kantai kath. algymn.) 14 l.
- Schuster M. Der bestimmte Artikel im Rumänischen und im Albanesischen. (Nagy-szebeni ev. gym.) 23 l.
- Szekeres K. Dr. A görögök mennyiségtana. (Rozsnyói kath. főgymn.) 45 l.
- Szerelemhegyi T. A jász kunok nyelve. (K.-kún-félegyházi kath. algymn.)
- Szilasi M. A latin alaktan az első és második osztályban. (Budapesti VII. ker. gym.)
- Thewrewk Á. Magyar nyelvészeti adalékok. (Budapesti II. ker. főgymn.) 29 l.
- Travnik Zs. A XIV. Lajos korabeli dráma-irodalom: Corneille és Racine. (Lévai k. r. gym.) 22 l.
- Travnicsek H. Euripides ethikája. (Lőcsei k. kath. főgymn.) 35 l.
- Vajda E. — Dr. Bergmann Fr. Vilmos új alliteratív elméletének magyarázata, alkalmazása és jelentősége, a magyar és ó germán nyelvek költészetében. (Székely-udvarhelyi főreálisk.) 34 l.

Közli: HELEBRANT ÁRPÁD.

K Ö N Y V É S Z E T.

- Badics F. dr. — Kisfaludy Sándor. (Magyar Helikon. 16. füzet). Pozsony, 1883. Stampfel. 8-r. 20 kr.
- Cserny K. és Dávid J. Latin stílusgyakorlatok. A gymnasiumok felsőbb osztályai, különösen a VI. osztály számára. II. rész. Pozsony, Stampfel K. 1883. (N. 8-r. IV, 152. l.) 1 frt.
- Dengi J. Magyar stílusztika és gyakorlókönyv. — A gymnasiumi tanítás új terve és az utasítások alapján a gymnasiumok IV. osztálya számára. Budapest 1883. Eggenberger (8-r. VIII, 85 l.) 80 kr.
- Geréb J. Herodotos vallási és ethikai elvei. Tanulmány. Budapest, 1883. Athenaeum. (8-r. 42. l.)
- Gyomlay Gy. Az attikai köztisztviselők ellenőrzéséről különös tekintettel büntényeik megtorlására. — Egy fejezet az ó-görög államrégiségekhez. Budapest, Franklin-társulat 1883. (8-r. 86 l.). (Különlenyomat az Egyetemes Philologiai Közönyből.)
- Kuun Géza Comes. Additamentorum ad Codicem Cumanicum Novam Seriem scripsit. Budapestini, Franklin 1883. (N. 8-r. 40 l.)

- Mihály J. Magyar olvasókönyv. Középfiskolai használatra. III. rész. Budapest, 1883. Eggenberger. (8-r. 224, IV l.) 1 frt 20 kr.
- Nagy S. Sztárai Mihály élete és művei. Irodalom-történeti tanulmány. Budapest, 1883. Kilián. (8-r. 50 l.) 50 kr.
- Névy L. Bajza József. (Magyar Helikon. 10.sz.) Pozsony. Stampfel, 1883. 20 kr.
- Ovidius. A szerelem művészete. Fordította Szana T. Budapest, Révai 1883. (Kis 8-r. VIII, 143 l.) 1 frt 40 kr.
- Pecz V. Görög mondattan. A gymnasiumok felső osztályai számára. Budapest, 1883. Eggenberger. (8-r. VI, 114 l.) 80 kr.
- Radó A. dr. A magyar műfordítás története. 1772—1831. Budapest, 1881. Révai. (N. 8-r. 86 l.) 80 l. (Külön nyomat az «Egyetemes Philológiai Közlöny»-ből.)
- Schiller Fr. Wilhelm Tell. Schauspiel. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. (Jeles írók iskolai tára. XXI.) 1 térképpel. Budapest, Franklin-társ. 1883. (8-r. 207 l.) 80 kr.
- Szamosi J. Szemelvény Plato műveiből. Gymnasiumok számára összeállította, bevezetéssel, tartalomkivonattal és jegyzetekkel ellátta Dr. — Budapest, 1883. Eggenberger. (N. 8-r. XXXIV, 97 l.) 70 kr.
- Szamosi J. Tirocinium Poeticum. Bevezetésül a latin költők olvasásához. Siebelis János nyomán szerkesztette és szótárral ellátta. — 4. jav. kiadás. Budapest, Nagel B. 1883. (8-r. VIII, 143 l.) 1 frt.
- Télffy I. Uj görög irodalmi termékek. (Értekez. a nyelv- és széptudományok köréből. XI. köt. 2. sz.) (8-r. 58 l.) 40 kr.
— Középkori görög verses regények. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XI. k. 3. sz.) Budapest, 1883. Akadémia. (8-r. 44 l.) 30 kr.
- Vály B. Dr. Vas Gereben Radákovits élete és munkái. Budapest, 1883. Grimm. (N. 8-r. 79 l.) 50 kr.
- Veress J. Magyar-latin kézi szótár. Középtanodák számára. Budapest, 1883. Lampel. (N. 8-r. IV, 284 l.) 1 frt 80 kr.
- Vermes J. Virág Benedek. (Magyar Helikon. 9. sz.) Pozsony, 1883. Stampfel, 20 kr. Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.¹⁾

Észrevételek *Binder Jenő* úrnak Feuchtersleben: «*Adalék a lélek életrendjéhez*» című műve általam eszközölt magyar fordítását illető birálatára.

Audiatur et altera pars.

Föltételezzük a «Philologia Közlöny» érdemes olvasóiról, hogy senkit kihallgatás nélkül el nem ítélnék, kivált akkor, midőn ellene könnyelműség, belátás hiányának fölöslege, nyelvérzék, logika, óvatosság és még jóakarát hiánya-féle vádak is emeltetnek.

¹⁾ E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Nézetem szerint az alapos és üdvös eredményre számító bírálatnak első sorban és mindvégig objectivnek kell lennie. Kimutatni a tárgy hiányait, de mindenesetre békét hagyni a személynek. Ellen esetben a kritika személyeskedéssé aljasul. Míg a józan bírálat hálás szívvel, — az ily bramarbaziró személyeskedés megvetéssel fogadtatik.

S még hagyján! ha a tárgyra nézve mondott bírálat minden irányban kiállná a próbát, ha ahhoz szó nem férhetne: akkor a személyes argumentum-félékre nézve is hajlandóbb az ember a kritikus nemes hevében kimondani talált erősebb kifejezések mentegetésére; talán arra is, hogy azokat igazoltaknak találja! De a jelen esetben!

Különbön vegyük sorra a megtámadott csak jelentékenyebb kitételeket.

Ki fog tűnni, hogy a bíráló úr mindenütt határozottan csak a külső héjjal foglalkozik, a nélkül, hogy a magvat érintené. Pedig minden fordításnál nem annyira az egyes kifejezések a fő, hanem az: vajjon sikerült-e visszaadni a szerző gondolatának velejét, a mű szellemét?

Kifogásolja bíráló úr az *akarási erő*-féle kitételét. Azt mondja ezt «akarat ereje» által kellett volna kifejeznem. (*Die Kraft zu* [bíráló szerint nagy betűvel *Wollen*, holott nézetem szerint ez mint ige kis betűvel irandó] *wollen*.) Erre határozottan állítom: a fenforgó esetben helyesebb az akarási erő. Ha Feuchtersleben az akarat erejét és nem az erőt: akarni, értette volna, akkor úgy fejezte volna ki magát: *Die Willenskraft, vagy Kraft des Willens*, nem pedig *die Kraft zu wollen*. Megmaradok a mellett is, hogy határozottan jobb a kitétel, mindenesetre jellemzőbb: «az erő, melynek képzeletet és észet még csak mozgásba hoznia kell», mint a bíráló által javasolt: «az az erő, melytől indítva mozdul meg csak a képzelet és az ész», mert amott inkább kifejezzük annak az erőnek activ lényegét.

Kifogásolja bíráló úr: «Itt van Stahlnek mintegy megdicsőült lelke stb.» Javasolja, hogy jobb lett volna: «Itt van Stahlnek lelke mintegy átszellemülve stb.» Amott — azt mondja — hajlandó az ember hazajáró lélekre gondolni! Hát itt ugyan mit képzeljen és hogyan képzelje az olvasó a léleknek, tehát magában véve már szellemnek, még további átszellemülését? Valóban: *Risum teneatis*...

Fájdalom! hogy kénytelen vagyok beismerni, mikép a sajtó-hiba a műben sok.

Ily sajtó-hiba a «legújabb művelés» e helyett «*legbújább* művelés», melyre nézve bíráló úr engem *itt*, szolgál fordítás vádjával illet, fölvévén, mikép az a «legújabb» «legüdebb» helyett lón szedve. Egyszersmind az «*üppig*» szót «legélénkebb» kifejezéssel kellett volna javaslata szerint visszaadnom. Ugyan nem távolabb áll-e a «legélénkebb» fogalma az «*üppig*» fogalmától, mint — a hol a dolog szelleméből indulva ki s a

görcs által származó helyzetre gondolva, valamint hol, szintén a dolog velejéből okoskodva, a mult kedvező pillanatának a küzdés eredményéül a jelennel való újra egyesítését hoztam szóba, — a «*küzdelen*»-é a «*görcs*»-étől avagy az «*újra-egyesítés*» fogalma az «*újra kiküzdés*» fogalmától? A hol ismét ezen szabadabb eljárás miatt ró meg a bíráló úr «*belátása hiánytalanságának hiánya*»...

Mit szóljak ahhoz, midőn annak mit minden nyelvtanban *kötszó* név alatt ismerünk a bíráló úr «*vonatkozó névmás*» nevet ad s fölkiált «*mikor is szünik meg már népszerűvé lenni a figyelmeztetés!*» stb. És ki így beszél, az tartja jogosítottnak magát mást leczkéztetni akarni nyelvtanra nézve?

E helyett: «Az ész, melyet bizonyos előbbi indokok határozásra birtak, a következők által talán más határozatra indíttatik»... javasolja a bíráló úr ezt: «Az észben, mely az első okoknak enged a következők fordítnak egyet». Hát, kérdem, az okok iránti engedés nem határozás-e? Aztán ez utóbbiban nem csempésztetik-e be a mondatba oly értelem, mintha, míg az első okoknak az ész csak engedne, a következők már kényszerítőleg hatnának, a mennyiben az észben fordítnak egyet. És miért ne fordíthatnának kettőt, vagy százat?

A «*társadalmisági kötelezettség*» a bírálónak nagyon kapóra jött. Argumentum és tanács helyett azonban itt már beéri az élczelni akaró köszönetnyilvánítással s utal jövő szóképzésre, már előre is bemutatva ennek termékeit. Itt kritikájának egész feladatát abba helyezte, hogy törekedett pikánsná lenni egy kicsit. Pedig itt is érvényesíthette volna tudományát a «*Pflicht der Geselligkeit*» visszaadásával. Hadd láttuk volna a medvét!

E mondatban: «*Ily megelőző vagy valóban gyógyító kezelés alapszik a törvényen stb.*» a szórendet támadja meg. Nézetem és meggyőződésem szerint alaptalanul, mert ha e mondatot úgy alkotom, mint szerző javasolja, t. i. «*Ily megelőző vagy valóban gyógyító kezelés azon a törvényen alapszik*» akkor a súlyt a *kezelésről a törvényre* helyezzük át. Már pedig nekem azt a kezelést volt szándékom — s azt hiszem a szerző szellemében azt kellett — kiemelni, nem pedig a törvényt.

Legszébb azonban, a mit bíráló úr azon bölcsész eljárásának kifejezésre nézve javasol, ki e tételt, hogy a «*fájdalomban rosz nincsen*» akarva bebizonyítani «*az által saját testén heves csúzrohamot győzött le és magára nézve ezt (t. i. a rohamot) mintegy lábai elé vetette bizonyítása útján.*» — Bizonyos nemével a benevolentiae captationának, kérdi B. úr: Érti ezt ember fia? Pedig ha ellenem s fordításom ellen már a priori elfogulva nincs, bizony megérthette volna, főkép ha megfontolja, hogy a bölcsész kezében a fegyver az akarat erejére támaszkodó bizonyítás, csak ez volt, s ezzel a legyőzött csúzrohamot mintegy lábaihoz ve-

tette. Nem inkább felel-e ez meg a német szövegnek és szellemének: «dadurch an seinem eigenen Körper einen heftigen Gichtanfall überwältigte und sich *diesen* gleichsam an die Füße herabdemonstrirte» — mint a B. úr által ajánlott eme fordítás: «saját testén heves csúzrohalmot győzött le és *azt* mintegy ledemonstrálta lábairól.» Tehát *sich* an die Füße herabdemonstrirte, annyi mint ledemonstrálta lábairól. Szinte képzeli az ember, hogy az a csúzroham mint ugrándozott, mielőtt a bölcsész *azt* lábairól ledemonstrálta! Vagy a bölcsész saját lábairól demonstrálta-e le? Nem jogosabb-e a kérdés itt: Érti ezt ember fia?

Megrójjá még B. úr, hogy «holde Stunden» szerintem kegyes órák, pedig a mi derült, üde, nyájas, az mindenesetre kegyes is. Nekem tudja be azt is, hogy Organismus: *szervezet* helyett «*szerv*»-nek szedett stb. stb.

Mellőzöm ezt s a többi megjegyzést is mind. Az eddigi észrevételekkel is, úgy hiszem, eléggé bebizonyítottam, hogy minden dolognak két oldala van s hogy könnyebb kifogásolni mint létesíteni.

Egyet mindazonáltal el nem hallgathatok és ez az, hogy tünjék föl bár még oly unicumnak is B. úr előtt, mikép szerintem a moralista erkölcsi hitszónoklatot, *Lavater* orvosi hitszónoklatot tart stb. nem unicum, mert íme B. úr is a közönségnek még pedig nem átvitt, de a szó szoros értelmében kritikai *hitszónoklatot* szeretne tartani, intvén, hogy ne higgyenek nekem, hanem esküdjenek meg az ő szavai igazságára. Tehát mintegy követeli, hogy e részt hitőkkel őt szerencséltessek. Élcel, személyeskedik velem s tanácsokat osztogat. Pedig eszébe juttathatná, hogy hát én is idéztek valamit, mikép a Demokritos hírneves szerzőjének még epitaphiuma is int: Nescire et errare humanum est! stb. Nem követem e térre. Pedig tekintettel arra a ráfogásra, mintha én Feuchtersleben kristálytisza forrásvizét pocsoljává zavartam volna, méltán elmondhatnám legalább csak azt, hogy sokkal alaposabban állíthatnám mikép B. úr szerepében a kritika «*vizi dalnokává*» szegődött el e pocsolja mellé.

És befejezésül még egyet, t. i. hogy fájdalom! hazánkban is ma-holnap lelkiismeretes kritikusok nem — de csakis kottériák és pajtasok lesznek.¹⁾

Kassa, október hó.

Dr. KLEKNER ALAJOS.

¹⁾ Kötelességünk megjegyezni, hogy ez utolsó szavak Binder J. úr bírálatára nem vonatkozhatnak. Szerk.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG
TISZTVISELŐI

1883-ban.

Elnök : Dr. P. THEWREWK EMIL.
Másodelnök : Dr. BEÖTHY ZSOLT.
Első titkár : Dr. ÁBEL JENŐ.
Másodtitkár : Dr. PECZ VILMOS.
Pénztárnok : KNOLL KÁROLY, akad. könyvtáros.

VÁLASZTMÁNYI TAGOK:

Fővárosiak :

Dr. BÁSZEL AURÉL
BERMÜLLER FERENCZ
HEINRICH GUSZTÁV
HOFER KÁROLY
KASSAI GUSZTÁV
KIRÁLY PÁL
KÖPESDI SÁNDOR
MALMOSI KÁROLY
MAYWALD JÓZSEF
PIRCHALA IMRE
Dr. SIMONYI ZSIGMOND
Dr. TORMA KÁROLY

Vidékiek :

Dr. CSENGERI JÁNOS
HEHELEIN KÁROLY
Dr. HÓMANN OTTÓ
Dr. KELETI VINCE
Dr. LIPP VILMOS
NÁTHAFALUSSY KORNÉL
Dr. ORTVAY TIVADAR
PETROVICH FERENCZ
Dr. POZDER KÁROLY
Dr. RING MIHÁLY
Dr. SZAMOSI JÁNOS
VERESS IGNÁCZ.

A PHILOLOGIAI TÁRSASÁG TAGJAI 1883-BAN.*

I. TISZTELETBELI TAGOK:

- Dr. BUDENZ JÓZSEF, egyetemi tanár.
 Dr. HUNFALVY PÁL, a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnoka.
 Dr. SCHOTT VILMOS, egyet. tanár, Berlin.
 Dr. TÉLFY IVÁN, egyetemi tanár.
 Dr. VÁMBÉRY ÁRMIN, egyet. tanár.

II. ALAPÍTÓ TAGOK:

- Borsodi és katymári LATINOVICS GÉZA, Katymár.
 Dr. HORVÁTH CYRILL, egyetemi tanár.
 ODESCALCHI ARTHUR herczeg, Skiczó.
 Dr. NOGÁLL JÁNOS, pergamonai püspök, Nagyvárad.

III. RENDES ÉS RENDKIVÜLI TAGOK:

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	Dr. ÁBEL JENŐ --- --- --- ---	5	5	5	+
	ALTMANN IMRE, Selmeczbánya, ---	.	.	—	+
	AMBRUS MÓR, Losoncz --- --- ---	5	5	.	+
	ANDRÁSSY JENŐ, Pozsony --- ---	.	.	.	.
5.	Dr. ANGYAL DÁVID --- --- --- ---	5	.	.	.
	Dr. BABICS KÁLMÁN --- --- --- ---	5	5	—	+
	BALÁZS FERENCZ, Nagy-Szeben ---	—	5	5	.
	Dr. BALLAGI MÓR --- --- --- ---	5	5	—	.
	* BALOGH PÉTER... --- --- --- ---	—	—	3	.
10.	BARÁTH FERENCZ --- --- --- ---	5	5	5	.
	BARBARITS L. RÓBERT, Székesfehérvár	—	5	5	2.25
	Dr. BARNÁK IGNÁCZ --- --- --- ---	5	5	5	+
	BARTAL ANTAL... --- --- --- ---	5	5	5	.
	Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF --- --- --- ---	5	5	—	.
15.	Dr. BÁSZEL AURÉL, Fehértemplom	5	5	—	+
	BEKSITS IGNÁCZ, Kaposvár --- ---	5	5	5	.
	Dr. BELICZAY JÓNÁS, Kecskemét...	5	5	5	2

* A hol a lakóhely kitéve nincsen, Budapest értendő. A vonás (—) azt jelenti, hogy az illető tagtárs úr ez évben még nem volt a társaság tagja, a pont (.), hogy ez évre a tagsági díjat még nem fizette meg, a +, hogy az oklevél díját már a társaság ujjaszervezése előtt megfizette. A * hogy az illető rendkívüli tag.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	Dr. BEÖTHY ZSOLT	5	5	5	+
	BERMÜLLER FERENCZ	5	5	—	+
20.	Dr. BOROS GÁBOR, Nagy-Szeben	5	5	5	2
	Dr. BRASSAI SÁMUEL, Kolozsvár	5	.	.	.
	BUDAVÁRY JÓZSEF, Nyitra	5	5	5	+
	BURÁNY GERGELY, Szombathely	5	5	5	2
	Dr. CSENGERI JÁNOS, ...	5	.	.	+
25.	CSERÉP JÓZSEF, Sátoralja-Ujhely	—	5	5	2
	CSERHALMI SAMU	5	5	5	2
	CSOMÁR ISTVÁN, Munkács	6	.	.	+
	Dr. CSÓSZ IMRE, Nyitra	—	—	5	2
	DÓCZI IMRE, Nagy-Kőrös	5	5	5	+
30.	DRAJKÓ BÉLA	5	5	.	+
	ELISCHER JÓZSEF, Nagy-Szeben	5	5	.	+
	ERDÉLYI KÁROLY, Tata	—	5	5	2
	Dr. ERŐDI BÉLA, Fiume	5	5	5	+
	FÁBIÁN IMRE, Kassa	5	5	5	.
35.	FALUDI MIKSA, Székesfehérvár	5	.	.	.
	FARKAS JÓZSEF, Kecskemét	5	5	5	+
	* FERENCZ VALDEMÁR, Fehértemplom	.	.	.	.
	Dr. FINÁCZY ERNŐ, Pancsova	5	5	5	+
	Dr. FRAKNÓI VILMOS	5	5	5	+
40.	FRIMMEL ALADÁR	—	—	3	.
	Dr. FRÖHLICH RÓBERT	5	5	5	+
	* GARAMI RIKÁRD	5	.	meghalt	+
	GEREVICS GUSZTÁV, Eperjes	5	5	5	+
	GERÉB JÓZSEF	—	5	5	2
45.	GERÉB MÁRTON, Kolozsvár	5	5	.	.
	GERGELY KÁROLY, Debreczen	5	5	5	+
	GÉRESI KÁLMÁN, Debreczen	5	1	.	+
	GÓDOR GYULA, Aranyos-Maróth	.	.	.	+
	GOLDIS JÁNOS, Arad	5	5	.	2
50.	Dr. GOLDZIHNER IGNÁCZ	5	.	.	+
	GYOMLAY GYULA	—	5	5	2
	GYÖRGY LAJOS, Szatmár	5	5	5	2
	Dr. GYULAI PÁL	5	5	5	.
	GYULAY RUDOLF, Komárom	5	5	5	2
55.	HÁHN ADOLF, ...	5	5	.	.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	HAJNAL IMRE, Szeged --- --- ---	—	5	5	2
	HALÁSZ IGNÁCZ, Székesfehérvár ---	5	5	.	.
	HARASZTI GYULA, Kolozsvár --- ---	5	.	.	.
	HASLINGER FERENCZ Arad --- ---	5	5	.	+
60.	Dr. HATALA PÉTER --- --- ---	5	.	.	+
	HEGEDŰS BÉLA... --- --- ---	5	5	5	2
	HEGEDŰS ISTVÁN, Kolozsvár --- ---	5	5	.	+
	HEHELEIN KÁROLY, Szatmár... ---	5	5	5	+
	Dr. HEINRICH ALAJOS --- --- ---	5	5	5	+
65.	Dr. HEINRICH GUSZTÁV --- --- ---	5	5	5	+
	Dr. HEINRICH KÁROLY --- --- ---	5	.	.	.
	HELLEBRANT ÁRPÁD --- --- ---	5	.	.	.
	Dr. HERZL MÓR --- --- ---	5	.	.	.
	HIMPFNER BÉLA, Besztercebánya	—	5	.	.
70.	HOFER KÁROLY --- --- ---	5	5	.	.
	HOLCZINGER IMRE, Tata --- ---	—	—	.	—
	Dr. HÓMAN OTTÓ, Kolozsvár --- ---	5	5	5	+
	Dr. HOFFMANN FRIGYES, Pozsony... ---	—	5	5	.
	JANNY LÁSZLÓ, Kolozsvár --- --- ---	—	5	5	.
75.	JESZENÁK RÁFAEL, Losoncz... ---	5	5	5	+
	JURKOVICS EMIL, Besztercebánya... ---	5	5	5	+
	KÁPOSZTÁSSY JUSZTINIÁN, Eger ---	5	5	5	.
	Dr. KASSAI GUSZTÁV --- --- ---	5	5	.	.
	KATINSZKY GÉZA, Kassa --- ---	5	5	5	.
80.	KATONA MIHÁLY, Nagy-Szalonta ---	—	—	5	2
	Dr. KELETI VINCZE, Besztercebánya	5	5	5	2
	KEMÉNY HUGÓ, Kőszeg --- --- ---	5	5	5	.
	KEMPF JÓZSEF --- --- ---	—	5	.	2
	KISPÁL MIHÁLY --- --- ---	—	5	.	2
85.	KIRÁLY PÁL --- --- ---	5	.	.	+
	* KOCSNER JÓZSEF... --- --- ---	—	—	3	.
	KOLONICS LIPÓT, Székesfehérvár ---	5	5	5	.
	Dr. KONT IGNÁCZ, Páris... --- ---	5	5	.	+
	KOSZTKA GYÖZÖ, Kassa --- --- ---	5	5	5	+
90.	KOTUNOVICS SÁNDOR, Nagyvárad	5	5	5	+
	* KOVALIK JÁNOS --- --- ---	—	—	3	.
	KÖPESDI SÁNDOR --- --- ---	5	5	.	+
	Dr. KRAUSZ JAKAB --- --- ---	5	5	.	.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	KUUN GÉZA gróf, Maros-Németi ...	.	.	.	+
95.	Dr. KANYORSZKY GYÖRGY ...	—	—	5	—
	LATINOVICS GÉZA, Katymár ...	6	6	5	.
	* LÄHNE VILMOS ...	—	—	3	.
	LEHR ALBERT ...	—	5	5	.
	LINTNER LAJOS ...	5	5	.	+
100.	Dr. LIPP VILMOS, Keszthely ...	5	5	5	.
	LISZY LAJOS, Székesfehévár ...	5	5	5	+
	* LORENTZ JÓZSEF, Fehértemplom	5	5	.	+
	LUGOSSY JÓZSEF, Debreczen ...	5	5	5	+
	MADARÁSZ GUSZTÁV, Nagy-Kálló ...	5	5	5	+
105.	MALATINSZKY JÁNOS, Zsolna ...	5	5	.	+
	MALMO SI KÁROLY ...	5	5	.	+
	MANDOLA JÓZSEF ...	5	.	.	.
	Dr. MÁRKI JÓZSEF ...	5	5	5	+
	Dr. MARGALITS EDE, Zombor ...	5	.	.	.
110.	MARKUSOVSKY SÁMUEL, Pozsony ...	5	5	5	.
	* MÁRTON JENŐ, ...	—	—	3	.
	MÁTRAY AURÉL, Baja ...	—	5	5	.
	MATSKÁSSY JÓZSEF, Szeged ...	5	5	5	+
	Dr. MAYR AURÉL ...	.	.	.	+
115.	MAYWALD JÓZSEF ...	5	5	5	+
	G. MIHÁLITZ ÖDÖN, Zilah ...	—	5	5	2
	MORAVCSIK GÉZA, Szarvas ...	5	5	.	2
	MOSER JÓZSEF, Ujvidék ...	5	5	5	+
	NAGY KÁROLY, Fogaras ...	5	5	5	.
120.	NÁTAFALUSSY KORNÉL, Rozsnyó ...	5	5	.	+
	NÉMETH DEZSŐ ...	—	—	.	—
	ODESCALCHI ARTHUR hg. ...	.	.	.	.
	OLEJOVITS JÁNOS, Nagy-Károly ...	—	5	5	2
	Dr. ORTVAY TIVADAR, Pozsony ...	5	5	.	.
125.	PACHER J. D., Győr ...	—	—	6	—
	PAULIK JÓZSEF, Pozsony ...	—	5	.	2
	* PECZ GEDEON ...	—	—	3	.
	Dr. PECZ VILMOS ...	5	5	5	+
	PAULIK Á. M. Kassa ...	—	—	5	—
130.	PETROVICH FERENCZ, Nagyvárád	5	5	5	.
	PFEIFFER ANTAL, Trencsén ...	5	5	5	+

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye.	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	PIRCHALA IMRE --- --- ---	5	5	5	+
	PONGRÁCZ EMIL, gróf, Vágújhely ---	6	6	6	.
	Dr. POZDER KÁROLY, Losonc ---	5	5	5	.
135.	* PRUZSINSZKY IÁNOS --- --- ---	—	—	3	.
	RADLINSZKY JÓZSEF --- --- ---	—	—	5	.
	* RÁCZ SOMA --- --- ---	—	—	3	.
	RADÓ ANTAL --- --- ---	—	.	.	.
	RANDWEG MIHÁLY, Vác --- ---	—	5	5	2
140.	REITMANN FERENCZ --- --- ---	5	2,50	.	+
	* REMÉNYI EDE --- --- ---	—	—	3	—
	REMSEY ISTVÁN, Trencsén --- ---	5	5	5	+
	RÉVY FERENCZ --- --- ---	5	5	.	+
	Dr. RIEDL FRIGYES --- --- ---	5	5	5	.
145.	Dr. RING MIHÁLY, Pozsony --- ---	5	5	5	.
	Dr. ROMÁN SÁNDOR --- --- ---	5	.	.	.
	SALAMIN LEO, Sopron --- --- ---	5	5	.	+
	SAMU FERENCZ, Pannonhalma --- ---	—	—	5	—
	SCHLOTT GYULA, Besztercebánya ---	5	5	.	+
150.	* SCHUBER MÁTYÁS --- --- ---	—	—	3	—
	Dr. SIMON JÓZSEF SÁNDOR, Zombor ---	5	.	.	+
	SIMON MIHÁLY, Kis-Zombor --- ---	—	.	.	.
	SCHILL SALAMON --- --- ---	—	5	5	2
	Dr. SIMONYI ZSIGMOND --- --- ---	5	5	5	+
155.	STERBA JÁNOS, Lakocsa, Sopron m. ---	—	5	.	.
	SZABÓ ISTVÁN, Kazar --- --- ---	—	5	.	.
	SZABÓ SZILVESZTER, Győr --- --- ---	5	5	5	2
	SZALAY GYULA, Nagy-Körös --- ---	5	5	5	.
	Dr. SZAMOSI JÁNOS, Kolozsvár --- ---	5	5	5	+
160.	Dr. SZÁSZ KÁROLY --- --- ---	—	—	.	.
	SZEGEDI SÁNDOR, Debreczen † --- ---	5	5	meghalt	+
	SZERENCSE MENYHÉRT, Eger --- ---	előfiz.	5	5	+
	SZÉKELY FERENCZ, Nagy-Ényed --- ---	5	5	5	2
	SZÉKELY SALAMON, Székesfehérvár ---	5	5	.	2
165.	SZIGETHY ISTVÁN, Sümegh --- ---	5	5	5	.
	SZILÁGYI ISTVÁN, M.-Sziget --- ---	5	5	5	+
	Dr. SZILASI MÓR --- --- ---	—	—	.	.
	Dr. SZINNYEI JÓZSEF --- --- ---	—	—	5	.
	SZINYEI ENDRE, Sárospatak --- ---	5	5	5	+

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
170.	* SZKUNZEVICS KORNÉL... ..	—	—	3	.
	Dr. SZOMBATHY IGNÁCZ, Győr... ..	5	5	kilépett	+
	SZOMBATHY ISTVÁN, Kecskemét	5	5	.	+
	SZŐKE ADOLF, Losonc	5	5	.	+
	SZUNTER NÁNDOR, Arad	5	5	5	+
175.	Dr. TÁRKÁNYI BÉLA	5	5	5	+
	Dr. Ponorí THEWREWK EMIL... ..	5	5	5	+
	TIBER ÁGOST	5	5	.	+
	Dr. TORMA KÁROLY... ..	5	5	.	.
	Dr. TÖRÖK AURÉL	5	.	.	+
180.	TREMMER GYULA, Léva... ..	—	—	5	—
	UHRIN PÁL, Szkala	5	5	5	+
	UNGER ROMÁN, Székesfehérvár	5	5	.	+
	VAJDAFY GÉZA, Ungvár	5	5	5	+
	Dr. VÁLI BÉLA... ..	—	5	.	.
185.	VARGA EMIL, Szolnok... ..	5	a szolnoki n.-gymnasiumra átíratott		
	VÁRKONYI ENDRE, Tata... ..	5	5	5	2
	VASS SÁMUEL, Nagy-Kőrös	5	5	5	.
	VÉGH ENDRE, Kaposvár... ..	5	5	.	.
	VERESS IGNÁCZ, Nagy-Szeben	5	5	5	.
190.	VERMES IMRE LAJOS, Nagy-Szeben	—	—	.	2
	VIRKLER ENDRE	5	5	.	+
	VIZOLY ZAKARIÁS, Pancsova	5	5	.	+
	VOLF GYÖRGY	5	5	5	+
	R. VOZÁRI GYULA Szatmár-Németi... ..	5	5	5	+
195.	Dr. WAGNER LAJOS, Pozsony	5	5	5	+
	Dr. WARGHA SAMU, Észtergom	—	5	5	2
	WIGAND JÁNOS, Pancsova	5	5	.	.
	Dr. WLISLOCKI HENRIK, Kolozsvár	5.	5	.	2
	ZICHY ANTAL	5	5	5	+

